

शब्दकोषप्रदम्:

अर्थात्

एतद्देशसम्बन्धकोषाशेषशास्त्रसङ्कलितकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्दतल्लिङ्ग-
नानार्थपर्यायप्रमाणप्रयोगधातुतदनुवक्त्राभिधेयसहिततत्तच्छब्द-
प्रसङ्गोत्थितवेदवेदान्तवेदान्तन्यायपुराणेतिहाससङ्गीत-
शिल्पसूपकारशास्त्रज्योतिषतन्त्राख्यानकाव्यालङ्कार-
छन्दःप्रभृतिनामलङ्कारगोदाहरणद्रव्यगुणरोग-
निदानौषधस्मृत्युक्तव्यवसाहिसंयुक्तसर्व-
दर्शनमतानुसारिसंस्कृताभिधानग्रन्थः

स्यार राजराधाकास्तवाहादुरेण

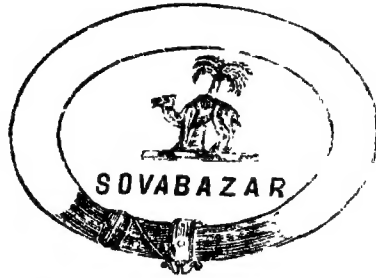
विरचितः

श्रीयुतकुमारउपेन्द्रकृष्णदेववाहादुरस्यानुकूल्येन

श्रीवरदाकास्तमित्रप्रभृतिभिः

पुनःप्रकाशितः ।

तृतीयः काण्डः ।

कलिकतारजधान्यां

नूतनवाङ्मालायाम् श्रीसारदाप्रसादचट्टोपाध्यायेन

मुद्रितः ।

सः५९—१९०२ ।

CALCUTTA :

PRINTED BY S. P. CHATTERJEE

AT THE NEW BENGAL PRESS.

प

प. प्रकारः । स तु पञ्चमवर्गश्च प्रथमो व्यञ्जन-
 शैकविंशतितमो वर्णः । अशोकारण-
 स्थानं षष्ठः । इति व्याकरणं ॥ तं-
 पर्यायः । लोहितः २ पार्श्वः ३ शूरः ४ ।
 कृति रुद्रयामले वर्णाभिधानं ॥ अशु
 तद्वं यथा । अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रकारा-
 क्रमव्यायं । चतुर्वर्गप्रदं वर्णं शर-
 ङ्गसमप्रदं ॥ पञ्चदशमं वर्णं स्वयं
 परमकुण्डी । पञ्चप्रागमयं वर्णं त्रिंशक्ति-
 सहितं सदा ॥ त्रिंशुनावहितं वर्णमाद्यादि-
 तद्वंसंयुतं । महामोक्षप्रदं वर्णं हृदि
 भावय पावति ॥ इति कामधेनुतन्त्रे
 ५ पटलः ॥ अशु लेखनक्रमो यथा ।
 कुफिता वामरेखायाः कोणादक्षिणतो-
 हपरा । कुफिता सापि विज्ञेया मात्रा
 वामोदगता तथा ॥ शशुत्रंका भगवती
 क्रमशस्तान् तिष्ठति । ० इति वर्णोद्धार-
 तन्त्रं ॥ अशोपत्तिप्रकारो यथा ।
 शूरेफषकारक मुर्द्धगो दस्तुगस्तथा ।
 ९तवर्गलसानोर्थासुपुपधानसंज्ञकान् ॥
 इति प्रपञ्चसारः ॥ तस्य ध्यानं यथा ।
 विचिन्तयमानं देवीं द्विभुजां पञ्चजे-
 कणां । रक्तचन्दनलिपुत्राङ्गीं पद्ममाला-
 विभूषितां ॥ मणिरत्नादिकेयुरहारभूषित-
 विग्रहाय । चतुर्वर्गप्रदाय नित्याय नित्या-
 नन्दमयीं परायं ॥ एवं ध्यात्वा प्रकारस्तु
 तुम्ह्रं दशधा जपेत् । इति वर्णोद्धार-
 तन्त्रं ॥ * ॥ तस्य नामानि यथा । पः
 पूरप्रियता तीक्ष्णा लोहितः पञ्चमो

रमा । शुभकर्ता निधिः शेषः कालरात्रिः-
 सुवाहिता ॥ तपनः पालनः पाता पद्म-
 रेणुर्निरञ्जनः । सावित्री पातिनी पानं
 वीरतश्चो धनुर्द्धरः ॥ दक्षपार्श्वश्च सेनानी
 मरीचिः पवनः शनिः । उड्डीशं जयिनी
 कुञ्जोहलसं रेखा च मोहकः ॥ मूला
 द्वितीयमिन्द्राणी लोकाक्षी मन आन्ननः ।
 इति नानातन्त्रशास्त्रं ॥

पः (पुं) पवनः । पर्णं । पानं । पाता ।
 इत्येकाक्षरकोषः ॥

पञ्चः (पुं स्त्री) शबरालयः । इत्यमरः ॥

पञ्चपोडः (पुं) वृक्षविशेषः । पर्थोडा
 इति हिन्दी भाषा । तं पर्यायः । पञ्च-
 कृत्यः २ वर्द्धनः ३ पञ्चरक्षकः ४ । अशु
 गुणाः । दृष्ट्यञ्जनविधौ शस्तुत्वं । कटुत्वं ।
 जीर्णद्वरापहृत्तक । इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चा [ऋ] (त्रि) पाककर्ता । पचधातोः
 कर्त्तरि ङा निष्पन्नः । इति व्याकरणं ॥
 अर्धो पुं । यथा । अन्नशक्ती च पञ्चा च
 पचभोक्ता पचे नमः । इत्याग्रेये
 २ अध्यायः ॥

पञ्क्तिः (स्त्री) गौरवम् । पाकः । इति
 मेदिनी ॥

पञ्क्तिशूलं (स्त्री) परिणामशूलं । तं-
 पर्यायः । पाकजं २ परिणामजं ३ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्क्तं (स्त्री) गार्हपत्याग्निः । ईङ्गादि-
 कोषः ॥

पञ्क्तिमं (त्रि) पाकिमं । पाकाञ्जातं ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पक्रं (क्ली) श्वित्तुलादि । तत्र पाकश्च
विधिनिषेधादिर्यथा । पूर्वशाभिमुखो भूत्वा
उत्तराशामुत्थेन वा । पचेदम्लं मध्याह्ने
सायाह्ने च विवर्जयेत् ॥ अग्न्याशाभिमुखे
पक्त्वा अमृतान् विजानीहि । पूर्वमुखो
धर्मकामः शोकहानिश्च दक्षिणे ॥ श्रीकाम-
श्चात्तरमुखो पतिकामश्च पश्चिमे ।
ऋशान्याभिमुखे पक्त्वा दरिद्रो जायते
नरः ॥ * ॥ यदा तु आयसे पात्रे पक्र-
मन्नाति वै द्विजः । स पापिष्ठोऽपि
भुङ्क्तेऽन्नं रौरवे परिपच्यते ॥ तात्रे
पक्त्वा चक्षुर्हानिर्भ्रमो भवति वै ऋयं ।
स्वर्गपात्रे तु यं पक्रं अमृतं तदपि
स्युतं ॥ * ॥ पितृभ्यां पक्रमम्लं पितृ-
व्येण यशस्विनि । पुण्डरीकस्य यज्जस्य
लभते फलमीप्सितं ॥ वातुलेन तु यं
पक्रं भगिन्या च कनिष्ठया । असगोत्रेण
यं पक्रं शोणितं तदपि स्युतं
अभक्तेन च यं पक्रं स्त्रिया पक्रं तथैव
च । पक्रपात्रे च यं पक्रं तं सर्वं
निष्फलं भवेत् ॥ * ॥ उडुश्चरेण कार्ठेन
कदम्बश्च दलेन च । शालेन करमर्देन
उदरावर्तकेन च ॥ पक्रामं नैव भुञ्जीत
भुङ्क्ता रात्रिमुपावसेत् । गर्हितान्नमवीरान्
भुङ्क्ता कृच्छ्रं समाचरेत् ॥ अप्रजा वा तु
बनिता ऋषीणां देव तद्गृहे ॥ * । शाल-
वार्धस्य पक्रामं शिरीषकस्य चैव हि ।
कुलिचशतकस्यैव वज्रावारुणकस्य च ।
भेरुशालालैर्वापि पक्रामं गर्हितं
स्युतं ॥ * ॥ यदा मृग्यपात्रे तु पक्रं

वै मार्ककालिकं । मासे पक्के तथादुर्का
च तं पात्रं विसृजेद्गृही ॥ * ॥ धनुः
पाके तथा सिंहे मिथुने वा वरानने
यः कुर्याद्भोजनं देवि कृच्छ्रैर्नैव विभ्र-
ह्यति ॥ * ॥ एकदा तु जलं दद्यात्
द्विवारं न प्रदीपयेत् । त्रिभागं पूर-
येत् पात्रं पश्चाद्भोजं न दापयेत् ॥
इति ॥ * ॥ मोदकं कन्दुपक्रं गव्याद्यं
यत्संयुतं । पुनः पुनर्भोजने च पुन-
रन्नं न दुष्यति ॥ इति च मंस्युक्ते
महातन्त्रे ४२ पटलः ॥

पक्रं (त्रि) परिणतं । पाका इति भाषा ।
निष्ठां प्रापुः । स्रष्टृमिति यावत् ।
यथा परिणता बुद्धिः । विनाशोन्मुखं ।
प्रत्यासन्नविनाशं । अतिपक्रव्यञ्जनदश-
मूलादौ निष्पक्रं कथितं । ऋषिराज्य-
पयसां पाके शृतं । ऋषेः पके
आपक्रं । इत्यमरभरतो ॥

पक्रकृत् (पुं) निष्पक्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पाककर्त्तरि त्रि ॥

पक्ररसः (पुं) मद्यं । इति शब्दरत्नावली ॥

पक्रवारि (क्ली) काञ्जिकं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पक्रवारि इत्यपि पाठः । पक्रजलं ॥

पक्रामं (त्रि) कृतपाकतुलादि । यथा ।
आमं शुद्धं पक्रामं पक्रमुत्सृज्यते ।
इति तिथितन्त्रं ॥

पक्राशयः (पुं) नाभ्यधोभागः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ पक्राशयस्त्वधो नाभेरुक्त-
माशयः स्युतः । इति वैदिकं ॥

पक्रः (पुं क्ली) कर्दमः । पाक् इति भाषा ।

पापं । इत्यमरः ॥ पूर्वस्य गुणाः ।
 पित्राश्राहनाशित्वं । भग्नकयहित्वं ।
 हिमत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ शोथघ्नत्वं ।
 सरत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

पङ्ककर्षटः (पुं) जलयुक्तपङ्कः । यथा ।
 चूलुको घनज्ज्वालं दलाद्ये पङ्ककर्षटः ।
 इति त्रिकाश्लेषः ॥

पङ्ककीरः (पुं) कोयष्टिपङ्की । इति त्रिकाश्लेषः ॥

पङ्कक्रीडः (पुं) शूकरः । इति कश्चि० ॥
 कर्दमखेलके त्रि ॥

पङ्कगडकः (पुं) मंशुविशेषः । पाँकाल
 इति भाषा । तं पर्यायः । त्रि २ । इति
 त्रिकाश्लेषः ॥

पङ्कगतिः (स्त्री) पङ्कगडकमंशुः । इति शब्द-
 माला ॥

पङ्कग्राहः (पुं) मकरः । इति हारावली ॥

पङ्कज्जं } (स्त्री) पद्मं । इति राज-
 पङ्कजन्म [न्] } निर्घण्टः ॥

पङ्ककटु [ह्] } (स्त्री) पद्मं । इति राज-
 पङ्ककहं } निर्घण्टः ॥

पङ्कजिनी (स्त्री) पद्मसमूहः । पद्माकरः । इति
 रत्नमाला हेमचन्द्रश्च ॥

पङ्कगः (पुं) पङ्कगः । शबरालयः । इति
 शब्दरत्नावली ॥

पङ्कप्रभा (स्त्री) कर्दमयुक्तनरकविशेषः । इति
 हेमचन्द्रः ॥

पङ्कमण्डुकः (पुं) शम्बुकः । इति हारावली ॥

पङ्कवासः (पुं) कर्कटः । इति राज-
 निर्घण्टः

पङ्कशक्तिः (स्त्री) छूर्नामा । विभुक् इति
 भाषा । इति हारावली ॥

पङ्कशूरणः (पुं) शालुकः । इति त्रिकाश्लेषः ॥

पङ्कारः (पुं) शैबलः । सेतुः । सोपानं ।
 जलकुञ्जकः । इति मेदिनी ॥

पङ्किलः (त्रि) सकर्दमः । तं पर्यायः । स-
 ज्ज्वालः २ । इत्यमरः ॥ पङ्कयुक्तः ३ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ कर्दमाश्रितः ४ ।
 इति जटाधरः ॥

पङ्कज्जं (स्त्री) पद्मं । इति त्रिकाश्लेषः ॥

पङ्ककहं (स्त्री) पद्मं । सारसपङ्कनि पुं ।
 इत्यमरः

पङ्कक्तिः (स्त्री) सजातीयसंस्थानविशेषः ।
 शारि इति पाँति इति च भाषा । तं-
 पर्यायः । वीथी २ आलिः ३ आबलिः ४
 श्रेणी ५ । इत्यमरः ॥ वीथिः ६ आली ७
 आवली ८ पङ्कती ९ श्रेणिः १० । इति
 भरतः ॥ शरणः ११ संसृतिः १२ । इति
 जटाधरः ॥ विज्ञोली १३ पालिः १४
 पाली १५ वीथिका १६ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ * ॥ पङ्काकरपादच्छन्दोविशेषः ।
 तस्य लक्षणं यथा । भेर्पागिति पङ्क्तिः ॥
 उदाहरणं यथा । कृष्णसनाथा तर्गक-
 पङ्क्तिः । यामुनकच्छे चारु चचार ॥ इति
 छन्दोमञ्जरी ॥ दशाकरपादच्छन्दः । दश-
 संख्या । इति मेदिनी ॥ पृथिवी । इति
 शब्दमाला ॥ गौरवम् । पाकः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ * ॥ अथ पङ्क्तिसाङ्ख्यादोषाः
 यथा । न संवसेच्छ पतितैर्मचाणालैर्न ।

पुक्शैः । न मूर्धैर्नावलिपैश्च नाटैश्च ।
 नास्त्यावसायिभिः ॥ एकशयासनं पङ्क्ति-
 भागुपकारमिश्रणं । याजनाध्यापने योनि-
 स्तथैव सह तोजनं ॥ सहाध्यायस्तु
 दशमः सहयाजनमेव च । एकादश समु-
 द्दिक्ता दोगाः साक्षर्यासङ्गिताः ॥ समीपे
 चाप्यवस्थानां पापं संक्रमते नृणां ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन साक्षर्यां परिवर्ज-
 येत् ॥ * ॥ पङ्क्तिसाक्षर्यादोमनिवारणो-
 पाया यथा । एकपङ्क्त्युपविक्ता ये न
 स्पृशन्ति परस्परां । तस्मिन् क्रममर्यादा न
 तेषां सकरो भवेत् ॥ अग्निना तस्मिन्
 चैव षड्भिः पङ्क्तिर्विभिद्यते । इति
 कूर्शे १५ अध्यायः ॥

पङ्क्तिग्रीवः (पुं) रावणः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥

पङ्क्तिचरः (पुं) कुरुरपक्वी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

पङ्क्तिदूषकः (पुं) अपाङ्क्तेयः । आह-
 भोजनानर्हत्राङ्गणः । यथा । अपाङ्क्तेया-
 स्तु ये राजन् कीर्तयिष्यामि तान् शृणु ।
 कितवो क्रणहा यस्मै पशुपालो निरा-
 कृतिः ॥ ग्रामप्रेष्यो बार्हृषिको गायनः
 सर्वविक्रयी । अगारदाही गरदः कुण्डी
 सोमविक्रयी ॥ सामुद्रिको राजदूत-
 स्तैलिकः कृत्कारकः । पित्रो विवदमानश्च
 यश्च चोपपतिर्गृहे ॥ अतिशस्तुत्था
 स्तेनः शिखं यश्चापजीवति । पर्वकारश्च
 शूची चमिद्रेकृक् पारदारिकः ॥ अत्रताना-
 मुपाध्यायः काणुपुठस्तथैव च । शब्दिश्च

यः परिक्रामेदयः शुना दक्त एव च ॥ परि-
 वृत्तिस्तु यश्च स्यादुश्चर्या गुरुतल्लगः । कुशी-
 लवो देवलको नक्तैर्यश्च जीवति ॥
 इदृशा ब्राह्मणा ये च आपङ्क्तेयास्तु ते
 मताः । रक्षांसि गच्छते हव्यं षडेवास्तु
 प्रदीयते ॥ * ॥ आह्वे भुक्त्वा महाराज
 दुश्चर्या गुरुतल्लगः । आह्वं नाशयते-
 तस्य पितरोऽपि न भुङ्गते ॥ सोम-
 विक्रयिणे दत्तं विष्ठातूलां भवेत् नृप ।
 त्रिषङ्गे शोणितसमं नक्तं देवलके
 तथा ॥ अप्रतिष्ठं बार्हृषिके निष्फलं
 परिकीर्तितं । बहुवाणिजके दत्तं नेह
 नामुत्र तद्वेत् ॥ तस्मिन्नीव हतं हव्यं
 तथा पौनर्भवे द्विजे । ये तु धर्मव्यपे-
 तेषु चरित्रापगतेषु च ॥ हव्यं कव्यं
 प्रयच्छन्ति तेषां तं प्राय नशति । अज्ञानं
 पूर्वस्तु ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यल्लवृद्धयः ॥
 पुरीषं भुङ्गते तस्य पितरः प्रेत्य
 निश्चितं । एतान् विद्धि महाबाहो अपा-
 ङ्क्तेयान् द्विजाधमान् ॥ शूद्राणामुपदेशस्तु
 ये कुर्वन्त्यल्लवृद्धयः । षष्टिं काणः शतं
 धङ्गः शित्री यावत् प्रपशति । पङ्क्त्यां
 समुपविक्तायां तावद्धृषयते नृप ॥ यद्-
 वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।
 सोपानं कश्च यद्भुङ्क्ते सर्वं विद्या-
 त्ताम्रं ॥ असूयते च यदत्तं यच्च
 अन्नादिवर्जितं । सर्वं तदम्रेन्द्राय
 ब्रह्मा भागमकल्लयं ॥ श्वानश्च पङ्क्ति-
 दूषाश्च नावेक्षेरन् कथञ्चन ॥ * ॥ तस्मात्
 परिवृते दद्यात्तिलांश्चाम्ने विकीरयेत् ।

तिलैर्विरहितं श्राद्धं कृतं क्रोधवशेन
च । यादुधानाः पिशाचाश्च विप्रलुम्पन्ति
तर्कविः । अपाङ्क्तेयानतः पङ्क्त्यां
दुष्मानो ननु पशति ॥ तावत् कलाद्द्वेष-
यति दातारं तस्य वानिशं । इति पादौ

• स्वर्गखण्डे ०५ अध्यायः ॥

पङ्क्तिपावनः (पुं) श्रेणिपवित्कर्ता । श्राद्ध-
तोन्नानार्त्राङ्गणः । यथा । इमे हि मनुज-
श्रेष्ठ विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः । विद्या-
वैदव्रतस्नाता ब्राह्मणाः सर्व एव हि ॥ सदा-
चारपरार्थैश्च विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
मातापितृवर्षश्च वशः श्रोत्रियो दश
पूर्वः ॥ ऋतुकालाभिगामी च धर्मपत्नीयु-
यः सदा । वेदविद्याव्रतस्नातो विप्रः
पङ्क्तिं पुनात ॥ अथर्षशिरसो-
हृद्यता ब्रह्मचारी यतव्रतः । सत्रवादी
धर्मशीलः स्वधर्मनिरतश्च यः ॥ ये च
पुण्येषु तीर्थेषु अभिषेककृतश्रमाः ।
गणेषु च समस्तेषु भवन्त्यवभृथप्लुताः ॥
अक्रोधना हृत्पलाः कान्ता दान्ता जिते-
न्द्रियाः । सर्वभूतहिता ये च श्राद्धेषतान्
निमन्त्रयेत् ॥ एतेषु दत्तमक्षय्यमेते वै
पङ्क्तिपावनाः । यतयो मोक्षधर्मज्ञा
योगाः सूचरितव्रताः ॥ ये चेतिहासं
प्रयताः श्रावयन्ति द्विजोत्तमान् । ये च
भार्याविदः केचिद्द्वेषे च व्याकरणे रताः ॥
अधीयते पुराणं वे धर्मशास्त्राणि चाप्युत ।
अधीत्य च यथाशायं विधिवत्स्य कारिणः ॥
उपपन्नो गुरुकुले सत्यवादी सहस्रदः ।
अग्राः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ॥

यावदेते प्रपशन्ति पङ्क्त्यां तावत्
पुनश्चि च । ततो हि पावनां पङ्क्त्या
उच्यन्ते पङ्क्तिपावनाः ॥ अन्वृत्तिगनुपा-
ध्यायः स चेदग्रासनं ब्रजेत् । ऋत्विग्भि-
रननुज्जातः पङ्क्त्या हरति ह्युक्तं ॥ अथ
चेद्वेदविं सर्वैः पङ्क्तिदोमैर्बिब-
र्जितः । न च स्यात् पतितो राजन्
पङ्क्तिपावन उच्यते ॥ इति पादौ स्वर्ग-
खण्डे ०५ अध्यायः ॥

पङ्क्तिरथः (पुं) दशरथराजः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तथा च । अयोध्यायां महा-
राजः पुरा पङ्क्तिरथो बली । तस्या-
ञ्जो रामचन्द्रः सर्वशूरशिरोमणिः ॥ इति
पादौ पातालखण्डं ॥

पङ्क्तिबीजः (पुं) बर्बूररुक् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पङ्कः (पुं) शनैश्चरः । इति शब्दमाला ॥
पङ्कः (त्रि) ज्जावैकल्येन चलनाक्षमः ।
तत्पर्यायः । श्रावणः २ । इत्यमरः ॥
ज्जाहीनः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य
लक्षणं खण्डशब्दे द्रष्टव्यं ॥

पङ्कलः (पुं) सितकाचाभघोटकः । इति
हेमचन्द्रः ॥

पङ्कल्यहारिणी (स्त्री) शिम्बुङ्गुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पच इ क तर्ते । इति कविप्रकाशः ॥ तति-
रिह विस्तारवचनं । इ क पङ्कयति धीरो
अस्वार्थं । इति दुर्गादासः ॥

पच इ ङ व्यक्तीकारे । इ पङ्क्यते । ङ
पङ्कते शृङ्गं तिस्रुकः । इति दुर्गादासः ॥

পচ ঙ ঔ ব্যক্তীকারে। ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥
ঔ পক্তা। ঙ পচতে স্বগুণং ভিক্ষুকঃ।
ইতি ছুর্গাদাসঃ ॥

পচ ডু ঞ ঔ ষ পাকে। ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥
পাকো বিক্রিত্যনুকূলব্যাপারঃ। ডু
পক্রিমং। ঞ পচতি পচতে তণ্ডুলা-
মোদনং লোকঃ। ঔ পক্তা। ষ পচা।
ইতি ছুর্গাদাসঃ ॥

পচঃ (ত্রি) পচতি যঃ। পাককর্তা। ইতি
ব্যাকরণং ॥ স্বার্থে কে পচকশ্চ ॥

পচতঃ (পুং) সূর্য্যঃ। অগ্নিঃ। ইন্দ্রঃ। ইতু-
গাদিকোষঃ ॥

পচতিকল্পং (স্ত্রী) ঈষদূনশ্চ পাকশ্চ কর্তা।
ইতি ব্যাকরণং ॥

পচৎপুটঃ (পুং) সূর্য্যমণিবৃক্ষঃ। ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥

পচন্ [ৎ] (ত্রি) পাককর্তা। ইতি ব্যা-
করণং ॥

পচনং (স্ত্রী) পাকঃ। ইতি পচধাতোর্ভাবে
অনট্ ॥

পচনঃ (পুং) অগ্নিঃ। ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥
পাককর্তরি ত্রি ॥

পচনী (স্ত্রী) বনবীজপূরকঃ। ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পচন্তী (স্ত্রী) পাককর্তা। ইতি ব্যাক-
রণং ॥

পচমানঃ (ত্রি) পাককর্তা। ইতি ব্যাক-
রণং ॥

পচম্পচা (স্ত্রী) দারুহরিদ্রা। ইত্যমরঃ ॥

পচা (স্ত্রী) পাকঃ। ইত্যমরঃ ॥

পচিঃ (পুং) অগ্নিঃ। ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
পচধাতুঃ পচনঞ্চ। ইতি সংক্ষিপ্তসার-
ব্যাকরণং ॥

পচেলিমঃ (পুং) সূর্য্যঃ। অগ্নিঃ। ইত্যুগাদি-
কোষঃ ॥ কর্তুরনায়াসেন স্বয়ং পকে ত্রি।
যথা। পচেলিমাণ্ডণ্ডুলাঃ। ইতি মুক্তকোষ-
ব্যাকরণং

পচেলুকঃ (পুং) সূদঃ। পাচকঃ। ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পচ্ছঃ [স্] ব্য পাদৎ পাদৎ। ইতি সংক্ষিপ্ত-
সারব্যাকরণং

পচ্যমানঃ (ত্রি) বর্তমানপচনকর্ম্মতাশ্রয়ঃ।
বর্তমানপাকবিশিষ্টতণ্ডুলাদি। ইতি ব্যা-
করণং

পজ ই রোধে। ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ রোধ
আবরণং। পঞ্জরঃ। সৌত্রধাতুরয়ং
ইতি ছুর্গাদাসঃ ॥

পজ্জঃ (পুং) শূদ্রঃ। ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পজ্জাটিকা (স্ত্রী) ছন্দোবিশেষঃ। তল্লক্ষণং
যথা। প্রতিপদযমকিতমোড়শমাত্রা নবম-
গুরুত্ববিভূষিতগাত্রা। পজ্জাটিকা পুনরত্র
বিবেকঃ কাপি ন মধ্যগুরুর্গণ একঃ ॥
উদাহরণং যথা। তরলবতং সান্নিক্তস্কন্ধ-
শ্চলতরপজ্জাটিকাকটিবন্ধঃ। মৌলিচপল-
শিখিচন্দ্রকবন্দঃ কালিয়শিরসি ননর্ভ
মুকুন্দঃ ॥ ইতি ছন্দোমঞ্জর্যাং মাত্রা-
বৃত্তাখ্যঃ ৫ স্তবকঃ ॥ * ॥ ক্ষুদ্রঘণ্টিকা।
ইতি তটীকা ॥

পঞ্চ [ন্] (ত্রি) সংখ্যাবিশেষঃ। পাঁচ ইতি
ভাষা। বহুবচনাস্তোত্রয়ং। ইত্যুগাদিকোষঃ ॥

तद्वाचकानि यथा । पाण्डवः १ शिवाश्रुः २
इन्द्रिणः ३ स्वर्गः ४ व्रताग्निः ५ महा-
पापः ६ महाभूतः ७ महाकाव्यः ८
महामथः ९ पुराणलक्षणः १० अन्नः ११
प्राणाः १२ वर्गः १३ इन्द्रियार्थः १४
वाणः १५ । इति कविकल्पलता ॥ पङ्-
संख्याविशिष्टे त्रि । यथा । संख्या-
संख्येये ह्यादश त्रिषु । इत्यमरः ॥

पङ्ककं (त्रि) पङ्क । यथा । संख्यादिपङ्ककं
कालदिशोः शब्दश्च ते च खे । इति
भाषापरिच्छेदः ॥

पङ्ककपालः (पुं) पङ्कस्य कपालेषु संस्कृतः
पुरोडाशः । स तु यज्जविशेषः । यथा ।
परा वा एष यज्जं पशून् वपति योऽग्नि-
मुद्वासयते पङ्ककपालः पुरोडाशो
द्ववति । इत्यादि यजुर्वेदीयश्रुतिः ॥
कपालपङ्कके स्त्री ॥

पङ्ककर्म [न्] (स्त्री) पङ्कप्रकारशारीरिक-
चिकित्साविशेषः । यथा । वमनं रेचनं
नैश्चं निरुहश्चानुवासनं । पङ्ककर्मोद-
मन्त्रं च उक्तेपणादिकं ॥ इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

पङ्ककषायः (पुं) महान्मानीयपङ्कप्रकारकषाय-
द्रव्यं । यथा । जम्बूशाल्मलिवाट्यालं
बकुलं बदरं तथा । कषायाः पङ्क
विज्जेया देव्याः प्रीतिकराः शुभाः ॥
इति दूर्गोऽसवपद्धतिः ॥

पङ्ककृत्यः (पुं) पङ्कपोडुरङ्कः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पङ्ककौलं (स्त्री) पाचनविशेषः । यथा ।

पङ्ककौलं कणामूलं कृष्णाचव्याग्नि-
नागरेः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अश्रु
शुणाः । पङ्ककौलं रसे पाके कटुकं
रुचिकृन्मत्तं । तीक्ष्णैश्च पाचनं श्रेष्ठं
दीपनं कफवातनुं ॥ शुल्मनीहोदरा-
नाहशूलघ्नं पित्तकोपनं । इति भाव-
प्रकाशः ॥ अपि च । पिप्पली पिप्पलीमूलं
चव्याचित्रकनागरं । दीपनीयः शृतो वर्गः
कफानिलगदापहः ॥ इति चक्रपाणिदत्तः ॥

पङ्ककोषाः (पुं) कोषा इवात्माच्छादकत्वेन
कोषाः । ते च पङ्कविधाः । यथा । अम-
विकारत्वात् शूलशरीरं अममयकोषः १ ॥
पङ्ककर्मैन्द्रियसहितप्राणपङ्ककं प्राणमय-
कोषः २ ॥ पङ्कज्ञानेन्द्रियसहितं मनः
मनोमयकोषः ३ ॥ पङ्कज्ञानेन्द्रियसहिता
बुद्धिः विज्ञानमयकोषः ४ ॥ अहङ्कारा-
त्तुकोऽहविद्यात्तुको वा आनन्दमयकोषः ५ ॥
इति शिवगीतामतं ॥ * अपि च । पितृ-
भुक्तमज्जादीर्याज्जातोऽहमेनैव वर्द्धते ।
देहः सोऽहमेयो नात्मा प्राक् चोर्द्धं
तदभावतः ॥ इत्यममयकोषः १ ॥ पूर्णो
देहे बलं वच्छन्नकाणां यः प्रवर्तकः ।
वायुः प्राणमयो नासावात्मा चैतन्ववर्द्ध-
नात् ॥ इति प्राणमयकोषः २ ॥ अहन्तां
ममतां देहे गृहादो च करोति यः ।
कामाद्यवस्थया ब्रह्मैवात्मा मनो-
मयः ॥ इति मनोमयकोषः ३ ॥ लीना
सृष्टौ वपूर्वोऽधे व्यापुयादानथाग्रगा ।
चिच्छायोपेतधीर्नात्मा विज्ञानमयशब्द-
भाक् ॥ इति विज्ञानमयकोषः ४ ॥

काचिद्वस्तुर्थावृत्तिरानन्दप्रतिबिम्बताक् ।
पुण्याभागे भोगशान्तौ निद्रारूपेण
लीयते ॥ कादाचिंकञ्जतो नाञ्जा आदानन्द-
मयोहपायं । इत्यानन्दमयकोषः ५ ॥
इति पक्षदशी ॥

पक्षधट्टं (स्त्री स्त्री) पक्षधटाः समाहृताः ।
पक्षानां धट्टानां समाहारः । इति
व्याकरणं ॥

पक्षगणयोगः (पुं) विदारी गङ्गा ब्रह्मी
पृथ्वीपथी निदिक्किका च्चदंष्ट्री एता
मलिताः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पक्षगवत् (स्त्री स्त्री) पक्षानां गवां समाहारः ।
पक्षगावः समाहृताः । इति व्याकरणं ॥

पक्षगवधनः (त्रि) पक्ष गावो धनं यस्य ।
इति मुक्त्वबोधव्याकरणं ॥

पक्षगव्यं (स्त्री) गोमस्यस्त्रिपक्षप्रकारद्रव्यं ।
तत्र गोमयगोमूत्रद्वन्द्वदधिस्वतरूपं । यथा ।
पक्षगव्यं दधिक्षीरस्युतगोमूत्रगोमयैः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ * ॥ तत्परिमाणं
यथा । पलमात्रं द्वन्द्वभागं गोमूत्रं
तावदियते । स्युतं पलमात्रं स्यात्
गोमयं तालकत्रयं ॥ दधि प्रसृत-
मात्रं स्यात् पक्षगव्यमिदं स्युतं । अथवा
पक्षगव्यानां समानो भाग इष्यते ॥
इति गौतमीयतन्त्रं ॥ * ॥ अपि च ।
गोशकृद्दिग्गुणः स्युतं पयः स्यात्तच्छुर्गुणं ।
स्युतं तद्विष्णुं प्रोक्तं पक्षगव्ये तथा
दधि ॥ * ॥ तस्य पानफलं यथा । पक्ष-
गव्येन पूतस्तु वाजिमेधफलं लभेत् ।
गव्यस्तु परमं मेध्यं गव्यादश्च विद्यते ॥

सौम्ये मुहूर्ते संयुक्ते पक्षगव्यं यः
पिबेत् । यावज्जीवकृतां पाप्मां तं-
क्षणादेव मुच्यते ॥ * ॥ गव्यानां दैर्घ-
प्रौतिकरह्यं यथा । दध्ना हि त्रिदशाः सर्वे
क्षीरेण च महेश्वरः । स्युतेन पावको
नित्यं पायसेन पितामहः ॥ सकृन्नेन
प्रियंसे वर्षाणां त्रयोदश । तां दध्ना
चैव पीत्वा च प्रेतो मेध्यस्तु जायते ॥
इति वराहपुराणं ॥ * ॥ तस्य विशेषो
यथा । पयः काक्षनवर्णायाः श्वेतवर्णाथ-
गोमयं । गोमूत्रं ताम्रवर्णाया नीलवर्णा-
भवत्स्युतं ॥ दधि स्यात् कृष्णवर्णाया दर्भो-
दकसमायुतं । गोमूत्रमाषकाण्यक्तौ गोम-
यस्य चतुर्गुणं ॥ क्षीरस्य द्वादश प्रोक्तं
दधस्तु दश उच्यते । स्युतस्य माषकाः पक्ष-
पक्षगव्यं मलापहं ॥ इति गारुडे प्रा-
श्चित्तप्रकरणं ॥

पक्षगुः (त्रि) पक्षुभिर्गोभिः क्रीतः । इति
मुक्त्वबोधव्याकरणं ॥

पक्षगुप्तः (पुं) चार्वाकदर्शनं । कच्छपः ।
इति मेदिनी ॥

पक्षगुप्तिरसा (स्त्री) स्पृका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पक्षचामरं (स्त्री) षोडशाक्षरपादछन्दो-
विशेषः । यथा । प्रमाणिकापदद्वयं वदन्ति
पक्षचामरं । इति छन्दोमञ्जरी ॥

पक्षचीरः (पुं) मञ्जुघोषः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पक्षचूडा (स्त्री) अप्सरोविशेषः । इति
पुराणं ॥

पङ्कजनः (पुं) पुरुषः । इत्यमरः ॥ दैत्य-
विशेषः । स च संह्रादस्य क्रतो पद्भ्यां
जातः । इति त्रीभागवतं ॥ यस्यास्य
पाङ्कजन्यनामा शब्दा जाताः । स च
त्रीकृतस्य । यथा । पाङ्कजन्यं हवीकेश
इत्यादि त्रीभगवदानींता ॥

पङ्कजनी (स्त्री) पङ्कानां जनानां समाहारः ।

इति व्याकरणं

पङ्कजनीनः (पुं) भण्डः । इति हलायुधः ॥

पङ्कजनसम्बन्धिनि पङ्कजन्त्याः प्रभो च त्रि ॥

पङ्कज्जानः (पुं) वृद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥

पङ्कतद्वयं (स्त्री) पङ्कतद्वयं । इति श्वरोदयः ॥

पङ्कमकारः । मद्यमां समंस्यमुद्रामैथुन-

रूपं । यथा । मद्यां मांसं तथा मंस्यं

मुद्रां मैथुनमेव च । पङ्कतद्वयमिदं देवि

निर्वाणमुक्तिहेतवे ॥ मकारपङ्ककं देवि

देवानामपि दुर्लभं । इति कैबल्यातस्त्रे

प्रथमपटलः ॥ वैश्वानां यथा । तद्वज्जान-

मिदं प्रोक्तं वैश्वे शृणु यत्नतः । गुरु-

तद्वयं मन्त्रतद्वयं मनस्तद्वयं श्वरेश्वरि ॥ देव-

तद्वयं ध्यानतद्वयं पङ्कतद्वयं वरानने ।

तत्रोदो त्रीशुरोस्तद्वयं स्नेहावक्यामि

पार्वति ॥ सतैलं वर्तिकायुक्तं देहस्यं

ब्रह्मतेजसं । गुरुणा मन्त्रदानेन तं-

सूत्रं दीपितं भवेत् ॥ देवतायाः शरीरं

हि मन्त्रादुत्पद्यते ऋवं । अतएव हि

तस्यास्मा देवरूपो न संशयः ॥ ईश्वरस्य

तु यद्दीर्घं तदेव अक्षयाञ्जकं । तेन

वर्णाञ्जकं देहं जस्तोरेव न संशयः ॥

मन्त्रवर्णे सर्ववर्णमयास्ते परमेश्वरि । वर्ण-

तद्वयमिदं देवि सर्वस्यं मम यद्वेत् ॥

स्यं देवो न चाहोहस्मि निर्मलो देव-

रूपकः । सर्वत्र देवतां ध्यायेत् तृणशुभ-

लतादिषु ॥ ध्यानेन लभते सर्वं ध्यानेन

विष्णुरूपकः । ध्यानेन सिद्धिमाप्नोति विना

ध्यानं न सिद्धति ॥ इति ते कथितं

तद्वयं वैश्वस्य श्वरेश्वरि । यज्जानादमर-

द्वयं विष्णुरूपो भवेन्नरः ॥ ते नरा नहि

गच्छन्ति कदाचिदयममन्दिरं । इति निर्वाण-

तस्त्रे १२ पटलः ॥

पङ्कतपाः [स्] (त्रि) अग्निचतुर्कयसूर्येतत्-

पङ्ककसाध्यतपोविशुद्धः । यथा । तेजस्वि-

मध्ये तेजस्वी दवीयानपि गण्यते । पङ्कमः

पङ्कतपसस्तपनो जातवेदसां ॥ इति

माघद्वितीयसर्गः ॥

पङ्कतयं (त्रि) पङ्कावयवं । इति व्याकरणं ॥

पङ्कतन्मात्रं (स्त्री) तामसाहकारोत्पन्नमहा-

भूतोपादानकारणशब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ।

तदाश्रयद्रव्याणि च । इति सांख्यभाष्यं ॥

पङ्कतकं (स्त्री स्त्री) पङ्कानां तन्नां समा-

हारः । इति व्याकरणं ॥

पङ्कता (स्त्री) युतः । इत्यमरः ॥ देहारस्त-

काणां पृथिव्यादिपङ्कमहाभूतानां स्वांश-

संक्रमणं पृथक्त्वं । इति भरतः ॥

पङ्कभावः । इति मेदिनी ॥

पङ्कतित्तं (स्त्री) तित्तद्रव्यापङ्ककं । यथा ।

निश्चाम्तायमपटोलनिदिक्किकाः । इत्यादि

चक्रपाणिदत्तः ॥

पङ्कतीर्था (स्त्री) तीर्थपङ्ककं । यथा । विष्णु-

दिवसे प्राप्ते पङ्कतीर्थाविधानतः । इति

তিথিতত্ত্বং ॥ পঞ্চতীর্থাগ্ৰাহ । মার্কণ্ডেয়ে
বটে কৃষ্ণে রৌহিণেয়ে মহোদধৌ । ইন্দ্র-
ছ্যম্নসরঃ স্নাত্বা পুনর্জন্ম ন বিদ্যতে ॥ ইতি
তীর্থতত্ত্বং ॥ * ॥ অপি চ । পৃথিব্যাং যানি
তীর্থানি সর্ব্বাণ্যেবাভিষেচনাং । তৎপঞ্চ-
তীর্থস্নানেন সমং নাস্ত্যত্র সংশয়ঃ ॥ একা-
দশ্যাঞ্চ বিশ্রান্তৌ দ্বাদশ্যাং শৌকরে তথা ।
ত্রয়োদশ্যাং নৈমিষে চ প্রয়াগে চ চতু-
র্দশী ॥ কার্ত্তিক্যাং পুঙ্করে চৈব কার্ত্তিকস্য
সিতাসিতে । কালেষেষু নরঃ স্নাত্বা সর্ব্বং
পাপং ব্যাপোহতি ॥ ইতি বরাহপুরাণং ॥
পঞ্চত্বং (ক্লী) মরণং । পঞ্চানাং ভাবঃ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥

পঞ্চদশঃ (ত্রি) পঞ্চদশানাং পূরণঃ । পোনে-
রই ইত্যাদি ভাষা । তৎসংখ্যামাত্র-
বাচিত্বে নাস্তবহুবচনান্তোহয়ং । ইতি
ব্যাকরণং ॥ তদ্বাচকশব্দঃ । তিথিঃ । ইতি
কবিকল্পলতা ॥

পঞ্চদশী (স্ত্রী) পূর্ণিমা । অমাবাস্যা । ইতি
মেদিনী ॥ বেদান্তগ্রন্থবিশেষশ্চ ॥

পঞ্চদীর্ঘং (ক্লী) শরীরপঞ্চাবয়বলক্ষণবিশেষঃ ।
যথা । বাহু নেত্রদ্বয়ং কৃক্ষির্দেহু নামে
তথৈব চ । স্তনয়োরস্তুরকৈব পঞ্চদীর্ঘং
প্রশস্যতে ॥ ইতি সামুদ্রিকং ॥

পঞ্চধা ব্য পঞ্চপ্রকারং । ইতি ব্যাকরণং ॥

পঞ্চনখঃ (পুং) হস্তী । কৃষ্ণঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥ ব্যাঘ্রঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ * ॥
ভক্ষণীয়পঞ্চনখা যথা । শশকঃ শল্লকী
গোধা খড়্গী কৃষ্ণশ্চ পঞ্চমঃ । ইতি
শ্রুতিঃ ॥ পঞ্চ পঞ্চনখা ভক্ষ্যা যে প্রোক্তাঃ

কৃতজৈর্দ্বিজৈঃ । কৌশল্যাঙ্গশশাদীনাং
তেষাং নৈকোহপ্যহং কপিঃ ॥ ইতি
ভট্টিঃ ॥

পঞ্চনদঃ (পুং) পঞ্চনদীযুক্তদেশবিশেষঃ ।
পঞ্জাব ইতি পারস্যভাষা । তস্য নামা-
স্তরং । বাহ্লীকঃ মদ্রদেশশ্চ । তা নদ্যো-
যথা । শতদ্রুঃ ১ বিপাশা ২ ইরাবতী ৩
চন্দ্রভাগা ৪ বিতস্তা ৫ । ইতি পুরাণং ॥
পঞ্চানাং নদীনাং সমাহারে ক্লী ॥

পঞ্চনিম্বং (ক্লী) নিম্ববৃক্ষস্য পত্রত্বক্পুষ্পফল-
মূলানি । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ পঞ্চনিম্বস্ত
তৎপুষ্পমূলবন্ধফলচ্ছদৈরিতি শব্দচন্দ্রিকা ॥
পঞ্চনী (স্ত্রী) শারিশৃঙ্খলা । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

পঞ্চনীরাজনং (ক্লী) পঞ্চানাং নীরাজনানাং
সমাহারঃ । পঞ্চপ্রকারারাত্রিকং ॥ ইতি
কালোত্তরতন্ত্রং ॥ অস্য বিবরণং নীরাজন-
শব্দে দ্রষ্টব্যং ॥

পঞ্চপর্ণিকা (স্ত্রী) গোরক্ষীক্ষুপঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পঞ্চপল্লবং (ক্লী) আত্মাদিপত্রপঞ্চকং । যথা ।
আত্মজম্বুকপিথানাং বীজপূরকবিম্বয়োঃ ।
গন্ধকর্মাণ সর্ব্বত্র পত্রাণি পঞ্চপল্লবং ॥
ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥ বৈদিককর্মাণি ঘটো-
পরিদেয়পঞ্চপল্লবং যথা । আত্মাশ্বখবট-
পর্কটীযজ্ঞোড়ুম্বরানি তান্ত্রিককর্মাণি পঞ্চ-
পল্লবং যথা । পনসাত্রং তথাশ্বখং বটং
বকুলমেব চ । পঞ্চপল্লবমুক্তঞ্চ মুনিভি-
স্তন্ত্রবেদিভিঃ ॥ ইতি তন্ত্রসারঃ ॥

পঞ্চপক্ষী [ন্] (পুং) পারিভাষিকপক্ষিপঞ্চক-

द्वारा त्रिकालबोधकप्रश्नग्रन्थः । यथा ।
 प्रगम्य त्रीमहादेवः सर्वशास्त्रविशारदः ।
 भविष्यदर्थबोधाय पप्रच्छुर्मुनयो मुदा ॥
 तेषां वचनमाकर्ण्य निजगाद महेश्वरः ।
 त्रिकालज्ञानबोधार्थं पञ्चपङ्क्तिं प्रदर्शयते ॥ अनेन शास्त्रसारेण लौकिकः कालत्रयं प्रति । बलावलानि दृष्टान्ते सर्वकार्येषु निश्चितं ॥ आगतं पृच्छकं दृष्ट्वा दैवज्ञः सावधानतः । यद्यत् करोति कर्माणि तन्नां सर्वं विचारयेत् ॥ * ॥
 * उक्त्वावलोकने जीवसुधोदृष्टौ तु मूलकं । समदृष्टौ भवेत्कातुरेताश्चिन्ताप्रभेदतः ॥ तत्र । ललाटे पूत्रचिन्ता स्यात् कामचिन्ता च कर्णके । बाह्यां वस्तुचिन्ता च व्याधिचिन्ता तथोदरे ॥ कर्णे विच्छेदचिन्ता च शक्रचिन्ता च गुह्यके । दुःखचिन्ता भवेत् पादे एते चिन्ताप्रभेदकाः ॥ * ॥ अपरञ्च । अक्षरं पञ्चिभुक्तञ्च दिग्देवतदिनानि च । कालं वर्णं बलं मित्रं धातुमूलादिकं क्रमात् ॥ आरूढप्रश्नलघेभ्यः प्रथमाक्षरतोऽपि वा । पृच्छकस्य वचः श्रुत्वा ग्राह्ये वर्णः स्वरसुखा ॥ * ॥ स्वरेण कल्लघेस्वारं वारां पङ्क्तिं प्रजायते । पङ्क्तिर्जायते वाक्यं वाक्याच्च फलसम्भवः ॥ * ॥ अकारादिङकारान्ताः स्वराः पञ्च प्रकीर्तिताः । भुक्त्यर्थं कल्लयेद्रूपं स्वरास्ते पङ्क्तिरूपिणः ॥ अकारः श्येन आख्यात इकारः पिङ्गलसुखा । उकारो वायुसंश्लेष एकारस्तान्त्रशेखरः ॥ ओकारो नीलकण्ठश्च स्वरास्ते पङ्क्तिसंज्ञकाः ॥ * ।

अकारः पूर्वदिग्भागे इकारसंश्लेषे दक्षिणे ॥ उकारः पश्चिमे ज्ञेय एकार-
 श्लेषे तत्रे तथा । शेषस्थानेषु सर्वेषु
 ओकारस्तु प्रकीर्तिताः ॥ शकुनानां क्रिया-
 गत्या द्यूते युद्धे जयाजयौ ॥ * । प्राक्-
 श्येनः पिङ्गलो वायव्ये पश्चिमे काल-
 उच्यते ॥ उदरे तान्त्रचूडश्च कलापी
 मध्यगः सूतः । ङङ्गाक्षरकैर्हीनान् कका-
 रादींस्तु विद्यसेत् ॥ अकारादिषु हास्तां-
 स्तानेकैकं षट् परिक्रमात् ॥ * । अक्षरे
 कछडा वर्णा ध्रुवाश्च भवन्ति हि ॥ खजटा
 नमशा वर्णा इकारे परिकीर्तिताः ।
 गवताः पयसा वर्णा उक्षरे सूर्यथाक्रमः ॥
 घटाः फरसा एते वर्णा अक्षरमात्रगाः ।
 च्छदा बलहा वर्णा ङक्षरे परिकीर्तिताः ॥ * ॥
 प्रथमे रविर्भोमो च द्वितीये चन्द्रचन्द्रर्जो ।
 तृतीये जीववारश्च चतुर्थे भृशुवासरः ॥
 पञ्चमे मन्दवारश्च पङ्क्तिगां क्रमशो
 लिखेत् ॥ * । नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च
 तिथयः क्रमात् ॥ * ॥ अकारे मेघसिंहालिः
 इः कन्यायुग्मककर्ताः । उकारे चापमीनो
 च एकारे च तुलारुषो ॥ ओकारे युग-
 कुम्भो च एवं राशिषु संलिखेत् ॥ * ।
 स्वराधः स्थापयेत् खेटान् राशेर्यो यन्त्र
 नायकः ॥ अकारे सप्त ऋषाणि रेवत्यादि-
 क्रमेण च । पञ्च पञ्च इकारान्दावेवमुक्तं
 स्वरोदये ॥ * ॥ प्रथमे चाग्निनी पूर्वं
 पञ्चनक्षत्रमुच्यते । अतः क्रमात् द्विष्ट-
 चैव पञ्च पञ्च च तारकाः ॥ * ॥ स्वराणां
 क्रमेणैव देवताः परिकीर्तिताः । ईश्वरः

পবনশ্চৈব ইন্দ্রাকাশঃ সদাশিবঃ ॥ * ॥
 প্রাচ্যাং পৃথ্বী গুরুশ্চৈব যাম্যাং শুক্রো
 জলং তথা । অঙ্গারকঃ পশ্চিমেশ্বিবুধো
 বায়ুস্তথোত্তরে ॥ সূর্য্যপুত্রস্তথাকাশে উর্দ্ধ-
 মেবং লিখন্ততঃ । * । ক্ষিতৌ ব্রহ্মা
 জলে বিষ্ণুস্তথা রুদ্রো হতাশনে ॥ ঈশ্বরঃ
 পবনে চৈব তথাকাশে সদাশিবঃ । * ।
 ভূতো ময়ূরঃ কুঞ্জশ্চ কুক্কটো বর্তমানকঃ ॥
 বলিভুক্শ্চোনকৌ খ্যাতৌ ভবিষ্যন্তৌ স্থনি-
 শ্চিতং । * । শ্চোনো হিরণ্যবর্ণশ্চ পিঙ্গলঃ
 শুক্লবর্ণকঃ ॥ কাকো রক্তোহসিতশ্চিত্রঃ
 কুক্কটঃ শ্যামলঃ শিখী । * । কাকো বলী-
 য়ান্ সর্বেভ্যস্তস্ম্যাং শ্চোনো হি দুর্বলঃ ॥
 কুক্কটো দুর্বলস্তাভ্যাং পিঙ্গলস্তেভ্য
 উনকঃ । সর্বেভ্যো দুর্বলঃ পক্ষী
 নীলকণ্ঠো ন সংশয়ঃ ॥ বলী ময়ূরাং কুঞ্জস্ত
 তাত্রচূড়স্তয়োর্বলী । এতেভ্যো বলবান্
 শ্চোনশ্চতুর্গাং বায়সো বলী ॥ * ॥ মিত্রং
 ময়ূরঃ শ্চোনশ্চ ময়ূরশ্চ চ পিঙ্গলঃ ।
 তাত্রচূড়শ্চ স্তহদৌ ময়ূরপিঙ্গলৌ তথা ॥
 বায়সস্যাপি মিত্রং স্যাৎ শিখী ভবতি
 সর্বদা । স্তহদৌ পিঙ্গলশ্চোনৌ ময়ূরারুণ-
 শেখরৌ ॥ * ॥ কাককুক্কটশ্চোনশ্চ পিঙ্গলশ্চ
 চ বিদ্বিষঃ । ময়ূরস্য রিপূ নিত্যং সর্বদা
 শ্চোনবায়সৌ ॥ ভবতঃ শ্চোনকাকৌ দ্বৌ
 তাত্রচূড়স্য দ্বিসিধৌ । কাকস্য শত্রবো
 নিত্যং পিঙ্গলশ্চোনকুক্কটঃ ॥ * ॥ উর্দ্ধ-
 ভবেৎ জীবো হৃদোদৃষ্টিস্ত মূলকং ।
 সমদৃষ্টির্ভবেদ্ধাতুরেতে চিস্তাপ্রভেদকাঃ ॥ * ॥
 শ্চোনো মূলং তথা কুঞ্জো জীবো ধাতুশ্চ

বায়সঃ । কুক্কটো মূলজীবো চ মূলধাতু
 শিখণ্ড্যপি ॥ * ॥ শ্চোনো নরো বধুঃ কুঞ্জঃ
 পুরুষো বায়সস্তথা । কুক্কটঃ স্ত্রী পুমাং-
 শ্চৈব শিখী নপুংসকস্তথা ॥ * ॥ শ্চোন-
 কুঞ্জৌ দ্বিজশ্রেষ্ঠৌ মহীপালস্ত বায়সঃ ।
 তাত্রচূড়ো বণিক্ শ্চোনো নীলকণ্ঠস্তথাঃ
 স্ত্যজঃ ॥ * ॥ চতুর্পাৎ পিঙ্গলো জ্ঞেয়ো
 দ্বিপদৌ শ্চোনবায়সৌ । তাত্রচূড়ো নখী
 শৃঙ্গী শিখণ্ডী পক্ষিজীবকঃ ॥ * ॥ শ্চোনো
 মুখং কণ্ঠবাহু কুঞ্জো বক্ষস্ত বায়সঃ ॥
 কুক্কটঃ পৃষ্ঠভাগঃ স্যাৎ শিখী পাদযুগং
 ক্রমাৎ ॥ * ॥ শ্চোনো ভূম্যাং ধনং জ্ঞেয়ং
 পিঙ্গলো জলপঙ্কযুক্ । বায়সস্তৃণসজ্বাতে
 কুক্কটো ভস্মনায়তং ॥ শ্যেনঃ শিখী গৃহা-
 নর্থং বন্ধুস্থানেষু নিশ্চিতং । * । স্বগ্রামে
 শ্যেনকুঞ্জৌ তু বায়সৌ বন্ধুমাণ্ডুয়াৎ ॥
 কুক্কটঃ পরদেশে চ পরগ্রামে তথা শিখী ।
 কুঞ্জস্ত দশহস্তে চ স্বর্দ্ধক্রোশে তু কুক্কটঃ ॥
 দ্বিক্রোশে তু তথা কাকঃ শ্যেনঃ ক্রোশে
 তু পূর্বতঃ । ময়ূরো যোজনে চেতি তথৈবং
 দূরনিশ্চয়ঃ ॥ * ॥ ভুক্তৌ চ মাসো গমনে
 চ পক্ষো রাজ্যে দিনানি ত্রয়নস্ত স্তপ্তে ।
 য়তে চ বর্ষং শকুনস্য চর্য্যা কালপ্রমাণং
 যুনয়ো বদন্তি ॥ * ॥ শুক্রে চন্দ্রে গুল্ম-
 বল্লী লতাকন্দৌ বুধে তথা । পত্রং গুরৌ
 ফলং সূর্য্যে মূলঞ্চ রবিজে কুজে ॥ * ॥
 শুক্রে চন্দ্রে ভবেদ্রৌপ্যাং বুধে স্বর্ণমুদা-
 হতং । গুরৌ রত্নযুতং হেম সূর্য্যে
 মৌক্তিকমেব চ ॥ ভৌমে তাত্রং শনৌ
 লৌহং রাহাবহ্নীনি কীর্তয়েৎ । এতেহাং

ধাতুভেদঞ্চ বারাণামুদয়ক্রমাৎ ॥ * ॥ শুক্রে
 চক্রে জলাধারো দেবতাবসতিগুরো ।
 রবৌ চতুষ্পদস্থানমিষ্টকানিলয়ো বুধে ॥
 দক্ষস্থানং কুজে প্রোক্তং শনৌ রাহৌ চ
 বাহুভুঃ । অমীভির্হিবুকে স্থানে নষ্টভূমিং
 বিলোকয়েৎ ॥*॥ রবৌ ভৌমে চ ভেরুণ্ডো
 ময়ুরো বায়সঃ শনৌ । পাদায়ুধঃ শিখী
 শুক্রে কাককুজৌ গুরৌ তথা ॥ কুজ-
 কুকুটাবিন্দুস্তৌ ক্রমোহয়ং শুক্রকৃষ্ণয়োঃ ॥*
 যস্য বারস্য যঃ পক্ষী তদাদিৎ গণয়েদ্বুধঃ ॥
 দিনপক্ষী কার্যরূপী প্রম্পক্ষী ফলপ্রদঃ ।
 দিনেষু শুক্রপক্ষে যৎ কৃষ্ণে রাত্রিষু তত্তথা ॥
 কৃষ্ণে দিনেষু যদ্যন্তং শুক্রে রাত্রিষু
 যোজয়েৎ ॥*। বালঃ কুমারস্তরুণো বৃদ্ধো
 যুত ইতি ক্রমাৎ ॥ ঘটিকা যট্ মডেবং
 হি কলমেষামুদীরিতং । কিঞ্চিলাভকরো
 বালঃ কুমারস্তর্কলাভদঃ ॥ তরুণো রাজ্যদো
 বৃদ্ধো হানিদো যুত্বাদো যুতঃ ॥*।
 ভোজনং গমনং রাজ্যং নিদ্রা মরণমেব
 চ ॥ একান্তরে ভবেৎ কৃষ্ণে শুক্রে স্যাৎ
 ক্রমশো বিদুঃ । পক্ষিগাং ক্রমশো জ্ঞাত্বা
 ফলং ক্রয়াৎ যথা তথা ॥ গণয়েৎ পঞ্চ-
 পক্ষ্যাদৌ জাতভূতগণাদ্যপি । শুক্র-
 পক্ষে ॥* ॥ ততঃ কৃষ্ণপক্ষে । ভোজনং
 মরণকৈব নিদ্রা রাজ্যং তথৈব চ । গমনং
 পঞ্চপক্ষ্যাং কৃষ্ণপক্ষে ক্রমো দিবা ॥* ॥
 রাজ্যং স্তম্ভিক্যমকোভং নষ্টলাভং সদা
 জয়ং । রোগযুক্তং মহালাভং পক্ষিগাং
 ভুক্তিলক্ষণং ॥ * ॥ অনামাসেন দৃষ্টিঃ
 স্যাদদৃষ্টধনসঞ্চয়ঃ । ভূলাভো রোগ-

নাশশ্চ যাত্রাসিন্ধী রণে জয়ঃ ॥ দূরাদা-
 গমনং যোগঃ প্রয়াণে পক্ষিলক্ষণং । * ।
 রাজ্যোদয়ে যদি প্রশ্নো লাভার্থে স্বল্প-
 লাভদঃ ॥ রুজানাং চিররোগঃ স্যাৎ যানে
 হানিঃ ক্ষয়ো রণে । পুরগ্রামপ্রবেশঞ্চ
 গমনং কলহং তথা ॥ মনশ্চঞ্চলমারোগ্যং
 গমনেষু বিচারয়েৎ । * । রাজ্যলাভো
 জয়ং সৌখ্যং অকোভং রোগনাশনং ॥
 স্তম্ভিক্যং বহুবৃষ্টিশ্চ পক্ষিগাং রাজ্য-
 লক্ষণং । * । যাত্রাহানিরনারুষ্টিঃ কার্য-
 হানিরদর্শনং ॥ ব্যাধিশ্চ দীর্ঘরোগশ্চ
 পক্ষিগাং স্তম্ভিক্যলক্ষণং । অপমৃত্যুভয়কৈব
 সর্বকার্যাবিনাশনং ॥ এতদেব ফলং
 ক্রয়াৎ পক্ষিগাং মৃত্যুলক্ষণং ॥*। শ্যেনে
 ভোক্তরি কাকস্ত পাছো রাজা ভূজঙ্গ-
 ভুক্ ॥ স্বপ্নাবস্থাং গতঃ কুজঃ পরাস্তস্তাত্র-
 শেখরঃ ॥*। কাকে ভোক্তরি কেকৌ ভু
 পাছঃ স্যাৎ পিঙ্গলো নৃপঃ ॥ তাত্রচূড়-
 স্তথা স্বাপী শ্যেনঃ কালবশং গতঃ ॥*।
 ময়ুরে ভোক্তরি তথা কুজো যাত্রাবশং
 গতঃ ॥ মহীপঃ কুকুটঃ শ্যেনঃ স্বাপী
 কাকো বশং গতঃ ॥*। কুজে ভোক্তরি
 পাছস্ত কুকুটঃ শ্যেনকো নৃপঃ ॥ কাকো
 নিদ্রাবশং যাতো ময়ুরো মরণং গতঃ ॥*।
 কুকুটে ভোক্তরি শ্যেনঃ পাছো রাজা ভু
 বায়সঃ ॥ শিখী নিদ্রাবশং যাতঃ পিঙ্গলঃ
 কালমাপ্নুয়াৎ । ইতি কৃষ্ণপক্ষস্য দিবা-
 ক্রমঃ শুক্রপক্ষস্য রাত্রিক্রমশ্চ ॥ * ॥
 স্বরোহপি যথা । অমুমোদিতো উন্মো-
 দিতেন । গমিত্যেবায়ুঃ । ইত্যেব জুহো ।

এবমুক্তোহসি ॥ * ॥ শ্যেনে ভোক্তরি
কুজঃ স্যাৎ পাহুঃ কাকো মহীপতিঃ ।
তাত্রচূড়ো নিদ্রিতশ্চ শিখী কালবশং
গতঃ ॥ * ॥ ময়ূরে ভোক্তরি শ্যেনঃ পাহুঃ
কুজো মহীপতিঃ । স্বপ্নাবস্থাং গতঃ কাক-
স্তাত্রচূড়ো মৃতস্তথা ॥ * ॥ কুক্কটে ভোক্তরি
শিখী সদা গমনমাণুয়াৎ । শ্যেনো মহা-
পতিঃ কুজঃ স্বাপী কাকো মৃতিং গতঃ ॥ * ॥
কাকে ভোক্তরি যাত্রায়াং তাত্রচূড়ঃ শিখী
নৃপঃ । নিদ্রায়াং রমতে শ্যেনঃ কুজঃ
কালবশং গতঃ ॥ * ॥ কুজ্জে ভোক্তরি
যাত্রায়াং বায়সঃ কুক্কটো নৃপঃ । নীল-
কণ্ঠস্তথা স্বাপী শ্যেনো মৃত্যুবশং গতঃ ॥
ইতি শুক্রপক্ষস্য দিবাক্রমঃ কৃষ্ণপক্ষস্য
রাত্রিক্রমশ্চ ॥ * ॥ স্বরোহপি যথা । অহি-
পুরেভোঃ । গোকরিপুরে । একোনরিপুঃ ।
উপেন্দ্রে হরিঃ । বিষ্ণুস্তে লোকঃ ॥ * ॥
ইত্যুক্তং পক্ষিণাং কাব্যং লাভলাভং
শুভাশুভং । বেন বিজ্ঞানমাত্রেণ ত্রিকা-
লজ্ঞো ভবেন্নরঃ ॥ তাবদার্জ্জস্তি শাস্ত্রাণি
শকুনানামনেকশঃ । যাবন্ন শ্রয়তে পক্ষি-
শকুনং শঙ্করোদিতং ॥ ইতি শ্রীমহাদেব-
বিরচিতং পঞ্চপক্ষিশাকুনং সমাপ্তং ॥

পঞ্চপাত্রং (ক্লী) পঞ্চানাং পাত্রাণাং সমা-
হারঃ । ইতি ব্যাকরণং ॥ পঞ্চপাত্রকর-
ণকপার্কগবিধিকশ্রীদ্ধং । তত্ত্ব অক্ষককা-
শ্রীদ্ধং । অমাবস্যামৃতপ্রেতপক্ষমৃতসাম্বৎ-
সরিকং সপিণ্ডীকরণঞ্চ । ইতি লোক-
প্রসিদ্ধং ॥

পঞ্চপিভুং (ক্লী) পিত্তপঞ্চকং । যথা । বরাহ-

চ্ছাগমহিষমৎস্যমায়ুরপিত্তকং । পঞ্চপিভু-
মিতি খ্যাতং সর্কেষেব হি কৰ্ম্মস্থং ॥ ইতি
বৈদ্যকং ॥

পঞ্চপ্রদীপঃ (পুং) পঞ্চদীপযুক্তারাত্রিকং ।
যথা । কুর্যাৎ সপ্তপ্রদীপেন শঙ্কষণ্টাদি-
বাদ্যকৈঃ । হরেঃ পঞ্চপ্রদীপেন বহুশা-
ভক্তিতৎপরঃ ॥ ইতি পান্নোত্তরখণ্ডে
১০৭ অধ্যায়ঃ ॥

পঞ্চপ্রাসাদঃ (পুং) দেবগৃহবিশেষঃ । পঞ্চ-
রত্ন ইতি খ্যাতঃ । যথা । পক্ষেটকচিতং
রম্যং পঞ্চপ্রাসাদমংযুতং । কারয়িত্বা
হরের্ধাম ধূতপাপো ব্রজেদ্বিবং ॥ ইত্যগ্নি-
পুরাণং ॥

পঞ্চবন্ধঃ (পুং) নষ্টদ্রব্যস্য পঞ্চমাংশদণ্ডঃ ।
যথা । আগমেনোপভোগেন নষ্টং ভাব্য-
মতোহন্থথা । পঞ্চবন্ধো দমস্তস্য শ্রার্জে
তেনাবিভাবিতে ॥ আগমেন রিকথক্রয়া-
দিনা । উপভোগেন চ মদীয়মিদং দ্রব্যং
তচ্চৈবং নষ্টমপহ্নতং বেত্যপি । ভাব্যং
সাধনীয়ং তৎ স্বামিনা । অতোহন্থথা ভেন
স্বামিনা অবিভাবিতে । পঞ্চবন্ধো নষ্ট-
দ্রব্যস্য পঞ্চমাংশো দমো নাষ্টিকেন রাজে
দেয়ঃ । ইতি মিতাকরা ॥

পঞ্চভদ্রঃ (পুং) পঞ্চস্থানেষু পুষ্পিতোহস্থ
বিশেষঃ । যথা । পঞ্চভদ্রস্ত হুৎপৃষ্ঠমুখ-
পার্শ্বেষু পুষ্পিতঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ পাচন-
বিশেষঃ । যথা । ছিন্নোস্তবাপর্পটবারিবাহ-
ভূনিম্বশুগীজনিতঃ কষায়ঃ । সমীরুপিত্ত-
জ্বরজর্জরাণাং করোতি ভদ্রং খলু পঞ্চ-
ভদ্রঃ ॥ ইতি শার্ঙ্গধরঃ ॥

পঞ্চভূতং (ক্লী) পঞ্চানাং ভূতানাং ক্ষিত্যপ-
 তেজোমরুদ্ব্যোম্মাং সমাহারঃ । অশ্বোৎ-
 পতির্যথা । অভূতস্মাদহঙ্কারস্ত্রিবিধঃ সৃষ্টি-
 ভেদতঃ । বৈকারিকাদহঙ্কারাদ্বেবা বৈকা-
 রিকা দশ ॥ দিখাতার্কপ্রচেতোহশ্বিবহ্নী-
 শ্চোপেন্দ্রমিত্রকাঃ । তৈজসাদিন্দ্রিয়া-
 গ্যাসংস্কৃত্যাত্রা ক্রমযোগতঃ ॥ ভূতাদিকা-
 দহঙ্কারাৎ পঞ্চভূতানি জঞ্জিরে । ইতি
 শারিদীয়াং প্রথমপটলঃ ॥ * ॥ মোহহঙ্কার-
 স্ত্রিভেদঃ স্মাৎ সদ্ধাদিগুণযোগতঃ ।
 বৈকারঃ সাত্বিকো নাম তৈজসো রাজসঃ
 স্মৃতঃ ॥ ভূতাদিস্তামসস্তে চ পৃথক্‌তদ্ভা-
 দ্যবাস্‌জন্ । বৈকারিকাদিগাদ্যাশ্চ চন্দ্রে
 নৈকাদশ স্মৃতাঃ ॥ ইন্দ্রিয়াগামধিষ্ঠাভূ-
 দেবাস্তে পরিকীর্তিতাঃ ॥ যচ্চাপরং মন-
 স্তত্ত্বং সসঙ্কল্পবিকল্পকং । তৈজসাদেব
 তজ্জাতমিন্দ্রিয়াণি তথা দশ ॥ ভূতাদেঃ
 পঞ্চতন্মাত্রাগ্যাসন্ ভূতমতঃ পরং । ইতি
 রাঘবভট্টধৃতং ॥ * ॥ শব্দাদ্ব্যোম্পর্শত-
 স্তেন বায়ুস্তাভ্যাং রূপাদ্বহ্নিরেতৈ রমাচ্চ ।
 অন্তাংশ্চোতৈর্গন্ধতো ভূধরাদ্যা ভূতাঃ
 পঞ্চ স্ম্যর্গুণোনাঃ ক্রমেণ ॥ ইতি প্রপঞ্চসারে
 প্রথমটলঃ ॥ * ॥ আকাশাজ্জায়তে বায়ু-
 র্বায়োরুৎপদ্যতে রবিঃ । রবেরুৎপদ্যতে
 তোয়ং তোয়াছুৎপদ্যতে মহী ॥ তস্য লয়-
 প্রকারো যথা । মহী সংলীয়তে তোয়ে
 তোয়ং সংলীয়তে রবৌ । রবিঃ সংলীয়তে
 বায়ৌ বায়ুর্নভসি লীয়তে ॥ পঞ্চতত্ত্বাহ্বেৎ
 সৃষ্টিস্তদ্বৎ তত্ত্বং বিলীয়তে । ইতি ব্রহ্ম-
 জ্ঞানতন্ত্রনির্বাণতন্ত্রে ॥ * ॥ তদ্ব্যবাস্ত্যা

যথা । অশ্বিমাং সনখাশ্চবনাড়ী স্বক্ চেতি
 পঞ্চমঃ । পৃথীপঞ্চগুণাঃ প্রোক্তা ব্রহ্ম-
 জ্ঞানেন ভাষিতং ॥ মলং মূত্রং তথা শুক্রং
 শ্লেষ্মা শোণিতমেব চ । তোয়পঞ্চগুণাঃ
 প্রোক্তা ব্রহ্মজ্ঞানেন ভাষিতং ॥ হাসো
 নিদ্রা ক্ষুধা চৈব ভ্রাস্তিরালস্যমেব চ ।
 তেজঃপঞ্চগুণাঃ প্রোক্তা ব্রহ্মজ্ঞানেন
 ভাষিতং ॥ ধারণং চালনং ক্ষেপঃ সঙ্কোচঃ
 প্রসরস্তথা । বায়ুপঞ্চগুণাঃ প্রোক্তা ব্রহ্ম-
 জ্ঞানেন ভাষিতং ॥ কামক্রোধস্তথা লোভ-
 স্ত্রপা মোহশ্চ পঞ্চমঃ । নভঃপঞ্চগুণাঃ
 প্রোক্তা ব্রহ্মজ্ঞানেন ভাষিতং ॥ ইতি
 ব্রহ্মজ্ঞানতন্ত্রে প্রথমপটলঃ ॥ * ॥ পঞ্চ-
 ভূতনক্ষত্রাণি যথা । ধনিষ্ঠা রেবতী জ্যেষ্ঠা-
 নুরাধা শ্রবণা তথা । অভিজিচ্ছোভরাষাঢ়া
 পৃথীতদ্বমুদাহৃতং ॥ পূর্বাষাঢ়া তথাশ্লেষ্মা
 মূলার্দ্দা চৈব রোহিণী । উত্তরভাদ্রপদা
 তোয়ং আপস্তম্বস্ত্রীর্কদং ॥ ভরণী
 কৃত্তিকা পুষ্যা মঘা পূর্বা চ ফল্গুনী । পূর্ব-
 ভাদ্রপদা স্বাতী তেজস্তদ্বমিতি প্রিয়ে ॥
 বিশাখোত্তরফল্গুন্যৌ হস্তা চিত্রা পুনর্র্বহ্নঃ ।
 অশ্বিনী মৃগশীর্ষা চ বায়ুস্তদ্বমুদাহৃতং ॥ ইতি
 সূক্ষ্মস্বরোদয়ঃ ॥

পঞ্চমং (ক্লী) মৈথুনং । যথা । ভগলিঙ্গস্য
 যোগেন মৈথুনং যদ্ববেৎ প্রিয়ে । তস্য
 নাম ভবেদেবি পঞ্চমং পরিকীর্তিতং ॥
 ইতি সময়চারতন্ত্রে দ্বিতীয়পটলঃ ॥

পঞ্চমঃ (ত্রি) পঞ্চানাং পূরণঃ । পাঁচই ইত্যাদি
 ভাষা । ইতি মেদিনী ॥ রুচিরঃ দক্ষঃ ।
 ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

पञ्चमः (पूं) तद्धीकृष्टोऽथितस्वरविशेषः ।
 इत्यामरः ॥ पञ्चानां स्वराणां पूरणः । स
 तु षड्जादिसप्तस्वराणां पञ्चमः स्वरः ।
 तस्योऽपतिर्घषा । वायुः समुदातो नाभे-
 रुरोहोऽकृष्टमूर्द्धसु । विचरन् पञ्चमस्वान-
 प्राप्या पञ्चम उच्यते ॥ इति तद्धीकायां
 भरतः ॥ अपि च । प्राणोऽपानः समानश्च
 उदानो व्यान एव च । एतेषां समवायेन
 जायते पञ्चमः स्वरः ॥ इति सङ्गीतदामो-
 दरः ॥ अश्व जातिः षड्वर्गः । पञ्चस्वर-
 मिलित इति यावत् । अश्व कूटतानाः
 विंशत्याधिकशतं १२० प्रेत्येकताने
 चत्वारिंशत् ४० । समुदायेन चतुःसहस्राष्ट-
 शतानि ४८०० ताना भवन्ति । अश्वो-
 ऽक्षारणजातिः पिकः । उच्छारणस्वानं उरः
 गलः शिरश्च । व्याकरणमते अधरः । अयं
 विप्रवर्णः । इति शुद्धतानविवेकलक्षणं ॥
 अश्व रूपं ईश्वररूपद्वयं । वर्णः श्यामः ।
 स्थानं क्रौञ्चद्वीपं । देवता महादेवः ।
 वारो बृहस्पतेः । सम्यक्चतुस्त्रिंशत्पला-
 धिकार्को घटिकाः । ऋतयश्चत्वारः कितिः
 रक्ता सन्दीपनी आलापिनी च । मूर्च्छना-
 स्त्रियः यमलौ निर्मलौ कोमलौ च । इति
 नादपुराणं ॥ * ॥ रागभेदः । इति
 मेदिनी ॥ अयं कलिनाथमते सोमेश्वर-
 मते च षड्रागाणां मध्ये तृतीयरागः ।
 सोमेश्वरमते अश्व गानसमयः शरदृत्तुः
 प्रातःकालश्च । कलिनाथमते अश्व
 रागिण्यः षट् । यथा त्रिवेणी १ सुस्ततीर्था २
 आभीरी ३ कूकत् ४ वयारी ५ सावीरी ६ ।

सोमेश्वरमते तु विभासा १ डूपाली २
 कार्णाटी ३ वडहंसिका ४ मालश्रीः ५ पट
 मङ्गरी ६ । अस्मिन्नागे गाङ्गारस्वरस्तीर्षः
 ऋषभपञ्चमौ स्वरौ मूर्धो । षड्जस्वरः
 गृहांशश्यासाः । स च हनुमन्मते भरत
 मते च तैरवरगश्चाष्टमपुत्रः । इति
 सङ्गीतशास्त्रं ॥

पञ्चमकारं (म्नी) मकारपञ्चकं । पञ्चतत्त्वं ।
 तत्र मुद्रामैथुनमद्यमांसरूपं । यथा
 मद्यं मांसं तथा मत्स्यं मुद्रां मैथुन-
 मेव च । पञ्चतत्त्वमिदं देवि निर्वाण-
 मुक्तिहेतवे ॥ मकारपञ्चकं देवि
 देवानामपि हर्षभं । इति गुणसाधन-
 तन्त्रे १ पटलः ॥ * ॥ मर्दयामांसैस्तथा
 मत्स्यैर्मुद्राभिमैथुनैरपि । स्त्रीभिः सार्द्धं
 महासाधुरर्चयेद्भृगुदक्षिकां ॥ अन्वर्था च
 महानिम्ना गीयते पशुतैः स्त्रैः ।
 कायेन मनसा वाचा तस्मात्तत्त्वपरो
 भवेत् ॥ इति कामाख्यातन्त्रे ५ पटलः ॥ * ॥
 वा स्त्रा सर्वकार्येषु कथिता भुवि मुक्तिर्दा ।
 तस्या नाम भवेद्देवि तीर्थं पानं स्तु-
 र्भक्तं ॥ शूद्राणां भक्त्ययोग्यानां वस्त्रांसं
 देवनिर्मितं । वेदमन्त्रेण विधिबन्धे प्रोक्ता
 सा शुद्धिक्रममा ॥ भक्त्ययोग्याश्च कथिता
 ये ये मत्स्या वरानने । ते ब्रह्मणे मया
 प्रोक्ता मीनाः सिद्धिप्रदायकाः ॥ पृथुका
 सुगुला ब्रह्मा गोधूमचणकद्वयः । तस्य
 नाम भवेद्देवि मुद्रा मुक्तिप्रदायिनी ॥
 भगलिङ्गस्य योगेन मैथुनं यद्भवेत्
 प्रिये । तस्य नाम भवेद्देवि पञ्चमं

- परिकीर्तितं ॥ प्रथमस्तु भवेन्मद्यां मांस-
कैश्च द्वितीयकं । मंस्यकैश्च तृतीयं
स्यान्मुद्रो चैव चतुर्थिका ॥ पङ्कमं पङ्कमं
विद्यां पङ्कते नामतः स्मृताः ॥ इति
समयाचारतन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥ अथ मं-
• स्यादिव्युत्पत्तिः । मायामलादिशमनामोक्-
मार्गनिरूपणां । अष्टदुःखादिविरहान्मं-
स्येति परिकीर्तितः ॥ माङ्गल्यजननादेवि
सन्निदानन्ददानतः । सर्वदेवप्रियत्वात्
मांस इत्यभिधीयते ॥ पङ्कमं देवि
• सर्वेषु मम प्राणप्रियं भवेत् । पङ्कमेन
विना देवि चण्डीमन्त्रं कथं जपेत् ॥
यदि पङ्कमकारेषु भ्रातृश्रेणं कुरुते
प्रिये । तस्य सिद्धिः कथं देवि चण्डी-
मन्त्रं कथं जपेत् ॥ आनन्दं परमं
ब्रह्म मकारान्तस्य सूचकाः । इति कुलार्णव-
• तन्त्रे पङ्कमश्रेणं ११ उल्लासः ॥*॥ तेषां
शोधनादिकं बाह्यलयाभिया लोकागोह-
भयात् नोक्तं ॥

पङ्कमहायज्ञाः (पुं) गृहसूक्तव्यापङ्कप्रकार-
नित्यकर्माणि । यथा । पाठो होमश्चाति-
थीनां सपर्या तर्पणं बलिः । एतैः
पङ्क महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकैः ॥
इत्यमरः ॥

पङ्कमारः (पुं) बलदेवपुत्रः । इति शब्द-
माला ॥

पङ्कमास्यः (पुं) कोकिलः । इति शब्दरत्ना-
वली

पङ्कमी (स्त्री) पाण्डवपत्नी । द्रौपदी । इति
• मेदिनी ॥ शारिशृङ्खला । पाशार छक्

इति भाषा । इति ह्युप्रयोगः ॥ * ॥
तिथिविशेषः । सा च चन्द्रस्य पङ्कमकला-
क्रियारूपा तदुपलक्षितकालश्च । पङ्किका-
कारसङ्केतेन शुरुपङ्के ५ कृष्णपङ्के २०
एतदङ्कवोदिता ॥ * ॥ अथ पङ्कमीव्यवस्था ।
सा च चतुर्थीयुता ग्राहा युक्ता ॥ पङ्कमी
च प्रकर्तव्या चतुर्थीसहिता विभो । इति
स्कन्दपुराणात् ॥ * ॥ अथ नागपङ्कमी ।
देवीपुराणे । शृणु जनादने कृष्ण
पङ्कम्यां भवनाङ्गने । पूजयेन्मनादेवीं
सुहृद्विदपसंश्रितां ॥ पद्मनाभे गते
शय्यां देवैः सर्वैरनन्तरं । पङ्कम्या-
मसिते पङ्के समुत्तिष्ठति पङ्कमी ॥ देवै-
रिति सहार्थे तृतीया । तथा । देवीं
संपूज्य नत्वा च न सर्पतयमाप्नुयात् ।
पङ्कम्याम्पूजयेन्नागानन्ताद्यान्महोरगान् ॥
क्रीरं सर्पिस्तु नैवेद्यं देयं सर्वविषा-
पहं ॥ एवं गारुडे तथैव नागानाह ।
अनन्तं वासुकिं पद्मं शङ्खं कन्धलमेव
च । तथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रं
शङ्खकं ॥ कालीयं तक्रकंश्चैव पिङ्गलं
मासि मासि च । यजेत्तानसिते नागान्
दक्तमुक्त्वा दिवं ब्रजेत् ॥ पुराणास्तरे-
हपि । अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मो-
हृषिकेशः । कुलिकः कर्कोटकः शङ्खो
हर्षो नागाः प्रकीर्तिताः ॥ पुराणास्तरे-
हपि । शेषः पद्मो महापद्मः क्लीरः
शङ्खपालकः । वासुकिस्तक्रकश्चैव कालीयो
मणिभद्रकः ॥ एरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटक-
धनञ्जयो । अत्र च । वोहसो चानन्तरुपेण

ব্রহ্মাণ্ডং সচরাচরং । পুষ্পবন্ধারয়েশুর্দ্ধি
 তস্মৈ নিত্যং নমো নমঃ ॥ ইত্যনেন
 ঙ্কারপূর্বেণ মৎস্বপুরাণোক্তেনানন্তং
 পূজয়েৎ । রত্নাকরে । পিচুমর্দস্য পত্রাণি
 স্থাপয়েদ্ভবনোদরে । স্বয়ম্ভাপি তদশ্মীয়াদ্-
 ব্রাহ্মণাংশ্চৈব ভোজয়েৎ ॥ * ॥ অথ
 শ্রীপঞ্চমী । ভবিষ্যোক্তরে । মাঘশুক্লপঞ্চ-
 মধিকৃত্য । চতুর্থী বরদা নাম তস্যাং
 গৌরী প্রপূজিতা । সৌভাগ্যমতুলং কুর্যাৎ
 পঞ্চম্যাং শ্রীরপি শ্রিয়ং ॥ সম্বৎসরপ্রদীপে ।
 পঞ্চম্যাং পূজয়েন্নক্ষ্মীং পুষ্পধূপান্নবারি-
 ভিঃ । মস্তাধারং লেখনীঞ্চ পূজয়েন্ন
 লিখেত্ততঃ ॥ মাঘে মাসি সিতে পক্ষে
 পঞ্চমী যা শ্রিয়ঃ শ্রিয়া । তস্তাঃ পূর্বাঙ্ক
 এবহে কার্য্যঃ সারস্বতোৎসবঃ ॥ ইতু্যপা-
 দানাৎ শ্রিয়ঃ স্বরসত্যঃ । তথা চ ব্যাডিঃ ।
 লক্ষ্মীসরস্বতীধীত্রিবর্গসম্পদ্বিভূতিশোভা-
 স্তু । উপকরণবেশরচনাবিধাস্তু চ শ্রীরিতি
 প্রথিতা ॥ ধ্যানং যথা । তরুণশকলিন্দো-
 র্বিব্রতী শুভ্রকান্তিঃ কুচভরনমিতাঙ্গী সন্ধি-
 যধা সিতাজে । নিজকরকমলোদ্যল্লেখনী-
 পুস্তকশ্রীঃ সকলবিভবসিন্ধো পাতু বাগ্-
 দেবতানঃ ॥ ইতি শারদোক্তং ধ্যয়েৎ ।
 পাদ্যাদিভিঃ পূজয়িত্বা । ভদ্রকালৈ নমো
 নিত্যং সরস্বতৈ নমো নমঃ । বেদবেদান্ত-
 বেদাঙ্গবিদ্যাস্থানেভ্য এব চ ॥ স্বাহেতি
 ব্রহ্মপুরাণীয়েন ত্রিঃ পূজয়েৎ । মৎস্ব-
 সূক্তে । বক্ষুজীবঞ্চ দ্রোণঞ্চ সরস্বতৈ ন
 দাপয়েৎ । সরস্বতীং সংপূজ্য । যথা ন
 দেবো ভগবান্ ব্রহ্মা লোকপিতামহঃ ।

স্বাং পরিত্যজ্য সন্তিষ্ঠেতথা ভব বরপ্রদা ॥
 বেদাঃ শাস্ত্রাণি সর্বাণি নৃত্যগীতাদিকঞ্চ
 যৎ । ন বিহীনং ত্বয়া দেবি তথা মে সন্তু
 সিদ্ধয়ঃ ॥ লক্ষ্মীর্মেধা ধরা পুষ্টির্গৌরী-
 তুষ্টিঃ প্রভা ধৃতিঃ । এতাভিঃ পাহি তনুভি-
 রক্ষাভির্মাং সরস্বতি ॥ ইতি মৎস্যপুরা-
 গীয়েঃ প্রার্থয়েৎ ॥ * ॥ অথ পঞ্চমীব্রতং ।
 তচ্চ শুদ্ধকালে মাঘশুক্লপঞ্চম্যামারভ্য
 ষড়্ধর্ষপর্য্যন্তং প্রতিমাসীয়শুক্লপঞ্চম্যাং
 কার্য্যং । যথা । ক্ষীরোদে চ পুরা স্তুত্রং
 লক্ষ্মীসমম্বিতং হরিং । প্রণম্য পরিপশ্চ
 নারদো মুনিসত্তমঃ ॥ নারদ উবাচ ।
 কেনোপায়েন দেবেশ নারীগাঞ্চ স্ত্বখং
 ভবেৎ । সৌভাগ্যমতুলং যাতি তন্মে ত্বং
 বক্তুমর্হসি ॥ শ্রুত্বা তদ্বচনং দেবো নার-
 দস্ত মহাজ্ঞানঃ । সংশ্রেক্ষ্য কমলাঃ সন্ধ্যে
 ক্রহি দেবি শুভাননে ॥ ইঙ্গিতং পতু-
 রালোক্য পদ্মপত্রাকবল্লভা । বল্লভং তং
 পুরস্কৃত্য প্রীত্যা ব্রতমুবাচ হ ॥ দেবুবাচ ।
 আস্তি শ্রীপঞ্চমীনাম ব্রতং পরমদুর্লভং ।
 যৎ কৃত্বা প্রাপ্যতে লোকৈঃ স্ত্বখং
 সৌভাগ্যমুত্তমং ॥ তত্র মাং পূজয়েদ্ভক্ত্যা
 মাধবঞ্চ প্রযত্নতঃ । গঠৈঃ পুষ্পৈশ্চ বস্ত্রেশ্চ
 ধূপৈর্নানাবিধৈঃ ফলৈঃ ॥ শ্রদ্ধয়া পূজয়েদ্-
 ভক্ত্যা মাঘাদৌ পঞ্চমীদিনে । ইমাং ব্রহ্ম-
 পুরাণোক্তাং যা কেরোতি চ পঞ্চমীং ॥
 লক্ষ্মীসমা ভবেন্নারী ইহ লোকে পরত্র চ ।
 বিধানং শৃণু ধর্ম্মজ্ঞ যাদৃশী পঞ্চমী মম ॥
 বর্ষাণি ষট্ প্রকর্তব্য্য পরমপ্রীতিমানসা ।
 শুদ্ধকালে তু সংপ্রাপ্তে পঞ্চমী যা শুভা

ভবেৎ ॥ তস্মামারভ্য কৰ্তব্যং ত্রতং পাপ-
প্রণাশনং । স্বয়ং যতাত্মা ভূত্বা চ আরভেদ্-
ত্রতমুক্তমং ॥ আদ্যঙ্গমলবণেন হবি-
ষ্যেণ দ্বয়ং তথা । ফলেনৈকস্ত কৰ্তব্যমুপ-
বাসৈঃ প্রতিষ্ঠয়েৎ ॥ প্রতিষ্ঠায়া বিধিরয়ং
ক্রাক্ষণঞ্চ শ্রিয়ং হরিং । ক্রাক্ষণঞ্চ সপত্নীকং
পূৰ্বেদ্যুরধিবাসয়েৎ ॥ পঞ্চম্যামৃষ্টিজং
বিপ্রমাচার্য্যঞ্চ দ্বিজোক্তমং । পূজা চ
বিবিধা কার্য্যা মূলমন্ত্রেণ ভক্তিতঃ ॥
হোমঞ্চ তিললাজানাং শতং কুর্য্যাৎ পৃথক্
পৃথক্ । নৈবেদ্যং বিবিধং কুর্য্যাৎ লড্ডুকং
পূপমুক্তমং ॥ আসনং পাদ্যমর্ঘ্যঞ্চ তথা-
প্যাঁচমনীয়কং । বাসৌ যজ্ঞোপবীতঞ্চ
গন্ধপুষ্পফলং তথা ॥ ছত্রং ধূপঃ প্রদীপশ্চ
তাম্বুলং ফলমেব চ । গৌঃ শয্যা কঞ্চল-
শ্বেব হিরণ্যং রজতং তথা ॥ ক্রাক্ষণেভ্যঃ
প্রদেয়ানি দক্ষিণাসংযুতানি চ । যথোক্তেন
বিধানেন যা কুর্য্যাৎ পঞ্চমীত্রতং ॥
আসপুকুলমুক্ত্য বিষ্ণুলোকমবাণুয়াৎ ।
শর্চাব পুরুহুতস্ত রতীব মদনস্ত চ ॥
শঙ্করস্ত যথা গৌরী তথা ভবতি সা শুভা ।
মাসি মাসি সিতে পক্ষে পঞ্চমী যা প্রকী-
তিতা ॥ তস্মাং পূজ্যা সদা দেবী ভক্তিতঃ
কমলোদ্ভবা । লক্ষ্মীসমা ভবেন্নারী ষট্-
পঞ্চমীত্রতেন বৈ ॥ ত্রীপঞ্চমীত্রতং রম্যং
যা কৰোতি পতিত্রতা । তস্মাহং স্থিরতাং
বামি যথা নারায়ণে স্থিরা ॥ মৎ-
প্রসাদান্মুনিশ্রেষ্ঠ সৰ্বসৌভাগ্যমাণুয়াৎ ॥
ইতি ক্রাক্ষপুৰাণোক্তষট্‌পঞ্চমীত্রতকথা
সমাপ্তা ॥ * ॥ অথ পঞ্চমীজাতফলং যথা ।

ভূপালমাত্মো মনুজঃ স্রগাত্রঃ কৃপাসমেতো
বিদুমাং বরেন্যঃ । বাগ্মী গুণী বক্ষুজনৈক-
মাশ্রুঃ প্রসূতিকালে যদি পঞ্চমী স্যাৎ ॥
ইতি কোষ্ঠীপ্রদীপঃ ॥ বিদ্যা বিশেষঃ ।
তদ্বিবরণং যথা । কামং বিষ্ণুযুতং
দেবি শক্তিমায়েন্দ্রমেব চ । মহামায়াং
ততঃ পশ্চাৎ বাগ্ভবং বাঁজমুদ্ধরেৎ ॥
বিষ্ণুযুতং অকারযুক্তমিত্যর্থঃ । শক্তি-
রেকারঃ । মায়া ঈকারঃ । বিয়চ্ছদ্রস্ততঃ
পশ্চাৎ কলৌ নকুলিরেব চ । মায়াস্বরেণ
সংযুক্তং নাদবিন্দুকলাগ্নিতং ॥ প্রথমং
কামরাজস্য বাঁজং পরমদুর্লভং । * ।
বিয়দ্বিষ্ণুযুতং কামো হংসঃ শক্রস্ততঃ
পরং ॥ মহামায়া ততঃ পশ্চাৎ স্বপ্না-
বর্তীতি কথ্যতে । হংসো হকারঃ । এত-
দ্বিতীয়ং কামকূটং ॥ * ॥ মাদনং শিব-
বাঁজঞ্চ বায়ুবাঁজং ততঃ পরং । ইন্দ্রবাঁজং
ততঃ পশ্চাৎ মহামায়াং সমুদ্ধরেৎ ॥
ইতি তৃতীয়ং । ইয়ং মধুমতী ॥ * ॥
শিববাঁজং তথা কামং ইন্দ্রং দেবীং
নিযোজয়েৎ । মহামায়াং ততঃ পশ্চাৎ
শক্তিকূটং সমুদ্ধরেৎ ॥ দেবীং সকারং ।
বাগ্ভবং প্রথমং কূটং শক্তিকূটস্ত
পঞ্চমং । মধ্যকূটত্রয়ং দেবি কামরাজং
মনোহরং ॥ কথিতা পঞ্চমী বিদ্যা ত্রৈ-
লোক্যসুভগোদয়া । * । ঈশ্বর উবাচ ।
শৃণু দেবি মহাভাগে শক্তিকূটং সুদুর্লভং ।
বাগ্ভবং প্রথমং কূটং কামরাজং ত্রিকূ-
টকং ॥ শক্তিকূটং প্রবক্ষ্যামি তব স্নেহাৎ
বিশেষতঃ । জীবপ্রাণো মহাদেবি মাদনং

তদনন্তরং ॥ ইন্দ্রবীজং ততঃ পশ্চাৎ ভুব-
 নেশী তু পঞ্চমং । জীবঃ সকারঃ । প্রাণো
 হকারঃ । ইতি বা শক্তিকূটং ॥ * ॥ অথবা
 দেবদেবেশি সৌভাগ্যায়াশ্চ বাগ্ভবং ।
 কূটত্রয়ং কামরাজং শক্তিবীজঞ্চ পূর্ববং ॥
 এষা শাক্তা মহাদেবি পঞ্চমী পরমেশ্বরী ।
 অস্যা বাগ্ভবং কূটং হিত্বা সৌভাগ্যায়াঃ
 প্রথমকূটং বাগ্ভবং কূটমিত্যর্থঃ । কাম-
 রাজকূটত্রয়ং পঞ্চম্যা এব । বামনেত্রাদি-
 কূটং বা ভগাদিকূটমেব বা । অরিহা
 সিদ্ধিদা বিদ্যা সর্বদোষবিবর্জিতা ॥ ভগ
 একারঃ । এতেনাক্ষধা পঞ্চমী বাগ্ভব-
 শক্তিকূটেভেদেন ॥ * ॥ যামলে । দ্বিবিধা
 পঞ্চমী বিদ্যা পঞ্চপঞ্চাক্ষরী পরা । মধ্যে
 মড়ক্ষরী চৈব শক্তিশ্চ চতুরক্ষরী ॥
 মড়িতি কামরাজবিদ্যায়া মধ্যকূটমিত্যর্থঃ ।
 শক্তিরিতি কামরাজস্য শক্তিকূটমিত্যর্থঃ ।
 এষা চতুর্ধা বাগ্ভবকূটেভেদাৎ । এতয়োঃ
 কামরাজস্য তৃতীয়কূটস্তু তত্রৈব ॥ * ॥
 কামবীজং মহেশানি শিববীজং ততঃ
 পরং । তদধো হংসবীজস্তু ইন্দ্রবীজং
 বিচিস্তয়েৎ ॥ মহামায়াং ততঃ পশ্চাৎ
 কূটং পরমদুর্লভং । এষা পূর্ববদক্ষধা ।
 অন্যা চতুর্ধা ॥ * ॥ তথা তদ্ববোধে ।
 কামাকাশপরা শক্ত সংস্থানকৃতরূপিণী ।
 পরা সকারঃ । সংস্থানকৃতরূপিণী মহা-
 ময়া ॥ * ॥ তথা চ তস্ত্রে । কামবীজং
 মহেশানি শম্বুবীজং ততঃ পরং । তদধ-
 শ্চন্দ্রবীজস্তু পৃথীবীজং ততো লিখেৎ ॥
 তদন্ত্রে চ মহামায়া কূটং পরমদুর্লভং ।

এষা পূর্ববদক্ষধা । অন্যা চতুর্ধা । তেন
 ঘটত্রিংশদ্রূপিণী পঞ্চমী ॥ * ॥ হংস-
 মাহেশ্বরে । বামকেশ্বরবিদ্যায়াঃ কূটং
 বাগ্ভবমুভমং । একাৱাদি বাগ্ভবস্তু
 কূটং বাগ্ভবমুভমং ॥ একাৱাদি বাগ্-
 ভবস্তু সৌভাগ্যায়াশ্চ বাগ্ভবং । এষা চ
 পঞ্চমী বিদ্যা ত্রৈলোক্যবশকারিণী ॥ * ॥
 শ্রীক্রমে । এতাসাং চৈব বিদ্যানাং প্রাণং
 শৃণু বরাননে । রমাং মায়াং হংসবীজং
 বাগ্ভবাদ্যে নিযোজয়েৎ ॥ শক্ত্যন্তে তু
 মহাদেবি হংসং মায়াং রমাং তথা । এতি-
 যুক্তেন দেবেশি বিদ্যাজপনমাচরেৎ ॥
 জপশ্চ সপ্তবারমেব দীপন্যাং তথা দর্শ-
 নাৎ । এতাসাং পূর্বোক্তশ্রীক্রমোক্ত-
 বিদ্যানাং ॥ * ॥ পঞ্চম্যাস্তু বিশেষো যথা ।
 রমাং মায়াং হংসবীজং বাগ্ভবাদ্যে
 নিযোজয়েৎ । শক্ত্যন্তে তু মহেশানি হংসং
 মায়াং রমাং তথা ॥ কামরাজত্রে দেবি
 ককারং শক্তসংযুতং । মায়াবিন্দীশ্বরযুতং
 সূর্য্যকোটিসমপ্রভং ॥ প্রথমং কামকূটস্য
 চাদ্যে নিযোজয়েদিদং । বাস্তং বহুসমা-
 যুক্তং বামনেত্রবিভূষিতং ॥ নাদবিন্দুসমা-
 যুক্তং শ্রিয়ো বীজমুদাহৃতং । দ্বিতীয়ং
 কামবীজস্তু জপেদুত্বা চ স্তন্দরি ॥ গগনং
 বহুসংযুক্তং বামনেত্রবিভূষিতং । নাদ-
 বিন্দুসমায়ুক্তং মায়াবীজং প্রকীৰ্ত্তিতং ॥
 মধুমতীং জপেচ্চাপি সর্বকামফলপ্রদাং ।
 ইতি তন্ত্রসারঃ ॥ * ॥ * ॥ রাগিণীবিশেষঃ ।
 সা চ বসন্তরাগস্ত প্রিয়া । যথা । বসন্তী
 পঞ্চমী দৌলী বহারী রূপমঞ্জরী । রাগিণ্য

ধীতুরাজস্ত বসন্তস্ত প্রিয়া ইমাঃ ॥ অস্তা
 ধ্যানং বথা । সঙ্গীতগোষ্ঠীষু গরিষ্ঠভাবং
 সমাশ্রিতা গায়নসম্প্রদায়ৈঃ । খৰ্ব্বাস্বিনী
 নৃপুরপাদপদ্মা সা পঞ্চমী পঞ্চমবেদবেত্রী ॥
 ইতি সঙ্গীতদর্পণঃ ॥

পঞ্চমীত্রতং (ক্রী) মাঘশুক্লপঞ্চমীমারভ্য
 ষড়্বর্ষপর্যন্তং প্রতিমাসীয়াশুক্লপঞ্চম্যাং
 স্ত্রীকর্তৃত্বানিয়মবিশেষঃ । তৎপ্রয়োগো
 যথা । তত্রাদৌ কৃতনিত্যক্রিয়া যজমানা
 কুশহস্তাচম্য স্বস্তিবাচনপূর্বকং সঙ্কল্য
 কুর্ধ্যাৎ । বিষ্ণুর্নমোহদ্য মাঘে মাসি শুক্লে
 পক্ষে পঞ্চম্যাং তিথৌ অমুকগোত্রা স্ত্রী-
 অমুকী পুত্রপৌত্রাদ্যনবচ্ছিন্নসম্ভুতিমহদৈ-
 শ্বয্যমৌভাগ্যারোগ্যসৌন্দর্য্যাবৈধব্যপ্রাপ্তি-
 পূর্বকবিষ্ণুলোকপ্রাপ্তিকামা অদ্যারভ্য
 ষড়্বর্ষপর্যন্তং প্রতিমাসীয়াশুক্লপঞ্চম্যাং
 গণপভ্যাদিনানাদেবতাসলক্ষ্মীকবাসুদেবপূ-
 জাপূর্বকভবিষ্যপুরাণোক্তকথাশ্রবণরূপসট-
 পঞ্চমীত্রতমহং করিষ্যে । ইতি সঙ্কল্য
 সূক্তং পাঠয়েৎ । ততঃ সামান্যার্ঘ্যাদি
 আসনশুদ্ধিভূতশুদ্ধিমাভূকান্যাসকরাঙ্গন্যা-
 সান্তং কৃৎস গণেশাদীন্ সংপূজ্য লক্ষ্মীং
 নারায়ণঞ্চ যথাশক্তি পূজয়েৎ । ততো
 ভোজ্যোৎসর্গং কৃৎস প্রণমেৎ ॥ * ॥
 অথ কথা । শেষশয্যাসমাসীনং লক্ষ্মীধৃত-
 পদাম্বুজং । যোগনিদ্রাস্থিতং কৃষ্ণং
 নারদঃ পরিপৃচ্ছতি ॥ কেনোপায়েন ভগ-
 বন্মুরী ছুঃখং ন বিন্ধতি । সৌভাগ্যা-
 রোগ্যসৌন্দর্য্যপুত্রপৌত্রাদিকং লভেৎ ॥
 'ইত্যুক্তো মাধবশ্চক্রে লক্ষ্মীমুখনিরীক্ষণং ।

ইঙ্গিতাকারতত্ত্বজ্ঞা পদ্মা পদ্মাক্ষবল্লভা ।
 বল্লভাজ্ঞাং পুরস্কৃত্য প্রীতা বচনমত্র-
 বীৎ ॥ * ॥ স্ত্রীরুবাচ । সটপঞ্চমীত্রতং
 সম্যক্ শ্রয়তাং পাপনাশনং । সৌভাগ্যা-
 রোগ্যসৌন্দর্য্যপুত্রপৌত্রধনপ্রদং ॥ মাঘে
 মাসি সিতে পক্ষে পঞ্চমী যা শুভা ভবেৎ ।
 তস্যামারভ্য কর্তব্যং ষড়্বৎ ব্রতমুক্তমং ॥
 প্রতিমাসি চ পঞ্চম্যাং লক্ষ্মীং সংপূজ্য
 কেশবং । পূজয়েদাক্ষপুষ্পাদৈর্নৈবেদ্যৈ-
 শ্চ পৃথগ্বিধৈঃ ॥ কুর্ধ্যাদ্ধোমঞ্চ বিধিবৎ
 গণেশস্ত গ্রহস্য চ । বিষ্ণোশ্চ লক্ষ্ম্যা বাগ্-
 দেব্য্য ছুর্গায়া বিভবক্রমাৎ ॥ অন্তেষাঞ্চ যথা-
 শক্তি তিলাজ্যযবধান্যকৈঃ । ততোহন্নী-
 যাদলবণমাদৌ সংবৎসরদ্বয়ং ॥ তৃতীয়ে চ
 চতুর্থে চ হবিষ্যাক্ষঞ্চ ভোজয়েৎ । পঞ্চমে
 ফলমন্নীয়াৎ ষষ্ঠে কুর্ধ্যাছুপোমণং । ষষ্ঠে
 প্রতিষ্ঠা কর্তব্য্য ভোজয়েদ্দাদশ দ্বিজান্ ॥
 তত্র ষোড়শদানানি হেমশৃঙ্গীমলক্কতাং ।
 দক্ষিণাসহিতাং দদ্যাদাচাধ্যায় মুনীশ্বর ॥
 ততঃ ষডল্লকং দদ্যাৎ সর্ব্বালঙ্কার-
 ভূষিতং । কাঞ্চনপ্রতিমাযুগ্মলক্ষ্মীনারা-
 যণাস্থিতং ॥ বিধিনানেন যা কুর্ধ্যাৎ পঞ্চমী-
 ব্রতমুক্তমং । স্ববংশাস্ত্র সমুদ্ভূত্যা বিষ্ণু-
 লোকমবাগ্নুয়াৎ ॥ এতন্নে কথিতং বিপ্র
 মর্ত্যলোকে প্রকাশিতং । শোকসস্তাপ-
 হানিশ্চ বৃথাতুঃখং ন জায়তে ॥ ধন্যং
 যশস্ত্রমায়ুষ্যমৈশ্বর্য্যাকাপি বর্দ্ধয়েৎ । ঋশ্চ
 কুর্বন্তি ভূর্লোকে তাসাং সর্ব্বং সুখা-
 বহং ॥ * ॥ স্ত্রীরুবাচ । শৃণু সত্যং
 মুনিশ্রেষ্ঠ দেব্য্য যৎ কথিতং ময়ি ।

তদনুষ্ঠানসর্বস্ব প্রতিষ্ঠাঞ্চ দ্বিজোত্তম ॥
 যা কৰোতি ব্রতং সাক্ষী সৰ্বকামফলং
 লভেৎ । তস্যাঃ শ্রীনিশ্চলা গেহে সত্যং
 সত্যং হি নারদ ॥ যথেন্দ্রাণী মহেন্দ্রস্য
 লক্ষ্মীলক্ষ্মীপতের্থথা । শঙ্করস্য যথা গৌরী
 সাপি ভক্তুর্ভবেত্তথা ॥ যা পঞ্চমীব্রতং
 কুর্যাৎ সা ভবেচ্চ পতিব্রতা । যথোক্ত-
 বিধিনা যা তু কুৰ্ব্বীত ব্রতমুত্তমং ॥ পুত্র-
 পৌত্রধনৈশ্চৰ্য্যং পঞ্চমীকরণাদপি । এতন্তে
 কথিতং সৰ্বং তত্ত্বং কমললোচন ॥ * ॥
 নারদ উবাচ । কেনাপি কথিতং পূৰ্বং
 কৃতং কেনাপি বা পুনঃ । প্রাপ্তং কৃত
 ত্বয়া দেবি শ্রোতুমিচ্ছামি তদ্বদ ॥ * ॥
 শ্রীকৃবাচ । মাঘে মাসি সিতে পক্ষে পঞ্চ-
 ম্যাঞ্চ মহামুনে । নিশাবসানসময়ে চন্দ্র-
 ভাগাং মহানদীং ॥ হংসসজ্জৈঃসমাকীর্ণাং
 নলিনীপুলিনোজ্জ্বলাং । তত্র গৌরী শচী
 মেধা সাবিত্রী চোৰ্ব্বশী পরা ॥ নারায়ণং
 সমারোপ্য কুৰ্ব্বন্তি ব্রতমুত্তমং । কাম্য-
 ব্রতমিদং পদ্যে লভতে ফলমুত্তমং ॥ হৰ্ণ-
 বতীঞ্চ তাং বীক্ষ্য প্রোবাচ কমলালয়া ।
 পুষ্পঞ্চ দেহি মে ধুপং দীপং নৈবেদ্য
 উল্লকং ॥ ময়া তব প্রসাদেন ক্রিয়তে
 ব্রতমুত্তমং । ততস্তাসাং ফলৈঃ পুষ্পৈ
 নৈবেদ্যৈশ্চ ব্রতং কৃতং ॥ ততস্তাসাং
 প্রসাদেন বল্লভাহং জনার্দন । হৃদি দেব
 জগন্নাথ নরনারীগণেন চ ॥ ভক্ত্যা ময়া
 তে কথিতং মর্ত্যলোকে প্রকাশিতং । যা
 কৰোতি ব্রতং ছেতং যথাবিধিবিধা-
 নতঃ ॥ ইহ লোকে হুং ভুক্ত্বা নারায়ণ-

পুরং ব্রজেৎ । শ্রুত্বা ব্রতস্য মাহাত্ম্য-
 ব্রতমেতৎ চরন্তি যাঃ ॥ ন কিঞ্চিদ্রুতং
 লোকে তাসাং সত্যং বদাম্যহং । হরন্তি
 তাসাং পাপানি যাশ্চ কুৰ্ব্বন্ত্যহনিশং ॥
 নারায়ণং নমস্কৃত্য প্রপূজ্য চ বিসজ্জয়েৎ ।
 ইতি ভবিষ্যপুরাণোক্তা ষট্পঞ্চমীব্রতকথা
 সমাপ্তা ॥

পঞ্চমুখঃ (পুং) সিংহঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 শিবঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ তস্য নাম-
 বর্ণাদি যথা । শিবস্তত্র স্থিতঃ সাক্ষাৎ
 সৰ্বপাপহরঃ শুভঃ । স তু পঞ্চমুখঃ
 খ্যাতো লোকে সৰ্বার্থসাধকঃ । পঞ্চ
 ব্রহ্মাত্মকো যস্মাভেন পঞ্চমুখঃ স্মৃতঃ ॥
 পশ্চিমে তু মুখে সদ্যো বামদেবস্তথো-
 ত্তরে । পূৰ্বে তৎপুরুষং বিদ্যাদঘোর-
 ঞ্চাপি দক্ষিণে ॥ ঈশানঃ পঞ্চমা মধ্য
 সৰ্বেষামুপরি স্থিতঃ । এতে পঞ্চ মুখা
 বৎস পাপঘ্না গ্রহনাশনাঃ ॥ সদ্যোজাতং
 ভবেচ্চক্রং বামদেবস্ত পীতকং । রক্তস্তৎ-
 পুরুষো জ্ঞেয়োহঘোরঃ কৃষ্ণঃ স এষ চ ॥
 ঈশানঃ পশ্চিমস্তেষাং সৰ্ববর্ণসম্বিতঃ ।
 কামদঃ কামরূপী স্যাৎ জ্ঞানাদারঃ শিবা-
 ত্মকঃ ॥ ইতি দেবীপুরাণং ॥

পঞ্চমুখী (স্ত্রী) বাসকঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 জবাপুষ্পবিশেষশ্চ ॥

পঞ্চমুদ্রা (স্ত্রী) পূজায়াং কর্তব্য্যা পঞ্চপ্রকার-
 মুদ্রা । তস্যা অনুষ্ঠানং যথা । সম্যক্
 প্রপূরিতঃ পুষ্পৈঃ করাভ্যাং কুল্লিতো-
 হঞ্জলিঃ । আবাহনী সমাখ্যাতো মুদ্রা
 দেশিকসত্তমৈঃ ॥ ১ ॥ অধোমুখী ত্বয়ীক্ষেৎ

• স্যাৎ স্থাপনী মুদ্রিকা ভবেৎ । ২ ।
উচ্ছিঁতাঙ্গুষ্ঠমুচ্চ্যোস্ত সংযোগাৎ সন্নিধা-
পনী ॥ ৩ ॥ অন্তঃপ্রবেশিতাঙ্গুষ্ঠা সৈব
সম্বোধনী মতা । ৪ । উত্তানমুষ্টিযুগলা সং-
মুখী করণী মতা ॥ ৫ ॥ ইতি পূজাপ্রদীপঃ ॥
পঞ্চমূত্রং (ক্লী) গবাজামেষীমহিষগর্দভীমূত্রং ।
ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পঞ্চমূলং (ক্লী) স্বনামখ্যাতপাচনং । তৎ
ত্রিবিধং বৃহৎ স্বল্পং তৃণাখ্যঞ্চ । আদ্যং যথা ।
বিষ্মশ্যোগাকগাস্তারীপাটলা গণিকারিকা ।
কফবাতহরং শ্রেষ্ঠং পঞ্চমূলমিদং মহৎ ॥
দ্বিতীয়ং যথা । শালপর্ণী পৃশ্নিপর্ণী বৃহতী-
দ্বয়গোক্ষুরং । বাতপিত্তহরং বৃষ্যং কনীয়ঃ
পঞ্চমূলকং ॥ তৃতীয়ং যথা । কুশঃ কাশঃ
শরো দর্ভ ইক্ষুশ্চেতি তৃণোদ্ভবঃ । ইতি
চক্রপাণিদত্তঃ ॥ অপি চ । বিল্বাগ্নিমন্ত-
শ্যোগাককাশব্যঃ পাটলা তথা । জেয়ং
বৃহৎ পঞ্চমূলং পঞ্চমূলমিতি স্মৃতং ॥
শুরেশুদর্ভকাশানাং মলস্য মূলমেব চ ।
মৌশ্রুতপঞ্চরুকৈব তৃণাখ্যং পঞ্চমূলকং ॥
ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পঞ্চমূলী (স্ত্রী) স্বল্পপঞ্চমূলপাচনং । যথা । শাল
পর্ণী পৃশ্নিপর্ণী বৃহতী কণ্টকারিকা । তথা
গোক্ষুরকৈব পঞ্চমূলী কনীয়সী ॥ ইতি
শব্দচন্দ্রিকা ॥

পঞ্চযজ্ঞাঃ (পুং) গৃহস্বকর্তব্যপঞ্চপ্রকারযজ্ঞ-
বিশেষাঃ । যথা । ব্রহ্মযজ্ঞো নৃযজ্ঞশ্চ
ঋগবযজ্ঞশ্চ সত্ৰম । পিতৃযজ্ঞো ভূতযজ্ঞঃ
পঞ্চযজ্ঞাঃ প্রকীর্তিতাঃ ॥ ইতি পাদে
ক্রিয়াযোগসারে ১৬ অধ্যায়ঃ ॥ শূদ্রমধি-

কৃত্য নমস্কারেণ মন্ত্রেণ পঞ্চযজ্ঞাম
হাপয়েৎ । ইতি তিথ্যাদিতত্ত্বং ॥ অস্য
বিবরণং পঞ্চমহাযজ্ঞশব্দে দ্রষ্টব্যং ॥

পঞ্চরত্নং (ক্লী) পঞ্চানাং রত্নানাং সমাহারঃ ।
তদযথা । কনকং ১ হীরকং ২ নীলমণিঃ ৩
পদ্মরাগঃ ৪ মুক্তা ৫ । যথা । কনকং
হীরকং নীলং পদ্মরাগঞ্চ মৌক্তিকং ।
পঞ্চরত্নমিদং প্রোক্তমুর্ষাভিঃ পূর্বদর্শিভিঃ ॥
রত্নানাঞ্চাপ্যভাবে তু স্বর্ণং কর্ষাঙ্কমেব বা ।
সুবর্ণস্যাপ্যভাবে তু আজ্যং জেয়ং বিচ-
ক্ষণৈঃ ॥ ইতি হেমাद्रিঃ ॥ কনকরজত-
প্রবালমৌক্তিকরাজপট্টাভুকর্মিতি গোড়াঃ ॥

পঞ্চরসা (স্ত্রী) আমলকী । ইতি হারাवলা
শব্দমালা চ ॥

পঞ্চরক্ষকঃ (পুং) পক্তপোড়বৃক্ষঃ । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পঞ্চরাত্রং (ক্লী) গ্রন্থবিশেষঃ । যথা । রাত্রঞ্চ
জ্ঞানবচনং জ্ঞানং পঞ্চবিধং স্মৃতং ।
তেনেদং পঞ্চরাত্রঞ্চ প্রবদান্তি মনীষিণঃ ॥
প্রথমং সাত্ত্বিকং জ্ঞানং দ্বিতীয়স্ত তদেব
চ । নৈর্গুণ্যঞ্চ তৃতীয়ঞ্চ জ্ঞানঞ্চ সর্বতঃ
পরং ॥ চতুর্থঞ্চ রাজসিকং ভক্তস্তম্মাভি-
বাঙ্কতি । পঞ্চমং তামসং জ্ঞানং বিহাং-
স্তম্মাভিবাঙ্কতি ॥ জ্ঞানং পঞ্চবিধং প্রোক্তং
পঞ্চরাত্রং বিদুবুধাঃ ॥ তৎ সপ্তবিধং
যথা । পঞ্চরাত্রং সপ্তবিধং জ্ঞানীনাং
জ্ঞানদং পরং । ব্রাহ্মং শৈবঞ্চ কৌমাণ্ড-
বাশিষ্ঠং কাপিলং পরং ॥ গোতমীয়াঃ
নারদীয়মিদং সপ্তবিধং স্মৃতং ॥ হাত
নারদপঞ্চরাত্রে প্রথমরাত্রং ॥ অপি চ

পঞ্চকং পঞ্চরাত্রাণাং কৃষ্ণমাহাত্ম্যপূর্বক
বাশিষ্ঠং নারদীয়ঞ্চ কাপিলং গৌতমী-
য়কং । পরং সনৎকুমারীয়ং পঞ্চরাত্রঞ্চ
পঞ্চকং ॥ ইতি ব্রহ্মবৈবর্তে শ্রীকৃষ্ণজন্ম-
খণ্ডে ১৩২ অধ্যায়ঃ ॥ এতদতিরিক্তানি
হয়শীর্ষপৃথুধ্ববাদিপঞ্চরাত্রাণি সন্তি । পঞ্চ-
নিশাঃ । যথা ত্রিরাত্রং পঞ্চরাত্রম্বা দশ-
রাত্রমথাপি বা । লঙ্ঘনং সন্নিপাতেষু
কুর্যাদারোগ্যদর্শনাৎ ॥ ইতি চক্রপাণি-
দন্তঃ ॥

পঞ্চলক্ষণং (ক্লী) পুরাণং । যথা । সর্গশ্চ
প্রতিসর্গশ্চ বংশো মহাস্তরানি চ । বংশানু-
চরিতকৈব পুরাণং পঞ্চলক্ষণং ॥ ইত্য-
মরভরতো ॥

পঞ্চলবণং (ক্লী) পঞ্চানাং লবণানাং সমা-
হারঃ । তদযথা । কাচং । সৈন্ধবং ।
সামুদ্রং । বিড়ং । সৌবর্চলং । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পঞ্চলাঙ্গলকং (ক্লী) মহাদানভেদঃ । যথা ।
অথাৎ সংপ্রবক্ষ্যামি মহাদানমনুভমং ।
পঞ্চলাঙ্গলকং নাম মহাপাতকনাশনং ॥
পুণ্যাৎ তিথিং সমাসাদ্য যুগাদিগ্রহণা-
দিকং । ভূমিদানং ততো দদ্যাৎ পঞ্চ-
লাঙ্গলকাস্থিতং ॥ কর্কটং খেটকঞ্চাপি
গ্রামং বা শস্যশালিনং । নিবর্তনশতং
বাপি তদর্দ্ধং বাপি শক্তিতঃ ॥ সারদারু-
ময়ীন্ কৃত্বা হলান্ পঞ্চ বিচক্ষণঃ । সর্বোপ-
করণৈর্যুক্তানন্যান্ পঞ্চ চ কাঞ্চনান্ ॥ বৃষ-
লক্ষণসংযুক্তান্দশৈব তু ধুরন্ধরান্ । স্ববর্ণ-
শৃঙ্গাভরণান্ মুক্তালাঙ্গুলভূষিতান্ ॥ রৌপ্য-

পাদাগ্রতিলকানুক্তকোশেয়ভূষণান্ । অংগ-
দামচন্দনযুতান্ শালায়ামধিवासয়েৎ ॥
পর্জ্জন্তাদিত্যরুদ্রেভ্যঃ পায়সং নির্ব্বপেৎ
চরুং । একস্মিন্বেব কুণ্ডে তু গুরুর্ধস্মি-
ম্বেদয়েৎ ॥ পালাশাঃ সমিধস্তদ্বদাজ্যং
কৃষ্ণতिलाংস্তথা । তুলাপুরুষবৎ কুর্য্যাৎ
লোকেশাবাহনং বৃধঃ ॥ ততো মঙ্গল-
শব্দেন যুক্তমালায়াম্বরো বৃধঃ । আহুয়
দ্বিজদাম্পত্যং হেমসূত্রাসুরীয়কৈঃ ॥
কৌশেয়বস্ত্রকটকৈর্মণিভিষ্চাপি পূজয়েৎ ।
শয্যাং সোপঙ্করাং তদ্বন্ধেনুমেকাং পয়-
স্বিনীং ॥ তথাক্টাদশ ধান্যানি সমস্তাদধি-
বাসয়েৎ । ততঃ প্রদক্ষিণং কৃত্বা গৃহীত-
কুম্ভমাঞ্জলিঃ ॥ ইমমুচ্চারয়েন্নস্তমথ সর্বং
নিবেদয়েৎ । যস্মাদ্বেবগণাঃ সর্বৈ স্বাব-
রাণি চরাণি চ ॥ ধুরন্ধরাস্তে তিষ্ঠন্তি
তস্মাদুক্তিঃ শিবেহস্ত্র মে । যস্মাচ্চ ভূমি-
দানস্য কলাং নাইন্তি ষোড়শীং ॥ দানা-
ন্যান্যানি মে ভক্তির্ধর্ম্ম এব দৃঢ়া ভবেৎ ।
দণ্ডেন সপ্তহস্তেন ত্রিংশদগ্নিমিবর্তনং ॥
ত্রিভাগহীনং গোচর্ম্মানমাহ প্রজাপতিঃ ।
মানেনানেন বো দদ্যাৎ নিবর্তনশতং
বৃধঃ ॥ বিধিনানেন তস্মাশু ক্রীয়তে পাপ-
সংহতিঃ । তদর্দ্ধমথবা দদ্যাৎপি গোচর্ম্ম-
মাত্রকং । ভবনস্থানমাত্রং বা সোহপি
পাপৈঃ প্রমুচ্যতে ॥ যাবন্তি লাঙ্গলকমার্গ-
মুখানি ভূমেস্তাসাং পতিত্বুহিতুরঙ্গ-
রোমকানি । তাবন্তি শঙ্করপুরে বর্ধাণি
তিষ্ঠেত্বুগ্নিপ্রদানমথ যঃ কুরুতে মনুষ্যঃ ॥
গন্ধর্ক্বকিম্বরসুরাসুরসিদ্ধসং ঘৈরাধুতচামর-

মুপেত্য মহর্ষিমানং । সম্পূজ্যতে পিতৃ-
পিতামহবক্ষুযুক্তঃ শস্তোঃ পুরং ব্রজতি
চামরনাযকঃ সন্ ॥ ইন্দ্রহুমপ্যাধিগতং
কয়মভ্যুত্থৈতি গোভূমিলাঙ্গলধুরঙ্করসং-
প্রদানাৎ । তস্মাদবোধোঘপটলক্ষয়কারিভূমে-
র্দানং বিধেয়মিতি ভূতিভবভবায় ॥ ইতি
মাৎস্তে ২৫৭ অধ্যায়ঃ ॥

পঞ্চলোহং (ক্লী) সৌরাষ্ট্রকলোহং । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥

পঞ্চলোহকং (ক্লী) পঞ্চানাং লোহকানাং
ধাতুনাং সমাহারঃ । তদ্যথা । স্ববর্ণরজত-
তাত্রবঙ্গনাগানি । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পঞ্চবটঃ (পুং) উরস্কটঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
জোটিঙ্গঃ ২ মহাব্রতী ৩ বালযজ্ঞোপ-
বীতকং ৪ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পঞ্চবটী (স্ত্রী) পঞ্চপ্রকারবৃক্ষবিশেষঃ । যথা ।
অশ্বখবিল্ববৃক্ষঞ্চ বটধাত্রীঅশোককং । বটী-
পঞ্চকমিভ্যুক্তং স্থাপয়েৎ পঞ্চদিক্শু চ ॥
অশ্বখং স্থাপয়েৎ প্রাচি বিল্বমুত্তরভাগতঃ ।
বটং পশ্চিমভাগে তু ধাত্রীং দক্ষিণতন্তথা ॥
অশোকং বহুদিক্স্থাপ্যং তপস্মার্থং স্বরে-
শ্বরী । মধ্যে বেদীং চতুর্হস্তাং সুন্দরীং
সুমন্যোহরাং ॥ প্রতিষ্ঠাং কারয়েত্তশ্চায়াঃ
পঞ্চবর্ষোত্তরং শিবে । অনন্তফলদাত্রী
সা তপস্মাফলদায়িনী ॥ * ॥ ইয়ং পঞ্চ-
বটী প্রোক্তা বৃহৎপঞ্চবটীং শৃণু । বিল্ব-
বৃক্ষং মধ্যভাগে চতুর্দিক্শু চতুর্ফলং ॥ বট-
বৃক্ষং চতুর্কোণে বেদসংখ্যং প্ররোপয়েৎ ।
অশোকং বটুলাকারং পঞ্চবিংশতি-
সম্মিতং ॥ দিগ্দিগ্গামলকীর্থেব একৈকং

পরমেশ্বরী । অশ্বখঞ্চ চতুর্দিক্শু বৃহৎ-
পঞ্চবটী ভবেৎ ॥ যঃ করোতি মহে-
শানি সাক্ষাদিন্দ্রসমো ভবেৎ । ইহ লোকে
মন্ত্রসিদ্ধিঃ পরে চ পরমা গতিঃ ॥
ইতি হেমাঙ্গীরব্রতখণ্ডতন্ত্রস্কন্দপুরাণবচ-
নানি ॥

পঞ্চবক্ত্রঃ (পুং) শিবঃ । অশ্ব মন্ত্রা যথা ।
সমস্তানাং স্বরাণাস্ত দীর্ঘাঃ শেঘাঃ স-
বিন্দুকাঃ । ঋকশূচ্যাঃ সার্কচন্দ্রা উপাস্তে
নাভিসংহিতাঃ ॥ এভিঃ পঞ্চাক্ষরৈর্মন্ত্রং
পঞ্চবক্ত্রস্য কীর্তিতং । ক্রমাৎ সম্মদ-
সন্দোহমাদগৌরবসংজ্ঞকাঃ ॥ প্রাসাদস্ত
ভবেৎ শেষং পঞ্চমন্ত্রাঃ প্রকীর্তিতাঃ ।
একৈকেন তথৈবৈকং বক্ত্রং মন্ত্রেণ পূজ-
য়েৎ ॥ একং সমুদিতং কৃৎস্না পঞ্চভিক্কা
প্রপূজয়েৎ । প্রাসাদেনাত্বা পঞ্চবক্ত্রং
দেবং প্রপূজয়েৎ ॥ সম্মদাদিষু মন্ত্রেষু
প্রাসাদস্ত প্রশস্ততে । শস্তোঃ প্রাসাদনে-
নৈব যস্মাৎ তস্ত মন্ত্রকঃ ॥ তেন প্রাসাদ-
সংজ্ঞোহয়ং কথ্যতে মুনিপুত্রবৈঃ । তস্মাৎ
সর্বেষু মন্ত্রেষু প্রাসাদঃ প্রীতিদঃ প্রভোঃ ॥
আমোদকারকঃ শস্তোর্মন্ত্রঃ সম্মদ উচ্যতে ।
মনঃপ্রপূরণশ্চাপি সন্দোহঃ পরিকীর্তিতঃ ॥
আকর্ষকো ভবেম্মাদো গুরুত্বাদগৌরবা-
হস্যঃ । এতদ্ব্যস্তং সমস্তঞ্চ মন্ত্রং শস্তোঃ
প্রকীর্তিতং ॥ পঞ্চাক্ষরঞ্চ যস্মন্ত্রং পঞ্চ-
বক্ত্রশ্চ কীর্তিতং । স্বয়ন্তেনৈব মন্ত্রেণ
আরাধয়তমীশ্বরং ॥* ধ্যানঞ্চ শৃণু বক্ষ্যামি
সম্যগ্ধেতালভৈরবো । পঞ্চবক্ত্রং মহাকাযং
জটাজুটবিভূষিতং ॥ চারুচন্দ্রকলাযুক্তং

युद्धि ब्यालौवसंगतं । बाल्भिर्दशभि-
 युक्तं व्यात्रचर्माश्वराश्वरं ॥ कालकूटधरं
 कर्णे नागहारोपशोभितं । कोटीर-
 वहनं बाल्भृषणं भुजङ्गमाः ॥ विभूतिं
 सर्वगात्रेषु ज्योत्स्नार्पितश्वरोचिषं ।
 भूतिसंलिप्तसर्वाङ्गमेकैकत्र त्रिभि-
 स्त्रिभिः ॥ नेत्रैस्तु पञ्चदशभिर्ज्योतिस्त्रि-
 विभूषितं । रघुभोपरि संश्रुतगजकृति-
 परिच्छदं ॥ सदयोजातं वामदेवमघोर-
 ऋ ततः परं । तंपुरुषं यथेशानं
 पञ्चवक्त्रं प्रकीर्तितं ॥ सदयोजातं
 भवेद्वक्त्रं शुद्धस्फटिकसमिभं । पीतवर्णं
 तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरं ॥ नील-
 वर्णमघोरस्तु दंष्ट्राभीतिविवर्द्धनं । रक्तं
 तंपुरुषं देवं दिव्यमूर्तिं मनोहरं ॥
 श्यामलं तथेशानं सर्वदैव शिवात्मकं ।
 चिन्तयेत् पश्चिमे ह्यदयं द्वितीयं तथो-
 त्तरे ॥ अघोरं दक्षिणे देवं पूर्वै-
 तंपुरुषस्तथा । ईशानं मध्यतो ध्येयं
 चिन्तयेत्कृतितंपरः ॥ शक्तित्रिशूलटास-
 वरदाभयदं शिवं । दक्षिणेषु हस्तेषु
 वामेषुपि ततः शृणु ॥ अङ्गसूत्रं बीज-
 पूरं भुजङ्गं डमरुत्पलं । अर्केश्वर्या-
 समायुक्तं ध्यायेत्तु हृदगतं शिवं ॥ इति
 कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥ * ॥ पञ्च-
 मुखरुद्राङ्कः । यथा स्नाने । पञ्चवक्त्रः
 श्वरं रुद्रः कालाग्निनाम नामतः । अगम्या-
 धमनाच्छिव अभक्त्याश्च च भङ्गनां । मुच्यते
 सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणां ॥ इति
 तिथितन्त्रं ॥

पञ्चवक्त्रं (क्ली) वक्त्रपञ्चकं । यथा ।
 अथोद्योदु श्वराश्वथपञ्चवेतसवक्त्रैः
 सर्वैरेकत्र संयुक्तैः पञ्चवक्त्रमुच्यते ॥
 अपि च । न्याथोद्योदु श्वराश्वथपञ्चपिप्ल-
 पीतनाः । क्लीरियुक्ताश्च पञ्चैवां वक्त्रं
 पञ्चवक्त्रं ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥ अशु-
 गुणाः । पञ्चैते क्लीरिणो रक्तास्तेवां हृक्
 पञ्चलक्षणं । हृक्पञ्चकं हिमं ग्राहि
 त्रणशोधविसर्पजिं ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
 पञ्चवाणः (पुं) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः ॥
 पञ्चानां वाणानां समाहारे क्ली । पञ्च-
 वाणविशिष्टे त्रि ॥
 पञ्चशरः (पुं) कन्दर्पः । इत्यमरः ॥ अशु-
 पञ्च शराणि यथा । सम्मोहनं समुद्देशवीजं
 सुस्तनकारणं । उन्मत्तवीजं ज्वलनं शश-
 च्चेतनहारकं ॥ इति त्रय्यवैवर्ते श्रीकृष्ण-
 जन्मथण्डे ३२ अध्यायः ॥ अपि च । सम्मो-
 हनोन्मादनौ च शोषणस्तापनस्तथा । सुस्तन-
 श्चेति कामस्य पञ्च वाणाः प्रकीर्तिताः ॥
 पञ्च इन्द्रियार्थाः शरा अश्नेत्यनेने । इति
 भरतः ॥
 पञ्चशस्यं (क्ली) शस्यपञ्चकं । तद्बु धान-
 मुदगतिलयवश्वेतसर्वपञ्चकं । सर्वपञ्चाने
 नायोहपि । इति छुर्गोत्सवपद्धतिः ॥
 पञ्चशाखः (पुं) हस्तः । इत्यमरः ॥ पञ्चानां
 शाखानां समाहारे क्ली । पञ्चशाखा-
 विशिष्टे त्रि ॥
 पञ्चशिखः (पुं) सिंहः । इति हेमचन्द्रः ॥
 धर्मस्य हिंसाभार्यायां जातो मुनि-
 विशेषः । यथा । धर्मस्य भार्या हिंसाया

तस्यां पुत्रचतुष्टयं । सम्प्राप्तं मुनि-
शार्दूल योगशास्त्रविचारकं ॥ ज्योतिः सन-
कुमारो हृद्धितीयश्च सनातनः । तृतीयः
सनको नाह चतुर्थश्च सनन्दनः ॥ सांख्य-
वेत्तारमपरं कपिलं वोढुमाश्रितं ।
दृष्ट्वा पङ्कशिखं श्रेष्ठं योगयुक्तं तपो-
निधिं ॥ ज्ञानयोगं न ते दह्यर्ज्यायां-
सोऽपि कनीयसां । इति वामने
५०. अध्यायः ॥

पङ्कशूरणः (पुं) पङ्कप्रकारशूरणः । तद्वथा ।
अत्यम्लपर्णी काशीरः मालाकन्दः शूरणः
श्वेतशूरणश्च । तथाहि । अत्यम्लपर्णीकाशीर-
मालाकन्दद्विशूरणैः । कण्ठो भवति
योगोऽयं पङ्कशूरणसंज्ञकः ॥ इति राज-
निर्घण्टः ॥

पङ्कशैरीषकं (स्त्री) शिरीषवृक्षस्य कुसुममूल-
फलपत्रत्रयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पङ्कषाः (त्रि) पङ्क वा षड्वा परिमाणं येषां
ते । बह्वचनान्तोऽयं शब्दः । इति मुक्क-
बोधव्याकरणं ॥

पङ्कसिद्धोषधिः (पुं) पङ्कप्रकारौषधिविशेषः ।
यथा । तैलकन्दसुधाकन्दक्रोडकन्दरुद-
न्तिकाः । सर्पनेत्रशुताः पङ्कसिद्धोषधिक-
संज्ञकः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

पङ्कसुगन्धकं (स्त्री) पङ्कप्रकारसुगन्धिद्रव्यं ।
यथा । कुसुमानि लवङ्गस्य तथा ककाल-
काण्डयोः । जातीफलानि कर्पूरमेतत् पङ्क-
सुगन्धकं ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥ अपि
८ । कर्पूरककाललवङ्गपुष्पाणुवाकजातीफल-
पङ्ककेन । समांशभागेन च योजितेन

मनोहरं पङ्कसुगन्धकं स्यात् ॥ इति
राजनिर्घण्टः ॥

पङ्कसूना (स्त्री) पङ्कप्रकारप्राणिवधस्थानं ।
यथा । पङ्कसूना गृहस्थस्य चूली पेवण्युप-
स्करः । कण्ठी चोदकुञ्जश्च वध्यते याश्च
वाहयन् ॥ इति शुद्धितन्त्रं ॥ तज्जन्मापापं
गृहस्थस्य प्रतिदिनं भवति तस्य प्राय-
श्चित्तं वैश्वदेवः । यथा । लौकिके
वैदिके वापि हृतोच्छिष्टे जले स्फितौ ।
वैश्वदेवस्तु कुर्वीत पङ्कसूनापनूतये ॥
इति आह्निकतद्धृतशतातपवचनं ॥
अर्शोचकालोऽपन्नपङ्कसूनादिजन्मापापस्य
दानादिनाशुद्धं यथा । दशाहास्तु परं
सम्यक् विप्रोऽधीयीत धर्मविं । दानं
विधिना देयमशुभान्तरकं हितं ॥ इति
शुद्धितद्धृतसम्बर्धवचनं ॥

पङ्कसूरा (स्त्री) प्रजापतिदासवैद्यकृतशिशु-
रिक्तमातृरिक्तपितृरिक्तस्त्रीपुंनपुंसकज्ञान-
सुखदुःखरिक्तच्छेदादिवोगयुक्त्याज्ञाननिर्णय
इति सप्तधायात्सुकज्योतिर्ग्रहविशेषः ।
यथा । पङ्कसूराभिधानं ग्रहं निदान-
सम्मतं । किञ्चिद्दुःशगम्यं सन्नं वक्ष्यामि
शाश्वतं ॥ इति तत्रैव ॥

पङ्कसुरोदयः (पुं) ज्योतिःशास्त्रविशेषः ।
यथा । कालं वक्ष्यामि संसिद्धे रुद्र
पङ्कसुरोदयात् । राजा राजा उदासा च
पीडा मृत्युस्तथैव च ॥ आ ई उ ए ऋ
सुराश्च लिखेत् पङ्कसुरोदये । उक्त्वा-
तिर्यग्गतेरैवेः षड्ब्रह्मक्रममागतेः ॥
तिथी एकाग्रिकोर्ध्वे त्रयो राजाथ

माजया । उदासा पीडा मृदुशुच कुङ्गः सोम-
सूतः क्रमात् ॥ गुरुशुक्रशनिश्चररविचन्द्रा
यथोदितः । रेवत्यादिशिवास्तुश्च ऋक्का-
श्च प्रथमाः कलाः ॥ पञ्चपञ्चान्यत्र भानि
चैत्राद्य उदयस्तथा । द्वादशाहा द्वयो मासा
नाम्न आद्यक्करं तथा ॥ कला लिङ्गक या
तिष्ठेत् पञ्चमस्तस्य वैमृतिः । कला तिथि-
स्तथा वारनक्तत्रं मासमेव च ॥ नामो-
दयस्य पूर्वक तथा भवति नान्यथा । इति
गरुडपुराणं ॥

पञ्चकारगणः (पुं) कारपञ्चकं । पञ्चलवणं ।
यथा । कारैस्तु पञ्चभिः प्रोक्तः पञ्चकारा-
भिधो गणः । काचसैक्कवसामुद्रविट्सोवर्क-
लकैः समैः ॥ स्यात् पञ्चलवणं तच्च
मुञ्जापेतं षडाह्वयं । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पञ्चाग्नि (स्त्री) पञ्चानामग्नीनां समाहारः ।
अस्य विवरणं पञ्चातपशब्दे द्रष्टव्यं ॥
शरीरस्य पञ्चाग्नयो यथा । उदरे गार्ह-
पत्याग्निर्मध्यदेशे तु दक्षिणः । आस्य
आहवनोऽग्निश्च सत्यः पर्वा च मूर्धनि ॥
यः पञ्चाग्नीनिमान् वेद आहिताग्निः स
उच्यते । इति गरुडपुराणं ॥

पञ्चान्नं (स्त्री) एकवृक्षस्य ष्वक्पत्रपुष्प-
मूलफलानां समाहारः । यथा । ष्वक्पत्र-
कुसुमं मूलं फलमेकस्य शाखिनः । एकत्र
मिलितकैतत् पञ्चान्नमिति संज्ञितं ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥ पुरश्चरणविशेषः ।
यथा । जपहोमौ तर्पणकाभिवेको विप्र-
भोजनं । पञ्चान्नोपासनं लोके पुर-

श्चरणमिष्यते ॥ इति तन्त्रसारः ॥ वार-
तिथिनक्तत्रयोगकरणात्कपञ्जिका । यथा ।
तिथिर्वारश्च नक्तत्रं योगः करणमेव च ।
पञ्चान्नश्च कलं ऋद्धा । गङ्गामानकलं
लभेत् ॥ इति ज्योतिषः ॥

पञ्चान्नः (पुं) कर्मठः । इति शब्दमाला ॥
अश्वविशेषः । तत्पर्यायः । पञ्चतद्वत् २
पुष्पिततुरङ्गमः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रणामविशेषः । यथा । बालुभ्याकैव
जानुभ्यां शिरसा वचसा दृशा । पञ्चान्नो-
ह्वयं प्रणामः स्यात् पूजास्य प्रवराविमो ॥
इति तन्त्रसारः ॥

पञ्चान्नगुणः (पुं) कच्छपः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पञ्चान्नूलः (पुं) एरण्वृक्षः । इत्यमरः ॥
पञ्चान्नूलपरिमाणयुक्ते त्रि ॥

पञ्चान्नूलिः (त्रि) पञ्चान्नूलयो यस्य सः । इति
व्याकरणं ॥

पञ्चान्नूली (स्त्री) तक्राह्नाक्षूपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पञ्चातपा (स्त्री) तपस्याविशेषः । यथा । चर्या
पञ्चातपाचिन्ता शान्तवी शान्तवो जपः ।
यज्जिज्ञैर्दारुभिः शुक्रैश्चतुर्दिक् चतुष्टयं ॥
वह्निःसंस्थापनं त्रीन्ने तीत्रांशुस्तत्र
पञ्चमः । हस्तास्तरे चतुर्वर्हान् कृत्वा
वैश्वानरेष्टिना ॥ तन्मध्यस्था सूर्याविम्बं
वीरुन्ती बहलांशुका । इति कालिका-
पुराणे ४२ अध्यायः ॥

पञ्चाननः (पुं) शिवः । सिंहः । इति
मेदिनी ॥ अद्भुतः । इति शब्दरत्नावली ॥

পঞ্চায়ান্নাঃ (স্ত্রী) পঞ্চপ্রকারামরলতাদি ।
যথা । একা তু অমরা দুর্বা তম্যা গ্রস্থিং
সমানিয়েৎ । অন্য্য তু বিজয়া দেবী সিদ্ধি-
রূপা সরস্বতী ॥ অন্য্য তু বিল্লপত্রস্থা
শিবসস্তোষকারিণী । অন্য্য তু যোগ-
সিদ্ধার্থে নিগুণ্ডী চামরা লতা ॥ অন্য্য তু
কালতুলসী স্ত্রীবিষ্ণোঃ প্রিয়তোষণী । এতাঃ
পঞ্চায়ান্না জ্যেয়া যোগসাধনকর্ষণি ॥ ইতি
রুদ্রায়াম্লোত্তরখণ্ডে ৩৬ পটলঃ ॥

পঞ্চায়ান্নতং (স্ত্রী) শর্করাছক্কয়তদধিমধুঘটিতং ।
যথা । ছক্কং সশর্করকৈব যতং দধি তথা
মধু । পঞ্চায়ান্নমিদং প্রোক্তং বিধেয়ং
সর্বকর্ষণস্ব ॥ গর্ভবতীভ্যস্তদানস্য দিনং
যথা । রেবতাস্থিপুনর্কব্ধয়মরুন্মুলানুরাধা-
মঘাহস্তাসূতরফল্লনীষু ভৃগুজ্ঞে জীবাক-
বারে তথা । লয়ক্কোড়ুপশোভনেষু নিয়তং
সন্ত্যজ্য রিক্তাং তিথিং দেয়ং মাসি চ
পঞ্চমেষু করণে পঞ্চায়ান্নতং যোষিতাং ॥
ইতি জ্যোতিস্তত্ত্বং ॥

পঞ্চায়ান্নযোগঃ (পুং) গুড়চূচীগোক্ষুরমুশলী-
মুণ্ডিকাশতাবীরীণাং সংযোগঃ । যথা ।
গুড়চূচী গোক্ষুরকৈব মুশলী মুণ্ডিকা তথা ।
শতাবীরীতি পঞ্চানাং যোগঃ পঞ্চায়ান্না-
ভিধঃ ॥ ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পঞ্চায়ান্নায়ঃ (পুং) শিবস্ত পঞ্চবক্ত্রিনির্গতস্তত্ত্ব-
শাস্ত্রবিশেষঃ । যথা । পূর্বায়ান্নায়ঃ পূর্বমুখঃ
পশ্চিমঃ পশ্চিমায়ান্নায়ঃ । দক্ষিণো দক্ষিণ-
স্তত্ত্বস্তরশ্চোত্তরঃ পরঃ ॥ নিরুত্তরং তথা
চৌর্ধ্বং সিদ্ধান্তাগমরূপিণং । উর্দ্ধায়ান্ন-
পরিজ্ঞানং নান্নস্ত তপসঃ ফলমিতি ॥

অন্যত্র । পূর্বায়ান্নায়ঃ শব্দরূপো দক্ষিণঃ
কর্ণরূপকঃ । পশ্চিমঃ প্রশ্নরূপঃ স্ত্রীতুত্তর-
শ্চোত্তরস্তথা ॥ উর্দ্ধায়ান্নস্তত্ত্ববোধঃ কেবলা-
নুভবাত্মকঃ । ইতি ভৈরবতন্ত্রং ॥ মম
পঞ্চমুখেভ্যশ্চ পঞ্চায়ান্নাঃ সমুদগতা
ইত্যাদি । ইতি কুলার্ণবতন্ত্রং ॥ * ॥
বিভাব্য মুখপদ্মং হি শিবস্ত বরবর্ণিনি ।
সদ্যোজাতং বামদেবমঘোরঞ্চ ততঃ পরং ।
তৎপুরুষং তথেশানং পঞ্চবক্ত্রং প্রকীর্তিতং ॥
সদ্যোজাতঞ্চ বৈ শুক্রং শুক্রক্ষটিকমমিভং ।
পীতবর্ণং তথা সৌম্যং বামদেবং মনো-
হরং ॥ কৃষ্ণবর্ণমঘোরঞ্চ সমং ভীমবিব-
দ্ধনং । রক্তং তৎপুরুষং দেবি দিব্যমুর্ভি
মনোহরং ॥ শ্যামলঞ্চ তথেশানং সর্বদেব-
শিবাত্মকং । চিন্তয়েৎ পশ্চিমে চাদ্যং
দ্বিতীয়ঞ্চ তথোত্তরে ॥ অঘোরং দক্ষিণে
দেবং পূর্বে তৎপুরুষং তথা । ঈশানং
মধ্যতো জ্যেয়ং চিন্তয়েদ্ভক্তিতৎপরং ॥
ইতি নির্ঝাণতন্ত্রে ৬ পটলঃ ॥ * ॥ অন্যং
যড়ান্নায়শব্দে দ্রষ্টব্যং ॥

পঞ্চায়ান্নং (স্ত্রী) বৃক্ষবিশেষাণাং সমাহারঃ ।
যথা । অশ্বখমেকং পিচুমর্দমেকং স্ত্রীগ্রোধ-
মেকং দশ পুষ্পজাতীঃ । হে হে তথা
দাড়িমমাতুলস্লে পঞ্চায়ান্নাপী নরকং ন
যাতি ॥ ইতি বরাহপুরাণং ॥ অপি চ ।
অশ্বখ একঃ পিচুমর্দ একো দ্বৌ চম্পকৌ
ত্রীণি চ কেশরাণি । সপ্তাথ তালা নব
নারিকেলাঃ পঞ্চায়ান্নরোপী নরকং ন যাতি ॥
ইতি তিথিতত্ত্বং ॥

পঞ্চায়ান্নং (স্ত্রী) অল্পপঞ্চকং । যথা । কোল-

दाडिमवृक्षान्नैरन्नवेतससंयुतैः । चतु-
रन्नपक्षान्नं मातुलन्नसमन्वितं ॥ इति
शब्दचन्द्रिका ॥

पक्षारी (स्त्री) शारिशृङ्गला । इति शब्दमाला ॥
पक्षार्क्षिः [स्] (पुं) वृधग्रहः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पक्षालः (पुं) देशविशेषः । इत्युणादि-
कोषः ॥ तस्य व्युत्पत्तिर्यथा । हर्याश्वान्मुद-
गलसृञ्जयवृहदिषुघवीनरकाम्पिलसंज्ञाः ।
पक्षानामेतेषां विषयाणां रक्षणायाल-
मेते मत्पुत्रा इति पित्त्राभिहिता इति
पक्षालाः । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे
१२ अध्यायः ॥

पक्षालाः (पुं) नौरुद्धिशेषः । बह्वचनान्स्तो-
हयं । इति मेदिनी ॥

पक्षालिका (स्त्री) पुत्रली । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

पक्षाली (स्त्री) वस्त्रादिकृतपुत्रिका । कानिर
पुत्रुल इति भाषा । गीतविशेषः । पाँचाली
इति भाषा । इति मेदिनी ॥ शारि-
शृङ्गला । छक् इति भाषा । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पक्षवटं (स्त्री) उरस्कटं । बालोपवीतं ।
इति हारावली ॥

पक्षवन्धः (पुं) शवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पक्षवन्धायुक्ते त्रि ॥

पक्षाशं (त्रि) संख्याविशेषः । पक्षाश इति
भाषा । इति ज्योतिषः ॥

पक्षास्यः (पुं) सिंहः । इत्यमरः ॥

पक्षीकरणं (स्त्री) पक्षभृतानां भागविशेषेण

मिश्रीकरणं । यथा । पक्षीकरणस्तु आका-
शादिपक्षस्यैकैकं द्विधा समं विभज्य
तेषु दशसु भागेषु मध्ये प्रौथमिकान्
पक्षभागान् प्रत्येकं चतुर्द्धा समं विभज्य
तेषां चतुर्णां भागानां स्वस्वद्वितीयार्द्ध-
भागं परित्यज्य भागास्तरेषु संयोजनं ।
तदुक्तं । द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्द्धा
प्रथमं पुनः । स्वस्वतरद्वितीयांशैर्यो-
जनां पक्ष पक्ष ते इति ॥ अस्या-
प्रामाण्यं नाशङ्कनीयं त्रिरुत्करणश्रुतेः
पक्षीकरणस्याप्युपलक्षणार्थत्वात् । पक्षानां
पक्षात्कत्वे समानेऽपि तेषु च वैशि-
क्यात् तद्वादस्तद्वाद इति न्यायेन आका-
शादिव्यपदेशः संभवति । तदानीमाकाशे
शब्दोऽभिव्यज्यते । वार्यो शब्दस्पर्शो ।
अग्नौ शब्दस्पर्शरूपाणि । अप्सु शब्दस्पर्श-
रूपरसाः । पृथिव्यां शब्दस्पर्शरूपरस-
गन्नाश्च । एतेभ्यः पक्षीकृतेभ्यो भूतेभ्यः
भूभ्रुवः स्वस्मिर्जनस्तपः सत्यमित्येतन्नाम-
कानामुपर्युपरि विद्यमानानां अतल-
वितलसृतलरसतलतलातलमहातलपाता-
लनामकानां अधोऽधो विद्यमानानां
लोकानां ब्रह्माण्डं तदस्तुर्गतचतुर्विधसूल-
शरीराणामन्नपानादीनांकोऽपतिर्भवति ।
इति वेदान्तसारः ॥

पक्षेन्द्रियं (स्त्री) पक्षानां ज्ञानेन्द्रियाणां
समाहारः । यथा । श्रोत्रदृष्टेत्त्रसन्ध्राणं
पक्षेन्द्रियाणि च । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पक्ष-
कस्मैन्द्रियक ॥

पक्षेयुः (पुं) कामदेवः । इति हलायुधः ॥

পঞ্চোপবিষং (ক্লী) উপবিষপঞ্চকং । যথা ।
স্নুহুর্ককরবীরাগি লাক্সলী বিষমুষ্টিকা ।
এতান্ম্যুপবিষাণ্যাছঃ পঞ্চ পাণ্ডিত্য-
শালিনঃ ॥ ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পঞ্চোন্ম্যাণঃ (পুং) আহারপাচকশরীরস্বপঞ্চা-
গ্নয়ঃ । যথা । ভোমাপন্নগ্নেয়বায়ব্যঃ পঞ্চো-
ন্ম্যাণঃ সনাভসাঃ । পঞ্চাহারগুণান্ স্বান্
স্বান্ পার্থিবাদীন্ পচন্ত্যানু । পার্থিবাঃ
পার্থিবানেব শেষাঃ শেষাংশদেহগান্ ॥
ইতি সারকৌমুদী ॥

পঞ্জরং (ক্লী) কায়ান্ধিবৃন্দং । শরীরান্ধিপঞ্জরং ।
পক্ষ্যাদিবন্ধগৃহং । পিঞ্জরা ইতি ভাষা ।
ইত্যমরভরতো ॥ তৎপর্যায়ঃ । শালারং ২ ।
ইতি জটাধরঃ ॥

পঞ্জরঃ (পুং) শরীরং । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
দেহান্ধিসমূহঃ । তৎপর্যায়ঃ । কঙ্কালঃ ২
দেহবন্ধান্ধি ৩ । ইতি জটাধরঃ ॥ কলি-
যুগং । গবাং নীরাজনাবিধিঃ । ইতি সার-
স্বতাভিধানং ॥

পঞ্জরার্থেটঃ (পুং) মৎস্মারণোপায়ঃ । পোলো
ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । প্লবঃ ২
পলবঃ ৩ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

ঃ (পুং) কোলকন্দঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

ঃ (স্ত্রী) সূত্রনালিকা । পাইজ ইতি
ভাষা । ইতি শব্দমালা ॥ পঞ্জিকা চ ॥

পঞ্জিকা (স্ত্রী) তুলনালিকা । পাইজ ইতি
ভাষা । ইতি হারাবলী ॥ টীকাবিশেষঃ ।
যথা । টীকা নিরন্তরব্যাখ্যা পঞ্জিকা পদ-
ভঞ্জিকা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ অগ্রসঙ্কানী ।

ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ পঞ্চাঙ্গং । পঞ্জি
ইতি ভাষা । তৎশ্রবণফলং যথা । বারো
হরতি দুঃস্বপ্নং নক্ষত্রং পাপনাশনং ।
তিথির্ভবতি গঙ্গায়্য যোগঃ সাগরসঙ্গমঃ ॥
করণং সর্বভীর্থানি শ্রুয়তে দিনপঞ্জিকা ।
ইতি দৈবজ্ঞাঃ ॥ অপি চ । দুঃস্বপ্ননাশকো
বারো নক্ষত্রং পাপনাশনং । তিথিরাযু-
ক্ষরী প্রোক্তা যোগো বুদ্ধিবিবর্দ্ধকঃ ॥
চন্দ্রঃ কেরোতি সৌভাগ্যমংশকঃ শুভ-
দায়কঃ । করণাল্লভতে লক্ষ্মীং যঃ শৃণোতি
দিনে দিনে ॥ ইতি জ্যোতিষশাস্ত্রে বরাহ-
বচনং ॥ * ॥ নিঃশেষপদব্যাখ্যাট্রী । তিথি-
বারাদিজ্ঞাপিকা । আয়ব্যয়লিখনার্থা চ ।
ইত্যমরটীকায়্য ভরতঃ ॥

পঞ্জিকারকঃ (পুং) কায়স্বজাতিঃ । যথা । অথ
কায়স্বঃ করণঃ পঞ্জিকারকঃ । ইতি জটা-
ধরঃ ॥ পঞ্জিকাকারশচ ॥

(স্ত্রী) পঞ্জিঃ । নালিকা । ইতি শব্দ-
মালা ॥ পঞ্জিকা । পঞ্জি ইতি ভাষা ।
যথা । দৈবজ্ঞবক্ত্রেণ শৃণোতি পঞ্জীং শত্রু-
ক্ষয়ং যাতি শশীব কৃষ্ণে । ইতি দৈবজ্ঞাঃ ॥
গ্রন্থবিশেষঃ । যথা । প্রণম্য বিস্বেশ্বর-
পাদমাদৌ সরস্বতীং তাং কুলদেবতাঞ্চ ।
শিশুপ্রবোধায় কুলস্ব পঞ্জী বিবিচ্যতে
ক্রীযুতমিচ্ছকেন ॥ ইতি ঋগ্বানন্দমিশ্রঃ ॥

পঞ্জীকরঃ (পুং) কায়স্বঃ । যথা । কায়স্বে
কূটকুংপঞ্জীকরৌ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥

পট গর্তো । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ পটতি ।
ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পট ক স্থিষি । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ ক পাট-
য়তি । স্থিষি দীপ্তৌ । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পট ৎ ক বেক্টনে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥
গ্রহ্মনে । ইত্যন্যে । পটয়তি মালাং
মালিকঃ । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পটং (ক্লী) ছদিঃ । চালং । ইতি পটলশব্দ-
টীকায়াম্ ভরতঃ ॥

পটঃ (পুং ক্লী) শোভনবস্ত্রং । তৎপর্যায়ঃ ।
স্বেচেলকঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥ চিত্রপটঃ ।
ইতি মেদিনী ॥ তস্য লক্ষণং যথা । পটস্য
লক্ষণং বক্ষ্যে যথা সিধ্যান্তি সাধকঃ ।
গ্রন্থিকেশবিহীনে তু অজীর্ণে সমতস্তকে ॥
অক্ষাটিতে অচ্ছিত্রে তু স্থলেনৈব সমা-
লিখৎ । যোগিনী রূপিণী কার্য্যা জয়াদ্যৈঃ
পরিবারিতা ॥ বৃন্ধেন চ ভবেদ্ধৃদ্ধো ব্যাধিতে
ব্যাধিতো ভবেৎ । কুরুপেণ কুরুপস্ত
মূর্খেণ তু ন পূজ্যতে ॥ লেখকন্য তু
যজ্ঞপং চিত্রে ভবতি তাদৃশং । ইতি
দেবীপুরাণং ॥

পটঃ (পুং) পিয়ালবৃক্ষঃ । ইতি মেদিনী ॥
পুরস্কৃতঃ । ইতি বিশ্বঃ ॥

পটকঃ (পুং) শিবিরং । ইতি শব্দমালা ॥

পটকারঃ (পুং) তন্ত্রবায়ঃ । চিত্রকরঃ । পটং
শোভনবস্ত্রং চিত্রপটং বা করোতীতি
ব্যুৎপত্ত্যা ষণ্ণপ্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥

পটকুটী (স্ত্রী) বস্ত্রবেশ্ম । তাঁবু ইতি ভাষা ।
তৎপর্যায়ঃ । কেলিকা ২ গুণালয়নিকা ৩ ।
ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পটচ্চরং (ক্লী) জীর্ণবস্ত্রং । ইত্যমরঃ ॥ চৌরে
পুং ইত্যমরটীকায়াম্ রমানাথঃ ॥

পটমণ্ডপঃ (পুং) পটকুটী । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥

পটময়ং (ক্লী) বস্ত্রগৃহং । যথা । পটবাসঃ
পটময়ং দূষ্যং বস্ত্রগৃহং স্থলং । ইতি
ত্রিকাশুশেবঃ ॥ শাটী । যথা । পটবাসঃ
পটময়ং শাটী শাটক ইত্যপি । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥

পটরকঃ (পুং) গুস্ত্রবৃক্ষঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পটলং (ক্লী) ছদিঃ । চাল ইতি ভাষা । নেত্র-
রোগঃ । ইত্যমরঃ ॥ পিটকঃ । পরিচ্ছদঃ ।
তিলকঃ । সমূহে ক্লী স্ত্রী । ইতি মেদিনী ॥
দৃষ্টিরাবরকং । চক্ষুর পরদা ইতি ভাষা ।
যথা । প্রথমে পটলে দোষো যস্য দৃষ্টিয়াং
ব্যবস্থিতঃ । অব্যক্তানি সরূপাণি কদাচি-
দথ পশুতি ॥ ইতি মাধবকরঃ ॥ দৃষ্টিয়াং
চত্বারি পটলানি । রসরক্তাশ্রয়ং বাহুং
দ্বিতীয়ং মাংসসংশ্রয়ং তৃতীয়ং মেদঃ-
সংশ্রিতং চতুর্থং কালকাস্থিসংশ্রিতং ।
তথা চ স্বেচ্ছতঃ । তেজোজলাশ্রিতং বাহুং
তেষম্ভ্যং পিশিতাশ্রিতং । মেদস্তৃতীয়ং
পটলমাশ্রিতং স্থস্থি চাপরং । পঞ্চমাংশ-
সমং দৃষ্টিস্বেষাং বাহুল্যমিষ্যত ইতি ॥
অত্র তেজঃশব্দেন রক্তং জলশব্দেন রসো
ব্যাখ্যাতঃ । তেষু পটলেষু বাহাদিভেদে-
নাধিষ্ঠানবিশেষপ্রভাবাৎ দোষাণাং লিঙ্গ-
বিশেষমাহ প্রথমে পটলে ইত্যাদি । প্রথমে
পটলে সর্বাভ্যন্তরে ন তু বাহুে । ইতি
বিজয়রক্ষিতঃ ॥

পটলঃ (পুং স্ত্রী) গ্রহ্মঃ । বৃক্ষঃ । ইতি

শব্দরত্নাবলী ॥ বৃক্ষস্থানে বৃস্তোহপি
পটুঃ ॥
পটলপ্রাস্তং (ক্লী) গৃহচালিকান্তভাগঃ । ছাঁচি
ইতি ভীষা । তৎপর্যায়ঃ । বলীকং ২
নীত্রং ৩ । ইত্যমরঃ ॥
পটুলী (স্ত্রী) ছদিঃ । চাল ইতি ভাষা । ইতি
ভরতহেমচন্দ্রো ॥
পটবাপঃ (পুং) বস্ত্রগৃহং । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥
পটবাসঃ (পুং) বস্ত্রগৃহং । শাটী । ইতি শব্দ-
• রত্নাবলী ॥
পটবাসকঃ (পুং) পটবাসচূর্ণং । পটো বাস্ততে-
হনেনেতি ষড়্ৰিঃ পটবাসঃ ততঃ স্বার্থে
• কঃ । তৎপর্যায়ঃ । পিষ্ঠাতঃ ২ । পিষ্ঠেন
কুকুমচূর্ণাদিনা অততি পিষ্ঠাতঃ পচাদান্ ।
ইত্যমরভরতৌ ॥
পটহং (ক্লী পুং) আনকবাদ্যং । ইত্যমরঃ ॥
পটংশব্দং জহাতি পটহঃ ডঃ নিপাতাৎ
তলোপঃ । ইতি ভরতঃ ॥
পটহঃ (পুং) যুদ্ধে বাদ্যমানচক্ৰা । তৎ-
পর্যায়ঃ । আড়ম্বরঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥
পটয়তি গময়তি যোধান্ যুদ্ধায় উৎসা-
বর্ধকত্বাৎ পটহঃ পট গতো নান্মীতি অহঃ ।
ইতি ভরতঃ ॥ সমারম্ভঃ । হিংসনং । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥
পটাকঃ (পুং) পক্ষিবিশেষঃ । ইত্যুগাদি-
কোষঃ ॥
পটাকা (স্ত্রী) পতাকা । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
পটালুকা (স্ত্রী) জলৌকা । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ

পটিঃ (স্ত্রী) পটভেদঃ । বাণুলিঃ । কুন্ডিকা-
ক্রমঃ । ইতি মেদিনী ॥
পটিকা (স্ত্রী) পটিঃ । বস্ত্রং । যথা । বিস্তারে
ত্রিকরাঃ করাক্তকমিতা দৈর্ঘ্যে বিচিত্রা-
শ্চ চেদ্রপৈরুৎকটপটসূত্রপটিকা অর্কো
লভস্তে শতং । দৈর্ঘ্যে সার্ককরজয়া পরপটী
হস্তার্কবিস্তারিণী তাদৃক্ কিং লভতে ক্রতং
বদ বণিক্ বাণিজ্যকং বেৎসি চেৎ ॥
ইতি লীলাবতী ॥
পটিষ্ঠঃ (ত্রি) অতিশয়পটুঃ । ইতি ব্যাক-
রণং ॥
পটী (স্ত্রী) বস্ত্রভেদঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
যবনিকা । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
পটীয়ান্ [স্] (ত্রি) অতিশয়পটুঃ । ইতি
ব্যাকরণং ॥
পটীরং (ক্লী) তিত্তউঃ । তুঙ্গং । মূলকং ।
কেদারঃ । বারিদঃ । বেণুসারঃ । বাতিকঃ ।
চন্দনং । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ খদিরং ।
উদরং । কন্দর্পঃ । হরণীয়ং । ইতি সং-
ক্ষিপ্তসারোগাদিবৃতিঃ ॥
পটু (ক্লী) ছত্রা । লবণং । ইতি মেদিনী ॥
পাংশুলবণং । ইতি রত্নমালা ॥
পটুঃ (পুং) পটোলঃ । ইত্যমরঃ ॥ পটোল-
পত্রং । ইতি বিশ্বঃ ॥ কাণ্ডীরলতা । কার-
বেল্লঃ । চোরকঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
পটুঃ (ত্রি) দক্ষঃ । নীরোগঃ । চতুরঃ । ইতি
মেদিনী ॥ তীক্ষ্ণঃ । স্ফুটঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥ নিষ্ঠুরঃ । ইতি জটাধরঃ ॥ ধূর্তঃ ।
ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
পটুকঃ (পুং) পটোলঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পটুকল্পঃ (ত্রি) ঈষদূনঃ পটুঃ । ইতি ব্যাক-
রণং ॥

পটুজাতীয়ঃ (ত্রি) পটুপ্রকারঃ । ইতি ব্যাক-
রণ

পটুতৃণকং (ক্রী) লবণতৃণং । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পটুপত্রিকা (স্ত্রী) ক্ষুদ্রচক্ষুক্ষুপঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পটুপর্ণিকা (স্ত্রী) ক্ষীরিণীষুকঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পটুপর্ণী (স্ত্রী) স্বর্ণক্ষীরী । ইত্যমরঃ ॥

পটুরূপঃ (ত্রি) অতিশয়পটুঃ । ইতি ব্যাক-
রণং ॥

পটোটজং (ক্রী) ছত্রাকঃ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

পটোলং (ক্রী) বস্ত্রভেদঃ । ইতি মেদিনী ॥
তদু গুজ্জরদেশীয়ষিচিত্রপটুবস্ত্রং ॥

পটোলঃ (পুং) স্বনামপ্রসিদ্ধলতিকাকফলং ।
পলবল্ ইতি হিন্দী ভাষা । তৎপর্যায়ঃ ।
কুলকং ২ তিক্তকঃ ৩ পটুঃ ৪ । ইত্য-
মরঃ ॥ কর্কশদলঃ ৫ কুলজঃ ৬ বাজি-
মান্ ৭ লতাফলঃ ৮ রাজফলঃ ৯ বর-
তিক্তঃ ১০ অমৃতাকফলঃ ১১ । ইতি রত্ন-
মালা ॥ কটুকফলঃ ১২ কটুকঃ ১৩ কর্কশ-
চ্ছদঃ ১৪ রাজনামা ১৫ অমৃতফলঃ ১৬
পাণ্ডুঃ ১৭ পাণ্ডুকফলঃ ১৮ বীজগর্ভঃ ১৯
নাগফলঃ ২০ কুষ্ঠারিঃ ২১ কাসমর্দনঃ ২২
পঙ্করঃ ২৩ আজীফলঃ ২৪ জ্যোৎস্নী ২৫
কচ্ছুরী ২৬ । অশ্ব গুণাঃ । কটুত্বং ।
তিক্তত্বং । উষ্ণত্বং । সারকত্বং । পিত্ত-

বলাশকফকণ্ডুতিকুষ্ঠাস্থগুজ্জরদাহার্জিনাশিত্ব-
ঞ্চ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ অপি চ ।
পাচনত্বং । হৃদ্যত্বং । বৃষ্যত্বং । লঘুত্বং ।
অগ্নিদীপনত্বং । স্নিগ্ধত্বং । কাসদোষত্রয়-
ক্রিমিনাশিত্বঞ্চ । তস্ম মূলাদিগুণাঃ ।
পটোলস্ত ভবেশ্মূলং বিরেচনকরং সুখাৎ ।
নালং শ্লেষ্মহরং পত্রং পিত্তহারি ফলং
পুনঃ ॥ দোষত্রয়হরং প্রোক্তং তদ্বিক্তিত্তা
পটোলিকা । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥ অপি
চ । পটোলং কফপিত্তাস্থগুজ্জরকুষ্ঠত্রণা-
পহং । বিসর্পনয়নব্যধিত্রিদোষগরনাশনৈঃ ।
পটোলফলকণ্ঠেতি কিঞ্চিদগুণান্তরাবুভে ॥
ইতি রাজবল্লভঃ ॥

পটোলকঃ (পুং) শুক্তিঃ । ইতি শব্দমালা ॥

পটোলিকা (স্ত্রী) ফলবিশেষঃ । বিষ্ণা ইতি
ভাষা । পোরলি ইতি খ্যাতা । ইতি
কেচিৎ । ইতি ভরতঃ ॥ তৎপর্যায়ঃ ।
জ্যোৎস্নী ২ জালী ৩ । ইত্যমরঃ ॥
জ্যোৎস্না ৪ । ইতি স্বামী ॥

পটোলী (স্ত্রী) জ্যোৎস্নী । ইতি মেদিনী ॥

পটুং (ক্রী) নগরং । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পটুঃ (পুং) পেষণপাষণঃ । শিল্ ইতি ভাষা ।
ত্রণাদীনাং বন্ধনং । পটী ইতি ভাষা ।
চতুষ্পথঃ । চৌমাতা রাস্তা ইতি ভাষা ।
রাজাদিশাসনান্তরং । পাট্টা ইতি ভাষা ।
পীঠঃ । পিড়ি ইতি ভাষা । ইতি মেদিনী ॥
ফলকঃ । ঢাল ইতি ভাষা । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥ উষ্ণীষাদিঃ । পাগ ইত্যাদি ভাষা ।
ইতি স্বামী ॥ উত্তরীয়াদি । এক পাট্টা
ইতি ভাষা । ইতি স্তম্ভুতিঃ ॥ কোষেয়ঃ ।

পাট্ট ইতি রেশম্ ইতি চ ভাষা । ইতি মুকুটঃ ॥ লোহিতকৌমেয়মুষ্ণীষাদি । রাঙ্গা রেশমীপাগ্ ইত্যাদি ভাষা । ইতি ভরতঃ ॥
পট্টকঃ (পুং) পট্টঃ । পট্ট এব ইত্যর্থৈ স্বার্থে ক প্রত্যয়েন নিষ্পন্নঃ ॥

পট্টজং (স্ত্রী) বস্ত্রভেদঃ । পট্টবস্ত্রং । ইতি জটধরঃ ॥

পট্টদেবী (স্ত্রী) মহাদেবী । পাটরাণী ইতি ভাষা । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পট্টনং (স্ত্রী) পত্তনং । ইতি দ্বিরূপকোষঃ ॥

পট্টনী (স্ত্রী)

পট্টরঙ্গং (স্ত্রী) পত্তরঙ্গং । বকম্ ইতি ভাষা ।

ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পট্টরঞ্জনকং (স্ত্রী) পত্তরঙ্গং । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পট্টশাকং (স্ত্রী পুং) নালিতাশাকং । ইতি শব্দমালা ভাবপ্রকাশশ্চ ॥ অশ্ব গুণাঃ নাড়ীচশব্দে দ্রষ্টব্যঃ ॥

পট্টার্হা (স্ত্রী) মহাদেবী । পাটরাণী ইতি ভাষা । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পট্টিকা (স্ত্রী) পট্টিকাখ্যলোভঃ । ইত্যমরটীকায়াং বাচস্পতিঃ ॥

পট্টিকাখ্যঃ (পুং) রক্তলোভঃ । পাট্টিয়ালোভ ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । ক্রমুকঃ ২
পট্টী ৩ লাক্ষাপ্রসাদনঃ ৪ । ইত্যমরঃ ॥

পট্টিকালোভঃ (পুং) রক্তলোভঃ । পাট্টিয়ালোভ ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । ক্রমুকঃ ২
বন্ধলোভঃ ৩ বৃহদলঃ ৪ জীর্ণবৃদ্ধঃ ৫
বৃহদ্বন্ধঃ ৬ শীর্ণপত্রঃ ৭ অক্ষিভেষজঃ ৮
শাবরঃ ৯ শ্বেতলোভঃ ১০ গালবঃ ১১

বৃহদ্বন্ধঃ ১২ পট্টী ১৩ লাক্ষাপ্রসাদঃ ১৪
বন্ধঃ ১৫ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ স্থূল-
বন্ধলঃ ১৬ জীর্ণপত্রঃ ১৭ বৃহৎপত্রঃ ১৮ ।
ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥ লোভদ্বয়গুণাঃ ।
কষায়ত্বং । শীতত্বং । বাতকফাশ্রবিষ-
নাশিত্বং । চক্ষুষ্যত্বং । তত্র বন্ধলোভকো-
বিশিষ্টঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ গ্রাহিত্বং ।
লঘুত্বং । পিত্তরক্তপিত্তাতীসারশোধনাশি-
ত্বঞ্চ । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

পট্টিলঃ (পুং) পৃথিকরজঃ । ইতি জটধরঃ ।

পট্টিলোভঃ } (পুং) পট্টিকালোভঃ । ইতি
পট্টিলোভকঃ } শব্দরত্নাবলী ॥

পট্টিশঃ } (পুং) অস্ত্রবিশেষঃ । যথা । পরশুঃ

পট্টিসঃ } পট্টিসো নাম স এব চ পরশুধঃ ।
ইত্যমরটীকায়াং ভরতঃ ॥

পট্টী (স্ত্রী) পট্টিকালোভঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
ললাটভূষা । ইতি বিশ্বঃ ॥ তলসারকং ।
অশ্ববন্ধঃ স্থূলবন্ধনরজ্জুঃ । ইতি শব্দমালা ॥

পট্টী [ন্] (পুং) রক্তলোভঃ । ইতি স্বামী ॥
ইত্যমরটীকায়াং ভরতঃ ॥

পট্টোলিকা (স্ত্রী) কণ্ডুকীলা । ব্যবস্থাপত্রং
ইতি কেচিৎ । পাট্টা । ইতি চ কেচিৎ ।
ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পঠ বাচি । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ পঠতি
শ্লোকং ধীরঃ । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পঠনং (স্ত্রী) বাচনং । পড়ন্ ইতি ভাষা ।
যথা । ভূতপ্রেতপিশাচানাং পঠন্যদেব
নাশনং । ইতি দেবীমাহাত্ম্যং ॥

পঠমঞ্জরী (স্ত্রী) শ্রীরাগশ্চ চতুর্থরাগিণী । তস্মা
ন্যাসাংশগৃহাঃ পঞ্চমঃ । গানসময়স্ত এক-

প্রহরদিবসোত্তরং । ইতি সঙ্গীতদর্পণঃ ॥
লক্ষণং যথা । বিয়োগিনী কাস্ত্বিতীর্ণ-
পুষ্পাং অজং বহন্তী বপুষাতিমুন্ধা ।
আশ্বাস্তমানা প্রিয়য়া চ সখ্যা বিধূসরাস্তী
পঠমঞ্জরীয়ং ॥ ইতি সঙ্গীতদামোদরঃ ॥

পঠমমঞ্জরী (স্ত্রী) রাগিনীবিশেষঃ । ইতি
হলামুখঃ ॥

পঠিঃ (স্ত্রী) পঠনং । পাঠিঃ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

পঠিতঃ (ত্রি) বাচিতঃ । কৃতপাঠিঃ । অধীতঃ ।
উচ্চরিতঃ । যথা । ময়া ন পঠিতা চণ্ডী
ত্বয়া নাপি চিকিৎসিতং । অকস্মাৎগরো-
পাস্তে কথং ধুমায়তে চিতা ॥ ইতি
হাস্তার্ণবঃ ॥

পঠিতব্যং (ত্রি) পঠনীয়ং । পাঠ্যং । যথা ।
তস্মান্মমৈতন্মাহাস্ত্র্যং পঠিতব্যং সমা-
হিতৈঃ । ইতি দেবীমাহাস্ত্র্যং ॥

পড ই ক্ সংহর্তো । ইতি কবিকল্পক্রমঃ ॥
ই ক্ পশুয়তি । সংহতী রাশীকরণং ।
ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পড ই ঙ্ গত্যাং । ইতি কবিকল্পক্রমঃ ॥
ই পশ্যতে । ঙ্ পশুতে । ইতি দুর্গা-
দাসঃ ॥

পণ ঙ্ ব্যবহৃতো । স্ত্বর্তো । ইতি কবিকল্প-
ক্রমঃ ॥ ব্যবহৃতো ব্যবহারে । ঙ্ পণতে ।
পণায়তি পণায়তে আয়াস্ত্বাহুভয়পদ-
মিতি বোপদেবঃ । প্রাণানামপণিক্টাসৌ
অত্র কস্মিণি ষষ্ঠী । স্ত্বর্তো তু পণায়তি
পণায়তে বিষ্ণুং ধীরঃ । অরে তু হ্রয়ো-
রর্থয়োরেব আয়স্মাপ্রাণিপক্ষে আয়নে-

পদমেব । অপণিক্ট পেণে পণিতা পণি-
ষীক্ট পণিষ্যতে অপণিষ্যৎ । ইতি দুর্গা-
দাসঃ ॥

পণঃ (পুং) কার্ষিকতাত্ত্বিকঃ । স তু পঞ্চ-
কুঞ্চলমাষকারকতাত্ত্বিকর্ষকৃতব্যবহারদ্রব্যং ।
পূর্বেং হি তাত্ত্বরক্তিকায়ঃ কপর্দক একো
মূল্যমিতি অশীতিবরাটমূল্যঃ । লোকে
তুপচারাৎ কার্ষাপণবৎ পণব্যপদেশো
মূল্য এব । নির্বেশঃ । ভূতিঃ । দ্যুতং ।
গ্নহঃ । আড়্ ইতি হোড়্ ইতি বাজি
ইতি চ ভাষা । মূল্যং । ধনং । ইত্যমর-
ভরতো ॥ কার্ষাপণঃ । ক্ষয়শাকাটিকা ।
ব্যবহারঃ । ইতি মেদিনী ॥ বিংশতি-
গণ্ডকঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ শৌণ্ডিকঃ ।
ইতি জটাধরঃ ॥ গৃহং । ইতি শব্দ-
মালা ॥

পণত্রয়িঃ (পুং) হট্টঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পণনং (স্ত্রী) বিক্রয়ঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পণকরং (স্ত্রী) লগ্নাৎ দ্বিতীয়পঞ্চমাক্টমৈকা-
দশ লগ্নাঃ । যথা । পণকরং দ্বিতীয়াক্ট-
পঞ্চমৈকাদশং বিদুঃ । ইতি জ্যোতি-
স্ত্বং ॥

পণবঃ (পুং) গায়নপটহঃ । প্রণব ইতি
কেচিৎ । ইত্যমরভরতো ॥

পণবা (স্ত্রী) পণবঃ । যথা । পণবঃ পণবা চ
স্ত্র্যাং প্রণবোহপ্যত্র বর্ততে । ইতি ভরত-
দ্বিরূপকোষঃ ॥

পণসঃ (পুং) পণ্যদ্রব্যং । ইতি সিদ্ধান্ত-
কৌমুদ্যামুণাদিবৃত্তিঃ ॥

পণান্না (স্ত্রী) বেষ্ঠা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

पण्यया (स्त्री) क्रयविक्रयव्यवहारः । इति
जटाधरः ॥

पण्ययितः (त्रि) स्वतः । इत्यमरः ॥

पण्यसि (स्त्री) कपर्दकम् । वराटकः । इति
त्रिकाशेषः ॥

पण्यसिकम् (स्त्री) वराटकः । इति हेमचन्द्रः ॥

पण्यितम् (त्रि) स्वतः । इत्यमरः ॥ व्यवहृतम् ।

इति पण्यस्यार्थदर्शनात् ॥

पण्यितव्यम् (त्रि) विक्रेयद्रव्यम् । इत्यमरः ॥

स्तोत्रव्यम् । व्यवहार्यम् । इति पण्यस्यार्थ-
दर्शनात् ॥

पण्यः (पुं) क्लीबम् । नपुंसकम् । इत्यमरः ॥

निष्फलम् ॥

पण्य (स्त्री) बुद्धिः । इति मेदिनी ॥ तद्वा-
भुगा बुद्धिः । इति हेमचन्द्रः ॥

पण्यपूर्वम् (स्त्री) फलाज्जनकादृक् । तद-

विशिष्टे त्रि । यथा । यदपि पण्यपूर्वम् फल-
मिति तदपि न कामनाभावे अकरणापन्ते-
स्तौल्यात् ॥ इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

पण्यितः (पुं) पण्य बुद्धिः सा जाता अश्रु ।

शास्त्रज्ञः । अश्रु लक्षणम् यथा । पठकाः
पाठकाश्चैव ये चाश्रु शास्त्रचिन्तकाः ।
सर्वे व्यसनिनो मूर्खा यः क्रियावान् स
पण्यितः ॥ इति महाभारते वनपर्व ॥
अपि च । विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे
गवि हस्तिनि । शुनिं चैव श्वपाके च
पण्यिताः समदर्शिनः ॥ इति श्रीभगवद्-
गीतायां ५ अध्यायः ॥ तत्पर्यायः । विद्वान् २
विपश्चि ३ दोमञ्जः ४ सन् ५ स्वधीः ६
कोविदः ७ बुधः ८ धीरः ९ मनीषी १०

ज्ञः ११ प्राज्ञः १२ संख्यावान् १३

कविः १४ धीमान् १५ सूरिः १६ कृती १७

१८ लक्षवर्णः १९ विचक्षणः २०

दूरदशी २१ दीर्घदशी २२ विशारदः २३ ।

इत्यमरः ॥ कवी २४ सूरी २५ । इति

भरतः ॥ विद्वान् २६ दूरदृक् २७ वेदी २८

बुद्धः २९ बुद्धः ३० विधानगः ३१ प्रज्ञिलः ३२

कुम्भिः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥ विज्ञः ३४

मेधावी ३५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सिह्लकः ।

इति मेदिनी ॥

पण्यितम्बः (त्रि) आत्मानम् पण्यितम्बः

यः सः । इति व्याकरणम् ॥

पण्यितमानी [न्] (त्रि) पण्यिताभिमानो ।

यथा । मूर्खाः पण्यितमानिनः । इति

प्राचीनाः ॥

पण्यम् (त्रि) पण्यितव्यम् । विक्रेयद्रव्यम् ।

इत्यमरः ॥ व्यवहार्यम् । स्तोत्रव्यम् ।

इति पण्यस्यार्थदर्शनात् ॥

पण्यवीथिका (स्त्री) विपण्यः । इत्यमरः ॥

पण्यविक्रयशाला । इति हलायुधः ॥ हट्टः ।

इत्यन्ते ॥ विक्रेयार्थप्रसारितनानाद्रव्याणां

वर्णनीथी । वाणिज्याविही इति बाजान

इति च ख्यातः । इति केचिन् । हट्ट-

मण्यः । इति केचिन् । हट्टमध्यस्थपण्य-

विक्रयवीथी । इति केचिन् । इति

तट्टीकायां भरतः ॥ आपण्यः पण्यवीथी

च द्वयं वीथीतिसंज्ञितम् । इति

शाश्वतः ॥

पण्यवीथी (स्त्री) क्रयविक्रयस्थानम् । इति

शब्दमाला ॥

পণ্যাশালা (স্ত্রী) হট্টঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
বিক্রয়গৃহঞ্চ ॥

পণ্যাস্ত্রী (স্ত্রী) বেশ্যা । ইতি কোষান্তরং ॥

পণ্যা (স্ত্রী) পিণ্যা । ইতি দ্বিরূপকোষঃ ॥

পণ্যাস্ত্রী (স্ত্রী) বেশ্যা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পণ্যাজীবঃ (পুং) ক্রয়বিক্রয়িকঃ । বণিক্ ।
ইত্যমরঃ ॥

পণ্যাজীবকং (স্ত্রী) হট্টঃ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥ পণ্যাজীবকমিত্যপি পাঠঃ ॥

পণ্যাস্ত্রী (স্ত্রী) ভূণবিশেষঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
কঙ্গুনীপত্রা ২ পণ্যাধা ৩ পণ্যাধা ৪ । অশ্বা
শুণাঃ । সমবীৰ্য্যত্বং । তিক্তত্বং । ক্ষারত্বং ।
সারকত্বং । তৎকালশব্দঘাতত্রণসংরোপণ-
ত্বঞ্চ । দীর্ঘা মধ্যা তথা ব্রহ্মা পণ্যাস্ত্রী
ত্রিবিধা স্মৃতা । রসবীৰ্য্যবিপাকেষু মধ্যমা
শুণদায়িকা ॥ ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ পণ্যাস্ত্রী
ইত্যপি পাঠঃ ॥

পতৎ [দ্] (পুং) পাদঃ । ইত্যমরঃ ॥

পতৎ ৯ জ গতো । ঐশ্যে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥
৯ অপতৎ । জ পাতঃ পতঃ । গতিরিহ
পতনং । পততি পত্নং বৃক্ষাৎ । ইতি
দুর্গাদাসঃ ॥

পতৎ ২ ক গতো । ঐশ্যে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥
ঐশ্যমিশ্বরীভাবঃ । গতিরিহ পতন ।
পাতয়তি পত্নং বৃক্ষাৎ । ইতি দুর্গা-
দাসঃ ॥

পতৎ ৬ ঐশ্যে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ ৬ ঙ
পত্যতে । ঐশ্যমৈশ্বর্য্যমিশ্বরীভাবঃ । ইতি
দুর্গাদাসঃ ॥

পতৎ (ত্রি) পুষ্টং । ইতি জটাধরঃ ॥

পতগঃ (পুং) পক্ষী । ইত্যমরঃ ॥

পতঙ্গং (স্ত্রী) স্ততং । পারদং । ইতি মেদিনী ॥
চন্দনভেদঃ । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পতঙ্গঃ (পুং) সূর্য্যঃ । পক্ষী । শলভঃ । ইত্য
মরঃ ॥ শালিপ্রভেদঃ । ইতি মেদিনী ॥

জলমধুকবৃক্ষঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পতঙ্গমঃ (পুং) পক্ষী । ইতি ব্যাকরণং ॥

পতঙ্গিকা (স্ত্রী) মধুমক্ষিকাবিশেষঃ । তৎ-
পর্যায়ঃ । পুত্রিকা ২ । ইত্যমরঃ ॥

পতঙ্গিকা (স্ত্রী) ধনুর্জ্যা । ইতি শব্দবত্না-
বলী ॥

পতঙ্গলিঃ (পুং) মুনিবিশেষঃ । স তু পাত-
ঙ্গলদর্শনপাণিনিটীকামহাভাষ্যাদিগ্রন্থকর্তা ।
তৎপর্যায়ঃ । গোনন্দীয়ঃ ২ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥ চূর্ণিকৃৎ ৩ ভাষ্যকারঃ ৪ । ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ বররুচিঃ ৫ । ইতি শব্দ-
বত্নাবলী ॥

পতত্রং (স্ত্রী) পক্ষঃ । পাখা ইতি ভাসা ।
ইত্যমরঃ ॥

পতত্রিঃ (পুং) পক্ষী । ইত্যমরঃ ॥

পতত্রী [ন্] (পুং) পক্ষী । ইত্যমরঃ ॥

পতদগ্রহঃ (পুং) প্রতিগ্রাহঃ । পিক্দানী
ইতি ভাষা । ইত্যমরঃ ॥

পতদ্বীরুঃ (পুং) শ্যেনঃ । ইতি শব্দবত্না-
বলী ॥

পতন্ [ত্] (পুং) পক্ষী । পতনশীলে ত্রি ।
ইতি মেদিনী ॥

পতনং (স্ত্রী) পাতঃ । পড়ন্ ইতি ভাষা ।
যথা । অশনেঃ পতনে ন বেদনা পতন-
জ্ঞানমতীব ছঃসহং ॥ ইত্যদ্বট্টঃ ॥ দ্বিজাতি-

কর্মভোয়া হানিঃ পতনং পরত্র চাসিদ্ধি-
স্তম্যৈকে নরকং । ইতি হারীতসূত্রং ॥
পাপং । যথা । বিহিতস্যানুষ্ঠানান-
মিন্দিতস্য চ সেবনাং । অনিগ্রহাচ্ছেন্দ্রি-
য়াণাং নরঃ পতনয়ুচ্ছতি ॥ ইতি প্রায়-
শ্চিত্তবিবেকঃ ॥

পতনুঃ (পুং) চন্দ্রঃ । পক্ষী । পতঙ্গঃ । ইতি
মংক্ষিপ্তসারোণাদিরুক্তিঃ ॥

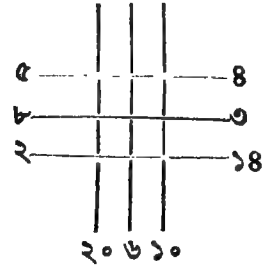
পতয়ালুঃ (ত্রি) পতনশীলঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
পাতুকঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥

পতসঃ (পুং) পক্ষী । ইত্যুণাদিকোষঃ ॥ চন্দ্রঃ
পতঙ্গঃ । ইতি মংক্ষিপ্তসারোণাদিরুক্তিঃ ॥

পতাকা (স্ত্রী) পত্যতে জায়তে যোধভেদো-
হনয়া । ধ্বজং । নিশান্ ইতি ভাষা ।
তৎপর্যায়ঃ । বৈজয়ন্তী ২ কেতনং ৩
ধ্বজং ৪ । ইত্যমরঃ ॥ পটাকা ৫ জয়ন্তী ৬
বৈজয়ন্তিকা ৭ কদলী ৮ কন্দুলী ৯
কেতুঃ ১০ কদলিকা ১১ ব্যোমমণ্ডলং ১২ ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ চিহ্নং ১৩ । ইতি
জটীধরঃ ॥ কেতনং ধ্বজং এতদ্বয়ং
পাতাকাদণ্ডে । ইতিভরতঃ ॥ সৌভাগ্যং ।
নাটকাসং । ইতি মেদিনী ॥ অক্ষঃ ।
কেতুঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ অস্য বিবরণং
ধ্বজশব্দে দ্রষ্টব্যং ॥

পতাকী [ন্] (ত্রি) বৈজয়ন্তিকঃ ।
পতাকাধারী । ইত্যমরঃ ॥ রিক্টারিক্ট-
বোধকচক্রবিশেষঃ । তস্য লিখনক্রমো
বৎস । তির্য্যগূর্দ্ধগতা রেখাঃ তিস্রো
দেয়াঃ পতাকয়া । যুতাঃ কার্য্যা বেধবিদা
সর্বসম্মতরেখয়া ॥ দক্ষস্বোদগতরেখাতে

বামং মেঘাদ্যরাশয়ঃ । পক্ষাঙ্কযুগ্ম-
বিংশাশ্চ ষড়্‌দশৈন্দ্রায়াসাগরাঃ ॥ কর্ক-
টান্মীনপর্য্যস্তমক্ষা দেয়া যথাক্রমং ।

বালস্য জন্মকালীনগ্রহলগ্নমজাদিষু ।
বিম্বস্ত চিত্তয়েৎ প্রাজ্ঞঃ শুভাশুভং যথা-
গ্রহাৎ ॥ * ॥ তত্র শুভাশুভজ্ঞানং যথা ।
শুভদণ্ডযোগবেদৈর্লগ্নাঙ্কালস্য শোভনং ।
পাপদণ্ডযোগবেদৈর্লগ্নাঙ্কাদ্রিষ্টিকালবিৎ ।
বলেহধিকে দিনং মধ্যে মাসো হীনে চ
হায়নং ॥ * ॥ বেধজ্ঞানং যথা । কর্কে
মীনধনুর্ভ্যাঞ্চ হরেঃ কীটঘটেন চ । স্ত্রিয়া-
স্তৌলিগ্নগাত্যাঞ্চ ধটে মীনেন কন্যায়া ॥
ধনুষো মৃগকর্কিভ্যাং মকরে ধনুবা
স্ত্রিয়া । মীনে কর্কিতুলাভ্যাঞ্চ মীনস্ত্রী-
ধনুসাত্বজে ॥ তুলাকর্কিমৃগৈর্দ্বন্দ্বৈর্ কীট-
কুম্ভবৃষে চ । সিংহবর্ষে এতেষু বাম-
দক্ষিণসংমুখেঃ ॥ রাহুকেত্বর্কসৌরারৈঃ
পাপৈর্বিদ্বো যুতোহশুভঃ । তদন্যৈর্যুত-
বিদ্বস্ত লগ্নরাশিঃ শুভপ্রদঃ ॥ * ॥ রিষ্টি-
কালো যথা । একোনবিংশতিঃ কর্কে
সিংহে সপ্তদশৈব তু । ষট্‌ত্রিংশদবলায়াঞ্চ
ষড়্‌শতিস্ত্বলাধরে ॥ বৃশ্চিকে সিংহ-
বজ্জ্যৈয়মুনত্রিংশচ্ছরাসনে । ষড়্‌শীঃ
মকরে জ্যৈয়ং কুস্তে সপ্তদশ স্মৃতাঃ ॥
নবযুগ্মে তথা মীনে মেঘে ষড়্‌দশাভিস্তথা ।

वृषभे च तथा सिंहे युग्मेहृक्हरलो-
चने ॥ त्रितयाङ्गादियं संख्या दिनमासाक-
निर्णये । एकाङ्गादिगृहाङ्गाद्वा कचिद्विष्टैश्च
सञ्जवः ॥ * ॥ अथ यामार्काधिपञ्जानं ।
वारेशादङ्कयामेषु रात्र्याहोः पञ्चषट्-
क्रमेण ॥ अधिपाः स्युर्ग्रहास्तत्र यथार्काह
भवन्ति ते । रवीज्येन्दुभृशुक्लाङ्गशनिङ्ग-
रवयो निशि ॥ रविशुक्रज्जरात्रीशशनीज्य-
कुजभाङ्कराः । दिने उहाः परेष्वेव
तत्राध्याङ्गश्चतुर्ग्रहाः ॥ * ॥ अथ दण्ड-
धिपञ्जानं । पापदण्डे भवेद्विष्टिः शुभ-
दण्डे शुभं भवेत् । शुभग्रहस्य दण्डे तु
कर्मारञ्जाच्छुभं भवेत् ॥ यथार्कयामस्तशैव
प्राग्दण्डः सर्वदा ततः । षट् षट् परीत्य
दण्डाश्च त्रयो रात्रौ मता यथा ॥ आदित्ये
भृशुक्लो बुधोऽपि च शनी सोमे शनीज्यो
कुजो भौमेहृकः सितसोमज्यो च शशिजे
सोमः शनिर्वाकपतिः । ज्वावेहृङ्गाररवी
भृशुभृशुक्लते सोम्येन्दुमार्तुङ्गाः काले
जीवमहीजतिष्किरणा रात्रौ च दण्ड-
धिपाः ॥ यामार्काधिपसंख्यातो द्वितीयस्तु
तदङ्ककः । तदङ्कात्तु तृतीयः स्थातदङ्कात्तु
तुरीयकः ॥ अङ्काभावे तु राहः स्थां
तदङ्को वसुसंज्ञकः । भङ्गाङ्कस्य परित्यागा-
द्विवादण्डधिपा यथा ॥ रविदनुजबुधर्गो-
श्चन्द्रसुरास्त्ररङ्गाः कुजरविदनुजङ्गाङ्गेन्दु-
सुरास्त्रराश्च । गुरुशशिरविदैत्याः शुक्र-
भौमार्कदैत्याः शनिकुजरविदैत्या दण्डपा-
ञ्चर्कयामे ॥ * ॥ शुभाशुभदण्डाङ्गं
यथा । शेषावर्कस्य दण्डौ सततशुभकरा-

वादिशेषो तथेन्दोः शेषो ननुः कुङ्-
स्थाप्यथ गुरुबुधयोराद्यमर्कं प्रशस्तं ।
आदिर्दण्डस्तथैको भृशुकुलनृपतेः सर्व-
कार्येषु शस्तो दण्डाश्चत्वार एते कश्चिदपि
समये नैव शौरेः प्रशस्ताः ॥ * ॥ पल-
पताकी यथा । प्रतिदण्डं पलाञ्चेवां
ज्जात्रा वाच्यं कचिच्छुभं । रवी च वेदा
वसवः सुधांशो कुजे च वाणाः शशिजे
तथाङ्काः । शनारुतुर्दिक् च बृहस्पतो
स्थान्द्राहो तुरङ्गा भृशुजे च रुद्राः ॥ * ॥
बालस्य शुभाशुभफलं यथा । अशुभे
दण्डसंयोगे सर्वत्र पुण्यवर्जिते । बालस्य
मरणं शीघ्रं यदि पापैः समन्वितं ॥
अशुभग्रहदण्डे तु सर्वत्र पापवर्जिते ।
बालस्य कुशलं सर्वं शुभैर्बदि समन्वितं ॥
अशुभे दण्डनाथो हि वेधश्चेत्तेन
लभ्यते । मरणं तत्र वक्तव्यं बालस्य
नाश्रुथा भवेत् ॥ पापस्य दण्डमात्रे तु
तदेषागवेधवर्जिते । बालस्य कुशलं तत्र
शुभैर्बदि समन्वितं ॥ इति ज्योतिषतन्त्रे
पताकीवेधः ॥

पतिः (पुं) मूलं । गतिः । इति विश्वः ॥
पाणिग्रहीता । भातार इति भाषा । तं-
पर्यायः । धवः २ प्रियः ३ भर्ता ४ ।
इत्यमरः ॥ कास्तः ५ प्राणनाथः ६ गुरुः ७
हृदयेशः ८ जीवितेशः ९ जामाता १०
सुखोत्सवः ११ नर्माकालः १२ रतगुरुः १३
शामी १४ रमणः १५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ वरः १६ परिणेत १७ गृही १८ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य लक्षणं । विधिबु-

पाणिग्राहकः । अनुकूलदक्षिणध्रुवशठ-
 भेदां पतिश्चतुर्धा । सार्वकालिकपरा-
 ङ्गनापराङ्मुखे सति सर्वकालमनुरक्तो-
 हनूकूलः । १ । सकलनारिकाविषयसमसह-
 जानुरागो दक्षिणः । २ । भूयो निःशङ्कः
 कृतदोषोऽपि भूयो निवारितोऽपि भूयः
 प्रश्रयपरायणो ध्रुवः । ३ । कामिनीविषय-
 कपटुपटुः शठः । ४ । इति रसमञ्जरी ॥*॥
 पतिसेवादिकलं यथा । कथं मे सूत्रेते
 साधि निद्रोत्पन्नः कृतस्तया । व्यर्थं त्रता-
 दिकं तस्या वा भर्तुश्चापकारिणी ॥ तप-
 श्चानुशनश्चैव त्रतं दानादिकं यत् ।
 भर्तुरप्रियकारिण्याः सर्वं भवति निष्फलं ॥
 यया प्रियः पूजितश्च श्रीकृष्णः पूजितस्तया ।
 पतित्रतात्रतार्थं पतिरूपी हरिः स्वयं ॥
 सर्वदानं सर्वयज्ञः सर्वतीर्थनिषेवणं ।
 सर्वं त्रतं तपः सर्वमूपवासादिकं
 यत् ॥ सर्वधर्मं सत्यं सर्वदेवप्रपू-
 जनं । तत् सर्वं स्वामिसेवायाः कलां
 नाहंति षोडशीं ॥ स्रुपुण्ये भारते वर्षे
 पतिसेवां करोति या । वैकुण्ठं स्वामिना
 सार्द्धं सा याति ब्रह्मणः शतं ॥ विप्रियं
 कुरुते भर्तुर्विप्रियं वदति प्रियं ।
 असंकुलप्रजाता वा तत्फलं श्रयतां
 सति ॥ कुञ्जीपाकं ब्रजेत् सा च याव-
 द्दक्षिवाकरो । ततो भवति चाणाली
 पतिपुत्रविवर्जिता ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते
 प्रकृतिखण्डे ४७ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
 स्वकाञ्च परो वक्रुरिह लोके परत्र
 च । नहि कान्तां परः श्रेयान् कुलस्त्रीणां

परो गुरुः ॥ देवपूजा त्रतं दानं तप-
 श्चानुशनं जपः । स्नानं सर्वतीर्थेषु
 दीक्षा सर्वमथेषु च ॥ प्रादक्षिण्यं पृथि-
 व्याश्च ब्राह्मणातिथिसेवनं । सर्वापि
 पतिसेवायाः कलां नाहंति षोडशीं ॥
 किमतः पतिभक्त्या अभक्त्याश्च भारते ।
 यया दुःखी सुखारम्भे साकाङ्कः प्रथमो
 भवेत् ॥ पतिसेवापरो धर्मो नहि
 स्त्रीणां श्रेयो श्रेयः । स्वप्ने ज्ञाने च
 सततं काञ्च नारायणाधिकं । दृष्ट्वा
 तत्तरणाञ्जोऽङ्गं सेवां नित्यं करिष्यसि ॥
 परिहासेन कोपेन क्रमेणावज्जया सते ।
 कटुक्तिं स्वामिनः साकां परोक्तां करि-
 ष्यसि ॥ स्त्रिया वाग्योनिदुःकायाः कामतो
 भारते भूवि । प्रायश्चित्तं श्रेयो नास्ति
 नरकं ब्रह्मणः शतं ॥ सर्वधर्मपरीता
 या कटुक्तिं कुरुते पतिं । शतजन्म-
 कृतं पुण्यं तस्या नशति निश्चितं ॥
 दक्षा कन्यां बोधयिञ्चा जगाम मुनि
 पुङ्गवः । इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्म-
 खण्डे २४ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च । या स्त्री
 भर्तुरसौभाग्या सार्द्धं सा सर्वतः ।
 शयने भोजने तस्या न सुखं जीवनं
 वृथा ॥ यस्या नास्ति प्रियप्रेम तस्या जन्म
 निरर्थकं । तत् किं पुत्रे धने रूपे
 सम्पत्ते र्योवनेऽथवा ॥ यस्तुक्तिर्नास्ति
 कान्ते च सर्वप्रियतमे परे । साशुचि-
 धर्महीना च सर्वधर्मविवर्जिता ॥ पति-
 र्वक्रुर्गतिर्भर्ता दैवतं गुरुरेव च । सर्व-
 स्नात् परः स्वामी न गुरुः स्वामिनः परः ॥

पिता माता भ्रूतो भ्राता क्लिष्टो दत्ते
 मितं धनं । सर्वस्वदाता स्वामी च मृत्तानां
 योषितां स्वराः ॥ काचिदेव हि जानाति
 महासाध्वी च स्वामिनं । अतिसद्वंशजाता
 च सुशीला कुलपालिका ॥ असद्वंशप्रसूता
 या दुःशीला धर्मवर्जिता । मुखदुष्टा योनि-
 दुष्टा पतिं निन्दन्ति कोपतः ॥ या स्त्री
 द्रोष्टि सर्वपरं पतिं विष्णुसमं गुरुं ।
 कुम्भीपाके पचति सा यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
 व्रतखानशनं दानं सत्यं पुण्यं तप-
 श्चिरं । पतिभक्तिविहीनाया भस्मीभूतं
 निरर्थकं ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्ण-
 जन्मखण्डे ५१ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
 साध्व्याः सद्वंशजायाश्च शतपुत्राधिकः
 पतिः । असद्वंशप्रसूता या दुःशीला ज्ञान-
 वर्जिता । स्वामिनं मन्त्रते नासौ पित्रो-
 द्दोषेण कुंसिता ॥ कुंसितं पतितं
 मृत्ं दरिद्रं रोगिणं जडं । कुलजा
 विष्णुतुल्यां कान्तं पश्यान्ति सन्ततं ॥
 हताशनो वा सूर्यो वा सर्वतेजस्विनां
 परः । पतिव्रतातेजसश्च कलां नार्हन्ति
 षोडशीं ॥ महादानानि पुण्यानि व्रतान्यन-
 शनानि च । तपांसि पतिसेवायाः कलां
 नार्हन्ति षोडशीं ॥ पुत्रो वापि पिता वापि
 वाक्कवो वा सहोदरः । योषितां कुल-
 ज्ञानानां न कश्चिं स्वामिनः समः ॥ इति
 ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे ४४ अध्यायः ॥ * ॥
 पतिदक्षिणादि यथा । निरूपितश्च वेदेभ्यु
 स्वशकौ धनवाचकः । तदयम्यास्तीति स
 स्वामी वेदज्ञ शृणु मन्त्रः ॥ तस्य दाता सदा

न च स्वं स्वामिनो भवेत् । अहो
 व्यवस्था भवतां वेदज्ञानमबोधतां ॥
 धर्म उवाच । पत्नीं विन्दु न स्वं साक्षि
 स्वामिनं दातुमक्षमं । दम्पती क्रव-
 मेकाक्षौ तयोर्दाता च द्यौ समो ॥ निरू-
 पिता पुण्यके च व्रते स्वामी च दक्षिणा
 श्रुतो श्रुतो यः स्वधर्मो विपरीतो
 ह्यधर्मकः ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे
 १ अध्यायः ॥

पतिः (त्रि) अधिपतिः । तत्पर्यायः । स्वामी २ ।
 ईश्वरः ३ ईशिता ४ अधिभूः ५ नायकः ६
 नेता ७ प्रभुः ८ परिबृहः ९ अधिपः १० ।
 इत्यमरः ॥

पतिस्त्री (स्त्री) पतिनाशकहस्तरेखाविशेषः ।
 यथा । लक्षणे जायापतिभ्यां । जायाग्नौ
 हस्तः । पतिस्त्री पाणिरैखा । इति सं-
 क्षिप्तसारव्याकरणं ॥ स्वामिहस्त्री च ॥

पतितः (त्रि) चलितः । गलितः । पतना-
 श्रयः । पडा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 प्रक्षमः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ पातित्य-
 विशिष्टः । स्वधर्मच्युतः । तस्य लक्षणं
 यथा । स्वधर्मं यः समुच्छिद्य परधर्मं
 समाश्रयेत् । अनापदि स विद्वन्तिः पतितः
 परिकीर्तितः ॥ इति मार्कण्डेयपुराणं * ॥
 पातित्यकारणं यथा । चाणालान्त्यस्त्रियो
 गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो
 विप्रो ज्ञानां साम्यस्त गच्छति ॥ इति
 मात्स्ये २०१ अध्यायः ॥ * ॥ पतिता
 यथा । गराग्निविषदाश्चैव पाषण्डाः क्रूर-
 बुद्धयः । क्रोधां प्रायं विषं बहिं

• शंभ्रमुद्वहन् जलं ॥ गिरिवरुप्रपातक
ये कुर्वन्ति नराधमाः । कुशिलज्जीविनश्चैव
सूनलकारकरिणः ॥ तथा । ब्रह्मदण्डहता
ये च ये च वै ब्राह्मणैर्हताः । महापात-
किनो ये च पतितान्ते प्रकीर्तिताः ॥*॥
• तेषां दाहादिनिषेधो यथा । पतितानां
• न दाहः स्यान्नास्त्येष्टिर्नास्त्रिसंशयः । न
चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं आह्वादिभ्यः
कचिद् ॥ इति शुद्धित्वे ब्रह्मपुराणं ॥*॥
तेषां संसर्गनिषेधो यथा । आसन्न-
शयनाच्छेदनां भोजनां कथनादिषु । सन्ध-
सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ॥ इति
ब्राह्मपुराणं ॥*॥ प्रायश्चित्ततत्त्ववैदिक-
कर्मनाधिकारी सन् नरकभागी । यथा ।
पतितैः संप्रयुक्तानामिमां शृणुत
निष्कृतिं । सन्धसरेण पतति पतितेन
सहाचरन् ॥ याजनाध्यापनादेर्वानाच्छास-
पानाशनासनां । यो येन पतितेनैव
मंसर्गं याति मानवः ॥ स तस्यैव व्रतं
कुर्यात् संसर्गस्य विशुद्धये ॥*॥ तेषां
मुदकार्थं यथा । पतितस्योदकं कार्यं
सर्पिण्डैर्ब्राह्मणैः सह । निन्दितेहनि
सायाहे जातिभिर्गुरुसन्निधौ ॥ दासीघट-
मयं पूर्णं पर्यास्येत् प्रेतवत् सदा ।
अहोरात्रमुपासीनं नाशोचं ब्राह्मणैः
सह ॥ निवर्तयेत्संस्त्रातु सञ्जायसहा-
दनं ॥ इति मात्स्ये २०१ अध्यायः ॥*॥
अत्याज्या पतिता यथा । पतिता गुरव-
स्त्याज्या न तु माता कदाचन । गर्भधारण-
पोषाभ्यां तेन माता गरीयसी ॥ इति

मत्स्यपुराणं ॥ द्वादशवार्षिकव्रतनाश-
पापयुक्तः । तस्य ऋद्धिदेहिकविधिर्यथा ।
पूर्वोक्तकाश्वाहादेः दाहाशोचादिनिषेधः
तदानामेव । वत्सरास्ते तु सर्वमोर्द्ध-
देहिकं कुर्यात् । गोब्राह्मणहतानां
पतितानां तथैव च । उर्द्धं संवत्-
सरात् कुर्यात् सर्वमोर्द्धदेहिकं ॥
इति हेमाद्रौ षट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः । एवं
श्लेष्मीकृतानामपि । गयाश्राद्धमपि कार्यं ।
ब्रह्महा च कृतवृत्त गोघाती पण्ड-
पातकी । सर्वे ते निष्कृतिं यास्युः
गयायां पिण्डपातनात् ॥ इत्यग्नि-
पुराणं ॥*॥ एवं ब्राह्मणैः । क्रियते
पतितानास्तु गते संवत्सरे कचिद् ।
देशधर्मप्रमाणत्वात् गयाकूपे स्वच्छुभिः ॥
मार्तण्डपादमूले वा श्राद्धं हरिहरौ
स्मरन् । सूर्यपदे इत्यर्थः ॥*॥ तत्र वर्ष-
मध्ये कृत्ययुक्तमपराके वायुपुराणे ।
शुक्लपक्षे तु द्वादशां कुर्यात् श्राद्धं
वत्सरात् । द्वादशाहानि वा कुर्यात् शुक्ले
च प्रथमेहनि ॥*॥ छागलेयः । नारा-
यणबलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ।
तथा तेषां भवेच्छोचं नाशुथेत्य-
त्रवीक्ष्यमः ॥*॥ व्यासः । नारायणं समु-
द्दिशु शिवं वा यत् प्रदीयते । तं शुद्धि-
करं कर्म तद्वेत्तेतदन्तर्धेति ॥*॥
स चाश्रुघातादिप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यः ।
तदुक्तं हेमाद्रौ षट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।
चाक्रायणं पूर्वं क्रिया कार्या यथाविधि ।
नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हाभयात्

নরৈঃ ॥ পিণ্ডোদকক্রিয়াঃ পশ্চাৎ ব্রহ্মোৎ-
সর্গাদিকঞ্চ যৎ । একোদ্বিষ্টানি কুব্ধীত
সপিণ্ডীকরণং তথা ॥ * ॥ দিবোদাসীয়ে
রুদ্ধশাতপস্ত্র । পতিতে চ যুতে
শুদ্ধ্যে প্রাজ্ঞাপত্যাস্ত্র যোড়শ । যুতে
চাপত্যরহিতে কৃচ্ছ্রাণাং নবতিং চরেৎ ।
ইত্যাহ । ইদং প্রায়শ্চিত্তার্থপিত্রাদিবিষয়ং ।
ইন্দ্রিয়ৈরপরিত্যক্তা যে চ যুতা বিষাদিনঃ ।
যাতয়ন্তি স্বমাত্মানং চাণ্ডালাদিহতাশ্চ
যে ॥ তেষাং পূজাশ্চ পৌজাশ্চ দয়য়া
সমভিপ্সুতাঃ । যথাশ্রাদ্ধং প্রতস্বস্তি বিষ্ণু-
নামপ্রতিষ্ঠিতং ॥ তথা তে সংপ্রবক্ষ্যামি
নমস্কৃত্য সয়ম্ভুবে । ইতি হেমাদ্রৌ তেনৈ-
বোক্তেঃ ॥ * ॥ তত্রৈব বোধায়নোহপি ।
নারায়ণবলিন্ম্যাখ্যাশ্চামোহভিশস্তপতিত-
স্মরাপাত্যাগিনাং ব্রাহ্মণহতানাঞ্চ দ্বাদশ-
বর্ষাণি ত্রীণি বা বারিমরণং যত্র যশ্চ
তত্র তত্র কুব্ধীতেতি ॥ * ॥ গৃহপরিশিষ্টে
তু চাণ্ডালাদিভ্যাছ্যক্তা । দন্ধ্বা শরীরং
প্রেতস্ব সংস্থাপ্যাস্থানি যত্ততঃ । প্রায়-
শ্চিত্তস্ত কৰ্ত্তব্যং পুত্রৈশ্চাস্ত্রায়ণত্রয়ং ॥
ইত্যুক্তং ॥ * ॥ মদনরত্নে । ব্রাহ্মণহতানা-
ঞ্চ দ্বাদশবর্ষাণি ত্রীণি বা কুব্ধীতেতি ॥ * ॥
মদনরত্নে ব্রাহ্মে । প্রমাদাদপি নিঃশঙ্ক-
স্তকস্মাদ্বিধিচোদিতঃ । চাণ্ডালৈব্রাহ্মণৈ-
শ্চারৈর্নিহতো যত্র কুত্রচিৎ ॥ তস্ম
দাহাদিকং কার্য্যং যস্মান্ন পতিতস্ত সঃ ।
চাস্ত্রায়ণং তপ্তকৃচ্ছ্রয়ং তস্ম বিশুদ্ধয়ে ॥
যদ্বা কৃচ্ছ্রান্ পঞ্চদশ কৃদ্ভা তু বিধিনা
দহেৎ । বুদ্ধিপূর্ব্বমৃতানাস্ত্র ত্রিংশৎকৃচ্ছ্রং

সমাচরেৎ ॥ ইত্যুক্তং । স্মৃতিরত্নবিন্যাৎ
তদ্বিগুণং প্রায়শ্চিত্তং কৃদ্ভা অর্কবাগপ্য-
দ্বাৎ সর্ব্বং কার্য্যং ইত্যুক্তং । আত্মনো
ঘাতশুদ্ধার্থং চরেচ্চাস্ত্রায়ণত্রয়ং । তপ্ত-
কৃচ্ছ্রতুচ্ছ্র ত্রিংশৎকৃচ্ছ্রাণি বা পুনঃ ॥
অর্কবাক্ সংবৎসরাৎ কুর্যাৎ দহনাদি
যথোদিতং । কৃদ্ভা নারায়ণবলিন্মিত্যত্না-
ত্রদায়ুঃ ইতি ॥ ইদঞ্চাত্মবধনিমিত্তং তজ্-
জাতিবধপ্রায়শ্চিত্তেন সমুচ্চিতং কার্য্যং ।
অতএব বোধায়নেনোক্তং । দ্বাদশবর্ষাণি
ত্রীণি বেতি । মদনপারিজাতে স্মৃত্যর্থ-
সারে চ ব্রহ্মহাদীনাং তদেবাগ্যং প্রায়-
শ্চিত্তং কৃদ্ভা নারায়ণবলিঃ কার্য্য ইত্যুক্তং ।
এবং শ্লেচ্ছীকৃতানামপি ॥ * ॥ যদ্বু কশ্চি-
দাহ । পুত্রকৃতেন প্রায়শ্চিত্তেন পিতৃঃ
পাপনাশে মানাভাবঃ । আত্মঘাতে তু
বচনাদস্ত । মহাপাতকে তু কথং স্যাদিতি ।
স স্বয়মেব আত্মবধপ্রায়শ্চিত্তস্য জাতি-
বধনিমিত্তেন সমুচ্চয়ং বদন্ হৃদয়শূন্য
এব । নহি জাতিবধনিমিত্তং পুত্রৈঃ কার্য্য-
মিতি বচনমস্তি পুত্রকৰ্ত্তৃকসর্ব্বপ্রায়শ্চিত্তা-
দিবিপ্লবাপত্তেঃ । প্রাণ্ডস্তবোধায়নবচনা-
চ্ছেতি দিক্ । ইদং প্রায়শ্চিত্তার্থাণামেব ।
প্রায়শ্চিত্তানর্হাণাস্ত্র পতিতোদকমাত্রং
কার্য্যমিতি কেচিৎ । মদনপারিজাতাদি-
স্বরসোহপ্যেবং । বস্ত্রতস্ত্র তদর্হানর্হয়ো-
র্কবচনেহনুপাদানাৎ অবিশেষাৎ তত্রাপি
নারায়ণবলির্গয়াশ্রাদ্ধক্ষেতি যুক্তং ॥ * ॥
পতিতোদকবিধিস্ত্র মিত্রাদ্যতিরিক্তবিষয়
ইত্যপরে । স যথা । হেমাদ্রৌ ব্রাহ্মে ।

পতিতস্য তু কারুণ্যাৎ যন্তুপ্তিং কর্তু-
মিচ্ছতি । স হি দাসীং সমাহুয় সৰ্ব্বগাং
দত্তবেতনাং ॥ অশুভঘটহস্তান্তাং যথা-
বৃত্তং ত্রবীত্যপি । হে দাসি গচ্ছ মূল্যেণ
তিলানানয় সত্বরং ॥ তোয়পূর্ণং ঘটক্ষেমং
সতিলং দক্ষিণামুখী । উপবিষ্টা তু বামেণ
চরণেণ ততঃ স্কিপ ॥ কীর্তয়েঃ পাতকী-
সংজ্ঞাং ত্বং পিবেতি মুহূৰ্বদ । নিশম্য
তস্য বাক্যং সা লক্ষমূল্যা করোতি তৎ ॥
এবং কৃতে ভবেতুপ্তিঃ পতিতানাং ন
চাশ্রথতি । ইদঞ্চ যুতাহে কার্যং । পতি-
তস্য দাসী যুতাহি পদা ঘটমপবর্জয়েদেতা-
বতায়মুপচরিতো ভবতীতি মদনরত্নে
বিষ্কৃত্তেঃ । ইদঞ্চাত্যাগিবিষয়ং । আত্ম-
ত্যাগিনঃ পতিতাস্তে নাশৌচোদকভাজঃ
স্মারিত্যুপক্রম্য বিষ্ণুনা এতস্যাভিধানা-
দিতি গোড়াঃ । উপলক্ষণত্বাৎ সৰ্ব্বেষা-
মিতি তু যুক্তং । ইতি নির্ণয়সিদ্ধৌ
৫ পরিচ্ছেদঃ ॥

পতিস্বরা (স্ত্রী) স্বয়স্বরা । স্বেছয়া পত্যস্বে-
ষিণী । পতিং বৃণীতে যা সা । ইত্যমর-
ভরতো ॥ কৃষ্ণজীরকঃ । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥

পতিবস্ত্রী (স্ত্রী) সতর্ভূকা । সধবা । ইত্য-
মরঃ ॥

পতিব্রতা (স্ত্রী) পতিব্রতমিব সদোপাস্যো-
স্যাঃ । স্বাম্যনুরক্তা । তৎপর্যায়ঃ ।
সুচরিত্রা ২ সতী ৩ সাধ্বী ৪ । ইত্য-
মরঃ ॥ একপত্নী ৫ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
তস্য লক্ষণং যথা । আর্তার্ভে মুদিতা

হৃষ্টে প্রোষিতে মলিনা কৃশা । যুতে
ত্রিয়েত যা পত্যো সাধ্বী স্ত্রেয়া পতি-
ব্রতা ॥ ইতি শুদ্ধিতত্ত্বং ॥ * ॥ তস্য
মাহাত্ম্যং যথা । নারদ উবাচ । কৰ্ম্মণা
কেন রাজেন্দ্র তপসা বা তপোধনাঃ ।
উত্তমাঞ্চ গতিং যাতি কৃষ্ণবাসঃ প্রশংস
মে ॥ এবমুক্তস্ত ধৰ্ম্মাত্মা নারদেনাত্রবী-
স্তদা । যম উবাচ । ন তস্যা নিয়মো বিপ্র
তপো নৈব চ সূত্রত । উপবাসো ন
দানঞ্চ ন দমো বা মহামতে ॥ যাদৃশী তু
ভবেদ্বিপ্র শূণু তত্ত্বং সমাসতঃ । প্রমুপে
যা প্রস্বপিতি বিবুদ্ধে জাগ্রতি স্বয়ং ॥
ভুঙ্কতে তু ভোজিতে বিপ্র সা যুত্যাঞ্জয়তি
ধ্রুবং । মৌনে মৌনা ভবেদ্যা তু স্থিতে
তিষ্ঠতি যা স্বয়ং ॥ সা যুত্যাঞ্জয়তে বিপ্র
নাশং পশ্যামি কিঞ্চন ॥ একদৃষ্টিরেকমনা
ভর্তুর্বচনকারিণী । তস্মা বিভিমহে সৰ্ব্বে
যে তথান্বে তপোধন ॥ দেবানামপি সা
সাধ্বী পূজ্যা পরমশোভনা । ভক্ত্রা বাতি-
হিতা বাপি প্রণত্যাখ্যায়িনী ভবেৎ ॥
বর্তমানাপি বিপ্রেন্দ্র প্রত্যাখ্যানাপি সা
যদা । তদৈব তং সংশ্রয়তি পতিং নাশং
কদাচন ॥ ভর্তুর্যুত্যা মুখং ব্রহ্মন্ যা পশ্যতি
বরাঙ্গনা । এবং যাতি ভবেন্নিত্যং ভর্তুঃ
প্রিয়হিতে রতা ॥ অনুবিক্টেন ভাবেন
ভর্তারমনুগচ্ছতি । সা তু যুত্যা মুখদ্বারং ন
গচ্ছেদ্বক্ষসস্তব ॥ এষ মাতা পিতা বন্ধুরেষ
মে দৈবতং পরং । এবং শুক্রাষতে যা তু
স মাং বিজয়তে সদা । পতিব্রতা তু যা
সাধ্বী তস্মাশ্চাহং কৃতাঞ্জলিঃ ॥ ভর্তার-

মনুধ্যায়স্তী ভর্তারমনুগচ্ছতি । ভর্তার-
মনুশোচস্তী যত্ন্যদ্বারং ন পশ্যতি ॥ গীত-
বাদিত্রনৃত্যানি প্রেক্ষণীয়ান্যনেকশঃ । ন
শৃণোতি ন পশ্যেত যত্ন্যদ্বারং ন পশ্যতি ॥
স্নায়স্তী তিষ্ঠতী বাপি কুর্ক্বস্তী বা প্রসা-
ধনং । নাস্তঞ্চ মনসা ধ্যায়েৎ কদাচিদপি
স্বত্রতা ॥ দেবতা অর্চয়স্তী বা ভোজয়ন্ত্যথ
বা দ্বিজান্ । পতিং ন ত্যজতে চিত্তাৎ
যত্ন্যদ্বারং ন পশ্যতি ॥ ভানৌ চানুদিতে
যা তু উথায় চ তপোধন । গৃহং মার্জ-
য়তে নিত্যং যত্ন্যদ্বারং ন পশ্যতি ॥ চক্ষু-
র্দেহঃ স্বভাবশ্চ যস্মা নিত্যং স্তসংবৃতং ।
শৌচাচারসমায়ুক্তা সাপি যত্ন্যং ন
পশ্যতি ॥ ভত্নুর্মুখং প্রপশ্যস্তী ভত্নু-
শ্চিত্তানুসারিণী । বর্ততে চ হিতে ভত্নু-
র্য়ত্ন্যদ্বারং ন পশ্যতি ॥ এবং কীর্ত্তিমতাং
লোকে দৃশ্যন্তে দিবি দেবতাঃ । মানু-
ষণাঞ্চ ভার্যা বৈ তত্র দেশে তু দৃশ্যতে ॥
কথিতৈবং পুরা বিপ্র আদিত্যেন পতি-
ব্রতা । ময়া তস্মাত্তু বিপ্রর্ষে যথার্ত্তং
যথাক্রমং । গুহ্মমেতত্ততো দৃষ্ট্বা পূজয়ামি
পতিব্রতাং ॥ ইতি বারাহে পতিব্রতা-
চরিত্রং ॥ * ॥ পতিব্রতাধর্ম্মো যথা ।
পতিব্রতানাং যন্ধর্ম্মং তন্নিবোধ ব্রজে-
শ্বর । নিত্যং ভর্ত্তর্য্যুৎসুকয়া তৎপাদো-
দকমীপিতং । ভক্তিভাবেন সততং
ভোক্তব্যং তদনুজয়া ॥ ব্রতং তপস্যাং
দেবার্চ্যাং পরিত্যজ্য প্রযত্নতঃ । কুর্যা-
চ্চরণসেবাঞ্চ স্তবনং পতিতোষণং ॥ ত-
দাজ্ঞারহিতং কর্ম্ম ন কুর্যাৎদৈবরতঃ সতী ।

নারায়ণাৎ পরং কাস্তং ধ্যায়তে সততং
সতী ॥ পরপুংসাং পুরকৈব স্ববেশং
পুরুষং পরং । যাত্রামহোৎসবং নিত্যং
নর্ত্তকং গায়নং ব্রজ । পরক্ৰীড়াঞ্চ সততং
নহি পশ্যতি স্বত্রতা ॥ যদৃক্ষ্যং স্বামিনাং
নিত্যং তদেবমপি যোষিতাং । নহি
ত্যজেতু তৎসঙ্গং ক্ষণমেব চ স্বত্রতা ॥
উত্তরে নোত্তরং দদ্যাৎ স্বামিনশ্চ পতি-
ব্রতা । ন কোপং কুরুতে শুদ্ধা তাড়না-
চ্চাপি কোপতঃ ॥ ক্ষুধিতং ভোজয়েৎ
কাস্তং দদ্যাৎ পানঞ্চ তোষণে । ন বোধ-
য়েত্তং নিদ্রালুং প্রেরয়ত্যেব কর্ম্মস্ব ॥
পুত্রাণাঞ্চ শতশুগং স্নেহং কুর্যাৎ পতিং
সতী । পতিবর্ক্কুর্গতিভর্ত্তা দৈবতং কুল-
যোষিতঃ ॥ শুভং দৃষ্ট্বা সুধাতুল্যং কাস্তং
পশ্যতি স্বন্দরী । সন্মিতং বদনং কুত্বা
ভক্তিভাবেন যত্নতঃ ॥ পুরুষাণাং সহস্রঞ্চ
সতী স্ত্রী চ সমুদ্বরেৎ । পতিঃ পতিব্রতা-
নাঞ্চ মুচ্যতে সর্ব্বপাতকাৎ ॥ নাস্তি তেষাং
কর্ম্মভোগঃ সতীনাং ব্রততেজসা । তয়া
সার্ক্কঞ্চ নিকর্ম্মী মোদতে হরিমন্দিরে ॥
পৃথিব্যাং যানি তীর্থানি সতীপাদেষু
তান্যপি । তেজশ্চ সর্ব্বদেবানাং মুনী-
নাঞ্চ সতীষু চ ॥ তপস্বিনাং তপঃ সর্ব্বং
ব্রতিনাং যৎ ফলং ব্রজ । দানে ফলং
যদ্বাতৃগাং তৎ সর্ব্বং তাসু সন্ততং ॥ স্বয়ং
নারায়ণঃ শঙ্কুবিধাতা জগতামপি । সুরাঃ
সর্ব্বৈ স্তমুনয়ো ভীতাস্তাভ্যাঞ্চ সন্ততং ॥
সতীনাং পাদরজসা সদ্যঃ পূতা বসুন্ধরা ।
পতিব্রতান্মস্কৃত্য মুচ্যতে পাতকান্নধঃ ॥

ঐত্ৰলোক্যং ভস্মসাৎ কর্ত্বুং ক্ৰণেনৈব
 পতিব্ৰতা । স্বতেজসা সমৰ্থা সা মহা-
 পুণ্যবতী সূদা ॥ সতীনাঞ্চ পতিঃ সাধ্বী
 পুত্রো নিঃশক্ৰ এব চ । নহি তস্ম ভয়ং
 কিঞ্চিদ্বেভ্যশ্চ যমাদপি ॥ শতজন্মপুণ্য-
 কতাং গৃহে জাতা পতিব্ৰতা । পতিব্ৰতা-
 প্রসূঃ পূতা জীবন্মুক্তঃ পিতা তথা ॥ সতী
 স্ত্রী প্রাতরুথায় ত্যক্ত্বা চ রাত্রিবাসসং ।
 ভৰ্ত্তারঞ্চ নমস্কৃত্য করোতি স্তবনং মুদা ॥
 গৃহকার্যং ততঃ কৃৎস্না স্নাত্বা ধৌতে চ
 বাসসী । গৃহীত্বা শুক্লপুষ্পঞ্চ ভক্তিতঃ
 পূজয়েৎ পতিং ॥ স্নাপয়িত্বা স্পৃশ্বতেন
 জলেন নিশ্মলেন চ । তস্মৈ দত্ত্বা ধৌত-
 বস্ত্ৰং তৎপাদৌ কালয়েন্মুদা ॥ আসনে
 বাসয়িত্বা চ দত্ত্বা ভালে চ চন্দনং ।
 সৰ্ব্বাঙ্গলেপনং কৃৎস্না দত্ত্বা মাল্যং গলে-
 হপি চ ॥ সামবেদোক্তমস্ত্রেণ ভোগদ্রব্যৈঃ
 স্ত্রধোপমৈঃ । সংপূজ্য ভক্তিতঃ কান্তং
 স্তৃত্বা চ প্রণমেন্মুদা ॥ ওঁ নমঃ কান্তায়
 শাস্তায় সৰ্বদেবাশ্রয়ায় স্বাহা ॥ ইত্যনে-
 নৈব মস্ত্রেণ দত্ত্বা পুষ্পঞ্চ চন্দনং । পাদ্যার্ঘ্য-
 ধূপদীপাংশ্চ বস্ত্ৰং নৈবেদ্যমুত্তমং ॥ জলং
 স্ত্রবাসিতং শুদ্ধং তাম্বুলঞ্চ স্ত্রসংস্কৃতং ।
 দত্ত্বা স্তোত্রঞ্চ প্রপঠেৎ যৎ কৃতং পাঠ্য-
 মেব চ ॥ ওঁ নমঃ কান্তায় শাস্ত্রে চ শিব-
 চন্দ্রস্বরূপিণে । নমঃ শাস্তায় দাস্তায় সৰ্ব-
 দেবাশ্রয়ায় চ ॥ নমো ব্রহ্মস্বরূপায় সতী-
 প্রাণপরায় চ । নমস্তায় চ পূজ্যায় হৃদা-
 ধারায় তে নমঃ ॥ পঞ্চপ্রাণাধিদেবায়
 চক্ষুষস্তারকায় চ । জ্ঞানাধারায় পত্নীনাং

পরমানন্দরূপিণে ॥ পতিব্ৰহ্মা পতিবিষ্ণুঃ
 পতিরেব মহেশ্বরঃ । পতিশ্চ নিষ্ঠুর্গাধারো
 ব্রহ্মরূপ নমোহস্ত তে ॥ ক্রমস্ব ভগবন্
 দোষং জ্ঞানাজ্ঞানকৃতঞ্চ যৎ । পত্নীবহ্নো
 দয়াসিহ্নো দাসীদোষং ক্রমস্ব চ ॥ ইদং
 স্তোত্রং মহাপুণ্যং সৃষ্ট্যাদ্যে পদয়া
 কৃতং । সরস্বত্যা চ ধরয়া গঙ্গয়া চ পুরা
 ব্রজ ॥ সাবিত্র্যা চ কৃতং পূৰ্ব্বং ব্রহ্মণে
 চ্যুপি নিত্যশঃ । পার্বত্যা চ কৃতং ভক্ত্যা
 কৈলাসে শঙ্করায় চ ॥ মুনীনাঞ্চ স্মরণাঞ্চ
 পত্নীভিশ্চ কৃতং পুরা । পতিব্ৰতানাং
 সৰ্ব্বাসাং স্তোত্রমেতৎ শুভাবহং ॥ ইদং
 স্তোত্রং মহাপুণ্যং যা শৃণোতি পতি-
 ব্ৰতা । নরোহন্যো বাপি নারী বা লভতে
 সৰ্ব্ববাঞ্ছিতং ॥ অপুত্রো লভতে পুত্রং
 নির্ধনো লভতে ধনং । রোগী চ মুচ্যতে
 রোগাৎ বহ্নো মুচ্যেত বহ্ননাৎ ॥ পতিব্ৰতা
 চ স্তৃত্বা চ তীর্থস্নানফলং লভেৎ । ফলঞ্চ
 সৰ্ব্বতপসাং ব্ৰতানাঞ্চ ব্রজেশ্বরঃ ॥ ইদং
 স্তৃত্বা নমস্কৃত্য ভুঙ্ক্বে সা তদনুজয়া ।
 উক্তং পতিব্ৰতাধর্মং গৃহিণাং শ্রয়তাং
 ব্রজ ॥ ইতি ব্রহ্মবৈবর্ত্তে ত্রীকৃষ্ণজন্ম-
 খণ্ডে ৮৩ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ পতিব্ৰতানামানি
 যথা । সূর্য্যস্য স্ত্রবর্চলা ১ শক্রস্য শচী ২
 বশিষ্ঠস্য অরুন্ধতী ৩ চন্দ্রস্য রোহিণী ৪
 অগস্ত্যস্য লোপামুদ্রা ৫ চ্যবনস্য স্ত্রকল্যা ৬
 সত্যবতঃ সাবিত্রী ৭ কপিলস্য শ্ৰীমতী ৮
 সৌদাসস্য মদয়স্তী ৯ সগরস্য কেশিনী ১০
 নলস্য দময়ন্তী ১১ রামস্য সীতা ১২
 শিবস্য সতী ১৩ নারায়ণস্য লক্ষ্মী ১৪

ব্রহ্মণঃ সাবিত্রী ১৫ রাবণস্য মন্দো-
দরী ১৬ । ইতি পুরাণাস্তরং ॥

পতেরঃ (পুং স্ত্রী) পক্ষী । গন্তুরি ত্রি । ইত্যা-
ণাদিকোষঃ ॥

পতেরঃ (পুং) আঢ়কঃ । গর্তঃ । ইতি
সংক্ষিপ্তসারোগাদিবৃত্তিঃ ॥

পতঙ্গং (স্ত্রী) রক্তচন্দনং । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥ বৃক্ষবিশেষঃ । বকম্ ইতি ভাষা ।
তৎপর্যায়ঃ । পত্রাঙ্গং ২ রক্তকার্ঠং ৩
স্বরঙ্গদং ৪ পত্রাণ্যং ৫ পট্টরঙ্গং ৬ ভার্য্যা-
বৃক্ষঃ ৭ রক্তকঃ ৮ লোহিতং ৯ রঙ্গ-
কার্ঠং ১০ রোগকার্ঠং ১১ কুচন্দনং ১২
পট্টরঞ্জনকং ১৩ স্বরঙ্গং ১৪ । অস্ত গুণাঃ ।
কটুত্বং । রুক্ষত্বং । অল্পত্বং । শীতত্বং ।
গৌল্যত্বং । বাতপিত্তজ্বরবিষ্কোটোন্মাদ-
ভূতনাশিত্বঞ্চ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ অপি
চ । পতঙ্গস্ত রক্তসারং স্বরঙ্গং রঞ্জনং
তথা । পট্টরঞ্জনমাখ্যাতং পত্নুরঞ্চ কু-
চন্দনং ॥ পতঙ্গং মধুরং শীতং পিত্তশ্লেষ-
ত্রণাস্রমুৎ । হরিচন্দনবজ্জ্জেষয়ং বিশেষা-
দাহনাশনং ॥ ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

পতনং (স্ত্রী) নগরং । ইত্যমরঃ ॥ মহতী
পুরী । ইতি শ্রীধরস্বামী ॥ যুদ্ধঙ্গঃ । ইতি
হারাবলী ॥

পতনবণিক্ [জ্] (পুং) নগরবণিক্ । তৎ-
পর্যায়ঃ । স্বাধ্যায়ী ২ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥

পত্নিঃ (পুং) পদাতিকঃ । ইত্যমরঃ ॥ বীরঃ ।
ইতি বিশ্বঃ ॥

পত্নিঃ (স্ত্রী) গতিঃ । সেনাবিশেষঃ । যথা ।

একৈভৈকরথা ত্র্যশ্বা পত্নিঃ পক্ষপদা-
তিকা । ইত্যমরঃ ॥

পত্নিসংহতিঃ (স্ত্রী) পদাতিসমূহঃ । তৎ-
পর্যায়ঃ । পাদাতং ২ । ইত্যমরঃ .

পত্নুরঃ (পুং) শালিঞ্চশাকঃ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥ পতঙ্গৈ স্ত্রী । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

পত্নী (স্ত্রী) বেদবিধানেনোঢ়া । অন্ত্রত্ৰোপ-
চারাৎ । পত্ন্যা উদ্বাহবিহিতমস্ত্রাদিনা
উঢ়া । ইতি ভরতঃ ॥ তৎপর্যায়ঃ ।
পাণিগৃহীতী ২ দ্বিতীয়া ৩ সহধর্মিণী ৪
ভার্য্যা ৫ জায়া ৬ দারাঃ ৭ সহধর্মিণী ৮
ধর্মচারিণী ৯ দারঃ ১০ গৃহিণী ১১ ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ সহচরী ১২ গৃহঃ ১৩
ক্ষেত্রং ১৪ বধূঃ ১৫ জনী ১৬ পরি-
গ্রহঃ ১৭ উঢ়া ১৮ কলত্রং ১৯ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥

পত্ন্যাটঃ (পুং) পত্নীগৃহং । যথা । বাসাগারং
ভোগগৃহং কন্থাপত্ন্যাটনিকুটাঃ । ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পত্রং (স্ত্রী) বৃক্ষাবয়ববিশেষঃ । পাতা ইতি
ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । পলাশং ২ ছদনং ৩
দলং ৪ পর্ণং ৫ ছদঃ ৬ । ইত্যমরঃ ॥
পাত্রং ৭ ছাদনং ৮ বর্হং ৯ বর্হণং ১০
পত্রকং ১১ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ * ।
বিষ্ণবে পত্রবিশেষদানফলং যথা । পত্রা-
ণ্যপি সম্পূর্ণাণি হরেঃ প্রীতিকরাণি চ ।
প্রবক্ষ্যামি নৃপশ্রেষ্ঠ শৃণুয গদতো মম ॥
অপামার্গপত্রং প্রথমং তস্মাত্ত্জ্জ্বারকং
পরং । তস্মাত্তু খাদিরং শ্রেষ্ঠং ততশ্চ
শমিপত্রকং ॥ দূর্বাপত্রং ততঃ শ্রেষ্ঠং

ततोऽपि कुशपत्रकं । पत्रं तस्मादम-
नकं ततो बिल्वस्य पत्रकं ॥ बिल्वपत्रा-
दपि श्वरेस्तुलसीपत्रमुत्तमं । एतेषां
स्थालकैः पत्रैर्वा योर्हर्षयेद्धरिं ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके मही-
यते ॥ इति नारसिंहे ५२ अध्यायः ॥
देवीप्रीतिकरपत्राणि यथा । अपामार्गस्य
पत्रं ततो भृङ्गारपत्रकं । ततोऽपि
गन्धिनीपत्रं बलाहकमतः परं ॥ तस्मात्
खदिरपत्रं वज्रलसुतवकसुता । आत्रस्त
वरुणसुतं जम्बूपत्रं ततः परं ॥ बीज-
प्रस्य पत्रं ततोऽपि कुशपत्रकं ।
दूर्वाक्षुरं ततः प्रोक्तं शमीपत्रमतः
परं ॥ पत्रमामलकं तस्मादामपत्रमतः
परं । सर्वतो बिल्वपत्रं देव्याः प्रीति-
करं मतं ॥ इति कालिकापुराणे
५८ अध्यायः ॥ तेजपत्रं । तत्पर्यायः ।
तमालपत्रं १ पत्रकं २ हृदनं ३
दलं ४ पालाशं ५ अंशुकं ६ वासः ७
तापसं ८ सूकुमारकं ९ वज्रं १०
तमालकं ११ श्यामं १२ गोपनं १३
वसनं १४ तमालं १५ सुरनिर्गन्धं १६ ।
अस्य गुणः । कटुश्च । तिक्तश्च । उष्ण-
श्च । कफवातविषवस्त्रिकण्टिदोषनाशि-
श्च । मुखमस्तकशोधनश्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च । पत्रकं मधुरं
किष्कितीक्ष्णकं पिच्छिलं लघु । निहन्ति
कफवातार्शोहृन्नासारुचिपीनसान् ॥ इति
भावप्रकाशः ॥ * ॥ बाहनं । शरपकः ।
पुष्पिकः । इति मेदिनी ॥ * ॥ लिथना-

धारः । पां इति भाषा । यथा । याथा-
सिके तु सम्प्राप्ते प्राप्तिः संजायते
यतः । धात्राकराणि स्फटानि पत्राकृता-
न्तः पुरा ॥ इति ज्योतिस्तन्त्रं ॥ * ॥
धातुमयपत्राकृतिद्रव्यं । पत्र इति
तवक् इति च भाषा । यथा । स्वर्णपत्रा-
भरणं च कार्या सुलोहपार्श्वद्वयशृङ्खलाभिः ।
इति तुलापुरुषदाने दानसागरः ॥ * ॥
पत्री । लिपिः । तस्य रञ्जनं यथा ।
स्वर्णरूपारसाद्यै रञ्जयेत् पत्रमुत्तमं ।
सामान्योत्तममध्यानां पत्ररञ्जनमीरितं ॥ * ॥
अथ पत्रप्रमाणं । षडङ्गुलाधिकं हस्तं
पत्रमुत्तममीरितं । मध्यमं हस्तमात्रं
श्यां सामान्यं मुष्टिहस्तकं ॥ * ॥ अथ
पत्रभङ्गप्रकारः । पत्रं त्रिगुणकृत्य
ऊर्ध्वे तु द्विगुणं त्राजेत् । शेषभागे
लिखेद्दर्शनं गद्यपद्यादिसंयुतान् ॥ * ॥
अथ पत्रस्य रचनक्रमः । राजलेखकमाहूय
नृपो ज्ञयात् प्रथमतः । पत्रं कुरु यथा-
योग्यं गद्यपद्यादिसंयुतं ॥ पश्चित्त-
द्वयमानीय लेखको रहसि स्थितः । यथा-
योग्यानुसारेण पत्रं कुर्यान्मनोरमं ॥
दिनद्वयं त्रयं वापि विचार्य पश्चित्तन
वै । श्रद्धास्तेदुर्षणं ज्ञात्वा बिलिखेत्
पत्रपुस्तके ॥ सामान्यपत्रे संलिख्य
रहसि श्रावयेत्पुं । नृपाज्जया श्रुते
पत्रे बिलिखेद्वाजलेखकः ॥ * ॥ अथ
लेखनप्रकारः । अक्षुशं प्रथमं दद्यात्
मङ्गलार्थं विचक्षणः । मध्ये विन्दुसमायुक्त-
मधः सप्तारसंयुतं ॥ तदधः स्वस्ति विष्णुश्च

ততো গদ্যং স্বশোভনং । ততঃ ক্রীশক-
 রূপাণি পদন্যাসক্রমং লিখেৎ ॥ ভাষয়া
 সংস্কৃতেনৈব কুশলং বিলিখেৎ স্বধীঃ ।
 ততঃ শুভাশুভাং বার্তাং সংস্কৃতেঃ
 প্রাকৃতেস্তথা ॥ ততঃ প্রমাণসন্দেশং ততো
 বার্তাং নিয়োজয়েৎ । কীর্ত্তিপ্ৰীতিযুতং
 পদ্যং ততঃ কিমধিকাদিকং ॥ পত্রপ্ৰেষণ-
 শ্লোকঞ্চ অঙ্কমাসাদিসংযুতং । সৰ্বেষামেব
 পত্রেষু লিখনৈকৈবমীরিতং ॥ সৰ্বেষা-
 মেব পত্রাণাং বিধিং জ্ঞাত্বা লিখেতু যঃ ।
 স্বদেশে কীর্ত্তিনাপ্নোতি তথা দেশান্তরে
 যপি ॥ এবং শাস্ত্রক্রমং জ্ঞাত্বা যো লিখে-
 দ্রাজপত্রকং । স রাজমন্ত্রিভিঃ সার্কং যশঃ
 প্রাপ্নোত্যনুত্তমং ॥ শাস্ত্রসন্দৰ্ভমজ্ঞাত্বা যো
 লিখেদ্রাজপত্রকং । স রাজমন্ত্রিভিঃ সার্কং
 দুৰ্যশো মহদাপ্নুয়াৎ ॥ * ॥ অথ পত্রনয়ন-
 ক্রমঃ । রাজপত্রং নয়েন্মুর্দ্ধি ললাটে পাত্র-
 মন্ত্রিণাং । গুরুপত্রং নয়েন্মুর্দ্ধি ব্রাহ্মণানা-
 স্তথৈব চ ॥ যতিসন্ন্যাসিনাকৈব স্বামিনশ্চ
 তথৈব চ । সাদরেণৈব যত্নেন তথা
 মুর্দ্ধনি ধারয়েৎ ॥ ভার্যাপুত্রস্ত মিত্রস্ত
 হৃদয়ে ধারয়েৎ স্বধীঃ । প্রবীরাণাং কঠ-
 দেশে পত্রধারণমীরিতং ॥ এতেষাকৈব
 পত্রাণামুক্তং ধারণলক্ষণং । অশ্বেষামপি
 পত্রাণাং নিয়মো নাত্র দর্শিতঃ ॥ * ॥ অথ
 পত্রপঠনপ্রকারঃ । পত্রং ধৃত্বা নমস্কৃত্য
 পূর্বাগ্রং স্থাপয়েৎ স্বধীঃ । দক্ষিণাগ্রেণ
 সদসি নৃপাণ্যে রাজলেখকঃ ॥ পত্রং
 বিতত্য সদসি দ্বিবারং মনসা পঠেৎ ।
 স্ফুটং পশ্চাৎ প্রবক্তব্যমকোভো রাজ-

লেখকঃ ॥ রহসি শ্রাবয়েৎ পত্রং শুভং
 বা যদি বাশুভং । পত্রং শ্রুত্বা বিদিত্বার্থং
 সভায়াং শ্রাবয়েত্ততঃ ॥ রহস্যপুত্রং
 রহসি নৃপাণ্যে শ্রাবয়েদ্ভিজঃ । অশুভং
 নৈব সদসি শুভং পত্রং নৃপাজয়া ॥
 এবং ক্রমেণ পত্রার্থং শ্রাবয়িত্বা দ্বিজো-
 ক্তমঃ । নৃপতেঃ সন্নিধৌ স্থিত্বা নৃপাজ্ঞানমু-
 বর্ততে ॥ * ॥ অথ পত্রচিহ্নানি । উর্দ্ধে ষড়-
 স্কুলং ত্যক্ত্বা বর্তুলং চন্দ্রবিন্দুৎ । কস্তুরী-
 কুকুমৈঃ কুর্যাদ্রাজপত্রং সূচিহ্নিতং ॥
 মন্ত্রিণাং কুকুমেনৈব পশুিতশ্চৈব চন্দ্রনৈঃ ।
 গুরুণাং চন্দ্রনৈনৈব সিন্দুরেণৈব স্বামিনঃ ॥
 ভার্যয়াশ্চাপ্যলক্টেন চন্দ্রনৈঃ পিতৃ-
 পুত্রয়োঃ । সন্ন্যাসিনাং চন্দ্রনেন যতীনাং
 কুকুমেন চ ॥ রক্তচন্দ্রনপঙ্কেন ভৃত্যশ্চ
 সমুদীরিতং । শোণিতেনৈব শত্রুণাং
 পত্রচিহ্নং প্রকল্পয়েৎ ॥ এতেষাকৈব
 সৰ্বেষাং যথাযোগ্যানুসারতঃ । পত্র-
 শ্চোর্দ্ধে তু মতিমান্ কুর্য্যাৎ চিহ্নং স্ফ-
 বর্তুলং ॥ * ॥ অথ রাজপত্রস্ত কোণচ্ছেদন-
 প্রকারঃ । দক্ষিণে পত্রকোণস্ত অধস্তাৎ
 ছেদয়েৎ স্বধীঃ । একাস্কুলপ্রমাণেন রাজ-
 পত্রস্য চৈব হি ॥ * ॥ অথ রাজপত্রাদেঃ
 পদন্যাসঃ । মহারাজাধিরাজঞ্চ দানশৌণ্ডং
 তথৈব চ । তথা সচ্চরিতং যোজ্যং কল্প-
 বৃক্ষাদিকং যুসেৎ ॥ যথাযোগ্যানুসারেণ
 তথৈব গুণভেদতঃ । রাজপত্রেষু সৰ্বেষু
 পদন্যাসক্রমং বিদুঃ ॥ * ॥ অথ মন্ত্রিপত্রস্ত ।
 প্রবরং গুণভেদেন তথা সচ্চরিতাদিকং ।
 বিন্যস্ত বিলিখেৎ প্রাজ্ঞো মন্ত্রিপত্রে

পদক্রমং ॥*॥ অথ পণ্ডিতস্য । সংখ্যাবদ-
বন্দিতপদং শাস্ত্রার্থনিপুণাদিকং । পণ্ডিতা-
নাঞ্চ পত্রেষু বিলিখেই পদক্রমং ॥ * ॥
অথ গুরুপত্রস্য । সাংখ্যসিদ্ধান্তনিপুণং
সনমস্কারকং পদং । বিষ্ণুস্য বিলিখেৎ
প্রোক্তো গুরুপত্রে পদক্রমং ॥ * ॥ অথ
স্বামিপত্রস্য । প্রবর্যং সনমস্কারং প্রাণ-
প্রিয়াদিকং পদং । বিষ্ণুস্য বিলিখেচ্ছীমান্
স্বামিপত্রে পদক্রমং ॥ * ॥ অথ ভার্য্যা-
পত্রস্য । প্রাণপ্রিয়াপদং সাক্ষীং তথা
সচ্চরিতাদিকং । ভার্য্যাপত্রে লিখেদ্বিহান্
পদক্রমমনুত্তমং ॥*॥ অথ পুত্রস্য । প্রাণ-
পুত্রপদং তদ্বতথা সচ্চরিতাদিকং । আশী-
র্কচনসংযুক্তং পুত্রপত্রে পদক্রমং ॥ * ॥
অথ পিতৃপত্রস্য । প্রভুবর্যং নমস্কারং
তথা সচ্চরিতাদিকং । বিষ্ণুস্য বিলিখেৎ
পুত্রঃ পিতৃপত্রে পদক্রমং ॥ * ॥ অথ
সন্ন্যাসিস্যতিপত্রস্য । সর্কবাঙ্গাবিনির্মুক্তং
সর্কশাস্ত্রার্থপারগং । সন্ন্যাসিস্যতিপত্রে
বিলিখেচ্চ পদক্রমং ॥ * ॥ সামান্যস্য ।
সামান্যভূত্যশত্রুণাং বিনিযোজ্যামুকং
প্রতি । শাস্ত্রাবশেষিতপদং ছাগতুল্যা-
দিকং তথা ॥ এতেষামেব পত্রেষু যথা-
যাগ্যানুসারতঃ । বিষ্ণুস্য বিলিখেৎ প্রোক্তঃ
পদক্রমমনুত্তমং ॥ * ॥ শ্রীশব্দবিষ্ণাস-
ংখ্যা যথা । ষড়্গুরোঃ স্বামিনঃ পঞ্চ হে
হৃত্যে চতুরো রিপৌ । শ্রীশব্দানাং ত্রয়ং
মত্রে ঐকৈকং পুত্রভার্য্যমোঃ ॥ * ॥ অথ
প্রোক্তঃ প্রশস্তিঃ । স্বস্তিগীর্কবাণচয়চূড়ারঙ্ক-
জিরোচিশ্চুশ্চিতচন্দ্রচূড়চরণনখেন্দুর্নন্দচ-

শ্রিকাসন্দোহাস্বাদচতুরচেতশ্চকোরবরবি-
ষমসমরসঞ্চরং প্রবলতরতুরগখুরপুটপটল-
দলিতভূপৃষ্ঠোত্তিষ্ঠভূয়িষ্ঠধূলিধারাধূসরিতস-
কলহরিদস্তরপ্রচণ্ডভূজদণ্ডাজমানখরতরা-
সিবিত্রোসিতপ্রত্যর্ধিপৃথ্বীপতিসার্থপ্রার্থিতা-
নুকম্পাস্বাসম্পাতানবরতবিঘ্নদারিদ্ৰ্যাবি-
দ্রোবগদ্রবিগরাশিবিপ্রাণনসমুপার্জিতোজ্জি-
তযশোমরলাবলিকবলিতবলিদধীচিসঞ্চি-
তযশোমৃগালজালভূপালকুলতিলকশ্রীযুত-
মহারাজাধিরাজেষু । ১ । স্বস্তিপ্রচণ্ডদো-
র্দগুথগুথগুণ্ডিতারিমগুলামুগোশ্মুকুমুস্তাবলী-
মণ্ডিতসংগ্রামান্ননরিঙ্গমাণানেকবারণবাহা-
দিকায়কাণ্ডবক্রতরনক্রচক্রচংক্রমণদুরতি-
ক্রমণীয়াপগাপতিপ্রভুতযশশ্চন্দ্রচন্দ্রিক-
দ্যোতবিদ্যোতিতাম্বিলজগন্মণ্ডলবিবিধদ্র-
বিণার্ণসন্তোষিতসূরিসমূহস্তূয়মানাবদাত-
কীর্তিনর্ভকীর্নর্ভনলীলালেপলেপিতগীতি-
ধুরীগোর্কশ্যাদিবেশ্যাজনসবিলাসগীয়মান-
গুণশ্রবণান্দোলিতাখণ্ডশ্রবণকুণ্ডলপরিতঃ-
প্রসর্পিতপ্রতাপতপনোস্তাপিতারাতিততি-
সমধ্যাসিতনিকুঞ্জকুঞ্জপ্রস্তুতসৌন্দর্য্যগাথা-
প্রমুদিতশ্রীমম্মারায়ণচরণকিঙ্করশ্রীযুতমহা-
রাজদানশৌণ্ডেযু । ২ ॥ * ॥ অথ মস্ত্রি-
প্রশস্তিঃ । স্বস্তিশ্রীমৎসমস্তসামস্তসেবক-
নির্কবাহকেষু । কোষগোকৃষিকৃষীবলগজ-
বাজিগৃহপরিবারহর্ষহেতুনীতিসেতুরক্ষণনি-
পুণেষু । অস্মদ্বিশ্বাসৈকনিকেতনেষু শ্রীশ্রী-
মস্ত্রিপ্রবীরেষু আশীরাশিনিবেদনকোহয়ং
বর্ণভূতোহত্রত্যং ভব্যমাবেদয়ন্ তত্রত্যং
ভব্যমব্যাহতমনুদিনমনুকণং পৃচ্ছতিস্মা ॥*॥

अथ गुरुप्रशस्तिः । स्वस्तिश्रीनारायणपद-
पाथोरुहनिःसरम्भकरन्दमधुपायमानमान-
सेषु । विविधविद्याविद्योतिताखिलगुण-
गणालङ्कतवेदवेदाङ्गपारगस्वाश्रमोचिता-
चारसम्पन्नपरमहंसपरिव्राजकाचार्यासे-
व्यमानश्रीगोविन्दस्वरूपगुरुचरणारविन्देषु
कोटिशः प्रणामाः ॥ * ॥ अथ भार्यायाः
स्वामिप्रशस्तिः । स्वस्तिश्रीमदुदामप्रेमहेम-
भूमिताम्बुदादिभक्तजनैः । कर्णयोरधिष्ठा-
नेषु । नेत्रयोरधिदैवतेषु । कामसा
परिणामेषु । चतुर्बर्गप्रदायकेषु । ममा-
पररूपेषु । श्रीमत्स्वामिचरणारविन्देषु ।
गोविन्द इवेन्दिरायाः शङ्कर इव गिरि-
जायाः महेश्वर इव पुलोमजायाः प्रति-
दिनं वर्द्धमाना समाराधना प्रणामपूर्व-
मास्तां ॥ * ॥ अथ तर्तुर्भार्याप्रशस्तिः ।
स्वस्तिश्रीमत्समस्तप्रेमपारलावण्यमूर्तो प्रि-
यतमायां नेत्रेषुगम्य कनीनिकाग्रामिव
चन्द्रस्य ऋणदायामिव कमलाकरस्य कम-
लिण्यामिव पथिकस्य छायाग्रामिव तृषा-
तुरस्य शीतलामृतधारायामिव मम सप्रेम
निवेदयन्ती पत्नी शुभाशीराशीम्निवेदयतु
सर्वदा ॥ * ॥ अथ पूजस्य पितरं प्रति
प्रशस्तिः । स्वस्तिश्रीमदतिनववशम्भदचित्त-
चित्तितस्थानुरागानुरञ्जितानुगृहीतस्वगृह-
वर्गेषु । निजचरणसरोज्जरञ्जितपरागसं-
रक्ताम्बुदादिभालम्बलविशालभाग्यसञ्जावुके-
षु । श्रीयुतपितृचरणसरोरुहेषु । अकि-
क्किंकरकिङ्करस्य मम बद्धकरसम्पुटसा-
वनीपृष्ठलगाः साक्षात्प्रणतयः सहस्र-

मजस्रं विज्ञाप्यक ॥ * ॥ अथ पितुः पूजं
प्रति प्रशस्तिः । स्वस्तिश्रीविश्वेश्वरचरणस-
रोरुहानुग्रहसमासादितातिवितानवद-
विद्याविलासपीयूषपरम्परापराभावुकामु-
पममाधुरीधुरीणविविधगुणालङ्कतनिजवंशा-
वतंसकलविश्वामनिधाननिजकुलपवित्री-
कृताञ्जुप्रायेषु । श्रीयुतशुद्धाचारपरिपूरि-
तपूजेषु शुभाशिवां राशयः सस्तु विज्ञाप्य
क ॥ * ॥ अथ सम्यासियतिप्रशस्तिः ।
स्वस्तिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याकर-
णनिपुणतापराङ्मुखेषु । विषमविषयदोष
दर्शनदूषितप्रपञ्चरचनाविभावेषु । वेद-
वेदान्तसांख्यसिद्धान्तबद्धदेवप्रकृतिपुरुष
विवेकज्ञानशैलेषु । संख्याबन्धुख्यवन्दित
चरणारविन्दस्वाश्रमोचिताचारपरिपालनप
वित्रीकृतधरित्रीतलेषु । सकलद्वन्देवपु
जितश्रीयुतगोस्वामिचरणारविन्देषु । ममा
वनीसंलग्नाः साक्षात्प्रणामसहस्रमजस्रः
ॐ नमो नारायणायैतिमञ्जुणाकलित
मस्तु ॥ * ॥ अथ भृत्यप्रशस्तिः । ५ स्वस्ति
भगवच्छरणपरायणसकलद्वेषविगाधिरक्तकणे
महिष्यादिप्रतिपालकनिखिलवंशानुसेवव
वशम्भदामुकभृत्यं प्रति ॥ * ॥ अथारि
प्रशस्तिः । स्वस्तिश्रीमदभक्तप्रतिभटा
यशःपरिपूरितसकलसामन्तराजधानीविज्
ञ्जितवीरशस्त्रावेशितनिजवंशानुरक्तक
ततपरिद्वन्द्वशरणगतामुकं प्रति ॥ *
अथ विवेकिनां प्रशस्तिः । स्वस्तिश्रीभगव
पदपङ्कजपूजनोपचितपुण्यपूजपवित्रीकृ
स्तःकरणदिधिलासिनीविसरङ्गस्त्रिमिलम्ब

• ঝালাকলাযশোহনুবন্ধি নিরবধিবস্ববিশ্রাণ-
নাধরীকৃতস্বরপুরভূমীরূহেযু । স্বস্তি-
শ্রীমৎ পরমেশ্বরপাদপাথোরুহাস্বাদচতুরচি-
• ত্রচক্ষরীকভূবন্দারকবৃন্দাবনজনিতামিতয-
শঃপটীরপঙ্কপটলালঙ্কতদিগঙ্গনাগগন্তনত-
টপ্রবলপ্রতাপৌর্বখক্বীকৃতপ্রত্যর্থিসার্থগ-
র্বাকূপারপারেযু । ইতি বররুচিকৃতপত্র-
কৌমুদী ॥

পত্রকং (স্ত্রী) বৃক্ষস্ত পত্রং । পত্রাবলী । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥ তেজপত্রং । অস্ত গুণঃ ।
• ককবাযুর্শোহল্লাসারুচিনাশিত্বং । ইতি
রাজবল্লভঃ ॥ শালিঞ্চশাকে পুং । ইতি
রত্নমালা ॥

পত্রকাহলা (স্ত্রী) পিঞ্জোলা । পত্রশব্দঃ । ইতি
হারাবলী ॥

পত্রকৃচ্ছ্রঃ (পুং) পর্ণকৃচ্ছ্রত্রতং । যথা । পর্ণো-
দুস্বররাজীবিল্পপত্রকুশোদকৈঃ । প্রত্যেকং
প্রত্যহং পীতৈঃ পর্ণকৃচ্ছ্র উদাহতঃ ॥ ইতি
বাজ্রবল্লভঃ ॥ পলাশোদুস্বরারবিন্দশ্রীবৃক্ষ-
পর্ণানামেকৈকেন কথিতমুদকং প্রত্যহং
পিবৎ কুশোদকঞ্চ একস্মিন্নহনীতি
পঞ্চাহমাধ্যঃ পর্ণকৃচ্ছ্রঃ । ইতি মিতাক্ষরা ॥

পত্রগুপ্তঃ (পুং) ত্রিকণ্টঃ । তেকাটাসিঞ্জ ইতি
ভাষা । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পত্রধনা (স্ত্রী) সাতলারুক্ষঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পত্রঙ্গং (স্ত্রী) পত্রাঙ্গং । রক্তচন্দনং । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥

পত্রলঙ্কারঃ (পুং) পুরোটীঃ । রায়ভাটী ইতি
ভাষা । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পত্রণা (স্ত্রী) শরপত্ররচনা । যথা । শরাণাং
পত্ররচনা পত্রণা পরিকীর্তিতা । ইতি
হারাবলী ॥

পত্রতণ্ডুলী (স্ত্রী) যবতিক্তা । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পত্রতরুঃ (পুং) দুষ্খদিরঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পত্রদারকঃ (পুং) ত্রেকচঃ । করাং ইতি
ভাষা । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পত্রনাড়িকা (স্ত্রী) পত্রশিরা । ইতি জটা-
ধরঃ ॥

পত্রপরশুঃ (পুং) স্বর্ণকারাদীনাং স্বর্ণাদি-
চ্ছেদিকা । ছেনী ইতি ভাষা । তৎ-
পর্যায়ঃ । ত্রশ্চনঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥ পত্র-
পশুঃ ৩ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পত্রপা (স্ত্রী) অপত্রপা । লজ্জা । ইতি শব্দ
রত্নাবলী ॥

পত্রপালঃ (পুং) আয়তা ছুরিকা । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥

পত্রপালী (স্ত্রী) কর্তনী । কাঁচী ইতি ভাষা ।
ইতি হলায়ুধঃ ॥

পত্রপাশ্যা (স্ত্রী) স্বর্ণাদিরচিতললাটাভরণং ।
টীকা ইতি ভাষা । ইত্যমরঃ ॥

পত্রপিশাচিকা (স্ত্রী) জলত্রা । টোকা ইতি
ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । খর্পরঃ ২ বারিত্রা ৩
মূর্দ্ধখোলং ৪ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পত্রপুষ্পঃ (পুং) রক্ততুলসী । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥

পত্রপুষ্পকঃ (পুং) ভূর্জপত্রং । ইতি শব্দ
মালা ॥

পত্রপুষ্পা (স্ত্রী) তুলসী । ইতি শব্দমালা ॥
 ক্ষুদ্রপত্রতুলসী । ইতি রত্নমালা ॥
 পত্রবন্ধঃ (পুং) পুষ্পরচনা । যথা । রচনা চ
 পরিষ্পন্দঃ পত্রবন্ধ ইতি ত্রয়ং । পত্রভঙ্গ-
 প্রসূনাতিরচনায়াং নিগদ্যতে ॥ ইতি শব্দ-
 রত্নাবলী ॥
 পত্রবালঃ (পুং) তুলাধটঃ । দাঁড় ইতি ভাষা ।
 ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
 পত্রভঙ্গঃ (পুং) স্তনকপোলাদৌ কস্তুরিকাদি-
 রচিতপত্রাবলী । তৎপর্যায়ঃ । পত্রলেখা ২
 পত্রবল্লী ৩ পত্রলতা ৪ পত্রাস্বলী ৫ ।
 ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ পত্রাস্বলিঃ ৬ পত্রভঙ্গী ৭
 পত্রকং ৮ পত্রভঙ্গিঃ ৯ পত্রাবলী ১০ ।
 ইতি শব্দরত্নাবলী
 পত্রভঙ্গী (স্ত্রী) পত্রভঙ্গঃ । ইতি শব্দরত্না-
 বলী ॥
 পত্রযৌবনং (স্ত্রী) পল্লবং । নূতনপত্রং ।
 যথা । নবোদগতে কিশলয়ং কিশলং পত্র-
 যৌবনং । ইতি জটাধরঃ ॥
 পত্ররথঃ (পুং স্ত্রী) পক্ষী । ইত্যমরঃ ॥
 পত্রলং (স্ত্রী) ভ্রমং । অঘনদধি । ইতি হেম-
 চন্দ্রঃ ॥
 পত্রলেখা (স্ত্রী) পত্রভঙ্গঃ । ইত্যমরঃ ॥
 পত্রবল্লী (স্ত্রী) পত্রভঙ্গঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
 রুদ্রজটা । পলাশী লতা । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥ পর্ণলতা চ ॥
 পত্রবাহঃ (পুং) বাণঃ । ইতি জটাধরঃ ॥
 লিপিবাহকে ত্রি ॥
 পত্রশাকঃ (পুং) ষড়্‌বিধশাকাস্তর্গতপত্রা-
 ঙ্গকশাকঃ । যথা । পত্রং পুষ্পং ফলং

নালং কন্দং সংশ্বেদজং তথা । শাকং
 ষড়্‌বিধমুদ্ভিষ্টং গুরুবিদ্যাদ্ব্যখোক্তরং ॥
 ইতি রাজবল্লভঃ ॥
 পত্রশিরা (স্ত্রী) পত্রভঙ্গঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
 মাটিঃ ২ । ইতি হারাবলী ॥ পর্ণনাড়ী চ ॥
 পত্রশ্রেণী (স্ত্রী) দ্রনস্তী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 পর্ণপংক্তিচ্চ ॥
 পত্রশ্রেষ্ঠঃ (পুং) বিল্বঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 পত্রসূচিঃ (পুং) কণ্টকং । ইতি ত্রিকাণ্ড-
 শেষঃ ॥
 পত্রহিমং (স্ত্রী) হিমতুর্দিনং । ইতি ত্রিকাণ্ড-
 শেষঃ ॥
 পত্রাখ্যং (স্ত্রী) তেজপত্রং । ইতি শব্দ-
 চন্দ্রিকা ॥ তালীশপত্রং । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 পত্রাসং (স্ত্রী) রক্তচন্দনং । রক্তচন্দনসদৃশ-
 কাষ্ঠবিশেষঃ । বকম্ ইতি ভাষা । ইত্য-
 মরঃ ॥ ফুর্জং । পদ্মকং । ইতি মেদিনী ॥
 পত্রাস্বলিঃ (স্ত্রী) পত্রভঙ্গঃ । স্তনকপোলাদৌ
 কস্তুরিকাদিরচিতপত্রাবলী । ইত্যমরঃ ॥
 পত্রাঞ্জলং (স্ত্রী) মসী । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
 পত্রাঢ্যং (স্ত্রী) পিঙ্গলীমূলং । পর্বততৃণং ।
 ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 পত্রাণ্ডং (স্ত্রী) পত্রঙ্গং । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 পত্রালুঃ (পুং) কাসালুঃ । ইক্ষুদর্ভা । ইতি
 রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 পত্রাবলিঃ (স্ত্রী) গৈরিকং । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥
 পত্রশ্রেণী চ ॥
 পত্রাবলী (স্ত্রী) পত্রভঙ্গঃ । ইতি শব্দরত্না-
 বলী ॥ নবদুর্গাসম্প্রদানকমধুমিশ্রিতযব-

চূর্ণমুক্তনবাস্থপত্রাণি । যথা । অমায়াং
নিশি সংঘে তু পত্রে চাস্থসংজ্ঞকে
। ক্রমাৎ পত্রাবলী দেয়ং মধুনা যবচূর্ণকং ॥
ইতি কৈবল্যতন্ত্রং ॥ দেবাদিসম্মিধৌ
সন্ধিদ্ধবস্তনোরেকতরাবধারণার্থকত্রাক্ষণ-
ব্যলকোত্তোলিততত্তৎসন্দেহকোটিলিখি-
তপত্রসমূহশ্চ ॥

পত্রিকা (স্ত্রী) পত্রী । লিপিঃ । যথা । আদি-
ত্যাদিগ্রহাঃ সর্বে নক্ষত্রাণি চ রাশয়ঃ ।
দীর্ঘমায়ুঃ প্রকুর্ষস্তু যশ্চয়ং জন্মপত্রিকা ॥
ইতি জ্যোতিষং ॥

পত্রিকাখ্যঃ (পুং) কর্পূরভেদঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥ পত্রিকানামকে ত্রি ॥

পত্রিণী (স্ত্রী) পত্রবঃ । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পত্রী [ন্] (পুং) বাণঃ । পক্ষী । ইত্যমরঃ ॥
শ্চেন্দঃ । বৃক্ষঃ । রথী । পর্বতঃ । ইতি
মেদিনী ॥ তালঃ । শ্বেতকিণিহী । গঙ্গা-
পত্রী । পাচী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ পত্র-
বিশিষ্টে ত্রি ॥

পত্রী (স্ত্রী) লিপিঃ । পত্রং । যথা । স্ত্রীমৎ-
পক্ষজিনীপতিঃ কুমুদিনীপ্রাণেশ্বরো ভূভবঃ
শাশাঙ্কিঃ সুররাজবন্দিতপদো দৈত্যেন্দ্র-
মন্ত্রী শনিঃ । স্বর্ভানুঃ শিখিনাং গণো গণ-
পতিব্রহ্মেশলক্ষ্মীধরাস্ত্রাং রক্ষস্তু সদৈব
যস্য বিমলা পত্রী যয়া লিখ্যতে ॥ ইতি
জাতকং ॥

পত্রোপস্করঃ (পুং) কাসমর্দঃ । ইতি হারা-
বলা ॥

পত্রোৎ (স্ত্রী) ধৌতকৌষেয়ং । ইত্যমরঃ ॥
বটলকুচাদিপত্রেষু ক্রিমিভিন্নর্গায়াঃ কৃত-

স্ত্রাৎ পত্রসম্বন্ধিনী উর্গা অত্রৈতি । ইতি
ভরতঃ ॥

পত্রোৎ (পুং) শ্চোণাকবৃক্ষঃ । ইত্যমরঃ ॥

পৎসলং (স্ত্রী) পস্থাঃ । ইত্যুগাদিকোষঃ ॥

পথ ই ক গত্যাং । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ ই ক
পস্থয়তি । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পথ এ জ গত্যাং । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ এ
অপথীৎ । জ পাথঃ পথঃ । ইতি দুর্গা-
দাসঃ ॥

পথঃ (পুং) পস্থাঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পথন্ [ৎ] (পুং) পথঃ । ইত্যমরটীকা ॥
গমনকর্তা চ ॥

পথিকঃ (ত্রি) পস্থানং গচ্ছতি যঃ । তৎ-
পর্যায়ঃ । অধ্বনীনঃ ২ অধ্বগঃ ৩ অধ্বশ্বঃ ৪
পাস্থঃ ৫ । ইত্যমরঃ ॥ গস্তুঃ ৬ যাতুঃ ৭
পথকঃ ৮ যাত্রিকঃ ৯ যাতৃকঃ ১০ । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥ পথিলঃ ১১ । ইত্যুগাদি-
কোষঃ ॥

পথিকসম্ভতিঃ (স্ত্রী) পথিকসংঘঃ । তৎ-
পর্যায়ঃ । হারিঃ ২ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
পথিকসংহতিঃ ৩ । ইতি হারাবলী ॥

পথিকা (স্ত্রী) কপিলদ্রাক্ষা । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পথিক্রমঃ (পুং) খদিরবৃক্ষঃ । ইতি জটাধরঃ ॥
শ্বেতখদিরঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পথিলঃ (ত্রি) পথিকঃ । ইত্যুগাদিকোষঃ ॥

পথিবাহকঃ (ত্রি) শাকুনিকঃ । নিষ্ঠুরঃ । ইতি
শব্দমালা ॥ ভারবাহকশ্চ ॥

পথ্যং (ত্রি) চিকিৎসাদৌ হিতকারকং । তৎ-
পর্যায়ঃ । করণং ২ হিতং ৩ । ইতি শব্দ-

চন্দ্রিকা ॥ আত্মীয়ং ৪ আয়ুয্যং ৫ ।

সৈন্ধবে ক্লী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পথ্যঃ (পুং) হরীতকীবৃক্ষঃ । যথা । শিবায়াং
বনতিক্তঃ স্মাৎ পথ্যঃ স্তন্দরমাতৃকৌ ।
ইতি শব্দমালা ॥

পথ্যশাকঃ (পুং) তণ্ডুলীয়শাকঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পথ্যা (স্ত্রী) হরীতকী । মুগেকর্ষারুঃ । চির্ভিটা ॥
বক্ষ্যা কর্কোটকী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পথ্যাঙ্গিগুগুণ্ডলুঃ (পুং) ঔষধবিশেষঃ । যথা ।
পথ্যা বিভীতামলকীফলানাং শতং ক্রমেণ
দ্বিগুণাভিবৃদ্ধং । প্রস্থেন যুক্তঞ্চ পলঙ্ক-
ষণাং দ্রোণে জলে সংস্থিতমেকরাত্রং ।
অর্দ্ধাবশেষং কথিতং কষায়ং ভাণ্ডে
পচেত্তং পুনরেব লোহে । অমুনি বহুরব-
ভার্য্য দদ্যাৎ দ্রব্য্যাণি সংচূর্ণ্য পলান্ধিকানি ॥
বিড়ঙ্গদস্তীত্রিফলাগুড়ুচীকৃষ্ণাত্রিবিমাগর-
কোষণানি । যথেষ্টচেষ্টস্য নরস্য শীত্ৰ্যং
হিমাশ্বপানানি চ ভোজনানি ॥ নিষেব্য-
মানো বিনিহস্তি রোগান্ সগৃহসীং নূতন-
খঞ্জতাঞ্চ । প্লাহানমুগ্রং জঠরার্ভিগুলাং
পাণ্ডুরকণ্ডুবিবাতরক্তং ॥ পথ্যাদিকৌ
গুগুণ্ডলুরেষ নাম্না খ্যাতঃ ক্ষিতাবপ্রমিত-
প্রভাবঃ । বলেন নাগেন সমং মনুষ্যাং
জবেন কুর্ঘ্যাত্তুরগেণ তুল্যাং ॥ আয়ুঃপ্রকর্ষং
বিদধাতি চক্ষুর্কলং তথা পুষ্টিকরৌ
বিষয়ঃ । কৃতস্য সন্ধানকরৌ বিশেষাদ-
রোগেষু শস্তঃ সকলেষু তজ্জৈঃ ॥ ইতি
ভাবপ্রকাশঃ ॥

পথ্যাপথ্যং (ক্লী) রোগাণাং হিতাহিতকারক-

দ্রব্য্যাণি । তত্র তরুণঙ্করে পথ্যং যথা ।
বমনং । লজ্জনং । কালোইচ্চাহঃ ।
যবাণ্ডঃ । শ্বেদনং । কটুতিক্তরসৌ । এতানি
পাচনানি ॥ * ॥ নবঙ্করে অপথ্যং যথা ।
স্নানং । বিরেকঃ । স্তরতং । কষায়ঃ ।
ব্যায়ামঃ । অভ্যঞ্জনং । দিবানিদ্রা । দুষ্কং
ঘৃতং । বৈদলং । আমিষং । তক্রং । স্তরা ।
স্বাত্তুরুদ্রবদ্রব্য্যাণি । অম্নং । প্রবাতঃ ।
ভ্রমণং । কোপঃ ॥ * ॥ মধ্যঙ্করে পথ্যং
যথা । পুরাতনমষ্টিকঃ । পুরাতনশালিঃ ।
বার্তাকুঃ । শোভাঞ্জনং । কারবেল্লঃ ।
বেত্রাগ্রং । আষাঢ়ফলং । পটোলং ।
কর্কোটকং । মূলকপোতিকা । মুদগমসূর-
চণককুলখমুকুষ্ঠকানাং যুষঃ । পাঠা ।
অম্বতা । বাস্তুকং । তণ্ডুলীয়ঃ । জীবন্তী ।
কাকমাটী । স্তপকানি দ্রাক্ষাকপিথদাত্তিম-
বৈকঙ্কতফলানি । লঘুনি সাত্ত্যানি চ ভেষ-
জানি ॥ * ॥ অথ পুরাণঙ্করে পথ্যং ।
বিরেচনং । ছর্দনং । অঞ্জনং । নস্যং ।
ধূমঃ । অনুবাসনং । সিরাব্যধঃ । সংশ-
মনং । প্রদেহঃ । অভ্যঙ্গঃ । অবগাহঃ ।
শিশিরোপচারঃ । এণঃ । কুলিঙ্গঃ । হরিণঃ ।
ময়ুরঃ । লাবঃ । শশঃ । তিত্তিরিঃ । কুকুটঃ ।
ক্রৌঞ্চঃ । কুরঙ্গঃ । পৃষতঃ । চকোরঃ ।
ঃ । বর্তকঃ । কালপুচ্ছঃ ।
গোকীরং । অজাকীরং । গোঘৃতং । অজা-
ঘৃতং । হরীতকী । পর্বতনির্বরাস্তঃ ।
এরগুতৈলং । সিতচন্দনং । জ্যোৎস্না ।
প্রিয়ালিঙ্গনং ॥ * ॥ ব্যায়ামঞ্চ ব্যায়ঞ্চ
স্নানং চংক্রমণং তথা । জরমুক্তে । ন

सेवेत यावन्मो बलवान् भवेत् ॥ * ॥
 अथातिसाररोगे पथ्यं । वमनं । लज्जनं ।
 निद्रा । पुराणाः शालिवाष्टिकाः । विलेपी ।
 लाजमण्डः । मसूरतुवरीशशैणलावहरिण-
 कपिञ्जलभवयुषः । सर्वे स्फुट्टमंश्याः ।
 शृङ्गी । खुड्डीशः । मधुरालिका । तैलं ।
 छागघृतक्रीरे । गोदधितक्रे । गवाज्यो-
 र्दधिजं पयोजं वा नवनीतं । नवरञ्जा-
 पुष्पं । नवरञ्जाफलं । क्कोद्रं । जम्बुफलं ।
 भव्यं । महार्द्रकं । निम्बं । शालुकं ।
 विककतं । कपिथं । बकुलं । बिल्वं ।
 तिलुकं । दाडिमद्वयं । तिलकं । कण्ट-
 दलं । चापेरी । विजया । अरुणा । जाती-
 फलं । अहिफेनं । जौरकं । गिरिमल्लिका ।
 कुस्तम्बुरु । महानिम्बं । सकलकषायरसः ।
 दीपनानि लघुचमपानानि । नाभेर्द्यस्त्रु-
 लतोहधस्तां तथा वंशान्धिमूले शस्त्रेण
 अर्द्धचन्द्रवदाहः ॥ * ॥ अतीसारे अपथ्यं
 यथा । श्वेदः । अङ्गनं । रुधिरमोक्षणं ।
 अन्धुपानं । स्नानं । व्यायामः । जागरणं ।
 धूमः । नस्यं । अभ्यङ्गनं । सकलवेग-
 धारणं । रूक्षाणि । असाध्यमशनं । विरु-
 द्धान् । गोधूमः । माषः । यवः । वास्तुकं ।
 काकमाटी । निम्बावः । कन्दः । मधुशिगुः ।
 रसालं । पूगं । कुम्भाण्डः । तुन्डी । बदरं ।
 गुर्बम्लं । गुरुपानं । ताम्बूलं । ईक्षुः ।
 गुडः । मद्यं । उपोदिका । द्राक्षा । अम-
 वेतसफलं । लशुनं । धात्री । दुर्लभं ।
 मसु । गृहवारि । नारिकेलं । स्नेहनं ।
 मृगमदः । अशिलपत्रशाकं । क्वारः ।

सर्वाणि सराणि । पुनर्नवा । ईर्वाकं ।
 लवणं । अम्लं ॥ * ॥ अथ ग्रहणीरोगे
 पथ्यं । निद्रा । हृद्दं । लज्जनं । पुरा-
 तनशालयः । पुरातनवाष्टिकाः । लाजमण्डः ।
 मसूरतुवरीमुद्गाभवयुषः । निःशेषोद्धृत-
 सारगव्यादधि । गवां छाग्या वा पयोजं
 नवनीतं । छागघृतपयोदधीनि । तिल-
 तैलं । सुरा । माक्षिकं । शालुकं ।
 बकुलं । दाडिमयुगं । नव्यं । भव्यं ।
 रञ्जापुष्पं । रञ्जाफलं । तरुणविल्वं
 शृङ्गाटकं । चापेरी । विजया । कपिथं
 कुटजं । अजाजी । कशेरु । तक्रं
 कण्टपल्लवं । तिलकं । जातीफलं ।
 जाम्बवं । धन्याकं । तिलुकं । महानिम्बः ।
 अरुणा । अफेनं । क्रव्यात् । लावशशैण-
 तिन्त्रिमांसयुषः । सर्वे स्फुट्टमंश्याः ।
 खुड्डीशः । मधुरालिकामंश्याः । खलिशः ।
 सर्वकषायरसः । नाभेर्द्यस्त्रुलतोहधस्तां
 तथा वंशान्धिमूले प्रज्वलितायसार्द्धचन्द्र-
 वदाहः ॥ * ॥ ग्रहणामपथ्यं यथा । रक्त-
 क्रुतिः । जागरः । अन्धुपानं । स्नानं ।
 स्त्री । वेगविधारणं । नस्यं । अङ्गनं ।
 श्वेदनं । धूमपानं । श्रमः । विरुद्धान् ।
 आतपः । गोधूमः । निम्बावः । कलायः ।
 माषः । यवः । आर्द्रकं । हृद्रकं । राज-
 माषः । उपोदिका । वास्तुकः । काकमाटी ।
 कुम्भाण्डः । तुन्डी । मधुशिगुः । कन्दः ।
 ताम्बूलं । ईक्षुः । बदरं । रसालं । ईर्वा-
 कं । पूगफलं । रसोानं । धान्याम्लं ।
 वीरं । डुमोदकं । दुग्धं । गुडः ।

মস্ত। নারিকেলং । পুনর্নবা । বাহঁতং ।
 বৈণবং । সর্বাণি পত্রশাকানি । ছুফাসু ।
 গোমূত্রং । যুগনাভিঃ । ক্ষারং । সমস্তানি
 সরাণি । দ্রাক্ষা । অম্লং । লবণরসঃ ।
 গুর্ভম্নং । গুরুপানং । সর্কে পূপাঃ ॥ * ॥
 অধাশসি পথ্যং । বিরেচনং । লেপনং ।
 অশ্রমোক্শঃ । ক্ষারঃ । অগ্নিকর্ষ্ম । শস্ত্রকর্ষ্ম ।
 পুরাতনলোহিতশালয়ঃ । পুরাতনঘট্টিকাঃ ।
 যবাঃ । কুলথাঃ । গোধাখুগজোষ্ট্রকুর্মাবি-
 কলিঙ্গাজখরৌতুকীশতরক্ষুচাসশৃগালকা-
 কানাং মাংসানি । স্বল্পমাংসাঃ প্রসহাঃ ।
 পটোলং । পত্নুরঃ । রসোনকং । বহ্নিঃ ।
 পুনর্নবা । শূরণঃ । বাস্তুকং । জীবন্তিকা ।
 দন্তশঠঃ । সুরা । ক্রটিঃ । বয়ঃস্থা । নব-
 নীতং । তক্রং । ককোলং । ধাত্রী ।
 রুচকং । কপিথং । ঔষ্ট্রমূত্রাজ্যপয়াংসি ।
 ভল্লাতকং । সর্ষপতৈলং । গোমূত্রং ।
 সৌবীরং । তুম্বোধকং । বাতাপহাম্পানং ।
 অগ্নিবর্দ্ধকাম্পানং ॥ * ॥ অশসি অপথ্যং
 যথা । আনুপমামিষং । মৎস্যঃ । পিণ্ড্যকঃ ।
 দধি । পিষ্টকং । মাসঃ । করীরং ।
 নিম্পাবঃ । বিল্বং । তুস্বী । উপোদিকা ।
 পকাত্রং । সর্ষশালুকং । বিষ্টস্ত্রীনি ।
 গুরুগি । আতপঃ । জলপানং । বমনং ।
 বস্তিকর্ষ্ম । নদীনাং সলিলং । বিরুদ্ধানি
 সর্বাণি । পূর্বদিগ্ভববায়ুঃ । বেগরোধঃ ।
 স্ত্রিয়ঃ । পৃষ্ঠঘানং । উৎকটকাসনং । যথাস্বং
 দোষলং দ্রব্যং । রক্তপিভিনাং যদ্যৎ
 পথ্যাপথ্যং তত্তদপি রক্তার্শোরোগিণাং
 বিশেষতো বিদ্যাৎ ॥ * ॥ অথাগ্নিমান্দ্যা-

জীর্ণাদৌ পথ্যং । শ্লেষ্মিকৈ পূর্বং বমনং ।
 পৈত্তিকৈ যুতুরেচনং । বাতিকৈ স্বেদনং ।
 যথাবস্থং হিতবস্তুনি । নানাং প্রকারং ব্যায়ামঃ ।
 দীপনানি । লঘুনি । বহুকালসমুৎপন্নঃ ।
 মুদগলোহিতশালয়ঃ । বিলেপী । লাজ-
 মণ্ডঃ । মুদগভষমণ্ডঃ । সুরা । এণঃ ।
 বহী । শশঃ । লাভঃ । সর্ষক্ষুদ্রমৎস্যঃ ।
 শালিঞ্চশাকং । বেত্রোগ্রং । বাস্তুকং । বাল-
 মূলং । লশুনং । বৃদ্ধকুস্মাণ্ডং । নবীন-
 কদলীফলং । শোভাঞ্জলং । পটোলং ।
 বার্তাকুঃ । নলদাম্বু । কর্কোটকং । কার-
 বেল্লং । বাহঁতং । মহার্দ্রকং । প্রসারণী ।
 কাকমাচী । চাঙ্গেরী । স্ননিষল্কং । ধাত্রী-
 ফলং । মাতুলুঙ্গং । দাড়িমং । যবঃ ।
 পর্পটঃ । অম্লবেতসং । জম্বীরং । নাগ-
 রঙ্গং । মাক্ষিকং । নবনীতং । স্নতং ।
 তক্রং । সৌবীরকং । তুম্বোধকং । ধান্যাম্লং ।
 কটুতৈলং । রামঠং । লবণার্দ্রকং ।
 যমানী । মরিচং । মেথী । ধান্যকং ।
 জীরকং । দধি । তাম্বুলং । তপ্তসলিলং ।
 কটুরসঃ । তিলুরসঃ ॥ * ॥ অগ্নিমান্দ্যা-
 জীর্ণাদৌ অপথ্যং যথা । বিরেচনং ।
 বিগ্নুত্রবায়ুনাং বেগধারণং । অতিরিক্তা-
 শনং । অধ্যশনং । জাগরণং । বিষমাশনং ।
 রক্তস্রুতিঃ । শমীধান্যং । মৎস্যঃ । মাংসং ।
 উপোদিকা । জলপানং । পিষ্টকং ।
 জাম্ববং । সর্ষশালুকং । কুর্চিকা ।
 মোরটঃ । ক্ষীরং । কিলোটঃ । প্রপানকং ।
 তালান্ধিশস্ব্যং । বালতালং । স্নেহনং ।
 ছুফবারি । বিরুদ্ধপানাম্লং । অসাত্ব্য-

পানামং । বিষ্ণুস্ত্রীনি । গুরুগি । ফলবর্জিতং
 বমিৎ শ্বেদং লঙ্ঘনং চাপতর্পণং । বিশেষা-
 দলসে' কুর্ধ্যাদ্বিসূচ্যামতিসারবৎ ॥ * ॥
 অথ ক্রিমিরোগে পথ্যং । আস্থাপনং ।
 কায়বিরেচনং । শিরোবিরেচনং । ধূমঃ ।
 কফপ্লানি দ্রব্যগি । শরীরমার্জনা । পুরা-
 তনবৈগবরক্তশালয়ঃ । পটোলং । বেত্রা-
 গ্রং । রসোনং । বাস্তুকং । হতাশঃ ।
 মন্দারদলং । সর্ষপাঃ । নবীনমোচং ।
 বৃহত্তীফলং । তিত্তানি নালীচদলানি ।
 মৌষিকমাংসং । বিড়ঙ্গং । পিচুমর্দপল্লবং ।
 পথ্যা । তিলতৈলং । সর্ষপতৈলং ।
 সৌবীরং । শুক্রং । তুম্বোধকং । মধু ।
 পচেলিমতালং । অরুঙ্করং । গোমূত্রং ।
 তাম্বুলং । সুরা । মৃগাণ্ডজং । ঔষ্ট্রমূত্রাজ্য-
 পয়াংসি । রামঠং । ক্ষারঃ । অজমোদা ।
 খদিরঃ । বৎসকং । জম্বীরনীরং । সুষবী ।
 যমানিকা । সুরাহ্নাশুরসিংশপোস্তব-
 ক্ষারঃ । তিত্তকটুকষায়রসাঃ ॥ * ॥ ক্রিমি-
 রোগে অপথ্যং যথা । ছর্দিঃ । তদ্বৈগবিধা-
 রণং । বিরুদ্ধপানাশনং । দিবানিদ্রা ।
 দ্রবদ্রব্যং । পিষ্টাম্নং । অজীর্ণভোজনং ।
 স্নাতং । মাষঃ । দধি । পত্রশাকং । মাংসং ।
 পয়ঃ । অম্নঃ । মধুররসঃ ॥ * ॥ অথ পাণ্ডু-
 রোগে পথ্যং । ছর্দিঃ । বিরেচনং । পুরা-
 তনযবগোধূমশালয়ঃ । মুদগাঢকীমসূরাগাং
 যূমঃ । জাম্বলজরসঃ । পটোলং । বৃদ্ধ-
 কুম্বাণ্ডং । তরুণকদলীফলং । জীবন্তী ।
 ক্ষুরঃ । মৎশাকী । গুড়ুচী । তণ্ডুলীয়কং ।
 পুনর্নবা । দ্রোগপুষ্পী । বার্তাকুঃ । লগুন-

দয়ং । পকাত্রং । অভয়া । বিশ্বী । শৃঙ্গী
 মৎশ্যঃ । গোমূত্রং । ধাত্রী । তক্রং । স্নাতং ।
 তৈলং । সৌবীরকং । তুম্বোধকং । নব-
 নীতং । গন্ধসারঃ । হরিদ্রা । নাগকেশরং ।
 যবক্ষারঃ । লৌহভস্ম । কষায়দ্রব্যং ।
 কুম্ভমং । চরণয়োঃ সন্ধৌ নাভেদ্ব্যঙ্গুলা-
 দধঃ মস্তকে হস্তয়োর্মূলে স্তনকক্ষয়োর্মধ্যে
 চ দাহঃ । যথাদোষমিদং পথ্যং পাণ্ডুরোগ-
 বতাং ভবেৎ ॥ * ॥ পাণ্ডুরোগে অপথ্যং
 যথা । রক্তক্রুতিঃ । ধূমপানং । বমিঃ ।
 বেগধারণং । শ্বেদনং । মৈথুনং । শিশ্বী ।
 পত্রশাকানি । রামঠং । মাষঃ । অম্বুপানং ।
 পিণ্ড্যকঃ । তাম্বুলং । সর্ষপঃ । সুরা ।
 মুদ্রক্ষণং । দিবাস্বপ্নঃ । তীক্ষ্ণানি । লব-
 গানি । সিন্ধুবিক্ষ্যাদ্রিজাতনদীনাং জলং ।
 সর্বাণ্যম্নানি । দুষ্টিভ্যঃ । বিরুদ্ধাশনানি ।
 গুর্ভম্নং । বিদাহীনি ॥ * ॥ অথ রক্তপিত্তে
 পথ্যং । অধোগমে ছর্দনং । উর্দ্ধনির্গমে
 বিরেচনং । উভয়ত্র লঙ্ঘনং । পুরাতনাঃ
 যষ্টিকশালিকোদ্রবপ্রিয়ঙ্গুনীবারযবপ্রশাতি-
 কাঃ । মুদগঃ । মসূরঃ । চণকঃ । তুবরী ।
 মুকুটকঃ । চিঙ্গটঃ । বর্শ্মিমৎশ্যঃ । শশঃ ।
 কপোতঃ । হরিণঃ । এণঃ । লাভঃ ।
 শরালিঃ । পারাবতঃ । বর্ভকঃ । বকঃ ।
 উরভ্রঃ । কালপুচ্ছঃ । কপিঞ্জলঃ । কষায়-
 বর্গঃ । গোদুগ্ধস্নাতং । অজাদুগ্ধস্নাতং ।
 মহিমীস্নাতং । পনসং । পিয়ালং । বৃন্তা-
 ফলং । কঞ্চটং । তণ্ডুলীয়ঃ । পটোলং ।
 বেত্রাগ্রং । মহার্জকং । পুরাণকুম্বাণ্ডফলং ।
 পকতালং । তদ্বীজজলং । বাসা । স্বাদূনি ।

বিল্বং । দাড়িমং । খর্জুরং । ধাত্রী ।
 মিষিঃ । নারিকেলং । কশেরু । শৃঙ্গাটকং ।
 পৌষ্করং । কপিথং । শালুকং । পরু-
 ষকং । ভূনিম্বশাকং । পিচুমর্দপত্রং ।
 তুন্দী । কলিঙ্গং । লাজশক্ৰবঃ । দ্রাক্ষা ।
 সিতা । মাক্ষিকং । ঐক্ষবং । শীতোদকং ।
 ঔস্তিদবারি ! সেকঃ । অবগাহঃ । শত-
 ধৌতসর্পিঃ । অভ্যঙ্গঃ । শিশিরপ্রদেহঃ ।
 হিমানিলঃ । চন্দনং । ইন্দুপাদাঃ । মনো-
 হনুকুলবিচিত্রকথা । ধারাগৃহং । স্নশীতং
 ভূমিগৃহং । বৈদূর্য্যমুক্তামণীনাং ধারণং ।
 রস্তোৎপলাস্তোত্রুহপত্রাণাং শয্যা ।
 ক্ষৌমান্দ্রং । স্নশীতোপবনং । প্রিয়ঙ্গুঃ ।
 চন্দনরুষিতানাং বরাঙ্গনানামালিঙ্গনং ।
 পদ্মাকরসরিংহুদচন্দ্রোদয়হিমবদরীস্নশীত-
 লগিরিনির্ঝরাণামালিঙ্গনং । শ্রুতিপ্রশস্ত-
 কীর্তনং । প্রবীণনীরং । হিমবালুকা ॥ * ॥
 রক্তপিত্তে অপথ্যং যথা । ব্যায়ামঃ । অধ্ব-
 নিষেবণং । রবিকরঃ । তীক্ষ্ণাণি কৰ্ম্মাণি ।
 ক্ষোভঃ । বেগধারণং । চপলতা । হস্ত্যশ্ব-
 যানানি । শ্বেদঃ । অশ্রুক্রুতিঃ । ধূমপানং ।
 সুরতঃ । ক্রোধঃ । কুলথঃ । গুড়ঃ ।
 বার্তাকুঃ । তিলঃ । মাষঃ । সর্ষপঃ । দধি ।
 ক্ষারঃ । কোপপয়ঃ । তাম্বুলং । নলদাম্বু ।
 মদ্যং । লশুনং । শিশী । বিরুদ্ধাশনং ।
 কটু । অম্লং । লবণং । বিদাহিদ্ৰব্যং ॥ * ॥
 অথ রাজযক্ষ্মণি পথ্যং । ঘৃতপকমরীচ-
 জীরকসংস্কৃতলাবতিত্তিরজরসঃ । দোষা-
 ধিকস্ত বলিনোহগ্রে মৃদুশুদ্ধিঃ । গোধূমঃ ।
 মুদগঃ । চণকঃ । অরুণশালয়ঃ । ছাগানি

মাংসনবনীতপয়োম্মতানি । ক্ৰব্যাদ্-
 মাংসং । জাঙ্গলজা রসাঃ । মার্ভগুচশুকিরণ-
 পরিশোধিতমুচুর্ণিতপকপললং লেছং ।
 রাগাঃ । কাম্বলিকঃ । ষাড়বঃ । বেশবারঃ ।
 শশাক্কিরণঃ । মধুররসঃ । মোচপনসা-
 ত্রাণাং পকফলানি । ধাত্রী । খর্জুরং ।
 পৌষ্করং । পরুষ্ককং । নারিকেলং ।
 শোভাজনং । বকুলং । নবতালশস্ত্রং ।
 দ্রাক্ষা । মিষিঃ । মাগিমছং । সিংহাস্ত্র-
 পত্রং । অজাগোমহিবীষতং । ছাগাশ্রয়ঃ ।
 ছাগাবস্করমূত্রলেপঃ । মংস্শক্তিকা । শিব-
 রিণী । মদিরা । রসলা । কর্পূরং । যুগ-
 মদঃ । সিতচন্দনং । অভ্যঙ্গনানি । সুর-
 তীগ্যনুলেপনানি । স্নানং । বেশরচনং ।
 অবগাহনং । হর্ম্যং । অজঃ । স্মরকথা ।
 যুগন্ধবাহঃ । গীতানি । লাস্ত্রং । চন্দ্র-
 রুচিঃ । বিপক্ষী । যুগদৃশাং সন্দর্শনং ।
 হেমচূর্ণং । মুক্তামণিপ্রচুরভূষণধারণং ।
 হোমঃ । প্রদানং । অমরপূজা । দ্বিজ-
 পূজা । হৃদ্যাম্পানং ॥ * ॥ রাজযক্ষ্মণি
 অপথ্যং যথা । বিরেচনং । বেগধারণং ।
 শ্রমঃ । স্ত্রী । শ্বেদঃ । অঙ্গনং । প্রজাগরঃ ।
 সাহসকৰ্ম্মসেবা । রুক্ষাম্পানং । বিষমা-
 শনং । তাম্বুলং । কালিঙ্গং । কুলথং ।
 মাষঃ । রসোনং । বংশাকুরঃ । রামঠং ।
 অম্লং । তিক্তং । কষায়ঃ । সর্ষকটু ।
 পত্রশাকঃ । ক্ষারঃ । বিরুদ্ধাশনং । শিশী ।
 কর্কোটকং । বিদাহিদ্ৰব্যং । কৃষ্ণকঠি-
 ল্লকং ॥ * ॥ অথ কাসে পথ্যং । শ্বেদঃ ।
 বিরেচনং । ছর্দিঃ । ধূমপানং । সমাশনং ।

শালিঃ। ষষ্টিকঃ। গোধূমঃ। শ্যামাকঃ।
 যবঃ। কোদ্রবঃ। আঙ্গুলপ্তা। মাষমুদা-
 কুলথানাং রীসাঃ। গ্রামোদকং। অনুপ-
 ধনদেশভববিবিধমাংসানি। সুরা। পুরা-
 তনসর্পিঃ। ছাগদুগ্ধঃ। ছাগস্বতং।
 বাস্তুকং। বায়সীশাকং। বার্তাকুঃ। বাল-
 মূলকং। কণ্ঠকারী। কামমর্দঃ। জীবন্তী।
 স্ননিষরীকং। দ্রাক্ষা। বিস্বী। মাতুলুঙ্গং।
 পৌষ্করং। বাসকঃ। ক্রটিঃ। গোমূত্রং।
 লশুনং। পথ্যা। ব্যোমং। উষ্ণোদকং।
 মধু। লাজাঃ। দিবসনিদ্রা। লঘুশ্রম্মানি।*
 কাসে অপথ্যং যথা। বস্তিঃ। নশ্তং।
 অশ্বছোক্ষঃ। ব্যায়ামঃ। দস্তঘর্ষণং।
 আতপঃ। দুষ্কপবনঃ। রজঃ। মার্গনিষে-
 বণং। বিষ্কম্বীনি। বিদাহীনি। বিবিধ-
 রুক্ষাণি। শকুম্বুত্রোদগারকাসবমিবেগবিধা-
 রণং। মংশঃ। কন্দঃ। সর্ষপঃ। তুস্বী।
 উপোদিকা। দুষ্ঠানু। দুষ্ঠান্নপানং।
 বিরুদ্ধাশনং। গুরুশীতান্নপানং।*
 অথ শ্বাসে পথ্যং। বিরেচনং। শ্বেদনং।
 ধূমপানং। প্রচ্ছন্নং। দিবাস্বপন।
 পুরাতনাঃ। ষষ্টিকরক্তশালিকুলথগোধূম-
 যবাঃ। শশঃ। অহিভুক্। তিস্তিরিঃ।
 লাবঃ। দক্ষঃ। শুকাদয়ঃ। ধনুয়াঃ। ধনু-
 পক্ষিণঃ। পুরাতনসর্পিঃ। অজাদুগ্ধস্বতং।
 সুরা। মধু। নিদিষ্টিকা। বাস্তুকং। তা-
 লীয়ঃ। জীবন্তিকা। মূলকপোতিকা।
 পটোলং। বার্তাকুঃ। রসোনং। পথ্যা।
 জম্বীরং। বিস্বীফলং। মাতুলুঙ্গং। দ্রাক্ষা।
 ক্রটিঃ। পৌষ্করং। উষ্ণবারি। কটুত্রয়ং।

গোমূত্রং। কফানিলস্নান্নপানভেষজানি।
 বক্ষঃপ্রদেশাৎ পার্শ্বযুগ্মে করস্বয়োরমধ্য-
 ময়োর্ভয়োঃ কণ্ঠকূপে চ শ্রদীপুলৌহেন
 দাহঃ।*
 শ্বাসে অপথ্যং যথা।
 মূত্রোদগারচ্ছর্দিভূট্কাশানাং রোধঃ।
 নশ্তং। বস্তিঃ। দস্তকণ্ঠং। শ্রমঃ।
 অধ্বা। ভারঃ। রেণুঃ। সূর্যাকিরণঃ। বিষ্ক-
 ম্বীনি। গ্রাম্যধর্মঃ। বিদাহীনি। অনুপ-
 মামিষং। তৈলভূক্ষং। নিষ্পাবঃ। শ্লেষ্ম-
 কারীগি। মাষঃ। রক্তস্রাবঃ। পূর্ববাতান্ন
 পানং। মেঘীঘৃতদুগ্ধং। দুষ্কজলং।
 মংশঃ। কন্দঃ। সর্ষপঃ। রুক্ষশীতগুরুশ্র-
 পানং।*
 অথ হিকায়ং পথ্যং।
 শ্বেদনং। বমনং। নশ্তং। ধূমপানং।
 বিরেচনং। নিদ্রা। স্নিক্তানি লঘুশ্রম্মানি।
 লবণানি। জীর্ণকুলথগোধূমশালিষষ্টিক-
 যবাঃ। ঐগতিত্রিরিলাবাদ্যা জাঙ্গলা মৃগ-
 পক্ষিণঃ। পক্কপিত্তং। লশুনং।
 পটোলং। বালমূলকং। পৌষ্করং। কৃষ্ণ-
 তুলসী। মদিরা। নলদাম্বু। উষ্ণোদকং।
 মাতুলুঙ্গং। মাক্কিকং। সুরভিজলং।
 বাতশ্লেষ্মহরণ্যন্নপানানি। শীতান্নসেকঃ।
 সহসা ত্রাসঃ। বিশ্রামপনং। ভয়ং। ক্রোধঃ।
 হর্ষঃ। প্রিয়োধেগঃ। প্রাণায়ামনিষেবণং।
 দধ্বসিক্তমুদাত্রাণং। কূর্চে ধারাজলার্ণণং।
 নাভ্যর্জপীড়নং। পায়ুর্জং নাভের্জাঙ্গুলা-
 দৃক্ষক দীপদধ্বহরিত্রয়ো দাহঃ।*
 হিকায়ং
 অপথ্যং যথা। বাতমূত্রোদগারকাসশক-
 ছেগধারণং। রজঃ। অনিলঃ। আতপঃ।
 বিরুদ্ধাশনং। বিষ্কম্বীনি। বিদাহীনি।

রুক্ষাণি । কফদানি । নিস্পাবঃ । পিষ্টকঃ ।
 মাষঃ । পিণ্যাকঃ । অনুপমামিষং । অবি-
 ছুদ্ধং । দস্তকার্ঠং । বস্তিঃ । মৎস্যঃ ।
 সর্ষপং । অন্নং । ভূষী । কন্দঃ । তৈল-
 ভুক্তং । উপোদিকা । গুরুশীতান্নপানং ॥*॥
 অথ স্বরভেদে পথ্যং । শ্বেদঃ । বস্তিঃ ।
 ধূমপানং । বিরেকঃ । কবলগ্রহঃ । নস্যং ।
 ভালসিরাবেধঃ । যবঃ । লোহিতশালিঃ ।
 হংসার্টবী । তাত্রচূড়কেকিনাং মাংসরসাঃ ।
 সুরা । গোকর্টকঃ । কাকমাচী । জীবন্তী ।
 বালমূলকং । ড্রাক্সা । পথ্যা । মাতুলুঙ্গং ।
 লশুনং । লবণার্জকং । তাম্বুলং । মরিচং ।
 সর্পিঃ ॥ * ॥ স্বরভেদে অপথ্যং । আম-
 কপিথং । বকুলং । শালুকং । জাম্ববং ।
 তিন্দুকং । কষায়ঃ । বমিঃ । স্বপ্নঃ । প্রজ-
 লনং । অনুপানং ॥ * ॥ অথারোচকে
 পথ্যং । বস্তিঃ । বিরেকঃ । যথাবলং
 বমনং । ধূমোপসেবা । কবড়গ্রহঃ । তিক্ত-
 কাঠেন দস্তধাবনং । চিত্রান্নপানং ।
 গোধূমঃ । মুদগাঃ । লোহিতশালয়ঃ ।
 যষ্টিকা । বরাহছাগশশৈণানাং মাংসং ।
 চেঙ্গঃ । ঝসাণ্ডং । মধুরালিকা । ইলিশঃ ।
 প্রোষ্ঠী । খলেশঃ । কবয়ী । রোহিতঃ ।
 কর্কারঃ । বেত্রোগ্রং । নবীনমূলকং ।
 বার্তাকুঃ । শোভাঞ্জলং । মোচং । দাড়িমং ।
 ভব্যং । পটোলং । রুচকং । স্ততং ।
 পয়ঃ । বালতালং । রসোনং । শুরণং ।
 ড্রাক্সা । রসালং । নলদাম্বু । কাঞ্জিকং ।
 মদ্যং । রসালী । দধি । তক্রং । আর্জকং ।
 ককোলং । খর্জুরং । পিয়ালং । তিন্দুকং ।

পক্ককপিথং । বদরং । বিকঙ্কতং । তালান্নি-
 মজ্জা । হিমবালুকা । সিতা । পথ্যা ।
 যমানী । মরিচং । রামঠং । স্বাদ্ধম্ন-
 তিক্তানি । দেহমার্জনা ॥ * ॥ অরোচকে
 অপথ্যং । কাসোদগারক্ষুধানিদ্রাবমীনাং
 বেগধারণং । অহুদ্যাম্নং । অস্থ্যছোকঃ ।
 ক্রোধঃ । লোভঃ । ভয়ং । শোকঃ ।
 দুর্গন্ধঃ । সূর্য্যসেবা ॥ * ॥ অথ ছর্দ্যাং
 পথ্যং । বিরেচনং । ছর্দনং । লঙ্ঘনং ।
 স্নানং । মূজা । লাজমণ্ডঃ । পুরাতনাঃ
 যষ্টিকশালিমুদগাঃ । কলায়ঃ । গোধূমঃ ।
 যবঃ । মধু । শশাহিভুকৃতিতিরিলাব-
 কাদ্যাঃ । জাম্বলমৃগপক্ষিণঃ । মনোজ্ঞনান-
 রসগন্ধরূপা রসাঃ । ষাড়বা যুযাঃ । রাগাঃ ।
 খড়াঃ । কাম্বলিকাঃ । সুরা । বেত্রোগ্রং ।
 কুস্তম্বুরু । নারিকেলং । পচেলিমানি
 জম্বীরধাত্রীসহকারকোলড্রাক্সাকপিথানি ।
 হরীতকী । দাড়িমং । বীজপূরং । জাতী-
 ফলং । বালকং । নিম্বং । বাসা । সিতা ।
 শতাহরা । করিকেশরং । হিতমনঃপ্রীতি-
 করভক্ষ্যাঃ । ভুক্তস্য বস্ত্রে শিশিরাম্বু-
 সেকঃ । কস্তুরিকা । চন্দনং । ইন্দু-
 কিরণঃ । মনোজ্ঞগন্ধান্নুলেপনানি ;
 স্নগন্ধিপুষ্পপানফলানি । স্বমনোহনুকুলরূপ-
 রসগন্ধস্পর্শশব্দাঃ । নাভেস্ত্রিযবোপরিষ্ঠা-
 দাহঃ ॥ * ॥ ছর্দ্যাং অপথ্যং । নস্যং ।
 বস্তিঃ । শ্বেদনং । মেহপানং । রক্ত-
 স্রাবঃ । দস্তকার্ঠং । দ্রবাম্নং । বাভৎস-
 দর্শনং । ভীতিঃ । উদ্বেগঃ । উষ্ণস্নিগ্ধা-
 সাত্ত্যাহুদ্যবৈরোধিকাম্নং । রক্তা । শিশ্বী ।

কোষবতী। মধুকং। চিত্রা। সূক্ষ্মলা।
 সর্ষপঃ। দেবদালী। ব্যায়ামঃ। ছত্রিকা।
 অঞ্জনং ॥ * ॥ অথ তৃষ্ণায়াং পথ্যং
 শোধনং। বমনং। নিদ্রা। স্নানং। কবল
 ধারণং। দীপদঙ্কহরিত্রয়া জিহ্বাধঃশিরয়ো
 দ্বাহঃ। কোদ্রবাঃ। শালয়ঃ। পেয়াঃ
 বিলেপী। লাজশক্তবঃ। অন্নমণ্ডঃ। ধনু
 রসঃ। শর্করা। রাগঃ। ষাড়বঃ। ভূক
 মুদামসূরচণককৃতরসঃ। রস্ভাপুস্পং। তৈল
 কূর্চং। দ্রাক্ষা। পর্পটপল্লবঃ। কপিথং।
 কোলং। মল্লিকা। কুয়াণ্ডকং। উপো
 দিকা। খর্জুরং। দাড়িমং। ধাত্রী।
 কর্কটী। নলদাম্বু। জম্বীরং। করমর্দং।
 বীজপূরং। গবাং পয়ঃ। মধুকপুস্পং।
 হ্রীবেরং। তিত্তানি। মধুরানি। বাল
 তালাম্বু। শীতাম্বু। পয়ঃপেটী। প্রপানকং।
 মাক্ষিকং। সরসীতোয়ং। শতাহ্না।
 নাগকেশরং। এলা। জাতীফলং। পথ্যা।
 কুস্তম্বুরু। টকুণং। ঘনসারঃ। গন্ধসারঃ।
 কোমুদী। শিশিরানিলঃ। চন্দনার্জপ্রিয়া
 শ্লেষঃ। রস্ভাভরণধারণং। হিমাম্বু
 লেপনং ॥ * ॥ তৃষ্ণায়াং অপথ্যং।
 স্নেহঃ। অঞ্জনং। স্নেদঃ। ধূমপানং।
 ব্যায়ামঃ। নস্যং। আতপঃ। দস্তকার্ঠং।
 গুর্কমং। অন্নং। লবণং। কষায়ঃ। কটুঃ।
 স্ত্রিয়ঃ। দুষ্কজলং। তীক্ষ্ণং ॥ * ॥ অথ
 মূচ্ছায়াং পথ্যং। সেকঃ। অবগাহঃ।
 মৃগিঃ। হারঃ। শীতাঃ প্রদেহাঃ। ব্যজনা
 নিলঃ। শীতানি গন্ধবস্তি পানানি। ধারা
 গৃহং। শীতমরীচিরোচিঃ। ধূমঃ। অঞ্জনং।

লাবণং। অশ্রমোকঃ। দাহঃ। সূচীপরি
 তোদনং। লোম্মাং কচানাঞ্চ লুঙ্খনং।
 নথাস্তপীড়া। দশনোপদংশঃ। নাসামুখ
 ঘারমরুন্নিরোধঃ। বিরেচনং। ছর্দনং।
 লজ্জনং। ক্রোধঃ। ভয়ং। দুঃখকরী
 শয্যা। বিচিত্রা মনোহরাঃ কথাঃ। ছায়া।
 নতোহস্তঃ। শতধৌতসর্পিঃ। যুদুনি।
 তিত্তানি। লাজমণ্ডঃ। জীর্ণযবলোহিত
 শালয়ঃ। কোস্তং হবিঃ। মুদগযুষঃ।
 সতীলযুষঃ। ধন্বোস্তবা মাংসরসাঃ। রাগাঃ।
 ষাড়বাঃ। গব্যপয়ঃ। সিতা। পুরাণ
 কুয়াণ্ডং। পটোলং। মোচং। হরীতকী।
 দাড়িমং। নারিকেলং। মধুকপুস্পং।
 তণ্ডুলীয়ঃ। ভূষোদকং। লঘুশ্লেমানি।
 প্রনীরনীরং। সিতচন্দনং। কর্পূরনীরং।
 হিমবালুকা। অতুল্যশব্দঃ। অদ্ভুতদর্শনং।
 উৎকটগীতং। উৎকটবাদ্যং। শ্রমঃ।
 স্মৃতিঃ। চিন্তনং। আশ্রবোধঃ। ধৈর্য্যং ॥ * ॥
 মূচ্ছায়ামপথ্যং যথা। তাম্বুলং। পত্র
 শাকং। ব্যবায়ঃ। স্নেদনং। কটুঃ। তৃষ্ণি
 দ্রয়োর্বেরোধঃ। তক্রং ॥ * ॥ অথ মদা
 ত্যয়ে পথ্যং। সংশোধনং। সংশমনং।
 স্বপনং। লজ্জনং। শ্রমঃ। সন্ধ্যংসরসমুৎ
 পন্নশালিষষ্টি কযবমুদগমাষগোধূমসতীলাঃ।
 রাগঃ। ষাড়বঃ। এণতিত্তিরিলাবাজদক্ষ
 বর্হিশশানামামিষং। বেশবারঃ। বিচি
 ত্রাশ্রং। হৃদয়মদ্যং। পয়ঃ। সিতা। তণ্ডু
 লীয়ঃ। পটোলং। মাতুলুঙ্কং। পরুষকং।
 খর্জুরং। দাড়িমং। ধাত্রী। নারিকেলং।
 গোস্তুনী। পুরাণসর্পিঃ। কর্পূরং। প্রনীরং।

শিশিরানিলঃ । ধারাগৃহং । চন্দ্রপাদাঃ ।
 মণয়ঃ । মিত্রসঙ্গমঃ । কোঁমাস্বরং । প্রিয়া-
 ল্লয়ঃ । উদ্ধতগীতবাদিত্রং । শীতানু ।
 চন্দনং । স্নানং ॥ * ॥ মদাত্যয়ে অপথ্যং
 যথা । স্বেদঃ । অঞ্জনং । ধূমপানং । লাবণং ।
 দস্তঘর্ষণং । তাম্বুলং ॥ * ॥ অথ দাহে
 পথ্যং । শালয়ঃ । ষষ্টিকাঃ । মুদগাঃ ।
 মসুরাঃ । চণকাঃ । যবাঃ । ধনুমাংসরসাঃ ।
 লাজমণ্ডঃ । লাজশক্তবঃ । সিতা । শত-
 ধৌতস্বতং । ছুঙ্কং । পয়োভবনবনীতং ।
 কুম্মাণ্ডং । কর্কটী । মোচং । পনসং ।
 স্বাদুদাড়িমং । পটোলং । পর্পটং । জ্রাক্কা ।
 ধাত্রীকলং । পরুষকং । শিশ্বী । ভুশ্বী ।
 পয়ঃপেটী । ঋজুরং । ধান্যকং । মিসিঃ ।
 বালতালং । পিয়ালং । শৃঙ্গাটকং । কশে-
 রুকং । মধুকপ্পং । হ্রীবেরং । পথ্যা ।
 সর্কানি তিক্তানি । শীতাঃ প্রদেহাঃ ।
 ভূবেশ্য । সেকঃ । অভ্যঙ্গঃ । অবগাহনং ।
 পদ্মোৎপলদলকৌমাণাং শয্যা । শীতল-
 কাননং । বিচিত্রা কথা । গীতানি ।
 শিশিরঃ । মঞ্জুভাষণং । উশীরচন্দনালেপঃ ।
 শীতানু । শিশিরানিলঃ । ধারাগৃহং ।
 প্রিয়াস্পর্শঃ । প্রনীরং । হিমবালুকা ।
 স্ফাংসুরশ্ময়ঃ । স্নানং । মণয়ঃ । মধুর-
 রসঃ ॥ * ॥ দাহে অপথ্যং । বিরুদ্ধাত্ম-
 পানানি । জ্বোষঃ । বেগধারণং । গজাখ-
 যানং । অধ্বা । কায়ং । পিত্তকরানি ।
 ব্যায়ামঃ । আতপঃ । তক্রং । তাম্বুলং ।
 মধু । রামঠং । ব্যবায়ঃ । কটুঃ । তিক্তঃ
 উষ্ণঃ ॥ * ॥ অথোন্মাদে ভূতোন্মাদে চ

পথ্যং । মরুদ্ভবে পূর্বং স্বেদঃ । পিত্তোদ্-
 ভবে পূর্বং বিরেকঃ । কফোদ্ভবে পুরাং
 বমনং । ততঃপরং বস্তিবিধিঃ । নশ্তং ।
 সস্তর্জনং । তাড়নং । অঞ্জনং । আশ্বা-
 সনং । জ্রাসনং । বন্ধনং । ভয়ং । হর্ষণং ।
 দানং । ধূপঃ । দমঃ । বিন্ময়ং । প্রদেহঃ ।
 শিরাব্যাধঃ । সংশমনং । সেকঃ । আশ্চর্যা-
 কৰ্ম্মানি । ধূমপানং । ধীধৈর্য্যং । সত্বং ।
 আশ্বনিবেদনং । অভ্যঞ্জনং । স্বপনং ।
 আসনং । নিদ্রা । স্তম্ভিতানুলেপনানি ।
 গোধূমঃ । মুদগঃ । অরুণশালয়ঃ । ধারোক-
 ছুঙ্কং । শতধৌতসর্পিঃ । নবীনঘৃতং ।
 পুরাতনঘৃতং । কুম্মামিষং । ধনুরসঃ ।
 রসালং । পুরাণকুম্মাণ্ডফলং । পটোলং ।
 ব্রহ্মীদলং । বাস্তুকং । তণ্ডুলীয়ঃ । ঋক্ষ-
 যুক্তং । গগনাম্বু । পথ্যা । স্তবর্গচূর্ণং ।
 নারিকেলং । জ্রাক্কা । কপিথং । পনসং ॥ * ॥
 উন্মাদে অপথ্যং । মদ্যং । বিরুদ্ধাশনং ।
 উষ্ণভোজনং । নিদ্রাকুতৃষ্ণাবেগধারণং ।
 ব্যবায়ঃ । আশাচকলং । কঠিল্লকং । পত্র-
 শাকং । তিক্তানি । বিধ্বী ॥ * ॥ অথাপ-
 ন্মারে পথ্যং । বাতোদ্ভবে পূর্বং বস্তিঃ ।
 পৈত্তিকে বিরেচনং । ক্লেম্মিকৈ বমনং ।
 পরং ধূপনং । অঞ্জনং । নশ্তং । শিয়া-
 ব্যাধঃ । দানং । জ্রাসনং । বন্ধনং । ভয়ং ।
 তর্জনং । তাড়নং । হর্ষঃ । ধূমপানং ।
 বিন্ময়ঃ । ধীধৈর্য্যং । আশ্বাদিবিজ্ঞানং ।
 স্নানং । অভ্যঞ্জনং । লোহিতশালয়ঃ ।
 মুদগাঃ । গোধূমাঃ । প্রতনং হবিঃ । কুম্মা-
 মিষং । ধনুরসঃ । ছুঙ্কং । ব্রহ্মীদলং ।

বচা । পটোলং । বৃদ্ধকুম্ভাণ্ডং । বাস্তুকং ।
 স্বাদুদাড়িমং । শোভাজনং । পয়ঃপেটী ।
 দ্রাক্ষা । ঋত্বী । পরুষকং । তৈলং ।
 ধরাশ্বমুত্রং । গগনাম্বু । হরীতকী ॥ * ॥
 অপস্মারে অপথ্যং । চিন্তা । শোকভয়ং ।
 ক্রোধঃ । অশুচীন্যশনানি । মদ্যং ।
 মৎস্যঃ । বিরুদ্ধাম্নং । তীক্ষ্ণোষ্ণগুরু-
 ভোজনং । অতিব্যবায়ঃ । আয়াসঃ ।
 পূজাপূজাব্যতিক্রমঃ । পত্রশাকানি । বিস্মী ।
 আমাঢ়ফলং । তৃষ্ণানিদ্রাক্ষুধাবেগাঃ ॥ * ॥
 অথ বাতরোগে পথ্যং । অভ্যঙ্গঃ । মর্দনং ।
 বস্তিঃ । স্নেহঃ । শ্বেদঃ । অবগাহনং ।
 সংবাহনং । সংশমনং । প্রাবৃতিঃ । বাত-
 বর্জনং । অগ্নিকর্ম্ম । উপনাহঃ । ভূশয্যা ।
 স্নানং । আসনং । তৈলদ্রোণী । শিরো-
 বস্তিঃ । শয়নং । মস্ত্যং । আতপঃ । সস্ত-
 প্ৰণং । বৃংহণং । কিলাটঃ । দধি । কূর্টিক।
 সর্পিঃ । তৈলং । বসা । মজ্জা । স্বাদুল্ল-
 লরণা রসাঃ । নবীনতিলগোধুমমাষাঃ ।
 সম্বৎসরোষিতশালিষষ্টিকাঃ । কুলথরসঃ ।
 সুরা । গ্রাম্যা গোহৃৎস্বতরোষ্ট্রাসভচ্ছাগলা-
 দয়ঃ । আনুপাঃ কোলমহিম্ন্যক্ষুথড়িগগজা-
 দয়ঃ । উদকা হংসকাদম্বচক্রমদগুরকা-
 দয়ঃ । বিলেশয়া ভেকগোধানকুলশ্বাবিদা-
 দয়ঃ । জাঙ্গলাঃ চটককুর্টবর্হিত্তিরয়ঃ ।
 শিলিন্দঃ । পর্বতঃ । নক্রঃ । গর্গরঃ । কবয়ী ।
 ইল্লিশঃ । এরণ্ডঃ । চুলুকী । কূর্ম্মঃ । শিশু-
 ম্বরঃ । তিমিঙ্গিলঃ । রোহিতঃ । মদগুরঃ ।
 শৃঙ্গী । বস্মী । খুড্ডীশঃ । এতে ঝষাঃ ।
 পটোলং । শিগু । বার্তাকুঃ । লশুনং ।

দাড়িমদ্বয়ং । পকতালং । রসালং । নল-
 দাম্বু । পরুষকং । জম্বীরং । বদরং ।
 দ্রাক্ষা । নাগরঙ্গং । মধুকজং । প্রসারণী ।
 গোস্কুরকঃ । শুক্লাক্ষী । পারিভদ্রকঃ ।
 পয়াংসি । পয়ঃপেটী । রুবুতৈলং । গবাং
 জলং । মৎস্যগুণ্ডিকা । তাম্বুলং । ধান্যাম্নং ।
 তিস্তিভীফলং । স্নিগ্ধোষ্ণভোজ্যানি ।
 স্নিগ্ধোষ্ণানুলেপনং । আমাশয়মুপাগতে
 বিশেষাদমনং । পকশয়স্বে তথা মাংসস্বে
 স্নিগ্ধবিরেচনং । প্রত্যখ্যানাখ্যানসঙ্গে বস্তিঃ
 লজ্জনং দীপনং । অষ্ঠীলাখে গুল্মবিধিঃ ।
 শুক্রস্বে ক্ষয়জিৎক্রিয়া । ভৃগ্বাংসাসৃক-
 সিরাপ্রাপ্তে রক্তমোক্ষণং ॥ * ॥ বাত-
 রোগে অপথ্যং । চিন্তা । প্রজাগরঃ । বেগ-
 ধারণং । ছর্দিঃ । শ্রমঃ । অনশনং ।
 চণকঃ । কলায়ঃ । নীবারকঙ্কযববৈগব-
 কোরদুমশ্যামাকচূর্ণং । কুরবিন্দঃ । তৃণ-
 ধান্যানি । রাজমাষঃ । মুদগঃ । তড়াগ-
 সরিদম্বু । করীরং । জম্বু । কশেরু ।
 তলকং । ক্রমুকং । মুগালং । নিম্পাব-
 বীজং । তালফলাস্বিমজ্জা । শালুকং ।
 তিন্দুকং । কঠিল্লকং । বালতালং । বিস্মী ।
 পত্রশাকং । উডুম্বরং । শীতাম্বু । রাসভ-
 পয়ঃ । বিরুদ্ধাম্নং । ক্ষারঃ । শুক্রপললং ।
 ক্ষতজস্রতিঃ । ক্ষৌদ্রং । কষায়কটুতিক্ত-
 রসাঃ । ব্যবায়ঃ । হস্ত্যশ্বযানং । চংক্র-
 মণং । খট্টা । আখ্যানিনোহর্দিতবতোহপি
 বিশেষাৎ স্নানং । প্রদুর্ফসলিলং । দন্ত-
 ঘর্ষণং ॥ * ॥ অথ বাতে গুগ্গুলুসেবিনাং
 পথ্যং । ক্ষীরং । মাংসরসাঃ । ঘৃষাঃ ।

कलमादिशालयः । यवगोधूममाषाः ॥ * ॥
 गुग्गुलावपथ्यं । व्यायामः । आतपः ।
 रूक्षं । स्नानं । बहुभाषणं । प्रवातः ।
 मैथुनं । यानं ॥ * ॥ अथ वातरक्ते
 पथ्यं । उन्ताने अभ्यञ्जनं सेकः सोप-
 नाहः प्रलेपनं । गन्तीरे स्नेहपानं
 आस्त्रापनं विरेचनं । सर्वत्र सूची-
 जलौकशृङ्गालाबुधिरश्रुतिः । शतधौत-
 यताभ्यङ्गः । मेथीदुग्धावसेचनं । यवः ।
 षष्टिकः । नीवारः । कलमः । अरुणशालिः ।
 गोधूमः । चणकः । मुद्गः । तुवरौ । मूक-
 ष्टकः । अव्यजामहिषीगवां पयः । लावः ।
 तित्तिरिः । सर्पद्विष्टः । ताम्रचूडादिः । एते
 विस्फिराः । प्रतदाः शुक्रदातृहकपोत-
 चटकदयः । उपोदिका । काकमाची ।
 वेत्त्राग्रं । सुनिषण्णकं । वास्तुकं । कार-
 वेल्लं । तण्डुलीयः । प्रसारणी । पद्भुरः ।
 बृहत्कुशाण्डं । सर्पिः । सम्पाकपल्लवं ।
 पटोलं । रूबुतैलं । मुद्गीका । श्वेत-
 शर्करा । नवनीतं । सोमवल्ली । कस्तुरी ।
 सितचन्दनं । शिंशपागुरुदेवाहससरल-
 स्नेहमर्दनं । तिक्तं ॥ * ॥ वातरक्ते
 अपथ्यं । दिवास्त्रणः । अग्निस्तुपः ।
 व्यायामः । आतपः । मैथुनं । माषः ।
 कुलथः । निष्पावः । कलायः । क्षार-
 सेवनं । अश्वजानूपमांसानि । विरु-
 द्धानि । दधीनि । ईक्षुः । मूलकं । मद्यं ।
 पिण्याकं । अल्लं । काञ्जिकं । कटु ।
 उष्णं । गुरु । अभिम्यान्दि । लवणं ।
 शक्तवः ॥ * ॥ अथोरुस्तुष्टे पथ्यं ।

सर्केवा रूक्षविधिः । श्वेदः । कोद्रवः ।
 रक्तशालिः । यवः । कुलथः । श्यामाकः ।
 पुरातनोद्दालाः । शोभाञ्जनं । कार-
 वेल्लं । पटोलं । लशुनं । सुनिषण्णं ।
 काकमाची । वेत्त्राग्रं । निष्पल्लवं ।
 पद्भुरः । वास्तुकं । पथ्या । वार्त्ताकुः
 तण्डुवारि । सम्पाकशाकं । पिण्याकं ।
 तक्रं । अरिष्टं । मधु । कटुः । तिक्तः ।
 कषायः । क्षीरसेवा । गवां जलं । यथा-
 शक्तिव्यायामः । शूलश्राद्धमणं । अच्छह्रदे
 सन्तरणं । नदीषु प्रतिश्रोतः सन्तरणं ।
 श्लेष्मापहरणं । अमारुतकोपनं ॥ * ॥
 ऊरुस्तुष्टे अपथ्यं । गुरुशीतद्रवस्निग्धविरु-
 द्धानाम्नाभोजनं । विरेचनं । स्नेहनं ।
 वमनं । रक्तमोक्षणं । वस्त्रिः ॥ * ॥
 अथामवाते पथ्यं । रूक्षश्वेदः । लञ्जनं ।
 स्नेहपानं । वस्त्रिः । लेपः । रेचनं ।
 पायुवर्तिः । अक्षोत्पन्नशालिकुलथाः ।
 जीर्णं मद्यं । जाङ्गलानां रसः । वात-
 श्लेष्मघ्नानि सर्वाणि । तक्रं । वर्षाभूः ।
 एरण्डतैलं । रसोमनं । पटोलं । पद्भु-
 रकं । कारवेल्लं । वार्त्ताकुः । शिगु ।
 तण्डुलीयं । मन्दारः । गोकर्णकः । बृह-
 दारः । भल्लतकं । गोजलं । आर्द्रकं ।
 कटुनि । तिक्तानि । दीपनानि ॥ * ॥ आम-
 वाते अपथ्यं । दधि । मत्स्यः । गुडः ।
 क्षीरं । उपोदिका । माषः । पिष्टकं ।
 दुष्नीरं । पूर्ववातः । विरुद्धानं ।
 असाध्यं । वेगरोधः । जागरः । विषमा-
 शनं ॥ * ॥ अथ शूले पथ्यं । हृदिः ।

• স্বেদঃ । লঙ্ঘনং । পায়ুবর্তিঃ । বস্তিঃ ।
 নিদ্রা । রেচনং । পাচনং । অকোৎপন্নাঃ
 শূলয়ঃ । বাটমণ্ডঃ । তপ্তক্ষীরং । জাঙ্গ-
 লানাং রসঃ । পটোলং । শোভাঙ্গনং ।
 কারবেল্লং । বার্তাকুঃ । পকাত্রং । দ্রাক্ষা ।
 কপিথং । রুচকং । পিঁয়ালং । শালিঞ্চ-
 পত্রাণি । বাস্তুকং । সামুদ্রং । সৌবর্চলং ।
 হিঙ্গু । বিশ্বং । বিড়ং । শতাহ্বা । লশুনং ।
 লবঙ্গং । এরণ্ডতৈলং । সুরভীজলং ।
 তপ্তাম্বু । জম্বীররসঃ । কুষ্ঠং । লঘুনি ।
 ক্ষাররজাংসি ॥ * ॥ শূলে অপথ্যং ।
 বিরুদ্ধামপানং । জাগরঃ । বিষমাশনং ।
 রুক্ষতিলকষায়ণি । শীতলানি । গুরুণি ।
 ব্যায়ামঃ । মৈথুনং । মদ্যং । বৈদলং ।
 লবণং । কটু । বেগরোধঃ । শোকঃ
 ক্রোধঃ ॥*॥ অথোদাবর্তনানাহয়োঃ পথ্যং
 নারিকেলপুষ্পমিশ্রিতশীতলোদকপানং ।
 স্নেহস্বেদঃ । বিরেকঃ । বস্তিঃ । ফলবর্তিঃ ।
 অভ্যঙ্গঃ । যবঃ । স্ফটবিধু ত্রমারুতঃ ।
 গ্রাম্যোদকং । আনুপরসঃ । রুবুতৈলং ।
 বারুণী । বালমূলকং । সম্পাকঃ । ত্রিবৃৎ ।
 তিলঃ । সুধাদলং । শৃঙ্গবেরং । মাতু-
 লুঙ্গং । যবক্ষারঃ । হরীতকী । লবঙ্গং ।
 রামঠং । দ্রাক্ষা । গোমূত্রং । লবণানি ।
 অধোবাতসমুথে তু । স্নেহঃ । স্বেদঃ ।
 বর্তিঃ । বস্তিঃ । সমীরণহরামপানং । তথা
 পুরীষজে । বস্তিঃ । স্বেদঃ । অভ্যঙ্গঃ । অব-
 গহনং । ফলবর্তিঃ । বিড়ভেদ্যশনপানং ।
 মূত্রবেগসমুৎপন্নৈঃ । ত্রিবিধং বস্তিকর্ম্ম
 স্বেদঃ । অভ্যঙ্গঃ । অবগাহঃ । সপিষাব-

পীড়নং । উদগারোথে হিক্কাশ্ববিধিঃ ।
 কাসজে কাসজিহ্বিধিঃ । ক্ষবজে স্বেদনং ।
 ধুমঃ । ঔত্তরভক্তিকয়ুতং । ক্ষবপ্রবর্তন-
 নশুং । উর্দ্ধজক্রকাভ্যঙ্গঃ । তৃষ্ণোথে
 শীতান্নপানং । জৃষ্টোথে বাতজিহ্বক্রিয়া ।
 নিদ্রাবেগোথিতে ক্ষীরং । স্বপ্নসংবাহনং ।
 বুভুক্ষোথে স্নিগ্ধান্নোৎকলঘুভোজনং ।
 বাস্পজে বাস্পসংমোক্ষঃ । স্বপ্নঃ । মদ্যং ।
 প্রিয়কথা । শ্রমশ্বাসসমুৎপন্নৈঃ বিশ্রামঃ ।
 বাতহারিদ্রব্যং । শুক্রোথে বস্তিঃ ।
 অভ্যঙ্গঃ । অবগাহঃ । চরণায়ুধঃ । শালিঃ ।
 মদিরা । ক্ষীরং । যৌবনগর্ভিতপ্রিয়া ।
 ছর্দ্যুথে লঙ্ঘনং । ধুমঃ । ভুক্তা প্রচ্ছর্দনং ।
 শ্রমঃ । রুক্ষামপানং । বিরেকঃ । রক্ত-
 মোক্ষণং ॥ * ॥ উদাবর্তনানাহয়োঃ পথ্যং ।
 বমনং । বেগরোধঃ । শমীধান্যং ।
 কোদ্রবঃ । নালীচশাকং । শালুকং ।
 জাম্ববং । ককটীফলং । পিণ্ড্যাকং । সর্ব-
 মালুকং । করীরঃ । পিষ্টবৈকৃতং । বিষ্ট-
 স্তীনি । বিরুদ্ধানি । কষায়ণি । গুরুণি ॥*॥
 অথ গুল্মে পথ্যং । স্নেহস্বেদঃ । বিরেকঃ ।
 বস্তিঃ । বাহুসিরাব্যধঃ । লঙ্ঘনং । বর্তিঃ ।
 অভ্যঙ্গঃ । স্নেহঃ । পকে তু পাটনং ।
 সম্বৎসরসমুৎপন্নকলায়রক্তশালয়ঃ । খড়ঃ ।
 কুলথযুষঃ । ধনুমাংসরসঃ । সুরা ।
 গবাজয়োঃ পয়ঃ । মৃদ্বীকা । পরুষকং ।
 খর্জুরং । দাড়িমং । ধাত্রী । নাগবৃঙ্গঃ
 অন্নবেতসং । তক্রং । এরণ্ডতৈলং
 লশুনং । বালমূলকং । পদ্মুরঃ ।
 বাস্তুকং । শিগু । যবক্ষারঃ । হরীতকী

रामठं । मातुलुङ्गं । त्र्युषणं । सूरभी-
 जलं । स्निग्धोष्णं हृणलघुदीपनाम्नानि ।
 वातानुलोमनं ॥ * ॥ गुल्मे अपथ्यं ।
 सर्बं वातकारि । विरुद्धाशनं । वल्लूरुं ।
 मूलकं । मंशुः । मधुरफलं । शुक्लशाकं ।
 शमीधान्यं । विष्कम्भीनि । गुरुणि । अधो-
 वातशकृन्मुत्रश्रमश्वासश्रुधारणं । वमनं ।
 जलपानं ॥ * ॥ अथ हृद्रोगे पथ्यं ।
 श्वेदः । विरेकः । वमनं । लज्जनं । वस्तिः ।
 विलेपी । पुरातनरक्तशालयः । जाङ्गल-
 मृगपक्षिमुषाः । मृदाकुलत्थरसाः । रागाः ।
 खडाः । काश्चलिकाः । षाड्वाः । भव्यं ।
 पटोलं । कदलीफलं । पुराणकुष्माण्डं ।
 रसालं । दाडिमं । सम्पाकशाकं । नव-
 मूलकं । एरणुतैलं । गगनाशु । सैन्धवं ।
 द्राक्षा । तक्रं । पुरातनगुडः । शुष्ठी ।
 यमानी । लशुनं । हरीतकी । कुठं ।
 कुस्तुशुरू । कृष्णं । आर्द्रकं । सौवीरं ।
 शुक्रं । मधु । वारुणीरसः । कस्तूरिका ।
 चन्दनं । प्रपानकं । ताम्बूलं ॥ * ॥
 हृद्रोगे अपथ्यं । तृट्छर्दिमूत्रानिलशुक्र-
 कासोदगारश्रमश्वासविडम्बणां वेगधारणं ।
 सहाद्रिविष्क्याद्रिनदीनां जलं । मेघी-
 पयः । दुष्कजलं । कषायः । विरुद्धं ।
 उष्णं । गुरु । तिक्तः । अम्लः । चिरस्तन-
 पत्रोत्थशाकानि । क्कारः । मधुकं । दन्त-
 कर्षणं । रक्तश्रुतिः ॥ * ॥ अथ मूत्रकृच्छ्रे
 पथ्यं । वातोद्भवे अभ्यङ्गः । निरुहः ।
 वस्तिः । स्नेहः । अवगाहः । उत्तरवस्तिः ।
 सेकः । पौष्टे अवगाहः । शिपिरप्रदेहः ।

त्रैश्वो विधिः । वस्तिविधिः । विरेकः ।
 श्लेष्मोद्भवे श्वेदः । विरेकः । वस्तिः ।
 क्कारः । यवाम्बुं । क्षीकृष्णं । उष्णं ।
 त्रिदोषजे अभ्यङ्गपुरःसराणि त्रिमणो-
 दितानि सर्वाण्यमूनि । यथा यथा दोषमयं
 गणः । पुरातनलोहितशालिः । गोभव-
 तक्रपयोदधीनि । धन्वामिसं । मुदगरसः ।
 सिता । पुराणकुष्माण्डफलं । पटोलं ।
 महार्द्रकं । गोक्षुरकः । कुमारी । शुवाक-
 खर्जूरनारिकेलतालक्रमाणां शिरांसि ।
 पथ्या । तालाश्विमज्जा । त्रेपुषं । क्रुष्टिः ।
 शीतपानं । शीताशनं । प्रनीरनीरं । हिम-
 बालुका ॥ * ॥ मूत्रकृच्छ्रे अपथ्यं । मद्यं ।
 श्रमः । निधुवनं । गजवाजियानं । सर्बं
 विरुद्धाशनं । विषमाशनं । ताम्बूलं ।
 मंशुः । लवणं । आर्द्रकं । तैलभृक्तं ।
 पिण्याकं । हिंसु । तिलः । सर्षपः । वेग-
 रोधः । मासः । करीरः । अतितीक्ष्णं ।
 विदाहि । रूक्षं । अम्लः ॥ * ॥ अथ मूत्रा-
 घाते पथ्यं । अभ्यङ्गनं । स्नेहः ।
 विरेकः । वस्तिः । श्वेदः । अवगाहः ।
 उत्तरवस्तिः । पुरातनलोहितशालिः । धन्व-
 भवमांसं । मद्यं । तक्रं । पयः । दधि ।
 मासयुषः । पुराणकुष्माण्डफलं । पटोलं ।
 महार्द्रकं । तालफलाश्विमज्जा । हरीतकी ।
 कोमलनारिकेलं । शुवाकखर्जूरनारि-
 केलतालक्रमाणां मस्तकानि ॥ * ॥ मूत्रा-
 घाते अपथ्यं । सर्वाणि विरुद्धानि ।
 व्यायामः । मार्गः । शीतलं । रूक्षं ।
 विदाहि । विष्कम्भी । व्यायः । वेगधारणं ।

করীরং । বমনং ॥ অথশ্মর্য্যাং পথ্যং ।
 বস্তিঃ । বিরেকঃ । বমনং । লজ্জনং ।
 স্বেদঃ । অবগাহঃ । বারিসেচনং । যবাঃ ।
 কুলথাঃ । প্রপুরাণশালয়ঃ । মদ্যং । ধন্বা-
 গুজসস্তবরসঃ । পুরাণকুয়াগুফলং । কশে-
 রুকং । গোকণ্টকঃ । বারুণশাকং ।
 আর্দ্রকং । পাষণ্ডভেদী । যবশুকঃ । রেণুঃ ।
 ছিন্না । অশ্মনাং সমাকর্ষণং ॥ অশ্মর্য্যাং
 অপথ্যং । মূত্রস্ত শুক্রস্ত চ বেগধারণং ।
 অম্লঃ । বিষ্টিস্তি । রুকং । গুর্ভক্ষপানং ।
 বিরুদ্ধপানশনং ॥ অথ প্রমেহে পথ্যং ।
 পূর্বং লজ্জনং । বমনং । বিরেচনং ।
 প্রোদ্বর্তনং । শমনং । দীপনং । নীবারঃ ।
 কঙ্কুঃ । যবঃ । বৈণবঃ । কোরদূষঃ ।
 শ্যামাকঃ । জুর্ণঃ । কুরুবিল্বঃ । মুকুষ্ঠকঃ ।
 গোধূমঃ । শালিঃ । কলমঃ । পুরাতন-
 কুলথঃ । মুদগাঢ়কীচণকযুষরসাঃ । তিলাঃ ।
 লাজাঃ । পুরাতনসূরা । মধু । বাট্যমণ্ডঃ ।
 তক্রং । রাসভজলং । মহিষীজলং । কহ্বঃ ।
 জাঙ্গলাঃ কপোতশশতিস্তিরিলাববর্হিভূঙ্গৈ-
 গবর্তকশুকাদয়ঃ । শোভাজ্ঞনং । কুলকং ।
 কঠিল্লকং । কর্কোটকং । তলকং । বাইতং ।
 উড়ুঘরং । লশুনং । নবীনমোচং ।
 পতুরং । গোকুরকং । মূষিকপর্ণিশাকং ।
 মন্দারপত্রং । অম্বতা । ত্রিফলা । কপিথং ।
 জম্বুঃ । কশেরু । কমলোৎপলকন্দবীজং ।
 খর্জুরলাঙ্গলিকতালতরুগাং মস্তকং ।
 ব্যোষং । তিন্দুকফলং । খদিরঃ । কলিঙ্গঃ ।
 তিক্তঃ । কষায়ঃ । হস্ত্যশ্ববাহনং । অতি-
 ভ্রমণং । রবিকিরণঃ । ব্যায়ামঃ ॥ * ॥

প্রমেহে অপথ্যং । মূত্রবেগঃ । ধূমপানং ।
 স্বেদঃ । রক্তমোক্ণং । সদাসন্নং । দিবা-
 নিদ্রা । নবান্নং । দধি । আনুপমাংসং ।
 নিম্পাবং । পিষ্টান্নং । মৈথুনং । সৌবী-
 রকং । সূরা । শুক্রং । তৈলং । ক্ষীরং ।
 ঘটং । গুড়ঃ । তুষ্ণী । তালান্ধিমজ্জা ।
 বিরুদ্ধাশনং । কুয়াগুং । ইক্ষুঃ । দুষ্টিমু-
 স্বাত্ত্ব । অম্লঃ । লবণং । অভিষ্যান্দি ॥ অথ
 মেদসি পথ্যং । চিন্তা । ভ্রমঃ । জাগরণং ।
 ব্যায়ামঃ । প্রোদ্বর্তনং । লজ্জনং । আতপঃ ।
 হস্ত্যশ্বযানং । ভ্রমণং । বিরেকঃ । প্রচ্ছ-
 দ্ধনং । অপতর্পণং । পুরাতনা বৈণবকোর-
 দূষশ্যামাকনীবারপ্রিয়ঙ্গুজুর্ণাঃ । যবঃ ।
 কুলথঃ । চণকঃ । মসুরঃ । মুদগাঃ । ভুবরী ।
 মধু । লাজাঃ । কটুতিক্তকষায়ানি । তক্রং ।
 সূরা । চিঙ্গটমৎশুঃ । দন্ধবার্তাকুঃ । ফল-
 ত্রয়ং । যবাসকং । শিরীষলোপ্রহরীতকী-
 নাং চূর্ণেন গাত্রবিলেপনং । কটুত্রয়ং ।
 সর্ষপতৈলং । এলা । সর্বাণি রুক্ষাণি ।
 মুখ্যতৈলং । পত্রশাকঃ । অগুরুলেপনং ।
 প্রতপ্তনীরাণি । শিলাজতুনি । ভোজনাৎ
 প্রাক্ বারিপানং ॥ * ॥ মেদসি অপথ্যং ।
 স্নানং । রসায়নং । শালিঃ । গোধূমঃ ।
 স্তম্ভশীলতা । ক্ষীরং । ইক্ষুবিকৃতিঃ ।
 মাষঃ । সৌহিত্যং । স্বেদনানি । মৎশুঃ ।
 মাংসং । দিবানিদ্রা । অক্ । গন্ধঃ । মধু-
 রানি । সমগ্রভোজনস্ত পশ্চাৎ জলপানং ।
 অতিমাত্রোপচিতে বিশেষাঙ্গমনক্রিয়া ॥ অথ
 অথোদররোগে পথ্যং । বিরেচনং ।
 লজ্জনং । অঙ্গসস্তবকুলথমুদগারুণশালি-

যবাঃ । জাঙ্গলমৃগপক্ষিণঃ । সিতা । সুরা ।
 মাক্ষিকং । সীধুঃ । মাধ্বীকং । ষাড়বঃ ।
 তক্রং । রসোনং । রুবুতৈলং । আর্দ্রকং ।
 শালিঞ্চশাকং । কুলকং । ক
 পুনর্নবা । শিগুফলং । হরীতকী । তাম্বুলং ।
 এলা । যবশুকং । আয়সং । অজাগবোধ্বী-
 মহিষীণাং পয়ঃ মূত্রঞ্চ । লঘুনি । তিস্তানি ।
 দীপনানি । বস্ত্রেণ সশ্বেচ্চনং । অগ্নিকর্ম্ম ।
 বিষপ্রয়োগঃ । বিশেষতঃ প্লীহসমুদ্ভবে
 বামে অগ্রবাহৌ ধমনীব্যধঃ । বদ্ধাহ্বয়ে
 উদকজে ক্ষতোস্থিতে নাভেরধঃ যথাবিধি-
 শস্ত্রবিধিঃ । সমীরণোথে আদিতঃ স্নাত-
 পানং । অভ্যঞ্জনং । অনুবাসনং ॥ * ॥
 উদররোগে অপথ্যং । সশ্বেহনং । ধূম-
 পানং । জলপানং । সিরাব্যধঃ । ছদ্দিঃ ।
 যানং । দিবানিদ্রা । ব্যায়ামঃ । পিষ্ট-
 বৈকৃতং । উদকানুপমাংসং । পত্রশাকং ।
 তিলং । উষ্ণানি । বিদাহীনি । লবণাশনং ।
 শমীধান্যং । বিরুদ্ধাম্নং । ছৃষ্টনীরং ।
 গুরুনি । মহেন্দ্রগিরিজাতানাং নদীনাং
 জলং । বিষ্কম্বীনি । ছিদ্রসমুদ্ভবে বিশে-
 ষতঃ শ্বেদঃ ॥ * ॥ অথ শোথে
 পথ্যং । সংশোধনং । লজ্জনং । অস্ত্র-
 মোক্ষঃ । শ্বেদঃ । প্রলেপঃ । পরিষেচনং ।
 পুরাতনশালিযবকুলথমুদগাঃ । গোধা ।
 শল্লকঃ । ভুজঙ্গভুক্তিত্তিরিতাত্রুড়লাবা-
 দয়ো জাঙ্গলবিষ্কিরাঃ । কূর্ম্মঃ । শৃঙ্গী ।
 প্রপুরাণসর্পিঃ । তক্রং । সুরা । মাক্ষিকং ।
 আমবঃ । নিষ্পাবঃ । কঠিল্লকং । রক্ত-
 শিগু । রসোনং । কর্কোটকং । মানমূলং ।

স্ববর্চলা । গৃঞ্জনকঃ । পটোলং । বেত্রোগ্রং ।
 বাড়িঙ্গনং । মূলকং । পুনর্নবা । চিত্রকং ।
 পারিভদ্রঃ । শ্রীপর্ণং । নিম্বঃ । ক্ষুরপল্লবং ।
 এরশুতৈলং । কটুকা । হরিদ্রা । হরীতকী ।
 ক্ষারনিষেবণং । তল্লাতকং । গুগ্গুলুঃ ।
 আয়সং । কটুনি । তিস্তানি । দীপনানি ।
 গোহজামহিষীভবমুত্রাণি । কস্তুরিক্কা ।
 শিলাজতু । পাণুরোগোক্তবহ্নিকর্ম্ম ॥ * ॥
 শোথে অপথ্যং । পবনসলিলং । বেগ-
 রোধঃ । বিরুদ্ধপানাশনং । বিষমাশনং ।
 মুদ্রক্ষণং । গ্রাম্যাজ্ঞানুপে পিশিতলবণে ।
 শুষ্কশাকং । নবাম্নং । গোড়ং । পিষ্টাম্নং ।
 দধি । কুশরং । বিজ্জলং । মদ্যং । অম্নং ।
 ধানাঃ । বল্লুরং । গুরু । অসাত্ম্যং ।
 বিদাহি । অরাক্তৌ স্বপ্নঃ । মৈথুনং ॥ * ॥
 অথ বুদ্ধিত্রাধিকারে পথ্যং । সংশো-
 ধনং । বস্তিঃ । অস্থিমোক্ষঃ । শ্বেদঃ ।
 প্রলেপঃ । অরুণশালয়ঃ । এরশুতৈলং ।
 সুরভীজলং । ধম্বামিষং । শিগুফলং ।
 পটোলং । পুনর্নবা । গোক্ষুরঃ । অগ্নিমস্থঃ ।
 তাম্বুলং । পথ্যা । সরলা । রসোনং ।
 বাড়িঙ্গনং । গৃঞ্জনকং । মধুনি । কৌস্তং
 যুতং । তপুজলং । তক্রং । আমবাতা-
 পহমগ্রিকারি চাম্বপানং । পুরাণসুরা ।
 অর্কেন্দুবহ্নং ক্ষণয়োর্দাহঃ । আমাশয়ে বাহ-
 শিরাব্যধঃ ॥ * ॥ ব্রহ্মবৃদ্ধাবপথ্যং । বিরুদ্ধ-
 পানাম্নং । অসাত্ম্যসেবা । সংকোভণং ।
 হস্তিহয়াদিঘানং । আনুপমাংসানি ।
 দধীনি । মাষাঃ । ছৃষ্টানি । পিষ্টাম্নং ।
 উপোদিকা । গুরুনি । শুক্রোস্থিতবেগ-

রোধঃ ॥ * ॥ অথ গলগণ্ডাদৌ পথ্যং
 ছর্দিঃ । বিরেচনং । নশ্বং । শ্বেদঃ । ধূমঃ
 শিরাব্যধঃ । অগ্নিকর্ম্ম । ক্কারযোগঃ
 প্রলেপঃ । লজ্জনং । পুরাণস্থতপানং ।
 জীর্ণলোহিতশালয়ঃ । যবাঃ । মুদগাঃ ।
 পটোলং । রক্তশিগু । কঠিল্লকং । শালিঞ্চ-
 শাকং । বেত্রোগ্রং । রুক্ষাণি । কটুনি ।
 সর্বাণি দীপনানি । গুগ্গুলুঃ । শিলা-
 জতু । বিশেষতঃ জিহ্বাতলস্থসিরাহ্নয়-
 চ্ছেদঃ । মণিবক্ষোর্জং অম্বুলান্তরাস্তিস্রো
 রৈখাঃ কার্য্যাঃ । গলগণ্ডগুমালাপচী-
 গ্রস্থ্যর্কুদাতুরে যথাদোষং যথাবশ্বং এতৎ
 সর্কং পথ্যং ॥ * ॥ গলগণ্ডে অপথ্যং ।
 সর্ককীরেক্ষুবিকৃতিঃ । আনুপমাংসং ।
 পিষ্টাম্নং । অন্নং । মধুরং । গুরুদ্রব্যং ।
 অভিষ্যন্দ্রব্যং ॥ * ॥ অথ স্ত্রীপদে পথ্যং ।
 প্রচ্ছর্দনং । লজ্জনং । অস্রমোকঃ । শ্বেদঃ ।
 বিরেকঃ । পরিলেপনং । পুরাতনষষ্টিক-
 শালয়ঃ । যবাঃ । কুলথাঃ । লশুনং ।
 পটোলং । বার্তাকুঃ । শোভাঞ্জলং । কার-
 বেল্পং । পুনর্নবা । মূলকং । পুতিকা ।
 এরশুতৈলং । সুরভীজলং । কটুনি ।
 তিক্তানি । দীপনানি । বাতোস্তবে গুল্ফো-
 পরিকাং চতুরম্বুলে সিরাব্যধঃ । পৈতিকৈ
 গুল্ফতলে শিরাব্যধঃ । কক্কে অম্বুষ্ঠমূলে
 সিরাব্যধঃ ॥ * ॥ স্ত্রীপদে অপথ্যং ।
 পিষ্টাম্নং । দুগ্ধবিকৃতং । গুড়ঃ । আনুপ-
 মাংসমিষং । স্বাহুরসঃ । পারিপাত্রসহবিদ্য-
 নদীজলং । পিচ্ছিলং । গুরুদ্রব্যং । অভি-
 ষ্যন্দ্রব্যং ॥ * ॥ অথ বিদ্রবৌ পথ্যং ।

আমাবশ্বে রেচনলেপশ্বেদাস্রমোক্কাণি ।
 জীর্ণশ্যামাককলমৌ । কুলথাঃ । লশুনং ।
 রক্তশিগু । নিম্পাবঃ । কারবেল্পঃ । পুন-
 র্নবা । স্ত্রীপর্ণা । চিত্রকং । ক্ষৌদ্রং ।
 শোথোক্তানি সর্বাণি । পক্কাবশ্বে শস্ত্র-
 কর্ম্ম । পুরাণরক্তশালিঃ । যুতং । তৈলং ।
 মুদগরসঃ । বিলেপী । ধম্বজরসাঃ । শালিঞ্চ-
 শাকং । কদলং । পটোলং । হিমবালুকা ।
 চন্দনং । তপ্তাম্বু । শীতাম্বু । ব্রণোদিতং
 সর্কং ॥ * ॥ বিদ্রধাবপথ্যং । আমাবশ্বে
 শোথোক্তান্তপথ্যানি । পক্কাবশ্বে ব্রণো-
 ক্তান্তপথ্যানি ॥ * ॥ অথ ব্রণশোথব্রণ-
 সদ্যোব্রণনাড়ীব্রণেষু পথ্যং । বিম্বাপনং ।
 রক্তযুক্তিঃ । উপনাহঃ । বিপাটনং ।
 শোধনং । রোপণং । পুরাণসিতশালয়ঃ ।
 যবঃ । ষষ্টিকঃ । গোধূমঃ । জাম্বলমুগ-
 পক্ষিণঃ । বিলেপী । লাজমণ্ডঃ । কটু-
 তৈলং । যুতং । মধু । তৈলং । মসুরং ।
 ভুবরী । মুদগযুষঃ । শর্করা । আষাঢ়ফলং ।
 বার্তাকুঃ । কর্কোটকং । পটোলং । কার-
 বেল্পং । নিম্বপত্রং । বেত্রোগ্রং । বাল-
 মূলকং । স্ননিষগ্গকং । শালিঞ্চশাকং ।
 তণ্ডুলীয়ঃ । বাস্তুকং । ত্রিফলা । পনসং ।
 চোচং । দাড়িমং । কটুকাকফলং । জীবন্তী ।
 সৈন্ধবং । দ্রাক্ষা । স্বাহুতিক্তকমায়াঃ ।
 স্নিক্কাঞ্চদ্রবোত্তরাম্নং । এষণং । শমনং ।
 দাহঃ । শ্বেদনং । বন্ধনক্রিয়া । ব্রণাব-
 চূর্ণনং । লেপঃ । ধূপনং । পত্রধারণং ।
 উশীরং । বালব্যজনং । চন্দনং । তিল-
 লেপনং । তপ্তশীতাম্বু । কর্পূরং । পকতঃ

পরা বৈকৃতাঃ ॥ * ॥ ত্রণশোধত্রণসদ্যো-
 ত্রণনাড়ীত্রণেষু অপথ্যং । নবধাচ্চং ।
 তিলঃ । কলায়ঃ । মাষঃ । কুলথঃ ।
 কৃষরঃ । হিমান্তঃ । বিবিধক্ষীরেকুবিকারঃ ।
 অন্নানি । পত্রশাকং । অজ্ঞানলমাংসং ।
 অসাত্ম্যমন্নং । বিদাহি । বিষ্ঠস্তি । গুরুনি ।
 কটু । অন্নং । শীতং । লবণং । ব্যায়ঃ ।
 ব্যায়ামঃ । উচ্চৈঃ পরিভাষণং । প্রিয়া-
 সমালোকনং । অহি নিদ্রা । প্রজাগরং ।
 নিতাস্তচংক্রমণং । যথান্বিতং প্রাগধি-
 রোপণং । নস্বং । তাম্বুলং । অজীর্ণতা ।
 প্রচণ্ডবাতঃ । আতপঃ । ধূমঃ । বৃষ্টিঃ ।
 রজঃ । ভয়ং । ক্রোধঃ । বমিঃ । প্রহর্ষঃ ।
 শোকঃ । বিরুদ্ধাশনং । অম্বুপানং । তীক্ষ্ণং ।
 উষ্ণং । রুক্ষং । বিষট্টনং । কণ্ডুয়নং ।
 কাষ্ঠনখাদিতোদঃ । নিরন্নভাবঃ । বিষমোপ-
 চারঃ ॥ * ॥ অথ ভয়ে পথ্যং । শীতাম্বু ।
 চন্দনং । পক্ষপ্রদেহঃ । বন্ধনক্রিয়া ।
 শালিঃ । প্রিয়ঙ্গুঃ । গোধূমঃ । মুদগসতী-
 লয়োর্ষুঃ । নবনীতং । স্নাতং । ক্ষীরং ।
 তৈলং । মাংসরসঃ । মধু । পটোলং ।
 লশুনং । শিগু । পত্নুরং । বালমূলকং ।
 দ্রাক্ষা । ধাত্বী । বজ্রবল্লী । লাক্ষা ।
 বৃংহণং ॥ * ॥ ভয়ে অপথ্যং । লবণং ।
 কটুকং । ক্ষারঃ । অন্নং । মৈথুনং ।
 আতপঃ । ব্যায়ামঃ । রুক্ষাণ্ডং ॥ * ॥ অথ
 ভগন্দরে পথ্যং । আমে সংশোধনং ।
 লেপঃ । লজ্জনং । রক্তমোক্ষণং । পকে
 যথাবিধিশস্ত্রবহ্নিকারকর্মানি । সর্ষপঃ ।
 শালিঃ । মুদগাঃ । বিলেপী । জাঙ্গলরসঃ ।

পটোলং । শিগু । বেত্রোগ্রং । পত্নুরং ।
 বালমূলকং । তিলসর্বপয়োস্তৈলং । তিত্ত-
 বর্গঃ । স্নাতং । মধু ॥ * ॥ ভগন্দরে অপথ্যং ।
 বিরুদ্ধাশনপানানি । বিষমাশনং । আতপঃ ।
 ব্যায়ামঃ । মৈথুনং । যুদ্ধং । পৃষ্ঠযানং ।
 গুরুনি । রুচত্রণোহপি নরঃ সস্বৎসরং
 এতৎ সর্বং পরিহরেৎ ॥ * ॥ অথোপ-
 দংশে পথ্যং । ছর্দিঃ । বিরেকঃ । ধ্বজ-
 মধ্যনাড়ীবেধঃ । জলোকা । পরিপাতনং ।
 সেকঃ । প্রলেপঃ । যবঃ । শালয়ঃ । ধন্বা-
 মিষং । মুদগরসঃ । স্নাতং । কঠিল্লকং ।
 শিগুফলং । পটোলং । শালিকশাকং ।
 নবমূলকং । তিত্তং । কষায়ং । মধু ।
 কৃপবারি । তৈলং ॥ * ॥ উপদংশে
 অপথ্যং । দিবানিদ্রা । মূত্রবেগঃ ।
 গুর্ভরং । মৈথুনং । গুড়ঃ । 'আয়াসঃ ।
 অন্নং । তক্রং ॥ * ॥ অথ শূকদোষে
 পথ্যং । লেপঃ । বিরেকঃ । অশ্বছোক্ষঃ ।
 সর্পিপানং । শালিঃ । যবঃ । জাঙ্গল-
 মাংসং । মুদগাম্বুঃ । কঠিল্লকং । পটোলং ।
 শিগু । কর্কোটং । পত্নুরং । বালমূলকং ।
 বেত্রোগ্রং । আষাঢ়ফলং । দাড়িমং ।
 সৈন্ধবং । বচা । কূপোদকং । গন্ধসারঃ ।
 তুরী । হিমবালুকা । তক্রং । কষায়ং ।
 তৈলং ॥ * ॥ শূকদোষে অপথ্যং । মূত্র-
 বেগঃ । দিবানিদ্রা । ব্যায়ামঃ । মৈথুনং ।
 গুড়ঃ । বিদাহি । গুরুত্রব্যং । তক্রং ॥ * ॥
 অথ কূষ্ঠরোগে পথ্যং । পক্ষাৎ পক্ষাৎ
 ছর্দনং । মাসাৎ মাসাৎসিচনং ।
 ত্র্যহাৎ ত্র্যহাৎ নস্বং । যষ্ঠে যষ্ঠে মাসি

অশ্রমোক্ষণং । সর্পির্লেপঃ । পুরাণাঃ যব-
গোধূমশালিমুদগাঢকীমসূরাঃ । মাক্ষিকং ।
জাম্বলামিষং । আষাঢফলং । বেত্রাগ্রং ।
পটোলং । রুহতীফলং । কাকমাচী ।
নিম্বপত্রং । লগুনং । হিলমোচিকা ।
পুনর্নবা । মেঘশৃঙ্গং । চক্রমর্দদলং ।
ভল্লাতকং । পকতালং । খদিরঃ । চিত্রকঃ ।
বরা । জ্বাতীফলং । নাগপুষ্পং । কুঙ্কমং ।
প্রতনহবিঃ । কোষাতকী । করঞ্জোশু-
তিলসর্বপনিম্বেশুদীভবতৈলং । লঘূনি
অন্নানি । সরলদেবাহ্বশিশং শপাশুরসম্ভব-
শ্লেহঃ । গোখরোষ্ট্রাশ্বমহিষীণাং মূত্রাণি ।
কস্তুরিকা । গন্ধসারঃ । তিত্তানি । ক্ষার-
কর্ম্ম ॥ * ॥ কুষ্ঠরোগে অপথ্যং । পাপ-
কর্ম্ম । কৃতব্রভাবঃ । গুরুনিন্দা । গুরু-
ধ্বংগং । বিরুদ্ধপানাসনং । দিবানিদ্রা ।
চণ্ডাংশুভাপঃ । বিষমাশনং । শ্বেদঃ ।
রতং । বেগরোধঃ । ইক্ষুঃ । ব্যায়ামঃ ।
অন্নং । তিলঃ । মাষঃ । দ্রবগুরুনবান্নানাং
ভোজনং । বিদাহি । বিষ্টিস্তি । মূলকং ।
সহ্যাদ্রিবিষ্টিাদ্রিসমুদ্ভবনদীজলং । আনূপ-
মাংসং । দধি । দুগ্ধং । মদ্যং । গুড়ঃ ॥ * ॥
অথ শীতপিত্তোদর্দকোষ্ঠরোগেষু পথ্যং ।
ছর্দিঃ । বিরেচনং । লেপঃ । অশ্বছোক্ষঃ ।
পুরাণশালিঃ । জাম্বলামিষমুদগাকুলথানাং
যুষঃ । কর্কোটকং । কারবেল্লং ।
শিগু । মূলকপোতিক্কা । শালিফলাকং ।
বেত্রাগ্রং । দাড়িমং । ত্রিফলা । মধু ।
কটুতৈলং । তপ্তনীরং । পিত্তশ্লেষ্মহর-
ঔষ্যং । সর্বকটুতিক্তকষায়াণি ॥ * ॥

শীতপিত্তাদাবপথ্যং । বিবিধক্ষীরেক্ষু-
বিকারঃ । মৎস্যঃ । উদকানুপভবামিষং ।
নবীনমদ্যং । বমিবেগরোধঃ । প্রাঙ্গক্ষিণাশা-
পবনঃ । অহি নিদ্রা । স্নানং । বিরুদ্ধা-
শনং । আতপঃ । স্নিগ্ধং । অন্নং । মধুরং ।
কষায়ঃ । গুর্ভমপানানি ॥ * ॥ অথান্ন-
পিত্তে পথ্যং । উর্দ্ধগে পূর্বং বমনং ।
অধোগে পূর্বং বিরেচনং । পশ্চাদন্ন-
শনং । নিরুহঃ । শালিঃ । যবঃ । গোধূমঃ ।
মুদগঃ । জাম্বলজরসঃ । তপ্তশীতজলানি ।
শর্করা । মধু । শক্তুঃ । কর্কোটকং ।
কারবেল্লং । পটোলং । হিলমোচিকা ।
বেত্রাগ্রং । রুদ্ধকুম্মাণ্ডং । রজ্জ্বপুষ্পং ।
বাস্তুকং । কপিথং । দাড়িমং । ধাত্রী ।
তিক্তানি । কফপিত্তহরপানামং ॥ * ॥
অন্নপিত্তে অপথ্যং । নবান্নং । বিরুদ্ধ-
দ্রব্যং । পিত্তকোপকরদ্রব্যং । বেগরোধঃ ।
তিলঃ । মাষঃ । কুলথঃ । তৈলভক্ষণং ।
অবিদুগ্ধং । ধান্যান্নং । লবণং । অন্নং ।
কটু । গুর্ভমং । দধি । মৎস্যঃ ॥ * ॥
অথ বিসর্পে পথ্যং । বিরেকঃ । বমনং ।
লেপঃ । লজ্জনং । রক্তমোক্ষণং । পুরাণা
যবগোধূমকস্তুষষ্ঠিকশালয়ঃ । মুদগঃ
মসূরঃ । চণকঃ । ভুবরী । জাম্বলজরসঃ
নবনীতং । স্নাতং । দ্রাক্ষা । দাড়িমং ।
কারবেল্লকং । বেত্রাগ্রং । কুলকং ।
ধাত্রী । খদিরঃ । নাগকেশরং । লাক্ষা ।
শিরীষঃ । কর্পূরং । চন্দনং । তিললেপনং ।
হ্রীবেরকং । মুস্তকং । সকলানি
তিক্তানি ॥ * ॥ বিসর্পে অপথ্যং । ব্যায়ামঃ ।

अहि शयनं । सुरतं । प्रवातः । क्रोधः ।
 शोकः । वमनं । वेगः । असूयनं ।
 शाकं । विरुक्काशनं । दधि । कुर्चिका ।
 सौवीरकादि । अनेकविधकिलाटः ।
 गुर्वमपानं । लशुनं । कुलथः । माषः ।
 तिलः । सकलमजाङ्गलमांसं । श्वेदः ।
 विदाहि । लवणं । अम्लं । कटु । मद्यं ।
 अर्कप्रभा ॥ * ॥ अथ विस्फाटे पथ्यं ।
 विरेचनं । छर्दनं । लेपः । लङ्घनं ।
 पुरातनवर्षिकशालयः । यवः । मुद्गाः ।
 मसूरः । चणकः । मुकुर्ककः । धन्वामिषं ।
 गव्यघृतं । कठिलकं । वेत्राग्रं ।
 आषाढफलं । पटोलं । ज्योतिष्मती ।
 निम्बदलं । चन्दनं । तैलं । सिताद्रः ।
 तिललेपः । लङ्घनं । बालं ॥ * ॥
 विस्फाटे अपथ्यं । श्वेदः । व्यायः ।
 व्यायामः । क्रोधः । गुर्वम्लं । आतपः ।
 र्मिवेगः । पत्रशाकं । प्रवातः । दिवा-
 स्नः । ग्राम्योदकं । आनूपमांसं ।
 विरुक्कान्यशनानि । तिलः । गामः ।
 कुलथः । लवणम्लकटुनि । विदाहि । रूक्षं ।
 उष्णं ॥ * ॥ अथ मसूर्यां पथ्यं । पूर्व-
 लङ्घनवासिरेचनशिरावेधाः । शशाङ्को-
 ङ्गलजीर्णवर्षिकशालयः । चणकः । मुद्गाः ।
 मसूरः । यवः । कपोतचटकदातूहक्रोष्-
 जीवञ्जीवशुकादयः पक्विणः । नङ्गलः ।
 काठिलं । आषाढकं । कर्कोटं । कदलं ।
 शिगु । रुचकं । द्राक्षा । दाडिमं ।
 मेध्यवृंहणामपानं । कोलं । मायूरसः ।
 अक्लोः । सेकविधो गवेधुमधुकोद्धुत-

सुशीतोदकं । शम्बूकोदरकोषनीरं ।
 कर्पूरचूर्णं । पक्के मुद्गारसः । जाङ्गलरसः ।
 शालिष्शाकं । घृतं । निर्गुण्ठीजलं ।
 यक्षधूपविहितो धूपः । शश्वद्गोमयभस्म-
 गुण्णं । शुक्ले शिलापिक्तयोः पिचु-
 मर्दपत्रनिशयोरालेपः । शेषे त्रणोक्त-
 क्रिया ॥ * ॥ मसूर्यामपथ्यं । रतं ।
 श्वेदः । श्रमः । तैलं । गुर्वम्लं ।
 क्रोधः । आतपः । दुष्काशु । दुष्पवनः ।
 विरुक्काशनं । निम्पावः । आनूपशाकं ।
 लवणं । विषमाशनं । कटु । अम्लं ।
 वेगरोधः ॥ * ॥ अथ स्फुट्ररोगे पथ्या-
 पथ्यं । यथा । स्फुट्ररोगेषु सर्वेषु नाना-
 रोगानुकारिषु । दोषान् हृष्यानवशाश्च
 निरीक्ष्य मतिमान् भिषक् ॥ तस्य तस्य च
 रोगस्य पथ्यापथ्यानि सर्वशः । यथा-
 दोषं यथादुष्कं यथादृक्कं कल्पयेत् ॥*॥
 अथ मुखरोगे पथ्यं । श्वेदः । विरेकः ।
 वमनं । गण्डः । प्रतिसारणं । कवलः ।
 अशुक्लकृतिः । नस्यं । धूमः । शस्त्राग्नि-
 कर्मणी । तृणधान्यं । यवः । मुद्गाः ।
 कुलथः । जाङ्गलरसः । बृहत्प्रो-
 कारवेल्लं । पटोलं । बालमूलकं
 कर्पूरनीरं । ताम्बूलं । तण्डुलु । खदिरः
 घृतं । कटु । तिक्तं ॥ * ॥ मुखरोगे
 अपथ्यं । दन्तकार्थं । स्नानं । अम्लं ।
 मंस्यः । आनूपामिषं । दधि । क्षीरं ।
 गुडः । मांसं । रूक्षाम्लं । कठिनाशनं ।
 अधोमुखशयनं । गुरु । अविष्यन्दकारि ।
 दिवानिद्रा ॥ * ॥ अथ कर्णरोगे पथ्यं ।

শ্বেদঃ । বিরেকঃ । বমনং । নস্যং ।
 ধূমঃ । সিরাব্যধঃ । গোধূমঃ । শালিঃ ।
 মুদগাঃ । যবঃ । প্রতনহবিঃ । লাভঃ । ময়ূরঃ ।
 হরিণঃ । তিত্তিরিঃ । বনকুকুটঃ । পটোলং ।
 শিগু । বার্তাকুঃ । স্ননিষগ্নং । কঠিল্লকং ।
 রসায়নদ্রব্যং । ব্রহ্মচর্য্যং । অভাষণং ॥*॥
 কর্ণরোগে অপথ্যং । বিরুদ্ধান্নপানং ।
 বেগরোধঃ । প্রজল্লনং । দন্তকাষ্ঠং । শিরঃ-
 স্নানং । ব্যাযঃ । শ্লেছলং । গুরু ।
 কণ্ডুয়নং । তুষারঃ ॥ * ॥ অথ নাসারোগে
 পথ্যং । নির্বাতনিলয়স্থিতিঃ । প্রগাঢ়ো-
 ষ্ঠীষধারণং । গণ্ডুমঃ । লজ্জনং । নস্যং ।
 ধূমঃ । ছর্দিঃ । সিরাব্যধঃ । কটুচূর্ণং নাসা-
 রন্ধ্রে নির্দীক্ষ্যত্রিঃ প্রবেশনং । শ্বেদঃ ।
 স্নেহঃ । শিরোহভাস্রঃ । পুরাণা যব-
 শালয়ঃ । কুলথমুদগায়ৌর্ঘ্যঃ । গ্রাম্যজাঙ্গ-
 লজা রসাঃ । বার্তাকুঃ । কুলকং । শিগু ।
 কর্কোটঃ । বালমূলকং । লশুনং । দধি ।
 তুপ্তাস্থু । বারুণী । কটুত্রয়ং । কটু ।
 অন্নং । লবুগং । স্নিগ্ধং । উষ্ণং । লঘু-
 ভোজনং ॥ * ॥ নাসারোগে অপথ্যং ।
 বিরুদ্ধান্নং । দিবাস্বপ্নঃ । অভিষ্যান্দি ।
 গুরুণি । স্নানং । ক্রোধঃ । শকুম্বুত্র-
 বাষ্পাণাং বেগধারণং । শোকঃ । দ্রবং ।
 ভূশয্যা ॥ * ॥ অথ নেত্ররোগে পথ্যং ।
 আশ্চ্যাতনং । লজ্জনং । অঞ্জনং । শ্বেদঃ ।
 বিরেকঃ । প্রতিসারণং । প্রপূরণং ।
 নস্যং । অস্বছোকঃ । শস্ত্রক্রিয়া । লেপনং ।
 আজ্যপানং । সেকঃ । মনোনির্বৃতিঃ ।
 অঞ্জি পূজা । মুদগাঃ । যবঃ । লোহিত-

শালিঃ । লাভঃ । ময়ূরঃ । বনকুকুটঃ ।
 কুম্বঃ । কুলিঙ্গঃ । কপিঞ্জলঃ । কোস্তং
 হবিঃ । বনকুলথযুষঃ । পেয়া । বিলেপী ।
 লশুনং । পটোলং । বার্তাকুঃ । কর্কো-
 টকঃ । কারবেল্লং । নবীনমোচং । নব-
 মূলকং । পুনর্নবা । মার্কবঃ । কাকমাটী ।
 পত্নরশাকং । কুমারিকা । দ্রাক্ষা । কুম্ব-
 স্বরু । মাণিমস্থং । লোভং । বরা ।
 ক্ষৌদ্রং । উপানহৌ । নারীপয়ঃ । চন্দনং ।
 ইন্দুথণ্ডং । তিক্তং । লঘু ॥ * ॥ নেত্র-
 রোগে অপথ্যং । ক্রোধঃ । শোকঃ ।
 মৈথুনং । অশ্রুবাযুবিগ্নুত্রনিদ্রাবমীনাং
 বেগরোধঃ । সূক্ষ্মক্ষণং । দন্তবিঘর্ষণং ।
 স্নানং । নিশাভোজনং । আতপঃ । প্রজ-
 ল্লনং । ছর্দনং । অস্বুপানং । মধুকপ্পুপং ।
 দধি । পত্নশাকং । কঠিল্লকং । পিণ্যাকঃ ।
 বিরুটকং । মৎস্যঃ । সুরা । অজাঙ্গল-
 মাংসং । তাম্বুলং । অন্নং । লবণং ।
 বিদাহি । তীক্ষ্ণং । কটু । উষ্ণং । গুর্ভম-
 পানং ॥ * ॥ অথ শিরোরোগে পথ্যং ।
 শ্বেদঃ । নস্যং । ধূমপানং । বিরেকঃ ।
 লেপঃ । ছর্দিঃ । লজ্জনং । শীর্ষবস্তিঃ ।
 রক্তোন্মুক্তিঃ । বহুকর্ম্ম । উপনাহঃ ।
 জীর্ণসর্পিঃ । শালিঃ । ষষ্টিকঃ । যুষঃ ।
 ছুগ্নং । ধনমাংসং । পটোলং । শিগু ।
 দ্রাক্ষা । বাসুকং । কারবেল্লং । আত্রং ।
 ধাত্রী । দাড়িমং । মাতুলুঙ্গং । তৈলং ।
 তক্রং । কাঞ্জিকং । নারিকেলং । পথ্যা ।
 কুষ্ঠং । ভৃঙ্গরাজঃ । কুমারী । মুস্তঃ ।
 উশীরং । চন্দ্রিকা । গন্ধসারঃ । কর্পূরং ॥*॥

शिरोरोगे अपथ्यं । ऋबज्जुमुत्रवास्प-
निद्राविर्धानां वेगधारणं । अङ्गनं ।
छूटनीरं । विरुक्कामं । सहविह्वयसि-
ज्जलं । दन्तकाष्ठं । दिवानिद्रा ॥ * ॥
अथ स्त्रीरोगे पथ्यं । यं पथ्यं यदपथ्यं
रक्तपित्तैर्बु क्रीडितं । प्रदरेषु यथादोषं
तन्मारी भजेत्तज्जेत् ॥ वातव्याधिमत्तां
पथ्यापथ्यां यदीरितं । योनिव्यापंश्च
सर्वाश्च तद्विद्यात् यथामलं ॥ * ॥ अथ
गर्भिणीपथ्यं । शालिः । यष्टिकः । मुद्गः ।
गोधूमः । लाजशङ्खुः । नवनीतं । यृतं ।
क्वीरं । रसाला । मधु । शर्करा । पनसं ।
कदलं । धात्री । द्राक्षा । अम्लं । स्वादु ।
शीतलं । कस्तूरी । चन्दनं । माला ।
कर्पूरं । अनुलेपनं । चन्द्रिका । स्नानं ।
अभ्यङ्गः । मूत्रशय्या । हिमानिलः । सन्त-
र्पणं । प्रियवाक् । मनोरमविहारः । प्रिय-
रुक्तामपानं ॥ * ॥ गर्भिण्या अपथ्यं ।
श्वेदनं । वमनं । ऋारः । कलहः ।
विषमाशनं । असाज्यां । नक्तसकारः ।
चौर्यं । अप्रियदर्शनं । अतिव्यवायः ।
आयासः । भारः । गुरुप्रावरणं । अकाल-
जागरणं स्वप्नश्च । कठिनोत्कटकसनं ।
शोकः । क्रोधः । भयं । उद्वेगः । श्रद्धा ।
वेशविधारणं । उपवासः । अध्वगमनं ।
तीक्ष्णाक्षगुरुविकृतिभोजनं । नक्तं
निरुगनं । श्वत्रकूपेणुगं । मद्यं ।
आमिषं । उत्तानशयनं । ज्ञागामनी-
प्सितं ॥ * ॥ अष्टममासमारभ्य गर्भिण्या
अपथ्यं यथा । तथा रक्तश्रुतिं शुद्धिं

वस्तिमायासतोऽर्चमां । एभिर्गर्भुः अवे-
दामः कुक्को शुक्येन्मियेत वा ॥ भजेन्
नित्यं तित्कालकटूषणकषायकान् । वात-
लैश्च तवेदार्तुः कुञ्जाङ्गजडवामनः ॥
पित्तलैः खलती पित्तः श्वित्री पञ्चुः कफा-
श्रुतिः । अपथ्यामिदमुद्धिक्तं गर्भिणीनां
महर्षिभिः ॥ * ॥ अथ प्रसूतायाः पथ्यं ।
लङ्घनं । मूत्रश्वेदः । गर्भकोष्ठविशो-
धनं । अभ्यङ्गनं । तैलपानं । कटु-
तिक्तोष्णसेवनं । दीपनं । पाचनं ।
मद्यं । पुराणघृष्टिशालयः । कुलथः ।
लशुनं । शिगु । वार्ताकः । बालमूलकं ।
पटोलं । मातुलुङ्गं । ताम्बूलं । दाडिम-
द्वयं । श्लेष्मानिलस्नानि । सप्ताहात् परं
किष्किं वृंहणं । द्वादशाहात् परं
आमिषं । सार्द्धमासात् परं आहारदि-
यन्त्रणात्यागः ॥ * ॥ प्रसूताया अपथ्यं ।
श्रमः । नश्रं । रक्तमुक्तिः । मैथुनं ।
विषमाशनं । विरुक्कामं । वेगनोषः ।
असाज्यां । अतिभोजनं । दिवानिद्रा ।
अभिव्यन्दि । विरुक्ति । गुरुभोजनं ॥ * ॥
सूतिकाथेषु रोगेषु वातश्लेष्माचितानि
च । तन्मद्भोगानुकूल्येन पथ्यापथ्यानि
निर्दिशेत् ॥ * ॥ अथ बालरोगे पथ्यं ।
नृणां ज्वरादिषु यं पथ्यापथ्यं बालाना-
मोचित्यात् तद्विधेयं । मन्दाग्नौ यं पथ्या-
पथ्यं बालानां पारिगर्भिके तद्विधेयं ।
आगस्त्यकौन्त्यादिनां यं पथ्यापथ्यं
बालानां ग्रहरोगिणां तद्विधाज्यं ॥ * ॥
अथ विषरोगे पथ्यं । अरिष्टावह्ननं ।

মস্ত্রক্রিয়া । ছর্দিঃ । বিরেচনং । রুষণং ।
 শোণিতাকৃষ্টিঃ । পরিষেকঃ । অবগাহনং ।
 হৃদয়াবরণং । নশ্রং । অঞ্জনং । প্রতি-
 সারণং । উৎকর্ভনং । প্রথমনং ।
 প্রলেপঃ । বহ্নিকর্ম্ম । উপধানং । প্রতি-
 বিমং । ধূপঃ । সংজ্ঞাপ্রবোধনং । শালিঃ ।
 ষষ্টিকঃ । কোরদূষঃ । প্রিয়ঙ্গুঃ । মুদগঃ ।
 হরেণুঃ । তৈলং । সর্পিঃ । শিথিতিত্রি-
 লাবৈগংগোধাখুশ্বাবিদামিষং । বার্তাকুঃ ।
 কুলকং । ধাত্রী । নিস্পাবঃ । তণ্ডুলীয়ঃ ।
 মধুকপণী । জীবন্তী । স্ননিষগ্নং ।
 উপোদিকা । কালশাকং । লশুনং ।
 দাড়িমং । বিকঙ্কতং । প্রাচীনামলকং ।
 পথ্য । কপিথং । নাগকেশরং । গোচ্ছাগ-
 নরমূত্রাণি । তক্রং । শীতান্দু । শর্করা ।
 অবিদ্বাহীন্মানি । সৈন্ধবং । মধু । কুক্কুমং ।
 পশ্চিমোত্তরবাতঃ । হরিদ্রা । সিতচন্দনং ।
 নুস্তং । শিরীষঃ । কস্তুরী । তিক্তানি । মধু-
 রাণি । হেমচূর্ণং ॥*॥ বিষরোগে অপথ্যং ।
 ক্রেধিঃ । বিরুদ্ধাশনং । অধ্যশনং ।
 ব্যায়ঃ । তাম্বুলং । আয়াসঃ । প্রবাতঃ ।
 সর্বান্নং । সর্বলবণং । নানাবিধসং-
 শ্বেদনং । নিদ্রা । ভয়ং । ধূমবিধিঃ । ক্ষুধা ॥*॥
 অথ রোগসঙ্করে পথ্যং । এষাং গদানাং
 যদি সঙ্করঃ স্মাত্তত্র প্রযত্নেন ভিষজ্ঞানীষী ।
 উক্তেষু পথ্যেষু বিরোধি যদ্ব্যতন্তং প্রযু-
 জীত চিকিৎসিতেষু ॥ * ॥ রোগসঙ্করে
 অপথ্যং । অপথ্যানি চ সর্বাণি তত্তদ্-
 রোগোচিতানি চ । রুখলাবলবিদ্বৈদ্যো
 •বর্জয়েদ্যাদিসঙ্করে ॥*॥ অথ বাতিকরোগে

পথ্যং । অভ্যঙ্গঃ । পরিমর্দনং । শমনং
 সংশ্লেহনং । বৃংহণং । শ্লেহঃ । শ্বেদনং ।
 আসনা । শয়নং । সংবাহনং । বস্তিঃ ।
 নশ্রং । প্রাবরণং । সমীরণপরিত্যাগঃ ।
 অবগাহঃ । শিরোবস্তিঃ । বিস্মরণং । দিবা-
 করকরঃ । স্নানং । বিস্মাপনং । তৈল-
 দ্রোণী । সরসতা । গাঢ়োপনাহঃ । সুরা ।
 ভূশয্যা । স্তখশীলতা । স্বাদ্বল্লা রসাঃ । মজ্জা ।
 তৈলং । বসা । স্নতং । নবমাষঃ । কুলথঃ ।
 তিলঃ । গোধূমঃ । মুদগঃ । কলমঃ । শালিঃ ।
 ষষ্টিকঃ । পেয়া । ধান্যজলং । পয়ঃ ।
 কৃষরঃ । মস্তঃ । স্তখোষোদকং । গোমূত্রং ।
 নলদাম্বু । দধি । পয়ঃপেটী । যবঃ ।
 কৃচ্চিকা । আনুপাঃ রুরুখড়িগকোলমহিষাঃ
 এণঃ । ধ্বোস্তবাঃ সর্পদ্বিট্ককবাকুতিভিরি-
 কুলিঙ্গাঃ । কুস্তীরঃ । তিমিস্তিলঃ । মকরঃ ।
 গণ্ডুপদঃ । কচ্ছপঃ । রোহিতমৎশ্রঃ
 বস্মিঃ । মদগুরঃ । সিলিঙ্গঃ । এরঙ্গঃ ।
 শৃঙ্গী । ইল্লিশঃ । প্রোষ্ঠী । গর্গরঃ । পর্বতঃ
 অন্যে জলজন্তবঃ । বার্তাকুঃ । কুলকং ।
 শিগু । লশুনং । দ্রাক্ষা । আত্রং । আত্রা
 তকং । ধাত্রী । দাড়িমং । অল্পবেতস-
 ফলং । কোলং । কপিথং । শিবা । পক-
 তালং । বকুলং । গোকর্টকঃ । বাস্তৃকং ।
 শুক্লাক্ষী । গণিকা । সরসা । মন্দারপত্রং ।
 তাম্বুলং । সিতশর্করা । লবণঃ । লোধঃ ।
 তুরুরুঃ । অগুরু । শ্রীবাসঃ । সুরদক্ষু ।
 গুগ্গুলুঃ । গ্রহ্ম্যাসঃ । কুক্কুমং । স্নিকোষ-
 বিধিঃ । সংচূর্ণিতং হেম রজতং সীসকঞ্চ ।
 জাত্যুৎপাটনমল্লিকা পুষ্পাণাং বিশালা

মালা ॥ * ॥ বাতিকরোগে অপথ্যং ।
 চিন্তা । জাগরণং । অস্বছোক্ষঃ । বমিঃ ।
 লজ্জনং । ব্যায়ামঃ । গজবাজিবাহনবিধিঃ ।
 সন্ধারণং । মৈথুনং । আঘাতঃ । অপ-
 তর্পণং । প্রপতনং । ধাতুক্ষয়ঃ । ক্লেভণং ।
 শোকঃ । চংক্রমণং । বিরুদ্ধাশনং ।
 সম্পকভুক্তক্রমঃ । বৃদ্ধত্বং । জলদাগমঃ ।
 রজনীশেষঃ । অপরাহ্নঃ । ভয়ং । রুক্ষাত্যন্ন-
 কষায়তিক্তকটুকক্ষারাতিনীতানামশনং ।
 ভূগধান্যং । উদ্ভিকা । আঢ়কী । কঙ্গুঃ ।
 উদালঃ । মুকুটকঃ । কোদ্রবঃ । যবঃ ।
 শ্যামাকঃ । জুর্গাদয়ঃ । শিশী । জম্বু ।
 রাজমাষঃ । চণকঃ । মুদগঃ । কুলথঃ ।
 বিষং । শালুকং । ক্রমুকং । কশেরু ।
 তলকং । কঠিল্লকং । তিন্দুকং । কর্কোটং ।
 নবতালশস্ত্রং । তালান্ধিমজ্জা । নদীতড়াগ-
 জলং । করকা । নিষ্কারবীজং । পিণ্যাকঃ ।
 শিশিরাশু । রাসভপয়ঃ । পত্রশাকং ।
 ত্রিবৃৎ । ভূনিম্বং । কটুকা । করীরং ।
 অখিলশুষ্কামিষং । মাঞ্চিকং । ধূমঃ ।
 বন্ধমরুৎ । রজঃ । পরিভবঃ । খট্টা ॥ * ॥
 অথ পৈত্তিকে পথ্যং । সর্পিঃপানবিধিঃ ।
 বিরেচনং । অস্বছোক্ষঃ । সিতশালিঃ ।
 গোধূমঃ । আঢ়কিঃ । ধান্যকং । চণকঃ ।
 মুদগঃ । মসূরঃ । যবঃ । পর্যুষিতমণ্ডঃ । পয়ঃ ।
 পয়ঃপেটী । বরা । মাঞ্চিকং । লাজাঃ ।
 ধম্বরসঃ । ঘৃতানি । সিতা । শীতোদকং ।
 উদ্ভিদঃ । কর্কোটং । কদলং । কণ্টকি-
 ফলং । বেত্রাগ্রং । আঘাঢ়কং । মৃদ্বীকা ।
 কোমলকুলকং । কুম্মাণ্ডং । ইর্কবারুঃ ।

তুষ্ণী । পর্পটকঃ । অন্নমারিষদলং । কঠি-
 ল্লকং । দাড়িমং । ধাত্রী । কোমলতাল-
 শস্ত্রং । অভয়া । খজুরং । ঔড়ুম্বরং ।
 বিম্বং । কষায়ঃ । তিত্তঃ । মধুরঃ । মধুকং ।
 বরী । কাংস্ত্রং । অয়ঃ । রজতং । হেম ।
 কটুকা । নিম্বঃ । ত্রিবৃৎ । চন্দনং । হর্ষ্যং ।
 ভূমিগৃহং । স্ননীতলবনং । ধারাগৃহং ।
 চন্দ্রিকা । রস্তান্তোরুহনব্যপত্রশয়নং ।
 শীতাঃ প্রদেহাঃ । ভূশয়া । মণিঃ । প্র-
 দোষসময়ঃ । গীতং । প্রিয়ালিঙ্গনং ।
 স্নানং । মিত্রসমাগমঃ । প্রিয়কথা । মন্দা-
 নিলঃ । অভ্যুক্ষণং । বাদিত্ত্রশ্রবণং ।
 মনোরমভরভাবাঃ । স্নলাশ্বেক্ষণং । পুন্না-
 গোৎপলপাটলাজ্জম্বনঃকহ্লারপুষ্পাণি ।
 কর্পূরং । প্রনীরনীরং । শীতক্রিয়া ॥ * ॥
 পৈত্তিকে অপথ্যং । ধূমঃ । শ্বেদনং ।
 আতপঃ । নিধুবনং । সন্ধারণং । ক্রোধঃ ।
 ক্ষারঃ । অধ্বা । গজবাজিবাহনবিধিঃ ।
 তীক্ষ্ণকর্ম্ম । ব্যায়ামঃ । অন্নবিদাহকারি-
 সময়ঃ । গ্রীষ্মঃ । বিরুদ্ধাশনং । মধ্যাহ্নঃ ।
 জলদাত্যয়ঃ । রজনীমধ্যং । মধ্যবয়ঃ ।
 ত্রীহিঃ । বেণুফলং । তিলঃ । লশুনং ।
 মাষঃ । কুলথঃ । গুড়ঃ । নিম্পাবঃ ।
 মদিরা । অতসী । প্রহীজলং । ধান্যাল্লং ।
 উষোধকং । জম্বীরং । নলদাশু । হিঙ্গু ।
 লকুচং । মূত্রং । ভল্লাতকং । তাম্বুলং ।
 দধি । সর্ষপঃ । বদরং । তৈলাশনং ।
 তিস্তিড়ী । কটু । অন্নং । লবণং ।
 বিদাহি ॥ * ॥ অথ শ্লেষ্মিকে পথ্যং ।
 ছদ্দিঃ । লজ্জনং । অঞ্জনং । নিধুবনং ।

श्रोत्रार्तनं । श्वेदनं । चिन्ता । जाग-
रणं । श्रमः । अतिगमनं । तृडेग-
धारणं । गण्डुः । प्रतिसारणं । प्रथमनं ।
हस्त्याश्वानं । धूमः । प्रावरणं । नि-
युक्तं । अतिसंकोचः । नश्वं । भयं ।
रूक्षाण्यविधिः । पुरातनशालिः । यष्टिका ।
निष्पावः । तृणधान्यं । चणकः । मुद्गाः ।
कुलथरसः । क्षारः । सर्वपतैलं । उक्-
जलं । धन्वामिषं । राजिका । वेद्रात्रं ।
कुलकं । कठिणकं । वार्ताकुः । उडु-
श्वरं । कर्कोटं । लशुनं । मोच-
कुशुमं । शक्राशनं । शूरणः । निम्बं ।
मूलकपोतिका । वरुणः । तिक्तं ।
त्रिरुं । माक्षिकं । ताम्बूलं । नलदाशु ।
जीर्णमदिरा । व्योषं । वरा । गोजलं ।
लाजाः । सुभृक्तगुलभवं । तिक्तं ।
सुखोष्णालयः । कांश्वं । अयः । अङ्गनं ।
मौक्तिकं । कटुः । कषायरसः ॥ * ॥
श्लेष्मिके अपथ्यं । स्नेहः । अत्यङ्गनं ।
आसनं । अहि शयनं । स्नानं । विरुद्धा-
शनं । पूर्वार्तुः । शिशिरः । वसन्त-
समयः । रात्र्यादिः । आद्यवयः । भुक्त-
मात्रसमयः । अन्नपानकरणं । माषः ।
नवतगुलः । मंशुः । मांसं । इक्षु-
विकृतिः । दुग्धविकृतिः । तालाश्लिमज्ज ।
द्रवः । पेया । भव्यं । उपोदिका ।
पनसं । छत्राकं । आषाढकं । धर्जूरं ।
अनुलेपनं । पयःपेटी । पयः ।
पायसः । स्वाह । अन्नं । लवणं । गुरुणि ।
तूहिनं । सस्तुर्पणं ॥ * ॥ अथ वसन्तर्तो

पथ्यं । वमनं । व्यायामः । व्यायामः ।
भेदः । द्रमणं । अग्निसेवा । कटुः ।
तिक्तः । विदाहि । तीक्ष्णं । कषायः ।
मध्वेदनं ॥ * ॥ वसन्तर्तावपथ्यं । दिवा-
निद्रा । सस्तुर्पणं । आलश्वं । सुधांशु-
सेवा । पिण्डलुकं । स्वाह । गुरु-
दकाम् । पिष्टं । दधि । क्षीरं ।
घृतं ॥ * ॥ अथ ग्रीष्मर्तो पथ्यं ।
चन्दनं । शीतवातः । छाया । अशु । कक्षा-
शयनं । प्रसूनं । सद्यःपयोभावितशीत-
भक्तं । विशिष्टद्रव्यं । प्रियभोजनं ॥ * ॥
ग्रीष्मर्तावपथ्यं । कटु । तिक्तं । उष्णं ।
क्षारं । अन्नं । रोद्धं । द्रमणं । अग्नि-
सेवा । उद्भिद्रता । भास्वरतप्ततौयस्नानं ।
अतिपानं । दधि । तक्रं । तैलं ॥ * ॥
अथ वर्षासु पथ्यं । लवणं । अन्नं ।
मिष्टं । सारं । प्रियं । श्लिष्णं । गुरु ।
उष्णं । बलां । अत्यङ्गः । उद्भर्तनं ।
अग्निसेवा । तप्तान्नपानं । दधि ॥ * ॥
वर्षासुपथ्यं । पूर्वपवनः । वृष्टिः । धर्मः ।
हिमः । श्रमः । नदीनीरं । दिवाश्वप्रः ।
रूक्षं । नित्यमैथुनं ॥ * ॥ शरदि पथ्यं ।
शीतरसान्नुपानं । तरुच्छाया । चन्दनं ।
इन्दुसेवा । सिता । मुद्गाः । मसूरं । गव्य-
दुग्धं । इक्षुः । शाल्येदनं ॥ * ॥ शरद-
पथ्यं । लवणं । अन्नं । तीक्ष्णं । कटु ।
पिष्टं । अतसी । विदाहि । सुरा । नालं ।
दधि । तक्रं । तैलं । क्रोधः । उप-
वासः । आतपः । मैथुनं ॥ * ॥ अथ
हिमर्तो पथ्यं । तप्तजलं । उपनाहः ।

पयः । अमृतं । पानं । घृतं । स्त्रीसेवा ।
 वह्निसेवा । गुरुणि । यथेष्टभुक्तं ॥ * ॥
 हिमर्त्नावपथ्यं । दिवानिद्रा । कुभोजनं ।
 अभोजनं । लज्जनं । पुरातनामृतं ।
 लघुपाकि । शैत्यं । वार्योदानं । शीत-
 जलावगाहः ॥ * ॥ शिशिरे पथ्यं । स्त्री ।
 वह्निसेवा । मत्स्यः । अजमांसं । दधि ।
 दूध्नं । सर्पिः ॥ * ॥ शिशिरेहपथ्यं ।
 तीक्ष्णाणकटुम्लकषायतिक्तानि । सामुद्रकं ।
 आर्द्रभोजनं । दिवानिद्रा । चन्दनं ।
 चन्द्रसेवा । शीतजलस्नानादि ॥ * ॥ माघे
 विशेषेण यथा । माघे च शीतद्रवमिक्त-
 पिक्तं कन्दः कदल्या गुरुशालिभक्तं ।
 इति षड्भूतपथ्यापथ्याधिकारः ॥ * ॥
 आगस्त्यकञ्जराणां पथ्यापथ्यं कुराधिकारे
 न लिखितमतोऽत्र लिख्यते । अति-
 घातसमुत्थाने पानाभ्यां च सर्पिषः ।
 ऋतजे व्रणजे चापि ऋतव्रणचिकिं-
 सितं ॥ ओषधीगन्धविषजे विषपित्तप्रसा-
 धनं । अतिचारातिशापोथे जपहोमादि
 भेषजं ॥ उपातग्रहपीडोथे दान-
 शस्त्ययनादयः । क्रोधाधिष्ठिते पित्तहरं
 कामजे कामजिञ्जिया ॥ कामशोक-
 भयोद्धृते सर्वा वातहरी क्रिया । आश्वसन-
 ष्केष्टलाभे हर्षदायीनि यानि च ॥ विशे-
 षतः पुनश्चात्र कामक्रोधसमुत्थिते ।
 भयशोकसमुद्धृते कामक्रोधाक्तमोषधं ॥
 भूताभिषङ्गे भूतवक्त्रावेशनताडनं ।
 मनःक्रोभसमुत्पन्ने मनसः सान्त्वनानि च ॥
 इत्यागस्त्यकञ्जरे पूर्वैर्भविष्यतिः पथ्यामिष्यते ।

विष्कार्नामसहस्रस्य पाठनं श्रवणं श्रुतेः ॥
 देवानां ब्राह्मणानां गुरुणामपि पूजनं ।
 ब्रह्मचर्यं तपो होमः प्रदानं नियमो
 जपः ॥ साधूनां दर्शनं सत्यं रत्नोद्यधि-
 विधारणं । मन्त्रलाचरणक्षेति वर्गः सर्वान्
 कुरान् जयेत् ॥ * ॥ आगस्त्यकञ्जरे
 अपथ्यं । अधिवासनकर्माणि रक्तशर्करा-
 धारणं । वमिवेगं दन्तकार्थमसाह्यमपि
 भोजनं ॥ विरुद्धान्यमपानानि विदाहीनि
 गुरुणि च । दूष्कामकारमन्त्रानि पञ्चशाकं
 विरुक्तकं ॥ नलदासू च ताम्बूलं कसिण्डं
 लकुचं फलं । आडीमत्स्यं पिण्याकं
 छत्राकं पिक्तवैकृतं ॥ अतिघ्नान्दीनि
 चैतानि कुरितः परिवर्जयेत् ॥ इति
 पथ्यापथ्याविनिश्चयः समाप्तः ॥

पद स्यैर्ये । इति कविकल्लङ्घनः ॥ पदति ।
 इति दुर्गादासः ॥

पद त क ङ गतो । इति कविकल्लङ्घनः ॥
 क ङ पदयते । इति दुर्गादासः ॥

पद य ङ ङ गत्यां । इति कविकल्लङ्घनः ॥
 य ङ पदयते । ङ पत्ता । इति दुर्गा-
 दासः ॥

पदं (क्ली) व्यवसायः । त्राणं । स्थानं ।
 चिह्नं । पादः । वस्तु । इत्यमरः ॥ शब्दः ।
 वाक्यं । प्रदेशः । पादचिह्नं । श्लोक-
 पादः । किरणे पुं । इति मेदिनी ॥ पद-
 लक्षणं यथा । वर्णः पदं प्रयोगार्हा-
 नश्चितैकार्थबोधकाः । इति साहित्य-
 दर्पणः ॥ * ॥ श्रीकृष्णपदचिह्नं यथा ।
 सौवर्णीं राजतीं वापि पाषाणनिश्चिता-

মপি । পাদয়োশ্চাক্ষিতাং কৃৎ পূজাকৈব
সমাচরেৎ ॥ দক্ষিণশ্চ পদানুষ্ঠমূলে চক্রং
বিভর্ত্যাজঃ । তত্র নত্রজনশ্চোত্রসংসার-
চ্ছেদনায় সং ॥ মধ্যমানুলিমূলে তু ধতে
কমলমচ্যুতঃ । ধাতুশ্চিত্ত্বিরেকাণাং
লোভমায়াতি শোভনং ॥ পদ্যশ্চাধো
ধ্বজং ধতে সর্বানর্থজয়ধ্বজং । কনিষ্ঠা-
মূলতো বজ্রং ভক্তপাদিত্রিভেদনং ॥
পাৰ্শ্বমধোহক্ষুশং ভক্তচিত্তেভবশকারণং ।
ভোগসম্পন্নয়ং ধতে যবমক্ষুষ্ঠপৰ্বণি ॥
তথা বামানুষ্ঠমূলে পাঞ্চজন্যশ্চ লক্ষণং ।
সৰ্ববিদ্যাপ্রকাশায় ধতে চ ভগবানজঃ ॥
ইতি পাদে পাতালখণ্ডে ১২ অধ্যায়ঃ ॥

পদকঃ (পুং) পদং বেত্তি যঃ । পদ-
জাতা । ইতি মুগ্ধবোধব্যাকরণং ॥
শ্বনামখ্যাতকণ্ঠভূষণঞ্চ । দেবপদচিহ্নাদি-
যুক্তত্বাৎ ॥

পদগঃ (পুং) পদাতিকঃ । ইত্যমরঃ ॥ পদ্য্যাং
গমনকর্তরি ত্রি ॥

পদন্যাসঃ (পুং) গোক্ষুরঃ । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥
পদশ্চ বিন্যাসঃ । যথা । পদন্যাসো গেহাদ-
বহিরহিষ্ণারোহণসমঃ স্বগেহাদন্যৎ স্মা-
স্তবনমপরনীপতুলিতং । বচো লোকা-
লভ্যং রূপগধনতুল্যং যুগদৃশঃ পুমানন্যঃ
কান্তাদ্বিধুরিব চতুর্থীসমুদিতঃ ॥ ইতি রস-
মঞ্জরী ॥

পদভঞ্জনং (ক্রী) নিরুক্তং । গুণার্থশব্দব্যাখ্যা ।
ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পদভঞ্জিকা (ক্রী) পঞ্জিকা । টিপ্পনী । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥

পদবিঃ } (ক্রী) পদ্ধতী । পদ্মাঃ । ইত্য-
পদবী } মরঃ ॥

পদমালা (ক্রী) মোহনশীলা বিদ্যা । যথা পদ-
মালাং মহাবিদ্যাং সৰ্বদেবনমস্কৃতাং ।
যাচয়ামি সুরেশানমুদাহার্কধারিণং ॥
ইতি দেবীপুরাণে ৯ অধ্যায়ঃ ॥ অশ্চা
বিবরণং তত্রৈব দ্রষ্টব্যং । পদশ্রেণী চ ॥
পদষ্ঠীবং (ক্রী) যুগপদুপস্থিতচরণজানুনী ।
পদঞ্চ অষ্ঠীবা চ দ্বয়োঃ সমাহারঃ । ইতি
ব্যাকরণং ॥

পদাক্ষঃ (পুং) ক্রমাঙ্কঃ । পাদচিহ্নং । যথা ।
শাক্যে শায়কবেদষোড়শমিতে শ্রীকৃষ্ণ-
শৰ্ম্মাপয়মানন্দপ্রদনন্দনন্দনপদদ্বন্দ্বারবিন্দং
হৃদি । চক্রে কৃষ্ণপদাক্ষদূতমতুলং প্রীতি-
প্রদং শৃণুতাং ধীরঃ শ্রীরঘুরামরায়নৃপতে-
রাজ্ঞাং গৃহীত্বাদরাৎ ॥ ইতি পদাক্ষদূত-
কাব্যং ॥

পদাক্রী (ক্রী) হংসপদী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পদাজিঃ (পুং) পদাতিকঃ । ইত্যমরঃ ॥

পদাতঃ (পুং) পাদাতিকঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পদাতিঃ (পুং) পদ্যামততি গচ্ছতি সততং
যঃ । পেয়াদা ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ ।
পত্তিঃ ২ পতগঃ ৩ পাদাতিকঃ ৪ পদাজিঃ ৫
পদগঃ ৬ পদিকঃ ৭ । ইত্যমরঃ ॥ পদা-
তিকঃ ৮ পাদাৎ ৯ পাদাবিকঃ ১০
পদাৎ ১১ পায়িকঃ ১২ শবরালিঃ ১৩ ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পদাতিকঃ (পুং) পদাতিঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পদারঃ (পুং) পাদধূলিঃ । পাদালিন্দঃ । ইতি
মেদিনী ॥

पदार्थः (पुं) पदानां घटपटादीनां अर्थो-
 हभिधेयः । तत्पर्यायः । भावः २ धर्मः ३
 तद्वत् ४ सत्त्वं ५ वस्तु ६ । इति जटा-
 धरः ॥ * ॥ सप्त पदार्था यथा । द्रव्यं गुणा-
 स्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकं । समवाय-
 स्तथाभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः ॥ सप्ता-
 नामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमिष्यते ।
 द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः ॥
 सत्तावस्तुस्त्रयत्वाद्या गुणादिनिर्गुणक्रियः ।
 इति भाषापरिच्छेदः ॥ एते पदार्था
 वैशेषिकप्रसिद्धाः । नैयायिकानामप्य-
 विरुद्धाः । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ गौत-
 मोक्तमोडशपदार्था ऋणशब्दे द्रव्यव्याः ॥

पदासनं (स्त्री) पादपीठं । पा राधा टुल्
 इति भाषा । इति हेमचन्द्रः ॥

पदिकः (पुं) पदातिकः । इत्यमरः ॥

पदगः (पुं) पदातिकः । इत्यमरः ॥

पद्धतिः (स्त्री) पंक्तिः । वज्र । इति
 पद्धती } मेदिनी ॥ ग्रन्थार्थबोधकग्रन्थः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ पदवी । सा च घोष-
 वस्तुमित्रादिरूपा । यथा । षष्ठेऽमप्राशनं
 मासि षष्ठेऽमं मङ्गलं कुले इति मनुवच-
 नां चूडाकार्या यथाकुलमिति याजुर्वेद-
 वचनां । देशानुशिक्षं कुलधर्ममुख्यं
 सगोत्रधर्मं नहि संताजेच्छ इति वामन-
 पुराणात् संस्कारमात्रे कुलधर्मानुरोधेन
 कालान्तरे मङ्गलविशेषाचरणवत् शूद्राणां
 नामकरणे वस्तुघोषादिरूपपद्धतियुक्तनाम-
 त्वं बोध्यं । एवमेव कुल्लुक्भट्टः । इत्या-
 द्वाहत्वं ॥

पद्धिमं (स्त्री) पदस्य शीतलता । इति संक्षिप्त-
 सारव्याकरणं

पद्मं (स्त्री पुं) स्वनामध्यातपुष्पविशेषः ।
 तत्पर्यायः । नलिनं २ अरविन्दं ३
 महोत्पलं ४ सहस्रपत्रं ५ कमलं ६
 शतपत्रं ७ कुशेशयं ८ पङ्केरुहं ९
 तामरसं १० सारसं ११ सरसीरुहं १२
 विसप्रसूनं १३ राजीवं १४ पुष्करं १५
 अञ्जोरुहं १६ । इत्यमरः ॥ पङ्केजं १७
 अञ्जोजं १८ अश्रुजं १९ सरसिजं २०
 श्रीवासं २१ श्रीपर्णं २२ इन्दिरालयं २३
 जलेजातं २४ अज्जं २५ कञ्जं २६
 नलं २७ नालीकं २८ नालिकं २९
 वनजं ३० अग्नानं ३१ पुटकं ३२
 अज्जः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अश्रु
 गुणाः । कषायत्वं । मधुरत्वं । शीतत्वं ।
 पित्तकफात्प्रनाशित्वं । इति राजवल्लभः ॥
 अवशिष्टं कमलशब्दे द्रव्यव्यं ॥ * ॥
 पद्मकं । तच्च गजस्य मुखादिभ्यो विन्दु-
 समूहः । बृहविशेषः । निधिभेदः ।
 संख्यास्तरं । तच्च दशावृद्धं । दश-
 शब्दश्च । इति मेदिनी ॥ पद्मकार्थौषधिः ।
 इति धरणिः ॥ पुष्करमूलं । सीसकं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ शरीरसम्बन्धपद्मानि
 यथा । मूलाधारे त्रिकोणाधे ईच्छाङ्गान-
 क्रियात्त्रके । मध्ये स्वयम्बुलिङ्गस्य कोटि-
 सूर्यसमप्रभं ॥ तदूर्ध्वे कामबीजस्य कल-
 शास्तीन्दूनादकं । तदूर्ध्वे तु शिखाकारा
 कुण्डली त्रिकविग्रहा ॥ तदाह्ये हेमवर्णाङ्गं
 व-स-वर्णचतुर्दलं । क्रुतहेमसमप्रथ्यं पद्मं

তত্র বিভাবয়েৎ ॥ তদূর্দ্ধেহগ্নিসমপ্রথ্যং
ষড়্দলং হীরকপ্রভং । বাদিলাস্তষড়্গেণ
যুক্তাধিষ্ঠানসংজ্ঞকং ॥ মূলমাধারষট্‌কানাং
মূলাধারং ততো বিদুঃ । ১ । স্বশব্দেন পরং
লিঙ্গং স্বাধিষ্ঠানং ততো বিদুঃ ॥ ২ ॥
তদূর্দ্ধে নাভিদেশে তু মণিপূরং মহৎপ্রভং ।
মেঘাভং বিদ্যুদাভঞ্চ বহুতেজোময়ং
ততঃ ॥ মণিবহ্নিমং তৎ পদ্মং মণিপূরং
তথোচ্যতে । দশভিষ্চ দলৈর্যুক্তং ডাদি-
ফলস্তাক্ষরাশ্বিতং ॥ শিবেনাধিষ্ঠিতং পদ্মং
বিখ্যালোকৈককারণং । ৩ । তদূর্দ্ধেহনা-
হতং পদ্মমুদ্যদাদিত্যসম্মিভং ॥ কাদি-
ঠাস্তাক্ষরৈরকপত্রৈশ্চ সমধিষ্ঠিতং ।
তন্মধ্যে বাণলিঙ্গস্ত সূর্য্যায়ুতসমপ্রভং ॥
শব্দব্রহ্মময়ং শব্দোহন্যাহতস্তত্র দৃশ্যতে ।
তেন্যাহতাখ্যং পদ্মং তন্মুনিভিঃ পরি-
কীৰ্ত্ত্যতে ॥ আনন্দসদনং তত্ত্ব পুরুষাধি-
ষ্ঠিতং পরং । ৪ । তদূর্দ্ধস্ত বিশুদ্ধাখ্যং
দলষোড়শপঙ্কজং ॥ স্বরৈঃ ষোড়শকৈ-
র্যুক্তং ধূত্রবর্ণং মহৎপ্রভং । বিশুদ্ধং
তনুতে যস্মাৎ জীবন্ত হংসলোকনাং ॥
বিশুদ্ধং পদ্মাখ্যা তমাকাশাখ্যং মহৎ
পরং । ৫ । আজ্ঞাচক্রং তদূর্দ্ধে তু আত্ম-
নাধিষ্ঠিতং পরং ॥ আজ্ঞা সংক্রমণং তত্র
গুরোরাজ্ঞেতি কীৰ্ত্তিতং । ৬ । কৈলা-
সাখ্যং তদূর্দ্ধে তু বোধনীস্ত তদূর্দ্ধতঃ ॥
এবঞ্চ শিবচক্রাণি প্রোক্তানি তব স্তত্রত ।
সহস্রারাম্বুজং বিন্দুস্থানং তদূর্দ্ধমীরিতং ॥
ইতি তন্ত্রসারঃ ॥

পদ্মঃ (পুং) দাশরথিঃ । নাগবিশেষঃ । ইতি

ধরণিঃ ॥ পদ্মোত্তরাভ্রজঃ । স তু দ্বাদশ-
জিনচক্রবর্ত্যস্তর্গতচক্রবর্ত্তিবিশেষঃ । বল-
দেবঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ ষোড়শরতি-
বক্রাস্তর্গতপ্রথমবক্রঃ । যথা । হস্তাভ্যাক্ষ
সমালিঙ্গ্য নারী পদ্মাসনোপরি । রমে-
দগাঢ়ং সমাকৃষ্য বন্ধোহয়ং পদ্মসংজ্ঞকঃ ॥
ইতি রতিমঞ্জরী ॥

পদ্মকং (ক্লী) বিন্দুজালকং । গজস্ত মুখা-
দিশ্চো বিন্দুসমূহঃ । ইত্যমরভরতো ॥
পদ্মকার্ঠং । ইতি মেদিনীধরণ্যো ॥ কুষ্ঠং ।
ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পদ্মকন্দঃ (পুং) কমলকন্দঃ । তৎপর্য্যায়ঃ ।
শালুকং ২ পদ্মমূলং ৩ কটাহ্নয়ং ৪
শালুকং ৫ জলালুকং ৬ । অস্ত গুণাঃ ।
কটুত্বং । বিষ্ঠস্তিত্বং । রুক্ষত্বং । রুচ্যত্বং ।
কষায়ত্বং । কফপিত্তকাশতৃষ্ণাদাহবিনাশি-
ত্বঞ্চ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ অপি চ ।
পদ্মাদিকন্দঃ শালুকং করহাটশ্চ কথ্যতে ।
মৃগালমূলং ভিষ্মাগুং জলালুকঞ্চ কথ্যতে ॥
শালুকং শীতলং বৃষ্যং পিত্তদাহাত্সনুদ-
গুরু । দুর্জরং স্বাচুপাকঞ্চ স্তন্যানিলকফ-
প্রদং ॥ সংগ্রাহি মধুরং রুক্ষং ভিষ্মাগুমপি
তদগুণং । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

পদ্মকার্ঠং (ক্লী) ওষধিবিশেষঃ । তৎপর্য্যায়ঃ ।
পদ্মকং ২ পীতকং ৩ পীতং ৪ মালয়ং ৫
শীতলং ৬ হিমং ৭ শুভং ৮ কেদারজং ৯
রক্তং ১০ পাটলাপুষ্পসম্মিভং ১১ পদ্ম-
বৃক্ষং ১২ । অস্ত গুণাঃ । শীতলত্বং ।
তিক্তত্বং । রক্তপিত্তবিনাশিত্বং । মোহ-
দাহজ্বরভ্রাস্তিকুষ্ঠবিস্ফোটশান্তিকারিত্বঞ্চ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । पद्मकं पद्म-
गङ्गि श्राद्धथा पद्माह्वयं श्रुतं । पद्मकं
तुवरं तिक्तं शीतलं वातलं लघु ॥
विसर्पदाहविस्फोटकूर्ठश्लेष्माश्रपित्तहं ।
गर्भसंस्थापनं रुच्यं वमित्रणतृषाप्रणुं ॥
इति भावप्रकाशः ॥

पद्मकी [न्] (पुं) भृङ्गवृक्षः । इति शब्द-
माला ॥

पद्मकेशरः (पुं क्ली) किङ्गकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पद्मगङ्गां } (त्रि) पद्मश्रेव गङ्गा यश्च
पद्मगङ्गि } तं । इति मुक्त्वोधव्याकरणं ॥

पद्मगर्भः (पुं) त्रका । इति शब्दरत्नावली ॥

पद्मचारिणी (स्त्री) उत्तरापथभवस्वनामथ्यात-
वृक्षविशेषः । तं पर्यायः । अव्याथा २
अतिचरा ७ पद्मा ४ चारणी ५ । इत्यमरः ॥
अश्राः पर्यायास्तुरं गुणाश्च स्तलपद्मिनी-
शब्दे ऋक्तव्याः ॥

पद्मदर्शनः (पुं) श्रीवासः । लोवान् इति
भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पद्मतस्तुः (पुं) मृगालं । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पद्मनाभः (पुं) विष्णुः । इत्यमरः ॥ शयने
तश्च स्मरणीयत्वं यथा । औषधे चिस्तुये-
द्विष्णुं भोजने च जनार्दनं । शयने
पद्मनाभं विवाहे च प्रजापतिं ॥

इत्यादि बृहस्पतिकेखरपुराणं ॥ भावि-
जिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

पद्मनाभिः (पुं) पद्मनाभः । इति हिरूप-
कोषः ॥

पद्मनालं (क्ली) मृगालं । यथा । कर्णिका
पद्मनालस्तु मृगालं तस्तुलं विसं । इति
हेमचन्द्रः

पद्मपत्रं (क्ली) पुष्करमूलं । इत्यमरः ॥ कर्मल-
दलक ॥

पद्मपर्णं (क्ली) पद्मपत्रं । पुष्करमूलं । इत्य-
मरटीका ॥

पद्मपलाशलोचनः (पुं) विष्णुः । पद्मपुष्प-
दलाकारचक्षुर्विशिक्तत्वात् । यथा । नान्यं
ततः पद्मपलाशलोचनाद्दुःखच्छिदस्ते मृग-
यामि कथन । यो मृग्यते हस्तगृहीतपद्मया
श्रियेत रैरङ्ग विमृग्यामाणया ॥ इति श्रीभाग-
वते ४ स्कन्धः ॥

पद्मपाणिः (पुं) त्रका । इति शब्दरत्नावली ॥
वृक्षः । सूर्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

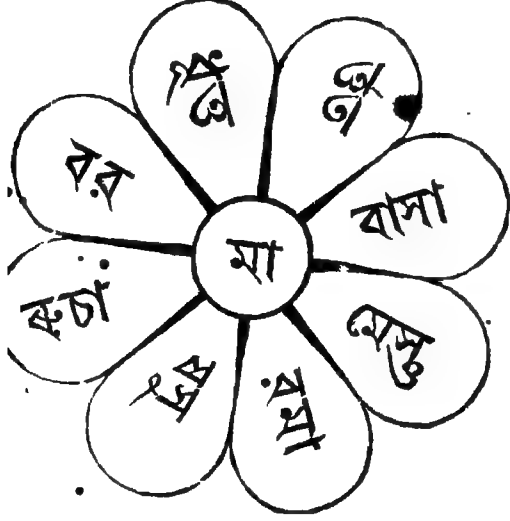
पद्मपुष्पः (पुं) कर्णिकारवृक्षः । पिकाङ्ग-
पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पद्मप्रभः (पुं) चतुर्विंशतिवृत्तार्हदस्तुर्गत-
न् । इति हेमचन्द्रः ॥ पद्मतुल्या-
प्रभायुक्ते त्रि ॥

पद्मप्रिया (स्त्री) जरुंकारुमुनिपत्नी । मनसा-
देवी । इति शब्दरत्नावली ॥

पद्मवक्रः (पुं) चित्रकाव्यविशेषः । शब्दा-
लङ्कारप्रभेदः । यथा । पद्माद्याकारहेतुत्वे
वर्णानां चित्रमुच्यते । अस्य च तथाविध-
सन्निवेशवशेन चमंकारविधायिनामपि
वर्णानां तथाविधश्रोत्रोकाशसमवायविशेष-
वशेन च चमंकारविधायिभिर्वर्णैरभे-
देनोपचारश्चाङ्गालङ्कारत्वं । उदाहरणं
यथा । मारमा सुममा चारु रुचा मारु

বধূতমা । মাত্ত খুৰ্ততমা বাসা সা বা মা
মেস্ত মা রমা ॥ ইতি সাহিত্যদর্পণঃ ॥ অথ
: পদ্মদলেষু বর্ণবিদ্যাসক্রমঃ ॥

বন্ধুঃ (পুং) সূর্য্যঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
ভ্রমরঃ । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পদ্মভূঃ (পুং) ব্রহ্মা । ইতি হলায়ুধঃ ॥
পদ্মমুখী (স্ত্রী) ছুরালভা । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥
পদ্মসদৃশমুখবিশিষ্টে ত্রি ॥

পদ্মঘোনিঃ (পুং) ব্রহ্মা । যথা । অস্মাচ্চ
কারণাদ্ব ক্কাণ্ড পুত্রো ভবতু মে ভবান্ । পদ্ম-
ঘোনিরিতি খ্যাতো মৎপ্রিয়ার্থং জগন্ময়ঃ ॥
ইতি কোশ্মে ৯ অধ্যায়ঃ ॥

পদ্মরাগঃ (পুং) রক্তবর্ণমণিবিশেষঃ । মাণিক
ইতি ভাষা । তৎপর্য্যায়ঃ । শোণরত্নং ২
লোহিতকঃ ৩ । ইত্যমরঃ ॥ লোহিতং ৪
কুরুবিন্দকং ৫ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
রাজনির্ঘণ্টোক্তপর্য্যায়গুণো মাণিক্যশব্দে
দ্রষ্টব্যো । তস্য বর্ণো যথা । সিংহলে তু
ভবেদ্রক্তং পদ্মরাগমনুত্তমং । পীতং
কাণপুরোক্তং কুরুবিন্দমিতি স্মৃতং ॥

অশোকপল্লবচ্ছায়মমুং সৌগন্ধিকং বিদুঃ ।
তুশ্বুরে ছায়য়া নীলং নীলগন্ধি প্রকী-
র্তিতং ॥ উত্তমং সিংহলোক্তং নিকৃষ্টং
তুশ্বুরোক্তবৎ । মধ্যমং মধ্যমং জেয়ং
মাণিক্যং ক্ষেত্রভেদতঃ ॥ * ॥ তথা
চ । বন্ধুকণ্ঠাসকলেন্দ্রগোপজবাসনা-
স্বক্সমবর্ণশোভাঃ । ভ্রাজিষ্ণবো দাড়িম-
বীজবর্ণাস্তথাপরে কিংশুকপুষ্পভাসঃ ॥
সিন্দূরপদ্মোৎপলকুঙ্কুমানাং লাক্ষারস-
স্যাপি সমানবর্ণাঃ । সান্দ্রে নিরাগে
প্রভয়া স্বয়ৈব ভাস্তি স্বলক্ষ্ম্যা স্ফুট-
মধ্যশোভাঃ ॥ ভানোশ্চ ভাসামনু-
বেধযোগমাসাদ্য রশ্মিপ্রকরণে দূরং ।
পার্শ্বানি সর্বাণ্যনুরঞ্জয়ন্তি গুণোপপন্নাঃ
স্ফটিকপ্রসূতাঃ ॥ কুহুম্বনীলীব্যতিমিশ্র-
রাগপ্রত্যগ্রক্তাস্বরতুল্যভাসঃ । তথাপরে
রুক্ষরকণ্টকারীপুষ্পত্বিমো হিম্বুলকত্বিমো-
হন্তে ॥ চকোরপুংস্কোকিলসারমানাং
নেত্রাবভাসশ্চ ভবন্তি কেচিৎ । অন্তে
পুনর্নাতিবিপুষ্পিতানাং তুল্যত্বিমঃ কোক-
নদোদরাগাং ॥ প্রভাবকাঠিন্যগুরুত্বমৌগৈঃ
প্রায়ঃ সমানাঃ স্ফটিকোক্তবানাং ।
আনীলরক্তোৎপলচারুভাসঃ সৌগন্ধি-
কাখ্যা মণয়ো ভবন্তি ॥ যো মন্দরাজঃ
কুরুবিন্দজেসু স এব জাতঃ স্ফটিকোদ্-
ভবেষু । নিরর্চ্চিষোহন্তর্ক্বল্লী ভবন্তি
প্রভাববস্তোহপি ন তৎসমানাঃ ॥ যৈ তু
রাবণগঙ্গায়াং জায়ন্তে কুরুবিন্দকাঃ । পদ্ম-
রাগা ঘনং রাগং বিভ্রাণাঃ স্বস্ফুটার্চ্চিষঃ ॥
বর্ণানুযায়িনস্তেষামঙ্গুদেশে তথাপরে ।

न जायन्ते तु ये केचिन् मूल्यलेशमवा-
 प्रयुः॥ तथैव स्फटिकोत्थानां देशे तुम्बुर-
 संज्ञके । सधर्माणः प्रजायन्ते स्वल्प-
 मूल्या हि ते स्मृताः॥ * ॥ अथ जात्यादि ।
 माणिक्यस्य प्रवक्ष्यामि यथाजातिचतुष्टयम् ।
 त्र्यम्बकत्रिरवैशाश्च शूद्रश्चाथ यथाक्रमम् ॥
 रक्तश्चेतो भवेद्विप्रैस्तुरक्तस्तु कत्रियः ।
 रक्तपीतो भवेद्वैश्या रक्तनीलस्तथा-
 स्याजः । पद्मरागो भवेद्विप्रः कुरुविन्दस्तु
 बाह्वजः । सौगन्धिको भवेद्वैश्या मांस-
 थगुस्तथास्यजः ॥ शोणपद्मसमाकारः खदि-
 राङ्गारसप्रभः । पद्मरागो द्विजः प्रोक्त-
 श्छायाभेदेन सर्वदा ॥ गुण्णसिन्दूरवस्त्रुक-
 नागरङ्गसमप्रभः । दाडिमिकुसुमाभासः कुरु-
 विन्दस्तु बाह्वजः ॥ हिङ्गुलाभाशोकपुष्पाभ-
 गीमत्पीतलोहितम् । जवालाङ्गारसप्रायम्
 वैश्यां सौगन्धिकं विदुः ॥ आरक्तः
 कास्तुहीनश्च चिकणश्च विशेषतः । मांस-
 थगुसमाभासो हस्त्यजः पापनाशनः ॥
 मांसथगुस्तु नीलगन्धेः संज्ञा ॥ * ॥ अथ
 दोषाः । माणिक्यस्य समाख्याता अर्को
 दोषा मुनीश्वरैः । द्विच्छायकं द्विरूपकं
 सञ्ज्ञेदः कर्करस्तथा ॥ अशोभनं कोकिल-
 लकं जलं धूत्राभिधकं वै । गुणाश्चत्वार
 आख्याताश्छायाः षोडश कीर्तिताः ॥
 छायास्तु पूर्वोक्ता एव । छायाद्वितयसम्ब-
 द्धाद्विच्छायं वस्त्रुनाशनं । द्विरूपं द्विपद-
 स्तेन माणिक्येन पराभवः ॥ सञ्ज्ञेदो
 भिन्नमित्युक्तं शब्दघातविधायकः । कर्करं
 कर्करायुक्तं पञ्चवस्त्रुविनाशकं ॥ द्रुक्नेनेव

समालिपुमघनीपुटमुच्यते । अशोभनं
 समुद्दिष्टं माणिक्यं बहुदुःखकं ॥ मधु-
 विन्दुसमच्छायं कोकिलं परिकीर्तिताम् ।
 आयुर्लक्ष्मीयशो हस्ति सदोषं तत्र धार-
 येत् ॥ रागहीनं जलं प्रोक्तं धन-
 धान्निवादिदकं । धूत्रं धूमसमाकारं
 वैदुष्यं भयमावहेत् ॥ तथा । शोभा-
 द्वितयवस्तो वे मणयः कृतिकारकाः ।
 उभयत्र पदं येषां तेन च श्रां परा-
 भवः ॥ भिन्नं युद्धे मृदुः श्रां कर्कर-
 क्षननाशकं । द्रुक्नेनेव समालिपुः पुटके
 यस्तु सञ्ज्ञेत् ॥ दुःखकं स समाख्यातो न
 नृपै रङ्गगीयकः । मधुविन्दुसमा शोभा
 कोकिलानां प्रकीर्तिता ॥ तेषां बहु-
 तेदाः स्युर्न ते धार्याः कदाचन । * ।
 अथ गुणाः । गुरुत्वं स्निग्धता चैव वैमल्य-
 मतिरक्तता ॥ तथा च । वर्णाधिकं गुरु-
 त्वं स्निग्धता समताच्छता । अर्चिस्रता
 महता च मनीनां गुणसंग्रहः ॥ * ॥ फलं ।
 ये कर्कराश्छिद्रमलोपदिग्धाः प्रभा-
 विमुक्ताः परुषा विवर्णाः । न ते प्रशस्ता
 मणयो भवन्ति समानतो जातिगुणैः
 समस्तैः ॥ दोषोपसृष्टं मणिप्रबोधा-
 द्विभर्ति यः कश्चन कश्चिदेकं । तं वस्त्रु-
 दुःखाय सर्ववस्त्रुविनाशादयो दोषगणा
 भजन्ते ॥ सपत्नमद्योऽपि कृताधिवासं
 प्रमादवृत्तावपि वर्तमानं । न पद्मरागस्य
 महागुणस्य उर्ध्वारमापं समुपैति काचिन् ॥
 दोषोपसर्गप्रभवश्च ये ते नोपद्रवा-
 स्तुं समतिद्रवन्ति । गुणैः समुद्यैः

सकलैरूपेत्तं यः पद्मरागं प्रयतो
 विभर्ति ॥ * ॥ परीक्षा यथा । बालार्क-
 करसंस्पर्शां यः शिखां लोहितां
 वंमेत् । रञ्जयेदाश्रमश्चापि स महागुण
 उच्यते ॥ छन्दे शतगुणे क्शिप्रो रञ्ज-
 येदयः समस्ततः । वमेच्छिखां लोहितां
 वा पद्मरागः स उन्नतः ॥ अक्षकारे महा-
 घोरे यो ऋस्तः सन् महामणिः । प्रका-
 शयति सूर्याभः स श्रेष्ठः पद्मरागकः ॥
 पद्मकौषे तु यम्यस्तं विकाशयति तं-
 क्कणात् । पद्मरागवरो ह्येष देवानामपि
 दुर्लभः ॥ सर्वारिक्तप्रशमनाः सर्वसम्पत्ति-
 दायकाः । चत्वारस्तु मयोद्धिता गुणिनश्च
 यथोन्नतं ॥ यो मणिर्दृश्यते दूराञ्छल-
 दग्धिसमच्छविः । वंशकान्तिः स विज्ञेयः
 सर्वसम्पत्तिकारकः ॥ पञ्च सप्त नव
 विंशति रागः क्शिप्र एव सकलः खलुः
 वन्दे । वज्रयेद्वमति वा करजालमुत्तरो-
 त्तरमहागुणिनस्ते ॥ नीलं रसं छन्दरसं
 जलं वा ये रञ्जयन्ति द्विशतप्रमाणं ।
 ते ते यथापूर्वमतिप्रशस्ताः सौभाग्य-
 सम्पत्तिविधानदायकाः ॥ * ॥ परिमाणं ।
 गुणफलप्रमाणस्तु दशसप्तत्रिंशत्कान् ।
 पद्मरागस्तलयति यथापूर्वं महागुणः ॥
 क्रोष्टुकैकालफलाकारो द्वादशाङ्गुलिगुण-
 कान् । पद्मरागस्तलयति यथापूर्वं महा-
 गुणः ॥ बदरीफलतुल्यो यः स्वरदिग्ध-
 माषकः । तथा धात्रीफलत्रिंशद्विंशति-
 द्वाष्टमाषकः ॥ तथाफलतुल्यो यो बहि-
 पकैकमाषकः । ताम्बूलफलमानो वंशतु-

द्विद्विकतोलकः ॥ विन्हीफलसमाकारो
 बह्वृषद्दशतोलकः । अतःपरं प्रमाणेन
 मानेन च न लभ्यते । यदि लभ्येत
 पुण्येन तदा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ केचि-
 च्चारुतराः सन्ति जातीनां प्रतिरूपकाः ।
 विजातयः प्रयत्नेन विद्यांस्तानुपलक्ष्येत् ॥
 कलसपुरोस्तुवसिंहलतुम्बुरुदेशोत्थमुक्त-
 मालीयाः । श्रीपर्णिकाश्च सदृशा विजा-
 तयः पद्मरागाणां ॥ तूषोपसर्गात् कल-
 साभिधानमातात्राभावादपि तुम्बुरुत्थं ।
 कार्णात्तथा सिंहलदेशजातं मुक्ताभि-
 धानं नभसः स्वभावात् । श्रीपर्णकं दीप्ति-
 निराकृतिश्चाद्विजातिलिङ्गाश्रय एषभेदः ॥
 तथा च । स्नेहप्रदेहो मुद्रता लघुत्वं
 विजातिलिङ्गं खलु सार्वजन्यं । यः
 श्यामिकां पुष्यति पद्मरागो यो वा
 तूषाणामिव चूर्णमथाः ॥ स्नेहप्रदिहो न च
 यो विभाति यो वा प्रयुक्तः प्रजहाति
 दीप्तिं । आक्रान्तमुर्द्धा च तथाङ्गुलिभ्यां
 यः कालिकां पार्श्वगतां विभर्ति ॥ सम्प्राप्य
 च्यात्क्रेपपथानुवृत्तिं विभर्ति यः सर्व-
 गुणानतीव । तुल्यप्रमाणश्च च तुल्यजाते
 र्यो वा गुरुत्वेन भवेन्न तुल्यः ॥ प्राप्यापि
 रत्नाकरजां स्वजातिं लक्ष्मदुर्गुत्वेन
 गुणेन विद्वान् ॥ अप्रणशति सन्देहे
 शिलायां परिघर्षयेत् । य्क्ते यो-
 हत्यस्तुशोभावान् गरिमाणं न मुक्नुति ।
 स ज्ञेयः शुद्धजातिस्तु ज्ञेयाश्चान्ये विजा-
 तयः ॥ स्वजातकं समुत्थेन बलिखेदा पर-
 स्परं । वज्रया कुर्याद्विन्द्या विमुच्यान्शो-

কেনচিৎ । ন শক্যং লেখনং কভুং পদ্ম-
 রাগেন্দ্রনীলয়োঃ ॥ জাত্যস্ত সর্বেহপি
 মণের্ন জাতু বিজাতয়ঃ কান্তিসমানবর্ণাঃ ।
 তথাপি নানাকরণার্থমেবং ভেদপ্রকারঃ
 পরমঃ প্রদিক্তঃ ॥ গুণোপপন্নেন সহাব-
 বন্ধো মণিস্ত্ব ধার্যো বিগুণেন জাত্যঃ । ন
 কৌস্তভেনাপি সহাববন্ধং বিদ্বান্ বিজাতিং
 বিভূয়াৎ কদাচিৎ ॥ চণ্ডাল একোহপি যথা
 দ্বিজাতীন্ সমেত্য ভুরীনপহন্ত্যযত্নাৎ । তথা
 মণীন্ ভূরিগুণোপপন্নান্ শক্নোতি বিদ্রা-
 বয়িতুং বিজাতঃ ॥ * ॥ অথ মূল্যং । বালা-
 কাভিমুখং কৃহ্না দর্পণে ধারয়েন্মণিং । তত্র
 কান্তিবিভাগেন ছায়াভাগং বিনির্দ্দেশেৎ ॥
 বজ্রস্য যতগুলসংখ্যায়োক্তং মূল্যং সমু-
 ন্মাপিতর্গোরবস্ত । তৎপদ্মরাগস্য গুণা-
 স্তিতস্য স্তান্মাষকাখ্যা তুলিতস্য মূল্যং ॥
 যন্মূল্যং পদ্মরাগস্য সগুণস্য প্রকীর্তিতং ।
 তাবন্মূল্যং তথাশুদ্ধে কুরুবিন্দে বিধীয়তে ॥
 সগুণে কুরুবিন্দে চ যাবন্মূল্যং প্রকী-
 র্তিতং । তাবন্মূল্যচতুর্থাংশহীনং স্তাদ্বে স্ত-
 গন্ধিকে ॥ যাবন্মূল্যং সমাখ্যাতং বৈশ্যবর্ণে
 চ সূরিভিঃ । তাবন্মূল্যচতুর্থাংশং হীয়তে
 শূদ্রজন্মনি ॥ পদ্মরাগঃ পণং যস্ত ধতে
 লাক্ষারসপ্রভঃ । কার্ষাপণসহস্রাণি ত্রিংশ-
 ন্মূল্যং লভেত সঃ ॥ ইন্দ্রগোপকসঙ্কাশঃ
 কর্বত্রয়ধৃতো মণিঃ । দ্বাবিংশতিং সহ-
 স্রাণাং তস্য মূল্যং বিনির্দ্দেশেৎ ॥ একোনো
 নৃয়তে যস্ত জবাকুসুমসম্মিভঃ । কার্ষা-
 পণসহস্রাণি তস্য মূল্যং চতুর্দশ ॥ বালা-
 দিত্যদ্যুতিনিভঃ কর্বং যস্ত প্রতুল্যতে ।

কার্ষাপণশতানাস্ত মূল্যং সস্তিঃ প্রকীর্তিতং ॥
 যস্ত দাড়িমপুষ্পাভঃ কর্ষাক্ষেন স্তু সন্মিতং ।
 কার্ষাপণশতানাস্ত বিংশতিং মূল্য-
 মাদিশেৎ ॥ চত্বারো মাষকা যস্ত রক্তোৎ-
 পলদলপ্রভঃ । মূল্যং তস্য বিধাতব্যং
 সূরিভিঃ শতপঞ্চকং ॥ দ্বিমাষকো যস্ত
 গুঠৈঃ সর্বেবরেব সমন্মিতং । তস্য মূল্যং
 বিধাতব্যং দ্বিশতং তদ্ববেদিভিঃ ॥ মাষ-
 কৈকমিতো যস্ত পদ্মরাগো গুণাস্তিতঃ ॥
 শতৈকসন্মিতং বাচ্যং মূল্যং রত্নবিচক্ষণৈঃ ॥
 অতোহন্যনপ্রমাণাস্ত পদ্মরাগা গুণো-
 ভরাঃ । স্বর্ণদ্বিগুণমূল্যেন মূল্যং তেষাং
 প্রকল্পয়েৎ ॥ কার্ষাপণঃ সমাখ্যাতঃ পুরাণ-
 দ্বয়সন্মিতঃ । অশ্বে কুসুমপানীয়মঞ্জিষ্ঠো-
 দকসম্মিভাঃ ॥ কাষায়া ইতি বিখ্যাতাঃ
 স্ফটিকপ্রভবাশ্চ তে । তেষাং দোষান্
 গুণান্ বাপি পদ্মরাগবদাদিশেৎ ॥ মূল্য-
 মল্লস্ত বিজ্ঞেয়ং ধারণেহ্লফলং তথা । ব্রহ্ম-
 ক্ষত্রিয়বৈশ্যাস্ত্যাশ্চতুর্ধা যে প্রকীর্তিতাঃ ॥
 চতুর্বিধৈর্নৃপতিভির্ধারণ্য সম্পত্তিহেতবে ।
 অতোহন্যাথা ধৃতঃ কুর্ধ্যাদ্রোগশোকভয়-
 ক্ষয়ং ॥ ইতি যুক্তিকল্পতরৌ পদ্মরাগ-
 পরীক্ষা ॥

পদ্মলাঙ্ঘনঃ (পুং) ব্রহ্মা । সূর্য্যঃ । কুবেরঃ ।
 রাজা । ইতি মেদিনী ॥
 পদ্মলাঙ্ঘনা (স্ত্রী) তারা । লক্ষ্মীঃ । স্বরস্বতী ।
 ইতি মেদিনী ॥
 পদ্মবর্ণকং (স্ত্রী) পুষ্করমূলং । ইতি জটা-
 ধরঃ ॥ পদ্মতুল্যবর্ণযুক্তে ত্রি ॥
 পদ্মবাসা (স্ত্রী) লক্ষ্মীঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পদ্মবীজং (স্ত্রী) কমলবীজং । তৎপর্যায়ঃ ।
 পদ্মাক্ষং ২ গালোড়্যং ৩ কন্দলী ৪
 ভেঙা ৫ ক্রৌঞ্চাদনী ৬ ক্রৌঞ্চা ৭
 শ্যামা ৮ পদ্মকর্কটী ৯ । অস্য গুণাঃ ।
 কটুত্বং । স্বাদুত্বং । পিত্তছর্দিদাহাশ্রশোষ-
 নাশিত্বং । পাচনত্বং । রুচিকারিত্বঞ্চ ।
 ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ পদ্মবীজং হিমং স্বাদু
 কষায়ং তিক্তকং গুরু । বিষ্কম্বি বৃষ্যং
 রুক্ষঞ্চ গর্ভসংস্থাপকং পরং ॥ কফবাত-
 করং বল্যং গ্রাহি পিত্তাশ্রদাহনুৎ । ইতি
 ভাবপ্রকাশঃ

পদ্মবীজাভং (স্ত্রী) মথামং । মাথানা ইতি
 ভাষা । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পদ্মা (স্ত্রী) লক্ষ্মীঃ । লবঙ্গং । পদ্মচারিণী ।
 ইত্যমরঃ ॥ পল্লগী । সা তু মনসা ।
 ফঞ্জিকা । ইতি মেদিনীশব্দরত্নাবল্যো ॥
 বৃত্তাইশ্মাতা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ কুম্বস্ত-
 পুষ্পং । ইতি রত্নমালা ॥ বৃহদ্রথরাজকন্যা
 কঙ্কিদেবেন বিবাহিতা । যথা । হরে-
 রাগমনং শ্রেয়স্বা সহর্ষোহুভূহুহুদ্রথঃ ।
 পুরোধসা ব্রাহ্মণৈশ্চ পাত্রেমিত্রেঃ স্ত-
 মঙ্গলেঃ ॥ বাদ্যতাণ্ডবগীতৈশ্চ পূজায়োজন-
 পাগির্ভিঃ । জগামানয়িতুং কঙ্কিং সার্কং
 নিজজনৈঃ শ্রেভুঃ ॥ ততো জলাশয়াভ্যাসং
 গত্বা বিষ্ণুঘণঃস্বতং । মণিবেদিকমাসীনং
 ভুবনৈকগতিং পতিং ॥ দদর্শ পুরতো
 রাজা রূপশীলগুণাকরং । সাক্ষঃ সপুলকঃ
 ॥ শং দৃষ্ট্বা সাধুতমর্চ্ছয়ং ॥ জ্ঞানাগোচর-
 মেতন্মে তবাগমনমীশ্বর । যথা মাঙ্কাত্ত-
 পুত্রশ্চ যদুনাথেন কাননে ॥ ইত্যুক্ত্বা তং

পূজয়িত্বা সমানীয় নিজাশ্রমে । হর্ম্য-
 প্রাসাদসংবাধে স্থাপয়িত্বা দর্দৌ স্ততাং ॥
 পদ্মাং পদ্মবিশালাক্ষীং পদ্মনেত্রায়
 পদ্মিনীং । পদ্মজাদেশিতঃ পদ্মনাভায়াদাদ-
 যথা শ্রিয়ং ॥ কঙ্কিলকা শ্রিয়াং ভার্য্যাং
 সিংহলে সাধুসংকৃতঃ । সমুভাস বিশে-
 যজ্ঞঃ সমীক্ষ্য দ্বীপমুত্তমং ॥ ইতি কঙ্কি-
 পুরাণে ১০ অধ্যায়ঃ ॥

পদ্মাকরঃ (পুং) পদ্মজনকজলাশয়ঃ । তৎ-
 পর্যায়ঃ । তড়াগঃ ২ কাসারঃ ৩ সরসী ৪
 সরঃ ৫ । ইত্যমরঃ ॥ সরোজিনী ৬ । ইতি
 জটাধরঃ ॥ সরোবরঃ ৭ তড়াকঃ ৮
 তটাকঃ ৯ সরসং ১০ সরং ১১ সরকং ১২ ।
 ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ পঞ্চ সর্দৈবাগাধে
 মহাজলাশয়ে সপদ্মে যোগ্যতয়া নিষ্পদ্মে
 চ । পঠৈব সরোমাত্রে । ইতি পঞ্জিকা-
 কোঙ্ককটাদয়োহপি । পদ্মাকরাদিছয়ং
 সপদ্মাগাধজলাশয়ে । কাসারাদিত্রয়ং
 কৃত্রিমপদ্মাকরে । ইতি স্বাম্যাদয়ঃ । পদ্মা-
 করাদিছয়ং পদ্মযুক্তজলাশয়মাত্রে । কাসা-
 রাদিত্রয়ং সরোবরমাত্রে । ইত্যন্যে ।
 পদ্মানামাকর উৎপত্তিস্থানং পদ্মাকরঃ
 কচিং পদ্মশূন্যোহপি যোগ্যতয়েতি স্ত-
 ভূতিঃ । ইতি ভরতঃ ॥

পদ্মাটঃ (পুং) চক্রমর্দঃ । ইত্যমরঃ ॥

পদ্মালয়া (স্ত্রী) লক্ষ্মীঃ । লবঙ্গং । ইত্য-
 মরঃ ॥

পদ্মাবতী (স্ত্রী) মনসাদেবী । নদীবিশেষঃ ।
 পদ্মা ইতি খ্যাতা । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
 পদ্মচারিণী । ইতি জটাধরঃ ॥ জয়দেব-

पद्मी । यथा । जयति पद्मावतीरमणजय-
देवकविभारतीभणितमतिशतं । इति
गीतगोविन्दः ॥

पद्मावतीप्रियः (पुं) जरुंकारुमुनिः । इति
शब्दरत्नावली ॥ जयदेवश्च ॥

पद्मासनं (स्त्री) योगासनविशेषः । यथा ।
बामोरूपरि दक्षिणं नियमतः संस्थाप्य
बामं तथा दक्षोरूपरि पश्चिमेन विधिना
धृत्या कराभ्यां धृतं । अङ्गुष्ठं हृदये
निधाय चिवुकं नासाग्रमालोकयेदेत-
द्याधिविकारनाशनकरं पद्मासनं प्रो-
च्यते ॥ अञ्जदत्रापि । बामोरूपरि दक्षिणं
हि चरणं संस्थाप्य बामं तथाप्यान्योरूपरि
तस्य बन्धनविधौ धृत्वा कराभ्यां दृढं ।
अङ्गुष्ठं हृदये निधाय चिवुकं नासाग्र-
मालोकयेदेतद्याधिविनाशकारि यमिनां
पद्मासनं प्रोच्यते ॥ इति गोरक्ष-
संहिता ॥ पूजार्थं धातूमयपद्माकारासन-
म् । रतिविषयकपद्मासनस्तु पद्मशब्दे
द्रष्टव्यं ॥

पद्मासनः (पुं) त्रिका । कमलासनः । इत्यमर-
दर्शनात् ॥

पद्माह्ला (स्त्री) पद्मचारिणी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पद्माक्षं (स्त्री) पद्मबीजं । इति हारावली ॥
पद्मतुल्याक्षे त्रि ॥

पद्मिनी (स्त्री) पद्मयुक्तदेशः । पद्मसमूहः ।
पद्मलता । इति भरतः ॥ तंपर्यायः ।
नलिनी २ विमिनी ३ । इत्यमरः ॥
मृगालिनी ४ कमलिनी ५ पुटकिनी ६

पद्मिनी ७ सरोजिनी ८ । इति माधवः
नालिकिनी ९ नालीकिनी १० अरविन्दिनी ११ ।
इति कोशासुरं ॥ अञ्जोजिनी १२ पूर्ण-
रिणी १३ जम्बालिनी १४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ अञ्जिनी १५ । तस्या लक्षणं
यथा । मूलनालदलोत्फुल्लफलैः समुदितं
पुनः । पद्मिनी प्रोच्यते प्राञ्जैर्विसिन्हा-
दिश्च सा म्रुता ॥ तस्या गुणाः । पद्मिनी
मधुरा तिक्ता कषया शिशिरा परा । पित्र-
क्रिमिशोषवास्तिस्रस्तिस्रस्तुपादोषहं ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ चतुर्विधस्त्रीमध्ये
स्त्रीविशेषः । तस्या लक्षणं यथा । भवति
कमलनेत्रा नासिका क्षुद्ररक्षा अविरोलकुच-
युग्मा दीर्घकेशी कृशाङ्गी । मृदुवचनसुशीला
नृत्यगीतानुरक्ता सकलतनुसुवेशा पद्मिनी
पद्मगङ्गा ॥ इति रतिमञ्जरी ॥ * ॥ सरौ-
वरं । पद्मं । इति विश्वः ॥ मृगालं ।
इति शब्दमाला ॥ हस्तिनी । इति धरणिः ॥
पद्मिनीकण्टकः (पुं) क्षुद्ररोगविशेषः । पद्म-
काँटा इति भाषा । तल्लक्षणं यथा । कण्टकै-
राचितं वृत्तं कण्ठमं पाण्डुमण्डलं । पद्मिनी-
कण्टकप्रथैस्तदाथ्यं कफवातजं ॥ आचि-
तं व्याप्तं । पद्मिनीकण्टकप्रथैः पद्मिनी-
नालकण्टकसदृशैः । तदाथ्यं पद्मिनी-
कण्टकनामकं ॥ * ॥ तत्त्विकेसा यथा ।
पद्मिनीकण्टके रोगे हृदयेस्त्रिभवारिणा ।
तेनैव सिद्धं सक्रोद्धं सर्पिः पातुं
प्रदापयेत् ॥ निम्बारथककैर्वा मृदुरुद्ध-
र्दनं हितं । चतुर्गुणेन निम्बोत्पत्रकाथेन
गोमृतं ॥ पचेत्ततस्तु निम्बश्च कृतमालश्च

पद्मजैः । कर्कशैः पचेत् सिद्धं तं
पिबेत् पलसंमितं ॥ पद्मिनीकण्टका-
द्रोगान्मुक्तो भवति नागृथा । इति
निम्बान्निघण्टुः । इति भावप्रकाशः ॥

पद्मिनीकास्तः (पुं) सूर्याः । इति जटाधरः ॥
पद्मिनीवल्लभः (पुं) सूर्याः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

पद्मी [न्] (पुं) हस्ती । इत्यमरः ॥
पद्मेशयः (पुं) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
पद्मोत्तरः (पुं) कुम्भः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पद्मोत्तराञ्जः (पुं) जिनचक्रवर्तिविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

पद्मोद्भवः (पुं) ब्रह्मा । अजयोनिरित्यमर-
दर्शनात् ॥

पद्मोद्भवा (स्त्री) मनसा देवी । यथा । कान्त्या
काङ्कनसन्निभां स्वदनान् पद्मासनां
शोभनां नागैस्त्रैः कृतशेखरां विष-
हरीं पद्मोद्भवां जाङ्गलीं ॥ इति
तन्त्राः पौराणिकध्यानात् ॥

पदपद्मः (स्त्री) कविकृतिः । श्लोकः । इत्यमरः ॥
तस्य लक्षणं । पदपद्मं चतुष्पदी तच्च वृत्तं
जातिरिति विधा । वृत्तमकरसंख्यातं
जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥ इति छन्दो-
गण्ठी ॥ शाठ्यं । इति जटाधरः ॥

पदपद्मः (पुं) शूद्रः । इति मेदिनी ॥

पदपद्म (स्त्री) स्तुतिः । इति विश्वः ॥ पद्माः ।

इत्यमरः ॥

पद्मः (पुं) ग्रामः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुंगादिवृत्तिः ॥ ग्रामपथः । इत्यादि-

कोषः ॥ झूलोकः । देशभेदः । इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पद्मः (पुं) झूलोकः । रथः । इति संक्षिप्त-
सारोणादिवृत्तिः ॥ पद्माः । इत्यादि-
कोषः ॥

पद्मा [न्] (पुं) पद्माः । इति संक्षिप्त-
सारोणादिवृत्तिः ॥

पद्म उ झड़े । इति कविकल्पद्रुमः ॥ झड़े
स्तुतिः । पनायति पनायते विष्णुं धीरः ।
आयास्तद्वाहुभयपदमिति बोपदेवः ।
अरे तु आयस्थाप्राप्तिपक्षे आत्मानेपद-
मेव । उ अपनिष्क पेने पनित्ता पनि-
ष्क पनिष्यते अपनिष्यते । इति दुर्गा-
दासः ॥

पानसः (पुं) फलवृक्षविशेषः । काँटाल इति
भाषा । तत्पर्यायः । कर्ककफलः २ ।
इत्यमरः ॥ महासर्जः ३ फलिनः ४ फल-
वृक्षकः ५ मूलः ६ कर्कफलः ७ मूल-
फलदः ८ अपुष्पफलदः ९ पूतफलः १०
चम्पकोषः ११ चम्पालुः १२ कर्ककी-
फलः १३ रसालः १४ मृदङ्गफलः १५
पानसः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्तु
फलशुभाः । मधुरत्वं । स्रपिच्छलत्वं ।
गुरुत्वं । हृद्यत्वं । बलवीर्यवृद्धिदत्तत्वं ।
श्रमदाहविशोषनाशित्वं । रुचिकारित्वं ।
ग्राहित्वं । परमदुर्ज्वरत्वं । तद्बीजशुभाः ।
श्लेष्मकषायत्वं । मधुरत्वं । वातलघुत्वं ।
गुरुत्वं । रुच्यत्वं । तत्फलविकारद्वन्द्वोष-
नाशित्वं । बालस्तु नीरसं हृद्यं मध्यं
पक्वस्तु दीपनं । रुचिदं लवणाभ्यक्तं

पनसस्य फलं मृतं ॥ इति राज-
निर्घण्टः ॥*॥ पनसः कर्णिकफलः फणाशो-
हतिबृहत्फलः । पनसं शीतलं पक्वं
स्निग्धं पित्तानिलापहं ॥ तर्पणं वृंहणं
श्वाहू मांसलं श्लेष्मलं भृशं । बल्यं
शुक्रप्रदं हस्ति रक्तपित्तकृत्कयान् ॥
आमन्तदेव विष्टस्ति वातलं तुवरं गुरु ।
दाहकुम्भधुरं बल्यं कफमेदोविमर्दनं ॥
पनसोद्धृतबीजानि वृष्याणि मधुराणि च ।
गुरुणि बद्धवर्चांसि सृष्टमूत्राणि संवदेत् ॥
अगृह्य । मज्जा पनसजो वृष्यो वातपित्त-
कफापहः । विशेषात् पनसं वर्ज्यं
शुल्लिभिर्मन्दबहिभिः ॥ अलं पनस-
पाकाय फलं कदलसम्भवं । इति भाव-
प्रकाशः ॥*॥ कर्णिकफलं सुमधुरं वृंहणं
स्निग्धशीतलं । हृर्जरं वातपित्तघ्नं श्लेष्म-
शुक्रबलप्रदं ॥ तदेव सर्पिषा युक्तं
स्निग्धं हृद्यं बलप्रदं । हृर्दिघ्नं न च
चक्षुष्यं वृष्यं वातपित्तघ्नं ॥ कर्णिकफल-
मपक्वं कवायं श्वहू वातलं । रक्त-
पित्तहरं श्वहू तंफलाभ्यापि तद्गुणं ॥
इति राजवल्लभः ॥

पनसतालिका (स्त्री) कर्णिकफलं । इति
शब्दमाला ॥

पनसिका (स्त्री) कुष्ठरोगविशेषः । स च
कर्णमध्यजातव्रणः । तल्लक्षणं यथा । कर्णस्या-
भ्यन्तरे जातां पिडकामुग्रवेदनां ।
सिरां पनसिकां तास्तु विद्याद्वातकफो-
पितां ॥ * ॥ तत्तिकिंसा यथा । त्रिषक्
पनसिकां पूर्व्वं श्वेदयेदथ लेपयेत् ।

कक्कैर्मनःशिलाकुष्ठनिशातालकदारुजैः ॥
पक्वां विज्याय तां त्रिधा व्रणवत् समुष्ण-
चरेत् । इति भावप्रकाशः ॥

पञ्चाः [इन्] (पुं) पथस्ति यास्त्यमेन ।
रास्ता इति भाषा । तत्पर्यायः । अयनं २
वज्र ३ मार्गः ४ अक्षा ५ पदवी ६ सृष्टिः ७
सरणिः ८ पङ्क्तिः ९ पद्या १० वर्तनी ११
एकपदी १२ । इत्यमरः ॥ पथः १३
पदविः १४ पदवीः १५ सरणी १६ शरणिः १७
पङ्कती १८ वर्तनिः १९ । इति भरतः ॥
शरणी २० वाटः २१ धर्मवर्तनं २२ माथः २३
विवधः २४ वीवधः २५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ * ॥ तस्य लक्षणं । त्रिंशद्वर्णसि
विस्तृर्णो देशमार्गस्तु तैः कृतः । विंश-
द्वर्णमार्गः सीमामार्गो दशैव तु ॥
धनुंसि दश विस्तृर्णः त्रीमार्गपथः कृतः ।
नुवाजिरथनागानामसन्नाधः सुसंकरः ॥
धनुंसि चैव चत्वारि शाखारथ्यास्तु निर्मिताः ।
त्रिकराशेचापरथ्यास्तु द्विकराप्यपरकका ॥
जज्यापथश्चतुष्पादस्त्रिपादस्य गृहान्तरं ।
वृत्तीपादस्त्रिपादः प्राथम्यं शः पादकः
मृतः ॥ अवकरः परीवारः पादमात्रः
समस्ततः । इति देवीपुराणे गोपुर-
द्वारलक्षणाध्यायः ॥ * ॥ चतुष्पथलक्षणादि
यथा । एकलिङ्गे श्मशाने वा शून्यागारे
चतुष्पथे । तत्रैव साधयेदेषागी विद्यां
त्रिभुवनेश्वरीं ॥ चतुष्पथस्तु तं प्रोक्तं
त्रिकोणं यत्र वर्तते । इति नीलतन्त्रं ॥*॥
पथगमनगुणाः । अक्षा मेदःकफस्रोण्य-
सौकुमार्याविनाशनः । यत्तु चक्रमणं

নাতিদেহপীড়াকরং ভবেৎ ॥ তদায়ুর্বল-
মেধাগ্নিপ্রদমিক্রিয়শোধনং । ইতি রাজ-
বল্লভঃ ॥ * ॥ ব্রাহ্মণাদিভ্যঃ পথাবকাশো
'দেয়ো যথা । পস্থা দেয়ো ব্রাহ্মণায় ত্রিযৈ
রাজ্ঞে হৃচক্ষুসে । বৃদ্ধায় ভারযুক্তায়
রোগিণে দুর্বলায় চ ॥ ইতি কোর্শ্বে
উপবিভাগে ১১ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ গোপথ-
দানফলং যথা । গোমার্গস্য তথা কর্তা
গোলৌকে ক্রীড়তে চিরং । ইতি
প্রতিষ্ঠাতত্বে হয়শীর্ষপঞ্চরাত্রং ॥ * ॥
অন্যাচারাদাবুপচারো যথা । বেদা বি-
ভিন্নাঃ স্মৃতয়ো বিভিন্না নাসৌ মুনির্ষস্য
মতং ন ভিন্নং । ধর্মস্য তত্ত্বং নিহিতং
গুহায়াং মহাজনো যেন গতঃ স পস্থাঃ ॥
ইতি ধর্মবকপ্রশ্নে যুধিষ্ঠিরোত্তরং ॥ * ॥
নরকুবিশেষঃ । যত্রাটাট্যতে । 'ইতি মর্নো
৪ অধ্যায়ঃ ॥

পন্নং (ত্রি) চ্যুতং । গলিতং । ইত্যমরঃ ॥
পন্নঃ (পুং) অধোগমনং । ইতি সিদ্ধান্ত-
'কৌমুদ্যামুণাদিবৃত্তিঃ ॥
পন্নগঃ (পুং) সপঃ । ইত্যমরঃ ॥ ওষধীভেদঃ ।
পন্নকাষ্ঠং । ইতি মেদিনী ॥
. রগকেশুরঃ (পুং) নাগকেশরপুষ্পং । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
পন্নগাশনঃ (পুং) গরুড়ঃ । ইত্যমরঃ ॥
পন্নগী (স্ত্রী) পন্নগপত্নী । মনসা দেবী । যথা ।
পঞ্চম্যামসিতে পক্ষে সমুত্তিষ্ঠতি পন্নগী ।
ইতি তিথিতত্ত্বং ॥ সর্পিণীক্ষুপঃ । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
পন্নক্কা (স্ত্রী) চর্মপাতুকা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পন্নক্কা (স্ত্রী) চর্মপাতুকা । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥
পপিঃ (পুং) চন্দ্রঃ । পানকর্তরি ত্রি । ইতি
সংক্ষিপ্তসারব্যাকরণং ॥
পপীঃ (পুং) সূর্য্যঃ । চন্দ্রঃ । ইত্যাণাদিকোষঃ ॥
পপুঃ (পুং) পালকঃ । ধাত্র্যাং স্ত্রী । ইত্যা-
ণাদিকোষঃ ॥
পমরা (স্ত্রী) গন্ধদ্রব্যবিশেষঃ । সল্লুকী ইতি
খ্যাতা । অস্থানুলেপনগুণঃ । পরমালক্ষ্মী-
রক্ষোদ্ধরনাশিত্বং । ইতি রাজবল্লভঃ ॥
পম্পা (স্ত্রী) ওড়দেশস্বনদীবিশেষঃ । ইত্যা-
ণাদিকোষঃ ॥
পম্ব গতো । ওষ্ঠ্যবর্গশেষোপধঃ । পম্বতি ।
ইতি দুর্গাদাসঃ ॥
পয ঙ গতো । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ ঙ পয়তে ।
ইতি দুর্গাদাসঃ ॥
পয়ঃ [স্] (স্ত্রী) জলং । দুষ্কং । ইতি
মেদিনী ॥
পয়ঃকন্দা (স্ত্রী) ক্ষীরবিদারী । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥
পয়ঃফেনী (স্ত্রী) দুগ্ধফেনীক্ষুপঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥
পয়শ্চয়ঃ (পুং) জলসমূহঃ । তৎপর্য্যায়ঃ ।
পূরঃ ২ বেগিঃ ৩ । ইতি জটাধরঃ ॥
পয়শ্চং (ত্রি) পয়োবিকারঃ । স্মৃতদধ্যাদি ।
ইত্যমরঃ ॥ পয়োহিতং । ইতি মেদিনী ॥
পয়শ্চঃ (পুং) বিড়ালঃ । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥
পয়শ্চা (স্ত্রী) ছদ্মিকা । ক্ষীরকাকোলী । স্বর্ণ-
ক্ষীরী । ইতি মেদিনী ॥ অর্কপুষ্পিকা ।
ইতি রত্নমালা ॥ কুটুম্বিনীক্ষুপঃ । ইতি

রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ আমিকা । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

পয়ঃস্বলঃ (পুং) ছাগঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
পয়স্বিনী (স্ত্রী) নদী । খেলুঃ । রাত্রিঃ । ইতি
মেদিনী ॥ কাকোলী । ক্ষীরকাকোলী ।

ছুদ্ধফেনী । ক্ষীরবিদারী । ছাগী । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ জীবন্তী । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

পয়োগড়ঃ (পুং) ঘনোপলঃ । দ্বীপঃ । ইতি
শব্দমালা ॥

পয়োঘনঃ (পুং) ঘনোপলঃ । ইতি হারাবলী ॥

পয়োজন্মা [ন্] (পুং) মেঘঃ । ইতি শব্দ-
মালা ॥

পয়োধরঃ (পুং) স্ত্রীস্তনঃ । মেঘঃ । ইত্য-
মরঃ ॥ কোষকারঃ । নারিকেলং ।
কশেরু । ইতি মেদিনী ॥

পয়োধরাঃ [স্] (পুং) সমুদ্রঃ । জলাধারঃ ।
ইত্যুণাদিকোষঃ ॥

পয়োধিঃ (পুং) সমুদ্রঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পয়োধিকং (ক্লী) সমুদ্রফেনঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পয়োনিধিঃ (পুং) সমুদ্রঃ । যথা । ন গণিতং
যদি জন্ম পয়োনিধৌ হরশিরঃস্থিতিসুরপি
বিস্মৃতা । ইতি নৈষধচতুর্থসর্গঃ ॥

পয়োরঃ (পুং) খদিরঃ । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পয়োলতা (স্ত্রী) ক্ষীরবিদারী । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পয়োত্রতঃ (পুং) পয়োমাত্রপানরূপত্রত-
বিশেষঃ । যথা । পুণ্যাং তিথিং সমাসাদ্য
যুগমম্বস্তরাদিকং । পয়োত্রতস্ত্রিরাত্রং
শ্রাদেকরাত্রমথাপি বা ॥ ইতি মাৎস্যে

২৫২ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ দ্বাদশাহসাধ্যবিষ্ণু-
ত্রতবিশেষঃ । যথা । কশ্যপ উবাচ । এতন্মো
ভগবান্ পৃষ্ঠঃ প্রজাকামস্য পদ্মজঃ । যদাহ
তে প্রবক্ষ্যামি ত্রতং কেশবতোষণং ॥
কাজ্জনস্যামলে পক্ষে দ্বাদশাহং পয়ো-
ত্রতঃ । অর্চয়েদরবিন্দাকং ভক্ত্যা পর-
ময়াস্থিতঃ ॥ সিনীবালাং যদালিপ্য স্মারাং
ক্রোড়বিদীর্ণয়া । যদি লভ্যেত বৈ শ্রোত-
স্যেতন্মন্ত্রমুদীরয়েৎ ॥ ত্বং দেব্যাদিবরা-
হেণ রসায়াঃ স্থানমিচ্ছতা । উদ্ধৃতাসি নম-
স্তভ্যং পাপানং মে প্রণাশয় ॥ নির্ব-
র্তিতান্নিয়মো দেবমর্চেৎ সমাহিতঃ ।
অর্চয়াং স্থণ্ডিলে সূর্যে জলে বহৌ
গুরাবপি ॥ নমস্তভ্যং ভগবতে পুরুষায়
মহীয়সে । সর্বভূতনিবাসায় বাসুদেবায়
সাক্ষিণে ॥ নমোহব্যক্তায় সূক্ষ্মায় প্রধান-
পুরুষায় চ । চতুর্বিংশদগুণজ্ঞায় গুণ-
সংখ্যানহেতবে ॥ নমো দ্বিশীর্ষে ত্রিপদে
চতুঃশৃঙ্গায় তস্তবে । সপ্তহস্তায় যজ্ঞায়
ত্রয়ীবিদ্যাভ্রনে নমঃ ॥ নমঃ শিবায় রুদ্রায়
নমঃ শক্তিধরায় চ । সর্ববিদ্যাধিপতয়ে
ভূতানাং পতয়ে নমঃ ॥ নমো হিরণ্যগর্ত্তায়
প্রাণায় জগদাভ্রনে । যোগৈশ্বর্যশরীরায়
নমস্তে যোগহেতবে ॥ নমস্ত আদিদেবায়
সাক্ষিভূতায় তে নমঃ । নারায়ণায় ঋষয়ে
নরায় হরয়ে নমঃ ॥ নমো মরকতশ্যাম-
বপুষেহৃদিগতশ্রিয়ে । কেশবায় নমস্তভ্যং
নমস্তে পীতবাসসে ॥ ত্বং সর্ববরদঃ
পুংসাং বরণ্য বরদর্ভত । অতস্তে শ্রৈয়সে
ধীরাঃ পাদরেণুপাসতে ॥ অম্ববর্তন্ত মং ৯

দেবাঃ শ্রীশ্চ তৎপাদপদয়োঃ । স্পৃহয়ন্ত
ইবামোহং ভগবান্মে প্রসীদতাং ॥ এতৈ-
র্মুন্নেহর্ষীকেশনাবাহনপুরঙ্কতং । অর্চয়ে-
চ্ছ্রদ্ধয়া যুক্তঃ* পাদ্যোপস্পর্শনাদিভিঃ ॥
অর্চিত্বা গন্ধমাল্যাদৈঃ পয়সা স্নপয়ে-
দ্বিভুং । বস্ত্রোপবীতভরণপাদ্যোপস্পর্শ-
নৈস্ততঃ ॥ গন্ধধূপাদিভির্চার্চেদ্বাদশা-
ক্ষরবিদ্যায়া । স্ততং পয়সি নৈবেদ্যং
শাল্যম্নং*বিভবে সতি ॥ সমর্পিঃ সগুড়ং
দদ্বা । জুহুয়ান্মূলবিদ্যায়া । নিবেদিতং তদ্-
ভক্তায় দদ্যাদ্ভুঞ্জীত বা স্বয়ং ॥ দদ্বাচমন-
মর্চিত্বা তান্মূলঞ্চ নিবেদয়েৎ । জপেদকৌ-
তরশতং স্তবীত স্ততিভিঃ প্রভুং ॥ কৃহ্বা
প্রদক্ষিণং ভূমৌ প্রণমেদগুবন্দুদা । কৃহ্বা
শিরসি তচ্ছেষং দেবমুদ্বাসয়েততঃ ॥ দ্ব্যব-
রান্ ভোজয়েদ্বিপ্রান্ পায়সেন যথো-
চিতং । ভুঞ্জীত তৈরনুজাতঃ শেষং সেক্ষঃ
সভাজিতৈঃ ॥ ব্রহ্মচার্যথ তদ্রাত্র্যাং
খোভূতে প্রথমেহহনি । স্নাতঃ শুচির্যথো-
ক্তেন*বিধিনা স্নসমাहितঃ ॥ পয়সা স্নাপ-
য়িত্বার্চেদবাবদ্ব তসমাপনং । পয়োভক্ষ্যা
ব্রতমিদং চরেদ্বিষ্কৃর্চনাদৃতঃ ॥ পূর্ব-
বজ্জুহুয়াদগ্নিং ব্রাহ্মণাংশ্চাপি ভোজয়েৎ ।
• এবস্ত্বহরহঃ কুর্যাদ্বাদশাহং পয়োত্রতং ॥
• হরেরারাদনং হোমমর্হণং দ্বিজতর্পণং ।
প্রতিপদিনমারভ্য যাবৎ শুক্লত্রয়োদশীং ॥
ব্রহ্মচার্যমধঃস্বপ্নং স্নানং ত্রিসবনঞ্চরেৎ ।
বর্জ্জয়েদসদালাপং ভোগানুচ্চাবচাংস্তথা ॥
• অহিংস্রঃ সর্বভূতানাং বাসুদেবপরায়ণঃ ।
ত্রয়োদশ্যামথো বিষ্ণোঃ স্নপনং পঞ্চকৈ-

বিভোঃ ॥ কারয়েচ্ছান্ত্রদৃষ্টেন বিধিনা
বিধিকোবিদৈঃ । পূজাঞ্চ মহতীং কুর্য্যা-
দ্বিতশাঠ্যবিবর্জিতঃ ॥ চক্লং নিরূপ্য পয়সি
শিপিবিষ্টায় বিষ্ণবে । সূক্তেন তেন
পুরুষং যজেত স্নসমাहितঃ ॥ নৈবেদ্য-
ক্ষাতিগুণবদদ্যাৎ পুরুষতুষ্টিদং । আচার্য্যং
জ্ঞানসম্পন্নং বস্ত্রাভরণধেহুভিঃ ॥ তোষয়ে-
দ্বিত্বিজশ্চৈব তদ্বিধ্যারাদনং হরেঃ ।
ভোজয়েতান্ গুণবতা সদম্নেন শুচি-
শ্মিতে ॥ অন্যাংশ্চ ব্রাহ্মণান্ শক্ত্যা যে চ
তত্র সমাগতাঃ । দক্ষিণাং গুরবে দদ্যা-
দৃষ্টিগ্ভ্যশ্চ যথার্থতঃ ॥ অন্নাদ্যোনাশ-
পাকাংশ্চ প্রীগয়েৎ সমুপাগতান্ । ভুক্ত-
বৎস্বথ সর্কেষু দীনাঙ্করূপণেষু চ ॥ বিষ্ণো-
স্তৎ প্রীগনং বিদ্বান্ ভুঞ্জীত সহ বন্ধুভিঃ ।
নৃত্যবাদিত্রীগীতৈশ্চ স্ততিভিঃ স্বস্তি-
বাচনৈঃ ॥ কারয়েত্তৎকথাভিশ্চ পূজাং
ভগবতোহম্বহং । এতৎ পয়োত্রতং নাম
পুরুষারাদনং পরং ॥ পিতামহেনাভি-
হিতং গয়া তে সমুদাহতং । স্বকানেন
মহাভাগে সম্যক্ চীর্ণেন কেশবং ॥ আত্মনা
শুদ্ধভাবেন নিয়তাস্থা ভজাব্যয়ং । অয়ং
বৈ সর্বযজ্ঞাখ্যঃ সর্বব্রতমিতি স্মৃতং ॥
তপঃসারমিদং ভদ্রে দানক্ষেত্বরতর্পণং ।
ত এব নিয়মাঃ সাক্ষাত্ত এব চ যমো-
ক্তমাঃ ॥ তপো দানং ব্রতং যজ্ঞো যেন
ভুষ্যত্যধোক্কজঃ । তস্মাদেতদ্ব্রতং ভদ্রে
প্রযতা শ্রদ্ধয়াচর ॥ ভগবান্ পরিভূষ্টস্তে
বরানাশু বিধাস্যতি । ইতি শ্রীভাগবতে
৮ স্কন্ধে ১৬ অধ্যায়ঃ ॥

पयोषिञ्जाता (स्त्री) सरस्वती नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पयोषी (स्त्री) नदीविशेषः । सा विख्यातचलदक्षिणे प्रसिद्धा । अस्या जलगुणाः । पयोषीसलिलं रूच्यं पवित्रं पापनाशनं । सर्वाभयहरं सौख्यबलकान्तिप्रदं लघु ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

परं (स्त्री) केवलं । इति मेदिनी ॥ मोक्षः । यथा । कैवल्यमयुतं परं । इति मुक्तिपर्याये रत्नावली ॥

परं [म्] व्य निर्योगः । क्लृपः । इति मेदिनी ॥

परः (पुं) शक्रः । इत्यमरः ॥ ब्रह्मण आयुः । यथा । कालसंख्यां समामेन पूर्वार्द्धद्वयकल्लितां । स एव स्यात् परः कालस्तदन्ते परिपूज्यते ॥ निजेन तस्मान्मानेन चायुर्वर्षशतं स्यूतं । तत् पराथ्यं तदर्द्धं परार्द्धमभिधीयते ॥ अपि च । त्रीणि कल्पशतानि स्युस्तथा षष्टिर्ब्रह्मजोत्तमाः । ब्रह्मणः कथितं वर्षं पराथ्यं तच्च तत्पदं ॥ इति कौर्मे ५ अध्यायः ॥

परः (त्रि) श्रेष्ठः । अरिः । दूरः । अणुः । उत्तरः । इति मेदिनी ॥ * ॥ आयमते देव्यणुगकर्म्मवृत्तिसत्ता । इयं व्यापकजातिः । यथा । सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परम्परापरमेव च । देव्यादित्त्रिकवृत्तिसु सत्ता परतयोच्यते ॥ परभिन्ना तु या जातिः सैवापरतयोच्यते । देव्यादिकजातिसु परापरतयोच्यते ॥ व्यापकत्वात् परापि स्यात् व्याप्यादपरापि च । इति भाषा-

परिच्छेदः ॥ * ॥ पराम्नादिभक्त्यार्थैः स्त्रीनाशकत्वं यथा । पराम्नात्परम्पराशय्या परस्त्रियः । परवेश्मनि वासश्च शक्रादपि हरेच्छ्रियं ॥ इति गरुडपुराणं ॥ * ॥ श्रेष्ठवाचकपरशब्दप्रयोगा यथा । अन्नदातुः शतगुणोऽर्द्धीर्द्धदेवः परः स्यूतः । गुरुस्तस्माच्छतगुणो विद्यामन्त्रप्रदायकः ॥ अज्ञानतिमिराच्छन्नं ज्ञानदीपेन चक्षुषा । यः सर्वार्थं दर्शयति तत्परः कोऽपि वाक्त्रवः ॥ गुरुदत्तेन मन्त्रेण तपसेऽर्द्धसूरं लभेत् । सर्वज्ञत्वं सर्वसिद्धिं तत्परः कोऽपि वाक्त्रवः ॥ पितरं मातरं भार्यां गुरुपत्नीं गुरुं परं । यो न पुष्पाति कापट्यात् स महापातकी शिव ॥ नास्ति वेदात् परं शास्त्रं नहि कृष्यात् परः सूरः । नास्ति गङ्गासमं तीर्थं न पुष्पं तुलसीपरं ॥ क्रमावती तु परा न पुत्रान्नास्ति परः प्रियः । न च देवात् परः शक्ते ब्रह्मं नैकादशीं विना ॥ शालग्रामात् परो यस्त्रो न क्षेत्रं भारतात् पर । परं पुण्यास्थलानात् पुण्यात् वृन्दावनं यथा मोक्षदानात् यथा काशी वैष्णवानात् यथा शिवः । न पार्वती परा साक्षी न गणेशात् परो वशी ॥ न च विद्यासमो बहूनास्ति कश्चिद्गुरोः परः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥

परःशतं (त्रि) शतात् परं । शताधिकसंख्या । इत्यमरः ॥

परःसहस्रं (त्रि) सहस्रात् परं । सहस्राधिकसंख्या । इत्यमरटीका ॥

•পরঃশ্বঃ [স্] ব্য শ্বঃ পরাহঃ । পরশু ইতি
ভাষা । ইত্যমরঃ ॥ শ্বো দিনাৎ পরমহঃ
পরঃশ্বঃ পরঃ সহস্রবৎ পারস্করাতিভাৎ
স্বট্ পরঃশ্ব ইতি মধুঃ । স্বটং নেচ্ছন্ত্যন্তে
পরশ্ব ইত্যাহুঃ । অতিক্রান্তে পূর্বতরে
দিনে পরশ্বো জাত ইতি প্রয়োগো গোপঃ
•নত্র পরশ্ব তৎ শ্বেচতি কর্মধারয়ঃ ।
ইতি ভরতঃ ॥

পরকীয়ং (ত্রি) পরসম্বন্ধি । পরশব্দস্য টে
• পূর্বেণ অকা পরকঃ তস্যেদমিত্যর্থং ঈয়-
প্রত্যয়নিষ্পন্নং ॥

•পরকীয়া (স্ত্রী) নায়িকাভেদঃ । অস্যা লক্ষণং
যথা । অপ্রকটপরপুরুষানুরাগা । সা চ
দ্বিবিধা । পরোঢ়া ১ কন্ধ্যা চ ২ । কন্ধ্যায়াঃ
পিত্রাদ্যধীনতয়া পরকীয়ত্বং । অস্যা গুণৈব
সকলা চেষ্টা ॥ * ॥ পরোঢ়া যথা । অয়ং
রেবাকুঞ্জঃ কুসুমশরসেবাসমুচিতঃ সমীরো-
হয়ং বেলাদরবিদলদেলাপরিমলঃ । ইয়ং
প্রারুড়্ধন্যা নবজলদবিষ্ঠাসচতুরা পরা-
ধীনং চেতঃ সখি কিমপি কর্ত্বুং যুগ-
য়তে ॥ * ॥ গুণাবিদম্বালক্ষিতাকুলটামু-
শয়ানামুদিতাপ্রভৃতীনাং পরকীয়ায়াং
এবাস্তর্ভাবঃ । গুণা ত্রিবিধা । বৃত্তস্বরত-
গোপনা ১ বর্ত্তিমাণস্বরতগোপনা ২ বর্ত-
মানস্বরতগোপনা চ ৩ । ত্রিবিধা যথা ।
শব্দঃ ক্রোধাতু বিধিষন্তু স্ত্রহাদো নিন্দন্তু
বা যাতরস্তাস্মিন্ কিস্তু ন মন্দিরে সখি
পুনঃ স্বাপো বিধেয়ো ময়া । আখো-
রাক্রমণায় কোণকুহরাছুৎকালমাতম্বতী
মার্জ্জারী নখরৈঃ খরৈঃ কৃতবতী কাং

কাং ন মে দুর্দগাং ॥*॥ বিদম্বা দ্বিবিধা ।
বাগ্ধিদম্বা ১ ক্রিয়াবিদম্বা চেতি ২ ।
প্রথমা যথা । নিবিড়তমতমালমল্লিবল্লী-
বিচকিলরাজ্জিবিরাজিতোপকণ্ঠে । পথিক-
সমুচিতস্তবাদ্যতীত্রে সবিতরি তত্র সরি-
ভটে নিবাসঃ ॥ দ্বিতীয়া যথা । দামায় ভবন-
নাথে বদরীমপনেভুমাশিতি । হেমন্তে
হরিণাক্ষী পয়সি কুঠারং বিনিক্ষিপতি ॥*॥
লক্ষিতা যথা । যদুতং তদুতং যদুয়াভদপি
বা ভুয়াৎ । যদুবতু তদুবতু বা বিফলস্তব
গোপনায়াসঃ ॥ * ॥ কুলটা যথা । এতে
বারিকগান্ কিরন্তি পুরুষান্ বর্ষন্তি
নাস্তোধরাঃ শৈলাঃ শাদ্বলমুদ্রমন্তি ন
স্বজন্ত্যেতে পুনর্নায়কান্ । ত্রৈলোক্যে
তরবঃ ফলানি স্তবতে নৈবারভন্তে জনান্
ধাতঃ কাতরমালপামি কুলটাহেতোস্তয়া
কিং কৃতং ॥ অপি চ । পৃথ্বী তাবজ্রি-
কোণা বিপুলনদনদীগ্রামরুদ্রং তদর্দ্রং
তস্যামেবাস্তি শৈলো বিপিনমপি তথা
ক্ষেত্রকাসারকূপাঃ । লোকানাং মর্দনারী
শিশুরপি জরসঃ কোহপি রোগী বিবেকী
মিথ্যাবাদো মমায়ং মুখরমুখরবঃ পুংশ্চলী
পুশ্চলীতি ॥ * ॥ অনুশয়ানা ত্রিবিধা ।
বর্ত্তমানস্থানবিঘট্টনেন ভাবিস্থানাভাব-
শঙ্কয়া স্থানধিষ্ঠিতসঙ্কেতস্থলে ভর্ত্তুর্গম-
নানুমানেন প্রত্যেকং উদাহরণানি ।
সমুপাগতবতি চৈত্রে নিপততি পত্রে
লবঙ্গলতিকায়াঃ । সূদৃশঃ কপোলপালী
শিব শিব তালীদলচ্যুতিং লেভে ॥ * ॥
নিদ্রালুকেকিমিথুনানি কপোতপোত-

व्याधूतनूतनमहीरुहपल्लवानि । तत्रापि
तन्नि न वनानि कियन्ति सन्ति खिद्यन् न
प्रियतमस्य गृहं प्रवाहि ॥ कर्णकलित-
रसालमञ्जरीपिञ्जरीकृतकपोलमण्डलः ।
निष्पतन्नयनवारिधारया राधया मधुरिपु-
निरीक्ष्यते ॥ * ॥ मुदिता यथा । गोष्ठेषु
तिष्ठति पतिर्वधिरा नमन्दा नेत्रद्वयस्य न
च पाटवमस्ति यातुः । इत्थं निगद्य स्रतनुः
कुचकुम्भसौमि रोमाङ्ककङ्ककमुदक्षितमात-
तान ॥ * ॥ कन्यका यथा । किङ्किङ्कुङ्कित-
हारवाष्टिसरलङ्कवल्लिसाचिस्मितं प्रान्तब्रान्त-
विलोचनद्व्यतिभुजा पर्यास्तकर्णेऽपलं ।
अङ्गुल्या स्फुरदङ्गुलीयकरुचा कर्णश्च कणु-
यनं कुर्वाणा नृप कन्यका स्मृतिनं
सव्याजमालोकते ॥ इति रसमञ्जरी ॥

परग्रहिः (पुं) पर्क्षावधिः । अङ्गुलिपर्क्षा ।
इति हारावली ॥

परच्छन्दः (त्रि) पराधीनः । इति हेमचन्द्रः ॥

परच्छिद्रं (स्त्री) परदोषः । यथा । नीचः
सर्वपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति ।
आत्मानो विद्वन्मात्राणि पश्यन्मपि न पश्यति ॥
इति गरुडपुराणं ॥

परजातः (त्रि) परैरिधितः । उदासीन्येन पर-
पुष्कः । परपोषितत्वात् परस्माज्जातः ।
इत्यमरभरतौ ॥ अन्येनोऽपमश्च ॥

परजितः (त्रि) परपुष्कः । शक्रणा पराजितः ।
इति केचिच्च ॥

परङ्गः (पुं) तैलयङ्गं । छुरिकाफलः
फेनः । इति मेदिनी ॥

परङ्गनः (पुं) वरुणः । इति हेमचन्द्रः ॥

परङ्गयः (पुं) वरुणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शक्रजयकर्ता । परान् जयतीति खप्रत्यय-
निष्पन्नः ॥

परतन्त्रः (त्रि) पराधीनः । इत्यमरः ॥

परत्रभीरुः (त्रि) धार्मिकः । परकालभयशीलः ।
यथा । परत्रभीरुं धर्मिष्ठमुद्युक्तं क्रोध-
वर्जितं । इति मिताकरायां कात्या-
यनः ॥

परत्वं (स्त्री) परता । परश्च भावः । न्याय-
मते तद्विबिधं । दैशिकः १ । तत्तु बह-
तरसूर्यासंयोगज्ञानजन्यगुणः । कालिकः २
तत्तु बहतरकालान्तरितत्त्वज्ञानजन्यगुणः ।
एतद्वयं मूर्तपदार्थगुणः । दैशिकपरत्वं
श्यामवायिकारणं दिक्शरीरसंयोगः ।
कालिकपरत्वं श्यामवायिकारणं कालपिण्ड-
संयोगः । ते अपेक्षावृद्धिजन्ये । तन्नाश-
नाशे च । यथा । परत्वंकापरत्वं द्विविधं
परिकीर्तितं । दैशिकं कालिककापि
मूर्त एव तु दैशिकं ॥ परत्वं सूर्यासं-
योगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् । अपरत्वं
तदल्लत्ववृद्धितः श्यादितीरितं ॥ तयोरम-
वायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये । दिवा-
करपरिष्पन्दपूर्वेऽपमत्त्ववृद्धितः ॥ परत्वं
मपरत्वं तदनन्तरवृद्धितः । अत्र त्वसमावायी
तु संयोगः कालपिण्डयोः ॥ अपेक्षा
वृद्धिनाशाच्च नाशस्तथा निरूपितः । इति
भाषापरिच्छेदः ॥

परदारः (पुं) परभार्या । तदागने दोषो
यथा । परदाररताश्चैव परद्रव्यहराश्च
वे । अधोऽधो नरके यास्ति पीड्यन्ते

यमकिङ्करैः ॥ इति कर्मलोचनं ॥ त्राङ्गः
 कञ्जियो वैश्या यो रतः परयोषिति ।
 याति तन्त्रा पूजितश्च रुक्ता लक्ष्मीर्गृहादपि ॥
 ईहातिनिन्द्यः सर्वत्र नाधिकारी स्वकर्मसु ।
 परत्रैवाङ्कूपे च यावद्वर्षतं वसेत् ॥
 अपि च । किञ्चिज्जपेन तपसा मोनेन
 च त्रेतेन च । स्वरार्चनेन तीर्थेन स्त्रीभि-
 र्यज्ञ मनो हतं ॥ सर्वमायाकरुणश्च धर्म-
 मार्गार्गलं नृणां । व्यवधानं तपसां
 दोषाणामाश्रयं परं ॥ कर्मवक्त्रनिवहानां
 निगडं कठिनं सुत । प्रदीपरूपं
 कीटानां मीनानां वडिशं वथा ॥ विष-
 कुम्भं दुग्धमुखमारुते मधुरोपमं ।
 परिणामे दुःखबीजं सोपानं नरकस्य
 च ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे
 ७० । ७१ अध्यायः ॥ * ॥ यस्तु पाणिगृहीतीं
 तां हिस्त्रान्यां योषितं ब्रजेत् ।
 अगम्यागमनं तद्धि सदोया नरककारणं ॥
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यागयोग्य-
 त्रतादिकं । क्लेशत्रतीर्थाटनं तस्मिन् वासो
 धर्मक्रियादिकं ॥ स्वाध्यायादि तपो दैवं
 पैत्रं कर्म वरानने । यात्येतन्निष्फलं
 सर्वं परस्त्रीगमनाम्णां ॥ परदारान्ति-
 गमनां कोटि एकादशीव्रतं । अपरं
 किमु वक्तव्यं निष्फलं निरये स्थितिः ॥
 सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यमेव त्रवीमि
 ते । परयोनौ पतन् विन्दुः कोटि-
 पुञ्जां विनश्यति ॥ इति पाद्मोत्तरखण्डे
 १५ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च । त्याज्यं
 धर्माश्रित्यैर्नित्यं परदारोपसेवनं ।

नयन्ति परदारा हि नरकानेकविंशतिं ॥
 सर्वेषामेव वर्णानामेष धर्मो ऋषो-
 हङ्कक ॥ एवं पुरा सुरपते देवर्षि-
 रसितोहव्ययः । प्राह धर्मव्यवस्थानं
 धगेन्द्रायारुणाय हि ॥ तस्मात् सुदूरतो
 वर्जेत् परदारान् विचक्षणः । नयन्ति
 निकृतिप्रज्जं परदाराः पराभवः ॥ इति
 वामने ७७ अध्यायः ॥

परदुःखं (स्त्री) अन्यजनपीडा । यथा ।
 त्याज्यान्नुत्थतो गेच्छां सर्वसत्त्वसुखैर्षिणः
 भवन्ति परदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः ॥
 परदुःखात्पुरा नित्यं सुखानि महान्त्यापि ।
 नापेक्षन्ते महात्मानः सर्वभूतहिते
 रताः ॥ इत्यग्निपुराणं ॥
 परद्वेषी [न्] (त्रि) विदूषकः । परद्वेषी ।
 इति शब्दमाला ॥

परध्यानं (स्त्री) ध्यानविशेषः । यथा । ध्येये
 मनोनिश्चलतां याति ध्येयं विचिन्तयन् ।
 यत्तद्ध्यानं परं प्रोक्तं मुनिभिर्ध्यान-
 चिन्तकैः ॥ इति गरुडपुराणं ॥

परस्तपः (त्रि) परतापी । परान् तपति
 यः । इति मुद्गबोधव्याकरणं ॥

परपदं (स्त्री) श्रेष्ठस्थानं । मुक्तिः । यथा ।
 कल्याणानां निदानं कलिमलमथनं
 जीवनं सज्जनानां पाथेयं यन्मुमुक्षोः
 सपदि परपदप्राप्तये प्रस्थितस्य । इति
 महानाटकं ॥

परपाकनिवृत्तः (पुं) परोद्देश्यकपाक-
 रहितः । पक्षयज्जाकर्त्तुः । यथा । गृही-
 त्वाग्निं समारोप्य पक्षयज्जाम निर्वपेत् ।

পরপাকনিবৃত্তোহসৌ মুনিভিঃ পরি-
কীৰ্তিতঃ ॥ ইতি মিতাক্ষরায়ান্ প্রায়-
শ্চিত্তাধ্যায়ঃ ॥

পরপাকরতঃ (পুং) পরপাকিরুচিঃ । প্রাতঃ
পঞ্চযজ্ঞান্নিকর্ষিত্য পরান্নভোজী । যথা ।
পঞ্চযজ্ঞান্ স্বয়ং কৃৎস্বা পরান্নমুপজীবতি ।
সততং প্রাতরুথায় পরপাকরতস্তু সঃ ॥
ইতি মিতাক্ষরায়ান্ প্রায়শ্চিত্তাধ্যায়ঃ ॥*॥
এতয়োরন্নভোজনে দোষো যথা । পর-
পাকনিবৃত্তস্তু পরপাকরতস্তু চ । অপচস্তু
চ ভুক্তান্নং ষিঞ্জশ্চান্দ্রায়ণঞ্চরেৎ ॥ ইতি
মিতাক্ষরায়ান্ প্রায়শ্চিত্তাধ্যায়ঃ ॥

পরপিণ্ডাদঃ (ত্রি) পরান্নোপজীবী । ইত্য-
মরঃ ॥

পরপুরুষঃ (ত্রি) বিষ্ণুঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
অন্যপুমান্ । উপনায়কঃ । যথা । রাজন্
জীবাবধানং কুরু শৃণু নিভৃতং প্রেয়সীনাং
কুচেষ্ঠা একা তে কীৰ্ত্তিকাস্তা জগদটন-
পরা বিশ্বভোগ্যাপরা স্ত্রীঃ । যা বা পার্ণো
গৃহীতা বিধিবদসিলতা শুদ্ধধারেতি মহা
সোৎকর্ষং সাপি নিত্যং পরপুরুষশতং
মারভাবাভূতৈপতি ॥ ইতি কর্ণাটরাজস্প্রতি
কালিদাসঃ ॥

পরপুষ্কঃ (পুং) কোকিলঃ । ইতি মেদিনী ॥
পরেণ পোষিতে ত্রি । ইতি ধরনিঃ ॥

পরপুষ্কমহোৎসবঃ (পুং) আত্মঃ । ইতি
শব্দমালা ॥

পরপুষ্ক (স্ত্রী) বেষ্ণা । ইতি মেদিনী ॥
পরান্নয়া । পরমাড়া ইতি ভাষা । ইতি
শব্দচন্দ্রিকা ॥

পরপূর্বা (স্ত্রী) পরোহৃশ্বঃ পূর্বা ভর্তা যস্যঃ
সা । অস্যা লক্ষণং যথা । পতিং হিত্বাপ-
কৃষ্কং স্বয়ংকৃষ্কং যা নিষেবতে । নির্দৈব
সা ভবেল্লোকে পরপূর্বেতি চোচ্যতে ॥
ইতি মানবে ৫ অধ্যায়ঃ ॥ অস্যাঃ প্রকারো
যথা । পরপূর্বাঃ স্ত্রিয়স্তৃণ্যাঃ সপ্ত প্রোক্তা
যথাক্রমং । পুনর্ভূত্বিবিধা তাসাং শৈরিণী
ভু চতুর্বিধা ॥ ইতি মিতাক্ষরায়ান্ নারদঃ ॥

পরপ্রতিনপ্তা [ঋ] (পুং) বৃদ্ধপ্রপৌত্রঃ ।
পরপ্রপৌত্রঃ } ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পরভাগঃ (পুং) গুণোৎকর্ষঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥ স্তম্পৎ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
শেষাংশ্চ ॥

পরভুক্তা (স্ত্রী) অন্যপুরুষসন্তোগবিশিষ্টা ।
যথা । পরভুক্তাঞ্চ কাস্তাঞ্চ যো ভুঙ্ক্তে
স নরাধমঃ । স পচ্যতে কালসূত্রে যাব-
চ্ছন্দ্রদিবাকরো ॥ ন সা দৈবে ন সা পৈত্রে
পাকার্হা পাপসংযুতা । তস্যা আলিঙ্গনে
ভর্তা ভ্রষ্টস্ত্রীস্তুজসা হতঃ ॥ দেবতাঃ
পিতরস্তস্য হব্যদানে চ তর্পণে । স্থখিনো
ন ভবন্ত্যেবমিত্যাহ কমলোদ্ভবঃ ॥ তস্মাদ-
যত্নেন ভার্য্যাঞ্চ রক্ষণং কুরুতে গৃধীঃ ।
অন্যথা পাপিনীভর্তা নিশ্চিতং নরকং
ব্রজেৎ ॥ পদে পদে সাবধানঃ কাস্তাং
রক্ষতি পণ্ডিতঃ । ন প্রতীতিস্থলী যোষা
দোষণাঞ্চ করণিকা ॥ কলত্রং পাক-
পাত্রঞ্চ সদা রক্ষিতুমর্হতি । পরস্পর্শাদশু-
দ্ধাঞ্চ শুদ্ধাং স্বস্পর্শনে সদা ॥ ইতি ব্রহ্ম-
বৈবর্তে স্ত্রীকৃষ্কজন্মখণ্ডে ১৮ অধ্যায়ঃ ॥*॥
অন্যেন ভঙ্কিতে ত্রি ॥

परसुतः (पुं) काकः । इत्यमरः ॥

परसुतः (पुं) कोकिलः । इत्यमरः ॥ पर-

प्रापिते त्रि ..

परम् व्य निरोगः । क्लेषः । इति मेदिनी ॥

पश्चात् ॥

परमं वा अनुज्जा । ई । इति भाषा । इति
मेदिनी ॥ तथा च । ओमेव परमं
मते । इत्यमरः ॥ त्रीणि मते अनु-
मते । " उं कुरु ओमित्युक्तवतः । एवं
वाट् एवं यदाथ भगवान् । परमस्ते
आवसं ममेदं परमं । त्रयं प्रकारे-
हपि । इति भरतः ॥

परमः (त्रि) परः । उंकृष्टः । इति मेदिनी ॥
प्रधानं । आद्यः । उकारः । इति विश्वः ॥
अग्रेसरः । इति हेमचन्द्रः ॥

परमगतिः (त्रि) मुक्तिः । मोक्षहेतो त्रि ।
यथा । गुणातीतोऽपीशस्त्रिगुणसचिवस्त्र्य-
क्षरमयस्त्रिमुक्तिर्षः सृष्टिस्थितिविलयकर्माणि
कुरुते । कृपापारावारः परमगतिरेष
त्रिजगतां नमस्तस्मै कस्मैचिदमितमहिम्ने
पुरभिदे ॥ इति मङ्गलवादः ॥ तस्या
लक्षणं यथा । यां विप्राः सर्वतः शास्ता
विशुद्धा ज्ञाननिश्चयाः । गतिं गच्छन्ति
सन्तुक्तामाहः परमां गतिं ॥ इति
महाभारते मोक्षधर्मः ॥

परमगवः (पुं त्रि) श्रेष्ठगोः । परमश्चासौ
गोश्चेतीति कर्मधारयसमासे बोप-
देवः ॥

परमपदः (पुं त्रि) श्रेष्ठस्नानं । परदेवता-
चरणः । यथा । स्वप्नेराकीर्णं कुशम-

धनुषो मन्दिरमहो पुरो ध्यायन् ध्यायन्
यदि जपति भक्तस्तव मनुं । स गङ्गर्ष-
श्रेणीपतिरपि कविद्वामृतनदीमदीनः
पर्यास्ते परमपदलीनः प्रभवति ॥ इति
कर्पूराध्यस्तोत्रं ॥

परमत्रक [न्] (त्रि) परमेष्ठिनः । नारा-
यणः । यथा । सत्यतपा उवाच । यदेतत्
परमं त्रकं त्रया प्रोक्तं महामुने ।
तस्य रूपं न जानन्ति योगिनोऽपि
महात्मनः ॥ अनामगोत्ररहितममूर्तं मूर्ति-
वर्जितं । कथं तज्जायते त्रकं संज्ञा-
नामविवर्जितं ॥ तत्र संज्ञां कथय
येन जानाम्यहं त्रकं ॥ दुर्वासो उवाच ।
यदेतत् परमं त्रकं वेदवादेषु पठ्यते ।
स देवः पुण्डरीकाक्षः स्वयं नारायणः परः ॥
स यत्कैर्विधैरिन्दैर्दानैर्दत्तैश्च सत्तम ।
प्राप्यते परमो देवः स्वयं नारायणो
हरिः ॥ इति बराहपुराणं ॥

परमर्षिः (पुं) भेलादिष्विषिषेयः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ अश्व व्युत्पत्तिर्षथा । ऋषि-
र्हिंसागतौ धातुर्विद्यासत्यतपःश्रेष्ठैः ।
एष सन्नियो यस्यां त्राक्कण्ठ तत्सृषिः ॥
विरुत्तिसमकालस्त बुद्ध्या व्यक्तिमुषिसृष्टं ।
ऋषते परमं यस्यां परमर्षिसुतः स्रुतः ॥
गत्यर्थादृषतेर्धातोर्नामानि वृत्तिकारणं ।
यस्यादेश स्वयं त्रुत्सुत्त्राच्छ ऋषिता मता ॥
इति भाष्ये १२० अध्यायः ॥

परमस्वधर्मा [न्] (त्रि) परमस्वो धर्मो यस्य ।
इति कर्मधारयपूर्वपदबहुव्रीहौ सिद्धास्त-
कौमुदी ॥

परमहंसः (पुं) सम्यासिविशेषः । अस्य लक्षणं यथा । जातरूपवेरो निर्बन्धे निराग्रहस्तद्वत्प्रक्रमार्गे सम्यक् सम्पन्नः शुद्धमानसः प्रागसंधारणार्थं यथोक्तकाले भैक्षमाचरन् लाभालाभो समो कृत्वा शृन्वागारदेवगृहत्तृणकूटवल्लीकवृक्षमूलकुलालशालामिहोद्रेनदीपुलिनगिरिकुहरकन्दरकोटरनिकरशृङ्गिलेषनिकेतवासौ निष्प्रयत्नो निर्म्ममः शुद्धध्यानपरायणः अध्यात्मनिष्ठः शुभाशुभकर्म्मनिर्मूलनाय संन्यासेन देहत्यागं करोति यः स एव परमहंसो नामेति जीवन्मुक्तिविवेकः ॥

परमाणुः (पुं) पृथिव्यादिभूतचतुष्टयानां द्यणुकानामवयवः । स च नित्यः निरवयवः ततः सूक्ष्ममपि नास्ति । यथा । नित्या नित्या च सा द्वेषा नित्या स्यादगुलक्षणं । अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी ॥ पारिमाणुल्यानामकतत्परिमाणस्तु न कस्यापि कारणं । यथा । पारिमाणुल्याभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतं ॥ जलादिपरमाणुरूपस्य नित्यत्वं । पार्थिवपरमाणुरूपस्यानित्यत्वं । यथा । जलादिपरमाणो तन्मित्यमन्यत् सहेतुकं । इति भाषापरिच्छेदः ॥ तैरेव परमाणुभिराद्युपादानैर्द्यणुकत्रसरेणादिक्रमेण स्थूलकिति जलतेजोमरुतः सृजति परमेश्वरः । यथा आयोजनं परमाणुकर्म्म तथा च सर्गाद्यकालीनं द्यणुकारञ्चपरमाणुकर्म्म यद्वजन्यं प्रवद्ववदाञ्चसंयोगजन्यं वा कर्म्मत्वात् अस्मादिशरीरकर्म्मवत् इति

कुलमाञ्जलिः ॥ प्रलयेऽतिस्थूलस्थूलनाशानन्तरं परमाणुक्रियाविभागपूर्वसंयोगनाशादिक्रमेण द्यणुकनाशास्तिस्रिपरमाणव एवेति । यथा । दौधूयमानास्तिस्रिस्तिस्रि प्रलये परमाणवः । इति प्राचीनकारिका ॥ तस्य महत्ताभावादतीन्द्रियत्वं । यथा । महत्त्वं षड्भिधे हेतुरिति भाषापरिच्छेदः ॥ ३ ॥ कालविशेषः । यथा । स कालः परमाणुर्वै यो भुङ्क्ते परमाणुतां । सतो विशेषभुग्यस्तु कालः स परमो महान् ॥ ५ ॥ अर्घुर्वा परमाणु स्यात्प्रसरेणुत्त्रयः स्मृतः । जालार्करश्यावगतः खमेवानुपतन्नगात् ॥ ७ ॥ इति श्रीभागवते ७ स्कन्धे ११ अध्यायः ॥ अस्यार्थः । एतदेव प्रपश्यति स इत्यादिना । सतः प्रपश्यत्य परमाणुतां परमाणुवशात् यो भुङ्क्ते स कालः परमाणुः तस्यैवाविशेषं साकल्यं यो भुङ्क्ते स परममहान् । अयमर्थः ग्रहक्रताराचक्रश्च इत्यादिना यत् सूर्यापर्याटनं वक्ष्यति तत्र सूर्यो यावता परमाणुदेशमतिक्रामति तावान् कालः परमाणुः । यावता च द्वादशराश्याञ्चकं सर्वं भुवनकोषमतिक्रामति स परममहान् संवत्सराञ्चकः तस्यैवावृत्त्या युगमन्वन्तरादिक्रमेण द्विपरार्क्षास्तुत्तमिति । तथा च पञ्चमे सूर्यगत्येव कालादिविभागं वक्ष्यति । ५ । इदानीं द्यणुकादिलक्षणपूर्वकं मध्यमकालावस्थां कथयति द्वौ परमाणु अणुः स्यात् त्रयोहणवत्प्रसरेणुः स तु प्रत्यक् इत्याह जालार्केति गवाक्षप्रविष्टैर्षर्करश्यावगत

কোহসৌ যোহতিলঘুত্বেন খমেবানুপতন্
অগাৎগতঃ । ন গামিতি পাঠে খমেবানু-
পতন্নবংগতঃ ন তু গাং পৃথ্বীং । ৬ । ইতি
শ্রীধরস্বামী ॥

পরমাণুস্ককঃ (পুং) বিষ্ণুঃ । ইতি শব্দমালা ॥
পরমাত্মা [ন্] (পুং) পরং ব্রহ্ম । তৎ-
পর্যায়ঃ । আপোজ্যোতিঃ ২ চিদাত্মা ৩ ।
যথা । পরমাত্মা পরং ব্রহ্ম নির্গুণঃ
প্রকৃতেঃ পরঃ । কারণং কারণানাঞ্চ
শ্রীকৃষ্ণো ভগবান্ স্বয়ং ॥ ইতি ব্রহ্ম-
বৈবর্তে প্রকৃতিখণ্ডে ২৩ অধ্যায়ঃ ॥

পরমাত্মৈতঃ (পুং) বিষ্ণুঃ । যথা । নমস্তে
জ্ঞানসম্ভাব নমস্তে জ্ঞানদায়ক । নমস্তে
পরমাত্মৈত নমস্তে পুরুষোত্তম ॥ ইতি
গরুড়পুরাণং ॥

পরমামং (স্ত্রী) দেবপিত্রমত্নাত্ং পরমমুৎকৃচ্-
মমং । পরমাণামুৎকৃচ্চানাং দেবাদীনামম-
মিতি বা । ইতি ভরতঃ ॥ তৎপর্যায়ঃ ।
পায়সঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥ ক্ষীরিকা ৩ ।
তস্য পাকপ্রকারো যথা । শুদ্ধেহর্কপকে
হুঞ্জে তু যতাস্তাংস্তগুলান্ ক্রিপেৎ । তে
সিদ্ধাঃ ক্ষীরিকা খ্যাতা সা সিতাজ্যযুতো-
ত্তমা ॥ অস্থ গুণাঃ । ক্ষীরিকা দুর্জরা
বল্যা ধাতুপুষ্টিপ্রদা গুরু । বিষ্ঠস্তিনী হরেৎ
পিত্তরক্তপিত্তাগ্নিমারুতান্ ॥ ইতি ভাব-
প্রকাশঃ

পরমায়ুঃ [স্] (স্ত্রী) জীবিতকালঃ । যথা ।
শতং বর্ষাণি বিংশত্যা নিশাভিঃ পঞ্চভিঃ
সহ । পরমায়ুরিদং প্রোক্তং নরাণাং
'করিণামিহ ॥ অকা দ্বাত্রিংশদস্থানাং

শুনাং দ্বাদশ বৎসরাঃ । পঞ্চবিংশতিবর্ষাণি
থরস্য করভস্য চ ॥ চতুবিংশতিরক্ষানাং
রুমস্য মহিষস্য চ । যুগশুকরবস্তাদিপশুনাং
ষড়্‌দশাষিতাঃ ॥ ইতি শব্দমালা ॥ * ॥
অথায়ুরানয়নং । অজ্ঞানাদায়ুষঃ সর্বং
বিফলং কীর্তিতঞ্চ যৎ । তস্মাদানয়নং তস্য
ক্ষুটার্থমভিধীয়তে ॥ নীচাস্তরস্য খেটস্য
ভাগস্তুঙ্গগুণো ভবেৎ । চেষ্ঠা কেন্দ্রস্ত
চেৎ ষড়্‌ভাদধিকং চক্রশোধিতং ॥ নান্থথা
তস্য ভাগাদি চেষ্ঠা গুণক উচ্যতে । গুণ-
শ্চেৎ ষষ্টিভংতো ন্যূনং তদা দ্ব্যাপ্তং
সখানলঃ ৩০ ॥ এবং তুঙ্গগুণশ্চেষ্ঠা গুণো
যৎ স্যাৎ তয়োর্বধাৎ । মূলং কলাদিকং
তৎ স্যাদ্‌গুণকক্ষুট উচ্যতে ॥ অথাত্রয়-
গুণং বক্ষ্যে ক্ষেত্রাদিসপ্তবর্গজং । বর্গে
ক্ষেত্রাদিকে স্বর্কে গ্রাহ্যস্ত্রিংশৎ ৩০ কলা
গুণঃ ॥ অধিমিত্রগৃহে তদ্বৎ ২৫ মিত্রে
বিত্র্যংশজাতয়ঃ । ২১ । ৪০ । সমে পঞ্চ-
দশ গ্রাহ্যাঃ শত্রৌ স্বত্র্যংশকোরগাঃ ৮ ।
২০ ॥ পঞ্চাত্যরৌ ৫ তদৈক্যং যৎ
ক্ষেত্রোথগুণযুক্ পুনঃ । স্বর্কে বর্গোত্তমে
স্বাংশে স্বত্র্যংশে স্যাদয়ং গুণঃ ॥ অধী-
র্ককে যুগাংশোনত্র্যংশোনো মিত্রবেশ্মানি
সমে দ্ব্যাপ্তো রিপৌ ত্র্যাপ্তো যুগাংশস্বতি-
শক্রভে ॥ এবং স্যাদাত্রয়গুণো বিশেষো
যঃ স উচ্যতে । স্বত্র্যংশকঃ স্বাংশকো বা
বর্গোত্তমগতোহপি বা ॥ যদি স্যাদধি-
মিত্রক্ষে তদা তত্র্যত্রয়ে গুণে । গজনেত্রে
সমুদ্রাক্ষী ২৮ । ৩৪ কলাদ্যং মিত্রয়েদ-
বুধঃ । এবং মিত্রগৃহে তদ্বৎপিত্রিংশদ-

विमिश्रयेत् १७। ३०। शक्रकेत्रे तु षड्-
 लिपुत्रां कुनेत्रविकलां त्र्यजेत् ॥७।२।
 अधिशक्रगृहे वाग्न्याकी ५। ४३ लिपुत्रा-
 दिकं त्र्यजेत् । आश्रयस्य गुणस्यास्य वधः
 स्फुटगुणस्य यः ॥ तन्मूलं कर्मयोग्यः
 स्याद्गुण आयुर्बिधौ न्युतः । खेटानां
 तनोर्भागाः चास्ति ४० शिक्काः कलीकृताः ॥
 पुनः शूचरसा ७० भ्यस्ताः क्रमात् स्यादा-
 युषः पलं । जन्मलग्नं ग्रहेणोनं न्यूनं
 चक्रार्द्धतो यदि ॥ तत्कला स्यात्तदाहारो
 नायं षड्भाधिके विधिः । खधृत्या १८००
 खधाकेन ९०० गुणितं पलमायुषः ॥
 क्रमतः पापसौम्यामां हारापुत्रं शोधनं
 भवेत् । खधृत्यानहारश्चेत्कारो हारदलं
 क्रमात् ॥ आयुः पलम् शूचात्रं धृत्यापुत्रा
 शोधनं तथा । आयुःपलं शोधनोन-
 मेव चक्रार्द्धशोधनं ॥ चक्रार्द्धशोधने
 ह्येकराशौ ह्यादिग्रहे सति । एकस्याधिक-
 वीर्यास्य हानिं सत्याः प्रभासते ॥ आयुः-
 पलं हतं स्त्रीरैर्गुणैर्घोर्गैः कला-
 दिभिः । षक्त्यापुत्रं ७० तं पुनः सूर्या-
 सहस्रा १२००० पुत्राः समादयः ॥ तनोरायुः-
 पलं सूर्यसहस्रा १२००० पुत्राः समादयः ।
 चेन्नग्नं बलवदेषाज्या राशितुल्याः समा-
 सुधा ॥ द्वादशाहतभागादौर्दिनादौर्दिनापि
 संयुताः । एवं सूर्यादिलग्नानामंशायुः
 प्रस्फुटं भवेत् ॥ सूक्ष्मरितखेटस्य
 कला आयुःपलं भवेत् । तच्छेत् षड्भः
 कलान्यूनं तदा तां द्विगुणाकृतं ॥
 अथवा । सूनीचास्त्रितः खेटः षड्भः

सकलीकृतः । आयुःपलमिदं प्राञ्जे-
 क्षेयं पौषादिकत्रये ॥ त्र्यंशोनं शक्रः
 भस्मस्य विनारमायुवः पलं । अस्तगस्य
 द्विभागोनं हिवा शुक्रशनैश्चरो ॥
 एकस्य यदि खेटस्य त्र्यंशार्द्धहानिसम्भवः ।
 अधिकैका तदा हानिः कर्तव्यात्र विप-
 श्चिता ॥ चक्रार्द्धशोधनं कार्यं पूर्ववत्
 सति सम्भवे । एवमायुःपलं पौषे जीवः
 प्रोक्ते निसर्गजे ॥ पौषे यथागतं
 सौरेर्भानोर्बिंशांशवर्जितं । चन्द्रस्य
 वेदभागाद्यं भृगोर्बिंशांशं २० संयुतं ॥
 कुजगुर्वैर्युगांशं ४शोनं ज्ञस्यार्द्धं तं
 शरांशयुक् । आयुःपलं निसर्गाथे
 रविकव्यैर्यथागतं ॥ दशांशोनदलं
 ज्ञस्य जीवस्य विदशांशकं । दशांशं
 भूमिपुत्रस्य विंशत्यंशं निशापतेः ॥
 दशमं श्रुतिभिर्भक्तं शनैरायुःपलं
 भवेत् । जीवोक्तं सप्तभागोनं सर्वेषा-
 मायुषः पलं ॥ आयुःपलस्य चात्रार्द्ध-
 दिग्भागेन १०८०० समायुतं । इत्थ-
 मायुःपलं चात्रदशापुत्रं १०८० स्यात्
 समादिकं ॥ पौषे निसर्गजीवोक्ते भवे-
 दायुः शगामिनां । अथवा । रवेरायुःपलं
 त्र्यापुत्रं विनथांशं दिनादिकं । पौष-
 मायुर्भवेदिन्द्रोर्बाग्नं ५ द्वादशो १२
 कृतं ॥ कुजगुर्वैर्युगे ४ नापुत्रं बुधस्य पञ्च-
 त्तितं । कवेः शैलवहतं विंशत्या २०
 पुत्रं शौरेर्गुणोक्तं ॥ विधोरायुः-
 पलं लक्षं खरसैः स्याद्विनादिकं ॥
 निसर्गे शशिपुत्रस्य राम ७ म्बं यथामोक्तं । १

রবিকব্যোৰ্ণনেপুং কুজশ্চ খণ্ডগোদ্ধতং ॥
 গুরোত্রিস্বং খচন্দ্রা ১০পুং শনেন্তকাং ৬শ-
 তোলিতং ॥ অথবা । আয়ুঃপলমিনা-
 দীনাং খাক্ষিগ্নাগচ ৬৪০ভাগযুক্ত । দ্বিস্বং
 সপ্তাপুমাযুঃ স্মাদিনাদ্যাং জীবভাষিতং ॥
 বিরশিলগ্নবিকলা খখখার্ক ১২০০০হতা
 তনোঃ । তদংশকসমং জেয়মাযুঃ পৈণ্ডা-
 দিকত্রয়ে ॥ অংশতুল্যং তনোরাযু-
 র্বদন্তি বহবো বুধাঃ । কেচিদ্ভাশি-
 সমুং কেচিত্তশ্চ যস্মাধিপো বনী ॥
 লগ্নক্ষুটশ্চ লিপ্তাভিহ্নাদায়ুদ্যুচারণাং ।
 প্রত্যেকং চন্দ্রলিপ্তাভি ২১৬০০০ ভজেদ-
 বর্ষাধিকং ভবেৎ ॥ অনেন হীনস্বস্বায়ু-
 র্নগ্নে পাপগ্রহে সতি । দৃষ্টে তু সৌম্য-
 খেটেন তস্মাক্ষেন তদা বিষুক ॥ ব্যাখান-
 মুৎপুলস্বৈব বৃহজ্জাতকভাষিতং । কেচিৎ
 প্রাহ্লগ্নরাশিং ত্যক্ত্বা লিপ্তাদিকা ক্রিয়া ॥
 অন্তে লগ্নস্বপাপশ্চ ভাবোখফলতাড়িতং ।
 পুরাপুং শোধ্যমাযুর্ষৎ তৎ ষষ্ঠ্যাপুং
 বিশোধয়েৎ ॥ তত্রাপি লগ্নে পাপৌ চেৎ
 বলিষ্ঠশ্চ ফলেত তৎ । সাম্যে পুষ্কফলে-
 নৈব ক্রিয়া কার্য্য বিচক্ষণৈঃ ॥ পাপেইপি
 লগ্নে লগ্নেশে ন কর্তব্য্য ত্রিস্বং ক্রিয়া ।
 অংশায়ুধি ন কার্য্যেবং হানিঃ প্রাষ্টজ্ঞঃ
 কথঞ্চন ॥ লগ্নশ্চ বীর্ঘ্যাদংশোখং পৈণ্ডং
 ভানোর্বলাধিকাং । নিসর্গোইয়ং বিধো-
 বীর্ঘ্যাদায়ুঃ সাধ্যং বিচক্ষণৈঃ ॥ ৭
 শ্চেষলহীনাঃ স্যুজীবোক্তং সাংগেদা ।
 লগ্নেন্দোলগ্নভাষোশ্চ সূর্য্যেন্দে সম-
 বীর্ঘ্যয়োঃ ॥ তদায়ুষো যদৈক্যাদ্ তদুক্তং

শ্রীধরাদিভিঃ । নাক্ষত্রসাবনাদায়ুঃ পৃথক্-
 শৃশ্বনগাংশকৈঃ ॥ সাক্ষসূর্য্যাংশকৈ-
 ১২৮হীনং সৌরং বর্ষাধিকং ভবেৎ ॥
 পথ্যাশিনঃ সধর্মা যে সচ্ছীলাঢ্যা জিতে-
 দ্রিয়াঃ । গুরুদেবদ্বিজৈ ভক্তান্তেষামেবায়ু-
 রীরিতং ॥ যে পাপা লুক্কপণা দেব-
 ত্রাক্ষণনিন্দকাঃ । বন্ধুগুর্বজনাসক্তান্তেষাং
 মৃত্যুরকালজঃ ॥ ইতি তোষণ্যামায়ুর্দায়া-
 ধ্যায়ঃ ॥

পরমাযুসঃ (পুং) অসনবৃক্ষঃ । ইতি শব্দ-
 চন্দ্রিকা ॥

পরমার্থঃ (পুং) উৎকৃষ্টবস্তু । যথার্থঃ । যথা ।
 প্রপঞ্চো যদি বর্তেত নিবর্তেত ন সংশয়ঃ ।
 মায়ামাত্রমিদং দ্বৈতমদ্বৈতং পরমার্থতঃ ॥
 ইতি মাণ্ডুক্যবর্তিকং ॥

পরমার্ততঃ (পুং) জৈনরাজর্ষিবিশেষঃ । ইতি
 হেমচন্দ্রঃ ॥

পরমৃত্যুঃ (পুং) কাকঃ । পরেভ্যো মৃত্যুরশ্চ ।
 ইতি জিকাণ্ডশেষঃ ॥

পরমেশ্বরঃ (পুং) শিবঃ । ইতি হলায়ুধঃ ॥
 বিষ্ণুঃ । যথা । ইদম্বাদশং প্রোক্তং
 পত্রং বৈ কেশব্ হি । দ্বাদশারং তথা
 চক্রং যন্নান্বিতুজং তথা ॥ ত্রিবৃহস্তুক-
 মূর্ত্তিঃ তথোক্তঃ পরমেশ্বরঃ । ইতি
 ৫৮ অধ্যায়ঃ ॥

পরমেষ্ঠিনী (স্ত্রী) ব্রাহ্মী । বামনহাটী ইতি
 ভাষা । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ পরমেষ্ঠিনঃ
 শক্তিঃ ॥

পরমেষ্ঠী [ন্] (পুং) ব্রাহ্মা । ইত্যমরঃ ॥
 জিনঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ শালগ্রাম-

विशेषः । यथा । परमेष्ठी च शुक्रातः
पद्मचक्रसमन्वितः । चित्राकृतिसुखा पृष्ठे
शुश्रिरकातिपुक्कलं ॥ परमेष्ठी लोहि-
ताभश्चक्रमेकं तथा युतं । विश्वाकृति-
सुखा रेखा शुश्रिरकातिपुक्कलं ॥ इति
ब्रह्मपुराणं ॥ परमेष्ठी च शुक्राभश्चक्र-
पद्मसमन्वितः । स वर्तुलसुखा पीतः पृष्ठे
च शुश्रिरं ऋवं ॥ इति पुराणसंग्रहः ॥
परमेष्ठी तु रक्ताभश्चक्रपद्मसमन्वितः ।
द्विधाकृतसुखा पृष्ठे शुश्रिरकापि वर्तु लं ॥
पीतवर्णयुतो वापि भुक्तिमुक्तिवरप्रदः ॥
इति वैश्वानरसंहिता ॥*॥ गुरुविशेषः ।
यथा । आदौ सर्वत्र देवेशि मन्त्रदः
परमो गुरुः । परापरगुरुस्त्वं हि पर-
मेष्ठी त्वहं गुरुः ॥ इति रहस्यीलतन्त्रे
२ पटलः ॥ मन्त्रदाता गुरुः प्रोक्तो
मन्त्रस्त परमो गुरुः । परापरगुरुस्त्वं
हि परमेष्ठीगुरुस्त्वहं ॥ इति तन्त्रान्तरं ॥
परम्परः (पुं) प्रपोज्ञादिः । युगभेदः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ प्रपोज्ञतनयः । इति
मेदिनी ॥
परम्परा (स्त्री) अश्वयः सन्तानः । वधः ।
हिंसा । इति हेमचन्द्रः परीपाटी ।
अनुक्रमः । इति शब्दरत्नावली । यथा ।
इमं विवस्वते योगं प्रोक्तं क-
मव्ययं । विवस्वान् मनवे प्राह मन्त्रिष्णा-
कवेह्रवीं ॥ एवंपरम्पराप्राप्तं
तथा राजर्षयो विदुः । स कालेनेह महता
योगो नक्तः परम्परा ॥ इति श्रीभगवद्-
गीतायां ४ अध्यायः ॥

परम्परकं (स्त्री) यज्जार्थपशुहननं । तं
पर्यायः । शमनं २ प्रोक्षणं ३ । इति
मरः ॥ घातनं ४ वधः ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

परम्परीणः (त्रि) परम्पराप्राप्तः । यथा
लक्ष्मीं परम्परीणं त्वं पुत्रपौत्रीणतां
नय । इति भट्टिः ॥

पररुः (पुं) केशराजः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

परलोकः (पुं) लोकान्तरं । तच्च स्वर्गादि ।
यथा । समज्जानान्नभृयिष्ठपाह्ववैमत्यामेत्य
यं । लोके प्रयाति पश्चान् परलोकेन
तं कुतः ॥ इति नैषधः ॥

परलोकगमः (पुं) मृत्युः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

परवशः (त्रि) अश्वलीडूतः । तं पर्यायः ।
परायतः २ पराधीनः ३ परच्छन्दः ४
परवान् ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

परवाणिः (पुं) धर्माध्यक्षः । वंसरः । इति
मेदिनी ॥ कार्तिकेयवाहनो मयूरः । इति
शब्दमाला ॥

परवान् [९] (त्रि) पराधीनः । इत्य-
मरः ॥

परव्रतः (पुं) धृतराष्ट्रः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

परशं (स्त्री) रत्नविशेषः । यथा । मुक्ता-
यागिक्यपरशमणिरत्नाकराश्रितं । कृष्ण-
महर्निद्रक्तमणिराजिविराजितं ॥ इति
ब्रह्मवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्यायः ॥
परशव्यं (त्रि) परशवे हितं । तस्मै

হিতাদাবুদন্তগবাদেৰ্যৎ । ইতি সংক্ষিপ্ত-
সারসূত্রং ॥

পরশুঃ (পুং) অস্ত্রবিশেষঃ । টাঙ্গী ইতি
ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । পরশ্বঃ ২ পরশ্বধঃ ৩
পরশ্বধঃ ৪ স্বধিতিঃ ৫ কুঠারঃ ৬ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥

পরশুধরঃ (পুং) গণেশঃ । ইতি হলায়ুধঃ ॥

পরশুরামঃ (পুং) ভগবতঃ ষোড়শাবতারঃ ।

যথা । অবতারে ষোড়শমে পশুন্ ব্রহ্ম-
দ্রুহো নৃপান্ । ত্রিঃসপ্তকৃত্বঃ কুপিতো

নিঃকভ্রামকরোম্মহীং ॥ ইতি শ্রীভাগবতে

১ স্কন্ধে ২ অধ্যায়ঃ ॥ তৎপর্যায়ঃ । জাম-

বয়ঃ ২ পরশুরামঃ ৩ পরশুরামকঃ ৪

ভার্গবঃ ৫ ভৃগুপতিঃ ৬ ভৃগুলাপতিঃ ৭ ।

ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ অসোয়াৎপত্যাদিকং

যথা । মার্কণ্ডেয় উবাচ । অথ কালে

ব্যতীতে তু জমদগ্নিমহাতপাঃ । বিদৰ্ভ-

রাজস্য সূতাং প্রযত্নেন জিতাং স্বয়ং ॥

ভার্যার্থে প্রতিজগ্রাহ রেণুকাং লক্ষণা-

স্কতাং । সা তস্মাৎ স্তম্ভবে পুত্রান্ চতুরো

বেদসম্মতান্ ॥ ক্রমগুপ্তং স্ববেগঞ্চ বিশ্বং

বিশ্বাবস্তুস্তথা । পশ্চাত্তস্যাত্ স্বয়ং জজ্ঞে

ভগবান্ . মধুসূদনঃ ॥ কার্তবীৰ্য্যবধায়াশু

শক্রাদ্যৈঃ সকলৈঃ স্তরৈঃ । যাচিতঃ

পঞ্চমঃ সোহভূক্তেবাং রামাস্তয়স্ত যঃ ॥

ভারাবতরণার্থায় জাতঃ পরশুনা সহ ।

দহজঃ পরশুস্তস্য তৎ জহাতি কদাচ

ন ॥ অয়ং নিজপিতামহাশ্চরুভুক্তিবিপ-

ধ্যয়াৎ । ব্রাহ্মণঃ কঞ্জিয়াচারো রামোহভূৎ

কূঁরকর্ষকৃৎ ॥ স বেদানখিলান্ জ্ঞাস্বা

ধনুর্বেদাংশ্চ সর্কবশঃ । স্বতাতাৎ কৃত-
কৃত্যোহভূদ্বৈদবিদ্যাশিষ্যাদয়ঃ ॥ ইতি
কালিকাপুরাণে ৮৫ অধ্যায়ঃ ॥ অব-
শিষ্টং পাদ্মোত্তরখণ্ডে ৫০ অধ্যায়ে
দ্রষ্টব্যং ॥

পরশ্বঃ [স্] ব্য শ্বঃ পরদিনং । আগামি-

দিনাৎ পরদিনং । ইত্যমরঃ ॥ অস্য

টীকা পরশ্বঃশব্দে দ্রষ্টব্যা । গতদিনাৎ

পূর্বদিনং । পরশ্ব' ইতি ভাষা । যথা ।

পরশ্বশ্চ মহাভাগ স্নাতুং গঙ্গাহ্রদং গতা ।

অবতীর্ণা বিকৃষ্টাস্মি বৃদ্ধনাগেন কেনচিৎ ॥

ইতি মার্কণ্ডেয়পুরাণে অবীক্ষিচ্ছরিতং ॥

পরশ্বধঃ (পুং) কুঠারঃ । ইত্যমরঃ ॥

পরসংজ্ঞকঃ (পুং) আত্মা । ইতি শব্দরত্না-

বলী ॥

পরশ্বধঃ (পুং) পরশ্বধঃ । কুঠারঃ । ইত্যমর-

টীকায়ং রায়মুকুটঃ ॥

পরস্পরং (ত্রি) অন্যান্যং । ইতরেতরং ।

যথা । বনানি তোয়ানি চ নেত্রকল্পৈঃ

পুষ্পৈঃ সরোজৈশ্চ নিলীনভূঙ্গৈঃ । পর-

স্পরাং বিশ্বয়বন্তি লক্ষ্মীমালোকয়াঞ্চক্রু-

রিবাদরেণ ॥ ইতি ভট্টিছিতীয়সর্গঃ ॥

পরশ্চৈপদং (ক্লী) দশলকারাণাং প্রত্যেকং

পূর্বনববিভক্তয়ঃ । যথা । লড়াদিষু পূর্বে

নব পরশ্চৈপদং পরে নব আত্মনেপদং

পরিভাষ্যস্তে । ইতি সংক্ষিপ্তসারব্যা-

করণং ॥ বোপদেবেনাস্য পসংজ্ঞা কৃত্বা ।

যথা । নবশঃ পমে ত্রিতোহন্যাঙিন্ত্যাং

ঘে । ইতি মুকুবোধব্যাকরণং ॥

পরশ্বেত্রং (ক্লী) পরপত্নী । পরশরীরং ।

পরভূমিঃ । যথা । বুধাপেহি পরক্ষেত্রা-
দায়াতি ক্ষেত্ররক্ষকঃ । ইতি চন্দ্রালোকঃ ॥

পরা ব্য বিমোক্ষঃ । প্রাধান্যং । প্রাতি-
লোম্যং । ধর্ষণং । আভিমুখ্যং । ভূশার্থং ।
বিক্রমঃ । গতিঃ । বধঃ । ইতি মেদিনী ॥*
উপসর্গবিশেষঃ । অস্যার্থঃ । ভঙ্গঃ । অনা-
দরঃ । প্রত্যাবৃতিঃ । ন্যগ্ভাবঃ । ইতি
মুক্তবোধটীকায়াং দুর্গাদাসঃ ॥

পরা (স্ত্রী) বক্ষ্যাকর্কটকী । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥ নাভিরূপমূলাধারাং প্রথমোদিত-
নাদম্বরূপবর্ণঃ । যথা । মূলাধারাং প্রথম-
মুদিতো যন্তু ভাবঃ পরাখ্যঃ । ইত্যলঙ্কার-
কৌস্তভে ১ কিরণঃ ॥

পরাকঃ (পুং) ব্রতবিশেষঃ । খড়্গঃ । ইতি
মেদিনী ॥ ক্ষুদ্রঃ । রোগবিশেষঃ । জন্তু-
বিশেষঃ । ইতি বিশ্বঃ ॥ * ॥ পরাকব্রত-
মাহ মনুঃ । যতান্ননোহপ্রমত্তস্য দ্বাদশাহ-
মভোজনং । পরাকো নাম কৃচ্ছ্রাহয়ং
সর্বপাপাপনোদনঃ ॥ পরাকে পঞ্চ ধেনবঃ
পরাকস্য প্রাজাপত্যপঞ্চকতুল্যত্বাৎ ।
যথা অগ্নিরাঃ । ষড়্ভির্বর্ষৈঃ কৃচ্ছ্রচারী
ব্রহ্মহা তু বিশুদ্ধ্যতি । মাসি মাসি পরা-
কেণ ত্রিভির্বর্ষৈর্ব্যাপোহতি ॥ অত্র ষড়্ভি-
র্বর্ষৈঃ সানীতিশতপ্রাজাপত্যানি পূর্ব-
মুক্তানি তথা প্রতিমাশ্চৈকপরাকেণ
বর্ষে দ্বাদশ পরাকাঃ বর্ষত্রয়ে ষট্‌ত্রিংশৎ
পরাকাঃ । ততশ্চ ষট্‌ত্রিংশৎ পরা-
কাশীতৃত্তরপ্রাজাপত্যশতয়োঃ প্রত্যেকং
ব্রহ্মবধপাপক্ষয়ৈককার্যকরত্বাৎ তুল্য-
ত্বং ষট্‌ত্রিংশতশ্চ পঞ্চগুণমশীতৃত্তরশতং

ভবতীতি । অতঃ প্রাজাপত্যপঞ্চকতুল্য-
পরাকঃ । ইতি প্রায়শ্চিত্ততত্ত্বং ॥ * ॥
দ্বাদশাহোপবাসেন পরাকঃ সর্বপাপহা ।
একৈকং বর্ধয়েৎ পিণ্ডং শুক্রে কৃষ্ণে চ
হ্রাসয়েৎ ॥ ইতি গরুড়পুরাণে প্রায়শ্চিত্ত-
প্রকরণং ॥

পরাক্ [চ্] (ত্রি) পরা অক্ষতি । প্রতিগোম-
গমনাশ্রয়ঃ । ইত্যক্ষধাতোঃ কিপ্‌প্রত্যয়-
নিষ্পন্নঃ ॥

পরাক্পুস্পী (স্ত্রী) অপামার্গঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পরাক্রমঃ (পুং) পরাক্রম্যতেহনেন । তৎ-
পর্যায়ঃ । ত্রিবিণং ২ তরঃ ৩ সহঃ ৪
বলং ৫ শৌর্ধ্যং ৬ স্বাম ৭ শুশ্রুৎ ৮
শক্তিঃ ৯ প্রাণঃ ১০ । ইত্যমরঃ ॥ মহঃ ১১
শূশ্রু ১২ সামর্থ্যং ১৩ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥ বিক্রমঃ ॥ উদ্যোগঃ । ইতি মেদিনী ॥
নিজ্রাস্তিঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পরাগঃ (পুং) পুষ্পধূলিঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
স্বমনোরজঃ ২ কৌসুমরেণুঃ ৩ । ইত্যমরঃ ॥
পুষ্পরেণুঃ ৪ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ ধূলিঃ ॥
স্নানীয়দ্রব্যং ॥ গিরিপ্রভেদঃ ॥ বিখ্যাতিঃ ॥
উপরাগঃ ॥ চন্দনং । ইতি মেদিনী ॥
স্বচ্ছন্দগমনং । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পরাক্ষদঃ (পুং) শিবঃ । ইতি শব্দমালা ॥
পরাক্ষবঃ (পুং) সমুদ্রঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
পরাক্ষুখঃ (ত্রি) বিমুখঃ । তৎপর্যায়ঃ । পরা-
চীনঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥

পর্যচিতঃ (ত্রি) পরপুষ্টঃ । পরদ্বারা প্রতি-
পালিতঃ । তৎপর্যায়ঃ । পরিস্কন্দঃ ২ ॥

পরজাতঃ ৩ পরৈধিতঃ ৪ । ইত্যমরঃ ॥
 পরিফন্দঃ ৫ । ইতি ভরতঃ ॥
 পরাচীনঃ (ত্রি) পরাধুখঃ । ইত্যমরঃ ॥
 পরাজয়ঃ (পুং) রণে ভঙ্গঃ । ইত্যমরঃ ॥ তৎ-
 পর্য্যায়ঃ । ভঙ্গঃ ২ হারী ৩ হারিঃ ৪ পরা-
 ভবঃ ৫ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
 পুরাজিতঃ (ত্রি) কৃতপরাজয়ঃ । হারিতঃ ।
 তৎপর্য্যায়ঃ । পরাভূতঃ ২ বিজিতঃ ৩
 নির্জিতঃ ৪ জিতঃ ৫ । ইতি শব্দরত্না-
 বলী ॥
 পরাঞ্জঃ (পুং) তৈলবস্ত্রঃ । ফেনঃ । ছুরিকা-
 দলং । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
 পরাৎপরঃ (পুং) শ্রেষ্ঠাদপি শ্রেষ্ঠঃ । স চ
 শ্রীকৃষ্ণঃ । যথা । দেবাঃ কালশ্চ কালো-
 হহং বিধাতুর্বিধিরেব চ । সংহারকর্ত্ত্বুঃ
 সংহর্ত্তা পাতুঃ পাতা পরাৎপরঃ ॥ ইতি
 ব্রহ্মবৈবর্ত্তে শ্রীকৃষ্ণজন্মখণ্ডে ৬ অধ্যায়ঃ ॥
 পরাৎপ্রিয়ঃ (পুং) তৃণবিশেষঃ । উলু ইতি
 ভাষা । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥
 পরাদনঃ (পুং) পারদীকঘোটকঃ । ইতি
 ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
 পরাধীনঃ (ত্রি) পরবশঃ । তৎপর্য্যায়ঃ । পর-
 তন্ত্রঃ ২ পরবান্ ৩ নাথবান্ ৪ । ইত্য-
 মরঃ ॥ তস্ম জীবন্মৃতত্বং যথা । স্বাধীন-
 বৃত্তেঃ সাফল্যং ন পরাধীনবৃত্তিতা । যে
 পরাধীনকর্মাণো জীবন্তোহপি চ তে
 মৃত্যুঃ ॥ ইতি গরুড়পুরাণে ১১৩ অধ্যায়ঃ ॥
 পরানসা (স্ত্রী) চিকিৎসা । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥
 পরাম্নং (স্ত্রী) অন্তঃস্বামিকভক্তপিষ্টকাদি ॥
 পরকর্ত্ত্বকশশ্রপাকজদ্রব্যমাত্রং । পর-

স্পৃষ্টাম্নং । তস্ম ত্যাজ্যত্বং যথা । পরাম্নং
 পরবাসশ্চ নিত্যং ধর্ম্মরতন্ত্যজেৎ । ইতি
 স্মৃতিঃ ॥ সংযমদিনে তস্ম ত্যাজ্যত্বং যথা ।
 কাংশ্চ মাংসং মসূরঞ্চ চণকং কোর-
 দূমকং । শাকং মধু পরাম্নঞ্চ ত্যজেদুপ-
 বসন্ স্ত্রিয়ং ॥ * ॥ পারণদিনে তস্ম
 ত্যাজ্যত্বং যথা । অভ্যঙ্গঞ্চ পরাম্নঞ্চ তৈলং
 নিশ্মাল্যলঙ্ঘনং । তুলসীচয়নং দ্যুতং
 পুনর্ভোজনমেব চ ॥ বস্ত্রপীড়াং তথা
 ক্ষারং দ্বাদশ্যাং বর্জয়েদ্বুধঃ ॥ * ॥
 তদ্বোক্তুর্য্যাগাদেবিফলত্বং যথা । পরপাকেন
 জুর্কশ্চ দ্বিজশ্চ গৃহমেধিনঃ । ইচ্ছং দত্তং
 তপোহবীতং যস্মান্নং তস্য তদ্রবেৎ ॥ * ॥
 তদ্বুক্তা পুত্রোৎপাদনে দোষো যথা ।
 যস্যাম্নেন তু ভুক্তেন ভার্য্যাং সমধি-
 গচ্ছতি । যস্যাম্নং তস্য তে পুত্রা অন্না-
 দ্রেতঃ প্রবর্ত্ততে ॥ * ॥ ব্রাহ্মণাদিস্বামি-
 কামভোজনে দোষো যথা । ব্রাহ্মণাম্নেন
 দারিদ্র্যং ক্ষত্রিয়াম্নেন প্রেষ্যতাং । বৈশ্যা-
 ম্নেন তু শূদ্রত্বং শূদ্রাম্নৈর্নরকং ব্রজেৎ ॥
 ইত্যেকাদশীতন্ত্রং ॥ * ॥ পরাম্নভোজনে
 তীর্থগমনে ফলস্যান্নত্বং যথা । সোড়-
 শাংশং স লভতে যঃ পরাম্নেন গচ্ছতি ।
 অর্দ্ধং তীর্থফলং তস্য যঃ প্রসঙ্গেন
 গচ্ছতি ॥ ইতি প্রায়শ্চিত্ততন্ত্রং ॥ * ॥
 মহাগুরুনিপাতে তস্য ত্যাজ্যত্বং যথা ।
 অন্যশ্রোদ্ধং পরাম্নঞ্চ গন্ধং মালাঞ্চ মৈথুনং ।
 বর্জয়েদগুরুপাতে তু ধাবৎ পূর্ণো ন বৎ-
 সরঃ ॥ ইতি শুদ্ধিতন্ত্রং ॥ * ॥ তদ্বোক্তু-
 র্মন্ত্রসিদ্ধিহানির্যথা । জিহ্বা দক্ষা পরাম্নেন

करो दक्षो प्रतिग्रहात् । मनो दक्षः
 परस्त्रीभिः कथं सिद्धिर्बरानने ॥ इति
 तद्व्रतं ॥ * ॥ तद्वोजने प्रतिप्रसवो
 यथा । शुर्वमः मातुलाम् वा शुशुराम्
 तथैव च । पितुः पुत्रस्य चैवाम् न
 पराममिति श्रुतिः ॥ इत्येकादशीतद्व्रतं ॥
 परामः (त्रि) परामोपजीवी । तत्पर्यायः ।
 परपिण्डादः २ । इत्यमरः ॥
 परापः (त्रि) परेपः । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥
 परापरां (क्ली) परवकं । इति भावप्रकाशः ॥
 परमपरक ॥
 परापराशुक्रः (पुं) शुकविशेषः । स तु
 भगवती । अस्य प्रमाणं परमेष्ठिशब्दे
 ऋक्तव्यः ॥
 पराभवः (पुं) तिरस्कारः । विनाशः । इति
 मेदिनी ॥ आद्यस्य पर्यायः । शकारः २
 तिरस्क्रिया ३ परिभावः ४ विप्रकारः ५
 परिभवः ६ अभिभवः ७ अत्याकारः ८
 निकारः ९ । इति हेमचन्द्रः ॥
 पराभूतः (त्रि) पराजितः । इत्यमरः ॥
 परामर्शः (पुं) युक्तिः । विवेचनं । तत्-
 पर्यायः । वितर्कः २ उन्नयनं ३ विम-
 र्शणं ४ अध्याहारः ५ तर्कः ६ उहः ७ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ व्याप्तिविशिकपक्षधर्मात्ता-
 ज्ञानं । यथा । व्याप्यस्य पक्षधर्मात्तथाः
 परामर्श उच्यते । इति भाषापरिच्छेदः ॥
 अन्वार्थः व्याप्तिविशिकस्य पक्षेण सह
 वैशिक्यावगाहिज्ञानमनुमितिजनकं । तच्च
 व्याप्यः पक्षे इति ज्ञानं पक्षे व्याप्य-

वान् इति ज्ञानं वा । इति सिद्धान्तमुक्ता-
 वली ॥ स चानुमितौ व्यापारः । यथा ।
 व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिदी-
 र्भवेत् । इति भाषापरिच्छेदः ॥ अन्वार्थः ।
 अनुमायामनुमितौ व्याप्तिज्ञानं कारणं
 परामर्शो व्यापारः । तथा हि । येन पुरु-
 षेण महानसादौ धूमे बह्व्यव्याप्तिर्गृहीता
 पश्चात् स एव पुरुषः कचिन् पर्वतादौ
 अविच्छिन्नमूलां धूमरेखां पश्याति तद-
 नन्तरं धूमो बह्व्यव्याप्य इत्येवं रूपं
 व्याप्तिस्वरणं तस्य पुरुषस्य भवति
 पश्चात् बह्व्यव्याप्यधूमवान् पर्वत इति
 ज्ञानं भवति स एव परामर्श इत्युच्यते ।
 इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥
 परामृतं (क्ली) वर्षणं । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 परामृष्टः (त्रि) समृद्धः । समृद्धयुक्तः । यथा ।
 क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः । इति
 कुसुमाञ्जलिकारिकाव्याख्याने रामभद्रः ॥
 कृतपरामर्शः । विवेचितः । इति 'परा-
 पूर्वमृशधातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन
 सिद्धः ॥
 परायणं (त्रि) आसङ्गवचनं । इत्यमरः ॥
 परं केवलमयनमासक्तिस्थानमिति परा-
 यणं । यथा धर्मपरायणो धर्मासक्तः ।
 इति भरतः ॥ आश्रयः । तत्परं ।
 अभीष्टं । इति मेदिनी ॥
 परायत्तं (त्रि) पराधीनं । यथा । तत्रायत्त-
 वशाधीनच्छन्दवस्तुः परात्परं । इति हेम-
 चन्द्रः ॥

পরারি ব্য পূর্বতরবৎসরঃ । গততৃতীয়বর্ষঃ ।
ইত্যমরভরতো ॥ পরশক্রৌ ত্রি ॥

পরারিক্রঃ (ত্রি) পূর্বতরবৎসরসম্বন্ধী । পরারি-
ভব ইত্যর্থঃ ত্বপ্রত্যয়নিপ্নমঃ । ইতি
ব্যাকরণং ॥

পরারুঃ (পুং) কারবেল্লঃ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥

পরারুকঃ (পুং) প্রস্তরঃ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥

পরার্কং (ক্লী) দশমধ্যসংখ্যা । লক্ষলক্ষ-
কোটিঃ । ইদং চরমসংখ্যা অষ্টাদশাক্ষ-
পর্যন্তং । ইতি হেমচন্দ্রঃ জ্যোতিষশ্চ ॥
ব্রহ্মণ আয়ুষোহর্কং । যথা । নিজেন তস্য
মানেন চায়ুর্কর্ষশতং স্মৃতং । তৎ পরাখ্যং
তদর্কক পরার্কমভিধীয়তে ॥ ইতি কৌর্মে
৫ অধ্যায়ঃ ॥

পরার্ক্যঃ (ত্রি) প্রধানঃ । শ্রেষ্ঠঃ । ইত্য-
মরঃ ॥

পরাবতং (ক্লী) পরুষকং । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পরাবর্তঃ (পুং) পরিবর্তঃ । বিনিময়ঃ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥

পরাবহঃ (পুং) সপ্তবায়ুস্তর্গতসপ্তমবায়ুঃ । স
তু পরিবহঁবায়োরুর্দ্ধস্থিতঃ । ইতি সিদ্ধান্ত-
শিরোমণিঃ ॥

পরাবিদ্ধঃ (পুং) কুবেরঃ । ইতি শব্দমালা ॥

পরাবেদী (স্ত্রী) রুহতী । ইতি কেচিৎ ॥

পরশরঃ (পুং) ব্যাসপিতা । শক্তিমুনিপুত্রঃ ।
যথা । স্মৃতং ত্বজনয়চ্ছক্কেবদৃশ্যন্তী পরা-
শরং । কালী পরাশরাং জজ্ঞে কৃষ্ণদ্বৈপা-
য়নং মুনিং ॥ ইত্যগ্নিপুராণং ॥

পরশরী [ন্] (পুং) পারাশরী । চতুর্থা-
শ্রমী । পরাশরেণ প্রোক্তং ভিক্ষুসূত্রং
পারাশরং তদ্বিদ্যতেহস্যাদ্যয়নায়ৈতি ষঃ
ইন্ চ । পরাশরীতি হ্রস্বাদিশ্চ । ইত্য-
মরটীকায়াং ভরতঃ ॥

পরশ্রয়া (স্ত্রী) বৃক্ষোপরিজাতলতা বিশেষঃ ।
পরসাড়া ইতি ভাষা । তৎপর্য্যায়ঃ ।
বন্দা ২ বৃক্ষাদনী ৩ বৃক্ষরুহা ৪ জীব-
স্তিকা ৫ বশিনী ৬ পুত্রিণী ৭ বন্দ্যা ৮
পরপুষ্ঠী ৯ । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পরাসনং (ক্লী) মারণং । বধঃ । ইত্যমরঃ ॥

পরাস্তঃ (ত্রি) মৃতঃ । ইত্যমরঃ ॥

পরাস্ততা (স্ত্রী) মৃতত্বং । নিদ্রাপরবশতা ।
ইতি পুরাণং ॥

পরাস্কন্দী [ন্] (পুং) চৌরঃ । ইত্যমরঃ ॥

পরাস্তং (ত্রি) নিরস্তং । পরাজিতং । যথা ।
হ্রীগিরাস্ত বরমস্ত পুনশ্চাস্বীকৃতৈব পর-
বাগপরাস্তা । ইতি নৈষধে ৫ সর্গঃ ॥

পরাহঃ (পুং) পরদিনং । যথা । পূর্বাহে
তদ্বিধেহপি পরাহে ত্রিসঙ্খ্যাব্যাপিত্বে
পরাহ এব । ইতি সাবিজীব্রতে তিথি-
তত্ত্বং ॥

পরাহুঃ (পুং) অপরাহুঃ । বিকালঃ । পরঞ্চ
তদহশ্চেতি কশ্মধারয়ঃ ॥

পরি ব্য সর্কবতোভাবঃ । বর্জনং । ব্যাধিঃ ।
শেষঃ । ইথস্তুতঃ । আখ্যানং । ভাগঃ ।
বীপ্লা । আলিঙ্গনং । লক্ষণং । দোষা-
খ্যানং । নিরসনং । পূজা । ব্যাপ্তিঃ ।
ভূষণং । ইতি মেদিনী ॥ উপরমঃ ।
শোকঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ সম্ভোষভাষণং ।

ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ উপসর্গবিশেষঃ ।
অস্বার্থঃ । সর্বতোভাবঃ । অতিশয়ঃ ।
বীপ্সা । ইথস্তাবঃ । চিহ্নং । ভাগঃ ।
ত্যাগঃ । নিয়মঃ । ইতি মুক্তবোধটীকায়াং
হুর্গাদাসঃ ॥

পরিকথা (স্ত্রী) বাহ্যভেদঃ । যথা । অথ
বাহ্যভেদাঃ স্যুশ্চম্পুঃ খণ্ডকথা কথা ।
আখ্যায়িকা পরিকথা কলাপকবিশেষকৌ ॥
ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পরিকম্পঃ (পুং) ভয়ং । কম্পঃ । ইতি মেদিনী ॥
পরিকরঃ (পুং) পর্য্যাক্ষঃ । পরিবারঃ । ইত্য-
মরঃ ॥ সমারম্ভঃ । বৃন্দঃ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥ প্রগাঢ়গাত্রিকাবন্ধঃ । বিবেকঃ ।
ইতি বিশ্বঃ ॥ সহকারী । যথা । পরিকরঃ
সহকারী স চ ব্যাপ্তিপক্ষধর্ম্মত্বাদিঃ ।
ইতি সামান্যনিরুক্তৌ জগদীশঃ ॥

পরিকর্তা [ঋ] (পুং) অনুচ্ছ্রেষ্ঠে কনিষ্ঠ-
বিবাহস্য যাজকঃ । ইতুদ্বাহতত্ত্বং ॥

পরিকর্ম্ম [ন্] (স্ত্রী) কুঙ্কমাদিনা শরীরশোভা-
ধানরূপসংস্কারঃ । ইতি ভরতঃ ॥ স্নানো-
দ্বর্তনাদি । ইতি স্বামী ॥ শরীরসংস্কার-
মাত্রং । ইত্যন্তে ॥ তৎপর্য্যায়ঃ । অঙ্গ-
সংস্কারঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥ প্রতিকর্ম্ম ৩ ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পরিকর্ম্মা [ন্] (পুং) পরিচারকঃ । সেবকঃ ।
ইতি রত্নমালা ॥

পরিকর্ম্মী [ন্] (ত্রি) পরিকর্ম্মা । ইতিহেমচন্দ্রঃ ॥

পরিকাঙ্কিতঃ (ত্রি) তপস্বী । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥

পরিকূটং (স্ত্রী) পুরদ্বারকূটকং । তৎপর্য্যায়ঃ ।

হস্তিনথঃ ২ নগরদ্বারকূটকং ৩ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥

পরিক্রমঃ (পুং) ক্রীড়ার্থং পদ্ভ্যাং গমনং ।
তৎপর্য্যায়ঃ । বিহারঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥
প্রদক্ষিণং । যথা । বরাহ উবাচ । শূনু
ভদ্রে মহাপুণ্যং পৃথিব্যাং সর্বতো দিশং ।
পরিক্রম্য যথাধ্বানং প্রমাণগণিতং শুভং ॥
ভূম্যাঃ পরিক্রমে সম্যক্ প্রমাণং যোজ-
নানি চ । ষষ্টিকোটীসহস্রাণি ষষ্টিকোটী-
শতানি চ ॥ তীর্থান্তেতানি দেবাশ্চ তার-
কাশ্চ নভস্তলে । গণিতানি সমস্তানি
বায়ুনা জগদায়ুষা ॥ ব্রহ্মণা লোমশেনৈব
নারদেন ধ্রুবেণ চ । জাম্ববতা সপুত্রৈণ
রাবণেন হনুমতা ॥ এতৈরনেকধা দেবৈ
সমাগরবনা মহী । ক্রমিতা বালিনা চৈব
বাহ্মমণ্ডলরেখয়া ॥ অন্তরাভ্রমণেনৈব
স্বগ্রীবৈণ মহাত্মনা । তথা চ পূর্বদেবেভ্যৈঃ
পঞ্চভিঃ পাণ্ডুনন্দনৈঃ ॥ যোগসিদ্ধৈস্তথা
কৈশ্চিন্মার্কণ্ডেয়মুখৈরপি । ক্রমিতা ন
ক্রমিষ্যন্তি ন পূর্বৈ নাপরে জনাঃ ॥ অল্প-
সত্বলোপেতৈঃ প্রাণিভিষ্চাল্লবুদ্ধিভিঃ ।
মনসাপি ন শক্যন্তে গমনস্ত চ কা কথা ॥
সপ্তদ্বীপে তু তীর্থানি ভ্রমণাদ্ব্যং ফলং
ভবেৎ । প্রাপ্যতে চাধিকং তস্মান্মথুরায়াঃ
পরিক্রমে ॥ মথুরাং সমনুপ্রাপ্য যস্ত
কুর্যাৎ প্রদক্ষিণং । প্রদক্ষিণীকৃতা তেন
সপ্তদ্বীপা বসুন্ধরা ॥ তস্মাৎ সর্বপ্রযত্নেন
সর্বকামানভীপ্শুভিঃ । কর্তব্য্য মথুরাং
প্রাপ্য নরৈঃ সম্যক্ প্রদক্ষিণা ॥ ইতি
বরাহপুরাণং ॥

परिक्रमसहः (पुं) छागलः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

परिक्रिया (स्त्री) • परिखाजलादिना वेचनं ।
तत्पर्यायः । परिसर्पः २ । इत्यमरः ॥

परिखा (स्त्री) राजधान्यादिवेचनखातं । गङ्गा-
खाइ इति खाना इति च यस्याः प्रसिद्धिः ।
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । धेयं २ ।
इत्यमरः ॥ तस्या मानं यथा । प्रश्ने
च परिखामानं शतहस्तं प्रशस्तकं ।
परितः शिविराणां गञ्जीरं दशहस्तकं ॥
सङ्केतपूर्वकैश्च परिखाद्वारमीप्सितं ।
शत्रोरगम्यं मित्रंश्च गम्यमेव सूखेन
च ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे
२०२ अध्यायः ॥

परिख्यातः (त्रि) विख्यातः । परि सर्वतो-
भावेन ख्यातः प्रथितः । इति परिपूर्व-
ख्याधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

परिगणितः (त्रि) सर्वतोभावेन गणना-
युक्तः । यथा । परिगणितव्यतिरिक्तेषु
संसर्गकृतविशेषो नादरणीयः परिगणना-
नर्थक्यात् । इति ज्ञीमृतवाहनः ॥

परिगतः (त्रि) प्राणुः । विन्वृतः । ज्ञातः ।
चेष्टितः । इति मेदिनी ॥ गतः । इति
हेमचन्द्रः ॥ वेष्टितः । यथा । अथ सबन्ध-
दुकूलकुथादिभिः परिगतोऽङ्गलदुद्धत-
वालधिः । इति भट्टिकाव्ये दशमः सर्गः ॥

परिगृह्या (स्त्री) नारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

परिग्रहः (पुं) प्रतिग्रहः । सैन्धुपश्चाद्-
भागः । पत्नी । भार्या । परिजनः । परि-
वारः । आदानं । स्वीकारः । मूलं । कल्पः ।

शापः । शपथः । इत्यमरभरतौ ॥ राज्ञ-
वक्तृश्रुतास्करः । इत्यञ्जयः ॥

परिग्रहः (पुं) यज्जवेदिविशेषः । इति
केचिन् ॥

परिघः (पुं) लोहबद्धलण्डः । लोहमय-
लण्डः । लोहमुखलण्डः । तत्पर्यायः ।
परिघातनः २ । इत्यमरः ॥ परिघातकः ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ परिघातः । परितो
हननं । इत्यमरभरतौ ॥ विष्कम्भादि-
सप्तविंशतियोगान्तुर्गतं षड्विंशति-
योगः । अर्गलः । इति मेदिनी ॥ मुदगरः ।
शूलः । इत्यञ्जयः ॥ कलसः । काचघटः ।
गोपुरं । सद्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
अथ परिघयोगजातफलं । उत्पत्तिकाले
परिघो यदि श्यामरसुदा वंशकुठारकल्पः ।
असत्यासक्ती कमया विहीनः स्वप्नानु-
भोक्ता विजितारिपक्कः ॥ इति कोष्ठी-
प्रदीपः ॥

परिघातः (पुं) अस्त्रं । हननं । इति
धरणिः ॥

परिघातनः (पुं) परिघास्त्रं । इत्यमरः ॥
सर्वतोभावेन हनने क्ली ॥

परिघोषः (पुं) शब्दः । मेघशब्दः । अवाच्यः ।
इति मेदिनी ॥

परिचयः (पुं) समस्तां चयनं । विशेषेण
ज्ञानं । चेना इति भाषा । तत्पर्यायः ।
संस्तवः २ । इत्यमरः ॥ प्रणयः ३ । इति
भरतः ॥

परिचरः (पुं) युद्धकाले परप्रहारात् रथ-
रक्कः । प्रजासामस्तव्यवस्थापनकारी ।

ইতি কেচিৎ ॥ সেনায়াং রাজ্ঞো দণ্ড-
নায়কঃ । ইত্যশ্চে । ইতি ভরতঃ ॥ তৎ-
পর্যায়ঃ । পরিধিস্থঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥
সহায়ঃ ৩ । ইতি রত্নমালা ॥

পরিচরণকর্ম [ন্] (ক্রী) পরিচর্য্যা । তদ্-
বৈদিকপর্যয়াঃ । ইরজ্যতি ১ বিধেম ২
সপর্য্যতি ৩ নমস্যতি ৪ ছুরশ্চতি ৫
ঋগ্নোতি ৬ ঋগন্ধি ৭ ঋচ্ছতি ৮ সপতি ৯
বিবাসতি ১০ । ইতি দশ পরিচরণকর্মাণঃ ।
ইতি বেদনিঘণ্টো ৩ অধ্যায়ঃ ॥

পরিচর্য্যা (স্ত্রী) সেবা । তৎপর্য্যায়ঃ । বরি-
বশ্যা ২ শুশ্রুষা ৩ উপাসনং ৪ । ইত্য-
মরঃ ॥ পরিসর্য্যা ৫ উপাসনা ৬ উপাস্তিঃ ৭ ।
ইতি ভরতঃ ॥ শুশ্রুষণা ৮ । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥

পরিচায়্যঃ (পুং) যজ্ঞায়িঃ । তৎপর্য্যায়ঃ ।
সমূহঃ ২ উপচায়্যঃ ৩ । ইত্যমরঃ ॥

পরিচারকঃ (ত্রি) সেবকঃ । চাকর ইতি
ভাষা । তৎপর্য্যায়ঃ । ভৃত্যঃ ২ দাসেরঃ ৩
দাসেয়ঃ ৪ দাসঃ ৫ গোপ্যকঃ ৬ চেটকঃ ৭
নিযোজ্যঃ ৮ কিস্করঃ ৯ প্রেষ্যঃ ১০
ভূজিষ্যঃ ১১ । ইত্যমরঃ ॥ ডিঙ্গরঃ ১২
চেটঃ ১৩ গোপ্যঃ ১৪ পরাচিতঃ ১৫
পরিঙ্কন্দঃ ১৬ পরিকর্মা ১৭ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥

পরিচার্য্যঃ (ত্রি) সেব্যঃ । পরিচর্য্যতেহর্মো ।
ইতি পরিপূর্ব্বচরণধাতোঃ কর্মাণি ঘ্যন্ ॥

পরিচিতঃ (ত্রি) পরিচয়বিশিষ্টঃ । জ্ঞাতঃ ।
যথা । তাক্রব্যেয়ং চিরপরিচিতা জন্ম-
ভূমীতি বুদ্ধ্যা মা খিদ্যস্ব ত্রিভুবনজনত্রাণ-

হেতো ক্রমাঙ্ক । কিম ত্যাজ্যং ভবতি
মহতাং চেৎ পরশ্চোপকারো বারাণশ্চ।
মুনিরপি গতো দক্ষিণংশামগন্ত্যঃ ॥ ইতি
পদাঙ্কদূতঃ ॥

পরিচেয়ং (ত্রি) পরিচয়যোগ্যং । পরিচয়-
নীয়ং । পরিচেতব্যং । ইতি পরিপূর্ব্বচি-
ধাতোঃ কর্মাণি যপ্রত্যয়েন নিষ্পন্নং ॥

পরিচ্ছদঃ (পুং) পরিবারঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
হস্ত্যশ্ববস্ত্রকম্বলাদি । যথা । পরিচ্ছদে নৃপা-
র্হেহর্থে পরিবর্হোহব্যয়াঃ পরে । ইত্যস্য
টীকায়ং ভরতঃ ॥ আচ্ছাদনং । যথা ।
পয়ঃকেননিভা শয্যা দাস্তা রুক্ষপরিচ্ছদা ।
ইতি শ্রীভাগবতং ॥

পরিচ্ছন্দঃ (পুং) পরিচ্ছদঃ । ইতি হলায়ুধঃ ॥
পরিচ্ছন্নঃ (ত্রি) পরিচ্ছদবিশিষ্টঃ । সর্ব্বতো-
ভাবেনাচ্ছাদিতঃ । সংবৃতঃ । ইতি পরি-
পূর্ব্বচ্ছদধাতোঃ কর্তরি কর্মাণি চ ক্রপ্রত্যয়-
নিষ্পন্নং ॥

পরিচ্ছিন্নঃ (ত্রি) পরিচ্ছদবিশিষ্টঃ । অবধি-
প্রাপ্তঃ । যথা । পরিচ্ছিন্নামেবং ত্বয়ি
পরিণতা বিভ্রতি গিরং ন বিদ্রস্তত্ত্বং
বয়মিহ হি যদ্বং ন ভবসি । ইতি মহিম্নঃ
স্তোত্রং ॥ সর্ব্বতোভাবেন ছেদবিশিষ্টশ্চ ॥

পরিচ্ছেদঃ (পুং) গ্রন্থবিচ্ছেদঃ । যথা । সর্গ-
বর্গপরিচ্ছেদোদ্বাতাধ্যায়াক্সংগ্রহাঃ ।
উচ্ছ্বাসঃ পরিবর্ত্তশ্চ পটলঃ কাণ্ডমল্লিয়াং ॥
স্থানং প্রকরণং পর্ব্বাহিকঞ্চ গ্রন্থসঙ্কয়ঃ ।
ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ সীমা । অবধিঃ ।
যথা । পরিচ্ছেদাতীতঃ সকলবচনানা-
মবিষয়ঃ পুনর্জন্মশ্চিন্মনুভবপথং যো ন

गतवान् । विवेकप्रध्वंसादुपचितमहा-
मोहगहनो विकारः कोहप्यस्तुर्जडयति च
तापकं कुरुते ॥ इति मालतीमाधवः ॥

परिजनः (पुं) परिवारः । पोष्यवर्गः ।
यथा । यदृद्धिं सूत्राम्ना वरद परमोच्छे-
रपि सतीमधश्चक्रे बाणः परिजनविधेय-
न्निडुवनः । इति महिम्नः स्तोत्रं ॥ नियत-
सन्निधिवर्तिपरिचारकः । यथा । किर्रीटं
वैरिण्यं परिहर पुरः कैटभतिदः
कठोरे कोटीरे श्वलसि जहि जम्भारि-
मुकुटं । प्रणत्रेष्वेतेषु प्रसभमभिवातश्च
भवनं हरस्याड्युथाने तव परिजनोक्ति-
विजयते ॥ इत्यानन्दलहरीश्लोकव्याख्यायां
गोपीरमणतर्कपक्षाननः ॥

परिजन्मा [न्] (पुं) चन्द्रः । अग्निः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

परिजवा [न्] (पुं) इन्द्रः । अग्निः । इति
संस्कृतसारोणादिवृत्तिः ॥

परिज्वलितं (स्त्री) दशान्जलिज्वलान्तर्गत-
द्वितीयज्वलनं । यथा । प्रभोर्निर्दयता-
शाठ्याचापलाह्युपपादनात् । स्वविचक्षणता-
व्यक्तिर्भक्त्या स्यात् परिज्वलितं ॥ इत्यु-
ञ्जलनीलमणिः ॥

परिडीनकं (स्त्री) पङ्क्तिगतिविशेषः । यथा ।
डीनं प्रडीनमुड्डीनं संडीनं परि-
डीनकं । इति जटाधरः ॥

परिणतं (त्रि) पङ्कः । इत्यमरः ॥ तिर्याग्-
घातिगङ्गः । इति हेमचन्द्रः ॥ सर्वतो-
र्भावेन नतकं ॥

परिणयः (पुं) विवाहः । इत्यमरः ॥

परिणामः (पुं) विकारः । प्रकृतेरन्वथा-
भावः । यथा । मुखस्य विकारः क्रोधा-
रक्तता । केचित्तु । प्रकृतिध्वंसजन्त-
विकारः । यथा कार्त्तस्य विकारो भस्म ।
मृत्पिण्डस्य घटः । इत्यमरभरतो ॥ चरमः ।
शेषः । यथा । परिणामस्थे गरीयसि
व्यथकेहस्मिन् वचसि कर्तोऽज्ञसां । अति-
वीर्यवतीव भेषजे बहुरङ्गीयसि दृशते
शुभः ॥ इति भारवो द्वितीयसर्गः ॥

परिणामदर्शी [न्] (त्रि) चरमकालप्रेक्षी ।
पश्चाद्दर्शी । विषयादेः शेषद्रष्टा । इति
भारतं ॥

परिणामशूलः (पुं) रोगविशेषः । तस्योत्-
पत्तिर्बुधा । सैर्निर्दानैः प्रकूपितो वायुः
सन्निहिते यदा । कफपित्ते समावृत्य
शूलकारी भवेद्धली ॥ तस्य लक्षणं यथा ।
भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव परि-
णामज्जं । तस्य लक्षणमप्येतत् समामेनाभि-
धीयते ॥ वातिकस्य तस्य लक्षणं यथा ।
आध्यानाटोपविधु त्रिविधकारतिवेपथैः ।
स्निग्धोष्णोपशमप्रायं वातिकं तद्वदेद्-
भिषक् ॥ पैतिकस्य तस्य लक्षणं यथा ।
तृष्णादाहारतिस्वेदकटुम्लवणोत्तरं । शूलं
नीतशमप्रायं पैतिकं लक्षयेद्विषक् ॥
ल्लैश्विकस्य तस्य लक्षणं यथा । हृदिहृत्तास-
सन्मोहं स्वरुग्दीर्घसन्तति । कटुतिक्तो-
पशास्तौ च तद्विज्जेयं कफाश्लकं ॥
त्रिदोषजस्य तस्य लक्षणं यथा । संसृष्ट-
लक्षणं बुद्ध्या द्विदोषं परिकल्पयेत् ॥
त्रिदोषजमसाक्ष्यं क्षीणमांसवलानलं ॥

इति माधवकरः ॥ तस्योषधं यथा ।
लोहचूर्णसमायुक्तं त्रिकलाचूर्णमेव वा ।
मधुना स्वादितं रूद्र परिणामाथशूलमूत्रं ॥
इति गरुडपुराणं ॥

परिणामः (पुं) शारीणं समस्तान्नयनं ।
इत्यमरः ॥ परेरितो दीर्घश्चे परी-
णायश्च । इति भरतः ॥

परिणहः (पुं) विस्तरः । ओमार इति
चौड़ा इति च भाषा । तंपर्यायः ।
विशालता २ । इत्यमरः ॥

परिणेत [ऋ] (पुं) भर्ता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

परितः [स्] व्य सर्वतः । चतुर्दिगतिव्याप्तौ ।
इत्यमरः ॥

परितापः (पुं) दुःखं । नरकान्तरं । इति
मेदिनी ॥ शोकः । इति शब्दरत्नावला ॥
भयं । कम्पः । इति विश्वः ॥ अत्यूषता ।
च ॥

परितुष्टः (त्रि) परितोषयुक्तः । सस्तुष्टः ।
यथा । यं प्रार्थयते त्वया तूप त्वया च
कुलनन्दन । मत्तुष्टं प्राप्यतां सर्वं
परितुष्टा मदामि तं ॥ इति मार्कण्डेय-
पुराणं ॥

परितोषः (पुं) सर्वतोभावेन तुष्टिः ।
सन्तोषः । यथा । त्वामुदर साधुमन्त्रे शार्क-
रपि यदसि लक्षपरितोषं । हतहृदयं
अधिकाधिकवाङ्माशतदुर्भरं न पुनः ॥ इति
शान्तिशतकं ॥

परित्यागः (पुं) सर्वतोभावेन वर्जनं ।
तंपर्यायः । होत्रणं २ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ शूरोरप्यवलिपुत्र
कार्याकार्यामजानतः । उंपथप्रतिपन्नश्च
परित्यागो विधीयते ॥ इति मंश-
सूक्तं ॥

परित्राणं (क्ली) मारणोद्यतश्च निवारणं ।
तंपर्यायः । पर्यापिः २ हस्तवारणं ३ ।
इत्यमरः ॥ रक्षणं । यथा । परित्राणाय
साधुनां विनाशाय च ह्युक्तां । धर्मसं-
स्थापनार्थाय सञ्जवामि युगे युगे ॥ इति
श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्यायः ॥

परिदानं (क्ली) परीवर्तः । विनिमयः । इत्य-
मरः ॥

परिदायी [न्] (पुं) अहूच्छ्येर्त्थे तं-
कनिष्ठाय कन्यादाता । यथा हारीतः ।
ज्येष्ठेहनिर्बिक्ते कनीयान् निर्बिषन्
परिवेत्ता भवति परिविष्टो ज्येष्ठः
परिवेदनीया कन्या परिदायी दाता परि-
कर्ता याजकस्तु सर्वे पतिताः । इत्याद-
वाहतत्त्वं ॥

परिदेवनं (क्ली) अनुशोचनोक्तिः ।
विलापः । इत्यमरः ॥

परिदेवना (स्त्री) शोकनिमित्तो विलापः ।
यथा । अव्यक्तादीनि हृतानि व्यक्तमथ्यानि
भारत । अव्यक्तनिधनाद्येव तत्र का परि-
देवना ॥ इति श्रीभगवद्गीताद्वितीयाध्याय-
श्लोकव्याख्याने श्रीधरस्वामी ॥ अपि च । न
मन्त्रबलवीर्येण प्रज्जया पौरुषेण च ।
अलभ्यं लभते मर्त्यसुत्रं का परिदेवना ॥
अव्यक्तादीनि हृतानि व्यक्तमथ्यानि
शौनक । अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का

পরিদেবনা ॥ অযাচিতো ময়া লক্স্বৎ-
প্রেমিতঃ পুনঃ কৃতঃ । যত্রাগতস্তত্র গত-
স্তত্র কা পরিদেবনা ॥ একবৃক্ষে যদা
রাত্রৌ নানাপক্ষিসমাগমঃ । প্রভাতে দশ
দিশো যাস্তি তত্র কা পরিদেবনা ॥ এক-
সার্থপ্রযাতানাং সর্বেষামন্তত্র গামিনাং ।
যদ্যেকস্তুরিতো যাতি কা তত্র পরিদেবনা ॥
ইতি গরুড়পুরাণে ১১১ অধ্যায়ঃ ॥

পরিধানং (ক্লী) পবিধেয়বস্ত্রং । তৎপর্যায়ঃ ।
অন্তরীয়ং ২ উপসংব্যানং ৩ অধো-
হংশুকং ৪ । ইত্যমরঃ ॥

পরিধায়ঃ (পুং) জনস্থানং । পরিচ্ছেদঃ ।
নিতম্বঃ । ইতি মেদিনী ॥

পরিধিঃ (পুং) পরিবেশঃ । চন্দ্রসূর্য্যসমীপ-
মণ্ডলং । যজ্জিয়তরুশাখা । যজ্জিয়তরোঃ
গলাশাদের্বক্ষে পশুবন্ধনার্থং বা শাখা
নিখায়তে তস্মাৎ । ইত্যমরভরতো ॥
ভূগোলাদের্বৈকনং । যথা । ব্যাসেভ-
নন্দায়িহতে বিভক্তে খবাণসূর্য্যেঃ পরি-
ধিস্ত্ব সূক্ষ্মঃ ॥ ইতি লীলাবতী ॥

পরিধিস্থঃ (পুং) পরিচরঃ । ইত্যমরঃ ॥ যুদ্ধ-
কালে পরপ্রহারাৎ রথরক্ষকে । প্রজা-
সামস্তব্যবস্থাপনকারিণীতি কেচিৎ ।
সেনায়াং রাজ্ঞো দণ্ডনায়কঃ । ইত্যন্যে ।
ইতি ভরতঃ ॥

পরিধেয়ং (ত্রি) পরিধানীয়ং । পরিধাতব্যং ।
পরিধানোপযুক্তবস্ত্রাদি । যথা । ন তু স্ব-
ভোগ্যতয়াপি প্রাপ্তে পরিধেয়াদৌ স্মৃতে-
রদৃষ্টার্থস্থাপত্তেঃ । ইতি বিবাদচিস্তা-
'মণিঃ ॥

পরিপণং (ক্লী) মূলধনং । পুঁজি ইতি ভাষা ।
ইত্যমরঃ ॥

পরিপঙ্ককঃ (পুং) শত্রুঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পরিপঙ্খী [ন্] (ত্রি) শত্রুঃ । ইত্যমরঃ ॥

পরিপাকঃ (পুং) পরিপক্বতা । যথা । ইত্য-
দ্বুতং কেবলবহিপক্বমাংসেন মৎস্তঃ
পরিপাকমেতি । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥
নৈপুণ্যং । যথা । বীক্ষ্য তস্ম বিনয়ে পরি-
পাকং পাকশাসনপদং স্পৃশতোহপি ।
ইতি নৈষধপঞ্চমসর্গঃ ॥

পরিপাকিনী (স্ত্রী) ত্রিযুতা । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥

পরিপাটিঃ (স্ত্রী) পারিপাট্যবিশিষ্টঃ । পরি-
ভাগে ভাগেন পাটিঃ পাটনং গতির্যস্মাৎ ।
তৎপর্যায়ঃ । আনুপূর্ব্বী ২ আয়ং ৩
অনুক্রমঃ ৪ পর্যায়ঃ ৫ । ইত্যমরঃ ॥
আনুপূর্ব্ব্যং ৬ পরিপাটী ৭ । ইতি ভরতঃ ॥
আনুপূর্ব্বং ৮ আনুপূর্ব্বকং ৯ । ইতি
টীকান্তরং ॥ ক্রমঃ ১০ । ইতি জটাধর-
শব্দরত্নাবল্যো ॥

পরিপিষ্টকং (ক্লী) সীসকং । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পরিপুঙ্করা (স্ত্রী) গোড়ুম্বা । রাজগোমক্ ইতি
ভাষা । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পরিপূতং (ক্লী) অপাস্ততুযধান্যং । যথা । পরি-
পূতেষু ধান্বেষু শাকমূলফলেষু চ । নির-
ম্বয়ে শতং দণ্ডঃ সান্বয়েহর্কশতং দম্ভুঃ ॥
ইতি মনুঃ ॥ সর্ক্বতোভাবেন পবিত্রঞ্চ ॥

পরিপূর্ণতা (স্ত্রী) পরিপূর্ণত্বং । সম্পূর্ণতা ।
তৎপর্যায়ঃ । আভোগঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥

পরিপূর্ণত্বং (ক্লী) পরিপূর্ণতা । সম্পূর্ণত্বং ।
ইতি জটাধরঃ ॥

পরিপেলং (ক্লী) পরিপেলবং । কৈবর্তী-
মুস্তকং । ইতি শব্দমালা ॥ তন্ত্রান্তরে
যথা । পরিপেলং প্লবং বন্যং তৎকুটম্ভট-
সংজ্ঞকং । জায়তে মুস্তকাকারং শেবাল-
কুলসঞ্চয়ে ॥ ইত্যমরটীকায়াং ভরতঃ ॥

পরিপেলবং (ক্লী) কৈবর্তীমুস্তকং । ইত্য-
মরঃ ॥

পরিপ্লবং (ত্রি) চঞ্চলং । ইত্যমরঃ ॥

পরিপ্লুতঃ (ত্রি) জলাদিপ্লাবিতঃ । যথা ।
আবাং জহি ন যত্রোর্কা সলিলেন পরি-
প্লুতা । ইতি মার্কণ্ডেয়ে দেবীমাহাত্ম্যে
১ অধ্যায়ঃ ॥

পরিপ্লুতা (স্ত্রী) মদিরা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
গ্রাম্যধর্ম্মে বেদনাবতী যোনিঃ । যথা ।
পরিপ্লুতায়ং ভবতি গ্রাম্যধর্ম্মে রুজা
ভৃশং । ইতি যোনিব্যাপন্নিদানে মাধব-
করঃ ॥ আপ্লুতে ত্রি ॥

পরিবর্হঃ (পুং) পরিচ্ছদঃ । হস্ত্যশ্ববস্ত্রকম্ব-
লাদি । নৃপার্হোহর্হঃ । রাজযোগ্যদ্রব্যং
সিতচ্ছত্রাদি । নৃপার্হং সিতচ্ছত্রাদি অর্থো
ধনমিতি কেচিৎ । ইত্যমরভরতো ॥

পরিভবঃ (পুং) অনাদরঃ । ইত্যমরঃ ॥

পরিভাবঃ (পুং) পরিভবঃ । ইত্যমরঃ ॥

পরিভাষণং (ক্লী) সনিন্দ উপালম্বঃ । ইত্য-
মরঃ ॥ উপালম্বো হুব্বাদঃ । নিন্দয়া সহ
বর্তমানো য উপালম্বস্তত্তে স নিন্দে পরি-
ভাষণং । উপালম্বো গুণাবিকরণেন স্তুতি-
পূর্ব্বকোহপি ভবতি । যথা মহাকুলস্য

ভবতঃ কিমিদমুচিতং ভবতি । অত্র তু
সস্ততো ন পরিভাষণং । টীকান্তরেহপি
বক্ষুলস্য তবাগম্যাগমনং যোগ্যমিতি
নিন্দাপূর্ব্বঃ । মহাকুলস্য তব কথং বিপ্র-
বধঃ । ইতি স্তুতিপূর্ব্বশ্চ উপালম্বঃ । ইতি
ভরতঃ ॥ * ॥ নিয়মঃ । ইতি মেদিনী ॥
আলাপঃ । ইতি বিশ্বঃ ॥

পরিভাষা (স্ত্রী) পরিকৃতং ভাষণং । পদার্থ-
বিবেচকাচার্য্যাণাং যুক্তিযুক্তা বাক্ । ইতি
কাব্যপ্রকাশটীকায়াং চণ্ডীদাসঃ ॥ তৎ-
পর্য্যায়ঃ । প্রজ্ঞপ্তিঃ ২ শৈলী ৩ সংকেতঃ ৪
সময়কারঃ ৫ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
গ্রন্থস্য সংক্ষেপনির্ব্বাহার্থসংকেতবিশেষঃ ।
যথা চপোদিতৈত্যাди । ইতি মুক্তবোধ-
টীকায়াং ছর্গাদাসঃ ॥ ন খলু প্রতিহন্ততে
কুতশ্চিৎ পরিভাষেব গরীয়সী বদেতি চ
মাঘষোড়শসর্গঃ ॥

পরিভূতং (ত্রি) অনাদৃতং । তৎপর্য্যায়ঃ ।
অবগণিতং ২ অবমতং ৩ অবজ্ঞাতং ৪
অবমানিতং ৫ । ইত্যমরঃ ॥ অভিভূতং ৬ ।
ইতি জটাধরঃ ॥ অপ্রস্ততং ৭ । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥

পরিভ্রমঃ (পুং) সর্ব্বতোভ্রমণং । পরিপূর্ব্ব-
ভ্রমধাতোর্ভাবে অল্প্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥

পরিমণ্ডলং (ত্রি) বর্তুলং । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পরিমলঃ (পুং) বিমর্দনং । কুঙ্কুমাদিমর্দনং ।
বিমর্দোথজনমনোহরগন্ধঃ । সুরতাদি-
বিমর্দোথবিলেপনকুঙ্কুমাদিগন্ধঃ । ইত্য-
মরভরতো ॥ সুরভিমাল্যগন্ধাদিধারণে-
নোৎপন্নো হৃদ্যো গন্ধঃ । ইতি স্বামী ॥

तत्पर्यायः। आमोदः २ गङ्गः ३ सौरभ्यं ४
सौरभं ५। इति राजनिर्घण्टः ॥ पण्डित-

समूहः। इति शब्दरत्नावली ॥

परिमाणं (क्ली) परिमीयतेहनेन । परिमित-
व्यवहारसाधारणकारणं । इति सिद्धान्त-
मुक्तावली ॥ माप इति भाषा । तत्पर्याय-
प्रकारा यथा । योतवत् क्रवयत् पाय-
मिति मानार्थकं त्रयं । मानं तुलाङ्गुलि-
प्रैश्चैर्गङ्गाः पञ्चाद्यामाषकः ॥ ते षोड-
शङ्कः कर्षोहस्त्री पलं कर्षचतुर्कयं ।
स्वर्णविस्तो हेम्नोहस्के कुरुविसुस्त तत्-
पले ॥ तुला स्त्रियात् पलशतं भारः
श्राद्धिंशतिसुलाः । आचितं दशभाराः
स्यः शाकटो भार आचितः ॥ कार्षापणः
कार्षिकश्च तत्रिके कार्षिके पणः ।
अस्त्रिणा वाचकद्रोणो खारीबाहो निक्-
कः ॥ कुडवः प्रश्न इत्याद्याः परिमाणा-
र्थकाः पृथक् । इत्यमरः ॥ * ॥ न्यायमते
तद्वथा । परिमाणं भवेन्मानव्यवहारश्च
कारणं । अणु दीर्घं महद्भ्रमिति तद्वेद
ङ्गिरतः ॥ अनित्ये तदनित्यं श्रान्तित्ये
नित्यमुदाहृतं । संख्यातः परिमाणाच्च
प्रचयादपि जायते ॥ अनित्यं ह्यणुकार्दो
तु संख्याजन्तमुदाहृतं । परिमाणं घटार्दो
तु परिमाणजमुच्यते ॥ प्रचयः शिथिलाथ्ये
यः संयोगस्तुन जन्ते । परिमाणसुल-
कार्दो नाशश्चाश्रयनाशतः ॥ इति भाषा-
परिच्छेदः ॥

परिमार्ग्यं (त्रि) परिमृज्यं । परिशोधनीयं ।

* परिपूर्वमृजधातोर्घ्यप्रत्ययनिष्पन्नं ॥

परिमार्जनं (क्ली) खान्यभेदः । मधुमस्तकं ।
यथा । मधुतैलस्रुतेर्मध्ये वेष्टिताः समिता-
श्च ये । मधुमस्तकमुद्दिक्तं तस्याख्या
परिमार्जनं ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥ परि-
शोधनञ् ॥

परिमितं (त्रि) युक्तं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
परिमाणविशिक्तं । यथा । द्रविणं परि-
मितमधिकव्यायिनं जनमाकूलीकुरुते ।
क्रीणाङ्गलमिव पीनस्तनजघनायाः कुली-
नायाः ॥ इत्युदुत् ॥

परिमृज्यं (त्रि) परिमार्ग्यं । परिपूर्वमृज-
धातोः क्यप्रत्ययनिष्पन्नं ॥

परिमेयं (त्रि) परिमाणविशिक्तं । परि-
मातव्यं । परिमाणीयं । परिपूर्वमाधातो-
र्घप्रत्ययनिष्पन्नं ॥

परिमोषी [न] (त्रि) परिमोषणशीलः ।
चोरः । परिपूर्वमूषधातोः कर्त्तरि णिन्-
प्रत्ययनिष्पन्नः ॥

परिमोक्षः (पुं) मलत्यागः । यथा । पायु-
र्धमश्च मित्रस्य परिमोक्षस्य नारद ।
हिंसाया निर्धर्तेर्भृत्योन्निरयस्य गुदं
स्रुतं ॥ इति श्रीभागवते २ स्कन्धे
७ अध्याये १० श्लोकः ॥ परिमोक्षस्य
मलत्यागस्य । पायुरिन्द्रियं गुदं स्थानं ।
निर्धर्तेरलक्ष्याः । इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥ * ॥ परित्राणं । यथा विष्णुधर्मो-
त्तरे । सर्वाशुभानां परिमोक्षकारि
संपूजनं देववरस्य विषोः । इति
तिथ्यादितद्धं ॥

परिरञ्जः (पुं) आलिङ्गनं । इत्यमरः ॥

परिवत्सरः (पुं) वत्सरः । इति जटाधरः ॥
वत्सरविशेषः । यथा । शकाकां पक्षभिः
शेषां समाख्यादिषु वत्सराः । सम्परी-
दासुपूर्वाश्च तथोदापूर्वका मताः ॥ इति
मलमासतन्त्रं ॥ परिपूर्वे तथोदानं यथा-
नाथ द्विजोक्तमाः । इति विभूधर्मो-
त्तरं ॥

परिवर्जनं (स्त्री) मारणं । इत्यमरः ॥ परि-
त्यागः । यथा । गोप्या न दोषो मथुरा-
जनानां धूर्तस्य कृष्यस्य हि रीतिरेषा ।
विपर्यायो येन कृतः स्वपित्रोस्तस्योप-
पत्नीपरिवर्जनं किं ॥ इत्युक्तः ॥ * ॥
परिवर्जनीया यथा । एकशयासनं पंक्ति-
भाण्डपकामिश्रणं । याजनाध्ययने योनि-
स्तथैव सहभोजनं ॥ सहाध्यायस्तु दशमः
सहयाजनमेव च । एकादश समुद्दिक्ता दोषाः
साक्षर्यासङ्गिताः ॥ समीपे चाप्यवस्थानां
पापं संक्रमते नृणां । तस्यां
सर्वप्रयत्नेन साक्षर्यां परिवर्जयेत् ॥ इति
कौश्ले उपविभागे १५ अध्यायः ॥ यस्मि-
न्देशे न सम्मानो न प्रीतिर्न च वाक्काः ।
न च विद्यागमः कश्चित्तं देशं परि-
वर्जयेत् ॥ इति चाणक्यं ॥ ब्राह्मणं
बालिशं क्लृप्तमयोद्धारं विशं जडं ।
शूद्रमकरसंयुक्तं दूरतः परिवर्जयेत् ॥
कुत्रार्थाथ कुमित्रं कुराजानं कुर्मो-
हदं । कुवक्षुं कुदेशं दूरतः परिवर्ज-
येत् ॥ इति गरुडपुराणे ११७ अध्यायः ॥

परिवर्तः (पुं) विनिमयः । कूर्मराजः । अप-
वर्तनं । इति मेदिनी ॥ युगास्तः । इति

हेमचन्द्रः ॥ ग्रहविच्छेदः । इति जटा-
धरः ॥ मृत्युपुत्रस्य दुःसहस्योरसेन कलि-
कन्यानिर्माष्टिगर्भजातायुक्तासुततृतीय-
पुत्रः । तस्य पुत्रयोः कर्मादि यथा । परि-
वर्तन्तो द्यौ तु विरूपविकृतौ द्विज ।
तो तु वृक्षादिपरिथाप्राकारास्तोधि-
संश्रयो ॥ शुक्तिग्याः परिवर्तन्तो कुरुतः
पादपादिषु । क्रोष्टुके परिवर्तः स्यादगर्त-
श्लाश्लादराततः ॥ न वृक्षैव नैवादिः
न प्राकारं पयोनिधिः । परिथां न
समाक्रामेदवला गर्तुधारिणी ॥ इति मार्क-
ण्डेयपुराणं ॥

परिवर्तनं (स्त्री) परिवर्तः । तत्पर्यायः ।
परिदानं २ विनिमयः ३ नैमेयः ४
व्यतिहारः ५ परावर्तः ६ वैमेयः ७
विमयः ८ । इति हेमचन्द्रः ॥

परिवर्तिका (स्त्री) मेढ्रजातकुम्भरोगविशेषः ।
तल्लक्षणाह । मर्दनां पीडनाद्यापि तथै-
वापात्तिघाततः । मेढ्रचर्म यदा वायुर्भजते
सर्वतश्चरन् ॥ तदा वातोपस्फुटं तच्चर्म
परिवर्तते । सवेदनं सदाहृष पाकं
व्रजति कचिं ॥ मणेरधस्तां कोषस्तु
ग्रहिरूपेण लघते । मारुतागस्तुसञ्चुतां
विन्द्यातां परिवर्तिकां ॥ सकणुः कठिना
वापि सैव श्लेष्मसमन्विता । अस्यां वात-
जायामपि पितानुबन्धो बोद्धव्यो दाह-
पाकभावात् । कोषः चर्मकोषः ॥ * ॥
अथ तस्याश्चिकित्सा । परिवर्तं मृता-
भ्यक्तं सुखिममुपनाहयेत् । त्रिरात्रं
पक्षरात्रं वा वातैः शाल्पदिभिः ॥

ततोहृत्वाज्य शनैश्चर्म पाटयेत् पीडयेत्-
 मणिं । प्रविष्टे चर्मणि मर्णे श्वेदयेत्पु-
 न्नाहमेत् ॥ दद्याद्वातहरान् वस्तीन् श्लिष्वा-
 ष्मन्नि भोजयेत् ॥ इति भावप्रकाशः ॥
 परिवसथः (पुं) ग्रामः । इति हेमचन्द्रः ॥
 परिवहः (पुं) सप्तवायुस्तुर्गतमर्षवायुः । स तु
 स्वहवायोरुपरिस्थितः । इति सिद्धास्त-
 शिरोमणिः ॥
 परिववादः (पुं) अपवादः । वीणावादनवस्तु ।
 इति मेदिनी ॥
 परिववादकः (त्रि) परिववादकर्ता । परिपूर्व-
 वदधातोः कर्त्तरि णक्प्रत्ययनिष्पन्नः ॥
 परिववादिनी (स्त्री) सप्ततन्त्रीयुक्तवीणा । इत्य-
 मरः ॥ परिववादविशिकः च ॥
 परिववादी [न्] (त्रि) परिववादकर्ता । इति
 परिवपूर्ववदधातोः शीलार्थे कर्त्तरि णिन्-
 प्रत्ययनिष्पन्नः । परिववादविशिकः । इति
 परिववादशब्दादस्त्यर्थे इन्प्रत्ययेन सिद्धः ॥
 परिववापः (पुं) पर्युष्णः । वपनं । जल-
 स्थानं । परिच्छदः । इति मेदिनी ॥
 परिववापनं (स्त्री) मुञ्चनं । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 परिववापितं (त्रि) मुञ्चितं । इत्यमरः ॥
 परिववारः (पुं) परिजनः । खड्गकोषः ।
 परिच्छदः । इति मेदिनी ॥
 परिववाहः (पुं) परीवाहः । जलोच्छ्वासः ।
 इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
 परिवविणः (पुं) परिविन्तिः । यथा । ज्येष्ठे-
 ष्ठे । इति मेदिनी ॥
 परिवविष्टे कनीयान् निर्विषन् परिवेत्ता
 भवति परिवविष्टो ज्येष्ठः परिवेदनीया

कथा परिववायी दाता परिवर्ता याजकः
 ते सर्वे पतिताः । इत्युद्वाहतद्वत् ॥
 परिविन्तिः (पुं) परिवेत्तुज्येष्ठः । कृत-
 विवाहस्यानुज्येष्ठभ्राता । इत्यमरः ॥
 परिविन्दन् [९] (पुं) परिवेदनकर्ता ।
 यथा । देशान्तरसङ्घ्नैवैकवृषणानसहोदरान् ।
 वेश्याभिसक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥
 जडमूकान्धबधिरकुञ्जवामनकुण्डकान् । अति-
 रुक्मानभार्यांश्च कृषिसक्तान् नृपस्य च ॥
 धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा ।
 कुलोटोन्मत्तचोरांश्च परिविन्दन् न
 दुष्यति ॥ इत्युद्वाहतद्वत् छन्दोगपरिशिष्टः ॥
 परिविष्णु (स्त्री) सर्वतो विष्णुः । विष्णुं
 विष्णुं परि इत्यव्ययीभावसमासे दुर्गा-
 दासः ॥
 परिविष्णुहितं (त्रि) सर्वतोभावेन दीप्ति-
 विशिष्टं । सर्वतोभावेन करिगर्जितं ।
 सर्वतोभावेन वृद्धिविशिष्टं । सर्वतो-
 भावेन ध्वनिविशिष्टं । इति बृहधातोः
 कर्मणि क्तप्रत्ययनिष्पन्नं ॥
 परिविष्टः (त्रि) अधिपः । प्रभुः । इत्यमरः ॥
 परिविष्टः (त्रि) आवृत्तः । वेष्टितः । यथा ।
 व्यवहारान्नृपः पशेत् स भैः परिविष्टो-
 ह्वहं । इति मितान्तरा ॥
 परिविष्टः (पुं) परिविन्तिः । इति
 हड्डः ॥
 परिविहितं (त्रि) सर्वतोभावेन वृद्धि-
 विशिष्टं । सर्वतोभावेनोद्यमविशिष्टं ।
 इति बृहधातोः कर्मणि क्तप्रत्यय-
 निष्पन्नं ॥

परिवेत्ता [ऋ] (पुं) अनूद्येष्टे कृत-
विवाहकनिष्ठः । इत्युदाहृतम् ॥

परिवेदनं (स्त्री) विवाहः । अग्याधानं ।
यथा । स्त्रीवे देशान्तरगते पतिते
तिष्णुकेऽपि वा । योगशास्त्राभियुक्ते च
न दोषः परिवेदने ॥ इत्युदाहृतम्
शातातपः ॥ सर्वतोभावेन ज्ञानं ।
सर्वतोभावेन विचारणं । सर्वतो-
भावेन विद्यमानम् । सर्वतोभावेन
लाभः । इति तत्त्वदर्शकविदधातोरनट्-
प्रत्ययनिष्पन्नं ॥

परिवेदिनी (स्त्री) परिवेत्तुः स्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥

परिवेदनीया (स्त्री) अनूद्येष्टे तं कनिष्ठेन
विवाहिता कन्या । अश्व प्रमाणं परि-
दायिष्वे द्रष्टव्यं ॥

परिवेशः (पुं) वेष्टनं । परिधिः । इति
मेदिनी ॥ वातेन मण्डलीभूताः सूर्याचन्द्र-
मसोः कराः । मालाभा व्योम्नि तनुते
परिवेशः प्रकीर्तितः ॥ इति भरतधृत-
साहस्रकः ॥

परिवेषः (पुं) परिवृत्तिः । परिधिः । परि-
वेषणं । इति हेमचन्द्रः ॥

परिवेषकः (पुं) परिवेष्टा । परिवेषण-
कर्ता । तस्य लक्षणं यथा । स्नातश्चन्दन-
चर्चितः स्वसनः श्रेणी प्रसन्नाननः स्पृष्टाञ्जा
सुभगः प्रसन्नहृदयः श्रीकास्तपूजारतः ।
स्वामिन्नेहपरः स्वपाकनिपुणः प्रोद्यो
वदान्तः शुचिर्विप्रो वा परिवेषकस्तु कुलज-
श्चाश्वोऽपि वा भूपतेः ॥ इति पाक-
राजेश्वरः ॥

परिवेषणं (स्त्री) वेष्टनं । भोजनार्थं
भोजनपात्रे अन्नादेर्दानं । अथ श्राद्धे
परिवेषणं मनुः । पाणिभ्यास्तूपसंगृह्य
स्वयमन्नञ्च वर्द्धितं । विप्रास्तिके पितृन्
ध्यायन् शनकैरुपनिष्किपेत् ॥ अन्नश्चेति-
तृतीयार्थे षष्ठी वर्द्धितं पूरितं पात्रमिति
शेषः । उपनिष्किपेत् परिवेषणाथं ।
तथा च पाकशाल्या आकृष्य प्रथमं
भोजनपात्रे न देयं किञ्च शाल्यादिकं
पाणिभ्यां पात्रिसमीपे भूमौ संस्थाप्य
पश्चात् पाणिभ्यां पात्रान्तरिताभ्यां
श्राद्धे परिवेषयेत् । उभाभ्यामपि
हस्ताभ्यामाकृष्य परिवेषयेदिति मंशु-
पुराणात् । यत्तु श्राद्धे परिवेषणस्तु दक्षिण-
पाणिमात्रेणैवाङ्गानभिधानादिति मैथि-
लोकतं तन्न । एकेन पाणिना नतं
शूद्रादतं न भक्षयेदित्यादि पुराणीयेन
एकपाणिदत्तशूद्रादत्तभक्षणनिषेधेन तन्-
मात्रपरिवेषणस्यापि निषिद्धत्वात् पाणिभ्या-
मपि पात्रान्तरितं कृत्वा देयं । हस्त-
दत्ताश्च ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च ।
दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्ता भुङ्क्ते
च किञ्चिदं ॥ तस्मादन्तरितं देयं पर्णे-
नाथ तृणेन वा । प्रदद्यान्न तु हस्तेन नाय-
सेन कदाचन ॥ इति वशिष्ठवचनेन समा-
न्वितोऽभिधानात् । पितृभक्तितरङ्गिण्या-
मप्येवं । मनुः । गुणांश्च सूपशाका-
द्यान् पयो दधि दूतं मधु । विद्यसेद्-
यत्नतः सम्यग्भूत्वावेव समाहितः ॥ आमिषं
पानपात्रञ्च भोक्तुर्दक्षिणतो न्यसेत् ॥

ভক্ষ্যং ভোজ্যঞ্চ বিবিধং মূলানি চ ফলানি
চ ॥ হৃদ্যানি চৈব মাংসানি পানানি সুর-
ভ্রীণি চ। উপনীয় চ তৎ সৰ্ব্বং শনকৈঃ
ঐসমাহিতঃ ॥ পরিবেষণয়েৎ প্রযতো গুণান্
সৰ্ব্বান্ প্রচোদয়ন্ । গুণান্ উপকরণানি
ভূমাবেব ন তু ব্যঞ্জনাদিপাত্ৰাণি অন্নাদি
পাত্ৰোপরি নিক্ষিপেৎ । ইতি শ্রী-
তন্ত্রং ॥

পরিবেষিকা (স্ত্রী) পরিবেষণকর্ত্রী । তস্থা
লক্ষণং যথা । স্নাতা বিশুদ্ধবসনা নবধূপি-
তাস্তী কপূরমৌরভমুখী নয়নাভিরামা ।
বিস্বাধরা শিরসি বন্ধসুগন্ধিপুষ্পা মন্দ-
স্মিতা গন্ধতিভূতাং পরিবেষিকা স্মাৎ ॥
ইতি পাকরাজেশ্বরঃ ॥

পরিবেষ্টিতং (ত্রি) সৰ্ব্বতোভাবেন বেষ্টিতং ।
তৎপর্যায়ঃ । পরিক্ষিপ্তং ২ বলয়িতং ৩
নিরতং ৪ পরিক্ষিতং ৫ পরীতং ৬ ।
ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পরিব্যাধঃ (পুং) অশ্বুবেতসঃ । দ্রুমোৎপলঃ ।
ইত্যমরঃ ॥

পরিব্রজ্যা (স্ত্রী) তর্পণ্যা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
পরিব্রাট্ [জ্] } (পুং) চতুর্থাশ্রমী । তৎ-
পরিব্রাড্ . } পর্যায়ঃ । তিক্ষুঃ ২
কশ্মন্দী ৩ পারাসরী ৪ মক্ষরী ৫ । ইত্য-
মরঃ ॥ সন্ন্যাসী ৬ শ্রমণঃ ৭ । ইতি
জটাধরঃ ॥ পরিব্রাজকঃ ৮ পরাশরী ৯
ব্রজকঃ ১০ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ তস্য
লক্ষণং যথা । সৰ্ব্বারম্ভপরিত্যাগো
তৈক্ষ্যাশ্চ ব্রহ্মমূলতা । নিষ্পরিগ্রহতা-
দ্রোহসমতা সৰ্ব্বজস্তুষু ॥ প্রিয়াপ্রিয়-

পরিষঙ্গে স্খচ্ছুঃখাবিকারিতা । সংবাহা-
ভ্যস্তরং শোচং স্খচ্ছুঃখাবিকারিতা ॥
সৰ্বেন্দ্রিয়সমাহারো ধারণা ধ্যাননিত্যতা ।
ভাবসংশুদ্ধিরিত্যেষ পরিব্রাড্‌র্য উচ্যতে ॥
ইতি গরুড়পুরাণং ॥

পরিব্রাজকঃ } (পুং) পরিব্রাট্ । ইত্যমর-
পরিব্রাজকঃ } টীকায়াম্ রমানাথঃ ॥

পরিব্রাজিঃ (স্ত্রী) শ্রাবণী । খুলকুড়ী ইতি
ভাষা । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পরিশঙ্কনীয়ঃ (ত্রি) সৰ্ব্বতোভাবেন শঙ্কা-
বিষয়ঃ । যথা । শাস্ত্রং স্খচিত্তিতমপি প্রতি-
চিন্তনীয়মারাধিতোহপি নৃপতিঃ পরি-
শঙ্কনীয়ঃ । অক্কে স্থিতাপি যুবতিঃ পরি-
রক্ষণীয়া শাস্ত্রে নৃপে চ যুবতো চ কুতো
বশিত্বং ॥ ইত্যম্বটঃ ॥

পরিশিষ্টং (স্ত্রী) পরিশেষবিশিষ্টং । অব-
শিষ্টার্থবোধকগ্রন্থঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পরিশুদ্ধং (স্ত্রী) মাংসব্যঞ্জনভেদঃ । যথা ।
মাংসং বহুঘৃতেভৃষ্টং সিন্ধুক্ষেচ্চাস্থনা
মুল্লঃ । জীরকাদৈঃ সমায়ুক্তং পরিশুদ্ধং
তদুচ্যতে ॥ ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥ সৰ্ব্বতো-
নীরসে ত্রি ॥

পরিশোধঃ (পুং) পরিশোধনং । সৰ্ব্বতো-
ভাবেন শুদ্ধিঃ । পরিপূর্বশুদ্ধধাতোরল্-
প্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥

পরিশোধঃ (পুং) সৰ্ব্বতোভাবেন শুদ্ধতা ।
যথা । মার্ভগে পরিশোধমেতি সলিলং ।
ইত্যাদি জ্যোতিস্তত্ত্বং ॥

পরিশ্রমঃ (পুং) পরিশ্রান্তিঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
শ্রমঃ ২ ক্রমঃ ৩ ক্রেশঃ ৪ প্রয়াসঃ ৫

আয়াসঃ ৬ ব্যায়ামঃ ৭। ইতি হেম-
চন্দ্রঃ

পরিশ্রয়ঃ (পুং) সভা । আশ্রয়ঃ । ইতি
মেদিনী ॥

পরিশ্রান্তঃ (ত্রি) সৰ্বতোভাবেন শ্রান্তি-
যুক্তঃ । পরিপূৰ্ব্বশ্রমধাতোঃ কৰ্ত্তরি
ক্তপ্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥

পরিশ্রুতঃ (ত্রি) সৰ্বতোভাবেন শ্রবণ-
বিশিষ্টঃ । পরিপূৰ্ব্বশ্রুধাতোঃ ক্তপ্রত্যয়-
নিষ্পন্নঃ ॥

পরিশ্লেষঃ (পুং) আশ্লেষঃ । পরিপূৰ্ব্বশ্লিষ-
ধাতোৰ্ভাবে অল্‌প্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥

পরিষৎ [দ্] (স্ত্রী) সভা । ইত্যমরঃ । পরিষত্ত্বং
যথা । একবিংশতিসংখ্যাকৈর্মীমাং সান্ধ্যায়-
পারগৈঃ । বেদান্নকুশলৈশ্চৈব পরিষত্ত্বং
প্রকল্পয়েৎ ॥ ইতি প্রায়শ্চিত্তবিবেকঃ ॥

পরিষদঃ (পুং) পারিষদঃ । অমুচরঃ । ইতি
ভরতকৃতদ্বিরূপকোষঃ ॥

পরিষদ্যঃ (পুং) পরিষদ্বলঃ । ইতি ভরত-
দ্বিরূপকোষঃ ॥

পরিষদ্বলঃ (পুং) সভাসদঃ । পারিষদঃ । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥

পরিষ্কন্দঃ (ত্রি) পরিষ্কন্দঃ । পরপুষ্টঃ । ইত্য-
মরটীকায়াং রমানাধঃ ॥

পরিষ্কল্পঃ (ত্রি) পরিষ্কন্দঃ । ইত্যমরটীকায়াং
রায়মুকুটঃ ॥

পরিষ্কারঃ (পুং) অলষ্কারঃ । ইত্যমরঃ ॥
সংস্কারঃ । শুদ্ধিঃ ॥

পরিষ্কৃতঃ (ত্রি) ভূষিতঃ । অলঙ্কৃতঃ । ইত্য-
মরঃ ॥ বেষ্টিতঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

আহিতসংস্কারঃ । ইতি বেদিশব্দটীকায়াং
ভরতঃ

পরিষ্কৃতভূমিঃ (স্ত্রী) বেদিঃ । পরিষ্কৃত-
যজ্ঞার্থং পশুবন্ধনায় যজ্ঞপাত্রাসাদনায়
চাহিতসংস্কারা ভূমিঃ । ইত্যমরভরতো ॥
পরিষ্কোমঃ (পুং) পরিস্কোমঃ । ইত্যমর-
টীকায়াং স্বামী ॥

পরিষঙ্গঃ (পুং) আলিঙ্গনং । ইত্যমরঃ ॥

পরিসভ্যঃ (পুং) পরিষদ্যঃ । সভাসদঃ ।
সৰ্বতোভাবেন সভায়াং সাধুঃ ইত্যর্থং য-
প্রত্যয়ঃ ॥

পরিসরঃ (পুং) পর্যন্তভূঃ । নদীনগরপৰ্ব-
তাদেৰুপান্তভূমিঃ । ইত্যমরভরতো ॥
মৃত্যুঃ । বিধিঃ । ইতি মেদিনী ॥

পরিসর্পঃ (পুং) পরিক্রিয়া । পরিজনাদিনা
বেষ্টনং । সমস্তাং সর্পণং । ইত্যমর-
ভরতো ॥

পরিসর্ঘ্যা (স্ত্রী) পরীসারঃ । সৰ্বতোগমনং
ভূমৌ সৰ্বতোভ্রমণং । ইতি সৰ্বস্বং ॥
অন্তসরণং । ইতি কেচিৎ । ইত্যমর-
ভরতো ॥

পরিষ্কন্দঃ (পুং) পরপুষ্টঃ । পরেণ প্রতি-
পালিতঃ । ইত্যমরঃ ॥

পরিষ্কমঃ (পুং) পরিষ্কন্দঃ । ইত্যমরটীকায়াং
রায়মুকুটঃ ॥

পরিস্কোমঃ (পুং) গজপৃষ্ঠস্থচিত্রকম্বলঃ ।
হাতীর পিঠের ঝুল ইতি ভাষা । ইত্য-
মরঃ ॥

পরিষ্পন্দঃ (পুং) কুহুমপ্রকরাদেঃ পত্রাবল্যা-
দেশ্চ রচনা । ইত্যমরঃ ॥ পরিষ্করঃ

পরিবারঃ। ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ সৰ্বতো-
ভাবেন স্পন্দনঞ্চ ॥

পরিস্পন্দনং (ক্লী) সৰ্বতোভাবেন কস্পনং ।
যথা । কোহপি পরিস্পন্দনসাধনসাধ্যঃ ।
যথা গমনাদিঃ । কোহপ্যপরিস্পন্দনসাধন-
সাধ্যঃ । যথা অবস্থানাдиঃ । ইতি গোয়ী-
চন্দ্রঃ ॥

পরিস্পন্দমানঃ (ত্রি) সৰ্বতোভাবেন কস্প-
মানঃ । যথা । অনবরতপরিস্পন্দমানা পরি-
মিতপবনাদিপরমাণুচেতনসংযোগসস্তানা-
স্তঃপাতিব্যক্তীনাংবিরতমেবোপরমাং ।
ইতি সামান্যলক্ষণায়াং শিরোমণিঃ ॥

পরিষ্কন্দঃ (পুং) পরিস্পন্দঃ । ইত্যমর-
টীকায়াং ভরতঃ ॥

পরিষ্কৃতং (স্ত্রী) বরুণাঙ্ঘ্রজা । মদিরা । ইত্য-
• অরঃ ॥ •

পরিষ্কৃতঃ (ত্রি) অ্রবযুক্তঃ । সৰ্বতোভাবেন
ক্ষরিতঃ । ইতি মেদিনী ॥

পরিষ্কৃতা (স্ত্রী) বারুণী । মদিরা । ইতি
মেদিনী ॥

পরিহারঃ (পুং) অবজ্ঞা । অনাদরঃ । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥

পরিহার্যঃ (পুং) পারিহার্যঃ । বলয়ঃ । ইতি
• ভরতদ্বিরূপকোষঃ ॥ পরিহরণীয়ে ত্রি ॥

পরিহাসঃ (পুং) পরিহসনং । ঠাট্টা ইতি
ভাষা । পরীহাসঃ । যথা । পরিহাসঃ
কেলিমুখঃ কেলির্দেবনন্দশ্লী । ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ তৎপর্যায়ঃ । ক্রীড়ঃ ২
• দেবনা ৩ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ বর্করা ৪ ।
• ইতি জটাধরঃ

পরিষ্কিৎ (পুং) অভিমন্যুপুত্রঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
পরীষ্কিৎ ২ পারীক্ষিতঃ ৩ পরিষ্কিতঃ ৪ ।

ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পরিষ্কিপ্তং (ত্রি) পরিখাদিনা বেষ্টিতং । তৎ-
পর্যায়ঃ । নিবৃত্তং ২ । ইত্যমরঃ ॥ সৰ্বতো-
ভাবেন ক্ষেপযুক্তঞ্চ ॥

পরীণায়ঃ (পুং) পরিণায়ঃ । শারীণাং সমস্তা-
ন্নয়নং । ইত্যমরটীকায়াং ভরতঃ ॥

পরীতং (ত্রি) পরিবেষ্টিতং ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

পরীতং (ত্রি) সৰ্বতোভাবেন বিস্তৃতং । পরি-
পূর্বতনধাতোঃ কিপ্প্রত্যয়নিষ্পন্নং । ইতি
মুদ্রবোধব্যাকরণং ॥

পরীভাবঃ (পুং) পরিভাবঃ । অনাদরঃ । ইত্য-
মরটীকায়াং ভরতঃ ॥

পরীরং (ক্লী) ফলং । ইত্যুণাদিকোষঃ ॥

পরীরস্তঃ (পুং) পরিরস্তঃ । আলিঙ্গনং ।
ইতি ভরতদ্বিরূপকোষঃ ॥

পরীবর্তঃ (পুং) পরিবর্তনং । তৎপর্যায়ঃ ।
প্রতিদানং ২ নৈমেয়ঃ ৩ নিময়ঃ ৪ । ইত্য-
মরঃ ॥ পরিবর্তঃ ৫ বৈমেয়ঃ ৬ বিনিময়ঃ ৭
পরিদানং ৮ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ কৃষ্ণ-
রাজঃ । ইতি জটাধরঃ ॥

পরীবাদঃ (পুং) দোষোল্লাসঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
কুৎসা ২ নিন্দা ৩ জুগুপ্সা ৪ গর্হা ৫
গর্হণং ৬ নিন্দনং ৭ কুৎসনং ৮ পরিবাদঃ ৯
জুগুপ্সনং ১০ আক্ষেপঃ ১১ অবর্গঃ ১২
নির্বাদঃ ১৩ অপক্ৰোশঃ ১৪ ভৎ-
সনং ১৫ উপক্ৰোশঃ ১৬ অপবাদঃ ১৭
অববাদঃ ১৮ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

বীণাদিবাদনং । যেন কাষ্ঠবিশেষাদিনা
বীণাদিবাদ্যতে সঃ । ইতি জটাধরঃ ॥

পরীবারঃ (পুং) খড়্গকোষঃ । জঙ্গমঃ । পরি-
চ্ছদঃ । ইত্যমরঃ ॥ পরীবারঃ পরিজনে
খড়্গকোষে পরিচ্ছদে । ইত্যনেকত্র দর্শ-
নাৎ । জঙ্গমো জঙ্গমবিশেষঃ পরিজন
ইত্যর্থঃ । খড়্গকোষোহসিবায়কঃ মেয়ান্
ইতি খ্যাতঃ । পরিচ্ছদঃ শোভাজনকমুপ-
করণং ছত্রচামরাদিঃ সভ্যজনাदिश्च एषु
পরীবারঃ । ইতি তট্টীকায়ং ভরতঃ ॥

পরীবাহঃ (পুং) জলোচ্ছ্বাসঃ । ইত্যমরঃ ॥
রাজযোগ্যবস্ত্র । ইতি মেদিনী ॥

পরীষ্টিঃ (স্ত্রী) অশ্বেষণা । ইত্যমরঃ ॥ পরি-
চর্যা । প্রাকাম্যং । ইতি মেদিনী ॥

পরীসারঃ (পুং) পরিসর্যা । সর্বতোগমনং ।
ইত্যমরঃ ॥

পরীহারঃ (পুং) অবজ্ঞা । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

পরীহাসঃ (পুং) পরিহাসনং । তৎপর্যায়ঃ ।
দ্রবঃ ২ কেলিঃ ৩ ক্রীড়া ৪ লীলা ৫
নর্শ্ম ৬ । ইত্যমরঃ ॥ পরিহাসঃ ৭ কেলি-
মুখং ৮ দেবনং ৯ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পরীক্ষকঃ (ত্রি) নিরূপকঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
কারণিকঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥ পরীক্ষতে অব-
ধারণয়তি প্রমাণেন । যথা বহ্নিনা পরী-
ক্ষকঃ স্বর্ণস্য স্বর্ণকারঃ । কারণৈর্হেতুভি-
শ্চরতি কারণিকঃ । ইতি ভরতঃ ॥

পরীক্ষণং (ক্রী) পরীক্ষা । রাজ্ঞা ধর্ম্মকামার্থ-
ভয়েরমাত্যাদের্ভাবতত্বনিরূপণং । ইতি
ভরতঃ ॥ যথা । ভেদোপজ্ঞাপাবুপধা-

ধর্ম্মাদৈর্যৎ পরীক্ষণং । ইত্যমরঃ ॥
সর্বতোভাবেন দর্শনঞ্চ ॥

পরীক্ষা (স্ত্রী) দিব্যং । অথ দিব্যানি । তত্র
বৃহস্পতিঃ । ষটোহর্ষ্মরুদকক্ষেব বিষ্ণুং
কোষশ্চ পঞ্চমং । ষষ্ঠঞ্চ তপুলাঃ প্রোক্তং
সপ্তমং তপ্তমাষকং ॥ অষ্টমং ফাল-
মিত্যুক্তং নবমং ধর্ম্মজং স্মৃতং । দিব্যা-
ন্যেতানি সর্বাণি নির্দিষ্টানি স্বয়ম্ভুবা ॥
অথ কিন্তুদিব্যং । তত্র মানুষপ্রমাণানির্ণয়-
স্ত্যপি নির্ণায়কং যত্তদিব্যমিতি লোক-
প্রসিদ্ধং । এতদযদ্যপি শপথানামস্তি
তথাপি কালান্তরনির্ণায়কত্বেন তেষাং
ভেদাৎ । অপিনা মানুষপ্রমাণসত্ত্বেহপি
যত্র ষটাধীনামঙ্গীকারস্তত্রাপি তদ্বতি
ইতি সূচিতং । অতএব লিখিতসাক্ষি-
ভুক্তিলক্ষণত্রিবিধমানুষপ্রমাণভিন্নপ্রমাণং
যত্তদিব্যং প্রমাণং তৎ প্রমাণং ন ভাবৈক-
গোচরং কিন্তু ভাবাভাবাবিশেষেণ গোচ-
রয়তীতি । তত্র মহাভিযোগেষু দিব্যা-
ন্যাহ যাজ্ঞবল্ক্যঃ । তুলাগ্ন্যাপো বিষ্ণুং
কোষো দিব্যানীহ' বিশুদ্ধয়ে । মহাভি-
যোগেষেতানি শীর্ষকশ্ছেহভিযোক্তরি ॥
বিশুদ্ধয়ে সন্দিগ্ধার্থস্য সন্দেহনিবৃত্তয়ে
মহাভিযোগেষু মহাপাতকাদিশুরতরাভি-
যোগেষু । শীর্ষকশ্ছ ইতি শীর্ষকং প্রধানং
ব্যবহারস্য চতুর্থপাদো জয়পরাজয়লক্ষণঃ ।
তেন দণ্ডো লক্ষ্যতে তত্র তিষ্ঠতীতি শীর্ষ-
কশ্ছঃ তৎপ্রযুক্তদণ্ডভাগীত্যর্থঃ । মহাভি-
যোগান্ স্পর্শয়তি কালিকাপুরাণং । পর-
দারাভিশাপে চ চৌর্যাগম্যাগমেষু চ :

মহাপাতকশস্ত্রেণ শ্রাদ্ধিব্যং নৃপসাহসে ॥
 প্রতিপত্তৌ বিবাদে চ পণশ্চ স্থাপনে
 কুতে । তত্রৈব স্থাপয়েদ্বিব্যং শিরঃপূর্বং
 মহীপতিঃ ॥ ১ ৷ পরদারাভিশাপে চ বহবো
 যত্র বাদিনঃ । শিরোহীনং ভবেদ্বিব্য-
 মাত্মনঃ শুদ্ধিকারণাৎ ॥ পিতামহঃ । শিরঃ-
 স্থায়িবিহীনানি দিব্যানি পরিবর্জয়েৎ ।
 চংহারি তু ধটাঙ্গীনি কোষশ্চৈবশিরাঃ
 স্মৃতঃ ॥ মহাভিযোগেতরেহপি কোষমাহ
 স্মৃতিঃ । কোষমল্লৈ চ দাপয়েৎ । যাজ্ঞ-
 বন্ধ্যেনাভিযোক্তুর্বাদিনঃ শিরোবর্জিত্বাভি-
 ধানাদভিযোজ্যশ্চ দিব্যকর্তৃত্বং প্রতি-
 পাদিতং । ব্যক্তমাহ কাত্যায়নঃ । ন
 কশ্চিদভিযোক্তারং দিব্যেণু বিনিযোজ-
 য়েৎ । অভিযুক্তায় দাতব্যং দিব্যং দিব্য-
 বিশারদৈঃ ॥ প্রত্যর্থিস্বীকারেণার্থিনো-
 হপি দিব্যমাহ যাজ্ঞবল্ক্যঃ । রুচ্যা বাণ্ডতরঃ
 কুৰ্যাদিতরো বর্তয়েচ্ছিরঃ । বিনাপি শীর্ষ-
 কান্ কুৰ্য্যাননৃপদ্রোহেহথ পাতকে ॥
 ইতরোহভিযুক্তঃ শিরঃ শারীরদণ্ডমর্থ-
 দণ্ডস্বা বর্তয়েৎ স্বীকুৰ্য্যাৎ । বৃহস্পতিঃ ।
 স্নেহাৎ ক্রোধাল্লোভতো বা ভেদমায়ান্তি
 সাক্ষিণঃ । বিধির্দৃষ্টস্য দিব্যস্য ন ভেদো
 জায়তে কচিৎ ॥ ভেদঃ সত্যাদ্বেপরীত্যং ।
 যত্নু কাত্যায়নবচনং । ক্রিয়ান বৈদিকী
 প্রোক্তা বিদ্যমানেষু সাক্ষিষু । লেখ্যে চ
 সতি বাদেষু ন স্যাদ্বিব্যং ন সাক্ষিণ ইতি
 তদগুণাস্থিতসাক্ষিসত্ত্বে । যথা ব্যাসঃ ।
 মণিমস্ত্রৌষধিবলাৎ প্রদত্তং বা বিধানতঃ ।
 বিসম্বদেদ্বিব্যমপি ন তু সাক্ষী গুণাস্থিতঃ ॥

অতএব নারদঃ । যুক্তিষ্যপ্যবসম্ভাস্থ শপথে-
 নৈনমর্দয়েৎ । এনং বিপর্যয়মাণমর্থং অর্দ-
 য়েৎ পীড়য়েৎ । নির্দ্ধারয়েদिति যাবৎ ॥ ১ ॥
 শপথানাহ নারদঃ । সত্যবাহনশস্ত্রাণি
 গোবীজকনকানি চ । দেবতাপিতৃপাদাংশ্চ
 দত্তানি স্কৃতানি চ ॥ স্পৃশোচ্ছিরাংসি
 পুত্রাণাং দারাণাং সূহৃদাস্তথা । অভি-
 যোগেষু সর্বেষু কোষপানমথাপি বা ॥
 ইত্যেতে শপথাঃ প্রোক্তা মনুনা স্বল্প-
 কারণাৎ । বৃহস্পতিঃ । যথোক্তবিধিনা
 দেয়ং দিব্যং দিব্যবিশারদৈঃ । অযথোক্ত-
 প্রদত্তস্ত ন শক্তং সাধ্যসাধনে ॥ অদেশ-
 কালদত্তানি বহির্বাদিকৃতানি চ । ব্যভি-
 চারং সদা ত্বেবং কুর্ব্বন্তীহ ন সংশয়ঃ ॥
 বহির্বাদিকৃতমভিযোক্তারং বিনা কৃতং ।
 এতচ্চ প্রায়িকং আত্মশুদ্ধিপরাণামভি-
 যোক্তারং বিনাপি দিব্যবিধানাৎ । তথা
 চনারদঃ । রাজভিঃ শক্তিতানাঞ্চ নির্দিষ্টা-
 নাঞ্চ দস্ত্যভিঃ । আত্মশুদ্ধিপরাণাঞ্চ দেয়ং
 দিব্যং শিরো বিনা ॥ ১ ॥ অথ দিব্যদেশাঃ ।
 কাত্যায়নঃ । ইন্দ্রস্থানেহভিশস্তানাং মহা-
 পাতকিনাং নৃণাং । নৃপদ্রোহপ্রবৃত্তানাং
 রাজদ্বারে প্রযোজয়েৎ ॥ প্রাতিলোম্য-
 প্রসূতানাং দিব্যং দেয়ং চতুষ্পথে ।
 অতোহন্যেষু চ কার্ষ্যেষু সভামধ্যে বিত্ব-
 বুধাঃ ॥ ইন্দ্রস্থানে ইন্দ্রধ্বজস্থানে ॥ ১ ॥
 অথ দিব্যকালঃ ॥ পিতামহঃ । চৈত্রো
 মার্গশিরাশ্চৈব বৈশাখশ্চ তথৈব হি ।
 এতে সাধারণা মাসা দিব্যানামবিরো-
 ধিনঃ ॥ ধটঃ সর্ব্বর্ভুকঃ প্রোক্তো বাতে

বাতি বিবর্জয়েৎ । অগ্নিঃ শিশিরহেমন্ত-
বর্ষাস্থ পরিকীর্তিতঃ ॥ শরদগ্রীষ্মে তু
সলিলং হেমন্তে শিশিরে বিষং । কোষস্ত
সর্বদা দেয়স্তুলা স্যাৎ সার্বকালিকীতি ॥
মিতাক্ষরায়ানং নারদঃ । ন শীতে তোয়-
শুদ্ধিঃ স্যাম্নোক্ষকালেহ্মিশোধনং । ন
প্রারম্ভি বিষং দদ্যাৎ প্রবাতে ন তুলাং
নৃপ ॥ নারদঃ । পূর্বাঙ্কে সর্বদিব্যানাং
প্রদানং পরিকীর্তিতং । নাপরাঙ্কে ন
সক্ষ্যয়াং ন মধ্যাঙ্কে কদাচন ॥ শীতে
হেমন্তশিশিরবর্ষাস্থ । উষ্ণকালে গ্রীষ্ম-
শরদোঃ । বর্ষাস্থ বিষনিষেধশ্চতুর্ষবাতি-
রিক্তপরঃ । বর্ষে চতুর্ষবা মাত্রা ইতি বক্ষ্য-
মাণনারদবচনাৎ । তণ্ডুলাদীনাঙ্ক বিশেষা-
নভিধানাৎ সার্বকালিকত্বং । অত্র বিশেষ
বিশেষতো বর্ষানিষেধাৎ বক্ষ্যমাণবচনে
সিংহস্থরবাবেব পরীক্ষামাত্রনিষেধাচ্চ
দিব্যান্তরং সিংহেতরত্র বর্ষাস্থপি কুর্বাতি ।
অতো যাম্যায়নে হরৌ স্থপ্তে সর্বকর্মাণি
বর্জয়েদিত্যস্য ন বিষয়ঃ । জ্যোতিষে ।
সিংহস্থে মকরস্থে চ জীবে চাস্তমিতে
তথা । মলমাসে ন কর্তব্যো পরীক্ষা জয়-
কাজ্জিগা ॥ রবিশুদ্ধৌ গুরৌ চৈব ন
শুক্রেহস্তঙ্গতে পুনঃ । সিংহস্থে চ রবৌ
নৈব পরীক্ষা শস্যতে বুধেঃ ॥ নাষ্টম্যাং ন
চতুর্দশ্যাং প্রায়শ্চিত্তপরীক্ষণে । ন
পরীক্ষা বিবাহশ্চ শনিভৌমদিনে তথা ॥
রবিশুদ্ধৌ গুরৌ চৈবেত্যত্র শস্যত ইতি
শেষঃ । তথা চ দীপিকায়ানং । নো
শুক্রেহস্তমেহর্কে গুরুসহিতরবৌ জন্ম-

মাসেহফমেন্দৌ বিষ্টৌ মাসে মলাখে
কুজশনিদিবসে জন্মতারাস্থ চাথ ।
নাড়ীনক্ষত্রহীনে গুরুরবিরজনীনাথতার-
বিশুদ্ধৌ প্রাতঃ কার্য্যা পরীক্ষা দ্বিতমুচর-
গৃহাংশোদয়ে শস্তলগ্নে ॥ * ॥ পিতামহঃ ।
প্রত্যক্ষং দাপয়েদ্বিব্যং রাজা বাধিকৃতো-
হপি বা । ব্রাহ্মণানাং শ্রুতবতাং প্রকৃ-
তীনাঙ্কুথৈব চ ॥ ব্রাহ্মণানাং প্রকৃতীনাঙ্ক
প্রত্যক্ষং দিব্যং দাপয়েদিত্যম্বয়ঃ । প্রকৃ-
তয়স্ত স্বাম্যমাত্যঃ সূক্ষ্মং কোষোরাষ্ট্রদুর্গ-
বলানি চ । রাজ্যাপ্তানি প্রকৃতয়ঃ পৌরাণাং
শ্রেণয়োহপি চেতি অমরসিংহোক্তাঃ ॥*॥
অথ দিব্যবিশেষাধিকারিণঃ । নারদঃ ।
ব্রাহ্মণস্য ধটৌ দেয়ঃ ক্ষত্রিয়স্য হতা-
শনঃ । বৈশ্যস্য সলিলং দেয়ং শূদ্রেস্ত
বিষমেব তু ॥ সাধারণঃ সমস্তানাং কোষঃ
প্রোক্তো মনীষিভিঃ । বিষবর্জং ব্রাহ্মণস্য
সর্বেষাস্থ তুলা স্মৃতা ॥ যৎ পুনরনেন
সত্রতানাং ভূশার্তানাং ব্যাধিতানাং তপ-
স্বিনাং । স্ত্রীণাঙ্ক ন ভবেদ্বিব্যং যদি ধর্ম-
স্বপেক্ষিতঃ ॥ ইতি স্ত্রীাদীনাং দিব্যং
নিষিদ্ধং তত্তুলেতরবিষয়কমিতি শূল-
পাণিঃ ॥ মিতাক্ষরায়াস্থ । স্ত্রীপুংসয়ো-
র্বিবাদেরন স্ত্রীণাং দিব্যমিতি রুচ্যা বান্য-
তরঃ কুর্যাদিতি বিকল্পনিষেধার্থমেত-
দুক্তং ভবতি । অবষ্টকাভিযোগেষু
স্ত্রীাদীনামভিযোক্তৃত্বে অভিযোজ্যানামেব
দিব্যং এতেষামভিযোজ্যত্বৈহপি অভি-
যোক্তৃণামেব দিব্যং পরম্পরাভিযোগে-
তু বিকল্প এব তত্রাপি তুলৈবেতি নিয়ম্যন্তে ।

तथा महापातकादिशक्ताभियोगे तु त्र्यादीनां तुलैव । यथा याञ्जवक्त्याः । तुलाः त्रीबालं ब्रह्मपञ्चब्राह्मणरोगिणां । अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विषस्य वा ॥ स्त्रीमात्रं जातिवयोहवस्त्राविशेषानादरेण बाल आषोडशाद्वर्षाज्जातिविशेषानादरेण ब्रह्मोहशीतिपारगः । एतच्च वचनं सर्वदिव्यसाधारणेषु मार्गशिरैश्चतुर्वैशाखेषु त्र्यादीनां सर्वदिव्यसम्बन्धानविधाने नियमार्थकतयार्थवत् । न च सर्वकालं स्त्रीणास्तुलैवेति । स्त्रीणास्तु न विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतं । षट्कोषादिभिस्तु सामान्यस्तुत्वं विचारयेत् ॥ इति विषसलिलव्यतिरिक्तषट्कोषादिभिः शुद्धविधानात् । एवं बालादिष्वपि योजनीयं । तथा ब्राह्मणादीनामपि न सर्वकालिकस्तुलादिनियमः । सर्वेषामेव वर्णानां कोषाच्छुद्धिर्विधीयते । सर्वान्येतानि सर्वेषां ब्राह्मणस्य विषं विना ॥ इति पितामहस्मरणात् । तस्मात् साधारणकाले बहुदिव्यसम्बन्धाने तुलादिनियमार्थमेवेदं वचनं । कालान्तरे तु तत्रकालविहितं सर्वेषां । तथा हि वर्षाश्रग्निरेव सर्वेषां हेमस्तुशिशिरयोस्तु ऋज्यादीनां त्रयाणां अग्निविषयोर्विकल्पः ब्राह्मणस्य तु अग्निरेव न कदाचिद्विषं ब्राह्मणस्य विषं विनेति निषेधात् । त्रींशत्तरदोस्तु सलिलमेव । येषां कृश्यादीनास्तु विशेषेणाग्न्यादिनिषेधः । कूर्तिनां वर्जयेदग्निं सलिलं श्वासकानिनां । पित्तप्लेखवतां

नित्यं विषस्तु परिवर्जयेदिति वचनात्तेषामग्न्यादि कालेऽपि साधारणं तुलादेव दिव्यं भवति । यथा । तोयमग्निर्विषं वैश्वदेवदातव्यं बलिनां नृणामिति स्मरणात् । कूर्बलानामपि सर्वथा विषनिषेधात् तत्कालानतिक्रमेण जातिवयोहवस्त्राश्रितानि दिव्यानि देयानि । अत्र च यस्य यानि विशेषसामान्यपर्युदन्तेतरविहितानि तानि मुख्यकल्पानुकरूपानि वेदितव्यानि । यथा । ब्राह्मणस्य षटो मुख्याः कोमस्तुनूकल्पः । जलाग्नी आपत्कल्पो प्रागुक्तनारदवचने एवकारश्रुतेर्मुख्यकल्पानुदित्वं न तु प्रशस्ततमादिहमिति । एवञ्चात्रापि अथोक्तप्रदत्तस्तु न शक्तं साध्यसाधने इति प्रागुक्तं बोध्यं । स्मृतिः । अवर्कस्तुति युक्तानां षटादीनि विनिर्दिशेत् । तदुल्लैश्चैव कोषश्च शक्तास्येव न संशयः ॥ अवर्कस्तुहत्र निश्चयः । शिरोवर्तिष्ठेति केचिन् । इति व्यवहारदीपिका ॥ कात्यायनः । अस्पृश्याधमदासानां स्नेहानां पापकारिणां । प्रतिलोमप्रसृतानां निश्चयो न तु राजनि ॥ तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि समये तेषु निदिशेत् । तत्प्रसिद्धानि सर्पघटादीनि । तथा देशकालाविरोधे तु यथायुक्तं प्रकल्पयेत् । अन्तेन हारयेद्विषं विधिरेश विपर्यये ॥ अन्तेन प्रतिनिधिना हारयेत् कारयेत् । विपर्यये अभियुक्तस्यासामर्थ्ये । अतएव महापातक्यादीनामनुद्धारा दिव्यमाह स एव । मातापितृद्विजगुरुबालस्त्रीराजघातिनां । महा-

পাতকযুক্তানাং নাস্তিকানাং বিশেষতঃ ॥
 লিঙ্গিনাং প্রমদানাঞ্চ মন্ত্রযোগক্রিয়া-
 বতাং । বর্ণসঙ্করজাতানাং পাপাভ্যাস-
 প্রবর্ত্তিনাং ॥ এতেষেবাভিযোগেষু নিন্দ্যে-
 ষেব প্রযত্নতঃ । ইত্যাদ্যভিধায় দিব্যং
 প্রকল্পয়েম্বেব রাজা ধর্মপরায়ণঃ । এতৈ-
 রেব প্রযুক্তানাং সাধুনাং দিব্যমর্হতি ॥
 কাত্যায়নঃ । ন লৌহশিল্পিনামগ্নিং সলিলং
 নান্মুসেবিনাং । ততুলৈর্ন নিযুঞ্জীত ব্রাহ্মণং
 মুখরোগিণং ॥ নারদঃ । ক্লীবাভুরান্ সঙ্ক-
 হীনান্ পরিতাপাদ্ধিতান্নরান্ । বালবৃদ্ধা-
 ভুরাদীংশ্চ পরীক্ষেত ধটে সদা ॥ নার্তানাং
 তোয়শুদ্ধিঃ স্যাম্ন বিষং পিত্তরোগিণাং ।
 শিত্র্যক্ষকুনখাদীনাং নাগ্নিকর্ম বিধীয়তে ॥
 ন মজ্জনং স্ত্রীবালয়োর্ধর্মশাস্ত্রবিশারদৈঃ ।
 নিকৃৎসাহান্ ব্যাবিকৃশান্নার্তাংস্তোষে
 নিমজ্জয়েৎ ॥ ন চাপি হারয়েদগ্নিং ন
 বিশেষ বিশোধয়েৎ । যত্নু । স্বাবরেষু বিবা-
 দেষু দিব্যানি পরিবজ্জয়েদতি পিতামহ-
 বচনং তল্লিখিতসামন্তাদিসত্ত্বৈ দিব্যানিষে-
 ধকং । যদ্যপি । অলেখ্যসাক্ষিকে দিব্যং
 ব্যবহারে বিনির্দ্দেশেদতি স্মৃতেবিবাদা-
 স্তরেহপি লেখ্যাদিসত্ত্বৈ দিব্যানাদরস্তথাপি
 ঋণাদানাদিবিবাদে সাক্ষ্যপন্থাসে কৃতে-
 হপি প্রত্যর্থী যদি দণ্ডাস্তীকারেণ দিব্য-
 মঙ্গীকরোতি তদা দিব্যমপি ভবতি
 সাক্ষিণাং দোষসম্ভবাদ্দিব্যস্য তু নি-
 দোষত্বেন বস্তুতত্ত্ববিষয়ত্বাং তল্লক্ষণত্বাচ্চ
 ধর্মস্য । যথাহ নারদঃ । তত্র সত্যে স্থিতৌ
 ধর্মৌ ব্যবহারস্ত সাক্ষিণি । দৈবসাধ্যৈ

পৌরুষস্ত ন লেখ্যস্ত প্রযোজয়েৎ ॥ স্বাবর-
 বিবাদে তু প্রত্যর্থিনাদণ্ডাস্তীকারেণ দিব্যা-
 বলম্বনে কৃতে সামন্তাদিদৃষ্টপ্রমাণসত্ত্বাবে-
 হপি দিব্যং গ্রাহ্যমিতি বিকল্পনিবারণায়
 স্বাবরেষিত্যাদি পিতামহবচনং নাত্য-
 স্তিকদিব্যনিরাকরণায় লিখিতাদ্যভাবে
 স্বাবরাদিষু নির্ণয়াপ্রসক্তেঃ ॥ * ॥ অথ
 দ্রব্যসংখ্যা দিব্যবিশেষাঃ । বিষ্ণুঃ । অথ
 সময়ক্রিয়ারাজদ্রোহসাহসেসু যথাকামং
 নিঃক্ষেপর্ণস্তেষেষ্বর্থপ্রমাণাদিতি । সময়ো
 দিব্যং রাজদ্রোহাদিষু যথাকামং রাজে-
 ছানুরোধাদিব্যং নিঃক্ষেপাদিষু তু ধন-
 প্রমাণতারতম্যাদিত্যর্থঃ । বৃহস্পতিঃ ।
 সংখ্যা রশ্মিরজোমূলা মনুনা সমুদাহতা ।
 কার্বাপণাস্তা সা দিব্যে নিয়োজ্যা বিনয়ে
 তথা ॥ বিষং সহস্রেহপহতে পাদৌনে চ
 হতাশনঃ । ত্রিভাগোনে চ সলিলমর্দে
 দেয়ো ধটে সদা ॥ চতুঃশতাভিযোগে তু
 দাতব্যস্তপ্তমাষকঃ । ত্রিশতে ততুলাদেয়াঃ
 কোষশ্চব তদর্দকে ॥ শতৈ হতেহপ-
 হুতে চ দাতব্যং ধর্মশোধনং । গো-
 চৌরস্য প্রদাতব্যং সঠৈঃ ফালং প্রযত্নতঃ ॥
 এষা সংখ্যা নিকৃষ্টানাং মধ্যানাং দ্বিগুণা
 স্মৃতা । চতুর্গুণোত্তমানাস্তু কল্পনীয়া পরী-
 ক্ষকৈঃ ॥ রশ্মিরজঃ । জালান্তরগতে ভানৌ
 যৎ সূক্ষ্মং দৃশ্যতে রজঃ । প্রথমং তৎ
 প্রমাণানাং ত্রসরেণুং প্রচক্ষতে ॥ ইতি
 মনুস্তং ॥ কার্বাপণাস্তা পণাস্তা কার্বাপণঃ
 পণ ইতি পর্যায়দর্শনাং । বিনয়ে দণ্ডে ।
 এবঞ্চ সহস্র ইত্যাদৌ পণ ইতি জ্ঞেয়ং

উপক্রমাৎ নিকৃষ্টানাং জাতিকর্ষণ্ডগৈঃ ।
 নাসহস্রাদ্বরেদগ্নিং ন তুলাং ন বিষ-
 স্তথেতি যাজ্ঞবল্ক্যবচনং মধ্যমোত্তমবিষয়-
 ত্বেন বৃহস্পতিবচনৈকবাক্যত্বাদবিরুদ্ধং ।
 সহস্রেষু ধটং দদ্যাৎ সহস্রার্কে তথা-
 যসং । অর্দ্ধস্যার্কে তু সলিলং তস্যার্কে তু
 বিসং স্মৃতং ॥ ইতি বচনং যত্রান্নাপরাধে
 পাতিত্যং তদ্বিষয়মিতি । এতৎ সর্বং
 স্তেয়সাহসবিষয়ং । অপহুবে তু কাत्या-
 যনঃ । দত্তস্যাপহুবো যত্র প্রমাণং তত্র
 কারয়েৎ । স্তেয়সাহসয়োর্দীব্যং স্বল্পে-
 হপ্যর্থে প্রদাপয়েৎ ॥ সর্বদ্রব্যপ্রমাণস্ত
 জ্ঞাত্বাহেম প্রকল্পয়েৎ । হেমপ্রমাণযুক্তস্ত
 তদা দিব্যং প্রদাপয়েৎ ॥ জ্ঞাত্বা সংখ্যাং
 স্তবর্ণানাং শতনাশে বিসং স্মৃতং । অশীতে-
 শ্চ বিনাশে তু দদ্যাদ্ধৈব হতাশনং ॥
 সফট্যা নাশে জলং দেয়ং চত্বারিংশতি বৈ
 ধটং । বিংশদশবিনাশে তু কোষপানং
 বিধীয়তে ॥ পঞ্চাধিকস্য বা নাশে ততো-
 হর্দ্ধাধিকস্য তণ্ডুলাঃ । ততোহর্দ্ধাধিক্যবিনাশে তু
 স্পৃশেৎ পুন্ড্রাদিমস্তকান্ ॥ ততোহর্দ্ধাধিক-
 বিনাশে তু লৌকিক্যশ্চ ক্রিয়াঃ স্মৃতাঃ ।
 এবং বিচারয়নাজা ধর্মার্থাভ্যাং ন হীয়তে ॥
 স্তবর্ণানাং পঞ্চ কৃষ্ণলকো মাষস্তে স্তবর্ণস্ত
 মোড়শ ইত্যুক্তাশীতিরক্তিকাপরিমিত-
 হেন্নাং নাশে অপহুবে বা দশাধিকস্য
 পঞ্চাধিকস্য বা বিংশস্য নাশে কোষপান-
 মিত্যর্থঃ । তণ্ডুলাঃ পুনরল্পচৌর্য্যাভিশঙ্কায়-
 মেব ন তু সাহসাদৌ । চৌর্যে চ তণ্ডুলা
 দেয়া নাশ্ত্রেতি বিনিশ্চয় ইতি পিতামহ-

স্মৃতেঃ । তপ্তমাষস্ত মহার্চৌর্য্যাভিশঙ্কায়ং ।
 মহার্চৌর্য্যাভিযুক্তানাং তপ্তমাষো বিধী-
 যতে । ইতি স্মৃতেঃ ॥ ব্যবহারমাতৃকায়াং ।
 সমত্বং সাক্ষিণাং যত্র দিব্যৈস্তমপি শোধ-
 য়েৎ । প্রাণান্তিকবিবাদেষু বিদ্যমানেষু
 সাক্ষিষু ॥ দিব্যমালম্বতে বাদী ন পৃচ্ছেত্তত্র
 সাক্ষিণঃ ॥ ইতি দিব্যতত্ত্বং ॥ * ॥ ধটাदि-
 নববিধপরীক্ষা তত্তৎশব্দে দ্রষ্টব্য্যা ॥

পরীক্ষিতঃ } (পুং) অভিমন্যুপুত্রঃ । স যুধি-
 পরীক্ষিতঃ } ঠিরাদনস্তরং কলিযুগস্মারস্তে
 রাজচক্রবর্তী আসীৎ । যথা । অভিমন্যো-
 রুভরায়াং পরীক্ষিণেষু কুরুক্ষত্রামপ্রযুক্ত-
 ত্রক্ষাত্রেণ গর্ভ এব ভস্মীকৃতো ভগবতঃ
 সকলস্বরাস্তরবন্দিতচরণযুগলস্ত আশ্বে-
 চ্ছয়া কারণমানুষরূপধারিণোহনুভাবাৎ
 পুনর্জীবিতমবাপ্য পরীক্ষিজ্জজ্ঞে । যোহয়ং
 সাম্প্রতমেব ভূমণ্ডলং খণ্ডিতায়তি ধর্ম্মেণ
 পালয়তি । ইতি বিষ্ণুপুরাণে ৪ অংশে
 ২০ অধ্যায়ঃ ॥ যাতে কৃষ্ণে চকারোহথ
 সোহভিষেকং পরীক্ষিতঃ । প্রযাস্তিস্তি বদা
 চৈতে পূর্বাঘাটাং মহর্ষয়ঃ ॥ তদা নন্দাৎ
 প্রভৃত্যেষ কলির্বুদ্ধিং গমিষ্যতি । যস্মিন্
 কৃষ্ণো দিবং যাতস্তস্মিন্বেব তদাহনি ॥
 প্রতিপন্নং কলিযুগং তস্য সংখ্যা নিবোধ
 মে । ইতি তত্রৈব ২৪ অধ্যায়ঃ ॥

পুরুঃ (পুং) সমুদ্রঃ । স্বর্গলোকঃ । গ্রহিঃ ।
 পর্বতঃ । ইতি সংক্ষিপ্তসারোণাদি-
 ভঃ

পুরুঃ [স্] (ক্লী) গ্রহিঃ । ইত্যমরঃ ॥

পুরুৎ ব্য গতবৎসরঃ । ইত্যমরঃ ॥

পরুভুঃ (ত্রি) পরুভুবঃ । পূর্বাদভবঃ । পরু-
চ্ছদাৎ ভবার্থে ভূপ্রত্যয়নিম্পন্নঃ । ইতি
ব্যাকরণং ॥

পরুদ্বারঃ (পুং) ঘোটকঃ । ইতি শব্দমালা ॥
পরুষং (ক্লী) নির্ভুরবাক্যং । ইত্যমরঃ ॥ নীল-
ঝির্গী । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥ পরুষফলং ।
ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

পরুষং (ত্রি) কর্করঃ । রুক্ষঃ । নির্ভুরোক্তিঃ ।
ইতি মেদিনী ॥

পরুষোক্তিকঃ (ত্রি) নির্ভুরবক্তা । ইতি জটা-
ধরঃ ॥

পরুষং (ক্লী) ফলরুক্ষভেদঃ । পরুষফল ইতি
বঙ্গভাষা । ফরুসা ইতি ফলুহে ইতি চ হিন্দী
ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । পরুষকং ২ নাগ-
দলোপমং ৩ । ইতি রত্নমালা ॥ পরুষং ৪
অল্লাসি ৫ পরাপরং ৬ । ইতি ভাব-
প্রকাশঃ ॥ নীলচর্ম ৭ গিরিপীলু ৮ পরা-
বতং ৯ নীলমণ্ডলং ১০ পরুঃ ১১ । অশ্ব
গুণাঃ । অন্নত্বং । কটুত্বং । কফার্তিবাত-
নাশিত্বঞ্চ । তদামফলগুণাঃ । পিত্তদত্বং ।
উষ্ণত্বঞ্চ । তৎপকফলগুণাঃ । মধুরত্বং ।
রুচিপ্ৰদত্বং । পিত্তশোফহরত্বং । তর্পণ-
ত্বঞ্চ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ পরুষকং কষা-
য়ান্নমামং পিত্তকরং লঘু । তৎ পকং
মধুরং পাকে শীতং বিকটভি বৃংহণং ॥
হৃদ্যং ভূটপিত্তদাহাশ্রজ্বরক্ষয়সমীরহৎ ।
ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

পরুষকং (ক্লী) পরুষং । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
পরেতঃ (জি) যুতঃ । ইত্যমরঃ ॥ ভূতান্তরে
পুং । ইতি মেদিনী ॥

পরেতরাট্ [জ্] (পুং) প্রেতরাজঃ । যমঃ ।
ইত্যমরঃ ॥

পরেদ্যবি ব্য পরস্মিহ্মহনি । পরদিনং । ক্লিতি
মুন্ধবোধব্যাকরণং ॥ যর্থা । পরেদ্যর্বাধ্য-
পূর্বেদ্যরশ্চেষ্ট্যশ্চাপি চিন্তয়ন্ । বুদ্ধি-
ক্ষয়ৌ মুনীন্দ্রাণাং প্রিয়স্তাবুকতামগাং ॥
ইতি ভট্টিঃ ॥

পরেদ্যঃ [স্] ব্য পরদিনং । ইতি মুন্ধবোধ-
ব্যাকরণং ॥

পরেপং (ত্রি) পরা গতা আপো যত্র । ইতি
সিদ্ধান্তকৌমুদী ॥

পরেক্ষুকা (স্ত্রী) বহুসৃতিঃ । বহুপ্রসূতা পৌঃ ।
ইত্যমরঃ ॥

পরৈধিতঃ (ত্রি) ঔদাসিন্যেন পরপুষ্টঃ । পরেণ
সম্বন্ধিতঃ । তৎপর্যায়ঃ । পরাচিতঃ ২
পরিষ্কন্দঃ ৩ পরজাতঃ ৪ । ইত্যমরঃ ॥
কোকিলে পুং । ইতি শব্দমালা ॥

পরোপকারঃ (পুং) পরেষামুপকৃতিঃ ।
অন্যসম্বন্ধিহিতং । যথা । এষ মে প্রবরো
ভাতি শুদ্ধধর্মপ্রদো বিধিঃ । পরোপকরণা-
দন্যং সর্বমন্নং স্মৃতং বৃধৈঃ ॥ পরোপ-
কারিভির্দত্তা স্বপ্রাণা ঋষিভিঃ পুরা ।
অদ্ভিঃ প্রেতোপকারঃ স্মাৎ কিম্ব লক্শ-
ময়া পুনঃ ॥ দধীচিনা পুরা গীতঃ শ্লোকশ্চ
শ্রুয়তে ভুবি । সর্বধর্মময়ঃ সারঃ সর্ব-
ধর্মজ্ঞসম্মতঃ ॥ পরোপকারঃ কর্তব্যঃ
প্রাণৈঃ কণ্ঠগতৈরপি । পরোপকারজং
পুণ্যং তুল্যং ক্রতুশতৈরপি ॥ ইতি
পদ্মোত্তরখণ্ডে ২২ অধ্যায়ঃ ॥

পরোবরীণঃ (ত্রি) শ্রেষ্ঠাশ্রেষ্ঠযুক্তঃ । ১ ॥

परांश्चावरांश्चानुभवति अवरस्योत्तं
निपात्यते । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
परोक्षी (स्त्री) तैलप्रायिका । इत्यमरः ॥
परोक्षं (स्त्री) अप्रत्यक्षं । असाक्षात् ।
यथा । परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे
प्रियवादिनम् । वर्जयेत्तादृशं मित्रं विष्-
कुञ्जं पयोमुखं ॥ इति चाणक्यं ॥ तद्-
विशिष्टे त्रि ॥

परोक्षः (पुं) तपस्वी । इति शकमाला ॥
पर्कटिः } (स्त्री) प्लक्षवृक्षः । इत्यमरटीकायां
पर्कटी } भरतः ॥ पाकुड़ इति भाषा । तस्य
शुभाः । प्लक्षः कषायः शिशिरो व्रण-
योनिगदापहः । दाहपित्तकफाश्लघ्नः शोथहा-
रुद्रपित्तहृत् ॥ इति भावप्रकाशः ॥
पर्कटी [न्] (पुं) वृक्षविशेषः । पाकुड़
इति भाषा । तत्पर्यायः । प्लक्षः २
जटी ३ । इत्यमरः ॥ कमण्डलूतकः ४ ।
इति रत्नमाला ॥ कपीतनः ५ फीरी ६
सुपर्णः ७ कमण्डलुः ८ शृङ्गी ९ अव-
रोहः १० शाखी ११ गर्दभाणुः १२
पीतनः १३ दृष्टप्ररोहः १४ प्लक्षकः १५
प्लवङ्गः १६ महाबलः १७ । अस्य शुभाः ।
कर्तुञ्जं । कषायञ्जं । शिशिरञ्जं । रुद्र-
दोषमूर्च्छाभ्रमप्रलापनाशितञ्जं । विशेषतो
हृत्प्लक्षस्यैते शुभाः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पञ्जनी (स्त्री) दारुहरिद्रा । इत्यमरः ॥
पञ्जन्तः (पुं) इन्द्रः । शक्यमानमेघः ।
इत्यमरः ॥ मेघशकः । इति विश्वः ॥ अग-
र्ज्जमपि मेघः । इति भरतः ॥ यथा । यज्ञाद्-

भवति पञ्जन्तः पञ्जन्तादमसञ्जवः । इत्यादि
श्रीभगवद्गीता ॥

पञ्जन्ता (स्त्री) दारुहरिद्रा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पर्णं क हारित्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
हरिं पीतवर्णस्तस्य भावः हारित्यं । पर्ण-
यति पर्णापयति चम्पकं । इति दूर्गा-
दासः ॥

पर्णं (स्त्री) पत्रं । इत्यमरः ॥ ताम्बूलं ।
यथा । अनिधाय मुखे पर्णं पुगं स्वादयते
नरः । मतिभ्रंशो दरिद्रः स्वादस्ते न
स्मरते हरिं ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
ताम्बूलधारिलक्षणं यथा । अनाहार्यो-
हनृशंसश्च दृढतन्त्रिश्च पार्थिवे । ताम्बूल-
धारी भवति नारी वाप्यथ तद्गुणा ॥ इति
मांसे १८९ अध्यायः ॥

पर्णः (पुं) पलाशवृक्षः । इत्यमरः ॥

पर्णकारः (पुं) वारङ्गीवी । वारुई इति
भाषा । इति केचिद् ॥

पर्णकृच्छ्रं (स्त्री) पत्रकृच्छ्रतत्त्वं । यथा । पर्णे-
दुष्पूरराजीवविल्वपत्रकुशोदकैः । प्रत्येकं
प्रत्यहाभ्यस्तैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः ॥ इति
गरुडपुराणं ॥

पर्णध्वं (पुं) वनस्पतिः । इति शकचन्द्रिका ॥
ताम्बूलैकांशश्च ॥

पर्णचोरकः (पुं) चोरकनामगन्धद्रव्यं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्णध्वं [स्] (त्रि) पत्रध्वंसकर्ता । इति
पर्णेपपदात् ध्वंसधातोः कर्तरि क्विप्-
प्रत्ययनिष्पन्नः ॥

পৰ্ণনরঃ (পুং) পিত্রাদিশবাস্থ্যলাভে দাহার্থ-
 তৎপ্রতিনিধীভূতশরপলাশপত্ররচিতোর্গা-
 তস্তুবেষ্টিতযবপিষ্টলিগুনরাকারপুত্তলকঃ ।
 যথা । আশ্বলায়নগৃহপরিশিষ্টিং । অস্থি-
 নাশে পলাশবৃন্তানাং ত্রীণি ষষ্টিশতানি
 পুরুষপ্রতিকৃতিং কৃৎস্না অশীত্যর্দ্ধস্তু শিরসি
 ত্রীবায়াং দশ যোজয়েৎ । উরসি ত্রিংশতং
 দদ্যাৎ বিংশতিং জঠরে তথা ॥ বাহুভ্যাঞ্চ
 শতং দদ্যাৎ দদ্যাদঙ্গুলিভির্দশ । হৃদ-
 শাৰ্দ্ধং বৃষণয়োরর্দ্ধাৰ্দ্ধং শিশ্নু এব চ ॥
 উরুভ্যাশ্চ শতং দদ্যাৎ ত্রিংশতং জানু-
 জজ্বয়োঃ । পাদাঙ্গুলীষু চ দশ এতৎ
 প্রেতস্ম লক্ষণং ॥ উর্গাসূত্রেণ সংবেক্ষ্য
 যবপিষ্টেন লেপয়েৎ । আদিপুরাণং । তদ-
 লাভে পলাশোথৈঃ পত্রৈঃ কার্য্যঃ পুমা-
 নপি । শতৈস্ত্রিভিস্তথা ষষ্ঠ্যা শরপত্রৈ-
 বিধানতঃ ॥ তদব্রাহ্মণ্যে অস্থ্যলাভে । অত্র
 পলাশপত্রশরপত্রয়োঃ তুল্যত্বেনোপাদানাৎ
 আশ্বলায়নসূত্রেহপি প্রতিকৃতৌ শরপত্রস্ম
 লাভঃ । অত্রাচারাদেযোগ্যত্বাচ্চ শরপত্রৈঃ
 পুত্তলকং কৃৎস্না শিরঃপ্রভৃতিষু পলাশ-
 পত্রাণি দেয়ানি । ততো বেক্ষনং উর্গা-
 সূত্রেণ লেপনং যবপিষ্টেনেতি । অশৌ-
 চাভ্যস্তরদাহে শেষাহেন শুদ্ধিঃ । তদন্তর-
 পৰ্ণনরদাহে তু ত্রিরাত্রং । এবং পৰ্ণনরং
 দন্ধু । ত্রিরাত্রমশুচির্ভবেদিত্যাদি পুরা-
 গাৎ । যজ্ঞপার্থঃ । পুত্রাশ্চৈতুপলভ্যেরন
 তদস্থানি কদাচন । তদলাভে পলাশস্ম
 সন্তবে হি পুনঃ ক্রিয়া ॥ হি যস্মাত্তদলাভে
 অস্থ্যমপ্রাপ্তৌ পলাশস্ম তৎকৃতপুত্তলস্ম

দাহক্রিয়া । পুনরপি সন্তবে অস্থ্যলাভে
 পুনরপি অস্থ্যদাহক্রিয়া বিহিতা তস্মাদযদি
 পুনরস্থানি প্রাপ্যন্তে তদা পুনর্দাহক্রিরাত্রা-
 শৌচে কর্তব্যে ন পুনঃ পিণ্ডদানং বক্ষ্য-
 মাণযুক্তেঃ । বিষ্ণুঃ । ত্রিপক্ষে তু গতে
 পৰ্ণনরং দহাদনয়িকঃ । ত্রিপক্ষাভ্যন্তরে
 রাজনৈব পৰ্ণনরং দহেৎ ॥ তদুর্দ্ধমর্কমীং
 প্রাপ্য দর্শং বাপি বিচক্ষণঃ । দহেদিতি
 শেষঃ । অস্মার্থঃ । অশৌচাভ্যন্তরে যদি
 পৰ্ণনরদাহং ন কুর্য্যাত্তদা মরণদিনাবধি-
 ত্রিপক্ষানন্তরং কার্য্য ইতি হরিদাসতর্কা-
 চার্য্যাঃ ॥ যাদবভট্টোহপ্যেবং । ব্যবহারো-
 হপি ঐদৃশ এব । পৰ্ণনরং দহেন্নৈব বিনা
 দর্শং কদাচন । অস্থ্যমলাভে দর্শে তু ততঃ
 পৰ্ণনরং দহেদিতি দীপকলিকায়াম্ স্তমস্ত-
 বচনাৎ দর্শে পৰ্ণনরদাহঃ । দর্শমিত্যত্রো-
 ক্তমীমিতি কচিৎ পাঠঃ । অত্রোক্তমী কৃষ্ণা
 পিতৃকর্মাণি কৃষ্ণপক্ষস্ম প্রাশস্ত্যোক্তেঃ ।
 ইতি শুদ্ধিতত্ত্বং ॥

পৰ্ণভেদিনী (স্ত্রী) প্রিয়ঙ্গুঃ । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥

পৰ্ণভোজনঃ (পুং) ছাগলঃ । ইতি শব্দরত্না-
 বলী ॥ পত্রভক্ষকে ত্রি । পত্রভক্ষণে ক্রী ॥

পৰ্ণমাচালঃ (পুং) কৰ্ম্মরঙ্গবৃক্ষঃ । ইতি শব্দ-
 মালা ॥

পৰ্ণমুগঃ (পুং) মুগগণবিশেষঃ । যথা । বনৌকো-
 বৃক্ষমার্জারবৃক্ষমর্কটিকাদয়ঃ । এতে পৰ্ণ-
 মুগাঃ প্রোক্তাঃ সূত্রতাদৈর্ঘ্যমর্ষিভিঃ ॥
 বনৌকো বানরঃ বৃক্ষমার্জারো বৃক্ষবিড়ালঃ
 বৃক্ষমর্কটিকা কুম্বী ইতি লোকে । এতেষা

মাংসগুণাঃ । স্মৃতাঃ পৰ্ণমুগা বৃষ্যাশ্চক্ষুয্যাঃ
শোষণে হিতাঃ । শ্বাসাশঃকাসশমনাঃ
স্বৰ্ণমূত্রপূৰীক্ষকাঃ ॥ ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥
পৰ্ণলতা (স্ত্রী) নাগবল্লী । ইতি রাজনিৰ্ঘণ্টঃ ॥
পৰ্ণবল্লী (স্ত্রী) পলাশীলতা । ইতি রাজ-
নিৰ্ঘণ্টঃ ॥

পৰ্ণাশালা (স্ত্রী) মুনীনাং পত্ররচিতগৃহং । তৎ-
পর্যায়ঃ । উটজং ২ । ইত্যমরঃ ॥ পৰ্ণা-
টজং ৩ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ পৰ্ণবতী
শালা । পৰ্ণপ্রধানা শালা বা । ইতি
ভরতঃ ॥

পৰ্ণসিং (পুং) পদ্মং । ইত্যাগাদিকোষঃ ॥ জল-
গৃহং । জলটুঙ্গী ইতি ভাষা । ইতি সিদ্ধান্ত-
কৌমুদ্যামুগাদিবৃত্তিঃ ॥ শাকং । আভরণ-
ক্রিয়া । ইতি সংক্ষিপ্তসারোণাদিবৃত্তিঃ ॥

পৰ্ণাশনঃ (পুং) মেঘঃ । ইতি শব্দমালা ॥

পৰ্ণাসং (পুং) তুলসী । ইত্যমরঃ ॥

পৰ্ণিনী (স্ত্রী) মাষপৰ্ণী । ইতি রত্নমালা ॥

পৰ্ণী- [ন্] (পুং) বৃক্ষঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পৰ্ণোটজং (স্ত্রী) পুৰ্ণশালা । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

পৰ্দ্দ ও অপানোৎসর্গে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥

ও পৰ্দ্দতে বৃদ্ধঃ । ইতি ছুৰ্গাদাসঃ ॥

পৰ্দ্দঃ (পুং) কেশসমূহঃ । ইত্যাগাদিকোষঃ ॥
অপানোৎসর্গশ্চ ॥

পৰ্দ্দনং (স্ত্রী) অপানোৎসর্গঃ । পাদ্ ইতি
ভাষা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পৰ্পং (স্ত্রী) নবভৃগং । গৃহং । ইত্যাগাদিকোষঃ ॥
ধঞ্জবাহশকটং । ইতি সিদ্ধান্তকৌমুদ্যা-
মুগাদিবৃত্তিঃ ॥

পৰ্পটঃ (পুং) বৃক্ষবিশেষঃ । ক্ষেতপাপড়া
ইতি বঙ্গভাষা । দবনপাপর ইতি হিন্দী-
ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । ত্রিযষ্টিঃ ২ তিত্তঃ ৩ ।
ইতি রত্নমালা ॥ চরকঃ ৪ রেণুঃ ৫
তৃষ্ণারিঃ ৬ বরকঃ ৭ অরকঃ ৮ শীতঃ ৯
শীতপ্রিয়ঃ ১০ পাংশুঃ ১১ কল্লাঙ্গঃ ১২
কৰ্ম্মকণ্টকঃ ১৩ কৃশশাখঃ ১৪ প্রগন্ধঃ ১৫
স্মৃতিত্বঃ ১৬ রক্তপুষ্পকঃ ১৭ পিত্তারিঃ ১৮
কটুপত্রঃ ১৯ বক্রঃ ২০ । অশ্ব গুণাঃ ।
শীতলত্বং । তিত্তত্বং । পিত্তশ্লেষ্মজ্বররক্ত-
দাহারুচিগ্নানিমদভ্রমনাশিত্বঞ্চ । ইতি রাজ-
নিৰ্ঘণ্টঃ ॥ * ॥ পৰ্পটো বরতিত্বশ্চ স্মৃতঃ
পৰ্পটকশ্চ সঃ । কথিতঃ পাংশুপর্যায়-
স্তথা কবচনামকঃ ॥ পৰ্পটো হস্তি পিত্তাশ্র-
ভ্রমতৃষ্ণাকফজ্বরান্ । সংগ্রাহী শীতল-
স্তিত্তো দাহনুদ্বাতলো লঘুঃ ॥ ইতি ভাব-
প্রকাশঃ ॥ * ॥ পিষ্টকভেদঃ । পাপর ইতি
ভাষা । তস্ম গুণঃ । লঘুত্বং । রূক্ষত্বঞ্চ ।
ইতি রাজবল্লভঃ ॥ ধূমসীরচিতা হিন্দু-
হরিদ্রালবণৈর্ঘূতাঃ । জীরকস্বর্জিকাত্যাঞ্চ
তনকৃত্য চ বেপ্লিতাঃ ॥ পৰ্পটাস্তে সদা-
ঙ্গারভৃষ্ঠাঃ পরমরোচকাঃ । দীপনাঃ পাচনা
রূক্ষা গুরবঃ কিঞ্চিদীরিতাঃ ॥ মোদ্যাশ্চ
তদগুণাঃ প্রোক্তা বিশেষাল্লঘবো হিতাঃ ।
চণকশ্চ গুণৈর্ঘূক্তাঃ পৰ্পটাশ্চণকোদ্ভবাঃ ॥
স্নেহে ভৃষ্ঠাস্তে তে সৰ্ব্বৈ ভবেয়ুমধ্যমা
গুণৈঃ । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

পৰ্পটক্রমঃ (পুং) কুস্তীরূক্ষঃ । ইতি রাজ-
নিৰ্ঘণ্টঃ ॥

পৰ্পটী (স্ত্রী) সৌরাষ্ট্রমৃত্তিকা । ইতি রত্নমালা ॥

পিক্তভেদঃ । ইত্যুগাদিকোষঃ ॥ উত্তর-
দেশভবস্বগন্ধিদ্রব্যং । পপরীতি প্রসিদ্ধং ।
পদ্মাবতীতি চ । তৎপর্যায়ঃ । রঞ্জনী ২
কৃষ্ণা ৩ জতুকা ৪ জননী ৫ জনী ৬
জতুকৃষ্ণা ৭ সংস্পর্শা ৮ জতুকৃৎ ৯
চক্রবর্তিনী ১০ । অশ্রা গুণাঃ । তুব-
রত্বং । তিক্তত্বং । শিশিরত্বং । বর্ণকৃৎ ।
লঘুত্বং । বিষত্রণকণ্ডুকফপিত্তাস্রকূষ্ঠনাশি-
ত্বঞ্চ । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

পর্পরীকঃ (পুং) সূর্য্যঃ । ইত্যুগাদিকোষঃ ॥
বহিঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ জলাশয়ঃ ।
ইতি সংক্ষিপ্তসারোগাদিরূতিঃ ॥

পর্পরীকঃ (পুং স্ত্রী) খঞ্জঃ । পর্পেণ গচ্ছতীতি
সিদ্ধান্তকৌমুদী ॥

পর্ক্ব গতো । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥

পর্যাক্ষঃ (পুং) খট্টা । পালঙ্গ ইতি ভাষা ।
ইত্যমরঃ ॥ তৎপর্যায়ঃ । পর্যাস্তিকা ২
পরিকরঃ ৩ অবসক্খিকা ৪ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

পর্যাক্ষপাদিকা (স্ত্রী) কোলশিষী । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পর্যাক্ষবন্ধনং (ক্লী) বস্ত্রাদিনা পৃষ্ঠজানুজজ্জা-
বন্ধনং । ফাঁড়বাঁধা ইতি ভাষা । যথা ।
পাদপ্রসারণকাণ্ডে তথা পর্যাক্ষবন্ধনং ।
ইত্যপরাধগণনায়াং হরিভক্তিবিলাসঃ ॥

পর্যাটনং (ক্লী) সর্বতোভাবেনাটনং । পুনঃ-
পুনর্গমনং । ভ্রমণং । তৎপর্যায়ঃ । ভ্রজ্যাৎ
অটাট্যা ৩ । ইত্যমরঃ ॥

পর্যায়যোগঃ (পুং) জিজ্ঞাসা । ইতি হলা-
য়ুধঃ ॥

পর্যাস্তঃ (পুং) শেষনীমা । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পর্যাস্তভূঃ (স্ত্রী) নদীনগরপর্ক্বতাদেবপাস্ত-
ভূমিঃ । তৎপর্যায়ঃ । পদিসরঃ ২ । ইত্য-
মরঃ ॥

পর্যাস্তিকা (স্ত্রী) গুণভ্রংশঃ । ইতি হারা-
বলী ॥

পর্যায়ন্যঃ (পুং) ইন্দ্রঃ । শব্দায়মানমেধঃ ।
মেঘশব্দঃ । ইত্যুগাদিকোষঃ ॥

পর্যায়ঃ (পুং) ক্রমোল্লঙ্ঘনং । ব্যতিক্রমঃ ।
শাস্ত্রতো লোকব্যবহারাচ্চ প্রাপ্তস্বার্থস্ত
পরিত্যাগঃ । তৎপর্যায়ঃ । অতিপাতঃ ২
উপাত্যয়ঃ ৩ । ইত্যমরভরতো ॥ বিপ-
র্যয়ঃ ৪ অত্যয়ঃ ৫ অতিপতনং ৬ ব্যত্যয়ঃ ৭
অতিক্রমঃ ৮ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পর্যায়ণং (ক্লী) অশ্বসজ্জা । জিন্ ইতি ভাষা ।
ইতি শব্দমালা ॥

পর্যাবস্থা (স্ত্রী) বিরোধনং । ইত্যমরঃ ॥

পর্যাবস্থাতা [ঋ] (ত্রি) পর্যাবস্থাকর্তা ।
বিরোধী । ইতি হলায়ুধঃ ॥

পর্যাবস্থানং (স্ত্রী) বিরোধঃ । ইতি জটা-
ধরঃ ॥ সর্বতোভাবেনাবস্থিতিশ্চ ॥

পর্যাস্তঃ (ত্রি) পতিতঃ । হতঃ । ইতি মেদিনী ॥

পর্যাস্তিকা (স্ত্রী) খট্টা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পর্যাগং (ক্লী) অশ্বপল্যয়নং । জিন্ ইতি
ভাষা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পর্যাপ্তং (ক্লী) যথেষ্টং । তৃপ্তিঃ । শক্তিঃ ।
নিবারণং । ইতি মেদিনী ॥ প্রাপ্তৌ ত্রি ॥

পর্যাপ্তিঃ (স্ত্রী) পরিত্রাণং । মারণোদ্যতস্ত
নিবারণং । ইত্যমরভরতো ॥ প্রকাশঃ ।
প্রাপ্তিঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ স্বরূপ-

सम्बन्धविशेषः । स च सर्वेषामेव पदार्थानां विशिक्तवृत्तिनियामकः । पदार्थभेदेन नाना यथा । पर्यायिष्ठ्यायमेको घट इमो द्वा इत्यादि प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः । इति दीधितिः ॥ समवायेन गुणे गुणस्यासत्त्वेऽपि चत्वारो गुणा इत्यादि प्रतीत्या गुणादिषु संध्यादिमन्त्रनियामकोऽपि तादृशसम्बन्धः । इति सामान्याभावे जगदीशः ॥ द्वितीयव्युत्पत्तिवादे गदाधरभट्टाचार्यश्च ॥

पर्यायः (पुं) पर्यायणं । क्रमः । तत्पर्यायः । आनुपूर्वी २ आवृत् ३ परिपाटी ४ अनुक्रमः ५ । इत्यमरः ॥ आनुपूर्व्यां ६ आनुपूर्व्यं ७ आनुपूर्वकं ८ परिपाटीः ९ । इति भरतादयः ॥ प्रकारः । अवसरः । इति मेदिनी ॥ निर्माणं । ऋष्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ क्रमेणैकार्थवाचकाः शब्दाः पर्यायाः । इति विजयसिंहः ॥ सम्पर्कविशेषः । येन सह यत्सम्पर्कः सम्बन्धेन सह तत्पर्यायः । यथा । समानं कुलभावकं दानादानस्तथैव च । तयोर्बन्धसमानं हि पर्यायकं प्रचक्षते ॥ इति कुलदीपिका ॥

पर्यायशयनं (स्त्री) प्रहरिकादीनां क्रमेण शयनं । तत्पर्यायः । उपशयः २ विशयः ३ । इत्यमरभरतो ॥

पर्यासः (पुं) पतनं । हननं । इति पर्यास्तशब्दार्थदर्शनात् ॥

पर्यायकनं (स्त्री) ऋणं । इत्यमरः ॥

पर्यायस्तः (त्रि) पर्यायासविशिकः । विध्ययि-

भेदात्कनः अर्थयुक्तः । यथा । यद्यपि पर्यायस्तुरात्र्यादिषु श्राद्धादिकरणे विधेरौदासीन्यात् फलं न वा प्रत्यवाय इति सिद्धान्तः । इति मलमासतन्त्रं ॥

पर्यादासः (पुं) परि सर्वतोभावेन उदास्यते विधिर्यत्र सः । इति व्युत्पत्तिः । तस्य लक्षणं । सामान्यशान्त्रप्राप्तनिषेधस्यैव पर्यादासत्वं । इति श्राद्धविवेकः ॥ अपि च । प्राधान्यस्तु विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्यादासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥ इति मलमासतन्त्रं ॥ अस्योदाहरणं । अमावस्यायां पितृभ्यां दद्यात् रात्रौ श्राद्धं न कर्त्वात् । अत्र श्राद्धकरणे रात्रेः पर्यादासः ॥

पर्यायितं (त्रि) व्युत्पत्तिः । वासि इति भाषा । तस्याभङ्गीयत्वं यथा । भङ्गं पर्यायितोच्छिक्तं श्वम्पुक्तं पतितेक्षितं । उदक्याम्पुक्तसंयुक्तं पर्यायापुक्तं बज्जयेत् ॥ इति गरुडपुराणं ॥ यातयामं गतरसं पृतिपर्यायितकं यत् । उच्छिक्तमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियं ॥ इति भगवद्गीता ॥ * ॥ तस्य भङ्ग्यत्वं यथा । मन्त्राभिमन्त्रितं शक्तं न च पर्यायितं नृप । अन्यत्र फलमांसेभ्यः शुक्रशाकदिकान्तथा ॥ तद्वद्वादरिकेभ्यश्च गुडपकेभ्य एव च ॥ इत्याहिकतन्त्रं ॥ तुलसीयुक्तपुष्पे पर्यायितदोषाभावो यथा । तुलसीलग्नपुष्पाणि पद्मं गन्धोदकं कुशाः । न पर्यायितदोषोऽत्र छिन्नभिन्नं न दूष्यति ॥ इति पुराणं ॥

পর্যুষিতভোজী [ন] (ত্রি) ব্যুক্তদ্রব্য-
ভোজী । ইতি কলাপব্যাকরণং ॥

পর্যেষণা (স্ত্রী) অশ্বেষণা । ইত্যমরঃ ॥ তর্কা-
দিনা যথাবোধিতধর্মাদ্যশ্বেষণে । অশ্বে-
ষণমাত্রেহপি । ইতি ভরতঃ ॥

পৰ্ব গতো । পৰ্বতি । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পৰ্ব পূর্তো । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ পৰ্বতি
পয়সা কুম্ভং চেটী । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পৰ্ব [ন] (ক্লী) মহঃ । গ্রস্থিঃ । প্রস্তাবঃ ।
লক্ষণান্তরং । দর্শপ্রতিপদোঃ সন্ধিঃ ।
বিষুবৎপ্রভৃতি । ইতি মেদিনী ॥ গ্রস্থ-
বিচ্ছেদঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ ক্ষণঃ ।
ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥ * ॥ পঞ্চপৰ্বাণি যথা ।
বিষ্ণুপুরাণং । চতুর্দশমী চৈব অমা-
বাস্তাথ পূর্ণিমা । পৰ্বাণ্যেতানি রাজেন্দ্র
রবিনংক্রান্তিরেব চ ॥ স্ত্রীতৈলমাংস-
সন্তোগী পৰ্বশ্বেতেষু বৈ পুমান্ । বিষ্ণু-
ভোজনং নাম প্রয়াতি নরকং যতঃ ॥
পৰ্বস্তু কৰ্তব্যাকৰ্তব্যানি যথা । ব্রহ্ম-
পুরাণে । নিত্যং দ্বয়োরয়নয়োৰ্নিত্যং
বিষুবতোর্দয়োঃ । চন্দ্রাৰ্কয়োর্গ্ৰহণয়ো-
ৰ্যতীপাতেষু পৰ্বস্তু ॥ অহোরাত্রোধিতঃ
স্নানং শ্রাদ্ধং দানং তথা জপং । যঃ
করোতি প্রসন্নাত্মা তস্য স্মাদক্ষয়ঞ্চ তৎ ॥
পরাশরভাষ্যে কূৰ্মপুরাণং । অনধ্যায়স্ত
নাঙ্কেষু নেতিহাসপুরাণয়োঃ । ন ধর্মশাস্ত্রে-
ষু পৰ্বশ্বেতানি বর্জয়েৎ ॥ পৈঠী-
নসিঃ । ন পৰ্বস্তু তৈলং ক্ষৌরং মাংস
মভ্যুপেয়াং নামাবস্থায়ং হরিতমপি
ছিন্দ্যাৎ । ইতি তিথ্যাদিতত্ত্বং ॥

পৰ্বকং (ক্লী) উরুপৰ্ব । আটু-ইতি ভাষা ।
ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পৰ্বকারী [ন] (পুং) ধর্মান্দিলোভেনাপৰ্বস্তু
অমাবাস্যাক্রিয়াপ্রবর্তকঃ । যথা । সূচী
মাহিষকশ্চৈব পৰ্বকারী চ বো দ্বিজঃ ।
ইতি বিষ্ণুপুরাণে দ্বিতীয়াংশে ৬ অধ্যায়ঃ ॥

পৰ্বগামী [ন] (পুং) পৰ্বস্তু স্ত্রীগামী ।
ইতি পূর্বোক্তশ্লোকে পৰ্বকারীত্যত্র
পৰ্বগামীতি পাঠদ্বৈধে স্বামী ॥

পৰ্বতঃ (পুং) পৰ্বণি ভাগাঃ সন্ত্যত্র । পাহাড়
ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । মহীধ্বঃ ২
শিখরী ৩ ক্ষাভূৎ ৪ অহার্যঃ ৫ ধরঃ ৬
অদ্রিঃ ৭ গোত্রঃ ৮ গিরিঃ ৯ গ্রাবা ১০
অচলঃ ১১ শৈলঃ ১২ শিলোচ্চয়ঃ ১৩ ।
ইত্যমরঃ ॥ স্বাবরঃ ১৪ সানুমান্ ১৫ পৃথু-
শেখরঃ ১৬ ধরণীকীলকঃ ১৭ কুটোরঃ ১৮
জীমূতঃ ১৯ ধাতুভূৎ ২০ ভূধরঃ ২১
স্থিরঃ ২২ কুলীরঃ ২৩ কটকী ২৪ শৃঙ্গা ২৫
নির্ঝরী ২৬ অগঃ ২৭ নগঃ ২৮ দন্তী ২৯ ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ ধরণীধ্বঃ ৩০
ভূভূৎ ৩১ ক্ষিত্তিভূৎ ৩২ অবনীধরঃ ৩৩
কুধরঃ ৩৪ ধরাধরঃ ৩৫ প্রস্থবান্ ৩৬ বৃক্ষ-
বান্ ৩৭ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ * ॥ স্মেরোঃ
পূর্বে পৰ্বতা যথা । শীতান্তশচক্রমুঞ্জশচ
কুলীরোহশ্চ কঙ্কবান্ । মণিশৈলো-
হথ বৃষবান্ মহানীলো ভবাচলঃ ॥ স্তবিন্দু-
মন্দরো বেণুঃ স্মেষো নিমিষস্তথা । দেব-
শৈলস্য পূর্বেণ মন্দরস্য মহাচলাঃ ॥ * ॥
স্মেরোর্দক্ষিণে পৰ্বতা যথা । ত্রিকূটঃ
শিখরাদ্রিশচ কলিঙ্গোহথ পতঙ্গকঃ । রুচকঃ

সানুমাঃশৈব তাত্ৰকোহথ বিশাখবান্ ॥
 স্নেতোদরঃ সমলশ্চ বসুধারশ্চ রত্নবান্ ।
 একশৃঙ্গো মহাশৈলো গজশৈলঃ পিশা-
 চকঃ ॥ পঞ্চশৈলোহথ কৈলাসো হিম-
 বাংশ্চাচলোত্তমঃ । ইত্যেতে দক্ষিণে
 পার্শ্বে মেরোঃ প্রোক্তা মহাচলাঃ ॥ * ॥
 ইমেরোঃ পশ্চিমে পৰ্বতা যথা । সূচক্ষুঃ
 শিশিরশৈব বৈদূৰ্য্যঃ পিঙ্গলস্তথা । পিঞ্জরো-
 হথ তথা ভদ্রঃ সুরসঃ কপিলো মধুঃ ॥
 অঞ্জনঃ কুকুটঃ কৃষ্ণঃ পাণ্ডুরশ্চাচলোত্তমঃ ।
 সহস্রশিখরশ্চাদ্রিঃ পারিপাত্রঃ স শৃঙ্গবান্ ॥
 পশ্চিমে ন তথা মেরোৰ্বিক্ৰান্তাং পশ্চিমা-
 বহিঃ । এতেহচলাঃ সমাখ্যাতাঃ শৃগুয়াত-
 স্তথোত্তরান্ ॥ * ॥ মেরোরুত্তরে পৰ্বতা
 নপা ॥ শঙ্ককূটোহথ ঋষভো হংস-
 নাভৌ তথাচলৌ । কপিলেন্দ্রস্তথা শৈলঃ
 সানুমাম্বীল এব চ । শতশৃঙ্গঃ স্বর্ণশৃঙ্গঃ
 তুম্বাকো মেঘপৰ্বতঃ ॥ বিরাজাখ্যো
 বনাহাদ্রিময়ূরো রুচিরস্তথা । ইত্যেতে
 কথিতা ব্রহ্মমেরোরুত্তরতো নগাঃ ॥
 ইতি মার্কণ্ডেয়পুরাণং ॥ * ॥ সপ্তকুল-
 পৰ্বত্যাং যথা । সপ্ত যেহস্মিন্ মহাপৰ্বা
 বিস্তৃতাঃ কুলপৰ্বতাঃ । মহেন্দ্রো মলয়ঃ
 সহঃ শুক্তিমানৃক্ষমানপি ॥ বিদ্বাশ্চ
 পারিপাত্রশ্চ ইত্যেতে কুলপৰ্বতাঃ ।
 তেষাং সহস্রশ্চান্তে পৰ্বতাস্তু সমী-
 পতঃ ॥ অবিজ্ঞাতাঃ পৰ্ববস্তৌ বিপুলা-
 শ্চিত্রসানবঃ । অশ্চে তেভ্যোহপরিজ্ঞাতা
 হৃস্বাঃ স্বল্পোপজীবিনঃ ॥ তৈৰ্বিমিশ্রা জন-
 পদা আৰ্য্যা ম্লেচ্ছাশ্চ সৰ্বশঃ । ইতি

মাংশ্চে ৯৫ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ বিংশতিঃ
 শ্রেষ্ঠপৰ্বতা যথা । হিমবান্ হেমকূটশ্চ
 নিষধো নীলপৰ্বতঃ । খেতশ্চ ভৃঙ্গবান্
 মেরুর্মাল্যবান্ গন্ধমাদনঃ ॥ মহেন্দ্রো
 মলয়ঃ সহঃ শুক্তিমানৃক্ষমানপি । বিদ্বাশ্চ
 পারিপাত্রশ্চ কৈলাসো মন্দরস্তথা ॥
 লোকালোকো মহাংশ্চেষু তথৈবোত্তর-
 মানসঃ । এতে বিংশতিবিখ্যাতাঃ পৰ্বতা-
 স্তস্মুয়াং বরাঃ ॥ * ॥ জম্বুদ্বীপবৰ্ষবিভাজক-
 পৰ্বতা যথা । লঙ্কাদেশাঙ্কিগিরিরুদক-
 হেমকূটশ্চ তস্মাত্স্মাচ্চান্তো নিষধ ইতি
 তে সিন্ধুপর্য্যন্তদৈৰ্য্যাঃ । এবং সিদ্ধাতদ-
 গপি পুরাচ্ছৃঙ্গবচ্ছুরনীলা বর্ষাণ্যেযাং জম্বু-
 রিহ বুধা অন্তরে দ্রোণিদেশান্ ॥ ইতি
 সিদ্ধান্তশিরোমণিঃ ॥ * ॥ পৰ্বতানাং
 পক্ষোৎপত্তিৰ্যথা । ততোহদ্রয়ো জাত-
 পক্ষা বিষ্ণোশৈব তু মায়য়া । প্রস্থিতা
 মেদিনীং ত্যক্ত্বা যথাপূৰ্বং নিবেশিতাঃ ॥
 তং স্থানমসুরাণাস্তু ধাত্ৰাদিষ্ঠং জলাৰ্গবে ।
 প্রতীচ্যাং পৰ্বতাঃ সৰ্ব্বৈ নিমমজ্জুৰ্বথা
 গজাঃ ॥ তত্রাসুরেভ্যাঃ শংস্তুস্তে আধি-
 পত্যং সুরাশ্রয়ং । তচ্ছুত্বৈবাসুরাঃ সৰ্ব্বৈ
 চক্রুর্দেযোগমুত্তমং ॥ * ॥ যুদ্ধজয়ানন্তরং
 তেষাং পক্ষচ্ছেদো যথা । ধরণ্যাস্তু গিরীন্
 স্থাপ্য স্বেষু স্থানেষু গোপতিঃ । চিচ্ছেদ
 পবিনা পক্ষান্ সৰ্বেষাং ভূবিচারিণাং ॥
 একঃ সপক্ষো মৈনাকঃ সুরৈস্তৎসময়ে
 কৃতঃ ॥ ইত্যগ্নিপুৰাণং ॥ * ॥ পৰ্বতানাং
 স্বাবরজঙ্গমরূপে যথা । নদ্যশ্চ পৰ্বতাঃ
 সৰ্ব্বৈ দ্বিরূপাশ্চ স্বভাবতঃ । তোয়ং

নদীনাং রূপস্ত শরীরমপরস্তথা । স্থাবরং
পৰ্বতানাং রূপং কায়স্তথাপরঃ । শুক্রী-
নামথ কশ্মুনাং তথৈবাস্তর্গতা তনুঃ ॥ বহি-
রস্থিস্বরূপস্ত সৰ্বদৈব প্রবর্ততে । এবং জলং
স্থাবরশ্চ নদীপৰ্বতয়োস্তথা ॥ অন্তর্কসতি
কায়স্ত সততং নোপপদ্যতে । আপ্যায়তে
স্থাবরেণ শরীরং পৰ্বতস্য তু ॥ তথা
নদীনাং কায়স্ত তোয়েনাপ্যায়তে সদা ।
নদীনাং কামরূপিভ্বং পৰ্বতানাংস্তথৈব চ ॥
জগৎস্থিত্যোঃ পুরা বিষ্ণুঃ কল্পয়ামাস যজ্ঞ-
তঃ । তোয়হানৌ নদীভূঃখঞ্জায়তে সতত-
ন্ধিজাঃ ॥ বিশীর্ণে স্থাবরে ভূঃখং জায়তে
গিরিকায়গং । ইতি কালিকাপুরাণে
২২ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ অতঃ পরং পৰ্বতেষু
দেবানামবকাশা বর্ণ্যন্তে । তত্র যোহসৌ
শাস্তাখ্যঃ পৰ্বতস্তস্যোপরি মহেন্দ্রস্য
ক্রীড়াস্থানং তত্র দেবরাজস্য পারিজাতক-
রূক্ষবনং । তস্য পূর্বপার্শ্বে কুঞ্জরো নাম
গিরিঃ তস্যোপরি দানবানামর্কৌ পুরাণি
চ । তথা বজ্রকেতুপৰ্বতে রাক্ষসানামনে-
কানি পুরাণি তে চ নাম্না নীলকাঃ কাম-
রূপিণঃ মহানীলে চ শৈলেন্দ্রে পুরাণি
পঞ্চদশ সহস্রাণি কিম্বরাণাং ধ্যাতানি
তত্র দেবতাশ্চন্দ্রাদয়ো রাজানঃ পঞ্চদশ
কিম্বরাণাং গর্ভিতাঃ তানি সৌবর্ণানি
বিলপ্রবেশনানি চ পুরাণি চন্দ্রোদয়ে চ
পৰ্বতবরে নাগানামধিবাসঃ তে চ বিল-
প্রবেশাসেবিতেষু বৈনতেয়বিষয়াবর্তিনো
ব্যবস্থিতাপুরাগে চ দানবেন্দ্রা ব্যবস্থিতা
বেণুবত্যপি বিদ্যাধরপুরজয়ং ত্রিংশদ-

যোজনশতবিস্তীর্ণমেকৈকং তাবদায়তং
উলুকরোমসমমহাবেদ্রাদয়শ্চ । রাজানো
বিদ্যাধরাণাঞ্চ একৈকেশ্চ শৈলরাজনি স্বয়-
মেব গরুড়ো ব্যবস্থিতঃ । কুঞ্জরে তু
পৰ্বতবরে নিত্যং পশুপতিঃ স্থিতঃ বৃষ-
ভাক্ষো মহাদেবঃ শঙ্করো যোগিনাং ঐভুঃ
অনেকগুণভূতকোটিসহস্রপরিবারো ভগ-
বানাদিপুরুষো ব্যবস্থিতঃ । বসুধারে চাম্বু-
স্বতাং বসুনাঞ্চ সমাবাসঃ বসুধাররজ্জ-
ধারয়োর্মুর্দ্ধি অর্কৌ সপ্ত চ সংখ্যা পুরাণি
বসুসপ্তর্ষীণাঞ্চ । একশৃঙ্গে চ পৰ্বতোভমে
প্রজাপতেঃ স্থানং চতুর্কল্পস্য ব্রহ্মণঃ ।
গজপৰ্বতে চ মহাভূতপরিবৃত্তা স্বয়মেব
ভগবতী তিষ্ঠতি । বসুধারে চ পৰ্বতবরে
মুনিসিদ্ধবিদ্যাধরাণামায়তনং চতুরশী-
ত্যপরপর্য্যো মহাপ্রাকারতোরণাঃ তত্র
চানেকপৰ্বতা নাম গন্ধর্বা যুদ্ধশালিনো
বসন্তি তেষাঞ্চাধিপতির্দেবো রাজরাজৈক-
পিঙ্গলঃ । সুররাক্ষসাঃ পঞ্চকূটে দানবাঃ
শতশৃঙ্গে যক্ষাণাং পুরশতং । প্রভেদকস্য
পশ্চিমেদেবদানবসিদ্ধাদীনাং পুরাণি
তস্য গিরের্মুর্দ্ধি মহতী সোমশিলা তিষ্ঠতি
তস্যঞ্চ পৰ্বণি পৰ্বণি সোমঃ স্বয়মেবাব-
তরতি । তস্যৈবোত্তরপার্শ্বে ত্রিকূটং
নাম তত্র ব্রহ্মা তিষ্ঠতি কচিত্তত্র চ বহুয়ায়-
তনং তত্র মূর্ত্তিমান্ বহুরূপাস্থতে দেবৈঃ
উত্তরে চ শৃঙ্গাক্ষে পৰ্বতবরে দেবতানা-
মায়তনানি পূর্বেণ নারায়ণস্বায়তনং
मध्ये ব্রহ্মণঃ শঙ্করস্য চ পশ্চিমে তত্র
যক্ষাদীনাং কানিচিৎ পুরাণি । তস্য চোত্তর-

তীৰে জাতুচ্ছমহাপৰ্বতে ত্ৰিংশদেবাজন-
মগুলাং নন্দজং নাম সরস্তুত্ৰ নন্দো নাম
নাংগরাজো বসতি শতশীৰ্ষঃ প্রচণ্ড ইতি ।
ইত্যেতেহক্ষৌ দেবপৰ্বতা বিজ্ঞেয়াঃ ।
তেনানুক্ৰমেণ হেমরজতরত্নবৈদূৰ্ঘ্যমনঃ-
শিলাদিবর্ণাঃ । ইয়ঞ্চ পৃথ্বী লক্ষকোটিশতা-
নেকসংখ্যাতা পূৰ্ণা তেষু চ সিদ্ধবিদ্যা-
ধরাণাং নিলয়াঃ । তদযথা মেরোঃ পার্বতঃ
কেশরবলয়ালবালং সিদ্ধলোকেতি কীৰ্ত্ত্যতে
ইয়ঞ্চ পৃথ্বী পদ্মাকারেণ ব্যবস্থিতা এষ সৰ্ব-
পুরাণেষু ক্ৰমঃ সামান্যঃ প্রতিপাদ্যতে ।
ইতি বরাহপুরাণং ॥ * ॥ হিমালয়াদি-
পৰ্বতবাসিনো যথা । রক্ষঃপিশাচা যক্ষা-
শ্চ সৰ্ব্বৈ হৈমবতাস্ত তে । হেমকূটে তু
গন্ধৰ্বা বিজ্ঞেয়াশ্চাম্পরোগনাঃ ॥ সৰ্ব্বৈ
নাগাশ্চ নিষধে শেষবাসুকিতক্ষকাঃ ।
মহামেরৌ ত্ৰয়স্ৰিংশং ক্ৰীড়ন্তে যাজ্ঞিকাঃ
সূরাঃ ॥ নীলে তু বৈদূৰ্ঘ্যময়ে সিদ্ধা ব্ৰহ্ম-
ৰ্ষয়োহবসন্ ॥ দৈত্যানান্দানবানাঞ্চ শ্বেত-
পৰ্বত উচ্যতে । শৃঙ্গবান্ পৰ্বতশ্ৰেষ্ঠঃ
পিতৃণাং প্রতিসঙ্করঃ ॥ ইত্যেতানি ময়ো-
ক্তানি নব বৰ্ণাণি ভাগশঃ । ইতি মাৎস্যে
৯৫ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ অথ পৰ্বতনদীজল-
গুণাঃ । হিমবৎপ্রভবা যাশ্চ জলং তাম্ব-
মুতোপমং । পারিপাত্ৰভবা যাশ্চ বিক্ষ্যৰ্ক-
প্রভবাশ্চ যাঃ ॥ শিরোহ্রদ্রোগকুষ্ঠানাং তা
হেতুঃ শ্লাপদস্ত চ । চন্দ্রাৰ্ককরসংস্পৃষ্টং
বায়ুনাশ্ফালিতং মুহুঃ ॥ পৰ্বতোপরি-
যদ্বারি সমং পৌরন্দরেণ তৎ । তস্মানু-
গুণমুদ্ভিষ্টং শৈলপ্রস্রবণোদ্ভবং ॥ লেখনং

দীপনং রুক্ষং কিঞ্চিদ্ধাতপ্রকোপণং ।
ইতি রাজবল্লভঃ ॥ * ॥ পৰ্বতে বৰ্ণ-
নীয়ানি যথা । শৈলে মেঘৌষধীধাতু-
বংশকিন্নরনিবরাঃ । শৃঙ্গপাদগুহারত্ন-
বনজীবাছুপত্যকাঃ ॥ ইতি কবিকল্প-
লতা ॥ * ॥ অথ কৈলাসপৰ্বতবৰ্ণনং ।
মধ্যে হিমবতঃ পৃষ্ঠে কৈলাসো নাম
পৰ্বতঃ । তস্মিন্মিধিপতিঃ শ্ৰীমান্ কুবেরঃ
সহ রাক্ষসৈঃ ॥ অম্পরঃসহিতো রাজা
মোদতে হুলকাধিপঃ । কৈলাসপাদসমুতং
পুণ্যং শীতজলং শুভং ॥ মন্দোদকং
নাম সরঃ পয়স্ত দধিসম্মিতং । তস্মাৎ প্রভ-
বতে দিব্যা নদী মন্দাকিনী শুভা ॥
দিব্যঞ্চ চন্দনস্তুত্ৰ তস্মাস্তীরে মহম্বনং ।
প্রাণ্ডত্বরেণ কৈলাসং দিব্যং সৌগন্ধিকং
গিরিং ॥ সৰ্ব্বধাতুময়ং দিব্যং শবলং
পৰ্বতং প্রতি । চন্দ্রপ্রভো নাম গিরিঃ
শুশুভে রত্নসম্মিতঃ ॥ তৎসমীপে সরো
দিব্যমচ্ছোদনাম বিশ্ৰুতং । তস্মাৎ প্রভ-
বতে দিব্যা নদী হৃচ্ছোদকা শুভা ॥ তস্যা-
স্তীরে বনং দিব্যং মহচ্ছৈত্ৰরথং শুভং ।
তস্মিন্ গিরৌ নিবসতি মণিভদ্রঃ সহা-
নুগঃ ॥ যক্ষসেনাপতিঃ ক্রুরৈর্গুহকৈঃ
পরিবারিতঃ । পুণ্যা মন্দাকিনী চৈব
নদী হৃচ্ছোদকা শুভা ॥ মহীমগুলামধ্যে তু
প্রবিষ্টা তু মহোদধিঃ । * । কৈলাসা-
দক্ষিণপ্রাচ্যাং শিবং সৰ্বৌষধিং গিরিং ॥
মনঃশিলাময়ং দিব্যং শবলং পৰ্বতং
প্রতি । লোহিতো হেমশৃঙ্গস্ত গিরিঃ
সূৰ্য্যপ্রভো মহান্ ॥ তস্য পাদে মহদ্বিব্যং

লোহিতং স্মহৎ সরঃ । তস্মাৎ প্রভ-
 বতে পুণ্যো লোহিতশ্চ নদৌ মহান্ ॥
 দেবারণ্যং বিশোকঞ্চ তস্য তীরে মহরনং ।
 তস্মিন্ গিরৌ নিবসতি যক্ষো মণিসরো
 বলী ॥ সৌম্যৈঃ সধাশ্মিকৈশ্চৈব গুহ্যকৈঃ
 পরিবারিতঃ । * । কৈলাসাৎ পশ্চিমো-
 দীচ্যাং ককুদ্মানোমধীগিরিঃ ॥ ককুদ্মতি
 চ রুদ্রস্য চোৎপত্তিস্ত্রিককুদ্মিনঃ । তদ-
 ধনং ত্রৈককুদং শৈলং ত্রিককুদং প্রতি ॥
 সৰ্ব্বধাতুমন্যস্তত্র স্মহদ্বৈভূত্যন্তো গিরিঃ ।
 তস্য পাদে মহাদ্ভব্যং মানসং সিদ্ধ-
 সেবিতং ॥ তস্মাৎ প্রভবতে পুণ্যা সরযু-
 লোকপাবনী । তস্যাস্তীরে বনং দিব্যং
 বৈভ্রাজমানম বিশ্রুতং ॥ কুবেরানুচর-
 স্তস্মিন্ প্রহেতি তনয়ৌ বলী । নাম্না বৈ
 ব্রহ্মধামেতি রাক্ষসোহনন্তবিক্রমঃ ॥ * ॥
 কৈলাসাৎ পশ্চিমাশাশাং দিব্যঃ সৌম্য-
 ষধীগিরিঃ । অরুণঃ পৰ্বতশ্রেষ্ঠো রুক্ষ-
 ধাতুবিভূষিতঃ ॥ ভবস্য দায়িতঃ শ্রীমান্
 পৰ্বতৌ হেমসন্নিভঃ । শাতকৌস্তময়ৈ-
 দ্ভিব্যৈঃ শিলাজালৈঃ সমন্ততঃ ॥ শত-
 সংখ্যেস্তাপনীয়ৈঃ শৃঙ্গৈর্দ্বর্ভিমবোল্লিখন্ ।
 যুক্তবান্ স্মহদ্ভিব্যদুর্গশৈলৌ মহো-
 চ্ছিতঃ ॥ তস্মিন্ গিরৌ নিবসতি গিরীশো
 ধুত্রলোহিতঃ । তস্য পাদে মহাদ্ভব্যং সরঃ
 কাঞ্চনবালুকং ॥ তস্য পাদাৎ প্রভবতি
 শৈলোদং নাম তৎ সরঃ । তস্মাৎ প্রভবতে
 পুণ্যা নদী শৈলোদকা শুভা ॥ সা বঙ্ক্ষু-
 শীতয়োর্মধ্যে প্রবিষ্টা পশ্চিমোদধিঃ । * ।
 অভ্যুত্তরেণ কৈলাসং শিবং সৰ্বৌষধিৎ

গিরিৎ ॥ গৌরস্ত পৰ্বতশ্রেষ্ঠং হরিতাল-
 ময়ং প্রতি । হিরণ্যশৃঙ্গঃ স্মহান্ দিব্যো-
 ষধিময়ো গিরিঃ ॥ তস্য পাদে মহাদ্ভব্যং
 সরঃ কাঞ্চনবালুকং । রম্যং বিন্দুসরৌ
 নাম যত্র রাজা ভগীরথঃ ॥ গঙ্গার্থে স চু-
 রাজঘিকুবাস বহুলাঃ সমাঃ । দিবং
 যাস্তিস্তি মে পূর্বে গঙ্গাতোয়পরিপ্লুতাঃ ॥
 তত্র ত্রিপথগা দেবী প্রথমস্ত প্রতিষ্ঠিতা ।
 ইতি মাৎশ্রে ১০১ অধ্যায়ঃ ॥*॥*॥ অথ
 দশধা কৃত্রিমপৰ্বতদানং । প্রথমো ধাতু-
 শৈলঃ স্মাদ্বিতীয়ো লবণাচলঃ । গুড়াচল-
 স্তৃতীয়স্ত চতুর্থো হেমপৰ্বতঃ ॥ পঞ্চম-
 স্তিলশৈলঃ স্মাৎ ষষ্ঠঃ কার্পাসপৰ্বতঃ ।
 সপ্তমো দ্বতশৈলশ্চ রত্নশৈলস্তথাক্রমঃ ॥
 রাজতো নবমস্তদ্বদশমঃ শকরাচলঃ । বক্ষ্যে
 বিধাননেতেমাং যথাবদনুপূর্বশঃ ॥ অয়নে
 বিষুবে পুণ্যে ব্যতীপাতে দিনক্ষয়ে । শুক্ল-
 পক্ষে তৃতীয়ায়ানুপরাগে শশিক্ষয়ে ॥
 বিবাহোৎসবযজ্ঞেষু দ্বাদশ্যামথবা পুনঃ ।
 শুক্লায়াং পঞ্চদশ্যাং বা পুষ্যক্ষে বা বিধান-
 নতঃ ॥ ধাতুশৈলাদয়ো দেয়া যথাশাস্ত্রং
 বিজানতা । * । তীর্থে বায়তনে ধাপি
 গোষ্ঠে বা ভবনাঙ্গনে ॥ মণ্ডপং কারয়েদ-
 তন্তয়া চতুরশ্রমুদঙ্ঘুখং । প্রাগুদকপ্লবন-
 ক্লেব প্রাঙ্ঘুখং বা বিধানতঃ ॥ গোময়ে-
 নানুলিপ্তায়াং ভূমাবাস্তীৰ্য্য বৈ কুশান্ ।
 তন্মধ্যে পৰ্বতং কুৰ্য্যাদ্বিক্রান্তপৰ্বতা-
 শ্বিতং ॥ ধাতুদ্রোণসহশ্ৰেণ ভবেদগিরি-
 রিহোত্তমঃ । মধ্যমঃ পঞ্চশতিকঃ কনিষ্ঠঃ
 স্মাজিভিঃ শতৈঃ ॥ মেরুমহাত্রীহিময়ট

মধ্যে স্ববর্ণবৃক্ষত্রয়সংযুতঃ স্যাৎ । পূৰ্বেৰ্ণ
 মূলফলবজ্জযুক্তো যাম্যেন গোমেদক-
 পুষ্পরাব্ধিঃ ॥ পশ্চাচ্চ গারুত্মতনীলরত্নৈঃ
 সোম্যেন বৈদূৰ্য্যসরোজরাগৈঃ । ক্রীথণ্ড-
 খণ্ডৈরভিতঃ প্রবাললতাশ্চিতঃ শুক্লিশিলা-
 তলঃ স্যাৎ ॥ ব্রহ্মাথ বিষ্ণুৰ্ভগবান্ মুরারি-
 দিবাকরোহপ্যত্র হিরণ্ময়ঃ স্যাৎ । মূৰ্দ্ধন্যব-
 স্তানমমংসরেণ কাৰ্য্যত্বনেকে চ পুন-
 দিবীশাঃ ॥ চত্বারি শৃঙ্গাণি চ রাজতানি নিতম্ব-
 ভাণেশপি রাজতঃ স্যাৎ । তথেক্ষুবংশা-
 বৃতকন্দরস্ত্ব দ্ব্যতোদকপ্রস্রবণশ্চ দিক্ষু ॥
 শুক্লাশ্বরাণ্যম্বুধরাবলী স্যাৎ পূৰ্বেৰ্ণ
 নীলানি চ দক্ষিণেন । বাসাংসি পশ্চাদথ
 কৰ্ব্বুরাণি রক্তাণি চৈবোত্তরতো ঘনালী ॥
 রৌপ্যান্মহেন্দ্রপ্রমুখানথাকৌ সংস্থাপ্য
 লোকাধিপতীন্ ক্রমেণ । নানাফলালী চ
 সমস্ততঃ স্তান্মনোরমং মাল্যবিলেপনঃ ॥
 পিতানকঞ্চোপরি পঞ্চবর্ণমল্লানপুষ্পা-
 সিতং বা । ইথং নিবেশ্যামরশৈলমগ্র্য-
 নতস্ত বিষ্ণুস্তগিরীন্ ক্রমেণ ॥ তুরীয়-
 ভাগেন চতুর্দিশঞ্চ সংস্থাপয়েৎ পুষ্প-
 বিলেপনাঢ্যান্ । পূৰ্বেৰ্ণ মন্দরমনেক-
 ফলাবলীভিৰ্যুক্তং যবৈঃ কনকভদ্রকদম্ব-
 চিহ্নং ॥ কামেন কাঞ্চনময়েন বিরাজমান-
 গাকারয়েৎ কুম্ভমবস্ত্রবিলেপনাঢ্যং । ক্ষীরা-
 রুণোদসরসাথ বনেন চৈব রৌপ্যেণ
 শক্তিবটিতেন বিরাজমানং ॥ যাম্যেন
 গন্ধমদনশ্চ নিবেশনীয়ো গোধূমসঞ্চয়ময়ঃ
 কলধৌতজো বা । হৈমেন যক্ষপতিনা
 হ্তমানসেন বস্ত্ৰৈশ্চ রাজতবনেন চ

সংযুতঃ স্যাৎ ॥ পশ্চাভিলাচলমনেকসুগন্ধি-
 পুষ্পং সৌবর্ণপিপ্পলহিরণ্ময়হংসযুক্তং ।
 আকারয়েদ্ভজতপুষ্পবনেন তদ্বদ্রাশ্চিতং
 দধিসিতোদসরস্তথাগ্রে ॥ সংস্থাপ্য তং
 বিপুলশৈলমথোত্তরেণ শৈলং সুপার্শ্বমপি
 তাত্ৰময়ং স্ববস্ত্রং । পুষ্পৈশ্চ হেমবট-
 পাদপশেখরস্তমাকারয়েৎ কনকধেনুবি-
 রাজমানং ॥ মাঞ্চীকভদ্রসরসা চ বনেন
 তদ্বদ্রৌপ্যেণ ভাস্বরবতা চ যুতং বিধায় ।
 হোমশ্চতুভিরথ বেদপুরাণবিহিত্তির্দাস্তৈ-
 রনিন্দ্যচরিতাকৃতিভির্দ্বিজৈস্তৈঃ ॥ পূৰ্বেৰ্ণ
 হস্তমিতমত্র বিধায় কুণ্ডং কাৰ্য্যান্তিলৈৰ্বব-
 য়তেন সমিৎকুশৈশ্চ । রাত্রৌ চ জাগর-
 মনুদ্রতগীতত্বৈর্যোরাবাহনঞ্চ কথয়ামি
 শিলোচ্চয়ানাং ॥ ত্বং সৰ্বদেবগণধামনিধে
 বিষ্ণুক্ষমস্বদগ্নহেবমরপৰ্বত নাশয়াশু ।
 ক্ষেমং বিধৎস্ব কুরু শান্তিমনুত্তমাং নঃ
 সংপূজিতঃ পরমভক্তিমতা ময়া হি ॥
 ত্বমেব ভগবানীশো ব্রহ্মা বিষ্ণুর্দিবাকরঃ ।
 মূর্ত্যামূৰ্ত্তজগদ্বীজস্তং নঃ পাহি সনাতনঃ
 বস্মাদ্বং লোকপালানাং বিশ্বমূৰ্ত্তেশ্চ
 মন্দিরং । রুদ্রাদিত্যবসূনাঞ্চ তস্মাচ্ছান্তি-
 প্রযচ্ছ মে ॥ বস্মাদশূন্যমমরৈর্নারীভিশ্চ
 শিরস্তব । তস্মান্মাদুন্ধরাশেষদুষ্ণসংসার-
 সাগরাং ॥ এবমভ্যর্চ্য তং মেরুং মন্দর-
 ঞ্চাভিপূজয়েৎ । বস্মাচ্চৈত্ররথেন ত্বং
 ভদ্রাশ্বে চ বিশেষতঃ । শোভসে মন্দর
 ক্ষিপ্ৰমতস্তষ্টিকরো ভব ॥ বস্মাচ্ছূড়ামণি-
 জম্বুদ্বীপে ত্বং গন্ধমাদন । গান্ধৰ্ববন-
 শোভাবাস্ততঃ কীৰ্ত্তির্দৃঢ়াস্ত মে ॥ বস্মাদ্বং

কেতুমালেন বৈভ্রাজেন বনেন চ । হির-
 গয়শ্চ শিখরস্তস্মাৎ পুষ্টিক্ৰবাস্ত মে ॥
 উত্তরৈঃ কুরুভিৰ্বস্মাৎ সাবিত্রেণ বনেন
 চ । স্পার্বরাজসে নিত্যমতঃ শ্রীরক্ষয়াস্ত
 মে ॥ এবমামস্ত্য তান্ সৰ্বান্ প্রভাতে
 বিমলে পুনঃ । স্নাত্বাথ গুরবে দদ্যাম্ধ্যমং
 পৰ্বতোত্তমং ॥ বিষ্ণুস্তান্ পৰ্বতান্দদ্যা-
 দৃষ্টিগ্ভ্যঃ ক্রমশো মুনে । গাবো দেয়া-
 শ্চতুৰ্বিংশদথবা দশ নারদ ॥ শক্তিতঃ
 সপ্ত চাকৌ বা পঞ্চ দদ্যাদশক্তিমান্ ।
 একাপি গুরবে দেয়া কপিলাথ পয়স্বিনী ।
 পৰ্বতানামশেষাণামেষ এব বিধিঃ স্মৃতঃ ॥
 ত এব পূজনে মন্ত্ৰাস্ত এবোপস্করাঃ স্মৃতাঃ ।
 গ্রহাণাং লোকপালানাং ব্রহ্মাদীনাঞ্চ
 সৰ্বদা ॥ স্বমস্ত্রেণৈব সৰ্বেষু হোমঃ
 শৈলেষু পঠ্যতে । উপবাসী ভবেন্নিত্য-
 মশক্তৌ নক্তমিষ্যতে ॥ বিধানং সৰ্ব-
 শৈলানাং ক্রমশঃ শৃণু নারদ । দান-
 কালে চ যে মন্ত্ৰাঃ পৰ্বতেষু চ যৎ ফলং ॥
 অন্নং ব্রহ্ম যতঃ প্রোক্তমন্নং প্রাণাঃ প্রকী-
 র্তিতাঃ । অন্নাস্তবস্তি ভূতানি জগদম্নেন
 বৰ্ততে ॥ অন্নমেব ততো লক্ষ্মীরম্নমেব
 জনাৰ্দ্ধনঃ । ধাত্ত্বপৰ্বতরূপেণ পাহি তস্মা-
 মগোত্তম ॥ অনেন বিধিনা যস্ত দদ্যাক্কাণ্ড-
 ময়ং গিরিং । মন্বন্তরশতং সাগ্রং দেব-
 লোকে মহীয়তে ॥ অঙ্গরোগগন্ধকৈ-
 রাকীর্णेণ বিরাজিতা । বিমানেন দিবঃ পৃষ্ঠ-
 মায়াতি সুরসেবিতং ॥ ততঃ কৰ্ম্মকয়ে
 রাজ্যমাপ্নোতীহ ন সংশয়ঃ ॥ ১১ ॥ অথাতঃ
 সংপ্রবক্ষ্যামি লবণাচলমুক্তমং । যৎ-

প্রদাতা নরো লোকং প্রাপ্নোতি শিব-
 সংযুতং ॥ উত্তমঃ ষোড়শদ্রোণঃ কর্তব্যো
 লবণাচলঃ । মধ্যমঃ স্যাত্তদর্ধেন চতুৰ্ভি-
 রধমঃ স্মৃতঃ ॥ বিত্তহীনো যথাশক্ত্যা
 দ্রোণাদূৰ্দ্ধস্ত কারয়েৎ । চতুর্থাংশেন বিষ্ণু-
 স্তান্ পৰ্বতান্ কারয়েৎ পৃথক্ ॥ বিধানং
 পূৰ্ববৎ কুর্যাৎ ব্রহ্মাদীনাঞ্চ সৰ্বদা ।
 তদ্বন্ধেমতনূন্ সৰ্বান্ লোকপালান্নিবেশ-
 য়েৎ ॥ সরাংসি কামদেবাদীংস্তদ্বচ্ছাত্র
 নিবেশয়েৎ । কুর্যাৎজাগরমন্ত্রাপি দান-
 মন্ত্রং নিবোধত ॥ সৌভাগ্যরসসংভূতো
 যতোহয়ং লবণো রসঃ । তথাজ্জকত্বেন চ
 মাং পাহি পাপান্নগোত্তম ॥ যস্মাদন্নরসাঃ
 সৰ্বৈ নোৎকটা লবণং বিনা । প্রিয়ঞ্চ
 শিবয়োৰ্নিত্যং তস্মাচ্ছান্তিপ্রদো ভব ॥
 বিষ্ণুদেহসমুদ্ভূতং যস্মাদারোগ্যবর্দ্ধমং ।
 তস্মাৎ পৰ্বতরূপেণ পাহি সংসারসাগ-
 রাৎ ॥ অনেন বিধিনা যস্ত দদ্যাক্কাণ্ড-
 পৰ্বতং । উমালোকে বসেৎ কল্পং ততো
 যাতি পরাং গতিং ॥ * ॥ ২ ॥ অতঃ পরং
 প্রবক্ষ্যামি গুড়পৰ্বতমুক্তমং । যৎপ্রদা-
 নান্নরঃ স্বর্গমাপ্নোতি সুরপূজিতঃ ॥ উত্তমো
 দশভির্ভারৈর্মধ্যমঃ পঞ্চভিঃস্মৃতঃ । ত্রিভি-
 র্ভারৈঃ কনিষ্ঠঃ স্যাৎ তদর্ধেনান্নবিত্তবান্ ॥
 তদ্বদামন্ত্রণং পূজাং হৈমবৃক্ষস্বর্কার্চনং ।
 বিষ্ণুপৰ্বতাস্তদ্বৎ সরাংসি বনদেবতাঃ ॥
 হোমজাগরণস্তদ্বৎ লোকপালাধিবাসনং ।
 ধাত্ত্বপৰ্বতবৎ কুর্যাদিমং মন্ত্রমুদীরয়েৎ ॥
 যথা দেবেষু বিশ্বাত্মা প্রবরোহয়ং জনা-
 র্দ্ধনঃ । সামবেদস্ত বেদানাং মহাদেবস্ত

षोगिनां ॥ प्रणवः सर्वमन्त्राणां नारीणां
 पार्वती यथा । तथा रसानां प्रवरः
 सदैवैस्फुरसो मतः ॥ मम तस्मात् परां
 लक्ष्मीं गुडपर्वत देहि वै । यस्मात्
 सोभाग्यादायिन्ना ज्ञाता त्वं गुडपर्वत ॥
 निवासस्तुं हि पार्वत्यास्तस्मान्मां पाहि
 सर्वदा । अनेन विधिना यस्तु दद्याद्गुड-
 मयं गिरिं ॥ पूज्यमानः सगङ्गकैर्गौरी-
 लोके महीयते । पुनः कल्लशतान्ते तू
 सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥ आयुरारोग्य-
 सम्पन्नः शत्रुभिश्चापराजितः । * । ७ ।
 अथ पापहरं वक्ष्ये स्वर्णाचलमुत्तमं ।
 यस्य प्रदानाद्भुवनं वैरिण्यं याति मानवः ॥
 उत्तमः पलसाहस्रो मध्यमः पञ्चभिः
 शतैः । तदङ्गेनाधमस्तद्वद्विभोहपि
 शक्तिः ॥ दद्यादेकपलादूर्ध्वं यथाशक्त्या
 विमं सरः । धान्यपर्वतवत् सर्वं विदधा-
 न्मुनिपुङ्गव ॥ विष्णुशैलांस्तद्वत्तु च्छ्रित्तिगुण्यः
 प्रतिपादयेत् । नमस्ते ब्रह्मवीज्य ब्रह्म-
 गङ्गाय वै नमः ॥ यस्मादनस्तफलदस्तस्मात्
 पाहि शिलोच्छ्रयं । यस्मादग्नेरपत्यां त्वं
 तस्मात्तु जगत्पते ॥ हेमपर्वतरूपेण
 तस्मात् पाहि नगोत्तम । अनेन विधिना
 यस्तु दद्यात् कनकपर्वतं ॥ स याति परमं
 ब्रह्मलोकमानन्दकारकं । तत्र कल्लशत-
 स्त्रिंशत्ततो याति परां गतिं ॥ * ॥ ४ ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि तिलशैलं विधा-
 नतः । यत्प्रदानान्नरो याति विष्णुलोक-
 मनुत्तमं ॥ उत्तमो दशभिर्द्रोणैः पञ्चभि-
 र्मध्यमो मतः । त्रिभिः कनिष्ठो विष्णुः

तिलशैलः प्रकीर्तितः ॥ पूर्ववत्तापरं
 सर्वं विष्णुपर्वतादिकं । दानमन्त्रं
 प्रवक्ष्यामि यथावन्मुनिसत्तम ॥ यस्मान्मधुवधे
 विष्णोर्देहात् श्वेदसमुद्भवाः । तिलाः
 कुशाश्च समिधस्तस्माच्छास्तैस्तु भवन्ति ॥ हवा-
 कव्येषु यस्मात् तिला एवाभिरक्ष्यन्ते । भवा-
 द्भ्रुत्त शैलेन्द्र तिलाचल नमोहस्तु ते ॥
 इत्यामन्त्र्य च यो दद्यात्तिलाचलमनुत्तमं ।
 स वैष्णवं पदं याति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥
 दीर्घायुर्धर्मवाप्नोति पूज्यर्षोऽज्ञेय मानवः ।
 पितृभिर्देवगङ्गकैः पूज्यमानो दिव्यं
 ब्रह्मेण ॥ * ॥ ५ ॥ अथातः सं प्रवक्ष्यामि
 कार्पासाचलमुत्तमं । यत्प्रदानान्नरो नित्य-
 माप्नोति परमं पदं ॥ कार्पासपर्वत-
 स्तद्वत्तु शब्दारैरिहोत्तमः । दशभिर्धर्म्यः
 प्रोक्तः कनिष्ठः पञ्चभिर्धर्म्यः ॥ भारे-
 णान्नधनो दद्याद्विभक्त्याऽन्येन वर्जितः । धान्य-
 पर्वतवत् सर्वमासाद्य मुनिपुङ्गव ॥ प्रभा-
 तायान्तु शर्कर्यां दद्याद्विदमूर्दीरयेत् ।
 त्वमेवावरणं यस्मान्नोक्तानामिह सर्वदा ॥
 कार्पासाद्रे नमस्तस्मादघोषध्वंसनो भव ।
 इति कार्पासशैलेन्द्रं यो दद्यात् शर्कर-
 समिधो ॥ रुद्रलोके वसेत् कल्लं ततो
 राजा भवेदिह । * । ६ । अथातः सं प्र-
 वक्ष्यामि घृताचलमुत्तमं । तेजोहस्त-
 मयं दिव्यं महापातकनाशनं ॥ विंशत्या
 घृतकुष्ठानामुत्तमः श्वाद्घृताचलः । दशभि-
 र्मध्यमः प्रोक्तः पञ्चभिस्त्वरः श्रुतः ॥
 अन्नविभोहपि कुर्वीत ह्यभ्यामिह विधा-
 नतः । विष्णुं पर्वतांस्तद्वत्तुर्भागैः

কল্পয়েৎ ॥ শালিতপুলপাত্রাণি কুস্তোপরি
 নিবেশয়েৎ । কারয়েৎ সংহতানুচ্চান্ যথা-
 শোভঃ বিধানতঃ ॥ বেফয়েৎ শুক্র-
 বাসোভিরিক্ষুদ গুফলাদিকৈঃ । ধান্যপৰ্বত-
 বৎ সৰ্ববৎ বিধানমিহ পঠ্যতে ॥ অধি-
 বাসনপূৰ্ববস্ত তদ্বন্ধোমস্তরার্চনং । প্রভা-
 তায়ান্ত শৰ্বৰ্যাং গুরবে চ নিবেদয়েৎ ॥
 বিষ্ণুস্তপৰ্বতাং স্তদ্বদ্বিগ্ভ্যঃ শান্তমানসঃ ।
 সংযোগাদ্য়তমুৎপন্নং যস্মাদ্য়ততেজসোঃ ॥
 তস্মাদ্য়তর্চিবিশ্বাত্মা প্রীয়তামত্র শঙ্করঃ ।
 যস্মাতেজোময়ং ব্রহ্ম যতে তচ্চ ব্যব-
 স্থিতং ॥ যতপৰ্বতরূপেণ তস্মান্মাং পাহি
 ভূধর । অনেন বিধিনা দদ্যাদ্য়তাচলমনু-
 ভমং ॥ মহাপাতকযুক্তোহপি লোক-
 মায়াতি শঙ্করং । হংসসারসযুক্তেন
 কিঙ্কিণীজালমালিনা ॥ বিমানেনাপ্সরো-
 তিশ্চ সিদ্ধবিদ্যাধরৈরুতঃ । বিহরেৎ
 পিতৃভিঃ সার্কং যাবদাহুতসংপ্লাবং ॥ * ॥ ৭ ॥
 অতঃ পরং প্রবক্ষ্যামি রত্নাচলমনুভমং ।
 যুক্তাফলমহশ্ৰেণ পৰ্বতঃ স্মাদনুভমঃ ॥
 মধ্যমঃ পঞ্চশতিক্রিশতৈরবরঃ স্মৃতঃ ।
 চতুর্থাংশেন বিষ্ণুস্তাঃ পৰ্বতাঃ স্ত্যঃ সম-
 স্ততঃ ॥ পূৰ্বেণ বজ্রগোমেদৈর্দক্ষিণেনেস্ত্র-
 নীলকৈঃ । পুষ্পরাগযুতেঃ কার্যো বিদ্বদ্ভি-
 র্গন্ধমাদনঃ ॥ বৈদূর্যবিদ্রুমৈঃ পশ্চাৎ
 সংমিশ্রো বিপুলোহচলঃ । পদ্মরাগৈঃ স-
 সৌবর্ণৈরুত্তরেণ তু বিন্যসেৎ ॥ ধান্য-
 পৰ্বতবৎ সৰ্বমত্রাপি পরিকল্পয়েৎ । তদ্ব-
 দাবাহনং কৃৎন বৃক্ষান্ দেবাংশ্চ কাঞ্চ-
 নান্ ॥ পূজয়েৎ পুষ্পপানীয়েঃ প্রভাতে

চাথ পূৰ্ববৎ । পূৰ্ববৎ গুরুধাত্বিগ্ভ্যঃ ফল
 মন্ত্রানুদীরয়েৎ ॥ যথা দেবগণাঃ সৰ্বৈ
 সৰ্বরত্নেষবস্থিতাঃ । ত্বঞ্চ রত্নময়ো নিত্য-
 মতঃ পাহি মহাচল ॥ যস্মাদ্য়তপ্রদানেন
 তুষ্টিং প্রকুরুতে হরিঃ । সদানন্দপ্রদানেন
 তস্মান্নঃ পাহি পৰ্বত ॥ অনেন বিধিনা
 যস্ত দদ্যাদ্য়মহাগিৰিং । স যাতি বৈষ্ণবং
 লোকমমরেশ্বরপূজিতঃ ॥ যাবৎ কল্পশতং
 সাগ্রং বাসশ্চেহ নরাধিপ । রূপারোগ্য-
 গুণোপেতঃ সপ্তদ্বীপাধিপো ভবেৎ ॥ ব্রহ্ম-
 হত্যাং কং কিঞ্চিদযদত্রামুত্র বা কৃতং ।
 তৎ সৰ্বং নাশমায়াতি গিরিবজ্রহতে
 যথা ॥ * ॥ ৮ ॥ অতঃ পরং প্রবক্ষ্যামি
 বৌপ্যাচলমনুভমং ॥ যৎপ্রদানান্নরো যাতি
 সোমলোকং দ্বিজোভম ॥ দশাভিঃ পল
 সাহস্রৈরুভমো রজতাচলঃ । পঞ্চভির্মধ্যমঃ
 প্রোক্তস্তদন্ধেনাবরঃ স্মৃতঃ ॥ অশক্তৌ
 বিংশতৈরুভং কারয়েৎ শক্তিতঃ সদা ।
 বিষ্ণুস্তপৰ্বতাং স্তদ্বদ্বুরীয়াংশেন কল্পয়েৎ ॥
 পূৰ্ববদ্রাজতান্ কুর্য্যান্মন্দরাদীন্ বিধা-
 নতঃ । কলধৌতর্ময়াংস্তত্র লোকেশান্
 রচয়েদ্বুধঃ ॥ ব্রহ্মবিষ্ণুর্কবৎ কার্যো
 নিতম্বোহত্র হিরণ্ময়ঃ । রজতং স্মাদ-
 যদম্বোষাং সৰ্বস্তদিহ কাঞ্চনং ॥ শেধঞ্চ
 পূৰ্ববৎ কুর্য্যান্ধোমজাগরণাদিকং । প্রদ-
 দ্যাত্তং প্রভাতে তু গুরবে বৌপ্যপৰ্বতং ॥
 বিষ্ণুশৈলান্ধিগ্ভ্যঃ পূজ্যবস্ত্রবিভূষণৈঃ ।
 ইমং মন্ত্ৰং পঠন্ দদ্যাদ্ৰ্ভপার্গির্বিমৎসরঃ ॥
 পিতৃগাং বল্লভং যস্মাদ্বিষ্ণোৰ্বা শঙ্করস্ত
 ● । রজতং পাহি তস্মান্নঃ শোকসংসার

सागरात् ॥ इत्थं निवेश्य यो दद्याद्
 रजताचलमुत्तमं । गवामयुतदानञ्च फलं
 प्राप्नोति मानवः ॥ सोमलोके स
 गक्रवैः किन्नराप्सरसाङ्गैः । पूज्यमानो
 वसेद्विद्वान् यावदाहूतसंज्ञवत् ॥ * ॥ ९ ॥
 अथातः संप्रवक्ष्यामि शर्कराशैलमुत्तमं ।
 युञ्ज्य प्रदानाद्विक्रूरक्रुद्रास्तुष्यान्ति सर्वदा ॥
 अस्ति शर्कराभारैरुत्तमः श्यामाहाचलः ।
 चतुर्भिर्मध्यमः प्रोक्तो भाराभ्यामधमः
 श्रुतः ॥ सार्द्धभारेण शैलस्तु यः कुर्यात्
 शल्लविद्वान् । विक्रान्तपर्वतान् कुर्यात्
 तुरीयांशेन मानवः ॥ धान्यपर्वतवत्
 सर्वमासाद्य मेरुसंयुतं । मेरो-
 रूपारि तद्वच्च स्थाप्यं हेमतरुत्रयं ॥
 मन्दारः पारिजातश्च तृतीयः कल्पपादपः ।
 एतद्वरुत्रयं मूर्द्ध्नि सर्वेषुपि निवे-
 शयेत् ॥ हरिचन्दनसन्तानो पूर्वपश्चिम-
 भागयोः । निवेश्यो सर्वशैलेषु विशेषा-
 च्छर्कराचले ॥ मन्दरे कामदेवस्तु प्रत्यग-
 वल्लभः सदा भवेत् । गङ्गामादनशृङ्गेषु धनदः
 स्याद्दुन्दुभुक् ॥ प्राङ्मुखो वेदमूर्तिश्च हंसः
 स्याद्विपुलाचले । हैमी सुपार्श्वरुर्भौ दक्षि-
 णाभिमुखी भवेत् ॥ धान्यपर्वतवत् सर्व-
 गावाहनमथादिकं । कृत्वाथ गुरवे दद्यात्
 न्मध्यमं पर्वतोत्तमं । ऋद्धिगुण्यश्च नरः
 शैलानिमान्त्रान्मुदीरयेत् ॥ सौभाग्या-
 यतसारोहयत् परमः शर्करायुतः । तं
 सदानन्दकारी त्वं भव शैलेन्द्र सर्वदा ॥
 अमृतं पिवतां ये तु निपेतुर्भुवि
 शर्कराः । देवानास्तु संमुखोहयत् पाहि नः

शर्कराचल ॥ मनोभवधनुमध्यात्तुद्धता शर्करा
 यतः । तन्मयोहसि महाशैल पाहि
 संसारसागरात् ॥ यो दद्यात् शर्कराशैल-
 मनेन विधिना नरः । सर्वपापविनिर्मुक्तः
 प्रयाति शिवमन्दिरं ॥ चन्द्रादित्यप्रता-
 काशमधिरुहानुर्जाविभिः । सहेव नान-
 मातिष्ठेत् स तु विष्णुप्रचोदितः ॥ ततः
 कल्पशतान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ।
 आयुरारोग्यसम्पन्नो यावज्जन्मार्कवुदत्रयं ।
 भोजनं शक्तितः कुर्यात् सर्वशैले-
 ष्वमंसरः । सर्वत्राकारलवणमन्त्रीरातुदनु-
 ज्ञया । पर्वतोपस्करान् सर्वान् प्रापयेत्
 त्राक्कणलयत् ॥ १० ॥ इति मांशे
 ११ अध्यायः ॥ देवमिबिशेषः । यथा ।
 कश्चापाम्नादशैव पर्वतोहरुक्ती तथा ।
 इत्यग्निपुराणं ॥ मंशुविशेषः । पाब्दा
 इति भाषा । अस्य गुणाः । वायुनाशित्वं ।
 म्लिच्छत्वं । बलशुक्रकारित्वं । इति राज-
 बल्लभः ॥ रुक्मः । शाकभेदः । इति मेदिनी ॥
 पर्वतकाकः (पुं) द्रोणकाकः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 पर्वतजा (स्त्री) नदी । इति हेमचन्द्रः ॥
 गिरिभववस्तुनि त्रि ॥
 पर्वततृणं (स्त्री) तृणभेदः । सगु इति हिन्दी
 भाषा । तं पर्यायः । तृणात् २ पत्रात् ३
 युगप्रियं ४ । अस्य गुणाः । बलपुष्टि-
 करत्वं । रुच्यत्वं । पशूनां सर्वदा प्रिय-
 त्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पर्वतमोचा (स्त्री) गिरिकदली । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

পৰ্বতরাজঃ (পুং) হিমালয়গিরিঃ । অস্য
 প্রমাণং বক্ষ্যমাণশব্দে দ্রষ্টব্যং ॥
 পৰ্বতরাজপুত্রী (স্ত্রী) দুৰ্গা । যথা । জিকন-
 ধনঞ্জয়সংগ্রহয়োঃ । শক্রধ্বজাং পক্ষযুতে
 দশাহে মূলক্ষযুক্তা সিতসপ্তমী যা । আরভ্য
 তস্যাং দশমীঞ্চ যাবৎ প্রপূজয়েৎ পৰ্বত-
 রাজপুত্রীং ॥ ইতি তিথ্যাদিতত্ত্বং ॥
 পৰ্বতবাসিনী (স্ত্রী) আকাশমাংসী । ইতি
 রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ গায়ত্রী । যথা । উত্তরে
 শিখরে দেবি ভূম্যাং পৰ্বতবাসিনি । ব্রহ্ম-
 যোনিসমুৎপন্নে গচ্ছ দেবি যথাস্থখং ॥
 ইতি যজুর্বেদীয়গায়ত্রীবিসর্জনমন্ত্রঃ ॥
 কালী । যথা । উত্তরে শিখরে দেবি ভূম্যাং
 পৰ্বতবাসিনি । ব্রহ্মযোনিসমুৎপন্নে গচ্ছ
 দেবি মমাস্তরং ॥ ইতি শ্যামাপূজায়াং
 বিসর্জনমন্ত্রঃ ॥
 পৰ্বতাধারা (স্ত্রী) পৃথিবী । ইতি হেম-
 চন্দ্রঃ
 পৰ্বতারিঃ (পুং) ইন্দ্রঃ । ইতি শব্দরত্না-
 বলী ॥
 পৰ্বতাশয়ঃ (পুং) মেঘঃ । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥
 পৰ্বতাশ্রয়ঃ (পুং) শরভঃ । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥ পৰ্বতবাসিনি ত্রি ॥
 পৰ্বতীয়ঃ (ত্রি) পৰ্বতসম্বন্ধী । পৰ্বতভবঃ ।
 পাহাড়িয়া ইতি ভাষা । ইতি পৰ্বত-
 শব্দাৎ ভবার্থে ঐয়প্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥
 পৰ্বতোশ্মিঃ (পুং) মৎস্যবিশেষঃ । ইতি
 কস্মিন্ ভূরিপ্রয়োগে প্রমাদলিখনং
 পৰ্বতোবশ্মিরিতি মৎস্যস্বয়বোধকপাঠঃ
 সাধুঃ ॥

পৰ্বধিঃ (পুং) চন্দ্রঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ
 পৰ্বপুঙ্গী (স্ত্রী) রামদৃতীরক্ষঃ । নাগদন্তী
 ইতি শব্দচন্দ্রিকা রত্নমালা চ ॥
 পৰ্বপূর্ণতা (স্ত্রী) সন্তারঃ । আয়োজমঃ
 ইতি ভূরিপ্রয়োগঃ ॥ পৰ্বণঃ পূর্ণত্বঞ্চ ॥
 পৰ্বমূলা (স্ত্রী) শ্বেতা । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 পৰ্বযোনিঃ (পুং) ইক্ষাদি । ইতি হেম-
 চন্দ্রঃ
 পৰ্বরীগং (স্ত্রী) পৰ্ব । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
 পৰ্বরীগঃ (পুং) পৰ্ণবৃন্তরসঃ । গৰ্বঃ ।
 মারুতঃ । পৰ্ণশিরা । মৃতকং । দ্যুত-
 কম্বলঃ । পত্রচূর্ণরসঃ । ইতি শব্দরত্না-
 বলী ॥ পৰ্বরীগ ইতি মেদিন্যাং পাঠঃ ॥
 পৰ্বরুট্ [হ্] (পুং) দাড়িমঃ । ইতি
 ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
 পৰ্ববল্লী (স্ত্রী) মালাদূৰ্বা । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 পৰ্বসন্ধিঃ (পুং) প্রতিপৎপঞ্চদশো্যরস্তরং ।
 ইত্যমরঃ ॥ প্রতিপৎপঞ্চদশো্যর্ষন্মধ্যং স
 পৰ্বসন্ধিঃ । কিম্বা স সন্ধিঃ পৰ্বেত্যম্বয়ঃ ।
 পঞ্চদশানাং পূর্ণী পঞ্চদশী সংখ্যায়া
 ডড়িতি ডট্ টিহ্বাদীপ্ । পঞ্চদশীশব্দেন
 পূর্ণিমাআবাস্যয়োহয়োগ্রহণং । অতএব
 পৌর্ণমাস্যা অমাবাস্যা বা শেষসার্কদণ্ড-
 চতুষ্কয়ং প্রতিপদশ্চ প্রথমসার্কদণ্ডচতু-
 ষ্কয়ং পৰ্বসন্ধিরিতি বৃদ্ধাঃ ॥ সৈংহিকেয়ো
 যদা রাহুগ্রহসতে পৰ্বসন্ধিষিতি যমঃ ॥
 পৰ্বগোঃ সন্ধিঃ পৰ্বসন্ধিঃ পৃথাতোর্বনিপি
 পৰ্বপূরণে ইত্যস্য নাম্নীত্যানি বা পৰ্ব ।
 প্রতিপৎপঞ্চদশো্যস্ত সন্ধিঃ পৰ্বাধ দিক্
 ককুবিতি স্বামী ॥ দর্শপ্রতিপদোঃ সন্ধৌ

• গ্রহিপ্রস্তাবয়োরপি । পর্বশব্দো হি বিবু-
বৎপ্রভৃতিষপি দৃশ্যতে ॥ ইতি রত্নঃ ।

ইতি ভরতঃ ॥•

পর্বিতঃ (পুং) পর্বতমৎস্রঃ । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥

পর্শুঃ (পুং) পরশুঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পর্শুর্কা (স্ত্রী) পার্শ্বান্ধি । ইত্যমরঃ ॥

পর্শুপাণিঃ (পুং) গণেশঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পর্শুরামঃ (পুং) পরশুরামঃ । ইতি শব্দ-
• রত্নাবলী ॥

পর্শ্বঃ (পুং) কুঠারঃ । ইতি জটাধরঃ ॥

পর্ষ ঙ স্নেহে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ রেফো-
পধঃ । স্নেহ ইহ আর্দ্রোভাবঃ । ঙ পর্ষতে
পয়সা পটঃ । স্পর্ষ ইতি চতুর্ভূজঃ ।
স্পর্ষতে পম্পর্ষে । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পর্ষৎ [দ্] (স্ত্রী) সভা । ইত্যুণাদিকোষঃ ॥

পর্ষদ্বলঃ (ত্রি) পারিষদঃ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

পল ক বৃক্ষে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ ক
পালয়তি । হ্রস্ববতবেষ্টিসিদ্ধে দীর্ঘিণো-
• হপি পাঠঃ কানুবন্ধানামিদনুবন্ধবৎ ঞে-
রনিত্যতাং বোধয়তি । তেন পালতি
পলতি । ইত্যপি সিদ্ধং । ইতি দুর্গা-
দাসঃ ॥

পল জ গর্তো । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ জ
পালঃ পলঃ । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পলং (স্ত্রী) আমিষং । কর্ষচতুষ্কয়ং ।
ইত্যমরঃ ॥ তত্তু শাস্ত্রে তোলকচতু-
ষ্কয়ং । বৈদ্যকে অষ্টতোলকং । লৌকিকে
সাক্ষরক্তি দ্বিমাষকতোলকত্রিতয়ং । তৎ-

পর্যায়ঃ । মুষ্টিঃ ২ প্রকৃষ্ণঃ ৩ চতুর্ধিকা ৪
বিষ্মং ৫ ষোড়শিকাত্রং ৬ । ইতি বৈদ্যক-
পরিভাষা ॥ পলস্ত লৌকিকৈর্মানেঃ সাক্ষ-
রক্তি দ্বিমাষকং । তোলকত্রিতয়ং জ্ঞেয়ং
জ্যোতির্জৈঃ স্মৃতিসম্মতং ॥ ইতি তিথ্যাদি-
তত্ত্বং ॥ * ॥ বিষটিকা । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥ সা তু ঘটিকাষষ্টিভাগৈকভাগঃ ।
ষষ্টিবিপলশ্চ । পলদণ্ডয়োঃ প্রমাণস্ত ।
দশগুর্বক্ষরোচ্চারকালঃ প্রাণঃ ষড়া-
অকৈঃ । তৈঃ পলং স্যাত্তু তৎষষ্ঠ্যা দণ্ড
ইত্যভিধীয়তে ॥ তেন চ । মা কাস্তে
পক্ষস্যাস্তে পর্য্যাকাশে দেশে স্বাপ্তীঃ
কাস্তং বক্তং বৃত্তং পূর্ণং চন্দ্রং মহা
রাত্রৌ চেৎ । ক্ষুৎক্ষামঃ প্রাটংশ্চেত-
শ্চেতো রাহুঃ ক্রুরঃ প্রাদ্যাভস্মান্ধাস্তে
হস্ম্যস্যাস্তে শয্যেকাস্তে কর্তব্যা ॥
অসৈকপাঠাৎ পলং ষষ্টিপাঠাদণ্ডঃ ।
ইতি জ্যোতিস্তত্ত্বং ॥

পলঃ (পুং) পলালঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পলক্যা (স্ত্রী) পালঙ্ক্যশাকঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পলগণ্ডঃ (পুং) লেপকঃ । রাজ্ ইতি ভাষা ।
ইত্যমরঃ ॥

পলঙ্কটঃ (ত্রি) ভয়শীলঃ । ভীরুঃ । ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পলঙ্করঃ (পুং) পিত্তং । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পলঙ্কষঃ (পুং) রাক্ষসঃ । ইতি মেদিনী ॥
কণগুগুণ্ডলুঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পলঙ্কষা (স্ত্রী) গোস্কুরকঃ । রাক্ষা । গুগুণ্ডলুঃ ।
কিংশুকঃ । মুণ্ডীরী । লাক্ষা । ইতি

মেদিনী ॥ ক্ষুদ্রগোকুরকঃ । মহাশ্রাবণী ।
মক্ষিকা । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পলপ্রিয়ঃ (পুং) জ্ঞোণকাকঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥ মাংসাশিনি ত্রি ॥

পলভা (স্ত্রী) মেঘসংক্রমণাদর্শ্বাক্ সপাদাক্-
দিনে মধ্যাহ্নে দ্বাদশাঙ্গুলশঙ্কুজা ছায়া ।
তৎপর্য্যায়ঃ । পলবিভা ২ বিষুবৎপ্রভা ৩ ।
যথা । মেঘাদিগে সায়নভাগসূর্য্যে দিনা-
র্দ্ধজা ভা পলভা ভবেৎ সা । ইতি গ্রহ-
লাঘবঃ ॥ পলভয়োক্তচরখণ্ডকৈঃ ক্রমোৎ-
ক্রমশ্চৈর্হীনান্বিতৈর্লঙ্কোদয়ৈঃ স্বদেশীয়ো-
দয়া ভবন্তি । অন্যৎস্পর্কাধিকারেহপি
চরসংস্কৃতা গ্রহাঃ স্পর্কা ভবন্তীতি প্রয়ো-
জনং ॥ ক্রিয়তুলাধরসংক্রমপূর্ব্বতোহয়ন-
লবোধদির্নৈবিষুবদিনং । মকরকর্কটসংক্র-
মতোহয়নং ছ্যাদলভা বিষুবদিবসেহক্ষভা ॥
ইতি সিদ্ধান্তশিরোমণিঃ ॥ এবং বিষুবতী
ছায়া স্বদেশে যা দিনার্দ্ধজা । দক্ষিণোত্তর-
রেখায়াং সা তত্র বিষুবৎপ্রভা ॥ ইতি
সূর্য্যসিদ্ধান্তঃ ॥ অজতুলাদিগতস্য রবেদ্দিনে
ছ্যাদলভাকমিতাঙ্গুলশঙ্কুজা । পলবিভা-
থেতি বৃদ্ধবশিষ্ঠসিদ্ধান্তঃ ॥

পললং (স্ত্রী) মাংসং । ইত্যমরঃ ॥ পঙ্কং ।
তিলচূর্ণং । ইতি মেদিনী ॥ পললং তিল-
কঙ্কং স্যাতিলচূর্ণঞ্চ পিষ্টকঃ । পললং
মধুরং রুচ্যং পিত্তাশ্রবলপুষ্টিদং ॥ ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ সৈন্ধবতিলচূর্ণং । তিলকুটা
ইতি ভাষা । যথা । পললস্ত সমাখ্যাৎ
সৈন্ধবং তিলপিষ্টকং । পললং মলকৃদ-
বৃষ্যৎ বাতঘ্নং কফপিত্তকৃৎ ॥ বৃংহণং

গুরু বৃষ্যঞ্চ স্নিগ্ধং মূত্রনিবর্তকং । ইতি
বৈদ্যকং ॥

পললঃ (পুং) রাক্ষসঃ । ইতি মেদিনী ॥

পললঙ্ঘরঃ (পুং) পিত্তং । ইতি হারাবলী ॥

পললাশয়ঃ (পুং) গণ্ডরোগঃ । ইতি শক-
রভ্রাবলী ॥

পলবঃ (পুং) মৎস্যধারণোপায়ঃ । পোলো
ইতি ভাষা । তৎপর্য্যায়ঃ । পবঃ ২ পঞ্জরা-
খেটঃ ৩ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পলাগ্নিঃ (পুং) পিত্তং । ইতি হারাবলী ॥

পলাঙ্গঃ (পুং) শিশুমারঃ । ইতি হারাবলী ॥

পলাণ্ডুঃ (পুং) মূলবিশেষঃ । পেয়াজ্ ইতি

ভাষা । তৎপর্য্যায়ঃ । স্ককন্দকঃ ২ ইত্য-
মরঃ ॥ লোহিতকন্দঃ ৩ । ইতি রত্নমালা ॥

তীক্ষকন্দঃ ৪ উষ্ণঃ ৫ মুখদূষণঃ ৬ শূদ্র-

প্রিয়ঃ ৭ কুমিষ্মঃ ৮ দীপনঃ ৯ মুখগন্ধকঃ ১০

বহুপত্রঃ ১১ বিশ্বগন্ধঃ ১২ রোচনঃ ১৩

পলাণ্ডুঃ ১৪ স্ককন্দকঃ ১৫ । ইতি শক-

রভ্রাবলী ॥ অস্য গুণাঃ । কর্তৃত্বং । বল্যত্বং ।

কফপিত্তবাস্তিদোষনাশিত্বং । গুরুত্বং ।

বৃষ্যত্বং । রোচনত্বং । স্নিগ্ধত্বঞ্চ । ইতি

রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ পলাণ্ডুর্যবনেক্শ্চ দুর্গন্ধো

মুখদূষকঃ । পলাণ্ডুস্ত গুণৈর্জ্যৈয়ো রসোন-

সদৃশো গুণৈঃ ॥ স্বাদুপাকরসোহনুষ্ণঃ

কফকৃম্মতিপিত্তলঃ । হরতে কেবলং

বাতং বলবীৰ্য্যকরো গুরুঃ ॥ ইতি ভাব-

প্রকাশঃ ॥ * ॥ পলাণ্ডুভক্ষণে দোষো যথা ।

পলাণ্ডুং বিড়্রাহক্ষ ছত্রাকং গ্রামকুকুটং ।

লশুনং গৃঞ্জনকৈব জঙ্ঘু । চান্দ্রায়ণঞ্চরেৎ ॥

ইতি প্রায়শ্চিত্তবিবেকে যাজ্ঞবল্ক্যঃ ॥

পলাদঃ (পুং স্ত্রী) রাক্ষসঃ । ইতি জটা-
ধরঃ ॥

পলাদিনঃ (পুং স্ত্রী) রাক্ষসঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥ মাংসভক্ষণশীলে ত্রি ॥

পলায়ং (স্ত্রী) মাংসাদিযুক্তসিদ্ধভক্ষং ।

পলাও ইতি ভাষা । তস্য পাকপ্রকারো
ঐব্যাগি চ যথা । ছাগমাংসং ১ শরাবঃ ।
স্বতং ১০ শরাবপাদঃ । ভূচং ৩ মাষকং ।
লবঙ্গং ৩ মাষকং । এলা ৩ মাষকং ।
তণ্ডুলং ১ শরাবঃ । মরিচং ২ তোলাকং ।
তেজপত্রং ২ তোলাকং । কুঙ্কমং
১ মাষকং । আর্দ্রকং ২ তোলাকং । লবণং
৬ তোলাকং । ধন্যাকং ২ তোলাকং ।
দ্রাক্ষা ১০ শরাবপাদাঙ্কং । ছাগমাংসং
সূক্ষ্মং খোরয়িত্বা শুষ্কপ্রলেহপাককরণা-
নন্তরং পাত্ৰান্তরে তেজপত্রোপরি অন্ন-
খণ্ডগন্ধদ্রব্যেণ সহ প্রথমং সজ্জীকর্তব্যং ।
ততস্তণ্ডুলং জলেনার্কসিদ্ধং কৃত্বা মণ্ড-
গালনপূর্বকমন্নখণ্ডগন্ধদ্রব্যেণ সহ তন্-
মাংসোপরি সজ্জীকর্তব্যং । এবং প্রকারেণ
বারং বারং সজ্জীকৃত্য তদুপরি অবশিষ্ট-
স্বতক্ষেপণেন দণ্ডয়ং তপ্তান্নারোপরি
রক্ষেৎ । ইতি পাকরাজেশ্বরঃ ॥ * ॥ অত্র
মাংসস্থানে মৎস্যফলমূলাদিকং গন্ধ-
দ্রব্যেণ সহ দধিযোগং স্বতপরিমাণস্থাধি-
ক্যঞ্চ ভবিতুমর্হতি ॥

পলাপঃ (পুং) কণ্ঠপাশকঃ । হস্তিকপোলঃ ।

ইতি শব্দমালা ॥

পলায়নং (স্ত্রী) ভয়াদিনা স্থানান্তরগমনং ।

পালান ইতি পীঠদেওন ইতি চ ভাষা ।

তৎপর্যায়ঃ । অপযানং ২ সংদাবঃ ৩
দ্রবঃ ৪ বিদ্রবঃ ৫ উপক্রমঃ ৬ সংদ্রাবঃ ৭
উদ্দ্রাবঃ ৮ প্রদ্রাবঃ ৯ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
নিদ্রাবঃ ১০ উদ্ভবঃ ১১ সন্ত্রাপঃ ১২
দ্রাবঃ ১৩ শৃগালিকা ১৪ অপক্রমঃ ১৫
চংক্রমঃ ১৬ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পলায়িতঃ (ত্রি) পলায়নবিশিষ্টঃ । তৎ-
পর্যায়ঃ । নষ্টঃ ২ গৃহীতদিক্ ৩ তিরো-
হিতঃ ৪ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পলালঃ (পুং স্ত্রী) নিফলকাণ্ডঃ । শস্ত্রশূন্য-
ধান্যনালঃ । পোয়াল ইতি ভাষা । ইত্য-
মরঃ ॥

পলালদোহদঃ (পুং) আত্মবৃক্ষঃ । ইতি শব্দ-
মালা ॥

পলাশং (স্ত্রী) পত্রং । ইত্যমরঃ ॥

পলাশঃ (পুং) স্বনামখ্যাতবৃক্ষঃ । স তু ব্রহ্মণঃ
স্বরূপঃ । যথা । সূত উবাচ । অখথরূপো
ভগবান্ বিষ্ণুরেব ন সংশয়ঃ । রুদ্ররূপো
বটস্তদ্বৎ পলাশো ব্রহ্মরূপধ্বক্ ॥ দর্শন-
স্পর্শসেবাস্ত তে বৈ পাপহরাঃ স্মৃতাঃ ।
চুঃখাপহ্যাধিচুক্ষীনাং বিনাশকারিণো
ধ্রুবং ॥ ঋষয় উচুঃ । কথং বৃক্ষত্বমাপন্ন
ব্রহ্মবিষ্ণুমহেশ্বরঃ । এতৎ কথয় সর্বজ্ঞ
সংশয়োহত্র মহান্ হি নঃ ॥ সূত উবাচ ।
পার্ব্বতীশিবয়োর্দেবৈঃ স্মরতং কুর্ক্বতোঃ
কিল । অগ্নিং ব্রাহ্মণবেশেন প্রেষ্য বিঘ্নং
কৃতং পুরা ॥ ততস্ত পার্ব্বতী ক্রুদ্ধা শশাপ
ত্রিদিবোকসঃ । রেতঃসেকসুখভ্রংশকম্প-
মানা তদা রুধা ॥ পার্ব্বতীবাচ । ক্রিমি-
কীটাদয়োহপ্যেতে জানন্তি স্মরতেঃ স্মখং ।

তস্মাদ্ভ্রম স্ত্রখভ্রংশাদ্ভ্রয়ং বৃক্ষত্বমাপ্যথ ॥
 সূত উবাচ। এবং সা পার্বতী দেবী অশ-
 পং ক্রুদ্ধমানসা । তস্মাদ্ভ্রমত্বমাপমা
 ব্রহ্মবিষ্ণুমহেশ্বরঃ ॥ ইতি পাদ্মোত্তরখণ্ডে
 ১৬০ অধ্যায়ঃ ॥ তৎপর্যায়ঃ । কিংশুকঃ ২
 পর্ণঃ ৩ বাতপোথঃ ৪ । ইত্যমরঃ ॥
 যাজ্ঞিকঃ ৫ ত্রিপর্ণঃ ৬ বক্রপুষ্পঃ ৭
 পূতক্রঃ ৮ ব্রহ্মবৃক্ষকঃ ৯ ব্রহ্মোপনেতা ১০
 কাষ্ঠক্রঃ ১১ । অশ্ব গুণাঃ । কষায়ত্বং ।
 উষ্ণত্বং । ক্রিমিদোষবিনাশিত্বঞ্চ ॥ তদ্বীজ-
 গুণঃ । পামকণ্ঠুতিদক্রত্বগ্দ্দোষনাশিত্বং ॥
 তৎপুষ্পগুণঃ । উষ্ণত্বং । কণ্ঠুকুষ্ঠনাশি-
 ত্বঞ্চ ॥ তৎপুষ্পং চতুর্বিধং যথা । রক্তঃ
 পীতঃ সিতো নীলঃ কুশুমৈস্তু বিভাব্যতে ।
 কিংশুকৈর্গুণসাম্যোহপি সিতো বিজ্ঞা-
 নদঃ স্মৃতঃ ॥ ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ পলাশঃ
 কিংশুকঃ পর্ণো যাজ্ঞিকো রক্তপুষ্পকঃ ।
 ক্ষারশ্রেষ্ঠো বাতপোথো ব্রহ্মবৃক্ষঃ সমিদ্-
 বরঃ ॥ পলাশো দীপনো ব্যাঘ্রঃ সরোক্ষো
 ব্রণশূল্যজিৎ । কষায়ঃ কটুকস্তিক্তঃ স্নিক্তো
 গুদজরোগজিৎ ॥ ভগ্নসন্ধানকৃদোষগ্রহ-
 গ্যাঃক্রিমীন্ হরেৎ । তৎপুষ্পং স্বাদু পাকে
 তু কটু তিক্তং কষায়কং ॥ বাতলং কফ-
 পিত্তাশ্রকৃচ্ছজিদ্গ্রোহি শীতলং । তৃড়দাহ-
 শমনং বাতরক্তকুষ্ঠহরং পরং ॥ ফলং
 লঘুষ্ণং মেহার্শঃক্রিমি বাতকফাপহং ।
 বিপাকে কটুকং রূক্ষং কুষ্ঠশ্লোদর-
 প্রণুং ॥ ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥ পলাশভেদা
 যথা । তন্মুদে স্মাৎ কিংশুলুকঃ কিঞ্চলো
 হস্তিকর্ণকঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ * ॥

শটী । রাক্ষসঃ । ইতি মেদিনী ॥ হরিতঃ ।
 মগধদেশঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
 পলাশঃ (ত্রি) হরিষ্ণর্গবিশিষ্টঃ । ইতি মেদিনী ॥
 নির্দয়ঃ । ইতি ধরণিঃ ॥
 পলাশকঃ (পুং) শটী । ইতি জটাধরঃ ॥
 পলাশবৃক্ষঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
 পলাশপর্ণী (স্ত্রী) অশ্বগন্ধা । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 পলাশাখ্যঃ (পুং) নাড়ীহিঙ্গু । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 পলাশাস্তা (স্ত্রী) গন্ধপত্রা । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 পলাশী [ন্] (পুং) বৃক্ষঃ । ইত্যমরঃ ॥
 রাক্ষসঃ । ইতি মেদিনী ॥ ক্ষীরিবৃক্ষঃ ।
 ইতি রত্নমালা ॥
 পলাশী (স্ত্রী) লাক্ষা । লতা বিশেষঃ । তৎ-
 পর্যায়ঃ । পত্রবল্লী ২ পর্ণবল্লী ৩ পলা-
 শিকা ৪ সুরপর্ণী ৫ স্পপর্ণী ৬ দীর্ঘবল্লী ৭
 বিষাদনী ৮ অল্পপত্রী ৯ দীর্ঘপত্রী ১০
 রসাল্লা ১১ অল্লিকা ১২ অল্লাতকী ১৩
 কাঞ্জিকা ১৪ । অশ্বা গুণাঃ । মধুরত্বং ।
 অল্পত্বং । মুখদোষারোচকনাশিত্বং । পথ্য-
 ত্বং । পিত্তকোপকারিত্বঞ্চ । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 পলিকী (স্ত্রী) বৃদ্ধা । ইত্যমরঃ ॥ বালগর্ভ্রিণী
 গৌঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
 পলিঘঃ (পুং) কাচকলসঃ । ঘটঃ । প্রাকারঃ ।
 গোপুরং । ইতি মেদিনী ॥
 পলিতং (স্ত্রী) জরসা কেশাদৌ শৌর্য্যং
 কেশপাকঃ । ইত্যমরঃ ॥ তস্ম নিদানং

यथा । क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोग्ना
शिरोगतः । पित्तञ्च केशान् पचति
पलितं तेन जायते ॥ इति माधव-
करः ॥ तर्हि किंसा यथा । लोहचूर्णञ्च
कर्वस्तु दशार्द्धकृतमञ्जतः । धात्रीफल-
द्वयं पथ्ये द्वे तथैकं विधीतकं ॥
पिक्ता लोहमये भागे स्थापयेन्निशि
वासयेत् । लेपोहयमचिराद्गन्ति पलितं
नेह संशयः ॥ दशार्द्धं पञ्चकर्षाणि ।
काश्मर्या मूलमादौ सहचरकुसुमं केतक-
ञ्चापि मूलं लोहं चूर्णं सङ्गं त्रिकल-
शल्युतं तैलमेभिः पचेद्युः । कृत्वा
लोहस्य भागे क्वितिलनिहितं स्थापये-
त्सामेकं केशाः काशप्रकाशा अपि
मधुपनिभा अस्य योगाद्भवन्ति ॥ त्रिफला
नीलिकापत्रं भृङ्गराजोह्यसो रजः ।
अवीमृत्रेण संपिक्तं लेपात् कृषीकरं
परं ॥ इति भावप्रकाशः ॥ शैलजः ।
तापः । कर्दमः । इति मेदिनी ॥ केश-
प्राशः । इति हेमचन्द्रः ॥

पलितः (पुं) रङ्गः । इति जटाधरः ॥

पलिता (स्त्री) रङ्गा । इति जटाधरः ॥

पल्यङ्कः (पुं) पर्याङ्कः । इत्यमरः ॥

पल्ययनं (स्त्री) पर्यायणं । घोड़ार जिन् इति
भाषा । इति हेमचन्द्रः ॥

पल्लुल ९ क लूनिपूतोः । इति कविकल्ल-
द्रमः ॥ यकारयुक्तेकलकारमध्यः दीर्घ-
मध्यश्च । लूनिश्छेदः । पूतिः पवित्री-
करणं । अपपल्लुलं तृणं लोकः ।
पल्लुलयति जनं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

पल्लुल ९ क लूनिपूतोः । इति कविकल्ल-
द्रमः ॥ यकारयुक्तेकलकारमध्यः दीर्घ-
मध्यश्च । लूनिश्छेदः । पूतिः पवित्री-
करणं । अपपल्लुलं तृणं लोकः ।
पल्लुलयति जनं गङ्गा । इति दुर्गा-
दासः ॥

पल्लु गतो । इति कविकल्लद्रमः ॥ पल्लति ।
इति दुर्गादासः ॥

पल्लुः (पुं) मूलकुशूलकं । पालुइ इति
मराई इति च भाषा । इति मेदिनी ॥

पल्लवः (पुं स्त्री) नवपत्रादियुक्तशाखाग्रपर्क ।

इति भरतः ॥ नवपत्रस्तवकः । इति

मधुः ॥ पर्कपत्रादिसंघाते शाखायाः

पल्लवो मतः । इति कोषान्तरं ॥ तं-

पर्यायः । किसलयं २ । इत्यमरः ॥

प्रवालं ३ नवपत्रं ४ । इति राज-

निर्घण्टः ॥ बलं ५ किसलयं ६ किशलयं ७

किशलयं ८ विटपः ९ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ पत्रयौवनं १० । इति जटा-

धरः ॥ विटपः । विस्तरः । बलं । शृङ्गारः ।

अलङ्कारागः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ बल-

मित्यत्र वनमिति क्वचिं पाठः । बलयः ।

चापलः । इति शब्दरत्नावली ॥

पल्लवकः (पुं) वेश्यापतिः । मंशुविशेषः ।

इति हलायुधः ॥

पल्लवद्रुः (पुं) अशोकद्रुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पल्लवाधारः (पुं) शाखा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पल्लविकः (त्रि) कामुकः । इति हेमचन्द्रः ॥

पल्लवितं (स्त्री) लाङ्कारकः । इति मेदिनी ॥

पल्लवितः (त्रि) सपल्लवः । पल्लवयुक्तः । ततः ।

विस्तृतं । इति मेदिनी ॥

पल्लवी [न्] (पुं) वृक्षः । इति शब्दमाला ॥

पल्लिः (स्त्री) ग्रामकः । कुटी । इति हेम-
चन्द्रः ॥ कुटीसमुदायः । ग्रामः । इत्यञ्जे ॥
गृहमिति भट्टः ॥ कुटीग्रामकयोः पल्लीति
शाश्वतः ॥ स्थानमिति स्वामी ॥ पतन्ति
भरणेन भ्रमणेन च जीवन्तीति किपि
पतो गावः ते लीयन्तेहत्र पल्लिः नाम्नीति
डिः पाच्छाणादीति ऋपि पल्ली च गोप-
पल्लीप्रभृति च । इत्याभीरपल्लिशब्द-
टीकायां भरतः ॥

पल्लिका (स्त्री) गृहगोधिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पल्लिवाहः (पुं) तृणभेदः । यथा । पल्लि-
वाहो दीर्घतृणः स्रुपत्रस्तात्रवर्णकः । अदृष्टः
शाकपत्रादिः पशूनामवलप्रदः ॥ इति
राजनिर्घण्टः ॥

पल्ली (स्त्री) स्वल्पग्रामः । कुटी । इति विश्व-
मेदिनी ॥ नगरभेदः । स तु दक्षिणदेशे
प्रसिद्धः त्रिचनापल्ल्यादिः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ सुद्रेजस्तुविशेषः । टिक्टिकी इति
भाषा । तत्पर्यायः । मूषली २ गृह-
गोधा ३ विशम्बरा ४ ज्येष्ठा ५ कुड्य-
मञ्जः ६ पल्लिका ७ गृहगोधिका ८ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ गृहगोलिका ९
माणिक्या १० भित्तिका ११ गृहगोलिका १२ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अवशिष्टं ज्येष्ठीशब्दे
द्रष्टव्यं ॥

पल्ललं (स्त्री पुं) अल्लसरः । इत्यमरः ॥

तश्च लक्षणं यथा । अल्लं सरः, पल्लुङ्गं
श्रादयत्र चन्द्रर्कगे रवौ । न तिष्ठति जलं
किञ्चित्तत्रत्यं वारि पल्ललं ॥ तज्जल-
गुणाः । पल्ललं वार्याभिव्यन्दि शुरु स्वादु
त्रिदोषकृत् । इति भावप्रकाशः ॥ पल्ललं
शुर्कभिव्यन्दि विक्लिष्टि दोषलं परं ।
इति राजवल्लभः ॥

पवः (स्त्री) गोमयं । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पवः (पुं) निष्पावः । स च धान्यादीनां
निवृषीकरणं । शाल्यादेः शोधनं बहुली-
करणं । इत्यमरभरतौ ॥ वायुः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

पवनं (स्त्री) कुम्भकारश्च आश्रयटादिपाक-
स्थानं । पोयान् इति भाषा । इति
मेदिनी ॥ पयनमिति प्रमादपाठः । जलं ।
इति शब्दमाला ॥ प्रयते त्रि । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पवित्रीकरणम् ॥

पवनः (पुं) निष्पावः । वायुः । इति
मेदिनी ॥ अर्को वाहपवना यथा । त्रुवायु-
रावह इह प्रवहस्तदूर्कः श्राद्धस्तदनु
संवहसंज्ञकश्च । अन्तः परोहपि स्रवहः
परिपूर्वकोहस्त्रावाहः परावह इमे
पवनाः प्रसिद्धाः ॥ इति सिद्धास्तुशिरो-
मणिः ॥ * ॥ सप्त पवनाधिपा यथा । शाकः
शराक्संयुक्ते । मुनिभिर्भागहारितः ।
आवहादिक्रमेणैव सप्त वाताः प्रकी-
र्तिताः ॥ आवहः प्रवहश्चैव सम्वहो निवह-
स्तथा । उद्वहो विवहो वायुः सप्त वाताः
प्रकीर्तिताः ॥ इति ज्योतिस्तुत्तं ॥ अन्त-
वायुशब्दे द्रष्टव्यं ॥

পবনবিজয়ঃ (পুং) শুভাশুভসূচকখাসবায়ু-
 জয়োপায়কগ্রন্থবিশেষঃ । যথা । সূত
 উবাচ । হরেঃ শ্ৰুত্বাহরো গোৱীং দেহস্থং
 জ্ঞানমব্রবীৎ ॥ কুজো বহ্নী রবিঃ
 শৌরিরাপঃ প্রকীৰ্ত্তিতাঃ ॥ বায়ুসংস্থান্বিতো
 রাহুর্দক্ষরক্ষাবভাসকঃ । গুরুঃ শুক্রস্তথা
 সৌম্যশ্চন্দ্রশ্চৈব চতুর্থকঃ ॥ বামনাড্যান্ত
 মধ্যস্থান্ কারয়েদান্ননস্তথা । যদাচার ইড়া-
 যুক্তস্তদা কৰ্ম্ম সমাচরেৎ ॥ স্থানসেবাং
 তথা ধ্যানং বাণিজ্যং রাজদর্শনং । অগ্নানি
 শুভকৰ্ম্মাণি কারয়েত প্রযত্নতঃ ॥ দক্ষনাড়ী-
 প্রবাহে তু শনির্ভৌমশ্চ সৈংহিকঃ । ইন-
 শ্চৈব-তথাপ্যেব পাপানামুদয়ো ভবেৎ ॥
 শুভাশুভবিবেকো হি জ্ঞায়তে তু স্বরো-
 দয়াৎ । দেহমধ্যে স্থিতা নাভ্যো বহু-
 রূপাঃ স্থবিস্তরাঃ ॥ নাভেরধস্তাদযঃ কন্দো
 অক্ষুরাস্তত্র নির্গতাঃ । দ্বাসপ্ততিসহস্রাণি
 নাভিমধ্যে ব্যবস্থিতাঃ ॥ চক্রবচ্ছ স্থিতা-
 স্তাস্ত সৰ্ব্বাঃ প্রাণহরাঃ স্মৃতাঃ । তাসাং
 মধ্যে ত্রয়ঃ শ্রেষ্ঠা বামদক্ষিণমধ্যমাঃ ॥
 বামা সোমাত্মিকা প্রোক্তা দক্ষিণা রবি-
 সম্বিতা । মধ্যমা চ ভবেদগ্নিঃ ফলতী কাল-
 রূপিণী ॥ বামা হৃদয়রূপা চ জগদাপ্যায়নে
 স্থিতা । দক্ষিণা রৌদ্রভাগেন জগচ্ছাষ-
 যতে সদা ॥ দ্বয়োৰ্বাহে তু হৃদয়ঃ স্মাৎ
 সৰ্ব্বকার্য্যবিনাশিনী । নির্গমে চ ভবেদ্বামা
 প্রবেশে দক্ষিণা স্মৃতা ॥ কারয়েৎ ক্রুর-
 কৰ্ম্মাণি প্রাণে পিঙ্গলসংস্থিতৈ । ইড়াচারে
 তথা সৌম্যং চন্দ্রসূৰ্য্যগতস্তথা ॥ যাত্রায়াং
 সৰ্ব্বকার্য্যেষু বিধাপহরণে ইড়া । ভোজনে

মৈথুনে যুদ্ধে পিঙ্গলা সিদ্ধিদায়িকা ॥
 উচ্চাটমারণাদ্যেযু কৰ্ম্মস্বৈতেষু পিঙ্গলা ।
 মৈথুনে চৈব সংগ্রামে ভোজনে সিদ্ধি-
 দায়িকা ॥ শোভনেষু চ কার্য্যেষু যাত্রায়াং
 বিষকৰ্ম্মণি । শাস্তিমুক্ত্যর্থসিদ্ধৌ চ ইড়া
 যোজ্যা নরাধিপৈঃ ॥ দ্বাভ্যাক্ষৈব প্রবাহে
 চ ক্রুরসৌম্যবিবৰ্জনে । বিষুবতীন্তু জানী-
 য়াৎ সংস্মরেন্তু বিচক্ষণঃ ॥ সৌম্যাदिশুভ-
 কার্য্যেষু লাভাদিজয়জীবিতে । গমনাগমনে
 চৈব বামা সৰ্ব্বত্র পূজিতা ॥ যুদ্ধাদিভোজনে
 যাতে স্ত্রীণাক্ষৈব তু সঙ্গমে । প্রশস্তা দক্ষিণা
 নাড়ী প্রবেশে ক্ষুদ্রকৰ্ম্মণি ॥ শুভাশুভানি
 কার্য্যণি লাভালাভৌ জয়াজয়ৌ । জীবা-
 জীবায় যৎ পৃচ্ছেন্ন সিধ্যতি চ মধ্যমা ॥
 বামাচারেহথবা দক্ষে প্রত্যয়ে যত্র নায়কঃ ।
 তত্রস্থঃ পৃচ্ছেতে যস্ত তত্র সিদ্ধিন্ সংশয়ঃ ॥
 বৈচ্ছেন্দো বামদেবস্ত যদা বহতি চান্ননি ।
 তত্র ভাগে স্থিতঃ পৃচ্ছেৎ সিদ্ধিৰ্ভবতি
 নিকলা ॥ বামে বা দক্ষিণে বাপি যত্র
 সংক্রমতে শিরা । ঘোরে ঘোরাণি কৰ্ম্মাণি
 সৌম্যে বৈ মধ্যমানি চ ॥ প্রস্থিতে ভাগতো
 হংসে দ্বাভ্যাং বৈ সৰ্ব্ববাহিনি । তদা
 মৃত্যুং বিজানীয়াদেবাগী যোগবিশারদঃ ॥
 যত্র যত্র স্থিতঃ পৃচ্ছেদ্বামদক্ষিণসংমুখঃ ।
 তত্র তত্র সমং দিশ্বাদ্বাতশ্চোদয়নং সদা ॥
 অগ্রতো বামিকা শ্রেষ্ঠা পৃষ্ঠতো দক্ষিণা
 শুভা । বামেন বামিকা প্রোক্তা দক্ষিণে
 দক্ষিণা শুভা ॥ জীবো জীবতি জীবেন
 যচ্ছৃণুং তৎ স্বরো ভবেৎ । যৎকিঞ্চিৎ
 কার্য্যমুদ্দিষ্টং জয়াদিশুভলক্ষণং ॥ তৎ

সর্বং পূর্ণনাড্যাস্ত জায়তে নির্বিকল্পকং ।
 অস্থানাড্যাদিপর্যাস্তপক্ষত্রয়মুদাহৃতং ॥
 যাবৎ ষষ্ঠীস্তু পৃচ্ছায়াং পূর্ণায়াং প্রথমো
 জয়েৎ । রিক্তায়াস্তু দ্বিতীয়স্তু কথয়েত্তদ-
 শঙ্কিতঃ ॥ বামাচারঃ সমং বায়ুর্জায়তে কৰ্ম্ম
 সিদ্ধিদং । প্রবৃত্তে দক্ষিণে মার্গে বিষমে
 বিষমাক্ষরং ॥ অন্যত্র বামবাহে তু নাম বৈ
 বিষমাক্ষরং । তদাসৌ জয়মাপ্নোতি যোধঃ
 সংগ্রামমধ্যতঃ ॥ দক্ষবাতপ্রবাহে তু যদি
 নাম সমাক্ষরং । জায়তে নাত্র সন্দেহো
 নাড়ীমধ্যে তু লক্ষয়েৎ ॥ পিঙ্গলাস্তর্গতে
 প্রাণে সমানীয়াহবঞ্জয়েৎ । যাবন্নাড্যো-
 দয়ং চারস্তাং দিশং যাবদাজয়েৎ । ন
 জাতু জয়তে মোহপি নাত্র কার্য্যা বিচা-
 রণা ॥ অথ সংগ্রামমধ্যে তু যত্র নাড়ী
 সদা বহেৎ । সা দিশা জয়মাপ্নোতি শূন্যে
 ভঙ্গং বিনির্দ্দেশেৎ ॥ জাতচারে জয়ং
 বিদ্যান্মৃতকে মৃতমাদিশেৎ । জয়ং পরা-
 জয়ক্বেব যো জানাতি স পণ্ডিতঃ ॥ বামে
 বা দক্ষিণে বাপি যত্র সঞ্চরতে শিরা ।
 কৃতা তৎপদমাদৌ তু যাত্রাং নয়তি
 শোভনাং ॥ শশিসূর্য্যপ্রবাহে তু সতি যুদ্ধং
 সমাচরেৎ । তত্রস্থঃ পৃচ্ছতে যস্ত স সাধু-
 র্জয়তে ধ্রুবং ॥ যাং দিশং বহতে বায়ুস্তাং
 দিশং যাবদাজয়েৎ । জয়তে নাত্র সন্দেহ
 ইন্দ্রো যদ্যগ্রতঃ স্থিতঃ ॥ মেবাদ্যা দশ
 বা নাড্যো দক্ষিণা বামসংস্থিতাঃ । চর-
 হিরদ্বিমার্গে তাস্তাদৃশে তাদৃশঃ ক্রমাৎ ॥
 নির্গমে নির্গমং যাতি সংগ্রহে সংগ্রহং
 বিদুঃ । পৃচ্ছকস্য বচঃ শ্রুত্বা ঘণ্টাকারেণ

লক্ষয়েৎ ॥ বামে বা দক্ষিণে বাপি পঞ্চতন্ত্র-
 স্থিতঃ শিবে । উর্দ্ধেহগ্নিরধ আপশ্চ তিৰ্য্যক্-
 সংস্থঃ প্রভঞ্জনঃ । মধ্যে তু পৃথিবী জ্জয়া
 নভঃ সর্বত্র সর্বদা ॥ উর্দ্ধে মৃত্যুরধঃ
 শান্তিস্তিৰ্য্যক্ চোদঘাটয়েৎ স্তম্বীঃ । মধ্যে
 হস্তং বিজানীয়ান্মোক্ সর্বত্র সর্বগে ॥
 ইতি গারুড়ে পবনবিজয়াদি ৬৭ অধ্যায়ঃ ॥
 পবনব্যাদিঃ (পুং) উদ্ধবঃ । ত্রীকৃষ্ণশ্চ 'সখা ।
 ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ বায়ুরোগশ্চ ॥
 পবনাত্মজঃ (পুং) হনুমান্ । ইতি শব্দরত্না-
 বলী ॥ হব্যবাহনঃ । ইতি মৎস্মপুরাণং ॥
 বায়োরগ্নিরিতি স্মরণাৎ ॥
 পবনালঃ (পুং) ধান্যবিশেষঃ । দেধান ইতি
 পোনরী ইতি চ ভাবা । তৎপর্য্যায়ঃ । দেব-
 ধান্যং ২ চূর্ণাঙ্কঃ ৩ জুহলঃ ৪ জুললঃ ৫
 বীজপুষ্পঃ ৬ পুষ্পগন্ধঃ ৭ । অশ্ব গুণাঃ ।
 হিতত্বং । স্বাহুত্বং । লোহিতত্বং । শ্লেষ্ম-
 পিত্তনাশিত্বং । অরুচ্যত্বং । তুবরত্বং ।
 রুক্ষত্বং । ক্লেদকারিত্বং । লঘুত্বক্ । ইতি
 ভাবপ্রকাশঃ ॥
 পবনাশঃ (পুং) সর্পঃ । ইতি হলায়ুধঃ ॥
 পবনাশনঃ (পুং) সর্পঃ । ইত্যমরঃ ॥
 পবনাশনাশঃ (পুং) গরুড়ঃ । ইতি হলায়ুধঃ ॥
 ময়ূরঃ । যথা । স্বয়োনিভক্ষুধবজসস্তবানাং
 শ্রুত্বা নিনাদং গিরিগঙ্ঘরেষু । তমোহরি-
 বিশ্বপ্রতিবিশ্বধারী রুরাব কাস্তে পবনাশ-
 নাশঃ ॥ ইত্যুত্তরচোরপঞ্চাশিকা ॥
 পবনেষ্ঠঃ (পুং) মহানিষ্ঠঃ । ইতি রত্নমালা ॥
 পবনোম্বুজং (ক্লী) পরুষং । ইতি শব্দ-
 চন্দ্রিকা ॥

পবমানঃ (পুং) বায়ুঃ । ইত্যমরঃ ॥ নির্মা-
থ্যাগ্নিঃ । স চ গার্হপত্যগ্নিঃ । যথা । অথ
ক্ষঃ পবমানস্তু নির্মথোহগ্নিঃ স উচ্যতে ।
স চ বৈ গার্হপত্যোহগ্নিঃ প্রথমো ব্রহ্মণঃ
স্মৃতঃ ॥ ইতি মাৎস্রে ৪৮ অধ্যায়ঃ ॥

পবমানান্নজঃ (পুং) হব্যবাহনঃ । যথা । পব-
মানান্নজো হ্যগ্নির্হব্যবাহন উচ্যতে । ইতি
মাৎস্রে ৪৮ অধ্যায়ঃ ॥

পবাকা (স্ত্রী) বাত্যা । চক্রবাতঃ । ইত্যাগাদি-
কোষঃ ॥

পবিঃ (পুং) বজ্রং । ইত্যমরঃ ॥

পবিতঃ (ত্রি) পূতঃ । ইতি মুন্ধবোধব্যাকরণং ॥
মরীচে ক্লী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পবিতা [ঋ] (ত্রি) পবিত্রতাকারকঃ । যথা ।
তনুশ্রিয়া যস্য তৃণং স মম্বথঃ কুলশ্রিয়া যঃ
পবিতাস্মদম্বয়ং । ইতি নৈষধঃ ॥

পবিত্রং (ক্লী) বর্ষণং । কুশং । তাত্রং । পয়ঃ ।
ইতি মেদিনী ॥ ঘর্ষণং । ইতি বিশ্বঃ ॥
অর্ঘোপকরণং । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ যজ্ঞোপ-
বীতং । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ স্মৃতং ।
মধু । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ পার্বণশ্রাদ্ধা-
দাবর্ঘার্থং হোমাদাবাজ্যসংস্কারাদ্যর্থঞ্চ
সাগ্রনির্গর্ভকুশান্তরবেষ্টিতপ্রাদেশমাত্রকুশ-
পত্রদ্বয়ং । যথা । অনস্তর্গর্ভিণং সাগ্রং
কৌশং দ্বিদলমেব চ । প্রাদেশমাত্রং
বিজ্ঞেয়ং পবিত্রং যত্র কুত্রচিৎ ॥ ইতি
শ্রীকৃততন্ত্রং ॥

পবিত্রঃ (ত্রি) ব্রতাদিনা শুদ্ধঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
প্রযতঃ ২ পূতঃ ৩ । এতদ্রয়ং প্রাণিবিষয়-
মাত্রং । শুচিঃ ৪ শুদ্ধঃ ৫ পবিত্রিতঃ ৬ ।

ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ পুণ্যঃ ৭ পাবনঃ ৮
ইতি জটাধরঃ ॥ শুদ্ধদ্রব্যং । তৎপর্যায়ঃ ।
পূতং ২ মেধ্যং ৩ । এতদ্রয়ং অপ্রাণি-
দ্রব্যবিষয়ং । ইতি ব্রহ্মবর্গে বিশেষ্যানিমে
চ অমরভরতো ॥ শুদ্ধাং ৪ শুচি ৫
পুণ্যং ৬ পূতিবৎ ৭ । ইতি জটাধরঃ ॥

পবিত্রঃ (পুং) তিলবৃক্ষঃ । পুঞ্জীবৃক্ষঃ ।
ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পবিত্রকং (ক্লী) জালং । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
শগসূত্রজালং । ইত্যমরঃ ॥ ক্ষত্রিয়স্য
যজ্ঞোপবীতং । যথা । কার্পাসমুপবীতং
স্যাদ্বিপ্রসোক্তধ্বতং ত্রিবৎ । শগসূত্রময়ং
রাজ্ঞো বৈশ্যস্যাবিকসৌত্রিকং ॥ ইতি
মনুস্মৃতিঃ ॥ পবিত্রকমপি তদুচ্যতে । ইত্য-
মরটীকায়াং ভরতঃ ॥

পবিত্রকঃ (পুং) কুশঃ । দমনকঃ । অশ্বখঃ ।
উদুম্বরঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পবিত্রধান্যং (ক্লী) যবঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
পবিত্রা (স্ত্রী) তুলসী । ইতি শব্দমালা ॥
নদীভেদঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ হরিদ্রা ।
অশ্বখীবৃক্ষঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পবিত্রারোপণং (ক্লী) শ্রীকৃষ্ণসম্প্রদানকোপ-
বীতদানরূপোৎসববিশেষঃ । যথা । শ্রাব-
ণস্য সিতে পক্ষে দ্বাদশ্যাং বৈষ্ণবৈর্মুদা ।
কর্তব্যঃ কৃষ্ণদেবস্য পবিত্রারোপণোৎ-
সবঃ ॥ * ॥ অথ তন্নিত্যতা বহুচপরি-
শিষ্টে । স স্নাতঃ সর্বতীর্থেষু সর্বযজ্ঞেষু
দীক্ষিতঃ । হরিশ্চ প্রীতিমাপ্নোতি যঃ
পবিত্রং সমাচরেৎ ॥ বিধিনা শাস্ত্র-
দৃষ্টেন যো ন কুর্যাৎ পবিত্রকং । হরন্তি

রাক্ষসাস্তম্ব বর্ষপূজাদিকং ফলং ॥ যোগ-
সারে চ পবিত্রোৎপত্ত্যুপাখ্যানেন নাগ-
রাজং পবিত্রং প্রতি শ্রীরুদ্রেণ বরদানং ।
যে স্থাং ন বহু মন্বন্তে যথা সম্ভাবিতো ময়া ।
জপহোমাদিকং তেষাং ফলং ত্বামেতু
নিশ্চয়াৎ ॥ বিষ্ণুরহস্তে । ন কৰোতি
বিধানেন পবিত্রোরোপণস্ত যঃ । তস্ম
সাম্বৎসরী পূজা নিষ্ফলা মুনিসত্তম ॥
তস্মাদুক্তিসমায়ুক্তৈর্নরৈর্বিষ্ণুপরায়ণৈঃ ।
বর্ষে বর্ষে তু কৰ্তব্যং পবিত্রোরোপণং
হরেঃ ॥ * ॥ অথ পবিত্রোরোপণমাহাত্ম্যং ।
তত্র বোধায়নঃ । যাবাংস্তস্তঃ পবিত্রস্ত
তাবৎ স্বর্গে মহীয়তে । আয়ুরারোগ্যৈর্মথ্ব্যং
বিপুলং তস্ম বর্ধতে ॥ মহাসংহিতায়াং ।
সম্বৎসরেণ যা পূজা কৃত্য বৈ মন্ত্রিণা
দ্বিজ । পবিত্রদানাৎ পূর্ণা স্মাদিত্যাহ
ভগবান্ হরিঃ ॥ বিষ্ণুরহস্তে । পবিত্রা-
রোপণং বিশেষভূবি মুক্তিপ্রদায়কং ।
স্ত্রীপুংকীৰ্ত্তিপ্রদং পুণ্যং স্মথসম্পদ্রনাবহং ॥
পুণ্যানাস্ত তথা পুণ্যং সৰ্ব্বপাপহরস্ত বৈ ।
পবিত্রোরোপণং তস্মাৎ পবিত্রং পরমং
স্মৃতং ॥ সম্বৎসরে নরো ভক্ত্যা সমভ্যর্চ্য
জনর্দনং । যৎ ফলং সম্বাপ্রোতি পবি-
ত্রোরোপণেন তৎ ॥ কিঞ্চ । পাবয়তেনসো
নিত্যং ত্রায়তে ভববন্ধনাৎ । পবিত্রং
তেন বিখ্যাতং ব্রাহ্মং তেজোহভি-
ধীয়তে ॥ বিষ্ণুখ্যয়া তু বিখ্যাতং তদা
লোকে বিধীয়তে । স এব সূত্ররূপেণ
যজ্ঞেশঃ কৰ্মণাং প্রভুঃ ॥ তদেব ত্রিগুণী-
সূত্রং ততং নারায়ণাখ্যয়া । ত্রিদেবাত্মা

ত্রিদেবাত্মা ত্র্যক্ষরঃ প্রণবঃ স্মৃতঃ ॥ * ॥
অথ পবিত্রোরোপণবিধিঃ । সৌবর্ণে
রাজতৈস্তাত্রৈঃ কোমৈঃ সূত্রৈস্ত পান্নিকৈঃ
কার্পাসৈর্বা পবিত্রাণীযাতে কাশৈঃ কুশৈ-
রপি ॥ তত্র কার্পাসিকং সূত্রং ব্রাহ্মণী-
কৰ্ত্তিতং শুভং । আনীয় ত্রিগুণীকৃত্য পুন-
ত্রিগুণয়েচ্ছুচিঃ ॥ পঞ্চগব্যেন তৎ প্রোক্ষ্য
প্রক্ষাল্য শুচিনাম্বনা । মূলেনাষ্টোত্তর-
শতং মন্ত্রেণাথাভিমন্ত্রয়েৎ ॥ ত্রীণি সাক্ষ-
শতেনাস্ম তস্মাদ্ধেনাস্য চার্কতঃ । জানূরু-
নাভিদগ্নানি পবিত্রাণ্যাচরেৎ প্রভোঃ ॥
ষট্‌ত্রিংশদগ্রন্থয়ন্তেষামাদ্যে কার্যাস্ত
মধ্যমে । চতুর্বিংশতিরন্তে চ দ্বাদশ গ্রন্থয়ো
বুধৈঃ ॥ অষ্টপর্কমাশ্রিত্য কুর্যাদগ্রন্থি-
মথোত্তমে । তদর্কং মধ্যমে কুর্যাদদর্কঞ্চ
কনীয়সি ॥ গ্রন্থীন্ কুর্ক্বীত সর্বত্র স্মৃভান্
স্মনোহরান্ । ন বৈ বিষমসংখ্যাকান্
গ্রন্থীন্ কুর্ক্বীত কুত্রচিৎ ॥ অষ্টোত্তরসহ-
শ্রেণ তৎসূত্রস্য পবিত্রকং । অষ্টোত্তর-
শতং গ্রন্থিঃ বনমালাখ্যাচরেৎ ॥ আরভ্য
মুকুটং যা তু সূত্রৈর্বিরচিতা শুভা ।
আপাদলম্বিনী মালা বনমালা প্রকীৰ্ত্তিতা ॥
কুর্যাদাক্ষপবিত্রঞ্চ সূত্রৈর্দ্বাদশভিঃ শুভৈঃ ।
অরত্বিপ্রমিতং তচ্চ দ্বাদশগ্রন্থিকং কৃতী ॥
পবিত্রাণি পরীবারদেবতানাং সমাচরেৎ ।
সূত্রৈস্তৈরুড়ুসংখ্যাকৈঃ কলাসংখ্যাক-
সংখ্যাকৈঃ ॥ তেষু গ্রন্থীন্ যথাশোভং বদ্ধা
বহুর্গুরোরপি । সপ্তবিংশতিভিঃ সূত্রৈঃ
ষড়্‌বিংশতিভিরাত্মনঃ ॥ যথাসম্ভবমন্তেষাং
পবিত্রাণি চ কারয়েৎ । সম্পাদয়েচ্চ

সৰ্ব্বাণি শোভনান্তেব যত্নতঃ ॥ তথা
চোক্তং । বিশোভসূত্রেদানেন কৰ্ত্ত্বুঃ স্যা-
দ্ভুভং ফলং । পবিত্রং পরয়া ভক্ত্যা
তস্মাৎ কুৰ্ব্বীত শোভনমিতি ॥ রঞ্জয়িত্বাথ
কাশ্মীরাগুরুগোরোচনাদিনা । বস্ত্ৰে-
ণাচ্ছাদ্য পটলে স্থাপয়েত্তানি বৈণবে ॥ ইতি
পবিত্রবিনিৰ্ম্মাণং ॥ * ॥ কৃত্বা কৃত্যং দশ-
ম্যাঞ্চ পবিত্রারোপণায় হি । কৃষ্ণং
বিজ্ঞাপ্য তত্রাদিৎ যথা প্রাগ্লিখিতং
নয়েৎ ॥ একাদশ্যাং প্রভাতে চ নিত্য-
কৃত্যং সমাপ্য হি । দেবালয়মুপস্কৃত্য
মণ্ডলং রচয়েৎ শুভং ॥ কৃত্বা কৃষ্ণস্য
নিত্যার্চ্যাং পবিত্রারোপণার্থকাং । পূজাং
বিশেষতঃ কৃত্বা কৃষ্ণং বিজ্ঞাপয়েদিদং ॥
ক্রিয়ালোপবিঘাতার্থং যত্নয়া বিহিতং
প্রভো । মৰ্যেতৎ ক্রিয়তে দেব ভবভূম্যৈ
পবিত্রকং ॥ ন মে বিঘ্নো ভবত্বত্র কুরু
নাথ দয়াং ময়ি । সৰ্ব্বথা সৰ্ব্বদা বিবেণ
মম ত্বং পরমা গতিঃ ॥ * ॥ দেবস্য
সৰ্ব্বতো ন্যাসোদন্তুকাষ্ঠং জলং কুশান্ ।
মুক্তিকাঞ্চ হরিদ্রাঞ্চ কুক্কুমং রোচনানি
চ ॥ উপানহৌ সিতং ছত্রং চামরং ব্যজনং
তথা । যবা ত্রীহাদিধান্যানি যথাস্থানং
পৃথক্ পৃথক্ ॥ কুম্ভং শুদ্ধাস্থনা পূৰ্ণ্য
সৰ্ব্বতোভদ্রমণ্ডলে । দেবাগ্রতো নিধা-
য়ান্নিন্ পবিত্রাণ্যধিবাসয়েৎ ॥ * ॥ অথ
পবিত্রাধিবাসনং । ভগবৎপুৰতস্তানি
পটলস্থানি পূজয়ন্ । আদাবাবাহয়েন্মূল-
যুজা তস্মানুনা বুধঃ ॥ তস্মন্ত্রশ্চায়ং । তুঁ
সাম্বৎসরস্য যাগস্য পবিত্রীকরণায় ভোঃ ।

বিষ্ণুলোকাৎ পবিত্রাদ্য আগচ্ছেহ নমো-
ইস্তু তে ॥ তেষাবাহু যথাস্থানং ব্রহ্মাদ্যা
দেবতাস্ততঃ । তত্তস্মন্ত্ৰৈঃ সন্নিধাপ্যাক্ত-
গন্ধাদিনার্চয়েৎ ॥ তত্র তত্র তা দেবতা-
শ্চোক্তাঃ । ব্রহ্মবিষ্ণুমহাদেবাস্ত্রিসূত্রী-
দেবতাঃ স্মৃতাঃ । প্রণবঃ সোমবহ্নী চ
ব্রহ্মা নাগঃ শশী রবিঃ ॥ শিবশ্চ বিশ্ব-
দেবশ্চ নবসূত্র্যাধিদেবতাঃ । ক্রিয়া চ
পৌরুষী বীরা চতুর্থী চাপরাজিতা । জয়া
চ বিজয়া চৈব মুক্তিদা চ সদাশিবা ।
মনোময়ী তু নবমী দশমী সৰ্ব্বতোমুখী ।
গ্রহীনাং দেবতাস্তেতাস্তাস্তত্র বিনিবে-
শয়েৎ । তস্মন্ত্রাশ্চৈতে । তুঁ সৰ্ব্বাভরণ-
চিত্রাঙ্গ সৰ্ব্বদেবনমস্কৃত । লাবণ্যরুপবিশ্বা-
অন্ জ্যেষ্ঠসূত্রং সমাশ্রয় । তুঁ সৰ্ব্বলক্ষ্মী-
কর ত্রীশ সৰ্ব্বজ্ঞানরসাত্মক । নিবৃত্ত-
রুপবিশ্বাত্মন্ মধ্যসূত্রং সমাশ্রয় ।
অতিবেগমরুদেষানে পুরুষাত্মন্ দিব-
স্পাতে । কনীয়ো হে প্রভো দেব তেজসা
সূত্রমাশ্রয় ॥ যত্র মন্ত্ৰো ন বৰ্ত্তেত তত্ত-
ন্নামৈব তত্র চ । নমোইস্তুং সচতুর্থীক-
মূহঃ প্রাগ্লিখনান্ননুঃ ॥ * ॥ অথ কৃষ্ণকরা-
ন্তোজে পট্টসূত্রেণ নিৰ্ম্মিতং । বিতস্তি-
মাত্রং বগ্নীয়াৎ ডোরকং মঙ্গলাত্মকং ॥
তত্র মন্ত্ৰঃ । তুঁ সম্বৎসরকৃতার্চায়াঃ সম্পূৰ্ণ-
ফলদায়ি যৎ । পবিত্রীকরণায়ৈতৎ
কৌতুকং ধরতে নমঃ ॥ ততো গন্ধপবিত্রঞ্চ
গৃহীত্বা ধূপিতং বুধঃ । ভগবন্তুং নমস্কৃত্য
ভক্ত্যা সংপ্রার্থয়েদিদং ॥ আমন্ত্রিতোহসি
দেবেশ সাদ্ধং দেবগণেশ্বরৈঃ । মন্ত্ৰেশে-

লোকপালৈশ্চ সহিতঃ পরিবারকৈঃ ॥
 আগচ্ছ ভগবন্নীশ বিধিসংপূর্তিকায়ক ।
 প্রাতস্ত্বাং পূজয়িষ্যামি সান্নিধ্যং কুরু
 কেশব ॥ ততশ্চ । বিষ্ণুতেজোদ্ভবং রম্যং
 সৰ্ব্বপাতকনাশনং । সৰ্ব্বকামপ্রদং দেব
 তবাক্ষে ধারয়াম্যহং ॥ অনেন মনুনা
 বিদ্বান্ মূলসংপুটিতেন হি । দদ্যাৎ গন্ধ-
 পবিত্রং তচ্ছ্রীকৃষ্ণচরণাজয়োঃ ॥ নীরাজ্য
 দেবং স্তব্ধা চ দত্ত্বা পুষ্পাঞ্জলিং ততঃ ।
 তৎপবিত্রাণি তৎকুম্ভমপ্যস্ত্রমনুনাথবা ॥
 নৃসিংহমনুনা রক্ষেৎ কবচেনাবগুণ-
 য়েৎ । গীতনৃত্যাদিনা কুর্যাদ্বিধিবজ্জাগরণং
 নিশি ॥ * ॥ অথ পবিত্রোপগং । প্রাতঃ-
 কৃত্যানি নিৰ্বৃত্য নিত্যপূজাং বিধায় চ ।
 বিশেষতোহর্চয়েদেবং পবিত্রাণি চ পূজ-
 য়েৎ ॥ মহাবাদিত্রবোষণে নামসংকীৰ্ত্ত-
 নোৎসবৈঃ । মূলসংপুটিতেনৈব পবিত্রা-
 গ্যর্পয়েৎ ক্রমাৎ ॥ বক্ষ্যমাণেন মস্ত্রেণ
 ভক্ত্যা কৃষ্ণায় বৈষ্ণবঃ । পূজাং কৃত্বা পরী-
 বারদেবানাং তান্মথার্পয়েৎ ॥ অর্পণমন্ত্রঃ ।
 কৃষ্ণ কৃষ্ণ নমস্তভ্যং গৃহাণেদং পবিত্রকং ।
 পবিত্রকরণার্থায় বর্ষপূজাফলপ্রদং ॥ পবি-
 ত্রকং কুরুষ্বাদ্য যন্ময়া দুষ্কৃতং কৃতং ।
 শুদ্ধো ভবাম্যহং দেব ত্বৎপ্রসাদাজ্জনা-
 র্দ্দিন ॥ মহাপূজাং ততঃ কৃত্বা স্তব্ধা নত্বার্থ-
 য়েৎ প্রভুং । বনমালাং যথা দেব কোস্তভং
 সততং হৃদি ॥ তদ্বৎ পবিত্রতস্তুংশ্চ
 পূজাঞ্চ হৃদয়ে বহ । জানতাজানতা বাপি
 ন কৃতং যতবার্চনং ॥ কেনচিদ্ধিগ্নদোষণে
 পরিপূর্ণস্তদস্ত মে ॥ * ॥ অথাগ্নিং বিধিনা-

ভ্যর্চ্য পবিত্রং তস্মৈ চার্পয়েৎ । কৃষ্ণে
 নিবেদয়েশ্মন্ত্রহীন ইত্যাদিনা কৃতং ॥ গুরু
 শক্ত্যা সংপূজ্য পবিত্রং গুরবেহর্পয়েৎ ।
 বৈষ্ণবেভ্যঃ পবিত্রাণি দৈত্বকং ধারয়েৎ
 স্বয়ং ॥ সংপূজ্য বৈষ্ণবান্ বিপ্রান্ শক্ত্যা
 সংভোজ্য বন্ধুভিঃ । সমং মহাপ্রসাদাম্নং
 স্তুখং ভুঞ্জীত বৈষ্ণবঃ ॥ * ॥ অথ পবিত্র-
 বিসর্জনবিধিঃ । তস্ত্রে । মাসং পক্ষমহো-
 রাত্রং ত্রিরাত্রং ধারয়েত্তথা । দেবং তং
 সূত্রসন্দর্ভং দেশকালানুসারতঃ ॥ প্রত্যহং
 স্নানকর্মাণি সূত্রাগ্ন্যুভার্য্য কারণেৎ । অভি-
 ষিচ্যাথ তোয়েন পুনর্দেবে নিবেদয়েৎ ॥
 অথান্ত্রে দেবমভ্যর্চ্য বিশেষাৎ পুষ্প-
 চন্দনৈঃ । নৈবেদ্যং বিবিধং দত্ত্বা ততঃ
 সূত্রং বিসর্জয়েৎ ॥ ওঁ সান্মৎসরীং শুভাং
 পূজাং সম্পাদ্য বিধিবন্মম । ভ্রজেদানীং
 পবিত্রং ত্বং বিষ্ণুলোকং বিসর্জিতং ॥ যাব-
 দেবে পবিত্রাণি তাবত্তিষ্ঠেৎ সমাহিতঃ ।
 ত্রক্ষচারী হবিষ্যাণী দেবপূজাপরায়ণঃ ॥
 তৎফলকোক্তং বোধায়নেন । 'এবং' যঃ
 কুরুতে বিদ্বান্ বর্ষে বর্ষে ন সংশয়ঃ । স
 যাতি পরমং স্থানং যত্র দেবো নৃ-
 কেশরী ॥* ॥ অথ তত্র মুখ্যগৌণকালনির্গয়ঃ ।
 মুখ্যকালস্য চৈবাস্য বিঘ্নতোপগমে সতি ।
 ভাদ্রাদাবপি কর্তব্যং পবিত্রারোপণং
 প্রভোঃ ॥ তথা চ বিষ্ণুরহস্যে । শ্রাবণস্য
 সিতে পক্ষে কৰ্কটস্থে দিবাকরে । দ্বাদশ্যাং
 বাসুদেবায় পবিত্রারোপণং স্মৃতং ॥
 সিংহস্থে বা রবৌ কার্য্যং কন্যায়াঞ্চ গতে-
 হথবা । তস্যামেব তিথৌ সম্যক্ তুলা-

সংস্বে কথঞ্চন ॥ মন্ত্রতন্ত্রপ্রকাশে চ ।
কর্কটকংগতে সূর্য্যে তথা সিংহগতেহপি
৫৫ । দ্বাদশ্যাং শুরূপক্ষস্য হরেদদ্যাৎ
পবিত্রকং ॥ অথ চেদ্বিঘ্নপাতেন মুখ্য-
কালো ন লভ্যতে । কন্যাগতেহপি কুব্বীত
যাবম্মোত্তিষ্ঠতে হরিঃ ॥ ইতি হরিভক্তি-
বিলাসঃ ॥

পবিত্রারোহণং (স্ত্রী) পবিত্রারোপণং । যথা ।
আষাঢ়শুরূপক্ষস্য যাক্টমী শ্রাবণস্য চ ।
পবিত্রারোহণং কুর্য্যাদ্বেব্যাঃ প্রীতিকরং
পরং ॥ দুর্গাতন্ত্রেণ মন্ত্রেণ দুর্গাবীজেন
ভৈরব । বৈষ্ণবীতন্ত্রমন্ত্রেণ পবিত্রারোহণ-
করেৎ ॥ বিশেষাৎ শ্রাবণারভ্য দেব্যাঃ
কুর্য্যৎ পবিত্রকং । সর্বেষামপি দেবানাং
পবিত্রারোহণকরেৎ ॥ * ॥ আষাঢ়ে শ্রাবণে
বাপি সম্বৎসরফলপ্রদং । প্রতিপদ্বন-
স্যোক্তা পবিত্রারোহণে তিথিঃ ॥ শ্রিয়া
দেব্যা দ্বিতীয়া তু তিথীনাশুভমা তিথিঃ ।
তৃতীয়া ভবভাবিশ্যাশ্চতুর্থী তৎস্বতস্য চ ॥
পঞ্চমী সোমরাজস্য ষষ্ঠী প্রোক্তা গুহস্য
চ । সপ্তমী ভাস্করস্যোক্তা দুর্গায়াশ্চ
তথাক্টমী ॥ ষাট্ঠ্যাং নবমী প্রোক্তা
বাসুকৈর্দর্শমী স্মৃতা । একাদশী ঋষীণাঞ্চ
দ্বাদশী চক্রপাণিনঃ ॥ ত্রয়োদশী হনুসস্য
মম চৈব চতুর্দশী । ব্রহ্মণো দিকৃপতীনাঞ্চ
পৌর্ণমাসী তিথির্মতা ॥ * ॥ পবিত্রারোহণং
যো বৈ দেবানাং ন সমাচরেৎ । তস্য
সাম্বৎসরীপূজাফলং হরতি কেশবঃ ॥
তস্মাদযত্নেন কর্তব্যং পবিত্রারোহণং
পরং । কৃতে বহুফলপ্রাপ্তিস্তৎপূজা সফলা

ভবেৎ ॥ * ॥ পবিত্রং যেন সূত্রেণ যথা
কার্য্যং বিজানতা । তৎ শৃণুয প্রমাণঞ্চ
রচনাসু চ ভৈরব ॥ প্রথমং দর্ভসূত্রঞ্চ
পদ্মসূত্রং ততঃ পরং । ততঃ কৌমং
সুপুণ্যং স্যাৎ কার্পাসকমতঃ পরং । পটু-
সূত্রং তথান্মেন পবিত্রাণি চ কারয়েৎ ॥
পবিত্রাণি বিচিত্রাণি কর্তব্য্যাণি প্রযত্নতঃ ।
গন্ধমাল্যৈঃ স্মরতিভিরর্চ্চিত্তানি যথোদিতং ॥
কন্যা চ কর্তয়েৎ সূত্রং প্রমদা বা পতি-
ব্রতা । বিধবা সাধুশীলা চ ছুঃশীলা নহি
কর্তয়েৎ ॥ যৎ সূচিভিন্নং দন্ধঞ্চ ভস্ম-
ধূমাভিগুণ্ঠিতং । তদ্বর্জয়ত যত্নেন সূত্র-
মগ্নিন্ পবিত্রকে ॥ উপযুক্তাখুদক্টং
মদ্যরক্তাদিদূষিতং । মলিনং নীলরক্তঞ্চ
যত্নেন পরিবর্জয়েৎ । সূত্রেঃ পবিত্রং
কুব্বীত কনিষ্ঠোত্তমমধ্যমং ॥ * ॥ কনি-
ষ্ঠকং পবিত্রস্ত সপ্তবিংশতিতস্তুভিঃ ।
মর্ত্যলোকে যশঃকীর্তিস্থখসৌভাগ্যবর্দ্ধনং ॥
চতুঃপঞ্চাশতা প্রোক্তং তন্তুনাং মধ্যমং
পরং । দিব্যভোগাবহং পুণ্যং স্বর্গমৌখ্য-
প্রদায়কং ॥ উত্তমঞ্চৈব তন্তুনামকৌত্তর-
শতেন বৈ । তদ্বদ্বা তু মহাদেবৈব্য শিব-
সায়ুজ্যমাপ্নুয়াৎ ॥ উত্তমং বাসুদেবায়
দদ্যাদযদি পবিত্রকং । তদায়াতি হরে-
লোকং সাধকো নাত্র সংশয়ঃ ॥ অকৌ-
ত্তরসহস্রস্ত রত্নমালেতি গীয়তে । পবি-
ত্রস্ত মহাদেব্যা ভুক্তিমুক্তিপ্রদায়কং ॥
রত্নমালাস্ত যো বচ্ছেদ্বাহাদেবৈব্য পবি-
ত্রকং । কল্পকোটিসহস্রাণি স্বর্গে স্থিত্বা
শিবো ভবেৎ ॥ এতত্তু নাগহারাখ্যং

শঙ্করস্য পবিত্রকং । অষ্টোত্তরসহস্রেন
 তন্তুনাং স্তমনোহরং ॥ যৎ প্রবচ্ছতি
 মহাস্ত স যাবান্ তন্তুসঞ্চয়ঃ । তাবৎকল্প-
 সহস্রাণি মম লোকে প্রমোদতে ॥ অষ্টো-
 ত্তরসহস্রেন বনমালা হরেঃ স্মৃতা । তন্তুনাং
 তস্য দানেন বিষ্ণুসামুজ্যমাণুয়াৎ ॥ * ॥
 যৎ কনিষ্ঠং পবিত্রস্ত নাভিমাত্রং ভবেত্তু
 তৎ । দ্বাদশগ্রন্থিসংযুক্তং প্রমাণেন
 নিয়োজয়েৎ ॥ উরুপ্রমাণং মধ্যং স্যাৎ
 গ্রন্থীনাং তত্র যোজয়েৎ । চতুর্বিংশতি-
 মপ্যস্য মালামান্নন এব চ ॥ পবিত্র-
 মুত্তমং প্রোক্তং জানুমাত্রঞ্চ ভৈরব । ষট্-
 ত্রিংশত্তন্তুগ্রন্থীনাং যোজয়েদাত্মমানতঃ ॥
 শতমষ্টোত্তরং কার্য্যং গ্রন্থীনাং স্ববিধা-
 নতঃ । নাগহারাহ্বয়ং তদ্বদর্থেষু চ বিধা-
 নতঃ ॥ পবিত্রং ক্রিয়তে যেন সূত্রেণ
 গ্রন্থয়ঃ পুনঃ । তদন্যবর্ণসূত্রেণ কৰ্ত্তব্য
 লক্ষণান্বিতাঃ ॥ গ্রন্থিস্ত সপ্তভিঃ কুর্যাদ্-
 বেক্টনৈস্ত কনিষ্ঠকে । দ্বিগুণৈর্মধ্যমে
 কুর্য্যাক্রিগুণৈরুত্তমে তথা ॥ * ॥ অধিবাস্য
 পবিত্রাণি পূর্ব্বাশ্বিন্দিবসে পুনঃ । মন্ত্র-
 ন্যাসং পবিত্রেষু কুর্য্যান্তত্র পরেহহনি ॥
 দুর্গাবীজেন মন্ত্রেণ মন্ত্রন্যাসং দ্বিজ-
 শচরেৎ । বৈষ্ণবীতন্ত্রমন্ত্রেণ কুর্য্যুরন্যে চ
 ভৈরব ॥ প্রতিগ্রন্থি স্বয়ং কুর্য্যান্মন্ত্রন্যাসং
 বিচক্ষণঃ । অক্ষুষ্ঠাগ্রাণে জপ্যস্ত মালায়া-
 মিহ ভৈরব ॥ যাবন্তো গ্রন্থয়শ্চাত্র তাব-
 ন্ত্যেব চ সংন্যাসেৎ । মন্ত্রাণি তস্য
 তেন স্যাৎ দেবাস্তোপনিযোজনং ॥ দুর্গা-
 তন্ত্রেণ মন্ত্রেণ তদ্বন্যাসস্ত কারয়েৎ ।

একত্র ন্যস্য সকলং যজ্ঞপাত্রে পবিত্রকং ॥
 তস্মিন্মিধায় পুষ্পাণি গন্ধাদি চ স্তশো-
 ভনং । তদ্বন্যাসং ততঃ কুর্যাদক্ষুলাগ্রাণে
 ভৈরব ॥ বিষ্ণোস্ত মূলমন্ত্রেণ তদ্বন্যাসস্ত
 কারয়েৎ । ইদং বিষ্ণুরিতি প্রোক্তং মন্ত্র-
 ন্যাসে দ্বিজস্ত হি ॥ * ॥ শূদ্রাণাং মন্ত্র-
 বিন্যাসে মন্ত্রো বৈ দ্বাদশাঙ্করঃ । প্রাসা-
 দেন তু মন্ত্রেণ মন্ত্রন্যাসো মম স্মৃতঃ ॥
 অনেন মন্ত্রন্যাসস্ত দানকানেন কারয়েৎ ।
 কুকুমোশীরখর্জুরৈশ্চন্দনাদিবিলেপনৈঃ ॥
 পবিত্রাণি বিলিপ্যাথ তদ্বন্যাসস্ত যোজ-
 য়েৎ । সম্পূজ্য বিধিবদেবীং মণ্ডলে
 প্রযতো নরঃ ॥ বৈষ্ণবীতন্ত্রমন্ত্রেণ দুর্গা-
 মন্ত্রেণ ভৈরব । দুর্গাবীজেন দদ্যাভু দেব্যা
 মৃদ্ধি পবিত্রকং ॥ যস্য দেবস্য যা পূজা
 তস্য তসৈব মণ্ডলং । যস্য যস্য তু ঘো
 মন্ত্রো যথাধ্যানাং পূজনং ॥ তদেবং তেন
 ভাবেন পূজয়িত্বা প্রবত্ততঃ । তসৈব বীজ-
 মন্ত্রাভ্যাং মৃদ্ধি দদ্যাৎ পবিত্রকং ॥ পবিত্রং
 মম ঘো দদ্যাদ্বেবেভ্যশ্চ পবিত্রকং । সর্কে-
 যামেব দেবানাং সম্পূর্ণার্থঞ্চ ভৈরব ॥ * ॥
 অগ্নিত্রিকা ভবানী চ গজবল্লো মহোরগঃ ।
 স্কন্দো ভানুর্মাতৃগণো দিক্‌পালাশ্চ নব
 গ্রহাঃ ॥ এষাং ঘটেষু প্রত্যেকং পূজয়িত্বা
 যথাবিধি । মৃদ্ধি পবিত্রমেকৈকং দদ্যা-
 দেভ্যঃ সমাহিতঃ ॥ * ॥ পঞ্চগব্যচরুং
 কৃত্বা দেবৈ্য দত্ত্বাহতিত্রেয়ং । তেনৈব
 বহুয়ে দত্ত্বা শস্তবে চ যথাবিধি ॥
 আঁজৈরক্টোত্তরশতং তিলৈরাজ্যৈস্তথৈব
 চ । অষ্টোত্তরশতং দদ্যান্মহাদেবৈ চ

সাধকঃ ॥ এবমেবং বিধানেন বিষ্ণুদীনাঞ্চ
বৈষ্ণবঃ । পবিত্রারোপণং কুর্যাদ্ধর্মকামার্থ-
দৈক্ষয়ে ॥ * ॥ নৈবেদ্যৈবিবিধৈঃ পৈরৈবট-
পিষ্টকমোদকৈঃ । কুশ্মাটৈর্গুনারিকেলৈশ্চ
খজ্জুরৈঃ পনসৈস্তথা ॥ আত্মদাড়িমকর্করু-
দ্রাক্ষাদিবিবিধৈঃ ফলৈঃ । ভক্ষ্যভোজ্যা-
দিভিঃ সর্কৈর্মদ্যৈর্মাংসৈস্তথোদনৈঃ ॥ গন্ধৈঃ
পুশ্পৈস্তথা ধূপৈর্দাঁপৈশ্চ স্তননোহরৈঃ ।
বাসোভিভূমণৈশ্চৈব ভবামীং সাধকো
যজ্ঞেং ॥ নটনর্ভকসংঘৈশ্চ বেশ্যাভিরপি
ভৈরব । নৃত্যগীতৈঃ সমুদিতো জাগরং
কারয়েমিষি ॥ ভোজয়েদ্ভ্রাতৃক্কাণাংশ্চাপি
জ্ঞাতীর্নাপি দ্বিজোত্তমৈঃ । পবিত্রারোহণে
বৃদ্ধে দক্ষিণামুপদাপয়েৎ ॥ হিরণ্যং গাং
তিলং বাসো ঘৃতং বা শাকমেব বা । ইমং
মন্ত্রং ততঃ পশ্চাৎ সাধকঃ সমুদীরয়েৎ ॥
গণিবিক্রমমালাভির্মন্দারকুসুমাদিভিঃ ।
ইয়ং মান্বংসরী পূজা তবাস্ত পরমে-
শ্বরী ॥ * ॥ ততো বিসর্জয়েদ্দেবীং পূজাভিঃ
প্রীতিপত্তিভিঃ । এবং কৃতে পবিত্রাণাং
দানে দেব্যা যথাবিধি ॥ সন্মৎসরশ্চ যা
পূজা সম্পূর্ণা বৎস জায়তে । কল্পকোটি-
শতং যাবদ্দেবী গেহে বসেন্নরঃ । অত্রাপি
স্বথসৌভাগ্যসমৃদ্ধিরতুলা ভবেৎ ॥ ইতি
কালিকাপুরাণে ৫৮ অধ্যায়ঃ ॥ গরুড়-
পুরাণে ৪২।৪৩ অধ্যায়েহপ্যেতদৃক্ষব্যং ॥
পবিত্রিতঃ (ত্রি) পবিত্রমশ্চ জাত ইত্যর্থ
ইতপ্রত্যয়নিষ্পন্নং । ইতি ব্যাকরণং ॥
তৎপর্যায়ঃ । পবিত্রঃ ২ প্রযতঃ ৩ পূতঃ ৪
শুচিঃ ৫ শুদ্ধঃ ৬ । ইতি শব্দরত্নাবলী

পশ ক বন্ধে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ ক পাশ-
য়তি । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥
পশ ঞ্চ বাধে । গ্রন্থে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥
ঞ পশতি পশতে । বাধো বিহতিঃ গ্রন্থো
গ্রন্থনং । গ্রন্থস্থানে স্পর্শনং পঠন্তি
কেচিৎ । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥
পশ ৎ ক অনুপসর্গাদ্বন্ধবাধয়োঃ । স্পর্শ-
গত্যোঃ । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ তালব্যো-
পধঃ । পশয়তি । অনুপসর্গাদিতি সোপ-
সর্গস্য প্রয়োগো নিষিধ্যতে । বাধো
বিহতিঃ । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥
পশব্যং (ত্রি) পশুমস্বন্ধি । পশোরিদমিত্যর্থ
বৎপ্রত্যয়নিষ্পন্নং । ইতি সংক্ষিপ্তসার-
ব্যাকরণং ॥
পশুঃ (পুং) জন্তু বিশেষঃ । তস্য ব্যুৎপত্তি-
র্থথা । পশয়ন্তি পশন্তি পার্শ্বহস্তাভ্যাং
হিতাহিতং । ইতি ভরতঃ ॥ তস্য লক্ষণং ।
লোমবল্লাঙ্গুলবন্ধং । ইতি ভাষারত্নে
কণাদঃ ॥ তদ্ভেদা যথা । সিংহঃ ১ ব্যাঘ্রঃ ২
তরঙ্গুঃ ৩ বরাহঃ ৪ কপিঃ ৫ ভল্লুকঃ ৬
খড়্গী ৭ মহিষঃ ৮ শৃগালঃ ৯ বিড়ালঃ ১০
গোধা ১১ ষ্ঠাবিৎ ১২ হরিণঃ ১৩ কৃষ্ণ-
সারঃ ১৪ রুরুঃ ১৫ শুল্কুঃ ১৬ রকুঃ ১৭
শম্বরঃ ১৮ রৌহিষঃ ১৯ গোকর্ণঃ ২০
পৃনতঃ ২১ এণঃ ২২ ঋষ্যঃ ২৩ রোহিতঃ ২৪
চমরঃ ২৫ গন্ধর্ব্বঃ ২৬ শরভঃ ২৭ রামঃ ২৮
স্বমরঃ ২৯ গবয়ঃ ৩০ শশঃ ৩১ খট্টাশঃ ৩২
গৌঃ ৩৩ উষ্ট্রঃ ৩৪ ছাগঃ ৩৫ মেঘঃ ৩৬
খরঃ ৩৭ হস্তী ৩৮ অশ্বঃ ৩৯ । ইত্য-
মরঃ ॥ * ॥ তত্র গ্রাম্যারণ্যভেদেন চতুর্দশ-

বিধাঃ পশবো যথা । গৌরবিরজোহস্থো-
 হস্থতরো গর্দভো মনুষ্যশ্চেতি সপ্ত
 গ্রাম্যাঃ পশবঃ । মহিষবানরঋক্ষসরীসৃপ-
 রুরূপৃষতমৃগাশ্চেতি সপ্তারণ্যাঃ পশবঃ ।
 ইতি দুর্গোৎসবতন্ত্রে পৈঠানসিঃ ॥ * ॥
 বৈদ্যকে ভূশয়জাঙ্গলভেদেন স দ্বিবিধঃ ।
 তত্র বিলশায়িত্বাং ভূশয়া নকুলগোধা-
 দয়ঃ । তেষাং মাংসগুণাঃ । প্রহসা ভূশয়া-
 নূপবারিজা বারিচারিণঃ । গুরুষমধুরাঃ
 স্নিগ্ধা বাতঘ্নাঃ শুক্রবর্দ্ধনাঃ ॥ স্থলজা
 জাঙ্গলাঃ প্রোক্তা মৃগা জঙ্গলচারিণঃ ।
 জাঙ্গলা হরিণচ্ছাগাদয়ঃ । তেষাং মাংস-
 গুণাঃ । লঘবঃ শীতমধুরাঃ সক্রমায়া হিতা
 নুগাং ॥ * ॥ তেষামবয়বাদীনাং গুণঃ ।
 গুরুভক্ষা বহুভুজো যে চোপচিতমেদসঃ ।
 একদেহেহপি পূর্বার্দ্ধং মৃগাণাং পক্ষিণাং
 পরং । সর্কেবাঞ্চ শিরঃক্ষুপ্লীহচর্ম্ময়কৃদ-
 গুদং ॥ পাদপুচ্ছাল্লেখমস্তিক মুক্ষক্ৰোড়াঃ
 সমেহনাঃ । ধাতবঃ শোণিতাদ্যাশ্চ গুরবঃ
 স্ত্যঃ পরম্পরং ॥ ইতি রাজবল্লভঃ ॥ * ॥
 ছাগাদৌ পশুপদপ্রয়োগমাহ যজ্ঞপার্শ্বঃ ।
 উষ্ট্রো বা যদি বা মেঘচ্ছাগো বা যদি বা
 হয়ঃ । পশুস্থানে নিযুক্তানাং পশুশব্দো-
 হভিধীয়তে ॥ ইতি বলিদানপ্রকরণে তিথি-
 তন্ত্রং ॥ * ॥ অবৈধপশুহননে দোষো
 যথা । বসেৎ স নরকে ঘোরে দিনানি
 পশুরোমভিঃ । সন্মিতানি দুরাচারো যো
 হস্ত্যবিধিনা পশূন্ ॥ ইতি গারুড়ে
 ৯৫ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ পশুধিষ্ঠাত্রী দেবতা
 যথা । সিংহে বসতি দুর্গা চ শরভে চ

প্রজাপতিঃ । এণে চ বসতে বায়ুর্মেমৈ
 চৈব চ চন্দ্রমাঃ ॥ নক্ষত্রাণি চ শশকে
 কৃষ্ণসারে হরিঃ স্বয়ং । শতক্রতুর্গবাং
 পৃষ্ঠে গবয়ে ভুবনানি চ ॥ শল্লকে মঙ্গলা-
 ন্ত্যকৌ গজে বিষ্ণুর্গণেশ্বরঃ । অশ্বে তু
 দ্বাদশাদিত্যা ব্রাহ্মণে সর্বদেবতাঃ ॥ ব্রহ্মা
 তু চামরে চৈব ছাগলে তু তথানলঃ । এত-
 স্ম্যাং কারণাদেতে পূজ্যা বন্দ্যাঃ প্রযত্নতঃ ॥
 ইতি মৎস্যসূক্ততন্ত্রে ৩৯ পটলঃ ॥ * ॥
 প্রমথঃ । দেবঃ । প্রাণিমাত্রং । ইতি শব্দ-
 রত্নাবলী ॥ ছগলঃ । যজ্ঞঃ । সংসারিণা-
 মাত্মা । ইতি ধরণিঃ ॥ যজ্ঞোড়ুশ্বরঃ । ইতি
 শব্দচন্দ্রিকা ॥ * ॥ * ॥ সাধকানাং ভাব-
 ত্রয়্যাণাং প্রথমো ভাবঃ । তস্য নির্ণয়ো
 যথা । ষষ্ঠপটলে । পশুভাবস্থিতাং নাথ
 দেবতাং শৃণু বিস্তরাং । দুর্গাপূজাং বিষ্ণু-
 পূজাং শিবপূজাঞ্চ নিত্যশঃ ॥ অবশ্যং হি
 যঃ করোতি স পশুরুত্তমঃ স্মৃতঃ । কেবলং
 শিবপূজাঞ্চ যঃ করোতি চ সাধকঃ ॥
 পশূনাং মধ্যতঃ শ্রীমান্ শিবয়া সহ
 চোত্তমঃ । কেবলং বৈষ্ণবো ধীরঃ পশূনাং
 মধ্যমঃ স্মৃতঃ ॥ ভূতানাং দেবতানাঞ্চ
 সেবাং কুর্ক্বন্তি সর্বদা । পশূনামধমাঃ
 প্রোক্তা নরকস্থা ন সংশয়ঃ ॥ স্বৎসেবাং
 মম সেবাঞ্চ ব্রহ্মবিষ্ণুাদিসেবনং । কৃত্বান্য-
 সর্ক্বভূতানাং নায়িকানাং মহাপ্রভো ॥
 যক্ষিণীনাং ভূতিনীনাং ততঃ সেবাং
 শুভপ্রদাং । যঃ পশুত্র্যক্ষকৃষ্ণাদিসেবাঞ্চ
 কুরুতে সদা ॥ তথা শ্রীতারকব্রহ্মসেবা
 যে বা নরোত্তমাঃ । তেষামসাধ্যা ভূডাৰ্দি-

দেবতা সৰ্বকামহা ॥ বৰ্জ্জয়েৎ পশুমাৰ্গেণ
বিষ্ণুসেবাংপরো জনঃ । দ্বিতীয়পটলে ।
নিত্যাশ্রাঙ্কং তথা সক্ষ্যাবন্দনং পিতৃতৰ্পণং ।
দেবতাদৰ্শনং পীঠদৰ্শনং তীৰ্থদৰ্শনং ॥
গুরোৱাজ্ঞাপালনঞ্চ দেবতানিত্যপূজনং ।
পশুভাবস্থিতো মৰ্ত্যো মহাসিদ্ধিং লভে-
দ্ধবুং ॥ ষষ্ঠপটলে । পুনৰ্ভাবং পশোৱেব
শৃণুৱাদরপূৰ্বকং । অকস্মাৎ সিদ্ধিমাথোতি
পশুর্নারায়ণোপমঃ ॥ বৈকুণ্ঠনগরে য়াতি
চতুৰ্ভুজকলেবরঃ । শঙ্খচক্রগদাপদ্বাহস্তো
গরুড়বাহনঃ ॥ মহাধৰ্ম্মধরুপোহসৌ মহা-
বিদ্যাশ্রসাদতঃ । পশুভাবং মহাভাবং
ভাবানাং সিদ্ধিদং পরং ॥ আদৌ ভাবং
পশোঃ কৃত্বা পশ্চাৎ কুৰ্যাদবশ্যকং ।
বীরভাবং মহাভাবং সৰ্বভাবোত্তমো-
ত্তমং ॥ তৎপশ্চাদতিসৌন্দৰ্য্যং দিব্যভাবং
মহাফলং ॥ ইতি রুদ্ৰযামলে উত্তর-
খণ্ডে ॥ * ॥ তস্য কালো যথা । আদৌ
দশমদণ্ডেন পশুভাবমথাপি বা । ইতি
তত্রৈব । জন্মমাত্রং পশুভাবং বৰ্ষমোড়শ-
কাবধি । ইতি বাসুদেৱে ৫১ পটলে ॥ * ॥
পশুভাবকৰ্তব্যাকৰ্তব্যগৰ্ভতদ্ভাবনিন্দামাহ ।
পশুভাবরতা যে চ কেবলং পশুরূপিণঃ ।
রাত্ৰৌ যন্তঞ্চ মন্ত্ৰঞ্চ ন স্পৃশেৎ ন জপেৎ
ক্ৰচিৎ ॥ সংশয়ো বলিদানে চ তন্ত্ৰে চ
সংশয়ঃ সদা । মন্ত্ৰে চাক্ষরবুদ্ধিচ্চ অবি-
শ্বাসো গুরৌ সদা ॥ প্রতিমাস্ত্ৰ শিলাবুদ্ধি-
ৰ্ভেদকো দৈবতে পুনঃ । নিরামিষেণ
দেবেশি দেবতায়ঃ প্রপূজনং ॥ অজ্ঞানেন
সদা স্নানং প্রত্যহং দেহতাড়নং ।

সৰ্বেষামাঠৈব নিন্দাস্ত যঃ কুৰ্য্যাচ্চ মহে-
শ্বরি ॥ স এব পশুভাবেন অধমঃ পরি-
কীৰ্তিতঃ । ইতি রুদ্ৰযামলে উত্তরখণ্ডে
৬ পটলে ॥ * ॥ রাত্ৰৌ নৈব যজ্ঞেদেবীং
সক্ষ্যায়াং বা পরাহুকে । ঋতুকালং বিনা
দেবি রমণং পরিবৰ্জ্জয়েৎ ॥ মাংসাদিকং
মহেশানি ত্যজেৎ পঞ্চস্থ পৰ্বস্থ । যদন্ত-
দ্বৈদবিহিতং কুৰ্য্যান্নিয়মতৎপরঃ ॥ ইতি
নিত্যাতন্ত্ৰে ১ পটলে ॥ * ॥ পশূনাং ব্রত-
ভঙ্গপ্রায়শ্চিত্তং যথা । পশূনাং ব্রতভঙ্গাদৌ
বিধিং প্রথমতঃ শৃণু । ব্রতভঙ্গে নিত্যভঙ্গে
নিত্যপূজাদিকস্মিণি । সহস্রং প্রজপেন্নস্ত্রী
ব্রতদোষোপশান্তয়ে ॥ ইতি রুদ্ৰযামলে
উত্তরখণ্ডে ২ পটলে ॥

পশু ব্য দৰ্শনং । ইতি মেদিনী ॥

পশুক্ৰিয়া (স্ত্রী) মৈথুনং । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

পশুগায়ত্ৰী (স্ত্রী) বলিদানীয়পশুকৰ্ণজপ্যমন্ত্ৰ-
বিশেষঃ । যথা । পশুকৰ্ণে পশুগায়ত্ৰীং
জপেৎ । সা যথা । পশুপাশায় বিদ্বাহে
শিরশ্ছেদায় ধীমহি তমঃ পশুঃ প্রচো-
দয়াৎ । ইতি ছুৰ্গোৎসবপ্রয়োগঃ ॥

পশুপতিঃ (পুং) শিবঃ । ইত্যমরঃ ॥ তস্য
ব্যাৎপত্তিৰ্বথা । অহঞ্চ সৰ্ববিদ্যানাং পতি-
রাদ্যঃ সনাতনঃ । অহং বৈ পতিভাবেন
পশুমধ্যে ব্যবস্থিতঃ ॥ অতঃ পশুপতি-
নাম ত্বং লোকে খ্যাতিমেঘ্যসি । ইতি
বরাহপুরাণং ॥ অয়ং যজমানমূৰ্ত্তিঃ । যথা ।
পশুপতয়ে যজমানমূৰ্ত্তয়ে নমঃ । ইত্যম-
মূৰ্ত্তিপূজায়াং ভবিষ্যপুরাণং ॥

पशुपन्नलं (स्त्री) कैवर्त्तुमुत्तकं । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

पशुपाशकः (पुं) रतिवङ्कविशेषः । यथा ।
स्त्रियमानतपूर्ववाङ्गीं स्वपादान्तः पदद्वयं ।
उर्द्धांशेन रमेत् कामी वङ्कोऽयं पशु-
पाशकः ॥ इति रतिमञ्जरी ॥

पशुप्रेरणं (स्त्री) गवादीनां चालनं । तत्-
पर्यायः । उदङ्गः २ । इत्यमरः ॥

पशुमोहनिका (स्त्री) कर्तृलता । इति राज
निर्घण्टः ॥

पशुरञ्जुः (स्त्री) पशूनामश्वादीनां वङ्कनाय
रञ्जुः । तत्पर्यायः । दाननी २ । इत्य-
मरः ॥ वङ्कनी ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

पशुराजः (पुं) सिंहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पशुहरीतकी (स्त्री) आत्रातकफलं । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पश्चात् व्य प्रतीची । चरमं । इत्यमरः ॥
अधिकारः । इति मेदिनी ॥

पश्चात्तापः (पुं) अनुशोचनं । चरमे
शोकः । पस्तान इति भाषा । तत्पर्यायः ।
अनुतापः २ विप्रतीसारः ७ । इत्य-
मरः ॥

पश्चार्द्धः (त्रि) शेषार्द्धः । अपरार्द्धः । तस्य
लक्षणं प्रमाणं यथा । अपरश्चार्द्धे पश्च-
भावो वङ्कव्यः । अपरश्चात्तावर्द्धश्च
पश्चार्द्धः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ औवा-
भङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति शब्देन वङ्क-
पश्चार्द्धेन प्रविक्तः शरपतनभयाद-
भ्रूयसा पूर्वकायं । इत्यभिज्ञानशकु-
न्तलं ॥

पश्चिमं (त्रि) पश्चाद्भवं । इत्यमरः ॥

पश्चिमा (स्त्री) अस्ताचलावच्छिन्नदिक् । तत्-
पर्यायः । प्रतीची २ वारुणी ३ प्रतीक् ४ ।
तद्दिग्भववायुगुणाः । पश्चिमो मारुत-
स्तीक्ष्णः कफमेहविशोषणः । सद्यः प्राण-
हरो दुष्कः शोषकारी शरीरिणां ॥ इति
राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । पश्चिमोऽग्निवपु-
र्वर्णवलारोग्यविवर्द्धनः । कषायः शोषणः
स्वर्घ्या रोचनो विशदो लघुः ॥ अपां
लघुत्ववैशद्यशैत्यवैमल्याकारकः । सर्क-
द्रव्येषु भिव्यक्तप्रभावसर्वीर्याकृत् ॥ त्रि-
संरोपणसूत्रेण दाहशोथक्षयापहः ।
इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तद्दिग्धिपति-
र्वरुणः । यथा । इन्द्रो वह्निः पितृपति-
र्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् । कुबेर ईशः
पतयः पूर्वदीनां दिशां क्रमात् ॥ इत्य-
मरः ॥ तद्दिक्पतयो मिथुनतुलाकुम्भ-
राशयश्च । यथा । प्रागादिककुत्नाथा
यथासंख्यं प्रदक्षिणं । मेघाद्या राशयो
ज्योतिस्त्रिरावृत्तिपरिभ्रमात् ॥ इति ज्योति-
सुत्तं ॥

पश्च व्य प्रशंसा । विस्मयः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

पश्चातिकर्मा [न्] (पुं) दर्शनकर्मा ।
तद्दिक्पर्यायाः । चिक्यात् १ चाकनत् २
आचक्ष्म ३ चर्के ४ विचर्के ५ विचर्षणिः ६
विचर्षणिः ७ अबचाकशत् ८ । इत्यर्को
पश्चातिकर्माणः । इति वेदनिघण्टो
३ अध्यायः ॥

पश्चातोहरः (त्रि) चोरः । यथा । वः पश्चातो

রবিঃ ॥ অত্রামাভাস্তাবস্তিথিক্ষয়বৃদ্ধিত্যাং ন
ব্যবস্থা কিন্তু রবেরুদয়াস্তময়সম্বন্ধাচ্ছুরু-
কৃষ্ণপক্ষাভ্যাং ব্যবস্থা সা চ যুগ্মাদ্যনা-
ত্ৰাততিথিকর্ষ্মপরা সামান্তবিশেষন্যায়াং ।
ইতি তিথ্যাদিতত্ত্বং ॥ পক্ষিণামবয়ব-
বিশেষঃ । পাখা ইতি ভাষা । তৎপর্য্যায়ঃ ।
গরুৎ ২ ছদঃ ৩ পত্রং ৪ পতত্রং ৫
তনুরুহং ৬ । শরপক্ষঃ ১ তীরের পাখা
ইতি ভাষা । তৎপর্য্যায়ঃ । বাজঃ ২ ।
সহায়ঃ । কচাৎ পরে সমূহার্থঃ । যথা কেশ-
পক্ষঃ । ইত্যমরঃ ॥ পার্শ্বঃ । গৃহং । সাধ্যং ।
বিরোধঃ । বলং । সখা । চুল্লীরক্ষং । রাজ-
কুঞ্জরঃ । ইতি মেদিনী ॥ বিহগঃ । বলয়ং ।
শুদ্ধঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ বর্গঃ ।
পিচ্ছং । দেহাঙ্গং । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পক্ষঃ [স্] (ক্লী) গরুৎ । যথা । পক্ষসী চ
স্মৃতৌ পক্ষৌ । ইতি ভরতধৃতশুভাক্ষঃ ॥

পক্ষকঃ (পুং) পক্ষদ্বারং । পার্শ্বদ্বারং । খড়কী-
দ্বার ইতি ভাষা । ইত্যমরঃ ॥ পার্শ্বমাত্রং ।
ইতি মেদিনী ॥ সহায়ঃ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

পক্ষঘাতঃ } (পুং) স্বনামখ্যাতবাতরোগ-
পক্ষাঘাতঃ } বিশেষঃ । তল্লক্ষণাদি যথা ।
গৃহীত্বাৰ্দ্ধং ততো বায়ুঃ শিরাস্নায়ু বিশেষ্য
চ । পক্ষমন্যতমং হস্তি সন্ধিবন্ধান্ বিমো-
ক্ষয়ন্ ॥ কৃৎস্নোহর্দ্ধকায়স্তশ্চ স্মাদকর্ষ্মণ্যো
বিচেতনঃ । একাঙ্গবাতং তং কেচিদন্যে
পক্ষবধং বিদুঃ ॥ অর্দ্ধং অর্দ্ধনারীশ্বরবৎ ।
পক্ষং বাহুপার্শ্বোরুজ্জ্বাদিভাগং । অন্য-
তমং বামং দক্ষিণং বা । বিমোক্ষয়ন্

শিথিলীকুর্বন্ । অকর্ষ্মণ্যঃ কর্ষ্মাসমর্থঃ ।
বিচেতনঃ ঐষৎ স্পর্শাদিজ্ঞানযুক্তঃ ॥ * ॥
অন্য সাধ্যসাধ্যজ্ঞানার্থমাহ । দাহসীস্তাপ-
মূর্ছাঃ স্ত্যর্ক্বায়ৌ পিত্তসমম্বিতে । শৈত্য-
শোধগুরুত্বানি তস্মিন্নেব কফার্তে ॥
দাহো বাহুঃ । সস্তাপঃ আভ্যন্তরঃ । এতচ্চ
লক্ষণমন্যত্রাপি বাতব্যার্থৌ বোদ্ধব্যং ।
সামান্যতো বায়াবিত্তি নির্দিষ্টত্বাৎ ॥ * ॥
পক্ষাঘাতস্য সাধ্যত্বাদিকমাহ । শুদ্ধবাত-
হতং পক্ষং কৃচ্ছসাধ্যতমং বিদুঃ । সাধ্য-
মন্যেন সংযুক্তমসাধ্যং ক্ষয়হেতুকং ॥
শুদ্ধঃ কেবলঃ । অন্যেন পিত্তেন কফেন
বা । ক্ষয়হেতুকং ক্ষয়ো ধাতুক্ষয়ঃ । তৎ
কুপিতং বাতনিমিত্তকং ॥ * ॥ অপর-
মসাধ্যলক্ষণমাহ । গর্ত্ত্বিণীসূতিকাভালবৃদ্ধ-
ক্ষীগেষস্বক্ষয়ে । পক্ষাঘাতং পরিহরেৎ
বেদনারহিতো যদি ॥ বেদনারহিতো
যদীতি ভিন্নমসাধ্যলক্ষণং ॥ * ॥ অথ তস্য
চিকিৎসা । মাষাত্মগুপ্তাবাতারিবাট্যালক-
জটাশৃতং । হিঙ্গুসৈন্ধবসংযুক্তং পক্ষা-
ঘাতং বিনাশয়েৎ ॥ মাষিকে হিঙ্গুসিদ্ধুখে
জরগাদ্যাস্ত শাণিকাঃ । মাষাদিক্কাথঃ ॥ ১ ॥
ত্রিষ্টিকায়িকণাশুগীরাস্নাসৈন্ধবকঙ্কিতং ।
মাষকাথশৃতং তৈলং পক্ষাঘাতং ব্যপো-
হতি ॥ ত্রিষ্টিকাদিতৈলং ॥ ২ ॥ মাষাত্ম-
গুপ্তাতিবিষারুবকরাস্নাশতাহ্বালবর্ণৈঃ স্ত-
পিষ্টৈঃ । চতুর্গুণে মাষবলাকষায়ে তৈলং
শৃতং হস্তি হি পক্ষঘাতং ॥ মাষাদি-
তৈলং ॥ ৩ ॥ ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥ * ॥
পক্ষাঘাতস্ত জন্মান্তরীয়মহাপাতকশেষ-

पापच्छिद्विशेषः । यथा । पूर्वजन्मकृतं
पापं नरकस्य परिष्कये । बाधते व्याधि-
रूपेण तस्य कृच्छ्रादिभिः शमः ॥ कुष्ठक
राजयक्षा च ईमेहो ग्रहणी तथा । मूत्र-
कृच्छ्राश्मरीकाशा अतिसारभगन्दरौ ॥ दुष्-
त्रणं गणुमाला पङ्कघातोहक्किनाशनं ।
‘इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवा
गदाः ॥ * ॥ तं प्रायश्चित्तं यथा । लक्ष-
मुच्चावचं पुष्पं प्रदद्यात् केशवार्चने ।
दद्यात् द्विजसहस्राय मिर्काम् द्विज-
भोजने ॥ इति मलमासतंत्रं ॥ किञ्च ।
कुनथी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं कृच्छ्रं
चरित्वा । उद्धरेयातां तदन्तनथाविति ।
अत्र द्वादशरात्रं पराकरूपं । तत्र पङ्क
धेनवः । न तु प्राजापत्यं तदाहकर्तु-
र्नतिचांद्रायणेन विषमशिष्टत्वात् । अत्र
बहूनामेकधर्माणामिति वचनादाकाङ्क्षित-
त्वात् कुष्ठ्यादीनामपि प्रायश्चित्तं । अतएव
प्रायश्चित्तविवेकेह्युक्तं । एवं दुष्कर्मा-
दिषुप्यहं । इति शुद्धितंत्रं ॥

पङ्कचरः (पुं) चन्द्रः । पृथक्चारिगजः ।

‘इति मेदिनी ॥

पङ्कजः (पुं) चन्द्रः । इति त्रिकाशेषः ॥

पङ्कज्या [न्] (पुं) चन्द्रः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पङ्कजाते त्रि ॥

पङ्कता (स्त्री) अनुमिंसाविरहविशिष्टसिद्ध्या-
भावः । इयमनुमितिकारणं । तत्र पर्वते
बह्यनुमितौ अनुमिंसाविरहविशिष्ट-
पर्वतधर्म्मिकवह्निनिश्चयाभावः । यथा ।
निसाधयिषया शून्या सिद्धिर्न न तिष्ठति ।

स पङ्कस्तत्र वृद्धिहज्जानादनुमितिर्भवेत् ॥
इति भाषापरिच्छेदः ॥

पङ्कतिः (स्त्री) प्रतिपत्तिभिः । पङ्कमूलं ।
डानक इति भाषा । इत्यमरः ॥

पङ्कदारं (स्त्री) पार्श्वदारं । खड्कीदार इति
भाषा । इत्यमरः ॥

पङ्कधरः (पुं) चन्द्रः । इति जटाधरः ॥ पङ्क-
धारणकर्तुरिति त्रि ॥

पङ्कपातः (पुं) अन्यायसाहाय्यकरणं ।
गणताकरणं । यथा । ईश्वरत्वविषये विप-
श्चितां पङ्कपातकरणे न कारणं ।
इत्युत्तरमीमांसायां संक्षेपशारीरं ॥
पङ्किगां ज्वरः । बहुक्लं पङ्कपातः पत-
ज्ञानं । इति विजयरक्षितः ॥

पङ्कपातिता (स्त्री) सहायता । यथा । न
सुवर्णमयी तनुः परं ननु किं वागपि
तावकी तथा । न परं पथि पङ्कपातिता-
नवलम्बे किमु मादृशेहपि सा ॥ इति
नैषधः ॥

पङ्कपालिः (पुं) खड्किका । खड्कीदार
इति भाषा । इति शब्दरत्नावली ॥

पङ्कभागः (पुं) हस्तिपार्श्वभागः । इत्य-
मरः ॥

पङ्कमूलं (स्त्री) पङ्कतिः । डानक इति भाषा ।
इत्यमरः ॥

पङ्कवाहनः (पुं) पङ्की । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पङ्कान्दरः (पुं) लोष्टः । इति हारा-
वली ॥

पङ्कान्तः (पुं) अभावस्या । पुङ्गिमा । तं-
पर्यायः । पङ्कदशी २ । इत्यमरः ॥

अर्केन्दुविश्लेषः ७ पर्व ४ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ पक्षावसरः ५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

पक्षालुः (पुं) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पक्षावसरः (पुं) पूर्णिमा । अमावस्या । इति
शब्दरत्नावली ॥

पक्षिणी (स्त्री) आगामिवर्तमानाहर्षुक्ता रात्रिः ।
इत्यमरः ॥ यथा । द्वावहावेकरात्रिंशत्
पक्षिणीत्यभिधीयते । इति शुद्धितन्त्रं ॥
पूर्णिमा । विहगी । शाकिनीभेदः । इति
मेदिनी ॥

पक्षिपानीयशालिका (स्त्री) चूर्णीरतालवालं ।

पक्षिजलपानस्थानं । इति भूरिप्रयोगः ॥

पक्षिलः (पुं) वात्सल्यायनमुनिः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पक्षिशाला (स्त्री) नीडं । तत्पर्यायः । कुला-
यिका २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पक्षिसिंहः (पुं) गरुडः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पक्षिस्रामी [न्] (पुं) गरुडः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

पक्षी [न्] (पुं) बाणः । इति धरणिः ॥

पक्षी [न्] (पुं स्त्री) पक्षो विद्यते वस्तु ।
पाथी इति तिङ्गिणो इति च भाषा । तत्-
पर्यायः । खगः २ विहङ्गः ३ विहगः ४
विहङ्गमः ५ विहायाः ६ शकुन्तिः ७ शकुनिः ८
शकुन्तः ९ शकुनः १० द्विजः ११ पतत्रौ १२
पत्रौ १३ पतगः १४ पतन् १५ पत्र-
रथः १६ अण्डजः १७ नर्गोकाः १८ बाजी १९
विकिरः २० विः २१ विकिरः २२

पतत्रिः २३ नीडोद्धवः २४ गरुत्मान् २५
पिच्छन् २६ नभसङ्गमः २७ । इत्यमरः ॥
नाडीचरणः २८ कण्ठाग्निः २९ पतङ्गः ३०
अर्गोकाः ३१ चक्रुत् ३२ चूरुः ३३
सरणुः ३४ । इति शब्दरत्नावली ॥ पिप-
तियुः ३५ पत्रराहः ३६ द्युगः ३७ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ गुरुभक्तवह्नुभक्तमूल-
कायपक्षिणां पूर्वार्द्धं श्रेष्ठं यथा ।
गुरुभक्ता वह्नुजो ये चोपचितमेदसः ।
एकदेहेहपि पूर्वार्द्धं मृगाणां पक्षिणां
परं ॥ * ॥ पक्षिणाम्नादीनामुत्तरोत्तरं
गुरुत्वं यथा । सर्वेषां शिरःस्कन्नाह-
चर्म्यकृद्गुदं । पादपुच्छान्त्रमस्तिस्रुक्-
क्रोडाः समेहनाः ॥ धातवः शोणिता-
द्याश्च गुरवः स्युः परस्परं । * । अष्टाण्ड-
गुणाः । मत्स्यकूर्मखगाणानि स्वाह्ववाजी-
कराणि च । कट्टपाकानि रुच्यानि वात-
श्लेष्महराणि च ॥ इति राजवल्लभः ॥ * ॥
तेमामुत्पत्तिर्वथा । अरुणस्य भार्या श्येनी
वीर्यवन्तो महाबलौ । सम्पातिश्च जटा-
युश्च असूतो पक्षिसन्तमौ ॥ सम्पातिर्जन-
यन् गृध्रान् काकाः पुत्रा जटायुसः । भार्या
गरुत्मतश्चापि भासी क्रौंकी शुनी शुकी ॥
धृतराष्ट्री गरुत्मांस्तु शुच्यां जज्जे च मट्
सूतान् । त्रिशिखं स्मनेत्रं सुमुखं स्मन-
सुथा ॥ इन्द्रपुत्रं सुपर्वाणं तेषां पुत्रा
अनन्तकाः । चतुर्दशसहस्राणि क्रूराणां
पद्मगाशिनां ॥ सप्तद्वीपेष्विमे सन्ति
गारुडास्ते महाबलाः । भासीपुत्रास्तथा
भासा उलूकाः काकुकुक्काः ॥ मयूराः

कलविष्काश्च कपोती चैव तिष्ठिरी ।
क्रोष्यां वार्ध्रीगसा आसन् कुरराः सारसा
बुकाः ॥ धृतराष्ट्री कलहंसान् धार्तराष्ट्रांश्च
भामिनी । चक्रवाकांश्च विहगान् सश्रे-
नानोदकान् द्विजान् ॥ अग्नानपि द्विजान्
जज्जे पुत्रपौत्राननन्तकान् । इत्यग्नि-
पुराणे काश्यपीयवंशः ॥

पङ्कूः (त्रि) पाककर्ता । पचधातोः स्तु प्रत्यय-
निष्पन्नः । इति मूकबोधव्याकरणं ॥

पङ्क [न.] (स्त्री) अफिलोम । नेत्रच्छद-
श्लोम । किङ्कः । केशरः । तद्वाद-
रनीयान् । सूत्रादेरत्यल्लभागः । इत्यमर-
भरते ॥ गरुडः । पङ्कः । इत्यमर-
माला ॥

पा पाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अश्वैव
पिवादेशः । पिबति पयः पात्रः । इति
दुर्गादासः ॥

पा ल रक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ल
पाति । इति दुर्गादासः ॥

पाः (त्रि) पानकर्ता । रक्षणकर्ता । पाधातोः
कर्त्तरि क्पिपा निष्पन्नः ॥

पांशवः (पुं) लवणविशेषः । पाप्सा लोम
इति भाषा । तत्पर्यायः । रोमकं २
उद्भिदं ३ वसुकं ४ वसुपांशुः ५ उष-
रजं ६ उषरं ७ अरिणं ८ उर्वरं ९
सहं १० । अश्व गुणाः । तीक्ष्णत्वं । अतु-
यत्वं । कटुत्वं । तिक्तत्वं । दीपनत्वं ।
दाहशोथकरत्वं । ग्राहित्वं । पित्रकोप-
करत्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥ उद्भिदं
पांशुलवणं यज्जातं भूमितः स्वयं ।

कारं गुरु कटु म्लिङ्गं श्लेष्मलं वात-
नाशनं ॥ इति भावप्रकाशः ॥

पांशुः (पुं) धूलिः । इत्यमरः ॥ शशार्ध-
चिरसङ्घितगोमयः । सार इति भाषा ।
इति मेदिनी ॥ पर्पटः । कर्पूरविशेषः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पांशुकामीसं (स्त्री) कामीसं । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पांशुकुली (स्त्री) राजमार्गः । यथा । रथ्या
पांशुकुली तवेत् । इति हारावली ॥

पांशुकुलं (स्त्री) अनामपट्टोलिका । यथा
शासनं धर्मकीलः श्याम्बुकृतिः शूद्र-
शासनं । पट्टोलिका कुण्डलीला पांशु-
कुलं न कश्चित् ॥ इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पांशुचत्वरः (पुं) घनोपलः । इति शब्द-
माला ॥

पांशुचन्दनः (पुं) शिवः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पांशुचामरः (पुं) पटवासः । तंबू इति
भाषा । इति जटाधरः ॥ दुर्वाङ्घ्रिततटा-
भूमिः । वर्द्धापकः । प्रशंसा । पुरोर्णः ।
धूलिगुच्छकः । इति मेदिनी ॥

पांशुजं (स्त्री) पांशुलवणं । पाप्सा लोम
इति भाषा । तत्पर्यायः । उषं २
उद्भिदं ३ पाक्यं ४ लवणं ५ पर्पटं ६ ।
इति रत्नमाला ॥ अश्व गुणाः । भेदकरत्वं ।
पाचनत्वं । पित्रकारित्वं । इति राज-
वल्लभः ॥

पांशुपत्रं (स्त्री) वास्तुकं । इति शब्दमाला ॥

पांशुमर्दनः (पुं) केदारः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पांशुरः (पुं) दंशकः । डंश इति भाषा ।
पौठसर्पी । खण्डः । इति हारावली ॥

पांशुरागिणी (स्त्री) महामेदा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पांशुलः (पुं) हरः । पापी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पुंशुलः । शब्दोः खट्वाङ् ।
इति मेदिनी ॥ पूतिकः । कांटाकरञ्ज
इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पांशु-
युक्ते त्रि । इति धरणिः ॥

पांशुला (स्त्री) कुलटा । भूमिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ केतकी । रजसुला । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पांसनः (त्रि) दूषकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पांसुः (पुं) धूलिः । चिरसकितगोमयम् ।
सार इति भाषा । इत्युणादिकोषः
भरतश्च ॥

पाकः (पुं) पचनम् । क्लेदनम् । तत्पर्यायः ।
पचा २ । इत्यमरः ॥ रक्कनम् । स तु सप्त-
प्रकारो यथा । भर्जनम् तलनम् श्वेदः
पचनम् कथनम् तथा । तान्दूरम् पुटपाकश्च
पाकः सप्तविधो मतः ॥ भर्जनम् केवल-
पात्रे । तलनम् स्नेहद्रव्ये । श्वेदनम्
अग्न्युत्पापे । पचनम् जले । कथनम् सिद्ध-
द्रव्यरसग्रहणे । तान्दूरम् द्वारवद्धतपुष्यन्त्रे ।
पुटपाकः अधोर्द्धाग्नितापे ज्ञेयः । इति
पाकराजेश्वरः ॥ स्थालीमार्जनाद्योदन-
परीक्षास्तो व्यापारनिचयः पाकः । इति
स्मृतिः ॥ * ॥ पाकभाण्डस्य त्याज्यत्वं

यथा । नित्यं नूतनभाण्डेन कर्तव्यः पाकः ।
एव च । अथवा पक्वपर्यायत्वं ततस्त्याज्यं
मनीषिभिः ॥ इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ * ॥
पाककाले शूद्राग्निदाननिषेधो यथा ।
शूद्राग्निश्च यो दद्यात् पाककाले विशेष-
यतः । शूद्रापक्वं तवेदमं ब्राह्मणः
शूद्रतामियात् ॥ इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥
एकोद्विष्टश्राद्धे तस्य नित्यत्वं यथा ।
एकोद्विष्टस्तु कर्तव्यं पाकेनैव सदा
श्रयम् । अभावे पाकपात्राणां तदहःसमु-
पोषणम् ॥ इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ * ॥ तस्य
विधिर्वथा । पूर्वशाभिमुखो भूत्वा उत्तराशा-
मुखेन वा । पचेदन्नम् मध्याह्ने सायाह्ने च
विवर्जयेत् ॥ अग्न्याशाभिमुखे पक्वममृतान्मं
विजानता । पूर्वामुखो धर्मकामः शोक-
हानिश्च दक्षिणे ॥ त्रीकामश्चात्तरमुखे
पतिकामश्च पश्चिमे । ऐशान्याभिमुखे
पत्न्या दरिद्रो जायते नरः ॥ * ॥ यदा तु
आयसे पात्रे पक्वमग्निं वै द्विजः । स
पापिष्ठोऽपि भुङ्क्तेहमं रौरवे परि-
पच्यते ॥ तत्रै पत्न्या चक्षुर्हानिर्मनो
भवति वै क्रयम् ॥ * । पितृभ्यां पक्वमन्नम्
पितृव्येण यशस्विनि । पुण्डरीकस्य यज्जस्य
लभते फलमीप्सितम् ॥ वातुलेन तु यत्
पक्वं भगिन्या च कनिष्ठया । असगोत्रेण
यत् पक्वं शोणितं तदपि स्मृतम् ॥ अ-
ज्ञेन च यत् पक्वं स्त्रिया पक्वस्तथैव
च । पक्वपात्रे च यत् पक्वं तत् सर्वं
निष्फलं भवेत् ॥ * ॥ उडुश्वरेण काष्ठेन
कदम्बस्य दलेन च । शालेन करमर्देन

উদরাবর্তকেন চ ॥ পকামং নৈব ভুঞ্জীত
ভুক্তা রাত্রিমুপাবসেৎ ॥ * ॥ গহিতাম্মবী-
রামং ভুক্তা কৃচ্ছং সমাচরেৎ ॥ অপ্রজা যা তু
বনিতা নান্মীয়াদেব তদগৃহে ॥ শালকাঠশ্চ
পকামং শিরীষকশ্চ চৈব হি । কলিচণ্ডা-
তকশ্চৈব বজ্রাবারণকশ্চ চ । ভেরুণ-
শাল্মলেবাপি পকামং গহিতং স্মৃতং ॥ * ॥
বদা যুগ্ময়ুপাত্রে তু পকং বৈ সার্বকালিকং ।
মাসে পক্ষে তথাকৌ চ তৎপাকং বিসৃজেৎ
গৃহী ॥ ধনুঃপাকে তথা সিংহে মিথুনে বা
বরাননে । যঃ কুর্যাদ্ভোজনং দেবি কৃচ্ছ-
ণৈব বিসৃধ্যতি ॥ * ॥ একদা তু জলং
দদ্যাদ্দিবারং ন প্রদাপয়েৎ । ত্রিভাগং
পূরয়েৎ পাত্রে পশ্চাত্তোয়ং ন দাপয়েৎ ॥
ইতি মৎসুসূক্তে ৪২ পটলঃ ॥ * ॥
পরিণতঃ । শিশুঃ । জরসা কেশশ্চ
শৌক্যং । স্থাল্যাদি । ইতি মেদিনী ॥
পেচকঃ । রাষ্ট্রাদি । ভঙ্গঃ । ভীতিঃ ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ দৈত্যঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥ পানকর্ত্ত্বি ত্রি । পিবতি স্তন্যা-
দিকং । ইতি শিশুপর্যায়পাকশব্দে
ভরতঃ ॥

পাককৃষ্ণঃ (পুং) কৃষ্ণফলপাকঃ । পানী
আমলা । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পাককৃষ্ণফলঃ (পুং) পাককৃষ্ণঃ । ইতি শব্দ-
মালা ॥

পাকজং (স্ত্রী) কাচলবণং । পরিণামশূলং ।
ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পাকপুটী (স্ত্রী) কুস্তশালা । পোয়ান্ ইতি
ভাষা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পাকফলঃ (পুং) ফলপাকঃ । পানী আমলা
ইতি ভাষা । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পাকভাগুং (স্ত্রী) পাকপাত্রেং । যথা । যস্ম
যস্ম তু বর্ণশ্চ যদযং স্মাং পশ্চিমম্ভুহঃ ।
স তত্র গৃহশুদ্ধিকং বস্ত্রশুদ্ধিং করোত্যপি ॥
পশ্চিমম্ভুহঃ অশৌচান্তদিনং । গৃহশুদ্ধিং
প্রাক্তনপাকভাগুত্যাগোল্পেপনাদিনা । ইতি
শুদ্ধিতত্ত্বং ॥

পাকমৎসুঃ (পুং) মৎসুব্যঞ্জনং । তৎপর্যায়ঃ ।
মৎসুলং ২ । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পাকযজ্ঞঃ (পুং) ব্রহ্মোৎসর্গগৃহপ্রতিষ্ঠাদীনাং
হোমঃ । চরুহোমান্নককশ্ম । যথা । প্রায়-
শ্চিত্তে বিধুশ্চৈব পাকযজ্ঞে তু সাহসঃ ।
ইতি তিথিতত্ত্বং ॥

পাকযাজ্ঞিকঃ (পুং) পাকযজ্ঞকর্ত্তা । পাক-
যজ্ঞং করোতীতি ষিকপ্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥

পাকরঞ্জনং (স্ত্রী) তেজপত্রং । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥

পাকলং (স্ত্রী) কুষ্ঠৌষধিঃ । ইত্যমরঃ ॥

পাকলঃ (পুং) কুঞ্জরজ্বরঃ । ইতি মেদিনী ॥
বোধনদ্রব্যং । অনিলঃ । অনলঃ । ইতি
বিশ্বঃ ॥ ত্রণাদিপাককারিণি ত্রি ॥

পাকলিঃ (স্ত্রী) বৃক্ষবিশেষঃ । ইতি রত্নমালা ॥
রোহিণীতি কেচিৎ ॥

পাকলী (স্ত্রী) কর্কটী । ইতি শব্দমালা ॥

পাকশালা (স্ত্রী) রন্ধনগৃহং । তৎপর্যায়ঃ ।
রসবতী ২ । ইতি জটাধরঃ ॥ পাকস্থানং ৩
মহানসং ৪ । ইত্যমরঃ ॥ অগ্নিকোণে
তস্মাঃ কর্ত্তব্যতা যথা । প্রাচ্যাং দিশি
স্নানগৃহমাগ্নেয্যাং পচনালয়ং । শয়নং

যাম্যদিগ্ভাগে নৈঋত্যাং শস্ত্রমন্দিরং ।
প্রতীচ্যাং ভোজনগৃহং বায়ুভাগে সভা-
গৃহং । ভাণ্ডারসদনং সৌম্যে তৈশান্যাং
দেবতালয়ং ॥ ইতি মুহূর্তচিন্তামণিটীকায়ং
পীষুমধারায়ং কশ্যপবচনং ॥

পাকশাসনঃ (পুং) ইন্দ্রঃ । ইত্যমরঃ ॥ তন্মাম-
কারণং যথা । পাকং জঘান তীক্ষ্ণাগ্নৈ-
শ্মার্গণৈঃ কঙ্কবাসসৈঃ । তত্র নাম বিভূ-
র্লেভে শাসনত্বাচ্ছরৈর্দৃঢ়ৈঃ ॥ পাকশাস-
নতাং শক্রঃ সর্বামরপতিবিভূঃ । ইতি
বামনপুরাণং ॥

পাকশাসনিঃ (পুং) ইন্দ্রপুত্রঃ । জয়ন্তঃ ।
ইত্যমরঃ ॥

পাকশুক্রা (স্ত্রী) খড়ী । যথা । পাকশুক্রা
শিলাধাতুঃ কঠিনী কক্খটী খড়ী । ইতি
শব্দচন্দ্রিকা ॥

পাকস্থানং (স্ত্রী) মহানসং । ইত্যমরঃ ॥

পাকা (স্ত্রী) বালিকা । ইতি জটাধরঃ ॥

পাকারিঃ (পুং) শ্বেতকাঞ্চনং । ইতি বহ্ন-
মালা ॥

পাকিমং (ত্রি) পত্নিমং । পাকেন নিম্পন্নং ।
ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পাকুকং (পুং) সূপকারঃ । ইতু্যাদিকোষঃ ॥

পাক্যং (স্ত্রী) বিড়লবণং । ইত্যমরঃ ॥ পাংশু-
লবণং । ইতি রত্নমালা ॥

পাক্যঃ (পুং) যবক্ষারঃ । ইত্যমরঃ ॥

পাখণ্ডঃ (পুং) পাষণ্ডঃ । ইত্যমরটীকায়ং
ভানুদীক্ষিতঃ ॥

পাগলঃ (পুং) উন্মত্তঃ । বাতুলঃ । যথা ।

পাগলায়াঙ্গহীনায় চাক্ষায় বধিরায় চ ।

জড়ায় চৈব মূর্খায় ক্লীবতুল্যায় পাপিনে ।
ব্রহ্মহত্যাং লভেৎ সোহপি যঃ স্বকন্যাং
দদাতি চ ॥ ইতি ব্রহ্মবৈবর্ত্তে প্রীকৃতিঃ
খণ্ডে ১৪ অধ্যায়ঃ ॥

পাচকং (স্ত্রী) পিত্তবিশেষঃ । যথা । পাচকং
ভ্রাজকক্ষৈব রঞ্জকালোচকে তথা । সাধক-
ক্ষৈব পক্ষেতি পিত্তনামান্তনুক্রমাৎ ॥ ইতি
শব্দচন্দ্রিকা ॥ পাচকাদীনাম্ স্ত্রীনাং স্ত্রীনাং হ ।
অগ্ন্যাশয়ে বকুৎপ্লীক্ষোহৃদয়ে লোচনদ্বয়ে ।
ত্ৰিচি সর্বশরীরেষু পিত্তং নিবসতি ক্রমাৎ ॥
অথ তেমাং কশ্মাণ্যাহ । পাচকং পচতে
ভুক্তং শেষাগ্নিবলবর্দ্ধনং । রসমৃত্তপুরী-
ষাণি বিরেচয়তি নিত্যশঃ ॥ ইতি ভাব
প্রকাশঃ ॥

পাচকঃ (পুং) অগ্নিঃ । ইতি হলায়ুধঃ ॥ সূপ-
কারঃ । পাককর্তা । যথা । পুত্রপৌত্র-
গুণোপেতঃ শাস্ত্রজ্ঞো মিত্তপাচকঃ । শূরশ্চ
কঠিনশৈব সূপকারঃ স উচ্যতে ॥ ইতি
চাণক্যং ॥ অন্নাদিপাককারকৌষধাদৌ ত্রি ॥

পাচনং (স্ত্রী) প্রায়শ্চিত্তং । ইতি মেদিনী ॥
দোষপাচককাথৌষধং । তস্ম দানকালঃ ।
জ্বরিতং ষড়্বেহহতীতে লঘুপ্রতিভোজিতং ।
সপ্তাহাৎ পরতোহস্তক্রে সামে স্ত্রাৎ পাচনং
জ্বরে ॥ ইতি সারকৌমুদী ॥ * ॥ সর্বেষাং
পাচনদ্রব্য্যাণাং পরিমাণং যথা । দশরক্তিক-
মাযেণ গৃহীত্বা তোলকদ্বয়ং । দ্বাদশঃ
ষোড়শগুণং গ্রাহ্যং পাদাবশেষিতং ॥ ইতি
পরিভাষা ॥ * ॥ অথ সর্বজ্বরে পাচনং ।
নাগরং দেবকার্ষক ধন্যাকং বৃহতীদ্বয়ং ।
দদ্যাৎ পাচনকং পূর্বং জ্বরিতায় জ্বরপহং ॥

• নাগরাদি ॥ ১ ॥ * অথ বাতিকজ্বরে । বিল্বাদি-
 • পঞ্চমূলস্য কাথঃ স্নানাতিকজ্বরে । বিল্বাদি-
 পঞ্চমূলী ॥ ২ ॥ পাচনং পিপ্পলীমূলগুড়চী
 বিশ্বজোহথবা ॥ পিপ্পলীমূলাদি ॥ ৩ ॥
 কিরাতান্দামুতোদীচ্যবৃহতীদ্বয়গোকুরৈঃ ।
 সন্ধিরাকলসীবিব্লৈঃ কাথো বাতজ্বরপহঃ ॥
 কিরাতাদি ॥ ৪ ॥ রাস্না বৃক্ষাদনী দারু
 সরলং সৈলবালুকং । কষায়ঃ শর্করা-
 ক্ষৌদ্রযুক্তো বাতজ্বরপহঃ ॥ রাস্নাদি ॥ ৫ ॥
 বিল্বাদিপঞ্চমূলী চ গুড়চ্যামলকে তথা ।
 কুস্তম্বরুসমো হেম কষায়ো বাতিকে
 জ্বরে ॥ বিল্বাদিপঞ্চমূল্যাди ॥ ৬ ॥ পিপ্পলী-
 শারিবাড্রাক্ষাশতপুষ্পাহরেণুভিঃ । কৃতঃ
 কষায়ঃ সগুড়ো হন্যাচ্ছসনজং জ্বরং ॥
 পিপ্পল্যাди ॥ ৭ ॥ গুড়চী শারিবা ড্রাক্ষা
 শতপুষ্পা পুনর্নবা । সগুড়োহয়ং কষায়ঃ
 স্নানাতজ্বরবিনাশনঃ ॥ গুড়চ্যাди ॥ ৮ ॥
 ড্রাক্ষাগুড়চীকাশ্মর্যত্রায়মাণাঃ সশারিবাঃ ।
 নিঃকাথ্য সগুড়ং কাথং পিবেদ্বাতজ্বরা-
 পহং ॥ ড্রাক্ষাদি ॥ ৯ ॥ * অথ পৈত্তিক-
 জ্বরে । কলিঙ্গং কটফলং মুস্তং পাঠা
 তিত্তকরোহিণী । পকং সশর্করং পীতং
 পাচনং পৈত্তিকে জ্বরে ॥ কলিঙ্গাদি ॥ ১০ ॥
 সক্ষৌদ্রং পাচনং পৈত্তে তিত্তকাদেন্দ্রযবৈঃ
 শৃতং । তিত্তাদি ॥ ১১ ॥ লোপ্রোৎপলা-
 য়তাপদ্রশারিবাণাং সশর্করঃ । কাথঃ
 পিত্তজ্বরং হন্যাৎথবা পর্পটোদ্ভবঃ ॥
 লোপ্রাদি ॥ ১২ ॥ ১৩ ॥ পটোলযব-
 নিঃকাথো মধুনা মধুরীকৃতঃ । তীত্রপিত্ত-
 জ্বরামদৌ পানাত্তুড়াহনাশনঃ ॥ যব-

পটোলং ॥ ১৪ ॥ ছুরালভাপর্পটকপ্রিয়ঙ্গু-
 ভূনিম্ববাসাকটুরোহিণীনাং । জলং পিবে-
 চ্ছর্করয়াবগাঢং তৃষ্ণাশ্রপিত্তজ্বরদাহযুক্তঃ ॥
 ছুরালভাদি ॥ ১৫ ॥ ত্রায়মাণা চ মধুকং
 পিপ্পলীমূলমেব চ । কিরাততিত্তকং মুস্তং
 মধুকং সবিত্তিকং ॥ সশর্করং পীত-
 মেতৎ পিত্তজ্বরনিবর্হণং ত্রায়মাণাদি ॥ ১৬ ॥
 মুদ্রীকা মধুকং নিম্বং কটুরোহিণীসমাঃ ।
 অবশ্যায়স্থিতং পাক্যমেতৎ পিত্তজ্বরা-
 পহং ॥ মুদ্রীকাদি ॥ ১৭ ॥ একঃ পর্পটকঃ
 শ্রেষ্ঠঃ পিত্তজ্বরবিনাশনঃ । কিং পুনর্নবা
 যুক্ত্যেত চন্দনোদীচ্যনাগরৈঃ ॥ পর্পট-
 কাদি ॥ ১৮ ॥ বিশ্বাসুপর্পটোশীরঘনচন্দন-
 সাবিতং । দদ্যাৎ স্নীতলং বারি তুট্-
 ছদ্দিজ্বরদাহকুৎ ॥ বিশ্বাদি ॥ ১৯ ॥ পর্পটা-
 য়তথাত্রীণাং কাথঃ পিত্তজ্বরং জয়েৎ ।
 পর্পটাদি ॥ ২০ ॥ ড্রাক্ষারথধয়ো-
 শ্চাপি ॥ ২১ ॥ কাশ্মর্যস্নাত্বা পুনঃ ॥ ২২ ॥
 ড্রাক্ষাভয়াপর্পটকাদিতিত্তাকাথং নসং-
 পাকফলং বিদধ্যাৎ । প্রলাপমূর্ছাভ্রম-
 দাহশোষতৃষ্ণান্বিতে পিত্তভবে জ্বরে তু ॥
 ড্রাক্ষাদি ॥ ২৩ ॥ ব্যূষিতং ধন্যকজলং
 প্রাতঃ পীতং সশর্করং পুংসাং । অন্ত-
 দ্বাহং শময়ত্যচিরাদূরপ্ররুঢ়মপি ॥ ২৪ ॥ *
 অথ কফজ্বরে । মাতুলুঙ্গশিফাশিফাশিফা-
 গ্রন্থিকসংযুতং । কফজ্বরেহমু সক্ষারং
 পাচনম্বা কণাদিকং ॥ মাতুলুঙ্গাদি ॥ ২৫ ॥
 কটুকং চিত্রকং নিম্বং হরিদ্রেহতিবিমে
 বচাং । কুষ্ঠমিন্দ্রযবং মুর্ঝাং পটোলকাপি
 সাধিতং ॥ পিবেন্মরিচসংযুক্তং সক্ষৌদ্রং

श्लेष्मिके ज्वरे । कटुकानि ॥ २७ ॥ निम्बविश्व-
 मृतानां शटीभूनिम्बपोष्करं । पिप्लुलो
 रुहती चेति काथो हस्ति कफज्वरं ॥
 निम्बादि ॥ २९ ॥ सिन्धुवारदलकाथं शोषणं
 कफजे ज्वरे । जज्जयोश्च बले क्नीने
 कर्णे वा पिहिते पिवेत् ॥ सिन्धु-
 वारादि ॥ २८ ॥ आमलक्यभया कृष्ण चित्रक-
 श्चेत्ययं गणः । सर्वज्वरकफातङ्गभेदी
 दीपनपाचनः ॥ आमलक्यादि ॥ २९ ॥
 त्रिफलापटोलवासाम्बुक्कहातिक्करोहिणी-
 मङ्ग्रेष्वाः । त्रिफलादि ॥ ३० ॥ मधुना श्लेष्म-
 समुत्थे दशमूली वासकश्च वा काथः ॥ ३१ ॥
 मुस्तं वंसकबीजानि त्रिफला कटु-
 रोहिणी । परुषकाणि च काथः कफज्वर-
 विनाशनः ॥ मुस्तादि ॥ ३२ ॥ * ॥ अथ
 वातपैतिकज्वरे । संसृष्टदोषेषु हितं
 संसृष्टमथ पाचनं ॥ विश्वामृतान्दुनिम्बैः
 पङ्कमूलीसम्बितैः । कृतः कषायो हस्त्याश्च
 वातपित्तोद्धवञ्ज्वरं ॥ नवाङ्गं ॥ ३३ ॥
 त्रिफलाशाल्मलीराम्बाराजवृक्षाट्ठरुषकैः ।
 शृतमधु हरेत्तूर्णं वातपित्तोद्धवञ्ज्वरं ॥
 त्रिफलादि ॥ ३४ ॥ किराततिक्तकं मुस्तं
 द्राक्कामामलकीं शटीं । निष्काथ्य पित्ता-
 निलजे कथितं सङ्गुडं पिवेत् ॥ किरात-
 तिक्तकादि ॥ ३५ ॥ निदिग्धिकावलाराम्बा-
 त्रायमाणामृतानुतेः । मसूरविदलैः काथो
 वातपित्तज्वरं जयेत् ॥ निदिग्धिकादि ॥ ३६ ॥
 गुडूची पर्पटं मुस्तं किरातं विश्व-
 भेषजं । वातपित्तज्वरे देयं पङ्कभद्र-
 मिदं शुभं ॥ पङ्कभद्रं ॥ ३७ ॥ मधुकं

शारिबे द्राक्का मधुकं चन्दनोत्पलं
 काश्मीरी पद्मकं लोत्रं त्रिफलां पद्म-
 केशरं ॥ परुषकं गुणालकं नृसेजुत्तम-
 वारिणि । मधुलाजसितायुक्तं तं पीतं
 व्यथितं निशि ॥ वातपित्तज्वरदाहं तृष्णा-
 गृह्णावमिद्रमान् । शमयेद्भक्तपित्तकं क्लीमृ-
 तानिव मारुतः ॥ मधुकादि ॥ ३८ ॥ * ॥
 अथ पित्तश्लेष्मिकज्वरे । पटोलं चन्दनं
 मूर्वातिक्तापाठामृतागणः । पित्तश्लेष्मानिल-
 च्छर्दिज्वरकं गुविनापहः ॥ पटोलादि ॥ ३९ ॥
 गुडूचीनिम्बधन्वाकं पद्मकं रक्तचन्दनं ।
 एष सर्वज्वरान् हस्ति गुडूच्यादिस्तु दीपनः ॥
 झल्लामारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनः ।
 गुडूच्यादि ॥ ४० ॥ किरातं नागरं मुस्तं
 गुडूचीकं कफाधिके । पाठोदीच्यगुणालैस्तु
 सह पित्ताधिके पिवेत् ॥ चातुर्भद्रकपाठा-
 सप्तर्को ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ गुडूची चन्दनं
 पद्मं नागरेन्द्रववासकं । अन्नारथधो-
 नीरं पाठा धान्यान्दरोहिणी ॥ कषायं
 पाययेदेतं पिप्लुलीचूर्णसंयुतं । पित्त-
 श्लेष्महरं तन्द्रापिपासादाहनाशनं ॥ विण्-
 मूत्रानिलविक्तस्तुत्रिदोषप्रभवस्य च । गुडू-
 च्यादिगणो ह्येष पाचनो दीपनः परः ॥
 गुडूच्यादिगणः ॥ ४३ ॥ कण्टकार्ययुता
 भार्गी नागरेन्द्रववासकं । भूनिम्बं चन्दनं
 मुस्तं पटोलं कटुरोहिणी ॥ कषायं पाय-
 येदेतं पित्तश्लेष्मज्वरापहं । दाहतृष्णा-
 रुचिच्छर्दिकामहं पार्श्वशूलनुत् ॥ कण्ट-
 कार्यादि ॥ ४४ ॥ सपत्रपुष्पवासाम्बा रसः
 क्णोदसितायुतः । कफपित्तज्वरं हस्ति

সাস্রপিভং সকামলং ॥ বাসাদি ॥ ৪৫ ॥
 পটোলং পিচুমর্দশ্চ ত্রিকলা মধুকং বলা ।
 সাধিতেনহয়ং কষায়ঃ স্যাৎ পিত্তশ্লেষ্মভবে
 জ্বরে ॥ পটোলাদি ॥ ৪৬ ॥ গুড়ুচীন্দ্র-
 যবারিফং পটোলং কটুরোহিণী । নাগরং
 চন্দনং মুস্তং পিপ্পলীচূর্ণসংযুতং ॥ অম্বতা-
 ক্টক ইত্যেষ পিত্তশ্লেষ্মজ্বরপহঃ । হস্তাসা-
 রৌচকচ্ছর্দিভৃষ্ণাদাহনিবারণঃ ॥ অম্বতা-
 ক্টকং ॥ ৪৭ ॥ পটোলযবধান্যাকমুদগা-
 মলকচন্দনং । পৈতিকৈ শ্লেষ্মপিত্তোথে
 জ্বরতৃচ্ছর্দিদাহনুং ॥ পটোলাদি ॥ ৪৮ ॥
 ক্ষুদ্রায়ুতাভ্যাং সহ নাগরেণ সপুষ্করক্ষেতি
 কিরাততিক্তং । পিবেৎ কষায়ং স্থিহ
 পঞ্চতিক্তং জ্বরং নিহন্ত্যক্টবিধং সমগ্রং ॥
 ক্ষুদ্রাদি ॥ ৪৯ ॥ * ॥ অথ বাতশ্লেষ্মিক-
 জ্বরে । দীপনং কফবিচ্ছেদি বাতপিত্তানু-
 লোমনং । জ্বরন্নং পাচনং ভেদি শৃতং
 ধান্যপটোলয়োঃ ॥ ধান্যপটোলং ॥ ৫০ ॥
 মুস্তনাগরভূনিষ্মং ত্রয়মেতজ্জিকার্ষিকং ।
 কফবাতপ্রশমনং পাচনং জ্বরনাশনং ॥ ৫১ ॥
 পিপ্পলী পিপ্পলীমূলং চব্যং চিত্রকনাগরং ।
 দীপনীয়ঃ শৃতো বর্গঃ কফানিলগদাপহঃ ॥
 পঞ্চকোলং ॥ ৫২ ॥ পিপ্পলীভিঃ শৃতং
 তোয়মনভিষ্যন্দি দীপনং । বাতশ্লেষ্ম-
 বিকারন্নং গ্নীহজ্বরবিনাশনং ॥ পিপ্পলী-
 কাথঃ ॥ ৫৩ ॥ আরথধগ্রস্থিকমুস্ততিক্তা-
 হরীতকীভিঃ কুথিতঃ কষায়ঃ । সামৈ
 সশূলে কফবাতযুক্তে জ্বরে হিতো দীপন-
 পাচনশ্চ ॥ আরথধাদি ॥ ৫৪ ॥ ক্ষুদ্রায়ুতা-
 নাগরপুষ্করাহ্বয়ৈঃ কৃতঃ কষায়ঃ কফ-

মারুতোত্তরে । সশ্বাসকাসারুচিপার্শ্বরুক্-
 করে জ্বরে ত্রিদোষপ্রভাবে চ শস্যতে ॥
 ক্ষুদ্রাদি ॥ ৫৫ ॥ দশমূলীরসঃ পেয়ঃ কণা-
 যুক্তঃ কফানিলে । অবিপাকেহতিতন্দ্রায়াং
 পার্শ্বরুক্শ্বাসকাসকে ॥ দশমূলং ॥ ৫৬ ॥
 মুস্তং পর্পটকং শুষ্টি গুড়ুচী সতুরালভা ।
 কফবাতারুচিচ্ছর্দিদাহশ্বাসজ্বরপহা ॥
 মুস্তাদি ॥ ৫৭ ॥ দারুপর্পটভার্গ্যকবচা-
 ধন্যাককটফলৈঃ । সাভয়াবিশ্বপৃথীকৈঃ
 কুাথো হিঙ্গুমধুৎকটঃ ॥ কফবাতজ্বরে
 পীতো হিক্কাশ্বাসগলগ্রহান্ । কাসশোষ-
 প্রসেকাংশ্চ হন্যাৎ তরুমিবাশনিঃ ॥
 দার্বাদি ॥ ৫৮ ॥ * ॥ অথ ত্রিদোষজজ্বরে ।
 পঞ্চমূলীকিরাতাদির্গণো যোজ্যস্ত্রিদোষজে ।
 পিত্তোৎকটে চ মধুনা কণয়া চ কফোৎ-
 কটে ॥ চতুর্ভদ্রপঞ্চমূলং ॥ ৫৯ ॥ বিহ্ব-
 শ্যাণাকগাম্ভারীপাটলাগণিকারিকাঃ ।
 দীপনং কফবাতন্নং পঞ্চমূলমিদং মহৎ ॥
 বৃহৎপঞ্চমূলী ॥ ৬০ ॥ শালপর্ণী পৃশ্নিপর্ণী
 বৃহতীদ্বয়গোক্ষুরং । বাতপিত্তজ্বরহরং
 কনীয়ঃ পঞ্চমূলকং ॥ স্বল্পপঞ্চমূলী ॥ ৬১ ॥
 উভয়ং দশমূলঞ্চ সন্নিপাতজ্বরপহং ।
 কাসে শ্বাসে চ তন্দ্রায়াং পার্শ্বশূলে চ
 শস্যতে ॥ পিপ্পলীচূর্ণসংযুক্তং কণ্ঠহৃদগ্রহ-
 নাশনং । দশমূলং ॥ ৬২ ॥ চিরজ্বরে বাত-
 কফোল্লগে বা ত্রিদোষজে বা দশমূলমিশ্রঃ ।
 কিরাততিক্তাদিগণঃ প্রযোজ্যঃ শুদ্ধাধিনে
 বা ত্রিবৃতা বিমিশ্রঃ ॥ চতুর্দশাঙ্গং ॥ ৬৩ ॥
 দশমূলং শটী শৃঙ্গী পৌষ্করং সতুরালভং ।
 ভাগী কুটজবীজঞ্চ পটোলং কটুরোহিণী ॥

অষ্টাদশাঙ্গ ইত্যেষ সন্নিপাতজ্বরপহঃ ।
 কাসহল্লাসপার্শ্বাতিশ্বাসহিকাবনীহরঃ ॥ বাত-
 শ্লেষ্মহরোহষ্টাদশাঙ্গঃ ॥ ৬৪ ॥ ভূনিষ্দারু-
 দশমূলমহৌষধাঋতিভ্লেদ্রবীজধনিকেভ-
 কণাকষায়ঃ । তস্ত্রীপ্রলাপকসনারুচিদাহ-
 মোহশ্বাসাদিযুক্তমখিলং জ্বরমাশু হন্তি ॥
 অষ্টাদশাঙ্গং ॥ ৬৫ ॥ মুস্তপর্পটকোশীর-
 দেবদারুমহৌষধং । ত্রিফলা ধনুয়াসশচ
 নীলী কম্পিল্লকং ত্রিবৃৎ ॥ কিরাততিক্তকং
 পাঠা বলা কটুরোহিণী । মধুকং পিপ্পলী-
 মূলং মুস্তাদ্যো গণ উচ্যতে ॥ অষ্টাদশাঙ্গ-
 মুদিতমেতদ্বা সন্নিপাতনুৎ । পিভোভরে
 সন্নিপাতে হিতক্ষেত্রং মনীষিভিঃ ॥
 মন্যাস্তস্ত উরোঘাত উরঃপার্শ্বশিরো-
 গ্রাহে । ৬৬ । দ্রাক্ষামৃত শটী শৃঙ্গী
 মুস্তকং রক্তচন্দনং । নাগরং কটুকং পাঠা
 ভূনিষ্মং সতুরালভং ॥ উশীরং পদ্মকং
 ধাত্মং বালকং কণ্টকারিকা । পুষ্করং পিচু-
 মর্দিশচ দশাষ্টাঙ্গমিদং শুভং ॥ জীর্ণজ্বরা-
 রুচিশ্বাসকাসশ্বথুনাশনং । অপরাষ্টা-
 দশাঙ্গং ॥ ৬৭ ॥ শটী পুষ্করমূলঞ্চ ব্যাত্রী
 শৃঙ্গী ছুরালভা । গুড়চী নাগরং পাঠা
 কিরাতং কটুরোহিণী ॥ এন শট্যাদিকো বর্গঃ
 সন্নিপাতজ্বরপহঃ । কাসহৃদগ্রহপার্শ্বাতি-
 শ্বাসে তস্ত্র্যাঞ্চ শস্ততে ॥ শট্যাদি ॥ ৬৮ ॥
 বৃহত্যো পুষ্করং ভাগী শটী শৃঙ্গী ছুরা-
 লভা । বৎসকশ্চ বীজানি পটোলং কটু-
 রোহিণী ॥ বৃহত্যাদির্গণঃ প্রোক্তঃ সন্নি-
 পাতজ্বরপহঃ । কাসাদিষু চ সর্বেষু হিতঃ
 সোপদ্রবেষু চ ॥ বৃহত্যাদিগণঃ ॥ ৬৯ ॥

ভাগী পুষ্করমূলঞ্চ রাস্নাবিল্বমানিক্যাঃ
 নাগরং দশমূলঞ্চ পিপ্পলীকাপ্তং সাধয়েৎ ॥
 সন্নিপাতজ্বরে দেয়ং হৃৎপার্শ্বানাহশূলিনাং ।
 কাসশ্বাসাগ্নিমান্দ্যঞ্চ তস্ত্র্যাঞ্চ বিনিবর্তয়েৎ ॥
 ভার্গ্যাদি ॥ ৭০ ॥ দ্বিপঞ্চমূলী ষড়্‌গ্রহ্ম
 বিশ্বগৃধ্রনখীদ্রয়ং । কফবাতহরঃ কাথঃ সন্নি-
 পাতহরঃ পরঃ ॥ দ্বিপঞ্চমূল্যাদি ॥ ৭১ ॥
 কারবীপুষ্করৈরগুত্রায়স্ত্রীনাগরায়ুতাঃ । দশ-
 মূলীশটীশৃঙ্গীয়াসভাগীপুনর্নবাঃ ॥ তুল্যা
 যুক্ত্রেণ নিষ্কৃথ্য পীতশ্চেতোবিশোধনঃ ।
 অভিঘাসং জ্বরং ঘোরমাশু হন্তি সমু-
 দ্রতং ॥ দশমূল্যাদি ॥ ৭২ ॥ মাতুলুঙ্গা-
 শ্মভিহ্নিব্যাগ্রীপাঠোরুবুকজঃ । কাথো
 লবণমূত্রাত্যোহভিঘাসানাহশূলনুৎ ॥ মাতু-
 লুঙ্গাদি ॥ ৭৩ ॥ কণ্টরোধকফশ্বাসহিক্কা-
 সংন্যাসপীড়িতঃ । মাতুলুঙ্গার্দ্রকরসং দণ-
 মূলান্তমা পিবেৎ ॥ মাতুলুঙ্গার্দ্রকরসযুক্ত-
 দশমূলং ॥ ৭৪ ॥ ব্যোষাঋত্রিফলাতিক্তা-
 পটোলারিষ্টবাসকৈঃ । ভূনিষ্মায়ুতযািসশ্চ
 ত্রিদোষজ্বরনুৎ জলং ॥ ব্যোষাদি ॥ ৭৫ ॥
 ত্রিবৃদ্বিশালাত্রিফলাকটুকারথধৈঃ কৃতঃ ।
 সক্ষারো ভেদনঃ কাথঃ পেয়ঃ সর্বজ্বর-
 পহঃ ॥ ত্রিবৃতাди ॥ ৭৬ ॥ * ॥ অথ জীর্ণ-
 জ্বরে । নিদিষ্টিকানাগরকায়ুতানাং কাথং
 পিবেন্মিশ্রিতপিপ্পলীকং । জীর্ণজ্বরা-
 রোচককাসশূলশ্বাসাগ্নিমান্দ্যাদিতপীনসে-
 য়ু । হস্ত্যুর্দ্ধগাময়ং প্রায়ঃ সায়ং তেনায়-
 মিম্যতে ॥ নিদিষ্টিকাদি ॥ ৭৭ ॥
 পিপ্পলীচূর্ণসংযুক্তঃ কাথশ্চিহ্নরুহোদ্রবঃ ।
 জীর্ণজ্বরকফধ্বংসী পঞ্চমূলীকৃতোহথবা ॥

কামাজীর্ণাকচিখাসহং পাণ্ডুক্ৰিমিরোগ-
 নুং ॥ ৭৮ ॥ * ॥ অথ সন্ততাদিজ্বরে ।
 মধুকং চন্দনং মুস্তং ধাত্রী ধান্মুশীরকং ।
 ছিম্বোদ্ভবা পটোলঞ্চ কাথং সমধুশর্করং ॥
 জ্বরং পঞ্চবিধং হন্যাং সন্ততাদ্যং স্তদা-
 রুণং । বাতিকং পৈত্তিককৈঞ্চব শ্লেষ্মিকং
 সান্নিপাতিকং ॥ আমং বিপাচয়ত্যাশু
 নিরামং শময়ত্যপি । মধুকাদ্যং ॥ ৭৯ ॥
 কলিঙ্গকাঃ পটোলস্য পত্রং কটুক-
 রোহিণী ॥ ৮০ ॥ পটোলং শারিবা মুস্তং
 পাঠা কটুকরোহিণী ॥ ৮১ ॥ নিম্বং পটোলং
 ত্রিফলাং মূর্ছীকাং মুস্তবৎসকৌ ॥ ৮২ ॥
 কিরাততিক্তমমৃতাং চন্দনং বিশ্ব-
 ভেষজং ॥ ৮৩ ॥ গুড়ূচ্যামলকং মুস্ত৮৪
 মর্দ্বশ্লোকসমাপনাঃ । কষায়াঃ শময়ন্ত্যাশু
 পঞ্চ পঞ্চবিধান্ জ্বরান্ ॥ সন্ততং সততা-
 শ্চেছাস্তৃতীয়কচতুর্থকান্ । গুড়ূচীমুস্ত-
 ধাত্রীণাং কষায়স্বা সমাঙ্গিকং ॥ মুস্তা-
 মলকগুড়ূচীবিধৌমধকণ্টকারিকাকাথঃ ।
 পীতঃ স্কণাচূর্ণঃ সমধুবিষমজ্বরং হস্তি ॥
 মুস্তাদি ॥ ৮৫ ॥ * ॥ অথ তৃতীয়ক-
 জ্বরে । মহৌষধামৃতামুস্তচন্দনোশীরধাশ-
 কৈঃ । কাথস্তৃতীয়কং হস্তি শর্করামধু-
 যোজিতঃ ॥ মহৌষধাদি ॥ ৮৬ ॥ * ॥
 অথ চাতুর্থকজ্বরে । বাসাধাত্রীস্মিরাদারু-
 পথ্যানাগরসাধিতঃ । সিতামধুযুতঃ কাথ-
 শ্চাতুর্থকনিবারণঃ ॥ ৮৭ ॥ ইতি জ্বরাধি-
 কারঃ ॥ * ॥ অথ জ্বরাভীসারে । পা-
 ঠৈঙ্গুযবভূনিম্বমুস্তপর্পটকামৃতাঃ । জয়-
 স্ত্যামমতীসারং সজ্বরং সমহৌষধাঃ ॥

পাঠাদি ॥ ৮৮ ॥ নাগরাতিবিষামুস্তভূনিম্বা-
 যুতবৎসকৈঃ । সর্বজ্বরহরঃ কাথঃ সর্বাভী-
 সারনাশনঃ ॥ নাগরাতি ॥ ৮৯ ॥ হ্রীবে-
 রাতিবিষামুস্তবিষধান্যকনাগরৈঃ । পিবেৎ
 পিচ্ছাবিবন্ধঘ্নং শূলদৌষামপাচনং ॥
 সরক্তং হস্ত্যভীসারং সজ্বরং বাথ বিজ্বরং ॥
 হ্রীবেরাতি ॥ ৯০ ॥ গুড়ূচ্যাতিবিষাধান্য-
 শুষ্ঠীবিল্বাধবালকৈঃ । পাঠাভূনিম্বকুটজ-
 চন্দনোশীরপদ্মকৈঃ ॥ কষায়ঃ শীতলঃ পেয়ো
 জ্বরাভীসারশান্তয়ে । হস্ত্যাসারোচকছদ্দি-
 পিপাসাদাহনাশনঃ ॥ বৃহৎগুড়ূচ্যাতি ॥ ৯১ ॥
 উশীরং বালকং মুস্তং ধন্যাকং বিশ্বভেষজং ।
 সমস্রা ধাতকী লোপ্তং বিল্বং দীপনপাচনং ॥
 হস্ত্যরোচকপিচ্ছামং বিবন্ধং সার্তিবেদনং ।
 সশোণিতমতীসারং সজ্বরং বাথ বিজ্বরং ॥
 উশীরাদি ॥ ৯২ ॥ পঞ্চমূলীবলাবিল্বগুড়ূচী-
 মুস্তনাগরৈঃ । পাঠাভূনিম্বহ্রীবেরকুটজঙ্ক-
 ফলৈঃ শূতং ॥ হস্তি সর্বানতীসারান্ জ্বর-
 দৌষং বমিং তথা । সশূলোপদ্মবৎ স্বাসং
 কাসং হন্যাৎ স্তদারুণং ॥ পঞ্চমূল্যাতি ॥ ৯৩ ॥
 কলিঙ্গাতিবিষাশুষ্ঠীকিরাতামুযবাসকং ।
 জ্বরাভীসারসস্তাপং নাশয়েদবিকল্পতঃ ॥
 কলিঙ্গাদি ॥ ৯৪ ॥ বৎসকস্য ফলং দারু
 রোহিণী গজপিপ্ললী । বৎসকাদি ॥ ৯৫ ॥
 শ্বদং স্ত্রী পিপ্ললী ধান্যং বিল্বং পাঠা বনা-
 নিকা ॥ শ্বদং স্ত্রীদি ॥ ৯৬ ॥ ছাবপ্যেতো
 সিদ্ধিযোগৌ শ্লোকান্ধেনাভিভাষিতৌ ।
 জ্বরাভীসারশমনৌ বিশেষাদাহনাশনৌ ॥
 নাগরামৃতভূনিম্ববিষবালকবৎসকৈঃ । সমু-
 স্তাতিবিষোশীরৈর্জ্বরাভীসারনুজ্জলং ॥ নাগ-

रादि ॥१०१॥ मुस्तकविल्लातिविषापाठाभृनिष्-
 वंसकैः काथः । मकरन्दगर्तुयुक्ते। ज्वराति-
 सारो जयेद्वारो ॥ मुस्तकादि ॥ १०८ ॥
 घनजलपाठातिविषापथोपलधान्यारोहि-
 नीविश्वैः । सेन्द्रघैः शृतमस्तुः सातीसारं
 ज्वरं जयति ॥ घनादि ॥ १०९ ॥ दशमूली-
 कषायेण विश्वमक्षसमं पिवेत् । ज्वरे
 चैवातिसारे च सशोथे ग्रहणीगदे ॥ दश-
 मूलशुष्की ॥ १०० ॥ किराताम्बामृताविश्व-
 चन्दनोदीच्यवंसकैः । शोथातीसारशमनं
 विशेषात् ज्वरनाशनं ॥ किरातादि ॥ १०१ ॥
 इति ज्वरातीसारधिकारः ॥ * ॥ अथाती-
 सारे । धान्यकं नागरं मुस्तं बालकं
 विल्वमेव च । आमशूलविवस्त्रं पाचनं
 वह्निदीपनं ॥ धान्यपक्कं ॥ १०२ ॥ इदं
 धान्यचतुष्कं श्रां पैन्ते शुष्कं विना
 पुनः । धान्यचतुष्कं ॥ १०३ ॥ कण्टदाडिम-
 ज्जम्बूशृङ्गाटकपत्रविल्वहीवेरं । जलधर-
 नागरसहितं गन्धामपि वेगिनीं रूक्ष्यात् ॥
 कण्टादि ॥ १०४ ॥ किराततिक्तकं मुस्तं
 वंसकं सरसाञ्जनं । पिवेत् पिताति-
 सारं सार्कोद्रं वेदनापहं ॥ किरात-
 तिक्तकादि ॥ १०५ ॥ कुटजवृक्षफलं मुस्तं
 काथयित्वा जलं पिवेत् । अतीसारं
 जयेदाशु शर्करामधुयोजितं ॥ कुट-
 जादि ॥ १०६ ॥ विल्वचूताश्विनिर्वृहः पीतः
 सार्कोद्रशर्करः । निहन्याच्छर्द्यातीसारं
 वैशानर इवाहृतिं ॥ विल्लादिकाथः ॥ १०७ ॥
 पटोलयवधन्याककाथः पेयः स्त्रीतलः ।
 शर्करामधुसंमिश्रच्छर्द्यातीसारनाशनः ॥

पटोलादिकाथः ॥ १०८ ॥ कुटजं दाडिमं
 मुस्तं धातकी विल्वबालकं । लोघ्रचन्दन-
 पाठाश्च कषायं मधुना पिवेत् ॥ साये
 सशूले रक्ते च पिच्छाश्रावे च शश्वते ।
 कुटजादिरिति ध्यातः सर्वातीसारनाशनः ॥
 कुटजादि ॥ १०९ ॥ समन्नातिविषा मुस्तं
 विल्वं ह्रीवेरधातकी । कुटजवृक्षफलं
 विश्वं काथः सर्वातिसारशुत् ॥ सम-
 न्नादि ॥ ११० ॥ कुटजवृक्षकृतकाथो घनी-
 भृतः श्लेशोभनः । लोहितोहतिविषायुक्तः
 सर्वातीसारनाशनः ॥ कुटजकाथः ॥ १११ ॥
 सवंसकः सातिविषः सविल्वः सोदीच्य-
 मूर्त्तेश्च कृतः कषायः । साधे सशूले सह-
 शोणिते च चिरप्रवृत्तेऽपि हितोहति-
 सारे ॥ वंसकादि ॥ ११२ ॥ कषायो मधुना
 पीतस्त्रयो दाडिमवंसकात् । सदयो जये-
 दतीसारं सरक्तं दुर्निवारणं ॥ कुटज-
 दाडिमं ॥ ११३ ॥ * ॥ अथ ग्रह्यात् ।
 ग्रहणीमाश्रितं दोषमतीसारवदाचरेत् ।
 अतीसारोक्तविधिना तन्नामकं विपा-
 चयेत् ॥ नागरातिविषामुस्तकाथः श्रादाम-
 पाचनः । नागरादि ॥ ११४ ॥ * ॥ अथाग्नि-
 मान्द्ये ॥ विशाभयाण्डुलीनां कषायेण
 वडूषणं । पिवेत् श्लेष्मणि मन्देहर्गो
 वृक्षपत्रसुरभीकृतं ॥ पक्ककोलं स-
 मरिचं वडूषणमुदाहृतं । सवडूषण-
 विशादि ॥ ११५ ॥ * ॥ अथामाजीर्णे । धान्य-
 नागरसंसिद्धं तोयं दद्याद्विचक्रणः ।
 अमाजीर्णप्रशमनं दीपनं वस्तिशोधनं ।
 धान्यशुष्की ॥ ११६ ॥ * ॥ अथ पाणुरोगे

कलत्रिकामृतावासातिक्ताङ्गुनिम्बनिम्बजः ।
 काथः क्फोद्रयुतो हन्यां पाणुरोगं
 सकामलं ॥ कलत्रिकादि ॥ १११ ॥*॥ अथ
 रक्तपित्ते । जलं खर्जूरमृन्दीकामधुकैः
 सपरुमकैः । शृतशीतं प्रयोक्तव्यं तर्प-
 णार्थं सशर्करं ॥ खर्जूरदिजलं ॥ ११८ ॥*॥
 अथ राजयक्ष्मणि । धन्याकपिप्लवीविश्वदश-
 मूलीजलं पिबेत् । पार्श्वशूलङ्गरश्मासपीन-
 सादिनिरुत्तये ॥ धन्याकादि ॥ ११९ ॥ अश्व-
 गन्नामृताभीरुदशमूलीबलारुषाः । पुष्कराति-
 विषे वृत्ति क्लयं क्लीररमाशिनः । अश्व-
 गन्नादि ॥ १२० ॥ दशमूलबलाराम्नापुष्कर-
 सूरदारुनागैरैः कथितं । पेयं पार्श्वसं-
 शिरोरुक्कृतकामादिशान्तये मलिलं ॥
 दशमूलादि ॥ १२१ ॥ इति राजयक्ष्माधि-
 कारः ॥*॥ अथ कासे । पङ्कमूलीकृतः काथः
 पिप्लवीचूर्णसंयुतः । रसान्नमशतो नित्यं
 वातकामुदञ्चति ॥ पिप्लवीचूर्णयुक्तपङ्क-
 मूली ॥ १२२ ॥ पौष्करं कट्फलं भार्गी-
 पिप्लवीविश्वसाधितं । पिबेत् काथं कफो-
 द्रेके कासे श्वासे च हृद्ग्रहे ॥ पौष्क-
 रादि ॥ १२३ ॥ पिप्लवीचूर्णसंयुक्तं दश-
 मूलीजलं पिबेत् ॥ पिप्लवीचूर्णयुक्तदश-
 मूली ॥ १२४ ॥ कट्फलं कर्तुणं भार्गी
 युक्तं धान्यं वचाभया । शृङ्गी पर्पटकं
 शुष्ठी सराह्वक जले शृतं ॥ मधुहिङ्गुयुतं
 पेयं कासे वातकफाङ्गके । कर्षुरोगे
 मुखे शूले श्वासहिक्काङ्गरेषु च ॥ कट्-
 फलादि ॥ १२५ ॥ कर्षुकारिकृतः काथः
 *सकृषः सर्वकासहा । कर्षुकारिकाथः ॥ १२६ ॥

इति कासाधिकारः ॥ * ॥ अथ हिक्कायां ।
 अमृतानागरफञ्जीव्यात्रीपर्णाशसाधितकाथः
 पीतः सकणाचूर्णः कासश्वासो जयत्याशु ॥
 अमृतादि ॥ १२१ ॥ दशमूली कषायस्तु पुष्क-
 रेणावचूर्णितः । कासश्वासप्रशमनः पार्श्व-
 हृच्छूलनाशनः ॥ कूर्ठचूर्णयुक्तदशमूली ॥ १२८ ॥
 कुलथनागरव्यात्रीवासाभिः कथितं जलं ।
 पीतं पुष्करसंयुक्तं हिक्काश्वासनिवारणं ॥
 कुलथादि ॥ १२९ ॥ शृङ्गीमहोषधकणावन-
 पोष्कराणां चूर्णं शटीमरिचशर्करया वि-
 मिश्रं । काथेन पीतममृताव्यपङ्कमूल्याः
 श्वासं त्र्यहेण विनिहन्त्यातिदोषमग्रं ॥
 शृङ्ग्यादि ॥ १३० ॥ इति हिक्काशासाधि-
 कारः ॥ * ॥ अथ हृद्ग्रहाय । कषायो भृक्त-
 मुद्गाश्च मलाजमधुशर्करः । निहन्त्याहृद्ग्रहा-
 सारं वैश्वानर इवाहृत्तं ॥ भृक्तमुद्गा-
 कषायः ॥ १३१ ॥ गुडूचीत्रिकलारिक्त-
 पटोलैः कथितं पिबेत् । क्फोद्रयुक्तं
 निहन्त्याशु हृदि पित्तान्नसम्भवां ॥ गुडू-
 च्यादि ॥ १३२ ॥ काथः पर्पटकः पीतः
 सक्फोद्रश्छिदिनाशनः ॥ पर्पटककाथः ॥ १३३ ॥
 कृतं गुडूच्या विधिवत् कषायं हिम-
 संजितं । तिसृष्वपि भवेत् पथ्यं
 माक्षिकेण समायुतं ॥ द्रव्यादापोथिता-
 न्नोये प्रतप्ते निशि संस्थितां । कषायो
 योहतिनिर्घाति स शीतः समुदाहृतः ॥
 गुडूचीशीतकषायः ॥ १३४ ॥ श्रीफलं
 गुडूच्या वा कषायो मधुसंयुतः । पेय-
 *श्छिद्विद्वये शीतो दुर्वा वा तण्डुलान्ना ॥
 विद्वमूलगुडूचीकषायो ॥ १३५ ॥ जम्बूत्र-

पल्लवगवेधुकथाञ्चसेव्यह्रीवैरवारि पिवतो
 मधुनाल्लम्लं । छर्दिः प्रयाति शमनं त्रि-
 सुगन्धयुक्तं लीला निहन्ति मधुनाथं दुरा-
 लभा वा ॥ जम्बादिवारि ॥ १०७ ॥ इति
 छर्द्याधिकारः ॥ * ॥ अथ मूर्च्छायां । महो-
 षधामृतार्कोद्गं पोक्करं त्रिहिकोदुबन्धं ।
 पिवेत् कणामृतं काथं मूर्च्छां येषु गदेषु
 च ॥ महोषधादि ॥ १०९ ॥ पिवेद्दुरालभा-
 काथं सद्यतं त्र्यमशस्तये ॥ दुरालभा-
 काथः ॥ १०८ ॥ इति मूर्च्छाधिकारः ॥ * ॥
 अथोष्मादे । दशमूलान्मु सद्यतं युक्तं
 मांसरसेन वा । समिद्धार्थकचूर्णं वा
 पुराणं वैककं घृतं ॥ घृतादियुक्तदश-
 मूलं ॥ १०९ ॥ * ॥ अथापस्मारे । हृ-
 कम्पोहक्रिऊजा यश्च श्वेदो हस्तादि-
 नीतता । दशमूलीजलं तस्य कल्याणाज्यं
 योजयेत् ॥ दशमूलीकल्याणघृतो ॥ ११० ॥ * ॥
 अथ वातरोगे । पञ्चमूलीकृतः काथो
 दशमूलीकृतोऽथवा । रूक्षः श्वेदस्तथा नस्यं
 मन्यास्तुते प्रशस्यते ॥ पञ्चमूलीदशमूली-
 काथो ॥ १११ ॥ अर्द्धिते नवनीतेन
 धादेन्माषेणुवीं नरः । क्षीरमांसरसै-
 र्भुक्त्वा दशमूलीजलं पिवेत् ॥ दश-
 मूली ॥ ११२ ॥ माषबलाञ्चकशिञ्जाकतुण-
 राम्नाखगङ्गोरुवृकाणां । काथो नस्य-
 निपीतो राम्नालवणाश्रितः कोष्णः ॥ अप-
 हरति पञ्चवातं मन्यास्तुतं सकर्णनाद-
 रूक्षं । ऊर्ज्यमर्द्धितवातं सप्तहाञ्जयति
 चावशं ॥ माषबलादि ॥ ११३ ॥ दशमूली-
 बलामाषकाथं तैलाज्यमिश्रितं । सायं

भुक्त्वा पिवेत्स्यं विश्वच्यामववाहके ॥
 दशमूल्यादि ॥ ११४ ॥ माषाञ्चुण्ठकैरुण्ठ-
 वाट्यालकशृतं पिवेत् ॥ हिन्दुसैद्धरसं-
 युक्तं पञ्चाघातनिवारणं ॥ माषादि ॥ ११५ ॥
 वातघ्नैर्दशमूल्या च नरं कुञ्जमुपाचरेत् ।
 वातघ्नगणदशमूलीकषायो ॥ ११६ ॥ दश-
 मूली बला राम्ना गुडूची विश्वभेषजं ।
 पिवेदेरुण्ठितैलेन गुण्डीपञ्चपञ्चु ॥
 एरुण्ठितैलयुक्तदशमूल्यादि ॥ ११७ ॥ शेफा-
 लिकादलकाथो मूत्रघ्निसपरिसाधितः । दुर्बलं
 गुण्डीरोगं पीतमात्रं समुद्धरेत् ॥
 शेफालीकाथः ॥ ११८ ॥ पञ्चमूलीकषायस्तु
 रूवुतैलविमिश्रितं । त्रिरुतैर्वाथवा
 युक्तं गुण्डीपञ्चमूलं ॥ एरुण्ठितैल-
 युक्तपञ्चमूली ॥ ११९ ॥ दशमूलीकषायेण
 पिवेद्वा नागरास्तसा । कटीशूलेषु सर्वेषु
 तैलमेरुणुसम्भवं ॥ एरुण्ठितैलयुक्तदश-
 मूलीपञ्चमूली ॥ १२० ॥ गुण्डीपञ्चु
 शीर्षे तु गुडूचीत्रिफलास्तसा । क्षीरेणैरुण्ठ-
 तैलञ्च पिवेद्वा रुद्धदारकं ॥ गुण्डीपञ्चु-
 युक्तगुडूचीत्रिफलाकाथः ॥ १२१ ॥ इति
 वातव्याध्याधिकारः ॥ * ॥ अथ वातरुद्धे ।
 अमृतानागरधन्याककर्षत्रयेण पाचनकं
 सिद्धं । जयति सरुक्तं वातं सामं
 कुष्ठान्यशेषाणि ॥ अमृतादि ॥ १२२ ॥ व-
 सादन्युस्तवः काथः पीतो गुण्डीपञ्चुसं-
 युतः । समीरणसमायुक्तं शोणितं सं-
 धावयेत् ॥ वसादनीकाथः ॥ १२३ ॥
 वासागुडूचीचतुरङ्गुलानामेरुण्ठितैलेन पि-
 वेत् कषायं । क्रमेण सर्वान्पञ्चमप्यणेषं

জয়েদস্বঘাতভবং বিকারং ॥ বাসাদি ॥ ১৫৪ ॥
 লীঢ়া মুণ্ডিতিকার্ণং মধুসর্পিঃ সমন্বিতং ।
 হ্রিমা কাথং পিবন্ হস্তি বাতরক্তং স্নু-
 স্তরং ॥ গুড়চীকাথঃ ॥ ১৫৫ ॥ তিস্রো-
 হথবা পঞ্চ গুড়েন পথ্যা জঙ্ঘা পিবেচ্ছিন্ন-
 রুহাকষায়ং । সবাতরক্তং শময়তু্যদাৰ্ণ-
 মাজানুসংস্রঞ্চ নিহন্ত্যবশ্যং ॥ গুড়চী-
 কষায়ঃ ॥ ১৫৬ ॥ ইতি বাতরক্তাধি-
 কারঃ ॥ * ॥ অথোরুস্তস্তে । শিলাজতুং
 গুগ্গলুয়া পিপ্ললীমথ নাগরং । উরুস্তস্তে
 পিবেন্মুত্রৈর্দশমূলীরসেন বা ॥ শিলাজ-
 হাদিযুক্তদশমূলী ॥ ১৫৭ ॥ ভল্লাতকামুতা-
 শুষ্ঠীদারুপথ্যাপুনর্নবাঃ । পঞ্চমূলীদ্বয়ো-
 মিশ্রা উরুস্তস্তনিবারণাঃ ॥ ভল্লাত-
 কাদি ॥ ১৫৮ ॥ পিপ্ললী পীপ্ললীমূলং
 ভল্লাতকাথ এব বা । কঙ্কো বা সমধুর্দেয়
 উরুস্তস্তবিনাশনঃ ॥ পিপ্লল্যাদি ॥ ১৫৯ ॥
 ইত্বরুস্তস্তাধিকারঃ ॥ * ॥ অথামবাতে ।
 শটীশুষ্ঠ্যভয়া চোত্রা দেবাহ্নাতিবিষা-
 যতা । কষায়মান্বাতস্য পাচনং রুক্ষ-
 ভোজনং ॥ শট্যাদি ১৬০ ॥ শটী বিষৌ-
 যধং কঙ্কং বর্ষাভূকাথসংযুতং । সপ্ত-
 রাত্রং পিবেজ্জস্তুরামবাতবিপাচনং ॥
 পুনর্নবাকাথঃ ॥ ১৬১ ॥ দশমূল্যামুতৈরগু-
 রান্নানাগরদারুভিঃ । কাথোরুবুকতৈলেন
 সামং হস্ত্যানিলং গুরুং ॥ রান্নাদশ-
 মূলং ॥ ১৬২ ॥ দশমূলীকষায়ণ পিবেদ্বা
 নাগরাস্তসা । কুন্ধিবস্তিকটীশূলে তৈল-
 মেরগুসস্তবং ॥ এরগুতৈলযুক্তদশমূলশুষ্ঠী-
 কাথৌ ॥ ১৬৩ ॥ রান্নাং গুড়চীমেরগুং

দেবদারু মহৌষধং । পিবেৎ সর্ক্বাঙ্গ-
 বাতে চ সামে সঙ্ক্যাম্বিজ্জগে ॥ রান্না-
 পঞ্চকং ॥ ১৬৪ ॥ রান্নামুতারথদেবদারু-
 ত্রিকণ্টকৈরগুপুনর্নবানাং । কাথং পিবে-
 ম্নাগরচূর্ণমিশ্রং জজোরুপৃষ্ঠত্রিকপাৰ্শ-
 শূলী ॥ রান্নাসপ্তকং ॥ ১৬৫ ॥ শুষ্ঠীগোক্ষু-
 রককাথঃ প্রাতঃ প্রাতর্নিষেবিতঃ । সামে
 বাতে কটীশূলে পাচনো রুক্ষপ্রণাশনঃ ॥
 গোক্ষুরশুষ্ঠী ॥ ১৬৬ ॥ আমবাতে কণা-
 যুক্তং দশমূলীজলং পিবেৎ । কণায়ুক্ত-
 দশমূলী ॥ ১৬৭ ॥ ইত্যামবাতাধিকারঃ ॥ * ॥
 অথ শূলে । বলাপুনর্নবৈরগুরহতীদ্বয়-
 গোক্ষুরৈঃ । সহিঙ্গু লবণং পীতং সদ্যো
 বাতরুজাপহং ॥ বলাদি ॥ ১৬৮ ॥ বিশ্ব-
 মেরগুজং মূলং কাথং পীত্বা জলং পিবেৎ ।
 হিঙ্গুসৌবর্চলোপেতং সদ্যঃ শূলনিবা-
 রণং ॥ বিশ্বাদি ॥ ১৬৯ ॥ হিঙ্গুপুষ্কর-
 মূলভ্যাং হিঙ্গুসৌবর্চলেন বা । বিষ্টৈরগু-
 যবকাথঃ সদ্যঃ শূলনিবারণঃ ॥ হিঙ্গু-
 পুষ্করমূলযুক্তবিষ্টৈরগুযবকাথঃ ॥ ১৭০ ॥
 তদ্বক্ষুবুযবকাথো হিঙ্গুসৌবর্চলাশ্রিতঃ ।
 রুক্ষাদি ॥ ১৭১ ॥ বৃহত্যো গোক্ষুরৈরগু-
 কুশকাসেক্ষুরালিকাঃ । পীতাঃ পিত্তভবং
 শূলং সদ্যো হস্তি স্নদারুণং ॥ বৃহ-
 ত্যাди ॥ ১৭২ ॥ শতাবরীসযষ্ঠ্যাহ্বাট্যাল-
 কুশগোক্ষুরৈঃ । শৃতশীতং পিবেত্তোয়ং
 সগুড়ক্ষোদ্রশর্করং ॥ পিত্তাহ্বগদাহশূলম্নং
 সদ্যো দাহজ্বরপহং । শতাবর্যাди ॥ ১৭৩ ॥
 ত্রিফলানিষ্যক্যাহ্বকটুকারণ্যধৈঃ শৃতং ।
 পায়য়েম্মধুসংমিশ্রং দাহশূলোপশাস্তয়ে ॥

ত্রিফলাদি ॥ ১৭৪ ॥ তৈলমের গুজং বাপি
 মধুক্কাথসংযুতং । শূলং পিত্তোদ্ভবং
 হন্যাৎ গুল্মং পৈত্তিকমেব চ ॥ মধুক-
 কাথঃ ॥ ১৭৫ ॥ ত্রিফলারথধকাথং সক্ষৌদ্রং
 শর্করাশ্বিতং । পায়য়েদ্রুপিত্ত্বং দাহ-
 শূলনিবারণং ॥ ত্রিফলারথধকাথঃ ॥ ১৭৬ ॥
 বিল্বমূলমথৈরগুং চিত্রকং বিশ্বভেষজং
 হিঙ্গুসৈন্ধবসংযুক্তং সদ্যঃ শূলনিবারণং ॥
 বিল্বমূলাদি ॥ ১৭৭ ॥ সক্ষারং বা পিবেৎ
 কাথং বিল্বাদেঃ কফশূলবান্ । বিল্বাদি-
 কাথঃ ॥ ১৭৮ ॥ মাতুলুঙ্গরসো বাপি শিগু-
 কাথস্তথাপরঃ । সক্ষারো মধুনা পীতঃ
 পার্শ্বহৃদ্বস্তিশূলনুং ॥ শিগুক্কাথঃ ॥ ১৭৯ ॥
 আমশূলে ক্রিয়া কার্য্যা কফশূলবিনা-
 শিনী । সেব্যমামহরং সর্বং যদন্যদগ্নি-
 বর্ধনং ॥ পটোলত্রিফলারিক্তকাথং স-
 মধুকং পিনেৎ । পিত্তশ্লেষ্মজ্বরচ্ছর্দিদাহ-
 শূলোপশান্তয়ে ॥ পটোলাদি ॥ ১৮০ ॥
 বিশ্বোরুবুকদশমূলযবাস্তসা তু দ্বিষ্কার-
 হিঙ্গুলবণত্রয়পুষ্করাগাং । চূর্ণং পিবেদ্ধৃদয়-
 পার্শ্বকটীগ্রহামপকাশয়াং শভ্শরুগ্জ্বরগুন্ম-
 শূলী ॥ বিশ্বাদি ॥ ১৮১ ॥ কাথেন চূর্ণপানং
 যতত্র কাথপ্রধানতা । প্রবর্ত্ততে ন তেনাত্র
 চূর্ণাপেক্ষী চতুর্ভবঃ ॥ চূর্ণং সমং রুচক-
 হিঙ্গুমহৌষধানাং শুষ্ঠ্যস্বুনা কফসমীরণ-
 পিত্তজেষু । হুংপার্শ্বপৃষ্ঠর্জঠরার্তিবিসূচিকাস্ত
 পেয়ং তথা ষবরসেন তু বিড়্ধি বন্ধে ॥ ১৮২ ॥
 সমং শুষ্ঠ্যস্বুনেত্যেবং ষোজনাং ক্রিয়তে
 বুধৈঃ । তেনাল্লমানমেবাত্র হিঙ্গু সংপরি-
 জীয়তে ॥ রুচকাদি ॥ ১৮৩ ॥ হিঙ্গু সৌব-

র্চলং পথ্যা বিড়সৈন্ধবতুশ্বর । পৌষ্করধ-
 পিবেচ্চূর্ণং দশমূলযবাস্তসা ॥ পার্শ্বহৃৎ-
 কটিপৃষ্ঠাংশশূলে তজ্রাপতানকে । শোথ-
 শ্লেষ্মাস্রাসকে চ কণরোগে চ শস্ত্যতে ॥
 হিঙ্গুদিচূর্ণযুক্তদশমূলীযবকাথঃ ॥ ১৮৪ ॥
 এরগু বিশ্ববৃহতীষয়মাতুলুঙ্গপাষণভিদ্ভিকট-
 মূলকৃতঃ কষায়ঃ । সক্ষারহিঙ্গুলবণো রুবু-
 তৈলমিশ্রঃ শ্রোগ্যং শমেট্রহৃদয়স্তনবক্ষসি
 যঃ ॥ এরগুসপ্তকঃ ॥ ১৮৫ ॥ এরগুফল-
 মূলানি বৃহতীষয়গোক্ষুরং । পণিন্যঃ সহ-
 দেবা চ সিংহপুচ্ছীক্ষুরালিকা ॥ তুল্যৈ-
 রেতৈঃ শূতং তোয়ং যবক্ষারযুতং পিবেৎ ।
 পৃথগ্দেশভবং শূলং হন্যাৎ সর্বভব-
 স্তথা ॥ এরগুদ্বাদশকঃ ॥ ১৮৬ ॥ ইতি
 শূলাধিকারঃ ॥ * ॥ অথোদাবর্ত্তে । শ্যামা
 দন্তী দ্রবন্তী ত্বক্ মহাশ্যামা স্নুহী ত্রিবং ।
 সপ্তলা শঙ্খিনী খেতা রাজবৃক্ষঃ স-
 তিন্দুকঃ ॥ কম্পিল্লকঃ করঞ্জশ্চ হেমক্ষীরী-
 ত্যয়ং গগঃ । সপিষ্টৈলরজঃকাথকক্লেষ্মণ-
 তমেন চ ॥ উদাবর্ত্তোদরানাং বিষগুন্মাদি-
 নাশনঃ । প্রত্যেকং শ্যামাদিগগকাথঃ ॥ ১৮৭ ॥
 ইতুদাবর্ত্তাধিকারঃ । আনাহেহপি ॥ * ॥
 অথ হৃদ্রোগে । বাতোপসৃষ্টি হৃদয়ে বাম-
 য়েং স্নিগ্ধমাতুরং । দ্বিপঞ্চমূলীকাথেন
 সন্নেহলবণেন চ ॥ স্নেহলবণযুক্তদশ-
 মূলী ॥ ১৮৮ ॥ নাগরস্বা পিবেদুষ্ণং কষায়-
 ঞ্চাগ্নিবর্ধনং । কাসস্থাসানিলহরং শূল-
 হৃদ্রোগনাশনং ॥ নাগরকাথঃ ॥ ১৮৯ ॥
 বচানিস্বকষায়াভ্যাং বাস্তং হৃদি কফো-
 থিতে । বাতহৃদ্রোগহৃদ্রূর্ণং পিপ্পল্যাধিক

पाययेत् ॥ वचानिम्बकषायो ॥ १९० ॥
 हिंस्रग्रगङ्गाविडविश्वकृष्णकुष्ठाभयाचित्रकवा-
 शुकं * । पिबेत् ससौवर्चलपुष्कराद्यां
 यवाञ्जसा शूलहृदामयम्बं ॥ हिंस्रदिचूर्णयुक्त-
 यवकाथः ॥ १९१ ॥ दशमूलकषायस्तु लवण-
 क्षारसंयुतः । कासं श्वासश्च हृद्रोगं
 गुल्मशूलश्च नाशयेत् ॥ लवणक्षारयुक्तदश-
 मूली ॥ १९२ ॥ इति हृद्रोगाधिकारः ॥*॥
 अथ मूत्रकृच्छ्रे । अमृता नागरं धात्री
 बाङ्गिगङ्गा त्रिकण्टकं । प्रपिबेद्वात-
 रोगार्तः सशूलो मूत्रकृच्छ्रवान् ॥ अमृ-
 तादि ॥ १९३ ॥ कुशः काशः शरो दन्त
 ईक्षुश्चेति तृणोद्भवः । पित्तकृच्छ्रहरं
 पङ्कमूलं वस्तिविशोधनं ॥ तृणपङ्क-
 मूलं ॥ १९४ ॥ एतत् सिद्धं पयः पीत्वा
 मेघ्रगं हस्ति शोणितं । शतावरीकाश-
 कुशश्चदंष्ट्राविदारिशालीक्षुकशेरुकाणां ।
 काथं सूनीतं मधुशर्कराज्जं पिबन् जयेत्
 पैंतिकमूत्रकृच्छ्रं ॥ शतावरीयादि ॥ १९५ ॥
 हरीर्तकीगोक्षुरराजसूक्ष्मपाषाणभिक्षुयवा-
 सकानां । काथं पिबेन्मार्किकसं प्रयुक्तं
 कृच्छ्रे सदाहे सरुजे विवक्षे ॥ हरी-
 तक्यादि ॥ १९६ ॥ श्वदंष्ट्रा विश्वतोयन्त्रा कफ-
 कृच्छ्रविनाशनं । श्वदंष्ट्राविश्वकषायो ॥ १९७ ॥
 बृहतीधावनीपाठावष्ट्रीमधुकपिल्लाः ॥ पाच-
 नीयो बृहत्यादिः कृच्छ्रदोषत्रयापहः ॥ १९८ ॥
 काथं गोक्षुरबीजश्च यवक्षारयुतं
 पिबेत् । मूत्रकृच्छ्रं शकृञ्जश्च पीतः शीघ्रं
 निवारयेत् ॥ यवक्षारयुक्तगोक्षुरबीज-
 काथः ॥ १९९ ॥ क्रिया हिता त्वश्मरिशर्क-

रायां वा मूत्रकृच्छ्रे कफमारुतोथे ।
 यन्मूत्रकृच्छ्रे विहितस्तु पैंते तत् कारये-
 च्छाणितमूत्रकृच्छ्रे ॥ त्रिकण्टकारश्वदन्त-
 काशदूरालभापर्कततेदपथ्याः । निघ्नन्ति
 पीता मधुनाश्मरीश्च संप्राप्तमृत्योरपि
 मूत्रकृच्छ्रं ॥ त्रिकण्टकादि ॥ २०० ॥ कषा-
 योऽतिबलामूलसाधितोऽशेषकृच्छ्रजिह्वं ।
 अतिबलाकषायः ॥ २०१ ॥ इति मूत्र-
 कृच्छ्राधिकारः ॥ * ॥ अथ मूत्राघाते ।
 मूत्राघातान् यथादोषं मूत्रकृच्छ्रहरै-
 र्जयेत् । पिबेच्छिलाज्जुकाथे गणे वीर-
 तरादिके ॥ शिलाज्जुयुक्तवीरतरादि-
 काथः ॥ २०२ ॥ रसं दूरालभाया वा
 कषायं वासकश्च वा । दूरालभारसवास-
 कषायो ॥ २०३ ॥ * ॥ अथाश्मव्यां ।
 वरुणश्च त्वचं श्रेष्ठां शुष्ठीगोक्षुरसं-
 युतां । यवक्षारगुडं दत्त्वा काथयित्वा
 पिबेद्विनाशं ॥ अश्मरीं वातजां हस्ति चिर-
 कालानुवन्दिनीं । वरुणश्चगादि ॥ २०४ ॥
 वीरतरः सहचरो दर्भो वृक्षादनी नलः ।
 गुल्मा काशकुशावश्मतेदमोरट्टुण्डुकाः ।
 कुरुण्टकोऽथ वशिरो वसुकः साग्निमसुकः ।
 इन्द्रीवरी श्वदंष्ट्रा च तथा कापोतवज्रकः ।
 वीरतरादिरित्येष गणो वातविकारनुं
 अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजापहः ॥ वीर-
 तरादिगणकाथः ॥ २०५ ॥ शुष्ठीयग्निमसु-
 पाषाणशिगुवरुणगोक्षुरैः । अत्रयाश्चध-
 कलैः काथं कुर्ष्याद्विचक्षणः ॥ रामठकार-
 लवणचूर्णं दत्त्वा पिबेन्नरः । अश्मरीमूत्र-
 कृच्छ्रं पाचनं दापनं परं ॥ इत्यां

कोष्ठाश्रितं वातं कट्याकृण्डमेद्रगं ।
 शुष्क्यादि ॥ २०६ ॥ वरुणञ्जककषायस्तु
 पीतस्तु गुडसंयुतं । अश्मरीं पातय-
 त्याशु वस्तुशूलविनाशनं ॥ वरुण-
 काथः ॥ २०७ ॥ पिवेद्वरुणमूलञ्जककाथं
 तं कल्कसंयुतं । वरुणकल्कयुक्तवरुणञ्जक-
 कषायः ॥ २०८ ॥ काथश्च शिगुमूलोथः
 कदुषोऽश्मरिघातनः ॥ शिगु काथः ॥ २०९ ॥
 नागरवरुणकगोक्षुरपाषाणभिः कपोतवज्र-
 जः काथः । गुड्यावशुकमिश्रः पीतो
 हस्त्यश्मरीमुग्रां ॥ नागरादि ॥ २१० ॥
 वरुणञ्जकशिलाभेदशुष्कीगोक्षुरकैः कृतः ।
 कषायः क्षारसंयुक्तः शर्कराश्च तिनत्र्यपि ॥
 वरुणञ्जगादि ॥ २११ ॥ श्वदंष्ट्रैरुपत्राणि
 नागरं वरुणञ्जचं । एतं काथवरं प्रातः
 पिवेदश्मरिभेदनं ॥ श्वदंष्ट्रादि ॥ २१२ ॥
 एलोपकुलामधुकाश्माभेदकौस्तुभदंष्ट्रा-
 र्मकौरुवूकैः । काथं पिवेदश्मज्ज-
 प्रगाढं सशर्करे साश्मरिमृत्कृच्छे ॥
 एलादि ॥ २१३ ॥ शुक्राश्रयास्तु सामान्यो
 विधिरश्मरिनाशनः । इत्यश्मरीशर्कराधि-
 कारः ॥ * ॥ अथ मेहे ॥ दूर्वाकशेरु-
 पृतीककुम्भीकप्लवशैबलं । जले नि-
 कथितं पीतं शुक्रमेहहरं परं ॥
 दूर्वादि ॥ २१४ ॥ त्रिफलारथधद्राक्का-
 कषायो मधुना युतः । पीतो निहन्ति
 फेनाथं प्रमेहं नियतं नृगां ॥ त्रिफ-
 लादि ॥ २१५ ॥ लोधाभयकटफलमुस्त-
 कानां विडम्पाठाञ्जूनधन्वनानां । कदम्ब-
 शालाञ्जूनदीप्याकानां विडम्बदाक्रीधव-

शल्यकानां ॥ चत्वार एते मधुना कषायाः
 कफप्रमेहेषु निषेवणीयाः । अश्वत्थाक्षतु-
 रशूला न्याग्रोधादेः फलत्रयां । स-
 जिम्बिरक्तसारोक्त काथाः पक्व समा-
 क्रिकाः ॥ नीलहारिद्रशुक्राथान् क्षार-
 माञ्जिष्ठसाह्वयान् । मेहान् हन्युः क्रमा-
 देते सक्रोद्धो रक्तमेहजिं ॥ काथः
 खर्जूरकाश्र्यातिन्दुकान्धमृताकृतः । खर्जूर-
 रादि ॥ २१६ ॥ लोधाञ्जनोशीरकुचन्द-
 नानां २१७ मरिक्तसेव्यामलकाभयानां ॥ २१८ ॥
 धात्र्यञ्जनारिक्तकवंसकानां ॥ २१९ नीलो-
 पलैलातिनिशाञ्जनानां ॥ २२० ॥ चत्वार
 एते विहिताः कषायाः पित्तप्रमेहे मधु-
 संप्रयुक्ताः ॥ कषायचतुष्टयं ॥ २२१ ॥ छिन्ना-
 बहिकषायेण पाठाकुटजराभठं । तित्तां
 कुष्ठं सङ्गुण्य सर्पिर्मेहे पिवेन्नृगः ॥
 छिन्नावहिकषायः ॥ २२२ ॥ कदरथादिर-
 पूगकाथं क्रोद्धाह्वये पिवेत् । कद-
 रादि ॥ २२३ ॥ अग्निमन्त्रकषायस्तु वसा-
 मेहे प्रयोजयेत् ॥ अग्निमन्त्रकषायः ॥ २२४ ॥
 पाठाशिराषदुम्पर्शमूर्वाः किंशुकतिन्दु-
 को । कपिथानां त्रिषक् काथं हास्त-
 मेहे प्रयोजयेत् ॥ पाठादि ॥ २२५ ॥
 कषायत्रिफलादारुमुस्तकैरथवा कृतः ।
 त्रिफलादि ॥ २२६ ॥ फलत्रिकं दारु
 निशां विशालां मुस्तकं निष्पाथ्य निशांश-
 कल्कं । पिवेत् कषायं मधुसंप्रयुक्तं
 सर्वप्रमेहेषु समुत्थितेषु ॥ फलत्रि-
 कादि ॥ २२७ ॥ कटकटेरीमधुकत्रिफला-
 चित्रकैः समैः । सिद्धः कषायः पातयः

१. प्रमेहाणां विनोथितः ॥ कटकटे-
 र्यादि ॥ २२८ ॥ त्रिफलादारुदार्व्यादकाथः
 क्षौद्रेण मेहहा । त्रिफलादि ॥ २२९ ॥
 कुटजासनदार्व्यादफलत्रयभवोहथवा ॥ कुट-
 जादि ॥ २३० ॥ इति प्रमेहाधि-
 कारः ॥ * ॥ अथोदरे । पयसा सत्रिरु-
 कक्केनोरुवृकशृतेन वा । सपुलात्राय-
 मांभ्यां शृतेनारधधेन वा ॥ त्रिरु-
 कक्कमुक्तारधधकाथैरुक्ताथौ ॥ २३१ ॥
 सन्निपातोदरे सर्वां यथोक्तां कार-
 येण क्रियां । पीतः प्लीहोदरं हृत्वां
 पिप्ललीमरिचाश्वितः ॥ अश्ववेतससंयुक्तः
 शिगुकाथः ससैम्बः ॥ शिगुकाथः ॥ २३२ ॥
 दशमूलदारुनागरच्छिन्नरुहापुनर्नवाकाथः ।
 जयति जलोदरशोथप्लीपदगलगुवात-
 रोगांश्च ॥ दशमूलादि ॥ २३३ ॥ हरीतकी-
 नागरदेवदारुपुनर्नवाच्छिन्नरुहाकषायः । स-
 गुग्गुलुमूर्त्रयुतश्च पेयः शोथोदराणां
 प्रवरः प्रयोगः ॥ हरीतक्यादि ॥ २३४ ॥
 एरण्डतैलं दशमूलमिश्रं गोमूत्रयुक्त-
 त्रिफलारसो वा । निहस्ति वातोदरशोथ-
 शूलं काथः समूत्रो दशमूलजश्च ॥ एरण्ड-
 तैलेन गोमूत्रेण वा युक्ता दशमूली ॥ २३५ ॥
 पुनर्नवानिम्बपटोलशुष्कीतिक्तायुतादार्वभ-
 याकषायः । सर्वाङ्गशोथोदरकासशूल-
 आश्वितं पाण्डुदं निहस्ति ॥ पुनर्नवा-
 क्कं ॥ २३६ ॥ पुनर्नवादार्वभयाण्डुचीं
 पिबेत् समूत्रां महिष्कयुक्तां । स्वदेश-
 शोथोदरपाण्डुरोगश्लाल्यप्रसेकोर्द्धकफा-
 शयेषु ॥ पुनर्नवाचतुष्कं ॥ २३७ ॥ इति

उदराधिकारः ॥ * ॥ अथ शोथे । शुष्की-
 पुनर्नवैरण्डपुष्कमूलशृतं जलं । वातिके
 श्वथौ शस्तं पानाहारपरिग्रहे ॥
 शुष्क्यादि ॥ २३८ ॥ दशमूलं सर्वाथा च
 शस्तं वाते विशेषतः । दशमूलं ॥ २३९ ॥
 क्षीराशनः पित्तकृतेहथ शोथे त्रिरु-
 ण्डुचीत्रिफलकषायं । पिबेद्गवां मूत्र-
 विमिश्रित्वा फलत्रिकाचूर्णमथाक्कमात्रं ॥
 त्रिरुतादि ॥ २४० ॥ अभया दारु मधुकं
 तित्ता दन्ती सपिप्ली । पटोलं चन्दनं
 दार्वी त्रायमाणेन्द्रवारुणी ॥ एषां काथः
 ससपिक्कः श्वथुज्वरदाहहा । वीसर्पतृष्णा-
 सन्नापसन्निपातविषापहः ॥ अभयादि ॥ २४१ ॥
 पुनर्नवाविश्वत्रिरुण्डुचीसम्पाकपथ्यामरदा-
 रुकक्कं । शोथे कफोथे महिष्कयुक्त-
 युक्तं पिबेद्वा सलिलं तथैषां ॥ पुन-
 र्नवासपुक्कं ॥ २४२ ॥ पुनर्नवादारुशुष्की-
 काथे मूत्रेहथ केवले । दशमूलजले
 वापि गुग्गुलुः शोथनाशनः ॥ गुग्गुलु-
 युक्तपुनर्नवादिदशमूलकाथौ ॥ २४३ ॥
 सिंहाश्यायतभर्ताकीकाथं कृत्वा समा-
 क्किकं । पीत्वा शोथं जयेज्जस्तुः कासं
 श्वासं ज्वरं वमिं ॥ सिंहाश्यादि ॥ २४४ ॥
 भूनिम्बविश्वकक्कं जङ्गु । पेयः पुनर्नवा-
 काथः । अपहरति नियतमाशु शोथं
 सर्वाङ्गं नृणां ॥ पुनर्नवाकाथः ॥ २४५ ॥
 इति शोथाधिकारः ॥ * ॥ अथान्तरिक्षे ।
 पुनर्नवायास्तैलम् तैलं नारायणस्तथा ।
 पाने वस्तौ रुवोस्तैलं पेयम् दशका-
 स्तसा ॥ रुवुतैलयुक्तदशमूलं ॥ २४६ ॥

রাস্নায়ক্যমূতৈরগুবলাগোক্ষুরসাধিতঃ ।
 ক্রাথোহন্ত্ররন্ধিং হস্ত্যাশু রুবুতৈলেন
 মিশ্রিতঃ ॥ রাস্নাদি ॥ ২৪৭ ॥ ইতি ব্রহ্ম-
 বুদ্ধাধিকারঃ ॥ * ॥ অথ বিদ্রধৌ । পুন-
 ন্নবাদারুবিষদশমূলাভয়াস্তসা । গুগ্-
 গুলুং রুবুতৈলস্বা পিবেন্মারুতবিদ্রধৌ ॥
 পুনন্নবাদি ॥ ২৪৮ ॥ পিবেদ্বা ত্রিফলা-
 ক্রাথং ত্রিবৃৎকক্কাক্ষসং যুতং । ত্রিবৃৎকক্ক-
 যুক্তত্রিফলাক্রাথঃ ॥ ২৪৯ ॥ দশমূলীকষা-
 য়েণ সন্দোহনরসেন বা । শোথং ব্রণং বা
 কোষেণ সশূলং পরিষেচয়েৎ ॥ দশ-
 মূলীকষায়ঃ ॥ ২৫০ ॥ ক্রাথো বংশভূগে-
 রগুশ্বদংষ্ট্রীশ্মাভিদা কৃতঃ । সহিষ্ণুসৈন্ধবঃ
 পাতঃ কোষ্ঠস্বং আবয়েদস্বক্ ॥ বংশ-
 ভূগাদিক্রাথঃ ॥ ২৫১ ॥ * ॥ অথোপদংশে ।
 পটোলনিম্বত্রিফলাগুড়ুচীক্রাথং পিবেদ্বা
 খাদিরাশনাভ্যাং । সগুগ্ গুলুং বা ত্রিফলা-
 যুতস্বা সর্কোপদংশাপহরঃ প্রয়োগঃ ॥
 পটোলাদি ॥ ২৫২ ॥ ত্রিফলায়াঃ কষায়েণ
 ভৃঙ্গরাজরসেন বা । ব্রণপ্রক্ষালনং কুর্যা-
 ছুপদংশপ্রশান্তয়ে ॥ ত্রিফলাক্রাথঃ ॥ ২৫৩ ॥
 জয়াজাত্যশ্মারাকসম্পাকানাং দলৈঃ
 পৃথক্ । কৃতং প্রক্ষালনে ক্রাথং মেট্রপাকে
 প্রযোজয়েৎ ॥ জয়াদিক্রাথঃ ॥ ২৫৪ ॥ * ॥
 অথ ভগ্নে । অগ্রোধাদিকষায়স্ত স্মশীতং
 পরিষেচনে । অগ্রোধাদি ॥ ২৫৫ ॥ * ॥
 অথ কুষ্ঠে । ত্রিফলাপটোলরজনীমঞ্জিষ্ঠা-
 রোহিণীবচানিষৈঃ । এষ কষায়োহভ্যস্তো
 নিহন্তি কফপিত্তজং কুষ্ঠং ॥ নব-
 কষায়ঃ ॥ ২৫৬ ॥ পটোলখদিরারিফ-

ত্রিফলাকৃষ্ণবেত্রজং । তিত্তাশনঃ পিণ্ডো
 ক্রাথং কুষ্ঠী কুষ্ঠং ব্যপোহতি ॥ পটো-
 লাদি ॥ ২৫৭ ॥ ধাত্রীখদিরয়োঃ ক্রাথং
 পীত্বা বজ্জুঙ্গসংযুতং । শ্চেন্দুধবলং
 শিত্রং তূর্ণং হস্তি ন সংশয়ঃ ॥ ধাত্রী-
 খদিরক্রাথঃ ॥ ২৫৮ ॥ * ॥ অথ শীত-
 পিত্তে । উদর্দে বমনং কার্যং পটোলা-
 রিফ্টবারিণা । পটোলারিফ্টজলং ॥ ২৫৯ ॥ * ॥
 অথান্নপিত্তে । নিস্তম্বযববৃষধাত্রীক্রাথস্ত্রি-
 স্তৃগন্ধিযুতঃ পীতঃ । অপনয়তি চান্নপিত্তং
 যদি ভুঙ্কতে মুদগযুবেণ ॥ নিস্তম্ব-
 যবাদি ॥ ২৬০ ॥ কফপিত্তবর্মীকগুজুর-
 বিস্ফোটদাহহা । পাচনো দৌপনঃ ক্রাথঃ
 শৃঙ্গবেরপটোলয়োঃ ॥ শৃঙ্গবেরপটোল-
 ক্রাথঃ ॥ ২৬১ ॥ পটোলং নাগরং ধান্যং
 ক্রাথয়িত্বা জলং পিবেৎ । কণ্ডুপামাভি-
 শূলস্বং কফপিত্তাগ্নিমান্দ্যজিৎ ॥ পটো-
 লাদি ॥ ২৬২ ॥ পটোলবিষ্বামৃতরোহিণী-
 কৃতং জলং পিবেৎ পিত্তকফোচ্ছয়ে চ ।
 শূলভ্রনারোচকবহ্নিমান্দ্যকাস্জ্বরচ্ছর্দিনি-
 বারণন্তং ॥ পটোলাদি ॥ ২৬৩ ॥ যব-
 কৃষ্ণপটোলানাং ক্রাথং ক্ষৌদ্রযুতং
 পিবেৎ । নাশয়েদন্নপিত্তঞ্চ অরুচিঞ্চ বর্মি-
 স্তৃথা ॥ যবাদি ॥ ২৬৪ ॥ বাসামূতাপর্পটক-
 ভূনিম্বনিম্বমার্কবৈঃ । ত্রিফলাকুলকৈঃ ক্রাথঃ
 সক্ষৌদ্রশ্চান্নপিত্তহা ॥ দশাঙ্গং ॥ ২৬৫ ॥
 ফলত্রিকং পটোলঞ্চ তিত্তাক্রাথঃ সিতা-
 যুতঃ । পীতঃ ক্লীতকমধ্বস্তো জ্বরচ্ছর্দ্যন্ন-
 পিত্তজিৎ ॥ ফলত্রিকাদি ॥ ২৬৬ ॥
 পটোলধাত্বাকমর্হোষধাত্বৈঃ কৃতঃ কষায়ো

विनिहन्ति शीघ्रं । मन्दानलं पित्रवलास-
दाहच्छर्दिह्वरामानिलशूलरोगान् ॥ पटो-
लादि ॥ २७० ॥ छिमोद्धवानिम्बपटोल-
पत्रं फलत्रयं सूकथितं सूशीतं ।
कौद्राश्वितं पीतमनेकरूपं सुदारुणं
हन्ति तदग्नपित्तं ॥ छिमोद्धवादि ॥ २७८ ॥
पटोलत्रिफलानिम्बशृतं मधुयुतं पिबेत् ।
पित्तश्लेष्महरच्छर्दिदाहशूलोपशान्तये ॥
पटोलादि ॥ २७९ ॥ सिंहाश्यामृततर्णकी-
काथं कृत्वा समाक्षिकं । अग्नपित्तं जये-
ज्जस्तुः कामं श्यामं ह्वरं वमिं ॥ सिंहा-
श्यादि ॥ २९० ॥ इति अग्नपित्ताधिकारः ॥ * ॥
अथ विसर्पे । तृणवर्ज्जं प्रयोक्तव्यं पञ्च-
मूलचतुष्टयं ॥ पञ्चमूलत्रयं ॥ २९१ ॥
गुस्तारिक्तपटोलानां काथः सर्वविसर्प-
नुत् ॥ गुस्तादि ॥ २९२ ॥ धात्रीपटोलमुद्गाना-
मथवा यृतसंस्तुतः । धात्र्यादि ॥ २९३ ॥
अमृतब्रुषपटोलं निम्बपत्रैरुपेतं त्रि-
फलखण्डिसारं व्याधिघातकं तुल्यां ।
कथितमिदमशेषं गुग्गुलोर्भागयुक्तं
जयति विषविसर्पान् कुष्ठमर्कटादशाथं ॥
नवकषायः ॥ २९४ ॥ अमृतब्रुषपटोलं
मुस्तकं सप्तपर्णं खदिरमसितवेत्रं निम्ब-
पत्रं हरिद्रे । विविधविषविसर्पान् कुष्ठ-
विस्फोटकगुरपनयति मसूरीं शीतपित्तं
ह्वरकं ॥ अमृतादि ॥ २९५ ॥ पटोलायुत-
भूनिम्बवासकारिक्तपर्पटैः । खदिराक-
मुतैः काथो विस्फोटात्तुह्वरापहः ॥
पटोलादि ॥ २९६ ॥ पटोलत्रिफलारिक्त-
गुडुटीमुस्तचन्दनैः । समूर्वा रोहिणी पाठा

रजनी सहुरालभा ॥ कषायं पाययेदेतं
पित्तश्लेष्मह्वरापहं । कण्ठुह्वेदावविस्फोटा-
विषवीसर्पनाशनं ॥ पटोलादि ॥ २९७ ॥
भूनिम्बवासकारिक्तपटोलफलत्रिकाचन्दननि-
म्बसिद्धः । विसर्पदाहह्वरवह्नुशोषविस्फोटा-
तृष्णावमिनुत् कषायः ॥ भूनिम्बादि ॥ २९८ ॥
सकफे पित्तयुक्ते तु त्रिफलां योजये-
म्वरः । हुरालभां पर्पटकं पटोलं
कर्तुकास्तथा ॥ कोषं गुग्गुलुसंयुक्तं
पिबेद्वा खदिराक्तकं । हुरालभादि ॥ २९९ ॥
कुण्डली पिचुमर्दान् खदिरेन्द्रयवाश्च वा ।
विस्फोटाग्नाशयत्याशु वायुर्जलधरानिव ॥
कुण्डल्यादि ॥ ३०० ॥ * ॥ अथ मसूर्यां ।
हुरालभां पर्पटकं भूनिम्बं कर्तुरोहिणीं ।
श्लेष्मक्यां पित्तजायान्वा पाने निःकाथ्य
दापयेत् ॥ हुरालभादि ॥ ३०१ ॥ निम्बं
पर्पटकं पाठां पटोलं कर्तुरोहिणीं ।
वासां हुरालभां धात्रीमूलीरं चन्दनद्वयं ॥
एष निम्बादिकः काथः पीतः शर्करया युतः ।
हन्ति त्रिदोसमसूरीं क्षयवीसर्पसंस्तवां ॥
उत्थिता प्रविशेदवा तु पुनस्तां बाह्यतो
नयेत् । निम्बादि ॥ ३०२ ॥ पटोलकुण्डली-
मुस्तब्रुषधन्ववासकैः । भूनिम्बनिम्बकर्तुका
पर्पटैश्च शृतं जलं ॥ मसूरीं शमये-
दामां पक्काकैव विशेषयेत् । नातः
परतरं किञ्चिद्विस्फोटह्वरशान्तये ॥
पटोलादि ॥ ३०३ ॥ पटोलमूलारुण-
तण्डुलीयकं पिबेद्भरिद्रामलकसंयुतं ।
मसूरिविस्फोटाविदाहशान्तये तदेव पि-
त्ताश्रवमिह्वरापहं ॥ पटोलादि ॥ ३०४ ॥

पटोलमूलारुणतण्डुलीयकं तथैव धात्री-
 खदिरैः संयुतं । पिवेज्जलं सूक्ष्मितं
 स्तूयते मसूरिकारोगविनाशनं परं ॥
 पटोलमूलादि ॥ २८५ ॥ खदिरत्रिफला-
 रिक्तपटोलायुतवासकैः । काथोऽर्क-
 काण्डो जयति रोमास्तीक्ष्ण मसूरिकां ॥
 वीसर्पकुष्ठविस्फोटकण्टादीनिपि पानतः ।
 खदिरार्ककं ॥ २८६ ॥ अमृतादिकषायस्तु
 जयेत् पित्तकफात्त्रिकाः । अमृतादि ॥ २८७ ॥
 जातीपत्रं समाञ्जितं दाक्वीं पृगफलं
 शमीं । धात्रीफलं समधुकं कथितं मधु-
 संयुतं ॥ मुखरोगे कर्णरोगे गण्डु-
 र्थं प्रशस्यते । जातीपत्रादि ॥ २८८ ॥
 अक्ष्णाः सेकं प्रशंसन्ति गवेधुमधुका-
 म्बुना । गवेधुमधुककाथः ॥ २८९ ॥ वेदना-
 दाहशान्त्यर्थं स्वराणां विशुद्धये । स-
 षुगुण्डलुं वराकाथं युज्याद्वा खदिरा-
 र्ककं ॥ वराकाथखदिरार्कको ॥ २९० ॥
 निम्बान्तिमुक्तकाशोकप्लक्षवेतसपल्लवैः ।
 निशापर्युषितः काथो मसूरीभयनाशनः ॥
 निम्बादि ॥ २९१ ॥ इति मसूर्याधिकारः ॥ * ॥
 अथ मुखरोगे । बृहतीभूमिकदम्बककर्ण-
 कार्याः काथः । गण्डुसतैलयुक्तः क्रिमिद-
 स्तुश्च वेदनाशनः ॥ बृहत्यादि ॥ २९२ ॥
 काथपानस्तु दाक्वीं त्रिष्वतार्क्यकलिङ्गजं ।
 हरीतकीकषायो वा पेयो माक्षिकसं-
 युतः ॥ दाक्वीदिहरीतकीकषायो ॥ २९३ ॥
 कट्टिकातिविषादारुपाठामुस्तकलिङ्गकाः ।
 गोमूत्रकथिताः पेयाः कर्णरोगविना-
 शनाः ॥ कट्टिकादि ॥ २९४ ॥ * ॥ मुख-

पाके । जातीपत्रायुताद्रुक्कायासदाक्वी-
 फलत्रिकैः । काथः क्फोद्भूयुतः शीतो
 गण्डुषो मुखपाकस्तु ॥ जातीपत्रादि ॥ २९५ ॥
 पटोलनिम्बजम्बुत्रमालतीनवपल्लवाः पक्ष-
 पल्लवकः श्रेष्ठः कषायो मुखधावने ॥
 पटोलादि ॥ २९६ ॥ पक्षवक्त्रकषायो वा
 त्रिफलाकाथ एव वा । मुखपाकेषु त्रिकोद्भू-
 तप्रयोज्यो मुखधावने ॥ पक्षवक्त्रत्रिफला-
 कषायो ॥ २९७ ॥ अरसः कथितो दाक्वी-
 घनीभूतो रसक्रिया । त्रिकोद्भूतो मुख-
 रोगास्यगेषनाडीत्रणापहा ॥ दाक्वी-
 काथः ॥ २९८ ॥ सपुच्छदोशीरपटोल-
 मुस्तहरीतकीतिलकरोहिणीभिः । यक्त्याह-
 राजद्रुमचन्दनैश्च काथं पिवेत् पाक-
 हरं मुखस्थ ॥ सपुच्छदयक्त्याह्यादि-
 कषायो ॥ २९९ ॥ पटोलकुष्ठीत्रिफला-
 विशालात्रायस्त्रितिलकत्रिरुतायुतानां ।
 पीतः कषायो मधुना निहन्ति मुखे स्थित-
 स्तुश्च गदानशेषान् ॥ पटोलादि ॥ ३०० ॥
 कथितात्रिफलापाठामुद्गीकाजातिपल्लवाः ।
 निषेव्या भक्षणीया वा त्रिफला मुख-
 पाकहा ॥ त्रिफलादि ॥ ३०१ ॥ इति
 मुखरोगाधिकारः ॥ * ॥ अथ प्रदरे ।
 दाक्वीरसाञ्जनवृषादकिरातविल्वभल्लातकै-
 रवकृतो मधुना कषायः । पीतो जय-
 त्यातिबलं प्रदरं सशूलं पीता-
 सितारुणविलोहितनीलकृष्णं ॥ दाक्वी-
 दि ॥ ३०२ ॥ * ॥ अथ योनिव्यापदि ।
 षुडुचीत्रिफलादस्तीकाथैश्च परिषेहनं ।
 षुडुचीत्रिफलादस्तीकाथाः ॥ ३०३ ॥ * ॥

अथ गर्भिण्यां । चन्दनं शारिवालोक-
 मुद्गीकाशुर्कराश्रितं । एष काथः प्रदा-
 तव्यो गर्भिण्यां ज्वरशान्तये ॥ चन्द-
 नादि ॥ ७०४ ॥ ह्रीवेरारलुरक्तचन्दन-
 वलाधन्याकवण्डसादनीमुस्तोशीरयवासपपर्त-
 विषाकाथं पिवेदगर्भिणी । नानावर्ण-
 रूजातिसारकगदे गर्भ्वाश्रिते वा ज्वरे
 योगोह्यं मुनिभिः पुरा निगदितः
 सूत्यामयेषुक्तमः ॥ ब्रह्मह्रीवेरादि ॥ ७०५ ॥ * ॥
 अथ स्तनरोगे । हरिद्रादिं वचादिश्वा
 प्रपिवेत् स्तनबद्धये । हरिद्रादिवचादि-
 काथो ॥ ७०६ ॥ तत्र वाताश्रिते स्तने
 दशमूलीजलं पिवेत् । दशमूलकाथः ॥ ७०७ ॥
 पित्रुर्ध्वेह्यताभीरुपटोलं निश्चन्दनं ।
 धात्री कुमारश्च पिवेत् काथयित्वा सशा-
 रिबं ॥ अमृतादि ॥ ७०८ ॥ कफे वा
 त्रिफलाचव्यञ्जनिष्कटुरोहिणी । त्रिफ-
 लादि ॥ ७०९ ॥ धात्री स्तनविशुद्धार्थं
 मुद्गाफिकरसाशना । भागीदारुवचापाठाः
 पिवेत् सातिविषः शृताः ॥ भार्ग्या-
 दि ॥ ७१० ॥ सद्यतं त्रिफलाकाथं स्तन-
 रोगहरं पिवेत् । सद्यतत्रिफला-
 काथः ॥ ७११ ॥ * ॥ अथ सूतिकारोगे ।
 अमृतानागरसहचरभद्रोत्कटपङ्कमूलजलद-
 जलं । शृतीतं मधुयुतं निवा-
 रयति सूतिकारुतं ॥ सूतिकादश-
 मूलं ॥ ७१२ ॥ सहचरपुष्करवेतसमूलं
 वैकङ्कतदारुकुलथसमं । जलमत्र ससैकव-
 हिद्रुयुतं सदयो ज्वरसूतिकशूलहरं ॥ सह-
 चरादि ॥ ७१३ ॥ दशमूलीकृतः काथः सदयः

सूतीरुजापहः । दशमूली ॥ ७१४ ॥ * ॥
 अथ मक्कलशूले । सूत्यां हृच्छिरोवास्त-
 शूलं मक्कलसंज्ञितं । यवकारं पिवे-
 त्तत्र मस्तनोष्णोदकेन वा ॥ पिप्पल्यादि-
 गणकाथं पिवेत्त्वा लवणाश्रितं । पिप्प-
 ल्यादिगणकाथः ॥ ७१५ ॥ इति स्त्रा-
 रोगाधिकारः ॥ * ॥ अथ बालरोगे ।
 भैषज्यं पूर्वमुद्दिक्तं नराणां यञ्जरा-
 दिषु । कार्यस्तुदेव बालानां मात्रा त्र्यंशु
 कनीयसी ॥ हरिद्राद्ययवक्याह्वसिंहशीशु-
 यवैः कृतः । शिशोर्ज्वरातिसारघ्नः कषायः
 स्तनदोषजिह्वं ॥ हरिद्रादि ॥ ७१६ ॥
 विद्वङ्ग पुष्पाणि च धातकीनां जलं
 सलोक्षं गजपिप्पली च । काथावलेहो
 मधुना विमिश्रो बालेषु योज्यावतिसारि-
 तेषु ॥ विद्रादिकाथः ॥ ७१७ ॥ समञ्जा-
 धातकीलोक्षशारिवाभिः शृतं जलं ।
 दुर्बारेहपि शिशोर्देयमतीसारे समा-
 क्तिकं ॥ समञ्जादि ॥ ७१८ ॥ नागराति-
 विषामुस्तबालकेन्द्रयवैः शृतं । कुमारं
 पाययेत् प्रातः सर्वातीसारनाशनं ॥
 नागरादि ॥ ७१९ ॥ विद्वङ्गमूलकषायेण
 लाजाशैचव सशर्कराः । आलोड्य पाययेद्-
 बालं हृद्यतीसारनाशिनीः ॥ सशर्करलाज-
 युक्तविद्वङ्गमूलकषायः ॥ ७२० ॥ पटोल-
 त्रिफलारिक्तहरिद्राकथितं पिरेत् । ऋत-
 विस्फोटवीसर्पङ्गराणां शास्तये शिशुः ॥
 पटोलादि ॥ ७२१ ॥ * ॥ अथ विषे ।
 कटभ्यर्ज्ज्वनशोरीयशेलुकीरिद्रामञ्जुः ।
 कषायकङ्कचूर्णाः स्युः कीटलूताश्रणापहाः ॥

कटुभ्यादि ॥ ७२२ ॥ इति चक्रपाणि-
दत्तः ॥

पाचनं (त्रि) पाचयिता । इति मेदिनी ॥३॥

अथ विशिष्टद्रव्याजीर्णे विशिष्टं पाचन-
द्रव्यमाह । अलं पनसपाकाय फलं कदल-
सम्भवं । कदलश्च तू पाकाय वृद्धैरभि-
हितं घृतं ॥ घृतश्च परिपाकाय जम्बी-
रश्च रसो हितः ॥ नारिकेलफलताल-
बीजयोः पाचकं सपदि तण्डुलं विदुः ।
क्रीरमांशु सहकारपाचनं चारमञ्जनि हरी-
तकी हिता ॥ मधुकमालूरनृपादनानां
परुषथर्ज्जूरकपिथकानां । पाकाय पेयं
पिचुमर्दबीजं घृतेहपि तत्रेहपि तदेव
देयं ॥ खर्ज्जूरशृङ्गाटकयोः प्रशस्तं
विशेषधं कुत्र च भद्रमुस्तं । यज्जान्त्र-
बोधिद्रुफलेषु शीतं प्लक्षे तथा वार्यु-
षितं प्रगीतं ॥ तण्डुलेषु पयसः
पयो हितं दीप्याकस्तु चिपिटे कणा-
युतं । यष्टिका दधिजलेन जीर्घ्याते
कर्कटी च सूमनेषु गीर्घ्याते ॥ सूमनेषु
गोधूमेषु । गीर्घ्याते कथ्यते । गोधूम-
मासहरिमन्सतीलमुद्गापाको भवेज्जाति
मातुलपुञ्जकेण । खण्डु खण्डुति मासभ-
ञ्जजीर्णं तैलं कुलथमथवा विदधाति
जीर्णं ॥ मातुलपुञ्जकः धुतूरफलं ॥ कण्डू-
श्यामाकनीवाराः कुलथकाविलम्बितं ।
दग्धो जलेन जीर्घ्यान्ति वैदलाः काञ्जिकेन
तू ॥ पिठ्ठाणं शीतलं वारि कृशरां
सैम्भवं पचेत् । माषेणुरीनिम्बमूलं
पायसं मुद्गामुमकैः ॥ बटो वेशवाराण-

वज्जेन फेनीशमं पर्पटः शिगुबीजेन
याति । कणामूलतो लड्डुकापूपशुष्का-
विपाको भवेच्छकुलीमणुयोश्च ॥ वेस-
वारः वेसर इति लोके । तद्वथा ।
स्नेहो निशाहिङ्गुलवङ्गकैलाधन्याकजीरार्द्रक-
नागराणि । अग्लोषणं सैम्भवपर्णमन्ने यथो-
चितं संस्कृतये प्रगीतमिति ॥ शट्टा शट्टकः
पानकविशेषः । मणुः माणु इति लोके ।
किमत्र चित्रं बहुमंशुमांसभोजी सुखी
काञ्जिकपानतः श्यां । इत्यद्भुतं केवल-
वह्निपक्वमांसेन मंशुः परिपाकमेति ॥
आममात्रफलं मीने तद्वीजं पिशिते
हितं । कुर्ममांसं यवङ्गराच्छीघ्रं पाक-
मुपैति हि ॥ कपोतपारावतनीलकण्ठ-
कपिञ्जलानां पिशितानि दुःखा । कासश्च
मूलं परिपीय पिठ्ठं सुखी भवेन्न बहुशो
हि दुःखं ॥ कपोतो धवलपाणुः ।
शाकानि सर्वाण्यपि यास्ति पाकं क्षारेण
सद्यस्तिननालजेन । चण्डुकसिद्धार्थकवासु-
कानां गायत्रिसारकथितेन पाकः ॥
चण्डुक चेचु इति लोके । गायत्री खदिरः ॥
पलङ्किकाकेमुककारवेन्नीवार्ताकुबुवं शाङ्गुर-
मूलकानां । उपोदिकालारुपटोलकानां
सिद्धार्थको मेघरवश्च पक्ता ॥ मेघरवः
चवरास्ति इति लोके । विपच्यते शूरणकं
ण्डेन तथालुकं तण्डुलजोदकेन ।
पिण्डालुकं जीर्घ्याति कोरदूषां कशेरु-
पाकः किल नागरेण ॥ लवणस्तण्डुलतोयां
सर्पिर्जम्बीरकाद्यग्रां । मरिचादपि उच्छीघ्रं
पाकं यात्येव काञ्जिकातैलं ॥ क्रीरं

जीर्याति तत्रेण तदगव्यं कोषमशुकां ।
 माहिषं माणिमस्त्रेण शञ्जुर्णेन तदधि ॥
 नृशुकः माण्डे इति लोके । रसाला
 जीर्याति व्याषां शंशुं नागरभङ्गनां ।
 सिता नागरमुस्त्रेण तथेक्षुश्चाद्रिकारसां ॥
 जरामिरा गैरिकचन्दनाभ्यामभ्येति शीतं
 मुनिभिः प्रणीतं । उक्तेन शीतं शिशि-
 रेण चोषं जीर्णे भवेत् कारण-
 स्तथाऽऽः ॥ इरा मदिरा । तपुं तपुं
 हेम-वा तारमयो तोये क्षिपुं सप्त-
 कृत्स्नदन्तः । पीड्याजीर्णं तोयजातं
 निहन्तातत्र क्रोद्धं भद्रमुस्तं विशेषां ॥
 तत्र तोय्याजीर्णे । इति भावप्रकाशे
 जठराग्निविकाराजीर्णवसूचिकालसकविलम्बि-
 काचिकिंसा ॥

पाचनः (पुं) अग्निः । इति मेदिनी ॥ अन्न-
 रसः । इति हेमचन्द्रः ॥ रक्तैरशुः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

पाचनकः (पुं) टङ्गणः । इति हेमचन्द्रः ॥

पाचनी (स्त्री) हरितकी । इति मेदिनी ॥

पाचलं (स्त्री) पाचनं । इति मेदिनी ॥

पाचलः (पुं) पाचकः । अग्निः । राधनद्रव्यं ।
 वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

पाटी (स्त्री) लताविशेषः । पाचि इति पक्षे
 इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । मर-
 कतपत्री २ हरितलता ३ हरितपत्रिका ४
 पत्री ५ सूरभिः ६ मालारिक्ता ७ गारु-
 द्नतपत्रिका ८ । अश्या गुणाः । कटुत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । वातदोष-
 ग्रहभूतविकारनाशिह्वम् । हृद्गोषप्रश-

मनह्वम् । त्रणेषु हितह्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

पाजः [स्] (स्त्री) बलम् । इड्यादिकोषः ॥
 पाक्षकपालः (त्रि) पक्षकपालयागसम्बन्धी ।
 पक्षकपालश्याम् । इत्यर्थे षप्रत्यय-
 निष्पन्नः ॥

पाक्षजन्यः (पुं) विष्णुशब्दः । इत्यमरः ॥
 पक्षजनो नाम दैत्यः समुद्रे तिमिररूप
 आसीत् तदस्त्रिजज्ञात् । इति भरतः ॥
 अग्निः । इति मेदिनी ॥

पाक्षजन्यधरः (पुं) विष्णुः । इति हारावली ॥
 पाक्षलिका (स्त्री) पक्षलिका । इति भरत-
 द्विरूपकोषः ॥

पाक्षशब्दिकं (स्त्री) पक्षप्रकारवाद्यम् । यथा ।
 अक्षजं चर्मजैकेव तन्त्रजं कांस्रजं
 तथा । फुत्कृतकेति मुनिभिः कथितं
 पाक्षशब्दिकम् ॥ इति स्कान्दे रेवाथशुं ॥

पाक्षार्थिकः (पुं) पाशुपतः । यथा । पाक्षा-
 र्थिकः पाशुपतश्चिद्रूपः स्फूर्तिमान्मतः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाक्षालं (स्त्री) शास्त्रम् । यथा । पितृहनुं प-
 पुर्याद्दार्दक्षिणेन पुरज्जनः । राष्ट्रं दक्षिण-
 पक्षालं याति श्रुतधराश्रितः ॥ इति
 श्रीभागवते ४ स्कन्धे पुरज्जनोपाख्याने
 २५ अध्यायः ॥ पक्षानां विषयाणामन्ततो-
 ह्नवगतानां प्रकाशनायामिति पक्षालं
 शास्त्रम् । इति । प्रवृत्तक निवृत्तक शास्त्रं
 पक्षालसंज्ञकम् । इति च तट्टीकायां
 श्रीधरस्वामी ॥ अत्र पक्षालमिति पाठः किन्तु
 स्वार्थे षप्रत्यये पाक्षालमपि भवति ॥

পাঞ্চালঃ (ত্রি) পঞ্চালদেশোদ্ভবঃ । যথা ।
তথাভূতাং দৃষ্ট্বা নৃপসদসি পঞ্চালতনয়া-
মিতি বেণীসংহারঃ ॥

পাঞ্চালাঃ (পুং) দেশবিশেষঃ । স তু দ্রুপদ-
রাজনগরং । অথুনা ফরকাবাদ ইতি
খ্যাতঃ । যথা । পাঞ্চালাশ্চৈদিমৎশ্চাশ্চ
সূরসেনাঃ পটচ্চরাঃ । ইত্যাদি বিরাট-
পর্ব ॥

পাঞ্চালিকা (স্ত্রী) বস্তুদন্তাদিরুতপুতলিকা ।
তৎপর্যায়ঃ । পুঞ্জিকা ২ । ইত্যমরঃ ॥
পঞ্চালিকা ৩ । ইতি ভরতঃ ॥ শালভঞ্জী ৪ ।
ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ পাঞ্চালী ৫ শাল-
ভঞ্জিকা ৬ । ইতি জটাধরঃ ॥

পাঞ্চালী (স্ত্রী) পাঞ্চালিকা । পাণ্ডবপত্নী ।
তৎপর্যায়ঃ । কৃষ্ণা ২ পাণ্ডুশর্মালা ৩
পার্বতী ৪ দ্রৌপদী ৫ যাজ্ঞসেনী ৬
বেদিজা ৭ । ইতি জটাধরঃ ॥ মৈরিকী ৮
নিত্যযৌবনা ৯ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পাট্ ব্য সম্বোধনং । ইত্যমরঃ ॥

পাটকঃ (পুং) মহাকিষ্কুঃ । কটকান্তরং ।
বাদ্যং । অক্ষাদিচালনং । মূলদ্রব্যাপ-
চয়ঃ । রোধঃ । ইতি মেদিনী ॥ গ্রামৈক-
দেশঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পাটচ্চরঃ (পুং) চোরঃ । ইত্যমরঃ ॥

পাটনং (স্ত্রী) ছেদনং । যথা । অস্থিভঙ্গং
গবাং কৃত্বা লাঙ্গুলচ্ছেদনং তথা । পাটনে
কণশৃঙ্গাণাং মাসার্কিস্ত যবান্ পিবেৎ ॥
ইতি প্রায়শ্চিত্ততত্ত্বে বমঃ ॥

পাটলং (স্ত্রী) পাটলীপুষ্পং । ইত্যমরঃ ॥
গোলাবাখ্যপুষ্পমিতি কেচিৎ ॥

পাটলঃ (পুং) শ্বেতরক্তবর্ণঃ । গোলাবিরঙ্গ
ইতি ভাষা । আশুধান্যং । ইত্যমরঃ ॥
অশ্র গুণাঃ । অতুষ্ট্বং । বন্ধনিম্যান্দি-
ত্বং । ত্রিদোষকারিত্বক । ইতি রাজ-
বল্লভঃ ॥ তদ্বর্ণযুক্তে ত্রি ॥

পাটলক্রমঃ (পুং) পুষ্পাগরক্ষঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পাটলা (স্ত্রী) দুর্গা । যথা । অপর্ণানেকপর্ণা
চ পাটলা পাটলাবতী । ইতি তন্ত্রসারে
তস্মাঃ শতনামস্তোত্রং ॥ পুষ্পরক্ষবিশেষঃ ।
পারুল ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ ।
পাটলিঃ ২ অমোঘা ৩ কাচস্থালী ৪
ফলেরুহা ৫ কৃষ্ণবস্তা ৬ কুবেরাক্ষী ৭ ।
ইত্যমরঃ ॥ তাত্রপুষ্পী ৮ কুঞ্জিকা ৯
স্পৃপুষ্পিকা ১০ বসন্তদূতী ১১ স্থালী ১২
স্থিরগন্ধা ১৩ অনুবাসী ১৪ কালরস্তী ১৫ ।
ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ মধুদূতী ১৬ কালা-
স্থলী ১৭ অলিবল্লভা ১৮ । ইতি ভাব-
প্রকাশঃ ॥ কামদূতী ১৯ কুস্তী ২০
তোয়াধিবাসিনী ২১ । ইতি 'রত্নমালা ॥
অশ্রা গুণাঃ । তিষ্ঠিত্বং । কটুত্বং । উষ্ণ-
ত্বং । কফবাতশোফাধানবমিথাসসম্মিপাত-
নাশিত্বক । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ ভুবরত্বং ।
অনুষ্ট্বং । দোষত্রয়াকৃচিহ্নিকাতৃষ্ণানাশি-
ত্বক ॥ তৎপুষ্পগুণাঃ । কষায়ত্বং । মধুর-
ত্বং । হিমত্বং । কুদ্যত্বং । কফাশ্রনাশি-
ত্বক । তৎফলগুণাঃ । পিত্তাতিসারদাহ-
নাশিত্বং । হিকাশ্রপিত্তকারিত্বক । ইতি
ভাবপ্রকাশঃ ॥ * ॥ তদ্বৎপত্তিযথা । গতে
ব্রহ্মণি সর্বোহপি তপঃ সংহত্য তৎ তদা ।

लिङ्गं चित्रवने सूक्ष्मं प्रतिष्ठाप्य चचार
ह ॥ विचरन्तुं तदा भूयो महेशं कुम्भ-
मायुधः । आरां स्निहाग्रतो धन्वी सन्ता-
पयितुमुद्यतः ॥ ततस्तमग्रतो दृक्का क्रोधा-
घ्रातदृशा हरः । अरमालोकयामास शिखा-
ग्राच्छरणसुक्तं ॥ आलोकितस्त्रिनेत्रेण
मदनो द्युतिमानपि । प्रादहत् तदा
ब्रह्मन् पादादारभ्य कक्षवत् ॥ प्रदहमानो
चरणो दृक्कासो कुम्भमायुधः । उंससर्ज
धनुः श्रेष्ठं तज्जगामाथ पञ्चधा ॥ यदासी-
न्मुष्टिवक्त्रस्तु रुरूपर्षभं महाप्रभं । स
चम्पकतरुर्जातः अग्निकाट्यो गुणकृतिः ॥
नाहस्रानं शुभाकारं यदासीद्ब्रह्मभूषितं ।
तज्जातं केशवारण्यं बकुलं नामतो
नगैः ॥ या च कोटी शुभा ह्यासीद्वन्द्वनील-
विभूषिता । जाता सा पाटला रम्या भृङ्ग-
राज्जिविभूषिता ॥ इति वामने ७ अध्यायः ॥
रत्नलोधः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
लापुष्पसन्निभं (क्ली) पद्मकार्थं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पाटलिः (पुं स्त्री) पाटलीपुष्परुक् । इत्यमरः ॥
पाटलिपुत्रं (क्ली) नगरविशेषः । पाटना
इति ख्यातः । तत्पर्यायः । कुम्भपुरं २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पुष्पपुरं ३ पाटलि-
पुत्रकं ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाटली (स्त्री) कटतीरुक् । मूककरुक् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पाटवः (क्ली) पटुता । यथा । पाटवः
संस्कृतोक्तिषु । इति हितोपदेशः ॥
आरोग्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाटविकः (त्रि) पटुः । धूर्तः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पाटहिका (स्त्री) गुञ्जा । इति हारावली ॥

पाटितं (त्रि) कृतपाटनं । तत्पर्यायः ।

दारितं २ तिमं ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

पाटी (स्त्री) बलाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

परिपाटी । अनुक्रमः । यथा । पाटीः

सदागितस्य वक्षि चतुरप्रीतिप्रदां प्र-

क्षुटां । इत्यादि लीलावती ॥

पाटीरः (पुं) पटीरः । इति विश्वः ॥

पाट्यः (क्ली) पट्टशाकं । यथा । पाट्यशाकस्तु

मधुरं दुर्जरं गुरुपाकि च । इति राज-

वल्लभः ॥

पाठः (पुं) विधिना वेदस्याभ्यसनं । शिष्याणा-

मध्यापनं । तत्पर्यायः । महायज्ञः २ ब्रह्म-

यज्ञः ३ पठनं ४ पाठना ५ पाठनं ६ अध्या-

यनं ७ अध्यापनं ८ अध्यापना ९ अभ्या-

सनं १० । इत्यमरभरतो ॥ निपाठः ११

निपाठः १२ । इति सकीर्णवर्गे अमरः ॥ ॥

माहात्म्यादिपाठे तु ॐ नारायणाय नमः

ॐ नराय नमः ॐ नरोत्तमाय नमः ॐ

देव्यै सरस्वत्यै नमः ॐ व्यासाय नमः ।

इति नत्वा पाठ्यं । नारायणं नमस्कृत्य

नरैश्चैव नरोत्तमं । देवीं सरस्वतीं

व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ इति विधेः ।

एवञ्च भागवतीयसूतोक्तौ उदीरयेत्

इत्यन्तं स्वयन्तथा उदीरयन्त्यान् पौराणिका-

नुपशिक्षयतीति श्रीधरस्वामिव्याख्यानमनु-

शासनविरुद्धं । चैवेति भारतपाठा-

च्छकारेण व्यासो लक्षः । भागवते चैवे-

त्यत्र व्यास इति साक्षात्लिखितं । जय-
पदार्थमाह ब्रह्मचारिकाणो भविष्यपुराणं ।
अष्टादशपुराणानि रामश्च चरितस्तथा ।
विष्णुधर्म्यादि शास्त्रादि शिवधर्म्याश्च भारत ॥
कार्कश्यं पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं
स्यूतं । कार्कश्यं कृष्णद्वैपायनप्रणीतः ।
सौराश्च धर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता मही-
पते । जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति
मनीषिणः ॥ जयत्यनेन संसारमिति जय-
स्तदद्ग्रन्थः । एवकार्थानवलोकनात् आचा-
रान्ना स्तोत्रादावेष श्लोकः पठ्यते ।
मन्त्रसूक्ते वाराहीतन्त्रे च । प्रणवकार्दो
जप्या च स्तोत्रं वा संहितां पठेत् ।
अस्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुषः ॥
सर्वत्र पाठे विज्ञेयो ह्यनुथा विफलं
भवेत् । शुद्धेनानुचितेन पठि-
तव्यं प्रयत्नतः ॥ न कार्यासक्तमनसा
कार्कश्यं स्तोत्रं वाचनं । आधारे
स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् स्वधीः ॥
हस्तमंस्थापनादेव यस्मादन्नफलं भवेत् ।
स्वयं लिखितं यत्तु कृतिना लिखितम
यत् ॥ अत्राङ्गणेन लिखितं तच्छापि
विफलं भवेत् । ऋषिच्छन्दादिकं च
पठेत् स्तोत्रं विचक्षणः ॥ स्तोत्रेन दृश्यते
यत्र प्रणवस्यासमाचरेत् । सकृन्निते स्तोत्र-
पाठे संख्यां कृत्वा पठेत् स्वधीः ॥ अध्यायं
प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन । कृते
विरामे मध्ये तु अध्यायादिं पठेन्नरः ॥
ततश्च मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्य-
स्यादौ ऋषिच्छन्दादिकं पठेत् । तद्वथा ।

प्रथमचरितस्य ब्रह्म ऋषिर्महाकाली देवता ।
गायत्री छन्दो नन्दा शक्ती रक्तदन्तिका वीज-
मग्निसुन्दरं महाकालीप्रतीत्यर्थं जपे विनि-
योगः । मध्यमचरितस्य विष्णुर्ऋषिर्माहा-
लक्ष्मीर्देवताशुक्लपुच्छन्दः शाकम्भरी
शक्तिर्दुर्गा वीजं सूर्यसुन्दरं महालक्ष्मी-
प्रतीत्यर्थं जपे विनियोगः । उत्तरचरि-
तस्य रुद्र ऋषिः सरस्वती देवता उषिक
छन्दो भीमाशक्तिर्ब्रह्मरी वीजं वायुसुन्दरं
सरस्वतीप्रतीत्यर्थं जपे विनियोगः ॥
नैयतकालिककल्पतरौ भविष्यपुराणं ।
इतिहासपुराणानि श्रद्धा भक्त्या महीपते ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्रह्महत्यादिभि-
विभो ॥ ब्राह्मणं वाचकं विद्यामान्य-
वर्णजमादरात् । श्रद्धान्यवर्णजाद्राजन् वाच-
काम्नरकं ब्रजेत् ॥ तथा । देवार्चामप्रतः
कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः । ग्रन्थिषु
शिथिलं कुर्याद्वाचकः कुरन्मन्दन ॥ पुन-
र्बन्धीत तं सूत्रं न मुक्त्वा धारयेत् कचिन् ।
हिरण्यं रजतं गाश्च तथा कांश्चोप-
दोहनाः ॥ दत्त्वा तु वाचकायेह श्रुत-
श्चाप्नोति यत्फलं । कांश्चोपदोहनाः
कांश्चक्रोडाः । वाचकः पूजितो येन
प्रसमास्तस्य देवताः ॥ तथा । ज्ञात्वा सर्व-
समाप्तिषु पूजयेद्वाचकं बुधः । आत्मान-
मपि विक्रीय य इच्छेत् सकलं क्रतुं ॥
तथा । विष्पृक्तमक्रतं शान्तं स्पर्शकर-
पदस्तथा । कलस्वरसमायुक्तं रसभावसम-
न्वितं ॥ बुधमानः सदर्थं वै ग्रन्थार्थं
कृत्स्नशो नृप । ब्राह्मणादिषु सर्वेषु

গ্রন্থার্থকার্পয়েনূপ ॥ য এবং বাচয়েনু ক্রান্
 স বিপ্রো ব্যাস উচ্যতে ॥ তথা । সপ্তস্বর-
 সমায়ুক্তং কালে কালে বিশাম্পতে ।
 প্রদর্শয়নুমান্ সর্বানু বাচয়েদ্বাচকো নূপ ॥
 ইতি তিথ্যাদিতত্ত্বং ॥ * ॥ পাঠস্মার্তাদশ
 দোষা যথা । শঙ্কিতং ভীতমুদ্বৃষ্টমব্যক্ত-
 মনুনাসিকং । বিস্বরং বিরসকৈব বিশ্লিষ্টং
 বিসমাহতং ॥ কাকস্বরং শিরসিতং তথা
 স্থানবিবর্জিতং । ব্যাকুলং তালহীনঞ্চ
 পাঠদোষাশ্চতুর্দশ ॥ সংগীতং শিরসঃ
 কম্পমল্লকণ্ঠমনর্থকং । ইতি মার্কণ্ডেয়-
 পুরাণং ॥ * ॥ অধ্যয়নক্রমো যথা । আচম্য
 প্রযতো নিত্যমধীয়ীত উদঙ্ঘুথঃ । উপ-
 সংগৃহ্য তৎপাদৌ বীক্ষ্যমাণো গুরো-
 র্মুখং ॥ * ॥ অধ্যাপনক্রমো যথা । অধীষ
 ভো ইতি ক্রয়াদ্বিরামোহস্থিতি চাচমেৎ ।
 প্রাক্ কুলান্ পর্য্যাপাসীনঃ পবিত্রৈশ্চৈব
 পাণ্ডিতঃ ॥ প্রাণায়ামৈস্তিভিঃ পুতস্তত
 ওঙ্কারমহীতি । ব্রাহ্মণঃ প্রণবং কুর্যাদন্তে
 চ বিধিবদ্বিজাঃ ॥ কুর্যাদধ্যাপনং নিত্যং
 স ব্রহ্মাদীনি পূর্বতঃ । সর্বেষামেব
 ভূতানাং বেদশ্চক্ষুঃ সনাতনঃ ॥ অধীয়ীতা-
 ধ্যয়ন্নিত্যং ব্রাহ্মণ্যাক্ষীয়তেহন্থথা । ইতি
 কোশ্চে উপবিভাগে ১৩ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥
 পাঠনিষেধকালো যথা । গ্রহণেহনধ্যায়ো
 ন দৃষ্টৌপরাগমাত্রবিষয়ঃ । ত্র্যহং ন
 কীর্তয়েদব্রহ্ম রাজ্ঞো রাহোশ্চ সূতকে ।
 ইতি মনুবচনেন সামান্যতো নিষেধাৎ ॥
 এষ ত্র্যহানধ্যায়ো গ্রন্থান্তবিষয় ইতি
 মিত্যক্ষরা অন্যত্র হ্রহোরাত্রমনধ্যায়ো

বাস্তবক্যাৎ । যথা । সঙ্ক্যাগর্জিতনির্ঘাত-
 ভূকম্পোঙ্কানিপাতনে । সমাপ্য বেদং
 ত্র্যনিশমারণ্যকমধীত্য চ ॥ পঞ্চদশ্যাং
 চতুর্দশ্যামষ্টম্যাং রাহুসূতকে । ঋতুসাক্ষিষু
 ভুক্তা বা শ্রাদ্ধিকং প্রতিগৃহ্য চ ॥ ত্র্যনিশ-
 মহোরাত্রং । চৈত্রশ্রাবণমার্গশীর্ষাণামাদি-
 প্রতিপদো নিত্যাঃ ইতি ব্রহ্মচারিকাণ্ড-
 ধৃতহারীতবচনে এতাসামনধ্যায়ে নিত্য-
 ত্বাভিধানাদন্যাসাং কাম্যত্বং । আদিপ্রতি-
 পদঃ শুক্লপ্রতিপদঃ ॥ সা চ যৌধিষ্ঠিরী
 সেনা গাঙ্গেয়শরতাড়িতা । প্রতিপৎ পাঠ-
 শীলানাং বিদ্যেব তনুতাং গতা ॥ ইতি
 ব্যাসবচনমপি তাবন্মাত্রপরং ॥ * ॥ গোত-
 মোক্তাকালিকানধ্যায়ী যথা । আকালিক-
 নির্ঘাতভূকম্পরাহুদর্শনোঙ্কা ইতি আকা-
 লিকা ইতি । নিমিত্তকালমারভ্য পরেহু-
 যাবৎ স এব কালস্তাবদাকালস্তত্র ভবাঃ ॥
 তথা । বিদ্যুৎস্তনিতবজ্রেষু মহোঙ্কানাঞ্চ
 সংপ্লেবে । আকালিকমনধ্যায়মেতেষু মনু-
 রত্রবীৎ ॥ * ॥ উক্তাদিষু প্রতিপ্রসবমাহ
 মনুঃ । বেদোপকরণে চৈব স্বাধ্যায়ে চৈব
 নিত্যকে । নানুরোধোহস্ত্যনধ্যায়ে হোম-
 মন্ত্রেষু চৈব হি ॥ পরাশরভাষ্যে কুর্শ্ব-
 পুরাণং । অনধ্যায়স্ত নাস্তেষু নেতিহাস-
 পুরাণয়োঃ । ন ধর্ম্মশাস্ত্রেষন্যেযু পর্ব-
 স্বেতানি বর্জয়েৎ ॥ নারদঃ । অয়নে বিষুবে
 চৈব শয়নে বোধনে হরেঃ । অনধ্যায়স্ত
 কর্তব্যো মন্বাদিষু যুগাদিষু ॥ * ॥ সঙ্ক্যা-
 গর্জনে শাস্ত্রচিন্তানিন্দামাহ কৃত্যচিন্তা-
 মণৌ দুর্ক্বাসাঃ । সঙ্ক্যায়াং গর্জিতে মেঘে

शास्त्रचिन्तां करोति यः । चत्वारि तस्य
नश्रन्ति आयुर्विद्या यशो बलं ॥ प्रादु-
क्ततेष्वग्निषु तु विद्युत्सुनितनिश्चने ।
सज्योतिः श्रादनध्याय इत्याह भगवान्
मनुः ॥ इति मनुवचनं वर्षाविषयं ॥ * ॥
अष्टम्यादिषु विशेषमाह हेमाद्रिधृताप-
स्तम्बः । उदयास्तमिते वापि मुहूर्तत्रय-
गामि यः । तद्दिनं तदहोरात्रमनध्याय-
विदो विदुः ॥ केचिदाहः कचिद्देशे
यावत्तु दिननाडिकाः । तावदेव त्वनध्यायो
न तन्मिश्रे दिनान्तरे ॥ तद्दिनं तां
तिथिं प्राप्येत्यर्थः । दिनान्तरे तिथ्य-
न्तरे । अत्र पूर्ववचनमुत्तरमीमांसा-
ध्यायिभिः परिगृहीतं । परवचनस्तु अन्य-
ग्रन्थपरं । यत्तु निर्णयान्तर्गतं । प्रति-
पल्लेशमात्रेण कलामात्रेण चाकर्मि । दिनं
दूषयते सर्वं सुरा गव्यघटं यथा ॥
तददूषयत इत्याभिधानां पूर्ववर्तितामात्रेण
सर्वदिनदूषणाय । राजमार्तुषे । प्रे को
चै चा द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु
या । या तु कोजागरे जाते चैत्राबल्याः
परेहपि या ॥ चातुर्मास्ये समाप्ते च द्वितीया
या भवेत्तिथिः । सर्वाश्वेताश्वनध्यायः
पुराणैः परिकीर्तितः ॥ इति तिथ्यादि-
तत्त्वं ॥

पाठकः (त्रि) उपाध्यायः । इति हेमचन्द्रः ॥

धर्मभागकः । इति त्रिकाश्लेषः ॥

पाठभूः (स्त्री) त्रकारण्यं । वेदादिपाठस्थानं ।

इति त्रिकाश्लेषः ॥

पाठमञ्जरी (स्त्री) शारी पक्षिणी । इति शब्दमाला ॥

पाठशाला (स्त्री) अध्ययनगृहं । पाठश्रु अध्या-
यनस्य शाला गृहं । इति षष्ठीतत्पुरुष-
समासनिष्पन्ना ॥

पाठशालिनी (स्त्री) शारी पक्षिणी । इति शब्द-
माला ॥

पाठा (स्त्री) लताविशेषः । आकनादि इति
भाषा । तत्पर्यायः । अश्वत्था २ अश्वत्थिका ३
प्राचीना ४ पापचेलिका ५ यथिका ६
स्वपनी ७ श्रेयसी ८ रिद्धकर्णिका ९ एका-
क्षीला १० कुचेली ११ दीपनी १२ वन-
तिलिका १३ तिलपुष्पा १४ बृहत्तिलका १५
शिशिरा १६ रुकी १७ मालती १८ वरा १९
देवी २० बृहत्पर्णी २१ । अस्य गुणाः ।
तिलतृणं । गुणतृणं । उष्णतृणं । वातपित्त-
क्षुरपित्तदाहातीसारशूलनाशितृणं । भग्न-
सम्मानकारितृणं । इति वैद्यकं ॥ * ॥
अश्वत्था बालिका बाला शठान्वा बालिका-
श्विका । अश्व च माटिका चैव दृढवक्त्रा मयू-
रिका ॥ गङ्गपर्णी चित्रपुष्पी श्रेयसी सुख-
वाटिका । छिन्नपत्री झुरिमल्लिविजेया
षोडशाह्वया ॥ अश्वत्था सकषायान्ना कफ-
कर्णरुजापहा । वातामयबलासग्नी रुचि-
रुद्धीपनी परा ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
पाठाश्वत्थाश्वत्थकी च प्राचीना पापचेलिका ।
एकाक्षीला रसा प्रोक्ता पाठिका वर-
तिलिका ॥ पाठोष्ण कटुका तीक्ष्णा वात-
श्लेष्महरी लघुः । हस्ति शूलझरच्छर्दिकूर्थाती-
सारहृद्रुजः ॥ दाहकषुविषवासकुमिण्डल्य-
गलत्रणान् । इति भावप्रकाशः

पाठिका (स्त्री) पाठा । इति भावप्रकाशः ॥

पाणि [न] (पुं) चित्रकवृक्षः । इत्यमरः ॥
पाठविशिकश्च ॥

पाठिकूठः (पुं) चित्रकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पाठिनः (पुं) मंशुविशेषः । बोय्यालि इति
भाषा । तत्पर्यायः । सहस्रदंष्ट्रः २ ।
इत्यमरः ॥ सहस्रदंष्ट्री ३ बोदालः ४
बदालकः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अशु
गुणाः । श्लेष्मलत्वम् । म्लिच्छत्वम् । मधुरत्वम् ।
कषायत्वम् । बल्यत्वम् । रुष्यत्वम् । पाके
कटुत्वम् । रोचनत्वम् । वातपित्तजिह्वकृष्णम् ।
इति राजवल्लभः ॥ पाठकः । गुग्गुलु-
क्रमः । इति मेदिनी ॥

पाठ्यं (त्रि) पठनीयम् । पठितव्यम् । यथा
तिष्ठ रे तिष्ठ कर्णोर्ध्वं कृष्णामि हठा-
दहम् । अपठ्ठु पठतः पाठ्यमधिगोर्धि
शठश्च ते । इति नैषधे ११ सर्गः ॥

पाणः (पुं) पाणिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाणिः (स्त्री) पण्यवीथी । हट्टः । इत्युणादि-
कोषः ॥

पाणिः (पुं) पण्यते व्यवह्रियते अनेन ।
स च मणिवक्त्रावध्यङ्गुलिपर्यास्तुभागः । स तु
गर्भस्र्वालकश्च मासद्वयेन भवति । इति
सुखबोधः ॥ तत्पर्यायः । पङ्कशाखः २
शयः ३ समः ४ हस्तः ५ करः ६ । इत्यमर-
भरतो ॥ भुजः १ । इति जटाधरः ॥
कुलिः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ भुजा-
दलः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुलिक-
वृक्षः । कुलियाकड़ा इति भाषा । इति
रत्नमाला ॥

पाणिकच्छपिका (स्त्री) कूर्ममुद्रा । यथा ।
पाणिकच्छपिकां कुर्यात् कूर्ममल्लेण
साधकः । तत्र संस्कृतपुष्पेण पूजये-
दाञ्जनो वपुः ॥ पूजितं तेन पुष्पेण
देवत्वम् अशु जायते । कूर्ममल्लो यथा ।
द्वितीयं वैष्णवीतल्लं वीजं विन्दिन्दु-
संयुतम् । षष्ठ्यसरो परिचरम् कूर्म-
वीजं प्रकीर्तितम् ॥ इति कालिकापुराणे
५७ अध्यायः ॥

पाणिगृहीती (स्त्री) विधानेनोत्ता । इत्यमरः ॥

पाणिग्रहणं (स्त्री) विवाहः । इति हेमचन्द्रः ॥

पाणिघः (पुं) पाणिवादः । पाणिना मृदङ्गा-
दिवाद्यम् । पाणिं वा हस्ति यः । यः पाणि-
नैव मृदङ्गादिवाद्यमुत्पादयति । तत्र ।
यः पाणिना मृदङ्गमिव पाणिं वादयति तत्र
च । इत्यमरभरतो ॥

पाणिघातः (पुं) पाणिनाहननम् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

पाणिजः (पुं) नखः । इति हलायुधः ॥

पाणितलं (स्त्री) कर्षपरिमाणम् । तोलक-
द्वयम् । इति वैदिकपरिभाषा ॥ हस्ताधो-
भागश्च ॥

पाणिनः (पुं) पाणिनिमुनिः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पाणिनिः (पुं) मुनिविशेषः । तत्पर्यायः ।
आहिकः २ दाक्षीपुत्रः ३ शालङ्की ४
पाणिनः ५ शाणोत्तरीयः ६ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पाणिनीयं (त्रि) पाणिनिना कृतम् । इति
सुखबोधव्याकरणम् ॥

पाणिक्मः (त्रि) पाणिं धमति यः । हस्तकम्प-
ताकाग्निसंयोगकर्ता । एवं शब्दकर्ता
च । इति मुक्त्वबोधव्याकरणं ॥

पाणिक्मयः (त्रि) पाणिद्वारा पानकर्ता । इति
मुक्त्वबोधव्याकरणं ॥

पाणिपादं (स्त्री) पाणिश्च पादश्च द्वयोः समा-
हारः । इति व्याकरणं ॥

पाणिपीडनं (स्त्री) पाणिग्रहणं । विवाहः ।
इत्यमरः ॥

पाणिभूक् [ज्] (पुं) उडुस्वरवृक्कः । इति
शब्दचन्द्रिका । पाणिकरणकभोक्तुरि त्रि ॥

पाणिमर्दः (पुं) करमर्दकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पाणिमुक्तं (स्त्री) अस्त्रं । इति हलायुधः ॥

पाणिरुहः (पुं) नथः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाणिवादः (त्रि) पाणिघः । मुदङ्गादिवादकः ।
इत्यमरः ॥

पाणिवादकः (त्रि) पाणिवादः । इति हेम-
चन्द्रः

पाणिमर्ग्या (स्त्री) रङ्गुः । इति मुक्त्वबोधव्या-
करणं ॥

पाणीतलं (स्त्री) तालकद्वयं । यथा । विडाल-
पद्मकर्वी च पाणीतलमुडुस्वरं । इति शब्द-
माला ॥

पाणोकरणं (स्त्री) विवाहः । इति जटा-
धरः ॥

पाणुरं (स्त्री) कुम्भपुष्पं । गैरिकं । इति
शब्दचन्द्रिका

पाणुरः (पुं) मरुवकवृक्कः ॥ खेडवर्गः
तद्वति त्रि । इत्युणादिकोषः ॥

पाणुरपुष्पिका (स्त्री) शीतलारुक्कः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

पाणुवः (पुं) पाणुनन्दनः । पङ्कपाणुवो-
पतिर्धथा । वैशम्पायन उवाच । सञ्च-
सरध्रुते गर्ते गान्धार्या जनमेजय ।

आह्वयामास वै कुन्ती गर्तार्थे धर्ममच्युतं ॥
सा बलिं ह्वरिता देवी धर्माग्नौपजहार

ह । जजाप मन्त्रं विधिवदन्तं दुर्वाससा
पुरा ॥ संगम्य सा तू धर्मेण योगमूर्ति-

धरेण ह । लेभे पुत्रं वरारोहा सर्व-
प्राणिहितं वरं ॥ एन्द्रे चन्द्रसमायुक्ते

मुहूर्तेहभिज्जितेहर्षमे । दिवामध्यागते
सूर्ये तिथौ पुण्येहभिपूजिते ॥ सम्यक्-

यशसं कुन्ती ह्रसाव प्रवरं ह्रतं । जात-
मात्रे ह्रते तस्मिन् बाणुवाचा

एष धर्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरो-
त्तमः । विक्रान्तः सत्यवाक् चैव राजा

पृथ्वां भविष्यति ॥ युधिष्ठिर इति ख्यातः
पाणोः प्रथमजः ह्रतः । भविता प्रथितो

राजा त्रियु लोकेषु विश्रुतः । यशसा
तेजसा चैव वृन्देन च समन्वितः ॥ १ ॥ * ॥

धार्मिकं तं ह्रतं लक्ष्मि पाणुस्तां पुन-
रब्रवीत् । प्राहः क्षात्रं बलं ज्येष्ठं बल-

ज्येष्ठं ह्रतं वृषु ॥ ततस्तथोक्त्वा भर्त्रा
तु वायुमेवाज्जुहाव सा । तस्माज्ज्जे महा-

बाहूर्भूमौ भूमपराक्रमः ॥ तमप्यातिबलं
जातं बाणुवाचाशरीरिणी । सर्वेषां

बलिनां श्रेष्ठो जातोह्यमिति भारत ॥
इदमत्यद्भुतकासौज्जातमात्रे वृकोदरे ।

यदक्षां पतितो मातुः शिलां पादैः

রচূর্ণয়ৎ ॥ কুন্তী ব্যাত্ৰভয়োদ্বিগ্না সহসোৎ-
পতিতা কিল । নাস্ববুধ্যত তং স্তপ্তমুৎ-
সঙ্গে স্মৈ বৃকোদরং ॥ বজ্রসংহননঃসোহথ
কুমারো স্তপতদিগরৌ । পততা তেন
শতধা শিলা গাত্রৈবিচূর্ণিতা ॥ তাং শিলাং
চূর্ণিতাং দৃষ্ট্বা পাণ্ডুশ্চয়মাগতঃ । বস্মি-
ন্নহ্নি ভীমস্ত জজ্ঞে ভরতসভম ॥ চুর্যো-
ধনোহপি তত্রৈব প্রজজ্ঞে বস্ত্রধাধিপ ॥২॥*॥
জাতে বৃকোদরে পাণ্ডুরিদং ভূয়োহষচিন্ত-
য়ৎ । কথম্মু মে বরঃ পুত্রো লোকশ্রেষ্ঠো
ভবেদতি ॥ দৈবে পুরুষকারে চ লোকো
হয়ং সংপ্রতিষ্ঠিতঃ । তত্র দৈবস্ত বিপিনা
কালযুক্তেন লভ্যতে ॥ ইন্দ্রো হি রাজা
দেবানাং প্রধান ইতি নঃ শ্রুতং । অপ্র-
মেয়বলোৎসাহো বীৰ্য্যবানমিতদ্যুতিঃ ॥
তং তোষয়িত্বা তপসা পুত্রং লপ্স্যে মহা-
বলং । যং দাস্ত্যতি স মে পুত্রং স গরী-
য়ান্ ভবিষ্যতি ॥ কৰ্ম্মণা মনসা বাচা
তস্মান্নপ্স্যে মহতপঃ । ততঃ পাণ্ডুর্মহা-
রাজো মন্ত্রয়িত্বা মহর্ষিভিঃ ॥ দিদেশ
কুন্ত্যাঃ কৌরব্যো ব্রতং সাম্বৎসরং
শুভং । আত্মনা চ মহাবাহুরেকপাদস্থিতো-
হভবৎ ॥ উগ্রং স তপ আতশ্চে পরমেণ
সমাধিনা । আরিরাধয়িষুর্দেবং ত্রিংশানাং
তমীশ্বরং ॥ সূর্য্যেণ সহ ধর্মান্না পর্য্য-
বর্তত ভারত । তস্ত কালেন মহতা বাসবঃ
প্রত্যপদ্যত ॥ শক্র উবাচ । পুত্রং তব
প্রদাস্তামি ত্রিষু লোকেষু বিশ্রুতং । ব্রাহ্ম-
ণানাং গবাঈব স্তহদাঞ্চার্থসাধকং ॥
দুর্হৃদাং শোকজননং সৰ্ব্ববান্ধবনন্দনং ।

সুতং তেহগ্র্যং প্রদাস্তামি সৰ্ব্বামিত্রবিনা-
শনং ॥ ইত্যুক্তঃ কৌরবো রাজা বাসবেন
মহাত্মনা । উবাচ কুন্তীং ধর্মান্না দেবরাজ-
বচঃ স্মরন্ ॥ উদকস্তব কল্যাণি তুষ্ঠো
দেবগণেশ্বরঃ । দাতুমিচ্ছতি মে পুত্রং
যথাসঙ্কলিতং হৃদা ॥ অতিমানুষকৰ্ম্মাণং
যশস্বিনমরিন্দমং । নীতিমন্তং মহাত্মান-
মাদিত্যসমতেজসং ॥ চুরাধর্ষং ক্রিয়াবন্ত-
মতীবাহুতদর্শনং । পুত্রং জনয় স্তশ্রোণি
ধাম ক্ষত্রিয়তেজসাং ॥ লক্কঃ প্রসাদো
দেবেন্দ্রাং তমাহ্বয় শুভাননে ॥ এবমুক্তা
ততঃ শক্রমাজুহাব যশস্বিনী । অথাঙ্গগাম
দেবেন্দ্রো জনয়ামাস চার্জুনং ॥ জাতমাত্রে
কুমারে তু তস্মিন্ বাগশরীরিণী । মহা-
গম্ভীরনির্ঘোষা নভো নাদয়তী তদা ॥
শৃণুতাং সৰ্বভূতানাং তেমাঞ্চাশ্রম-
বাসিনাং । কুন্তীমাভাষ্য বিস্পক্টমুবাচেদং
শুচিস্মিতাং ॥ কার্ভবীৰ্য্যসমঃ কুন্তি শিবি-
তুল্যপরাক্রমঃ । এষ শক্র ইবাজেয়ো
যশস্তে প্রথয়িষ্যতি ॥ আদিত্যা বিষ্ণুনা
প্রীতির্যথাভূদভিবর্দ্ধিতা । তথা বিষ্ণুসমঃ
প্রীতিস্বর্দ্ধয়িষ্যতি তে সুতঃ ॥ এষ মদ্রান্
বশে কৃত্বা কুরুংশ্চ সহ মোমকৈঃ । চেদি-
কাশিকরুবাংশ্চ কুরুলক্ষ্য প্রধাস্তি ॥
এতস্য ভুজবীৰ্য্যেণ খাণ্ডবে হব্যবাহনঃ ।
মেদসা সৰ্বভূতানাং তৃপ্তিং যাস্যতি বৈ
পরাং ॥ গ্রামগীয়ান্ মহীপালান্ এষ জিত্বা
মহাবলঃ । ভ্রাতৃভিঃ সহিতো বীরস্ত্রীন্
মেধানাহরিষ্যতি ॥ জামদগ্ন্যসমঃ কুন্তি
বায়ুবেগপরাক্রমঃ । এষ বীৰ্য্যবতাং শ্রেষ্ঠো

ভবিষ্যতি মহাযশাঃ ॥ তথা দিব্যানি
চাস্ত্রাণি নিখিলেনাহরিষ্যতি । বিপ্রনক্টাং
শ্রিয়ঞ্চায়মাহর্ভা পুরুষর্ষভঃ ॥ এতামত্য-
ছুতাং বাচং কুন্তী শুশ্রাব ভারত । বাচ-
মুচ্চারিতামুচ্চৈস্তাং নিশম্য তপস্বিনাং ॥
বভূব পরমো হর্ষঃ শতশৃঙ্গনিবাসিনাং ।
তথা দেবরথানাঞ্চ সেন্দ্রাণাঞ্চ দিবৌকসাং ॥
আকাশে হুন্দুভীনাঞ্চ বভূব তুমুলঃ স্বনঃ ।
উদতিষ্ঠন্মহাঘোষঃ পুষ্পবৃষ্টিভিরারুতঃ ॥*॥
বৈশম্পায়ন উবাচ । কুন্তীপুত্রেষু জাতেষু
ধৃতরাষ্ট্রাজ্ঞেষু চ । মদ্ররাজস্বতা পাণ্ডু-
রহো বচনমব্রবীৎ ॥ ন মেহস্তি হৃদয়ি
সস্তাপো বিগুণেহপি পরস্তপ । নাবরত্নে
বরার্হায়াঃ স্থিত্বা চানঘ নিত্যদা ॥ গান্ধার্যা-
শ্চৈব নৃপতে জাতং পুত্রশতস্তথা । অশ্রু-
ন মে তথা ছঃখমভবৎ কুরুনন্দন ॥ ইদন্ত
মে মহদুঃখং তুল্যতায়ামপুত্রতা । দিক্ষ্যা
ত্বিদানীং ভর্তুর্মে কুন্ত্যামপ্যাস্তি সস্ততিঃ ॥
যদি চাপত্যসঙ্কানং কুন্তিরাজস্বতা ময়ি ।
কুর্যাদনুগ্রহো মে স্যাত্তব চাপি হিতং
ভবেৎ ॥ স্তস্তো হি মে সপত্নীত্বাং বন্ধুং
কুন্তিস্বতাং প্রতি । যদি তু ত্বং প্রসম্নো
মে স্বয়মেবাং প্রচোদয় ॥ পাণ্ডুরুবাচ ।
মমাপ্যেষ সদা মাদ্রি হৃদ্যর্থঃ পরিবর্ততে ॥
ন তু তাং প্রসহে বন্ধুমিষ্টানিকটবিবক্ষয়া ।
তব ত্বিদং মতং মত্বা প্রযতিষ্যাম্যতঃ
পরং ॥ মন্থে ক্রবৎ ময়োক্তা সা বচনং
প্রতিপৎস্যতে । বৈশম্পায়ন উবাচ । ততঃ
কুন্তীং পুনঃ পাণ্ডুবিবিক্ত ইদমব্রবীৎ ॥
কুলস্য মম সস্তানং লোকস্য চ কুরু

প্রিয়ং । মম বা পিণ্ডনাশায় পূর্বেমামপি
চাত্মনঃ ॥ মৎপ্রিয়ার্থঞ্চ কল্যাণি কুরু
কল্যাণমুত্তমং । যশসৌহর্থাং চৈব ত্বং
কুরু কৰ্ম্ম সুদুষ্করং ॥ এবমুক্তোব্রবীন্মাদ্রীং
সকৃচ্ছিস্তয় দৈবতং । তস্মাতে ভবিতা-
পত্যমনুরূপমসংশয়ং ॥ ততো মাদ্রী
বিচার্যৈবং জগাম মনসাস্বিনো । তাবা-
গম্য স্মৃতৌ তস্যং জনয়ামাস্তুর্গমো ॥
নকুলং সহদেবঞ্চ রূপেণাপ্রতিমৌ ভুবি ।
তথৈব তাবপি যমৌ বাণ্ডুবাচাশরীরিণী ॥
রূপসত্ত্বগুণোপেতাভেতাভ্যশ্বিনাবপি ।
ভাসতস্তেজসাত্যর্থং রূপদ্রবিণসম্পদা ॥
নামানি চক্রিরে তেষাং শতশৃঙ্গনিবা-
সিনঃ । ভক্ত্যা চ কৰ্ম্মণা চৈব তথাশীর্ষি-
র্বিশাম্পতে ॥ জ্যেষ্ঠং যুধিষ্ঠিরেত্যেবং
ভীমসেনেতি মধ্যমং । অর্জুনেতি তৃতী-
য়ঞ্চ কুন্তীপুত্রানকল্পয়ন ॥ পূর্বজং নকুলে-
ত্যেবং সহদেবেতি চাপরং । মাদ্রী-
পুত্রাবকথয়ন্তে বিপ্রাঃ প্রীতমানসাঃ ॥
ইতি মহাভারতে আদিপর্ব ॥ * ॥
তেষাং পুত্রা যথা । প্রতিবক্ষ্যঃ স্ততঃ
সোমঃ শ্রুতকীর্তিস্ত চার্জুনাং । শতা-
নীকঃ শ্রুতকৰ্ম্মা দ্রৌপদ্যাঃ পঞ্চ বিক্র-
মাং ॥ * ॥ তেষাং ভার্যা যথা । যৌধেয়ী
চ হিড়িম্বা চ কাশী চৈব স্তভদ্রিকা ।
বিজয়া বৈ বেণুমতী পঞ্চভাস্ত্র স্ততাঃ
ক্রমাৎ ॥ দেবকো ঘটোৎকচশ্চ অভি-
মন্যুশ্চ সর্বশঃ । অহোত্রো নিরপত্রশ্চ
পরিষ্কিদভিমন্যুজঃ ॥ ইতি গারুড়ে
১৩৯ অধ্যায়ঃ ॥

पाण्डुवेयः (त्रि) पाण्डोरपत्यं । इति मूक-
बोधव्याकरणं ॥

पाण्डुवर्णः (पुं) कृष्णः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पाण्डुवायनः (पुं) कृष्णः । इति हेमचन्द्रः ॥

पाण्डित्यं (क्ली) पण्डितधर्मकर्मणी । यथा ।

रसज्जा पाण्डित्यच्छिद्रशशिधामज्जमभरान् ।

इति मुरारिः ॥

पाण्डुः (पुं) पाण्डुरफलीकूपः । पटोलः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्रपीतमिश्रितवर्णः ।

तत्पर्यायः । हरिणः २ पाण्डुरः ७ ।

इत्यमरः ॥ पाण्डुरः ४ । इति हड्डः ॥

सितपातसमायुक्तः पाण्डुवर्णः प्रकीर्तितः ।

इति सूत्रादिः ॥ भेदोऽपि दृश्यते यथा ।

पाण्डुरस्य रक्तपीतभागी प्रत्यूषचन्द्रवत् ।

पाण्डुस्य पीतभागाङ्गः केतकीधूलिसन्निभः ॥

इति भरतः ॥ तद्वति त्रि । इत्यमरः ॥

नृपतिविशेषः । स तु शान्तनुपुत्रविचित्र-

वीर्यस्य क्त्रे व्यासाज्जातः । पाण्डुव-

र्णः । नागभेदः । श्वेतहस्ती । सित-

वर्णः । रोगविशेषः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ * ॥ पाण्डुरोगनिदानं यथा । पाण्डु-

रोगाः स्युताः पञ्च वातपित्तकफैस्तयः ।

चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भङ्गान्मुदः ॥

व्यायाममग्नं लवणानि मद्यं युदं दिवास्वप्न-

मतीवतीक्ष्णं । निषेवमाणस्य समेत्य रक्तं

दोषास्त्रयं पाण्डुरतां नयन्ति ॥ * ॥ तस्य

पूर्वरूपाणि यथा । त्र्यक्षोऽटनञ्जीवनगात्रं-

सुन्दरमृक्कणप्रेक्कणकूटशोथाः । विष्णु-
पीतमथाविपाको, भविष्यतस्तस्य पुरः-

सराणि ॥ * ॥ वातिकस्य तस्य लक्षणं यथा ।

त्र्यङ्गुत्रनयनादीनां रूक्कृष्णारुणाभताः ।

वातपाण्डुमये कम्पतोदानाह्रमादयः ॥ * ॥

पैत्तिकस्य लक्षणं यथा । पीतमूत्रशक-

मेत्रो दाहतृषाङ्गराशितः । भिन्नविट्को-

इतिपीताभः पित्तपाण्डुमयी नरः ॥ * ॥

श्लेष्मिकस्य लक्षणं यथा । कफप्रसेकश्चयथु-

तन्द्रालस्यातिर्गौरवैः । पाण्डुरोगी कफा-

च्छूत्रैस्त्र्यङ्गुत्रनयनाननैः ॥ * ॥ त्रिदोषजस्य

लक्षणं यथा । ज्वरारोचकहृत्सासच्छदि-

तृषाङ्गमाश्रितः । पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषै-

स्त्याज्यः क्षीणो हतेन्द्रियः ॥ * ॥ मूज्जस्य

संप्राप्तिर्यथा । युक्तिकादनशीलस्य कूप्य-

त्यग्रतमो मलः । कषया मारुतं पित्त-

मूषरा मधुरा कफं ॥ कोपयेन्मूत्रसा-

दींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं रूक्कयेत् । पुरय-

त्यविपत्कैव श्रोतांसि विरुणक्त्यापि ॥

इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वै

जसी तथा । पाण्डुरोगं करोत्याशु बल-

वर्णाग्निनाशनं ॥ * ॥ युक्तिकाभङ्गजन्तुपाण्डु-

लक्षणं यथा । मूत्रकणान्तवेत् पाण्डुस्तन्द्रा-

लस्यानिपीडितः । सकासश्वासशूलार्शः सदा-

रुचिसमश्रितः ॥ शून्याङ्गकूटगण्डः शून-

पान्नाभिमेहनः । कुम्भिकोष्ठोऽहतिमार्येत

मलं सास्त्रककफाश्रितं ॥ * ॥ तस्य असाध्य-

लक्षणं यथा । ज्वरारोचकहृत्सासच्छदि-

तृषाङ्गमाश्रितः । पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषै-

स्त्याज्यः क्षीणो हतेन्द्रियः ॥ पाण्डुरोग-

श्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति ।

कालप्रकर्षाच्छूनानां यो वा पीतानि

पशति ॥ वक्रान्नविट् सहरितं सककं
 योहति सार्याते । दानः श्वेतातिदिक्काङ्
 श्छद्दिमूर्धात्वाश्वितः ॥ स नास्त्यास्क्कयाद्-
 वश्च पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात् ॥ पाण्डुदन्त-
 नथो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो भवेत् ॥
 पाण्डुसंघातदर्शी च पाण्डुरोगी विनशति ॥
 अस्त्येषु शूनं परिहीणमध्यं ग्नानं तथा-
 स्तेषु च मध्यशूनं । गुदे च शेषस्यथ
 मुक्कयोश्च शूनं प्रतामान्तमसंजककल्लं ॥
 विवर्द्धयेत् पाण्डुकिनं यशोहृषीं तथाति-
 सारज्वरपीडितकं ॥ इति माधवकरः ॥ * ॥
 तस्त्रोमधं यथा । लोहचूर्णं तक्रपीतं
 पाण्डुरोगहरं भवेत् ॥ इति गारुडे
 १८० अध्यायः ॥ अपि च । सपुरात्रं
 गवां मूत्रे भावितं चायसो रजः ।
 पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा प्रपिबे-
 मरः ॥ १ ॥ गोमूत्रसिद्धं मण्डुरचूर्णं मण्डु-
 मशतः । पाण्डुरोगः क्वयं याति पञ्क्ति-
 शूलक दारुणं ॥ २ ॥ अयोमलं सूसन्तुपुं
 ड्यो गोमूत्रसाधितं । मधुसर्पिर्वूहं
 लीङ्गा पाण्डुरोगी सूधी भवेत् ॥ ३ ॥ पुन-
 र्नवात्रिवृद्ध्यामविडङ्गं दारु चित्रकं ।
 कुष्ठं हरिद्रे त्रिफला दन्ती चव्यं कलि-
 ङ्गकं ॥ कटुका पिप्लीमूलं मुस्तं शृङ्गी
 च कारवी । यमानी कटुफलकृति पृथक्-
 पलमितं मतं ॥ ४ ॥ इति भावप्रकाशः ॥
 पाण्डुः (स्त्री) माषपणी । माषाणी इति भाषा ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ पाण्डुवर्गस्त्री । इति
 मूकबोधव्याकरणं ॥

पाण्डुकः (पुं) पाण्डुरोगः । पाण्डुराजा ।

इति शब्दरत्नावली ॥ पाण्डुवर्णः । इति
 हलायुधः ॥

पाण्डुकन्तकः (पुं) अपामार्गः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

पाण्डुकम्बलः (पुं) श्वेतप्रवारः । प्रश्वर-
 भेदः । इति मेदिनी ॥ पाण्डुवर्णकम्बलः ।
 इति भरतः ॥

पाण्डुकम्बली [न्] (पुं) पाण्डुवर्णकम्बलारत्-
 रथः । इत्यमरः ॥ पाण्डुकम्बलयुक्ते त्रि ॥

पाण्डुतरुः (पुं) धववरुः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

पाण्डुनागः (पुं) पुन्नागरुः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ श्वेतहस्तिसर्पो च ॥

पाण्डुपत्री (स्त्री) रेणुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुपृष्ठः (त्रि) पाण्डुवर्णपृष्ठयुतः । अलङ्कारः ।
 इति त्रिकाणशेषः ॥

पाण्डुफलः (पुं) पटोलः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

पाण्डुफला (स्त्री) चिर्बिता । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुभूमः (त्रि) पाण्डुवर्णभूमियुक्तदेशः । यथा ।
 पाण्डुदक् कृष्णतो भूमिः पाण्डुदक् कृष्ण-
 युतिका । इति हेमचन्द्रः ॥

पाण्डुयुं (स्त्री) पाण्डुभूमिः । खटी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुरः (पुं) श्वेतपीतमिश्रितवर्णः । तद्वति
 त्रि । इत्यमरः ॥ कामलारोगः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ श्वित्ररोगे क्ली । इति
 हलायुधः ॥

पाण्डुरङ्गः (पुं) फलशाकविशेषः । पाण्डुराङ्गा
 इति भाषा । अत्रा ङाः । त्रिमिश्रैश्च-

पित्तनाशित्वं । तित्तत्वं । लघुत्वम् । इति
राजवल्लभः ॥ [शेषः ॥

पाण्डुरक्रमः (पुं) कुटजवृक्षः । इति त्रिकाण्ड-
पाण्डुरपृष्ठः (त्रि) लक्षणहीनः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ पाण्डुवर्णपृष्ठयुक्तश्च ॥

पाण्डुरफली (स्त्री) कुद्रकुपविशेषः । तं-
पर्यायः । पाण्डुः २ धूमरा ३ रतवीजकाः
भूरिपलितदा ५ पाण्डुफली ६ । अस्य
शुणः । शिशिरत्वं । गौल्यत्वं । कृच्छ्राश्र-
दोषपित्तमूत्राघातनाशित्वं । बल्यत्वं ।
रस्यत्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुरा (स्त्री) माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
पाण्डुरवर्णा च ॥

पाण्डुरागः (पुं) दमनकरुक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ पाण्डुवर्णयुक्ते त्रि ॥

पाण्डुरेफुः (पुं) श्वेतेफुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पाण्डुलेखः (पुं) पाण्डुलिपिः । मूसविदा इति
पारश्रुताया । यथा व्यासः । पाण्डुलेखन
फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् । न्यूना-
धिकस्तु संशोध्य पश्चात् पत्रे निवे-
शयेत् ॥ फलकं कार्थादिपट्टकं । इति
व्यवहारतत्त्वम् ॥

पाण्डुलोमशा (स्त्री) माषपर्णी । इति रत्नमाला ॥
पाण्डुवर्णलोमयुक्ता च ॥

पाण्डुशर्करा (स्त्री) रोगविशेषः । यथा । पिष्टं
वै मालतीमूलं त्रीश्रुकाले समाहृतं ।
साधितं छागदूधेन पीतं शर्करयाश्रितं ॥
हृरन्मूत्रनिरोधकं हरेद्वै पाण्डुशर्करां ।
इति गारुडे १८२ अध्यायः ॥

पाण्डुलोमा (स्त्री) माषपर्णी । इति जटाधरः ॥
पाण्डुवर्णलोमयुक्ते त्रि ॥

पाण्डुशम्बिला (स्त्री) द्रौपदी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पाण्डुसोपाकः (पुं) वर्णसङ्करविशेषः । स
तु चाण्डालाद्वैदेह्यां जातः ॥

पाण्यः (त्रि) स्तृत्यः । स्तवनीयः । यथा ।
अवद्यपण्येति सूत्रे पाण्यमन्त्रं स्तृत्य-
मित्यर्थः । इति कौमुदी ॥

पातः (पुं) पतनं । त्राते त्रि । इति
मेदिनी ॥ राज्ञः । यथा । ताडितः
थदहनैदिनसञ्च्यः षट्कषट्कशरहृत्फल-
मांशाः । अत्रैवे कुमुदिनीपतिपाते
राहमाहरिह केहपि तदेव ॥ इति
सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

पातकं (स्त्री) पातयति अधो गमयति यं
तत् । नरकसाधनमिति यावत् । तं-
पर्यायः । अशुभं २ दुष्कृतं ३ दुरितं ४
पापं ५ एनः ६ पाप्या ७ किञ्चिद्यं ८
कलुषं ९ किण्वं १० कलुषं ११ बुजिनं १२
तमः १३ अंहः १४ कङ्कं १५ अघं १६
पङ्कं १७ । इति हेमचन्द्रः ॥ तत्रु नव-
विधं यथा । अतिपातकं १ महा-
पातकं २ अनुपातकं ३ उपपातकं ४
सङ्करीकरणं ५ अपात्रीकरणं ६ जाति-
द्वंशकरणं ७ मलावहं ८ प्रकीर्णकं ९ ।
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ एवां विवरणं
तत्रुच्छब्दे द्रुक्तव्यं ॥ कायवाङ्मनःकृतानि
दशविधपापानि यथा । अदत्तानामुपादानं
हिंसा चैवाविधानतः । परदारोपसेवा

च कारिकं त्रिविधं श्रुतं ॥ पारुष्यामृत-
कैव पैंशुशुष्कापि सर्वशः । असम्बद्ध-
प्रलापश्च बाह्ययं श्लाघतुर्विधं ॥ पर-
द्रव्येषुभिध्यानं मनसानिष्ठचित्तनं ।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म्म मानसं ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

पातङ्गिः (पुं) शनैश्चरः । इति शब्दरत्नावली ॥
पातञ्जलं (स्त्री) पतञ्जलिमुनिप्रणीतपाद-
चतुष्टयाञ्जकयोगकाण्डनिरूपकदर्शनशास्त्र-
विशेषः । तत्र प्रथमे पादे । अथ
योगानुशासनमिति योगशास्त्रारम्भे प्र-
तिज्ञां विधाय योगश्चित्तवृत्तिनिरोध
इत्यादिना योगलक्षणमभिधाय समाधिं
सप्रपञ्चं निरदिक्कद्वयान् पतञ्जलिः ॥१॥
द्वितीये । तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि
क्रियायोग इत्यादिना व्याख्यतचित्तश्च
क्रियायोगं यमादीनि पञ्च बहिरङ्गानि
साधनानि ॥ २ ॥ तृतीये देशवक्त्रश्चित्तश्च
धारणेत्यादिना धारणाध्यानसमाधित्रयमस्त-
रङ्गं संयमपदवाच्यं तत्रावाप्तुरफलं
विभूतिजातं ॥ ३ ॥ चतुर्थे । ज्यौषधि-
मन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धय इत्यादिना
सिद्धिप्रपञ्चनपुरःसरं परमं प्रायोजनं
कैवल्यं ॥ ४ ॥ प्रधानादीनि पञ्चविंशति-
तत्त्वानि साङ्ख्योक्तान्येवात्रापि । षड्विंशत्
परमेश्वरोद्धिकः । इति सर्वदर्शन-
संग्रहः ॥

पातनं (स्त्री) अधो नयनं । यथा उर्द्धाध-
स्तिर्यक्पातनादिती रसश्च नानाविधा शुद्धि-
रुक्ता । इति रत्नावली ॥

पाता [ऋ] (द्वि) रक्षिता । यथा । संहार-
कर्तुः संहर्ता पातुः पाता परांपरः ।
ममाञ्जयायं संहर्ता नाम्ना तेन हूरः
श्रुतः ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे
७ अध्यायः ॥ गङ्गपत्रः । बावुई इति भाषा ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पातालं (स्त्री) विवरं । वडवानलः । इति
मेदिनी ॥ लग्नाक्तूर्ध्वस्थानं । यथा ।
पातालं हिवुककैव स्रहदस्तश्चतुर्थकं ।
इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥ स्वनामध्यातगर्तः ।
तत्पर्यायः । अबोधुवनं २ बलिसद्य ३
रसातलं ४ नागलोकः ५ । इत्यमरः ॥
अधः ७ उरगस्थानं ९ ॥ * ॥ सप्त पाता-
लानि यथा । अतलं नितलकैव वितलक
गभस्तिमं । तलं स्रतलपाताले पातालानि
तु सप्त वै ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ शेष
उवाच । कथयामि महाभाग पातालश्च
विनिर्णयं । क्रमादेव निबोधैतत् साव-
धानो द्विर्जर्षभ ॥ पातालानि च सप्तैव
मुनयः संप्रचक्षते । अतलं वितलकैव
स्रतलक तलातलं ॥ महातलक विख्यातं
ततो ज्ञेयं रसातलं । ततः पाताल-
मित्येवं सप्त पातालसंज्ञकाः ॥ एते
स्वर्गाधिकस्रुथा विलम्बगाः प्रकीर्तिताः ।
सम्बद्धवनोद्यानविहाराङ्गीडचञ्चराः ॥ या
च सा मेदिनी ब्रह्मन् धत्ते स्वावरज्जमान् ।
अधस्तथा यदतलं योजनायुततो द्विज ॥
मयपुत्रो महामायो वसत्यत्र महान्नरः ।
येन स्रुताः पुरा मायाः षडूर्द्ध्वनर्वाते
किल ॥ १ ॥ तदधो वितलं नाम

যোজনানাং ততোহযুতে । হরো বিহরতে
 তত্র ভগবান্ হাটকেশ্বরঃ ॥ স্পার্শ্বদৈর্ভূত-
 পৃথৈর্ভবান্শ্চ চ সহ প্রভুঃ । প্রবৃত্তা চ সরিৎ
 তত্র হাটকী নাম বিস্তৃতা ॥২॥ অধঃ সূতল-
 মিত্যেতৎ যোজনানাং ততোহযুতে ।
 তত্রোদারশ্রবাঃ পুণ্যল্লোকো বৈরোচনি-
 র্কলিঃ ॥ ৩ ॥ তলাতলং ততোহধস্তাৎ
 সূতলাদেযোজনায়ুতে । ময়ো নাম দান-
 বেদ্রজ্জিপুরীধিপতিশ্ৰহান্ । নিবসত্যত্র
 সূচিরং মায়ানাং পরমাশ্রয়ঃ ॥ ৪ ॥ মহা-
 তলে ততোহধস্তাদেযোজনানামথায়ুতে ।
 সর্পাণাং কাদ্রবেয়াণাং গণঃ ক্রোধবশা-
 স্বয়ঃ ॥ গরুড়াং সর্বদা ভীতঃ সকুটুম্বঃ
 সূহৃদৃতঃ । নিবসত্যনধিজাতঃ পক্ষিরাজেন
 গহ্বরে ॥ ৫ ॥ রসাতলে ততোহধস্তাদেযোজ-
 ননামথায়ুতে । নিবসন্তি দানবাশ্চ শক্রা-
 দ্ভীতা নিরস্তুরং ॥ ৬ ॥ পাতালে তু ততো-
 হধস্তাদেযোজনানাং দ্বিজায়ুতে । নাগলোকে-
 শ্বরাঃ শূরা নিবসন্তি মহাবলাঃ ॥ ৭ ॥ ইতি
 পাদ্মে পাতালখণ্ডে ১।২।৩ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥
 অপি চ । অতলং সূতলঞ্চৈব বিতলঞ্চ
 গভস্তিমং । মহাতলং রসাতলং পাতালং
 সপ্তমং স্মৃতং ॥ রুদ্রভোমং শিলাভোমং
 পাতালং নীলমুক্তিকং । রক্তপীতশ্বেতকৃষ্ণ-
 ভোমানি চ ভবন্ত্যপি ॥ পাতালানাঞ্চ সপ্তা-
 নাং লোকানাঞ্চ যদস্তুরং । শুধিরং তানি
 কথ্যন্তে ভুবনানি চতুর্দশ ॥ অষ্টাবিংশতি-
 বিখ্যাতান্ততো নরককোটয়ঃ । নরকাগামধ-
 স্তাত্তু ধূমঃ কালাগ্নিসম্ভবঃ ॥ তস্মাদ্ধস্তাদন-
 স্তাখ্যো রুদ্রঃ সর্বময়ো মহান্ । তদধো

ধর্মচক্রস্ত যেনেদং ধার্যতে জগৎ ॥
 ইর্ত্যগ্নিপুরণং ॥ * ॥ অন্যচ্চ । দশসাহস্র-
 মেকৈকং পাতালং মুনিসত্তম । অতলং
 বিতলঞ্চৈব নিতলঞ্চ গভস্তিমং ॥ মহাখ্যং
 সূতলঞ্চাগ্র্যং পাতালঞ্চাপি সপ্তমং ।
 কৃষ্ণাশুক্রাঙ্গাণীতাশর্করাশৈলকাঞ্চনাঃ ॥
 ভূময়ো যত্র মৈত্রেয় বরপ্রাসাদশোভিতাঃ ।
 তেষু দানবদৈতেয়জাতয়ঃ শতসংঘশঃ ॥
 নিবসন্তি মহাভাগা অহয়শ্চ মহামুনে ।
 স্বলোকাদপি রম্যাণি পাতালানীতি
 নারদ ॥ দিবাকরশ্ময়ো যত্র প্রভাং তদ্বস্তি
 নাতপং । শশিনশ্চ ন শীতায় নিশি
 দ্যোতায় কেবলং ॥ পাতালানামধশ্চাস্তে
 বিষোর্ধা তামসী তনুঃ । শেবাখ্যা যদ-
 গুণান্ বক্তং ন শক্তা দৈত্যদানবাঃ ॥ যো-
 হনস্তঃ পঠ্যতে সিদ্ধৈর্দেবদেবর্ষিপূজিতঃ ।
 যশ্চৈষা সকলা পৃথ্বী ফণামণিশিখাঙ্গা ।
 আস্তে কুসুমমালেব কস্তদ্বীর্ঘ্যং বদিষ্যতি
 যদা বিজৃম্বতেহনস্তো মদাঘূর্ণিতলোচনঃ ।
 তদা চলতি ভূরেষা সাদ্রিতোয়াক্কিকাননা ॥
 ইতি বিষ্ণুপুরাণে ২ অংশে ৫ অধ্যায়ঃ ॥

পাতালঃ (পুং) ঐষধপাকার্থযন্ত্রবিশেষঃ । ইতি
 শব্দচন্দ্রিকা ॥ তৎপ্রকারো যথা । উর্দ্ধমাপ-
 স্তলে বহ্নির্মধ্যে তু রসসংগ্রহঃ । পাতাল-
 যন্ত্রমেতদ্ধি শোধয়েৎ সূতকাদিকং ॥ ইতি
 বৈদ্যকং ॥

পাতালগরুড়ী (স্ত্রী) লতাবিশেষঃ । ছেউড়া
 ইতি হিন্দীভাষা । তৎপর্যায়ঃ । বৎসা-
 দনী ২ সোমবল্লী ৩ তিত্তাক্সা ৪ মেচকা-
 ভিধা ৫ তাক্সী ৬ সৌপর্ণী ৭ গারুড়ী ৮

दीर्घकाण्डा ९ दृढकाण्डा १० महाबला ११
दीर्घवल्ली १२ दृढलता १३ । अश्रा^१ण्डाः ।
मधुरत्वं । पित्तदाहाश्रदोषविषदोषनाशि-
त्वं । रुष्यत्वं । ससुपर्णत्वं । रुच्यत्वं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । छिलिहिण्डो
महामूलः पातालगरुडाश्रयः । छिलिहिण्डो
परं रुष्यः कफघ्नः पवनापहः ॥ इति
भावप्रकाशः ॥

पातालनिलयः (पुं) दैत्यः । इति हला-
युधः ॥ सर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पातालौकाः [स्] (पुं) दैत्यः । इति
हेमचन्द्रः ॥ पातालवासिनि त्रि ॥

पातिः (पुं) प्रभुः । स्वामी । इति सिद्धास्त-
कौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

पातिकः (पुं) शिशुमारः । इति शब्दमाला ॥

पातिली (स्त्री) बाणुरा । नारी । मृत्पात्र-
भेदः । पातिल् इति भासा । इति
मेदिनी ॥

पातुकः (त्रि) पतयानुः । पतनशीलः । इत्य-
मरः ॥ प्रपाते जलहस्तिनि च पुं । इति
मेदिनी ॥

पात्रः (त्रि) पाति रक्षति क्रियामाधेयश्च ।
पिबन्त्यनेनेति वा । तत्पर्यायः । अमत्रं २
भाजनं ३ । इत्यमरः ॥ भाणुं ४
कोशः ५ कोषः ६ पात्री ७ कोशी ८
कोषी ९ कोशिका १० कोषिका ११ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ पाधातोऽत्रप्रत्यय-
निष्पन्नत्वादकतकारवानयं ॥

पात्रं (स्त्री) योग्यं । अत्रादि । राजमन्त्री ।
तीरद्वयान्तरं । पातार इति भासा । इति

मेदिनी ॥ पर्णं । नाट्यानुकर्त्ता । इति
हेमचन्द्रः ॥ आढकपरिमाणं । इति
वैद्यकपरिभाषा ॥ * ॥ पात्राणां विधि-
र्यथा । हेमपात्रेण शर्कवाणि लभते चेति
तान्मुने । अर्घ्यं दत्त्वा तु रौपोपेण अण्ड-
राज्यसूतान् लभेत् ॥ तात्रपात्रेण
सौभाग्यं धर्मं मृगयससुवैः । वाक्-
पात्राणि रम्याणि नैष्ठिकादिषु कारयेत् ॥
शैलानि क्रूरजातीनां 'रक्तानि सर्क-
कामिनां । धातून्तमानि पात्राणि नृपराष्ट्रे
विरुद्धये ॥ त्रपुसीसकलौहानि अस्त्यजा-
दिषु कारयेत् । विवाहवज्रश्राद्धेषु प्रति-
ष्ठासु विशेषतः ॥ पात्राणांकादरः कार्याः
पात्राण्येवोत्तमानि च । पात्रेषु पृथिवी
दुष्का सुधा पात्रेषु धार्यते ॥ देवाः सोमः
क्रतुर्षजः पात्राण्येव विदुर्बुधाः । बलि-
होमक्रियादीनि विना पात्रैर्न सिध्यति ॥
तस्माद्वज्राङ्गमेवातः पात्रकात्र्यं महा-
मुने ॥ * ॥ तत्परिमाणं यथा । षट्-
त्रिंशदशूलं पात्रकोत्तमं परिकीर्तितं ।
मध्यमं तत्रिंशदशूलं कञ्चसमीरितं ॥
बन्धुलप्रमाणं तत् पात्रं कारयेत्
कचित् । नानाविचित्ररूपाणि पौण्डरीका-
कृतीनि च ॥ शङ्खनीलोत्पलाकारपात्राणि
परिकल्पयेत् । रत्नादिरचितान् कुर्यात्
काशीमूलसंश्रितान् ॥ यथाशोभं यथा-
लाभं तथा पात्राणि कारयेत् ॥ विना
पात्रेण यः कुर्यात् प्रतिष्ठायाञ्जिकीं
क्रियां । विफला भवते सर्वा वाहनादि-
धनापहा ॥ इति देवीपुराणं ॥ * ॥

ভোজনপাত্ৰাণি ভোজনশব্দে দ্রষ্ট-
ব্যানি ॥

পাত্ৰটঃ (পুং) কর্পটকঃ । কুশে ত্ৰি । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥

পাত্ৰটীরঃ (পুং) যুক্তব্যাপারমন্ত্ৰী । লৌহ-
পাত্ৰং । কাংসপাত্ৰং । রজতপাত্ৰং ।
সিংহানং । পাবকঃ । ইতি শব্দমালা
মেদিনী চ ॥ পিত্তাশঃ । বায়সঃ । কঙ্কঃ ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পাত্ৰপালঃ (পুং) তুলাধটঃ । পাতওয়ার ইতি
ভাষা । ইতি জটাধরঃ ॥

পাত্ৰসংস্কারঃ (পুং) পুরোটিঃ । রায়ভাটী
ইতি ভাষা । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥ ভাজন-
শুদ্ধিশ্চ ॥

পাত্ৰী (স্ত্রী) পাত্ৰং । ইতি ত্রিলিঙ্গসংগ্রহে
অমরঃ ॥

পাত্ৰীয়ং (ক্লী) যজ্ঞপাত্ৰং । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥

পাত্ৰীরঃ (পুং) যজ্ঞদ্রব্যং । ইতি ভূরি-
প্রয়োগঃ ॥

পাত্ৰেসমিতঃ (ত্ৰি) ভোজনাদন্যত্র যো ন
মিলিতঃ সঃ । ভোজনেষেব দক্ষঃ । যথা ।
স পাত্ৰেসমিতোহন্যত্র ভোজনান্মিলিতো
ন যঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ পাপিবেশেষঃ ।
যথা । নিধায় হৃদয়ে পাপং যঃ পরং
শংসতি স্বয়ং । স পাত্ৰেসমিতোহথ
স্তাদিতি শব্দমালা ॥

পাত্ৰোপকরণং (ক্লী) উপভূষণং । যথা । স্নীতি-
বর্গাদিসংজাতং পাত্ৰোপকরণাদিকং ।
দ্রব্যাদায়সব্বদন্ত ভূষণং ন কদাচন ॥

ঘণ্টাচামরকুম্ভাদিপাত্ৰোপকরণাদিকং ।

তদ্বৃষণান্তরে দদ্যাদবস্মাততুপভূষণং ॥

ইতি কালিকাপুরাণে ৬৮ অধ্যায়ঃ ॥

পাত্ৰং (ক্লী) পাপিত্ৰাতা । যথা ভবিষ্যপুরাণে ।
সর্বেষামেব পাত্ৰাণাং পরং পাত্ৰং মহে-
শ্বরঃ । পতন্তং ত্রায়তে যস্মাদতীব নরকা-
র্গবাৎ ॥ মহেশ্বর ইতি প্রদর্শকং হেতো-
রবিশেষাৎ । তথা নন্দিপুராণং । পাত্ৰা-
গ্যাধ্যাত্মিকা মুখ্যা বিশুদ্ধাশ্চামিহোত্রিণঃ ।
দেবতাশ্চ তথা মুখ্যা গোদানং স্নেহ-
তুভ্রমং ॥ ইতি প্রায়শ্চিত্ততত্ত্বং ॥

পাত্ৰতা (স্ত্রী) পাত্ৰত্বং । পাত্ৰম্য ভাবঃ ।
বিদ্যাতপস্যাচারযুক্ততা । যথা । ন বিদ্যয়া
কেবলয়া তপসা বাপি পাত্ৰতা । যত্র
বৃত্তমিমে চোভে তন্ধি পাত্ৰং প্রচক্ষ্যতে ॥
ইতি শুদ্ধিতত্ত্বং ॥

পাথং (ক্লী) জলং । ইতি মেদিনী ॥

পাথঃ (পুং) সূর্য্যঃ । অগ্নিঃ । ইতি মেদিনী ॥

পাথঃ [স্] (ক্লী) জলং । ইত্যমরঃ ॥

পাথিঃ [স্] (পুং) সমুদ্রঃ । ইত্যুগাদি-
কোষঃ ॥ চক্ষুঃ । ইতি সিদ্ধান্তকৌমুদ্যা-
মুগাদিবৃত্তিঃ ॥ কীলালে ক্লী । ইত্যুগাদি-
কোষঃ ॥

পাথেয়ং (ক্লী) পথি ব্যয়িতব্যদ্রব্যং । পথ-
খরচ ইতি ভাষা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ তৎ-
পর্য্যায়ঃ । শম্বলং ২ । ইত্যমরঃ ॥ শম্বলং ৩ ।
ইতি ভরতঃ ॥ কণ্ডারামিঃ । যথা । ক্রিয়-
তাবুরিজিতুমকুলীরলেয়পাথেয়মুকোর্পা-
থ্যঃ । তৌক্ষিক আকোকেরো হদ্রোগ-
শ্চাস্ত্যভক্ষেপং ॥ ইতি জ্যোতিস্তত্ত্বং ॥

पाथोजं (क्ली) कमलं । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाथोदः (पुं) मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाथोधरः (पुं) मेघः । इति हलायुधः ॥

पाथोधिः (पुं) समुद्रः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पाथोनिधिः (पुं) समुद्रः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

पाद् (पुं) पादः । इति जटाधरः ॥

पादः (पुं) पद्यते गम्यते अनेन । पा

इति भाषा । स तु गर्भसूत्रकस्य मास-

द्वयेन भवति । यथा । मासेन तु शिरो

द्वाभ्यां बाह्वङ्घ्र्यादङ्घ्रिविग्रहः । इति

भागवतीयतृतीयस्कन्धः ॥ तत्पर्यायः ।

प० २ अङ्घ्रिः ७ चरणः ४ । इत्यमरः ॥

अङ्घ्रिः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

ऋधेदीयमञ्जुचतुर्थांशः । श्लोकचतुर्थांशः ।

यथा । पादाश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत ।

इह ऋक् पाद एव गृह्यते । इति वामनः ॥

अविशेषां श्लोकपादोऽपि । इत्यपरे ।

इति सिद्धास्तकोऽमुदी ॥ * ॥ पादद्वारा

पादाक्रमणादिनिषेधो यथा । पादेन

नाक्रमेत् पादमुच्छिक्तं नैव लज्जयेत् ।

न संहताभ्यां पाणिभ्यां कङ्घ्र्येदाञ्जनः

शिरः ॥ इति कर्मलोचनं ॥ * ॥ पाद-

चालनादिनिषेधो यथा । न पादचालनं

कुर्यात् पादेन वा कदाचन । नाम्नो प्रता-

पयेत् पादो न कांस्ये धावेद्बुधः ॥

नातिप्रसारयेद्देवं त्राङ्गणान् गामथापि

वा । वायुनिपविप्राणां सूर्यां वा

शशिनं प्रति ॥ इति कौर्म्ये उप-

विभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥ पादस्त्रिय-

स्याध्याञ्जत्वं तस्मिन्मिधूतमिधैवतकं यथा

अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्वं विविध-

मिस्त्रियं । पादावध्याञ्जित्याहर्त्राङ्गणा-

स्तद्वदर्शिनः ॥ अधिभूतस्तु गन्तव्यं निष्क-

स्तत्राधिदैवतं । इति महाभारते आश्व-

मेधिकपर्वणि ४२ अध्यायः ॥ * ॥ वृद्धः ।

वृक्षमूलं । तुरीयांशः । चतुर्थभागः ।

शैलप्रत्यस्तपर्वतः । महाद्विसमीपे स्फुट-

पर्वतः । मयूथः । किरणः । इति मेदिनी ॥

पादकटकः (पुं) नूपुरः । रवशृङ्गाहंसारूति-

चरणभूषणं । वैक मल इति भाषा । तत्-

पर्यायः । हंसकः २ । इत्यमरभरतो ॥

पादकृच्छ्रः (पुं) व्रतविशेषः । यथा । एक-

भक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उप-

वासनेन चैकेन पादकृच्छ्र उदाहृतः ॥

इति गारुडे १०७ अध्यायः ॥

पादगण्डुरः (पुं) श्लापदं । गोद इति

भाषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पादग्रहणं (क्ली) अतिवादनं । पादस्पर्श-

पूर्वकप्रणामः । इत्यमरः ॥ तस्मिन्नेधो

यथा । समिद्धार्युदकुम्भपुष्पामहस्तो नाभि-

वाद्येयं यक्षापेयं युक्तं । इति बोधा-

यनः ॥ जपयज्जलस्रक् समिन्पुष्पकुशा-

नलान् । दस्तुकार्थकं भक्ष्यकं वहस्तुं नाभि-

वाद्येयं ॥ इति लघुहारीतः ॥ न पुष्पा-

कृतपाणिर्नाशुचिर्न जपन् न देवपितृ-

कार्यां कूर्कन् । अतिवाद्येदित्यनुवृत्तौ

शश्वलिधितौ ॥ * ॥ तस्मिन्निधेः । लौकिकं

वैदिकं वापि तथाध्याञ्जिकमेव वा ।

आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवाद-
येत् ॥ उर्द्धं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति युनः
स्वविर आयति । प्रद्युथानाभिवादाभ्यां
'पुनस्तान् प्रतिपाद्यते ॥ * ॥ तंप्रकारः ।
अभिवादां परं विप्रो ज्यायांसमभि-
वादयन् । असौ नामाहमस्मीति अं नाम
परिकीर्तयेत् ॥ नामधेयश्च ये केचि-
दभिवादं न जानते । तान् प्राञ्जोह-
मिति क्रयात् स्त्रियः सर्वासुतथैव च ॥ भोः
शब्दं कीर्तयेदस्ते अश्च नाम्नोहभिवादाने ।
नाम्नां स्वरूपभावो हि भो भाव ऋषिभिः
स्युतः ॥ इति मनुः ॥

पादचत्वरः (पुं) छागः । सैकतं । पिप्लवः ।
करकः । परदोषैकप्रवक्ता । इति
मेदिनी ॥

पादचारी [न्] (पुं) पदातिः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ पद्य्यां गमनशीले त्रि ॥

पादजः (पुं) शूद्रः । इति त्रिकाशेषः ॥
पादत्राणं (स्त्री) पादुका । इति जटाधरः ॥
पादपः (पुं) वृक्षः । इत्यमरः ॥ पादपीठः ।

इति मेदिनी ॥

पादपरुहा (स्त्री) वल्गाकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पादपा (स्त्री) पादुका । इति मेदिनी ॥
पादपाशः (पुं) अश्वपादरञ्जुः । तंपर्यायः ।
दामाक्षनं २ । इति हेमचन्द्रः ॥

पादपाशी (स्त्री) धड्डुका । धेड्डुया इति भाषा ।
शृङ्खला । शिकला इति भाषा । इति
मेदिनी ॥

पादपीठं (स्त्री) पादस्थापनासनं । पा राधा

टूल इति भाषा । तंपर्यायः । पदा-
सनं २ । इति हेमचन्द्रः ॥

पादपीठिका (स्त्री) नापितादिशिल्पं । यथा ।
नापितादिकशिल्पे तु कारिका पाद-
पीठिका । इति शब्दमाला ॥

पादप्रधारणं (स्त्री) पादुका । इति केचिं ॥
पादप्रहारः (पुं) पदाघातः । नाति इति
भाषा । यथा । नायिकापादप्रहारदिना
नायकस्य कोपादिवर्णनं । इति काव्य-
प्रकाशे सप्तमोऽङ्काः ॥

पादप्रक्षालनं (स्त्री) चरणधोतं । पा
धोतया इति भाषा । अश्व गुणाः । मेधा-
जनकश्च । पवित्रश्च । आयुष्यश्च । अलक्ष्मी-
कलिनाशकश्च । इति राजवल्लभः ॥

पादवक्रनं (स्त्री) गोमहिष्यादिधनं । इति
जटाधरः ॥ वादवशकटीकायां भरतश्च ॥
चरणोद्दानम् ॥

पादमूलं (स्त्री) चरणाधोभागः । यथा । पाद-
मूलं गोहिरं अां पाषिंस्तु घृटयो-
रधः । इति हेमचन्द्रः ॥

पादरञ्जुः (स्त्री) हस्तिपादवक्रनरञ्जुः । तं-
पर्यायः । पारी २ । इति जटाधरः ॥
चरणवक्रनदाममात्रम् ॥

पादरथी (स्त्री) पादुका । इति त्रिकाश-
शेषः ॥

पादरक्षणं (स्त्री) पादुका । इति हेमचन्द्रः ॥
पादरोहणः (पुं) वटवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पादवल्लीकं (स्त्री) श्लेषपदं । इति हेम-
चन्द्रः ॥

पादाविकः (पुं) पथिकः । पदवीं धावति
इत्यर्थे ष्ठप्रत्ययनिष्पन्नः । इति सिद्धान्त-
कोमुद

पादविरजाः [स्] (स्त्री) पाठुका । इति
हारावली ॥

पादशः [स्] व्य पादं पादं । पादशब्दां
वीप्सायां षष्प्रत्ययनिष्पन्नः । इति
व्याकरणं ॥

पादशैलः (पुं) प्रत्यस्तपर्वतः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

पादशोथः (पुं) पादगतशोथः । यथा ।
अनशोपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः ।
पुरुषं हस्ति नारीस्तु मुखजो गुहजो
द्वयं ॥ इति माधवकरः ॥

पादस्फोटः (पुं) रोगविशेषः । तत्पर्यायः ।
विपादिका २ । इत्यमरः ॥ स्फुटी ७
स्फुटीः ४ पादस्फोटीः ५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ स तु एकादशस्फुटैर्कूर्ठास्तर्गततृतीय-
कूर्ठं । यथा । वैपादिकं पाणिपाद-
स्फुटनं तीव्रवेदनं । पाणिपादस्फुटनं
पाण्योः पादयोश्च स्फुटनं विदारणं
येन तं । इति माधवकरः ॥ अस्य
चिकित्सा कूर्ठशब्दे द्रष्टव्या ॥

पादहारकः (त्रि) चरणद्वारा हरणकर्ता ।
पादाभ्यां ह्रियतेहसौ । पादशब्दां
निपातनां कर्मणि णकप्रत्ययान्तः । इति
मुद्गबोधव्याकरणं ॥

पादाग्रं (स्त्री) चरणाग्रभागः । तत्पर्यायः ।
प्रपदं २ । इत्यमरः ॥

पादाङ्गदं (स्त्री) नूपुरं । इत्यमरः ॥

पादां (पुं) पादातिः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

पादातं (स्त्री) पत्तिसंहतिः । पदातिसमूहः ।
इत्यमरः ॥

पादातः (पुं) पादातिः । यथा । पदाति-
पत्तिपादातपादातिकपदाजयः । इत्यमर-
माला ॥

पादातिः } (पुं) पदातिः । इति हेम-
पादातिकः } चन्द्रः ॥

पादारकः (पुं) पोलिन्दः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पादालिन्दः (पुं) नौका । इति हारावली ॥
पादावर्तः (पुं) अरवट्टकः । रहट्ट इति हिन्दी
भाषा । इति हेमचन्द्रः ॥

पादाविकः (पुं) पदातिः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

पादी [न्] (पुं) पादविशिष्टजलजस्तुगणः ।
अस्य गणना गुणाश्च यथा । कुञ्जीरकूर्म्म-
नक्राश्च गोधामकरशङ्खवः । घण्टकः शिञ्ज-
मारश्चेत्यादयः पादिनः स्मृताः ॥ पादिनो-
इपि च ये ते तु कोषस्थानां गुणैः
समाः । इति भावप्रकाशः ॥ चतुर्थांश-
भागी । यथा । सर्वेषामर्किनो मुख्यास्तदर्के-
नार्किनोऽपरे । तृतीयान्स्तृतीयांशा-
श्चतुर्थांशास्तु पादिनः ॥ इति मलमास-
तन्त्रं ॥

पाठुकाः (त्रि) गमनशीलः । पदधातोः कर्तुरि-
ण्डुकप्रत्ययनिष्पन्नः । इति मुद्गबोध-
व्याकरणं

पाठुका (स्त्री) चर्मादिनिर्मितपादाच्छादनम् ।

जुता इति भाषा । तत्पर्यायः । पादुः २
 उपान० ७ । इत्यमरः ॥ पद्मका ४ पाद-
 रक्षिका ५ प्राणिहिता ७ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ पद्मका १ पादरथी ८ । इति
 त्रिकाशेषः ॥ कौषी ९ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ * ॥ तस्या धारणविधिर्था ।
 वर्षातपादिके छत्री दण्डी रात्र्याटवीषु च ।
 शरीरत्राणकामो वै सोपानकः सदा
 ब्रजे ॥ इति ज्योतिस्तुतः ॥ * ॥ अस्या
 धारणगुणाः । पादप्रधारणं व्ययमोजस्यं
 चक्षुषोर्हितं । सुखप्रचारमायुस्यं बल्यं
 पादरुक्तापहं ॥ * ॥ तस्या अधारणे दोषा
 यथा । पादाभ्यामनुपानस्यां नृणां चक्र-
 मणं सदा । अनारोग्यमनायुष्यमिन्द्रियम-
 न्दृष्टिकृत् ॥ इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तस्या
 दानफलं यथा । दह्यमानाय विप्राय यः
 प्रयच्छत्युपानहो । न तस्य मानसो दाहः
 कदाचिदपि जायते ॥ यान्काञ्चतरीयुक्तं
 तस्य हेममयं शुभं । उपतिष्ठति विप्रर्षे
 सर्वरत्नविभूषितं ॥ * ॥ दानमत्र यथे-
 पमं तस्ते वक्ष्यामि पार्थिव । शृणुष्वैकमना
 सुप लोके सर्वसुखप्रदं ॥ जमदग्निर्मुनिः
 पूर्वं तपःस्वाध्यायकश्चितः । वाणधृग-
 धरो धर्मो बभूव सततोद्यतः ॥ धनुर्वेदे
 तथा वेदे सर्वान्प्रारगोहभवत् । क्षिपन्
 वाणांस्तथा शस्त्रं भार्याशुगतो हि सः ॥
 कदा निदाघकाले तु क्षिपन् वाणान सह-
 श्रः । तस्मै स्वागुरिवासह्यः प्रतिलक्षं
 र्मायुनिः ॥ निदाघतीव्रसस्तापादाच्छस्त्याः
 दततं त्रयां । कर्तुः स्नेहात्तथा यास्त्या-

स्तस्याश्चशयते रविः ॥ कुतूष्ठाश्रम-
 तापार्त्ता तथा यातुं न साशकं । सुतापा-
 देशविजृम्भे रेणुका च तपस्विनी ॥ तां
 दृष्ट्वा स मुनिः प्राह भार्यां किञ्चे तवे-
 च्छिरं । कोपार्त्तमाह तर्त्तारं न कोपं
 कर्तुमर्हसि ॥ निदाघतीव्रसस्तापां ब्रह्म-
 पादा तृषार्दिता । मृगिमदृग्निभिः स्पृष्टा न
 शशाकाह मार्गितुं ॥ इत्युक्ते स त्रुधाविकः
 प्राह सन्नाय कार्मुकं । पृथक् मां न
 जानाति सूर्यो विजृम्भमीषिवान ॥ वः
 सन्तपति मे भार्यां साध्वीं धर्मपरा-
 यणां । साध्वसाधु अजानन् वै फलमाप्नोतु
 तस्य हि ॥ इत्युक्त्वा स्थानमातस्त्वावर्कविजृम्भ-
 हेतवे । प्रतीक्य हि सुघोरेण क्रूररूप-
 धरो मुनिः ॥ तं विज्जय मुनिं सूर्यो
 द्विजोहृच्छेदमब्रवीत् । किमालोकयसे
 सूर्यां पुनः पुनरतीव हि ॥ सुवाणश्चित-
 पाणितुं कथमस्वाधिलं मुने । इत्युक्तः स
 तमाहेदं पातयिष्याम्यहं रविं ॥ द्विजस्तु
 तमुवाचाथ मुने चित्रं विभाति मे । मातु-
 रङ्गगतो यद्बालश्चन्द्रं जिह्वकृति ॥
 योजनानां सहस्राणि निमेषादधाति यो
 दश । विप्र मुक्तेन वागेन तं कथं
 पातयिष्यासि ॥ तच्छ्रुत्वा यमदायस्तुं प्राह
 शृणु द्विजोत्तम । पातयिष्याम्यहं यद्दिमं
 सूर्यां नभस्त्रयां ॥ विज्जयस्तदा सूर्यो
 मर्त्यालोके हतस्त्रितः । मध्याह्ने स्थिरता-
 मेति सर्वलोकान्दर्शिवान् ॥ तत्काले
 स्महलक्ष्यं भविष्यति दिवाकरः । एवं
 तं पातयिष्यामि पश्चतस्ते द्विजोत्तम ॥

তচ্ছ্রা সহসোদ্বিগন্তস্য প্রত্যক্ষতাং
 যযৌ । সূর্যাস্তং ক্ষময়ামাস দত্ত্বা ছত্রমুপা-
 নহৌ ॥ ততঃপ্রভৃতি তচ্ছত্রং দ্বিজানাং
 পরিগীয়তে । দত্তং তৈর্ধার্য্যতেহন্যেযাং
 ক্ষত্রিয়াণাং দ্বিজোত্তম ॥ * ॥ যো দদাতি
 দ্বিজৈভ্যস্ত তৃতীয়ায়ানুপানহৌ । বৈশাখে
 শুক্লপক্ষে তু সচ্ছত্রং কনকাস্বিতং ॥ ন
 তস্য মানুষো দাহো যুত্যালোকেহভি-
 জায়তে । সর্বব্যাদিবির্মুক্তঃ শ্রিয়ং
 পুত্রাংশ্চ বিন্দতি ॥ কালাদিহ যদা যাতি
 মম লোকে দ্বিজোত্তম । যানং বাস্বতরী-
 যুক্তং সর্বহেমময়ং শুভং ॥ দিব্যান্ধনাভি-
 রাকীর্ণং সর্বরত্নবিভূষিতং । উপতিষ্ঠতি
 বিপ্রেন্দ্রে সর্বকামফলপ্রদং ॥ ইত্যগ্নি-
 পুরাণং ॥ * ॥ বিষ্ণুগৃহে সপাছুকগমনে
 দোষো যথা । বরাহ উবাচ । বহম্নুপানহৌ
 পন্ত্যাং যস্ত মাণুপচাক্রমেং । চর্ম্মকারস্ত
 জায়েত বর্ষাণাস্ত ত্রয়োদশ ॥ তত্র জন্ম-
 পরিভ্রষ্টঃ শূকরো জায়তে পুনঃ । শূক-
 রাস্ত পরিভ্রষ্টঃ শ্বা চ তত্রৈব জায়তে ॥
 ততঃ শ্বত্ৰাং পরিভ্রষ্টো মানুষশ্চৈব
 জায়তে । মন্তুক্তশ্চ বিনীতশ্চ অপরাধ-
 বিবর্জিতঃ ॥ যুক্ত্বা তু সর্বসংসারং মম
 লোকায় গচ্ছতি ॥ য এতেন বিধানেন
 বসুধে কর্ম্ম কারয়েৎ । ন স লিপ্যতি
 পাপেন এবমেতন্ম সংশয়ঃ ॥ ইতি বরাহ-
 পুরাণে উপানহাপরাধপ্রায়শ্চিত্তং ॥ * ॥
 অথ দেবতাপাছুকানির্ঘাণপূজনবিধিঃ । যথা ।
 মণিরত্নময়ী কার্ঘ্যা হেমরূপ্যময়ী পি বা ।
 চন্দনেনাপি কর্তব্য পাছুকাপ্রতিমাপি

বা ॥ শ্রীপর্ণা শ্রীক্রমা চাপি দেবদারুময়ী
 পি বা । ষড়ঙ্গুলা চ সা কার্ঘ্যা পাছুকে
 পূজয়েৎ সদা ॥ ইতি দেবীপুরাণং ॥ * ॥
 গুরুপাছুকাস্তোত্রং যথা । ত্রক্ষরক্ষমরসী-
 রুহোদরে নিত্যলগ্নমবদাতমন্তুতং ।
 কুণ্ডলীবিবরকাগুমণ্ডিতং দ্বাদশাণসরসী-
 রুহং ভজে ॥ ১ ॥ তস্য কন্দলিত-
 কর্ণিকাপুটে কুণ্ডুরেখমকখাদিরেখয়া ।
 কোণলক্ষিতহলক্ষমগুলীভাবলক্ষ্যমবলাল-
 যং ভজে ॥ ২ ॥ তৎপুটে পটুতডিং-
 কড়ারিমস্পর্ধমানমণিপাটলপ্রভং । চিত্ত-
 যামি হৃদি চিন্ময়ং বপুর্বিন্দুনাদমণিপীঠ-
 মণ্ডলং ॥ ৩ ॥ উর্দ্ধমস্যা হৃতভুক্শিখাসখং
 তদ্বিলাসপরিবৃংহণাস্পদং । বিশ্বঘস্মর-
 মহোৎসদোৎকটং ব্যায়ুবাদিযুগর্ভাদি-
 হংসয়োঃ ॥ ৪ ॥ তত্র নাথচরণারবিন্দয়োঃ
 কুঙ্কমাসবঝরীমরন্দয়োঃ । দ্বন্দ্বমিন্দুমকরন্দ-
 নীতলং মানসং স্মরতি মঙ্গলাস্পদং ॥ ৫ ॥
 পাছুকাপঞ্চকস্তোত্রং পঞ্চবক্ত্রাদিনির্গতং ।
 ষড়ান্নায়ফলোপেতং প্রপঞ্চে চাতিতুলভং ॥
 ইতি রুদ্রযামলঃ ॥

পাছুকাকারঃ (পুং) চর্ম্মকারঃ । ইতি হলা-
 যুধঃ ॥

পাছুকাকুং (পুং) চর্ম্মকারঃ । ইতি হেম-
 চন্দ্রঃ ॥

পাদুঃ (স্ত্রী) পাছুকা । ইত্যমরঃ ॥

পাদুকুং (পুং) চর্ম্মকারঃ । ইত্যমরঃ ॥

পাদোদকং (স্ত্রী) চরণধৌতজলং । চরণা-
 যুতং । যথা । হৃদি রূপং যুৎ
 নাম নৈবেদ্যমুদরে হরেঃ । পাদোদকঞ্চ

নির্ম্মালাং মস্তকে যস্য সোহচ্যুতঃ ॥
 নৈবেদ্যমম্বং তুলসীবিমিশ্রং বিশেষতঃ
 পাদজলং পিবেচ্চ । যোহশ্নাতি নিত্যং
 প্রযতো মুরারেঃ প্রাপ্নোতি স্প্রেমযুতাং
 স ভক্তিং ॥ ইত্যং হস্তি যদজ্জি-
 সঙ্গতুলসীস্তেয়ঞ্চ পাদোদকং নৈবেদ্যং
 বহুগদ্যপানদুরিতং গুৰ্ব্বঙ্গনাসঙ্গমং ।
 ভক্ত্যাধীনমতিঃ স্থিতির্হরিজনে তৎসং-
 গতিঃ সঙ্গজা শালগ্রামশিলাদিমূর্ত্তিমহিতাং
 জানন্তি কে বৈ হরেঃ ॥ ইতি পাদ্মোত্তর-
 খণ্ডে ১০০ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ অথ শ্রীচরণো-
 দকাভিষেকমাহাত্ম্যং পদ্মপুরাণে । স
 স্নাতঃ সৰ্ব্বতীর্থেষু সৰ্ব্বযজ্ঞেষু দীক্ষিতঃ ।
 শালগ্রামশিলাতোয়ৈর্ঘোহভিষেকং সমা-
 চরেৎ ॥ গঙ্গাগোদাবরীরেবানদ্যো মুক্তি-
 প্রদাস্তু যাঃ । নিবসন্তি সতীর্থাস্তাঃ শাল-
 গ্রামশিলাজলে ॥ কোটিতীর্থসহস্রৈস্ত
 সেবিতৈঃ কিং প্রয়োজনং । তীর্থং যদি
 ভবেৎ পুণ্যং শালগ্রামশিলোল্লভং ॥
 তত্রৈব গোতমাস্বরীষসম্বাদে । যেমাং
 ধোতানি গাত্রাণি হরেঃ পাদোদকেন বৈ ।
 অস্বরীষ কুলে তেষাং দাসোহস্মি বশগঃ
 সদা ॥ রাজম্ভেতানি তাবচ্চ তীর্থানি
 ভুবনত্রয়ে । যাবম্ প্রাপ্যতে তোয়ং
 শালগ্রামাভিষেকজং ॥ স্কান্দে কার্ত্তিক-
 মাহাত্ম্যে । গৃহেহপি বসতস্তস্য গঙ্গাস্নানং
 দিনে দিনে । শালগ্রামশিলাতোয়ৈর্ঘো-
 হভিষিক্তি মানবঃ ॥ তত্রৈবান্যত্র । যানি
 স্তানি চ তীর্থানি ব্রহ্মাদ্যা দেবতাস্থথা ।
 বিষ্ণুপাদোদকস্যৈচ্ছ্যে কলাং নাইস্তি

ষোড়শীং ॥ শালগ্রামোল্লভবো দেবো দেবো
 দ্বারবতীভবঃ । উভয়োঃ স্নানতোয়েন
 ব্রহ্মহত্যা নিবর্ত্ততে ॥ কিঞ্চ । স বৈ চাব-
 ভূতস্নাতঃ স চ গঙ্গাজলাপ্ততঃ । বিষ্ণু-
 পাদোদকং কৃত্বা শঙ্খে যঃ স্নাতি মানবঃ ॥
 শ্রীনৃসিংহপুরাণে । গঙ্গাপ্রয়াগগয়নৈমিষ-
 পুঙ্করাণি পুণ্যানি যানি কুরুজাঙ্গলযামু-
 নানি । কালেন তীর্থসলিলানি পুনস্তি
 পাপং পাদোদকং ভগবতঃ প্রপুনাতি
 সদ্যঃ ॥ স্মৃতৌ চ । ত্রিরাত্রিফলদা নদ্যো
 যাঃ কাশ্চিদসমুদ্রগাঃ । সমুদ্রগাশ্চ পক্ষস্য
 মাসস্য সরিতাং পতিঃ ॥ যথাসফলদা
 গোদা বৎসরস্য তু জাহ্নবী । পাদোদকং
 ভগবতো দ্বাদশাব্দফলপ্রদং ॥ তন্নিত্যতা
 চ গরুড়পুরাণে । জলঞ্চ যেমাং তুলসী-
 বিমিশ্রিতং পাদোদকং চক্রশিলাসমুদ্-
 ভবং । নিত্যং ত্রিসঙ্খ্যং প্লবতে ন গাত্রং
 খগেন্দ্র তে ধর্ম্মবহিষ্কৃতা নরাঃ ॥ * ॥
 অথ শ্রীচরণোদকপানমাহাত্ম্যং । পাদ্মে
 গোতমাস্বরীষসম্বাদে । হরেঃ স্নানাবশেষস্ত
 জলং যস্যোদরে স্থিতং । অস্বরীষ প্রণ-
 ম্যোচ্চৈঃ পাদপাংশুঃ প্রগৃহ্বতাং ॥ তত্রৈব
 দেবদূতবিকুণ্ডলসংবাদে । যে পিবন্তি নরা
 নিত্যং শালগ্রামশিলাজলং । পঞ্চগব্য-
 সহস্রৈস্ত সেবিতৈঃ কিং প্রয়োজনং ॥
 কোটিতীর্থসহস্রৈস্ত সেবিতৈঃ কিং প্রয়ো-
 জনং । নিত্যং যদি পিবেৎ পুণ্যং শাল-
 গ্রামশিলাজলং ॥ শালগ্রামশিলাতোয়ং
 যঃ পিবেদ্বিন্দুনা সমং । স্নাতুঃ স্তন্যং
 পুনর্নৈব স পিবেদ্বিন্দুভাগরঃ ॥ কিঞ্চ ।

दहन्ति नरकान् सर्वान् गर्भवासकं दारुणं ।
 पीतं यैस्तु सदा नित्यं शालग्रामशिला-
 जलं ॥ तत्रैव श्रीयमधुत्रकेतुसंवादे ।
 शालग्रामशिलातोयं विन्दुमात्रं तु यः
 पिवेत् । सर्वपापैः प्रमुच्येत मुक्ति-
 मार्गे कृतोद्यमः ॥ तत्रैव पुलस्त्यभगीरथ-
 संवादे । पादोदकस्य महाश्रायं भगीरथ
 ददामि ते । पावनं सर्वतीर्थेभ्यो हत्या-
 कोटिविनाशनं ॥ धृते शिरसि पीते च
 सर्वास्तुष्यान्ति देवताः । प्रायश्चित्तस्तु
 पापानां कर्णो पादोदकं हरेः ॥
 किञ्च । त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्ता-
 ह्येन तु नार्मदं । सद्यः पुनाति गाङ्गेयं
 दर्शनादेव यामुनं ॥ पुनश्चेत्यतानि तोयानि
 स्नानदर्शनकीर्तनैः । पुनाति स्मरणादेव
 कर्णो पादोदकं हरेः ॥ अर्चितैः
 कोटिर्भिल्लैर्नित्यं यं क्रियते फलं ।
 तं फलं शतसाहस्रं पीतैः पादोदकै-
 र्हरेः ॥ अशुचिर्वा दूराचारो महापातक-
 संयुतः । स्पृष्ट्वा पादोदकं विष्णोः सदा
 शुद्ध्यति मानवः ॥ पापकोटियुतो यस्तु
 मृत्युकाले शिरे मुखे । देहे पादोदकं
 यस्य न प्रयाति यमालयं ॥ न दानं न
 हविर्घेषां स्वाध्यायो न स्मरार्चनं । तेऽपि
 पादोदकं पीत्वा प्रयास्यति परमां गतिं ॥
 विशाखाश्वकसंयुक्ता वैशाखी किं करि-
 ष्यति । पिण्डारके महातीर्थे उज्जयिन्यां
 भगीरथ ॥ माघमासे प्रयागे तु स्नानं
 वै किं करिष्यति । प्रयागं सततं तस्य
 यस्य पादोदकं हरेः ॥ कार्तिके कार्तिकी-

योगे किं करिष्यति पुष्करे । नित्यं
 पुष्करं तस्य यस्य पादोदकं हरेः ॥
 प्रबोधवासरे प्राप्ते मथुरायाञ्च तस्य
 किं । नित्यं यामुनं स्नानं यस्य
 पादोदकं हरेः ॥ काश्यामुत्तरवाहिन्यां
 गङ्गायास्तु यत्तस्य किं । यस्य पादो-
 दकं विष्णोर्मुखे चैवावतिष्ठते ॥ किञ्च ।
 हिवा पादोदकं विष्णोर्होहन्तीर्थानि
 गच्छति । अनर्घ्यरत्नमुत्सृज्य लोष्ट्रं
 बाधति दुष्मतिः ॥ कुरूक्षेत्रसमो देशो
 विन्दुपादोदकं मतः । पतेद्व्यत्रा-
 क्कमं पुण्यं नित्यं भवति तद्गृहे ॥
 गयापिण्डसमं पुण्यं पुत्राणामपि जायते ।
 पादोदकेन देवस्य ये कुर्युः पितृतर्पणं ॥
 नास्मराणां भयं तस्य प्रेतजन्यं न
 राक्षसं । न रोगस्य भयं चैव नास्ति
 विघ्नकृतं भयं ॥ न ह्युक्ता नैव घोरका-
 श्चापदोषभयं नहि । अहाः पीडां न
 कुर्वन्ति वैरा नशुन्ति दारुणाः ॥ किं
 तस्य तीर्थगमने देवर्षीणाञ्च दर्शने । यस्य
 पादोदकं मूर्द्ध्नि शालग्रामशिलोद्धवः ॥
 प्रीतो भवति मार्तण्डः प्रीतो भवति
 केशवः । ब्रह्मा भवति सूप्रीतः प्रीतो
 भवति शङ्करः ॥ पादोदकस्य महाश्रायं
 यः पठेत् केशवाग्रतः । स याति परमं
 स्नानं यत्र देवो जनार्दनः ॥ ब्रह्माण्ड-
 पुराणे श्रीब्रह्मनारदसंवादे । प्राय-
 श्चित्तं यदि प्रापुं कच्छं वा ह्यवर्षणं ।
 सोऽपि पादोदकं पीत्वा शुद्धिं
 प्राप्नोति तंश्रायं ॥ अशोचं नैव

विद्येत सूतके सूतकेहपि च । येषां
पादोदकं मूर्द्ध्नि प्राशनं वे प्रकु-
र्वन्ते ॥ •अस्तकालेहपि यश्चेह दीयते
पादयोर्जलं । सौहपि सदातिमाप्नोति
सदाचारैर्कर्वहिकृतः ॥ अपेयं पिवते
यस्तु भुङ्क्ते यश्चाप्याभोजनं । अगम्या-
गमना ये वै पापाचारश्च ये नराः ।
तेहपि पूज्या भवन्त्याशु सद्यः पादासु-
सेवनां ॥ किञ्च । अपवित्रं यदमं श्यां
पानीयं चापि पापिनां । भुङ्क्ता पीत्वा
विशुद्धः श्यां पीत्वा पादोदकं हरेः ॥
तपुकृच्छ्रां पङ्कगव्यां महाकृच्छ्रादिशि-
ष्यते । चान्द्रायणां पादकृच्छ्रां पराका-
दपि सूत्रत । कायशुद्धिर्भवेदाशु पीत्वा
पादोदकं हरेः ॥ अगुरुं कृष्णं चापि
कपर्पूरं चानुलेपनं । विष्णुपादासुसंलग्नं
तद्वै पावनपावनं ॥ दृष्टिपूतस्तु यतोयं
विष्णुना प्रभविसुना । तद्वै पापहरं
पुत्र किं पुनः पादयोर्जलं ॥ एतदर्थमहं
पुत्र शिरसा विष्णुतं परः । धारयामि
पिबाम्यद्य महात्र्यं विदितं मम ॥ प्रिय-
स्त्रमग्रजः पुत्र इदर्थं गदितं मया ।
रहशं मे हनर्हस्य न वक्तव्यं कदाचन ॥
धारयस्व सदा मूर्द्ध्नि प्राशनं कुरु नित्यशः ।
जन्मयुत्तुजरादुःखैर्मोक्षं याम्यसि पुत्रक ॥
विष्णुधर्मोत्तरे । सद्यः फलप्रदं पुण्यं
सर्वपापविनाशनं । सर्वमङ्गलमङ्गल्यं
सर्वदुःखविनाशनं । दुःस्वप्ननाशनं पुण्यं
विष्णुपादोदकं शुभं ॥ सर्वोपद्रव-
हन्तारं सर्वव्याप्तिविनाशनं । सर्वोद-

पातप्रशमनं सर्वतापनिवारणं ॥ सर्व-
कल्याणसुखदं सर्वकामफलप्रदं । सर्व-
सिद्धिप्रदं धन्यं सर्वधर्मविवर्द्धनं ॥ सर्व-
शत्रुप्रशमनं सर्वभोगप्रदायकं । सर्व-
तीर्थस्य फलदं मूर्द्ध्नि पादासुधारणं ॥ प्रया-
गस्य प्रभासस्य पुष्करस्य च सेवने । पृथु-
दकस्य तीर्थस्य आचान्ते लभते फलं ।
चक्रतीर्थे फलं यादृक् तादृक् पादासु-
धारणां ॥ सरस्वत्यां गयायाञ्च गङ्गा यं
प्राप्नुयां फलं । तं फलं लभते श्रेष्ठं
मूर्द्ध्नि पादासुधारणां ॥ स्कान्दे । पादो-
दकञ्च महात्र्यं देवो जानाति शङ्करः ।
विष्णुपादच्युता गङ्गा शिरसा येन धारिता ॥
स्थानं नैवास्ति पापञ्च देहिनां देह-
मघातः । सवाहाभ्यन्तरं यश्च व्यापुं
पादोदकेन वै ॥ पादोदं विष्णुनैवेद्य-
मुदरे यश्च तिष्ठति । नाश्रयं लभते
पापं स्वयमेव विनशति ॥ महापापग्रह-
ग्रस्तो व्यापुो रोगशतैरपि । हरेः
पादोदकं पीत्वा मुच्यते नात्र संशयः ॥
शिरसा तिष्ठते येषां नित्यं पादोदकं
हरेः । किं करिष्यन्ति ते लोके तीर्थ-
कोटिमनोरथैः ॥ अयमेव परो धर्म इद-
मेव परन्तपः । इदमेव परं तीर्थं विष्णु-
पादासु यं पिवेत् ॥ तद्वैव शिवोमा-
सम्वादे । विलयं यास्ति पापानि पीते
पादोदके हरेः । किं पुनर्विष्णुपादोद-
शालग्रामशिलापूतं ॥ विशेषेण हरेः
पापं ब्रह्महत्यादिकं प्रिये ॥ पीते
पादोदके विषोर्घदि प्राणैर्विमुच्यते ।

হস্তা যমভটান্ সৰ্বান্ বৈষ্ণবং লোক-
মাগ্নুয়াং ॥ তত্রৈব শিবকার্ত্তিকেষুসম্বাদে
শালগ্রামশিলাগাহাত্মো । ছিন্নস্তেন মহা-
সেন গৰ্ভবাসঃ সূদারুণঃ । পীতং সেন
সদা বিষ্ণোঃ শালগ্রামশিলাজলং ॥ যে
পিবন্তি নরা নিত্যং শালগ্রামশিলাজলং ।
পঞ্চগব্যসহস্রৈস্তু প্রাশিতৈঃ কিং প্রয়ো-
জনং ॥ প্রায়শ্চিত্তে সগুৎপন্নৈঃ কিং দানৈঃ
কিমুপোষণৈঃ । চান্দ্রায়ণৈশ্চ তীর্থৈশ্চ
পীত্বা পাদোদকং শুচিঃ ॥ বৃহস্পতিরদীয়ে
লুক্কোপাখ্যানারম্ভে । হরিপাদোদকং
যস্ত ক্ষণমাত্রঞ্চ ধারয়েৎ । স স্নাতঃ সৰ্ব-
তীর্থেষু বিষ্ণোঃ প্রিয়তরস্তথা ॥ অকাল-
মৃত্যুশমনং সৰ্বব্যাবিধিনাশনং । সৰ্ব-
দুঃখোপশমনং হরিপাদোদকং শুভং ॥
তত্রৈব তদুপাখ্যানান্তে । হরিপাদোদক-
স্পর্শাল্লুক্কো বীতকল্মষঃ । দিব্যং বিমান-
মারুহ্য মুনিমেনমথাত্রবীৎ ॥ হরিপাদো-
দকং বস্মান্ময়ি ত্বং ক্ষিপ্তবান্ মূনে ।
প্রাপিতোহস্মি ত্বয়া তস্মাৎ তদ্বিষ্ণোঃ
পরমং পদং ॥ হরিভক্তিহ্রদোদয়ে । পাদং
পূৰ্ব্বং কিল স্পৃষ্টা গঙ্গাভূৎ স্তম্বমোক্শদা ।
বিষ্ণোঃ সদ্যস্ত তৎসঙ্গি পাদান্মু কথ-
নীড্যতে ॥ তাপত্রয়ানলো যোহসৌ ন
শাস্যেৎ সকলান্ধিভিঃ । দ্রুতং শাস্যতি
সোহল্লেন শ্রীমদ্বিষ্ণুপদান্মুনা ॥ অঘাত্ৰা-
ভেদ্যকবচং ভবাগ্নিস্তস্তনৌষধং । সৰ্বান্ধৈঃ
সৰ্বথা ধার্য্যং পাদ্যং শুচিসদঃ সদা ॥
অমৃতহাবহং নিত্যং বিষ্ণুপাদান্মু যঃ
পিবেৎ । স পিবত্যমৃতং নিত্যং মাসে

মাসে তু দেবতাঃ ॥ মাহাত্ম্যায়দিভ্যস্ত
যো বক্তা সোহপি নির্ভয়ঃ । ন ত্বনর্থ্যমধে-
র্গূল্যং কলয়ন্নঘমশ্নতে ॥ অশ্বত্থর্ষপ । স
ব্রহ্মচারী স ব্রতী অীশ্রমী চ সদা শুচিঃ
বিষ্ণুপাদোদকং যস্ত মুখে শিরসি বিগ্রহে ॥
জন্মপ্রভৃতিপাপানাং প্রায়শ্চিত্তং যদি-
চ্ছতি । শালগ্রামশিলাবারি পাপহারি
নিমেব্যতাং ॥ অতএব তেজোজ্জ্বলিণপঞ্চ-
রাত্রে শ্রীব্রহ্মোক্তং । পীঠপ্রণালাহুদকং
পৃথগাদায় পুত্রক । সিকয়েন্মুন্ধি তক্তানাং
সৰ্ববীর্থময়ং হি তদिति ॥ পাদোদকস্ত
মাহাত্ম্যং বিখ্যাতং সৰ্বশাস্ত্রতঃ । লেখিতুঃ
শক্যুয়াং কো হি সিক্কুর্মীন্ গণয়ন্নপি ॥
বিশেষতশ্চ পাদোদকং তুলসীদলসংযুতং ।
শঙ্খে কৃত্বা বৈষ্ণবেভ্যো দত্ত্বা প্রায়ং পিবেৎ
স্বয়ং ॥ অথ শঙ্কুকৃতপাদোদকমাহাত্ম্যং
কান্দে ব্রহ্মনারদসম্বাদে । কৃত্বা পাদো-
দকং শঙ্খে বৈষ্ণবানাং মহাত্মনাং । যো
দদ্যাৎতুলসীনিশ্রং চান্দ্রায়ণশতং লভেৎ ॥
গৃহীত্বা কৃষ্ণপাদান্মু শঙ্খে কৃত্বা তু বৈষ্ণবঃ ।
যো বহেৎ শিরসা নিত্যং স মুনিস্তাপমো-
ত্তমঃ ॥ পাদ্যে দেবদূতবিকুণ্ডলসম্বাদে ।
শালগ্রামশিলাতোয়ং যদি শঙ্কুভূতং
পিবেৎ । হত্যাকোটিবিনাশং তু কুরুতে
নাত্র সংশয়ঃ ॥ অগস্ত্যসংহিতায়াঞ্চ ।
শালগ্রামশিলাতোয়ং তুলসীদলবাসিতং ।
যে পিবন্তি পুনস্তেষাং স্তন্যপানং ন
বিদ্যতে ॥ শ্রীবিষ্ণোবৈষ্ণবানাঞ্চ পাবন-
করণোদকং । সৰ্ববীর্থময়ং পীত্বা
কুৰ্য্যাদাচমনং নহি ॥ তদুক্তং কান্দে

শ্রীশিবেন । বিষ্ণোঃ পাদোদকং পীত্বা
পশ্চাদশুচিশঙ্কয়া । আচামতি চ বোমোহা-
দুক্রহাস নিগদ্যতে ॥ শ্রুতিশ্চ । ভগবান্
পবিত্রং ভগবৎপাদৌ পবিত্রং ভগবৎ-
পাদোদকং পবিত্রং ন তৎপান আচ-
মনীয়ং যথা হি সোম ইতি । সৌপর্ণে চ ।
বিষ্ণুপাদোদকং পীত্বা ভক্তপাদোদকং
তথা । য আচামতি সংমোহাৎ ক্রহাস স
নিগদ্যতে ॥ ইতি শ্রীহরিভক্তিবিলাসঃ ॥

পাদ্যং (ক্লী) পাদায় বারি । পাদপ্রক্ষালনার্থ-
জলং । ইত্যমরঃ ॥ তৎপাত্রলক্ষণং যথা ।
পাদাবনেজনজলগ্রহণং পাত্রমদ্যুতং ।
লৌহজং বা সরোজাতং হৈমং রাজত-
মেব বা ॥ তাত্রমচরণমপি বায়বেনং সতা-
মিতি । ইতি বৈখানসগ্রহঃ ॥ ষড়ঙ্গুলং
প্রবিস্তারমুৎসেধকতুরঙ্গুলং । ওষ্ঠমেকা-
ঙ্গুলং কুর্ধ্যাম্বাসিকাং চতুরঙ্গুলাং ॥ পৃষ্ঠে
পাদসমায়ুক্তং চতুরঙ্গুলমানতঃ । পাদ্য-
পাত্রমিতি খ্যাতং সর্বদেবপ্রপূজনে ॥ ইতি
সিদ্ধান্তশেখরঃ ॥

পানং (ক্লী) পীতিঃ । দ্রবদ্রব্যস্ত গলাধঃ-
করণং । ভাজনং । রক্ষণং । ইতি
মেদিনী ॥

পানঃ (পুং) শৌণ্ডিকঃ । ইতি জটাধরঃ ॥
নিঃশ্বাসঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পানকং (ক্লী) পানদ্রব্যবিশেষঃ । তৎপ্রকারো
যথা । যথোক্তপরিমিতশর্করানিস্মুরস-
যুক্তোহথবাণ্মল্লযুক্তঃ পকরসঃ । ইতি
পাকরাজেশ্বরঃ ॥

পানগোষ্ঠিকা (ক্লী) যত্র সমুয় পীয়তে ।

মদ্যপানচক্রং । তৎপৰ্যায়ঃ । আপানং ২ ।
ইত্যমরঃ ॥ * ॥ চক্রানুষ্ঠানং যথা শ্যামা-
রহস্যধৃতং । চক্রাকারেণ পংক্ত্যাকারেণ
বা ভিন্নভিন্নাসনে স্বশক্তিযুক্তশ্চেৎ যুগ্ম-
যুগ্মক্রমণ পদ্মাসনেনোপবিষ্ট্য সামায়িক-
ললাটে চন্দনং দত্ত্বা শিবশক্তি বুদ্ধ্যা পুষ্পক
দদ্যাৎ । ততো যদি গুরুস্তত্র তিষ্ঠতি
তদাদৌ গন্ধাদিনা তৎ পূজয়িত্বা তৎপাত্রে
পুষ্পং দত্ত্বা শুদ্ধিসহিতং তস্মৈ সমর্প্য
প্রণমেৎ । গুরোরভাবে তৎ পাত্রং জলে
ক্ষিপেৎ । ততঃ শক্তিপাত্রং শুদ্ধিসহিতং
শীতৈর্য দত্ত্বা সাময়িকৈভ্যোহপি জ্যেষ্ঠানু-
ক্রমেণ বীরপাত্রাৎ পরান্নতং শুদ্ধিসহিতং
দদ্যাৎ । ততঃ সাময়িকোহপি ভক্ত্যা
হস্তদ্বয়েন সংগৃহ্য তদুপরি মূলমন্ত্রমর্কধা
জপ্ত্বা পূর্ববদানন্দভৈরবং ভৈরবীক সন্তর্প্য
গুরুন্ দেবতাঞ্চ সন্তর্পয়েৎ । স্বস্বকল্লোল-
বিধিনা ভূতশুদ্ধিং কুৰ্ব্যাৎ । ততশ্চক্র-
নায়কস্তুঃ সহ পাত্রবন্দনং কুৰ্ব্যাদেথা ।
শ্রীমদ্ভৈরবশেখরপ্রবিলসচ্ছান্নতপ্লাবিতং
ক্ষেত্রাধীশ্বরযোগিনীস্বরগণৈঃ সিদ্ধৈঃ সমা-
রাধিতং । আনন্দার্ণবকং মহাত্মকান্দং
সাক্ষাভিখণ্ডামৃতং বন্দে শ্রীপ্রথমং করা-
মুজগতং পাত্রং বিশুদ্ধিপ্রদং ॥ ইত্যভি-
মন্ত্র্য বামহস্তেন পাত্রমুত্তোল্য অন্তোন্ম-
বন্দনং কৃৎ্বা গৃহ্ণামীতি গুরুশক্তিসাধকে-
শ্বরণামাজ্জাং গৃহ্নীয়াৎ । তে জুষ্মেতি
ক্রয়ুঃ । ততো মূলাধারাৎ কুণ্ডলিনীং ইক-
দেবতাস্বরূপাং আজিহ্মান্তাং বিভাব্য
গুরুপাদুকাং স্মৃত্বা শিবোহহমিতি বিচিন্ত্য

हस्ताभ्यां पात्रं धृत्वा मूलमुत्तरं कुण्ड-
 लीनीमुखे देवीं तर्पयेत् । एतच्छुद्धमुदया-
 करपद्मत्यां । कृत्वा मन्त्रतनुं श्वरेण गुरु-
 पदं देवीं बलां चिन्मयीं पश्चात् वार-
 त्रेयं मदासववृत्तं दीपैर्युतं कञ्जलेः ।
 पुष्पादिष्वभिमन्त्रितं निविडं सम्योहक-
 ध्वंसकं ये मन्त्रिन्ता पिवन्ति यास्ति
 खलु ते भुक्तिं मुक्तिं परां ॥ तन्त्रा-
 न्तरे च । सिन्दूरतिलकं भाले पाणौ च
 मदिरासवः । कृत्वा पिवेदगुरुं ध्यायंस्तथा
 देवीं चिन्मयीं ॥ ततः पात्रमाधारोपरि
 संस्थाप्य पुनस्तन क्रमेण परायुतं
 गुह्यं पात्रवन्दनं कुर्यात् । यथा । मद्यं
 मीनरसावहं यदि तया दत्तं पेयादिभिः
 किञ्चिच्छूलरक्तपङ्कजदृशा तथैव समा-
 वेदितं । वामे श्वाश्वविशुद्धिशुद्धिकमलं
 पाणौ विधायान्नके वन्दे पात्रमहं द्वितीय-
 मधुनानन्दैकमश्वद्वन्दं ॥ ततः पूर्ववत्
 पात्रं स्वीकृत्य अन्तःपात्रवन्दनं कुर्यात् ।
 यथा । सर्वान्नायकलाकलापकलितं कौतू-
 हलद्योतनं चन्द्रोपेन्द्रमहेन्द्रशम्भुवरुण-
 त्रकादिभिः सेवितं । ध्यातं देवगणैः
 परं मुनिगणैश्मोक्षाधिभिः सर्वदा वन्दे
 पात्रमहं तृतीयमधुना चाश्रावबोधकमं ॥
 तृतीयपात्राभिवन्दनं कृत्वा अन्तःपात्रवन्दनं
 कुर्यात् । यथा । हैमं मीनरसावहं हरि-
 हरत्रकादिभिः सेवितं मुद्रामैथुनधर्म-
 कर्मनिरतं क्षारान्नतिक्लाश्रयं । आचार्या-
 ष्टकसिद्धिभैरवकलामांसेन संशोषितं
 पायां पञ्चमकारतद्वसहितं पात्रं चतुर्थं

नमः ॥ इति चतुर्थपात्रवन्दनं कृत्वा अन्तः-
 पात्रवन्दनं कुर्यादथ । आधारे भुज-
 गाधिराजबले पात्रं महामुलं मद्यं
 सप्तसमुद्रवारि पिशितं चाष्टौ च दिग्-
 दन्तिनः । सोहहृष्टैव विभावयन् प्रति-
 दिनं तारागणै रक्षितोहप्यादित्यप्रमुथैः
 सुरासुरगणैराज्जाकरैः किङ्करैः ॥ इति
 पञ्चमपात्रं स्वीकृत्यात् । ततो यावद्दृष्ट्या-
 दिकं न चलति तावत् पानादिकं कार्यं ।
 अथाश्व प्रमाणं यथा रुद्रयामले । साध-
 केभ्यश्च शक्तिभ्यो दद्यान्निश्चाल्यचन्दनं ।
 सामयिकैः समं कुर्याद्देवि पानादि-
 भक्षणं ॥ अन्तःपात्रं निविशेच्छक्ररूपेण
 पञ्चक्र्याकारेण वा यथा । शक्तियुक्तो
 वसेद्वापि युष्मद्युष्मविधानतः । शिवशक्तिधिया
 सर्वं चक्रमध्ये समर्पयेत् ॥ तन्त्रान्तरे च ।
 ततः पुष्पं समादाय गुरोः पात्रे निवे-
 दयेत् । गुरवे च निवेद्याथ शक्त्यै दत्त्वा
 श्वयं हरेत् ॥ भावचूडामणौ च । साक्षाद्-
 यदि गुरुर्न श्राद्धदा तोये विसर्जयेत् ।
 एतत् सर्वं कलीतरपरं । दिव्यवीरमयो
 भावः कर्लो नास्ति कदाचन । इति काली-
 विलासवचनां ॥

पानपात्रं (क्ली) मद्यपानपात्रं । मद्यपानश्च
 भाजनं । तत्पर्यायः । चषकः २ सरकः ३
 अनुतर्षणं ४ । इत्यमरः ॥ पूर्वद्वयं मद्य-
 पानपात्रे शेषद्वयं मद्यपरिवेशनपात्रे ।
 इति भरतः ॥ चषकं ५ अनुतर्षः ६ पारी ७
 पारीकं ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
 अथ पानपात्रपरिमाणादि यथा कुलसारे ।

न्यनाग्निवाणसंथार्कैर्षेस्तु परमेश्वरि। हेतु-
पात्रं प्रकर्तव्यामिद्युक्तं कुलसाधने ॥
इत्सेहप्याधिकपात्रस्तु न कर्तव्यं साधकैः॥
कर्षं लौकिकतोलिकमित्यर्थः। तदुक्तं
कुलोक्तमे। गुग्गा द्वादश मासः श्रातदूर्को
कर्ष उच्यते। अथोत्तरतद्वे। अमुज्जां
पुरतो लक्ष्मि गृह्णातीति श्रयं वदेत्।
जुषश्चेत्याभाज्जातो गुग्गा वा कुली-
नकैः॥ गृह्णीयात्तु श्रयं सिद्धौ बद्धपद्मा-
सनः सुधीः। कुलार्गवे। एकामने निविष्टौ
ये भुञ्जीरंश्चैव भाजने। एकपात्रे
पिबेद्द्रव्यं ते यास्ति नरकाधमे ॥ एक-
पात्रमिति सैर्कैर्मिलित्वा नैकपात्रे
पिबेत्। न तु प्रतिवारं द्रव्यपाने भिन्न-
भिन्नपात्रं कार्यां अननुष्ठानलक्षणपन्थेः
संश्रदायविरोधात् ॥

पानवर्णिक [ज्] (पुं) शोणिकः। इति
हेमचन्द्रः ॥

पानभाजनं (स्त्री) पानपात्रं। तत्पर्यायः।
कंसः २। इत्यमरः॥ काम्यतेहसौ
कंसः कमुकुङ्स्पृहि नाम्नीति सः दस्त्यास्तुः।
सार्धे षे कांश्च। स्वर्गरजतादिनिर्मिते
पात्रमात्रेहपि कंसः। कंसः स्यात्
तैजसे द्रव्ये पानपात्रेहपि कांस्यवदिति
शाश्वतः॥ पात्रास्तरे पानपात्रे कांस्यं
कंसे च तैजसे। इति रत्नसः॥ पीयते
पानं मद्यादि तस्य भाजनं पानभाजनं।
इति भरतः॥

पानसं (स्त्री) पानसम्भवमद्यं। इति जटा-
धरः॥ पानससम्बन्धिनि त्रि ॥

पानात्ययः (पुं) मदात्ययरोगः। इति
राजनिर्घण्टः॥

पानिलं (स्त्री) पानपात्रं। इति शब्दचन्द्रिका ॥

पानीयं (स्त्री) जलं। इत्यमरः॥ पातव्ये
रक्षणीये च त्रि ॥ * ॥ पानार्द्रव्यविशेषः।
पाना इति वङ्गभाषा। शरवत् इति पारस्य-
भाषा। तत्र अग्निकापानीयं पित्तवमि-
नाशकं। मिर्चदाडिमपानीयं प्रतिश्याय-
काशनाशकं। अल्लदाडिमपानीयं उदर-
विकारे धारकं क्षुधावृद्धिकारकं। निम्ब-
पानीयं हृदिहृत्पित्तज्वरनिवारकं सक-
लाहारपाचकं। नागरजपानीयं काम-
पित्तविनाशकं अस्तुःकरणप्राशस्त्यजनकं।
सेवचन्दनपानीयं बलकारकं उन्मादमूच्छा-
रोगशान्तिकारकं रतिशक्तिवर्द्धकं उदर-
विकारोपकारकं। इति पाकराजेश्वरः॥
जलदानविधिर्घथा। यम उवाच। एतन्ते
कथितं विप्र मम लोके तु दुर्लभं।
पानीयं सन्ततस्तस्मादातव्यं सुखमिच्छता ॥
अतोहर्षं कारयेत् कृपं वापीं वा बह-
पञ्चलं। बह्लोकाकुले देशे सर्व-
सन्तोषजीवितं ॥ इत्यग्निपुराणं ॥ * ॥
तद्दानानन्तरं पाठ्यमन्त्रो यथा। पानीयं
प्राग्निः प्रागाः पानीयं पावनं महत्।
पानीयस्य प्रदानेन तृप्तिर्भवति शाश्वती ॥
इति श्रुतिः ॥ * ॥ तत्पर्यायः। पानीय-
जीवनवनायुत्पुष्करास्तुःपाथोहृन्मृश्वरपयः-
सलिलोदकानि। आपः कवारुणकवङ्ग-
जलानि नीरं कीलालवारिकमलानि विषा-
र्गसौ च ॥ भुवनं दहनारातिर्वार्तोयं

सर्वतोमुखं । स्कीरं घनरसं निम्नगं
मेघप्रसवो रसः ॥ * ॥ अश्रु साधारण-
गुणाः । पानीयं मधुरं हिमकं रुचि-
दं तृष्णाविशोषापहं मोहव्रान्तिमपा-
करोति कुरुते भुक्तान्पक्तिं परां ।
निद्रालम्बनिरासनं विषहरं श्रान्तार्ति-
सन्तुर्पणं नृणां धीबलवीर्यवृद्धिजननं
नक्तान्पुष्टिप्रदं ॥ * ॥ सदयो रक्तान्मु-
ञ्चमिश्रं कलुषं दोषदायकं । चिरस्थितं
लघु स्वच्छं पथ्यं स्वादु स्वावहं ॥ * ॥
देशभूमिविशेषजलगुणाः । जातं तान्त्र-
युदन्तदेव सलिलं वातादिदोषप्रदं
देशाञ्ज्जाड्यकरकं दुर्जरतरं दोषावहं
धूसरां । वातकृक शिलाशिरोत्थममलं
पथ्यं लघु स्वादुकं श्रेष्ठं श्यामयुद-
न्त्रिदोषशमनं सर्वामयन्नं जलं ॥ इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ पिच्छिलं कृमिलं
क्लिन्नं पर्णशैवालकर्दमैः । विवर्णं विरसं
साम्द्रं दुर्गन्धि न हितं जलं ॥ * ॥
चन्द्रार्ककरसंजुष्टं वायुना स्फालितं
मुक्तं । पर्वतोपरि यद्धारि समं पौर-
न्दरेण तं ॥ तन्मानुगुणमुद्दिष्टं शैल-
प्रश्रवणोद्भवं । लेखनं दीपनं रूक्षं
किष्किद्वातप्रकोपणं ॥ इति राज-
वल्लभः ॥

पानीयनकुलः (पुं) उद्भूतः । उद्भिडाल इति
भाषा । यथा । उद्भूतं जलमार्जारः पानीय-
नकुलो वसी । इति हेमचन्द्रः ॥

पानीयपृष्ठजः (पुं) कुम्भी । पाना इति
भाषा । इति रत्नमाला ॥

पानीयफलं (स्त्री) मथाम् । माथाना इति
भाषा । इति भावप्रकाशः ॥

पानीयमूलकं (स्त्री) सोमराज्ञी । इति शक-
चन्द्रिका ॥

पानीयवर्णिका (स्त्री) बालुका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पानीयशालिका (स्त्री) जलावन्धानगृहं । पानि-
शाला इति जलछत्र इति च भाषा । तं-
पर्यायः । प्रपा २ । इत्यमरः ॥ तं कर्तु-
फलं यथा । कूपारामप्रपाकारी तथा
वृक्षादिरोपकः । कश्चाप्रदः सेतुकारी
स्वर्गमाप्नोत्यसंशयं ॥ इत्युद्वाहतद्धे-
यमः ॥

पानीयामलकं (स्त्री) प्राचीनामलकं । पानि-
आमला इति भाषा । अश्रु गुणाः । दोष-
त्रयञ्जरनाशित्वं । इति भावप्रकाशः ॥
मुखशुद्धिमलवद्धकारित्वं । अन्नत्वं । स्वादु-
त्वं । इति राजवल्लभः ॥

पानीयानुः (पुं) कन्दविशेषः । पनियानु
इति हिन्दीभाषा । तं पर्यायः । जलानुः २
फूपानुः ३ बालुकः ४ । अश्रु गुणाः ।
त्रिदोषनाशित्वं । सन्तुर्पणकारित्वं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पानीयान्ना (स्त्री) वल्लजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पान्दः (त्रि) पथिकः । इत्यमरः ॥

पापं (स्त्री) अधर्मं । दुरदृष्टं । तं-
पर्यायः । पङ्क १ पाप्या २ पापं ३
किल्बिषं ४ कलुषं ५ कलुषं ६ वृजिनं ७
एनः ८ अघं ९ अङ्गं १० दुरितं ११
दुष्कृतं १२ । इत्यमरः ॥ पतिकं १३

तुस्तं १४ कण्ठं १५ शल्यं १६
 पापकं १७ । इति शकुरत्नावली ॥ तदश-
 विधं यथा । प्राणाभिपातनं सैन्धवं
 परदारमथापि च । त्रीणि पापानि कायेन
 सर्वतः परिवर्जयेत् ॥ असंप्रलापं
 पारुष्यं पेशुश्रमनृतस्तथा । चत्वारि वाचा
 राजेन्द्र न जज्ञेत न चिन्तयेत् ॥ अन-
 भिद्या परश्वेषु सर्वसद्वेषु सौहृदं ।
 कर्षणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा
 चरेत् ॥ इति शास्त्रिपरर्षणि दानधर्मः ॥
 श्रुत्याज्ञानेतानि पातकशब्दे लिखि-
 तानि ॥ * ॥ पापस्य पुरुषत्रयानुवर्तिह्वं
 यथा । नाधर्मश्चरितो राजन् सदयः फलति
 गौरिव । शनैरावर्द्धमानस्तु मूलान्पि
 निकृन्तति ॥ यदि नास्ति मित्रेषु न चेत्
 पुत्रेषु न पृथु । पापमाचरितं कर्म त्रिवर्ग-
 मनुवर्द्धते ॥ फलतेयवं क्रुवं पापं
 गुरुदुःखमिबोदरे । इति मात्सेय
 २८ अध्यायः ॥ * ॥ तीर्थस्य पापनाशकत्वं
 तत्र कृतपापस्य वज्रलेपत्वम् । यथा ।
 अन्यत्र हि कृतं पापं तीर्थमासाद्य
 गच्छति । तीर्थे तु यत्कृतं पापं वज्र-
 लेपो भविष्यति ॥ मथुरायां कृतं
 पापं तत्रैव च विनश्यति । एषा पुरी
 महापुण्या यस्य पापं न विद्यते ॥ इति
 वाराहे मथुरामाहात्र्यं ॥ * ॥ शेषपाप-
 लक्षणं यथा । अतः परं प्रवक्ष्यामि शेष-
 पापस्य लक्षणं । ध्वजं देवर्षिभूतानां
 मनुष्याणां विशेषतः ॥ पितृणां द्विज-
 श्रेष्ठं सर्ववर्णेषु चैकतः । उँकारादि-

निवृत्तिश्च पापकार्यकृतिश्च वा ॥ हत्या-
 दिकं महापापं दुर्गम्यागमनं तथा ।
 घृतादिविक्रयं घोरं चाण्डालादिप्रति-
 ग्रहं ॥ स्वदोषगोपनं पापं परदोष-
 प्रकाशनं । ईर्ष्याविक्रमं वाक्यदुष्कं निर्धु-
 रत्वं षडम्बरं ॥ टाकिह्वं तालवादिह्वं
 नान्ना वाचाप्यधर्मजः । मारणत्वमधार्मिक्यं
 नरकावहमुच्यते ॥ एतैः पापैस्तु संयुक्तः
 पच्यते यदि शकुरः । इति वामने
 ५८ अध्यायः ॥ * ॥ साक्षर्यनामकपापानि
 यथा । एकशयाशनं पंक्तिर्भाणुपकाम-
 मिश्रणं । याजनाध्यापने योनिस्तथैव
 सहभोजनं ॥ सहाध्यायस्तु दशमः सह-
 याजनमेव च । एकादश समुद्दिक्ता दोषाः
 साक्षर्यसंज्ञिताः ॥ समीपे चाप्यवस्था-
 नां पापं संक्रमते नृणां । तस्मात्
 सर्वप्रयत्नेन साक्षर्यं परिवर्जयेत् ॥
 इति कौश्ले उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥
 आलापादनात्रसंस्पर्शात् संवासात् सह-
 भोजनात् । आसनाच्छयनाद्यानात् पापं
 संक्रमते नृणां ॥ आसनादेकशयाया
 भोजनात् पंक्तिस्करात् । ततः संक्र-
 मते पापं घटादवट्टे इबोदकं ॥ इति
 गारुडे नीतिसारे ११२ अध्यायः ॥ * ॥
 राष्ट्रादिकृतपापेन राजादीनां परस्परं
 पापित्वं यथा । राजा राष्ट्रकृतात् पापात्
 पापी भवति वै हरे । तथैव रज्जुः
 पापेन तद्राज्यं ह्वस्तु ये जनाः ॥ वर्णा-
 श्रमादयः सर्वे पापिनो नात्र संशयः ।
 भार्याहोदुक्ती स्वामी रज्जिनात् स्वामिनो-

ह्वला ॥ तथा देशिकपापात्तु शिष्यः स्यात्
पातकी सदा । शिष्याङ्घ्रि पापिनो
नित्यं गुरुर्भवति ह्युक्ता ॥ पातकी यज-
मानः स्यात् पापिनो ह्यङ्ग पुरोधसः । पुरो-
हितस्तथा पापी यजमानां हसो ऋवत् ॥ * ॥
अदत्तपुण्यपापभागित्वं यथा । अदत्तानि
च पुण्यानि पापानि च यथा प्रिये ।
प्राप्यानि कर्मणा येन तद्वथावमिशा-
मय ॥ देशग्रामकुलानि स्यार्भागभाङ्गिकृता-
दिषु । कर्त्तुं तु केवलं कर्त्ता फलदुक्
पुण्यपापयोः ॥ अकृतेहपि च संसर्गे
व्यवहृत्प्रमुदाहृता । संसर्गात् पुण्यपापानि
यथा यास्ति निबोध तत् ॥ एकत्र मैथु-
नादयानादेकपात्रस्यभोजनात् । फलाङ्घ्रिं
प्राप्नुयान्मर्त्या यथावत् पुण्यपापयोः ॥
स्पर्शनाङ्घ्रिणापि परस्य सुवनादपि ।
दशांशं पुण्यपापानां नित्यं प्राप्नोति
मानवः ॥ दर्शनश्रवणाभ्यां मनोधाना-
त्तथैव च । परस्य पुण्यपापानां शतांशं
प्राप्नुयान्मरः ॥ परस्य निन्दापैशुन्यं धिका-
रकं करोति यः । तत्कृतं पातकं
प्राप्य स्वपुण्यं प्रददाति सः ॥ कुर्वतः
पुण्यकर्माणि सेवां यः कुरुते परः ।
पत्नी भृत्योश्च शिष्यो वा सजातीयो-
हपि मानवः । तस्य सेवानुरूपेण तस्य
तत्पुण्यभागत्वेत् ॥ एकपञ्चमेस्ततो यस्तु
लज्जयन् परिवेशयेत् । तस्य पापशतां-
शस्तु लभते परिवेशकः ॥ स्नानसक्त्यादिकं
कुर्वन् संस्पृशेद्वा प्रताषते । स पुण्य-
कर्मवर्षांशं दद्यात्तस्मै स्निहितं ॥

धर्मोद्देशेन यो द्रव्यं परं याचयते
नरः । तत्पुण्यं कर्मजं तस्य धनं दत्त्वा-
पुण्यात् फलं ॥ अपहृत्य परद्रव्यं पुण्यकर्म
करोति यः । कर्मकृतं पापभोक्तृत्वं
धनिस्तुत्वेत् फलं ॥ नापहृत्य ऋणं यस्तु
परस्य त्रियते नरः । धनी तत् पुण्य-
माप्नोति स्वधनशान्तरूपतः ॥ बुद्धिदस्तु-
मन्ता च यश्चापकरणप्रदः । बलकृच्छापि
वर्षांशं प्राप्नुयात् पुण्यपापयोः ॥
प्रजाभ्यः पुण्यपापानां राजा वर्षांश-
मुक्तेरेत् । शिष्याद्गुरुः स्त्रिया भर्ता पिता
पुत्रात्तथैव च । स्वपतेरपि पुण्यस्य
भार्याङ्घ्रिं समवाप्नुयात् ॥ परहस्तेन दानादि
कुर्वतः पुण्यकर्मणः । विना हृतकशिष्याभ्यां
कर्त्ता वर्षांशमाहरेत् ॥ वृत्तिदो वृत्ति-
संभोक्तुः पुण्यं वर्षांशमाहरेत् ।
आश्रमो वा परस्यपि यदि सेवां न
कारयेत् ॥ श्रीकृष्ण उवाच । इत्थं हृदन्ता-
द्यपि पुण्यपापान्यास्ति नित्यं परसक्कि-
तानि । शृणुष चास्मिन्नितिहासमग्र्यं पुरा-
भवत् पुण्यमतिप्रियकं ॥ इति पाद्मोत्तर-
खण्डे ११।१५९ अध्यायः ॥ * ॥
कुद्देजस्तु-
प्रभृतीनां वधे पापं तत्प्रायश्चित्तकं
यथा । वधे च कुद्देजस्तुनां हिंसकानां
पण्डितः । कार्षापणं समुत्सृज्य मृत्युकाले
प्रमुच्यते ॥ अहिंसकानां कुद्देगां वधे
शतशतं ऋवत् । प्रायश्चित्तं मृत्युकाले
कथितं पद्मयोनिना ॥ वधे विशिष्टजस्तुनां
पश्वादीनां कामतः । ततः शतशतं
पापं निश्चितं ममुरब्रवीत् ॥ नराणां

स्नेहजातीनां वधे शतशुभं ततः ॥
 स्नेहानां शतानां यं पापं लभते
 वधे । सच्छुद्धैकस्य च वधे तं पापं
 लभते पुमान् ॥ सच्छुद्धाणां शतानां
 यं पापं लभते वधे । तं पापं
 लभते नूनं गोवधेनैव निश्चितं ॥
 गुरां दशशुभं पापं ब्राह्मणस्य वधे
 भवेत् । विप्रहत्यासमं पापं स्त्रीवधे
 लभते नरः ॥ * ॥ पापिदर्शनञ्चपापं
 यथा । पापं यदर्शने तात कथयामि निशा-
 मय । दुःस्वप्नं पापबीजं केवलं विघ्न-
 कारणं ॥ गोघ्नं ब्रह्मघ्नं वापि कृतघ्नं
 कुटिलं तथा । देवघ्नं पितृमातृघ्नं पापं
 विश्वासघातिनं ॥ मिथ्यासाक्ष्यप्रदातारं
 पक्षातिथ्याविवक्षकं । ग्रामयाजिनमेवेति
 देवविप्रस्यहारिणं ॥ अश्वघातिनं दुष्टं
 शिवविघ्नं विनिन्दकं । अदीक्षितमनाचारं
 सक्त्याहीनं द्विजसुता ॥ देवलं वृषवाहकं
 शूद्राणां सूपकारकं । शवदाही च शूद्राणां
 शूद्रश्राद्धमन्त्रेण ॥ अवीरां हिम-
 नासां देवब्राह्मणनिन्दकं । पतिभक्ति-
 विहीनां विभुभक्तिविहीनकं ॥ शूद्राणां
 विधवार्षिकं चण्डालं व्यभिचारिणीं । शश्वं
 कोपयुतं दुष्टयुगलं जारजं ॥ चौरं
 मिथ्यावादिनं शरणागतघातिनं । मांसाप-
 हारिणं ब्राह्मणं वृषलीपतिं ॥ ब्राह्मणी-
 गामिनं शूद्रं द्विजं वार्द्धुषिकसुता ।
 अगम्यागामिनं दुष्टं चतुर्वर्णं नराधमं ॥
 माता सपत्नी माता च श्वशुरभगिनी
 सुता । गुरुपत्नी पुत्रपत्नी सोदरस्य प्रिया

सती ॥ मातृश्वसा पितृश्वसा भागिनेयप्रिया
 तथा । मातुलानी नवोत्ता च पितृव्याप्तौ रज-
 श्वला ॥ पितृमातृप्रसूशैव चागम्यास्तादश
 श्रुताः । कीर्तिताः सामवेदे च परिपाल्याः
 सतां ब्रह्म ॥ एतान् दुष्टां च स्पृष्ट्वा च
 ब्रह्महत्यां लभेन्नरः । तस्माद्देवादिमान्
 दुष्टां सूर्यां दुष्टां हरिं स्मरेत् ॥ कामतो
 यदि पशुं तदुल्यास्ते भवति वै ।
 तस्मात् सन्तो न पशुं पापभीता ब्रह्मे
 श्वर ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जव्यां
 १।१८ अध्यायः ॥

पापकं (क्ली) पापं । इति शब्दरत्नावली ॥
 पापकं (त्रि) पापकर्ता । यथा । ध्यापनेनाशु-
 तापेन तपसाध्यनेन च । पापकमुच्यते
 पापादानेन च दमेन च ॥ इति प्राय-
 श्चित्ततद्भः ॥

पापग्रहः (पुं) अर्द्धान् चन्द्रः । कुजः । राहः ।
 शनिः । एतैर्युक्तो वृषः । रविः । यथा ।
 अर्द्धान्दुः कुजो राहः शनिस्तैर्युत
 इन्दुजः । रविः पापा भवन्त्येते शुभा-
 श्चान्ये प्रकीर्तिताः ॥ इति ज्योतिःसार-
 संग्रहः ॥

पापघ्नः (पुं) तिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पापनाशके त्रि । इति मुद्गबोधव्या-
 करणं

पापचेलिका (स्त्री) पाठा । आकनादि इति
 भाषा । इति रत्नमाला ॥

पापचेली (स्त्री) पाठा । इत्यमरः ॥

पापनापितः (पुं) धूर्तनापितः । इति
 संक्षिप्तसारव्याकरणं ॥

पापपतिः (पुं) उपपतिः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पापपुरुषः (पुं) पापमयाङ्गनरः । यथा ।

वामपार्श्वस्थितं पापपुरुषं कञ्जलप्रभं ।

ब्रह्महत्याशिरस्कृष्वर्णस्त्येयभूजद्वयं ॥

सुरापानहृदा युक्तं गुरुतल्लकटिद्वयं ।

तत्संसर्गि पदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्गपातकं ॥

उपपातकरोमाणं रक्तशुश्रुविलोचनं ।

खड्गचर्मधरं क्रुद्धमेव कुक्कौ विचिन्त-

येत् ॥ इति भूतशुक्तिप्रकरणे तन्त्र-

सारः ॥ * ॥ स्वर्गादौ पुरुषश्रेष्ठः संसारं

सचराचरं । सर्वेषां दमनार्थाय स्वर्गवान्

पापपुरुषं ॥ द्विजातिहत्यामृद्धानं मदिरा-

पानलोचनं । स्वर्णस्त्येयवदनं गुरुतल्ल-

गतिश्रुतिं ॥ स्त्रीहत्यानासिककैव गो-

हत्यादोषवाहकं । आसापहरणग्रीवं

क्रमहत्यागलन्तथा ॥ परस्त्रीगतिबुक्कालं

सुहृल्लोकबोधदरं । शरणापन्नहत्यादि-

नाभिं गर्भवकथाकटिं ॥ गुरुनिन्दसकृधि-

भागं कथाविक्रयशेफसं । विश्वासवाक्य-

कथनपाण्डुं पितृवधीञ्जि कं ॥ उपपातक-

रोमाणं महाकायं भयङ्करं । कृष्णवर्णं

पिङ्गनेत्रं स्वाश्रयात्यस्तुदुःखदं ॥ इति

पाप्मे क्रियायोगसारे २१ अध्यायः ॥

पापमुक्तः (त्रि) पापामुक्तः । निष्पापः ।

इति संक्षिप्तसारव्याकरणं ॥ स च

यथा । यः समः सर्वभूतेषु जितात्मा शान्त-

मानसः । स पापेभ्यो विमुच्येत ज्ञान-

वान् स च वेदविद् ॥ गुणागुणपरिज्ज्ञाता

हृदयश्च हृदयश्च च । ध्यानेनैव हंस-

मूढः स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥ स्वदेहे

परदेहे च सुखदुःखेन नित्यशः ।

विचारज्ज्ञो भवेदस्य स मुच्यते नैव सः

क्रुवन् ॥ अहिंसः सर्वभूतेषु तृषणाक्रोध-

विवर्जितः । शुभवासः सदा यश्च स

पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥ प्राणायामैश्च

निर्दह्य अङ्गसङ्कारणानि च । व्यवस्थितमना

यश्च स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥ निराशीः

सर्वतन्त्रिष्ठेदिक्कार्थेषु न लोलुपः । परी-

तात्मा तयजेत् प्राणान् सर्वपापात् प्रमु-

च्यते ॥ अन्धधानो जितक्रोधः परद्रव्य-

विवर्जितः । अनसूयश्च यो मर्त्यः स

पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥ गुरुशुश्रुषया युक्तो

हहिंसानिरतश्च यः । क्रुद्धश्च क्रुद्धशीलश्च

स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥ प्रशस्तानि च

यः कुर्व्यादप्रशस्तानि वर्जयेत् ॥ योऽहि-

गच्छति तीर्थानि विशुद्धेनास्तुरात्माना ।

पापादुपरतो नित्यं स पापेभ्यः प्रमु-

च्यते ॥ उत्थाय ब्राह्मणं गच्छेन्नरो भक्त्या

सम्भितः । अभिगमा प्रयत्नेन स पापेभ्यः

प्रमुच्यते ॥ इति बराहपुराणं ॥

पापरोगः (पुं) मसूरीरोगः । इति शब्द-

रत्नावली ॥

पापार्द्धिः (स्त्री) मृगया । इति हेमचन्द्रः ॥

पापलं (स्त्री) परिमाणविशेषः । इति

संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ पापग्राहवे-

त्ति ॥

पापशमनी (स्त्री) शमीरुक्षः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ पातकनाशिका च ॥

पापात्मा [न्] (पुं) पापी । यथा ।

पापास्तुनां शृणु गतिं विस्तरेण वदाम्यहं ।
 षडशीतिसहस्राणि योजनानि दुरास्तुनां ॥
 प्रोक्तो मार्गश्च विस्तारः सर्वदुःखान्वितश्च
 च । कचिं कचिं ज्वलद्वाहः सस्तुपुः कर्दमः
 कचिं ॥ कचिं कचिं द्विजश्रेष्ठ सस्तुपुं
 त्रात्रबालुकं । कचिं कचितीक्ष्णशिलाः
 कचिदतुषुशिलास्तथा ॥ कचिं कचिच्छत्रवृष्टिः
 कचिदङ्गारवर्षणं । कुत्रचिद्द्विह्वयवृष्टिश्च कुत्र-
 चिं पद्मवर्षणं ॥ उषण्णुवर्षणं कापि कचिं
 पाषाणवर्षणं । ज्वलदग्निरिव कापि सस्तुपो
 वाति मारुतः ॥ गभीरा अङ्गकूपाश्च तृणा-
 वृतमुखा द्विज । कापि कर्णिकवृक्षाश्च नाराच-
 समकर्णिकाः ॥ पाषाणश्रेणयः कापि दुरा-
 रोहाः सपद्मगाः । कचिदगाढाङ्गकाराश्च
 कचिं शोणितकम्बराः ॥ कचिद्वीरग-
 वृक्षाश्च कचिं काशाः कचिं शराः । कचिं
 कचिं शर्कराश्च लोक्तवृक्षाश्च कचिं कचिं ॥
 कचिदशुभं राशयश्च दुर्गन्ता मांसराशयः ।
 कचिं कर्णिकराशिश्च शैवालानि कचिं
 कचिं ॥ कीलका बलयः कापि कचिद्व्याघ्रा-
 स्तथा शिवाः । षड्गणनः करिणः कापि कचि-
 दृक्षा भयङ्कराः ॥ एवं बहुविधकेशे छाया-
 ज्वलविवर्जिते । तस्मिन् मार्गे द्विजश्रेष्ठ
 पापिनो यास्ति दुःखिनः ॥ नद्या विमुक्त-
 केशाश्च प्रेतकारभयङ्कराः । गच्छन्ति
 पापिनस्तत्र शुक्लकर्णोष्ठतालुकाः ॥ इति
 क्रियायोगसारे २२ अध्यायः ॥

पापास्तुं (ऋषी) तीर्थविशेषः । तस्य नामा-
 स्तुतं । पृथुदकं अनुकीर्णकं । यथा ।
 पृथुदके महातीर्थे अनुकीर्णति नामतः ।

जुहाव धृतराष्ट्रश्च राष्ट्रे नरपतेस्ततः ॥
 ह्यमाने तदा राष्ट्रे प्रवृत्ते यज्ञकर्मणि ।
 अक्षयत ततो राष्ट्रे नृपतेर्दुर्कृतेन वै ॥
 ततः स चिन्तयानास ब्राह्मणश्च विचेष्टितं ।
 पुरोहितेन संयुक्तो रत्नाद्याय सर्वशः ॥
 प्रसादनार्थं विप्रश्च अनुकीर्णं यथौ तदा ।
 प्रसादितः स राज्ञा च तूक्तः प्रोवाच तं
 नृपं ॥ ब्राह्मणा नावमस्तुव्याः पुरुषेण
 विजानता । ब्राह्मणश्चेदवज्जातो नश्येज्जि-
 पुरुषं कुलं ॥ एवमुक्त्वा स नृपति-
 माज्येन पयसा पुनः । उथापयामास युतां-
 स्तश्च राज्ञो हिते स्थितः ॥ तस्मिन् स्तीर्थे
 तु यः स्नाति श्रद्धधानो जितेन्द्रियः । स
 प्राप्नोति नरो नित्यं मनसा चिन्तितं
 फलं ॥ तद्गु तीर्थं सुविख्यातं पापास्तुं
 नाम नामतः । यस्यैह यज्ञतृप्तस्य मधु
 सुश्राव वै नदी ॥ तस्मिन् स्नातो ह्यथ
 भक्त्या च मुच्यते सर्वपातकैः । फलं
 प्राप्नोति यज्ञस्य अश्वमेधस्य मानवः ॥
 पापास्तुमिति विख्यातं तीर्थं पुण्यतमं
 द्विजाः । इति वामनपुराणे ७८ अध्यायः ॥

पापी [न्] (पुं) पापयुक्तः । यथा ।
 रुधिरौघप्लुताः केचिं केचिं कर्दम-
 भूषिताः । केचिं केचिं कृशाङ्गाश्च पथि
 गच्छन्ति पापिनः ॥ क्रन्दन्तो व्यथया केचिं
 श्रवद्वाम्पाकुलेङ्गणाः । शोचन्तुः स्वानि
 कर्माणि केचिदगच्छन्ति पापिनः ॥ कश्च-
 चिच्छर्मापाशस्य वक्त्रं पापिनो गले ।
 कक्षाले कस्यचिद्वक्त्रं कस्यचिच्च भुज्ज्वये ॥
 कस्यचिन्नासिकारुद्धे निर्दयेर्यमकिङ्करैः ॥

अक्षुशाग्रं विनिष्क्रियं क्रोधानाकृत्यते
 विज्ज ॥ घ्राणे सूचिसगुंकीर्णे पाशं दद्धा
 दृढं रुमा । आकृत्यते यमप्रेमैः केवा-
 क्रिं सक्किंतेनसां ॥ शिक्यास्थान् गुरु-
 पावाणान् बहन्तः कर्णरक्तकैः । अयो-
 भारांश्च शिखात्रैर्ब्रजन्ति पथि पापिनः ॥
 कांश्चिद्गृहीत्वा केशेषु कांश्चिं कर्णेषु
 पापिनः । कांश्चिद्गुदेषु पादेषु नयन्ति
 यमकिञ्चरः ॥ ग्रीवासु पापिनः कांश्चिं
 करप्रहरणैर्दृष्टैः । किपुं किपुं यम-
 प्रेम्या नयन्ति यममन्दिरं ॥ यान्त्र्यध-
 शिरसः केचिदूर्ध्वपादास्तथापरे । गच्छन्ति
 वायुभिः केचिदेकपादाश्च केचन ॥
 इत्येवं विकृताकारा आर्त्तरावविनाविणः ।
 यमदूतैस्तुड्यमानाः पापिनोऽपि च
 तंपथि ॥ इति पादो क्रियायोग-
 नारे २२ अध्यायः ॥

पाप्या [न्] (पुं) पापं । इत्यमरः ॥
 पाम [न्] (स्त्री) विचर्त्तिका । इत्यमरः ॥
 पामयः (पुं) गङ्गकः । इति जटाधरः ॥
 पामय्या (स्त्री) कट्टिका । इति राजनिर्घण्टः
 पामनः (त्रि) पामरोगविशिष्टः । तं-
 पुर्यायः । कच्छुरः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 पामरः (त्रि) खलः । नौचः । इति मेदिनी ॥
 मूर्धः । इति हेमचन्द्रः ॥
 पामरोद्धारा (स्त्री) गुडुत्ता । इति शक-
 चन्द्रिका ॥
 पामा [न्] (स्त्री) कच्छूः । पाँचड़ा इति भाषा ।
 इत्यमरः ॥ अस्या उमधं यथा । हरिद्रा
 हरितालकं दूर्वागोमूत्रसैक्यं । अयं

लेपो हस्ति दद्रुः पामानं वै परं
 तथा ॥ अपि च । माहिं नवनीतकं
 सिन्दूरकं मरीचकं । पामा विलेपिता
 नशेत् बहूलापि रुषध्वज्ज ॥ अग्रात् ।
 मराचं त्रिवृतं कूर्ठं हरितालं मनः-
 शिला । देवदारु हरिद्रे द्वे कूर्ठं ग्रांसी
 च चन्दनं ॥ विशाला करवीरकं अर्ककीरं
 मरुतं पलं । एयाक कार्दिको भागो
 विमस्यार्द्रपलं भवेत् ॥ प्रसृतं कट्टक-
 तैलस्य गोमूत्रेऽर्कगुणे पचेत् ॥ मूत्र-
 पात्रे लोहपात्रे वा शनैर्मूर्धनिना पचेत् ॥
 पामा विचर्त्तिका चैव दद्रुविस्फोटकानि
 च । अत्यन्तं प्रणशन्ति कोमलद्वयं
 जायते ॥ प्रसूताद्यपि श्वित्राणि तैले-
 नानेन अक्षयेत् । चिरोऽपि श्वित्रं
 विवर्णं तंफणाद्भवेत् ॥ इति गारुडे
 १२४ । १२८ अध्यायः ॥

पामारिः (पुं) गङ्गकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 पायसः (पुं स्त्री) शीवासः । टारपिन् इति
 भाषा । पयसा संस्कृतः । परमान्नः । इत्य-
 मरमेदिनीकरौ ॥ अशु पाकप्रकारो
 गुणाश्च । अतपुतगुलो धोतः परि-
 भ्रुको यतेन च । खण्डयुक्तेन दुग्धेन
 पाचितः पायसो भवेत् ॥ पायसः कफ-
 रुद्वल्यो विरुद्धी मधुरो गुरुः । * । तस्य
 पित्त्युद्देशेन गङ्गास्तिसि निःक्षेपे फलः
 यथा । पित्तनुद्दिश्या यो तक्त्या पायसं
 मधुसंयुतं । गुडमर्पित्तिलैः सार्द्धं गङ्गा-
 स्तिसि विनिष्क्रियेत् ॥ तृप्ता भवन्ति पितर-
 स्तस्य वर्षशतं हरे । यच्छन्ति विविधान्

कामान् परिभूक्ताः पितामहाः ॥ इति
स्कान्दे काशीखण्डे २१ अध्यायः ॥ चन्द्र-
प्रभपायसो यथा । भृङ्गजीरचतुर्जातश्चन्द्र-
कास्तुः स्त्रोचनः । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
पयोविकारे त्रि । यथा । कन्दूपकानि
तैलेन पायसं दधि शक्तवः । द्विजै-
रेतानि भोज्यानि शूद्रेणैहकृतानिपि ॥
इति तिथितद्धे वराहपुराणं ॥
पायिकः (पुं) पदातिकः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
पायुः (पुं) मलद्वारं । स तु गर्तुस्य सञ्चि-
र्मासैर्भवति । इति सूत्रबोधः ॥ तं-
पर्यायः । अपानं २ गुदं ३ च्युतिः ४
अधोमर्म् ५ शकृद्द्वारं ६ त्रिवलीकं ७
बलिः ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्या-
ध्यात्नादि यथा । अवाग्गतिरपानश्च पायु-
रध्यात्नुच्यते । अधिभूतं विसर्गश्च मित्र-
स्तत्राधिदैवतं ॥ इति महाभारते आश्व-
मेधिकपर्व ॥
पायुः (स्त्री) परिमाणं । इत्यमरः ॥ पानं ।
इति संक्षिप्तसालोणादिवृत्तिः ॥ जुलं ।
निन्दनीये त्रि । इति विश्वः ॥
पार ९ क कर्मसमाप्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
अपपारं । इति छर्गादासः ॥
पारं (स्त्री) परतीरं । नदीलज्जनादगस्तव्या-
तीरं । इत्यमरः ॥
पारः (पुं) पारदः । इत्यमरटीकायां सार-
सन्दरी ॥ प्राप्तभागे पुं स्त्री । इति
मेदिनी ॥
पारुकः (त्रि) पूर्तिकारकः । पालनकारकः ।

प्रीतिकारकः । व्यायामकारकः । एषथेषु
पृथातोः कर्तुरि णकप्रत्ययनिष्पन्नः ॥
पारक् [ज्] (पुं) स्ववर्णं । इत्युणादि-
कोषः ॥
पारक्यं (स्त्री) परलोकहितकर्म । यथा ।
पादेन तस्य पारक्यं कुर्यात् सङ्गयमात्र-
वान् । अर्द्धेन चात्रुभरणं नित्यनैमित्तिक-
स्तथा ॥ पादस्यार्द्धार्द्धमर्थस्य मूलभूतं
विवर्द्धयेत् । एवमाचरतः पुंसो ह्यर्थः
साफल्यमुच्छति ॥ इति मार्कण्डेयपुराणं ॥
पारगः (त्रि) पारगामी । तत्पर्यायः । कर्त-
रीकः २ । इति शब्दमाला ॥
पारगतः (पुं) जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥
पारगे त्रि ॥
पारजायिकः (पुं) पारदायिकः । इति
महाभारते राजधर्मः ॥
पारटीटः (पुं) प्रसन्नः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः
पारणः (पुं) मेघः । इति शब्दमाला ॥
पारणं (स्त्री) } उपवासत्रतानन्तरदिवसकर्तव्य-
पारणा (स्त्री) } प्राथमिकभोजनं । यथा ।
पारणं पावनं पुंसां सर्वपापप्रणा-
शनं । उपवासान्भूतं फलदं शुद्धि-
कारणं ॥ सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवापारण-
मिष्यते । अत्रथा फलहानिः स्यादृते
धारणपारणं ॥ न रात्रौ पारणं कुर्या-
दृते वै रोहिणीव्रतात् । निशायां पारणं
कुर्याद्वर्जयित्वा महानिशां ॥ पूर्वार्द्धे
पारणं शस्तं कृत्वा विप्र स्वरार्चनं ।
सर्वेषां सम्मतं कुर्यादृते वै रोहिणी-

ব্রতং ॥ ইতি ব্রহ্মবৈবর্তে শ্রীকৃষ্ণজন্ম-
খণ্ডে ৮ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ অথ শ্রীকৃষ্ণজন্মাক্টমী-
ব্রতপারণকালঃ । অষ্টম্যামথ রোহিণ্যাং
ন কুর্য্যাং পারণং কচিৎ । হন্যাং পুরা-
কৃতং কস্ম উপবাসার্জিতং ফলং ॥ তিথি-
রক্টগুণং হস্তি নক্ষত্রঞ্চ চতুর্গুণং । তস্মাং
প্রযত্নতঃ কুর্য্যাতিথিভাস্তে চ পারণং ॥
অত্রোভয়বিয়োগে পারণমুক্তং । যদা
সার্কপ্রহরনিশাভ্যন্তরে একসৈব বিয়োগ-
স্তদৈকতরবিয়োগেহপি পারণং । তথা চ
নারদীয়ে । তিথিনক্ষত্রসংযোগে উপ-
বাসো যদা ভবেৎ । পারণস্ত ন কর্তব্যং
যাবন্মৈকস্য সংক্ষয়ঃ ॥ সাংযোগিকে ব্রতে
প্রাপ্তে যদ্যপ্যেকো বিযুজ্যতে । তত্রৈব
পারণং কুর্যাদেবং বেদবিদো বিছুঃ ॥
যদৈকস্যাপি সার্কপ্রহরনিশাভ্যন্তরে ন
বিয়োগস্তদা তয়োরবিয়োগেহপি প্রাত-
রুৎসবাস্তে পারণং । তিথ্যন্তে চোৎ-
সবাস্তে বা ব্রতী কুর্ষ্বীত পারণং । ইত্যুক্ত-
ত্বাং ॥ * ॥ মহাক্টম্যুপবাসপারণং মৎস্য-
মাংসোপহারেণ কর্তব্যং । যথা । অষ্টম্যাং
সমুপোমৈন্যব নবম্যামপরেহহনি । মৎস্য
মাংসোপহারেণ দদ্যাম্নৈবেদ্যমুত্তমং ॥
তেনৈব বিধিনাম্নস্ত স্বয়ং ভুঞ্জীত নাশ্বথা ॥
দ্বিযাস্ত পশুমাংসভক্ষণনিন্দয়া ন তেন
পারণং কিন্তু মৎস্যেন । অষ্টম্যুপবাস-
পারণে রবিবারাদৌ মাংসনিষেধঃ । এবং
মাংসাশনত্যাগকৃতনিয়মেন নিয়োগাদি-
ষপি মাংসং বর্জনীয়ং ॥ * ॥ অথ শ্রীরাম-
নবমীব্রতপারণকালঃ । নবমী চাক্টমীবিদ্যা

ত্যাঙ্গ্যা বিষ্ণুপরায়ণৈঃ । উপোষণং
নবম্যাং বৈ দশম্যামেব পারণং ॥ * ॥
অথৈকাদশীব্রতপারণকালঃ । মস্ত্রং জপিত্বা
হরয়ে নিবেদ্যোপোষণং ব্রতী । দ্বাদশ্যাং
পারণং কুর্যাদ্বজ্জয়িত্বা হুপোদকীং ॥
দ্বাদশীলঙ্ঘনে দোষমাহ নারদীয়ং । মহা-
হানিকরী হেমা দ্বাদশী লঙ্ঘিতা নৃণাং ।
বিষ্ণুধর্ম্মোত্তরে । দ্বাদশ্যাঃ প্রথমঃ পাদো
হরিবাসরসংজিতঃ । তমতিক্রম্য কুর্ষ্বীত
পারণং বিষ্ণুতৎপরঃ ॥ * ॥ অথ শ্রবণ-
দ্বাদশ্যুপবাসপারণকালঃ । তিথিনক্ষত্র-
সংযোগে উপবাসো যদা ভবেৎ । তাব-
দেব ন ভোক্তব্যং যাবন্মৈকস্য সংক্ষয়ঃ ॥
বিশেষেণ মহীপাল শ্রবণং বর্জ্যতে যদি ।
তিথিক্ষয়েণ ভোক্তব্যং দ্বাদশীং নৈব
লঙ্ঘয়েৎ ॥ তিথিক্ষয়েণ একাদশীক্ষয়েণ
ভোক্তব্যং দ্বাদশ্যাং পারয়েদিত্যর্থঃ ॥ * ॥
অথ শিবরাত্র্যুপবাসপারণকালঃ । জয়ন্তী
শিবরাত্রিশ্চ কার্যো ভদ্রজয়াশ্বিতে ।
কৃতোপবাসং তিথ্যন্তে তদা কুর্য্যাচ্চ
পারণং ॥ তিথ্যন্তে পারণস্ত জয়ন্তীমাত্র-
পরং । অত্র চতুর্দশ্যামেব তৎ । ব্রহ্মাণ্ডো-
দরমধ্যে তু যানি তীর্থানি সন্তি বৈ ।
পূজিতানি ভবন্তীহ ভূতাহে পারণে
কৃতে ॥ * ॥ পারণদিনে বর্জ্যানি যথা
ব্রহ্মাণ্ডপুরাণং । কাংস্যং মাংসং সূরাং
ক্ষৌদ্রং লোভং বিতথভাষণং । ব্যায়াম-
ঞ্চ ব্যায়ঞ্চ দিবাস্বপ্নং তথাঙ্গনং ॥
শিলাপিষ্টং মসূরাংশ্চ দ্বাদশৈতানি
বৈষণ্ডব । দ্বাদশ্যাং বর্জয়েন্নিত্যং সর্ক-

पापैः प्रमुच्यते ॥ सूरिसन्तोषे ।
कांस्यं गांसं मसूरकं चणकं कोर-
दृमकं । शाकं मधु परारकं तज्जेदुप-
वासं स्त्रियं ॥ अत्रोपवसमिति तदिने
भोजनासम्भवात् सामीप्यात् पूर्वापरयो-
ग्रहणं । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

पारदः (पुं) पारदः । इति हेमचन्द्रः ॥
पारतन्त्र्यां (स्त्री) परतन्त्रता । पराधीनत्वम् ।
अन्यायतता । यथा । दोषाणां सम-
वेतानां विकल्पात् शांशकल्लना । स्वातन्त्र्या-
पारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यादिशेत् ॥
इति माधवकरः ॥

पारत्रिकं (त्रि) पारलौकिकं । परत्र भव-
मित्यर्थे षिकप्रत्ययनिष्पन्नं ॥

पारदः (पुं) धातुविशेषः । पारा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । रसरारः २ रसनाथः ३
-हारसः ४ रसः ५ महातेजः ६ रस-
लेहः ७ रसोत्तमः ८ सूतराट् ९ चपलः १०
जैत्रः ११ शिववीजः १२ शिवः १३
अमृतः १४ रसेन्द्रः १५ लोकेशः १६
दुर्जरः १७ प्रभुः १८ रुद्रजः १९ हर-
तेजः २० रसधातुः २१ अचिन्त्यजः २२
खेचरः २३ अमरः २४ देहदः २५ मृत्यु-
नाशकः २६ सूतः २७ स्कन्दः २८ स्कन्दा-
शकः २९ देवः ३० दिव्यरसः ३१ रसायन-
श्रेष्ठः ३२ यशोदः ३३ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ सूतकः ३४ सिद्धधातुः ३५
पारतः ३६ । इति शब्दरत्नावली ॥ हर-
वीजः ३७ रजसलः ३८ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ शिववीर्यं ३९ शिवास्त्रयः ४० ।

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अश्व गुणाः ।
क्रमिकुर्ठनाशिङ्गं । चक्षुष्यत्वं । रसायन-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अश्व भस्मनः
पृथ्वीर्यं मासत्रयपर्याप्तं तिष्ठति ।
इति परिभाषा ॥ * ॥ अपि च । पारदः
सकलरोगनाशकः षड्रसो निखिलयोग-
वाहकः । पञ्चभूतमय एष कीर्तितो देह-
लोहवरसिद्धिकारकः ॥ मूर्च्छितो हरते
व्याधीन् वद्वः खेचर सिद्धिदः । सर्वसिद्धि-
करो लीनो निरुक्तो देहसिद्धिदः ॥
विविधव्याधिभयोदयमरणजरामं कटेहपि
मर्त्येभ्यः । पारं ददाति यस्यास्तस्मादयं
पारदः कथितः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
तस्योत्पत्तिलक्षणे यथा । शिवास्त्रात्
प्रच्युतं रेतः पतितं धरणीतले ।
तद्देहमारजातश्चाच्छुक्रमच्छमभूच्च तत् ॥ अत्र
भेदेन विज्ञेयं शिववीर्यं चतुर्विधं ।
श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं तद्भु-
भवेत् क्रमात् ॥ त्राक्काणः क्षत्रियो वैश्याः
शूद्रश्च खलु जातितः । श्वेतं शस्तं
रुजां नाशे रक्तं किल रसायने ॥ धातु-
वादे तु तं पीतं खे गतो कृष्णमेव
च ॥ * ॥ पारदः षड्रसः श्लिष्टिदोषघ्नो
रसायनः । योगवाही महारुघः सदा दृष्टि-
बलप्रदः ॥ सर्वामयहरः प्रोक्तो विशेषात्
सर्वकुर्ठनूत् ॥ अश्वो रसो भवेद्द्रव्या
वद्वो ज्ञेयो जनार्दनः । रज्जितः
क्रामितश्चापि साक्षाद्देवो महेश्वरः ॥
मूर्च्छित्वा हरति रुजं वद्वनमनुभूय खे
गतिं कुरुते । अजरीकरोति हि मृतः

কোহন্যঃ করুণাকরঃ সূতাং ॥ রসায়তে ।

যস্য রোগস্য যো যোগস্তেনৈব সহ
যোজিতঃ । রসেন্দ্রে হস্তি তং রোগং
নরকুঞ্জরবাজিনাং ॥ * ॥ তস্য দোষা
যথা । মলং বিষং বহ্নিগিরিত্বচাপলং
নৈসর্গিকং দোষমুযন্তি পারদে । উপা-
ধিজৌ দ্বৌ ত্রিপুনাগযোগজৌ দোষৌ
রসেন্দ্রে কথিতৌ মুনীশ্বরৈঃ ॥ মলেন
মূচ্ছা মরণং বিশেষ দাহোহগ্নিনা কষ্টতরঃ
শরীরে । দেহস্য জাড্যং গিরিণা সদা
স্মাচ্চাঞ্চল্যতো বীর্ঘ্যহৃতিশ্চ পুংসাং ॥
বস্মেন কুষ্ঠং ভুজগেন গণ্ডো ভবেদতো-
হসৌ পরিশোধনীয়ঃ ॥ বহ্নিবিষং মল-
ক্ষেতি মুখ্যা দোষান্ত্রয়ো রসে । এতে
কুর্ক্বন্তি সস্তাপং মৃতিং মূচ্ছাং নৃণাং
ক্রমাৎ ॥ অন্তোহপি দোষাঃ কথিতা
ভিষগ্ভিঃ পারদে যদি । তথাপ্যেতে
ত্রয়ো দোষা হরণীয়া বিশেষতঃ ॥ সংস্কার-
হীনং খলু সূতরাজং যঃ সেবতে তস্য
করোতি বাধাং । দেহস্য নাশং বিদধাতি
নুনং কক্টাংশ্চ রোগান্ জনয়েন্নরাণাং ॥*॥
মারিতস্য মূচ্ছিতস্য তস্য গুণাঃ । পারদঃ
কুমিকুষ্ঠয়ো জয়দো দৃষ্টিদঃ সরঃ । মৃত্যু-
হচ্চ মহাবীর্যো যোগবাহী জরাহরঃ ॥
স্মৃত্যোজোরূপদো ব্রহ্মো বৃদ্ধিকৃদ্ধাতু-
বর্দ্ধনঃ । ষণ্ডহনাশনঃ শূরঃ খেচরঃ সিদ্ধিদঃ
পরঃ ॥ পারদঃ সকলরোগহা স্মৃতঃ
ষড়্ভ্রসৌ নিখিলযোগবাহকঃ । পঞ্চভূত-
ময় এষ কীর্তিতস্তেন তদগুণগণৈবিরা-
জতে ॥ * ॥ অথ রসস্য শোধনবিধিঃ ।

তত্র শ্বেদনং । নানাধানৈর্যথা প্রাপ্তৈ-
স্তম্ববর্জেজলাশ্বিতৈঃ । মৃদ্ভাণ্ডং পূরিভং
রক্ষেদযাবদল্পত্বমাপ্নুয়াৎ ॥ তন্মধ্যে ভূঙ্গরাণ-
মগ্নী বিষ্ণুক্ৰান্তা পুনর্নবা । মীনাকী চৈব
সর্পাকী সহদেবী শতাবরী ॥ ত্রিফলা
গিরিকর্ণী চ হংসপাদী চ চিত্রকঃ । সমূলং
কুটয়িত্বা তু যথালভং বিনিঃক্ষিপেৎ ॥
পূর্ব্বান্নভাণ্ডমধ্যে তু ধান্যান্নকমিদং স্মৃতং ।
শ্বেদনাदिषु सर्वत्र रसराजस्य योजयेत् ॥
विष्णुक्रान्ता गिरिकर्णी च अपराजितैव
श्वेतनीलपुष्पভेदाৎ । অত্যল্পমারণালং বা
তদভাবে প্রযোজয়েৎ । তদভাবে ধান্যান্না-
ভাবে । ত্র্যম্বণং লবণং রাজী রজনী ত্রিফলা-
র্জকং । মহাবলা নাগবলা মেঘনাদঃ পুন-
র্নবা ॥ মেঘশৃঙ্গী চিত্রকঞ্চ নবসারং সমং
সমং । এতৎ সমস্তং ব্যস্তং বা পূর্ব্বান্নে-
নৈব পেষয়েৎ ॥ প্রলিম্পেষ্তেন কন্ধেন
বস্ত্রমঙ্গুলমাত্রকং । তন্মধ্যে নিঃক্ষিপেৎ
সূতং বদ্ধা তত্রিদিনং পচেৎ ॥ দোলা-
যন্ত্রেহ্নসংযুক্তে জায়তে শ্বেদিতৌ রসঃ ।
মেঘনাদঃ চবরাই শাকবিশেষঃ । মেঘ-
শৃঙ্গী মেঢ়াশৃঙ্গী । তদলাভে ককটশৃঙ্গী
গ্রাহা । নবসারং নৌসাদর । অন্তচ্চ ।
মূলকানলসিদ্ধুখত্র্যম্বণার্জকরাজিকাঃ ।
রসস্য ষোড়শাংশেন দ্রব্যং যুজ্যাৎ পৃথক্
পৃথক্ ॥ দ্রব্যেষু স্তমানেষু মতং মান
মিদং বুধৈঃ । পটায়তেষু চৈতেষু সূতং
প্রক্ষিপ্য কাঞ্জিকে ॥ শ্বেদয়েদ্দিনমেকঞ্চ
দোলাযন্ত্রেণ বৃদ্ধিমান্ । শ্বেদান্তীত্রো
ভবেৎ সূতো মর্দনাচ্চ স্তনির্ম্মলঃ ॥ মূলকং

मुरइ । अनलश्चित्रकं । त्र्युषणं त्रिकटु ।
 राजिका राइ ॥ * ॥ अथ मर्दनं । इष्टिका-
 चूर्णचूर्णाभ्यामदो मर्दो रसस्ततः । दध्ना
 गुण्डेन सिद्धुथराजिकागृहधूमकैः ॥ अग्रात् ।
 कुमारिकाचित्रकरक्तसर्षपैः कृतैः कषायै-
 र्वहतीविमिश्रितैः । फलत्रिकेणापि विम-
 र्दितो रसो दिनत्रयं सर्वमलैर्विमु-
 च्यते ॥*॥ अथ मूर्च्छनं । त्र्युषणं त्रिफला-
 वक्ष्याकन्दैः क्षुद्राद्वयान्वितैः । चित्रकोर्णा-
 निशाङ्गरकञ्जार्ककनकद्रवैः ॥ सूतं कृतेन
 यूषेण वारान् सप्तभिर्मूर्च्छयेत् । इत्थं
 संमूर्च्छितः सूतस्त्याजेत् सप्तपि कण्डू-
 कान् ॥ वक्ष्याकन्दं बाँखथसकन्द ।
 क्षुद्राद्वयं छोटीकटैया बड़ीकटैया । उर्णा
 उर्णामेषका । निशा हरिद्रा । ऋारः वव-
 ऋारः । कञ्जा कुमारिका । अर्कः अर्कपत्र-
 रसः । कनकः धतुरपत्ररसः ॥ * ॥ अथोर्क-
 पातनं । मयूरग्रीवताप्याभ्यां नक्तपिष्टी-
 कृतस्य च । यस्त्रे विद्याधरे कुर्याद्रसेन्द्र-
 स्योर्कपातनं ॥ सूतः स्यादूर्कपातेन
 सर्वदोषविवर्जितः । मयूरग्रीवा तुतिया ।
 ताप्यः स्वर्णमाषी । नक्तपिष्टीकृतस्य कुमा-
 रिकाद्रवयोगेन तावन्मर्दनं कर्तव्यं
 यावत् पारदः पृथग् दृश्यते इत्यर्थः ।
 विद्याधरयस्त्रे डमरुयस्त्रे ॥ * ॥ अथाध-
 पातनं । त्रिफलाशिगुशिथिभिर्लवणासुरि-
 संयुतैः । नक्तपिष्टं रसं कृत्वा लेपये-
 दूर्कभाजनं ॥ ततो दीपैरधःपातमुपलै-
 सुस्तस्य कारयेत् । यस्त्रे धूम्रसंज्ञे तु
 ततः सूतो विशुद्ध्यति ॥ श्वेदनादि-

क्रियाभिस्तु शोधितोऽसौ यदा भवेत् ।
 तदा कार्याणि कुरुते प्रयोज्यः सर्व-
 कर्मसु ॥*॥ अथ मुख्यादोषहरशोधनविधिः ।
 गृहकन्या हरति मलं त्रिफलाग्निं चित्रको
 विषं हस्ति । तस्मादेभिर्मिश्रैर्वारान् सं-
 मूर्च्छयेत् सप्त ॥ * ॥ अथ सर्वदोषहरः
 संक्षिप्तः शोधनविधिः । कुमारिकाचित्रक-
 रक्तसर्षपैः कृतैः कषायैर्वहतीविमि-
 श्रितैः । फलत्रिकेणापि विमर्दितो रसो
 दिनत्रयं सर्वमलैर्विमुच्यते ॥ एवं कद-
 धितः सूतः षण्णो भवति निश्चितः ।
 वस्त्रोमधीकषायेण श्वेदितः स बली भवेत् ॥
 सर्पाङ्गीचिकिकावक्ष्याभ्रङ्गाकैः श्वेदितो
 बली । ततः स पावकद्रावैः श्लिष्टः स्यादति-
 दीप्तमान ॥ सर्पाङ्गी नागफणी । चिकिका
 अश्विली । वक्ष्या बाँखथसा । भ्रङ्गः भ्रङ्ग-
 राजः । अको मुस्ता । पावकः चित्रकः ॥*॥
 अथ रसस्य मारणविधिः । धूमसारं रसं
 तोरीं गन्धकं नवसादरं । यामैकं
 मर्दयेदग्नौर्भागं कृत्वा समं समं ॥ काच-
 कूप्यां विनिःक्षिप्य तांश्च मूत्रमुद्गया ।
 विलिप्य परितो वस्त्रे मुद्गां दत्त्वा विशो-
 षयेत् ॥ अधःसच्छिद्रपिठरीमध्ये कूपीं
 निवेशयेत् । पिठरीं बालुकापूरैर्भृत्वा
 वा कूपिकागलं ॥ निवेश्य चूर्णां तदधो
 बहिः कुर्याच्छनैः शनैः । तस्मादप्याधिकं
 किञ्चित् पावकं जालयेत् क्रमात् ॥ एवं
 द्वादशतिर्यामैत्रियते रस उत्तमः । स्फोट-
 येत् श्वान्शीतं तमूर्कगं गन्धकं त्याजेत् ॥
 अधःश्लेषं मृतं सूतं गृहीयात्सु मात्रया ।

यथोचितानुपानेन सर्वकर्मसु योज-
येत् ॥ * ॥ अथान्यप्रकारः । अपामार्गस्य
बीजानां मूमायुग्मं प्रकल्पयेत् । तत्सं-
पुटे क्षिपेत् सूतं मलपृष्ठमिश्रितं ॥
मलपूः कार्थोदुम्बरिका । द्रोणपुष्पी-
प्रसूनानि विडम्बिमरिमेदकः । एतच्छूर्णम-
श्लेष्काङ्गं दद्यात् मुद्गां प्रदीपयेत् ॥ तद्-
गोलमाधमेत् सम्यक् मूमासंपुटे
सुधीः । मुद्गां दद्यात् शोषयित्वा ततो
गजपुटे पचेत् ॥ एकैर्नैव पुटेनैव
सूतकं भस्म जायते । तं प्रयोज्यं
यथास्थाने यथामात्रं यथाविधि ॥ * ॥
अथान्यप्रकारः । कार्थोदुम्बरिकादुष्णै-
रसं किञ्चिद्विद्वयेत् । तदुष्णैश्चिह्नैश्च
मूमायुग्मं प्रकल्पयेत् ॥ क्षिप्यात् तत्संपुटे
सूतं तत्र मुद्गां प्रदीपयेत् । धृत्वा
तद्गोलकं प्राञ्जो मूमासंपुटेऽधिके ।
पचेत्तत्रपुटे तेन सूतकं याति
भस्मतां ॥ * ॥ अन्यः प्रकारः । नागवल्ली-
रसैश्चैः कर्कोटीकन्दगर्भितः । मूमा-
संपुटे पक्वः सूतो यात्येव भस्मतां ॥
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अथ पारदशिव-
लिङ्गनिर्माणविधिः । पारदे शिवनिर्माणे
नानाविधं यतः प्रिये । अतएव महेश-
शानि शान्तिस्वस्त्यनं चरेत् ॥ पारदं
शिवबीजं हि ताडनं नहि कारयेत् ॥
ताडनाद्विभङ्गनाशः स्यात्ताडनाद्विभङ्गहीनता ।
ताडनाद्रोगयुक्तस्य ताडनात्प्रणवो भवेत् ॥
द्वादशं पार्थिवं लिङ्गमुपचारैश्च षोड-
शैः । पट्टादिसूत्रनिर्माणरचितं शुक्लमेव

वा । पुरुषस्य यथायोग्यं युग्मवज्रं निवे-
दयेत् ॥ भोगयोग्यं प्रदातव्यं मधु-
पर्कं कुलेश्वरि । अलङ्कारं यथाशक्ति
दद्यात् कल्याणहेतवे ॥ पूजयेद्ब्रह्मदेवेन
बिल्वपत्रेण पार्वति । तोडलोत्सेन
विभिना प्रत्येकेनायुतं जपेत् ॥ आदौ
पञ्चाक्षरं मन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् ।
पूजास्तु प्रजपेत् पश्चात् प्रामादायं
महामनुं ॥ दक्षिणास्तु समाचर्य हविष्याशी
जितेन्द्रियः । ताम्बूलं तथा मत्स्यं
वर्जयेत् कदाचन । अग्निस्तु हविष्यामं
ताम्बूलं मीनमुत्तमं ॥ होमयेत् परमे-
शानि दशांशं वा शतांशकं । होमस्य
दक्षिणा कार्या तदा विद्वान् लिप्यते ॥
ततः परस्मिन् दिवसे पारदं आनयेत्
सुधीः । तस्योपरि जपेन्मन्त्रं सर्ववन्द्यं
नवाब्जकं ॥ व्योमबीजं शिवार्णकं वर्णाद्यं
विन्दुमस्तकं । वायुबीजं चन्द्रयुतं
त्रितयं त्र्यम्बकं प्रिये ॥ इमं मन्त्रं
महेशानि प्रजपेदोषधोपरि ॥ पारदे
प्रजपेन्मन्त्रमष्टोत्तरशतं यदि । तदैः
वोषधयोगेन बद्धो भवति नान्यथा ॥ ततः
परस्मिन् दिवसे शुभं यत् प्राणवल्लभे ।
वरयेत् सर्वकर्तारं यथोक्तविधवाविधि ॥
सुवर्णं चम्पकाकारं कर्णयुगे निवेशयेत् ।
चतुष्कोणयुतं स्वर्णं त्रीवायां सुमनो-
हरं ॥ हस्तद्वये महेशानि दद्यात्सुवर्ण-
युग्मकं । बलयं शुक्लवर्णं अङ्गुरीयं
तथैव च ॥ उन्मात् दद्यात् पूत-
वर्णां क्लोमवज्रयुगं शिवे । एवं कृत्वा

মহেশানি শিবরূপং বিচিস্তয়েৎ ॥ অথাতঃ
সংপ্রবক্ষ্যামি বিধানং শৃণু পার্বতি ॥
প্রস্তরে চৈব সংস্থাপ্য ঝিষ্ঠীপত্ররসেন
চ । প্রণবেন সমালোভ্য কুর্য্যাৎ কর্দম-
বৎ প্রিয়ে ॥ নির্মাণযোগ্যং তদ্রব্যং
যদি স্মাৎ সুরসুন্দরি । তদা নির্মায় তল্লিঙ্গং
পুনর্দৃঢ়তরুণরেৎ ॥ খপুষ্পসংযুতে বস্ত্রে
অঙ্গারে চ কুরীষকে । কিঞ্চিদ্রুঞ্চং প্রক-
র্তব্যং যতো দৃঢ়তরং ভবেৎ ॥ ইতি
মাতৃকাভেদতন্ত্রে ৮ পটলঃ ॥ * ॥ সগর-
রাজকৃতমুক্তকেশশ্লেচ্ছজাতিবিশেষঃ । অস্থ
বিবরণং প্ৰবশব্দে দ্রষ্টব্যং ॥

পারদগুণকঃ (পুং) দেশবিশেষঃ । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥ স তু ওড়দেশৈকভাগ ইতি
কেচিৎ ॥

পারদারিকঃ (পুং) পারজায়িকঃ । পরদার-
রহঃ । পরদারান্ গচ্ছতি ইত্যর্থৈ টিকণ্-
প্রত্যয়নিষ্পন্নঃ । ইতি সিদ্ধান্তকৌমুদী ॥
পুষ্পকাণ্ডজয়ডিণ্ডিমায়িতং যত্র গোতম-
কলত্রকামিনঃ । পারদারিকবিলাসসাহসং
দেবভর্তৃরুদর্টাক্ক ভিত্তিষু ॥ ইতি নৈষধে
১৮ সর্গঃ ॥ তস্য দোষা যথা । যঃ
পরস্ত্রীষু নিরতস্তস্য স্ত্রীর্বা কুতো যশঃ ।
স চ নিন্দ্যঃ পাপযুক্তঃ শশ্বৎ সর্ব-
সভাসু চ ॥ ইতি ব্রহ্মবৈবর্তে গণেশখণ্ডে
২১ অধ্যায়ঃ ॥

পারদার্য্যং (ক্রী) পরদারগমনং । যথা । ভূতা-
দধ্যয়নাদানং ভূতকাধ্যাপনস্তথা । পার-
দার্য্যং পারিবিভক্তং বাধূম্যং লবণক্রিয়া ॥
ইতু্যপপাতকগণনে যাজ্ঞবল্ক্যঃ ॥

পারদেশ্যঃ (ত্রি) প্রোষিতঃ । পারদেশিকঃ ।
পথিকঃ । পরদেশং গত ইত্যর্থৈ ষ্য-
প্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥

পারমহংস্যং (ত্রি) পরমহংসসম্বন্ধি । যথা ।
শ্রীমদ্ভাগবতং পুরাণমমলং যদ্বৈষ্ণবানাং
প্রিয়ং যস্মিন্ পারমহংস্যমেকমমলং
জ্ঞানং পরং গীয়তে । যত্র জ্ঞানবিরাগ-
ভক্তিসহিতং নৈষ্কর্ষ্যমাবিকৃতং তচ্ছব্দ-
সুপঠন্ বিচারণপরো ভক্ত্যা বিমুচ্যেত্তমঃ ॥
ইতি শ্রীভাগবতে ১২ স্কন্ধে ১৩ অধ্যায়ঃ ॥
পারমহংস্যং পরমহংসৈঃ প্রাপ্যং । ইতি
তট্টীকায়াম্ শ্রীধরস্বামী ॥

পারমার্থিকঃ (ত্রি) পরমার্থযুক্তঃ । যথা ।
গতানুগতিকো লোকো ন লোকঃ পার-
মার্থিকঃ । ইতি পুরাণং ॥ মুখ্যং । যথা ।
ত্রিচতুঃপঞ্চসপ্তাষ্টনবদ্বাদশ এব চ । ক্রমেণ
ঘটিকা হেতাস্তৎপুণ্যং পারমার্থিকং ॥
ইতি তিথ্যাদিতত্ত্বং ॥

পারম্পর্য্যং (ক্রী) আশ্রয়ঃ । কুলক্রমঃ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥ তথা চ । যস্মিন্ দেশে য
আচারঃ পারম্পর্য্যক্রমাগতঃ । তত্র তং
নাবমশ্বেত ধর্ম্মস্তত্রৈব তাদৃশঃ ॥ ইতি
বিবাদভঙ্গার্ণবঃ ॥ পরম্পরায়াম্ ভাবশ্চ ॥

পারম্পর্য্যোপদেশঃ (পুং) উপদেশপরম্পরা ।
তৎপর্য্যায়ঃ । ঐতিহ্যং ২ ইতিহ ৩ ।
ইত্যমরঃ ॥ পরম্পরৈব পারম্পর্য্যং স্বার্থে
ষ্যঃ পারম্পর্য্যোপদেশঃ পারম্পর্য্যোপ-
দেশঃ তত্র ইতিহশকোহব্যয়ঃ । যথা
ইতিহ বৃদ্ধৈরুক্তং ইহ বটে যক্ষঃ প্রতি-
বসতীতি । ইতি এবংরূপং হস্তি গচ্ছতি

ইতিহ হনজনাদিতি ডঃ । ইতিহশব্দাং
স্বার্থে ষ্ণে ঐতিহ্যং । ইতি ভরতঃ ॥

পারলৌকিকঃ (ত্রি) পরলোকসম্বন্ধী । যথা ।
দানপাত্রমধমর্গমিষ্টৈকগ্রাহিকোটিগুণিতং
দিবি দায়ি । সাধুরেতি স্কৃত্তৈর্থদি কর্ত্তুং
পারলৌকিককুশীদমসীদং ॥ ইতি নৈষধ-
পঞ্চমসর্গঃ ॥

পারবতঃ (পুং) পারাবতঃ । ইতি দ্বিরূপ-
কোষঃ ॥

পারশবঃ (পুং) শূদ্রায়াং বিপ্রতনয়ঃ । ইত্য-
মরঃ ॥ স তু নিষাদজাতিঃ । যথা । ব্রাহ্মণা-
দৈশ্যকন্যায়ামস্বঠো নাম জায়তে । নিষাদঃ
শূদ্রকন্যয়াং যঃ পারশব উচ্যতে ॥ শূদ্র-
কন্যায়ামূঢ়ায়াং নিষাদ উৎপদ্যতে যতঃ
সংজ্ঞান্তরেণ পারশবশ্চোচ্যতে । তস্মোপ-
নয়নসংস্কারনিষেধমাহ । স পারয়ম্বেব শব-
স্বস্ত্র্যাং পারশবঃ স্মৃতঃ । স জীবম্বেব শব-
তুল্যঃ । ইতি মনুকুল্লুকভট্টো ॥ পরস্ত্রী-
তনয়ঃ । শস্ত্রং । তত্ত্ব লৌহং । ইতি
মেদিনী ॥ পরশুজাতে ত্রি ॥

পারসীকঃ (পুং) পারসীকঃ । ইত্যমরটীকায়াম্
রমানাথঃ ॥

পারশ্বধঃ (পুং) পরশ্বধধারী । পারশ্বধিকঃ ।
ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পারশ্বধিকঃ (পুং) পরশুহেতিকঃ । কুঠার-
ধারী । তৎপর্যায়ঃ । পারশ্বধঃ ২ পরশ্বধা-
য়ুধঃ ৩ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পারসিকঃ (পুং) পারসীকঃ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

পারসী (স্ত্রী) পারস্বভাষা । পারসদেশভব-

বিদ্যাাদি । তদারম্ভদিনং যথা । জ্যেষ্ঠাঃ
শ্লেসামঘাপূর্বারেবতীভরণীদ্বয়ে । বিশাখা-
দ্রোত্তরাষাঢ়শতভে পাপবাসরে ॥ লগ্নে
স্থিরে সচন্দ্রে চ পারসীমারবীং পঠেৎ ।
ইতি গণপতিমুহূর্ত্তঃ ॥

পারসীকঃ (পুং) পারসীকদেশোদ্ভবঘোটকঃ ।
তৎপর্যায়ঃ । বানায়ুজঃ ২ । ইতি কেচি-
দিত্যমরটীকায়াম্ ভরতঃ ॥ পরাদনঃ ৩
আবট্টজঃ ৪ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ দেশ-
বিশেষঃ । তৎপর্যায়ঃ । পারসিকঃ ২ ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ তদ্দেশোদ্ভবে ত্রি ॥
পারস্বৈণেয়ঃ (ত্রি) পরস্বিয়াঃ স্মৃতঃ । ইত্য-
মরঃ ॥

পারা (স্ত্রী) নদীবিশেষঃ । সা তু পারিপাত্র-
পর্ক্বতোদ্ভবা । ইতি মেদিনী ॥

পারাপতঃ (পুং) পারাবতঃ । ইত্যমরটীকায়াম্
রমানাথঃ ॥

পারাপারঃ (পুং) পারাবারঃ । ইতি দ্বিরূপ-
কোষঃ ॥

পারায়ণং (স্ত্রী) সাকল্যবচনং । ইত্যমরঃ ॥

পারং সমাপ্তিং অয়তে গচ্ছতি প্রাপ্নোতি
পারায়ণং নন্দ্যাদিত্বাদনঃ । আবিষ্ট-
লিঙ্গস্বাস্তিমলিঙ্গেন সামান্যধিকরণেহপি
ক্লীবম্বেব পারায়ণং । যথা ধাতুপারায়ণং ।
রত্নপারায়ণং নাম লঙ্কেতি মম মৈথি-
লীতি ভট্টিঃ । ইতি ভরতঃ ॥ * ॥ পুরাণে-
পাঠঃ । তত্র শ্রীভাগবতপাঠানুক্ৰমো যথা ।
শ্রীপার্বত্যুবাচ । স্কন্ধৈর্দাদশভিঃ প্রোক্তং
শ্রীমস্তাগবতং প্রভো । শুকস্তুচ্ছাবয়ামাস
মহারাজং পরীক্ষিতং ॥ সপ্তাহেনেতি

ভগবন্ শ্রয়তে তত্র তত্র হ । তস্যামুক্ৰম-
মিচ্ছামি শ্রোতুং তৎফলমেব চ ॥ সদা-
শিব উবাচ । সাধু পৃষ্ঠস্মহাভাগে লোকে
যং প্রচরিস্যতি । পারায়ণমিতি খ্যাতে
সদ্যো মুক্তিপ্রদং নৃণাং ॥ শুকস্যোক্তি-
ক্রমেণৈব পঠেদ্ভাগবতস্ত যঃ । শ্রাবয়ে-
চ্চণুয়াদ্বাপি তস্যানন্তং ফলং ভবেৎ ॥
কৃতনিত্যক্রিয়ঃ প্রাতঃ কুশহস্তঃ কৃতা-
সনঃ । দেবদ্বিজগুরুন্নহা ধাত্বা বিষ্ণুং
সনাতনং ॥ দ্বৈপায়নং নমস্কৃত্য শুকদেবঞ্চ
ভক্তিতঃ । হিরণ্যাক্ষবধং যাবৎ প্রথমে-
হহ্নি কীর্তয়েৎ ॥ চরিতং ভরতস্যাপি
দ্বিতীয়েহথ তৃতীয়কে । মথনঞ্চামৃতস্যাপি
যত্র কৃষ্ণঃ স্বয়ং হরিঃ ॥ চতুর্থদিবসে চৈব
দশমে হরিজন্ম চ । পঞ্চমে তু পঠেদ্বিদ্বান্
রুক্মিণ্যা হরণাবধি ॥ ষষ্ঠে চোদ্ধবসম্বাদং
সপ্তমে তু সমাপয়েৎ । অধ্যায়ং প্রাপ্য
বিরমেন্ন তু মধ্যে কদাচন ॥ কৃতে বিরামে
মধ্যে তু অধ্যায়াদিৎ পঠেৎ পুনঃ । পঠে-
দর্থং বুধ্যমানঃ শ্রাবয়েদ্বৈষ্ণবোত্তমে ॥
শ্রোতা তু প্রাঙ্ঘুখো ভূত্বা শৃণুয়াদুক্তিতৎ-
পরঃ । অধ্যায়ে স্বর্ণমাসৈকং তথা দদ্যাচ্চ
দক্ষিণাং ॥ সমাপ্তৌ চ ততো ধেনুং স্বর্ণ-
শৃঙ্গীং নিবেদয়েৎ । কুর্যাচ্চ বৈষ্ণবং
হোমং সাহিত্যান্ ভোজয়েততঃ ॥ এবং যঃ
কুরুতে দেবি পাঠং ভাগবতস্য তু ।
শ্রবণং শ্রাবণাং বাপি স ইচ্ছাং গতি-
নাশুয়াৎ । এতৎ পারায়ণং নাম সৰ্ব্বকাম-
ফলপ্রদং ॥ পাঠকালে তু ত্রিংশা মুনয়শ্চ
তপোধনাঃ । পার্শ্বদাশ্চ তথা বিষ্ণোঃ

সাম্নিধ্যং তত্র কুর্ক্বতে ॥ এতত্তে কাথিতং
দেবি পারায়ণবিধানকং । বিষ্ণুপ্রীতিকরং
পুণ্যং কিস্কৃত্যঃ শ্রোতুমিচ্ছসি ॥ ইতি
পাদ্মে পাতালখণ্ডে পারায়ণমাহাত্ম্যে
৭১ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ অপি চ । কুমারা
উচুঃ । অথ তে সংপ্রবক্ষ্যামঃ সপ্তাহগ্রহণে
বিধিং । সহায়ৈর্বহুভিশ্চৈব প্রায়ঃ সাধ্যো
বিধিঃ স্মৃতঃ ॥ দৈবজন্তু সমাহুয় মুহূর্তং
পৃচ্ছ যত্রতঃ । বিবাহে যাদৃশং বিত্তং
তাদৃশং পরিকল্পয়েৎ ॥ নভস্য আশ্বি
নোজ্জ্বী চ মার্গশীর্ষঃ শুচিন্ৰভাঃ । এতে
মাसाঃ কথারস্তে শ্রোতুণাং নোক্ষসূচকাঃ ॥
মাসানাং নির্ণয়ে যানি তানি ত্যাজ্যানি
সৰ্ব্বথা । সহায়শ্চ ত এবাত্র কর্তব্যঃ
সোদ্যমাশ্চ যে ॥ দেশে দেশে তথা যেয়ং
বার্তা প্রেষ্যা প্রযত্নতঃ । ভবিষ্যতি কথা
চাত্র আগন্তব্যং কুটুম্বিভিঃ ॥ দূরে হরি-
কথাঃ কেচিদূরে চাচ্যাতকীর্তনাঃ । দ্বিয়ঃ
শূদ্রাদয়ো যে চ তেষাং বোধো যতো
ভবেৎ ॥ দেশে দেশে বিরক্তা যে বৈষ্ণবাঃ
কীর্তনোং স্রকাঃ । তেষেব পত্রং প্রেস্যঞ্চ
তল্লেখনমিতীরিতং ॥ সতাং সমাজো
ভবিতা সপ্তরাত্রং স্তুল্লভঃ । অপূৰ্ব্বরস-
রূপৈব কথা চাত্র ভবিষ্যতি ॥ শ্রীভাগবত-
পীষুসকথাস্থ রসলম্পটাঃ । ভবস্তশ্চ তদা
শীঘ্রমায়ান্ত প্রেমতৎপরঃ ॥ নাবকশঃ
কদাচিহ্না দিনমাত্রং তথাপি বা । সৰ্ব্বথা
গমনং কার্য্যং ক্ষণেহত্রৈব স্তুল্লভঃ ॥
এবমাকারণং তেষাং কর্তব্যং বিনয়েন
চ । আগন্তুকানাং সৰ্ব্বেষাং বাসস্থানানি

কল্পয়েৎ ॥ তীর্থে চৈব বনে চাপি গৃহে বা
 শ্রবণং শ্রুতং । বিশালা বস্ত্রধা যত্র
 কর্তব্যং তৎকথাম্বলং ॥ শোধনং মার্জনং
 ভূমের্লেপনং ধাতুমগুনং । গৃহোপস্কর-
 মুদ্ধত্য গৃহকোণে নিবেশয়েৎ ॥ অর্ক্বাক্
 পঞ্চাহতো যজ্ঞাদাস্তীর্ণানি প্রলেপয়েৎ ।
 কর্তব্যং মণ্ডপং প্রোচ্চৈঃ কদলীমণ্ড-
 মণ্ডিতং ॥ ফলপুষ্পদলৈর্বিষুক্ বিতানে চ
 বিরাজিতং । চতুর্দিক্ ধ্বজারোপো বহু-
 সম্পদ্বিরাজিতঃ ॥ উর্দ্ধং সপ্তৈব লোকাশ্চ
 কল্পনীয়াঃ স্তবিস্তরং । তেষু বিপ্রা বির-
 ক্তাশ্চ স্থাপনীয়াঃ প্রবুধ্য চ ॥ পূর্বং তেষা-
 মাসনানি কর্তব্যানি যথোত্তরং । বক্ত-
 শ্চাপি তথা দিব্যমাসনং পরিকল্পয়েৎ ॥
 উদম্মুখো ভবেদ্বক্তা শ্রোতা বৈ প্রাঙ্-
 মুখস্তদা । প্রাঙ্মুখোহথ ভবেদ্বক্তা
 শ্রোতা চোদম্মুখস্তদা ॥ অথবা পূর্বদিক্
 জেয়া পূজ্যপূজকমধ্যতঃ । শ্রোতৃণামাগমঃ
 প্রোক্তো দেশকালাদিকোবিদৈঃ ॥ বিরক্তো
 বৈষ্ণবো বিপ্রো বেদশাস্ত্রবিশুদ্ধিমান্ ।
 দৃষ্টান্তকুশলো ধীরো বক্তা কার্য্যোহতি-
 নিস্পৃহঃ ॥ অনেককর্ম্মবিভ্রান্তাঃ স্ত্রেণাঃ
 পাষণ্ডবাদিনঃ । শুকশাস্ত্রকথোচ্চারে
 ত্যাজ্যাস্তে যেহপ্যপণ্ডিতাঃ ॥ বক্তঃ পার্শ্বে
 সমর্থার্থমন্তঃ স্থাপ্যস্তথাবিধঃ । পণ্ডিতঃ
 সংশয়চ্ছেত্তা লোকবোধনতৎপরঃ ॥ বক্তা-
 ক্ষীরং প্রকর্তব্যং দিনাদর্বাঙ্ক ত্রতাপ্তয়ে ।
 অরুণোদয়েহসৌ নির্বৃত্য শোচং স্নানং
 সমাচরেৎ ॥ মণ্ডলঞ্চ প্রকর্তব্যং তত্র
 স্থাপ্যো हरিসুখা । কৃষ্ণমুদ্দিশ্চ মস্ত্রেণ

চরেৎ পূজাবিধিং ক্রমাৎ । প্রদক্ষিণনম্-
 স্কারান্ পূজাস্তে স্তুতিমাচরেৎ ॥ সংসার-
 সাগরে মগ্নং দীনং মাং করুণামিধে ।
 কর্ম্মগ্রাহগৃহীতাস্তং মামুদ্ধর ভবার্ণবাৎ ॥
 শ্রীমদ্ভাগবতশ্চাপি ততঃ পূজা প্রযত্ততঃ ;
 কর্তব্য্য বিধিনা শ্রীত্যা ধূপদীপসমম্বিতা ॥
 ততস্ত শ্রীফলং ধূত্বা নমস্কারং সমাচরেৎ ।
 স্তুতিঃ প্রসন্নচিত্তেন কর্তব্য্য কেবলং তদা ॥
 শ্রীমদ্ভাগবতাখ্যস্ত্বং প্রত্যক্ষঃ কৃষ্ণ এব
 হি । স্বীকৃতোহসি ময়া নাথ মুক্ত্যর্থং ভব-
 সাগরে ॥ মনোরথো মদীয়োহয়ং সফলঃ
 সর্ব্বথা ত্বয়া । নির্বিশ্বেনৈব কর্তব্য্যো
 দাসোহহং তব কেশব ॥ এবং দীনং বচঃ
 প্রোক্ত্বা বক্তারঞ্চাথ পূজয়েৎ । সংভূষ্য
 বস্ত্রভূষাভিঃ পূজাস্তে তঞ্চ সংস্তবেৎ ॥
 শুকরূপপ্রবোধজ্ঞঃ সর্ব্বশাস্ত্রবিশারদঃ ।
 এতৎকথাপ্রকাশেন মদজ্ঞানং বিনাশয় ॥
 তদগ্রে নিয়মঃ পশ্চাৎ কর্তব্য্যঃ শ্রেয়সে
 মুদা । সপ্তরাত্রং যথাশক্ত্যা ধারণীয়ঃ স
 এব হি ॥ বরণং পঞ্চবিপ্রাণাং কথাভাগ-
 নিবৃত্তয়ে । কর্তব্য্যং তৈর্হরের্জপ্যং দ্বাদ-
 শাস্ত্রবিদ্যয়া ॥ ত্র্যক্ষগান্ বৈষ্ণবান্ চান্য়ান্-
 তথা কীর্ত্তনকারিণঃ । নত্বা সংপূজ্য
 দদ্বার্থ্যং স্বয়মাসনমা বিশেৎ ॥ লোকচিন্তা-
 ধনাগারপুত্রচিন্তাচ্যুতশ্চ যঃ । কথাচিন্তা-
 শুদ্ধমতিঃ স লভেৎ ফলমুত্তমং ॥ আসূর্য্যো-
 দয়মারভ্য সার্কং ত্রিপ্রহরাস্তকং । বাচ-
 নীয়া কথা সম্যক্ ধীরকণ্ঠং স্তধীমতা ॥
 কথাবিরামঃ কর্তব্য্যো মধ্যাহ্নে ষট্ঠিকা-
 দ্বয়ং । তৎকথামনুকার্য্যং বৈ কীর্ত্তনং

বৈষ্ণবৈস্তুদা ॥ মলমূত্রজয়ার্থং হি লঘু-
হারঃ স্নখাবহঃ । হবিষ্যাম্নেন কর্তব্যো
হেঁকবারং কথার্থিনা ॥ উপোষ্য সপ্তরাত্রং
বা, শক্তিশ্চেৎ শৃণুয়াত্তদা । যতপানং
পয়ঃপানং কৃত্বা বা শৃণুয়াৎ স্নখং ॥ ফলা-
হারেণ বা শ্রাব্যমেকভক্তেন বা পুনঃ ।
স্নখসাধ্যং ভবেদম্বু কর্তব্যং শ্রবণায়
তৎ ॥ ভোজনস্তু বরং মন্যে কথাস্রবণ-
কারকং । নৌপবাসো বরং প্রোক্তঃ কথা-
বিস্তকরো যদি ॥ সপ্তাহত্রতিনাং পুংসাং
নিয়মান্ শৃণু নারদ । বিষ্ণুদীক্ষাবিহীনানাং
নাধিকারঃ কথাস্রবে ॥ ব্রহ্মচর্য্যমধঃস্বপ্তিঃ
পত্রাবল্যাঞ্চ ভোজনং । কথাসমাপ্তৌ
ভক্তিকু কুর্ঘ্যাম্নিত্যং কথাত্রতী ॥ দ্বিদলং
মধু তৈলঞ্চ গরিষ্ঠান্নস্তুথৈব চ । ভাবদুষ্কং
পর্ঘুষিতং জহ্যাম্নিত্যং কথাত্রতী ॥ বৃন্তাকঞ্চ
কলিঙ্গঞ্চ দধ্মমল্লং মসূরিকাং । নিস্পাব-
মামিষাদ্যঞ্চ বর্জয়েতু কথাত্রতী ॥ পলাণ্ডুং
লশুনং হিঙ্গুং মূলকং গৃঞ্জনস্তুথা । লালিকা-
মূলকুশ্মাণ্ডং নৈবাদ্যাচ্চ কথাত্রতী ॥ দেব-
বৈষ্ণববিপ্রাণাং গুরুগোত্রতিনাস্তুথা ।
স্ত্রীরাজমহতাং নিন্দাং বর্জয়েচ্চ কথাত্রতী ॥
কামং ক্রোধং মদং দানং মৎসরং লোভ-
মেব চ । দন্তং মোহং তথা হ্রেষং দূরয়েচ্চ
কথাত্রতী ॥ রজস্বলাস্ত্যজন্নেচ্ছপতিত-
ত্রাতকৈস্তুথা । দ্বিজদ্বিড়্বেদবাহৈশ্চ ন
বদেদঘঃ কথাত্রতী ॥ সত্যং শৌচং দয়াং
মৌনং মার্জনং বিনয়স্তুথা । উদারং
মানসং তদ্বৎ কুর্ঘ্যাদেবং কথাত্রতী ॥ দরি-
দ্রশ্চ ক্রয়ী রোগী নির্ভাগ্যঃ পাপকর্ম্মবান্ ।

অনপত্যো মোক্ষকামঃ শৃণুয়াৎ স কথা-
মিমাং ॥ অপুস্পা কাকবক্ষ্যা চ বক্ষ্যা যা চ
যুতাভঁকা । শ্রবণার্ভা চ যা নারী তয়া
শ্রাব্যা প্রযত্নতঃ ॥ এতেন বিধিনা দত্তং
তদক্ষয়তরং ভবেৎ । অতু্যভ্ভমাদিনা সপ্ত-
কোটিযজ্ঞফলপ্রদা ॥ এবং কৃত্বা ব্রতবিধি-
মুদ্যাপনমথাচরেৎ । তজ্জন্মার্ক্ষমীত্রতবৎ
কর্তব্যং ফলকাজ্জিভিঃ ॥ অকিঞ্চনেষু
ভক্তেষু প্রায়ো নোদ্যাপনাগ্রহঃ । শ্রবণে-
নৈব পূতাস্তে নিক্ষামা বৈষ্ণবা যতঃ ॥ এবং
নগাহযজ্ঞেহস্মিন্ সমাপ্তে শ্রোতৃভিস্তুদা ।
পুস্তকশ্চ চ বক্তৃশ্চ পূজা কার্য্যাতিভক্তিতঃ ॥
প্রসাদস্তুলসীমালা শ্রোতৃভ্যশ্চাথ দীয়তাং ।
যুদঙ্গতালললিতং কীর্তনং কীর্ত্যতাং
ততঃ ॥ জয়শব্দো নমঃশব্দঃ শঙ্খশব্দশ্চ
গীয়তাং । বিপ্রেষ্যো যাচকেভ্যশ্চ বিত্ত-
মল্লঞ্চ দীয়তাং ॥ বিরক্তশ্চেদ্ভবেৎ শ্রোতা
গীতা বাচ্যা পরেহনি । গৃহস্বশ্চেতদা
হোমঃ কর্তব্যঃ কর্ম্মশাস্তয়ে ॥ প্রতি-
শ্লোকঞ্চ জুহুয়াদ্বিধিনা দশমশ্চ চ । পায়সং
দধি সপিশ্চ তিলাদিমধুসংযুতং ॥ অথবা
হবনং কুর্ঘ্যাদ্গায়ত্র্যা স্তসমাহিতঃ । তন্ময়-
ত্বাৎ পুরাণশ্চ পরমশ্চাত্ত তদ্বতঃ ॥ হোমা-
শক্তৌ বুধো হৌম্যং দদ্যাৎফলসিদ্ধয়ে ।
নানাচ্ছিত্রনিরোধার্থং ন্যূনতাধিক্যতা-
খ্যয়োঃ ॥ দোষয়োঃ প্রশমার্থস্তু পঠেমাম-
সহস্রকং । তেন শ্চাৎ সফলং সর্ব্বং নাস্ত্য-
স্মাদধিকং যতঃ ॥ দ্বাদশ ব্রাহ্মণান্ পশ্চা-
স্তোজয়েন্মধুপায়সৈঃ । দদ্যাৎ স্তবর্ণং ধেনু-
ঞ্চ ব্রতপূর্ণত্বসিদ্ধয়ে ॥ শক্তৌ পলত্রয়মিতং

স্বর্ণসিংহং বিধায় চ । তত্রাস্ত্র পুস্তকং
স্থাপ্য লিখিতং ললিতাক্ষরং ॥ সং-
পূজ্যাবাহনাদৈত্যস্তুপচারৈঃ সদক্ষিণং ।
বস্ত্রভূষণগন্ধাদ্যৈঃ পূজিতায় যতাত্মনে ॥
আচার্য্যায় স্তম্বীর্দন্ধা মুক্তঃ স্তান্দ্রববন্ধনৈঃ ।
এবং কৃতে বিধানে চ সর্বপাপনিবারণে ।
ফলদং স্ম্যং পুরাণস্তু শ্রীমদ্ভাগবতং
শুভং ॥ ধর্ম্মার্থকামমোক্ষাণাং সাধনং নাত্র
সংশয়ঃ । ইতি তে কথিতং সর্বং কিং
ভূয়ঃ শ্রোতুমিচ্ছসি ॥ শ্রীমদ্ভাগবতেনৈব
ভক্তিমুক্তিঃ প্রকাশিতা । ইতি পাদ্যোত্তর-
খণ্ডে শ্রীভাগবতমাহাত্ম্যে ৬ অধ্যায়ঃ ॥

পারায়ণিকঃ (পুং) পাঠকঃ । ছাত্রঃ । পারা-
য়ণতুরায়ণেত্যাদিনা ঠক্প্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ।
ইতি সিদ্ধান্তকৌমুদী ॥

পারারুকঃ (পুং) প্রস্তরঃ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

পারাবতঃ (পুং) পারাবতি দেশে জাতঃ পক্ষি-
বিশেষঃ । পায়রা ইতি ভাষা । তৎ-
পর্যায়ঃ । ছেদ্যকণ্ঠঃ ২ কপোতঃ ৩ রক্ত-
লোচনঃ ৪ । ইতি রভসঃ ॥ পারাপতঃ ৫
কলরবঃ ৬ অরুণলোচনঃ ৭ মদনকাকু-
রবঃ ৮ কামী ৯ রক্তেক্ষণঃ ১০ মদন-
মোহনবাঘিলাসী ১১ কঙ্গীরবঃ ১২ গৃহ-
কপোতকঃ ১৩ । অস্ম মাংসগুণাঃ । স্নিগ্ধত্বং ।
মধুরত্বং । গুরুত্বং । শীতলত্বং । পিত্তাস্র-
দাহনাশিত্বং । বল্যত্বং । বীৰ্য্যবৃদ্ধিদাতৃত্বং ।
ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ রসে পাকে স্বাদুত্বং ।
কষায়ত্বং । বিশদত্বঞ্চ । ইতি রাজবল্লভঃ ॥
তন্ত্বেদো যথা । পারাপতোহস্তো বগেশী

কামুকো ঘুলঘুলারবঃ । পারাবতাজি-
পিচ্ছশ্চ জ্যেয়ো গলরবশ্চ সঃ ॥ ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥ মর্কটঃ । ত্রিন্দুকঃ । ইতি
মেদিনী ॥ গিরিঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পারাবতপদী (স্ত্রী) পারাবতাজি-
ফটকী ইতি ভাষা । ইতি রত্নমালা ॥
কাকজজ্বা । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পারাবতাজিঃ (পুং) জ্যোতিষ্মতী । ইত্য-
মরঃ ॥

পারাবতাজিপিচ্ছঃ (পুং) বগেশীয়পারা-
বতঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পারাবতী (স্ত্রী) গোপগীতং । নদীভেদঃ ।
লবলীফলং । ইতি মেদিনী ॥

পারাবারং (স্ত্রী) তটদ্বয়ং । ইতি মেদিনী ॥

পারাবারঃ (পুং) সমুদ্রঃ । ইত্যমরঃ ॥

পারাবারীণঃ (ত্রি) পারাবারে গচ্ছতি বঃ ।
পারাবারশব্দাৎ গীন্প্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥

পারাবারং (স্ত্রী) পরাশরোক্তভিক্ষুসূত্রং ।
ইতি পারাশরিশব্দটীকায়াম্ভরতঃ ॥

পারাবারঃ (পুং) ব্যাসদেবঃ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥ পরাশরসম্বন্ধিনি ত্রি ॥

পারাবারকল্পিকঃ (পুং) পারাবারকল্পাধ্যায়ী ।
পারাবারকল্পবেত্তা । ইতি সিদ্ধান্তকৌমুদী ॥

পারাবারিঃ (পুং) বেদব্যাসঃ । ইতি ভূরি-
প্রয়োগঃ ॥

পারাবারী [ন্] (পুং) মঙ্গরী । চতুর্থাশ্রমা ।
পরাশরেণ প্রোক্তং ভিক্ষুসূত্রং ইত্যর্থে
ষে পারাবারং তদ্বিদ্যতেহস্মাধ্যয়নায়েতি
নৈকাজাদিতি ইন্ । ইত্যমরভরতো ॥

পারাবার্য্যঃ (পুং) ব্যাসঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পারিজাঙ্গী [ন্] (পুং) তপস্বী । ইত্যমরঃ ॥

মক্ষরী । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পারিজাতঃ (পুং) পারিভদ্রবৃক্ষঃ । স্তরতরুঃ ।

ইতি মেদিনী ॥ অশ্বোৎপত্তিহরণে যথা ।

অদিত্যানুকৃতানুজ্ঞো দেবরাজো জনা-
র্দনং । যথাবৎ পূজয়ামাস বহুমানপুরঃ-
সরং ॥ ততো দদর্শ কৃষ্ণেহপি সত্যভামা-

সহায়বান্ । দেবোদ্যানানি সর্বাণি নন্দনা-
দীনি সত্তমং ॥ দদর্শ চ স্তগ্ধ্রাচ্যং মঞ্জরী-

পুঞ্জধারিণং । শৈত্যাঙ্কাদকরং দিব্যং
বালপল্লবশোভিতং ॥ মথ্যমানেহয়ুতে

জাতং জাতরূপময়ত্বচং । পারিজাতং
জগন্নাথঃ কেশবঃ কেশিসূদনঃ ॥ তং দৃষ্ট্বা

প্রাহ গোবিন্দং সত্যভামা দ্বিজোত্তম ।
কস্মিন্ন দ্বারকামেষ নীয়তে কৃষ্ণ পাদপং ॥

ইত্যুক্তঃ স প্রহস্মৈনং পারিজাতং গরু-
ত্মতি । আরোপয়ামাস হরিস্তমুচুর্বন-

চারিণঃ ॥ ভোঃ শচী দেবরাজস্য মহিষী
তৎপরিগ্রহং । পারিজাতং ন গোবিন্দ

হর্ভুম্বর্হসি পাদপং ॥ শচীবিভূষণার্থায়
দেবৈরমৃতমস্থনে । উৎপাদিতোহয়ং ন

ক্ষেমী গৃহীত্বৈনং গমিষ্যসি ॥ অবশ্যমস্ম
দেবেন্দ্রো নিষ্কৃতিং কৃষ্ণ যাশ্বতি । বজ্রো-

দ্যতকরং শক্রমনুযাশ্বস্তি চামরাঃ ॥
তদলং সকলৈর্দেবৈর্বিগ্রহেণ তবাচ্যত ।

বিপাককটু যৎ কশ্ম ন তচ্ছংসন্তি
পণ্ডিতাঃ ॥ ইত্যুক্তে তৈরুর্বাচৈতান্ সত্য-

ভামাতিকোপিনী । কা শচী পারিজাতস্ম
কোহয়ং শক্রঃ সুরাধিপঃ ॥ সামান্যঃ

সর্বলোকানাং যদ্যেঘোহনৃতমস্থনে ।

সমুৎপন্নঃ সুরাঃ কস্মাদেকো গৃহ্নাতি
বাসবঃ ॥ যথা স্তথা যথৈবেন্দুর্যথা শ্রীর্বন-

রক্ষিণঃ । সামান্যঃ সর্বলোকস্য পারি-
জাতস্তথা তরুঃ ॥ ভর্তৃবাহুমাহগর্বা রুণ-

ক্লেয়নং যথা শচী । তং কথ্যতামলং
ক্ষান্ত্যা সত্যাহাররতি ভ্রমং ॥ কথ্যতাং

বৈ ভ্রতং গহ্বা পৌলগ্যাং বচনং মম ।
সত্যভামা বদতৈত্যতদিতি গর্বেবাক্তাঙ্করং ॥

যদি ভ্রং দয়িতা ভর্তৃর্ষদি বশ্যঃ পতিস্তব ।
মহুর্ভূর্হরতো বৃক্ষং তং কারয় নিবারণং ॥

জানামি তে পতিং শক্রং জানামি ত্রিদশে-
শ্বরং পারিজাতং তথাপ্যেনং মানুসী

হারয়ামি তে ॥ শ্রীপরাশর উবাচ ।
ইত্যুক্তা রক্ষিণো গহ্বা শচ্যা উচুর্ধথো-

দিতং । শচী চোৎসাহয়ামাস শ্রুতার্থা
ত্রিদশাধিপং ॥ ততঃ সমস্তদেবানাং

সৈন্যেঃ পরিবৃত্তো হরিঃ । প্রযযৌ পারি-
জাতার্থমিদ্রো যোধয়িতুং দ্বিজ ॥ ততঃ

পরিঘনিস্ত্রিংশগদাশূলবরাযুধাঃ । বভূবু-
স্ত্রিদশাঃ সজ্জাঃ শক্রে বজ্রকরে স্থিতে ॥

ততো নিরীক্ষ্য গোবিন্দো নাগরাজোপরি-
স্থিতং । শক্রং দেবপরীবারং যুদ্ধায়

সমুপস্থিতং ॥ চকার শঙ্খনির্ঘোষণং দিশঃ
শব্দেন পূরয়ন্ । যুমোচ চ শরভ্রাতং

সহস্রায়ুতসাম্বিতং ॥ হিম্মেষশেষবাণেষু
শস্ত্রেষু স্ত্রেষু সত্ত্বরং । জগ্রাহ বাসবো বজ্রং

কৃষ্ণশক্রং হৃদর্শনং ॥ ততো হাহাকৃতং
সর্বং ত্রৈলোক্যং দ্বিজসত্তম । বজ্রচক্র-

ধরৌ দৃষ্ট্বা দেবরাজজনর্দনো ॥ ক্ষিপ্তং
বজ্রমথেন্দ্রেণ জগ্রাহ ভগবান্ হরিঃ । ন

মুমোচ তথা চক্রং শক্র তিষ্ঠেতি চাব্র-
বীৎ ॥ প্রনক্ৰবজ্জং দেবেশং গরুড়ক্ষত-
বাহনং । সত্যভামাব্রবীদ্বীরং পলায়ন-
পরায়ণং ॥ ত্রৈলোক্যেশ্বর নো যুক্তং
শচীভর্তুঃ পলায়নং । পারিজাতস্রগা-
ভোগা ত্বামুপস্থাস্মতে শচী ॥ শ্রীপরাশর
উবাচ । ইত্যুক্তো বৈ নিববৃতে দেবরাজ-
স্তয়া দ্বিজ । প্রাহ চৈনামলং চণ্ডি সখি
খেদাতিবিস্তরৈঃ ॥ ন চাপি সর্গসংহার-
স্থিতিকর্ভাখিলশ্চ যঃ । জিতশ্চ তেন মে
ত্রীড়া জায়তে বিশ্বরূপিণা ॥ যস্মিন্ জগৎ
সকলমেতদনাদিমধ্যে যস্মাদবতশ্চ ন ভবি-
ষ্যতি সর্বভূতাং । তেনোদ্ভবপ্রলয়পালন-
কারণেন ত্রীড়া কথং ভবতি দেবি নিরা-
কৃতশ্চ ॥ সংস্তুতো ভগবানিথং দেব-
রাজেন কেশবঃ । প্রহস্য ভাবগস্ত্রীরমুবা-
চেদ্রং দ্বিজোত্তম ॥ দেবরাজো ভবানিন্দ্রো
বয়ং মত্যা জগৎপতে । ক্ষম্ভব্যং ভবতৈ-
বৈতদপরাধং কৃতং ময়া ॥ পারিজাততরু-
শ্চায়ং নীয়তামুচিতাম্পদং । গৃহীতোহয়ং
ময়া শক্র সত্যা বচনকারণাৎ ॥ শ্রীশক্র
উবাচ । বিমোহয়সি মামীশ মর্ত্যোহহ-
মিতি কিং বদন্ । জানীমস্ত্বাং ভগবতো
ন তু সূক্ষ্মবিদো বয়ং ॥ নীয়তাং পারি-
জাতোহয়ং কৃষ্ণ দ্বারবতীং পুরীৎ ॥ মর্ত্য-
লোকে ত্বয়া যুক্তে নায়ে বৈ স্থাস্মতে
ভুবি ॥ তথেষুত্বা চ দেবেন্দ্রমাজগাম
ভুবং হরিঃ । হর্ষমুৎপাদয়ামাস দ্বারকা-
বাসিনাং দ্বিজ ॥ অবতীর্ষ্যাথ গরুড়াং
সত্যভামাসহায়বান্ । নিষ্কুটে স্থাপয়া-

মাস পারিজাতং মহাতরুং ॥ বমভ্যেত্যে-
জনঃ সর্কো জাতিং স্মরতি পৌর্বির্কীং ।
বাস্মতে যস্ম পুষ্পাণাং গন্ধেনোবী ত্রিযো-
জনা ॥ ততস্তে যাদবাঃ সর্কো দেহবন্ধান-
মানুষান্ । দদৃশুঃ পাদপে তস্মিন্ কুর্ক্বন্তো
মুখদর্শনং ॥ ইতি বিষ্ণুপুরাণে পঞ্চমে-
হংশে পারিজাতহরণে ৩০ । ৩১ অধ্যায়ঃ ॥

পারিজাতকঃ (পুং) দেবতরুঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
মন্দারঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥ পারিণোহদ্রে
র্জাতঃ পারিজাতঃ তন্তঃ স্বার্থে কঃ । পারে
জাতো বিষ্ণুপদ্যাঃ পারিজাতেতি শব্দিতঃ ।
ইত্যাগমঃ ॥ * ॥ পারিভদ্ররুক্ষঃ । পালিতা-
মাদার ইতি ভাষা । পারি পারং প্রাপ্তং
জাতং জন্ম যস্ম । পারিভদ্রে তু মন্দার-
শ্মন্দারঃ পারিজাতকঃ । ইতি হড্ডচন্দ্রঃ ॥
ইত্যমরটীকায়াং ভরতঃ ॥

পারিণায়ং (ক্রী) গৃহোপকরণং । তন্তু শয্যা-
সনাদি । যথা মনুঃ । অর্থশ্চ সংগ্রহে
চৈনাং ব্যয়ে চৈব নিযোজয়েৎ । শোচে
ধর্মেহন্নপক্তৌ চ পারিণায়স্য রক্ষণে ॥
পারিণায়স্য গৃহোপকরণস্য শয্যাসনাদেঃ ।
ইত্যুদ্বাহতন্ত্রং ॥ * ॥ পরিণয়নকাললক্ষঃ
স্ত্রীধনং । যথা । মাতুঃ পরিণয়নকাললক্ষ-
পুত্রসদ্বৈপি ক্রমেণ অনূঢ়োঢ়হিত্রো-
রেবাধিকারঃ । মাতুঃ পারিণায়ং স্ত্রিযো
ভজেরম্নিতি বশিষ্ঠোক্তেঃ । ইতি দায়-
তন্ত্রং ॥

পারিণায়ং (ত্রি) পরিণয়লক্ষং ধনং । যথা ।
মাতুঃ পারিণায়ং স্ত্রিযো বিভজেরন্ ।
ইতি দায়ভাগধৃতবশিষ্ঠবচনং ॥

পারিগাহং (ত্রি) গৃহোপকরণশয্যাসনকুণ্ড-
কটাহাদি। যথা। অর্থস্য সংগ্রহে চৈনাং
ব্যয়ে চৈন নিয়োজয়েৎ। শোচে ধর্ম-
হ্রনপক্ত্যাঞ্চ পারিগাহস্য চেক্ষণে ॥ ইতি
মানবে ৯ অধ্যায়ঃ ॥ অস্য ব্যাখ্যা যথা।
পারিগাহস্য গৃহোপকরণস্য শয্যাসনকুণ্ড-
কটাহাদেরবেক্ষণে এনাং নিয়োজয়েৎ।
ইতি কুল্লুকভট্টঃ ॥

পারিতথ্যা (স্ত্রী) সীমন্তিকাস্থিতস্বর্ণাদিরচিত-
পট্টিকা। সিন্ধী ইতি ভাষা। তৎপর্যায়ঃ।
বালপাশা ২। ইত্যমরঃ ॥

পারিতোষিকং (ত্রি) আনতিকরং। পরি-
তোষজনকদ্রব্যং। যথা। মমাপি চন্দ্র-
শেখর শরাসনারোপণপ্রথমবাদিনঃ পারি-
তোষিকং ধারয়সি। ইতি মুরারিঃ ॥

পারিদ্ভুঃ (পুং) সিংহঃ। ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পারিপস্থিকং (পুং) চৌরঃ। ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

পারিপাট্যং (ক্লী) পরিপাট্যা ভাবঃ। পরিপাটী-
শব্দাং ভাবে ঋপ্রত্যয়ঃ ॥

পারিপাত্রঃ (পুং) "পর্বতবিশেষঃ। তৎ-
পর্যায়ঃ। পারিপাত্রঃ ২। ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥ স তু বিজ্ঞাস্য পশ্চিমে মালব-
দেশস্য সীমাপর্বতঃ ॥

পারিপাত্রকং (পুং) পারিপাত্রপর্বতঃ। ইত্য-
মরঃ ॥

পারিপাশ্বিকং (পুং) নট্যাঃ পার্শ্বস্থঃ। ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥ পার্শ্ববর্তী। যথা। মাঠরঃ
পিন্সলো দণ্ডশচণ্ডাংশোঃ পারিপাশ্বিকাঃ।
ইত্যমরঃ ॥

পারিপ্লবং (ত্রি) চঞ্চলং। ইত্যমরঃ ॥ আকুলঃ।
ইতি মেদিনী ॥

পারিভদ্রঃ (পুং) বৃক্ষবিশেষঃ। পালিতা-
মাদার ইতি ভাষা। তৎপর্যায়ঃ। নিম্ব-
তরুঃ ২ মন্দারঃ ৩ পারিজাতকঃ ৪।
ইত্যমরঃ ॥ রক্তকুহুমঃ ৫ কুমিষ্মঃ ৬ বহু-
পুষ্পঃ ৭ রক্তকেশরঃ ৮। ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥ অস্য গুণঃ। অনিলশ্লেষ্মশোথ-
মেদঃকুমিনাশিত্বং। অস্থ পুষ্পগুণঃ।
পিত্তরোগকর্ণব্যাদিনাশিত্বং। ইতি ভাব-
প্রকাশঃ ॥ নিম্ববৃক্ষঃ। দেবদারু। ইতি
মেদিনী ॥ সরলবৃক্ষঃ। ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পারিভদ্রকং (পুং) দেবদারুবৃক্ষঃ। ইত্য-
মরঃ ॥ নিম্ববৃক্ষঃ। কুষ্ঠৌষধে ক্লী। ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পারিভাব্যং (ক্লী) কুষ্ঠৌষধং। ইত্যমরঃ ॥
পরিভুবো ভাবঃ। জামিনী ইতি ভাষা।
যথা। সাক্ষিত্বং পারিভাব্যঞ্চ দানং গ্রহণ-
মেব চ। বিভক্তাভ্রাতরঃ কুর্য়ুর্নাবিভক্তাঃ
পরম্পরং ॥ ইতি দায়ভাগঃ ॥

পারিভাষিকং (ক্লী) পরিভাষয়ার্থবোধকং
পদং। যথা। তত্রোধুনিকসঙ্কেতঃ পরি-
ভাষা তয়া অর্থবোধকং পদং পারি-
ভাষিকং। যথা শাস্ত্রকারাদিসঙ্কেতিতনদী-
বৃদ্ধাদিপদং। ইতি শক্তিবাদে গদা-
ধরঃ ॥

পারিমাণুল্যং (ক্লী) পরমাণুপরিমাণং। যথা।
পারিমাণুল্যভিন্নানাং কারণত্বমুদাহৃতং।
ইতি ভাষাপরিচ্ছেদঃ ॥

পারিমুখিকং (ত্রি) পরিমুখেণ তিষ্ঠতি যঃ।

সম্মুখবর্তী । পরিমুখশব্দাৎ ষিকপ্রত্যয়-
নিষ্পন্নঃ ॥

পারিযাত্রঃ (পুং) পারিপাত্রপৰ্বতঃ । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥

পারিযাত্রিকঃ (পুং) পারিযাত্রঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

পারিযানিকঃ (পুং) অধ্বরথঃ । পরিঘাতিকো-
হপি পাঠঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পারিরক্ষকঃ (পুং) মক্ষরী । তাপসঃ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥

পারিশঃ (পুং) বৃক্ষবিশেষঃ । পলাশপিপ্ল
ইতি গজহণ্ড ইতি চ ভাসা । তৎপর্যায়ঃ ।
ফলীশঃ ২ কপিচূতঃ ৩ কমণ্ডলুঃ ৪ গর্দ-
ভাণ্ডঃ ৫ কন্দরালঃ ৬ কপীতনঃ ৭ স্পা-
র্শকঃ ৮ । অশ্রু গুণাঃ । দুর্জরত্বং । স্নিগ্ধত্বং ।
ক্রমিশুক্রকফপ্রদত্বং । ফলে অম্লত্বং ।
মূলে মধুরত্বং । কষায়ত্বং । স্বাদুমজ্জক-
ত্বকঃ । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

পারিষদঃ (পুং) পরিষদি তিষ্ঠতি যঃ ।
সভাস্থঃ । তৎপর্যায়ঃ । সভ্যঃ ২ সভা-
স্তারঃ ৩ সভাসং ৪ পরিষদ্বলঃ ৫ পর্ষ-
দ্বলঃ ৬ পারিষদ্যঃ ৭ পার্ষদঃ ৮ । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥ পরিষৎসম্বন্ধিনি ত্রি ॥

পারিষদ্যঃ (পুং) পারিষদঃ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

পারিহারিকঃ (ত্রি) পরিহারকর্তা । পরিহারং
করোতি যঃ । ইত্যর্থে ষিকপ্রত্যয়-
নিষ্পন্নঃ ॥

পারিহার্য্যঃ (পুং) বলয়ঃ । ইত্যমরঃ ॥ পরি-
হারস্তে ক্রী ॥

পারিহাস্যং (ক্রী) পরিহাসস্য ভাবঃ । পরি-
হাসদ্বারা কৃতং । যথা । সাক্ষেত্যং পারি-
হাস্যং বা স্তোভং হেলনমেব বা । বৈকুঠ-
নামগ্রহণমশেষাঘহরং বিদুঃ ॥ ইতি শ্রী-
ভাগবতে ৬ স্কন্ধে অজামিলোপাখ্যান-
২ অধ্যায়ঃ ॥ নম্বয়ং পুত্রনামাগ্রহীৎ ন
ভগবন্মাম তত্রাহঃ । সাক্ষেত্যং পুত্রাদৌ
সন্ধেতিতং । পারিহাস্যং পরিহাসেন
কৃতং । স্তোভং গীতালাপপূরণার্থে কৃতং ।
হেলনং কিং বিফুনেতি সাবজ্ঞমপি চ
বৈকুঠনামোচ্চারণং । ইতি তট্টীকায়াম্
শ্রীধরস্বামী ॥

পারী (স্ত্রী) পূরঃ । জলসমূহঃ । কক্ষরী । হস্তি-
পাদরজ্জুঃ । ইতি মেদিনী ॥ পাত্রী ।
পরাগঃ । ইতি বিশ্বঃ ॥ পানপাত্রং । ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ দোহনপাত্রং । ইতি জটা-
ধরঃ ॥

পারীগঃ (ত্রি) পারগমনকর্তা । পারং গচ্ছতি
ইত্যর্থে গীনপ্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥

পারীন্দ্রঃ (পুং) সিংহঃ । অজগরসর্পঃ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥

পারীরণঃ (পুং) কর্মঠঃ । দণ্ডঃ । পটশাটকঃ ।
ইতি বিশ্বঃ ॥

পারীক্ষিতঃ (পুং) পরীক্ষিতরাজঃ । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥ জনমেজয়ঃ । পরীক্ষিতো-
হপত্যং ইত্যর্থে ষিকপ্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥

পারুঃ (পুং) বহিঃ । সূর্য্যঃ । ইত্যাণাদিকোষঃ ॥

পারুষ্যং (ক্রী) অপ্ৰিয়ভাষণং । তৎপর্যায়ঃ ।
অভিবাদঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥ তত্ত্ব চতুর্বিধ-
বান্ধয়পাপান্তর্গতপাপবিশেষঃ । যথা ।

পারুম্যম্নতকৈব পৈশুশ্চাঞ্চাপি সৰ্বশঃ ।
 জ্বসম্বন্ধপ্রলাপশ্চ বাঙ্ঘয়ং স্মাচ্চতুর্বিধং ।
 ইতি তিথ্যাদিত্ত্বং ॥ পরুম্বত্বং । দুর্বাধ্যং
 ইতি মেদিনী ॥ ইন্দ্রেস্ব বনং । ইতি বিশ্বঃ ॥
 অণুর । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পারুম্যঃ (পুং) বৃহস্পতিঃ । ইতি মেদিনী ॥
 পারেরকঃ (পুং) খড়্গঃ । ইতি শব্দমালা ॥
 পার্ঘটং (ক্লী) পাংশু । ইতি হারাবলী ॥
 পার্থঃ (পুং) পৃথিবীপালঃ । পৃথাপুত্রঃ ।
 অর্জুনবৃক্ষঃ । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥
 পার্থক্যং (ক্লী) পৃথক্‌ত্বং । পৃথক্‌ ইত্যস্ব ভাব
 ইত্যর্থো ষ্যপ্রত্যয়নিষ্পন্নং ॥

পার্থবং (ক্লী) পৃথুতা । পৃথোভাব ইতি ভাবার্থে
 ষ্যপ্রত্যয়নিষ্পন্নং ॥
 পার্থিবং (ক্লী) তগরপুষ্পং । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 পার্থিবঃ (পুং) রাজা । ইত্যমরঃ ॥ শরাবঃ ।
 ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ পৃথিবীবিবৃক্তৌ ত্রি ।
 ইতি মেদিনী ॥

পার্থিবী (ক্লী) সীতা । ইতি মেদিনী ॥
 পার্পরঃ (পুং) যমঃ । ইতি জটাধরঃ ॥
 পার্বণঃ (পুং) যুগবিশেষঃ । ইতি শব্দ-
 চন্দ্রিকা ॥ অমাবস্বাপর্কসামান্যয়োঃ
 কর্তব্যশ্রাদ্ধং । যথা । অমাবস্বাং যৎ
 ক্রিয়তে তৎ পার্বণমুদাহৃতং । ক্রিয়তে
 পর্কণি বা যত্তৎ পার্বণমুদাহৃতং ॥ ইতি
 ভবিষ্যপুরাণং ॥ পর্কণি যৎ ক্রিয়তে
 ইত্যনেনামাবাস্বায়াঃ পর্কত্বাত্চছাদ্ধস্য
 বৈদিকপ্রয়োগাধীনযৌগিকত্বেন পার্বণত্ব-
 প্রাপ্তৌ অমাবাস্বায়াং পৃথগভিধানং তদমা-
 বাস্বাশ্রাদ্ধস্য রুচিৎস্বার্থং তেন পার্বণেন

বিধানেনেত্যাদৌ যৌগিকনানাবয়বশক্ত্য-
 পেক্ষয়া একস্যাঃ সমুদায়শব্দেৰ্গযুত্বাং
 অমাবাস্বাপার্বণতিদেশো লভ্যতে ন তু
 পূর্বাষ্টকাদিপার্বণধর্ম্মাতিদেশঃ । ইতি
 শ্রাদ্ধতত্ত্বং ॥ # ॥ সামগানাং তস্য প্রয়োগো
 যথা । বিপ্রাপ্রাপ্ত্যা শ্রাদ্ধকর্তৌ সুখার্থং
 ক্রমসূচনং । শ্রাদ্ধপূর্বদিনে মাংসস্ত্রীত্যাগ-
 শ্চৈকভোজনং ॥ শ্রাদ্ধাহ্নে দস্তকাঠস্য
 ত্যাগঃ স্নানং তথোষসি । যাম্যাস্বত্বং
 পাদশৌচে বাস্তুর্চা বিষ্ণুচিস্তনং ॥ তস্মৈ
 পূজা মূল্যদানং পরভূস্বামিনেহথবা । তৎ
 পিতৃভ্যশ্চাগ্রদানং রক্ষাদীপকুশদ্বিজাঃ ॥
 শ্রাদ্ধানুষ্ঠা চ গায়ত্রী দেবতাভ্য ইতি
 ত্রিধা । যজ্ঞলপ্রোক্ষণং রক্ষাজলস্থাপন-
 মেকতঃ ॥ পূর্বং বিপ্রকরে তোয়ং কুশা-
 সনমনস্তরং । দক্ষিণে দেববিপ্রস্য পিতৃ-
 বিপ্রস্য বামতঃ ॥ আবাহনার্থে মূষক
 ততো গন্ধাদিপঞ্চকং । ঐশানীক্রমভৌ
 রেখা প্রাগগ্রা দেবমণ্ডলে ॥ নৈঋতী-
 ক্রমতো রেখা দক্ষাগ্রা পিতৃমণ্ডলে ।
 পাত্রাণাং তেষু বিন্যাসো হোমপ্রশ্নোহগ্নি-
 হোমকঃ ॥ হতশেষপ্রদানঞ্চ পাত্রালঙ্ঘোহন্ন-
 বেশনং । ইদমিত্যঙ্গুলেঃ ক্ষেপস্তৃষীং
 দৈবে যবস্য চ ॥ পিত্রে মস্ত্রেণ নিঃক্ষেপ-
 স্তিলস্যাপহতা ইতি । মধুনোহম্মে চ
 নিঃক্ষেপো গায়ত্র্যান্ত্রির্জপস্ততঃ ॥ মধু-
 বাতা ত্বৃচা চৈব মধুশব্দত্রয়েণ চ ।
 অম্মাভিমন্ত্রণং তস্য দানং জলনিবেদনং ॥
 গায়ত্র্যাদিত্রিকজপোহপ্যমহীনজপস্তথা ।
 দ্বিজাভাবেহপি তৃপ্ত্যর্থং গায়ত্র্যাদিত্রিকস্য

চ ॥ পুণ্যাখ্যানস্য চ জপঃ সতিলপ্রোক্ষিতে
কুশে । অগ্নিদধ্বতিমস্ত্রাভ্যাং সতিলান্ন-
নিবেদনং ॥ হস্তকালশ্চাচমনং হরিশ্মৃতি-
র্জলস্য চ । পিত্রাদিক্রমতো দানং গায়-
ত্র্যাদিজপঃ পুনঃ ॥ শেষান্নপিণ্ডয়োঃ প্রশ্নো
নিহ্নীতি চ মণ্ডলে । অপহতানিহ্নিভ্যাং
রেখায়ুগ্মং পিতৃক্রমাং ॥ আস্তুরো দেবতে-
ত্যস্য জপ আবাহনং তিলৈঃ । অবনে-
জনদানঞ্চ মধুবাতা মধুত্রয়ং ॥ অক্ষয়মী
পিণ্ডদানং দর্ভলেপাপঘর্ষণং । আচমনং
স্মৃতিবিষ্ণোঃ পাত্রকালাবনেজনং ॥ অত্রে-
ত্যাদিজপো বামাবর্তেনোদধ্বুখস্ততঃ ।
আবৃত্যামীজপশ্চৈব শ্বাসত্যাগোহঞ্জলি-
স্ততঃ ॥ নম ইত্যাদিকজপো বাসোদানঞ্চ
পূজনং । বসস্তায় জপশ্চৈব দ্বিজাগ্রভূমি-
সেচনং ॥ দৈবাদিত্রাক্রমে দানং জলাদি-
ত্রিতয়স্য চ । শিবা ইত্যাদিনাক্ষয়মঘোরা
গোত্রমিত্যপি ॥ সপবিত্রকুশাঃ পিণ্ডে
স্বধাবাচনমূর্জনং । ন্যূজোখানং পিতুঃ
পক্ষে দক্ষিণাদানমগ্রতঃ ॥ বিশ্বদেবাশ্চ
দাতারো দেবতেতিজপস্ত্রিধা । বিসর্জনং
বাজ ইতি আমাবেতি প্রদক্ষিণং ॥
অন্নাদেঃ প্রতিপত্তিশ্চ বামদেব্যজপস্ত্রিধা ।
দীপপ্রচ্ছাদনং হস্তকালমাচমনে তথা ॥
অচ্ছিদ্রবাচনং বিষ্ণুস্মরণং শেষভোজনং ।
উপবাসদিনে ত্রাণং মাংসেতরাশিতা-
ত্রতে ॥ তদ্দিনে মৈথুনত্যাগঃ শ্রাদ্ধকৃচ্ছাদ-
ভোজিনোঃ ॥ * ॥ যজুমাং বিশেষো যথা ।
আস্তুরো দেবতাভ্যশ্চ তিলপুষ্পজলৈ-
স্ততঃ । অবনেজনপিণ্ডো চ হস্তালেপাপ-

ঘর্ষণং ॥ হস্তকালশ্চাচমনং বিষ্ণোঃ সং-
স্মরণায় বৈ । অত্রেত্যাদিক্রপো বামা-
বর্তেনোদধ্বুখস্ততঃ ॥ আবৃত্যামীজপশ্চৈব
শ্বাসঃ প্রত্যবনেজনং । নীবীবিশ্রং সনৈকৈব
তথৈবাচমনদ্বয়ং ॥ নমো বঃ পিতরঃ স্ত্রীয়া-
য়েত্যাদিকষড়ঞ্জলিঃ । ঋতুনত্যাগমেবায়ং
বাসঃ পিণ্ডপ্রপূজনং ॥ দৈবাদিত্রাক্রমে
দানং জলাদিত্রিতয়স্য চ । শিবা ইত্যা-
দিনাক্ষয়মঘোরা গোত্রমিত্যপি ॥ দাতারো-
হন্নকনশ্চৈব এতাঃ সত্যাশিষোহস্তিতি ।
সপবিত্রকুশাঃ পিণ্ডে স্বধাবাচনমূর্জনং ॥
আত্মাণশ্চৈব পিণ্ডানাং তেষামুত্তোলন-
স্ততঃ । ন্যূজোখানং পিতুঃ পক্ষে দক্ষিণা-
দানমগ্রতঃ ॥ বিশ্বদেবাশ্চ প্রীয়স্তাং দৈবে
বা জলমিত্যপি । বিসর্জনং বাজ ইতি
আমাবেতি প্রদক্ষিণং ॥ অন্তঃ সর্বং
সমানং । ইতি শ্রাদ্ধপ্রয়োগতত্ত্বং ॥

পার্বতঃ (পুং) মহানিষ্যঃ । ঘোড়ানিম্ ইতি
ভাষা । ইতি রত্নমালা ॥ পর্বতসম্বন্ধিনি
ত্রি ॥

পার্বতী (স্ত্রী) দুর্গা । ইত্যমরঃ ॥ তস্যা
ব্যুৎপত্তির্যথা । তিথিভেদে কল্পভেদে পর্ব-
ভেদপ্রভেদতঃ । খ্যাতৌ তেষু চ বিখ্যাতা
পার্বতী তেন কীর্তিতা ॥ মহোৎসববিশে-
ষশ্চ পর্বস্বিতি প্রকীর্তিতং । তস্যাধি-
দেবী যা সা চ পার্বতী পরিকীর্তিতা ॥
পর্বতস্য স্ত্রী দেবী সাবিভূতা চ
পর্বতে । পর্বতাধিষ্ঠাতৃদেবী পার্বতী
তেন কীর্তিতা ॥ ইতি প্রকৃতিখণ্ডে দুর্গো-
পাখ্যানে ৫৪ অধ্যায়ঃ ॥ শঙ্করী । গোপাল-

पुत्रिका । इति मेदिनी ॥ द्रोपदी ।
जीवनी । इति विश्वः ॥ सौराष्ट्रयुक्तिका ।
इति रत्नमाला ॥ ऋद्रपाषाणभेदा । धातकी ।
सैंहली । इति राजनिर्घण्टः ॥

पार्वतीनन्दनः (पुं) कार्तिकेयः । इत्य-
मरः ॥

पार्वतीयकुमारः (पुं) पार्वतीपुत्रः । यथा ।
श्यामुशाथविशाखाश्च नैगमेयस्तथैव च ।
पार्वतीयाः कुमाराश्च चत्वारः परि-
कीर्तिताः ॥ इत्यग्निपुराणं ॥

पार्वतेयं (स्त्री) सौवीराङ्गनं । इति शब्द-
टिप्पिका ॥

पार्वतेयः (पुं) सूर्यावर्तवृक्षः । सूलचिया
इति भाषा । इति रत्नमाला ॥ पर्वत-
जाते त्रि ॥

पार्श्वः (पुं) पशुधारियोक्ता । पशुना
युध्यते इत्यर्थे षप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पार्श्वं (स्त्री पुं) कक्षाधोभागः । पाश इति
भाषा । इत्यमरः ॥

पार्श्वं (स्त्री) चक्रोपास्तं । पशुगणः ।
पार्श्वान्धसमूहः । इति मेदिनी ॥

पार्श्वः (पुं) जिनः । समीपे त्रि । इति
हेमचन्द्रः ॥

पार्श्वकः (त्रि) शार्ठेयं विभवाश्वेषी । यथा ।
कृत्त्या विभवाश्वेषी पार्श्वकः सङ्घिजीवकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ स्वार्थे के पार्श्वार्थो-
हपि ॥

पार्श्वतः [स्] व्य पार्श्वे । पार्श्वे । इत्यादि ।
पर्वविभक्तिसुविधानां । इति सं-
क्षिप्तसारव्याकरणं ॥

पार्श्वतीयः (त्रि) पार्श्वसम्बन्धी । पार्श्वतो भवः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पार्श्वपरिवर्तनं (स्त्री) कर्त्तृदानं । कर्णिका-
परिवृत्तिः । पाशफेरण इति भाषा ।
श्रीहरेः पार्श्वपरिवर्तनोऽसवो यथा ।
भाद्रम्य शुक्लैकादश्यां शयनोऽसववत्
प्रभोः । कर्त्तृदानोऽसवत् कुर्याद्वैश्वदेवैः
सह वैश्ववः ॥ तथा च भविष्योक्तरे ।
प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां सिते-
हनि । कर्त्तृदानं भवेद्विषोर्महापातक-
नाशनं ॥ जलाशयास्तिकं नीत्वा संपूज्या-
भ्यर्च्य च प्रभुं । कर्णिकापरिवृत्तिकं
दक्षिणां प्रकल्पयेत् ॥ अस्य व्याख्या ।
शयनोऽसवत् कथञ्चिद्विशेषमनुवादपूर्वकं
लिखति । जलेति त्रिभिः कर्णिकायाः कट्याः
परिवृत्तिं दक्षिणां प्रकल्पयेदिति पूर्व-
वाग्राज्ञेन सुप्तस्याधुना दक्षिणां शायये-
दित्यर्थः । तत्कालविशेषश्च पूर्वमेव
निर्णीतोऽस्ति । अन्वर्थनामन्त्रं । देवदेव
जगन्नाथ योगिगम्य निरञ्जन । कर्त्तृदानं
कुरुष्वद्य मासि भाद्रपदे शुभे ॥ महा-
पूजां ततः कृत्वा वैश्वान् परिवतोष्य
च । देवः स्वप्निरे नीत्वा यथापूर्वं
निवेशयेत् ॥ इति श्रीहरिभक्तिविलासे
१५ विलासः ॥

पार्श्वपिप्लवं (स्त्री) हरीतकीविशेषः । गजहृद्
इति हिन्दीभाषा । इति भावप्रकाशः ॥

पार्श्वभागः (पुं) पक्षभागः । हस्त्यादेः
पार्श्वदेशः । इत्यमरः ॥

पार्श्वशूलः (पुं स्त्री) शूलरोगविशेषः

तश्चोषधः । यथा । शतपुष्पा देवदारु
शालपर्णी वचागुरु । कुष्ठं मांसी सैन्ध-
वक पलमेकं पुनर्नवा ॥ पाने नस्ये
तथाभासे तैलमेतत् प्रदापयेत् ।
हृच्छूलं पार्श्वशूलकं गणुमालाकं नाशयेत् ॥
इति गारुडे १८९ अध्यायः ॥

पार्श्वः (पुं) पार्श्वस्त्रितनटः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ समीपस्थिते त्रि ॥

पार्श्वस्त्रि (स्त्री) शरीरपार्श्वस्थितास्त्रि । पाँजरा
इति भाषा । तत्पर्यायः । पशुका २ ।
इत्यमरः ॥

पार्श्विकं (त्रि) पार्श्वस्येदं । पार्श्वजातं ।
पार्श्वशब्दात् षिकप्रत्ययनिष्पन्नं ॥

पार्श्विकान्दी (स्त्री) भाद्रशुक्रैकान्दी । तद्-
विवरणं पार्श्वपरिवर्तनशब्दे द्रष्टव्यं ॥

पार्श्वोदरप्रियः (पुं) कर्कटः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

पार्श्वती (स्त्री) द्रोपदी । इति त्रिकाशेषः ॥

पार्श्वदः (त्रि) पारिषदः । इति शब्दरत्नावली ॥

पार्श्वदयः (त्रि) पार्श्वदः । इति भरतः ॥

पार्श्वः (पुं स्त्री) गुल्फश्चाधोभागः । पाद-
ग्रन्थिधरः । गोड़मुड़ा इति गोड़ारि
इति च भाषा । इत्यमरः ॥ स तु गर्भस्थश्च
मासद्वयेन भवति । इति सुखबोधः ॥ सैन्ध-
पृष्ठं । इति मेदिनी ॥ पृष्ठं । इति
हलायुधः ॥ जिगीषा । यथा । सैन्धुपृष्ठे
पुमान् पार्श्वः पश्चात् पदजिगीषयोः ।
इति रत्नकोषः ॥

पार्श्वः (स्त्री) उन्मदस्त्री । इति मेदिनी ॥
कृष्ती । इति धरणिः ॥

पार्श्विग्रहः (पुं) पृष्ठतः शक्रः । शक्रज्यो-
द्यतश्च विजिगीषोस्तुं शक्रपक्षपातेन
पार्श्विं पश्चात् पदं गृह्णाति याति यः ।
इत्यमरभरतो ॥

पार्श्वित्रं (स्त्री) पश्चात् रक्तसेना । आतो-
हनुपसर्गात् क इति सूत्रेण पार्श्विशब्दात्
त्रैङ्घातोः कप्रत्ययनिष्पन्नं । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

पाल क रक्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ क
पालयति । इत्यवतैवेष्टसिद्धे दीर्घिणो-
हपि पाठः । कानुबन्धानामिदनुबन्धवत् ष्रे-
रनित्यतां बोधयति । तेन पालति
पलति इत्यपि सिद्धं । इति दुर्गा-
दासः ॥

पालः (पुं) पतद्ग्रहः । पिक्दान् इति
भाषा । इति हेमचन्द्रः ॥ पालके त्रि ।
यथा । दिवावक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि
तद्गृहे । योगक्षेमेहन्था चेत्तु पालो
वक्तव्यतामियात् ॥ इति मनुः

पालकः (पुं) घोटकरक्तकः । तत्पर्यायः ।
अश्वरक्तः २ वल्लभः ७ । इति जटाधरः ॥
चित्रकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पालन-
कर्त्तरि त्रि । यथा । गोपालको गवां
गोष्ठे यस्तु धूमं न कारयेत् । मन्विका-
लीननरके मन्विकाभिः स भक्ष्यते ॥ इति
प्रायश्चित्ततन्त्रं ॥

पालकाप्यः (पुं) मुनिविशेषः । तत्पर्यायः ।
करेणुडः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ धम-
न्तरिः । इति त्रिकाशेषः ॥

पालघः (पुं) छत्रा । इत्यमरः ॥

पालकः (पुं) शल्लकी । शाकभेदः । पालङ्
इति भाषा । प्राजिपक्षी । वाज इति
भाषा । ईति मेदिनी ॥

पालकी (स्त्री) कुन्दूरुनामगन्धद्रव्यं । इत्य-
मरः ॥ शाकभेदः । पालङ् इति भाषा ।
अश्या गुणाः । कफपित्तवातविवहनाशित्वं ।
रूक्षत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

पालक्या (स्त्री) शाकभेदः । पालङ् इति
भाषा । तत्पर्यायः । पलक्या २ मधुरा ३
क्षुरपत्रिका ४ स्रपत्रा ५ म्लिङ्गपत्रा ६
ग्रामीणा ७ ग्राम्यवल्लभा ८ । अस्य गुणाः ।
क्षिप्तं कटुत्वं । मधुरत्वं । पथ्यत्वं ।
शीतलत्वं । रक्तपित्तहरत्वं । ग्राहित्वं ।
परमतर्पणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पालक्या (स्त्री) कुन्दूरुः । कुन्दूरुखोटी इति
भाषा । इत्यमरः ॥ पालकशाकः । तत्-
पर्यायः । वास्तुकाकारा २ छुरिका ३
चीरितच्छदा ४ । अस्य गुणाः । वातलघुः ।
शीतलः । म्लेच्छलः । भेदनः । गुरुः ।
विस्फुल्लितः । मदश्वासपित्तरक्तविषापह-
त्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

पालनं (स्त्री) सद्यःप्रसूताया गोः स्त्रीरं ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्षणं । यथा । अन्नि-
षेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनं
परमो धर्मः । इति मितान्तरा ॥

पालाशं (स्त्री) तमालपत्रं । तेजपात इति
भाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पालाशः (पुं) हरिद्वर्गः । तद्वर्गविशिष्टे
पालाशरूक्षसम्बन्धिनि ८ त्रि । इत्य-

पालाशवर्गः (पुं) मगधदेशः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पलाशसमूहश्च ॥

पालिः (स्त्री) कर्णलताग्रं । अश्रिः । पङ्क्तिः ।
अक्षप्रभेदः । छात्रादिदेयं । इति
मेदिनी ॥ युका । जातशश्रुस्त्री । प्रान्तः ।
सेतुः । कल्लितभोजनं । प्रशंसा । उ-
सन्नः । प्रसूः । इति हेमचन्द्रः ॥

पालिका (स्त्री) अश्रिः । इति शब्दरत्नावली ॥
कर्णपत्रं । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दध्यादि-
च्छेदनी । तत्पर्यायः । कुन्तलिका २ ।
इति हारावली ॥

पालितः (त्रि) रक्षितः । यथा । चित्रलेखा तमा-
ज्जाय पौत्रं कृष्णं यो गिनी । ययो विहा-
यसा राजन् द्वारकां कृष्णपालितां ॥ इति
श्रीभागवतीयदशमस्कन्धे ६२ अध्यायः ॥
कायस्थस्य पद्धतिविशेषश्च ॥

पालिन्दः (पुं) कुन्दूरुकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पालिन्दी (स्त्री) श्यामालता । इति रत्नमाला ॥
पालिङ्गी । त्रिवृता । इति द्विरूपकोषः ॥

पालिङ्गी (स्त्री) कृष्णत्रिवृता । इत्यमरः ॥

पाली (स्त्री) युका । सशश्रुयौषिणं । इति
मेदिनी ॥ श्रेणी । इति शब्दरत्नावली ॥
श्वाली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पावकः (पुं) अग्निः । इत्यमरः ॥ वैद्य-
ताग्निः । यथा । पावकः पवमानश्च शुचि-
रग्निश्च ते त्रयः । निर्मथ्यः पवमानः
श्राद्धैर्द्व्यतः पावकः श्रुतः ॥ यश्चामो
तपते सूर्यः शुचिरग्निश्चमो श्रुतः । इति
कौर्मे १२ अध्यायः ॥ स च ब्रह्मणो

মানসপুত্রাদভিমানিনামকায়ে: স্বাহায়াং
জাত:। যথা। যোহসাবগ্নিরভীমানী স্মৃত:
স্বায়ন্তুব্বেহস্তুরে। ব্রহ্মণো মানস: পুত্র-
স্তস্মাৎ স্বাহা ব্যজীজনং ॥ পাবকং পব-
মানঞ্চ শুচিরগ্নিশ্চ য: স্মৃত:। ইতি
মাৎস্তে ৪৮ অধ্যায়: ॥ * ॥ সদাচার:।
বহ্নিমস্থ:। চিত্রক:। ভল্লাতক:। বিড়ঙ্গ:।
ইতি মেদিনী ॥ শোধয়িত্বনর:। ইতি
হেমচন্দ্র: ॥ রক্তচিত্রক:। কুসুম্ব:। ইতি
রাজনির্ঘণ্ট: ॥

পাবকারণি: (পুং) অগ্নিমস্থ:। ইতি শব্দ-
মালা ॥

পাবকি: (পুং) কার্ত্তিকৈয়:। যথা। কথং
তং কৃত্তিকাপুত্রমুক্তবান্ তং সুরং গুরুং।
কথঞ্চ পাবকিরসৌ কথং বা মাতৃনন্দন: ॥
ইতি বরাহপুরাণং ॥

পাবনং (স্ত্রী) জলং। কৃচ্ছং। ইতি মেদিনী ॥
গোময়ং। ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥ রুদ্রাক্ষং।
কুষ্ঠং। ইতি রাজনির্ঘণ্ট: ॥ চিত্রকং।
অধ্যাস:। প্রায়শ্চিত্তং। ইতি বিশ্ব: ॥

পাবন: (পুং) ব্যাস:। পাবক:। ইতি
মেদিনী ॥ সিহ্লক:। ইতি বিশ্ব: ॥ পীত-
ভঙ্গরাজ:। ইতি রাজনির্ঘণ্ট: ॥ সিদ্ধ:।
পবিত্রে পাবয়িতরি চ ত্রি। ইতি হেম-
চন্দ্র: ॥

পাবনধ্বনি: (পুং) শব্দ:। ইতি রাজনির্ঘণ্ট: ॥
পবিত্রে শব্দশ্চ ॥

পাবনী (স্ত্রী) হরীতকী। ইতি বিশ্ব: ॥ তুলসী।
গো:। ইতি রাজনির্ঘণ্ট: ॥ গঙ্গা। যথা।
ব্রহ্মাণ্ডং খণ্ডয়ন্তী হরশিরসি জটাবল্লি-

মুল্লাসয়ন্তী স্বলোকাদাপতন্তী কনকধি-
গুহাগণ্ডশৈলাৎ স্বলন্তী। ক্ষৌণীপৃষ্ঠে
লুষ্ঠী ছুরিতচয়চমুর্নির্ভরং ভৎসয়ন্তী
পাথোধিং পূরয়ন্তী সুরনগরসরিৎ পাবনী
ন: পুনাতু ॥ ইতি শঙ্করাচার্য্যকৃতগঙ্গা-
কটকং ॥

পাশ: (পুং) কচাল্লে সংহার্থ:। কর্ণাল্লে
শোভনার্থ:। ছাত্রাদ্যল্লে নিন্দার্থ:।
পক্ষ্যাদিবন্ধনং। ইতি বিশ্ব: ॥ শব্দভেদ:।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পাশক: (পুং) দ্যুতবিশেষ:। পাশা ইতি
ভাষা। তৎপর্য্যায়:। অক্ষ: ২ দেবন: ৩।
ইত্যমর: ॥ সারি: ৪ শারি: ৫ সার: ৬
শার: ৭ পাশ: ৮। ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পাশপাণি: (পুং) বরুণ:। ইতি হলায়ুধ: ॥
পাশবপালনং (স্ত্রী) ঘাস:। ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥

পাশিত: (ত্রি) পাশযুক্ত:। বন্ধ:। ইতি
ধরণি: ॥

পাশী [ন্] (পুং) বরুণ:। ইত্যমর: ॥ ব্যাধ:।
ইতি মেদিনী ॥ যম:। ইতি কশ্চিৎ ॥
পাশধরে ত্রি। ইতি বিশ্ব: ॥

পাশীকৃত: (ত্রি) পাশবন্ধ:। অভূততদ্রাবে
চিপ্রত্যয়নিষ্পন্ন: ॥

পাশুপত: (পুং) বকপুষ্পং। পশুপত্যধি-
দৈবত:। তদ্বক্ত:। ইতি মেদিনী ॥

পাশুপতব্রতং (স্ত্রী) পশুপতিব্রতবিশেষ:।
যথা। যথা পশুপতিনিত্যং হত্বা সর্ব্বমিদং
জগৎ। ন লিপ্যতে পুন: সোহপি যো
নিত্যং ব্রতমাচরেৎ ॥ ইহজন্মকৃতং পাশুপ

पूर्वजन्मकृतश्च यः । त्रतं पाशुपतं
 नाम कृत्वा हस्ति द्विजोत्तम ॥ द्वादश्यामेक-
 भङ्गानी त्रयोदश्यामवाचितं । चतुर्दश्यां
 तथा नक्तमुपवासं परेहहनि ॥ गोवृष-
 शैव हैरग्यां रोप्यां तात्रमयस्तथा ।
 सौवर्णं कारयेत् पत्रं गुञ्जाशीत्या पृथक्
 पृथक् ॥ तत्रैवोत्प्रेष्येन्मूर्तिं शिवायाश्च
 शिवश्च च । तत्रैवमागं वृषं कुर्याद्रोप्यां
 हेमश्चतुर्गुणैः ॥ रोप्यादक्तगुणं तात्रं
 तदर्कं वापि कारयेत् । स्कारपत्रे समा-
 रोप्य वस्त्रोत्तमयुतस्तथा ॥ त्रयोदश्या-
 मेकभक्तं रिक्त्यां नक्तमाचरेत् । कुर्या-
 दवाचितं दर्शं पादकृच्छ्रत्रतकरेत् ॥ गङ्ग-
 पुष्पैः स्रमैवेदैर्द्वैर्ब्रह्माभरणदीपकैः ।
 गङ्गाधरं समभ्यर्च्य प्रार्थयेत् प्रवरं वरं ॥
 गङ्गाधर महादेव सर्वलोकचराचर । जहि
 मे सर्वपापानि पूजितस्त्रिह शङ्कर ॥ शङ्क-
 राय नमस्तुभ्यं सर्वपापहराय च । यथा
 यमं न पश्यामि तथा मे कुरु शङ्कर ॥
 यममार्गं यथा शब्दे न पश्यामि कदाचन ।
 संपूजितो मया भक्त्या तथा मे कुरु
 शङ्कर ॥ गङ्गाधर धराधीश परांपर वर-
 प्रद । श्रीकृष्ण नीलकण्ठसुमुमाकास्त नमो-
 हस्त ते ॥ संपूज्येवंविधानेन प्रति-
 पद्यदिते रवौ । हैरग्यादीन् गोवृषांश्च
 त्राक्त्राणैर्भोग्यो निवेदयेत् ॥ यथा ह्यं सर्वगः
 सर्वः सर्ववासस्तु सर्वहृत् ॥ न लिप्यासे
 विकूर्वाणस्तथा मां कुरु शङ्कर ॥ एवं
 स्तुत्वा नमस्तुभ्यं वृषादींश्च यथोदितान् ।
 गुर्वादिभोग्यो द्विजेभ्यश्च शङ्करः प्रीयता-

मिति ॥ एवं त्रतमिदं कृत्वा वृषं दद्याद्-
 द्विजातये । यममार्गं महाघोरं न पश्याति
 कदाचन ॥ यः करोति त्रतेनैव सर्व-
 पापप्रणाशनं । न स लिप्येत पापेन
 पद्मपत्रमिवास्तसा ॥ त्रक्त्राहत्यादिभिः
 पापैरगम्यागमनादिभिः । मुच्यते पात-
 केभ्योहथ ह्युक्त्यापेयजैः पुमान् ॥ यः
 करोति महाभाग दानं सर्वसुखावहं ।
 हत्वा पापाद्यशेषानि स्वर्गलोकं स
 गच्छति ॥ इति बह्विपुराणे पाशुपतत्रत-
 दानाध्यायः ॥

पाशुपतात्रं (क्ली) पशुपतेः शूलान्त्रं ।
 तस्य स्वरूपं यथा । गजाननोऽपि मफिन्त्य
 यत्रं पाशुपतं परं । महारूपं महा-
 कायं युगान्तागिसमप्रभं ॥ पक्षवक्रं
 महाघोरं दशबाह्वं त्रिलोचनं । सौम्यं
 घोरं सुघोरस्यमूर्द्धकेशं भयोत्कटं ॥
 जटाभारेन्दुगङ्गाहिप्रियमाणं शिवाङ्गजं ।
 वेणुवीणाशङ्खघण्टं डमरुकारावसंकुलं ॥
 शिवारावं भयान्नासि गृध्रायसचेष्टितं ।
 उक्तादुद्धलङ्गालं गेनाशकृतशृषणं ॥
 ललम्बेखलनागेन्द्रं गजचर्मार्द्रवासनं ।
 केकरं तर्जमानस्तु शूलखट्वाङ्गधारिणं ॥
 असमानं समस्तदं त्रैलोक्यं सचरा-
 चरं । पुरतो विघ्ननाशस्य लेलिहानं
 व्यवस्थितं ॥ इति देवीपुराणं ॥

पाशुपाल्यं (क्ली) वैश्यावृत्तिः । पशून् गो-
 महिष्यादीन् पालयति पशुपालः तां यत् ।
 पशुपालस्य भावः कर्म वा इत्यर्थे ष्य-
 प्रत्ययनिष्पन्नं । इत्यमरभरतो ॥

पाश्चात्यः (त्रि) पश्चाद्भवः । पश्चिमदेश-
जातः । इति मुक्त्वबोधव्याकरणं ॥

पाश्चात्याकरसम्भवं (क्ली) सांस्तरीलवणं ।
तत्पर्यायः । रोमकं २ रामलवणं ७ ।
इति रत्नमाला ॥

पाश्या (स्त्री) पाशसमूहः । इत्यमरः ॥

पाषकः (पुं) पादाभरणविशेषः । पायुली
इति भाषा । यथा । रत्नपाषकषट्कैश्च
विराजितपदाङ्गुलैः । इति ब्रह्मवैवर्ते
श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्यायः ॥

पाषण्डः (पुं) वेदविरुद्धाचारवान् । सर्ववर्ण-
चिह्नधारी । बौद्धरूपणकादिः । इति
भरतः ॥ तत्पर्यायः । सर्वलिङ्गी २ ।
इत्यमरः ॥ कौलिकः ७ पाषण्डकः ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ पाषण्डादिसम्भ-
वणे दोषो यथा । तस्मात् पाषण्डाभिः
पापैपरालापं स्पर्शनं त्यजेत् । विशे-
षतः क्रियाकाले यज्जार्दो चापि दीक्षितः ॥
क्रियाहानिर्गृहे यस्य मासमेकं प्रजायते ।
तस्यावलोकनात् सूर्यात् पश्येत् मतिमान्
नरः ॥ किं पुनर्यस्तु संत्यक्त्वा त्रयी सर्वा-
ङ्गना द्विज । पाषण्डाभोजिभिः पापैर्केद-
वादविरোধिभिः ॥ पाषण्डिनो विकर्म्मस्थान्
वैडालव्रतिकान् शठान् । हेतुकान् वक-
रुत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्क्षयेत् ॥ दूरा-
पास्तुस्तु संसर्गः महास्या वापि पापिभिः ।
पाषण्डिभिर्दुराचारैस्तस्मात्तान् परिवर्ज-
येत् ॥ एते नग्रास्तवाध्याता दृष्ट्या
आद्वापघातकाः । येषां सम्भवात्
पुंसां दिनपुण्यात् प्रणश्यति ॥ एते ।

पाषण्डिनामानो हेतान् आलपेद्वृष्टः ।
पुण्यात् नश्यति सम्भवादेतेषां तद्-
दिनोद्भवम् ॥ पुंसां जटाधरणमौण्ड्य-
वतां ब्रूथैव मोघाशिनामथिलशौचनिरा-
कृतानां । तोयप्रदानपितृपिण्डवाह-
कृतानां सम्भवात्तपि नरा नरकं
प्राप्स्यन्ति ॥ इति विष्णुपुराणे ७ अंशे
२८ अध्यायः ॥ * ॥ पाषण्डादीनां लक्षणं
यथा । अर्कः स्वधर्मात् पाषण्डो विकर्म्मस्थो
निषिद्धकृत् । यस्य धर्म्मध्वजो नित्यं झर-
ध्वज इवोत्थितः ॥ प्रच्छन्नानि च पापानि
वैडालं नाम तद्व्रतं । तद्वान् वैडाल-
व्रतिकः । प्रियं वक्ति पुरोहन्व्रत
विप्रियं कुरुते भृशं । व्यक्तापराध-
चेष्टश्च शठोऽहं कथितो ब्रूथैः ॥ सन्देह-
कृद्धेभुत्तिर्धः संकर्म्मसु सहेतुकः ।
अर्कागदृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ॥
शठो मिथ्याविनीतश्च वक्रवृत्तिरुदाहृत
इति । एतद्वीक्यात् स्वामी ॥ * ॥ अपि
च । सदाशिव उवाच । येहन्वदेव पर-
त्वेन वदन्त्यज्जानमोहिताः । नारायणा-
ज्जगद्वन्द्यात् ते वै पाषण्डिनस्तथा ॥ कपाल-
भस्माश्विधरा ये ह्यवैदिकलिङ्गिनः । ऋते
वनस्त्राश्रमाश्च जटाबन्धुलधारिणः । अवै-
दिकक्रियोपेतान्ते वै पाषण्डिनस्तथा ॥
शस्त्रचक्रोर्द्धपुण्ड्रादिचिह्नैः प्रियतमै-
र्हरेः । रहिता ये द्विजा देवि ते वै
पाषण्डिनो मताः ॥ श्रुतिस्यूत्यान्तमाचारं
यस्तु नाचरति द्विजः । स पाषण्डीति
विज्ञेयः सर्वलोकेषु गर्हितः ॥ समस्त-

যজ্ঞভোক্তারং বিষ্ণুং ব্রহ্মণ্যদৈবতং ॥
 উদস্য দেবতাঐশ্বৰ্য জুহোতি চ দদাতি চ ।
 স° পাষণ্ডীতি বিজ্ঞেয়ঃ স্বতন্ত্রে। বাপি
 কৰ্ম্মস্ব ॥ স্বাতন্ত্র্যাৎ ক্রিয়তে যৈস্ত্ব কৰ্ম্ম
 বেদোদিতং মহৎ । বিনা বৈ ভগবৎ-
 প্রীত্যা তে বৈ পাষণ্ডিনঃ স্মৃতাঃ ॥ যস্ত
 নারায়ণং দেবং ব্রহ্মরুদ্রাদিদৈবতৈঃ ।
 সমত্বেনৈব বীক্ষেত স পাষণ্ডী ভবেৎ
 সদা ॥ অনাস্থা ক্রিয়তে যৈস্ত্ব মনোবাক্-
 কায়কৰ্ম্মভিঃ । বাসুদেবং ন জানাতি স
 পাষণ্ডী ভবেৎ দ্বিজঃ ॥ হরেন্নামকমস্ত্রাভ্যাং
 লোকাঃ সন্তিবিবৰ্জিতাঃ । যদি বর্ণা-
 শ্রমাদ্যা যে তে বৈ পাষণ্ডিনঃ স্মৃতাঃ ॥
 বর্ণানাং গুরবো নিত্যং শিবে যদি-
 প্যবৈষ্ণবাঃ । ভগবদ্ধৰ্ম্মরহিতা বৈষ্ণবাদি-
 বিনিন্দকাঃ ॥ রজস্তুমোময়া জীবহিংসকা
 জীবভক্ষকাঃ । অসৎপ্রতিগ্রহরতা দেবলা
 গ্রামযাজকাঃ ॥ ভ্রষ্টাচারাস্তথা ত্রাত্যা
 নানাবিবুধপূজকাঃ । দেবতোচ্ছিষ্টশ্রাদ্ধাদি-
 ভোজিনঃ শূদ্রবৎক্রিয়াঃ ॥ বিবিধাসৎকৰ্ম্ম-
 রতা ভক্ষণাদ্যবিচারিণঃ । লোভমোহমদ-
 ক্রোধকামাহঙ্কারিণঃ সদা ॥ এবশ্বিধাঃ পার-
 দারিকাদ্যা যেহত্র শুভাননে। অন্যেযাং কা
 কথা তত্র পাষণ্ডা ব্রাহ্মণাঃ স্মৃতাঃ ॥ বর্ণা-
 শ্রমাদ্যা যে মর্ত্যাঃ স্বধৰ্ম্মবিবৰ্জিতাঃ ।
 তে বৈ পাষণ্ডিনো দেবি নারায়ণবহির্মুখাঃ ॥
 সৰ্ব্বাশিনো দ্বিজা যেহপি সৰ্ব্ববিক্রয়িণ-
 স্তথা । ষড়্বেদাচাররহিতাস্তে বৈ পাষ-
 ণ্ডিনো মতাঃ ॥ যে হ্রসদ্রূপানাদিরতা
 লোকা নিরন্তরং । শিবে পাষণ্ডিনো জ্ঞেয়া ।

ইহ তে নাত্র সংশয়ঃ ॥ বিষ্ণুবৈষ্ণবগোভূমি-
 দেবাদিষু বিশেষতঃ । অশ্বখতুলসীতীর্থ-
 ক্ষেত্রাদিষু মহাগুরৌ ॥ লক্ষ্মীসরস্বতীগঙ্গা-
 যমুনাঙ্ক বরাননে। স্মৃতাঃ পাষণ্ডিনস্তেহপি
 বে ন সেবাপরায়ণাঃ ॥ রুদ্রাক্ষেস্ত্রাক্ষ-
 ভদ্রাক্ষফাটিকাকাদিধারিণঃ । জটীলা
 ভস্মলিপ্তাঙ্গাস্তে বৈ পাষণ্ডিনঃ প্রিয়ে ॥
 অসিজীবী মদীজীবী ধাবকঃ পাচকস্তথা ।
 এতে পাষণ্ডিনো বিপ্রা যাদকদ্রব্য-
 ভোজিনঃ ॥ দেবি কাৰ্ষ্যাদয়ো ভক্তা
 অনন্যশরণাস্তু যে । পাষণ্ডসঙ্গং ন কুৰ্য্য-
 স্তদেগেহে পানভোজনে ॥ যদি দৈববশা-
 ল্লোভাম্মোহান্তস্যান্নভোজনং । তৎস্পর্শ-
 জলপানঞ্চ চক্রুস্তৎসঙ্গমাদিকং ॥ তৎপান-
 ভোজনালাপসঙ্গালিঙ্গনতোহচিরাৎ । পাষ-
 ণ্ডিনো বৈষ্ণবাঃ স্মরণ্যেযামপি কা কথা ॥
 কিমত্র বহুনোক্তেন ব্রাহ্মণা যে হবৈষ্ণবাঃ ।
 অসদাচরণাশ্চেৎ স্মৃত্যস্তদা পাষণ্ডিনঃ
 স্মৃতাঃ ॥ এতেন্নোজনপানাদিকৰ্ম্মভির্বৈষ্ণবা
 জনাঃ । পাষণ্ডিনস্তথা স্ম্যর্কৈর্জটাতস্মাদি-
 ধারিণঃ ॥ ইতি পান্দ্রোত্তরখণ্ডে পাষণ্ডা-
 চরণং নাম ৪২ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ তস্য
 ত্যাজ্যত্বং যথা । ত্যজ পাষণ্ডসংসর্গং
 সঙ্গং ভজ সতাং সদা । কামং ক্রোধঞ্চ
 লোভঞ্চ মোহঞ্চ মদমৎসরৌ ॥ ইতি পান্দ্রে
 ক্রিয়াযোগসারে ১৬ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥
 তস্ম রাষ্ট্রাধিকর্ষভব্যতা যথা । কিতবান্
 কুশীলবান্ কুরান্ পাষণ্ডস্বাংশ্চ মানবান্ ।
 বিকৰ্ম্মস্থান্ শৌণ্ডিকাংশ্চ ক্ষিপ্ৰাং নির্বা-
 সয়েৎ পুরাৎ ॥ এতে রাষ্ট্রে বর্তমানা

राज्यः प्रच्छन्नतस्कराः । विकर्मक्रियया
नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥ इति
मानवे २ अध्यायः ॥ अपि च । आक्रु-
द्धांश्च तथा लूकान् दृक्कार्थात्तत्त्वविषयः ।
पाषण्डिनस्तपसादीन् परराष्ट्रेषु योज-
येत् ॥ इति युक्तिकल्पतरुः ॥

पाषण्डकः (पुं) पाषण्डः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

पाषण्डी [न्] (पुं) पाषण्डः । इति जटा-
धरः ॥

पाषाणः (पुं) प्रस्तुरः । तत्पर्यायः । ऋवः २
उपलः ३ अश्वा ४ शिला ५ दृष्य ६ ।
इत्यमरः ॥ दृष्य ९ । इति भरतः ॥
प्रस्तुरः ८ पारारुकः ९ पारटीटः १०
मन्मरुः ११ काचकः १२ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

पाषाणगर्दभः (पुं) हनुसङ्गिजङ्गुद्ररोग-
विशेषः । तल्लक्षणमाह । वातल्लेपसमुद्भूतः
श्वथुहनुसङ्गिजङ्गः । स्थिरो मन्दरुजः स्निग्धो
ज्जेयः पाषाणगर्दभः ॥ स्थिरः कठिनः ॥ * ॥
तच्चिकित्सा यथा । पाषाणगर्दभं पूर्व-
श्वेदयेत् कुशलो भिषक् । ततः पनसिका-
प्रोक्तैः कक्केरुक्कैः प्रलेपयेत् ॥ वात-
ल्लेपिकशोथनैः कक्केरुक्कैश्च लेप-
येत् । परिपाकगतं भिन्ना त्रणवत्तमुपा-
चरेत् ॥ जलौकाभिर्हृते रक्ते स शाम्यति
विनोषधं । एतत् श्वलेषु बहुषु प्रेक्षितं
लिखितं ततः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

पाषाणचतुर्दशी (स्त्री) रूश्चिकराशिस्वरविकशुक्ल-
पक्षीयचतुर्दशी । यथा भविष्ये । रूश्चिके

शुक्लपक्षे तु या पाषाणचतुर्दशी । तस्मात्
माराधयेद्दोरीं नक्तं पाषाणभोजनैः ॥
पाषाणभोजनैः पाषाणकारपिष्टकभोज-
नैः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पाषाणदारकः (पुं) टक्कः । इति हेमचन्द्रः ॥

पाषाणदारणः (पुं) टक्कः । इत्यमरः ॥

पाषाणभेदनः (पुं) रूक्कविशेषः । हाथाजूड़ी

इति भाषा । तत्पर्यायः । अश्मभ्रः २

शिलाभेदः ३ अश्मभेदकः ४ श्वेता ५

उपलभेदी ६ पलति ७ शिलगर्भजः ८ ।

अश्व गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । मेह-

तृद्धदाहमूत्रकृच्छ्राश्वरीनाशित्वम् । शीतल-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । पाषाण-

भेदकोहश्मन्नो गिरिभिन्निम्योजनी ।

अश्मभेदो हिमस्तुक्तः कषायो वृष्टि-

शोधनः ॥ भेदनो हस्ति दोषार्शोऽग्न्या-

कृच्छ्राश्वहृद्भ्रजः । योनिरोगान् प्रमे-

हांश्च प्लीहाशूलत्रणानि च ॥ इति भाव-

प्रकाशः ॥

पाषाणभेदी [न्] (पुं) रूक्कविशेषः ।

पाथरचूर इति भाषा । तत्पर्यायः ।

अश्मभेदः २ शिलाभेदः ३ अश्मति ४ ।

इति रत्नमाला ॥

पाषाणी (स्त्री) कृद्द्रपाषाणः । स तु परिमापक-

विशेषः । वाट्थारा इति पाषा । तत्-

पर्यायः । पृषाकरा २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाहातः (पुं) त्रकदाकरुक्कः । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥

पाक्कायणः (त्रि) पक्कसम्बन्धी । पक्के भवः ।

पक्कशब्दात् षण्यनप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पाङ्किकः (त्रि) पङ्कपाती । यथा । स को
 राजा न शास्ता यः प्रजावधाश्च पाङ्किकः ।
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे १४ अध्यायः ॥
 पाङ्कियातकश्च ॥
 पि. श गतो । इति कविकल्लङ्घनः ॥ श पियति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 पिकः (पुं) कोकिलः । इत्यमरः ॥
 पिकप्रिया (स्त्री) महाजम्बूः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 पिकवक्त्रुः (पुं) आत्रवृक्षः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 पिकरागः (पुं) आत्रवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 पिकवल्लभः (पुं) आत्रवृक्षः । इति भाव-
 प्रकाशः ॥
 पिकाङ्गः (पुं) पङ्कविशेषः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 पिकानन्दः (पुं) वसन्तकालः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 पिकाङ्कः (पुं) रोचनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पिकी (स्त्री) कोकिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पिकेकणा (स्त्री) कोकिलाङ्कः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ कोकिलचक्रुस्तुल्यचक्रुर्धुक्ता च ॥
 पिकः (पुं) हस्तिशावकः । इति शब्दमाला ॥
 पिङ्ग (स्त्री) बालकः । इति मेदिनी ॥ हरि-
 तालं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पिङ्गः (पुं) पिङ्गलवर्णः । तद्धति त्रि । इत्य-
 मरः ॥ मूषकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पिङ्गकपिशा (स्त्री) तैलपायिका । इति हेम-
 चन्द्रः ॥

पिङ्गचक्रुः [स्] (पुं) कुञ्जीरः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 पिङ्गजटः (पुं) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥
 पिङ्गलं (स्त्री) रीतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पिङ्गलः (पुं) नीलपीतमिश्रितवर्णः । तं-
 पर्यायः । कडारः २ कपिलः ३ पिङ्गः ४
 पिशङ्गः ५ कङ्कः ६ । तद्धति त्रि । इत्य-
 मरः ॥ केचिं द्युं द्युं पर्यायमाहः ।
 अत्र नीलपीतः कपिलः । रोचनाभः
 पिशङ्गः । कनकपिङ्गलः कङ्कः । इति
 सुभूतिः ॥ पिशङ्गो रोचना पाण्डुः कङ्कः
 कनकपिङ्गलः । इति नाममाला ॥ पिङ्ग-
 दीपशिखाभः श्यां पिशङ्गः पद्मधूलिवत् ।
 पीतनीलहरिद्रक्तः कडारस्तृणवर्णवत् ॥
 अयत्तुद्रिक्तः पीताङ्गः कपिलो रोचना-
 छविरीरत्यन्तत्र भेदोऽपि दृश्यते । अङ्ग-
 भेदत्वादिहासो नादृतः । इति तट्टीकायां
 भरतः ॥ * ॥ नागभेदः । रुद्रः । चण्डांशु-
 पारिपार्श्विकः । निधिभेदः । कपिः ।
 अग्निः । इति मेदिनी ॥ मुनिविशेषः ।
 नकुलः । स्वावरविषविशेषः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ कुद्रोलुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्रभवादिषष्टिवर्षान्तर्गतैकपञ्चाशत्तमवर्षः ।
 यथा । देशभङ्गोऽथ दुर्भिक्षं समासात्
 कथयाम्यहं । पिङ्गले चारुपद्माङ्क
 दुर्भिक्षं नन्ददाते ॥ इति ज्योति-
 सुत्तं ॥ * ॥ पिङ्गलाचार्याकृतच्छन्दोग्रन्थ-
 विशेषः । यथा । ज्यो विविहमन्तसायर-
 पारं पतो विविमलमई हेलं । पटमं
 भासतरणो नागसो पिङ्गलो जयई ॥

অশ্ব ব্যাখ্যা । অথ ছন্দঃশাস্ত্রকর্তুঃ পিঙ্গলা-
চার্য্যস্য স্ততিরূপং মঙ্গলং নির্বিঘ্নগ্রন্থপরি-
সমাপ্তয়ে গ্রন্থকৃৎ করোতি । বিবিধা
নানাপ্রকারকবিত্বাসবিশিষ্টা মাত্রা যত্র
তদ্বিবিধমাত্রং ছন্দঃকদম্বং তদেবং
সাগরঃ অতিদুর্গমত্বাৎ ভাষা এব তরগু
নৌর্ধস্য । প্রাকৃিতে হ্রস্বতা তেন ভাষ্যৈব
ছন্দঃশাস্ত্রমুক্তবানিত্যবগম্যতে । কেচিত্ত্ব
লঘুগুরূপা বা বিবিধা মাত্রা সৈব সাগরঃ
তৎপারং প্রাপ্তঃ অপিরবধারণে । বিমলয়া
মত্যা হেলা যত্র তদ্বথা স্মাৎ নির্মলবুদ্ধ্যা
হেল্যৈব পারং গত ইত্যর্থঃ । প্রথম-
মিত্যনেন ছন্দঃশাস্ত্রস্য প্রথমপ্রণেতায়-
মিত্যবগম্যতে । অর্থাস্তরমপ্যানেনৈব
ব্যজ্যতে যো বিবিধমাত্রাভিঃ সাগরপারং
প্রাপ্তঃ বিঃ পক্ষী অর্থাদগরুড়ঃ তস্য বিমল-
মতৌ হেলা যত্র তৎ যথা স্মাৎ ভাষা
অনুনয়বাক্ সৈব নৌর্ধস্য ঐদৃশো নাগো
জয়তি । এবং হি ক্ষয়তে ভোক্তুমুদ্যতং
গরুড়ং দৃষ্ট্বা সকৌশলং সবিনয়ং তমু-
বাচ ভো গরুড়মমেদং কৌশলং পশু
যদ্যেকবারলিখিতং ময়া লিখ্যতে তদা
মাং ভক্ষ ইতু্যক্তা সাগরতীরং ষড়্‌বিংশত্য-
ক্ষরপর্য্যন্তং প্রস্তারং প্রদর্শ্য সমুদ্রেং
প্রবিবেশ গরুড়োহপি বঞ্চনাং গুরুত্বেন
তঞ্চ মত্বা তদেশাদ্বিররাম এতাদৃশং বুদ্ধি-
গৌরবং যস্য অতএব জয়তি উৎকর্ষণ
বর্ত্ততে তং প্রতি প্রণতোহস্মীতি ব্যজ্যতে
অথবা গাথ্যাং ভগণোপন্যাসো মঙ্গলার্থঃ
প্রথমং ভৃত্যোদাসীনয়োর্ভগণজগণয়ো-

র্ষোগোহনুচিতোহপি কল্পমিত্যবহিতৈ
র্ভাব্যং । ইতি পিঙ্গলগ্রন্থস্তটীকা চ ॥
পিঙ্গললোহং (ক্রী) পিত্তলং । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পিঙ্গলা (ক্রী) বামনাখ্যদক্ষিণদিগ্‌গভ্রস্য
গজিনী । ইত্যমরঃ ॥ কুমুদস্য করিণী ।
বেশ্যাবিশেষঃ । ইতি মেদিনী ॥ তস্যা
উপাখ্যানং যথা । পিঙ্গলা নাম বেশ্যা-
সীদ্বিদেহনগরে পুরা । তস্যা মে শিক্ষিতং
কিঞ্চিবোধ নৃপনন্দন ॥ সা শৈথিল্যে কদা
কান্তং সঙ্কেত উপনেষ্যতী । অভূৎ কালে
বহির্দ্বারি বিভ্রতী রূপমুত্তমং ॥ মার্গ
আগচ্ছতো বীক্ষ্য পুরুষান্ পুরুষর্ষভ ।
তান্ শুঙ্কদান্ বিভ্রবতঃ কান্তান্ মেনেহর্থ-
কামুকী ॥ আগতেষপযাতেষু সা সঙ্কে-
তোপজীবিনী । অপ্যন্তো বিভ্রবান্ কোহপি
মামুপৈষ্যতি ভুরিদঃ ॥ এবং ছুরাশয়া
ধ্বস্তনিদ্রাদ্বার্য্যবলম্বতী । নির্গচ্ছন্তী প্রবি-
শতী নিশীথং সমপদ্যত ॥ তস্যা বিভ্রা-
শয়া শুষ্যদ্বক্ত্রায়া দীনচেতসঃ । নির্বেদঃ
পরমোজজে চিন্তাহেতুঃ স্থথাবহঃ ॥ তস্যা
নির্বিঘ্নচিত্তায়া গীতং শৃণু যথা মম ॥
নির্বেদ আশাপাশানাং পুরুষস্য যথা
হসিঃ । নহ্নাজাতনির্বেদো দেহবন্ধং
জিহাসতি ॥ পিঙ্গলোবাচ । অহো মে
মোহবিততিং পশ্বতাং বিজিতাঙ্গনঃ । যা
কান্তাদসতঃ কামং কাময়ে যেন বালিশা ॥
সস্তং সমীপে রমণং রতিপ্রদং বিভ্রপ্রদং
নিত্যমিমং বিহায় । অকামদং দুঃখভয়াধি-
শোকমোহপ্রদং তুচ্ছমহং ভজেহজ্ঞা ॥

अहो मलत्रा परितापितो वृथा सांकेत्य-
 रत्र्यातिविंगह्य' वार्त्तरा । त्रैणाम्ररादवार्थ-
 त्रमोहनुशोच्यां क्रीतेन विभ्रं रतिमात्र
 नेच्छती ॥ यदस्त्रिभिर्निश्चितवंशवंशस्रुणं
 त्रचा रोमनथैःपिनद्धं । फरन्नवद्वारमगार
 मेत्रद्विगु त्रपुणं मद्रुपैति कात्या ॥ विदे-
 नां पुरे ह्यस्त्रिमहमेकैव मृच्छीः ।
 नाशमिच्छत्यसत्यादात्मानः काममच्युतां ॥
 स्रुणं प्रेष्ठतमो नाथ आत्मा चायं शरी
 रिणां । तं विक्रीयात्त्रनैवाहं रमे येन
 मथा रमा ॥ कियं प्रियन्ते व्यञ्जन कामा
 ने कामदा नराः । अत्रेद्यवन्तो भाग्यारा
 देवा वा कालविद्रुताः ॥ नृनं मे भग
 वान् प्रीतो विक्रुः केनापि कर्मणा ।
 निर्वेदोहयं दुराशया नमे जातः सुखा-
 वहः ॥ मैवमं त्र्यर्नन्दभाग्यायाः क्लेशा
 निर्वेदहेतवः । येनानुवद्धं निरुत्त
 पुरुषः शमयच्छति ॥ तेनोपकृतमादाय
 शिरसा ग्राम्यसङ्गताः । तान्ना दुराशाः
 शंरणं त्रजामि तमधीश्वरं ॥ सस्रुक्ता प्रद-
 ष्यतेत्यदथथालाभेन जीवती । विहराम्यमु-
 नैवाहमात्माना रमणेन वै ॥ संसार-
 कुपे पतितं विषयैश्चुमितेकणं । त्रसुं
 कालाहिनात्मानं कोहयत्त्रातुमधीश्वरः ॥
 आत्त्रैव ह्यात्त्रनो गोपुा निर्वेदेत्येव वदा-
 थिलां । अप्रमत्त इदं पश्येद्ग्रसुं
 कालाहिना जगत् ॥ श्रीब्रह्मण उवाच । एवं
 व्यवसितमतिदुराशां कान्ततर्षजां ।
 छिन्दोपशममास्थाय शय्यामुपविशेत् सा ॥
 आशा हि परमं दुःखं नैराश्यां परमं

सुखं । यथा संछिद्य कान्ताशां सुखं
 सुषाप पिङ्गला ॥ इति श्रीभागवते एका-
 दशस्कन्धे श्रीभगवद्रुद्रवसंवादे पिङ्गला-
 गीतमर्कमोहध्यायः ॥ * ॥ कर्णिका । नाडी-
 विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ पङ्क्तिभेदः ।
 राजरीतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिंशपा-
 वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ * ॥ अथ पिङ्ग-
 लादिनाडीनिरूपणं । दक्षिणांशः स्रुतः
 सूर्यो वामभागो निशाकरः । नाडीदश
 विदुस्तान् मुख्यास्तिस्रः प्रकीर्तिताः ॥ इडा
 वामे तनोश्मध्ये स्रुम्ना पिङ्गला परे ।
 मध्या तान्नाडी स्यादग्नीसोमस्वरूपिणी ॥
 अत्रेडा वामवृक्षाधःस्था धनुर्वक्रा वामनासा-
 पर्यास्तः गता एवमं पिङ्गला दक्षिणाध-
 षःस्था धनुर्वक्रा दक्षिणमासान्तं गता पृष्ठ-
 वंशान्तर्गता स्रुम्ना इत्यर्थः । इति सारदा-
 तिलकं ॥ नाडीनां संवहो देवि कङ्क-
 योनिः खगाश्वत्थं । तत्र नाड्यः समुत्पन्नाः
 सहस्राणां द्विसप्ततिः ॥ कङ्कश्च पद्मस्य
 योनिरुत्पत्तिस्थानं शालुकर्मति यावत् ।
 प्रधानाः प्राणवाहिन्यो स्रुयस्तत्र दश स्रुताः ।
 इडा च पिङ्गला चैव स्रुम्ना च तृती-
 यिका ॥ गान्कारी हस्तिजिह्वा च पूसा चैव
 यशस्विनी । अलम्बुषा कुहूश्चैव शङ्खिनी च
 दश स्रुताः ॥ एवं नाडीमयं चक्रः
 विज्ञेयं शक्तिचक्रके । इडायाः पिङ्गला-
 याश्च मध्ये वा सा स्रुम्निका ॥ इमाश्च
 त्रिगुणा ज्ञेया ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका । रजो
 गुणा च वज्राध्या चित्रिणी स्रुसंयुता ॥
 तमोगुणा ब्रह्मनाडी कार्यभेदक्रमेण च ॥

ইতি নিরুত্তরতন্ত্রপ্রথমপটলঃ ॥ ইড়াপিঙ্গ-
লয়োঃ স্বরূপং যথা । ইড়া চ শঙ্খচন্দ্রাভা
তস্যা বামে ব্যবস্থিতা । পিঙ্গলা সিত-
রক্তাভা দক্ষিণং পার্শ্বমাশ্রিতা ॥ ইতি
যোগার্ণবঃ ॥ ইড়ায়াং সংশ্রিতশ্চন্দ্রঃ পিঙ্গ-
লায়াং দিবাকুরঃ । ইতি তন্ত্রাস্তরং ॥

পিঙ্গলিকা (স্ত্রী) বলাকা । ইতি জটাধরঃ ॥
পিঙ্গমারঃ (পুং) হরিতালং । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পিঙ্গক্ষটিকঃ (পুং) গোমেদমণিঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পিঙ্গা (স্ত্রী) গোরোচনা । হিঙ্গুঃ । নালিকা ।
চণ্ডিকা । ইতি মেদিনী ॥ হরিদ্রা । ইতি
শব্দচন্দ্রিকা ॥ বংশরোচনা । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পিঙ্গাশঃ (পুং) পল্লীপতিঃ । মৎস্যভেদঃ ।
পাঙ্গাশ ইতি ভাষা । জাত্যস্বর্ণে ক্লী ।
ইতি মেদিনী ॥

পিঙ্গাশী (স্ত্রী) নীলিকা । ইতি মেদিনী ॥

পিঙ্গাশ্রঃ (পুং) পিঙ্গাশমৎস্যঃ । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥

পিঙ্গাক্ষঃ (পুং) শিবঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পিঙ্গী (স্ত্রী) শমীবৃক্ষঃ । ইতি মেদিনী ॥

পিঙ্গেক্ষণঃ (পুং) শিবঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পিচণ্ডঃ (পুং) পশোরবয়বঃ । উদরং । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥

পিচিণ্ডলঃ (ত্রি) তুন্দিলঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পিচব্যঃ (পুং) কার্পাসঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পিচিণ্ডঃ (পুং) উদরং । ইত্যমরঃ ॥ তস্য
লক্ষণং যথা । ভোগাঢ্যাঃ সমজঠরা নিঃস্বাঃ

স্ব্যর্ঘটসম্নিতাঃ । সর্পোদরা । দরিদ্রাঃ । স্ম্য-
রিতি গারুড়ে ৬৩ অধ্যায়ঃ ॥ পশোরব-
য়বঃ । ইতি মেদিনী ॥

পিচিণ্ডিকা (স্ত্রী) পিণ্ডিকা । পার ডিম্ ইতি
ভাষা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পিচিণ্ডলঃ (পুং) বৃহদুদরযুক্তঃ । ইত্যমরঃ ॥
তৎপর্যায়ঃ । পিচিণ্ডলঃ ২ বৃহৎকৃষ্ণিঃ ৩
তুন্দী ৪ তুন্দিকঃ ৫ তুন্দিলঃ ৬ উদরী ৭
উদরিলঃ ৮ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পিচুঃ (পুং) কার্পাসতূলঃ । ইত্যমরঃ ॥ কৃষ্ণ-
ভেদঃ । কর্ণঃ । অম্বরবিশেষঃ । ইতি
মেদিনী ॥ ভৈরবঃ । শশুভেদঃ । ইতি
বিশ্বঃ ॥

পিচুকঃ (পুং) মদনবৃক্ষঃ । ময়না ইতি ভাষা ।
ইতি রত্নমালা ॥

পিচুতূলং (ক্লী) তূলঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পিচুমন্দঃ (পুং) নিম্ববৃক্ষঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ

পিচুমর্দঃ (পুং) নিম্ববৃক্ষঃ । ইত্যমরঃ ॥

পিচুলঃ (পুং) ঝাবুকঃ । ইজলঃ । জলবায়সঃ ।
ইতি মেদিনী ॥ তূলঃ । ইত্যমরটীকায়ং
সারস্বন্দরী ॥

পিচ্ছ ক ছেদে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ ক
পিচ্ছয়তি । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পিচ্ছটং (ক্লী) সীসকং । রঙ্গং । নেত্ররোগে
পুং । ইতি মেদিনী ॥

পিচ্ছ শ বাধে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ শ
পিচ্ছতী পিচ্ছন্তী । বাধো বিহিতিঃ ।
ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পিচ্ছং (ক্লী) ময়ূরপুচ্ছং । তৎপর্যায়ঃ ।

शिखण्डः २ बर्हं ३ । इत्यमरः ॥ शिखि-
पुच्छं ४ शिखण्डकं ५ । इति शबरव्या-
वली ॥ चूडा । इति मेदिनी ॥
पिच्छः (पुं) लाङ्गलं । इति मेदिनी ॥
पिच्छलदला (स्त्री) बदरीवृक्षः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
पिच्छवाणः (पुं) श्वेनपक्षी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
पिच्छा (स्त्री) शाल्मलीवेष्टः । इत्यमरः ॥
पुंगः । छटा । कोषः । मोचा । भक्त-
सन्तुतमण्डं । पङ्क्तिः । अश्वपदामयः ।
इति मेदिनी ॥ चोलिका । फणिलाला ।
इति हारावली ॥ शिंशपावृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
पिच्छिका (स्त्री) चामरविशेषः । यथा ।
पिच्छिकां आम्रिय्या बह्विधं हास्यं
कृत्वा पणमहहं दम्स चरणे इदं अलिं
अपिणा कुणामस्य । इति रत्नावलीनाटके
४ अक्षः ॥
पिच्छितिका (स्त्री) शिंशपा । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
पिच्छिलं (त्रि) भक्तमण्डयुक्तं । इति राय-
मुकुटः ॥ सरसव्याञ्जनादि । इति भरतः ॥
सूपादि । इति रमानाथः ॥ सिद्धसूपादि ।
इति भानुदीक्षितः ॥ मण्डयुक्तभक्तं ।
जलयुक्तव्याञ्जनं । इति नीलकण्ठः ॥ तं-
पर्यायः । विज्जिलं २ । इत्यमरः ॥ विज्ज-
यिनं ३ विज्जिनं ४ विज्जलं ५ ईज्जलं ६
लालसीकं ७ । इति वाचस्पतिः । पिच्छ-
युक्तश्च ॥

पिच्छिलः (पुं) श्लेष्मास्तकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः
पिच्छिलकः (पुं) ध्वनवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः
पिच्छिलच्छदा (स्त्री) उपोदकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
पिच्छिलवृक् [च्] (पुं) नागरवृक्षः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ ध्वनवृक्षः । इति रत्न-
माला ॥
पिच्छिलमारः (पुं) मोचरसः । इति राज-
निर्घण्टः
पिच्छिला (स्त्री) पोतिका । शिंशपा ।
शाल्मलिः । सिद्धुभेदः । इति मेदिनी ॥
कोकिलाक्षः । रुश्चिकाक्षुपः । शूलीतृणं ।
अतसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ कट्टी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
पिञ्ज इ क भाष्यार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
इ क पिञ्जयति । भाः दीपिः । षट्कार्थो
निकेतनहिंसावलदानानि । इति दुर्गा-
दासः ॥
पिञ्ज इ ल ङ वर्णपूजयोः । इ पिञ्जते । ल ङ
पिञ्जते । इति दुर्गादासः ॥
पिञ्जं (स्त्री) बलं । व्याकुले त्रि । इति
मेदिनी ॥
पिञ्जः (पुं) वधः । इत्यमरः ॥ कर्पूरभेदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पिञ्जटः (पुं) नेत्रमलं । पिञ्चुटि इति
भाषा । यथा । दूषिका दूषिका दूषिः पिञ्जट-
पिञ्जटावपि । इति शबरव्यावली ॥
पिञ्जनं (स्त्री) कार्पासस्फोटनधनुः ।

तत्पर्यायः । विहननं २ तूलस्फोटन-
कार्मुकं ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

पिङ्गरं (स्त्री) हरितालं । इत्यमरः ॥ स्वर्णं ।
इति मेदिनी ॥ नागकेशरं । इति राज-
निर्घण्टः ॥ पक्ष्यादिवक्त्रनगृहं । कायास्थि-
वृन्दं । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥

पिङ्गरः (पुं) अश्वभेदः । पीतरक्तवर्णः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पीते त्रि । इति
मेदिनी ॥

पिङ्गरकं (स्त्री) हरितालं । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पिङ्गलं (स्त्री) कुशपत्रं । हरितालं । इति
धरणिः ॥

पिङ्गलः (पुं) अत्यन्तव्याकुलसैन्धादिः । इत्य-
मरः ॥

पिङ्गली (स्त्री) कुशासुरवेष्टितप्रादेशमात्रसाग्र-
कुशपत्रद्वयं । अस्या नामान्तरं पवित्रं ।
यथा अनन्तर्गर्भिणीं साग्रं कौशं द्विदल-
मेव च । प्रादेशमात्रं विजेयं पवित्रं
यत्र कुत्रचित् ॥ एतदेव हि पिङ्गल्या
लक्षणं समुदाहृतं । इति छन्दोग-
परिशिष्टं ॥

पिङ्गा (स्त्री) तूलं । हरिद्रा । इति मेदिनी ॥
हिंसा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ छड़ी ।
छड़ा इति भाषा । यथा । प्रोक्कलः
सिंहला स्नानच्छड़ी पिङ्गा छटापि च ।
इति शब्दमाला ॥

पिङ्गानं (स्त्री) स्वर्णं । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गिका (स्त्री) तूलनालिका । पाँइज इति
भाषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पिङ्गुलं (स्त्री) वस्तिका । इत्याणादिकोमः ॥
पिङ्गुषः (पुं) कर्णमलं । इति हेमचन्द्रः ॥

पिङ्गुटेः (पुं) नेत्रमलं । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

पिङ्गोला (स्त्री) पत्रकाहला । पत्रशब्दः ।
इति हारावली ॥

पिठं (पुं) अश्वभेदः । ध्वनो । इति कविकल्पद्रुमः ॥
पेटति जनः किञ्चिद्राशीकरोति शब्दा-
यते वा । इति दुर्गादासः ॥

पिठं (स्त्री) चालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पिठः (पुं) पेटः । पेटारा इति भाषा ।
इति धरणिः ॥

पिठकः (पुं) वंशवेत्तादिमयसमुदाहकः ।
पेटारी इति पेटा इति पेड़ा इति च
ख्यातः । तत्पर्यायः । पेटकः २ पेड़ा ३
मङ्गुषा ४ । इत्यमरः ॥ आद्यो स्वल्पपेटी-
कायां । परो महापेटिकायां । इति
श्यामी ॥ पेटः ५ पेटिका ६ तरिः ७ तरी ८
मङ्गुषा ९ पेड़िका १० । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ विश्वाटे त्रि । इति मेदिनी ॥

पिठकाशः (पुं) पर्वतोन्मिगंशः । इति
भूरिप्रयोगः ॥

पिठकाकी (स्त्री) इन्द्रवारुणी । इति रत्नमाला ॥

पिठकः (पुं) मुनिविशेषः । इत्याणादि-
कोषः ॥

पिठकं (स्त्री) दम्बकिट्टकं । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

पिठं क्लिप्ति । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ षष्ठ्या-
वर्गाद्यादिः । पेटति पिपिठतुः । क्लिप्ति
दुःखानुभवे । इति दुर्गादासः ॥

পিঠরং (স্ত্রী) মুস্তা । মস্থানদণ্ডঃ । ইতি
মেদিনী ॥

পিঠরং (পুং) গৃহভেদঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
কুদ্রক্ষঃ ২ উদঘাটঃ ৩ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥ স্থালী । ইত্যমরঃ ॥

পিঠরা (স্ত্রী) স্থালী । ইত্যমরটীকায়াং রায়-
মুকুটঃ ॥

পিড় ই ক সংহতো । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥
ই ক পিণ্ডয়তি । সংহতিঃ রাশীকরণং ।
ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পিড় ই ঙ্গ সংহতো । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥
ই পিণ্ড্যতে । ঙ্গ পিণ্ডতে । ইতি দুর্গা-
দাসঃ ॥

পিড়কঃ (পুং) স্ফোটকঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পিড়কা (স্ত্রী) স্ফোটকবিশেষঃ । প্রমেহজা
না দশবিধা । যথা । শরাবিকা কচ্ছপিকা
জালিনী বিনতালজী । মসূরিকা সর্ষপিকা
পুল্লিণী বিদারিকা ॥ বিদ্রাধিশ্চেতি
পিড়কাঃ প্রমেহোপেক্ষয়া দশ । তাসাং
প্রত্যেকলক্ষণং যথা । সন্ধিমর্শসু জায়ন্তে
মাংসলেষু চ ধামসু । অস্তোন্নতা চ তদ্রূপা
নিম্নমধ্যা শরাবিকা ॥ ১ ॥ সদাহা কূর্ম-
সংস্থানা জেয়া কচ্ছপিকা বৃধৈঃ । ২ ।
জালিনী তীব্রদাহাতিমাংসজালসমা-
বৃত্তা ॥ ৩ ॥ অবগাঢ়রুজা ক্লেদা পৃষ্ঠে বাপ্য-
দরেহপি বা । মহতী পিড়কা নীলা বিনতা
নাম সা স্মৃতা ॥ ৪ ॥ রক্তাসিতা স্ফোট-
চিহ্না দারুণা স্থলজী ভবেৎ । ৫ । মসূর-
ফুলসংস্থানা বিজেয়া সা মসূরিকা ॥ ৬ ॥
গৌরসর্ষপসংস্থানা তৎপ্রমাণা চ সর্ষপী ॥ ৭ ॥

মহত্যান্ধচিতা জেয়া পিড়কা চাপি
পুল্লিণী ॥ ৮ ॥ বিদারী কন্দবদ্ধতা কঠিনা
চ বিদারিকা । ৯ । বিদ্রবেলক্ষণৈর্যুক্তা
জেয়া বিদ্রাধিকা তু সা ॥ ১০ ॥ * ॥ কুষ্ঠ-
পিড়কা যথা । কণ্ডুবিগৃহকশ্চৈব কুষ্ঠে
শোণিতসংশ্রিতে । বাহুল্যং বক্ত্রশোমশ্চ
কার্কশ্চ পিড়কোদগমঃ ॥ * ॥ পিড়কা-
বিশেষা যথা । যবাকারা স্তকঠিনা গ্রথিতা
মাংসসংশ্রিতা । পিড়কা শ্লেষ্মবাতাত্যাং
যবপ্রথ্যেতি সোচ্যতে ॥ ঘনামবক্রাং
পিড়কামুল্লতাং পারিমণ্ডলাং । অন্ত্রালজী-
মুল্লপূয়াং তাং বিদ্যাং কফবাতজাং ॥ ১ ॥
বিবৃতাশ্চাং মহাদাহাং পক্কোড়ুশ্বর-
সন্নিভাং । পরিমণ্ডলাং পিত্তকৃতাং বিবৃতাং
নাম তাং বিদুঃ ॥ ২ ॥ গ্রথিতাঃ পঞ্চ বা
ষড়্ বা দারুণাঃ কচ্ছপোপমাঃ । কফা-
নিলাভ্যাং পিড়কা জেয়াঃ কচ্ছপিকা
বৃধৈঃ ॥ ৩ ॥ গ্রীবাংসকক্ষাকরণাদ-
দেশে সন্ধৌ গলে বা ত্রিভিরেব দোষৈঃ ।
গ্রন্থিঃ সবল্লীকবদক্রিয়াণাং জাতঃ ক্রমে-
নৈব গতঃ প্রবৃদ্ধিঃ ॥ মুখেরনৈকৈঃ স্রুতি-
তোদবৃদ্ধিবিসর্পবৎ সর্পতি চোন্নতাগ্রৈঃ ।
বল্লীকমাহুভিষজো বিকারং নিশ্চিত্যনাকং
চিরজং বিশেষাৎ ॥ ৪ ॥ পদার্থিকবন্মধ্যে
পিড়কাভিঃ সদাচিতাং । ইন্দ্রবৃদ্ধাস্ত তাং
বিদ্যাৎবাতপিত্তোথিতাং ভিষক্ ॥ ৫ ॥
মণ্ডলং বৃদ্ধমুৎসন্নং সরক্তং পিড়কাচিতং ।
রুজাকরীং গর্দভিকাং তাং বিদ্যাৎবাত-
পিত্তজাং ॥ ৬ ॥ বাতশ্লেষ্মসমুদ্ভূতঃ শ্ববধু-
ইনুসন্ধিজঃ । স্থিরো মন্দরুজঃ স্নিকো

जेयः पायाणगर्दभः ॥ १ ॥ कर्णश्राभ्यस्तुरे
जातां पिडकामुत्रवेदनां । श्विरां पन-
सिकान्तास्तु विद्यादन्तःप्रपाकिणीं ॥ ८ ॥
विसर्पवत् सर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान् ।
दाहञ्जरकरः पितां स ज्ञेयो जाल-
गर्दभः ॥ ९ ॥ पिडकामुत्रमाश्रयां वृत्ता-
मत्तुआरुगञ्जरां । सर्वाश्रिकां सर्वाल्लिङ्गां
जानीयादिरिवेन्निकां ॥ १० ॥ बाह-
पार्थांसकक्षेषु कृष्णस्फोटां सवेदनां ।
पितृप्रकोपसञ्चृतां कक्षामित्यभिनिर्दि-
शेत् ॥ ११ ॥ एकामेतादृशीं दृष्ट्वा
पिडकां स्फोटसन्निभां । त्रुग्गतां पितृ-
कोपेन गम्भनामां प्रचक्षते ॥ १२ ॥
कक्षभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांस-
दारुणाः । अन्तर्दाहञ्जरकरा दीपुपावक-
सन्निभाः ॥ सप्तहाद्वादशाहाद्वा पक्षान्ना
स्त्वन्ति मानवः । तामाग्नरोहिणीं विद्या-
दसाध्यां सन्निपाततः ॥ १३ ॥ नथमांसमधि-
ष्ठाय वातः पितृक देहिनां । कुरुते
दाहपाकौ च व्याधिसुत्तं चिप्यादिशेत् ॥
तदेवाह्नतरेर्दोषैः कूनखं परुषं
वदेत् ॥ १४ ॥ गन्तौरामन्नसंरन्तां स्वर्णा-
मुपरिस्थितां । पादशानुशयीं तान्तु
विद्यादन्तःप्रपाकिणीं ॥ १५ ॥ विदारौ
कन्दवद्भ्रातं कक्षावङ्गणसङ्घियु । विदारौ-
मिति तां विद्यां सर्वजां सर्व-

• लक्षणां ॥ १६ ॥ इति माधवकरः ॥

पिण्ड (क्ली पुं) आजौवनं । अयः । इति
मेदिनी ॥ श्राद्धशेषद्रव्यनिर्मितविल्वफला-
कारपित्रुदेशुकदेयान्मं । यजुर्वेदिनां

पिण्डशब्दो नपुंसकलिङ्गेन प्रयुज्यते ।
यथा । अवनिक्तं पिण्डं दद्यादसावेतत्
त इति श्राद्धविवेकधृतपिण्डपितृवञ्छीय-
कात्यायनवचने पिण्डविशेषणे एतदिति
नपुंसकनिर्देशात् भाषेतैतत्तच्च वै पिण्डं
यज्जदन्तश्च पूरकमिति श्वायशृङ्गवचनेऽपि
तथा दर्शनात् । छन्दोगानां पिण्डशब्दः पुं-
लिङ्गेन प्रयुज्यते । दर्भेषु मधु मधु मधि-
त्यक्षममी मदन्तु इति जपित्वा त्रींस्त्रीन्
पिण्डान् दद्यादिति गोभिलसूत्रे पिण्डमिति
पुंलिङ्गनिर्देशात् । इति श्राद्धतन्त्रं ॥
गयादावात्पिण्डदानविधिर्धथा । गयासुत्तं
पिण्डदानं गयासुत्तं तीर्थमेव च । पञ्चकान्तः
कामरूपं पिच्छिलासुत्तं सरित् शुभे ॥
जनार्दनश्च हस्ते तु पिण्डं दद्यात् सुकं
नरः । विरजे च तथा चाश्वकर्णे रामे च
सोमके ॥ जीवत्पिण्डप्रदानेन अग्न्या-
र्जायते नरः । यत्रागम्ये महाक्षेत्रे सकं
पिण्डं ददेत्तु यः । मासद्वयाधिकं वध-
मायुषो वर्द्धते क्रमात् ॥ इति योगिनी-
तन्त्रे प्रथमतमे २ भागे ५ पटलः ॥
अन्तं गयाशब्दे द्रष्टव्यं ॥

पिण्डः (पुं) बालः । बलः । सान्द्रः । देहैक-
देशः । अगारैकदेशः । देहमात्रं ।
निवापः । गोलः । सिंहलकः । षड्रुपुष्पः ।
इति मेदिनी ॥ रुन्तः । कवलः । ई-
हेमचन्द्रः ॥ गजकुन्तः । इत्यमरः ॥ मदन-
रुक्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ निवा-
पस्य पितृदेयस्य विधिर्धथा । यावदन्न-
मुपादाय हविषोर्भुक्तमर्भकं । चरुणा

সহ সন্নীয় পিণ্ডদানমুপক্রমেৎ ॥ শ্রীক্কা-
 র্থাকবিষৌহ্নাদেঃ সকাশাৎ বাবদভক্ষ্য-
 মৌদনব্যঞ্জনাদি ততোহন্নান্নং গৃহীত্বা
 বদনৌ করণশেষেণ সহ সন্নীয় মিশ্রীকৃত্যা
 পিণ্ডদানমারভেতেত্যর্থঃ । মধ্যাজ্যতিল-
 সংযুক্তং সর্বব্যঞ্জনসংযুতং । উষ্ণমাদায়
 পিণ্ডস্তু কৃত্বা বিন্মফলোপমং ॥ দদ্যাৎ
 পিতামহাদিভ্যো দর্ভমূলাদ্যথাক্রমং ।
 অত্র পিতামহপদং পিতৃপরং বচনাস্তরৈক-
 বাক্যত্বাৎ । সপিত্রে প্রথমং পিণ্ডং
 দদ্যাছুচ্ছিক্তসন্নিধৌ । পিতামহায় চৈবাথ
 তৎপিত্রে চ ততঃ পরং ॥ দর্ভমূলে লেপ-
 ভূজস্তপিয়েল্লপঘর্ষণৈঃ । পিণ্ডৈর্গামাতা-
 মহাংস্তদ্বদাঙ্কমাল্যাডিসংযুতৈঃ ॥ প্রীগ-
 যিত্বা দ্বিজাগ্র্যাণাং দদ্যাদাচমনস্ততঃ ।
 ইতি শ্রীক্কতত্ত্বং ॥ * ॥ অন্নাদ্যভাবে
 ফলাদিনাপি তস্য কর্তব্যত্বং যথা । ঐক্ষুদং
 বদরোন্মিশ্রং পিণ্ড্যকং দর্ভসংস্তরে ।
 ন্যুপ্যপিণ্ডং সতো রাম ইদং বচন-
 মত্রবাৎ ॥ ইদং ভুঙ্কু মহারাজ প্রীতো
 যদশনা বয়ং । যদমাঃ পুরুষা রাজং-
 স্তদমাঃ পিতৃদেবতাঃ ॥ ইত্যযোধ্যা-
 কাণ্ডং ॥ * ॥ পুরকপিণ্ডবিধির্ষথা । তত-
 শ্চেতাৱপূর্বস্যামগ্নিং প্রজ্বালয়েদ্দিশি ।
 তণ্ডুলপ্রসৃতিং তত্র প্রক্ষাল্য দ্বিঃ পচেৎ
 স্বয়ং ॥ সপবিত্রৈস্তিলৈশ্মিশ্রাং কেশকীট-
 বিবর্জিতাং । দ্বারোপাস্তে ততঃ ক্ষিপ্ত্বা
 শুদ্ধান্বা গোরমুভিকান্ ॥ তৎপৃষ্ঠে প্রস্তু-
 বেদর্ভান্ যাম্যাগ্রান্ দেশসম্ভবান্ । ততো-
 হ্বনেজনন্দদ্যাৎ সংস্মরন্ গোত্রনামনী ॥

তিলসর্পির্মধুকীরৈঃ সক্ষিতং তপ্তমেব
 হি । দদ্যাৎ প্রেতায় পিণ্ডস্তু দক্ষি-
 গাভিমুখস্থিতঃ ॥ ফলমূলগুড়কীরতিল-
 মিশ্রস্তু কুত্রচিৎ । অর্ঘ্যৈঃ পুষ্পৈস্তথা
 দীপৈধুঁ পৈস্তোয়ৈঃ স্মৃশীতলৈঃ ॥ উর্গাতস্ত-
 ময়েঃ শুদ্ধৈর্বাসোভিঃ পিণ্ডমর্চয়েৎ ।
 প্রয়াতি বাবদাকাশং পিণ্ডাদ্বাম্পময়া
 শিখা ॥ তাবত্তু সংযুক্তিস্তেষ্ঠেৎ সর্বং
 তোয়ে ততঃ ক্ষিপেৎ । দিবসে দিবসে
 দেয়ঃ পিণ্ড এবংক্রমেণ তু ॥ সদ্যঃ-
 শৌচেহপি দাতব্যঃ সর্বেহপি যুগপত্তথা ।
 ত্র্যহাশৌচে প্রদাতব্যঃ প্রথমে ত্বেক
 এব হি ॥ দ্বিতীয়েহহনি চত্বারস্তৃতীয়ে
 পঞ্চ চৈব হি । একস্তোয়াঞ্জলিস্ত্বেবং
 পাত্রমেকঞ্চ দীয়তে ॥ দ্বিতীয়ে দ্বৌ তৃতীয়ে
 ত্রীন্ চতুর্থৈ চতুরস্তথা । পঞ্চমে পঞ্চ
 ষষ্ঠে ষট্ সপ্তমে সপ্ত এব চ ॥ অষ্টমে-
 হকৌ চ নবমে নবৈব দশমে দশ । যেন
 স্যঃ পঞ্চপঞ্চাশতোয়স্যাজ্জলয়ঃ ক্রমাৎ ॥
 তোয়পাত্রাণি তাবন্তি সংযুক্তানি জলা-
 দিভিঃ । ইতি শুদ্ধিতত্ত্বং ॥ * ॥ গয়ায়া-
 মাত্মপিণ্ডদানপ্রমাণং যথা । স্বকর্ষ্মধস্ম-
 যোগেন ধনমুচ্চাবচং বহু । উপার্জয়িত্বা
 প্রযবৌ গয়াতীর্থমনুভমং ॥ পিণ্ডনির্ব্বপণং
 তত্র প্রেতানামনুপূর্ব্বশঃ । চকার স্ব-
 পিতৃণাঞ্চ দায়াদানামনস্তরং ॥ আত্মনশ্চ
 মহাবুদ্ধির্মহাবেদ্যাৎ তিলৈর্বিমা । পিণ্ড-
 নির্ব্বপণং চক্রে তথান্যেষাঞ্চ গোত্রিণাং ॥
 এবং প্রদত্তেষথ বৈ পিণ্ডেষু প্রেত-
 ভাবতঃ । বিমুক্তাস্তে দ্বিজ প্রেতা

ब्रह्मलोकं ततो गताः ॥ इति वामने
५७ अध्यायः ॥

पिण्डुकं (क्ली) बोलं । पिण्डुमूलं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डुकः (पुं) सिंहनामगङ्गाद्रव्यां । इत्य-
मरः ॥ पिशाचः । इति त्रिकाशेषः ॥
पिण्डुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डुकन्दः (पुं) पिण्डुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डुखर्जूरः (पुं) स्वनामख्यातखर्जूरः । तं-
पर्यायः । राजजम्बुः २ पिण्डी ३ । इति
जटाधरः ॥

पिण्डुखर्जूरी (स्त्री) पिण्डुखर्जूरः । तं पर्यायः ।

दीप्या २ स्वपिण्डा ३ मधुरस्रवा ४ कल-
पुष्पा ५ स्वाहूपिण्डा ६ हयभक्ता ७ पिण्डु-
खर्जूरीका ८ । अस्या गुणाः । गौल्यहं ।
हिमह्वं । पित्तदाहार्तिशामद्रमनाशिवं ।
वाय्वृद्धिदहकं । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि
८ । पिण्डुखर्जूरीका त्वन्या सा देशे पश्चिमे
भवेत् । खर्जूरी गोलुनाकारा पराद्-
दीपादिहागता ॥ जायते पश्चिमे देशे
सा छोहोरेति कीर्तयते । खर्जूरीत्रितयं
शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥ स्निग्धं रूचि-
करं हृद्यं क्तकयहरं गुरु । तर्पणं
रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविर्द्धिश्चक्रुदं ॥ कोष्ठ-
मारुतकृदल्यन्वाहवातकफापहं । ज्वराति-
घातफूतृष्णाकामश्वासनिवारकं ॥ मदमूर्च्छा-
मरुतपित्तमद्योद्धृतगदान्तकृत् ॥ महतीभ्यां
गुणैरग्न्यन्नखर्जूरीका मृता ॥ खर्जूरीतरु-
तोयस्तु मदपित्तकरं भवेत् । वातश्लेष्म-
हरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत् ॥ अथ

पिण्डुखर्जूरभेदः । सुनेपागी तु मूला
बलिहीनफला ८ सा । सुनेपाली श्रमद्रान्ति-
दाहमूर्च्छासपित्तहृत् ॥ इति भावप्रकाशः ॥

पिण्डुगोमः (पुं) गङ्गरसः । इत्यमरटीकायां
रमानाथः ॥

पिण्डुतैलकः (पुं) तुरकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पिण्डुदः (पुं) पिण्डुदानकर्ता । यथा । लेप-
भाजश्चतुर्धाद्याः पित्त्राद्याः पिण्डुभागिनः ।
पिण्डुदः सप्तमस्तुमां सापिण्डुत् सप्त-
पौरुषं ॥ इति शुद्धितन्त्रं ॥ अपि ८ ।
गाङ्गेनेह परां सिद्धिं प्राप्यन्ते वारिणा
नराः । पैत्र्याः पश्चात् क्रियाः कात्याः
सर्वाश्चैवोद्धेदेहिकाः ॥ क्रियां करोति
यः पूर्वां पितृणां षष्टिपिण्डुदः । प्राय-
श्चित्तमचीर्णं तं प्रायश्चित्ती भवेत्तु सः ॥
इत्यग्निपुराणं ॥

पिण्डुपदं (क्ली) अरुविशेषः । यथा । रूपा-
र्ककैर्विनिहतो भवनश्च बह्वः कर्तुः
स्वमुक्मिह युग्मशरैकनिम्नं । एकैकृतं
रसनिशाकरयुग्मभुक्तशेषं ततो भवति
पिण्डुपदं गृह्य ॥ रूपार्ककैरेकाशीत्या
विनिहतः पूरितः भवनश्च बह्वः दीर्घप्रस्तार-
मिलितहस्ताः स्वमुक्मं तं संख्यानं युग्म-
शरैकनिम्नं द्विपक्षाशतुत्तरशतपूरितं
एकैकृतं पूर्वार्ककेण मिलितं रसनिशा-
करयुग्मभुक्तशेषं षोडशाधिकद्विशत-
हतावशिष्टं तं संख्यानं पिण्डुपद-
संज्ञं गृह्य भवति । इति ज्योति-
स्तु

पिण्डपादः (पुं) हस्तौ । इति त्रिकाणशेषः ॥
पिण्डपुष्पं (स्त्री) अशोकपुष्पं । जवापुष्पं ।
पद्मपुष्पं । इति मेदिनी ॥ तगरपुष्पं ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पिण्डपुष्पकः (पुं) वास्तुकं । इति शब्दमाला ॥
पिण्डफला (स्त्री) कटुतुम्बी । इति जटाधरः ॥
पिण्डमुस्ता (स्त्री) नागरमुस्ता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पिण्डमूलं (स्त्री) गर्जरं । मूलकभेदः । तं-
पर्यायः । गजाणुं २ पिण्डकं ३ पिण्ड-
मूलकं ४ । अश्व गुणाः । कटुश्च ।
उष्णश्च । गुण्मवातादिदोषनाशिद्वयं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डलः (पुं) सेतुः । इति हारावली ॥
पिण्डवीजकः (पुं) कर्णिकारवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डसः (पुं) भिक्षाणी । भिक्षोपजीवी ।
इति शब्दमाला ॥

पिण्डा (स्त्री) पिण्डायसं । कस्तुरीभेदः । सा
कुलधिकतः कियंश्चूला । इति राज-
निर्घण्टः ॥ वंशपत्नी । इति भावप्रकाशः ॥

पिण्डातः (पुं) सिह्लकः । इति रत्नमाला ॥
पिण्डाद्रं (स्त्री) घनोपलः । इति शब्दमाला ॥
पिण्डायसं (स्त्री) तीक्ष्णायसं । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पिण्डारं (स्त्री) फलशाकविशेषः । पिण्डारा
इति हिन्दी भाषा । अश्व गुणाः । शीतल-
श्च । बल्यश्च । पित्तनाशिद्वयं । रुचि-
कारिद्वयं । पाके लघुश्च । विशेषेण विष-
शान्तिकरद्वयं । इति भावप्रकाशः ॥

पिण्डारः (पुं) कृपणकः । गोपः । महिषी-
रक्षकः । क्रमभेदः । इति मेदिनी ॥
विककतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डालुः (पुं) कन्दगुडुची । कन्दभेदः ।
पेड़ालु इति हिन्दी भाषा । चूवड़ि आलु
इति वङ्गभाषा । तं पर्यायः । अश्विलः २
पिण्डकन्दः ३ अश्विः ४ रोमशः ५ रोम-
कन्दः ६ रोमालुः ७ ताम्बूलपत्रः ८ नाना-
कन्दः ९ पिण्डकः १० । अश्व गुणाः । मधुर-
श्च । शीतश्च । मूत्रकृच्छ्राहशोषप्रमेह-
नाशिद्वयं । रुष्यश्च । सन्तर्पणश्च । शुरु-
श्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डालुकं (स्त्री) आलुविशेषः । गोल आलु
इति गुड़ आलु इति चूवड़ि आलु इति च
भाषा । अश्व गुणाः । कफहरश्च । शुरुश्च ।
वातप्रकोपणद्वयं । इति राजवल्लभः ॥

पिण्डाह्वा (स्त्री) नाडीहिंसू । इति राजनिर्घण्टः ॥
पिण्डिः (स्त्री) पिण्डिका । इत्यमरटीकायां
रमानाथः ॥

पिण्डिका (स्त्री) रथनाभिः । इत्यमरः ॥ सा
रथचक्रमध्ये मण्डलाकारा यस्यां सर्वाणि
कार्थान्यासज्यास्तु । इति रायमुकुटः ॥
पिण्डिण्डिका । सा जानूनोहधोमांसल-
प्रदेशः । पायेर डिम् इति भाषा । इति
हेमचन्द्रः ॥ श्वेतान्निः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीठः । यथा । सूत उवाच । पिण्डिकालक्षणं
वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः । पीठोच्छ्रयं
यथावत्त भागान् षोडश कारयेत् ॥ भूमा-
वेकः प्रतिष्ठः स्यात्तूर्तिर्जगती मता ।
वृद्धो भागस्तथैकः स्यात् वृद्धपट्टस्य

ভাগতঃ ॥ ভাগৈস্ত্রিভিস্তথা কণ্ঠং কণ্ঠপট্টস্ত
ভাগতঃ । ভাগেন বৃত্তপট্টস্ত শেষভাগেন
পট্টিকী ॥ প্রচিন্ত্যং ভাগমেকৈকং জগতী
যাবদেব তু । নির্গমস্ত পুরস্তস্যা যাবদ্
বিশেষপট্টিকাঃ ॥ পীঠিকানাস্ত সৰ্বাসা-
মেতৎ সামান্যলক্ষণং । নিঃশেষাদেবতা-
ভেদাচ্ছৃণুধ্বং দ্বিজসন্তমাঃ ॥ স্থণ্ডিলা
বাথ বাপী চ যক্ষী বেদী চ মণ্ডলা ।
পূর্ণচন্দ্রা চ বজ্রী চ পদ্মা বার্কশশিস্তথা ॥
ত্রিকোণা দশমী তাসাং সংস্থানঞ্চ নিবো-
ধত । স্থণ্ডিলা চতুরস্রা তু বর্জিতা মেখলা-
দিভিঃ ॥ বাপী দ্বিমেখলা জেয়া যক্ষী চৈব
ত্রিমেখলা । চতুরস্রায়তাং বেদীং ন তাং
লিঙ্গেষু যোজয়েৎ ॥ মণ্ডলা বর্তুলা যা তু
মেখলাভির্গণপ্রিয়া । রিক্তা দ্বিমেখলা মध्ये
পূর্ণচন্দ্রা তু সা ভবেৎ ॥ মেখলাত্রয়-
সংযুক্তা ষড়স্রা বজ্রিকা ভবেৎ । ষোড়-
শাস্রা ভবেৎ পদ্মা কিঞ্চিক্রুশ্বা চ মূলতঃ ॥
তথৈব ধনুরাকারা সার্কচন্দ্রা প্রশস্ততে ।
ত্রিশূলসদৃশা তদ্বৎত্রিকোণানূর্দ্ধতো মতা ॥
প্রাণ্ডদক্প্রবণা তদ্বৎপ্রশস্তা লক্ষণান্বিতা ।
পরিবেশিত্রিভাগেন নির্দেশস্তত্র কারয়েৎ ॥
বিস্তারস্তৎপ্রমাণস্ত মূলে চাগ্রে তদূর্দ্ধতঃ ।
জলবাহশ্চ কর্তব্যস্ত্রিভাগেন স্থশোভনঃ ॥
লিঙ্গস্বার্কত্রিভাগেন স্থৌল্যেন সমধিষ্ঠিতা ।
মেখলা তু ত্রিভাগেন খাতং বৈ তৎপ্রমা-
ণতঃ ॥ অথবা পাদহীনস্ত শোভনঙ্কারয়েৎ
সদা । উত্তরস্থং প্রমাণস্ত প্রমাণাদধিক-
স্তবেৎ ॥ স্থণ্ডিলায়ামথারোগ্যং ধনধান্যঞ্চ
পুঙ্কলং । গোপ্রদা তু ভবেৎ যক্ষী বেদী ।

সম্পৎপ্রদা ভবেৎ ॥ মণ্ডলায়াং ভবেৎ
কীর্তিবরদা পূর্ণচন্দ্রিকা । আয়ুঃপ্রদা ভবেৎ
দ্বজ্রী পদ্মা সৌভাগ্যদায়িনী ॥ পুত্রপ্রদার্ক-
চন্দ্রা স্রাৎ ত্রিকোণা শক্রনাশিনী । দেবস্ত
যজনার্থস্ত পিণ্ডিকা দশ কীর্তিতাঃ ॥ শৈলে
শৈলময়ীং দদ্যাৎ পাথিবে পাথিবীস্তথা ।
দারুজে দারুজাং কুর্য্যান্মিশ্রে মিশ্রা-
স্তথৈব চ । নাশ্যযোনিস্ত কর্তব্যা সদা শুভ-
ফলেপ্স্থতিঃ ॥ অর্চায়ামসমং দৈর্ঘ্যং
লিঙ্গায়ামসমং তথা । যস্য দেবস্য যা
পত্নী তাং পীঠে পরিকল্পয়েৎ ॥ এব-
মেতৎ সমাখ্যাতং সমাসাৎ পীঠলক্ষণং ।
ইতি মৎস্যপুরাণে পীঠিকানুকীৰ্তনং
২৩৬ অধ্যায়ঃ ॥

পিণ্ডিতং (ত্রি) গণিতং । ঘনং । ইতি বিশ্ব-
মেদিনৌ ॥ গুণিতং । ইতি হেমচন্দ্রে ॥
তুরুক্ষে পুং । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পিণ্ডিলঃ (পুং) সেতুঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
গণকঃ । ইত্যুণাদিকোষঃ ॥

পিণ্ডিলা (স্ত্রী) গোড়ু স্বা । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পিণ্ডী [ন্] (ত্রি) শরীরী । যথা । যথা
সূর্য্যং বিনা ভূমির্গৃহং দীপবিবর্জিতং ।
লিঙ্গহীনো যথা পিণ্ডী জয়ত্রীস্ত্রাং বিনা
তথা ॥ ইতি জৈমিনিভারতে আশ্বমেধিক-
পর্ব্বণি ৩৮ অধ্যায়ঃ ॥

পিণ্ডী (স্ত্রী) পিণ্ডীতগরঃ । অলাবুঃ । খজুর-
বিশেষঃ । ইতি মেদিনী ॥ জ্ঞাননিরূপণা-
র্থকোপন্যাসঃ । ইতি ধরণিঃ ॥ পিণ্ডিকা ।
ইত্যমরটীকায়াং রায়মুকুটঃ ॥ পিণ্ডুঃ ।
যথা । নীতায় তুরগায়াশু ভক্তপিণ্ডীঃ

सुगन्धिनीः । दद्यात् पुरोहितस्तत्र सं-
मन्त्र्य शान्तिमन्त्रकैः ॥ इति कालिका-
पुराणे ८७ अध्यायः ॥

पिण्डीतकः (पुं) मदनवृक्षः । इत्यमरः ॥
*तगरः । फणिज्बकः । इति विश्वः ॥

पिण्डीतगरः (पुं) तगरविशेषः । तं-
पर्यायः । कफवर्द्धनः २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पिण्डीतगरकः (पुं) तगरं । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पिण्डीतरुः (पुं) महापिण्डीतरुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डीपुष्पः (पुं) अशोकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पिण्डीरः (पुं) दाडिमवृक्षः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ हिण्डीरः । इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः ॥ नारसे त्रि । इति हारावली ॥

पिण्डीशूरः (पुं) अगेहमात्रे वसन् परद्वेषी ।
तं पर्यायः । गेहेमर्दो २ गेहेशूरः ३ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

पिण्डोलिः (स्त्री) भुक्तसमुज्ज्वितः । इति
हेमचन्द्रः ॥

पिण्या (स्त्री) ज्योतिष्मती । पण्यते स्तूयते
रोगहन्तृत्वात् पण्या पण्ठ व्यवहृते स्तूर्ते
मूर्द्धन्यास्तः तव्यानीयया इति वः निपा-
तनादत् इत् । पण्यति पठति स्वामी ।
इत्यमरभरते ॥

पिण्याकः (पुं स्त्री) तिलककः । हिन्नु ।
बाहुलीकः । सिह्लकः । इति मेदिनी ॥
आद्यास्य भक्षणे दोषो यथा । पिण्याकं

भक्षयित्वा तु यो वै मामुपसर्पति । तस्य
वै शृणु स्रष्ट्रोणि प्रायश्चित्तं स्रष्टोभनं ॥
उलूको दशवर्षाणि कच्छपस्तु समाप्तयः ।
जायते मानवस्तत्र मम कर्मपरायणः ॥
इति वराहपुराणं ॥

पितरौ (पुं) जनकजनयित्रो । माता च
पिता चेति विग्रहे विकल्पादेकशेषे
पितराविति प्राणः । इति भरतः ॥ तं-
पर्यायः । मातापितरौ २ मातरपितरौ ३
तातजनयित्रो ४ । इत्यमरः ॥ तयो-
रभक्त्या पालने दोषो यथा । पितृ-
मातृगुरुंश्चापि भक्तिहीनेन पालयेत् ।
वाचा च ताडयेन्नित्यं स्वामिनं कुलटा च
या ॥ सा कृतस्त्रीति विख्याता पापिनां
भारते नरः । बह्निगुणं महाघोरं स
च सा च प्रयाति च ॥ तत्र बह्नी बसत्येव
यावच्छ्रदिवाकरो । ततो भवेज्जलौका
च जन्मसप्त ततः शुचिः ॥ इति ब्रह्म-
वैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४९ अध्यायः ॥

पिता [ऋ] (पुं) पाति रक्षत्यपत्यं यः ।
वाप् इति भाषा । तं पर्यायः । तातः २
जनकः ३ । इत्यमरः ॥ प्रसविता ४ वपुः ५
जनयिता ६ गुरुः ७ जन्मदः ८ जन्यः ९
जनिता १० । इति शब्दरत्नावली ॥ वीजी ११
वप्रः १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ तस्य
मान्यत्वं लक्षणं यथा । मान्यः पूज्यश्च
सर्वेभ्यः सर्वेषां जनको भवेत् ॥
अहो यस्य प्रसादेन सर्वान् पश्यति
मानवः ॥ जनको जन्मदाता च रक्षणात्
पिता नृणां । तातो विस्तीर्णकरणात्

कलया स प्रजापतिः ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते
गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥ * ॥ स च
गुरुः । यथा । उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो
भ्राता चैव महीपतिः । मातुलः श्वशुर-
भ्राता मातामहपितामहो ॥ बभ्रुर्ज्येष्ठ-
पितृव्यश्च पुंश्वेते गुरवः स्मृताः । इति
कौश्ले उपविभागे ११ अध्यायः ॥ * ॥
सोऽपि महागुरुः । यथा । महागुरुनाह
विष्णुः । त्रयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति
माता पिताचार्याश्चेति । इति शुद्धि-
तन्त्रं ॥ * ॥ कामासक्तस्य पितुर्बचन-
मग्राह्यं यथा । पितुर्बचो हि मा कार्षीः
कामव्यासक्तचेतसः । आत्मानकाभिषिक्तस्य
तदर्थं कञ्जियो हसि ॥ इत्याग्रेये
श्रीरामं प्रति कौशल्यावाक्यं ॥ * ॥
तस्य पुत्रकृतधर्माधर्मभागिद्वयं यथा । यः
पिता स तु पुत्रोऽह्यमिति वै वैदिकी
श्रुतिः । निगद्यते पुराणे तु तां शृणुष्व
यथातथं ॥ अग्रोधस्य सुशाखायाः शटा-
स्तास्तु गता भूवि । प्ररोहानुपपद्यन्ते मूल-
प्रशास्तथा स्मृताः ॥ तद्विधानुपपद्यन्ते
तथान्ते ते च तादृशाः । तेभ्यश्चान्ते
प्ररोहस्ति त्रीहिभ्योऽपि यथा तथा ॥
एवं पुत्रैः कृतो धर्मस्तथाधर्मश्च भूपते ।
पिता संलिप्यते तेन मा च त्वं संशयं
कृथाः ॥ न धर्मिणां नराणास्तु बीजनाशो
भवेदिह । सर्वथा शंसते लोके बीजां
पुनः समुद्भूयः ॥ इत्याग्रेये पापनाशनवृ-
दानाध्यायः ॥ * ॥ तस्मिन् जीवति बाह्वा-
स्तिलकनिषेधो यथा । न बाह्वास्तिलकं

कुर्यात् यश्च जीवन् पिता न्निहतः । तथा
ज्येष्ठः सोऽदरश्च यश्च जीवति स तथा ॥
इति बृहद्दशमपुराणं ॥ * ॥ उपादक-
पित्रपेक्षया मन्त्रदातृपितृगुरुतरत्वं
यथा । उपादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः
पिता । तस्मान्मन्त्रेण सततं पितुरप्य-
धिकं गुरुं ॥ इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ पञ्च-
पितरो यथा । अन्नदाता भयत्राता यश्च
कन्या विवाहिता । जनयिता चोपनेता च
पक्षेते पितरः स्मृताः ॥ इति चाणक्यं ॥ * ॥
सप्त पितरो यथा । कन्यादाता मन्त्रदाता च
ज्ञानदाता भयप्रदः । जन्मदो मन्त्रदो ज्येष्ठ-
भ्राता च पितरः स्मृताः ॥ इति ब्रह्म-
वैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३५ अध्यायः ॥ * ॥
एकत्रिंशत्पितृगणा यथा । विश्वो विश्व-
भुगाराधो धर्मो धन्यः शुभासनः । भूमिदो
भूमिकृद्भूतिः पितृणां ये गणा नव ॥
कल्याणः कल्यादः कल्यातरः कल्यातराश्रयः ।
कल्याताहेतुरनघः षड्भिमे ते गणाः
स्मृताः ॥ वरो वरेण्यो वरदो भूतिदः
पुष्टिदस्तथा । विश्वपाता तथा धाता सप्तैते
च गणाः स्मृताः ॥ महान् महात्मा महितो
महिमाबान्महाबलः । गणाः पञ्च तथैवैते
पितृणां पापनाशनाः ॥ सुखदो धनद-
श्चान्तो धर्मदोऽहश्च भूतिदः । पितृणां
कथ्यते चैतन्तथा गणचतुष्टयं ॥ एक-
त्रिंशत्पितृगणा यैर्व्याप्तमखिलं जगत् ।
ते मेऽत्र तृप्तास्तव्यास्तु दिशस्तु च सदा
हितं ॥ इति गारुडे पितृस्तोत्रं
८९ अध्यायः ॥

পিতামহঃ (পুং) ব্রহ্মা । পিতৃপিতা । ঠাকুর-
দাদা ইতি ভাষা । ইত্যমরঃ ॥ শেষশ্চ
পর্যায়ঃ । আর্ধ্যকঃ ২ । ইতি শব্দমালা ॥

পিতামহী (স্ত্রী) পিতামহপত্নী । ঠাকুরমা
ইতি ভাষা । ইতি জটাধরঃ ॥ পৌত্রৈঃ
পিতামহধনবিভাগকরণে পিতামহে মাতৃ-
বদ্ভাগো দেয়ঃ । যথা । অসুতাশ্চ পিতুঃ
পত্ন্যঃ সমানাংশাঃ প্রকীর্তিতাঃ । পিতা-
মহশ্চ সর্বাস্তা মাতৃভুল্যাঃ প্রকীর্তিতাঃ ॥
ইতি দায়ভাগে ব্যাসঃ ॥

পিতৃকং (ত্রি) পিতৃসম্বন্ধি । যথা । পৈত্রক
পিতৃকঞ্চাপি পিত্র্যক পিতুরাগতং । ইতি
শব্দমালা ॥

পিতৃকাননং (স্ত্রী) শ্মশানং । ইতি জটাধরঃ ॥
পিতৃগৃহং (স্ত্রী) শ্মশানং । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
পিতৃবেশ্ম চ ॥

পিতৃতর্পণং (স্ত্রী) পিতৃতীর্থং । তদু তর্জ-
ন্যস্তুষ্ঠয়োর্মধ্যং । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥
নিবাপঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ তিলঃ । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ পিতৃতীর্থেন পিত্রদেশ্যক-
জলদানং । তস্যানুষ্ঠানং তর্পণশব্দে
দ্রষ্টব্যং । পিতৃগাং তৃপ্তিমাত্রক ॥

পিতৃতিথিঃ (স্ত্রী) অমাবাস্তা । যথা । অমা-
বাস্তাদিনং বোহস্তু তস্মাং কুশতিলো-
দকৈঃ । তর্পিতা মানুষৈস্তৃপ্তিং পরাং
গচ্ছত নাস্থথা ॥ ইতি বারাহে পিতৃসর্গ-
স্থিতিবর্ণনং ॥

পিতৃতীর্থং (স্ত্রী) গয়া । ইতি জটাধরঃ ॥
২২০ পিতৃবল্লভতীর্থানি বৎস্যপুরাণে জ্ঞান-
কল্পে ২৩ অধ্যায়ে দ্রষ্টব্যানি ॥ তর্জ-

ন্যস্তুষ্ঠয়োর্মধ্যং । ইত্যমরঃ ॥ অন্তরা-
স্তুষ্ঠদেশিন্যোঃ পিতৃগাং তীর্থমুত্তমং । ইতি
কৌশ্বে উপবিভাগে ১১ অধ্যায়ঃ ॥

পিতৃদানং (স্ত্রী) পিত্রাদ্যুদ্দেশেনাম্নবস্ত্রাদি-
দানং । পিতৃপদং মৃতোপলক্ষণং তেন
মাত্রাদেরপি গ্রহণং । তৎপর্যায়ঃ ।
নিবাপঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥ নিবপনং ৩ পিতৃ-
দানকং ৪ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ মৃতমুদ্दिश
যদানং নিবাপঃ স প্রকীর্তিতঃ । ইতি
ভরতঃ ॥

পিতৃদানকং (স্ত্রী) পিত্রদেশ্যকদানং । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥

পিতৃপতিঃ (পুং) বমঃ । ইত্যমরঃ ॥

পিতৃপক্ষঃ (পুং) গোণাশ্বিনকৃষ্ণপক্ষঃ । স তু
প্রেতপক্ষঃ । তত্র শ্রাদ্ধফলং যথা । হেমাঙ্গি-
মাধবসংগ্রহয়োর্নাগরথগুং । আষাঢ্যাঃ
পক্ষমে পক্ষে কন্যাসংস্থে দিবা করে । যো
বৈ শ্রাদ্ধং নরঃ কুর্যাদেকস্মিন্মপি বাসরে ।
তস্ম সংবৎসরং যাবৎ তৃপ্তাঃ স্ত্যঃ পিতরো
ধ্রুবং ॥ নভা বাথ নভস্যো বা মলমাসো
যদা ভবেৎ । সপ্তমঃ পিতৃপক্ষঃ স্যাদন্য-
ত্রৈব তু পক্ষমঃ ॥ ইতি মলমাসতত্ত্বং ॥

পিতৃপিতা [ঋ] (পুং) পিতামহঃ । ইত্য-
মরঃ ॥

পিতৃপ্রসূঃ (স্ত্রী) সন্ধ্যা । ইত্যমরঃ ॥ পিতা-
মহী চ ॥

পিতৃপ্রিয়ঃ (পুং) স্ত্ররাজঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পিতৃভোজনঃ (পুং) মাষঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
পিতৃগাং ভক্ণে স্ত্রী ॥

পিতৃভ্রাতা [ঋ] (পুং) পিতৃব্যঃ । ইত্য-
মরঃ ॥

পিতৃযজ্ঞঃ (পুং) তর্পণং । যথা । অধ্যাপনং
ব্রহ্মযজ্ঞঃ পিতৃযজ্ঞস্ত্ব তর্পণং । হোমো
দৈবো বলিভৌতো নৃযজ্ঞোহতিথিপূজনং ॥
ইতি মনুঃ ॥

পিতৃলোকঃ (পুং) পিতৃণাং ভুবনং । যথা ।
মার্কণ্ডেয় উবাচ । সর্বেষামেব দেবানা-
মাদ্যো নারায়ণো গুরুঃ । তস্মাদব্রহ্মা
সমুৎপন্নঃ সোহপি সপ্তাস্বজন্মুনীন্ ॥ মা
যজস্বোতি তেনোক্তাস্তদা তে পরমেষ্ঠিনঃ ।
আত্মনাত্মানমেবাগ্রে অবজস্ত্ব ইতি
শ্রুতিঃ ॥ তেষাং বৈ ব্রহ্মজাতানাং মহা-
বৈকারিকশ্মণাং । অপশুদ্যভিচারেণ মহা-
নেষ কৃতো যতঃ । প্রভ্রষ্টজ্ঞানিনঃ সর্বে
ভবিষ্যথ ন সংশয়ঃ ॥ এবং শপ্তাস্তত-
স্তেহপি ব্রহ্মণাস্তসমুদ্ভবাঃ । সদ্যোবংশ-
করান্ পুত্রানুৎপাদ্য ত্রিদিবং যযুঃ ॥
ততস্তেষু প্রযাতেষু ত্রিদিবং ব্রহ্মবাদিষু ।
তৎপুত্রাঃ শ্রীদ্ধানেন তর্পয়ামাস্বরজ্জসা ॥
তে চ বৈমানিকাঃ সর্বে ব্রহ্মণঃ সপ্ত
মানসাঃ । তৎপিণ্ডানমন্ত্রোক্তং প্রপ-
শুস্তো ব্যবস্থিতাঃ ॥ গৌরমুখ উবাচ ।
যে চ তে পিতরো ব্রহ্মন্ স্বৰ্গ কালং
সমাসতে । কিয়ন্তো বৈ পিতৃগণাস্তস্মিন
লোকে ব্যবস্থিতাঃ ॥ মার্কণ্ডেয় উবাচ ।
প্রবর্তন্তে বরাঃ কেচিদ্বেবানাং সোম-
বর্ধনাঃ । তে মরীচ্যাদয়ঃ সপ্ত স্বর্গে তে
পিতরঃ স্মৃতাঃ ॥ চত্বারো মূর্ত্তিমন্তো বৈ
ত্রয়স্তন্তে হুমূর্ত্তয়ঃ । তেষাং লোকনিসর্গঞ্চ

কীর্ত্তয়িষ্যামি তচ্ছণু ॥ প্রভাবঞ্চ মহর্ষে স্বঃ
বিস্তরেণ নিবোধ মে । ধর্ম্মমূর্ত্তিধরাশ্চেষাং
ত্রয়োহন্তে পরমা গণাঃ । তেষাং নামানি
লোকাংশ্চ কীর্ত্তয়িষ্যামি তচ্ছণু ॥ লোকাঃ
সন্তানকামায় যত্র তিষ্ঠন্তি ভাস্বয়াঃ ।
অমূর্ত্তয়ঃ পিতৃগণাস্তে বৈ পুত্রাঃ প্রজা-
পতেঃ ॥ বিরাজন্ত প্রজাঃ শ্রেষ্ঠাস্তে
বৈরাজা ইতি স্মৃতাঃ । দেবানাং পিতরস্তে
হি তান্ যজস্তীহ দেবতাঃ ॥ এতে বৈ
লোকবিভ্রষ্টা লোকান্ প্রাপ্য সনাতনান্ ।
পুনর্যুগশতাস্তেষু জায়ন্তে ব্রহ্মবাদিনঃ ॥
তে প্রাপ্য তাং স্মৃতিং ভূয়ঃ সিদ্ধিমোগ-
মনুভ্রমং । চিন্ত্য যোগগতিং শুদ্ধাং পুন-
রারুতিহূলভাঃ ॥ এতেহস্মিন পিতরঃ শ্রীদ্ধে
যোগিনাং যোগবর্ধনাঃ । আপ্যায়িতাস্ত
তে পূর্ব্বং যেহপি যোগবলে রতাঃ ॥
তস্মাৎ শ্রীদ্ধানি দেয়ানি যোগিনাং যোগ-
সত্তমৈঃ । এষ বৈ প্রথমঃ সর্গঃ সোমপানা-
মনুভ্রমঃ ॥ এতে ত একতনবো বর্ত্তন্তে
দ্বিজসন্তমাঃ । ভূর্লোকবাসিনা যাজ্যা ভুব-
লোকনিবাসিনঃ ॥ স্বর্গলোকা মরীচ্যাদ্যা-
স্তেষাং যাজ্যা মহর্গতাঃ । কল্পবাসিক-
সংজ্ঞানাং তেষামপি জনে স্থিতাঃ ॥ সন-
কাদ্যাস্ততস্তেষাং বৈরাজাস্তপসি স্থিতাঃ ।
তেষাং সত্যগতাঃ প্রোক্তা ইত্যেষা পিতৃ-
সন্ততিঃ ॥ সপ্তধা সপ্তলোকেষু আদি-
মম্বস্তরক্রিয়া । অন্তেষাং বসবঃ সাধ্যা
রুদ্রাদিত্যাশ্বিনাবিতি ॥ অগ্রতঃ সর্ক-
বর্ণানাং সাধারণ্যেন সংস্থিতাঃ । ঋনয়শ্চ
তদুৎপন্ন ইতি সপ্তবিধা গণাঃ ॥ তেষাং

কল্যাঙ্ক সংজাতা মহতী পিতৃসম্ভতিঃ ।
 অগ্নিস্বাত্তাশ্চ মারীচা বৈরাজা বর্হিসং-
 জিতাঃ ॥ স্তকালী নাম পিতরো বশিষ্ঠস্য
 প্রজাপতেঃ । তত্ৰপি যাজ্ঞ্যস্তিভির্বর্গৈর্ন
 শূদ্রেণ পৃথক্ কৃতং ॥ বর্ণত্রয়াভ্যনুজ্ঞাতঃ
 শূদ্রঃ সর্বান্ পিতৃন্ যজেৎ । ন তু তস্য
 পৃথক্ সন্তি পিতরঃ শূদ্রজাতয়ঃ ॥ যুক্ত-
 চেতনকা ব্রহ্মন্ ন দৃশ্যন্তে পিতৃষপি ।
 বিশেষশাস্ত্রদৃক্যা তু পুরাণানাঞ্চ দর্শনাৎ ॥
 এবং ঋষিস্ততৈঃ শাস্ত্রৈর্জ্ঞাত্বা যাজক-
 সম্ভবাৎ । স্বয়ং সৃষ্ট্যা স্মৃতির্লক্ষা পুত্রাণাং
 ব্রহ্মণা ততঃ ॥ পরং নির্বাণমাপন্নাস্তে-
 ইপি জ্ঞানিন এব চ । বৈশ্যাদীনাং কশ্য
 পাদ্যা বর্ণানাং বসবাদয়ঃ ॥ অবিশেষেণ
 বিজ্ঞেয়া গন্ধর্বাদ্যা অপি ধ্রুবং । এম তে
 পৈতৃকঃ সর্গ উদ্দেশেন মহামুনে । কথিতো
 নাস্ত এবাস্য বর্ষকোটিা হি দৃশ্যতে ॥ ইতি
 বারাহে শ্রীক্ককল্পঃ ॥*॥ অপি চ । পিতৃণাং
 সম্ভবং রাজন্ কথ্যমানং নিবোধ মে ।
 পূর্বং প্রজাপতিব্রহ্মা সিস্কুর্বিবিধাঃ
 প্রজাঃ ॥ একাগ্রমানসঃ সর্বাস্তমাত্রা
 মনসো বহিঃ । কৃত্বা পরমকং ব্রহ্ম ধ্যায়ন্
 সর্বেষু রূপকৈঃ ॥ তস্যাত্মনি তদা যোগং
 গতস্য পরমেষ্ঠিনঃ । তস্মাত্রা নির্ঘর্দেহাদ্-
 ধুমবর্ণকৃতদ্বিষঃ ॥ পিবাম ইতি ভাষন্তঃ
 স্তরাং সোমমিতোহসকৃৎ । উর্দ্ধং জিগ-
 মিস্তো বৈ অধঃসংস্থাস্তপশ্বিনঃ ॥ তান্
 দৃষ্ট্বা সহসা ব্রহ্মা তির্ধ্যক্ সংস্থাস্তদো-
 ন্মুখান্ । ভবন্তঃ পিতরঃ সন্ত সর্বেষাং
 গৃহমেধিনাং ॥ উর্দ্ধবক্তাস্ত য়ে তত্র তে

নান্দীমুখসংজিতাঃ ॥ ইত্যুক্তা তু তদা
 ব্রহ্মা তেষাং পস্থানমাকরোৎ । দক্ষিণা-
 যনসংজ্ঞস্ত পিতৃণাস্ত পিতামহঃ ॥ তুষণীং
 সমর্জ ভূতানি তমুচুঃ পিতরস্ততঃ । বৃত্তিং
 নো দেহি ভগবন্ যয়া বিন্দামহে স্তথং ॥
 ব্রহ্মোবাচ । অমাবাস্যাদিনং বোহস্ত তস্যাং
 কুশতিলোদকৈঃ । তর্পিতা মানুষৈস্তৃপ্তিঃ
 পরাং গচ্ছত নান্যথা ॥ তিলা দেয়াস্তথৈ-
 তস্যামুপোষ্য পিতৃভক্তিতঃ । পরমং তস্য
 সম্ভক্টাঃ পরং যচ্ছত মা চিরং ॥ ইতি
 বারাহে পিতৃসর্গস্থিতিবর্ণনং ॥ * ॥ পিতৃ-
 শ্রীক্কবিশেষে দেবতা বিশেষাঃ পিতৃগণাশ্চ
 যথা । ক্রতুর্দক্ষো বস্ত্রঃ সত্যঃ কামঃ কাল-
 স্তথা ধ্বনিঃ । রোচকশ্চাদ্রবাস্শৈব তথা
 চান্যঃ পুরুরবাঃ ॥ বিশ্বদেবা ভবন্ত্যেতে
 দশ সর্বত্র পূজিতাঃ । বিশ্বদেবো ক্রতুর্দক্ষো
 সর্বাশ্রিষ্টিশু বিশ্রুতো ॥ নিত্যং নান্দী-
 মুখশ্রীক্কে বস্ত্রসত্যো চ পৈতৃকে ।
 নবাম্বালস্তনে দেবো কামকালো সর্দেব
 হি ॥ অপি কণ্ঠাগতে সূর্যে শ্রীক্কে চ
 ধ্বনিরোচকো । পুরুরবাশ্চাদ্রবাস্শৈব বিশ্ব-
 দেবো চ পর্বণি ॥ স্তভাস্বরা বর্হিষদো হৃগ্নি-
 স্বাত্তাস্তথৈব চ । আজ্যপাশ্চোপহুতাশ্চ
 ক্রব্যাদাশ্চ স্তকালিনঃ । এতে পিতৃগণাঃ
 সপ্ত পৌরাণাঃ কেচিদেব হি ॥ ইত্যগ্নি-
 পুরাণং ॥ * ॥ অগ্নিস্বাত্তাদেবুৎপত্তির্যথা
 ততো নিগৃহেদ্রিয়কং বিকারং চতুরানন
 জিহ্বক্ষুরপি তত্যা জ তাং সক্ষ্যাং কাম-
 রূপিণীং ॥ তৎশরীরাত্তু ঘর্মান্তো যৎ
 পপাত দ্বিজোত্তমাঃ । অগ্নিস্বাত্তা বর্হিষদো

जाताः पितृगणस्ततः ॥ त्रिमाञ्जननिताः
सर्वे फुल्लराजीवल्लोचनाः । नितान्त-
संयताः पुण्याः संसारविमुखाः परे ॥
सहस्राणां चतुःषष्टिरग्निस्वाताः प्रकी-
र्तिताः । षड्शीतिसहस्राणि तथा वर्हिषदो
द्विजाः ॥ इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥*॥
तेषां तर्पणविधिर्था । अपसव्यं ततः
रुद्रा सव्यं जानु च भूतले । अग्निस्वातां-
स्तथा सौम्यान् हविस्त्रतस्तथोन्नपान् ॥
स्त्रकालिनो वर्हिषदस्तथा चैवाज्यपान् पुनः ।
तर्पयेत्तु पितृन् भक्त्या सतिलोदक-
चन्दनैः ॥ दर्भपाणिस्तु विधिवत् प्रेतां-
स्तांस्तर्पयेत्ततः । पित्रादीन्नामगोत्रेण
तथा मातामहानपि । सस्तर्प्य विधिवद्भक्त्या
इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ ये वाङ्कवावाङ्कवा वा
येह्यजन्मनि वाङ्कवाः । ते तृप्तिमथिलां
यास्तु यश्चास्यतोहृतिवाङ्कति ॥ इति मांशु
स्नानविधौ ८४ अध्यायः ॥

पितृवनं (स्त्री) श्मशानं । इत्यमरः ॥

पितृवनेचरः (पुं) शिवः । इति केचिं ॥

पितृवक्त्रुः (पुं) पितामहभगिनीपुत्रः । पिता-
महीभगिनीपुत्रः । पितृर्मातुलपुत्रः । इत्यु-
द्वाहतद्धं ॥

पितृवसतिः (स्त्री) शवशयनस्थानं । श्मशानं ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

पितृवाङ्कवः (पुं) पितृवक्त्रुः । यथा । पितुः
पितुःस्वस्रः पुत्राः पितृर्मातुःस्वस्रः सृताः ।
'पितृर्मातुलपुत्राश्च विज्जेयाः पितृवाङ्कवाः ॥
इत्युद्वाहतद्धं ॥

पितृवाः (पुं) पितृभ्राता । इत्यमरः ॥ अपि

च । पितृव्यो जनकभ्राता ज्येष्ठतातो-
हृग्रजो यदि । पितुः कनिष्ठभ्राता तु धूल-
तातोहृभिधीयते ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

पितृवसा [ऋ] (स्त्री) पितृर्भगिनी । पिसौ
इति भाषा । यथा । मातृवसा मातुलानौ
पितृव्यास्त्री पितृवसा । श्वश्रुः पूर्वजपत्नी
च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥ इति दाय-
भागः ॥

पितृवस्रीयः (त्रि) पितृवस्र्यपत्यां । पितृ-
भागिनेयः । इति मुद्गबोधव्याकरणं ॥

पितृसन्निभः (पुं) पितृतुल्याः । तत्पर्यायः ।
मनोजवः २ मनोजवसः ७ । इत्यमर-
भरतो ॥

पितृसूः (स्त्री) सङ्घा । इति शब्दमाला ॥

पितृहूः (पुं) दक्षिणकर्णः । यथा । पितृहू-
र्नृपपुर्या द्वादक्षिणेन पुरञ्जनः । इति
श्रीभागवते ४ स्कन्धे पुरञ्जनोपाख्याने
२५ अध्यायः ॥ शास्त्रे च प्रथमं श्रोतवां
कर्मकाण्डं इत्येतावता सामान्येन प्रवृत्त-
संज्ञकश्च कर्मकाण्डश्च दक्षिणकर्णेन श्रवण-
मिष्यते । ततस्तदर्थमनुष्ठाय पितृभि-
राहूतः पितृलोकप्रापकं पितृवामं
प्रपद्यते । तदनेन प्रकारेण पितृणा-
माह्वानमनेन भवति पितृहूदक्षिणः कर्णः ।
इति तटीकायां श्रीधरस्वामी ॥

पितृत्वं (स्त्री) शरीरस्वधातुविशेषः । तत्-
पर्यायः । मायुः २ । इत्यमरः ॥ पल-
ङ्गलः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ तेजः ४
तिक्तधातुः ५ उद्वा ७ अग्निः ९ अनलः ८ ।
अस्य ङाः । पितृत्वं तिक्तान्नसक्तं सारिकं

तूष्णं द्रव्यं तीक्ष्णमिदं मर्धो बह्व । वर्षास्त-
काले तृणमर्द्धरात्रे मध्यन्दिने तप्यदिते
चक्षुप्यन्ति ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि
च । सर्वं पित्तमपस्मारकुष्ठदुष्टत्रणापहं ।
चक्षुष्यं कर्तुं तीक्ष्णोष्णमुन्मादक्रिमिनाशनं ॥
इति राजवल्लभः ॥ * ॥ पित्तस्य स्वरूप-
माह । पित्तमुष्णं द्रव्यं पीतं नीलं सद्-
गुणोद्भवं । सरं कर्तुं लघुं निम्बं तीक्ष्ण-
मम्लं पाकतः ॥ पीतं निरामं । नीलं
सामं । एकं पित्तं वातवन्माम्स्थानकर्म्म-
भेदैः पञ्चविधं ॥ * ॥ तेषां पित्तानां
नामान्माह । पाचकं रञ्जकञ्चापि साधका-
लोचके तथा । ब्राह्मकञ्चेति पित्तस्य
नामानि स्थानभेदतः ॥ * ॥ अथ पाचका-
दीनां स्थानान्माह । अग्न्याशये यकृन्ग्लीहो-
हृदये लोचनद्वये । अचि सर्वशरीरेषु
पित्तं निवसति क्रमात् ॥ * ॥ अथ तेषां
कर्म्मण्यमाह । पाचकं पचते दूक्तं शेषाग्नि-
बलवर्द्धनं । रसमूत्रपुरीषाणि विरेचयति
नित्यशः ॥ पाचकं पित्तमामपकाशय-
मध्यस्थं षड्भिधमाहारं भोज्यं भक्ष्यं
चर्ब्यं लेह्यं चूष्यं पेयं पचते दोष-
रसमूत्रपुरीषाणि पृथक् करोति च ।
तदग्न्याशयस्थमेवाग्निशक्त्या रसरञ्जनहृदयस्थ-
कफतमोहपनोदनरूपग्रहणप्रभाप्रकाश-
नाभ्यङ्गलेपादिपाचनाद्याग्निकर्म्मणा शेषाणां
पित्तस्थानानामनुग्रहं करोति । शेषा-
ग्यापि पित्तस्थानानि यकृन्ग्लीहादीनि भागेन
गत्वा तत्र तत्र रसरञ्जनादिकर्म्मभिरूप-
करोतीत्यर्थः । कथञ्चूतं पाचकपित्तं

शेषाग्निबलवर्द्धनं शेषा अग्नयः पृथिव्यादि-
महाभूतगताः । यत उक्तं चरकेण ।
भौमा प्याग्नेयवायव्याः पक्षोऽग्नाः सना-
भसा इति । उन्नाणोऽग्नयः । यत उक्तं
वाग्भटे । दोषधातुमलादीनामुन्नेत्यात्रेय-
शासनमिति । दोषधातुमलादीनामुन्नेवाग्नि-
रित्यर्थः । रसादिधातुगताश्च सप्त तेषां
बलवर्द्धनं । यथा गृहे स्थापितानि रत्नानि
धद्योतवददूरभास्वराणि तान्यपि दीप-
ज्योतिषा दूरप्रकाशकानि भवन्ति । तथा
अग्न्याशयस्थपाचकाग्नितेजसा सर्वे अग्नयो
बलवन्तो भवन्ति । तथा च वाग्भटे । अम्लश्च
पक्ता सर्वेषां पक्त्रागमधिको मतः ।
तन्मुलास्ते हि तद्वृद्धिक्वयवृद्धिक्वयात्तुका
इति ॥ ननु पित्तादग्नोऽग्निराहोस्त्रिं
पित्तमेवाग्निरिति संदेहः । उच्यते पित्त-
स्योष्णदिग्गुणादाहारपाचनरञ्जनदर्शनादि-
कर्म्मणश्च न खलु पित्तव्यतिरेकेणाग्नोऽग्निः
तस्मादग्निरूपसैव पित्तस्य स्थानभेदात्
पाचकरञ्जकसाधकालोचकब्राह्मकसंज्ञाः ।
तथा च वाग्भटे । पाचकं तिलमानं
स्यात् कार्त्तिकान्नास्य दोषता । अनुग्रहा-
त्यविकृतं पित्तं पाकौत्सदर्शनैः ॥ क्लृप्त-
रुचिप्रभामेधाधीर्शोर्घ्यतन्मुमार्दवैः । पित्तं
पक्वात्तकं तच्च पक्वाशयमध्यगं ॥ पञ्च-
भूतात्तकश्चेत्पि यत्तेजसगुणोदयात् ।
त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्म्मणानलशक्तित्वं ॥
पचत्यम्लं विभजते सारकिर्त्तो पृथक्
तथा । तत्रैवमेव पित्तानां शेषाणां
मप्यनुग्रहं ॥ करोति बलदानेन पाचकं

नाम तं श्रुतं । ननु यदि पिताग्रो-
 रभेदस्तदा कथं श्रुतं पितृस्य शमनमग्ने-
 दीपनमिति । तथा मत्स्याः पितृं कुर्वन्ति
 न च तेहग्निदीपिकरा इति । तथा पिता-
 धिक्याद्दीप्नोहग्निरित्यापि कथं स्यात् तथा
 समदोषः समाग्निश्चेत्यापि वक्तुं न
 युज्यते । तथा देवं स्निग्धमधोगणं पितृं
 वह्निरतोह्यथेति । अत्रोच्यते । पितृ-
 मग्नेः सतताधिष्ठानं । तथा चोक्तं
 तन्नास्तुरे । अग्निर्भिन्नगुणैर्युक्तः पितृं
 भिन्नगुणैस्तथा । देवं स्निग्धमधोगणं पितृं
 वह्निरतोहन्यथा ॥ तस्मात्तेजोमयं पितृं
 पिबोश्वा यः स शक्तिमान् । स सफलति
 कुक्किश्वः सर्वतो धमनीमुखैः ॥ स कायाग्निः
 स कायोश्वा स पत्न्या स च जीवन् । अनन्य-
 गतिरित्येवं देहे कायाग्निरुच्यते ॥
 अन्यच्छ । वामपार्श्वप्रितं नाभेः किञ्चिदं
 सोमश्च मण्डलं । तन्मध्ये मण्डलं सोर्वायं
 तन्मध्येहग्निर्यावस्थितः ॥ जरायुमात्रप्रच्छन्नः
 काचकोषश्चदीपवत् । तथा च मधुकोमे ।
 देवतेजःसमुदायात्प्रकस्य पितृस्य तेजो-
 भागोहग्निरिति । तेन पितृमप्याग्निवत्
 मन्यते । अग्नितापितायोगोलकवत् ।
 परमार्थतस्तु अग्निः पिताद्विन्न एवेति
 सिद्धान्तः । अतएवाह रसप्रदीपे । जाठरो
 भगवानग्निरीश्वरोहन्नश्च पाचकः । सौम्या-
 द्रेसानाददानो विवेक्तुं नैव शक्यते ॥
 नाभौ मध्ये शरीरश्च विशेषात् सोम-
 मण्डलं । सोममण्डलमध्यस्थं विद्यात् सूर्याश्च
 मण्डलं ॥ प्रदीपवत्तत्र नृणां स्थितो मध्ये

हताशनः ॥ सूर्यो दिवि यथा तिष्ठत्सुन्दे-
 युर्जैर्गर्भस्त्रिभिः । विशेषयति सर्वाणि
 पञ्चलानि सरांसि च ॥ तद्वच्छरीरिणां
 दुक्तं हनलो नाभिमाश्रितः । मयुधैः
 पचते क्षिप्रं नानाव्यञ्जनसंस्कृतं ॥
 शूलकायेषु सद्देशेषु यवमात्रप्रमाणतः । हुश्व-
 कायेषु सद्देशेषु तिलमात्रप्रमाणतः ॥ कृमि-
 कीटपतङ्गेषु चाणुमात्रोहवतिष्ठते ॥ इति ।
 पुनः प्रकृतमनुसरति । रज्जुकं नाम यत्
 पितृं तद्रसं शोणतां नयेत् । वदु
 साधकसंज्ञं तत् कुर्याद्वृद्धिं धृतिं
 श्रुतिं ॥ धृतिं मेधां । यदालोचकसंज्ञं
 तद्रूपग्रहणकारणं । ब्राह्मकं कास्तिकारि
 श्वालेपाभ्यङ्गादिपाचकं ॥ * ॥ पितृप्रकृ-
 तिको यथा । पितृप्रकृतिको यादृक्
 तादृशोऽथ निगद्यते । अकालपर्णितो
 गौरः क्रोधी श्वेदी च बुद्धिमान् ॥ बहुभुक्
 तात्रनेत्रश्च श्वेत्ते ज्योतींषि पशति ।
 श्यामकेशः कमी शूलो बहुवीर्यो महा-
 बलः ॥ पितृं वह्निरवह्निरजं वा तदस्मात्
 पिबोद्विक्तस्त्रीवृक्षेण वृद्धुः । गौरो-
 षाङ्गस्तात्रहस्तोहग्निं रक्तः शूरो मानी
 पिङ्गकेशोहन्नलोमा ॥ * ॥ पितृप्रकृतिक-
 युगा यथा । व्याञ्जकपिमाज्जारयको-
 लूकाश्च पैतिकाः ॥ * ॥ पितृशोपशम-
 हेतुमाह । तिक्तश्चातुकषायशीतपवनच्छाया-
 निशावीजनज्योत्स्नाद्भृगृहयज्ञवारिजलदन्त्री-
 गात्रसंस्पर्शनं । सर्पिःकीरविरकेसेक-
 र्कधिरत्नावप्रदेहादिकं पानाहारविहार-
 भेषजमिदं पितृं प्रशान्तिं नयेत् ॥ * ॥

अथ पित्तप्रकोपकारणानि । कटुस्त्रोष्ण-
विदाहितीक्ष्णलवणक्रोधोपवासातपस्त्रीसं-
त्रोगितृषाक्षुधाभिहननव्यायाममद्यादिभिः ।
दुक्तेहर्जीर्यति भोजने च शरदि ग्रीष्मे
तथा प्राणिनां मध्याह्ने च तथार्द्धरात्रे-
सुमये पित्तप्रकोपो भवेत् ॥ इति भाव-
प्रकाशः ॥ * ॥ स तु ज्वरजनकमन्दाग्ने-
र्जनकः । मन्दाग्निस्तु जनको मन्दाग्ने-
र्जनकास्त्रयः । पित्तप्लेग्नसमीराश्च प्राणिनां
रुःखदायकाः ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्म-
खण्डे १७ अध्यायः ॥

पित्तघ्नी (स्त्री) गुडूची । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पित्तज्वरः (पुं) पैतिकज्वरः । यथा । विशेष-
वतः कोमलनारिकेलं निहन्ति पित्तज्वर-
मूत्रदोषान् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ
लक्ष्णं ज्वरशब्दे द्रष्टव्यं ॥ * ॥ अथ
पित्तज्वरचिकित्सा । आमाशयस्यो हृत्त्राग्निं
सामो मार्गान् पिधापयन् । विदधाति ज्वरं
दोषस्तस्मान्नजनमाचरेत् ॥ इति वचनात्
सामान्यतो ज्वरिमात्रेण यावदारोग्यदर्शनं
लक्षणान्निधाने पित्तज्वरिणो लक्षणविधाने
विशेषमाह सूत्रतः । पैतिके दशरात्रेण
ज्वरे युञ्जीत भेषजमिति । दशरात्रेण
लक्षणवता व्यतीतेनेत्यर्थः । किञ्चिन्नेषजं
तदाह । तिक्तामुस्तायवैः पाठाकट्फल-
भ्यां सहोदकं । पक्वं सशर्करं पीतं
पाचनं पैतिके ज्वरे ॥ तिक्तादिकाथः ॥
पर्पटो वासकस्तिक्ता कैरातो धन्व-
यासकः । प्रियङ्गुश्च कृतः काथ एष शर्करया
युतः ॥ पिपासादाहपित्ताश्रयुक्तं पित्त-

ज्वरं हरेत् । पर्पटादिकाथः ॥ द्राक्षा
हरीतकी मुस्ता कटुका कृतमालकः । पर्पट-
श्च कृतः काथ एष पित्तज्वरपहः ॥ मुख-
शोषप्रलापास्तुर्दाहमूर्च्छाभ्रमप्रणुत् । पिपासा-
रक्तपित्तानां शमनो भेदनो मतः ॥
द्राक्षादिकाथः ॥ पटोलमथ धन्याकं
मधुकं मधुसंयुतं । इन्ति पित्तज्वरं दाहं
तृष्णाक्षतिप्रमाथिनीं ॥ पटोलादिकाथः ॥
गुडूच्यामलकीयुक्तः केवलो वापि
पर्पटः । पित्तज्वरं हरेत्तुर्गं दाहशोष-
भ्रमाश्रितं ॥ गुडूच्यादिकाथः ॥ एकः पर्प-
टकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः । किं पुन-
र्यदि युज्येत चन्दनोशीरबालकैः ॥ ह्रीवेर-
चन्दनोशीरघनपर्पटसाधितं । दद्यात् स्त्र-
नीतलं वारि तूच्छद्दिज्वरदाहनुत् ॥ ह्री-
वेरादिकाथः ॥ भूनिष्ठातिविषालोद्ग्रमुस्त-
केन्द्रयवामृताः । बालकं धान्यकं विन्धं
कवायो माक्किकान्वितः ॥ विड्भेदश्वास-
कासांश्च रक्तपित्तज्वरं हरेत् । भू-
निष्ठादिकाथः ॥ द्राक्षाचन्दनपद्मानि मुस्ता
तिक्तामृतापि च । धात्री बालयुशीरक्ष
लोद्ग्रेन्द्रयवपर्पटाः ॥ परुषकं प्रियङ्गुश्च
यवासो वासकस्तथा । मधुकं कुलकं वापि
किरातो धान्यकं तथा ॥ एषां काथो
निहन्त्येव ज्वरं पित्तसमुत्थितं । तृषां
दाहं प्रलापं रक्तपित्तं भ्रमं क्रमं ॥
मूर्च्छां हृदिं तथा शूलं मुखशोषमरे-
चकं । कासं श्वासं हल्लासं नाशयेन्नात्र
संशयः ॥ महाद्राक्षादिकाथः । ससितो
निशि पर्युषितः प्रातर्धन्याकतगुलकाथः ।

পীতঃ শময়ত্যচিরাদস্তদাহং জ্বরং পৈত্তং ॥
 ধন্যাককাথঃ ॥ অমৃতায় হিমঃ প্রাতঃ
 সসিতঃ পৈত্তিকজ্বরং । বাসায়াম্শচ তথা
 কাসরক্তপিত্তজ্বরান্ জয়েৎ ॥ অমৃতাবাসা-
 কাথো ॥ গুড়ুচী ভূমিনিষশ্চ বালং বীরণ-
 মূলকং । লঘুমুস্তং ত্রিব্রহ্মাত্রী দ্রাক্ষা বাসা
 চ পল্লটঃ ॥ এষাং কাথো হরত্যেব জ্বরং
 পিত্তকৃতং দ্রুতং । সোপদ্রবমপি প্রাত-
 নির্নীতো মধুনা সহ ॥ গুড়ুচ্যাদিকাথঃ ॥
 পলাশশ্চ বদর্য্যা বা নিম্বশ্চ মূত্ৰপল্লবৈঃ ।
 অল্পপিত্তৈঃ প্রলেপোহয়ং হন্যাদাহযুতং
 জ্বরং ॥ উত্তানস্বপ্তশ্চ গভীরতাত্রকাং স্যাদি-
 পাত্রে নিহিতে চ নাভৌ । শীতাম্বুধারা
 বহলা পতন্তী নিহন্তি দাহং স্মরিতং
 জ্বরঞ্চ ॥ পক্বদাড়িমবীজৈর্বা ধানাকক্লেন
 চ কচিৎ । পথ্যাং তৈলঘৃতক্লেদৈর্লিহন্
 দাহজ্বরপহা ॥ কাসাস্বকৃপিত্তবীসর্পধাসান্
 হন্তি বমীনপি । তৈলঘৃতক্লেদৈরিত্যত্র
 ন সমুচ্চয়ঃ তেন কেবলেন ক্লেদ্রেণাপি
 লিহ্যাৎ । কাঞ্জিকার্দপটেনাবগুণ্ডনং দাহ-
 নাশনং । অথ গোতক্রস্বমিশ্রশীতলীকৃত-
 বাসসা । দ্রাক্ষামলককক্লেন কবলোহত্র
 হিতো মতঃ ॥ ইতি কবলঃ ॥ * ॥ অথাম-
 মাহ । দাহবম্যদিতং ক্লামং নিরমং তৃষণা-
 স্মিতং । শর্করামধুসংযুক্তং পায়রেন্নাজ-
 তর্পণং ॥ লাজতর্পণং লাজশক্তুরূপতর্পণং ।
 সস্তর্পণস্বরূপযুক্তং সামান্যজ্বরচিকিৎ-
 সায়াং । যুদ্ধগযূষৌদনো দেয়ঃ সিতয়া
 পৈত্তিকে জ্বরে ॥ হর্ম্যে শুভ্রাভ্রসন্ধাশে
 শশাক্করশীতলে । মলয়োদকসংসিক্তে

স্বপ্যাৎ পিত্তজ্বরী নরঃ ॥ হারাবলীচন্দন-
 শীতলানাং স্নগন্ধপুষ্পাশ্বরভূষিতানাং ।
 নিতম্বিনীনাং সুপয়োধরাশামালিঙ্গনফাশু
 হরন্তি দাহং ॥ আহ্লাদকাশ্য বিজ্জায়
 তাশ্চ স্ত্রী রময়েৎ পুনঃ । হিতঞ্চ ভোজয়েৎ
 দমং প্রাপ্নোতি স্মরতং মহৎ ॥ বাপ্যঃ
 কমলহাসিন্যো জলবস্ত্রগৃহাঃ শুভাঃ ।
 নার্যশ্চন্দনদিগ্ধাঙ্গ্যো দাহদৈন্যহরা মতাঃ ॥
 ইতি পিত্তজ্বরাদিকারঃ । ইতি ভাব-
 প্রকাশঃ ॥ * ॥ পিত্তশ্লেষজ্বরনাশকৌষধং
 যথা । গুড়ুচীপদ্মকারিক্কধন্যাকং রক্ত-
 চন্দনং । পিত্তশ্লেষজ্বরচ্ছর্দিদাহতৃষণাঘ-
 ময়িকৃৎ ॥ ইতি গারুড়ে ১৮৮ অধ্যায়ঃ ॥
 পিত্তদ্রাবী [ন্] (পুং) মধুরজস্মীরঃ । ইতি
 রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 পিত্তরক্তং (স্ত্রী) রোগবিশেষঃ । তৎপর্ধ্যায়ঃ ।
 রক্তপিত্তং ২ পিত্তাশ্রং ৩ পিত্ত-
 শোণিতং ৪ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ অশ্ব
 বিবরণং রক্তপিত্তশব্দে দ্রষ্টব্যং ॥
 পিত্তলং (স্ত্রী) ধাতুবিশেষঃ । পিত্তল ইতি
 ভাষা । তৎপর্ধ্যায়ঃ । আরকুটং ২ রীতিঃ ৩
 পতিকাবেরং ৪ দ্রব্যদারু ৫ । ইতি জটা-
 ধরঃ ॥ রীতী ৬ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
 মিশ্রং ৭ । ইতি রত্নমালা ॥ আরঃ ৮
 রাজরীতিঃ ৯ ব্রহ্মরীতিঃ ১০ কপিলা ১১
 পিঙ্গলা ১২ । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥ ক্ষুদ্রে-
 স্তবর্ণঃ ১৩ সিংহলং ১৪ পিঙ্গলকং ১৫
 পীতলকং ১৬ লোহিতকং ১৭ পিঙ্গল-
 লোহং ১৮ পীতকং ১৯ । রীতিকায়ুগল-
 : । তিত্তজ্বঃ । শীতলজ্বঃ । রসে

লবণধ্বং । শোধনত্বং । পাণ্ডুবাতকুমিল্পীহ-
পিত্তনাশিত্বঞ্চ । শুক্লা স্নিগ্ধা যুত্বঃ শীতা
স্নিগ্ধা সূত্রপত্রিণী । হেমোপমা শুভা স্বচ্ছা
জাত্যা রীতিঃ প্রকীর্তিতা ॥ ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥ * ॥ রীতিরপ্যুপধাতুঃ স্মাৎ
তাত্রশ্চ যসদশ্চ চ । পিত্তলশ্চ গুণা জ্যেয়া
স্ববোনিসদৃশা জনৈঃ ॥ সংযোগশ্চ প্রভা-
বেণ তস্মাত্ত্বেহপি গুণাঃ স্মৃতাঃ । রীতিকা-
য়ুগলং রুক্ষং তিক্তঞ্চ লবণং রসে ॥
শোধনং পাণ্ডুরোগহ্নং কুমিল্পং নাতি-
লেখনং । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥ * ॥ ভূর্জ-
পত্রং । ইতি শব্দমালা ॥ পিত্তযুক্তে ত্রি ।
ইতি মেদিনী ॥

পিত্তলা (স্ত্রী) তোয়পিপ্ললী । ইতি মেদিনী ॥
পিত্তারিঃ (পুং) পপ্লটঃ । লাক্ষা । বর্করং ।
ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পিত্র্যং (ক্লী) মধু । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ পিতৃ-
তীর্থং । তত্তু তজ্জগ্নস্কুষ্ঠান্তঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥ পিতৃসম্বন্ধিনি ত্রি । যথা । জ্যেষ্ঠ
এব তু গৃহীয়াৎ পিত্র্যং ধনমশেষতঃ ।
শেষান্তমুপজীবৈষুর্ঘথৈব পিতরন্তথা ॥
ইতি দায়ভাগঃ ॥

পিত্র্যঃ (পুং) জ্যেষ্ঠভ্রাতা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
মাঘঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পিত্র্যা (স্ত্রী) মঘানকত্রং । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
পৌর্ণমাসী । ইতি শব্দমালা ॥

পিংসন্ [ৎ] (পুং) পক্ষী । ইত্যমরঃ ॥
প্রতিপন্নো পতনেচ্ছৌ চ ত্রি । ইতি
শিখঃ ॥

পিংসলং (ক্লী) পদ্মাঃ । ইত্যুণাদিকোষঃ ॥

পিধানং (ক্লী) ছদনং । ইত্যমরঃ ॥ উদ-
কনং । ইতি হেমচন্দ্রঃ

পিনন্ধঃ (ত্রি) পরিহিতবস্ত্রাদি । তৎপর্য্যায়ঃ ।
আমুক্তঃ ২ প্রতিমুক্তঃ ৩ অপিনন্ধঃ ৪ ।
ইত্যমরঃ ॥

পিলাকঃ (পুং ক্লী) শিবধনুঃ । তৎপর্য্যায়ঃ ।
অজগবৎ ২ । শূলং । ইত্যমরঃ ॥ শূল-
মপি শাক্করমিহেতি কোচিৎ । ইতি
ভরতঃ ॥ পাং শুবর্ষণং । ইতি মেদিনী ॥

পিলাকী [ন্] (পুং) শিবঃ । ইত্যমরঃ ॥

পিণ্ডাসং (ক্লী) হিন্দু । ইতি জটাধরঃ ॥

পিপতিষন্ [ৎ] (ত্রি) পতনেচ্ছুঃ । বিহ-
ঙ্গমে পুং । ইতি মেদিনী ॥

পিপতিষুঃ (পুং) পক্ষী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পিপাসা (স্ত্রী) পানেচ্ছা । তৎপর্য্যায়ঃ ।
তৃষ্ণা ২ তর্ষঃ ৩ উপলাসিকা ৪ তৃট্ ৫
তৃষা ৬ উদশ্যা ৭ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পিপাসিতঃ (ত্রি) পিপাসায়ুক্তঃ । তৃষিতঃ ।
ইতি হলায়ুধঃ ॥

পিপাসুঃ (ত্রি) পানেচ্ছুঃ । তৎপর্য্যায়ঃ ।
তৃষিতঃ ২ তৃষ্ণক্ ৩ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পিপীতকঃ (পুং) ত্রাক্ষণবিশেষঃ । অশ্ব
প্রমাণং পিপীতকীশব্দে দ্রষ্টব্যং ॥

পিপীতকী (স্ত্রী) বৈশাখশুক্লাদশমী । তত্র
কর্তব্যত্রতং যথা । শতানীক উবাচ ।
জলদানশ্চ মাহাত্ম্যং যদ্বয়া পরিকীর্তি
তদহং শ্রোতুমিচ্ছামি পিপীতকীকথাং
শুভাং ॥ পুরা কেন কৃতকৈতৎ কেন
চৈতৎ প্রকাশিতং । কথং পিপীতকীনাম
বিধানকৈব কীদৃশং । তৎ সর্বং ক্রুহি

দেবর্ষে যদি তুষ্ঠো ময়ি প্রভো ॥ নারদ
উবাচ । শৃণু রাজন্ প্রবক্ষ্যামি দ্বাদশীং
তাং পিপীতকীং । যাং কৃষ্ণা যমলোকান্
প্রাপ্যতে বৈষ্ণবং পদং ॥ পিপীতক ইতি
খ্যাতো ব্রাহ্মণঃ সংশিতব্রতঃ । তপঃ-
স্বাধ্যায়নিরতঃ সৰ্ব্বপ্রাণিহিতে রতঃ ॥
শাস্তো দাস্তঃ ক্রমাযুক্তো বলিহোমপরা-
য়ণঃ । নিবসন্ নির্জনেহরণ্যে বহুন্ কালান্
দ্বিজোত্তমঃ । চিরং কৃষ্ণা তপোহরণ্যে
কালে যুত্বামুপেয়িবান্ ॥ ততঃ কালেন
কিয়তা যমদূতৈর্মহাবলৈঃ । নীয়মানঃ স
বিপ্রেন্দ্রো যমলোকং ভয়াবহং । দদর্শ
বহুশস্ত্র নরান্নিরয়সংস্থিতান্ ॥ অসি-
পত্রাদ্যনেকেষু কুস্তীপাকেষু সংস্থিতান্ ।
কৃতার্ভরাবাংস্তান্ দৃষ্ট্বা বিষাদমগমদ্বিজঃ ।
ক্ষুৎপিপাসাকুলো ভূত্বা প্রেতরাজবশং
গতঃ ॥ বহুন্ বস্ত্রাবৃতান্ কুস্তান্ দদৃশে-
হতিমনোহরান্ । প্রদেশানীপ্সিতাংস্তত্র
প্রাসাদৈরুপশোভিতান্ ॥ গীতবাদ্যাদি-
নৃত্যৈশ্চ সেব্যমানঃ সমস্ততঃ । কচিৎ
প্রহরমাণাংশ্চ কিঙ্করৈর্যমশাসনৈঃ ॥ নীয-
মানাংস্ততঃ প্রেতান্ বধ্যমানান্ স্বকর্ষভিঃ ।
শোকসস্তাপসংযুক্তান্ তৃষণী পরি-
পাড়িতঃ ॥ সংপশ্যমানো রাজেন্দ্র যযাচে
কিঙ্করান্ জলং । বহুশো যাচ্যমানৈশ্চ
কিঙ্করৈরভিতাড়িতঃ ॥ স নীয়মানো দদৃশে
বহুশাখং ক্রমোত্তমং । সূচ্যায়ং শীতলং
রম্যং মহাস্তং পিপ্পলক্রমং ॥ তত্রৈব স-
জলান্ কুস্তান্ মাল্যগ্রীবান্ সূশোভিতান্ ।
দদর্শ বস্ত্রাবৃতমুখান্ সূবাসিতসুশীতলান্ ॥

রক্ষন্তি বহবস্তত্র কিঙ্করাঃ শস্ত্রপাণয়ঃ ।
তোয়দর্শনমাত্রেণ সাহ্লাদো ব্রাহ্মণো-
হভবৎ ॥ বিনয়াবনতো ভূত্বা যযাচে
কিঙ্করাজ্জলং । ব্রাহ্মণ উবাচ । যমদূতা
মহাত্মানস্তোয়ং মে দীয়তামিতি । অপ্রাপ্য
তোয়ং প্রাণাম্মে বিনাশো জায়তে ক্রবৎ ॥
তস্মাত্তোয়প্রদানেন প্রাণানুকৃত মেহধুনা ।
শ্রুত্বা বিপ্রস্ত তদ্বাক্যং তমূর্চ্যর্মকিঙ্করাঃ ॥
ন কৃতং কর্ম তদ্বিপ্র যেন তোয়ঞ্চ লভ্যতে ॥
প্রার্থয়ানঃ পুনস্তোয়ং যমদূতৈঃ স তাড়িতঃ ॥
তৃষার্তবচনং শ্রুত্বা যমঃ প্রোবাচ তং
দ্বিজং । ক্রহি ত্বং বিপ্র মা রোদীঃ কা তে
পীড়াস্তি চেতসি ॥ পুনর্ঘবাচে তত্তোয়ং
তৃষাব্যাকুলচেতনঃ । শ্রুত্বা বিপ্রস্য তদ-
বাক্যং তমুবাচ স ধর্মরাট্ ॥ ত্বয়া তন্ন
কৃতং কর্ম যেন বৈ লভ্যতে জলং । ব্রাহ্মণ
উবাচ । ত্বয়ি প্রসন্নে দিকৃপাল তত্তোয়ং
ছল্ভং ন মে । তস্মাত্তোয়প্রদানেন প্রাণ-
রক্ষাং কুরু প্রভো । ইথং বহুবিধৈ-
র্ষাকৈর্যমঃ প্রীতোহভবত্তদা ॥ যম উবাচ ।
বরং বরয় বিপ্রেন্দ্র যত্তে মনসি বর্ততে ।
ব্রাহ্মণ উবাচ । যদি তুষ্ঠোহসি মে দেব
যেন প্রাপ্তোহস্মি তজ্জলং । তৎ কুরুষ
ধর্মরাজ সৰ্ব্বপ্রাণেশ্বর প্রভো ॥ যম
উবাচ । বৈষ্ণবং তদব্রতং বিপ্র কুরু গত্বা
নিজালয়ং । বিধানং শৃণু বিপ্রেন্দ্র দ্বাদশী
বাদৃশী ভবেৎ ॥ বৈশাখে শুক্লপক্ষস্য দ্বাদশী
বৈষ্ণবী তিথিঃ । তস্যাং সূশীতলজলৈঃ
স্নাপয়েৎ কেশবং প্রভুং ॥ পূজয়েদগন্ধ-
পুষ্পাদৈর্ঘৃপদীপৈর্বিধানতঃ । নৈবৈদ্যে-

विबिधैश्चैव तान्मुलैरथ वाससा ॥ जपुः
 तू वैष्णवं मज्जं दण्डवं प्रणमेत्ततः ।
 दद्याद्दिजेभ्यो विधिवं कुञ्जांस्तोत्र-
 समन्वितान् ॥ अथमेहं चतुःकुञ्जान्
 दद्यात्सर्वसंयुतान् । मालाभिरङ्कितग्रीवान्
 शशीतलजलाश्रितान् ॥ शुरुवस्त्रावृतमुखा-
 नूपवीतस्त्रसंयुतान् । धनुर्वीणसमायुक्तान्
 सभोज्यार्द्राङ्गणश्रितान् ॥ द्वितीयेहंको
 घटान्दद्याद्दक्षिणार्द्रसंयुतान् । तृतीये
 द्वादशघटान् तिलमोदकसंयुतान् ॥ चतुर्थे
 षोडशघटान् दुग्धलडुकसंयुतान् । दद्यात्
 संपूज्य देवेशं द्विजातिभ्यः प्रयत्नतः ॥
 दक्षिणां शक्तितो दद्यात् भोज्यैश्चैव
 विशेषतः । यत्र कुत्रापि संगच्छेम
 कुत्रापि तृषान्वितः ॥ ततो द्विजो गृहं
 गत्वा चकार द्वादशीव्रतं । अन्ते जगाम
 स्वर्लोकं वैष्णवं पदमुत्तमं ॥ पिपी-
 लीतकीतिनाम्नातो विख्याता वैष्णवी तिथिः ।
 नरो यः कुरुते भक्त्या नारी वा भक्ति-
 संयुता । इह पुत्रादिसम्पन्ना धनधान्य-
 स्रताश्रिता ॥ इति भविष्यपुराणे पिपी-
 लीव्रतकथा समाप्ता ॥

पिपीलिकः (पुं) पीलिकः । डेउया पिपीडा

इति भाषा । इति हेमचन्द्रः ॥

पिपीलिका (स्त्री) हीनाङ्गी । मूदे पिपीडा

इति भाषा । इति हेमचन्द्रः ॥ तं

पर्यायः । पिपीलिकः २ पिपीलः ३

पीलिकः ४ । इति शकुरत्नावली ॥ पिपीली ५

पिपीली ६ स्त्रीसंज्ञा ७ । इति राज-

निर्घण्टः ॥ हीरा ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पिपीली (स्त्री) पिपीलिका । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

पिप्लटा (स्त्री) खाद्यद्रव्यविशेषः । तं पर्यायः ।
 गुडशर्करा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पिप्ललं (स्त्री) जलं । वस्त्रच्छेदभेदः । इति
 मेदिनी ॥

पिप्ललः (पुं) अश्वत्थवृक्षः । निरंशुकः ।
 पक्षिभेदः । इति मेदिनी ॥ * ॥ अश्वत्थ-

स्वरूपं यथा । नारद उवाच । अनायासेन
 वन्मर्त्याः सर्वान् कामानवाप्नुयात् । सर्व-

देवात्सकश्चैव तन्मे क्रुहि पितामह ॥
 ब्रह्मोवाच । शृणु नारद यत्नेन शुद्धं

सर्वात्सकं शुकं । प्रदक्षिणीकृत्य नित्यं
 नराणां सर्वकामदं ॥ पूजयेत् परया

भक्त्या सर्वसिद्धियुतो भवेत् । अश्वत्थं
 पूजयेद्विप्र सर्वसिद्धिविधायकं ॥ * ।

अश्वत्थदक्षिणे रुद्रः पश्चिमे विष्णुरेव च ।
 ब्रह्मा चोत्तरतस्तस्य पूर्वे चेन्द्रादि-

देवताः ॥ स्कन्दे स्कन्दे च पत्रेषु ब्राह्मणा
 ऋषयः स्मृताः । तस्य मूले सर्ववेदाः

श्रद्धा तस्य क्रमाश्रिता ॥ नदीनदाः साग-
 राद्याः पूर्वस्यान्दिशि संस्थिताः । लोक-

धर्मान् समाश्रित्य तस्मात्तं सेवयेन्नरः ॥
 पुराणस्मृतिमन्त्रेभ्यः सारमुद्धृत्य सक्तिं ॥

निर्ठाप्रतिष्ठितं सम्यग्श्रुत्वं सेवयेन्नरः ॥
 द्वं क्रीरीफलितश्चैव शीतलश्च वनस्पते ।

त्वामाराध्य नरो हन्यात् दैहिकाधिष्ठितं
 मलं ॥ अश्वत्थ यस्मात् त्वयि वृक्षराज

नारायणस्तिष्ठति सर्वकारणं । अतः
 शुचिद्वं सततं त्रुणां विशेषतोहरिक्त-

বিনাশনোহসি ॥ * ॥ ক্ষীরোদমথনে চৈব
 যথা শ্রীস্বামুপাসতে । সত্যেন তেন বৃক্ষেন্দ্র
 আশীর্ময়ি নিষেবতু ॥ * ॥ একাদশোহসি
 রুদ্রাণাং বসূনাঞ্চাক্ষমস্তথা । নারায়ণো-
 হসি দেবানাং বৃক্ষাণামসি পিপ্পলঃ ॥ অগ্নি-
 গর্ভস্বমশ্বথ দেবগর্ভঃ প্রজাপতিঃ । হরি-
 র্থথৈব শ্রীগর্ভো যজ্ঞগর্ভ নমোহস্ত তে ॥
 অরাতেরগ্নিরশ্বথ পরাপর নমোহস্ত তে ।
 নির্বাতে ত্বভিবর্ষস্ত স্বস্তি তেহস্ত নমো-
 হস্ত তে ॥ * ॥ অক্ষিষ্পন্দং ভূজস্পন্দং
 দুঃস্বপ্নং দুর্নিরীক্ষিতং । শত্রুণাঞ্চ সমু-
 থানমশ্বথ শময়াশু মে ॥ যং স্পৃষ্ট্বা
 মুচ্যতে রোগৈঃ সর্বপাটৈঃ প্রমুচ্যতে ।
 সমাল্লিষ্য চ দীর্ঘায়ুস্তমশ্বথং নমাম্যহং ॥
 অশ্বথ স্তমহাভাগ সর্বদা প্রিয়দর্শন ।
 দিব্যান্নভোজনং দেহি শত্রুণাঞ্চ পরাজয়ং ॥
 আয়ুঃ প্রজ্ঞাং ধনং ধীমান্যং মৌভাগ্যং
 সর্বদা স্মথং । দেহি দেব মহাবৃক্ষ ত্বা-
 মহাভাবিদয়ে ॥ অশ্বথ দেবমূলত্বয়মিভিঃ
 প্রোচ্যতে সদা ॥ * ॥ ব্রহ্মহা গুরুহা চৈব
 দরিত্রো ব্যাধিপীড়িতঃ । আবৃত্য দশ-
 লকস্ত শুক্রঃ পাপাতিগো ভবেৎ ॥ * ॥
 ব্রহ্মচারী হবিষ্যশী অধঃশায়ী জিতে-
 ক্ষিয়ঃ । পাপাপহস্তা মর্ত্যস্ত ব্রতমেতৎ
 সমাচরেৎ ॥ একহস্তং দ্বিহস্তং বা কুর্যাদ্-
 গোময়লেপনং । অশ্বথে স্থাপিতে যস্ত
 মূলে স্নপনমাচরেৎ ॥ ধনায়ুঃসন্ততৈর্বৃদ্ধো
 নরকাত্তারয়েৎ পিতৃন ॥ * ॥ অশ্বথমূল-
 মাসাদ্য শাকে নান্নোদকেন বা । একং বা
 ভোজয়েদ্বিপ্রং কোটি কোটি কলং

ভবেৎ ॥ * ॥ অশ্বথমূলমাসাদ্য তপো
 হোমঃ সুরার্চনং । অক্ষয়ং মুনিশাদূল
 ব্রহ্মাণো বচনং যথা ॥ * ॥ এবং সম-
 ক্তিতোহশ্বথঃ সর্বসৌখ্যপ্রদো ভবেৎ ।
 যজ্ঞার্থং ছেদিতোহশ্বথঃ সর্বরোগ্যপ্রদো
 ভবেৎ ॥ * ॥ অশ্বথঃ পূজিতো, যেন
 পূজিতাঃ সর্বদেবতাঃ । অশ্বথশ্ছেদিতো
 যেন ছেদিতাঃ সর্বদেবতাঃ ॥ অন্তঃশুক্রঃ
 স্তমস্তকৌহশ্বথো দেবময়ো গুরুঃ । স
 সেব্যঃ পূজনীয়শ্চ ঋগত্রয়বিনাশকুঃ ॥
 ভৃথর্ক্বারে ভৌমে চ মধ্যাহ্নে নিশি
 সন্ধ্যায়োঃ । অশ্বথদর্শনং কার্য্যং কুলক্ষয়-
 ভয়াত্মভিঃ ॥ * ॥ অশ্বথস্য জলে যস্য ছায়া-
 তিষ্ঠতি কুত্রচিৎ । তৎ প্রয়াগসমং তীর্থং
 তত্র সন্নিহিতো হরিঃ ॥ তস্মাৎ কার্ত্তিক-
 মাসেহত্র পূর্বোক্তবিধিনা মূনে । অশ্বথং
 সেচয়েদ্বিহ্বান সংপ্রদক্ষিণমাদিশেৎ ॥
 পাপোপহতমর্ত্যানাং পাপনাশো ভবে-
 দ্ধুবং । সকামো লভতে কামং নিষ্কামো
 মোক্ষমাপ্নুয়াৎ ॥ যঃ পঠেৎ শৃণুয়াদ্বাপি
 অশ্বথস্য সমীপতঃ । সর্বান্ কামা-
 নবাপ্নোতি বিষ্ণুসায়ুজ্যমাপ্নুয়াৎ ॥ ইতি
 পান্দ্রোত্তরখণ্ডে ১২৬ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥
 ঋষয় উচুঃ । কথং ত্বয়াশ্বথবর্টো গোত্রাক্ষণ-
 সমো কৃতো । সর্বেভ্যোহপি তরুভ্যস্তৌ
 কথং পূজ্যতমো কৃতো ॥ সূত উবাচ ।
 অশ্বথরূপো ভগবান্ বিষ্ণুরেব ন সংশয়ঃ ।
 রুদ্ররূপো বটস্তম্বং পলাশো ব্রহ্মরূপ-
 ধ্বক্ ॥ দর্শনস্পর্শসেবাস্ত তে বৈ পাপহরাঃ
 স্মৃতাঃ । দুঃখাপহ্যাধিছুফানাং বিনাশ-

कारिणोऽङ्गवः ॥ ऋषय उचुः । कथं ब्रह्म-
 मापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । एतत् कथय
 सर्वज्ञ संशयोहत्र महान् हि नः ॥ सूत
 उवाच । पार्वतीशिवयोर्देवैः स्वरतं
 कुर्वतोः किल । अग्निं ब्राह्मणवेशेन
 प्रेष्य विष्णुः कृतः पुरा ॥ ततस्तु पार्वती
 क्रुद्धा शशाप त्रिदिवोकसः । रेतःसेक-
 स्स्रथत्रंशकम्पमाना तदा रुषा ॥ पार्व-
 त्वावाच । क्रिमिकीटादयोहप्येते जानन्ति
 स्वरतेः स्त्रथं । तस्मान्मम स्त्रथत्रंशद्वयं
 ब्रह्ममाप्स्यथ ॥ सूत उवाच । एवं सा
 पार्वती देवी अशपत् क्रुद्धमानसा । तस्माद्-
 ब्रह्ममापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ तस्मा-
 दिमो विष्णुमहेश्वरावुभौ बभूवतुर्वोधि-
 वटौ मुनीश्वराः । बोधिसुत्रं चार्किदिनं
 विनैव न स्पृशतामर्कजवारयोगात् ॥ * ॥
 ऋषय उचुः । अस्पृशत्त्वं कथं यातः सूत
 बोधितरुः स्वयं । स्पृशत्त्वं कथं प्राप्सु-
 स्तथायं शनिवासरे ॥ सूत उवाच । समुद्र-
 मथनादथानि रत्नाद्युपुः स्वरोत्तमाः ।
 श्रेष्ठं कौस्तुभं तेषु विष्णवे प्रददुः
 स्वराः ॥ यावदङ्गीचकारासौ लक्ष्मीं
 भार्याथर्माञ्जनः । तावत् विज्जापयामास
 लक्ष्मीस्तं चक्रपाणिनं ॥ लक्ष्मीरुवाच ।
 असंस्कृत्य कथं ज्येष्ठां कनिष्ठां परि-
 गीयते । तस्मात्स्वयंजामेतामलक्ष्मीं मधु-
 सूदन ॥ विवाहोद्धह मां पश्चादेष धर्मः
 सनातनः । तस्माद्धर्मव्यतिक्रामं न कुर्या
 मधुसूदन ॥ सूत उवाच । इति तद्वचनं
 श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावनः । उद्दालकाय

मुनये सुदीर्घतपसे तदा । आप्तवाक्यानु-
 रोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किल ॥
 सुलोष्ठीं शुक्लवदनां विरूपां विज्रतीं
 तनुं । श्रवदारक्तनयनां क्रुष्पिङ्गशिरो-
 रुहां ॥ स मुनिर्विष्णुवाक्यान्नामङ्गीकृत्य
 स्वमाश्रमं । वेदध्वनिसमायुक्तमानयामास
 धर्मविं ॥ होमधूमसुगन्धाद्यं वेदघोषेण
 नादितं । आश्रमस्तं विलोक्याथ व्यथिता
 सात्रवीदिदं ॥ ज्येष्ठोवाच । नहि वासोहनु-
 रूपोहयं वेदध्वनियुतो मम । नात्रा-
 गमिष्ये भो ब्रह्मन् नयस्याश्रमं मां
 ऋवत् ॥ उद्दालक उवाच । कथं नायामि
 किञ्चात्र वर्तते स्वमतं तव । तव योग्या
 च वसतिः का भवेत्तद्वदस्व मां ॥ ज्येष्ठो-
 वाच । वेदध्वनिर्भवेद्यस्मिन्नतिथीनाम्
 पूजनं । यद्भदानादिकं यत्र नैव तत्र
 वसाम्यहं ॥ परम्परानुरागेण दाम्पत्यं
 यत्र विद्यते । पितृदेवार्चनं यत्र तत्र
 नैव वसाम्यहं ॥ दानशौचे न विद्येते
 परद्रव्यापहारिणः । परदाररता यत्र तत्र
 स्थाने रतिस्मम ॥ ब्रह्मसङ्गमविप्रागां यत्र
 श्रादपमाननं । निर्धुरं भाषणं यत्र तत्र
 सम्यक्साम्यहं ॥ सूत उवाच । इति तद्-
 वचनं श्रुत्वा विष्णुवदनोऽभवत् । उद्दा-
 लकस्ततो वाक्यं तामलक्ष्मीरुवाच ह ॥
 उद्दालक उवाच । अश्वथब्रह्ममूलेहस्मिन्
 अलक्ष्मि श्रम्यतां ऋणं । आश्रमस्थान-
 मालोक्य यावदायाम्यहं पुनः ॥ सूत
 उवाच । इति तां तत्र संस्थाप्य जगा-
 मोद्दालको मुनिः । प्रतीकस्ती चिरं

तत्र यदा तं न ददर्श सा । तदा क्रुरोद
करुणं भर्तुस्त्यागेन दुःखिता ॥ तत्रत्याः
क्रन्दितं लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवनेःशृणोत् ॥
तदा विज्ञापयामास विष्णुमुद्दिग्मानसा ॥
लक्ष्मीरुवाच । स्वामिन् मद्भगिनी ज्येष्ठा
स्वामित्यागेन दुःखिता । तामाश्रासयित्वा
याहि कृपालो यद्यहं प्रिया ॥ सूत उवाच ।
लक्ष्म्या सह ततो विष्णुस्तत्रागात् कृपया-
श्रितः । आश्रासयन्नलक्ष्मीं तामिदं वाक्य-
मथाब्रवीत् ॥ विष्णुरुवाच । अश्वथवृक्ष-
मासाद्य सदा लक्ष्मिं स्थिरा भव । ममांश-
सम्भवो ह्येष आवासस्ते मया कृतः ॥
मन्दवारे सदा नूनं लक्ष्मीरत्रागमिष्यति ।
अस्पृश्याहसो भवेत्तस्मान्मन्दवारं विना
किल ॥ प्रत्यक्षमर्चयिष्यासि त्वां ज्येष्ठां
गृहधर्मिणः । तेष्वियं स्त्रीः कनिष्ठा ते
सदा तिष्ठन्नामया ॥ इति पाद्मोत्तर-
खण्डे १६० । १६१ अध्यायः ॥

पिप्ललकं (स्त्री) सुनवसुतं । मीवनसूत्रं ।

इति मेदिनी ॥

पिप्ललिः (स्त्री) पिप्लली । इति शब्दरत्नावली ॥

पिप्लली (स्त्री) वृक्षविशेषः । पिंपूल इति

भाषा । तत्पर्यायः । कृष्ण २ उप-

कुल्या ३ वैदेही ४ मागधी ५ चपला ६

कणा ७ उषणा ८ शोण्ठी ९ कोला १० ।

इत्यमरः ॥ उषणा ११ पिप्ललिः १२ । इति

भरतः ॥ कृकला १३ कटुवीजा १४

कोरन्दी १५ तित्ततगुला १६ श्यामा १७

दन्तफला १८ मगधोद्भवा १९ । अस्या

गुणाः । क्षरनाशित्वं । रुष्यत्वं । म्लिङ्गत्वं ।

उष्णत्वं । कटुत्वं । तिक्तत्वं । दीपनत्वं ।

मारुतश्वासकासप्लेघ्नकृपापहत्वं । इति

राजनिर्घण्टः ॥ श्वदुपाकत्वं । रसायन-

त्वं । लघुत्वं । पित्तलघुत्वं । रोचनत्वं ।

कूर्ठप्रमेहशूलार्शःप्लीहशूलामनाशित्वं ॥

आर्द्रायान्तस्था गुणाः । कफप्रदत्वं । म्लिङ्ग-

त्वं । शीतलत्वं । मधुरत्वं । गुरुत्वं ।

पित्तप्रशमनत्वं । राजवन्नभे तु कफापह-

त्वं ॥ मधुयुक्त्यास्तस्था गुणाः । मेद-

कफश्वासकासक्षरहरत्वं । रुष्यत्वं । मेधाग्नि-

वर्द्धनत्वं ॥ गुडपिप्ललीगुणाः । जीर्णक्षरे

अग्निमान्द्ये च शस्तत्वं । कासाजीर्णरूचि-

श्यासहृत्पाण्डुकृमिनाशित्वं । द्विगुणं

पिप्ललीचूर्णाद्गुडोद्भवा भिषजां मतः ।

इति भावप्रकाशः ॥

पिप्ललीका (स्त्री) अश्वथीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पिप्ललीमूलं (स्त्री) स्वनामध्यातमूलं । पिंपूल-

मूल इति भाषा । तत्पर्यायः । ग्रन्थिकं २

चटिकाशिरः ३ । इत्यमरः ॥ षड्ग्रन्थि ४ ।

इति रत्नमाला ॥ मूलं ५ कोलमूलं ६

कटुग्रन्थि ७ कटुमूलं ८ कटुषणं ९ सर्ष-

ग्रन्थि १० पत्राद्यं ११ विरूपं १२ शोष-

सम्भवं १३ सुगन्धि १४ ग्रन्थिलं १५ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ उषणं १६ । अमृत-

गुणाः । दीपनत्वं । कटुत्वं । पाचनत्वं ।

लघुत्वं । रुक्षत्वं । पित्तकरत्वं । भेद-

कत्वं । कफवातोदरानाहप्लीहशूलकृमि-

श्वासकृपापहत्वं । इति भावप्रकाशः ॥

उष्णत्वं । रोचनत्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिप्लिका (स्त्री) दन्तमलः । इति हेमचन्द्रः ॥

पिप्लुः (पुं) जटूलः । इत्यमरः ॥

पियालः (पुं) रूक्विशेषः । अस्यैव बीजं

चिरोक्षीति ख्यातं । तत्पर्यायः । राजा-

दनं २ समकद्रः ३ धनुष्पटः ४ । इत्य-

मरः ॥ राजातनं ५ राजातनः ७

प्रियालः ९ समः ८ कद्रः ९ धनुः १०

पटः ११ । इति तट्टीका ॥ ह्रसन्नकः १२

धनुषपटः १३ पियालकः १४ । इति शक-

रत्नावली ॥ खरुक्कः १५ चारः १६ बहल-

बन्धः १७ तापसेकः १८ । तस्य गुणाः ।

पित्तकफासनाशित्वं । इति भावप्रकाशः ॥

अस्य फलगुणाः । मधुरत्वं । म्लिच्छत्वं ।

रूग्णत्वं । वातपित्तनाशित्वं । इति राज-

वल्लभः ॥ गुरुत्वं । सरुत्वं । दाहहरतृषा-

पहृत्वं । तस्य मञ्जुगुणाः । मधुरत्वं ।

रूग्णत्वं । पित्तानिलापहृत्वं । हृद्यत्वं ।

अतिदुर्जरुत्वं । म्लिच्छत्वं । विस्फुल्लित्वं ।

आमवर्द्धनत्वं । इति भावप्रकाशः ॥

पिल क नूदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ क पेल-

यति । नूदि प्रेरणे । इति दुर्गादासः ॥

पिलुकः (पुं) पीलुवृक्षः । इति शकुरत्ना-
वली ॥

पिलुपर्णी (स्त्री) मोरटा । इति रत्न-
माला ॥

पिल्लः (पुं) क्लेशुक्तचक्रुः । तद्व्युक्ते त्रि ।
इत्यमरः ॥

पिल्लका (स्त्री) हस्तिनी । इति शब्दमाला ॥

पिव, इ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ
पिच्यते । इति दुर्गादासः ॥

पिश श प अवयवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

श प पिं शति पटः अवयवी स्यादित्यर्थः ।

इति दुर्गादासः ॥

पिशङ्गः (पुं) पिङ्गलवर्णः । तद्वति त्रि ।
इत्यमरः ॥

पिशाचः (पुं) देवयोनिविशेषः । पिशाच
इति भाषा । इत्यमरः ॥ तस्य लोको

यथा । अस्तुरीकचरा ये च भूतप्रेतपिशा-

चकाः । वर्जयित्वा रुद्रगणांस्तु तत्रैव

चरन्ति हि ॥ नोर्द्धं विक्रमणे शक्तिस्तथां

सञ्जुतपापुनां । अत उर्द्धं हि विप्रेन्द्र

राक्सो ये कृतैतनसः । ते तु सूर्यादधः

सर्वे विहरन्त्युर्द्धवर्जिताः ॥ इति पाद्ये

स्वर्गखण्डे १५ अध्यायः ॥ प्रेतः । यथा ।

अर्शोचान्ताद्वितीयेहहि यस्य नोत्-

सृज्यते रुषः । पिशाचत्वं भवेत्तस्य दैतेः

श्राद्धशतैरपि ॥ इति शुद्धितन्त्रं ॥

पिशाचकी [न] (पुं) कुबेरः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

पिशाचद्रुः (पुं) शाखोटवृक्षः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पिशाचवृक्षः (पुं) शाखोटवृक्षः । इति रत्न-
माला ॥

पिशाचसत्तं (स्त्री) पिशाचानां सत्ता । इति
नपुंसकलिङ्गसंग्रहटीकायां भरतः ॥

पिशाची (स्त्री) पिशाचिका । स्त्री पिशाची ।
इति शब्दमाला ॥ गङ्गमांसी । इति रत्न-

निर्घण्टः ॥

पिशितं (स्त्री) मांसं । इत्यमरः ॥

पिशिता (स्त्री) जटामांसी । इति मेदिनी ॥

পিণিতাণী [ন্] (পুং) শাকুলঃ । মাংস-
ভক্ষকঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পিণী (স্ত্রী) জটামাংসী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পিশুনং (ক্লী) কুকুমং । ইত্যমরঃ ॥

পিশুনঃ (পুং) কপিবক্রুঃ । নারদঃ । কাকঃ ।

সূচকে ক্রুরে চ ত্রি । ইতি মেদিনী ॥

পিশুনঃ (ত্রি) অপ্রকাশেনানুচিতপ্রবোধকঃ ।

পরস্পরভেদশীলঃ । ইত্যমরটীকায়াং

ভরতঃ ॥ তৎপর্যায়ঃ । দ্বিজিহ্বঃ সূচকঃ

কর্ণেজপঃ পিশুন ইত্যপি । দুর্জনো

দুর্বিবোধো বিশ্বকক্রশ পিশুনঃ খলঃ ॥ ইতি

জটাদধরঃ ॥ * ॥ কর্ণেজপঃ সূচকঃ স্যাদনো-

চিত্যপ্রবোধকে । পরস্পরং ভেদশীলে

পিশুনো দুর্জনঃ খলঃ ॥ ইতি শব্দরত্না-

বলী ॥

পিশুনা (স্ত্রী) পৃক্কা । পিড়িংশাক ইতি ভাষা ।

ইতি মেদিনী ॥

পিষ ধ ঔ ৯ চূর্ণনে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ ধ

পিনষ্টি লোকো গোধূমং । ঔ পেষ্ঠা ।

৯ অপিষৎ । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পিষ্টং (ক্লী) সীসকং । ইতি রত্নমালা ॥

পিষ্টকঃ । যথা । অন্নাদক্টগুণং পিষ্টং

পিষ্টাদক্টগুণং পয়ঃ । পয়সোহক্টগুণং

মাংসং মাংসাদক্টগুণং স্নাতং । স্নাতাদক্ট-

গুণং তৈলং মর্দনান্ন চ ভক্ষণাৎ ॥ * ॥

অশ্ব গুণাঃ । পিষ্টং প্রাণকরং রূক্ষং

বিদাহি গুরু দুর্জরং ॥ * ॥ শালিপিষ্ট-

ময়া ভক্ষ্যাঃ কফপিত্তবিনাশনাঃ । * ।

বৈদলা গুরবো ভক্ষ্যা বিষ্টস্তিসৃষ্ট-

মারুতাঃ ॥ * ॥ সগুড়াঃ সতিলাশ্চিব

সক্ষোদ্রক্ষারশর্করাঃ । ভক্ষ্যা বল্যাঙ্ক্

হৃদ্যাশ্চ গুরবো বৃংহণাঃ পরং ॥ * ॥

সস্নেহাঃ স্নেহমিত্তাশ্চ ভক্ষ্যা গোধূম-

সম্ভবাঃ । গুরবস্তর্পণা হৃদ্যা বলোপ্চয়-

বর্ধনাঃ ॥ * ॥ মদ্বিতাং সমিতাং ক্ষীর-

নারিকেলস্নাতাদিভিঃ । অবগ্রাহ্য স্নাতে

পক্তা স্নতপূরোহয়মুচ্যতে ॥ * ॥ স্নতপূরে

গুরুর্ষাঃ কফকৃদ্রক্তমাংসদঃ । রক্তপিভ-

হরো হৃদ্যঃ স্বাহুঃ পিত্তহরোহয়িদঃ ॥ * ॥

গোধূমচূর্ণং সমিতা । সমিতা মধুদুগ্ধেন

খণ্ডৈলামরিচাদিভিঃ । স্নাতে পক্তা ক্ষিপেৎ

খণ্ডে সংঘাবো বৃংহণো গুরুঃ ॥ * ॥

সমিতা বেষ্টিতা মধ্যে মধু দস্তা স্নাতে

শূতা । মধুমস্তকমুদ্বিক্টং তদ্রব্যং গুরু

দুর্জরং ॥ * ॥ ইতি রাজবল্লভঃ ॥ পর্পট-

শক্ষুলীফেনকবটলড্ডুকানাং গুণাস্তত্ত-

চ্ছন্দে দ্রষ্টব্যঃ ॥ * ॥ চূর্ণীকৃতে ত্রি ॥

পিষ্টকং (ক্লী) তিলচূর্ণং । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পিষ্টকঃ (পুং) পিষ্টানাং তণ্ডুলাদীনাং

বিকারঃ । পিটা ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ ।

পূপঃ ২ অপূপঃ ৩ । ইত্যমরঃ ॥ আপূপঃ ৪

পিষ্টঃ ৫ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ অস্ত

গুণাঃ পিষ্টশব্দে দ্রষ্টব্যঃ । নেত্ররোগ-

বিশেষঃ । ইতি মেদিনী ॥ তশ্চ লক্ষণং ।

শ্লেথ্না মারুতকোপেন শুক্রে পিষ্টসমু-

স্নতং । পিষ্টবৎ পিষ্টকং বিদ্ধি মলাক্তা-

দর্শসন্নিভং ॥ ইতি মাধবকরঃ ॥

পিষ্টপং (ক্লী পুং) ভুবনং । ইত্যমররত্ন-

কোষো ॥

পিষ্টপচনং (ক্লী) পিষ্টপাকপাত্রং । তেলানী

इति ख्यातं । इति स्रुतिः ॥ तं-
पर्यायः । खजीयं २ । इत्यमरः ॥
खर्चासं ७ । इति स्वामी ॥ पिठपाकभृत् ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

पिठपाकभृत् (स्त्री) पिठकपाकपात्रं । इति
हेमचन्द्रः ॥

पिठपूरः (पुं) वटकः । इति भूरिप्रयोगः ॥
पिठकरिशेषः । तं पर्यायः । घृतपूरः २
घृतवरः ७ वार्तिकः ४ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

पिठवर्तिः (पुं) मुद्रामसूरादिपिठं । तं-
पर्यायः । चमसिः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

पिठसौरभं (स्त्री) चन्दनं । इति हारा-
वली ॥

पिठतः (पुं) पटवासचूर्णं । इति भरतः ॥
बन्नादिवासनार्थं एकौकृतगङ्गद्रव्यचूर्णं ।
इति सारसन्दरी ॥ वृक्षा । इति भानु-
दौक्तिकः ॥ आवीर इति ख्यातः । इति
रमानाथनीलकर्णे ॥ तं पर्यायः । पट-
वासकः २ । इत्यमरः ॥ धूलिगुच्छकः ७ ।
इति त्रिकाशेषः ॥

पिठिकं (स्त्री) तण्डुलोद्भवतवष्णीरं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पिठिका (स्त्री) पिठद्विदलः । पिठा इति
हिन्दीभाषा । यथा । दालिः संस्थापिता
तोये ततोहपहतकण्ठुका । शिलायां
साधु संपिठा पिठिका कथिता वुधेः ॥
इति भावप्रकाशः ॥

पिठोडी (स्त्री) खेतान्निः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पिस इ कि द्युते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
इ पिंस्रुते । कि पिंस्रयति पिंस्रति ।
द्युतिर्दीपुः । इति दुर्गादासः ॥

पिस ख गत्यां । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ख
अपिपेसं अपिपिसं पिपेसतुः पिपि-
सतुः । इति दुर्गादासः ॥

पिस क ष्टार्थे । गत्यां । इति कविकल्पद्रुमः ॥
क पेसयति । मूर्द्धन्यास्तोत्रयमिति केचिं ।
ष्टार्थो निकेतनहिंसावलदानानि । इति
दुर्गादासः ॥

पिहितं (त्रि) आच्छादितं । तं पर्यायः ।
संवृतं २ रूढं ७ आरुतं ४ संवृतं ५
छन्नं ७ अगितं १ अपवारितं ८ अस्त-
हितं ९ तिरोधनं १० । इति हेम-
चन्द्रः ॥

पी ङ य पाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ङ य
पीयते । इति दुर्गादासः ॥

पीठं (त्रि) उपवेशनाधारः । पिठी चोकी
इत्यादि भाषा । इत्यमरः ॥ तं पर्यायः ।
आसनं २ उपसनं ३ पीठा ४ विस्तरः ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ त्रिनामानं ।
तद्भु कुशासनादि । तं पर्यायः । विस्तरः २ ।
इति त्रिकाशेषः ॥ रूपा ७ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ * ॥ अथ पीठोद्देशः । धातु-
पाषाणकार्थेऽपि पीठस्त्रिविध उच्यते ।
धातवश्च शिलाश्चव कार्थानि विविधानि
८ ॥ तदत्र संप्रवक्ष्यामि यद्येषामनुप-
युज्यते । * । अथ मानं । हस्तद्वयं
दैर्घ्येण तदङ्के परिणाहृतः । तदङ्केनो-
न्नतः पीठः स्रुथ इत्युत्थीयते ॥ हस्तद्वय-

द्वयाधिक्यां पक्षपाठा भवन्ति हि । सूत्रं
जयः शुभः सिद्धिः सम्पत्तेति यथाक्रमं ॥
धनभोगसुखैश्वर्यवाञ्छितार्थप्रदायकः । सम-
दीर्घसुखावाप्तिर्विषये विषयापदः ॥ आयाम-
परिणाहाभ्यां हस्तद्वयमितो हि यः ।
अर्द्धहस्तोन्नतः पीठो जारको नाम वि-
श्रुतः ॥ दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैश्चतुर्हस्त-
मितो हि यः । राजपीठ इति ज्ञेयः
सकलार्थप्रसाधकः । अत्राभिषेकमिच्छन्ति
क्वितिपश्च पुराविदः ॥ दैर्घ्योन्नतिपरी-
णाहैः षड्हस्तमितो हि यः । राज्ञां
चित्तप्रसादार्थं केलिपीठाभिधानकः ॥
दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैरुक्तहस्तमितो हि यः ।
अङ्गपीठो ह्ययं नाम्ना भवेत् पक्षसुख-
प्रदः ॥ कानको राजपीठः श्राज्जये
वा राजतः सुखः । राज्ञामेवोप-
योक्तव्यो लघवश्चात्तरोत्तरं ॥ राज-
पीठे चिरायुः श्राज्जये सर्वान् महीं
जयेत् । जारको जारयेच्छत्रुन् सुखे
सुखमवाप्नुयात् ॥ राजतः कीर्तिजननो धन-
वृद्धिकरः परः । तत्रः प्रतापजननो
विपक्षक्षयकारकः ॥ लोहसुच्छाटने सार्कः
सर्वकर्मसु युज्यते । त्रपुसीसकराद्याः
शत्रुक्षयफलप्रदाः ॥ इति धातुपीठाः ॥ * ॥
अथ शिलापीठाः । राजपीठो वज्रपाणे-
रेव नाम्नश्च दृश्यते । पद्मरागो दिनेशश्च
चान्द्रकान्तो विधोरपि ॥ राहोर्मारकतः
पीठः शनेर्नीलसमुद्भवः । गोमेदकस्तु
सौम्यश्च स्फाटिकस्तु ब्रह्मपतेः ॥ शुक्रश्च
वैदुर्ग्यभवः प्राबालो मङ्गलश्च हि । इत्थं

पुराणवार्ता ॥ * ॥ यो वश हि दशार्जातः
पीठस्तस्य हि तन्मयः । स्फाटिकस्तु मही-
न्द्राणां सर्वेषामेव युज्यते ॥ अभिषेके
च वात्रायामुत्सवे जयकर्मणि । अय-
स्कास्तोपघटितः संग्रामे पीठ इष्यते ॥
गरुडोदकाररचिते वर्षासु नृपतिर्वसेत् ।
शुद्धरत्नमयं पीठं भजते घनगर्जिते ॥
सामान्यः प्राप्तुरः पीठो विलासाय मही-
भुजां । एषां मानं गुणाश्चापि विज्ञेया
धातुपीठवत् ॥ * ॥ अथ काष्ठपीठाः ।
तदवथा मानं पूर्ववदेव । सम्पत्तिसुख-
वृद्ध्यर्थं गान्धारीजनितो जयः । जारको
रोगनाशाय सुखः शत्रुविनाशनः ॥ सिद्धिः
सर्वार्थसंसिद्धौ विजयाय च वैरिणां ।
शुभः स्यादभिषेके च सम्पत्तिरनिवारणः ॥
पालाशो राजकः पीठः सुखसम्पत्ति-
कारकः । जयः स्यादभिषेके च शुभः
शत्रुविनाशनः ॥ सुखो रोगविनाशाय
सिद्धिः सर्वार्थदायिका । सम्पत्तुच्छाटनविधौ
विज्ञेयं पीठलक्षणं ॥ चान्दनस्तु सुखः
पीठो अभिषेके महीभुजां । जयः
स्याद्रोगनाशाय शुभः सौख्यं प्रयच्छति ॥
जारको ग्रहदुर्घ्यर्थं अन्ये तु रति-
दुष्कराः । यज्जतो निर्मितान्ते तु सात्राज्य-
फलदायकाः ॥ कालेयको यावको हि
भुभुजामभिषेचने । पीठान्गुरुकादीना-
मन्ये चन्दनवद्भिः ॥ बाकुलस्तु शुभः पीठो
भुभुजामभिषेचने । जयो रोगविनाशाय
सुखसम्पत्तिकारकः ॥ सिद्धिः सिद्धिप्रदा
सम्पत् संग्रामे विजयप्रदः । जारको

জরণায় স্যাৎ দিত্তি ভোজস্য সন্মতং ॥ এবং
 স্তৃগন্ধিকুম্বমাঃ সমারা যে চ পাদপাঃ ।
 বশকুলেন সমঃ কার্য্য এবং পীঠস্য নির্ণয়ঃ ॥
 যে শুককাষ্ঠা বৃক্ষাস্ত মৃদবো লঘবোহথবা ।
 গান্তারীসদৃশঃ পীঠস্তেষাং কার্য্যস্তথা গুণঃ ॥
 ফলিনশ্চ সমারাশ্চ রক্তসারাশ্চ যেনগাঃ ।
 তেষাং পানসবৎ পীঠস্তথৈব গুণমাব-
 হেৎ ॥ * ॥ অথ নিষেধঃ । বিস্ত্রেয়ো
 নিন্দিতঃ পীঠো লৌহোথঃ সৰ্ব্বধাতুজে ।
 শিলোথঃ শার্করো বর্জ্যঃ কর্করশ্চ বিশে-
 যতঃ ॥ কাষ্ঠজেষু চ পীঠেষু নাসারা নাতি-
 সারিণঃ । তথা হি । আত্রজম্বুকদম্বানা-
 মাসনং বংশনাশনং ॥ ভোজস্থাহ । গুরুঃ
 পীঠো গোরবায় লঘুরাঘবকারকঃ ॥ পরা-
 শরস্ত । নাগ্রস্থিনাতিগ্রস্থিশ্চ নাগুরুর্নাসমা-
 ক্রুতিঃ । পীঠঃ স্যাৎ স্তৃথসম্পত্ত্যৈ নাতি-
 দীর্ঘো ন বামনঃ ॥ যে চান্যে পীঠসদৃশা
 দৃশ্যাঃ শিল্লিবিনির্মিতাঃ । গুণান্দোষাংশ্চ
 মানঞ্চ তেষাং পীঠবদাদিশেৎ ॥ বিচার্যা-
 নেন বিধিনা যঃ শুদ্ধং পীঠমাচরেৎ । তস্য
 লক্ষ্মীরিয়ং বেষ্ম কদাচিন্ন বিমুক্তি ॥
 অজ্ঞানাদথবা মোহাদেষাহন্যথা পীঠমাচ-
 রেৎ । এতানি তস্য নশস্তি লক্ষ্মীরায়ু-
 র্বলং কুলং ॥ ইতি যুক্তিকল্পতরৌ পীঠো-
 দ্দেশঃ ॥ * ॥ কৃতযুগে দক্ষক্রতো শিব-
 নিন্দাং শ্রুত্বা প্রাণাংস্ত্যক্তবত্যাঃ সত্যাঃ
 শরীরং শিরসি ধৃত্বা ভ্রমতি শিবে বিমুণ্ণা
 চক্রেণ ছিন্নাস্তস্য অবয়বা যত্র যত্র
 পতিতাস্ত এব দেশা একপঞ্চাশম্বাহাপীঠা
 অভবন্ । ইতি পৌরাণিকী বার্তা ॥ * ॥

তেষাং নিরূপণং যথা । ঈশ্বর উবাচ ।
 মাতঃ পরাপরে দেবি সৰ্ব্বজ্ঞানময়ীশ্বরী ।
 কথ্যতাং মে সৰ্ব্বপীঠং শক্তির্ভৈরব-
 দেবতা ॥ দেবুবাচ । শৃণু বৎস প্রবক্ষ্যামি
 দয়ালো ভক্তবৎসল । যাভির্বিনা ন সিধ্যন্তি
 জপসাধনতৎক্রিয়াঃ ॥ পঞ্চাশদেকপীঠানি
 এবং ভৈরবদেবতাঃ । অঙ্গপ্রত্যঙ্গপাতেন
 বিমুণ্ণক্রমতেন চ ॥ মমান্যবপুষো দেব
 হিতায় ত্বয়ি কথ্যতে । ত্রক্ষরকুং হিঙ্গুলায়াং
 ভৈরবো ভীমলোচনঃ ॥ কোটুরী সা মহা-
 নায়া ত্রিগুণা বা দিগম্বরী । ১ । শর্করারে
 ত্রিনেত্রং মে দেবী মহিষমর্দিনী ॥
 ক্রোধীশো ভৈরবস্তত্র সৰ্ব্বসিদ্ধিপ্রদা-
 যকঃ । ২ । স্তৃগন্ধায়াং নাসিকা মে দেব-
 ত্ত্যম্বকভৈরবঃ ॥ স্তন্দরী সা মহাদেবী
 স্তনন্দা তত্র দেবতা । ৩ । কাশ্মীরে কণ্ঠ-
 দেশশ্চ ত্রিসঙ্কেশ্বরভৈরবঃ ॥ মহামায়া
 ভগবতী গুণাভীতা বরপ্রদা । ৪ । জ্বালা-
 মুখ্যাং মহাজিহ্বা দেব উন্মত্তভৈরবঃ ॥
 অম্বিকা সিদ্ধিদানাম্বী ৫ স্তনং জালঙ্করে
 মম । ভীষণো ভৈরবস্তত্র দেবী ত্রিপুর-
 মালিনী ॥ ৬ ॥ হার্দপীঠং বৈদ্যনাথে
 বৈদ্যনাথস্ত ভৈরবঃ । দেবতা জয়চূর্ণাখ্যা
 নেপালে জানুনী মম ॥ কপালী ভৈরবঃ
 শ্রীমান্ মহামায়া চ দেবতা । ৮ । মানসে
 দক্ষহস্তো মে দেবী দাক্ষায়ণী হর ॥ অমরো
 ভৈরবস্তত্র সৰ্ব্বসিদ্ধিপ্রদায়কঃ । ৯ । কৈ-
 কলে নাভিদেশশ্চ বিরজাক্ষেত্রমুচ্যতে ॥
 বিমলা সামহাদেবী জগন্নাথস্ত ভৈরবঃ । ১০ ।
 গণ্ডক্যাং গণ্ডপাতঞ্চ তত্র সিদ্ধিন সংশয়ঃ ॥

তত্র সা গণ্ডকী চণ্ডী চক্রপাণিস্ত
 ভৈরবঃ । ১১ । বহুলায়াং বামবাহুব্বহু-
 লাখ্যা চ দেবতা ॥ ভীরুকো ভৈরবো
 দেবঃ সৰ্বসিদ্ধিপ্রদায়কঃ । ১২ । উজ্জ-
 যিন্যাং কুর্পরঞ্চ মাস্তল্যাঃ কপিলাম্বরঃ ॥
 ভৈরবঃ সিদ্ধিদঃ সাক্ষাদ্ভবী মঙ্গল-
 চণ্ডিকা । ১৩ । চট্টলে দক্ষবাহুর্মে ভৈরব-
 শ্চন্দ্রশেখরঃ ॥ ব্যক্তরূপা ভগবতী ভবানী
 তত্র দেবতা । বিশেষতঃ কলিয়ুগে বসামি
 চন্দ্রশেখরে ॥ ১৪ ॥ ত্রিপুরায়াং দক্ষপাদো
 দেবতা ত্রিপুরা মতা । ভৈরবস্ত্রিপূরেশ্চ
 সৰ্বভীষ্টফলপ্রদঃ ॥ ১৫ ॥ ত্রিঙ্গোতায়াং
 বাগপাদো ভ্রামরী ভৈরবোহম্বরঃ । ১৬ ।
 বোনিপীঠং কামগিরৌ কামাখ্যা তত্র
 দেবতা ॥ যত্রাস্তে দ্বিগুণাতীতা রক্ত-
 পামাণরূপিণী । যত্রাস্তে মাধবঃ সাক্ষাত্‌মা-
 নন্দোহথ ভৈরবঃ ॥ সৰ্বদা বিহরেদেবী
 তত্র মুক্তির্ন সংশয়ঃ । তত্র শ্রীভৈরবী দেবী
 তত্র নক্ষত্রদেবতা ॥ প্রচণ্ডচণ্ডিকা তত্র
 মাতঙ্গী ত্রিপুরাস্বিকা । বগলা কমলা তত্র
 ভুবনেশী স্নধুমিনী ॥ এতানি বরপীঠানি
 সংসন্তি বরভৈরব । এবং তা দেবতাঃ
 সৰ্ব্বা এবস্তে দশ ভৈরবাঃ ॥ ১৭ ॥ সৰ্বত্র
 বিরলা চাহং কামরূপে গৃহে গৃহে । গৌরী-
 শিখরমারুহ পুনর্জন্ম ন বিদ্যতে ॥ ১৮ ॥
 করতোয়াং সমাসাদ্য যাবৎ শিখরবাসিনীং
 শতযোজনবিস্তীর্ণং ত্রিকোণং সৰ্ব-
 সিদ্ধিদং ॥ দেবা মরণমিচ্ছন্তি কিং পুন-
 র্মানবাদয়ঃ । ভূতধাত্রী মহামায়া ভৈরবঃ
 ক্ষীরধণ্ডকঃ ॥ যুগাদ্যায়াং মহাদেব দক্ষা-

পদো মম । ১৯ । নকুলীশঃ কালি-
 পীঠে দক্ষপাদাস্তুলীষু চ ॥ সৰ্বসিদ্ধিকরী
 দেবী কালিকা তত্র দেবতা । ২০ ॥ অঙ্গু-
 লীষু চ হস্তস্য প্রয়াগে ললিতা ভবঃ ॥
 জয়ন্ত্যাং বামজজ্বাঞ্চ জয়ন্তী ক্রমদী-
 শ্বরঃ । ২১ । ভুবনেশী সিদ্ধিরূপা কিরী-
 টস্থা কিরীটতঃ ॥ দেবতা বিমলা নাম্নী
 সম্বর্তো ভৈরবস্তথা । ২২ । বারাণস্য্যাং
 বিশালাক্ষী দেবতা কালভৈরবঃ ॥ মণি-
 কর্ণীতি বিখ্যাতা কুণ্ডলঞ্চ মম শ্রুতেঃ । ২৩ ॥
 কন্যাশ্রমে চ পৃষ্ঠং মে নিমিষো ভৈরব-
 স্তথা ॥ সৰ্ববাণী দেবতা তত্র ২৪ কুরু-
 ক্ষেত্রে চ গুলফতঃ । স্থাগুর্নাম্না চ
 সাবিত্রী দেবতা ২৫ মণিবেদকে ॥ মণিবন্ধে
 চ গায়ত্রী সৰ্বানন্দস্ত ভৈরবঃ । ২৬ ।
 শ্রীশৈলে চ মম গ্রীবা মহালক্ষ্মীস্ত দেবতা ॥
 ভৈরবঃ শম্বরানন্দো দেশে দেশে ব্যব-
 স্থিতঃ । ২৭ । কাঞ্চীদেশে চ কঙ্কালো
 ভৈরবো রুরনামকঃ ॥ দেবতা দেব-
 গর্ত্তাখ্যা ২৮ নিতম্বঃ কালমাধবে । ভৈরব-
 শ্চাসিতাঙ্গশ্চ দেবী কালী চ মুক্তিদা ॥
 দৃষ্টা দৃষ্টা মহাদেব মন্ত্রসিদ্ধিমবা-
 প্লুয়াৎ । কুজবারে ভূততিথৌ নিশাঙ্কে
 যস্ত সাধকঃ ॥ নহা প্রদক্ষিণীকৃত্য মন্ত্র-
 সিদ্ধিমবাপ্লুয়াৎ । ২৯ । শোণাখ্যা ভদ্র-
 সেনস্ত নর্মদাখ্যে নিতম্বকঃ ॥ ৩০ ॥ রাম-
 গিরৌ স্তনান্যঞ্চ শিবানী চণ্ডভৈরবঃ । ৩১ ।
 বৃন্দাবনে কেশজালে উমানাম্নী চ দেবতা ॥
 ভূতেশো ভৈরবস্তত্র সৰ্বসিদ্ধিপ্রদা-
 যকঃ । ৩২ । সংহারাখ্য উর্দ্ধদন্তে দেবী

নন্দরায়ণী শুচৌ ॥ অধোদন্তে মহারুদ্রে
 বারাহী পঞ্চমাগরে । ৩৩ । করতোয়াতটে
 তন্ত্রং বামে বামনভৈরবঃ ॥ অপর্ণা দেবতা
 তত্র ব্রহ্মরূপা করোদ্ভবা । ৩৪ । শ্রী-
 পর্বতে দক্ষতন্ত্রং তত্র শ্রীসুন্দরী পরা ॥
 সর্বসিদ্ধিকরী সর্বা সুন্দরানন্দভৈরবঃ । ৩৫ ॥
 কপালিনী ভীমরূপা বামগুন্ডফো বিভা-
 যকে ॥ ৩৬ ॥ উদরঞ্চ প্রভাষে মে চন্দ্র-
 ভাগা যশস্বিনী । বক্রতুণ্ডো ভৈরবঃ ৩৭
 শ্চোক্তোক্তো ভৈরবপর্বতে ॥ অবস্তী চ
 মহাদেবী লক্ষ্মকর্ণস্ত ভৈরবঃ । ৩৮ । চিবুকে
 ভ্রানুরী দেবী বিকৃতাক্ষো জলে স্থলে । ৩৯ ॥
 গণ্ডো গোদাবরীতীরে বিশ্বেশী বিশ্ব-
 মাতৃকা । দণ্ডপাণিভৈরবস্ত বামগণ্ডে তু
 রাকিণী ॥ অমায়ী ভৈরবো বৎস সর্ব-
 শৈলাঙ্ককোপরি । ৪০ । রত্নাবল্যাং দক্ষ-
 ক্ষক্শঃ কুমারী ভৈরবঃ শিবঃ ॥ ৪১ ॥ মিথি-
 ল্যাং উমা দেবী বামক্ষক্কো মহোদরঃ । ৪২ ॥
 নলাহাট্যাং নলাপাতো যোগেশো ভৈরব-
 স্তথা ॥ তত্র সা কালিকা দেবী সর্বসিদ্ধি-
 প্রদায়িকা । ৪৩ । কর্ণাটে চৈব কর্ণং মে
 অভীরুর্নাম ভৈরবঃ ॥ দেবতা জয়জুর্গাখ্যা
 নানাভোগপ্রদায়িনী । ৪৪ । বক্রেশ্বরে
 মনঃপাতং বক্রনাথস্ত ভৈরবঃ ॥ নদী
 পাপহরা তত্র দেবী মহিষমর্দিনী । ৪৫ ।
 যশোরে পাণিপদ্মঞ্চ দেবতা যশরেশ্বরী ॥
 চণ্ডশ্চ ভৈরবো যত্র তত্র সিদ্ধিমবাপু-
 য়াৎ । ৪৬ । অট্টহাসে চোষ্ঠপাতো দেবী
 সা কুল্লরা স্মৃতা ॥ বিশ্বেশো ভৈরবস্তত্র
 সর্বাভীষ্টপ্রদায়কঃ । ৪৭ । হারপাতো

নন্দিপু্রে ভৈরবো নন্দিকেশ্বরঃ ॥ নন্দিনী
 সা মহাদেবী তত্র সিদ্ধিন সংশয়ঃ । ৪৮ ।
 লক্ষ্মায়াং নৃপুরশ্চৈব ভৈরবো রাক্ষসেশ্বরঃ ॥
 ইন্দ্রাক্ষী দেবতা তত্র ইন্দ্রেনোপাসিতা
 পুরা । ৪৯ । বিরাটদেশমধ্যে তু পাদাঙ্গুলি-
 নিপাতনং ॥ ভৈরবঃ অমৃতাক্ষশ্চ দেবী
 তত্রাধিকা স্মৃতা । ৫০ । মাগধে দক্ষজজ্ঞা
 মে ব্যোমকেশস্ত ভৈরবঃ ॥ সর্বানন্দকরী
 দেবী সর্বকামফলপ্রদা । ৫১ । এতাস্তে
 কথিতাঃ পুত্র পীঠনাথাধিদেবতাঃ ॥
 ক্ষেত্রাধীশং বিনা দেবং পূজয়েৎ পীঠ-
 দেবতাং । ভৈরবৈর্হিয়তে সর্বং জপ-
 পূজাদিসাধনং ॥ অজ্ঞাত্ব ভৈরবং পীঠং
 পীঠশক্তিঞ্চ শঙ্কর । প্রাণনাথ ন সিধ্যত
 কল্পকোটিজপাদিভিঃ ॥ ন দেয়ং পর-
 শিষ্যেভ্যো নিম্নকায় ভুরাত্মনে । শঠায়
 বঞ্চকায়ৈদং দত্ত্বা মৃত্যুমবাপ্নুয়াৎ ॥ দদ্যাৎ
 শাস্ত্রায় শিষ্যায় নৈষ্ঠিকায় শুচৌ প্রিয়ে ।
 সাধকায় কুলীনায় মন্ত্রী মন্ত্রার্থসিদ্ধয়ে ॥
 ইতি তন্ত্রচূড়ামণৌ শিবপার্বতীসংবাদে
 একপঞ্চাশদ্বিদ্যোৎপত্তৌ পীঠনির্গয়ঃ
 সমাপ্তঃ ॥ * ॥ অন্যানি পীঠাদীনি কালী-
 পুরাণে ১৮।৫০।৬১ অধ্যায়ে দ্রষ্টব্যানি ॥ * ॥
 পীঠন্যাসস্ত ন্যাসশব্দে দ্রষ্টব্যঃ । পীঠ-
 দেবতাপূজনং ন্যাসক্রমেণৈব ॥
 পীঠকেলিঃ (পুং) পীঠমর্দনায়কঃ । যথা ।
 বিড়গা ব্যলীকঃ ষট্‌প্রজ্ঞঃ কামকেলি-
 বিদূষকঃ । পীঠকেলিঃ পীঠমর্দো ভাবিল-
 শ্চিছুরো বিটঃ ॥ ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
 পীঠমর্দঃ (পুং) নায়কবিশেষঃ । তস্য লক্ষণং ।

कूपितस्त्रीप्रसादकः । उदाहरणं यथा ।
कोहयं कोपविधिः प्रयच्छ करुणागर्तं
बचो जायतां पीयूषद्रवदीर्घिकापरिमले-
रामोदिता मेदिनी । आस्तां वा स्पृह-
यालु लोचनमिदं व्यावर्तयन्ती मूर्ध्न्यस्यै
कूप्यासि तस्य हृन्दरि तपोवृन्दानि वन्द-
महे ॥ नर्मसचिवोहप्ययमेव । इति रस-

पीठसर्पी [न्] (त्रि) खण्डः । तत्पर्यायः ।
पांशुरः २ । इति हारावली ॥

पीठा (स्त्री) आसनं । पीँडी इति भाषा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पीड ऋ क बाधे । गाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
बाधो विहतिः । गाहो विलोडनं । ऋ
अपीपिडं अपिपीडं । क पीडयति
शक्रं लोकः । पीडयति स्तनं कामी ।
इति हर्गदासः ॥

पीडनं (स्त्री) शस्त्रादिसम्पन्नदेशश्च परचक्रेण
पीडनं । शक्रकृतगाढप्रहारः । इति
केचिं । पदाक्रमणं । इति केचिं ।
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । अवमर्दः २ ।
इत्यमरः ॥ दुःखनं । यथा । भरणं पोष्य-
वर्गश्च प्रशस्तं स्वर्गसाधनं । नरकं पीडने
चाश्च तस्मादप्येन तं भरेत् ॥ इति दाय-
भागधृतमनुवचनं ॥ मर्दनं । टिपन चापन
इत्यादि भाषा । यथा । गर्तोहविघात-
विषमशनपीडनाद्यैः पक्वं क्रमादिव
फलं पतति कण्ठेन । इति माधवकरः ॥

पीड़ा (स्त्री) पीडनं । तत्पर्यायः । बाधा २
व्याधा ३ दुःखं ४ अमानस्यं ५ प्रसृति-

जं ७ कर्कं ९ कृच्छं ८ आतीसं ९ ।
इत्यमरः ॥ आवाधा १० । इति हला-
युधः ॥ आमानस्यं ११ । इति राय-
मुकुटः ॥ एषां पीडादीनां मध्ये विशेष्य-
गामिनो ये दुःखकर्कृच्छातीलास्ते त्रि-
लिङ्गाः । सा आध्यात्मिकाधिर्भौतिकाधि-
दैविकतापत्रयभेदेन त्रिविधा । आध्या-
त्मिकोऽपि द्विविधः । यथा । आध्या-
त्मिकादि मैत्रेय ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः ।
उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यस्तिकं
लयं ॥ आध्यात्मिको वै द्विविधः शारीरो
मानसस्तथा । शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते
श्रयतां सः ॥ शिरोरोगप्रतिश्यायज्वर-
शूलभगन्दरैः । गुल्मार्शःखथुश्वासच्छर्द्या-
दिभिरनेकधा ॥ तथाक्किरोगातीसार-
कुर्थाङ्गमयसंज्ञकैः । भिद्यते देहज-
स्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि ॥ अङ्गमयो
वातजलोदरादिः १ ॥ * ॥ कामक्रोधभय-
द्वेषलोभमोहविषादजः । शोकासूयावमा-
नेर्ष्यामांसर्ष्यादिभयस्तथा ॥ मानसोऽपि
द्विजश्रेष्ठ तापो भवति नैकधा ॥ २ ॥ * ॥
इत्येवमादिभिर्भेदैस्तपो ह्याध्यात्मिकः
स्युतः ॥ * ॥ युगपक्किमनुष्याद्यैः पिशाचो-
रगराक्तसैः । सरौन्धपाद्यैश्च नृणां
जन्यते चाधिर्भौतिकः ॥ * ॥ शीतोष्ण-
वातवर्षास्रुवैद्युतादिसमुद्भवः । तापो
द्विजवरश्रेष्ठ कथ्यते चाधिदैविकः ॥ गर्भ-
जन्मजराज्ञानमृत्युनारकजं तथा । दुःखं
सहस्रशो भेदैर्भिद्यते मुनिसन्तमः ॥ इति
विष्णुपुराणे ७ अंशे ५ अध्यायः ॥ * ॥

কৃপা । শিরোমালা । সরলক্রঃ । ইতি
মেদিনী ॥

পী ড়িতং (ত্রি) ক্রীণাং করণং । যন্ত্রিতং ।
বাধিতং । ইতি মেদিনী ॥ মর্দিতং ।
ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ ইতপ্রত্যয়ান্তঃ পীড়া-
পর্যায়োহপ্যত্র ॥

পীতং (ক্রী) পানং । ইতি মেদিনী ॥ হরি-
তালং । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পীতঃ (পুং) বর্ণবিশেষঃ । হলদিয়া ইতি
ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । গৌরঃ ২ হরি-
দ্রাভঃ ৩ । ইত্যমরঃ ॥ কুসুম্বঃ । অঙ্কোঠঃ ।
শাখোটঃ । পুষ্পরাগঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥ * ॥ পীতবস্তূনি যথা । পীতানি
ব্রহ্ম ১ জীবৈ ২ স্ত্র ৩ গরুড়ৈ ৪ স্বরদৃ ৫ গজটাঃ ৬ ।
গৌরী ৭ ছাপর ৮ গোমূত্র ৯ মধু ১০ বীর-
রসা ১১ রজঃ ১২ ॥ হরিদ্রা ১৩ রোচনা ১৪
রীতি ১৫ গন্ধকে ১৬ দীপ ১৭ চম্পকে ১৮ ।
কিঞ্জল ১৯ বন্ধকে ২০ শালি ২১ হরি-
তাল ২২ মনঃশিলাঃ ২৩ ॥ কর্ণিকারং ২৪
চক্রবাক ২৫ বানরৌ ২৬ শারিকামুখং ২৭ ।
কেশবাংশুক ২৮ মণ্ডুক ২৯ সরাগ ৩০
কনকাদয়ঃ ৩১ ॥ * ॥ পীতশ্বেতবাচ-
কানি যথা । পাতশ্বেতো গৌর ১ দ্বিজ-
রাজ ২ কপর্দ ৩ শম্বু ৪ হরি ৫ তার্ক্যাঃ ৬ । হৈম-
স্তোমা ৭ কাপদ ৮ মহারজত ৯ চন্দ্র ১০ কল-
ধোতাঃ ১১ ॥ অস্বার্থঃ । গৌরঃ শ্বেত-
পীতয়োঃ । দ্বিজরাজো গরুড়চন্দ্রয়োঃ ।
কপর্দঃ শম্বুজটাজুটকপর্দয়োঃ । শম্বুত্র ক্র-
ত্রিলোচনয়োঃ । হরিঃ পিন্ধলসিংহয়োঃ ।
তার্ক্যো গরুড়ঃ পক্ষে উচ্চৈঃশ্রবাঃ ।

হৈমস্তোমঃ হেম্নোহয়ং হৈমঃ পক্ষে হিম-
শ্রায়ং । অষ্টাপদং স্তবর্ণশরভয়োঃ । মহা-
রজতং স্তবর্ণরূপ্যয়োঃ । চন্দ্রঃ স্বর্ণশশা-
কয়োঃ । কলধোতং হেমরূপ্যয়োঃ । স্ত্রশো-
ভিতারকূটশ্রীঃ স্বর্ণস্তোমসমদ্যুতিঃ । দহ-
নোপলসৎকাস্তির্গাঙ্গৈয়চ্ছবিপেশলঃ ॥
অস্বার্থঃ । তারকূটো রূপ্যসমূহঃ পক্ষে
আরকূটো রীতিঃ । স্ত্রশোভনমর্গঃ কন-
কঞ্চ । গোপতিতার্ক্যকাস্তিঃ রবিগরুড়-
ছবিঃ । পক্ষে গোপতিরিন্দ্রঃ তস্মৈ তার্ক্য-
স্তরঙ্গঃ । বামদেবগিরির্মনোজ্ঞমেষ্ণুঃ কৈলা-
সশ্চ ॥ * ॥ পীতশ্রামবাচকানি যথা ।
পীতশ্রামৌ কৃষ্ণাশ্বর ১ মধুজিৎ ২ ধ্বাস্ত-
জেতারঃ ৩ বিদ্যুৎকাস্তঃ ৪ ধ্বাস্তদেবি ৫ হরি ৬
স্বর্ণবচ্ছায়াঃ ৭ । অস্বার্থঃ । কৃষ্ণাশ্বরং
বিষ্ণুবস্ত্রে হর্যাকশয়োঃ । মধুজিৎ মধু-
তুল্যবিষ্ণোঃ । ধ্বাস্তজেতা সূর্য্যতম-
স্তল্যয়োঃ । বিদ্যুৎকাস্তঃ মেঘতড়িৎ-
মনোজ্ঞয়োঃ । ধ্বাস্তদেবী সূর্য্যাক্কার-
তুল্যয়োঃ । হরিঃ কপিকৃষ্ণয়োঃ । স্বর্ণ-
বচ্ছায়ঃ স্তবর্ণস্তন্দরসমুদ্ভূতল্যশোভয়োঃ ।
ইতি কবিকল্পলতা ॥

পীতং (ত্রি) পীতবর্ণযুক্তং । ইতি মেদিনী ॥
কৃতপানং । যথা । হালাহলমপি পীতং
বহুশো ভিক্রাপি ভিক্তিতা ভবতা । অনয়ো-
রবগতরসয়োঃ কিয়দস্তরং বদ যোগিন্ ॥
ইৎ

পীতকং (ক্রী) হরিতালং । ইত্যমরঃ ॥ কুসুমং
ইতি জটাধরঃ ॥ অণুর । পদ্মকার্ঠং ।
রীতিঃ । মাক্ষিকং । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ

नन्दीरुक्ः । पीतशालः । इति रत्नमाला ॥
शोणानकप्रभेदः । हरिद्रुः । किंकिरात-
रुक्ः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतकदली (स्त्री) स्वर्णकदली । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पीतकद्रुमः (पुं) हरिद्रुवरुक्ः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पीतकन्दं (स्त्री) गर्जरुं । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतकरवीरकः (पुं) पीतवर्णकरवीरपुष्प-
रुक्ः । तत्पर्यायः । पीतप्रसवः २ सुगन्धि-
कुसुमः ३ । अशु गुणाः सामान्यकरवीर-
गुणतुल्याः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतकावेरुं (स्त्री) कुसुमं । पित्तलं । इति
मेदिनी ॥

पीतकार्ठं (स्त्री) पीतचन्दनं । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पीतकीला (स्त्री) आवर्तकीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पीतघोषा (स्त्री) पीतपुष्पघोषालता । इति
रत्नमाला ॥ अशुः पर्यायः घोषकशब्दे
द्रुव्यः ॥

पीतचन्दनं (स्त्री) पीतवर्णचन्दनं । तद्द्रुविड-
देशे प्रसिद्धं । कलम्बक इति ख्यातं ।
तत्पर्यायः । पीतगन्धं २ कालेयं ३
पीतकं ४ माधवप्रियं ५ कालेयकं ६
पीतकार्ठं ७ बर्बरुं ८ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ कालीयकं ९ कालीयं १०
पीताभं ११ हरिचन्दनं १२ हरिप्रियं १३
कालसारं १४ कालानुसार्यकं १५ ।
अशु गुणः । रत्नचन्दनगुणतुल्यगुणम् ।

व्यम्ननाशिद्वक् । इति भावप्रकाशः ॥ श्लि-
लम्बं । तिक्तम्बं । कुष्ठश्लेष्मकगुविचर्चिका-
दद्रुक्रिमिनाशिद्वक् । कास्तिकरुद्वक् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पीतचम्पकः (पुं) प्रदीपः । इति जटाधरः ॥

पीतवर्णचम्पकपुष्परुक्श्च ॥

पीततडुलः (पुं) कम्बुनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीततडुला (स्त्री) क्वविकारुक्ः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पीततुण्डः (पुं) कारुणवपक्नी । तत्पर्यायः ।
चक्षुसूचिः २ सुगृहः ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पीतता (स्त्री) हरिद्राभता । पीतम्बं । पीत-
शब्दात् भावार्थे तत्प्रत्ययनिष्पन्ना । इति
व्याकरणं ॥

पीततैला (स्त्री) ज्योतिष्मती लता । इति
जटाधरः ॥ महाज्योतिष्मती । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पीतदारु (स्त्री) देवदारु । इत्यमरः ॥ सरलः ।
इति रत्नमाला ॥ हरिद्रुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पीतदुग्धा (स्त्री) धेनुम्या । दुग्धवक्त्रकैः संस्थिता
र्गोः । इति हेमचन्द्रः ॥ पीतं दुग्धं
यश्चा यया वा ॥

पीतद्रुः (पुं) सरलरुक्ः । दारुहरिद्रा ।
इत्यमरः ॥

पीतनं (स्त्री) कुसुमं । हरितालं । पीत-
दारु । इत्यमरमेदिनी ॥

पीतनः (पुं) प्लक्ः । इति राजनिर्घण्टः ॥
आत्रातकः । इति मेदिनी ॥

পীতনকঃ (পুং) আত্রাতকঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পীতপর্শী (স্ত্রী) শ্বিত্রয়ী । বিছিটি । ইতি
ভাষা । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পীতপাদা (স্ত্রী) শারিকাপক্ষী । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥ পীতচরণযুক্তে ত্রি ॥

পীতপুষ্পং (ক্লী) আল্ল্যাবৃক্ষঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥ হরিদ্রাভকুম্মক্ষঃ ॥

পীতপুষ্পঃ (পুং) কর্ণিকারবৃক্ষঃ । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥ চম্পকবৃক্ষঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পীতঝিণ্টী । পিণ্ডীতকভেদঃ । ইতি রত্ন-
মালা ॥

পীতপুষ্পা (স্ত্রী) ইন্দ্রবারুণী । বিঙ্কুরিকা-
ক্ষুপঃ । আঢ়কী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পীতপুষ্পী (স্ত্রী) শঙ্খপুষ্পী । সহদেবী । মহা-
কোবাতকী । ত্রপুষী । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পীতফলঃ (পুং) শাখোটবৃক্ষঃ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥ কন্দারবৃক্ষঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পীতফলকঃ (পুং) শাখোটবৃক্ষঃ । ইতি ভাব-
প্রকাশঃ ॥

পীতবালুকা (স্ত্রী) হরিদ্রা । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥ পীতবর্ণসিকতা চ ॥

পীতভূঙ্গরাজঃ (পুং) পীতবর্ণভূঙ্গরাজঃ । পীত
কেশুরিয়া ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ ।
স্বর্ণভূঙ্গারঃ ২ হরিপ্রিয়ঃ ৩ দেবপ্রিয়ঃ ৪
বন্দনীয়ঃ ৫ পাবনঃ ৬ । অশ্ব গুণাঃ ।
তিক্তত্বং । উষ্ণত্বং । চক্ষুষ্যত্বং । কেশ-
রঞ্জনত্বং । কফামশোফনাশিত্বং । তত্র
নীলো রসায়নঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পীতমণিঃ (পুং) পুষ্পরাগঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পীতমাক্ষিকং (ক্লী) মাক্ষিকং । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পীতমুদগঃ (পুং) মুদগাবিশেষঃ । সোণা মুগ ইতি
ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । বসুঃ ২ খণ্ডীরঃ ৩
প্রবেলঃ ৪ যশঃ ৫ সারদঃ ৬ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

পীতমূলকং (ক্লী) গর্জ্বরং । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পীতযুথী (স্ত্রী) স্বর্ণযুথী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পীতরক্তং (ক্লী) পুষ্পরাগমণিঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পীতরাগং (ক্লী) কিঞ্জরং । শিকথকং ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ পীতবর্ণে পুং । তদ্বতি ত্রি ॥

পীতরোহিণী (স্ত্রী) কাশ্মরী । ইতি ভাব-
প্রকাশঃ ॥

পীতলঃ (পুং) পীতবর্ণঃ । তদযুক্তে ত্রি ।
ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পীতলকং (ক্লী) পিতলং । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পীতলোহং (ক্লী) পিতলভেদঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

পীতবাসাঃ [স্] (পুং) ত্রীকৃষ্ণঃ । ইতি
হলায়ুধঃ ॥ পীতবস্ত্রযুক্তে ত্রি ॥

পীতবীজা (স্ত্রী) মেথিকা । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
পীতবর্ণবীজযুক্তে ত্রি ॥

পীতবৃক্ষঃ (পুং) শোণাকপ্রভেদঃ । সরক-
বৃক্ষঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পীতশালঃ (পুং) অসনবৃক্ষঃ । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥

পীতসারং (ক্লী) পীতবর্ণচন্দনকাষ্ঠং । হরি-
চন্দনং । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পীতসারঃ (পুং) মলয়জঃ । গোমেদকমণিঃ ।
ইতি মেদিনী ॥ অক্কোঠবৃক্ষঃ । ইতি জটা-
ধরঃ ॥ তুরূক্ষঃ । বীজকঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পীতসারকঃ (পুং) নিম্ববৃক্ষঃ । অক্কোঠবৃক্ষঃ
ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পীতসারি (ক্লী) শ্রোতোহঞ্জনং । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥

পীতসালকঃ (পুং) পীতবর্ণসালবৃক্ষঃ । পেয়া
সাল ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । সর্জকঃ ২
অসনঃ ৩ বন্ধুকঃ ৪ পুষ্পপ্রিয়কঃ ৫
জীবকঃ ৬ । ইত্যমরঃ ॥ অশ্ব পর্যায়ান্তরং
গুণাশ্চ অসনশব্দে দ্রষ্টব্যঃ ॥

পীতস্ফটিকঃ (পুং) পুষ্পরাগমণিঃ । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পীতা (স্ত্রী) হরিদ্রা । ইত্যমরঃ ॥ দারুহরিদ্রা ।
মহাজ্যোতিষ্মতী ॥ কপিলশিংশপা ।
প্রিয়ঙ্গুঃ । গোরোচনা । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
অতিবিষা । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পীতাস্নঃ (পুং) শোণাকপ্রভেদঃ । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পীতাক্কিঃ (পুং) অগস্ত্যমুনিঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

পীতাম্বরঃ (পুং) বিষ্ণুঃ । ইত্যমরঃ ॥ শৈলুষঃ ।
ইতি মেদিনী ॥ পীতবজ্রমুক্তে ত্রি ।
হরিদ্রোভবমনে ক্লী ॥

পীতাশা [ন্] (পুং) পুষ্পরাগমণিঃ । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পীতিঃ (পুং) ঘোটকঃ । ইত্যমরঃ ॥

পীতিঃ (স্ত্রী) পানং । ইতি মেদিনী ॥ শুণ্ডা ।
ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পীতিকা (স্ত্রী) হরিদ্রা । ইতি রত্নমালা ॥
দারুহরিদ্রা । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ স্বর্ণ-
যূথী । ইতি জটাধরঃ ॥

পীতী [ন্] (পুং) পীতিঃ । ঘোটকঃ । ইত্য-
মরটীকায়াং রায়মুকুটঃ ॥

পীতুঃ (পুং) সূর্য্যঃ । অগ্নিঃ । ইত্যুণাদি-
কোষঃ ॥ যুথপতিঃ । ইতি সংক্ষিপ্তসারো-
ণাদিবৃত্তিঃ ॥

পীথং (ক্লী) জলং । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ স্নাতং ।
ইত্যুণাদিকোষঃ ॥ সূর্য্যঃ । অগ্নিঃ । কালঃ ।
ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পীথিঃ (পুং) পীতিঃ । ঘোটকঃ । ইত্যমর-
টীকায়াং স্বামী ॥

পীনঃ (ত্রি) শূলঃ । ইত্যমরঃ ॥

পীনসঃ (পুং) নাসিকারোগবিশেষঃ । পীনাস
ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । প্রতিশ্যায়ঃ ২ ।
ইত্যমরঃ ॥ অপীনসঃ ৩ প্রতিশ্যায়ঃ ৪ ।
ইতি ভরতঃ ॥ নাসিকাময়ঃ ৫ । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥ তস্ম নিদানং যথা । আন-
হতে যস্ম বিশ্বস্যতে চ প্রক্লিদ্যতে ধূপ্যতি
চৈব নাসা । ন বেত্তি যো গন্ধরসাংশ্চ
জস্তজুষ্টিং ব্যবশ্যেৎ খলু পীনসেন ॥ তৎ-
নিলশ্লেষ্মভবং বিকারং ক্রয়াৎ প্রতিশ্যায়-
সমানলিঙ্গং । ইতি মাধবকরঃ ॥ * ॥
আমপীনসলক্ষণং যথা । শিরোগুরুত্ব-
মরুচির্নাসাস্রাবস্তনুস্বরঃ । কামঃ স্তীবাতি
চাভীক্লমামপীনসলক্ষণং ॥ * ॥ পকপীনস-

লক্ষণং যথা । আমলিজাম্বিতঃ শ্লেষ্মা ঘনঃ
থেষু নিমঞ্জন্তি । স্বরবর্ণবিশুদ্ধিচ্চ পক-
পীনসলক্ষণং ॥ * ॥ তশ্চৌষধানি যথা ।
সর্বেষু সর্বকালং পীনসরোগেষু জাত-
মাত্রেষু । মরিচং গুড়েন দধ্না ভুঞ্জীত
নরঃ স্ত্বথং লভতে ॥ ১ ॥ কট্ফলং
পৌষ্করং শৃঙ্গী ব্যাঘং যাসচ্চ কারবী ।
এষাং চূর্ণং কষায়ং বা দদ্যাদার্ককজৈ
রসৈঃ ॥ পীনসে স্বরভেদে চ নামাস্রাবে
হলীমকে । সন্নিপাতে কফে বাতে কাসে
শ্বাসে চ শস্ততে ॥ ২ ॥ ব্যোষচিত্রক-
তালীশতিস্তিড়ীকাল্লবেতমং । সচব্যাজাজি-
তুল্যাংশমেলাত্বকপত্রপাদিকং ॥ ব্যোষা-
দিকমিদং চূর্ণং পুরাণগুড়মিশ্রিতং ।
পীনসশ্বাসকাসস্বং কুচিস্বরকরং পরং ॥ ৩ ॥
ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥ * ॥ পিপ্পলীত্রিফলা-
চূর্ণং মধুসৈন্ধবসংযুতং । সর্বরোগজ্বর-
শ্বাসশোষপীনসহৃদবেৎ ॥ ইতি গারুড়ে
১৮৯ অধ্যায়ঃ ॥

পীনসা (স্ত্রী) ককটী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
পীনসী [ন্] (ত্রি) পীনসরোগী । পীনস-
শব্দাদন্ত্যর্থে ইন্প্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥
পানোগ্নী (স্ত্রী) পীবরস্তনী গোঃ । ইত্যমরঃ ॥
পীপরিঃ (পুং) হ্রস্বপ্লবঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥
পীয প্রীগনে । ইতি কবিকল্পক্রমঃ ॥ পীযুষং
সৌত্রীধাতুরয়ং । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥
পীযুঃ (পুং) কালঃ । রবিঃ । ঘূকঃ । ইতি
মেদিনী ॥ কাকঃ । ইতি সংক্ষিপ্তসারো-
গাদিবৃত্তিঃ ॥

পীযুষং (স্ত্রী) অমৃতং । ইত্যমরঃ ॥ দুষ্কং ।
ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পীযুষঃ (পুং স্ত্রী) অভিনবং পয়ঃ । নবপ্রসূতায়
গোঃ সপ্তদিনাভ্যন্তরীণদুষ্কং । ইত্যমর-
ভরতো ॥ অথ পীযুষপেয়ুষে নবং সপ্ত-
দিনাবধি । ইতি শকার্ণবঃ ॥ আসপুৱাত্র-
প্রভবং ক্ষীরং পেয়ুষ উচ্যতে । ইতি
হারাবলী ॥

পীযুষমহাঃ [স্] (পুং) চন্দ্রঃ । ইতি শক-
রভ্রাবলী ॥

পীযুষরুচিঃ (পুং) চন্দ্রঃ । ইতি হল্যমুখঃ ॥
অমৃতপ্রিয়শ্চ ॥

পীল রোধে । ইতি কবিকল্পক্রমঃ ॥ দীর্ঘী ।
রোধঃ ক্রিয়ানিরোধঃ জড়ীভাবঃ ইত্যর্থঃ ।
পীলতি পশুঃ । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পীলকঃ (পুং) পিপীলিকা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পীলুঃ (পুং) প্রসূনং । পরমাণুঃ । মতঙ্গজঃ ।
অস্থিখণ্ডং । তালকাণ্ডঃ । ইতি মেদিনী ॥
বাণঃ । কুমিঃ । ইতি ধরণিঃ ॥ কোঙ্কণাদি-
দেশে প্রসিদ্ধঃ ফলবৃক্ষবিশেষঃ । পীল
ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । গুড়ফলঃ ২
ত্রাংসী ৩ । ইত্যমরঃ ॥ শীতসহঃ ৪ ধানী ৫
বিরেচনঃ ৬ ফলশাখী ৭ শ্যামঃ ৮ করভ-
বল্লভঃ ৯ । অশ্ব ফলগুণাঃ । শ্লেষ্মাবায়ু-
গুণ্যনাশিষ্ণং । পিত্তদত্তং । ভেদকত্বং ।
যৎ স্বাচ্ছ তিক্তং তৎ নাভ্যক্ষং ত্রিদোষ-
হরত্বঞ্চ ॥ ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পীলুনী (স্ত্রী) মূৰ্বা । ইতি রত্নমালা ॥

পীলুপত্রঃ (পুং) মোরটালতা । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পীলুপর্ণী (স্ত্রী) মূৰ্ব্বা । বিম্বিকা । ওষধিভেদঃ ।
ইতি মেদিনী ॥

পীব শ্বোভ্যে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ পীবতি
লোকঃ স্থূলঃ স্মাদিত্যর্থঃ । ইতি ছুর্গা-
দাসঃ ॥

পীব [ন্] (ত্রি) স্থূলং । ইত্যমরঃ ॥

পীবরঃ (ত্রি) উপচিতাবয়বঃ । মোটা ইতি
ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । পীনঃ ২ পীবা ৩
স্থূলঃ ৪ । ইত্যমরঃ ॥

পীবরস্তনী (স্ত্রী) পীনোদী । ইত্যমরঃ ॥ স্থূল-
স্তনযুক্তা নারী চ ॥

পীবা [ন্] (পুং) বলবান্ । বায়ুঃ । ইতি
সংক্ষিপ্তসারোণাদিরুক্তিঃ ॥ স্থূলঃ । ইত্য-
মরঃ ॥

পীবা (স্ত্রী) উদকং । ইতি সংক্ষিপ্তসারো-
ণাদিরুক্তিঃ ॥

পীবরা (স্ত্রী) অশ্বগন্ধা । শতাবরী । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥ স্থূলা চ ॥

পীবরী (স্ত্রী) শতমূলী । ইতি রত্নমালা ॥ শাল-
পর্ণী । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥ তরুণী । গোঁঃ ।
ইতি সংক্ষিপ্তসারোণাদিরুক্তিঃ ॥

পুংলিঙ্গং (স্ত্রী) পুংচিহ্নং । শিঙ্গঃ । শব্দ-
বাচকতয়াং পুং । ইতি জুমরঃ ॥

পুংবৃষঃ (পুং) গন্ধমূষিকঃ । ছুঁচা ইতি ভাষা ।
ইতি শব্দমালা ॥ পুংগবশ্চ ॥

পুংশ্চলঃ (পুং) ব্যভিচারী । যথা । ললাটোপ-
স্থতাস্তিস্রো রেখাঃ স্ত্র্যঃ শতবর্ষিণাং ।
নৃপত্বং স্মাচ্চতস্তুভিরাযুঃ পঞ্চনবত্যথ ॥
অরেখেণায়ুর্নবতিবিচ্ছিন্নাতিশ্চ পুংশ্চলাঃ ।
ইতি গারুড়ে ৬৬ অধ্যায়ঃ ॥

পুংশ্চলী (স্ত্রী) অসতী । ইত্যমরঃ ॥ অস্যা
অমরোক্তপর্যায়্যাঃ কুলটাশব্দে লিখিতাঃ ।
তদতিরিক্তপর্যায়্যা যথা । ধূফা ১ ছুঁফা ২
ধর্মিতা ৩ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ লক্ষা ৪
নিশাচরী ৫ ত্রপারগু ৬ । ইতি জটা-
ধরঃ ॥ তস্মাশ্চরিত্রদোষাদি যথা । অহো
কো বেদ ভুবনে ছুর্জেরং পুংশ্চলীমনঃ ।
পুংশ্চল্যাং যো হি বিশ্বস্তো বিধিনা স
বিড়ম্বিতঃ । বহিষ্কৃতশ্চ যশসা ধর্ম্মেণ
স্বকুলেন চ ॥ বাঙ্কিতং নূতনং প্রাপ্য
বিনশ্চতি পুরাতনং । সদা স্বকর্ম্মসাধ্যা সা
কো বা তস্যাঃ প্রিয়োহপ্রিয়ঃ ॥ দৈবে
কর্ম্মণি পৈত্রে চ পুত্রে বন্ধো ন ভর্ত্তরি ।
দারুণং পুংশ্চলীচিত্তং সদা শৃঙ্গারকর্ম্মণি ॥
প্রাণাধিকং রতিজ্ঞং সামৃতদৃষ্ট্যা হি
পুংশ্চলী । রত্নপ্রদং রত্যবিজ্ঞং বিষদৃষ্ট্যা
হি পশ্চতি ॥ সর্বেষাং স্থলমন্ত্যেব পুংশ্চ-
লীনাং ন কুত্রচিৎ । দারুণা পুংশ্চলী-
জাতির্নরজাতিভ্য এব চ ॥ নিষ্কৃতিঃ কশ্ম-
ভোগান্তে সর্বেষামস্তি নিশ্চিতং । ন
পুংশ্চলীনাং বিপ্রেশু যাবচ্ছ্রেদিবাকরৌ ॥
অন্যাসাং কামিনীনাঞ্চ কীটং হস্তঞ্চ য
দয়া । সা নাস্তি পুংশ্চলীনাঙ্ক কাস্তং হস্তং
পুরাতনং ॥ রতিজ্ঞং নূতনং প্রাপ্য বিশ্ব-
তুল্যং পুরাতনং । কাস্তং দৃষ্ট্বা হিনস্ত্যেব
সোপায়েনাবলীলয়া ॥ * ॥ পৃথিব্যাং যানি
পাপানি পুংশ্চলীষেব ভারতে । তিষ্ঠন্তি
তাভ্যো ন পরাঃ পাপিষ্ঠাঃ সন্তি কেচন ॥ * ॥
পুংশ্চলীপরিপকামং সর্বপাতকমিশ্রিতং ।
দৈবে কর্ম্মণি পৈত্রে চ দেয়ং ন চ যথা

জলং ॥ অম্ভং বিষ্ঠা পয়ো মূত্রং পুংশলী-
নাঞ্চ নিশ্চিতং । দত্ত্বা পিতৃভ্যো দেবেভ্যো
ভুক্ত্বা চ নরকং ব্রজেৎ ॥ শতবর্ষং কাল-
সূত্রে পচতে্যব স্তদারুণে । ঘোরাঙ্ককারে
• কুময়স্তং দশস্তি দিবানিশং ॥ পুংশল্যম-
ঞ্চ যো ভুঙ্ক্তে দৈবাদযদি নরাধমঃ । সপ্ত-
জন্মকৃতং পুণ্যং তস্য নশ্যতি নিশ্চিতং ॥
আয়ুঃশ্রীযশসাং হানিরিহ লোকে পরত্র
চ । তস্মাদবত্নাদ্রক্ষণীয়ং পাকপাত্রং কল-
ত্রকং ॥ * ॥ পুংশলীদর্শনে পুণ্যং যাত্রা-
সিদ্ধির্ভবেদ্ধুবং । স্পর্শনে চ মহাপাপং
তীর্থস্নানাঙ্গিশুধ্যতি ॥ স্নানং দানং ব্রত-
কৈব জপশ্চ দেবপূজনং । নিষ্ফলং পুং-
শলীনাঞ্চ ভারতে জীবনং বৃথা ॥ * ॥ উপ-
স্থিতসকামপুংশলীত্যাগে দোষো যথা ।
রহস্যপস্থিতাং কামাং পুংশলীক্ষেজ্জিতৈ-
ন্দ্রিয়ঃ । পরিত্যজেদ্ধর্মভয়াদধর্মান্নরকং
ব্রজেৎ ॥ * ॥ সর্বদৈব তস্মাস্তপস্বি-
ত্যাজ্যত্বং গর্হিতত্বঞ্চ যথা । উপস্থিতা চ
যা যৌষিতত্যাজ্যা রাগিণামপি । শ্রুতৌ
শ্রুতমিতি ত্যাজ্যা সর্বদৈব তপস্বিনাং ॥
অহো সর্বৈঃ পরিত্যাজ্যা পুংশলী চ
বিশেষতঃ । ধনায়ুঃপ্রাণযশসাং নাশিনী
ছুঃখদায়িনী ॥ স্বকার্যতৎপরা শশ্বৎ পর-
কার্যবিঘাতিনী । নিষ্ঠুরা নরঘাতিভ্যঃ
সর্বাপদ্বীজরূপিণী ॥ বিদ্যুদীপ্তিজলে রেখা
লোভান্মৈত্রী যথা ভবেৎ । পরদ্রোহাদযথা
সম্পৎ কুলটাশ্রমতৎপরং ॥ সর্বৈভ্যো
হিংস্রজন্তুভ্যো বিপদ্বীজা সদৈব সা । যো
'বিশ্বসেতাং সংমূঢ়ো বিপত্তস্য পদে

পদে ॥ ইতি ব্রহ্মবৈবর্তে শ্রীকৃষ্ণজন্মখণ্ডে
২৩।২৪।৩২ অধ্যায়ঃ ॥

পুংশিচ্ছং (ক্লী) শিখঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
পুংস ক মর্দে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ ওষ্ঠ্যবর্গ-
শেষোপধঃ । সংযোগাদনুস্মারঃ । তেন
কিপি পুংসোহস্মজ্জাবিত্যস্মৃষ্টি পুমান্ ।
মর্দোহতিমর্দনং । ক পুংসয়তি খলং
রাজা । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পুংসবনং (ক্লী) দুষ্কং । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
সংস্কারবিশেষঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
অশ্বেতিকর্তব্যতা যথা । গর্ত্তস্য তৃতীয়
মাসোপক্রমে যচ্ছুক্কাদিনং তস্মিন্ পতিঃ
কৃতনিত্যক্রিয়ঃ কৃতবুদ্ধিশ্রাঙ্কঃ চন্দ্রনামান-
মগ্নিং সংস্থাপ্য বিরূপাক্ষজপান্তাং কুশ-
শিক্কাং সমাপ্য কৃতস্নানাং বধূমগ্নেঃ পশ্চি-
মায়াং দিশি স্বদক্ষিণতঃ কুশেষু প্রাঙ্গুখী-
মুপবেশ্য প্রকৃতকস্মারস্তে প্রাদেশপ্রমাণাং
স্নতাক্তাং সমিধং তৃষীমগ্নৌ ছহ্মা মহা-
ব্যাহতিহোমং কুর্ঘ্যাৎ । যথা । প্রজা-
পতিঋষির্গায়ত্রী ছন্দোহগ্নিদেবতা মহা-
ব্যাহতিহোমে বিনিয়োগঃ ওঁ ভুঃ স্বাহা ।
প্রজাপতিঋষিরুষ্কৃচ্ছন্দো বায়ুর্দেবতা
মহাব্যাহতিহোমে বিনিয়োগঃ ওঁ ভুবঃ
স্বাহা । প্রজাপতিঋষিরনুষ্কৃচ্ছন্দঃ সূর্যো
দেবতা মহাব্যাহতিহোমে বিনিয়োগঃ ওঁ
স্বঃ স্বাহা । ততঃ পতিরুথায় বধূপৃষ্ঠদেশে
স্থিতো বধুদক্ষিণস্কন্ধং স্পৃষ্ট্বা অবতীর্ণো
দক্ষিণহস্তেন অব্যবহিতং বধূনাভিদেশং
স্পৃশন্ জপতি । প্রজাপতিঋষিরনু-
ষ্কৃচ্ছন্দো মিত্রাবরুণায়িবায়বো দেবতাঃ

पुंसवने विनियोगः । ॐ पुमांसौ मित्रा-
वरुणौ पुमांसवश्चिनावूर्भो । पुमानग्निश्च
वायुश्च पुमान् गर्तुस्तवोदरे ॥ इत्येकं
पुंसवनं ॥ * ॥ अपरपुंसवनकर्त्तार्षं
वटशुक्रस्य पूर्वोत्तरशाखायां फलयुगल-
शालिनीं कुमिभिरनुपहतां वटशुक्रां
यवानीं माषाणां वा त्रिभिस्त्रिभिर्गुडैकैः
सप्त वारान् सप्तभिर्मन्त्रैः क्रीणीयात् ।
सप्तानां मन्त्राणामुच्यते साधारणः । प्रजा-
पतिर्ऋषिः सोमवरुणवसुरद्रादित्यमरुद्-
विश्वेदेवा देवता अग्रोधशुक्रापरिक्रयेण
विनियोगः ॐ यद्यसि सौमी सोमायत्वा
राज्जे परिक्रीणामि । इति गुडकत्रयेण
एकं क्रयणं ॥ १ ॥ ॐ यद्यसि वारुणी
वरुणायत्वा राज्जे परिक्रीणामि । इति
गुडकत्रयेण द्वितीयं क्रयणं ॥ २ ॥ ॐ
यद्यसि वसुभ्यो वसुभ्यस्तु परिक्रीणामि ।
इति गुडकत्रयेण तृतीयं क्रयणं ॥ ३ ॥
ॐ यद्यसि रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्तु परिक्री-
णामि । इति गुडकत्रयेण चतुर्थं क्रयणं ॥ ४ ॥
ॐ यद्यसि आदित्येभ्य आदित्येभ्यस्तु
परिक्रीणामि । इति गुडकत्रयेण पञ्चमं
क्रयणं ॥ ५ ॥ ॐ यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्तु
परिक्रीणामि । इति गुडकत्रयेण षष्ठं
क्रयणं ॥ ६ ॥ ॐ यद्यसि विश्वेभ्यो देवे-
भ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यस्तु परिक्रीणामि ।
इति गुडकत्रयेण सप्तमं क्रयणं ॥ ७ ॥
ततः क्रीतां वटशुक्रां अनेन मन्त्रेण
वृक्षादाहरेत् । प्रजापतिर्ऋषिरौषध्या
देवता अग्रोधशुक्राच्छेदने विनियोगः ।

ॐ षषधयः सुमनसो ब्रह्म अश्वां वार्यां
समाधत्त इयं कर्म करिष्यति । ततस्तां
तृणवेष्टितामस्तुरीक्षेणानीय सस्तुरीक्षे
स्थापयेत् । ततः कृतशोभननाम्नोहग्ने-
रुत्तरतः प्रक्षालितशिलायां त्र्यक्षरिः
गर्तुवती वा श्रुतस्थाध्यायहीनो वा त्राक्षणः
प्राङ्मुख आचारतो नौहारजलेन अनावृत्त-
लोकेन पुनः पुनः पेययेत् । ततो-
हग्नेः पश्चिमत उत्तरात्रेषु कुशेषु पश्चि-
माभिमुखीं बधुं पूर्वदिगानतन्तकां कृत्वा
तत्पृष्ठदेशे स्थितः पतिर्दक्षिणपाणे-
रङ्गुष्ठानामिकाभ्यां वज्रवक्त्रां पेयितवट-
शुक्रां गृहीत्वा गर्तुवत्या दक्षिणनासाविवरे
शुक्रारसं निःक्षिपति । प्रजापतिर्ऋषि-
रनुक्तुप् छन्दोहग्रीष्मरहस्पतयो देवता
अग्रोधशुक्रारसश्च दाने विनियोगः ।
ॐ पुमानग्निः पुमानिन्द्रः पुमान् देवो
बृहस्पतिः । पुमांसं पुत्रं विन्दस्व तं
पुमाननुजायतां ॥ ततो महाव्याहृति-
होमं कृत्वा तृष्णीं प्रादेशप्रमाणां
घृताक्तं समिधमग्नौ हृत्वा प्रकृतं कर्म
समाप्य उदीच्यं शाट्यायनहोमादिबान्धु-
देव्यागानास्तं कर्म कृत्वा कर्मकारयितृ-
त्राक्षणाय दक्षिणां दद्यादिति पुंसवनं ।
इति दशकर्मपद्धतेो भवदेवभट्टः ॥ * ॥
अथ पुंसवनोक्तवाराः । रविमङ्गल-
बृहस्पतयः । नक्षत्राणि । पूर्वोषाटो-
त्तराषाटोपूर्वभाद्रपदशुभ्रभाद्रपदपुष्यपुन-
र्वसुमूलार्द्रावेवतीहस्ताश्रवणामृगशिरसः ।
तिथयः । नन्दा भद्राः । लग्नाणि । कुम्भ-

সিংহধ্বজমীনমিধুনানি । স্ত্রিয়াশ্চন্দ্রাদি-
 শুদ্ধৌ দশযোগভঙ্গবিষ্টিভজাত্রাহস্পর্শা-
 দীন্ পলিত্যজ্য গৰ্ভধারণদিনাবধিতৃতীয়-
 মাসে কর্তব্যং । ইতি জ্যোতিষং ॥ স্ত্রী-
 কর্তব্যব্রতবিশেষঃ । যথা । স্ত্রীরাজোবাচ ।
 ব্রতং পুংসবনং ব্রহ্মন্ ভবতা যদুদী-
 রিতং । তস্ম বেদিতুমিচ্ছামি যেন বিষ্ণুঃ
 প্রসীদতি ॥ স্ত্রীশুক উবাচ । শুরে মার্গ-
 শিরে পক্ষে যোষিস্তুর্ভূরনুজয়া । আর-
 ভেতে ব্রতমিদং সর্বকামিকমাদিতঃ ॥
 নিশম্য মরুতাং জন্ম ব্রাহ্মণানমুমন্ত্য চ ।
 স্নাত্বা শুরদতী শুরে বসীতালঙ্কতাস্বরে ।
 পূজয়েৎ প্রাতরাশাৎ প্রাক্ ভগবন্তং
 শ্রিয়া সহ ॥ অলং তে নিরপেক্ষায় পূর্ণ-
 কাম নমোহস্ত তে । মহাবিভূতিপতয়ে
 নমঃ সকলসিদ্ধয়ে ॥ যথা ত্বং কৃপয়া ধৃত্যা
 তেজসা মহিমোজসা । জুষ্ঠ ঈশগুণৈঃ
 সর্বৈস্ততোহসি ভগবান্ প্রভুঃ ॥ বিষ্ণু-
 পত্নি মহামায়ে মহাপুরুষলক্ষণে । প্রীয়েথা
 মে মহাভাগে লোকমাতর্নমোহস্ত তে ॥ ওম্
 নমো ভগবতে মহাপুরুষায় মহানুভাবায়
 মহাবিভূতিপতয়ে সহ মহাবিভূতিভি-
 র্বলিমুপহরামীতি । অনেনাহরহর্ষস্ত্রেণ
 বিষ্ণোঃ আবাহনার্য্যপাদ্যোপস্পর্শনস্নান-
 বাসোপবীতভূষণগন্ধপুষ্পধূপদীপোপহারা-
 দ্যুপচারান্ স্তসমাহিতোপাহরেৎ । হবিঃ-
 শেষক্ জুহুয়াদনলে দ্বাদশাহুতীঃ । ওম্
 নমো ভগবতে মহাপুরুষায় মহাবিভূতি-
 পতয়ে স্বাহেতি । শ্রিয়ং বিষ্ণুঞ্চ বরদা-
 বাশিষাং প্রভবাবুভৌ । ভক্ত্যা সংপূজয়ে-

মিত্যং যদীচ্ছৎ সর্বসম্পদঃ ॥ প্রণমে-
 দগুবহুমৌ ভক্তিপ্রহ্নেণ চেতসা । দশ-
 বারং জপেন্দ্রং ততঃ স্তোত্রমুদীরয়েৎ ॥
 যুবাস্ত বিশ্বস্ত বিষ্ণু জগতঃ কারণং পরং ।
 ইয়ং হি প্রকৃতিঃ সূক্ষ্মা মায়াশক্তির্দূর-
 ত্যায়া । তস্মা অধীশ্বরঃ সাক্ষাৎ ত্বমেব
 পুরুষঃ পরঃ ॥ ত্বং সর্বযজ্ঞ ইজ্যেয়ং
 ক্রিয়েয়ং ফলভুগ্ভবান্ । গুণব্যক্তিরিয়ং
 দেবী ব্যঞ্জকো গুণভুগ্ভবান্ ॥ ত্বং হি
 সর্বশরীর্ঘ্যাত্মা স্ত্রীঃ শরীরেন্দ্রিয়াসবঃ ।
 নামরূপে ভগবতী প্রত্যয়স্তমপাশ্রয়ঃ ॥
 যথা যুবাং ত্রিলোকস্ত বরদৌ পরমে-
 ঠিনৌ । তথা ম উত্তমল্লোক সস্ত সত্য
 মহাশিষঃ ॥ ইত্যভিক্য বরদং স্ত্রিনিবাসং
 শ্রিয়া সহ । তন্মিসার্যোপহরণং দত্ত্বাচ-
 মনমর্চয়েৎ ॥ ততঃ স্তবীত স্তোত্রেণ ভক্তি-
 প্রহ্নেণ চেতসা । যজ্ঞোচ্ছিক্তমবশ্রায় পুন-
 রভ্যর্চয়েদ্ধরিং ॥ পতিঞ্চ পরয়া ভক্ত্যা
 মহাপুরুষচেতসা । প্রীয়ৈস্তৈস্তৈরূপ-
 নমেৎ প্রেমশীলঃ স্বয়ং পতিঃ ॥ বিভূয়াৎ
 সর্বকর্মাণি পত্ন্যা উচ্চাবচানি চ । কৃত-
 মেকতরেণাপি দম্পত্যোরুভয়োরপি ॥
 পত্ন্যাং কুর্যাদনর্হীয়াং পতিরেতৎ সমা-
 হিতঃ । বিষ্ণোব্রতমিদং বিভ্রম বিহন্যাৎ
 কথঞ্চন ॥ বিপ্রান্ স্ত্রিয়ৌ বীরবতীঃ
 স্রগ্গন্ধবলিমগুনৈঃ । অর্চেদহরহর্ভক্ত্যা
 দেবং নিয়মমাশ্বিতা ॥ উদ্বাস্ত দেবং
 ধাম্নি তন্নিবেদিতমগ্রতঃ । অদ্যাদাত্ম-
 বিশুদ্ধার্থং সর্বকামসমৃদ্ধয়ে ॥ এতেন
 পূজাবিধিনা আসান্ দ্বাদশহায়নং ।

নীত্বাথোপরমেৎ সাধ্বী কার্তিকে চরমে-
 হহনি ॥ শোভতেহপ উপম্পৃশ্য কৃষ্ণমর্ভ্যর্চ্য
 পূর্ববৎ । পয়ঃশ্বতেন জুহুয়াচ্চরুণা সহ
 সর্পিষা । প্বাকষজ্জবিধানেন দ্বাদশৈবা-
 ছতীঃ পতিঃ ॥ আশিষঃ শিরসাদায় দ্বিজৈঃ
 প্রীতৈঃ সমীরিতাঃ । প্রণম্য শিরসা ভক্ত্যা
 ভুঞ্জীত তদনুজ্জয়া ॥ আচার্য্যমগ্রতঃ কৃত্বা
 বাগ্‌বতঃ সহ বন্ধুভিঃ । দদ্যাৎ পঠিত্যে
 চরোঃ শেঘং স্রপ্রজজ্বং স্রসৌভগং ॥
 এতচ্চরিত্বা বিধিবদ্ভূতং বিভোরভীপ্সি-
 তার্থং লভতে পুমানিহ । স্ত্রী চৈতদাস্বায়
 লভেত সৌভগং শ্রিয়ং প্রজ্ঞাং জীব-
 পতিং যশো গৃহং ॥ কন্যা চ বিন্দেত
 সমগ্রলক্ষণং পতিং ত্ববীরা হতকিল্বিষা-
 জ্জতিং । মৃতপ্রজা জীবস্বতা ধনেশ্বরী
 স্রুতুর্ভগা স্রভগা রূপমগ্রিয়ং ॥ বিন্দেদ্-
 বিরূপা বিরূজা বিমুচ্যতে য আময়াবী-
 দ্বিয়কল্যাদেহং । এতৎ পঠন্নভূদয়ে চ
 কর্মণ্যানন্ততৃষ্ণিঃ পিতৃদেবতানাং ॥ তুষ্ঠাঃ
 প্রযচ্ছন্তি সমস্তকামান্ হোমাবসানে হত-
 ভুক্ শ্রীর্হরিশ্চ । রাজমহম্বরুতাং জন্ম-
 পুণ্যং দিতেব্রতঞ্চাভিহিতং মহতে ॥
 ইতি শ্রীভাগবতে ৬ স্কন্ধে পুংসবনব্রত-
 কথনং ১৯ অধ্যায়ঃ ॥

পুংস্কোকিলঃ (পুং) পুরুষপিকপক্ষী । পুয়স্-
 শব্দেন কোকিলশব্দস্ত কৰ্ম্মধারয়সমাসে
 তস্মান্তলোপে পুংসঃ সন্নিতি মস্ত সনি
 কৃতে মস্তানুস্বারে নিম্পন্নঃ । ইতি মুঞ্চ-
 বোধব্যাকরণং ॥ [ত্বঞ্চ ॥

পুংস্ত্বং (স্ত্রী) শুক্রং । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ পুরুষ-

পুংস্ত্ববিগ্রহঃ (পুং) ভূত্বং । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥

পুরুশঃ (পুং) চণ্ডালঃ । ইত্যময়ঃ ॥ "

পুরুষঃ (পুং) চণ্ডালঃ । ইত্যমরটীকায়াং
 ভরতঃ ॥

পুরুসঃ (পুং) চণ্ডালঃ । অধমে ত্রি । ইতি
 মেদিনীশব্দরত্নাবল্যো ॥

পুরুসী (স্ত্রী) কালিকা । নীলী । ইতি মেদিনা-
 শব্দরত্নাবল্যো ॥

পুঙ্খঃ (পুং) কাণ্ডমূলং । পুঙ্কল ইতি খ্যাতং ।
 ইত্যমরঃ ॥

পুঙ্কঃ (পুং স্ত্রী) সমূহঃ । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পুঙ্কলঃ (পুং) আত্মা । ইতি ভূরিপ্রয়োগঃ ॥

পুঙ্কবঃ (পুং) বৃষঃ । ঔষধভেদঃ । উত্তর-
 পদস্বঃ শ্রেষ্ঠবাচকঃ । ইতি মেদিনী ॥

ঋষভৌষধং । মহোক্ষঃ । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥

পুচ্ছ প্রসাদে । ইত্যমরটীকায়াং রায়মুকুট-
 ধৃতধাতুঃ ॥

(পুং স্ত্রী) লাক্সলং । ইত্যমরঃ ॥

পশ্চাষ্টাঙ্গে পুং । ইতি মেদিনী ॥ লোম-
 বলাঙ্গুলে কলাপে চ স্ত্রী । ইত্যুর্গাদি-

কোষঃ ॥

পুচ্ছটি (স্ত্রী) অঙ্গুলিমোটনং । আঙ্গুলমট্‌কান
 ইতি ভাষা । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পুচ্ছদা (স্ত্রী) লক্ষণাকন্দঃ । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥

পুচ্ছী [ন্] (পুং) অর্কবৃক্ষঃ । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥ কুকুটঃ । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

লাঙ্গুলযুক্তে ত্রি ॥

पुङ्गुः (पुं०) समूहः । राशिः । इत्यमरः ॥
 पुट क चूर्णे । भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 क पोटीयति । भासि दीप्तौ । इति
 दुर्गादासः ॥
 पुट ९ क संसर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 पुटयति पुष्पं सूत्रेण जनः संसृजती-
 त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 पुट शि श्लेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ शि
 पुटति अपुटीं पुपोट । श्लेषः सम्बन्धा-
 भावः । इति दुर्गादासः ॥
 २ (स्त्री) जातीफलं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 उपर्याधोभावापन्नसंयुक्तमुदादिकपालद्वय-
 रूपौषधपाकपात्रं । धात्रादिमारणोप-
 युक्तान् पुटप्रकारानाह रसप्रदीपे । लोहा-
 देरपुनर्भावस्तदुक्तं गुणाद्याता । सलिले
 तरणकापि तत्सिद्धिः पुटनाम्नवेत् ॥
 गन्धारे विसृते कुण्डे द्विहस्ते चतुरस्रके ।
 वनोपलसहस्रेण पुरिते पुटनौषधं ॥
 कोष्ठे रूढं प्रवृत्तेन गोविष्टोपरि
 धारयेत् । वनोपलसहस्राहं कोष्ठिको-
 परि निष्किपेत् ॥ बहिः विनिष्किपेत्तत्र
 महापुटमिति स्मृतं ॥ १ ॥ कोष्ठं मूषा ।
 गोविष्टा गोईठा । महापुटः ॥ सपाद-
 हस्तमानेन कुण्डे निम्ने तथायते । वनो-
 पलसहस्रेण पूर्णमध्ये विधारयेत् ॥ पुटन-
 द्रव्यसंयुक्तां कोष्ठिकां मुद्रीतां मुखे ।
 अर्धोर्ध्वानि करणानि अर्धान्युपरि निष्कि-
 पेत् ॥ एतदग्नपुटं प्रोक्तं ध्यातं
 स्वर्कपुटोत्तमं ॥ हस्तश्चतुर्विंशत्यङ्गुल-
 प्रमाणः स सपादः तेन त्रिंशदङ्गुल-

प्रमाणेनेत्यर्थः । अतएवोक्तं । साधा-
 रणो नराङ्गुल्या त्रिंशदङ्गुलको गजः ।
 इति गजपुटं । २ । अरत्रिमात्रके कुण्डे
 पुटं वाराहमुच्यते । ३ । वितस्त्रिमात्रके
 धाते कथितं कौक्कुटं पुटं ॥ ४ ॥ अरत्रि-
 निष्किनिष्ठेन मुष्टिना इत्यमरः ॥ निश्च-
 कनिष्ठया मुक्त्यापलङ्कितो हस्तोऽरत्रि-
 रित्यर्थः । षोडशाङ्गुलके धाते कश्चि-
 कौक्कुटं पुटं । यं पुटं दीयते धाते
 ह्यस्मत्संख्येर्वनोपलेः ॥ कपोतपुटमेतत्तु
 कथितं पुटपञ्चमेः ॥ ५ ॥ गोष्ठास्त-
 गोधुरस्फुग्ं शुक्लचूर्णितगोमयं । गोवरं
 तं समाध्यातं वरिष्ठं रससाधने ॥ बृह-
 भागुष्ठितैर्बलेगोवरैर्दीयते पुटः ।
 तदेगोवरपुटं प्रोक्तं त्रिषग्विधः सू-
 त्तस्यकृत् ॥ ६ ॥ बृहद्भागे तुर्वेषः पूर्णे मध्ये
 मूषां विधारयेत् । किष्क्याग्ं मुद्रेय-
 भागं तद्भागुपुटमुच्यते ॥ ७ ॥ इति
 भावप्रकाशः ॥

पुटः (पुं० स्त्री) अश्वधुरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 पुटः (त्रि) आच्छादनं । पत्रादिरचितः
 पुष्पाद्याधारः । यथा । दुग्धं पत्र-
 पुटे मदीयं । इति रघुः ॥ मिथःसंश्लेषः ।
 इति मुकुटः ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 पुटकं (स्त्री) पद्मं । इति शब्दरत्नावली ॥
 स्वार्थे कप्रत्यये पुटशब्दार्थोऽप्यत्र ॥
 पुटकन्दः (पुं०) कोलकन्दः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 पुटकिनी (स्त्री) पद्मिनी । पद्मयुक्तदेशः पद्म-
 समूहः पद्मलता च । इति हेमचन्द्रः ॥

पुट्टीवः (पुं) गगरी । तत्रकुम्भः । इति
मेदिनी ॥

पुट्टपाकः (पुं) पुट्टाभ्यस्तुरितोषधपचनं ।
अथ पुट्टपाकविधिः । पुट्टपाकश्च कक्कुश्च
स्वरसो गृह्यते यतः । अतस्तु पुट्टपाकानां
शुक्तिरत्रोच्यते मया ॥ पुट्टपाकस्य पाको-
ह्यं लेपस्याङ्गारवर्णता । लेपश्च द्याङ्गुलं
शूले कुर्याद्द्व्याङ्गुलिमात्रकं ॥ काश्मीरीवट-
जम्बादिपत्रैर्वेकनमुत्तमं । पलमात्रो
रसो ग्राह्यः कर्षमात्रं मधु क्षिपेत् ॥
कक्कुर्णद्रवाद्यास्तु देयाः कोलमिता
बुधैः ॥ * ॥ अपि च । द्वे विन्ने सिङ्ग-
मांसस्य परं द्रव्यं पलं मतं । द्रवस्य
कुडुबोम्बानं सर्वमेकत्र पेषयेत् ॥
तदेकत्र समालोड्य पत्रैः सूपरि-
वेष्टितं । पुट्टपाकविधानेन तं पक्त्वा
तद्रसं बुधैः । तर्पणोक्तेन विधिना
यथावदवचारयेत् ॥ दृष्टिमध्ये निषेच्यः
स्यामित्यमुत्तानशायिनः । स्नेहनो लेखन-
श्चैव रोपणश्चेति स त्रिधा ॥ हितः
सिङ्गे विरुक्कस्य सिङ्गस्य स तु लेखनः ।
दृक्केर्बलार्थमितरः पित्तासृग्त्रणवातनुं ॥
इतरौ रोपणः । स्नेहमांसवसामञ्ज-
मेदःस्वादोषधैः कृतः । स्नेहनः पुट्ट-
पाकः स्याद्धार्यो द्वे वाक्शते तु सः ॥
वाक्शतं छोटिकाशतं । जाङ्गलानां
यकृन्मांसैर्लेखनद्रव्यसंयुतैः । कृष्णलोह-
रजस्तात्रशङ्खाविक्रमसिङ्गुजैः ॥ समुद्रफेन-
कासीसत्रोतोजदधिमस्तुभिः । लेखनो
वाक्शतं तस्य परं धारणमिष्यते ॥

स्तन्यजाङ्गलमध्वाज्यतिक्तकद्रव्यभावितः ।
लेखनाङ्गिणो धार्यः पुट्टपाकस्तु रोपणः ॥
तिक्तकद्रव्याग्याह । निम्बामृतीरुषपटोल-
निदिम्बिकाभिः स्यात् पञ्चतिक्तक इति
प्रथितो गणोह्यं ॥ आचरेत्तर्पणोक्तास्तु
क्रियां व्यापत्तिदर्शने । व्यापत्तिदर्शने
मिथ्याकृतपुट्टपाकजनितव्याधिदर्शने ।
तेजांस्यनिलमाकाशमादर्शं । भास्वराणि
च । नैकेत तर्पिते नेत्रे यश्च वा पुट्ट-
पाकवान् ॥ इति भावप्रकाशः ॥

पुट्टभेदः (पुं) नदीवक्रं । पञ्चनं ।
आतोदयं । इति मेदिनी ॥

पुट्टभेदनं (स्त्री) नगरं । इत्यमरः ॥

पुट्टानुः (पुं) कोलकन्दः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पुट्टिका (स्त्री) एला । इति हारावली ॥

पुट्टितं (स्त्री) हस्तपुट्टं । पाटितं । सूते
त्रि । इति मेदिनी ॥ आदयस्तुप्रणवादि-
युक्तमन्त्रादौ पुट्टप्रोक्षे च त्रि ॥

पुट्टी (स्त्री) कोपीनं । इति जटाधरः ॥
आच्छादनं । पत्रादिरचितः पुष्पाद्याधारः ।
इत्यमरभरतो ॥

पुट्टोटङ्गं (स्त्री) श्वेतच्छत्रं । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पुट्टोदकः (पुं) नारिकेलः । इति हारा-
वली ॥

क तोच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
पञ्चमशरी । टद्वयास्तुः । एकटकार इति
रामः । क पुट्टयति । तोच्छमन्त्रीत्तावः ।
इति हर्गदासः ॥

পুড়্ ই মর্দে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ পঞ্চম-
স্বরী । ই পুণ্ডাতে । মর্দশ্চূর্ণীকরণং ।
ইতি ছুর্গাদাসঃ ॥

পুণ শ ধর্মে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ শুভ-
ক্রিয়ামিত্যন্তে । শ পুণতি শুভং
লোকঃ । পোণিতা । ইতি ছুর্গাদাসঃ ॥

পুণ্ডঃ (পুং) তিলকঃ । ইতি জটাধরঃ ॥

পুণ্ডরী [ন্] (পুং) হস্তিনাং মনুষ্যাণাঞ্চ
চক্ষুষ্যঃ ক্ষুদ্রবিটপঃ । শালপর্ণীপত্রতুল্য-
পত্রঃ । পুণ্ডুরিয়া ইতি খ্যাতঃ । তৎ-
পর্যায়ঃ । পৌণ্ডরীকং ২ পুণ্ডরীকং ৩
পুণ্ডরীয়কং ৪ প্রপৌণ্ডরীকং ৫ চক্ষুষ্যং ৬
পৌণ্ডর্যং ৭ তালপুষ্পকং ৮ সালপুষ্পং ৯
দৃষ্টিকৃতং ১০ স্থলপদ্মং ১১ মালকং ১২ ।
কেচিৎ পূর্বদশকং পদ্যকাষ্ঠে প্রচক্ষতে ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পুণ্ডরীকং (ক্লী) শুরুপদ্মং । তৎপর্যায়ঃ ।
সিতাস্তোজং ২ । ইত্যমরঃ ॥ শতপত্রং ৩
মহাপদ্মং ৪ সিতাম্বুজং ৫ । ইতি রত্ন-
মালা ॥ অশ্ব পর্যায়ান্তরং গুণাশ্চ শ্বেত-
পদ্মশব্দে দ্রষ্টব্যঃ । পদ্মমাত্রং । ইতি
ভরতধ্বতব্যাদিঃ ॥ শ্বেতচ্ছত্রং । ভেষজ-
ভেদঃ । ইতি মেদিনী ॥

পুণ্ডরীকঃ (পুং) অগ্নিকোণস্থদিগ্গজঃ । ব্যাঘ্রঃ ।
ইত্যমরঃ ॥ কোষকারভেদঃ । ইতি
মেদিনী ॥ সহকারঃ । গণধরঃ । রাজিল-
সর্পঃ ৭ গজধরঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ দম-
নকবৃক্ষঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ কমণ্ডলুঃ ।
শ্বেতবর্ণঃ । ইত্যনেকার্থকোষঃ ॥ কুষ্ঠভেদঃ ।
তস্য লক্ষণং । সম্বন্ধেতং রক্তপর্যায়ং

পুণ্ডরীকদলোপমং । সোৎসেধঞ্চ সরাগঞ্চ
পুণ্ডরীকং প্রচক্ষতে ॥ ইতি মাধবকরঃ ॥
পুণ্ডরীকাক্ষং (ক্লী) পুণ্ডর্যং । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥

পুণ্ডরীকাক্ষঃ (পুং) বিষ্ণুঃ । ইত্যমরঃ ॥ তস্য
স্মরণে বাহ্যভ্যন্তরশুচিৎ যথা । অ-
পবিত্রঃ পবিত্রো বা সর্বাবস্থাং গতৌহপি
বা । যঃ স্মরেৎ পুণ্ডরীকাক্ষং স
বাহ্যভ্যন্তরঃ শুচিঃ ॥ ইতি বামনে
৩৩ অধ্যায়ঃ ॥

পুণ্ডরীয়কং (ক্লী) স্থলপদ্মং । ইতি শব্দ-
মালা ॥ প্রপৌণ্ডরীকং । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পুণ্ডর্যং (ক্লী) প্রপৌণ্ডরীকং । ইত্যমরঃ ॥
দে হস্তিনাং মনুষ্যাণাঞ্চ চক্ষুষ্যে ক্ষুদ্র-
বিটপে শালপর্ণীপত্রতুল্যপত্রে । পুণ্ড-
রিয়া ইতি খ্যাতঃ । প্রকৃষ্টং পুণ্ডরীকমিব
দাহহরণাৎ প্রপৌণ্ডরীকং ঃ সুপঞ্চালা-
দিত্বাদন্তপদশ্যাদৌ বৃদ্ধিঃ । পুণ্ডয়তি খণ্ড-
য়তি দোষান্ পুণ্ডর্যং পুড়্ মর্দে নাস্তীতি
অর্থ্যঃ পৌণ্ডর্যমিতিপাঠে স্বার্থে ঃ
বৃদ্ধিঃ পুণ্ডরীকাদিরপ্যত্র । স্থলপদ্মং সাধু-
পুষ্পং দৃষ্টিকৃতং পুণ্ডরীয়কং । ইতি রভসঃ ।
ইত্যমরটীকয়াং ভরতঃ ॥

পুণ্ডঃ (পুং) ইক্ষুভেদঃ । পুঁড়িআক্ ইতি
ভাষা । ইত্যমরঃ ॥ দৈত্যবিশেষঃ । অতি-
মুক্তকঃ । চিত্রং । ক্রিমিঃ । পুণ্ডরীকং
দেশবিশেষে পুং ভূমিঃ । ইতি মেদিনী ॥
তিলকবৃক্ষঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ ত্র্যম্বপক্ষঃ ।
ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পুণ্ডকঃ (পুং) মাধবীলতা । ইত্যমরঃ ॥
 তিলকরক্ষঃ । ইক্ষুভেদঃ । পুঁড়ি আক্
 ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । রসালঃ ২ ইক্ষু-
 বাটী ৩ যোনিঃ ৪ ইক্ষুযোনিঃ ৫ রসালী ৬
 রসদালিকা ৭ করকশালিঃ ৮ । অশ্ব
 গুণাঃ । মধুরত্বং । শীতলত্বং । রুচিকারি-
 ত্বং । মৃদুত্বং । পিত্তদাহহরত্বং । রুচ্যত্বং ।
 তেজোবলবিবর্দ্ধনত্বঞ্চ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পুণ্ডকৈলিঃ (পুং) হস্তী । ইতি শব্দমালা ॥
 পুণ্যং (ক্লী) শুভাদৃশ্যং । তৎপর্যায়ঃ । ধর্ম্মং ২
 শ্রেয়ঃ ৩ স্বকৃতং ৪ রম্যঃ ৫ । ইত্যমরঃ ॥ * ॥
 পুণ্যভারবোচুমশক্তস্য পণ্ডিতস্য নিন্দা
 যথা । পণ্ডিতেনাপি কিস্তেন সমর্থেন চ
 দেহিনাং । যৎ পুণ্যং ভারমুদ্বোচুমশক্তঃ
 পারলৌকিকং ॥ ইত্যগ্নিপুராণং ॥ * ॥
 আত্মকৃতপুণ্যকথননিষেধো যথা । ইচ্ছং
 দত্তমধীতং বা বিনশ্যত্যনুকীর্ণনাং ।
 জ্ঞানানুশোচনাভ্যাঞ্চ ভগ্নতেজো বিভি-
 দ্যতে ॥ তস্মাদাত্মকৃতং পুণ্যং রথান
 পরিকীর্ণয়েৎ ॥ ইতি শুক্লিত্তবে দেবলঃ ॥ * ॥
 অদত্তপুণ্যভাগিত্বং পাপশব্দে দ্রষ্টব্যং ॥ * ॥
 শোভনকর্ম্ম । পাবনং । স্তন্দরে ত্রি । ইতি
 হেমচন্দ্রঃ ॥ স্তগন্ধি । ইতি জটাধরঃ ॥

পুণ্যকং (ক্লী) ব্রতং । তচ্চ উপবাসাদি ।
 শাস্ত্রে পুণ্যত্বেন পবিত্রতাজনকত্বেন বদ্-
 বোধিতমুপবাসাদি তদেব ব্রতং ন তু বঃ
 কোহপি নিয়মঃ । আদিনা নক্তং ভোজনা-
 কারলবণাদিপরিগ্রহঃ । ইত্যমরভরতো ॥
 পুণ্যকব্রতং (ক্লী) পতিসৌভাগ্যস্ব শ্রীকৃষ্ণ-
 তুল্যপুত্রস্ব চ জনকঃ শ্রীকর্তব্যনিয়ম-

বিশেষঃ । তস্য বিধির্যথা । মহাদেব
 উবাচ । হরেরারাদনং কৃতা ব্রতং কুরু
 বরাননে । ব্রতঞ্চ পুণ্যকং নাম বর্ষমেকং
 করিষ্যসি ॥ দেবি শুক্লে চ কালেহত্র পরং
 নিয়মপূর্বকং । মাঘশুক্লত্রয়োদশ্যাং
 ব্রতারম্ভঃ শুভঃ প্রিয়ে ॥ গাত্রং স্ননির্ম্মলং
 কৃতা শিরঃসংস্কারপূর্বকং । উপোষ্য
 পূর্বদিবসে বস্ত্রং প্রক্ষাল্য যত্নতঃ ॥ ধৌতে
 চ বাসসী ধৃত্বা উপবিশ্যাসনে শুচৌ ।
 আচম্য তিলকং কৃতা নির্বাণ্য আহ্নিকং
 পুরঃ ॥ ঘটস্থারোপণং কৃতা স্বস্তিবাচন-
 পূর্বকং । পুরোহিতস্য বরণং পুরঃ কৃতা
 প্রযত্নতঃ ॥ সঙ্কল্য বেদবিহিতং ব্রতমেতং
 সমাচরেৎ । ব্রতে দ্রব্যানি নিত্যানি
 চোপহারানি ষোড়শ ॥ দেয়ানি নিত্যং
 দেবেশি কৃষ্যায় পরমাত্মনে । আসনং
 স্বাগতং পাদ্যমর্ঘ্যমাচমনীয়কং ॥ মধুপর্কশ্চ
 স্নানীয়ং বস্ত্রাণ্যভরণানি চ । স্তগন্ধি
 পুষ্পং ধূপশ্চ দীপনৈবেদ্যবন্দনং ॥ যজ্ঞ-
 সূত্রঞ্চ তান্মূলং কর্পূরাদিস্তবাসিতং । দ্রব্য-
 গ্যেতানি পূজায়াশ্চাক্ষরূপানি স্তন্দরি ॥
 দেবি কিঞ্চিদ্বিহীনেনৈবাক্তহানিঃ প্রজা-
 যতে । অক্সহীনঞ্চ যৎ কর্ণা চাক্সহীনো
 যথা নরঃ । অক্সহীনে চ কার্ষ্যে চ ফল-
 হানিঃ প্রজায়তে ॥ অক্টোত্তরশতং পুষ্পং
 পারিজাতস্ব বিষর্বে । দেয়ং প্রতিদিনং
 ছর্গে স্বাত্মনো রূপহেতবে ॥ শ্বেতচম্পক-
 পুষ্পাণাং লক্ষমক্সতমীপ্সিতং । প্রদেয়ং
 হরয়ে ভক্ত্যা বহুমৌন্দর্ঘ্যহেতবে ॥ নীলোৎ-
 পলানাং লক্ষঞ্চ দেয়ং কৃষ্যায় ভক্তিতঃ ।

১ ব্রতাস্তুভূতং দেবেশি চক্ষুষো রূপহেতবে ॥
 হিমালয়োদ্ভবং লক্ষং রুচিরং শ্বেত-
 চামরং । প্রদেদে কেশবায়ৈব কেশসৌন্দর্য্য-
 হেতবে ॥ অমূল্যরত্নরচিতং দর্পণানাং
 সহস্রকং । দেয়ং নারায়ণায়ৈব নাভি-
 সৌন্দর্য্যহেতবে ॥ অমূল্যরত্নরচিতং পুট-
 কানাং সহস্রকং । প্রদেয়ং গোপিকে-
 শায় নাসিকারূপহেতবে ॥ বন্ধুকপুপলক্ষঞ্চ
 দেয়ং রাধেশ্বরায় চ । স্বস্তোষ্ঠাধরয়োশ্চৈব
 বহুসৌন্দর্য্যহেতবে ॥ মুক্তাফলানাং লক্ষঞ্চ
 দন্তসৌন্দর্য্যহেতবে । দেয়ং গোলোক-
 ননাথায় শৈলজে ভক্তিপূর্ব্বকং ॥ রত্নগেণু-
 লক্ষঞ্চ গণ্ডসৌন্দর্য্যহেতবে । মদীশ্বরায়
 দাতব্যং ব্রতে শৈলেন্দ্রকণ্ঠকে ॥ রত্নপাষক-
 লক্ষঞ্চ দেয়ং ব্রহ্মেশ্বরায় চ । ওষ্ঠাধঃস্থল-
 রূপান্ত্র প্রাণেশি ভক্তিতো ব্রতে ॥ কর্ণ-
 ভূষণলক্ষঞ্চ রত্নসারবিনির্ম্মিতং । দেয়ং
 সর্বেশ্বরায়ৈব কর্ণসৌন্দর্য্যহেতবে ॥
 মাথীককলসানাঞ্চ লক্ষং রত্নবিনির্ম্মিতং ।
 দেয়ং বিশ্বেশ্বরায়ৈব স্বরসৌন্দর্য্যহেতবে ॥
 সূধাপূর্ণঞ্চ কুম্ভানাং সহস্রং রত্ননির্ম্মিতং ।
 দেয়ং কৃষ্ণায় দেবেশি বাক্যসৌন্দর্য্য-
 হেতবে ॥ রত্নপ্রদীপলক্ষঞ্চ গোপবেশ-
 বিধায়িনে । দেয়ং কিশোরবেশায় দৃষ্টি-
 সৌন্দর্য্যহেতবে ॥ ধূতুরকুসুমাকারং রত্ন-
 পাত্রসহস্রকং । দেয়ং গোরক্ষকায়ৈব
 গলসৌন্দর্য্যহেতবে ॥ সত্ৰভ্রসাররচিতং
 পদ্মনালসহস্রকং । দেয়ং তন্তুকপালায়
 বাহুসৌন্দর্য্যহেতবে ॥ লক্ষঞ্চ রক্তপদ্মানাং
 কক্ষসৌন্দর্য্যহেতবে । দেয়ং গোপান্দনে-

শায় নারায়ণি হরিব্রতে ॥ অঙ্গুরীয়ক-
 লক্ষঞ্চ রত্নসারবিনির্ম্মিতং । অঙ্গুলীনাঞ্চ
 রূপার্থং দেয়ং দেবেশ্বরায় চ ॥ মণীন্দ্র-
 সারলক্ষঞ্চ শ্বেতবর্ণং মনোহরং । দেয়ং
 মুনীন্দ্রনাথায় নখসৌন্দর্য্যহেতবে ॥ সত্ৰভ্র-
 সারহারাণাং লক্ষঞ্চাতিমনোহরং । দেয়ং
 মদনমোহায় বক্ষঃসৌন্দর্য্যহেতবে ॥ সূ-
 পকশ্রীফলানাঞ্চ লক্ষঞ্চ স্তমনোহরং ।
 দেয়ং সিদ্ধেশ্বরনাথায় স্তনসৌন্দর্য্যহেতবে ॥
 সত্ৰভ্রবর্ত্তুলাকারং লক্ষপাত্রং মনোহরং ।
 দেয়ং পদ্মালয়েশায় দেহস্থ রূপহেতবে ॥
 সত্ৰভ্রসাররচিতনাভীনালসহস্রকং । প্র-
 দেয়ং পদ্মনাভায় নাভিসৌন্দর্য্যহেতবে ॥
 সত্ৰভ্রসাররচিতরথচক্রসহস্রকং । নিতম্ব-
 সৌন্দর্য্যার্থঞ্চ প্রদেয়ঞ্চক্রপাণয়ে ॥ স্তবর্ণ-
 রত্নকুম্ভানাং লক্ষঞ্চ স্তমনোহরং । প্র-
 দেয়ং শ্রীনিবাসায় শ্রোণিসৌন্দর্য্যহেতবে ॥
 শতপত্রস্থলাজানাং লক্ষময়ানমক্ষতং ।
 প্রদেয়ং পদ্মনেত্রায় পাদসৌন্দর্য্যহেতবে ॥
 স্তবর্ণরচিতানাঞ্চ খঞ্জনানাং সহস্রকং ।
 গতিসৌন্দর্য্যহেত্বর্থং দেয়ং লক্ষ্মীশ্বরায়
 চ । রাজহংসসহস্রঞ্চ গজেন্দ্রাণাং সহ-
 স্রকং ॥ স্তবর্ণচ্ছত্রলক্ষঞ্চ দেয়ং নারা-
 যণায় চ । বিচিত্রং রত্নসারেণ মূৰ্দ্ধ্ণঃ
 সৌন্দর্য্যহেতবে ॥ মালতীনাঞ্চ কুসুম-
 মক্ষতং লক্ষ্মীশ্বরি । দেয়ং বৃন্দাবনেশায়
 হাস্তসৌন্দর্য্যহেতবে ॥ অমূল্যরত্নলক্ষঞ্চ
 দেয়ং নারায়ণায় বৈ । সূত্রতে ব্রতপূর্ণার্থং
 শীলসৌন্দর্য্যহেতবে ॥ শুদ্ধক্ষটিকসঙ্কাশং
 মণীন্দ্রসারলক্ষঞ্চ । দেয়ং মুনীন্দ্রনাথায়

मनःसौन्दर्याहेतवे ॥ प्रवालसारसङ्काशं
मणिसारसहस्रकं । देयं कृषाय भक्त्या च
प्रियानुरागरुद्धये ॥ माणिक्यसारलक्ष्णं
देयं कृषाय यत्नतः । जन्मनः कोटि-
पर्याप्तं स्वामिसौभाग्याहेतवे ॥ कुशाण्डं
नारिकेलं जम्बीरं श्रीफलं तथा ।
फलान्येतानि देयानि हरये पुत्रहेतवे ॥
रत्नेन्द्रसारलक्ष्णं देयं कृषाय यत्नतः ।
असंख्यजन्मपर्याप्तं स्वान्नो धनरुद्धये ॥
वादयं नानाप्रकारं कांश्चतालादिकं
परं । व्रते सम्पत्तिरुद्धयर्थं श्रीहरिं
आवयेद्व्रती ॥ पायसं पिष्टकं सर्पिः-
शर्कराक्तं मनोहरं । प्रदेयं हरये
भक्त्या स्वान्नो भोगरुद्धये ॥ सुगन्धि-
पुष्पमाल्यानां लक्ष्मणतन्वीप्सितं । प्र-
देयं हरये भक्त्या हरिभक्तिरुद्धये ॥
नैवेद्यानि प्रदेयानि स्वादूनि मधुराणि च ।
श्रीकृष्णप्रीतिप्राप्त्यर्थं दुर्गे नानाविधानि
च ॥ नानाविधानि पुष्पाणि तुलसीसंयुतानि
च । श्रीकृष्णप्रीतये भक्त्या व्रते देयानि
सुव्रते ॥ ब्राह्मणानां सहस्रं प्रत्यहं
भोजयेद्व्रती । स्वान्नः शश्वरुद्धयर्थं
व्रते जन्मनि जन्मनि ॥ पुष्पाञ्जलिशतं
देयं नित्यं पूर्णं पूजने । प्रणाम-
शतकं देवि कर्तव्यं भक्तिरुद्धये ॥
मघासांश्च हविष्यामं मासान् पञ्च फला-
दिकं । हविः पक्कं जलं पक्कं व्रते
पक्के च सुव्रते ॥ रत्नप्रदीपशतकं बहिः
दद्याद्विवादिशः । रात्रौ हताशनं कृत्वा
नित्यं जागरणं व्रते ॥ स्मरणं कीर्तनं

केलिप्रेरणं गुह्यभाषणं । सङ्ग्लोहध्वं-
सायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ॥ मूढं
विविधं त्याज्यं व्रते क्रीडाविरुद्धये ।
ज्ञानबुद्धिर्जागरणे सुबुद्धिर्मितभोजने ॥
लोभमोहकामक्रोधभयशोकविवादकं ।
कलहं परित्याज्यं व्रते वक्रुविरुद्धये ॥
संपूर्णे च व्रते देवि प्रतिष्ठा तदन-
न्तरं ॥ त्रिशतं षष्ट्यधिकं उल्लेखं वस्त्र-
संयुतं । सत्तोज्यं सोपवीतं सोप-
हारं मनोहरं ॥ त्रिशतं षष्ट्यधिकं
सहस्रं विप्रभोजनं । त्रिशतं षष्ट्य-
धिकं सहस्रं तिलहोमकं ॥ त्रिशतं
षष्ट्यधिकं सहस्रं स्वर्गमेव च । देया
व्रतसमाप्ते च दक्षिणा विविधेरिता ।
अन्यां समाप्तिदिवसे कथयिष्यामि दक्षिणां ॥
एतद्द्वयफलं देवि दृष्ट्वा भक्तिर्हरौ भवेत् ॥
हरितुल्यो भवेत् पुत्रो विख्यातो भुवन-
त्रये ॥ सौन्दर्यं स्वामिसौभाग्यमैश्वर्यं
विपुलं धनं । सर्ववाङ्मतिसिद्धीनां
बीजं जन्मनि जन्मनि ॥ इत्येवं कथितं
देवि व्रतं कुरु महेश्वरि । पुत्रैस्तै
भविता साखीतुल्या च विरराम ह ॥ इति
ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३४ अध्यायः ॥
पुण्यकृत् (त्रि) पुण्यकर्ता । धार्मिकः । यथा ।
पुण्यकृच्छाट्टकारस्तै किरणः स्मरतेषु कः ।
इति भट्टिः ॥
पुण्यगङ्गः (पुं) चम्पकः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
पुण्यजनः (पुं) राक्षसः । इत्यमरः ॥ 'वक्त्रः ।
सज्जनः । इति मेदिनी ॥

পুণ্যজ্ঞানেশ্বরঃ (পুং) কুবেরঃ । ইত্যমরঃ ॥
 পুণ্যতৃণং (ক্লী) শ্বেতকুশং । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 পুণ্যদর্শনঃ (পুং) চামপক্ষী । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 পুণ্যফলঃ (পুং) বনভেদঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
 লক্ষ্ম্যারামঃ ২ । ইতি শব্দমালা ॥ ধর্ম-
 জ্ঞানফলে ক্লী ॥
 পুণ্যভাক্ [জ্] (ত্রি) পুণ্যবিশিষ্টঃ । যথা ।
 ক্রীড়াবন্তো বিনীতা লঘুস্বরতরতাঃ পুণ্য-
 ভাজঃ শশাঃ স্যঃ । ইতি শঙ্কশায়কঃ ॥
 পুণ্যভূঃ (স্ত্রী) আৰ্য্যাবর্তদেশঃ । যথা । আৰ্য্যা-
 বর্তো জন্মভূমির্জিনচক্র্যর্দ্ধচক্রিণাং । পুণ্য-
 ভূরাচারবেদী মধ্যং বিক্ষ্যাহিমালয়োঃ ॥
 হাত হেমচন্দ্রঃ ॥
 পুণ্যভূমিঃ (স্ত্রী) আৰ্য্যাবর্তদেশঃ । ইত্যমরঃ ॥
 স তু বিক্ষ্যাহিমালয়াবধিমধ্যদেশঃ । যথা ।
 আসমুদ্রাত্তু পূর্বস্মাদাসমুদ্রাত্তু পশ্চিমাৎ ।
 তয়োরেবাস্তুরং গির্ঘ্যোরাৰ্য্যাবর্তং বিদু-
 বৃধাঃ ॥ ইতি ভরতব্রতমধুঃ ॥ পুত্রসূঃ ।
 ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
 পুণ্যবান্ [ৎ] (ত্রি) পুণ্যযুক্তঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
 স্কৃতী ২ ধন্যঃ ৩ । ইত্যমরঃ ॥ স্কৃৎ ৪
 পুণ্যকৃৎ ৫ । ইতি জটাধরঃ ॥ ধর্মবান্ ৬
 শ্রেয়স্বান্ ৭ ব্রহ্মবান্ ৮ । এতে পুণ্যপর্যয়া-
 যকশব্দোত্তরবতুপ্রত্যয়েন নিষ্পন্নঃ ॥
 পুণ্যশ্লোকঃ (পুং) বিষ্ণুঃ । ইতি শ্রীভাগ-
 বতং ॥ যুধিষ্ঠিরঃ । ইতি মহাভারতং ॥
 নলরাজঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ পুণ্য-
 রিত্রে ত্রি ॥

পুণ্যশ্লোকা (স্ত্রী) দ্রৌপদী । ইতি শব্দমালা ॥
 সীতা । যথা । পুণ্যশ্লোকো নলো রাজা
 পুণ্যশ্লোকো যুধিষ্ঠিরঃ । পুণ্যশ্লোকা চ
 বৈদেহী পুণ্যশ্লোকো জনার্দনঃ ॥ ইতি
 পুরাণং ॥
 পুণ্যা (স্ত্রী) তুলসী । ইতি শব্দমালা ॥ পুণ্য-
 জনিকা চ ॥
 পুণ্যাাত্মা (ত্রি) পুণ্যস্বভাবঃ । তস্য গত্যাদি
 যথা । স্তপ্রজ্ঞোবাচ । শৃণু বিশ্র প্রবক্ষ্যামি
 বদ্রয়া শ্রোতুমিষ্যতে । পুণ্যাাত্মনাং পার্শ্ব-
 নাঞ্চ পস্থানং স্তখতুঃখদং ॥ আদৌ
 ত্রবীমি পস্থানং নৃণাং পুণ্যবতামহং ।
 শৃণুষ্ব দ্বিজশাদূল শৃণুতাং প্রীতিবর্দ্ধনং ॥
 প্রস্তুরৈরিক্তকৈর্বন্ধো দিব্যবস্ত্রেঃ সমারুতঃ ।
 ভাতি পুণ্যাাত্মনাং পস্থাঃ সর্কোপদ্রব-
 বর্জিতঃ ॥ কচিদগন্ধকর্ষকশ্চাভির্গীয়তে
 গানমুত্তমং । কচিন্মঞ্জুরীরাভিরপ্সরোভি-
 শ্চ নৃত্যতে ॥ কচিচ্চ বীণাকণমং নানা-
 বাদ্যং মনোহরং । কচিৎ কুসুমবৃষ্টিশ্চ
 কচিদ্বায়ুঃ স্তশীতলঃ ॥ কচিৎ পুষ্পাঃ শীত-
 তোয়াঃ কুত্রচিৎ ভক্তশালিকাঃ । কচিদ্-
 দেবাশ্চ গন্ধর্বাঃ পঠন্তুস্তবমুত্তমং ॥ কচিৎ
 কচিদীর্ঘিকাশ্চ ফুল্পপদ্মস্শোভিতাঃ ।
 স্তচ্ছায়াঃ পাদপাঃ কাপি পুষ্পিতা বঞ্জুলা-
 দয়ঃ ॥ সমস্তস্তথসম্পন্নে পথি গচ্ছন্তি
 মানবাঃ । পুণ্যাাত্মানো দ্বিজশ্রেষ্ঠ স্তথমৃত্যু-
 মবাপ্য চ ॥ কেচিত্তুরঙ্গমারুঢ়া নানী-
 লঙ্কারভূষিতাঃ । উদগুধবলচ্ছত্রৈর্গচ্ছন্ত্যা-
 বৃতমস্তকাঃ ॥ কেচিদবাস্তি গজারুঢ়া রথা-
 রুঢ়াশ্চ কেচন । যানারুঢ়া জনাঃ কেচিৎ

सुखेन यममन्दिरं ॥ केचिद्देवाङ्गनाहस्त-
 ऋस्तचामरवायुभिः । गच्छन्ति वीजिता मर्ताः
 सुयमानाः सूर्यभिः ॥ केचिद्विव्याङ्गनधराः
 सचन्दनविभूषिताः । डुङ्गन्तो यान्ति तान्मूलं
 पुण्याम्नानो यमालयं ॥ निजगात्रस्त्रिषा
 केचिद्भ्रालयन्तो दिशो दश । ब्रजन्ति
 शमनागारं चलदग्निवासिनः ॥ केचिच्च
 पायसं दिव्यं डुङ्गन्तो यान्ति सन्नमाः ।
 स्रधापानं प्रकुर्वन्तः पथि गच्छन्ति केचन ॥
 केचिद्दुग्धं पिवन्तश्च केचिद्विस्फुरसं
 तथा । केचित्तक्रं पिवन्तश्च गच्छन्ति
 यममन्दिरं ॥ केचिदधीनि खादन्तः केचि-
 म्नाफलानि च । केचिन्मधु पिवन्तश्च
 पुण्यवन्तो ब्रजन्ति वै ॥ तानागतांस्ततो
 दृष्ट्वा नरान् धर्मपरायणान् । भास्करिः
 प्रीतिमासाद्य स्वयं नारायणो भवेत् ॥
 चतुर्बाहूः श्यामवर्णः प्रफुल्लकमलेक्षणः ।
 शञ्चक्रगदापद्मधारौ गरुडवाहनः ॥ स्वर्ण-
 यज्ञोपवीतौ च स्मरचारुतराननः ।
 किरौटी कुण्डली चैव वनमालाविभूषिताः ॥
 चित्रगुण्टो महाप्राञ्जश्चण्डाद्या यम-
 किङ्कराः । सर्वे नारायणाकारा बभूवुर्मधु-
 रोक्तयः ॥ ततः स्वयं धर्मराजस्तान् सर्वा-
 न्मनुजोत्तमान् । परमां प्रीतिमासाद्य
 मित्रवत् पूजयेद्विज ॥ दिव्यैर्कणैः फलै-
 श्चैव तेषां पुण्यवतां नृणां । भोजनं
 कारयिष्यात् तान्मुवाचाथ भास्करिः ॥ यम
 उवाच । यूयं सर्वे महाम्नानो नरक-
 क्लेशभौरवः । निजपुण्यप्रभावेन गम्यतां
 परमं पदं ॥ संसारे जन्म संप्राप्य

पुण्यं यः कुरुते नरः । स मे पितां स
 मे ज्ञाता स मे बन्धुः स मे सुहृत् ॥
 इत्युक्त्वा धर्मराजेन ते सर्वे द्विज-
 सन्तम । दिव्यं रथं समारूढ्य नारायणपुरं
 ययुः ॥ इति पाद्मोत्तरे क्रियायोगसारे
 २२ अध्यायः ॥

पुण्याहं (स्त्री) पुण्यादिनं । इत्यामरः ॥

पुण्याहवाचनं (स्त्री) दैवादिर्कर्मामो मङ्गलार्थं
 पुण्याहमिति शब्दश्च वारत्रयकथनं । यथा ।
 पुण्याहवाचनं दैवे ब्राह्मणश्च विधीयते ।
 एतदेव निरोक्षारं कुर्यात् कत्रिय-
 वैश्वयोः ॥ सोहकारं ब्राह्मणे क्रयात्
 निरोक्षारं महीपते । । उपांश्च च
 तथा वैश्वे शूद्रे स्वस्ति प्रयोजयेत् ॥
 इत्युवाह तत्रे यमः ॥

पुत्र गतो । तद्वयान्तः । पुत्रिका । सौत्र-
 धातुरयं । इति दुर्गादासः ॥

पुत्रलकः (पुं) पत्रादिनिर्मितप्रतिमूर्तिः ।
 पुत्रुल इति भाषा । यथा । आचारात्
 योग्यत्वाच्च शरपत्रैः पुत्रलकं कृत्वा
 शिरःप्रभृतिषु पलाशपत्राणि देयानि । इति
 शुक्तितन्त्रं ॥

पुत्रलिका (स्त्री) तृणकार्थमृदाधुन्यादि-
 निर्मितप्रतिमूर्तिः । पुत्रली एवेति स्वार्थे
 कनि ङकारश्च ह्रस्वे आपि निष्पन्ना ॥

पुत्रली (स्त्री) मृदादिनिर्मितप्रतिमूर्तिः । यथा ।
 अमावास्यां समासाद्य मध्यरात्रौ विच-
 क्रमः । मृत्पात्रीं पुत्रलीं कृत्वा दीपा-
 दिभिरलङ्कृतां ॥ इति उत्तरकामाख्या-
 तन्त्रं ॥

पुत्रिका (स्त्री) मधुमक्षिकाविशेषः । तत्पर्यायः ।
 पतङ्गिका २ । इत्यमरः ॥
 पुत्रः (पुं) लग्नात् पञ्चमस्थानम् । यथा ।
 पुत्रस्त्रेहर्के नरोहसौ प्रथमसूतहतः
 सिंहराशौ सुपुत्र इत्यादि ज्योति-
 स्तद्धम् ॥ पुंसस्तानः । पुत्रामनरकत्राता ।
 पुत्र इति वेटा इति च भाषा । तत्-
 पर्यायः । आञ्जः २ तनयः ३ सूनुः ४
 सूतः ५ । इत्यमरः ॥ तनूजः ६ अपत्यं ७
 दायदः ८ कुलाधारकः ९ नन्दनः १० आञ्ज-
 ज्ञ्या ११ द्वितीयः १२ प्रसूतिः १३
 अजः १४ । इति शकुरत्नावली ॥ अस्य
 व्युत्पत्तिर्यथा । पुत्रात् नरकाद्यस्यात्
 पितरं त्रायते सूतः । तस्यात् पुत्र इति
 प्रोक्तः स्वयमेव स्वयञ्जुवा ॥ इति पाद्वे
 स्वर्गखण्डे ३ अध्यायः ॥ * ॥ स च द्वादश-
 विधः । यथा । ऋतः क्रेत्रजश्च दत्तः
 कृत्रिम एव च । गृहोत्पन्नोऽपविद्धश्च
 दायदा वक्रवाश्च षट् ॥ कान्तिनश्च सहोद-
 रश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयन्दत्तश्च
 शोद्रेश्च षड्दायदवाक्रवाः ॥ * ॥ तेषां
 लक्षणानि यथा । स्व क्रेत्रे संस्कृत्यास्तु
 स्वयन्मुत्पादयेत्किं यत् । तर्मांसं विजानी-
 यात् पुत्रप्रथमकल्पितं ॥ १ ॥ यस्तन्नजः
 प्रमीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्य वा । स्वधर्मेण
 नियुक्त्यात् स पुत्रः क्रेत्रजः सूतः ॥ २ ॥
 माता पिता वा ददातां यमस्तिः पुत्र-
 मापदि । सदृशस्त्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो
 दत्त्रिमः सूतः ॥ ३ ॥ सदृशस्तु प्रकुर्यादयं
 गुणदोषविचक्षणम् । पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं

स विज्ञेयश्च कृत्रिमः ॥ ४ ॥ उत्पाद्यते
 गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः । स गृहे
 गृह उत्पन्नस्तस्य स्यादयस्य तन्नजः ॥ ५ ॥
 मातापितृभ्यामुत्पन्नस्तयोरन्तरात् वा ।
 यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स
 उच्यते ॥ ६ ॥ पितृवेश्मनि कथा तु यं
 पुत्रजनयेद्रहः । तं कान्तिनं वदेन्नाम्ना
 बोद्धुः कथासमुद्धवम् ॥ ७ ॥ या गर्भिणी
 संक्रियते ज्ञाताज्ञातापि वासती ।
 बोद्धुः स गर्भो भवति सहोदर इति
 चोच्यते ॥ ८ ॥ क्रीयादवस्तुपत्यार्थं
 मातापित्रोर्धर्मस्तिकात् । स क्रीतकः सूत-
 स्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥ ९ ॥ या
 पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वये-
 च्छया । उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भव
 उच्यते ॥ १० ॥ मातापितृविहीनो यस्त्यक्त्वा
 वा स्वादकारणात् । आत्मानं स्पर्शयेद्व्यथैस्व
 स्वयं दत्तस्तु स सूतः ॥ ११ ॥ यं ब्राह्मणस्तु
 शूद्रायात् कामादुत्पादयेत् सूतम् । स
 पारयमेव शवस्तस्यात् पारशवः सूतः ॥ १२ ॥
 क्रेत्रजादीन् सूतानेतानेकादश यथो-
 दितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाहः क्रियालोपा-
 न्मनीषिणः ॥ इति मानवे ९ अध्यायः ॥ * ॥
 चतुर्विधपुत्रा यथा । सुमनोवाच । षण्णसम्-
 स्किनः केचिन् केचिन्म्यासापहारकाः ।
 रिपवश्च प्रियाश्चेति स्वस्ववशवर्तिनः ॥
 भेदैश्चतुर्भिर्जायन्ते पुत्रा मित्राः स्त्रिय-
 स्तथा । भार्या पिता च माता च भृत्याः स्व-
 जनवाक्रवाः ॥ स्वैर्न स्वैर्न हि जायन्ते सम्-
 स्केन महीतले । आसापहारभावेन यश्च

यश्च कृतं भूवि ॥ आसस्वामी भवेत् पुत्रो
 गुणवान् रूपवान् भूवि । येन चापहृतं
 आसं तश्च गेहे न संशयः ॥ आसाप-
 हरणादुःखं स दत्त्वा दारुणं गतः । आस-
 स्वामी सपुत्रोऽहंभ्यासापहारकस्य च ॥ गुण-
 वान् रूपवांश्चैव सर्वलक्षणसंयुतः ।
 भक्तिं दर्शयेत्तस्य पुत्रो भूत्वा दिने
 दिने ॥ प्रियवाक्यधरो वापि बहुस्नेहं
 प्रदर्शयेत् । स्त्रीयं देव्यं समुद्रोद्यं
 प्रीतिमुत्पाद्य चातुलां ॥ भुङ्क्ता तु
 पोषणात्तेन तदादाय पुनर्ब्रजेत् । यथा
 तेन प्रदत्तं तन्म्यासापहरणां पुरा ॥
 दुःखमेवमं महं कृत्वा दारुणं प्राण-
 नाशनं । तादृशं तस्य दद्यात् स पुत्रो
 भूत्वा महागुणैः ॥ अग्रायुषस्तथा भूत्वा मरणं
 याति ते तथा । दुःखं दत्त्वा प्रयात्येव
 एकृत्येव पुनः पुनः ॥ यदाह पुत्र
 पुत्रेति प्रलापं हि करोति सः । तदा
 हास्यं करोत्येष कः स पुत्रो हि कस्य
 च ॥ अनेनापि कृतं आसं मदीयं परि-
 चारिणा । देव्यापहारोऽपि पिता पूर्व-
 मदैव तस्य च ॥ पिशाचञ्च मया दत्त-
 मदैव हि दुरात्मनः । देव्यापहरणेनापि
 मम प्राणा गताः किल ॥ दुःखेन महता
 चैव यथाहं पादितः पुरा । तथा दुःखं
 प्रदत्त्वाहं देव्यं मुद्रोद्यमुत्तमं ॥ भोगेन
 सर्वमादाय चिराद्विहास्य सौम्यवत् । गतो-
 हस्मि स्वगृहणाद्य कस्याहं सुत इदृशः ॥
 न चैषोऽपि पिता पूर्वमदैव न च
 कस्यचित् । पिशाचञ्च मया दत्तमदैव च ।

दुरात्मनः ॥ एवमुक्त्वा प्रयातोऽव तं प्रहस्य
 पुनः पुनः । प्रयात्यनेन मार्गेण दुःखं
 दत्त्वा सुदारुणं ॥ एवं आसस्य संस्कां
 पुत्राः किञ्चे भवन्ति वै । संसारे दुःख-
 वहला दृश्यन्ते यत्र तत्र हि ॥ १ ॥ * ॥
 क्षणसम्बन्धिनः पुत्रान् प्रवक्ष्यामि तवाश्रितः ।
 क्षणं वस्य गृहीत्वा यः प्रयाति मरणं किल ॥
 अन्नदाता सुतो भूत्वा जाता वाथ पिता
 प्रियः । मित्ररूपेण वर्तेत अस्तुर्दुःखः
 सदैव सः ॥ गुणं नैव प्रपश्येत् स
 क्रूरो निर्भुराकृतिः । जल्लते निर्भुरं
 वाक्यं सदैव स्वजनेषु च ॥ नित्यं मित्रं
 समश्नाति भोगान् भुङ्क्षीत नित्यशः । द्यूत-
 कश्चरतो नित्यं चौरकश्चि नित्यशः ॥
 गृहान्द्रव्यं बलाद्धर्त्ता वार्यमाणः प्रकुप्यति ।
 पितरं मातरश्चैव कुत्सते च दिने
 दिने ॥ द्रावकस्त्यासकश्चैव बहुनिर्भुर-
 जल्लकः । वक्ष्यिष्वेव मुद्रोक्ष हत्वा सुखेन
 तिष्ठति ॥ जातकश्चादिभिर्बालेभ्यः देव्यं
 गृह्णाति दारुणः । पुनर्विवाहसंयोगान्ना-
 भेदैरनेकधा ॥ एवं संक्षीयते देव्यं
 नैवमेतद्ददात्यापि । गृहक्षेत्रादिकं
 सर्वं ममैव हि न संशयः ॥ पितरं
 मातरश्चैव वदत्येव दिने दिने ।
 सुदुर्गैर्मूलैश्चैव कषाघातेस्तु दारुणैः ॥
 मृते तु तस्मिन् पितरि तथा मातरि
 निर्भुरं निःस्नेहो निष्पृणश्चैव जायते
 नात्र संशयः ॥ श्राद्धकार्याणि दानानि न
 करोति कदाचन । एवाश्विधान्त्यः पुत्रो
 भवन्ति च महौतले ॥ २ ॥ * ॥ रिपुपुत्रं

प्रवक्ष्यामि तवाग्रे द्विजपुत्रव । बाल्ये
 वयसि संप्राप्ते रिपुवद्वर्द्धते सदा ॥
 पितरं मातरंश्चैव क्रीडमानो हि ताड-
 येत् । ताडयित्वा प्रयातेयं प्रहस्यैव
 पुनः पुनः ॥ पुनरायाति तं तत्र पितरं
 मातरं पुनः । सक्रोधो वर्द्धते नित्यं
 वैरकर्मणि सर्वदा ॥ पितरं मारयित्वा
 तु मातरं पुनः पुनः । प्रयातेयं स
 दृष्ट्वा पूर्वावैरानुभावतः ॥ ७ ॥ * ॥
 अथातः संप्रवक्ष्यामि यस्माल्लभ्यो भवेत्
 प्रियः । जातमात्रः प्रियं कुर्याद्बाल्ये
 नटमक्रीडनैः ॥ वयः प्राप्य प्रियं कुर्या-
 न्मातापितोरनन्तरं । भक्त्या संतोषये-
 मित्यं तावुर्भो परिपालयेत् ॥ स्नेहेन
 वचसा चैव प्रियसंज्ञाघनेन च । मृतौ
 गुरु समाज्जाय स्नेहेन रुदते पुनः ॥
 श्राद्धकर्माणि सर्वाणि पिण्डानादिकां
 क्रियां । करोतेयं स्रष्टुःखार्तस्तेभ्यो
 यात्रां प्रयच्छति ॥ ऋणत्रयान्वितः स्नेहा-
 न्निर्वापयति निश्चितः । यस्माल्लभ्यं भवेत्
 कास्तु प्रयच्छति न संशयः । पुत्रो ब्रूवा
 महाप्राञ्ज् अनेन विधिना किल ॥ ४ ॥ * ॥
 उदासीनं प्रवक्ष्यामि तवाग्रे प्रिय
 सांप्रतं ॥ उदासीनेन भावेन सदैव
 परिवर्द्धते । ददाति नैव गृह्णाति न
 क्रुध्यति न ह्युष्यति ॥ नैवोपयाति सं-
 त्यज्य उदासीनो द्विजोत्तम । तवाग्रे
 कथितं सर्वं पूजागां गतिरीदृशी ॥
 यथा पूजास्तथा भार्या पिता माताथ
 वाङ्मवाः । भृत्याश्चान्ये समाख्याताः पशव-

स्तुरगस्तथा । गजा महिष्यो दास्यश्च ऋण-
 मन्वन्निनस्त्रमी ॥ * ॥ सुपुत्रलक्षणं यथा ।
 वशिष्ठ उवाच । पुत्रस्य लक्षणं पुण्यं
 तवाग्रे प्रवदामाहं । पुण्यप्रसक्तो
 यस्यात्मा सत्यधर्मरतः सदा । बुद्धिमान्
 ज्ञानसम्पन्नस्तपस्वी वाग्निदाहरः ॥ सर्व-
 कर्मसु सन् धीरो वेदाध्ययनतत्परः ।
 सर्वशान्द्रप्रवक्ता च देवब्राह्मणपूजकः ॥
 याजकः सर्वयज्जानां दाता त्यागी प्रिय-
 श्वदः । विष्णुध्यानपरो नित्यं शान्तो
 दास्तुः स्रष्टुः सदा ॥ पितृमातृपरो नित्यं
 सर्वसृजनवत्सलः । कुलस्य तारको
 विद्वान् कुलस्य परिपोषकः । एव-
 षुणैः सुसंयुक्तः सुपुत्रः सुखदायकः ॥*॥
 पुत्रश्च जङ्गमतीर्थहृत् यथा । सर्वतीर्थाद्-
 वरं तीर्थं पुत्रतीर्थमुदाहृतं । यद्देवो
 वैष्णवद्वेषी सर्वधर्मवहिकृतः । पृथुना
 पुत्रतीर्थेन पवित्रोद्गतां परं पदं ॥
 संपुत्रं परमं तीर्थं प्राप्य मुच्यन्ति
 पूर्वजाः । पितापि ऋणमुक्तः श्राज्जाते
 पुत्रे महात्मानि ॥ * ॥ वैष्णवपुत्रश्च पूर्व-
 पुरुषत्रातृहृत् यथा । वैष्णवो यदि पुत्रः
 श्रां स तारयति पूर्वजान् । पितृनधस्तना
 वंशास्तारयन्त्यतिपावनाः ॥ * ॥ कुपुत्र-
 जनेन पितृणां नरकगमनं यथा । तथा
 यदि कुपुत्रः श्रातेन मञ्जन्ति पूर्वजाः ।
 सुमोरे नरके दीनाः शपन्ति च मुहूर्तः
 यथा जलं कुप्लवेन तरन्मञ्जति मृच्छीः ।
 तथा पिता कुपुत्रेण तमस्यङ्गे निम-
 ङ्जति ॥ जातमात्रे कुले जन्तो संशेरते

पितामहाः । किमेवोहधो नयेदस्मा-
नृक्षं वा वैश्वो भवन् ॥ इति पाद्वे
भूमिखण्डे ११।१२।१८।१२० अध्यायः ॥ * ॥
सप्तविधपुत्रा यथा । वरजो वीर्याजश्चैव
क्षेत्रजः पालकस्तथा । विद्यामन्त्रस्तानां
ग्रहीता सप्तमः सूतः ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते
प्रकृतिखण्डे ५७ अध्यायः ॥ * ॥ पुत्रमुख-
दर्शने पुण्यं यथा । पार्वत्यूवाच । गृह-
मागत्य प्राणेश तपसां फलदायकं ।
कल्ले कल्ले ध्यासते यं तं पश्चागत्य
मन्दिरं ॥ शीघ्रं पुत्रमुखं पश्य पुण्यबीजं
महोत्सवं । पुत्रामनरकत्राणकारणं भव-
तारणं ॥ स्नातकं सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु
दक्षिणा । पुत्रस्य दर्शनस्यास्य कलां नाहंति
षोडशीं ॥ सर्वदानेन यं पुण्यं यं
पृथिव्याः प्रदक्षिणं । पुत्रदर्शनपुण्यस्य
कलां नाहंति षोडशीं ॥ सर्वैस्तपोभि-
र्षं पुण्यं यदेवानर्शनैर्ब्रूतेः । संपुत्रो-
स्तवपुण्यस्य कलां नाहंति षोडशीं ॥ यद्-
विप्रभोजनैः पुण्यं यदेव स्मरसेवनेन ।
संपुत्रप्राप्तिपुण्यस्य कलां नाहंति
षोडशीं ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते गणपति-
खण्डे ९ अध्यायः ॥ * ॥ पुत्रोत्सवविधि-
र्यथा । परं पुत्रोत्सवं नन्दश्चकार
परमादरात् । ददौ यशोदा गोपीभ्यो
ब्राह्मणेभ्यो ददौ मुदा । धनानि नाना-
वस्तूनि तैलसिन्दूरमेव च ॥ अपि च । नन्दः
सचेलः स्नात्वा च ध्वा धोते च वाससी ।
पारम्पर्याविधं तत्र चकार हस्तमानसः ॥
ब्राह्मणान् भोजयामास कारयामास मङ्गलं ।

वादयानि वादयामास बन्दिभ्यश्च ददौ धनं ॥
ततो नन्दश्च मानन्दं ब्राह्मणेभ्यो ददौ
धनं । सद्गुणानि प्रवालानि हीरकानि च
सादरं ॥ तिलानां पर्वतान् सप्तसुवर्णं
काञ्चनं मुने । रोप्यं धान्याचलं वस्त्रं
गोसहस्रं मनोहरं ॥ दधि दूधं शर्करां
नवनीतं सूतं मधु । मिष्टानं लड्डु-
कोषकं स्वादूनि मोदकानि च ॥ भूमिं
सर्वशशाद्यां वायुवेगांस्तुरङ्गमान् । तान्
लानि च तैलानि दत्त्वा हृष्टो बभूव ह ॥ * ॥
पुत्रप्रशंसा यथा । धनं धान्यं रत्नं वा
तं सर्वं पुत्रहेतुकं । न भङ्गितं यं
पुत्रेण तद्भयं निष्फलं भूवि ॥ शतकृपा-
धिका वापी शतवापीसमं सरः । सरः-
शताधिको यज्ञः पुत्रो यज्ञशताक्षरः ॥
तपोदानोस्तव पुण्यं जन्मान्तरसुखप्रदं ।
सुखप्रदोऽपि संपुत्रः प्राणेशोऽपि
सुनिश्चितं । पुत्रादपि परो बभूव भूतो
न भविष्यति ॥ * ॥ पुत्रोत्सवपराजये
आनन्दयुक्तं यथा । नन्दः सपुलको हृष्टः
सभायां साश्रुलोचनः । आनन्दयुक्ता मनुजा
यदि पुत्रैः पराजिताः ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते
श्रीकृष्णजन्मखण्डे ९।१४।२१ अध्यायः ॥ * ॥
वहवः पुत्राः काम्याः । यथा । एकव्या
वहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
यजेत्वा चण्डमेधेन नीलं वा वृषभु-
सृजेत् ॥ * ॥ मातापितृराजाकारि-
कनिष्ठपुत्राऽपि राज्यभागिन् यथा ।
यमातिरूवाच । पुत्रो यद्वानुवर्तेत स राजा
पृथिवीपतिः । तवस्तुः प्रतिजानस्तु पुत्र

राज्येहविष्यतां ॥ प्रकृतय उचुः । यः
पुत्रो गुणसम्पन्नो मातापित्रोर्हितः सदा ।
सर्वं सोहृति कल्याणं कनीयानपि स
श्रेष्ठः ॥ इति मांश्वे २२।७४ अध्यायः ॥*॥
संपुत्रोऽपत्तिमात्रेण पुमाननरकाङ्गां
सर्गगमनं यथा । संपुत्रेण मुनिश्रेष्ठाः
समुत्पन्नेन दुर्मतिः । उतताराश्रियां
स्वर्गं पुमाननरकाद्गतं ॥ इत्यग्निपुराणं ॥
अपि च । संपुत्रेण च जाते च वेणो-
हपि त्रिदिवं यथो । पुमाननरकाजातः
स तेन स्वमहात्मना ॥ इति विष्णुपुराणं ॥*॥
विद्यादिरहितस्तु पुत्रस्तु निन्दा यथा । तया
गवा किं क्रियते या न दोग्धी न गर्त्तिगी ।
कोहर्षः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान्
धार्मिकः ॥ एकेनापि संपुत्रेण विद्या-
युक्तेन धीमता । कुलं पुरुषसिंहेन
चन्द्रेण गगनं यथा ॥ एकेनापि स्वर्केण
पुष्पितेन स्वगन्धिना । वनं स्ववासितं
सर्वं संपुत्रेण कुलं यथा ॥ एको हि
गुणवान् पुत्रो निर्गुणेन शतेन किं ।
चन्द्रो हस्ति तमांश्वेको न च ज्योतिः
सहस्रशः ॥ * ॥ लालयेत् पञ्च वर्षानि दश
वर्षानि ताडयेत् । प्राप्ते तु षोडशे वर्षे
पुत्रं मित्रवदाचरेत् ॥ * ॥ जायमानो
हरेन्दारान् वर्द्धमानो हरेन्दनं । त्रिय-
माणो हरेत् प्राणान् नास्ति पुत्रसमो
रिपुः ॥ * ॥ शौर्ये तपसि दाने वा यस्तु
न प्रथितं यशः । विद्यायामर्षलाभे वा
मातृरुक्ताय एव सः ॥ इति गारुडे
११४।११५ अध्यायः ॥ * ॥ स च मध्यमो-

तमधमभेदेन त्रिविधः । यथा । यदुपात्तं
यशः पित्रा धनं वीर्यमथापि वा । तन्न
हापयते यस्तु स नरो मध्यमः न्युतः ॥
तद्वीर्याभ्याधिकं यस्तु पुनरन्यत् स्वशक्तितः ।
निष्पादयति तं प्राञ्जा वदन्ति नरमुत्तमं ॥
यः पित्रा समुपात्तानि धनवीर्ययशांसि च ।
न्यूनतां नयति प्राञ्जास्तमाहः पुरुषा-
धमं ॥ इति मार्कण्डेयपुराणं ॥ * ॥ अपि
च । उतमश्चित्तितं कुर्यात् प्रोक्तकारी
च मध्यमः । अधमोऽश्रद्धया कुर्यादकर्तो-
च्चरितं पितुः ॥ इति महाभारतं ॥

पुत्रकः (पुं) पुत्रः । शरभः । धूर्तः । शैल-
विशेषः । रुक्भेदः । इति मेदिनी ॥
पतङ्गकः । अनुकम्पान्वितजनः । इति
शब्दरत्नावली ॥

पुत्रकन्दा (स्त्री) लक्ष्मणाकन्दः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पुत्रका (स्त्री) पुत्रिका । इति शब्दरत्नावली ॥
पुत्रजीवः (पुं) रुक्विशेषः । जियापुत्रा इति
भाषा । तत्पर्यायः । स्त्रीपदापहः २ । इति
त्रिकाशेषः ॥ कुमारजीवः ३ पुत्र-
जीवकः ४ । इति रत्नमाला ॥ पवित्रः ५
गर्भदः ६ सुतजीवकः ७ । अशु गुणाः ।
हिमवत् । रुष्यवत् । श्लेष्मगर्भजीवदातृत्वं ।
चक्रुष्यवत् । पितृशमनवत् । दाहवृषानिवा-
रणवत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुरुवत् ।
वातकारिवत् । सृष्टयुद्धमलवत् । स्वादुवत् ।
पटुवत् । कटुवत् । इति भावप्रकाशः ॥

पुत्रजीवकः (पुं) पुत्रजीवकरुक्कः । इति
रत्नमाला ॥ पुत्रश्च जीवके त्रि ॥

पुत्रदा (स्त्री) वक्ष्याकर्कोटकी । लक्ष्मणाकन्दः ।

गर्भदात्रीकूपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रदात्री (स्त्री) मानवे असिद्धो लताविशेषः ।

तत्पर्यायः । वतारिः २ व्रमरी ७ श्वेत-

पुष्पिका ४ रत्नपत्रा ५ अतिगङ्गालुः ७

वेशीजाता ९ सुवल्लरी ८ । अस्या गुणाः ।

वातकटुशकफनाशित्वं । स्मरतिह्वं । सर्वदा

पथ्यत्वं । वक्ष्यादोमनाशित्वं । इति राज-

निर्घण्टः ॥

पुत्रप्रदा (स्त्री) क्वविका । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रभद्रा (स्त्री) बृहज्जीवन्ती । इति राज-

निर्घण्टः ॥

पुत्रशृङ्गी (स्त्री) अजशृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रश्रेणी (स्त्री) मृषिकपर्णा । इति रत्नमाला ॥

पुत्रसूः (स्त्री) पुत्रजनिका । यथा । पुत्रसूः

पुण्यभूमिः स्याद्धनसूः पुत्रिकाप्रसूः । इति

शब्दरत्नावली ॥

पुत्रामादः (त्रि) पुत्रामभोजी । तत्पर्यायः ।

कुटीचकः २ । इति त्रिकाशेषः ॥

पुत्रिका (स्त्री) कन्या । तत्पर्यायः । आज्ञजा २

दुहिता ३ पुत्री ४ तनुजा ५ स्रता ७

अपत्यं ९ पुत्रका ८ स्वजा ९ तनया १०

नन्दिनी ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ पुत्र-

लिका । यावत्तूलकः । इति मेदिनी ॥

पुत्रिकापुत्रः (पुं) पुत्रिकायाः स्रतः । स च

उरससमः । यथाह वशिष्ठः । अत्रात्रकां

प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कतां । अस्यां

यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवे-

दित्तीति ॥ अथवा पुत्रिकैव स्रतः पुत्रिका-

स्रतः सोऽप्योरससम एव पितृवयवाना-

मन्नश्यान्नात्रवयवानां बालग्याच्छ । यथाह

वशिष्ठः । द्वितीयः पुत्रिकैवेति । द्वितीयः

पुत्रः कन्यैवेत्यर्थः । इति मित्राक्षरा ॥

पुत्रिकाप्रसूः (स्त्री) पुत्रिकाजननी । तत्-

पर्यायः । धनसूः २ । इति शब्दरत्नावली ॥

पुत्रिकास्रतः (पुं) पुत्रिकायाः पुत्रः । पुत्रि-

कैव पुत्रः । अस्य प्रमाणं पुत्रिकापुत्र-

शब्दे द्रष्टव्यं ॥

पुत्रिणी (स्त्री) पुत्रवती । सर्वानामेकपत्नीना-

मेका चेत् पुत्रिणी भवेत् । सर्वान्तास्तेन

पुत्रेण प्राह पुत्रवतीमनूः ॥ इति दाय-

भागधृतमनुवचनं ॥

पुत्री [न्] (पुं) पुत्रयुक्तः । पुत्रशब्दादन्त्यर्थे

इन्प्रत्ययनिष्पन्नः । यथा । ज्येष्ठेन जात-

मात्रेण पुत्री भवति मानवः । पितृणामनृण-

शैच स तस्मान्नरुमर्हति ॥ इति मनुः ॥

पुत्री (स्त्री) स्रता । इति हलायुधः ॥ अस्याः

पर्यायाः पुत्रिकाशब्दे द्रष्टव्याः । वृक्-

विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुत्रीयं (त्रि) पुत्र्यां । पुत्रसम्बन्धि । पुत्रस्येद-

मित्यर्थे इयप्रत्ययनिष्पन्नं । इति व्या-

करणं ॥

पुत्रेष्टिः } (स्त्री) पुत्रनिमित्तकस्यागविशेषः ।

पुत्रेष्टिका } इति जटाधरः ॥ यथा । गृहात् ।

पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमकुरेत् । इति

श्रुतिः ॥

पुत्रो (पुं) पुत्रदुहितरो । द्विवचनान्तोऽयं ।

इत्यमरः ॥

पुत्र्यां (त्रि) पुत्रीयं । पुत्रनिमित्तसंयोगः

पुत्रनिमित्तोऽपातो वा । इति पाणिनिः ॥

पुथ इ कृष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ पञ्चम-
स्त्री । इ पुष्ट्याते । अस्तःस्रप्रथमादिरय-
मित्यन्ये । पुष्टति । इति दुर्गादासः ॥

पुथ क द्विषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ क
पोथयति । द्विषि दीर्घे । इति दुर्गा-
दासः ॥

पुथ य हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ य
पुथ्याति पुपोथ । इति दुर्गादासः ॥

पुदालः (पुं) आत्मा । देहः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ यथा । सूला मध्यास्तथा सूक्ष्माः
सूक्ष्मां सूक्ष्मतराश्च यो देहतेदा भवान्
सुर्वे ये केचिं पुदालाश्रयाः ॥ इति
विष्णुपुराणे ५ अंशे २० अध्यायः ॥
पूर्यास्ते गलन्ति चेति पुदालाः । वृक्ष्याप-
क्षयभाजो येहवयवासुदाश्रया देह-
भेदाः । यथाहः । पूरणदालनादेहे
पुदालाः परमाणव इति । इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥

पु दालः (त्रि) सुन्दराकारः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ रूपादिमद्द्रव्यं । इति हेम-
चन्द्रः ॥

पुनः [र्] व्य अप्रथमः । भेदः । अव-
धारणं । इत्यमरः ॥ अधिकारः । पक्षा-
स्तरं । इति मेदिनी ॥

पुनःपुनः [र्] व्य वारंवारं । तं-
पर्यायः । गृहः २ शशं ३ अभीक्ष्णं ४
असंकुं ५ । इत्यमरः ॥ वारंवारेण ७
पोनःपुन्यं ९ प्रतिष्णं ८ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

पुनःपुना (स्त्री) नदीविशेषः । पुनपुना इति

भाषा । यथा । कीकटेषु गया पुण्या पुण्यं
राजगृहे वनं । च्यवनश्चाश्रमः पुण्यो
नदी पुण्या पुनःपुना ॥ इति वायुपुराणे
गयानाहात्र्यं ॥

पुनःसंस्कारः (पुं) द्वितीयवारोपनयनादि-
संस्कारः । यथा । पुनर्वासो कृतो विप्रः
पुनःसंस्कारमर्हति । इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥
पुनरागमनं (स्त्री) द्वितीयवारागमनं । फिरे
आसा इति भाषा । यथा । सन्धंसरव्यतीते
तु पुनरागमनाय च । इति दुर्गादेसव-
पद्धतिः ॥

पुनरुक्तं (स्त्री) पुनर्कारकथनं । यथा ।
आपाततो यदर्थश्च पौनरुक्त्येव भासणं ।
पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः ॥
इति साहित्यदर्पणः ॥

पुनरुक्तजन्मा [न्] (पुं) त्राकणः । इति
त्रिकाणशेषः ॥

पुनर्जन्म [न्] (स्त्री) पुनर्वारोपत्तिः ।
यथा । आत्रकडुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनो-
हर्ज्जुन । मामुपेत्य तु कोश्वेय पुनर्जन्म
न विद्यते ॥ इति श्रीभगवद्गीतायां
८ अध्याये १७ श्लोकः ॥

पुनर्नवः (पुं) नवः । इति हेमचन्द्रः ॥

पुनर्नवा (स्त्री) शाकविशेषः । तं पर्यायः ।
शोथस्त्री २ वर्षाडुः ३ प्रायवायणी ४ कठि-
ल्लकः ५ । एता अरुणाः ॥ श्वेतायाः
पर्यायः । वृष्टीराः २ चिराटिका ३ । इति
रत्नमाला ॥ विशाथः ४ कठिल्लः ५ शशि-
वाटिका ६ पृथ्वी ७ सितवर्षाडुः ८ घनपत्रः ९
कठिल्लकः १० । अश्वा गुणाः । उरुत्वं ।

তিক্ত্বং । কককাসহদ্রোগশূলাশ্রপাণ্ডু-
শোকানিলনাশিত্বঞ্চ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
ভেদকত্বং । রসায়নত্বং । আমচূর্নামত্রয়ো-
দরনাশিত্বঞ্চ । ইতি রাজবল্লভঃ ॥ * ॥
পুনর্নবা শ্বেতমূলা শোথস্মী দীর্ঘপত্রিকা ।
কটুঃ কষায়ারুচ্যর্শঃপাণ্ডুহৃদীপনী পরা ॥
শোফানিলগরশ্লেষ্মহরী ত্রয়োদরপ্রপুং ॥*॥
পুনর্নবা পরা রক্তা রক্তপুষ্পানিলাটিকা ।
শোথস্মী ক্ষুদ্রবর্ষাভূর্বর্ষকেতুঃ কঠিল্লকঃ ॥
পুনর্নবারুণা তিক্তা কটুপাকা হিমা লঘুঃ ।
বাতলা গ্রাহিণী শ্লেষ্মপিত্তরক্তবিনাশিনী ॥
ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

পুনর্ভবঃ (পুং) নখঃ । ইত্যমরঃ ॥ রক্তপুন-
র্নবা । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ পুনর্বার-
জাতে ত্রি ॥

পুনর্ভবী [ন্] (পুং) আত্মা । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

পুনর্ভূঃ (স্ত্রী) দ্বিরুচা । তৎপর্যায়ঃ । দ্বিধিষুঃ ২ ।
ইত্যমরঃ ॥ অক্ষতযোনিত্বাদ্বিধবা পুন-
রুহতে । ইত্যসাবন্যস্য ভূত্বা অন্তস্য পুন-
র্ভবতীতি কিপি পুনর্ভূঃ । ধিষ্যতে নিন্দিত-
তয়া শক্যতে দ্বিধিষুঃ ধিষশ্বে নান্নোতি
কুঃ নিপাতনাদ্বিহং । ইতি তট্টীকায়াং
ভরতঃ ॥ সা ত্রিবিধা । যথা । পরপূর্বা-
স্ত্রিয়স্তৃষ্ণাঃ সপ্ত প্রোক্তা যথাক্রমং । পুন-
র্ভূস্ত্রিবিধা তাসাং স্বৈরিণী তু চতুর্বিধা ॥
কঠৈষাক্ষতযোনির্ঘা পাণিগ্রহণদৃষিতা ।
পুনর্ভূঃ প্রথমা প্রোক্তা পুনঃসংস্কার-
কর্মণা ॥ দেশধর্ম্মানবেক্ষ্য স্ত্রী গুরুভির্ঘা
প্রদীয়তে । উৎপন্নসাহসান্ত্রৈ সা

দ্বিতীয়া প্রকীর্তিতা ॥ উৎপন্নসাহসা উৎ-
পন্নব্যভিচার। অসৎসু দেবরেষু স্ত্রী বান্ধবৈ-
র্ঘা প্রদীয়তে । সর্গায় 'সপিণ্ডায় সা
তৃতীয়া প্রকীর্তিতা ॥ ইতি মিতাকরা ॥*॥
পুনর্বারজাতে ত্রি ॥

পুনর্ষাত্ৰা (স্ত্রী) নিবর্তযাত্ৰা । সা তু আষাঢ়-
শুক্লপক্ষীয়রথদ্বিতীয়ানন্তরং তন্নবমদিবস-
বিহিতা শ্রীজগন্নাথদেবশ্চ দক্ষিণমুখযাত্ৰা ।
ফিরে রথ ইতি উল্টা রথ ইতি চ ভাষা ।
অশ্বা ইতিকর্তব্যতা যাত্ৰাশব্দে দ্রষ্টব্য ॥
পুনর্ক্বসুঃ (পুং) বিষ্ণুঃ । শিবঃ । কাত্যায়ন-
মুনিঃ । লোকভেদঃ । ধনারম্ভঃ । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥ নক্ষত্রবিশেষঃ । স চ ধনু-
রাকৃতিপঞ্চতারান্নকঃ । যথা । মধ্যবর্ত্তানি
শরাসনাকৃতাবম্বরশ্চ সুরমাতৃভে গতাঃ ।
লিপ্তিকাঃ স্মৃগ্মি পঞ্চতারকে পঞ্চপাবক-
মিতা ধটোদয়াৎ ॥ ইতি কালিদাসকৃত-
রাত্রিলয়নিরূপণং ॥ তস্মাধিষ্ঠাত্রী দেবতা
অদितिঃ । ইতি জাতকঃ ॥ তত্র জাতফলং
যথা । প্রভৃতমিত্রঃ কৃতশাস্ত্রঘত্বঃ সদ্ভেদ-
কামী বরভূষণাচ্যঃ । দাতা প্রতাপী বসুধা-
ধিপত্নীঃ পুনর্ক্বসৌ যশ্চ ভবেৎ প্রসূতিঃ ॥
ইতি কোষ্ঠীপ্রদীপঃ ॥

পুনর্ক্বসুঃ (পুং) অশ্বিনাদিসপ্তবিংশতিনক্ষ-
ত্রাস্তর্গতসপ্তমনক্ষত্রং । তৎপর্যায়ঃ ।
যামকৌ ২ আদিত্যৌ ৩ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥ দ্বিবিচনাস্তোহয়ং ॥

পুমাগঃ (পুং) স্বনামখ্যাতবৃহৎপুষ্পবৃক্ষ-
বিশেষঃ । তৎপর্যায়ঃ । পুরুষঃ ২ চূড়ঃ ৩
কেশরঃ ৪ দেববল্লভঃ ৫ । ইত্যমরঃ ॥

৪ ৬ রক্তকেশরঃ ৭ । ইতি রত্ন-
মালা ॥ পুন্নামা ৮ পাটলক্রমঃ ৯ রক্ত-
পুষ্পঃ ১০ রক্তরেণুঃ ১১ অরুণঃ ১২ । অশ্ব
পুষ্পগুণাঃ । মধুরত্বং । শীতত্বং । স্নিগ্ধ-
ত্বং । পিত্তনাশিত্বং । ভূরিতো দ্রাব-
ণত্বং । দেবতাপ্রসাদনত্বঞ্চ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥ কষায়ত্বং । কফরক্তনাশিত্বঞ্চ ।
ইতি রাজবল্লভঃ ॥ * ॥ সিতোৎপলঃ ।
জাতীফলঃ । নরশ্রেষ্ঠঃ । পাণ্ডুনাগঃ । ইতি
মেদিনী ॥

পুন্নাটঃ } (পুং) চক্রমর্দঃ । ইতি রাজ-
পুন্নাড়ঃ } নির্ঘণ্টঃ ॥

পুন্নামনরকঃ (পুং) পুং ইতি নামকনরক-
বিশেষঃ । তত্র ষোড়শবিধপাটৈঃ পততি ।
যথা । ব্রহ্মোবাচ । পরদারাভিগমনং
পাপানাঞ্চোপসেবনং । পারুষ্যং সর্ব-
ভূতানাং প্রথমং নরকং স্মৃতং ॥ ফলস্তেয়ং
মহাপাপং ফলাইশ্চ চ পাটনং । পাটনং
বৃক্ষজাতীনাং দ্বিতীয়ং পরিকীর্তিতং ॥
বর্জ্যাদানং তথা দ্বির্ফলমধ্যবধবন্ধনং ।
বিবাদিত্বমহেতুত্বং তৃতীয়ং নরকং স্মৃতং ॥
ভয়দং সর্বসন্তানাং নরভূতিবিনাশনং ।
ভ্রংশনং নিজধর্মাণাং চতুর্থং নরকং
স্মৃতং ॥ মারণং মিত্রকৌটিল্যং মিথ্যাভি-
শপনঞ্চ যৎ । মিষ্টৈকাশনমিত্যুক্তং পঞ্চম-
ঞ্চ বিপাচনং ॥ প্ররোহণং যন্ত্রকরণং
যমনং যোগনাশনং । যানমুখ্যশ্চ হরণং
ষষ্ঠমুক্তং নৃপাচনং ॥ রাজভাগশ্চ হরণং
রাজভায়ানিষেবণং । রাজ্যে স্থহিতকারি-
ত্বং সপ্তমং নরকং স্মৃতং ॥ স্তব্ধত্বং

লোলুপত্বঞ্চ লব্ধধর্মার্থনাশনং । নানা-
কর্মকরণং প্রোক্তমষ্টমং নরকং স্মৃতং ॥
ব্রহ্মস্বহরণঞ্চৈব ব্রাহ্মগানাং বিনিন্দনং ।
বিরোধো ব্রাহ্মগণৈশ্চোক্তো নবমো নরক-
স্তয়ং ॥ শিষ্টাচারবিনাশঞ্চ মিত্রদ্বেষণং
শিশৌর্বিধং । শাস্ত্রস্তেয়ং ধর্মশূন্যো দশমং
পরিকীর্তিতং ॥ ষড়ঙ্গনিধনং ঘোরং ষাড্-
গুণ্যপ্রতিষেধনং । একাদশমমেবোক্তং
নরকং সস্তিরুক্তম ॥ সস্তিরুক্তং সদা চৈব-
মনাচীরমসংক্রিয়া । সংস্কারপরিহীণত্ব-
মিদং দ্বাদশমং স্মৃতং ॥ হানির্ধর্মার্থ-
কামানাং পবর্গশ্চ হারণং । স্বর্গহর্তৃশ্চ
মতিদং ত্রয়োদশমমুচ্যতে ॥ সমলং ধর্ম-
হীনঞ্চ যদর্জ্যং যচ্চ দোষজং । চতুর্দশক-
মেবোক্তং নরকং সদ্ভির্গর্হিতং ॥ অজ্ঞান-
ক্ষাপ্যনিষ্ঠত্বমশৌচমশুভাবহং । গর্হ্যং তৎ
পঞ্চদশকমসত্যবচনানি চ ॥ আলশ্চ বৈ
ষোড়শকমাক্রোশঞ্চ বিশেষতঃ । সর্বশ্চ
চাততায়িত্বমগারেষ্মদাপনং ॥ ইচ্ছা চ
পরদারেষু নরকায় নিগদ্যতে । ঈর্ষ্যা-
ভাবশ্চ সভ্যেষু ঔদ্ধত্যস্ত বিগর্হিতং ॥
এতৈস্ত পাটৈঃ পুরুষঃ পুন্নামনরকে
পতেৎ । পুন্নামনরকং ঘোরং বিনাশং
প্রাহ সর্বতঃ ॥ এতস্ম্যাং কারণাং সাধ্য-
স্ততঃ পুন্না নিগদ্যতে ॥ ইতি বামনে
৫৮ অধ্যায়ঃ ॥

পুপ্ফুলঃ (পুং) উদরস্থবায়ুঃ । ইতি ভূরি-
প্রয়োগঃ ॥

পুপ্ফুসঃ (পুং) পদ্মবীজাধারঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
বীজকোষঃ ২ বরাটকঃ ৩ । বামপার্শ্বস্থ-

মলাশয়ঃ । ফোঁফড়া ইতি ফুলঘরা ইতি
চ ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । কোষ্ঠঃ ২ । ইতি
শব্দচন্দ্রিকা ॥ রক্তফেনজঃ ৩ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥ তিলকং ৪ ক্রোম ৫ । ইত্য-
মরঃ ॥ ক্রোমং ৬ । ইতি ভরতঃ ॥ ফুপ্-
ফুসোহপি পাঠঃ ॥

পুমান্ [স্] (পুং) মনুষ্যজাতিপুরুষঃ ।

তৎপর্যায়ঃ । পঞ্চজনঃ ২ পুরুষঃ ৩
পুরুষঃ ৪ না ৫ । ইত্যমরঃ ॥ মনুষ্যজাতিঃ ।
ইতি কেচিদিতি ভরতঃ ॥ পুংলিঙ্গমাত্রঞ্চ ॥

পুর শ অগ্রগত্যাং । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥

শ পুরতি জ্যেষ্ঠঃ কনিষ্ঠস্য অগ্রে গচ্ছতী-
ত্যর্থঃ । পোরিতা । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পুরং (ক্লী) গেহঃ । দেহঃ । পাটলিপুত্রঃ ।

পুষ্পাদীনাং দলারুদ্ভিঃ । ইতি মেদিনী ॥
নাগরমুস্তা । ইতি রত্নমালা ॥ চর্ম্ম ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥ গৃহোপরিগৃহং । ইতি
বিশ্বঃ ॥

পুরং (ক্লী স্ত্রী) হট্টাদিবিশিষ্টস্থানং । ইতি

শ্রীধরস্বামী ॥ বহুগ্রামীয়ব্যবহারস্থানং ।
ইত্যমরটীকায়াং ভরতঃ ॥ তৎপর্যায়ঃ ।
পৃঃ ২ পুরী ৩ নগরং ৪ পত্তনং ৫ স্থানীয়ং ৬
কটকং ৭ পট্টং ৮ নিগমঃ ৯ পুট-
ভেদনং ১০ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ * ॥ তস্য
লক্ষণাদি যথা । মৎস্য উবাচ । রাজা
সহায়সংযুক্তঃ প্রভৃত্যবসেক্ষনং । রম্য-
মাগস্তু সামস্তং মধ্যমন্দেশমাবসেৎ ॥
বৈশ্বশূদ্রজনপ্রায়মনাহার্যস্তুথা পরৈঃ ।
কিঞ্চিদ্ভ্রাক্ষণসংযুক্তং বহুকর্ম্মকরস্তুথা ॥
অদৈবমাতৃকং রম্যমনুরক্তজনাস্বিতং ।

করৈরপীড়িতং বাপি বহুপুষ্পফলস্তুথা ॥

অগম্যং পরচক্রাণাং তদ্বাসগৃহমাপদি ।

সমদুঃখসুখং রাজ্ঞঃ সততং প্রিয়মাস্বিতং ॥

সরীসৃপবিহীনঞ্চ ব্যাড়িতস্করবর্জিতং । এব-

শ্বিধং যথালভং রাজা বিষয়মাবসেৎ ॥ * ॥

এতদুর্গং নৃপঃ কুর্যাৎ যদ্বামেকতমং বুধঃ ।

বনদুর্গং মহীদুর্গং নরদুর্গন্তুথৈব চ ॥ বাস্ক-

কৈবাসুদুর্গঞ্চ গিরিদুর্গঞ্চ পার্শ্বিণি ॥ সর্ব্বেষা-

মেব দুর্গাণাং গিরিদুর্গং প্রশস্তুতে ॥ দুর্গঞ্চ

পরিঘোপেতং চয়াট্টালকসংযুতং । শতস্রী-

যস্তমুখ্যেচ্চ শতশচ্চ সমাস্ততং ॥ গোপুরং

সকবাটঞ্চ তত্র স্মাৎ স্তমনোহরং । সপতাকং

গজারুঢ়ো যেন রাজা বিশেৎ পুরং ॥ * ॥

চতস্রশ্চ তথা কার্যা বীথয়ঃ সর্ব্বতো-

মুখাঃ । একস্মিংস্তত্র বীথ্যগ্রে দেববেশ্ম

ভবেদৃঢ়ং ॥ দ্বিতীয়ে বাপি বীথ্যগ্রে রাজ-

বেশ্ম বিধীয়তে । ধর্ম্মাধিকরণং কাষ্যং

বীথ্যগ্রে চ তৃতীয়কে ॥ চতুর্থে চৈব

বীথ্যগ্রে গোপুরস্ত বিধীয়তে ॥ * ॥ আয়তং

চতুরস্রং বা বৃত্তং বা কারয়েৎ পুরং ।

মুক্তিহীনং ত্রিকোণঞ্চ যবমধ্যস্তুথৈব চ ॥

অর্দ্ধচন্দ্রপ্রকারঞ্চ বজ্রাকারঞ্চ কারয়েৎ ॥

অর্দ্ধচন্দ্রং প্রশংসন্তি নদীতীরেষু তদ-

বসেৎ । অন্যত্র তন্ন কর্তব্যং প্রযত্নেন বিজা-

নতা ॥ * ॥ রাজ্ঞা কারাগৃহং কাষ্যং

দক্ষিণে রাজবেশ্মনঃ । তস্যাপি দক্ষিণে

ভাগে গজস্থানং বিধীয়তে ॥ গজানাং

প্রাঙ্গুথা শালা কর্তব্য্যা বাপ্যুদঙ্গুথা ।

আগ্নেয়ে চ তথা ভাগে আয়ুধাগারমিষ্যতে ॥

মহানসঞ্চ ধর্ম্মজ্ঞ কর্ম্মশালাস্তুথাপরাঃ ।

গৃহং পুৰোধসঃ কাৰ্য্যং বামতো রাজ-
বেশ্মনঃ ॥ * মন্ত্ৰিবেদবিদাষ্টৈব চিকিৎসা-
কৰ্ত্ত্বুরেব চ তত্রৈব চ তথা ভাগে কোষ্ঠা-
গাৱং বিধীয়তে ॥ * গবাং স্থানং তথৈবাত্ৰ
তুৰগাণাস্তথৈব চ । উত্তরাভিমুখা শ্ৰেণী
তুৰগাণাং বিধীয়তে ॥ দক্ষিণাভিমুখা বাথ
পরিশিষ্টাস্ত গৰ্হিতাঃ । * । তুৰগাস্ত তথা
ধাৰ্য্যাঃ প্ৰদীপৈঃ সার্কৱাত্ৰিকৈঃ ॥ কুক্ক-
টান্ বানৱাংশ্চৈব মৰ্কটাংশ্চ নৱাধিপ ।
ধাৱয়েদশ্বশালায়াং সবৎসাং ধেনুমেব চ ॥
অজাশ্চ ধাৰ্য্যা যত্নেন তুৰগাণাং হিতৈ-
ষিণা । গোগজাশ্বাদিশালাস্তু তৎপুৰীষস্য
নিৰ্গমং । অস্তং গতে ন কৰ্ত্তব্যং দেব-
দেবে দিবাকরে ॥ * ॥ ততস্তত্র যথাস্থানং
রাজা বিজ্ঞায় সারথিং । দদ্যাদাবসথস্থানং
সৰ্কেষামনুপূৰ্ব্বশঃ ॥ বোধানাং শিল্লিনা-
ষ্টৈব সৰ্কেষামবিশেষতঃ । দদ্যাদাবসথান্
দুৰ্গে মন্ত্ৰকালবিদাং শুভান্ ॥ গোবৈদ্যা-
নশ্চবৈদ্যাংশ্চ গজবৈদ্যাংশ্চ তথৈব চ । আহ-
রেত ভূশং রাজা দুৰ্গে পৱলারুজঃ ॥
কুশীলবানাং বিপ্ৰাণাং দুৰ্গে স্থানং বিধী-
য়তে । ন বহুনা মতো দুৰ্গং বিনা কাৰ্য্যং
তথা ভবেৎ ॥ সৰ্কং নিৰর্থকং কাৰ্য্যং
বিনা দুৰ্গং মহীপতে । দুৰ্গে যন্ত্ৰাঃ প্ৰক-
ৰ্ত্তব্যানানা প্ৰহৰণাশ্চিত্ৰাঃ । সহস্ৰঘাতিনো
রাজংশ্চৈব রক্ষা বিধীয়তে ॥ * ॥ দুৰ্গ-
দ্বাৱাণি গুপ্তানি কাৰ্য্যাণ্যপি চ ভূভুজা ।
সঞ্চয়শ্চাত্ৰ সৰ্কেষামায়ুধানাং বিধীয়তে ॥
ধনুযাং ক্ৰেপণীয়ানাং তোমৱাণাঞ্চ ভাৰ্গব ।
শৱাণামথ খড়্গানাং কবচানাস্তথৈব চ ॥

লগুড়ানাঞ্চ কুস্তানাং পরিঘৈঃ সহ পাৰ্থিব ।
অশ্মনাঞ্চ প্ৰভৃতানাং মুদগাণাস্তথৈব চ ॥
ত্ৰিশূলানাং পট্টশানাং কুণপানাঞ্চ পাৰ্থিব ।
প্ৰাসানাঞ্চ সশূলানাং শক্তীনাঞ্চ নরো-
ত্তম ॥ পৱশ্বধানাং চক্ৰাণাং বৰ্ম্মণাঞ্চশ্ৰাভিঃ
সহ । কুদ্দালৱজ্জুবেত্ৰাণাং পিটকানাস্তথৈব
চ ॥ হেমুকানাঞ্চ দাত্ৰাণামঙ্গাৱস্য চ
সঞ্চয়ঃ । সৰ্কেষাং শিল্পভাণানাং সঞ্চয়-
শ্চাত্ৰ ইষ্যতে ॥ * ॥ বাদিত্ৰাণাঞ্চ সৰ্কেষা-
মৌষধীনাস্তথৈব চ । যবসানাং প্ৰভৃতানা-
মিন্ধনস্য চ সঞ্চয়ঃ ॥ গুড়ানাং সৰ্ক-
তৈলানাং গোৱসানাস্তথৈব চ । বসানামথ
মজ্জানাং স্নায়ুনা মস্থিভিঃ সহ ॥ গোচৰ্ম্ম-
পটহানাঞ্চ ধান্যানাং সৰ্কেষতস্তথা । তথৈব
পৰ্পটানাঞ্চ যবগোধূময়োরপি ॥ রত্নানাং
সৰ্কেষজ্জাণাং লোহানাঞ্চাপ্যশেষতঃ ।
কলায়মুদগমাষাণাং চণকানাং তিলৈ-
সহ ॥ তথা চ সৰ্কেষশ্যানাং পাংশুগোময়-
য়োরপি । শণসৰ্ক্জৱসং ভূৰ্জজতুলাক্ষাশ্চ
টঙ্কণং ॥ রাজা সঞ্চিনুয়াদুৰ্গে যচ্চান্যদপি
কিঞ্চন ॥ * ॥ কুস্তাশ্চাশীবিষাঃ কাৰ্য্যা
ব্যালসিংহাদয়স্তথা । যুগাশ্চ পক্ষিণশ্চৈব
বিক্ৰদ্ধা য়ে পৱস্পৱং ॥ স্থানানি চ বিক্ৰ-
দ্ধানাং স্তগুপ্তানি পৃথক্ পৃথক্ । কৰ্ত্ত-
ব্যানি মহাভাগ যত্নেন পৃথিবীক্ষিতা ॥
উক্তানি চাপ্যনুস্তানি রাজদ্রব্যাণ্যশে-
ষতঃ । স্তগুপ্তানি পুৱে কুৰ্য্যাঞ্জনানাং
হিতকাম্যয়া ॥ * ॥ জীবকৰ্ঘভকাকোলী-
আমলক্যঃ পৰুষকং । শালপৰ্ণী পৃশ্নিপৰ্ণী
মুদগপৰ্ণী তথৈব চ ॥ মাষপৰ্ণী চ মেদে বে

শারিবে ছে বলাত্রয়ং । বীরা স্বসন্তী
 বৃষ্টীয়া বৃহতী কণ্ঠকারিকা ॥ ভৃঙ্গী শৃঙ্গা-
 টকী দ্রোগী বর্ষাভূর্দর্ভরেণুকা । মধুপর্ণী
 বিদার্যেয়া ছে মহাস্কুদ্রা মহাতপা ॥ ধন্বনা
 সহ দেবাহ্বা কর্তুকৈরশুকং বিষং । পর্ণা-
 শনাকমৃদ্বীকা ফল্লুখর্জুরযষ্টিকা ॥ শুক্রাতি-
 শুক্রকাশ্মার্যচ্ছত্রোতিচ্ছত্রবীরণাঃ ॥ * ॥
 ইক্ষুরিক্কুবিকারাশ্চ ফাণিতাদ্যাশ্চ সত্তম ।
 সিংহী চ সহদেবী চ বিশ্বদেবাটরুঘকং ॥
 মধুকং পুষ্পকং সাক্ষা শতপুষ্পা মধুলিকা ।
 শতাবরীমধুকে চ পিয়ালস্তালমেব চ ॥
 আত্মগুপ্তা কট্ফলাখ্যা দারদা রাজশীর্ষিকা ।
 রাজসর্বপঞ্চাকমৃষ্যপ্রোক্তা তথোৎকটা ॥
 কালশাকং পদ্মবীজং গোবল্লী মধুবল্লিকা ।
 শীতপাকী কুলিঙ্গাক্ষী কাকজিহ্বোরু-
 পত্রিকা ॥ ইর্বারুত্রপুষ্যে চোভৌ গুঞ্জারক-
 পুনর্নবে । কশেরুকা তু কাশ্মীরী বিশ্ব-
 শালুককেশরং ॥ * ॥ শূকধান্যানি সর্বাণি
 শমীধান্যানি যানি চ । ক্ষীরং ক্ষোদ্রং তথা
 শুক্রং মজ্জা তৈলং বসা স্নাতং ॥ নিকো-
 চাভিষুকাশ্ফোটং বাতাসামারুমালাকং ।
 এবমাদীনি চান্যানি বিজ্ঞেয়ো মধুরো
 গণঃ ॥ রাজা সন্ধিনুয়াৎ সর্বং পুরে নিরব-
 শেষতঃ ॥ * ॥ দাড়িমাাত্রাতকাত্রাশ্চ তিস্তিড়ী-
 কাল্লবেতসং ॥ ভব্যং কর্কস্কু লকুচং কর-
 মর্দকরুঘকং । বীজপূরককাণ্ডীরং মালতী
 রাজবন্ধুকং ॥ কোটকছয়পর্ণানি দ্বয়োরস্মি-
 কয়োরপি । পারেবতং নাগরকং প্রাচীন-
 রুকমেব চ ॥ কপিথামলকী চূক্রং ফলং
 দস্তশঠশ্চ চ । জম্বীরং নবনীতঞ্চ সৌবী-

রকতুষোদকে ॥ সুরারসঞ্চ মদ্যানি ঝঞ্জ
 তক্রদধীনি চ । শুক্তানি চৈব সর্বাণি
 জ্ঞেয়ান্যন্ত্রগণং দ্বিজাঃ ॥ এবমাদীমি সর্বাণি
 রাজা সন্ধিনুয়াৎ পুরে ॥ * ॥ সৈন্ধবো-
 দ্ধিদপাটেয়পাক্যসামুদ্রেরোমকং । কুপ্য-
 সৌবর্চলবিটং বালকেয়ং যবাহ্বয়ং ॥
 ঔষক্ষারং কালভস্ম বিজ্ঞেয়ো লবণো
 গণঃ । এবমাদীনি সর্বাণি রাজা সন্ধিনুয়াৎ
 পুরে ॥ * ॥ পিপ্পলী পিপ্পলীমূলং চব্য-
 চিত্রকনাগরং । কুঠেরকং সর্মরিচং শিগু-
 ভল্লাতসর্ষপাঃ ॥ কুষ্ঠাজমোদা কিণিহী হিঙ্গু-
 মূলকধান্যকং । কারবী কুঞ্চিকাজাজ্যঃ
 হুমুখঃ কালমালিকা ॥ ফণিজ্বাকোহথ
 লশুনং ভূসুগং সুরসস্তথা । কায়স্থা চ
 বয়ঃস্থা চ হরিতালং মনঃশিলা ॥ অমৃত্য চ
 রুদন্তী চ রোহিষং কুঙ্কমং তথা । বচা
 এরগুকাণ্ডীরং শল্লকী হপুষা তথা ॥ সর্ব-
 পিত্তানি মূত্রাণি প্রায়ো হরিতকানি চ ।
 সঙ্গরাণি চ মূলানি ষষ্টিখারিবিষাণি চ ॥
 ফলানি চৈব চ তথা সূক্ষ্মলা হিঙ্গু-
 পত্রিকা । এবমাদীনি চান্যানি গণঃ কর্তুক-
 সংজ্ঞকঃ । রাজা সন্ধিনুয়াৎ পুরে প্রযত্নে
 নৃপোত্তম ॥ * ॥ মুস্তচন্দনহীবেরকৃত-
 মালকদারবঃ । হরিদ্রামলকোশীরং রক্ত-
 মালকবস্তকং ॥ দুর্বাপটোলকটুকাদস্তি-
 ত্ত্বকপত্রকচ্ছুরাঃ । কিরাততিক্রকং নিম্বং
 বিষা চাতিবিষা তথা ॥ তালীশপত্রং তগরং
 সপ্তপর্ণবিকঙ্কতাঃ । কাকোড়ু স্বরকোদীচ্য-
 স্তব্যঃ কিণিহী তথা ॥ ষড়্গ্রহা রোহিণী
 মাংসী পর্পটং মদয়স্তিকা । রসাগ্ননং

दुष्पराजं पतङ्गी परिपेलवः ॥ दुष्पशी
 शुरुणी कामां श्यामाकं गङ्गनाकुली । चतु-
 ष्पशी व्याञ्जनमघ्नका चतुरङ्गुला ॥ रञ्जा
 चैव कृथापुष्पी तारास्फाता हरेणुका ।
 वेत्त्रात्रो वेतसस्तुम्बी विषाणी लोहमङ्गनं ॥
 मालती करतिङ्गाध्या विषाङ्गी जिह्विका
 तथा । पर्याटकं गुडुटी च गणसिद्धक-
 संज्ञकः ॥ एवमादीनि चान्यानि राजा
 सङ्गिन्यां पुरे । * । अभयामलके
 चोत्ते तथैव च विभीतकं ॥ प्रियङ्गु
 धातकीपुष्पं गोचलोद्धारङ्गुनासनाः ।
 अनन्तास्त्री मुरानङ्गा शोनाकं कड्यलं
 तथा ॥ भूर्जपत्रं शिलोद्धेदं पाटलापत्र-
 लोमकं । समङ्गा त्रिरतामूलं कार्पासा
 गैरिकामङ्गलं ॥ विद्रुमं समधुच्छिष्टं
 कुञ्जीकामुदोत्पलं । न्याग्रोद्धोद्धरा-
 श्वथकिंशुका शिंशपा शमी ॥ पियाल-
 पिलुका शालशिरीषं पद्मकस्तथा । विन्धो-
 हयिमन्त्रः प्लक्षश्च श्यामाकवकोद्भवः ॥
 राजादनं करीरकं धान्यकप्रियकौ तथा ।
 शार्कोटाशोकवदराः कदम्बखदिरद्वयं ॥
 एषां पत्राणि साराणि मूलानि कुञ्जमनि
 च । एवमादीनि चान्यानि कषायार्थे गणो-
 मतः ॥ प्रयत्नेन नृपत्रेष्ठ राजा सङ्गि-
 न्यां पुरे । * । कौटाश्च मारणे योग्या
 व्याङ्गतायान्तुथैव च ॥ वातधूमाम्बुमार्गाणां
 दूषणानि तथैव च । धार्याणि पाथिवैर्दुर्गे
 तानि वक्ष्यामि भारत ॥ विषाणाङ्कारणं
 कार्यं प्रयत्नेन महीभुजा । विचित्राश्च
 मदा धार्या विषप्रशमनास्तथा ॥ रक्षोद्ध-

पिशाचघ्नाः पापघ्नाः पुष्टिवर्द्धनाः । कला-
 विदश्च पुरुषाः पुरे धार्याः प्रयत्नतः ॥*॥
 भीतान् प्रमत्तान् कुपितान् तथैव च
 विमानितान् । कुडृत्यान् पापशीलांश्च न
 राजा वासयेत् पुरे ॥ यन्त्रायुधाट्टालचयोप-
 पन्नं समप्रधानोषधिसं प्रयुक्तं । वणिग्-
 जनैश्चाश्रितमावसेत् दुर्गं सुशुभं
 नृपतिः सदैव ॥ इति मांशे राजधर्मे
 दुर्गसम्पत्तिर्नाम १९१ अध्यायः ॥ * ॥ पुरे
 वर्णनीयानि यथा । पुरे हट्टप्रतौली च
 परिखातोरणध्वजाः । प्रासादाश्चप्रपाराम-
 वापीवेश्याः सती द्वरी ॥ इति कविकल-
 लता ॥*॥ अवशिष्टं नगरशब्दे द्रष्टव्यं ॥
 पुरः (पुं) गुग्गुलुः । इत्यमरः ॥ पीत-
 षिण्ठी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पुरः [स्] व्य अग्रतः । इत्यमरः ॥ प्राच्यां
 दिशि । प्रथमे काले । पुरार्थे । अतीते ।
 इति तट्टिकायां भरतः ॥
 पुरःसरः (त्रि) अग्रगामी । इत्यमरः ॥ अशु-
 पर्यायाः अग्रेसरशब्दे द्रष्टव्याः ॥
 पुरञ्जनः (पुं) जीवः । यथा । पुरुषं पुर-
 ञ्जनं विद्यां वद्वान्त्याञ्जनः पुरं । एक-
 द्वित्रिचतुष्पादं बहुपादमपादकं ॥ इति
 श्रीभागवते ४ स्कन्धे २९ अध्यायः ॥
 पुरञ्जनी (स्त्री) बुद्धिः । यथा । न विदाम वयं
 सम्यक् कर्तारं पुरुषवत् । आज्ञानश्च
 परञ्चापि गोत्रं नाम च यं कृतं ।
 राजन्मदीयाः सर्वे ते मामाहश्च पुर-
 ञ्जनीं ॥ * ॥ बुद्धिस्तु प्रमदां विद्यान्महा-
 मिति यं कृतं । यामधिष्ठाय देहेहस्मिन्

पुमान् डुङ्क्तेह्क्विभिर्गुणान् ॥ इति

श्रीभागवते ४ स्कन्धे २५।२९ अध्यायः ॥

पुरञ्जयः (पुं) सूर्यवन्शीयराराजविशेषः । तं-
पर्यायः । काकुत्स्थः २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ पुरञ्जयकर्तुरि त्रि ॥

पुरटं (स्त्री) सूर्वर्णं । यथा । हरिः पुरट-
सुन्दरद्व्यतिकदम्बसन्दीपितः सदा हृदय-
कन्दरे स्फुरतु वः शचीनन्दनः । इति
विदम्बमाधवः ॥

पुरणः (पुं) समुद्रः । इत्युणादिकोषः ॥

पुरतः [स्] व्य अग्रतः । इत्यमरः ॥

पुरतटी (स्त्री) हटी । स्फुट्टहट्टः । इति हारा-
वली ॥

पुरद्वारं (स्त्री) नगरद्वारं । तं पर्यायः ।
गोपुरं २ । इत्यमरः ॥

पुरद्विष्टि [ष] (पुं) शिवः । इति जटाधरः ॥

पुरन्दरं (स्त्री) चविकं । इति शकचन्द्रिका ॥

पुरन्दरः (पुं) इन्द्रः । इत्यमरः ॥ चोरः ।

यथा । समांसमीना यदि पाकशाला समांस-
मीना दश धेनवः स्युः । पुरन्दरश्चाविषयं
यदि स्थां पुरन्दरश्चापि पुरं न याचे ॥

इत्युत्तः ॥

पुरन्दरा (स्त्री) गङ्गा । इति हारावली ॥

पुरस्त्रिः } (स्त्री) पतिपुत्रद्विहोत्रोदिमती ।

पुरस्त्री } इति भरतः ॥ तं पर्यायः । कुट्ट-
स्त्रिणी २ । इत्यमरः ॥ स्त्रीमात्रं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पुरश्चरणं (स्त्री) पुरस्त्रिया । सा तु स्वैक-
देवतामन्त्रसिद्धार्थं तद्देवतापूजापूर्वकं
तन्मन्त्रजपहोमतर्पणातिषेकब्राह्मणभोजन-

रूपपञ्चाङ्गकसाधना । यथा । योगिनी-
हृदये । गुरोराराज्जां समादाय शुक्लान्तः-
करणे नरः । ततः पुरस्त्रियां कुर्या-
न्मन्त्रसंसिद्धिकामया ॥ जीवहीने । यथा
देही सर्वकर्मसु न कर्मः । पुरश्चरण-
हीनोऽपि तथा मन्त्रः प्रकीर्तितः ॥ तस्मा-
दादौ स्वयं कुर्यात् गुरुं वा कारयेद्-
बुधः । गुरोरभावे विप्रं वा सर्वप्राणि-
हिते रतं ॥ स्निग्धं शास्त्रविदं मित्रं
नानागुणसमन्वितं । स्त्रियं वा सद्गुणो-
पेतां सपुत्रां विनियोजयेत् ॥ * ॥
आदौ पुरस्त्रियां कर्तुं स्थाननिर्णय
उच्यते । योगिनीहृदये । पुण्यक्षेत्रं
नदीतीरं गृहापर्वतमस्तकं । तीर्थ-
प्रदेशाः सिन्धुनां सङ्गमः पावनं वनं ॥
उद्यानानि विविक्तानि विलम्बलं तटं
गिरेः । तुलसीकाननं गोष्ठं वृषशून्यं
शिवालयं ॥ अश्वथामलकीमूलं गोशाला-
जलमध्यतः । देवतामन्त्रनं कूलं समुद्रसु
निजं गृहं ॥ साधनेषु प्रशस्तानि स्थाना-
न्येतानि मन्त्रिणां । अथवा निवसेत्तत्र
यत्र चित्तं प्रसीदति ॥ * ॥ तथा । गृहे शत-
गुणं विद्यादेगोष्ठे लक्षगुणं भवेत् ।
कोटिर्देवालये पुण्यमनस्तं शिवसन्निधौ ॥
स्नेहदुर्गमग्यालशक्तात्कविवर्जिते ।
एकान्तपावने निन्दारहिते भक्तिमंयुते ॥
सुदेशे धार्मिके देशे सुभिक्षे निरूप-
द्रेवे । रम्ये भक्तजनस्थाने निवसेत्
तापसः प्रिये ॥ गुरुणां सन्निधाने च
चित्तैकाग्रस्थले तथा । एवामन्यतमस्थान-

মাশ্রিত্য জপমাচরেৎ ॥ * ॥ যত্র গ্রামে
জপেন্মস্ত্রী তত্র কূৰ্ম্মং বিচিস্তয়েৎ ।
গৌতমীয়ে । পূৰ্ব্বতে সিদ্ধুতীরে বা পুণ্যা-
রণ্যে নদীতটে । যদি কূৰ্য্যাৎ পুরশ্চৰ্য্যাৎ
তত্র কূৰ্ম্মং ন চিস্তয়েৎ ॥ বিল্মম্বলাদাবপি
কূৰ্ম্মচিস্তা নাস্তি তদুক্তং বৈশম্পায়ন-
সংহিতায়াং । পুণ্যক্ষেত্রং গৃহী তীৰ্থং দেব-
তায়তনং শুভং । নদীতীরং তথা সিদ্ধু-
সঙ্গমোহতিমনোহরঃ ॥ পৰ্ব্বতস্ত গুহা-
শ্চৈব তথা পৰ্ব্বতমস্তকং । বিল্মম্বলং
সমুদ্রেচ্চ বনমুদ্যানমেব চ ॥ এষু স্থানেষু
বিপ্রেন্দ্র কূৰ্ম্মচক্রং ন চিস্তয়েৎ । গ্রামে
বা যদি বা বাস্তৌ গৃহে তঞ্চ বিচিস্ত-
য়েৎ ॥ * ॥ অথ পুরশ্চরণে ভক্ষ্যাদিনিয়মঃ ।
গৌতমীয়ে । পুরশ্চরণকূৰ্ম্মস্ত্রী ভক্ষ্যাভক্ষ্যং
বিচারয়েৎ । অন্যথা ভোজনাদ্দোষাৎ
সিদ্ধিহানিঃ প্রজায়তে ॥ শস্তান্নঞ্চ সম-
শ্রীয়াৎ মন্ত্রসিদ্ধিসমীহয়া । তস্মান্নিত্যং
প্রযত্নেন শস্তান্নাশী ভবেন্নরঃ ॥ অগস্ত্য-
সংহিতায়াং । দধি ক্ষীরং স্নাতং গব্যং
ঐক্ষবং শুড়বর্জিতং । তিলাশ্চৈব সিতা
মুদগাঃ কন্দঃ কেমুকবর্জিতঃ ॥ নারিকেল-
ফলকৈব কদলী লবলী তথা । আত্রমাম-
লককৈব পনসঞ্চ হরীতকী ॥ ব্রতান্তরে
প্রশস্তঞ্চ হবিষ্যং মন্যতে বুধৈঃ । ব্রতান্তর
ইতি । হৈমন্তিকং সিতাম্বিলং ধান্যং
মুদগাস্তিলা যবাঃ । কলায়কসুনীবারা
বাস্তুকং হিলমোচিকা ॥ ষষ্ঠিকা কাল-
গাকঞ্চ মূলকং কেমুকেতরং । লবণে
সৈন্ধবসামুদ্রে গব্যে চ দধিসর্পিষী ॥ পয়ো-

হনুদ্বতসারঞ্চ পনসাত্রহরীতকী । পিপ্পলী
জীরককৈব নাগরঙ্গঞ্চ তিস্তিডী ॥ কদলী-
লবলীধাত্রীফলান্যশুড়মৈক্ষবং । অতৈল-
পকং মুনয়ো হবিষ্যামং প্রচক্ৰতে ॥
ভুঞ্জানো বা হবিষ্যামং শাকং যাবকমেব
বা । পয়ো মূলং ফলং বাপি যত্র যত্রোপ-
লভ্যতে ॥ রস্তাফলং তিস্তিডীকং কমলা
নাগরঙ্গকং । ফলান্যেতানি ভোজ্যানি
এভ্যোহন্যানি বিবর্জয়েৎ ॥ যত্র যোগিনী-
তন্ত্রে । চিঞ্চাঞ্চ নালিকাশাকং কলায়ং
লকুচং তথা । কদম্বং নারিকেলঞ্চ ব্রতে
কুস্মাণ্ডকং ত্যজেৎ ॥ তত্র ব্রতান্তরে
বোধ্যং । চিঞ্চা তিস্তিডী ॥ * ॥ অথ
বর্জ্যানি । বিবর্জয়েন্মধু ক্ষারলবণং তৈল-
মেব চ । তাম্বুলং কাংস্যপাত্রঞ্চ দিবা-
ভোজনমেব চ ॥ তথা । ক্ষারঞ্চ লবণং মাংসং
গৃঞ্জনং কাংস্যভোজনং । মাষাঢ়কীমসূ-
রাংশ্চ কোদ্রবাংশ্চণকানপি ॥ অন্নং পর্যু-
ষিতকৈব নিঃস্নেহং কীটদূষিতং । রামা-
র্জনচন্দ্রিকায়ং । মৈথুনং তৎকথলাপং
তদগোষ্ঠীঃ পরিবর্জয়েৎ । ঋতুকালং বিনা
মস্ত্রী স্বস্ত্রিয়ং নৈব গচ্ছতি ॥ লবণঞ্চ পল-
কৈব ক্ষারং ক্ষৌদ্রং রসান্তরং । কোটিল্যং
ক্ষৌরমভ্যঙ্গমনিবেদিতভোজনং ॥ অস-
ক্লম্বিতকৃত্যঞ্চ বর্জয়েন্মর্দনাদিকং । * ।
স্নায়াক্ষ পঞ্চগব্যেন কেবলামলকেন বা ॥
মন্ত্রজপ্তান্নপানীয়েঃ স্নানাচমনভোজনং ।
কূৰ্য্যাদঘথোক্তবিধিনা ত্রিসম্ব্যং দেবতা-
র্চনং ॥ অপবিত্রকরো নথঃ শিরসি প্রা-
বৃতোহপি বা । প্রলপন্ প্রজপেদ্যাবতাবৎ

निष्फलमुच्यते ॥ * ॥ नारदीये । मूढु सौम्यं
 स्वपक्कं कुर्यात्तै लघु भोजनं । नेस्त्रि-
 यागां यथा बुद्धिस्तथा बुद्धीत साधकः ॥ * ॥
 कुलार्गवेहपि । यश्चात्पानपूटाङ्गः कुरुते
 धर्मसङ्गयं । अमदातुः फलशार्द्धं कर्तु-
 श्चार्द्धं न संशयः ॥ तस्यां सर्वप्रयत्नेन
 पराम् वर्जयेत् सुधीः । पुरश्चरणकालेषु
 सर्वकर्मसु शाश्वति ॥ जिह्वा दक्षा पराम्नेन
 करो दन्तो प्रतिग्रहात् । परस्त्रीभिर्स्नानो
 दक्षं कथं सिद्धिर्बरानने ॥ * ॥ पराम्
 भिक्षितेतरविषयं । भिक्षयां तस्य
 स्वहोपादात् । तथा च । वैदिकाचार-
 युक्तानां शुचीनां श्रीमतां सत्तां । स-
 कुलस्थानजातानां भिक्षाशी चाग्रजन्मनां ॥
 विहाय बहिः नहि वस्तु किञ्चिद् ग्रह्यं
 परेभ्यः सति सञ्जवे च । असञ्जवे तीर्थ-
 वहिर्बिभुक्षां पर्वतिरिक्ते प्रतिगृह्य
 जप्यात् ॥ तत्रासमर्थेहनुदिनं विशुद्धात्
 याचेत यावदिनमात्रैभक्त्यां । गृह्णाति
 रागादधिकं न सिद्धिः प्रजायते कल-
 शतैरमुष्य ॥ * ॥ सकृच्छरिते शब्दे
 प्रणवं समुदीरयेत् । प्रोक्ते पारशवे
 शब्दे प्राणायामं सकृच्छरेत् ॥ बहूप्रलापी
 आचम्य न्यश्चाङ्गानि ततो जपेत् । क्लृते-
 हपेयवत् तथास्पृशस्थानानां स्पर्शनेन
 च ॥ एवमादींश्च नियमान् पुरश्चरणक-
 चरेत् ॥ विष्णुद्रोहं सर्गशक्वादिभुक्तः कर्म
 करोति यत् । जपार्चनादिकं सर्व-
 मपवित्रं भवेत् प्रिये ॥ मलिनाम्बरकेशादि-
 मुखदोर्गन्धसंयुतः । वो जपेत्तं दह-

त्यां देवता शुभिसंस्थिता ॥ आलस्यं
 जृम्भणं निद्रां क्लृप्तं निष्ठीवनं भयं ।
 नीचाङ्गस्पर्शनं कोपं जपकाले विव-
 र्जयेत् ॥ * ॥ एवमुक्तविधानेन विलम्बं
 हरितं विना । उक्तसंख्यां जपं कुर्यात्
 पुरश्चरणसिद्धये ॥ देवतागुरुमन्त्राणां
 मैक्यां सञ्जावयन् धिया । जपेदेकमनाः
 प्रातःकालं मध्यन्दिनावधि ॥ यंसंख्याया
 समारक्तं तत् कर्तव्यं दिने दिने । यदि
 न्यूनाधिकं कुर्यात् तत्र त्रयो भवेन्नरः ॥
 गुणमालयां । यंसंख्याया समारक्तं तत्
 जपुष्यं दिने दिने । न्यूनाधिकं न कर्तव्य-
 मासमाप्तं सदा जपेत् ॥ प्रजपेदुक्त-
 संख्यायाश्चतुर्गुणजपं कर्त्तुं । अशु-
 द्धापि । कृते जपस्तु कल्लोक्तस्त्रेतायां
 द्विगुणो मतः । द्वापरे त्रिगुणः प्रोक्त-
 श्चतुर्गुणजपः कर्त्तुं ॥ कुलार्गवेहपि ।
 न्यूनातिरिक्तकर्मणि न फलं कदाचन ।
 यथाविधिकृतान्तेव संकर्मणि फलं
 हि ॥ * ॥ शूश्यां ब्रह्मचारिण्यं म्मो-
 नाचार्यासेविता । नित्यपूजा नित्यदानं
 देवतास्तुतिकीर्तनं ॥ नित्यं त्रिसवनं
 स्नानं क्लृप्तकर्मविवर्जनं । नैमित्तिकार्चन-
 कैव विश्वासो गुरुदेवयोः । जपनिष्ठा
 द्वादशैते धर्माः स्यान्मन्त्रसिद्धिदाः ॥ * ॥
 स्त्रीशूद्रपतितत्रातान्तिकोच्छिक्तभाषणं ।
 असत्यभाषणं जिह्मभाषणं परिवर्जयेत् ॥
 सत्येनापि न भावेत् जपहोमार्चना-
 दिषु । अशुधानुष्ठितं सर्वं भवतेत्
 निरर्थकं ॥ पुरश्चरणकाले तु यदि स्यात्त-

सूतकं । तथा च कृतसङ्गो ब्रतं नैव
परित्यजेत् ॥ * ॥ योगिनीहृदये । शयीत
कुशशय्यायां शुचिवस्त्रधरः सदा । प्रत्यहं
कालयेत् शय्यान्नेकाकी निर्भयः स्वपेत् ॥
मसत्याभाषणं वाचं कूर्टिलां परिवर्ज-
येत् । वर्जयेदगीतवादद्यादिश्रवणं नृत्य-
दर्शनं ॥ अत्यङ्गं गङ्गलेपकं पुष्पधारण-
मेव च । त्र्यजेद्वेषोदकस्नानमन्यदेवप्रपू-
जनं ॥ तत्रैव । नैकवासो जपेन्मन्त्रं
बह्वासोकूलोऽपि वा ॥ * ॥ वैशम्पायन-
संहितायां । विपर्यासं न कुर्यात्
कदाचिदपि मोहतः । उपर्याधो बहिर्बन्धे
पुरुषचरणकुम्भरः ॥ * ॥ पतितानामन्त्य-
जानां दर्शने भाषणे श्रुते । स्फुतेहृदो-
वायुगमने जृम्भणे जपमुत्सृजेत् ॥ तथा
तस्य च तत्प्रार्थो प्राणायामं षडङ्गकं ।
कृत्वा सम्यक् जपेत् शेषं यद्वा सूर्यादि-
दर्शनं ॥ आदिशब्दादङ्गिं ब्राह्मणकं ॥ * ॥
तस्त्रान्तरे । मनःसंहरणं शौचं मौनं
मन्त्रार्थचिन्तनं । अव्याग्रहमनिर्बेदो जप-
सम्पत्तिहेतवः ॥ * ॥ उक्तीशी कङ्कुक्री नग्नो
मुक्तकेशो गणारुतः । अपवित्रकरो-
हश्चक्रः प्रलपन्न जपेत् क्वचिं ॥ अनासनः
शयानो वा गच्छन् भुञ्जान एव वा । अप्रा-
रुतो करो कृत्वा शिरसा प्रारुतोऽपि
वा ॥ चिन्ताव्याकुलचित्तो वा स्फुरो ब्रान्तः
स्फुधस्वितः । रथ्यायामशिवस्थाने न जपे-
त्त्रिभिरालये ॥ उपानद्गृहपादो वा यान-
शय्यागतोऽपि वा । प्रसार्य न जपेत्
पादावुकटासन एव च । न यज्जकार्थे

पाषाणे न भूमौ नासने स्थितः ॥ * ॥
तथा । मार्जारं कुक्कुटं क्रौञ्चं श्वानं
शूद्रं कपिं खरं । दृक्काचम्य जपेत् शेषं
स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते ॥ सर्वत्र जपे
त्त्रयं नियमः ॥ * ॥ मानसे तु नियमो
नास्त्येव । तथा च । अशुचिर्वा शुचिर्वापि
गच्छंस्तिष्ठन् स्वप्नपि । गन्त्रैकशरणो
विद्वान् मनसैव सदाभ्यसेत् । न दोषो
मानसे जापेत् सर्वदेशेऽपि सर्वदा ॥
श्यामादिजपे तु तन्मन्त्रे विशेषो
वक्तव्यः ॥ * ॥ जपफलमाह शिवधर्म्ये ।
जपनिष्ठो द्विजश्रेष्ठोऽखिलयज्जफलं
लभेत् । सर्वेषामेव यज्जानां जायते-
ऽसौ महाफलः ॥ जपेन देवता नित्यं
स्तूयमाना प्रसीदति । प्रसन्ना विपुलान्
कामान् दद्यान्मुक्तिं शश्वतीं ॥ पाद्वे ।
वक्त्ररङ्गः पिपाचाश्च ग्रहाः सर्पाश्च तीक्ष्णाः ।
जापिनं नोपसर्पन्ति भयभीताः सम-
न्ततः ॥ * ॥ पाद्वनारदीययोः । यावन्तः
कर्मयज्जाः स्युः प्रदिष्टानि तपांसि च ।
सर्वे ते जपयज्जस्य कलां नाहंति
षोडशीं ॥ माहात्म्यं वाचिकस्यैतज्जप-
यज्जस्य कीर्तितं । तस्माच्छतशुभोपांशुः
सहस्रो मानसः स्मृतः ॥ * ॥ तथा तन्त्रे ।
मानसः सिद्धिकामानां पुष्टिकामैरुपां-
शुकः । वाचिको मारुणे चैव प्रशस्तो
जप ईरितः ॥ * ॥ गौतमीये । शक्त्या त्रिस-
वनं स्नानमद्यथा द्विः सकृच्च वा । त्रिसङ्क्यं
प्रजपेन्मन्त्रं पूजनं तत्समं भवेत् ॥
सक्याजये पूजाङ्गज्जपमष्टौत्तरशतं

ইত্যর্থঃ ॥ * ॥ একদা বা ভবেৎ পূজা ন
 জপেৎ পূজনং বিনা । জপান্তে বা ভবেৎ
 পূজা পূজান্তে বা জপেন্নমুং ॥ প্রাতঃ-
 কালং সমারভ্য জপেন্মধ্যন্দিনাবধি । মধ্য-
 ন্দিনাবধীতি ন নিয়মপরং কিন্তুধিককাল-
 ব্যবচ্ছেদপরং । অন্যথা তৎসময়জপ-
 নিয়মে কদাচিৎ জিহ্বায়া জাড্যাজাড্যেন
 বা প্রতিনিয়তদিবসীয়জপসম্ব্যায়াপূর্ণত্বে
 অধিকত্বে বা নিয়মভঙ্গঃ স্মাৎ ॥ * ॥
 মনঃ সংহত্য বিষয়ান্নান্নার্থগতমানসঃ । ন
 দ্রুতং ন বিলম্বঞ্চ জপেন্মৌক্তিকপংক্তি-
 বৎ ॥ * ॥ জপঃ স্মাদক্ষরানুষ্ঠানসো-
 পাংশুবাচিকৈঃ । ধিয়া যদক্ষরশ্রেণীং বর্ণ-
 স্বরপদান্বিকান্ ॥ উচ্চরেদর্থমুদ্दिश्च मानसः
 स जपः स्मृतः । मन्त्रनिर्णये । मानसं मन्त्र-
 वर्णश्च चिन्तनं मानसः स्मृतः । जिह्वाश्लो-
 चालयेत् किञ्चिद्देवतागतमानसः ॥ किञ्चिৎ
 श्रवणयोग्यः स्यात् उपांशुः स जपः
 स्मृतः । मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा वाचिकः स
 जपः स्मृतः ॥ উচ্চৈর্জপাদ্বিশিকঃ স্মাদু-
 পাংশুর্দশভির্গুণৈঃ । জিহ্বাজপঃ শতগুণঃ
 সহস্রো মানসঃ স্মৃতঃ ॥ প্রকারান্তরং ।
 নিজকর্ণাগোচরো যো মানসঃ স জপঃ
 স্মৃতঃ । উপাংশুর্নিজকর্ণস্য গোচরঃ সঃ
 প্রকীর্তিতঃ ॥ নিগদস্ত জনৈর্বেদ্যস্ত্রিবিধোহয়ং
 জপঃ স্মৃতঃ । * । তন্ত্রান্তরে । উচ্চৈর্জপো-
 হধমঃ প্রোক্ত উপাংশুর্মধ্যমঃ স্মৃতঃ ।
 উক্তমো মানসো দেবি ত্রিবিধঃ কথিতো
 জপঃ ॥ * ॥ জিহ্বাজপস্ত । জিহ্বাজপঃ
 স বিজ্ঞেয়ঃ কেবলং জিহ্বায়া বৃধৈরिति । # ।

অতিবিলম্বাতিশীঘ্রজপে দোষমাহ । অতি-
 হ্রস্বো ব্যাধিহেতুরতিদীর্ঘো বহুক্রয়ঃ ।
 অক্ষরাক্ষরসংযুক্তং জপেন্মৌক্তিকহার-
 বৎ ॥ * ॥ মনসা যঃ স্মরেৎ স্তোত্রং
 বচসা বা মনুং জপেৎ । উভয়ং নিষ্ফলং
 য়াতি ভিন্নভাণ্ডোদকং যথা ॥ * ॥ গোত-
 মীয়ে । পশুভাবে স্থিতা মন্ত্রাঃ কেবলা
 বর্ণরূপিণঃ । সৌম্নম্নম্নানুচ্চারিতাঃ প্রভুত্বং
 প্রাপ্নুবন্তি তে ॥ * ॥ পাদ্মনারদীয়য়োঃ ।
 মন্ত্রাক্ষরাণি চিচ্ছক্টৌ প্রোতানি পরি-
 ভাবয়েৎ । তামেব পরমব্যোম্নি পরমামৃত-
 বৃংহিতে ॥ দর্শয়ত্যাভ্রসম্ভাবং পূজাহোমা-
 দিভির্বিবিনেতি । গোতমীয়ে দশাক্ষর-
 পটলে । মূলমন্ত্রং প্রাণবুদ্ধ্যা হৃহ্মনামূল-
 দেশকে । মন্ত্রার্থং তস্য চৈতন্যং জীবং
 ধ্যাত্বা পুনঃ পুনঃ ॥ * ॥ কুলার্ণবেহপি ।
 মনোহন্যত্র শিবোহন্যত্র শক্তিরন্যত্র
 মারুতঃ । ন সিদ্ধ্যতি বরারোহে কল্পকোটি-
 শতৈরপি ॥ * ॥ জাতসূতকমাদৌ স্যাদন্তে
 চ য়তসূতকং । সূতকদ্বয়সংযুক্তো যো
 মন্ত্রঃ স ন সিদ্ধ্যতি ॥ গুরোস্তদ্রহিতং
 কৃত্বা মন্ত্রং বাবজ্জপেদ্বিয়া । সূতকদ্বয়-
 নিশ্শুক্টঃ স মন্ত্রঃ সর্বসিদ্ধিদঃ ॥ জাতসূতক-
 মাদৌ স্যান্ময়তসূতকমন্ততঃ । সূতক-
 দ্বয়নিশ্শুক্টো মন্ত্রঃ সিদ্ধ্যতি নান্যথা ॥
 তত্রৈব । তস্মাদ্বেবি প্রযত্নেন ধ্রুবেণ
 পুটিতং মনুং । অকৌত্তরশতং বাপি
 সপ্তবারং জপাদিতঃ । জপান্তে চ তথা
 জপ্যাৎ চতুর্বর্গফলাপ্তয়ে ॥ তত্রৈব ।
 ব্রহ্মবীজং মনোর্দ্বা চাদ্যন্তে পরমেধরি ।

सप्तवारं जपेन्मन्त्रं सूतकद्वयमुक्तये ॥*॥
 मन्त्रार्थं मन्त्रैश्चैतन्मन्त्रं योनिमुद्रां न वेत्ति
 यः । शतकोटिजपेनापि तस्य सिद्धिर्न
 जायते ॥ लुप्तकैजाश्च ये मन्त्रानदाश्रयि
 फलं प्रिये । मन्त्रैश्चैतन्मन्त्रसहिताः सर्व-
 सिद्धिकराः स्युताः ॥ चैतन्यरहिता मन्त्राः
 प्रोक्ता वर्णास्तु केवलं । फलं नैव
 प्रयच्छन्ति लक्षकोटिजपैरपि ॥ मन्त्रो-
 च्छारे कृते यादृक् स्वरूपं प्रथमं भवेत् ।
 शते सहस्रे लक्षे वा कोटिजापे न
 तत्फलं ॥ हृदये ग्रन्थितेदं सर्वव्यव-
 बर्धनं । आनन्दाश्रणि पुलको देहावेशः
 कुलेश्वरि ॥ गद्गदोक्तिश्च सहसा जायते
 नात्र संशयः । सकृदुच्चरितेहप्येवं मन्त्रे
 चैतन्यसंयुते ॥ दृश्यन्ते प्रत्याया यत्र
 पारस्पर्यात् तच्छ्रुते ॥ * ॥ मासमात्रं
 जपेन्मन्त्रं भूतलिप्या तु संपुटं ।
 क्रमोत्क्रमोत्सहस्रं तस्य सिद्धौ भवे-
 न्मनुः ॥ तत्र भूतलिपिः । पञ्च ह्रस्वाः
 सङ्घर्षा व्यामाराग्निजलकराः । अन्त्या-
 माद्यं द्वितीयं चतुर्थं मध्यमं क्रमात् ॥
 पञ्चवर्गाकराणि स्युर्वान्तश्चेतेन्दुभिः सह ।
 एषा भूतलिपिः प्रोक्ता द्विचत्वारिंश-
 दक्षरैः ॥ मन्त्रस्तु । अ ई उ ऋ ए ऌ ओ
 ऌ ह र व ल ङ क ख घ ग ञ च छ वा ज
 ण ट ठ ड न त थ ध द म प फ भ व श
 ष साः । अतः परं मन्त्रमुच्चार्य पुनः
 क्रमेणोल्लेख्यं ॥ * ॥ गौतमीये । एवं
 जपं पुरा कृत्वा तेजोरूपं समर्पयेत् ।
 देवस्य दक्षिणे हस्ते कुशपुष्पार्घ्यवारिभिः ॥

सफलं तद्विभावैव्यं प्राणायामं समा-
 चरेत् । जपश्चादौ जपान्ते च त्रितयं
 त्रितयं चरेत् ॥ * ॥ शक्तिविषये देव्या
 वामहस्ते । तथा च । एवं जपं पुरा
 कृत्वा गङ्गाकृतकुशोदकैः । जपं सम-
 र्पयेद्देव्या वामहस्ते विचक्षणः ॥ * ॥
 जपान्ते प्रत्याहं मन्त्री होमयेत्तदशां-
 शतः । तर्पणकातिषेकं तदशांशतो
 मुने ॥ प्रत्याहं भोजयेद्विप्रान् नृणां
 धिकप्रशान्तये । अथवा सर्वपूर्तो च
 होमादिकमथाचरेत् ॥ सम्पूर्णायां प्रति-
 ज्ञायां तर्पणादिकमाचरेत् ॥ मुण्डमालायां ।
 यश्च यावान् जपः प्रोक्तस्तदशांशमनु-
 क्रमात् । तद्वद्वैवैर्जपश्चास्ते होमं
 कुर्याद्विने दिने ॥ * ॥ जपसञ्चयायां
 विशेषमाह मुण्डमालायां । नास्तेर्हस्त-
 पर्षेर्वा न धानैर्यं च पुष्पकैः । न चन्दनै-
 र्भृत्तिकया जपसञ्चयास्तु कारयेत् ॥ लाक्षा-
 कुशीदसिन्दूरं गोमयं करीषकं ।
 विलोद्यं गुटिकां कृत्वा जपसञ्चयास्तु
 कारयेत् ॥ * ॥ पुरश्चरणचन्द्रिकायां ।
 ततो जपदशांशेन होमं कुर्याद्विने
 दिने । अथवा लक्षसञ्चयायां पूर्णायां
 होममाचरेत् ॥*॥ तथा । होमाद्यशक्तौ
 च सनत्कुमारीये । यद्यदङ्गं भवेत्तद्यं
 तत्सञ्चयाद्विष्णो जपः । होमाभावे जपः
 कार्यो होमसञ्चयात्तुर्गुणः ॥ विष्णोः
 कल्पियाणां रससञ्चयात्तुर्गुणः स्युतः ।
 वैश्यानां वज्रसञ्चयात्तुर्गुणः स्त्रीणामयं
 विधिः ॥ यं वर्णमाश्रितः शूद्रः स च तस्य

विधिकरेण । अनाश्रितश्च शूद्रश्च दिक्-
सञ्चारकः समीरितः । शूद्रश्च विप्रभृत्यश्च
तत्पत्न्याः सदृशो जपः ॥ * ॥ अत्रो-
प्यशक्तश्चेत् योगिनीहृदये । होमकर्मा-
ग्यशक्तानां विप्राणां द्विगुणो जपः ।
इतरेषाम्बु वर्णानां त्रिगुणादिः समीरितः ॥
त्रिगुणादिः होमसञ्चारिगुणजपः क्लि-
येण कार्यः । वैशेष्येन चतुर्गुणः । शूद्रेण
पञ्चगुणः । तदुक्तं कुलार्गवे । यदयदङ्गं
विहीनं श्चां तत्सञ्चारिगुणो जपः ।
कुर्वीत त्रिचतुःपञ्च यथासञ्चार्यं द्विजा-
दयः ॥ एतेन स्त्रीशूद्राणां होमाधिकारः ।
तथा च । वणिजामर्कशशाङ्ककोणं त्र्यम्ब-
भवति शूद्राणां । इति नागभट्टनिबन्धे ।
शूद्राणां त्र्यम्बमिति कुण्डप्रकरणे सार-
दायां ॥ * ॥ स्त्रीणां होमाधिकारश्च तत्र ।
लाजैस्त्रिमधुरोपेतैर्होमः कन्यां प्रय-
च्छति । अनेन विधिना कन्या वरमाप्नोति
वाङ्मिदं ॥ अतः स्त्रीणां होमाधिकारः ।
तच्छ ब्राह्मणद्वारा । तथा च तन्त्रे ।
उक्त्वा रौच्छारणाद्दोमां शालग्रामशिलार्च-
नां । ब्राह्मणीगमनाच्छेव शूद्रश्चाणुलतां
ब्रजेत् ॥ इति साङ्गान्निषेधात् । तथा स्त्रीणां
मपि सर्ववैदिककर्मास्तु शूद्रतुल्यत्वात् प्रति-
पादनात् । स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वज्रपात-
समो मम । इति भगवद्ब्रह्मनाम् । तथा च
नारायणकले । अंकाकरो महामन्त्रः
सप्तार्गः शूद्रयोषितोः । प्रणवादिश्च यो
मन्त्रो न स्त्रीशूद्रे प्रशस्यते ॥ इति सर्वत्र
स्त्रीणां शूद्रबन्धवहारः ॥ * ॥ शूद्रश्चापि

सर्कृतकहोमः । तथा च वाराहीतन्त्रे ।
यदि कामी भवत्येव शूद्रोऽपि होम-
कर्माणि । बहिर्जायां परित्यज्य हृदयान्ते
न होमयेत् ॥ * ॥ सर्वेषां वा द्विगुणो
जपः । तथा च वाशिष्ठे । यदयदङ्गं विही-
येत तत्सञ्चारिगुणो जपः । कर्तव्य-
श्चाङ्गसिद्ध्यर्थं तदशक्तैः भक्तितः ॥ न
चेदङ्गं विहीयेत तद्विशिक्तमवापुयात्
विप्रभोजनमात्रेण व्यङ्गं साङ्गं भवेत्
ऋषं ॥ यत्र भुङ्क्ते द्विजस्तस्मान्त्र भुङ्क्ते
हरिः स्वयं । तथा अगस्त्यसंहितायां ।
यदि होमेऽप्यशक्तः श्चां पूजायां तर्पणे-
ऽपि वा । तावत्सञ्चार्यपेनैव ब्राह्मणारा-
धनेन च ॥ भवेदङ्गद्वयेनैव पुरुषचरण-
मार्थ्यं वै । * । वीरतन्त्रे । नियमः पुरुषे
ज्जेयो न योषितं कथञ्चन । न न्यासो
योषितामत्र न ध्यानं न च पूजनं ॥
केवलं जपमात्रेण मन्त्राः सिद्ध्यन्ति
योषितां । ततश्च । गुरवे दक्षिणां
दद्यात् भोजनाच्छादनादिभिः । गुरु-
सन्तोषमात्रेण 'मन्त्रसिद्धिर्भवेत् ऋषं ॥ * ॥
तथा च योगिनीहृदये । गुरोरर्भावे
पूजाय तत्पत्न्यै वा निवेदयेत् । तयो-
रभावे देवेशि ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
सम्यक्सिद्धैकमन्त्रश्च पञ्चाङ्गोपासनेन च ।
सर्वे मन्त्राश्च सिद्ध्यन्ति ह्यङ्गप्रसादात् कुले-
श्वरि ॥ गुरुमूलमिदं सर्वमित्याहस्त-
वेदिनः । एकग्रामे स्थितो नित्यं गङ्गा
वन्देत वै गुरुं ॥ गुरुरेव परं ब्रह्म
तस्मादादौ तमर्चयेत् । तदन्ते 'महतीं

पूजां कुर्यात् साधकसततमः ॥ सुभाषिणीं
कुमारीं च भूषणैरपि भूषयेत् । मिष्टान्नं
बहुशः कार्यं च दुष्कृतं बहुभिः सह ॥ एवं
सिद्धमनुर्मन्त्री साधयेत् सकलेप्सितान् ॥*

अथ ग्रहणपुरश्चरणं ॥

तन्त्रे । अथवाद्यप्रकारेण पुरश्चरणमुच्यते ।
ग्रहणैर्हर्कश्च चेन्दोर्वा शुचिः पूर्वमुपो-
षितः ॥ नद्यां समुद्रगामिन्त्यां नाभिमात्रो-
दके स्थितः । स्पर्शाद्विमुक्तिपर्यस्तं जपे-
न्मन्त्रमनन्तधीः ॥ * ॥ यदि नक्रादिदूषिता
नदी भवति तदा यं कर्तव्यं तदाह रुद्र-
वामले । अपि शुद्धोदकेः स्नात्वा शुचौ
देशे समाहितः । ग्रामाद्विमुक्तिपर्यस्तं
जपेन्मन्त्रमनन्तधीः ॥ इति कृत्वा न सन्देहो
जपश्च फलभाग्भवत् ॥ नद्यभावे । यद्वा
पुण्योदकेः स्नात्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः ।
ग्रहणादिविमोक्तान्तं जपेन्मन्त्रमनन्तधीः ॥* ॥
उपवासामसमर्थे तु तत्रैव । अथवाद्यप्रका-
रेण पौरश्चरणिको विधिः । चन्द्रसूर्योप-
रागे च स्नात्वा प्रयतमानसः ॥ स्पर्श-
नादिविमोक्तान्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः ।
जपाद्दशांशतो होमं तथा होमाद्दु-
तर्पणं । एवं कृत्वा तु मन्त्रस्य जायते
सिद्धिरुत्तमा ॥ * ॥ गोपालमन्त्रतर्पणे तु
होमसमसञ्चयं यथा । इह गोपाल-
मन्त्रस्य तर्पणं होमसञ्चयम् । वर्णानामिह
सर्वेषामित्यागमविदो विदुः ॥ दृष्ट्वा स्नात्वा
सुसकल्य विमोक्तान्तं जपन्करेत् । तावद्-
यज्जुदिकं कुर्यात् ग्रहणान्ते शुचिः
पुमान् ॥ एवं जपान्मन्त्रसिद्धिर्भवत्येव न

संशयः । * । ग्रहणे जपश्च आवश्यकत्वं ।
श्राद्धादेरनुरोधेन यदि जप्यं तज्जे-
मरः । स भवेद्देवताद्रोही पितृन् सप्त नय-
त्यधः ॥ इति सनत्कुमारीयवचनात् । वस्तु-
तस्तु आरक्षपुरश्चरणविषयमिदं । तथाहि ।
आरक्षे पुरश्चरणे यदि च ग्रहणं भवेत्
तदा श्राद्धाद्यनुरोधेन जपं न तज्जेत् ।
एवं रात्रावपि पुरश्चरणविशेषे बोद्धव्यं ।
इति सर्वसमञ्जसं ॥ * ॥ योगिनीहृदये ।
कल्लोक्तविधिना मन्त्री कुर्याद्दोमादिक-
स्ततः । अथवा तद्दशांशेन होमादींश्च
समाचरेत् ॥ तथा । अनन्तरं दशांशेन
क्रमोद्दोमादिककरेत् । तदन्ते महतीं
पूजां कुर्याद्ब्राह्मणभोजनं ॥ ततो
मन्त्रश्च सिद्ध्यर्थं गुरुं सम्पूज्य तोषयेत् ।
एवञ्च मन्त्रसिद्धिः स्यात् देवता च प्रसी-
दति ॥ * ॥ अत्र ब्राह्मणभोजनमावश्यक-
मेव । सर्वथा भोजयेद्विप्रान् कृतसाङ्ग-
सिद्धये । विप्राराधनमात्रेण व्यक्तं साङ्गं
भवेद्भ्रष्टं ॥ क्रियासारे । दौष्काहीनान्
पशून् यस्तु भोजयेद्वा स्वमन्दिरे । स याति
परमेशानि नरकानेकविंशतिं ॥ एवं यः
कुरुते देवि पुरश्चरणकं प्रिये । सर्व-
पापविनिर्मुक्तो देवीसायुज्यामाप्नुयात् ॥* ॥
यद्यपि पुरश्चरणपदं पञ्चाङ्गपरं । तथा
च । जपहोमौ तर्पणकाष्ठिकौ विप्र-
भोजनं । पञ्चाङ्गोपासनं लोके
पुरश्चरणमुच्यते ॥ तथापि ग्रहणो
पुरश्चरणपदं गौणं जपमात्रपरं ।
सूर्योदयं समागत्य यावत् सूर्योदयास्तुरं ।

ইত্যাদৌ তথাদর্শনাৎ তত্র হোমাদে-
রভাবাৎ । তর্হি কথং গ্রহণপুরশ্চরণে
হোমাদি ইতি চেৎ বচনাদেব । ন চ পুর-
শ্চরণশ্চ পঞ্চাঙ্গত্বাৎ সর্বত্র তদেব স্মা-
দিতি বাচ্যৎ । গ্রহণে পুনস্তদ্বিধানমনর্থকং
স্মাৎ । কিঞ্চ গ্রহণে হোমাদিনিয়মাৎ নাশ্চত্র
হোমাদিঃ । গ্রহণপুরশ্চরণে হোমাদিবিধা-
নস্ত প্রকৃতীভূতপঞ্চাঙ্গপুরশ্চরণতুল্যতা-
বোধনায় । অতএব গ্রহণে পঞ্চাঙ্গ-
স্বরূপপুরশ্চরণে কৃতে মুখ্যপ্রয়োগে-
ইপ্যধিকার ইতি প্রকটীকৃতং । তদক-
রণে পুনঃ কেবলজপমাত্রপুরশ্চরণে কৃতে
নাধিকার ইতি সর্বসম্মতমিতি ॥ * ॥
পুরশ্চরণকালস্ত বারাহীয়ে । চন্দ্রতারানু-
কূলে চ শুক্রে পক্ষে শুভেহহনি । আর-
ভেত পুরশ্চর্যাং হরৌ স্থপ্তে ন চাচ-
রেৎ ॥ * ॥ প্রতিপ্রসবঃ । রুদ্রযামলে ।
কার্ত্তিকাস্থিনবৈশাখমাঘেহথ মার্গশীর্ষকে ।
ফাল্গুনে শ্রাবণে দীক্ষা পুরশ্চর্যা প্রশ-
স্ততে ॥ * ॥ গ্রস্তান্তে গ্রস্তোদয়ে চ দীক্ষাপুর-
শ্চরণয়োর্নিষেধমাহ তন্ত্রান্তরে । গ্রস্তান্তে
হুদিতে নৈব কুর্যাদীক্ষাং জপং প্রিয়ে ।
কৃতে নাশো ভবেদাশু আয়ুঃশ্রীস্বত-
সম্পদাৎ ॥ * ॥

অথ পুরশ্চরণপ্রয়োগঃ ।

তত্র তাবৎ ভূমেঃ পরিগ্রহং কৃত্বা পুর-
শ্চরণপ্রাক্ তৃতীয়দিবসে ক্ষৌরাদিকং
বিধায় বেদিকায়াম্বেদীক্ষু ক্রোশং
ক্রোশদয়ং বা ক্ষেত্রং চতুরস্রং আহা-
বাদিবিহারার্থং পরিকল্প্য তত্র কূর্ম্মচক্রানু-

রূপং মণ্ডলং বিধায় একভক্তং কুর্য্যাৎ ।
ততঃ পরদিনে স্নানাদিকং বিধায় শুদ্ধঃ
সন্ বেদিকায়াম্বেদীক্ষু "অশ্বখোড়ম্বর-
প্লক্ষাণামন্যতমশ্চ বিতস্তিমাত্রান্ দশ কীল-
কান্ । ওম্ নমঃ স্তদর্শনায় অস্ত্রায় ফড়িতি-
মন্ত্রেণাক্ষৌভ্ররশতাভিমন্ত্রিতান্ বেদিকায়াম্বেদীক্ষু
দশদিক্ষু । ওম্ যে চাত্র বিঘ্নকর্ত্তারো ভূবি
দিব্যস্তরীক্ষগাঃ । বিঘ্নভূতাশ্চ যে চান্যে
মম মন্ত্রশ্চ সিদ্ধিষু ॥ ময়ৈতৎ কীলিতং
ক্ষেত্রং পরিত্যজ্য বিদূরতঃ । অপসর্পন্ত
তে সর্বে নির্বিঘ্নং সিদ্ধিরস্ত মে ॥ ইত্য-
নেন নিখন্য তেষু ওম্ নমঃ স্তদর্শনায়
অস্ত্রায় ফড়িতিমন্ত্রেণাস্তং সংপূজ্য পূর্বাদি-
ক্রমেণ ইন্দ্রাদিলোকপালান্ পূজয়েৎ ।
তদ্যথা । ওম্ ভূভুবঃস্বরিন্দ্রলোকপাল
ইহাগচ্ছ ইত্যাবাহ পঞ্চোপচারৈরন্যাংশ্চ
পূজয়েৎ । তথা চ মুণ্ডমালায়াং । পুণ্য-
ক্ষেত্রাদিকং গত্বা কুর্য্যাভূমেঃ পরিগ্রহং ।
তথা হুমুকমন্ত্রশ্চ পুরশ্চরণসিদ্ধয়ে ।
ময়েয়ং গৃহতে ভূমিস্মিন্দ্রোহয়ং সিধ্যতা-
মিতি ॥ * ॥ তথা । গ্রামে ক্রোশমিতং
স্থানং নদ্যাদৌ স্বেচ্ছয়া মতং । নগরাদা-
বপি ক্রোশং ক্রোশযুগ্মমথাপি বা ॥
ক্ষেত্রং বা যাবদিচ্ছন্ত বিহারার্থং প্রক-
ল্পয়েৎ । আহাৰাদিবিহারার্থং তাবতীং
ভূমিক্রমেৎ ॥ ক্ষীরিষ্কোম্বান্ কীলান্
অস্ত্রমন্ত্রাভিমন্ত্রিতান্ । নিখনেদশদিগ্-
ভাগে তেষুস্তঞ্চ প্রপূজয়েৎ ॥ লোকপালান্
পুনস্তেষু গন্ধাদৈঃ পূজয়েৎ স্তম্বীঃ ।
ততো মধ্যস্থানে ক্ষেত্রপালং বাস্তীশক

संपूज्य, सर्वविघ्नविनाशार्थं गणपतिं ।
 पूजयेत् । ७म् अद्येत्यादि अमुकगोत्र-
 त्रीअमुकदेवशर्मा मत्कर्तव्यामुकमन्त्रपुर-
 श्चरणकर्म्मणि सर्वविघ्नविनाशार्थं गणेश-
 पूजामहं करिष्ये । इति सङ्गल्य वेदिका-
 मध्ये पश्चोपचारैर्गणेशं पूजयेत् ।
 तद्भुक्तं । क्षेत्रपालादिकं तत्र पूजयेत्
 विधिवत्ततः । क्षेत्रेशं वास्तुनामानं
 विघ्नराजं समर्चयेत् ॥ दिक्पालेभ्यो
 बलिं दद्यात् ततः क्षेत्रं समाविशेत् ।
 ततो माघभक्तादिना पूजितदेवताभ्यो
 बलिं दद्यात् । ततः । ७म् ये रौद्रो
 रौद्रकर्म्मणो रौद्रस्नाननिवासिनः ।
 मातरौहप्यग्ररूपाश्च गणाधिपतयश्च ये ॥
 विघ्नभूताश्च ये चाग्रे दिग्दिक्कु समा-
 श्रिताः । सर्वे ते प्रीतमनसः प्रति-
 गृह्णन्तिमं बलिं ॥ इत्यनेन दशदिक्कु
 भूतेभ्यो बलिं दद्यात् । ततो गायत्रीं
 जपेत् । तथा च । प्रातः स्नात्वा तु
 गायत्र्याः सहस्रं प्रथतो जपेत् । ज्ञाता-
 ज्ञातश्च पापश्च क्रयार्थं प्रथमं ततः ॥
 इति विद्याधराचार्यः ॥ * ॥ यत्र प्रातः
 स्नात्वा तु गायत्र्या अयुतं प्रथतो जपेत्
 इति । तं पुनरत्युत्तपापशङ्कया । ७म्
 अद्येत्यादि अमुकगोत्रत्रीअमुकदेवशर्मा
 ज्ञाताज्ञातपापक्षयकामो अकौन्तर-
 सहस्रगायत्रीजपमयुतगायत्रीजपं वा अहं
 करिष्ये । इति सङ्गल्य जपेत् । तत
 उपवासं हविष्यं वा कुर्यात् ॥ * ॥ त-
 परदिने उषसि स्नानादिकं कृत्वा स्वप्ति-

वाचनपूर्वकं सङ्गल्यं कुर्यात् । यथा विष्णुः
 ७म् अद्येत्यादि अमुकगोत्रत्रीअमुकदेव-
 शर्मा अमुकदेवताया अमुकमन्त्रसिद्धिप्रति-
 बन्धकताशेषहृरितक्षयपूर्वकतन्मन्त्रसिद्धि-
 कामोहद्वारभ्य यावता कालेन सेत्स्यति
 तावत्कालममुकदेवताया अमुकमन्त्रस्य
 इयत्संख्यजपतद्दशांशहोमतद्दशांश-
 तर्पणतद्दशांशाभिषेकतद्दशांशत्राक्षण-
 भोजनरूपपुरश्चरणमहं करिष्ये । इति
 सङ्गल्य भूतशुद्धिप्राणायामादिकं कृत्वा
 स्वस्मृद्वां वक्त्वा स्वस्वपूजापद्धत्युक्तक्रमेण
 देवतां संपूज्य दीपे प्रज्वलिते
 देवतां हृदये कृत्वा प्रातःकालं समा-
 रभ्य मध्यं दिनं यावत् जपं कुर्यात् ।
 ततस्तद्दशांशहोमतद्दशांशतर्पणतद्दशां-
 शाभिषेकतद्दशांशत्राक्षणभोजनकुर्यात् ।
 तथा च । सनत्कुमारतन्त्रे । प्रणवं
 तत्सदद्येति मासपङ्कतिथावपि । अमुका-
 मुकगोत्रोहहं मूलमुच्चार्य तत्परं ॥
 सिद्धिकामोहश्च मन्त्रस्य इयत्संख्यं जप-
 स्ततः । दशांशं हवनं होमाद्दशांशं
 तर्पणं ततः ॥ दशांशं मार्ज्जनं तस्मा-
 द्दशांशं विप्रभोजनं । पुरश्चरणमेवं
 हि करिष्ये प्राग्दक्षुधः ॥ तथा । दीपस्य
 ज्वलितस्याथ जपकर्म्म प्रशस्यते । तद्दीप-
 स्नानमाश्रित्य वातातपसहां कृत्वा ॥
 निर्माय विधिवत् कुर्यात् जपं तत्र शुभे
 दिने । ततो होमस्तत्सुतर्पणं ॥ *
 तत्रास्तरे । तर्पणस्त ततः कुर्यात्तीर्थोद्देश-
 चन्द्रमिश्रितैः । जले देवं समावाह

পুৱষ্কারঃ (পুং) পুৱষ্কিয়া । অভিষাপঃ । অরি-
গ্রহণং । অগ্রকরণং । পূজনং । স্বীকারঃ ।
সেকঃ । ইতি পুৱষ্কুতশব্দার্থদর্শনাৎ ॥

পুৱষ্কুতঃ (ত্ৰি) অভিষস্তঃ । অরিগ্রস্তঃ । অগ্র-
কৃতঃ । পূজিতঃ । ইতি মেদিনী ॥ স্বীকৃতঃ ।
সিক্তঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পুৱস্তাৎ ব্য প্রাচ্যাং দিশি । যথা । পুৱস্তাৎ
সূর্য্য উদেতি । প্রথমে কালে । যথা পুৱ-
স্তাভুক্তে । পুৱার্থে । অতীতে । যথা
পুৱস্তাদ্রামোহভূৎ । অগ্রতঃ অগ্রে দেশে ।
যথা পুৱস্তাদায়াতি । ইত্যমরভরতৌ ॥

পুৱা ব্য প্রবন্ধঃ । বাক্যরচনা পুৱাণাদিঃ । যথা
পুৱাবিদঃ । চিরং । চিরস্তনং । পুৱাণ-
মিত্যর্থান্তরং । অতীতং । ভূতং । চিরা-
তীতমিত্যেকং । যথা ইতিহাসঃ পুৱাবৃত্ত-
মিতি কেচিৎ ॥ নিকটঃ । সন্নিহিতঃ ।
আগামিকং । অনাগতং । নিকটগামিকং ।
ভবিষ্যদাসতিঃ । ইতি কেচিৎ ॥ ইত্যমর-
ভরতৌ ॥ ভীকঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পুৱা (স্ত্রী) পূর্বদিক্ । স্নগন্ধিদ্রব্যবিশেষঃ । তৎ-
পর্য্যায়ঃ । গন্ধবতী ২ দিব্যা ৩ গন্ধাঢ্যা ৪
গন্ধমাদিনী ৫ স্মরতিঃ ৬ ভূরিগন্ধা ৭
কুটী ৮ গন্ধকুটী ৯ । অস্তা
তিক্তত্বং । কটুত্বং । শীতত্বং । কষায়ত্বং ।
ককপিভঙ্গাসাস্রবিষদাহার্তিভ্রমযুর্ছাত্ত্বানা-
শিত্বঞ্চ । ইতি রাজনির্ব্বণ্টঃ ॥

পুৱাকৃতং (ত্ৰি) প্রারন্ধকর্ম্ম । পূর্বকালকৃত-
পুণ্যাদি । যথা । অকালে দর্শনং বিষ্ণো-
হৃন্তি পুণ্যং পুৱাকৃতং । ইতি স্মৃতিঃ ॥

পুৱাণং (স্ত্রী) ব্যাসাদিষুনিপ্রণীতবেদার্থবর্ণিত-

পঞ্চলক্ষণাঙ্কিতশাস্ত্রং । তৎপর্য্যায়ঃ । পঞ্চ-
লক্ষণং ২ । ইত্যমরঃ ॥ পঞ্চ লক্ষণানি
যথা । সর্গঃ ১ প্রতিসর্গঃ ২ বংশঃ ৩ মন্ব-
স্তরং ৪ বংশানুচরিতং ৫ ॥ মহাপুৱাণস্ত
দশ লক্ষণানি যথা । সর্গঃ ১ বিসর্গঃ ২
বৃত্তিঃ ৩ রক্ষা ৪ অন্তরং ৫ বংশঃ ৬
বংশানুচরিতং ৭ সংস্থা ৮ হেতুঃ ৯ অপা-
শ্রয়ঃ ১০ ॥ অথাক্টাদশ মহাপুৱাণানি
তেষাং শ্লোকসংখ্যানি চ যথা । ব্রাহ্মণ-
দশসহস্রং ১ পাম্বং পঞ্চপঞ্চাশৎসহস্রং ২
বৈষ্ণবং ত্রয়োবিংশতিসহস্রং ৩ শৈবং
চতুর্বিংশতিসহস্রং ৪ ভাগবতং অক্টাদশ-
সহস্রং ৫ নারদীয়ং পঞ্চবিংশতিসহস্রং ৬
মার্কণ্ডেয়ং নবসহস্রং ৭ আগ্নেয়ং চতুঃ-
শতাধিকপঞ্চদশসহস্রং ৮ ভবিষ্যৎ পঞ্চ-
শতাধিকচতুর্দশসহস্রং ৯ ব্রহ্মবৈবর্ত্তং
অক্টাদশসহস্রং ১০ লৈঙ্গং একাদশ-
সহস্রং ১১ বারাহং চতুর্বিংশতিসহস্রং ১২
স্কান্দং শতাধিকেকাশীতিসহস্রং ১৩
বামনং দশসহস্রং ১৪ কৌশ্লং সপ্তদশ-
সহস্রং ১৫ মাৎশ্র্যং চতুর্দশসহস্রং ১৬
গারুড়ং ঊনবিংশতিসহস্রং ১৭ ব্রহ্মাণ্ডং
দ্বাদশসহস্রং ১৮ । সমুদায়েন চতুর্লক্ষ-
শ্লোকাঃ । ইতি ত্রীভাগবতীয়দ্বাদশ-
স্কন্ধঃ ॥ * ॥ অপি চ । সূত উবাচ । বিস্ত-
রাণি পুৱাণানি চেতিহাসশ্চ শৌনক ।
সংহিতাং পঞ্চরাত্রাণি কথয়ামি বীথা-
গমং ॥ * ॥ সর্গশ্চ প্রতিসর্গশ্চ বংশো
মন্বস্তরাণি চ । বংশানুচরিতং বিপ্র পুৱাণং
পঞ্চলক্ষণং ॥ এতছপুৱাণানাং লক্ষণঞ্চ

विदुर्बुधाः । महतां पुराणानां लक्षणं
 कथयामि ते ॥ * ॥ सृष्टिश्चापि विश्वसृष्टिश्च
 स्थितिसंस्थां पालनं । कर्मणां वासना
 वार्ता मनुनां क्रमेण च ॥ वर्णनं प्रलयानां
 मोक्षस्य च निरूपणं । उक्तीर्त्तनं हरे-
 रेव देवानां पृथक् पृथक् ॥ दशाधिकं
 लक्षणं महतां परिकीर्तितं । संध्या-
 नं पुराणानां निबोध कथयामि ते ॥ * ॥
 परं ब्रह्मपुराणं सहस्राणां दशैव च ।
 पञ्चानवष्टिसहस्रं पाद्ममेव प्रकीर्तितं ॥
 त्रयोविंशतिसहस्रं वैश्ववक्त्रं विदुर्बुधाः ।
 चतुर्विंशतिसहस्रं शैवमेव निरूपितं ॥
 अष्टौऋषीदशसहस्रं श्रीमद्भागवतं विदुः ।
 पञ्चविंशतिसहस्रं नारदीयं प्रकी-
 र्त्तितं ॥ मार्कण्डेयं नवसहस्रं पुराणं
 पण्डिता विदुः । चतुःशताधिकं पञ्चदश-
 सहस्रमेव च ॥ परमग्निपुराणं रुचिरं
 परिकीर्तितं । चतुर्दशसहस्राणि परं
 पञ्चशताधिकं ॥ पुराणप्रवरकैव भविष्यं
 परिकीर्तितं । अष्टादशसहस्रं ब्रह्म-
 वैवर्तमीप्सितं ॥ सर्वेषां पुराणानां
 सारमेव विदुर्बुधाः । एकादशसहस्रं परं
 लिङ्गपुराणं ॥ चतुर्विंशतिसहस्रं
 वाराहं परिकीर्तितं । एकाशीतिसहस्रं
 परमेव शताधिकं ॥ वरं स्कन्दपुराणं
 सन्तिरेव निरूपितं । वामनं दशसहस्रं
 कौर्म्यं सप्तदशैव तु ॥ मांस्यं चतुर्दशं
 प्रोक्तं पुराणं पण्डितैस्तथा । उन्-
 विंशतिसहस्रं गारुडं परिकीर्तितं ॥
 परं द्वादशसहस्रं ब्रह्माण्डं परि-

कीर्तितं । एवं पुराणसंध्यां चतुर्लक्ष-
 मुदाहृतं ॥ अष्टादशपुराणानामेवमेव
 विदुर्बुधाः । एवंपुराणानामष्टादश
 प्रकीर्त्तिताः ॥ * ॥ इतिहासो भारतं
 वाल्मीकिं काव्यमेव च । पञ्चकं पञ्च-
 रात्राणां कृष्णमाहात्म्यपूर्वकं ॥ वाशिष्ठं
 नारदीयं कापिलं गोतमीयकं । परं
 सनत्कुमारीयं पञ्चरात्रं पञ्चकं ॥
 पञ्चम्याः संहितानां कृष्णभक्तिसमन्विताः ।
 ब्रह्मणश्च शिवस्यापि प्रह्लादस्य तथैव च ॥
 गोतमस्य कुमारस्य संहिताः परि-
 कीर्त्तिताः । इति ते कथितं सर्वं क्रमेण
 च पृथक् पृथक् ॥ अस्त्येवं विपुलं शास्त्रं
 ममापि च यथागमं । इति ब्रह्मवैवर्ते
 श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ॥ * ॥
 पद्मपुराणमते तु । निस्ताराय तु लोकानां
 स्वयं नारायणः प्रभुः । व्यासरूपेण कृत-
 वान् पुराणानि महौतले ॥ पठनाच्छ्रवणाद्-
 येषां नृणां पापकर्मो भवेत् । धर्मा-
 धर्मपरिज्ञानं सदाचारप्रवर्तनं ॥ गतिश्च
 परमा तद्व्यक्तिर्भगवति प्रभो । तानि ते
 कथयिष्यामि सप्रमाणानि हृतले ॥ * ॥
 पुराणसंध्यांस्तुत्तमाह । पुराणानि चतु-
 र्लक्षेण्येतानि धरणीतले । तथा महाभार-
 तं लक्षसंध्यां प्रकीर्त्तितं ॥ पञ्चलक्ष-
 म्निदं राजन् कथितं ब्रह्म केवलं । वेदः
 पञ्चमनामैव लोकनिस्तारकः पण्डितः ॥ तत्र
 पद्मपुराणं प्रथमं स प्रणीतवान् ! ततो-
 हन्यानि पुराणानि कृष्णो षोडशं तु क्रमात् ॥
 अष्टादशं भागवतं सारमाकृत्य सर्वतः ।

কৃতবান্ ভগবান্ ব্যাসঃ শুকঋষ্যাধ্যায়ং
 স্তং ॥ ইতি পাতালখণ্ডে ৭১ অধ্যায়ঃ ॥*॥
 আখ্যানাদিভিঃ সহ ব্যাসঃ পুঁরাণং চক্রে ।
 যথা । আখ্যানৈশ্চাপ্যাপাখ্যানৈর্গাথাভিঃ
 কল্পশুদ্ধিভিঃ । পুঁরাণসংহিতাং চক্রে পুঁরা-
 গার্থবিশারদঃ ॥ প্রথাতো ব্যাসশিষ্যো-
 হত্বং সূতো বৈ লোমহর্ষণঃ । পুঁরাণ-
 সংহিতাং তস্মৈ দদৌ ব্যাসো মহামুনিঃ ॥
 অস্য টীকা যথা । আখ্যানাদিভিঃ সহ
 পুঁরাণং চক্রে ব্যাস ইত্যম্বয়ঃ । তত্র চ ।
 স্বয়ং দৃষ্টার্থকথনং প্রাহুরাখ্যানকং বুধাঃ ।
 কৃতস্যার্থস্য কথনমুপাখ্যানং প্রচক্ৰতে ॥
 গাথাস্তু পিতৃপৃথ্বীপ্রভৃতিগীতয়ঃ । কল্প-
 শুদ্ধিঃ শ্রীকল্পাদিনির্গয়ঃ ॥ * ॥ স্মৃতি-
 শ্চাশ্বিনিবর্জাশ্বমিত্রায়ুঃ শাংশপায়নঃ । অকৃত-
 ব্রণেহথ সাবণিঃ ষট্ শিষ্যাস্তস্য চাভবন্ ॥
 টীকা । স্মৃত্যাদয়স্তু রোমহর্ষণস্য ষট্
 শিষ্যাস্তৎকৃতাঃ ষট্ সংহিতা জগৃহুঃ ॥*॥
 কাশ্যপঃ সংহিতাকর্তা সাবণিঃ শাংশ-
 পায়নঃ । লৌমহর্ষণিকা চান্যা তিস্র্যাং
 মূলসংহিতা ॥ টীকা । অকৃতব্রণ এব
 কাশ্যপঃ কাশ্যপো হকৃতব্রণ ইতি বায়ুক্তেঃ
 রোমহর্ষণিকা চান্যা রোমহর্ষণেন পুনঃ
 সংক্ষেপেণ প্রোক্তা ॥ * ॥ চতুষ্কয়েনা-
 প্যেতেন সংহিতানামিদং মুনে । টীকা ।
 এতাসাং কাশ্যপাদিকৃতানাং সংহিতানা-
 মর্থচতুষ্কয়েনাপি মূলভূতেন তৎসারো-
 দ্ধারাত্মকং ইদং ত্রীবিষ্ণুপুঁরাণং মুনে
 মৈত্রেয় ময়া কৃতমিতি শেষঃ ॥ * ॥ আদ্যং
 সর্বপুঁরাণানাং পুঁরাণং ব্রাহ্মমুচ্যতে ।

অষ্টাদশপুঁরাণানি পুঁরাণজ্ঞাঃ প্রচক্ৰতে ॥
 ইতি বিষ্ণুপুঁরাণে ৩ অংশে ৬ অধ্যায়ঃ ॥*॥
 তেযাং নামোচ্চারণাদিমাহাত্ম্যং যথা ।
 অষ্টাদশপুঁরাণানাং নামধেয়ানি যঃ পঠেৎ ।
 ত্রিসঙ্খ্যং জপতে নিত্যং সোহশ্বমেধফলং
 লভেৎ ॥ ইতি মার্কণ্ডেয়পুঁরাণং ॥ * ॥
 তামসপুঁরাণানি যথা । মাৎস্যং কৌশ্লং
 তথা লৈঙ্গং শৈবং স্কান্দং তথৈব চ ।
 আগ্নেয়ঞ্চ ষড়্ভেতানি তামসানি নিবো-
 ধত ॥ * ॥ সাত্ত্বিকপুঁরাণানি যথা । বৈষ্ণবং
 নারদীয়ঞ্চ তথা ভাগবতং শুভং । গারুড়-
 ঞ্চ তথা পাদ্মং বারাহং শুভদর্শনে ।
 সাত্ত্বিকানি পুঁরাণানি বিজ্ঞেয়ানি শুভানি
 বৈ ॥ * ॥ রাজসপুঁরাণানি যথা । ব্রহ্মাণ্ডং
 ব্রহ্মবৈবর্তং মার্কণ্ডেয়ং তথৈব চ । ভবিষ্যং
 বামনং ব্রাহ্মং রাজসানি নিবোধত ॥ * ॥
 সাত্ত্বিকা মোক্ষদাঃ প্রোক্তা রাজসাঃ স্বর্গদাঃ
 শুভাঃ । তথৈব তামসা দেবি নিরয়-
 প্রাপ্তিহেতবঃ ॥ ইতি পাদ্মোত্তরখণ্ডে
 ৪৩ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ অষ্টাদশোপপুঁরাণানি
 যথা । আদ্যং সনৎকুমারোক্তং নারসিংহ-
 মথাপরং । তৃতীয়ং স্কান্দমুদ্দিষ্টং কুমারেণ
 তু ভাষিতং ॥ চতুর্থং শিবধর্ম্মাখ্যং সাক্ষা-
 মন্দীশভাষিতং । দুর্বাসসোক্তমাশ্চর্য্যং
 নারদোক্তমতঃ পরং ॥ কাপিলং বামন-
 কৈব তথৈবোসনসেরিতং । ব্রহ্মাণ্ডং
 বারুণঞ্চাথ কালিকাঙ্কয়মেব চ ॥ মাক্লে-
 স্বরং তথা শাম্বং সৌরং সর্বার্থসঙ্কয়ং ।
 পরাশরোক্তমপরং মারীচং ভার্গবাস্বয়ং ॥
 ইতি গারুড়ে ২২৭ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥

कौर्मोक्तान्तेतानि उपपुराणशक्रे द्रष्ट-
व्यानि ॥ * ॥ पुराणपाठक्रमस्तु पारायण-
शक्रे पाठशक्रे च द्रष्टव्यः ॥ अथाक्तादश-
महापुराणानामनुक्रमणिका अर्थात् तेषां
श्लोकपरिच्छेदोभाषायां पाठ्यान्श्रवणदानफल-
नि लिख्यन्ते । सूत्र उवाच । एतच्छ्रुत्वा
नारदस्तु कुमारस्य वचो मुदा । पुनरप्याह
सुप्रीतो जिज्ञासुः श्रेय उक्तम् ॥ * ॥
नारद उवाच । साधु साधु महाभाग सर्व-
लोकोपकारकं । महान्द्वन्द्वं ह्यया प्रोक्तं
सर्वतद्वेदोक्तमोक्तम् ॥ अधुना श्रोतु-
मिच्छामि पुराणार्थानमुक्तम् । यस्मिन् यस्मिन्
पुराणे तु यद्वेदाध्यायनकं मुने । तद्वत्
सर्वं समाचक्षुः सर्वज्ञस्तु यतो मतः ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं विप्रा नारदस्य शुभावहं
पुराणार्थानसंप्रसादं कुमारः प्रत्यूवाच
ह ॥ * ॥ सनत्कुमार उवाच । पुराणार्था-
नकं विप्र नानाकल्पसमुद्भवम् । नाना-
कथासमायुक्तमद्भुतं बहुविस्तरम् ॥ ऋषिः
सनातनश्चायं यथा वेद तर्थापरः । न
वेद तस्मात् पृच्छ ह्यं बहुकल्पविदाश्वरम् ॥
श्रुत्वेत्थं नारदो वाक्यं कुमारस्य महा-
श्रुतः । प्रथम्य विनयोपेतः सनातनमथा-
ब्रवीत् ॥ * ॥ ब्रह्मन् पुराणविच्छ्रेष्ठं ज्ञान-
विज्ञानतत्परम् । पुराणानां विभागं मे
साकल्येनानुकीर्तय ॥ यस्मिन् श्रुते श्रुतं
सर्वं ज्ञाते ज्ञातं कृते कृतम् । वर्णा-
श्रमाचारधर्मं साक्षात्कारहमेव्यति ॥
कियन्ति च पुराणानि किम् सन्ध्यानि
मानतः । किं किमाध्यायनयुक्तानि तद्वदन्

मम प्रभो ॥ चातुर्वर्ग्याश्रया नाना ब्रतादीनां
कथास्तथा । सृष्टिक्रमेण बंशानां कथाः
सम्यक् प्रकाशय ॥ ह्येतोश्चुधिको न चान्यो-
हस्ति पुराणाथानविं प्रभो । तस्मादाथ्याहि
मह्यं ह्यं सर्वसन्देहभङ्गनम् ॥ ततः सना-
तनो विप्राः श्रुत्वा नारदभाषितम् । नारा-
यणं ऋणं ध्यात्वा प्रोवाचाथ विदाश्वरः ॥ * ॥
सनातन उवाच । साधु साधु मुनिश्रेष्ठ सर्व-
लोकोपकारक । पुराणार्थानविज्ञाने
यज्ज्ञाता नैष्ठिकी मतिः ॥ तुभ्यं समभि-
धास्यामि यं प्रोक्तं ब्रह्मणा पुरा ।
मरीच्यादिष्विष्यन्तु पुत्रस्येहार्त्ताश्रुना ॥
एकदा ब्रह्मणः पुत्रो मरीचिर्नाम विश्रुतः ।
स्वाध्यायश्रुतसम्पन्नो वेदवेदाङ्गपारगः ॥
उपसृत्य स्वपितरं ब्रह्मणं लोक-
भावनम् । प्रथम्य भक्त्या पप्रच्छ इदमेव
मुनीश्वर । पुराणार्थानममलं यद्वत् पृच्छसि
मानद ॥ * ॥ मरीचिरुवाच । भगवान देव-
देवेश लोकानां प्रभवापय्य । सर्वज्ञ
सर्वकल्याण सर्वाधिक नमोऽस्तु ते ॥
पुराणवीजमाथ्याहि मह्यं शुश्रूषते पितः ।
लक्षणं प्रमाणं वक्तारं पृच्छकं
तथा ॥ * ॥ ब्रह्मोवाच । शृणु वत्स प्रव-
क्ष्यामि पुराणानां समुच्चये । यस्मिन्
ज्ञाते भवेज्ज्ञातं बाह्यं सचराचरम् ॥
पुराणमेकमेवामीं सर्वकल्लेषु मानद ।
चातुर्वर्गस्य वीजं शतकोटिष्विस्तरम् ॥
प्रवृत्तिः सर्वशास्त्राणां पुराणादभवत्ततः ॥
कालेनाग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य महामतिः ।
हरिर्व्यासस्वरूपेण जायते च युगे युगे ॥

चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे द्वापरे सदा ।
तदष्टादशधा कृत्वा भूर्लोकं निर्दिशत्यपि ॥
अद्यापि देवलोकं तु शतकोटिप्रवि-
स्तरं । अस्त्येव तस्य सारस्तु चतुर्लक्षेण
वर्ण्यते ॥ * ॥ ब्राह्मं १ पादं २ वैश्वदेव ३
वायवीयं ४ तथैव च । भागवतं ५ नार-
दीयं ६ मार्कण्डेय ७ कीर्तितं ॥ आग्ने-
य ८ ङविष्य ९ ब्रह्मवैवर्त १०
लिङ्गके ११ । वाराह १२ तथा स्कान्दं १३
वामनं १४ कूर्म १५ संज्ञिकं । मां-
स्य १६ गारुडं १७ तद्वद्रक्षाणुथ १८
मिति त्रिषट् ॥ एकं कथानकं सूत्रं बहूः
श्रोतुः समाह्वयं । प्रवक्ष्यामि समासेन
निशामय समाहितः ॥ * ॥

तत्र प्रथमं ब्रह्मपुराणं । ब्राह्मं पुराणं
तत्रार्दो सर्वलोकहिताय वै । व्यासेन
वेदविदुषा समाख्यातं महात्माना ॥ तद्वै
सर्वपुराणाग्र्यं धर्मकार्थमोक्षदं । नाना-
ख्यानेतिहासाद्यं दशसाहस्रमुच्यते ॥ * ॥
तत्पूर्वभागे । देवानामस्त्राणां यत्रोत्प-
पत्तिः प्रकीर्तिता । प्रजापतीनां तथा
दक्षादीनां मुनीश्वर ॥ ततो लोकेश्वर-
स्यात्र सूर्यास्य परमात्मनः । वंशानुकूर्तनं
पुण्यं महापातकनाशनं ॥ यत्रावतारः
कथितः परमानन्दरूपिणः । त्रीमतो राम-
चन्द्रस्य चतुर्व्याहवतारिणः ॥ ततश्च सोम-
वंशस्य कूर्तनं यत्र वर्णितं । कृष्णस्य
जगदीशस्य चरितं कल्पवापहं ॥ द्वीपाना-
लैव सिद्धानां वर्षाणां चाप्यशेषतः ।
वर्णनं यत्र पातालवर्गाणां प्रदृश्यते ॥

नरकाणां समाख्यानं सूर्यास्तिकथानकं ।
पार्वत्याश्च तथा जन्म विवाहश्च निग-
द्यते ॥ दक्षाख्यानं ततः प्रोक्तमेकात्र-
क्षेत्रवर्णनं । पूर्वभागोऽयमुदितः पुराण-
स्यास्य मानद ॥ * ॥ तद्वृत्तरेभागे । अस्यो-
त्तरे विभागे तु पुरुषोत्तमवर्णनं । विस्त-
रेण समाख्यातं तीर्थयात्राविधानतः ॥ अत्रैव
कृष्णचरितं विस्तरां समुदीरितं । वर्णनं
यमलोकस्य पितृश्राद्धविधिस्तथा ॥ वर्णाश्रमा-
णां धर्माश्च कीर्तितानि यत्र विस्तरां । विष्णु-
धर्मसुगाख्यानं प्रलयस्य च वर्णनं ॥ योगा-
नां समाख्यानं सांख्यानांकापि वर्णनं ।
ब्रह्मवादसमुद्देशः पुराणस्य च शंसनं ॥
एतद्ब्रह्मपुराणस्तु भागद्वयसमाचितं ।
वर्णितं सर्वपापघ्नं सर्वसौख्यप्रदा-
यकं ॥ * ॥ तत्फलश्रुतिः । सूतशौनक-
संवादं भुक्तिमुक्तिप्रदायकं । लिखितैश्च तत्
पुराणं यो वैशाख्यां हेमसंयुतं ॥
जलधेनुयुतकापि भक्त्या दद्याद्दिजातये ।
पौराणिकाय सम्पूज्य वस्तुभोज्यविभूषणैः ।
स वसेद्ब्रह्मणो लोके यावच्छ्रार्क-
तारकं ॥ यः पठेच्छृणुयाद्वापि ब्राह्मण-
क्रमणीं द्विज । सोऽपि सर्वपुराणस्य
श्रोतुर्वह्नुः फलं लभेत् ॥ शृणोति यः
पुराणस्तु ब्राह्मं सर्वं जितेन्द्रियः । हवि-
ष्याशी च नियमां स लभेद्ब्रह्मणः पदं
किमत्र बहूनोक्तेन यदयदिच्छति मानव
तत् सर्वं लभते वत्स पुराणस्यास्य कीर्त-
नां ॥ इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे
बृहदुपाख्याने चतुर्थपादे १२ अध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयं पद्मपुराणं । श्रीब्रह्मोवाच ।
 शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि पुराणं पद्मसंज्ञिकं ।
 महत्पुण्यप्रदं नृणां शृणुतां पठतां
 मुदा ॥ यथा पक्षेन्द्रियः सर्वः शरीरीति
 निगद्यते । तथेदं पक्षभिः शृणुदितं
 पापनाशनं ॥॥ तत्र प्रथमे सृष्टिखण्डे ।
 पुलस्त्येन तु तीक्ष्णाय सृष्ट्यादिक्रमतो
 द्विज । नानाध्यानेतिहासादौर्ध्वत्रोक्तो
 धर्मविस्तरः ॥ पूरुषस्य च महात्त्यां विस्त-
 रेण प्रकीर्तितं । ब्रह्मयज्ञविधानं वेद-
 पाठादिलक्षणं ॥ दानानां कीर्तनं यत्र
 वृत्तानां पृथक् पृथक् । विवाहः शैल-
 जायाश्च तारकाध्यानकं महत् ॥ महात्त्या-
 ञ्च गवादीनां कीर्तितं सर्वपुण्यदं ।
 कालकेयादिदैत्यानां वधो यत्र पृथक्
 पृथक् ॥ ग्रहाणामर्चनं दानं यत्र प्रोक्तं
 द्विजोत्तम । तत्सृष्टिखण्डमुद्धिकं व्यासेन
 सप्तमहात्माना ॥ * ॥ द्वितीये भूमिखण्डे ।
 पितृमात्रादिपूज्यत्वे शिवशर्मकथा पुरा ।
 सत्रतश्च कथा पश्चात् वृत्रश्च च वधस्तथा ॥
 पृथोर्वेणश्च चाध्यानं धर्माध्यानं ततः
 परं । पितृभ्यश्चमनाध्यानं नक्षत्रश्च कथा
 ततः ॥ यथातिचरितकैव गुरुतीर्थनिरू-
 पणं । राज्ञा जैमिनिसंवादो ब्रह्माश्चर्या-
 कथायुतः ॥ कथा ह्यशोकसुन्दर्या ह्यु-
 दैत्यवधाचिता । कामोदाध्यानकं तत्र
 विह्वलवधसंयुतं ॥ कुङ्कुलश्च च संवाद-
 श्यवनेन महात्माना । सिद्धाध्यानं ततः
 प्रोक्तं खण्डश्चाश्च फलोहनं ॥ सूत-
 शौनकसंवादं भूमिखण्डिदं स्मृतं ॥ * ।

तृतीये स्वर्गखण्डे । ब्रह्माण्डोपनिषद्दिता
 यत्रैविभिश्च-सोतिना ॥ सभूमिलोकसंस्थानं
 तीर्थाध्यानं ततः परं । नर्मदोपनि-
 कथनं तत्तीर्थानां कथा पृथक् ॥ कुरू-
 क्केन्द्रादितीर्थानां कथाः पुण्याः प्रकी-
 र्तिताः । कालिन्दीपुण्यकथनं काशीमाहात्त्या-
 वर्णनं ॥ गयायाश्चैव माहात्त्यां प्रयागश्च
 च पुण्यकं । वर्णाश्रमानुरोधेन कर्मयोग-
 निरूपणं ॥ व्यासजैमिनिसंवादः पुण्य-
 कर्मकथाचितः । समुद्रमथनाध्यानं ब्रह्मा-
 ध्यानं ततः परं ॥ उज्ज्वलपञ्चाहमाहात्त्यां
 स्तोत्रं सर्वपापनाशनं । एतत्स्वर्गाधिप-
 विप्र सर्वपातकनाशनं ॥ * ॥ चतुर्थे
 पातालखण्डे । रामाश्वमेधे प्रथमं राम-
 राज्याभिषेचनं । अगस्त्याद्यागमश्चैव
 पौलस्त्याचयकीर्तनं ॥ अश्वमेधोपदेशश्च
 ह्यचर्या ततः परं । नानाराजकथाः
 पुण्या जगन्नाथानुवर्णनं ॥ वृन्दावनश्च
 माहात्त्यां सर्वपापप्रणाशनं । नित्य-
 लीलानुकथनं यत्र कृष्णवतारिणः ॥ माधव-
 स्नानमाहात्त्ये स्नानदानार्चने फलं । धरा-
 वराहसंवादो यमब्राह्मणयोः कथा ॥
 संवादो राजदूतानां कृष्णस्तोत्रनिरू-
 पणं । शिवसन्तुसमायोगो दक्षीच्याध्यानक-
 स्ततः ॥ तन्महात्त्यामभूलं शिवमाहात्त्या-
 युक्तं । देवरातस्तथाध्यानं पुराणज्ञः
 प्रशंसनं ॥ गौतमाध्यानकैव शिव-
 गीता ततः स्मृता । कल्लासुरी रामकथा
 तारकाज्जाश्रमाश्चितो ॥ पातालखण्डे तद्वि-
 शृणुतां ज्ञानिनां सदा । सर्वपाप-

प्रथमं सर्वबीजफलप्रदं ॥ * ॥ पञ्चमे
 उत्तरखण्डे । पर्वताख्यानकं पूर्वं
 गौर्यैः प्रोक्तं शिवेन वै । जालङ्गर-
 कथां पञ्चाक्षरैः शैलानुकीर्तनं ॥ सगरश्च
 कथा पुण्या ततः परमुदीरितं । गङ्गा-
 प्रयागकाशीनां गगनाश्चाधिपुण्यकं ॥
 आत्रादिदानमाहात्म्यं तन्महाद्वादशीतं ।
 चतुर्विंशैकादशीनां माहात्म्यं पृथ-
 गीरितं ॥ विष्णुधर्मसमाख्यानं विष्णुनाम-
 सहस्रकं । कार्तिकव्रतमाहात्म्यं माघस्नान-
 फलस्ततः ॥ जम्बूद्वीपस्य तीर्थानां माहात्म्यं
 पापनाशनं । सात्रमत्याश्च माहात्म्यं
 नृसिंहोत्पत्तिवर्णनं ॥ देवशर्मादिका-
 ख्यानं गीतामाहात्म्यावर्णने । भक्त्या-
 ख्यानं माहात्म्ये श्रीमद्भागवतस्य ह ॥
 इन्द्रप्रश्नस्य माहात्म्यं बहुतीर्थकथाचितं ।
 मञ्जरुत्पात्तिख्यानं त्रिपास्तृत्यनुवर्णनं ॥
 अवतारकथा पुण्या मत्स्यादीनामतः परं ।
 रामनामस्ततः दिव्यं तन्माहात्म्यं वाडव ॥
 परीक्षितश्च शृङ्गा श्रीविशेषैर्वैभवस्य च ।
 इत्येतच्छ्रुत्तरं खण्डं पञ्चमं सर्व-
 पुण्यदं ॥ * ॥ तत्फलश्रुतिः । पञ्चखण्ड-
 युतं पापं यः शृणोति नरोत्तमः । स
 लतेद्वैतवत् धाम भूत्वा भोगानिहे-
 पितान् ॥ एतद्वै पञ्चपञ्चाशत्सहस्रं पाप-
 संश्रुतं । पुराणं लेखयित्वा वै ज्यैष्ठ्यां
 स्वगात्र्यसंयुतं ॥ यः प्रदद्यात् स्वसंकृत्य
 पुराणं गाय मानसं । स याति वैश्वं धाम
 सर्वदेवनमस्कृतः ॥ पश्चान्मुक्तामणीमेतां यः
 पठेत् शृणुयात् तथा । सोऽपि पाप-

पुराणस्य लभेत् श्रवणं फलं ॥ * ॥ इति
 श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
 चतुर्थपादे २७ अध्यायः ॥ २ ॥
 तृतीयं विष्णुपुराणं । श्रीब्रह्मोवाच ।
 शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि पुराणं वैश्वं
 महत् । त्रयोविंशतिसाहस्रं सर्वपातक-
 नाशनं ॥ यत्रादिभागे निर्दिष्टाः षड्दशाः
 शतृजेन ह । नैत्रेयायादिमे तत्र
 पुराणस्यावतारिकाः ॥ * ॥ तत्र प्रथम-
 भागस्य प्रथमांशे । आदिकारणसर्गश्च
 देवादीनां सञ्जवः । समुद्रमथनाख्यानं
 दक्षादीनां ततोचराः ॥ ऋषयश्चरितं
 चैव प्रथोश्चरितमेव च । प्रोचेतसं
 तथाख्यानं प्रह्लादस्य कथानकं ॥ पृथग्-
 राज्याधिकाराख्या प्रथमोऽंश इती-
 रितः ॥ * । प्रथमभागस्य द्वितीयांशे ।
 प्रियव्रताचराख्यानं द्वीपवर्षनिरूपणं ॥
 पातालनरकाख्यानं सप्तसर्गनिरूपणं ।
 सूर्यादिचारकथनं पृथग्लक्षणसंयुतं ॥
 चरितं भरतस्याथ मुक्तिमार्गनिदर्शनं ।
 निदाघखड्गसंवादो द्वितीयोऽंश उदा-
 हृतः ॥ * ॥ प्रथमभागस्य तृतीयांशे ।
 मन्वन्तरसमाख्यानं वेदव्यासावतारकं ।
 नरकोट्टारकं कर्ण गदितकं ततः परं ॥
 सगरस्योर्वसंवादे सर्वधर्मनिरूपणं ।
 आङ्ककर्म तथोद्धिक्तं वर्णाश्रमनिबन्धने ॥
 सदाचारश्च कथितो मायामोहकथा ततः ।
 तृतीयोऽंशोऽहमूहितः सर्वपापप्रणा-
 शनः ॥ * ॥ प्रथमभागस्य चतुर्थांशे ।
 सूर्यावशकथा पुण्या सोमवशानुकीर्तनं ।

चतुर्थेऽंशे मुनिश्रेष्ठ नानाराजकथा-
 चितं ॥ * ॥ प्रथमभागस्य पञ्चमांशे ।
 कृष्णवतारसंप्रसंगे गोकुलीया कथा ततः
 पृथनादिवधो बाल्ये कौमारेहृद्यदि-
 हिसनं ॥ कैशोरे कंसहननं माथुरं
 चरितं तथा । ततस्तु यौवने प्रोक्तं
 लीला द्वारवतीभवा ॥ सर्वदैत्यवधो यत्र
 विवाहाश्च पृथग्विधाः । यत्र श्विहा जग-
 म्नाथः कृष्णो योगेश्वरेश्वरः ॥ भूतारहरणं
 चक्रे परश्वहननादिभिः । अष्टावक्रिय-
 माथ्यानं पञ्चमोऽंश इतीरितः ॥ * ॥
 प्रथमभागस्य षष्ठांशे । कलिजं चरितं
 प्रोक्तं चातुर्विधं लयस्य च । ब्रह्मज्ज्ञान-
 समुद्देशः खाण्डिक्यस्य निरूपितः ॥ केशि-
 ध्वजेन चेतोयः षष्ठोऽंशः परि-
 कीर्तितः ॥ * । तस्य द्वितीयभागे । अतः
 परस्तु सूतेन शौनकादिभिरादरात् ॥
 पुंकेन चोदितः शश्विष्णुधर्मोत्तराह्वयाः ।
 नानाधर्मकथाः पुण्या ब्रतानि नियमा यमाः ॥
 धर्मशास्त्रं चार्थशास्त्रं वेदास्तं ज्योतिषं
 तथा । वंशाख्यानं प्रकरणां स्तोत्राणि
 मनवस्तथा ॥ नानाविद्याश्रयाः प्रोक्ताः
 सर्वलोकोपकारकाः । एतद्विष्णुपुराणं
 वै सर्वशास्त्रार्थसंग्रहं ॥ * ॥ तंफल-
 श्रुतिः । वाराहकल्पवृत्तान्तं व्यासेन
 कथितं द्विह । यो नरः पठते भक्त्या
 यः शृणोति च सादरं । तावुर्भो विष्णु-
 लोकं हि ब्रह्मेतां भूक्तभोगको ॥
 तल्लिखित्वा च यो दद्यादावाद्यां हृतधेनुना ।
 सहितं विष्णुभक्त्या पुराणार्थविदे द्विज ।

स याति वैष्णवं धाम विमानैर्नार्वरुः सा ॥
 यश्च विष्णुपुराणं समनुक्रमणीं द्विज ।
 कथयेच्छृणुयाद्वापि स पुराणफलं लभेत् ॥
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपा-
 ख्याने चतुर्थपादे २४ अध्यायः ॥ ७ ॥
 चतुर्थं वायुपुराणं । ब्रह्मोवाच । शृणु
 विप्र प्रबक्ष्यामि पुराणं वायवीयकं ।
 यस्मिन् श्रुते लभेद्भक्त्या रुद्रस्य परमात्मनः ॥
 चतुर्विंशतिसाहस्रं तं पुराणं प्रकी-
 र्तितां । श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्माण्यज्राह
 मारुतः ॥ तद्वायवीयमुदितं भागद्वयसमा-
 चितं । * । तस्य पूर्वभागे । स्वर्गादि-
 लक्षणं यत्र प्रोक्तं विप्र सविस्तरं ॥
 मन्वन्तरेषु वंशाश्च राज्ञां ये यत्र
 कीर्तिताः । गयाम्बरस्य हननं विस्तराद्-
 यत्र कीर्तितं ॥ मानानाकैव महाश्रुतं
 माघस्योक्तं फलाधिकं । दानधर्मा राज-
 धर्मा विस्तरणेोदितस्तथा ॥ भूपताल-
 ककुब्ज्यामचारिणां यत्र निर्णयः । ब्रता-
 दीनां पूर्वोद्देश्यं विभागः समुदाहृतः ॥ * ॥
 तदुत्तरभागे । उत्तरे तस्य भागे तु
 नर्मदातीर्थवर्णनं । शिवस्य संहिताख्यां वै
 विस्तरेण मुनीश्वर ॥ यो देवः सर्वदेवानां
 हृद्विन्देयः सनातनः । स तु सर्वान्ना
 यस्यास्तीरे तिष्ठति सन्ततं ॥ इदं ब्रह्मा
 हरिरिदं साक्षाच्चेदं परो हरः । इदं
 ब्रह्म निराकारं कैवल्यं नर्मदाजलं ॥
 ध्रुवं लोकहितार्थाय शिवेन स्वशरीरतः ।
 शक्तिः कापि सरिद्रुपा रेवेयमवतारिता ॥
 वे वसन्त्युत्तरे कुले रुद्रस्यामुचरा हि ॥

वसन्ति वाय्वतीरे ये लोकं ते यास्ति
वैश्ववः ॥ ँकारेश्वरमारभ्य यावत् पश्चिम-
सागरं । सङ्गमाः पञ्च च त्रिंशत्सदीनां
पापनाशनाः ॥ दशैकमुत्तरे तीरे त्रयो-
विंशति दक्षिणे । पञ्चत्रिंशत्तमः प्रोक्तो
रेवासगरसङ्गमः ॥ सङ्गमैः सहितान्नेव
रेवातीरेष्वेहपि च । चतुःशतानि तीर्थानि
प्रसिद्धानि च सन्ति हि ॥ षष्टितीर्थसहस्राणि
षष्टिकोट्या मुनीश्वर । सन्ति चाद्यानि
रेवासागरीर्युग्मे पदे पदे ॥ संहितेयं
महापुण्या शिवस्य परमात्मनः । नर्मदा-
चरितं यत्र वायुना परिकीर्तितं

तत्फलश्रुतिः । लिखित्वेदं पुराणं शुद्ध-
धेनुसमाहितं । श्रावण्यां यो ददेद्वक्त्या
ब्राह्मणाय कुटुम्बिने । रुद्रलोके वसेत्
सोऽपि यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ यः श्राव-
येद्वा शृणुयाद्वायवीर्यमिदं नरः । नियमेन
हविष्याशी स रुद्रो नात्र संशयः ॥ य-
श्चानुक्रमणीमेतां शृणोति श्रावयेत्
वा । सोऽपि सर्वपुराणस्य फलं श्राव-
णं लभेत् ॥ इति श्रीनारदीयपुराणे
पूर्वभागे बृहदुपाख्याने चतुर्थपादे
१५ अध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमं श्रीभागवतपुराणं । श्रीब्रह्मा-
वाच । मरीचे शृणु ब्रह्मिणि वेदव्यासेन
यत् कृतं । श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं
ब्रह्मसम्पितं ॥ तदष्टादशसाहस्रकीर्तितं
पापनाशनं । सूरपादपरूपोऽयं स्कन्द-
र्षादशतिर्युतः ॥ भगवानेव विप्रेन्द्र विश्व-
रूपी कवीरितः । * । तस्य प्रथमस्कन्धे ।

तत्र तु प्रथमे स्कन्धे सूतर्षाणां समा-
गमः ॥ व्यासश्च चरितं पुण्यं पाण्डु-
वानां तथैव च । पार्वीकृतमुपाख्यान-
मितीदं समुदाहृतं ॥ * ॥ द्वितीयस्कन्धे ।
पार्वीकृतसंवादे सतिद्वयनिरूपणं ।
ब्रह्मनारदसंवादेऽवतारचरितामृतं ॥
पुराणलक्षणकैव सृष्टिकारणसम्भवः ।
द्वितीयोऽयं समुदितः स्कन्धो व्यासेन
धीमता ॥ * ॥ तृतीयस्कन्धे । चरितं विदुर-
स्याथ मेत्रेयेणास्य सङ्गमः । सृष्टिप्रकरणं
पश्चाद्भ्रूङ्गः परमात्मनः ॥ कापिलं
साङ्ख्यमप्यत्र तृतीयोऽयमुदाहृतः । * ।
चतुर्थस्कन्धे । सत्याश्चरितमार्दो तु क्रवस्य
चरितं ततः ॥ पृथगे पुण्यसमाख्यानं
ततः प्राचीनवर्हिषः । इत्येष तुर्यो
गदितो विसर्गे स्कन्ध उक्तमः ॥ * ॥ पञ्चम-
स्कन्धे । प्रियव्रतस्य चरितं तद्वंशानां
पुण्यदं । ब्रह्माण्डसर्गतानां लोकानां
वर्णनस्ततः ॥ नरकस्थितिरित्येष संस्थाने
पञ्चमो गतः ॥ षष्ठस्कन्धे । अजामिलस्य
चरितं दक्षसृष्टिनिरूपणं ॥ ब्रह्माख्यानं
ततः पश्चान्मरुतां जन्म पुण्यदं ।
षष्ठोऽयमुदितः स्कन्धो व्यासेन परि-
पोषणे ॥ * ॥ सप्तमस्कन्धे । प्रह्लाद-
चरितं पुण्यं वर्णाश्रमनिरूपणं । सप्तमो
गदितो वंसवासनाकर्म्मकीर्तने ॥ * ॥
अष्टमस्कन्धे । गजेश्वरमोक्षाख्यानं मय-
सुरनिरूपणं । समुद्रमथनकैव बलिबैभव-
वहनं ॥ मत्स्यावतारचरितमष्टमोऽयं
प्रकीर्तितः ॥ * ॥ नवमस्कन्धे । सूर्यावंशसमा-

थ्यानं सोमवन्शानिरूपणं ॥ वंशानुचरिते ।
 प्रोक्तो नवमोहयं महामते । * ।
 दशमस्कन्धे । कृष्णस्य बालचरितं कौमारक
 व्रजस्थितिः ॥ कैशोरं मथुरास्थानं
 यौवनं द्वारकास्थितिः । भृभारहरणकात्र
 निर्रोधे दशमः स्मृतः ॥ * ॥ एकादश-
 स्कन्धे । नारदेन तु संवादो वसुदेवश्च
 कौर्तितः । यदोश्च दत्तात्रेयेण श्रीकृष्ण-
 नोद्धवश्च च ॥ यादवनां मिथोहन्तुश्च
 मुक्तावेकादशः स्मृतः । * । द्वादशस्कन्धे ।
 भविष्यकल्पनिदेशो मोक्षो राज्ञः परी-
 क्षितः ॥ वेदशाखाप्रणयनं मार्कण्डेयतपः
 स्मृतः । सौरि विभूतिरुदिता सात्वती च
 ततः परं ॥ पुराणसञ्चारकथनमाश्रये
 द्वादशो ह्ययं । इत्येवं कथितं वंस
 श्रीमद्भागवतं तव ॥ * ॥ तत्फलश्रुतिः ।
 वल्लुः श्रोतुश्चापदेर्दुरनुमोदितुरेव च ।
 साहाय्यकर्तुर्गदितं भक्तिभूक्तिविमुक्तिदं ॥
 प्रोष्ठपद्यां पूर्णमायां हेममिंहसमा-
 चितं । देयं भागवतायेदं द्विजय
 प्रातिपूर्वकं ॥ संपूज्य वल्लुहेमादौ-
 र्भगवद्भक्तिमिच्छता । योहप्यनुक्रमणीमेतां
 श्रावयेच्छृणुयात्तथा । स पुराणश्रवणजं
 प्राप्नोति कलमुत्तमं ॥ * ॥ इति श्रीनार-
 दीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने चतुर्थ-
 पादे १७ अध्यायः ॥ ५ ॥
 षष्ठं नारदीयपुराणं । श्रीब्रह्मोवाच ।
 शृणु विप्र प्रवक्ष्यामि पुराणं नार-
 दीयकं । पञ्चविंशतिसाहस्रं बृहच्चित्रकथा-
 श्रयं ॥ * ॥ तत्र पूर्वभागे प्रथमपादे ।

सूतशौनकसंवादः सृष्टिसंक्षेपवर्णनं ।
 नानाधर्मकथाः पुण्याः प्रवृत्ते समुदाहृताः ॥
 प्राग्भागे प्रथमे पादे सनकेन महा-
 अना । * । पूर्वभागे द्वितीयपादे ।
 द्वितीये मोक्षधर्माथे मोक्षोपायानरू-
 पणं ॥ वेदाङ्गानां कथनं शुकोत्पत्ति-
 श्च विस्तारं । सनन्दनेन गदितो नारदाय
 महाअने ॥ * ॥ पूर्वभागे तृतीयपादे ।
 महत्तन्त्रे समुद्धिक्तं पञ्चपाशविमोक्षणं ।
 मन्त्राणां शोधनं दीक्षा मन्त्रोद्धारश्च
 पूजनं ॥ प्रयोगाः कवचं नामसहस्रं
 स्तोत्रमेव च । गणेशसूर्याविष्णुनां शिव-
 शक्त्यारनुक्रमणं ॥ सनत्कुमारमुनि-
 नारदाय तृतीयके । * । पूर्वभागे चतुर्थ-
 पादे । पुराणलक्षणैकैव प्रमाणं दान-
 मेव च ॥ पृथक् पृथक् समुद्धिक्तं दान
 कालपुरःसरं । चैत्रादिसर्कवासेषु तिथी-
 नां पृथक् कृथक् ॥ प्रोक्तं प्रातिपदा-
 दीनां व्रतं सर्वाघनाशनं । सनातनेन
 मुनिना नारदाय चतुर्थके ॥ पूर्वभागो-
 ह्यमुदितो बृहदाख्यानसंज्ञितः । * ।
 तदुत्तरभागे । अश्वोत्तरे विभागे तु
 प्रश्न एकादशीव्रते ॥ वशिष्ठेनाह संवादो
 मास्कातुः परिकीर्तितः । रुक्माङ्गदकथा
 पुण्या मोहिन्युत्पत्तिकर्मा च ॥ वल्लु-
 शापश्च मोहिन्यै पञ्चादुद्धरणक्रिया ।
 गङ्गाकथा पुण्यतमा गयायात्राङ्गीर्तनं ॥
 काश्या माहात्म्यमत्तुलं पुरुषोत्तमवर्णनं ।
 यात्राविधानं क्षेत्रेण ब्रह्माख्यानसम्बन्धितं ॥
 प्रयागश्वाथ माहात्म्यं कुरुक्षेत्रस्य

३९परं । हरिद्वारस्य चाख्यानं कामो-
 दाख्यानकं तथा ॥ बदरीतीर्थमाहात्म्यं
 कामाख्यास्तुथैव च । प्रभासस्य च माहात्म्यं
 पुराणाख्यानकं ततः ॥ गौतमाख्यानकं
 पश्चाद्देवपादस्तुवस्ततः । गोकर्णक्रेत्र-
 माहात्म्यं लक्ष्मणाख्यानकं तथा ॥ सेतु-
 माहात्म्यकथनं नर्मदातीर्थवर्णनं । अवस्त्या-
 शैचव माहात्म्यं मथुरायाम्स्ततः परं ॥
 वृन्दावनस्य महिमा वसोव्रज्जातिके
 गतिः । मोहिनीचरितं पश्चादेव वै
 नारदीयकं ॥ * ॥ तंफलश्रुतिः । यः
 शृणोति नरो भक्त्या श्रावयेद्वा समा-
 हितः । स याति ब्रह्मणो धाम नात्र कार्या
 विचारणा ॥ यस्तु तद्विषयपूर्णायां धेनूनां
 सप्तकाचितं । प्रदद्याद्द्विजवर्ष्याय स
 लभेन्नोक्तमेव च ॥ यश्चानुक्रमणीमेतां
 नारदीयस्य वर्णयेत् । शृणुयाद्द्वैकचित्तेन
 सोऽपि स्वर्गगतिं लभेत् ॥ * ॥ इति
 श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपा-
 ख्याने चतुर्थपादे ९१ अध्यायः ॥ ७ ॥
 सप्तमं मार्कण्डेयपुराणं । श्रीब्रह्मोवाच ।
 अथ ते संप्रवक्ष्यामि मार्कण्डेयाभिधं
 मुने । पुराणं सूमहं पुण्यं पठतां
 शृणुतां सदा ॥ यत्राधिकृत्य शकुनीन्
 सर्वधर्मनिरूपणं । मार्कण्डेयेन मुनिना
 जैमिनेः प्राक् समीरितं ॥ पङ्क्तिगां धर्म-
 संज्ञानां ततो जन्मनिरूपणं । पूर्वजन्म-
 कथा चैषां विक्रिया च दिवस्पतेः ॥ तीर्थ-
 यात्रा बलश्रुतो द्रौपदेयकथानकं ।
 हरिश्चन्द्रकथा पुण्या युद्धमाडीवकाभिधं ॥

पितापुत्रसमाख्यानं दत्तात्रेयकथा ततः ।
 हैहयस्थाथ चरितं महाख्यानसमाचितं ॥
 मदालसाकथात्रोक्ता ह्यलर्कचरिता चिता ।
 सृष्टिसंकीर्तनं पुण्यं नवधा परिकीर्तितं ॥
 कल्लान्तकालनिर्देशो यस्सृष्टिनिरूपणं ।
 रुद्रादिसृष्टिरप्युक्ता द्वीपवर्षानुकीर्तनं ॥
 मनूनां कथा नाना कीर्तिताः पाप-
 हारिकाः । तासु दुर्गाकथास्तु पुण्यादा
 चाकमेहन्तरे ॥ तंपश्चात् प्रणवोत्पत्ति-
 ज्ञयीतेजःसमुद्भवः । मार्तण्डस्य च जन्माख्या
 तन्माहात्म्यसमाचिता ॥ वैवस्वताचयश्चापि
 वंसप्रयश्चरितं ततः । वंसप्रतीश्वाने
 वंसप्री च पाठः । खनित्रस्य ततः प्रोक्ता
 कथा पुण्या महात्मनः ॥ अर्बिक्कचरितं
 चैव किमिच्छन्नतकीर्तनं । नरिष्यस्तस्य
 चरितं इक्ष्वाकुचरितं ततः ॥ तुलस्या-
 श्चरितं पश्चाद्रामचन्द्रस्य संकथा । कुश-
 वंशसमाख्यानं सोमवंशानुकीर्तनं ॥
 पूरुरवःकथा पुण्या नल्मस्य कथास्तुता ।
 ययातिचरितं पुण्यं यद्ववंशानुकीर्तनं ॥
 श्रीकृष्णबालचरितं माथुरं चरितं ततः ।
 द्वारकाचरितं कथा सर्ववतारजा ॥
 ततः साञ्ज्यसमुद्देशः प्रपञ्चसत्त्वकीर्तनं ।
 मार्कण्डेयस्य चरितं पुराणश्रवणे फलं ॥ * ॥
 तंफलश्रुतिः । यः शृणोति नरो भक्त्या
 पुराणमिदमादरात् । मार्कण्डेयाभिधं वंस
 स लभेत् परमां गतिं ॥ यस्तु वीकू-
 रुते चैतच्छेवं स लभते पदं ॥ तं
 प्रयच्छेल्लिखित्वा यः सोऽवर्णकरिसंयुतं ।
 कार्तिक्यां द्विजवर्ष्याय स लभेद्ब्रह्मणः

পদং ॥ শৃগোতি শ্রাবয়েদ্বাপি বশ্চানু-
ক্রমণীমিমাং । মার্কণ্ডেয়পুরাণস্য স লভে-
দ্বাঙ্কিতং ফলং ॥ * ॥ ইতি শ্রীনারদীয়-
পুরাণে পূর্বভাগে বৃহত্পাখ্যাণে চতুর্থ-
পাদে ৯৮ অধ্যায়ঃ ॥ ৭ ॥
অষ্টমং অগ্নিপুরাণং । শ্রীব্রহ্মাবাচ ।
অথাৎ সংপ্রবক্ষ্যামি তবাগ্নেয়পুরাণকং ।
ঈশানকল্পব্রহ্মান্তং বশিষ্ঠায়ানলোহব্রবীৎ ॥
তৎ পঞ্চদশসাহস্রং নান্নাং চরিতমদ্ভুতং ।
পঠতাং শৃণুতাক্ষেব সৰ্ব্বপাপহরং নৃণাং ॥
প্রশ্নপূর্বং পুরাণস্য কথা সৰ্ব্বাবতারজা ।
সৃষ্টিপ্রকরণং চাথ বিষ্ণুপূজাদিকং ততঃ ॥
অগ্নিকার্যং ততঃ পশ্চাত্তমুদ্রাদিলক্ষণং ।
সৰ্বদীক্ষাবিধানঞ্চ অভিষেকনিরূপণং ॥
লক্ষণং মণ্ডলাদীনাং কুশায়া মার্জ্জনং
ততঃ । পবিত্রারোপণবিধির্দেবালয়বিধি-
স্ততঃ ॥ শালগ্রামাদিপূজা চ মূর্তিলক্ষ-
পৃথক্ পৃথক্ । স্তাসাদীনাং বিধানঞ্চ
প্রতিষ্ঠা পূৰ্ত্তকা ততঃ ॥ বিনায়কাদি-
দীক্ষাণাং বিধির্জ্যেয়স্ততঃ পরং । প্রতিষ্ঠা
সৰ্বদেবানাং ব্রহ্মাণ্ডস্য নিরূপণং ॥
গঙ্গাদিতীৰ্থমাহাত্ম্যং জম্বুাদিদ্বীপবর্ণনং ।
উৰ্দ্ধ্বাধোলোকরচনা জ্যোতিশ্চক্রনিরূ-
পণং ॥ জ্যোতিষঞ্চ ততঃ প্রোক্তং শাস্ত্রং
যুদ্ধজয়ার্ণবং । ষট্কৰ্ম্ম চ ততঃ প্রোক্তং
মন্ত্রবস্ত্রৌষধীগণঃ ॥ কুঞ্জিকাদিসমর্চা চ
‘ষোড়ান্যাসবিধিস্তথা । কোটিহোমবিধানঞ্চ
তদন্তরনিরূপণং ॥ ব্রহ্মচর্যাদিধৰ্ম্মাশ্চ
শ্রীককল্পবিধিস্ততঃ । গ্রহযজ্ঞস্ততঃ প্রোক্তো
বৈদিকস্মার্তকৰ্ম্ম চ ॥ প্রায়শ্চিত্তানুকথনং

তিথীনাঞ্চ ব্রতাদিকং । বারব্রতানুকথনং
নক্ষত্রব্রতকীর্তনং ॥ মাসিকব্রতনির্দেশো
দীপদানবিধিস্তথা । নববৃহাৰ্চনং প্রোক্তং
নরকাণাং নিরূপণং ॥ ব্রতানাঞ্চাপি
দানানাং নিরূপণমিহোদিতং । নাড়ীচক্র-
সমুদ্দেশঃ সন্ধ্যাবিধিরনুভমঃ ॥ গায়ত্রার্থস্য
নির্দেশো লিঙ্গস্তোত্রং ততঃ পরং । রাজা-
ভিষেকমন্তোক্তিধৰ্ম্মকৃত্যঞ্চ ভূভূজাং ॥
স্বপ্নাধ্যায়স্ততঃ প্রোক্তঃ শকুনাদিনিরূপণং ।
মণ্ডলাদিকনির্দেশো রণদীক্ষাবিধিস্ততঃ ॥
রামোক্তনীতিনির্দেশো রত্নানাং লক্ষণং
ততঃ । ধনুর্বিদ্যা ততঃ প্রোক্তা ব্যবহার-
প্রদর্শনং ॥ দেবাস্তুরবিমর্দাখ্যা হ্যায়ুর্বেদ-
নিরূপণং । গজাদীনাং চিকিৎসা চ তেষাং
শাস্তিস্ততঃ পরং ॥ গোনসাদিচিকিৎসা চ
নানাপূজাস্ততঃ পরং । শাস্ত্রয়শ্চাপি
বিবিধা ছন্দঃশাস্ত্রমতঃ পরং ॥ সাহিত্যঞ্চ
ততঃ পশ্চাদেকার্ণাদিসমাহ্বয়াঃ । সিদ্ধ-
শিক্ষানুশিষ্টিশ্চ কোষঃ স্বর্গাদিবর্গকে ॥
প্রলয়ানাং লক্ষণঞ্চ শারীরকনিরূপণং ।
বর্ণনং নরকাণাঞ্চ যোগশাস্ত্রমতঃ পরং ॥
ব্রহ্মজ্ঞানং ততঃ পশ্চাৎ পুরাণশ্রবণে
ফলং । এতদাগ্নেয়কং বিপ্র পুরাণং পরি-
কীর্তিতং ॥ * ॥ তৎফলশ্রুতিঃ । তল্লিখিত্বা
তু যো দদ্যাৎ স্ববর্ণকমলাচিতং । তিল-
ধেনুযুতং বাপি মার্গশীর্ষ্যাং বিধানতঃ ।
পুরাণার্থবিদে সোহথ স্বর্গলোকে মহী-
য়তে ॥ এষানুক্রমণী প্রোক্তা তবাগ্নেয়স্য
ভক্তিদা । শৃণুতাং পঠতাক্ষেব নৃণাঞ্জেহ
পরত্র চ ॥ * ॥ ইতি শ্রীনারদীয়পুরাণে

पूर्वभागे • बृहदुपाख्याने चतुर्थपादे
११ अध्यायः ॥ ८ ॥

नवमं भविष्यपुराणं । श्रीब्रह्मोवाच । अथ
तेऽसंप्रवक्ष्यामि पुराणं सर्वसिद्धिदं ।
भविष्यं भवतः सर्वलोकालीकप्रदायकं ॥
वक्रहं सर्वदेवानामर्द्धिकर्ता समुद्यतः ।
सृष्ट्यर्थं तत्र सञ्जातो मनुः स्वायम्भुवः
पुरा ॥ स मम प्रणम्य प्रप्रच्छ धर्मं
सर्वार्थसाधकं । अहं तस्मै तदा प्रीतः
प्रोवाचं धर्मसंहितां ॥ पुराणानां
यदा व्यासो व्यासक्रे महामतिः । तदा
तां संहितां सर्वां पञ्चधा व्यभजन्मुनिः ॥
अथोरकन्नरुत्तान्तानां चर्याकथाचिताः ॥
तत्र प्रथमपर्वणि । तत्रादिमं स्युतं पर्व
ब्राह्म्यं यत्रास्त्युपक्रमः ॥ सूतशौनक-
संवादे पुराणप्रश्नसंक्रमः । आदित्य-
चरितः प्रायः सर्वाख्यानसमाहितः ॥
सृष्ट्यादिलक्षणोपेतः शास्त्रसर्वस्वरूपकः ।
पुस्तलेखकलेखानां लक्षणं ततः
परं ॥ संस्काराणां सर्वेषां लक्षणं तत्र
कीर्तितं । पञ्चतयादितिथीनां कलाः
सप्त च कीर्तितः ॥ अष्टम्याद्याः शेषकला
वैश्वेवे पर्वणि स्युताः । शैवे च कामतो
भिन्नाः सौरे चास्त्यकथाचयः ॥ प्रतिसर्गा-
ह्वयं पञ्चानां ख्यानसमाहितं । पुराण-
स्योपसंहारसहितं पर्व पञ्चमं ॥ एषु
पञ्च पूर्वान्निन् ब्रह्मणो महिमाधिकः ॥ * ।
द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमपर्वसु । धर्म
कार्के च मोक्षे तु विष्णोश्चापि शिवस्य
च ॥ द्वितीये च तृतीये च सौरो वर्ग-

चतुर्कये । प्रतिसर्गाह्वयं ह्यस्य प्रोक्तं
सर्वकथाचितं ॥ सभविष्यं विनिर्दिक्तं
पर्व व्यासेन धीमता । चतुर्दशसहस्रं
पुराणं परिकीर्तितं ॥ भविष्यं सर्व-
देवानां साम्यं यत्र प्रकीर्तितं । गुणानां
तारतम्येन समं ब्रह्मेति हि श्रुतिः ॥ * ॥
तंफलश्रुतिः । तन्निश्चिन्ना तु यो दद्यात्
पौत्र्यां विद्वान् विमं सरः । शुद्धेनू-
युतं हेम वज्रमाल्यविभूषणैः ॥ वाचकं
पुस्तकं चापि पूजयित्वा विधानतः । गन्धैर्द्य-
र्भोज्यभक्ष्यैश्च कृत्वा नीराजनादिकं ।
यो वै जितेन्द्रियो ब्रह्मा सोपवासः
समाहितः ॥ अथ वै यो नरो भक्त्या
कीर्तयेच्छृणुयादपि । स मुक्तः पातकै-
र्घोरैः प्रयाति ब्रह्मणः पदं ॥ योऽप्यनू-
क्रमणीमेतां भविष्यं निरूपितां ।
पठेत्वा शृणुयात्कैतो ब्रह्मं मुक्तिं
विन्दतः ॥ * ॥ इति श्रीनारदीयपुराणे
पूर्वभागे बृहदुपाख्याने चतुर्थपादे
१०० अध्यायः ॥ ९ ॥

दशमं ब्रह्मवैवर्तपुराणं । श्रीब्रह्मोवाच ।
शृणु वंसंप्रवक्ष्यामि पुराणं दशमं तव ।
ब्रह्मवैवर्तकं नाम वेदमार्गानुदर्शकं ॥
सावर्णिकं तत्र भगवान् साक्षाद्देवर्षयेऽर्चितः ।
नारदाय पुराणार्थं प्राह सर्वमलौकिकं ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां सारः प्रीतिर्हरे
हरे । तयोरभेदसिद्ध्यर्थं ब्रह्मवैवर्त-
मुत्तमं ॥ रथसुरस्य कलस्य वृत्तान्तं यन्मयो-
दितं । शतकोटिपुराणे तं संक्षिप्य
प्राह वेदविं ॥ व्यासश्चतुर्धा संव्यस्य

ब्रह्मवैवर्तसंज्ञितं । अर्कादशसहस्रसुतं
 पुराणं परिकीर्तितं ॥ ब्रह्मप्रकृति-
 विघ्नेशकृष्णखण्डसमाचितं । तत्र सूतर्षि-
 संवादे पुराणोपक्रमो मतः ॥ * ॥ तत्र
 प्रथमे ब्रह्मखण्डे । सृष्टिप्रकरणं त्वादयं
 ततो नारदवेधसोः । विवादः सुमहान्
 यत्र द्यौरासीत् पराभवः ॥ शिवलोक-
 गतिः पश्चाज्जानलातः शिवान्मुनेः ।
 शिववाक्येन तंपश्चात् मरीचे नारदस्य
 तू मननैश्व सावर्णैर्जानार्थं सिद्ध-
 सेविते । आश्रमे सुमहंपुण्ये त्रैलोक्य-
 क्यार्चर्यकारिणि ॥ एतद्धि ब्रह्मखण्डं हि
 श्रुतं पापविनाशनं । * । द्वितीये
 प्रकृतिखण्डे । ततः सावर्णिसंवादो नार-
 दस्य समीरितः ॥ कृष्णमाहात्म्यसंयुक्तो
 नानाध्यानकथोत्तरः । प्रकृतेरंशभूता-
 नां कलानांकापि वर्णितं ॥ माहात्म्यं
 पूजनादयश्च विस्तरेण यथान्वितं । एतत्
 प्रकृतिखण्डं हि श्रुतं भूतिविधायकं ॥ * ॥
 तृतीये गणेशखण्डे । गणेशजन्मसंप्रश्लः
 संपुण्यकमहाव्रतं । पार्वत्याः कांति-
 केयेन सह विघ्नेशसम्भवः ॥ चरितं कार्त-
 वीर्यस्य जामदग्न्यस्य चास्तुतं । विवादः
 सुमहान् पश्चाज्जामदग्न्यगणेशयोः ॥ एत-
 द्विघ्नेशखण्डं हि सर्वविघ्नविनाशनं । * ।
 चतुर्थे श्रीकृष्णजन्मखण्डे । श्रीकृष्णजन्म-
 संप्रश्लो जन्माध्यानं ततोहस्तुतं ॥
 गोकुले गमनं पश्चात् पूतनादिवधो-
 हस्तुतः । बाल्यकौमारजा लीला विविधान्तत्र
 वर्णिताः ॥ रासक्रीडा च गोप्रीतिः शारदी

समुदाहता । रहस्ये रावणा क्रीडा वर्णिता
 बहुविस्तरा ॥ महाकुरेण तंपश्चान्मथुरा-
 गमनं हरेः । कंसदीनां वधे ब्रह्मे
 सादस्य द्विजसंस्कृतिः ॥ काश्यासांदीपनेः
 पश्चाद्विद्योपादानमस्तुतं । यवनस्य वधः
 पश्चाद्धारकागमनं हरेः ॥ नरकादिवध-
 सुत्रे कृष्णेन विहितोहस्तुतः । कृष्णखण्ड-
 म्मिदं विप्र नृणां संसारखण्डमं ॥ * ।
 तत्फलश्रुतिः । पठितश्च श्रुतं ध्यातः
 पूजितं चाभिवर्णितं । इत्येतद्ब्रह्म
 वैवर्तं पुराणं चात्यलौकिकं ॥
 व्यासोक्तं चादिसंस्तुतं पठन् शृण्वन् विद-
 यते । विज्ञानज्ञानशमनां योरा-
 संसारसागरां ॥ लिखित्वेदश्च गो दद्या-
 न्माघ्यां धेनुसमाचितं । ब्रह्मलोकमवा-
 प्नोति स मुक्तोऽज्ञानवद्भनां ॥ यश्चानु-
 क्रमणीं वापि पठेद्वा शृणुयादपि ।
 सोऽपि कृष्णप्रसादेन लभते वाञ्छितं
 फलं ॥ * ॥ इति श्रीनारदीयपुराणे
 पूर्वभागे ब्रह्मखण्डे चतुर्थपादे
 १०१ अध्यायः ॥ १० ॥

एकादशं लिङ्गपुराणं । श्रीब्रह्मोवाच ।
 शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि पुराणं लिङ्ग-
 संज्ञिकं । पठतां शृणुतांश्वेव भक्तिमुक्ति-
 प्रदायकं ॥ यच्च लिङ्गाभिधं तिष्ठन् बहि-
 लिङ्गे हरोहभ्याधां । मह्यं धर्मादि-
 सिद्धार्थं अग्निकल्पकथाश्रयं ॥ तदेव
 व्यासदेवेन भागद्वयसमाचितं । पुराणं
 लिङ्गमुदितं ब्रह्माध्यानविचित्रितं ॥ तदे-
 कादशसाहस्रं हरमाहात्म्यसूचकं । परं

सर्वपुराणानां सारभूतं जगज्जये ॥
 पुराणोपक्रमे प्रथमः सृष्टिसंज्ञकपतः
 पूरा । * । तत्र पूर्वभागे । योगाख्यानं
 ततः प्रोक्तं कलाख्यानं ततः परं ॥
 लिङ्गोद्भवस्तदर्चा च कीर्तिता हि ततः
 परं । सनत्कुमारशैलादिसंवादश्चाथ
 पावनः ॥ ततो दधीचिचरितं युगधर्म-
 निरूपणं । ततो भुवनकोषाख्या सूर्या-
 सोमाश्रयस्ततः ॥ ततश्च विस्तरात् सर्ग-
 स्त्रिपुराख्यानकं तथा । लिङ्गप्रतिष्ठा च
 ततः पशुपाशविमोक्षणं ॥ शिवत्रतानि
 च तथा सदाचारनिरूपणं । प्रायश्चित्ता-
 ष्टरिक्तानि काशीश्रीशैलवर्णनं ॥ अम्बका-
 ख्यानकं पश्चाद्द्वाराहचरितं पुनः ।
 नृसिंहचरितं पश्चाज्जलम्बरवधस्ततः ॥
 शैवः सहस्रनामाथ दक्षवज्रविनाशनं ।
 कामश्च दहनं पश्चात् गिरिजायाः कर-
 ग्रहः ॥ ततो विनायकाख्यानं मृत्या-
 ख्यानं शिवस्य च । उपमन्युकथा चापि
 पूर्वभाग इतीरितः ॥ * ॥ तदुत्तरभागे ।
 विष्णुमहात्म्यकथनं अम्बरीषकथा ततः ।
 सनत्कुमारनन्दीशसंवादश्च पुनर्मुने ॥
 शिवमहात्म्यसंयुक्तस्नानयागादिकं ततः ।
 सूर्यापूजाविधिश्चैव शिवपूजा च मुक्तिदा ॥
 दानानि बहुधोक्तानि श्राद्धप्रकरणस्ततः ।
 प्रतिष्ठा तत्र गदिता ततोहवोरस्य
 कीर्तनं ॥ ब्रह्मेश्वरी महाविद्या गायत्री-
 महिमा ततः । त्र्यम्बकस्य च महात्म्यं
 पुराणश्रवणस्य च ॥ एतस्योपरिभागस्तु
 लैङ्गस्य कथितो मया । व्यासेन हि निव-

क्षस्य रुद्रमहात्म्यसूचिनः ॥ * ॥ तत्फल-
 श्रुतिः । लिखित्वैतत् पुराणस्तु तिलधेनु-
 समाहितं । काल्पन्यां पूर्णिमायां यो
 दद्यात्तुक्त्या द्विजातये । स लभेच्छिव-
 सायुज्यां जरामरणवर्जितः ॥ यः पठेच्छृणुया-
 द्वापि लैङ्गं पापापहं नरः । स भूक्त-
 भोगो लोकेहस्मिन्नु शिवपुरं
 ब्रजेत् ॥ लिङ्गानुक्रमणीमेतां पठेद्व्यः
 शृणुयात् तथा । तावुर्भौ शिवभक्तौ तु
 लोकद्वितयभोगिनौ । जायेतां गिरिज
 भर्तुः प्रसादान्नात्र संशयः ॥ * ॥ इति
 श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे ब्रह्मपा-
 ख्याने चतुर्थपादे १०२ अध्यायः ॥ ११ ॥
 द्वादशं वराहपुराणं । श्रीब्रह्मोवाच । शृणु
 वत्स प्रवक्ष्यामि वाराहं वै पुराणकं ।
 भागद्वययुतं शश्वद्विष्णुमहात्म्यसूचकं ॥
 मानवश्च तु कल्लश्च प्रसङ्गं मत्कृतं पुत्रा ।
 निववन्न पुराणेहस्मिन्श्चतुर्बिंशसहस्रके ॥
 व्यासो हि विदुषां श्रेष्ठः साक्षान्नारायणो
 भूवि । तत्रादौ शुभसंवादः श्रुतो भूमि-
 वराहयोः ॥ * ॥ तत्र पूर्वभागे । अथादि-
 कृतवृत्तान्ते रत्नश्च चरितं ततः । दुर्ज-
 यश्च तत्पश्चाच्छ्राद्धकल्ल उदीरितः ॥ महा-
 तपस आख्यानं गौर्युत्पत्तिसुतः परं ।
 विनायकस्य नागानां सेनाश्रादित्ययो-
 रपि ॥ गणानां तथा देव्या धनदस्य वृषस्य
 च । आख्यानं सत्यतपसो ब्रताख्यानसम-
 न्वितं ॥ अगस्त्यगीता तत्पश्चाद्ब्रह्मगीता
 प्रकीर्तिता । महिषासुरविध्वंसे महा-
 त्म्यं त्रिशक्तिजं ॥ पर्वाध्यायस्ततः

चेतोपाख्यानं गोप्रदानिकं । इत्यादि-
कृतवृत्तान्तं प्रथमोद्देशनामकं ॥ भगवद्-
धर्मके पश्चाद्ब्रततीर्थकथानकं । द्वात्रिंश-
दपरधानां प्रायश्चित्तं शरीरकं ॥
तीर्थानांकापि सर्वेषां माहात्म्यां पृथ-
गीरितं । मथुराया विशेषेण श्राद्धादीनां
विधिसूतः ॥ वर्णनं यमलोकस्य ऋषिपुत्र-
प्रसङ्गतः । विपाकः कर्मणामैव विष्णुव्रत-
निरूपणं ॥ गोकर्णस्य च माहात्म्यां कीर्तितं
पापनाशनं । इत्येष पूर्वभागोऽस्य पुरा-
णस्य निरूपितः ॥ * ॥ उत्तरभागे । उत्तरे
प्रविभागे तु पुलस्त्यकुरुराजयोः । संवादे
सर्वतीर्थानां माहात्म्यां विस्तृतां पृथक् ॥
अशेषधर्माश्चाख्याताः पौकुरं पुण्यपर्व-
च । इत्येवं तव वाराहं प्रोक्तं पाप-
विनाशनं ॥ * ॥ तंफलश्रुतिः । पठतां
शृणुतांकेव भगवद्वृत्तिवर्द्धनं । काणनं
गरुडं कृत्वा तिलधेनुसमाचितं ॥ लिखि-
तैस्तत्त यो दद्याच्छ्रेयसां विप्राय भक्तितः ।
स लभेद्वैश्वदेवं धाम देवर्षिगणवन्दितः ॥
यो वानुक्रमणीमेतां शृणोत्यपि पठ-
त्यपि । सोऽपि भक्तिं लभेद्वैश्वदे-
संसारोच्छेदकारिणीं ॥ * ॥ इति
श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०७ अध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशं स्कन्दपुराणं । श्रीब्रह्मवाच ।
शृणु बक्ष्ये मरीचे च पुराणं स्कन्द-
संज्ञिकं । यस्मिन् प्रतिपदं साक्षात्माहा-
देवो व्यवस्थितः ॥ पुराणे शतकोटौ तु
वर्षेभ्यं वर्णितं मया । लक्षितसार्ध-

जातस्य सारो व्यासेन कीर्तितः ॥ स्कन्दाः
ह्ययस्तत्र खण्डाः सप्तैव परिकल्पिताः ।
एकाशीतिसहस्रस्तु स्कन्दं सर्वविश्वस्तुतं ॥
यः शृणोति पठेद्यपि स तु साक्षाच्छिवः
स्थितः । यत्र माहेश्वरा धर्माः यगुत्थेन
प्रकाशिताः ॥ कल्पे तं पुरुषे वृत्ताः सर्व-
सिद्धिविधायकाः ॥ * । तत्र प्रथमे माहे-
श्वरखण्डे । तस्य माहेश्वरश्चाद्याः खण्डाः
पापप्रणाशनः ॥ किष्किन्नु नार्कसाहस्रो
बहुपुण्या बृहत्कथः । स्रचरित्रशतैर्वृक्तः
स्कन्दमाहात्म्यासूचकः ॥ यत्र केदारमाहात्म्ये
पुराणोपक्रमः पुरा । दक्षयज्ञकथा पश्चा-
च्छिवलिङ्गार्चने फलं ॥ समुद्रमथनाख्यानं
देवैश्चरितं ततः । पार्वत्याः समुपा-
ख्यानं विवाहसुदनसुरं ॥ कुमारोत्पत्ति-
कथनं ततस्तारकसङ्गरः । ततः पशुपता-
ख्यानं चण्डाख्यानसमाहितं ॥ द्यूतप्रवर्तना-
ख्यानं नारदेन समागमः । ततः कुमार-
माहात्म्ये पञ्चतीर्थकथानकं ॥ धर्मवर्ण-
नपाख्यानं नदीसागरकीर्तनं । ईश्वरद्वय-
कथा पश्चान्नाडीज्ज्जकथाचिता ॥ श्राद्धर्थाव-
स्ततो महाः कथा दमनकस्य च । मही-
सागरसंयोगः कुमारेशकथा ततः ॥ तत-
स्तारकयुद्धं नानाख्यानसमाहितं । वधश्च
तारकस्याथ पञ्चलिङ्गनिवेशनं ॥ द्वीपा-
ख्यानं ततः पुण्यं उर्ध्वलोकव्यवस्थितः ।
ब्रह्माण्डस्थितिमानकं वर्करेशकथानकं ॥
महाकालसमुद्भूतिः कथा चास्य महाद्वृता ।
वासुदेवस्य माहात्म्यां कोरितीर्थं ततः
परं ॥ नानातीर्थसमाख्यानं गुणुक्ते

प्रकीर्तितं । पाण्डवानां कथा पुण्या ।
 महाविद्याप्रसाधनं ॥ तीर्थयात्रासमाप्तिश्च
 कोमारमिदमद्भुतं । अरुणाचलमाहात्म्ये
 मनकत्रक्षसंकथा ॥ गौरीतपःसमाख्यानं
 तत्रतीर्थनिरूपणं । महिषासुरजाथ्यानं
 वधश्चास्य महाद्भुतः ॥ शोणाचले शिवा-
 स्थानं नित्यदा परिकीर्तितं । इत्येष
 कथितः क्लान्ते ऋषो माहेश्वरोहिद्भुतः ॥३॥
 द्वितीये वैष्णवखण्डे । द्वितीयो वैष्णवः ऋष-
 स्तस्याख्यानानि मे शृणु । प्रथमं भूमिवाराहं
 समाख्यानं प्रकीर्तितं ॥ यत्र बोचक-
 कूपस्य माहात्म्यं पापनाशनं । कमलायाः
 कथा पुण्या श्रीनिवासस्थितिसुतः ॥ कुला-
 लाख्यानकं चात्र स्वर्णमूथरीकथा । नाना-
 ख्यानसमायुक्ता भारद्वाजकथाद्भुता ॥ मतङ्गा-
 ञ्जनसंवादः कीर्तितः पापनाशनः । पुरुषो-
 त्तममाहात्म्यं कीर्तितं चोत्कले ततः ॥
 मार्कण्डेयसमाख्यानं अश्वरीषस्य भूपतेः ।
 ईन्द्रदुग्धस्य चाख्यानं विद्यापतिकथा शुभा ॥
 जैमिनेः समुपाख्यानं नारदस्यापि वाडव ।
 नीलकण्ठसमाख्यानं नारसिंहोपवर्णनं ॥
 अश्वमेधकथा राज्ञो ब्रह्मलोकगतिसुता ।
 रथयात्राविधिः पञ्चाङ्गमस्नानविधिसुता ॥
 दक्षिणामूर्त्युपाख्यानं गुण्डिकाख्यानकं
 ततः । रथरक्षाविधानं शयनोत्सव-
 कीर्तनं ॥ श्वेतोपाख्यानमत्रोक्तं बह्यु-
 सवनिरूपणं । दोलोत्सवो भगवतो
 व्रतं सांवत्सर्यभिधं ॥ पूजा च कामिनि-
 र्विष्योत्सवकालकनियोगकः । मोक्षसाधन-
 मत्रोक्तं नानावर्णनिरूपणं ॥ दशावतार

कथनं स्नानादिपरिकीर्तनं । ततो
 बदरिकायाश्च माहात्म्यं पापनाशनं ॥
 अग्न्यादितीर्थमाहात्म्यं वैनतेयशिलाभवं ।
 कारणं भगवद्दासे तीर्थं कापालमोचनं ॥
 पञ्चधाराभिधं तीर्थं मेरुसंस्थापनं
 तथा । ततः कार्तिकमाहात्म्ये माहात्म्यं
 मदनालसं ॥ धृत्रकोशसमाख्यानं दिन-
 कृत्यानि कार्तिके । पञ्चभूमिब्रताख्यानं
 कीर्तितं भुक्तिमुक्तिदं ॥ तद्व्रतस्य च
 माहात्म्ये विधानं स्नानजं तथा ।
 पुत्रादिकीर्तनं चात्र मालाधारणपुण्यकं ॥
 पञ्चामृतस्नानपुण्यं घण्टानादादिजं फलं ।
 नानापुष्पार्चनफलं तुलसीदलजं फलं ॥
 नैवेद्याश्च च माहात्म्यं हरिवासरकीर्तनं ।
 अथशैलकान्तपुण्यं तथा जागरणस्य च ॥
 मत्स्योत्सवविधानं नाममाहात्म्यकीर्तनं ।
 ध्यानादिपुण्यकथनं माहात्म्यं मथुराभवं ॥
 मथुरातीर्थमाहात्म्यं पृथगुक्तं ततः परं ।
 वनानां द्वादशानां च माहात्म्यं कीर्तितं
 ततः ॥ श्रीमद्भागवतस्य च माहात्म्यं
 कीर्तितं परं । ब्रह्मशाण्डिल्यसंवादं
 अमृतलीलाप्रकाशकं ॥ ततो माघस्य
 माहात्म्यं स्नानदानजपोद्भवं । नानाख्यान-
 समायुक्तं दशाध्याये निरूपितं ॥ ततो
 वैशाखमाहात्म्ये शय्यादानादिजं फलं ।
 जलदानादिविधयः कामाख्यानमतः परं ॥
 श्रुतदेवस्य चरितं व्याधोपाख्यानमद्भुतं ।
 तथाऋषभतीर्थादेर्विशेषां पुण्यकीर्तनं ॥
 ततस्त्वयोध्यामाहात्म्ये चक्रब्रह्मह्वतीर्थके ।
 ऋणपापविमोक्षाख्ये तथाधारसहस्रकं ॥

स्वर्गद्वारं चन्द्रहरिधर्महर्यापवर्णनं । स्वर्ग-
 वृष्टेरुपाख्यानं तिलोदा सरयुयुतिः ॥
 नीताकुण्डं गुणुहरिः सरयुर्धराचयः ।
 गोप्रचारकं ह्युद्धोदं गुरुकुण्डादिपञ्चकं ॥
 घोषार्कादीनि तीर्थानि त्रयोदश ततः
 परं । गय्याकूपञ्च महात्न्यां सर्वावविनि-
 वर्तकं ॥ माण्डव्याश्रमपूर्वाणि तीर्थानि तद-
 नन्तरं । अजितादिमानसादितीर्थानि गदि-
 तानि च ॥ इत्येष वैष्णवः खण्डे द्वितीयः
 परिकीर्तितः ॥ तृतीये ब्रह्मखण्डे । अतः
 परं ब्रह्मखण्डं मरीचे शृणु पुण्यदं । यत्र
 वै सेतुमाहात्म्ये फलं स्नानेष्णोद्भवं ॥
 गालवञ्च तपश्चर्या राक्षसाख्यानकं ततः ।
 चक्रतीर्थादिमाहात्म्यां देवीपतनसंयुतं ॥
 वेतालतीर्थमहिमा पापनाशादिकीर्तनं ।
 मङ्गलादिकमाहात्म्यां ब्रह्मकुण्डादिवर्णनं ।
 हनुमत्कुण्डमहिमागन्त्यतीर्थभवं फलं ॥
 रामतीर्थादिकथनं लक्ष्मीतीर्थनिरूपणं ।
 शङ्खादितीर्थमहिमा तथा साध्याम्तादिजः ॥
 धनुष्कोट्यादिमाहात्म्यां क्षीरकुण्डादिजं
 तथा । गायत्र्यादिकतीर्थानां माहात्म्यां
 चात्र कीर्तितं ॥ रामनाथस्य महिमा तद्व-
 ज्ञानोपदेशनं । यात्राविधानकथनं सेतो
 मुक्तिप्रदं नृणां ॥ धर्मारण्यञ्च माहात्म्यां
 ततः परमुदीरितं । श्वाणुः स्कन्दाय भगवान्
 यत्र तद्वसुपादिशं ॥ धर्मारण्यस्य संभूतिसु-
 पुण्यपरिकीर्तनं । कर्मसिद्धेः समाख्यानं
 ऋषिवंशनिरूपणं ॥ अप्सरातीर्थमुख्यानां
 माहात्म्यां यत्र कीर्तितं । वर्णानामाश्रमा-
 नां धर्मतत्त्वनिरूपणं ॥ देवस्थानविभागश्च

बकुलार्ककथा शुभा । ह्यत्रो मन्दा तथा
 शान्ता श्रीमता च मतस्मिनी ॥ पुण्यदात्र्याः
 समाख्याता यत्र देव्यः समाहितः । इन्द्रे-
 श्वरादिमाहात्म्यां द्वारकादिनिरूपणं ॥
 लोहाश्वरसमाख्यानं गङ्गाकूपनिरूपणं ।
 श्रीरामचरितकैव सत्यमन्दिरवर्णनं ॥
 जीर्णोद्धारञ्च कथनं शासनप्रतिपादनं ।
 जातिभेदप्रकथनं श्रुतिधर्मनिरूपणं ॥
 ततस्तु वैष्णवा धर्मा नानाख्यानेरुदी-
 रिताः । चातुर्मास्ये ततः पुण्ये सर्वधर्म-
 निरूपणं ॥ दानप्रशंसा तपश्चाहृतस्य
 महिमा ततः । तपसश्चैव पूजाराः
 मच्छिद्रकथनं ततः ॥ प्रकृतीनां भिदा-
 ख्यानं शालग्रामनिरूपणं । तारकस्य
 वधोपायो त्र्यम्बार्का महिमा तथा ॥
 विष्णोः शापश्च वृक्षञ्च पार्वत्यानु-
 नयस्ततः । हरस्य ताण्डवं नृत्यं
 रामनामनिरूपणं ॥ हरस्य लिङ्गपतनं
 कथायै जवनस्य च । पार्वतीजन्मचरितं
 तारकस्य वधोद्भूतः ॥ प्रणवैश्वर्याकथनं
 तारकाचरितं पुनः । दक्षयज्ञसमाप्तिश्च
 द्वादशाक्षररूपणं ॥ ज्ञानयोगसमाख्यानं
 महिमा द्वादशार्णजः । श्रवणादिकपुण्यं
 कीर्तितं शर्मदं नृणां ॥ ॥ तृतीये
 ब्रह्मखण्डस्योत्तरभागे । ततो ब्रह्मोत्तरे
 भागे शिवस्य महिमाद्भूतः । पञ्चाक्षरस्य
 महिमा गोकर्णमहिमा ततः ॥ शिवरात्रे-
 श्च महिमा प्रदोषव्रतकीर्तनं । सोम-
 वारव्रतकापि सीमन्तिन्याः कथानकं ॥
 भद्रायुपतिकथनं सदाचारनिरूपणं ।

शिववर्त्मसमुद्देशो भद्रायुद्वाहवर्णनं ॥
 भद्रायुमहिमा चापि भस्ममाहात्र्याकीर्तनं ।
 शबरमाथ्यानकैव उमामाहेश्वरव्रतं ॥
 रुद्राक्षस्य च माहात्र्यां रुद्राध्यायस्य
 पुण्यकं । श्रवणादिकपुण्यं ब्रह्मथण्डो-
 ह्यमीरितः ॥ * ॥ चतुर्थे काशीखण्डे । अतः
 परं चतुर्थस्तु काशीखण्डमनुत्तमं । विद्या-
 नारदयोर्ब्रह्मसंवादः परिकीर्तितः ॥ सत्य-
 लोकप्रभावश्चागस्त्यावासे सुरागमः ।
 पतिव्रताचरित्रं तीर्थचर्याप्रशंसनं ॥
 ततश्च सप्तपुर्याख्या संवमिच्छा निरूपणं ।
 ब्रह्मस्य च तथेन्द्रायोर्लोकापुत्रिः शिव-
 वर्त्मणः ॥ अग्रेः समुद्रवर्षे च क्रव्याहरण-
 संभवः । गन्धर्वतलकापुर्योरीश्वर्याश्च
 समुद्रवः ॥ चन्द्रोद्बुधलोकानां कुजे-
 ज्यार्कडुवां क्रमात् । सप्तर्षीणां क्रवस्यापि
 तपोलोकस्य वर्णनं ॥ ब्रह्मलोककथा
 पुण्या सत्यलोकनिरूपणं । स्कन्दागस्त्य-
 समालापौ मणिकर्णिसमुद्रवः ॥ प्रभाव-
 चापि गङ्गाया गङ्गानामसहस्रकं । वारा-
 णसीप्रशंसा च तैरवाविर्भवस्ततः ॥ दण्ड-
 पाणिज्जानवाप्यारुद्रवः समनस्तरं । ततः
 कलावत्याथ्यानं सदाचारनिरूपणं ॥ ब्रह्म-
 चारिसमाथ्यानं ततः स्त्रीलक्षणानि च ।
 कृत्याकृत्याविनिर्देशो ह्यविमुक्तेश्वर्णनं ॥
 गृहस्थयोगिनोर्धर्माः कालज्ञानं ततः
 परं । दिवोदासकथं पुण्या काशीवर्णन-
 मेव च ॥ योगिचर्चा च लोलाकौत्सर-
 शंभार्कजा कथा । क्रुपदार्कस्य भार्क्याथा-
 रुणार्कस्योदयस्ततः ॥ दशाश्वमेधतीर्थाख्या

मन्दराक्ष गणागमः । पिशाचमोचनाथ्यानं
 गणेशप्रेषणस्ततः ॥ माया गणपतेश्चाथ
 ड्रुवि प्राहूर्भवस्ततः । विष्णुमायाप्रपणोऽथ
 दिवोदासविमोक्षणं ॥ ततः पञ्चनदो-
 पतिर्विन्दुमाधवसम्भवः । ततो वैष्णव-
 तीर्थाख्या शूलिनः काशिकागमः ॥ जैगी-
 षव्येण संवादो ज्योत्सेशाख्या महेशितुः ।
 क्सेत्राथ्यानं कन्दुकेशव्याश्वेश्वरसमुद्रवः ॥
 शैलेश्वरद्वेश्वरयोः कृतिवासस्य चोद्भवः ।
 देवतानामधिष्ठानं दुर्गाश्वरपराक्रमः ॥
 दुर्गाया विजयश्चाथ षष्ठाशस्य वर्णनं ।
 पुनरोऽकारमाहात्र्यां त्रिलोचनसमुद्रवः ॥
 केदाराख्या च धर्मेशकथा विश्वज्जोद्भवा ।
 वीरेश्वरसमाथ्यानं गङ्गामाहात्र्याकीर्तनं ॥
 विश्वकर्मेशमहिमा दक्षज्जोद्भवस्तथा ।
 सतीशस्यामृतेशादेर्बुधस्तुतः पराशरेः ॥
 क्सेत्रतीर्थकदम्बश्च मुक्तिमण्डपसंकथा ।
 विश्वेशविभवश्चाथ ततो यात्रापारि-
 क्रमः ॥ * ॥ पञ्चमे अवन्तीखण्डे । अतः
 परं द्ववस्त्याथ्यं शृणु खण्डं पञ्चमं ।
 महाकालवनाथ्यानं ब्रह्मशीर्षच्छिदा ततः ॥
 प्रायश्चित्तविधिश्चाग्नेरुपतिश्च सुरा-
 गमः । देवदीक्षा शिवस्तोत्रं नानापातक-
 नाशनं ॥ कपालमोचनाथ्यानं महाकाल-
 वनस्थितिः । तीर्थं कलकलेशस्य सर्व-
 पापप्रणाशनं ॥ कुण्डमप्सरसंस्तुं सर्गे
 रुद्रस्य पुण्यदं । कुट्टेश्वरक विद्या-
 मर्कटेश्वरतीर्थकं ॥ स्वर्गद्वारं चतुःसिद्ध-
 तीर्थं शङ्करवापिका । सकराकर्गन्धवती-
 तीर्थं पापप्रणाशनं ॥ दशाश्वमेधैकानं शा-

তীৰ্থে চ হরিসিদ্ধিদং । পিশাচকাদি-
 যাত্রা চ হনুমৎকথমেশ্বরৌ ॥ মহাকালেশ-
 যাত্রা চ হনুমৎকথমেশ্বরৌ । মহাকালেশ-
 যাত্রা চ বল্মীকেশ্বরতীৰ্থকং ॥ শুক্ৰেশ-
 ভেশোপাখ্যানং কুশস্থল্যাঃ প্রদক্ষিণং ।
 অক্রুরমন্দাকিন্যঙ্কপাদচন্দ্রাকবৈভবং ॥
 করভেশকুকুটেশলডুকেশাদিতীৰ্থকং ।
 মার্কণ্ডেশং যজ্ঞবাপী সোমেশং নরকা-
 স্তকং ॥ কেদারেশ্বররামেশসৌভাগ্যেশ-
 নরার্ককং । কেশার্কং শক্তিভেদঞ্চ স্বৰ্গক্ষর-
 মুখানি চ ॥ ওঙ্কারেশাদিতীৰ্থানি অঙ্কক-
 স্ততীকীৰ্তনং । কালারণ্যে লিঙ্গসম্ভ্যা
 স্বৰ্গশৃঙ্গাভিধানকং ॥ কুশস্থল্যা অবস্ত্যা-
 শ্চোজ্জয়িন্যা অভিধানকং । পদ্মাবতী
 কুমুদভ্যমরাবতীতিনামকং ॥ বিশালা-
 প্রতিকল্পাভিধানে চ জ্বরশাস্তিকং । শিপ্রা-
 স্নানাদিকফলং নাগোম্মীতা শিবস্ততিঃ ॥
 হিরণ্যাক্ষবধাখ্যানং তীৰ্থং সুন্দর-
 কুণ্ডকং । নীলগঙ্গা পুষ্করাখ্যং বিদ্যাবাসন-
 তীৰ্থকং ॥ পুরুষোত্তমাধিমাং ততীৰ্থ-
 ঙ্গাঘনাশনং । গোমতীবামনে কুণ্ডে
 বিশোনার্ণামসহস্রকং ॥ বীরেশ্বরসরঃ কাল-
 ভৈরবস্য চ তীৰ্থকে । মহিমা নাগ-
 পঞ্চম্যাং নৃসিংহস্য জয়স্তিকা ॥ কুচুবে-
 খরযাত্রা চ দেবসাধককীৰ্তনং । কর্করা-
 জাখ্যতীৰ্থঞ্চ বিশ্বেশাদিস্বরোহনং ॥ রুদ্ৰ-
 কুণ্ডপ্রভৃতিষু বহুতীৰ্থনিরূপণং । যাত্রাফ-
 তীৰ্থজা পুণ্যা রেবামাহাত্ম্যমুচ্যতে ॥ ধৰ্ম্ম-
 পুত্রস্ত বৈরাগ্যে মার্কণ্ডেয়েন সঙ্গমঃ ।
 প্রায়শ্চান্নভবাখ্যানং অমৃতাপরিকীৰ্তনং ॥

কল্পে কল্পে পৃথক্ নাম নৰ্মদায়াঃ প্রকী-
 র্তিতং । স্তবমার্ঘং নার্মদঞ্চ কালরাত্রিকথা
 ততঃ ॥ মহাদেবস্ততিঃ পশ্চাৎ পৃথক্কল্প-
 কথাস্তুতা । বিশল্যাখ্যানকং পশ্চাৎজালে-
 শ্বরকথা তথা ॥ গৌরীভ্রতসমাখ্যানং
 ত্রিপুরজ্বালনস্ততঃ । দেহপাতরিধানঞ্চ
 কাবেরীসঙ্গমস্ততঃ ॥ দারুতীৰ্থং ব্রহ্মবজ্জং
 যত্ৰেশ্বরকথানকং । অগ্নিতীৰ্থং রবিতীৰ্থং
 মেঘনাদং দিদারুকং ॥ দেবতীৰ্থং নৰ্ম্ম-
 দেশং কপিলাখ্যং করঞ্জকং । কুণ্ডলেশং
 পিঙ্গলাদং বিমলেশঞ্চ শূলভিৎ ॥ শচী-
 হরণমাখ্যাতমঙ্ককস্ত বধস্ততঃ । শূলভেদো-
 দ্ভবো যত্র দানধৰ্ম্মাঃ পৃথগ্ধিধাঃ ॥ আখ্যানং
 দীৰ্ঘতপস ঋষ্যশৃঙ্গকথা ততঃ । চিত্রসেন-
 কথা পুণ্যা কাশিরাজস্য মোক্ষণং ॥ ততো
 দেবশিলাখ্যানং শবরীচরিতাচিতং । ব্যাধা-
 খ্যানং ততঃ পুণ্যং পুষ্করিণ্যৰ্কতীৰ্থকং ॥
 আপিত্যেশ্বরতীৰ্থঞ্চ শক্রতীৰ্থং করো-
 টিকং । কুমারেশমগন্ত্যেশং চ্যবনেশঞ্চ
 মাতৃজং ॥ লোকেশং ধনদেশঞ্চ মঙ্গলেশঞ্চ
 কামজং । নাগেশঞ্চাপি গোপারং গৌতমং
 শঙ্কচূড়জং ॥ নারদেশং নন্দিকেশং বরুণে-
 শ্বরতীৰ্থকং । দধিঙ্কন্দাদিতীৰ্থানি হনু-
 মস্তেশ্বরস্ততঃ ॥ রামেশ্বরাদিতীৰ্থানি
 সোমেশং পিঙ্গলেশ্বরং । ঋণমোক্ষং কপি-
 লেশং পূতিকেশং জলেশয়ং ॥ চণ্ডার্ক-
 যমতীৰ্থঞ্চ কহেলাড়ীশঞ্চ নান্দিকং । নারা-
 যণঞ্চ কোটীশং ব্যাসতীৰ্থং প্রভাসিকং ॥
 নাগেশং সঙ্কৰ্ণকং মম্মথেশ্বরতীৰ্থকং ।
 এরণ্ডীসঙ্গমং পুণ্যং স্তবর্ণাশিলতীৰ্থকং ॥

कुरङ्गं कामहं तीर्थं भागीरं रोहिणी-
 भवं । चक्रतीर्थं धौतपापं स्कान्दमाङ्गि-
 रसाह्वयं ॥ कोटितीर्थमयोत्थाथ्यमङ्गा-
 र्थं त्रिलोचनं । ईश्वरं कञ्चुकेशं
 सोमेशं कोहनेशकं ॥ नार्धदं चार्क-
 माग्नेयं भार्गवेश्वरसङ्गमं । त्रान्नां दैवकं
 भागेशं आदिवाराहं कवे ॥ रामेशमथ
 सिद्धेशं आहिल्यं कङ्कटेश्वरं । शाक्रं
 सोम्यकं नान्देशं तापेशं रुक्मिणी-
 भवं ॥ योजनेशं वराहेशं द्वादशीशिव-
 तीर्थके । सिद्धेशं मङ्गलेशं लिङ्ग-
 वाराहतीर्थकं ॥ कुण्डेशं श्वेतवाराहं
 भार्गवेशं रवीश्वरं । शुक्रादीनि च तीर्थानि
 ह्यकारस्वामितीर्थकं ॥ सङ्गमेशं नार-
 केशं मोक्षं सार्पकं गोपकं । नागं
 शाश्वकं सिद्धेशं मार्कण्डेयतीर्थके ॥
 कामोदशूलारोपाथ्ये माण्डव्यं गोपके-
 श्वरं । कपिलेशं पिङ्गलेशं भूतेशं
 गान्धर्गोत्तमे ॥ आश्वमेधं भृङ्गकच्छं
 केदारेशं पापकुण्डं । खनखलेशं
 जालेशं शालग्रामं वराहकं ॥ चन्द्र-
 प्रभासमादित्यं त्रीपत्याथ्यं हंसकं ।
 मूलस्थानं शूलेशमाग्याचिद्रदैवकं ॥
 शिथीशं कोटितीर्थं दशकन्यं स्वर्गकं ।
 ऋणमोक्षं भारभूतिरत्रास्ते पुण्ड्रमुण्डिमं ॥
 आमलेशं कपालेशं शृङ्गेरुतीर्थवस्तुतः ।
 कोटितीर्थं लोटनेशं फलस्तुतिरतः
 परं ॥ दूमिजङ्गलमाहात्म्ये रोहिताश्व-
 कर्था ततः । धूम्रनारसमाथ्यानं वधोपाय-
 स्ततोहस्य च ॥ वधो धूम्रस्तुतः पश्चात्

ततश्चिद्रवहोद्वयः । महिमास्य ततश्चो-
 शप्रभावो रतीश्वरः ॥ केदारेशो लङ्क-
 तीर्थं ततो विष्णुपदीभवः । मुखारं
 च्यवनाङ्गाथ्यं ब्रह्मणश्च सरस्तुतः ॥ चक्राथ्यं
 ललिताथ्यानं तीर्थं बहुगोमथं । रुद्रा-
 वर्तकं मार्कण्डेयं तीर्थं पापप्रणाशनं ॥
 रावणेशं शुक्रपटं देवाङ्गुप्रेततीर्थकं ।
 जिह्वादतीर्थसञ्जतिः शिवोद्भेदं फल-
 स्तुतिः ॥ एष खण्डो ह्यवस्त्याथ्यः शृङ्गतां
 पापनाशनः । * । षष्ठे नागरखण्डे । अतः
 परं नागराथ्यः खण्डः षष्ठोऽभिधीयते ॥
 लिङ्गात्पतिसमाथ्यानं हरिश्चन्द्रकथा
 शुभा । विश्वामित्रस्य माहात्म्यं त्रिशङ्कु-
 स्वर्गतिस्तथा ॥ हाटकेश्वरमाहात्म्ये रुद्रा-
 श्वरवधस्तथा । नागविलं शङ्खतीर्थं अचले-
 श्वरवर्णनं ॥ चमत्कारपुराथ्यानं चमत्-
 कारकरणं परं । गयशीर्षं बालशाथ्यं
 बालमण्डं नृगाह्वयं ॥ विष्णुपादकं गोकर्णं
 युगकूपं समाश्रयः । सिद्धेश्वरं नागसरः
 सप्तार्धेशं ह्यगस्त्यकं ॥ जङ्गलेशं नले-
 शं तैश्च दूर्ध्वैरमर्ककं । साम्निष्ठं
 शोभनाथं दौर्गमानर्केश्वरं ॥ जम-
 दग्निवधाथ्यानं नैऋत्यक्रियकथानकं । राम-
 हृदं नागपुरं जडलिङ्गं यज्जडुः ॥ मूणी-
 रादित्त्रिकार्कं सतीपरिणयस्तथा । बाल-
 थिल्यं यागेशं बालथिल्यं गारुडं ॥
 लक्ष्मीशापः साण्डविंशः सोमप्रसादमेव
 च । अम्बारुक्तं पादुकाथ्यं आग्नेयं ब्रह्म-
 कुण्डकं ॥ गोमुखं लोहयुक्त्याथ्यं अजा-
 पालेश्वरी तथा । शानैश्चरं राजवापी

रामेशो लक्ष्मणेश्वरः ॥ कुशेशाख्यं लवे-
शाख्यं लिङ्गं सर्वोत्तमोत्तमं । अर्कवष्टि-
समाख्यानं दमयन्त्यास्त्रिजातकं ॥ ततो-
ह्या रेवती चात्र भट्टिकातीर्थसम्भवं ।
क्षेमक्षरी च केदारं शुक्रतीर्थं मुखा-
रकं ॥ सत्यसंक्षेत्राख्यानं तथा कर्णो-
पलाकथा । अटेश्वरं याञ्जवक्ष्यं गौर्यां
गाणेशमेव च । ततो वास्तुपदाख्यानं
अजागहकथानकं ॥ सौभाग्याङ्गुकशूलेशं
धर्मराजकथानकं । मिर्कान्द्रेश्वराख्यानं
गाणपत्यत्रयं ततः ॥ जाबालिचरितकैव
मकरेशकथा ततः । कालेश्वर्याङ्गकाख्यानं
कुण्डमाप्सरसस्तथा ॥ पुण्यादित्यं रोहि-
ताख्यं नागरोपतिकीर्तनं । भार्गवं
चरितं चैव वैश्वामित्रं ततः परं ॥
सारस्वतं पैपलादं कंसारीशङ्क
पैण्डकं । ब्रह्मणो यञ्जचरितं सावित्र्या-
ख्यानसंयुतं ॥ रैवतं भर्तृयञ्जाख्यं
मुख्यतीर्थनिरीक्षणं । कौरवं हाटक-
शाख्यं प्रभासं क्षेत्रकत्रयं ॥ पौष्करं
नैमिषं धार्ममरण्यत्रितयं स्मृतं । वारा-
णसी द्वारकाख्यावन्त्याथेति पुरीत्रयं ॥
बृन्दावनं खाण्डवाख्यमद्वैकाख्यं वनत्रयं ।
कल्लः शालस्तथा नन्दो ग्रामत्रयमनुत्तमं ॥
असिशुक्रपितृसंज्ञं तीर्थत्रयमुदाहृतं ।
अर्कबुद्धो रैवतश्चैव पर्वतत्रयमुत्तमं ॥
नदीनां त्रितयं गङ्गा नर्मदा च सरस्वती ।
सार्ङ्गकोटित्रयफलमेकैककैशु कीर्तितं ॥
कूपिका शञ्जतीर्थकामरकं बालमण्डनं ।
हाटकेशक्षेत्रफलप्रदं प्रोक्तं चतु-

र्ययं ॥ शास्त्रादित्यं श्राङ्गकल्लं योधि-
र्तिरमथाङ्गकं । जलशायि चतुर्माश्रं
अशून्यशयनव्रतं ॥ मङ्गणेशं शिवरात्रि-
स्तुलापुरुषदानकं । पृथ्वीदानं वाणकेशं
कपालमोचनेश्वरं ॥ पापपिण्डं सापु-
लैङ्गं युगमानादिकीर्तनं । निश्चेशशाक-
स्तुर्ष्याख्या रूद्रैकादशकीर्तनं ॥ दान-
माहात्म्यकथनं द्वादशादित्यकीर्तनं ।
इत्येष नागरः खण्डः प्रभासाथोहधुनो-
च्यते ॥ * ॥ सप्तमे प्रभासखण्डे ।
सोमेशो यत्र विश्वेशोहर्कस्त्रलं पुण्यदं
महं । सिद्धेश्वरादिकाख्यानं पृथगत्र
प्रकीर्तितं ॥ अग्नितीर्थं कपर्दीशं
केदारेशं गतिप्रदं । भीमभैरवचण्डीश-
भास्कराङ्गारकेश्वराः ॥ बुधेज्यभृगुसोरेन्दु-
शिखीशा हरविग्रहाः । सिद्धेश्वराद्याः
पक्षान्ये रूद्रास्तत्र व्यवस्थिताः ॥ वरा-
रोहा ह्यजापाला मङ्गला ललितेश्वरी ।
लक्ष्मीशो वाडवेशश्चार्घीशः कामेश्वर-
स्तथा ॥ गौरीशवरुणेशाख्यं उषीशङ्क
गणेश्वरं । कुमारेशङ्क शाकल्यं शकुलो-
तङ्गर्गतमं ॥ दैत्यव्लेशं चक्रतीर्थं सन्नि-
हत्याह्वयं तथा । भूतेशादीनि लिङ्गानि
आदिनारायणाह्वयं ॥ ततश्चक्रधराख्यानं
शास्त्रादित्यकथानकं । कथा कण्टक-
शोधिष्ठा महिषघ्न्यास्ततः परं ॥ कपाली-
श्वरकोटीशबालब्रह्माह्वयसंकथा । नर-
केशसम्बर्त्तेशनिधीश्वरकथा ततः ॥ बलभद्रे-
श्वरश्चाथ गङ्गाया गणपस्य च । जाश्ववत्याख्य-
सरितः पाण्डुकूपस्य संकथा ॥ शतमेध-

লক্ষ্মেমধেকোটিমৈধকথা তথা । দুর্কাসার্ক-
 বহুস্থানহিরণ্যাসঙ্গমোৎকথা ॥ নগরার্কস্য
 কৃষ্ণস্য সঙ্কর্ষণসমুদ্ভয়োঃ । কুমার্ব্যাঃ ক্ষেত্র-
 পালস্য ব্রহ্মেশস্য কথা পৃথক্ ॥ পিঙ্গলা-
 সঙ্গমেশস্য শঙ্করার্কঘটেশয়োঃ । ঋষি-
 তীর্থস্য নন্দার্কত্রিতকূপস্য কীর্তনং ॥
 শশোপানস্য পর্ণার্কত্ৰুমতোঃ কথাভূতা ।
 বারাহস্বামিব্রহ্মাস্তং ছায়ালিঙ্গাখ্যঙল-
 ফয়োঃ ॥ কথা কনকনন্দায়াঃ কুন্তীগঙ্গ-
 শয়োস্তথা । চমসোদ্ভেদবিছুরিত্রিলোকেশ-
 কথা ততঃ ॥ মঙ্গলেশত্রৈপূরেশষণ্ডতীর্থ-
 কথাস্তথা । সূর্যপ্রাচীত্রীক্ষণয়োরুমানাথ-
 কথা তথা ॥ ভৃদ্ধারশূলস্থলয়োশ্যবনার্কৈ-
 শয়োস্তথা । অজাপালেশবার্কার্ককুবের-
 স্থলজা কথা ॥ ঋষিতোয়াকথা পুণ্যা
 সঙ্গালেশ্বরকীর্তনং । নারদাদিত্যকথনং
 নারায়ণনিরূপণং ॥ তপুকুণ্ডস্য মাহাত্ম্যং
 মূলচণ্ডীশবর্ণনং । চতুর্ভুক্তগণাধ্যক্ষকলশ্বে-
 শ্বরয়োঃ কথা ॥ গোপালস্বামিবকুলস্বামি-
 নোন্মরুতীকথা । ক্ষেমার্কোন্নতবিল্লেশ-
 জলস্বামিকথা ততঃ ॥ কালমেঘশ্চ রুষ্ণিণ্যা
 উর্বশীশ্বরভদ্রয়োঃ । শঙ্খাবর্তমোক্শতীর্থ-
 গোপদাচ্যুতসদ্বনাং ॥ জালেশ্বরস্য হুঁকার-
 কূপচণ্ডীশয়োঃ কথা । আশাপুরস্ববিল্লেশ-
 কলাকুণ্ডকথাভূতা ॥ কপিলেশস্য চ কথা
 জরদগবশিবস্য চ । নলকর্কোটেশ্বরয়োর্হাট-
 কেশ্বরজা কথা ॥ নারদেশমন্ত্রভূষা দুর্গ-
 কূটগণেশজা । সুপর্ণেলাখ্যৈভৈরব্যোর্ভল্ল-
 তীর্থভবা কথা ॥ কীর্তনং কর্দমালশ্চ গুপ্ত-
 সোমেশ্বরস্য চ । বহুস্বর্ণেশশৃঙ্গেশকোটা-

শ্বরকথা ততঃ ॥ মার্কণ্ডেশ্বরকোটাশদানো-
 দরগৃহোৎকথা । স্বর্ণরেখা ব্রহ্মকুণ্ডং কুন্তী-
 ভীমেশ্বরো তথা ॥ মৃগীকুণ্ডং সর্বস্বং
 ক্ষেত্রে বজ্রাপথে স্মৃতং । দুত্রাবিল্লেশ-
 গঙ্গেশরৈবতানাং কথাভূতা ॥ ততোহর্কবুদে
 শ্বত্রকথা অচলেশ্বরকীর্তনং । নাগতীর্থশ্চ
 চ কথা বশিষ্ঠাশ্রমবর্ণনং ॥ ভদ্রংকর্ণশ্চ
 মাহাত্ম্যং ত্রিনেত্রশ্চ ততঃ পরং । কেদা-
 রশ্চ চ মাহাত্ম্যং তীর্থাগমনকীর্তনং ॥
 কোটাশ্বররূপতীর্থহৃষীকেশকথাস্ততঃ ।
 সিদ্ধেশশুক্রেশ্বরয়োন্মণিকর্ণীশকীর্তনং ॥
 পঙ্গুতীর্থমতীর্থবারাহতীর্থবর্ণনং । চন্দ্র-
 প্রভাসপিণ্ডোদশ্রীমাতাশুক্রতীর্থজং ॥
 কাত্যায়ন্যাশ্চ মাহাত্ম্যং ততঃ পিণ্ডা-
 রকশ্চ চ । ততঃ কনখলশ্চাথ চক্রমানুব-
 তীর্থয়োঃ ॥ কপিলাগ্নিতীর্থকথা তথা
 রক্তানুবন্ধজা । গণেশপার্শ্বেশ্বরয়োর্বাভ্রায়া-
 মুদগলশ্চ চ ॥ চণ্ডীস্থানং নাগভবশিরঃ-
 কুণ্ডমহেশজা । কামেশ্বরশ্চ মার্কণ্ডেয়োৎ-
 পত্তেশ্চ কথা ততঃ ॥ উদ্দালকেশ-
 সিদ্ধেশগততীর্থকথাঃ পৃথক্ । শ্রীদেব-
 মাতোৎপত্তিশ্চ ব্যাসগৌতমতীর্থয়োঃ ॥
 কুলসন্তারমাহাত্ম্যং রামকোট্যাস্ততীর্থ-
 যোঃ । চন্দ্রোদ্ভেদেশানশৃঙ্গব্রহ্মস্থানোদ্ভবো-
 হনং ॥ ত্রিপুঙ্কররুদ্রহৃদগুহেশ্বরকথা শুভা ।
 অবিনুক্তস্য মাহাত্ম্যমুমামাহেশ্বরস্য চ ॥
 মহোজসঃ প্রভাবশ্চ জম্বুতীর্থস্য বর্ণনং ।
 গঙ্গাধরমিশ্রকয়োঃ কথাশ্চাথ ফলস্ততিঃ ॥
 দ্বারক্যাশ্চ মাহাত্ম্যে চন্দ্রশর্ম্মকথানকং ।
 জাগরাদ্যাখ্যত্রতঞ্চ ব্রতমেকাদশীভবং ॥

महाद्वादशिकाथानं प्रह्लादविषमभागमः ।
 दुर्वासस उपाख्यानं यात्रोपक्रमकीर्तनं ॥
 गोमत्यां पत्तिकथनं तस्यां स्नानादिजं
 फलं । चक्रतीर्थस्य माहात्म्यं गोम-
 त्यादिसप्तमः ॥ मनकादिह्रदाथानं नृग-
 तीर्थकथा ततः । गोप्रचारकथा पुण्या
 गोपीनां द्वारकागमः ॥ गोपीसरःसमा-
 ख्यानं ब्रह्मतीर्थादिकीर्तनं । पञ्चनद्या-
 गमाख्यानं नानाथ्यानसमाचितं ॥ शिव-
 लिङ्गमहातीर्थकृष्णपूजादिकीर्तनं । त्रिवि-
 क्रमस्य मूर्त्याख्या दुर्वासःकृष्णसंकथा ॥
 कुशदैत्यबधोर्छाया विशेषार्जनजं
 फलं । गोमत्यां द्वारकायां तीर्थागमन-
 कीर्तनं ॥ कृष्णमन्दिरसंप्रेक्षा द्वारव-
 त्याभिषेचनं । तत्र तीर्थावासकथा द्वारका-
 पुण्यकीर्तनं ॥ इत्येष सप्तमः प्रोक्तः
 खण्डः प्राभासिको द्विज । स्कान्दे सर्वो-
 त्तरकथा शिवमाहात्म्यावर्णने ॥ * ॥ तत्फल-
 श्रुतिः । लिखित्वैतद्बु यो दद्याद्वेगमशूल-
 समाचितं । माघ्यां संकृत्य विप्राय स
 शैवे मोदते पदे ॥ * ॥ इति श्रीनार-
 दीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
 चतुर्थपादे १०४ अध्यायः ॥ १३ ॥
 चतुर्दशं वामनपुराणं । श्रीब्रह्मोवाच ।
 शृणु वंस प्रवक्ष्यामि पुराणं वामनाभिधं ।
 त्रिविक्रमचरित्राद्यं दशसाहस्रसंख्यकं ॥
 कूर्मकल्पसमाख्यानं वर्गत्रयकथानकं । भाग-
 द्द्वयसमायुक्तं बद्धश्रोत्रशुभावहं ॥ * ॥
 तत्र पूर्वभागे । पुराणप्रश्नः प्रथमं ब्रह्म-
 च्छदा ततः । कपालमोचनाथ्यानं

दक्षयज्ञविहिंसनं ॥ हरस्य कालरूपाया
 कामस्य दहनं ततः । प्रह्लादनारायणयो-
 र्बुद्धं देवासुराह्वयः ॥ सुकेश्यर्कसमाख्यानं
 ततो भुवनकोषकं । ततः काम्यञ्जता-
 ख्यानं श्रीदुर्गाचरितं ततः ॥ तपती-
 चरितं पश्चात् कुरूक्षेत्रस्य वर्णनं ।
 सरोमाहात्म्यमथुलं पार्वतीजन्मकीर्तनं ॥
 तपस्तप्या विवाहश्च गौर्युपाख्यानकं
 ततः । ततः कौशिक्युपाख्यानं कुमार-
 चरितं ततः ॥ ततोऽहम्कवधाथ्यानं
 साधोपाख्यानकं ततः । जाबालिचरितं
 पश्चादरजायाः कथास्तुता ॥ अहम्केश्वरयो-
 र्बुद्धं गणह्वं चाहम्कस्य च । मरुतां जन्म-
 कथनं बलेश्च चरितं ततः ॥ ततस्तु
 लक्ष्म्याश्चरितं त्रैविक्रममतः परं ।
 प्रह्लादतीर्थवात्रायां प्रोच्यन्ते तत्कथाः
 शुभाः ॥ ततश्च धुम्कुचरितं प्रेतोपाखा-
 नकं ततः । नक्षत्रपूरुषाथ्यानं श्रीदाम-
 चरितं ततः ॥ त्रिविक्रमचरित्रास्ते
 ब्रह्मप्रोक्तः सुवोत्तमः । प्रह्लादबलि-
 संवादे सुतले हरिशंसनं ॥ इत्येष
 पूर्वभागोऽस्य पुराणस्य तवोदितः । * ।
 तदुत्तरे भागे बृहद्वामनाथे । शृणु
 तस्योत्तरं भागं बृहद्वामनसंज्ञकं ॥
 माहेश्वरी भागवती सौरी गाणेश्वरी तथा ।
 चतस्रः संहिताश्चात्र पृथक् साहस्र-
 सख्या ॥ माहेश्वर्यास्तु कृष्णस्य तदुक्तानां
 कीर्तनं । भागवत्यां जगन्मातुरवतारकथा-
 स्तुता ॥ सौर्यां सूर्याश्च महिमा ग्रन्थितः
 पापनाशनः । गाणेश्वर्यां गणेशश्च

चरितं महेशितुः ॥ इत्येतद्वामनं नाम
पुराणं सुविचित्रकं । पुलस्त्येन समा-
ख्यातं नारदाय महात्मने ॥ ततो नार-
दतः प्रापुः व्यासेन सुमहात्मना । व्यासस्तु
लक्ष्मणं वत्स तच्छिष्यो रोमहर्षणः ॥ स
चाख्याश्रुति विप्रेभ्यो नैमिषीयेभ्य एव
च । एवं परम्पराप्रापुः पुराणं वामनं
शुभं ॥ * ॥ तं कलश्रुतिः । ये पठन्ति
च शृण्वन्ति तेहपि यास्ति परां गतिं ।
लिखितैतत् पुराणं यः शरद्विषुवेहर्षयेत् ॥
विप्राय वेदविद्वेषे यतधेनुसमाचितं ।
स समुद्धृत्य नरकान्नेयं स्वर्गं पितॄन्
शकान् । देहास्ते भुक्तभोगोहर्षो याति
विषोः परं पदं ॥ * ॥ इति श्रीनारदीय-
पुराणे पूर्वभागे बृहद्विष्णुसमाख्यायां चतुर्थ-
पादे १०५ अध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशं कूर्मपुराणं । श्रीब्रह्मोवाच ।
शृणु वत्स मरीचेह्य पुराणं कूर्मसं-
क्षिप्तं । लक्ष्मीकलानुचरितं यत्र कूर्म-
वपुर्हरिः ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां माहा-
त्म्यं पृथक् पृथक् । इन्द्रदुम्नप्रसङ्गेन
प्राहृषिभ्यो दयास्तिकं ॥ तं सप्तदश-
साहस्रं सूचतुःसंहितं शुभं । यत्र
ब्राह्म्यां पुरा प्रोक्ता धर्मा नानाविधा
गुणे ॥ नानाकथाप्रसङ्गेन नृणां सदाति-
दायकाः । * । तं पूर्वभागे । तत्र
विभागे तु पुराणोपक्रमः पुरा ॥ लक्ष्मी-
प्रदुम्नसंवादः कूर्मविषगणसङ्ख्या । वर्णाश्रमा-
चारकथा जगद्वृत्तिकीर्तनं ॥ कालसङ्ख्या
समासेन लग्नास्ते सुवनं विभोः । ततः

सङ्केपतः सर्गः शास्त्रं चरितं तथा ॥
सहस्रनाम पार्वत्या योगश्च च निरूपणं ।
भृगुवत्समाख्यातं ततः स्वायम्भुवस्य च ॥
देवादीनां समुत्पत्तिर्दक्षयज्ञाहतिस्ततः ।
दक्षसृष्टिकथा पश्चात् कश्यपाश्वयकीर्तनं ॥
आत्रेयवत्सकथनं कृष्णश्च चरितं शुभं ।
मार्कण्डेयसंवादो व्यासपाण्डवसंख्या ॥
युगधर्मानुकथनं व्यासजैमिनिकी कथा ।
वाराणस्याश्च माहात्म्यं प्रयागस्य ततः
परं ॥ त्रैलोक्यवर्णनैव वेदशाखा-
निरूपणं । * । तदुत्तरभागे । उद्वेगश्च
विभागे तु पुरा गीतेश्वरी ततः ॥ व्यास-
गीता ततः प्रोक्ता नानाधर्मप्रबोधनी ।
नानाविधानां तीर्थानां माहात्म्यं पृथक्
ततः ॥ नानाधर्मप्रकथनं ब्राह्मीयं सं-
हिता स्यात् । अतः परं भगवती संहि-
तार्थनिरूपणे ॥ कथिता यत्र वर्णानां
पृथग्बृहदारुदाहता । * । तदुत्तरभागीय-
भगवत्याख्याद्वितीयसंहितायाः पञ्चपादेषु ।
पादेहत्याः प्रथमे प्रोक्ता ब्राह्मणानां
व्यवस्थितिः ॥ सदाचारान्तिका वत्स भोग-
सोखाविवर्द्धनी । * । द्वितीये ऋज्जियाणस्तु
वृद्धिः सम्यक् प्रकीर्तिता ॥ यया श्वाश्रितया
पापं विधूयेह त्रजेद्विबन् ॥ * । तृतीये
वैश्वजतीनां वृत्तिरुक्ता चतुर्विधा ॥ यया
चरितया सम्यक् लभते गतिमुत्तमां । * ।
चतुर्थेहस्यास्तथा पादे शूद्रवृत्तिरुदाहता ॥
यया सस्तुव्यति श्रीशो नृणां श्रेयोविव-
र्द्धनः । * । पञ्चमेहस्यास्ततः पादे वृद्धिः
सङ्करजोदिता ॥ यया चरितयाप्रोति

भाविनीमुत्तमां जनिं । इत्येषा पञ्च-
पद्यांता द्वितीया संहिता मुने ॥ तृती-
यात्रोदिता सौर्या नृणां कामविधायिनी ।
षोडा षट्कर्मसिद्धिं सा बोधयन्ती च
कामिनां ॥ चतुर्थी वैश्वी नाम मोक्षदा
परिकीर्तिता । चतुष्पदी द्विजादीनां
साक्षात् ब्रह्मस्वरूपिणी ॥ ताः क्रमात् षट्-
चतुर्द्वीषु साहस्राः परिकीर्तिताः । * । तं-
फलश्रुतिः । एतत्कूर्मपुराणस्तु चतुर्वर्ग-
फलप्रदं ॥ पठतां शृणुतां नृणां सर्वोत्-
कृष्टगतिप्रदं । लिखितैस्तद्बु वो भक्त्या
हेमकूर्मसमन्वितं । ब्राह्मणायामने दद्यात्
स याति परमां गतिं ॥ * ॥ इति श्री-
नारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०६ अध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशं मंत्रपुराणं । श्रीब्रह्मोवाच ।
अथ मांस्यं पुराणं ते प्रवक्ष्ये द्विज-
सन्तम । यत्रोक्तं सत्यकल्पाणां वृत्तं
सङ्क्षिप्य भूतले ॥ व्यासेन वेदविदुषा
नरसिंहोपवर्णनं । उपक्रम्य तद्दु-
द्धिक्तं चतुर्दशसहस्रकं ॥ मनुमंस्य-
स्यसंवादो ब्रह्माणुवर्णनस्ततः । ब्रह्म-
देवासुरोत्पत्तिस्मारुतोत्पत्तिरेव च ॥
मदनद्वादशी तद्वत् लोकपालाभिपृजनं ।
मन्वन्तरसमुद्देशो वैश्वाराज्याभिवर्णनं ॥
सूर्यावैवस्वतोत्पत्तिर्वर्धसङ्गमनं तथा ।
पितृवंशानुकथनं आह्निकालस्तथैव च ॥
पितृतीर्थप्रचारश्च सोमोत्पत्तिस्तथैव
च । कीर्तनं सोमवंशस्य ययातिचरितं
तथा ॥ कार्तवीर्यस्य चरितं सृष्टं वंशानु-

कीर्तनं । भृगुशापस्तथा विषोदशुद्धि-
जन्म च क्विर्तो ॥ कीर्तनं पूरुवंशस्य
वंशो ह्येताशनः परः । क्रियायोगस्ततः
पञ्चात् पुराणं परिकीर्तितं ॥ त्रैतं
नक्षत्रपूरुषं मार्तण्डशयनं तथा । कृष्ण-
स्तमीव्रतं तद्वद्रोहिणीचन्द्रसंज्ञितं ॥
तडागविधिमाहात्र्यां पादपोत्सर्ग एव
च । सौभाग्यशयनं तद्वदगस्त्यव्रतमेव
च ॥ तथानस्तुतृतीयाया रसकल्याणिनीव्रतं ।
तथैवानन्दकर्याश्च व्रतं सारस्वतं पुनः ॥
उपरागाभिषेकश्च सप्तमीशयनं तथा ।
भीमाख्या द्वादशी तद्वदनङ्गशयनं तथा ॥
अशृग्यशयनं तद्वत् तथैवाङ्गारकव्रतं ।
सप्तमीसप्तकं तद्वद्विशोकद्वादशीव्रतं ॥
मेरुप्रदानं दशधा ग्रहशान्तिस्तथैव च ।
ग्रहस्वरूपकथनं तथा शिवचतुर्दशी ॥ तथा
सर्वफलत्यागः सूर्यावारव्रतं तथा ।
संक्रान्तिस्नपनं तद्वद्विभूतिद्वादशीव्रतं ॥
षष्टिव्रतानां माहात्र्यां तथा स्नानविधि-
क्रमः । प्रयागस्य तु माहात्र्यां द्वीप-
लोकानुवर्णनं ॥ तथान्तरीक्षचारश्च ऋष-
माहात्र्यामेव च । भवनानि सुरेन्द्राणां
त्रिपुरोद्योतनं तथा ॥ पितृप्रवर-
माहात्र्यां मन्वन्तरविनिर्णयः । चतुर्गुणस्य
सन्धुतिर्गुणधर्मनिरूपणं ॥ ब्रह्मास्म्य तु
सन्धुतिस्तारकोत्पत्तिरेव च । तारकास्तव-
माहात्र्यां ब्रह्मदेवानुकीर्तनं ॥ पार्वती-
सन्धुवस्तद्वत्तथा शिवतपोवनं । अनङ्गदेह-
दाहश्च रतिशोकस्तथैव च ॥ गौरीतपो-
वनं तद्वच्छिवेनाथ प्रसादनं । पार्वती-

ঋষিসংবাদস্তথৈবোদ্ধাহমঙ্গলং ॥ কুমার-
সম্ভবস্তদ্বং কুমারবিজয়স্তথা । তারকস্য
বধো ঘোরৌ নরসিংহোপবৰ্ণনং ॥ পদ্মো-
দ্ভববিসৰ্গস্ত তথৈবাক্কঘাতনং । বারা-
ণস্যাস্ত মহাত্ম্যং নৰ্মদায়াস্তথৈব চ ॥
শ্ৰবরানুক্ৰমস্তদ্বং পিতৃগাথাসুকীৰ্ত্তনং ।
তথোভয়মুখীদানং দানং কৃষ্ণাজিনস্য চ ॥
ততঃ সাবিত্ৰ্যুপাখ্যানং রাজধৰ্ম্মাস্তথৈব
চ । বিবিধোৎপাতকথনং গ্ৰহশান্তিস্তথৈব
চ ॥ যাত্ৰানিমিত্তকথনং স্বপ্নমঙ্গলকীৰ্ত্তনং ।
বামনস্য তু মহাত্ম্যং বারাহস্য ততঃ
পরং ॥ সমুদ্ৰমথনং তদ্বং কালকূটাভি-
শাস্তনং । দেবাস্তুরবিমর্দশ্চ বাস্তবিদ্যা
তথৈব চ ॥ প্রতিমালক্ষণং তদ্বদেবতা-
স্থাপনং তথা । প্রাসাদলক্ষণং তদ্বন্মণ্ড-
পানাঞ্চ লক্ষণং ॥ ভবিষ্যরাজ্ঞানুদ্দেশো
মহাদানানুকীৰ্ত্তনং । কল্পানুকীৰ্ত্তনং তদ্বং
পুরাণেহস্মিন্ প্রকীৰ্ত্তিতং ॥ * ॥ তৎফল-
শ্ৰুতিঃ । পবিত্রমেতৎ কল্যাণমাযুঃকীৰ্ত্তি-
বিবৰ্দ্ধনং । যঃ পঠেচ্ছৃণুয়াদ্বাপি স যাতি
তবনং হরেঃ ॥ লিখিত্বৈতত্তু যো দদ্যা-
দ্ধেমমৎস্যগবাচিতং । বিপ্রায়াভ্যৰ্চ্য
বিষুবে স যাতি পরমং পদং ॥ * ॥ ইতি
শ্ৰীনারদীয়পুরাণে পূৰ্ব্বভাগে বৃহদুপাখ্যানে
চতুৰ্থপাদে ১০৭ অধ্যায়ঃ ॥ ১৬ ॥
সপ্তদশং গরুড়পুরাণং । শ্ৰীব্রহ্মোবাচ ।
মরীচেশুণু বচ্যাদ্য পুৱাণং গরুড়ং শুভং ।
গরুড়ায়াত্ৰবীৎ পৃষ্টৌ ভগবান্ গরুড়া-
সনঃ ॥ একোনবিংশসাহস্ৰং তাক্ষ্য-
কল্পকথাচিতং । * । তত্র পূৰ্ব্বখণ্ডে ।

পুরাণোপক্রমো যত্র সৰ্গসঙ্ক্ষেপত-
স্ততঃ ॥ সূৰ্যাদিপূজনবিধির্দীক্ষাবিধিরতঃ
পরং । শ্ৰাদ্দিপূজা ততঃ পশ্চাৎসবব্যুহাৰ্চনং
দ্বিজ ॥ পূজাবিধানঞ্চ তথা বৈষ্ণবং পঞ্জরং
ততঃ । যোগাধ্যায়স্ততো বিষ্ণোৰ্নামসাহস্ৰ-
কীৰ্ত্তনং ॥ ধ্যানং বিষ্ণোস্ততঃ সূৰ্য্যপূজা
মৃত্যুঞ্জয়ার্চনং । মালামন্ত্রাঃ শিবার্চাথ গণ-
পূজা ততঃ পরং ॥ গোপালপূজা ত্ৰৈলোক্য-
মোহনশ্ৰীধৰার্চনং । বিষ্ণুর্চা পঞ্চতদ্বার্চা
চক্রার্চা দেবপূজনং ॥ ন্যাসাদিসঙ্কো-
পাস্তিশ্চ দুৰ্গার্চাথ স্বৰ্গার্চনং । পূজা মাহে-
শ্বরী চাতঃ পবিত্ৰারোহণার্চনং ॥ মূৰ্ত্তি-
ধ্যানং বাস্তমানং প্রাসাদানাঞ্চ লক্ষণং ।
প্রতিষ্ঠা সৰ্বদেবানাং পৃথক্ পূজাবিধানতঃ ॥
যোগোহর্কীক্শো দানধৰ্ম্মঃ প্রায়শ্চিত্তং
নিধিক্রিয়া । দ্বীপেশনরকাখ্যানং সূৰ্য্য-
ব্যুহশ্চ জ্যোতিষং ॥ সামুদ্রিকং স্বরজ্ঞানং
নবরত্নপরীক্ষণং । মহাত্ম্যমথ তীর্থানাং
গয়ামাহাত্ম্যমুত্তমং ॥ ততো মন্বন্তরাখ্যানং
পৃথক্ পৃথক্ বিভাগশঃ । পিত্ৰাখ্যানং বৰ্ণ-
ধৰ্ম্মা দ্ৰব্যশুদ্ধিঃ সমৰ্পণং ॥ শ্ৰাদ্ধং বিনা-
য়কস্যাৰ্চা গ্ৰহযজ্ঞস্তথাশ্ৰমাঃ । মলহাথা
প্ৰেতাশৌচং নীতিসারো ব্ৰতোক্তয়ঃ ॥
সূৰ্য্যবংশঃ সোমবংশোহবতারকথনং হরেঃ ।
রামায়ণং হরিবংশো ভারতাখ্যানক-
স্ততঃ ॥ আয়ুর্বেদে নিদানং প্রাক্ চিকিৎসা-
দ্ৰব্যজা গুণাঃ । রোগস্তং কবচং বিষ্ণো-
র্গরুড়ং ত্ৰৈপুরো মনুঃ ॥ প্ৰহ্লচূড়ানৰি-
শ্চাস্তে হয়ায়ুর্বেদকীৰ্ত্তনং । ঔষধীনাম-
কথনং ততো ব্যাকরণোহনং ॥ ছন্দঃশাস্ত্ৰং

सदाचारस्ततः स्नानविधिः स्मृतः । तर्पणं
 वैश्वदेवकं सक्या पार्वणकर्म च ॥ नित्य-
 श्राद्धं सपिण्ठाथ्यं धर्मसारोहघनिकृतिः ।
 प्रतिसंक्रम उक्तेहस्माद्युगधर्माः कृतेः
 फलम् ॥ योगशास्त्रं विष्णुभक्तिर्मस्कृति-
 फलं हरः । माहात्म्यं वैष्णवकथा नार-
 सिंहस्तवोत्तमं ॥ ज्ञानामृतं गुहाकं
 स्तोत्रं विष्णुर्चमाह्वयं । वेदान्तसाध्य-
 सिद्धान्तं ब्रह्मज्ञानं तथाज्ञकं ॥ गीता-
 सारफलोत्कीर्तिः पूर्वखण्डेहयमीरितः ॥
 उत्तरखण्डे प्रेतकल्ले । अथाश्वेतवोत्रे
 खण्डे प्रेतकल्लः पुरोदितः ॥ यत्र तार्क्ष्येण
 संपृष्टो भगवानाह वाडव । धर्मप्रकटनं
 पूर्वयोन्यां गतिकारणं ॥ दानाधिकं
 फलकापि प्रोक्तमत्रोद्दिष्टकं । यम-
 लोकस्य मार्गस्य वर्णनं ततः परं ॥
 षोडशश्राद्धफलकं वृत्तानांकात्र वर्णितं ।
 निष्कृतिर्धर्ममार्गस्य धर्मराजस्य वैभवं ॥
 प्रेतपीडाविनिर्देशः प्रेतचिह्ननिरूपणं ।
 प्रेतानां चरिताथ्यानं कारणं प्रेततां
 प्रति ॥ प्रेतकृत्यविचारश्च सपिण्ठीकरणो-
 क्तः । प्रेतस्वमोक्षणाथ्यानं दानानि
 च विमुक्तये ॥ आवश्यकोत्तमं दानं
 प्रेतसौख्यकरं हितं । शारीरकर्त्विनि-
 र्देशो यमलोकस्य वर्णनं ॥ प्रेतहोत्कार-
 कथनं कर्मकर्त्तृविनिर्णयः । यतः प्रायः पूर्व-
 क्रियाथ्यानं पश्चात् कर्मनिरूपणं ॥ मध्यं
 षोडशकं श्राद्धं स्वर्गप्राप्तिक्रियोहनं ।
 सूतकथाथ सञ्चयानं नारायणवलिक्त्रिया ॥
 वृषोत्सर्गस्य माहात्म्यं निषिद्धपरिवर्जनं ।

अपमृत्युक्रियोक्तिश्च विपाकः कर्मणां
 नृणां ॥ कृत्याकृत्यविचारश्च विष्णुथ्यानं
 विमुक्तये । स्वर्गतो विहिताथ्यानं स्वर्ग-
 सौख्यनिरूपणं ॥ भूलोकवर्णनं संप्रदा-
 लोकवर्णनं । पञ्चलोककथनं ब्रह्माण्ड-
 स्थितिकीर्तनं ॥ ब्रह्माण्डानेकचरितं ब्रह्म-
 जीवनिरूपणं । आत्यन्तिकलयाथ्यानं फल-
 स्तुतिनिरूपणं ॥ इत्येतदगारुडं नाम
 पुराणं भूक्तिमुक्तिदं । * । तंफलश्रुतिः ।
 कीर्तितं पापशमनं पठतां शुभतां
 नृणां ॥ लिखित्वैतं पुराणं विष्णुवे यः
 प्रयच्छति । सौवर्णं हंसयुग्मात्थ्यं विप्राय
 स दिवं ब्रजेत् ॥ * ॥ इति श्रीनारदीय-
 पुराणे पूर्वभागे बृहदुपाथ्याने चतुर्थ-
 पादे १०८ अध्यायः ॥ ११ ॥
 अष्टादशं ब्रह्माण्डपुराणं । श्रीब्रह्मोवाच ।
 शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि ब्रह्माण्ठाथ्यं पुरातनं ।
 यच्च द्वादशसाहस्रं भाविकल्लकथायुतं ॥
 प्रक्रियाथ्योहनुषन्नाथ्य उपोद्घातसृष्टी-
 यकः । चतुर्थ उपसंहारः पादाश्चत्वारः ।
 एव हि ॥ पूर्वपादद्वयं पूर्वो भागोहत्त्र
 समुदाहृतः । तृतीयो मध्यमो भाग-
 श्चतुर्थस्तूत्रो मतः ॥ * ॥ तत्र पूर्वभागे
 प्रक्रियापादे । आदौ कृत्यसमुद्देशो
 नैमिषाथ्यानकं ततः । हिरण्यगर्भोत्त-
 पत्तिश्च लोककल्लनमेव च ॥ एष वै
 प्रथमः पादो द्वितीयं शृणु मानद । * ।
 पूर्वभागे अनुषन्नापादे । कल्लमहन्त रा-
 थ्यानं लोकज्ञानं ततः परं ॥ मानसी-
 हृष्टिकथनं रुद्रप्रसववर्णनं । महादेव-

विभूतिश्च ऋषिसर्गस्ततः परं ॥ अग्नीनां
विद्युश्चाथ कालसन्ताववर्णनं । प्रियव्रता-
चयोद्देशः पृथिव्यायामविस्तरः ॥ वर्णनं
भारतस्याश्च ततोहश्चेषां निरूपणं ।
जम्बूद्वीपसप्तद्वीपाख्या ततोहधोलोक-
वर्णनं ॥ उर्ध्वलोकानुकथनं ग्रहचारस्ततः
परं । आदित्यव्यूहकथनं देवग्रहानु-
कीर्तनं ॥ नीलकण्ठाख्यानं महा-
देवश्च वैभवम् । अमावास्यानुकथनं
युगतत्वनिरूपणं ॥ यज्ञप्रवर्तनं चाथ
युगयोरन्त्ययोः कृतिः । युगप्रजालक्षणं
ऋषिप्रवरवर्णनं ॥ वेदानां व्यसनाख्यानं
स्वयम्भुवनिरूपणं । शेषमश्वस्तुराख्यानं
पृथिवीदोहनस्ततः ॥ चाक्षुषेहृद्यतने
सर्गे द्वितीयोहज्जिः पुरोदले । * ।
मध्यमभागे उपोद्घातपादे । अथो-
पोद्घातपादे तु सप्तर्षिपरिकीर्तनं ॥
प्राजापत्यचयस्तस्यादेवादीनां समुद्भवः ।
ततो जयातिव्याहारो मरुद्वृत्ति-
कीर्तनं ॥ काश्रुपेयानुकथनं ऋषिवंश-
निरूपणं । पितृकलानुकथनं श्राद्धकल-
स्ततः परं ॥ वैवस्वतसमुत्पत्तिः सृष्टि-
स्तश्च ततः परं । मनुपुत्राचयश्चातो
गार्हर्षस्य निरूपणं ॥ ईक्ष्वाकुवंशकथनं
वंशोद्देशः स्महाश्वनः । अमावसोराच-
यश्च रज्जेश्चरितमद्भुतं ॥ यथातिचरित-
काथ यद्वुवंशनिरूपणं । कार्तवीर्यास्य
चरितं जामदग्न्यं ततः परं ॥ रुषि-
वंशानुकथनं सगरस्याथ सप्तवः । भार्ग-
वस्यानुचरितं तथा कार्यवधाश्रयं ॥

समरस्याथ चरितं भार्गवस्य कथा पुनः ।
देवासुराहवकथा कृष्णविर्भाववर्णने ॥
इनस्य च स्तवः पुण्यः शुक्लेण परि-
कीर्तितः । विष्णुमाहात्म्याकथनं बलिबंश-
निरूपणं ॥ भविष्यराजचरितं संग्रामे-
हथ कर्लो युगे । एवमुद्घातपादोद्देशं
तृतीयो मध्ये दले ॥ * ॥ उद्वरभागे
उपसंहारपादे । चतुर्थमुपसंहारं वक्ष्ये
थे तथोदरे । वैवस्वतास्तुराख्यानं
विस्तरेण यथातथं ॥ पूर्वमेव समुद्दिष्टं
सङ्केपादिह कथ्यते । भविष्याणां मनु-
नाथ चरितं हि ततः परं ॥ कल्लप्रलय-
निर्देशः कालमानं ततः परं । लोका-
श्चतुर्दश ततः कथिता मानलक्षणैः ॥
वर्णनं नरकाणां विकल्पाचरणैस्ततः
मनोमयपुराख्यानं लयः प्राकृतिकस्ततः ॥
शैवस्याथ पुरस्यापि वर्णनं ततः परं ।
त्रिविधादुष्णसम्पन्नाञ्जलूनां कीर्तिता
गतिः ॥ अनिर्देश्याप्रतर्क्याश्च त्रैलोक्य-
परमात्मनः । अश्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्णनं
हि ततः परं ॥ इत्येष उपसंहारः
पादो वृतः स चोत्तरः । चतुष्पादं
पुराणं ते त्रैलोक्यं समुदाहृतं ॥ * ॥
अर्थादशमर्णोपम्यं सारांसारतरं द्विज ।
त्रैलोक्यं चतुर्लोक्यं पुराणं तेन पठ्यते ॥
तदेव व्यस्य गदितमर्थादशधा पृथक् ।
पाराशर्येण मुनिना सर्वेषामपि मानद ॥
वस्तुद्रेष्ट्याथ तेनैव मुनीनां भाविताश्वनां ।
मन्त्रः श्रुत्वा पुराणानि लोकेभ्यः प्रचका-
शिरै ॥ मुनयो धर्मशीलान्ते दीनानुग्रह-

कारिणः । मया चेदं पुराणस्तु वशिष्ठाय
पुरोदितं ॥ तेन शक्तिस्तयोक्तं
जातृकर्णाय तेन च । व्यासो लक्षा तत-
शैतत् प्रभञ्जनमुखोदगतं । प्रमाणी-
कृत्य लोकेहस्मिन् प्रावर्तयदनुत्तमं ॥ * ॥

तत्फलश्रुतिः । य इदं कीर्तयेद्द्वंस
शृणोति च समाहितः । स विधुयेह
पापानि याति लोकमनामयं ॥ लिखि-
तैतत् पुराणस्तु स्वर्गसिंहासनस्थितं ।

पत्रेणाच्छादितं यस्तु ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
स याति ब्रह्मणो लोकं नात्र कार्या
विचारणा ॥ * ॥ मरीचेहर्षादशैतानि मया
प्रोक्तानि यानि ते । पुराणानि तु

सङ्केपाच्छ्राव्यानि च विस्तुरां ॥ अर्का-
दशपुराणानि यः शृणोति नरोत्तमः ।
कथयेद्वा विधानेन नेह ह्ययः स जायते ॥
सूत्रमेतत् पुराणानां यन्मयोक्तं तवा-
धुना । तस्मित्यं शीलनीयं हि पुराणफल-

मिच्छता ॥ न दास्तिकाय पापाय देव-
शुर्व्वनुसूयवे । देयं कदापि साधुनां
द्वेषिणे न शठाय च ॥ शान्ताय रामचिन्ताय
शुश्रूषाभिरताय च । निर्म्मलसराय शुचये
देयं सदैवशुभाय च ॥ इति श्रीनारदीय-

पुराणे पूर्व्वभागे बृहद्रुपाख्याने चतुर्थ-
पादे १०९ अध्यायः ॥ १८ ॥ * ॥ इत्यर्का-

दशमहापुराणानुक्रमणिका समाप्ता ॥

पुराणः (पुं) पणः । पुरातने त्रि । कार्या-
पणे पुं स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

पुराणगः (पुं) ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ॥
पुराणगायके त्रि ॥

पुराणपुरुषः (पुं) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
पुरातनः (पुं) पुराणः । तद्वैदिकपर्यायाः ।

प्रत्नः १ प्रदिवः २ प्रवसाः ३ सनेमि ४
पूर्व्वं ५ अहाय ६ । इति षट् पुराण-
नामानि । इति वेदनिघण्टो ३ अध्यायः ॥

पुरातनः (त्रि) पूर्व्वकालभवः । पुराण इति
भाषा । तत्पर्यायः । पुराणः २ प्रतनः ३
प्रत्नः ४ चिरस्तनः ५ । इत्यमरः ॥
चिरत्नः ६ । इति जटाधरः ॥

पुराध्यक्षः (त्रि) नगराधिकृतः । अस्तुःपुरा-
ध्यक्षलक्षणं । यथा । बृहः कुलोक्तः
शक्तः पितृपैतामहः शुचिः । राज्ञामस्तुः-
पुराध्यक्षो विनीतश्च तथेष्यते ॥ इति
युक्तिकल्पतरुः ॥

पुरारिः (पुं) शिवः । इति त्रिकाश्लेषः ॥

पुरार्कविस्तरः (पुं) खेटः । इति हेमचन्द्रः ॥

पुरावस्तुः (पुं) भूमिः । इति त्रिकाश्लेषः ॥

पुरावस्तुं (स्त्री) पूर्व्ववृत्तास्तुनिवह्ननं । तत्-
पर्यायः । इतिहासः २ । इत्यमरः ॥ पूर्व्व-
चरितं ३ । इति स्वामी ॥

पुरासिनी (स्त्री) सहदेवीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पुरास्त्रहं [द्] (पुं) शिवः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

पुरिः (स्त्री) पुरी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

नदी । इति सिद्धास्तुकोमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

पुरिः (पुं) राजा । इति सिद्धास्तुकोमुद्या-
मुणादिवृत्तिः ॥

पुरी (स्त्री) नगरी । इत्यमरः ॥ अस्या लक्ष-
णादि पुरशब्दे नगरशब्दे च लिखितं ॥

তদ্বর্ণনং যথা । পুরী সমস্তাদ্বিহিতা স-
পতাকা স্তোরণা । সচক্রা সহুড়া চৈব
সযন্ত্রখনকা তৎ ॥ ৫ ॥ সোপশল্যপ্রতো-
নীকা সার্টাটালকগোপুরা । সচক্রগ্রহণী চৈব
সোঙ্কালাতাবপোথিকা ॥ ৬ ॥ সোষ্ট্রিকা
ভরতশ্রেষ্ঠ সভেরীপণবানকা । স্তোরণা-
ক্ষুশা রাজন্ সশতস্বীকলাঙ্গলা ॥ ৭ ॥
সভুশুণ্ডশ্মগুড়কা সায়ুধা সপরস্বধা । লোহ-
চর্ম্মবতী চাপি সায়ুধিঃ সগুড়শৃঙ্গিকা ॥ ৮ ॥
ইতি মহাভারতে আরণ্যকে পর্ব্বণি সৌভ-
বধে ১৫ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ পতাকা ধ্বজা-
ঞ্চলঃ । তোরণানি বহির্দ্বারানি । চক্রানি
যোধগণাঃ । হুড়াস্তদাশ্রয়স্থানানি ভাষায়াং
বুরুজসংজ্ঞানি । অন্তে তু বিগ্নুত্রোৎসর্জন-
শৃঙ্গানি হুড়া ইত্যাহুঃ উদাহরন্তি চ ।
কল্পস্তে হুড়শৃঙ্গানি রথস্যোপরি সুরিভিঃ ।
বিগ্নুত্রম্পর্শশুদ্ধার্থং করাদিম্পর্শ উদ্যতঃ ॥
ইতি । যন্ত্রানি আগ্নেয়ৌষধবলেন দৃষৎ-
পিণ্ডোৎক্ষেপণানি মহাস্তি কামান-
সংজ্ঞানি । ক্ষুদ্রানি সীসগুলিকোৎক্ষেপ-
ণানি বন্দুকসংজ্ঞানি । খনকাঃ সুরঙ্গদ্বারা
গুপ্তমার্গকর্তারঃ ॥ ৫ ॥ উপশল্যাঃ লোহ-
যুখাঃ কীলাঃ তদযুক্তাঃ প্রতোল্যো রথ্যা
মার্গা যস্যাত্ সা । অট্টালকাঃ উপরিগৃহাঃ ।
গোপুরানি পুরদ্বারানি । সার্টানি অট্টেন
অম্মেন সহিতানি অট্টালকাদীনি যস্যাত্ সা ।
সার্টেতি বিশেষণং উপশল্যস্য গ্রামান্তস্য
রথ্যায়াশ্চারুত্যা সম্বধ্যতে । চক্রগ্রহণী
সৈন্যানিগ্রাহিকা মোর্চা ইতি স্লেচ্ছপ্রসিদ্ধা ।
সোঙ্কালাতাবপোথিকা স্বালাসহিত-

যুল্মুকং রিপুপাতনায় যস্যামিতি প্রাঞ্চঃ ।
উল্কেবোন্ধা প্রাণহরত্বাৎ যন্তোৎক্ষিপ্তো
গোলঃ । অলাতং সকার্ঠদণ্ডলোহময়-
মাগ্নেয়ং প্রহরণং বাণ ইতি ভাষায়াং
প্রসিদ্ধং । তয়োরপ্রত্য্যেয়গত্যোরপি
পোথিকা পাতয়িত্র্যঃ মন্ত্রমব্যঃ কর্ণায়েন্দ্র-
দত্তশক্তিসদৃশাঃ তদযুক্তা সোঙ্কালাতাব-
পোথিকা ॥ ৬ ॥ উষ্ট্রিকা যুদ্ধস্বয়মানি
ভাণ্ডানি । সার্টিকৈতি পাঠে ঋক্টয়
আয়ুধবিশেষাঃ ॥ ৭ ॥ অশ্মগুড়কাঃ বর্তুলী-
কৃতাঃ পাষণাঃ । লোহময়ানি চর্ম্মানি
কমঠপৃষ্ঠাকারানি প্রহারবারকানি । সায়ুধিঃ
আগ্নেয়ৌষধসহিতা । গুড়াঃ গোলকাঃ ।
শৃঙ্গিকা তদুৎক্ষেপকযন্ত্রানি । শত্রুগামুপরি
পাতনায় তপ্তো গুড়ো দ্রবীভূতো যত্র
শিখরে স্থাপ্যতে তৎসহিতেত্যন্তে ॥ ৮ ॥
ইতি নীলকণ্ঠকৃতভারতভাবদীপনাম-
টীকা ॥ দশনামা সম্ম্যাসিনাং উপাধি-
বিশেষঃ । যথা । জ্ঞানরত্নেন সম্পূর্ণঃ পূর্ণ-
তত্ত্বপথস্থিতিঃ । পরব্রহ্মরতো নিত্যং
পুরীনামা স উচ্যতে ॥ ইতি বৃহচ্ছঙ্কর-
দিধিজয়ঃ ॥

পুরীতৎ (পুং স্ত্রী) অস্ত্রং । আঁত ইতি খ্যাতং ।
অস্ত্রতি বধ্নাতি কালখণ্ডাদি অস্ত্রং অতি-
বন্ধে নাম্নীতি রঃ । পুরিঃ শরীরং তনোতি
পুরীতৎ কিপ্ বনতনাদ্যনিমামিতি নলোপে
স্বশ্চ তনিতি তন্ নিপাতনাদিকারশ্চ দীর্ঘঃ ।
অস্ত্রসাহচর্য্যাৎ স্ত্রীবত্বং । পুরীতদস্ত্রিয়া-
মিতি বাচস্পতিঃ । ইত্যমরভরতো ॥
পুরীমোহঃ (পুং) ধুস্তুরঃ । ইতি শব্দমালা

पुरीषः (क्ली) विष्ठा । इत्यमरः ॥ तदुत्सर्ग-
विधिर्था । मुहूर्ते त्राक्क उथाय रात्रिवासं
परित्यजेत् । परिधायपरं वस्त्रं शयन-
स्थानतोह्वयं ॥ मुखार्जिहस्तान् प्रक्षाल्य
द्विराचम्य ततो द्विजः । कृष्ण कृष्ण स्मृतिं
कृत्वा खनिहा नैर्वातीं दिशं ॥ खनित्र-
खननेनैव द्वादशाङ्गुल्यधोमुदत् ॥ गृहीत्वोदक-
पात्रेण मितं गच्छेत्कनूःशतं ॥ ग्रामाद्वा
शरविकेपमात्राम्बुदिते रवौ । मैत्र-
मावशकं कर्तुं नगरात् चतुर्गुणं ॥
तत्रिमूर्त्यायतं गर्तं तथा कृत्वा गभीरकं ।
कृत्वा हृष्टिः खनित्रेण कुशैराच्छाद्य तद्वृणं ॥
शुक्लैः कार्त्तैरयज्जीयैर्दुर्गर्तमवगुण्ठितः ।
सञ्जीताङ्गो वेणुदलैः पत्रैर्मृग्यतज्जनैः ॥
छत्रं खनित्रं संस्थाप्य वारिपात्रमुपा-
नर्हो । ततो द्विजस्तूपविशेषद्वन्द्वेणाच्छाद्य
नस्तकं ॥ यज्जोपवीतं कर्णेहथ धृत्वा
मौनी च दक्षिणे । आगतो द्विजमग्निं
नो पश्चान् सस्तुष्कं भास्वरं ॥ गुरुं समी-
रणं सर्वदेवतामूर्तिमेव च । मातरं
पितरं चन्द्रं सर्वं गुरुजनं स्त्रियं ॥*॥
उदङ्मुखस्त्रिसङ्क्रान्तं दिवसे च यदा निशि ।
दक्षिणामुखं उत्सर्गं कुर्यान्मूत्रपुरीषयोः ॥
पूर्वाह्ने तु द्विजः कुर्यात् पश्चिमाभि-
मुखोऽथवा । अपराह्ने पूर्वमुखो मूत्र-
गृथविसर्जनं ॥ मध्याह्ने प्रयतः कुर्याद्-
वतवागुत्तरामुखः । दक्षिणाभिमुखो रात्रौ
द्विजो मैत्रं प्रयत्नतः ॥ निशायामक-
कारे तु छायायां दिवसे तथा । यथेच्छ-
ममुखो हृत्वा मैत्रं कुर्यात् द्विजो भयात् ॥

दिग्ब्रह्मात्त मनोदुःखादिभू त्रस्तु विसर्जनं
मोहाद्वाधोमुखः कुर्यादप्यतवाक् प्रयतो
द्विजः ॥ सम्यासी त्रक्कचारी च वानप्रस्थो
गृही द्विजः । शाखाधायी च वेदानां "नर्ब-
यज्जेषु दीक्षितः ॥ मुनिश्च सर्वधर्मज्ञो
दास्तुः शान्त उदारधीः । सदोत्तरमुखः
कुर्याद्वैष्णवो नान्य एव च ॥ प्रातश्च मैत्रं
सायाह्ने दक्षिणाभिमुखो निशि । योगिनास्तु
यथा स्त्रीणां शूद्रादीनामयं क्रमः ॥ * ॥
न देवायतने वृक्षमूले च न जले नदे ।
न नदीकूपमार्गेषु न वापीगोष्ठभस्मसु ॥
न चित्ताग्निशानेषु नोषरे न द्विजालये ।
नास्त्यःसमीपे न पुण्ड्रे नाकाशे न च
शाद्वले ॥ न समुद्रे न काम्ये च न तीर्थे
न द्विजालये । न यज्जवृक्षमूलेषु नोप-
द्वारे चतुष्पथे ॥ न शश्वक्त्रे न खले
पुष्पोद्याने न चहरे । सोपानाङ्को न
नग्नश्च न रथ्यासेव्यदूतले ॥ न वैष्णवा-
लये गोत्रे न सूर्याभिमुखस्तथा । न फाल-
कृष्ककेदारे न तिष्ठंश्च कदाचन ॥ न
गच्छन् च वन्यीके न च पर्वतमस्तके । न
जलं न दिशो भागाम्नाकाशमवलोकयन् ॥
न गोत्रजे नदीतीरे नित्यस्थाने न
गोमये । न यज्जभूमौ न गृहे न पवित्री-
कृतस्थले ॥ द्विजो न देहच्छायायां शक-
न्मूत्रेविसर्जनं । कुर्यादप्यज्जैककृते न
च सप्राणिगर्तके ॥ उद्धृताङ्गो मूर्तिकाभ्या-
मिथं नारद यत्नतः । कृत्वोत्सर्गं ततः
कुर्यात् शौचं मूत्रपुरीषयोः ॥ * ॥ शुक्-
कार्त्तेन लोष्ट्रेणायज्जीयेन हृणेत वा ।

প্রমার্জ্য শুভমুক্তিষ্ঠেৎ শিশ্নকৈব বিশেষতঃ॥
 বিধৃত্য বামহস্তেন শিশ্নস্তূপবিশেষ্মিশি ।
 চেদক্ষিণামুখঃ সক্ষ্যাৎ দিবোতরমুখস্তদা ॥
 পূতিগন্ধিজলং দুষ্কং সফেনঞ্চ সবুধুদং ।
 তীর্থোদকং সলবণং পাথো বর্ণাস্তরস্তথা ॥
 সমুদ্রগানদীবারঃ সামুদ্রঞ্চ সকর্দমং । যব-
 নাস্ত্যজখাতাস্তঃ সমুদ্রগনগোদকং ॥ ধাতু-
 ক্ষেত্রস্থ সলিলং সকীটঞ্চ পরিত্যজেৎ ।
 মানবো দেবখাতাস্তঃ সকলে শৌচ-
 কৰ্ম্মণি ॥*॥ মৃদঃ সকীটাস্তীর্থানাং দেবায়-
 তনগোষ্ঠয়োঃ । নদোদধিনদীদেবখাত-
 তীরস্থ মৃত্তিকাঃ ॥ মহীতলোদ্ভবাঃ ক্ষেত্র-
 কূড়য়োঃ সিকতাশ্চ যাঃ । অন্তর্জলা ধূলি-
 মৃদো বগ্নীকশ্চ চ কর্দমাঃ ॥ উষরাশ্চ
 হলোংখাতা মৃত্তিকা ভবনশ্চ চ । অশ্বখ-
 তুলসীধাত্রীমূলাদীনাঞ্চ যা মৃদঃ ॥ শ্মশান-
 ভূমেঃ শৈলশ্চ তথা পূতস্থলশ্চ চ । শৌচাব-
 শিক্তমার্গস্য আখুংখাতাশ্চ মৃত্তিকাঃ ॥
 যজ্ঞস্থানশ্চ বিপ্রাণাং সাধুনা মালয়স্য চ ।
 মৃত্তিকা বর্জয়েদেতা দেবর্ষে শৌচকৰ্ম্মণি ॥
 পবিত্রস্থানতো গ্রাহা দ্বাদশাঙ্গুল্যাধো-
 মৃদঃ । দ্বিজৈঃ সকলশৌচার্থং শর্করাদি-
 বিবর্জিতাঃ ॥ * ॥ প্রথমেহস্তিনরঃ শৌচং
 কুর্ধ্যাম্‌স্তিরতঃ পরং । পুনর্জলৈঃ পুরীষস্য
 যথা গন্ধক্ষয়ো ভবেৎ ॥ মৃত্তিকা প্রথমা
 শৌচে ত্বর্কপ্রসৃতিসম্মিতা । পূর্ণপ্রসৃতি-
 মাত্রা তু দ্বিতীয়া সজলা তথা ॥ তৃতীয়া
 প্রমিতা শৌচে সার্কপ্রসৃতিমৃত্তিকা । চতু-
 র্থাদ্যা ক্রমাদেবমর্কপ্রসৃতিবর্জিতা ॥ যয়া
 মৃত্তিকয়া পূর্য্যং ত্রিপর্ব্ব শৌচকারিণঃ ।

অর্কপ্রসৃতিমাত্রা সা মুনিভিঃ পরি-
 কীর্তিতা ॥ * ॥ শুদে দদ্যাম্‌ দস্তিপ্রঃ পঞ্চ
 বা সপ্ত বা তথা । মৃদমেকাং তথা শিশ্নে
 তিস্রো বা মৃত্তিকা দ্বয়ং ॥ সপ্ত বামকরে
 দদ্যাম্‌ দস্তিংশচতুর্দশ । তিস্রো বা
 হস্তয়োঃ সপ্ত চতুর্দশ চ ষোড়শ ॥ পাণ্যো-
 রেকাং মৃদং পৃষ্ঠে ষড়্‌ । তিস্রশ্চ
 মৃত্তিকাঃ । হস্তদ্বয়নথেষ্টেকাং তিস্রশ্চ
 ষড়্‌ মৃদস্তথা ॥ * ॥ মৈথুনে রেতঃস্থলনে
 মৃত্তোৎসর্গে চ মৃদ্বয়ং । দদ্যাতিস্রশ্চ
 শিশ্নেকাং তিস্রো বামকরে মৃদঃ ॥ হস্তে
 চ মৃদ্বয়ং ত্রিশ্চৈতিস্রো বা শুদ্ধিতং পরঃ ।
 পর্দৈকৈকে দ্বিজস্তিস্রো গৃহীথং শৌচ-
 মাচরেৎ ॥ * ॥ গৃহিণো দ্বিগুণং শৌচং
 যত্নতো ব্রহ্মচারিণাং । গৃহস্থবানপ্রস্থানাং
 প্রোক্তং ত্রিগুণমেব চ ॥ সন্ন্যাসিনাং
 বৈষ্ণবানাং শৌচং সেব্যং চতুর্গুণং । * ।
 হস্তপাদ্ধারিপাত্রস্ত মৃত্তিরস্তিশ্চ গোময়ৈঃ ॥
 দিবা যদ্বিহিতং শৌচং নিশায়ামর্ককং
 ভবেৎ । এতদর্কমশৌচে তু জাতকে
 মৃত্তকেহপি চ ॥ চৌরাদিবাধিতে মার্গে
 শৌচমস্যার্কমাচরেৎ । যোষিতামেতদর্কস্ত
 শূদ্রাদীনাঞ্চ নারদ ॥ ব্যাধিভিষ্চাতুরো
 মর্ত্য আর্তো যদি যথাবলং । শৌচং
 কুর্ধ্যাৎ কৃতং যত্র তৎ স্থানং শোধয়ে-
 জ্জলৈঃ ॥ * ॥ বেদস্মৃতিপুরাণানি ধর্ম্ম-
 শাস্ত্রাণি নৈতিয়কং । মৈত্রাদিকর্ম্ম যঃ
 কুর্ধ্যাদ্বিহায় মন্দধীর্দ্বিজঃ ॥ প্রতিপ্রজ্ঞান-
 মায়ুশ্চ প্রজ্ঞাং হস্তি যশঃ ত্রিয়ং । বল-
 মাচারহীনস্য সদা তস্যাপবিত্রতা ॥ * ॥

साहताशेचिद्विजा भूपा वैश्वशुद्रास्त्याजाः
स्त्रियः। कुर्वन्ति शौचं यत्नेन यावच्छेतः-
पवित्रता ॥ येषां कृष्णस्य मननं तथा
नामप्रज्वलनं । सदैव स्मरणं भाग-
वतानां साधुसेवनं ॥ भक्तिप्रधोत-
मनसां गोविन्दार्पितकर्म्मणां । बाह्यान्तः-
कृष्णचित्तानां शुचिता तदहर्निशं ॥ * ॥
मुद्गोमयजलैः शौचमनेकैः कुरुते
यदि । मनोऽपवित्रता यस्य कदाचिद्वै न
शुध्यति ॥ गोविन्ददासता नास्ति यश्च
लोकस्य जन्मनि । सोऽपि देहाशुचिः
कृत्वा शौचं मैत्रादिकर्म्मसु ॥ शतधा
यदि देवर्षे शौचं कुर्यात् सहस्रधा ।
मुद्गारिगोमयैर्लोकौ भावदुष्टौ न
शुध्यति ॥ सदा चित्तापवित्रत्वमकार्षे
भूवि यो नरः । तस्य तु स्यात्स मैत्रादि-
शौचेनैव स शुध्यति ॥ पर्वताकार-
कूर्टेश्च गोविट्सर्वनदीजलैः । शौचं
कृत्वा न शुष्येत दुर्घचित्तो भवेद्वदि ॥
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०९ अध्यायः ॥

पुरीषणः (पुं) पुरीषः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पुरीषमः (पुं) माषः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पुरुः (पुं) देवलोकः । नृपभेदः । स च
यथातेः कनिष्ठपुत्रः । परागः । इति
मेदिनी ॥ दैत्यः । इत्युणादिकोषः ॥
नदीभेदे त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रचूरे त्रि । इत्यमरः ॥

पुरुकुसवः (पुं) इन्द्रिपुविशेषः । यथा ।

इन्द्रो विपश्चिन्देवानां तद्विपुः पुरुकुं-
सवः । जघान हस्तिरूपेण भगवान्मधुसूदनः ॥
इति गारुडे ८१ अध्यायः ॥

पुरुदंशकः (पुं) हंसः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पुरुदंशाः [स्] (पुं) इन्द्रः । इति जटा-
धरः ॥

पुरुषः (पुं) पुमान् । पिप्रर्ति प्रयति बलं
यः । पुर्षु शेते य इति वा । तत्पर्यायः ।
पुरुषः २ ना ३ नरः ४ पञ्चजनः ५
पुमान् ६ अर्थाश्रयः ७ अधिकारी ८
कर्म्मार्हः ९ जनः १० अर्थवान् ११ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ मनुष्यः १२ मानवः १३
मर्त्यः १४ मानुषः १५ मनुः १६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ रसिकराजः १७ घनकाम-
धामा १८ मदनशायकाङ्कः १९ मन्मथशायक-
लङ्क्यः २० । इति कविकल्पलता ॥ स चतु-
र्विधः । यथा । शशो मुगो वृषश्चाश्वो नृणां
जातिचतुर्कयं । शशादीनां लक्ष्णं यथा ।
मुद्वचनसुशीलः कोमलाङ्गः सुकेशः सकल-
गुणनिधानः सत्यवादी शशोऽयं : १ ।
वदति मधुरवागीं दीर्घनेत्रोऽतितीक्ष्ण-
श्चपलमतिस्सुदेहः शीघ्रवेगो मुगो-
ऽयं ॥ २ ॥ बह्वृणवह्वङ्कुः शीघ्रकामो
नताङ्गः सकलरुचिरदेहः सत्यवादी वृषो-
ऽयं । ३ । उदरकटिकृशः श्वातुर्गकृष्ण-
धरोर्धो दशनवदननासाश्रोत्रदीर्घो हि
वाजी ॥ ४ ॥ इति रतिमञ्जरी ॥ * ॥ तस्य
पञ्चलक्षणं यथा । पात्रे त्यागी गुणे
रागी भोगी परिजनैः सह । शास्त्रे बोद्धा

রণে যোদ্ধা পুরুষঃ পঞ্চলক্ষণঃ ॥ ইতি
প্রাচীনাঃ ॥ জিতেন্দ্রিয়স্ত পুরুষত্বং যথা ।
সা শ্রীর্ষা ন মদং কুর্যাৎ স স্ত্রী তৃষ্ণয়ো-
জ্জ্বিতঃ । তন্মিত্রং যত্র বিশ্বাসঃ পুরুষঃ স
জিতেন্দ্রিয়ঃ ॥ ইতি গারুড়ে ১৬ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥
কৃষ্ণভক্তপুরুষস্ত গোবিন্দপদাশ্রয়ত্বং
যথা । স্ত্রিয়ো বা পুরুষো বাপি হাততায়ী
নপুংসকঃ । ভক্তত্বে গণনীয়শ্চেদগোবিন্দ-
পদমাশ্রয়েৎ ॥ ইতি পাদ্মোত্তরখণ্ডে
৯৯ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ পুরুষাণাং মধ্যে
গুরবো যথা । গুরুণামপি সর্বেষাং পূজ্যাঃ
পঞ্চ বিশেষতঃ । তেষামাদ্যাস্তয়ঃ শ্রেষ্ঠা-
স্তেষাং মাতা স্পৃজিতা ॥ যো ভাবয়তি
যা সূতে যেন বিদ্যোপদিশ্যতে । জ্যেষ্ঠ-
ভ্রাতা চ ভর্তা চ পঠৈতে গুরবঃ স্মৃতাঃ ॥
ইতি কোশ্মে উপবিভাগে ১১ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥
আত্মা । ইত্যমরঃ ॥ সাঙ্খ্যতত্ত্বজ্ঞঃ ।
পুমাগপাদপঃ । ইতি মেদিনী ॥ বিষ্ণুঃ ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ দুর্গা । যথা । মহানিতি
চ যোগেষু প্রধানশ্চৈব কথ্যতে । ত্রিগুণা
ব্যতিরিক্তা সা পুরুষশ্চেতি চোচ্যতে ॥
ইতি দেবীপুরাণে ৪৫ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥
তস্য পঞ্চবিংশতিতন্ত্রাত্মকত্বং জড়ত্বঞ্চ
যথা । এভিঃ সম্পাদিতং ভূক্তে পুরুষঃ
পঞ্চবিংশকঃ । ঈশ্বরেচ্ছাবশঃ সোহপি
জড়াত্মা কথ্যতে বুধৈঃ ॥ ইতি মাৎস্যে
তত্ত্বকথনাবসরে ৩ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ মেঘ-
মিথুনসিংহতুলাধনুঃকুম্ভরাশয়ঃ । যথা ।
ক্রুরোহথ সৌম্যঃ পুরুষোহঙ্গনা চ ওজো-
হথ যুগ্মং বিষমঃ সমশ্চ । চরস্বির-

দ্ব্যাত্মকনামধেয়া মেঘাদয়োহমী ক্রমশঃ
প্রদিক্ষাঃ ॥ * ॥ পুরুষগ্রহা যথা । ভৌমার্ক-
জীবাঃ পুরুষাঃ ক্লীবৌ সোমজভানুর্জৌ ।
স্ত্র্যাখ্যৌ ভার্গবচন্দ্রৌ দ্বৌ তৎপতিত্বা-
ভথোচ্যতে ॥ * ॥ পুরুষনক্ষত্রাণি যথা ।
হস্তো মূলশ্রবণপুনর্কবসূর্যগশিরস্তথা পুষ্যঃ ।
গর্ভাধানাদিকার্যেষু পুন্মায়ং গণঃ
শুভদঃ ॥ ইতি জ্যোতিস্তত্ত্বং ॥ তদ্বৈদিক-
পৰ্যায়ঃ । মনুষ্যাঃ ১ নরঃ ২ ধবাঃ ৩
জন্তবঃ ৪ বিশঃ ৫ ক্ষিতয়ঃ ৬ কৃষ্ণয়ঃ ৭
চর্ষণয়ঃ ৮ নহ্মঃ ৯ হরয়ঃ ১০ মর্য্যাঃ ১১
মর্ত্যাঃ ১২ মর্তাঃ ১৩ ভ্রাতাঃ ১৪
তুর্কশাঃ ১৫ দ্রহবঃ ১৬ আয়বঃ ১৭
যদবঃ ১৮ অনবঃ ১৯ পূরবঃ ২০ জগতঃ ২১
তস্কৃষঃ ২২ পঞ্চজনাঃ ২৩ বিবস্বস্তঃ ২৪
পৃতনাঃ ২৫ । ইতি পঞ্চবিংশতির্নু-
নামানি । ইতি বেদনিঘণ্টৌ ২ অধ্যায়ঃ ॥
পুরুষকং (ক্লী) ঘোটকানামূর্দ্ধস্থিতিঃ । শীখ-
পাঁও ইতি হিন্দীভাষা । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥

পুরুষকারঃ (পুং) পুরুষস্ত কৃতিঃ । পৌরুষং ।
চেষ্ঠা । যথা । মনুরুবাচ । দৈবে পুরুষ-
কারে চ কিং জ্যায়স্তং ব্রবীহি মে ।
অত্র মে সংশয়ো দেব ছেভুমর্হস্তশেষতঃ ॥
মৎস্য উবাচ । স্বমেব কৰ্ম্ম দৈবাখ্যং বিদ্ধি
দেহান্তরার্জিতং । তস্মাৎ পৌরুষমেবেহ
শ্রেষ্ঠমাহর্মনীষিণঃ ॥ প্রতিকূলস্তথা দৈবং
পৌরুষেণ বিহন্যতে । মঙ্গলাচারযুক্তানাং
নিত্যমুখানশীলিনাং ॥ যেষাং পূর্বকৃতং
কৰ্ম্ম সাদ্বিকং মনুজোত্তম । পৌরুষেণ বিনা

তেষাং কেবাঞ্চিদৃশ্যতে ফলং ॥ কর্ম্মণা
প্রাপ্যতে লোকে রাজসশ্চ তথা ফলং ।
কৃচ্ছ্রেণ কর্ম্মণা বিদ্ধি তামসশ্চ তথা ফলং ॥
পৌরুষেণাপ্যতে রাজন্ মার্গিতব্যং ফলং
নরৈঃ । দৈবমেব বিজানন্তি নরাঃ পৌরুষ-
বর্জিতাঃ ॥ তস্মাত্তিকালসংযুক্তং দৈবং ন
সফলং ভবেৎ । পৌরুষং দৈবসম্পত্ত্যা
কালে ফলতি পার্থিব ॥ দৈবং পুরুষ-
কারশ্চ কালশ্চ মনুজোক্তম । ত্রয়মেতন্মনু-
ষ্যস্য পিণ্ডিতং স্যাৎ ফলাবহং ॥ কৃষে-
র্বাষ্ট্রিসমাযোগাদৃশ্যন্তে ফলসিদ্ধয়ঃ । তাস্ত
কালে প্রদৃশ্যন্তে নৈবাকালে কথঞ্চন ॥
তস্মাৎ সর্দৈব কর্তব্যং সধর্ম্মং পৌরুষং
নৃতিঃ । এবস্তে প্রাপ্নুবন্তীহ পরলোকফলং
ক্রবৎ ॥ লালসাঃ প্রাপ্নুবন্ত্যর্থান্ন চ দৈব-
পরায়ণাঃ । তস্মাৎ সর্বপ্রযত্নেন পৌরুষে
যত্নমাচরেৎ ॥ ত্যক্ত্বালসান্ দৈবপরান্
মনুষ্যানুস্থানযুক্তান্ পুরুষান্ হি লক্ষ্মীঃ ।
অশ্বিষ্য যত্নাৎ গুতে নৃপেস্ত তস্মাৎ সদো-
থানবতা হি ভাব্যং ॥ ইতি মাৎস্যে দৈব-
পুরুষকারকো নাম ১৯৫ অধ্যায়ঃ ॥

পুরুষত্র্য ব্য পুরুষং । পুরুষো । পুরুষান্ ।
পুরুষে । পুরুষয়োঃ । পুরুষেষু ॥ দেবাদে-
র্দ্বীপ্ত্যোস্ত্রাজিতিসূত্রেণ ত্র্যচপ্রত্যয়নিম্পন্নং ।
দেবাদিস্ত দেবমনুষ্যপুরুষমর্ত্যবহু ইত্যাদি ।
ইতি মুগ্ধবোধটীকায়ং দুর্গাদাসঃ ॥

পুরুষত্রং (ক্রী) পুরুষস্য ভাবঃ । পুরুষবৃতি-
রসাধারণধর্ম্মঃ । পুরুষশব্দাৎ ভাবার্থে
ত্র্যপ্রত্যয়নিম্পন্নং ॥ পুংস্ত্বক ॥

পুরুষদ্বয়ঃ (ত্রি) পুরুষপরিমাণঃ । পুরুষশব্দাৎ

পরিমাণার্থে দ্বয়ট্র্যপ্রত্যয়নিম্পন্নঃ । ইতি
ব্যাকরণং ॥

পুরুষদন্তিকা (স্ত্রী) মেদা । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
পুরুষদ্বয়সঃ (ত্রি) পুরুষপরিমাণঃ । পুরুষ-
শব্দাৎ পরিমাণার্থে দ্বয়সট্র্যপ্রত্যয়নিম্পন্নঃ ।
ইতি ব্যাকরণং ॥

পুরুষদ্বেশী [ন্] (ত্রি) পুরুষদ্বেশীলঃ । পুরুষ-
শব্দোপপদাদ্বিশ্বধাতোর্ণিন্প্রত্যয়নিম্পন্নঃ ।
ইতি ব্যাকরণং ॥

পুরুষপুণ্ডরীকঃ (পুং) পুরুষব্যাক্রঃ । নরশ্রেষ্ঠঃ ।
ইত্যমরঃ ॥ জিনরাজবিশেষঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

পুরুষমাত্রং (ত্রি) পুরুষপরিমাণং । পুরুষ-
শব্দাৎ পরিমাণার্থে মাত্রট্র্যপ্রত্যয়নিম্পন্নং ।
ইতি ব্যাকরণং

পুরুষনাগঃ (পুং) পুরুষশ্রেষ্ঠঃ । যথা ।
পুরুষপুঙ্গবঃ স্মরুত্তরপদে ব্যাক্রপুঙ্গবর্ভভ-
পুরুষর্ষভঃ । কুঞ্জরাঃ সিংহশার্দূলনাগাদ্যাঃ
পুরুষব্যাক্রঃ পুংসি শ্রেষ্ঠার্থবাচকাঃ ॥
পুরুষশার্দূলঃ ইত্যমরঃ ॥

পুরুষসিংহঃ (পুং) পুরুষশ্রেষ্ঠঃ । ইত্যমরঃ ॥
জিনরাজবিশেষঃ । তৎপর্যায়ঃ । শৈবিঃ ২ ।
ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পুরুষাদ্যঃ (পুং) আদিনাথনামা জিনবিশেষঃ ।
ইতি ধনঞ্জয়ঃ ॥ বিষ্ণুশ্চ ॥

পুরুষাধমঃ (পুং) নিকৃষ্টনরঃ । যথা । নাথে শ্রী-
পুরুষোত্তমে ত্রিজগতামেকাধিপে চেতসা
সেব্যে স্বশ্চ পদশ্চ দাতরি সুরে নারা-
য়ণে তিষ্ঠতি । যৎ কঞ্চিৎ পুরুষাধমং

কতিপয়গ্রামেশমল্লার্থদং সেবায়ৈ যুগয়া-
মহে নরমহো মুঢ়া বরাকা বয়ং ॥ ইতি
শাস্তিশতকং ॥

পুরুষার্থঃ (পুং) পুরুষস্ত প্রয়োজনং । স চ
চতুর্বিধঃ যথা । ধর্ম্মার্থকামমোক্ষাশ্চ
পুরুষার্থা উদাহৃতাঃ । ইত্যয়িপুরাণং ॥
গোস্বামিমতে ভক্তিঃ পঞ্চমপুরুষার্থঃ ॥

পুরুষান্ধিমালী [ন্] (পুং) শিবঃ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥

পুরুষোত্তমঃ (পুং) বিষ্ণুঃ । ইত্যমরঃ ॥
বৃত্তাইদ্বিশেষঃ । তৎপর্যায়ঃ । সোমভূঃ ২ ।
ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ পুরুষাণাং মধ্যে
উত্তমঃ । যথা । বিশেষসমভাবস্ত পুরুষ-
স্থানঘস্ত চ । অরিমিত্রেহপুদাসীনে
মনো যস্ত সমং ব্রজেৎ ॥ সমো ধর্ম্মঃ
সমঃ স্বর্গঃ সমো হি পরমং তপঃ ।
যস্যৈবং মানসং নিত্যং স নরঃ পুরুষো-
ত্তমঃ ॥ ইতি ধর্ম্মপুরাণং ॥

পুরুহং (ত্রি) প্রচুরং । ইত্যমরঃ ॥

পুরুহ (ত্রি) প্রচুরং । ইত্যমরটীকায়ং স্বামী ॥

পুরুহুতঃ (পুং) ইন্দ্রঃ । ইত্যমরঃ ॥

পুরুরবাঃ [স্] (পুং) বুধস্য পুত্রঃ । স ভু
চন্দ্রবংশীয়াদিরাজঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
বোধঃ ২ ঐলঃ ৩ উর্কবশীরমণঃ ৪ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥ যথা । ততো বুধাশ্রমং
প্রায়াদিড়া রূপাশ্রিতা সতী । বুধেনাস্তর-
মাসাদ্য মৈথুনাযোগমন্ত্রিতা ॥ সোম-
পুত্রাদবুধাদ্রাজন্ তস্যা জজ্ঞে পুরুরবাঃ ।
জনয়িত্বা ততঃ সা তং পুনঃ স্নহ্যম্নতাং
গতা ॥ ইত্যয়িপুরাণং ॥ অপি চ ।

ইলোদরে চ ধর্ম্মিষ্ঠং বুধঃ পুত্রমজীজনং ।
অশ্বমেধশতং সাগ্রমকরোদ্যঃ স্বতেজসা ॥
পুরুরবা ইতি খ্যাতঃ সর্বলোকনমস্কৃতঃ ।
হিমবচ্ছিখরে রম্যে আরাধ্য স জনার্দনং ।
লোকৈশ্বর্যমগাদ্রাজা সপ্তদ্বীপপতিস্তদা ॥
কেশিপ্রভৃতয়ো দৈত্যাস্তস্য ভৃত্যত্ব-
মাগতাঃ । উর্কবশী যস্য পত্নীত্বমগাৎ সক্রপ-
মোহিতা ॥ সপ্তদ্বীপা বহুমতী সশৈল-
বনকাননা । ধর্ম্মেণ পালিতা তেন সর্ব-
লোকহিতৈষিণা ॥ চামরগ্রাহিণী কীর্ত্তিঃ
সম্পন্নৈকাস্রবাহিকা । বিষ্ণুপ্রসাদাদ-
দেবেন্দ্রো দদাবর্দ্ধাসনস্তদা ॥ ধর্ম্মার্থকামা-
ন্ধর্ম্মেণ সমমেবাভ্যপালয়ৎ । ধর্ম্মার্থকামা-
স্তং দ্রক্ষুর্মাজগুঃ কোতুকাৎ পুরা ॥ ইতি
মাৎস্যে ২৪ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ বিশ্বদেবঃ ।
ইতি জটাধরঃ ॥ পার্বণশ্রাদ্ধদেবঃ ।
যথা । পুরুরবা মাদ্রবাশ্চ পার্বণে সমুদা-
হতো । ইতি শ্রাদ্ধতত্ত্বে বৃহস্পতিঃ ॥

পুরোগঃ (ত্রি) অগ্রগামী । ইত্যমরঃ ॥
প্রধানঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পুরোগতিঃ (পুং) কুকুরঃ । ইতি ধরণিঃ ॥
অগ্রগে ত্রি ॥

পুরোগমঃ (ত্রি) অগ্রগামী । ইত্যমরঃ ॥

পুরোগামী [ন্] (ত্রি) অগ্রগামী । তৎপর্যায়ঃ ।
পুরোগঃ ২ অগ্রেশ্বরঃ ৩ প্রষ্ঠঃ ৪ অগ্রতঃ-
সরঃ ৫ পুরঃসরঃ ৬ পুরোগমঃ ৭ । ইত্যু-
মরঃ ॥ নাসীরঃ ৮ প্রগ্রেশ্বরঃ ৯ । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥

পুরোটিঃ (পুং) পত্রবন্ধারঃ । রায়ভাটি ইতি
ভাষা । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

पुरोडाः [स्] (पुं) हविः । इति मुक्-
बोधव्याकरणं ॥

पुरोडाशः (पुं) हविर्भेदः । स तु यवचूर्ण-
निर्मितरोटिकाविशेषः । पिठकचमसौ ।
हृतशेषः । इति मेदिनी ॥ सोमरसः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

पुरोडाश्यां (त्रि) पुरोडाशीयं । हवि-
र्योग्यं । पुरोडाशाय हितं । यथा ।
आमिष्कीयं दधि ऋीरं पुरोडाश्यां
तथोषधं । हविर्हैरङ्गवीनङ्ग नाप्युपसृञ्चि
र्राक्षसाः ॥ इति भट्टिः ॥

पुरोद्भवा (स्त्री) महामेदा । इति रत्नमाला ॥

पुरोधाः [स्] (पुं) पुरोहितः । इत्य-
मरः ॥

पुरोभागी [न्] (त्रि) दोषमात्रदर्शी ।
इत्यमरः ॥ अत्रांशी च ॥

पुरोहितः (पुं) पुरो दृक्तादृक्फलेशु
कर्मसु धीयते आरोप्यते यः । तं-
पर्यायः । पुरोधाः २ । इत्यमरः ॥
धर्मकर्मदिकारकः ३ । इति शकरोत्त-
वली ॥ तस्य लक्षणं यथा । वेदवेदाङ्ग-
तद्वज्जो जपहोमपरायणः । आशीर्वाद-
वचोयुक्त एष राजपुरोहितः ॥ इति
चाणक्यं ॥ * ॥ तस्य वर्जनीयलक्षणं यथा ।
काणं व्यङ्गमपुत्रं वानभिज्जमजिते-
न्द्रियं । न ह्रस्वं व्याधितं वापि नृपः
कुर्ष्यात् पुरोहितं ॥ इति कालिका-
पुराणं ॥ * ॥ पुरोहिते वर्णनीयानि
यथा । पुरोहितो हितो वेदस्मृतिङ्गः
सत्यवाक् शुचिः । ब्रह्मण्या विमलाचारः

प्रतिकर्तापदाम्बुजः ॥ इति कविकर्ण-
लता ॥

पूर्वपूर्वो । पूर्णकरणे । इति कविकर्ण-
क्रमः ॥ पञ्चमशरी । पूः पुरो पुरः ।
पूर्वति पयसा कुम्भं चेटी । इति दुर्गा-
दासः ॥

पुल क उच्छ्रितो । इति कविकर्णक्रमः ॥
उच्छ्रितिरुच्छीभावः । क पोलयति
पर्वतः । इति दुर्गादासः ॥

पुल ज महत्त्वे । इति कविकर्णक्रमः ॥ ज
पोलः पुलः । पोलति । इति दुर्गा-
दासः ॥

पुल श महत्त्वे । इति कविकर्णक्रमः ॥ श
पुलति पुलिनं शरदि महत् स्यादित्यर्थः ।
पोलिता । इति दुर्गादासः ॥

पुलः (पुं) पुलकः । विपुले त्रि । इति
मेदिनी ॥

पुलकं (स्त्री) कङ्कुटं । तच्च पर्वतीय-
मृत्तिकाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुलकः (पुं) रोमाङ्गः । तं पर्यायः ।
रोमोद्धेदः २ त्र्यङ्गुष्पुं ३ त्र्यङ्गुरः ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शरीरान्तर्बहिर्ब-
कीटः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रस्तरविशेषः ।
तस्य परीक्षा यथा । पुण्येषु पर्वतवरेषु
च निम्नगाम् स्थानान्तरेषु च तथोत्तरदेश-
गत्यां । संस्थापिताश्च नखरा भुजगैः
प्रकाशं संपूज्य दानवपतिं प्रथिते
प्रदेशे ॥ दार्शनार्वागदवमेकलकालगार्दो
गुण्णाञ्जनकौद्रमृगालवर्णाः । गङ्गर्बवहि-
कदलीसदृशवभासा एते प्रशस्ताः पुलकाः

प्रसूताः ॥ पञ्चाङ्गभृङ्गार्कविचित्रभङ्गा शूद्रे-
रूपेताः परमाः पवित्राः । मङ्गल्य-
युक्ता बहुभक्तिचित्रा रूढिप्रदास्ते पुलका
भवन्ति ॥ काकश्वरासभशृगालवृकोग्ररूपै-
र्गृहैः समांसरुधिरार्द्रमुथैरूपेताः ।
मृत्युप्रदास्तु विदुषा परिवर्जनीया मूल्यां
पलस्य कथितं शतानि पञ्च ॥ इति
गारुडे ११ अध्यायः ॥ * ॥ मणिदोष-
विशेषः । हरितालं । गजाम्बिण्डं ।
गङ्गर्कविशेषः । इति मेदिनी ॥ अम्ब-
राजी । गङ्गर्कः । इति हेमचन्द्रः ॥

पुलकी [न्] (पुं) धाराकदम्बः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पुलस्त्रिः (पुं) पुलस्त्यमुनिः । इत्युणादि-
कोषः ॥

पुलस्त्यः (पुं) सप्तर्षीणां मध्ये ऋषिविशेषः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ स ब्रह्मणः कर्णाभ्यां
जातः । तस्य भार्या हविर्भूः कर्दमकन्या ।
तस्य पुत्रः अगस्त्यः विश्रवाश्च । इति
श्रीभागवतं ॥

पुलहः (पुं) सप्तर्षीणां मध्ये ऋषिविशेषः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ स च ब्रह्मणो
नाभितो जातः तस्य भार्या कर्दममुनि-
कन्या गतिः । तस्य पुत्राः कश्मिश्चेष्टः
यवीयान् सहिष्णुश्च । इति श्रीभागवतं ॥

पुलाकः (पुं) तुच्छधान्यं । आगडा इति
ध्यातं । संक्षेपः । अल्लङ्घं । भक्त-
सिक्थकं । भक्तुलिका । इत्यमर-
भरतो ॥ क्षिप्रं । यथा पुलाककारी ।
इति स्वामी ॥

पुलाकी [न्] (पुं) वृक्षः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

पुलायितं (क्ली) अश्वगतिः । तत्पर्यायः ।
विक्रास्त्रिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुलिनं (क्ली) तोयोथिततटं । चर इति
चडा इति च भाषा । इत्यमरः ॥ जला-
दचिरोथितं तटं । इति भरतः ॥ तं-
क्वणतोययुक्तद्वीपं । इति शब्दार्थः ॥
क्रमेणोथितं तटं । इति स्वामी ॥
जलमध्यस्थमुथितं तटं । इति पञ्जिका ॥
द्वीपं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुलिन्दः (पुं) चण्डालभेदः । स च श्लेष्मद-
वाच्यः । इत्यमरभरतो ॥ तस्योत्पत्ति-
र्था । पुलस्त्य उवाच । एवं गतेषु
त्रैलोक्यं दानवेषु पुरन्दरः । जगाम ब्रह्म-
सदनं सह देवैः शचीपतिः ॥ तत्रापश्यं
स देवेशं ब्रह्माणं कमलोद्भवं । ऋषिभिः
सार्द्धमासीनं पितरं स्वक कश्यपं ॥ ततो
ननाम शिरसा शक्रः सुरगणैः सह । ब्रह्माणं
कश्यपैकेव तांश्च सर्वान्स्तपोधनान् ॥
प्रोवाचेन्द्रः सुरैः सार्द्धं देवनाथं
पितामहं । पितामहस्तं राज्यां बलिना
बलिना मम ॥ ब्रह्मा प्रोवाच शक्रेतं
भुज्यते स्वकृतं फलं । शक्रः पप्रच्छ तो
क्रहि किं मया ह्युक्तं कृतं ॥ कश्यपो-
हप्याह देवेश क्रणहत्या कृता ह्यया ।
दिदुदराह्वया गर्तः कृतो वै बहुधा बलात् ॥
पितरं प्राह देवेन्द्रो मातृदूषणतो
विभो । कर्तनं प्राप्तवान् गर्तो यदशोचा
हि साभवत् ॥ ततोऽब्रवीत् कश्यपस्तु

मातृदोषे सदासतां । गतस्ततो विनि-
हतो दामोहपि कुलिशेन तोः ॥ तच्छुद्धा
कशपवचः प्राह शक्रः पितामहं । विनाशं
पापुनो क्रहि प्रायश्चित्तं विभो मम ॥
ब्रह्मा प्रोवाच देवेशं वशिष्ठः कशप-
स्तथा । हितं सर्वस्य जगतः शक्रश्चापि
विशेषतः ॥ शञ्चक्रगदापाणिर्माधवः पुरू-
र्योत्तमः ॥ तं प्रपद्यस्व शरणं स ते
श्रेयो विधास्यति ॥ सहस्राक्षोऽपि वचनं
शुक्रगां स निशम्य वै । प्रोवाच स्वर्ण-
कालेन कश्मिन् प्राप्यो बहूदयः ॥ ता ऊचु-
र्देवता मर्त्ये स्वर्णकाले बहूदयः ॥ इत्येव-
मुक्तः स्वरराट्पुत्रिणा मरीचिपुत्रेण च
कशपेन । तथैव मित्रावरुणाञ्जनेन
वेगान्महीपृष्ठमवाप्य तस्थौ ॥ कालञ्ज-
रश्रोत्ररतः स्रुपुण्यस्तथा हिमाद्रेरपि दक्षि-
णश्चां । कुशस्थलां पूर्वत एव विश्रुतो
वसोः पुरां पश्चिमतोऽहवतस्थौ ॥ यत्राथ
चक्रे भगवान् मुरारिर्वासुव्यामव्यक्तनु-
स्त्रमूर्तिः । ख्यातिं जगामाथ गदाधरेति
महाघबन्धुश्च शितः कूठारः ॥ यस्मिन्
द्विजैन्द्राः श्रुतिशास्त्रसंयुताः समानतां
यासुः पितामहेन । मरुत्पितृन् यत्र च
संप्रपूज्य भक्त्या हनन्ते नहि चेत्तसैव ।
फलम्प्रहामेधमथस्य मानवा लभन्त्यनन्त्यां
भगवत्प्रसादात् ॥ महानदी यत्र स्वरर्षिकन्या
वालापदेशाङ्गिमशैलमेतया । चक्रे जगत्
पापविनष्टमग्रां सन्दर्शनप्राशनमञ्जनेन ॥
तत्र शक्रः समभ्येत्य महानद्यास्तटेऽहङ्गते ।
आराधनाय देवस्य कृत्वाश्रमवन्धितः ॥

प्रातःस्नानी त्रधःशायी एकभक्तिर्ह्याटिता ।
तपस्तेपे सहस्राक्षः स्ववन् देवः गदा-
धरः ॥ तस्यैव तप्यतः नम्यक् जितसर्के-
न्द्रियस्य च । कामक्रोधविहीनस्य साग्रः
सम्भंसरो गतः ॥ ततो गदाधरः प्रीतो
वासवः प्राह नारद । गच्छ प्रीतोऽहस्यि
भवतो मुक्तपापोऽसि सांप्रतं ॥ निजं
राज्यं देवेश प्राप्स्यसि त्रिचिरादिवः ।
यतिष्यामि यथा शक्र भाविश्रेयो यथा तव ॥
इत्येवमुक्तोऽथ गदाधरेण विसर्जितः
स्नाप्य मनोहरायां । स्नातस्य देवस्य
ततः पुरस्तात् संप्रोचुरन्मानुशसयस्व ॥
प्रोवाच तान् भौषणकर्म्मकारान् नाम्ना
पुलिन्दा मम पापसम्भवाः । वसध्वमेवासुर-
मद्रिमुखायोर्हिमाद्रिकालाञ्जरयोः पुलि-
न्दाः ॥ इत्येवमुक्त्वा स्वरराट् पुलिन्दान्
विमुक्तपापः स्वरसिद्धवर्षैः । संपूज्य-
मानोऽहंजगाम चाञ्जमं मातृस्तदा धर्म
निवासमाद्यं ॥ इति वामने १७ अध्यायः ॥

पुलोमजा (स्त्री) शची । इत्यमरः ॥

पुलोमजिङ् (पुं) इन्द्रः । इति केचिङ् ॥

पुलोमद्विट् [ष] (पुं) इन्द्रः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

पुलोमभिङ् [द्] (पुं) इन्द्रः । इति ड्रि-
प्रयोगः ॥

पुलोमा [न्] (पुं) अस्वरविशेषः । स इन्द्रस्य
श्वशुरः । इति पुलोमजाशब्दटीकायां
भरतः ॥

पुलोमारिः (पुं) इन्द्रः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पुष्प पुष्को । इति कविकल्पद्रुमः ॥ पोषति
तातः पुष्कः । इति दुर्गादासः ॥

पुष् ९ ष उ पुष्को । पोषणे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ ९ अपुष् २ । ष पुष्यति । उ
पोष्का । इति दुर्गादासः ॥

पुष् क धृत्तो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ क पोष-
यति । इति दुर्गादासः ॥

पुष् ग पुष्को । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ग
पुष्पाति पुपोष । इति दुर्गादासः ॥

पुष् (स्त्री) लाङ्गलिकीरुष्कः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पुष्पितं (त्रि) पुष्कं । कृतपोषणपक्विमृगादि ।
इत्यमरः

पुष्करः (स्त्री) हस्तिशुशुभ्रं । वाद्यभाणुमुखं ।
जलं । व्योम । खड्गफलं । पद्मं ।
तीर्थभेदः । कुष्ठोष्मधं । इत्यमरः ॥
खड्गकोषः । इति तट्टीकायां मथुरेशः ॥
काण्डं । द्वीपभेदः । इति मेदिनी ॥
युष्कं । इति नानार्थरत्नमाला ॥ * ॥ पुष्कर-
तीर्थस्तु सत्ययुगे ब्रह्मणा कृतं अधुना
आजमेराख्यदेशे स्थितं । तस्य नामा-
स्तुरं । रूपतीर्थं २ मुखदर्शनं ३ । तत्र
ज्येष्ठपुष्करमध्यमपुष्करकनिष्ठपुष्करनाम्ना त्र-
यो ह्रदाः । तस्य परिमाणं । शतयोजन-
मगुलं । इति पद्मपुराणं ॥ योगविशेषे
गङ्गादीनां पुष्करत्वं यथा । मकरस्यो
वदा भानुस्तदा देवगुरुर्बुधदि । पूर्णिमायां
भानुवारे गङ्गा पुष्कर ईरितः ॥ गङ्गा-
तुर्ब्यां प्रयागे च कोटिसूर्याग्रैः समः ।
सिंहसंस्थे दिनकरे तथा जीवेन
संयुते ॥ पूर्णिमायां शुरोर्बारे गोदा-

वर्यास्तु पुष्करः । तत्र स्नानं दानं सर्वं
कोटिगुणं भवेत् ॥ मेषसंस्थे दिवानाथे
देवानां पुरोहिते । सोमवारे सिता-
रुम्यां कावेरी पुष्करो मतः ॥ कर्कटस्थे
दिवानाथे तथा जीवेन्दुवासरे । अमायां
पूर्णिमायां वा कृष्ण पुष्कर उच्यते ॥ इति
स्कन्दपुराणे पुष्करखण्डे श्रीशैलमाहात्म्यं ॥

पुष्करः (पुं) रोगविशेषः । नागविशेषः ।
सारसपक्षी । नृपभेदः । स तु नलराज-
जाता । वरुणपुष्कः । इति मेदिनी ॥
सप्तद्वीपानां मध्ये द्वीपविशेषः । पर्वत-
विशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ पुष्कर-
द्वीपवर्णनं यथा । सूत उवाच । शाक-
द्वीपश्च विस्ताराद्धिगुणेन समस्ततः । क्षीरा-
र्णवं समारुतं द्वीपः पुष्करसंज्ञितः ॥
एक एवात्र विप्रेन्द्राः पर्वतो मानसो-
त्तरः । योजनानां सहस्राणि चोर्द्ध्वं
पक्षाश्छित्तः ॥ तावदेव च विस्तीर्णः
सर्वत्र परिमगुलः । स एव द्वीपो
वश्चार्द्धमानसोत्तरसंज्ञितः ॥ एक एव
महासानुः सन्निवेशाद्धिधाकृतः । तस्मि-
न्द्वीपे श्वर्तो तु द्यौ पुण्यो जनपदो
शुभो ॥ अपरो मानवश्चाथ पर्वतश्चानु-
मगुलो । महावीतं श्वतं वर्षं धातकी-
वशुमेव च ॥ श्वदूदकेनोदधिना पुष्करः
परिभावितः । तस्मिन्द्वीपे महारुक्ते
श्वघ्रोदोऽमरपूजितः ॥ तस्मिन्निवसति
ब्रह्मा विश्वात्मा विश्वभावनः । तत्रैव मुनि-
शार्दूलाः शिवनारायणलयः ॥ वसन्त्यत्रे महा-
देवो हरार्द्धो हरिरव्ययः । संपूज्यामानो

ब्रह्मादैः कुमारैश्च योगिभिः ॥
 गन्धर्वैः किन्नरैर्घैरैरीश्वरः कृष्णपिङ्गलैः ।
 स्रष्टास्तत्र प्रजाः सर्वा ब्राह्मणाः सदृश-
 द्विषः ॥ निरामया विशोकश्च रागद्वेष-
 विवर्जिताः । सत्यान्ते न तत्रास्तां
 नोत्तमाधमध्यामाः ॥ न वर्णाश्रमधर्माश्च
 न नद्यो न च पर्वताः । परेण पुष्कर-
 आथ समारत्य स्थितो महान् ॥ सादूदकः
 समुद्रस्तु समस्ताद्दिग्जसत्तमाः । परेण तस्य
 महती दृशते लोकसंस्थितिः ॥ इति
 कौर्मे ४९ अध्यायः ॥ * ॥ पुष्करद्वीपस्य-
 राजा । तस्य रथः । यथा । लोकेश्वरः
 सोऽपि नृभिर्मुनीन्द्रैर्देवैः सहेन्द्रेण
 ब्रह्मचारी । द्वीपे शुभे पुण्यजनैरुपेते
 उवास राजा स तु पुष्करस्य ॥ तेनैव
 नाम्ना स तु पुष्करोऽपि सदोच्यते देव-
 गणैः ससिद्धैः । तेनैव यानेन तथासु
 जेन वत्सुव नाम्ना तमथाह्वयन्ति ॥ इत्यग्नि-
 पुराणं ॥ * ॥ ब्रह्मकृततीर्थविशेषः । तस्य
 नामान्तरं । रूपतीर्थं २ मुखदर्शनं ३ ।
 तत्र ज्येष्ठपुष्करमध्यमपुष्करकनिष्ठपुष्कर
 नामकास्तुर्यो ह्रदाः । तस्य परिमाणं
 शतयोजनमञ्जलं । इति पद्मपुराणं ॥ * ॥
 मेघनायकविशेषः । तं परिज्ञानं यथा ।
 त्रिभुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते
 क्रमात् । आवर्तं विद्धि सन्वर्तं पुष्करं
 द्रोणमद्भुदं ॥ इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥ तस्य
 फलं । पुष्करे ह्युष्करं वारि शश्वहीना
 बह्वक्षरा । विग्रहोपहता लोकाः पुष्करे
 जलदाधिपे ॥ इति ज्योतिषं ॥ * ॥

क्रूरवारभद्रातिथिभयपादनक्षत्रघटिताशु-
 भजनकयोगविशेषः । यथा । पुनर्बसुन्तरा
 षाढा कृत्तिकोत्तरफल्गुनी । पूर्वभाद्रं
 विशाखा च रविभौमशनैश्चराः ॥ द्वितीया
 सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरेव च । एतेमा
 मेकदा योगे भवतीति त्रिपुष्करः ॥ * ॥
 जाते तु जारजो योगो मृते भवति
 पुष्करः । त्रिगुणं फलदो बृद्धो नष्टे
 हते मृते तथा ॥ प्रथमे मासि वर्षे वा
 कुटुम्बमपि पीडयेत् । देवोऽपि यदि वा
 रक्षेत् तस्य पुत्रो न जीवति ॥ * ॥
 अतस्तदोमशान्त्यर्थं होमयेदद्युतं वृधः ।
 अशक्तश्च स्वर्णादिदानं कुर्यादथवाविधि ॥
 समर्थश्चेद्धराहसंहितोक्तमयुतहोमादिकं
 कुर्यात् । वाक्यं यथा । श्रीविष्णुः ॐ
 तं सदद्यानूके मास्यनूकपक्षेऽनूकतिथौ
 अनुकगोत्रः श्रीअनूकदेवशर्मा अनूक
 गोत्रस्य प्रेतस्यानूकदेवशर्मागस्त्रिपुष्कर
 योगकालीनमरणजन्यादोषशमनकामः इदं
 काङ्क्षन् श्रीविष्णुर्देवतं यथासम्भवगोत्र
 नाम्ने ब्राह्मणायान् ह्रदं । ततो दक्षिणां
 दद्यात् । अन्यत्रे पूजाहोमकर्तव्या करिष्ये ।
 इति विशेषः । एतं सर्वमशौचेऽपि
 कर्तव्यं । यथा दक्षः । स्रष्टुकाले ह्यिदं
 सर्वं सूतकं परिकीर्तितं । आपदातस्य
 सर्वस्य सूतकेऽपि न सूतकं ॥ इति
 शुद्धिकारिका ॥ * ॥ अपि च । पुनर्बसु-
 न्तराषाढा कृत्तिकोत्तरफल्गुनी । पूर्वभाद्रं
 विशाखा च षडेते वै त्रिपुष्कराः ॥
 द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरेव च ।

শনিভৌরমো রবিশৈব বারাশৈচতে ত্রি-
পুঙ্করাঃ ॥ এতে ত্রিপুঙ্করা জ্ঞেয়ান্তথা
দ্বাদশমাসিকে । দ্বিমাসে চ তথা প্রাপ্তে
ষণ্মাসে চ চতুর্থকে ॥ মোড়শে মাসি
সংপূর্ণে কুটুম্বং পীড়য়েদ্ধুবং । অন্তে-
হপ্যুপান্তে মধ্যে চ পুঙ্করো হস্তি নান্যথা ॥
তদ্যোমপ্রশনার্থস্ত হোময়েদযুতং বুধঃ ।
তিলত্রীহিববাংশৈচব কৃত্বাজ্যেন সমস্তথা ॥
ক্ষীরেণৈব তথাচার্যো জুহুয়াচ্ছক্তি-
ভাবতঃ । চরুঞ্চ অপয়েতত্র প্রান্তে কুর্যা-
দ্বলিস্তথা ॥ বৈকঙ্কোড়ুম্বরাশ্বথৈঃ প্রত্যে-
কাকৌত্তরং শতং । একৈকং ত্রিত্রি-
সংযুক্তং দর্ভেণ পরিবেষ্টিতং ॥ যমায়
বৈকঙ্কতেন ধর্ম্মায়োড়ুম্বরেণ চ । অশ্বথৈ-
শ্চিত্রগুণ্ডায় জুহুয়াৎ ক্রমশস্তথা ॥ তদ্বৎ
স্বততিলাংশৈচব তথা সমিধমেব চ ।
একীকৃত্য সমং সর্ব্বং চরুমাশ্রিত্য হোম-
য়েৎ ॥ যবত্রীহিতিলৈর্যুক্তং তণ্ডুলং
অপয়েচ্চরুং । দধিমধ্বাজ্যসংযুক্তং হোমঃ
সহস্রসংখ্যয়া ॥ বৈকঙ্কোড়ুম্বরাশ্বথৈ-
হোময়েদ্বিধিপূর্ব্বকং । যমং ধর্ম্মং চিত্র-
গুণ্ডং পুঙ্করং পুরুষং তথা ॥ তিথিং
বারং তথা ঋক্ষং পূজয়িত্বা তু হোময়েৎ ।
পঞ্চবর্ণেন চূর্ণেন কুর্যাদ্বি পদ্মমণ্ডলং ॥
যমং ধর্ম্মং চিত্রগুণ্ডং স্থাপয়েৎ ক্রমশ-
স্ততঃ । তিলপ্রপূরিতে পাত্রে লৌহে চ
কৃষ্ণবাসসা ॥ বেষ্টিয়িত্বা যমং তত্র
স্থাপয়েন্নৌহনির্ম্মিতং । স্বতপ্রপূরিতে
পাত্রে কাংস্যপাত্রে নিরঞ্জমং ॥ রৌপ্যা-
কৃতিং শুক্লবস্ত্রবেষ্টিতং তত্র পূজয়েৎ ।

গুড়প্রপূরিতে পাত্রে তাত্রপাত্রে চ
মস্ত্রিণং ॥ স্বর্ণাকৃতিং রক্তবস্ত্রবেষ্টিতং
তত্র পূজয়েৎ । ক্ষীরপ্রপূরিতে পাত্রে
প্রস্তরপাত্রে চ পুঙ্করং ॥ কৃষ্ণাকৃতিং কৃষ্ণ-
বস্ত্রবেষ্টিতং তত্র পূজয়েৎ । স্তবর্ণতুল্য
মর্দ্বং বা অথবা শক্তিভাবতঃ ॥ প্রতিমা-
শ্চ সমাঃ সর্বাঃ ক্রমান্তত্র নিযো-
জিতাঃ । ত্রীহৌ যবে তথা ধাত্তে ক্রমাৎ
পাত্রত্রয়স্ততঃ ॥ নূতনে চ ক্রমাৎ পীঠে
স্থাপয়েদ্বিধিপূর্ব্বকং । মণ্ডলস্য চতুর্দিক্শু
চতুঃকুস্তাংশ্চ স্থাপয়েৎ ॥ দধিগুড়ক্ষীর-
পূর্ণান্ প্রকল্প্য সংযুতেহস্ততঃ । অথবা
তন্মূলদেশে সচূতপল্লবাংস্তথা ॥ পীত
বস্ত্রেণ সংযুক্তং কুর্যাদবটচতুর্কয়ং ।
চন্দ্রাতপং তদুপরি বিচিত্রং পরি-
কল্পিতং ॥ কুস্তানাঞ্চ চতুঃপার্শ্বে যবতিলৈ-
র্যুক্ততণ্ডুলান্ । স্থাপয়েয়ুঃ ক্রমান্তত্র পূজা-
কালে দ্বিজোত্তমাঃ ॥ মণ্ডলস্য তথা পূর্ব্বৈ
বারুণং ঘটমর্পয়েৎ । নানাদেবান্ গণেশা
দীন্ গ্রাহাদীংশ্চ সমর্চয়েৎ ॥ হুত্বা যথাক্রমং
তত্র বলিং দদ্যাদ্বিচক্ষণঃ । পয়োম্বতেন
ক্ষীরেণ স্নাপয়িত্বা যথাক্রমং । স্মেন
স্মেনৈব মস্ত্রেণ পূজয়িত্বা চ হোময়েৎ ॥
এবংবিধিপ্রকারেণ যঃ প্রেতং ন তু হোম-
য়েৎ । পুঙ্করারিষ্টদোষস্ত চতুষ্পাত্তস্য
সস্তবেৎ ॥ সম্বৎসরে তথা পূর্ণে ষোড়শে
মাসি বৈ তথা । ষণ্মাসান্ত্যস্তরে তন্ম্য
স্বতহানিং বিনির্দ্দেশেৎ ॥ অথবা স্বামিনং
হস্তি দ্বিতীয়ং জাতরস্তথা । তৃতীয়ং
সর্ব্বহানিঃ স্যাৎ স্বতবিনাশনং ॥

प्रेतारिक्तविनाशाय यमादीन् यो न होम-
येत् । सर्वाणि तस्य नश्यन्ति गोमहिमा-
दीनि सर्वतः ॥ एवंविधिकृतं होमं यः
कर्तुमक्षमो भवेत् । होमं कृत्वा यथा-
शक्त्या धेनुमेकां प्रदापयेत् ॥ अग्निं
कृते न सन्देहः प्रेतारिक्तं न पीड-
येत् । न विद्मो यजमानस्य न चारिक्तं
प्रजायते ॥ एतद्धोमं विनिर्दिष्टं
यत्नतो न करोति यः । न रक्षति यम-
स्तस्य एभिर्मासैश्च वंशजं ॥ स्रतो
भ्राता तथा जाया पतिः श्वशुर एव
च । माता पिता स्वसा वापि पितृव्या
भगिनीपतिः ॥ ज्येष्ठभ्राता पतिश्चापि
स्वामी चापत्यमेव च । एकैकं वर्ष-
संपूर्णे कुटुम्बं पीडयेद्भुवं ॥ षोडशे
मासि संपूर्णे बान्धवान् परिपीडयेत् ।
बान्धवानामभावे च वास्तुरक्षो न जीवति ॥
त्रिपुष्करे तथा दोषे यः प्रेतं न
तु होमयेत् । देवता यदि वा रक्षेत्
तस्य पुत्रो न जीवति ॥ यत्किञ्चिद्-
दानमुत्सृज्य शुद्धो भवति मानवः । न
रक्षति यमस्तस्य यदि होमं न कारयेत् ॥
तस्मात् विधिप्रकारेण पुष्करारिक्तशान्तये ।
यमं धर्मं चित्रगुप्तं पूजयित्वा च होम-
येत् ॥ मण्डले घटमारोप्य पूजयित्वा
यथाक्रमं । विधिपूर्वकं तथा हृत्वा प्राञ्चे
दद्याद्दालिं बुधः ॥ प्रभाते च तथा रात्रौ
अर्षोचास्तदिने तथा । आचार्याश्च प्र-
कर्त्वात् प्रपयेत् चक्रं ततः ॥ विप्रकृत्वि-
रयोर्दूर्ध्वैः पिक्कैर्वैश्वान्तं निर्मितं ।

शूद्रश्च गोमयेनापि प्रतिमां दापयेत्-
ततः ॥ दद्याद्मधुस्रुताक्षं चक्रं पश्चाच्च
दापयेत् । ततोहरिक्तः प्रशान्तः स्यात्ततो
होमं समापयेत् ॥ संकल्प्य विधिना पूर्व-
वस्त्रयुगेन यत्नतः । आचार्यां वृणुयात्तत्र
पश्चाद्द्विजमेव च ॥ इति वराहसंहि-
तोक्तपुष्करशास्त्रप्रमाणं ॥

पुष्करकर्णिका } (स्त्री) मूलपद्मिनी । इति
पुष्करनाडी } राजनिर्घण्टः ॥

पुष्करमूलं (स्त्री) पुष्करदेशप्रसिद्धोवधि-
विशेषः । अस्य स्थाने कुष्ठं योजयन्ति ।
तस्य पर्यायः । मूलं २ पुष्करं ३ पद्म-
पत्रकं ४ पुष्करिणी ५ वीरं ६ पौष्करं ७
पुष्कराह्वयं ८ काश्मीरं ९ त्रकतीर्थं १०
शामारिः ११ मूलपुष्करं १२ पुष्कर-
जटा १३ पुष्करशिफा १४ । अस्य गुणाः ।
कटुत्वं । तिक्तत्वं । उष्णत्वं । कफवात-
ज्वरशामारोचककाशशोफपाण्डुनाशित्त्वक ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ विशेषात् पार्श्वमूल-
मूलं । इति भावप्रकाशः ॥

पुष्करमूलकं (स्त्री) कुष्ठवृक्षस्य मूलं । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष्करशिफा (स्त्री) पुष्करमूलं । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पुष्करस्रज्जो (पुं) अश्विनीकुमारो । दि-
वचनान्तोह्वयं । इति शब्दरत्नावली ॥

पुष्कराह्वः (पुं) सारसपक्षी । इत्यमरः ॥

पुष्कराह्वयं (स्त्री) पुष्करमूलं । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पुष्कराकः (पुं) विष्णुः । यथा । पुष्कराक-

• নিমগ্নোহং মায়াবিজ্ঞানসাগরে । ত্রাহি
মাং দেবদেবেশ ত্বন্তো নাশ্যোহস্তি
রক্ষিতা ॥ ইতি তিথ্যাদিতত্ত্বং ॥
পুষ্করিণী (স্ত্রী) স্থলপদ্মিনী । পুষ্করমূলং । ইতি
• রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ হস্তিনী । সরোজিনী ।
জলাশয়ঃ । ইতি মেদিনী ॥ শতধনুঃ-
পরিমিতসমচতুরস্রজলাধারঃ । পুষ্কর
ইতি পুষ্করি ইতি চ ভাষা । তৎপর্যায়ঃ ।
খাতং ২ । ইত্যমরঃ ॥ জলকূপী ৩ । ইতি
জটধরঃ ॥ পৌষ্করিণী ৪ । ইতি শক-
রত্নাবলী ॥ * ॥ সা তু দক্ষিণোত্তরায়তা
কার্য্যা । যথা । কূপবাপীপুষ্করিণ্যো
দীর্ঘিকা দ্রোণ এব চ । তড়াগঃ সরসী চৈব
সাগরশ্চাক্ষমো মতঃ ॥ সন্তিজলাশয়ঃ
কার্য্যো যত্নাদযাম্যোত্তরায়তঃ । ইতি কল্প-
তরৌ বায়ুপুরাণং ॥ * ॥ তস্যা লক্ষণং
যথা । পুষ্করিণীতড়াগাবাহ বশিষ্ঠসংহিতা ।
• চতুর্বিংশাঙ্গুলো হস্তো ধনুস্তচ্চতুরুত্তরঃ ।
শতধনুস্তরৈকৈব তাবৎ পুষ্করিণী মতা ।
এতৎপঞ্চগুণঃ প্রোক্তস্তড়াগ ইতি নিশ্চয়ঃ ॥
তেন চতুর্দিকু বিংশতিহস্তান্যনুতয়াং
চতুঃশতহস্তান্যনাভ্যস্তরত্বেন পুষ্করিণী ।
এতজ্জলাশয়াধারপরং ন তু উপরিতটং ।
শতেন ধনুর্ভিঃ পুষ্করিণী । ইতি নব্যবর্দ্ধ-
মানধৃতো বশিষ্ঠঃ ॥ * ॥ তৎকরণে বাস্তু-
য়াগঃ কর্তব্যঃ । মহাকপিলপঞ্চরাত্রং ।
জলাধারগৃহার্থঞ্চ যজ্ঞেদ্বাস্ত্বং বিশেষতঃ ।
ত্রৈকাব্যদিত্তিপর্যাস্তাঃ পঞ্চাশত্রয়সংযুতাঃ ।
সর্বেষাং কিল বাস্তূনাং নায়কাঃ পরি-
কীর্তিতাঃ ॥ অসংপূজ্য হি তান্ সর্বান্

প্রাসাদাদীন্ম কারয়েৎ । অনিষ্পত্তির্বিনাশঃ
শ্রাদ্ধভয়োর্ধর্মধর্মিণোঃ ॥ ত্রৈকাব্যদিত্তি-
পর্যাস্তা ইতি কল্পাস্তরং । দেবীপুরাণোক্ত
ঈশাদিকল্প এব ব্যবহ্রিয়তে । ধর্মধর্মিণো-
স্তড়াগাদিত্তৎকত্রোঃ । আরম্ভদিনে তদ-
করণে উৎসর্গদিনেহপ্যাদৌ তৎকরণং ।
যথা । প্রাসাদভবনোদ্যানপ্রারম্ভে পরি-
বর্তনে । পুরবেশ্মপ্রবেশেষু সর্বদোষাপ-
নুভয়ে ॥ বাস্তুপশমনং কৃৎ ততঃ সূত্রেণ
বেষ্ঠয়েৎ । বাস্তুপূজামকুর্বাণস্তবাহারো
ভবিষ্যতি ॥ ইতি মৎশুপুরাণে পুরবেশ্ম-
প্রবেশে বাস্তুয়াগপ্রাপ্তেঃ পূর্বোক্তবচনে
প্রাসাদধর্ম্মাতিদেশাদত্র বাপ্যাদিপ্রতিষ্ঠা-
দিনেহপি বাস্তুয়াগকরণং ॥ * ॥ তদা-
রম্ভে নক্ষত্রাদি দীপিকয়াং । পুষ্যামিত্র-
করোত্তরস্ববরণত্রৈকাঙ্ঘুপিত্রোন্দুভিঃ শস্তে-
হর্কে শুভযোগবারতিথিষু ক্রুরেষ্ববীর্ষেষু
চ । পুষ্কেন্দৌ জলরাশিগে দশমগে শুক্রে
শুভাংশোদয়ে প্রারম্ভঃ সলিলাশয়শ্চ
শুভদো জীবেন্দুপুত্রোদয়ে ॥ পুষ্যানুরাধা-
হস্তোত্তরাত্রয়ধনিষ্ঠাশতভিষারোহিণীপূর্বা-
ষাঢ়ামঘাশ্রুগশিরোভির্ভৈঃ ॥ মাৎশ্বে ।
চন্দ্রাদিত্যবলং লক্ষ্মী লগ্নং শুভনিরী-
ক্ষিতং । স্তম্ভোচ্ছায়াদি কর্তব্যমত্র পরি-
বর্জয়েৎ ॥ অশ্বিনী রোহিণী মূলমুত্তরাত্রয়-
মৈন্দবং । স্বাতী হস্তানুরাধা চ গৃহারম্ভে প্র-
শস্ততে ॥ বজ্রব্যঘাতশূলে চ ব্যতীপাতান্তি-
গণ্ডয়োঃ । বিষ্ণুগণ্ডপরিষবর্জং যোগেষু
কারয়েৎ ॥ আদিত্যভৌমবর্জস্ত সর্বে
বারাঃ শুভাবহাঃ । প্রাসাদেহপ্যেবমেব

স্বাং কূপবাপীষু চৈব হি ॥ জ্যোতিষে ।
 গুরোভূগোরস্তবাল্যে ইত্যভিধায় প্রতিষ্ঠা-
 রস্ত্রণে দেবকূপাদেবর্জয়ন্তি হি ॥ * ॥ উৎ-
 সর্গফলমাহ । কপিলপঞ্চরাত্রৈ । সংক্ষে-
 পাত্তু প্রবক্ষ্যামি জলদানফলং শৃণু । পুষ্ক-
 রিণ্যাদিদানেন বিষ্ণুঃ প্রীণাতি বিশ্বধ্বক ॥*॥
 জলাশয়করণার্থভূমিদানফলমাহ চিত্র-
 গুপ্তঃ । জলাশয়ার্থং যো দদ্যাৎ বারুণং
 লোকমাপুয়াৎ । ভূমিমিতি শেষঃ ॥ * ॥
 তৎপ্রতিষ্ঠাকালমাহ । মৎস্রপুরাণং । শৃণু
 রাজন্ মহাবাহো তড়াগাদিষু যো বিধিঃ ।
 চৈত্রে বা ফাল্গুনে বাপি জ্যৈষ্ঠে বা মাঘবে
 তথা ॥ মাঘে বা সর্বদেবানাং প্রতিষ্ঠা
 শুভদা ভবেৎ । প্রাপ্য পক্ষং শুভং শুক্ল-
 মতীতে চোত্তরায়ণে ॥ পুণ্যেহহি বিপ্র
 কথিতে কৃষ্ণা ব্রাহ্মণবাচনং ॥ অতীতে
 প্রবৃত্তে । তথা চ প্রতিষ্ঠাসমুচ্চয়ে । মাঘে-
 হথ ফাল্গুনে বাপি চৈত্রবৈশাখয়োরপি ।
 জ্যৈষ্ঠাষাঢ়কয়োর্বাপি প্রবৃত্তে চোত্তরা-
 যণে ॥ ব্রাহ্মণবাচনং পুণ্যাহস্বস্তিঋদ্ধি-
 বাচনং ॥ * ॥ পঞ্চমী চ দ্বিতীয়া চ তৃতীয়া
 সপ্তমী তথা । দশমী পৌর্ণমাসী চ তথ
 শ্রেষ্ঠা ত্রয়োদশী । আশ্ব প্রতিষ্ঠা বিধিবৎ
 কৃতা বহুফলা ভবেৎ ॥ আষাঢ়ে হে
 তথা মূলমুত্তরাত্রয়মেব চ । জ্যেষ্ঠাশ্রবণ-
 রোহিণ্যঃ পূর্বভাদ্রপদা তথা ॥ হস্তাশ্বিনী
 রেবতী চ পুষ্যা মৃগশিরস্তথা । অনুরাধা
 তথা স্বাতী প্রতিষ্ঠাদিষু শশ্বতে ॥ * ॥
 বুধো বৃহস্পতিঃ শুক্রস্তয় এতে শুভাবহাঃ ।
 এতন্নিরীক্ষ্য তং লগ্নং নক্ষত্রঞ্চ প্রশশ্বতে ॥

গ্রহতারাवलং লক্ষ্য। গ্রহপূজাং বিধায়
 চ । নিমিত্তং সকলং জ্ঞাত্বা বর্জয়িত্বাষ্টুতা-
 দিকং ॥ শুভযোগে শুভমুহে কুরগ্রহ-
 বিবর্জিতে । লগ্নে ঋক্ষ চ কুবীত প্রতিষ্ঠা-
 দিকমুক্তমং ॥ * ॥ অয়নে বিম্ববে তদ্বৎ
 ষড়শীতিমুখে তথা । এতেষু স্থাপনং কার্য্যং
 বিধিদৃষ্টেন কর্ম্মণা ॥ ভবিষ্যে । প্রতিপচ্চ
 দ্বিতীয়া চ তৃতীয়া পঞ্চমী তথা । দশমী
 ত্রয়োদশী চৈব পৌর্ণমাসী চ কীর্তিতা ॥
 সোমো বৃহস্পতিশ্চৈব শুক্রশ্চৈব তথা
 বুধঃ । এতে সৌম্যগ্রহাঃ প্রোক্তাঃ প্রতিষ্ঠা-
 যোগকর্ম্মণি ॥*॥ প্রতিষ্ঠাধিকারে ব্যবহার-
 সমুচ্চয়ঃ । কৃষ্ণপক্ষে চ পঞ্চম্যামষ্টম্যাক্ষৈব
 শশ্বতে । দীপিকায়াং । পুষ্যাশ্বিশক্রভগ-
 দৈবতবানবেষু সৌম্যানিলেশমঘরোহিণি-
 মূলহস্তে । পৌষ্ণানুরাধহরিভেষু পুনর্ব্বসৌ
 চ কার্য্যাভিষেকতরুভূতপতিপ্রতিষ্ঠা ॥
 বাসবং ধনিষ্ঠা । ঈশ আর্দ্রা । আর্দ্রায়াশ্চৈব
 সৌভাগ্যমিতি প্রতিষ্ঠাসারসমুচ্চয়াৎ ॥*॥
 বাপীত্যাदीनां पूर्तत्वाभिधानां शूद्र-
 स्याधिकारमह जातृकर्णः । वापीकूपतडा-
 गादि देवतायतनादि च । अन्नप्रदान-
 मारामाः पूर्तमित्याभिधीयते ॥ अग्निहोत्रं
 तपः सत्यां वेदानामनुपालनं । आतिथ्यं
 वैश्वदेवश्च ईर्तमित्याभिधीयते ॥ ग्रहोप-
 रागे यद्दानं पूर्तमित्याभिधीयते । ईर्ता-
 पूर्तं द्विजातीनां धर्मः सामान्य उच्यते ॥
 अधिकारी भवेत् शूद्रः पूर्ते धर्मे न
 वैदिके ॥ वैदिके वेदाध्ययनसाध्ये अग्नि-
 होत्रादाविति रत्नाकरः ॥ एवं स्त्रीणामपि

পূর্তাধিকারঃ । যথা । নারীত্যনুবৃত্তৌ
 বৃহস্পতিঃ । পিতৃব্যগুরুদৌহিত্রান্ ভর্তৃ-
 স্বশ্রীয়াতুলান্ । পূজয়েৎ কব্যপূর্তাভ্যাং
 রুদ্ধানাখাতিথীন স্ত্রিয়ঃ ॥ * ॥ অস্য পূর্ত-
 হ্যাং বুদ্ধিশ্রাদ্ধমপ্যাদৌ কর্তব্যং । যথা
 গোভিলঃ । বুদ্ধিঃ পূর্তেষু যুগ্মা নাশয়েৎ
 প্রদক্ষিণমুপচারঃ । যবৈস্তিলার্থ ইতি ॥ * ॥
 হয়শীর্ষপঞ্চরাত্রৈ । বাপীকূপতড়াগানাং
 পশ্চিমে যাগমণ্ডপং । কুর্যাদ্যথাক্রমে-
 গৈব কন্যসং মধ্যমুত্তমং ॥ কন্যসং দশ-
 হস্তস্ত কূপে শস্তং তথানঘ । দ্বিমট্কং
 কারয়েদ্যাপ্যাং পুষ্করিণ্যাং চতুর্দশ । দ্বি
 রফহস্তং কুবীত তড়াগে মণ্ডপং শুভং ॥
 কন্যসং কনীয়াংসং ॥ * ॥ সঙ্কল্পবিধি-
 মাহ ভবিম্যে । গৃহিত্বোড়ুম্বরং পাত্রং বারি-
 পূর্ণং গুণাশ্রিতং । দর্ভত্রয়ং সাগ্রমূলং
 ফলপুষ্পসমম্বিতং ॥ জলাশয়্যারামকূপে
 নঙ্কলে পূর্বদিদ্ব্যুখঃ । সাধারণে চোত্তরাস্য
 ঐশান্যাং নিঃক্ষিপেৎ পয়ঃ ॥ মৎস্যপুরাণে ।
 প্রাণ্ডদক্প্রবণে দেশে তড়াগস্য সমী-
 প্লতঃ । চতুর্হস্তাং শুভাং বেদীং চতুরশ্রাং
 চতুর্মুখীং ॥ কারয়েদিত্যর্থঃ । তথা ।
 দর্ভতঃ সমবর্ণাঃ স্যুঃ পতাকা ধ্বজ-
 নংযুতাঃ । সমবর্ণা বক্ষ্যমাণলোকপাল-
 বর্ণাঃ । অশ্বখোড়ুম্বরপক্ষবটশাখায়ুতানি
 । মণ্ডপস্য প্রতিদিশং দ্বারাণ্যেতানি
 হারয়েৎ ॥ তথা । কুলশীলসমাপন্নঃ
 হ্যাপকঃ স্যাদ্ধিজ্ঞোত্তমঃ । স্থাপক আচার্য্য
 ইতি রত্নাকরঃ ॥ * ॥ সৌবর্ণো কূর্ম-
 াকরো রাজতো মৎস্যডুগুভৌ । তাম্রো

কুলীরমণুকাবায়সঃ শিশুমারকঃ ॥ এব-
 মাসাদ্য তান্ সর্বানাদৌ চৈব বিশা-
 স্পতে । শুক্কমাল্যাস্বরধরঃ শুক্কগন্ধ-
 বিলেপনঃ ॥ সর্কৌষধ্যদকস্নানস্নাপিতো
 বেদপুষ্কবঃ । যজমানঃ সপত্নীকঃ পুত্র-
 পৌত্রসমম্বিতঃ । পশ্চিমং দ্বারমাশ্রিত্য
 প্রবিশেদ্যাগমণ্ডপং ॥ ততো মঙ্গলশব্দেন
 ভেরীগাং নিঃস্বনেন চ । রজসা মণ্ডলং
 কুর্য্যাং পঞ্চবর্ণেন তত্ত্ববিৎ ॥ মোড়শারং
 ততশ্চক্রং পদ্মগর্ভং চতুমুখং । চতুরশ্রক
 পরিতো বৃত্তং মধ্যে স্তশোভনং ॥ বেদ্যা-
 শ্চেচাপরি তৎ কৃহ্মা গ্রহাঁল্লোকপতীং-
 স্তথা । বিন্যসেন্মন্ত্রতঃ সর্বান্ প্রতিদিক্শু
 বিচক্ষণঃ । বাসাদীন্ স্থাপয়েন্মধ্যে বারুণং
 মন্ত্রমাশ্রিতঃ ॥ বাসাদীন্ কূর্মাাদীন্ । ত্রফা-
 গঞ্চ শিবং বিষ্ণুং তত্রৈব স্থাপয়েদ্-
 বুধঃ । বিনায়কস্ত বিন্যস্য কমলামম্বি-
 কাস্তথা ॥ পূজয়েদিতি শেষঃ । তথা । নব-
 গ্রহমখং কৃহ্মা ততঃ কর্ম সমারভেৎ ।
 অন্যথা ফলদং পুংসাং ন কাম্যং জায়তে
 কচিৎ ॥ * ॥ গ্রহপূজামণ্ডলং শান্তিদীপি-
 কায়াং । বর্তুলো ভাস্করঃ কার্য্যো হর্দ্ব-
 চন্দ্রো নিশাকরঃ । অঙ্গারকন্ত্রিকোণস্ত বুধ-
 শ্চাপাকৃতিস্তথা ॥ পদ্মাকৃতিগুরুঃ কার্য্য-
 শ্চতুষ্কোণস্ত ভার্গবঃ । খড়্গাকৃতিঃ শনিঃ
 কার্য্যো রাহুস্ত মকরাকৃতিঃ । সর্পাকৃতি-
 স্তথা কেতুঃ কার্য্যো মণ্ডলপূজনে ॥ মৎস্য-
 পুরাণে । দেবতানাং ততঃ স্থাপ্যা বিংশতি-
 দ্বাদশাধিকা । সূর্য্যঃ সোমস্তথা ভৌমো
 বুধজীবসিতার্কজাঃ ॥ রাহুঃ কেতুরিতি

প্রোক্তা গ্রহা লোকহিতে রতাঃ । মধ্যে তু
ভাস্করং বিদ্যাংলোহিতং দক্ষিণেন তু ॥ উত্ত
রেণ গুরুং বিদ্যাংবুধং পূর্বোত্তরেণ তু ।
পূর্বেণ ভার্গবং বিদ্যাং সোমং দক্ষিণ-
পূর্বকে ॥ পশ্চিমেণ শনিং বিদ্যাংদ্রাহং
পশ্চিমদক্ষিণে । পশ্চিমোত্তরতঃ কেতুং
স্থাপয়েৎ শুক্রতথুলৈঃ ॥ * ॥ ভাস্করসো-
শ্বরং বিদ্যাংমাক্ষ শশিনস্তথা । স্কন্দমঙ্গারক-
স্যাপি বুধস্যাপি তথা হরিং ॥ ব্রহ্মাণঞ্চ
গুরোর্বিদ্যাং শুক্রস্যাপি প্রজাপতিং ।
শনৈশ্চরস্য তু যমং রাহোঃ কালস্তথৈব
চ । কেতুনাঞ্চিত্রগুপ্তঞ্চ সর্বেষামধি-
দেবতাঃ ॥ * ॥ অগ্নিরাপঃ ক্ষিতিবিষ্ণুরিন্দ্র
ঐন্দ্রী চ দেবতাঃ । প্রজাপতিশ্চ সর্পশ্চ
ব্রহ্মা প্রত্যাদিদেবতাঃ ॥ * ॥ বিনায়কং
তথা দুর্গাং বায়ুমাকাশমেব চ । আবাহয়ে-
ষ্মাহ্নিতিভিস্তথৈবাস্বিকুমারকৌ ॥ সংস্র-
রেদ্রেস্তমাদিত্যমঙ্গারকসমস্থিতং । সোম-
শুক্রে তথা শ্বেতো বুধজীবৌ চ পিঙ্গলৌ ॥
মন্দরাহু তথা কৃষ্ণৌ ধুত্রং কেতুগণং বিদুঃ ।
গ্রহবর্ণানি দেয়ানি বাসাংসি কুশমানি
চ ॥ * ॥ ধূপামোদোহত্র স্বরভিরুপরিষ্ঠা-
দ্বিতানকং । শোভনং স্থাপয়েৎ প্রাজ্ঞঃ
ফলপুষ্পসমস্থিতং ॥ * ॥ গুড়োদনং রবেঃ
কুর্ঘ্যাৎ সোমায় স্ততপায়সং । সংযাবকং
কুজে দদ্যাৎ ক্ষীরান্নং সোমসূনবে ॥ দধ্যো
দনস্ত জীবায় শুক্রায় চ স্ততোদনং । শনৈ-
শ্চরায় কৃষরমাজমাংসঞ্চ রাহবে । চিত্রো-
দনস্ত কেতুভ্যঃ সর্বভট্টকঃ সমর্চয়েৎ ॥ * ॥
স্কন্দপুরাণং । জন্মভূর্গোত্রমেতেষাং বর্ণ-

স্থানমুখানি চ । বোহজ্জাত্বা কুরুতে
শাস্তিঃ গ্রহাস্তে নাবমানিতাঃ ॥ * ॥ উৎ-
পন্নোহর্কঃ কলিঙ্গেষু যমুনায়াঞ্চ চন্দ্রমাঃ ।
অঙ্গারকস্তবস্ত্যাস্ত মগধে তু হিমাংশুজঃ ॥
সৈন্ধবেষু গুরুর্জাতঃ শুক্রো ভোজকটে
তথা । শনৈশ্চরস্ত সৌরাষ্ট্রে রাহুর্বেরা-
টিকাপুরে । অন্তর্বেদ্যাং তথা কেতু-
রিত্যেতা গ্রহভূময়ঃ ॥ * ॥ আদিত্যঃ
কাশ্যপো গোত্র আত্রেয়শ্চন্দ্রমা ভবেৎ ।
ভারদ্বাজো ভবেদ্রৌমস্তথাত্রেয়শ্চ সোমজঃ ॥
স্বরপূজ্যোহঙ্গিরোগোত্রঃ শুক্রো বৈ ভার্গব-
স্তথা । শনিঃ কাশ্যপ এবায়ং রাহুঃ পৈঠী-
নসিস্তথা । কেতবো জৈমিনেয়াশ্চ গ্রহা
লোকহিতে রতাঃ ॥ কাত্যায়নঃ । তদ্-
গোত্রজাতী অজ্জাত্বা হোমং যঃ কুরুতে
নরঃ । ন তস্য ফলমাশ্নোতি ন সম্ভব্যস্তি
দেবতাঃ ॥ ন ছতং ন চ সংস্কারো ন চ
বজ্রফলং লভেৎ ॥ * ॥ ব্রাহ্মণৌ ভার্গ-
বাচার্য্যৌ ক্ষত্রিয়াবর্কলোহিতৌ । বৈশ্যৌ
সোমবুধৌ চৈব শেযান্ শূদ্রান্ বিনি-
র্দ্দেশেৎ ॥ * ॥ শাস্তিদীপিকায়ং । শুক্রাকৌ
প্রাঙ্ঘুর্থৌ স্থাপেয়ৌ শশাঙ্কার্কৌ চ দক্ষিণৌ ।
উত্তরাসেয়ৌ গুরুবুধৌ পশ্চিমাঙ্গ্যাস্তথা-
পরে ॥ * ॥ অগ্নিপ্রণয়নানস্তরং গ্রহা-
বাহনমাহ বৈশম্পায়নঃ । অগ্নিপ্রণয়নং
কৃৎবা পশ্চাদাবাহয়েৎ স্বরান্ । মধ্যে তু
ভাস্করং বিদ্যাংলোহিতং দক্ষিণেন তু ॥
যদ্যপি গ্রহাদীনাং বহবঃ শব্দা বাচকাঃ
সস্তি শব্দোপহিতশ্চার্থোহর্থোপহিতঃ
শব্দো বা দেবতা উভয়থাপি শব্দানিয়মাৎ

অবিনিগমকঃ স্যাৎ তথাপি বহু দৃষ্-
 ত্বাৎ সূর্যাদিশব্দেন গ্রহাণাৎ দেবতাস্তং ।
 তেন সূর্যসোমকুজবুধবৃহস্পতিশুক্রশনৈ-
 শ্চররাহুকেতুপদৈর্দেবতাস্তং । অধিদেব
 তানাস্ত ত্র্যম্বকোমাক্ষন্দবিষ্ণুব্রহ্মৈন্দ্রম
 কালচিত্রগুপ্তানামেভিরেব পদৈঃ । তথা
 প্রত্যধিদেবতানাঞ্চ অগ্ন্যপ্পৃথিবীবিষ্ণুন্দ্র-
 শচীপ্রজাপতিব্রহ্মণামেভিরেব পদৈঃ ।
 তথা বিনায়কভূর্গাবাক্যাকাশাশ্বিনামেভি-
 রেব । ইতি কৃত্যপ্রদীপঃ ॥ * ॥ শান্তি-
 দীপিকোক্তধ্যানানি প্রয়োগে বক্ষ্যন্তে ।
 লোকপালমন্ত্রানাহ ভবিষ্যে । অ্যাসমন্ত্রা-
 নহং বক্ষ্যে লোকপালান্নকানিহ । ইন্দ্রস্ত
 মহসা দীপ্তঃ সর্বদেবাধিপো মহান্ । বজ্র
 হস্তো মহাসত্ত্বস্তস্মৈ নিত্যং নমো নমঃ ॥
 আগ্নেয়ঃ পুরুষো রক্তঃ সর্বদেবময়ো-
 হব্যয়ঃ । ধূমকেতুরনাধ্বাস্তস্মৈ নিত্যং
 নমো নমঃ ॥ যমশ্চোৎপলবর্ণাভঃ কিরীটী
 দগুধুকু সদা । ধর্মসাক্ষী বিশুদ্ধান্না তস্মৈ
 নিত্যং নমো নমঃ ॥ নির্যাসিস্ত পুমান্
 কৃষ্ণঃ সর্বরক্ষোহধিপো মহান্ । খড়্গ-
 হস্তো মহাসত্ত্বস্তস্মৈ নিত্যং নমো নমঃ ॥
 বরুণো ধবলো জিষ্ণুঃ পুরুষো নিম্ন-
 গাধিপঃ । পাশহস্তো মহাবাহুস্তস্মৈ নিত্যং
 নমো নমঃ ॥ বায়ুশ্চ সর্ববর্ণোহয়ং সর্ব
 গন্ধবহঃ শুভঃ । পুরুষো ধ্বজহস্তশ্চ তস্মৈ
 নিত্যং নমো নমঃ ॥ গৌরো যস্ত পুমান্
 সৌম্যঃ সর্বৌষধিসমন্বিতঃ । নক্ষত্রাধি-
 পতিঃ সোমস্তস্মৈ নিত্যং নমো নমঃ ॥
 ঈশানঃ পুরুষঃ শুরুঃ সর্ববিদ্যাধিপো

মহান্ । শূলহস্তো বিরূপাক্ষস্তস্মৈ নিত্যং
 নমো নমঃ ॥ পদ্মঘোনিশ্চতুমূর্ত্তির্হেমবাসাঃ
 পিতামহঃ । যজ্ঞাধ্যক্ষশ্চতুর্ভুজস্তস্মৈ নিত্যং
 নমো নমঃ ॥ যোহসাবনস্তরূপেণ ব্রহ্মাণ্ডং
 সচরাচরং । পুষ্পবন্ধারয়েন্মুর্দ্ধি তস্মৈ
 নিত্যং নমো নমঃ ॥ ওঁকারপূর্ব্বকা হেতে
 অ্যাসে বলিনিবেদনে । মন্ত্রাঃ স্ত্র্যঃ সর্ব
 কার্য্যাণাং বুদ্ধিপুষ্টিফলপ্রদাঃ ॥ * ॥ হয়-
 শীর্ষপঞ্চরাত্রে । অথবা কামতঃ কুর্যাৎ
 সৃক্ষ্মরত্নাদিনির্ম্মিতং । দ্বিভুজং হংসপৃষ্ঠস্থং
 দক্ষিণেনাভয়প্রদং ॥ বামেন নাগপাশস্ত
 ধারয়ন্তং স্ত্রভোগিনং । মৌলিনং বা মহা
 ভাগং কারয়েদ্বাদসাং পতিং ॥ বামে তু
 কারয়েদ্বৃদ্ধিং দক্ষিণে পুষ্করং শুভং ।
 নাগৈর্নদীভির্বাদোভিঃ সমুদ্রেঃ পরি-
 বারিতং । কৃষ্ণবৎ বরুণং দেবং প্রতিষ্ঠা-
 বিধিমাচরেৎ ॥ পুষ্করং তৎপুত্রং । তথা
 প্রসন্নবদনমিতি ধ্যানং বক্ষ্যতে । বরুণ-
 মন্ত্রোদ্ধারস্ত তত্রৈব । অক্টাবিং শাস্ত্রবীজেন
 চতুর্দশযুতেন চ । অর্ধেন্দুবিন্দুযুক্তেন
 প্রণবোদীপিতেন চ ॥ তেন ওঁ বোঁ ইতি
 মন্ত্রঃ । প্রতিমায়াং স্থিতিং কৃত্বা প্রণবেন
 নিরোধয়েৎ । পূজয়েৎ গন্ধপুষ্পাদৈঃ
 সান্নিধ্যং পাশমুদ্রয়া ॥ স্থিতিং প্রাণ-
 প্রতিষ্ঠাং । নিরোধয়েৎ অন্তর্গতাসুষ্ঠ-
 মুষ্টিভ্যাং নিরোধমুদ্রাং দর্শয়েৎ । দানকল্প-
 তরুরত্নাকরয়োর্ব্বহুঁ চগৃহপরিশিষ্টং ॥ * ॥
 অথাতো বরুণবিধিং বাপীকূপতড়াগবজ্রং
 ব্যাখ্যাস্যামঃ । পুণ্যে তিথিকরণে শুভে
 নক্ষত্রে প্রতীচীং দিশমাহ্বায় প্রাক্প্রবণে

उदकप्रवणे वा उदकसमीपे अग्निमुप-
समाधाय वारुणं चरुं श्रपयित्वा आज्य-
भागान्तं हत्वा चतस्र आज्याहतीर्जुह्यात् ।
समुद्रज्येष्ठा इति प्रत्युच्यते ततो हविषा
अर्चतिर्जुह्यात् । तद्व्यामि ब्राह्मणा बन्द-
मानः इति पक्षः । तन्नोहये वरुणस्य विद्वा
निति द्वे इमां मे वरुणं श्रथा हवेति
च शिष्टिकृतं नवमं नव वै प्राणाः प्राण
इव आपस्तम्बादापो नवतिर्जुहोति । * ।
मार्जनास्तु धेनुमवतारयेत् । अवतार्या-
माणान्तामनुमन्त्रयेत् । इदं सलिलं पवित्रं
कुरुषु शुद्धः पूतो मृतः सस्तु नित्यं तार-
यन्ती सर्व्वतीर्थाभिषिक्तं लोकालोकं
तरते तीर्थ्यते च । इत्यनेन पुच्छाग्रे
यजमानः स्वयं लग्न आचार्येणान्वारक
उत्तीर्य आपोहस्मान्नातरः शुद्धयन्ति
र्षान्यां दिशि उत्थापयेत् । स्ववसा
भगवतीह भूया इति हिं कृतकेत् तदा
हिं कृणुती वसुमती वसूनामिति जपेत् ।
तां सचेलकथां कनकशुष्पीं वृषप्रजां
रूप्यधुरां कांश्चोपदोहां विप्राय
सामगाय दद्यात् इतरां वा । यथाशक्ति
दक्षिणा च देया इति । तत उंसर्गं
कुर्यात् । देवपितृमनुष्याः प्रीयन्तां
इत्याह शौनकः । यजमानो ब्राह्मणान्
भोजयित्वा स्वस्ति वाचयतीति । अस्यार्थः ।
तिथ्यादीनां शुभत्वं पूर्व्ववचनेभ्यो
ज्जेयत् । एष एव विधिर्गोभिलपारस्कर-
गृह्योक्तकर्मानुष्ठात्तुभ्यामनुष्ठीयते । यस्मान्ना
तं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च ।

विद्वन्तिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादि कर्मवत् ॥
इति छन्दोगपरिशिष्टात् । ततश्च अग्नि-
मुपसमाधयेति स्वश्वगृह्योक्तविधिनाग्निं
संस्थाप्य वारुणं वरुणदेवताकं चरुं
निष्पाद्य आज्यभागान्तं हत्वा इति छन्दो-
गेतरपरं । स तु विरूपाक्षजपान्तां
कुशण्डिकां समाप्य महाव्याहतीर्हत्वा
प्रकृतं कर्म कुर्यात् । तत्र प्रथमतः
पिङ्गजश्वश्रु इत्यादिपुराणीयं ध्यात्वा अग्रे
द्वं वरुणनामासीति नाम कुर्यात् । प्रति-
ष्ठायां रोहितश्च वास्तुवागे प्रजापतिः ।
जलाशयप्रतिष्ठायां वरुणः समुदाहृतः ॥
इति सूतेः । तत आवाह पृजयित्वा
समिं प्रक्षेपानन्तरं महाव्याहृतिहोमं
कृत्वा समुद्रा ज्येष्ठा इत्यादि चतुर्भिर्मन्त्रै-
श्चतस्र आहतीर्जुह्यात् । ॐ तद्व्यामितीति
ॐ तदिदमन्त्रमिति ॐ शुनःशेफोहीति
ॐ अवते हेलो वरुण इति ॐ उद्धृतम-
मिति पक्षभिः ॐ तन्नोहये इति द्वाभ्यां
ॐ इमां वरुण इत्येकेन एवं स्थान-
त्रयोक्तैर्ब्रह्मचोक्तैः प्रत्येकमर्चति-
र्मन्त्रैश्चरुं चतुरावर्त्तं भृगुगोत्रो भार्गव-
प्रवरश्च पक्षावर्त्तं अरुचा जुह्यात् ।
अग्नये शिष्टिकृते च । ततः कुशण्डिकोक्त-
विधिना शेषं समापयेत् । नव वै प्राणा
इति नवाहृतिस्तुतिः । मार्जनास्तु इति
यजमानाभिषेकः । तद्विधानंस्तु मत्स्य-
पुराणे । गजाश्वरथ्यावलीकसम्पत्तां ब्रुद-
गोकुलात् । मृदमादाय कुक्षेषु प्रक्षिपे-
त्तद्वरात्तथा ॥ गोरौचनाथ सिद्धार्थान्

गङ्गान् षुगुलुमेव च । स्रपनं तस्य
कर्तव्यं पङ्कभङ्गसमन्वितं । पूर्वकर्तु-
र्महामन्त्रेनैव वृत्ता विधानतः ॥ पङ्क-
भङ्गाश्च शास्तिकर्पोष्ठिककल्लतरुक्ताः ।
अथथोडुम्बरपङ्कवटचूतश्च पल्लवाः । महा-
मन्त्रेः । सुरास्त्रामभिषिक्तित्यादिभिः ।
एतत्पर्यास्तं कूपेहपि । कापिले ।
ऋशान्यां स्थापयेद्युपं खातां पङ्ककरा-
न्तरं । युपवृक्षेतिमन्त्रेण सर्पाकारं
स्रशोभनं । पूजयित्वा तु वस्त्राद्वैद्युतो
यष्टिं प्रचालयेत् ॥ मांश्चे । त्र्यरत्रिमात्रो
युपः स्थां स्फिरिवृक्षविनिर्मितः । यजमान-
प्रमाणो वा संस्थाप्यो भूतिमिच्छता ॥
स्फिरिवृक्षेहथथादिः । ततो धेनुं सचेल-
कथां कांश्चाह्युक्तविशेषणयुक्तां जला-
शयेहवतारयेत् । तथा हर्यश्वपङ्करात्रे ।
गां सवत्सां समानीय सुशीलां पय-
स्विनीं । कांश्चापदोहां घर्टादिवस्त्र-
पुष्पोपशोभितां । स्वर्णशुक्लीं रौप्य-
खुरां तात्रपृष्ठां स्रशोभनां ॥ लाङ्गुल-
न्यस्तहस्तोहसो यजमानः सवाङ्कवः । शनैः
सन्तारयित्वा तामाचार्याय निवेदयेत् ॥
कांश्चापदोहां कांस्यक्रोडामिति
वावत् । कापिले । अजले जलमुत्पाद्य
यजमानः सभार्यकः । तरेद्वै प्राङ्मुखो
भूत्वा कृतगोलाङ्गुलाङ्गुलिः ॥ इदं सलिलं
पक्त्रे इतिमन्त्रेणावतार्यमाणामनुमन्त्र-
येत् । ततः प्राङ्मुखः सम्भवतारयेत् ।
सा च गोः पश्चिमतोहवतार्या । ततः
कूलसमीपं गत्वा तर्पयेत् । यथा कापिलं ।

पुनः पुच्छादकेनाथ सतिलेन कुशेन तु ।
भुमेनैवापसव्येन पितृतीर्थेन तर्पयेत् ॥
गताश्चात्रागमिष्यन्ति ये कुले मम वाङ्कवाः ।
ते सर्वे तृप्तिमायास्तु मया दत्तजलेन वै ।
ततो मुष्कामिन्त्रेण मुष्केदगां वत्ससं
युतां ॥ आचार्येणाश्वारक उदीर्य आपो
हस्मान्मातरः शुक्लयस्त्रितिमन्त्रेण ऋशान्या-
मुत्थापयेत् । स्रवसा भगवतीह भूया इति
क्रयात् । सा यदि हिंकारं करोति तदा
हिं कृणुतीत्यादि जपेत् । तत उक्तविशेषण-
युक्तां धेनुमाचार्याय सामगाय दद्यात् ।
ततो यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् । एतत्-
पर्यास्तं न कूपे व्यवह्रियतेहसम्भवात् ॥
तत उत्सर्गं कुर्यात् । अत्र विशेष-
माह रत्नाकरधृतमत्स्यपुराणं । फलान्ता-
चिन्त्य मनसा विविधानि शुभानि च । प्र
दद्यात् सर्वभूतेभ्यो जलपूर्णं जलाशयं ॥
कापिलं । ततस्तत्पश्चिमं तीरं गत्वा
पूर्वाननस्थितः । जलोत्सर्गं प्रकूर्वात्
सर्वसद्दार्थकं ऋषं ॥ सर्वसद्दार्थकं
सर्वभूतप्रयोजनकं । सर्वभूतेभ्य उ-
त्सर्जेदित्यर्थः । देवपितृमनुष्याः प्रीयन्ता-
मिति पठेदिति शेषः । उत्सर्ज्य यज
मानो ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयीतेति
दक्षिणादिभिरिति शेषः । एतत्पर्यास्तं
कूपेहपि ॥ * । जलाशयोत्सर्गश्च सर्व-
भूतोद्देशकत्वेन अपकृष्टचेतनोद्देश्यु-
कत्वेहपि त्यागश्चमपि । ततश्च कीटादे-
र्ममेदमिति स्वीकाराद्योग्यत्वेन वेदमेयो-
द्देश्यगतस्वहाजनकत्यागरूपत्वात् अस्य

বাগহুং । অতএব জলাশয়োঃ সর্গমুপক্রম্য
 মংস্রপূরাণেহপি । প্রাপ্নোতি তদ্যাগ-
 বলেন ভূয় ইতি যাগহেনাভিহিতং ।
 ততশ্চ তজ্জলং স্বস্বহৃদ্রীকরণেন নদ্যাদি-
 বৎ সাধারণীকৃতং । অতএব সামান্যং
 সর্বভূতেভ্যো নয়্য দত্তমিদং জলং ।
 রমন্তু সর্বভূতানি স্নানপানাবগাহনৈঃ ॥
 ইতি মন্ত্রলিঙ্গেন উপাদানং বিনা কস্মাপি
 ন স্বহমিতি । ততশ্চাস্য যাগবহুভরাপ্রতি-
 পত্তেরশ্রুতহ্মাং সাধারণজনস্য পরিগ্রহ-
 নাশ্রেন গোতমোক্তেন স্বামিত্বশ্রুতেষজ-
 মানস্যাপি তথাহেন স্বামিত্বাং তত্র স্নান-
 দাবদোম ইতি তত্ত্বং । যথা গোতমঃ ।
 স্বামী রিক্থক্রয়সম্বিভাগপরিগ্রহাধিপনেযু
 ব্রাহ্মণস্যাদিকং লক্শং ক্ষত্রিয়স্য বিজিতং
 নির্দিষ্টং বৈশ্যশূদ্রয়োরিতি । পরিগ্রহো-
 হনন্যপূর্বস্য জলতৃণকাষ্ঠাদেঃ স্বীকার
 ইতি মিতাক্ষরা ॥ ঋক্খাধিকারে ব্যক্ত
 মাহাপস্তম্বঃ । দায়াদ্যং শিলোঞ্জো চান্য
 চাপরিগৃহীতমিতি । অপরিগৃহীতমন্যাস্বী
 কৃতমস্বামিকমিতি যাবৎ । নির্দিষ্টং
 বেতনলক্শং নির্বেশো ভূতিভোগয়োরিত্য-
 মরকোবত্রিকাণ্ডশেষয়োঃ ॥ * ॥ হয়শীর্ষে ।
 আপোহিষ্টেতি তিস্তিভিঃ পুষ্কগব্যং বিনিঃ-
 ক্ষিপেৎ । তীর্থতোয়ং তথা পুণ্যং শান্তি-
 তোয়ং দ্বিজৈঃ কৃতং ॥ গোকুলং পায়-
 য়েৎ পশ্চাৎ দ্বিজান্ বেদবিদস্তথা । ততো-
 হমং ভোজয়েদ্বিপ্রান্ দদ্যাভেভ্যশ্চ
 দক্ষিণাং ॥ এতৎপর্যন্তং কূপেহপি । * ।
 কাপিলে । নাগানামক্ট নামানি লিখিতানি ।

পৃথক্ পৃথক্ । ততঃ কুস্তে চ নিঃক্ষিপ্য
 গায়ত্র্যা চ বিলোড্য বৈ ॥ উদ্ধরেৎ
 পত্রিকামেকাং তত্রৈব নাগমীক্ষয়েৎ ।
 যস্য নামোদ্ধরেৎসং স বৈ জলাধিপঃ
 স্মৃতঃ । তঞ্চ সংপূজ্য গন্ধাদৈর্দ্যুত্যাং
 ক্ষীরঞ্চ পায়সং ॥ পত্রাণ্যাত্মস্য যোগীশ্বর-
 ধ্বতবচনাদযথা । অক্টৌ নামান্যাত্মপত্রে
 কুরা চৈব প্রমত্ততঃ । তানি চ গায়ত্র্যে ।
 অনন্তো বাসুকিঃ পদ্মো মহাপদ্মোহথ
 তক্ষকঃ । কুলীরঃ কর্কটঃ শঙ্খো হক্টৌ
 নাগাঃ প্রকীর্তিতাঃ ॥ এতানি নামানি
 আত্মপত্রে লিখিত্বা কলসমধ্যে নিঃক্ষিপ্য
 গায়ত্র্যা ছন্দসা মথামি ইতি রঘুনাথধ্বত-
 মস্ত্রণালোড্য যস্য নামোত্তিষ্ঠতি তং
 যচ্চ্যাং সমাবাহানেন নাগেনাস্য জলস্য
 রক্ষা কর্তব্য ইতি ব্রাহ্মণান্ শ্রাবয়েৎ ।
 হয়শীর্ষে । বৈণুকং বারুণকৈব পুষ্পাগং
 নাগকেশরং । বকুলং চম্পককৈব নিম্ব
 কৈবাত্থ খাদিরং ॥ এতেষামেব দারুণাং
 নাগযষ্টিঃ প্রকীর্তিতা । সবক্রকোটরং
 ত্যক্ত্বা তস্মাৎ কুর্যাদযথেষ্পিতং ॥ তথা
 চ বৃহস্পতিঃ । শূলচক্রাঙ্কিতাং কৃত্বা স্থাপু-
 যিত্বা জলাশয়ে । * । দ্বাদশাঙ্গুলমানস্ত
 বাপীচক্রং প্রকল্পয়েৎ ॥ ষোড়শং পুষ্করি-
 গ্যাস্তু বিংশতিঞ্চ সরোবরে । সাগরে
 হস্তমাত্রস্ত লোহং তাত্রস্ত পৈত্তলং ॥
 চক্রঞ্চ বিবিধং প্রোক্তং কুর্যাত্তেষাং
 যথেষ্পিতং । * । শতহস্তা ভবেদ্বাপী
 দ্বিগুণা পুষ্করিণ্যপি ॥ ত্রিগুণস্ত সরো-
 মানমত উর্দ্ধস্ত সাগরঃ । ততো দ্বাদশ-

ः पञ्चदशविंशत्येकविंशत्यन्यतमकनिष्ठाङ्कु-
 ल्यावाच्छिन्नहस्तप्रमाणां यष्टिं वक्ष्यमाण-
 मन्त्रेण स्थापयेत् ॥ ॐ गङ्गाद्वारेति गङ्गा-
 वारिणा ॐ भद्रं कर्णेभिः तैलहरि-
 द्रया ॐ काण्ठं काण्ठादिति दूर्वाभिः
 ॐ ऋषदादिव इत्यादिना सप्तयुक्तिका-
 दिभिः ॐ मधुवातेति पङ्कामतेन ॐ याः
 फलिनीरिति फलोदकेन ॐ युवास्रवासि
 इति कुम्भघण्टिकायुतां पताकां यक्त्यां
 वस्त्रियां । ॐ यक्त्यै नमः इतिमन्त्रेण
 पूजयेत् । पुष्पाद्यालङ्कृतां यष्टिं कन्दर-
 समीपं नयेत् । गुरुस्तु शब्दादिनिःस्रनै
 राजतवरुणप्रतिमां उन्निष्ठेति समुत्थाय
 प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा आपोहिक्ता इत्यादिना
 मन्त्रेण वरुणस्योत्तममसि इतिमन्त्रेण
 च जले क्षिपेत् । ततस्तत्रैव खाते
 शाद्वलगोमयदधिमधुकुशमहानदीजलपङ्क-
 र्त्तानि ॐ वेतेवापी रोचने दिव इति-
 मन्त्रेण क्षिपेत् । ॐ ऋषं ऋषेण मनसा
 इतिमन्त्रेण यष्टिमभिमन्त्र्य ॐ वपरुक्तेति-
 मन्त्रेण जलमध्ये आरोपयेत् । ततो
 जलमातृः पूजयेत् । यथा ह्रीं पूर्वस्यां ।
 श्रियं आग्नेयां । शचीं दक्षिणस्यां ।
 मेधां नैर्ऋत्यां । श्रद्धां पश्चिमायां ।
 विद्यां वायव्यां । लक्ष्मीं उत्तरस्यां ।
 सरस्वतीं ऐशान्यां । अधो विद्यां ।
 उक्ते लक्ष्मीं । पाद्यादिभिः संपूज्य
 अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य सूर्यादिद्वात्रिंश-
 द्देवताः पूजयेत् । कमन्वेति वरुणं
 कामयेत् । रूपिलं । शब्दतूर्यादिनिन्दै-

स्तथा वै स्त्रीरधारया । जलाशयं प्रवे-
 ष्येदिति शेषः । * । प्रतिष्ठानन्तरं
 मांस्ये । ततः सहस्रं विप्राणामथवाक्त्-
 शतस्तथा । भोजयेच्च यथाशक्त्या पक्षाश-
 द्वाथ विंशतिं ॥ इति जलाशयोत्सर्ग-
 तद्वत् ॥

पुष्करी [न] (पुं) हस्ती । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥

पुष्कलं (स्त्री) ग्रासचतुर्कृत्यात्कभिक्का । यथा ।
 भिक्कामाहर्त्रासमात्रमन्नं तस्माच्चतुर्गुणं ।
 पुष्कलं हस्तकारस्तु तच्चतुर्गुणमुच्यते ॥
 इति कौर्म्ये उपविभागे ११ अध्यायः ॥
 अर्ककृष्णिपरिमाणं । यथा । अर्कमूर्ष्टिर्भवेत्
 कृष्णः कृष्णयोर्हक्तौ च पुष्कलं । पुष्क-
 लानि च चत्वारि आटकः परिकीर्तितः
 इति प्रायश्चित्ततद्वत् ॥

पुष्कलः (त्रि) श्रेष्ठः । इत्यमरः ॥ बह्वः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ उपस्थितः । इति जटाधरः ॥
 पुष्कः (त्रि) कृतपोषणं । तत्पर्यायः ।
 पूषतं २ । इत्यमरः ॥ पतं ३ । इति
 जटाधरः ॥

पुष्टिः (स्त्री) पोषणं । वृद्धिः । इति
 मेदिनी ॥ अश्वगन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 षोडशमातृकान्तर्गतदेवताविशेषः । इति
 श्राद्धतद्वत् ॥

पुष्टिका (स्त्री) जलशुक्तिः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

कान्तः (पुं) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥

पुष्टिदा (स्त्री) अश्वगन्धा । वृद्धिः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ पुष्टिदात्री च ॥

पुष्पं यं फुल्लने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ पञ्चम-
स्वरी । मूर्द्धन्योपधः । फुल्लनं विकसनं ।
यं पुष्प्यति कुन्दकोरकं । इति दुर्गा-
दासः ॥

पुष्पं (क्ली) पुष्प्यति विकसति यः । फुल
इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रसूनं २
कुसुमं ३ सुमनसः ४ । इत्यमरः ॥
सूनं ५ प्रसवः ६ सुमनः ७ । इति शक-
रत्नावली ॥ * ॥ अहस्तपुष्पचयनफलं यथा ।
उपहार्याणि पुष्पाणि मम कर्मपरायणः ।
यो मामुपानयेद्धुमे मम कर्मपथे स्थितः ॥
पुष्पाणि तत्र यावन्ति मम मूर्द्धनि धारयेत् ।
स कृत्वा पुष्पलं कर्म मम लोकाय
गच्छति ॥ * ॥ अकर्मण्यपुष्पदाने दोषो
यथा । वराह उवाच । अकर्मण्येन पुष्पेण
यो मामर्चयते भुवि । पातनं तस्य
वक्ष्यामि तच्छृणु त्वं वसुधारे ॥ नाहं तं
प्रतिगृह्णामि न च ते वै मम प्रियाः ।
मूर्धैर्भागवतैर्दत्तं मम विप्रियकारिणः ॥
पतन्ति नरके घोरं रौरवे तदनन्तरं ।
अज्जातश्च च दोषेण दुःखान्नुभवन्ति च ॥
वानरो दश वर्षाणि मार्जारश्च त्रयोदश ।
मूषकः पञ्च वर्षाणि बलीवर्द्धश्च द्वादश ॥ छाग-
शैचवाक्त्तु वर्षाणि मासं वै ग्रामकुक्कुटः ।
क्रीणि वर्षाणि महिषो भवत्येव न संशयः ॥
एतन्ते कथितं भद्रे पुष्पं यस्मै न
रोचते । अकर्मण्यं विशालाङ्गि पुष्पं
ये न ददन्ति वै ॥ इति वराहपुराणं ॥ * ॥
देवीप्रियपुष्पाणि यथा । पुष्पाणि देव्या
वैष्णव्याः प्रियाणि शृणु संप्रति । वकुलै-

शैचव मन्दारैः कुन्दपुष्पकुङ्कुटैः ॥ कर-
वीरार्कपुष्पैश्च शालालैश्चापराजितैः ।
दमनैः सिद्धुवार्द्वैश्च सुवर्णमकरवकै-
स्तथा ॥ लतातिव्रज्जवृक्षैश्च दूर्वाङ्गुरैश्च
कोमलैः । मञ्जरीभिः कुशानां विन्न-
पत्रैः सुशोभनैः ॥ पूजयेद्देवकीं
देवीं कामाख्यां त्रिपुरां तथा ॥ * ।
अन्याश्च याः शिवाप्रैतौ जायन्ते पुष्प-
जातयः ॥ ता इमाः शृणु कीर्तयन्ते मया
वेतालभैरव । मालती मल्लिका जाती
युथिका माधवीलता ॥ पाटला करवीरश्च
जवा तर्कारिका तथा । कुङ्कुमं तगरशैचव
कर्णिकारोहथ रोचनः ॥ चम्पकात्रातको
बाणो बर्बरु मल्लिका तथा । अशोकौ
लोध्रतिलको अट्कशशिरीषको ॥ शमी-
पुष्पञ्च द्रोणञ्च पद्मोपलवकारुणाः ।
श्वेतारुणे त्रिसङ्घे च पलाशः खदिर-
स्तथा ॥ वनमालाथ सेवन्ती कुमुदो-
हथ कदम्बकः । चक्रं कोकनदक्षेव
भण्डिलो गिरिकर्णिका ॥ नागकेशर-
पुमार्गो केतक्यङ्गलिका तथा । दोहदा
बीजपूरश्च नमेरुः शालमेव च ॥ त्रपुषी
चण्डविक्रश्च अर्णवी पञ्चविधा तथा ।
एवमाह्युक्तकुसुमैः पूजयेत् वरदां
शिवां ॥ * ॥ वर्जनीयपुष्पं यथा । पुष्पञ्च
कुमिसन्धिम्बं विशीर्णं भयमुदगतं । सकेशं
मृषिकाधूतं यत्नेन परिवर्जयेत् ॥ याचितः
परकीयञ्च तथा पर्यायितञ्च यत् । अस्त्य-
स्पृष्टं पदास्पृष्टं यत्नेन परिवर्जयेत् ॥
इति कालिकापुराणे ७८।५४ अध्यायः ॥ * ॥

কেশবপূজনে প্রশস্তপুষ্পাণি যথা। মালতী
মল্লিকা চৈব যুথিকা চাতিমুক্তকঃ। পাটলা
করবীরঞ্চ জয়া সেবতিরেব চ ॥ কুঞ্জক-
স্তুগুরুশ্চৈব কর্ণিকারঃ কুরুটকঃ। চম্পক-
স্তগরঃ কুম্ভোবাণা বর্ষরমল্লিকা ॥ অশোক-
স্তিলকশ্চম্পস্তথা চৈবাটরুশকঃ। অমী
পুষ্পপ্রকারাস্ত শস্তাঃ কেশবপূজনে ॥
কেতকীপত্রপুষ্পঞ্চ পুষ্পং ভৃঙ্গারকস্য চ।
তুলস্যামলকী চৈব সদ্যস্তৃষ্টিকরং হরেঃ ॥
পদ্মান্ধসুমুখানি রক্তনীলে তথোৎপলে।
সিতোৎপলঞ্চ কৃষ্ণস্য দয়িতানি সদা
নৃপ ॥ তানি পুষ্পাণি দেয়ানি বিষণ্ণবে প্রভ-
বিষণ্ণবে ॥ ইত্যগ্নিপূরাণং ॥ * ॥ অপি চ।
জাতী শতাহ্বা স্মননা কুম্ভং বহুপুটং তথা।
বাগঞ্চ পঙ্কজাশোকং করবীরঞ্চ যুথিকা ॥
পারিভদ্রং পাটলা চ বকুলং গিরিশালিনী।
তিলকং বনজঞ্চৈব পীতকং তগরস্তৃপি ॥
এতানি হি প্রশস্তানি কুস্মান্ধচ্যুতার্চনে।
স্মরন্তীণি তথান্ধানি বর্জয়িত্বা তু কেতকীং ॥
যেষামপি হি পুষ্পাণি প্রশস্তান্ধচ্যুতার্চনে।
পল্লবাণ্যপি তেষাং স্ত্যঃ প্রশস্তানি মহা-
স্মর ॥ বীরুধানাং প্রধানেন বর্হিষাঞ্চার্চ-
য়েন্তথা। নানারূপৈশ্চাস্তুভবৈঃ কমলেন্দী-
বরাদিভিঃ ॥ প্রবালৈঃ শুচিভিঃ শুক্লৈ-
র্জলপ্রক্ষালিতৈর্বলে। বনস্পতীনামর্চেত
তথা দুর্বাগ্রপল্লবৈঃ ॥ ইতি বামনে
৯১ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ বিষ্ণো পুষ্পবিশেষ-
দানস্ত ফলং যথা। আরামপ্রভবৈঃ পুষ্পৈ-
রচ্ছিত্রৈঃ কীটবর্জিতৈঃ। তথাপর্যুষিতৈ-
স্তদ্বং কার্ত্তিকে বিষ্ণুমর্চয়েৎ ॥ * ॥ বর্ণানাং

হি যথা বিপ্রস্তীর্ণানাং জাহ্নবী যথা। দেবা-
নাঞ্চ যথা বিষ্ণুঃ পুষ্পাণাং মালতী তথা ॥
মালতীমালয়া দেবং যোহর্চয়েদগরুড়-
ধ্বজং। জন্মদুঃখজরারোগৈঃ কস্মভির্মুক্তি-
মাপ্নুয়াৎ ॥ মালতীমালয়া যেন পূজিতঃ
কার্ত্তিকে হরিঃ। পাপলক্ষায়ুতং তস্য বৎস
শৌরিঃ প্রমার্জতি ॥ মালতীপুষ্পমালাভিঃ
কার্ত্তিকে পুষ্পমণ্ডপং। বিষ্ণোগৃহে কৃতং
যৈস্ত তে যাস্তি পরমাং গতিং ॥* ॥ জাতি-
পুষ্পৈর্বিরচিতাং মালাং যঃ সংপ্রযচ্ছতি।
বিষ্ণবে বিধিবদ্রুত্যা তস্য পুণ্যফলং শৃণু ॥
কল্পকোটীসহস্রাণি কল্পকোটীশতানি চ।
বসেদ্বিষ্ণুপুরে শ্রীমান্ বিষ্ণুতুল্যপরা-
ক্রমঃ ॥ * ॥ যঃ স্বর্ণকেতকীপুষ্পৈঃ পূজ-
য়েদগরুড়ধ্বজং। অককোটীশতং যাব-
দ্ভুক্তঃ স্মাতস্য বৈ হরিঃ ॥ * ॥ দামোদরং
পূজয়েদযঃ কুসুমৈঃ কেতকোদ্ভবৈঃ। স
বসেদ্বিষ্ণুনিলয়ে দেবেন সহ মোদতে ॥* ॥
মল্লিকাকুসুমৈর্দেবং যোহর্চয়েদ্ভিদশে-
শ্বরং। কার্ত্তিকে পরয়া ভক্ত্যা দহেৎ পাপং
ত্রিধার্জিতং ॥ স্মগন্ধৈর্মল্লিকাপুষ্পৈরচ্যুতং
যোহর্চয়েন্মুনে। স সর্বপাপনির্মুক্তো বিষ্ণু-
লোকে মহীয়তে ॥ বেদধর্ম্মেণ কেনাত্রে সং-
প্রাপ্তে মধুমাধবে। যোহর্চয়েৎ স মুনি-
শ্রেষ্ঠ লভতে বৈষ্ণবং পদং ॥* ॥ যঃ পুনঃ
পাটলাপুষ্পৈর্চয়েদগরুড়ধ্বজং। স পুণ্যাভ্যা
পরং স্থানং স প্রয়াতি হরের্মুনে ॥ * ॥
অগস্ত্যপুষ্পৈর্দেবেশং যোহর্চয়ন্তি জনাৰ্দনং।
দেবর্ষে দর্শনান্তেষাং নরকায়িঃ প্রণশ্যতি ॥
ন তৎ করোতি বিপ্রেন্দ্র তপসা তোষিতো

হরিঃ । যৎ কৰোতি হৃষীকেশো মুনি-
 পুষ্পৈরলঙ্কতঃ ॥ বিহায় সৰ্বপুষ্পাণি মুনি-
 পুষ্পেণ কেশবং । কাৰ্ত্তিকে যোহর্চয়ে-
 দ্ভক্ত্যা বাজিমেধফলং লভেৎ ॥ মুনিপুষ্প-
 রুতাং মালাং বে যচ্ছন্তি জনাৰ্দনে ।
 শক্ৰোহপি তৈঃ সমং বৎস কুরুতে ছতি-
 ভাষণং ॥ দদাত্যভীপ্সিতান্ কামান্ বৃক্ষ-
 চিন্তামণিৰ্থথা । কাৰ্ত্তিকে মুনিপুষ্পেণ
 পূজিতো গরুড়ধ্বজঃ ॥ গবামযুতদানেন
 যৎ ফলং কাৰ্ত্তিকে মুনে । মুনিপুষ্পেণ
 চৈকেন কাৰ্ত্তিক্যাং তৎ ফলং স্মৃতং ॥ * ॥
 যোহর্চয়ন্তি সুরাধ্যক্ষং করবীরৈঃ সিতা-
 সিতৈঃ । তেষাং বর্ষশতং যাবৎ প্রভু-
 র্ভবতি কেশবঃ ॥ * ॥ বকুলাশোককুসুমৈ-
 র্বেহর্চয়ন্তি জগৎপতিং । নিঃশঙ্কাস্তে
 ভবন্তীহ যাবচ্ছত্রদিবাকরৌ ॥ * ॥ অশোক-
 কুসুমৈ রম্যৈর্জন্মশোকভয়াপহং । পূজ-
 যিত্বা হরিং যাতি পদং বিষেণরনাময়ং ॥ * ॥
 শুভগন্ধৈঃ সিতৈর্বৎস কুসুমৈঃ পঙ্কজো-
 দ্ভবৈঃ । অধোক্ষজং সমভ্যর্চ্য নরো যাতি
 হরেঃ পদং ॥ * ॥ অভ্যর্চ্য কোসুমৈঃ
 পুষ্পৈঃ কেশবং ক্লেশনাশনং । প্রয়াতি
 ভবনং বিষেণাৰ্বন্দিতং ত্ৰিদশৈরপি ॥ * ॥
 অটরুশকপুষ্পৈশ্চ পূজয়েদেষা জগৎপতিং ।
 স পুণ্যবান্নরো যাতি তদ্বিষেণাঃ পরমং
 পদং ॥ * ॥ কাৰ্ত্তিকে যোহর্চয়েদ্বিষ্ণুং
 তুলসীবিল্বপঙ্কজৈঃ । ত্ৰিদশৈরপি পূজ্যঃ
 স ন শক্যো যমকিঙ্করৈঃ ॥ মাধবে
 যোহর্চয়েদ্বিষ্ণুং তুলসীবিল্বপঙ্কজৈঃ ।
 ত্ৰিদশৈরপি পূজ্যঃ স বক্তং শক্যো ন

কিঙ্করৈঃ ॥ * ॥ মাধবে যোহর্চয়েদ্বিষ্ণুং
 স্পুষ্পৈস্তিলকোদ্রবৈঃ । ধূতপাপো নিরা-
 তঙ্কঃ স বিষেণাৰ্থাতি তৎ পদং ॥ * ॥
 সন্নিপুষ্পকুশাদীনি শ্ৰোত্রিয়ঃ স্বয়মাহ-
 রেৎ । শূদ্রোপনীতৈশ্চ হরেঃ পূজাং
 কুৰ্ব্বন ব্রজত্যাধঃ ॥ তস্মাদ্বিপ্রো মুনিশ্ৰেষ্ঠ
 শিষ্যেণ স্বয়মেব বা । পুষ্পাদীনি সমাহত্য
 পূজয়েৎ পরমেশ্বরং ॥ * ॥ বিপ্রো দুৰ্ব্বা-
 ময়ৈঃ পুষ্পৈস্তথা কাশকুশোদ্রবৈঃ । তুলসী-
 বিল্বপদ্মৈশ্চ পূজয়েদেবতাঃ পিতৃন ॥ * ॥
 নার্চয়েত্তগরৈঃ সূর্য্যং ধূর্তপুষ্পেণ কেশবং ।
 দেবীং লকুচপুষ্পৈশ্চ শঙ্করং নাগ-
 কেশরৈঃ ॥ * ॥ কালবিশেষে তস্মৈ পর্যু-
 ষিত্বং যথা । প্রহরং তিষ্ঠতে জাতী
 প্রহরান্ধস্ত মল্লিকা । ত্ৰিভামং মুনিপুষ্পঞ্চ
 করবীরমহর্নিশং ॥ * ॥ আত্মমঞ্জরীবিল্ব-
 পত্রদানফলং যথা । মঞ্জরীং সহকারস্ম
 নে প্রযচ্ছন্তি বৈষ্ণবাঃ । কাৰ্ত্তিকে সফলা-
 স্তে সূর্য্যগোকোটিকলভাগিনঃ ॥ * কাৰ্ত্তিকে
 যোহর্চয়েদ্ভক্ত্যা ॥ বিল্বপত্রেণ কেশবং ।
 দদ্যাদ্যজ্ঞায়ুতফলং কেশবস্তস্মৈ বৈ মুনে ॥
 বিল্বপত্রেণ যে কৃষ্ণং কাৰ্ত্তিকে কলি-
 মর্দনং । পূজয়ন্তি মহাভক্ত্যা মুক্তিস্তেষাং
 করে স্থিতা ॥ * ॥ নাগকেশরপুষ্পৈর্বাঃ
 পূজয়েদগরুড়ধ্বজং । স যাতি বৈষ্ণবং
 স্থানং যত্র গহ্বা ন শোচতে ॥ * ॥ কদম্ব-
 কুসুমৈর্যো বৈ পূজয়েন্মধুসূদনং । জন্মা-
 যুতার্জিতং পাপং স্ফেটিতং তেন নারদ ॥
 ন তথা কেতকীপুষ্পমালতীকুসুমৈস্তথা ।
 তোষমায়াতি দেবেশঃ কদম্বকুসুমৈর্যথা ॥

দৃষ্টা কদম্বপুষ্পাণি তোষমায়াতি মাধবঃ ।
 কিং পুনঃ পূজিতো দেবঃ সৰ্বকামপ্রদো
 হরিঃ ॥*॥ হরিং কিং শুকপুষ্পৈর্ষ্যঃ পূজয়ে-
 ত্ত্রিদশাধিপং । বৈকুণ্ঠে রমতে শশ্বং
 বিষ্ণুনা সহ বৈষ্ণবঃ ॥ * ॥ বর্ষাকালে চ
 দেবেশং কুমুদৈশ্চন্দনাচিতৈঃ । যোহর্চ-
 য়েৎ পরমং বিষ্ণুং সংসারে ন পুন-
 র্বিবেশেৎ ॥ * ॥ কুমুদপুষ্পৈশ্চ বিপ্রর্ষে যো-
 হর্চয়েৎপারুড়ধ্বজং । কোটিজন্মার্জিতং
 পাপং তৎক্ষণাদেব নশ্যতি ॥ * ॥ শমী-
 পুষ্পৈশ্চ দেবেশং পূজয়েদম্বরদ্বিষং । যমং
 ন পশ্যেদ্বিপ্রর্ষে ন যাতি দুর্গতিং নরঃ ॥
 ইতি পাদ্যোত্তরখণ্ডে ১৩১ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥
 লক্ষ্মীতুল্যপ্রিয়পুষ্পাণি নারদীয়সপ্তম-
 সহস্রে । মালতীবকুলাশোকশেফালিনব-
 মালিকাঃ । অম্লানতগরাক্ষৌঠমল্লিকামধু-
 পিণ্ডিকাঃ ॥ যুথিমর্চাপদং কুমুদং কদম্বং
 মধুপিপ্পলং । পাটলা চম্পকং কৃষ্ণং
 লবঙ্গমতিগুক্তকং ॥ কেতকং কুরুবকং
 বিল্বং কহ্লারকরকং দ্বিজং । পঞ্চবিংশতি-
 পুষ্পাণি লক্ষ্মীতুল্যপ্রিয়ানি মে ॥ * ॥
 কেশবার্চনে নিষিদ্ধপুষ্পাণি বিষ্ণুধর্মো-
 স্তরে । উগ্রগন্ধীন্যগন্ধীনি কুমুমানি ন
 দাপয়েৎ । অন্যান্যতনজাতানি কণ্টকীনি
 তথৈব চ ॥ রক্তানি যানি ধর্মজ্ঞ চৈত্য-
 বৃক্ষ্যুস্তবানি চ । শ্মশানজাতান্যান্যানি
 যানি চাকালজানি চ ॥ তথা । কুটজং
 শাল্মলীপুষ্পং শিরীষঞ্চ জনাৰ্দনে । নিবে-
 দিতং ভয়ং রোগং নিঃস্বপ্তঞ্চ প্রযচ্ছতি ॥
 বন্ধুজীবকপুষ্পাণি রক্তান্যপি চ দাপয়েৎ ।

অনুত্তরজ্ঞকুমুদানাং দৌর্ভাগ্যমাপ্নু-
 য়াৎ ॥ * ॥ পরারোপিতবৃক্ষস্য পুষ্পগ্রহণে
 দোষঃ । অগস্ত্যঃ । পরারোপিতবৃক্ষেভ্যঃ
 পুষ্পাণ্যানীয় যোহর্চয়েৎ । অবিজ্ঞাপ্য চ
 তত্শ্রব নিষ্ফলং তশ্চ পূজিতং ॥ এতদ্-
 দ্বিজৈতরপরং । দ্বিজস্তুগৈধঃপুষ্পাণি সৰ্বতঃ
 স্ববদাহরেৎ । ইতি যাজ্ঞবল্ক্যাৎ । দেবা-
 দ্যর্থস্তু কুমুদমস্তেয়ং মনুরত্রবীৎ । ইতি
 বচনাৎ । গোহগ্রার্থে তৃণমেধাংসি বীরু-
 দ্বনস্পতীনাং । পুষ্পাণি স্ববদাদদীত
 ফলানি চাপরিবৃংহিতানি ॥ ইতি গোতম-
 বচনাচ্চ ॥ * ॥ দ্বিজৈতরস্য দণ্ডোহপি ।
 তৃণং বা যদি বা কাষ্ঠং পুষ্পং বা যদি বা
 ফলং । অপ্রযচ্ছম্নিগৃহ্নানো হস্তচ্ছেদন-
 মহতি ॥ ইতি শ্রুতেঃ ॥ * ॥ দেবোপরি
 ধৃতং মস্তকোপরি ধৃতং অধোবস্ত্রধৃতং
 অন্তর্জলক্ষালিতঞ্চ পুষ্পং দুষ্টিমিতি হরি-
 ভক্তি নামকে গ্রহে ॥ অভিবাদ্যাভিবাদক-
 করস্বপুষ্পং প্রোক্ষণাৎ কর্মণ্যং । ইতি
 কেচিৎ ॥*॥ যাচিতাদিপুষ্পদানস্য নিষ্ফল
 ত্বং । যাচিতং নিষ্ফলং পুষ্পং ক্রয়-
 ক্রীতঞ্চ নিষ্ফলমিতি বদন্তি । * । বামহস্ত-
 চিতাদিপুষ্পস্তাদেয়ত্বং যথা । ন পুষ্প-
 চ্ছেদনং কার্য্যং দেবার্থং বামহস্ততঃ । ন
 দদ্যাত্তানি দেবেভ্যঃ সংস্থাপ্য বাম-
 হস্ততঃ ॥ * ॥ সমিৎপুষ্পাদীনাং স্বয়মাহবু-
 গীয়ত্বং হারীতশাতাতপো । সমিৎপুষ্প-
 কুশাদীনি ব্রাহ্মণঃ স্বয়মাহরেৎ । শূদ্রানীতৈঃ
 ক্রয়ক্রীতৈঃ কর্ম্ম কুর্বন্ পতত্যধঃ ॥ * ॥
 ক্রয়ে প্রতিপ্রসবমাহ ব্রহ্মপুরাণং ।

पुष्पैर्धुं तैश्च नैवेद्यैर्वीरक्रयक्रिया-
 हते! । वीरक्रयो वीरवत् याक्त्वा-
 शून्येन विक्रेतुरूपन्यस्तमूल्येन क्रयः ॥*॥
 पुष्पदानप्रकारो ज्ञानमालायां । पुष्पं
 वा यदि वा पत्रं फलं नेष्टमधोमुखं ।
 पुष्पाञ्जलिविधिं हिता यथोपमं तथा-
 र्पणं ॥ * ॥ मध्याह्नस्नानान्तुरं पुष्पचय
 नस्य दोषो यथा । स्नानं कृत्वा तु ये
 केचिं पुष्पं गृह्णन्ति वै द्विजाः । देवता-
 स्तुम गृह्णन्ति भस्मीभवति दारुवत् ॥ एतत्तु
 द्वितीयस्नानाभिप्रायं । इति रत्नाकरः ॥
 व्यक्तं मत्स्यसूक्ते । स्नात्वा मध्याह्नसमये
 न ह्यिन्द्र्यां कुम्भं नरः । तं पुष्प-
 स्यार्चने देवि रौरवे परिपच्यते ॥ * ॥
 पुष्पाभावे देयानि यथा । विष्णुधर्मो-
 त्तरे । पुष्पाभावेऽपि देयानि पत्राणि
 च जनार्दने । पत्राभावे जलं दद्यात्तेन
 पुण्यमवाप्यते ॥ * ॥ पुष्पदानमाहात्म्यं
 यथा । न रत्नैर्न स्वर्गेन न विभेन च
 झुरिणा । तथा प्रसादमायाति यथा
 पुष्पैर्जनार्दनः ॥ * ॥ देवताविशेषे
 वर्जनीयपुष्पं यथा । शततपः ।
 शिवे विवर्जयेत् कुन्दमुन्मत्तं हरे-
 स्तथा । देवीनामर्कमन्दारौ सूर्यास्तु तगर-
 स्तथा ॥ * ॥ पुष्पविशेषाणां कालिकपर्यु-
 षितत्वं । भविष्ये । पद्मानि सितरक्तानि
 कुमुदान्युत्पलानि च । एषां पर्यु-
 षिताशक्ता कार्या पञ्चदिनोत्तरं ॥ * ॥
 पुष्पविशेषश्चापर्युषितत्वं यथा । तुल-
 स्यागस्त्यविल्वानां न च पर्युषिताञ्जता ।

योगिनीतन्त्रे । विष्णुपत्रं माघ्यां तन्त्राणां-
 मलकदीपलं । कर्हारां तुलसीकेव पद्मं
 मुनिपुष्पकं । एतत् पर्युषितं न श्यां
 यच्छात्रं कलिकाञ्जकं ॥ कलिकाञ्जकं
 प्रस्फुटनयोग्यं । इत्येकादशीतन्त्रं ॥ * ॥
 राघवभट्टमते पुष्पविशेषाणां कालिक-
 पर्युषितत्वं यथा । विष्वापायार्गजाती-
 तुलसिशमिशताकेतकीङ्गदूर्वा मन्दा-
 स्तोत्राहिदूर्वा मुनितिलतगरत्रस्यकर्हारा-
 मल्ली । चम्पाश्चारातिकुम्भीदमनमरुवका
 विष्णुतोहहानि शस्त्याञ्जितं शत्रोकार्यारीशो-
 निधि-निधि-वस्त्र-भू-भू-यमा भूय एवम् ॥
 अश्वार्थः । शता शतावरी । मन्दः मन्दारः ।
 अहिर्नागकेशरः । मुनिरगस्त्यः । अश्व-
 रातिः करवीरः । कुम्भी पाटला । विष्णु-
 मारुत अहिपर्युषितं गणयित्वा दर्भमारुत
 पुनस्त्रिंशदादि गणयेत् । एतद्दिनोत्तरं
 पर्युषितानीत्यर्थः । इति पदार्थादर्शः ॥ * ॥
 पुष्पक्रीडायां वर्णनीयानि यथा । पुष्प-
 चयनं १ पुष्पार्पणं दयितार्थिता २ माला ३
 गोत्रस्त्रलनेर्ष्या ४ वक्रोक्तिः ५ सत्रमा-
 श्लेषः ६ । इति कविकल्पलता ॥ स्त्रीरजः ।
 बिकाशः । इति मेदिनी ॥ धनदश्च
 विमानं । नेत्ररोगविशेषः । फुली इति
 भाषा । इति हेमचन्द्रः ॥ अश्वोषधं
 यथा । हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्ली
 मरिचानि च । विभीतकस्य मञ्ज्जा च शङ्खा-
 नातिर्मनःशिला । सर्वमेतत् समं कृत्वा
 छागीक्रीरेण पेययेत् ॥ नाशयेत्तिमिरं
 कण्ठं पटलाञ्चर्बुदानि च । अधिकानि च

मांसानि यश्च रात्रौ न पशति ॥ अपि
द्विवार्षिकं पुष्पं मासेनैकेन साधयेत् ।
वर्तिश्चन्द्रोदया नाम नृणां दृष्टिप्रसादनी ॥
इति चक्रपाणिदत्तः ॥

पुष्पकं (क्ली) रीतिपुष्पं । धनदस्य विमानं ।
नेत्ररोगः । रत्नकरुणं । रसाञ्जनं ।
लोहकांस्यं । यदाङ्गारशकटी । इति
मेदिनी ॥ कासीसं । इति हेमचन्द्रः ॥

पुष्पकरुणकं (क्ली) उज्जयत्यां शिवस्य
उद्यानं । यथा । महाकालस्योज्जयनी
विशालावन्तिका तथा । तस्य उद्यानकं
ज्जेयं नाम्ना पुष्पकरुणकं ॥ इति शब्द-
माला ॥

पुष्पकरुणिनी (स्त्री) उज्जयिनी । यथा । उज्ज-
यिनी स्याद्विशालावन्ती पुष्पकरुणिनी । इति
हेमचन्द्रः ॥

पुष्पकासीसं (क्ली) पीतवर्णकासीसं । यथा ।
अथ कासीसं भस्मवन्मुक्तिकान्तं । कासीसं
धातूकासीसं पांशुकासीसमित्यपि ।
तदेव किञ्चिद् पीतं पुष्पकासीसमुच्यते ॥
कासीसमल्लमुषुषं तिकुषु तुवरं तथा ।
वातप्लेघहरं केश्यं नेत्र्यं कणुविष-
प्रणुं । मूत्रकुच्छाश्वरीश्विज्जनाशनं परि-
कीर्तितं ॥ इति भावप्रकाशः ॥ त-
पर्यायः । कंसकं २ नेत्रौषधं ३ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ वंसकं ४ मलीमसं ५
ह्रस्वं ६ विषदं ७ नीलशुक्तिका ८ । अस्य
गुणाः । तिक्तत्वं । शीतत्वं । नेत्रोमया-
पहत्वं । लेपेन पामाकृष्ठादिनाश्वदोष-
नाशित्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पकीटः (पुं) भ्रमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
॥

पुष्पकेतनः (पुं) कामदेवः । इति हेम-
चन्द्रः

पुष्पकेतुः (पुं) कुशमाञ्जनं । इत्यमरः ॥
पुष्पाघातकः (पुं) वंशः । इति शब्दमाला ॥
पुष्पचापः (पुं) कामदेवः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

पुष्पाचामरः (पुं) दमनरुक्कः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ केतकरुक्कः । इति शब्दमाला ॥
पुष्पदः (पुं) रुक्कः । इति हेमचन्द्रः ॥ पुष्प-
दातरि त्रि ॥

पुष्पदन्तः (पुं) वायुकोणस्थदिगगजः । इत्य-
मरः ॥ विद्याधरविशेषः । इति मेदिनी ॥
जिनभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ नागभेदः ।
इति धरणिः ॥

पुष्पदन्तकः (पुं) गङ्गर्भविशेषः । स च महिम्नः
सुवकर्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

पुष्पद्रवः (पुं) पुष्परसः । तत्पर्यायः ।
पुष्पसारः २ पुष्पश्वेदः ३ पुष्पजः ४ पुष्प-
निर्वासकः ५ पुष्पाम्बुजः ६ । अस्य
गुणाः । स्वरतिहृत् । शीतत्वं । कषायहृत् ।
गोल्याहृत् । दाहभ्रमार्तिविमोहमुखाभय-
हृत् । तिक्तपित्तकफदोषचिरारोचकनाशित्वं ।
सरत्वं । सन्तर्पणत्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पधन्वा [न्] (पुं) कामदेवः । इत्यमरः ॥
पुष्पनिष्कः (पुं) भ्रमरः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

पुष्पङ्गयः (पुं) भ्रमरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्परसपानकर्तुरि त्रि । पुष्पशब्दाद्धेट-

धातोः कर्त्तरि खश्प्रत्ययनिष्पन्नत्वात् ।
इति मुद्गबोधव्याकरणम् ॥

पुष्पपथः (पुं) योनिः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पुष्पपुरं (स्त्री) पाटलिपुत्रनगरं । इति
दूरिप्रयोगः ॥

पुष्पफलः (पुं) कपित्थः । इत्यमरः ॥ कुस्मा षुः ।
इति शब्दमाला ॥

पुष्पमासः (पुं) वसन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्परक्तः (पुं) सूर्यमग्निरुक्कः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

पुष्परसः (पुं) मकरन्दः । इत्यमरः ॥

पुष्परसाह्वयं (स्त्री) मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्परागः (पुं) मणिविशेषः । पुष्पराज इति
भाषा । तत्पर्यायः । मञ्जुमणिः २ वाच-
स्पतिवल्गुः ३ । इति भावप्रकाशः ॥
पीतः ४ पीतस्फटिकः ५ पीतरक्तः ६
पीताम्बु ७ गुरुरत्नं ८ पीतमणिः ९ पुष्प-
राजः १० । अशु षुणाः । अम्लत्वं । शीतत्वं ।
वातनाशित्वं । दीपनत्वम् ॥ * ॥ तस्य धारण-
शुणः । आयुःस्त्रीप्रज्जाकारित्वं ॥ * ॥ तस्य
लक्षणं यथा । सुच्छायपीतशुण्णगतसुरस-
शुद्धं म्लिच्छं निर्मलमतीव सुवृत्तशीतं ।
यः पुष्परागसकलं कलयेदमुष्य पुष्पाति
कीर्त्तिमतिर्षौर्यसुखायुर्थान् ॥ * ॥ तस्य
कुलक्षणं यथा । कृष्णविन्दुकितं रक्तं
धवलं मलिनं लघु । विच्छायं शर्करागारं
पुष्परागं सदोषकं ॥ * ॥ तस्य परीक्षा-
लक्षणे यथा । घृष्टो विकशयेत् पुष्पराग-
मधिकमाग्नीयं । न खलु पुष्परागो जात्य-

तया परीक्षकैरुक्तः ॥ इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥ तस्योत्पत्त्यादि यथा ।
सूत उवाच । पक्वता या हिमाद्रौ हि
वृचस्तस्य सुरसिषः । प्रादुर्भवन्ति तांस्तु
पुष्परागा महाशुणाः ॥ आपीतपाण्डुराचिरः
पाषाणः पुष्परागसंज्ञस्तु । कौरुर्त्तकनामा
स्यात् स एव यदि लोहितापीतः ॥ आलो-
हितस्तु पीतः स्वच्छः काषायकः स एवोक्तः ।
अनीलशुक्लवर्णः म्लिच्छः सोमालकः स्व-
शुणैः ॥ अत्यन्तलोहितो यः स एव खलु
पद्मरागसंज्ञः स्यात् । अपि चेन्द्रनील-
संज्ञः स एव कथितः सुनीलः सन् ॥
मूल्यात् वैदूर्यमणेरिव गदितं हस्य रत्न-
शास्त्रविदा । धारणफलकं तद्वत् किन्तु
स्त्रीणां सुतप्रदो भवति ॥ इति गारुडे
१५ अध्यायः ॥ * ॥ प्रकारान्तरं । शणपुष्प-
समः कास्त्या स्वच्छभावस्तु चिकणः । पुत्रदो
धनदः पुण्यः पुष्परागमणिर्धृतः ॥ दैत्य-
धातुसमुद्भूतः पुष्परागमणिर्दिधा । पद्म-
रागाकरे कश्चित् कश्चित्तार्क्यापला-
करे ॥ इयं पीतच्छविच्छायास्वच्छं कास्त्या
मनोहरं । पुष्परागमिति प्रोक्तं रत्न-
सोममहीभुजा ॥ त्रकादिजातिभेदेन
तद्विज्ञेयं चतुर्विधं । छाया चतुर्विधा
तस्य सित पीता सितसिता ॥ इति युक्ति-
कन्नतरः ॥

पुष्परेणुः (पुं) परागः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

पुष्परोचनः (पुं) नागकेशरः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पुष्पलावः (पुं) मालाकारः । इति जटा-
धरः ॥

पुष्पलावी (पुं) मालाकारः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

पुष्पालि [ह] (पुं) भ्रमरः । इत्यमरः ॥

पुष्पवती (स्त्री) रजश्वला । इत्यमरः ॥ पुष्प-
विशिष्टे त्रि ॥

पुष्पवन्तो (पुं) एकयोज्या चन्द्रसूर्यो ।
इत्यमरः ॥ एकया उक्त्या अपृथक्चनेन
चन्द्रार्को पुष्पवच्छन्दवाच्यो न तु पुष्प-
वानिन्दुः सूर्यो वेत्यभिधीयते । साङ्गे ।
एकयोज्येति भिन्नप्रयोगेनैवेत्यर्थः ।
अतएव द्व्यर्थकत्वात् सदा द्विवचनमित्यर्थः ।
पुष्पं विकासस्तदयोगाद्भवतुः । पुष्पवन्त-
शब्दोद्देशेनोक्तोऽपि रविशशिनौ पुष्प-
वन्ताख्याविति नाममाला । इति तट्टीकायां
भरतः ॥

पुष्पवाटी (स्त्री) पुष्पाद्यानम् । फुलवागान
इति भाषा । यथा । वाटी पुष्पाद्ब्रह्माच्छार्से
कुट्टोरामः प्रसेविका । इति हेम-
चन्द्रः ॥

पुष्पवाहनः (पुं) पुष्करराजः । यथा । राजा
यथोक्तं पुनरकरोत् पुष्पवाहनः ।
विभूतिद्वादशीं कृत्वा स गतः परमां
गतम् ॥ इत्यग्निपुराणम् ॥

पुष्पशकटी (स्त्री) आकाशवाणी । यथा ।
चित्कोक्तिः पुष्पशकटी दैवप्रश्न उप-
श्रुतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष्पशरः (पुं) कन्दर्पः । कुम्भेषुदर्शनात् ॥

पुष्पशरामनः (पुं) कन्दर्पः । पुष्पधनुदर्शनात् ॥

पुष्पशृङ्गः (पुं) उद्भ्रमरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुम्भमरहिते त्रि ॥

पुष्पसमयः (पुं) वसन्तः । इत्यमरः ॥

पुष्पसारः (पुं) पुष्पद्रवः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पुष्पसौरभा (स्त्री) कलिकारीवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पश्वेदः (पुं) पुष्पद्रवः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पुष्पहासा (स्त्री) रजश्वला । इति शब्दरत्नावली ॥

पुष्पहीना (स्त्री) उद्भ्रमरवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ निम्बला । रजःशृङ्गा । इति
हेमचन्द्रः ॥

पुष्पा (स्त्री) कर्णपुरी । भागलपुर इति भाषा ।
तत्पर्यायः । चम्पा २ मालिनी ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष्पाजीवः (पुं) मालाकारः । इति हेमचन्द्रः ॥

पुष्पाजीवी [न्] (पुं) मालाकारः । इति जटा-
धरः ॥

पुष्पाङ्गनम् (स्त्री) अङ्गनभेदः । तत्पर्यायः ।

पुष्पकेतु २ कौस्तुभ ३ कुम्भमाङ्गनम् ४

रीतिकम् ५ रीतिपुष्पम् ६ पोष्पकम् ७ ।

तस्य गुणाः । हिमत्वं । पित्तहिक्रासदाह-

विषकासार्तिसर्बनेत्रामयनाशित्त्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पाञ्जलिः (पुं) कुम्भमाञ्जलिः । प्रसूनाञ्जलिः ।

यथा । पक्ष पुष्पाञ्जलीन्दत्वा परिवारार्त्तम-

क्षरेत् ॥ इति तन्त्रसारधृतभट्टः ॥

पुष्पावचायी [न्] (पुं) मालाकारः । इति
हेमचन्द्रः ॥

पुष्पासवः (स्त्री) मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्पाक्षः (पुं) कन्दर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

पुष्पाह्वा (स्त्री) शतपुष्पा । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्पिका (स्त्री) दन्तमलः । इति हारावली ॥
लिङ्गमलः । इति हेमचन्द्रः ॥ अध्यायास्तु
तत्प्रतिपादितोक्तिः ॥

पुष्पितः (त्रि) जातपुष्पः । पुष्पविशिष्टः ।
कुसुमितः । यथा । एकेनापि सुवृक्षेण
पुष्पितेन सुगन्धिना । वासितं तद्वनं
सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥ इति
चाणक्यः ॥

पुष्पिताग्रा (स्त्री) छन्दोविशेषः । तस्य लक्षणं ।
अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजिच नजो
जरगाश्च पुष्पिताग्रा ॥ उदाहरणं । कर-
किसलयशोभया विभास्ती कुचफलभार-
विनत्रदेहयष्टिः । श्वितरुचिरविलासपुष्पि-
ताग्रा ब्रजयुवतिव्रतती हरेर्मुदेहभूः ॥
इति छन्दोमञ्जरी ॥

पुष्पेषुः (पुं) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः ॥

पुष्यः (पुं) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्त-
र्गताष्टमनक्षत्रं । तत्र वाणाकारैकतारा-
त्त्रकं । इति ज्योतिषः ॥ तत्पर्यायः ।
सिध्यः २ तिष्यः ३ । इत्यमरः ॥ पुष्या ४ ।
इति भरतः ॥ तस्य स्वरूपं यथा । बाल-
पीठकठिनीरजःप्रभे मध्यामाश्रितविहायसे
गुरो । तौलिकां पृथतशावलौचने
लोचनाद्रिकुमितागताः कलाः ॥ २।५२ ।
इति कालिदासकृतत्रिलोचननिरूपणं ॥*॥
तत्र जातस्य फलं । प्रसन्नगात्रः पितृ-

मातृभक्तः स्वधर्मयुक्तेऽभिनयाभियुक्तः ।
भवेन्ननुष्यः खलु पुष्यजन्मा सम्मानचामी-
करवाहनाद्यः ॥ इति कौञ्जीप्रदीपः ॥
तन्मन्त्रे गङ्गास्नानफलं यथा । संक्रान्तिषु
व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्यायोः । पुष्ये
स्नात्वा तु जाह्नवात् कुलकोटीः समुद्धरेत् ॥
इति ब्रह्माण्डपुराणं ॥ * ॥ पौषमासः ।
कलियुगः । इति मेदिनी ॥

पुष्यरथः (पुं) यत् चक्रयानं युद्धार्थं न
भवति किन्तु यात्रोत्सवार्थो सः । तत्-
पर्यायः । चक्रयानं २ । इत्यमरः ॥

पुष्यलकः (पुं) गङ्गयुगः । ऋषणकः । कीलः ।
इति मेदिनी ॥

पुष्यस्नानं (स्त्री) पुष्याभिषेकः । तस्य विधि-
र्यथा । ऋष उवाच । शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि
पुष्यस्नानविधिक्रमं । येन विज्ञातमात्रेण
विघ्ना नशन्ति सन्ततं ॥ पौषे पुष्यर्क्षणे
चन्द्रे पुष्यस्नानं नृपश्चरेत् । सौभाग्य-
कल्याणकरं हृत्भिक्षमरकापहं ॥ विष्ट्यादि-
दुर्घ्नकरणे व्यतीपाते च वैधृतौ । वज्रे
शूले हर्षणार्थो षोडशे यदि न लभ्यते ॥
तृतीयायुक्तपुष्यर्क्षं रविसौरिकुजेहनि ।
तदा समस्तदोषाणां तस्नानं हानि-
कारकं ॥ ग्रहदोषाश्च जायन्ते यदि
राज्येषु चेतयः । तदा पुष्यर्क्षमात्रे तु
कुर्यान्मासान्तरेहपि तत् ॥ इत्यस्तु ब्रह्मर्षी
शान्तिरुद्धिक्ता गुरवे पुरा । शक्रार्थं
सर्वदेवानां शान्त्यर्थं जगत्पते ॥ * ॥
दुष्केशाश्विन्मीककीटदेशादिवर्जिते ।
शर्कराकृमिभस्मादिदोषेण परिवर्जिते ॥

.कालौकिककक्षैश्च कालौगर्ध्रशेयन-
कैः । वर्जिते कर्णकिवनविभीतकविव-
र्जिते ॥ श्लिगुल्लेखातकाभ्याम् जलौका-
दैर्विवर्जिते । 'सुस्थाने चम्पकाशोक-
वकुलादिविभूषिते ॥ हंसकारणुवाकीर्णे
सरस्तीरेहथवा शुर्चो । पुष्याम्नानाय नृपति-
गृहीयात् स्थानमुत्तमम् ॥ * ॥ ततः पुरो-
हितो राजा नानावादित्रनिःसृतेः ।
प्रदोषसमये गच्छेत्तत् स्थानं पूर्ववासरे ॥
तस्य स्थानस्य कौर्वेर्ष्यां दिशि स्थित्वा
पुरोहितः ॥ सुगन्धचन्दनैः पार्थैः कर्पूरा-
द्यधिवासितैः ॥ गोरौचनानिः सिद्धार्थै-
रुक्तैश्च फलादिभिः । गन्धद्वारेत्यादि-
भिस्तु मन्त्रैः सर्वाधिवासितैः । अधिवासात्
तु तत् स्थानं पूजयेत्तत्र देवताः ॥
गणेशं केशवं शक्रं ब्रह्माण्डापी
शक्रं । उग्र्या सहितं देवं सर्वाश्च
गणदेवताः । मातृश्च पूजयेत्तत्र नृपतिः
सपुरोहितः ॥ मङ्गलान् सकलान् कृत्वा
नानानैवेद्यसङ्गम् । प्रदद्यात् पायसं
स्राद्धं फलं मोदकयावको ॥ अधिवासात्
तत् स्थानं दूर्वासिद्धार्थकाकृतैः । तस्मात्
स्थानात्तु भूतानिःसारयेन्मन्त्रमीरयन् ॥ अप-
सर्पस्तु ते भूता ये भूता भूमिपालकाः ।
भूतानामविरोधेन स्थानमेतत् कराम्याहम् ॥
ततः करौ पुटीकृत्य मन्त्रेणानेन पार्थिवः ।
आवाहयेदिमान्देवान् पूज्यान् पुष्याभि-
षेकतः ॥ आगच्छन्तु सुराः सर्वे येहत्र
पूजाभिलाषिणः । दिशोहृत्पिपालकाः
सर्वे ये चाश्नेहप्यांशभागिनः । ततः ।

पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा पुनश्चात्रं पठेदिमम् ॥
अद्य तिष्ठन्तु विबुधाः स्थानमासाद्य मामकम् ।
भूः पूजां प्राप्य यातारो दत्त्वा शान्तिं
महीभुजे ॥ तत्र तां नृपती रात्रिं
नयेत्तु सपुरोहितः । स्वप्ने शुभाशुभं
विद्यात्पुस्तं सपुरोहितः ॥ * ॥ कृत्वा
पूजास्तु देवानां रात्रौ स्थाने नृपः
स्वपेत् । शुभाशुभफलं स्वप्ने ज्ञेयं
दोषञ्जसम्प्रते ॥ दूःस्वप्नदर्शनं चेत्
श्राद्धदा पुष्याभिषेचने । होमं चतुः-
शतं कुर्याद्दद्याद्वापि गवां शतम् ॥ गो-
वाजिकुञ्जराणां प्रासादस्य गिरेस्तुरोः ।
आरोहणं शुभकरं राज्यश्रीवृद्धिकारकम् ॥
दधिदेवसुवर्णानां भूजगस्य च दर्शनम् ।
वीणादूर्वाकृतफलपुष्पाच्छदविलेपनम् ॥
शितांशुच्छत्रशङ्खानां पद्मस्य सुहृदां
तथा । लाभः क्षयकरः शत्रोरलक्षारस्य
भृष्टः ॥ दर्शनक्षोपरागस्य निगडेनास्य
वह्ननम् । मांसस्य भोजनक्षैव पर्वतस्य
विवर्तनम् ॥ नाभिमध्ये तरुं पत्तिर्मृतं
प्रत्यनुरोदनम् । अगम्यागमनं कूपपङ्क-
गर्तावतीर्णता ॥ पर्वतस्य तथा नद्याः
प्रोत्तारः शक्रकर्तनम् । स्वपुत्रमरणक्षैव
पानं रुधिरमद्ययोः ॥ भोजनं पायस-
स्यापि मनुष्यारोहणं तथा । कल्याणस्थ-
सौभाग्यराज्यशक्रक्यांस्तथा । एते
स्वप्नाश्च कुर्वन्ति नृपस्य नृपसन्तम ॥
धरोष्ट्रमहिषाणास्तु आरोहो राज्यानाशकः ।
नृत्यं गीतं तथा हास्यं पाठश्चाप्यशुभ-
प्रदः ॥ रक्तवस्त्रपरीधानं रक्तमाल्यानु-

रञ्जनं । रक्तं कृष्णं द्वित्रयैव कामयन्
 मृत्युमाप्नुयात् ॥ कृपान्तरे प्रवेशश्च
 दक्षिणाशागतिस्तथा । पक्षे निमज्जनं
 स्नानं भार्यापुत्रविनाशनं ॥ नाभौ यस्य
 भवेत् स्वप्ने तरुं पत्तिर्नृपस्य च ।
 आदाय गर्भनाडीस्तु शकुनो याति थं
 क्रतुं । स तु राज्यान्तरं प्राप्य महा-
 कल्याणमाप्नुयात् ॥ * ॥ दीर्घं विंशति-
 हस्तं हस्तमोडशवित्तुं । कुर्यात्तु लक्ष-
 णोपेतं यज्जमगुलमुत्तमं ॥ ततोऽपरे
 हस्ति पूर्वोत्तरे मातृगां पूजनकरेण ।
 कुड्यलगां वसोर्धारां वृद्धिश्राद्धं तथैव
 च ॥ चन्द्रनागुरुकस्तूरीधूपकपूरचूर्णकैः ।
 सम्पूज्य मगुलस्थानं तस्मिन् हों शम्भवे
 नमः ॥ अत्राय हं फडित्येवं लिखन्मन्त्र-
 द्रयं बुधः । मन्त्रविन्मगुलज्जश्च सूत्रैः
 कम्बलसम्भवेः ॥ कौशेयैर्बर्वा स्वस्तिकाथं
 प्रथमं मगुलं लिखेत् । चतुर्हस्तप्रमाणस्तु
 मगुलं विलिखेत्ततः ॥ हस्तप्रमाणं
 पद्मस्तु मगुलस्य प्रकीर्तितं । द्वाराणि
 सार्द्धहस्तानि कर्णिकेशरोज्ज्वलं ॥ सितं
 रक्तं पीतं कृष्णं हरितमेव च । शालि-
 चूर्णैस्तु कौस्तुभैर्हारिद्रैर्हरिद्रुद्धवैः ॥
 कुर्यात्तथाङ्गनैश्चूर्णै राजा मगुलवृद्धये ।
 पद्मात्ततः समारभ्य नालां पश्चिम-
 गामिनीं ॥ पश्चिमद्वारमध्येन शतहस्तां
 विनिर्दिशेत् । प्रत्येकद्वारमध्ये तु पद्म-
 शैवार्कपत्रकं ॥ कुर्यान्मगुलभागे तु
 चूर्णैरेव पृथक् पृथक् । चूर्णैस्तु मगुलं
 कृत्वा सूत्राणां सारयेत्ततः ॥ उंसार्थं

सूत्रं प्रथमं मगुलं पूजयेत्ततः । उर्वनाय
 नम इति ततो हस्तं विद्योजयेत् ॥
 सव्यावलम्बहस्तस्तु रजःपातं सन्धारभेत् ।
 मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरुपरिष्ठादवधेच्छया ॥
 अधोमुखान्गुलिं कृत्वा पातयेत् स्वविचक्षणः ।
 समरेखा तु कर्तव्या विच्छिन्ना पुञ्जवर्जिता ।
 अङ्गुष्ठपर्वनैपुण्यां समा कार्या विजा-
 नता ॥ * ॥ संसक्तं विषमं शूलं विच्छिन्नं
 कृशरारुतं । पर्यास्तमर्पितं ह्रस्वमालिखेत्
 कदाचन ॥ संसक्ते कलहं विद्यादूर्द्धरेखे
 तु विग्रहं । अतिशूले भवेद्यधिर्नित्य-
 पीडा विमिश्रिते ॥ विन्दुभिर्भयमाप्नोति
 शत्रुपक्षान् संशयः । कृशायां चार्थहानिः
 स्याच्छिन्नायां मरणं क्रवत् । विद्योगो वा
 भवेत्तस्य ईर्ष्याद्वयस्तस्य वा ॥ अविदिद्वा
 लिखेद्यस्तु मगुलस्तु यथेच्छया । सर्वदोमा-
 नवाप्नोति ये दोषाः पूर्वभाषिताः ॥ * ॥
 सितसर्वपदूर्वाद्या रेखाः कार्याः प्रमा-
 नतः । विमलं विजयं भद्रं विमानं
 शुभदं शिवं ॥ वर्द्धमानं देवकं रताथं
 कामदायकं ॥ रुचकं स्वस्तिकाथं द्वाद-
 शैते तु मगुलाः । यथास्थानं यथा-
 यज्जं योजनीया विचक्षणैः ॥ * ॥
 सागरे मथ्यमाने तु पीयूषार्थं सुरा
 स्त्रैः । पीयूषधारणार्थं निश्चिता विश्व-
 कर्मणा ॥ कलां कलास्तु देवानामनिष्ठा
 ते पृथक् पृथक् । यतः कृतस्तु कलसा-
 स्तुतस्ते परिकीर्तिताः ॥ * ॥ नवैव
 कलसाः प्रोक्ता नामतस्तान्निबोधत ।
 गोहोपगोहो मरुतो मयूश्च तथा-

पंरुः ॥ मनोहा षुसिभद्रश्च विरुजस्तनु-
 शोषकः । ईन्द्रियन्नोत्थ विजयो नवमः
 परिकीर्तितः ॥ तेषामेव क्रमाद्धूप नव
 नामानि यानि तु । * । शुभु तानुपराण्येव
 शान्तिदानि सदैव हि ॥ क्तितीन्द्रः प्रथमः
 प्रोक्तो द्वितीयो जलसम्भवः । पव-
 नाग्नी ततो द्यौ तु यजमानस्ततः परः ॥
 कोषसम्भवंनामा तु षष्ठः स परिकीर्तितः ।
 सोमस्तु सप्तमः प्रोक्तश्चादित्यस्तु तथा-
 ष्टमः ॥ विजयो नाम कलसो योहसो
 नवम उच्यते । स तु पङ्कमुखः प्रोक्तो
 महादेवरूपपङ्क ॥ घटश्च पङ्कवज्रेषु पङ्क-
 वज्रेः स्वयस्तथा । यथाकार्त्तास्थितः सम्यक्
 वामदेवादिनामतः । मण्डलश्च च पद्मान्तः
 पङ्कवज्रेः घटः ऋसेः ॥ क्तितीन्द्रः
 पूर्वतो ऋश्च पश्चिमे जलसम्भवः ।
 वायव्ये वायवः ऋश्च आग्नेये ह्यग्नि-
 सम्भवः ॥ नैर्ऋत्यां यजमानस्तु ऋशां
 कोषसम्भवः । सोमयुत्तरतो ऋश्च सौरं
 दक्षिणतो ऋसेः ॥ * ॥ ऋसैवः कलसां-
 शैचव तेषु चैतान् विचिन्तयेत् । कल-
 सानां मुखे ब्रह्मा त्रीवायां शङ्करः
 स्थितः ॥ मूले तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये
 मातृगणाः स्थिताः । दिक्पाला देवताः
 सर्वा वेष्टयन्ति दिशो दश ॥ कुक्षौ तु
 सागराः सप्त सप्तद्वीपाश्च संस्थिताः ।
 नक्षत्राणि ग्रहाः सर्वे तथैव कूल-
 पर्वताः ॥ गङ्गाद्याः सरितः सर्वा वेदा-
 ष्टद्वार एव च । कलसेषु स्थिताः सर्वे
 तेषु तानपि चिन्तयेत् ॥ * ॥ रत्नानि सर्व-

बीजानि पुष्पाणि च फलानि च । वज्र-
 मोक्तिकवैदूर्यमहापद्मेन्द्रस्फाटिकैः ॥
 सर्वधाममयं विद्मं नागरौडुम्बरं तथा ।
 बीजपूरकजम्बीरकाश्मीरात्रातदाडिमान् ॥
 यवः शालिष् नीवारं गोधूमं सित-
 सर्षपं । कुङ्कुमाङ्कुरकस्तूरीमदनं रोचनं
 तथा ॥ चन्दनं तथा मांसीमेलां कूर्ठं
 तथैव च । कर्पूरं पत्रचण्डुजलं निर्वास-
 कान्मुदं ॥ शैलेयं वदरं जातीपत्रपुष्पे
 तथैव च । कालशाकं तथा पृक्कादेवी
 पूर्णकमेव च ॥ वचां धात्रीं समञ्जिष्ठां
 तुरुङ्गं मङ्गलाष्टकं । दूर्वां मोहनिकां
 भद्रां शतमूलीं शतावरीं ॥ पर्णानां
 सबलां स्फुद्रां सहदेवां गजह्वयां ।
 पूर्णकोषां सितां पाठां गुञ्जां शिरसि-
 कानलो ॥ व्यामकं गजदन्तुष्कं शतपुष्पां
 पुनर्नवां । ब्राह्मीं देवीं शिवां रुद्रां
 सर्वसम्भानिकां तथा । समाहृत्य शुभा-
 नेतान् कलसेषु निधापयेत् ॥ * ॥ कलसश्च
 यथादेशं विधिं शब्दुं गदाधरं । यथा-
 क्रमं पूजयित्वा शब्दुं मुख्याय यजेत् ॥
 प्रासादेन तु मन्त्रेण शब्दुतन्त्रेण शङ्करं ।
 प्रथमं पूजयेन्मध्ये नानानैवेद्यावेदनैः ।
 दिक्पालानां घटेष्वेव दिक्पालानपि
 पूजयेत् ॥ पूर्वं बहिःस्थापितेषु ग्रहाणां
 कलसेषु च । नवग्रहान् पूजयेत्तु मातृ-
 मातृघटेषु च ॥ सर्वे देवा घटे पूज्या
 घटस्तेषां पृथक् पृथक् । नवैव तत्र
 पूर्वोक्ताः सदा मुख्यातमा नृप ॥ * ॥
 भैक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च पुष्पैर्नाना-

विधेः फलैः । यावकैः पायसैश्चापि
यथासम्भवयोजितैः । पुष्यास्नानाय नृपतिः
पूजयेत् सकलान् स्त्रान् ॥ * ॥ दक्षिणे
मण्डलस्याथ कुण्डं निर्माय पायसैः ।
समित्तिः शालिसिद्धार्थैश्च तैर्दूर्वाङ्कतै-
स्तथा । केवलैश्च तथैवाज्ञैः पूजयेत्
सकलान् स्त्रान् ॥ होमास्ते तोषयेद्-
वृद्धैर्नृपः सार्द्धं पुरोहितं ॥ होमास्ते
मण्डलोदीच्यां वेदिकायां सपट्टकं ।
रोचनाथमलङ्कारान् तथा सर्वस्मिन् योज-
येत् ॥ वृद्ध्या ह्यङ्गुलमङ्गुष्ठं द्विर्दशाङ्गुलया-
वधि । वृद्धं वा चतुरस्रं वा पद्मकत्रिक-
संहितं । रत्नेशान् पद्ममध्ये तु गो-
स्वस्तिकविनायकैः ॥ श्रीः श्रीवृक्षा वरारोहा
स्वामी देवी शुभाशिता । रत्नेः सर्वै-
रलङ्कारैः पट्टं कार्यात् द्विहस्तकं । हस्त-
विस्तारमुच्छ्रायं कर्तव्यस्तु दशाङ्गुलं ॥
स्नानार्थं सार्द्धहस्तस्तु पट्टं वृद्धासनाश्रितं ।
शय्या चतुर्गुणा दीर्घा धनुर्मानस्तु पीठकं ॥
गजसिंहकृताटोपं हेमरत्नविभूषितं ।
सिंहाथं सार्द्धविस्ताराद्दशमनमथापि वा ॥
व्याज्राचित्रकपर्णैर्वा उपधानानि कार-
येत् । अर्णैर्वा निर्मितैश्चस्त्रैश्चतुलक-
पूरितान् ॥ शय्या दैर्घ्याङ्कविस्तीर्णा चतुर्हस्ता
ङ्गुलङ्गणा । वितस्त्याधिकमिच्छन्ति नृपश्च गुरु-
विद्यया ॥ अर्द्धचन्द्रमयं कुर्घ्यादासनं चतु-
रस्रकं । उपधानानि शय्यायाः कर्णादिमूल-
देशतः ॥ षोडशैवात्र कार्याणि वर्णचित्र-
श्रुतानि च । यानं सिंहासनं पट्टं
शय्योपकरणादिकं ॥ राज्ञो नूतनयोग्यं

तद्देव्या उन्नरतो न्यसेत् । तेषांस्तु
पश्चिमे स्वर्गर्द्धोघनिचिते वरे ॥ पर्याङ्के
यङ्गुदार्कैर्घनिर्श्रुते महदास्तुरे । ऊर्द्धा-
च्छादनसंयुक्ते चर्मावृत्या चतुर्कयं ॥
वृषभस्य तथोर्णायाः सिंहाशालयोरपि ।
पादपीठे रत्नयुते पादावारोप्यार्थिवः ॥
तस्मिन् पर्याङ्कपृष्ठे चर्मावृत्तयुते ।
नानालङ्कारभूषाद्यं नृपतिं रत्नमालिनं ॥
स्नापयेद्द्वारङ्गैः सार्द्धं राजानं स्वथ-
सङ्गतं । सञ्जीतकञ्चलं कृष्णं रत्नवस्त्राव-
शोभितं ॥ कलसैर्बलिपुष्पादैः शालि-
चूर्णैश्च स्नापयेत् ॥ अर्को षोडशविंशक्त-
शतमर्काधिकं वा । कलसानां समाख्याता
अधिकस्योन्नरतोन्नरं ॥ जयकल्याणदे-
स्त्रैर्मङ्गलोलैश्च शाश्वतैः । वैष्णवैरथ
दिक्पालैर्ब्रह्मैश्च मातृकैः ॥ आज्यं
तेजः समुद्दिक्तमाज्यं पापहरं परं ।
आज्यं स्त्राणामाहारमाज्ये लोकाः प्रति-
र्क्षिताः ॥ तौमान्स्त्रीङ्कं दिव्यं वा यत्ने
कल्पयमागतं । सर्वं तदाज्यसंस्पर्शात्
प्रणाशमुपगच्छतु ॥ ततोऽपनीयं गात्रात्तु
कञ्चलं वस्त्रमेव च । कलसैः स्नापयेद्दुपं
पुष्यास्नानार्थं पूरितैः । एभिश्चैर्नरश्रेष्ठ
तद्भवतस्वार्थसाधकैः ॥ * ॥ स्त्रास्त्रामभि-
षिङ्गस्तु ये च सिद्धाः पुरातनाः । ब्रह्मा
विष्णुश्च रुद्रश्च साध्याश्च समरुद्रगणाः ॥
आदित्या वसवो रुद्रा आश्विनेयो भिष्-
वरो । अदितिर्देवमाता च स्वाहा लक्ष्मीः
सरस्वती ॥ कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिः श्रीश्च सिनी-
बाली कुहूस्तथा । दितिश्च स्त्रसा चैव

विनता कङ्करेव च ॥ देवपद्मश्च याः
 प्रोक्ता देवमातर एव च । सर्वास्ता-
 मभिषिञ्चुः सर्वे चाप्सरसां गणाः ॥ नक्ष-
 त्राणि मुहूर्ताश्च पक्वाहोरात्रसङ्ख्यः । सप्त-
 सरो दिवा रात्रिः कलाः कार्त्ताः ऋणा
 लवाः । सर्वे त्वामभिषिञ्चुः कालस्यावय-
 वाश्च ये ॥ वैमानिकाः स्वरगणाः मनवः
 सागरैः सह । सरितश्च महानागा यक्षाः
 किंपुरुषास्तथा ॥ वैथानसा महाभागा
 द्विजा वैहायसान्तथा । सप्तर्षयः सदाराश्च
 ऋषिस्थानानि यानि तु ॥ मरीचिरात्रिः पुलहः
 पुलस्त्या भृगुरङ्गिराः । ऋतुः सनत्कुमार-
 श्च सनकोत्थ सनन्दकः ॥ सनातनश्च दक्षश्च
 जैगीषव्योत्थ नन्दनः । एकतश्च द्वित-
 श्चैव त्रितो जावालिकाश्चपो ॥ दुर्वासो
 दुर्विनीतश्च कणुः कात्यायनस्तथा । मार्क-
 ण्डेयो दीर्घतपाः शुनःशोफो विदूरथः ॥
 उर्वः सप्तर्षकश्चैव च्यवनोत्त्रिः पराशरः ।
 द्वैपायनो यवज्जीतो देवरातः सहा-
 नुजः ॥ एते चान्ये च बहवो देवव्रत-
 परायणाः । शिष्यास्तैर्हभिषिञ्चुः स-
 दाराश्च तपोधनाः ॥ पर्वतासुरवो नद्याः
 पुण्यान्नायतनानि च । प्रजापतिः क्विति-
 श्चैव गावो विश्वस्य मातरः ॥ वाहनानि
 च दिव्यानि सर्वे लोकाश्चराचराः ।
 अग्रयः पितरस्तारा ज्जीमूताः खं दिशो
 जलं ॥ एते चान्ये च बहवः पुण्य-
 संकीर्तनाः शुभाः । तोयैस्त्वामभिषिञ्चुः
 सर्वोपातनिवर्हणाः ॥ इत्येवञ्च शुभ-
 दैवतैर्मन्त्रैर्दिव्यैस्तथापरेः । शैवै-

नारयणै रौद्रेत्रैः शक्रसमुद्भवैः ॥
 आपोहिष्ठा हिरण्येति सञ्जवेति स्मरेति
 च । मानस्तोकेति मन्त्रेण गङ्गद्वारेत्यनेन
 च ॥ सर्वमङ्गलमङ्गलैः त्रींश्च ते ग्रह-
 योगिभिः । इत्येवञ्च स्नानमासाद्य गात्र-
 मारुत्य कम्बलैः ॥ सर्वमङ्गलमन्त्रेण वस्त्रं
 कार्पासकं ध्रियात् ॥ आचम्य च ततो
 देवान् गुरुं विप्रांश्च पूजयेत् ॥ ध्वजं
 छत्रं चामरं घण्टामथान् गजांस्तथा ।
 मन्त्रं जपु धारयेत् ततो गच्छेद्भूता-
 शनं ॥ तत्रे गङ्गा बहिर्मध्ये बहिःश्रीर्वीक्ष्य
 पार्थिवः । अनिमित्तनिमित्तानि लक्षयेत्तत्र
 विन्दुभिः ॥ दैवज्जकङ्कामात्यवन्दिपौर-
 जनैर्बतः । वादित्रघोषैस्तुमूलैस्तथा
 तोयत्रिकैः शुभैः ॥ कृत्वा शेषे पुनः
 शान्तिमाशीर्वाच्य च वै द्विजान् । पूर्णां
 विधाय विधिवदङ्किणां कनकान्युत ॥
 धान्यानि चाथ वासांसि दत्त्वा कुर्याद्विस-
 र्जनं । ततः शेषजलैः सर्वानमात्या-
 दीन् पुरोहितः । सेचयेत्तदुरङ्गं बल-
 ऋषिं सराष्ट्रकं ॥ एवं कृत्वा नृपः पश्चा-
 त्त्रिरात्रं संघतो भवेत् ॥ मांसमैथुन-
 हीनश्च कुर्यान्मङ्गल्यसेवनं ॥ पुष्यनक्षत्र-
 युक्ता तु तृतीया यदि लभ्यते । तस्यां
 पूज्या सदा देवी चण्डिका शङ्करेण ह ॥
 पञ्चालिकाविवाहादयैः शिशूनां कौतुकै-
 स्तथा । वैवाहिकेन विधिना मोदयै-
 चण्डिकां शिवां ॥ चतुष्पथेषु सर्वेषु
 देवदेवीगृहेषु च । पताकाभिरलङ्कुर्या-
 देवञ्च कुर्वन् सौमि ॥ एवं कृत्वा शान्ति-

यागं तथा पुष्याभिषेचनं । चतुरस्रैः
समं राजा भार्याभिस्तनयैः सह । राज्या-
मण्डलसंयुक्तः परत्रेह न सीदति ॥ नातः
परतरो यज्ज्ञो नातः परतरोऽसवः ।
नातः परतरा शास्तिर्नातः परतरं
शिवं ॥ * ॥ अनेनैव विधानेन नृपते-
रभिषेचनं । युवराज्याभिषेकं कुर्या-
द्वाजपुरोहितः ॥ नृपाभिषेककरणमादौ
यदि समाचरेत् । अनेनैव विधानेन स्त्रियः
स्यान्पतिस्तदा ॥ अयं यज्ज्ञः समुद्दिष्टः
शक्रार्थं ब्रह्मणा पुरा । एवं यज्ज्ञं नृपो
दृष्ट्वा परत्रेह न सीदति ॥ इति कालिका-
पुराणे पुष्याभिषेकः ८७ अध्यायः ॥

पुष्या (स्त्री) पुष्यानक्षत्रं । इति शक्ररत्नावली ॥
पुस्तकवक्त्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ पञ्चम-
स्त्री । दस्त्यापधः । क पुस्तयति । इति
दुर्गादासः ॥

पुस्तं (स्त्री) लेप्यादिशिल्लकम् । आदिना
कार्ठपुत्रलिकाखनित्रखननादि कर्म गृह्यते ।
इति सूत्र्यादयः ॥ यदा वा दारुणा वाथ
वस्त्रेणाप्यथ चर्मणा । लोहरत्नैः कृतं
वापि पुस्तमित्यभिधीयते ॥ इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ पुस्तकं । इति
मेदिनी ॥ स्त्रियां पुस्त्यी । इत्यपि
भवति ॥

पुस्तकं (स्त्री स्त्री) पुस्तं । पुति इति भाषा ।
तस्य परिमाणं यथा । मानं वक्ष्ये पुस्तक-
स्य शृणु देवि समासतः । मानेनापि फलं
विन्द्यादमाने श्रीर्हता भवेत् ॥ हस्तमात्रं
मात्रेमावाहृदादशाङ्गुलं । दशाङ्गुलं

तथाको च ततो हीनं न कारयेत् ॥ * ॥
तस्य वेधो यथा । वेधद्वयं मुष्टिहस्तं
बाह्यमात्रे चिरस्तकं । समभागे महेशानि-
हस्तादौ रूपरक्षकं ॥ अर्धाङ्गुलं परि-
त्यज्य मध्ये वेधं न कारयेत् । प्रादे-
शार्दो भवेद्भ्रुवो द्व्याङ्गुले वा समाचरेत् ॥
पुस्तकस्य च आद्यास्ते यन्त्रवेधं विकल्पयेत् ।
भार्याहानिर्भवेदाशु धनानां वा क्रयो
भवेत् ॥ दक्षरक्षे भवेत् पीडा वर्तुल-
शुभदं भवेत् । चतुष्कोणे विष्वक्
त्रिकोणे मरणं भवेत् ॥ * ॥ पुस्तककरण-
पत्रं यथा । भूर्जे वा तेजपत्रे वा ताले
वा ताडिपत्रके । अङ्गुराणां देवेशि
पुस्तकं कारयेत् प्रिये ॥ सप्तवे स्वर्गपत्रे
च तत्रपत्रे च शक्रि । अश्वत्थत्रिदेवि
तथा केतकिपत्रके ॥ मार्तण्डपत्रे रौप्ये
वा वटपत्रे वरानने । अश्वपत्रे वसुदले
लिखित्वा यः समभ्यासेत् । स दुर्गतिमवा-
प्नोति धनहानिर्भवेद्भ्रुवः ॥ * ॥ पुस्तके
वेदलिखननिषेधो यथा । वेदस्य लिखनं
कृत्वा यः पठेद्ब्रह्महा भवेत् । पुस्तकं
वा गृहे स्थाप्यं वज्रपातो भवेद्भ्रुवः ॥ * ॥
युगभेदे पुस्तकाक्षरस्य देवा यथा । सत्ये-
हकरे स्थितः शत्रुः शूलपाणित्त्रिलोचनः ।
प्रजापतिर्वापरे च ज्ञेतायां सूर्य एव
च । कृते युगे पिनाकी च कर्लो लिप्य-
करे हरिः ॥ * ॥ तल्लेखकपृजाफलः यथा ।
आरभ्ये च समाप्तौ च लेखकं ए चपूज-
येत् । हरिकं गङ्गपुष्पादौर्बलैश्च ह मनो-
हैरैः ॥ यावदक्षरसंख्यानं प्रतिपत्रे च

पुन्दरि । तावद्युगसहस्राणि ब्रह्मलोके
वसेत्तिरुं ॥ * ॥ वेतनग्रहणे लेखकस्य
दोषो यथा । वेतनं यस्तु गृह्णीयात्
लिखित्वा पुस्तकं स तु । यावदक्षरसंख्यानं
तावत् नरके वसेत् ॥ * ॥ भूमौ पुस्तक-
लेखनस्थापननिषेधो यथा । न भूमौ
विलिखेत्तर्हणं मन्त्रं न पुस्तकं लिखेत् । न
युक्ता पुस्तकं स्थाप्यं न युक्तमाहरेत्तु
तं ॥ भूकम्पग्रहणे चैव अक्षरं वाथ
पुस्तकं । भूमौ तिष्ठति देवेशि जन्म-
जन्मस्य मूर्धता । तदा भवति देवेशि
तस्मात्तं परिवर्द्धयेत् ॥ इति योगिनी-
तन्त्रे तृतीयभागे सप्तमपटलः ॥ * ॥ तस्य
दानफलं यथा । विप्राय पुस्तकं दत्त्वा
धर्मशास्त्रस्य च द्विज । पुराणस्य च यो
दद्यात् स देवत्वमवाप्नुयात् ॥ शास्त्रदृष्ट्या
जगत् सर्वं सुश्रुतं शुभाशुभं । तस्मात्
शास्त्रं प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय कार्तिके ॥
वेदविद्यां यो दद्यात् स्वर्गे कल्पत्रयं
वसेत् । आत्मविद्यां यो दद्यात्तस्य
संख्या न विद्यते ॥ त्रीणि तुल्यप्रदानानि
त्रीणि तुल्यफलानि च । शास्त्रं कामदृष्ट्या
धेनुः पृथिवी चैव शाश्वती ॥ इति पाद्मो-
त्तरखण्डे १११ अध्यायः ॥ * ॥ वेदशास्त्रादि-
दानफलं यथा । वेदार्थयुक्तशास्त्राणि धर्म-
शास्त्राणि चैव हि । मूल्येन लेखयित्वा
यो दद्यादस्याति स वैदिकं ॥ इति-
हासपुराणानि लिखित्वा यः प्रयच्छति ।
ब्रह्मदानसमं पुण्यं प्राप्नोति द्विगुण-
कृतं ॥ इति गारुडे २१५ अध्यायः

भागवतदानविधानं तु पारायणशब्दे
द्रष्टव्यं ॥

पुस्तकम् (त्रि) लेप्यादिशिल्लकर्म्मकर्त्ता । इति
हलायुधः ॥

पू ङ शोधे । इति कविकल्पद्रुमः । शोध
इह शुद्धीकरणं । ङ पवते पापिनं
गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

पू ङ य शोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अयं
कैश्चिन्न मन्यते । ङ य पूयते । इति
दुर्गादासः ॥

पू ञ गि शोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ञ
गि जाह्ववी नः पुनातु । पुनीते । कृचिं
न्नाप्रत्ययस्यापि प्रादिच्चां ह्रस्व इति वर-
रुचिः । तेन स्मरणात् पुनते पापं
धारणात् पूर्वसङ्घितं । दर्शनान्नभते मोक्ष-
मेतदेवागस्य लक्षणं ॥ इति दुर्गादासः ॥

पूगं (क्ली) शुवाकफलं । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥

पूगः (पुं) शुवाकः । समूहः । इत्यमरः ॥
छन्दः । भावः । कर्त्तिकवृक्षः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

पूगपात्रं (क्ली) पूगपीठं । पिकदानी । इति
भाषा । तत्पर्यायः । फरुवकं २ । इति
हारावली ॥

पूगपीठं (क्ली) पूगपात्रं । तत्पर्यायः ।
कटकालः २ पतद्ग्रहः ३ । इति त्रिकाण्ड
शेषः ॥

पूगपुष्पिका (स्त्री) विवाहसम्बन्धिपुष्पतामूलं ।
तत्पर्यायः । कुहलिः २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पूगफलं (क्ली) गुवाकफलं । तंपर्यायः ।

पूगं २ चिकणी ३ चिका ४ चिकणं ५

सोःकं ७ उद्वेगं ९ क्रमुकफलं ८ ।

इति राजनिर्वण्टः ॥

पूगरोटः (पुं) हित्तालरुक्ः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पूज क पूजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ मर्ठ-
शरी । क पूजयति गुरुं लोकः । इति
हर्गादासः ॥

पूजकः (त्रि) पूजाकर्ता । यथा । यत्रैव
भानुस्तु विद्युद्युदेति प्राचीति तां वेद-
विदो वदन्ति । तथा पूरः पूजकपूज्योश्च
तदागमजाः प्रवदन्ति तान्तु ॥ इति
तिथ्यादितद्वयं ॥

पूजनं (क्ली) पूजा । अर्चनं । यथा । क्रुद्धेन
न च कर्तव्यं लोभेन ह्यरया न च । मं-
पूजनं विधानेन यदीच्छेत् परमां गतिं ॥
इति बराहपुराणं ॥

पूजनी (स्त्री) चटका । इति भरतः ॥

पूजा (स्त्री) पूजनं । तंपर्यायः । नमस्त्वा २
अपचितिः ३ सपर्या ४ अर्चा ५ अर्हणा ७ ।
इत्यमरः ॥ नूतिः ९ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ तस्याः सामान्यानुष्ठानं यथा ।
आदारुस्यादिकत्यासः करशुद्धिसुतः परं ।
अङ्गुलिव्यापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च ॥
तालत्रयं दिग्दक्षः प्राणायामस्ततः परं ।
ध्यानं पूजा जपश्चैव सर्वतल्लेख्यं
विधिः ॥ इति तन्त्रसारे यामलः ॥*॥ शक्ति-
विषये चतुःषष्टिरूपचारा यथा । आसना-
रोपणं १ सुगन्धितैलाभ्यां २ मञ्जनशाला-

प्रवेशनं ३ मञ्जनमणिपीठोपवेशनं ४
दिव्याम्नानीयं ५ उद्वर्तनं ६ उषोदक-
स्नानं ७ कनककलसन्धितसकलतीर्थाभि-
षेकः ८ धोतवस्त्रपरिमाञ्जनं ९ अरुण
दुकूलपरिधानं १० अरुणदुकूलोत्त-
रीयं ११ आलेपमणुपप्रवेशनं १२
आलेपमणिपीठोपवेशनं १३ चन्दना
गुरुकुङ्कुमकर्पूरकस्तुरीरोचनादिव्यगन्धसर्वा
ङ्गानुलेपनं १४ केशभारश्च काला-
गुरुधूपमल्लिकामालतीजातीचम्पाकाशोक-
शतपत्रपृगकुहरीपुष्पाङ्गकह्लारयुथीसर्पद्व-
कुम्भममालाभूषणं १५ भूषणमणुपप्रवे-
शनं १६ भूषणमणिपीठोपवेशनं १७
नवमणिमुकुटं १८ चन्द्रशकलं १९ सीमन्त
सिन्दुरं २० तिलकरत्नं २१ कालाङ्गनं २२
कर्णपालीयुगलं २३ नासाभरणं २४ अधर-
यावकं २५ ग्रंथनभूषणं २६ कनकचित्र
पदकं २७ महापदकं २८ मुक्तावलिः २९
एकावलिः ३० देवच्छन्दकं ३१ केयूर-
युगलचतुर्भुजं ३२ बलयवलिः ३३ उर्ध्विका-
वलिः ३४ काक्षीदाम ३५ कटिसूत्रं ३६
शोभाध्याभरणं ३७ पादकटकं ३८ तन्त्र-
नूपुरं ३९ पादाङ्गुरीयकं ४० एककरे
पाशः ४१ अन्यकरेङ्गुशं ४२ इतर-
करे पुष्पेष्फुचापः ४३ अपरकरे पुष्प-
वाणाः ४४ श्रीमन्मणिक्यापाङ्किका ४५ स-
समानवेशाङ्गावरणदेवताभिः सह सिंहा-
सनारोहणं ४६ कामेश्वरपर्याङ्कोप-
वेशनं ४७ अयुताशनचषकं ४८ आच-
मनीयं ४९ कर्पूरवटिका ५० आनन्दोद्गास-

विलासशासं ५१ मङ्गलारात्रिकं ५२ श्वेत-
 छत्रं ५३ चामरयुगलं ५४ दर्पणः ५५
 तालवस्तुः ५६ गङ्गः ५७ पुष्पं ५८ धूपः ५९
 दीपः ६० नैवेद्यं ६१ पुनराचमनीयं ६२
 ताम्बूलं ६३ वन्दनम् ६४ । इति तन्त्रसारे
 सिद्धवाग्लः ॥ * ॥ षट्त्रिंशदुपचारा यथा ।
 आसनाभ्यङ्गने तद्वद्वर्तननिरुक्त्वा । सम्पा-
 र्जनं सर्पिरादिस्नपनावहने तथा ॥
 पादार्घ्याचमनीयम् स्नानीयमधुपर्कको ।
 पुनराचमनीयम् वस्त्रवज्रोपवीतके
 अलङ्कारो गङ्गपुष्पधूपदीपास्तथैव च ।
 ताम्बूलादिकनैवेद्यं पुष्पमाला तथैव
 च ॥ अनुलेपनम् शय्या च चामरव्यजन
 तथा । आदर्शदर्शनकैव नमस्कारोत्थ
 नर्तनं ॥ गीतवाद्ये च गानानि स्तुति-
 होमप्रदक्षिणं । दस्तुकार्थप्रदानम् ततो
 देवविसर्जनं । उपचारा इमे ज्ञेयाः
 षट्त्रिंशत् स्वरूपजने ॥ इत्येकादशी-
 तन्त्रं ॥ * ॥ अष्टादशोपचारा यथा ।
 आसनं स्वागतं पादार्घ्याचमनीयकं ।
 स्नानं वज्रोपवीतम् भूषणानि च सर्वशः ॥
 गङ्गं पुष्पं तथा धूपं दीपमङ्गलं दर्पणं ।
 माल्यानुलेपनकैव नमस्कारविसर्जने ॥
 अष्टादशोपचारैस्तु मन्त्री पूजां समा-
 चरेत् ॥ * ॥ अथ षोडशोपचाराः । पाद्य-
 मर्ष्ये तथाचामं स्नानं वसनभूषणे । गङ्ग-
 पुष्पधूपदीपनैवेद्याचमनस्ततः ॥ ताम्बूल-
 मर्चना स्तोत्रं तर्पणम् नमस्क्रिया । प्रपूज-
 येत् प्रपूजायां उपचारांस्तु षोडश ॥ * ॥
 अथ दशोपचाराः । पादार्घ्याचमनात्

मधुपर्काचमनस्तथा । गङ्गादयो नैवेद्यास्ता
 उपचारा दश क्रमात् ॥ * ॥ अथ पञ्चोप-
 चाराः । गङ्गादयो नैवेद्यास्ताः पूजाः
 पञ्चोपचारिकाः ॥ इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
 अशुच्यादेः पूजानिमेषमाह । अशुचिर्न
 महामायां पूजयेत्तु कदाचन । अवशस्तु
 अरेन्मन्त्रं सोऽतिभक्तियुतो नरः ॥
 दन्तरत्ने समुत्पन्ने स्मरणम् न विद्यते ।
 सर्वेषामेव मन्त्राणां स्मरणान्नरकं त्रजेत् ॥
 जानुर्द्धे क्तजे जाते नित्यकर्म्म न चाच-
 रेत् । नैमित्तिकम् तदधःस्रवद्रत्ने न
 चाचरेत् ॥ लोतके च समुत्पन्ने क्षुर-
 कर्म्मणि मैथुने । धूमोदगारे तथा वास्तौ
 नित्यकर्म्मणि संत्यजेत् ॥ द्रव्ये भूले
 ह्यङ्गीर्णे च नैव भूत्वा च किम्भन । कश्चि
 कुर्यान्नरो नित्यं सूतके मृतके तथा ॥
 पत्रं पुष्पम् ताम्बूलं भेषजत्वेन क्लिप्तं ।
 कणादिपिप्लयस्तुम्फलं भूत्वा न चाच-
 रेत् ॥ जलस्यापि नरश्रेष्ठ भोजनाद्-
 भेषजादृते । नित्यक्रिया निवर्तेत सह
 नैमित्तिकैः सदा ॥ जलौकां गृत्पादम्
 कृमिगण्डुपदादिकं । कामादन्तेन सं-
 स्पृश्य नित्यकर्म्मणि संत्यजेत् ॥ विशेष-
 षतः शिवापूजां प्रमीतपितृको नरः
 यावद्दंसरपर्यास्तं मनसापि न चाचरेत् ॥
 महाशुक्लनिपाते तु काम्यां किष्किन् चाच-
 रेत् । आर्त्विज्यं ब्रह्मयज्ञम् श्राद्धं देव-
 युतम् यत् ॥ गुरुमाक्षिप्य विप्रम् प्रकृ-
 तैव च पाणिना । न कुर्यान्नित्यकर्म्मणि
 रेतःपाते च भैरव ॥ आसनार्घ्यापात्रम्

ভগ্নমাসাদয়েন্ন যৎ । উষরে কুমিসংযুক্তে
 স্থানে বৃক্ষেইপি নার্চয়েৎ ॥ নীচৈরাসাদ্য
 তৎস্থানং শুচিঃ প্রযতমানসঃ । অর্চয়ে-
 চ্চণ্ডিকাং দেবীং দেবমন্ডলং ভৈরব ॥ * ॥
 দিগ্ধিভাগে তু কোবেরী দিক্ শিবাশ্রীতি-
 কারিণী । তস্মান্তমুখমাসীনঃ পূজয়ে
 চ্চণ্ডিকাং সদা ॥ * ॥ পূজাস্থানানি যথা ।
 লিঙ্গস্থানং পূজয়েদেবীং পুস্তকস্থানং তথৈব
 চ । স্থণ্ডিলস্থানং মহামায়াং পাতুকে প্রতি-
 মাসু চ ॥ চিত্রে চ ত্রিশিখে খড়্গে জলস্থানং
 বাপি পূজয়েৎ । পঞ্চাশদঙ্গুলং খড়্গং
 ত্রিশিখঞ্চ ত্রিশূলকং ॥ শিলায়াং পর্বত-
 স্যাগ্রে গঙ্গায়ামপি তৎসমা । আৰ্ধ্যাবর্তে
 মধ্যদেশে তথা পর্বতগহ্বরে ॥ দেবীং
 সংপূজয়েন্নিত্যং ভক্তিশ্রদ্ধাসমম্বিতঃ ।
 বারানস্যাং সদা পূজা সম্পূর্ণফলদায়িনী ॥
 ততস্ত্ব দ্বিগুণা প্রোক্তা পুরুষোত্তমসম্মিধৌ ।
 ততোইপি দ্বিগুণা প্রোক্তা দ্বারবত্যাং
 বিশেষতঃ ॥ সর্বক্ষেত্রেষু তীর্থেষু পূজা
 দ্বারবতীসমা । বিদ্যে শতগুণা প্রোক্তা
 গঙ্গায়ামপি তৎসমা ॥ আৰ্ধ্যাবর্তে মধ্য-
 দেশে ব্রহ্মাবর্তে তথৈব চ । বিদ্যাবৎফলদা
 পূজা প্রয়াগে পুঙ্করে তথা ॥ ততশ্চতু-
 গুণং প্রোক্তং করতোয়ানদীজলে । তস্মা-
 চ্চতুর্গুণফলা নন্দিকুণ্ডে চ ভৈরব ॥ তত-
 শ্চতুর্গুণা প্রোক্তা জল্লীশেশ্বরসম্মিধৌ ।
 তত্র সিদ্ধেশ্বরীঘোনৌ ততোইপি দ্বিগুণা
 স্মৃতা ॥ ততশ্চতুর্গুণা প্রোক্তা লৌহিত্য-
 নদপাথসি । তৎসমা কামরূপে তু সর্ব-
 ত্রৈব জলে স্থলে ॥ সর্বশ্রেষ্ঠে যথা বিষ্ণু-

লক্ষ্মীঃ সর্বোত্তমা যথা । দেবীপূজা তথা
 শস্তা কামরূপে সুরালয়ে ॥ দেবীক্ষেত্রং
 কামরূপং বিদ্যতেহম্বল তৎসমং । অন্যত্র
 বিরলা দেবী কামরূপে গৃহে গৃহে ॥ ততঃ
 শতগুণং প্রোক্তং নীলকূটস্য মস্তকে ।
 ততোইপি দ্বিগুণং প্রোক্তং হেরুকে
 শিবলিঙ্গকে ॥ ততোইপি দ্বিগুণা প্রোক্তা
 শৈলপূজাদিয়োনিসু । ততঃ শতগুণং
 প্রোক্তং কামাখ্যাঘোনিমণ্ডলে ॥ ইতি
 কালিকাপুরাণে ৫৪ । ৫৭ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥
 পূজাসনানি তৎফলানি চ যথা । উপ-
 বিশ্যাসনে রম্যে কৃষ্ণাজিনকুশোত্তরে ।
 রাঙ্কবে কাম্বলে বাপি কাশাদৌ ব্যাঘ্র-
 চর্ম্মণি ॥ ন কুর্যাদর্চনং বিষ্ণোঃ শিবে
 কাষ্ঠাসনাদিসু । কাষ্ঠাসনে বৃথা পূজা
 পাষণে রোগসম্ভবঃ ॥ ভূম্যাসনে গতি-
 নাস্তি বজ্রাসনে দরিদ্রতা । কুশাসনে
 জ্ঞানবৃদ্ধিঃ কাম্বলে সিদ্ধিরুত্তমা ॥ কৃষ্ণা-
 জিনে ধনী পুঞ্জী মোক্ষঃ স্মাদ্ব্যাস্ত্রচর্ম্মণি ।
 মন্ত্রযোগং প্রকুব্বীত ভোগার্থং স্মখমাসনে ।
 ইতি পাদ্মোত্তরখণ্ডে ৭৪ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥
 পূজাধিকারিতা প্রয়োজকদেবঘটকপূজা
 যথা । গণেশঞ্চ দিনেশঞ্চ বহ্নিং বিষ্ণুং
 শিবং শিবাং । সংপূজ্য দেবঘটকঞ্চ সো-
 হধিকারী চ পূজনে ॥ * ॥ গণেশং বিষ্ণু-
 নাশায় নিম্পাপায় দিবাকরং । বহ্নিং
 শুদ্ধায় বিষ্ণুঞ্চ মুক্তয়ে পূজয়েন্নরঃ ॥ শিবং
 জ্ঞানায় জ্ঞানেশং শিবাঞ্চ বুদ্ধিরুদ্ধয়ে ।
 সংপূজ্য তান্ লভেৎ প্রোক্তো বিপরীত-
 মতোহন্থথা ॥ ইতি ব্রহ্মবৈবর্তে প্রকৃতি-

१०६ अध्यायः ॥ * ॥ द्वादशमासे विष्णु-
पूजाविधिर्था । प्रत्यहं कार्तिके मासि
जातीपुष्पैः समर्चयेत् । दद्यादथशुद्धीपथ
नियताम्ना दृढव्रतः । ब्राह्मणान् भोज-
यित्वा सहसायुज्याम्पुयात् ॥ गार्गशीर्षे
नवाग्नेन वक्रपुष्पैश्च केशवः । समर्च्य
भोजयेद्विप्रान् वैकुण्ठपदमाप्नुयात् ॥
धनुष्यसि देवेशं मासमेकं निरस्तुरं ।
अर्चयेत्पवासैश्च करवीरैः सिता-
सितैः ॥ धूपैर्दीपैश्च नैवेद्यैर्थाशक्त्या
निवेदयेत् । समाप्तौ भोजयेद्विप्रान्
महाभागवतोद्भमान् । अश्वमेधसहस्रस्य
फलमाप्तोत्यसंशयः ॥ तपोमास्यदिते
भानौ स्नात्वा नद्यां विशेषतः । अर्चये-
न्नाथीपुष्पैरुत्पलैश्च शुभानने ॥
पायसं विविधं दिव्यं भक्त्या तत्र निवे-
दयेत् । मासान्ते वैष्णवान् विप्रान् भोज-
येत् शक्तिता द्विजः ॥ तपस्ये च तथा
देवि माधवैः कृष्णैः शुभैः । स्नात्वा
संपूजयेद्विष्णुं मासमेकं निरस्तुरं ॥
शर्करासु घृतं नित्यमपूपांश्च निवे-
दयेत् । वैष्णवान् भोजयेच्छक्त्या मासान्ते
शुभदर्शने ॥ मधुमासि तथा नित्यं वकुलै-
श्चम्पकैरपि । पूजयेज्जगतामीशं गुडा-
मथ निवेदयेत् ॥ मासान्ते वैष्णवान्
विप्रान् भोजयेत् असमाहितः । सहस्र-
वार्षिकं पूजाफलं नित्यमवाप्नुयात् ॥
माधवे पूजयेद्विष्णुं शतपत्रैर्महोत्-
पलैः । पूजयित्वा विधानेन दध्यामफल-
संयुतं ॥ गुडोदकं भक्त्या वै तस्मिन्

देवि निवेदयेत् । लक्ष्म्या युक्ते जग-
न्नाथः प्रीतो भवति पार्वति ॥ ज्येष्ठे तु
शुक्रकर्मलैः पाटलैः कुमुदोत्पलैः ।
अर्चयित्वा हृषीकेशमग्नं चूतफलैर्युतं ॥
निवेदयित्वा भक्त्या वै गवां कोटिप्रदो
भवेत् । वैष्णवान् भोजयेन्नित्यं मासान्ते
भक्तसन्तमः । ब्राह्मणांश्च शिवे सर्वं
फलमानस्त्यमश्नुते ॥ आषाढे देवताधीशं
लक्ष्मीभर्तारमच्युतं । श्रीपुष्पैरर्चयेन्नित्यं
पायसान्नं निवेदयेत् ॥ मासान्ते भोजये-
द्विप्रान् महाभागवतोद्भमान् । षष्टिवर्षसह-
स्रस्य पूजां प्राप्नोत्यसंशयः ॥ नभो-
मास्यर्चयेद्विष्णुं पुमांगैः केतकीदलैः ।
अर्चयित्वाच्युतं भक्त्या न भूयो जन्म-
भाग्भवेत् ॥ दद्याद्दे पिष्टकान् भक्त्या
शर्कराघृतमिश्रितान् । ब्राह्मणान् भोज-
यित्वा तु सर्वमानस्त्यमश्नुते ॥ नभस्य-
प्यर्चयेदमीशं कुन्दैः कुरुवकैरपि ।
क्षीराम्णं गुडमिश्रं भक्त्या तत्र निवे-
दयेत् । गवां कोटिप्रदानस्य प्रत्यहं
समवाप्नुयात् ॥ इषे नीलोत्पलैर्मामि
पूजयेन्मधुसूदनं । भक्त्या निवेदयेत्तस्मिन्
क्षीरमाज्यविमिश्रितं ॥ कन्याकोटिसह-
स्रानि कन्याकोटिशतानि च । वैष्णवं
लोकमाप्नोति मुदितः स्वजनैर्युतः ॥ उज्ज-
मासे स्वयं देवि कोमलैस्तुलसीदलैः ।
पूजयित्वाच्युतं भक्त्या तंसायुज्यामवाप्नु-
यात् ॥ इति पाद्मोत्तरार्थे १५ अध्यायः ॥
द्वादशमासार्दो दुर्गापूजादि देवीपुराणे
द्रेष्टव्यं ॥ * ॥ अथ देवपूजाविधिः । स्नातः

স্নানাসামর্থ্যে আর্দ্রবাসসা কৃতগাত্রমার্জ্জ-
নাদিগৃহসমীপং গৃহা প্রাঙ্কুথ উদঙ্কুথো বা
প্রক্ষালিতপাদঃ শুচির্দিবাসাঃ কুশহস্তঃ
স্বাচাস্তঃ সর্বত্র বীরাসনোপবিষ্টঃ প্রাঙ্কুথঃ
রাত্রীবুদঙ্কুথ এব মৌনী ধ্যানপরায়ণঃ কাম-
রাগভয়দ্বন্দ্বক্রোধমাৎসর্যাত্তরারহিতস্তম্বনাঃ
স্বমনা বা শুচৌ সমুপবিষ্টোহনিক্টশব্দ-
গন্ধরহিতে দেশে দক্ষিণপার্শ্বে নৈবেদ্যা-
ভ্যুপকরণানি চ । বামপার্শ্বে জলং পুরতো
ধূপদীপৌ তাত্রাদিপাত্রঞ্চ যথাসম্মিবেশং
পাদ্যার্য্যাচমনীয়পাত্রং জলাদিপূর্ণমগ্রতঃ
স্থাপয়িত্বা যথালভং যজ্ঞোপবীতবস্ত্রা-
লঙ্করণাদি সংস্থাপ্য ওঁ অপসর্পস্তু তে
ভূতা যে ভূতা ভূমিপালকাঃ । ভূতানা-
মবিরোধেন পূজাকর্ম্ম করোম্যহং ॥ ইত্যু-
চ্চার্য্য অস্ত্রায় কড়িতি তর্জ্জন্যঙ্গুষ্ঠবোগ-
ধ্বনিচ্ছোটিকয়া দশদিগ্বন্ধনং কুর্য্যাৎ ॥ * ॥
নাদেবো দেবমর্চ্চয়েদিত্যশুরোধাৎ সর্ব-
দেবার্চ্চনেষু ভূতশুদ্ধিমাহুরাগমিকাঃ । সা
যথা । সোহহমিতি মন্ত্রেণ জীবাঅনং
নাভিতো হৃদিস্থপরমাত্মনি সংযোজ্য ততঃ
পৃথিবীং জলে জলং তেজসি তেজো
বায়ৌ ভতো বায়ুমাকাশে প্রবেশ্য দক্ষিণা-
ঙ্গুষ্ঠেন দক্ষিণনাসাপুটং ধৃত্বা যমিতি বায়ু-
বীজেন ষোড়শবারজপ্তেন বায়াকর্ষণরূপ-
পূরকসংজ্ঞয়া বায়ুচিস্তনরূপয়া বায়ব্যা-
ধারণয়া দেহং শোষয়িত্বা ভতো নাসা-
পুটাবঙ্গুষ্ঠানামিকাভ্যাং ধৃত্বা যমিতি বহি-
বীজেন চতুঃষষ্টিবারজপ্তেন স্তম্বনরূপ-
কুস্তকসংজ্ঞয়া অগ্নিচিস্তনরূপয়া আগ্নেব্যা

ধারণয়া দেহং দাহয়িত্বা লমিতীন্দ্রবীজেন
দ্বাত্রিংশদ্বারজপ্তেন দক্ষিণনাসাপুটেন বায়ু-
নিঃসারণরূপয়া রেচকসংজ্ঞয়া ঐন্দ্রাধ্যান-
রূপয়া ঐন্দ্রাধারণয়া স্থিরীকৃত্য যমিতি
বরুণবীজেন চতুঃষষ্টিবারজপ্তেন জলাধিপ
ধ্যানরূপয়া জলাধিপধারণয়া চন্দ্রমণ্ডলা-
দমৃতং আবয়িত্বা তেনাপ্লাব্য প্রণবেন
সর্বাক্সং সংঘটিতং পুনর্নবীভূতং চিস্ত-
য়িত্বা বায়াদিভূতানি ব্যোমাদিভ্যো ব্যুৎ-
ক্রমেণ বহিঃ কৃত্বা হংস ইতিমন্ত্রেণ পরমা-
অতো জীবং নাভিপদ্যে ন্যসেৎ ॥ * ॥
তত ঋষ্যাদিন্যাসঃ । গোপালমন্ত্রে তু
নারদায় ঋষয়ে নমঃ শিরসি । গায়ত্রী-
চ্ছন্দসে নমো মুখে । শ্রীকৃষ্ণায় দেবায়
নমো হৃদি । এবমন্যত্রোহনীয়ং ॥ * ॥
ততঃ প্রাণায়ামঃ । তত্তন্মূলমন্ত্রেণ ষোড়শ-
বারজপ্তেন অঙ্গুষ্ঠেন দক্ষিণনাসাপুটং ধৃত্বা
বামনাসয়া বায়ুং পূরয়েৎ । অঙ্গুষ্ঠানামি
কাভ্যাং নাসাপুটৌ ধৃত্বা চতুঃষষ্টিবার-
জপ্তেন বায়ুং কুস্তয়েৎ । বামনাসামনামি-
কয়া ধৃত্বা দক্ষিণনাসয়া দ্বাত্রিংশদ্বারজপ্তেন
বায়ুং ত্যজেৎ । পুনর্দক্ষিণনাসয়া পূরয়েৎ ।
উভাভ্যাং কুস্তয়েৎ । বামনাসয়া রেচ-
য়েৎ । পুনর্বাময়া পূরয়েৎ । উভাভ্যাং
কুস্তয়েৎ । দক্ষিণয়া রেচয়েদিতি ॥ * ॥
ততো বাহ্মাতৃকান্যাসঃ । ন্যাসশব্দে
দ্রষ্টব্যঃ ॥ অনেকদেবপূজনে তু ভূতশুদ্ধি-
মাতৃকান্যাসয়োরবিশেষাৎ সকৃদেবানু-
ষ্ঠানং ॥ * ॥ ততঃ করন্যাসঃ । যথা
গোপালে । ওঁ ক্লাং অঙ্গুষ্ঠাভ্যাং নমঃ

असूठयोः । ॐ क्लीं तर्जनीभ्यां स्वाहा
 तर्ज्जिनोः । ॐ क्रूं मध्याभ्यां वषट्
 मध्यमयोः । ॐ क्रैं अनामिकाभ्यां हूं
 अनामिकयोः । ॐ क्रौं कनिष्ठाभ्यां
 वौषट् कनिष्ठयोः । ॐ क्रः करतल-
 पृष्ठाभ्यां फट् करतलपृष्ठयोः । एवमन्य-
 त्राप्यहं ॥ * ॥ ततोह्रन्यासः । ॐ क्रूं
 हृदयान् नमः हृदये हस्ततलेन । ॐ क्लीं
 शिरसे स्वाहा असूठाङ्गुलिभिः शिरसि ।
 ॐ क्रूं शिखायै वषट् अधोमुथाङ्गुलिमुष्टिना
 शिखायान् । ॐ क्रैं कवचाय हूं व्यस्तकर-
 तलाभ्यां आशिरःपादपर्यास्तुरूपसर्वाङ्गे ।
 ॐ क्रौं नेत्राभ्यां वौषट् तर्जनीमध्या-
 भाभ्यां नेत्रयोः । ॐ क्रः अस्त्राय फट्
 उक्थास्तालत्रयं छोटिकाभिर्दर्शदिग्धक्कनक
 कुर्यात् । एवमन्यत्राप्यहनीयं । आग-
 मोक्त्यादिपूजने तु भूतशुद्ध्यादिनियमः
 अग्रतः त्वनियमः ॥ * ॥ ततोहर्ष्यस्थापनं ।
 वामतोहर्ष्यपादद्याद्याचमनीयपात्राणि सं-
 स्थाप्य अर्घ्यपात्रं जलगङ्गपुष्पैः सं-
 पूज्य ततद्देवतामूलमन्त्रं सर्वदेवता-
 साधारणे तु प्रणवं वा अर्कधा जपित्वा
 धेनुमुद्रया अमृतिकृत्य तद्दकं पात्रा-
 स्तरे किञ्चिं कृत्वा तेनोदकेनाञ्जानं
 पूजोपकरणकाङ्क्षयेत् । प्रणवादि-
 ततद्देवताचतुर्थ्यस्तनाम्ना नमोहस्तैः मूल-
 मन्त्रेण वा आञ्जानं गङ्गादिभिरभ्यास्य
 तद्रूपं ध्यात्वा ततस्तत्रपात्रे चन्दनादि-
 रचिताम्बुदलपद्मे सन्धोधानस्तुदेवतानाम्ना
 ईहागच्छेत्यावाह्यं स्थापयित्वा मूलेन

चतुर्थ्यस्तनाम्ना आसनं दत्त्वा सन्धोधानस्तु-
 नाम्ना स्वागतं ते इति पृच्छेत् । दीक्षित-
 स्तु मूलमन्त्रमुच्चार्य प्रणवादिचतुर्थ्यस्तनाम्ना
 नमोहस्तैः दद्यादिति विशेषः । एवं
 पादार्घ्याद्याचमनीयादीनि दद्यात् । पादार्घ्या-
 र्घ्ययोः पौर्वापर्ये त्वनियमः । ततो
 मृतमधुदधि मेलकपलमितं कांशपात्र-
 म्बुं पिहितकं मधुपर्कं पुनराचमनीयकं
 दद्यात् । ततो लौकिकवर्षाधिकशत-
 त्रयतोलकान्यूनवैदिकाष्टोत्तरशतपला-
 न्यूनजलेन तदभावे षष्टिरक्तिमासद्वया-
 धिकत्रयोदशतोलकरूपवैदिकपलचतुष्ट-
 यान्यूनजलेन ईदं स्नानीयं एवं दूष्का-
 दिनापि । मृतादिस्नाने तु गङ्गाद्रव्याचूर्णक-
 विरुक्कणमुषोदकेन कालनं चाङ्गं ततः
 पुनराचमनीयं वासनी पुनराचमनीयं
 दद्यात् । प्रत्येकमलकारं यज्ञोपवीतं
 गङ्गं पुष्पं धूपं दीपं नैवेद्यं पुनराच-
 मनीयं तान्मूलं दत्त्वा मूलमन्त्रं यथाशक्ति
 जप्त्वा समर्प्य त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य अर्कधा-
 प्रणिपातेन पञ्चाङ्गप्रणिपातेन वा शिरसि
 करद्वयसंयोगेन च प्रणम्य स्तुत्वा प्रणवादि-
 सन्धोधानस्तुनाम्ना कर्मश्रुति विस्मृजयेत् ।
 यत्र यद्रूपचारद्रव्यासम्भवस्तदर्थं जलं देयं ।
 प्रतिष्ठितस्त्रितरप्रतिमायां ततदावाहन-
 विस्मृजने न स्तः । एवं शालग्रामे जले
 वा सर्वदेवपूजनेऽपि यथाभावं पादार्घ्यादि-
 दशोपचारैः । गङ्गपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः
 पञ्चोपचारैः । गङ्गपुष्पाभ्यां वा ।
 केवलेन पुष्पेण । केवलेनाङ्गतेन ।

কেবলেন জলেন । মানসিকেন বা
 পূজয়েৎ । তত্র সামান্যদেবতাধূপঃ
 শারদায়াং । সগুগ্গুগ্গুরুশীরশর্করামধু-
 চন্দনৈঃ । ধূপয়েদাজ্যসংমিশ্রৈর্নৌচৈ-
 দেবায় দেশিকঃ ॥ এতৈর্মিলিতৈর্ষথালভং
 বা । ইতি সর্বদেবতাসাধারণে বিধিঃ ॥*॥
 ততঃ প্রথমং সূর্য্যপূজা । ওঁ সূর্য্যায় নমঃ
 ইতি পূজয়েৎ । তত্র গন্ধাঃ । চন্দনা-
 গুরুকপূরবীরণমূলপদ্মকাষ্ঠরক্তচন্দনানি ।
 পুষ্পাণি । মল্লিকামালতীকরবীরচম্পক-
 পাটলাবকুলতগরপীতঝিষ্ঠীকুম্ভনবমল্লি-
 কাশোকপদ্মাগস্ত্যজ্বাপুষ্পাণি বিহিতানি ।
 তুলসীকৃষ্ণতুলসীদূর্বাবিষ্ণুপত্রাণি রাজিতা-
 কাণ্ড্যকদলতগরমুদগালানি নিষিদ্ধানি ।
 ধূপাশ্চ । গুগ্গুগ্গুরুদেবদারুবিষ্ণানি ।
 দীপস্ত য়তেন তৈলেন বা । নৈবেদ্যানি
 বিবিধভক্ষ্যাণি ॥*॥ অথ গণেশপূজা তদা-
 বাহনে । ওঁ ভূভূবস্বর্গেশ ইহাগচ্ছ ইতি
 দূর্বাপুষ্পাক্তৈরাবাহ ওঁ গণেশায় নম
 ইত্যনেন পূজয়েৎ । তত্র তুলসী নিষিদ্ধা ।
 রক্তচন্দনরক্তপুষ্পাদিকং বিহিতং । দেব-
 তাস্তরপ্রসিদ্ধং অন্যৎ মুকুলাদিকং ন
 দেয়ং ॥ * ॥ অথ দুর্গাপূজা । ওঁ ভূভূবঃ
 স্বর্দুর্গে ইহাগচ্ছ ইতি পুষ্পাক্তৈরাবাহ
 ওঁ দুর্গায়ৈ নম ইত্যনেন পূজয়েৎ । তত্র
 গন্ধাঃ চন্দনাগুরুকপূরকুঙ্কমানি । পুষ্পাণি
 মল্লিকোৎপলপুষ্পাগশমীচম্পকাশোককর্ণি-
 কারকরবীরতুলসীবিষ্ণুপত্রাদীনি বিহিতানি ।
 মুকুলাকমন্দারপুষ্পাণি নিষিদ্ধানি । ধূপাঃ
 কৃষ্ণাগুরুসহিতযুতমহিষাকগুগ্গুলুবিষ্ণান্য-

তমানি বীরণমূলচন্দনেহপি । দীপস্ত
 য়তেন তৈলেন বা । নৈবেদ্যানি আত্র-
 নারিকেলখর্জুরকদলীবীজপূরাদীনি কথি-
 তং বিদ্ধং ফলং নিষিদ্ধং । যজ্ঞপক্কদলী-
 ফলমপি বিহিতং ॥ * ॥ অথ শিবপূজা ।
 উদয়ুথঃ ওঁ নমঃ শিবায় নমঃ ইতি মন্ত্রেণ
 পূজয়েৎ । তত্র গন্ধাঃ অগুরুচন্দনে ।
 পুষ্পাণি চ অর্ককরবীরজাতীবকুলপাটলা-
 শ্বেতমন্দারনাগকেশরচম্পকধুস্তুরবিষ্ণামল-
 কতুলসীপত্রাণি বিহিতানি । কেতকী
 মাধবীপুষ্পকুম্ভযুথীমদস্তিকাশিরীষসর্জবকু
 কমুকুলমাত্রাণি নিষিদ্ধানি । ধূপস্ত যুত-
 গুগ্গুলুবিষ্ণুফলানি উশীরাগুরুচন্দনানি
 চ । দীপস্ত য়তেন তৈলেন সর্বপাদিনা
 বা । নৈবেদ্যানি গুড়খণ্ডযুতপক্কমাতুলুঙ্গ-
 ফলাদীনি ॥ * ॥ অথ পার্শ্ববিশিষ্টপূজা-
 বিধিঃ । ওঁ হরায় নম ইতি যুদাহরণং ।
 ওঁ মহেশ্বরায় নম ইতি ঘটনং । ওঁ শূল-
 পাণে ইহ স্প্রতিষ্ঠিতো ভব ইতি প্রতিষ্ঠা ।
 আচারাৎ ধ্যায়ৈম্নিত্যমিত্যাদিনা শার-
 দোক্তং ধ্যয়েৎ । পিনাকধুক্ ইহাগচ্ছ
 ইত্যাবাহনং । ওঁ পশুপতয়ে নম ইতি
 স্পননং । এতৎ পাদ্যং ওঁ নমঃ শিবায়
 নম ইতি পাদ্যাভিঃ সংপূজ্য বামা-
 বর্তেন বেদ্যাং প্রোচ্যাदिषু ওঁ সর্বায়ে
 ক্ষিতিমূর্তয়ে নমঃ ওঁ ভবায় জলমূর্তয়ে
 নমঃ ওঁ রুদ্রায় অগ্নিমূর্তয়ে নমঃ ওঁ উগ্রায়
 বায়ুমূর্তয়ে নমঃ ওঁ ভীমায় আকাশমূর্তয়ে
 নমঃ ওঁ পশুপতয়ে যজমানমূর্তয়ে নমঃ
 ওঁ মহাদেবায় সোমমূর্তয়ে নমঃ ওঁ

ঈশানায় সূর্যমূর্তয়ে নমঃ । ইত্যৃষ্ণমূর্তীঃ
 পুষ্পৈঃ পূজয়েৎ । ততো মুখবাদ্যং কৃত্বা
 ক্রমশ্চেতি সংহারমুদ্রয়া বিসর্জয়েৎ । স্ত্রী
 শূদ্রস্ত নমঃ শিবায়েতি মস্ত্রেণ পূজয়েৎ ॥৯॥
 অথ বিষ্ণুপূজা । শঙ্খাদ্যর্ঘ্যপাত্রং পুরতো
 নিধায় ত্রিভাগজলেনাপূর্য্য বমিতি ধেনু-
 মুদ্রয়া অমৃতীকৃত্য ওঁ বিষ্ণবে নম ইত্য-
 ক্ধাজপিত্বা তেনোদকেনান্নানং পূজোপ-
 করণঞ্চাভ্যুক্ষেৎ । দীক্ষিতস্ত তন্মন্ত্র-
 মুচ্চার্য্য তন্নান্না পূজয়েৎ অঙ্গাদ্যবরণঞ্চ
 পূজয়েৎ শালগ্রামে মণৌ প্রতিমাষ্টদল-
 পদ্মজলাদিষু । তত্র শালগ্রামে আবাহন-
 বিসর্জনে ন স্তঃ । ধ্যেয়ঃ সদেত্যাদিনা
 ধ্যাত্বা ওঁ ভগবন্ বিষ্ণো ইহাগচ্ছেত্যাদ্য-
 ক্ততপুষ্পৈরাবাহ ইদমাসনং ওঁ স্ত্রীবিষ্ণবে
 নমঃ ওঁ বিষ্ণো স্বাগতমিতি পৃচ্ছেৎ এতৎ
 পাদ্যং ওঁ বিষ্ণবে নমঃ সামগস্ত ইদমর্ঘ্যং
 ওঁ বিষ্ণবে নমঃ ইতি বদেৎ । তদিতরস্ত
 এষোহর্ষ ইতি বিশেষঃ । তত্র দ্রব্যাগি
 কুশপুষ্পাক্তসিদ্ধার্থচন্দনতোয়ানি যথা-
 লাভং বা অর্ঘ্যপাদ্যয়োস্ত পৌর্ক্বাপর্ঘ্যেণ
 নিয়মঃ । আচমনীয়ে স্ত্রগন্ধিদ্রব্যযুক্তজলং
 কেবলং বা প্রশস্তজলং । স্ত্রতমধুদধ্যা-
 স্ত্রকো মধুপর্কঃ তদভাবে কেবলং বা
 মধু । পূর্ববদিদমাচমনীয়ং ইদং স্নানীয়ং
 তত্র লৌকিকঘণ্ট্যধিকশতত্রয়তোলকা-
 ন্যনং জলং । পুনরাচমনীয়ং ইদং বস্ত্রং
 পুনরাচমনীয়ং ইদমাভরণং পুনরাচমনীয়ং
 গন্ধস্ত অমুঠযুক্তকনিষ্ঠয়া গন্ধমুদ্রয়া তত্র
 চন্দনাগুরুকপূরকুম্ববীরগম্বলপদ্মকাঠসি-

হলকরক্তচন্দনকস্তুরিকাজাতীফলানি ঘৃষ্ঠা-
 নি এতচ্চূর্ণানি বা এতদাহারকুষ্ঠরসো বা
 পুষ্পাণি চ তর্জ্জন্যমুঠযোগরূপপুষ্পমুদ্রয়া
 তত্র মল্লিকামালতীজাতীকেতক্যশোকচ-
 ম্পকনাগকেশরবকুলপদ্মোৎপলতুলসীবি-
 ল্বকরবীরপারিভদ্রপাটলাশ্বেতাপরাজিতা-
 বহুদলতগরশ্বেতজবারক্তাশোকশণপুষ্পাভূ-
 মিচম্পকশেফালীনবমালিকায়ুথিকাদম্ব-
 কুন্দলবঙ্গমাধবীপুষ্পবকবন্ধুকুরুবকবিল্ব-
 পুষ্পবহুবারককফ্লারদ্রোণপলাশপুষ্পাণি
 বিহিতানি । নরসিংহেতরাবতারে কেতকী
 নিষিদ্ধা । পর্যুষিতমচ্ছিদ্রাপ্রোক্ষিতস্বয়ং-
 পতিতোপহতমধ্যাহ্নান্নোত্তরক্রটিতপদ্ম-
 চম্পকেতরকলিকাতুলসীতরশুকপত্রপরি-
 হিতপুষ্পবিহিতেতররক্তপুষ্পচৈতরক্ষোদ-
 ভবশ্মশানজাতকুটজশাল্মলীশিরীষপুষ্পাণি
 নিষিদ্ধানি । ব্রাহ্মণেতরশ্চ বনোদ্ভবানি
 চ । বিহিতপত্রাণি তুলসীবিল্বশমীভৃঙ্গ-
 রাজতমালামলকেতকীপত্রাণি । পদ্ম-
 কুন্দোৎপলানি পঞ্চদিনাৎ পরতঃ পর্যু-
 ষিতানি । তুলশ্চগস্ত্যবিল্বানি কদাপি ন
 পর্যুষিতানি । ধূপস্থানঞ্চ দেবশ্চ বামে
 পুরতো বা তর্জ্জন্যমুঠযোগরূপধূপমুদ্রয়া
 বামহস্তেন ঘণ্টাং বাদয়ন্ স চ ভূমো ন
 দেয়ঃ । ধূপশ্চ জটামাংসীমহিষাকণ্ঠ-
 গ্ণলুকপূরাগুরুসিহ্লকদেবদারুজাতীফল-
 শারদোক্তমিশ্রিতগুগ্ণস্বাদয়ঃ । দীপস্থানং
 দেবশ্চ দক্ষিণতঃ পুরতো বা মধ্যামুঠ-
 যোগরূপদীপমুদ্রয়া এষ দীপঃ স্ত্রতেন
 তৈলেন বা ভূমো ন দেয়ঃ । নৈবেদ্যস্থানঞ্চ

দেবপৃষ্ঠেতরদেশঃ । অনামিকাস্কুষ্ঠযোগ-
রূপনৈবেদ্যমুদ্রয়া এতম্নৈবেদ্যং তত্র
কদলীপনসজম্বলবনীকরমর্দকহবিঃসংস্কৃত-
তিলমাষমুদগষবগোধুমত্ৰীহিশাল্যম্ বিহি-
তং । নিষিক্তস্ত অজামহিষীক্ষীরদধিযুতং
পঞ্চনখবরাহমংস্মগচ্ছাগেতরমাংসহির-
ণ্যোদকস্পর্শেতরশ্চাণ্ডালদৃষ্টবিড়ালাত্য-
চ্ছিক্তেন্নৈহাক্তপর্যুষিতেতরভক্ষ্যং । খণ্ডা-
দীনি যবগোধুমক্ষীরবিকারাস্চ ন পর্যু-
ষিতাঃ । ততঃ পুনরাচমনীয়ং তাম্বুলঞ্চ
দস্ত্বা অষ্টোত্তরসহস্রং শতং দশ বা উক্ত-
রীয়বস্ত্রেণ ছাদিতহৃদ্রেশে স্থিততির্য্যগভূত-
দক্ষিণকরঃ যথাশক্তি মূলমস্ত্রং জপিত্বা ওঁ
গুহ্যতিগুহ্যগোপ্তা হ্রং গৃহাণাস্মৎকৃতং
জপং । সিদ্ধির্ভবতু মে দেব ত্বংপ্রসাদাৎ
হ্রয়ি স্থিতে ইত্যর্ঘোদকেন দেবহস্তে জলং
দদ্যাৎ । ততোহর্ঘ্যশঙ্খং গৃহীত্বা ত্রিঃ প্রদ-
ক্ষিণীকৃত্য ধ্যেয়ং সদা পরিভবন্নমভীষ্ট-
দোহং তীর্থাম্পদং শিববিরিক্তিনুতং
শরণ্যং । ভূত্যাতিহিং প্রণতপালভবাক্রি-
পোতং বন্দে মহাপুরুষ তে চরণারবিন্দং ॥
তত্ৰা সূহৃস্ত্যজস্বরেপিতরাজ্যলক্ষ্মীং
ধর্ম্মিষ্ঠ আর্ঘ্যবচসা যদগাদরণ্যং । মায়ায়ুগং
দয়িতয়েপিতমম্বধাবন্ধন্দে মহাপুরুষ তে
চরণারবিন্দং ॥ ইতি স্তব্বা ওঁ প্রসীদ ভগ-
বন্মিতি দণ্ডবৎ প্রণমেৎ । ওঁ যৎ কিঞ্চিৎ
ক্রিয়তে দেব ময়া স্কৃততদুকৃতং । তৎ
সর্বং হ্রয়ি সংন্যস্তং ত্বংপ্রযুক্তঃ করো-
ম্যহং ॥ ইত্যনেন সর্বং সমর্পয়েৎ ।
মন্ত্রহীনং ক্রিয়াহীনং ভক্তিহীনং জনার্দন ।

যৎ পূজিতং ময়া দেব পরিপূর্ণং তদন্ত
মে ॥ ইতি প্রার্থয়েৎ । ততঃ সংহার-
মুদ্রয়া নিশ্মাল্যপুষ্পমাদায় ভূমৌ ত্যজেৎ
বিসর্জনসম্বন্ধে ওঁ ভগবন্ বিষ্ণো ক্ষমস্বেতি
বিসর্জয়েৎ তদসম্বন্ধে নিশ্মাল্যপুষ্পমাদায়
ওঁ তিষ্ঠ দেব পরে স্থানে স্বস্থানে পরমে-
শ্বর । যত্র ব্রহ্মাদয়ঃ সর্বে সুরাস্তিষ্ঠন্তি
মে হৃদি ॥ ইতি মন্ত্রেণ দেবং হৃদি
স্থাপয়েৎ । তত ওঁ বিশ্বকুসেনায় নম
ইতি গন্ধপুষ্পনৈবেদ্যাগ্রং দদ্যাৎ । ততো
বৈষ্ণবায় তন্নিশ্মাল্যং অনুলেপনং নৈবে-
দ্যঞ্চ কিঞ্চিদস্ত্বা শিরসি নিশ্মাল্যং ধার্য্যং
সর্বান্বেষনুলেপনং কৃত্বা যথাকালং
পাদোদকং নৈবেদ্যকোপভূঞ্জীত । তত্র
পাদোদকগ্রহণে মন্ত্রঃ ওঁ কৃষ্ণ কৃষ্ণ মহা-
বাহো ভক্তানামার্তিনাশন । সর্বপাপপ্রশ-
মনং পাদোদকং প্রযচ্ছ মে ॥ ততস্তৎ-
পানাদৌ পরোদিতেক্তদেবতানাম শ্রুত্বা
স্বয়ং ত্রিরুচ্চার্য্য পাদোদকং পাত্বা
তচ্ছেষং অকালমৃত্যুশমনং সর্বব্যধি-
বিনাশনং । বিষ্ণোঃ পাদোদকং পুণ্যং
শিরসা ধারয়াম্যহং ॥ ইতি শিরসি
ধারয়েৎ । নৈবেদ্যভক্ষণে মন্ত্রঃ ওঁ উচ্ছিক্ত-
ভোজিনস্তস্য বয়মুচ্ছিক্তকাজ্জিগং । যেন
লীলাবরাহেণ হিরণ্যাখ্যো নিপাতিতঃ ॥
ইতুচ্চার্য্য ভক্ষয়েৎ ॥ যথালভং দশোপ-
চারেণ বা পূজয়েৎ । তত্র দশোপচারাঃ ।
অর্ঘ্যপাদ্যাচমনীয়মধুপর্কাচমনগন্ধপুষ্পধুপ-
দীপনৈবেদ্যানি । পঞ্চোপচারাঃ । গন্ধ-
পুষ্পধুপদীপনৈবেদ্যানি । গন্ধপুষ্পাভ্যাং

वा केवलपुष्पेण केवलजलेन वा पूजयेत्
 ततोहयित्रकसरस्रतीलक्ष्मीणां पूजनं ।
 इत्याह्निकप्रयोगतद्धं ॥ * ॥ तद्भोक्तु-
 सामान्यपूजा कलावतीशब्दे द्रष्टव्या ॥
 पूजार्हः (त्रि) पूजायोग्यः । मान्यः । इति
 शबरश्रावली ॥
 पूजितः (त्रि) प्राप्पूजः । अर्चितः । तं-
 पर्यायः । अक्षितः २ । इत्यमरः ॥
 पूजितव्यः (त्रि) पूजनीयः । पूजधातोः
 कर्म्मणि तव्यप्रत्ययनिष्पन्नः ॥
 पूजिलः (पुं) देवता । इति संक्षिप्तसारो-
 णादिरुक्तिः ॥ पूज्ये त्रि । इत्युणादिकोषः ॥
 पूज्यः (पुं) श्वशुरः । पूजनीये त्रि । तं-
 पर्यायः । प्रतीक्यः २ । इत्यमरः ॥ अहं
 हि पूर्वो वयसा भवद्भ्यास्तुनाभिवादां
 भवतां न युक्तं । यो विद्याया तपसा
 जन्मना वा ब्रह्मः स पूज्यो भवति
 द्विजानां ॥ अर्कक उवाच । अवादीशेचद-
 वयसान्नि प्रवृद्ध इति वैराजाभ्याधिकः
 कथञ्चिं । यो वै विद्वांसुतपसा स ब्रह्मः
 स एव पूज्यो भवति द्विजानां ॥ इति
 मात्स्ये ७९ अध्यायः ॥
 पूण क संघाते । राशीकरणे । इति कवि-
 कल्पक्रमः ॥ षष्ठश्वरी । क पूणयति धान्त्
 लोकः । राशीकरोतीत्यर्थः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 पूतं (स्त्री) अपनीतवुषधान्यं । वडलानधान
 इति भाषा । तं पर्यायः । बहलीकृतं २ ।
 इत्यमरः ॥
 पूतः (त्रि) व्रतादिना शुद्धः । तं पर्यायः ।

पवित्रः २ प्रयतः ३ । शुद्धः । यथा । दधि-
 गोमयादि सामान्यं पवित्रं स्वभावपवित्रं
 वा । इति भरतः ॥ तं पर्यायः । पवित्रं २
 मेध्यं ३ । इत्यमरः ॥ चक्षुःपूतं न्यसेत्
 पादं वस्त्रपूतं जलं पिवेत् । सत्यपूतं
 वदेद्वाक्यं बुद्धिपूतं विचिन्तयेत् ॥ इति
 मार्कण्डेयपुराणं ॥ सत्यं । इति जटा-
 धरः ॥

पूतः (पुं) शङ्खः । श्वेतकुशः । विककत-
 ब्रह्मः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पूतकृत्यायी (स्त्री) इन्द्रपत्नी । शची । इति
 जटाधरः ॥
 पूतकृतुः (पुं) इन्द्रः । इति जटाधरः ॥
 पूतगङ्गः (पुं) बर्बरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पूततृणः (पुं) श्वेतकुशः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 पूतक्रः (पुं) पलाशब्रह्मः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 पूतधान्यं (स्त्री) तिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पूतना (स्त्री) हरीतकी । इत्यमरः ॥ सिद्धु-
 देशजा श्वल्लङ्क बृहदश्विहरीतकी लेपने
 प्रशस्ता । इति राजवल्लभः ॥ गङ्गमांसी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ दानवीभेदः । सावका-
 श्वरभगिनी जिघांसया स्तनकालकूटदानां
 त्रीकृष्णेन हता । रोगभेदः । इति
 मेदिनी ॥ स च अहिपूतनानाम्बाल-
 रोगः । तस्य निदानं यथा । पद्मवर्णो महा-
 पद्मो बाले दोषत्रयोद्भवः । शङ्खाभ्यां
 हृदयं यो वा हृदयाद्वा गुदं त्रजेत् ॥
 क्षुद्ररोगे च कथिते अजगल्ल्याहपूतने ।

कुडेरोगोक्तं यथा । शकुन्मुत्रसमायुक्ते-
 २शौचेहपाने शिशोर्भवेत् । श्विमे वा
 स्नाप्यमाने वा कण्ठुरक्तकफोद्धवा ॥ कण्ठु-
 यनास्ततः फिप्रं स्फोटः त्रावश्च जायते ।
 एकीभूतं त्रणं घोरं तं विद्यादहि-
 पूतनं ॥ इति माधवकरः ॥ * ॥ बाल-
 मातृकाविशेषः । यथा । तृतीये दिवसे
 मासे वर्षे वा गृह्णाति पूतना नाम मातृका ।
 तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति क्षरः ॥
 गात्रमुद्धेजयति स्तन्यं न गृह्णाति दृष्टिं
 वधाति क्रन्दति उर्ध्वं निरीकते । बलि-
 स्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभं ।
 नद्याभयतटमृत्तिकां गृहीत्वा गङ्गं ताम्बूलं
 रक्तपुष्पं रक्तचन्दनं रक्तसुगन्धजाः सप्त-
 प्रदीपाः सप्तशस्तिकाः मत्स्यमांससूराः
 अग्रभक्तुं दक्षिणस्यां दिशि मध्याह्ने
 चतुष्पथे बलिर्दातव्यः शिवनिर्माल्यां गुग्गुलु-
 सर्षपनिम्बपत्रमेघशृङ्गैर्दिनत्रयं धूपयेत् ।
 ॐ नारायणाय नमः हन हन मुखं मुखं हं
 फट् त्रायश्च स्वाहा । चतुर्थे दिवसे त्राङ्गं
 भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभं । इति
 चक्रपाणिदत्तः ॥

पूतनारिः (पुं) श्रीकृष्णः । इति शङ्करत्ना-
 बली ॥

पूतनासूदनः (पुं) श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥

पूतनाहा [न] (पुं) श्रीकृष्णः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥

पूतफलः (पुं) पनसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूता (स्त्री) दुर्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूताञ्जा [न] (पुं) पवित्रस्वभावः । शुद्ध-
 देहः । यथा । शास्त्रोहपि स्ववराजेन स्वत्वा
 सपुत्रवाहनं । पूताञ्जा नीरुजः श्रीमां-
 सुस्त्राद्रोगाद्भिमुक्तवान् ॥ इति शास्त्रपुराणे
 सूर्यास्तवः ॥

पूति (स्त्री) रोहिषतृणं । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

पूतिः (स्त्री) पवित्रता । दुर्गन्धः । इत्यमर-
 टीकायां रायमुकुटः ॥ खटाशयूकः । खाटानी
 इति भाषा । तस्याभूलेपनगुणः । परमा-
 लक्ष्मीरक्षोद्धरनाशित्वं । इति राज-
 बल्लभः ॥

पूतिकं (स्त्री) विष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतिकः (पुं) पूतिकरञ्जकः । इत्यमरः ॥

पूतिकरजः (पुं) करञ्जभेदः । इत्यमरः ॥

यथा । अथ कर्तृकरञ्जघोराकरञ्जनामगुणाः ।

करञ्जो नक्तमालश्च करञ्जश्चिरविश्वकः ।

स्युतपूर्णकरञ्जोहन्यः प्रकीर्यः पूतिकोहपि

च ॥ स चोक्तः पूतिकरजः सोमवल्कश्च स

स्युतः । करञ्जः कर्तृकस्तौक्ले वीर्योष्णो

योनिदोषहृत् ॥ कुष्ठोदावर्तुष्णार्शो-

त्रणकृमिकफापहः । तत्पत्रं कफवातार्शः-

कृमिशोथहरं परं ॥ भेदनं कर्तृकं

पाके वीर्योष्णं पित्तलं लघु । तत्फलं

कफवातघ्नं मेहार्शःकृमिकुष्ठजिह्वं ॥ स्युत-

पूर्णकरञ्जोहपि करञ्जसदृशो गुणैः । इति

भावप्रकाशः ॥

पूतिकरञ्जः (पुं) करञ्जविशेषः । नाटाकरञ्ज

इति भाषा । कर्ककरेज इति हिन्दी भाषा ।

तत्पर्यायः । प्रकीर्यः २ पूतिकरजः ३

পুতীকরজঃ ৪ পুতীকঃ ৫ পুতীকঃ ৬ কলি-
কারকঃ ৭ কলিমালকঃ ৮ কলহনাশনঃ ৯।
ইত্যমরভরতো ॥ প্রকীর্ণঃ ১০ রজনী-
পুষ্পঃ ১১ স্মননাঃ ১২ পুতিকর্ণিকঃ ১৩
কৈড়র্যাঃ ১৪ কলিমাল্যঃ ১৫। অস্য
গুণাঃ। কটুহং। তিত্তহং। উষ্ণহং।
বিষবাত্তিকগুণবিচাচ্চিকাকুষ্ঠস্পর্শত্বগ্দেরা-
নাশিত্বঞ্চ। ইতি রাজনির্ঘণ্টে ॥

পুতিকর্ণঃ (পুং) কর্ণরোগবিশেষঃ। তল্লক্ষণং
যথা। পুতিকর্ণমাহ। কর্ণবিদ্রুপিপাকাদ্বা স
কর্ণো বারিপূরণাৎ। পুং অস্বতি যৎ পুতি
স জ্জেষঃ পুতিকর্ণকঃ ॥ কর্ণস্রাবাদ্বেদার্থ
মাহ। পুতিস্ত নিয়মেন পুতি যথা স্যাৎদেবং
অস্বতি ॥ * ॥ তচ্চিকিংসা যথা। কর্ণস্রবে
পুতিকর্ণে তথৈব কৃমিকর্ণকে। সামান্যং
কন্ম কুব্বীত যোগান্ বৈশেষিকানপি ॥
সর্জ্জিকার্চুর্মং যুক্তবীজপূরণসং ক্ষিপেৎ।
কর্ণস্রাবরুজাদাহাস্তেন নশ্যন্ত্যসং শয়ং ॥ ১ ॥
আম্রজম্বুপ্রবালানাং মধুকস্য বটস্য চ।
এভিস্ত সাধিতং তৈলং পুতিকর্ণগদং
হরেৎ ॥ ২ ॥ জাতীপত্ররসে তৈলং বিপকং
পুতিকর্ণজিৎ। ৩। স্ফটং রসাজ্জনং
নার্ঘ্যাঃ ক্ষীরেণ ক্ষৌদ্রসং যুতং ॥ প্রশস্যতে
চিরোখে তৎ সাস্রাবে পুতিকর্ণকে। ৪।
কুষ্ঠহিস্রুবাচারুশতাহ্রাবিশ্বসৈন্ধবৈঃ ॥
পুতিকর্ণাপহং তৈলং বস্ত্রমূত্রেণ সাধিতং।
কুষ্ঠাদিতৈলং। ৫। শমুকস্য তু মাংসেন
কটুতৈলং বিপাচয়েৎ ॥ তস্য পূরণমাত্রেণ
কর্ণনাড়ী প্রশাম্যতি। ৬। চূর্ণেন গন্ধক-
শিলারজনীভবেন মুষ্ঠ্যাংশকেন কটুতৈল-

পলাষ্ঠকে তু। ধতুরপত্ররসতুল্যামিদং
বিপকং নাড়ীং জয়েচ্চিরভবামপি কর্ণ
জাতাং ॥ মুষ্টিঃ পলং ॥ ৭ ॥ কৃমিকর্ণ-
বিনাশায় কৃমিঘ্নীং কারয়েৎ ক্রিয়াং।
বার্তাকুধুমশ্চ হিতঃ সার্ষপস্মেহ এব চ ॥
পূরণং হরিতালেন গব্যমূত্রযুতেন চ।
ধূপনে কর্ণদৌর্গন্ধ্যে গুগ্গলুঃ শ্রেষ্ঠ
উচ্যতে ॥ ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

পুতিকর্ণকঃ (পুং) কর্ণরোগভেদঃ। তস্য
লক্ষণং। কর্ণবিদ্রুপিপাকাদ্বা জায়তে চান্দু-
পূরণাৎ। পুং অস্বতি বা পুতি স জ্জেষঃ
পুতিকর্ণকঃ ॥ ইতি মাধবকরঃ ॥ ঔষধং
যথা। নিৰ্গুণী সুরসস্তুলং সিন্ধুধুমরজো-
গুড়ঃ। পূরণাৎ পুতিকর্ণস্ম শমনো মধু
সং যুতঃ ॥ অথবা। বরুণার্দ্ৰকপিথাত্র-
জম্বুপল্লবসাধিতং। পুতিকর্ণাপহং তৈলং
জাতীপত্ররসেন বা ॥ ইতি চক্রপাণি-
দত্তঃ ॥

পুতিকা (স্ত্রী) মার্জারী। ইতি রাজনির্ঘণ্টে ॥
লতাশাকবিশেষঃ। পুঁই ইতি ভাষা।
ইত্যমরটীকয়াং ভরতঃ ॥ অস্থ্যঃ পর্যায়
গুণো উপোদকীশব্দে দ্রষ্টব্যো ॥ দ্বাদশ্যাং
তদ্রুক্ষণে দোষো যথা। পুতিকা ব্রহ্ম-
ঘাতিকা। যদপি। কুম্ভস্তং নালিকাশাকং
রস্নাকং পৌতিকীস্তথা। ভক্ষয়ন্ পতিত-
স্ত স্মাদপি বেদান্তগো দ্বিজঃ ॥ ইত্যুশ-
নমা সামান্যতোহতিহিতং। অত্র নালিকা
শ্বেতকলম্বীতি কল্পতরুঃ। পুতিকা চ
দ্বাদশ্যামধিকদোষায় শূদ্রবিষয়িকা বা।
ইতি তিথিতত্ত্বং ॥

कर्तव्यं । यथा गोभिलः । अष्टका योर्द्ध-
माग्रहायर्ग्यास्तुमिस्त्राष्टमी । ब्रह्मपुराणे ।
पित्र्यादानान्न मूले स्यरुक्तकान्तिश्च एव च ।
रुक्मपक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चैन्द्री विभा-
व्यते ॥ प्राजापत्या द्वितीयाश्चां तृतीया
वैश्वदेवकी । आद्या पूषेः सदा कार्या
मांसैरन्या भवेत्तथा ॥ शार्कैः कार्या
तृतीयाश्चादेष द्रव्यगतो विधिः । इति
तिथितत्त्वम् ॥

पृपिका (स्त्री) पृलिका । इति हेम-
चन्द्रः ॥

पृय ङ् ङ् दुर्गङ्के । शीर्ग्यां । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ षष्ठ्यस्त्री । ङ् पृतः । ङ् पृयते
मन्त्रः दुर्गङ्कः स्यादित्यर्थः । शीर्गिर्भेदनम् ।
इति दुर्गादासः ॥

पृयं (स्त्री) पृयं पृयं पृयं पृयं पृयं पृयं
विकृतं रक्तं । पृयं इति भाषा । त-
पर्यायः । ऋतज्जं २ मलज्जं ३ पूयनं ४ ।
प्रसितं । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पूयवर्द्धन-
द्रव्याणि यथा । नवधान्यामासतिलकलायकुलथ-
निष्पावहरितकशाकान्नलवणकटुकगुडपिष्ट-
विकृतिवह्नुरशुक्लशाकाजाविकानूपोदकमां-
सवसाशीतोदककृशरापायसदधिदुग्धतक्रप्र-
भृतीन् परिहरेत् । तक्रान्तेर्नवधान्यादि-
र्षोहयं वर्ग उदाहृतः । दोषसंजनो
ह्येष विज्ञेयः पूयवर्द्धनः ॥ इति सुश्रुतः ॥

पृयनं (स्त्री) पूयं । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पृयरक्तः (पुं) नासारोगभेदः । तस्य
लक्षणं । दोषैर्विदग्धैरथवापि जस्तो-
र्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तैः । नासा

अवेत् पूयमसृग्मिश्रं तं पूयरक्तं
प्रवदन्ति रोगं ॥ इति माधवकरः ॥

पृयारिः (पुं) निम्बवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पृवालसः (पुं) सङ्गितरोगभेदः । तस्य
लक्षणं यथा । पृकः शोफः सङ्गिजः सं-
अवेदयः सास्त्रं पूयं पृतिपृवालसः सः ।
इति सुश्रुतः ॥

पृर ङ् य ङ् पृर्त्तो । इति कविकल्पद्रुमः ॥
दीर्घी । ङ् पृर्णः । य ङ् पृर्थास्ते पितर-
स्तुक्तेति हलायुधः । पृर्तिरिहाप्यायनम् ।
इति दुर्गादासः ॥

पृर क पृर्त्तो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दीर्घी ।
क पितृन् पूरयति श्राद्धे हव्यैः कव्यैश्च
यः सदा । इति हलायुधः । इति दुर्गा
दासः

पृरं (स्त्री) दाहाङ्कुर । इति राजनिर्घण्टः ॥

पृरः (पुं) जलसमूहः । व्रणसंशुद्धिः ।
खाद्यविशेषः । इति मेदिनी ॥

पृरकः (पुं) वीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पृरणकः । इति लीलावती ॥ * ॥ ध्यात्-

नासिकागतोच्छ्वासः । ब्रह्मध्यानपूर्वक-

प्राणायामाङ्गतन्मन्त्रं जपन् वामनासिकया

वायुना देहपूरणं । यथा व्यासः । आदानं

रोधमुत्सर्गं वायोस्त्रिस्त्रिः समभ्यसेत् ।

ब्रह्माणं केशवं शत्रुं ध्यायेद्देवाननु-

क्रमं ॥ पूर्ववचने त्रिर्जपमात्राभि-

धानादत्र त्रिस्त्रिरिति वीष्णा मङ्क्यात्प्रा-

पेक्षया । ब्रह्माणं केशवं शत्रुं ध्यायन्

मुच्येत वक्रनाम् । योगिवाञ्छवक्ष्यः ।

भृर्भुवः स्वर्गहर्जनस्तपः सत्यं तथैव

চ। প্রত্যোক্ষারসমাযুক্তং তথা তৎ সবিভূঃ
 পদং ॥ ৩ আপো জ্যোতিরিত্যেতচ্ছরঃ
 পশ্চাত্ত্ব যোজয়েৎ । ত্রিরাবর্তনযোগাত্ত্ব
 প্রাণায়ামস্ত শব্দিতঃ ॥ পূরকঃ কুস্তকো
 রেচ্যঃ প্রাণায়ামস্ত্রিলক্ষণঃ । নাসিকাকৃষ্ণ
 উচ্ছ্বাসো ধাতুঃ পূরক উচ্যতে ॥ কুস্তকো
 নিশ্চলঃ শ্বাসো মূচ্যমানস্ত বেচকঃ ।
 মোচনং বিশেষরতি বিষ্ণুপূরণং ।
 নাসম্বৃতমুখো জ্বেস্তকাসকাশো চ বর্জ
 য়েৎ । নোচ্চৈহসেৎ মশন্দক ন মুপেৎ
 পবনং নৃপঃ ॥ ইত্যাহিকাতারতন্ত্রং ॥
 মোড়শচতুরাশ্রয়সংখ্যক প্রণবদীজান্যত্র
 জপেনৈকনাসাপুটকরণকপ্রাণায়ামাঙ্গবায়ু
 পূরণং । যথা । মূলমন্ত্রস্য বীজস্য প্রণ
 বস্য বা মোড়শবারজপেন বামনাসাপুটে
 বায়ুপূরকং কুর্যাদিতি তন্ত্রসারঃ ॥*॥ প্রেত
 দেহনিষ্পাদকাশোচকালদেয়দর্শাপিণ্ডং ।
 যথা । পূরকেণ তু পিণ্ডেন দেহো নিষ্পা
 দ্যতে যতঃ । কৃতস্য করণাগোগং পুন
 র্নাবর্তয়েৎ ক্রিয়াং ॥ ইতি বায়ুপূরণং ॥
 ঋন্যশৃঙ্গঃ । ন স্বধাক প্রযুক্তীত প্রেতপিণ্ডে
 দর্শাহিকে । ভাষেতৈতচ্চ বৈ পিণ্ডং যজ্ঞ
 দত্তস্য পূরকং ॥ অত্র ভাষণবিধৌ এতৎ
 পিণ্ডং যজ্ঞদত্তস্য পূরকমিত্যেতাবস্মাত্র
 শ্রুতেঃ শিরঃপূরকমিত্যাদিবিশেষমোল্লেখ
 প্রমাণং নাস্তি । ইতি স্মার্তভট্টাচার্য্যাঃ ॥
 প্রেতপিণ্ডস্তথা দৈর্ভেদেহমাপ্নোতি ভার্গ
 বো । বিষ্ণুধর্মোত্তরে দেহশ্রুতেদেহপূরক
 মিত্যে প্রয়োগাপত্তেচ । তস্মাদনিরুদ্ধ
 ভট্টাচার্য্যঃ কেবলপূরকপ্রয়োগ এব যুক্ত

ইতি । শাতাতপঃ । ভক্তুঃ পিণ্ডপ্রদানে তু
 সাধ্বী স্ত্রী চেদ্রজম্বলা । বস্ত্রং ত্যক্ত্যা পুনঃ
 স্নাত্বা সৈব দদ্যাচ্চ পূরকং ॥ ইতি শুদ্ধি
 তন্ত্রং ॥ * ॥ পূরণকর্ত্তরি ত্রি । ইতি শব্দ
 রত্নাবলী ॥

পূরণং (স্ত্রী) পিণ্ডপ্রভেদঃ । ইতি মেদিনী ॥
 রষ্টিঃ । কুটমটং । ইতি শব্দমালা ॥
 অক্ষানাং গুণনং । ইতি শুভঙ্করঃ ॥ বাপ
 তন্ত্রঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পূরণং (পুং) বিষ্ণুতৈলং । ইতি ধরণিঃ ॥
 মেভুঃ । ইতি হারাবলী ॥ সমুদ্রঃ । ইতি
 সংক্ষিপ্তসারোণাদিরতিঃ ॥ পূরকে ত্রি ।
 ইতি মেদিনী ॥

পূরণী (স্ত্রী) শাল্মলিরক্ষঃ । ইত্যমরঃ ॥ পূর্ণাতে
 হনয়া পূরণী । যথা পক্ষানাং পূরণী পক্ষমী ॥

পূরণ্নং (স্ত্রী) বৃক্ষাঙ্গং । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পূরিকা (স্ত্রী) পিষ্টকভেদঃ । পূরী ইতি কচুরী
 ইতি চ ভাষা । যথা । মাষাণাং পিষ্টিকাং
 যুজ্যাল্লবণাদ্রকহিঙ্গুভিঃ । তয়া পিষ্টিকয়া
 পূর্ণা সমিতা কৃতপোলিকা । ততস্তৈলে
 বিপক্বা সা পূরিকা কথিতা বুধৈঃ ॥ অস্থা
 গুণাঃ । রুচ্যা স্বাদ্বী গুরুঃ স্নিগ্ধা বাত
 পিত্তাশ্রদূষিকা । চক্ষুস্তেজোহরী চোষণ
 পাকে বাতবিনাশিনী ॥ তথৈব মৃতপক্বাপি
 চক্ষুয্যা রক্তপিভহৎ । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

পূরিতং (ত্রি) কৃতপূরণং । তৎপর্যায়ঃ ।
 পূর্ণং ২ । ইত্যমরঃ ॥ গুণিতঞ্চ ॥

পুরুষঃ (পুং) পুরুষঃ । পুমান্ । ইত্যমরঃ ॥*॥
 অথ পুরুষলক্ষণং । পক্ষদীর্ঘং চতুহ্রস্বং
 পক্ষসূক্ষ্মং ষড়্ মতং । সপ্তরক্তং ত্রিগুণ্ডীর

• • त्रिविशालं प्रशस्यते ॥ बाहूनेत्रद्वयं
 कुक्किर्दो तु नासा तथैव च । सुनयोरसुर-
 कैव पक्षदीर्घं प्रशस्यते ॥ ग्रीवाथ कर्णो
 पृष्ठकं ह्रस्वे जङ्घे स्रपूजिते । चह्वारि
 वंश ह्रस्वानि पूजां प्राप्नोति नित्यशः ॥
 सूक्ष्माग्यसूलिपर्वाणि दन्तकेशनखत्रुचं ।
 पक्षसूक्ष्माणि येषां हि ते नरा दीर्घ-
 जीविनः ॥ नासा नेत्रकं दन्ताश्च ललाटकं
 शिरस्तथा । हृदयकैव विज्ञेयमुन्नतं मट्टं
 प्रशस्यते ॥ पाणिपादतलो रक्तो नेत्रा-
 स्तरनथानि च । तालुकोहधरजिह्वा च
 सपुररक्तं प्रशस्यते ॥ स्वरो बुद्धिश्च
 नाभिश्च त्रिगुण्डीरमुदाहृतं । उरः शिरो
 ललाटकं त्रिविस्तीर्णं प्रशस्यते ॥ * ॥ कटि-
 र्विशाला बहुपुत्रभागी विशालहस्तो नर-
 पुङ्गवः स्यात् । उरो विशालं धनधान्य-
 भागी शिरो विशालं नरपूजितः स्यात् ॥
 न श्रिसृजति रक्ताक्षं नार्थः कनक-
 पिङ्गलं । दीर्घबाहून् चैश्वर्यं न मांसोप-
 चितांसकं ॥ कदाचिद्धस्तुरो मूर्धः कदाचि-
 ल्लोमशः सूखी । कदाचित्तुन्दिलो दुःखी
 कदाचिच्छकला सती ॥ नेत्रस्नेहेन सौ-
 भाग्यं दन्तस्नेहेन भोजनं । हस्त-
 स्नेहेन चैश्वर्यं पादस्नेहेन वाहनं ॥
 अकर्म्मकठिनो हस्तो पादावध्वनि कोमलो ।
 यस्य पाणितलो रक्तो तस्य राज्यां
 विनिर्दिशेत् ॥ * ॥ दीर्घलिङ्गेन दारिद्र्यां
 सूललिङ्गेन निर्धनः । कृशलिङ्गेन सौभाग्यं
 ह्रस्वलिङ्गेन ह्युपतिः ॥ रेखाभिर्बहुभि-
 र्दुःखं स्वप्नाभिर्धनहीनता । रक्ताभिः

श्रियमाप्नोति कृष्णाभिलोकपूजितः ॥ * ॥
 अङ्गुष्ठोदरमध्ये तु यवो यस्य विराजितः ।
 उन्नतं भोजनं तस्य शतं जीवति
 मानवः ॥ अङ्गुशं कुलिशं ह्यत्रं यस्य पाणि-
 तले भवेत् । ऋश्वर्याकं विनिर्दिष्टमशी-
 त्यायुर्भवेद्भुवं ॥ धनुर्यस्य भवेत् पाणौ
 पङ्कजं बाध तोरणं । तमैश्वर्याकं
 राज्यकं अशीत्यायुर्भवेद्भुवं ॥ कनिष्ठा-
 तर्जनीं यावत् रेखा भवति चाक्षता ।
 विंशत्याकाधिकशतं नरा जीवन्त्यामयाः ॥
 कनिष्ठामध्यां यावत् रेखा भवति
 चाक्षता । शताब्दं बाध वाणीतिर्नरो जीवेन्न
 संशयः ॥ कनिष्ठानामिकायां रेखा
 भवति चाक्षता । षष्टिं पक्षाशदब्दं वा
 नरा जीवन्त्यसंशयः ॥ रेखया भिद्यते
 रेखा स्वप्नायुश्च भवेन्नरः । कनिष्ठायाम्
 श्विता रेखा संख्या यावतिका श्रुता ।
 तावती पुरुषाणास्तु नारी भवति निश्चितं ॥
 करमध्यगता रेखा ऋवा उर्ध्ववेदवदि ।
 नृपो वा नृपतुल्यो वा चिरं ख्यातो-
 हर्षवान् भवेत् ॥ मंस्यपुच्छप्रकीर्णेन विद्या-
 विद्वत्समन्वितः । पितामहस्य वा किञ्चिं
 धनं लभते ऋवं ॥ मध्यमायां यदि यवा
 दृशस्तेहत्यस्तुशोभनाः । तदान्यसकितं
 विद्वत् प्रोत्पद्यते कृष्णं यवे ॥ यस्याथ
 चक्रमङ्गुष्ठे यवादूर्ध्वं दृशते । तदा वै
 पामरादीनामर्जितं धनमाप्नुयात् ॥ तर्जनी-
 मथ चक्रं मित्रद्वारा धनं भवेत् । तेनैव
 विपरीतस्तु व्ययो भवति निश्चितं ॥
 मध्यमायां श्विते चक्रे देवद्वारा धनं

লভেৎ । তেনৈব বিপরীতস্ত ব্যয়ো ভবতি
নিশ্চিতং ॥ অনামায়াং ভবেৎ চক্রং সৰ্ব-
দ্বারা ভবেদ্ধনং । তেনৈব বিপরীতস্ত
ব্যয়ো ভবতি নিশ্চিতং ॥ কনিষ্ঠায়াং ভবে-
চ্চক্রং বাণিজ্যেন ধনং ভবেৎ । তেনৈব
বিপরীতস্ত ব্যয়ো ভবতি নিশ্চিতং ॥ * ॥
ললাটে দৃশ্যতে যস্য চক্ররেখাচতুষ্কয়ং ।
অশীত্যাযুঃ সমাপ্নোতি পঞ্চরেখাঃ শতং
সনাঃ ॥ যস্যোন্নতং ললাটঞ্চ তাত্ত্বকর্ণঞ্চ
দৃশ্যতে । রেখাহীনশ্চ কক্ষশ্চ স চোন্মভো
মহীং ভ্রমেৎ ॥ * ॥ যস্য জিহ্বা ভবেদীর্ঘা
নাসাগ্রং লেঢ়ি সৰ্বদা । ভোগী ভবতি
নিৰ্বাণঃ পৃথীং ভ্রমতি সৰ্বদা ॥ দস্তাশ্চ
বিরলা যস্য নীচবল্লীচকৰ্ম্মকং । প্রগল্ভো
দস্তুরঃ সত্যং বেদান্তপারগো ভবেৎ ॥ * ॥
প্রকারান্তুরং । দস্তাশ্চ বিরলা যস্য গণ্ডে
কূপোহপি জায়তে । পরস্ত্রীরমণো নিত্যং
পরবিন্দেন বিভবান্ ॥ দীর্ঘলিঙ্গে চ
সৌভাগ্যং সূক্ষ্মলিঙ্গে নৃপো ভবেৎ ।
বক্রাস্যকঠিনৈলিঙ্গেঃ প্রমাণান্নির্গতঃ সদা ॥
রমতে চ সদা দাস্যাং নির্ধনো ভবতি
ধ্রুবং ॥ কুশলিঙ্গেন সূক্ষ্মগ রক্তবর্ণেন
ভূপতিঃ । বহুস্ত্রীরমণো নিত্যং নারীণাং
বল্লভো ভবেৎ ॥ কুশলিঙ্গেন রক্তেন
লভতে চোত্তমাঙ্গনাং । রাজ্যং সুখঞ্চ
দিব্যাঙ্গ্যাঃ কন্যাকায়াঃ পতির্ভবেৎ ॥ যস্য
পাদতলে পদ্মং চক্রং বাপ্যথ তোরণং ।
অক্ষুশং কুলিশং বাপি স রাজা ভবতি
ধ্রুবং ॥ কুশনির্লোমশা যে স্যুঃ কেক-
রাঙ্গাঃ কুচেলকাঃ । কাতরা ব্যালজিহ্বাশ্চ

তে দরিদ্রা ন সংশয়ঃ ॥ কপিলা
মলিনাঙ্গাশ্চ ক্রুশাশ্চৈব বৃহন্নথাঃ । কুশাতি-
দীর্ঘা মনুজাস্তে দরিদ্রা ন সংশয়ঃ ॥ চিবুকে
শ্মশ্রুশূন্যা যে নির্লোমহৃদয়াশ্চ যে । তে
ধূর্তা নৈব সন্দেহঃ সমুদ্রবচনং যথা ॥
সূচীমুখা ভগ্নপৃষ্ঠাঃ কৃষ্ণদস্তাঃ , কুচে-
লকাঃ । বক্রনাসা বক্রনাসাস্তে নরা দুষ্ক-
মানসাঃ ॥ দয়ালবশ্চ দাতারো রূপবন্তো
জিতেন্দ্রিয়াঃ । পরোপকারিণশ্চৈব তে-
হপূৰ্ব্বা মানবাঃ স্মৃতাঃ ॥ ইতি সামুদ্রকে
পুরুষলক্ষণং ॥ * ॥ দানবীরদয়াবীরযুদ্ধ-
বীরসত্যবীরসংজ্ঞকপুরুষলক্ষণস্ত পুরুষ-
পরীক্ষাগ্রন্থে দ্রষ্টব্যং ॥

পূর্ণঃ (ত্রি) পূরিতঃ । সকলঃ । ইত্যমরঃ ॥
শত্রুঃ । ইতি মেদিনী ॥ স্বীয়স্বখেচ্ছা-
বদন্যঃ । ইতি গদাধরভট্টাচার্য্যঃ ॥

পূর্ণকঃ (পুং) স্বৰ্গচূড়পক্ষী । ইতি মেদিনী ॥
পূর্ণকুম্ভঃ (পুং) জলপূরিতঘটঃ । তৎপর্য্যায়ঃ ।
ভদ্রকুম্ভঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥ পূর্ণকলসাদি-
শ্চ । ইতি ভরতঃ ॥

পূর্ণকোষ্ঠা (স্ত্রী) নাগরমুস্তা । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পূর্ণপাত্রং (স্ত্রী) বস্ত্রপূর্ণপাত্রং । বর্দ্ধাপকঃ ।
ইতি মেদিনী ॥ উৎসবকালে হর্ষাৎ গৃহীত-
বস্ত্রালঙ্কারাদি । তৎপর্য্যায়ঃ । পূর্ণা-
লকং ২ । যথা । হর্ষাদুৎসবকালে য-
দলঙ্কারাংশুকাদিকং । আকৃ্য গৃহ্যতে
পূর্ণপাত্রং পূর্ণালকঞ্চ তৎ ॥ ইতি জটা-
ধরঃ ॥ * ॥ হোমকৰ্ম্মণি ব্রহ্মদক্ষিণা ।
যথা । গোভিলেনাপি দর্শাদিয়াগমভিধায়

• पूर्णपात्रो दक्षिणा ब्रह्मणे दद्यादित्युक्तं ।
 'द्रान्तत्वेहपि पुंस्त्रुं छान्दसं । तस्य
 प्रमाणस्तु गृह्यसंग्रहे यजुषोपनिषत्परि-
 शिक्तयोः । अक्तमुष्टिर्भवेत् कृष्णः कृष्णयो-
 हकौ च पूरुलम् । पूरुलानि च चत्वारि
 पूर्णपात्रो विधीयते ॥ अत्र षट्पक्षा-
 दधिकशतद्वयमुष्टिमितं पूर्णपात्रम् । अ-
 सञ्जवे तु छन्दोगपरिशिक्तं । वावत्रा बह-
 भोक्तुस्तु तूष्टिः पूर्णेन जायते । नावराक्ष-
 मतः कुर्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिः ॥ इति
 संस्कारतन्त्रम् ॥

पूर्णिमा (स्त्री) पूर्णिमा । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥

पूर्णिमासः (पुं) पूर्णिमासवागः । इति जटा-
 धरः

पूर्णिमासी (स्त्री) पूर्णिमा । इति शब्दमाला ॥

पूर्णिबीजः (पुं) बीजपूरः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

पूर्णा (स्त्री) पक्ष्मी । दशमी । पूर्णिमा । अमा-
 वस्या । यथा । नन्दा । भद्रा । जया । रिक्ता ।
 पूर्णा प्रतिपदः क्रमात् ॥ तत्र स्त्रीसंसर्ग
 निषेधो यथा । पूर्णास्तु योषिं परि-
 वर्जनीया । इति तिथितन्त्रम् ॥ गुरोर् पूर्णा
 च संयुक्ता सिद्धियोगाः प्रकीर्तिताः ।
 इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

• पूर्णालकं (स्त्री) वार्काननाशुम् । तत्पर्यायः ।
 पूर्णपात्रम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पूर्णा-
 नकमपि पाठः ॥

पूर्णावतारः (पुं) नृसिंहः । रामः । यथा ।
 पूर्णो नृसिंहो रामश्च श्वेतद्वीपविराड्-

विभूः । परिपूर्णतमः कृष्णो वैकुण्ठे
 गोलके स्वयम् ॥ वैकुण्ठे कमलाकाशो
 रूपभेदश्चतुर्भुजः । गोलोके गोकुले
 राधाकाशोऽयम् द्विभुजः स्वयम् ॥ तस्यैव
 तेजो नित्यं चिन्तां कुर्वन्ति योगिनः ।
 भक्ताः पादाम्बुजं तेजः कुतस्तेजस्विना
 विना ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मपञ्चे
 ९ अध्यायः ॥

पूर्णिमा (स्त्री) नासाच्छिन्नीनामकपक्षी । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥

पूर्णिमा (स्त्री) पक्षदशी तिथिः । पूरणं पूर्णिः
 पूर्णिं मिमीते ड आप् । तत्पर्यायः ।
 पूर्णिमासी २ । निशाकरे कलाहीने सा
 अनुमतिः ३ पूर्णे निशाकरे सा राका ४ ।
 इत्यमरः ॥ पितृया ५ चास्त्री ६ पूर्णिमासी ७
 अनन्ता ८ चन्द्रमता ९ निरञ्जना १० ।
 इति वाचस्पतिः ॥ पूर्णिमा ११ । इति
 हड्डचन्द्रः ॥ ज्योतिष्मती १२ इन्दुमती १३
 मिता १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सा
 द्विविधा । यथा । राका चानुमती चैव द्विविधा
 पूर्णिमा मता । पूर्वोदितकलाहीने पूर्णि-
 मास्या निशाकरे । पूर्णिमानुमती ज्ञेया
 पञ्चास्तमितभास्करे ॥ यस्मान्नामनुमन्यन्ते
 देवताः पितृभिः सह । तस्मादानुमती नाम
 पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥ यदा चास्तमिते
 सूर्ये पूर्णचन्द्रस्य चोदनामः । युगपत्
 सोऽन्तरा रागात्तदानुमतिपूर्णिमा ॥ राकास्तु-
 ननुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह । रञ्जना-
 चैव चन्द्रस्य राकेति कवयोऽहं बन् ॥
 इति देवीपुराणम् ॥ * ॥ सा चन्द्रस्य

তিথিঃ। যথা। তস্য ব্রহ্মা দদৌ প্রীতঃ
 পৌর্ণমাসীং তিথিং প্রভুঃ। তস্যামুপো-
 ষয়েদ্রাজং স্তমর্থং প্রতিপাদয়েৎ ॥ স
 চান্নাহারশ্চ ভবেত্তস্য জ্ঞানং প্রযচ্ছতি।
 কান্তিং পুষ্টিক রাজেন্দ্র ধনং ধান্যঞ্চ
 কেবলং ॥ ইতি বরাহপুরাণে সোমোৎ-
 পত্তিরহস্যং ॥ * ॥ তস্যং জাতকলং।
 কন্দপতুল্যো যুবতীপ্রিয়শ্চ ন্যায়াপুবিভঃ
 সততং সর্ষঃ। শূরো বলী শাস্ত্রবিচার-
 দক্ষশ্চেৎ পূর্ণিমা জন্মনি সস্য জন্তোঃ ॥
 ইতি কোষ্ঠীপ্রদীপঃ ॥ * ॥ সা চতুর্দশী-
 যুক্তা গ্রাহা যুগ্মাং। যমঃ। পক্ষান্তে
 শ্রোতসি স্নায়াভেন নায়াতি মংপুরং।
 বিষ্ণুঃ। দৃশ্যেতে সহিতৌ সস্যং দিবি
 চন্দ্ররহস্পতী। পৌর্ণমাসী তু মহতী জেয়া
 সন্মৎসরে তু সা ॥ তস্যং স্নানোপ-
 বাসাত্যামক্ষয়ং পরিকীর্তিতং। সহিতৌ
 মাসসংজ্ঞাবিশেষনিমিত্তকৃতিকাদিনক্ষত্রগ
 তৌ। মহাকার্তিক্যাদিদর্শনাৎ। তথা চ
 রাজমার্তণ্ডে। মাসসংজ্ঞে যদা ঋক্ষে চন্দ্রঃ
 সংপূর্ণমণ্ডলঃ। গুরুণা যাতি সংযোগং
 সা তিথির্মহতী স্মৃতা ॥ স্কান্দমাৎস্যয়োঃ।
 পৌর্ণমাসীষু চৈতান্ন মাসক্ষসহিতান্ন চ।
 এতাসাং স্নানদানাভ্যাং ফলং দশগুণং
 স্মৃতং ॥ * ॥ বৈশাখীমধিকৃত্য যমঃ।
 গৌরান্ বা যদি বা কৃষ্ণাংস্তিলান্ ক্ষৌদ্রেণ
 সংযুতান্। প্রীয়তাং ধর্মরাজেতি পিতৃ-
 ন্দেবাংশ্চ তর্পয়েৎ ॥ যাবজ্জীবকৃতং পাপং
 তৎক্ষণাদেব নশ্যতি। অদ্যায়ুতঞ্চ তিষ্ঠেচ্চ
 স্বর্গলোকে ন সংশয়ঃ ॥ * ॥ ব্রহ্মপুরাণে।

মহাজ্যৈষ্ঠ্যাস্ত যঃ পশ্যেৎ পুরুষঃ পুরুষো-
 ত্তমং। বিষ্ণুলোকমবাপ্নোতি মোক্ষং
 গঙ্গামুগজ্জনাৎ ॥ * ॥ ঐন্দ্রে গুরুঃ শশী
 চৈব প্রাজাপত্যে রবিস্তথা। পূর্ণিমা গুরু
 বারেণ মহাজ্যৈষ্ঠী প্রকীর্তিতা ॥ অনুরাধাস্থ-
 গুরাবপি। ঐন্দ্রে মৈত্রে যদা জীবস্তৎপঞ্চ-
 দশকে রবিঃ। পূর্ণিমা শক্রচন্দ্রেণ মহা-
 জ্যৈষ্ঠী প্রকীর্তিতা ॥ অনুরাধাস্থচন্দ্রে-
 হপি। ব্যাস্রভূতিঃ। ঐন্দ্রক্ষে ত্বথবা মৈত্রে
 গুরুচন্দ্রৌ যদা স্থিতৌ। পূর্ণিমা জ্যৈষ্ঠ-
 মাসস্য মহাজ্যৈষ্ঠী প্রকীর্তিতা ॥ রাজ-
 মার্তণ্ডে। জ্যৈষ্ঠে সন্মৎসরে চৈব জ্যৈষ্ঠ
 মাসস্য পূর্ণিমা। জ্যৈষ্ঠাভেন সমায়ুক্তা
 মহাজ্যৈষ্ঠী প্রকীর্তিতা ॥ জ্যৈষ্ঠসন্মৎ-
 সরশ্চ। জ্যৈষ্ঠামূলোপগে জীবে বর্ষং
 স্যাচ্ছক্রদৈবতং। ইতি বিষ্ণুধর্মো-
 ভরৌক্তো গ্রাহঃ। সন্মৎসরোহত্র বৎসরো
 বোধ্যঃ। ন তু সংবৎসরাদিপঞ্চকান্তর্গত-
 বর্ষবিশেষঃ। জ্যৈষ্ঠ ইতি বিশেষণস্য
 বৈয়র্থ্যাপত্তেঃ। সংবৎসরে যদি স্যাৎস্থিতি
 পাঠঃ কাল্লনিকঃ। প্রপঞ্চস্ত মলমাসতন্দ্বে-
 হনুসঙ্কেয়ঃ ॥ * ॥ বিষ্ণুধর্মোত্তরব্রহ্মপুরা-
 ণয়োঃ। মাসি জ্যৈষ্ঠে তু সংপ্রাপ্তে নক্ষত্রে
 শক্রদৈবতে। পৌর্ণমাস্যাং তদা স্নানং
 সর্বপাপং হরেদ্দিজাঃ ॥ তস্মিন্ কালে-তু
 যে মর্ত্যাঃ পশ্যন্তি পুরুষোত্তমং। বল
 ভদ্রং স্তভদ্রাঞ্চ তে যান্তি পদমব্যয়ং ॥
 স্কন্দপুরাণে। জ্যৈষ্ঠ্যামহৃৎবতীর্গন্তৎপুণঃ
 জন্মবাসরং। তস্যং মে স্নপনং কুর্য্যা-
 ন্নাহান্নানবিধানতঃ ॥ জ্যৈষ্ঠ্যাং প্রাতঃস্নান-

কালে ব্রহ্মণা সহিতঞ্চ মাং । রামং
স্বভদ্রাং সংস্রাপ্য মম লোকমবাধুয়াং ॥*॥
বিষ্ণুধর্মোত্তরে । পৌর্ণমাসী তথা মাঘী
শ্রাবণী চ নরোত্তমঃ । প্রোষ্ঠপদ্যামতী-
তায়াং তথা কৃষ্ণা ত্রয়োদশী । এতাংস্ত
শ্রাদ্ধকালান্ বৈ নিত্যানাহ প্রজাপতিঃ ॥
তত্র পূর্বদিনে সঙ্গবলাভে রৌহিণলাভে
বা পরদিনে সঙ্গবলাভে পূর্বদিনে
শ্রাদ্ধং । কৃষ্ণপক্ষস্য পূর্বাঙ্কে শ্রাদ্ধং কুর্য্যা-
দ্বিচক্ষণঃ । কৃষ্ণপক্ষাপরাঙ্কে তু রৌহিণস্ত
ন লজ্জয়েৎ ॥ ইতি বায়ুপুরাণবচনাং ।
উভয়দিনে সঙ্গবলাভে পরদিনে । শুক্ল-
পক্ষে তিথিগ্রাহ্যা যস্যামভ্যুদিতো রবিঃ ।
কৃষ্ণপক্ষে তিথিগ্রাহ্যা যস্যামস্তমিতো
রবিঃ ॥ ইতি বিষ্ণুধর্মোত্তরাং । এবমক্ষয়-
তৃতীয়াদাবপি ॥ * ॥ আষাঢ়কার্তিক-
নামপৌর্ণমাসীষু দানমাবশ্যিকং । তথা
চাবোধ্যাকাণ্ডে ভরতশপথে । আশ্বিনী
কার্তিকী মাঘী তিথয়ঃ পুণ্যসম্ভবাঃ ।
অপ্রদানবতো বাস্তু যস্যাহোহনুসতো
গতঃ ॥ অপ্রদানবতো দানরহিতস্যৈতা-
স্তিথয়ো বাস্তু অর্ঘ্যঃ শ্রীরামচন্দ্রো গতো
যস্যানুসত ইত্যশ্বয়ঃ । উত্তরবাক্যে বচ্ছন্দান
তচ্ছন্দাপেক্ষা ॥*॥ অথ কোজাগরকৃত্যং ।
কল্পতরৌ ব্রহ্মপুরাণং । আশ্বযুজ্যাং পৌর্ণ-
মাস্যাং নিকুস্তো বালুকার্ণবাং । আয়াতি
সেনয়া সার্কং কৃষ্ণা যুদ্ধং সূদারুণং ॥
তস্মান্তত্র নরৈর্মার্গাঃ স্বগেহস্য সমীপতঃ ।
শোধিতব্যাঃ প্রযত্নেন ভূষিতব্যাশ্চ ভূষ-
ণৈঃ ॥ পুষ্পার্ঘ্যফলমূলান্নসর্বপপ্রকরৈস্তথা ।

বেশ্মানি ভূষিতব্যানি নানাবর্ণৈর্বিশে-
ষতঃ ॥ স্মার্তৈরনুলিপ্তৈশ্চ নরৈর্ভাব্যং
সবান্ধবৈঃ । দিবা তত্র ন ভোক্তব্যং
মনুস্মৈশ্চ বিবেকিভিঃ ॥ স্ত্রীবালরুদ্ধমৃৎশ্চ
ভোক্তব্যং পূজিতৈঃ সুরৈঃ । পূজিতৈঃ
সুরৈরিতি বিশেষণে তৃতীয়া । তেন
পূজিতসুরৈরিত্যর্থঃ । পূজ্যাশ্চ সফলৈঃ
পত্রৈস্তথা দ্বারোদ্ধতিভয়ঃ । দ্বারোপান্তে
সুদীপ্তস্ত সঃপূজ্যো হব্যবাহনঃ ॥ যবাক্ত-
য়তোপেতৈস্তথুলৈশ্চ স্ততর্পিতঃ । সং-
পূজিতব্যঃ পূর্ণেন্দুঃ পয়সা পায়সেন চ ॥
রুদ্রঃ সভার্ব্যঃ স্কন্দশ্চ তদা নন্দীশ্ববো
মুনিঃ । গোমহিঃ সুরভিঃ পূজ্যা ছাগবহি
হতাশনঃ ॥ উরব্রবহির্বরুণো গজবহি-
বিনায়কঃ । পূজ্যঃ সাগ্নৈশ্চ রেবস্তো যথা-
বিভবিস্তুরৈঃ ॥ ততঃ পূজ্যো নিকুস্তো
হপি সমাসৈস্তিলতথুলৈঃ । সূর্গাক্তি-
য়তোপেতৈঃ কুশরাদ্যৈশ্চ ভূরাভঃ ॥
ব্রাহ্মণান্ ভোজয়িত্বা তু ভোক্তব্যং মাংস-
বর্জিতং । বহুপার্শ্বগতৈর্নেয়া দুর্দ্বী
ক্রীড়াঃ পৃথগ্বিধাঃ ॥ ততশ্চ দ্বারোদ্ধতি
হব্যবাহনপূর্ণেন্দুসভার্ব্যরুদ্রস্কন্দনন্দীশ্বরমু-
নয়ঃ সর্কৈরেব পূজ্যাঃ । দ্বারোদ্ধতি-
শকোহত্র বহুবচনান্তঃ । নন্দাশ্বরমু-
নিকঃ । গোমতা সুরভিঃ । ছাগবতা হতা-
শনঃ । মেঘবতা বরুণঃ । হস্তিমতা বিনা-
য়কঃ । অশ্ববতা রেবস্তো । সর্কৈরেব
নিকুস্তো পূজ্যঃ । মহার্ণবে লিঙ্গপুরাণং ।
আশ্বিনে পৌর্ণমাস্যাস্ত চরেজ্জাগরণ-
নিশি । কোমুদী সা সমাখ্যাতা কার্ব্যা

লোকবিভূতয়ে ॥ কৌমুদ্যাং পূজয়েন্নক্ষ্মী-
মিল্ক্কৈরাবতস্থিতং । স্নগন্ধিনিশি সদ-
বেশো অক্ষৈর্জাগরণকরেং ॥ তথা নিশীথে
বরদা লক্ষ্মীঃ কো জাগর্ত্তীতি ভামিণী ।
তস্মৈ বিত্তং প্রযচ্ছামি অক্ষৈঃ ক্রীড়াং
করোতি যঃ ॥ নারিকেলৈশ্চিপিটকৈঃ
পিতৃন্ দেবান্ সমর্চয়েং । বন্ধুংশ্চ
প্রীণয়েন্তেন স্বয়ং তদশনো ভবেং ॥ অত্র
নিশীতি নিশীথ ইতি চাভিধানাদ্রাক্ষিকৃত্য-
মিদং । ততঃ প্রদোষব্যাপিনী গ্রাহা
তিথিনীকৃত্রতে সদা । প্রদোষোহস্তময়া-
দূর্দ্ধং ঘটিকাছয়মিস্যতে ॥ ইতি সম্বৎসর-
প্রদীপধৃতবৎসবচনাং । যদিহে প্রদোষ-
নিশীথোভয়ব্যাপিনী পৌর্ণমাসী তদ্দিনে
কোজাগরকৃত্যং । উভয়ন্যাপ্তনুরোধাং ।
যদা তু পূর্বাদিনে নিশীথব্যাপ্তিঃ পরদিনে
প্রদোষব্যাপ্তিস্তদা পরেছ্যস্তংকৃত্যং ।
প্রধানপূজাকালব্যাপ্তনুরোধাং । যদা
পূর্বেছ্যনিশীথব্যাপ্তিঃ পরেছ্যর্ন প্রদোষ-
ব্যাপ্তিস্তদা স্ততরাং পূর্বেছ্যস্তংকৃত্যং ।
অহঃস্ব তিথয়ঃ পুণ্যঃ কস্মানুষ্ঠানতো
দিবা । নক্তাদিত্রতযোগে তু রাত্রিবোগো
বিশিষ্যতে ॥ ইতি বচনাং । বর্জয়েদিত্যনু-
বর্ত্তো মংস্বস্তুক্তে । মহালক্ষ্মীস্ব ভুলসীং
বিষ্টিকাং কাঞ্চনস্তথা । লক্ষ্মীধ্যান-
মাদিত্যপুরাণে । পাশাঙ্কমালিকাস্তোজ-
স্বর্ণিভির্গাম্যসৌম্যয়োঃ । পদ্মাসনস্থাং
ধ্যয়েচ্চ শ্রিয়ং ত্রৈলোক্যমাতরং ॥ গৌর-
বর্ণাং স্ক্রুপাঞ্চ সর্ব্বালঙ্কারভূষণাং
রৌপ্যপদ্মবাগ্রকরাং বরদাং দক্ষিণেন তু ॥

পাশেতি দক্ষিণে পাশাঙ্কমালাভ্যাং নামে
পদ্মাকুশাভ্যাং ভূষিতাং রামকরেহেম
পদ্মং দক্ষিণকরে বরং দধতীত্যর্থঃ । ততঃ
পাদ্যাদিভিঃ সম্পূজ্য ওঁ নমস্তে সর্ব্ব
দেবানাং বরদাসি হরিপ্রিয়ে । বা-গতি-
স্বংপ্রপন্নানাং সা মে ভূয়াং স্বদর্চনাং ॥
ইত্যনেন পুষ্পাঞ্জলিত্রয়ং দত্ত্বা প্রণমেং ।
ইন্দ্রধ্যানমাদিত্যপুরাণে । চতুর্দন্তগজা-
রুচো বজ্রপাণিঃ পুরন্দরঃ । শচীপতিশ্চ
ধ্যাতব্যো নানাভরণভূষিতঃ ॥ পাদ্যাদিভিঃ
সম্পূজ্য । ওঁ বিচিত্রৈরাবতস্থায় শশ্বৎ-
কুলিশপাণয়ে । পৌলোম্যালিঙ্গিতাঙ্গায়
সহস্রাঙ্কায় তে নমঃ ॥ ইতি পুষ্পাঞ্জলি-
ত্রয়ং দত্ত্বা প্রণমেং । ততঃ কুবেরঃ সং-
পূজ্যঃ । ইতি রুদ্রধরঃ ॥ তং পাদ্যাদিভিঃ
সম্পূজ্য ওঁ ধনদায় নমস্তভ্যং নিধিপদ্মাধি-
পায় চ । ভবন্তু ত্বংপ্রসাদাম্বে ধনধাত্তাদি-
সম্পদঃ ॥ ইতি প্রণমেং । অত্র প্রদোষে
সর্কেষাং পূজৈতি রুদ্রধরপ্রভৃতয়ঃ ॥ ন
চ নিকুন্তপর্যন্তানাং পূর্বাঙ্কু এব পূজনং
নিরপবাদমিতি বাচ্যং । দিবা তত্র ন
ভোক্তব্যং ইত্যুপক্রম্য পূজ্যাশ্চ সক্ষলৈঃ
পত্রৈরিত্যাদিনা বিশিষ্য পূজামভিধায়
ভোক্তব্যমিত্যাভিধানাং রাত্রাবেব পূজা-
ভোজনে অবগম্যেতে । অতএবাসক্তানা-
মেব ভোক্তব্যং পূজিতৈঃ স্ত্রৈরিত্যনেন
বিশিষ্য দিবা পূজাভোজনে বিহিতে ॥ ॥
যোগিনীতন্ত্রে । বিরিঞ্জেস্তু গৃহে চক্কাং
ঘণ্টাং লক্ষ্মীগৃহে ত্যজেৎ । সর্ব্ববাদ্যময়ীং
ঘণ্টাং বাদ্যাভাবে তু বাদয়েৎ ॥ ॥ লক্ষ্মী-

ব্যাক্যং । প্রকীর্ণভাগামনবেক্ষ্য কারিণীং
 সন্দা চ ভর্তুঃ প্রতিকূলবাদিনীং । পরশু
 বেষ্মাভিরতামলজ্জামেবংবিধাং ত্রীং পরি-
 বর্জয়ামি ॥ মার্কণ্ডেয়ঃ । শিরঃ সম্পূঙ্গং
 চরণৌ স্থপূজিতৌ বরাঙ্গনাসেবনমল্ল-
 ভোজনং । অনগ্রশায়িত্বমপর্বমৈথুনং চির-
 প্রানক্টাং শ্রিয়মানয়ন্তি যচ্ ॥ মানুষাস্থি
 গৃহে যত্র অহোরাত্রঞ্চ তিষ্ঠতি । তত্রা
 লক্ষ্মি তবাবাসস্থথাস্থেযাঞ্চ রক্ষমাং ॥
 সূর্পদাত্রাদিকং যত্র পদাকর্ষেভথাসনং ।
 হরিবংশে । যত্র ত্রীঃ শ্রীঃ স্থিতা তত্র যত্র
 শ্রীসুত্র সম্মতিঃ । সম্মতিহ্রীসুত্থা শ্রীশচ
 নিত্যং কৃষে মহাত্মনি ॥ মৎসুপুরাণে ।
 স্থিরো হি যো হি পুরুষঃ স্থিরশ্রীরেব
 জায়তে । রক্ষিতুং নৈব শক্নোতি চপল-
 শচপলাং শ্রিয়ং ॥ তথা অবশ্যমুদেবাগ-
 বতাং শ্রীরপারা ভবেৎ সদা । ব্রহ্মপ্রোং-
 সাহিতা দেবা মমস্থুঃ পুনরস্থুধিঃ ॥ * ॥
 কৃত্যকৌমুদ্যাং । নারিকেলোদকং পীত্বা
 অক্ষৈর্জাগরণং নিশি । তস্মৈ বিভৎ প্রয-
 ছামি কো জাগর্তি মহীতলে ॥ * ॥ অক্ষ-
 ক্রীড়ায়াং ব্যাসযুধিষ্ঠিরসংবাদঃ প্রচরতি ।
 তৎক্রীড়া চতুরঙ্গশব্দে দ্রষ্টব্যঃ
 বৈষ্ণবায়ুতে স্কন্দপুরাণং । পৌষ্যাস্ত
 সমতীতায়ং যাবদ্ববতি পূর্ণিমা । মাঘ-
 ণাসশ্চ দেবেন্দ্র পূজা বিবেগাবিধীয়তে ॥
 ইতি পৌর্ণমাস্তাস্তমাসমুপক্রম্য পিতৃণাং
 দেবতানাঞ্চ মূলকং নৈব দাপয়েৎ ।
 দদন্নরকনাপ্নোতি ভূঞ্জীত ব্রাহ্মণো যদি ॥
 ব্রাহ্মণো মূলকং ভুক্ত্বা চরেচ্ছান্দ্রায়ণ-

ব্রতং । অন্তথা নরকং বাতি ক্ষত্রো বিট্
 শূদ্র এব চ ॥ বরং ভক্ষ্যমভক্ষ্যঞ্চ পিবেছা
 গর্হিতঞ্চ যৎ । বর্জ্যনীয়ং প্রযত্নেন মূলকং
 মদিরাসনং ॥ * ॥ ফাল্গুনে দোলযাত্রামাহ
 তার্থচিন্তামণৌ ব্রহ্মপুরাণং । নরো দোলা-
 গতং দৃষ্ট্বা গোবিন্দং পুরুষোত্তমং ।
 ফাল্গুণ্যং সংযতো ভুক্ত্বা গোবিন্দশ্চ পুরং
 ব্রজেৎ ॥ স্কন্দপুরাণীয়পুরুষোত্তমমাহাত্ম্যে
 উনত্রিংশাধ্যায়ে । ফাল্গুণ্যং ক্রীড়নং
 কুর্যাৎ দোলায়াং মম ভূমিপ । ইতি
 তিথিতত্ত্বং ॥ * ॥ তস্যাঃ পর্বত্বং পর্ব-
 শব্দে দ্রষ্টব্যং

১৩৬ (ক্লী) পালনং । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
 খাতাদিকর্ম্ম । ইত্যমরঃ ॥ আদিনা দেব
 কুল্যাদি । তদুক্তং । পূজারিণ্যঃ সভা
 বাপী দেবতায়তনানি চ । আরামশচ
 বিশেষেণ পূর্ত্তং কর্ম্ম বিনির্দিশেৎ ॥ ইতি
 ভরতঃ ॥ তৎকরণফলং । ইচ্চাপূর্ত্তং
 দ্বিজাতীনাং প্রথমং ধর্ম্মসাধনং । ইষ্টেন
 লভতে স্বর্গং পূর্ত্তে মোক্ষঞ্চ বিন্দতি ॥
 বাপীকূপতড়াগামি দেবতায়তনানি চ ।
 পতিতান্যুদ্ধরেদ্যস্ত স পূর্ত্তফলমশ্নুতে ॥
 ইতি বরাহপুরাণং ॥ * ॥ বাপীত্যাदीनां
 পূর্ত্তত্বাভিধানাং শূদ্রস্বাধিকারমাহ জাত
 কর্ণঃ । বাপীকূপতড়াগাদি দেবতায়তনানি
 চ । অন্নপ্রদানমারান্যঃ পূর্ত্তমিত্যাভি-
 যতে ॥ গ্রহোপরাগে বদানং পূর্ত্তমিত্যাভি-
 ধীয়তে । ইচ্চাপূর্ত্তং দ্বিজাতীনাং ধর্ম্মঃ
 সামান্য উচ্যতে । অধিকারী ভবেৎ
 শূদ্রঃ পূর্ত্তে ধর্ম্মে ন বৈদিকে ॥ বৈদিকে

वेदाध्ययनसाध्ये अग्निहोत्रादाविति रत्ना
करः ॥ एवं स्त्रीणामपि पूर्वाधिकारः । यथा
नारीत्यनुरोत्ते बृहस्पतिः । पितृव्यगुरु-
दोहितान् भर्तुः स्वस्त्रीयमातुलान् । पूजयेत्
कव्यपूर्वाभात् ब्रह्मानाथातिथीन् स्त्रियः ॥
इति जलाशयतद्धं ॥

पूर्वः (त्रि) पूरितः । छमः । इति विश्वः ॥

पूर्तिः (स्त्री) पूरणं । पूर्णतोर्भावे क्तिः ।
इति व्याकरणं ॥

पूर्व क निकेतने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
यथस्वरी । निकेतनमिह निमज्जणं निवासो
वा । क पूर्वयति द्विजान् भोक्तुं गृही ।
पूर्वयति तीर्थेषु साधुः । इति दुर्गादासः ॥
वर्णवास्तोहयं ॥

पूर्व क निकेतने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
यथस्वरी । निकेतनमिह निमज्जणं निवासो
वा । क पूर्वयति द्विजान् भोक्तुं गृही ।
पूर्वयति तीर्थेषु साधुः । इति दुर्गादासः ॥
अन्तवास्तोहयं ॥

पूर्वः (त्रि) प्रथमः । आदिः । प्राग्दिगदेश-
कालाः । इत्यमरः ॥ समग्रं । इति
तट्टिकायां स्वामी ॥ अग्रः । इति हलायुधः ॥

पूर्वगमा (स्त्री) नर्मदानदी । इति हेमचन्द्रः ॥

पूर्वजः (पुं) ज्येष्ठजाता । इत्यमरः ॥

पूर्वजाः (पुं) दिव्यपितृगणः । तं पय्यायः ।
पितरः २ चन्द्रगोलस्थाः ३ नृसुशत्राः ४
स्रधाडुजः ५ कव्याबालादयः ६ । बह्वच-
नास्तोहयं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पूर्वजा (स्त्री) अग्रजा । ज्येष्ठा भगिनी । पूर्वज
इत्यमरदर्शनात् ॥

पूर्वजिनः (पुं) अतीतजिनविशेषः । तं
पर्यायः । मञ्जूत्रीः २ ज्ञानदर्पणः ३ मञ्जू-
भद्रः ४ मञ्जूघोषः ५ कुमारः ६ अक्षर-
चक्रवान् ७ श्वरचक्रः ८ बज्रधरः ९ प्रजा-
कायः १० आदिराट् ११ नीलोत्पलौ १२
महाराजः १३ नीलः १४ शार्दूलवाहनः १५
धियास्पतिः १६ खड्गी १७ दण्डा १८ विडू-
मणः १९ बालव्रतः २० पङ्कचौरः २१
सिंहकेलिः २२ शिपाधरः २३ बागी-
धरः २४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पूर्वदिक् (स्त्री) प्राची दिक् । वस्तुान्दिशि सूद्य
उदेति । तदपिपतिरिन्द्रः । तस्याः पर्या-
यादिः पूर्वाशब्दे द्रक्तव्यः ॥

पूर्वदिक्पतिः (पुं) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

पूर्वदेवः (पुं) अश्वरः । इत्यमरः ॥

पूर्वदेशः (पुं) प्राचीदिगर्वाहृतजनपदः ।
तं पर्यायः । वर्तनिः २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ यथा । प्राच्यां मागधशोणो च
वारेन्द्रोर्गोडराट्काः । वर्द्धमानतमोऽलिपु
प्राग्ज्योतिषोदराद्रयः ॥ इति ज्योति-
सुद्धं ॥

पूर्वपदं (स्त्री) परपदप्राथम्यवित्त्यन्त-
प्रकृतिः । यथा पूर्वपदात् संज्ञायामगः ।
इति सूत्रव्याकरणं ॥

पूर्वपर्वतः (पुं) उदयाचलः । इत्यमरः ॥

पूर्वपङ्कः (पुं) शुरुपङ्कः । इत्यमरः ॥
शास्त्रीयप्रश्नः । सिद्धान्तविरुद्धकोटिः । तं
पर्यायः । चोदयं २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
देश्यं ३ कक्कि ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

पूर्वपङ्कपादः (पुं) चतुष्पादव्यवहारान्तर्गतः

প্রথমঃ পাদঃ । তস্য সংজ্ঞান্তরং । ভাষা ২
 প্রতিজ্ঞা ৩ পক্ষঃ ৪ । ইতি মিতাক্ষরা ॥
 তত্র বৃহস্পতিঃ । পূর্বপক্ষঃ স্মৃতঃ পাদো
 দ্বিপাদশ্চোত্তরঃ স্মৃতঃ । ক্রিয়াপাদস্তথা
 চান্যশ্চতুর্থো নির্ণয়ঃ স্মৃতঃ ॥ মিথ্যোক্তো
 চ চতুর্থাৎ স্মৃতঃ প্রত্যবক্ষন্দনে তথা ।
 প্রাণ্ণ্যয়ে চ স বিজ্ঞেয়ো দ্বিপাৎ সং প্রতি-
 পত্তিষু ॥ যদ্যপি সং প্রতিপত্তাবপি নির্ণয়ো-
 হস্তি তথা প্যন্তরবাদিনৈব ভাষার্থস্বাক্ষী-
 কৃতত্বেন ক্রিয়াসাধ্যো ন ভবতীতি দ্বিপাদ-
 তোক্তা ॥ * ॥ অথ ভাষাপাদঃ । তত্র ভাষা-
 স্বরূপমাহতুঃ কাত্যায়নবৃহস্পতী । প্রতি-
 জ্ঞাদোষনির্মুক্তং সাধ্যং সংকারণান্বিতং ।
 নিশ্চিতং লোকসিদ্ধঞ্চ পক্ষং পক্ষবিদো
 বিদুঃ ॥ স্বাক্ষরঃ প্রভুতার্থো নিঃসন্দিক্তো
 নিরাকুলঃ । বিরোধিকারণৈর্মুক্তো বি-
 রোধিপ্রতিরোধকঃ ॥ যদা ত্বেবন্ধিধঃ পক্ষঃ
 কল্পিতঃ পূর্ববাদিনা । দদ্যাভৎপক্ষসম্বন্ধং
 প্রতিবাদী তদোত্তরং ॥ প্রতিজ্ঞা সাধ্যাভি-
 ধায়িকা বাক্ । তস্মা দোষৈঃ পরস্পর-
 বিরুদ্ধার্থপদাদিতিস্ত্যক্তং । সাধ্যং সাধ-
 নার্হাভিমতার্থং পক্ষং বিদুঃ । অন্যথা
 প্রতিজ্ঞাদোষেণ সাধ্যদোষঃ স্মৃতঃ । অত-
 এবোক্তং । বচনস্য প্রতিজ্ঞাত্বং তদর্থস্য
 চ পক্ষতা । অসঙ্করণে বক্তব্যে ব্যব-
 হারেষু বাদিভিঃ ॥ বক্তব্যে পক্ষপ্রতিজ্ঞে
 পূর্বেোক্তে । নারদেনাপি । সারস্ত্ব ব্যব-
 হারাণাং প্রতিজ্ঞা সমুদাহতা । তদ্ধানৌ
 হীয়তে বাদী তরংস্তামুত্তরো ভবেৎ ॥
 উত্তরো বিজয়ী যদ্যপ্যন্যত্র সাধ্যং জ্ঞাপ্যং

তদ্বিশিষ্টধর্মী পক্ষ ইতি ভেদঃ । তথা-
 প্যত্র বাক্ প্রত্যাব্যর্গাদিধর্ম্মবিশেষবিশি-
 ক্তস্য পক্ষতয়া ধর্ম্মিণোগোহধর্ম্মগাদেব
 সাধ্যত্বাৎ সাধ্যপক্ষয়োরভেদাভিধানং ।
 অতএব উপসংহারে চ এবংবিধঃ পক্ষ
 ইতি মিতাক্ষরায়ান্ত ভাষা প্রতিজ্ঞাপক্ষ
 ইতি নার্তান্তরমিত্যুক্তং । ভাষার্থমুক্তা ভাষা-
 স্বরূপপ্রপঞ্চমাহ স্বাক্ষর ইতি । নিরা-
 কুলঃ পৌর্ক্বাপর্ঘ্যবিপর্ঘ্যাসাদিশূন্যঃ । অত্র
 দ্যুতে চ ব্যবহারে চ প্রব্রতে যজ্ঞকর্ম্মণি ।
 যানি পশুন্ত্যুদাসীনাঃ কর্তা তানি ন
 পশ্যতি ॥ ইতি গৃহসংগ্রহবচনাতুদাসী-
 নেভ্যো জ্ঞাত্বা শোধয়েৎ । তচ্ছোধনমাহ
 বৃহস্পতিঃ । ন্যূনাধিকং পূর্বপক্ষং তাবদ্-
 বাদী বিশোধয়েৎ । ন দদ্যাছুত্তরং যাবৎ
 প্রত্যর্থী সভ্যসম্মিধৌ ॥ তল্লিখনপ্রকার-
 মাহ ব্যাসঃ । পাণ্ডুলেখেন ফলকে ভূমৌ
 বা প্রথমং লিখেৎ । উনাধিকস্ত সংশোধ্যং
 পশ্চাৎ পত্রে নিবেশয়েৎ ॥ ফলকং
 কাষ্ঠাদিপটুকং । কাত্যায়নঃ । পূর্বপক্ষং
 স্বভাবোক্তং প্রাড়্বিবাকোহথ লেখয়েৎ ।
 পাণ্ডুলেখেন ফলকে ততঃ পত্রেহভি-
 লেখয়েৎ ॥ শোধয়েৎ পূর্বপক্ষস্ত যাব-
 মোত্তরদর্শনং । উত্তরোণাবরুদ্ধস্য নিবৃত্তিঃ
 শোধনং ভবেৎ ॥ অন্যতুক্তং লিখেদেযাহন্য-
 দর্থিপ্রত্যর্থিনোর্বচঃ । চৌরবচ্ছাসয়েন্তস্ত
 ধার্ম্মিকঃ পৃথিবীপতিঃ ॥ স্বভাবোক্তমকৃ-
 ত্রিমং । এতচ্চ স্বরবিশেষাদিনা সৃজয়েৎ ।
 অতএব যাজ্ঞবল্ক্যঃ । ছলং নিরস্য ভূতেন
 ব্যবহারাময়েম্পঃ । ভূতমপ্যনুপন্যস্তং

हीयते व्यवहारतः ॥ भूतं तद्वार्थसम्बन्धं ।
 वदाह नारदः । भूतं तद्वार्थं सम्बन्धं
 प्रमादाभिहितं छलं । किञ्च राज्ञा विशेष-
 मेषं स्वधर्ममभिरक्षता ॥ मनुष्यचित्तवैचि-
 त्र्यां परीक्ष्या साध्वसाधुता । सर्वै-
 ष्वर्थविवादेषु वाक्छलेनावसीदति ॥ पशु-
 स्त्रीभ्रूय्यादाने शान्योहपर्याप्तं हीयते ।
 सर्वेषु अर्थविवादेषु प्रमादाभिधानेऽपि
 नावसीदति । अत्रोदाहरणं पशुस्त्री-
 त्यादि । अर्थविवादग्रहणान्मन्युकृतविवादेषु
 प्रमादाभिधाने प्रकृतार्थाद्धीयत इति
 गम्यते । यथाहमनेन शिरसि पादेन
 ताडित इत्यभिधाय केवलं हस्तं ताडित
 इति वदन् न केवलं दण्डः पराजयते
 च । तथा च त्वं शतं मह्यं ऋणं धारयसि
 मत्तं ऋणत्वेन गृहीततावद्वनकत्वादित्यादि
 भाषाशरीरं एतच्च संस्कृतदेशभाषान्य-
 तरेण यथाबोधं वक्तव्यं लेख्यं वा ।
 मूर्खाणामपि वादिप्रतिवादिद्वन्द्वदर्शात् । अत-
 एवाध्यापनेऽपि तथोक्तं । विष्णुधर्मो-
 त्तरे । संस्कृतेः प्राकृतैर्काकैर्यः
 शिष्यमनुरूपतः । देशभाषाद्युपायाद्यै-
 बोधयेत् स गुरुः श्रुतः ॥ इति व्यव-
 हारतत्त्वं ॥

पूर्वफल्गुनी (स्त्री) अश्विन्यादिसप्तविंशति-
 नक्षत्रान्तर्गतैकादशनक्षत्रं । तद्बुधस्तु-
 कृतितारकाद्यशुक्रं । तस्याधिष्ठात्री
 देवता भगः । इति मुहूर्तचिन्तामणिः ॥
 अपि च । दक्षिणोत्तरगते द्वितारके
 योनिभे मिलति मन्त्रकोपरि । कीटतः

स्फुटसरोरुहानने निःश्रुता २७८ गङ्गा-
 रसाक्षिलिप्तिकाः ॥ दं ४ । २८ । ' इति
 कालिदासकृतरात्रिलग्निरूपणं ॥ * ॥
 तत्र जातफलं । शूरस्युगी साहसी भूमि-
 भर्ता कोपाक्रान्तः आच्छिरालोहर्तिदक्षः ।
 धूर्तः क्रुरोहत्यस्तवाताधिकः प्राकफल्गु-
 श्चेज्जन्मकाले च यस्य ॥ इति कोष्ठी-
 प्रदीपः ॥

पूर्वफल्गुनीभवः (पुं) बृहस्पतिः । इति
 शब्दमाला ॥

पूर्वभद्रपदः (पुं) } अश्विन्यादिसप्तविं-
 पूर्वभद्रपदाः (स्त्री) } शतिनक्षत्रान्तर्गत
 पूर्वभद्रपदाः (स्त्री) } पक्षविंशतनक्षत्रं ।

तत्पर्यायः । प्रोष्ठपदाः २ । इत्य-
 मरः ॥ द्वे पूर्वभद्रपदोत्तरभद्रपदाश्च ।
 प्रोष्ठोर्गोः भद्रश्चर्गोः तस्यैव पाद
 आसां तास्तथा । ग्रहपतिरिव भद्रपादानु-
 गतो राजेत्याश्चर्यामङ्गरी श्लेषाद्भद्रपदा-
 शब्दो ह्रस्वादिः भद्रपदाशब्दो दीर्घादि-
 रपीति केचिं । दीर्घादिपाठः प्रामा-
 दिक इति मुकुटादयः ॥ पूर्वै प्रोष्ठपदे
 द्वे उत्तरे तु भद्रपदे द्वे समुदायश्चासां
 चतुःसंख्ये इति बह्वचनं । कदा पूर्वै
 प्रोष्ठपदे कदा उत्तरे प्रोष्ठपदे इति
 तारकयोर्द्विधां द्विवचनं । फल्गुनीप्रोष्ठ-
 पदाशब्दो द्विवे बह्वे च भद्रपदा द्वे-
 इपीति केचिं भद्रपदेन 'युक्तः काल
 इतिप्रयोगात् पुंलिङ्गोऽपि भद्रपद
 इति केचिं । इति तट्टीकारां भरतः ॥*॥
 तां तु दक्षिणोत्तरवर्तिखट्टाकृतितारका-

द्वयात्त्रिकाः । भाराकृतिताराद्वयरूपा वा ।
 'उदधिदेवता अजपादः आसां जघन-
 गुणः' इति ज्योतिषं ॥ अपि च । भार-
 मूर्तिभूतिकोपरिस्थिते पूर्वभाद्रपदभे-
 द्वितारके । लिपिकाः करिकरान्कि२२८-
 संमिता निःसरन्ति वृषभोदयां प्रिये ॥
 दं ३।४८ । इति कालिदासकृतरात्रिलग्न-
 निरूपणं ॥#॥ तत्र जातफलं । जितेन्द्रियः
 सर्वकलासु दक्षो जितारिपक्षः खलु तस्य
 नित्यं । भवेन्महीयान् सुतरामपूर्वा पूर्वा
 वदा भाद्रपदा प्रसूते ॥ इति कोष्ठी-
 प्रदीपः ॥

पूर्वयकः (पुं) जिनविशेषः । तत्पर्यायः ।
 मणिभद्रः २ जम्बलः ३ जलेन्द्रः ४ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥

पूर्वरङ्गः (पुं) नाट्योपक्रमः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ तत्पर्यायः । प्राक्संगीतं २
 गुणनिका ३ । इति जटाधरः ॥

पूर्वरागः (पुं) नायकनायिकयोर्दशाविशेषः ।
 यथा । श्रवणादर्शनाद्वापि मिथःसंरूढ-
 रागयोः । दशाविशेषो योऽप्राप्तो
 पूर्वरागः स उच्यते ॥ इति साहित्य-
 दर्पणं ॥

पूर्वरात्रः (पुं) रात्रेः पूर्वभागः । इति
 मुक्त्वबोधव्याकरणं ॥

पूर्वरूपं (स्त्री) पूर्वलक्षणं । वैद्यके भावि-
 व्याप्तिबोधकचिह्नं । यथा । प्राग्गुणं येन
 लक्ष्यते । उंपिंस्त्ररामयो दोषविशे-
 षेणानधिष्ठितः । लिङ्गमव्यक्तमल्लङ्घ्याधी-
 नां तदथथावथं ॥ द्विविधं हि पूर्वरूपं

भवति । सामान्यं विशिक्तं । सामान्यं
 येन दोषदृश्यसंमूर्च्छनावस्त्राजनितेन भावि-
 ज्वरादिव्याधिमात्रं प्रतीयते न तु वातादि-
 जनितत्वादिविशेषः । यथा । श्रमो रति-
 विवर्णत्वमिति । तथा बालगुरुवाक्यप्रद्वे-
 षादि । सामान्याभिप्रायेणैव तद्व्याख्यानं
 यथा । व्याधेर्जातिर्बुद्ध्या च पूर्वरूपेण
 लक्ष्यते । भावः किमात्मकत्वञ्च लक्ष्यते
 लक्षणं तु इति ॥ तथाह पराशरः ।
 पूर्वरूपं नाम येन भाविव्याधिविशेषो
 लक्ष्यते न तु दोषविशेष इति । विशिक्तं
 यथा । उरःकतार्दो लिङ्गान्धेव वातादि-
 जान्धव्यात्तानि । यदुक्तं तत्रैव । अव्यक्तं
 लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति श्रुतमिति ।
 तथाह सुश्रुतः । सामान्यतो विशेषात्तु
 ज्ज्ञात्यर्थं समीरणं । पित्तान्नयनयो-
 र्दाहः कफान्नातिनन्दनमिति ॥ हारीते-
 हपुत्रं इति पूर्वरूपमर्कानां ज्वराणां
 सामान्यतो विशेषात्तु ज्ज्ञात्समर्दभूयिष्ठं
 हृदयोद्योगि वातजमिति । प्राग्गुणं येन
 लक्ष्यते इत्यस्यार्थमाह रक्षितः । येन
 श्रमादिना उंपिंस्त्रः सामग्रीसाकल्याह-
 पादेच्छुरामयो रोगः दोषविशेषेण
 वातादिजन्यासाधारणवेपथादिना अनधि-
 स्थितोऽसम्बद्धो लक्ष्यते ज्ञायते तं
 प्राग्गुणमिति । लिङ्गमव्यक्तमल्लङ्घ्यादित्य-
 स्यार्थमाह स एव । प्राग्गुणमित्यन्वेन
 पूर्वोक्तेन सम्बद्धः लिङ्गं लक्षणं अव्यक्तं
 नात्यभिव्यक्तं तत्र हेतुरल्लङ्घ्यां न द्वाव-
 रणादियोगादव्यक्तत्वमित्यर्थः यथायथं यश्च

ব্যার্থেজপং তদেবাব্যক্তং তস্য পূর্ব-
মিত্যর্থঃ । অশ্বে তু পূর্বরূপলক্ষণমাহঃ ।
স্থানসংশ্রয়িণঃ ক্রুদ্ধা ভাবিব্যাধিপ্রবো-
ধকং । দোষাঃ কুর্বন্তি যল্লিঙ্গং পূর্বরূপং
তদুচ্যত ইতি ॥ সংক্ষেপতস্ত লক্ষণং
ভাবিব্যাধিবোধকমেব লিঙ্গং পূর্বরূপং ।
ইতি মাধবকরবিজয়রক্ষিতৌ ॥

পূর্ববাদঃ (পুং) ব্যবহারে রাজাদিসমীপে
প্রাগাবেদনং । যথা । পূর্ববাদম্পরিত্যজ্য
যোহন্যমালম্বতে পুনঃ । পদসংক্রমণাজ্-
জ্ঞেয়ো হীনবাদী স বৈ নরঃ ॥ ইতি মিতা-
ক্ষরা ॥

পূর্ববাদী[ন](পুং) প্রাগভিযোক্তা । প্রথম-
বিবাদী । যথা । প্রাঙ্ন্যায়কারণোক্তৌ তু
প্রত্যর্থী নির্দিশেৎ ক্রিয়াং । মিথোক্তৌ
পূর্ববাদী তু প্রতিপত্তৌ ন সা ভবেৎ ॥ ইতি
মিতাক্ষরা

পূর্বশৈলঃ (পুং) উদয়পর্বতঃ । ইতি জটা-
ধরঃ ॥

পূর্বসরঃ (ত্রি) অগ্রগামী । যথা । দ্বিষন্ বনে-
• চরাগ্র্যাণাং ত্বমাদায় চরো বনে । অগ্রে-
সরো জঘন্যানাং মাজুৎ পূর্বসরো মম ॥
ইতি ভট্টিঃ ॥

পূর্বসারঃ (ত্রি) পূর্বসরঃ । পূর্বং দেশং সর-
তীতি কৰ্ত্তরি ষণ্‌প্রত্যয়ঃ । ইতি ব্যাকরণং ॥

পূর্বা (স্ত্রী) পূর্বদিक् । তৎপর্যায়ঃ । প্রাচী ২
পুরা ৩ মাঘোনী ৪ ঐন্দ্রী ৫ মাঘবতী ৬ ।
তদ্দিগ্ভববায়ুগুণাঃ । পূর্বস্ত মধুরো বাতঃ
স্নিগ্ধঃ কটুরসাস্বিতঃ । গুরুর্বিদাহশমনো
বাতদঃ পিত্তনাশনঃ ॥ ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

অপি চ । প্রাধাতো মধুরঃ কাকারো বহি-
মান্যকরো গুরুঃ । বৈরশৃগোরবৌক্যানি
করোত্যপ্‌স্বোষধীষু চ ॥ ভ্রমোৎপিষ্ট-
ক্ষতাদ্যেষু রাগশ্বখদাহকুৎ । সন্নিপাত
জ্বরশ্বাসত্বগেদাষাশৌবিষক্রিমীন্ ॥ কোপ-
য়েদামবাতঞ্চ ঘনসংঘাতকারণং । ইতি
রাজবল্লভঃ ॥ * ॥ তদ্দিগধিপত্যঃ । মেঘ-
সিংহধনূরাশয়ঃ । যথা । প্রাগাদিককুভাং
নাথা যথাসংখ্যং প্রদক্ষিণং । মেঘাদ্যা
রাশয়ো জ্ঞেয়ান্ত্রিরাবৃতিপরিভ্রমাৎ ॥ ইতি
জ্যোতিস্তত্ত্বং ॥

পূর্বাঃ (পুং) পূর্বজাঃ । পূর্বপুরুষাঃ । বহু-
বচনান্তোহয়ং । ইত্যমরঃ ॥

পূর্বাদ্রিঃ (পুং) উদয়াচলঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
দিনমূর্দ্ধা ২ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পূর্বাষাঢ়া (স্ত্রী) অশ্বিন্যাদিসপ্তবিংশতিনক্ষ-
ত্রান্তর্গতবিংশতিনক্ষত্রং । সা সূর্পাকৃতিচতু-
স্তারাক্ষিকা । গজদস্তাকৃতিদ্বিতারাক্ষিকা
বা । অশ্বা অধিষ্ঠাতৃদেবতা তোয়ং । ইতি
জ্যোতিষং ॥ অপি চ । সূর্পমূর্ত্তিনি শিরো-

গতে চতুস্তারকে করিকরোরুবারিভে ।
অন্ত্যভাদমৃতবাণি নির্গতাঃ খেচরাম্বর-
শশাক্লিপিপিকাঃ ॥ দং ১ । ৪৯ । ইতি
কালিদাসকৃতরাত্রিলয়নিকূপণং ॥ * ॥ তত্র

জাতফলং । ভূয়ো ভূয়স্ত্বয়মানানুরক্তো
ভক্তো দেবে বন্ধুমানোহতিদক্ষঃ । পূর্বা-
ষাঢ়া জন্মকালে যদি স্যাদাষাঢ়ঃ স্যাত্তৈরি-
বর্গে নিতান্তং ॥ ইতি কোষ্ঠীপ্রদীপঃ ॥

পূর্বাঙ্কঃ (পুং) ত্রিধাবিভক্তদিনপ্রথমভাগঃ ।
স চ ত্রিংশদগুদিনমানে সূর্য্যোদয়াবধি-

दशदशकालः । यथा । पूर्वार्द्धे नै ।
 'देवानां' मध्यन्दिनं मनुस्याणामपराह्णः
 पितृणां । इति श्रुतिः ॥ अपि च । त्रिधा-
 विभक्तदिनभागान्तिप्रायेण तु लोकास्मिः ।
 पूर्वार्द्धे मध्ये वापि यदि पर्व समा-
 प्यते । तदोपवासः पूर्वैर्द्युस्तदहर्भाग
 इष्यते ॥ अपराह्णेहवा रात्रौ यदि
 पर्व समाप्यते । उपोष्य तस्मिन्नहनि
 शोभते याग इष्यते ॥ उपोष्येति
 नाहोरात्राभोजनपरं किञ्च कृते अग्रा-
 धाने देवा यजमानश्च समीपमुपवसन्तीति
 उपवासशब्देनाग्राधानमुच्यते । सूर्यो-
 दयावधिप्रहरद्वयं । द्विधाविभक्तदिनपूर्व-
 भागः । यथा । पूर्वार्द्धापराह्णरूपद्विधा-
 विभक्तदिनस्यावधिद्वेनावर्तनमाह स्कन्द-
 पुराणं । आवर्तनात् पूर्वार्द्धे अपराह्ण-
 सुतः परः । आवर्तनात् वासरश्च छाया-
 परिवर्तनात् प्रागितिशेषः अतएवोक्तं ।
 अश्वत्थं वन्दयेन्नित्यं पूर्वार्द्धे प्रहर-
 द्वये । अत उर्द्धं न वन्देत अश्वत्थं
 कदाचन ॥ इति मलमासतद्धं ॥

पूर्वार्द्धेतनः (त्रि) पूर्वार्द्धे भवः । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥

पूर्वैर्द्युः [स्] व्य पूर्वदिनं । इत्यमरः ॥

• प्रातःकालः । धर्मवासरः । इति मेदिनी ॥

पूल कि संहर्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ षष्ठ-
 श्वरी ॥ कि पूलयति पूलति । संहती

• राशीकरणं । इति दुर्गादासः ॥

पूष र्द्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ षष्ठश्वरी ।

पूषति । इति दुर्गादासः ॥

पूषः (पूं) ब्रह्मदारुवृक्षः । तूत इति भाषा ।
 इत्यमरः ॥

पूषकः (पूं) ब्रह्मदारुवृक्षः । पलाशपिपल
 इति हिन्दी भाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्व पर्यायगुणाः तुलशब्दे द्रष्टव्याः ॥

पूषभाषा (स्त्री) इन्दुनगरी । तं पर्यायः
 स्वरपुरी २ । इति शब्दरत्नावली ॥

पूषसूहं [द्] (पूं) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥

पूषा [न्] (पूं) सूर्यः । इत्यमरः ॥

पू क पूर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ पूर्त्तिः
 पूर्णकरणं । क पारयति पयसा कुम्भं
 लोकः । इति दुर्गादासः ॥

पू न प्रीर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ न अति-
 थीन् प्रीणोति । इति दुर्गादासः ॥

पू लि पालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ लि
 पिपत्ति । इति दुर्गादासः ॥

पू श ङ व्यायामके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 व्यायामको व्यापारः । श ङ धर्मे व्याप्ति-
 यते सूधीः । इति दुर्गादासः ॥

पूजा (स्त्री) शाकविशेषः । पिडिं इति भाषा ।

तं पर्यायः । मरुन्माला २ पिशुना ३

देवी ४ लता ५ लघुः ६ समुद्रान्ता ७

वधुः ८ कोटिवर्षा ९ लङ्कायिका १० ।

इत्यमरः ॥ मरु ११ माला १२ स्पृका १३

कोटी १४ वर्षा १५ लङ्कायिका १६ वर्षा-

लङ्कायिका १७ । इति तट्टीकायां भरतः ॥

तस्करः १८ चोरकः १९ चण्डः २० । इति

रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । पाके मधुरत्वं ।

हृद्यत्वं । पित्तकफनाशित्वात् । इति राज-

वल्लभः ॥

पृक्तं (स्त्री) धनं । इति हेमचन्द्रः ॥ सम्पर्क-
युक्ते त्रि ॥

पृक्तिः (स्त्री) सम्पर्कः । स्पर्शः । तत्पर्यायः ।
स्पृष्टिः २ । इत्यमरः ॥

पृच ई ल ङ सम्पर्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥
ई पृक्तः । ल ङ पृक्ते । परीपृच्यते ।
स चेह सम्पृक्तीभावः । सम्पृक्ते नाभि-
शस्त्रेय इति हलायुधः । सम्पृक्ते मधुना
चूर्णं भिषगिति तु अस्तुर्भूतार्थत्वादिति
चतुर्भुजः । इति दुर्गादासः ॥

पृच कि संघमने । सम्पर्के । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ संघमनं वक्त्रनं । कि पर्चयति
पर्चति छूक्तं राजा । इति दुर्गादासः ॥

पृच ध ई सम्पर्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥
सम्पर्क इह संपृक्तीकरणं सम्पृक्ती-
भावश्च । ध पृगक्ति धनुसा वाणं । सं-
पृगक्ति न पापिभिर्घ इति हलायुधः । ई
पृक्तः । पपर्च । इति दुर्गादासः ॥

पृच्छा (स्त्री) प्रश्नः । इत्यमरः ॥

पृज्ज ई ल ङ सम्पर्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥
सप्तमशरी । ई पृज्यते । ल ङ पृङ्क्ते ।
अयं कैश्चिन्न मन्त्रते । इति दुर्गादासः ॥

पृड श मुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ मुदि
हृष्टीकरणे । श पृडति दीनं दाता ।
पर्डिता । इति दुर्गादासः ॥

पृण श तृपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ तृपि
तृणिकरणे । श अग्निं पृणति वो द्विजः ।
पर्णिता । इति दुर्गादासः ॥

पृतना (स्त्री) सेना । सेनाभेदः । इति
मेदिनी ॥ बाहिनीद्रयं । अत्र गजास्त्रि-

चत्वारिंशदधिकशतद्वयं २४७ । रथान्त्रि-
चत्वारिंशदधिकशतद्वयं २४७ । अर्था उ-
त्रिंशदधिकसप्तशतं १२९ । पदातिकाः
पञ्चदशाधिकशतद्वयाधिकसहस्रं १२१५ ।
समुदायेन त्रिंशदधिकचतुःशताधिकसहस्र
द्वयं २४७० । इत्यमरभरतो ॥

पृतनाषाट् [साह] (पुं) इन्द्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पृथ क प्रक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
क पर्थयति गुडमोषधे जनः । इति
दुर्गादासः ॥

पृथक् व्य भिन्नं । तत्पर्यायः । विना २ अन्त-
रेण ३ श्वते ४ हिरूक् ५ नाना ७
वर्जनं १ । इत्यमरः ॥

पृथक्त्वं (स्त्री) चतुर्विंशतिगुणान्तर्गतसप्तम
गुणः । तस्य लक्षणं । पृथक्प्रत्यया-
साधारणकारणत्वं यथा । संख्यावच्च पृथक्त्वं
स्यात् पृथक्प्रत्ययकारणं । अन्त्या
भावतो नास्य चरितार्थत्वमुच्यते ॥ अस्यां
पृथगियं नेति प्रतीतिर्हि विलक्षणा ।
इति भाषापरिच्छेदः ॥ पृथक्त्वं, निरु-
पयति संख्यावदिति पृथक्प्रत्ययसाधार-
णकारणं पृथक्त्वं । तन्नित्यतादिकं
संख्यावत् यथा हि नित्येषु एकत्वं नित्यं
अनित्ये अनित्यं आश्रयद्वितीयक्षणे
चोत्पद्यते आश्रयनाशान्शयति तथा
एकपृथक्त्वमपि द्विद्वादिवं द्विपृथक्त्वादिकं
मपीत्यर्थः । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

पृथक्त्वा (स्त्री) मूर्खा । इति रत्नमाला ॥

पृथक्पर्णी (स्त्री) क्षुद्ररूक्षविशेषः । चाकूल्या

• इति भङ्गा । तत्पर्यायः । पृथ्वीपणी २
 'चित्रपणी ३ अङ्गु वल्लिका ४ । इत्यमरः ॥
 पृथक्क्षेत्राः (पुं) एकस्मान्नावर्णस्त्रीजात-
 पुत्राः । इति मिठाक्षरा ॥
 पृथगाञ्जिता (स्त्री) विवेकः । इत्यमरः ॥
 पृथगाञ्जिका (स्त्री) व्यक्तिः । यथा । जाति
 र्जातश्च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगाञ्जिका ।
 इति जनूर्जननजन्मानीत्यादिश्लोकौत्तरं
 कचिदमरकोषे पाठः ॥
 पृथग्वनः (पुं) मूर्खः । नीचः । इत्यमरः ॥
 पार्पा । इति शब्दरत्नावली ॥ भिन्नलोकश्च ॥
 पृथग्धिषः (त्रि) नानारूपः । इत्यमरः ॥
 पृथग्धीजः (पुं) तल्लतकः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 पृथवी (स्त्री) पृथिवी । यथा । पृथवी पृथिवी
 पृथ्वी धरा सर्व्वसहा रसा । इति भरत-
 धृतवाचस्पतिः ॥
 पृथा (स्त्री) कुन्ती । इति जटाधरः ॥
 पृथाजः (पुं) अर्ज्जुनवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ कुन्तीपुत्रश्च ॥
 • पृथापतिः (पुं) पाण्डुराजः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः
 पृथिका (स्त्री) शतपदी । इति शब्दमाला ॥
 पृथिविः (स्त्री) पृथिवी । इति संक्षिप्तसारो-
 णादिवृत्तिः ॥
 पृथिवी (स्त्री) प्रथते विस्तारं याति इवट्
 निपातनाज्जिः । तत्पर्यायः । भूः २
 भूमिः ३ अचला ४ अनन्ता ५ रसा ६ विश्व-
 स्तरा ७ स्थिरा ८ धरा ९ धरित्री १०
 धरणी ११ क्षोणी १२ ज्या १३ काश्ची १४

क्षितिः १५ सर्व्वसहा १६ वसुमती १७
 वसुधा १८ उर्व्वी १९ वसुक्षरा २० गोत्रा २१
 कुः २२ पृथ्वी २३ क्ष्मा २४ अविनिः २५
 मेदिनी २६ मही २७ । इत्यमरः ॥ भूर् २८
 भूमि २९ धरणिः ३० क्षोणिः ३१ क्षोणी ३२
 क्षोणिः ३३ क्ष्मा ३४ अविनी ३५ महिः ३६
 रत्नगर्त्ता ३७ सागराम्बरा ३८ अक्रिमेखला ३९
 भूतधात्री ४० रत्नावती ४१ देहिनी ४२
 पारा ४३ विपुला ४४ मध्यमलोक-
 वत्सा ४५ । इति भरतः ॥ धरणीधरा ४६
 धरणी ४७ महाकान्ता ४८ जगद्धा ४९
 गङ्गवती ५० खण्डी ५१ गिरिकर्णिका ५२
 धारयित्री ५३ धात्री ५४ सागरमेखला ५५
 सहा ५६ अचलकीला ५७ गोः ५८ अक्रि
 द्वीपा ५९ द्विरा ६० इडा ६१ इडिका ६२
 इला ६३ इलिका ६४ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ उदधिवत्सा ६५ ईरा ६६ आदिमा ६७
 ईला ६८ वरा ६९ उर्व्वरा ७० आद्या ७१
 जगती ७२ पृथुः ७३ भ्रुवाम्बता ७४
 निश्चला ७५ वीजप्रसूः ७६ श्यामा ७७
 क्रोडकान्ता ७८ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 खगवती ७९ अदितिः ८० । इति जटा
 धरः ॥ * ॥ आयमते अस्या धर्म्वं । रूप
 द्रवत्प्रत्यक्षयोगित्वं । इयं शुक्ली रस-
 युक्ता च । अस्या द्रवत्वं नैमित्तिकं ।
 अस्या गुणाः । स्पर्शः १ संख्या २ पवि-
 मितिः ३ पृथक्त्वं ४ संयोगः ५ विभागः ६
 परत्वं ७ अपरत्वं ८ वेगः ९ द्रवत्वं १०
 गुरुत्वं ११ रूपं १२ रसः १३ गन्धः १४ ।
 इयं गन्धकारणं नानारूपवती षड् स

যুক্তা। গন্ধস্ত দ্বিবিধঃ সৌরভং অসৌরভং ।
 তস্যাঃ স্পর্শঃ অনুষ্ণাশীতপাকজঃ । সা
 দ্বিবিধা নিত্যা অনিত্যা চ পরমাণুস্ব-
 রূপা নিত্যা সাবয়বা অনিত্যা । সা ত্রিবিধা
 দেহেন্দ্রিয়বিষয়রূপা । দেহরূপা যোনি-
 জাদিঃ ইন্দ্রিয়াত্মিকা ত্রাণরূপা বিষয়া-
 ত্মিকা দ্ব্যণুকাদিব্রহ্মাণ্ডপর্ধ্যস্তা । যথা ।
 রূপদ্রবত্বপ্রত্যক্ষযোগি স্যাৎ প্রথম-
 ত্রিকং । গুরুণী হে রসবতী দ্বয়োর্নৈমি-
 ত্তিকো দ্রবঃ ॥ স্পর্শাদয়োহর্কো বেগশ্চ
 দ্রবত্বঞ্চ গুরুত্বকং । রূপং রসস্তথা স্নেহো
 বারিণ্যেতে চতুর্দশ ॥ স্নেহহীনা গন্ধযুতা
 ক্ষিতাবেতে চতুর্দশ । তত্র ক্ষিতির্গন্ধহেতু-
 র্নানারূপবতী মতা ॥ ষড়্ভিধস্ত রসস্তত্র
 গন্ধোহপি দ্বিবিধো মতঃ । স্পর্শস্ত তস্যা
 বিজ্ঞেয়ো হ্নুষ্ণাশীতপাকজঃ ॥ নিত্যা-
 নিত্যা চ সা দ্বেধা নিত্যা স্যাৎ গুলক্ষণা ।
 অনিত্যা তু তদন্যা স্যাৎ সৈবাবয়ব-
 যোগিনী ॥ সা চ ত্রিধা ভবেদেহ ইন্দ্রিয়ং
 বিষয়স্তথা । যোনিজাদির্ভবেদেহমিন্দ্রিয়ং
 ত্রাণলক্ষণং ॥ বিষয়ো দ্ব্যণুকাদিস্ত ব্রহ্মা-
 ণ্ডান্ত উদাহৃতঃ । ইতি ভাষাপরিচ্ছেদঃ ॥*॥
 তস্যা অধ্যাত্মাদি যথা । পৃথিবী পঞ্চমং
 ভূতং ত্রাণশ্চাধ্যাত্মমুচ্যতে । অধিভূতং
 তথা গন্ধো বায়ুস্তত্রাধিদৈবতং ॥ ইতি মহা-
 ভারতে আশ্বমেধিকপর্ব ॥ * ॥ তস্যা উৎ-
 পত্তিকারণং যথা । শ্রয়তাং বসুধাজন্ম
 সর্বমঙ্গলকারণং । বিঘ্ননিঘ্নকরং পাপ-
 নাশনং পুণ্যবর্ধনং ॥ অহো কেচিদ্বদন্তীতি
 মধুকৈটভমেদসা । বভূব বসুধাজন্ম তদ-

বিরুদ্ধমতং শৃণু ॥ উচতুস্তৌ পুরা বিষ্ণুং
 তুর্কৌ যুদ্ধেন তেজসা । আবাং বধ ন
 যত্রোবর্ষী পাথসা সংবৃত্তে চ ॥ তয়ো-
 জীবনকালেন প্রত্যক্ষা সাভবৎ স্ফুটং ।
 ততো বভূব মেদশ্চ মরণস্যান্তরন্তয়োঃ ॥
 মেদিনীতি চ বিখ্যাতেতুক্তো যৈস্তন্মতং
 শৃণু । জলধোতা কৃশা পূর্বং বদ্ধিতা মেদসা
 যতঃ ॥ কথয়ামি চ তজ্জন্ম সার্থকং সর্ব-
 সম্মতং । পুরা শ্রুতং যৎ শ্রুত্ব্যুক্তং ধর্ম-
 বক্ত্রাচ্চ পুঙ্করে ॥ মহাবিরাট্শরীরস্য
 জলস্থস্য চিরং স্ফুটং । মলো বভূব
 কালেন সর্বাস্বব্যাপকো ধ্রুবং ॥ স চ
 প্রাবিষ্টঃ সর্বেষাং তল্লোম্নাং বিবরেষু চ ।
 কালেন মহতা তস্মাদ্ভূব বসুধা যুনে ॥
 প্রত্যেকং প্রতিলোম্নাঞ্চ কূপেষু সা স্থিরা
 স্থিতা । আবির্ভূতা তিরোভূতা সা জলে
 চ পুনঃ পুনঃ ॥ আবির্ভূতা সৃষ্টিকালে
 তজ্জলোপর্ধ্যবস্থিতা । প্রলয়ে চ তিরো-
 ভূতা জলাভ্যন্তরবস্থিতা ॥ প্রতিবিশ্বেষু
 বসুধা শৈলকাননসংযুতা । সপ্তমাগর-
 সংযুক্তা সপ্তদ্বীপমিতা সতী ॥ হিমাঙ্গি-
 মেরুসংযুক্তা গ্রহচন্দ্রার্কসংযুতা । ব্রহ্ম-
 বিষ্ণুশিবাদৈশ্চ সুরৈর্লোকৈস্তদালয়ে ॥
 পুণ্যতীর্থসমায়ুক্তা পুণ্যভারতসংযুতা ।
 পাতালসপ্ততদধস্তদূর্দ্ধে ব্রহ্মলোককঃ ॥
 ব্রহ্মলোকশ্চ তত্রৈব সর্ববিশ্বঞ্চ তত্র বৈ ।
 এবং সর্বাণি বিশ্বানি পৃথিব্যাং নির্মি-
 তানি চ ॥ উর্দ্ধৌ গোলোকবৈকুণ্ঠৌ নিভ্যৌ
 বিশ্বপরৌ চ তৌ । নখরাণি চ বিশ্বানি
 সর্বাণি কৃত্রিমাণি চ ॥ প্রলয়ে প্রাকৃত্তে

ব্রহ্মন্ ব্রহ্মণশ্চ নিপাতনে। মহাবিরা-
 ডাদিস্বর্কৌ স্বর্কঃ কৃষ্ণেন চাত্মনা ॥ নিতৈঃ
 স্থিতা চ প্রলয়ে কাষ্ঠাকাশেশ্বরৈঃ সহ।
 ক্ষিত্যধিষ্ঠাতৃদেবী সা বারাহে পূজিতা
 স্তরৈঃ ॥ মুনিভির্মুভির্বিপ্রৈর্গন্ধর্বাদিভি-
 রেব চ। বিষ্ণোর্বরাহরূপস্য পত্নী সা
 শ্রুতিসম্মতা। তৎপুত্রো মঙ্গলো জ্যেয়ো
 ঘণ্টেশো-মঙ্গলাত্মজঃ ॥ * ॥ নারদ উবাচ।
 পূজিতা কেন রূপেণ বারাহে চ স্তরৈ-
 স্তহী। বরাহেণ চ বারাহী সর্কৈঃ সর্কা-
 শ্রয়া সতী ॥ তস্যাঃ পূজাবিধানকাপ্যধ-
 শ্চোদ্ধরণক্রমং। মঙ্গলং মঙ্গলস্যাপি জন্ম
 ব্যাসং বদ প্রভো ॥ শ্রীনারায়ণ উবাচ।
 বারাহে চ বরাহশ্চ ব্রহ্মণা সংস্কৃতঃ পুরা।
 উদধার মহীং হত্বা হিরণ্যাক্ষং রসা-
 তলাং ॥ জলে তাং স্থাপয়ামাস পদ্মপত্রং
 যথা হৃদে। তত্রৈব নিশ্চমে ব্রহ্মা সর্ক-
 বিশ্বং মনোহরং ॥ দৃষ্ট্বা তদধিদেবীঞ্চ
 সকামাং কামুকো হরিঃ। বরাহরূপী ভগ-
 বান্ কোটিসূর্যাসমপ্রভঃ ॥ কৃত্বা রতিকরীং
 শয্যাং মূর্তিঞ্চ স্তমনোহরাং। ক্রীড়াঞ্চকার
 রহসি দিব্যং বর্ষমহর্নিশং ॥ স্তমসস্তোগ-
 সংস্পর্শামুচ্ছাং সংপ্রাপ স্তন্দরী। বিদ-
 ক্খায়া বিদগ্ধেন সঙ্গমোহতিস্তম্ভপ্রদঃ ॥ বিষ্ণু-
 স্তদঙ্গসংস্পর্শাং বুরুধে ন দিবানিশং।
 বর্ষাস্তে চেতনাং প্রাপ্য কামী তত্যাজ
 কামুকীং ॥ পূর্বরূপঞ্চ বরাহং দধার চাব-
 লীলয়া। পূজাঞ্চকার ভক্ত্যা চ ধ্যাত্বা চ
 ধরণীং সতীং ॥ ধূপৈর্দীপৈশ্চ নৈবেদ্যৈঃ
 সিন্দুরৈরমুলেপনৈঃ। বস্ত্রৈঃ পুষ্পৈশ্চ

বলিভিঃ সংপূজ্যোবাচ তাং হরিঃ ॥
 শ্রীমহাবরাহ উবাচ। সর্কাধারা ভব শুভে
 সর্কৈঃ সংপূজিতা স্তম্ভং। মুনিভির্মুভি-
 দেবৈঃ সিদ্ধৈশ্চ মানবাদিভিঃ ॥ অম্বুবাটী-
 ত্যাগদিনে গৃহারস্তপ্রবেশনে। বাপী-
 তড়াগারস্তে চ গৃহে চ কৃষিকর্ষণে ॥ তব
 পূজাং করিষ্যন্তি মদ্বরেণ স্তরাদয়ঃ। মূঢ়া
 যে ন করিষ্যন্তি যাস্যন্তি নরকঞ্চ তে ॥* ॥
 বস্তুধোবাচ। বহামি সর্কং বরাহরূপে-
 গাহং তবাজ্জয়া। লীলামাত্রেণ ভগবন্
 বিশ্বঞ্চ সচরাচরং ॥ মুক্তাং শুক্তিং হরে-
 রর্চাং শিবলিঙ্গং শিলাং তথা। শঙ্খাং
 প্রদীপং মন্ত্রঞ্চ মাণিক্যং হীরকং মণিং ॥
 যজ্ঞসূত্রঞ্চ পুষ্পঞ্চ পুস্তকং তুলসীদলং।
 জপমালাং পুষ্পমালাং কর্পূরঞ্চ স্তবর্ণকং ॥
 গোরোচনাং চন্দনঞ্চ শালগ্রামজলং
 বিনা। এতান্ বোঢ়ুমশক্তাহং ক্রিক্টা চ
 ভগবন্ শৃণু ॥ শ্রীভগবানুবাচ। দ্রব্য-
 গ্যেতানি মূঢ়া যে অর্পয়িষ্যন্তি স্তন্দরি।
 তে যাস্যন্তি কালসূত্রং দিব্যং বর্ষশতং
 স্থয়ি ॥ ইত্যেবমুক্ত্বা ভগবান্ বিররাম চ
 নারদ। *। বভূব তেন গর্ভেণ তেজস্বী
 মঙ্গলগ্রহঃ ॥ পূজাং চক্রুঃ পৃথিব্যাশ্চ তে
 সর্কৈ চাজ্জয়া হরেঃ। কাণশাখোক্ত-
 ধ্যানেন ভুক্ত্বুঃ স্তবনে চ ॥ দহুর্মুলেন
 মন্ত্রেণ নৈবেদ্যাদিকমেব চ। সংস্কৃত্য
 বিষ্ণুলোকেষু পূজিতা সা বভূব হ ॥ * ॥
 নারদ উবাচ। কিং ধ্যানং স্তবনস্তস্য
 মূলমন্ত্রঞ্চ কিং বদ। গুঢ়ং সর্কপূরণেষু
 শ্রোতুং কোতুহলং মম ॥ শ্রীনারায়ণ

উবাচ । আদৌ চ পৃথিবী দেবী বরাহেণ
 চ পূজিতা । ততঃ সৰ্বৈর্মূনীন্দ্রেঃ চ মনু-
 ভির্মানবাদিভিঃ । ধ্যানঞ্চ স্তবনং মন্ত্রং
 শৃণু বক্ষ্যামি নারদ ॥ * ॥ ॐ ত্রীং ত্রীং
 ক্রীং বসুন্ধরায়ৈ স্বাহা । ইত্যনেনৈব মন্ত্রেণ
 পূজিতা বিষ্ণুনা পুরা ॥ শ্বেতচম্পকবর্ণাভাং
 শতচন্দ্রসমপ্রভাং । চন্দনোক্ষিতসৰ্ব্বাঙ্গাং
 রত্নভূষণভূষিতাং ॥ রত্নাধারাং রত্নগর্ভাং
 রত্নাকরসমন্বিতাং । বহিঃশুক্রাং শুকাধানাং
 সস্মিতাং বন্দিতাং ভজে ॥ ধ্যানেনানেন
 সা দেবী সৰ্বৈশ্চ পূজিতা ভবেৎ । স্তবনং
 শৃণু বিপ্রেন্দ্র কাণ্ধশাখোক্তমেব চ ॥ * ॥
 ত্রীবিষ্ণুরুবাচ । জয়ে জয়ে জয়াকারে জয়-
 শীলে জয়প্রদে । যজ্ঞশুকরজায়ে চ জয়ং
 দেহি জয়াবহে ॥ মঙ্গলে মঙ্গলাধারে
 মঙ্গল্যে মঙ্গলপ্রিয়ে । মঙ্গলাঢ্যে মঙ্গলেশে
 মঙ্গলং দেহি মে ভবে ॥ সৰ্ব্বাধারে সৰ্ব্ব-
 বীজে সৰ্ব্বশক্তিসমন্বিতে । সৰ্ব্বকামপ্রদে
 দেবি সৰ্বৈক্টং দেহি মে ভবে ॥ পুণ্য-
 স্বরূপে পুণ্যানাং বীজরূপে সনাতনি ।
 পুণ্যাশ্রয়ে পুণ্যবতামালয়ে পুণ্যদে ভবে ॥
 রত্নাধারে রত্নগৰ্ভে রত্নাকরসমন্বিতে । স্ত্রী-
 রত্নরূপে রত্নাঢ্যে রত্নসারপ্রদে ভবে ॥
 সৰ্ব্বশস্যালয়ে সৰ্ব্বশস্য্যাঢ্যে সৰ্ব্বশস্যদে ।
 সৰ্ব্বশস্যহরে কালে সৰ্ব্বশস্য্যাদিকে ভবে ॥
 ভূমে ভূমিপসৰ্ব্বশ্বে ভূমিপানাং পরায়ণে ।
 ভূপাহঙ্কাররূপেণ ভূমিং দেহি চ ভূমিপে ॥
 ইদং পুণ্যং মহাস্তোত্রং তাং সংপূজ্য চ
 যঃ পঠেৎ । কোটি কোটি জন্ম জন্ম স
 ভবেভূমিপেশ্বরঃ ॥ ভূমিদানকৃতং পুণ্যং

লভতে পাঠনাজ্জনঃ । ভূমিদানহরাৎ
 পাপান্মুচ্যতে নাত্র সংশয়ঃ ॥ অন্ববাচী-
 ভূখননে পাপাং স মুচ্যতে ধ্রুবং । অন্য-
 কূপে কূপদজাৎ পাপাং স মুচ্যতে ধ্রুবং ।
 পরভূশ্রাক্ৰজাৎ পাপান্মুচ্যতে নাত্র সংশয়ঃ ॥
 ভূমৌ বীৰ্য্যপরিত্যাগাৎ ভূমৌ দীপাদি-
 স্থাপনাং । পাপেন মুচ্যতে প্রাজ্ঞঃ
 স্তোত্রস্য পঠনাম্মুনে । অশ্বমেধশতং
 পুণ্যং লভতে নাত্র সংশয়ঃ ॥ * ॥ নারদ
 উবাচ । ভূমিদানকৃতং পুণ্যং পাপং
 তদ্ধরণে চ যৎ । পরভূমৌ শ্রাক্ৰপাপং
 কূপে কূপদজং তথা ॥ অন্ববাচীভূখননং
 বীৰ্য্যত্যাগজমেব চ । দীপাদিস্থাপনাং
 পাপং শ্রোতুমিচ্ছামি যত্ততঃ ॥ অন্যং বা
 পৃথিবীজন্যং পাপং মৎপ্রশ্নতঃ পরং ।
 যদস্তি তৎপ্রতীকারং বদ বেদবিদাম্বর ॥
 শ্রীনারায়ণ উবাচ । বিতস্তিমানাং ভূমিঞ্চ
 যো দদাতি চ ভারতে । সক্ষ্যাপূতায়
 বিপ্রায় স যাতি বিষ্ণুমন্দিরং ॥ ভূমিঞ্চ
 সৰ্ব্বশস্য্যাঢ্যাং ব্রাক্ৰগায় দদাতি যঃ ।
 ভূমিরেণুপ্রমাণঞ্চ বর্ষং বিষ্ণুপদে স্থিতিঃ ॥
 গ্রামং ভূমিঞ্চ ধাত্মঞ্চ যো দদাত্যাদদাতি
 চ । সৰ্ব্বপাপবিনির্মুক্তৌ চোৰ্ত্তৌ বৈকুণ্ঠ-
 বাসিনৌ ॥ ভূমিং দাতুঞ্চ যৎকালে যঃ
 সাধুশ্চানুমোদতে । স চ যাতি চ বৈকুণ্ঠং
 মিত্রগোত্রসমন্বিতঃ ॥ স্বদত্তাং পরদত্তাং
 বা ব্রহ্মবৃত্তিং হরেত্তু যঃ । স তিষ্ঠতি
 কালসূত্রে যাবচ্ছ্রদ্ধিবাকরৌ ॥ তৎপুত্র-
 পৌত্রপ্রভৃতিভূমিহীনঃ শ্রিয়া হতঃ । পুত্র-
 হীনো দরিদ্রশ্চৈবাস্তে যাতি চ রৌরবং ॥

गवां मार्गं विनिष्कस्य यश्च शश्वत् ददाति
 च । दिव्यं वर्षशतैकैव कुञ्चीपाकेषु
 तिष्ठति ॥ गोर्धनं तडागं निष्कस्य मार्गं
 शस्यं ददाति च । स च तिष्ठत्यसिपत्रे
 यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ न पक्षपिण्डमुद्धृत्य
 परकूपे च स्नाति यः । प्राप्नोति नरकं
 नैव स्नानजं फलमेव च ॥ कामी भूमौ च
 रहसि वीर्यत्यागं करोति यः । स्निग्धरेणु-
 प्रमाणं वर्षं तिष्ठति रौरवे ॥ अशु-
 वाच्यां भूखननं यः करोति च मानवः ।
 स याति कृमिदंशकं स्थितिसूत्रं चतुर्गुणं ॥
 परकीयलुण्ठकूपे कूपं मूढः प्रयच्छति ।
 पुष्करिण्यां लुण्ठ्यां पुष्करिणीं यो
 ददाति च ॥ सर्वं फलं परस्यैव तपु-
 मूर्च्छिं ब्रजेतु सः । तत्र तिष्ठति सप्तशतौ
 यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ परकीयतडागे च
 पङ्कमुत्सृज्य नोत्सृजेत् । रेणुप्रमाण-
 वर्षं ब्रह्मलोके वसेन्नरः ॥ पिण्डं पित्रे
 भूमिभर्तुर्न प्रदाय च मानवः । श्राद्धं
 करोति यो मूढो नरकं याति नि-
 श्चितं ॥ * ॥ भूमौ दीपं योऽर्पयति स
 चाक्षः सप्तजन्मि । भूमौ शस्त्रं संस्थाप्य
 कुष्ठं जन्मान्तरे लभेत् ॥ मुक्तामणिक्य-
 हीरकं सुवर्णं मणिस्तथा । यश्च संस्थापये-
 त् भूमौ स तिष्ठेन्नरके युगं ॥ जपमालां
 पुष्पमालां कर्पूरं रोचनास्तथा । यो
 मूढश्चाप्येतेभ्यो स याति नरकं ध्रुवं ॥
 मुने चन्दनकार्थकं रुद्राक्षं कुशमूलकं ।
 संस्थाप्य भूमौ नरके वसेन्नरस्तथाविधि ॥
 पुस्तकं यज्जसूत्रं भूमौ संस्थापयेत्तु

यः । न भवेद्विप्रयोनौ च तस्य जन्मा-
 न्तरे जनिः ॥ ब्रह्महत्यासमं पापममूत्रं
 च लभेद्भुवं । अस्त्रियुक्तं यज्जसूत्रं
 पूज्यं सर्ववर्णकैः ॥ यज्जं कृत्वा च यो
 भूमिं क्षीरेण नहि सिञ्चति । स याति
 तपुमूर्च्छिं सप्तशतः सप्तजन्मसु ॥ भूकम्पे
 ग्रहणे यो हि करोति खननं भुवः ।
 जन्मान्तरे महापापी सोऽहङ्गहीनो भवे-
 द्भुवं ॥ * ॥ भवनं यत्र सर्वेषां भूर्भूमि-
 स्तेन कीर्तिता । वसुरत्नं या दधाति वसुधा
 सा वसुधरा । हरेरुरो च या जाता सा
 चोर्वा परिकीर्तिता ॥ धरा धरित्री धरणी
 सर्वेषां धारणास्तु या । इज्या च वागा-
 धारास्तु क्षीणी क्षीणालये च या । महालये
 क्षयं याति क्षितिस्तेन प्रकीर्तिता ॥
 काश्यपी कश्यपस्यैवमचला स्थिररूपतः ।
 विश्वम्भरा तद्भरणात्मानस्तान्तरूपतः ॥
 पृथिवी पृथुकन्यात्वाद्भिसृत्त्वान्महामुने ।
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे पृथिव्यापा-
 ध्यानं १ अध्यायः ॥ * ॥ तस्या भारा
 यथा । क्षितिरुवाच । कृष्णभक्तिविहीना
 ये ये च तद्वृत्तनिन्दकाः । तेषां
 महापातकिनामशक्ता भारवाहने ॥ स्वधर्मा-
 चारहीना ये नित्यकृत्याविवर्जिताः ।
 श्रद्धाहीनाश्च वेदेषु तेषां भारेण
 पीडिता ॥ पित्रमातृगुरुस्त्रीणां पोषणं
 पुत्रपोषणयोः । ये न कुर्वन्ति तेषां न
 शक्ता भारवाहने ॥ ये मिथ्यावादिनस्तात
 दयासत्यविहीनकाः । निन्दका गुरुदाराणां
 तेषां भारेण पीडिता ॥ मित्रद्रोही

কৃতঘ্নশ্চ মিথ্যাসাক্ষিপ্রদায়কঃ । বিশ্বাসঘ্নঃ
 স্থাপ্যহারী তেষাং ভাৰেণ পীড়িতা ॥
 কল্যাণযুক্তনামানি হরেন্নামৈকমঙ্গলং ।
 কুর্বন্তি বিক্রয়ং যে বৈ তেষাং ভাৰেণ
 পীড়িতা ॥ জীবঘাতী গুরুদ্রোহী গ্রামঘাজী
 চ লুক্ককঃ । শবদাহী শূদ্রভোজী তেষাং
 ভাৰেণ পীড়িতা ॥ পূজায়জ্ঞোপবাসানি
 ব্রতানি নিয়মানিচ । যে যে মৃঢ়া বিহ-
 স্তারস্তেষাং ভাৰেণ পীড়িতা ॥ সদা
 দ্বিমস্তি যে পাপা গোবিপ্রসূরবৈষ্ণবান্ ।
 হরিং হরিকথাং ভক্তিং তেষাং ভাৰেণ
 পীড়িতা ॥ শঙ্খাদীনাঞ্চ ভাৰেণ পীড়িতাহং
 যথা বিধে । ততোহধিকেন দৈত্যানাং
 তেষাং ভাৰেণ পীড়িতা ॥ ইত্যেবমুক্ত্বা
 বসুধা রুরোদ চ মুহুমুহুঃ । ব্রহ্মা তদ্-
 রোদনং দৃষ্ট্বা তামুবাচ কৃপানিধিঃ ॥ ভারং
 তবাপনেষ্যামি দস্যুনাং পুপায়তঃ । উপায়-
 তোহপি কার্য্যাণি সিধ্যন্ত্যেব বসুন্ধরে ॥*॥
 মন্ত্ৰং মঙ্গলকুস্তকঞ্চ শিবলিঙ্গঞ্চ কুঙ্কুমং ।
 মধুকার্ঠং চন্দনঞ্চ কস্তুরীং তীর্থমৃত্তিকাং ॥
 খড়্গং গণ্ডকখড়্গঞ্চ স্ফটিকং পদ্মরাগক ।
 ইন্দ্রনীলং সূর্য্যমণিং রুদ্রাঙ্কং কুশ-
 মূলকং ॥ শালগ্রামশিলাশঙ্খতুলসীপ্রতিমা-
 জলং । শঙ্খপ্রদীপমালাঞ্চ শিলার্চাতুলসীং
 তথা ॥ নিশ্মালায়কৈব নৈবেদ্যং হরিদ্বর্ণ-
 মণিস্তথা । গ্রন্থিযুক্তং যজ্ঞসূত্রং দর্পণং
 শ্বেতচামরং ॥ গোরোচনাঞ্চ মুক্তাঞ্চ
 শুক্রিং মাণিক্যমেব চ । পুরাণসংহিতাং
 বহিঃ কপূরং পরশং তথা ॥ রজতং
 কাঞ্চনকৈব প্রবালং রত্নমেব চ । কুশ-

দ্বিজং তীর্থতোয়ং গব্যং গোমূত্রগোময়ং ॥
 ত্বয়ি যে স্থাপয়িষ্যন্তি মৃঢ়াশ্চৈতানি
 স্তন্দরি । পচ্যন্তে কালসূত্রে চ বর্ষাণা-
 মযুতং ধ্রুবং ॥ ইতি ব্রহ্মবৈবর্তে শ্রীকৃষ্ণ-
 জন্মখণ্ডে ৪ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ তস্যো রূপা-
 স্তরং যথা । ইতি তস্য বচঃ শ্রুত্বা জন-
 কস্য তদা ক্ষিতিঃ । মুনীনাং সন্নিধৌ রূপং
 দর্শয়ামাস ভূভূতে ॥ নীলোৎপলদলশ্যামা-
 মক্ষমালাজধারিণীং । বাহুযুগ্মেন শুভ্রেণ
 মৃগালায়তশোভিনা । স্তন্দরীং লোকধাত্রীং
 তাং দৃষ্ট্বা শশ্বম্পোহলয়ং ॥ ইতি কালিকা-
 পুরাণে ৩৬ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ পৃথিব্যাং গ্রাম-
 শস্যাদ্যুৎপত্তিকারণং যথা । প্রজা উচুঃ ।
 অরাজকে নৃপশ্রেষ্ঠ ধরিত্র্যা সকলৌষধীঃ ।
 গ্রন্থাস্ততঃ ক্ষয়ং যান্তি প্রজাঃ সর্কীঃ
 প্রজেশ্বর ॥ ত্বং নো বৃত্তিপ্রদো ধাত্রা প্রজা-
 পালো নিরূপিতঃ । দেহি নঃ ক্ষুৎপরী-
 তানাং প্রজানাং জীবনৌষধীঃ ॥ শ্রীপরা-
 শর উবাচ । ততোহথ নৃপতির্দিব্যমাদায়া-
 জগবন্ধনুঃ । শরাংশ্চ দিব্যান্ কুপিতঃ
 সোহভ্যধাবদ্বসুন্ধরাং ॥ ততো ননাশ-
 ত্বরিতা গোভূত্বা তু বসুন্ধরা । সা লোকান্
 ব্রহ্মলোকাদীংস্তজাসাদগমন্যহী । যত্র যত্র
 যযৌ দেবী সা তদা ভূতধারিণী । তত্র তত্র
 তু সা বৈণ্যং দদর্শাভ্যুদ্যতায়ুধং ॥ ততস্তং
 প্রাহ বসুধা পৃথুং পৃথুপরাক্রমং । প্রবেপ-
 মানা তদ্বাণপরিভ্রাণপরায়ণা ॥ পৃথিব্যু-
 বাচ । স্ত্রীবধে ত্বং মহাপাপং কিং নরেন্দ্র
 ন পশ্যসি । যেন মাং হস্তমত্যর্থং
 প্রকরোষি নৃপোদ্যমং ॥ শ্রীপৃথুরূবাচ ।

एकस्मिन् वद्रे निधनं प्रापिते दुष्कारिणि ।
 बहूनां भवति क्लेशस्तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥
 पृथिव्यावाच । प्रजानामुपकाराय यदि मां
 ह्यं हनिष्यसि । आधारः कः प्रजानाम्
 मृपश्रेष्ठ भविष्यति ॥ पृथुकवाच । ह्यं
 ह्यं वदधे वाणैर्मच्छासनपराङ्मुखीं । आश्र-
 योगबलेनेमा धारयिष्याम्यहं प्रजाः ॥
 श्रीपराशर उवाच । ततः प्रणम्य बहधा तं
 भूयः प्राह पार्थिवं । प्रवेपितास्त्री परमं
 साक्षसं समुपागता ॥ उपायतः समारकाः
 सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः । तस्माद्दाम्युपायस्ते
 ह्यं कुरुष्व यदीच्छसि ॥ समस्तान्ता मया जीर्णा
 नरनाथ महोषधीः । यदीच्छसि प्रदास्यामि
 ताः क्षीरपरिणामिनीः ॥ तस्मात् प्रजा-
 हितार्थाय मम धम्मात्तुतां वर । तस्तु वत्सं
 प्रवच्छस्व करेणं येन वत्सला ॥ समाक्ष
 कुरु सर्वत्र येन क्षीरं समस्ततः । वरो-
 षधीवीजभूतं वीर सर्वत्र भावये ॥
 श्रीपराशर उवाच । तत उंसारयामास
 शैलान् शतसहस्रशः । धनुष्कोट्या तदा
 वैण्येस्तु न शैला विवर्द्धिताः ॥ * ॥ नहि
 पूर्वविसर्गे वै विषमे पृथिवीतले । प्रति
 भागः पुराणां वा ग्रामाणां वा पुरा-
 भवत् ॥ न शस्यानि न गोरक्ष्यं न कृषिर्न
 वणिकपथः । वैण्येत् प्रभृति मैत्रेय
 सर्वस्यैतन्य संभवः ॥ यत्र यत्र समं
 त्रया भूमेरासीद्धिजोत्तम । तत्र तत्र
 प्रजानां हि निवासं समरोचयत् ॥
 आहारः फलमूलानि प्रजानामभवत्तदा ।
 कृच्छ्रेण महता सोहपि प्रनक्तोऽश्वधीषु

वै ॥ स कल्लयिज्ञा वत्सस्तु मनुं श्याय
 सुवत् प्रभुं । श्वे पाणो पृथिवीनाथो
 दुदोह पृथिवीं पृथुः ॥ शस्यजातानि
 सर्वाणि प्रजानां हितकाम्या । तेना
 म्नेन प्रजास्तुत बर्तन्तेहृद्यापि नित्यशः ॥
 प्राणप्रदानां स पृथुर्वस्त्राद्भुमेरभुं पिता ।
 ततस्तु पृथिवीसंज्ञामवापाथिलधारिणी ॥
 ततश्च देवैर्मुनिभिर्देवैर्देवै रक्षोभि-
 रद्रिभिः । गङ्गैर्बैरुर्गैर्गैर्गैः पितृभि-
 स्तरुभिस्तथा ॥ तत्रत्पात्रमुपादाय तत्र
 दुष्का गुने परः । वत्स दोग्धुर्विशे-
 यात् तेषां तदेवानयोहभवन् ॥ सैषा
 धात्री विधात्री च धारणी पोषणी तथा ।
 सर्वस्य जगतः पृथी विष्णुपादतलोद्भवा ॥
 एवंप्रभावः स पृथुः पुत्रो वेणस्य वीर्य-
 वान् । जज्ञे महीपतिः पूर्वो राजा-
 भुञ्जनरजनां ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे
 १ अंशे पृथुचरितं १७ अध्यायः ॥ * ॥
 तस्या नामगोरूपदोहनानां कारणानि
 यथा । श्वय उचुः । बह्विधरणी भुक्त्वा
 भूपालैः श्रयते पुरा । पार्थिवाः पृथिवी-
 योगात् पृथिवी कस्य योगतः ॥ किमर्थं
 कृता संज्ञा भूमिः किं पारिभाषिकी ।
 गौरितीयं विख्याता सूत कस्माद्ब्रवीहि
 नः ॥ सूत उवाच । वंशे श्यायसुवे ह्यासी-
 दस्यो नाम प्रजापतिः । यतयोस्तु ह्यिता
 तेन परिणीतातिदुर्मुखी ॥ सुतीर्था नाम
 तस्यास्तु वेणो नाम सुतः पुरा । अधर्ष-
 निरतः कामी बलवान् बह्वधाधिपः ॥ लोके-
 हप्यधर्षकृज्जातः परभार्यापहारकः ।

ধর্মাচারপ্রসিদ্ধার্থং জগতোহস্ম মহর্ষিভিঃ ॥
 অনুনীতোহপি ন দদাবনুজ্ঞাং স যদা
 ততঃ । শাপেন মারয়িত্বৈনমরাজক-
 ভয়ার্দিতাঃ । মমস্তুত্রাক্ষণাস্তস্ম বলা-
 দেহমকল্মষাঃ ॥ তৎকায়ান্মথ্যমানাত্তু
 নিষ্পেতুল্লৈচ্ছজাতয়ঃ ॥ শরীরে মাতু-
 রংশেন কৃষ্ণাঞ্জনসমপ্রভাঃ । পিতুরঙ্গশ্চ
 চাংশেন ধার্মিকো ধর্মচারিণঃ ॥ উৎপন্নো
 দক্ষিণাঙ্গস্তাং সধনুঃ সশরো গদী । দিব্য-
 তেজোময়বপুঃ সরভ্রকবচাস্তদঃ ॥ পৃথু-
 রেভাবদযস্মাত্ততঃ পৃথুরজায়ত । সবিশ্রে-
 রভিষিক্তশ্চ তপঃ কৃত্বা স্তুত্বশ্চরং ॥
 বিশ্ণোর্বরেণ সর্বস্ম প্রভুত্বমগমৎ প্রভুঃ ।
 নিঃস্বাধ্যায়বঘট্কারং নির্ধনং বীক্ষ্য ভূ-
 তলং ॥ দক্ষুমেবোদ্যতঃ কোপাচ্ছরেণা-
 মিতবিক্রমঃ । * । ততো গোরূপমান্বায়
 ভূঃ পলায়িতুমুৎসহেৎ ॥ পৃষ্ঠতোহনুগত-
 স্তস্য্যাঃ পৃথুর্দীপ্তশরাসনঃ । ততঃ স্থিত্বৈক-
 দেশে তু কিং করোমীতি সাত্রবীৎ ॥
 পৃথুরপ্যবদদ্বাক্যমীপ্সিতং দেহি স্ত্রতে ।
 সর্বস্ম জগতঃ শীত্রং স্বাবরস্য চরস্য
 চ ॥ * ॥ তথৈব চাত্রবীহুর্মিহুঁদোহ চ নরা-
 ধিপঃ । স্বে স্বে পাণৌ পৃথুর্বৎসং কৃত্বা
 স্বায়স্তুবং মনুং ॥ তদন্নমভবৎ শুদ্ধং প্রজা
 জীবন্তি তেন বৈ । ততস্ত্ব ঋষিভিহুঁদ্ধা
 বৎসঃ সোমস্তদাভবৎ ॥ দোন্ধা বৃহস্পতি-
 রভুৎ পাত্রং বেদস্তপো রসঃ । বেদৈশ্চ
 বসুধা হুন্ধা দোন্ধা মিত্রেস্তদাভবৎ ॥ ইন্দ্রো
 বৎসঃ সমভবৎ ক্ষীরমূর্জ্জক্ষরং বলং ।
 দেবানাং কাঞ্চনং পাত্রং পিতৃণাং রাজত-

স্তদা ॥ অন্তকশ্চাভবদোন্ধা ধমো বৎসঃ
 স্তধারসঃ । অলাবুপাত্রং নাগানাং তক্ষকো
 বৎসকোহভবৎ ॥ বিষং ক্ষীরং ততো
 দোন্ধা ধৃতরাষ্ট্রোহভবৎ পুনঃ । অহুরৈ-
 রপি ছুঙ্কেয়মায়সে শক্রপীড়নীং ॥ পাত্রে
 মায়ামভুৎসং প্রহ্লাদিশ্চ বিরোচনঃ ।
 দোন্ধা দ্বিমূর্দ্ধা তত্রাসীন্মায়া যেন প্রব-
 ত্তিতাঃ ॥ যকৈশ্চ বসুধা হুন্ধা পুরাস্তর্দান-
 মীপ্সভিঃ । কৃত্বা বৈশ্রবণং বৎসমামপাত্রে
 মহীপতে ॥ প্রেতরক্ষোগণৈর্হুঁদ্ধা ধরা
 রুচিরমূল্লগৎ । রৌপ্যলাভোহভবদোন্ধা
 স্তমালী বৎস এব তু ॥ গন্ধর্বেশ্চ পুনর্হুঁদ্ধা
 বসুধা চাপ্সরোগণৈঃ । বৎসং চৈত্ররথং
 কৃত্বা গন্ধান্ পদ্মদলে তথা ॥ দোন্ধা চ
 স্তরুচির্নাম নাট্যবেদস্য পারগঃ । গিরিভি-
 র্বসুধা হুন্ধা রত্নানি বিবিধানি চ ॥ ঔষধানি
 চ দিব্যানি দোন্ধা মেরুর্মহাবলঃ । বৎসো
 হভুন্ধিমবাংস্তত্র পাত্রী শৈলময়ী পুনঃ ॥
 বৃকৈশ্চ বসুধা হুন্ধা ক্ষীরং ছিন্নপ্ররোহণং ।
 পালাশপাত্রে দোন্ধা তু সালঃ পুষ্পদলা
 কুলঃ ॥ প্লক্ষোহভবত্ততো বৎসঃ সর্ব
 বৃক্ষগণাধিপঃ । এবমনৈশ্চ বসুধা তথা
 হুন্ধা যথেষ্পিতং ॥ ইতি মৎস্যপুরাণে
 ১০ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ অন্যদ্বিবরণং ভূগোল-
 শব্দে দ্রষ্টব্যং ॥ পৃথ্বী । তদ্বৈদিকপর্ধ্যায়াঃ ।
 গোঃ ১ গ্যা ২ জ্যা ৩ ক্ষা ৪ কা ৫ কামা ৬
 ক্ষোগী ৭ ক্ষিতিঃ ৮ অবনিঃ ৯ উর্বা ১০
 ১১ মহী ১২ রিপঃ ১৩ অদিতিঃ ১৪
 ইলা ১৫ নিঋতিঃ ১৬ ভূঃ ১৭ ভূমিঃ ১৮
 পৃষা ১৯ গাতুঃ ২০ গোত্রা ২১ । ইত্যেক-

বিংশতিপৃথিবীনামধেয়ানি । ইতি বেদ-
নিঘণ্টৌ ১ অধ্যায়ঃ ॥

পৃথিবীগীতা (স্ত্রী) পৃথিবীকথা । যথা । মৈত্রেয়
পৃথিবীগীতাঃ শ্লোকাস্চাত্ত্ব নিবোধ তান্ ।
যানাহ ধর্মধ্বনিমে জনকায়াসিতো মুনিঃ ॥
শ্রীপৃথিব্যুবাচ । কথমেষ নরেন্দ্রাণাং
মোহো বুদ্ধিমতামপি । যেন কেন স-
ধর্ম্যাণোহপ্যতিবিশ্বস্তচেতসঃ ॥ পূর্বমাত্ত-
জয়ং কৃৎন জেতুমিচ্ছন্তি মন্ত্রিণঃ । ততো
ভৃত্যাংশ্চ পৌরাংশ্চ জিগীষন্তে তথা
রিপূন্ ॥ ক্রমেণানেন জেষ্যামো বয়ং পৃথ্বীং
সসাগরাং । ইত্যাসক্তধিয়ো যুত্যাং ন
পশুন্ত্যবিদূরগং ॥ সমুদ্রাবরণং যাতি নন্-
মণ্ডলমথো বশং । কিয়দাত্তজয়াদেতন্মুক্তি-
রাত্তজয়ে ফলং ॥ উৎসৃজ্য পূর্বে যাং
যাতা যাং নাদায় গতঃ পিতা । তাং
মামতিবিনৃচত্বাজ্জেতুমিচ্ছন্তি পার্থিবাঃ ॥
মৎকৃতে পিতৃপুত্রাণাং ভ্রাতৃগাঞ্চাপি
বিগ্রহাঃ । জায়ন্তেহত্যন্তমোহেন মমত্বা-
দৃতচেতসাং ॥ পৃথ্বী মমেয়ং সকলা মমেয়ং
মমেতি চৈষা মম শাস্বতেয়ং । যো যো
মুতেহন্যত্র বভূব রাজা কুবুদ্ধিরাসীদिति
তস্য তস্য ॥ দৃষ্টা মমত্বাদৃতচিত্তমেকং
বিহায় মাং যুত্যাপথং ব্রজস্তং । তস্যাস্বয়-
স্তত্র কথং মমত্বং হৃদ্যাস্পদং মৎপ্রভবং
করোতি ॥ পৃথ্বী মমেষাশু পরিত্যজৈনাং
বদন্তি যে দূতমুখেঃ সশক্রুন্ । নরাধিপা-
স্তেষু মমতিহাসঃ পুনশ্চ মুঢ়েষু দয়া-
ভ্যুপৈতি ॥ শ্রীপরাশর উবাচ । ইত্যেতে
ধরণীগীতাঃ শ্লোকা মৈত্রেয় যৈঃ শ্রুতাঃ ।

মমত্বং বিলয়ং যাতি তাপন্যস্তং যথা
হিমং ॥ ইতি বিষ্ণুপুরাণে ৪ অংশে
২৪ অধ্যায়ঃ ॥

পৃথিবীপতিঃ (পুং) রাজা । ঋষভনামৌষধিঃ ।
ইতি মেদিনী ॥ যমঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
পৃথিবীপালঃ (পুং) রাজা । যথা । বুভুজে
পৃথিবীপালঃ পৃথিবীমেব কেবলাং । ইতি
রঘুঃ ॥

পৃথিবীশক্রঃ (পুং) রাজা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
পৃথুঃ (পুং) ত্রেতাযুগে সূর্য্যবংশীয়পঞ্চমনৃপঃ ।
বেগনৃপশ্চ দক্ষিণকরমথনাজ্জাতঃ । প্রজা-
রঞ্জনাং আদ্যে রাজোপাধিঃ প্রাপ্তঃ ।
যথা । অথ তে ঋষয়ঃ সর্বে প্রসন্নমনস-
স্ততঃ । গতকল্মষমেবং তং জাতং বেগং
নৃপোত্তমং ॥ মমস্থুর্দক্ষিণং পাণিং তসৈ্যব
চ মহাত্মনঃ । মথিতে তস্য পাণৌ চ সং-
জাতং শ্বেদমেব হি ॥ পুনর্মমস্থুস্তে বিপ্রা
দক্ষিণং পাণিমেব চ । স্বকরাং পুরুষো
জ্জজে দ্বাদশাদিত্যসন্নিভঃ ॥ তপ্তকাক্ষ-
বর্ণাঙ্গো দিব্যমাল্যাম্বরাবৃতঃ । দিব্যাভরণ-
শোভাঙ্গো দিব্যগন্ধানুলেপনঃ ॥ মুকুটেন
স্ববর্ণেন কুণ্ডলাভ্যাং বিরাজতে ॥ মহা-
কায়ো মহাবাহু রূপেণাপ্রতিমো ভুবি ।
খড়্গবাণধরো ধর্মী কবচী চ মহাপ্রভঃ ॥
সর্বলক্ষণসম্পন্নঃ সর্বালঙ্কারভূষিতঃ ।
তেজসা রূপভাবেন সাক্ষাদগ্নিরিব জ্বলন্ ॥
আদ্যমাজগবং নাম ধনুর্গৃহ মহাবরং ।
ইন্দ্রো দিবি যথা ভাতি ভুবি বেণাশ্চ
স্তথা ॥ তস্মিন্ জাতে মহাভাগে দেবাশ্চ
ঋষয়োহমলাঃ । উৎসবং চক্রিরে সর্বে

বেণশ্চ তনয়ং প্রতি ॥ দীপ্যমানঃ স্ববপুষা
বর্ণৈরেব মহামতিঃ । শরাংশ্চ দিব্যা-
নুষ্কার্থং কবচঞ্চ মহাপ্রভং ॥ দদাবিন্দ্রঃ
সহস্রাক্ষো মালাঞ্চান্নানপুষ্পিকাং । জাতে
তস্মিন্মহাভাগে পৃথৌ বীরে মহাত্মনি ॥
সংপ্রহুটানি ভূতানি সমস্তানি দ্বিজো
ক্তমাঃ । সৰ্ব্বতীর্থানি তোয়ানি পুণ্যানি
বিবিধানি চ ॥ স্থাবরাণি চরাণ্যেব অভ্য-
ক্ষিষ্ণ্বরাদিপিং । মহাবীরং প্রজাপালং
পৃথুমেবং দ্বিজোক্তমাঃ ॥ পৃথুং বৈণ্যং
বদ্রাজ্যে অভিবিক্তং চরাচরৈঃ । দেবৈ-
বিত্রৈশ্চুপা সৰ্বৈরভিষিক্তো মহামনাঃ ॥
রাজ্ঞাক্ষেবাধিকারে বৈ পৃথুর্বেণ্যঃ প্রতাপ-
বান্ । তদা পিত্রা প্রজাঃ সৰ্বাঃ কদা
নৈবানুরঞ্জিতাঃ ॥ * ॥ তেনানুরঞ্জিতাঃ
সৰ্বাঃ স্তথৈর্গুণুদিরে তদা । অনুরাগাত্তু
বীরশ্চ নাম রাজেত্যভ্যমত ॥ প্রযাতশ্চ
সুধীরশ্চ সমুদ্রশ্চ দ্বিজোক্তমাঃ । আপস্তস্ত-
স্তিরে সৰ্বা ভয়াভশ্চ মহাত্মনঃ ॥ প্রযা-
তশ্চ রথশ্চাপি তসৈ্যেব চ মহাত্মনঃ । দুর্গ-
মার্গং বিলোক্যেব স্বমার্গং পৰ্বতা দহুঃ ॥
ধ্বজভঙ্গং ন চক্ৰুস্তে গিরয়ঃ সৰ্বা এব
তে । অকুৰ্ত্তপচ্যা পৃথিবী সৰ্বত্র কাম-
ধেনবঃ ॥ পৰ্জন্তঃ কামবর্ষী চ বেদবজ্ঞান্
মহোৎসবান্ । কুৰ্বন্তি ত্রাক্ষণাঃ সৰ্বৈ
ক্ষত্রিয়াশ্চ তথাপরে ॥ সৰ্বকামকলা বৃক্ষা-
স্তস্মিন্ শাসতি রাজনি । ন দুৰ্ভিক্ষং ন
চ ব্যাধির্নাকালমরণং নৃণাং ॥ সৰ্বৈ স্তথেন
জীবন্তি লোকা ধর্মপরায়ণাঃ । তস্মিন্
শাসতি দুর্ধর্ষে রাজরাজে মহাত্মনি ॥

ইতি পাদ্মোত্তরখণ্ডে ২৯ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥
তস্য মাহাত্ম্যং যথা । পৃথুনা প্রবিভক্তা
চ শোভিতা চ বসুন্ধরা । শস্যরত্নবতী
স্ফািতা পুরপত্তনশালিনী ॥ এবং প্রভাবো
বৈণ্যশ্চ রাজাসীদ্রাজসত্তমঃ । নমস্যশ্চৈব
পূজ্যশ্চ ভূতিকামৈর্নরোত্তমৈঃ ॥ ত্রাক্ষণৈ-
র্বেদকামৈশ্চ পৃথুর্বেণ্যঃ প্রতাপবান্ ।
আদিকর্তা রণানাঞ্চ যৌধানাং প্রথমো
নৃপঃ ॥ যো হি যোক্তা রণং যাতি কাঁভ-
য়িত্বা পৃথুঃ নৃপং । ঘোররূপান্ স সংগ্রা-
নান্ ক্ষেমী তরতি কাঁন্তিমান্ ॥ বৈশ্যৈ-
রপি হি শৃষ্টৈশ্চ স্নাঃ স্না বর্ভীরনুশ্রিতৈঃ ।
পৃথুরেব নমস্কাম্যঃ সৰ্ব্বাসিদ্ধিকরস্তু সঃ ॥
এবং পৃথুরভুং পৃর্ব-প্রমাদাচ্চক্রপাণিনঃ ।
সার্বভৌমো মহাতেজা দুর্ধিবহঃ স্তরা
সুরৈঃ ॥ * ॥ তস্য পুত্রৌ যথা । পৃথোঃ
পুত্রৌ তু ধর্মজ্ঞৌ জজ্ঞাতেহস্তদ্বিপাণিনৌ ।
শিখণ্ডী চ হবির্দানমন্তর্দানাদ্যজারত ॥ * ॥
অরেণাভূরাজঃ পুত্রঃ । যথা । অযোধ-
স্তস্য পুত্রোভুং ককুৎসো নাম বীৰ্য
বান্ । ককুৎসস্য অরেণাভূস্তস্য পুত্রঃ
পৃথুঃ স্মৃতঃ ॥ ইত্যগ্নিপুরণং ॥ * ॥ অগ্নিঃ ।
ইতি মেদিনী ॥

পৃথুঃ (স্ত্রী) কৃষ্ণজীরকঃ । ইত্যমরঃ ॥ ত্বক্-
পণী । হিঙ্গুপত্রী । ইতি মেদিনী ॥ অহি-
ফেনঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পৃথুঃ (ত্রি) মহৎ । ইত্যমরঃ ॥ নিপুণঃ ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পৃথুকঃ (পুং) চিপিটকঃ । ইত্যমরঃ ॥ ক্লীব-
লিঙ্গোহপ্যয়ং । যথা । দ্বিঃস্বিন্মমং পৃথুকং

• शुद्धं देशविशेषके । नात्यस्तुशस्तं ।
विप्राणां भ्रूणे च निवेदने ॥ अत्रक्यं
वतीनां विधवाऋचाऋणिणां । इति ब्रह्म-
नैवर्ते ब्रह्मखण्डे २१ अध्यायः ॥

पृथुकः (त्रि) बालकः । इति मेदिनी ॥

पृथुका (स्त्री) हिंस्रपत्नी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
बालिका च ॥

पृथुकालः (पुं) राजवदरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पृथुच्छदः (पुं) हरिदर्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥
बृहस्पतेः त्रि ॥

पृथुपत्रः (पुं) रक्तलशुनः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पृथुपलाशिका (स्त्री) शटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पृथुरोमा [न्] (पुं) मंस्यः । इत्यमरः ॥
बृहल्लोमयुक्ते त्रि ॥

पृथुलः (त्रि) महः । इत्यमरः ॥

पृथुला (स्त्री) हिंस्रपत्नी । इति जटाधरः ॥

पृथुशेखरः (पुं) पर्वतः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

• पृथुशिखः (पुं) श्यानाकप्रभेदः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पृथुशुक्रः (पुं) शूकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

• पृथुदकं (स्त्री) तीर्थभेदः । यथा । ते श्रद्धा
धरः सर्वे तीर्थमाहात्म्यमुत्तमं । कपाल-
मोचनमिति नाम चक्रुः समागताः ॥
तत्रापि समहतीर्थं विश्वामित्रस्य विश्रुतं ।
ब्राह्मण्यं लब्धवान् यत्र विश्वामित्रो महा-
मुनिः ॥ तस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा ब्राह्मण्यं
लभते ऋषयः । ब्राह्मणस्तु विशुद्धात्मा परं

पदमवाप्नुयात् ॥ ततः पृथुदकं गच्छे
म्रियतो नियताशनः । तत्र सिद्धस्तु ब्रह्मर्षी
रुमद्गुर्नाम नामतः ॥ जातिस्यारो रुमद्गु-
स्तु गङ्गाद्वारे तदा स्थितः । अस्तकालं
ततो दृष्ट्वा पुत्रान् वचनमब्रवीत् ॥ इह
श्रेयो न पश्यामि नयध्वं मां पृथुदकं ।
विज्जाय तस्य तद्वावं रुमदोस्तु तपो-
धनाः ॥ तं वै तीर्थमुपानिन्युः सरस्वत्या-
स्तपोधनं । स तैः पुत्रैः समानीतः
सरस्वत्यां समाप्लुतः ॥ श्रद्धा तीर्थगुणान्
सर्वान् प्राहेदमुषिसतमः । सरस्वत्यास्तु
तीरे यः संत्यजेदद्वात्मानस्तनुं ॥ पृथुदके
जप्यपुरो नैनं श्चो मरणं लभेत् ॥
तत्रैव ब्रह्मयोन्यास्तु ब्रह्मणा यत्र निर्मिता
पृथुदकं समाश्रित्य सरस्वत्यास्तुटे स्थितः ।
चतुर्धर्गस्य श्रुत्यर्थं आश्रुज्जानपरो-
हवत् ॥ तस्याभिधायतः श्रुतिं ब्रह्मणो-
हव्यस्तुजन्मनः । मुखतो ब्राह्मणा जाता
बाह्व्यां कलिःस्तथा ॥ उरुभ्यां वैश्व-
जातीयाः पद्भ्यां शूद्रास्ततोहवन् ।
चातुर्धर्ग्यं ततो दृष्ट्वा आश्रमस्थान् श्रुतां-
स्ततः ॥ एवं प्रतिष्ठितं तीर्थं ब्रह्म-
योमीतिसंज्ञितं । तत्र स्नात्वा मुक्ति-
कामः पुनर्योनिं न पश्याति ॥ इति
वामनपुराणे ७८ अध्यायः ॥

पृथुदरः (पुं) मेघः । इति हारावली ॥
बृहत्कुक्षौ त्रि ॥

पृथ्वी (स्त्री) पृथिवी । पृथोद्द्विहृत्पृथ्वीकारा-
देतन्नाम । यथा । द्विहृत्पृथ्वीप्राप्ता देवी
पृथ्वी तथोच्यते । इत्यग्निपुराणं ॥

হিন্দুপত্নী। কৃষ্ণজীরকঃ। ইত্যমরঃ ॥
বৃত্তার্হস্মাতা। ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ পুন-
নবা। স্থলৈলা। ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পৃথ্বীকা (স্ত্রী) বৃহদেলা। ইত্যমরঃ ॥ সূক্ষ্মলা।
কৃষ্ণজীরকঃ। ইতি রত্নমালা ॥ হিন্দুপত্নী।
ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পৃথ্বীকুরবকঃ (পুং) শ্বেতমন্দারকঃ। ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পৃথ্বীজং (ক্লী) গড়লবণং। ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
পৃদাকুঃ (পুং) সর্পঃ। ইত্যমরঃ ॥ বৃশ্চিকঃ।
ব্যাত্রঃ। চিত্রকঃ। ইতি মেদিনী ॥ কুঞ্জরঃ।
বৃক্ষঃ। ইতি সংক্ষিপ্তসারোপাদিবৃত্তিঃ ॥

পৃথ্বীঃ (ত্রি) অল্পতনুঃ। ইত্যমরঃ ॥ স তু
খর্ব্বদুর্ব্বলাল্লাস্থিঃ। ইতি ভরতঃ ॥

পৃথ্বীঃ (স্ত্রী) রশ্মিঃ। ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
স্বতপোরাজপত্নী। সৈব জন্মান্তরে দেবকী
ভূতা। ইতি শ্রীভাগবতে ১০ স্কন্ধঃ ॥

পৃথ্বীকা (স্ত্রী) কুস্তিকা। ইতি শব্দমালা ॥

পৃথ্বীগর্ত্তঃ (পুং) শ্রীকৃষ্ণঃ। ইতি হারাবলী ॥

পৃথ্বীপর্গী (স্ত্রী) লতাবিশেষঃ। চাকুলিয়া
ইতি ভাষা। চকরোৎ ইতি হিন্দী ভাষা।
তৎপর্যায়ঃ। পৃথক্পর্গী ২ চিত্রপর্গী ৩
অজ্জিবল্লিকা ৪ ক্রোক্ষুবিন্মা ৫ সিংহ-
পুচ্ছী ৬ কলশিঃ ৭ ধাবনিঃ ৮ গুহা ৯।
ইত্যমরঃ ॥ কেচিদ্ভু। পৃথ্বীপর্গাদিচতুষ্কং
চাকুলিয়া ইতি খ্যাতায়াং। ক্রোক্ষুবিন্মাদি-
পঞ্চকং বিরালছাঁই ইতি খ্যাতায়া-
মিত্যাছঃ। এতত্ত্বু বৈদ্যা ন শ্রদ্ধধতে তে হি
কলশাদিশব্দেন পৃথ্বীপর্গীমেব গৃহ্ণন্তি।
পৃথ্বীপর্গী সিংহপুচ্ছী চিত্রপর্গী কটুসিংহ-

পুচ্ছী অনয়োরল্পভেদামবৈবকার্থা ইতি
কেচিৎ। ইতি ভরতঃ ॥ অপি চ। পিষ্ট-
পর্গী ১০ লাক্সলী ১১ ক্রোক্ষুপুচ্ছিকা ১২
পূর্ণপর্গী ১৩ কলশী ১৪ ক্রোক্ষুকমেখলা ১৫
দীর্ঘা ১৬ শৃগালবৃন্তা ১৭ ত্রিপর্গী ১৮
সিংহপুচ্ছিকা ১৯ দীর্ঘপত্রা ২০ অতি-
গুহা ২১ ঘৃষ্টিলা ২২ চিত্রপর্গিকা ২৩।
ইতি সাঞ্জৈ রত্নমালা ॥ মহাগুহা ২৪
শৃগালবিন্মা ২৫ ধমনী ২৬ মেখলা ২৭
লাক্ষুলিকা ২৮ পৃথ্বীপর্গী ২৯ দীর্ঘপর্গী ৩০।
ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ অজ্জিবপর্গী ৩১
ধাবনী ৩২। ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥ অস্যা
গুণাঃ। কটুত্বং। অতীসারকামবাতরোগ-
জ্বরোন্মাদব্রণদাহনাশিত্বঞ্চ। ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥ ত্রিদোষঘ্নত্বং। বৃষ্যত্বং। মধুর-
ত্বং। সরত্বং। শ্বাসরক্তাতিসারতৃড্‌বমি-
নাশিত্বঞ্চ। ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥ গ্রাহিত্বং।
ইতি রাজবল্লভঃ ॥

পৃথ্বীভদ্রঃ (পুং) শ্রীকৃষ্ণঃ। ইতি শব্দমালা ॥
পৃথ্বীশৃঙ্গঃ (পুং) বিষ্ণুঃ। ইতি শব্দমালা ॥
গণেশঃ। ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পৃথ্বী (স্ত্রী) বারিপর্গী। ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
কুস্তিকা। ইতি ভূরিপ্রয়োগঃ ॥

পৃথ উ সেকে। ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ উ পৃথিত্বা
পৃষ্ঠা। ইতি ভূর্গাদাসঃ ॥

পৃথৎ (ক্লী) জলবিন্দুঃ। ইত্যমরঃ ॥ যথা।
পৃথদপুরুষবিষাণাগ্রেণ লুঠতি। ইতি শ্রী-
ভাগবতে ৫ স্কন্ধে ৮ অধ্যায়ঃ ॥ পৃথৎ
জলবিন্দুস্তদ্বৎ অপরু্ষেণ মৃদুনা বিষাণা-
গ্রেণ লুঠতি সজ্জটয়তি। ইতি তট্টীকায়াম্

•• श्रीधरस्यमी ॥ इदं द्विवचनबहवचनान्तमपि
भवति ॥

पृषतः (पुं) विन्दुः । इत्यमरः ॥ श्वेतविन्दु-
युक्तमृगः । इति मेदिनी ॥ तत्पर्यायः ।

रङ्गः २ शबलपृष्ठकः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

पृषताम्पतिः (पुं) वायुः । इति ऊटाधरः ॥

पृषताश्वः (पुं) वायुः । इत्यमरटीकायां
भरतः

पृषती (स्त्री) श्वेतविन्दुयुक्ता मृगी । इति
मेदिनी ॥

पृषत्कः (पुं) वाणः । इत्यमरः ॥

पृषदश्वः (पुं) वायुः । इत्यमरः ॥

पृषदाज्यं (स्त्री) सदध्याज्यं । दधिमिश्रित-
मृतं । इत्यमरः ॥

पृषद्वलः (पुं) वायुश्वः । यथा । ध्रुवित्त्रमरु-
दान्दालः कुट्टैवष्चामरानिलः । पृषद्वलस्तु
वायुश्वः कुबेरे तु प्रमोदितः ॥ इति
शब्दमाला ॥

पृषन्तिः (पुं) विन्दुः । यथा । पयःपृषन्तिभिः
स्पृष्टां वास्ति वाताः शनैः शनैः । इति
भरतधृतजाम्बवतीविजयकाव्यं ॥

पृषतामा (स्त्री) अमरावती । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

पृषाकरा (स्त्री) कुद्रशिला । वाट्थारा इति
भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पृषातकं (स्त्री) दधियुक्तमृतं । इति हेम-
चन्द्रः ॥

पृषोदरः (त्रि) पृषद्वदरं यस्य । मनीषादि-
ह्यात् तलोपः । इति दुर्गादासः ॥ भवेद्-

वर्णागमाङ्गसः सिंहो वर्णविपर्यायात् ।

वर्णादेशात्त गृत्तात्त्वा वर्णलोपात् पृषोदरः ॥

इति गौरीचन्द्रधृतकारिका ॥

पृषोद्यानं (स्त्री) कुद्रोपवनं । मनीषादिह्यात्
पृषतस्तकारलोपः । इति मुक्त्वबोध-
टीकायां दुर्गादासः ॥

पृष्ठं (स्त्री) शरीरपश्चाद्भागः । पीठ इति
भाषा । इत्यमरः ॥ चरममात्रं । इति
मेदिनी ॥

पृष्ठग्रन्थिः (पुं) गडुः । कुँज । इति भाषा ।
इति हेमचन्द्रः ॥

पृष्ठतः [स्] व्य पश्चात् । पृष्ठदेशे । यथा ।
तत् पृष्ठतः प्रथमियाय नत्रो हिंश्रेषु
दीप्रान्त्रधरः कुमारः । इति भट्टिः ॥

पृष्ठदृष्टिः (पुं) भल्लुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पृष्ठमांसदः (त्रि) वाक्याभिधायी । चोगोल-
थोर इति पारश्वभाषा । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पृष्ठमांसदनं (स्त्री) परोक्षे दोषकीर्तनं ।
इति हेमचन्द्रः ॥ तद्धति त्रि ॥

पृष्ठवंशः (पुं) पृष्ठान्धि । पिठेर दाडा
इति भाषा । तत्पर्यायः । रीढकः २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ स तु मासमात्रेण
भवति । इति सूत्रबोधः ॥

पृष्ठवाट् [ह] (पुं) युगपार्श्वगव्यः । पांटे
पृष्ठवाड् [वां] वांघा गरु इति भाषा । इत्यमरः ॥

पृष्ठवाहः (पुं) भारवाहकव्यः । तत्पर्यायः ।
श्वोरी २ पृष्ठः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

पृष्ठशङ्गः (पुं) वनच्छागः । इति हेमचन्द्रः ॥
पृष्ठशङ्गी [न्] (पुं) भीमसेनः । नपुंसकं ।

महिषः । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यां ॥

পৃষ্ঠোদয়ঃ (পুং) মেঘবৃষকর্কটধনুস্মকরমান-
লগ্নাঃ । যথা । অজো গোপতিযুগ্মক
কর্কধনুগাস্তথা । নিশাসংজ্ঞাঃ স্মৃতা-
শ্চৈতে শেষাশ্চান্তে দিনাত্মকাঃ ॥ নিশা-
সংজ্ঞা বিমিধুনাঃ স্মৃতাঃ পৃষ্ঠোদয়াস্তথা ।
শেষাঃ শীর্ষোদয়া হেতে মানশ্চোভয়-
সংজ্ঞকঃ ॥ ইতি জ্যোতিস্তত্ত্বং ॥

পৃষ্ঠ্যং (ক্লী) পৃষ্ঠানাং সমূহঃ । ইত্যমরঃ ॥
পৃষ্ঠ্যঃ (পুং) পৃষ্ঠেন ভারবাহকাস্থঃ । তৎ-
পর্যায়ঃ । স্বোঁরী ২ । ইত্যমরঃ ॥

পৃষ্টিঃ (ত্রি) প্রষ্টিঃ । ইত্যমরটীকয়াং ভরতঃ ॥
পাষ্টিঃ । তত্র স্ত্রীলিঙ্গঃ । ইতুগাদি-
কোষঃ ॥

পৃ ক পৃষ্ঠোঁ । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ ক পার
য়তি । ইতি ছুর্গাদাসঃ ॥

পৃ ঞ্জি গি লি পালনে । পৃষ্ঠোঁ । ইতি কবি-
কল্পদ্রুমঃ ॥ ঞ্জি পৃষ্ঠোঁহস্তি । সূত্রাদ্যোদি-
দিত্যত্র পূবজ্জান্নান নিষ্ঠাতশ্চ নঃ । গি
পৃণাতি । ত্তৌ তু পৃষ্ঠিরিত্যেব মনীষাদি-
ছান্ন নিঃ । লি পিপৃষ্ঠি । ইতি ছুর্গা-
দাসঃ ॥

পেচকঃ (পুং) পক্ষিবিশেষঃ । পেঁচা ইতি
ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । উলুকঃ ২ বায়সা-
রাতিঃ ৩ । ইত্যমরঃ ॥ শক্রাখ্যঃ ৪
দিবাক্ষঃ ৫ বক্রনাসিকঃ ৬ হরিনেত্রঃ ৭
দিবাভীতঃ ৮ নখাশী ৯ পীযুঃ ১০ ঘর্ঘরঃ ১১
কাকভীরুঃ ১২ নক্তচারী ১৩ । ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ নিশাচরঃ ১৪ কোশিকঃ ১৫
রূপনাশনঃ ১৬ পেচঃ ১৭ রক্তনাসিকঃ ১৮
ভীরুকঃ ১৯ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ করি-

পুচ্ছমূলোপান্তঃ । গুদাচ্ছাদকমাংসপিণ্ড-
বিশেষঃ । ইত্যমরঃ ॥ পর্যাক্ষঃ । যুক্ঃ ।
ইতি বিশ্বঃ ॥ মেঘঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
পেচকৌ [ন্] (পুং) হস্তী । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

পেচিলঃ (পুং) হস্তী । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
পেচু (ক্লী) পেচুলী । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
পেচুলী (স্ত্রী) শাকভেদঃ । কচু ইতি খ্যাতঃ ।
যথা । কেচুকং পেচুলী পেচু নাড়ীচো
বিশ্বরোচনঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পেটঃ (পুং) প্রহস্তঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
পেটকে ত্রি । ইত্যমরঃ ॥

পেটকং (ক্লী) পুস্তকাদীনাং মঞ্জুষা । পেটরা
ইতি ভাষা । কদম্বকং । সমূহঃ । ইতি
মেদিনী ॥

পেটকঃ (পুং) বংশুবেত্রাদিময়সমুদ্রাকপ্রায়ঃ ।
পেটারী ইতি পেটা ইতি পেড়া ইতি চ
খ্যাতঃ । তৎপর্যায়ঃ । পিটকঃ ২ পেড়া ৩
মঞ্জুষা ৪ । ইত্যমরঃ ॥ আদ্যো স্বল্পপেটি-
কয়াং । পরো মহাপেটিকায়ামিতি স্বামী ॥

পেটাকঃ (পুং) পেটকঃ । ইতি ভরতদ্বিরূপ-
কোষঃ ॥

পেটিকা (স্ত্রী) বৃক্ষবিশেষঃ । পেটারি ইতি
ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । কুবেরাক্ষী ২ কুলি-
ক্ষাক্ষী ৩ কৃষ্ণবৃন্তিকা ৪ । ইতি রত্ন-
মালা ॥

পেটী (ত্রি) পেটকঃ । ইত্যমরঃ ॥
পেড়া (স্ত্রী) মঞ্জুষা । মহাপেটিকা । ইত্যমর-
ভরতোঁ ॥

পেগ ঋ পেঘে । গতোঁ । প্লেঘে । ইতি

कविकल्लङ्गमः ॥ ३ ॥ अपिपेणं पिपेणतुः ।

इति दुर्गादासः ॥

पेत्तं (स्त्री) अयुतं । द्युतं । इत्युणादि-
कोषः

पेयं (स्त्री) जलं । इति मेदिनी ॥ दुग्धं ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ अर्कविधानान्तर्गतान्न-
विशेषः । यथा । भोज्यं पेयं तथा
चूम्यं लेह्यं खाद्यं चर्वणं । निस्पेय-
कैव भक्ष्यं श्राद्धन्नमर्कविधं स्यूतं ॥ इति
राजनिर्घण्टः ॥ पातव्ये त्रि । इति मेदिनी ॥

पेया (स्त्री) सिकुथसमन्वितपेयद्रव्यं । अस्या
गुणाः । पेया श्वेदाग्निजननी वातवर्चो-
हनुलोमनी । स्फुटकाग्नानिदोर्बल्यकुम्भि-
रोगविनाशिनी ॥ इति राजवल्लभः ॥
मिश्रेया । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्राणा ।
अच्छमणुं । इति मेदिनी ॥

पेयुषः (पुं स्त्री) अभिनवः पयः । इत्य-
मरः ॥ नवप्रसूताया गोः सप्तदिनाभ्यन्त-
रीणदुग्धं । यथा । आसपुत्रात्रप्रभवं स्त्रीरं
पेयुष उच्यते । इति हारावली ॥ पीयते
पेयुषः पीज्य पाने नान्नीति युषः मूर्द्धन्तः
स्त्रीवक्षः । पीयुषश्च अथ पीयुषपेयुषे नवं
सप्तदिनावधीति शब्दार्णवः ॥ इति तट्टी-
कायां भरतः ॥ अयुतं । अभिनवसर्पिः ।
इत्युणादिकोषः ॥

पेरुः (पुं) बहिः । सूर्याः । इत्युणादि-
कोषः । समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पेरोज्जं (स्त्री) उपरतुविशेषः । पीरौजा
इति षवनभाषा । तत्पर्यायः । हरि-
ताश्वं २ पेरज्जं ३ । तद्विधं ।

भस्मान्नं हरितकं । तस्य गुणाः । पेरज्जं
सुकषायं स्यान्मधुरं दीपनं परं । स्वावरं
जङ्गमकैव संयोगाच्च यथा विमं ॥ तं
सर्वं नाशयेत् शीघ्रं शूलं भूतादि-
दोमजं । पाठान्तरं यथा । पिरज्जं सु-
कषायं स्यान्मधुरं दीपनं द्रयोः । स्वाव-
रादिविषमं स्याद्हरितकापरं शृणु ॥
शीतान्नं नाशयेच्छीघ्रं शूलं तिमिर-
भूतजं । इति राजनिर्घण्टः ॥

पेल ३ चाले । गतो । इति कविकल्ल-
ङ्गमः ॥ ३ ॥ अपिपेलं पिपेलतुः । चालः
कम्पः । इति दुर्गादासः ॥

पेलं (स्त्री) अणुकोषः । इति हेमचन्द्रः ॥

पेलवं (त्रि) विरलं । अत्र सावकाशत्वं
प्रकारः । इत्यमरभरतो ॥ कृशः । इति
हेमचन्द्रः ॥ कोमलं । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पेव ३ ७ सेवने । इति कविकल्लङ्गमः ॥ ३ ॥
अपिपेवं ७ पेवते । इति दुर्गादासः ॥

पेशलः (त्रि) चारुः । सुन्दरः । दक्षः । चतुरः ।
कोमलः । इत्यमरभरतो ॥ धूर्तः । इति
शब्दरत्नावली ॥

पेशकं (पुं) क्रीटविशेषः । कुमिरके इति
भाषा । यथा । क्रीटः पेशकतं ध्यायन्
कुड्यां तेन प्रवेशितः । याति तं-
साञ्जतां राजन् पूर्वरूपमसंत्यजन् ॥ इति
श्रीभागवते ११ स्कन्धे २ अध्यायः ॥

पेशिः (पुं) शतकोटिः । इत्युणादिकोषः ॥
अणु माषविदले च स्त्री । इति संक्षिप्त-
सारे कदम्बपादः ॥

পেশী (স্ত্রী) অণুং । ইত্যমরঃ ॥ সুপক্কলিকা ।
মাংসী । খড়্গপিধানকং । মাংসপিণ্ডী ।
ইতি মেদিনী ॥ নদীভেদঃ । পিশাচী-
বিশেষঃ । রাক্ষসীবিশেষঃ । ইতি শব্দরত্না
বলী ॥

পেষণং (ক্লী) চূর্ণনং । পিষধাতোৰ্ভাবে
হনট্‌প্রত্যয়নিষ্পন্নং । খলং । শতগুপ্তা ।
তেকাঁটাসিজ ইতি ভাষা । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥

পেষণিঃ } (স্ত্রী) পেষণশিলা । শিল ইতি
পেষণী } ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । পেষণী ২
পট্টঃ ৩ গৃহাশ্মা ৪ গৃহকচ্ছপঃ ৫ । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥

পেষলঃ (ত্রি) পেশলঃ । ইত্যমরটীকায়াং
ভরতরমানার্থে ॥

পেষাকঃ (পুং) পেষণিঃ । ইতু্যণাদিকোষঃ ॥

পেস ঋ গত্যাং । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ ঋ
অপিপেসৎ পিপেসতুঃ । ইতি ছুর্গাদাসঃ ॥

পেসলঃ (ত্রি) পেশলঃ । ইত্যমরটীকায়াং
ভরতঃ ॥

পৈ শোষে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ পায়তি
ধান্যমাতপেন । ইতি ছুর্গাদাসঃ ॥

ষঃ (পুং) কর্ণঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পৈঠরং (ত্রি) স্থালীপক্কমাংসাদি । ইত্যমরঃ ॥

পৈঠীনসিঃ (পুং) মুনিবিশেষঃ । স চ স্মৃতি
গোত্রয়োঃ কারকঃ । ইতি পুরাণং ॥

পৈণ্ডিন্যং (ক্লী) ভৈক্ষজীবিকা । ইতি ত্রিকাণ্ড
শেষঃ ॥

পৈতামহং (ত্রি) পিতামহসম্বন্ধিধনাদি । যথা
কাত্যায়নঃ । পৈতামহঞ্চ পিত্র্যঞ্চ যচ্চান্যং

স্বয়মর্জিতং । দায়াদানাং বিভাগেষু সর্ব-
মেতদ্বিভজ্যতে ॥ বৃহস্পতিঃ । পৈতামহং
হতং পিত্রা স্বশক্ত্যা বহুপার্জিত-
বিদ্যাশৌর্যাদিনা প্রাপ্তং তত্র স্বাম্যং
পিতুঃ স্মৃতং ॥ ইতি দায়ভাগঃ

পৈতৃকং (ত্রি) পিতৃসম্বন্ধি । ইতি শব্দমালা ॥
যথা মনুঃ । উর্দ্ধং পিতৃশ্চ মাতৃশ্চ সমেত্য
ভ্রাতরঃ সমং । ভজেরন্ পৈতৃকং রিকৃণ
মনীষাস্তে হি জীবতোঃ ॥ মনুবিষ্ণু ।
পৈতৃকস্ত যদা দ্রব্যমনবাণ্ডমবাণ্ডুয়াং । ন
তৎ পুত্রৈর্ভজ্যেৎ সার্কমকামঃ স্বয়মর্জিতং ॥
পৈঠীনসিঃ । পৈতৃকে বিভজ্যমাণে দায়াদেয়
সমো বিভাগঃ । নারদঃ । শৌর্যভাগ্যা-
ধনে হিহ্না যচ্চ বিদ্যাধনং ভবেৎ । ত্রীণ্যে-
তান্যবিভাজ্যানি প্রসাদো যশ্চ পৈতৃকঃ ॥
ইতি দায়ভাগঃ ॥

পৈতৃকভূমিঃ (স্ত্রী) পিতৃসম্বন্ধিস্থানং । তস্যা
মাহাত্ম্যং যথা । শ্রীভগবানুবাচ । ভবাংশ্চ
যাদবৈঃ সার্কং প্রবিশ দ্বারকাপুরীং । মৎ-
পিত্রা মাতৃভিঃ সার্কং মাহেন্দ্রে চ ক্ষণে
নৃপ ॥ উগ্রসেন উবাচ । বাসুদেব ন
যাস্যামি ভূমিং তাং পৈতৃকীং পুনঃ । সর্ব-
তীর্থপরাং শুদ্ধাং দৈবে কস্মিণ পৈতৃকে ॥
পারক্যে ভূমিদেশে চ পিতৃণাং নির্বপেতু
যঃ । তদ্বৃমিস্বামিপিতৃভিঃ শ্রাদ্ধকস্ম
নিহন্যতে ॥ পিতৃণাং নিষ্ফলং শ্রাদ্ধং
দেবানামপি পূজনং । কিঞ্চিৎফলপ্রদঞ্চৈব
সম্পূর্ণং পৈতৃকে স্থলে ॥ পুত্রপৌত্রকল-
ত্রেভ্যঃ প্রাণেভ্যঃ প্রেয়সী সদা । দুর্লভা
পৈতৃকী ভূমিঃ পিতৃমাতৃগরীয়সী ॥ তৎ-

শশ্রুঞ্চ পধিত্রঞ্চ দৈবে কর্ম্মণি পৈতৃকে ।
 ক্রীতঞ্চ তদৃতে দানং পরদত্তমশুদ্রকং ॥
 ত্রিয়তে পৈতৃকীভূম্যাং তীর্থতুল্যফলং
 লভেৎ । গঙ্গাজলসমং পূতং পিতৃখাতো-
 দকং হরে ॥ তত্র স্নাত্বা জলে পূতে গঙ্গা-
 স্নানফলং লভেৎ । পিতৃগাং তর্পণং তত্র
 পবিত্রং দেবপূজনং ॥ পৈতৃকী জন্ম-
 ভূমিশ্চেৎ ফলং তদ্বিগুণং লভেৎ
 পৈতৃকীভূমিতুল্যা চ দানভূমিঃ সতা-
 মপি ॥ ইতি ব্রহ্মবৈবর্ত্তে শ্রীকৃষ্ণজন্মখণ্ডে
 ১০৩ অধ্যায়ঃ ॥

পৈতৃবসেয়ঃ } (পুং স্ত্রী) পিতৃষস্বরপত্যং
 পৈতৃষস্রীয়ঃ } পিতৃভগিনীপুত্রঃ । পিস্মৃত-
 ভাই ইতি ভাষা । ইত্যমরঃ ॥

পৈতঃ } (ত্রি) পিতৃজব্য্যাধিঃ । ইতি রাজ-
 পৈতিকঃ } নির্ঘণ্টঃ ॥

পৈত্রং (স্ত্রী) পিতৃতীর্থং । অঙ্গুষ্ঠতর্জ্জগ্নো
 মধ্যং । ইত্যমরঃ ॥ পিতৃসম্বন্ধিনি ত্রি ॥
 পৈত্রাহোরাত্রঃ (পুং) পিতৃলোকস্য দিবা-
 রাত্রিঃ । স তু মনুষ্যমানে মাসৈকেন
 ভবতি । যথা মাসেন স্নাদহোরাত্রঃ পৈত্রো
 বর্ষণে দৈবতঃ । ইত্যমরঃ ॥

পৈলঃ (পুং) মুনিবিশেষঃ । স চ ঋগ্বেদী যথা ।
 তত্রর্ষেদধরঃ পৈলঃ সামগো জৈমিনিঃ
 কবিঃ । বৈশম্পায়ন এবেকো নিষাতো
 যজুসামুত ॥ অথর্ক্বাঙ্গিরসামাসীৎ স্মমস্ত-
 দারুণো মুনিঃ । ইতিহাসপুরাণানাং পিতা
 মে রোমহর্ষণঃ ॥ ইতি শ্রীভাগবতে
 ১. স্কন্ধে ৪ অধ্যায়ঃ ॥

পৈশাচঃ (পুং) অকপ্রকারবিবাহান্তর্গতাক্রম-

বিবাহঃ । যথা নাজবন্ধ্যঃ । পৈশাচঃ
 কণ্ঠকা ছলাং । ছলমাহ মনুঃ । স্প্রাং
 মভ্রাং প্রামভ্রাং বা রহো যত্রোপগচ্ছাত ।
 স পাপিষ্ঠো বিবাহানাং পৈশাচঃ কথিতো-
 হক্টমঃ ॥ ইতুদ্বাহতত্ত্বং ॥ পিশাচসম্ব-
 দ্বিনি ত্রি ॥

পৈশুগ্যং (স্ত্রী) পিশুনতা । খলতা । তচ্চ
 দশবিধপাপান্তর্গতবান্ধয়পাপবিশেষঃ ।
 ইতি তিথিতত্ত্বং ॥ অশ্ব বিবরণং পাতক-
 শব্দে দ্রেকব্যং ॥

পৈক্টঃ (ত্রি) পিক্টসম্বন্ধী । যথা । যদ্য-
 প্যদন্তকঃ পৃষা পৈক্টমতি সদা চরুং ।
 অগ্নীশ্বেশ্বরসামান্যাতুলোহত্র বিধীয়তে ॥
 ইতি তিথ্যাদিতত্ত্বং ॥

পৈষ্টিকং (স্ত্রী) পিক্টানাং সমূহঃ । ইতি আপৃ-
 পিকশব্দটীকায়ং ভরতঃ ॥ মদ্যবিশেষঃ ।
 যথা । রুক্মমাধ্বীকাদিজনিতে মদাত্যয়ে
 স্নিগ্ধপৈষ্টিকাদি মুছ মদ্যং হেতু বিপরীত-
 মেব ॥ ইতি বিজয়রাক্ষিতঃ ॥

পৈষ্টী (স্ত্রী) বিবিধধান্তবিকারজা মদিরা
 তস্মা গুণাঃ । পৈষ্টী কটুত্বতীক্ষ্ণা স্যাদীমদ্-
 গোড়ীসমাপরা । বাতহং কফকৃত্ত্বীষৎ-
 পিত্তকৃন্মোহনী চ সা ॥ ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পোগগুঃ (পুং) দশবর্ষীয়বালকঃ । যথা ।
 রোগী বৃদ্ধস্ত পোগগুঃ কৃক্বন্ত্যন্যৈত্রেতং
 সদা । ইতি প্রায়শ্চিত্ততত্ত্বে ব্রহ্মপুরাণং ॥

পোগগুঃ (ত্রি) অপোগগুঃ । স্বভাবতো নূনা-
 ধিকান্নঃ । উনবিংশত্যঙ্গুলীকৈকবিংশত্য-
 ঙ্গুলীকাদিজনঃ । যথা । পোগগুো বিক-
 লাঙ্গে স্যাদিতি হলায়ুধঃ । পোগগুো

বিকলাঙ্গকঃ । ইতি রত্নকোষঃ । ইত্যমর-
টীকায়াং ভরতঃ ॥

পোটঃ (পুং) বেশাভূমিঃ । ইতি জটাধরঃ ॥
সংশ্লেষঃ । ইতি পোটগলশব্দটীকায়াং
ভরতঃ ॥

পোটগলঃ (পুং) নলঃ । কাশঃ । ইত্যমরঃ ॥
মৎস্রঃ । ইতি মেদিনী ॥

পোটলিকা (স্ত্রী) সংশ্লিষ্টবস্ত্রাদি । পুঁটুলি
ইতি ভাষা । ইতি কেচিৎ ॥

পোটা (স্ত্রী) স্ত্রীপুংসলক্ষণা । ইত্যমরঃ ॥ স্ত্রী-
পুংসয়োর্লক্ষণং চিহ্নং স্তনশ্মশ্রুাদিরূপং
যস্মাং সা । ইতি ভরতঃ ॥

পোটিকঃ (পুং) বিক্ষোটকঃ । ইতি কেচিৎ ॥

পোটুলী (স্ত্রী) পোটলিকা । বস্ত্রবন্ধদ্রব্যং ।
পুঁটুলি ইতি ভাষা । যথা । শুদ্ধার্থং
ত্রিফলাকাথে গুড়ুচ্যাঃ কাথ এব বা ।
দোলাযন্ত্রে পুরঃ পাচ্যঃ পোটুল্যা বস্ত্র-
বন্ধয়া ॥ ইতি বৈদ্যকং ॥

পোড়ুঃ (পুং) কপালাস্থিতলং । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পোতঃ (পুং স্ত্রী) শিশুঃ । ইত্যমরঃ ॥

পোতঃ (পুং) বহিত্রং । গৃহস্থানং । পোতা
ইতি ভাষা । বস্ত্রং । ইতি মেদিনী ॥
দশবর্ষীয়হস্তী । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ সমুদ্র-
যানং । জাহাজ ইতি ভাষা । যথা । সমুদ্র-
যানে রত্নানি মহামৌল্যানি সাধুভিঃ ।
রত্নপারীক্ষকৈঃ সার্ক্সমানসিষ্যে বহুনি চ ॥
শুকেন সহ সংপ্রাপ্তো মহাস্তং লবণার্গবং ।
পোতারুচাস্ততঃ সর্বে পোতবাহৈরুপা-
সিতাঃ । অপারে ছস্তরেংগাধে যান্তি

বেগেন নিত্যশঃ ॥ ইতি বাঁরাহে গোকর্ণ-
মহাত্ম্যাধ্যায়ঃ ॥

পোতকী (স্ত্রী) পুতিকা । ইতি শব্দমালা ॥
শ্যামাপক্ষী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পোতজঃ (পুং) কুঞ্জরাদিঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ

পোতবণিক্ (পুং) বহিত্রেণ বাণিজ্যকর্তা ।
নৌবাণিজ্যকরঃ । তৎপর্য্যায়ঃ । সাংযা-
ত্রিকঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥ সমুদ্রযানচারী ৩ ।
ইতি জটাধরঃ ॥ নৌবাণিজ্যকরঃ ৪ ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পোতরক্ষঃ (পুং) কেনিপাতকঃ । হালি
ইতি ভাষা । ইতি শব্দমালা ॥

পোতলকপ্রিয়ঃ (পুং) বুদ্ধবিশেষঃ । ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পোতবাহঃ (পুং) বহিত্রবাহকঃ । দাঁড়ি ইতি
ভাষা । তৎপর্য্যায়ঃ । নিয়ামকঃ ২ । ইত্য-
মরঃ ॥

পোতা [ঋ] (পুং) বিষ্ণুঃ । ইতি সংক্ষিপ্ত-
সারোগাদিরুক্তিঃ ॥ ঋত্বিক্ । ইতি ভূরি-
প্রয়োগঃ ॥

পোতাচ্ছাদনং (স্ত্রী) বস্ত্রকুটুমং । ইতি হারা-
বলী ॥

পোতাধানং (স্ত্রী) ক্ষুদ্রাণ্ডমৎস্রসংঘাত ।
পোনা ইতি ভাষা । ইত্যমরঃ ॥ অস্য
গুণাঃ । স্তম্ভিত্বং । লঘুত্বং । রোচনত্বঞ্চ ।
ইতি রাজবল্লভঃ ॥

পোতিকা (স্ত্রী) পুতিকা । ইত্যমরটীকায়াং
ভরতঃ ॥ শতপুষ্পা । মূলপোতী । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পোতাসঃ (পুং) কর্পূরবিশেষঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পোত্রং (স্ত্রী) বজ্রং । শূকরমুখাগ্রং । লাস্কল-
মুখাগ্রং । ইতি মেদিনী ॥ বহিত্রং । ইতি
সংক্ষিপ্তসারোগাদিবৃত্তিঃ ॥

পোত্রায়ুধঃ (পুং) শূকরঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
পোত্রিরথা (স্ত্রী) জিনশক্তিবিশেষঃ । ইতি
ত্রিকাংশেষঃ ॥

পোত্রী [ন্] (পুং) শূকরঃ । ইত্যমরঃ ॥
পোত্রবিশিষ্টে ত্রি ॥

পোলিন্দঃ (পুং) নৌকাবয়বভেদঃ । তৎ-
পর্যায়ঃ । পাদারকঃ ২ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥

পোলিকা (স্ত্রী) পিষ্টকবিশেষঃ । পাংলা
রোঢী ইতি হিন্দী ভাষা । যথা । কুর্খ্যাৎ
সমিতয়াতীব তস্মী পর্পটিকা ততঃ ।
শ্বেদয়েতপুকে তাস্ত পোলিকাং তাং
জগুর্বুধাঃ ॥ তাং খাদেন্নপ্সিকাযুক্তাং
তস্যাত্ মণ্ডকবদগুণাঃ । তপ্তকং তাবা
ইতি লোকে । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥ তৎ-
পর্যায়ঃ । পূলিকা ২ পোলিঃ ৩ পূপিকা ৪
পূপলা ৫ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পোলী (স্ত্রী) পিষ্টকবিশেষঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
পূপালী ২ চর্পটী ৩ । ইতি ত্রিকাংশেষঃ ॥

পোষঃ (পুং) পোষণং । পুষধাতোর্ভাবে
ঘঞপ্রত্যয়নিম্পন্নঃ । যথা । যঃ সর্বদাস্মা-
নপুষৎ স্বপোষণং । ইতি ভট্টঃ ॥

পোষণং (স্ত্রী) পুষ্টিঃ । ধৃতিঃ । পুষধাতো-
র্ভাবেহনট্‌প্রত্যয়নিম্পন্নঃ ॥

পৌষয়িত্ত্বুঃ (পুং) কোকিলঃ । ভর্তা । ইতি

সংক্ষিপ্তসারোগাদিবৃত্তিঃ ॥ পোষণকর্ত্তরি
ত্রি ॥

পোষ্ঠা (পুং) পুষ্ঠীকঃ । কাঁটাকরঞ্জ ইতি
ভাষা । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥ পোষণ-
কর্ত্তরি ত্রি ॥

পোষ্ঠবরঃ (ত্রি) পোনকশ্রেষ্ঠঃ । পোষ্ঠবু-
বর ইতি সপ্তমীসমাসঃ ॥

পোষ্যঃ (ত্রি) পোষণীয়ঃ । পোষিতব্যঃ ।
পুষধাতোঃ কস্মণি যপ্রত্যয়নিম্পন্নঃ ॥

পোষ্যপুত্রঃ (পুং) পালনাদিনা স্ততত্বপ্রাপ্তঃ ।
যথা । অধুনা কৃত্তিকানাঞ্চ ষষ্ঠাং তৎ-
পোষ্যপুত্রকঃ । তন্মাম চক্রুস্তাঃ প্রেম্না
কার্ত্তিকশ্চেতি কোতুকাং ॥ ইতি ব্রহ্ম-
বৈবর্ত্তে গণপতিখণ্ডে ১৪ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥

অথ তস্য ব্যবস্থা । তত্রাহ মনুঃ । অপু-
ত্রৈগ স্ততঃ কার্য্যো যাদৃক্ তাদৃক্ প্রযত্নতঃ ।
পিণ্ডোদকক্রিয়াহেতোর্নামসংকীর্ত্তনায় চ ॥
অত্রিশ্চ । অপুত্রৈগৈব কর্ত্তব্যঃ পুত্রপ্রতি-
নিধিঃ সদা । পিণ্ডোদকক্রিয়াহেতোর্ষস্মা-
ন্তস্মাৎ প্রযত্নতঃ ॥ শৌনকঃ । অপুত্রো
মৃতপুত্রো বা পুত্রার্থং সমুপোষ্য চেতি
তেন পুত্রোৎপত্ত্যা জ্যেষ্ঠেন জাতমাত্রেণ
পুত্রী ভবতি মানবঃ । পিতৃগামনুগশ্চৈব
স তস্মাল্লক্ষ্মুর্মহতীতিমনুবচনাবগত ঋণ-
পরিহারেহপি তৎপুত্রমরণে পিণ্ডোদকা-
দ্যর্থং পুনঃ পুত্রকরণমাবশ্যকং । অত্র
পুত্রপদং পৌত্রপ্রপৌত্রয়োরাপ্যপলক্ষণং ।
তয়োরাপি পিণ্ডদাতৃত্ববংশকরত্বাবিশেষাৎ ।
অনুথা সত্যপি পৌত্রে মৃতপুত্রস্য নি-
নিমিত্তপুত্রপরিগ্রহাপত্তিরতঃ পুত্রপৌত্র

प्रपोष्यरहितश्चैव पूज्यीकरणमवगम्यते ॥*॥
 द्विष्या भर्तुरनुज्जया तदधिकारः । यथाह
 वशिष्ठः न स्त्री पूज्यं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा
 अन्वत्रानुज्जानाद्भर्तुरिति ॥*॥ प्रतिनिधि-
 रिति स च क्षेत्रजादिकेकादशविधः ।
 यथाह मनुः । क्षेत्रजादीन् सूतानेता-
 नेकादश यथोदितान् । पूज्यप्रतिनिधी-
 नाहः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥ बृहस्पतिः ।
 पूज्यास्तुर्योदश प्रोक्ता मनुना मेहसु-
 पूर्वशः । सन्तानकारणं तेषामौरसः
 पूजिका तथा । आज्यं विना यथा तैलं
 मद्भिः प्रतिनिधीकृतं । तथैकादश
 पूज्यास्त पूजिकौरसयोर्बिना ॥ तत्रापि
 कर्लो न सर्वेषामभ्यनुज्जानं । अनेकधा
 कृताः पूजा ऋषिभिर्वैः पुरातनैः । न
 शक्यास्तुहधुना कर्तुं शक्तिहीनतया नरै-
 रितिवचनात् ॥ दत्तोरसेतरेषास्तु पूज्य-
 स्त्वेन परिग्रह इत्याद्याभिधाय ईमान् धर्मान्
 कलियुगे वर्ज्यानाहर्षनाषिण इति दत्तके-
 तरप्रतिनिधिनिषेधात् ॥*॥ अतो दत्तक-
 विधिर्बिच्यते । तत्र शौनकः । ब्राह्म-
 णानां सपिण्डेषु कर्तव्यः पूज्यसंग्रहः ।
 तदभावेहसपिण्डे वा अन्वत्र तु न कार-
 येत् ॥ सपिण्डेष्विति सामान्यश्रवणात्
 समानासमानगोत्रेष्वित्यर्थः । तथा च स-
 पिण्डाभावेहसपिण्डस्तदभावे भिन्नगोत्रो-
 हपि ग्राह्य इत्याह शाकलः । सपिण्डा-
 पत्यकश्चैव सगोत्रजमथापि वा । अपु-
 त्रको द्विजो यस्मात् पूज्ये परिकल्पयेत् ॥
 समानगोत्रजाभावे पालयेदन्यगोत्रजम् ।

दोहित्वां भागिनेयं मातृषस्यत्वं
 विनेति ॥ अन्यत्र तु न कारयेदिति
 ब्राह्मणातिरिक्तक्षत्रियादिरसमानजातीयो
 दत्तको व्यावर्तयते यदाह मनुः । माता
 पिता वा दद्यातां यमद्भिः पूज्यमाणादि ।
 सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तमः
 सूतः ॥ आपदि पूज्यप्रतिगृहीतुरपुत्रश्चे
 सदृशं सजातीयं व्यक्तमाह बृहस्पति-
 ब्रह्मव्याज्ज वक्तव्यः । सजातीयः सूतो ग्राह्यः पिण्डात्
 स ऋक्थभाक् । तदभावे विजातीयो वंश-
 मात्रकरः सूतः ॥ ग्रासाच्छादनमात्रं तु स
 लभेत तदृक्थिन इति दोहित्वां भागिनेय-
 षेति दोहित्वां भागिनेयनिषेधः शूद्राति-
 रिक्तविषयः । तथा च शौनकः । क्षत्रि-
 याणां स्वजातो च गुरुगोत्रसमेहपि वा ।
 वैश्यानां वैश्वजातेषु शूद्राणां शूद्र-
 जातिषु ॥ सर्वेषामेव वर्णानां जातिष्वेव
 न चान्यतः । दोहित्वां भागिनेयश्च
 शूद्रेस्तु क्रियते सूतः ॥ ब्राह्मणादत्रये
 नास्ति भागिनेयः सूतः क्वचित् । जाति-
 ष्वेव न चान्यत इति नियमः सजातीय-
 सन्तुवे विजातीयनिषेधार्थः । अन्यथु
 प्रागुक्तकृत्यायनविरोधः स्यात् ॥*॥
 तत्रापि सन्निहितसपिण्डेषु सति ब्रातृपुत्रे
 स एव पूज्यीकार्य इत्याह मनुः । सर्वेषा-
 मेकजातानामेकश्चेत् पूज्यवान् भवेत् ।
 सर्वे ते तेन पूज्येण पूज्येण मनुवत्-
 वीत् ॥ बृहस्पतिः । यद्येकजाता बहवो
 ब्रातरश्च सहोदराः । एकस्यापि सूते
 जाते सर्वे ते पूज्यः सूताः ॥ इति ।

अत्र वचनद्वयेऽपि ब्राह्मणे च पुत्रप्रति-
निधितया कथञ्चिं सञ्चवत्यन्यो न प्रति-
निधिः कार्य इत्यवंगम्यते ॥ * ॥ भर्तृ-
वंशमन्तरेण चास्त्रा वंशान्तरासञ्चवेन
तस्मैव स्ववंशकरत्वेऽपि यतः समस्तस्यापि
पुत्रप्रयोजनस्य सञ्चवेन सति सपत्नी-
पुत्रे न दत्तकाद्युपादानं ॥ * ॥ केन
पुत्रो दैव इत्याह शौनकः । नैक-
पुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं कदाचन । बहु-
पुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं प्रवृत्त इति ॥
द्विपुत्रस्यापि पुत्रदाने अपरपुत्रनाशे
वंशविच्छेदमाशङ्क्याह बहुपुत्रेणेति ॥
द्वियास्तु जीवति भर्तुरि तदनुमते
प्रोषिते मृते वा तदनुज्जां विनापि ।
तथा वशिष्ठः । न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रति-
गृहीयाद्वा अन्यत्रानुज्जानादुर्तुरिति । अनु-
मतिश्चाप्रतिषेधेऽपि भवति । अप्रति-
षिद्धं परमनुमतं भवतीतिन्यायात् ॥ * ॥
निरपेक्ष्य दानमाह याज्जबल्यः । दद्यान्माता
पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ।
तथा मातापितृभ्यामुत्सृष्टस्तयोरन्यतरण
वेति ॥ * ॥ अथ पुत्रपरिग्रहविधिमाह
शौनकः । शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्र-
संग्रहमुत्तमं । अपुत्रो मृतपुत्रो वा
पुत्रार्थं समुपोष्य च ॥ उपोष्य ग्रहणात्
पूर्वदिने कृतोपवासः । वृद्धगोतमः ।
वाससी कुण्डले दत्त्वा उष्णीषं चाङ्गुलीयकं ।
आचार्यां धर्मसंयुक्तं वैश्वं वेद-
पारगं ॥ मधुपर्केण संपूज्य राजानं
द्विजान् शुचीन् । राज्ञो विप्रकृष्टे ग्राम-

स्वामिनं । वस्त्रान् ह्य सर्वांस्तु ग्रामस्वामिन-
मेव चेतिस्मरणात् । द्विजानिति बहुत्वं
त्रित्वपर्यावसितं कपिञ्जलन्यायात् । बर्हिः
कुशमयैव पालाशकेधमेव च । एताना-
हत्य वस्त्रं च ज्जातीनाह्य यत्ततः ॥ वस्त्र-
नम्नेन सञ्चोक्त्या ब्राह्मणांश्च विशेषतः ।
अग्न्याधानादिकं तत्र कृत्वाज्योत्पवना-
स्तकं ॥ दातुः समकं गत्वा च पुत्र-
देहीति याचयेत् । दाने समर्थो दातास्मै
यो यजेनेति पक्षभिः ॥ दद्यादिति
शेषः । वस्त्रं आत्मात्पितृवस्त्रं । ज्जातीन्
सपिण्डान् । तथा देवस्तुत्वेतिमन्त्रेण
हस्ताभ्यां परिगृह्य च । अन्नादङ्गुल्यात्
जप्या आश्राय शिशुमूर्धनि । वस्त्रादिभिरलं-
कृत्य पुत्रच्छायावहं स्रुतं ॥ पुत्रच्छाया
पुत्रसादृश्यात् नियोगादिना स्वयमुत्पादन-
योग्यत्वमिति यावत् । तथा । नृत्यगीतैश्च
वाद्यैश्च अस्तुशकैश्च संयुतं । गृहमध्ये
तमाधाय चरुं कृत्वा विधानतः ॥ यज्ञाहते-
त्यां चैव तुभ्यमग्ने त्राचैकया । सोमो
दददित्येताभिः प्रत्युत्पन्नं पक्षिस्तथेति ।
वृद्धगोतमः । पायसं तत्र साज्यं शत-
संख्यं होमयेत् । प्रजापते न त्वदेता-
नित्युदिश्य प्रजापतिमिति ॥ * ॥ वशिष्ठः ।
पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् वस्त्रान् ह्य राजनि
निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्ह्य
अदूरवाक्कवः वस्त्रसन्निकृष्टमेव गृहीयात् ।
सन्देहे चोत्पन्ने दूरवाक्कवः शूद्रमिव
स्थापयेत् । विज्जायते हेकेन बहु-
त्रायत इति । निवेशनं गृहं । सन्देह

বোধ্যং । অন্যথা মুখ্যকালে অধিকার-
বোগ্যত্বাভাবে গোণকালে অনধিকারাম
তৎসিদ্ধিরিতি ॥ * ॥ অত্র চ জনক-
প্রতিগ্রহীত্রোরুভয়োরপি পুত্রাভিসন্ধানে
সতি দত্তকস্য দ্ব্যামুয্যাগণহেনোভয়গোত্র-
ভাগিত্বং বিশেষতো বক্ষ্যতে । চূড়াদ্যা
যদি সংস্কারা নিজগোত্রেণ বৈ কৃত্যঃ ।
দত্তাদ্যাস্তনয়াস্তে স্যুরন্থথা দাস উচ্যতে ॥
এবঞ্চ চূড়াদ্যা ইত্যতদগুণসম্বিজ্ঞানবহু-
ত্রীহিণা দ্বিজাতীনামুপনয়নলাভঃ শূদ্রস্য
বিবাহলাভঃ ॥ * ॥ তথা পৈঠীনসিঃ । অথ
দত্তকৃত্রীতকৃত্রিমপুত্রিকাপুত্রাঃ পরপরি-
গ্রহেণার্ঘেণ যেহত্র জাতাস্তেহসঙ্গতকুলীনা
দ্ব্যামুয্যাগণা ভবন্তীতি । আর্ঘেণ ঋযুক্তেন
পরিগ্রহেণ । জনকগ্রহীত্রোঃ স্বীকারেণ
দ্ব্যামুয্যাগণা ভবন্তীত্যর্থঃ ॥ * ॥ অথ তৎ-
কর্তৃকশ্রাদ্ধনির্গয়ঃ । তত্র পিতুঃ সপিণ্ডী-
করণান্তমোড়শশ্রাদ্ধে দত্তকস্য পূর্বগৃহীত-
হেহপি সত্যোরসে নাধিকারঃ । ঔরসে
পুনরুৎপন্নে তেষু জ্যৈষ্ঠং ন বিদ্যতে ।
ইতি দেবলেন জ্যৈষ্ঠপ্রতিসেধাৎ । পিণ্ড-
দোহং শহরশ্চেধাৎ পূর্বাভাবে পরঃ পরঃ ।
ইতি যাজ্ঞবল্ক্যবচনাচ্চ । অন্যত্র সর্বত্রৌ-
রসবৎ । ক্ষয়াহে তু বিশেষো যথা জাতৃ-
কর্ণঃ । ঔরসক্ষেত্রজৌ পুত্রৌ বিধিনা পার্শ্ব-
গেন তু । প্রত্যক্ষমিতরে কুর্ঘ্যুরেকোদ্দিষ্টং
স্বতী দশ ॥ ইতরে দত্তকাদয়ঃ ॥ * ॥ অথ
দত্তকশৌচাদিনির্গয়ঃ । তত্র শুদ্ধদত্তকস্য
তু জনককূলে পরম্পরমার্শৌচং নাস্ত্যেব
গোত্রনিবৃত্ত্যামার্শৌচনিবৃত্তেরর্থসিদ্ধহাৎ ।

দ্ব্যামুয্যাগণস্য তু উভয়ত্রৈবামার্শৌচমিতি ।
ত্রক্ষপুরাণে । দত্তকশ্চ স্বয়ংদত্তঃ কৃত্রিমঃ
ক্রীত এব চ । অপবিদ্ধাশ্চ যে পুত্রা ভর-
ণীয়াঃ সদৈব তে ॥ ভিন্নগোত্রাঃ পৃথক্-
পিণ্ডাঃ পৃথগ্ংশকরাঃ স্মৃতাঃ । জননে মরণে
চৈব ত্র্যহামার্শৌচস্য ভাগিনঃ ॥ পরাশরঃ ।
ভিন্নগোত্রঃ সগোত্রো বা নীতঃ সংস্কৃত্য
চেচ্ছয়া । জননে মরণে তস্য ত্র্যহামার্শৌচং
বিধীয়তে ॥ তথা । ঔরসং বর্জয়িত্বা চ সর্ব-
বর্ণেষু সর্বদা । ক্ষেত্রজাদিষু পুত্রেষু
জাতেষু চ মৃতেষু চ । অশৌচস্ত ত্রিরাত্রং
স্যাৎ সমানমিতি নিশ্চয়ঃ ॥ * ॥ অথ
দত্তকবিভাগঃ । মনুঃ । পুত্রান্ দ্বাদশ যানাহ
নৃণাং স্বায়ত্ত্বুবো মনুঃ । তেষাং ষড়্ধু-
দায়াদাঃ ষড়্দায়াদবান্ধবাঃ ॥ ঔরসঃ
ক্ষেত্রজশ্চৈব দত্তঃ কৃত্রিম এব চ । গৃঢ়োৎ-
পন্নোহপবিদ্ধশ্চ দায়াদা বান্ধবাস্তু ষট্ ॥
কানীনশ্চ সহোঢশ্চ ক্রীতঃ পোনর্ভবস্তথা ।
স্বয়ংদত্তশ্চ শৌত্রশ্চ ষড়্দায়াদবান্ধবাঃ ॥
বোধায়নঃ । ঔরসং পুত্রিকাপুত্রং ক্ষেত্রজং
দত্তকৃত্রিমৌ । গৃঢ়ক্ষেবাপবিদ্ধঞ্চ রিক্ধ-
ভাজঃ প্রচক্ষতে ॥ কানীনঞ্চ সহোঢঞ্চ
ক্রীতং পোনর্ভবস্তথা ॥ স্বয়ংদত্তং নিষাদঞ্চ
গোত্রভাজঃ প্রচক্ষতে ॥ ঔরসপুত্রিকাপুত্র-
ক্ষেত্রজকানীনগৃঢ়োৎপন্নাপবিদ্ধসহোঢপো-
নর্ভবদত্তকস্বয়মুপাগতকৃত্রীতানভিধায়
দেবলঃ । এতে দ্বাদশ পুত্রাস্তু সন্তত্যর্থ-
মুদাহতাঃ । আত্মজাঃ পরজাশ্চৈব লক্কা
যাদৃচ্ছিকাস্তথা ॥ তেষাং ষড়্ধুদায়াদাঃ
পূর্বেহন্থে পিতুরেব ষট্ । বিশেষং বাপি

पुत्राणामनुपूर्वी विशिष्यते ॥ सर्वे
 हनोरसस्येते पुत्रा दायहराः श्रुताः ।
 उरसे पुनरुपमे तेषु ज्यैष्ठं न
 विद्यते ॥ तेषां सर्वा वे पुत्रास्तु
 तृतीयांशभागिनः । हीनास्तुपुत्रावेयु-
 र्नासाच्छादनसञ्चिताः ॥ * ॥ वशिष्ठः ।
 तस्मिंश्चेत् प्रतिगृहीते उरस उपपद्यते
 स चतुर्थभागभागी यदि नाभ्युदयिकेषु
 प्रयुक्तं स्यात् । स प्रतिगृहीतपुत्रः
 आभ्युदयिकेषु यज्जादिषु यदि उरसेन
 प्रयुक्तं न स्यात् प्रभृतं धनमिति शेषः ।
 अतश्च दत्तकग्रहणानन्तरमोरसोत्पत्तौ
 तदोरसचतुर्थांशविधिर्वशिष्ठोक्तो दत्तक-
 विषयो ज्ञेयः । तथा देवलकात्यायन-
 वचने तृतीयांशग्रहणविधिरित्युक्तं कृष्ण-
 गुणदत्तकविषयो वाच्यः । उपपन्नो गुणैः
 सर्वैः पुत्रो यश्च हि दक्षिणः । स हरेतैव
 तदृक्त्वं सम्प्राप्तोऽप्यन्तगोत्रत इति
 मनुवचनैकवाक्यत्वात् । गुणैर्जातिविद्या-
 चारैः । तथा केनापि मुनिना दत्तकश्च
 वक्तुदायादत्तमन्त्रेण चादायादत्तमुक्तं तं
 गुणवदगुणवद्वेदेन समाधेयं एवं दत्त-
 कस्य धनग्रहणदौ मुनिभेदेन पूर्वा-
 परोक्तिर्वैषम्यं गुणागुणविवेकेनापास्तं
 एतेनोरसस्य जात्रादिधने येनैव जात्र-
 दादिना सम्बन्धेन अधिकारित्वं तादृशेनैव
 सम्बन्धेन तादृशदत्तकस्यापि यथासम्भव-
 मुचितांशभागित्वमवधेयं । एवं धनिः
 पुत्रान्तरसद्वे मृतपितृकदत्तकपोत्रस्यापि
 दत्तकोचितांशभागित्वं । तदसद्वे सर्व-

हरत्तमपीति । न च पोत्रस्य स्वपितृ-
 योग्यांशभागित्वं नियमात् दत्तकग्रहीतुः
 पितामहोरससद्वे तादृशपितृव्यतुल्या-
 स्येवांशश्च तदेवाग्यात्वात् दत्तकपोत्रः
 पितृव्यतुल्यामेवांशं लभतामिति वाच्यं ।
 पुत्रकस्य दत्तकस्य चतुर्थांशः पोत्रस्य
 तु तथात्वे समानांश इति वैषम्यात् ।
 ततश्च स्वसमानरूपस्य पितृव्यादृशांशः
 शास्त्रसिद्धस्तस्यैव स्वपितृयोग्यांशतेति
 यथोक्तमेव साधु । एवं रीतिः प्र-
 पोत्रेऽप्यनुसर्तव्येति ॥ * ॥ उरसः
 क्सेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गृहोत्-
 पन्नोऽपि विद्वश्च भागाहान्तनया इमे ॥
 कानीनश्च सहोत्तश्च क्रीतः पौनर्भव-
 स्तथा । स्वयंदत्तश्च दासश्च षड्दिमे पुत्र-
 पांसनाः ॥ अभावे पूर्वपूर्वेषां परान्
 समभिषेचयेत् । पौनर्भवं स्वयंदत्तं
 दासं राज्ये न योजयेत् ॥ तथा न क्त्र-
 जादींस्तनयान् राजा राज्येऽभिषेचयेत् ।
 पितृगां शोधयेन्नित्यमोरसे तनये
 सतीति ॥ * ॥ एतावता प्रवक्षेनाभि-
 हितो योऽयं क्सेत्रजदत्तकदीनामोर-
 सेन सह विभागप्रकारः स तु शूद्रस्य न
 सञ्जवति तस्य तु । दास्यां वा दासदास्यां
 वा यः शूद्रस्य स्रुतो भवेत् । सोऽन्त-
 र्जातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥
 इति मनुवचनेन जातोऽपि दास्यां
 शूद्रेण कामतोऽंशहरो भवेत् । मृते
 पितरि कुर्यात्तं जातरत्तकभागिनं ॥
 अजातको हरेत् सर्वं ह्यहितृगां

सुतादृते। इति याज्ञवल्क्येन च दासीपुत्र-
स्याप्योरसेन समांशाभिधानेन पितृ-
रनन्तरं ब्राह्मणहितस्य तस्यैव दौहित्रेण
सह विभागदर्शनेन च दण्डपुपायितं
सति पितरि क्सेत्रजदत्तकादीनामोरसेन
समांशोऽसति तु तदङ्गांशः अन्यथा यत्र
च क्सेत्रजदत्तकादीनामोरसचतुर्थांशित्वं
तत्र तदपेक्षया अत्यन्तविप्रकृष्टाधिकार-
श्च दासीपुत्रश्चोरससमांशित्वमिति महद-
वैषम्यं स्यात् एवं सत्सु क्सेत्रजादिषु
सत्योश्च पत्नीकन्योर्दौहित्राधिकारे
कुप्राधिकारविधिवाधापत्तिस्तु न दौहित्र-
पर्यास्ताधिकारिशृङ्खलायां तदेकतमे
सत्यपि न दासीपुत्रश्च सर्वहरत्वं किञ्च
तत्समांशः अतएव । दत्तपुत्रे यथा
जाते कदाचिद्वोरसो भवेत् । पितृ-
वित्तश्च सर्वस्य भवेतां समभागिना-
वित्यपि वचनं शूद्रविषय एव योज-
नीयं ॥ * ॥ अथारूपप्रभृतिपुत्राणां
धनानधिकारितया तदोरसक्सेत्रजयोरेव
पितामहधनभागित्वश्रुतेर्न तद्गृहीत-
दत्तकपुत्रादेः पितामहधनाधिकारः किञ्च
भरणमात्रं अस्मादिभार्याणां भरणविधा-
नेन तद्वरणस्य दण्डपुपायितत्वात् । तथा
अरूपप्रभृतीनामधिकारिपुत्रानभिधायाम् ।
तैरसक्सेत्रजास्त्रेयां निर्दोषा भाग-
हारिणः । अपुत्रयोषितश्चैषां भर्तृव्याः
साधुवृत्तयः ॥ सुताश्चैषां प्रभर्तृव्या यावन्न
भर्तृसां कृताः ॥ * ॥ एवं दत्तकग्रहणा-
नन्तरौपमोरसेन सह दत्तकस्य विभाग-

दर्शनात् सत्योरसे गृहीतस्य तु नांश-
भागित्वमिति । तथा विधानं विना परि-
गृहीतस्यापि नांशभागित्वमित्याह । तस्मिन्
जाते सुते दत्ते न कृते च विधानके ।
तत्सुतस्तस्य वित्तस्य यः स्वामी पितुरङ्गसा ॥
मनुः । अविधाय विधानं यः परिगृह्णाति
पुत्रकं । विवाहविधिभाजं तं न कुर्या-
न्ननभाजनमिति ॥ अन्तजातीयदत्तकस्यापि
नांशभागित्वमित्याह यदि स्यादन्तजातीयो
गृहीतोऽपि सुतः क्वचित् । अंशभाजं
न तं कुर्यात् शौनकस्य मतं हि तं ॥
इति दत्तकचन्द्रिका ॥

पोष्यवर्गः (पुं) प्रतिपालनीयगणः । स तु
मात्रादिः । यथा । माता पिता गुरुः पत्नी
द्वपत्यानि समाश्रिताः । अभ्यागतोऽतिथि-
श्चाग्निः पोष्यवर्गा अमी नव ॥ इति काशी-
खण्डं ॥ अपि च । माता पिता गुरु-
र्जाता प्रजा दीनः समाश्रिताः । अभ्या-
गतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥
भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनं ।
नरकं पाँडने चाश्च तस्मादप्यत्नेन तं
भरेत् ॥ इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥

पौंसवनं (स्त्री) पुंसवनसंस्कारः । इति
भूरिप्रयोगः ॥

पौंसुत्वं (स्त्री) पुंसुत्वं । इति शब्दमाला ॥

पौगण्डं (स्त्री) अवस्थाविशेषः । यथा ।
कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमा-
वधि । कैशोरमापञ्चदशां यौवनञ्च
ततः परं ॥ इति दशमस्कन्धीयद्वादशा-
ध्यायटीकायां श्रीधरस्वामिधृतवचनं ॥

পৌগুরীকং (ক্লী) প্রপৌগুরীকং । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পৌগুর্যং (ক্লী) পুগুর্যং । ইত্যমরটীকায়াং
ভরতঃ ॥

পৌগুঃ (পুং) দেশভেদঃ । চন্দেল ইতি
খ্যাতঃ ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ ভীমসেনস্য
শঙ্খঃ । যথা । পৌগুং দধৌ মহাশঙ্খং
ভীমকর্মা বৃকোদরঃ । ইতি শ্রীভগবদ্-
গীতায়াম্ ১ অধ্যায়ঃ ॥ ইক্ষুভেদঃ । পুঁড়ি
ইতি ভাষা । ইতি রত্নমালা ॥

পৌগুকঃ (পুং) ইক্ষুভেদঃ । পুঁড়ি আক্ ইতি
ভাষা । অশ্ব গুণাঃ । শীতলত্বং । বৃষ্যত্বং ।
মিষ্ণুত্বং । মধুরত্বং । বৃংহণত্বঞ্চ । ইতি
রাজবল্লভঃ ॥ জাতিবিশেষঃ । পুঁড়ো ইতি
ভাষা । স চ শৌণ্ডিকায়াম্ বৈশ্যাজ্জাতঃ ।
ইতি ব্রহ্মবৈবর্তপুরাণং ॥

পৌগুবর্দ্ধনঃ (পুং) দেশভেদঃ । বেহার ইতি
খ্যাতঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পৌগুকঃ (পুং) ইক্ষুভেদঃ । পুঁড়ি ইতি
ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । পুগুেক্ষুঃ ২ পুগুঃ ৩
সেব্যঃ ৪ অতিরসঃ ৫ মধুঃ ৬ । ইতি
শব্দমালা ॥

পৌতবং (ক্লী) পরিমাণং । ইতি বৌতব-
শব্দটীকায়াং ভরতঃ ॥

পৌতিকং (ক্লী) পিঙ্গলবর্ণপুতিকাস্থবৃহ-
স্মক্ষিকাছতস্বতবর্ণমধু । ইতি জটাধররত্ন-
মালা ॥

পৌত্রঃ (পুং) পুত্রস্য পুত্রঃ । নাতি ইতি ভাষা ।
তৎপর্যায়ঃ । নপ্তা ২ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
পুত্রেন লোকাঞ্জয়তি পৌত্রেনানন্ত্য-

মশ্নুতে । অথ পুত্রস্য পৌত্রেন ব্রহ্মস্যা-
প্নোতি পিষ্টপং ॥ ইতি দায়ভাগধৃত-
মনুশঙ্খলিখিতবশিষ্ঠহরীতবচনং ॥

পৌত্রী (স্ত্রী) পুত্রাঙ্কজা । তৎপর্যায়ঃ ।
নপ্তী ২ । ইত্যমরঃ ॥

পৌনঃপুন্যং ব্য পুনর্বারং । তৎপর্যায়ঃ ।
বারংবারং ২ মুহুঃ ৩ শব্দং ৪ অসকৃৎ ৫
পুনঃপুনঃ ৬ বারংবারেণ ৭ অভীক্ষৎ ৮
প্রতিক্রমং ৯ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পৌনঃপুনিকঃ (ত্রি) পুনঃপুনর্ভবঃ । ইতি
মুদ্রাবোধব্যাকরণং ॥

পৌনর্ভবঃ (পুং) দ্বাদশবিধপুত্রান্তর্গতপুত্র-
বিশেষঃ । ইতি জটাধরঃ ॥ পুনর্ভূপুত্রঃ ।
স তু ভর্তৃপরিত্যক্তবিধবয়োরন্থেনোং
পাদিতঃ । তস্য লক্ষণং যথা । যা পত্যা
বা পরিত্যক্তা বিধবা বা স্বয়েচ্ছয়া । উৎ-
পাদয়েৎ পুনর্ভূত্বা স পৌনর্ভব উচ্যতে ॥
ইতি মানবে ৯ অধ্যায়ে ১৭৫ শ্লোকঃ ॥
যেতি বা ভর্তৃ। পরিত্যক্তা মৃতভর্তৃকা বা
স্বয়েচ্ছয়া অশ্বস্য পুনর্ভাব্যা ভূত্বা যমুৎ-
পাদয়েৎ স উৎপাদকস্য পৌনর্ভবঃ পুত্র
উচ্যতে । ইতি তটীকায়াং কুল্লুকভট্টঃ ॥ ১ ॥
অক্ষতযোশ্চোভর্তৃপরিত্যক্তবিধবয়োঃ পৌ-
নর্ভবেন ভর্তৃ। সহ বিবাহবিধিঃ এবৎ
কৌমারং পতিমুৎসৃজ্যাশ্বমাশ্রিত্য পুন-
রাগতায়াস্তেন কৌমারেণ ভর্তৃ। সহ বিবাহ-
বিধির্যথা । সা চেদক্ষতযোনিঃ স্বাদগত-
প্রত্যাগতাপি বা । পৌনর্ভবেন ভর্তৃ। সা
পুনঃ সংস্কারমর্হতি ॥ ইতি মানবে
৯ অধ্যায়ে ১৭৬ শ্লোকঃ ॥ সা চেদিতি

सा स्त्री यद्यत्कृतयोनिः सती अश्रमाश्रये-
 तदा तेन पौनर्भवः । पुनर्बिवा-
 हाध्यं संस्कारमर्हति । यदा कौमारं
 पतिमुत्सृज्यान्माश्रित्य पुनस्तमेव प्रत्या-
 गता भवति तदा तेन कौमारेण भर्त्रा
 पुनर्बिवाहाध्यं संस्कारमर्हति । इति
 तज्जीलायां कुल्लुकभट्टः ॥ * ॥ सप्तविध-
 पौनर्भवाः कन्या वर्जनीया यथा । सप्त
 पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः ।
 वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥
 उदकम्पर्शिता या च या च पाणि-
 गृहीतिका । अग्निं परिगता या च पुनर्भू-
 प्रभवा च या । इत्येताः काश्यापे-
 नोक्ता महस्ति कुलमग्निवत् ॥ कृतकौतुक-
 मङ्गला बद्धकङ्कणा । उदकम्पर्शिता उदक-
 पूर्ववत् दत्तेति रत्नाकरः । इत्युद्वाह-
 तत्त्वं ॥

पौरं (स्त्री) रोहिमत्तृणं । रामकर्पूर इति
 ध्यातं । इत्यमरः ॥ पुरोद्भूते त्रि । इति
 मेदिनी ॥

पौरकः (पुं) गृहवाहोपवनं । यथा ।
 निष्कृष्टं गृहारामो वाहारामस्त पौरकः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥

पौरवः (पुं) पुरुवंशः । यथा । ऋहोस्त
 तनया भोजा अनोस्त ग्लेच्छजातयः ।
 पुरोस्त पौरवो वंशो यत्र जातोऽसि
 पार्थिव ॥ इति मात्स्ये ७४ अध्यायः ॥

पौरव्यः (त्रि) प्रथमः । इत्यमरः ॥

पौराणिकः (पुं) पुराणवेत्ता । आख्याना-
 ध्यायिकेतिहासपुराणेष्वेति सृजोदा-

हरणेषु पुराणमधीते वेद वेति विग्रहे
 अण् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पौरुषं (स्त्री) पुरुषस्य भावः । पुरुषस्य
 कर्म । पुरुषश्च तेजः । इति मेदिनी ॥
 स्त्रीवा हि दैवमेवैकं प्रशंसन्ति न
 पौरुषं । दैवं पुरुषकारेण च्छन्ति
 शूराः सदोद्यामाः ॥ इत्यग्निपुराणं ॥ उद-
 योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीर्देवेन
 देयमिति कापुरुषा वदन्ति । दैवं निहत्य
 कुरु पौरुषमाश्रयन्त्या यत्र कृते यदि न
 सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥ इति हितोप-
 देशः ॥

पौरुषं (त्रि) उर्ध्ववित्तुतदोःपाणिनुमानं ।
 पुरुषपरिमाणं । इत्यमरः ॥

पौरुषेयः (पुं) समूहः । वधः । पुरुषश्च
 पदान्तरं । इति मेदिनी ॥

पौरुषेयः (त्रि) पुरुषकृतः । पुरुषविकारः ।
 इति मेदिनी ॥

पौरोगवः (पुं स्त्री) पाकशालाध्यक्षः ।
 इत्यमरः ॥

पौरोडाशः (पुं) पुरोडाशसहचरितमन्त्रः ।
 पौरोडाशपुरोडाशां ष्ठन् । पुरोडाश-
 सहचरितमन्त्रः पुरोडाशः स एव पौरो-
 डाशः ततः ष्ठन् । इति सिद्धान्त-
 ८

पौरोडाशिकः (पुं) पुरोडाशश्च पौरो-
 डाशश्च वा व्याख्यातः इति विग्रहे प्रजा-
 दिभ्यश्चेति षार्थे अण् । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥

पौरवासः (पुं) यागविशेषः । इत्यमरः ॥

তথা হি। অমাবাস্ত্রায়াং অমাবাস্ত্রয়া যজ্ঞেত
পৌর্গমাস্ত্রাং পৌর্গমাস্ত্রা যজ্ঞেত ইতি
শ্রুতিবিহিতদর্শপৌর্গমাসয়াগয়োঃ কশ্মশ্ব-
রূপজ্ঞাপকয়োরুৎপত্তিশ্রুতীঃ সমামনস্তি।
যথা। আগ্নেয়াষ্টাকপালোহমাবাস্ত্রায়াং
পৌর্গমাস্ত্রাঞ্চ্যুতো ভবতি। উপাংশু-
যাজমন্তুরা যজতি তাভ্যামেবাগ্নীসোমীয়-
মেকাদশকপালং পৌর্গমাস্ত্রামেব প্রাবচ্ছৎ
ঐন্দ্রং দধি ভবত্যমাবাস্ত্রায়াং ঐন্দ্রং পয়ো
ভবত্যমাবাস্ত্রায়ামিতি। তাভ্যামাগ্নেয়াষ্টা-
কপালোপাংশুযাজাভ্যাং। তেন আগ্নে-
য়াষ্টাকপালোপাংশুযাজাগ্নীসোমীয়েকাশ-
কপালান্ত্রয়ঃ পৌর্গমাস্ত্রাং। আগ্নেয়াষ্টা-
কপালৈন্দ্রদধিযাগৈন্দ্রপয়োবাগান্ত্রয়োহমা-
বাস্ত্রায়ামিত্যর্থঃ। আশ্ব শ্রুতিষু অমা-
বাস্ত্রাপৌর্গমাসীপদানি প্রতিপৎসহিত-
তদুভয়পরাগি। তত্র পূর্বয়োর্বাগারম্ভঃ
প্রতিপদোর্বাগঃ। তথা চ দে হ বৈ
পৌর্গমাস্যৌ দে অমাবাস্যে তস্মাৎ প্রতি-
পদ্যপবসন্ যজ্ঞেতাপরেদ্যুরিতি শ্রুতিঃ।
অস্যার্থঃ। যাবজ্জীবিকয়োদর্শপৌর্গমাসয়োঃ
প্রকৃতিভূতয়োর্বিভূতিভূতো দর্শপৌর্গ-
মাসৌ কোণ্ডপায়িনাময়নীয়ো পক্ষাদৌ
কর্তব্যৌ। ইতি মলমাসতন্ত্রং ॥

পৌর্গমাসী (স্ত্রী) পূর্গমা। ইত্যমরঃ ॥

পৌর্বাঙ্কিকঃ (ত্রি) পূর্বাঙ্কে ভবঃ। পূর্বাঙ্ক-
সম্বন্ধী। বিভাষা পূর্বাঙ্কাপরাঙ্কাভ্যামিতি
সূত্রোদাহরণেষু পূর্বাঙ্কে ভবতীতি বিগ্রহে
অণ্। ইতি সিদ্ধান্তকৌমুদী ॥

পৌলস্ত্যঃ (পুং) কুবেরঃ। ইত্যমরঃ ॥ রাবণঃ।

ইতি মেদিনী ॥ বিভীষণঃ। ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥

পৌলস্তী (স্ত্রী) সূর্গখা। পুলস্ত্যস্ত্যাপত্যং।
ইতি ব্যাকরণং ॥

পৌলিঃ (পুং) পাকাবস্থাগতকলায়াদিঃ।
আরুপাকযবসর্ষপাদিঃ। বহিমা ঐষদন্ধ-
চুট্চুট্শবদবান্। ইতি কেচিৎ। দর-
দন্ধঃ। ইতি শ্রীধরঃ। ইতি ভরতঃ ॥
তৎপর্যায়ঃ। আপকং ২ অভ্যুষঃ ৩।
ইত্যমরঃ ॥ অভ্যুষঃ ৪ অভ্যোষঃ ৫।
ইতি ভরতঃ ॥

পৌলোমী (স্ত্রী) শচী। ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পৌষঃ (পুং) বৈশাখাদিদ্বাদশমাসান্তুর্গতনবম-
মাসঃ। পুষ্যানক্ষত্রযুক্তা পৌর্গমাসী যত্র
মাসে নঃ। তৎপর্যায়ঃ। তৈষঃ ২ সহস্রঃ ৩।
ইত্যমরঃ ॥ পৌষিকঃ ৪ হৈমনঃ ৫। ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ তিষ্যঃ ৬ তিষ্যকঃ ৭।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ অয়ং ধনুঃস্বরবি-
প্রারকশুরুপ্রতিপদাদিদর্শাস্তুরূপো মুখ্য-
চান্দ্রঃ। কৃষ্ণপ্রতিপদাদিপৌর্গমাস্যস্তুরূপো
গৌণচান্দ্রঃ। ধনুরাশিস্বরবিকঃ সৌরঃ।
ইতি স্মৃতিঃ ॥* ॥ তত্র জাতকলং। নিগূঢ়-
মন্ত্রঃ স্কৃশাঙ্গযষ্টিঃ পরোপকারী পিতৃ-
বিত্তহীনঃ। কষ্ঠাশ্বিতার্থব্যয়কৃদ্ধিধিজঃ
পৌষপ্রসূতঃ পুরুষঃ স্ত্রীধীরঃ ॥ ইতি
কোষ্ঠীপ্রদীপঃ ॥

পৌষী (স্ত্রী) পুষ্যযুক্তা পৌর্গমাসী। ইত্য-
মরঃ ॥ পুষ্যেণ যুক্তা রাত্রিঃ। ইতি মুদ্গ-
বোধব্যাকরণং ॥

পৌষ্করং (স্ত্রী) পুষ্করমূলং। ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

पौष्करमूलं (क्ली) पुष्करमूलं । यथा । मूले
पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे । इत्य-
मरः ॥ त्रीणि पुष्करमूले । पुष्करं स्रगन्धि-
द्रव्यां वणिकथ्यातं तस्य इदं पौष्करं
ऋः पौष्करे मूले पुष्करादीत्यम्यः । इति
भरतः

पौष्करिणी (स्त्री) पुष्करिणी । इति शब्दरत्नावली ॥
पौष्टिकं (क्ली) कौरसमये गात्राच्छादनवज्र-
विशेषः । कावाइ इति भाषा । अस्य
गुणाः । धनचिह्नं । आयुष्यत्वं । शुचि-
त्वं । रूपविराजनत्वं । इति राजवल्लभः ॥
धन्यं धनचिह्नं । बल्यमिति वा पाठः ।
पुष्टिर्धनजनादीनां वृद्धिरित्याभिधीयते ।
तद्धेतुत्वं कर्म । इति दुर्गभङ्गः ॥

पौष्पं (त्रि) पुष्पनिर्मितं । पुष्पसम्बन्धि ।
यथा । आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं
दारुजमेव वा । वाज्रं वा चार्म्मणं कौशं
मण्डलस्योत्तरे स्रजे ॥ इति कालिका-
पुराणे-७१ अध्यायः ॥

पौष्पकं (क्ली) कुम्भमाञ्जनं । इत्यमरः ॥
पौष्पी (स्त्री) देशविशेषः । यथा । अथ
पुष्पपुरं पौष्पी तथा पाटलिपुत्रक ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पौष्यः (पुं) पूषपुत्रः । स च करवीरपुरस्य
राजा । तस्य पुत्रः शिवांशजश्चन्द्रशेखरः ।
यथा । पूषः पुत्रोऽहोभवत् पौष्यः सर्व-
शास्त्रार्थपारगः । स पुत्रहीनो राजाभूत्
पौष्यो नृपतिसन्तमः ॥ ततः पुत्रार्थिनं
भूपं प्रसन्नो वृषभध्वजः । ब्रह्मदत्तफलं
हस्ते कृत्वेदं तमुवाच ह ॥ इदं फलं

ब्रह्मदत्तं विभज्य नृपते त्रिधा । भोजये-
न्ताः स्वजायास्तुं प्रहृष्टः शुद्धमानसः ॥
ततः फले स्वयं देवः प्रविवेश वृष-
ध्वजः । तत्कृणोत फलं भूतं त्रिभागं
स्वयमेव हि ॥ ततः समुचिते काले प्राप्ते
ताभिस्तु भक्षितं । तत् फलं नृपशार्दूल
गर्त्राश्चाप्याहिताः शुभाः ॥ सम्पूर्णे गर्त्र-
काले तु गर्त्रेभ्यः समजायत । खण्डत्रयं
पृथक् राजा यथा भर्गेण भाषितं ॥ तच्च
खण्डत्रयं पौष्यो यथास्थानं नियोज्य
च । एकं पिण्डं चकारास्तु तत्र पुत्रो
व्यजायत ॥ तस्य नामाकरोद्राजा ब्राह्मणैः
सैः पुरोहितैः । चन्द्रशेखर इत्येव
कान्त्या चन्द्रमसः समः ॥ ब्रह्मावर्ताह्वये
रम्ये करवीराह्वये पुरे । दृशदतीनदी-
तीरे राजा भूत्वा मुमोद ह ॥ इति
कालिकापुराणे-४७ अध्यायं संकलितः ॥

प्याट् व्य हे । भोः । इत्यमरः ॥
प्यायं ङ ङै ङ वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
७ ङै पीनं मुखं । उपसर्गात्तु प्रप्यानं ।
अस्यान्ने तु प्यानः पीनः स्येदः । ङ
प्यायते । इति दुर्गादासः ॥
पुष क उंस्जि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
अन्तःश्वाद्यायुक्तः । उंस्जि उंसर्गे । क
पेयाषयति धनं दाता । इति दुर्गादासः ॥
पुष य ईर् भागे । दहि । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ अन्तःश्वाद्यायुक्तः । य पुष्याति धनं
दायादः । ईर् अपुष्यत् अपेयाषीत् ।
अस्यात् पुषादिस्त्राभित्यां ङ इत्यञ्जे ।
इति दुर्गादासः ॥

প্যুস য ইর্ বিভাগে । ইতি কবিকল্পক্রমঃ ॥
অন্তঃস্বাদ্যযুক্তঃ । য প্যুশ্চতি ধনং দায়াদঃ ।
ইর্ অপ্যুসৎ অপ্যোসীৎ । অস্মাৎ
পুষাদিত্বাৎ নিত্যং ও ইত্যন্তে । ইতি
ছুর্গাদাসঃ ॥

প্যৈ ও বৃদ্ধৌ । ইতি কবিকল্পক্রমঃ ॥ অন্তঃ-
স্বাদ্যযুক্তঃ । ও প্যায়তে । ইতি ছুর্গা-
দাসঃ ॥

প্র ব্য বিংশতু্যপসর্গান্তর্গতপ্রথমোপসর্গঃ ।
অস্যার্থাঃ । গতিঃ । আরম্ভঃ । উৎকর্ষঃ ।
সর্বতোভাবেঃ । প্রাথম্যং । খ্যাতিঃ । উৎ-
পত্তিঃ । ব্যবহারঃ । ইতি ছুর্গাদাসম্ভূত-
পুরুষোত্তমঃ ॥

প্রকটং (ত্রি) স্পর্শং । অস্য পর্য্যায়ঃ প্রকাশ-
শব্দে দ্রষ্টব্যঃ । প্রকটাপ্রকটা চেতি
লীলা সেয়ং দ্বিধোচ্যতে । ইতি ভাগবতা-
মৃতং ॥

প্রকটিতং (ত্রি) প্রকাশিতং । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

প্রকম্পনঃ (পুং) বায়ুঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
নরকবিশেষঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
কম্পাতিশয়ে ক্লী ॥

প্রকরং (ক্লী) অগুরু । ইতি মেদিনী ॥

প্রকরঃ (পুং) সমূহঃ । বিকীর্ণকুম্মাদিঃ ।
ইতি মেদিনী ॥

প্রকরণং (ক্লী) প্রস্তাবঃ । অভিনেয়প্রকারঃ ।
রূপকভেদঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ গ্রন্থসন্ধিঃ ।
ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ পাদঃ । স তু একার্থা
বচ্ছিন্নসূত্রসমূহঃ । ইতি মুগ্ধবোধটীকায়াম্
ছুর্গাদাসঃ ॥

প্রকরী (ক্লী) নাট্যাঙ্গং । চত্বরভূমিঃ । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥

প্রকর্ষঃ (পুং) উৎকর্ষঃ । যথা । গুণপ্রকর্ষণে
জনোহমুরজ্যতে জনানুরাগপ্রভবা হি
সম্পদঃ । ইতি কাব্যপ্রকাশঃ ॥

প্রকাণ্ডঃ (পুং ক্লী) মূলাদারভ্য শাখাবধিবৃক্ষ-
ভাগঃ । গুঁড়ী ইতি ভাষা । তৎপর্য্যায়ঃ ।
স্কন্ধঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥ কাণ্ডঃ ৩ । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥ দণ্ডঃ ৪ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥ বিটপঃ । শস্তঃ । ইতি মেদিনী ॥

প্রকাণ্ডরঃ (পুং) বৃক্ষঃ । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

প্রকামং (ত্রি) যথেষ্পিতং । ইত্যমরঃ ॥

প্রকারঃ (পুং) ভেদঃ । সাদৃশ্যং । ইত্যমরঃ ॥

প্রকাশং (ক্লী) কাংস্যং । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রকাশঃ (পুং) রৌদ্রঃ । তৎপর্য্যায়ঃ । দ্যোতঃ ২

আতপঃ ৩ । ইত্যমরঃ ॥ রাজনির্ঘণ্টোক্ত-

পর্য্যায়ঃ প্রভাশব্দে দ্রষ্টব্যঃ । প্রদীপ্তঃ ।

তৎপর্য্যায়ঃ । স্ফুটং ২ স্পর্শং ৩ প্রকটং ৪

উল্লগং ৫ ব্যক্তং ৬ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রব্যক্তং ৭ উদ্ভিক্তং ৮ । ইতি জটা-

ধরঃ ॥ প্রহাসঃ । ইতি মেদিনী ॥ অতিঃ

প্রসিদ্ধঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

প্রকাশকঃ (ত্রি) প্রকাশকর্তা । প্রকাশয়তী-
ত্যর্থে গকপ্রত্যয়ঃ ॥

প্রকাশকজ্ঞাতা [ঋ] (পুং) কুক্কটঃ ।

ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥ প্রকাশকজ্ঞাতরি-

ত্রি ॥

প্রকাশাজ্ঞা [ন্] (পুং) সূর্য্যঃ । ইতি শব্দ-

চন্দ্রিকা ॥ ব্যক্তস্বভাবে ত্রি ॥

প্রকাশিতং (ত্রি) প্রকাশবিশিষ্টং । তৎ-

• पर्यायः । दर्शितं २ आविष्कृतं ३ प्रक-
 र्णितं ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
 प्रकीर्णं (स्त्री) ग्रन्थविच्छेदः । इति जटाधरः ॥
 चामरं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रकीर्णः (पुं) पृथिकरणः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 प्रकीर्णः (त्रि) विस्फिण्डः । विस्तृतः । यथा ।
 प्रकीर्णभाण्डमनवेक्ष्यकारिणीं सदैव भर्तुः
 प्रतिकूलवादिनीं । परस्य वेश्माभिरता-
 मलज्जानेवंगविधां स्त्रीं परिवर्द्धयामि ॥
 इति लक्ष्मीचरित्रं ॥ नानाप्रकारमिश्रितः ।
 यथा । प्रकीर्णः पुष्पाणां हरिचरणयो-
 रङ्गलियं ॥ इति वेणीसंहारः ॥
 प्रकीर्णकं (स्त्री) चामरं । इत्यमरः ॥ विस्तारः ।
 इति मेदिनी ॥ ग्रन्थविच्छेदः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ पापविशेषः । तथा विष्णुः । यद-
 नुक्तं तं प्रकीर्णकं । प्रकीर्णपातके
 ज्ञात्वा गुरुत्वमथ लाभवत् । प्रायश्चित्तं
 बुधः कुर्यात् त्राङ्गणानुमते सदा ॥ अनुक्तं
 अनुक्तनिष्कृतिकं पापं । अतिपातका-
 द्यन्तमत्वेन विशेषतोऽनुक्तकं । इति
 प्रायश्चित्तविवेकः ॥
 प्रकीर्णकः (पुं) तुरङ्गमः । इति मेदिनी ॥
 प्रकीर्णितं (त्रि) कथितं । यथा । प्रभूत-
 मन्नं कार्यं वा यो नरः कर्तुमिच्छति ।
 • सर्दारस्येण तं कुर्यात् सिंहादेकं
 प्रकीर्णितं ॥ इति चाणक्यसंग्रहः ॥
 प्रकीर्षाः (पुं) करणभेदः । नाटाकरणं
 इति भाषा । इत्यमरः ॥ घृतकरणः । रीठा-
 करणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रकूलं (स्त्री) प्रशस्तवपुः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 प्रकृतः (त्रि) प्रकरणप्राप्तः । यथा । प्रकृत-
 मनुसरामः । प्रकर्षेण कृतः । अतिकृतः ।
 प्रपूर्वककृधातोः कर्मणि कर्तुरि च क्त-
 प्रत्ययः ॥
 प्रकृतिः (स्त्री) स्वभावः । योनिः । लिङ्गं ।
 स्वामी । अमात्यः । स्रहं । कोषः ।
 राष्ट्रं । दुर्गं । बलं । पौराणां
 श्रेणयः । इत्यमरः ॥ शिल्पी । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ शक्तिः । योषिः । इति शक-
 रत्नावली ॥ परमात्मा । इति धरणिः ॥ पञ्च-
 भूतानि । करणं । गुह्यं । जस्तुः । एक-
 विंशत्यक्षरपादच्छन्दोविशेषः । माता ।
 इति नानार्थरत्नमाला ॥ प्रत्यां प्रथमः ।
 स च द्विधा धातूनाम च । इत्यजयपालः ॥
 भगवतो मायाया शक्तिः । सा च परा-
 परभेदेन द्विधा । यथा । भूमिरापो
 इनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अह-
 ङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरर्कधा ॥४॥
 अपरेण्यमितस्त्वयां प्रकृतिं विद्धि मे
 परां । जीवभूतां महाबाहो ययेदं
 धार्यते जगत् ॥ ५ ॥ इति श्रीभगवद्-
 गीतायां १ अध्यायः ॥ एवं श्रोतारमभि-
 मुखीकृत्य इदानीं प्रकृतिद्वारा स्रष्ट्यादि-
 कर्तृत्वेन ईश्वरतत्त्वं प्रतिजातं निरू-
 पयिष्यन् परापरभेदेन प्रकृतिद्वयमाह
 भूमिरिति द्वाभ्यां । भूम्यादीनि पञ्चभूत-
 सूक्ष्माणि मनःशब्देन तं कारणभूतोऽह-
 ङ्कारः बुद्धिशब्देन तं कारणं महत्तत्त्वं

अहङ्कारशब्देन तत्कारणमविद्या इत्येव-
मर्कथा भिन्ना । यद्वा भूम्यादिशब्दैः पञ्च
महाभूतानि सूक्ष्मः सह एकैकृत्य गृह्यन्ते ।
अहङ्कारशब्देनैवाहङ्कारं तेनैव तत्-
कार्याणि इन्द्रियाण्यपि गृह्यन्ते बुद्धिरिति
महत्तत्त्वं । मनःशब्देन तु मनसैवोन्नेयं
अव्यक्तस्वरूपं प्रधानमित्यनेन प्रकारेण
मे प्रकृतिश्चायाथा शक्तिरर्कथा भिन्ना
विभागं प्राप्ता । चतुर्विंशतिभेदभिन्ना
प्यर्कस्वेवासुर्भावविवक्ष्यार्कथा भिन्ने-
त्युक्तं । तथा च क्षेत्राध्याये इमामेव
प्रकृतिं चतुर्विंशतितद्वाङ्मना प्रपञ्चयि-
ष्यति । महाभूतान्याहङ्कारो बुद्धिरव्यक्त-
मेव च । इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रिय-
गोचरा इति ॥४॥ अपरामिमां प्रकृति-
मुपसंहरन् परां प्रकृतिमाह अपरेय
मिति । अर्कथा प्रकृतिरुक्ता इयमपरा
निकृक्ता जडत्वात् परार्थत्वात् । इतः
सकाशात् परां प्रकृष्टामन्यां जीवभूतां
जीवस्वरूपां मे प्रकृतिं जानीहि । परत्वे
हेतुः यथा चेतनया क्षेत्रज्ञस्वरूपया
स्वकर्मद्वारेणैदं जगद्धार्याते ॥ ५ ॥ इति
तटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ सत्त्वरजस्तमसां
साम्यावस्था । यथा । सत्त्वं रजस्तमसैश्च
गुणत्रयमुदाहृतं । साम्यावस्थितरेतेषां
प्रकृतिः परिकीर्तिता ॥ केचिन् प्रधान-
मित्याहुरव्यक्तमपरे जगुः । एतदेव
प्रजासृष्टिं करोति विकरोति च ॥ इति
गांस्ये ३ अध्यायः ॥ तत्पर्यायः ।
प्रधानं २ । इत्यमरः ॥ माया ३ शक्तिः ४

चेतन्यं ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्या
नामास्तुराणि यथा । तमोहव्यक्तं शिवो
धाम रजो धोनिः सनातनः । प्रकृति-
र्विकारः प्रलयः प्रधानं प्रभवाप्युर्यो ॥
अनुद्विक्तमनूनं वाप्यकम्पमचलं क्रवणं ।
सदसत्तैव तत्सर्वमव्यक्तं त्रिगुणं स्यूतं ।
जेयानि नामधेयानि नरैरध्यात्तुर्लोकैः ॥
अव्यक्तनामानि गुणांश्च तद्भूतो यो वेद
सर्वाणि गतींश्च केवलाः । विमुक्तदेहः
प्रविभागतद्द्विविं स मुच्यते सर्वगुणै
निरामयः ॥ इति महाभारते आश्वमेधिक-
पर्व ॥ * ॥ सा पञ्चविधा । गणेशजननी
दुर्गा राधा लक्ष्मीः सरस्वती । सावित्री च
सृष्टिविधो प्रकृतिः पञ्चमी स्यूता ॥ * ॥
तस्या व्युत्पत्तिर्वा । प्रकृष्टवाचकः प्रश्च
कृतिश्च सृष्टिवाचकः । सृष्टौ प्रकृष्टा वा
देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्तिता ॥ गुणे प्रकृष्टे
सत्त्वे च प्रश्चो वर्द्धते श्रुतो । मध्यमे
रजसि कृश्च तिशब्दस्तमसः स्यूतः ॥ त्रि-
गुणास्वरूपा या सर्वशक्तिसमन्विता । प्रधाना
सृष्टिकरणे प्रकृतिस्तु कथ्यते ॥ प्रथमे
वर्द्धते प्रश्च कृतिश्च सृष्टिवाचकः । सृष्टे-
राद्या च या देवी प्रकृतिः सा प्रकी-
र्तिता ॥ * ॥ तासां व्युत्पत्तिः स्वरूपश्च
यथा । योगेनात्मा सृष्टिविधो द्विधा रूपा
बभूव सः । पुंसांश्च दक्षिणाङ्गात्वात्
स्त्र्यां प्रकृतिः स्यूता ॥ सा च त्र्यम्बररूपा च
या या नित्या सनातनी । यथात्मा च यथा-
शक्तिर्वाथार्यो दाहिका स्यूता ॥ अतएव हि
योगीन्द्रः स्त्रीपुंभेदं न मन्यते । सर्वं

• ব্রহ্মময়ং ব্রহ্মন্ শশ্বৎ পশ্যতি নারদ ॥
 স্বেচ্ছাময়ং স্বেচ্ছয়া চ শ্রীকৃষ্ণস্য সিস্ব-
 ক্ষয়া । সান্নিব্ভুব সহসা মূলপ্রকৃতিরীশ্বরী ।
 তদাজ্জয়া পঞ্চবিধা সৃষ্টিকশ্মনি বেদতঃ ॥*॥
 দুর্গাপ্রকৃতির্যথা । অথ ভক্তানুরোধাদ্বা
 ভক্তানুগ্রহবিগ্রহা । গণেশমাতা দুর্গা যা
 শিবরূপা শিবপ্রিয়া ॥ নারায়ণী বিষ্ণুমায়া
 পূর্ণব্রহ্মস্বরূপিণী । ব্রহ্মাদিদেবৈর্মুনিভি-
 র্মনুভিঃ পূজিতা স্ততা ॥ সর্বাধিষ্ঠাতৃ-
 দেবী সা সর্বরূপা সনাতনী । ধর্মসত্য-
 পুণ্যকীর্তিযশোমঙ্গলদায়িনী ॥ সুখমোক্ষ-
 হর্ষদাত্রী শোকার্তিদুর্গনাশিনী । শরণা-
 গতদীনার্ভপরিত্রাণপরায়ণা ॥ তেজঃস্বরূপা
 পরমা তদধিষ্ঠাতৃদেবতা । সর্বশক্তি-
 স্বরূপা চ শক্তিরীশস্য সন্ততং ॥ সিদ্ধেশ্বরী
 সিদ্ধরূপা সিদ্ধিদা সিদ্ধিদেশ্বরী । বুদ্ধিনিদ্রা
 ক্ষুৎ পিপাসা ছায়া তন্দ্রা দয়া স্মৃতিঃ ॥
 জাতিঃ শান্তিশ্চ ক্ষান্তিশ্চ কান্তির্ভ্রান্তিশ্চ
 চেতনা । তুষ্টিঃ পুষ্টিস্তথা লক্ষ্মীর্কৃষ্টির্মাতা
 তথৈব চ ॥ সর্বশক্তিস্বরূপা সা কৃষ্ণস্য
 পরমাত্মনঃ । উক্তঃ শ্রুতৌ শ্রুতি-
 গুণশ্চাতিস্বল্পং যথাগমং ॥ গুণোহস্ত্য-
 নস্তোহনস্তায়া অপরাঞ্চ নিশাময় ॥১॥*॥
 লক্ষ্মীপ্রকৃতির্যথা । শৃণু সত্বস্বরূপা যা
 পদ্মা চ পরমাত্মনঃ । সর্বসম্পৎস্বরূপা
 সা তদধিষ্ঠাতৃদেবতা ॥ কান্তা দান্তা চ
 শান্তা চ স্নানীলা সর্বমঙ্গলা । লোভমোহ-
 কামরোষাহঙ্কারপরিবর্জিতা ॥ ভক্তানু-
 রক্তা পত্ন্যশ্চ সর্বাভ্যশ্চ পতিব্রতা ।
 প্রাণতুল্যা ভগবতঃ প্রেমপাত্রী প্রিয়ম্বদা ॥

সর্বশাস্ত্রাত্মিকা সর্বজীবনোপায়রূপিণী ।
 মহালক্ষ্মীশ্চ বৈকুণ্ঠে পাতালে বরদা
 সতী ॥ স্বর্গে চ স্বর্গলক্ষ্মীশ্চ মর্ত্যানাং
 গৃহিণাস্তথা । সর্বপ্রাণিষু দ্রব্যেষু শোভা-
 রূপা মনোহরা ॥ প্রীতিরূপা পুণ্যবতাং
 প্রভারূপা নৃপেষু চ । বাণিজ্যরূপা বণিজাং
 পাপিনাং কলহাকুরা ॥ দয়াময়ী ভক্তি-
 মতো ভক্তানুগ্রহকাতরা । চপলে চপলা
 ভক্তা সম্পদে চ ধনায় চ ॥ জগজ্জীবং
 য়তং সর্বং যয়া দেব্যা বিনা যুনে । শক্তি-
 দ্বিতীয়া কথিতা বেদোক্তা সর্বসম্মতা ॥
 সর্বপূজ্যা সর্ববন্দ্যা চাত্মাং মতো নিশা-
 ময় ॥ ২ ॥ * ॥ সরস্বতীপ্রকৃতির্যথা । বাগ্-
 বুদ্ধিবিদ্যা জ্ঞানাধিদেবতা পরমাত্মনঃ । সর্ব-
 বিদ্যা সর্বরূপা সা চ দেবী সরস্বতী ॥ স্ব-
 বুদ্ধিকবিতা মেধা প্রতিভা স্মৃতিদা সতাং ।
 নানাপ্রকারসিদ্ধাস্তভেদার্থকল্পনাপ্রদা ॥
 ব্যাখ্যা বোধস্বরূপা চ সর্বসন্দেহভঞ্জিনী ।
 বিচারকারিণী গ্রন্থকারিণী শক্তিরূপিণী ॥
 স্বরসঙ্গীতসঙ্কানতালকারণরূপিণী । বিষয়-
 জ্ঞানবাগ্নুপা প্রতিবিশেষু জীবিনাং ॥
 ব্যাখ্যা মুদ্রাকরা শাস্ত্রা বীণাপুস্তকধারিণী ।
 শৃণু সত্বস্বরূপা চ স্নানীলা শ্রীহরিপ্রিয়া ॥
 হিমচন্দনকুন্দেন্দুকুমুদাস্তোজসমিভা ।
 জপস্তী পরমাত্মনাং শ্রীকৃষ্ণং রত্নমালয়া ॥
 তপঃস্বরূপা তপসাং ফলদাত্রী তপস্বিনী ।
 বুদ্ধিবিদ্যাস্বরূপা চ সর্বসিদ্ধিপ্রদা সদা ॥
 যয়া বিনা চ বিশ্বৌঘো মূকো য়তসমঃ
 সদা । দেবী তৃতীয়া গদিতা শ্রুতুক্তা
 জগদাম্বিকা । যথাগমং যথাকিঞ্চিদপরাং

সংনিবোধ মে ॥ ৩ ॥ * ॥ সাবিত্রীপ্রকৃতি-
 র্থথা। মাতা চতুর্গাং বেদানাং বেদজ্ঞানাঞ্চ
 ছন্দসাং । সক্ষ্যাবন্দনমস্ত্রাণাং তস্ত্রাণাঞ্চ
 বিচক্ষণা ॥ দ্বিজাতিজাতিরূপা চ জপরূপা
 তপস্বিনী । ব্রহ্মণ্যতেজোরূপা চ সর্ব-
 সংস্কারকারিণী ॥ পবিত্ররূপা সাবিত্রী
 গায়ত্রী ব্রহ্মণঃ প্রিয়া । তীর্থানি যস্যঃ
 সংস্পর্শং দর্শং বাঞ্ছন্তি শুক্রয়ে ॥ শুক্র-
 স্ফটিকসঙ্কাশা শুক্রসদ্ব্যরূপিণী । পরমা-
 নন্দরূপা চ পরমা চ সনাতনী ॥ পরং ব্রহ্ম-
 স্বরূপা চ নির্বাণপদদায়িনী । ব্রহ্মতেজো-
 ময়ী শক্তি স্তদধিষ্ঠাতৃদেবতা ॥ যংপাদ-
 রজসা পূতং জগৎ সর্বঞ্চ নারদ । দেবী
 চতুর্থী কথিতা পঞ্চমীং বর্ণয়ামি তে ॥ ৪ ॥ * ॥
 রাধাপ্রকৃতির্থথা । প্রেমপ্রাণাধিকা দেবী
 যা পঞ্চপ্রাণরূপিণী । প্রাণাধিকপ্রিয়তমা
 সর্ববাত্যঃ স্তন্দরী বরা ॥ সর্বসৌভাগ্যযুক্তা
 চ মানিনী গৌরবান্বিতা । বামার্দ্ধাঙ্গস্বরূপা
 চ গুণেন তেজসা সমা ॥ পরা বরা সার-
 ভূতা পরমাদ্যা সনাতনী । পরমানন্দরূপা
 চ ধন্যা মান্যা চ পূজিতা ॥ রাসক্রোড়াধি-
 দেবী চ কৃষ্ণস্য পরমাত্মনঃ । রাসমণ্ডল-
 সংভূতা রাসমণ্ডলমণ্ডিতা ॥ রাসেশ্বরী
 সুরসিকা রাসবাসনিবাসিনী । গোলোক-
 বাসিনী দেবী গোপীবেশবিধায়িকা ॥
 পরমাহ্লাদরূপা চ সন্তোষহর্বরূপিণী ।
 নিগুণা চ গুণাকারা নির্লিপ্তাত্মস্বরূপিণী ॥
 নিরীহা নিরহঙ্কারা ভক্তানুগ্রহবিগ্রহা ।
 বেদানুসারধ্যানেন বিজ্ঞাতা সা বিচ-
 ক্ৰণেঃ ॥ দৃষ্টিদৃষ্টা লসৎশো সুরৈশ্চৈর্মুনি-

পুঙ্গবৈঃ । বহিঃশুক্লাং শুকাধানাং রত্নালঙ্কার-
 ভূষিতা ॥ কোটিচন্দ্রপ্রভাজুষ্ঠপুষ্ঠশ্রীখুঁক-
 বিগ্রহা । শ্রীকৃষ্ণভক্তিদা সৈব দাত্রী চ
 সর্বসম্পদাং ॥ অবর্তারে চ বারাহে বৃষ-
 ভানুসুতা চ যা । যংপাদপদ্যসংস্পর্শ-
 পবিত্রা চ বসুন্ধরা ॥ ব্রহ্মাদিভিরদৃষ্টা যা
 সর্বদৃষ্টা চ ভারতে । স্ত্রীরত্নসারসংভূতা
 কৃষ্ণবক্ষঃস্থলোঙ্ছলা ॥ যথা ঘনে নবঘনে
 লোলা সৌদামিনী যুনে । ষষ্টিবর্ষসহস্রাণি
 প্রতপ্তং ব্রহ্মণা পুরা ॥ যংপাদপদ্যনখর-
 দৃষ্টয়ে চাত্মশুক্রে । ন চ দৃষ্ট্যপি স্বপ্নে-
 হপি প্রত্যক্ষশ্রুতি কা কথা ॥ তেনৈব
 তপসা দৃষ্টা ভুবি বৃন্দাবনে বনে । কথিতা
 পঞ্চমী দেবী সা রাধা পরিকীর্তিতা ॥ অংশ-
 রূপা কলারূপা কলাংশাংশসমুদ্ভবা ।
 প্রকৃতিঃ প্রতিবিধেষু দেব্যশ্চ সর্ব-
 যোষিতঃ ॥ পরিপূর্ণতমা পঞ্চবিধা দেবী
 প্রকীর্তিতা । যা যাঃ প্রধানাংশরূপা বর্ণ-
 যামি নিশাময় ॥ ৫ ॥ * ॥ গঙ্গা যথা । প্রধা-
 নাংশস্বরূপা যা গঙ্গা ভুবনপাবনী । বিষ্ণু-
 বিগ্রহসংভূতা হররূপা সনাতনী ॥ পাপি-
 পাপেক্ষদাহায় জ্বলদিক্কনরূপিণী । স্থ-
 স্পর্শস্নানপানে নির্বাণপদদায়িনী ॥ গো-
 লোকে স্থানপ্রস্থানস্থসোপানরূপিণী ।
 পবিত্ররূপা তীর্থানাং সরিতাঞ্চ পরা
 বরা ॥ শঙ্কুমৌলিজটামেরুমুক্তাপংক্তি-
 স্বরূপিণী । তপঃসন্তাপিনী সদো ভারতে
 চ তপস্বিনাং ॥ চন্দ্রপদ্যক্ষীরনিভা শৃণু
 সত্বস্বরূপিণী । নিশ্চলা নিরহঙ্কারা সাধ্বী
 নারায়ণপ্রিয়া ॥ ১ ॥ * ॥ তুলসী র্থথা ।

প্রধানাংশস্বরূপা চ তুলসী বিষ্ণুকামিনী ।
 বিষ্ণুভূষণরূপা চ বিষ্ণুপাদস্থিতা সতী ॥
 তপঃসঙ্কল্পপূজাদিসদ্যঃসম্পাদিনী মুনে ।
 সারভূতা চ পুষ্পাণাং পবিত্রা পুণ্যদা
 সদা ॥ দর্শনস্পর্শনাভ্যাক্ষ সদ্যোনির্বাণ-
 দায়িনী । কলৌ কনুযশুক্ষেত্রদাহায়াগ্নি-
 স্বরূপিণী ॥ যৎপাদপদ্যসংস্পর্শসদ্যঃপূতা
 বস্করা । যৎস্পর্শদর্শং বাঞ্জস্তি তীর্থানি
 চাক্ষুশুক্লেয়ে ॥ যয়া বিনা চ বিশ্বেষু সর্ব-
 কস্মাতিনিষ্ফলং । মোক্ষদা যা মুমুক্শুণাং
 কামিনাং সর্বকামদা ॥ কল্পবৃক্ষস্বরূপা চ
 ভারতে ব্রহ্মরূপিণী । ত্রাণায় ভারতানাঞ্চ
 প্রজানাং পরদেবতা ॥ ২ ॥ * ॥ মনসা
 যথা । প্রধানাংশস্বরূপা যা মনসা কশ্যপা-
 স্ত্রাজা । শঙ্করপ্রিয়শিষ্যা চ মহাস্তানবিশা-
 রদা ॥ নাগেশ্বরস্যানন্তস্য ভগিনী নাগ-
 পূজিতা । নাগেশ্বরী নাগমাতা স্তন্দরী
 নাগবাহিনী ॥ নাগেন্দ্রগণযুক্তা সা নাগ-
 ভূষণভূষিতা । নাগেন্দ্রের্কন্দিতা সিদ্ধ-
 যোগিনী নাগশায়িনী ॥ বিষ্ণুরূপা বিষ্ণু-
 ভক্তা বিষ্ণুপূজাপ্রায়ণা । তপঃস্বরূপা
 তপসাং ফলদাত্রী তপস্বিনী ॥ দিব্যং
 ত্রিলক্ষবর্ষঞ্চ তপস্তপ্তং যয়া হরেঃ । তপ-
 স্বিনীষু পূজ্যা চ তপস্বিনা চ ভারতে ॥
 সর্পমস্ত্রাধিদেবী চ জলস্তী ব্রহ্মতেজসা ।
 ব্রহ্মস্বরূপা পরমা ব্রহ্মভাবেন তৎপরা ॥
 জরৎকারমুনেঃ পত্নী কৃষ্ণাংশস্য পতি-
 ব্রতা । আস্তিকস্য মুনেস্মাতা প্রবরস্য
 তপস্বিনাং ॥ ৩ ॥ * ॥ ষষ্ঠী যথা । প্রধা-
 নাংশস্বরূপা যা দেবসেনা চ নারদ ।

মাতৃকাস্ত পূজ্যতমা সা চ ষষ্ঠী প্রকীর্তিতা ॥
 শিশূনাং প্রতিবিশেষু প্রতিপালনকারিণী ।
 তপস্বিনী বিষ্ণুভক্তা কার্তিকেয়স্ব কামিনী ।
 ংশরূপা প্রকৃতেস্তেন ষষ্ঠী প্রকী-
 র্তিতা ॥ পুত্রপৌত্রপ্রদাত্রী চ ধাত্রীতি
 জগতাং সতী । স্তন্দরী যুবতী রম্যা সন্ততং
 ভর্তুরস্তিকে ॥ স্থানে শিশূনাং পরমা
 বৃদ্ধরূপা চ যোগিনী । পূজা দ্বাদশমাসেষু
 যন্তা বিশ্বেষু সন্ততং ॥ পূজা চ সূতিকা-
 গারে পরা ষষ্ঠদিনে শিশোঃ । একবিংশতি-
 মে চৈব পূজা কল্যাণহেতুকী ॥ শশ্বমিয়-
 মিতা চৈষা নিত্য্য কাম্যা হৃতিঃ পরা ।
 মাতৃরূপা দয়ারূপা শশ্বদ্রক্ষণরূপিণী ॥
 জলে স্থলে চাস্তরীক্ষে শিশূনাং স্বপ্ন-
 গোচরে ॥ ৪ ॥ * ॥ মঙ্গলচণ্ডী যথা ।
 প্রধানাংশস্বরূপা চ দেবী মঙ্গলচণ্ডিকা ।
 প্রকৃতের্মুখ্যসংভূতা সর্বমঙ্গলদা সদা ॥
 স্ফটৌ মঙ্গলরূপা চ সংহারে কোপরূপিণী ।
 তেন মঙ্গলচণ্ডী সা পণ্ডিতৈঃ পরি-
 কীর্তিতা ॥ প্রতিমঙ্গলবারেষু প্রতিবিশেষু
 বন্দিতা । পঞ্চোপচারৈর্যোষিত্তির্ভক্ত্যা চ
 পরিপূজিতা ॥ পুত্রপৌত্রধনৈশ্বর্য্যযশো-
 মঙ্গলদায়িনী । লোকসস্তাপপাপাতিহুঃখ-
 দারিদ্রনাশিনী ॥ পরিতুফা সর্ববাঙ্ঘা-
 প্রদাত্রী সর্বযোষিতাং । রুফা ক্রণেন
 সংহতুং শক্তা বিশ্বং মহেশ্বরী ॥ ৫ ॥ * ॥
 কালী যথা । প্রধানাংশস্বরূপা চ কালী
 কমললোচনা । দুর্গাললাটসংভূতা রণে
 শুভনিশুভয়োঃ ॥ দুর্গাঙ্ক্যাংশস্বরূপা সা
 গুণেন তেজসা সমা । কোটিসূর্য্যপ্রভা-

জুষ্ঠপুষ্কজাজল্যবিগ্রহা ॥ প্রধানা সর্ব-
শক্তিনাং বরা বলবতী পরা । সর্বসিদ্ধি-
প্রদা দেবী পরমা সিদ্ধযোগিনী ॥ কৃষ্ণ-
ভক্তা কৃষ্ণতুল্যা তেজসা বিক্রমৈর্গুণৈঃ ।
কৃষ্ণভাবনয়া শশ্বৎ কৃষ্ণবর্ণা সনাতনী ॥
সংহত্বং সর্বব্রহ্মাণ্ডং শক্তা নিশ্বাস-
মাত্রতঃ । রণং দৈত্যৈঃ সমং তস্তাঃ
ক্রীড়য়া লোকরক্ষয়া ॥ ধর্ম্মার্থকাম-
মোক্ষাংশ্চ দাতুং শক্তা চ পূজিতা ॥ ব্রহ্মা-
দিভিঃ স্তূয়মানা মুনিভির্মুভিন রৈঃ ॥ ৬ ॥ * ॥
বসুন্ধরা প্রকৃতির্থথা । প্রধানাংশ্বরূপা চ
প্রকৃতেশ্চ বসুন্ধরা । আধাররূপা সর্বেষাং
সর্বশস্ত্রপ্রসূতিকা ॥ রত্নাকরা রত্নগর্ভা
সর্বরত্নাকরালয়া । প্রজাতিশ্চ প্রজেশ্চ
পূজিতা বন্দিতা সদা ॥ সর্বোপজীব্যরূপা
চ সর্বসম্পদ্বিধায়িনী । যয়া বিনা জগৎ
সর্বং নিরাধারং চরাচরং ॥ ৭ ॥ * ॥
প্রকৃতেশ্চ কলা যা যাস্তা নিবোধ মুনীশ্বর ।
যস্য যশ্চ চ যাঃ পত্ন্যস্তাঃ সর্বা বর্ণয়ামি
তে ॥ স্বাহা দেবী বহুপত্নী ত্রিষু লোকেষু
পূজিতা । যয়া বিনা হবিদানং ন গ্রহীতুং
স্বরাঃ ক্ষমাঃ ॥ ১ ॥ দক্ষিণা বজ্রপত্নী চ
দীক্ষা সর্বত্র পূজিতা । যয়া বিনা চ বিশ্বেষু
সর্বকর্ম্ম চ নিষ্ফলং ॥ ২ ॥ স্বধা পিতৃগাং
পত্নী চ মুনিভির্মুভিন রৈঃ । পূজিতা পিতৃ-
দানঞ্চ নিষ্ফলঞ্চ যয়া বিনা ॥ ৩ ॥ স্বস্তি-
দেবী বায়ুপত্নী প্রতিবিশ্বেষু পূজিতা ।
আদানঞ্চ প্রদানঞ্চ নিষ্ফলঞ্চ যয়া বিনা ॥ ৪ ॥
পুষ্টির্গণপতেঃ পত্নী প্রতিবিশ্বেষু পূজিতা ।
যয়া বিনা পরিক্ষীণাঃ পুমাংসো যোষিতো

ভবেৎ ॥ ৫ ॥ অনন্তপত্নী তুষ্টিশ্চ পূজিতা
বন্দিতা ভবে । যয়া বিনা ন সন্তুষ্ঠাঃ সর্বৈ
লোকাশ্চ সন্ততং ॥ ৬ ॥ ঈশানপত্নী
সম্পত্তিঃ পূজিতা চ স্বরৈর্ন রৈঃ । সর্বলোকা
দরিদ্রাশ্চ বিশ্বেষু চ যয়া বিনা ॥ ৭ ॥ ধৃতিঃ
কপিলপত্নী চ সর্বৈঃ সর্বত্র পূজিতা ।
সর্বলোকা অধৈধ্যাঃ স্যুর্জগৎসু চ যয়া
বিনা ॥ ৮ ॥ যমপত্নী ক্ষমা সাধ্বী স্মশীলা
সর্বপূজিতা । সমুন্নতাশ্চ রুক্ষাশ্চ সর্ব
লোকা যয়া বিনা ॥ ৯ ॥ ক্রীড়াধিষ্ঠাতৃদেবী
চ কামপত্নী রতিঃ সতী । কেলিকৌতুক-
হীনাশ্চ সর্বলোকা যয়া বিনা ॥ ১০ ॥
সত্যপত্নী সতী মুক্তিঃ পূজিতা জগতাং
প্রিয়া । যয়া বিনা ভবে লোকা বন্ধুতা-
রহিতাঃ সদা ॥ ১১ ॥ মোহপত্নী দয়া
সাধ্বী পূজিতা চ জগৎপ্রিয়া । সর্বৈ
লোকাশ্চ সর্বত্র নিষ্ঠুরাশ্চ যয়া বিনা ॥ ১২ ॥
পুণ্যপত্নী প্রতিষ্ঠা সা পুণ্যরূপাতিপূজিতা ।
যয়া বিনা জগৎ সর্বং জীবন্মৃতপরং
মুনে ॥ ১৩ ॥ স্কন্ধপত্নী কীর্ত্তিশ্চ ধন্যা
মান্যা চ পূজিতা । যয়া বিনা জগৎ সর্বং
যশোহীনং মৃতং যথা ॥ ১৪ ॥ ক্রিয়া
উদ্দেশ্যপত্নী চ পূজিতা সর্বসম্মতা । যয়া
বিনা জগৎ সর্বমুচ্ছন্নমিব নারদ ॥ ১৫ ॥
অধর্ম্মপত্নী মিথ্যা সা সর্বধূর্ত্তেশ্চ পূজিতা ।
যয়া বিনা জগন্মুক্তমুচ্ছন্নং বিধিনির্ম্মিতং ॥
সত্যে চাদর্শনা যা চ ত্রেতায়াং সূক্ষ্ম-
রূপিণী । অর্দ্ধাবয়বরূপা চ দ্বাপরে সংবৃত্তা
ভিয়া ॥ কলৌ মহাপ্রমত্তা চ সর্বত্র
ব্যাপিকা বলাৎ । কপটেন সমং ভ্রাত্ৰা

ভ্রমত্যেব গৃহে গৃহে ॥ ১৬ ॥ শান্তি ১৭-
 লঙ্কা ১৮ চ ভার্যে ধ্বংসীলশ্চ চ
 পূজিতা । যাত্যাং বিনা জগৎ সর্বমুন্নত-
 মিব নারদ ॥ জ্ঞানশ্চ ভার্যাস্তিস্রশ্চ বুদ্ধি ১৯-
 মেধা ২০ স্মৃতি ২১ স্তথা । যাভি বিনা জগৎ
 সর্বং মূঢ়ং মৃতসমং তদা ॥ মূর্তি শ্চ ধর্ম-
 পত্নী সা কান্তিরূপা মনোহরা । পরমা সা
 চ বিশ্বোষা নিরাধারা যয়া বিনা ॥ সর্বত্র
 শোভারূপা সা লক্ষ্মীমূর্তিমতী সতী ।
 শ্রীরূপা মূর্তিরূপা চ মান্যা ধন্যা চ
 পূজিতা ॥ ২২ ॥ কালাগ্নিরূদ্রপত্নী চ নিদ্রা
 সা সিদ্ধযোগিনী । সর্বলোকাঃ সমাচ্ছন্ন
 মায়াযোগেন রাত্রিষু ॥ ২৩ ॥ কালশ্চ
 তিস্রো ভার্যাস্চ সন্ধ্যা ২৪ রাত্রি ২৫ দিনানি
 চ ২৬ । যাভি বিনা বিধাত্রা চ সংখ্যাং
 কত্বুং ন শক্যতে ॥ ক্ষুৎ ২৭ পিপাসে ২৮
 মনোভার্যে ধন্যে মান্যে স্পৃহিতৈ ।
 যাত্যাং ব্যাপ্তং জগৎ সর্বং যুক্তচিস্তিত-
 মেব চ ॥ প্রভা চ ২৯ দাহিকা ৩০ চৈব
 ধ্বংস ভার্যে তেজসস্তথা । যাত্যাং বিনা
 জগৎ স্রষ্টুং বিধাতাপি নহীশ্বরঃ ॥ কাল-
 কন্যে মৃত্যু ৩১ জরে ৩২ প্রজ্বরশ্চ প্রিয়া
 প্রিয়ে । যাত্যাং জগৎ সমুচ্ছন্নং বিধাত্রা
 নিশ্চিতং বিধৌ ॥ নিদ্রাকন্যা চ তন্দ্রা ৩৩
 সা প্রীতি ৩৪ রন্যা সুখপ্রিয়ে । যাত্যাং
 ব্যাপ্তং জগৎ সর্বং বিধিপুঞ্জবিধেবিধৌ ॥
 বৈরাগ্যশ্চ হি জায়ে চ শ্রদ্ধা ৩৫ ভক্তী ৩৬
 চ পূজিতে । যাত্যাং শশ্বজ্জগৎ সর্বং
 জীবনুক্রমিদং মূনে ॥ অদিতি ৩৭ দেবমাতা
 চ সুরভী ৩৮ চ গবাং প্রসূঃ । দিতিশ্চ ৩৯

দৈত্যজননী কক্রশ্চ ৪০ বিনতা ৪১
 দনুঃ ৪২ ॥ উপযুক্তাঃ সৃষ্টিবিধৌ এতাশ্চ
 প্রকৃতেঃ কলাঃ ॥ * ॥ কলাশ্চান্যাঃ সস্তি
 বহ্যাস্তাস্থ কাশ্চিৎসিবোধ মে ॥ রোহিণী ৪৩
 চন্দ্রপত্নী চ সংজ্ঞা ৪৪ সূর্য্যশ্চ কামিনী ।
 শতরূপা ৪৫ মনোভার্য্যা শচীন্দ্রশ্চ চ
 গেহিনী ৪৬ ॥ তারা ৪৭ বৃহস্পতেভার্য্যা
 বশিষ্ঠস্য স্বরূপতী ৪৮ । অহল্যা ৪৯ গৌতম-
 শ্রী তু সানসূর্যা ৫০ ত্রিকামিনী ॥ পিতৃণাং
 মানসী কন্যা মেনকা ৫১ সাম্বিকা প্রসূঃ ।
 লোপামুদ্রা ৫২ তথা ভূতী ৫৩ কুবের-
 কামিনী তথা ॥ বরণানী ৫৪ যমশ্রী চ
 বলেবিন্দ্যাবলী ৫৫ তথা । কুন্তী চ ৫৬
 দময়ন্তী চ ৫৭ যশোদা ৫৮ দৈবকী ৫৯
 সতী ॥ গান্ধারী ৬০ দ্রৌপদী ৬১ সব্যা ৬২
 সাবিত্রী ৬৩ সত্যবৎপ্রিয়া । বৃষভানুপ্রিয়া
 সাধ্বী রাধামাতা কলাবতী ৬৪ ॥ মন্দো-
 দরী ৬৫ চ কৌশল্যা ৬৬ স্তভদ্রা ৬৭
 কৈটভী ৬৮ তথা । রেবতী ৬৯ সত্য-
 ভামা ৭০ চ কালিন্দী ৭১ লক্ষ্মণা ৭২
 তথা ॥ জাম্ববতী ৭৩ নামজিতী ৭৪
 মিত্রবিন্দা ৭৫ তথাপরা । লক্ষ্মণা ৭৬
 রুক্মিণী ৭৭ সীতা ৭৮ স্বয়ং লক্ষ্মীঃ প্রকী-
 র্তিতা ॥ কলা যোজনগন্ধা চ ৭৯ ব্যাস-
 মাতা মহাসতী । বাণপুত্রী তথোবা ৮০ চ
 চিত্রলেখা চ ৮১ তৎসখী ॥ প্রভাবতী ৮২
 ভানুমতী ৮৩ তথা মায়াবতী ৮৪ সতী ।
 রেণুকা ৮৫ চ ভৃগোর্মাতা হলিমাতা
 চ রোহিণী ৮৬ ॥ একানংশা ৮৭ চ
 দুর্গাংশা শ্রীকৃষ্ণভগিনী সতী । বহ্যঃ সস্তি

কলাশ্চৈব প্রকৃতেরেব ভারতে ॥ যা
 যাশ্চ গ্রামদেবতাস্তাঃ সৰ্ব্বাঃ প্রকৃতেঃ
 কলাঃ । কলাংশাংশসমুদ্ভূতাঃ প্রতিবিশ্বেষু
 যোষিতঃ ॥ * ॥ যোষিতামপমানেন
 প্রকৃতেশ্চ পরাভবঃ । ব্রাহ্মণী পূজিতা যেন
 পতিপুত্রবতী সতী ॥ প্রকৃতিঃ পূজিতা
 তেন বস্ত্রালঙ্কারচন্দনৈঃ । কুমারী চাক্ষ-
 বর্ষীয়া বস্ত্রালঙ্কারচন্দনৈঃ । পূজিতা যেন
 বিপ্রস্য প্রকৃতিস্তেন পূজিতা ॥ * ॥ সৰ্ব্বাঃ
 প্রকৃতিসমুদ্ভূতা উতমাদমমধ্যমাঃ । সত্বাংশা-
 শ্চাতমা জ্যেষ্ঠাঃ স্মশীলাশ্চ পতিব্রতাঃ ॥
 মধ্যমা রাজসাস্চাংশাস্তাশ্চ ভোগ্যাঃ প্রকী-
 র্তিতাঃ । স্মসন্তোগবশ্যাশ্চ স্বকার্যে তৎ-
 পরাঃ সদা । অধমাস্তামসাশ্চাংশা অজাত-
 কুলসম্ভবাঃ ॥ দুর্মুখাঃ কুলটা ধূর্তাঃ স্বতন্ত্রাঃ
 কলহপ্রিয়াঃ । পৃথিব্যাং কুলটা যাশ্চ স্বর্গে
 চাপ্সরসাং গণাঃ ॥ প্রকৃতেস্তামসাংশাংশাঃ
 পুংশচল্যঃ পরিকীর্তিতাঃ । এবং নিগদিতং
 সৰ্ব্বং প্রকৃতেঃ পরিকীর্তনং ॥ * ॥ তাশ্চ
 সৰ্ব্বাঃ পূজিতাশ্চ পুণ্যক্ষেত্রে চ ভারতে ।
 পূজিতা স্মরণেনাদৌ দুর্গা দুর্গতিনাশিনী ॥
 দ্বিতীয়ে রামচন্দ্রেণ রাবণস্য বধার্থিনা ॥
 তৎপশ্চাজ্জগতাং মাতা ত্রিষু লোকেষু
 পূজিতা । জাতাদৌ দক্ষপত্ন্যাঞ্চ নিহত্য
 দৈত্যদানবান্ ॥ ততো দেহং পরিত্যজ্য
 বজ্রে ভর্তৃশ্চ নিন্দয়া । জজ্ঞে হিমবতঃ
 পত্ন্যাং লেভে পশুপতিং পতিং ॥ গণেশ-
 শ্চ স্বয়ং কৃষ্ণঃ স্কন্দো বিষ্ণুকলোদ্ভবঃ ।
 বভূবকুস্তৌ তনয়ৌ পশ্চান্তস্যাস্চ শৌনক ॥
 লক্ষ্মীমর্মলয়ভূপেন প্রথমে পরিপূজিতা ।

ত্রিষু লোকেষু তৎপশ্চাদ্বেবতামুনি
 মানবৈঃ ॥ সাবিত্রী চান্দ্রপতিনা প্রথমে
 পরিপূজিতা । তৎপশ্চাত্ত্রিষু লোকেষু
 দেবতামুনিমানবৈঃ ॥ আদৌ সরস্বতী দেবী
 ব্রহ্মণা পরিপূজিতা । তৎপশ্চাত্ত্রিষু
 লোকেষু দেবতামুনিমানবৈঃ ॥ প্রথমে
 পূজিতা রাধা গোলোকে রাসমণ্ডলে ।
 পৌর্ণমাস্যাং কার্তিকস্য কৃষ্ণেন পরমা-
 স্তানা ॥ গোপিকাভিঃ গোপৈশ্চ বালি-
 কাভিঃ বালকৈঃ । গবাং গণৈঃ স্মরণ্য চ
 তৎপশ্চান্মায়য়া হরেঃ ॥ তদা ব্রহ্মাদিভি
 দেবৈর্মুনিভির্মনুভিস্তথা ॥ পুষ্পধূপাদিভি-
 র্ভক্ত্যা পূজিতা বন্দিতা সদা ॥ পৃথিব্যাং
 প্রথমে দেবী স্ময়জ্ঞেনৈব পূজিতা । শঙ্ক-
 রেণোপদিষ্টেন পুণ্যক্ষেত্রে চ ভারতে ॥
 ত্রিষু লোকেষু তৎপশ্চাদাজ্জয়া পরমা-
 স্তানঃ । পুষ্পধূপাদিভির্ভক্ত্যা পূজিতা
 মুনিভিঃ স্মরৈঃ ॥ কলয়া যাঃ সমুদ্ভূতাঃ
 পূজিতাস্তাশ্চ ভারতে । পূজিতা গ্রাম-
 দেবত্যা গ্রামে চ নগরে মূনে ॥ এবং
 তে কথিতং সৰ্ব্বং প্রকৃতেশ্চরিতং শুভং ।
 যথাগমং লক্ষণঞ্চ কিং ভূয়ঃ শ্রোতু-
 মিচ্ছসি ॥ ইতি ব্রহ্মবৈবর্তে প্রকৃতিখণ্ডে
 প্রকৃতিচরিতং নামানুক্রমঃ ১ অধ্যায়ঃ ॥*॥
 পুরুষনাম্নোহগ্রে প্রকৃতের্নাম্ন উচ্চার্যতা
 যথা । নারদ উবাচ । আদৌ রাধাং মনু-
 চ্চার্য্য পশ্চাৎ কৃষ্ণং বিদুর্বুধাঃ । নিমিত্ত-
 মস্য মাং ভক্তং বদ ভক্তজনপ্রিয় ॥
 শ্রীনারায়ণ উবাচ । নিমিত্তমস্য ত্রিবিধং
 কথয়ামি নিশাময় । জগন্মাতা চ প্রকৃতিঃ

পুরুষশ্চ জগৎপিতা। গরীয়সীতি জগতাং
 'যাতা শতশুণৈঃ পিতুঃ ॥ রাধাকৃষ্ণেতি
 গোদ্রীশেত্যেবং শব্দঃ শ্রুতৌ শ্রুতঃ ।
 কৃষ্ণরাধেশগৌরীতি লোকে ন চ কদা
 শ্রুতঃ ॥ প্রসীদ রোহিণীচন্দ্র গৃহাণার্ঘ্যমিদং
 মম । গৃহাণার্ঘ্যং ময়া দত্তং সংজ্ঞয়া সহ
 ভাস্কর ॥ প্রসীদ কমলাকান্ত গৃহাণ মম
 পূজমং । ইতি দৃকং সামবেদে কোথুমে
 গুনিসত্তম ॥ রাশব্দোচ্চারণাদেব স্ফীতো
 ভবতি মাধবঃ । ধাশব্দোচ্চারতঃ পশ্চা-
 দ্ধাবত্যেব সনজ্ঞমঃ ॥ আদৌ পুরুষমুচ্চার্য
 পশ্চাৎ প্রকৃতিমুচ্চরেৎ । স ভবেন্মাতৃ-
 গামী চ বেদাতিক্রমণে মুনে ॥ ইতি ব্রহ্ম
 বৈবর্ত্তে শ্রীকৃষ্ণজন্মখণ্ডে ৫০ অধ্যায়ঃ ॥

প্রকৃৎ (ত্রি) প্রকর্ষযুক্তং । তৎপর্যায়ঃ ।
 মুখ্যং ২ প্রমুখং ৩ প্রবর্হং ৪ বর্ধ্যং ৫
 বরেণ্যং ৬ প্রবরং ৭ পুরোগং ৮ অনু-
 ত্রং ৯ প্রাগ্রহরং ১০ প্রবেকং ১১
 প্রধানং ১২ অগ্রেসরং ১৩ উত্তমং ১৪
 অগ্রং ১৫ গ্রামণীঃ ১৬ অগ্রণীঃ ১৭
 অগ্রিমং ১৮ জাত্যং ১৯ অগ্র্যং ২০
 অনুত্তমং ২১ অনবরাদ্ধ্যং ২২ প্রেষ্ঠং ২৩
 পরাদ্ধ্যং ২৪ পরং ২৫ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রকোষ্ঠঃ (পুং) কফোণেরধোমণিবন্ধপর্যায়ন্ত-
 হস্তভাগঃ । ইত্যমরঃ ॥ গৃহদ্বারপিণ্ডকং ।
 বীথী ইতি বিহোন্দ ইতি চ খ্যাতিং । ইতি
 প্রঘাণশব্দটীকায়াং ভরতমুকুটমধুরেশাঃ ॥

প্রক্খরঃ (পুং) অশ্বকবচঃ । ইতি শব্দমালা ॥

প্রখর ইতি প্রক্ষর ইতি চ পাঠঃ ॥

প্রক্রম্ভা (ত্রি) উপক্রমকর্তা । আরম্ভকর্তা ।

প্রপূর্বক্রমধাতোস্তৃণ্ণপ্রত্যয়নিষ্পন্নঃ । ইতি
 মুক্তবোধব্যাকরণং ॥

প্রক্রমঃ (পুং) ক্রমঃ । অবসরঃ । ইতি
 মেদিনী ॥ প্রথমারম্ভঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
 উপক্রমঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥

প্রক্রান্তঃ (ত্রি) প্রকরণস্থঃ । আরম্ভঃ । যথা ।
 আতিষ্ঠদগু জপন্ সন্ধ্যাঃ প্রক্রান্তাগারতী-
 গবৎ । প্রাতস্তরাং পতত্রিভ্যঃ প্রবৃদ্ধঃ
 প্রণমনবিৎ ॥ ইতি ভট্টচতুর্থসর্গঃ ॥

প্রক্রিয়া (স্ত্রী) নৃপাদীনাং চামরধূমনচ্ছত্রধার-
 ণাদিব্যাপারঃ । তৎপর্যায়ঃ । অধিকারঃ ২ ।
 ইত্যমরঃ ॥ অধীকারঃ ৩ নিয়তবিধিঃ ৪ ।
 ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ প্রকৃষ্টকার্য্যঞ্চ ॥

প্রক্রিমঃ (ত্রি) তৃপ্তঃ । ইতি জটাধরঃ ॥ প্রক-
 র্ষণে ক্লদযুক্তশ্চ ॥

প্রক্রণঃ (পুং) বীণায়াঃ কণিতঃ । বীণাশব্দঃ ।
 তৎপর্যায়ঃ । প্রক্ৰাণঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥
 স্ক্রক্ৰাণঃ ৩ স্ক্রক্ৰাণঃ ৪ উপক্রাণঃ ৫ উপ-
 ক্রাণঃ ৬ । ইতি ভরতঃ ॥

প্রক্রাণঃ (পুং) প্রক্রণঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রক্খরঃ (পুং) হয়সন্মাহঃ । কুক্কুরঃ । অশ্বতরঃ
 অত্যন্তখরে ত্রি । ইতি মেদিনী ॥

প্রখ্যঃ (ত্রি) উত্তরপদে তুল্যার্থবাচকঃ । যথা ।
 স্যরুত্তরপদে প্রখ্যঃ প্রকারঃ প্রতিমো
 নিভঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রখ্যাতিঃ (ত্রি) প্রকৃষ্টখ্যাতিযুক্তঃ । বিখ্যাতিঃ ।
 যথা । যস্য ব্যাকরণে বরেণ্যঘটনাস্ফীতাঃ
 প্রবন্ধা দশ প্রখ্যাতি নব বৈদ্যকেহপি
 তিথিনির্দ্ধারার্থমেকোহদ্ভুতঃ । ইতি মুক্ত-
 বোধশেষে তচ্ছিব্যপদ্যং ॥

প্রখ্যাতবপ্তকঃ (পুং) বিখ্যাতপিতৃকঃ ।

যথা । স্যাদানুস্মায়ণোহুস্ম্য পুত্রঃ প্রখ্যাত-
বপ্তকঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রখ্যাতিঃ (স্ত্রী) প্রকৃষ্টকার্ত্তিঃ । বিখ্যাতিঃ ।

প্রপূর্ব্বখ্যাধাতোঃ ক্তিপ্রত্যয়নিম্পন্ন৷ ॥

প্রগণ্ডঃ (পুং) কুর্পরোপরি কক্ষপর্য্যন্তভাগঃ ।

কনুই অবধি বগল পর্য্যন্ত ইতি ভাসা ।
ইত্যমরঃ ॥

প্রগণ্ডী (স্ত্রী) বহিঃপ্রাকারঃ । দুর্গপ্রাকার-

ভিত্তৌ শূরাণাং উপবেশনস্থানানি । ইতি
মহাভারতে রাজধর্ম্মঃ ॥

প্রগতজানুঃ (ত্রি) প্রগতজানুকঃ । ইত্যমর-

টীকায়াঃ রমানাথঃ ॥

প্রগতজানুকঃ (ত্রি) বস্য জানুনোর্মধ্যে নিত্যং

কাদাচিৎকং বা মহদন্তরালং সং পা-
কারাকৃ ব্যক্তি ইতি ভাসা । তৎপর্য্যায়ঃ ।

প্রজুঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥ প্রজুঃ ৩ প্রগত-
জানুঃ ৪ । ইতি ভরতঃ ॥

প্রগন্ধঃ (পুং) পর্পটঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রগলভঃ (ত্রি) প্রত্যুৎপন্নমতিঃ । তৎ-

পর্য্যায়ঃ । প্রতিভাষিতঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥

প্রগলভতা (স্ত্রী) প্রগলভস্ত্র ভাবঃ । প্রাগলভ্যং ।

তৎপর্য্যায়ঃ । উৎসাহঃ ২ অভিযোগঃ ৩

উদ্যমঃ ৪ প্রৌঢ়িঃ ৫ উদ্যোগঃ ৬ কিয়-

দোতকা ৭ অধ্যবসায়ঃ ৮ উর্জঃ ৯ । ইতি

হেমচন্দ্রঃ ॥ তস্য লক্ষণং । নিঃশঙ্কহং

প্রয়োগেষু বৃধৈরুক্তা প্রগলভতা । ইতু্য-

জ্জলনীলমণিঃ ॥

প্রগলভা (স্ত্রী) নায়িকাভেদঃ । অস্যা

র্গক্ষণং । পতিমাত্রবিষয়কেলিকলাপ-

কোবিদা । অস্যাশ্চেকা রতিপ্রীতিঃ ।

আনন্দাদানুসংমোহঃ । রতিপ্রীতিমুখা ।

সংস্পৃশ্য স্তনমাকলয্য বদনং সং স্নিহ্য কণ্ঠ

স্থলং নিম্পায়াধরবিনয়মম্বরমপাকৃম্য বৃদি

স্যালকং । দেবস্যাশুজিনীপতেঃ সমুদয়ং

জিজ্ঞাসমানে প্রিয়ে বামাক্ষী বসনাক্ষলেঃ

শ্রবণয়োর্নীলোৎপলং নিহুতে ॥ আনন্দা-

দানুসংমোহো যথা । নখাঙ্কিতমুরঃস্থলে-

হধরতলে রদস্য ক্ষতং চ্যুতা বকুলমালিকা

বিগলিতা চ মৃত্তাবলী । রতান্তসময়ে নয়্য

সকলমেতদালোচিতং স্মৃতিঃ ক চ পতিঃ

ক চ ক চ তবালিশিক্ষাবিধিঃ ॥ সা মানা-

বস্থয়াং ত্রিবিধা । ধীরা অধীরা ধীরাধীরা

চা ব্যঙ্গ্যকোপপ্রকাশা ধীরা । অব্যঙ্গ্য-

কোপপ্রকাশা অধীরা । ব্যঙ্গ্যব্যঙ্গ্যকোপ-

প্রকাশা ধীরাধীরা । প্রৌঢ়াধীরায়াস্ত রতা-

বৌদাম্যং । অধীরায়াস্তর্জনতাড়নাদি ।

ধীরাধীরায়া রতাবৌদাম্যং তর্জনাদি চ

কোপস্য প্রকাশকং । প্রৌঢ়াধীরা যথা ।

নো তল্লং ভজসে ন জল্লসি হুধাধারানু-

কারা গিরো দুর্কপাতং কুরুষে ন বা পরি-

জনে কোপপ্রকাশচ্ছলাং । ইথং কেতক-

গর্ত্তুর্গৌরি দয়িতে কোপস্য সংগোপনং

কিং স্যাদেব নচেৎ পুনঃ সহচরী কুব্বীত

সাচি স্মিতং ॥ প্রগলভা অধীরা যথা ।

প্রতিফলমবলোক্য স্বীয়মিন্দোঃ কলায়াং

হরশিরসি পরস্যা বাসমাশঙ্কমানা । গিরিশ-

মচলকন্যা তর্জয়ামাস কম্পং প্রচলবলয়-

বেল্লং কান্তিভাজা করোণ ॥ প্রগলভা ধীরা-

ধীরা যথা । তল্লোপান্তমুপেযুষি প্রিয়তমে

মাচীকৃতগ্রীবয়া কাকুব্যাকুলবাচি মাচি-
ক্সিসিতক্ষুর্জংকপোলপ্রিয়া । হস্তন্যস্তকরে
পুনর্মুগদৃশা লাক্ষারসক্ষালিতপ্রো

মযুখমাংসলরুচো বিক্ষারিতা দৃক্য়ঃ ॥
ইতি রসমঞ্জরী ॥

প্রগাঢ়ং (ত্রি) ভূশং । কুচ্ছং । ইত্যমরঃ ॥
দৃঢ়ং । ইতি ভরতং ॥

প্রগাভা (ত্রি) উত্তমগায়কঃ । ইতি শব্দরত্না-
বলী

• প্রগুণঃ (ত্রি) খাজুঃ । ইত্যমরঃ

প্রগৃহ্যং (ত্রি) সন্ধিরহিতং পদং । ইতি
নুন্ধবোধব্যাকরণং ॥ পদপক্ষপরতন্ত্রবহি-
ভূতেষু গৃহ্যপদং নিপাত্যতে । যথা
প্রগৃহ্যং পদং বৎ স্বরেণ ন সমুন্নীয়তে ।
ইতি ছুর্গাদাসঃ ॥ আগৃগৃহ্যঃ স্মৃতৌ বাক্যে ।
ইত্যমরঃ ॥ প্রগৃহ্যঃ পাণিন্যাদিকৃতপ্রগৃহ্য-
সংজ্ঞা ঙানুবন্ধরহিতঃ আশব্দঃ বোহচা
ন সন্ধীয়তে স ইত্যর্থঃ । স্মৃতৌ স্বরণে
যথা । আচ্ছাতং স জটায়ুরেসঃ । বাক্যে
যথা । আ এবং অন্যসে । ইতি ভরতঃ ॥

প্রগে ব্য প্রাতঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রগেতনঃ (ত্রি) প্রগে ভবঃ । প্রাতর্ভবঃ । তৎ-
পর্যায়ঃ । স্বস্তনঃ ২ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রগ্রহঃ (পুং) তুলাসূত্রং । অশ্বাদিরশ্মিঃ ।
বন্দী । ইত্যমরঃ ॥ নিয়মনং । ভুজঃ ।

• রশ্মিঃ । স্তবর্ণালুমহীরুহঃ । ইতি মেদিনী ॥

কর্ণিকারবক্ষঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রগ্রাহঃ (পুং) প্রগ্রহঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রগ্রীবঃ (পুং ক্রী) গৃহাদৌ প্রান্তে ধারণং দারু

• পঙ্ক্তিঃ । বাতায়নং । ইতি স্তম্ভতিঃ ।

সুখশালা । ইত্যেকে । অশ্বশালা । ইতি
কেচিৎ । ক্রমশীর্ষকং । ইতি গোবর্দ্ধনঃ ।
ইত্যমরটীকায়ং ভরতঃ ॥

প্রঘটাবিৎ [দ্] (ত্রি) শাস্ত্রগণ্ডঃ । ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্রঘণঃ (পুং) বহির্দ্বারপ্রকোষ্ঠকং ৩৫-
পর্যায়ঃ । প্রঘাণঃ ২ অলিন্দঃ ৩ । ইত্য-
মরঃ ॥ আলিন্দঃ ৪ । ইতি ভরতঃ ॥ তাত্র-
কুণ্ডং । লৌহমুদারঃ । ইতি মেদিনী ॥

প্রঘনঃ (পুং) প্রঘণঃ । ইতি মুকুটঃ ॥

প্রঘসঃ (পুং) অস্রঃ । দৈত্যঃ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥

প্রঘাণঃ (পুং) প্রঘণঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রঘাতঃ (পুং) যুদ্ধঃ । ইতি হেমচন্দ্রটীকা ॥

প্রঘানঃ (পুং) প্রঘণঃ । ইতি মুকুটঃ ॥

প্রঘূর্ণঃ (পুং) অতিথিঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
প্রকৃষ্ণঘূর্ণযুক্তে ত্রি

প্রঘোমকঃ (পুং) ধ্বনিঃ । ইতি জটাধরঃ ॥

প্রচক্রঃ (ক্রী) চলিতসৈন্যং । প্রস্থিতসেনা ।
ইত্যমরঃ ॥

প্রচণ্ডঃ (পুং) শ্বেতকরবীরঃ । ইতি মেদিনী ॥

প্রচণ্ডঃ (ত্রি) দুর্বহঃ । দুর্ধর্বঃ । প্রগল্ভঃ ।
প্রতাপী । ইতি মেদিনী নানার্থরত্ন-
মালা চ ॥

প্রচণ্ডমূর্তিঃ (স্ত্রী) বরুণরক্ষঃ । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥ প্রতাপযুক্তশরীরশচ ॥

প্রচণ্ডা (স্ত্রী) ছুর্গায়া অর্চনায়িকান্তর্গতনায়িকা-
ভেদঃ । ইতি কালীপুরাণং ॥ শ্বেতদূর্বা ।

ইতি রাজনির্ঘণ্ট

প্রচয়ঃ (পুং) সমূহঃ । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

শিথিলাখ্যাসংযোগঃ । সচ পরিমাণজনকঃ ।
যথা । সংখ্যাতঃ পরিমাণাচ্চ প্রচয়াদপি
জায়তে । প্রচয়ঃ শিথিলাখ্যো যঃ সংযোগ-
স্তেন জন্যতে ॥ পরিমাণন্তূলকাদৌ নাশ-
স্ত্বাশ্রয়নাশতঃ । ইতি ভাষাপরিচ্ছেদঃ ॥

প্রচরঃ (পুং) পত্নাঃ । ইতি ধরণিঃ ॥ প্রকর্ষণে
গমনঞ্চ ॥

প্রচরক্রপঃ (ত্রি) ব্যক্তরূপঃ । প্রচারবিশিষ্টঃ ।
প্রচরং প্রকাশমানং রূপং স্বরূপং
যস্য সং ॥

প্রচলাকঃ (পুং) শরাবাতঃ । শিখণ্ডঃ । ভুজ-
ঙ্গমঃ । ইতি মেদিনী ॥

প্রচলাকী [ন্] (পুং) ময়ূরঃ । ইতি
মেদিনী ॥

প্রচলায়িতং (ত্রি) নিদ্রাদিনা ঘৃণিতং । ইত্য-
মরঃ ॥

প্রচক্ষাঃ [স্] (পুং) বৃহস্পতিঃ । ইত্যাণাদি-
কোষঃ ॥

প্রচারঃ (পুং) প্রচরণং । ব্যক্তঃ । প্রকাশঃ ।
যথা । দমনকতরুশাখালম্বিচ্ছেদলক্ষণমুখং
তুহিনকিরণবিশ্বে খঞ্জরীটপ্রচারঃ । ইতি
শঙ্করাচার্য্যঃ ॥

প্রচুরং (ত্রি) অনেকং । তৎপর্য্যায়ঃ । প্রভূতং ২
প্রাজ্যং ৩ অদভ্রং ৪ বহুলং ৫ বহু ৬
পুরুহং ৭ পুরু ৮ ভূয়িষ্ঠং ৯ ক্ষিরং ১০
ভূয়ঃ ১১ ভূরি ১২ । ইত্যমরঃ ॥

প্রচুরপুরুষঃ (পুং) চোরঃ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥ বহ্ননরশচ ॥

প্রচেতগী (স্ত্রী) কটফলঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
প্রচেতসঃ কন্যা চ ॥

প্রচেতা [ঋ] (পুং) সারথিঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রচেতাঃ [স্] (পুং) বরুণঃ । ইত্যমরঃ ॥

মুনিবিশেষঃ । প্রকৃষ্টহৃদি ত্রিণা ইতি
মেদিনী ॥ প্রাচীনবর্হীর্ভগবান্ । যথা ।
প্রাচীনবর্হীর্ভগবান্ সর্বশস্ত্রভূতান্বরঃ ।

সমুদ্রতনয়ায়াং বৈ দশ পুত্রানজীজনং ॥

প্রচেতসস্তে বিখ্যাতা রাজানঃ প্রথিতৌ

জসঃ । ইতি কোশ্মে ১২ অধ্যায়ঃ ॥ অপি

চ । প্রাচীনবর্হীস্তংপুত্রঃ পৃথিব্যামেক

রাড়ুভৌ । উপযেমে সমুদ্রস্য লবণস্য স বৈ

স্বতাং ॥ তস্যাং স্তসাব সামুদ্রী দশ প্রাচীন

বর্হিষঃ । সর্বে প্রচেতসো নাম ধনুর্কেদস্ত

পারগাঃ ॥ অপৃথগ্নর্ষ্মচরণাস্তেহতপ্যন্ত মহ-

ভ্রুপঃ । দশ বর্ষসহস্রাণি সমুদ্রসলিলে

শয়াঃ ॥ প্রজাপতিত্বং সংপ্রাপ্য ভার্য্যা

তেষাঞ্চ মারিষা । অভবদ্ভবশাপেন তস্য্যাং

দক্ষোহভবৎ ততঃ ॥ ইতি গারুড়ে

৬ অধ্যায়ঃ ॥

প্রচেলং (ক্লী) পীতকার্ঠং । ইতি শব্দ
চন্দ্রিকা ॥

প্রচেলকঃ (পুং) ঘোটকঃ । ইতি শব্দমালা ॥

প্রচোদনী (স্ত্রী) কণ্ঠকারী । ইত্যমরঃ ॥

প্রচোদিতঃ (ত্রি) প্রেরিতঃ । যথা । প্রচো-

দিতা যেন পুরা সরস্বতী । ইতি শ্রীভাগ-

বতে ২ স্কন্ধে ৪ অধ্যায়ঃ ॥

প্রচ্ছ ঔ শ জীপ্সে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥

জীপ্সা জাতুমিচ্ছা । জপ ঋ ইত্যসৌব

জ্ঞানপক্ষে নিষ্পাদনাং । ঔ অপ্ৰাক্ষীৎ । ণ

পৃচ্ছতি বার্তাং গুরুঃ শিষ্যঃ । ইতি দুর্গা-

দাসঃ ॥

প্রচ্ছদঃ (পুং) আচ্ছাদনং । ইতি শব্দরত্না
বলী ॥

প্রচ্ছদপটঃ (পুং) প্রকর্ষণ ছাদ্যতেহনেন
ন চাসৌ পটশ্চেতি । পাছুড়ি ইতি খ্যাতঃ ।
তৎপৰ্য্যায়ঃ । নিচোলঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥
নিচুলঃ ৩ । ইতি ব্যাড়িঃ ॥ নিচোলঃ ৪ ।
ইতি রত্নসং ॥ নিচোলী ৫ । ইতি রাজ-
দেবঃ ॥ ইত্যমরটীকায়াম্ ভরতঃ ॥

প্রচ্ছনা (স্ত্রী) আমন্ত্রণা । ইতি জটাধরঃ ॥

প্রচ্ছন্নং (ক্লী) অন্তর্দ্বারং । ইত্যমরঃ ॥
আচ্ছন্নৈ ত্রি ॥

প্রচ্ছদ্দিকা (স্ত্রী) বমিঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রচ্ছাদনং (ক্লী) উত্তরীয়বস্ত্রং । তৎপৰ্য্যায়ঃ ।
প্রাবরণং ২ সংব্যানং ৩ উত্তরীয়কং ৪ ।
ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রচ্ছাদিতং (ত্রি) আচ্ছাদিতং । ইতি হলা-
য়ুধঃ ॥

প্রজঃ (পুং) পতিঃ । জায়ায়াং প্রবিশ্য পুন-
জায়তে ইতি ডে প্রজ পুতিঃ । ইতি
প্রজাবতীশব্দটীকায়াম্ ভরতঃ ॥

প্রজনঃ (পুং) উপসরঃ । ইত্যমরঃ ॥ দ্বৈ স্ত্রী-
গব্যাদিষু পুঙ্গবাদীনাং প্রথমগর্ত্তাধানায়
মৈথুনাভিযোগঃ । প্রজনং ক্লীবমিতি
কেচিৎ ॥ পশুনাং গর্ত্তগ্রহণকালঃ । ইতি
স্বামী ॥ গবাং প্রথমগর্ত্তগ্রহণাভিযোগঃ ।
ইতি স্তম্ভুতিঃ ॥ স্ত্রীগবীষু পুঙ্গবানাং প্রথম-
গমনমিতি সর্ব্বস্বং ॥ কিন্তু বীনামুপসরং
দৃষ্টেতি ভট্টিঃ । ইত্যমরটীকায়াম্ ভরতঃ ॥

প্রজননং (ক্লী) যোনিঃ । জন্ম । ইতি মেদিনী ॥
প্রগমঃ । ইতি বিশ্বঃ ॥

প্রজনিকা (স্ত্রী) মাতা । ইতি জটাধরঃ ॥

প্রজবঃ (পুং) প্রকৃষ্টবেগঃ । প্রপূর্ব্বজুধাতো-
র্ভাবেহল্‌প্রত্যয়নিম্পন্নঃ ॥

প্রজবী (ত্রি) প্রকৃষ্টবেগযুক্তঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রজল্লঃ (পুং) বাক্যবিশেষঃ । যথা । অসূয়েব্য-
মদযুজা যোহবদীরণমুদ্রয়া । প্রিয়স্য
কৌশলোদগারঃ প্রজল্লঃ স তু কথ্যতে ॥
ইত্যুজ্জ্বলনৌলমণিঃ ॥

প্রজা (স্ত্রী) সন্ততিঃ । জনঃ । ইত্যমরঃ ॥ পিতৃ-
মাতৃগুণদোষেণ প্রজা বিভিন্মা যথা ।
মাতৃগাং শীলদোষেণ পিতৃশীলগুণেন চ ।
বিভিন্মাস্তু প্রজাঃ সৰ্ব্বা ভবন্তি ভবশীলিনাং ॥
ইত্যগ্নিপুৰাণং ॥

প্রজাগরঃ (পুং) প্রকর্ষণে জাগরণং । ইতি
হলায়ুধঃ ॥ যথা । দেবতানাং পিতৃগাঞ্চ
ঘোরং কৃতা প্রজাগরং । ত্রেতাযুগে চতু-
র্থাংশে রাবণস্তপসঃ ক্ষয়াৎ । রামং দাশ-
রথং প্রাপ্য সগণঃ ক্ষয়মীযিবান্ ॥ ইত্যগ্নি-
পুরাণং ॥

প্রজাতা (স্ত্রী) জাতাপত্যা । প্রসূতা । ইত্য-
মরঃ ॥

প্রজাদা (স্ত্রী) গর্ত্তদাত্রীক্ষুপঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥ প্রজাদাত্রি ত্রি ॥

প্রজানস্তী (স্ত্রী) পণ্ডিতা । প্রাজ্ঞী । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রজাদানং (ক্লী) রজতং । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

প্রজাপঃ (পুং) রাজা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রজাপতিঃ (পুং) ব্রহ্মা । ইত্যমরঃ ॥ দক্ষাদিঃ ।
মহীপালঃ । ইতি মেদিনী ॥ জামাতা ।
দিবাকরঃ । বহিঃ । স্কৃতা । ইতি

हेमचन्द्रः ॥ * ॥ दश प्रजापतयो यथा ।
मरीचिमत्र्याङ्गिरसो पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
प्राचेतसः वशिष्ठश्च भृगुः नारदमेव च ।
देवान् सर्वानृषीन् सर्वाः सुर्षयेदङ्कतो-
दकैः ॥ इत्याहिकतत्त्वं ॥ * ॥ एकविंशतिः
प्रजापतयो यथा । ब्रह्मा स्वर्गुर्मनुर्दक्षो
भृगुर्धन्मस्तथा यमः । मरीचिरङ्गिरात्रिंश-
पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ वशिष्ठः परमेष्ठी
च विवस्वान् सोम एव च । कर्दमश्चापि
यः प्रोक्तः क्रोधाहर्षाक् क्रौत एव
च ॥ एकविंशतिरूपान्स्ते प्रजापतयः
स्युताः । इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥ * ॥
पिता । यथा । जनको जन्मदानाच्च रक्ष-
णाच्च पिता नृणां । ततो विस्तारिकरणां
कलया स प्रजापतिः ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते
गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥ * ॥ स्वनाम-
ख्यातर्काटवशेषश्च ॥

प्रजावती (स्त्री) भ्रातृजाया । इत्यमरः ॥
ज्येष्ठभ्रातृपत्नी । इति केचिन् । इति
भरतः ॥ सञ्ज्ञानविशिष्टा च ॥

प्रजाहितं (स्त्री) जलं । इति शब्दमाला ॥
प्रजोपकारे त्रि ॥

प्रजिनः (पुं) बायुः । इति शब्दमाला ॥
प्रजेश्वरः (पुं) राजा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रज्ञः (त्रि) पण्डितः । इति प्राज्ञशब्दटीकायां
भरतः ॥ प्रगतजानुकः । इति प्रज्ञुशब्द-
टीकायां भरतः धरणिश्च ॥

प्रज्ञपुः (स्त्री) सङ्केतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रज्ञप्ता (स्त्री) जिनविद्यादेवाविशेषः । इति
हेमचन्द्रः ॥

प्रज्ञा (स्त्री) बुद्धिः । प्राञ्जी । प्रकर्षेण ज्ञानाति-
या । इत्यमरः ॥ सरस्वती । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तद्द्वैदिकपर्यायाः । केतुः १
केतः २ चेतः ३ चिन्तः ४ क्रतुः ५ अज्ञः ६
धीः ७ शचीः ८ माया ९ वयुर्नः १०
अभिध्या ११ । इत्येकादश प्रज्ञानामानि
इति वेदनिघण्टो ७ अध्यायः ॥

प्रज्ञाकायः (पुं) मञ्जुषोषः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

प्रज्ञाचक्षुः (पुं) धृतराष्ट्रः । इति शब्दरत्न-
वली ॥

प्रज्ञानं (स्त्री) बुद्धिः । चिह्नं । इत्यमरः ॥
पण्डिते त्रि । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

प्रञ्जी [न्] (त्रि) पण्डितः । इति भरत-
द्विरूपकोषः ॥

प्रज्ञुः (पुं) प्रगतजानुकः । इत्यमरः ॥ वयु-
जानुनोर्मध्ये नित्यं कदाचिन्कं वा
महदन्तरालं तस्मिन् द्रव्यं । इति भरतः ॥

प्रज्ञलितः (त्रि) प्रकृष्टज्वलनविशिष्टः । यथा ।
अग्निं प्रज्ञलितं वन्दे जातवेदं ह्यता-
शनं । स्वर्गवर्णममलं समिद्धं सर्वतो-
मुखं ॥ इति भवदेवभट्टः ॥

प्रडीनं (स्त्री) पक्षिणां गतिविशेषः । इत्य-
मरः ॥ प्रथमडीनं प्रडीनं उज्जयनार
क्रमवद्भः । तिर्याग्गमनं । इत्यनेन ।
इति भरतः ॥

प्रणः (पुं) पुराणः । पुराणार्थे वर्तमानां
प्रशब्दां नो वक्तव्यः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

प्रणतः (त्रि) प्रकर्षेण नतः । प्रणतिविशिष्टः ।

“যথা । -ধ্যয়ং সদা পরিভবন্নমভীষ্টদৌহং
“তীর্থাষ্পদং শিববিরিক্কিনুতং শরণ্যং ।
ভূত্যাথিহং প্রণতপাল ভবাক্কিপোতং
বন্দে মহাপুরুষ”তে চরণারবিন্দং ॥ ইতি
শ্রীভাগবতং ॥

প্রণতিঃ (স্ত্রী) প্রণামঃ । তৎপর্যায়ঃ । প্রণি-
পাতঃ ২ অনুনয়ঃ ৩ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
প্রণয়ঃ (পুং) প্রীত্যা প্রার্থনং । তৎপর্যায়ঃ ।
প্রশয়ঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥ প্রসরঃ ৩ । ইতি
ভরতঃ ॥ প্রসবঃ । প্রেম । যাক্ক্কা । বিশ্রান্তঃ ।
নির্করণঃ । ইতি মেদিনী ॥

প্রণয়ী (পুং) স্বামী । ইতি হেমচন্দ্রঃ । প্রণয়-
যুক্তে ত্রি ॥

প্রণয়িনী (স্ত্রী) ভার্য্যা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রণবঃ (পুং) ওঁকারঃ । ইত্যমরঃ ॥ তস্য
পর্যায়ো যথা । ওঙ্কারঃ প্রণবস্তারো
বেদাদিবর্তুলো ঙ্রবঃ । ত্রৈগুণ্যং ত্রিগুণো
ব্রহ্ম সত্যো মন্ত্রাদিরব্যয়ঃ ॥ ব্রহ্মবীজং
ত্রিতত্ত্বঞ্চ পঞ্চরশ্মিস্ত্রিদৈবতঃ । ইতি বীজ-
বর্ণাভিধানং ॥ অপি চ । ওঙ্কারো বর্তুল-
স্তারো বামশ্চ হংসকারণং । মন্ত্রাদ্যঃ
প্রণবঃ সত্যং বিন্দুশক্তিস্ত্রিদৈবতং ॥ সর্ব-
জীবোৎপাদকশ্চ পঞ্চদেবো ঙ্রবস্ত্রিকঃ ।

সাবিত্রী ত্রিশিখো ব্রহ্ম ত্রিগুণো গুণ-
জীবকঃ ॥ আদিবীজং বেদসারো বেদবীজ-
মতঃ পরং । পঞ্চরশ্মিস্ত্রিকূটে চ ত্রিভবে
ভবনাশনঃ ॥ গায়ত্রী বীজপঞ্চাংশৌ মন্ত্র-
বিদ্যাপ্রসূঃ প্রভূঃ । অক্ষরং মাতৃকাসূ-
শ্চানাদিদৈবতমোক্ষদৌ ॥ ইতি তন্ত্রং ॥ * ॥
অশ্রোদ্ধারক্রমো যথা । একমেবাদ্বয়ং ব্রহ্ম

গায়ত্রী তু চতুষ্টয়ং । রোহিণীতনয়ো রামঃ
অকারাক্ষরসম্ভবঃ ॥ তৈজসাত্মকপ্রদ্যুম্ন
উকারাক্ষরসম্ভবঃ । প্রজ্ঞাত্মকো নিরুদ্ধো
বৈ মকারাক্ষরসম্ভবঃ । অর্দ্ধমাত্রাত্মকঃ
কৃষ্ণো যস্মিন্ বিশ্বং প্রতিষ্ঠিতং ॥ ইতি
গোপালতাপনীয়োপনিষৎ ॥ * ॥ স চ
মাস্তলিকঃ । যথা ওঙ্কারশ্চাথ শব্দশ্চ
ছাবেতৌ ব্রহ্মণঃ পুরা । কণ্ঠং ভিত্ত্বা
বিনির্জাতৌ তেন মাস্তলিকাবুভৌ ॥ ইতি
মুক্তবোধটীকায়ং দুর্গাদাসঃ ॥ * ॥ অস্য
মাহাত্ম্যং যথা । বিশ্বপাদশিরোগ্রীবং
বিশ্বেশং বিশ্বভাবনং । যৎপ্রাপ্তয়ে মহা-
পুণ্যমোমিত্যেকাক্ষরং জপেৎ ॥ তদেবা-
ধ্যয়নং তস্য স্বরূপং শৃণুতঃ পরং ।
অকারশ্চ তথোকারো মকারশ্চাক্ষরত্রয়ং ॥
এতাস্তিস্রঃ স্মৃতা মাত্রাঃ সাত্ত্বরাজস
তামসাঃ । নির্গুণা যোগিগম্যান্যা অর্দ্ধমাত্রা
তু না স্মৃতা ॥ গান্ধারীতি চ বিজ্ঞেয়া
গান্ধারস্বরসংশ্রয়া । পিপীলিকাগতিস্পর্শা
প্রযুক্তা মুদ্ধি লক্ষ্যতে ॥ যদাপ্রযুক্ত ওঙ্কারঃ
প্রতিনির্ধাতি মুদ্ধিনি । তদোঙ্কারময়ো
যোগী অক্ষরে ত্বক্ষরো ভবেৎ ॥ প্রাণো
ধনুঃ শরশ্চাত্মা ব্রহ্মবেধ্যমুদাহৃতং । অপ্র-
মত্তেন বেদব্যং শরবত্তন্ময়ো ভবেৎ ॥
ওমিত্যেতে ত্রয়ো দেবাস্ত্রয়ো লোকাস্ত্রয়ো-
হগ্নয়ঃ । বিষ্ণুক্ৰমাস্ত্রয়শ্চৈব ঋকৃসামানি
যজুংষি চ ॥ মাত্রাশ্চার্কিঞ্চতস্রস্ত বিজ্ঞেয়াঃ
পরমার্থতঃ । তত্র যুক্তশ্চ যো যোগী স
তল্লয়মবাণুয়াৎ ॥ অকারস্তত্র ভূলোক
উকারশ্চোচ্যতে ভুবঃ । স ব্যঞ্জনো মকারশ্চ

श्वर्लोकः परिकल्प्यते ॥ व्यक्ता तु प्रथमा
 मात्रा द्वितीयाव्यक्तसंज्ञिका । मात्रा तृतीया
 चिच्छक्तिरक्षमात्रा परं पदं ॥ अनेनैव
 क्रमेणैता विज्ञेया योगभूमयः । ओमित्यु-
 च्चारणां सर्वं गृहीतं सदसद्भवेत् ॥ इत्या
 तु प्रथमा मात्रा द्वितीया दीर्घसंयुता ।
 तृतीया तु प्लुतार्द्धाख्या वचसः सात्वगोचरे ॥
 इत्येतदङ्करं ब्रह्म परमोङ्कारसंज्ञितं ।
 यस्तु वेद नरः सम्यक् तथा ध्यायति वा
 पुनः ॥ संसारचक्रमुंश्रज्य त्यक्तत्रिविध-
 बन्धनः । प्रोप्नोत ब्रह्मनिलयं परमं
 परमात्मानि ॥ अक्षीणकर्मवद्भक्तु ज्ञात्वा मृत्यु-
 मुपस्थितं । उंक्रान्तिकाले संश्रुत्य
 पुनर्योगित्त्वमुच्छति ॥ तस्मादसिद्धयोगेन
 सिद्धयोगेन वा पुनः । ज्ञेयान्तरिक्षानि
 सदा येनोंक्रान्तौ न सीदति ॥ इति
 श्रीमार्कण्डेयपुराणे षोडशोऽध्यायः ॥ * ॥
 यन्न्यूनक्षतिरिक्तं वच्छिद्रं यदयंज्जयं ।
 यदमेधमशुद्धं यातयाम्कं यद्भवेत् ।
 तदोङ्कारप्रयुक्तेन सर्वेषाविकलं भवेत् ॥
 इति तिथ्यादितद्वत् ॥ * ॥ ओमित्ये-
 काङ्करं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् । यः
 प्रयाति त्यजन् देहं मद्भावं सो-
 हधिगच्छति ॥ इति श्रीभगवद्गीतायां
 ८ अध्यायः ॥

प्रणादः (पुं) अनुरागजशब्दः । इत्यमरः ॥
 . प्रीतिजनितो मुखकर्णादिशब्दः । प्रीतिज्जं
 शींकृतं । अनुरागकृते शब्दे प्रणादः
 शींकृतं नृणामिति शब्दार्णवः ॥ गुणानु-
 रक्तलोकप्रभवः शब्दः । इति मधुमाधवः ॥

अनुरागजन्मा जनशब्दः । इति कलिङ्गः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ' तारशब्दः ।
 श्रवणमयः । इति मेदिनी ॥ ' शेषश्च
 नामान्तरं कर्णनादः । यथा । कर्णश्रोतः-
 स्थिते वाते शृणोति विविधान् श्रान् ।
 भेरीमुदङ्गशब्दानां कर्णनादः स उच्यते ॥
 इति माधवकरः ॥

प्रणामः (पुं) प्रणतिः । प्रणिपातः । भक्ति-
 श्रद्धातिशययुक्तनमस्कारः । स तु स्वापकर्ष-
 बोधकव्यापारविशेषः । इति मुद्गबोध
 टीकायां दुर्गादासः ॥ स चतुर्विधः । अभि-
 वानं १ अङ्काङ्गः २ पङ्काङ्गः ३ करशिरः-
 संयोगश्च ४ । प्रथमश्च लङ्गणं तच्छन्दे
 द्वेष्टव्यं ॥ द्वितीयो यथा । पद्भ्यां कराभ्यां
 जानुभ्यां उरसा शिरसा दृशा । वचसा
 मनसा चैव प्रणामोऽङ्काङ्ग ईरितः ॥ तस्य
 फलं । भूमौ निपत्य वः कुर्यात् कृष्ण-
 हस्ताङ्गनातिं सुधीः । सहस्रजन्मजं पापं
 त्यक्त्वा वैकुण्ठमाप्नुयात् ॥ तृतीयो यथा ।
 बाह्वभ्यां शिरसा शिरसा वचसा
 दृशा । पङ्काङ्गोऽयं प्रणामः स्थां पृजात्
 प्रवराविमो ॥ * ॥ प्रकर्षेण नमनं । तद्विधि-
 र्यथा । कालिकापुराणे । शिरोमत्पादयोः
 कृत्वा बाह्वभ्यां परस्परं । प्रपन्नं पाहि
 मामीश भीतं मृत्युग्रहार्णवात् ॥ किष्का-
 गमे । दोर्भ्यां पद्भ्यां जानुभ्यामुरसा
 शिरसा दृशा । मनसा वचसा चेति प्रणामो-
 ऽङ्काङ्ग ईरितः ॥ * ॥ जानुभ्यां शिरसा
 शिरसा वचसा धिया । पङ्काङ्गकः प्रणामः
 स्यात् पृजात् प्रवराविमाविति ॥ * ॥ गरुडं

দাক্ষণ্যে কৃতা কুর্যাত্তৎপৃষ্ঠতো বৃধঃ । অব-
শ্যঞ্চ প্রণামাংস্ত্রীন্ শক্তশ্চেদধিকাধি-
কান্ ॥ * ॥ তথা চ নারদপঞ্চরাত্রে । সন্ধিং
বীক্ষ্য হরিং চাদ্যং গুরুন্ স্বগুরুমেব চ ।
দ্বিচতুর্বিংশদথবা চতুর্বিংশদর্দ্ধকং ॥
নমেত্তদর্দ্ধমথবা তদর্দ্ধং সর্বদা নমেৎ । * ।
বিষ্ণুধর্মোত্তরে । দেবার্চাদর্শনাদেব প্রণমে-
ন্মধুসূদনং । স্থানাপেক্ষা ন কর্তব্যাদৃষ্টার্চাং
দ্বিজসতমাঃ ॥ দেবার্চাদৃষ্টিপূতং হি শুচি
সর্বং প্রকীর্তিতং । * । অথ নমস্কার-
মাহাত্ম্যং । নারসিংহে । নমস্কারঃ স্মৃতো
যজ্ঞঃ সর্বযজ্ঞেষু চোত্তমঃ । নমস্কারেণ
চৈকেন নরঃ পূতো হরিং ব্রজেৎ ॥ স্কান্দে ।
দণ্ডপ্রণামং কুরুতে বিষ্ণবে ভক্তিভাবতঃ ।
রেণুসম্ভ্যাং বসেৎ স্বর্গে মন্বন্তরশতং
নরঃ ॥ তত্রৈব ব্রহ্মনারদসংবাদে । প্রণম্য
দণ্ডবদ্ধুমৌ নমস্কারেণ যোহর্চয়েৎ । স
যাং গতিম্বাপ্নোতি ন তাং ক্রতুশতৈ-
রপি ॥ নমস্কারেণ চৈকেন নরঃ পূতো
হারং ব্রজেৎ । তত্রৈব শ্রীশিবোমা-
সংবাদে । ভূমিমাগীড়্য জানুভ্যাং শির
আরোপ্য বৈ ভুবি । প্রণমেদেষা হি
দেবেশং সোহম্মমেষফলং লভেৎ ॥ তত্রৈ-
বাশ্রিত্র । তীর্থকোটীসহস্রাণি তীর্থকোটি-
শতানি চ । নারায়ণপ্রণামস্য কলাং
নাইস্তি ষোড়শীং ॥ শাঠ্যেনাপি নমস্কারং
কুর্ব্বতঃ শার্ঙ্গধ্বনে । শতজন্মার্জিতং
পাপং তৎক্ষণাদেব নশ্চতি ॥ রেণুমণ্ডিত-
গাত্রস্য কণা দেহে ভবন্তি যে । তাবদ্বর্ষ-
সংস্রাণি বিষ্ণুলোকে মহীয়তে ॥ বিষ্ণু-

ধর্মোত্তরে । অভিবাদ্য জগন্নাথং কৃতার্থ-
শ্চ তথা ভবেৎ । নমস্কারক্রিয়া তস্য সর্ব-
পাপপ্রণাশিনী ॥ জানুভ্যোষ্ঠৈব পাণিভ্যাং
শিরসা চ বিচক্ষণঃ । কৃতা প্রণামং দেবস্য
সর্বান্ কামানবাশ্রুয়াং ॥ বিষ্ণুপুরাণে ।
অনার্দিনিধনং দেবং দৈত্যদানবদারণং ।
মে নমস্তি নরা নিত্যং ন হি পশ্যন্তি তে
যমং ॥ যে জনা জগতাং নাথং নিত্যং
নারায়ণং দ্বিজাঃ । নমস্তি ন হি তে বিষ্ণোঃ
স্থানাদশ্রিত্র গামিনঃ ॥ নারদীয়ে । একো-
হপি কৃষ্ণস্য কৃতঃ প্রণামো দশাশ্বমেধাব-
ভূথৈর্ন তুল্যঃ । দশাশ্বমেধী পুনরেতি জন্ম
কৃষ্ণপ্রণামী ন পুনর্ভবায় ॥ হরিভক্তিস্বধো-
দয়ে । বিষ্ণোর্দণ্ডপ্রণামার্থং ভক্তেন পততা
ভুবি । পাতিতং পাতকং কংসং নো-
ভিষ্ঠতি পুনঃ সহ ॥ স্কান্দে দেবহৃত্তবিকুণ্ডল-
সংবাদে । তপস্তপ্তা নরো ঘোরমরণ্যে
নিয়তেন্দ্রিয়ঃ । যৎ ফলং স সমাপ্নোতি
তন্নহা গরুড়ধ্বজং ॥ কৃত্বাপি বহুশঃ পাপং
নরো মোহসম্বিতঃ । ন যাতি নরকং
নহা সর্বপাপহরং হরিং ॥ তত্রৈব বেদ-
নিধিস্ততো । অপি পাপং ছুরাচারং নরং
ত্বংপ্রণতং হরে । নেক্ষস্তে কিঙ্করা যাম্যা
উলুকাস্তপনং যথা ॥ বিষ্ণুপুরাণে শ্রীযমস্য
নিজভটানুশাসনে । হরিমরণগার্চিতা-
জ্জি পদ্মং প্রণমতি যঃ পরমার্থতো হি
মর্ত্যঃ । তমপগতসমস্তপাপবন্ধং ব্রহ্ম
পরিহৃত্য যথায়িমাজ্যসিক্তং ॥ ব্রহ্ম
বৈবর্তে । শরণাগতরক্ষণোদ্যতং হরিমীশং
প্রণমন্তি যে নরাঃ । ন পতন্তি ভবান্মুধো

ক্ষুটং পতিতানুষ্করতিস্ম তানসৌ ॥
 অক্টমক্ষুটে চ বলিবাক্যে । অহো প্রণা
 মায় কৃতঃ সমুদ্যমঃ প্রপন্নভক্তার্থবিধৌ
 সমাহিতঃ । যল্লোকপালৈস্তদনুগ্রহোহমরৈ-
 রলক্ষপূর্বোহপসদেহস্বরেহর্পিতঃ ॥ অত
 এব নারায়ণবৃহস্তুবে । অহো ভাগ্যমহো
 ভাগ্যমহো ভাগ্যং নৃণামিদং । যেমাং
 হরিপদাক্রান্তে শিরো ন্যস্তং যথা তথা ॥
 কিঞ্চ । নারসিংহে শ্রীমমোক্তৌ । তস্য
 বৈ নারসিংহস্য বিষ্ণোরমিততেজসঃ ।
 প্রণামং যে প্রকুর্বন্তি তেষামপি নমো
 নমঃ ॥ ভবিস্যোত্তরে চ জলধেনুপ্রসঙ্গে ।
 বিষ্ণোর্দেবজগদ্ধাতুর্জনান্দনজগৎপতেঃ ।
 প্রণামং যে প্রকুর্বন্তি তেষামপি নমো
 নমঃ ॥ ইত্যাদি ॥ * ॥ অথ প্রণামনিত্যতা ।
 বৃহস্মারদীয়ে লুক্কোপাখ্যানারম্ভে । সক্র-
 দ্ধা ন নমেদ্যস্ত বিষ্ণবে শর্ম্মকারিণে ।
 শবোপমং বিজানীয়াং কদাচিদপি নাল-
 পেং ॥ কিঞ্চ । পাদ্মে বৈশাখমাহাত্ম্যে
 যমত্রাক্ষণসংবাদে । পশ্যন্তৌ ভগবদ্বারং
 নান শস্ত্রপরিচ্ছদং । অকৃহ্না তংপ্রণামাদি
 যান্তি তে নরকৌকসঃ ॥ * ॥ অথ নম-
 স্কারে নিষিদ্ধানি । বিষ্ণুস্মৃতৌ । জন্ম-
 প্রভৃতি যৎকিঞ্চিং পুমান্ বৈ ধম্মমাচরেৎ ।
 সর্বং তন্নিষ্ফলং যাতি একহস্তাভিবাদ-
 নাং ॥ বারাহে । বস্ত্রপ্রাবৃতদেহস্ত যো
 নরঃ প্রণমেত মাং । শিত্রী স জায়তে
 নৃথঃ সপ্তজন্মনি ভামিনি ॥ কিঞ্চন্যত্র ।
 অগ্রে পৃষ্ঠে বামভাগে সমীপে গর্ত্তমন্দিরে ।
 জপহোমনমস্কারান্ন কুর্যাং কেশবালয়ে ॥

অপি চ । সক্রুদুমৌ নিপতিতো ন শক্তঃ
 প্রণমেস্মুহঃ । উখায়োখায় কর্তব্যং দণ্ড-
 বং প্রণিপাতনং ॥ ইতি, শ্রীহরিভক্তি-
 বিলাসে চ বিলাসঃ ॥ নতিবিশেষস্ত
 যামলে । ত্রিকোণাকারা সর্বত্র মতিঃ
 শক্তেঃ সমীরিতা । দক্ষিণাদ্বায়বীং গহ্না
 দিশং তস্মাশ্চ শাস্ত্রবীং ॥ ততশ্চ দক্ষিণাং
 গহ্না নমস্কারস্ত্রিকোণবৎ ॥ * ॥ একহস্ত-
 প্রণামনিমেধো যথা । একহস্তপ্রণামশ্চ
 একং বাপি প্রদক্ষিণং । অকালে দর্শনং
 বিষ্ণোর্হস্তি পুণ্যং পুরাকৃতং ॥ ইতি
 তন্ত্রসারঃ ॥ * ॥ কাযিকবাচিকমানসভেদেন
 প্রত্যেকং ত্রিবিধঃ । যথা । 'কাযিকো
 বাগ্ভবশ্চৈব মানসস্ত্রিবিধঃ স্মৃতঃ । নম-
 স্কারস্ত তত্ত্বজ্ঞৈরুভমাধমমধ্যমঃ ॥ প্রসার্য
 পাদৌ হস্তৌ চ পতিত্বা দণ্ডবৎ ক্ষিতৌ ।
 জানুভ্যামবনীং গহ্না শিরসা স্পৃশ্য
 মেদিনীং ॥ ক্রিয়তে যো নমস্কার উত্তমঃ
 কাযিকস্ত সঃ । জানুভ্যাং ক্ষিতিং সংস্পৃষ্ট্বা
 শিরসা স্পৃশ্য মেদিনীং ॥ ক্রিয়তে যো
 নমস্কারো মধ্যমঃ কাযিকস্ত সঃ । পুটী-
 কৃত্য করৌ শীর্ষে দীয়তে যদযথা তথা ॥
 অস্পৃষ্ট্বা জানুশীর্ষাভ্যাং ক্ষিতিং সোহধম
 উচ্যতে ॥ * ॥ যঃ স্বয়ং গদ্যপদ্যাভ্যাং
 বটিতাভ্যাং নমস্কৃতিঃ । ক্রিয়তে ভক্তি-
 যুক্তৈর্বা বাচিকস্তত্তমঃ স্মৃতঃ ॥ পৌরা-
 ণিকৈর্বেদিকৈর্বা মন্ত্রৈর্বা ক্রিয়তে নতিঃ ॥
 মধ্যমোহসৌ নমস্কারো ভবেদ্বাচনিকঃ
 সদা । স বাচিকোহধমো জ্ঞেয়ো নম-
 স্কারেষু পুত্রকৌ ॥ * ॥ ইষ্টমধ্যানিষ্ট-

গতৈর্মনোভিস্ত্রিবিধং পুনঃ । মননং মানসং
পোক্তমুত্তমাধমমধ্যমং ॥ ত্রিবিধে চ নম-
স্কারে কায়িকুশ্চোত্তমঃ স্মৃতঃ । কায়িকৈস্ত
নমস্কারৈর্দেবাস্তম্যন্তি নিত্যশঃ ॥ অয়মেব
নমস্কারো দণ্ডাদিপ্রতিপত্তিভিঃ । প্রণাম
ইতি বিজ্ঞেয়ঃ স পূর্বং প্রতিপাদিতঃ ॥
ইতি কালিকাপুরাণে ৭০ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥
শূদ্রপূজিতদেবতাপ্রণামনিষেধো যথা । যঃ
শূদ্রেণাচ্চিতং লিঙ্গং বিষ্ণুং বা প্রণমেদ-
বাদি । নিক্রান্তিস্তস্য নাস্ত্যেব প্রায়শ্চিত্তা
যুতৈরপি ॥ ইতি কৰ্ম্মলোচনং ॥

প্রণাম্যঃ (ত্রি) অসম্মতঃ । অভিলানবিবর্জিতঃ ।
ইতি মেদিনী ॥ সাধুঃ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥ প্রিয়ঃ । ইতি মুক্তবোধব্যাকরণং ॥
প্রণালঃ (পুং) } জলনিঃসরণমার্গঃ । পর-
প্রণালী (স্ত্রী) } নাল ইতি ভাষা । ইত্য-
মরঃ

প্রণিধানং (স্ত্রী) প্রবহঃ । সমাধিঃ । প্রবে-
শনং । ইতি মেদিনী

প্রণিধিঃ (পুং) চরঃ । প্রার্থনং । ইত্যমরঃ ॥
অবধানং । ইতি ভরতঃ ॥ অনুচরঃ । ইতি
মেদিনী ॥

প্রণিপাতঃ (পুং) প্রণতিঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ

প্রণিহিতং (ত্রি) স্থাপিতং । প্রাপ্তং । সমা-
হিতং । ইতি মেদিনী ॥

প্রণীতং (ত্রি) উপসম্পন্নং । পাকেন রূপ-
রসাদিসম্পন্নব্যঞ্জনাди । ইত্যমরভরতো ॥
ক্ষিপ্তং । বিহিতং । প্রবেশিতং । ইতি
মেদিনী ॥ কৃতং । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রণীতঃ (পুং) সংস্কৃতানলঃ । বজ্রে মন্ত্রাদিনা
সংস্কৃতায়িঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রণীতা (স্ত্রী) বজ্রপাত্রবিশেষঃ । ইতি মেদিনী ॥

প্রণুতং (ত্রি) স্ততং । ইত্যমরঃ ॥

প্রণেয়ঃ (ত্রি) বশ্যঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রততিঃ (স্ত্রী) বিস্তৃতিঃ । বল্লী । ইতি মেদিনী ॥

প্রততী (স্ত্রী) ত্রততী । ইত্যমরটীকায়াং
ভরতঃ ॥

প্রতনঃ (ত্রি) পুরাতনঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রতর্কণং (স্ত্রী) বিতর্কঃ । তৎপর্যায়ঃ । তর্কঃ ২
বিতর্কঃ ৩ ব্যূহঃ ৪ বহঃ ৫ উহঃ ৬ বিত-
কণং ৭ অধ্যাহারঃ ৮ অধ্যাহরণং ৯
উহনং ১০ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

প্রতলং (স্ত্রী) পাতালভেদঃ । ইতি মেদিনী ॥

প্রতলঃ (পুং) বিস্তৃতাস্থলিপাণিঃ । চপেটঃ ।
ইত্যমরঃ ॥

প্রতানঃ (পুং) বিস্তৃতঃ । প্রপূর্বতনধাতো-
র্ঘঞপ্রত্যয়নিষ্পন্নঃ । বায়ুরোগবিশেষঃ ।
তস্য সংজ্ঞান্তরং অপতানকং । যথা ।
দৃষ্টিং সংস্তভ্য সংজ্ঞাক হস্তা কঠেন
কুজতি । হৃদি মুক্তে নরঃ স্বাস্থ্যং যাতি
মোহং যতে পুনঃ । বায়ুনা দারুণং
প্রাহুরেকে তদপতানকং ॥ ইতি শ্লোক-
করঃ

প্রতানিনী (স্ত্রী) প্রতানবতী । বিস্তৃতলতাদিঃ ।
ইত্যমরভরতো ॥

প্রতাপঃ (পুং) কোষদগুজতেজঃ । কোষো-
ধনং দণ্ডো দমঃ তদ্বৈতুহ্মাং সৈন্যমপি
দণ্ডঃ তাভ্যাং যন্তেজো জায়তে সঃ । ইতি
ভরতঃ ॥ তৎপর্যায়ঃ । প্রভাবঃ ২ ।

इत्यमरः ॥ तापः । तेजः । इति मेदिनी ॥
 अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्रतापनं (क्ली) पीडनं । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 प्रतापनः (पुं) नरकविशेषः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ स च कुम्भीपाकः । इति श्रीभाग-
 वत् ॥
 प्रतापसः (पुं) शुक्लार्कवृक्षः । इत्यमरः ॥
 प्रतारकः (त्रि) वृक्षकः । धूर्तः । यथा । यो
 यम्य प्रतारकः स तस्याप्यापकः । प्रपूर्व-
 तृधातोर्गकप्रत्ययनिष्पन्नः ॥
 प्रतारणं (क्ली) प्रतारणा । तत्पर्यायः ।
 वृक्षनं २ बालीकं ३ अभिसम्भानं ४ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 प्रतारणा (स्त्री) वृक्षना । यथा । यदीच्छसि वशी-
 कर्तुं जगदेकेन कर्मणा । उपाम्यतां
 कर्लो कल्ललता देवी प्रतारणा ॥ इत्यु-
 ष्टटः ॥
 प्रतारितः (त्रि) कृतप्रतारणः । तत्पर्यायः
 व्यांसितः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रति व्यंविंशतुपसर्गान्तुर्गतपङ्कदशोपसर्गः ।
 बोपदेवेनाञ्च गिसंज्ञा कृता । अश्वार्थाः ।
 प्रतिनिधिः । मुख्यासदृशः । यथा प्रह्वान्नः
 केशवाञ्च प्रति ॥ वीप्सा । व्याप्तुमिच्छा ।
 यथा वृक्षं वृक्षं प्रतिसिञ्चति ॥ लक्षणं ।
 चिह्नं । यथा वृक्षं प्रति विद्योतते
 विद्युत् ॥ इत्थञ्चूताख्यानं । कथञ्चिञ्च प्रकार-
 मापन्नं इत्थञ्चूतं तस्मात्ख्यानं । यथा साधु-
 विप्रो मातरं प्रति ॥ भागः । श्रीक्रिय-
 माणोऽंशः । यथा हरं प्रति हलाहलं ॥

प्रतिदानं । गृहीतञ्च प्रतिदानं । यथा
 भक्तैः प्रत्ययुतं शब्दैः । तिलैः शब्दैः
 प्रति मायान् यच्छति । तिलान् गृहीत्वा
 मायान् ददातीत्यर्थः ॥ स्तोत्रकं । अल्लं ।
 यथा । शाकप्रति सूपप्रति । क्षेपः ।
 निश्चयः । इत्यमरभरतमेदिनीकाराः ॥
 व्यावृत्तिः । प्रशस्तिः । विरोधः । समार्थः ।
 इति मुक्त्वबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ आभि
 मूयं । स्वभावः । इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रतिकः (त्रि) कार्षापणिकः । कार्षापणेन
 क्रीतः । यथा । कार्षापणाट्टिठन् वक्तव्यः
 प्रतिरादेशश्च वा । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 प्रतिकर्ष [न्] (क्ली) प्रसाधनं । वेशः ।
 इत्यमरः ॥
 प्रतिकारः (पुं) शरव्यं । प्रतिरूपकं ।
 इति जटाधरः ॥
 प्रतिकारः (पुं) प्रतीकारः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 प्रतिकारः (त्रि) प्रतीकारः । इत्यमर-
 टीकायां भानुदीक्षितः ॥
 प्रतिकारः (त्रि) प्रतीकारः । इत्यमर-
 टीकायां रमानाथः ॥
 प्रतिकूपः (पुं) परिथा । इति हारावली ॥
 प्रतिकूलं (त्रि) अननुकूलं । विपक्षः । तत्-
 पर्यायः । असव्यं २ अपसव्यं ३ अपर्क्यु ४ ।
 प्रतीपं । इत्यमरः ॥
 प्रतिकृतिः (स्त्री) प्रतिमा । इत्यमरः ॥ प्रति-
 निधिः । प्रतिकारः । इति मेदिनी ॥
 प्रतिकृष्टं (त्रि) गर्ह्यं । द्विरावृत्त्याकर्षितं ।
 इति मेदिनी ॥

प्रतिगतं (क्ली) पक्षिगतिविशेषः । यथा ।
 गतागतप्रतिगतसम्पत्ताद्याश्च पक्षिणां ।
 गतिभेदाः पक्षिगृहं कुलायो नीड-
 मन्त्रियां ॥ इति जटाधरः ॥
 प्रतिग्रहः (पुं) स्वीकरणं । सैन्यपृष्ठं ।
 पतद्ग्रहः । द्विजेभ्यो विधिवदेयं । तद्-
 ग्रहः । ग्रहभेदः । इति मेदिनी ॥ * ॥
 ब्राह्मणश्राव्यः प्रतिग्रहार्जितः । यथा ।
 प्रतिग्रहार्जिता विप्रे ऋत्रिये शस्त्र-
 निर्जिताः । वैश्वे न्यायार्जिताश्चार्थाः
 शूद्रे शुश्रूषयार्जिताः ॥ * ॥ अयाचित-
 प्रतिग्रहे दोषाभावो यथा । अयाचितोप-
 पन्ने तु नास्ति दोषः प्रतिग्रहे । अयुतं
 तं विदुर्देवासुस्मान्भ्रमैव निर्गुदे ॥ * ॥
 गुरुभृत्यांश्चाज्जिहीषु रर्चिष्यन् देवता-
 तिथीन् । सर्वतः प्रतिगृहीयात् न तु तृप्येत्
 स्वयं ततः ॥ साधुतः प्रतिगृहीयादथवा
 साधुना द्विजः । गुणवानग्नदोमश्च निर्गुणो
 हि निमज्जति ॥ एवं तस्करवृत्त्या वा कृत्वा
 भरणमात्रनः । कुर्याद्विशुद्धिं परतः
 प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ॥ इति गारुडे
 २१५ अध्यायः ॥ * ॥ तीर्थे प्रतिग्रह-
 निषेधो यथा । स्वर्णमथ युक्तात्मा तथै-
 वान्त्वं प्रतिग्रहं । स्वकार्ये पितृकार्ये
 वा देवताभ्यर्चनेहपि वा ॥ निष्फलं तस्य
 तत्तीर्थं यावत्तद्धनमश्नुते । अतस्तीर्थे न
 गृहीयात् पुण्येष्वायतनेषु च ॥ इति
 कौर्म्ये ३३ अध्यायः ॥ * ॥ राजादितः
 प्रतिग्रहनिषेधो यथा । न राज्ञः प्रति-
 गृह्णाम शूद्रपतितोऽपि । न चान्यथा ।

दशकृत्श्च निन्दितान् वर्जयेद्विषयः ॥ इति
 कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥
 विद्यारहितस्य प्रतिग्रहनिषेधो यथा ।
 हेम भूमिं तिलान् गांश्च अविद्यानाददाति
 यः । भस्मीभवति सोहहाय दातुः स्या
 निष्फलं तं ॥ तस्मादविद्यानादद्यादग्नौ-
 हपि प्रतिग्रहं । विषयान्नापरिज्ज्ञानी विसे-
 णाल्लेन नश्चति ॥ * ॥ गर्हितप्रतिग्रहादि
 यथा । हस्तिकृष्णाजिनाद्यास्तु गर्हिता ये
 प्रतिग्रहाः । सन्निप्रान्तान् गृहीयुर्गृह्णन्तु
 पतन्ति ते ॥ कृष्णाजिनप्रतिग्रही हरानां
 शुक्रविक्रयी । नवश्राद्धस्य भोक्ता च न भूयः
 पुरुषो भवेत् ॥ * ॥ आपदि गर्हितप्रति-
 ग्रहकर्तव्यता यथा । प्रोक्तप्रतिग्रहाभावे
 प्रोक्त्यात् रुहदापदि । विप्रोहश्च प्रति-
 गृह्णन् वा यतस्ततोऽपि नाघभाक् ॥ गुरुर्वादि-
 पोष्यवर्गार्थं देवादर्थं सर्वशः । प्रत्या-
 दद्याद्विजो वस्तु भृत्यर्थमात्रनापि च ॥
 दक्षिणीराज्यामांसाणि गन्धपुष्पाश्चुमन्स्य-
 कान् । शय्याशनासनं शाकं प्रत्याथेयं
 न कर्हिचित् ॥ अपि ह्युक्तकर्मभ्यः समा-
 दद्यादयाचितं । पतितेभ्यस्तथान्येभ्यः
 प्रतिग्रहमसंशयं ॥ * ॥ प्रतिग्रहीतुं
 शक्तस्य तत्राग्रे स्वर्गो यथा । शक्तः प्रति-
 ग्रहीतुं यो वेदवृत्तः स्वसंयतः । लभ्य-
 मानं न गृह्णाति स्वर्गस्तस्य स्निहितं ॥ * ॥
 प्रतिग्रहमणं वापि याचितं यो न वच्छति ।
 तंकोटिगुणितग्रस्तो मृतो दासह-
 युच्छति ॥ * ॥ दाता च न स्मरेदानं
 प्रतिग्रही न याचते । तावुभौ नरकं

যাতৌ দাতা চৈব প্রতিগ্রহী ॥ * ॥ বদন্তি
কবয়ঃ কেচিদ্ধানপ্রতিগ্রহৌ প্রতি ।
প্রত্যক্ষং লিঙ্গমেবেহ দাতৃযাচকয়োর্বলং ॥
দাতৃহস্তো ভবেদূর্দ্ধমধস্তিষ্ঠেৎ প্রতিগ্রহী ।
যদানং প্রতিগ্রহীয়াৎ প্রতিগ্রাহী ব্রজ-
ত্যধঃ ॥ * ॥ প্রতিগ্রহপ্রকারো যথা । ভূমেঃ
প্রতিগ্রহং কুর্যাদ্ভূমিং কৃৎস্না প্রদক্ষিণং ।
করে গৃহ্য তথা কন্ঠাৎ দাসদাস্যৌ তথা
দ্বিজাঃ ॥ করং হি হৃদি বিন্যস্য ধর্ম্যো
জ্জয়ঃ প্রতিগ্রহঃ । আরুহ চ গজস্যোক্তঃ
কর্ণে চাশ্বস্য কীর্তিতঃ ॥ তথা চৈকশফা-
নাঞ্চ সর্কেষামবিশেষতঃ । প্রতিগ্রহাত
গাং শৃঙ্গে পুচ্ছে কৃষ্ণাজিনং তথা ॥
আরণ্যাঃ পশবঃ সর্কে গ্রাহাঃ পুচ্ছে
বিচক্ষণৈঃ । প্রতিগ্রহমথোষ্ট্রস্য আরুহৈব
তু পাতুকে ॥ ঈশায়াস্ত রথো গ্রাহশ্ছত্রে
দণ্ডস্ত ধারণেৎ । ক্রমাগামথ সর্কেষাং
মূলে ন্যস্তকরো ভবেৎ । আয়ুধানি সমা-
দায় তথা ভূম্য বিভূষণং । ধর্ম্মধ্বজৌ
তথা স্পৃষ্টা এবিশ্য চ তথা গৃহং ॥ অব
তীয্য তু সর্কাণি জলস্থানানি চৈব হি ।
উপবিশ্য চ শয্যায়াং স্পর্শয়িত্বা করেণ
বা ॥ দ্রব্যাগন্যান্যথাদায় স্পৃষ্টা বা
ব্রাহ্মণং পঠেৎ । কন্যাদানে ন তু পঠে-
দ্রব্যানি চ পৃথক্ পৃথক্ । প্রতিগ্রহা দ্বিজ-
শ্রেষ্ঠ তত্রৈবাস্তর্ভবস্তি তে ॥ দ্রব্যাগামথ
সর্কেষাং দ্রব্যসংশ্রয়ণায়ঃ । বাচয়ে-
জ্জলমাদায় করেণ চ প্রতিগ্রহং ॥ প্রতি-
গ্রহস্য যো ধর্ম্মং ন জানাতি দ্বিজো
বিধিং । স দ্রব্যাস্তৈন্যসংযুক্তো নরকং

প্রতিপদ্যতে । অথাপি হি প্রবক্ষ্যামি
বিধিং সর্কং বিশেষণাৎ ॥ * ॥ বাজি-
প্রদানেন প্রতিগ্রহে বা দাতৃগ্রহীত্রোরপি
যেন পুণ্যং । স্বর্গং প্রজায়েত শৃগুধ্ব-
মেতং গৃহীতয়োশ্চ বিধিবদ্বিজেন্দ্র ॥ কুর্য্যা-
দসৌ পঞ্চদিনানি পূর্কং পঞ্চোপচারৈর্যুত
বিষ্ণুপূজাং । কুস্মাণ্ডমন্ত্রৈষ্য তদুৎসাহমং
যদ্গ্রাম ইত্যাদি মরুত্বতীয়ং ॥ সোক্তার
পূর্বাদিভিরন্বিতং তং প্রত্যেকমকৌ জুহু-
য়াদ্বিজেন্দ্রঃ । সূর্য্যেণ মন্ত্রেণ চ তদ্বদকৌ
যক্টা প্রযুক্তং ত্রিশতং জুহোতি ॥ কুর্য্যাচ্চ
গায়ত্রিজপং সহস্রং পশ্চাৎ প্রগৃহ্যং তুরগং
দ্বিজাগ্র্যঃ । তদ্বত্থাত্মানময়ং নয়েদ্বি
দাতাপি চৈতদ্ব্রতমাবিদধ্যাৎ ॥ দ্বিজাগ্র্য-
বং প্রাক্তনপাপশুদ্ধ্যে দ্বাবপ্যমু সূর্য্য-
জমং লভেতাং । ইতি বৃহৎপারাশরে
৪।৮ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ অপি চ । বিষ্ণুধর্ম্মো-
ত্তরে । বীজানাং মুষ্টিমাদায় রত্নাশাদায়
সর্কতঃ । বস্ত্রং দশাস্ত্রমাদদ্যাৎ পরিধায়
তথা পুনঃ ॥ আরুহোপানর্হৌ চৈব যান-
মারুহ পাতুকে । প্রতিগ্রহীতা সারিজীং
সর্কত্রেব প্রকীর্ভয়েৎ ॥ ততস্ত সার্কং
দ্রব্যেণ তস্য দ্রব্যস্য দৈবতং । সমাপয়ে-
ত্ততঃ পশ্চাৎ কামস্ত্য্যা প্রতিগ্রহং ।
বিধিং ধর্ম্মামথো জ্ঞাত্বা যস্ত কুর্য্যাৎ প্রতি-
গ্রহং । দাত্রৌ সহ তরত্যেব নানাভূর্গা-
ণ্যসৌ দ্বিজঃ ॥ ব্রহ্মপুরাণে । ব্রাহ্মণঃ প্রতি-
য়াৎ বৃত্ত্যর্থং সাধুতস্তথা । অব্যশ্বমপি
মাতঙ্গতিললৌহাংশ্চ বর্জ্জয়েৎ ॥ কৃষ্ণা-
জিনতিলগ্রাহী ন ভূয়ঃ পুরুষো ভবেৎ ।

श्यालकारवज्रादि प्रतिग्रह यतश्च च ॥
 नमकान् निवर्तस्ते धेनुं तिलमयीं तथा ।
 तथा । उरुहत्या सुरापानमपि स्तेयं
 त्रिष्यति । आतुराद्विदग्हीतस्तु तं कथं
 वै त्रिष्यति ॥ एतदादिद्रव्यादानं प्रति-
 ग्रहीतुर्दोषजनकं ॥ * ॥ एतदनिच्छवे
 विद्यादिरहितत्वेनासमर्थाय च दातुरपि
 दोषजनकमाह दक्षः । न केवलं हि
 तद्व्याति शेषमश्च च नशति । तद्वत्-
 द्रवां । अतएव याज्वल्क्यः । विद्या-
 तपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।
 गृह्णन् प्रदातारमथो नयत्याञ्जानमेव च ॥
 अथो नरकं ॥ * ॥ एतदानप्रतिग्रहो-
 त्तरं उक्ततपोजपादिभिरात्नतरणकमाय
 श्वेच्छया प्रतिग्रहते दानं न दोषाय
 इत्याह विष्णुः । एतानि प्रतिग्रहाति
 श्वेच्छयाभ्यर्थितो न तु । तस्मै दाने न
 दोषोऽस्ति यश्चाञ्जानस्तु तारयेत् ॥ तारण-
 प्रकारमाह हारीतः । मणिवासोगवादीनां
 प्रतिग्रहे सावित्र्यैः सहस्रं जपेत् ॥ * ॥
 देवलः । प्रतिग्रहं समर्थो हि कृत्वा
 विप्रो यथाविधि । निस्तारयति दातार
 माञ्जानं स्वतेजसा ॥ स्कान्दे । वेदाङ्ग-
 पारगो विप्रो यदि कुर्यात् प्रतिग्रहं ।
 न स पापेन लिप्येत पद्मपद्मिवा-
 स्तुसा ॥ * ॥ महाभारते । तीर्थे न प्रति-
 ग्रहीयात् पुण्येष्वयतनेषु च । निमित्तेषु च
 सर्वेषु न प्रमत्तो भवेन्नरः ॥ * ॥ प्रति-
 ग्रहसमर्थश्च तदकरणे फलाधिक्यं यथा ।
 याज्वल्क्यः । प्रतिग्रहसमर्थो हि नादत्ते

यः प्रतिग्रहं । ये लोका दानशीलानां
 स तानापौति पुष्कलान् ॥ * ॥ अपवाद-
 माह स एव । कुशाः शाकं पयो मंशु
 गन्धाः पुष्पं दधि क्वितिः । मांसं श्या-
 सनं धानाः प्रत्याधेयं न वारि च ॥
 अशुचि । श्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः
 पुष्पं मणीन्दधि । मंशुान् धानाः पयो
 मांसं शाकैश्च न निर्गुदेत् ॥ मणीन्
 विषादिनिवारकान् । एषोदकं फलं मूल-
 मन्मद्भुक्तं यत् । अशुचि तं अर्थ-
 दत्तं । सर्वतः प्रतिग्रहीयात् मन्मदोभय-
 दक्किणं ॥ * ॥ किमिति न प्रत्याधेय-
 मित्याह मनुः । अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि
 दुष्कृतकर्म्मणः । अशुचि कुलटावुपति-
 तेभ्यस्तथा द्विषः ॥ * ॥ प्रतिग्रहमात्रे
 प्रयोगसारे । प्रतिग्रहं न गृहीयादाञ्ज-
 भोगविधिं सया । देवतातिथिपूजार्थं
 यद्वाहनमुपार्जयेत् ॥ अङ्गिराः । कुटुम्बार्थे
 द्विजः शूद्रां प्रतिग्रहीत याचितं । क्रुद्ध-
 माञ्जने चैव न हि याचेत कर्हिचित् ॥ * ॥
 यज्जार्थं याचने निन्दामाह याज्वल्क्यः ।
 चाण्डालो जायते यज्जकरणाच्छूद्रैर्भिक-
 तां । इति शुद्धितन्त्रं ॥

प्रतिग्राहः (पुं) पतद्ग्रहः । इत्यमरः ॥
 प्रतिग्रहणम् ॥

प्रतिघः (पुं) क्रोधः । इत्यमरः ॥ प्रति-
 घातः । इति मेदिनी ॥ मूर्च्छा । इति शब्द-
 रत्नावली ॥

प्रतिघातनं (स्त्री) मारणं । इत्यमरः ॥

प्रतिघ्नं (स्त्री) अन्नं । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रतिच्छन्दः [स्] (स्त्री) प्रतिरूपः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रतिच्छाया (स्त्री) प्रतिकृतिः । मुर्तिसदृश-
मुच्छिलादिनिर्मितप्रतिरूपः । इत्यमर-
भरतौ ॥

प्रतिजज्ञा (स्त्री) अग्रजज्ञा । इति हेम-
चन्द्रः ॥

प्रतिजज्ञः (पुं) वाक्यविशेषः । यथा । ह्युत्तज-
द्वन्द्वभावेहस्मिन् प्राप्तिर्नाहृत्यनुद्धतं ।
दृतसम्माननेनोक्तं यत्र स प्रतिजज्ञकः ॥
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

प्रतिजागरः (पुं) प्रत्यवेक्षणं । तत्पर्यायः ।
अवेक्षा २ । इत्यमरः ॥ जागरप्रतिनिधिः
प्रतिजागरः । द्वे गृहमवेक्ष्य इत्यादि-
नियोगश्च इति रायमुकुटः ॥

प्रतिजिह्वा (स्त्री) तालुमूलस्र्फुद्भ्रजिह्वा । आल्-
जिव इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रति-
जिह्विका २ माध्वी ७ रसनकाकुः ४ अलि-
जिह्विका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिजिह्विका (स्त्री) प्रतिजिह्वा । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रतिज्ञा (स्त्री) कर्तव्यप्रकारकज्ञानानुकूल-
व्यापारः । इत्यनुमितिगादाधरी ॥ साध्या-
निर्देशः । इति गोतमसूत्रं ॥ साध्या-
भिधायिका वाक् । इति व्यवहारतद्धं ॥
तत्पर्यायः । आं २ प्रतिज्ञानं ७ अङ्गी-
कारः ४ प्रतिश्रवः ५ उँ ७ समाधिः ९
सन्धिः ८ आगूः ९ आश्रवः १० संश्रवः ११
नियमः १२ अड्युपगमः १३ वाटं १४
आत्मा १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ सङ्का १६

सङ्करः १९ संश्रावः १८ उररीकारः १२
श्रवः २० । इति जटाधरः ॥ * ॥ प्रतिज्ञा-
रोधो न कर्तव्यः । यथा । ह्ययाश्च दैत्याधि-
पते वाच्यं सामं यतो फलं । प्रतिज्ञा
नावरोद्धव्या स्वल्पकेहपि च वस्तुनि ॥
इत्यग्निपुराणं ॥

प्रतिज्ञातं (त्रि) अङ्गीकृतं । इत्यमरः ॥

प्रतिज्ञानं (स्त्री) प्रतिज्ञा । इत्यमरः ॥

प्रतिज्ञेयः (पुं) स्तुतिपाठकः । इति भूरि-
प्रयोगः ॥ प्रतिज्ञातव्ये त्रि ॥

प्रतितालः (पुं) तालविशेषः । यथा । कान्तारः
समराथ्यश्च वैकुण्ठो वाङ्मितस्तथा । कथिताः
शङ्करेणैव चत्वारः प्रतितालकाः
कान्तारो यथा । कान्तारः प्रतितालस्तु
चन्द्रक्रीडे ऋतद्वयं । दशाक्षरपदेनायं
शृङ्गारे वर्तते रसे ॥ १ ॥ समराथ्यो
यथा । लघुऋतो लघुऋतास्ते नृपताल उदा-
हृतः । रुद्रसंख्याक्षरपदः समरे वीरके
रसे ॥ २ ॥ वैकुण्ठो यथा । रुद्रत्रयस्तु
वैकुण्ठे प्रतिताले समीरितः । अर्कसंख्या-
क्षरैः पादो हास्ये त्रिपुटतालके ॥ ३ ॥
वाङ्मितो यथा । वाङ्मितस्तृतीये ताले
लघुरेको ऋतस्तथा । त्रयोदशाक्षरै-
र्युक्ते रसे ह्युक्ते प्रकीर्तितः ॥ ४ ॥ इति
सङ्गीतदामोदरः ॥

प्रतिताली (स्त्री) तालकोदघाटनयन्त्रं । चावि
इति भाषा । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रतिदानं (स्त्री) विनिमयः । अस्तार्पणं ।
इत्यमरः ॥

प्रतिदारणं (स्त्री) युद्धं । इति शब्दमाला ॥

प्रतिदिनः (क्ली) प्रत्यहं । दिनं दिनं प्रति । यथा । ततः प्रतिदिनं वेला वर्द्धते त्रिपलाङ्गिका । इति संकृत्य-
मुक्तावली ॥

प्रतिदिवा [न्] (पुं) सूर्यः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ प्रतिदिनः ॥

प्रतिदीवा [न्] (पुं) सूर्यः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

प्रतिदेयं (त्रि) क्रीतद्रव्यास्य दूष्णीतवृक्षा-
परारृत्य दानं । यथा । क्रीत्वा मूल्येन
यः पण्यं दूष्णीतं मञ्चते क्रीयी । विक्रेतुः
प्रतिदेयस्तु तस्मिन्नेवाह्यविक्रतं ॥ इति
मितारकरा ॥

प्रतिध्वनिः (पुं) प्रतिनादः । गुम्रन् इति
भाषा । तत्पर्यायः । प्रतिशब्दः २ प्रति-
शब्दः ३ प्रतिध्वानं ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

प्रतिध्वानं (क्ली) प्रतिध्वनिः । इत्यमरः ॥
प्रतिनप्ता [ऋ] (पुं) प्रपोजः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

प्रतिनवः (त्रि) नूतनः । इति जटाधरः ॥
प्रतिनिधिः (पुं) प्रतिमा । इत्यमरः ॥
मुख्यसदृशः । तस्य विवेचनं यथा ।
अत्यन्तसामर्थ्येषु स्कन्दपुराणं । पुत्रं
वा विनयोपेतं भगिनीं त्रातरं तथा ।
एषामभाव एवान्यं त्राक्कणं विनि-
योर्जयेत् ॥ गरुडपुराणे । भार्या भर्तृ-
व्रतं कुर्यात् भार्यायाश्च पतिस्तथा ।
असामर्थ्ये तयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गे न
जायते ॥ वराहपुराणे । पितृमातृपति-

त्रातृशुश्रूषुर्वादिभूभुजां । अदृष्टार्थ-
मुपोषित्वा स्वयं फलभाग्भवेत् ॥ अत्रैव
विषये कात्यायनः । दक्षिणा नात्र कर्तव्या
शुश्रूषा विहिता च या । * । ननु प्रति-
निधौ ममेह शस्त्राद्यन्तमन्त्रस्वफलं कुत्रा-
स्येति चेत् प्रधान एव । तथा च शारीरिक-
भाम्ये श्रुतिः । यां वै काकनयञ्जञ्चिञ्च
आशिषमाशासते यजमानायैव तामा
शासते इति होवाच इति । त्राक्कण-
सर्वस्ये तु यजमानायेत्यादौ यजमानस्यैव
सेति पाठे विशेषः । तथा च सरलायां
सूत्रं । यां वै काकनयञ्जञ्चिञ्चिगाशिष-
माशासते सा यजमानस्यैवेति । ऋत्विग्-
यजमानपदे प्रतिनिधिप्रधानपरे आका-
ङ्क्षितत्वादिति । अतएव प्रतिनिधिपूजा-
दिनाप्यायास्तु नः पितर इत्यादिव-
दनूह एव पठ्यते वाक्यस्य कालनिकत्वा-
त्तत्र न तथेति ॥ * ॥ अत्र प्रतिनिधि-
प्रसङ्गेन नृत्यनुसारात् किञ्चिन्निश्चये ।
कालमाधवीये । काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति
नित्यनैमित्तिके हि सः । काम्येषूपक्रम-
दूर्द्धमन्ये प्रतिनिधिं विदुः ॥ अस्यार्थस्तु
माधवाचार्येणाभिहितः । यथा नित्यनैमि-
त्तिकं प्रतिनिधिनाप्युपक्रम्य कारयेत् ।
काम्यस्तु असामर्थ्यं परीक्ष्य स्वयमेव उप-
क्रम्य कुर्यात् । असामर्थ्ये तु उपक्रमः
दूर्द्धं प्रतिनिधिनापि तं कारयेत् । एतच्च
काम्यं श्रौतपरं । काम्यस्मार्द्धस्तु अन्य-
द्वाराप्युपक्रम्य कुर्यात् । तथा च पराशर-
भाष्ये शातातपः । श्रौतं कर्म स्वयं

কুর্ঘ্যাদন্যোহপি স্মার্তমাচরেৎ । অশক্তৌ
 শ্রৌতমপ্যন্যঃ কুর্ঘ্যাদাচারমস্ততঃ ॥
 অস্ততঃ উপক্রমাৎ পরতঃ । অন্যথা নিত্য-
 নৈমিত্তিকমাত্রপরত্বে শ্রৌতস্মার্তভেদে-
 নোপাদানং ব্যর্থং স্যাভয়োৰবিশেষাদব
 প্রতিনিধিলাভাৎ । অতএব ভারতপাঠাদৌ
 তথা সমাচারঃ ॥ * ॥ স্মৃত্যর্থসারে ।
 নাভাবস্য প্রতিনিধিরভাবান্তরমিষ্যতে ।
 সজাতীয়মপ্যভাবান্তরমভাবশ্চ প্রতিনিধি-
 নেষ্যতে । ভাবস্তু কদাচিৎ । যথোপ-
 বাসাদৌ ব্রাহ্মণভোজনাदि । নাপি প্রতি-
 নিধাতব্যং নিষিদ্ধং বস্তু কুত্রচিৎ । শ্রোত্রি-
 য়াণামভোজ্যঞ্চ যদ্ভব্যং তদশেষতঃ ।
 গ্রাহং প্রতিনিধিৎস্বেন হোমকার্য্যে ন কুত্র-
 চিৎ ॥ ভব্যং বৈকল্লিকং কিঞ্চিদ্যত্র সঙ্ক-
 ল্লিতং ভবেৎ । তদলাভে সদৃগ্গ্রাহং ন
 তু বৈকল্লিকান্তরং ॥ উপাতে তু প্রতি-
 নিধৌ মুখ্যার্থো লভ্যতে যদি । তত্র মুখ্য-
 মনাদৃত্য গোণেনৈব সমাপয়েৎ ॥ সংস্কা-
 রাণামযোগ্যোহপি মুখ্য এব হি গৃহ্যতে ।
 ন তু সংস্কারযোগ্যোহন্যো গৃহ্যতে প্রতি-
 রূপকঃ ॥ মুখ্যে কার্য্যাসমর্থে তু লক্কে-
 হপ্যেতশ্চ নাদরঃ । প্রতিরূপমুপাদায় শক্ত-
 মেবোপযুজ্যতে ॥ কাঠৈঃ রূপৈস্তথা পঠৈঃ
 ক্ষীরৈঃ পুষ্পৈঃ ফলৈস্তথা । গঠৈঃ রসৈঃ সদৃগ্-
 গ্রাহং সর্বালাভে পরং পরং ॥ গ্রাম্যাণস্ত
 ভবেদ্গ্রাম্যমারণ্যানামরণ্যজং । যবাভাবে
 তু গোধূমাস্তথা বেণুযবাদয়ঃ ॥ হবিষ্যে
 গোয়ুতং গ্রাহং তদলাভে তু মাহিষং ।
 আজং বা তদলাভে তু সাক্ষাভৈলং ।

প্রযুজ্যতে ॥ তৈলাভাবে গ্রহীতব্যং তৈলজং
 তিলসস্তবং । তৈলজং তিলসস্তবং তৈল-
 ভূক্তিতিলপিষ্টং । তদভাবে তু সস্নেহং
 কৌশস্তং সর্ষপোস্তবং ॥ বৃক্ষস্নেহোহথ
 বা গ্রাহঃ পূর্বাভাবে পরঃ পরঃ । তদভাবে
 গবাদীনাং ক্রমাৎ ক্ষীরং বিধীয়তে ॥ তদ-
 লাভে দধি গ্রাহমলাভে তিল ইয্যতে । যত্র
 মুখ্যং দধি ক্ষীরং তত্রাপি তদলাভতঃ ॥
 অজাদেঃ ক্ষীরদধ্যাদি তদলাভে তু
 গোয়ুতং । মুখ্যাস্নোহথবা গ্রাহ্যঃ কার্য্য-
 কারণসস্ততো ॥ অতএব স্মৃতাভাবে পূর্বাৎ
 দধি ততঃ পয়ঃ । তথা । সর্বত্র গোণ-
 কালেষু কৰ্ম্মচোদিতমাচরেৎ ॥ প্রায়শ্চিত্তং
 বাহুতিভির্হুত্বা কৰ্ম্ম সমাচরেৎ ॥ মাৎস্রে ।
 স্মৃতং ন লভ্যতে যত্র শুদ্ধক্ষীরেণ হোম-
 য়েৎ । ক্ষীরশ্চ চ দধি জেয়ং মধুনশচ
 গুড়ো ভবেৎ ॥ আয়ুর্বেদেহপি । মধু যত্র
 ন বিদ্যেত তত্র জীর্ণগুড়ো ভবেৎ ॥ পৈঠী-
 নসিঃ । কাণ্ডমূলপৰ্ণপুষ্পফলপ্ররোহরসগন্ধা-
 দীনাং সাদৃশেন প্রতিনিধিং কুর্ঘ্যাৎ । সর্বা-
 লাভে যবঃ প্রতিনিধির্ভবতি । কাণ্ডং নালং
 প্ররোহোহঙ্কুরঃ । সর্বালাভে যব ইতি
 কল্পতরুঃ ॥ অবয়ব ইতি নারায়ণোপা-
 ধ্যায়াঃ ॥ শান্তিদীপিকায়াম্ নারদীয়পঞ্চ-
 রাত্রং । অভাবে চৈব ধাতুনাং হরিতালং
 প্রশস্যতে । বীজানামপ্যলাভে তু যব
 একো বিধীয়তে ॥ ওষধীনামলাভে তু
 সহদেবা প্রশস্যতে । রত্নানামপ্যলাভে তু
 মুক্তাফলমনুত্তমং ॥ লৌহানামপ্যলাভে তু
 হেমপাত্রং প্রকল্পয়েৎ । লৌহানাং তৈজস-

मात्राणां । न्यायप्राप्तप्रतिनिधिमधिकृत्य
जैमिनिः । न देवताग्निशक्तक्रियमिति ।
अन्वार्थः । देवताया आहवनीयादेर्मन्त्रस्य
प्रयाजाद्यदृष्टार्थकर्मणश्चादृष्टमात्रार्थकत्वेन
आराद्रूपकारकत्वम् प्रतिनिधिः । त्रीह्या-
दीमास्तु सन्निपत्योपकारकाणां पुरो-
डाशसाधनं दृष्टमेव प्रयोजनमिति तत्र
प्रतिनिधिरुचित इत्युक्तं । इत्येकादशी-
तद्वत् ॥ * ॥ आरक्षकार्तिकादिस्नाने तु
व्याध्यादिनासामर्थ्ये पुत्रादिभिः प्रति-
निधिना कारयितव्यं नानुकल्पविधिना
नित्यस्नान एव तद्विधानादिति । इति मल-
मासतद्वत् ॥ * ॥ स्वयं करणासामर्थ्ये अन्व-
हारा । यथा दक्षः । स्वयं होमे फलं
यच्च तदन्वेन न जायते । ऋत्विक् पुत्रो
शुक्रभ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः । एभि-
रेव हतं यत्तु तद्वत् स्वयमेव हि ॥ विट्-
पतिर्जामाता । एवञ्च ऋत्विगादीतरत्र फल-
न्यूनता ॥ * ॥ अत्राशौचाशङ्कया बोधन-
दिनां पूर्वञ्च शुचितं कालजीवित्तरूपाधि-
काराभावेऽपि यद्दरणादिकं क्रियते तं
कर्मकाले तस्य नारदोक्तस्वयंप्रवर्तनवत्
प्रवर्तनाय न तु तदानीं प्रतिनिधीयते ।
अथवा । निःस्किप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्य-
त्विजन्तथा । प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो
रुथैव न चिरं वसेदिति ह्येतागपरि-
शिक्तैर्दन्त्रापि प्रतिनिधीयते । एवं
वरणं विनापि कचिद्वदि ऋत्विक् प्रवर्तते
तथापि तं कर्मसिद्धिः । दक्षिणा च तस्यै
शुचिकाले दातव्येति । तथा च नारदः ।

ऋत्विक् च त्रिविधो दृष्टः पूर्वैर्जुक्तः स्वयं-
कृतः । यदृच्छया वा यः कुर्यादार्त्विज्यं
प्रीतिपूर्वकं ॥ यदृच्छया श्वेच्छया । इति
तिथ्यादितद्वत् ॥

प्रतिपः (पु९) सास्तुराजः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

प्रतिप९ [द] (स्त्री) द्रगड्वादयः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ बुद्धिः । तिथिविशेषः ।
तत्पर्यायः । पक्षतिः २ । इत्यमरः ॥ सा
च चन्द्रस्य प्रथमकलाक्रियारूपा । बुद्धिरूपा
चेत् शुक्ला १ एकाङ्कबोधिता । त्रिसरूपा
चेत् कृष्णा १९ सप्तदशाङ्कबोधिता ॥ * ॥
तस्या व्यवस्था यथा । सा च कृष्णा द्वितीयामुक्ता
ग्राह्या । प्रतिप९ सद्द्वितीया श्चादित्याप-
स्तम्बीयात् । शुक्ला अमावास्यायुता ग्राह्या ।
प्रतिपदाप्यमावास्येति वचनात् । त्रिसङ्ख्या-
व्यापिनीत्वे तु सर्वत्र न युत्थादरः । तथा
च पराशरः । त्रिसङ्ख्याव्यापिनी वा तु सैव
पूज्या सदा तिथिः । न तत्र युत्थादरणमन्त्र
हरिवासरात् ॥ * ॥ कृष्णापि उपवासो
द्वितीयामुक्ता न ग्राह्या । तथा च बुद्ध-
वशिष्ठः । द्वितीया पक्षमी वेधाद्दशमी च
त्रयोदशी । चतुर्दशी चोपवासो हन्यः
पूर्वोत्तरे तिथी ॥ द्वितीया वेधात्
योगात् प्रतिपत्तृतीये हस्तैत्यर्थः एव-
मन्त्र । अत्रोपवासपरेण विशेषविधानात्
आपस्तम्बीयसामान्यवचनस्य संकोचः ॥ * ॥
कार्तिकशुक्लप्रतिपदमधिकृत्य बलिं प्रति
भगवद्वाक्यं । वीरप्रतिपदा नाम तव भावी
महोत्सवः । अत्र द्वां नरशार्दूल हृष्टाः

পুষ্টাঃ স্বলঙ্কতাঃ। পুষ্পদীপপ্রদানেন পূজ-
 যিষ্যান্তি মানবাঃ ॥ তত্র মন্ত্রঃ। বলিরাজ
 নমস্তভ্যং বিরোচনস্তুত প্রভো। ভবিষ্যেদ্র
 সুরারাতে পূজেয়ং প্রতিগৃহতাং ॥ প্রতি-
 পদা প্রতিপত্তিথ্যা। অত্র প্রতিপদি।
 ব্রহ্মপুরাণে তু বলিরাজেতিমন্ত্রস্য পূর্বং
 মন্ত্রেণানেন রাজেশ্বর সমস্ত্রী সপুরোহিত
 ইত্যর্কং। পশ্চাদপি। এবং পূজাং নৃপঃ
 কৃত্বা রাত্ৰৌ জাগরণং তত ইতুক্তমিতি।
 পুনত্র ব্রহ্মপুরাণে। শঙ্করশ্চ পুরা দ্যুতং
 সমর্জ স্তমনোহরং। কাঙ্টিকে শুরুপক্ষে চ
 প্রথমেহহনি ভূপতে ॥ জিতশ্চ শঙ্করস্তত্র
 জয়ং লেভে চ পার্বতী। অতোহর্থা-
 চ্ছঙ্করো দুঃখী নিত্যং গৌরী স্তথোষিতা ॥
 তস্মাৎ দ্যুতং প্রকর্তব্যং প্রভাতে তত্র
 মানবৈঃ। তস্মিন্ দ্যুতে জয়ো যস্য তস্য
 সম্বৎসরঃ শুভঃ ॥ পরাজয়ো বিরুদ্ধশ্চ
 লঙ্কনাশকরো ভবেৎ। দ্যুতঞ্চাপ্রাণিভিঃ
 ক্রীড়নং। যথা মনুঃ। অপ্রাণিভির্ষং
 ক্রিয়তে তল্লোকে দ্যুতমুচ্যতে ॥* ॥ তত্তিথি-
 মধিকৃত্য ভবিষ্যোত্তরে। যো যো যাদৃশ-
 ভাবেন তিষ্ঠত্যস্যাং যুধিষ্ঠির। হর্ষদৈত্যা-
 দিনা তেন তস্য বর্ষং প্রয়াতি হি ॥ তথা।
 মহাপুণ্যা তিথিরিয়ং বলিরাজ্যপ্রবন্ধিনী।
 স্নানং দানং শতগুণং কাঙ্টিকেহস্যং
 তিথৌ ভবেৎ ॥* ॥ প্রতিপদ্রোহিণীযোগো
 যথা। ভবিষ্যে। রোহিণ্যা প্রতিপদযুক্তা
 মার্গে মাসি সিত্তেতরা। গঙ্গায়্যাং যদি
 লভ্যেত সূর্যাগ্রহশতৈঃ সমা ॥* ॥ তস্মাঃ
 সংজ্ঞা নন্দা। তত্রাভ্যঙ্গনিষেধো যথা।

নন্দাস্ত নাভ্যঙ্গমুপাচরেচ্চ ক্ষৌরঞ্চ রিক্তাস্ত
 জয়াস্ত মাংসং। পূর্ণাস্ত যোষিৎ পরিবর্জ-
 নীয়া ভদ্রাস্ত সর্ব্বাণি সমাচরেচ্চ ॥* ॥
 নন্দাদিক্রমমাহ জ্যোতিষে। নন্দা ভদ্রা
 জয়া রিক্তা পূর্ণা প্রতিপদঃ ক্রমাৎ ॥* ॥
 প্রতিপদাদিপঞ্চদশতিথিষু পঞ্চদশদ্রব্য-
 ভক্ষণনিষেধমাহ স্মৃতিঃ। কুপ্লাণ্ডে চার্ধ-
 হানিঃ স্যাৎ বৃহত্যাং ন স্মরেদ্ধরিং। বহু-
 শক্রঃ পটোলে স্যাঙ্কনহানিশ্চ মূলকে ॥
 কলঙ্কী জায়তে বিল্বে তির্ষ্যগ্য়োনিশ্চ
 নিম্বকে। তালে শরীরনাশঃ স্যাম্মারিকলে
 চ মূর্খতা ॥ তুস্বী গোমাংসতুল্যা স্যাৎ
 কলস্বী গোবধাত্মিকা। শিষ্বী পাপকরী
 প্রোক্তা পুতিকা ব্রহ্মঘাতিকা ॥ বার্তাকৌ
 স্তহানিঃ স্যাচ্চিররোগী চ মাষকে।
 মহাপাপকরং মাংসং প্রতিপদাদিষু বর্জ-
 য়েৎ ॥* ॥ তত্র ক্ষৌরনিষেধো যথা।
 ক্ষৌরং বিশাখাপ্রতিপৎস্তু বর্জ্যং।
 ইতি তিথ্যাদিতত্ত্বং ॥* ॥ তত্র জাত-
 ফলং। মণিকনকবিভূষাসং যুতশ্চারুকাঙ্টি-
 নির্জকুলকমলোদঘাটমার্ত্তগুণিষুঃ। প্রতি-
 পদি শশিপূর্ণো লঙ্কজন্মা প্রতাপী ভবতি
 বিমলবেশশ্চারুকেশঃ প্রজেশঃ ॥ ইতি
 কোষ্ঠীপ্রদীপঃ ॥* ॥ সা অগ্নের্জন্মতিথিঃ।
 মহাতপা উবাচ। বিষ্ণোর্ব্বিভূতিমাহাত্ম্যাং
 কথিতং তে প্রসঙ্গতঃ। তিথীনাং শৃণু
 মাহাত্ম্যাং কথ্যমানং ময়া নৃপ ॥ ইথ-
 স্তুতো মহানগ্নিব্রহ্মক্রোধোদ্ভবো মহান।
 উবাচ দেবং ব্রহ্মাণং তিথির্শ্চে দীয়তাং
 প্রভো। যস্যামহং সমস্তস্য জগতঃ

খ্যাতিমাথুয়াং ॥ ব্রহ্মোবাচ । দেবানামথ
যক্ষাণাং গন্ধর্বাণাঞ্চ সতম । আদৌ
প্রতিপদাং যেন ত্বমুৎপন্নোহসি পাবক ॥
ত্বৎপদাং প্রাপ্তিপদিকং সংভবিষ্যস্তি
দেবতাঃ । অতস্তে প্রতিপন্নাম তিথিরেষা
ভবিষ্যতি ॥ তস্যাং তিথৌ হবিষ্যেণ প্রাজা-
পত্যেন মূর্তিনা । হোম্যস্তি তেষাং প্রীতাঃ
স্ব্যঃ পিতরঃ সর্বদেবতাঃ ॥ চতুর্বিধানি
ভূতানি মনুষ্যাঃ পশবোহসুরাঃ । দেবাঃ
সর্বৈ সগন্ধর্বাঃ প্রীতাঃ স্ব্যস্তর্পিতে ত্বয়ি ॥
যশ্চোপবাসং কুব্বীত ত্বদ্ভুক্তঃ প্রতিপ-
দ্দিনে । ক্ষীরাশনো বা বর্তেত শৃণু তস্য
ফলং মহৎ ॥ চতুর্গুণানি ষট্ক্রিংশত্তল্লো-
কেশো মহীয়তে । তেজস্বী রূপসম্পন্নো
দ্রব্যবান্ জায়তে নরঃ ॥ ইহ জন্মন্যাসৌ
রাজা স্বর্গলোকে মহীয়তে । তুষ্ণীষভূব
সোহপ্যগ্নিত্রক্ষদভ্রাশ্রয়ং যযৌ ॥ য ইদং
শৃণুয়ামিত্যং প্রাতরুথায় মানবঃ । অগ্নে-
র্জন্ম স পাপেভ্যো মুচ্যতে নাত্র সংশয়ঃ ॥
ইতি বরাহপুরাণে মহাতপোপাখ্যানেন
অম্যুৎপত্তিনামাধ্যায়ঃ ॥ * ॥ প্রতিপদি
চন্দ্রদর্শনকারণং যথা । অমাবস্যাঘটী-
শোধ্যা ষষ্ঠ্যাহর্মানসংযুতা । সূর্য্যরাহ-
ঘটীভ্যশ্চেদধিকা দৃশ্যতে শশী ॥ ইতি
জ্যোতিষং ॥

প্রতিপত্তিঃ (স্ত্রী) প্রবৃত্তিঃ । প্রাগলভ্যং ।
গৌরবং । সংপ্রাপ্তিঃ । প্রবোধঃ । পদ-
প্রাপ্তিঃ । ইতি মেদিনী ॥ মীমাংসকমতে
ফলশূন্যকর্মাঙ্গং । যথা । দেবতোদ্দেশেন
যাগাদৌ ত্যক্তহবিরাদেরগ্নৌ নিঃক্ষেপঃ ।

পূজিতপ্রতিমাদের্জলে বিসর্জনমিত্যাदि ।
শ্রাদ্ধাদৌ সর্বশেষাঙ্গকর্ম্ম । যথা । প্রতি-
পত্তিরূপকর্মাঙ্গ এব প্রতিপাদ্যাভাবে
তন্নিবৃত্তিঃ । ইতি তিথ্যাদিতত্ত্বং ॥ * ॥
নির্বাহিতাঙ্গকদ্রব্যকরণকান্নত্বং প্রতি-
পত্তিরূপকর্মাঙ্গত্বং । প্রতিপত্তিকর্ম্ম উত্তরা
ক্রিয়া । যত্র একেন দ্রব্যেণ কর্ম্মদ্বয়ং
নির্বাহতে তত্র উত্তরং কর্ম্ম প্রতি-
পত্তিকর্ম্ম । তন্নির্বাহকঞ্চ প্রতিপাদ্যং ।
ইতি তট্টীকায়াম্ কাশীরামবাচস্পতিঃ ॥ * ॥
অথ প্রতিপত্ত্যাধিকরণং । শকুন্নিরস্যাতি
লোহিতং নিরস্যাতি গুদেনোপযজতি
সর্বং জুহোতি । ইত্যগ্নাসোমীয়পশৌ
শ্রয়তে । শকুন্নিরস্যাতি দৃষ্টান্তার্থং ।
যথা পশোরুদরবর্তিশকুৎ ত্যজতি তথা
লোহিতমপি ত্যজতি । অন্যত্র পশোঃ
শীর্ষমাংসোপক্রমেণ হোমঃ । অত্র তু
গুদমাংসোপক্রমেণেতি । তত্র চ যজ্ঞ-
শেষমুত্ত্বিগ্ভ্যো দদাতীতি পরিভাষয়া
মাংসস্যোত্তরা প্রতিপত্তিঃ প্রাপ্তা । অত্র
সর্বহবনেন প্রতিপত্ত্যভাবাৎ কর্ম্মবৈগুণ্যং
স্যাদिति । অত্র সিদ্ধান্তঃ । যদিকারাহুপ-
পত্তিরिति । যদি প্রতিপাদ্যং স্যাৎ
তদা প্রতিপত্তিরঙ্গমিত্যর্থঃ । ইতি রাম-
কৃষ্ণীয়াধিকরণকৌমুদী ॥ * ॥ অপি
চ । উপাংশুযাজদ্রব্যেণ শেষকার্য্যং
ভবেন্ন বা । ভবেদ্ধবির্ভ্যাঃ সর্বৈভ্য
ইত্যুক্ত্যা প্রাপিতত্বতঃ ॥ উক্তজ্যাজ্রব্যশেষ-
স্ত ভাব্যপস্তরগাদিকুৎ । অতো ন প্রতি-
পত্ত্যর্হঃ শেষকার্য্যং ততঃ কথং ॥ ইতি

माधवीयाधिकरणमालायां ५ पादे प्रथमाधि-
करणं ॥

प्रतिपत्तिपटहः (पुं) वाद्यविशेषः । नागरा
इति भाषा । तत्पर्यायः । लम्पापटहः २ ।
इति हारावली ॥

प्रतिपत्तुर्व्यां (स्त्री) द्रुगड्वादयः । इति
त्रिकांशुशेषः ॥

प्रतिपत्तुर्व्यां (स्त्री) कुद्रकारवेल्ली । इति
राजनिर्घण्टः ॥

प्रतिपत्तुर्व्यां (स्त्री) अवगतः । इत्यमरः ॥ अङ्गी-
कृतः । इति मेदिनी ॥ विक्रासुः । इति
हेमचन्द्रः ॥

प्रतिपर्णशिका (स्त्री) देवस्त्री । इति राज
निर्घण्टः ॥

प्रतिपङ्कः (पुं) शक्रः । इति हेमचन्द्रः ॥
सादृशः । यथा । प्रतिवङ्किप्रतिनिधिप्रति-
पङ्कविडम्बकाः । इति काव्यचन्द्रिका ॥
प्रतिवादी च ॥

प्रतिपादकः (त्रि) प्रतिपत्तिजनकः ।
बोधकः । यथा । प्रतिपाद्यप्रतिपादक-
भावश्च सम्बन्धः । इति दिनकरी ॥

प्रतिपादनं (स्त्री) दानं । प्रतिपत्तिः ।
बोधनं । इति मेदिनी ॥

प्रतिपालकः (त्रि) पालनकर्त्ता । प्रति-
पालयतीति प्रतिपूर्वण्यन्तुपाधातोरर्क-
प्रत्ययनिष्पन्नः ॥

प्रतिपालनं (स्त्री) रक्षणं । पोषणं । यथा ।
कुसुया प्रसृतस्य कर्णस्य राधाप्रतिपाल-
नां राधेयत्वं सप्रच्छते । इति दुर्गा-
दासः ॥

प्रतिपाल्यं (त्रि) प्रतिपालनीयं । प्रति-
पालितव्यं । प्रतिपूर्वण्यन्तुपाल रक्षण
इत्यस्यां कश्चिपि यप्रत्ययेन निष्पन्नं ॥

प्रतिप्रसवः (पुं) निषिद्धस्य पुनर्विधानं ।
यथा रविशुक्रदिने चैव द्वादशां श्राद्ध-
वासरे । इत्यादिना निषिद्धस्य तिलतर्प-
णस्य तीर्थेतरत्र प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः ।
अयने विबुवे चैव संक्रान्त्यां ग्रहणेषु
च इत्यादि प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

प्रतिप्रसूतः (त्रि) प्रतिप्रसवविशिकः । इति
मलमासतद्धं ॥ पुनःसञ्जावितः । यथा ।
उक्तानि प्रतिसिद्धानि पुनःसञ्जावितानि
च । सापेक्षनिरपेक्षाणि मीमांसा-
नीह कोविदैः ॥ इति संस्कृत्यमुक्ता
वली ॥

प्रतिफलं (स्त्री) प्रतिविम्बं । यथा । प्रतिफल-
मवलोक्य स्वीयमिन्दोः कलायां हर-
शिरसि परञ्चा वासमाशङ्कमाना । इति रस-
मञ्जरी ॥ तुल्यफलं । फलं फलम् ॥

प्रतिफलनं (स्त्री) प्रतिविम्बं । यथा । न विम्बं
द्विम्बप्रतिफलनलाभादरुणितं तुलामध्या-
रोचुं कथमपि न लज्जेत कलया ।
इत्यनन्दलहरी ॥

प्रतिफलितं (त्रि) प्रतिविम्बितं । यथा ।
मोहातीतो विशुद्धो मुनिभिरभिहितो
मोहसंक्रान्तमूर्तिः साक्षी स्वास्ते तदुक्ते
प्रतिफलितवपुरित्यादि मुक्तिवाङ्गदा-
धरी ॥

प्रतिफुल्लकः (त्रि) प्रफुल्लः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

प्रतिबन्धः (त्रि) प्रतिबन्धविशिष्टः । प्रतिपूर्व-
बन्धातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

प्रतिबन्धः (त्रि) प्रतिबन्धनीयः । प्रतिबन्धार्हः ।
यथा । वस्तुतो हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रका-
रितानवच्छेद्यत्वेनैव प्रतिबन्धत्वं निवेश-
मिति व्याप्त्यनुगमजागदीशी ॥

प्रतिबन्धः (पुं) कार्यप्रतिघातः । तत्पर्यायः ।
प्रतिक्रमः २ । इत्यमरः ॥

प्रतिबन्धकः (पुं) विटपः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ प्रतिरोधके त्रि ॥

प्रतिबन्धिः (पुं) अनिष्ठासुरप्रसङ्गकं वाक्यं ।
प्रतिबन्धः । यथा । प्रतिबन्धेरनुत्तरत्वा-
दाहेति विशेषव्याप्तिजागदीशी ॥

प्रतिबलः (त्रि) समर्थः । शक्तः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ तुल्यबलश्च ॥

प्रतिभयं (त्रि) भयङ्करं । इत्यमरः ॥ भये
स्त्री । इति मेदिनी ॥

प्रतिभा (स्त्री) बुद्धिः । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रत्युत्पन्नमतित्वं । इति प्रतिभाश्रित-
शब्दटीकायां भरतः ॥ नवनबोन्मेष-
शालिनी प्रज्जा । यथा । प्रज्जा नवनबो-
न्मेषशालिनी प्रतिभा मता । इति रुद्रः ॥
दीप्तिश्च ॥

प्रतिभाश्रितः (त्रि) प्रगल्भः । प्रत्युत्पन्न-
मतियुक्तः । इत्यमरः ॥

प्रतिभामुखः (त्रि) प्रगल्भः । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रतिभावान् [९] (त्रि) प्रतिभाश्रितः ।
प्रागल्भयुक्तः । प्रतिभाशब्दादन्त्यर्थे वतु-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

प्रतिभाहानिः (स्त्री) बुद्धिनाशः । इति शब्द-
माला ॥

प्रतिभूः (पुं) लग्नकः । जाग्नि इति पारस्य-
भाषा । इत्यमरः ॥ तस्य कर्तव्यत्वं यथा ।
सभापतेः कर्तव्यमाह कात्यायनः । अथ
चेत् प्रतिभूनास्ति वादयोग्यस्तु वादिनोः ।
स रक्षितो दिनशान्ते दद्याद्भृत्याय
वेतनं ॥ प्रतिभवति तत्कार्ये तद्वद्-
भवतीति प्रतिभूलग्नकः । वादयोग्यः
विवादफलस्य साधितधनादिदानस्य दण्ड-
दानस्य च क्रमः । वादिनोः भाषावादिनः
उत्तरवादिनश्च । तथा च वाञ्छवक्ष्यः ।
उभयोः प्रतिभूर्ग्राहः समर्थः कार्य-
निर्णये । प्रतिभूवस्तुभावे च राज्ञा संज्ज-
पनं तयोः ॥ राज्ञा संज्जपनं दण्ड-
तुल्याधिकरणं । निर्णयस्य कार्ये धनादि-
दाने राजदन्तादिह्यां कार्यशब्दस्य पूर्व-
निपातः । भृत्यः तद्रक्षको राजनियुक्तः ।
इति व्यवहारतत्त्वं ॥

प्रतिमः (त्रि) उत्तरपदस्य सदृशवाचकः
यथा । स्वरेत्तरपदे प्रथः प्रकारः
प्रतिमो निभः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रतिमा (स्त्री) गजदन्तस्य बन्धः । अनुकृतिः ।
इति मेदिनी ॥ मूर्तिसदृशमृच्छिलादि-
निर्मितप्रतिरूपकं । तत्पर्यायः । प्रति-
मानं २ प्रतिबिम्बं ३ प्रतिघातना ४
प्रतिच्छाया ५ प्रतिकृतिः ६ अर्चा ७ प्रति-
निधिः ८ । इत्यमरः ॥ प्रतिच्छन्दः ९
प्रतिकारः १० प्रतिरूपं ११ । इति
हेमचन्द्रः ॥ * ॥ प्रतिमाघटनप्रमाणं

যথা । বিশেষান্তাবৎ প্রবক্ষ্যামি যাদৃগুপং
প্রশস্ততে । শঙ্খচক্রধরং শাস্তং পদ্ম-
হস্তং গদাধরং ॥ ছত্রাকারং শিরস্ত্রয়
কম্বুগ্রীবং শুভেক্ষণং । তুঙ্গনাসং শুক্টি-
কর্ণং প্রশান্তোরুভূজক্রমং ॥ কচিদক্ট-
ভূজং বিদ্যাচ্চতুভূজমথাপি বা । দ্বিভূজং
বাপি কর্তব্যং ভবনেষু পুরোধসা ॥ * ॥
দেয়মক্টভূজশাস্ত্র যথাস্থানং নিবোধ
মে । খড়্গেগা গদা শরঃ পদ্মং দেয়ং
দক্ষিণতো হরেঃ । ধনুশ্চ খেটকৈষ্কব
শঙ্খচক্রে চ বামতঃ ॥ * ॥ চতুভূজশ
বক্ষ্যামি যথৈবায়ুধসংস্থিতিঃ । দক্ষিণেন
গদাং পদ্মং বাসুদেবশ্চ কারয়েৎ ॥ বামতঃ
শঙ্খচক্রে চ কর্তব্যে ভূতিমিচ্ছতা ।
কৃষ্ণাবতারে তু গদা বামহস্তে প্রশস্ততে ॥
যথৈচ্ছয়া শঙ্খচক্রমুপরিষ্ঠাৎ প্রকল্পয়েৎ ।
অধস্তাৎ পৃথিবী সত্যকর্তব্য্য পাদমধ্যতঃ ।
দক্ষিণে ঞ্জতং তদ্বৎ গরুড়াস্তং নিবে-
শয়েৎ ॥ বামতস্ত ভবেলক্ষ্মীঃ পদ্মহস্তা
স্বশোভনা । গরুড়ানগ্রতো বাপি সং-
স্থাপেয়া ভূতিমিচ্ছতা ॥ ত্রীশ্চ পুষ্টিশ্চ
কর্তব্যে পার্শ্বয়োঃ পদ্মসংযুতে । তোরণ-
ক্ষেপরিষ্ঠাচ্চ বিদ্যাধরসমস্থিতং ॥ দেব-
চন্দুভিসংযুক্তং গন্ধর্কমিথুনাস্থিতং ॥ পত্র-
বল্লীসমোপেতং সিংহব্যালসমস্থিতং ।
তথা কল্পলতোপেতং স্তবদ্বিরমরেশ্বরৈঃ ।
এবম্বিধে ভবেদ্বিষুস্ত্রিভাগেনাস্য পীঠিকা ॥
নবতালপ্রমাণাস্ত দেবদানবকিন্নরাঃ । অতঃ
পরং প্রবক্ষ্যামি মানোন্মানং বিশেষতঃ ॥ * ॥
জালাস্তরপ্রবিষ্টানাং ভানুনাং বদ্রজঃ

ক্ষুটং । ত্রসরেণুঃ স বিজ্ঞেয়ো বালাগ্রনৈ-
রথাক্টিভিঃ ॥ তদক্টকেন লিখ্যা তু যুকা
লিখ্যাক্টকৈর্মতা । যবো যুকাঙ্ককং তদ্ব-
দক্টভিস্তৈস্তদঙ্গুলং ॥ স্বকীয়াকুলমানেন
মুখং স্যাদ্দাদশাকুলং । মুখমানেন কর্তব্য্য
সর্বাবয়বকল্পনা ॥ * ॥ সৌবর্ণী রাজতী
বাপি তাত্রী রত্নময়ী শুভা । শৈলদারু-
ময়ী বাপি লৌহসীসময়ী তথা ॥ রীতিকা
ধাতুযুক্তা বা তাত্রাকাংস্ফময়ী তথা । শুভ-
দারুময়ী বাপি দেবতার্চ্যা প্রশস্যতে ॥ * ॥
অঙ্গুষ্ঠপর্কাদারভ্য বিতস্তির্ধাবদেব তু ।
গৃহেষু প্রতিমা কার্য্যা নাথিকা শস্যতে
বুধৈঃ ॥ আষোড়শাত্ত প্রাসাদে কর্তব্য্য
নাথিকা ততঃ । মধ্যমেন কনিষ্ঠা তু কার্য্যা
বিভানুসারতঃ ॥ দ্বারোচ্ছ্রায়স্য যন্মান-
মক্টিধা তস্ত কারয়েৎ । ভাগদ্বয়েন প্রতিমা
ত্রিভাগীকৃত্য তৎ পুনঃ ॥ পীঠিকা ভাগতঃ
কার্য্যা নাতিনীচা ন চোচ্ছিতা । প্রতিমা-
মুখমানেন নব ভাগান্ প্রকল্পয়েৎ ॥
চতুরঙ্গুলা ভবেদগ্রীবা ভাগেন হৃদয়ং
পুনঃ । নাভিস্তস্মাদধঃ কার্য্যা ভাগেনৈকেন
শোভিতা ॥ নিম্নে বিস্তরত্বে চ অঙ্গুলং
পরিকীর্তিতং ॥ নাভেরধস্তথা মেট্রং ভাগে-
নৈকেন কল্পয়েৎ । ত্রিভাগমায়তাবুরু
জামুনী চতুরঙ্গুলে ॥ জজ্ঞে দ্বিভাগে
বিখ্যাতে পাদৌ তু চতুরঙ্গুলৌ । চতুর্দশা-
ঙ্গুলস্তদ্বম্বোলিরস্য প্রকীর্তিতঃ ॥ উর্দ্ধমান-
মিদং প্রোক্তং পৃথুব্ধক নিবোধত । সর্বা-
বয়বমানেষু বিস্তরং শৃণুত দ্বিজাঃ ॥ * ॥
চতুরঙ্গুলং ললাটং স্যাদূর্দ্ধং নাসা তথৈব

চ । দ্বিরঙ্গুলং হনু জেয়মোষ্ঠশ্চাঙ্গুল-
সম্মিতঃ ॥ অর্ধাঙ্গুলং ললাটস্ত তাবন্মাত্রে
ক্রবৌ মতে । অর্ধাঙ্গুলা ক্রবোলৈখা
মধ্যে ধনুরিবানতা ॥ উন্নতাগ্রা ভবেৎ
পার্শ্বে শ্লক্ষা তীক্ষ্ণা প্রশস্যতে । অক্ষিণী
দ্ব্যঙ্গুলায়ামে তদর্দ্ধকৈব বিস্তরে ॥ উন্নতো
দরমধ্যে তু রক্তাস্তে শুভলক্ষণে । তারকা
চ ত্রিভাগেন দৃষ্টিঃ স্যাৎ পঞ্চভাগিকী ॥
দ্বিরঙ্গুলং ক্রবোর্মধ্যং নাসামূলমথাঙ্গুলং ।
নাসাগ্রবিস্তরং তদ্বৎ পুটদ্বয়মথানতং ॥
নাসাপুটবিলং তদ্বদর্দ্ধাঙ্গুলমুদাহৃতং ।
কপোলে দ্ব্যঙ্গুলে তদ্বৎ কর্ণমূলাদিনি-
র্গতে ॥ হনুগ্রামণ্ডলং তদ্বদ্বিস্তারো দ্ব্যঙ্গুলো
ভবেৎ । অর্ধাঙ্গুলা ক্রবো রাজী যুগল-
সদৃশী সমা ॥ অর্ধাঙ্গুলং সমস্তদ্বছত্রোরোষ্ঠস্ত
বিস্তরে । নিম্পাবসদৃশং তদ্বন্মাসাপুটদল-
স্তবেৎ ॥ স্বকর্ণী জ্যোতিস্তল্যে চ কর্ণ-
মূলাৎ ষড়ঙ্গুলে । কর্ণো তু ক্রসমৌ জেয়া-
বৃদ্ধস্ত চতুরঙ্গুলো ॥ দ্ব্যঙ্গুলো কর্ণপাশৌ
তু মাত্রামেকাস্ত বিস্তৃতৌ । কর্ণয়ো-
রুপরিষ্ঠাচ্চ মস্তকং দ্বাদশাঙ্গুলং । ললাটং
'পৃষ্ঠতোহর্ধেন প্রোক্তমর্ধাদশাঙ্গুলং । ষট্-
ত্রিংশদঙ্গুলশ্চাস্য পরিগাহঃ শিরো-
গতঃ ॥ নকেশনিচয়শ্চাস্য দ্বিচত্বারিংশ-
দঙ্গুলঃ । কেশান্তাঙ্কনুকে তদ্বদঙ্গুলানি তু
ষোড়শ ॥ গ্রীবামধ্যপরীগাহশ্চত্বিংশতি-
রঙ্গুলঃ । অর্ধাঙ্গুলা ভবেৎগ্রীবা পৃথুত্বেন
বিশিষ্যতে ॥ স্তনগ্রীবাস্তরং প্রোক্তমেক-
তালং স্বয়ম্ভুবা । স্তনয়োরস্তরং তদ্বদ-
দ্বাদশাঙ্গুলমিষ্যতে ॥ স্তনয়োরঙ্গুণ্ডলং তদ্বদ-

দ্ব্যঙ্গুলং পরিকীর্তিতং । চূচুকে মণ্ডলস্যাস্ত-
র্ষবমাত্রে উভে স্মৃতে ॥ দ্বিতালকাপি
বিস্তারাদক্ষঃস্থলমুদাহৃতং । কক্ষে ষড়-
ঙ্গুলে প্রোক্তে বাহুমূলস্তনাস্তরে ॥ চতু-
দশাঙ্গুলো পাদাবঙ্গুষ্ঠস্ত ত্রিরঙ্গুলঃ ॥ পঞ্চা-
ঙ্গুলপরীগাহমঙ্গুষ্ঠাগ্রং তথোন্নতং ॥ অঙ্গু-
ষ্ঠকসমা তদ্বদায়ামে স্যাৎ প্রদেিশনী ।
তস্যাঃ ষোড়শভাগেন হীয়তে মধ্যমাঙ্গুলী ॥
অনামিকাক্ষত্ভাগেন কনিষ্ঠা চাপি হীয়তে ।
পর্বত্রয়েণ চাঙ্গুল্যো গুল্ফৌ দ্ব্যঙ্গুষ্ঠকৌ
মতো ॥ পার্শ্বির্ধ্বাঙ্গুলমাত্রা তু কলয়োচ্চা
প্রকীর্তিতা । দ্বিপর্ব্বাঙ্গুষ্ঠকঃ প্রোক্তঃ পরী-
গাহশ্চ দ্ব্যঙ্গুলঃ ॥ প্রদেশিনীপরীগাহ-
স্ত্র্যঙ্গুলঃ সমুদাহৃতঃ । অঘ্রাসামর্ধভাগেন
হীয়তে ক্রমশো দ্বিজাঃ ॥ অঙ্গুলেনোচ্ছয়ঃ
কার্য্যঃ অঙ্গুষ্ঠস্য বিশেষতঃ । তদর্ধেন তু
শেষাণামঙ্গুলীনাস্তথোচ্ছয়ঃ ॥ জজ্ঞ্যাগ্রে
পরিগাহস্ত অঙ্গুলানি চতুর্দশ । জজ্ঞামধ্যে
পরীগাহস্তথৈবাক্ষাদশাঙ্গুলঃ ॥ জানুমধ্যে
পরীগাহ একবিংশতিরঙ্গুলঃ । জানু-
চ্ছায়োহঙ্গুলঃ প্রোক্তো মণ্ডলং ত্র্যঙ্গুলং
পুনঃ ॥ উরুমধ্যে পরীগাহশ্চাক্ষাবিংশতি-
কাঙ্গুলঃ । একত্রিংশোপরিষ্ঠাচ্চ বৃষণৌ
ত্র্যঙ্গুলো পুনঃ ॥ ত্র্যঙ্গুলঞ্চ তথা মেট্রং
পরীগাহে ষড়ঙ্গুলং । মণিবন্ধোদয়াৎ
বিদ্যাৎ কেশরেখাং তথৈব চ ॥
মণিকোষপরীগাহশ্চতুরঙ্গুল ইষ্যতে ॥
বিস্তারেন ভবেত্তদ্বৎ কটিরক্ষাদশাঙ্গুলা ।
দ্বাবিংশতিস্তথা স্ত্রীগাং স্তনৌ চ দ্বা-
দশাঙ্গুলো ॥ নাভিমধ্যে পরীগাহো দ্বি-

চত্বারিংশদঙ্গুলঃ । পুরতঃ পঞ্চপঞ্চাশৎ
কট্যাশ্চৈব তু বেফটনং ॥ কক্ষয়োরুপরিফা-
ভু কক্ষৌ প্রোক্তৌ ষড়ঙ্গুলৌ । অষ্টাঙ্গুলাঞ্চ
বিস্তারে গ্রীবাশ্চৈব তু নির্দিশেৎ ॥ পরী-
ণাহে তথা গ্রীবাং কলা দ্বাদশ নির্দিশেৎ ।
আয়ামো ভূজয়োস্তদ্বিচত্বারিংশদঙ্গুলঃ ॥
কার্যাস্ত বাহুশিখরং প্রমাণে মোড়শা-
ঙ্গুলং । উর্দ্ধং যদ্বাহুপর্বাস্তং বিদ্যাদক্ষা-
দশাঙ্গুলং ॥ তথৈকাস্তুলহীনস্ত দ্বিতীয়ং
পর্বমুচ্যতে । বাহুমধো পরীণাহো ভবে-
দক্ষাদশাঙ্গুলঃ ॥ মোড়শোক্তঃ প্রবাহস্ত
ষট্কলোগ্রকরো মতঃ । সপ্তাঙ্গুলং কর-
তলং পঞ্চমধ্যাঙ্গুলী মতা ॥ অনামিকা
মধ্যমায়াঃ সপ্তভাগেন হীয়তে । তস্মাস্ত
পঞ্চভাগেন কনিষ্ঠা পরিহীয়তে ॥ মধ্য-
মায়াস্ত হীনা বৈ পঞ্চভাগেন তর্জনী ।
অঙ্গুষ্ঠতর্জনীমূলাদধঃ প্রোক্তাস্ত তৎসমঃ ॥
অঙ্গুষ্ঠপরিণাহস্ত বিজেষ্টচতুরঙ্গুলঃ । শেবা-
ণামঙ্গুলীনাস্ত ভাগে ভাগেন হীয়তে ॥
মধ্যমামধ্যপর্বাস্ত অঙ্গুলদ্বয়মায়তং । যবো
যবস্ত সর্বাসাং তস্মাং তস্মাং প্রহীয়তে ॥
অঙ্গুষ্ঠপর্বমধ্যস্ত তর্জণ্য সদৃশং ভবেৎ ।
যবদ্বয়াধিকং তদ্বদগ্রপর্বমুদাহতং ॥ পর্বা-
র্দে ন নথান্ বিদ্যাদঙ্গুলীষু সমস্ততঃ ।
স্নিগ্ধং শ্লক্ষুং প্রকুবীত ঈষদ্রক্তং তথা-
গ্রজং ॥ নিম্নপৃষ্ঠং ভবেন্মধ্যে পার্শ্বতঃ
কলয়োচ্ছিতং । তথৈব কেশপর্যাস্তঃ
কক্ষৌপরি দশাঙ্গুলঃ ॥ স্ত্রিয়ঃ কার্যাস্ত
তদ্বিজেষ্টনোরুজঘনাধিকাঃ । চতুর্দশা-
ঙ্গুলায়ামমুদরং তাস্ত নির্দিশেৎ ॥ নানা-

ভরণসম্পন্নাঃ কিঞ্চিৎশ্লক্ষুভূজাস্ততঃ ।
কিঞ্চিদীর্ঘং ভবেদ্রুতমলকাবলিরুত্তমা ॥
নাসা গ্রীবা ললাটঞ্চ নির্দিষ্টাশ্চতুরঙ্গুলাঃ
অর্দ্ধাঙ্গুলিবিস্তারঃ শশ্বতেহধরপল্লবঃ ॥
অধিকং নেত্রযুগ্মস্ত চতুর্ভাগেন নির্দিশেৎ ।
গ্রীবাবলিঞ্চ কর্তব্য কিঞ্চিদর্দ্ধাঙ্গুলোচ্ছ্রয়া ॥
এবং নারীষু সর্বাস্থ দেবানাং প্রতিমাস্ত
চ । নবতালমিদং প্রোক্তং লক্ষণং পাপ-
নাশনং ॥ * ॥ অতঃ পরং প্রবক্ষ্যামি
দেবাকারান্ বিশেষতঃ । দশতালঃ স্মৃতো
রামো বলিবৈরোচনিস্তথা ॥ বরাহো নর-
সিংহশ্চ সপ্ততালশ্চ বামনঃ । মৎসুকর্ম্মৌ
তু নির্দিষ্টৌ যথাশোভং স্বয়ন্তুবা ॥ * ॥
অতঃ পরং প্রবক্ষ্যামি রুদ্রাদ্যাকার-
মুত্তমং । আপীনোরুভূজস্কন্ধস্তপ্তকাঞ্চন-
সপ্রভঃ ॥ শুক্লার্করশ্মিসংঘাতচন্দ্রাঙ্কত-
জটৌ বিভূঃ । জটামুকুটধারী চ দ্বিরক্ৰবৎ-
সরাকৃতিঃ ॥ বাহুবারণহস্তাভো রক্ত-
জজ্ঞোরুগণ্ডলঃ । উর্দ্ধকেশস্ত কর্তব্যো
দীর্ঘায়তবিলোচনঃ ॥ ব্যাত্রচর্ম্মপরীধানঃ
কটিসূত্রত্রয়ান্বিতঃ । হারকেয়ুরসম্পন্নো
ভূজঙ্গাভরণস্তথা ॥ বাহবশ্চাপি কর্তব্য
নানাভরণভূষিতাঃ । পীনোরুগণ্ডফলকঃ
কুণ্ডলাভ্যামলঙ্কতঃ ॥ আজানুলম্ববাহুশ্চ
সৌম্যমূর্তিঃ স্তশোভনঃ । খেটকং বামহস্তে
তু ধড়গাশ্চৈব তু দক্ষিণে ॥ শক্তিং দণ্ডং
ত্রিশূলঞ্চ দক্ষিণে তু নিবেশয়েৎ । একপালং
বামপার্শ্বে তু নাগং খট্টাঙ্গমেব চ ॥ একশ্চ
বরদো হস্তস্তথাঙ্কবলয়োহপরঃ । বৈশাখ-
স্তানকং কৃষ্ণানৃত্যাভিনয়সংস্থিতঃ ॥ নৃত্যে

দশভুজঃ কার্যো গজাস্বরবধে তথা । তথা
ত্রিপুরদাহে চ বাহবঃ ষোড়শৈব তু ॥ শঙ্খ-
শক্রং গদা শাঙ্গং ঘণ্টা তত্রাধিকা ভবেৎ ।
তথা ধনুঃ পিনাকঞ্চ শরো বিষ্ণুময়স্তথা ॥
চতুর্ভুজোহৃষ্টবাহুর্কা জ্ঞানযোগেশ্বরো
মতঃ । তীক্ষ্ণনাসাগ্রদশনঃ করালবদনো
মহান্ ॥ ভৈরবঃ শস্যতে লোকে প্রত্যা-
য়তনসংস্থিতঃ । ন মূলায়তনে কার্যো
ভৈরবস্ত ভয়ঙ্করঃ ॥ নারসিংহো বরাহো
বা তথান্বেহপি ভয়ঙ্করঃ । ন হীনা নাধি-
কাস্তা চ কর্তব্য্যা দেবতা কচিৎ ॥ * ॥
স্বামিনং ঘাতয়েন্ন্যূনং করালবদনা তথা ।
অধিকা শিল্পিনং হন্যাৎ কৃশা চৈবার্থ-
নাশিনী ॥ কৃশোদরী তু দুর্ভিক্ষং নির্মাংসা
ধননাশিনী । বক্রনাসা তু দুঃখায় সংক্ষি-
প্তাস্তী ভয়ঙ্করী ॥ চিপিটা দুঃখশোকায
অনেত্রো নেত্রনাশিনী । দুঃখদা হীনবক্ত্রা তু
পাণিপাদকৃশা তথা ॥ হীনাস্তা হীনজজ্ঞা চ
ভ্রমোন্মাদকরী নৃগাং । বক্রবক্ত্রা চ রাজাং
কটিহীনা চ যা ভবেৎ ॥ পাণিপাদবিহী-
নায়াং জায়তে মরকো মহান্ । জজ্ঞাজানু-
বিহীনা চ শক্রকল্যাণকারিণী ॥ পুত্রমিত্র-
বিনাশায় হীনা বক্ষঃস্থলৈস্তু যা । সম্পূর্ণা-
বয়বা যা তু আয়ুর্লক্ষ্মীপ্রদা সদা । এবং
লক্ষণমাসাদ্য কর্তব্যঃ পরমেশ্বরঃ ॥ * ॥
স্তূয়মানঃ সুরৈঃ সর্বেষঃ সমস্তাদর্শয়েন্তবৎ ।
শক্রেণ নন্দিনা চৈব মহাকালেন শঙ্করং ॥
প্রগতা লোকপালাশ্চ পার্শ্বে তু গণ-
নায়কাঃ । নৃত্যদ্ভৃঙ্গিরিটিশ্চৈব ভূতবেতাল-
সংবৃতঃ । সর্বে হৃষ্টাশ্চ কর্তব্য্যাঃ স্তবস্তঃ

পরমেশ্বরং । গন্ধর্ববিদ্যাধরকিঙ্করাণামথা-
প্সরোগুহকনায়কানাং । গণৈরনেকৈঃ
শতশো মহেন্দ্রমুনিপ্রবীরৈরভিনন্দ্যমানং ॥
ঘৃতাঙ্কসূত্রৈঃ শতশঃ প্রবালপুষ্পোপহার-
প্রচয়ং দদদ্ভিঃ । সংস্তূয়মানং ভগবস্ত-
মীড়্যং নেত্রত্রয়েণামরমর্ত্যপূজ্যং ॥ * ॥
সূত উবাচ । অধুনা সংপ্রবক্ষ্যামি অর্দ্ধ-
নারীশ্বরং পরং । অর্দ্ধেন দেবদেবস্য নারী-
রূপং স্তশোভনং ॥ ঈশার্দ্ধে তু জটাভারো
বালেন্দুকলয়া যুতঃ । উমার্দ্ধে তু প্রদা-
তব্যো সীমন্ততিলকাবুভো ॥ বাহুকিং
দক্ষিণে কর্ণে বামে কুণ্ডলমাদিশেৎ ।
বালিকা চোপরিষ্ঠান্তু কপালং দক্ষিণে
করে ॥ ত্রিশূলং বাপি কর্তব্যং দেবদেবস্য
শূলিনঃ । বামতো দর্পণং দদ্যাছুৎপলং
বা বিশেষতঃ ॥ বামবাহুশ্চ কর্তব্যঃ কেয়ুর-
বলয়াস্থিতঃ । উপবীতঞ্চ কর্তব্যং মণি-
যুক্তাময়স্তথা ॥ স্তনভারমথার্দ্ধে তু বামে
পীনং প্রকল্পয়েৎ । হারার্দ্ধমুজ্জ্বলং কুর্য্যাৎ
শ্রোণ্যর্দ্ধস্ত তথৈব চ ॥ লিঙ্গার্দ্ধমুর্দ্ধং
কর্তব্যং ব্যাত্রাজিনকৃতাস্বরং । বামে লম্ব-
পরীধামং কটিসূত্রত্রয়াস্থিতং ॥ নানারত্ন-
সমোপেতং দক্ষিণং ভুজগাস্থিতং । দেবস্য
দক্ষিণং পাদং পদ্মোপরিসমাস্থিতং ॥
কিঞ্চিদুর্দ্ধস্তথা বামং ভূষিতং নূপুরেণ চ ।
রত্নৈর্বিভূষিতান্ কুর্য্যাৎসুলীষঙ্গুলীয়কান্ ।
সালক্ককং তথা পাদং পার্শ্বত্যা দর্শয়েৎ
সদা । অর্দ্ধনারীশ্বরস্যেদং রূপমশ্মিন্দুদা-
হতং ॥ * ॥ উমামহেশ্বরস্যাপি লক্ষণং
শৃণুত দ্বিজাঃ । সংস্থানস্ত তয়োর্বক্ষ্যে

লীলাললিতবিভ্রমং ॥ চতুর্ভুজং দ্বিবাহুং
 বা জটাভারেন্দুভূষিতং । লোচনত্রয়সং-
 যুক্তমুমৈকস্কন্ধপাণিনং ॥ দক্ষিণেনোল্লগং
 শূলং বামং কুচভরং করং । দ্বীপিচক্ষু-
 পরীধানং নানারত্নোপশোভিতং ॥ স্প্র-
 তিষ্ঠং স্প্রবেশঞ্চ তথাক্ষেন্দুহুতাশনং । বামে
 তু সংস্থিতা দেবী তস্যোরৌ বাহুগৃহিতা ॥
 শিরোভূষণসংযুক্তৈরলকৈর্ললিতাননা । স-
 বালিকা কর্ণবলী ললাটতিলকোজ্জ্বলা ॥
 মণিকুণ্ডলসংযুক্তা কর্ণিকাভরণা ক্ৰিচিৎ ।
 হারকেয়ূরবহুলা হরবক্রাবলোকিনী ॥
 বামাংশং দেবদেবস্য স্পৃশন্তী লীলয়া
 ক্ৰিচিৎ । দক্ষিণস্ত বহিঃ কৃতা বাহুং দক্ষিণ-
 তোহথবা ॥ স্কন্ধে বা দক্ষিণে কুক্ষৌ স্পৃশ-
 ত্যঙ্গুলিজৈঃ ক্ৰিচিৎ । বামে চ দর্পণং
 দদ্যাছুৎপলং বা স্প্রশোভনং ॥ কটিসূত্র-
 ত্রয়শ্চৈব নিতম্বে স্যাৎ সলম্বকং । জয়া
 চ বিজয়া চৈব কার্ত্তিকৈয়বিনায়কৌ ॥
 পার্শ্বয়োর্দর্শয়েত্তত্র সতোরণমণ্ডলকং ।
 মালাবিদ্যাধরাংস্তত্র বীণাবানস্পরোগণঃ ।
 এতদ্রূপমুমেশস্য কর্তব্যং ভূতিমিচ্ছতা ॥*॥
 শিবনারায়ণং বক্ষ্যে সর্বপাপপ্রণাশনং ।
 বামার্ধ্বে মাধবং কুর্যাদক্ষিণে শূলপাণিনং ॥
 বাহুদ্বয়ঞ্চ কৃষ্ণস্য মণিকেয়ূরভূষিতং ।
 শঙ্খচক্রধরং শাস্ত্রমারত্নাঙ্গুলিবিভ্রমং ॥
 চক্রস্থানে গদাধারপি পাণৌ দদ্যাদধস্তলে ।
 শঙ্খৈবেতরে দদ্যাছুত্যর্থং ভূষণোজ্জ্বলং ॥
 পাতবস্ত্রপরীধানং চরণং মণিভূষিতং ।
 দক্ষিণার্ধ্বে জটাভারমর্দেন্দুকৃতলক্ষণং ॥
 ভূজঙ্গহারবলয়ং বরদং দক্ষিণং করং ।

দ্বিতীয়ঞ্চাপি কুর্ক্বীত ত্রিশূলবরধারিণং ॥
 ব্যালোপবীতসংযুক্তং কট্যর্ধ্বং কৃতি-
 বাসসং । মণিরত্নৈশ্চ সংযুক্তপাদং নাগ-
 বিভূষিতং । শিবনারায়ণস্যেবং কল্পয়ে-
 দ্রূপমুক্তমং ॥ * ॥ মহাবরাহং বক্ষ্যামি
 পদ্মহস্তং গদাধরং । তীক্ষ্ণদংষ্ট্রাগ্রধোরান্যং
 মেদিনী বামকুর্পরে ॥ দংষ্ট্রাগ্রেণোদ্ধতাং
 দান্তাং ধরণীমুৎপলাশ্বিতাং । বিস্ময়োৎ-
 ফুল্লনয়নামুপরিষ্ঠাং প্রকল্পয়েৎ ॥ দক্ষিণং
 কটিসংস্থস্ত করস্তস্য প্রকল্পয়েৎ । কূর্ম্মো-
 পরি তথা পাদমেকং নাগেন্দ্রমূর্দ্ধনি ।
 সংস্থয়মানং লোকেশঃ সমস্তাং পরি-
 কল্পয়েৎ ॥*॥ নারসিংহঞ্চ কর্তব্যং ভূজা-
 ষ্টকসমন্বিতং । রৌদ্রসিংহাসনং তদ্বদ্বিদা-
 রিতমুখেঞ্চণং ॥ স্তরুপীনশটাকীর্ণং দার-
 যস্তং দিতেঃ স্ততং । বিনির্গতাল্প্রজালঞ্চ
 দানবং পরিকল্পয়েৎ ॥ বমস্তং রুধিরো-
 দগারং ত্রুকুটীকুটিলেঞ্চণং । যুধ্যমানঞ্চ
 কর্তব্যং ক্ৰিচিৎ করণবন্ধনৈঃ ॥ পরিশ্রান্তেন
 দৈত্যেন তর্জ্যমানং মুহূর্মুহুঃ । দৈত্যং
 প্রদর্শয়েত্তত্র খড়্গখেটকধারিণং । স্তূয়
 মানং তথা বিষ্ণুং দর্শয়েদমরাধিপৈঃ ॥*॥
 তথা ত্রিবিক্রমং বক্ষ্যে ত্রক্ষ্মাণ্ডাক্রমণো-
 ল্লগং । বামপার্শ্বে তথা রাহুপরিষ্ঠাং
 প্রকল্পয়েৎ ॥ অধস্তাদ্বামনং তাবৎ কল্প-
 য়েৎ সকমণ্ডলুং । দক্ষিণে ছত্রিকাং বিদ্যা-
 মুখং দীনং প্রদর্শয়েৎ । ভূঙ্গারধারিণং
 তদ্বদ্বলিস্তস্যেব পার্শ্বতঃ ॥ বন্ধনঞ্চাপি
 কুর্ক্বন্তং গরুড়স্তস্য দর্শয়েৎ । মৎস্যরূপং
 তথা মাৎস্যং কৌর্ম্মং কূর্ম্মাকৃতিং নৃসেং ॥

এবংরূপীস্ত ভগবান্ কার্যো নারায়ণো
 হরিঃ ॥ * ॥ ব্রহ্মা কমণ্ডলুধরঃ কর্তব্যঃ স
 চতুর্মুখঃ ॥ হংসারূঢ়ঃ কচিৎ কার্য্যঃ কচিচ্চ
 কমলাসনঃ । বর্ণেন পদ্মগভ্রীভশ্চতুর্বাহুঃ
 শুভেক্ষণঃ ॥ কমণ্ডলুং বামকরে ঐবং
 হস্তে চ দক্ষিণে । বামে দণ্ডধরং তদ্বং
 ঐচক্ষ্যাপি প্রদর্শয়েৎ ॥ মুনিভির্দেবগন্ধর্বেঃ
 স্তুষ্মানং সমস্ততঃ । কুর্বাণমিব লোকাং-
 স্ত্রীন্ শুক্রাস্বরধরং বিভুং ॥ যুগচর্ম্মধরঞ্চাপি
 দিব্যযজ্ঞোপবীতিনং । আজ্যস্থালীং স্যসেৎ
 পার্শ্বে বেদাংশ্চ চতুরঃ পুনঃ ॥ বামপার্শ্বে
 তু সাবিত্রী দক্ষিণে চ সরস্বতী । অগ্রে চ
 ঋষয়স্তদ্বং কার্য্য্যঃ পৈতামহে পদে ॥ * ॥
 কার্ত্তিকেয়ং প্রবক্ষ্যামি তরণাদিত্যসম্নিভং ।
 কমলোদরবর্ণাভং স্কুমারং কুমারকং ॥
 গেণ্ডুকৈশ্চীরকৈর্বুত্ং ময়ূরবরবাহনং ।
 স্থানীয়খেটনগরে ভূজান্ দ্বাদশ কল্পয়েৎ ॥
 চতুর্ভূজঃ কর্কেটে স্যাদ্বনে গ্রামে দ্বি-
 বাহকঃ ॥ শক্তিঃ পাশস্তথা খড়্গঃ শরঃ শূল-
 স্তথৈব চ । বরদশ্চৈব হস্তঃ স্যাদথবা-
 ভয়দো ভবেৎ ॥ এতে দক্ষিণতো জেয়াঃ
 কেশুরকটকোঙ্কলাঃ । ধনুঃ পতাকা
 যুষ্টিশ্চ তর্জনী চ প্রসারিতা ॥ খেটকং
 তাত্রচূড়শ্চ বামহস্তে প্রশস্যতে । দ্বিভূজস্য
 করে শক্তির্বামে স্যাৎ কুকুটোহপরে ॥
 চতুর্ভূজে শক্তিপাশৌ বামতো দক্ষিণে
 স্থসিঃ । বরদোহভয়দো বাপি দক্ষিণঃ স্যাৎ
 তুরীয়কঃ ॥ * ॥ বিনায়কং প্রবক্ষ্যামি গজ-
 বক্রং ত্রিলোচনং । লম্বোদরং চতুর্বাহুং
 ব্যালযজ্ঞোপবীতিনং ॥ স্বাস্তিকর্ণং বৃহচ্ছুণ্ড-

মেকদংষ্ট্রং পৃথুদরং । স্বং দন্তং দক্ষিণ-
 করে উৎপলঞ্চ তথাপরে ॥ লড্ডুকং
 পরশুশৈব বামতঃ পরিকল্পয়েৎ । বৃহৎ
 সংক্ষিপ্তগমনং পীনক্ষম্বাজি পাণিনং ।
 যুক্তং বুদ্ধিবুদ্ধিভ্যামধস্তান্মুখিকাম্বিতং ॥* ॥
 কাত্যায়ন্যাঃ প্রবক্ষ্যামি রূপং দশভূজ-
 স্তথা । ত্রয়াণামপি দেবানামনুকারণ-
 কারিণীং ॥ জটাজুটসমায়ুক্তামন্ধেন্দুক-
 শেখরাং । লোচনত্রয়সংযুক্তাং পূর্ণেন্দু-
 সদৃশানাং ॥ অতসীপুষ্পবর্ণাভাং সুপ্র-
 তিষ্ঠাং স্থলোচনাং । নবযৌবনসম্পন্নাং
 সর্বাভরণভূষিতাং ॥ সূচাকদশনাং তদ-
 বং পীনোন্নতপয়োধরাং । ত্রিভঙ্গস্থান-
 সংস্থানাং মহিমাশ্রমর্দ্দিনীং ॥ ত্রিশূলং
 দক্ষিণে দদ্যাৎ খড়্গঞ্চক্রান্তথৈব চ । তীক্ষ্ণ-
 বাণং তথা শক্তিং দক্ষিণে সন্নিবেশয়েৎ ॥
 খেটকং পূর্ণচাপঞ্চ পাশমঙ্কুশমেব চ ।
 ঘণ্টাং বা পরশুং বাপি বামতঃ সন্নিবেশ-
 য়েৎ ॥ অধস্তান্মহিষং তদ্বদ্বিশিরস্কং প্র-
 দর্শয়েৎ । শিরশ্ছেদোদ্রবং তদ্বদানবং
 খড়্গপাণিনং ॥ হৃদি শূলেন নির্ভিন্নং নির্য-
 দস্ত্রবিভূষিতং । রক্তরক্তীকৃতাস্তঞ্চ রক্ত-
 বিস্ফুরিতেক্ষণং ॥ বেষ্টিতং নাগপাশেন
 ক্রুকুটীভীষণাননং । সপাশবামহস্তেন ধৃত-
 কেশঞ্চ দুর্গয়া ॥ বমক্রোধিরবক্রঞ্চ দেব্য্যাঃ
 সিংহং প্রদর্শয়েৎ । দেব্যাস্ত দক্ষিণং
 পাদং সমং সিংহোপরিস্থিতং ॥ কিঞ্চি-
 দুর্দ্ধং তথা বামমঙ্গুষ্ঠং মহিষোপরি ।
 স্তুষ্মানঞ্চ তক্রপমমরৈঃ সন্নিবেশ-
 য়েৎ ॥* ॥ ইদানীং সুররাজস্য রূপং বক্ষ্যে

বিশেষতঃ । সহস্রনয়নং দেবং মত্তবারণ-
সংস্থিতং ॥ পৃথুরবক্ষোবদনং সিংহক্ষুং
মহাভুজং । কিরীটকুণ্ডলধরং পীবরোরু-
ভুজেক্ষণং ॥ বজ্রোপলধরং তদ্বমানাভরণ-
ভূষিতং । পূজিতং দেবগন্ধকৈরপ্সরো-
গণসংস্তুতং ॥ ছত্রচামরধারিণ্যৌ দ্বিয়ৌ
পার্শ্বে তু কারয়েৎ । সিংহাসনগতং বাপি
গন্ধর্কগণসংযুতং । ইন্দ্রাণীং বামতস্তস্য
কুর্ঘ্যাছুৎপলধারিণীং ॥ * ॥ সূত উবাচ ।
প্রভাকরস্য প্রতিমামিদানীং শৃণুত দ্বিজাঃ ।
রথস্থং কারয়েদেবং পদ্মহস্তং স্থলো-
চনং ॥ সপ্তাশ্বকৈকচক্রঞ্চ রথস্তস্য প্রকল্প-
য়েৎ । মুকুটেন বিচিত্রেণ পদ্মগর্ভসম-
প্রভং ॥ নানাভরণভূষাঢ্যং ভূজাভ্যাং
ধৃতপুঙ্করং । ক্ষুদ্রস্থে পুঙ্করে তে তু লীল-
য়েব ধৃতে সদা ॥ চোলকচ্ছন্নবপুষং কচি-
চ্চিত্রেষু দর্শয়েৎ । বস্ত্রযুগ্মসমোপেতং
চরণৌ তেজসাবুভৌ ॥ প্রতীহারৌ চ
কর্তব্যৌ পার্শ্বয়োর্দণ্ডপিঙ্গলৌ । কর্তব্যৌ
খড়্গহস্তৌ চ পার্শ্বয়োঃ পুরুষাবুভৌ ॥
লেখনীকৃতহস্তঞ্চ পার্শ্বে ধাতারমব্যয়ং ।
নানা দেবগণৈর্যুক্তমেবং কুর্ঘ্যাদিবাকরং ॥
অরুণঃ সারথিস্তস্য পদ্মিনীপত্রসন্নিভঃ ।
অশ্বৌ চ বলিস্ত্রগ্রীবাবস্ত্রহৌ তস্য
পার্শ্বয়োঃ ॥ ভূজঙ্গরশ্মিভির্বিদ্বাঃ সপ্তাশ্বা
রশ্মিসংযুতাঃ । পদ্মস্থং বা হয়স্থং বা
পদ্মহস্তং প্রকল্পয়েৎ ॥ * ॥ অগ্নেস্তু লক্ষণং
বক্ষ্যে সর্বকামফলপ্রদং । দীপ্তং স্ববর্ণ-
বপুষমর্দ্ধচন্দ্রাসনস্থিতং ॥ বালার্কসদৃশ-
স্তস্য বসনঞ্চাপি দর্শয়েৎ । যজ্ঞোপ-

বীতিনং দেবং লম্বকূর্চধরস্তথা ॥ কমণ্ডলুং
বামকরে দক্ষিণে ত্বক্ষসূত্রকং । জ্বালা-
বিতানসংযুক্তমজবাহনমুজ্জ্বলং । কুণ্ডস্থ-
ঞ্চাপি কুর্বাতি মূর্দ্ধি সপ্তশিখাস্থিতং ॥ * ॥
তথা যমং প্রবক্ষ্যামি দণ্ডপাশধরং বিভূং ।
মহামহিষমারুঢং কৃষ্ণাঞ্জনচয়োপমং ॥
সিংহাসনগতঞ্চাপি দীপ্তাগ্নিসমলোচন ।
মহিষং চিত্রগুপ্তঞ্চ করালান্ কিল্করাং-
স্তথা ॥ সমস্তাদর্শয়েত্তস্য সৌম্যাসৌম্যং
স্তথা সুরান্ ॥ * ॥ রাক্ষসেন্দ্রং তথা বক্ষ্যে
লোকপালঞ্চ নৈখাতং । নরারুঢং মহা-
কায়ং রক্ষোভির্বিভূতির্বিরতং ॥ খড়্গহস্তং
মহানীলং কজ্জলাচলসন্নিভং । নরযুক্ত-
বিমানস্থং পীতাম্বরবিভূষিতং ॥ * ॥
বরণঞ্চ প্রবক্ষ্যামি পাশহস্তং মহাবলং ।
শঙ্খফটিকবর্ণাভং হারকেয়ুরসংবৃতং ॥
মৃগাধিরুঢং বরদং পতাকাধ্বজসংযুতং ।
ভূষণাবগতং শান্তং কিরীটবরধারিণং ॥ * ॥
বায়ুরূপং প্রবক্ষ্যামি ধূম্রঞ্চ মৃগবাহনং ।
চিত্রাম্বরধরং শান্তং যুবানং কৃষ্ণিতল্লবং ।
মৃগাধিরুঢং বরদং পতাকাধ্বজসংযুতং ॥ * ॥
কুবেরঞ্চ প্রবক্ষ্যামি কুণ্ডলাভ্যামলঙ্কৃতং ।
হারকেয়ুররচিতং সিতাম্বরধরং সদা ॥
গদাধরঞ্চ কর্তব্যং বরদং মুকুটাস্থিতং ।
নরযুক্তবিমানস্থং মেঘস্থং বাপি কার-
য়েৎ ॥ বর্ণেন পীতবর্ণেন গুহকৈঃ পারি-
বারিতং । মহোদরং মহাকায়ং ঋদ্ধ্য-
ক্টকসমস্থিতং । গুহকৈর্বিভূতির্যুক্তং ধন-
ব্যগ্রকরৈস্তথা ॥ * ॥ তথৈবেশং প্রব-
ক্ষ্যামি ধবলং ধবলেক্ষণং । ত্রিশূলপাণিনং

দেবং ত্র্যক্ষং বৃষগতং বিভুং ॥ * ॥
 মাতৃগাং লক্ষণং বক্ষ্যে যথাবদনুপূর্ব্বশঃ ।
 ত্রক্ষাগী ত্রক্ষসদৃশী চতুর্ভুজা চতুর্ভুজা ।
 হংসাধিরূঢ়া কর্তব্য। সাক্ষসূত্রকমণ্ডলুঃ ॥*॥
 মহেশ্বরস্য রূপেণ তথা মাহেশ্বরী মতা ।
 জটামুকুটসংযুক্তা বৃষস্বা চন্দ্রশেখরা ।
 কর্ণালশূলখট্টান্নবরদাথ চতুর্ভুজা ॥ * ॥
 কুমাররূপা কৌমারী ময়ূরবরবাহনা ।
 রক্তবস্ত্রধরা তদ্বচ্ছূলশক্তিধরা তথা ॥
 হারকেয়ুরসম্পন্না কুকবাকুধরা তথা ॥ * ॥
 বৈষ্ণবী বিষ্ণুসদৃশী গরুড়ান্তি সমাস্থিতা ।
 চতুর্ভুজাশ্চ বরদা শঙ্খচক্রগদাধরা ।
 সিংহাসনগতা বাপি বালকেন সমন্বিতা ॥*॥
 বারাহীক প্রবক্ষ্যামি মহিষোপরিসং-
 স্থিতাং । বরাহসদৃশীং দেবীং ঘণ্টাচামর-
 ধারিণীং । গদাচক্রধরাস্তদ্বদানবেন্দ্রবিনা-
 শিনীং ॥ * ॥ ইন্দ্রাণীমিন্দ্রসদৃশীং বজ্রশূল-
 গদাধরাং । গজাসনগতান্দেবীং লোচনৈ-
 র্ভুভির্ভূতাং । তপ্তকাক্ষনবর্ণাভাং সর্বা-
 ভরণভূষিতাং ॥ * ॥ তীক্ষ্ণখড়্গধরাস্তদ্ব-
 দ্বক্ষ্যে যোগীশ্বরীমিমাং । দীর্ঘজিহ্বামূর্দ্ধ-
 কেশীমস্থিখণ্ডৈশ্চ মণ্ডিতাং । দংষ্ট্রাকরাল-
 বদনাং কুর্য্যাক্ষৈব কৃশোদরীং ॥ * ॥
 কপালমালিনীং দেবীং মুণ্ডমালাবিভূ-
 ষিতাং । কপালং বামহস্তে তু মাংস-
 শোণিতপূরিতং ॥ সেকেশস্ত শিরো শ্ৰুশ্চ
 শস্ত্রিকা দক্ষিণে তথা । গৃধ্রস্বা বায়সস্বা
 বা নিশ্মাংসা বিগতোদরী । করালবদনা
 তদ্বং কর্তব্য। সা ত্রিলোচনা ॥ * ॥ চামুণ্ডা
 বন্ধঘণ্টা চ দ্বীপিচর্ম্মধরা শিবা । দিগ্বাসা

কালিকা তদ্বদ্রাসভস্বা কপালিনী ॥
 স্বরক্তপুষ্পাভরণা বর্দ্ধনী ধ্বজসংযুতা ।
 বিনায়কঞ্চ কুবীর্ত মাতৃগামন্তিকে সদা ॥
 বীরেশ্বরশ্চ ভগবান্ বৃষারূঢ়ো জটা-
 ধরঃ । বীণাহস্তস্ত্রিশূলী চ মাতৃগামত্রতো
 ভবেৎ ॥ * ॥ শ্রিয়ন্দেবীং প্রবক্ষ্যামি নবে
 বয়সি সংস্থিতাং । স্ত্র্যোবনাং পীনগণ্ডাং
 রক্তোষ্ঠীং কুঞ্চিতক্রবং ॥ পীনোন্নতস্তন-
 তটাং মণিকুণ্ডলধারিণীং । স্ত্রমণ্ডলং
 মুখং তস্তাঃ শিরঃ সীমস্তভূষিতং ॥ পদ্ম-
 স্বস্তিকশশ্চৈর্বা ভূষিতাং কুন্তলালকৈঃ ।
 কপ্তকাবন্ধগাত্রৌ চ হারভূষৌ পয়োধরৌ ॥
 নাগহস্তোপমৌ বাহু কেয়ুরকটকোজ্জলৌ ।
 পদ্মং হস্তে চ দাতব্যং শ্রীফলং দক্ষিণে
 করে ॥ মেখলাভরণান্তদ্বতপ্তকাক্ষনস্ত্র-
 প্রভাং । নানাভরণসম্পন্নাং শোভনাম্বর-
 ধারিণীং । পার্শ্বে তস্তাঃ স্ত্রিয়ঃ কার্য্যা-
 শ্চামরব্যগ্রপাণয়ঃ । পদ্মাসনোপবিষ্টাস্ত
 পদ্মসিংহাসনস্থিতাং ॥ করিভ্যাং স্নাপ্য-
 মানা সা ভৃঙ্গারাভ্যামনেকশঃ । প্রতি-
 পালয়ন্তৌ করিণৌ ভৃঙ্গারাভ্যাং তথা-
 পরৌ ॥ স্ত্রয়মানা চ লোকেশৈস্তথা গন্ধর্বা-
 গুহকৈঃ ॥ * ॥ তথৈব যক্ষিণী কার্য্যা
 সিদ্ধাস্ত্রনিষেবিতা । পার্শ্বয়োঃ কলসৌ
 তস্যাস্তোরণে দেবদানবাঃ ॥ নাগাশ্চৈব
 তু কর্তব্যঃ খড়্গখেটকধারিণঃ । অধস্তাং
 প্রকৃতিস্তেষাং নাভেরুর্দ্ধঞ্চ পৌরুষী ॥
 ফণাশ্চ মূর্দ্ধি কর্তব্য। দ্বিজিহ্বা বহবঃ সমাঃ ।
 পিশাচা রাক্ষসাস্শৈব ভূতবেতালজাতয়ঃ ॥
 নিশ্মাং সাস্শৈব তে সর্বে রৌদ্রা বিকৃত-

রূপিণঃ । ক্ষেত্রপালশ্চ কর্তব্যো জটিলো
 বিকৃতাননঃ ॥ দিগ্বাসা জটিলস্তদ্বৎ শ্ব-
 গোমায়ুনিষেবিতঃ । কপালং বামহস্তে তু
 শিরঃ কেশসমারতং । দক্ষিণে শস্ত্রিকাং
 দদ্যাদস্বরক্ষয়কারিণীং ॥ * ॥ অথাতঃ সং-
 প্রবক্ষ্যামি দ্বিভূজং কুসুমায়ুধং । পার্শ্বে
 চাশ্বমুখং তস্য মকরধ্বজসংযুতং ॥ দক্ষিণে
 পুষ্পবাণঞ্চ বামে পুষ্পময়ং ধনুঃ । প্রীতিঃ
 স্যাৎ দক্ষিণে তস্য ভোজনোপস্করাশ্চিতা ॥
 রতিস্ত্ব বামপার্শ্বে চ শয়নোপস্করাশ্চিতা ।
 পটশ্চ পটহৃশ্চৈব খরঃ কামাতুরস্তথা ॥
 পার্শ্বতো জলবাপী চ বনং নন্দনমেব চ ।
 স্ত্রশোভনশ্চ কর্তব্যো ভগবান্ কুসুমায়ুধঃ ॥
 সংস্থানমীষদ্রক্তং স্যাৎ দ্বিস্ময়ং বিশ্বনেত্রকং ।
 এতদুদ্দেশতঃ প্রোক্তং প্রতিমালক্ষণং
 ময়া ॥ বিস্তরেণ ন শক্নোতি বৃহস্পতিরপি
 দ্বিজাঃ । ইতি মৎস্যপুরাণে দেবার্চনানু-
 কীর্তনে প্রতিমালক্ষণং নাম ২৩২ । ২৩৩ ।
 ২৩৪ । ২৩৫ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ সা দ্বিবিধা ।
 স্থাপনরূপা স্বয়ংব্যক্তরূপা চ । যথা ।
 ত্রীসদাশিব উবাচ । শৃণু দেবি প্রবক্ষ্যামি
 তদংশাবসখং হরেঃ । স্থাপনঞ্চ স্বয়ংব্যক্তং
 দ্বিবিধং তৎ প্রকীৰ্ত্তিতং ॥ শিলামুদারু-
 লোহাদৈদ্যৈঃ কৃত্বা প্রতিকৃতিং হরেঃ । শ্রোত-
 স্মার্ত্তাগমৈঃ প্রোক্তা ক্রিয়াসংস্থাপনা হি
 তৎ ॥ তৎস্থাপনমিতি প্রোক্তং স্বয়ংব্যক্তং
 হি মে শৃণু ॥ * । যস্মিৎস্ত নিহিতো বিষ্ণুঃ
 স্বয়মেব নৃগাং ভুবি ॥ পাষাণদার্কো-
 রাত্মশঃ স্বয়ংব্যক্তং হি তৎ স্মৃতং ।
 স্বয়ংব্যক্তে স্থাপনে বা পূজয়েন্মধুসূদনং ॥

দেবতানাং মহর্ষীগামর্চনার্থং সনাতিনঃ ।
 স্বয়মেব জগন্নাথঃ সান্নিধ্যং য়াতি কেশবঃ ॥
 যস্ম যদ্বিগ্রহে ভাগ্যং ত্রদেবাবিরভূদ্ভুবি ।
 তদেব পূজয়েন্নিত্যস্তস্মিন্বেব রমেৎ সদা ॥
 শ্রিয়োহঙ্কশায়ী দেবেশো বিধেরচ্চ্যঃ শুভা-
 ননে । স এবেক্কাকুনাথানাং তপসূাবিরভূ-
 ত্তুবি ॥ ময়াপি কাশ্যাং সংপূজ্যো মাধবঃ
 কলুষাপহঃ । দক্ষিণোদধিতীরে তু নীলাদ্রৌ
 পুরুষোত্তমে ॥ দারুরূপী জগন্নাথো ব্রহ্মণা
 স্থাপিতঃ স্বয়ং । স এব পূজ্যঃ সর্বেষাং
 লোকানাং খলু পার্শ্বতি ॥ নরনারায়ণঃ
 সাক্ষাৎ পূজ্যো বদরিকাশ্রমে । গদাধরো
 গয়ায়াস্তু প্রয়াগে মাধবস্তথা ॥ মাধবো
 বিধিবৎ পূজ্যো গঙ্গাসাগরসঙ্গমে । কপাল-
 মোচনে তীরে কলিঙ্গৈহর্চ্যো হরিস্তথা ॥
 বিষ্ণুশ্চ বাহরঙ্গৈ তু ভীমমূর্ত্তিঃ শিবে যতঃ ।
 দ্বারকায়াং বায়ুদেবঃ কুরুক্ষেত্রে রণে-
 শ্বরঃ ॥ নারায়ণো ব্যঙ্কটাদ্রৌ পূজ্যো
 নিত্যং সনাতনঃ । স্বয়ং শ্রীভগবান্ কৃষ্ণো
 ধান্নি বৃন্দাবনে শুভে ॥ গোবিন্দঃ কেশবো
 নন্দযশোদানন্দনো বিভুঃ । পূজ্যো মদন-
 গোপালগোবর্দ্ধনধরাদিকঃ ॥ চতুরশীতিকে
 ক্রোশে ব্রহ্মাণ্ডাতীতিকে শিবে । কলিন্দ-
 নন্দিনীতীরে মহাপ্রলয়বর্জিতো ॥ সৈদেব
 কাঠৈর্ভ্যর্চ্যঃ শ্রীগোপীজনবল্লভঃ । যত্র
 যত্র হরেরর্চা স্বয়ংব্যক্তা শুভাননে ॥
 স্থানং তীর্থং তথা ক্ষেত্রং যজ্ঞদানমহোৎ-
 সবং । সংকীর্ত্তনং সর্বভক্তিস্তথা কাঞ্চা-
 দিকং জনং ॥ কায়েন মনসা বাচা ভক্ত্যা
 দেবি পুনঃ পুনঃ । তত্র তত্র সমাগম্য

१०. प्रमेहहं संव्यवस्थितः ॥ नाकाङ्गयोगजं
 ज्ञानमर्चायां विन्दते नृणां । चक्षुषो-
 विमयं प्राप्य ददाति फलगीप्सितं ॥
 सर्वावस्थासु सौरभ्यमर्चायां लभते नरः ।
 अज्ञानमपि सान्निध्यं सर्वदा पृथिवीतले ॥
 जम्बूद्वीपे महापुण्ये वर्षे वै भारते
 शृते । अर्चायां सान्निधिविषोर्नेतरेषु
 कदाचन ॥ तस्माद्दे भारतं वर्षं मुनिभि-
 द्विदशैरपि । सेवितं सततं सूक्ष्म
 तपोयज्ञक्रियादिभिः ॥ भारतेहस्मिन्
 महावर्षे नित्यं सन्निहितो हरिः । इन्द्र-
 द्याम्ने तथा कौश्ले सिंहाद्रौ वदरीवने ॥
 काश्यां प्रयागे सोमे च शालग्रामाचले
 तथा । नारायणाचले सोमे वराहे वामना-
 श्रमे । एवमाद्याः स्वयं व्यक्ताः सर्वकाम-
 कलप्रदाः ॥ स्वयमेव हि सान्निध्यं यस्मिन्
 याति जनार्दनः । तस्मिन्नेव स्वयं व्यक्तं
 वसन्ति मुनयः शुभाः ॥ महाभागवतश्रेष्ठो
 विधिना स्थाप्य केशवः । मन्त्रेण कुर्यात्
 सान्निध्यं स्थापनं तद्विशिष्यते ॥ न तु
 शान्तादिभिः कार्यां मुकुन्दस्थापनादिकं ।
 श्रीहरेरर्चनं कर्म वात्रोत्सवमथाध्वरं ॥
 यत्किञ्चिद्वैश्वैवैः कार्यमपरं मन्दिरा-
 दिकं । ऋवं विष्णुर्न गृह्णाति कृत-
 मेतद्विहिर्मुथैः ॥ इति पाद्मोत्तरखण्डे
 १७ अध्यायः ॥ * ॥ भगवत्याः प्रतिमा-
 राधुनविधिर्बधा । त्र्यम्बोवाच । शृणु तस्याः
 स्रवाद्यङ्क आराधनविधिं परं । यथा सा
 तोषिता पूर्व्वं शङ्करादित्यैः फलेपसृतिः ॥
 कर्ममज्जेन देवेश तथा ह्यपि पूजय ॥

शत्रुः पूजयते देवीं मन्त्रशक्तिमयीं
 शुभां । अफमालाकरो नित्यं तेनासौ
 विभुरीश्वरः ॥ अहं शैलमयीं देवीं
 यजामि सुरसत्तम । तेन त्र्यम्बमेवेदं
 मया प्राप्तं सुदुर्लभं ॥ इन्द्रनीलमयीं
 देवीं विष्णुरर्चयते सदा । विष्णुह्यं
 प्राप्तवांस्तुन अद्भुतैकं सनातनं ॥
 देवीं हेममयीं काश्यां धनदोहर्चयते
 सदा । तेनासौ धनदो देवो धनेशह्य-
 मवाप्तवान् ॥ विश्वेदेवा महात्मानो रौप्यां
 देवीं मनोहरां । यजन्ति विधिवद्वक्त्या
 तेन विश्वह्यमाप्नुयुः ॥ वायुः पूजयते भक्त्या
 देवीं पितलसम्भवां । वायुह्यं तेन
 तं प्राप्तमनोपम्यं शुर्गावहं ॥ वसवः
 कांसिकां देवीं पूजयन्ते विधानतः ।
 प्राप्नुवन्तो महात्मानो वसुह्यं सुमहो-
 दयं ॥ अग्निर्नो पार्थिवीं देवीं पूजयन्तो
 विधानतः । तेन तावग्निर्नो देवो दिव्य-
 देहं गतावुर्भो ॥ स्फाटिकां शोभनां
 देवीं वरुणोहर्चयते सदा । वरुणह्यं
 हि संप्राप्तं तेन शङ्क्या समन्वितं ॥
 देवीमन्नमयीं पुण्यामग्निर्बजति भावितः ।
 अग्निह्यं प्राप्तवांस्तुन तेजोरूपसम-
 न्वितं । तात्रां देवीं सदाकालं भक्त्या
 देवो दिवाकरः । अर्चते तत्र संप्राप्तं
 तेन सूर्यह्यमुत्तमं ॥ मुक्ताशैलमयीं
 देवीं सोमः पूजयते सदा । तेन
 सोमोहपि संप्राप्तः सोमह्यं सततो-
 ज्ज्वलं ॥ प्रवालकमयीं देवीं यजन्ते
 पन्नगोत्तमाः । तेन नागास्तु भोगाद्याः

प्रयास्येते परं पदं ॥ कृषायसमयीं
 देवीं पूजयन्त्यस्त्रोक्तमाः । राक्षसाश्च
 महात्मानस्तेन तेहमितविक्रमाः ॥ त्रपु-
 सीसमयीं देवीं पिशाचाः पूजयन्ति
 तां । तेन ऋद्धिवलोपेताः प्रयास्यन्ति
 परमं पदं ॥ त्रैलोकिकां सदा देवीं
 यजन्ते गुह्यकादयः । तेन भोगवलो-
 पेताः प्रयास्यन्ति शरमन्दिरं ॥ वज्रलोहमयीं
 देवीं यजन्ते मातरः सदा । मातृह्वं
 प्राप्य ताः सर्वाः प्रयास्यन्ति परमं पदं ॥
 एवं देवाः सगर्भकाः पिशाचोरग-
 राक्षसाः । पूजयन्ते सदाकालं चर्चिकां
 स्त्रनायिकां ॥ तथा त्रमपि देवेन्द्र यदी-
 च्छसि परां गतिं । शिवां मणिमयीं
 पूज्य लभसे मनसेप्सितान् ॥ कामान् स्त्र-
 वराध्याक्ष कामिकैः पूजिता सदा । ददाति
 सर्वलोकानां चिन्तामणिर्घथा शिवा ॥ * ॥
 अपि च । हेमतात्रा च मुद्गार्की शैला
 चित्रायसापि वा । शक्तिशूले स्थिता देवी
 सर्वकामफलप्रदा ॥ यो यस्य आयुधः
 प्रोक्तस्तस्मिंस्तां प्रतिपूजयेत् । देवी
 शक्त्यक्षिता पुंसां कामायुःस्त्रसौख्यदा ॥
 शूले संपूजिता वंस सर्वं भवति
 पूजितं । वार्कां वा शैलजां वापि रत्न-
 धातुमयीमपि ॥ विधिना शास्त्रदृष्टेन दश-
 बाह्वत्रिलोचनां । कारयेद्वक्तिमान् यस्तु
 देवीं शास्त्रविशारदः ॥ * ॥ स्थापनविधि-
 र्घथा । सर्वशैलेषु कर्त्तव्यं गृहं वास्तु-
 विभाजितं । बलतीमगुपं वंस तासांस्तु
 स्थापने शुभं ॥ गङ्गानैवेद्यधूपेन बलि-

माल्याभिभूषणैः । अधिवासनपूर्वकास्तु स्थाप-
 नीयास्तु तद्विदेः ॥ वेदधर्मानिमहाद्यौमैः
 स्त्रीसङ्गीतोपशोभितं । कर्तव्यं स्थापनं
 तासां बह्वदित्रनादितं ॥ रात्रौ जाग-
 रणं तत्र देव्याः पूजार्थंरुद्धये । सर्व-
 लक्षणसम्पूर्णं सर्वोपकरणसहितं ॥ वापी-
 कूपतडागादिवाटिकावनशोभितं । वेश्या-
 तुर्योपसम्पन्नं ध्वजच्छत्रविभूषितं ॥
 षण्ढादर्पणदीपादि देयं द्रव्यं निरूपितं ।
 षण्टिका तत्र षण्ढ्यादि दिनसंख्यार्थसिद्धये ॥
 कर्तव्या एकमेकं वा यथाकालपरिच्छिदे ।
 अनेन विधिना यस्तु मातरः स्थापयेन्नरः ।
 इहात्र पूजनीयस्तु मृतो याति परां
 गतिं ॥ इति देवीपुराणे मातृप्रतिष्ठा-
 महाभाग्यं ॥ * ॥ अन्नबुद्धीनां प्रतिमास्तु
 देवत्वं यथा । अग्नौ क्रियावतां देवो
 हृदि देवो मनीषिणां । प्रतिमा स्त्र-
 बुद्धीनां ज्ञानिनां सर्वतो हरिः ॥ अपि
 च । अग्नौ क्रियावतामग्नि हृदि चाहं
 मनीषिणां । प्रतिमा स्त्रबुद्धीनां ज्ञानिना-
 मग्नि सर्वतः ॥ * ॥ प्रतिमां लक्षणवतीं
 यः कुर्याच्छिव मानवः । केशवस्य परं
 लोकमङ्गलं प्रतिपद्यते ॥ षष्टिवर्षसह-
 स्राणां सहस्राणि महामुने । क्रीडते
 देववत्तत्र अप्सरोभिः सकिन्नरैः ॥ यः
 स्थापयेद्वररक्षां सुप्रशस्ते निवेशने ।
 पुरुषः कृतकृत्यत्वात्मैरुण मरणं नयेत् ॥ * ॥
 संस्थाप्य प्रतिमां विष्णोर्हेमरूप्यास्तु-
 शैलजां । रत्नजां रैतिकीं वापि बहि-
 स्तीर्थे गृहेहपि वा ॥ महान्मानेन गोविन्दं

सम्यक् संज्ञाप्य मानवः । यं यं काम-
यते कामं तं तं प्राप्नोत्यसंशयं ॥
इत्यग्निपुराणं ॥

प्रतिमानं (क्ली) प्रतिबिम्बं । बाहिथस्याधो-
भागः । इत्यमरः ॥ अस्य बाहिथस्याधो-
भागो दन्तयोर्मध्यं प्रतिमानमुच्यते
प्रतिमीयते अनेन प्रतिमानं डू मिण् न
क्षेपे अनट्मिम्योरिति ङा । प्रतिमानं
प्रतिच्छाया गजदस्तासुरालयोरिति रुद्रः ।
इति भरतः ॥

प्रतिमार्गकः (पुं) पुरविशेषः । यथा । व्योम-
चारिपुरं शोभमुद्रकः प्रतिमार्गकः । इति
जटाधरः ॥ हरिश्चन्द्रपुरं शोभमुद्रकः
प्रतिमार्गकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रतिमुक्तः (त्रि) परिहितवस्त्रादिः । इत्य-
मरः

प्रतिग्रहः (पुं) लिप्सा । बाष्पा । उपग्रहः ।
बन्दी । इत्यमरः ॥ निग्रहादिः । सतो
गुणान्तराधानं । इति भरतः ॥ संस्कारः ।
इति स्वामी ॥ ग्रहणादिः । इति रामा-
श्रमः ॥ प्रतिग्रहः । इति मुकुटः ॥ प्रति-
ग्रहस्तु संस्कारे लिप्सापग्रहणेषु च । इति
मेदिनी ॥ प्रयत्नवति त्रि । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ रचना । इति जटाधरः ॥

प्रतिघातना (क्ली) प्रतिमा । इत्यमरः ॥
तुल्यघातना च ॥

प्रतिषेधः (पुं) विरोधः । प्रतिषुज्यात
इतिव्युत्पत्त्या भावघण्टप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

प्रतिषोगी [न्] (त्रि) विरोधी । यथा ।
साध्यव्यतिषोगिकान्शान्याभावसामाना-

धिकरण्यं । इति चिन्तामणिः ॥ स-
प्रतिपक्षः । यथा । प्रतिषोगिनं दृक्का
प्रतिषोगी निवर्तते । इति प्राचीन-
कारिका ॥

प्रतिरुद्धः (पुं) प्रतिलुद्धः । इति द्विरूप-
कोषः ॥

प्रतिरूपं (क्ली) प्रतिमा । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

प्रतिरूपकं (क्ली) प्रतिबिम्बं । इति जटा-
धरः ॥

प्रतिरोधः (पुं) तिरस्कारः । इति व्याख्यान-
शब्दटीकायां भरतः ॥ संप्रतिपक्षः ।
यथा । पक्षसाध्यसाधनाप्रसिद्धिस्वरूपा सिद्धि-
बाधप्रतिरोधानां निरासः । इति स-
व्यभिचारशिरोमणिः ॥ चोर्ष्यं । प्रति-
रोधिशब्ददर्शनात् ॥

प्रतिरोधकः (पुं) चोरः । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रतिरोधी [न्] (पुं) चोरः । इत्यमरः ॥

प्रतिलुद्धः (पुं) लाभः । तत्पर्यायः ।
लुद्धनं २ । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा ।
नैव नः प्रियतमोभयथामौ यद्यमुं न
वृणुते वृणुते वा । एकतो हि धिगम-
मगुणज्जामन्यतः कथमदःप्रतिलुद्धः ॥ इति

प्रतिलोमः (त्रि) वामः । इति हेमचन्द्रः ॥
विलोमः । यथा । तावुभावप्यसंस्कार्या-

विति धर्मो व्यवस्थितः । वैगुण्याज्जन्मः
पूर्व उतरः प्रतिलोमतः ॥ इति मानवे
९ अध्याये ७८ श्लोकः ॥

प्रतिलोमजः (त्रि) प्रतिलोमजातः । उदम-

বর্ণায়াং অধমবর্ণাজ্জাতঃ । যথা । সংকীর্ণ-
নোনয়ো যে তু প্রতিলোমানুলোমজাঃ ।
অন্যোন্যাব্যতিযুক্তাশ্চ তান্ প্রবক্ষ্যাম্যশে-
সতঃ ॥ ইতি মানবে ১০ অধ্যায়ঃ ॥

প্রতিবচঃ [স্] (ক্লী) প্রত্যুত্তরং । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রতিবচনং (ক্লী) প্রতিবাক্যং । উত্তরং ।
ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্রতিবসথঃ (পুং) গ্রামঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

প্রতিবাক্ [চ্] (স্ত্রী) উত্তরং । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥

প্রতিবাক্যং (ক্লী) উত্তরং । ইত্যমরঃ ॥

প্রতিবাণিঃ (স্ত্রী) প্রত্যুক্তিঃ । প্রত্যুত্তরং ।
ইতি ভূরিপ্রয়োগঃ ॥

প্রতিবাদী [ন্] (ত্রি) প্রতিপক্ষঃ । যথা ।
যদা স্ত্বেবস্বিধঃ পক্ষঃ কল্পিতঃ পূর্ববাদিনা ।
দদ্যাত্তং পক্ষসম্বন্ধং প্রতিবাদী তদোত্তরং ॥
ইতি ব্যবহারতত্ত্বে বৃহস্পতিবচনং ॥

প্রতিবাসরঃ (পুং) প্রতিদিনং । ইতি হারা-
বলী ॥

প্রতিবাসী [ন্] (ত্রি) আসন্নগৃহী । নিকট
স্থায়ী । পড়সি ইতি ভাষা । প্রতি-
বসতীতি গ্রহাদিহ্মাণিন্ প্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥

প্রতিবিস্মং (ক্লী) প্রতিমা । প্রতিচ্ছায়া । ইত্য-
মরঃ ॥

প্রতিবিষা (স্ত্রী) অতিবিষা । আতইস ইতি
ভাষা । ইত্যমরঃ ॥

প্রতিবিষ্ণু (ক্লী) বিষ্ণুং বিষ্ণুং প্রতি । ইতি
মুক্তবোধব্যাকরণং ॥

প্রতিবিষ্ণুকঃ (পুং) মুচুকুন্দকৃষ্ণঃ । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রতিবেশঃ (পুং) প্রতিবাসিগৃহং । আসন্ন
গৃহিণাং গৃহং । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

প্রতিবেশবাসী [ন্] (ত্রি) প্রতিবাসী । যথা
নো জানে প্রতিবেশবাসিনি গুরোঃ কিং
ভাবি সম্ভাবিতং । ইত্যলঙ্কারকৌম্ভভং ॥

প্রতিবেশী [ন্] (ত্রি) প্রতিবাসী । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥

প্রতিশাসনং (ক্লী) আহুয় ভৃত্যাদীনাং কার্যে
প্রেরণং । ইত্যমরঃ ॥

প্রতিশিষ্টং (ত্রি) প্রত্যাখ্যাতং । প্রেষিতং ।
ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্রতিষ্ঠা (স্ত্রী) প্রতিষ্ঠায়ঃ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

প্রতিষ্ঠায়ঃ (পুং) পানসরোগঃ । ইত্যমরঃ

প্রতিশ্রয়ঃ (পুং) বক্তৃশালা । ইতি জটাধরঃ
সভা । আশয়ঃ । ইতি মেদিনী ॥ ওকঃ
ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রতিশ্রবঃ (পুং) অঙ্গীকারঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রতিশ্রং (স্ত্রী) প্রতিধ্বনিঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রতিশ্রুতঃ (ত্রি) অঙ্গীকৃতঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রতিষিদ্ধঃ (ত্রি) প্রতিষেধবিষয়ঃ । নিষিদ্ধ ।
যথা । অপ্রতিষিদ্ধমনুমতং ভবতীতি
দত্তকচন্দ্রিকা ॥

প্রতিষেদ্ধা [ঋ] (ত্রি) প্রতিষেধকর্তা । তং-
পর্যায়ঃ । মাশব্দিকঃ ২ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥

প্রতিষেধঃ (পুং) নিষেধঃ । যথা । প্রাধান্তস্ত
বিধেৰ্বত্র প্রতিষেধে প্রধানতা । পর্য্যাদাসঃ

ন বিজ্ঞেয়ো বত্রোত্তরপদেন নঞ ॥ ইতি
মলমাসতত্ত্বং ॥

প্রতিষেধকঃ (ত্রি) প্রতিষেধকর্তা । যথা ।

• ষষ্টিবর্ষমহস্রাণাং মহস্রাণি বসেদ্বিবি ।
মোহনুমস্তাপি ভবতি নিরয়ে প্রতি-
ষেধকঃ ॥ ইত্যগ্নিপুৰাণং ॥

প্রতিকঃ (পুং) দূতঃ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

প্রতিক্ষঃ (পুং) সহায়ঃ । বার্তাহরঃ । পুরোগঃ ।
ইতি মেদিনী ॥

প্রতিক্ষমঃ (পুং) চক্ষুরজ্জুঃ । ইতি জটাধরঃ ॥

প্রতিক্ষমঃ (পুং) চরঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

প্রতিক্তস্ত্বঃ (পুং) প্রতিবন্ধকঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রতিষ্ঠঃ (পুং) স্থপার্শ্বনামকবৃত্তাহংপিতা ।

ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ প্রতিষ্ঠাযুক্তে ত্রি ॥

প্রতিষ্ঠা (স্ত্রী) গৌরবঃ । ক্ষিতিঃ । স্থানং ।

যাগনিষ্পত্তিঃ । চতুরক্ষরপদ্যং । ইতি

মেদিনী ॥ * ॥ সংস্কারবিশেষঃ । তদ্-

দিনাদি যথা । মৎস্রপুৰাণে । চৈত্রে বা

ফাল্গুনে বাপি জ্যৈষ্ঠে বা মাধবে তথা ।

সময়ঃ সৰ্বদেবানাং প্রতিষ্ঠা শুভদা

ভবেৎ ॥ প্রাপ্য পক্ষং শুভং শুরুমতীতে

চোত্তরায়ণে । পক্ষমী চ দ্বিতীয়া চ তৃতীয়া

সপ্তমী তথা ॥ দশমী পৌর্ণমাসী চ তথা

শ্রেষ্ঠা ত্রয়োদশী । আস্ব প্রতিষ্ঠা বিধিবৎ

কৃতা বহুফলা ভবেৎ ॥ * ॥ প্রতিষ্ঠা সৰ্ব-

দেবানাং কেশবস্ত বিশেষতঃ । উত্তরা-

য়ণমাপনৈ শুরুপক্ষে শুভে দিনে ॥ কৃষ্ণ-

পক্ষে চ পক্ষম্যামক্ষম্যাক্ষৈব শশ্বতে ॥*

ভুজবলভীমে । যুগাদাবয়নে পুণ্যে কর্তব্য

বিষুবদ্বয়ে ॥ চন্দ্রসূর্যগ্রহে বাপি দিনে

পুণ্যেহথ পৰ্বস্ব । যা তিথির্ঘস্য দেবস্য

তস্যাত্ বা তস্য কীর্তিতা ॥ গৃহাগমবিশে-

মেণ প্রতিষ্ঠা মুক্তিদায়িনী ॥ * ॥ পদ্ম-

পুরাণে । প্রতিপদ্বনদশ্রোক্তা পবিত্রা-

রোপণে তিথিঃ । শ্রিয়া দেব্যা দ্বিতীয়া

তু তিথীনাগুভমা স্মৃতা ॥ তৃতীয়া তু ভবা-

ন্যাশ্চ চতুর্থী তৎস্বতস্য চ । পক্ষমী সোম

রাজস্ত ষষ্ঠী প্রোক্তা গৃহস্ত চ ॥ সপ্তমী

ভাস্করশ্রোক্তা দুর্গায়াশ্চাক্ষমী তথা ।

মাতৃগাং নবমী প্রোক্তা দশমী বাসুকৈ-

স্তথা ॥ একাদশী ঋষীণাঞ্চ দ্বাদশী চক্র-

পাণিনঃ । ত্রয়োদশী ত্বনঙ্গস্য শিবস্যোক্তা

চতুর্দশী । মম চৈব মুনিশ্রেষ্ঠ পৌর্ণমাসী

তিথিঃ স্মৃতা ॥* ॥ কল্পতরৌ দেবীপুৰাণং ।

মহিষাসুরহন্ত্র্যাশ্চ প্রতিষ্ঠা দক্ষিণায়নে ।

যস্য দেবস্য যঃ কালঃ প্রতিষ্ঠাধ্বজ-

রোপণে ॥ গর্তাপূর্শিলান্যাসে শুভদ-

স্তস্য পূজিতঃ । যস্য দেবস্য প্রতিষ্ঠা

ধ্বজরোপণে যঃ কালঃ শুভদস্তস্য গর্তা-

পূর্শিলান্যাসে গৃহারস্তে স কালঃ পূজিত

ইত্যর্থঃ ॥* ॥ প্রতিষ্ঠাসমুচ্চয়ে । মাঘে বা

ফাল্গুনে বাপি চৈত্রবৈশাখয়োরপি । জ্যৈষ্ঠা-

ষাঢ়কয়োর্বাপি প্রতিষ্ঠা শুভদা ভবেৎ ॥*

ভবিষ্যে । সোমো বৃহস্পতিশ্চৈব শুক্র-

শ্চৈব বুধস্তথা । এতে সৌম্যগ্রহাঃ প্রোক্তাঃ

প্রতিষ্ঠা যজ্ঞকর্মণি ॥ * ॥ মৎস্রপুৰাণং ।

আষাঢ়ে দ্বৈ তথা মূলমুত্তরাত্রয়মেব চ ।

জ্যৈষ্ঠাশ্রবণরোহিণ্যঃ পূর্বভাদ্রপদে তথা ॥

হস্তাশ্বিনী রেবতী চ পুষ্যা যুগশিরস্তথা ।

अनुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठानौ प्रश-
 श्रुते ॥ दीपिकायां । प्राज्ञेशवासवकरा-
 दितिभास्विनीषु पौषागमरेज्याशशिभेषु
 तथोत्तरेषु । कर्तुः शुभे शशिनि केन्द्र-
 गते च जीवे कार्या हरेः शुभतिथौ
 विधिवत् प्रतिष्ठा ॥ प्राज्ञेशादयः । रोहि-
 णीज्येष्ठाहस्तापुनर्वसुशनिरेवतीपुष्यामृग-
 शिरउत्तरफल्गुन्युत्तराषाढोत्तरभाद्रपन्नफ-
 द्राणि ॥ * ॥ सर्वमङ्गलादृक्तास्ते देवी-
 पुराणं । यथा द्वादशमे जीवे अष्टमे बाध
 भास्करे । प्रतिष्ठा कारिता विशेषमहाभय-
 करी मता ॥ कल्लतरो देवीपुराणं । चतु-
 र्वर्गैस्तथा विष्णुः प्रतिष्ठाप्यः स्रुथार्थिभिः ।
 प्रतिष्ठा ब्राह्मणद्वारैव कर्तव्या । ह्यशीर्ष-
 पङ्करात्रे भगवद्वाक्यं । कर्तुमिच्छति यः
 पुण्यं मम मूर्तिप्रतिष्ठया । अश्वमेधीय-
 स्वाचार्यास्तन लक्षणसंयुतः ॥ ब्राह्मणः सर्व-
 वर्णानां पङ्करात्रेविशारदः । ब्राह्मणाना-
 मलाभे तु ऋज्विरो वैश्वशूद्रयोः ॥ ऋज्वि-
 यागमलाभे तु वैश्वः शूद्रस्य कल्लितः ।
 कदाचिदपि शूद्रस्त न च कार्यार्थमर्हति ॥ * ॥
 ब्रह्मरदीये । प्रणमेच्छूद्रसंस्पृक्तं लिङ्गं
 वा हरिमेव वा । स सर्वयातनाभोगी
 यावदाहूतसंज्ञवत् ॥ तथा । स्त्रीणामनुप-
 नौतानां शूद्राणां जनेश्वर । स्पर्शने
 नाधिकारोऽस्ति विष्णो वा शङ्करेऽपि
 वा ॥ * ॥ प्रतिष्ठाप्रकारस्तु मंस्यपुराणादा-
 वृत्तः । तदसंभवे विद्याकरवाजपेयि-
 प्रभृतिसम्मतो भविष्याद्युक्तः । यथा
 भविष्यपुराणं । सपनादि यथाशक्ति कृत्वा

तन्मूलमन्त्रकं । विष्णुसैद्धयान्त्रोत्तरे प्रति-
 मासु कृता भवेत् ॥ आदिपदात् पृष्ठोत्त-
 सवहोमादि महाकपिलपङ्करात्रोत्तकर्म
 च कर्तव्यं । तद्व्या । सपुष्पं सकुशं
 पाणिं न्यसेद्वेवस्य मन्त्रके । पङ्कवारं
 जपेन्मूलमन्त्रोत्तरशतोत्तरं ॥ ततो
 मुलेन मूर्त्नादिपीठान्तं संस्पृशेदिति ।
 तद्व्यासं लिपिग्रासं मन्त्रन्यासं वि-
 न्यसेत् ॥ पूजां महतीं कुर्यात् स्वमन्त्रो-
 क्तां यथाविधि । प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्राण-
 स्थापनमाचरेत् ॥ लिपिन्यासस्तु मातृका-
 न्यासः । उक्तं । जपानो सर्वमन्त्राणां
 विन्यसेन्न लिपिं विना । कृतं तन्निष्फलं
 विद्यातस्मात् पूर्वं लिपिं न्यसेत् ॥ कादि-
 मतेऽपि । मातृकायाः षडङ्गं मातृका-
 न्यासमेव च । सर्वसां प्रथमं कृत्वा
 पश्चात्तन्त्रोदितं न्यसेत् ॥ एतद्वचनाच्च
 मातृकान्यासः पूर्वं पश्चात्तन्त्रन्यासः ।
 क्रमदीपिकायामप्येव क्रमः । मन्त्रन्यास-
 च तन्त्रमन्त्रविशेषोक्तपदवर्णन्यासः । त-
 दभावे मूलमन्त्रेण शिरसि हस्तन्यासः । तन्त्र-
 न्यासस्तु विष्णुविषयक एव । न्यासप्रमाणानि
 सारदाक्रमदीपिकोक्तान्यनुसङ्ख्यानानि ॥ * ॥
 प्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्तु सारदात्रयोर्विंशति-
 पटलोक्तः । यथा । पाशाङ्कुशपुटाशक्ति-
 र्काणीविन्दुविभूषितः । याद्याः सप्त सका-
 रास्ता वयोमसतोन्दुसंयुतं ॥ समन्त्रे
 हंसमन्त्रः स्यात्ततोऽहमुष्यपदं भवेत् ।
 प्राणा इति वदेत् पश्चात् इह प्राणा-
 स्ततः परं ॥ अमुष्य जीव च इह स्थितो-

अमुष्यपदं भवेत् । सर्वेन्द्रियाण्यमुष्यान्ते
 वाङ्मनश्चक्षुरस्ततः ॥ श्रोत्रेन्द्राणपदे प्राणा
 इहागत्य सूखं चिरं । तिष्ठन्नुग्निवधुरन्ते
 प्राणमन्त्रोऽह्यमौरितः ॥ प्रत्यमुष्यपदां
 पूर्वं पाशाद्यानि प्रयोजयेत् । प्रयो-
 गेषु समाख्यातः प्राणमन्त्रो मनीषिभिः ॥
 पञ्चाक्षुशपुटाशक्तिरित्यनेन प्रथमं पाश-
 वीजं आं ततः शक्तिवीजं ह्रीं ततो-
 हक्षुशवीजं क्रोएं वागी यकारः विन्दुविडू-
 षितो यं । याद्याः सप्त सकारान्ताः
 उद्धृतयकारानुवादेन सप्त तद्विभं वीजं
 पूर्वं पृथगुक्त्वारस्तु सप्तानामपि विन्दुता-
 ख्यापनाय । अक्षुशवायनलाविनवरुणवीजानी-
 त्तुक्तं । अत्र वायुवीजस्यैकत्वं वीज-
 स्त्वेन सर्वेषां विन्दुत्वं व्यक्तं । राघव-
 भट्टोऽहप्येव । अन्यस्तु वागीविन्दुविडू-
 षिता इति पठिन्ना नादविन्दुविडूषिता
 इति व्याख्यातं याद्या इत्यस्य विशेषणं
 वदति । व्योम हकारः सत्यं ओकारः इन्दु-
 विन्दुः तेन हों । अतएव पाशाक्षुशान्त-
 रितशक्तिमनोः परस्ताच्छुचार्थं यादिवस्त्र-
 वर्णगुणं सहं समिति प्रपञ्चसारप्रतिपाद्य-
 गुणमित्यनेन होमात् पद्मपादाचाद्यै-
 र्वाख्यातं । आग्निवधुः स्वाहा । तेनायं
 मन्त्रः । आं ह्रीं क्रोएं यं रं लं वं
 शं यं सं हों हं सः अमुष्य प्राणा
 इह प्राणाः आमित्यादि अमुष्य जीव इह
 स्थितः आमित्यादि अमुष्य सर्वेन्द्रियाणि
 आमित्यादि अमुष्य वाङ्मनश्चक्षुश्रोत्रेन्द्राण-
 प्राणा इहागत्य सूखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा ।

अमुष्य इति षष्ठ्यन्तुदेवतानामोपलक्षणं ।
 अदःपदं हि यद्रूपं यत्र मन्त्रे हि
 दृश्यते । अमुष्याभिधानं तद्रूपं तत्र
 स्थाने निबोजयेत् ॥ इति नारदीयां ।
 वशिष्ठसंहितायां । हृदि हस्तं समिधाय
 प्राणस्वापनमाचरेत् ॥ * ॥ प्राणुक्तविषय-
 पुराणवचनेन तन्मूलमन्त्रकं तत्तद्देवता-
 मन्त्रकं स च वैदिकस्तुत्रिकश्च । ओङ्का-
 रादिसमायुक्तं नमस्कारान्तर्कृतितं । स्व-
 नाम सर्वसद्धानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥
 ब्रह्मपुराणे । ओङ्कारादिनमोहस्तेन चतु-
 र्थास्तुतद्देवतानामरूपो वा । कालिका-
 पुराणे । प्रतिमायाः कपोलो द्वौ
 स्पृक्त्वा दक्षिणपाणिना । तथैव हृदये-
 हस्पर्शं दत्त्वा शश्वच्च मन्त्रविं ॥ एति-
 र्मन्त्रैः प्रतिष्ठास्तु हृदयेऽपि समाचरेत् ।
 अथैव प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अथैव प्राणाः
 करस्तु च । अथैव देवत्वसंख्यायै स्वाहेति
 यजुरीरयन् ॥ अङ्गमन्त्रैरङ्गमन्त्रैर्वैदिकै-
 रित्यनेन च । प्राणप्रतिष्ठां सर्वत्र प्रति-
 मास्तु समाचरेत् ॥ अङ्गमन्त्रैः अङ्गान्ता-
 मन्त्रैः । अङ्गमन्त्रैः मूलमन्त्रैः वैदिकै-
 र्मनोज्योतिरित्यादिभिः ॥ * ॥ स्नपनां
 पूर्वं वस्त्रिकमृत्तिकादिभिस्तिसृभिः क्वालन-
 माह ह्यशीर्षपञ्चरात्रं । वस्त्रिकमृत्तिकाभिस्तु
 गोमयेन स्वभस्मना । क्वालयेच्छिन्नि-
 संस्पर्शदोषाणामुपशान्तये ॥ स्नापयेदङ्ग-
 तोयेन शुद्धवत्या तु देशिकः ॥ नमस्ते-
 हस्तु स्मरेशानि प्रणीते विश्वकर्म्मणा । प्रभा-
 वितानेशेषजगद्धात्रि तूभ्यं नमो नमः ॥

ত্বয়ি সংপূজয়ামীশে নারায়ণনাময়ং ।
 রহিতা শিল্পিদোষৈস্ত্বয়িক্ষুণ্ণা সদা
 ভব ॥ * ॥ তেন যথাশক্তি স্নপনাদিপূর্বক-
 প্রতিমাহুদয়ে তন্মূলমন্ত্রবিন্যাসেন দেব-
 তায়া বিশেষসন্নিধিঃ প্রতিষ্ঠেতি । রাঘব-
 ভট্টধৃতমহাকপিলপঞ্চরাত্রেশপি । প্রতিষ্ঠা-
 শব্দসংসিদ্ধিঃ প্রতিপূর্বাচ্চ তিষ্ঠতেঃ ।
 বহুর্থত্বান্নিপাতানাং সংস্কারাদৌ প্রতেঃ
 স্থিতিঃ ॥ অর্থস্তদয়মেতস্য গীয়তে শাব্দিকৈ-
 জ্ঞৈঃ । বিশেষসন্নিধির্থা তু ক্রিয়তে
 ব্যাপকস্য তু ॥ সন্মূর্তৌ ভাবনামন্ত্রৈঃ
 প্রতিষ্ঠা সাভিধীয়তে ॥ * ॥ স্বভস্মনা
 গোময়ভস্মনা । অকৌত্তরং পলশতং
 স্নানে দেয়ঞ্চ সর্বদা ॥ পলমাহ মনুঃ ।
 পঞ্চকৃষ্ণলকো মাষস্তে স্ত্ববর্ণস্ত্ব যোড়শ ।
 পলং স্ত্ববর্ণাশ্চহারঃ । তেনাক্টরক্তি-
 কাধিকলৌকিকমাষদ্বয়াধিকতোলকত্রয়েণ
 পলং ভবতি এবন্নিধাকৌত্তরপলশতেন
 লৌকিকমষ্ঠ্যধিকশতত্রয়তোলকা ইতি ।
 এবং বল্মীকয়ুদাদিক্ষালনে গায়ত্র্যা বল্মীক-
 যুদা স্নাপয়েৎ । তত্রাপি অকৌত্তরশতপলং
 শূলপাণিলিখিতন্যায়ং । গায়ত্র্যা মূল-
 মন্ত্রেণ বা গন্ধোদকস্নানে শুদ্ধবত্যা এতো-
 দ্বিস্তমিত্যাди ঋক্ত্রয়ান্নিকয়া দেশিকো
 গুরুর্যজমানো বা বিজ্ঞঃ নমোহস্ত
 ইত্যাদিমন্ত্রৌ দেবতাস্তরে চ তত্তদেবতা-
 নামোহঃ । শিবলিঙ্গস্থাপ্যর্চাত্মাং স্ত্রীলিঙ্গ-
 মবিরুদ্ধং ॥ * ॥ যমঃ । কৃষ্ণা দেবকুলং
 সর্কং প্রতিষ্ঠাপ্য চ দেবতাং । বিধায়
 বিবিধং চিত্রং তল্লোকং বিন্দতে ধ্রুবং ॥

নারসিংহে । প্রতিমাং লক্ষণোপেতাং নর-
 সিংহস্ত কারয়েৎ । সর্বপাপানি সন্ত্যজ্য
 স তু বিষ্ণুপুরং ব্রজেৎ ॥ প্রতিষ্ঠা নর-
 সিংহস্ত যঃ করোতি যথাবিধি । নিষ্কামো
 নরশার্দূল দেহবন্ধাং প্রমুচ্যতে । সকামো
 নরসিংহস্ত পুরং প্রাপ্য প্রমোদতে ॥
 বিধিবৎ স্থাপয়েদ্বস্ত্ব কারয়িত্বা জনাদ্দিনং ।
 ন জাতু নির্গমস্তস্ত্ব বিষ্ণুলোকাং কথঞ্চন ॥
 মাধবনানসোল্লাসে । দেবস্ত্ব প্রমিতায়ান্ত
 যাবস্ত্বঃ পরমাণবঃ । তাবদ্বর্ষসহস্রাণি স্বর্গ-
 লোকে মহীয়তে ॥ * ॥ রাজমার্ভণ্ডে ।
 পুত্রোৎপত্তৌ সদা শ্রাদ্ধমন্ত্রপ্রাশনিকে
 তথা । চূড়াকার্যে ব্রতে চৈব নান্নি পুং
 সবনেহপি চ ॥ পাণিগ্রহে প্রতিষ্ঠায়াং
 প্রবেশে নববেশ্মনঃ । এতদ্বুদ্ধিকরং নাম
 গৃহস্থস্য বিধীয়তে ॥ * ॥ সূত উবাচ ।
 কলৌ চৈকাহসাধ্যেন প্রতিষ্ঠাং মন্ত্রবিভ-
 বান্ । মধ্যমেনাধমেনাপি প্রকুর্যাত্তান্ত্রিকৈ-
 র্মতৈঃ ॥ তথা । নিত্যং নিব্বর্ত্য মতিমান্
 কুধ্যাদভ্যুদয়ং ততঃ । বিপ্রান্ সংপূজয়ি-
 ত্বাথ ততো যাগপুরং ব্রজেৎ ॥ গণেশগ্রহ-
 দিক্‌পালান্ প্রতিকূন্তেষু পূজয়েৎ । স্থণ্ডিলে
 বিধিবদ্বিষ্ণুং পরিবারগণং যজেৎ ॥ * ॥
 স্নাপয়েৎ প্রথমং দেবং তৌমৈঃ পঞ্চবিধৈ-
 রপি । পঞ্চায়তৈঃ পঞ্চগবৈঃ পঞ্চমুৎ-
 পিণ্ডকৈরপি ॥ তিলতৈলৈশ্চ স্নেহৈশ্চ
 কষায়ৈরপি সন্তমাঃ । পঞ্চপুষ্পাদকৈর্বাথ
 ত্রিপত্রৈরপি সন্তমাঃ ॥ * ॥ তুলসীকুন্দ-
 মালুরপত্রাণ্যাহস্ত্রিপত্রকং । চম্পকাত্র-
 শমীপদ্মকরবীরঞ্চ পঞ্চমং ॥ * ॥ মৃত্তিকা

करिदन्तुस्य पर्वताश्वखुरस्य च । कुशवर्गीक-
सन्तु तं यदां पक्षकमीरितं ॥*॥ गोमूत्रं
ग्लोमयं क्लीरं दधि सर्पिः कुशोदकं ।
कूर्यात् प्राणप्रतिष्ठां ह्यहोमं कूर्याद्वथा-
विधि । दक्षिणां विधिवद्दद्यात् पूर्णार्थं
तदनन्तरं ॥ इति भविष्यपुराणे तृतीय-
भागे ९ अध्यायः ॥ * ॥ चतुरस्रुलविस्तारा
दीर्घाहस्तद्वयावधि । पताका लोकपालानां
दशानां परिकीर्तिताः । पक्षहस्ताश्च वै
दशाः पताकानां प्रकीर्तिताः ॥ * ॥
ज्योतिषे । द्वाङ्गं सशर्करैव घृतं दधि
तथा मधु । पक्षामृतमिदं प्रोक्तं विधेयं
सर्वकर्मसु ॥ * ॥ प्रतिष्ठानन्तरं मांस्ये ।
ततः सहस्रं विप्राणामष्टोत्तरशतन्तुथा ।
भोजयेत् यथाशक्त्या पक्षाशद्वाथ
विंशतिं ॥*॥ षोडशोपचाराः । आसन-
मित्यादि । दशोपचाराः पाद्यादि । पक्षोप-
चारा गङ्गादि । सर्वोपचारवस्तुनामलाभे
भावनेव हि । निम्नलेनोदकेनानुपूर्णेते-
त्याह नारदः ॥ * ॥ नारसिंह । स्नाने
वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकं ॥ * ॥
कालिकापुराणं । यद्दीयते च देवेभ्यो
गङ्गपुष्पादिकं तथा । अर्घ्यपात्रस्थिते-
स्त्यैरभिषिच्य तमुत्सृजेत् ॥ * ॥ देवी-
पुराणं । होमो एहादिपूजायां शत-
मष्टोत्तरं भवेत् । अर्काविंशतिरर्को
वा यथाशक्ति विधीयते ॥ * ॥ कात्यायनः ।
आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधी-
यते । * । अत्र नीराजनमाह पूजारहा-
करे देवीपुराणं । शङ्खधेर्यादिनिन्दे-

र्जयशकैश्च पुष्कलेः । यावतो दिवसान्
वीर देव्या नीराजनं कृतं । तावत्कल्ल-
सहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ भक्त्या
पिक्तप्रदीपाद्यैश्चूताशखादिपल्लवैः । ष-
धीतिश्च मेध्याभिः सर्ववीजैर्षवादिभिः ॥
नवम्यां पर्वकालेषु यात्राकाले विशेष-
तः । यः कूर्याच्छ्रद्धया वीर देव्या
नीराजनं नरः । यस्तु कूर्यात् प्रदीपेन
सूर्यलोकं स गच्छति ॥ पर्वकाल उ-
सवकालः । देव्या इति स्त्रीत्वमविवक्षितं
बहूनां निवृत्तकारैर्व्याख्यातत्वात् आचा-
रात् ॥ * ॥ अथ प्रतिष्ठितमूर्त्तौ कदाचि-
पूजाभावेन महाकपिलपक्षरात्रं । एकाह-
पूजाविहतौ कूर्याद्विष्णुगमर्दनं । त्रिरात्रे
च महापूजा संप्रोक्षणमतः परं ॥ मासा-
दूर्द्धमनेकाहपूजा यदि विहन्ते । प्रतिष्ठै-
वेम्यते कैश्चि-
कैश्चि-
संप्रोक्षण-
क्रमः ॥ संप्रोक्षणं उ देवस्य ह्येत्या-
दिना । गवां रसैश्च संस्नाप्य दर्भतोर्यै-
र्विशोध्य च । प्रोक्षयेत् प्रोक्षणीतोर्यै-
मूर्त्तेनाष्टोत्तरं शतं ॥ सपुष्पं सकुशं
पाणिं न्यसेद्देवस्य मस्तके । पक्षवारं
जपेन्मूलमष्टोत्तरशतोत्तरं ॥ ततो
मूलेन मूर्त्तादिपीठान्तं संप्रशेदिति ।
तद्व्यासं लिपिन्यासं मन्त्रन्यासं विन्य-
सेत् ॥ प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणस्थापन-
माचरेत् । पूजां महतीं कूर्यात् श्रु-
तस्तोत्राणां यथाविधि । वागहोमादिषु प्रायः
संक्षेपोऽयं विधिः श्रुतः ॥ * ॥ अस्पृश-
स्पर्शने तु बोधायनः । तासां द्रव्यं

কৃতশৌচানাং দেবার্চানাং ভূয়ঃ প্রতিষ্ঠা-
পয়েৎ । তাসামম্পৃশ্চাম্পর্শানাং । প্রকৃতি-
দ্রব্যস্য তাত্ৰাদেৰ্যথেক্ষশৌচং কৃত্বা
পুনঃ প্রতিষ্ঠাং কারয়েদिति রত্না-
করঃ । তদা পূজ্যত্বমিত্যাহু রত্নাকরা-
দয়ঃ ॥ * ॥ আদিত্যপুরাণে । খণ্ডিতে
ক্ষুটিতে দন্ধে ভ্রাজমানবিবর্জিতে ।
যোগহীনে পশুস্পৃক্ষে পতিতে ছুফ্ভূমিষু ॥
অন্যমন্ত্রার্চিত্তে চৈব পতিতস্পর্শদূষিতে ।
দশস্বতেষু নো চক্রুঃ সন্নিধানং দিবৌ-
কসঃ ॥ ইতি সৰ্ব্বগতো বিষ্ণুঃ পরিভাষা-
ক্ষকার হ ॥ * ॥ উপচারদ্রব্যানি সারদা-
তিলকে । পাদ্যং শ্যামাকদূৰ্ব্বাজ্যবিষ্ণু-
ক্রান্তাভিরিষ্যতে । তদযুক্তজলমিতি
শেষঃ । গন্ধপুষ্পাকৃতযবকুশাগ্রতিলসৰ্ষ-
পৈঃ । সদূৰ্ব্বৈঃ সৰ্ব্বদেবানামৰ্ঘ্যমেতদুদী-
রিতং ॥ জাতীলবঙ্গককৌলৈর্জলমাচমনী-
য়কং । আজ্যং দধিমধুশ্ৰীশ্ৰং মধুপৰ্কং
নিবেদয়েৎ ॥ মধুপৰ্কং দধিমধুঘৃতসৰ্ষপ-
সহিতং কাংশ্চ কাংশ্চেন । গন্ধশ্চন্দন-
কপূরকালাগুরুভিরীরিতঃ । পুষ্পানি দেব-
দেয়ানি । গুগ্গুলুগুরুশীরশৰ্করামধুচন্দনৈঃ ।
ধূপয়েদাজ্যসংমিশ্রৈর্নীচৈর্দেবশ্চ দেশিকঃ ।
তত্র তত্র জলং দদ্যাৎ উপচারান্তরান্তরে ॥ * ॥
অত্র বৃদ্ধিহোমৌ ত্বনাবশ্যকৌ যথাশক্তি
ইত্যভিধানাৎ ॥ * ॥ তথা চান্নধনানাং যজ্ঞ-
মণ্ডপেন বিনাপি পূজ্যমাহ বিষ্ণুধর্ম্মোত্তর-
প্রথমকাণ্ডে । পূজা কার্য্যা বহির্বেদ্যাং
শ্রদ্ধয়া ভৃগুনন্দন । ন ত্বল্পদক্ষিণৈর্ঘজৈ-
র্ঘজেদিহ কদাচন ॥ বিষ্ণুং দেবনিকায়স্থং

যথাশ্রদ্ধমরিন্দম । তপসা পূজয়েন্নিত্যং
তস্মাদল্পধনো নরঃ ॥ * ॥ যদ্যেকাহে দেব-
প্রতিষ্ঠাবাস্তবগৃহোৎসর্গাস্তদা । তন্ত্ৰেণ
বৃদ্ধিশ্রাদ্ধং কুৰ্য্যাৎ । গণেশঃ ক্রিয়মাণে
ত্বিতিবচনাৎ ॥ * ॥ তথা একস্মিন্নপি শ্রগৌ
হোমদ্বয়ং বিধেয়ং । একাগ্রাবনেকহোম-
করণপক্ষে তন্ত্ৰেণ পরিসমূহনাদিকমাহ
গোভিলঃ । গণেশেকং পরিসমূহনমিছো
বর্হিঃপর্য্যক্ষণমাজ্যভাগাবিতি ॥ * ॥ পূজা
দিকন্তু প্রত্যেকমেব । ব্রহ্মপুরাণে ।
দেবানাং প্রতিমা যত্র যুতাভ্যঙ্গক্ষমা
ভবেৎ । পলানি তস্মৈ দেয়ানি শ্রদ্ধয়া
পঞ্চবিংশতিঃ ॥ অষ্টোত্তরশতপলং স্নানে
দেয়ঞ্চ সৰ্ব্বদা । নারসিংহে । যবগোধূম-
জৈশ্চূর্ণৈরুদ্বর্ত্যোষণে বারিণা । প্রক্ষাল্য
দেবদেবেশং বারুণং লোকমাণুয়াৎ ॥
পাদপীঠস্ত যো দদ্যাৎ বিল্বপত্রনিঘর্ষণং ।
উষ্ণানুনা চ প্রক্ষাল্য সৰ্ব্বপাপৈঃ প্র-
মুচ্যতে ॥ ইতি প্রতিষ্ঠাতন্ত্রং ॥ * ॥
প্রকারান্তরং গারুড়ে ৪৮ অধ্যায়ে মৎস্য-
পুরাণে চ দ্রষ্টব্যং ॥

প্রতিষ্ঠানং (ক্লী) নগরবিশেষঃ । বিঠোর ইতি
খ্যাতঃ । তত্র পুরুরবা রাজচক্রবর্তী
আসীৎ । ইতি মহাভারতং ॥

প্রতিষ্ঠিতঃ (ত্রি) প্রতিষ্ঠায়ুক্তঃ । গৌরবা-
স্বিতঃ । নিম্পন্নয়াগঃ । সংস্কৃতঃ । ইতি
প্রতিষ্ঠাশকার্দর্শনাৎ । প্রতিষ্ঠিতানাং
ক্ষাকীর্তির্মরণাদতিরিচ্যতে । ইতি ব্রহ্ম-
বৈবর্তে গণেশখণ্ডে ৩৪ অধ্যায়ঃ ॥

প্রতিসরঃ (পুং) মন্ত্রভেদঃ । মাল্যং । কঙ্কণং ।

ব্রহ্মশুদ্ধিঃ । চমুপৃষ্ঠং । ইতি মেদিনী ॥
প্রাতঃকালঃ । ইতি শব্দমালা ॥ .

প্রতিসরঃ (পুং ক্লী) মণ্ডলং । আরক্ষং । কর-
সূত্রং । নিয়োজ্যে ত্রি । ইতি মেদিনী ॥
প্রতিসর্গঃ (পুং) ব্রহ্মণঃ সৃষ্ট্যানন্তরং দক্ষা-
দীনাং সৃষ্টিঃ । স চ পুরাণপঞ্চলক্ষণান্ত-
র্গতুলক্ষণবিশেষঃ । যথা । ঋষয় উচুঃ ।
আদিসর্গস্তয়া সূত কথিতো বিস্তরেণ চ ।
প্রতিসর্গশ্চ যে যেষামধিপাস্তান্ বদস্ব নঃ ॥
সূত উবাচ । যদাভিষিক্তঃ সকলাধিরাজ্যে
পৃথুর্দ্ধিরিত্র্যামধিপো বভূব । তদৌষধীনা-
মধিপঞ্চকার যজ্ঞব্রতানাং তপসাক-
সোমং ॥ নক্ষত্রতারাদ্বিজবৃক্ষশুল্ললতা-
বিতানশ্চ চ রুক্ষগর্ভঃ । অপামধীশং বরুণং
ধনানাং রাজ্ঞাং প্রভুং বৈশ্রবণঞ্চ তদ্বৎ ॥
বিষ্ণুং রবীণামধিপং বসূনামগ্নিঞ্চ লোকাধি-
পতিঞ্চকার । প্রজাপতীনামধিপঞ্চ দক্ষং
চকার শক্রং মরুতামধীশং ॥ দৈত্যাদি-
পানামথ দানবানাং প্রহ্লাদমীশঞ্চ যমং
পিতৃণাং । পিশাচরক্ষঃপশুভূতবক্ষবেতাল-
রাজস্বথ শূলপাণিং ॥ প্রালেয়শৈলঞ্চ
পৃতিং গিরীণামীশং সমুদ্রং সসরিমদানাং ।
গন্ধর্কবিদ্যাধরকিম্বরাণামীশং পুনশ্চিত্র-
রথঞ্চকার ॥ নাগাদিপং বাসুকিমুণ্ডে-
বীর্ঘ্যং সর্পাদিপং তক্ষকমাদিদেশ । দিগ্-
বারণানামধিপঞ্চকার গজেন্দ্রমৈরাবণনাম-
ধেয়ং ॥ সুপর্ণমীশং পততামথাস্বরাজান-
মুচৈঃশ্রবসঞ্চকার । সিংহং মৃগাণাং
বৃষভং গবাঞ্চ প্লক্ষং পুনঃ সর্কবনস্পতী-
নাং ॥ পিতামহঃ পূর্বমথাভ্যষিঞ্চদেতান্

পুনঃ পূর্বদিগাধিনাথান্ । পূর্বেণ দিক্-
পালমথাভ্যষিঞ্চম্নান্না । সুধর্ম্মাণমরাতি-
কেতুং ॥ ততোহধিপন্দক্ষিণতশ্চকার
সর্কেশ্বরং শঙ্খপদাভিধানং । সকেতুমন্তং
দিগধীশমীশঞ্চকার পশ্চাচ্ছুবনাগুগর্ভঃ ॥
হিরণ্যরোমাণমুদগ্দিগীশং প্রজাপতিং
মেরুস্বতঞ্চকার । অদ্যাপি কুর্ক্বন্তি দিশা-
মধীশাঃ শব্দং বহন্তস্ত ভুবোহভিরক্ষাং ॥
চতুর্ভিরেভিঃ পৃথুনামধেয়ো নৃপোহভি-
ষিক্তঃ প্রথমং পৃথিব্যাং । মন্বন্তরে চাপি
গতে ত এব বৈবস্বতঞ্চক্রুরিমং পৃথিব্যাং ॥
গতেহন্তরে চাক্ষুষনামধেয়ে বৈবস্বতাথ্যে
চ পুনঃ প্রবৃত্তে । প্রজাপতিঃ সোহস্ম
চরাচরশ্চ বভূব সূর্য্যাম্বয়বংশচিহ্নঃ ॥ ইতি
মাৎস্রে আধিপত্যসেচনং মন্বন্তরাধিপত্যং
নাম চ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ অপি চ । মার্কণ্ডেয়
উবাচ । বারাহোহয়ং শ্রুতঃ সর্গো বরা-
হাধিষ্ঠিতো যতঃ । প্রতিসর্গঃ স্মৃতঃ সো
বৈ দক্ষাদৈর্ঘ্যঃ কৃতঃ পৃথক্ ॥ ক্রুদ্ধো
বিরাড়্মনুর্দক্ষো মরীচ্যাদ্যাস্ত মানসাঃ ।
যং যং সর্গং পৃথক্ চক্রুঃ প্রতিসর্গঃ স স
স্মৃতঃ ॥ বিরাট্শ্রুতোহস্বজহ্মংশান্ মনূন্
যৈক্বিততং জগৎ । মনুঃ সপ্ত মনূন্ সৃষ্টা
চকার বহুশঃ প্রজাঃ ॥ প্রজাঃ সিস্থক্ষুঃ
স মনুর্যোহসৌ স্বায়ম্বুবাহ্নয়ঃ । অস্বজং
প্রথমং ষড়্ মনূন্ ষড়পরান্ স্মৃতান্ ॥
স্বারোচিষশ্চোক্তমিচ্চ তামসো রৈবত-
স্তথা । চাক্ষুষশ্চ মহাতেজা বিবস্বান্
পরতস্তথা ॥ যক্ষরক্ষঃপিশাচাংশ্চ নাগ-
গন্ধর্ককিম্বরান্ । বিদ্যাধরানপ্সরসঃ সিদ্ধান্

भूतगणान् बहून् ॥ मेघान् सविद्युतो
 रुक्मान् लताकुल्लतृणादिकान् । मंथान्
 पशून्श्च क्रीटांश्च जलजान् शूलजांस्तथा ॥
 एतादृशानि सर्वाणि मनुः श्वारञ्जुवः सृतेः ।
 सहितः मसृजे सोमश्च प्रतिसर्गः प्रकी-
 र्त्तितः ॥ अग्रे षण्मनवो ये वै तेर्हाप
 ये श्वेहन्तरेहन्तरे । प्रतिसर्गं श्वयं
 कृत्वा प्राप्नुवन्ति चराचरं ॥ यज्ज्वा संभूतं
 यज्जान् यूपं प्राथंशमेव च । धर्माधर्मो
 गुणान् सर्वान् वराहः सृक्तवान् पुरा ॥
 स्रतान् बहून् समुत्पाद्य दक्षो देवर्षिसन्त-
 मान् । महर्षीन् सोमपादींश्च बहून्
 पितृगणांस्तथा ॥ सृष्टिं प्रवर्तयामास
 प्रतिसर्गोहश्च स श्रुतः । अजायन्त मुखाद्-
 विप्राः कज्रिया बाह्युग्रतः ॥ उर्कौर्केश्याः
 पदः शृद्राश्चतुर्केदाश्चतुर्मुखाः । ब्रह्मणः
 प्रतिसर्गोहयं ब्रह्मः सर्गस्ततः श्रुतः ॥
 मरौचेः कश्यपो जातः कश्यपां सकलं
 जगत् ॥ देवा दैत्या दानवाश्च तश्च सर्गः
 प्रकीर्त्तितः ॥ अत्रेर्नेत्रादभूच्छन्द्रश्चन्द्र-
 वंशस्ततोहभवं । तेन सर्वं जगद्वापुं
 सोमसर्गः प्रकीर्त्तितः ॥ अथर्काङ्गिरसी
 कृत्वा पूत्राश्च बहूशोहपरे । मन्त्रयन्त्रा-
 दयो ये वै ते सर्वेहङ्गिरसः श्रुताः ॥
 आज्यपाथ्याः पुलस्त्यस्य पूत्राश्चाग्रे च
 राक्षसाः । प्रतिसर्गाः पुलस्त्यस्य बल-
 वीर्यसम्विताः ॥ काद्रवेया गजा अश्वाः
 प्रजा बहूतरास्तथा । मसृजे पुलहेर्नैव
 सर्गस्तस्य प्रकीर्त्तितः ॥ क्रतोः पूत्रा
 बालिधिलाः सर्वज्जा भूरितेजसः । अर्वा-

शीतिसहस्राणि ज्वलन्तास्करसम्बिताः ॥ प्रचे-
 तसः श्रुताः सर्वे ये वै प्राचेतसाः
 श्रुताः । षडशीतिसहस्राणि पावकोपम-
 तेजसः ॥ श्रुकालिनो वशिष्ठश्च पूत्रा-
 श्चाग्रेहथ वोगिनः । आरुक्तेयाः प्रकाशद्-
 वशिष्ठः सर्ग उच्यते ॥ भृगोश्च भार्गवा
 जाता ये वै दैत्यपुरोधसः । कवयस्ते
 महाप्राज्जास्तैर्व्यापुर्मथिलं जगत् ॥ नारदा-
 भारका जाता विमानानि तथैव च । प्रमो-
 क्षरास्तथैवाग्रे नृत्यं गीतं कौतुकं ॥
 एते दक्षमरीच्याद्याः कृतदारान् बहून्
 स्रतान् । उत्पाद्योत्पाद्य पृथिवीं
 दिवश्च समपूरयन् ॥ तेषां श्रुतेभ्यश्च
 श्रुतास्तंश्रुतेभ्यः परे श्रुताः । समुत्पन्नाः
 प्रवर्तन्ते वेहद्यापि भुवनेषु वै ॥
 विषोस्तु चक्षुमः सूर्यो मनसश्चन्द्रमाः
 श्रुतः । श्रोत्राद्वायुः समुद्भूतो मुखादग्नि-
 रजायत ॥ प्रतिसर्गो हयं विषोस्तथा
 चापि दिशो दश ॥ श्रुत्यर्थश्चन्द्रमाः पश्चा-
 दत्रिनेत्रादवातरं ॥ भास्करः कश्यपा-
 ज्जातो भार्यायास्य समर्त्तितः । रुद्राश्च
 बहवो जाता भूतग्रामाश्चतुर्विधाः ॥ श्व-
 वराहोष्ट्ररूपाश्च प्लवगोमायुगोमुखाः ।
 ऋक्मार्जारवदनाः सिंहव्याश्रमुखाः परे ॥
 नानाशस्त्रधराः सर्वे नानारूपा महा-
 बलाः । एष वः प्रतिसर्गोहपि कथितो
 द्विजसन्तमाः ॥ इति कालिकापुराणे
 २७ अध्यायः ॥

प्रतिसव्यं (त्रि) प्रतिकूलं । इति जटा-
 धरः ॥

प्रतिसाङ्गानिकः (पुं) मागधः । स्तुतिपाठकः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिसौरा (स्त्री) यवनिका । व्यवधायकपटः ।

इत्यमरः ॥

प्रतिसूर्याः (पुं) कूकलासः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः

प्रतिसूर्याकः (पुं) कूकलासः । उपसूर्याक-
मगुलः । इति विश्वः ॥

प्रतिसृक्तः (त्रि) प्रेषितः । प्रत्याख्यातः ।

इति मेदिनी ॥ दन्तः । इति धरणिः ॥

प्रतिसोमा (स्त्री) महिषवल्ली । इति राज-
निर्घण्टः ॥

प्रतिस्पर्द्धा (स्त्री) प्रतिकक्षा । स्पर्द्धा । इति
शब्दरत्नावली ॥

प्रतिहतः (त्रि) द्विकः । प्रतिश्वलितः ।

रुद्धः । इति मेदिनी ॥ निराशः ।

यथा । मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो

हतश्च सः । इति मुद्राङ्कितामरकोषे
पाठः ॥

प्रतिहस्तकः (पुं) प्रतिनिधिः । यथा । आश्रि-

तानां भूतो स्वामिसेवायां धर्मसेवने ।

पुत्रस्योपादने चैव न सन्ति प्रति-

हस्तकाः ॥ इति हितोपादेशे नीतिशास्त्रे

सुहृन्नेदो नाम द्वितीयकथासंग्रहः परि-

च्छेदः ॥

प्रतिहारः (पुं) द्वारः । द्वारपालः । इति

शब्दरत्नावली ॥ मायाकारः । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥

प्रतिहारकः (पुं) मायाकारः । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥

प्रतिहासः (पुं) करवीरः । इत्यमरः ॥ हासक-
म्प्रति हास्यः ॥

प्रतिकण्ठं व्य पौनःपुन्यं । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

प्रतिक्रयः (पुं) रक्तकः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

प्रतिक्रिपुः (त्रि) वारितः । प्रेषितः । इति
मेदिनी ॥ अधिक्रिपुः । इत्यमरः ॥ द्वे

कृताधिक्रिपे । स्पर्द्धया परगुणं प्रति

दुर्बचनमधिक्रिपेपः अधिक्रिप्यतेऽस्मि अधि-

क्रिपुः क्रः एवं प्रतिक्रिपुः । कश्चिः

शौर्यादिकं प्रति स्पर्द्धमानेन दुर्बचन-

मधिक्रिपेपः स यश्च कृतः सोऽधिक्रिपुः

इति मुकुटोत्तपि । केचित्तु । द्वे प्रेषिते

आहूय प्रेषितो यश्च प्रतिक्रिपुः स

उच्यते । इति कृष्णदासः । इत्याहः । इति

भरतः ॥

प्रतीकः (पुं) एकदेशः । अङ्ग । प्रति-

कूले त्रि । इत्यमरः ॥ विलोमः । इति

मेदिनी ॥ * ॥ स्वाङ्गवादनियेषेधो यथा ।

न स्वाङ्गनखवाद्यां वै कुर्यान्नाङ्गलिना

पिबेत् । इति कौर्मे १५ अध्यायः ॥

अपि च । स्वाङ्गे पीठे च वाद्यां हरति

धनपतेः केशवश्चापि लक्ष्मीं । इति

लक्ष्मीचरित्रं ॥

प्रतीकारः (पुं) कृतापकारश्च प्रत्यपकारः ।

तत्पर्यायः । वैरशुद्धिः २ वैरनिर्घा-

तनं ३ । इत्यमरः ॥ चिकित्सा । इति

शब्दमाला ॥

प्रतीकाशः (पुं) उपमा । इत्यमरः ॥

প্রতীচী (স্ত্রী) পশ্চিমদিক্ । ইত্যমরঃ ॥
 প্রতীচীনং (ত্রি) প্রত্যক্ । প্রতীচ্যাং ভবঃ ।
 ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
 প্রতীচ্যঃ (ত্রি) প্রতীচ্যাং ভবঃ । পশ্চিম-
 দিগ্জাতঃ । প্রতীচীশব্দাদ্ভাবার্থস্যপ্রত্যয়-
 নিষ্পন্নঃ ॥
 প্রতীতঃ (ত্রি) খ্যাতঃ । ইত্যমরঃ ॥ সাদরঃ ।
 জ্ঞাতঃ । হৃৎ । ইতি মেদিনী ॥
 প্রতীতিঃ (স্ত্রী) জ্ঞানং । ইতি জটাধরঃ ॥
 খ্যাতিঃ । আদরঃ । হর্ষঃ । ইতি প্রতীত-
 শব্দার্থদর্শনাং ॥
 প্রতীপং (ত্রি) প্রতিকূলং । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
 প্রতীপঃ (পুং) চন্দ্রবংশীয় ঋক্ষরাজপুত্রঃ ।
 সান্তনুরাজপিতা চ । ইতি পুরাণং শব্দ-
 রত্নাবলী চ ॥
 প্রতীপদর্শিনী (স্ত্রী) স্ত্রীমাত্রং । ইত্যমরঃ ॥
 প্রতীরং (স্ত্রী) তটং । ইত্যমরঃ ॥
 প্রতীবাপঃ (পুং) গলিতস্য স্বর্গাদের্দ্রব্যান্তরে-
 গাবচূর্ণনং । ইতি স্বামী ॥ ন্যসনং । নিঃক্ষে-
 পণমিতি যাবৎ । ইতি স্ত্রুভূতিঃ ॥ উপ-
 দ্রবঃ । ইতি মুকুটঃ ॥ আবাপস্ত প্রতী-
 বাপো মারীরীতিরূপদ্রবঃ । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥ ইত্যাতকনশব্দটীকায়াম্ভরতঃ ॥
 পানীয়ৌষধবিশেষঃ । যথা । উষকাদি
 প্রতীবাপং পিবেৎ সংশমনায় বৈ ॥ ইতি
 বিদ্রুধিচিকিৎসায়াম্ চক্রপাণিদন্তঃ ॥
 প্রতীবেশঃ (পুং) প্রতিবেশঃ । ইতি শব্দরত্না-
 বলী ॥
 প্রতীবেশী [ন্] (স্ত্রী) প্রতিবেশী । ইতি শব্দ-
 রত্নাবলী

প্রতীহারঃ (পুং) দ্বারঃ । দ্বারপালঃ । ইত্য-
 মরঃ ॥ তস্য লক্ষণং । ইঙ্গিতাকারতদ্ভ্রো-
 বলবান্ প্রিয়দর্শনঃ । অপ্রমাদী স্নদা দক্ষঃ
 প্রতীহারঃ স উচ্যতে ॥ ইতি চাণক্য-
 সংগ্রহঃ ॥ অপি চ । প্রাংশুঃ স্ক্রুপো
 দক্ষশ্চ প্রিয়বাদী ন চোদ্ধতঃ । চিত্তগ্রাহশ্চ
 সর্বেষাং প্রতীহারো বিধীয়তে ॥ ইতি
 মাৎস্যে ১৮৯ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ সন্ধি-
 বিশেষঃ । যথা । ময়াস্যোপকৃতং পূর্ব-
 ময়কোপকরিষ্যতি । ইতি যঃ ক্রিয়তে
 সন্ধিঃ প্রতীহারঃ স উচ্যতে ॥ ইতি হারা-
 বলী ॥
 প্রতীহারী [ন্] (ত্রি) দ্বারী । দ্বারার্থকপ্রতী-
 হারশব্দাদস্ত্যর্থৈ ইন্প্রত্যয়েন নিষ্পন্নঃ ॥
 প্রতীহারী (স্ত্রী) দ্বাঃস্থিতা । ইতি মেদিনী ॥
 প্রতীহাসঃ (পুং) করবীরঃ । ইত্যমরঃ ॥
 প্রতীক্ষা (স্ত্রী) প্রতীক্ষণং । অপেক্ষা । প্রতি
 পূর্বেক্ষণাতোর্ভাবে অপ্রত্যয়েন নিষ্পন্নঃ ॥
 প্রতীক্ষ্যঃ (ত্রি) পূজ্যঃ । ইত্যমরঃ ॥ প্রতী-
 ক্ষণীয়শ্চ ॥
 প্রতুদঃ (পুং) গৃধাদিঃ । আদিনা শ্চোনঃ ।
 কক্ষঃ । কাকঃ । দ্রোণকাকঃ । উলুকঃ ।
 ময়ূরঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ অস্য মাৎস-
 গুণাঃ । লাবাদ্যা বিষ্কিরো বর্গঃ । প্রতুদা
 জাঙ্গলা মৃগাঃ । লঘবঃ শীতমধুরাঃ কষায়া-
 শ্চ হিতা মৃগাং ॥ ইতি রাজবল্লভঃ ॥
 প্রতৌদঃ (পুং) অশ্বাদিতাড়নদণ্ডঃ । চাবক্
 ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । প্রাজনং ২
 প্রবয়ণং ৩ তোত্রং ৪ তোদনং ৫ । ইতি
 জটাধরঃ ॥

প্রতৌলী (স্ত্রী) রথ্যাৎ ইত্যমরঃ ॥ অভ্যন্তর-
মার্গঃ । নাছ ইতি খ্যাতে । কুলী ইতি চ
খ্যাতে । হট্টাদিমধ্যনির্ম্মিতে পথীতি
সাজ্জঃ । দুর্গনগরদ্বারে ইতি কেচিৎ । হট্ট-
প্রায়ে জনাশ্রয়ে ইতি কেচিৎ । ইতি
তট্টীকায়াম্ ভরতঃ ॥

প্রভ্ৰং (ত্রি) দত্তং । প্রপূর্বদাধাতোঃ কৰ্ম্ম-
ক্রপ্রত্যয়নিষ্পন্নং । ইতি যুক্তবোধব্যাক-
রণং

প্রভ্ৰঃ (ত্রি) পুরাতনঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রত্যক্ [চ্] (ত্রি) ব্য পশ্চিমদিক্ । পশ্চিম-
দেশঃ । পশ্চিমকালঃ । ইতি মেদিনী ॥

প্রত্যক্পর্গী (স্ত্রী) অপামার্গঃ । ইত্যমরঃ ॥
দ্রবন্তী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রত্যক্পুঙ্গী (স্ত্রী) অপামার্গঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রত্যক্শ্রেণী (স্ত্রী) দন্তীযুক্তঃ । মূষিকপর্গী ।
ইত্যমরঃ ॥

প্রত্যগাশাপতিঃ (পুং) বরুণঃ । ইতি হল-
যুধঃ ॥

প্রত্যগ্রঃ (ত্রি) নূতনঃ । ইত্যমরঃ ॥ শোধিতঃ ।
ইতি জটাধরঃ ॥

প্রত্যগ্রথঃ (পুং) অহিচ্ছত্রদেশঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

প্রত্যঙ্ [ঙ্] (ত্রি) পশ্চিমদিক্ । পশ্চিম-
দেশঃ । পশ্চিমকালঃ । প্রতিপূর্বাঙ্-
ধাতোঃ কর্তরি বিচ্প্রত্যয়েন নিষ্পন্নঃ ।
ইতি ব্যাকরণং ॥

প্রত্যঙ্গং (স্ত্রী) অবয়ববিশেষঃ । যথা । প্রত্যঙ্গং
কর্ণনাসাক্ষিলিজ্জাঙ্গানি করাদিকং । ইতি
শব্দচন্দ্রিকা ॥

প্রত্যঙ্গিরা (স্ত্রী) দেবীবিশেষঃ । তস্থা
ধ্যানং । শবোপরিসমাসীনাং রক্তাশ্বর-
তনুচ্ছদাং । সর্বাভরণসংযুক্তাং গুঞ্জা-
হারবিভূষিতাং ॥ ষোড়শাঙ্কাঞ্চ যুবতীং
পীনোন্নতপয়োধরাং । কপালকর্তৃকাহস্তাং
পরমানন্দরূপিণীং । বামদক্ষিণযোগেন
ধ্যায়েন্মস্ত্রবিহুতমাং ॥ ইতি প্রত্যঙ্গিরা-
স্তোত্রান্তর্গতং ॥

প্রত্যনীকঃ (পুং) শত্রুঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রত্যন্তঃ (পুং) স্লেচ্ছদেশঃ । ইত্যমরঃ ॥ সর্গি
কৃষ্ণে ত্রি ॥

প্রত্যন্তপর্বতঃ (পুং) মহাপর্বতসমীপবর্তি-
ক্ষুদ্রপর্বতঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রত্যভিযোগঃ (পুং) প্রত্যপরাধঃ । যথা ।
অভিযোগমনিস্তীর্ঘ্য নৈনং প্রত্যভিযোজ-
য়েৎ । অভিযুক্তঞ্চ নাশ্চেন নোক্তং বিপ্র-
কৃতিং নয়েৎ ॥ অভিযুক্ত্যত ইতি অভি-
যোগোহপরাধস্তমভিযোগমনিস্তীর্ঘ্যাপহ-
তৈনমভিযোক্তারং ন প্রত্যভিযোজয়েদপ-
রাধেন ন সংযোজয়েৎ । যদ্যপি প্রত্যভি-
স্কন্দনং প্রত্যভিযোগরূপস্তথাপি স্বাপ-
রাধপরিহারাত্মকত্বাস্য প্রতিষেধস্য
বিষয়ঃ । অতঃ স্বাভিযোগানুপমর্দনরূপস্য
প্রত্যভিযোগস্বায়ং নিষেধঃ । ইতি মিতা-
ক্ষরা ॥

প্রত্যভিবাদঃ (পুং) অভিবাদস্য গুরোরাসী-
প্রত্যভিবাদনং (স্ত্রী) ক্বচনং । ইতি গোয়ী-
চন্দ্রঃ ॥

প্রত্যয়ঃ (পুং) অধীনঃ । শপথঃ । জ্ঞানং ।
বিশ্বাসঃ । হেতুঃ । রক্ষণং । শব্দঃ ।

इत्यमरः ॥ प्रथितङ्गं । आचारः । इति मेदिनी ॥ निश्चयः । स्वाद्गुः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रकृत्युत्तरजायमानः । वोपदेवेनाश्रु त्वासंज्ञा कृता । प्रत्याययस्तीति स्रुप्तिङ्कृतकृताः प्रत्यायाः । इति संक्षिप्तसारव्याकरणं ॥ सहकारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रत्यायकारिणी (स्त्री) मुद्रा । मोहर इति पारश्रुताया । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रत्यायितः (त्रि) आपुः । विश्वस्तुः । इत्यमरः ॥

प्रत्यर्थी [न्] (त्रि) शक्रः । इत्यमरः । प्रतिवादी । इति शब्दरत्नावली ॥ अर्थिप्रतिपक्षः । यथा । प्रत्यर्थिनोहग्रगतो लेख्यं यथा वेदितमर्थिना । समामासतदर्काहर्नामजात्यादिचिह्नितं ॥ अर्थात् इत्यर्थः साध्यः । सोहस्यास्तीत्यर्थी । तत्प्रतिपक्षः प्रत्यर्थी । इति मित्ताकरा ॥

प्रत्यर्पितं (त्रि) प्रतिदत्तं । यथा । अर्थव्यवहारोऽपि एकस्मिन् वत्सरे यत्संख्याकं यद्भव्यं यतो येन गृहीतं प्रत्यर्पितं भवेति । पुनरश्रुस्मिन् वत्सरे तद्भव्यं तत्संख्याकं ततस्तेन गृहीतं याच्यमानोऽपि यदि क्रयात् सत्यं गृहीतं प्रत्यर्पितं भवेति वत्सरान्तरे गृहीतं प्रत्यर्पितं नास्मिन् वत्सर इत्युपयुज्यते । इति मित्ताकरा ॥

प्रत्यावसानं (स्त्री) भोजनं । इति हेमचन्द्रः

प्रत्यावसितं (त्रि) भक्तिं । इत्यमरः ॥

प्रत्यवस्कन्दः (पुं) } चतुर्विधोत्तरान्तुर्गतो-
प्रत्यवस्कन्दनं (स्त्री) } उत्तरविशेषः । यथा ।

प्रत्यवस्कन्दनं नाम सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं प्रतिग्रहलक्षमिति वा । यथाह नारदः । अर्थिना लेखितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तन्तथा । प्रपद्य कारणं क्रयात् प्रत्यवस्कन्दनं स्रुतं ॥ इति मित्ताकरा ॥ अपि च । अर्थिनाभिहितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तन्तथा । प्रपद्य कारणं क्रयात् प्रत्यवस्कन्दनं हि तत् ॥ इति व्यवहारतद्धे बृहस्पतिवचनं ॥

प्रत्यवस्रता [श्वा] (त्रि) शक्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रत्यवायः (पुं) पापं । दूरदृष्टं । यथा । क्रयं केचिदुपात्तस्य दूरितस्य प्रचकते । अनुपपत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते ॥ इत्येकादशीतद्धे जावालवचनं ॥

प्रत्यश्म [न्] (स्त्री) गैरिकं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रत्यहं व्य प्रतिदिनं । यथा । गिरिशमुपचार प्रत्यहं सा स्रुकेशी ॥ इति कुमारसम्भवं ॥

प्रत्यङ्गं (त्रि) इन्द्रियग्राह्यं । तत्पर्यायम् । ऋद्धियकं २ । इत्यमरः ॥ अनुभवविशेषः । तत् षड्विधं । श्रावणं १ रासनं २ श्रावणं ३ चाक्षुषं ४ स्पर्शनं ५ मानसं ६ । निर्विकल्पकसविकल्पकभेदेन प्रत्येकं द्विविधं । निर्विकल्पकस्तु अतीन्द्रियं । सविकल्पकं मनोग्राह्यं । षड्विधप्रत्यङ्गे आश्रयस्य महत्त्वं

কারণং । ইন্দ্রিয়ং করণং । বিষয়েণ সহ
ইন্দ্রিয়সন্নির্কর্ষঃ অশ্চ ব্যাপারঃ । যথা ।
ভ্রাণজাদিপ্রভেদেন প্রত্যক্ষং ষড়্ভিধং
মতং । ভ্রাণশ্চ গোচরো গন্ধো গন্ধস্বাদি-
নপি স্মৃতঃ । তথা রসো রসজ্ঞায়াস্তথা
শব্দোহপি চ শ্রুতেঃ ॥ উদ্ভূতরূপং নয়-
নস্য গোচরো দ্রব্যানি তদ্বন্তি পৃথক্ভ-
সংখ্যাঃ । বিভাগসংযোগপরাপরত্বস্নেহ-
দ্রবত্বং পরিমাণযুক্তং ॥ ক্রিয়াং জাতিং
যোগ্যবৃত্তিং সমবায়ঞ্চ তাদৃশং । গৃহ্ণাতি
চক্ষুঃসম্বন্ধাদালোকোদ্ভূতরূপয়োঃ ॥ উদ্ভূত-
স্পর্শবদ্রব্যং গোচরঃ সোহপি চ ত্বচঃ ।
রূপাশ্চক্ষুস্মো যোগ্যং রূপমত্রাপি
কারণং ॥ দ্রব্যাদ্যক্ষে হ্রচো যোগো মনসা
জ্ঞানকারণং । মনোগ্রাহ্যং স্খং ছুঃখ-
মিচ্ছা হ্রেষো মতিঃ কৃতিঃ ॥ জ্ঞানং
যান্নর্কিবক্সাখ্যং তদতীন্দ্রিয়মিয্যতে ।
মহত্ত্বং ষড়্ভিধে হেতুরিন্দ্রিয়ং করণং মতং ॥
বিষয়েন্দ্রিয়সম্বন্ধো ব্যাপারঃ সোহপি
ষড়্ভিধঃ । ইতি ভাষাপরিচ্ছেদঃ ॥

প্রত্যক্ষদর্শনং (ত্রি) সাক্ষী । ইতি শব্দমালা ॥
প্রত্যক্ষী [ন্] (ত্রি) ব্যক্তদৃষ্টার্থঃ । ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্রত্যক্ষবাদী [ন্] (পুং) বৌদ্ধঃ । নাপ্রত্যক্ষং
প্রমাণমিতি তস্মতং । প্রত্যক্ষং বদতি
যঃ । কর্তরি ইনপ্রত্যয়েন নিস্পন্নঃ ॥

প্রত্যাকারঃ (পুং) খড়্গকোষঃ । খাপ ইতি
ভাষী । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রত্যাখ্যাতঃ (ত্রি) দূরীকৃতঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
প্রত্যাদিক্ৰেঃ ২ নিরস্তঃ ৩ নিরাকৃতঃ ৪

নিকৃতঃ ৫ বিপ্রকৃতঃ ৬ । ইত্যমরঃ ॥
কচিৎ পুস্তকে তু প্রত্যাদিক্ৰেত্যাদিক্ৰো-
মেকমধিকং দৃশ্যতে তত্রাদ্যচতুষ্কং প্রত্যা-
দিক্ৰে । পরচতুষ্কং তিরস্কৃতে । ইতি
তট্টীকাসারস্বন্দরী ॥

প্রত্যাখ্যানং (ক্রী) নিরাকরণং । তৎপর্যায়ঃ
নিরসনং ২ প্রত্যাদেশঃ ৩ নিরাকৃতিঃ ৪
ইত্যমরঃ ॥

প্রত্যাগমঃ (পুং) প্রত্যাগমনং । ফিরে আসা
ইতি ভাষা । যথা । তীর্থযাত্রাসমারম্ভে
তীর্থপ্রত্যাগমেষু চ । ইতি প্রায়শ্চিত্ত-
তত্ত্বঃ

প্রত্যাদিক্ৰেঃ (ত্রি) প্রত্যাদেশবিশিষ্টঃ । তৎ-
পর্যায়ঃ । নিরস্তঃ ২ প্রত্যাখ্যাতঃ ৩ নিরা-
কৃতঃ ৪ নিকৃতঃ ৫ বিপ্রকৃতঃ ৬ । ইত্য-
মরঃ ॥

প্রত্যাদেশঃ (পুং) নিরাকরণং । প্রত্যা-
খ্যানং । ইত্যমরঃ ॥ তত্ত্বং প্রতি দেবানা-
মাদেশশ্চ ॥

প্রত্যাধানঃ (পুং) বাতব্যাদিবিশেষঃ ।
তশ্চ লক্ষণমাহ । বিমুক্তপার্শ্বহৃদয়ং তদেবা-
মাশয়োথিতং । প্রত্যাধানং বিজানীয়াৎ
কফব্যাকুলিতানিলং ॥ বিমুক্তপার্শ্বহৃদয়ং
পার্শ্বে হৃদয়ে বিহায় জাতং তদেবা-
ধানং । কফব্যাকুলিতানিলং কফেনাব-
রুদ্ধবাতং ॥ * ॥ অথ তশ্চ চিকিৎসা ।
প্রত্যাধানে সমুৎপন্নে কুর্যাৎ বমনলজ্জনে ।
দীপনাদি নিযুক্তীত পূর্ববদ্বস্তিকশ্ম চ ॥
ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

প্রত্যালীড়ং (ক্রী) ধ্বিনাং পাদসংস্থানবিশেষঃ ।

तत्रोक्त्तस्य वामपादप्रसारे दक्षिणपाद-
सङ्कोचः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
ध्विनामवस्थानविशेषः । यथा । स्यात् प्रत्या-
लीट्गालीट् संमं पादं तथापरं ।
वैशाखं मङ्गलकृति ध्विनां स्थानपङ्ककं ॥
स्यादक्षपादसङ्कोचात् वामपादप्रसारणात् ।
प्रत्यालीट्मिति प्रोक्तमालीट् तद्विपर्या-
यात् ॥ तुल्यात् पादयुगं यत्र समपादमुदा-
हृतं । वितस्त्यन्तरितं पादयुगं वैशाख-
मुच्यते ॥ मङ्गलाकारपादाभ्यां मङ्गलं
स्थानमीरितं । इति शब्दरत्नावली ॥ अशिते
त्रि । इति मेदिनी ॥

प्रत्याशा (स्त्री) आकाङ्क्षा । यथा । मूढो ह्यत्र
मरौचिकाम् पशुवत् प्रत्याशया धावति ।
इति शान्तिशतकं ॥

प्रत्यासन्नः (त्रि) निकटवर्ती । इति जटाधरः ॥
प्रत्यासरः (पुं) सैन्यपृष्ठः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

प्रत्यासारः (पुं) बृहस्प पश्चाद्भागः । बृहस्प
पश्चान्न्याहान्तरं । तत्पर्यायः । बृह-
पाणिः २ । इत्यमरभरतौ ॥

प्रत्याहरणं (स्त्री) प्रत्याहारः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

प्रत्याहारः (पुं) स्वस्वविषयेभ्य इन्द्रियाकर्षणं ।
तत्पर्यायः । उपदानं २ । इत्यमरः ॥
प्रत्याहरणं ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ स च
योगाङ्गविशेषः । यथा । प्रत्याहारश्च
तर्कश्च प्राणायामसूत्रतीयकः । समाधिर्धारणं
ध्यानं षडङ्गं योगसंग्रहः ॥ इति
तटीकायां भरतः ॥ प्रत्याहारमाह ।

शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याकाणि योगविं ।
कुर्याच्छिन्नास्तकारौणि प्रत्याहारपरायणः ॥
इति विष्णुपुराणे ७ अंशे १ अध्यायः ॥
अपि च । इन्द्रियापिन्द्रियार्थेभ्यः समाहृत्य
स्थितो हि सः । मनसा सह वृक्ष्या च
अत्याहारेषु संस्थितः ॥ इति गारुडे
२४० अध्यायः ॥ अल्लेन बहुनां ग्रहणं ।
यथा । अच् इति द्यक्त्वेण सर्वस्वराणां
ग्रहणं । इति भरतः ॥

प्रत्युक्तिः (स्त्री) प्रत्युत्तरं । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रत्युत्त व्य वैपरीत्यात् । यथा । बुधादिवाक्यं
तु न नियामकं प्रमाणाभावात् प्रत्युत्त फल-
श्रुतेर्गुणफलबोधकमिति । इति तिथ्यादि-
तद्धे जन्माक्तमीप्रकरणं ॥

प्रत्युत्क्रमः (पुं) प्रधानप्रयोजनानुकूल-
प्रयोजनानुष्ठानं । तत्पर्यायः । प्रयो-
गार्थः २ । इत्यमरः ॥ प्रकृष्टयोगः । इति
केचिं । प्रकृष्टयुद्धार्थमुपक्रमः प्रयोगः
वाच्यः । इति केचिं । प्रयोगो युद्धं
तदभिधेय इति केचिं । प्रत्युत्क्रमो
युद्धार्थ इति भाण्डरिः । युद्धार्थं प्रथमा-
क्रान्तिः । इत्यपरे । कर्मारम्भे प्रथम-
युक्तिः प्रयोगः । इत्यपरे ॥ इति
भरतः ॥

प्रत्युत्क्रान्तिः (स्त्री) प्रत्युत्क्रमः । इत्यमर-
टीकायां क्षीरस्वामी ॥

प्रत्युत्तरं (स्त्री) उत्तरं प्रति उत्तरं । यथा ।
ममेयं भूमिः क्रमागतत्वात् इति 'वाह्युक्ते
ममेयं भूमिर्दशवर्षोपभूज्यमानत्वात् इति
प्रत्युत्तरं । इति व्यवहारतद्धे ॥

প্রভূত্বানং (ক্লী) অভূত্বানং । গাত্ৰোত্বানং ।
যথা । দীব্যস্তুমক্লেস্তত্রাপি প্রিয়য়া চোদ্ধ-
বেন চ । পূজিতঃ পরয়া ভক্ত্যা প্রভূত্বানা-
সনাদিভিঃ ॥ ইতি শ্রীভাগবতে ১০ স্কন্ধে
৬৯ অধ্যায়ঃ ॥

প্রভূত্বংপন্নঃ (ত্রি) উৎপত্তিবিশিষ্টঃ । প্র-
ভূত্বৎপূর্বপদধাতোঃ কর্তরি ক্তপ্রত্যয়েন
নিষ্পন্নঃ ॥

প্রভূত্বংপন্নমতিঃ (ত্রি) সূক্ষ্মবুদ্ধিযুক্তঃ । তৎ-
পর্যায়ঃ । কুশাগ্রীয়মতিঃ ২ সূক্ষ্মদর্শী ৩
তৎকালধীঃ ৪ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ প্রতি-
ভাষিতঃ । ইতি জটাধরঃ ॥

প্রভূত্বদগমনীয়ং (ক্লী) ধোতাং শুকদ্বয়ং । ইতি
মেদিনী ॥ সমুপস্থানযোগ্যে পূজনীয়ে চ
ত্রি । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

প্রভূত্বদগমঃ (পুং) } প্রভূত্বানং । যথা । এক-
প্রভূত্বদগমনং (ক্লী) } ত্রাসনসংস্থিতিঃ পরি-
কৃত্য প্রভূত্বদগমাদূরতঃ । ইত্যাদি সাহিত্য-
দর্পণে রসপরিচ্ছেদঃ ॥

প্রভূত্বাষঃ (পুং) প্রভূত্বাষঃ । প্রাতঃ । ইত্যমর-
টীকায়াং মথুরেশঃ ॥

প্রভূত্বাষঃ [স্] (ক্লী) প্রভূত্বাষঃ । ইত্যমরঃ ॥
যথা । যাতি ব্যক্তিং পুরস্তাদরুণকিসলয়ে
প্রভূত্বাষঃ পারিজাতঃ । ইতি ভরতধৃতসূর্য-
শতকং ॥

প্রভূত্বাষঃ (পুং) প্রভাতং । ইত্যমরঃ ॥ সূর্য্যঃ ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ বহুভেদঃ । ইতি
জটাধরঃ ॥

প্রভূত্বাষঃ* [স্] (ক্লী) প্রভাতং । ইত্যমর-
টীকায়াং ভরতঃ ॥

প্রভূত্বাহঃ (পুং) বিঘ্নঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রত্যেকং (ক্লী) একং একং প্রতি । যথা ।
প্রত্যেকং বা দ্বয়ং বা ত্রয়মপি চ পরং
বীজমত্যন্তশুভং । ইত্যাদি কর্পূরাখ্য-
স্তোত্রং ॥

প্রথ ক প্রক্ষেপে । খ্যাতৌ । ইতি কবিকল্প-
ক্রমঃ ॥ রেফযুক্তঃ । ক প্রাথয়তি । ইতি
দুর্গাদাসঃ ॥

প্রথ ম য ঙ খ্যাতৌ । ইতি কবিকল্পক্রমঃ ॥
রেফযুক্তঃ । ম প্রথয়তি । য প্রথা । ঙ
প্রথতে গুণী প্রসিদ্ধঃ স্মাদিত্যর্থঃ । ইতি
দুর্গাদাসঃ ॥

প্রথমঃ (ত্রি) প্রধানং । তৎপর্যায়ঃ ।
আদিঃ ২ পূর্বঃ ৩ পৌরস্ত্যঃ ৪ আদ্যঃ ৫ ।
ইত্যমরঃ ॥ অগ্রিমঃ ৬ আদিমঃ ৭ । ইতি
জটাধরঃ ॥ প্রাক্ ৮ । ইত্যব্যয়বর্গে
অমরঃ ॥

প্রথা (স্ত্রী) খ্যাতিঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রথিতঃ (ত্রি) খ্যাতঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রথিতিঃ (স্ত্রী) খ্যাতিঃ । প্রথধাতোর্ভাবে
ক্তিপ্রত্যয়েন নিষ্পন্ন্য । ইতি ব্যাকরণং ॥
প্রথিমা [ন্] (ত্রি) অতিশয়েন পৃথুঃ । পৃথু
শব্দাদতিশয়ার্থে ইমন্প্রত্যয়েন নিষ্পন্নঃ ।
ইতি ব্যাকরণং ॥ যথা । প্রথিমানন্দ-
ধানেন ঘনেন জঘনেন সা । ইতি
ভট্টিঃ ॥

প্রথিমা (স্ত্রী) পৃথোর্ভাবে । পৃথুত্বং । ইতি
সিদ্ধান্তকৌমুদী ॥

প্রথিমী [ন্] (ত্রি) প্রথিমাযুক্তঃ । স্থূলঃ ।
ইতি সিদ্ধান্তকৌমুদী ॥

প্রথিতঃ (ত্রি) অতিশয়েন পৃথুঃ । অতিবৃহৎ
তি মুঞ্চবোধব্যাকরণং ॥

প্রথুকঃ (পুং) পৃথুকঃ । ইত্যমরটীকায়ং রায়-
মুকুটঃ ॥

প্রদঃ (ত্রি) প্রকর্ষণে দদাতি যঃ । প্রদাতা ।
ইতি সিদ্ধান্তকৌমুদী ॥

প্রদত্তং (ত্রি) প্রকর্ষণে দত্তং । ইতি মুঞ্চ-
বোধব্যাকরণং ॥

প্রদরঃ (পুং) ভঙ্গঃ । বাণঃ । ইত্যমরঃ ॥

বিদারঃ । নারীরুগ্ভেদঃ । ইতি মেদিনী ॥ * ॥

অশ্ব নামান্তরং অশ্বগদরং । তত্ত্ব ফলিত-

মোন্তা রক্তাদিধাতুকরণং অশ্ব নিদানং ।

যথা । বিরুদ্ধমদ্যাধ্যশনাদজীর্ণাদগত্বপ্রপা-

তাদতিমৈথুনাচ্চ । যানাদ্বশোকাদিতিকর্ষ-

ণাচ্চ ভারাভিবাচাচ্ছয়নাদিবাচ ॥ অশ্বগ-

দরং ভবেৎ সর্বং সাস্তমদং সবেদনং ॥

তস্মাতিবদ্বৌ দৌর্বল্যং শ্রমো মুচ্ছা মদ-

স্তম্বা । দাহঃ প্রলাপঃ পাণ্ডুঃ তন্দ্রা

রোগাশ্চ বাতজাঃ ॥ * ॥ স চ চতুর্বিধো

যথা । তং শ্লেষপিভানিলমগ্নিপাতৈশ্চতুঃ-

প্রকারং প্রদরং বদন্তি । * । শ্লেষিকশ্চ

তশ্চ লক্ষণং । আমং সপিচ্ছাপ্রতিমং স-

পাণ্ডুপুলাকতোয়প্রতিমং কফাত্ত্ব ॥ * ॥

পৈত্তিকশ্চ তস্য লক্ষণং । সপীতনীলা-

সিতরক্তমুষ্ণং পিত্তার্তিযুক্তং ভূশবেগি

পিত্তাৎ ॥ * ॥ বাতিকশ্চ তশ্চ লক্ষণং ।

রুক্ষারুণং ফেনিলমগ্নমগ্নং বাতার্তিবাচাৎ

শ্লিণিতোদকাভং ॥ * ॥ তস্য ত্রৈদোষি-

কস্য লক্ষণং । সক্ষৌদ্রসর্পির্হরিভালবর্ণং

মজ্জপ্রকাশং কুণপং ত্রিদোষাৎ । তক্ষা-

প্যসাধ্যং প্রবদন্তি তজ্জ্ঞান তত্র কুর্বাণীত
ভিষক্ চিকিৎসাং ॥ ইতি মাধবকরঃ ॥ * ॥

অসৌম্যমং যথা । যততুল্যা কন্দ্রলাক্ষা

পীতা ক্ষীরেণ বৈ সহা । প্রদরং হরতে

রোগং নাত্র কাথ্যা বিচারণা ॥ ইতি

গারুড়ে ১৯৬ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ অপি চ ।

দগ্না সৌবর্চলাজাজীমধুকং নীলমুৎপলং ।

পিবেৎ ক্ষৌদ্রযুতং নারী বাতাস্বগদর-

শান্তয়ে ॥ এষাং প্রত্যেকং মাষদ্বয়ং ।

সর্বমেককীকৃত্য দগ্না কর্ষচতুর্কুয়েন পিক্তা

তত্র মাষাক্কং মধু নিঃক্ষিপ্য পেয়ং ॥ * ॥

মধুকং কর্ষমেকস্ত চতুর্কর্ষাং সিতাস্তথা ।

তগুলোদকসংপিক্তাং লোহিতে প্রদরে

পিবেৎ ॥ বলা কঙ্কতলাখ্যা যা তস্যা

মূলস্ত চূর্ণিতং । লোহিতে প্রদরে খাদে-

চ্ছকরামধুসংযুতং ॥ * ॥ শুচিস্থানে ব্যাত্র-

নখ্যা মূলমুত্তরদিগ্ভবং । নীতমুত্তর-

কল্পুয়াং কটিবন্ধং হরেদশ্বক্ ॥ * ॥ রসা-

ঞ্জনং তগুলকস্য মূলং ক্ষৌদ্রাষিতং তগুল-

তোয়পীতং । অশ্বগদরং সর্বভবং নিহাস্ত

যাসঞ্চ ভার্গী সহ নাগরেণ ॥ * ॥ অশোক-

বন্ধলকাথশ্চতং দুগ্ধং স্নশীতলং । যথা-

বলং পিবেৎ প্রাতস্তীত্রাস্বগদরনাশনং ॥

অশোকবন্ধলপলং ছাত্রিংশংপলসংমি-

তেন জলেন নিষ্ক্ৰাথ্য শেষেণ পলাক্ক-

কাথেন সহ ক্ষীরং পলাক্ককমিতং বি-

পচেৎ তত্ত্ব দুগ্ধাবশেষং কর্তব্যং তন্মধ্যে

পলচতুর্কয়মিতং দুগ্ধং পেয়ং বহুবলা-

পেক্ষয়া বা ॥ * ॥ কুশমূলং সমুদ্বৃত্তী পেয-

য়েত্তগুলাঘুনা । এতৎ পীত্বা ত্র্যহং নারী

प्रदरां परिमुच्यते ॥ इति भाव-
प्रकाशः ॥

प्रदर्शितः (त्रि) आलोकितः । यथा । क्रिया-
वाचित्तुमाथात्तुं प्रसिद्धोर्ध्वः प्रदर्शितः ।
प्रयोगतोहन्ये मस्तुव्या अनेकार्था हि
धातवः ॥ इति मुक्त्वोधातुकायां दुर्गा
दासः ॥

प्रदलः (पुं) वाणः । इति ऊटाधरः ॥

प्रदक्षिणं (स्त्री) दक्षिणावर्तेन देवमुद्दिश्य
प्रदक्षिणः (पुं) भ्रमणं । यथा । एकं देव्यां
रवौ सप्त त्रीणि कुर्याद्विनायके । चत्वारि
केशवे कुर्यात् शिवे चाङ्गप्रदक्षिणं ॥
इति कश्मलोचनं ॥ * ॥ सर्वदेवतुष्टिद-
प्रदक्षिणं यथा । प्रसार्य दक्षिणं हस्तं
श्वयं नक्षत्राः पुनः । दक्षिणं दर्शयन्
पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः ॥ सकृत्त्रिंशो
वेष्टयेत्ता देव्याः प्रीतिः प्रजायते ।
स च प्रदक्षिणो ज्ञेयः सर्वदेवोषतुष्टि-
दः ॥ अष्टोत्तरशतं यस्तु देव्याः कुर्यात्
प्रदक्षिणं । सर्वान् कामान् समासाद्य
पश्चात्प्रोक्त्ववाप्यगात् ॥ मनसापि च यो
दद्याद्देव्यै भक्त्या प्रदक्षिणं । प्रदक्षिणाद्-
यमगृहे नरकाणि न पशति ॥ इति
कालिकापुराणे १० अध्यायः ॥ * ॥ अपि
च । दक्षिणाद्वायवीं गत्वा दिशं तस्याश्च
शास्तवीं । ततश्च दक्षिणां गत्वा नमस्कार-
त्रिकोणवत् ॥ अर्द्धचन्द्रं महेशस्य पृष्ठ-
उच्च समीरितं । शिवप्रदक्षिणे मन्त्री
अर्द्धचन्द्रक्रमेण तु । सब्यासव्यक्रमेणैव
सोमसूत्रं न लज्जयेत् ॥ सोमसूत्रं

जलनिःसरणस्थानं । प्रसार्य दक्षिणं हस्तं
श्वयं नक्षत्राः पुनः । दर्शयेदक्षिणं
पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः ॥ त्रिधा च
वेष्टयेत् सम्यक् देवतायाः प्रदक्षिणं ॥
एकहस्तप्रणामश्च एकं वापि प्रदक्षिणं ।
अकाले दर्शनं विवेकाहंति पुण्यं पुरा-
कृतं ॥ इति तन्त्रसारः ॥

प्रदक्षिणा (स्त्री) प्रदक्षिणं । यथा । अथ प्रद-
क्षिणा । ततः प्रदक्षिणां कुर्याद्भक्त्या
भगवतो हरेः । नामानि कीर्तयन् शक्तौ
तां साक्षात्प्रवन्दनात् ॥*॥ प्रदक्षिणामञ्ज्या
चोक्ता नारसिंहे । एकां चण्ड्यां रवेः
सप्त तिस्रो दद्याद्विनायके । चतस्रः
केशवे दद्यात् शिवे च्छुद्धप्रदक्षिणां ॥*॥
प्रदक्षिणामाहात्र्यां वाराहे । प्रदक्षिणां
वे कुर्यात् भक्तियुक्तेन चेतसा । न ते
यमपुरं यास्यति यास्यति पुण्यकृतां गतिं ॥
यस्त्रिंशः प्रदक्षिणं कुर्यात् साक्षात्प्रणा-
मकं । दशाश्वमेधस्य फलं प्राप्नुयान्नात्र
संशयः ॥ स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे ।
विष्णोर्ब्रह्मणः यः कुर्यात् सकृद्भक्त्या
प्रदक्षिणं । अश्वमेधसहस्रस्य फल-
माप्नोति मानवः ॥ तत्रैव चातुर्भुजा-
माहात्र्ये । चतुर्भुजं भ्रमीभिसु जगत्
सर्वं चराचरं । क्रान्तं भवति विप्राग्र्य
तन्तीर्थगमनाधिकं ॥ तत्रैवाशुत्रे । प्रद-
क्षिणं तु यः कुर्यात्परिं भक्त्या समन्वितः ।
हंसयुक्तविमानेन विष्णुलोकं स गच्छति ॥
नारसिंहे । प्रदक्षिणेन चैकेन देव-
देवस्य मन्दिरे । कृतेन यत् फलं नृणां

तच्छृणु नृपाञ्जल । पृथ्वीप्रदक्षिणफलं
यत्रं प्राप्य हरिं ब्रजे ॥ अत्र च ।
एवं कृत्वा तु कृष्यं यः कुर्याद्विप्रदक्षिणं ।
स पुद्गीपवतीपुण्यं लभते तू पदे पदे ॥
पठन्नामसहस्रं नामान्येवाथ केवलं ।
भक्तिस्त्रयोदशे । विष्णुं प्रदक्षिणीकुर्वन्
यत्तत्रावर्तते पुनः । तदेवावर्तनं तस्य
पुनर्नावर्तते भवे ॥ ब्रह्मरदीये वस-
त्तगीरथसंबादे । प्रदक्षिणत्रयं कुर्यात् वो
विकोश्वनुजेश्वर । सर्वपापविनिर्मुक्तो
देवेन्द्रश्च समश्नुते ॥ तत्रैव प्रदक्षिण
माहात्म्ये सुधर्मोपाध्यायारम्भे । भक्त्या
कुर्वन्ति ये विकोः प्रदक्षिणचतुर्दशं ।
तेहपि यास्यन्ति परं स्थानं सर्वलोकोत्तमो-
त्तमागति ॥ तं ख्यातं यं सुधर्मस्य पूर्वं
स्मिन् गुणजन्मि । कृष्यं प्रदक्षिणाभावान्माहा-
सिद्धिरुद्दिती ॥ * ॥ अथ प्रदक्षिणायां
निषिद्धं विष्णुस्मृतौ । एकहस्तप्रणामश्च
एका चैव प्रदक्षिणा । अकाले दर्शनं
विकोर्हन्ति पुण्यं पुराकृतं ॥ अकाले
भोजनादिसमये । किञ्च । कृष्यं पुरतो
नैव सूर्यास्तैव प्रदक्षिणां । कुर्याद्भ्रम-
रिकारुपां वैगुण्यापादनीं प्रार्थे ॥ तथा
चोक्तं । प्रदक्षिणं न कर्तव्यं विमुखत्वाच्च
कारणात् । इति श्रीहरिभक्तिविलासे
८ विलासः ॥

प्रदानं (स्त्री) दानं । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रकुर्वन् दानं ॥

प्रदिक् (स्त्री) मांसव्यञ्जनभेदः । यथा । मांसं
बहुस्मृतेर्भृष्टं सिद्धं चोष्णान्मुना गृह्यः ।

जीरकादयोः समायुक्तं परिशुक्लं तद्वृत्तं ॥
तदेव घृततक्राद्यं प्रदिक् सत्रिजातकं ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रलिप्ते त्रि ॥

प्रदिक् (स्त्री) विदिक् । इति जटाधरः ॥
प्रदीपः (पुं) दीपः । इत्यमरः ॥ तत्पद्यांशः ।
स्रहादीपकः २ कञ्जलध्वजः ३ शिखा-
तरुः ४ गृहमणिः ५ ज्योत्स्नारुक्मः ६
दशेकनः ७ दोषातिलकः ८ दोषाशुः ९
नयनोत्सवः १० । इति शब्दरत्नावली ॥
दीपमाहात्म्यं यथा । दीपेन लोकान्
जयति दीपस्तैजोमयः स्रुतः । चतुर्वर्ग-
प्रदो दीपस्तस्मादीपं यजेत् श्रिये ॥ * ॥
सप्तप्रकारा दीपा यथा । घृतप्रदीपः
प्रथमस्तिलतैलौघवस्ततः । सार्वपः फल-
निवासजातो वा राजिकोद्भवः । दधिज-
श्चाम्बुजश्चैव प्रदीपाः सप्त कीर्तिताः ॥ * ॥
तस्य पञ्चप्रकारा वर्तिका यथा । पद्मसूत्र-
तवा दर्तुर्गर्तुसूत्रतवाथवा । सालजा बादरी
वापि फलकोयोद्भवत्वात् । वर्तिका दीप-
कृत्येषु सदा पञ्चविधाः स्मृताः ॥ * ॥ दीप-
पात्राणि यथा । त्रैजसं दारवं लोहं
मार्तिक्यं नारिकेलजं । तृणध्वजोद्भवं
वापि दीपपात्रं प्रशस्यते ॥ * ॥ दीपवस्त्रे
दीपस्थापनं भूमौ तन्निषेधो यथा । दीप-
वस्त्राश्च कर्तव्यास्तैजसाद्यैश्च भैरव ।
वस्त्रे च दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदा-
चन ॥ सर्वसहा ब्रह्मती सहते न त्रिदं-
द्वयं । अकार्यपादघातञ्च दीपताप-
स्तथैव च ॥ तस्मान्मथा तु पृथिवी तापं
नाप्नोति वै तथा । दीपं दद्यान्माहादेवै

অশ্বেভ্যোহপি চ ভৈরবঃ ॥ কুব্ধস্তং পৃথিবী-
 তাপং যো দীপমুৎস্বজ্জন্মরঃ । স তত্র-
 তাপং নরকমাপ্নোত্যেব শতং সমাঃ ॥ * ॥
 স্তব্ধবর্ত্তিঃ সস্নেহঃ পাত্রেহভগ্নে স্তদর্শনে।
 সূক্ষ্মায়ৈ বৃক্ষকোটৌ তু দীপং দদ্যাৎ প্রয-
 ত্ততঃ ॥ লভাতে বস্য তাপস্ত দীপস্য
 চতুরঙ্গুলাৎ । ন স দীপ ইতি খ্যাতে
 ছোষবহিস্ত স শ্রুতঃ ॥ নেত্রাহ্লাদকরঃ
 সর্বভূমিতাপবিবর্জিতঃ । স্থশিখঃ শব্দ-
 রহিতো নিধূমো নাতিক্রস্ককঃ ॥ দক্ষিণা-
 বর্ত্তবর্ত্তিস্ত প্রদীপঃ শ্রীবিবুদ্ধয়ে । দীপবৃক্ষ-
 স্থিতে শুদ্ধস্নেহেনৈব প্রপূরিতে ॥ দক্ষিণা-
 বর্ত্তবর্ত্ত্য তু চারুদীপঃ প্রদীপকঃ । উভয়ঃ
 প্রোচ্যতে পুত্র সর্বভূষ্টি প্রদায়কঃ ॥ বৃক্ষেণ
 বর্জিতো দীপো মধ্যমঃ পরিকীর্তিতঃ ।
 বিহীনঃ পাত্রে তৈলাভ্যামধমঃ পরিকীর্তিতঃ ॥
 ইতি কালিকাপুরাণে ৬৮ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥
 কার্ত্তিকে তদানফলং যথা । কার্ত্তিকে
 মাসি যো দদ্যাৎ প্রদীপং সর্পিরাদিনা ।
 আকাশে মণ্ডলে বাপি স চাক্ষয়ফলং
 লভেৎ ॥ ইতি কৰ্ম্মলোচনং ॥ * ॥ অপি
 চ । সমভ্যর্চ্য হরিং ভক্ত্যা দীপং দত্ত্বা
 দিবানিশং । তত্র পাপবিশুদ্ধাত্মা নরো
 যাতি দিবং নৃপ ॥ কৃষ্ণপক্ষে বিশেষেণ
 তত্র পঞ্চ দিনানি তু । পুণ্যানি তেষু যদন্ত-
 মক্ষয়ং সর্বকামিকং ॥ একাদশ্যাং হরি-
 মুদ্दिশ্য দীপং প্রজ্বাল্য মূষিকা । মানুষ্যং
 দুর্লভং প্রাপ্য পরাং গতিম্বাপ সা ॥
 দ্বাদশ্যাং তস্করো রাত্রিদীপমুদ্বোধ্য
 চৌর্য্যতঃ । কারণাৎ পরমং প্রাপ্তো লোকং

বিষ্ণোঃ সনাতনং ॥ অপচোহপি ত্রয়ো-
 দশ্যাং দীপান্ দত্ত্বাপরৈঃ কৃতান্ । বেশ্যা
 লীলাবতী ভূত্বা জগাম স্বর্গমক্ষয়ং ॥
 লুক্কোহপি চতুর্দশ্যাং পূজয়িত্বা জনা-
 দনং । নির্ভক্তিঃ পরসংগত্যা বিমূলোকঃ
 জগাম সঃ ॥ গোপঃ কশ্চিদমাভ্যাং পূজাং
 দৃষ্ট্বাথ শাস্ত্রিণঃ । স্তদুর্জয়স্তজাপালো রাজ
 রাজেশ্বরোহভবৎ ॥ তস্মাদ্দীপাঃ প্রদাতব্য
 রাত্রাবস্তমিতে রবৌ । গৃহেষু সর্বগোষ্ঠেষু
 চৈতেষ্যায়তনেষু চ ॥ দেবানাক্ষেব রথ্যাস্ত
 শ্মশানেষু সরঃস্ত চ । ইত্যগ্নিপুরাণং ॥

প্রদীপনঃ (পুং) স্তাবরবিষভেদঃ । ইত্যমরঃ ॥
 তস্য লক্ষণং যথা । বর্ণতো লোহিতো বঃ
 স্যাৎ দাপ্তিমান্ দহনপ্রভঃ । মহাদাহকরঃ
 পূর্বেঃ কথিতঃ স প্রদীপনঃ ॥ ইতি রাজ
 নির্ঘণ্টঃ ॥ প্রকাশকে ত্রি ॥

প্রদেশঃ (পুং) দেশমাত্রং । তৎপর্য্যায়ঃ ।
 আস্থানং ২ আস্থা ৩ ভূঃ ৪ অবকাশঃ ৫
 স্থিতিঃ ৬ পদং ৭ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 তর্জন্যঙ্গুষ্ঠসম্মিতঃ । ভিত্তিঃ । ইতি
 মেদিনী ॥

প্রদেশনং (ক্লী) নৃপাদে রূপটোকনং । তেটী
 ইতি খ্যাতং । তৎপর্য্যায়ঃ । প্রাভূতং ২
 উপায়নং ৩ উপগ্রাহং ৪ উপহারঃ ৫
 উপদা ৬ । ইত্যমরঃ ॥ কেচিত্তু দেব-
 তাভ্যো ভক্ত্যা মিত্রাদিত্যশ্চ প্রীত্যা যৎ
 প্রশস্তং লডুকাদি দীয়তে তৎ ইত্যাহঃ ।
 কেচিচ্চ প্রাভূতাদি দ্বয়ং শ্রদ্ধয়া দেবতা-
 ব্রাহ্মণরাজাদিত্যো যদীয়তে তত্র । উপা-
 যনাদি চতুষ্কং ভূভ্যমিদং দীয়তে ত্রয়ৈতৎ

मम कार्यं साधनीयमिति यदीयते धृती
इति ख्याते इत्याहः । किञ्च षट्क-
मेकार्थमेवेति बहवः । उपायनमुप-
ग्राह्यं प्राङ्गतकोपदा स्त्रियामित्यमर-
माला । इति भरतः ॥

प्रदेशनी (स्त्री) तर्जनी । इत्यमरभरतो ॥
प्रदेशिनी

प्रदेहः (पुं) प्रलेपः । इति वैदिक्यं ॥

प्रदोषः (पुं) रजनौमुखं । इत्यमरः ॥
तद्गु रान्त्रेः प्रथमदण्डचतुष्टयं । यथा ।
प्रदोषोहस्तमयादूर्द्ध्वं घटिकाद्वयमित्यते ।
इति तिथ्यादितद्गु ॥ दोषः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

प्रद्य (स्त्री) प्रकृता द्योः स्वर्गो यस्मात् ३०
पुण्यं । इति मुक्त्वबोधटीकायां दुर्गा-
दासः ॥

प्रद्युम्नः (पुं) कन्दर्पः । इत्यमरः ॥ स बाहू
देवस्य चतुर्थांशः । यथा । एकदेवस्य
चतुष्पादस्य चतुर्धा पुनरुच्यते । विभेद
बाहूदेवोहसौ प्रद्युम्नो हरिरव्ययः ॥
कृष्णद्वैपायनो व्यासो विष्णुर्नारायणः
स्यं । अपां तरतनाः पूर्वस्यं स्वच्छया
ह्यभवद्वरिः ॥ इति कौश्ले ४८ अध्यायः ॥
अपि च । अनिरुद्धः स्यं ब्रह्मा प्रद्युम्नः
काम एव च । बलदेवः स्यं शेषः
कृष्णश्च प्रकृतेः परः ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते
श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११६ अध्यायः ॥

प्रदोतः (पुं) रश्मिः । इति हलायुधः ॥

प्रदोतनः (पुं) सूर्याः । इति हलायुधः ॥
द्व्यर्थो स्त्री ॥

प्रद्रवः (पुं) पलायनं । इत्यमरः ॥
प्रधनं (स्त्री) युद्धं । इत्यमरः ॥ दारणं ।
इति मेदिनी ॥

प्रधानं (स्त्री) प्रकृतिः । महामात्रः । पर
मात्रा । वृद्धः । प्रशस्तः । तत्पर्यायः ।
प्रमुखं २ प्रवेकं ३ अनुत्तमं ४ उत्तमं ५
मुख्यं ६ वयं ७ वरेण्यं ८ प्रवर्हं ९ अन-
वरार्क्ष्यं १० परार्क्ष्यं ११ अग्रं १२ प्राग्र
हरं १३ अग्रं १४ अग्रं १५ अग्रियं १६
अग्रिमं १७ । इत्यमरः ॥

प्रधानः (पुं) महामात्रः । सेनापत्यादिः ।
महामात्रः प्रधानः स्यादिति पुंस्काण्डे
वोपालितः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रधिः (पुं) नेमिः । इत्यमरः ॥

प्रधीः (त्रि) प्रकृष्टबुद्धियुक्तः । प्रकृष्टबुद्धो
स्त्री । इति मुक्त्वबोधव्याकरणं ॥

प्रधूपिता (स्त्री) क्लेशिता । सूर्यागस्तव्यादिक् ।
इति मेदिनी ॥ प्रकर्षेण तपे दीपे च त्रि ॥

प्रनक्तः (त्रि) प्रकर्षेण नाशयुक्तः । कश्चि-
दज्ज्ञानसञ्जितः प्रनक्तस्ते धनञ्जय । इति
श्रीभगवद्गीतायां १८ अध्यायः ॥

प्रनिघातनं (स्त्री) प्रनिघातनं । वधः । इति
हेमचन्द्रः ॥

प्रपङ्गः (पुं) विपर्यासः । विस्तरः । इत्य-
मरः ॥ विपर्यासो वैपरीत्यं भ्रमो वा
मायेति स्वामी । इति भरतः ॥ सङ्गः ।
प्रतारणं । इति मेदिनी ॥ संसारः ।
यथा । पादुकापङ्कस्तोत्रं पङ्कवज्राद्-
विनिर्गतं । मङ्गलायफलोपेतं प्रपङ्के
चातिदुर्लभं ॥ इति गुरुपादुकास्तोत्रं ॥

‘प्रपक्षितं (त्रि) विश्वृतं । अमयुक्तं । यथा ।
 आत्मानमेवाङ्गतया विज्ञानतां तेनैव
 जातं निश्चलं प्रपक्षितं । ज्ञानेन
 भूयोऽपि च तं प्रलीयते रज्ज्वाहर्भोग-
 त्वाभवो यथा ॥ इति त्रीभागवते
 १० स्कन्धे १४ अध्यायः ॥

प्रपथः (त्रि) शिथिलः । इति छुरिप्रयोगः ॥
 प्रपथ्या (स्त्री) हरीतकी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

प्रपदं (स्त्री) पादाग्रं । इत्यमरः ॥

प्रपन्नः (त्रि) शरणगतः । यथा । गोविन्दं
 पुण्डरीकाक्षमनस्तमज्जमव्ययं । केशवक्ष
 प्रपमोऽस्मि किमो मृत्युः करिष्यति ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणे मृत्युजयो नाम
 १ अध्यायः ॥

प्रपन्नाः (पुं) प्रपुन्नाः । चक्रमर्दकः ।
 इति रत्नमाला ॥

प्रपा (स्त्री) पानीयशालिका । इत्यमरः ॥

प्रपाणिः (पुं) करस्याधोदेशः । पाणितलं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रपातः (पुं) निरवलम्बनपर्वतादिपार्श्वः ।
 आरुडि इति ख्यातं । यस्मात् पतने
 अवस्थानक्रियाविशेषो नास्ति । तत्-
 पर्यायः । अतटः २ भृशः ३ । इत्यमरः ॥
 निर्बरः । इति मेदिनी ॥ अत्यवस्कन्दः ।
 कूलं । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रपायी [नृ] (त्रि) पानकर्ता । रक्षणकर्ता ।

इति मुद्गबोधव्याकरणं ॥

प्रपावनं (स्त्री) वनभेदः । कामारण्यं । इति
 शब्दमाला

प्रपितामहः (पुं) व्रज्जा । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ पितामहपिता । इत्यमरः ॥

प्रपितामही (स्त्री) प्रपितामहपत्नी । यथा ।
 श्वेन भद्रा । सह आरुः माता भुङ्क्ते
 स्वधामयं । पितामही च श्वेनैव श्वेनैव
 प्रपितामही ॥ इति दायभागः ॥

प्रपुनाडः (पुं) प्रपुन्नाडः । इत्यमर-
 प्रपुन्नाडः } टीकायां भरतः ॥

प्रपुन्नाटः (पुं) चक्रमर्दकः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

प्रपुन्नाडः (पुं) चक्रमर्दकः । चाकुन्दिया इति
 भाषा । इत्यमरः ॥

प्रपुन्नालः (पुं) प्रपुन्नाडः । इति भरत-
 द्विरूपकोषः ॥

प्रपूरिका (स्त्री) कर्णकारी । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥

प्रपोषुरीकं (स्त्री) हस्तिनां मनुष्याणां
 चक्षुष्यः स्फुटविटपः । शालपर्णीपत्रतुल्या-
 पत्रः । पुण्ड्रिया ख्यातः । इत्यमरभरतौ ॥
 तत्पर्यायः । चक्षुष्यं २ शीतं ३ स्त्री-
 पुष्पं ४ पुण्ड्री ५ । इति रत्नमाला ॥
 पुण्ड्र्या ६ पुण्ड्रीयकं ७ पोण्ड्रीयं ८
 स्रुपुष्पं ९ सानुजं १० अनुजं ११ ।
 अश्रु गुणाः । चक्षुर्हितत्वं । मधुरत्वं ।
 तिक्तत्वं । शीतलत्वं । पित्तरक्तत्रणज्वर-
 दाहतृषानाशित्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपि च । पोण्ड्र्यां मधुरं तिक्तं कषायं
 शुक्रलं हिमं । चक्षुष्यं मधुरं पाके
 वर्णं पित्तकफान्नृत्वं ॥ इति भाव-
 प्रकाशः ॥

प्रपोत्रः (पुं) पोत्रश्च पुत्रः । तत्पर्यायः ।

प्रतिनष्टा २ । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रपोत्री (स्त्री) पोत्रश्च कन्या । इति श्रुतिः ॥

प्रफुल्लः (त्रि) विकाशयुक्तः । तत्पर्यायः ।

उत्फुल्लः २ संफुल्लः ३ व्याकोषः ४

विकचः ५ स्फुटः ६ फुल्लः ७ विकसितः ८ ।

इत्यमरः ॥ प्रबुद्धः ९ जृम्भः १० स्मितः ११

उन्मिषितः १२ दलितः १३ स्फुटितः १४

उच्छ्वसितः १५ विजृम्भितः १६ स्मरः १७

विनिद्रः १८ उन्मिद्रः १९ विमुद्रः २०

हसितः २१ । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रवक्त्रः (पुं) सन्दर्भः । इति त्रिकाशेषः ॥

काव्यादिग्रन्थनम् । यथा । प्रवक्त्रोऽयम्

वक्त्रोऽखिलजगतस्तुम् सरसामिति हंस-
दूतः ॥

प्रवक्त्रकलना (स्त्री) प्रवक्त्रस्य कलना रचना

वह्नन्ता स्तोत्रसत्या कथा । प्रवक्त्रकलनां

स्तोत्रसत्यां प्रार्थनाः कथां विदुः । पर-

स्परश्रया या स्यात् 'सा मताख्यायिका

कचिन् ॥ इति कोलाहलाचार्यः । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥

प्रवलः (पुं) पल्लवः । इति शब्दमाला ॥

प्रकृष्टवलयुक्ते त्रि । यथा । आक्रान्तः स

महाभागस्तैस्तदा प्रवलारिभिः । इति

मार्कण्डेयपुराणम् ॥ प्रकृष्टवले क्लीवम् ॥

प्रवला (स्त्री) प्रसारिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रकृष्टवलवती च ॥

प्रवालः (पुं स्त्री) रक्तवर्णवर्तुलाकाररत्न-

विशेषः । पला इति मुद्रा इति च भाषा ।

तस्याधिष्ठात्री देवता मङ्गलः । इति

ज्योतिषम् ॥ तत्पर्यायः । १. विक्रमः २ ।

इत्यमरः ॥ अङ्गारकमणिः ३ अष्टोधि-

बल्लभः ४ भौमरत्नं ५ रत्नाङ्गः ६ रत्ना-

कारः ७ लतामणिः ८ । अस्य गुणाः । मधु-

रत्नं । अम्लत्वं । कफपित्तादिदोषनाशित्वं ।

स्त्रीणां वीर्याकान्तिकरत्नं । धृते मङ्गल-

दायित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि

च । सारकत्वं । शीतत्वं । कषायत्वं ।

श्वाहृत्त्वं । वास्तिकारित्वं । चक्षुर्हितत्वं ।

धारणे पापालक्ष्मीनाशित्वम् । इति राज-

बल्लभः ॥ * ॥ तस्य शुभलक्षणं यथा । शुद्धं

दृढं घनं रत्नं म्लिङ्गं गार्जस्रङ्गकम् ।

समं गुरु सिराहीनं प्रवालं धारयेत्

शुभम् ॥ * ॥ तस्याशुभलक्षणं यथा ।

गौरं रङ्गजलाक्रान्तं वक्रसूक्ष्मं सको-

टरं । रूक्षकृष्णं लघुश्चेत् प्रवालमशुभं

त्यजेत् ॥ इति राजनिर्घण्टः * ॥ तस्योत्-

पत्त्यादि यथा । सूत उवाच । आदाय शेष

स्तस्यास्त्रं यमस्याकम्बलादिषु । चिक्षेप तत्र

जायन्ते विक्रमाः स्वमहागुणाः ॥ तत्र

प्रधानं शर्शलोहिताभं गुञ्जाजवापुष्प-

निभं प्रदिष्टम् । सनीसकं देवकरोम-

कम् स्थानानि तेषु प्रभवन् सुरागम् ॥

अग्रज्जातम् न तत् प्रधानं मूल्यं भवे-

च्छिल्लिविशेषयोगात् ॥ असमं कोमलं

म्लिङ्गं सुरागं विक्रमं हि तत् । धन

धान्यकरं लोके विधातिभयनाशनम् ॥

परिक्षा पुलकसोक्ता रुधिराथस्य वै

मणेः । स्फटिकस्य विक्रमस्य रत्नज्ञानाय

शौनक ॥ इति गारुडे ८० अध्यायः * ॥

अथ विद्रुमपरीक्षा । श्वेतसागरमध्ये तु
जायते बल्लरी तु या । विद्रुमा नाम रत्नाख्या
दुर्लभा वज्ररूपिणी ॥ पाषाणं प्रभजत्येषा
प्रयत्नां कथिता सती । विद्रुमं नाम
यद्रत्नमामनन्ति मनीषिणः ॥ * ॥ त्रकादि-
जातिभेदेन तत्तत्पूर्ववद्युच्यते । अरुणं
शरत्काथं कोमलं शिथिलमेव च ।
प्रवालं विप्रजातिः स्यात् सुखवेधं
मनोरमं ॥ जवावस्कूकसिन्दूरदाडिमीकुसुम-
प्रभं । कठिनं दुर्बेधमस्निग्धं क्लृ-
जातिं तदुच्यते ॥ पलाशकुसुमाभासं
तथा पाटलसन्निभं । वैश्वजातिर्भवेत्
स्निग्धं वर्णाद्यं मन्दकान्तिभं ॥ रत्नोत्त-
मपलदलाकारं कठिनं न चिरद्व्यति ।
विद्रुमं शूद्रजातिः स्याद्वायुवेधं तथैव
च ॥ * ॥ रत्नता स्निग्धता दार्यं चिरद्व्यति
सुवर्णता । प्रवालानां गुणाः प्रोक्ता धन-
धान्यकराः पराः ॥ हिमाद्रौ यत्तु संजातं
तद्रेत्नमतिनिष्ठुरं । तत्र लिप्ता भवे-
न्मिश्रकल्पातिमधुरः स्थितः । तस्य धारण-
मात्रेण विषवेगः प्रशाम्यति ॥ * ॥ विव-
र्णता तु खरता प्रवाले दूषणद्वयं । रेखा-
काकपर्दो विन्दुर्यथा वज्रेषु दोषकृत् ।
तथा प्रवाले सर्वत्र वर्जनीयं विचक्षणैः ॥
रेखा हन्याद्वेषो लक्ष्मीमावर्तः कुल-
नाशनः । पटलो रोगकृत् ध्यातो विन्दु-
र्द्धनविनाशकृत् ॥ त्रासः संजनयेज्जासं
नीलिका मृत्युकारिणी । मूलां शुद्धप्रवा-
लस्य रूप्याङ्घ्रिगुणमुच्यते ॥ धारणेऽस्यापि
नियमो जातिभेदेन पूर्ववत् । * ।

तथाहि । विरूपजातिं विषमं विवर्णं
खरप्रवालं प्रवहन्ति ये ये । ते मृत्यु-
मेवाश्रयि वै वहन्ति सत्यं वदत्येषकतो
मुनीन्द्रः ॥ इति युक्तिकलतरौ प्रवाल-
परीक्षा ॥ * ॥ किशलयः । वीणादण्डः । इति
मेदिनी ॥

प्रवालिकः (पुं) जीवशाकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

प्रवालफलं (स्त्री) रत्नचन्दनं । इति भाव-
प्रकाशः ॥

प्रवृद्धः (त्रि) पण्डितः । प्रफुल्लः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ जागृतः । यथा । प्रातस्तुरां पत्र-
त्रिभ्यः प्रवृद्धः प्रणमन्निव । इति भट्टः ॥

प्रबोधः (पुं) विनिद्रह्णः । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रकृष्टजानकः । यथा । तावत् सत्यं जग-
द्भाति प्रबोधे सत्यसद्वेत् । इत्याश्र-
बोधग्रन्थः ॥

प्रबोधनं (स्त्री) न्यूनपूर्वगन्तस्य चन्दनादेः
प्रयत्नविशेषेण पुनः पूर्वसौगन्ध्यात्-
पादनं । तत्पर्यायः । अनुबोधः २ ।
इत्यमरभरतो ॥ बोधजननकः ॥

प्रबोधनी (स्त्री) दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ।
श्रीहरेरुत्थानैकादशादिः । अथ प्रबो-
धनीकृत्यं । शयन्यामिव कृत्वास्यां क्लीरा-
ञ्जोधिमहोत्सवः । प्रबोध्य कृष्णं संपूज्य
विधिमारोहयेद्भयं ॥ * ॥ अथ प्रबोधनी-
कृत्यनित्यता । स्कान्दे तत्रैव । जन्म-
प्रभृति वत् पुण्यं नरेणोपार्जितं भूवि ।
बुधा भवति तत् सर्वं न कृत्वा बोध-
वासरं ॥ * ॥ अथ प्रबोधनीमाहाश्र्यां

तत्रैव । प्रबोधन्याश्च महात्मां पापघ्नः
 पुण्यवर्द्धनः । मुक्तिदं कृतबुद्धीनां शुभं
 च नृनिस्तम ॥ तावदगर्ज्जति विप्रेन्द्र
 गङ्गा भागीरथी कितौ । यावन्मायाति
 पापघ्नी कार्तिके हरिवोधनी ॥ तावद-
 गर्ज्जन्ति तीर्थानि आसमुद्रसरांसि च । यावत्
 प्रबोधनी विष्णोस्तुर्धर्मायाति कार्तिके ॥
 वाजपेयसहस्राणि अश्वमेधशतानि च ।
 एकैर्नैवोपवासैः प्रबोधन्यां लभे-
 त्तरः ॥ दुर्लभैश्चैव दुष्प्रापं त्रैलोक्ये
 सचराचरे । तदपि प्रार्थितं विप्र ददाति
 हरिवोधनी ॥ ईश्वर्यां सन्ततिं प्रजां
 राज्यां सुखसम्पदः । ददात्युपोषिता विप्र
 हेलया हरिवोधनी ॥ मेरुमन्दरतुल्यानि
 पापान्तुर्धर्ज्जितान्यापि । एकैर्नैवोप-
 वासेन दहते हरिवोधनी ॥ पृथिव्यां यानि
 दानानि दत्त्वा यत् फलमाप्नुते । एकैर्नैवोप-
 वासेन ददाति हरिवोधनी ॥ किञ्च ।
 जातः स एव स्मृती कुलं तेनैव
 पावितं । कार्तिके मुनिशार्दूल कृता
 येन प्रबोधनी ॥ यानि कानि च तीर्थानि
 त्रैलोक्ये सन्तवन्ति च । तानि तस्य
 गृहे सम्यक् यः करोति प्रबोधनीं ॥
 सर्वं कृत्यं परित्यज्य दुष्कृत्यं चक्र-
 पाणिनः । उपोष्यैकदशी सम्यक्
 कार्तिके हरिवोधनी ॥ किञ्च तस्य बह्वि-
 कृतैः परलोकप्रदैश्च । सकृच्छोपो-
 षिता येन कार्तिके हरिवोधनी ॥ स
 ज्ञानी स हि योगी च स तपस्वी जिते-
 न्द्रियः । स्वर्गमोक्षे च तस्यास्तुपास्ते

हरिवोधनीं ॥ विष्णोः प्रियतमा ह्येषा
 धर्मसारस्य दायिनी । इमां सकृच्छोपो-
 ष्यैव मुक्तिभागी भवेत्तरः ॥ प्रबोधनी-
 मुपोष्यैव न गर्तुं विशन्ते नराः । सर्व-
 धर्मान् परित्यज्य तस्मात् कूर्कित नरैर्द ॥
 स्नानं दानं तपो होमः समुद्दिश्य जना-
 र्द्धनं । नरैर्यत् क्रियते विप्र प्रबोधन्यां
 तदक्यं ॥ महाव्रतमिदं पूज्य महापापोष-
 नाशनं । प्रबोधवासरं विष्णोर्विधिवत्
 समुपोषयेत् ॥ व्रतेनानेन देवेशं
 परितोष्य जनार्द्धनं । विराजयन् दिशो
 दीप्या प्रयाति भूवनं हरेः ॥ पादौ च
 तत्रैव । दुष्कारिभोगिशयने । भगवा-
 ननन्तो यस्मिन्दिने स्वपिति चाथ विबुध्यते
 च । तस्मिन्ननन्तमसामुपवासभाजां पुंसां
 ददात्यभिमतं गरुडाक्षशायी ॥ वाराहे
 च । उपवाससमर्थानां सदैव पृथु-
 लोचने । एका सा द्वादशी पुण्या समुपोष्या
 प्रबोधनी ॥ तस्यामाराध्य विश्वेशं जगता-
 मीश्वरेश्वरं । प्राप्नोति सकलं तन्नि
 द्वादशद्वादशीव्रतं ॥ उत्तराङ्गारकशुभा यदि
 सा भवति प्रिये । तदा सा महती पुण्या
 कोटिकोटिगुणोत्तरा ॥ शयने बोधने
 चैव कर्तव्या च सुन्दरि । उपोष्यैव
 विधानेन यास्ति मलयतां नराः ॥ एका-
 दशी सोमशुभा कार्तिके मासि भाविनि ।
 उत्तराभाद्रसंयोगे अनन्ता सा प्रकी-
 र्तिता ॥ तस्यां यत् क्रियते भद्रे सर्व-
 मानस्यमश्नुते । अनन्तपुण्यफलदा तेना-
 नन्ता श्रुता फले ॥ तत्रैव त्रिभुवनारद-

संवादे । अद्युक्तं ते प्रवक्ष्यामि शुद्धाद्-
 शुद्धतरं मुने । कार्तिकेहमलपक्षे तु
 साक्षादेकदशी स्यात् ॥ भक्तिप्रदा हरेः
 सा तु नाम्ना ख्याता प्रबोधनी । या सा
 विष्णोः परा मूर्तिरव्यक्तानेकरूपिणी ॥ सा
 क्लृप्ता मानुषे लोके द्वादशी मुनिपुङ्गव ।
 श्रीगंधुरायाः विशेषतः पादौ तत्रैव ।
 तावदार्जुनसि तीर्थानि वाजिमेधादयो
 मथाः । मधुरायां प्रिया विष्णोर्वावन्नायाति
 बोधनी ॥ नंसारदावतपुत्रानां कामसौख्य-
 पिपासिनां । श्रीकृष्णपादपद्मस्य सान्निध्यं
 शीतलं गृहं ॥ भवपाहजानानां वै प्रापि-
 केयं प्रबोधनी । कथं न सेव्यते मूढे-
 र्गंधुरायां किमन्यतः ॥ * ॥ अथ विशेषतः
 प्रबोधन्यां श्रीभगवंपूजादिमाहात्म्यां ।
 स्कान्दे तत्रैव प्रबोधनीमाहात्म्ये ।
 येहर्षयस्ति नरास्तस्यां भक्त्या देवस्तु
 माधवं । समुपोष्य प्रमुच्यन्ते पापैस्ते
 समुपार्ज्जितैः ॥ बाल्ये यच्चाज्जितं वं स
 योवने वारिके च यं । सपुत्रमकृतं
 पापं स्रगं वा यदि वा बह ॥ शुक्लार्द्रं
 मुनिशार्दूलं शुद्धमपि नारद । तं काल-
 यति गोविन्दसिन्धो तस्यां प्रपूजित
 किं । प्रबोधवासरे विष्णोः कुरुते च
 हरेः कथां । सपुत्रीपावनीदाने यं
 फलं तद्वेद्युने ॥ वाराहे च । कोमु-
 दस्तु तू मासस्य या सित्ता द्वादशी भवेत् ।
 अर्चयेद्यस्तु मां तत्र तस्य पुण्यफलं
 शृणु ॥ यावल्लोका हि वर्तन्ते यावन्मण्डलं
 माधवि । मस्तुक्ते जायते तावदन्यभक्ते ।

न जायते ॥ * ॥ तस्या अनुष्ठानं यथा ।
 ब्रह्मोवाच । शृणु मे भक्तितः पुत्र बोध-
 न्येकादशी हरेः । उपोष्या येन विधिना
 तं विप्र प्रवदामि ते ॥ कार्तिके शुक्ल-
 पक्षे तु दशम्यां नियतः शुचिः । स्नात्वा
 देवार्चनं कृत्वा बह्निर्वाहं यथाविधि ॥
 आचार्यः स्रप्रसन्नात्वा हविष्यामं स्रसं-
 कृतं । भुङ्क्ताम्य स्वपेत् सम्यक् कृत्वा
 शौचं पादयोः ॥ रात्रेश्च पश्चिमे वामे
 समुत्थाय यथाविधि । कृत्वा मूत्रपुरीषे तु
 शौचं कुर्यादतस्मिन्तः ॥ कृत्वाकाञ्चल-
 मात्रस्तु क्षीरवृक्षसमुद्भवं । तत्रयेदस्तु-
 कार्थं स्नात्वाचामेत् प्रयत्नतः ॥ मूर्च्छा
 ज्ञानि तथान्दिशु चिरं ध्यायेज्जनार्दनं ।
 अतसीपुष्पसङ्काशं कमलाङ्गं चतुर्भुजं ॥
 शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गपीतवस्त्रं किराटिनं ।
 प्रसन्नवदनं देवं सर्वलक्षणलङ्कितं ॥
 ततो अनुदये वारिहस्तं परिगृह्य च ।
 कुशान्वितं प्रगृह्णीयात् नियमं विष्णु-
 तूष्णैः ॥ ध्यात्वा जलं गृहीत्वा तु भानु-
 रूपं जनार्दनं । दृष्ट्वा र्थां दापयेत्
 पश्चात् करतोयेन मानवं ॥ एवमुच्चा-
 रयेद्वाचं तस्मिन् काले महामुने । एका-
 दश्यां निराहारः श्वित्वा चैवापरेहनि ।
 भोक्त्येहं पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवा-
 च्युत ॥ एवमुक्त्वा ततः सम्यक् नित्यकर्म
 स्रकर्मधीः । समर्पयेद्विधानेन विष्णुं स-
 पूजयेन्मुने ॥ सहस्रसंख्यायां स्रस्रः सावित्रीं
 संजपेद्विजः । सर्वपापकर्मकरीं त्रतस्य
 परिपूर्तये ॥ इति पादोत्तरखण्डे

১২৬ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ অথ প্রবোধকাল-
নির্গয়ঃ । ভবিষ্যে । আ-ভা-কা-সিতপক্ষেষু
মৈত্রশ্রবণরেবতী । আদিমধ্যাবসানেষু
প্রস্থাপাবর্তনাদিকং ॥ পাণ্ডে । পৌষ্ণ-
শেষো যদা নাহি মৈত্রাদ্যমপি নো নিশি ।
দ্বাদশ্যামপি তং কুর্য্যাচ্ছুখানং শয়নং হরেঃ ॥
নিশি স্বাপো দিবোথানং সক্ষ্যায়াং পরি-
বর্তনং । অথত্র পাদযোগেহপি দ্বাদশ্যা-
মেব কারয়েৎ ॥ বারাহে চ । অপাদ-
নিয়মস্তত্র স্বাপে বা পরিবর্তনে । পাদ-
যোগো যদা ন স্যাদৃক্ষেণাপি তদা ভবেৎ ॥
কিঞ্চ স্কান্দে । রেবত্যন্তো যদা রাত্রৌ
দ্বাদশ্যা চ সমন্বিতঃ । তদা বিবুধ্যতে বিষ্ণু-
র্দিনান্তে প্রাপ্য রেবতীং ॥ রেবত্যাদি-
রথান্তো বা দ্বাদশ্যা চ বিনা ভবেৎ ।
উভয়োরপ্যভাবে তু সক্ষ্যায়াঞ্চ মহোৎ-
সবঃ ॥ বারাহে চ । দ্বাদশ্যাং সন্ধিসময়ে
নক্ষত্রাণামসম্ভবে । আ-ভা-কা-সিতপক্ষেষু
শয়নাবর্তনাদিকং ॥ অতএব পুঙ্করপুরাণে ।
যস্য যস্য তু দেবস্য যম্নক্ষত্রং তিথিঞ্চ
বা । তস্য দেবস্য তস্মিন্শ্চ শয়নাবর্তনা-
দিকং ॥ * ॥ অথ ভগবৎপ্রবোধনবিধিঃ ।
শয়ন্যামিব নিষ্পাদ্য মহাপূজাং জলাশয়ে ।
কৃষ্ণং নীত্বাথ সঙ্কল্পং কৃৎবা তঞ্চ প্রবো-
ধয়েৎ ॥ তত্র মন্ত্রঃ । ব্রহ্মেন্দ্রকৃদ্ভাগ্নি-
কুবেরসূর্য্যসোমাদিভির্বিন্দিতপাদপদ্মঃ ।
ঋধ্যস্ব দেবেশ জগন্নিবাস মন্ত্রপ্রভাবেণ
স্বথেন দেব ॥ ইয়ন্তু দ্বাদশী দেব প্রবো-
ধার্থং বিনিশ্চিতা । ত্বয়েব সর্বলোকানাং
হিতার্থং শেষশায়িনা ॥ উত্তিষ্ঠোত্তিষ্ঠ

গোবিন্দ ত্যজ নিদ্রাং জগৎপতে । ত্বয়ি
স্বপ্তে জগৎ স্তপ্তমুখিতে চোখিতং ভবেৎ ॥
গতা মেঘা বিয়চ্ছিব নিশ্চলং নিশ্চলা
দিশঃ । শারদানি চ পুষ্পাণি গৃহাণ মম
কেশবেতি ॥ উত্তিষ্ঠোত্তিষ্ঠেত্যত্র ক্চি-
চ্ছিবং । ত্বয়ি স্বপ্তে জগন্নাথে জগৎ স্তপ্তং
ভবেদিদং । উখিতে চেচ্চতে সর্বমুত্তিষ্ঠো-
ত্তিষ্ঠ মাধবেতি ॥ বারাহে চ । ব্রহ্মেন্দ্র
কুদ্ভৈরবিতর্ক্যভাবো ভবানৃষির্বিন্দিতবন্দ-
নীয়ঃ । প্রাপ্তা তব দ্বাদশী কোমুদাখ্যা
জাগৃষ জাগৃষ চ লোকনাথ ॥ মেঘা গতা
নিশ্চলপূর্ণচন্দ্রঃ শারদ্যপুষ্পাণি চ লোক-
নাথ । অহং দদানীতি চ ভক্তিহেতো-
র্জাগৃষ জাগৃষ চ লোকনাথ ॥ শ্রুতিশ্চ ।
ইদং বিষ্ণুর্বিচক্রেমে ত্রেধা নিদধে পদং
সমুঢ়মস্য পাংশুলে ইত্যাদি । ততস্তল্লাং
সমুখাপ্য কৃষ্ণং ঘণ্টাদিনিষ্বনৈঃ । তীরে
স্বখং নিবেশ্যাথ প্রার্থয়েত্তদনুগ্রহং ॥ তথা
হি তৃতীয়স্কন্ধে শ্রীব্রহ্মস্তুতো । সোহসা
বদভ্রকরণো ভগবান্ বিব্রহ্মপ্রেমস্মিতেন
নয়নান্মুরুহং বিজ্জ্বলন্ । উথায় বিশ্ববিজ-
য়ায় চ নো বিষাদং মাধ্ব্যা গিরাপনয়তাং
পুরুষঃ পুরাণঃ ॥ ইতি । ততঃ পুষ্পা-
ঞ্জলিং দত্ত্বা সংস্থাপ্য বিধিবৎ প্রভুং ।
নীরাজ্য ন্যাসপূর্ব্বঞ্চ বস্ত্রাদীনি সমর্পয়েৎ ॥
তথা চ ব্রাহ্মে । একাদশ্যাং শুক্লায়াং
কার্ত্তিকে মাসি কেশবং । প্রস্তুপ্তং বোধ-
য়েদ্রাজৌ ভক্তিশ্রদ্ধাসমন্বিতঃ ॥ নৃত্যে-
র্গীতৈস্তথা বারৈদ্যর্থাং গৃহজুঃসামমঙ্গলৈঃ ।
বিনা পণবশদৈশ্চ পুরাণশ্রবণেন চ ॥

বাস্তবদেবকথাভিষ্চ স্তোত্রৈরন্যৈষ্চ বৈষ্ণ-
 বৈঃ । স্তোত্রৈরিষ্চ জালৈর্ভূমিশোভাভি-
 রেব চ ॥ পুষ্পৈর্ধূপৈশ্চ নৈবেদ্যৈর্দীপবর্ক্শৈঃ
 স্তোত্রৈঃ । হোমৈর্ভক্শৈরপুষ্পৈশ্চ ফলৈঃ
 শাকৈশ্চ পায়সৈঃ ॥ ইক্ষোর্বিকারৈর্মধুনা
 দ্রাক্ষাক্ষৌদ্রৈঃ সদাড়িমৈঃ । কুঠৈরকস্য
 মঞ্জর্যা মালত্যা নবনেন চ ॥ নবনং পুষ্প-
 বিশেষঃ । হৃদ্যাভাং শ্বেতরক্তাভ্যাং
 চন্দনাভ্যাঞ্চ সর্বদা । কুঙ্কুমালক্তকাভ্যাঞ্চ
 রক্তসূত্রৈঃ স্কুকুমৈঃ ॥ তথা নানাবিধৈঃ
 পুষ্পৈর্দ্রব্যৈর্বার্হক্রয়ান্নতৈঃ । এবমেব প্রায়ঃ
 পাদ্মে চ তথা স্কান্দে চ । বহুপুষ্পৈর্কর্ক-
 ফলৈঃ কর্পূরাগুরুকুম্ভৈঃ । হরেঃ পূজা
 বিধাতব্য কাৰ্ত্তিকে বোধবাসরে ইতি ॥
 ইথং কৃত্বা মহাপূজাং মহানীরাজনং তথা ।
 স্বত্রতান্বপিয়েৎ কৃষ্ণে সপুষ্পাক্তবারিণা ॥
 বেদস্তত্যাদিনা স্তত্বা স্বস্ত্যস্তিত্যাদিনা
 প্রভুং । সংপ্রার্থ্য গীতবাদ্যাদিঘোষৈরারো-
 হয়েদ্রথং ॥ তথা চ ভবিষ্যোত্তরে শ্রীকৃষ্ণ-
 ষুধিষ্ঠিরসংবাদে । মহাতুর্য্যরবৈ রাত্রৌ
 ভ্রাময়েৎ স্তন্দনে স্থিতং । উথিতং দেব-
 দেবেশং নগরে পাথিবঃ স্বয়ং । দীপো-
 দ্যোতকরে মার্গে নৃত্যগীতসমাকুলে ॥ * ॥
 অথ রথযাত্রামাহাত্ম্যং ভবিষ্যোত্তরে
 তত্রৈব । যং যং দামোদরঃ পশ্চোদ্ধৃথিতো
 ধরগীধরঃ । তং তং প্রদেশং রাজেন্দ্র
 সর্বং স্বর্গায় কল্পয়েৎ ॥ কিঞ্চ । যাবৎ
 পদানি কৃষ্ণস্য রথস্বাকর্ষণং নরঃ । করোতি
 ক্রতুভিস্তানি তুল্যানি নরনায়ক ॥ রথস্থং
 যে নিরীক্ষন্তে কোতুকেনাপি কেশবং ।

দেবতানাং গণাঃ সর্বে ভবন্তি স্বপচাদয়ঃ ॥
 ত্রিয়োহপি মুক্তিমায়াস্তি রথযাত্রাপরা-
 যণাঃ । পিতৃমাতৃভর্তৃকুলং নয়ন্তি হরি-
 মন্দিরং ॥ কুর্বন্তি নর্তকীরূপং রথাগ্রে
 কোতুকাশ্রিতং । অঙ্গরোভিঃ সহ ক্রীড়াং
 কুর্বন্তীন্দ্রাশ্চতুর্দশ ॥ যে রথাগ্রে প্রকুর্বন্তি
 গীতবাদ্যাদি মানবাঃ । দেবলোকাৎ পরি-
 ভ্রষ্টা জায়ন্তে মণ্ডলেশ্বরাঃ ॥ মৌল্যেন
 স্তন্দনশ্রাণে গায়মানাশ্চ গায়কাঃ ।
 বাদকৈঃ সহ রাজেন্দ্রে শ্রয়ান্তি হরিমন্দিরং ॥
 রথোৎসবে মুকুন্দস্য যেমাং হর্ষোহপি
 জায়তে । তেষাং ন নারকী পীড়া যাব-
 দিন্দ্রাশ্চতুর্দশ ॥ রথোৎসবস্য মাহাত্ম্যং
 কলৌ বিতনুতে হি যঃ । পুণ্যবুদ্ধ্যা বিশে-
 ষেণ লোভেনাপ্যথবা নরঃ ॥ সপ্তদ্বীপসমু-
 দ্রান্তা রত্নধামসমম্বিতা । সশৈলবন-
 পুষ্পাঢ্যা তেন দত্তা মহী ভবেৎ ॥ অন্তত্র
 চ । বোধনী জগদাধারা কাৰ্ত্তিকে শুক্ল-
 পক্ষতঃ । রথস্থো যত্র ভগবাৎ স্ত্রকৌ যচ্ছতি
 বাঙ্কিতং ॥ ভজন্তে যে রথারূঢ়ং দেবং
 সর্বেশ্বরেশ্বরং । তেষাং যাত্রা কৃতা নৃণাং
 কামানিষ্ঠান্ প্রযচ্ছতি ॥ শ্রীকৃষ্ণরথশোভাং
 যে প্রকুর্বন্তি প্রহর্ষিতাঃ । তেষাং মনো-
 রথাবাপ্তিং যচ্ছতে পুরুষোত্তমঃ ॥ কৃষ্ণস্য
 রথশোভাং যে প্রকুর্বন্তি স্বশক্তিতঃ ।
 বাঙ্কিতং তেভ্যো যচ্ছন্তি নিত্যং সূর্যা-
 দয়ো গ্রহাঃ ॥ কৃষ্ণস্য রথশোভাং যৈ
 প্রকুর্বন্তি স্তহর্ষিতাঃ । পদে পদে তথা
 পুত্র পুণ্যং তেষাং প্রয়াগজং ॥ রথযাত্রা-
 স্থিতে কৃষ্ণে জয়েতি প্রবদন্তি যে ।

জয়েতি চ পুনর্থে বৈ শৃণু পুণ্যং বদা-
 ম্যহং ॥ গঙ্গাদ্বারে প্রয়াগে চ গঙ্গাসাগর-
 সম্মুখে । বারাণশ্চাদিতীর্থেষু দেবানাঞ্চৈব
 দর্শনে ॥ যৎ পুণ্যং কবিভিঃ প্রোক্তং
 কাৎস্মেন চ নরেশ্বর । জয়শব্দে কৃতে
 বিষ্ণৌ রথশ্চে তৎ ফলং স্মৃতং ॥ রথ-
 স্থিতো নরৈর্যন্ত পূজিতো ধরণীধরঃ । বখা-
 লাভোপপন্নৈশ্চ পুষ্পৈর্ভক্ত্যা সমর্চিতঃ ॥
 দদাতি বাঞ্ছিতান্ কামানশ্চে চ পরমং
 পদং । মঙ্গলং যে প্রকুর্বন্তি ধূপদীপাং-
 স্তথা স্তবং ॥ নৈবেদ্যং বস্ত্রপূজাঞ্চ ভক্ত্যা
 নীরাজনং হরেঃ । রথারূঢ়স্য কৃষ্ণস্য
 সংপ্রাপ্তে হরিবাসরে ॥ ফলং ন তন্ময়া
 জ্ঞাতং জানাতি বদি কেশবঃ । ব্রহ্মস্বহারী
 গোম্বশ্চ ব্রহ্মহা ব্রহ্মনিন্দকঃ ॥ মহাপাতক-
 যুক্তোহপি ব্রহ্মহা গুরুতন্নগঃ । মদ্যপঃ
 সর্বপাপোহপি কলিকালেন মোহিতঃ ॥
 রথাগ্রতঃ পদৈকেন মুচ্যতে সর্বপাতকৈঃ ।
 কিঞ্চান্যত্র । রথারূঢ়ে মহাবিষ্ণৌ যে
 কুর্বন্তি জয়স্বনং । পূজাঞ্চাখিলপাপেভ্যো
 মুক্তা যান্তি হরেঃ পদং ॥ কিঞ্চ । রথশ্চা-
 কর্ষণং পূর্বং কুরুতে দৈত্যনায়কঃ । ততঃ
 সুরাঃ সিদ্ধসজ্জা যক্ষা গন্ধর্বমানবাঃ ॥
 ইথঞ্চ রথযাত্রায়া বিধির্ব্যক্তঃ স্বতোহভ-
 বৎ । অথাপি কশ্চিত্ত্রান্যো বিশেষোহপি
 বিতন্যতে ॥ * ॥ অথ রথযাত্রাবিধিঃ ।
 ত্রীকক্ষে তু রথারূঢ়ে কৃৎস্না জয়জয়ধ্বনিং ।
 নিম্পাদ্য চ মহাপূজামাশীর্ষাক্যানি কীর্ত-
 য়েৎ ॥ তথা চ বিষ্ণুধর্ম্মে । বস্ত্রং নীলোৎ-
 পলমুচি লসংকুলাভ্যাং স্মৃষ্ণং চন্দ্রা-

কারং রচিততিলকং চন্দ্রেননাঙ্কিতৈশ্চ ।
 গত্যা লীলাং জনসুখকরীং প্রেক্ষণেনা-
 য়তোঘং পদ্মাবাসাং সত্ততমুরসা ধারয়ন্
 পাতু বিষ্ণুঃ ॥ যুক্তঃ শৈব্যাদিবার্হৈশ্চধুর-
 তররণংকিঞ্চিৎকীজালমালৈ রত্নৌঘৈশ্চৌক্তি-
 কানামবিরতমণিভিঃ সংভূতৈশ্চৈব, হারৈঃ ।
 হেমৈঃ কুস্তৈঃ পতাকাশিবতরঙ্গাচি
 ভূষিতঃ কেতুমুখৈশ্চত্রৈত্রৈশ্চৈশবন্দ্যো
 ছরিতহরহরেঃ পাতু জৈত্রো রথো বঃ ॥
 মোদস্তাং স্তজনা হৃনিদ্দিতধিয়ঃ স্তস্তা-
 খিলোপদ্মবাঃ স্বস্থাঃ স্তস্থিরবুদ্ধয়ঃ প্রতি-
 হতামিত্রা রমস্তাং স্তথং । রে দৈত্যা
 গিরিগহ্বরানি গহনান্যাশু ব্রজধ্বং ভয়া-
 দৈত্যারির্ভগবানয়ং যদুপতির্ধানং সমা-
 রোহতি ॥ পলায়ধ্বং পলায়ধ্বং রে রে
 দিতিজদানবাঃ । সংরক্ষণায় লোকানাং
 রথারূঢ়ো নৃকেশরীতি ॥ ততো বিচিত্র-
 গদ্যানি পঠিত্বাথ মহাপ্রভোঃ । মহাপ্রসাদ-
 মালাঞ্চ স্বীকুর্যাৎ পরয়া মুদা ॥ * ॥ তন্-
 মহাত্ম্যাক্ষোক্তং । ভক্ত্যা গৃহ্নাতি যো মালাং
 বৈষ্ণবীং মঙ্গলাশ্রয়াং । ন তেষাং দুর্লভং
 কিঞ্চিদিহ লোকে পরত্র চ ॥ তস্মাৎ সর্ব-
 প্রযত্নেন সর্বকামসমৃদ্ধয়ে । মালামেতাং
 প্রগৃহ্নীয়াৎ সৌখ্যমোক্ষপ্রদায়িনীং ॥
 ইতি । সংচিন্ত্যাকুস্যমাগঞ্চ ত্রীপ্রহ্লাদা-
 দিভী রথং । আকৃষ্য প্রেরয়ন্ পূর্যাং
 ভ্রাময়েদ্বৈষ্ণবৈঃ সহ ॥ তথা চ ভবিষ্যা-
 তরে তত্রৈব । নৃত্যমার্নৈর্ভাগবতৈর্গীত-
 বাদিত্রনিশ্বনৈঃ । ভ্রাময়েৎ স্তন্দনং বিষ্ণোঃ
 পুরমধ্যে সমস্ততঃ ॥ কিঞ্চ । প্রবোধবাসরে

প্রাপ্তে কার্তিকে পাণ্ডুনন্দন । দেবালয়েষু
 সর্বেষু পুরমধ্যে সমস্ততঃ ॥ ভ্রাময়েতূর্ধ্য-
 নির্যোমৈ রথস্থং ধরণীধরং । কিঞ্চ । রথাগমে
 মুকুন্দস্য পুরশোভাস্তু কারয়েৎ । সর্বতো
 রমণীয়স্ত পতাকৈরুপশোভিতং ॥ তোরণৈ-
 র্বহুভির্যুক্তৈ রস্তাস্তৈশ্চ শোভিতং ।
 স্থানে স্থানে মহীপাল কর্তব্যং পুণ্যসংযুতং ॥
 বিচিত্ররথশোভা চ কর্তব্য ভাবিতৈর্নরৈ-
 রিতি । রথেন গচ্ছন্ ভগবানুগম্যো-
 হখিলৈর্জৈঃ । স্বস্বগেহাগতশ্চার্যোহন্যাথা
 দোষো মহান্ ভবেৎ ॥ * ॥ অথ রথানু-
 গমননিত্যতা । তত্রৈব । রথেন সহ গচ্ছন্তি
 পার্শ্বতঃ পৃষ্ঠতোহগ্রতঃ । বিষ্ণুনৈব সমাঃ
 সর্বে ভবন্তি শ্বপচাদয়ঃ ॥ রথস্থং যেন
 গচ্ছন্তি ভ্রমমাণং জনার্দনং । বিপ্রাধ্যয়ন-
 সম্পন্না ভবন্তি শ্বপচাধমাঃ ॥ কিঞ্চ ।
 যেমাং গৃহাগতো যাতি রথস্থো মধুসূদনঃ ।
 পূজা তৈস্তৈঃ প্রকর্তব্য বিত্তশাঠ্যবিব-
 জ্জিতৈঃ ॥ অনর্জিতো যদা যাতি গৃহাদ্যশ্চ
 মহীধরঃ । পিতরস্তস্য বিমুখা বর্ষণাৎ
 দশ পঞ্চ চ ॥ যঃ পুঁনঃ কুরুতে পূজাৎ
 গৃহায়াতে তু মাধবে । বসতে শ্বেতদ্বীপে তু
 যাববিন্দ্রাশ্চতুর্দশ ॥ অন্যত্র । নানুব্রজতি
 যো মোহাদব্রজস্তং জগদীশ্বরং । জ্ঞানাগ্নি-
 দগ্নকস্মাপি স ভবেদব্রহ্মরাক্ষসঃ ॥ ইতি ।
 অথ স্বমন্দিরং নীত্বা পূর্ববৎ পূজয়েৎ
 প্রভুং । রাত্রৌ জাগরণং কুর্যাদ্বিধিবদ্-
 বৈষ্ণবৈঃ সমং ॥* ॥ অথ প্রবোধনীজাগরণ-
 নাহাভ্যং । স্কান্দে তত্রৈব । পূর্বজন্ম-
 সহশ্রেষু পাপং যৎ সমুপার্জিতং ।

জাগরণে প্রবোধন্যাং দহতে তুলরাশিবৎ ॥
 কৃহাপি পাতকং ঘোরং ব্রহ্মহত্যাদিকং
 নরঃ । কৃহা জাগরণং বিষ্ণোর্ধূতপাপো
 ভবেন্মুনে ॥ কস্মণা মনসা বাচা পাপং
 যৎ সমুপার্জিতং । ফালয়েত্তচ্চ গোবিন্দঃ
 প্রবোধন্যাস্তু জাগরে ॥ দুপ্রাপ্যং যৎ
 ফলং বিপ্রৈরশ্বমেধাদিভিস্মথৈঃ । প্রাপ্যতে
 তৎ স্তথেনৈব প্রবোধন্যাস্তু জাগরে ॥
 আপ্নত্য সর্বতীর্থানি দত্ত্বা গাং কাঞ্চনীং
 মহীং । ন তৎফলম্বাপ্নোতি যৎ কৃহা
 জাগরণং হরেঃ ॥ চন্দ্রসূর্যোপরাগে তু যৎ
 ফলং পরিকীর্তিতং । তৎসহস্রগুণং পুণ্যং
 প্রবোধন্যাস্তু জাগরে ॥ স্নানং দানং তপো
 হোমঃ স্বাধ্যায়শ্চার্জনং হরেঃ । তৎ সর্বং
 কোটিগুণিতং প্রবোধন্যাস্তু জাগরে ॥
 সমতীতং ভবিষ্যৎ বর্তমানং কুলা-
 যুতং । বিষ্ণুলোকং নয়ত্যাশু জাগরণে
 প্রবোধনী ॥ চলন্তি পিতরো হৃষ্টা বিষ্ণু-
 লোকমলঙ্কতাঃ । বিমুক্তা নারকৈর্হুঃখৈঃ
 কর্তুঃ কৃষ্ণপ্রজাগরণং ॥ ভার্যাপক্ষে তু
 যে জাতা মাতৃতঃ পিতৃতস্তথা । তারয়ে-
 ন্নাত্র সন্দেহঃ প্রবোধন্যাং তু জাগরে ॥
 কিঞ্চ । ফলৈর্নানাবিধৈর্জীব্যৈঃ প্রবোধন্যাস্তু
 জাগরে । শস্তু তোয়ং সমাদায় অর্ঘ্যং
 দদ্যাজ্জনার্দনে ॥ যৎ ফলং সর্বদানেষু
 সর্বতীর্থেষু যৎ ফলং । তৎ সর্বং কোটি-
 গুণিতং দত্ত্বাৰ্ঘ্যং বোধবাসরে ॥ পাণ্ডে চ
 তত্রৈব । অন্যত্রাপি প্রিয়া বিষ্ণোর্জাগরে
 স্যাৎ প্রবোধনী । কিং পুনশ্চথুরায়াং
 সা ততো বৈ জন্মসদ্মনি ॥ একৈবৈকাদশী

কৃষ্ণজন্মগেহে কৃত্য নরৈঃ । ততোহধিকং
ন কর্তব্যং লোকে কিঞ্চন বিদ্যতে ॥
রাত্রৌ জাগরণং তত্র প্রীত্যা কুর্বন্তি যে
নরাঃ । সংসারে মোহম্বপান্তে সদা জাগ্রতি
জাগ্রতি ॥ কিঞ্চ । তত্রৈব শ্রীরাধিকোপা-
খ্যানান্তে । স্ববোধনীজাগরণপুণ্যবৈভবাৎ
প্রসন্ন ঈশো বিধিবাক্যসত্যকুং । চকার
রাসোৎসবনর্ভনং সহ বৃন্দাবনেহন্যাতি-
রপীহ রাধয়া ॥ সা নৃত্যমানাদ্রুতগোপ-
রূপিণা কৃষ্ণেন জন্মান্তরবাঞ্ছিতেন । রাধা
মহাপ্রেমজবাকুলেন্দ্রিয়া নিন্যেহন্যলোকং
কথয়া কৃতার্থতাং ॥ তস্মাৎ স্ববোধনীং
কৃত্য রাত্রৌ কৃত্বা চ জাগরণং ॥ স্বপ্নোপ্তিতং
হরিতং দৃষ্টা কা ভীঃ সংসারজা দ্বিজাঃ ॥
মথুরায়ান্ত কিং বাচ্যং জাগরে হরি-
সন্নিধৌ । কার্ত্তিকে বোধনীং প্রাপ্য ততঃ
শ্রেয়ঃ পরং ন হি ॥ মথুরায়ং প্রবো-
ধন্যাং কৃতজাগরণস্য হি । ক্ষণাঙ্কদানতো
বৈশ্ণোহমোচয়দ্ব্রক্ষরাক্ষসং ॥ জাগরণস্য চ
মাহাত্ম্যং গীতবাদিত্রনর্ভনং । হরেঃ
প্রীতিকরং রাত্রৌ বস্তুং মে নৈব শক্যতে ॥
যস্ত গায়তি কৃষ্ণাগ্রে কৌমুদীং দ্বাদশীং
ক্ষণং । সর্বলোকান্ পরিত্যজ্য বিষ্ণু-
লোকং স গচ্ছতি ॥ অতএবোক্তং
তত্রৈব । রাজ্যমন্যত্র সংত্যজ্য স্ফীতং
নিহতকণ্ঠকং । কার্ত্তিকে মথুরায়ং বৈ
কৌমুদ্যাং জাগরণং চরেৎ ॥* অথ পারণা-
দিনকৃত্যং । প্রাতর্নিত্যক্রিয়াং কৃত্বা শক্ত্যা
সংভোজ্য ভূস্বরান্ । গৃহ্নন্ কৃতব্রতা-
চ্ছত্রং প্রদদ্যাৎ দক্ষিণাদিকং ॥ দানং

যথাত্রতং তেভ্যো দত্ত্বা পারণমাচক্ষেৎ
প্রবর্তয়েচ্চ সংত্যক্তং চাতুর্মাস্যত্রতেষু
যৎ ॥ তথা চ ভবিষ্যোত্তরে তত্রৈব ।
প্রভাতে বিমলে স্নাত্বা ভোজয়েদন্ন-
বিস্তরৈঃ ॥ যতক্ষীরদধিক্ষৌদ্রকাসারগুড়
মোদকৈঃ । অর্চয়েচ্চন্দনৈশ্চূর্ণৈঃ পুষ্পৈঃ
গন্ধৈর্দ্বিজোভমান্ ॥ আচান্তেভাস্ততো
দদ্যাভ্যক্তং যৎকিঞ্চিদেব হি । স্নবাচা
স্বমনোহভীকপত্রপুষ্পফলাদিকং ॥ চতুরো
বাষিকাম্মাসান্ নিয়মং মর্প্য যৎ কৃতং ।
কথয়িত্বা দ্বিজৈভ্যস্তদদ্যাৎ তত্রৈব
ক্ষিণাং ॥ এবমেব পাশ্বে । তত্রৈব কিঞ্চা-
ধিকং । চাতুর্মাস্যত্রতে বিপ্রাঃ পশ্চা-
দচ্ছিত্রবাচনমিতি ॥* ইতি শ্রীহরিভক্তি
বিলাসে ১৬ বিলাসে ॥

প্রবোধিনী (স্ত্রী) প্রবোধনী । উথানৈকাদশী ।
যথা । বরাহ উবাচ । উপবাসাসমর্থানাং
সদৈব পৃথুলোচনে । একা সা দ্বাদশী পুণ্যা
উপোষ্যা যা প্রবোধিনী ॥ তস্মাং মারাধ্য
বিশেষং জগতামীশ্বরেশ্বরং । প্রাপ্নোতি
সকলং তন্নি দ্বাদশদ্বাদশীফলং ॥ পূর্ব-
ভাজপদা যোগে সৈব বা দ্বাদশী ভবেৎ ।
অতীব মহতী তস্মাৎ সর্বকৃত্যমথাক্ষয়ং ॥
উত্তরান্ধারসহিতা যদি চৈকাদশী ভবেৎ ।
তদা কোটিগুণং পুণ্যং কেশবাল্লভতে
ফলং ॥ সর্কুদেবার্চিত্তে তস্মাৎ সর্বং কৃত-
মিহাক্ষয়ং । যথা প্রবোধিনী পুণ্যা তথা
যস্মাৎ স্বপেদ্ধরিঃ ॥ উপোষ্যা হি মহা-
ভাগে অনন্তফলদা হি সা । শয়নে বোধনে
চৈব হরেস্ত পরিবর্তনে ॥ উপোষ্যেব

বিধানেনৈ নরো নিশ্চলতাং ব্রজেৎ । তস্মাৎ
 সর্বপ্রযত্নেন দ্বাদশীং সমুপোষয়েৎ ॥ যদি-
 চ্ছেত বিশালাক্ষি শাস্বতীং গতিমান্ননঃ ।
 একাদশী সোমযুক্তা কার্ত্তিকে মাসি ভামিনি ॥
 উত্তরাভদ্রসংযোগে অনন্তা সা প্রকীৰ্ত্তিতা ।
 তস্মাৎ যৎ ক্রিয়তে ভদ্রে সর্বমানন্ত্য-
 মশ্নুতে ॥ অনন্তপুণ্যফলদা তেনানন্তা
 স্মৃতা প্রিয়ে । একাদশী ভৌমযুতা যদা
 স্মাত্তুতধারিণি ॥ স্মাত্ত্বা দেবং সমভ্যর্চ্য
 প্রাপ্নোতি শরমং ফলং । প্রাপ্নোতি সকলং
 তঙ্কি দ্বাদশদ্বাদশীং নরঃ ॥ * ॥ জল-
 পূর্ণং তদা কুম্ভং স্থাপয়িত্বা বিচক্ষণঃ ।
 পঞ্চরত্নসমোপেতং স্নতপাত্রযুতং তথা ॥
 তস্যাং স্কন্ধে তু ধরিতং মৎস্বরূপং
 জনার্দনং । মাষকেণ স্তবর্গেন স্নতপ্তেন
 বরাননে ॥ স্নাপয়িত্বা বিধানেন কুম্ভে
 মেন বিলেপিতং । পীতবস্ত্রযুগচ্ছন্নং ছত্রো-
 পানদ্যুগান্বিতং ॥ পূজয়েৎ কমলৈর্দেবি
 মদন্তঃ সংজিতেন্দ্রিয়ঃ । মৎস্যং কূৰ্ম্মং
 বরাহঞ্চ নারসিংহঞ্চ বামনং ॥ রামং
 রামঞ্চ কৃষ্ণঞ্চ বুদ্ধশ্চৈব তু কল্কিনং । এবং
 দশাবতারাংশ্চ পূজয়েদ্ভক্তি-সংযুতঃ ॥
 পুষ্পৈধু পৈস্তথা দীপৈর্নৈবেদ্যৈর্কিবিধৈ-
 রপি । সংপূজ্যৈবমলকারৈর্কিবিধৈঃ পূজন-
 ক্ষরেৎ ॥ ততস্তস্যাগ্রতো দেয়ং নৈবেদ্যং
 পাচিতং চিতং । এবং সংপূজ্য গোবিন্দং
 দিবটপি কমলেক্ষণং ॥ রাত্রৌ চোথাপনং
 কার্য্যং দেবদেবস্য স্তব্রতে । প্রভাতে
 বিমলে স্মাত্ত্বা ভক্ত্যা সংপূজ্য কেশবং ॥
 পুষ্পধূপাদিনৈবেদ্যৈঃ ফলৈর্নানাবিধৈঃ

শুভৈঃ । ততস্ত পূজয়েদ্বিহানার্চার্য্যং ভক্তি-
 সংযুতঃ ॥ অলঙ্কারোপহারৈশ্চ বস্ত্রাদৈ-
 শ্চ স্বশক্তিতঃ । পূজয়িত্বা বিধানেন তং
 দেবং প্রতিপাদয়েৎ ॥ জগদাদি জগ-
 জ্রপমনাদি জগদাদিকৃৎ । জলশায়িন্ জগ-
 দেখানে প্রীয়তাং মে জনার্দন ॥ অনেনৈব
 বিধানেন কুর্য্যাদেকাদশীং নরঃ । তস্য পুণ্যং
 ভবেদযত্নু তচ্ছৃণু বস্করে ॥ যদি বক্ত-
 সহস্রাণাং সহস্রাণি ভবন্তি হি । সংখ্যাভূৎ
 নৈব শক্যন্তে প্রবোধিত্যাস্তথা গুণাঃ ॥
 তথাপ্যদেশমাত্রেণ শক্ত্যা বক্ষ্যামি তচ্ছৃণু ।
 চন্দ্রতার্কসঙ্কশমধিষ্ঠায়ানুজীবিত্তিঃ ॥
 সইব যানমাগচ্ছেন্মম লোকং বস্করে ।
 ততঃ কল্পসহস্রান্তে সপ্তদ্বীপেশ্বরো ভবেৎ ॥
 আয়ুরারোগ্যসম্পন্নো জন্মাতীতো ভবে-
 ততঃ । ব্রহ্মস্বশ্চ সুরাপশ্চ স্তেয়ী চ গুরু-
 তল্পগঃ ॥ পাপাণ্যেতানি সর্বাণি শ্রবণে
 নৈব নাশয়েৎ । পশ্চোচ্চ ধীমানধনোহপি
 ভক্ত্যা স্পৃশেন্নানুয্য ইহ ধীয়মানঃ ।
 শৃণোতি ভক্তস্য মতিং দদাতি বিকল্মষঃ
 সোহপি দিবং প্রয়াতি ॥ দুঃস্বপ্নং প্রশম-
 য়ুপৈতি পঠ্যমানে মাহাত্ম্যে ভবভয়হারকে
 নরস্য । যঃ কুর্য্যাদব্রতবরমেতদব্যয়ায়া
 বোধিত্যাঃ কিমুত ফলস্ত তস্য বাচ্যং ॥
 তে ধন্যাস্তে কৃতার্থাশ্চ তৈরেব স্কৃতং
 কৃতং । তৈরাভ্রজন্ম সফলং কৃতং যে
 ব্রতকারকাঃ ॥ ইতি বরাহপুরাণে প্রবো-
 ধিনীমাহাত্ম্যং ॥

প্রভঞ্জনঃ (পুং) বায়ুঃ । ইত্যমরঃ ॥ ভঞ্জন-
 কর্ত্তরি ত্রি ॥

প্রভদ্রঃ (পুং) নিম্বঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 প্রভদ্রা (স্ত্রী) প্রসারিণী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 প্রভবঃ (পুং) জন্মহেতুঃ । পিত্রাদিঃ । আদ্যোপ-
 লক্ৰিস্থানং । আদ্যোপলক্ৰয়ে প্রথম-
 জ্ঞানার্থং যৎ স্থানং দেশঃ সঃ । যথা ।
 বান্দ্রীকিঃ শ্লোকপ্রভবঃ । হিমবান্ গঙ্গা-
 প্রভবঃ । ইত্যমরভরতো ॥ অপাং মূলং ।
 মুনিভেদঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ পরাক্রমঃ ।
 ইতি মেদিনী ॥ জন্ম । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
 প্রভবিষ্ণুঃ (পুং) বটুকটৈভরবশ্যাকৌত্তরশত-
 নামাস্তর্গতনামবিশেষঃ । যথা । প্রভবিষ্ণুঃ
 প্রভাববান্ । ইত্যাदि বিশ্বসারতন্ত্রে আপ-
 ছুন্ধারকল্পঃ ॥ প্রভুঃ । যথা । ন ভর্তা নৈব
 চ স্ততো ম পিতা ভ্রাতরো ন চ । আদানে
 বা বিসর্গে বা স্ত্রীধনে প্রভবিষ্ণবঃ ॥ ইতি
 দায়ভাগঃ ॥ প্রকর্ষণে ভবনশীলে ত্রি ॥
 প্রভবিষ্ণুতা (স্ত্রী) প্রভুতা । প্রভবিষ্ণুশব্দাৎ
 ভাবার্থে তপ্রত্যয়েন পদং নিষ্পন্নং ॥
 প্রভা (স্ত্রী) কুবেরপুরী । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
 দীপ্তিঃ । তৎপর্যায়ঃ । রোচিঃ ২ ছ্যতিঃ ৩
 শোচিঃ ৪ ত্বিষা ৫ ওজঃ ৬ ভাঃ ৭ রুচিঃ ৮
 বিভা ৯ আলোকঃ ১০ প্রকাশঃ ১১
 তেজঃ ১২ রুক্ ১৩ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ # ॥
 গোপীবিশেষঃ । যথা । দৃষ্টত্বং প্রভয়া
 গোপ্যা যুক্তো বৃন্দাবনে বনে । প্রভা
 দেহং পরিত্যজ্য জগাম সূর্য্যমণ্ডলং ॥
 ততস্তম্যাঃ শরীরঞ্চ তীত্রং তেজো বভূব
 হ । সংবিতজ্য ত্বয়া দত্তং প্রেমাক্রম
 রুদতা পুনঃ ॥ বিয়ুজ্য চক্ষুষোর্লোহং
 লজ্জয়া মন্তয়ে চ । হতাশনায় কিঞ্চিচ্চ

নৃপেত্যশ্চাপি কিঞ্চন ॥ কিঞ্চিৎ পুরুষ-
 সিংহেভ্যো দেবেভ্যশ্চাপি কিঞ্চন । কিঞ্চিদ-
 দস্যাজনেভ্যশ্চ নাগেভ্যশ্চাপি কিঞ্চন ॥
 ব্রাহ্মণেভ্যো মুনিভ্যশ্চ তপস্বিভ্যশ্চ
 কিঞ্চন । স্ত্রীভ্যঃ সৌভাগ্যযুক্তাভ্যো যশ-
 স্ত্রিভ্যশ্চ কিঞ্চন ॥ তচ্চ দত্ত্বা তু সর্বেভ্যঃ
 পূর্ব্বং রোদিতুমুদ্যতঃ । ইতি ব্রহ্মবৈবর্ত্তে
 প্রকৃতিখণ্ডে ৯ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ দুর্গা ।
 যথা । যমস্য ভগিনী জাতা যমুনা তেন
 সা মতা । প্রভা প্রসাদস্বর্গাৎ জ্যোৎস্না
 চন্দ্রার্কমালিনী ॥ ইতি দেবীপুরাণে
 ৪৫ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ সূর্য্যপত্নী । যথা । সূত
 উবাচ । বিবস্বান্ কশ্যপাৎ পূর্ব্বমদিত্যা
 মভবৎ পুরা । তস্ম পত্নীত্রয়স্তদ্বৎ সংজ্ঞা
 রাজ্ঞী প্রভা তথা ॥ রেবতস্ম স্ততা রাজ্ঞী
 রেবন্তং স্তস্তুবে স্ততং । প্রভা প্রভাবং
 স্তস্তুবে ত্বাষ্ট্রী সংজ্ঞা তথা মনুং ॥ ইতি
 মাৎস্যে ১১ অধ্যায়ঃ ॥
 প্রভাকরঃ (পুং) সূর্য্যঃ । অগ্নিঃ । চন্দ্রঃ ।
 সমুদ্রঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ অর্কবৃক্ষঃ ।
 ইত্যমরঃ ॥
 প্রভাকীটঃ (পুং) খদ্যোতঃ । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 প্রভাঞ্জনঃ (পুং) শোভাঞ্জনঃ । ইতি হেম-
 চন্দ্রঃ
 প্রভাতং (স্ত্রী) প্রাতঃকালঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
 প্রভূষঃ ২ অহর্মুখং ৩ কল্যাৎ ৪ উষঃ ৫
 প্রভূষঃ ৬ । ইত্যমরঃ ॥ দিনাদিঃ ৭
 নিশান্তং ৮ ব্যুর্কং ৯ প্রাগে ১০ প্রাহ্নং ১১
 ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ গোসঃ ১২ গোসঙ্গঃ ১৩

: १४ उषकं १५ उषा १६ उषा १७
विभातं १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
तत्र दर्शनीया यथा । वैद्यः पुरोहितो
मन्त्री दैवज्ञोऽथ चतुर्थकः । प्रभातकाले
द्रुष्टव्यो नित्यं स्वश्रियमिच्छता ॥ इति
राजवल्लभः ॥

प्रभावः (पुं) कोषदण्डतेजः । तं-
पर्यायः । प्रतापः २ । इत्यमरः ॥ कोषो
धनं दण्डो दमः तद्वेतुत्वात् सैश्वर्यमपि
दण्डः ताभ्यां यत्तेजो जायते स प्रतापः
प्रभावश्च कथ्यते । इति भरतः ॥ शक्तिः ।
तेजः । इति हेमचन्द्रः ॥ शक्तिः । इति
मेदिनी ॥

प्रभावजः (पुं) शक्तिविशेषः । प्रभावो
वीर्याधिक्यं तज्जातः । इत्यमरटीकासार-
सुन्दरी ॥ प्रभुत्वसाधकत्वात् दण्डकोषो
प्रभुशक्तिः । इति भरतः ॥

प्रभावान् [९] (त्रि) प्रभायुक्तः । प्रभा-
शब्दादन्त्यर्थे बहुप्रत्ययेन पदं निष्पन्नं ॥
प्रभावती (स्त्री) मालिनामकौनविंशत्तार्ह-
न्माता । गणनां वीणा । इति हेमचन्द्रः ॥
त्रयोदशाक्षरच्छन्दः । यथा । यस्यां प्रिये
प्रथमकमकरद्वयं दुर्घ्यस्तथा गुरु नवमं
दशान्तिमं । सान्त्यं भवेद्व्यतिरपि चेद्-
युगग्रहैः सालक्ष्यताममृतकृते प्रभावती ॥
इति श्रुतबोधः ॥

प्रभाषः (पुं) वस्तुतेदः । इति जटाधरः ॥
अपि च । प्रत्यूषश्च प्रभावश्च वसवो
नामभिः स्मृताः । इति गारुडे ७ अध्यायः ॥
प्रकृष्टकथनम्

प्रभासः (पुं) सोमतीर्थं । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ जैनगणाधिपविशेषः । इति
हेमचन्द्रः ॥

प्रभिम् (पुं) क्रम्यदहन्ती । तत्पर्यायः ।
गर्जितः २ मत्तः ३ । इत्यमरः ॥ आसुः ४
मदकलः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रकृष्ट-
भेदविशिष्टे त्रि ॥

प्रभुः (पुं) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शब्दः ।
इति धरणिः ॥

प्रभुः (त्रि) अधिपतिः । तत्पर्यायः । स्वामी २
ईश्वरः ३ पतिः ४ ईशिता ५ अधिभूः ६
नायकः ७ नेता ८ परिवृत्तः ९ अधिपः १० ।
इत्यमरः ॥ पालकः ११ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ नित्यः । इति धरणिः ॥ शक्तः ।
इति नानार्थरत्नमाला ॥

प्रभुता (स्त्री) प्रभुत्वं । ईश्वर्यात् । इति हला-
युधः ॥

प्रभुभक्तः (पुं) उन्नतघोटकः । यथा । प्रभुभक्ता
भक्तिलाश्च कुलीनेषु कुलोत्कटाः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ स्वाम्यनुरक्ते त्रि । यथा ।
बह्मणी स्वल्पसक्तः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः ।
प्रभुभक्तश्च शूरश्च ज्ञातव्याः षट् शुनो
गुणाः ॥ इति चाणक्यसंग्रहः ॥

प्रभृतं (त्रि) प्रचूरं । इत्यमरः ॥ उदात्तं ।
इति मेदिनी ॥ भृतं । उन्नतं । इति
शब्दरत्नावली ॥

प्रभुयुः (त्रि) क्रमः । शक्तः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

प्रभृति व्य तदादिः । यथा । ततः प्रभृति

পিতরঃ পিণ্ডসংজ্ঞাস্ত লেভিরে । ইতি
তিথ্যাদিতত্ত্বং ॥

প্রভেদঃ (পুং) ভেদঃ । তৎপৰ্ব্যায়ঃ । প্রকারঃ ২
বিশেষঃ ৩ ভিদা ৪ অন্তরং ৫ । ইতি
জটাধরঃ ॥

প্রভ্রক্টকং (ক্লী) শিখালম্বিমাল্যং । চূড়াতো
লম্বমানমাল্যং । ইত্যমরভরতো ॥

প্রমত্তঃ (ত্রি) প্রমাদী । অনবধানতায়ুক্তঃ ।
যথা । মত্তং প্রমত্তমুম্মত্তং স্পৃগুং বালং
ক্রিয়ং জড়ং । প্রপন্নং বিরথং ভীতং ন
রিপুং হস্তি ধস্মবিৎ ॥ ইতি শ্রীভাগবতে
১ স্কন্ধে ৭ অধ্যায়ঃ ॥ মত্তং মদ্যাদিনা ।
প্রমত্তমনবহিতং । উন্মত্তং গ্রহবাতাদিনা ।
জড়ং অনুদ্যমং । প্রপন্নং শরণাগতং ।
বিরথং ভগ্নরথং । ইতি শ্রীধরস্বামী ॥
অপরপ্রমত্তো যথা । সক্ষ্যাপূজাবিহীনশ্চ
প্রমত্তঃ পতিতঃ স্মৃতঃ । ইতি ব্রহ্মবৈবর্তে
প্রকৃতিখণ্ডে ২৭ অধ্যায়ঃ ॥ স চ রাজ্ঞা
নাহ্মানয়িতব্যঃ । যথা । মত্তোন্মত্তপ্রম-
ত্তাৰ্ভভৃত্যাম্হানয়েন্মৃপঃ । ইতি মিতা-
ক্ষরা ॥

প্রমথঃ (পুং) ষোটকঃ । শিবপারিষদঃ ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ স চ ষট্‌ত্রিংশৎ-
কোটিসংখ্যকঃ । যথা । ষট্‌ত্রিংশত্তু সহ-
স্রাণি প্রমথা দ্বিজসত্তমাঃ । তত্রৈকত্র সহ-
স্রাণি ভাগে ষোড়শ সংস্থিতাঃ ॥ নানা-
রূপধরা যে বৈ জটাচন্দ্রাৰ্দ্ধমণ্ডিতাঃ । তে
সর্বে সকলৈশ্বর্যযুক্তা ধ্যানপরায়ণাঃ ॥
যোগিনো মদমাৎসর্যদস্তাহঙ্কারবর্জিতাঃ ।
ক্ষীণপাপা মহাভাগাঃ শস্তোঃ প্রীতিকরাঃ

পরাঃ ॥ ন তে পরিগ্রহং রাগং কাঙ্ক্ষন্তিস্ম
কদাচন । সংসারবিমুখাঃ 'সর্বে যন্তয়ো
যোগতৎপরাঃ ॥ ধ্যানাবস্থং মহাদেবং
পরিবার্য্য ধৃতব্রতাঃ । কৃহা পরিষদং রুচ্যা
তিষ্ঠন্তি বিগতক্রমাঃ ॥ যদৈব পরমং
জ্যোতিশ্চিস্তুরত্যম্বিকাপতিঃ । তদৈব
তে পারিষদাঃ সর্বে সংবেষ্টয়ন্তি তং ॥
তে ষোড়শ সমাখ্যাতাঃ কোটয়ো বৈ ধৃত-
ব্রতাঃ । সিংহব্যাত্রাদিসারূপ্যা অনি-
মাদিসমায়ুতাঃ ॥ * ॥ অপরে কাগিনঃ
শস্তোঃ স্ননস্মসচিবাঃ স্মৃতাঃ । বিচিত্র-
রূপাভরণা জটাচন্দ্রাৰ্দ্ধমণ্ডিতাঃ ॥ হরস্ব
তুল্যা রূপেণ বিশদা বৃষভধ্বজাঃ । উমা-
সদৃশরূপাভিঃ প্রমদাভিঃ সমাগতাঃ ॥
বিচিত্রমাল্যাভরণা দিব্যস্ত্রগন্ধভূষণাঃ ।
উমানহায়ং ক্রীড়ন্তমনুগচ্ছন্তি ভূষিতাঃ ।
শৃঙ্গারবেশাভরণা অর্কৌ তে কোটয়ো
গণাঃ ॥ * ॥ অর্দ্ধনারীশ্বরাশ্চাত্মে হর্দ্ধনারী
শ্বরং হরং । অনুযান্তি মহাভাগাস্তল্য-
রূপা হরস্ব যে ॥ উমাসহায়ো হি যদা
রমতেস্ম স্তথং হরঃ । অর্দ্ধনারীশরীরাস্ত
দ্বারপালা ভবন্তি তে ॥ আকাশমার্গে
গচ্ছন্তমনুগচ্ছন্তি নিত্যশঃ । ধ্যানসং
পরিচর্য্যন্তি সলিলাদিভিরীশ্বরং ॥ নানা-
শস্ত্রধরাঃ শস্তোর্গণাস্ত প্রমথাঃ স্মৃতাঃ ।
প্রমথুস্তি চ যুদ্ধেষু যুধ্যমানাম্হাবলান্ ।
তে বৈ মহাবলাঃ শূরাঃ সংখ্যয়া নব-
কোটয়ঃ ॥ * ॥ অপরে গায়নাস্তালম্বদঙ্গ
পণবাদিভিঃ । নৃত্যন্তি বাদ্যং কুর্কন্তো
গায়ন্তি মধুরস্বরং ॥ নানারূপধরাস্তে বৈ

संख्या कोटयस्त्रयः । सततं चानुगच्छन्ति
 विचरन्तुं महेश्वरं ॥ सर्वे मायाविनः
 शूराः सर्वे शास्त्रार्थपारगाः । सर्वे सर्वत्र
 सर्वज्ञाः सर्वे सर्वत्रेगाः सदा ॥ गृहूर्तां
 सर्वभुवनं गत्वा यांति पुनः पुनः । अनि-
 माद्यक्तैश्वर्यायुक्तास्ते वै महाबलाः ॥ * ॥
 अपरे रुद्रनामानो जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः ।
 देवेन्द्रस्य नियोगेन वर्तन्ते त्रिदिवे
 सदा ॥ तेषां संख्या चैककोटिस्ते सर्वे
 बलवन्तराः । कुर्वन्ति हि सदा सेवां हरस्य
 सततं सप्ताः ॥ विस्मयन्ति च पापिष्ठान्
 धर्मिष्ठान् पालयन्ति च । अनुगृह्णन्ति सततं
 धृतपाशुपतत्रतान् ॥ विष्वांश्च सततं
 हन्ति योगिनां प्रयत्नात्तानां । षट्त्रिंश-
 कोटयैश्चेते हरस्य सकला गणाः ॥ * ॥
 वराहगणनाशार्थं हिताय जगतां तथा ।
 शङ्करस्य च सेवार्थे समुत्पन्ना इमे गणाः ॥
 वराहस्य गणान् दृष्ट्वा नरसिंहं तथा हरिं ।
 स्मयं सरभरूपः सन् ध्यायन् नादं यतो-
 हकरोत् ॥ तच्छीकरान्मुतो जातान्स्तेषां
 बहुरूपता । क्रूरदृष्ट्या क्रूरयुद्धैः क्रूर-
 कृतैरिमान् गणान् ॥ वराहस्य हतेत्येव
 यतः प्रोक्तं कपर्दिना । ततस्ते क्रूर-
 कर्माणः प्रजाताश्च भयङ्कराः ॥ न सदा
 क्रूरकर्माणि ते कुर्वन्ति महोजसः । दृष्टि-
 मात्रस्य ते क्रूराः क्रूरक्रूराश्च कार्यतः ॥
 फलं जलं तथा पुष्पं पत्रं मूलं तथैव
 च । निवेदितानि भुञ्जन्ति वनपर्वतसानुषु ॥
 आहृत्यापि च भुञ्जन्ति पत्रं पुष्पादिकञ्च
 यत् । भवेदुर्गस्य यद्भोग्यं तद्भोगास्ते

महोजसः ॥ आमिषं नापि चास्मन्ति हिंसा
 चैत्रचतुर्दशीं । तत्रामिषं हरो भुञ्जन्ते
 चतुर्दशां मधो सदा । ततः सर्वे गणा-
 स्त्रे भुञ्जन्ते पल्लान्पि ॥ हते वराहस्य
 गणे भर्गमासाद्य ते गणाः । चतुर्भागाः
 स्वयं भुञ्जा भूतं कश्चेति वै जगुः ॥
 भूतस्त्रयभवेत्तेषां चतुर्भागवतां तदा ।
 वचनां पद्मजातस्य भूतग्रामास्ततो
 मताः ॥ यो लोकविदितः पूर्वं भूत-
 ग्रामश्चतुर्विधः । यतस्तेभ्योऽधिकं यत्रै-
 स्तद्ग्राम उच्यते ॥ इति वः सर्वमाख्यातं
 भूताः शम्भुगणा यथा । यदाहारा यदाकारा
 यत्कृत्यास्ते महोजसः ॥ य इदं श्रुत्या-
 न्नित्यमाख्यानं योगमुत्तमं । स दीर्घायुः
 सदोऽसाही योगयुक्तश्च जायते ॥ इति
 कालिकापुराणे पारिवदोऽपत्तिर्नाम
 २९ अध्यायः ॥

प्रथमं (स्त्री) वधः । इत्यमरः ॥ क्लेशनं ।
 विलोडनं । इति मथधात्वर्थदर्शनात् ॥
 प्रथमा (स्त्री) हरीतकी । इति मेदिनी ॥
 प्रथमाधिपः (पुं) शिवः । इत्यमरः ॥
 प्रथमितं (स्त्री) निर्जलतक्रं । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 प्रथमः (पुं) हर्षः । इत्यमरः ॥ धुस्तुरफलं ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ मन्त्रे त्रि । इति
 मेदिनी ॥
 प्रथमकाननं (स्त्री) प्रथमावनं । इत्यमरः ।
 टीकायां भरतः ॥
 प्रथमवनं (स्त्री) राज्ञोऽहस्तःपुरोचितवनं ।
 इत्यमरः ॥

प्रमदा (स्त्री) उक्तमयोषिः । इति मेदिनी ॥
प्रमदाकाननं (स्त्री) प्रमदवनं । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

प्रमदावनं (स्त्री) प्रमदवनं । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

प्रमनाः [स्] (द्वि) हर्षयुक्तः । इत्यमरः ॥

प्रमयः (पुं) वधः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रमा (स्त्री) यथार्थज्ञानं । तत्पर्यायः ।

प्रमितिः २ । इत्यमरः ॥ प्रमाणं ३ । इति

शब्दरत्नावली ॥ न्यायमते तद्वति तत्प्रका-

रकज्ञानं । द्रमभिन्नज्ञानं । अस्याः

कारणं गुणः । स च प्रत्यक्के विशेष्ये

विशेषणस्य सम्बन्धः । अनुमितौ साध्य-

विशिकेपक्के परामर्शः । शब्दबोधे योग्य-

तायाः तात्पर्यास्य वा यथार्थज्ञानं । उप-

मितौ शक्ये सादृश्यवृद्धिः । यथा । दोषो-

हप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।

प्रत्यक्के तु विशेष्येण विशेषणवता समं ॥

सन्निकर्षो गुणस्तु स्यादथ हनुमितौ पुनः ।

पक्के साध्यविशिके च परामर्शो गुणो

भवेत् ॥ शक्ये सादृश्यवृद्धिस्तु भवेत्तुप-

मितौ गुणः । शब्दबोधे योग्यताया-

स्तात्पर्यास्यथा वा प्रमा ॥ गुणः स्याद्भ्रम-

भिन्नस्तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा । अथवा

तत्प्रकारं यत् ज्ञानं तद्विशेष्यकं ॥

इति भाषापरिच्छेदः ॥

प्रमाणं (स्त्री) विष्णुः । यथा । प्रमाणं प्राण-

निलयः प्राणभृत् प्राणजीवनः । इति महा-

भारते शान्तिपर्वणि दानधर्मः ॥ नित्यं ।

मर्त्यादा । शास्त्रं । सत्यवादी । इयता ।

हेतुः । प्रमाता । इति मेदिनी ॥ प्रमा ।

इति शब्दरत्नावली ॥ नित्यस्त्रीवैकृत्यवान्यं

शब्दः । यथा वेदाः प्रमाणं न्युतयः प्रमाण-

मित्यादि ॥ न्याये तु प्रत्यक्कानुमानोप-

मानशब्दाः प्रमाणानि । इत्यत्र बह्वच-

नास्तोहपि ॥

प्रमाणवाधितार्थकः (पुं) तर्कविशेषः । तस्य

लक्षणं । आत्माश्रयादिचतुष्कानुप्रसङ्गत्वं ।

स द्विविधः । व्याप्तिग्राहकः विषयपरिशोधक-

श्च । तत्राद्या यथा । धूमो यदि बहि-

व्याभिचारी स्यात्तदा बहिर्जन्यो न स्यात् ।

द्वितीयस्तु पर्वतो यदि निर्वर्बहिः स्यात्

निर्धूमः स्यात् । इति तर्कज्ञागदीप्ति ॥

प्रमातामहः (पुं) मातामहपिता । यथा ।

पितामहः पितृपिता तत्पिता प्रपिता-

महः । मातुर्मातामहाद्येव सपिण्डस्तु स-

नाभयः ॥ इत्यमरः ॥

प्रमातामही (स्त्री) प्रमातामहपत्नी । इति

स्मृतिः ॥

प्रमाथः (पुं) प्रमथनं । वलात् हरणं । इति

पुराणं ॥

प्रमाथी [न्] (द्वि) पीडनकर्ता । मारणकर्ता ।

प्रपूर्वमथधातोः कर्त्तरि णिन् । प्रमथन-

शीलः । देहेन्द्रियकोभक इत्यर्थः । इति

श्रीधरस्वामी ॥ यथा । चक्षुः हि मनः कृष्ण

प्रमाथि बलवद्भृत् ॥ अपि च । इन्द्रयाणि

प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः । इति

श्रीभगवद्गीता ॥

प्रमादः (पुं) अनवधानता । इत्यमरः ॥ लोभ-

प्रमादविश्वासैः पुरुषो नश्यते त्रिभिः ।

.तन्माल्लोभो न कर्तव्यः प्रमादो न न
विश्वसेत् ॥ इति गारुडे नीतिसारे
११५ अध्यायः ॥

प्रमादवान् [९] (त्रि) प्रमादयुक्तः । तं-
पर्यायः । जाल्मः २ असमीक्ष्यकारी ३ खटा-
रुटः ४ । इति जटाधरः ॥

प्रमादिका (स्त्री) दूषिता कन्या । तं पर्यायः ।
सन्वेदा २ दूषिता ३ धर्षकारिणी ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥

प्रमादी [न्] (त्रि) प्रमादविशिक्तः । अनव-
धानतायुक्तः । यथा । कुरङ्गमातङ्गपतङ्ग-
भृङ्गमीना हताः पक्षिरेव पक्ष । एकः
प्रमादी स कथं नु हन्यते यः सेवते
पक्षिरेव पक्ष ॥ इत्याहुटः ॥

प्रमापणं (स्त्री) मारणं । इत्यमरः ॥

प्रमितः (त्रि) ज्ञातः । इति जटाधरः ॥

प्रमितिः (स्त्री) प्रमा । इत्यमरः ॥

प्रमीटः (त्रि) घनः । मृत्तितः । इति मेदिनी ॥

प्रमीतः (त्रि) मृतः । यज्जार्थहतपशुः । इत्य-
मरः ॥

प्रमीला (स्त्री) तस्त्री । इत्यमरः ॥

प्रमूखं (स्त्री) तदाङ्गं । तं कालः । इति
त्रिकाणशेषः ॥

प्रमूखः (पुं) पुमागवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रमूखः (त्रि) प्रधानं । श्रेष्ठः । इत्यमरः ॥

• प्रथमः । इति मेदिनी ॥ समूहः । मान्यः ।

• इति शब्दरत्नावली ॥

प्रमूखं } [द्] (त्रि) हृक्तः । इत्यमरः ॥
प्रमूदितः }

प्रमेहः (पुं) रोगविशेषः । तं पर्यायः ।

मेहः २ मूत्रदोषः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
बह्ममूत्रता ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य
निदानं । आस्यास्रथं स्रग्मस्रथं दधीनि
ग्राम्योदकानूपरसाः पयांसि । नवाभ्र
पानं गुडवैकृतं प्रमेहहेतुः कफकृच्छ
सर्वं ॥ * ॥ अस्य सम्प्राप्तिर्ग्रथा । मेदश्च
मांसं शरीरजं क्लेदं कफो वस्तिगतः
प्रदूष्य । करोति मेहान् समुदीर्गमूत्रैश्च
स्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि ॥ * ॥
वातिकस्य तस्य लक्षणं । क्लीणेषु दोषे-
ष्वकृष्य धातून् सन्दूष्य मेहान् कुरुते
हनिलश्च । * । तस्य कफजादिभेदेन
साध्यादिलक्षणं यथा । साध्याः कफोष्ठा
दश पित्तजाः षट् याप्या न साध्याः पवना-
क्षतुक् । समक्रियत्वाद्द्विषमक्रियत्वाद्ग्रहा-
त्ययत्वाच्च यथाक्रमेण ॥ कफः सपित्तः
पवनश्च दोषा मेदोहृत्प्रशुक्रान्नुवमाल-
सीकाः । मज्जा रसोजः पिशितं दूष्याः
प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः ॥ * ॥ तस्य
पूर्वरूपं । दन्तादीनां मलाद्यत्वं प्रागुप-
पाणिपादयोः । दाहश्चिक्वता देहे
तृट् स्वादास्यं जायते ॥ * ॥ सामान्यं
लक्षणं तेषां प्रभृताविलमूत्रता । दोष-
दूष्या विशेषेऽपि तं संयोगविशे-
षतः । मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु
कल्प्यते ॥ * ॥ क्रमेण कफजानां दशानां
लक्षणानि । अहं बहसितं शीतं निर्गह-
मुदकोपमं । मेहदुदकमेहेन किञ्चि-
दाविलपिच्छिलं ॥ इको रसमिवात्यर्थं
मधुरं चेक्षुमेहतः । सास्त्री भवेत्

পর্যুষিতং সান্দ্ৰমেহেন মেহতি ॥ সুরামেহী
 সুরাতুল্যমুপর্যুষ্যচ্ছমধোঘনং । সংহৃষ্ট-
 লোমা পিষ্টেন পিষ্টবহুলং সিতং ॥
 শুক্রাভং শুক্রমিশ্রং বা শুক্রমেহী প্রমে-
 হতি । মূর্তাগূন্ সিকতামেহী সিকতা-
 রূপিণো মলান্ ॥ শীতমেহী স্নবহুশো
 মধুরং ভূশশীতলং । শনৈঃ শনৈঃ শনৈ-
 মেহী মন্দং মন্দং প্রমেহতি ॥ লাল-
 তস্তুযুতং মূত্রং লালামেহেন পিচ্ছিলং ॥
 ক্রমেণ পিত্তজানাং ষণ্মাং লক্ষণানি । গন্ধ-
 বর্ণরসম্পর্শৈঃ ক্ষারেন ক্ষারতোয়বৎ ॥
 নীলমেহেন নীলাভং কালমেহী মসী-
 নিভং । হারিদ্ৰমেহী কটুকং হরিদ্ৰাসম্মিভং
 দহং ॥ বিস্রং মাজ্জিষ্ঠমেহেন মাজ্জিষ্ঠা-
 সলিলোপমং । বিস্রমুষ্ণং সলবণং
 রক্তাভং রক্তমেহতঃ ॥ * ॥ ক্রমেণ বাত-
 জানাং চতুর্গাং লক্ষণানি । বসামেহী বসা-
 মিশ্রং বসাভং মূত্রয়েন্মুহুঃ । মজ্জাভং
 মজ্জমিশ্রং বা মজ্জমেহী মুহুমুহুঃ ॥
 কষায়ং মধুরং রুক্ষং ক্ষৌদ্ৰমেহং
 বদেদ্বুধঃ । হস্তী মত্ত ইবাজস্রং মূত্রং
 বেগবিবর্জিতং । সলসীকং বিবদ্ধঞ্চ
 হস্তিমেহী প্রমেহতি ॥ * ॥ কফজাদি-
 ভেদেন তেষামুপদ্রবাঃ । অবিপাকো-
 হরুচিচ্ছর্দির্নিদ্রোনাশঃ সপীনসঃ । উপ-
 দ্রবাঃ প্রজায়ন্তে মেহানাং কফজন্মনাং ॥
 বস্তিমেহনয়োস্তোদো মুক্ষাবদরণং জ্বরঃ ।
 দাহস্তৃষ্ণান্নিকা মুচ্ছা বিড়্ভেদাঃ পিত্ত-
 জন্মনাং ॥ বাতজানামুদাবর্তঃ কম্পহৃদ-
 গ্রহলোলতাঃ । শূলমুন্নিদ্রতা শোষণঃ কাসঃ

শ্বাসশ্চ জায়তে ॥ * ॥ অরিষ্টলক্ষণঃ ।
 যথোক্তোপদ্রবারিষ্টমতিপ্রসুতমেবঃ ৷
 পিড়কাপীড়িতং গাঢ়ং প্রমেহো হস্তি
 মানবং ॥ * ॥ জাডঃ প্রমেহী মধুমেহিনো
 বা ন সাধ্যরোগঃ স হি বীজদোষাৎ । যে
 চাপি কেচিৎ কুলজা বিকারা ভবন্তি
 তাংশ্চ প্রবদন্ত্যসাধ্যান্ ॥ * ॥ সর্ব্ব এব
 প্রমেহাস্ত কালেনাপ্রতিকারিণঃ । মধু-
 মেহত্বমায়ান্তি তদাসাধ্যা ভবন্তি হি ॥
 মধুমেহে মধুসমং জায়তে স কিল দ্বিধা ।
 ক্রুদ্ধে ধাতুক্ফয়াদ্বায়ৌ দোষাবৃতপথেহথবা ॥
 আয়তো দোষলিঙ্গানি সোহনিমিত্তং প্রদ-
 শয়ন্ । ক্ষীণঃ ক্ষণাৎ ক্ষণাৎ পূর্ণো ভজতে
 কৃচ্ছসাধ্যতাং ॥ মধুরং যচ্চ মেহেষু প্রায়ো
 মধিব মেহতি । সর্ব্বেহপি মধুমেহাখ্যা
 মাধুর্যাচ্চ তনোরতঃ ॥ * ॥ প্রমেহিণো
 যদা মূত্রমনাবিলমপিচ্ছলং । বিমদং
 তিত্তকটুকং তদারোগ্যং প্রচক্ষতে ॥
 ইতি মাধবকরঃ ॥ অস্য দশবিধপিড়কাঃ
 পিড়কাশব্দে দ্রষ্টব্যঃ ॥ * ॥ অথ প্রমেহস্য
 চিকিৎসা । শ্যামাককৌদ্ৰবোদ্ধালা গোধূম-
 চণকাবটী । কুলথাঃ কথিতা ভোজ্যে
 পুরাণা মেহিনাং হিতাঃ ॥ যবান্নবিকৃতি-
 মূত্রাঃ শালয়ঃ ষষ্ঠিকাস্তথা । তথা তিত্তানি
 শাকানি জাঙ্গলাঃ পক্ষিণো মৃগাঃ ॥ উদ্ধালো
 বনকৌদ্ৰবঃ ॥ * ॥ প্রমেহী শুভ্রত্বাক্ষ্য-
 তৈলতক্রমুরাঃ সদা । অল্পেকুরসপিষ্টমা-
 নুপমাংসানি বর্জয়েৎ ॥ * ॥ মুস্তাহরী-
 তকীলোঠৈঃ কটফলেন কৃতং স্রতং ।
 পীতং মধুযুতং হস্তি প্রমেহং কফ-

হেতুকং ॥ * ॥ পটোলনিম্বামলকামৃতানাং
পিবেৎ কষায়ং মধুনা সমেতং । উশীর-
লোপ্রার্জুনচন্দনানাং তথা পিবেৎ পিত্ত-
নিমিত্তমেহী ॥ * ॥ পাঠাশিরীষদুঃস্পর্শা-
জাতিতিন্দুককিংশুকৈঃ । কপিথস্য ভিষক্
কাথং হস্তিমেহে প্রযোজয়েৎ ॥* ॥ পাঠা-
দিভিঃ সহিতস্য কপিথস্য কাথং । গুড়চ্যুাঃ
স্বরসঃ পেয়ো মধুনা সর্বমেহজিৎ ।
হরিদ্রাচূর্ণযুক্তো বা রসো ধাত্র্যাঃ স-
মাক্ষিকং ॥ মধুনা ত্রৈফলং চূর্ণমথবাশ্ম-
জতুদ্রবং । লোহজং বাভয়োথং বা লিছান্-
মেহনিবৃত্তয়ে ॥ * ॥ চন্দ্রপ্রভাবচামুস্তা-
ভূনিম্বস্বরদারবঃ । হরিদ্রাতিবিষা দার্বী
পিপ্পলীমূলচিত্রকং ॥ ত্রিবিদস্তী পত্রকঞ্চ
ত্বগেলা বংশলোচনা । প্রত্যেকং কর্ষ-
মাত্রাণি কুর্যাদেতানি বুদ্ধিমান্ ॥ ধাতুকং
ত্রিফলা চব্যং বিড়ঙ্গং গজপিপ্পলী । স্তবর্ণ-
মাক্ষিকং ব্যোমং দ্বৌ ক্ষারৌ লবণত্রয়ং ॥
এতানি টঙ্কমাত্রাণি সংগৃহ্নীয়াৎ পৃথক্
পৃথক্ । দ্বিকর্ষহতলোহং স্মাচ্চতুর্কর্ষা
সিতা ভবেৎ ॥ শিলাজত্বকর্ষং স্যাদকৌ
কর্ষাশ্চ গুগ্গুলোঃ । বিধিনা যোজিতৈ-
রেতৈঃ কর্তব্যং গুটিকা শুভা ॥ চন্দ্রপ্রভাতি-
বিখ্যাতা সর্বরোগপ্রণাশিনী । নিহস্তি
বিংশতিং মেহান্ কৃচ্ছমর্ষবিধং তথা ॥
চতশ্চাস্মরীস্তুদ্বন্দ্বুত্রোঘাতাংস্ত্রয়োদশ ।
অণুবৃদ্ধিং পাণুরোগং কামলাঞ্চ হলীমকং ॥
কাসং শ্বাসং তথা কুষ্ঠমগ্নিমান্দ্যমরো-
চকং । বাতপিত্তকফব্যাদীন্ বল্যা বৃষ্যা
রসায়নী ॥ সমারাদ্য শিবং তস্মাৎ প্রযত্নাদ্-

গুটিকামিমাং । প্রাপ্তবাংশ্চন্দ্রমা যস্মাৎ
তস্মাচ্চন্দ্রপ্রভা স্মৃতা ॥ চন্দ্রপ্রভাকচূর
ইতি লোকে । ব্যোমং ত্রিকটু । দ্বৌ
ক্ষারৌ সজিকায়বক্ষারৌ । লবণত্রয়ং ।
সৈন্ধবং রুচকঞ্চাপি বিড়ঞ্চ লবণত্রয়-
মিতি । চন্দ্রপ্রভাদির্কটিকা ॥ * ॥ প্রমেহ-
পিড়কানাং প্রাক্ কার্ষ্যং রক্তবিমোচনং ।
পাটনঞ্চ বিপকানাং ততো ত্রণবিধিঃ
স্মৃতঃ ॥ ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

প্রমোচনী (স্ত্রী) গবাক্ষী । গোড়ুম্বা ।
ইতি জটাধরঃ ॥ প্রকৃষ্টমোচনকর্ত্তরি
ত্রি ॥

প্রমোদঃ (পুং) হর্ষঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রমোদিতঃ (পুং) কুবেরঃ । ইতি শব্দমালা ॥
প্রমোদযুক্তে ত্রি ॥

প্রমোদিনী (স্ত্রী) জিঙ্গিনীবৃক্ষঃ । ইতি ভাব-
প্রকাশঃ ॥ প্রকৃষ্টহর্ষযুক্তা চ ॥

প্রম্লোচা (স্ত্রী) অপ্সরোবিশেষঃ । যথা । তত্র
তস্মান্নদীমধ্যাৎ সমুত্তস্থৌ মনোরমা ।
প্রম্লোচা নাম তদ্বঙ্গী তৎসমীপে বরা-
প্সরাঃ ॥ ইতি গারুড়ে ৯০ অধ্যায়ঃ ॥

প্রযত্নঃ (ত্রি) পবিত্রঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রযত্নঃ (পুং) প্রকৃষ্টযত্নঃ । ন্যায়মতে স চ
ত্রিবিধঃ । যথা । প্রবৃত্তিশ্চ নিবৃত্তিশ্চ
তথা জীবনকারণং । এবং প্রযত্নত্রৈবিধ্যং
তাস্ত্রিকৈঃ পরিদর্শিতং ॥ চিকীর্ষা কৃতি-
সাধ্যোহর্ষসাধনত্বমতিসুখা । উপাদানস্য
চাধ্যক্ষং প্রবৃত্তৌ জনকং ভবেৎ ॥ নিবৃত্তি-
স্তু ভবেদ্বৈধা দ্বির্ষসাধনতাধিয়ঃ । যত্তো
জীবনযোনিস্তু সর্বদাতীশ্চিয়ো ভবেৎ ॥

शरीरे प्राणसंक्षारे कारणं तं प्रकी-
र्तितं । इति भाषापरिच्छेदः ॥

प्रयत्नवान् [९] (त्रि) प्रकृत्यत्तुविशिष्टः ।
तत्पर्यायः । प्रतिपत्तुः २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

प्रयत्नः (त्रि) द्युतचतुर्जातादिना द्रव्येण प्रयत्न-
संस्कृतव्यञ्जनादि । इत्यमरः ॥

प्रयागः (पुं) तीर्थभेदः । यज्ञः । इन्द्रः ।
अश्वः । इति मेदिनी ॥ * ॥ अथ प्रयाग-
माहात्म्यं । ततो गच्छेत् धर्मज्ञ प्रयाग-
ग्रामसन्मृतं । यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च
सदिगीश्वराः ॥ लोकपालाश्च सिद्धाश्च
निरताः पितरस्तथा । समं कुमारप्रमुखा-
स्तथैव च महर्षयः ॥ तथा नागाः सुपर्णा-
श्च सिद्धाश्च क्रतवस्तथा । गन्धर्वाप्स-
रसंश्लेष सरितः सागरस्तथा ॥ हरिश्च
भगवानास्ते प्रजापतिभिरारूढः । तत्र
त्रीण्यग्निकुण्डानि तयोर्मध्ये तु जाह्नवी ॥
प्रयागात् समतिक्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ।
तपनस्य स्रता तत्र त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥
यमुना गङ्गा सार्द्धं सङ्गता लोकभाविनी ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये पृथिव्या जघनं स्रुतं ॥
प्रयागं जघनस्यास्तमुपस्रुयुष्यो विदुः ।
प्रयागं स प्रतिष्ठानं कश्चलाश्वतरावुभौ ॥
तीर्थं भोगवती चैव वेदी प्रोक्ता प्रजा-
पतेः । तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्तिमन्त्रो
महामते ॥ प्रजापतिमुपासन्ते ऋषयश्च
महाव्रताः । यज्ञस्ते क्रतुभिर्देवासु तथा
चक्रधराः सदा ॥ ततः पुण्यात्तमं नास्ति
त्रिषु लोकेषु सूतज । प्रयागं सर्व-

तीर्थेभ्यः प्रवदन्त्यधिकं द्विजाः ॥ श्रवणात्
तस्य तीर्थस्य नामसङ्कीर्तनादपि । यत्रिका-
लभनाद्यापि सर्वपापैः प्रमुच्यते
तत्राभिषेकं यः कुर्यात् सङ्गमे संशित
व्रतः । पुण्यात् स महदाप्नोति राजसूयाश्च
मेधयोः ॥ एषा यजनभूमिर्हि देवाना-
मपि संकृता । दत्तं तत्र स्वल्पमपि यद्
भवति सूतज ॥ न वेदवचनान्नात न लोक-
वचनादपि । मतिरुत्कृष्टमणं याति प्रयाग-
मरणं प्रति ॥ दशतीर्थसङ्ख्याणि यष्टि-
कोट्यस्तथापराः । तेषां सांख्यमत्रैव
कीर्तितं सूतनन्दन ॥ यत् पुण्यात् त्रिषु
लोकेषु वेदविद्यास्तु यत् फलं । स्नात-
मात्रस्य तत् पुण्यात् गङ्गायमुनसङ्गमे ॥ इति
पाद्मे भूमिखण्डे १२९ अध्यायः ॥ * ॥ अपि
च । पूजकामः प्रयागे हि स्नात्वा पुण्ये
सितासिते । धनकामः पुरा शक्र स्नातो
ह्यत्र द्विजोत्तम ॥ धनदस्य निधीन् सर्वान्
तस्माज्जहार मायया । नारायणो नरेणैव
वर्षाणामयुतं पुरा ॥ अनाहारः प्रयागे-
हस्मिन् कृतवान्, पुण्यायुतमत् । सिद्धिं
साधका यास्ति प्रयागेहस्मिन् द्विजोत्तम ॥
इति पाद्मेत्तरखण्डे २७ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । युधिष्ठिर उवाच । भगवन् श्रोतु-
मिच्छामि प्रयागगमनं फलं । यतानां
का गतिसुत्रे स्नातानामपि किं फलं ॥
ये वसन्ति प्रयागे तु क्रहि तेषास्तु किं-
फलं । भवता विदितं हेतुं तन्मे
क्रहि नमोहस्तुते ॥ मार्कण्डेय उवाच ।
कथयिष्यामि ते वत्स या चेष्टा यत्

তৎফলঃ । পৃষ্ঠা মহর্ষিভিঃ সম্যক
কথ্যমানং ময়া শ্রুতং ॥ যত্র স্নাত্বা
দিবং যান্তি যে মৃতাস্তেহপুনর্ভবাঃ । যত্র
ব্রহ্মাদয়ো দেবা রক্ষাং কুর্বন্তি সঙ্গতাঃ ॥
যহুন্যান্যানি তীর্থানি সর্বপাপহরাণি চ ।
কথিতুং নেহ শক্লামি বহুবর্ষশতৈরপি ॥
সংক্ষেপেণ প্রবক্ষ্যামি প্রয়াগস্যেহ
কীর্তনং । যষ্টির্ধ্বনিসহস্রাণি যক্ষা রক্ষন্তি
জাহ্নবীং ॥ যমুনাং রক্ষতি সদা সবিতা
সপ্তিবাহনঃ । প্রয়াগস্ত বিশেষেণ স্বয়ং
রক্ষতি বাসবঃ ॥ মণ্ডলং রক্ষতি হরিঃ
সর্বদেবৈশ্চ সন্মিতং । ন্যগ্রোধং রক্ষতে
নিত্যং শূলপাণির্মহেশ্বরঃ ॥ স্থানং রক্ষন্তি
বৈ দেবাঃ সর্বৈ পাপহরং শুভং স্বকর্মাণা-
বৃত্তা লোকা নৈব গচ্ছন্তি তৎপদং ॥
স্বল্পমল্লতরং পাপং যদা তস্য নরাধিপ ।
প্রয়াগং স্মরণাস্য সর্বমায়াতি সংক্ষয়ং ॥
দর্শনাতস্য তীর্থস্য নামসংকীর্তনাদপি ।
মৃতিকালভনাদ্বাপি নরঃ পাপাং প্রমু-
চ্যতে ॥ পঞ্চকুণ্ডানি রাজেন্দ্র যেষাং
मध्ये তু জাহ্নবী । প্রয়াগং বিশতঃ পুংসঃ
পাপং নশ্বতি তৎক্ষণাৎ ॥ যোজনানাং
সহস্রেষু গঙ্গাং যঃ স্মরতে নরঃ । অপি
ভুক্তকর্মাসৌ লভতে পরমাং গতিং ॥
কীর্তনাম্মুচ্যতে পাপাং দৃষ্টা ভদ্রাণি
পশ্বতি ॥ ব্যাধিতো যদি বা হীনঃ ক্রুদ্ধো
বাপি ভবেন্নরঃ । গঙ্গাযমুনমাসাদ্য ত্যজেৎ
প্রাণান্ প্রযত্নতঃ ॥ দীপ্তকাঞ্চনবর্ণাভৈ-
র্বিমানৈর্ভাসুবর্ণিভিঃ । ঈষিতান্ লভতে
কামান্ বদন্তি মুনিপুঙ্গবাঃ ॥ সর্বরত্নময়ৈ-

র্দিবৈর্নানান্নজসমাকুলৈঃ । বরাঙ্গনা-
সমাকীর্ণৈর্মোদন্তে শুভলক্ষণৈঃ ॥ গীত-
বাদিত্রনির্ঘোমৈঃ প্রসুপ্তঃ প্রতিবুধ্যতে ।
যাবন্ন স্মরতে জন্ম তাবৎ স্বর্গে মহীয়তে ॥
তস্মাৎ স্বর্গাৎ পরিভ্রুক্টঃ ক্ষীণকর্মা নরো-
দ্ভমঃ । হিরণ্যরত্নসংপূর্ণে সমুদ্রে জায়তে
কুলে ॥ তদেব স্মরতে তীর্থং স্মরণান্তত্র
গচ্ছতি ॥ দেশস্বেষা যদি বারণ্যে বিদেশে
যদি বা গৃহে । প্রয়াগং স্মরণাস্তু যস্ত
প্রাণান্ পরিত্যজেৎ । ব্রহ্মলোকমবা-
প্নোতি বদন্তি মুনিপুঙ্গবাঃ ॥ সর্বকাম
ফলা বৃক্ষা মহী যত্র হিরণ্যমী । ধায়ো
মুনয়ঃ সিদ্ধাস্তত্র লোকে স গচ্ছতি ॥
স্ত্রীসহস্রাকুলে রম্যে মন্দাকিন্যাস্তটে
শুভে । মোদতে মুনিভিঃ সাদ্ধং স্বরতে-
নেহ কর্মণা ॥ সিদ্ধচারণগন্ধর্কৈঃ পূজ্যতে
দিবি দৈবতৈঃ । অথ স্বর্গাৎ পরিভ্রুক্টো
জম্বুদ্বীপপতির্ভবেৎ ॥ অতঃ শুভানি কর্মাণি
চিন্ত্যমানঃ পুনঃ পুনঃ । গুণবান্ বিভ-
সম্পন্নো ভবতীহ ন সংশয়ঃ । কর্মাণা
মনসা বাচা সত্যধর্মপ্রীতির্জিতঃ ॥ গঙ্গা-
যমুনয়োর্মধ্যে যস্ত গ্রামং প্রবচ্ছতি ।
স্ববর্ণমণিমুক্তাং বা তথৈবান্যৎ প্রতি
গ্রহং ॥ স্বকার্যে পিতৃকার্যে বা দেবতা-
ভ্যর্চনেহপি বা । নিষ্ফলং তস্মৈ ততীর্থং
যাবৎ তদ্ধনমশ্নতে ॥ অতস্তীর্থে ন
গৃহীয়াৎ পুণ্যেষায়তনেষু চ ॥ কপিলাং
পাটলাভাস্তু যস্ত ধেনুং প্রবচ্ছতি ।
যাবদ্রোমাণি তস্যা বৈ সন্তি গাত্রেষু
সত্তম । তাবদ্বর্ষসহস্রাণি রুদ্রলোকে

महीयते ॥ इति कौशे प्रयागमाहात्म्ये
०७ अध्यायः ॥ * ॥ तत्र मुण्डनविधिर्था ।
गङ्गायां भास्वरक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरो
यते । आपाने सोमपाने च वपनं
सपुत्रं स्यूतं ॥ इति स्मृतिसमुच्चयलिखित-
वचनं प्रयागावाच्छ्रमगङ्गायां विधायकं ।
भास्वरक्षेत्रं प्रयागः । अपि च । प्रयाग-
मधिकृत्य । केशानां यावती संख्या
हिमानां जाह्नवीजले । तावद्धर्मसहस्राणि
स्वर्गलोके महीयते ॥ प्रयागे स्त्रीणामपि
मुण्डनं न तु केशानां द्यङ्गुलच्छेदन-
मात्रं । यथा । केशमूलमुपाश्रित्य सर्व-
पापानि देहिनां । तिष्ठन्ति तीर्थज्ञानेन
तस्मात्तान्यात्र वापयेत् ॥ प्रयागे मुण्डना-
करणे दोषोऽपि । गङ्गायां भास्वर-
क्षेत्रे मुण्डनं यो न कारयेत् । स कोटि-
कुलसंयुक्त आकल्लं रौरवे वसेत् ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

प्रयागभयः (पुं) इन्द्रः । इति शक-
माला ॥

प्रयागं (स्त्री) गमनं । इति हलायुधः ॥
यथा । उदघाटितनवद्वारे पञ्जरे विहगो-
हनिलः । यत्तिष्ठति तदाश्चर्यां प्रयागे
विस्मयः कुतः ॥ इत्युद्धटः ॥ तत्पर्यायः ।
प्रस्थानं २ गमनं ३ व्रज्या ४ अति-
निर्वाणं ५ प्रयागकं ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
अत्र वर्णनीयानि यथा । भेरूनिम्बनः १
डूकम्पः २ बलधूलिः ३ करभः ४ वृषः ५
ध्वजः ६ छत्रं ७ वणिक् ८ शकटं ९
रथः १० । इति कविकल्लता ॥

प्रयातः (पुं) सौष्टिकः । डूणः । इति
हेमचन्द्रः ॥ गते त्रि ॥

प्रयागः (पुं) नीवाकः । इत्यमरः ॥ महार्घ्य-
हेतोर्धान्यादिषु । जनानामादरातिशये
तुलाधरणाधिक्यं । इति केचिन् । क्रया-
दरः । इति केचिन् । मूल्याधिक्यहेतो-
निश्चयेन परिच्छेदनं । इति केचिन् ।
इति भरतः ॥

प्रयासः (पुं) प्रयत्नः । तत्पर्यायः । श्रमः २
क्रमः ३ क्लेशः ४ परिश्रमः ५ आयासः ६
व्यायामः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रयुक्तं (त्रि) प्रकर्षेण युक्तं । यथा । गुण-
प्रयुक्ताः परमस्मृतेदिनः शरा इवावन्-
भवा भवन्ति हि । तथाविधा ये तु विशुद्ध
वंशजा व्रजन्ति चापा इव तेऽतितन्त्र
तां ॥ इत्युद्धटः ॥ प्रकृष्टसमाधियुक्तं ।
प्रकृष्टसंयोगविशिक्तं । प्रकृष्टनिन्दा-
युक्तं । प्रकृष्टसंयमविशिक्तं । प्रपूर्व-
युगधात्वर्थदर्शनात् । हेतोर् स्त्री । यथा ।
न च समवायिनिमित्ताभावप्रयुक्ते नियमेन
कार्याभावः किन्तुसमवायिकारणाभावप्र-
युक्तेऽपि । इति रक्षितः ॥

प्रयुक्तिः (स्त्री) प्रयोजनं । प्रपूर्वयुजधातो-
र्भावे त्रिः । यथा । तरुण्यो मृषली
भार्या प्रवीरं पुत्रकाम्यति । शक्य
राजमातङ्गा इति न स्याः प्रयुक्तयः ॥ इति
प्राक् ॥

प्रयुतं (स्त्री) नियतं । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रयुक्कार्थः (पुं) प्रत्युत्क्रमः । इति
प्रयोगार्थशब्दटीकायां रमानाथः ॥

প্রয়োক্তা [ঋ] (ত্রি) প্রয়োগকর্তা । যথা ।
উত্তমর্গাধমর্গো ঘৌ প্রযোক্তৃগ্রাহকৌ
ক্রমাৎ । ইত্যমরঃ ॥

প্রয়োগঃ (পুং) কার্মণং । বশীকরণং ।
প্রযুক্তিঃ । নিদর্শনং । ইতি মেদিনী ॥
ঘোটকঃ । ইতি শব্দমালা ॥

প্রয়োগার্থঃ (পুং) প্রধানপ্রয়োগানুকূলং
প্রয়োজনানুষ্ঠানং । তৎপর্যায়ঃ । প্রত্যুৎ-
ক্রমঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥

প্রয়োগী [ন্] (ত্রি) প্রয়োগযুক্তঃ । প্রপূর্ব-
যুক্তধাতোর্গিন্ ॥

প্রয়োজকঃ (ত্রি) প্রয়োগকর্তা । নিয়োগ-
কর্তা । স্বতন্ত্রতৎপ্রয়োজকৌ কর্তা ।
ইতি স্পন্দব্যাকরণং ॥

প্রয়োজনং (ক্লী) কার্যং । হেতুঃ । ইতি
মেদিনী ॥ সর্বসৈব্য হি শাস্ত্রশ্চ কৰ্মণো
বাপি কশ্চিৎ । যাবৎ প্রয়োজনং
নোক্তং তাবৎ কেন প্রগৃহ্য তে ॥ সিদ্ধার্থং
সিদ্ধসম্বন্ধং শ্রোতুং শ্রোতা প্রবর্ততে ।
এছাদৌ তেন বক্তব্যঃ সম্বন্ধঃ সপ্রয়ো-
জনঃ ॥ ইতি প্রাঞ্চঃ ॥

প্রয়োজ্যঃ (ত্রি) প্রযোক্তুং শক্যঃ । ভৃত্যঃ ।
ইতি মুগ্ধবোধব্যাকরণং ॥ মূলধনে ক্লী ॥

প্ররুঢ়ঃ (পুং) জঠরং । ইতি মেদিনী ॥
প্ররুঢ়ঃ (ত্রি) বদ্ধমূলঃ । ইতি মেদিনী ॥ জাতঃ ।
প্ররুদ্ধঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

প্ররোহঃ (পুং) অক্ষুরঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
প্রলপিতঃ (ত্রি) কথিতঃ । প্রপূর্বলপধাতোঃ
কৰ্মণি ক্তঃ । যথা । জনস্থানে ভ্রাস্তং
কনকমৃগতৃষ্ণাক্ষিতধিয়া বচো বৈদেহীতি

প্রতিপদমুদ্রক প্রলপিতং । ইতি কাব্য-
প্রকাশঃ ॥

প্রলম্বঃ (পুং) দৈত্যভেদঃ । স চ দম্বপুত্রঃ
মনুষ্যবধ্যঃ । যথা । একাক্ষ ঋষভো
রিষ্ঠঃ প্রলম্বনরকৌ তথা । ইন্দ্রবান-
কেশী চ পুরঃ শছোহথ ধেনুকঃ ॥ গবে-
ষ্টিকৌ গবাক্ষশ্চ তালকেতুশ্চ বীর্যবান্ ।
এতে মনুষ্যবধ্যাস্ত দনোঃ পুত্রান্ময়াঃ
স্মৃতাঃ ॥ ইত্যগ্নিপুরাণং । ত্রপুষঃ । পয়ো-
ধরঃ । লতাকুরঃ । শাখা । হারভেদঃ ।
প্রলম্বনং । ইতি মেদিনী ॥

প্রলম্বয়ঃ (পুং) বলরামঃ । ইত্যমরঃ ॥
প্রলম্বিতং (পুং) বলরামঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
প্রলম্বাণ্ডঃ (পুং) দীর্ঘাণ্ডকোষবিশিষ্টঃ । তৎ-
পর্যায়ঃ । পুঙ্করঃ ২ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
প্রলম্বিতঃ (ত্রি) প্রকর্ষণে লম্বিতমাল্যাাদিঃ ।
প্রপূর্বলম্বধাতোঃ কর্তরি ক্তঃ ॥

প্রলয়ঃ (পুং) প্রলীয়তে ক্ষীয়তে জগদস্মিন্
সঃ । তৎপর্যায়ঃ । সম্বর্তঃ ২ কল্পঃ ৩
ক্ষয়ঃ ৪ কল্পান্তঃ ৫ । ইত্যমরঃ ॥ লয়ঃ ৬
সংক্ষয়ঃ ৭ বিলয়ঃ ৮ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥ প্রতিসর্গঃ ৯ প্রতিসঞ্চরঃ ১০ । স
চ নিত্যনৈমিত্তিকপ্রাকৃতাত্যস্তিকভেদেন
চতুর্ধা । যথা । কূর্ম উবাচ । নিত্যং
নৈমিত্তিকঞ্চৈব প্রাকৃতাত্যস্তিকৌ তথা ।
চতুর্ধায়ং পুরাণেহস্মিন্ প্রোচ্যতে প্রতি-
সঞ্চরঃ ॥ * ॥ নিত্যো যথা । যোহয়ং সং-
দৃশ্যতে নূনং নিত্যং লোকে ক্ষয়ন্তিহ ।
নিত্যং সংকীর্ত্যতে নান্না মুনিভিঃ প্রতি-
সঞ্চরঃ ॥ * ॥ নৈমিত্তিকৌ যথা । ত্রাক্কৌ

নৈমিত্তিকো নাম কল্পান্তে যো ভবিষ্যতি ।
 ত্রৈলোক্যশাস্ত্র কথিতঃ প্রতিসর্গো মনী-
 যিভিঃ ॥ * ॥ প্রাকৃতো যথা । মহাদাদ্যং
 বিশেষান্তং যদা সংযাতি সংক্ষয়ং ।
 প্রাকৃতঃ প্রতিসর্গোহয়ং প্রোচ্যতে কাল-
 চিন্তকৈঃ ॥ * ॥ আত্যন্তিকো যথা । জ্ঞানা-
 দাত্যন্তিকঃ প্রোক্তো যোগিনঃ পরমা-
 ত্মনি । প্রলয়ঃ প্রতিসর্গোহয়ং কালচিন্তা-
 পরৈর্দ্বিজৈঃ ॥ আত্যন্তিকশ্চ কথিতঃ ।
 প্রলয়ো লয়সাধনঃ । * । নৈমিত্তিকপ্রলয়-
 বিস্তারো যথা । নৈমিত্তিকমিদানীং বঃ
 কৌর্তয়িষ্যে সগাসতঃ ॥ চতুর্ভুগসহস্রান্তে
 সংপ্রাপ্তে প্রতিসঙ্করে । আত্মসংস্থাঃ
 প্রজাঃ কৰ্ত্ত্বং প্রতিপেদে প্রজাপতিঃ ॥
 ততো ভবত্যনার্মষ্টিস্তীত্রা সা শতবাষিকী ।
 ভূতক্ষয়করী ঘোরা সৰ্বভূতভয়ঙ্করী ॥
 ততো যান্মল্লসারাগি শস্ত্রানি পৃথিবীতলে ।
 তানি চাগ্রে প্রলীয়ন্তে ভূমিত্তমুপযান্তি
 চ ॥ সপ্তরশ্মিরথো ভূত্বা সমুত্তিষ্ঠন্দিবা-
 করঃ । অসহরশ্মির্ভবতি পিবন্নস্তো গভ-
 স্তিভিঃ ॥ ততস্তে রশ্ময়ঃ সপ্ত পিবন্ত্যম্মু
 মহার্ণবে । তেনাহারেণ তে সূর্য্যা দীপ্তাঃ
 সপ্ত ভবন্তি হি ॥ তস্ম তে রশ্ময়ঃ সপ্ত
 সূর্যা ভূত্বা চতুর্দিশং । চতুর্লোকমিদং
 কুৎস্নং দহন্তি শিখিনো যথা ॥ ব্যাপু-
 বন্তশ্চ তে বিপ্রাস্তূর্কৃষ্ণাধশ্চ রশ্মিভিঃ ।
 দীপ্যন্তে ভাস্করাঃ সপ্ত দহন্তোহগ্নিপ্রতা-
 পিনঃ ॥ তে সূর্যা বারিণা দীপ্তা বহু-
 সাহস্ররশ্ময়ঃ । খং সমাবৃত্য তিষ্ঠন্তি নির্দ-
 হন্তো বহুঙ্করাং ॥ ততস্তেবাং প্রতাপেন

দহমানা বহুঙ্করা । সাদ্রিনদ্যর্গণদীপা
 নিঃস্নেহা সমপদ্যত ॥ দীপ্তাভিঃ সন্তুজাভি-
 শ্চ জ্বালাভিশ্চ সমাবৃতঃ । অধশ্চোর্কৃষ্ণ
 তির্যাক্ চ সমাবৃত্য সহস্রশঃ ॥ সূর্যা-
 গ্নিনা প্রস্ফটানাং সংহ্রস্টানাং পরস্পরং ।
 একত্বমুপজাতানামেকজ্বালো ভবেৎ প্রভুঃ ॥
 সৰ্বলোকপ্রণাশশ্চ সোহগ্নির্ভূত্বাভুকুণ্ডলী ।
 চতুর্লোকমিদং কুৎস্নং নির্দহত্যাত্ম
 তেজসা ॥ ততঃ প্রলীনে সৰ্বশ্মিন জঙ্গমে
 স্থাবরে তথা । নির্বৃক্ষা নিস্তৃগা ভূমিঃ
 কূর্ম্মপৃষ্ঠে প্রকাশতে ॥ অম্বরীশমিবা-
 ভাতি সৰ্বমাপূরিতং জগৎ । সৰ্বমেব
 তদার্চির্ভিঃ পূর্ণং জাজ্বল্যতে নতঃ ॥
 পাতালে যানি তীর্থানি মহোদধিগতানি
 তু । তত্র তানি প্রলীয়ন্তে ভূমিত্তমুপ
 যান্তি বৈ ॥ দ্বীপাংশ্চ পৰ্ব্বতাংশ্চ ব
 বর্ষণ্যথ মহোদধীন্ । তান্ সৰ্বান্
 ভস্মসাৎ কৃত্বা সপ্তাত্মা পাবকঃ প্রভুঃ ॥
 সমুদ্রেভ্যো নদীভ্যশ্চ পাতালেভ্যশ্চ
 সৰ্বশঃ । পিবন্নপঃ সমিক্কোহগ্নিঃ পৃথিবী-
 মাশ্রিতোহজ্বলৎ ॥ ততঃ সম্বর্তকঃ শৈলা-
 নতিক্রম্য মহাংস্তথা । লোকান্দহতি
 দীপ্তাজ্জা রুদ্রতেজোবিজ্জ্বলিতঃ ॥ স দন্ধু
 পৃথিবীন্দেবো রসাতলমশোষয়ৎ । অধ-
 স্তাৎ পৃথিবীং দন্ধু দিবমূর্ক্ণং দহিষ্যতি ॥
 যোজনানাং শতানীহ সহস্রাণ্যমুতানি চ ।
 উত্তিষ্ঠন্তি শিখাস্তশ্চ বায়ুঃ সম্বকর্ত্ত্বশ্চ চ ॥
 গন্ধর্বাংশ্চ পিশাচাংশ্চ সযক্কোরগরাক-
 সান্ । তদা দহত্যসৌ দীপ্তাঃ কালরুদ্র-
 প্রচোদিতঃ ॥ ভুর্লোকঞ্চ ভুবল্লোকং

স্নোেককৃ তথা মহঃ । দহেদশেষং কালাগ্নিঃ
 কালো রিখতনুঃ স্বয়ং ॥ বুকেষু তেযু
 লোকেষু তির্থাগৃহ্মথাগ্নিনা । তত্তেজঃ
 স্নম্নুপ্রাপ্য কৃৎসং জগদিদং শনৈঃ ॥
 স্নয়োগৃহ্নিতং সর্কং তদেবৈকং প্রকা-
 শতে । ততো গজকুলোদ্গাধাঃ স্তনিতৈঃ
 স্নমলঙ্কতাঃ ॥ উত্তিষ্ঠন্তি তদা ব্যোম্নি
 ঘোরাঃ সম্বর্তকা ঘনাঃ । কেচিম্নীলোৎ-
 পলশ্যামাঃ কেচিং কুমুদসম্নিতাঃ ॥ ধূত্র-
 বর্ণাস্তথা কেচিভথা পীতাঃ পয়োধরাঃ ।
 কেচিদ্রক্তাভ্রবর্ণাশ্চ স্মুলাঃ ক্ষারনিভা
 স্তথা ॥ শঙ্কাকুন্দনিভাশ্চান্যে জাত্যঞ্জন-
 নিভাঃ পরে । মনঃশিলানিভাস্ত্বন্যে কপোত-
 সদৃশাঃ পরে ॥ কেচিদ্ভ্রদ্রাক্ষবর্ণাভা-
 স্তথান্যে ক্ষীরসম্নিতাঃ । তথা কৰ্ব্বূরবর্ণাভা
 ভিন্নাঞ্জননিভাস্তথা ॥ ইন্দ্রগোপনিভাঃ
 কেচিদ্ধরিতালনিভাস্তথা । কাকাগুকনিভাঃ
 কেচিছুত্তিষ্ঠন্তি ঘনা দিবি ॥ কেচিং
 পৰ্ব্বতসঙ্কশাঃ কেচিদগজকুলোপমাঃ ।
 কূটাগারনিভাশ্চান্যে কেচিম্নীনকুলোদ্বহাঃ ॥
 বহুরূপা ঘোররূপা ঘোরস্বরনির্নাদিনঃ ।
 তদা জলধরাঃ সর্কৈ পূরয়ন্তি নভস্তলং ॥
 ততস্তে জলদা ঘোরা বারিণা ভাস্করা-
 ভ্রুজাঃ । সপুধা সংবৃতান্জানস্তময়িং শম-
 যন্ত্যুত ॥ ততস্তে জলদা বর্ষং বর্ষস্তীহ
 হিমৌঘবৎ । স্ত্ঘোরমশিবং সর্কং নাশ-
 যন্তি চ পাবকং ॥ প্রবৃত্তেন তদাত্যর্থ-
 মস্তসী পূর্য্যতে কিল । অস্তিস্তেজোহভি-
 ভূতত্বাতদাগ্নিঃ প্রবিশত্যপঃ ॥ নষ্টে চার্গৌ
 বর্ষশতৈঃ পয়োদা জলসস্তবাঃ । প্লাবয়ন্তো-

হথ ভুবনং মহাজলপরিশ্রবৈঃ ॥ ধারাভিঃ
 পূরয়ন্তীদং চোদ্যমানাঃ স্বয়ম্ভুবা । উদ্যন্তঃ
 সলিলৌঘৈশ্চ বেলা ইব মহোদধেঃ ॥
 সাদ্রিঘৌপা তথা পৃথ্বী জলৈঃ সংছাদ্যতে
 শনৈঃ ॥ আদিত্যরশ্মিভিঃ পীতং জলমভ্ৰেণ
 তিষ্ঠতি । পুনঃ পততি তদুর্মো পৃথ্যন্তে
 তেন চার্গবাঃ ॥ ততঃ সমুদ্রাঃ স্নাং বেলা
 মতিক্রান্তাস্ত কৃৎসশঃ । পৰ্ব্বতাশ্চ বিলী
 যন্তে মহী চাপ্স নিমজ্জতি ॥ তস্মিন্নেকা-
 র্গবে ঘোরে নষ্টে স্নাবরজঙ্গমে । যোগ-
 নিদ্রাং সমাস্নায় শেতে দেবঃ প্রজাপতিঃ ॥
 চতুর্যুগসহস্রান্তং কল্পমাহর্মহর্ষয়ঃ । বরাহো
 বর্ততে কল্পো যস্য বিস্তার ঈরিতঃ ॥ অসং-
 খ্যাতাস্তথা কল্পা ব্রহ্মবিস্মৃশিবাস্তকাঃ ।
 কথিতা হি পুরাণেষু স্মৃতিভিঃ কালচিন্তকৈঃ ॥
 সাত্ত্বিকেষু কল্পেষু মাহাত্ম্যমাখিলং হরেঃ ।
 তামসেযু শিবস্যোক্তং রাজসেযু প্রজা-
 পতেঃ । সোহয়ং প্রবর্ততে কল্পো বারাহঃ
 সাত্ত্বিকো মতঃ ॥ অন্ত্রে চ সাত্ত্বিকাঃ কল্পা
 মম তেযু পরিগ্রহঃ । ধ্যানস্তপস্তথা জ্ঞানং
 লক্ণা তেষেব যোগিনঃ ॥ আরাধ্য গিরিশং
 যজ্ঞাং যতি তৎ পরমং পদং । সোহহং
 সত্বং সমাধায় মায়ী মায়াময়ং স্বয়ং ॥
 একার্গবে জগত্যস্মিন্ যোগনিদ্রাং ব্রজানি
 তু । মাং পশ্যন্তি মহাত্মানঃ স্তপ্তং কালে
 মহর্ষয়ঃ ॥ জনলোকে বর্তমানাস্তপসা
 যোগচক্ষুষা । অহং পুরাণপুরুষো ভূভুবঃ-
 প্রভবো বিদুঃ ॥ সহস্রচরণঃ শ্রীমান্ সহ-
 স্রাক্ষঃ সহস্রপাং । মস্ত্রোহগ্নির্ত্রাক্ষণা
 গাবঃ কুশাশ্চ সমিধো হুহং ॥ প্রোকণী

চ স্রবশৈচব সোমো যুতময়োহস্ম্যাহং ।
 সম্বর্তকো মহানাত্মা পবিত্রং পরমং
 যশঃ ॥ বেদবেদ্যঃ প্রভূর্গোপ্তা গোপতি-
 ব্রহ্মাণো মুখং । অনন্তস্তারকো যোগী
 গতির্মতিমতাম্বরঃ ॥ হংসঃ প্রাণোহথ
 কপিলো বিশ্বমূর্তিঃ সনাতনঃ । ক্ষেত্রজঃ
 প্রকৃতিঃ কালো জগদ্বীজমথায়ুতং ॥ মাতা
 পিতা মহাদেবো মভো হৃদয় বিদ্যতে ॥
 আদিত্যবর্ণো ভুবনস্য গোপ্তা নারায়ণঃ
 পুরুষো যোগমূর্তিঃ । মাং পশুস্তি যতয়ো
 যোগনিষ্ঠা জ্ঞাত্বাত্মানময়ুতত্বং ব্রহ্মস্তি ॥৯॥
 প্রাকৃতপ্রলয়বিস্তারো যথা । কুর্শ্ব উবাচ ।
 অতঃ পরং প্রবক্ষ্যামি প্রতিসর্গমনুভমং ।
 প্রাকৃতং প্রসমাসেন শৃণুধ্বং গদতো মম ॥
 গতে পরাঙ্কিতয়ে কালে লোকপ্রকা-
 লকঃ । কালাগ্নির্ভস্মসাৎ কর্ত্বুং করোতি
 নিখিলং মতিং ॥ আত্মাত্মানমাবেশ্য
 ভূত্বা দেবো মহেশ্বরঃ । দহেদশেষং
 ব্রহ্মাণ্ডং সদেবাস্বরমানুষং ॥ তমাবিশ্য
 মহাদেবো ভগবামীললোহিতঃ । করোতি
 লোকসংহারং ভীষণং লোকমাপ্তিতঃ ॥
 এবিশ্য মণ্ডলং মৌরং কৃত্বাসৌ বহুধা
 পুনঃ । নির্দহত্যখিলং লোকং সপ্তসপ্তি-
 স্বরূপধ্বক্ ॥ স দধ্বা সকলং সত্ত্বং মন্ত্রং
 ব্রহ্মশিরো মহং । দেবতানাং শরীরেষু
 ক্ষিপত্যখিলদাহকঃ ॥ দধ্বেষশেষদেহেষু
 দেবী গিরিবরাভ্রজা । একা সা সাক্ষিণঃ
 শস্ত্রোস্তিষ্ঠতে বৈদিকী শ্রুতিঃ ॥ শিরঃ-
 কপালৈর্দেবানাং কৃতস্রগ্বরভূষণঃ ।
 আদিত্যচন্দ্রাদিগণৈঃ পূরয়ন্ বোম-

মণ্ডলং ॥ সহস্রনয়নো দেবঃ সহস্রাকৃতি-
 রীশ্বরঃ । সহস্রহস্তচরণঃ সহস্রাঙ্কির্মহা-
 ভুজঃ ॥ দংষ্ট্রীকরালবদনঃ প্রদীপ্তানল-
 লোচনঃ । ত্রিশূলী কৃর্ত্তিবসনো যোগ-
 মৈশ্বরমাস্থিতঃ ॥ পীত্বা তং পরম্মনন্দং
 প্রভূতমমৃতং স্বকং । করোতি তাণ্ডবং
 দেবীমালোক্য পরমেশ্বরঃ ॥ পীত্বা নৃত্যা-
 যুতং দেবী ভর্ত্তুঃ পরমমঙ্গলা । যোগ-
 মাস্থায় দেবশ্য দেহমায়তি শূলিনঃ ॥
 স ত্যক্ত্বা তাণ্ডবরসং স্বেচ্ছয়ৈব পিনাক-
 ধ্বক্ । যাতি স্বভাবং ভগবান্ দধ্বা
 ব্রহ্মাণ্ডমণ্ডলং ॥ সংস্থিতেষথ দেবেষু
 ব্রহ্মবিষ্ণুপিনাকিষু । গুণৈরনেকৈঃ পৃথিবী
 বিলয়ং যাতি বারিষু । স বারিতত্বং
 সগুণং প্রসতে হব্যবাহনঃ ॥ তৈজসং
 গুণসংযুক্তং বায়ৌ সংযাতি সংক্ষয়ং ।
 আকাশে সগুণো বায়ুঃ প্রলয়ং যাতি
 সত্তমাঃ ॥ ভূতাদৌ চ তথাকাশং লীয়তে
 গুণসংযুতং । ইন্দ্রিয়াণি চ সর্বানি
 তৈজসে যাস্তি সংক্ষয়ং ॥ বৈকারিকে
 দেবগণাঃ প্রলয়ং যাস্তি সত্তমাঃ । বৈকা-
 রিকস্তৈজসশ্চ ভূতাদিশ্চেতি সত্তমাঃ ॥
 ত্রিবিধোহয়মহঙ্কারো মহতি প্রলয়ং
 ব্রজেৎ । মহান্তমেতিঃ সহিতং ব্রহ্মাণ-
 ময়ুতৌজসং ॥ অব্যক্তং জগতো যোনিঃ
 সংহরেদেকমব্যয়ং । এবং সংহত্য ভূতানি
 তত্বানি চ মহেশ্বরঃ ॥ নিযোজয়ত্যা-
 ন্যোন্যং প্রধানং পুরুষং পরং । প্রধান-
 পুংসোরজয়োরেষ সংহার ঈরিতঃ ॥
 মহেশ্বরেচ্ছাজনিতো ন স্বয়ং বিদ্যতে

लयः । गुणसाम्यं तदव्यक्तं प्रकृतिः
परिगीयते ॥ प्रधानं जगतो योनिर्माया-
तद्वमचेतनं । कूटस्थश्चिन्मयो ह्यात्मा
केवलः पञ्चविंशकः ॥ गीयते मुनिभिः
साक्षी महानेकः पितामहः । एवंसंहार-
करणी शक्तिर्माहेश्वरी क्रवा ॥ प्रधानाद्यं
विशेषान्तं दहेद्द्रुद्र इति श्रुतिः । योगि-
नामथ सर्वेषां ज्ञानविन्यस्तचेतसां ।
आत्यन्तिकैव लयं विदधातीह शङ्करः ॥
इति कौश्ले ४२।४७ अध्यायः ॥ * ॥
आत्यन्तिकप्रलयविस्तारो यथा । श्रीपरा-
शर उवाच । आध्यात्मिकादि मैत्रेय
ज्ञाना तापत्रयं बूधः । उ०पन्नज्ञान-
वैराग्याः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयं ॥
आध्यात्मिको वै द्विविधः शारीरो मानस-
स्तथा । शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते
श्रयतां सः ॥ शिरोरोगप्रतिश्याय-
ज्वरशूलभगन्दरैः । गुल्मार्शःश्वथुष्मास-
च्छर्द्यादिभिरनेकधा ॥ तथाक्विरोगाती-
सारकूर्थान्नामयसंज्जकैः । भिद्यते देहज-
स्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि ॥ कामक्रोध-
भयद्वेषलोभमोहविषादजः । शोकान्मूया-
वमानेर्यामांससर्ष्यादिभवस्तथा ॥ मानसो-
ऽपि द्विजश्रेष्ठ तापो भवति नैकधा ।
इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो आध्यात्मिकः
स्युतः ॥ युगपक्विस्रुमूयादैर्यः पिशाचो-
रगराक्षसैः । सरिसृपादैश्च नृणां
जन्ते चाधिभौतिकः ॥ शीतोष्णवातवर्षासु-
वैद्युतादिसमुद्भवः । तापो द्विजवरश्रेष्ठ
कथ्यते चाधिदैविकः ॥ तदस्य त्रिविध-

श्चापि दुःखजातस्य पण्डितैः । गर्तजन्म-
जराद्येषु स्थानेषु प्रभविम्यतः ॥ निरस्ताति-
शयाह्लादसुखभावैकलक्षणा । भेषजं
भगवत्प्राप्तिरेकास्त्यात्यन्तिकी मता ॥
तस्मात्तत्प्राप्तये यत्नः कर्तव्यः पण्डितै-
र्नरैः । तत्प्राप्तिहेतुज्ञानकर्म चोक्तं
महामुने ॥ आगमोऽथ विवेकाच्च द्विधा
ज्ञानं तथोच्यते । शब्दब्रह्मागममयं
परं ब्रह्म विवेकजं ॥ अक्षन्तम इवा-
ज्ञानं दीपवच्छेन्द्रियोद्भवं । यथा सूर्या-
स्तथा ज्ञानं यद्विप्रर्षे विवेकजं ॥ मनु-
रप्याह वेदार्थं श्रुत्या यन्मुनिसन्तम ।
तदेतच्छ्रुतामत्र सम्ब्रह्मे गदतो मम ॥ द्वे
ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्ठातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
द्वे विद्ये वेदितव्ये वै इति बाथर्कणी
श्रुतिः । परया ब्रह्मरप्राप्तिर्वाधेदादि मया
परा ॥ यत्तदव्यक्तमजरमचिन्त्यमजमव्ययं ।
अनिर्देश्यमरूपं पाणिपादाद्यसंयुतं ॥
विभुं सर्वगतं नित्यं भूतयोनिमका-
रणं । व्याप्यव्याप्यं यतः सर्वं तं वै
पश्यान्ति सूरयः ॥ तद्ब्रह्म तं परं धाम
तद्व्ययं मोक्षकाङ्क्षिणां । श्रुतिवाक्यो-
दितं सूक्ष्मं तद्विषेः परमं पदं ॥
तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः ।
वाचको भगवच्छब्दस्तथाद्यशक्तरात्मनः ॥
एवं निगदितार्थश्च सतत्त्वं तश्च तद्वतः ।
ज्ञायते येन तज्ज्ञानं परमन्याग्रयी-
मयं ॥ अशब्दगोचरस्यापि तस्यैव ब्रह्मणो
द्विज । पूजायां भगवच्छब्दः क्रियते

হোপচারিকঃ ॥ শুদ্ধে মহাবিভূত্যাখ্যে
পরে ব্রহ্মণি বর্ততে । মৈত্রেয় ভগবচ্ছব্দঃ
সর্বকারণকারণে ॥ সর্বাণি তত্র ভূতানি
বসন্তি পরমাত্মনি । ভূতেষু চ স সর্বাণ্য
বাসুদেবস্ততঃ স্মৃতঃ ॥ খাণ্ডিক্যজনকায়াহ
পৃষ্ঠঃ কেশিক্ষ্বজঃ পুরা । নামব্যাক্যায়ন-
স্তস্য বাসুদেবস্ত তদ্বতঃ ॥ ভূতেষু বসতে
সোহস্তর্বসন্ত্যত্র চ তানি যৎ । ধাতা
বিধাতা জগতাং বাসুদেবস্ততঃ প্রভুঃ ॥
স সর্বভূতপ্রকৃতির্বিকারগুণাংশ্চ দোমাং-
শ্চ মুনে ব্যতীতঃ । অতীতসর্বাবরণা-
খিলাত্মা তেনাস্তৃতং যদ্বুবনাস্তরাণি ॥
সমস্তকল্যাণগুণাত্মকো হি স্বশক্তিলেশা-
রতভূতসর্গঃ । ইচ্ছাগৃহীতাভিমতোরুদেহঃ
সংসাধিতাশেষজগদ্ধিতোহমৌ ॥ তেজো-
বলৈশ্চয্যমহান্বিতশ্চ স্ববীর্যশক্ত্যাদিগুণৈক-
রাশিঃ । পরঃ পরাণাং সকলান যত্র ক্লেশা-
দয়ঃ সন্তি পরাবরেশে ॥ স ঈশ্বরো ব্যষ্টি-
সমষ্টিরূপোহব্যক্তস্বরূপঃ প্রকটস্বরূপঃ ।
সর্বৈশ্বরঃ সর্বদৃক্ সর্ববেত্তা সমস্তশক্তিঃ
পরমেশ্বরাত্ম্যঃ ॥ স জ্ঞায়তে যেন তদস্তদোষঃ
শুদ্ধঃ পরং নির্মলমেকরূপং । সংদৃশ্যতে
চাপ্যবগম্যতে বা তজ্জ্ঞানমজ্ঞানমতো-
হন্যদুক্তং ॥ ইতি বিষ্ণুপুরাণে ৬ অংশে
আত্যন্তিকপ্রতিস্কারো নাম ৫ অধ্যায়ঃ ॥#
অপি চ । নারদ উবাচ । কৃতং ত্রেতা
ছাপরঞ্চ কলিচ্ছেতি চতুর্থগুং । দিব্যমেক-
যুগং জেয়ং তস্য বা বৈকসপ্ততিঃ ॥ মম্ব-
স্তরস্ত তজ্জেয়ং তে তু যত্র চতুর্দশ ।
স কলৌ নাম বৈ কালস্তদন্তে প্রলয়স্ত

যঃ ॥ সা ব্রহ্মরাত্রী-রাজেন্দ্র বত্র শেতে-
হনুজাসনঃ । ত্রয়ো লোকাস্তদা রাজন্
লীয়ন্তে তন্নিমিত্ততঃ ॥ নৈমিত্তিকো লয়ো
নাম দৈনন্দিন ইতীর্য্যতে ॥ এবং দিন-
প্রমাণেন ব্রহ্মণঃ শতবার্ষিকং । আয়ুঃ
পূর্বপরাক্কে তু পরাক্কে হে প্রকীর্ত্তিতে ॥
দ্বিপরাঙ্কে ব্যতীতে তু ব্রহ্মণো জগতা-
ত্মনঃ । তদা প্রকৃতয়ঃ সপ্ত প্রলয়ং যাস্তি
ভূমিপ ॥ লয়ঃ প্রাকৃতিকো হ্যেম লীনে
ব্রহ্মণি ভূপতে । অণ্ডকোষেহপি সকলঃ
প্রলয়ং যাতি সর্বশঃ ॥ পূর্বরূপস্ত বক্ষ্যামি
প্রলয়স্যাস্য ভূপতে । শতবর্ষাণি ভূমৌ
হি পর্জ্জনো নৈব বর্ষতি ॥ দুর্ভিক্ষে
নির্জনে লোকে প্রজাঃ সর্বাঃ ক্ষুধা-
র্দিতাঃ । পরস্পরং ভক্ষ্যমাণাঃ ক্ষয়ং
যাস্যন্তি ভূমিপ ॥ সমুদ্রে চ ধরণ্যাঞ্চ
বৃক্ষেষু চ লতাসু চ । দেহে চ যো রসস্তং
হি রবির্হরতি রশ্মিভিঃ ॥ ততঃ সম্বর্ত্তকো
নাম জ্বালামালী হতাশনঃ । সঙ্কর্ষণমুখোং-
পম্নো দহত্যনিলসারাধঃ ॥ সর্বং ব্রহ্মাণ্ড-
ভাণ্ডং বৈ তংকালক্ষোভগর্জিতঃ । এবং
দক্ষং মহারাজ বহ্যর্কাভ্যাং সমস্ততঃ ॥
দক্ষা গোময়পিণ্ডাভং ব্রহ্মাণ্ডং সার-
বর্জিতং । প্রচণ্ডপবনো রাজংস্তত্তে বর্ষ-
শতং পুনঃ ॥ সম্বর্ত্তকো নাম মহান্
ব্রহ্মাণ্ডং চালয়িষ্যতি । ততো মেঘা মহা-
ঘোরা নানাবর্ণা অনেকশঃ ॥ শতং বর্ষাণি
বর্ষান্ত গর্জন্তি চ মহাম্বনাঃ । একোদকং
ততো বিধং নিবর্ষণং নির্বিকারকং ॥
ভূমেগন্ধগুণং রাজন্ গ্রাসন্ত্যাপঃ সমস্ততঃ ।

গুর্ণনাশাৎ স্বয়ং পৃথ্বী প্রলয়ং প্রাপ্যতে । তদা ॥ তেজস্তুপাং রসগুণং সগন্ধং পিবতে বলাং । ততঃ প্রলয়মায়ান্তি রাজ-
শ্বাপোহপি তৎক্ষণাৎ ॥ তেজসস্ত ততো ক্লপং রসগন্ধসম্বিতং । বায়ুর্হরতি চণ্ডাত্মা তেজঃপ্রলয়মুচ্ছতি ॥ আকাশস্ত ততো বায়োঃ স্পর্শং পরগুণৈঃ সহ । সমাদত্তে মহারাজ অম্বরেহথ প্রলীয়তে ॥
আকাশস্য গুণং শব্দং গুণৈরন্যৈঃ সম-
বিতং । অহঙ্কারঃ সমাদত্তে নভস্তগ্নিন্ প্রলীয়তে ॥ তৈজসেষিদ্ভিয়ান্যঙ্গদেবা বৈকারিকে তথা । অহঙ্কারে প্রলীয়ন্তে জগদেতচ্চরাচরং ॥ অহঙ্কারং ভক্ষয়ন্তি ততঃ সত্ত্বাদয়ো গুণাঃ । ঐসতে তান্ মহারাজ আদ্যা প্রকৃতিরুচ্যতে ॥ ন তস্যাঃ কালদোষেণ পরিণামো নরর্থভ । আদ্যন্ত-
রহিতা সা হি নিত্যং কারণমব্যয়ং ॥ শক্তির্ভগবতঃ সা হি তদেকপরমা চ সা । ইত্যুক্তঃ প্রলয়ো রাজন্ বিশ্বস্যাস্য মহামতে ॥ যথোৎপত্তিক্রমেণাস্য ব্যুৎ-
ক্রমেণ লয়স্তথা । ইতি পাশ্বে স্বর্গখণ্ডে ৩৯ অধ্যায়ঃ ॥

প্রলাপঃ (পুং) প্রলপনং । অনর্থকবাক্যং । নিশ্চয়োজনমুন্মতাদিবচনং । ইত্যমর-
ভরতো ॥ রোগাণামুপসর্গোহয়ং ॥

প্রলাপহা [ন্] (পুং) কুলখাজনং । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রলীনতা (স্ত্রী) প্রলয়ঃ । তৎপর্যায়ঃ । ইন্দ্ৰিয়স্বাপঃ ২ চেষ্টানাশঃ ৩-১ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রলেহঃ (পুং) ব্যঞ্জনবিশেষঃ । দম্পোখ্ত কোরমা ইত্যাদি পারশ্বভাষা । ইতি পাকরাজেশ্বরঃ ॥

প্রবক্তা [ঋ] (ত্রি) প্রকর্ষণে বক্ত্রি যঃ । বেদাদিবাচকঃ । যথা । জাতিমাত্রোপ-
জীবী বা কামং শ্বাদব্রাহ্মণক্রবঃ । ধর্ম-
প্রবক্তা নৃপতেন্ন তু শৃঙ্গঃ কদাচন ॥ ইতি মানবে ৭ অধ্যায়ঃ ॥

প্রবচনং (স্ত্রী) বেদঃ । প্রকৃষ্টবাক্যং । ইতি মেদিনী ॥

প্রবচনীয়ঃ (ত্রি) প্রবক্তা । প্রবাচ্যঃ । ইতি মেদিনী ॥

প্রবণঃ (পুং) চতুষ্পথঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রবণঃ (ত্রি) ক্রমনিম্নভূমিঃ । উদরং । প্রহ্লঃ । ইতি মেদিনী ॥ আয়তঃ । প্রগুণঃ । ক্ষণঃ । ইতি বিশ্বঃ ॥ প্লতঃ । স্নিগ্ধঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ আশক্তঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥ ক্ষীণঃ । ইতি ধরণিঃ ॥

প্রবৎস্যৎপতিকা (স্ত্রী) নায়িকাভেদঃ । অস্যা লক্ষণং । যস্যঃ পতিরগ্রিমক্ষণে দেশা-
ন্তরং যাস্যতেযব সা । অস্যাশ্চেষ্টা কাকু-
বচনকাতরপ্রেক্ষণগমনবিস্মোপদর্শননির্বে-
দসন্তাপসম্মোহনিশ্বাসবাস্পাদয়ঃ ॥ মুগ্ধা
প্রবৎস্যৎপতিকা যথা । প্রাণেশ্বরে কিমপি
জল্পতি নির্গমায় ক্ষামোদরী বদনমানময়া-
ক্ষকার । আলী পুনর্নিভৃতমেত্য লতা-
নিকুঞ্জমুন্মতকোকিলকলধ্বনিমাততান ॥ গা
মধ্যা প্রবৎস্যৎপতিকা যথা । গস্তুং প্রিয়ে
বদতি নিঃশ্বসিতং ন দীর্ঘমাসীন্ন বা নয়-
নয়োর্জলমাবিরাসীৎ । আয়ুল্লিপিং পঠিতু-

मेघदृशः परस्तु भालश्लिं किमु करः समुपा-
जगाम ॥ २ ॥ प्रौढा प्रवस्यत्पतिका
यथा । नायं मुञ्चति स्रज्ज्वामपि तनुत्यागे
वियोगज्वरस्तेनाहं विहिताञ्जलिर्द्युपते
पृच्छामि सत्यं वद । तान्मूलं कुसुमं
पटीरमुदकं यद्वस्त्रुभिर्दीयते त्वं स्यादत्र
परत्र वा किमु विषज्जालावलीदुःसहं ॥ ३ ॥
परकीया प्रवस्यत्पतिका यथा । नास्तुं
पन्नगमुद्दि पादयुगलं भक्तिर्विमुक्ता गुरो
त्यक्ता नीतिरकारि किं न भवतो हेतो-
मया द्रुक्त्वं । अङ्गानां शतघातना नय-
नयोः कोपक्रमो रौरवः कुञ्जीपाक-
पराभवश्च मनसो युक्तं ह्यि प्रस्थिते ॥ ४ ॥
सामान्यप्रवस्यत्पतिका यथा । मुद्रां
प्रदेहि बलयाय भवद्वियोगमासाद्य यास्यति
बहिः सहसा यदेतत् । इत्थं निगद्य
विगलमयनाशुधारा वाराङ्गना प्रियतमः
करयोर्बभार ॥ ५ ॥ इति रसमञ्जरी ॥

प्रवरणं (क्ली) प्रतोदः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रवराः [स्] (पुं) वृद्धः । इत्यमरः ॥

प्रवरं (क्ली) अङ्कुर । इति भावप्रकाशः ॥

गोत्रं । श्रेष्ठे त्रि । इति मेदिनी ॥

प्रवरः (पुं) सन्ततिः । इति मेदिनी ॥ गोत्र-
प्रवर्तकमुनिव्यावर्तको मुनिगणः । तथा च
यमदग्निगोत्रस्य प्रवराः यमदग्नेर्ब-
वशिष्ठाः । भरद्वाजगोत्रस्य भरद्वाजाङ्गिरस-
वार्हस्पत्याः । विश्वामित्रगोत्रस्य विश्वामित्र-
मरीचिकोषिकाः । अत्रिगोत्रस्य अत्र्या-
त्रेयशातातपाः । गोतमगोत्रस्य गोतम-
वशिष्ठवार्हस्पत्याः । वशिष्ठगोत्रस्य वशिष्ठः ।

केवाङ्किं वशिष्ठात्रिसाङ्गतयः । काशुप-
गोत्रस्य काशुपाप्सारनैङ्गवाः । अग्रस्त्य-
गोत्रस्य अगस्त्यदधीचिजैमिनयः । सौका-
लिनगोत्रस्य सौकालिनाङ्गिरसवार्हस्पत्या-
प्सारनैङ्गवाः । मोदगल्यगोत्रस्य गुर्ब-
च्यवनभार्गवजामदग्यापुवतः । पराशर-
गोत्रस्य पराशरशक्तिवशिष्ठाः । बृहस्पति-
गोत्रस्य बृहस्पतिकपिलपार्श्वर्णाः । काश-
गोत्रस्य अश्वथदेवलदेवराजाः । विष्णु-
गोत्रस्य विष्णुवृद्धिकौरवाः । कौशिक-
गोत्रस्य कौशिकात्रिजमदगयः । कात्यायन-
गोत्रस्य अत्रिभृगुवशिष्ठाः । आत्रेय-
गोत्रस्य आत्रेयशातातपसांथ्याः । काम-
गोत्रस्य कामाश्वथदेवलाः । कृष्णगत्रेय-
गोत्रस्य कृष्णगत्रेयात्रेयावामाः । साङ्गति-
गोत्रस्य अव्याहारात्रिसाङ्गतयः । कोण्ड-
गोत्रस्य कोण्डिल्यास्तमिककौंसाः ।
गर्गगोत्रस्य गार्ग्यकौस्तुभमाणुव्याः । आङ्गि-
रसगोत्रस्य आङ्गिरसवशिष्ठवार्हस्पत्याः ।
अनारुकाङ्कगोत्रस्य गार्ग्यगोतमवशिष्ठाः ।
अव्यगोत्रस्य अव्यबलिसारश्वताः । जैमिनि-
गोत्रस्य जैमिन्युतथ्यसाङ्गतयः । वृद्धि-
गोत्रस्य कुरुवृद्धाङ्गिरोवार्हस्पत्याः ।
शाण्डिल्यगोत्रस्य शाण्डिल्यासितदेवलाः ।
वांस्यगोत्रसावर्णगोत्रयोः गुर्बच्यवन-
भार्गवजामदग्यापुवतः ॥ आलम्ब्यायनगोत्र-
स्य आलम्ब्यायनशालङ्कयनशकटायनाः ।
वैयात्रपद्यागोत्रस्य साङ्गतिः । घृत-
कौशिकगोत्रस्य कुशिककौशिकघृत-
कौशिकाः । केवाङ्किं कुशिककौशिक-

• वस्तुनाः । शक्तिगोत्रस्य शक्तिपराशर-
 वशिष्ठाः । काम्नायनगोत्रस्य काम्नायनाङ्गि-
 रसवार्हस्पत्यभरद्वाजाजमीटाः । बाह्वकि-
 गोत्रस्य अक्षोभ्यानस्तुबाह्वकयः । गौतम-
 गोत्रस्य गौतमाप्साराङ्गिरसवार्हस्पत्य-
 नैऋवाः । केषाङ्किं गौतमाङ्गिरसा-
 यासाः । शुनकगोत्रस्य शुनकशौनक-
 पृंसमदाः । सौपायनगोत्रस्य प्रवराः
 उर्वच्यवनभार्गवजामदग्यापुवतः । इति
 धनञ्जयकृतधर्मप्रदीपे गोत्रप्रवरविवेकः ॥
 प्रवर्गः (पुं) होमायिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 प्रवर्तकः (त्रि) प्रवर्तनकारी । प्रवृत्तिजनकः ।
 यथा । प्रवर्तकं वाक्यमुवाच चोदनां निव-
 र्तकं नैवमुवाच भाष्यकृत् । ततश्च विद्यो-
 नहि चोदनास्ति सा प्रवर्तिका या न भवे-
 दिति स्थितिः ॥ इति संक्षेपशारीरकं ॥
 प्रवर्तनं (स्त्री) प्रवृत्तिः । यथा । तेहनै-
 वान्तं समश्रन्ति परोऽसर्गं भुङ्गते ।
 इतरार्थग्रहे येषां कवीनां स्यात् प्रव-
 र्तनं ॥ इति काव्यप्रकाशः ॥ आरम्भः ।
 यथा । मृते तु स्वामिनि पुनस्तद्वंशे वापि
 मानवे । राजानमामन्त्र्य ततः कुर्यात्
 सेतुप्रवर्तनं ॥ इति मितान्करा ॥
 प्रवर्तना (स्त्री) प्रवृत्तिप्रेरणं । यथा । अथवा
 भवतः प्रवर्तना न कथं पिष्टमियं
 पिनष्टि न । स्वत एव सतां परार्थता
 ग्रहणानां हि यथा यथार्थता ॥ इति
 नैर्मथं ॥
 प्रवर्तितः (त्रि) जातः । यथा । रूपं तदो-
 जसि तदेव वीर्यात् तथैव नैसर्गिकमुत्त-

त्वं । न कारणात् स्वात् विभिदे कुमारः
 प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥ इति रघु-
 वंशे ५ सर्गः ॥
 प्रवर्द्धनं (स्त्री) विवर्द्धनं । प्रपूर्वरुधधातो-
 र्भावे अनट् । कर्त्तरि अनप्रत्यये त्रि ॥
 प्रवलाकी (पुं) डूजङ्गः । चित्रमेखलकः ।
 इति विश्वः ॥
 प्रवर्हः (त्रि) प्रधानं । श्रेष्ठः । इत्य-
 मरः ॥
 प्रवहः (पुं) गृहमगरादेर्वर्हिर्गमनं । इत्य-
 मरः ॥ वायुः । इति हेमचन्द्रः ॥ सप्तवायुस्तु-
 र्गतद्वितीयवायुः । स तु आवहवायोरुद्ध-
 स्थितः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ यस्मा-
 ज्ज्यातींषि बहति प्रवहस्तैन स मृतः ।
 अन्त टीका । यस्माज्ज्यातींषि प्रकर्षेण
 बहति तेन स वायुः प्रवहः मृतः प्रवह-
 स्यैव भेदाः सर्वे वायुस्फटाः । इति
 विष्णुपुराणे २ अंशे १२ अध्यायः ॥
 प्रवहणं (स्त्री) कर्णोरथः । स्त्रीरत्नवहनार्थमुपरि
 वस्त्राच्छादितमनुष्यवाहयानावशेषः । इत्य-
 मरभरतो ॥
 प्रवह्लिः (स्त्री) प्रवह्लिका । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥
 प्रवह्लिका (स्त्री) प्रह्लिका । इत्यमरः ॥
 प्रवह्ली (स्त्री) प्रवह्लिका । इति भरतः ॥
 प्रवाक् [च्] (त्रि) वाचो युक्तिपटुः । यथा ।
 वाचो युक्तिपटुर्काञ्ची वचोऽङ्गः प्रवच्युः
 प्रवाक् । इति जटाधरः ॥ प्रकृष्टवाक्यं ॥
 प्रवाचकः (त्रि) प्रकृष्टवक्त्रा । प्रपूर्ववचधातोः
 कर्त्तरि ङ्प्रत्ययः ॥

প্রবাণিঃ } (স্ত্রী) তন্ত্রশলাকা । মাকু ইতি
প্রবাণী } ভাষা । ইতি নিস্প্রবাণিশব্দটীকায়ং

ভরতঃ

প্রবাদঃ (পুং) পরস্পরবাক্যং । যথা । ইথং
প্রবাদং যুধি সংপ্রহারং প্রচক্রতু রাম-
নিশাবিহারৌ । ভৃগায় মহা রঘুনন্দনো-
হথ বাণেন রক্ষঃ প্রধনাম্মিরাস্থং ॥ ইতি
ভট্টিঃ ॥ জনরবঃ । যথা । প্রেয়াংস্তে-
হং ত্বমপি চ মম প্রেয়সীতি প্রবাদ-
স্ত্বং মে প্রাণা অহমপি তবাস্মীতি হস্ত
প্রলাপঃ । ত্বং মে তেহস্মামহমপি চ
বভূচ্চ নো সাধু রাধে ব্যাহারে নৌ নহি
সমুচিতো যুদ্ধদস্ম্যংপ্রয়োগঃ ॥ ইত্যলঙ্কার
কৌস্তভঃ ॥

প্রবারঃ (পুং) প্রবরঃ । বস্ত্রং । প্রপূর্ব্ববধাতো-
র্ঘণ্ । ইতি সংক্ষিপ্তসারব্যাকরণং ॥

প্রবারণং (ক্রী) কাম্যদানং । ইত্যমরঃ ॥ কাম্যস্ত
কমনীয়স্ত বস্ত্রনো বরস্ত্রীরত্নাদিনো দানং ।
কাম্যেন কামনয়া বা দানং প্রবারণমুচ্যতে ।
কাম্যশব্দোহত্র তন্ত্বেণোভয়ার্থঃ । প্রক-
র্ষণে বার্ষ্যতে সংগৃহ্যতে প্রবারণং তচ্চ
মহাদানং । প্রবারণং মহাদানমিতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ । ইতি তট্টীকায়ং ভরতঃ ॥
নিষেধঃ । ইতি মেদিনী ॥

প্রবাসঃ (পুং) বিদেশস্থিতিঃ । যথা । কর্ণে-
জপৈরাহিতরাজ্যলোভা স্ত্রিণেন নীতা
বিকৃতিং লঘিন্না । রামপ্রবাসে ব্যম্ব-
ন্নদোষং জনাপবাদং সনরেন্দ্রমুতুং ॥
ইতি ভট্টিঃ ॥ * ॥ দ্বাদশবর্ষাশ্রুতবার্তাক-
প্রোষিতস্ত তৎপ্রবাসাদ্যদিনে শ্রাদ্ধং

কর্তব্যং । যথা । প্রবাসবাসরে জৈয়ং
তন্মাসেন্দুক্কেয়েহথবা । ইতি মিতাক্ষরঃ ॥ * ॥
প্রবাসাগতেন গুরুদ্যাভিবাদনং কর্তব্যং ।
যথা । বিপ্রোষ্যৎ পাদগ্রহণমম্বহুকাভি-
বাদনং । গুরুদারেষু কুব্বীত সতাং ধম্ম
মনুস্মরন্ ॥ মাতৃস্বসা মাতুলানী স্বশ্রুশ্চাথ
পিতুঃ স্বসা । প্রপূজ্যা গুরুপত্নীব সমান্তা
গুরুভার্যয়া ॥ ভ্রাতৃভার্যোপসংগ্রাহা
সবর্ণাহন্যহন্যপি । বিপ্রোষ্য ভূপ সংগ্রাহা
জ্ঞাতিসম্বন্ধিষোষিতঃ ॥ পিতৃভূর্ভগিন্যাং
মাতৃশ্চ জ্যায়স্তাঞ্চ স্বসর্ষ্যপি । মাতৃবদ্বরভি-
মাতিষ্ঠেন্নাতা তাভ্যো গরীয়সী ॥ ইতি
কৌশ্লে উপবিভাগে ১৩ অধ্যায়ঃ ॥

প্রবাসনং (ক্রী) বধঃ । ইত্যমরঃ ॥ প্রবাসনা ।
যথা । সীতাপ্রবাসনপটোঃ করুণা কুতস্তে ।
ইতু্যন্তরবীরচরিত্রং ॥

প্রবাসী (ত্রি) প্রবাসবিশিষ্টঃ । প্রোষিতঃ ।
বিদেশস্থঃ । যথা । অধ্বনীনোহধ্বগো-
হধ্বন্যঃ পাস্থঃ পথিকদেশিকৌ । প্রবাসী
তদগণো হারিঃ পাথেয়ং সম্বলং সমে ॥
ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রবাহঃ (পুং) প্রবৃত্তিঃ । জলস্রোতঃ । ইতি
মেদিনী ॥ ব্যবহারঃ । ইতি বিথঃ ॥ প্রকৃ-
চ্চাধঃ । ইতি নানার্থরত্নমালা ॥

প্রবাহকঃ (পুং) রাক্ষসঃ । ইতি শব্দমালা ॥
প্রকৃষ্টবহনকর্তরি ত্রি ॥

প্রবাহিকা (স্ত্রী) গ্রহণীকৃৎ । ইত্যমরঃ ॥
অস্তা নিদানং গ্রহণীশব্দে দ্রষ্টব্যং ॥
অস্যাঃ স্বরূপমাহ চরকঃ । অগ্ন্যধিষ্ঠান-
মন্নস্য গ্রহণাদ্গ্রহণী মতা । অপকং ধারয়েৎ

तत्र पक्वं त्यजति वाप्यधः ॥ सुश्रुतो-
 ह्पि । षष्ठी पित्तधरा नाम वा कला परि-
 कीर्तिता । अमपकाशयान्तःस्था ग्रहणी साभि-
 धीयते ॥ ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि
 ग्रहणीश्रितः । तस्मादग्नेौ प्रदुष्टे तु ग्रह-
 णःपि विदुष्यति ॥ तस्मात् कार्याः परी-
 हारो ह्यतीसारे विरिक्तवत् ॥ * ॥ अती-
 सारे द्रवधातुप्रवृत्तिः ग्रहण्यास्तु बद्ध-
 स्यापि मलस्य प्रवृत्तिरिति तयो-
 र्भेदः ॥ * ॥ ग्रहणीरोगस्य भेदं संग्रह-
 ग्रहणीरोगमाह । द्रवं घनं सितं
 म्लिच्छं सकटीवेदनं शकृत् । आमं वह्-
 सपैच्छिल्यं सशकं मन्दवेदनं ॥ पक्वा-
 न्मासाद्दशाहान्वा नित्येषापि विमुक्तौ ।
 अत्रकूजनमालस्यं दोर्बल्यं सदनं
 भवेत् ॥ दिवा प्रकोपो भवति रात्रौ
 शास्त्रिकं गच्छति । दुर्बिज्जेया दुर्निवारा
 चिरकालानुबन्धिनी ॥ सा भवेदामवातेन
 संग्रहसंग्रहणी मता ॥* ॥ अथ घटीयस्त्राथं
 ग्रहणीरोगभेदमाह । प्रसृष्टिः पार्श्वयोः
 शूलं तथा जलघटीध्वनिः । तं वदन्ति
 घटीयस्त्रमसाध्यं ग्रहणीगदं ॥ * ॥ अथ
 ग्रहणीरोगश्चारिक्तमाह । यैर्लक्तैः
 सिध्यति नातिसारैस्तैः स्यात्स साध्यो ग्रहणी-
 गदोहपि । रुद्धश्च जायेत यदा गदोहयं
 देहं तदा तस्य विनाशयुच्छेत् ॥ * ॥ अथ
 सामान्यग्रहणीरोगस्य चिकित्सांमाह । ग्रहणी-
 माश्रितं रोगमजीर्णवदुपाचरेत् । लज्जनै-
 र्द्वीपनीयैश्च मन्दातीसारभेषजैः ॥ दोषं
 सामं निरामकं विद्यादत्रातिसारवत् ।

अतीसारोक्तविधिना तस्मान्मकं विपा-
 चयेत् ॥ पेयादि पट्टु लघुमं पक्वकोला-
 दिभिर्बुतं । दीपनानि च तत्रैकं ग्रहण्यां
 योजयेद्विषक् ॥ कपिथविल्वचाप्लेरीतक्र-
 दाडिमसाधिता । यवागूः पाचयत्यामं
 शकृत् सञ्चर्तयत्यपि ॥ सञ्चर्तयति घनी-
 करोति ॥ * ॥ अथ खड्गयुषः । मुद्गयुषं
 रसं तत्रैकं धान्यजीरकसंयुतं । सैक-
 वेनाश्रितं दद्यात् खड्गयुषमिति कीर्तितं ॥
 रसं लघुग्राहिकमां सभवं ॥ * ॥ कर्षं
 गन्धकमर्कपारदमुत्ते कुर्याच्छुभां कञ्जलीं
 त्र्यक्षं त्र्ययुषतश्च पक्वलवणं सार्द्धं
 कर्षं पृथक् । भृक्तं हिंसु च जीरकद्वय-
 युतं सर्वार्द्धभागाश्रितं खादेद्विषमिति
 प्रवृत्तिगदवांसुत्रैश्च विल्वेन च ॥ लघु-
 नायिकाचूर्णमित्यर्थः ॥ * ॥ इति लघुलाष्ट-
 चूर्णं ॥ * ॥ त्रिकटु त्रिकला चैव विडम्बं
 जीरकद्वयं । भल्लातकं यवानी च हिंसु-
 लवणपक्वकं ॥ गृहधूमो वचा कुष्ठं रसो
 गन्धकमज्जकं । स्फारत्रयाजमोदे च चित्रकं
 गजपिप्ली ॥ मुस्ता मोचरसं पाठा लवणं
 जातिपत्रकं । समभागकृतैश्चैषां चूर्णं
 शकृत् विनिर्मितं ॥ शक्राशनश्च चूर्णं
 चूर्णतुल्यां प्रदापयेत् । मन्दाग्निकास-
 दुर्नामग्नीहपाण्डुराचिह्नान् ॥ विरिक्तं सं-
 ग्रहं शूलं ह्यग्नाग्नातिसारजिह्वं । आम-
 वातापहं बल्यं सूतिकादोषनाशनं ॥
 वर्जयेन्माषमन्मकं न्नानं पिशितभोजनं ।
 पथ्यं काञ्जिकमत्रापि दधि तत्रैकमथापि वा ॥
 रुहलाष्टचूर्णमिदं लाष्टिभाषितमुत्तमं ।

इति बृहन्नास्रचूर्णं । बृहन्नास्रिकाचूर्णमिति
 प्रसिद्धं ॥ * ॥ जातीफललवणैलापत्र-
 त्रुङ्गाकेशरैः । कर्पूरचन्दनतिलत्रकृष्णीरी-
 तगरामलैः ॥ तालीशपिप्लीपथ्यामूल
 जीरकचित्रकैः । शुष्ठीविडम्बरिचैः सम
 भागविचूर्णितैः ॥ यावन्त्येतानि सर्वानि
 दद्याद्भुङ्क्वा तावतीं । सर्वचूर्णसमानांशा
 प्रदेया शुभ्रशर्करा ॥ कर्षमात्रमिदं खादे-
 न्मधुना प्लावितं जनः । नाशयेद्ग्रहणीं
 कासं क्षयं श्वासमरोचकं ॥ जाती-
 फलादिचूर्णं ॥ * ॥ चित्रकं पिप्लीमूलं
 क्षारौ लवणपङ्ककं । व्योषं हिङ्गुजमोदा-
 ष्च चव्यैकैकत्र चूर्णयेत् ॥ वटिका मातु-
 लुङ्गश्च रसैर्वा दाडिमश्च वा । कृता विपा
 चयत्यामं प्रदीपयति चानलं ॥ क्षारौ
 सर्जिका यवक्षारश्च । लवणपङ्ककमिति ।
 सैन्धवं रुचकैश्चैव विडं सामुद्रकं गड-
 मिति । व्योषं शुष्ठीपिप्लीमरिचानि ।
 अजमोदात्र यवानिका । मातुलुङ्गं बीज-
 पूरकं । चित्रकादिवटिका ॥ * ॥ श्रीफल-
 शलाटुकक्रे नागरचूर्णेन मिश्रितः स-
 गुडः । ग्रहणीगदमत्तुग्रं तक्रुडुजाशीलितो
 जयति ॥ श्रीफलशलाटुः विष्वक्शामं फलं ।
 गुडश्चात्र भागद्वयं । विष्वक्शुः ॥ * ॥
 चतुष्पलं सुधाकाण्डं त्रिपलं लवणत्रयं ।
 वार्त्ताकोः कुडुवष्कार्कमूलाद्विले तथा-
 नलां ॥ दक्षा द्रवेण वार्त्ताकोर्गुटिका
 भोजनोत्तरं । डुक्ता डुक्तं पचत्याशु
 नाशयेद्ग्रहणीगदं ॥ कासं श्वासं तथा-
 र्शांसि विसृतीक्ष हृदामयं । वार्त्ताकु-

गुटिका ॥ * ॥ मुस्तकातिविर्माविल्वकौटजं
 सूक्ष्मचूर्णितं । मधुना च समालीढं ग्रहणीं
 सर्वजां त्यजेत् ॥ कौटजं इन्द्रधवः ।
 मुस्तकादिचूर्णं ॥ * ॥ श्वेतो वा यदि वा
 रक्तः स्रपको ग्रहणीगदः । गुडेनाधिक-
 सर्जेन भक्षितेनाशु नशति ॥ सर्जः
 रालः । सर्जरसचूर्णं ॥ * ॥ विल्वकशक्र-
 यवबालकमोचसिद्धमाजं पयः पिवति
 यो दिवसत्रयेण । सोऽस्ति प्रवृद्धचिरज
 ग्रहणीविकारं सामं सशोणितमसाध्य-
 मपि क्षिणोति ॥ मोचो मोचरसः ।
 क्षिणोति हस्ति ॥ * ॥ प्रश्वत्रये त्रामलकी-
 रसश्च शुद्धश्च दद्वार्द्धतुलां गुडश्च । चूर्णा
 कृतैर्ग्रहणीज्वरचव्यव्योषेभकृष्णाहवुना
 जमोदैः ॥ विडम्बरिचित्रिकलायवानी-
 पाठाग्निधातैश्च पलप्रमाणैः । दक्षा त्रि-
 चूर्णपलानि चाक्टावर्को च तैलश्च पचेद्-
 यथावत् ॥ तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं
 यथेष्टचेष्टस्त्रिंशुगन्धियुक्तं । अनेन सर्वे
 ग्रहणीविकाराः सन्नासकासस्वरभेदशोथाः ॥
 शाम्यन्ति चायं चिरमन्तरमेतत्तु पुंशुश्च
 च वृद्धिहेतुः । श्लीगास्तु वक्ष्याम्यनाशनः
 श्वां कल्याणको नाम गुडः प्रसिद्धः ॥
 तैले मनाक् त्रिबुद्धुक्ता त्रिंशुगन्धि पलं
 पलं । सिद्धे निधेयमत्रैव गुडे कल्याण-
 पूर्वके ॥ कल्याणकगुडः ॥ * ॥ पिप्ली
 पिप्लीमूलं चित्रकं गजपिप्ली । धान्-
 कष विडम्बानि यवानी मरिचानि च ॥
 त्रिफला चाजमोदा च नलिनी जीरकस्तथा ।
 सैन्धवं रौमकषापि सामुद्रं रुचकं

विडुं ॥ आरथंश्च त्वक्पत्रं सृष्मला
 चोपकृष्णिका । शुश्रूषकृषवाश्चैव प्रेत्येकः
 कर्षसन्मिताः ॥ मुद्गीकायाः पलान्यत्र
 चत्वारि कथितानि हि । त्रिवृतायाः पला-
 न्यर्को गुडश्चाङ्गुला तथा ॥ तिलतैल-
 पलान्यर्को वामलक्या रसश्च तु । प्रश्न-
 त्रयमिदं सर्वं शनैर्मुद्गिना पचेत् ॥
 उडुश्चरं चामलकं बादरं वा यथा फलं ।
 तावन्मात्रमिदं खादेदुक्तयेद्वा यथानलं ॥
 निखिलान् ग्रहणीरोगान् प्रमेहांश्चैव
 विंशतिं । उरोघातं प्रतिश्यायं
 दोर्बल्यं वह्निस्संस्मृतं ॥ ज्वरानपि हरेत्
 सर्वान् कुद्यां कान्तिं मतिं स्वरं ।
 पिचूपाठाश्चान्तिं रक्तपित्तं विडुग्रहं ॥
 धातुक्षीणो वयःक्षीणः स्त्रीषु क्षीणः क्षयी
 च यः । तेभ्यो हितंश्च वक्ष्यामि महा-
 कल्याणको गुडः ॥ महाकल्याणकगुडः ॥ * ॥
 कुशाणानां स्रपकानां श्विमानां निष्कुल-
 त्वात् । सर्पिःप्रश्ने पलशतं तात्रपात्रे
 शनैः पचेत् ॥ पिप्लीपिप्लीमूलं चित्रकं
 गर्जपिप्ली । धान्याकानि विडुङ्गानि नागरं
 मरिचानि च ॥ त्रिफला चाजमोदा च
 कलिङ्गाज्जिसैम्बवं ॥ एकैकश्च पल-
 लैकं त्रिवृताहर्को पलानि च । तैलश्च
 च पलान्यर्को गुडां पक्षाशदेव तु ॥
 आमूलक्या रसस्यात्र प्रश्नत्रयमुदीरितं ।
 त्वावं पाकं प्रकुर्वीत मुद्गना वह्निना
 भिषक् ॥ यावद्दर्वीप्रलेपः स्यात्तदैन-
 मवतारयेत् । उडुश्चरं चामलकं बादरं
 वा यथा फलं ॥ तावन्मात्रमिदं खादेद्-

भक्तयेद्वा यथानलं । अनेनैव विधानेन
 प्रयुक्तंश्च दिने दिने ॥ निहन्ति ग्रहणी-
 रोगान् कुष्ठान्यर्शोभगन्दरान् । ज्वरमानाह-
 ह्न्द्रोगगुण्णोदरविस्फिकाः ॥ कामलां
 पाणुरोगकं प्रमेहांश्चैव विंशतिं ।
 वातशोणितवीसर्पदक्रवक्महलीमकान् ॥
 वातपित्तकफान् सर्वान् दुक्तान् शुक्लान्
 समाचरेत् । व्याधिक्षीणा वयःक्षीणाः स्त्रीषु
 क्षीणाश्च ये नराः ॥ तेभ्यो हितो
 गुडोऽह्यंश्चान्तिनामपि पुत्रदः । वृष्यो
 बल्यो वृंहणश्च वयसः स्थापनः परः ॥
 कुशाणुकल्याणकगुडः ॥ * ॥ अतीसाराधि-
 कारलिखितं विद्वत्तैलक्षत्र हितं ।
 इति भावप्रकाशे ग्रहणीरोगाधिकारः ॥
 प्रवाही (स्त्री) बालुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्रवाहः (पुं) कूर्पस्याधोभागः । यथा । मुखं
 बालुप्रवाहू च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
 रक्तत्वव्याहृतैश्चर्यस्तव नारायणोऽव्ययः ॥
 इति विष्णुपुराणे ८ अंशे ८ अध्यायः ॥
 प्रवाहकम् व्य समानकाले । उक्त्वाथै । प्रवा-
 हिकेति पाठास्तुरं । इति कौमुदीटीका
 तद्वबोधिनी ॥
 प्रविध्यातिः (स्त्री) अतिप्रसिद्धिः । तं-
 पर्यायः । विश्वावः २ । इत्यमरः ॥
 प्रविदारणं (स्त्री) युद्धं । इत्यमरः ॥ अब-
 दारणं । इति मेदिनी ॥ आकीर्णं ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रविरः (पुं) पीतकार्थं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 प्रविश्लेषः (पुं) प्रकुर्वविश्लेषः । तं-
 पर्यायः । विधुरः २ । इत्यमरः ॥ विकलं ।

यथा । वैकल्याण्येऽपि च विज्ञेयेषु विधुरं
 विकले त्रिधिति भरतधृतत्रिकाश्लेषः ॥
 प्रविषा (स्त्री) अतिविषा । इत्यमरः ॥
 प्रविष्टः (त्रि) प्रवेशविश्लेषः । यथा । स
 तं प्रविष्टं वृत्तमाततायिभिर्भटैरनेकै-
 रवलोक्य माधवः । इति श्रीभागवते
 वाणयुक्ते ७२ अध्यायः ॥
 प्रवीणः (त्रि) प्रकृष्टं वेत्ति यः । तत्पर्यायः ।
 निपुणः २ अभिज्ञः ३ विज्ञः ४ निष्णातः ५
 शिक्षितः ६ वैज्ञानिकः ७ कृतमुखः ८
 कृती ९ कुशलः १० । इत्यमरः ॥
 प्रवीरः (पुं) शूभटः । उत्तमे त्रि । इति
 धरणिः ॥
 प्रवृत्तः (त्रि) प्रवृत्तिविश्लेषः । यथा । प्रवृत्त
 एव स्वयमुज्ज्वलितश्रमः क्रमेण पेक्कुं
 भुवनद्विषामपि । तथापि वाचालतया
 युनक्ति मां मिथस्तदा भाषणलोलुपं
 मनः ॥ इति माघप्रथमसर्गः ॥ आरुह्यः ।
 यथा । प्रवृत्तमन्त्रा कुर्यात् यदि मोहात्
 कथञ्चन । यतस्तदन्त्रा भूतं तत एव
 समापयेत् ॥ इति ह्येगपरिशिष्टं ॥
 प्रकृष्टवर्तनविश्लेषः ॥
 प्रवृत्तिः (स्त्री) प्रवाहः । उदन्तः । प्रवर्तनं ।
 अवस्त्यादिदेशः । इति मेदिनी ॥ हस्ति-
 मदः । इति हेमचन्द्रः ॥ श्यामते यङ्-
 विशेषः । अन्ताः कारणं । चिकीर्षा ।
 कृतिसाध्यताज्ञानं । ईष्टसाधनताज्ञानं ।
 उपादानप्रत्यक्षं । यथा । प्रवृत्तिश्च
 निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणं । एवं
 प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिदर्शितं ॥

चिकीर्षा कृतिसाध्यैः साधनत्वमतिस्तथा ।
 उपादानश्च चाध्यक्षं प्रवृत्तेर्जनकं
 भवेत् ॥ इति भाषापरिच्छेदः ॥
 प्रवृत्तिः (पुं) चारुभेदः । तत्पर्यायः ।
 वार्तिकः २ वार्तायनः ३ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 प्रवृत्तः (त्रि) वृद्धियुक्तः । तत्पर्यायः । प्रोचः २
 अधितः ३ । प्रसारितः । तत्पर्यायः ।
 प्रसृतः २ । इत्यमरः ॥
 प्रवेकः (त्रि) उन्नतः । प्रधानं । इत्यमरः ॥
 प्रवेष्टः (पुं) यवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रवेणिः (स्त्री) कुथः । वेणी । इति मेदिनी ॥
 प्रवेणी (स्त्री) वेणी । गजपृष्ठश्चित्रकम्बलं ।
 इत्यमरः ॥
 प्रवेलः (पुं) पीतमुद्गः । इति हेमचन्द्रः ॥
 प्रवेशः (पुं) अन्तर्विगाहनं । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 प्रवेशनं (स्त्री) सिंहद्वारं । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ प्रवेशश्च ॥
 प्रवेष्टः (पुं) बालः । इत्यमरः ॥ बाल-
 नीचभागः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ हस्ति-
 दन्तमांसं । इति हारावली ॥ गजपृष्ठ-
 तल्लनं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रव्यक्तं (त्रि) स्फुटं । इत्यमरः ॥
 प्रवृत्तः (पुं) वृद्धिभ्रूषिष्यः । तत्-
 पर्यायः । चेलुकः २ आमणेरुः ३ महा-
 पाशकः ४ गोमी ५ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ प्रवृत्त्याश्रमविश्लेषः ॥
 प्रवृत्ति (स्त्री) मांसी । गुणीरी । तापसी ।
 इति मेदिनी ॥

प्रब्रज्या (स्त्री) सम्यांसः । प्रपूर्वब्रजधातो-
र्भावे क्यप्प्रत्ययः । अश्रु प्रयोगः वक्ष्य-
माणशब्दे द्रुकृत्यः ॥

प्रब्रज्यावसितः (गुं) सम्यासद्रक्तः ।
यथा । तवाहमित्युपगतः प्रब्रज्यावसितः
कृतः । इति दायभागवचनव्याख्यायां क्रम-
संग्रहः ॥

प्रशंसा (स्त्री) प्रशंसन् । तत्पर्यायः ।
वर्णना २ झडा ३ स्तवः ४ स्तोत्रं ५ स्तुतिः ६
नूतिः ७ श्लाघा ८ अर्थवादः ९ । इति
हेमचन्द्रः ॥ आश्रुप्रशंसानिषेधो यथा ।
न चाज्ञानं प्रशंसेद्वा परनिन्दां वर्ज-
येत् । वेदनिन्दां देवनिन्दां प्रयत्नेन
विवर्जयेत् ॥ इति कौर्म्ये उपविभागे
१५ अध्यायः ॥

प्रशमः (पुं) शमता । उपशमः । यथा ।
एतानि दश पापानि प्रशमं वास्तु जाह्ववि ।
इति तिथ्यादितद्ध्वं ॥

प्रशमनं (स्त्री) मारणं । वधः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ शमता । प्रशान्तिः । यथा । सर्वा-
बाधाप्रशमनं त्रैलोक्यास्यधिपेश्वरि ।
एवमेव स्वया कार्यामन्त्रद्वैरिविनाशनं ॥
इति मार्कण्डेयपुराणं ॥

प्रशस्तं (त्रि) क्लेमं । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रशंसनीयं । अतिश्रेष्ठं । इति मत्-
ल्लिकादिशब्दटीकायां भरतः ॥

प्रशस्यः (त्रि) प्रशंसनीयः । प्रपूर्वशन्-
धातोः कर्मणि क्यप्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

प्रशान् [म्] (त्रि) प्रकर्षेण शान्त्यति यः ।
शान्तः । इति मुद्गबोधव्याकरणं ॥

प्रशान्तः (त्रि) प्रकृष्टशमताविशिष्टः ।
यथा । प्रशान्तश्चापदाकीर्णं मुनिशिष्योप-
शोभितं । इति मार्कण्डेयपुराणं ॥

प्रशान्ता [ष] (त्रि) शान्तिकृ । मित्रं । इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ शासनकर्ता च ॥
प्रशः (पुं) जिज्ञासा । तत्पर्यायः । अनु-
योगः २ पृच्छा ३ । इत्यमरः ॥

प्रशदूती (स्त्री) प्रहेलिका । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

प्रशनी (स्त्री) कुञ्जिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रश्रयः (पुं) प्रणयः । इत्यमरः ॥

प्रश्रितः (त्रि) विनीतः । इत्यमरः ॥

प्रश्रथः (त्रि) शिथिलः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

प्रष्ठा [ष] (त्रि) प्रशन्नकर्ता । तत्पर्यायः ।
कथंकथिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रष्ठः (त्रि) अग्रगामी । इत्यमरः ॥

प्रष्ठवाट् (पुं) युगपार्श्वगः । इत्यमरः ॥

शिक्षार्थं युगवाहिपार्श्वयोजितः । इति
भरतः ॥ योजितं युगपार्श्वे दमनार्थं

यं हालिका भ्रामयन्ति सः । इति मधुः ॥

युवा गौर्दमनाय योजितः । इत्यनेन ॥

प्रष्ठी (स्त्री) प्रष्ठभार्या । अग्रगामिपत्नी । इति
जटाधरः ॥

प्रष्ठोही (स्त्री) बालगर्त्रिणी । प्रथमगर्तुवती
गोः । प्रष्ठं प्रथमगर्तुं वहति वा सा ।

बाला सती गर्त्रिणी प्रथमगर्तुत्यर्थः । इति
भरतः ॥

प्रस म ष ङ प्रसवे । ततो । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ रेफयुक्त्याद्यः । न प्रसयति । ष

প্রসা । ও প্রসতে কীর্ত্তিং বিদ্যা । প্রসূতে
বিস্তারয়তি বেত্যর্থঃ । ইতি দুগাদাসঃ ॥
প্রসক্তং (ক্লী) নিত্যং । ইতি জটাধরঃ ॥
তদ্বতি ত্রি ॥

প্রসক্তিঃ (স্ত্রী) প্রসঙ্গঃ । অসুমিতিঃ । আপত্তিঃ ।
ইতি সব্যভিচারশিরোমণিঃ ॥

প্রসঙ্গঃ (পুং) সঙ্গতিবিশেষঃ । যথা । স
প্রসঙ্গ উপোদ্ঘাতো হেতুতাবসরস্তথা ।
নির্বাহকৈককার্য্যত্বে ষোঢ়াসঙ্গতিরিষ্যতে ॥
তস্য লক্ষণং । স্মৃতশ্চোপেক্ষানর্হত্বং ।
তদর্থস্ত স্মৃতিবিষয়তাপন্নত্বে সতি দ্বেষবিষ-
য়তানাপন্নত্বং । ইত্যনুমিতিগ্রন্থে গদাধর-
ভট্টাচার্য্যঃ ॥ * ॥ অন্তোদ্দেশেন প্রবৃত্তা-
বন্যস্তাপি সিদ্ধিঃ । যথা । দৃষ্টা তু হরতে
পাপং স্পৃষ্টা তু ত্রিদিবং নয়ৎ । প্রসঙ্গে-
নাপি যা গঙ্গা মোক্ষদা হ্রবগাহিতা ॥
ইতি প্রায়শ্চিত্ততত্ত্বং ॥ * ॥ প্রসক্তিঃ ।
যথা । আনীতা ভবতা যদা পতিরতা
সাক্ষী ধরিত্রীস্বতা স্ফুর্জুদ্রাক্ষসমায়য়া ন
চ কথং রামাঙ্গমঙ্গীকৃতং । কত্বুং চেতসি
পুণ্ডরীকনয়নং দুর্ক্বাদলশ্যামলং তুচ্ছং
ব্রহ্মপদং ভবেৎ পরবধূসঙ্গপ্রসঙ্গঃ কৃতঃ ॥
ইতি নাটকং ॥ * ॥ প্রস্তাবঃ । যথা ।
তত্রৈব গঙ্গা যমুনা চ তত্র গোদাবরী তত্র
সরস্বতী চ । সর্বাণি তীর্থানি বসন্তি তত্র
যত্রাচ্যুতোদারকথাপ্রসঙ্গঃ ॥ ইতি পৌরা-
ণিকাঃ ॥ * ॥ মৈথুনং । যথা । প্রসঙ্গ-
নিত্যক্রতপৃষ্ঠযানাদিতি রুথিনিশ্চয়বচন-
টীকায়াং বিজয়রক্ষিতঃ ॥

প্রসজ্যপ্রতিষেধঃ (পুং) নিষেধবিশেষঃ ।

তল্লক্ষণং যথা । অপ্রাধান্যং বিধেযত্র প্রতি-
ষেধে প্রধানতা । প্রসজ্যপ্রতিষেধোঃসৌ
ক্রিয়য়া সহ যত্র নঞঃ ॥ অশ্চোদাহরণং ।
ভোজরাজঃ । পৌষে চৈত্রে কৃষ্ণাঙ্কে
নবামং নাচরেদ্বুধঃ । ভবেজ্জন্মান্তরে
রোগী পিতৃণাং নোপতিষ্ঠতে ॥ অত্র
রোগীতিনিন্দাশ্রবণাৎ প্রসজ্যতা । নোপ-
তিষ্ঠতে ইতি শ্রবণাৎ পর্য্যুদাসতা । ইতি
মলমাসতত্ত্বং ॥

প্রসত্তিঃ (স্ত্রী) প্রসন্নতা । নৈশ্মল্যং । ইতি
জটাধরঃ ॥

প্রসহরী (স্ত্রী) প্রতিপত্তিঃ । ইতি সংক্ষিপ্ত-
সারোণাদিবৃত্তিঃ ॥

প্রসহা [ন্] (পুং) ধর্ম্মঃ । প্রজাপতিঃ । ইতি
সংক্ষিপ্তসারোণাদিবৃত্তিঃ ॥

প্রসন্নঃ (ত্রি) নিশ্মলঃ । তৎপর্য্যায়ঃ । অচ্ছঃ ২ ।
ইত্যমরঃ ॥ সন্তুক্তঃ । ইতি মেদিনী ॥

প্রসন্নতা (স্ত্রী) প্রসন্নস্য ভাবঃ । তৎপর্য্যায়ঃ ।
প্রসাদঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥

প্রসন্না (স্ত্রী) সুরা । ইত্যমরঃ ॥ মদ্যবিশেষঃ ।
তস্য গুণাঃ । প্রসন্না গুল্মবাতার্শোবিবন্ধা-
নানাহনাশিনী । শূলপ্রবাহিকাটোপকফবাতা-
র্শসাং হিতা ॥ ইতি রাজবল্লভঃ ॥ প্রসাদ-
বিশিষ্টা । যথা । সৈষা প্রসন্না বরদা নৃণাং
ভবতি মুক্তয়ে । ইতি চণ্ডী ॥

প্রসন্নেরা (স্ত্রী) মদিরা । ইত্যমরটীকায়াং
ভরতঃ ॥

প্রসভঃ (পুং) বলাৎকারঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রসরঃ (পুং) তন্তুব্রণবিটপাদেক্ষিসর্পণং ।
প্রকর্ষণে নিকটে সরণং সর্পণং । তৎ-

পর্যায়ঃ ৮ বিসর্পঃ ২ । ইত্যমরভরতো ॥
 প্রণয়ঃ । বেগঃ । ইতি মেদিনী ॥ সমূহঃ ।
 ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ যুদ্ধং । ইতি বিশ্বঃ ॥
 নারাচঃ । ইতি ভূমিপ্রয়োগঃ ॥

প্রসরণং (ক্লী) সৈন্যানাং সর্কতো ব্যাপ্তিঃ ।
 তৎপর্যায়ঃ । আসারঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥
 প্রসরণী ৩ প্রসরণিঃ ৪ প্রসারণী ৫ । ইতি
 রামাশ্রমঃ ॥ সৈন্যানাং তৃণকাষ্ঠাদিহেতবে
 ইতস্ততো গমনং । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রসরণী (স্ত্রী) প্রসরণং । ইত্যমরটীকায়ং
 ভরতঃ ॥

প্রসর্পণং (ক্লী) গমনং । প্রসরণং । প্রপূর্ব-
 স্থপধাতোর্ভাবেহনট্‌প্রত্যয়ঃ ॥

প্রসবঃ (পুং) গর্ভমোচনং । তৎপর্যায়ঃ ।
 প্রসূতিঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥ উৎপাদঃ ।
 অপত্যং । ফলং । কুসুমং । ইতি
 মেদিনী ॥ * ॥ প্রসবস্তু মাসনিয়মো যথা ।
 নবমে দশমে মাসি নারী গর্ভং প্রসূয়তে ।
 একাদশে দ্বাদশে বা ততোহন্যত্র বিকা-
 রতঃ ॥ ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥ * ॥ প্রসূতি-
 কারকৌষধাদি যথা । পীতস্তু কাঞ্জিকং
 রুদ্রে কথিতং শরপুঙ্খয়া । হিঙ্গুসৈন্ধব-
 সংযুক্তং শীত্ৰং স্ত্রীণাং প্রসূতিকৃৎ ॥ মাতু-
 লুঙ্গস্য বৈ মূলং কটিবন্ধং প্রসূতিকৃৎ ।
 অপামার্গস্য বৈ মূলং যোনিষ্বক্ষ প্রসূতি-
 কৃৎ ॥ অপামার্গস্য বৈ মূলে গর্ভবত্যাস্তু
 নামতঃ । উৎপাট্যমাণে সকলে পুত্রঃ
 শ্রাদনাথা হুতা ॥ অপামার্গস্য বৈ মূলে
 নারীণাং শিরসি স্থিতে । গর্ভশূলং বিন-
 শ্চেত নাত্র কার্য্যা বিচারণা ॥ ইতি

গারুড়ে ১৯৬ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ অপি চ ।
 পাঠালাঙ্গলিসিংহাস্যাময়ুরকর্জটে: পৃথক্ ।
 নাভিবস্তিতগালেপাৎ স্তখং নারী প্রসূ-
 যতে ॥ পাঠায়াস্তু শিফা যোনৌ যা নারী
 সংপ্রধারয়েৎ । উষঃ প্রসবকালে তু সা
 স্তখনে প্রসূয়তে ॥ তুমাম্বুপরিপিষ্টেন
 মূলেন পরিলেপয়েৎ । লাল্ল্যাশ্চরণো
 সূতে ক্ষিপ্রমেতেন গর্ভিণী ॥ মাতুলুঙ্গস্য
 মূলানি মধুকং মধুসংযুতং । দ্ব্যতেন সহ
 পাতব্যং স্তখং নারী প্রসূয়তে ॥ ইতি
 চক্রপাণিদত্তঃ ॥ * ॥ স্তখপ্রসবমস্ত্রো যথা ।
 অস্তি গোদাবরীতীরে জম্বলা নাম রাক্ষসী ।
 তস্যাঃ স্মরণমাত্রেণ বিশল্যা গর্ভিণী
 ভবেৎ ॥ * ॥ স্তখপ্রসবচক্রং যথা । পঞ্চ-
 রেখাঃ সমুল্লিখ্য তির্য্যগৃদ্ধক্রমেণ হি ।
 পদানি ষড়্‌দশাপাদ্য ত্বেকমাদ্যে মুনৌ
 ত্রয়ং ॥ নবমে সপ্ত দদ্যাভু বাণং পঞ্চদশে
 তথা । দ্বিতীয়েহর্ফাবর্কমে ষট্‌ দিশি দ্বৌ
 ষোড়শে ঞ্ফতিঃ ॥ একাদিনা সমং জেয়-
 মিচ্ছাঙ্কার্কং ত্রিকোণকে । তদা দ্বাত্রিংশ-
 দাদিঃ স্যাচ্ছত্ৰুক্ষোষ্ঠেষু সর্কতঃ ॥ দর্শনা-
 দ্বারণাতামাং শুভং স্যাদেষু কর্ম্মস্থ ।
 দ্বাত্রিংশৎ প্রসবে নার্যাশ্চতুস্ত্রিংশদাগমে
 নৃণাং ॥ ভূতাবিষ্টেষু পঞ্চাশন্মূতাপত্যাস্ত
 বৈ শতং । দ্বাসপ্ততিস্ত বক্ষ্যায়াং চতুঃষষ্ঠী
 রণাধ্বনি ॥ বিষে বিংশো ধান্যকীটেষ্বক্কা-
 বিংশতিরব চ । চতুরকৌ চ বালানাং
 রোদনে পরিকীর্তিতাঃ ॥ ইতি জ্যোতি-
 স্তত্ত্বং ॥ * ॥ তস্য বৈকৃতং যথা । গর্গ
 উবাচ । অকালপ্রসবা নার্য্যঃ কালাতীত-

প্রজাস্তথা । বিকৃতপ্রসবশৈচব যুখ্যপ্রস-
বনাস্তথা ॥ অমানুষা অবগুশ্চ ন জাত-
ব্যঞ্জনাস্তথা । হীনাঙ্গা অধিকাঙ্গাশ্চ জায়ন্তে
যদি বা স্ত্রিয়ঃ ॥ পশবঃ পক্ষিণশ্চৈব তথৈব
চ সরীসৃপাঃ । বিনাশং তস্য দেশস্য
কুলস্য চ বিনির্দ্দেশেৎ ॥ নির্বাসয়েভাং
নৃপতিঃ স্বরাষ্ট্রাং স্ত্রিয়ঞ্চ পৃজ্যাশ্চ ততো
দ্বিজেন্দ্রাঃ । কিমিচ্ছকৈত্রাক্ষণতপর্ণঞ্চ
লোকে ততঃ শাস্তিমুপৈতি পাপং ॥
ইতি মাৎস্যে অদ্ভুতশাস্তিস্ত্রীপ্রসববিকৃতো
নাম ২০৯ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ প্রসবাত্তুতত্ত্বং
যথা । একো বৃষভ্রয়ো গাবঃ সপ্তাশ্বা নব
দন্তিনঃ । সিংহপ্রসূতিকাশ্চৈব কথিতাঃ
স্বামিঘাতকাঃ ॥ তিস্র ইতি বক্তব্যে ছান্দ-
সত্রাৎ ত্রয় ইতুক্তং । সিংহপ্রসূতাশ্চ
ত্রিয়ো বোধ্যাঃ । ভানৌ সিংহগতে চৈব
যস্য গোঃ সংপ্রসূয়তে । মরণং তস্য
নির্দ্দিক্ং ষড়্ভির্মাসৈর্ন সংশয়ঃ ॥* ॥ অত্র
শাস্তিং প্রবক্ষ্যামি যেন সম্পদ্যতে শুভং ।
প্রসূতাং তৎক্ষণাদেব তাং গাং বিপ্রায়
দাপয়েৎ ॥ ততো হোমং প্রকুর্বাতি
স্বতাক্তে রাজসর্বপৈঃ । আহতীনাং স্বতা-
ক্তানামযুতং জুহুয়াত্ততঃ ॥ ব্যাহতিভি-
শ্চায়ং হোমঃ । সোপবাসঃ প্রযত্নেন
দদ্যাৎপ্রায় দক্ষিণাং । অপি চ । সিংহ-
রারশৌ গতে সূর্য্যে গোপ্রসূতির্যদা ভবেৎ ।
পৌষে চ মহিষী সূতে দিবৈবাস্তরী
তথা ॥ তদানিষ্টস্তবেৎ কিঞ্চিৎ তচ্ছাত্ত্যে
শাস্তিকঞ্চরেৎ । অস্য বামেতিসূক্তেন
তদ্বিষ্ণোরিতিমন্ত্রতঃ ॥ জুহুয়াচ্চ তিলা-

জ্যেন শতমষ্টৌতরাধিকং । যুত্যাঞ্জয়রিধা-
নেন জুহুয়াচ্চ তথায়ুতং । শ্রীসূক্তেন
ততঃ স্নায়াৎ শাস্তিসূক্তেন বা পুনঃ ॥
ইত্যদ্ভুতমাগরে নারদঃ ॥

প্রসবকঃ (পুং) পিয়ালবৃক্ষঃ । ইতি শব্দ-
মালা ॥

প্রসববন্ধনং (স্ত্রী) বস্ত্রং । ইত্যমরঃ ॥

প্রসবস্থলী (স্ত্রী) মাতা । যথা । ইয়মিয়ং
ময়দানবনন্দিনী ত্রিংশদশনাথজিতঃ প্রসব-
স্থলী । ইতি মহানাটকং ॥

প্রসবিতা [খ] (পুং) পিতা । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥

প্রসবিত্রী (স্ত্রী) জনয়িত্রী । মাতা । প্রপূর্বক-
সূধাতোঃ কর্তরি তৃণ্ ঙ্গপ্ চ ॥

প্রসব্যং (ত্রি) প্রতিকূলং । ইত্যমরঃ ॥

প্রসহঃ (পুং) বলাৎকারেণ ভক্ষকপক্ষী । স
চ কুররশ্যেনাদিঃ । যথা । প্রসহ ভক্ষয়-
ন্ত্যেতে প্রসহাস্তেন কীর্তিতাঃ ॥ অশ্ব
মাংসগুণাঃ । গুরুষ্ণমধুরাঃ স্নিগ্ধা বাতগ্রাঃ
শুক্ৰবর্দ্ধনাঃ । ইতি রাজবল্লভঃ ॥ অপি
চ । কাকো গৃধ্র উলুকশ্চ চিল্লশ্চ শশ-
ঘাতকঃ । চামো ভাসশ্চ কুরর ইত্যাদ্যাঃ
প্রসহাঃ স্মৃতাঃ ॥ শশঘাতকঃ বাজ ইতি
লোকে । প্রসহাঃ কীর্তিতা এতে 'প্রসহ
ছিদ্য ভক্ষণাৎ । প্রসহাঃ খলু বীর্যোষ্ণা-
স্তম্মাংসং ভক্ষয়ন্তি যে ॥ তে শোষতস্মকো-
ন্মাদৈঃ শুক্রক্ষীণা ভবন্তি হি । ইতি ভাষ-
প্রকাশঃ ॥

প্রসহনঃ (পুং) হিংস্রপশুঃ । যথা । শার্দূল-
সিংহশরভর্কতরক্ষু মুখ্যা যেহত্যান্ প্রসহ

विनिहत्य निर्वर्तयन्ते । ते कीर्तिताः ।
प्रसहनाः पललं तदीयमर्षः प्रमेहर्षा-
मयजाड्यहारि ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
आलिङ्गने क्ली । यथा । परम्परप्रसहन-
चूषणादिकाः शुचौ स्थे बहलविधा भिदा
मताः । इति काव्यप्रकाशटीकाधृतकाव्य-
कौमुदी ॥ सहने क्ली तद्धति त्रि ॥

प्रसहा (स्त्री) बृहतिका । इति रत्नमाला ॥
प्रसह्य व्य हर्षार्थकं । बलाकारार्थं । इत्यमरः ॥
प्रसह्यचौरः (पुं) हर्षात् चोर्घ्यकार्त्वी । डाका-
इत इति लुटेरा इति च भाषा । तत्-
पर्यायः । वन्द्यकारः २ माचलः ७ चिल्लातः ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रसातिका (स्त्री) अणुव्रीहिः । सूक्ष्मधातुः ।
इति रत्नमाला ॥

प्रसादः (पुं) प्रसन्नता । नैर्मल्यं । इत्य-
मरः ॥ अनुग्रहः । काव्यप्राणः । स्वास्थ्यं ।
प्रसक्तिः । इति मेदिनी ॥ वैदन्तीरीति-
युक्तकाव्यगुणः । तस्य लक्षणं ॥ ग्राम्यशक-
तिमव्यक्तार्थपदवद्भुं । यथा । ओजःप्रसाद-
माधुर्यागुणत्रितयभेदतः । गोडवैदन्ती-
पाशाला रीतयः परिकीर्तिताः । व्यक्तार्थ-
पदमग्राम्यं प्रसादः परिकीर्तितः ॥
इति काव्यचन्द्रिका ॥ * ॥ देवनिवेदिता-
द्रव्यं गुरुणां भुक्त्वावशेषश्च । यथा ।
आसीद्वंशध्वजो राजा प्रजापालनत-
परः । प्रसादं सत्यदेवस्य त्यक्त्वा दुःख-
मवाप सः ॥ इति स्कान्दे रेवाथणे सत्य-
नारायणव्रतकथा ॥

प्रसादनं (क्ली) अमृतं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रसन्नताकारकं । यथा । बलवर्णप्रसादन-
मिति राजवल्लभः ॥

प्रसादना (स्त्री) सेवा । परिचर्या । इति
हेमचन्द्रः ॥

प्रसाधनं (क्ली) वेशः । इत्यमरः ॥ कङ्क-
तिका । इति भरतधृतमरमाला ॥ प्रकृ-
त्निष्पत्तिश्च ॥

प्रसाधनी (स्त्री) सिद्धिः । इति मेदिनी ॥
कङ्कतिका । इत्यमरः ॥ तदयुक्तिर्यथा ।
प्रसाधनी दिङ्मनवानगसप्तसञ्ज्ञाभिरुक्ता
श्रुतिभिः क्रमेण । चतुर्विधानां पृथिवी-
पतीनां सम्पत्तिसौभाग्यशःसमुद्दिदा ॥
कार्थजा धातुजा चैव शृङ्गजा च यथाक्रमं ।
जाङ्गलानृपसामान्देशजानां महीभुजां ॥
हृद्रदण्डदुम्नेयः कार्थजाया विनिश्चयः ।
कनकं रजतं तावत्रं पित्तलं सीसकं
तथा ॥ लोहं सर्वेषु सर्वार्द्धमादित्यादि-
दशाभुवां । राज्जामेवोपयुज्येत काल
कीर्तिप्रसाधनी ॥ युगाणां महिषाणां
सिंहजाता प्रसाधनी । गजदन्तसमुद्भूता
राज्जामेवोपयुज्यते ॥ अत्रापि रत्न-
विन्यासो ज्ञेयश्चामरदण्डवत् । इति
युक्तिकल्पतरुः ॥

प्रसाधिका (स्त्री) नीवारः । यथा । प्रसाधिका
तु नीवारसुगन्धमिति च श्रुतं । अस्या
गुणाः । नीवारः शीतलो ग्राही पित्तघ्नः
कफवातकृत् ॥ इति भावप्रकाशः ॥ वेश-
कारिणी । यथा । प्रसाधिकालम्बितमग्र-
पादमाङ्गिप्य काचिं द्रवरागमेव । इति
कुमारसम्भवे सप्तमः सर्गः ॥

প্রসাধিতঃ (ত্রি) অলঙ্কৃতঃ । ইত্যমরঃ ॥
প্রকুর্টনিষ্পন্নঃ । নিষ্পাদিতঃ । যথা । ততঃ
প্রস্মিতং কল্কং দন্ধা তোয়চতুর্গুণে ।
ক্ষীরে প্রসাধিতং তৈলং গ্রহস্বঃ বলবর্ণ-
কুং ॥ ইতি সারসংগ্রহঃ ॥

প্রসারঃ (পুং) প্রসরণং । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

প্রসারণং (ক্রী) পঞ্চবিধকর্মান্তর্গতকর্ম-
বিশেষঃ । স তু বিস্তাররূপঃ । যথা । উৎ-
ক্ষেপণং ততোহবক্ষেপণমাকুঞ্চনন্তথা ।
প্রসারণঞ্চ গমনং কর্মাণ্যেতানি পঞ্চ চ ॥
ইতি ভাস্যাপরিচ্ছেদঃ ॥

প্রসারণী (স্ত্রী) লতাবিশেষঃ । গন্ধভাদালিয়া
ইতি ভাষা । অস্য গুণাঃ । বাতপিত্ত-
নাশিত্বং । উষ্ণত্বং । বলশুক্ৰকারিত্বঞ্চ ।
ইতি রাজবল্লভঃ ॥ সৈন্যানাং সর্বতো
ব্যাপ্তিঃ । ইতি প্রসরণশব্দটীকায়ং
ভরতঃ ॥

প্রসারণী (স্ত্রী) লজ্জালুলতা । প্রসারণী ।
গন্ধভাদালিয়া ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ ।
সুপ্রসরা ২ সারণী ৩ প্রসরা ৪ সরা ৫
চারুপর্ণী ৬ রাজবলা ৭ ভদ্রপর্ণী ৮
প্রতানিকা ৯ প্রবলা ১০ রাজপর্ণী ১১
চন্দ্রপর্ণী ১২ ভদ্রবলা ১৩ চন্দ্রবল্লী ১৪
প্রভদ্রা ১৫ । অস্য গুণাঃ । গুরুত্বং ।
উষ্ণত্বং । তিক্তত্বং । বাতার্শঃশ্বথুমল-
বিকটনাশিত্বঞ্চ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রসারী (ত্রি) প্রসরণশীলঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
বিস্মত্বরঃ ২ বিস্মরঃ ৩ বিসারী ৪ ।
ইত্যমরঃ ॥

প্রসিতং (ক্রী) পৃথং । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥
আসক্তে ত্রি । ইত্যমরঃ ॥

প্রসিতিঃ (স্ত্রী) বন্ধনসাধনরজ্জুনিগড়াদিঃ ।
ইত্যমরঃ ॥

প্রসিদ্ধঃ (ত্রি) ভূষিতঃ । খ্যাতঃ । ইতি
মেদিনী ॥

প্রসিদ্ধিঃ (স্ত্রী) টঙ্কারঃ । খ্যাতিঃ । ইতি
ত্রিকাংশেষঃ ॥ ভূষা । ইতি প্রসিদ্ধ
শব্দার্থদর্শনাৎ ॥

প্রসূঃ (স্ত্রী) মাতা । ঘোটকী । ইত্যমরঃ ॥
কদলী । বীরুং । ইতি মেদিনী ॥

প্রসূকা (স্ত্রী) বাজিনী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রসূতং (ক্রী) কুসুমং । ইতি মেদিনী ॥

প্রসূতঃ (ত্রি) সংজাতঃ । সূতঃ । ইতি
মেদিনী ॥

প্রসূতা (স্ত্রী) জাতসন্তানা । তৎপর্যায়ঃ ।
জাতাপত্য ২ প্রজাতা ৩ প্রসূতিকা ৪ ।
ইত্যমরঃ ॥

প্রসূতিঃ (স্ত্রী) প্রসবঃ । ইত্যমরঃ ॥ উদ্ভবঃ ।
তনয়ঃ । জুহিতা । ইতি মেদিনী ॥

প্রসূতিকা (স্ত্রী) প্রসূতা । ইত্যমরঃ ॥

প্রসূতিজং (ক্রী) দুঃখং । ইত্যমরঃ ॥

প্রসূনং (ক্রী) পুষ্পং । ফলং । ইত্যমরঃ ॥
জাতে ত্রি । ইতি মেদিনী ॥

প্রসূনেষুঃ (পুং) কামদেবঃ । ইতি ত্রিকাণ্ড
শেষঃ ॥

প্রসূতং (ক্রী) পলদ্রয়ং । ইতি শব্দমালা ॥

প্রসূতঃ (পুং) নিকুঞ্জপাণিঃ । অর্দ্ধাঞ্জলিঃ ।
ইত্যমরঃ ॥

প্রসূতঃ (ত্রি) প্রসূদ্ধঃ । প্রসারিতঃ । ইত্যমরঃ ॥

বিনীতঃ । বেগিতঃ । ইতি মেদিনী ॥
গতঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ নিযুক্তঃ ।
ইতি হলায়ুধঃ ॥

প্রস্বতা (স্ত্রী) জজ্বা । ইতি মেদিনী ॥

প্রস্বতিঃ (স্ত্রী) প্রস্বতঃ । আকুঞ্চিতপাণিঃ ।

ইতি রায়মুক্তঃ রাজনির্ঘণ্টশ্চ ॥

প্রসেকঃ (পুং) সেচনং । চ্যুতিঃ । ইতি
মেদিনী ॥

প্রসেদিকা (স্ত্রী) ক্ষুদ্রারামঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

প্রসেদিবান্ [স্] (ত্রি) প্রসন্নঃ । প্রপূর্বসদ-
ধাতোঃ কর্তরি কল্পপ্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥

প্রসেবঃ (পুং) বীণাঙ্গং । স্যুতঃ । ইতি
মেদিনী ॥

প্রসেবকঃ (পুং) বীণাপ্রান্তবক্রকাষ্ঠং ।
দণ্ডাধঃ শব্দগান্ধীর্ঘ্যার্থং দারুময়ং ভাণ্ডং
যচ্চক্ষুণা আচ্ছাদ্য দীয়তে সঃ । ইত্যন্যে ।
বীণাস্থিতালাবুকলং । ইত্যপরে । ইতি
ভরতঃ ॥ তৎপর্যায়ঃ । ককুভঃ ২ । ইত্য-
মরঃ ॥ সূত্ররচিতভাণ্ডং । ধোকড়া ইতি
খ্যাতঃ । তৎপর্যায়ঃ । সূন্যঃ ২ সোয়ানঃ ৩
ধৌতকটঃ ৪ স্যোতঃ ৫ স্যুতঃ ৬ । ইতি
ভরতঃ ॥ প্রকৃষ্টতস্তসস্তানকর্তা চ ॥

প্রস্কন্দমং (স্ত্রী) বিরেকঃ । ইতি রত্নমালা ॥

প্রস্কন্নঃ (পুং) ঋষিবিশেষঃ । স চ বৈদিক-
সঙ্ক্যান্তর্গতসূর্যোপস্থানমন্ত্রস্য ঋষিঃ ।
পতিতে ত্রি । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রস্তরঃ (পুং) প্রস্তুগতি আচ্ছাদয়তি যঃ ।
পাতর ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । গ্রাবা ২
পাষণঃ ৩ উপলঃ ৪ অশ্মা ৫ দৃশৎ ৬

দৃশৎ ৭ পারারুকঃ ৮ পারটীটঃ ৯
মৃগ্মরুঃ ১০ কাচকঃ ১১ শিলা ১২ ॥ পল্ল-
বাদিরচিতশয্যা যথা । পল্লবাদ্যৈবির-
চিত্তে শয়নীয়ৈ তু সংস্করঃ । প্রস্তরঃ
প্রস্তিরশ্চেতি প্রস্তারোহপি চ কুত্রচিৎ ॥
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ মণিঃ । ইতি
মেদিনী ॥

প্রস্তরিণী (স্ত্রী) পোলোমিকা । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

প্রস্তারঃ (পুং) ভূগবনং । তৎপর্যায়ঃ ।
তৃণাটবী ২ ঋষিঃ ৩ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
পল্লবাদ্যৈবিরচিতশয়নীয়ং । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥ শয্যা । ইতি হারাবলী ॥ ছন্দঃ-
প্রভৃতীনাং প্রভেদজ্ঞাপকসঙ্কেতবিশেষঃ ।
যথা । পাদে সর্বগুরাবাদ্যাৎ লঘু ন্যস্য
গুরোরধঃ । যথোপরি তথা শেবৎ ভূয়ঃ
কুর্ঘ্যাদমুং বিধিৎ ॥ উনে দদ্যাদ্গুরুনেব
যাবৎ সর্বলঘুর্ভবেৎ । প্রস্তারোহয়ং সমা-
খ্যাতশ্চন্দোবিচিতিবেদিভিঃ ॥ ইতি বৃহ-
ত্নাবলী ॥ * ॥ অপি চ । অহপথার ।
পচম গুরু হেটু ঠাণে লহুআ পরিঠবউ
অপ্নবুদ্ধী এ । সরিসা সরিসা পস্তী উ-
বরিআ গুরুলহু দেহু ॥ অস্য টীকা । এত-
দ্ভেদজ্ঞানং প্রস্তারজ্ঞানাধীনমিতি প্রস্তারং
দর্শয়তি । প্রথমং গুরোরধঃস্থানে লঘুকং
স্থাপয় আত্নবুদ্ধ্যা সদৃশী সদৃশী পংক্তি-
রুদ্বৃত্তৌ গুরুলঘু দেহি সদৃশী পংক্তি-
র্দক্ষিণে কার্য্যা বামে গুরুলঘুভিঃ পূরণং
কার্য্যং ইদন্ত মাত্রাপ্রস্তারবিষয়ং তত্রাপি
গুরোলিখনযোগ্যেছে গুরুলেখ্যঃ অপরত্র

लघुर्देयः । वर्णप्रस्तारे तु गुरुणैव पूरणं
कार्यं तत्रायं प्रकारः आदौ गुरुर्लेख्यः
तत्र प्रथमं गुरोरधःस्थाने लघुर्लेख्यः
तदक्षिणे चोपरिस्थितपञ्चमेः सदृशी कार्य्या
वामे च गुरुलघुभिः पूरणं कार्य्यं वामे
चैक एकलघुः पतति वर्णप्रस्तारे तु वामे
लघुस्पर्शो नास्ति यथा त्रिकलप्रस्तारे । ७७ ।
प्रथमगुरोरधो लघुर्वामतश्च कलार्द्धपूरणं
गुरुणैव कार्य्यं दक्षिणे च पञ्चम्यभावः
ततो गुरोरधो लघुर्लेख्यः दक्षिणे च
लघोरधो लघुर्लेख्यः वामे च कलापूरणं
एकेन लघुना कार्य्यं एवं चतुष्कला ७७-
दावपि बोध्यं यथा अक्षरच्छन्दसि ७७
एवमन्यत्रापि बोध्यं ॥ * ॥ अथ सकल-
प्रस्तारसंख्या । दक्वीसा सन्नसआतइं
सन्नावह सहज्जाइं वाआलिसह लकुथं
तेरहकोडी समग्गाइं । अस्य टीका ।
अत्र चैकाक्षरमारभा षड् विंशत्यवधिवर्ण-
रत्नानां प्रस्तारे कियती संख्येत्यत
आह । १०४२१९९२७ षड् विंशतिः सप्त-
शतानि तथा सप्तदशसहस्राणि द्विचत्वारिंश-
ल्लक्षास्तयोदशकोट्याः समग्राणि अक्षस्य
वामा गतिरित्यक्षाः स्वाप्याः । इति पिङ्गलः
शीत्रबोधभूषणश्च ॥

प्रस्तार्थ्यर्म् [न्] (क्ली) नेत्ररोगभेदः । तस्य
लक्षणं । प्रस्तार्थ्यर्म् तनुस्तीर्णं श्वावं रक्त-
निभं सिते । इति माधवकरः ॥ अपि च ।
समस्तद्विस्तृतः श्वावो रक्ते वा मांस-
सङ्गः । समिपातेन दोषाणां प्रस्तार्थ्यर्म्
तदुच्यते ॥ इति रक्षितधृतनिभिः ॥

तस्योषधं । कतकस्य फलं, शङ्खं त्र्यं, मृगं
सैन्धवाश्रितं । फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं
विडम्बानि मनःशिला ॥ कुक्कुटाणुकपालानि
वर्तिरेषा व्यापोहति । तिमिरं षटलं
काचमर्म्शुक्रं तथैव च ॥ कण्ठुक्रेदावृदं
हस्ति मलमाशु सुखावती । इति चक्रपाणि-
दत्तः ॥

प्रस्तावः (पुं) अवसरः । इत्यमरः ॥ प्रसङ्ग-
स्तुतिः । इति भरतः ॥ प्रसङ्गः । इति
भानुदीक्षितः ॥ प्रकरणं । यथा । प्रस्ताव-
देशकालादेर्वैशिष्ट्यां प्रतिभाज्जुषां ।
इत्यस्यार्थे काव्यप्रकाशः ॥

प्रस्तावना (स्त्री) आरम्भः । इति जटाधरः ॥
सूत्रधारेण सह नटीविदूषकादीनां पर-
म्परविचित्रभाषणं । तस्या लक्षणं । नटी
विदूषको वापि पारिपाश्विक एव वा ।
सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥
चित्रैर्वाकैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुता-
क्षेपिभिर्निधैः । आशुखं तत्र विज्ञेयं
नान्ना प्रस्तावनापि सा ॥ इति साहित्य-
दर्पणः ॥

प्रस्तुरः (पुं) पल्लवादिरचितशय्या । इति
शब्दरत्नावली ॥

प्रस्तुतः } (त्रि) संग्रहः । ध्वनितः । प्रपूर्व-
प्रस्तुतः } स्तैधातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययः ।

इति मुद्रबोधव्याकरणं ॥

प्रस्तुतः (त्रि) प्रकरणप्राप्तः । यथा । अ-
प्रस्तुतप्रशंसा सा या चैव प्रस्तुताश्रया ।
इति काव्यप्रकाशः ॥ प्राकरणिकः । प्रास-
ङ्गिकः । इत्यलङ्कारकौस्तुभः ॥ निष्पन्नः ।

यथा । अस्तुतवृत्तेर्मयट् । अम्रं प्रस्तुतं ।
अम्रमयं । यवागूः प्रस्तुता यवागूमयी ।
इति कलापतद्धितः ॥ अकर्वस्तुतियुक्तः ।
अपूर्वस्तुधातोः कर्मणि क्तः । उपस्थितः ।
अतिपन्नः । उदयुक्तः । इति लोकव्यव-
हारदर्शनात् ॥

प्रस्तुतः (त्रि) अस्तुरितः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

प्रश्वः (पुं) परिमाणविशेषः । स तु चतुः-
कुडवरूपः । इत्यमरभरतौ ॥ आटुकचतु-
र्थांशः । इति लीलावती ॥ द्विशरावपरि-
माणं । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

प्रश्वः (पुं क्ली) अद्रेः समञ्जभागः । अद्रे-
रेकदेशः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
सूः २ सानूः ३ । इत्यमरः ॥ उन्मितवस्तु ।
इति मेदिनी ॥ विस्तारः । यथा । दीर्घे
प्रश्वे समानं न कुर्यान्मन्दिरं वुधः ।
इति ब्रह्मवैवर्ते जन्मधे १०३ अध्यायः ॥
प्रकृष्टस्थितिर्विशिष्टे त्रि ॥

प्रश्वपुष्पः (पुं) मरुवकः । इत्यमरः ॥ श्व-
पत्रतुलसी । जम्बीरभेदः । इति केचिं ।
जम्बीरसामान्यं । इति केचिं । इति
तट्टीकायां भरतः ॥

प्रश्वानं (क्ली) विजिगीषोः प्रयागं । इत्य-
मरः ॥ गमनमात्रं । यथा । प्रश्वान-
न्ते कुलिशकलनाग्निष्ठितं पण्डिताग्रैः ।
इत्यादि पदाद्भूतः ॥

प्रश्वानविद्यः (पुं) गमनव्याघातः । यथा । वः
पुनर्किर्वाहावसरे मङ्गलवति वासरे
प्रतिष्ठमानश्च तत्प्रश्वानोपयिकं कर्म

प्रागङ्गीकृत्य तदानीं न करिष्यामीति
प्रश्वानविद्यमाचरति तदासौ द्विगुणां
भूतिं दाप्यः । इति मिताक्षरा ॥

प्रश्वापितः (त्रि) प्रेषितः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ अकर्वेण श्वापितश्च ॥

प्रश्विका (स्त्री) अश्वर्था । इति भावप्रकाशः ॥

प्रश्वुटः (त्रि) प्रफुल्लः । इति शकुरत्ता-
वली ॥

प्रश्वोदनं (क्ली) सूर्पं । इत्यमरः ॥
ताडनं । विकाशनं । इति मेदिनी ॥
पचनं । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रश्ववणं (क्ली) यत्र श्वाने श्वहाजलं गलति
तत् । इति भरतः ॥ अविच्छेदेन श्व-
ज्जलं यत्र श्वाने पतति यत्र निपत्य च
बहलीभवति तत् । इति श्वाम्यादयः ॥
गिरेरुपरि निर्वादिप्रभवजलसंघातः ।
इति साङ्गः ॥ अजश्वं मन्दवेगेन श्व-
ज्जलं । इति कोकटः ॥ तत्पर्यायः ।
उंसः २ । इत्यमरः ॥ जलप्रश्रावः ३ ।
अश्व गुणाः । प्रश्ववणजलं श्वच्छं लघु
मधुरं रोचनं दीपनकृत् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

प्रश्ववणः (पुं) माल्यावत्पर्वतः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ श्वेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अकर्वेण करणे क्ली ॥

प्रश्रावः (पुं) मूत्रं । इत्यमरः ॥ गो-
प्रश्रावमाहात्म्यं यथा । प्रश्रावेण तु यः
स्नायात् रोहिण्यां मानवो द्विजः । सर्व-
पापकृतान्दोषान् दहत्याशु न संशयः ॥
इति वराहपुराणं ॥

প্রস্থানঃ (পুং) উচ্চৈঃশব্দঃ । প্রপূর্বস্বনধাতো-
র্ঘঞ্প্রত্যয়েন নিষ্পন্নঃ ॥

প্রস্বেদঃ (পুং) অতিশয়ঘর্ষঃ । তস্যৌষধং
যথা । চন্দনং কুঙ্কুমং মাংসী কর্পুরো
জাতিপত্রিকা । জাতীককোলপূগানাং
লবঙ্গস্য ফলানি চ ॥ অগুরুশীরকাশ্মর্য্যঃ
কুষ্ঠং তগরনালিকা । গোরোচনা প্রিয়ঙ্গু-
শ্চ চোলং মদনকং নখং ॥ সরলঃ সপ্ত-
পর্ণশ্চ লাক্ষা চামলকী তথা । কর্করকঃ
পদ্মকঞ্চ এতৈস্তৈলং প্রসাধিতং ॥ প্রস্বেদ-
মলদৌর্গন্ধ্যকণ্ডুকুষ্ঠহরং পরং । পুমান্
যুবা স্মাৎ শুক্রাঢ্যঃ স্ত্রীণাঞ্চাত্যন্তবল্লভঃ ॥
স্ত্রীশতং গচ্ছতে রুদ্ধে বন্ধ্যাপি লভতে
সুতং । ইতি গারুড়ে ১৯৮ অধ্যায়ঃ ॥

প্রহতং (ত্রি) বিততং । ক্ষুণ্ণং । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥ প্রকর্ষণে হিংসিতং গতঞ্চ ॥

প্রহনেমিঃ (পুং) চন্দ্রঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
প্রহরঃ (পুং) বাসরস্মার্কভাগৈকভাগঃ । পহর
ইতি হিন্দী ভাষা । তৎপর্য্যায়ঃ । যামঃ ২ ।
ইত্যমরঃ ॥

প্রহরকুটুবী (স্ত্রী) কুটুম্বিনীক্ষুপঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

প্রহরণং (স্ত্রী) অস্ত্রং । ইত্যমরঃ ॥ কর্ণীরথঃ ।
ইতি তট্টীকাসারসুন্দরী ॥ যুদ্ধং । ইতি
হলায়ুধঃ ॥ প্রহারশ্চ ॥

প্রহরী [ন্] (ত্রি) যামিকঃ । প্রহরো বিদ্যাতে
অশ্বেতি প্রহরশব্দাদস্ত্যর্থে ইন্প্রত্য-
য়েন নিষ্পন্নঃ ॥

প্রহর্ষণঃ (পুং) বৃথগ্রহঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
হর্ষবিশিষ্টে হর্ষকারকে চ ত্রি ॥

প্রহর্ষণী (স্ত্রী) হরিদ্রা । ইতি হারাবলী
ত্রয়োদশাক্ষরপাদচ্ছন্দোভেদঃ । তিস্তা
লক্ষণং যথা । ত্র্যাশাভির্ননজরগাঃ প্রহর্ষ-
ণীয়ং । তিস্তা লক্ষ্যং যথা । গোপীনা-
মধরসুধারসস্য পানৈরুভুঙ্গস্তনকলসোপ-
গূহনৈশ্চ । আশ্চর্য্যৈরপি রতিনিভ্রমৈ-
র্মুরারেঃ সংসারে মতিরভবৎ প্রহর্ষণীহ ॥
ইতি ছন্দোমঞ্জরী ॥

প্রহসনং (স্ত্রী) প্রহাসঃ । রূপকভেদঃ । পরি-
হাসঃ । ইতি মেদিনী ॥ আক্ষেপঃ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥ রূপকভেদস্য লক্ষণং যথা ।
ভাণবৎসন্ধিসন্ধ্যঙ্গলাস্যাঙ্গাক্ষৈবিনির্শিতে ।
ভবেৎ প্রহসনে বৃত্তং নিন্দ্যানাং কবি
কল্পিতং ॥ তত্র নারভটীনাপি বিস্কম্বক-
প্রবেশকৌ । অঙ্গী হাস্যরসস্তত্র বীথ্য-
ঙ্গানাং স্থিতির্ন বা ॥ তপস্বিভগবদ্বিপ্র-
প্রভৃতিষত্র নাযকঃ । একো যত্র ভবে-
দৃক্ষৌ হাস্যং তচ্ছুক্কমুচ্যতে ॥ ইতি
সাহিত্যদর্পণঃ ॥

প্রহসন্তী (স্ত্রী) যুথী । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
বাসন্তী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ প্রকৃষ্টি-
স্মারধানী চ ॥

প্রহস্তঃ (পুং) বিস্তৃতাজুলিপাণিঃ । চপেটঃ ।
ইত্যমরঃ ॥ রাবণসেনাপতিবিশেষঃ ।
যথা । ততো নীলাম্বুদপ্রথ্যং প্রহস্তো
নাম রাক্ষসঃ । অত্রবীৎ প্রাঞ্জলিবর্ষাক্যং
সূরঃ সেনাপতিস্তদা ॥ ইতি নামায়ণে
লঙ্কাকাণ্ডে ৮ সর্গঃ ॥

প্রহারঃ (পুং) আঘাতঃ । যথা । তলপ্রহারেণ
শিরশ্চামরস্য পৃথক্ কৃতং । ইতি চণ্ডী ॥

প্রহারণং (ক্লী) কাম্যদানং । ইতি প্রবারণ-
শব্দটীকায়াং সারহুন্দরী ॥

প্রহারবলী (স্ত্রী) মৎসরোহিণী । ইতি ভাব-
প্রকাশঃ ॥

প্রহাসঃ (পুং) শিবঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্রহটঃ । ইতি ধরণিঃ ॥ সোমতীর্থং । ইতি
জটাদধরঃ ॥ অট্টহাসঃ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

প্রহাসী [ন্,] (পুং) প্রকৃষ্টং হাসয়তি হসতি
চ যঃ । ভাঁড় ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ ।
বাসন্তিকঃ ২ কেলিকিলঃ ৩ বৈহাসিকঃ ৪
বিদূষকঃ ৫ প্রীতিদঃ ৬ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ

প্রহিঃ (পুং) কৃপঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রহিতং (ক্লী) সূপঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
ক্ষিপ্তে ত্রি । ইতি নিরস্তশব্দটীকায়াং
ভরতঃ ॥

প্রহীণঃ (ত্রি) পরিত্যক্তঃ । প্রপূর্বহাধাতোঃ
কর্মণি ক্তঃ । ইতি মুদ্ধবোধব্যাকরণং ॥
প্রহীণপূর্বধ্বনিনাধিকৃৎস্তল্যামধারেণ শব্দ-
ঘনেন । ইতি রঘুকাব্যঞ্চ ॥

প্রহৃতং (ক্লী) ভূতযজ্ঞঃ । ইতি জটাদধরঃ ॥

প্রহেণকং (ক্লী) পিষ্টকবিশেষঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
বাচনং ২ ত্রতোপায়নং ৩ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥ প্রহেলকং ৪ বাচনকং ৫ । ইতি
হারাবলী ॥

প্রহেলকং (ক্লী) প্রহেণকং । ইতি হারা-
বলী ॥

প্রহেলিকা (স্ত্রী) চুর্বিজ্ঞানার্থপ্রশ্নঃ । কূটার্থ-
ভাষিতা কথা । হেয়ালি ইতি ভাষা । তৎ-

পর্যায়ঃ । প্রবল্হিকা ২ । ইত্যমরঃ ॥
প্রবল্লিকা ৩ প্রবল্লিঃ ৪ প্রবল্লী ৫
প্রহেলিঃ ৬ । ইতি ভরতঃ ॥ প্রশ্নদূতী ৭
প্রবল্লীকা ৮ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ তস্য
লক্ষণং । ব্যক্তীকৃত্য কমপার্থং স্বরূপার্থস্য
গোপনাৎ । যত্র বাহ্যান্তরাবর্থো কথ্যেতে
সা প্রহেলিকা ॥ সা দ্বিধার্থী চ শাকী চ
বিখ্যাতা প্রশ্নশাসনে । আর্থী স্যাদর্থ
বিজ্ঞানাৎ শাকী শব্দস্য ভঙ্গতঃ ॥ আর্থী
যথা । তরুণ্যালিঙ্গিতঃ কণ্ঠে নিতম্বস্থল-
মাস্রিতঃ । গুরুণাং সন্নিধানেহপি কঃ
কূজতি মুহুমুহঃ ॥ পানীয়কুস্ত ইতি ॥
শাকী যথা । সদারিগমধ্যাপি ন বৈরিয়ুক্তা
নিতান্তরক্তাপ্যসিতৈব নিত্যং । যথোক্ত-
বাদিণ্যপি নৈব দূতী কানাম কাশ্বেতি
নিবেদয়ন্তি ॥ সারিকা । ইতি বিদগ্ধমুখ-
মণ্ডনং ॥

প্রহ্লাদঃ (পুং) প্রহ্লাদঃ । স চ হিরণ্য-
কশিপোঃ পুত্রঃ পরমবৈষ্ণবঃ । তস্য
চরিত্রং ভাগবতাদৌ বর্ততে ॥

প্রহ্লাভিঃ (স্ত্রী) প্রীতিঃ । ইতি মুদ্ধবোধ-
ব্যাকরণং ॥

প্রহ্লামঃ (ত্রি) প্রীতঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রহ্লাদঃ (পুং) প্রহ্লাদঃ । স চ পূর্বজন্মনি
শিবশর্মণঃ পুত্রঃ সোমশর্মণামাভূৎ ততো
দৈত্যভাবনয়া যুতঃ অনন্তরং কমলায়াং
হিরণ্যকশিপোঃ সকাশাদ্ভৈত্যভাবেন
জাতঃ । যথা । সূত উবাচ । স লোকেন
সমং মেনে কাঞ্চনং ভূষণং পুনঃ । জিতা-
হারঃ স ধর্মাত্মা নিদ্রয়া পরিবর্জিতঃ ॥

বিদ্যমান্ স পরিত্যজ্য একান্তমপি সেবতে ।
 যোগাসনসমারুঢ়ো নিরাশো নিষ্পরিগ্রহঃ ॥
 তস্মৈ বেলাং স্ত্রসংপ্রাপ্য যুতুকালঃ সমা-
 গতঃ । আগতান্ দানবান্ বিপ্রঃ সোমশর্মা
 ব্যলোকয়ৎ ॥ যুতুকালে তু সংপ্রাপ্তে
 প্রাণনাত্মাপ্রবর্ত্তকে । শালগ্রামে মহা-
 ক্ষেত্রে খমীণামেব সম্মিধৌ ॥ কেচিদ্ধদন্তি
 বৈ দৈত্যাঃ কেচিদ্ধদন্তি দানবাঃ । এব-
 ন্মিধৌ মহাশব্দঃ কর্ণরন্ধ্রগতস্তদা ॥ তত্শ্রব
 বিপ্রবর্যস্য স্ত্রবিপ্রাঃ সোমশর্মাণঃ । জ্ঞান-
 ধ্যানাৎ প্রচলতঃ প্রবিষ্টং দৈত্যজং ভয়ং ॥
 তেন ধ্যানেন তস্যাপি দৈত্যভূতেন বৈ
 তদা । সহরং তস্য বৈ প্রাণা গতাস্তস্য
 মহাত্মনঃ ॥ দৈত্যভাবেন সংযুক্তঃ স হি
 যুতুবশং গতঃ । তস্মাদ্দৈত্যগৃহে জাতৌ
 হিরণ্যকশিপোস্তদা ॥ দেবাস্তরে মহায়ুদ্ধে
 নিহতশক্রপাণিনা । যুধ্যমানেন তেনাপি
 প্রহ্লাদেন মহাত্মনা ॥ স্ত্রভৃশং বাসুদেবং
 তদ্বিশ্বরূপং বিচিন্তিতং । যোগাভ্যাসেন
 পূর্বেণ জ্ঞানমাসীৎসাহাত্মনঃ ॥ সস্মার
 পৌর্কিকং সর্বং চরিত্রং শিবশর্মাণঃ ।
 সোহপ্যহং সোমশর্মা বৈ প্রবিষ্টৌ দানবীং
 তনুং ॥ কস্য কায়ং কদা পুণ্যং কেবলং
 ধ্যানযুতমং । প্রয়ামি চ মহাপুণ্যৈর্জ্ঞান-
 ঠৈখ্যৈর্মোক্ষদায়িভিঃ ॥ সমরে প্রীয়মাণেন
 প্রহ্লাদেন মহাত্মনা । এবং চিন্তা কৃতা
 পূর্বং শ্রেয়তাং দ্বিজসত্তম ॥ এততে
 সর্বমাখ্যাতং সর্বসন্দেহনাশনং । সূত
 উবাচ । প্রহ্লাদে তু হতে সংখ্যে দেব-
 দেবেন চক্রিণা । সংহ্লাদে চ মহাবিপ্রা-

স্তস্মিংশ্চ কালনেমিনি ॥ প্রহ্লাদস্য তু যা
 মাতা হিরণ্যকশিপোঃ প্রিয়া । প্রহ্লাদস্য
 মহাশোকৈর্দিবা রাত্নৌ "প্রশোচতি" ॥
 পতিত্রতা মহাভাগা কমলা নাম দুঃখিতা ।
 খিদিয়মানা দিবা রাত্নৌ নারদস্তায়ুবাচ হ ॥
 মা শুচস্ত্বং মহাভাগে পুত্রার্থং 'পুণ্য-
 ভাগিনি । নিহতো বাসুদেবেন তব পুত্রঃ
 সমেঘ্যতি ॥ তক্রপলক্ষণোপেতস্তবোদরে
 মহামতিঃ । প্রহ্লাদেতি চ বৈ নাম পুন-
 রস্য ভবিষ্যতি ॥ বিহীন আস্ত্রৈর্ভাবৈ-
 বৈষ্ণবেন সমস্মিতঃ । ইন্দ্রত্বং ভোক্ত্যতে
 ভদ্রে সর্বদেবৈর্নমস্কৃতঃ ॥ স্ত্রখী ভব মহা-
 ভাগে পুত্রং তেন বৈ সদা । ন প্রকাশ্যা
 ত্বয়া দেবি স্ববার্ত্তেয়ঞ্চ কস্যচিৎ ॥ কর্তব্য-
 মজ্ঞানভাবৈঃ স্ত্রগোপ্যং ত্বং সদা কুরু ।
 এবমুক্ত্বা গতৌ বিপ্র নারদৌ মুনিসত্তমঃ ॥
 কমলায়াশ্চোদরে বৈ আসীৎ তজ্জন্ম
 চোত্তমং । পুনঃ প্রহ্লাদৌ বৈ নাম তস্যাং
 জাতৌ মহাত্মনঃ ॥ বাল্যভাবং গতৌ বিপ্র
 কৃষ্ণ এবং বিচিন্ত্য চ । নরসিংহপ্রসাদেন
 দেবরাজোহপ্যভূৎ স হি ॥ ইতি পাদ্যে
 ভূমিখণ্ডে ৫ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ প্রমোদঃ ।
 ইতি বিশ্বঃ ॥ শব্দঃ । ইতি ধরণিঃ ॥
 প্রহ্লাদঃ (ত্রি) নত্রঃ । ইত্যাণ্যদিকোবঃ ॥
 আসক্তিঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
 প্রক্ষরঃ (পুং) অশ্বসম্মাহঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
 প্রকালনং (স্ত্রী) ধাবনং । মার্জ্জনং । যথা ।
 ধর্ম্মার্থং যস্য বিত্তেহা বরং তস্য নিরী-
 হতা । প্রকালনান্ধি পঙ্কস্য দূরাদস্পর্শনং
 বরং ॥ ইতি হিতোপদেশে ১ পরিচ্ছেদঃ ॥

প্রক্ষালিতঃ (ত্রি) ধৌতঃ । মার্জিতঃ । ইতি
হলায়ুধঃ ॥

প্রক্ষেপঃ (পুং) ঔষধাদিষু ক্ষেপণীয়দ্রব্যং ।
যথা । প্রক্ষেপঃ পাদিকঃ কাথ্যাং স্নেহে
কঙ্কসমো মতঃ । ষোড়শাষ্টচতুর্ভাগং
বাতপিত্তকফার্তিষু ॥ ক্ষৌদ্রং কষায়ে
দাতব্যং বিপরীতা তু শর্করা । মাত্রা
ক্ষৌদ্রয়ুতাদীনাং স্নেহে কাথে চ চূর্ণ-
বৎ ॥ মাষিকং হিঙ্গু সিন্ধুখং জরণাদ্যাস্ত
শাণিকাঃ । ইতি বৈদ্যকপরিভাষা ॥
বিক্ষেপঃ । যথা । সমিৎপ্রক্ষেপান্তং কৰ্ম
কুত্বেতি ভবদেবভট্টঃ ॥

প্রক্ষেপণঃ (ক্লী) প্রকর্ষণে ক্ষেপঃ । নিক্ষে-
পণং । প্রপূর্বক্ষিপধাতোৰ্ভাবে অনট্-
প্রত্যয়ঃ ॥

প্রক্ষেড়নঃ (পুং) নারাচঃ । ইত্যমরঃ ॥
প্রক্ষেড়না (স্ত্রী) নারাচঃ । ইত্যমরটীকায়ং
ভগীরথঃ ॥

প্রক্ষেদনঃ (পুং) } নারাচঃ । ইত্যমরটীকায়ং
প্রক্ষেদনা (স্ত্রী) } ভগীরথঃ ॥

প্রা ল পূর্তো । ল প্রাতি ঘটং জলেন লোকঃ ।
ইতি ছর্গাদাসঃ ॥

প্রাক্ ব্য পূর্বদিগ্দেশকালঃ । ইত্যমরঃ ॥
প্রাচী দিক্ প্রাঙ্ দেশঃ কালো বা প্রাক্ ।
এবং প্রাচ্যা দিশঃ প্রাচো দেশাৎ কালান্বা
আগতঃ প্রাগাগতঃ । এবং প্রাচ্যাং দিশি
প্রাচি দেশে বা বসতি প্রাথসতি । দিক্-
শব্দাদিগ্দেশকালে ইতি প্রথমাপক্ষমী-
সপ্তমীনাং স্তাৎ অচো লুগিতি স্তাতো
লুক্ । ইতি তটীকায়ং ভরতঃ ॥ পূর্বং ।

প্রভাতং । অবান্তরং । অতীতং । অগ্রং ।
ইতি হেমচন্দ্রঃ মেদিনী চ ॥ ক্রমপ্রাপ্তিঃ ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

প্রাক্ষিকঃ (পুং) ষিড়গঃ । মায়ানর্ভকঃ ।
ইত্যাণাদিকোমঃ ॥

প্রাকাম্যং (ক্লী) শিবস্যাষ্টদৈশ্বর্যান্তর্গতৈ-
শ্বর্য্যবিশেষঃ । তচ্চ ইচ্ছানভিঘাতঃ ।
ইত্যমরটীকায়ং ভরতঃ হেমচন্দ্রশ্চ ॥
স্বাচ্ছন্দ্যানুমতিঃ । তৎপর্য্যায়ঃ । অব-
সর্গঃ ২ স্বাচ্ছন্দ্যানুমননং ৩ । ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্রাকারঃ (পুং) বপ্রোপরি অন্ত্র বা ইক্ট-
কাদিরচিতবেষ্টনং । তৎপর্য্যায়ঃ । বরণঃ ২
শালঃ ৩ । ইত্যমরঃ ॥ শালঃ ৪ । ইতি
ভরতঃ ॥ বপ্রঃ ৫ । যথা । প্রাকাররোধসো-
র্বপ্রঃ পিতৃকেদারয়োরপি । ইতি রত্ন-
কোষঃ ॥ তস্য পরিমাণং যথা । উর্দ্ধং
ষোড়শহস্তেভ্যো নৈব কুর্ধ্যাদ্গৃহং গৃহী ।
উর্দ্ধং বিংশতিহস্তেভ্যঃ প্রাকারং ন শুভ-
প্রদং ॥ তস্য দ্বারমানং । প্রস্থে হস্তদ্বয়াৎ
পূর্বং দীর্ঘে হস্তত্রয়ন্তথা । গৃহিণাং
শুভদং দ্বারং প্রাকারস্য গৃহস্য চ ॥
ন মধ্যদেশে কর্তব্যং কিঞ্চিন্মানাধিকে
শুভং । ইতি ব্রহ্মবৈবর্তে শ্রীকৃষ্ণজন্ম-
খণ্ডে ১০৩ অধ্যায়ঃ ॥

প্রাকৃতঃ (ত্রিঃ) নীচঃ । ইত্যমরঃ ॥ ভাষা-
ভেদঃ । স চ সংস্কৃতপ্রকৃতিকঃ । যথা ।
অথ প্রাকৃতং । অথশব্দ আনন্তর্য্যার্থো-
হধিকারার্থশ্চ । প্রকৃতিঃ সংস্কৃতং তত্র
ভবং তত আগতং বা প্রাকৃতং ।

চকনরৈবং মায়য়া চেশ্বরেচ্ছয়া ॥ প্রকৃতে-
 ৰ্বাসরং যাবশ্মিতং কালং প্রকীৰ্ত্তিতং ।
 তাবদ্বন্দ্বাবনে নিদ্রা কৃষ্ণস্য পরমান্বনঃ ॥
 জম্বুদ্বীপতলে চ বহিঃশুক্রাংশুকার্জিতে ।
 গন্ধচন্দনমালাঢ্যে বায়ুনা স্থরভীকৃতে ॥
 পুনঃ প্রজাগরে তস্য সৰ্বসৃষ্টিৰ্ভবেৎ পুনঃ ।
 এৰিৎ সৰ্বে প্রাকৃতিকাঃ ত্রীকৃষ্ণং নিৰ্গুণং
 বিনা ॥ ইতি ব্রহ্মবৈবৰ্ত্তে প্রকৃতিখণ্ডে
 ৫১ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ অপি চ । প্রকৃতৌ
 সংস্থিতৌ যস্মাৎ সৰ্বস্তুশ্চাত্ত্রসঞ্চয়ঃ ।
 অহঙ্কারমহত্ত্বগতো যৎ প্রাকৃতৌ লয়ঃ ॥
 প্রকৃতৌ সংস্থিতৌ ব্যক্তমতীতপ্রলয়স্ত
 যৎ । তস্মাৎ প্রাকৃতসংজ্ঞোহয়মুচ্যতে
 প্রতিসঞ্চরঃ ॥ অয়ং যঃ কথিতৌ বিপ্রাঃ
 প্রাকৃতাখ্যৌ মহালয়ঃ । ইতি কালিকা-
 পুরাণে ২৪ অধ্যায়ঃ ॥

প্রাকৃতমানুষঃ (পুং) সামান্যমানুষ্যঃ । যথা ।
 একাদশচমুনাথং ভীম পাদেন মা স্পৃশ ।
 পঞ্চানামপি যো ভর্তা নাসৌ প্রাকৃত-
 মানুষঃ ॥ ইতি মহাভারতে গদাপর্ব ॥

প্রাকৃতমিত্রং (ক্লী) স্বদেশব্যবহিতদেশাব-
 স্থিতরাজাদি । যথা । সখা গরীয়ান্ শত্রুশ্চ
 কৃত্রিমস্তৌ হি কার্য্যতঃ । স্মাতামিত্রে
 মিত্রে চ সহজপ্রাকৃতাৱপি ॥ ইতি মাঘ-
 দ্বিতীয়সর্গঃ ॥ অশ্ব টীকা । ননু ক্ষুদ্রোহয়ং
 চৈদ্যঃ কিং করিম্যতীত্যাশঙ্ক্য তস্ম বল-
 বত্তাং বক্তুং মিত্রামিত্রবলাবলবিবেকং
 তাৰ্বং করোতি । সখেতি । ক্রিয়য়া উপ-
 কারাপকারান্ততররূপয়া নিৰ্বৃত্তঃ কৃত্রিমঃ
 সখা সূহৃৎ গরীয়ান্ বলবান্ এবং শত্রুশ্চ

কৃত্রিমো গরীয়ান্ কৃতঃ হি যস্মাত্তৌ কৃত্রিম-
 মিত্রশত্রু চ কার্য্যতঃ উপকারাপকাররূপ-
 কার্য্যবশাৎ নিৰ্বৃত্তাবিতি শেষঃ । উক্ত-
 কার্য্যোপাধেয়াবজ্জীবমনপায়াদনয়োশ্চিত্রা-
 মিত্রভাবোহপি অনপায়ীতি গরীয়স্ত্বমিতি
 ভাবীঃ সহজপ্রাকৃতৌ তু নৈবমিত্যাহ ।
 স্মাতামিতি । সহজাতঃ সহজঃ একশরীরা-
 বয়বাৎ তত্র সহজং মিত্রং মাতৃষসেয়-
 পিতৃষসেয়াদিঃ সহজশত্রুস্ত পিতৃব্যতৎ
 পুত্রাদিঃ প্রকৃত্যা সিদ্ধঃ প্রাকৃতঃ পূৰ্ব্বোক্ত-
 সহজকৃত্রিমলক্ষণরহিত ইত্যর্থঃ । তত্র
 বিষয়ান্তরঃ প্রাকৃতঃ শত্রুঃ তদনস্তরঃ
 প্রাকৃতং মিত্রং অপিস্বার্থে তৌ সহজ-
 প্রাকৃতৌ শত্রুমিত্রে চ স্মাতাং ন স্মান্ন-
 কার্য্যবশাদনিয়মেনোভয়রূপতামাপদ্যেতে
 ন কৃত্রিমশত্রুমিত্রে কৃত্রিমশত্রুরেব মিত্রঞ্চ
 মিত্রেমেবেতি কৃত্রিমাৱেব মিত্রামিত্রৌ
 গরীয়াংসৌ ন তু সহজৌ নাপি প্রাকৃতা-
 বিত্যর্থঃ অনেন কৃত্রিমত্বং সৰ্ব্বাপবাদীতি
 সিদ্ধং । ইতি মল্লিনাথঃ ॥

প্রাকৃতশত্রুঃ (পুং) একবিষয়াভিনিবেশি-
 রাজাদিঃ । যথা । বিষয়ান্তরঃ প্রাকৃতঃ
 শত্রুঃ । ইতি মাঘটীকায়াং মল্লিনাথঃ ॥

প্রাকৃতিকঃ (ত্রি) প্রকৃতিবিকারঃ । প্রকৃতি-
 সম্বন্ধী । যথা । এবং সৰ্বে প্রাকৃতিকাঃ
 ত্রীকৃষ্ণং নিৰ্গুণং বিনা । ইতি ব্রহ্মবৈবৰ্ত্তে
 প্রকৃতিখণ্ডে ৫১ অধ্যায়ঃ ॥

প্রাক্তনঃ (ত্রি) প্রাগ্ভবঃ । যথা । প্রাপেদিরে
 প্রাক্তনজন্মবিদ্যাঃ ॥ ইতি কুমারসম্ভবং ॥
 অন্যচ্চ । প্রাক্তনেন শুভং সৰ্বং সুখঞ্চ

विभवश्चिरं । छुःखं शोकः प्राक्तनेन
विपत् सम्पत् सम्प्रतं ॥ इति त्रि-
वैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २४ अध्यायः ॥
अपि च । विधात्रा लिखितं कर्म प्राक्तनं
केन वार्यते । मा भुक्तं क्रीयते कर्म
कल्लकोटिर्शतैरपि ॥ इति * तत्रैव
१२९ अध्यायः ॥

प्राक्तनकर्म (स्त्री) भाग्यं । अदृक्त्वं । इति
जटाधरः ॥ पुराकृतकार्यं ॥

प्राक्फलः (पुं) पनसः । इति जटाधरः ॥

प्राक्फलुनी (स्त्री) पूर्वफलुनी । यथा । प्राक्-
फलुन्येच्छेज्जन्मकाले च यस्य । इति कोष्ठी-
प्रदीपः ॥

प्राक्फलुनीभवः (पुं) ब्रह्मपतिः । इति
हारावली ॥ पूर्वफलुन्यां जाते त्रि ॥

प्राक्फालुनः (पुं) ब्रह्मपतिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

प्राक्फालुनेयः (पुं) ब्रह्मपतिः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

प्राखर्यं (स्त्री) प्रखरत्वं । तीक्ष्णता । प्रखर-
शब्दात् भावार्थे ष्यप्रत्ययः ॥

प्रागभावः (पुं) संसर्गाभावविशेषः । तस्य
लक्षणं । विनाशभावत्वं । इति सिद्धान्त-
मुक्तावली ॥

प्रागल्भ्यं (स्त्री) प्रगल्भता । यथा । प्रागल्भ्य-
हीनश्च नरश्च विद्या शस्त्रं यथा कापुरुषश्च
हस्ते । न तृप्तिमुत्पादयते शरीरे ब्रह्मश्च
दारा इव दर्शनीयाः ॥ इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥
स्त्रीणामयत्नजभावविशेषः । यथा । प्रागल्-
भ्योदार्यमाधुर्यशोभाधीरत्नकास्तयः । दीप्ति-

श्चावत्तजा भावहावहेलास्तयोऽङ्गजाः ॥
इति हेमचन्द्रः ॥

प्राग्द्वीची (स्त्री) पूर्वोत्तरविदिक । ईशान-
कोणः । यथा । ततोऽङ्गीर्णमृत्तिकाः प्राग्-
द्वीच्यां दिशि क्षिपेत् । इति भवदेवतंत्रः ॥

प्राग्ज्योतिषः (पुं) कामरूपदेशः । इति
हेमचन्द्रः ॥ स तु नरकराजपुरं । यथा ।
श्रीभगवानुवाच । करतोया सत्यगङ्गा पूर्व-
भागावधिश्रिता । यावन्नलितकास्त्यास्तु ताव-
देशं पुरं तदा ॥ तत्र देवी महामाया
योगनिद्रा जगत्प्रसूः । कामाथ्यारूप-
मादाय सदा तिष्ठति शोभना ॥ अत्रास्ति
नदराजोऽहयं लोहितो ब्रह्मणः सूतः ।
अत्रैव दश दिक्पालाः स्वैस्वैः पीठैः व्यव-
स्थिताः ॥ अत्र स्वयं महादेवो ब्रह्मा
बाह्यं सर्वदा । चन्द्रः सूर्याश्च सततं
वसतेऽत्रैव पूजक ॥ सर्वेऽङ्गीर्णार्थ-
मायाता रश्मिदेशमुद्भवं । अत्र श्रीः
सर्वतो भद्रा भोग्यमत्र सदा बह ॥ अत्रैव
हि स्थितो ब्रह्मा प्राग्भुक्तं ससर्ज ह । ततः
प्राग्ज्योतिषाऽथैव पुरी शक्रपुरीसमा ॥
अत्र स्वयं वस भद्रस्ते ह्यभिषिक्तो मया
स्वयं । कृतदारः सहामातेत्य राजा त्रुहा
महाबल ॥ ततोऽभिदुर्भराजश्च पूज्यं
मायाह्वयात् हरिः । पूजार्थे वरयामास
नरकश्च समां गुणैः ॥ इति कालिका-
पुराणे ७१ अध्यायः ॥

प्राग्भारः (पुं) पर्वताग्रभागः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ कुत्रचित् प्राग्भाव इति
च पाठः ॥

প্রাগ্রহরঃ (ত্রি) শ্রেষ্ঠঃ । ইত্যমরঃ ॥
 প্রাগ্নাটং (ক্রী) অঘনদধি । ইতি ত্রিকাণ্ড-
 শেষঃ ॥
 প্রাগ্রাং (ত্রি) শ্রেষ্ঠঃ । ইত্যমরঃ ॥
 প্রাধ্বংশঃ (পুং) হবিষাং হোতব্যানাং আধারো
 যদগৃহং ততঃ প্রাক্ পূর্বদেশে যজমান-
 সদৃশ্যাদিস্থিত্যর্থং গৃহং । ইত্যমরভরতো ॥
 পূর্বকূলঞ্চ ॥
 প্রাঘাতঃ (পুং) যুদ্ধং । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
 প্রাঘারঃ (পুং) স্নাতাদিক্করণং । তৎপৰ্য্যায়ঃ ।
 শ্চ্যাতঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥
 প্রাঘুণঃ (পুং) অতিথিঃ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
 শেষঃ ॥
 প্রাঘুণিকঃ (পুং) অতিথিঃ । যথা । অমিতং
 মধু তৎকথা মম শ্রবণপ্রাঘুণিকীকৃতা
 জটনৈঃ । মদনানলবোধনেহভবৎ খগ
 ধায়্যা ধিগধৈর্য্যধারিণঃ ॥ ইতি নৈষধ-
 দ্বিতীয়সর্গঃ ॥
 প্রাঘুণিকঃ (পুং) অতিথিঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
 প্রাঙ্ (ত্রি) পূর্বদিक् । পূর্বদেশঃ । পূর্ব-
 কালঃ । ইতি মেদিনী ॥
 প্রাঙ্গঃ (পুং) পণববাদ্যং । ইতি শব্দরত্না-
 বলী ॥
 প্রাঙ্গণং (ক্রী) পণববাদ্যং । ইতি শব্দরত্না-
 বলী ॥ গৃহভূমিঃ । আঙ্গিনা ইতি উঠান
 ইতি চ ভাষা । তৎপৰ্য্যায়ঃ । অজিরং ২
 চত্বরং ৩ অঙ্গনং ৪ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
 সূর্য্যবিদ্ধশ্চ তস্ম দোষো যথা । অভদ্রদং
 সূর্য্যবেধং প্রাঙ্গণঞ্চ তথৈব চ । ইতি ব্রহ্ম-
 বৈবর্তে শ্রীকৃষ্ণজন্মখণ্ডে ১০৩ অধ্যায়ঃ ॥

প্রাঙ্গায়ঃ (পুং) চতুর্দোস্তরাস্তর্গতোত্তর-
 বিশেষঃ । যত্রাভিযুক্ত এবং ক্রয়াদস্মিন্নর্থ
 অনেনাহমভিযুক্তস্ত তত্র চাযং ব্যবহার-
 মার্গেণ পরাজিত ইতি । উক্তঞ্চ কাত্যা-
 যনেন । আচারেণাবসম্মোহপি পুনর্লেখ-
 যতে যদি । সোহভিধেয়ো জিতঃ পূর্বং
 প্রাঙ্গায়শ্চ স উচ্যতে ॥ ইতি মিতাক্ষরা ॥
 প্রাচিকা (স্ত্রী) বনমক্ষিকা । উঁশ ইতি ভাষা ।
 ইত্যমরভরতো ॥
 প্রাচী (স্ত্রী) পূর্বা দিক্ । ইত্যমরঃ ॥ পূজক
 পূজ্যয়োরগ্রং । যথা । দেবাগ্রে স্বশ্চ
 চাপ্যাগ্রে প্রাচী প্রোক্তা গুণকক্রমৈঃ ।
 ইতি । যত্রৈব ভানুস্ত বিয়ত্ব্যদেতি প্রাচী ত
 তাং বেদবিদো বদন্তি । তথা পূরঃ পূজক-
 পূজ্যয়োশ্চ সদাগমজ্ঞাঃ প্রবদন্তি তন্ত্বে ॥
 ইতি তিথ্যাদিতত্ত্বং ॥
 প্রাচীনঃ (ত্রি) পূর্বাদিগদেশকালভবঃ । তৎ-
 পৰ্য্যায়ঃ । প্রাক্ ২ । প্রাচীরং । তৎ
 পৰ্য্যায়ঃ । আবেক্ষকঃ ২ স্নতিঃ ৩ । ইতি
 হেমচন্দ্রঃ
 প্রাচীনপনসঃ (পুং) বিলুং । ইতি ত্রিকাণ্ড-
 শেষঃ ॥
 প্রাচীনবহিঃ [স্] (পুং) ইন্দ্রঃ । ইতি হেম-
 চন্দ্রঃ ॥ রাজবিশেষঃ । যথা । হবির্দানাত্
 যড়াগ্নেয়ী পুজানজনয়দ্ব্রতং । প্রাচীন-
 বর্হিষং শুক্রং জয়ং কৃষ্ণং প্রযাজিনং ॥
 প্রাচীনবহির্ভগবান্ মহানাসীং প্রজা-
 পতিঃ । হবির্দানাত্ দ্বিজশ্রেষ্ঠ যেন সং-
 বর্দ্ধিতাঃ প্রজাঃ ॥ প্রাচীনাগ্রাঃ কুশাস্তশ্চ
 পৃথিব্যাং বিশ্রুতা যুনে । প্রাচীনবহি-

र्तगवान् ख्यातोः भुवि महाबलः ॥ समुद्र-
तनयायास्तु कृतदारो महीपतिः । महं-
स्तपसः पारे स्वर्णयां महीपतिः ॥
स्रुषुवे दश पुत्रांश्च शुश्रिणां वै प्रचे-
तसः । दशवर्षसहस्राणि समुद्रमलिले
शयाः ॥ इति बह्विपुराणे वरसर्गो नामा-
ध्यायः ॥

प्राचीना (स्त्री) वनतिक्तिका । आकनादि इति
भाषा । इत्यमरः ॥ रात्रा । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ प्रागुभवा च ॥

प्राचीनामलकं (स्त्री) पानीयामलकं । पानी
आमला इति भाषा । तत्पर्यायः । वारि-
वदरं २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य
गुणः । दोषत्रयग्रनाशिहृत् । इति भाव-
प्रकाशः ॥

प्राचीनावीतं (स्त्री) श्राद्धार्थो वामकरे बहि-
कृते सति दक्षिणस्फार्पितयज्जसूत्रं ।
इत्यमरभरतौ ॥ तथाहि । सव्यं बाह्वं
समुद्धृत्य दक्षिणे तु धृतं द्विजाः । प्राचीना-
वीतमित्युक्तं पित्रे कर्म्मणि योजयेत् ॥
इति कौश्मे उपविभागे १० अध्यायः ॥

प्राचीनावीती [न्] (पुं) प्राचीनावीत-
विशिकः । यथा । सव्यं बाह्वुद्धृत्य शिरो-
हवधाय दक्षिणेहंशे प्रतिष्ठापयति सव्यं
कक्कमवलम्बं भवति एवं प्राचीनावीती
भवतीति । इति गोभिलः ॥ प्रतिष्ठा-
पयति यज्ञोपवीतमिति शेषः । इत्या-
हिकतद्ध्वं ॥

प्राचीपतिः (पुं) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्राचीरं (स्त्री) प्रास्ततोवृत्तिः । पाँतील इति

भाषा । इत्यमरः ॥ दुर्गार्थं नगनादेः
प्रास्तभागे वेणुकर्त्तकवेन्द्रादिमयी वृत्ति-
वेर्कनिका । इति भरतः ॥ मृगयामपि
वृत्तौ प्राचीरमुपचारादिति स्वाम्यादयः ॥
तत्पर्यायः । वृत्तिः २ । इति भर्तृः ॥
प्राचीनं ३ । इति मुकुटः ॥ प्राचीरं
प्रावरोहपि ४ आत् प्रावृत्तिः ५ प्रास्ततो-
वृत्तिः ६ । ईककामृत्तिकार्द्यैश्च गृह-
वाट्यादिवेर्कने ॥ इति शब्दरत्नावली ॥
अथ प्राचीरनिर्णयः । गर्जैरभेद्या मनुजै-
रलज्याः प्राचीरखण्डा नृपतेर्भवन्ति ॥
राजदण्डोन्नताः सर्वे प्राचीराः पृथिवी-
भुजः । विंशतिसुते तु पक्षाप्रे पार्श्वयोः
पक्ष पक्ष च ॥ पश्चात् पक्ष च विज्ञेयाः
प्राचीराः पृथिवीभुजः । सर्वप्रास्ते ह्यव-
रणेण नाम प्राचीर उच्यते ॥ प्रतिप्रकार-
संस्थानं द्वारं नाभिमुखस्थितं । * ।
तत्र जयाथ्यस्य दीर्घस्य बाहुखण्डस्य निर्णयः ।
तदवथा । राजच्छत्रोन्नते पक्षे राजद्वारे
महीपतेः । राजदण्डेन सार्द्धं जयद्वारे
प्रतिष्ठिताः ॥ अद्वारे राजदण्डोर्द्धे
प्राचीराः पृथिवीपतेः । एवं व्यवस्थिते
स्थाने मध्ये तद्धि तिष्ठति ॥ राजच्छत्रे-
द्वयं सार्द्धमायामे जयबाहुनि । परिगाहे
पक्षे राजदण्डोत्तिष्ठन्ति मध्यतः ॥ राज-
पट्टाभिधानेन स्थानमेतस्मिन्निगद्यते । अस्मिन्
गृहं नृपः कृत्वा अचिरं सुखमश्नते ॥
अज्ञानादस्ततो राजा योह्यत्र गृहमार-
भेत् ॥ सोहचिरान्मृत्युमाप्नोति रोगं
शोकं भयस्तथा ॥ यमदण्डोदयदण्डो

কোণাহতিরূপপ্লেবঃ । যে চাশ্বে বাস্ত-
দোষাঃ স্যুঃ স্থানে দোষাশ্চ যে পুনঃ ॥
ন স্পৃশ্যতে রাজপট্টস্তৈঃ সর্পৈর্গরুড়ো
যথা । দ্বিগুণাদিরতোহপি স্মাৎ ক্রমাদ-
ভঙ্গাদিবাস্ত্বযু ॥ রাজচ্ছত্রমিতেহপ্যেবং
প্রাচীরে গুণদোষকৌ । ইতি যুক্তিকল্প-
তরুঃ ॥

প্রাচেতসঃ (পুং) বায়ুকিমুনিঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
প্রাচেতসঃ (পুং) প্রাচীনবর্হীরাজপুত্রাঃ ।
সাস্তনিত্যবহুবচনাস্তোহয়ং । যথা । এব-
মুক্তাস্ত তে পুত্রাস্ততঃ প্রাচেতসো দশ ।
পয়োধিসলিলে ময়্যাস্তপস্তেপে স্মদা-
রুণং ॥ পতত্রিরাজমারুঢ়ং নীলোৎপল-
দলচ্ছবিং । স্মৃক্ষা প্রাচেতসঃ সর্বেষ শিরোভি-
রবনীগতাঃ ॥ ইতি বহুপুরাণং ॥

প্রাচ্যঃ (পুং) শরাবত্যাঃ প্রাগদক্ষিণদেশঃ ।
ইত্যমরঃ ॥ পূর্বদেশীয়ে ত্রি ॥

প্রাজকঃ (পুং) সারথিঃ । যথা । যত্রাপবর্ততে
যুগ্যং বৈগুণ্যাং প্রাজকস্য চ । তত্র স্বামী
ভবেদগোয়া হিংসায়্যাং দ্বিশতং দমং ॥
ইতি মনুবচনে যত্র সারথেরকৌশল্যাৎ
য়ানমন্থথা গচ্ছতি তত্র হিংসায়্যাং অপি-
ক্ষিতসারথিনিয়োগাৎ স্বামী দ্বিশতং দশুং
দশুয়াঃ স্যাৎসি কুল্লুকভট্টঃ । ইতি প্রায়-
শ্চিত্ততত্ত্বং ॥

প্রাজনং (ক্রী) তোদনং । পাচনীবাড়ী ইতি
ভাষা । ইত্যমরঃ ॥

প্রাজাপত্যং (ক্রী) দ্বাদশাহসাধ্যব্রতবিশেষঃ ।
তত্র দিবসত্রয়ং রাত্রিমাাত্রভোজনং
২২ গ্রাসাঃ । দিবসত্রয়ং দিবামাত্র-

ভোজনং ২৬ গ্রাসাঃ । দিবসত্রয়ং অযা-
চিতভোজনং ২৪ গ্রাসাঃ । দিবসত্রয়ং
উপবাসঃ । যথা । ত্র্যহং সায়ং ত্র্যহং
প্রাতস্ত্র্যহমদ্যাদযাচিতং । ত্র্যহং পরস্ত
নাম্নীয়াৎ প্রাজাপত্যং চরন্ দ্বিজঃ ॥
গ্রাসসংখ্যা পরাশরেণোক্তা । সায়ং
দ্বাবিংশতিগ্রাসাঃ প্রাতঃ ষড়্বিংশতি-
স্তথা । অযাচিত্তে চতুর্বিংশঃ পরঞ্চান-
শনং স্মৃতং ॥ ইতি প্রায়শ্চিত্ততত্ত্বং ॥ * ॥
তত্র অগম্যাগমনাদিপ্রায়শ্চিত্তং । যথা ।
অগম্যাগমনং কৃত্বা মদ্যাগোমাংসভক্ষণং ।
শুধ্যেচ্ছাস্ত্রায়ণাদ্বিপ্রঃ প্রাজাপত্যেন
ভূমিপঃ । বৈশ্বঃ সাস্তপনাচ্ছূদ্রঃ পঞ্চা-
হোভির্বিশুধ্যতি ॥ প্রায়শ্চিত্তে কৃতে
দদ্যাৎসবাং ব্রাহ্মণভোজনং । ইতি
গারুড়ে ২২৬ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ রোহিণী-
নক্ষত্রং । যথা । ঐন্দ্রে গুরুঃ শশী চৈব
প্রাজাপত্যে রবিস্তথা । পূর্ণিমা গুরুবারেণ
মহাজ্যেষ্ঠী প্রকীর্তিতা ॥ ইতি প্রায়শ্চিত্ত-
তত্ত্বং ॥

প্রাজাপত্যঃ (পুং) প্রয়াগঃ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥ জৈনরাজভেদঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
ত্রিপৃষ্ঠঃ ২ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ কায়-
নামকবিবাহঃ । সহ ধর্মং চরতাং ইতি
নিয়মং কৃত্বা কন্যাদানং । যথা । ইতু্যক্তা
চরতাং ধর্মং সহজা দীয়তেহর্থিনে । স
কায়ঃ পাবয়েত্তজ্জঃ ষট্ ষড়্ংশান্ সহ-
স্বনা ॥ ইতি মিতাকরা ॥ কায়ঃ কঃ
প্রাজাপতির্দেবতা অস্যেতি প্রাজাপত্য
ইত্যর্থঃ । ইতু্যদ্বাহতত্ত্বং ॥

प्राजापत्या (स्त्री) प्रब्रज्याश्रमपूर्वकर्तव्य-
प्रजापतिदेवताकसर्वस्यदक्षिणेष्टिः । यथा ।
प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसद-
क्षिणां । आश्रमश्रीन् समारोप्य ब्राह्मणः
प्रब्रजेद्गृहात् ॥ इति मानवे ७ अध्यायः ॥

प्राजिता [ऋ] (पुं) सारथिः । इत्यमरः ॥
प्रकृष्टगन्तुरि त्रि ॥

प्राञ्जः (पुं) कन्किदेवस्य ज्येष्ठपुत्रात् ।
यथा । कन्किं द्रक्षुं हरेररं शमाविर्भूतं
शस्तुले । कविं प्राञ्जं स्वमस्तुं पुरस्कृत्य
महाप्रभं ॥ इति कन्किपुराणे २ अध्यायः ॥
पण्डितः । इत्यमरः ॥ राजशुकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

प्राञ्जः (त्रि) पण्डितः । दक्षः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

प्राञ्जमानी (त्रि) पण्डिताभिमानि । यथा ।
दुःखिताय शयनाय श्रद्धधानाय रोगिणे ।
यो तेवज्जमविज्याय प्राञ्जमानी प्रयच्छति ॥
इति चरकः ॥

प्राञ्जा (स्त्री) बुद्धिमती । तत्पर्यायः । धीमती २ ।
इत्यमरः ॥ बुद्धिः । यथा । प्रञ्जा प्राञ्जा
धरा ञ्जपुः पञ्जा संवेदनं विदा । इति
रायमुकुटपुत्रशब्दार्णवः ॥

प्राञ्जौ (स्त्री) स्वयंज्जात्री । तत्पर्यायः ।
प्रञ्जा २ । इत्यमरः ॥ पण्डितपत्नी । इति
प्राञ्जशब्दटीकायां भानुदीक्षितः ॥

प्राञ्ज्यं (त्रि) प्रचूरं । इत्यमरः ॥

प्राङ्गलः (त्रि) सरलः । यथा । ऋजावज्जिह्व-
प्रणुर्णो प्राङ्गलः सरलोऽपि च । इति
जटाधरः ॥

प्राट् [छ] (पुं) पृच्छति यः । प्रश्नकर्ता ।
इति मुक्त्वबोधव्याकरणं ॥

प्राड्विवाकः (पुं) व्यवहारद्रव्यः । जज् इति
इङ्गरेजी भासा । तत्पर्यायः । अक्ष
दर्शकः २ । इत्यमरः ॥ व्यवहारदर्शी ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ द्वे व्यवहाराणां ऋणा-
दानादिविवादानां द्रव्यैरि निर्णेतरींश्चस्मा-
ध्ये इत्यर्थः । पृच्छति वादिप्रतिवादि-
वाक्यं प्राट् दद्वृज्जुवाक् प्राड्विति
निपातः । विविच्य वक्ति विवाकः कभावे-
हमी इति घञ् प्राट् चासौ विवाकश्चेति
प्राड्विवाकः । विवादानुगतं पृक्त्वा पूर्व-
वाक्यं प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ
प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥ इति स्मृतिः ।
इति भरतः ॥ अपि च । अर्थिप्रत्यर्थिनो
पृच्छतीति प्राट् तयोर्बचनं विरुद्धा-
विरुद्धं सौभ्यः सह विविनक्ति विवेचयति
वेति विवाकः प्राट् चासौ विवाकश्चेति
प्राड्विवाकः । उक्तं । विवादानुगतम्पृक्त्वा
समभ्यस्तं प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ
प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥ इति मिताक्षरा ॥

प्राणः (पुं) ब्रह्मा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हृन्मरुतः । बोलः । काव्यजीवः । अनिलः ।
बलं । पुरिते त्रि । इति मेदिनी ॥ सृक्म-
शरीरसमर्क्युपहितैतन्यां ॥ प्राणनवान्-
नासाग्रस्थानवर्ती वायुः । इति वेदान्त-
सारः ॥ तस्य कर्म बहिर्गमनं । इति श्रीधर-
स्वामी ॥ तस्य रूपं स्थानानि च यथा ।
इन्द्रनीलप्रतीकाशं प्राणरूपं प्रकीर्तितं ।
आस्यनासिकयोर्मध्ये हृन्मध्ये नाभि-

मध्यगे ॥ प्राणाक्षय इति प्राहः पादाङ्गुष्ठे-
 हपि केचन । इति योगार्णवः ॥ पक्ष-
 प्राणविवरणं बह्वचनान्तप्राणशब्दे ऋक्तव्यं ॥
 धातुः पुत्रः । यथा । आयतिर्नियतिश्चैव
 मुरोः कन्ये महाङ्गनः । भार्यो धातु-
 विधात्रोस्तु तयोर्जातो सूतावुभो ॥
 प्राणश्चैव युक्तुश्च पिता मम महायशाः ।
 इति मार्कण्डेये ऋद्धसर्गाध्यायः ॥
 प्राणकः (पुं) सद्ब्रजातीयः । प्राणिमात्रं ।
 जीवकद्रुमः । चोलः । इति मेदिनी ॥
 प्राणधः (पुं) वायुः । बलवान् । इत्युगादि-
 कोषः ॥ प्रजापतिः । तीर्थः । इति
 संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
 प्राणदं (स्त्री) जनं । रक्तं । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 प्राणदः (पुं) जीवकद्रुमः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 प्राणदा (स्त्री) ऋद्धिवृक्षः । हरीतकी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 प्राणनं (स्त्री) जीवनं । इति जटाधरः ॥ गले
 पुं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 प्राणनाथः (पुं) पतिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 प्राणान्तः (पुं) वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
 मुणादिवृत्तिः ॥ रसाङ्गनं । इत्युगादि-
 कोषः ॥
 प्राणन्ती (स्त्री) क्षुत् । हिक्का । इत्युगादिकोषः ॥
 प्राणप्रदा (स्त्री) ऋद्धिनामकौषधं । इति
 रत्नमाला ॥
 प्राणभास्वान् [९] (पुं) समुद्रः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥

प्राणमयकोषः (पुं) कर्मेन्द्रियसहितप्राणादि
 पक्षकं । इति वेदान्तसारः ॥
 प्राणसंघमः (पुं) प्राणायामः । यथा ।
 तदशक्नोतत्तत्तुर्थमेवंग प्राणस्य संघमः ।
 इति तन्त्रसारः ॥
 प्राणसद्म [न्] (स्त्री) शरीरं । इति केचिं ॥
 प्राणसमा (स्त्री) पत्नी । इति हेमचन्द्रः ॥
 प्राणहारकं (स्त्री) वृंशनाभः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ असुनाशके त्रि ॥
 प्राणाः (पुं) असवः । इत्यमरः ॥ द्वे अङ्ग
 सन्निहितेषु पक्षवायुषु । अस्यन्ते असवः
 नान्नीति उः । प्राणिति एभिः प्राणाः
 षष् । एवमिति असुवंग प्राणा अपि पुं
 बह्वे इत्यर्थः । असुप्राणशब्दाभ्यां बह-
 वचनान्ताभ्यां पक्षप्राणादय उच्यन्ते न
 पुनरैकैकाभिधाने बह्वचनं अतएव
 प्राणोहपान इत्युक्तं हृदि प्राणो गुदे-
 हपान इत्यादि च दृश्यते । इति तट्टी-
 कायां भरतः ॥ * ॥ शरीरस्यपक्षप्राणा
 यथा । प्राणोहपानः समानश्चादानव्यानो
 च वायवः । शरीरस्य इमे इत्यमरः ॥
 इमे प्राणादयः पक्षवायवः शरीरे तिष्ठन्ति
 ते च नियतस्थानस्थाः । यदाहः । हृदि
 प्राणो गुदेहपानः समानो नाभिसंस्थितः ।
 उदानः कर्णदेशे च व्यानः सर्वशरीरग
 इति ॥ * ॥ एवं तद्व्यापाराश्च यथा ।
 अन्नप्रवेशनं मूत्राद्युत्सर्गोहमविपाचनं ।
 भाषणादि निमेषादि तद्व्यापाराः क्रमादमी ॥
 इति च भरतः ॥ * ॥ प्राणकराणि यथा ।
 सदयोमांसं नवाम्बु बाला स्त्री क्षीर-

ভোজনং । যতমুষ্ণোদককৈব সদ্যঃপ্রাণ-
করাণি যচ্ ॥ * ॥ প্রাণহরাণি যথা । শুক্লং
মাংসং স্ত্রিয়ো বৃদ্ধা বালার্কস্তুৰুণং দধি ।
প্রভাতে মৈথুনং নিদ্রা সদ্যঃপ্রাণহরাণি
যচ্ ॥ ইতি চাণক্যকৰ্ম্মলোচনে ॥ * ॥
প্রাণবিয়োগকালকর্তব্যং যথা । কঠস্থানং
গতে জীবে ভীতিবিভ্রাস্তমানসঃ । জ্ঞাত্বা
চ বিহ্বলং তত্র শীত্ৰং নিঃসারয়েদৃগৃহাৎ ॥
কুশাস্তুরণশায়ী চ দিশঃ সৰ্ব্বা ন পশ্যতি ।
লক্ষ্মস্মৃতির্মুহূর্ত্তান্তু যাবজ্জীবো ন নশ্যতি ॥
বাচয়েৎ স্নেহভাবেন ভূমে দেবা দ্বিজা-
তয়ঃ । স্ববর্ণঞ্চ হিরণ্যঞ্চ যথোৎপন্নেন
মাধবি ॥ পরলোকহিতার্থায় গোপ্রদানং
বিশিষ্যতে । সৰ্ব্বদেবময়া গাব ঐশ্বরেণাব-
তারিতাঃ ॥ অমৃতং ক্ষরয়ন্ত্যশ্চ প্রচরন্তি
মহীতলে । এতাসাকৈব দানেন শীত্ৰং
মুচ্যেত কিল্বিষাৎ ॥ পশ্চাৎ ক্ষতিপথং
দিব্যমুৎকর্ণেন চ জ্ঞাবয়েৎ । যাবৎ প্রাণান্
প্রমুচ্যেত কৃৎস্না কৰ্ম্ম স্তুহুক্ষরং ॥ দৃষ্টা স্তবি-
হ্বলং ছেনং মম মার্গানুসারিণং । প্রয়াণ-
কালে তু নরো মস্ত্রেণ বিধিপূৰ্ব্বকং ॥
মস্ত্রেণানেন কৰ্ত্তব্যং সৰ্ব্বসংসারমোক্শণং ।
মধুপৰ্কং ত্বরনৃ গৃহ ইমং মস্ত্রমুদাহরেৎ ॥
মস্ত্রঃ । গৃহাণ চেমং মধুপৰ্কমাদ্যং সংসার-
নাশনকরং ত্বম্বতেন তুল্যং । নারায়ণেন
রচিতং ভগবৎপ্রিয়াণাং দাহে চ শান্তি-
করণং স্বরলোকপূজ্যং ॥ তত এতেন
মস্ত্রেণ দদ্যাত্ত্বৈ মধুপৰ্ককং । পুরুষো যত্ন-
কালে তু পরলোকস্বখাবহং ॥ এবং বিনিঃ-
সৃতাং প্রাণাং সংসারঞ্চ ন গচ্ছতি । নক্-

সংজ্ঞং সমুদ্दिष्ट জ্ঞাত্বা যত্নাবশং গতং ॥
মহাবনস্পতিং গত্বা গন্ধাংশ্চ বিবিধানপি ।
যততৈলসমায়ুক্তং কৃত্বা বৈ দেহশোধনং ॥
তেজোব্যয়করং বাস্য ভৎ সৰ্ব্বং পরি-
কল্প্য চ । দক্ষিণায়াং শিরঃ কৃত্বা সলিলে
তং নিধায় চ । তীর্থাদ্যাবাহনং কৃত্বা
স্নাপনং তস্য কারয়েৎ ॥ গয়াদীনি চ
তীর্থানি যে চ পুণ্যাঃ শিলোচ্চয়াঃ । কুরু-
ক্ষেত্রঞ্চ গঙ্গা চ যমুনা চ সরিষরা ॥
কৌশিকী চ পয়োক্ষী চ সৰ্ব্বপাপপ্রণা-
শিনী । গণ্ডকী ভদ্রনামা চ সরযুৰ্বলদা
তথা ॥ বনানি নববারাহং তীর্থং পিণ্ডা-
রকং তথা । পৃথিব্যাং যানি তীর্থানি
চত্বারঃ সাগরাস্তথা । সৰ্ব্বাণি মনসা ধ্যাত্বা
স্নানমেবস্তু কারয়েৎ ॥ প্রাণাদগতস্তু তং
জ্ঞাত্বা চিতাং কৃত্বা বিধানতঃ । তস্যা
উপরি তং স্থাপ্য দক্ষিণাগ্রং শিরস্তথা ॥
দেবানগ্নিমুখান্ ধ্যাত্বা গৃহ হস্তে হতা-
শনং । প্রজ্বাল্য বিধিবত্তত্র মস্ত্রমেতদুদা-
হরেৎ ॥ মস্ত্রঃ । কৃত্বা তু হুক্ষরং কৰ্ম্ম জানতা
বাপ্যজানতা । যত্নাকালবশং প্রাপ্য নরঃ
পঞ্চত্বমাগতঃ ॥ ধৰ্ম্মাধৰ্ম্মসমায়ুক্তো লোভ-
মোহসমাবৃতঃ । দহেয়ং তস্য গাত্রাণি
দৈবলোকায় গচ্ছতু ॥ এবমুক্ত্বা ততঃ শীত্ৰং
কৃত্বা চৈব প্রদক্ষিণং । জ্বলমানং তদা
বহ্নিং শিরঃস্থানে প্রদাপয়েৎ ॥ চাতু-
ৰ্বর্গ্যেষু সংস্কারমেবস্তবতি পুত্রক । গাত্রাণি
বাসসী চৈব প্রক্ষাল্য বিনিবৰ্ত্তয়েৎ ॥ মূর্ত-
নাম তথোদ্दिष्ट দদ্যাৎ পিণ্ডং মহী-
তলে । তদাপ্রভৃতি চাশৌচং দৈবকৰ্ম্ম ন

কারয়েৎ ॥ ইতি বরাহপুরাণে শ্রাদ্ধোৎ-
পত্তিনামাধ্যায়ঃ ॥

প্রাণা (স্ত্রী) পক্ষিণী বিশেষঃ । সা চারুণ-
গারুড়য়োঃ স্বশ্রঃ । যথা । পুলহস্ত্যাশ্রজঃ
সুর্গঃ প্রাণায়ান্ত্ব নিবোধত । কন্যাঃ
ষড়্ভিত্তি বিখ্যাতাঃ প্রাণায় বৈ বিজজিরে ॥
শ্যেনী ভাসী তথা ক্রৌঞ্চী ধৃতরাষ্ট্রী
শুনী শুকী । অরুণস্য ভার্য্যা শ্যেনী বীর্য্য-
বস্তৌ মহাবলৌ ॥ সম্পাতিশ্চ জটায়ুশ্চ
প্রসূতৌ পক্ষিসত্তমৌ । সম্পাতির্জনয়ন্
গৃধ্রান্ কাকাঃ পুত্রা জটায়ুষঃ ॥ ভার্য্যা
গরুত্মতশ্চাপি ভাসী ক্রৌঞ্চী শুনী শুকী ।
ইত্যগ্নিপুৰাণং ॥

প্রাণাধিনাথঃ (পুং) পতিঃ । ইতি হলায়ুধঃ ॥
প্রাণাপানৌ (পুং) অশ্বিনীকুমারৌ । যথা ।
প্রাণাপানৌ কথং দেবাবশ্বিনৌ সংবভূ-
বতুঃ । ইতি প্রজাপালপ্রশ্নে । মহাতপা
উবাচ । তস্যাং স্বাষ্ট্র্যামশ্বরূপ্যাং মার্ত্তণ্ড-
স্তীত্রতেজসা । বীজং নির্বাপয়ামাস
তজ্জলং তদ্বিধাপতৎ ॥ তত্র প্রাণস্ত্বপান-
শ্চ যোনৌ চাত্মজিতৌ পুরা । বরদানেন
চ পুনর্মূর্ত্তিমস্তৌ বভূবতুঃ ॥ তৌ স্বাষ্ট্র্যা-
মশ্বরূপিণ্যাং জাতৌ যেন নরোত্তমৌ ।
ততস্তাবশ্বিনৌ দেবৌ কীর্ত্তেতে রবি-
নন্দনৌ ॥ ইতি বরাহে অশ্বিনোৎপত্তি-
নামাধ্যায়ঃ ॥

প্রাণায়ামঃ (পুং) যোগাঙ্গবিশেষঃ । তত্র-
স্কুলিনিয়মো জ্ঞানার্গবে । কনিষ্ঠানামিকা-
স্কুঠৈর্ধম্নাসাপুটধারণং । প্রাণায়ামঃ স
বিজ্ঞেয়স্তুর্জনীমধ্যমে বিনা ॥ স দ্বিবিধঃ ।

সগর্ত্তৌ নির্গর্ত্তশ্চ । তথা চ । সগর্ত্তৌ
মন্ত্রজ্ঞাপেন নির্গর্ত্তৌ মাত্রয়া ভবেদিত্তি ।
মাত্রা চ । বামজামুনি তদ্বস্ত্রভ্রামণং
যাবতা ভবেৎ । কালেন মাত্রা সা জ্ঞেয়া
মুনিভিক্বেদপারগৈঃ ॥ অথ প্রাণায়ামঃ ।
মূলমন্ত্রস্য বীজস্য প্রণবস্য বা ষোড়শ-
বারজপেন বামনাসাপুটে বায়ুং পূরয়েৎ ।
তস্য চতুঃষষ্টিবারজপেন বায়ুং কুস্তয়েৎ ।
তস্য দ্বাত্রিংশদ্বারজপেন বায়ুং রেচয়েৎ ।
পুনর্দক্ষিণেনাপূর্য্য উভাভ্যাং কুস্তয়িত্বা
বামেন রেচয়েৎ । পুনর্বামেনাপূর্য্য
উভাভ্যাং কুস্তয়িত্বা দক্ষিণেন রেচয়েৎ ।
তথা চ কালীহৃদয়ে । প্রাণায়ামত্রয়ং
কুর্য্যান্মূলেণ প্রণবেন বা । অথবা মন্ত্র-
বীজেন যথোক্তবিধিনা সূর্ধারিত্তি ॥ সার-
সমুচ্চয়েহপি । বিপরীতমতো বিদধীত বুধঃ
পুনরেব তু তদ্বিপরীতকমিত্তি ॥ যৌগিকে
পুনর্মাত্রানিয়মঃ । তথা চ গৌতমীয়ে ।
মন্ত্রঃ প্রাণায়ামঃ প্রোক্তো যৌগিকং কথ-
য়ামি তে । পূরয়েদ্বাময়া বিদ্বান্ মাত্রা-
ষোড়শসংখ্যয়েত্ৰি ॥ যদ্বা চতুঃষোড়শাষ্ট-
বারজপেন পূরকাদিকং কুর্য্যাৎ । অথবা
একচতুর্দ্বিবারেণ । তথা চ তন্ত্রান্তরে ।
পূরয়েৎ ষোড়শভিক্বেয়ায়ুং ধারয়েত্তচ্চতু-
র্গুণৈঃ । রেচয়েৎ কুস্তকার্কিন অশক্ত্যা
তত্তুরীয়কৈঃ ॥ তদশক্তৌ তচ্চতুর্থমেব
প্রাণস্য সংযমঃ । অস্য নিত্যত্বমাহ তত্রৈব ।
প্রাণায়ামং বিনা মন্ত্রপূজনে নহি
যোগ্যতা ॥ * ॥ গোপালে তু বিশেষো
যথা । কামবীজশ্চৈকবারজপেন দক্ষিণ-

নাসয়া বায়ুং রেচয়েৎ । পুনঃ সপ্তবার-
জপেন বামনাসয়া বায়ুং পূরয়েৎ । নাসা-
পুটৌ ধ্বজা বিংশতিবারজপেন বায়ুং কুস্ত্র-
য়েৎ । পুনর্কামেন রেচয়েৎ । দক্ষিণেন
পূরয়েৎ । উভাভ্যাং কুস্ত্রয়েৎ । পুনর্দক্ষি-
ণেন রেচয়েৎ । বামনোপূর্য্য উভাভ্যাং
কুস্ত্রয়েৎ । তথা চ । একেন রেচয়েৎ কাম-
বীজেনৈব পৃথক্ পৃথক্ । পূরয়েৎ সপ্ত-
জপেন বিংশত্যা তেন ধারয়েৎ ॥ সর্বেষু
কৃষ্ণমন্ত্রেষু বীজেনানেন রেচয়েৎ । যদ্বা
মূলমন্ত্রেণৈব প্রাণায়ামঃ । তথা চ । পবন-
সংযমনস্ত্রয়ানা চরেৎ যমিহ জপুমসৌ মনু-
মিচ্ছতি । যদি দশাক্ষরং জপতি তদা
দশাক্ষরেণ চেত্তত্র চাক্ষাবিংশতিবারং রেচ-
য়েৎ । পূরয়েদ্বাময়া তদ্বন্ধারয়েত্তৎপ্রমা-
ণতঃ । প্রাণায়ামো ভবেদেকো রেচপূরক-
কুস্ত্রকৈঃ ॥ অষ্টাদশাক্ষরেণ চেৎ দ্বাদশৈবং
সমাচরেৎ । অষ্টমনুভির্বির্ণানুরূপমিত্যুক্ত-
ত্বাৎ । তন্ত্রমন্ত্রবর্ণসংখ্যাকৈ রেচকাদি-
ত্রয়ং কুর্য্যাৎ । ক্রমদীপিকায়্যাৎ । রেচয়েন্-
মারুতং দক্ষয়া দক্ষিণঃ । পূরয়েদ্বাময়া
মধ্যনাড্যা পুনর্ধারয়েদিত্যাদি । এতত্তু
শ্রীকৃষ্ণমন্ত্রবিষয়ং নান্যত্র । ইতি তন্ত্র-
সারঃ ॥ * ॥ অপি চ । আসনং পদ্মকা-
ছ্যক্তং প্রাণায়ামো মরুজ্জয়ঃ । মন্ত্রধ্যান-
যুতো গর্ত্তো বিপরীতো হৃগর্ত্তকঃ ॥ অ-
গর্ত্তাত্তু সগর্ত্তস্থঃ প্রাণায়ামস্ততোহধিকঃ ।
এবং দ্বিধা ত্রিধাপ্যুক্তঃ পূরণাৎ পূরকঃ
স চ ॥ কুস্ত্রকো নিশ্চলত্বাৎ স রেচনা-
দ্রেচকস্ত্রিধা । লঘুর্দ্বাদশমাত্রঃ স্মাচ্চতু-

র্বিংশতিকঃ পরঃ ॥ ষট্‌ত্রিংশমাত্রিকঃ
শ্রেষ্ঠঃ প্রত্যাহারশ্চ রোধনং । ইতি
গারুড়ে ৪৯ অধ্যায়ঃ ॥* ॥ তস্য ফলং যথা ।
প্রথমে জনয়েৎ স্বপ্নং মধ্যমেন চ বেপথুং ।
বিপাকং হি তৃতীয়েন জয়েদ্দোষাননু-
ক্রমাৎ ॥ ইতি তত্রৈব ২৩০ অধ্যায়ঃ ॥* ॥
অন্যচ্চ ; যথা পর্ব্বতধাতুনাং ধাতানাং
দহতে মলং । তথেন্দ্রিয়কৃতা দোষা দহন্তে
প্রাণনিগ্রহাৎ ॥ প্রথমং সাধনং কুর্য্যাৎ
প্রাণায়ামস্য যোগবিৎ । প্রাণাপাননিরো-
ধস্তু প্রাণায়াম উদাহৃতঃ ॥ লঘুমধ্যোত্তরী-
য়াখ্যঃ প্রাণায়ামস্ত্রিধোদিতঃ । তস্য প্রমাণং
বক্ষ্যামি তদলক শৃণু মে ॥ লঘুর্দ্বাদশ-
মাত্রস্তু দ্বিগুণঃ স তু মধ্যমঃ । ত্রিগুণাভি-
শ্চ মাত্রাভিরুত্তরীয় উদাহৃতঃ ॥ নিমে-
ষোন্মেষণে মাত্রা তালো লঘুকরো মতঃ ।
প্রাণায়ামস্য সংখ্যার্থং স্মৃতো দ্বাদশ-
মাত্রকঃ ॥ প্রথমে জনয়েৎ স্বেদং মধ্য-
মেন তু বেপথুং । বিষাদং হি তৃতীয়েন
জয়েদ্দোষাননুক্রমাৎ ॥ যদুহং সেব্য-
মানাস্তু সিংহশার্দূলকুঞ্জরাঃ । যথা যান্তি
তথা প্রাণো বশ্যো ভবতি যোগিনঃ ॥
বশ্যং সস্তং যথেষ্টাত্তো নাগং নয়তি
হস্তিপঃ । তথৈব যোগী ছন্দেন প্রাণং
নয়তি সাধিতং ॥ যথা হি সাধিতঃ সিংহো
য়গান্ হস্তি ন মানুষান্ । তদ্বিম্বিদ্ধঃ
পবনঃ কিম্বিষং ন নৃগাং তনুং ॥ তস্মাদ্-
যুক্তঃ সদা যোগী প্রাণায়ামপরো ভবেৎ ।
শ্রয়তাং মুক্তিফলদং তস্মাবস্থাচতু-
র্কয়ং ॥ ধ্বস্তিঃ প্রাপিস্তথা সন্নিৎ প্রসাদশ্চ

महीपते । स्वरूपं शृणु चैतेषां
 कथ्यमानमनुक्रमां ॥ कर्मणामिष्टदुष्कानां
 जायते फलसंश्रयः । चेतसो विकषाय-
 ङ्गं यत्र सांक्षतिकुर्याते ॥ ईदृच्छुष्कानां
 पुण्यपापानां । ईहिकामुष्णिकान् कामान्
 लोभमोहाद्वकांश्च यान् । निरुध्यास्ते
 सदा योगी प्राप्तिः सा सार्वकामिकी ॥
 अतीतानागतानर्थान् विप्रकृष्टतिरो-
 हितान् । विजानन्तीन्द्रसूर्यार्कग्रहाणां ज्ञान-
 सम्पदा ॥ तुल्यप्रभावस्तु यदा योगी
 प्राप्नोति सन्निदं । तदा सन्निदिति ध्याता
 प्राणायामश्च सा स्थितिः ॥ यास्ति प्रसादं
 येन्यश्च मनः पञ्च च वायवः । ईन्द्रियाणी-
 ऋयार्थाश्च स प्रसाद इति श्रुतः ॥ शृणुष्व
 च महीपाल प्राणायामश्च लक्षणं । युञ्जतश्च
 यथायोगं यादृश्विहितमानसं ॥ इति
 मार्कण्डेयपुराणे योगिचिकित्सानामा-
 ध्यायः ॥ * ॥ अञ्जल । प्राणायामनिलं
 वशमभ्यासात् कुरुते तु यत् । प्राणायामः
 न विज्ञेयः सवीजोऽवीज एव च ॥ पर-
 स्परैणाभिभवत् प्राणायामो यदानिलो ।
 कुरुतः सद्भिधानेन तृतीयः संयमात्
 तयोः ॥ तस्य चालम्बनवतः स्वरूपं द्विजो-
 त्तम । आलम्बनमनस्तस्य योगिनोऽभ्यासतः
 श्रुतं ॥ एतेषां टीका । प्राणायाममाह
 प्राणायामिति । सवीजः सालम्बनो भगवन्-
 र्द्धिधानमन्त्रजपसहितः । द्विविधश्चापि
 पुनरैवविध्यामाह परस्परैरेणेति ।
 उच्छ्वासैर्मुखनासिकाभ्यां बहिर्निर्गच्छति
 वायुः स प्राणः । निश्वासैर्नासः प्रविशति

यः सोऽपानः । तत्र प्राणवृत्त्यापानवृत्ते-
 रभिभवो निरोधो रेचकाध्यः प्राणा-
 यामः । एवमपानवृत्त्या प्राणवृत्तेरभिभवः
 पूरकाध्यः । एवमनेन परस्परैरभिभव-
 प्रकारद्वयेन स प्राणायामो द्विधा । तयो-
 र्युगपत्संयमात् कुञ्जकाथ्यस्तृतीयः प्राणा-
 यामः । यद्वा । सद्भिधानेनेत्येकमेव
 पदं । तत्र चायमर्थः । सद्भिधानेन सद्-
 गुरूपदिक्कर्मार्गेण रेचकपूरकाभ्यां यत्
 परस्परैरभिभूतं द्वयं यश्च कुञ्जके-
 नोभयोः सहाभिभवः । एवमभिभवद्वये-
 नैव प्राणायाम इति । सवीजश्चालम्बनमाह ।
 तस्य चेति । स्वरूपं वक्ष्यमाणं हिरण्य-
 गर्त्तादिरूपं । इति विष्णुपुराणे ७ अंशे
 १ अध्यायः ॥ * ॥ गायत्रीप्राणायामो यथा ।
 सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा
 सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स
 उच्यते ॥ प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राणायामै-
 ऋभिस्त्रिभिः । अहोरात्रकृतात् पापा-
 न्मुच्यते नात्र संशयः ॥ सर्वपाप-
 हरं प्रोक्तं प्राणायामं द्विजन्मनां ।
 ततस्तुत्याधिकं नास्ति तपः परम-
 पावनं ॥ प्राणसंधारणं मासं कुशाग्र-
 च्युतविन्दुना । यः कुर्यात् प्रवतो नित्यं
 प्राणायामस्तु तत्समः ॥ निरोधाज्जायते
 वायुस्तस्मादग्निस्ततो जलं । त्रिभिः शरीरं
 सकलं प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ आकेशा-
 दानधाग्रोऽह तपस्तप्येत् सुदारुणं ।
 आत्मानं शोधयेदस्यस्तु प्राणायामैः पुनः
 पुनः ॥ श्रावण्यां पौर्णमास्यां सोपवासो

জিতেন্দ্রিয়ঃ । প্রাণায়ামশতং কৃৎস্না মুচ্যতে
সৰ্বকিৰ্ম্মিষৈঃ ॥ ইত্যগ্নিপুৰাণং ॥

প্রাণিদ্যুতং (ক্লী) পণপূৰ্ব্বকমেষকুকুটাদিষুদ্ধং ।
তৎপৰ্য্যায়ঃ । সমাহ্বয়ঃ ২ । ইত্যমরঃ ।
সাহ্বয়ঃ ৩ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

প্রাণিমাতা (স্ত্রী) গৰ্ভদাত্ৰীক্ষুপঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

প্রাণিহিতা (স্ত্রী) পাদুকা । ইতি ত্ৰিকাণ্ড-
শেষঃ ॥ লোকহিতকারিণী চ ॥

প্রাণী [ন্] (ত্ৰি) প্রাণবিশিষ্টঃ । মনুষ্যাদিঃ ।
তৎপৰ্য্যায়ঃ । চেতনঃ ২ জন্মী ৩ জন্তুঃ ৪
জন্তুঃ ৫ শরীরী ৬ । ইত্যমরঃ ॥

প্রাণীত্যং (ক্লী) ঋণং । যথা । প্রাণীত্যম্ৰণ-
মৰ্থানাং প্রয়োগঃ স্যাৎ কলাশ্বিকা । ইতি
ত্ৰিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্রাণেশঃ (পুং) পতিঃ । ইতি জটাধরঃ ॥

প্রাণেশা (স্ত্রী) ভার্য্যা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রাতঃ [র্] ব্য প্রভাতং । তৎপৰ্য্যায়ঃ ।
প্রগে ২ । ইত্যমরঃ ॥ সূৰ্য্যোদয়াবধিত্ৰি-
মুহূৰ্ত্তকালঃ । যথা । প্রাতঃকালো মুহূৰ্ত্তাং-
স্ত্রীন্ সঙ্গবস্তাবদেব তু । ইতি তিথ্যাদি-
তত্ত্বং ॥

প্রাতঃকৃত্যং (ক্লী) প্রভাতকৰ্ত্তব্যকৰ্ম্ম । তদনু-
ষ্ঠানং যথা । ব্রাহ্মে মুহূৰ্ত্তে উথায় ধৰ্ম্ম-
মৰ্থঞ্চ চিন্তয়েৎ । কায়ক্ৰেশস্তদুদ্ভূতং
ধ্যয়েত্তু মনসেধ্বরং ॥ উষঃকালেহথ সং-
প্রাপ্তে কৃৎস্না চাবশ্যকং বৃধঃ । স্নায়ামদীষু
শুদ্ধাস্ত শৌচং কৃৎস্না যথাবিধি ॥ * ॥
প্রাতঃস্নানেন শুধ্যস্তি যেহপি পাপকৃতো
জনাঃ । তস্মাৎ সৰ্ব্বপ্রযত্বেন প্রাতঃস্নানং

সমাচরেৎ ॥ প্রাতঃস্নানং প্রাণসন্তি
দৃষ্টাদৃষ্টকরং শুভং । ঋষীণাং শুচিতা
নিত্যং প্রাতঃস্নানাম সংশয়ঃ ॥ মুখে
সুপ্তস্য সততং লালাদ্যাঃ প্রস্রবস্তি হি ।
ততো নৈবাচরেৎ কৰ্ম্মাণ্যকৃৎস্না স্নান-
মাদিতঃ ॥ অলক্ষ্মীঃ কালকর্ণী চ দুঃস্বপ্নং
ছুৰ্বিচিন্তিতং । প্রাতঃস্নানেন পাপাবি
পূয়ন্তে নাত্র সংশয়ঃ ॥ ন চ স্নানং বিনা
পুংসাং পাবনং প্রত্যহং স্মৃতং । হোমে
জপে্য বিশেষেণ তস্মাৎ স্নানং সমাচরেৎ ॥
অশক্তাবশিরস্কং বা স্নানমস্য বিধীয়তে ।
আর্দ্রেণ বাসসা চাথ মার্জনং কায়িকং
স্মৃতং ॥ অপ্ৰায়তে সমুৎপন্নে স্নানমেব
সমাচরেৎ । ব্রাহ্মাদীনি যথাশক্তৌ স্নানা-
ন্যাহুৰ্ম্মনীষিণঃ ॥ * ॥ ব্রাহ্মমাগ্নেয়মুদ্ভিকং
বায়ব্যাং দিব্যমেব চ । বারুণং যৌগিকং
তদ্বৎ সোঢ়াস্নানং প্রকীৰ্ত্তিতং ॥ ব্রাহ্মস্তু
মার্জনং মন্ত্ৰৈঃ কুশৈঃ সোদকবিন্দুভিঃ ।
আগ্নেয়ং ভস্মনা পাদমস্তকাদিবিধুননং ॥
গবাং হি রজসা প্রোক্তং বায়ব্যাং স্নান-
মুত্তমং । যত্নু সাতপবর্ষেণ স্নানস্তদ্বিব্য-
মুচ্যতে ॥ বারুণঞ্চাবগাছস্ত মানসস্তাত্ম-
বেদনং । যৌগিকং স্নানমাখ্যাভ্যং যোগে
বিষ্ণুবিচিন্তনং ॥ আত্মতীৰ্থমিতি খ্যাভ্যং
সেবিতং ব্রহ্মবাদিভিঃ ॥ মনঃশুচিকরং
পুংসাং নিত্যস্তৎস্নানমাচরেৎ । শক্ত-
শেচদ্ধারুণং বিদ্বান্ প্রাজাপত্যস্তথৈব
চ ॥ * ॥ প্রক্ষাল্য দস্তকাষ্ঠং বৈ ভক্ষয়িত্বা
বিধানতঃ । আচম্য প্রযতো নিত্যং স্নানং
প্রাতঃ সমাচরেৎ ॥ মধ্যাহ্নলসমশৌল্যং

द्वादशाङ्गुलसन्मितं । सत्तृचं दस्तुकार्थं
 स्यात्तस्याङ्ग्रेण च धावयेत् ॥ क्लीरिवृक्-
 समुद्भूतं मालतीसङ्ख्यं शुभं । अपा-
 न्नागर्गं बिल्वं करवीरं विशेषतः ॥ वर्ज-
 यित्वा निन्दितानि गृहीद्वैनं यथोदितं ।
 परिहृत्य दिनं पापं भक्तयित्वा विधा-
 नतः ॥ नोत्पाटयेदस्तुकार्थं नाङ्गुल्या
 धावयेत् कचिन् । प्रकाल्य भुङ्क्ता तज्जहा-
 च्छुचो देशे समाहितः ॥ * ॥ स्नात्वा सन्त-
 र्पयेद्देवान्नीन् पितृगणांस्तथा । सम्मार्ज्य
 मन्त्रैराज्ञानं कुशैः सोदकविन्दुभिः ॥
 आपोहिष्ठाव्याहृतिभिः सावित्र्या वारुणैः
 शुभैः । ओम्कारव्याहृतिष्वात् गायत्रीं
 देवमातरं । जप्त्वा जलाङ्गलिं दद्याद्-
 तास्करं प्रति तन्मनाः ॥ प्राक्कुलेषु समा-
 सीनो दर्भेषु ससमाहितः । प्राणायाम-
 क्रयं कृत्वा ध्यायेत् सक्रामिति श्रुतिः ॥
 या सक्र्या सा जगत्सृतिर्मायातीता च
 निकला । ईश्वरी तु परा शक्तिसुतन्मन्त्र-
 समुद्भवा ॥ ध्यात्वा र्कमण्डलगतां सावित्रीं
 वै जपन् बुधः । प्राङ्मुखः सततं विप्रः
 सक्र्यापासनमाचरेत् ॥ सक्र्याहीनोऽहं श्रु-
 त्तिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्म्मसु । यदन्वत् कुरुते
 किञ्चिन् न तस्य फलमाप्नुयात् ॥ अनन्व-
 चेतसः शान्ता ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 उपास्य विधिवत् सक्र्यां प्राणेश्च परमां
 गतिं ॥ योऽहं कुरुते यत्कार्कर्मकार्यं
 द्विजान्तमः । विहाय सक्र्याप्रणतिं स याति
 नरकायुतं ॥ तस्मात् सर्वप्रथमेन सक्र्या-
 पासनमाचरेत् । उपासितो भवेत्तन

देवो योगतनुः परः ॥ सहस्रपरमां
 नित्यं शतमध्यां दशावरां । सावित्रीं
 वै जपेद्विद्वान् प्राङ्मुखः प्रथतः स्थितः ॥
 अथोपतिर्धेदादित्यमुदयन्तं समाहितः ।
 मन्त्रैस्तु विविधैः सौरैश्चर्ग्यजुःसाम-
 सङ्ख्यैः ॥ उपस्थाय महामोगं देवदेवं
 दिवाकरं । कुर्वीत प्रणतिं श्रुमो मूर्ध्ना
 नित्यं मन्त्रतः ॥ * ॥ ॐ खं यथोक्त्वाय
 शान्ताय कारणत्रयहेतवे । निवेदयामि
 चाज्ञानं नमस्ते ज्ञानरूपिणे ॥ नमस्ते
 शृणुने तुभ्यं सूर्याय ब्रह्मरूपिणे । त्वमेव
 ब्रह्म परममापो ज्योती रसोऽह्युतं ॥
 भूर्भुवः स्वस्वमोक्षारः सर्वे रुद्राः सना-
 तनाः । पुरुषः सम्महोऽहस्त्यां प्रणमामि
 कपर्दिनं ॥ त्वमेव विश्वं बहुधा सदसत्
 सूयसे च यत् । नमो रुद्राय सूर्याय
 त्वामहं शरणं गतः ॥ प्राचेतसे नम-
 स्तुभ्यमुमायाः पतये नमः । नमोऽस्तु
 नीलश्रीवाय नमस्तुभ्यं पिनाकिने ॥ बिलो-
 हिताय भर्गाय सहस्राक्षाय ते नमः । नम
 उमापतये तुभ्यामादित्याय नमोऽस्तु ते ॥
 नमस्ते बहुहस्त्याय त्र्यम्बकाय नमोऽस्तु ते ।
 प्रपद्ये त्वां विरूपाक्ष महान्तं परमे-
 श्वरं ॥ हिरण्ये गृहे षुण्डमाज्ञानं सर्व-
 देहिनां । नमस्यामि परं ज्योति-
 र्ब्रह्माणं त्वां परायुतं ॥ विश्वं पशु-
 पतिं भीमं नरनारीशरीरिणं । नमः
 सूर्याय रुद्राय भास्वते परमेष्ठिने ।
 उग्राय सर्वभक्त्याय त्वां प्रपद्ये सदैव
 हि ॥ * ॥ एतद्वै सूर्याहृदयं जप्त्वा सुव-

मनुक्तमं । प्रातःकालेह्थ मध्याह्ने नम-
स्सूर्यादिवाकरं ॥ इदं पुत्राय शिष्याय
धार्मिकाय द्विजातये । प्रदेयं सूर्याह्दयं
ब्रह्मणा तु प्रदर्शितं ॥ सर्वपापप्रशमनं
वेदसारं समुद्धृतं । ब्राह्मणानां हितं
पुण्यं ऋषिसंघैर्निषेवितं ॥ यस्तु नित्यं
पठेद्धीमान् प्रेक्षमादित्यमण्डलं । महा-
पातकयुक्तोऽपि प्युते नात्र संशयः ॥
ऋषापस्मारकूर्त्तार्द्यैर्व्याधिभिः पीडितो-
ऽपि सन् । जपुः शतशतं स्तोत्रं स
श्लाघ्यो भवति क्रतुः ॥ दूतग्रहपिशा-
चातिवीजव्यसनकर्षिभिः । स्ववन् ध्यात्वा
हरिं विप्रो मुच्यते महतो भयात् ॥ * ॥
अथागत्य गृहं विप्रः समाचम्य यथाविधि ।
प्रक्षाल्य बहिः विधिवज्जुह्याज्जातवेदसं ॥
ऋत्विक्पुत्रोऽह्थ पत्नी वा शिष्यो वापि
सहोदरः । प्राप्यानुज्जां विशेषेण जुह्यु-
र्वा यथाविधि ॥ पवित्रपाणिः पूतात्मा
शुक्लाश्वरधरोत्तरः । अनन्यमानसो दूत्वा
जुह्यात् संयतेस्त्रियः ॥ विना दर्तेण
यं कर्म विना मन्त्रेण वा पुनः । राक्षसं
तद्वेत्वे सर्वं नामुक्तेह् कलप्रदं ॥ * ॥
दैवतानि नमस्सूर्याद्देवमाराम्निवेदयेत् ।
दद्यात् पुष्पादिकं तेषां वृक्षांश्चैवाभि-
वादयेत् ॥ गुरुकैवाभ्युपासीत हितकाश्च
समाचरेत् । वेदाभ्यासं ततः कुर्यात्
प्रयत्नादुक्तितो द्विजः ॥ जपेदध्यापये-
च्छिष्यान् श्रावयेत् विधारयेत् । अवे-
क्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि द्विजोत्तमः ॥
वैदिकांश्चैव नियमान् वेदाङ्गानि विशे-

यतः । उपेयादीश्वरकाथ योगक्षेमप्रसि-
द्धये ॥ साधयेद्विधानर्थान् कूटस्थार्थे
ततो द्विजः । इति कौश्ले उपविभागे
११ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च । प्रातः शिरसि
शुक्लाज्जे द्विनेत्रं विभुजं गुरुं । श्वसन-
वदनं शान्तं श्वरेत्तन्नामपूर्वकं ॥ ॐ
नमो गुरवे तस्मा ईक्षदेवस्वरूपिणे ।
यश्च वाक्यायतं हस्ति विषं संसार-
संश्रकमिति पठेत् ॥ अहं देवो न
चान्योऽस्मि ब्रह्मैवास्मि न शोकभाक् ।
सच्चिदानन्दरूपोऽहं नित्यमुक्तस्वभावान् ॥
इति भावयेत् । लोकेश चैतन्यमयादि-
देव त्रीकान्त विष्णो भवदाज्जयैव । प्रातः
समुत्थाय तव प्रियार्थं संसारयात्रामनुवर्त-
यिष्ये ॥ जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्ति-
र्जानामाधर्मं न च मे निवृत्तिः । ज्ञया हृषी-
केश हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा
करोमि ॥ विष्णुपुराणे । प्रबुद्धश्चित्तये-
क्ष्ममर्षकाश्चाविरोधिनः । अपीड्या
तयोः काममुभयोरपि चिन्तयेत् ॥ धर्म-
लक्षणस्तु भविष्ये । धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं
श्रेयोह्युद्यमसाधनं । अतएव जैमिनिः ।
चोदना लक्षणोऽर्थो धर्म इति । तेन
वैदिकलिङ्गप्रतिपाद्योऽर्थो धर्मः । को-
हर्षो योह्युद्यमय इति तु भविष्ये ॥ * ॥
ततः ॐ प्रियततायै द्रुवे नमः । इति
नमस्कृत्य दक्षिणं चरणं न्यसेत् । हृन्दो-
ग-परिशिक्तं । श्रोत्रियं सुभगामयिं गाकै-
वामिचितं तथा । प्रातरुत्थाय यः पश्ये-
दापन्त्यः स विमुच्यते ॥ पापिष्ठं दुर्भगां

নদ্যং নৃগ্নমুৎকৃতনাসিকং । প্রাতরুথায়
 যঃ পশ্যেত্তং কলেৱপলক্ষণং ॥ অতএব
 ব্যানঃ । ধনিঃ শ্রোত্রিয়ো রাজা নদী
 বৈদ্যস্ত পঞ্চমঃ । পঞ্চ যত্র ন বিদ্যন্তে
 তত্র বাসং ন কারয়েৎ ॥ মহাভারতে ।
 কর্কোটকশ্চ নাগস্য দময়ন্ত্যা নলস্য চ ।
 স্নাতপর্ণশ্চ রাজর্ষেঃ কীর্তনং কলিনাশনং ॥
 মাৎস্যে । কার্তবীৰ্য্যার্জুনো নাম রাজা
 বাহ্ননহস্রভূং । যোহশ্চ সংকীর্তয়েন্নাম
 কল্যানুথায় মানবঃ ॥ ন তশ্চ বিত্তনাশঃ
 স্যাম্লক্ৰমলভতে পুনঃ । কল্যাং প্রাতঃ ॥*॥
 অথ বিষ্ণুত্ৰোৎসর্গঃ । বিষ্ণুধর্মোত্তরে ।
 নিদ্রাং জহাদ্গৃহী রাম নিত্যমেবারুণো-
 দয়ে । বেগোৎসর্গং ততঃ কৃত্বা দস্ত-
 ধাবনপূর্বকং ॥ স্নানং সমাচরেৎ প্রাতঃ
 সর্বকল্মষনাশনং । অরুণোদয়কালমাহ
 স্কন্দপুরাণং । উদয়াং প্রাক্ চতস্রস্ত
 নাড়িকা অরুণোদয়ঃ । তত্র স্নানং
 প্রশস্তং স্মান্তন্ধি পুণ্যতমং স্মৃতং ॥
 নাড়িকা দণ্ডঃ । বিষ্ণুধর্মোত্তরে । বেগরোধং
 ন কর্তব্যমন্যত্র ক্রোধবেগতঃ । আয়ু-
 র্বেদীয়েহপি । ন বেগিতোহশ্চকার্য্যসিদ্ধিঃ
 স্মান্নাজিহ্বা সাধ্যামায়ং । অঙ্গিরাঃ ।
 উথায় পশ্চিমে রাত্রেস্তত আচম্য
 চোদকং । অন্তর্দ্বায় ভূগৈর্ভূমিং শিরঃ
 প্রাবৃত্য বাসসা ॥ বাচং নিয়ম্য যত্নেন
 স্তীবনোচ্ছ্বাসবর্জিতঃ । কুর্য্যান্মূত্রপূরীষে তু
 শুচৌ দেশে সমাহিতঃ ॥ বিষ্ণুপুরাণং ।
 ততঃ কল্যাং সমুথায় কুর্য্যান্মৈত্রং নরে-
 ধ্বর । নৈখাত্যামিষু বিক্ষেপমতীত্যাভ্যধিকং

ভুবঃ ॥ তিষ্ঠেন্নাতিচিরং তত্র নৈব কিঞ্চি-
 ছুদীরয়েৎ । কল্যমুযঃকালং । মৈত্রং মিত্র-
 দেবতাকপায়ুসম্বন্ধাৎ পুরীষোৎসর্গঃ ।
 নৈখাত্যামুখানদেশমারভ্য উথায়ৈত্যানেন
 উপস্থিতেঃ ইষুপ্রক্ষেপযোগ্যদেশাঘ্রহিঃ ।
 তদ্দেশপরিমাণমাহ পিতামহঃ । মধ্যমেন
 তু চাপেন প্রক্ষিপেত্তু শরত্রয়ং । হস্তা-
 নাঞ্চ শতে সার্দ্ধে লক্ষ্যং কৃত্বা বিচ-
 ক্ষণঃ ॥ * ॥ আপস্তম্বঃ । মূত্রপূরীষোৎ-
 সর্গং কুর্য্যাদক্ষিণাং দিশং দক্ষিণা-
 পরাস্থেতি । দক্ষিণাপরাং নৈখাতীং ।
 মনুঃ । মূত্রোচ্চারসমুৎসর্গং দিবা কুর্য্যা-
 ছুদগ্নুধঃ । দক্ষিণাভিমুখো রাত্রৌ সন্ধ্যায়ো-
 শ্চ যথা দিবা ॥ যন্তু যমবচনং । প্রত্য-
 গ্নুখশ্চ পূর্বাঙ্কে ত্বপরান্কে চ প্রাঙ্গুখঃ ।
 উদগ্নুখস্ত মধ্যাহ্নে নিশায়াং দক্ষিণা-
 মুখঃ । ইতি তদিচ্ছাবিকল্পার্থং সূর্য্যাভি-
 মুখনিরাসার্থঞ্চ ন তু নিয়মার্থং দেবলবচন-
 বিরোধাৎ । তথা চ দেবলঃ । সदैবোদ-
 গ্নুখঃ প্রাতঃ সায়াহ্নে দক্ষিণামুখঃ । বিণ্-
 মূত্রমাচরেন্নিত্যং সন্ধ্যায়াং পরিবর্জয়ে-
 দিতি ॥ অত্র প্রাতঃসায়াহ্নশব্দৌ দিবা-
 রাত্রিপরৌ পূর্বোক্তমনুবচনৈকবাক্য-
 ছাৎ । সন্ধ্যায়াং পরিবর্জয়েদিতি তু
 পীড়িতেতরপরং ॥ * ॥ যমঃ । কৃত্বা
 যজ্ঞোপবীতস্ত পৃষ্ঠতঃ কণ্ঠলম্বিতং ।
 বিষ্ণুত্রে চ গৃহী কুর্য্যাদ্যদ্বা কর্ণে সমা-
 হিতঃ ॥ পৃষ্ঠতঃ পৃষ্ঠে কণ্ঠলম্বিতং নিবীতং
 তৎ পৃষ্ঠলম্বিতং নিবীতমাপৃষ্ঠদেশাবলম্বং
 গ্রাম্যধর্মোষিতি নিগমপরিশিষ্টবচনাৎ ।

নিয়ম্য প্রযতো বাচং সম্বীতান্ধেহবগ্ণিষ্ঠিত
ইতি মনুবচনাচ্চ । অত্র সম্বীতং নিবীতং
সম্বীতং মানুস ইতি তৈত্তিরীয়শ্রুতেঃ ।
মানুষ্যে মনকাদিকৃত্যে । পৃষ্ঠলম্বিতং
নিবীতী বেতি বোধায়নীয়াচ্চ । ততশ্চ
হারবৎ কৃত্বা পৃষ্ঠলম্বিতং স্কন্ধে ইত্যর্থঃ ।
একবস্ত্রতাপক্ষে ব্যবস্থামাহ সাংখ্যায়নঃ ।
যদেয়কবস্ত্রো যজ্ঞোপবীতং কর্ণে কৃত্বা
অবগ্ণিষ্ঠিত ইতি কর্ণে দক্ষিণে । পবিত্রং
দক্ষিণে কর্ণে বিগ্নুত্রমাচরেদिति স্মৃতো
তথাদর্শনাৎ । অবগ্ণিষ্ঠিতঃ কৃতশিরো-
হবগ্ণিষ্ঠনঃ । মনুঃ । ছায়ায়ামস্ককারে বা
রাত্রাবহনি বা দ্বিজঃ । যথাস্থখমুখঃ কুর্যাৎ
প্রাণবাধভয়েষু চ ॥ মহাভারতে । প্রত্যা-
দিত্যং প্রতি জলং প্রতি গাঞ্চ প্রতি দ্বিজং ।
মেহন্তি যে চ পথিষু তে ভবন্তি গতা-
য়ুসঃ ॥ প্রতিঃ সাংমুখ্যে ॥ * ॥ মনুঃ । ন
মূত্রং পথি কুর্বাতি ন ভস্মনি ন গোত্রজে ।
ন ফালকুকে ন জলে ন চিত্যাং ন চ
পর্বতে ॥ ন জীর্ণদেবায়তনে ন বল্লীকে
কদাচন । ন সমস্তেষু গর্ভেষু ন গচ্ছন্নাপি
সংস্থিতঃ ॥ ন নদীতীরমাসাদ্য ন চ পর্বত-
মস্তকে । গবাগ্নিবিপ্রানাদিত্যমপঃ পশুং-
স্তথৈব চ ॥ ন কদাচন কুর্বাতি বিগ্নুত্রস্ত
বিসর্জনং । সমস্তেষু প্রাণিমৎস্ব ।
সংস্থিতঃ উখিতঃ । পর্বতনিষেধাদেব
মস্তকনিষেধে সিদ্ধে পুননিষেধো যত্র
পর্বতোহশক্যপরীহারস্তত্রাপি মস্তক-
বর্জনার্থঃ । অথবা । পর্বতমস্তকনিষেধো-
হধিকদোষায় ॥ * ॥ বশিষ্ঠঃ । আহার-

নির্হারবিহারযোগাঃ* স্বসংব্রতা ধর্মবিদা
তু কার্যাঃ । বাগ্বুদ্ধিগুপ্তী চ তপস্তথৈব
ধনায়ুযী গুপ্ততমে*তু কার্যে ॥ নির্হারো
মূত্রপুরীষোৎসর্গঃ । বিহারঃ স্ত্রীসংভোগঃ ।
যোগঃ সমাধিঃ । বাগ্গুপ্তিরশুভান্নাপ-
ত্যগঃ । বুদ্ধিগুপ্তিরনিচ্চিত্তাত্যাগঃ ।
হারীতঃ । আহারস্ত রহঃ কুর্য্যান্নির্হার-
শৈব সর্বদা । গুপ্তাত্যাং লক্ষ্ম্যুপেতঃ
স্মাৎ প্রকাশে হীয়তে তথা ॥ বিষ্ণুপুরাণং ।
সোমাগ্ন্যর্কান্নুবাযুনাং পূজ্যানাঞ্চ ন সং-
মুখং । কুর্যাৎ স্ত্রীবনবিগ্নুত্রসমুৎসর্গঞ্চ
পশুতঃ ॥ আপস্তম্বঃ । ন চ সোপানংকো
মূত্রপুরীষে কুর্যাদिति । বহ্মনুঃ ।
করগৃহীতপাত্রেণ কৃত্বা মূত্রপুত্রীমকে ।
মূত্রতুল্যস্ত পানীরং পীত্বা চান্দ্রায়ণ-
করেৎ ॥ * ॥ ভরদ্বাজঃ । অথাবক্রম্য
বিগ্নুত্রং লোক্কাষ্ঠতৃণাদিনা । উদস্ত-
বাসা উত্তিষ্ঠেদৃৎ বিপ্লতমেহনঃ ॥ উদস্ত-
বাসাঃ কটিদেশাদূর্দ্ধাঙ্কপুস্ত্রঃ ॥ * ॥ অথ
শৌচং । দেবলঃ । ধর্মবিদক্ষিণং হস্ত
মধঃশৌচে ন যোজয়েৎ । তথৈব বাম
হস্তেন নাভেরূর্দ্ধং ন শোধয়েৎ । প্রকৃতি-
স্থিতিরেমা স্মাৎ কারণাছুভয়ক্রিয়া ॥
কারণাদ্রোপাদেঃ । ব্রহ্মাণ্ডপুরাণং ।
উদ্ধৃতোদকমাদায় মৃত্তিকাকৈব বাগ্য়তঃ ।
উদগ্নুখো দিবা কুর্যাদ্রোত্রৌ চেদক্ষিণা-
মুখঃ ॥ স্নিনির্নিক্তে মৃদং দদ্যান্মৃদস্তে স্বপ্ন
এব চ । কুর্য্যাচ্ছৌচমিতি শেষঃ ॥ স্নি-
নির্নিক্তে ভরদ্বাজোক্তলোকাদিপ্রমুখে গুদে ।
উদকপাত্রাভাবে করেণ জলাশয়াৎ উদক-

গ্রহণমাহ আদিত্যপুরাণং । রত্নিত্রমাত্রং
 .জলং ত্যক্ত্বা কুর্য্যাচ্ছৌচমনুদ্বৃতে । পশ্চাচ্চ
 শোধয়েত্তীর্থমন্তথা ন শুচির্ভবেৎ ॥ তস্মিন
 .দেশে শৌচং কর্তব্যং যস্মাদ্রত্নিত্রমাত্র-
 ব্যবহিতং জলং তৎস্থলমেব তীর্থং
 জলসমীপত্বাৎ ॥ * ॥ বিষ্ণুপুরাণং ।
 রত্নীকমূষিকোৎখাতাং মৃদমন্তুর্জলান্তথা ।
 শৌচাবশিকতাং গেহাচ্চ নাদদ্যাল্পেপ-
 সন্তবাৎ ॥ অন্তঃপ্রাণ্যবপন্নাক হলোৎ-
 খাতাং সকর্দমাং । মনুদক্ষৌ । একা লিঙ্গে
 গুদে তিস্রস্তথা বামকরে দশ । উভয়োঃ
 সপ্ত দাতব্য। মৃদঃ শুদ্ধিমভীপ্সতা ॥
 উভয়োঃ করয়োঃ । বামহস্তে দশদানা-
 নন্তরং তৎপৃষ্ঠে ষড়্‌দানমাহ হারীতঃ । দশ
 মধ্যে চ ষট্‌পৃষ্ঠে ইতি । শঙ্কদক্ষৌ । তিস্রস্ত
 মৃত্তিকা দেয়াঃ কৃত্বা তু নখশোধনং ।
 তিস্রস্ত পাদয়োর্দেয়াঃ শুদ্ধিকামেন
 নিত্যশঃ ॥ নখশোধনং তৃণাদিনা নখান্ত-
 র্মলশোধনং । তিস্র ইতি হস্তয়োৱিতি
 শেষঃ ॥ * ॥ পাদপ্রক্ষালনং ন কাংশ্চে
 কর্তব্যমাহ বিষ্ণুধর্মোত্তরং । দর্ভৈর্ন মার্জ-
 য়েৎ পাদৌ ন চ কাংশ্চে প্রধাবয়েৎ ॥ * ॥
 দক্ষঃ । লিঙ্গে তত্র সমাখ্যাতা ত্রিপর্বী
 পূর্য্যতে যয়া । অর্দ্ধপ্রস্থতিমাত্রা তু প্রথমা
 মৃত্তিকা স্মৃতা ॥ দ্বিতীয়া চ তৃতীয়া চ
 তদর্দ্ধং পরিকীর্তিতং । যদা তু উক্তপ্রমা-
 গয়া মৃদা গন্ধলেপক্ষয়ো ন ভবতি তদা
 অধিকয়াপি কর্তব্যং । গন্ধলেপক্ষয়করং
 শৌচং কুর্য্যাদতন্ত্রিতঃ ॥ ইতি যাজ্ঞবল্ক্য-
 বচনাৎ । গুদাদন্যত্র পরিমাণমাহ যমঃ ।

মৃত্তিকা তু সমুদ্ভিক্তা ত্রিপর্বী পূর্য্যতে যয়া ।
 ত্রিপর্বী তর্জ্জনীমধ্যমানাগিকানাংপ্রপর্ব-
 ত্রয়ং ॥ * ॥ মূত্রমাত্রে তু স্মৃতিঃ । একাং
 লিঙ্গে মৃদং দদ্যাৎ বামহস্তে তু মূত্রয়ং ।
 উভয়োর্হস্তয়োর্দে তু মূত্রশৌচং প্রকী-
 র্তিতং ॥ ব্রহ্মপুরাণে । পাদয়োর্দে গৃহীত্বা
 চ স্প্রক্ষালিতপাণিমান্ । দ্বিরাচম্য
 ততঃ শুদ্ধঃ স্মৃত্বা বিষ্ণুং সনাতনং ॥
 পাদয়োর্দে একৈক। ইদং যুত্রে পুরী-
 যোৎসর্গে তিস্রগাং বিধানাৎ ॥ * ॥
 দক্ষঃ । যথোদিতং দিবা শৌচমর্দ্ধং রাত্ৰৌ
 বিধীয়তে । আতুরে চ তদর্দ্ধং স্মাৎ তদর্দ্ধ-
 স্তু পথি স্মৃতং ॥ যথোক্তকরণশক্তা-
 বেবেদং ন তু নিশাদিপূরস্কারেণৈব বাক্য-
 স্মাদর্কার্থতাপভেঃ ॥ * ॥ আপস্তম্বঃ । পথি
 পাদস্ত বিজেয় আর্ভঃ কুর্য্যাদযথাবলং ।
 এতয়োর্বিবোধস্ত আর্ভানার্ভাভ্যাং পরি-
 হরণীয়ঃ । দক্ষঃ । দেশং কালং তথাত্মানং
 দ্রব্যং দ্রব্যপ্রয়োজনং । উপপত্তিমবস্থাঞ্চ
 জ্ঞাত্বা শৌচং প্রকল্পয়েৎ ॥ ব্রহ্মপুরাণে ।
 ন যাবদুপনীয়েত দ্বিজঃ শৃঙ্গস্তথাঙ্গনা ।
 গন্ধলেপক্ষয়করং শৌচং তেষাং বিধী-
 যতে ॥ প্রমাণং শৌচসংখ্যা বা ন
 শিষ্টৈরুপদিশ্যতে । যাবচ্চ শুদ্ধিং ময়েত
 তাবং শৌচং সমাচরেৎ ॥ দক্ষঃ । ন্যূনা-
 ধিকং ন কর্তব্যং শৌচং শুদ্ধিমভীপ্সতা ।
 প্রায়শ্চিত্তং প্রসজ্জত বিহিতাতিক্রমে
 কৃতে ॥ শৌচাচারবিহীনস্য সমস্তা নিষ্ফলাঃ
 ক্রিয়াঃ । গন্ধলেপক্ষয়ে সত্যধিকং ন
 কর্তব্যং পূর্বেবাঙ্কযাজ্ঞবল্ক্যবিরোধাৎ । গন্ধ-

लेपाक्ये द्विकसंख्यापि । याञ्जवक्या-
 वचनं अनुपनीतादिपरं वा । पूर्वोक्त-
 ब्रह्मपुराणैकवाक्यात् ॥ * ॥ एतच्छौचं
 गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणां । त्रिगुण-
 स्तु वनस्थानां यतीनां चतुर्गुणं ॥ इदंस्तु
 द्वैगुण्यादिकं संख्यामात्रे तदनन्तराभि-
 धानात् । व्याघ्रपादः । शौचस्तु द्विविधं
 प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । मृज्जलाभ्यां
 स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिसुखापरं ॥ गङ्गा-
 तोयेन कृत्स्नेन मृद्धारैश्च नगोपमैः ।
 आमुत्तयोः स्नातकश्चैव भावदुष्को न
 शुध्यति ॥ * ॥ स्मृतिः । धावस्तु प्रमत्तं
 मूत्रोच्चारकृतं तथा । डूङ्गानमाचमानं
 नास्तिकं नाभिवादयेत् ॥ जन्मप्रभृति यं-
 किंकिं चेतसा धर्ममाचरेत् । सर्वं तन्-
 निष्फलं याति एकहस्ताभिवादानात् ॥ * ॥
 श्याशृङ्गः । यस्मिन् स्थाने कृतं शौचं
 वारिणा तद्विशोधयेत् । न शुद्धिस्तु भवे-
 तस्य मृत्तिकां वो न शोधयेत् ॥ * ॥
 शौचानन्तरं हारीतः । गोमयेन मृदा
 वा कमण्डलुं प्रमृज्य पूर्ववद्व्युपस्पृश्या
 आदित्यं सोममग्निं वा वीक्षेतेति ।
 अत्र मार्जनानन्तरं कालनं अत्र तथा-
 दर्शनात् । आचमनानन्तरं आदित्यादि-
 दर्शनं यथासम्भवं । शौचं कृत्वा मूत्रो-
 च्चारं न पश्येत् दृक्पादित्यमग्निं सोमं
 वा पश्येदिति ॥ * ॥ अथाचमनविधिः ।
 दक्षः । प्रक्षाल्य पाणी पादौ च द्विः पिवे-
 दस्तु वीक्षितं । संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः
 प्रमृज्यात्ततो मुखं । संहृत्य तिसृभिः

पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् ॥ अङ्गुष्ठेन श्रुदे-
 शिन्या त्राणं पश्चादनन्तरं । अ-
 नामिकाभ्यां चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ॥
 नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयंस्तु तलेन वै ।
 सर्वाभिसु शिरः पश्चाद्बाहू चाग्रेण सं-
 स्पृशेत् ॥ * ॥ पादप्रक्षालनं विशेषयति
 देवलः । प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ
 प्रक्षालयेत् शनैः । उदङ्मुखो वा दैवतो
 पैतृके दक्षिणमुखः ॥ शनैरन्तरः । दैव-
 पैतृकेतरत्रापस्तुः । प्रत्यक्पादाव-
 सेचनमिति । प्रत्यक् पश्चिमाभिमुखः ।
 क्रममाह गोतिलः । सव्यं पादमवने-
 निज इति सव्यं पादं प्रक्षालयेत् ।
 दक्षिणं पादमवनेनिज इति दक्षिणं
 पादं प्रक्षालयेदिति अर्हणीये तथादर्श-
 नात् सर्वत्र तथा कल्प्यते । पारस्करः ।
 सव्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालय-
 तीतिसूत्रेण प्राक् सव्यपादप्रक्षालने
 सिद्धे सव्यं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालय-
 तीत्यत्र सव्यग्रहणं सामान्यार्थं तेनान्य-
 स्यापि पादप्रक्षालने सव्यस्यैव प्राथम्यं
 अन्यार्थं पुनर्बचनमिति न्यायात् । अन्यार्थ-
 मधिकार्थं । ब्राह्मणश्चेदक्षिणं प्रथम-
 मिति सूत्रं तस्य पादौ यदि ब्राह्मणः
 प्रक्षालयति तदा दक्षिणं प्रथममिति न
 सव्यं । यथा प्रक्षालयतीत्यनुवृत्तौ आश्र-
 लायनः । दक्षिणमग्रे ब्राह्मणाय प्रय-
 च्छेत् सव्यं शूद्रायेति । स्वयं प्रक्षालने
 सव्यस्यैव प्राथम्यं इति एवं हरि-
 शर्मापि । आचमने पाणिपादप्रक्षालनं

মুত্রাহ্যংসর্গে । যথা স্বরূপরাশরঃ । কৃত্বাথ
শৌচং প্রক্ষাল্য হস্তৌ পাদৌ চ যুজ্জলৈঃ ।
নিবন্ধশিখা আসীনো দ্বিজ আচমনকরেৎ ॥
কৃত্বোপবীতং সব্যাংশে বাহ্ননঃকায়সং-
ঘতঃ । আপস্তুম্বঃ । ইত্যেবমস্তিরাঙ্গানু
প্রক্ষাল্য চরণৌ পৃথক্ । হস্তৌ চামণি-
বন্ধাভ্যাং পশ্চাদাসীতসংঘতঃ ॥ আজানু
আমণিবন্ধাভ্যামিত্যবধ্যপাদানং তৎপর্য্য-
ন্তাশুচিভূষণায়ং অধ্বশ্রমাপনোদনায়
অতিশয়শৌচায় বা । অতএবোক্তং অঙ্গ-
প্রকর্ষাং ফলপ্রকর্ষ ইতি ॥ * ॥ শিখা-
বন্ধনে বিশেষমাহ ব্রহ্মপুরাণং । গায়ত্র্যা
তু শিখাং বন্ধা নৈখাত্যাং ব্রহ্মরন্ধ্রতঃ ।
জুটিকাঞ্চ ততো বন্ধা ততঃ কস্ম সমা-
সরেৎ ॥ * ॥ পিবেদিত্যত্রান্তর্জান্বাহ যাজ্ঞ-
বল্ক্যঃ । অন্তর্জানু শুচৌ দেশে উপবিষ্ট
উদজুথঃ । প্রাধা ব্রাহ্মেণ তীর্থেন দ্বিজো
নিত্যমুপস্পৃশেৎ ॥ অন্তর্জানু জানুনো-
র্গম্যে হস্তৌ কৃত্বেতি শেষঃ । বাশকা-
নীশানাভিমুখঃ । ঈশানাভিমুখো ভূহোপ-
স্পৃশেতু যথাবিধি । ইতি মরীচ্যক্তেঃ ।
ব্রাহ্মেণ তীর্থেন অঙ্গুষ্ঠমূলেন । কনিষ্ঠ-
দেশিন্যঙ্গুষ্ঠমূলান্যত্রং করস্য চ । প্রজা-
পতিপিতৃব্রহ্মদেবতীর্থান্যনুক্ৰমাৎ ইতি
যাজ্ঞবল্ক্যাৎ ॥ দেশিনী তর্জনী । করস্য
ক্ষিণস্য । যথা মার্কণ্ডেয়পুরাণং । অঙ্গু-
ষ্ঠোত্তরতো রেখা যা পাণেদক্ষিণস্য চ ।
এতদ্ব্রাহ্মমিতি খ্যাতং তীর্থমাচমনায়
বৈ ॥ অত্র দ্বিজো ন স্ত্রীশূদ্রাবিতি মিতা-
করা ॥ অতএব স্ত্রিয়ান্নৈদশিকং তীর্থং

শূদ্রজাতেস্তথৈব চ । সক্রদাচমনাচ্ছুদ্ধি-
রেতয়োরেব চোভয়োঃ ॥ ব্রাহ্মতীর্থাব-
রোধে তু মনুঃ । কায়ত্রৈদশিকাভ্যাং
বা ন পৈত্রোণ কদাচন । উক্ততীর্থ-
ত্রয়স্য ত্রণাদিনাবরোধে করমধ্যাত্মকাগ্রে-
য়েনাপি । এবঞ্চ সর্বাবিরোধে স্ববর্ণাদি-
পাত্রেণাপ্যাচমনং কার্য্যং স্বয়মসামর্থ্যে-
হন্যোনাচমনং কারয়িতব্যং । যাজ্ঞবল্ক্যঃ ।
অদ্বিস্ত প্রকৃতিস্বাভিহীনান্ভিঃ ফেনবুদ্-
বুদৈঃ । কংকণতালুগাভিস্ত যথাসংখ্যং
দ্বিজাতয়ঃ ॥ শুধ্যোরন্ স্ত্রী চ শূদ্রশচ
সকুৎ স্পৃষ্ঠাভিরন্ততঃ ॥ অন্ততঃ ওষ্ঠো-
পান্তে । উত্তরোত্তরমুপকর্ষাৎ । অতএব
স্পৃষ্ঠাভিরিত্যুক্তং ন তু ভক্তিভি-
রিতি । স্ত্রী শূদ্রো বাথ নিত্যাস্তঃকাল-
নাচ্চ করোষ্ঠয়োরিতি ব্রহ্মপুরাণাচ্চ ।
আচমনার্থে পাণিপাদপ্রক্ষালনমেবে-
ত্যেকে । ইতি শূদ্রাধিকারে গোতমো-
ক্তেশ্চ । আচমনাইজলাভাবে ইদমিত্যা-
চারাধ্যায়ঃ । মনুঃ । হৃদগাভিঃ পূয়তে
বিপ্রঃ কণ্ঠগাভিস্ত ভূমিপঃ । বৈশ্যোহস্তিঃ
প্রাশিতাভিশ্চ শূদ্রঃ স্পৃষ্ঠাভিরন্ততঃ ॥
অত্র বৈশ্যাবধিপ্রাশনযুক্তং । অনুপনীতা-
নাস্ত স্ত্রীশূদ্রবদাচমনং ন যাবদুপনীয়েত ।
ইতি প্রাগুক্তশৌচে তথাদর্শনাৎ । মিতা
করাদয়োহপ্যেবং । অম্বু বিশেষয়তি
বোধায়নঃ । পাদপ্রক্ষালনাচ্ছেষণেণ নাচ-
মেৎ যদ্যাচামেৎ ভূমৌ স্রাবয়িত্বাচামে-
দিতি । উশনাঃ । কাংস্যায়সেন পাত্রেণ
ত্রেপুসীসকপিতলৈঃ । আচান্তঃ শতকৃত্বো-

হপি ন কদাচিচ্ছুচির্ভরেৎ ॥ কাংস্যাদি-
পাত্ৰকরণকাচমনং কাংস্যায়সেনেত্যাদিনা
নিষিদ্ধমিতি কেচিৎ । হস্তেনাচমনেহপি
কাংস্যাদিপাত্ৰাবর্জিতং তন্নিষিদ্ধমিত্য-
পরে । আচমনজলনিষেধে শঙ্খালিখতো ।
ন শূদ্রা শুচ্যেকপাণ্যা বর্জিতেনেতি অত্রা-
শুচিপদং আচমনকর্তৃভিন্নপরং । শূদ্র-
সাহচর্যাৎ একপাণিপদমপি আচমনকর্তৃ-
ভিন্নপাণিপরং । তেন স্বীয়বামপাণ্যা-
বর্জিতমনিষিদ্ধং । তথা চ কমণ্ডলধিকারে
বোধায়নঃ । মূত্রপুরীষে কুর্বন্ দক্ষিণ-
হস্তেন গৃহ্নাতি সবে্যনাচমনীয়মিতি ।
গৃহ্নাতি জলপাত্ৰমিতি শেষঃ । আচামে-
দিত্যনুর্ত্তৌ দেবলঃ । শিখাং বন্ধা বসিত্বা
দ্বৈ নির্মিত্তে বাসসী শুভে । তুষ্ণীং ভূত্বা
সমাদায় নোদগচ্ছন্নবিলোকয়ন্ ॥ একবস্ত্রাঃ
প্রাচীনাবীতিন ইত্যাদিপারস্করদর্শনাৎ
যত্র প্রেতস্নানতর্পণাদৌ একবস্ত্রং বিহিতং
তত্র তদঙ্গহাদেকবাসা এবাচমনং কুর্যাৎ ।
প্রচেতাঃ । অনুষ্ণাভিরফেনাভিঃ পূতাভি-
বীক্ষ্য চক্ষুষা । হৃদগতাভিরশব্দাভিস্তিশ্চতু-
র্ক্বান্তিরাচমেৎ ॥ চতুর্ক্বেতি ভাবশুদ্ধ্যপে-
ক্ষয়া বিকল্পঃ । ন তু ফলভূয়স্বার্থং কল্পনা-
গৌরবাপত্তেঃ । বীক্ষণানুষ্ণয়োর্ভট্টভাষ্য-
মাধবাচার্য্যকৃতপরাশরভাষ্যায়োরপবাদমাহ
যমঃ । রাত্ৰাববীক্ষিতেনাপি শুদ্ধিরস্তা
মনীষিভিঃ । উদকে নাতুরাণাঞ্চ তথোষ্ণে-
নোষ্ণপায়িনাং ॥ আচামেদিত্যনুর্ত্তৌ
বশিষ্ঠঃ । প্রদরাদপি যা গোস্তর্পণায় স্মর্য
বর্গরসদুষ্ণাভির্বাশ্চ স্মরশুভাগমা ইতি ।

প্রদরো বিদীর্ঘভূভাগঃ । "অশুভাগমাঃ
অশুচিদেশাদাগতাঃ । যস্মিন্ দেশে বর্ণাদি-
দুষ্কমেব তোয়ং তত্র তদপি গ্রাহ্যং ।
তথা চ মরীচিঃ । যেষু স্থানেষু যচ্ছৌচং
ধর্ম্মাচারশ্চ যাদৃশঃ । তত্র তন্মাবগম্যেত
ধর্ম্মস্তুত্রৈব তাদৃশঃ ॥ যেষু স্থানেষু যে
দেবা যেষু দেশেষু যে দ্বিজাঃ । যেষু
স্থানেষু যতোয়ং যা চ যত্রৈব যুক্তিকা ॥ ॥
আচমনে উদকগ্রহণপ্রকারং পরিমাণ-
ঞ্চাহ ভরদ্বাজঃ । আয়তং পর্ব্বণাং কৃহ্না
গোকর্ণাকৃতিবৎ করং । সংহতাস্থুলিনা
তোয়ং গৃহীত্বা পাণিনা দ্বিজঃ ॥ মুক্তাস্থূঠ-
কনিষ্ঠাভ্যাং শেষেণাচমনঞ্চরেৎ । মাষ-
মজ্জনমাত্রাস্তু সংগৃহ্য ত্রিঃ পিবেদপঃ ॥
পাণিনা দক্ষিণেন । ত্রিঃ পিবেদক্ষিণে-
নাপি ইত্যাদিপূরাণোক্তেঃ । মার্কণ্ডেয়ঃ ।
সপবিত্রেণ হস্তেন কুর্যাদাচমনক্রিয়াং ।
নোচ্ছিষ্টং তৎ পবিত্রস্ত ভুক্তোচ্ছিষ্টস্ত
বর্জয়েৎ ॥ মদনপারিজাতে হারীতঃ ।
গ্রন্থির্ষস্য পবিত্রস্য ন তেনাচমনঞ্চরেৎ ।
গ্রন্থনাদ্গ্রন্থিরিতি সমুদ্রকরেহপি । আচ-
মনানুর্ত্তৌ দেবলঃ । ন গচ্ছন্ন শয়ানশ্চ ন
চলন্ন পরান্ স্পৃশন্ । ন হসম্ভৈব সং-
জল্পন্নাত্মানঞ্চৈব বীক্ষয়ন্ ॥ চলন্ কম্পমান
ইতি রত্নাকরঃ ॥ আত্মানং আত্মস্থানং
হৃদয়ং । বীক্ষয়মিতি স্বার্থে গিচ্ । কেশা-
ন্নীবীমধঃকায়ং ন স্পৃশন্ ধরণীমপি । যদি
স্পৃশতি চৈতানি ভূয়ঃপ্রক্ষালয়েৎ করং ॥
অধঃকায়ং নাভেরধঃপ্রদেশং । করং
দক্ষিণং । আচমনানুর্ত্তৌ গোভিলঃ ।

নাস্তরীয়েকদেশেন কল্পয়িত্বোত্তরীয়ক-
 মিতি । অন্তরীয়মধঃপরীধানং তদেকদেশ
 মুত্তরীয়ং কৃৎয়া মরীচিঃ । ন বহির্জানুস্বরয়া
 নাসনস্থো ন চোখিতঃ । ন পাদুকাস্থো-
 হন্যচিত্তঃ শুচিঃ প্রযতমানসঃ ॥ উপস্পৃশ্য
 দ্বিজো নিত্যং শুদ্ধঃ পূতো ভবেন্নরঃ ।
 ভূক্তাসনস্থো নাচামেদ্ব্যন্যকালে কদাচন ॥
 জলস্থলোভয়কর্মানুষ্ঠানার্থস্ত জলস্থলৈক-
 চরণেনাচমনং কর্তব্যমিত্যাহ পৈঠীনসিঃ ।
 অন্তরুদকে আচাস্তোহস্তুরেব শুদ্ধঃ স্যাৎ
 বহিরুদকে আচাস্তো বহিরেব শুদ্ধঃ স্যাৎ
 তস্মাদন্তুরেকং বহিরেকঞ্চ কৃৎয়া পাদ-
 মাচামেৎ সর্বত্র শুদ্ধো ভবতীতি । জলে
 ভূতিষ্ঠমাচামেৎ । জানোরুদ্ধং জলে তিষ্ঠ-
 মাচাস্তঃ শুচিতামিয়াৎ । অধস্তাৎ শত-
 কৃৎস্বোহপি সমাচাস্তো ন শুধ্যতীতি
 বিষ্ণুক্তেঃ ॥ হারীতঃ । আর্দ্রবাসা জলে
 কুর্য়ান্তপর্ণাচমনং জপং । শুদ্ধবাসাঃ
 স্থলে কুর্য়ান্তপর্ণাচমনং জপং ॥ কাত্যা-
 যনঃ । স্নানমাচমনং হোমং ভোজনং
 দেবতার্চনং । প্রোচপাদো ন কুর্বাীত
 আধ্যায়ং পিতৃতপর্ণং ॥ আসনারূঢ়পাদস্ত
 জানুনোর্জ্জ্বয়োস্তথা । কৃতাবসকৃথিকো
 যস্ত প্রোচপাদঃ স উচ্যতে ॥ আসনারূঢ়-
 পাদঃ আসনারোপিতপাদতলঃ । জানুনো-
 র্জ্জ্বয়োঃ কৃতাবসকৃথিকো বস্ত্রাদিনা কৃত-
 পৃষ্ঠজানুজ্জাবন্ধঃ । তুহ্যেন ভেদপ্রতীতেঃ
 প্রোচপাদস্য দ্বিবিধত্বং প্রতীয়তে ॥ * ॥
 অত্র চ অনেকোদ্ধাছে দারুশিলে ভূমিসমে
 ইষ্টকাশ্চ সঙ্কীর্ণীভূতা ইতি বোধায়ন-

বচনান্তথাবিধে আরূঢ়পাদোহপি কুর্য়্যাৎ ।
 ব্যাসঃ । শিরঃ প্রাবৃত্য কর্ণং বা মুক্তকচ্ছ-
 শিখোহপি বা । অকৃৎয়া পাদয়োঃ শৌচ-
 মাচাস্তোহপ্যশুচির্ভবেৎ ॥ তথা । অপঃ
 পাণিনখাগ্রেন আচামেদ্ব্যস্ত ব্রাহ্মণঃ ।
 সুরাপানেন তত্তুল্যমিত্যেবমুঘিরব্রবীৎ ॥
 সংসৃত্যেতি মুখং সংসৃত্য অলোমকোষ্ঠ-
 স্পর্শো যথা ন ভবতীতি তাৎপর্যং । তথা
 চ বশিষ্ঠঃ । আচাস্তঃ পুনরাচামেদ্ব্যাসো
 বিপরিধায় চ । ওষ্ঠৌ চ সংস্পৃশ্য তথা
 যত্র স্যাভামলোমকৌ ॥ এবঞ্চ প্রাগুক্ত-
 হারীতবচনে ওষ্ঠয়োর্ম্মার্জনমুক্তং তৎ
 সলোমকয়োরেবেতি । এতদনন্তরং বাম-
 হস্তং পাদৌ শিরশ্চ দক্ষিণেন পাণিনা-
 ভূক্ষয়েৎ । তথা চ কামধেনাবাপস্তম্বঃ ।
 ত্রিরাচামেৎ হৃদগাভিস্তিরোষ্ঠৌ পরিমুজেৎ
 দ্বিরিত্যেকে দক্ষিণেন পাণিনা সব্যং
 প্রোক্ষ্য পাদৌ শিরশ্চেতি । গোভিলঃ ।
 ত্রিরাচামেৎ দ্বিঃ পরিমুজীত পাদাবভূক্ষ্য
 শিরোহভূক্ষয়েদিতি ইন্দ্রিয়াণ্যন্তিঃস্পৃশেৎ
 অক্ষিণী নাসিকে কর্ণাবিতি । ইন্দ্রিয়াণি
 ইন্দ্রিয়ায়তনানি ইন্দ্রিয়াণামমূর্ত্ত্বাৎ ।
 তিস্থভিরিতি তর্জনীমধ্যমানামিকান্তিঃ ॥* ॥
 সর্বত্রোক্ষুষ্ঠযোগেন আচমনমকারণমাহ
 পৈঠীনসিঃ । অগ্নিরক্ষুষ্ঠস্তস্মান্তেনাপি
 সর্বাণি স্থানানি স্পৃশেৎ ॥ নিষ্ঠীবনাদা-
 বাচমনং যথা । বায়ুপুরাণে । নিষ্ঠীবনে
 তথাভ্যঞ্জে তথা পাদাবসেচনে । উচ্ছ্রিক্তস্য
 চ সংভাষাদশুচ্যুপহতস্য চ ॥ সন্দেহেষু
 চ সর্বেষু শিখাং মুক্তা তথৈব চ । বিনা

यज्जोपवीतेन नित्यमेव उपस्पृशेत् ॥
 उष्ट्रवायससंस्पर्शे दर्शने चास्त्यवासिनां ॥
 हारीतः । स्त्रीशूद्रोच्छिक्तसंभाषणे मूत्र-
 पुरीषोत्सर्गदर्शने देवमभिगस्तुकाम आचा-
 मेदिति । याज्वल्क्यः । स्नात्वा पीत्वा स्फुते
 श्लेष्ते भुङ्क्त्वा रथ्योपसर्पणे । आचास्त्यः पुन-
 राचामेदासो विपरिधाय च ॥ ब्रह्मपुराणे ।
 होमे भोजनकाले च सक्रायोरुभयो-
 रपि । आचास्त्यः पुनराचामेदद्यत्रापि सकृत्
 सकृत् ॥ द्विराचम्य ततः शुद्धः श्रुत्वा विष्णुं
 सनातनं ॥ * ॥ स्मृतिः । स्फुते निष्ठीविते
 श्लेष्ते परिधानेऽश्रुपातने । कर्म्मस्य एषु
 नाचामेत् दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥ अत्र
 हेतुमाह पराशरः । प्रेतासादीनि तीर्थानि
 गङ्गाद्याः सरितस्तथा । विप्रस्य दक्षिणे
 कर्णे वसन्ति मयूरब्रवीत् ॥ सांध्याननः ।
 आदित्या वसवो रुद्रा वायुरग्निश्च धर्म-
 राट् । विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति
 देवताः ॥ पुराणसारवायुपुराणयोः । यः
 कर्म्म कुरुते मोहादनाचर्मैव नास्तिकः ।
 भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न
 संशयः ॥ * ॥ अथ दन्तधावनं । ब्रह्मशाता-
 तपः । मुखे पर्याषिते नित्यं भवत्यप्र-
 यतो नरः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्त्ये-
 दन्तधावनं ॥ * ॥ श्राद्धदिनादौ तस्य
 वर्ज्यत्वं यथा विष्णुः । श्राद्धे जन्मदिने चैव
 विवाहेऽर्जुनसन्तरे । त्रते चैवोपवासे
 च वर्ज्येदन्तधावनं ॥ दन्तधावनमद्याहृद-
 ङ्मुखः प्राङ्मुखो वेति ॥ * ॥ दन्तुलग्रस्य
 दन्तुल्यत्वं यथा । गौतमः । दन्तुल्लिके

दन्तुल्लिके जिह्वाभिर्घर्षणात् प्राक् च्युते-
 रित्येके । च्युतेराश्राववद्द्विद्वान्निगर्म्मैव
 तच्छुचिरिति । जिह्वाभिर्घर्षणायोग्यं
 दन्तुलग्रं अशौचजनकं न भवतीत्यर्थः ।
 ईदृशानुपलभ्यमानरसविषयं । दन्तुल्लि-
 लग्रेषु रसवर्ज्यमिति शब्दवचनात् । जिह्वा-
 भिर्घर्षणेऽपि अशक्योद्धरणे न दोषः ।
 भोजने दन्तुलग्निनिर्हत्याचमनकरेत् ।
 दन्तुलग्नमसंहर्यात् लेपं मन्येत दन्त-
 वत् ॥ न तत्र कुर्याद्ब्रह्मशो यत्प्रमुद्धरणे
 पुनः ॥ भवेदशौचमत्यर्थं तृणवेधादत्रणे
 कृते । इति देवलवचनात् । च्युतेरित्युप-
 लभ्यमानरसविषयं । आश्रावो लाला
 तद्वन्निगर्म्मित्यर्थः । अतएव शोणितं यथा
 न भवति तथा तृणादिनां दन्तुलग्निःसारणा-
 चरणं ॥ * ॥ छन्दोगपरिशिष्टं । नारदा-
 द्युक्तवाक्फेर्यमर्त्ताङ्गुलमपाटितं । सत्रचं
 दन्तुकार्थं स्यात्तदत्रेण प्रधावयेत् ॥ उथाय
 नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
 परिजप्य तु मन्त्रेण भक्त्येदन्तुधावनं ॥
 आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि
 च । ब्रह्मप्रज्जाष्मेधाष्मन्नो धेहि वन-
 स्पते ॥ शुचिर्भूत्वा द्विराचमनेनेति
 शेषः ॥ * ॥ नरसिंहपुराणं । दन्तुकार्थस्य
 वक्ष्यामि समासेन प्रशस्ततां । सर्वे कर्त्त-
 किनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ॥ प्रमाणं
 शैल्यकाह विष्णुः । कनीन्याग्रनिभुशैल्यां
 सकूर्त्तं द्वादशाङ्गुलं । प्रातर्भूत्वा च यत्-
 वाक् भक्त्येदन्तुधावनं ॥ प्रक्षाल्य भुङ्क्त्वा
 तज्जहाच्छूर्चो देशे समाहितः । सकूर्त्तं

दलितग्रां । द्वादशाङ्गुलस्तु हृन्दोगत-
 रेखाः । द्वादशाङ्गुलस्तु विप्राणां क्रज्जि-
 याणां नवाङ्गुलं । अष्टाङ्गुलस्तु वैश्यानां
 शूद्राणास्तु षडङ्गुलं । भस्मयेत् शान्त्रदृष्टानि
 पर्वस्यपि च वर्जयेत् ॥ * ॥ तिथिविशेषे
 तस्य वर्जनं यथा । नृसिंहपुराणं । प्रति-
 पददर्शयिषु नवम्यांशुव सतमाः । दस्तानां
 कार्त्तसंयोगो दहत्यासपुमं कुलं ॥
 अलाभे दस्तकार्त्तानां प्रतिविद्धदिने तथा ।
 अपां द्वादशगणुषैर्मुखशुद्धिर्विधीयते ॥
 गणुषस्य दस्तकार्त्तकार्याकारिद्धेऽपि न तत्र
 मन्त्रान्वयः । शातातपः । प्रतिपददर्शयिषु
 नवम्यां दस्तधावनं । पत्रैरन्यत्र कार्त्तेश्च
 जिह्वाल्लेखः सदैव हि ॥ * ॥ शुवाकादि-
 पत्रैर्दस्तधावनं निषिद्धं यथा । क्रिया-
 कौमुद्यां वशिष्ठः । शुवाकतालहिस्ताला-
 स्तथा ताडी च केतकी । धर्जूरनारिकेलौ
 च संप्रैते तृणराजकाः ॥ तृणराजशिरा-
 पत्रैर्बः कुर्यादस्तधावनं । तावद्वति
 चाणालो यावदां नैव पशति ॥ परा-
 शरभाष्ये याज्ञवल्क्यः । नेष्टकालोऽ-
 पायाणैरितराङ्गुलिभिसुधा । तय्क्त्वा अना-
 मिकाङ्गुष्ठौ वर्जयेदस्तधावनं ॥ * ॥
 प्राचेताः । मध्याह्नस्नानकाले तु यः कुर्या-
 दस्तधावनं । निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः
 पितृगणैः सह ॥ * ॥ श्रुतिः । वमस्तुं
 जृम्भमाणं कूर्कस्तुं दस्तधावनं । अत्यक्त-
 शिरसंशुभं स्नातं नैवाभिवादयेत् ॥
 हारीतः । शुचिं देवाभिरकस्ति पितरः
 शुचिमश्मिः । शुचेर्विभ्यति रक्षांसि ये

चान्ये दृष्टचारिणः ॥ तथा । स्नानं दानं
 तपस्यागो मन्त्रकर्मविधिक्रियाः । मङ्गला-
 चारनियमाः शौचव्रतस्य निष्फलाः ॥
 शौचस्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तर-
 स्तथा । मृज्जलाभ्यां भवेत् बाह्यं भाव-
 शुद्धिस्तथापरं ॥ * ॥ अथ प्रातःस्नान-
 सङ्घे । ब्रह्मपुराणं । प्रातःस्नानं ततः
 कृत्वा संक्षेपेण यथोदितं । सक्याष्वापि
 तथा कुर्यात् नित्यनैमित्तिके तथा ॥
 कात्यायनः । यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं
 स्नायादनातुरः । दस्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ
 गेहे चेतदमन्त्रवत् ॥ दस्तान् प्रक्षाल्य प्रात-
 रनातुरः स्नायात् ॥ * ॥ आतुरं विशेष-
 यति आयुर्वेदीये । स्नानमर्दितनेत्रास्य-
 कर्णरोगातिमारिषु । आध्यानपीनसाज्जीर्ण-
 भुक्तवत्सु च गहितं ॥ तत्कालमाह
 विष्णुः । प्रातःस्नायत्कणकिरणग्रस्तां प्राची-
 मवलोक्य स्नायात् । इति समुद्रकर-
 धृतं ॥ * ॥ श्रुतिकृतिलकं कुर्यात्
 स्नात्वा हस्तौ च भस्मना । दृष्टदोषविधा-
 तार्थं चाणालाद्यादिदर्शने ॥ उशनाः ।
 अभावे तुदकेनापि पितृदैवतमर्च-
 येत् । ब्रह्मपुराणे । कर्मादौ तिलकं
 कुर्याद्भ्रुपत्रं तद्वैष्णवं परं । गोप्रादानं
 जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणं ॥
 तस्मिन्भवति तत् सर्वमूर्ध्वपुत्रं विना कृतं ।
 ब्राह्मे । अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्या-
 माङ्गुली भवेत् । अनामिकार्थदा नित्यं
 श्रुतिदा च प्रादेशिनी ॥ व्यासः । जाह्नवी-
 तीरसन्तुतां यदं यद्वा विभर्ति यः ।

विभक्तिं रूपं सोऽर्कश्च तमोनाशाय
केवलं ॥*॥ गोपीचन्दनमाह शतातपः।
गोमतीतीरसञ्जतां गोपीदेहसमुद्भवां।
मृदं मूर्द्ध्ना बहेदवस्तु सर्वपापैः प्रमु-
च्यते ॥ ब्रह्माणुपुराणे । उर्द्धपुण्ड्रं मृदा
कुर्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा । तिलकं
वै द्विजः कुर्यात् चन्दनेन यदृच्छया ॥
उर्द्धपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् ऋत्विजश्च त्रि-
पुण्ड्रकं । अर्द्धचन्द्रकं वैश्याश्च वर्तुलं शूद्र-
योनिजः ॥ * ॥ आतुराणास्तु । अशिरस्कं
भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ च कर्मिणां ।
आर्द्धेण वाससा वापि मार्ज्जनं दैहिकं
विदुः ॥ इति जावालवचनात् शिरो विहाय
गात्रप्रक्षालनं । तदशक्तवार्द्धवाससा गात्र-
मार्ज्जनं कुर्यात् तदनन्तरं सक्यात् कुर्यात् ।
एतत्परमेव प्रातःसक्यात् ततः कुर्यात्
दन्तधावनपूर्वकमिति याज्जबन्धवचनं ।
इत्याहिकाचारतद्धं ॥

प्रातःसक्या (स्त्री) सक्यादेहपूर्वार्द्धं । तदुत्-
पत्तिर्यथा । तस्मिन् गिरौ चन्द्रभागे बृह-
ल्लोहिततीरगात् । सक्यात् दृक्त्वात् पप्रच्छ
वशिष्ठः सादरस्तदा ॥ वशिष्ठ उवाच ।
किमर्थमागता भद्रे निर्जनं त्वं महीधरं ।
कश्च वा तनया गौरि किं वा तव चिकी-
र्षितं ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं यदि
शुभं न ते भवेत् । वदनं पूर्णचन्द्राभं
निश्चिकं वा कथं तव ॥ श्रीमार्कण्डेय
उवाच । तं श्रुत्वा वचनं तस्य वशिष्ठस्य
महात्मनः । दृक्त्वात् तन्महात्मानं जलस्त-
मिव पावकं ॥ शरीरध्वग्ब्रह्मचर्यासदृशं

तं जटाधरं । सादरं प्रणिपत्याथ
सक्यावाच तपोधनं ॥ सक्यावाच ।
यदर्थमागता शैलं सिद्धं तस्मै तपो-
धन । तव दर्शनमात्रेण तस्मै सेत्स्यति
वा विभो ॥ तपः कर्तुमहं ब्रह्मन् निर्जनं
शैलमागता । ब्रह्मणोऽहं मनोज्ञाता
सक्या नाम्ना च विश्रुता ॥ नोपदेशमहं
जाने तपसो मुनिसत्तम । यदि ते युज्यते
शुभं मां त्वं समुपदेशय ॥ एतच्चिकी-
र्षितं शुभं नान्यत् किञ्च न विद्यते ।
अज्ञात्वा तपसोऽं भावं तपोवनमुप-
स्थिता । चिन्तया परिशुष्येऽहं वेपते
च मनः सदा ॥ श्रीमार्कण्डेय उवाच । आकर्ण्य
तस्या वचनं वशिष्ठो ब्रह्मणः सूतः । स्वयं
स सर्वकृत्याज्ज्ञो नान्यत् किञ्चन पृच्छवान् ॥
अथ तां नियतात्मानं तपसेऽतिधृतो-
द्यमां । वशिष्ठो मन्त्रयाक्रेण शुकुवत्
शिष्यवत्तदा ॥ वशिष्ठ उवाच । परमं यो
महत्तेजः परमं यो महत्तपः । परमः
परमाराधो विष्णुर्मनसि धीयतां ॥ मन्त्रे-
णानेन देवेशं विष्णुं भज शुभानने ।
उ नमो वासुदेवाय इत्यनेन च सस्तुतं ॥
मार्कण्डेय उवाच । उपदिश्य वशिष्ठोऽथ
सक्यायै तपसः क्रियां । तामाभाष्य
यथान्यायं तत्रैवास्तुर्दधे मुनिः ॥ यथोक्त-
स्तु वशिष्ठेन मन्त्रं तपसि साधनं ।
ब्रतेन तेन गोविन्दं पूजयामास
भक्तितः ॥ प्रसमस्तुन रूपेण यद्रूपं
चिन्तितं तया । पुरः प्रत्यक्तत्वात् यात-
स्तथां विष्णुर्जगत्पतिः ॥ निमीलितक्या-

স্তশাস্ত্র প্রবিশ্য হৃদয়ং হরিঃ । দিব্যে-
 স্তিতং দদৌ তস্মৈ বাচং দিব্যে চ চক্ষুধী ॥
 দিব্যং জ্ঞানং দিব্যচক্ষুর্দিব্যাং বাচমবাধ্য
 সা । প্রত্যক্ষং বীক্ষ্য গোবিন্দং তুষ্ঠাব
 জগতাং পতিং ॥ অথ তস্যাঃ শরীরস্ত
 বন্ধুলাজিনসংবৃতং । পরিক্ষীণং জটা-
 ত্রাতৈঃ পবিত্রং মুর্ধ্নি রাজিতং ॥ নিরীক্ষ্য
 রূপয়াবিষ্ঠো হরিঃ প্রোবাচ তামিদং ।
 শ্রীভগবানুবাচ । যঃ পশ্যতি সকামস্তাং
 পাণিগ্রাহয়তে তব । স সদ্যঃ ক্লীবতাং
 প্রাপ্য দুর্বলত্বং গমিষ্যতি ॥ পতিস্তব
 মহাভাগস্তপোরূপসমম্বিতঃ । সপ্তকল্পান্ত-
 জীবী চ ভবিষ্যতি সহ ত্বয়া ॥ অন্যচ্চ তে
 বদিষ্যামি পূর্বং যন্ননসি স্থিতং । অগ্নৌ
 শরীরত্যাগস্তে পূর্বমেব প্রতিশ্রুতঃ ॥ স
 চ মেধাতিথৈর্ষজ্ঞে মুনৈর্দ্বাদশবার্ষিকে ।
 যতপ্রজ্বলিতে বহ্নৌ ন চিরাৎ ক্রিয়তাং
 ত্বয়া ॥ তত্র গত্বা স্বয়ং ছন্নং মুনিভি-
 নোপলক্ষিতা । মৎপ্রসাদাহুফিজাতা তস্য
 পুত্রী ভবিষ্যসি ॥ যস্তে বা বাঞ্ছনীয়ো-
 হস্তি স্বামী মনসি কশ্চন । তন্নিধায় নিজ-
 স্বাস্তে ত্যজ বহ্নৌ বপুঃ স্বকং ॥ নারায়ণঃ
 স্বয়ং সক্ষ্যাং পস্পর্শাধাগ্রপাণিনা । ততঃ
 পুরোধশময়ং তৎ শরীরমভূৎ ক্রণাং ॥
 গমিক্কেহমৌ মহাযজ্ঞে মুনিভিনোপ-
 লক্ষিতা । তদা বিষ্ণোঃ প্রসাদেন সা
 বিবেশ বিধেঃ স্ততা ॥ বহ্নিস্তস্যাঃ শরীরং
 তদধ্বু । সূর্য্যস্ত মণ্ডলে । শুদ্ধং প্রবেশয়া-
 মাস বিষ্ণোরেবাজ্জয়া পুনঃ ॥ সূর্য্যো দ্বিধা
 বিভজ্যাথ তৎ শরীরং তদা রথে । স্বকে

সংস্থাপয়ামাস প্রীতয়ে পিতৃদেবয়োঃ ॥
 যদূর্দ্ধভাগস্তস্যাস্ত শরীরস্য দ্বিজোত্তমাঃ ।
 প্রাতঃসক্ষ্যাভবৎ সা তু অহোরাত্রাদি-
 মধ্যগা ॥ যচ্ছেষভাগস্তস্যাস্ত অহোরাত্রাস্ত-
 মধ্যগঃ । স সায়াসভবৎ সক্ষ্যা পিতৃপ্রীতি-
 প্রিয়া সদা ॥ সূর্য্যোদয়াচ্চ প্রথমং যদা
 স্মাদরুণোদয়ঃ । প্রাতঃসক্ষ্যা তদোদেতি
 দেবানাং প্রীতিকারিণী ॥ অস্তং গতে
 ততঃ সূর্য্যে শোণপদ্মনিভা সদা । উদেতি
 সায়াংসক্ষ্যাপি পিতৃণাং মোদকারিণী ॥
 ইতি কালিকাপুরাণে ২২ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥
 প্রাতঃকালকর্ভব্যবৈদিকতান্ত্রিকোপাসনা-
 বিশেষঃ । বৈদিকে তদনুষ্ঠানানি যথা ।
 মার্জনং ১ প্রার্থনং ২ প্রাণায়ামঃ ৩ আচ-
 মনং ৪ আপোমার্জনং ৫ অঘমর্ষণং ৬
 সূর্য্যোপস্থানং ৭ দেবতর্পণং ৮ সাবিত্র্যা-
 বাহনং ৯ সাবিত্রীধ্যানং ১০ সাবিত্রী-
 জপঃ ১১ সাবিত্রীবিমর্জনং ১২ আদিত্য-
 শুক্রপ্রীণনং ১৩ আত্মরক্ষণং ১৪ রুদ্রোপ-
 স্থানং ১৫ ত্র্যম্বকাদিভ্যো জলদানং ১৬
 সূর্য্যার্ঘদানং ১৭ সূর্য্যনতিঃ ১৮ ॥ * ॥
 তান্ত্রিকে তদনুষ্ঠানানি যথা । মন্ত্রাচ-
 মনং ১ জলশুদ্ধিঃ ২ করন্যাসঃ ৩ অঙ্গ-
 ন্যাসঃ ৪ অঘমর্ষণং ৫ হস্তকালনং ৬
 আচমনং ৭ সূর্য্যার্ঘদানং ৮ গায়ত্র্যা
 জলদানং ৯ তর্পণং ১০ গায়ত্রীধ্যানং ১১
 গায়ত্রীজপঃ ১২ জপসমর্পণং ১৩ ইষ্ট-
 দেবধ্যানং ১৪ প্রাণায়ামঃ ১৫ মূলমন্ত্র-
 জপঃ ১৬ জপসমর্পণং ১৭ প্রাণায়ামঃ ১৮
 নমস্কারঃ ১৯ । ইতি স্মৃতিতন্ত্রে ॥

প্রাতঃস্নানং (ক্লী) প্রভাতকর্তব্যাবগাহনাদি ।
 যথা । উষঃকালে তু সংপ্রাপ্তে কৃত্বা চাব-
 শ্চকং বুধঃ । স্নায়ামদীষু শুদ্ধাস্থ শৌচং
 কৃত্বা যথাবিধি ॥ প্রাতঃস্নানেন পূয়স্তে
 যেহপি পাপকৃতো জনাঃ । তস্মাৎ সর্ব-
 প্রযত্নেন প্রাতঃস্নানং সমাচরেৎ ॥ প্রাতঃ-
 স্নানং প্রশংসন্তি দৃষ্টাদৃষ্টকরং হি তৎ ।
 সুখমুপশ্রু সততং লালাদ্যাঃ সংস্রবন্তি
 হি ॥ অতো নৈবাচরেৎ কৰ্ম্মাণ্যকৃত্বা
 স্নানমাদিতঃ । অলক্ষ্মীঃ কালকর্ণী চ
 দুঃস্বপ্নং দুর্বিচিন্তিতং ॥ প্রাতঃস্নানেন
 পাপানি ধূয়স্তে নাত্র সংশয়ঃ । ন চ স্নানং
 বিনা পুংসাং প্রশান্ত্যং কৰ্ম্ম সংশ্রুতং ॥
 হোমে জপ্যে বিশেষেণ তস্মাৎ স্নানং
 সমাচরেৎ । অশক্তাবশিরস্কন্ত স্নানমশু
 বিধীয়তে ॥ ইতি গারুড়ে ৫০ অধ্যায়ঃ ॥#॥
 অপি চ। প্রাতঃ সংক্ষেপতঃ স্নানং মধ্যাহ্নে
 বিধিবিস্তরং । প্রাতর্মধ্যাহ্নয়োঃ স্নানং
 বানপ্রস্থগৃহস্থয়োঃ ॥ যতেস্ত্রিসবনং প্রোক্তং
 সফলং ব্রহ্মচারিণঃ । অপি চ । উষ-
 স্ত্যষসি যৎ স্নানং সন্ধ্যায়ামুদিতে রবৌ ।
 প্রাজাপত্যেন তত্তুল্যং মহাপাতক-
 নাশনং ॥ যৎ ফলং দ্বাদশাব্দানি প্রাজা-
 পত্যৈঃ কৃতৈর্ভবেৎ । প্রাতঃস্নায়ী তদা-
 প্নোতি বর্ষেণ অন্ধয়ান্বিতঃ ॥ য ইচ্ছেদ্বিপু-
 লান্ ভোগান্ চন্দ্রসূর্য্যগ্রহোপমান্ ।
 প্রাতঃস্নায়ী ভবেন্নিত্যং দ্বৌ মাসৌ মাঘ-
 কাঙ্কনৌ ॥ ঘটতিলী মাঘমাসস্ত প্রাতঃ-
 স্নায়ী হবিষ্যভুক্ । অতিপাপং মহাঘোরং
 মাসাদেব ব্যপোহতি ॥ মাতরং পিতর-

ঋপি ভ্রাতরং সুহৃদং গুরুং । যমুদ্দিশু
 নিমজ্জেত দ্বাদশাংশং লভেত্তু সঃ ॥ ইতি
 গারুড়ে ২১৫ অধ্যায়ঃ ॥

প্রাতরাশঃ (পুং) প্রাতঃকালীনভোজনং ।
 তৎপর্যায়ঃ । কল্যবর্ত্তঃ ২ । ইতি হেম-
 চন্দ্রঃ ॥ প্রাতর্ভোজনং ৩ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
 শেষঃ ॥ কল্যজঙ্ঘিঃ ৪ । ইতি জটাধরঃ ॥
 প্রাতর্গেয়ঃ (পুং) প্রাতঃকালে গেয় ঐশ্বরাদি-
 র্থৈঃ । স্তুতিপাঠকঃ । তৎপর্যায়ঃ । স্তুতি-
 ব্রতঃ ২ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ প্রাতঃ-
 গাতব্যে ত্রি ॥

প্রাতর্ভোক্তা [ঋ] (পুং) কাকঃ । ইতি
 শব্দচন্দ্রিকা ॥ প্রাতে ভোজনকর্তরি
 ত্রি ॥

প্রাতর্ভোজনং (ক্লী) প্রাতরাশঃ । ইতি জটা-
 ধরঃ ॥

প্রাতিকা (স্ত্রী) জবা । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রাতিপদিকঃ (পুং) অগ্নিঃ । যথা । ইথন্তুতো
 মহানগ্নিব্রহ্মক্ৰোধোদ্ভবো মহান্ । উবাচ
 দেবং ব্রহ্মাণং তিথির্মে দীয়তাং প্রভো ।
 যস্মামহং সমস্তশ্চ জগতঃ খ্যাতিমাপ্নুয়াং ॥
 ব্রহ্মোবাচ । দেবানামথ যক্ষাণাং পক্ষুর্বা-
 গাঞ্চ সত্তম । আদৌ প্রতিপদা যেন ত্বমুৎ-
 পন্নোহসি পাবক ॥ ত্বংপদাৎ প্রাতি-
 পদিকং সংভবিষ্যস্তি দেবতাঃ । অতস্তে
 প্রতিপন্নাম তিথিরেষা ভবিষ্যতি ॥ ইতি
 বরাহপুরাণং ॥ নান্নি ক্লী । যথা । অধাভু-
 বিভক্ত্যর্থবৎ প্রাতিপদিকং । ইতি স্থপদ্ম-
 ব্যাকরণং ॥

প্রাতিভাব্যং (ক্লী) প্রতিভুবো ভাবঃ । জামিনী

ইতি ভাসা । যথা । সাক্ষিৎ প্রাতিভাব্যৎ
দানং গ্রহণমেব চ । বিভক্তা ভ্রাতরঃ কুর্যু-
র্নাবিভক্তাঃ পরস্পরং ॥ ইতি দায়ভাগঃ ॥

প্রাতিসিকং (ত্রি) অসাধারণং । তৎপর্যায়ঃ ।
অত্য়াসাধারণং ২ আবেশিকং ৩ । ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্রাতিহারঃ } (পুং) প্রাতিহারিকঃ । ইত্য-
প্রাতিহারকঃ } মরটীকায়ং ভরতঃ ॥

প্রাতিহারিকঃ (পুং) মায়াকারঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রাতিপঃ (পুং) প্রতীপপূত্রঃ । শান্তনুরাজঃ ।
ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্রাথমকল্লিকঃ (পুং) প্রথমারক্বেদাধ্যয়নঃ ।
প্রথমং শিক্ষণীয়ং কল্পং শাস্ত্রমধীতে যঃ
ইত্যর্থৈ বিকঃ । তৎপর্যায়ঃ । শৈক্ষঃ ২ ।
ইত্যমরভরতো ॥

প্রাথমিকঃ (ত্রি) প্রথমভবঃ । যথা । যত্রা-
বিরলক্রমেণ সিদ্ধিসিষাধয়মানুন্নিতয়স্তত্র
দ্বিতীয়ক্ৰমেণ পক্ষতাসম্পত্ত্যর্থং দ্বিতীয়ঃ
সিষাধয়িষাবিরহো বিশেষণমস্ত সিদ্ধেঃ
প্রাথমিকস্ত কিমর্থং । ইতি পক্ষতাশিরো-
মণিঃ ॥

প্রাথম্যং (ত্রি) প্রথমস্ত ভাবঃ । যথা । অস্মাভি-
রেব প্রাথম্যেন নানামুনীনাং বচনৈরেব-
শ্বিধো নিবন্ধঃ ক্রিয়তে । ইতি বিজয়-
রক্ষিতঃ ॥

প্রাচুঃ [স্] ব্য নাম । প্রাকাশ্চং । স্ফুটৎ ।
তৎপর্যায়ঃ । আবিঃ ২ । যথা । প্রাচু-
রাস্মিৎ । আবির্ভূতঃ । ইত্যমরভরতো ॥
প্রকাশঃ । সম্ভাব্যং । বৃত্তিঃ । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥

প্রাচুর্ভাবঃ (পুং) আবির্ভাবঃ । যথা । বপুঃ
প্রাচুর্ভাবাদনুন্নিতমিদং জন্মনি পুরা । ইতি
কুবলয়ানন্দঃ ॥

প্রাদেশঃ (পুং) তর্জ্জনীমহিতবিস্তৃতা
ইত্যমরঃ ॥ দেশমাত্রং । যথা । প্রাদেশো
দেশমাত্রে চ তর্জ্জন্মস্পৃষ্ঠসাম্মিতে । ইতি
মেদিনী ॥ অস্পৃষ্ঠস্য প্রদেশিণ্যা ব্যাসঃ
প্রাদেশ উচ্যতে । ইতি দেবীপুরাণক ॥

প্রাদেশনং (ক্লী) দানং । ইত্যমরঃ ॥

প্রাদোষঃ } (ত্রি) প্রাদোষসম্বন্ধী । ইতি
প্রাদোষকঃ } সিদ্ধান্তকৌমুদী ॥

প্রাধান্যং (ক্লী) প্রধানত্বং । প্রধানস্ত ভাবঃ ।
যথা । বেদার্থোপনিবন্ধত্বাৎ প্রাধান্যং
হি মনোঃ স্মৃতং । ইতি ঋষীদীপিকা ॥
প্রাধ্বং ব্য অনুকূলং । ইত্যমরঃ ॥ নত্
ইতি মেদিনী

প্রাধ্বঃ (ত্রি) দূরপথঃ । প্রহ্বঃ । বন্ধঃ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥ রথঃ । ইতি বোপদেবঃ ॥

প্রান্তঃ (পুং) অন্তভাগঃ । শেষসীমা । যথা ।
প্রান্তেষু সংসক্তনমেরুশাখং ধ্যানাস্পদং
ভূতপতের্বিবেশ ॥ ইতি কুমারতৃতীয়-
সর্গঃ ॥

প্রান্ততঃ [স্] ব্য প্রান্তভাগে । যথা । প্রাচীরং
প্রান্ততো বৃত্তিঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রান্তরং (ক্লী) দূরশূন্যোহধ্বা । ইত্যমরঃ ॥
ছায়াতরুজলাদিরহিতে পথি প্রান্তরং
দূরং শূন্যো দূরশূন্যঃ দূরশাসৌ শূন্যশ্চেতি
বা দূরশূন্যো জলাদিবর্জিতত্বাৎ ঈদৃক্
যোহধ্বা স প্রান্তরমিত্যম্বয়ঃ । প্রকৃষ্ট-
মন্তরং ব্যবধানমবকাশো বা অত্রৈতি

प्राप्तुरन् । इति भरतः ॥ विपिनन् ।
 कोटरन् । इति मेदिनी ॥
 प्राप्तशून्यं (क्ली) दूरशून्यपथः । छायादि-
 रहितपथः । इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रापणं (क्ली) नयनं । प्राप्तिः । प्राप्ति-
 प्रेरणा । प्रकर्षेण व्यापनं । ञ्यन्ता-
 दण्यन्तान्ना प्रपूर्वापधातोर्भावे अनट्
 प्रत्ययः ॥
 प्रापणिकः (पुं) पण्यविक्रयी । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
 प्रापणीयं (त्रि) प्राप्यं । प्राप्यते यत् ।
 प्रपूर्वापधातोः कर्म्मण्यनीयप्रत्ययः ॥
 प्रापेयः (पुं) गङ्गर्कगणविशेषः । यथा ।
 प्रवाच्य जनयत् पूत्रान् दिव्यान् वै
 गायनोत्तमान् । चतुर्दश देवगङ्गर्काः
 प्रापेयाः परिकीर्त्तिताः ॥ इत्यग्निपुराणं ॥
 प्रापुः (त्रि) प्रस्थापितः । तत्पर्यायः । प्रणि-
 हितः २ । लक्षः । तत्पर्यायः । विमः २
 भावितः ३ आसादितः ४ भूतः ५ । इत्य-
 मरः ॥
 प्रापुपङ्कत्वं (त्रि) मृतं । इत्यमरः ॥
 प्रापुभावः (पुं) जातोक्कः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ लक्षसत्तादौ त्रि ॥
 प्रापुरुपः (त्रि) पण्डितः । मनोज्ञः । इत्य-
 मरः ॥ रूपवाञ्छ ॥
 प्रापुव्यं (त्रि) प्राप्यं । प्राप्यते यत् ।
 प्रपूर्वापधातोः कर्म्मणि तव्यप्रत्ययः ॥
 प्राप्तिः (स्त्री) उदयः । धनादिवृद्धिः । अधि-
 गमः । लातः । इत्यमरभरतो ॥ प्रापणं ।
 संहतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ अणिमा-

दयैकैश्वर्यास्तुर्गतैश्वर्याविशेषः । स च अती-
 प्तितप्रापणं । इति हेमचन्द्रः भरतश्च ॥
 प्राप्यं (त्रि) प्रापुव्यं । तत्पर्यायः ।
 गम्यं २ समासाद्यं ३ । इत्यमरः ॥
 प्राबोधिकः (पुं) उषःकालः । इति शब्द-
 माला ॥ प्राबोधकोऽपि पाठः ॥
 प्राभवं (क्ली) श्रेष्ठत्वं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 प्राभाकरः (पुं) मीमांसकविशेषः । यथा ।
 व्याप्तिस्वरूपं निरूप्य परमतनिराकरण-
 पूर्वकं स्वमतेन तद्ग्रहोपायमभिधातुं
 प्रथमं प्राभाकरमतमुपदर्शयति सेय-
 मित्यादिना । इति व्याप्तिग्रहोपायशिरो-
 मणिः ॥ प्राभाकरमते व्यापुः सकृद्दर्शन-
 गम्यत्वं यथा तस्मात् परिशेषेण सकृद्दर्शन-
 गम्या सा । इति व्याप्तिग्रहोपायचिन्ता-
 मणिः ॥
 प्राडुतं (क्ली) उपदोक्तं । इत्यमरः ॥
 प्राडुतकं (क्ली) प्राडुतं । तत्पर्यायः ।
 कौशलिका २ । इति हारावली ॥
 प्रामाद्यः (पुं) वासकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 स्वार्थे ष्ये प्रमादः । तस्य भावे क्ली ॥
 प्रामाणिकः (त्रि) हेतुकः । सर्व्यादाहः ।
 शास्त्रज्ञः । परिच्छेदकः । प्रमाणकर्त्ता ।
 इति प्रमाणशब्दात् कर्त्तरि षिकप्रत्ययः ॥
 प्रामाण्यं (क्ली) प्रमाकरणत्वं । प्रमाणशब्दात्
 भावार्थे ष्यप्रत्ययः ॥
 प्रामाण्यवादः (पुं) प्रमाकरणताकथनं ।
 तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्कथनं ।
 चिन्तामणिन्यायग्रन्थविशेषः । इति पूर्वा-
 चाख्याः ॥ स यथा । अथ जगदेव पञ्चनिमग्न-

মুদ্দিধীর্ষুরক্ষাদশস্ব বিদ্যাশ্বানেষভ্যর্হিত-
তমামাশ্বিকীং পরমকারণিকো মুনিঃ
প্রণিনায়। তত্র প্রেক্ষাবৎ প্রবৃত্তার্থং
প্রমাণাদিপদার্থতত্ত্বজ্ঞানান্নিশ্চেষয়সাধিগম
ইত্যাাদাবসূত্রয়ৎ। তেষু প্রমাণাধীনা
সর্বেষাং ব্যবস্থিতিরিতি প্রমাণতত্ত্বমত্র
বিবিচ্যতে। ইত্যাাদি গঙ্গেশোপাধ্যায়ঃ।
প্রামীত্যং (ক্লী) ঋণং। ইতি ত্রিকাশেষঃ।
যতত্বঞ্চ।

প্রায়ঃ (পুং) মরণং। অনশনযত্ন্যঃ। তুল্যং।
বাহুল্যং। ইতি মেদিনী। বয়ঃ। ইতি
হেমচন্দ্রঃ।

প্রায়ঃ [স্] ব্য বাহুল্যং। ইত্যমরঃ।

প্রায়শ্চিত্তং (ক্লী) পাপক্ষয়মাত্রসাধনং কৰ্ম।
যথা হারীতঃ। প্রযতত্বাদ্বোপচিতমশুভং
নাশয়তীতি প্রায়শ্চিত্তং। *। তস্মৈ ব্যুৎ-
পত্তিযথা। অঙ্গিরাঃ। প্রায়ো নাম তপঃ
প্রোক্তং চিত্তং নিশ্চয় উচ্যতে। তপো
নিশ্চয়সংযুক্তং • প্রায়শ্চিত্তমিতি স্মৃতং।
নিশ্চয়সংযুক্তম্পাপক্ষয়সাধনত্বেন নিশ্চিত-
মিত্যর্থঃ। *। পাপস্ত বৈদিকপ্রতিপাদ্যো-
হনর্থঃ। অনর্থশ্চানিষ্টসাধনং। পাপ-
কারণমুক্তং যাজ্ঞবল্ক্যেন। যথা। বিহিত-
স্যাননুষ্ঠানান্নিত্যস্মৈ চ সেবনাত্। অনি-
গ্রহাচ্ছেদ্রিয়াণাং নরঃ পতনমুচ্ছতি। *।
পাপবিশেষেণাবস্থা বিশেষমাহ মনুঃ।
শরীরজৈঃ কস্মদোবৈষ্যতি স্বাবরতাং নরঃ।
বহুচিকৈঃ পক্ষিযুগতাং মানসৈরস্ত্যজাতি-
তাং। ইহ দুশ্চরিতৈঃ কেচিৎ কেচিৎ
পূর্বকৃতৈস্তথা। প্রাপ্নুবন্তি দুরাশ্বানো

নরা রূপবিপর্ষয়ং। যমঃ। সুরাপো
ত্রক্ষহাগোম্নঃ স্ববর্ণস্তেয়কুম্মরঃ। পতিতৈঃ
সংপ্রযুক্তশ্চ কৃতম্নো গুরুতল্পগঃ। এতে
পতন্তি সর্বেষু নরকেষুপূর্বশঃ। *।
প্রায়শ্চিত্তমাহাত্ম্যং যথা। অঙ্গিরাঃ।
উদ্যচ্ছন্ বহুদাদিত্যস্তমঃ সর্বেং ব্যপো-
হতি। তদ্বৎ কল্যাণমাত্তিষ্ঠন্ সর্বেং পাপং
ব্যপোহতি। *। পাপক্ষেৎ পুরুষঃ কৃত্বা
কল্যাণমভিপদ্যতে। মুচ্যতে পাতকৈঃ
সর্বেষ্মহাভৈরিব চন্দ্রমাঃ। *। কল্যাণং
প্রায়শ্চিত্তং। *। তস্মাবশ্যকর্তব্যত্বমাহ
যমঃ। তপসোহস্তে বিশুদ্ধ্যস্তি কৰ্মণাং
বা পরিক্ষয়াৎ। তস্মাৎ কর্তব্যমেতৈস্ত
প্রায়শ্চিত্তং বিশুদ্ধয়ে। *। কৰ্মণাং ভোগেন
পরিক্ষয়াদিত্যর্থঃ। *। প্রায়শ্চিত্তাহত্বমাহ
মনুঃ। অকুৰ্বন্ বিহিতং কৰ্ম নিষিদ্ধস্ত
সমাচরন্। প্রসজংশ্চেন্দ্রিয়ার্থেষু প্রায়-
শ্চিত্তীয়তে নরঃ। *। অজ্ঞানাদযদি বা
জ্ঞানাৎ কৃত্বা কৰ্ম বিগর্হিতং। তস্মা-
দ্বিমুক্তম্বিচ্ছন্ দ্বিতীয়ং ন সমাচরেৎ। *।
প্রায়শ্চিত্তস্য কাম্যত্বং নৈমিত্তিকত্বং
নিত্যত্বঞ্চ যথা। জাবালঃ। কাম্যানাং
সফলার্থঞ্চ দোষঘাতার্থমেব চ। অতঃ
কাম্যং নৈমিত্তিকঞ্চ প্রায়শ্চিত্তমিতি স্থিতিঃ।
চরিতব্যমতো নিত্যং প্রায়শ্চিত্তং বিশু-
দ্ধয়ে। নিন্দ্যশ্চ লক্ষণৈর্যুক্তা জায়ন্তে
নিষ্কৃতৈনসঃ। *। জ্ঞানাজ্ঞানকৃতপাপয়োঃ
প্রায়শ্চিত্তভেদো যথা। অঙ্গিরাঃ। অকামতঃ
কৃতে পাপে প্রায়শ্চিত্তং ন কামতঃ।
স্বাস্ত্রকামকৃতে যত্নু দ্বিগুণং বুদ্ধিপূর্বকে। *।

অথ প্রায়শ্চিত্তিনস্পর্গদুপস্থানং । তত্রা-
 দ্ধিরাঃ । ক্রতে নিঃসংশয়ে পাপে ন ভুঞ্জী-
 তানুপস্থিতঃ । ভুঞ্জানো বর্দ্ধয়েৎ পাপ-
 মসত্যং পর্ষদি ক্রবন্ ॥ সচেলং বাগ্নতঃ
 স্নাত্বা ক্লিন্নবাসাঃ সমাহিতঃ । উপস্থায়
 ততঃ শীঘ্রমার্ভিমান ধরণীং গতঃ । গাত্রৈশ্চ
 শিরসা চৈব ন চ কিঞ্চিদুদাহরেৎ ॥ উপ-
 স্থানঞ্চ ব্রাহ্মণান্ বস্ত্রাদিনা তোময়িত্বা
 কাম্যং । মহৎসু পাপেষু রাজ্জোহপ্যুপ-
 স্থিতঃ কার্যোত্যাহ দেবলঃ । স্বয়ং বা
 ব্রাহ্মণৈঃ কৃচ্ছমগ্নদোসে বিদীয়তে । রাজ্জা
 চ ব্রাহ্মণৈশ্চৈব মহৎসু পরিচক্ষতে ॥ * ॥
 পরিমদনাহাঙ্গিরাঃ । একবিংশতিসংখ্যা
 কৈর্মানাংসাবেদপারগৈঃ । বেদাঙ্গকুশলে-
 শ্চৈব পরিমৎ সং প্রকল্পয়েৎ ॥ চাতুর্বিদ্যং
 বিকল্পী চ অঙ্গবিদ্বন্মপাঠকঃ । ত্রয়শ্চাশ্র-
 মিনো বৃদ্ধাঃ পর্ষৎ স্যাত্তু দশাবরা ॥ মনুঃ ।
 ত্রৈবিদ্যো হেতুকস্তর্কী নৈরুক্তো ধর্ম-
 পাঠকঃ । ত্রয়শ্চাশ্রমিণঃ পূর্বে পর্ষৎ স্যাত্তু
 দশাবরা ॥ অঙ্গিরাঃ । এমা তু লঘুকার্যেষু
 মধ্যমেষু তু মধ্যমা । মহাপাতকিশোধেষু
 শতশো ভূয় এব বা ॥ প্রদর্শনার্থমিদং ।
 যাবদ্বিরেব নিরূপণং তাবদ্বিরেব পরিমৎ ।
 দৃষ্টার্থত্বাদেব তস্তাঃ । তথা চ যমঃ । একো
 দ্বৌ বা ত্রয়ো বাপি যদক্রয়ুর্ধর্মপাঠকাঃ ।
 স ধর্ম ইতি বিজ্ঞেয়ো নেতরেষাং সহ-
 স্রশঃ ॥ * ॥ প্রায়শ্চিত্তাকথনে দোষো
 যথা । আর্ন্তানাং মার্গমাণানাং প্রায়-
 শ্চিত্তানি যে দ্বিজাঃ । জানন্তো ন প্রযচ্ছন্তি
 তেহপি তদ্দোষভাগিনঃ ॥ * ॥ অনর্চিতৈ-

রনাতুতৈরপৃষ্ঠৈশ্চৈব সংসদি । প্রায়-
 শ্চিত্তং ন বক্তব্যং জানদ্বিরপি জল্পতঃ ॥
 ন্যায়তো মার্গমাণস্য কল্লিয়াদেঃ প্রণা-
 মিনঃ । অন্তরা ব্রাহ্মণং কৃত্বা ত্রতমেতৎ
 সমাদিশেৎ ॥ * ॥ হারীতঃ । যথায়য়ো
 যথাকালং যথাপ্রাণঞ্চ ব্রাহ্মণে । প্রায়-
 শ্চিত্তং প্রদাতব্যং ব্রাহ্মণৈর্ধর্মপাঠকৈঃ ॥
 তস্মাৎ কৃচ্ছমথাপ্যর্দ্ধং পাদং বাপি বিধা-
 নতঃ । জাত্বা বলাবলং কালং প্রায়শ্চিত্তং
 প্রকল্পয়েৎ ॥ * ॥ অশক্তাবনুগ্রহমাহ
 পরাশরঃ । দুর্বলেহনুগ্রহঃ কার্য্যস্তথা
 বৈ শিশুবৃদ্ধয়োঃ । অতোহন্যথা ভবেদ্যম
 স্তস্মান্নানুগ্রহী ভবেৎ ॥ * ॥ স্নেহাদিনানু
 গ্রহে দোষো যথা । স্নেহাদ্বা যদি বা
 লোভাৎ মোহাদজ্ঞানতোহপি বা । কুর্ব-
 স্ত্যানুগ্রহং যে তু তৎ পাপং তেষু গচ্ছতি ॥
 শাস্ত্রীয়প্রায়শ্চিত্তমুদাহৃত্য পশ্চাদনুগ্রহঃ
 কার্য্য ইত্যাহাঙ্গিরাঃ । কৃত্বা পূর্বমুদাহারং
 যথোক্তং ধর্মবক্তৃভিঃ । পশ্চাৎ কার্য্যানু-
 সারেণ শক্ত্যা কুর্বস্ত্যানুগ্রহং ॥ * ॥ বৃদ্ধ-
 ত্বাদিভেদাৎ প্রায়শ্চিত্তং যথা । অশীতি-
 র্ষস্তু বর্ষাণি বালো বাপ্যনযোড়শঃ । প্রায়-
 শ্চিত্তভার্কমহন্তি দ্বিয়ো রোগিণ এব চ ॥ * ॥
 অথ পাপনিক্রমণাদিঃ । তত্র মনুঃ ।
 থ্যাপনেনানুতাপেন তপসাধ্যয়নেন চ ।
 পাপকৃশ্মুচ্যতে পাপাতথা দানেন চাপদি ॥
 আপদীত্যনেন অধ্যয়নতপসৌর্দানমনুকল্প
 ইত্যুক্তং । এতচ্ছিন্দ্যতিরিক্তরিষয়ং ।
 হিংসায়াস্ত দানং মুখ্যং । যথা ভবিষ্যে ।
 হিংসাত্মকানাং সর্বেষাং কীর্ত্তিতানাং

মনীষিভিঃ । 'প্রায়শ্চিত্তকদম্বানাং দানং
প্রথম উচ্যতে ॥ তথা মনুঃ । দানেন বধ-
নির্গে কং সর্পাদীনাশক্ৰুবন্ । একৈকশ-
শচরেৎ কৃচ্ছ্রঃ দ্বিজঃ পাপাপনুভয়ে ॥ * ॥
সামান্যপ্রায়শ্চিত্তানি যথা সম্বর্তঃ । হিরণ্য-
দানং গোদানং ভূমিদানং তথৈব চ । নাশ-
য়ন্ত্যাশু পাপানি মহাপাতকজান্যপি ॥ যমঃ ।
শোমণেন শরীরস্য তপসাধ্যয়নে চ । পাপ
কৃচ্ছ্র্যে পাপাং দানেন চ দমেন চ ॥ মনুঃ ।
কৃচ্ছ্রা পাপং হি সন্তপ্য তস্মাৎ পাপাং
প্রমুচ্যতে । নৈকং কুর্যাৎ পুনরিত্তি
নিবৃত্ত্যা পুয়তে নরঃ ॥ বিষ্ণুপুরাণং । প্রায়-
শ্চিত্তান্যশেষাণি তপঃকস্মাত্মকানি বৈ ।
বানি তেষামশেষাণাং কৃষ্ণানুসরণং পরং ॥
যমঃ । গবাহিকা দেবপূজা বেদাভ্যাসঃ
সরিৎপ্লবঃ । নাশয়ন্ত্যাশু পাপানি মহা-
পাতকজান্যপি ॥ গোতমঃ । হিরণ্যং গো-
র্কাসোসোহশ্বো ভূমিস্তিলা স্নাতমন্নং ইতি
দেয়ানি । এতান্যেবানাদেশে বিকল্পেন
ক্রিয়েরন্ এনসি লঘুনি লঘুনি গুরুণি
গুরুণি । বিষ্ণুপুরাণং । এবং বিষয়ভেদাধৈ
বাস্ত্যপ্যানি পুত্রক । প্রায়শ্চিত্তানি
সর্ক্বাণি গুরুণি চ লঘুনি চ ॥ অন্যথা হি
মহাবাহো লঘুনা মুপদেশতঃ । গুরুণামুপ-
দেশো হি নিশ্চয়োজনতাং ব্রজেৎ ॥ মহা-
ভারতে । যদ্যকার্যশতং কৃচ্ছ্রা কৃতং
গঙ্গাভিষেচনং । সর্ক্বং দহতি গঙ্গাস্তুল-
লাশিমিবানলঃ ॥ * ॥ ব্রতানি শুদ্ধিকারণা-
ন্থাহ বিশ্বামিত্রঃ । কৃচ্ছ্রং চান্দ্রায়ণাদীনি
শুদ্ধ্যভ্যুদয়কারণং । প্রকাশে বা রহস্বে

বা সংশয়েহনুক্তকে ক্ষুটে ॥ প্রাজাপত্যঃ
শান্তপনঃ শিশুকৃচ্ছ্রঃ পরাকবঃ । অতি-
কৃচ্ছ্রঃ পর্ণকৃচ্ছ্রঃ সৌম্যঃ কৃচ্ছ্রাতিকৃচ্ছ্রকঃ ॥
মহাশান্তপনঃ শুদ্ধো তপ্তকৃচ্ছ্রস্ত পাবনঃ ।
জলোপবাসকৃচ্ছ্রশ্চ ব্রহ্মকৃচ্ছ্রস্ত শোধকঃ ॥
এতে সমস্তা ব্যস্তা বা প্রত্যেকমেকশো-
হপি বা । পাতকাদিষু সর্ক্বেষু পাপকেনু
প্রযত্নতঃ ॥ কাশ্যাশ্চান্দ্রায়ণৈর্গুক্তাঃ কেবলা
বা বিশুদ্ধয়ে । শিশুচান্দ্রায়ণং প্রোক্তং
যতিচান্দ্রায়ণং তথা । যবমধ্যং তথা
প্রোক্তং তথা পিপালিকারুতি ॥ উপবাস-
দ্বিরাত্রং বা মাসঃ পক্ষস্তদর্ক্বকং । মড়হ-
দ্বাদশাহাদি কার্যং শুদ্ধিফলাথিনা ॥ উপ-
পাতকযুক্তানামনাদির্ক্বে চৈব হি ।
প্রকাশে চ রহস্বে চ অভিসম্বাদ্যপে-
ক্ষয়া ॥ জাতিশক্তিগুণান্ দৃষ্টা সর্ক্বদুবুদ্ধি-
কৃতং তথা । অনুবন্ধাদিকং দৃষ্টা সর্ক্বং
কার্যং যথাক্রমং ॥ প্রকাশকৃতে পাপে
ব্রতানি মুখ্যানি । রহস্কৃতে জপাদীনি ।
যথা প্রাজাপত্যাদীণ্ডভিধায় মনুঃ । এতৈ-
দ্বিজাতয়ঃ শোধ্যা ব্রতৈরাবিষ্কৃতৈনমঃ ।
অনাবিষ্কৃতপাপাংস্ত মন্ত্রৈর্হোমৈস্ত শোধ-
য়েৎ ॥ দেবলঃ । প্রকাশ উক্তং নংকিঞ্চিৎ
বিংশভাগো রহস্কৃতে । ত্রিংশভাগঃ ষষ্টি-
ভাগঃ কল্পেয়া জাত্যাধ্যপেক্ষয়া ॥ ইতি
প্রায়শ্চিত্তবিবেকঃ ॥ * ॥ অথ প্রায়শ্চিত্ত-
পূর্ক্বাহকৃত্যং । শঙ্খলিখিতৌ বাপ্য ক্বেশ-
নথান্ পূর্ক্বং স্নতং প্রাশ্চ বহিনিশি ।
প্রত্যেকং নিয়তং কালমাত্মনো ব্রত-
মাদিশেৎ । প্রায়শ্চিত্তমুপাসীনো বাগ্নত-

দ্বিসবনং স্পৃশেৎ ॥*॥ কেশধারণেচ্ছায়াং
 দ্বিগুণত্রতাদিকমাহ হারীতঃ । রাজা বা
 রাজপুত্রো বা ব্রাহ্মণো বা বহুশ্রুতঃ ।
 কেশানাং বপনং কৃত্বা প্রায়শ্চিত্তং সমা-
 চরেৎ ॥ কেশানাং ধারণার্থস্তু দ্বিগুণং
 ত্রতমাচরেৎ । দ্বিগুণে তু ত্রতে চীর্ণে
 দ্বিগুণা দক্ষিণা ভবেৎ ॥ * ॥ বিদ্বদ্বিপ্রনৃপ-
 স্ত্রীণাং নেঘ্যতে কেশবাপনং । খাতে মহা-
 পাতকিনো গোহস্তশচাবকীর্ণিনঃ ॥ * ॥
 সধবাস্ত্রীণাং বিশেষমাহ ভবদেবভট্টপুতং
 বচনং । বপনং নৈব নারীণাং নানু-
 ব্রজ্যা জপাদিকং । ন গোষ্ঠে শয়নং তামাং
 ন চ দদ্যাৎগবাজিনং ॥ সর্বান্ কেশান্
 সমুদ্বৃত্য ছেদয়েদঙ্গুলিদ্ধয়ং । সর্বত্রৈবং
 হি নারীণাং শিরসো নুগুনং স্মৃতং ॥ * ॥
 অথ ধেনুমূল্যব্যবস্থা । তত্র সম্বর্ভঃ ।
 প্রাজাপত্যত্রতাশক্তৌ ধেনুং দদ্যাৎ
 পয়স্বিনীং । ধেনোরভাবে দাতব্যং তুল্যাং
 মূল্যং ন সংশয়ঃ ॥ পয়স্বিনীমিতি বিশে-
 যণং দুগ্ধোপযোগায় । স চ বৎসং বিনা
 ন সস্তবতি । অতঃ সবৎসায়্য এব দানং
 মুখ্যং । তদভাবে যথোচিতং মূল্যং ।

তদসম্ভবে পুরাণত্রয়ং । দ্বাত্রিংশৎপণিকা
 গাবো বৎসঃ পৌরাণিকো । ভবেদিত্তি
 কাত্যায়নবচনাৎ ॥ ষট্‌ত্রিংশতমিতি
 কৃত্বা পঠন্তি । ধেনুঃ পঞ্চভিরাঢ্যানাং
 মধ্যানাং ত্রিপুরাণিকী । কার্ষাপণৈকমূল্য
 হি দরিদ্রাণাং প্রকীৰ্ত্তিতা ॥ * ॥ প্রায়-
 শ্চিত্তোত্তরকর্তব্য্যাণি যথা । ভবিষ্যে ।
 ক্রিয়তে শুদ্ধয়ে যত্নু ব্রাহ্মণানাস্তু ভোজনং ।
 শুদ্ধার্থমিতি তৎ প্রোক্তং বৈনতেয়
 মনীষিভিঃ ॥ জাবালঃ । আরস্তে সর্ব-
 কৃচ্ছাণাং সমাপ্তৌ, বিশেষতঃ । আজ্যে-
 নৈব হি শালাগ্নৌ জুহুয়াদাহতীঃ পৃথক্ ।
 শ্রাদ্ধং কুর্যাদ্ভ্রতশ্রান্তে গোহিরণ্যান-
 দক্ষিণং ॥ * ॥ প্রায়শ্চিত্তানস্তরং গোভ্যো
 যবসং দদ্যাৎ । যদি তু গাবস্তদত্ততৃণং ন
 গৃহ্নীযুস্তদা পুনস্তৎপ্রায়শ্চিত্তমনুতিষ্ঠেৎ ।
 যথা হারীতঃ । স্বশিরসা যবসনাদায়
 গোভ্যো দদ্যাৎ যদি তাঃ প্রমুদিতা গৃহ্নীযু-
 রথৈনং প্রবর্তয়েয়ুঃ । এনং কৃতপ্রায়-
 শ্চিত্তং । ইতরথা ন । ইতি প্রায়শ্চিত্ত-
 তত্ত্বং ॥ * ॥ অথ প্রায়শ্চিত্তবিবেকোক্ত-
 নববিধপাপানাং প্রায়শ্চিত্তানি লিখ্যন্তে ।

অথাতিপাতকান	প্রায়শ্চিত্তানি	তদশক্তৌ ধেনুদানং ।	তদশক্তৌ চূর্ণীদানং ।	দক্ষিণা ।
ব্রাহ্মণস্ত মাতৃগমনঃ চুহিতৃগমনং স্মৃগা- গমনঞ্চ ।	অজ্ঞানতো দ্বিগুণ- দ্বাদশবার্ষিকত্রতং । তত্ত মহাপাতকে দ্রষ্টবাং । জ্ঞানত একদ্বিগুণং ।	৩৬০ ধেনবঃ	১০৮০ কার্বা- পণাঃ । তল্লভ্য- স্বর্গাদি বা ।	২০০ গাবঃ । অশক্তৌ ২০০ কার্ষাপণাঃ ।

প্রথিতঃ (ত্রি) অতিশয়েন পৃথুঃ । অতিবৃহৎ
তি মুঞ্চবোধব্যাকরণং ॥

প্রথুকঃ (পুং) পৃথুকঃ । ইত্যমরটীকায়ং রায়-
মুকুটঃ ॥

প্রদঃ (ত্রি) প্রকর্ষণে দদাতি যঃ । প্রদাতা ।
ইতি সিদ্ধান্তকৌমুদী ॥

প্রদত্তং (ত্রি) প্রকর্ষণে দত্তং । ইতি মুঞ্চ-
বোধব্যাকরণং ॥

প্রদরঃ (পুং) ভঙ্গঃ । বাণঃ । ইত্যমরঃ ॥

বিদারঃ । নারীরুগ্ভেদঃ । ইতি মেদিনী ॥ * ॥

অশ্ব নামান্তরং অশ্বগদরং । তত্ত্ব ফলিত-

মোক্ষা রক্তাদিধাতুকরণং অশ্ব নিদানং ।

যথা । বিরুদ্ধমদ্যাধ্যশনাদজীর্ণাদগত্বপ্রপা-

তাদতিমৈথুনাচ্চ । যানাদ্বশোকাদিতিকর্ষ-

ণাচ্চ ভারাভিবাচাচ্ছয়নাদিবাচ ॥ অশ্বগ-

দরং ভবেৎ সর্বং সাস্তমদং সবেদনং ॥

তশ্চাতিবদ্বৌ দৌর্বল্যং শ্রমো মুচ্ছা মদ-

স্তম্বা । দাহঃ প্রলাপঃ পাণ্ডুহং তন্দ্রা

রোগাশ্চ বাতজাঃ ॥ * ॥ স চ চতুর্বিধো

যথা । তং শ্লেষপিভানিলমগ্নিপাতৈশ্চতুঃ-

প্রকারং প্রদরং বদন্তি । * । শ্লেষিকশ্চ

তশ্চ লক্ষণং । আমং সপিচ্ছাপ্রতিমং স-

পাণ্ডুপুলাকতোয়প্রতিমং কফাত্ত্ব ॥ * ॥

পৈত্তিকশ্চ তস্য লক্ষণং । সপীতনীলা-

সিতরক্তমুষ্ণং পিত্তার্তিযুক্তং ভূশবেগি

পিত্তাৎ ॥ * ॥ বাতিকশ্চ তশ্চ লক্ষণং ।

রুক্ষারুণং ফেনিলমগ্নমগ্নং বাতার্তিবাচাৎ

শ্লিণিতোদকাভং ॥ * ॥ তস্য ত্রৈদোষি-

কস্য লক্ষণং । সক্ষৌদ্রসর্পির্হরিভালবর্ণং

মজ্জপ্রকাশং কুণপং ত্রিদোষাৎ । তক্ষা-

প্যসাধ্যং প্রবদন্তি তজ্জ্ঞান তত্র কুর্বাণীত
ভিষক্ চিকিৎসাং ॥ ইতি মাধবকরঃ ॥ * ॥

অসৌম্যমং যথা । যততুল্যা কন্দ্রলাক্ষা

পীতা ক্ষীরেণ বৈ সহা । প্রদরং হরতে

রোগং নাত্র কাথ্যা বিচারণা ॥ ইতি

গারুড়ে ১৯৬ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ অপি চ ।

দগ্নী সৌবর্চলাজাজীমধুকং নীলমুৎপলং ।

পিবেৎ ক্ষৌদ্রযুতং নারী বাতাস্বগদর-

শান্তয়ে ॥ এষাং প্রত্যেকং মাষদ্বয়ং ।

সর্বমেককীকৃত্য দগ্নী কর্ষচতুর্কুয়েন পিক্তা

তত্র মাষাক্টকং মধু নিঃক্ষিপ্য পেয়ং ॥ * ॥

মধুকং কর্বমেকস্ত চতুর্কর্ষাং সিতাস্তথা ।

তগুলোদকসংপিচ্চাং লোহিতে প্রদরে

পিবেৎ ॥ বলা কঙ্কতলাখ্যা যা তস্য

মূলস্ত চূর্ণিতং । লোহিতে প্রদরে খাদে-

চ্ছকরামধুসংযুতং ॥ * ॥ শুচিস্থানে ব্যাত্র-

নখ্যা মূলমুত্তরদিগ্ভবং । নীতমুত্তর-

কল্পুয়াং কটিবন্ধং হরেদশ্বক্ ॥ * ॥ রসা-

ঞ্জনং তগুলকস্য মূলং ক্ষৌদ্রাষিতং তগুল-

তোয়পীতং । অশ্বগদরং সর্বভবং নিহাস্ত

যাসঞ্চ ভার্গী সহ নাগরেণ ॥ * ॥ অশোক-

বন্ধলকাথশ্চতং দুগ্ধং স্নশীতলং । যথা-

বলং পিবেৎ প্রাতস্তীত্রাস্বগদরনাশনং ॥

অশোকবন্ধলপলং ছাত্রিংশংপলসংমি-

তেন জলেন নিষ্ক্ৰাথ্য শেষেণ পলাক্টক-

কাথেন সহ ক্ষীরং পলাক্টকমিতং বি-

পচেৎ তত্ত্ব দুগ্ধাবশেষং কর্তব্যং তন্মধ্যে

পলচতুর্কুয়ামিতং দুগ্ধং পেয়ং বহুবলা-

পেক্ষয়া বা ॥ * ॥ কুশমূলং সমুদ্বৃত্তী পেষ-

য়েত্তগুলাঘুনা । এতৎ পীত্বা ত্র্যহং নারী

प्रदरां परिमुच्यते ॥ इति भाव-
प्रकाशः ॥

प्रदर्शितः (त्रि) आलोकितः । यथा । क्रिया-
वाचित्तुमाथात्तुं प्रसिद्धोर्ध्वः प्रदर्शितः ।
प्रयोगतोहन्ये मस्तुव्या अनेकार्था हि
धातवः ॥ इति मुक्त्वोधातुकायां दुर्गा
दासः ॥

प्रदलः (पुं) वाणः । इति ऊटाधरः ॥

प्रदक्षिणं (स्त्री) दक्षिणावर्तेन देवमुद्दिश्य
प्रदक्षिणः (पुं) भ्रमणं । यथा । एकं देव्यां
रवौ सप्त त्रीणि कुर्याद्विनायके । चत्वारि
केशवे कुर्यात् शिवे चाङ्गप्रदक्षिणं ॥
इति कश्मलोचनं ॥ * ॥ सर्वदेवतुष्टिद-
प्रदक्षिणं यथा । प्रसार्या दक्षिणं हस्तं
श्वयं नक्षत्राः पुनः । दक्षिणं दर्शयन्
पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः ॥ सकृत्त्रिंशो
वेष्टयेत्ता देव्याः प्रीतिः प्रजायते ।
स च प्रदक्षिणो ज्ञेयः सर्वदेवोषतुष्टि-
दः ॥ अष्टोत्तरशतं यस्तु देव्याः कुर्यात्
प्रदक्षिणं । सर्वान् कामान् समासाद्य
पश्चात्प्रोक्त्ववाप्यगात् ॥ मनसापि च यो
दद्याद्देव्यै भक्त्या प्रदक्षिणं । प्रदक्षिणाद्-
यमगृहे नरकाणि न पशति ॥ इति
कालिकापुराणे १० अध्यायः ॥ * ॥ अपि
च । दक्षिणाद्वायवीं गत्वा दिशं तस्यां च
शास्तवीं । ततश्च दक्षिणां गत्वा नमस्कार-
त्रिकोणवत् ॥ अर्द्धचन्द्रं महेशस्य पृष्ठ-
उच्च समीरितं । शिवप्रदक्षिणे मन्त्री
अर्द्धचन्द्रक्रमेण तु । सब्यासव्यक्रमेणैव
सोमसूत्रं न लज्जयेत् ॥ सोमसूत्रं

जलनिःसरणस्थानं । प्रसार्या दक्षिणं हस्तं
श्वयं नक्षत्राः पुनः । दर्शयेद्दक्षिणं
पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः ॥ त्रिधा च
वेष्टयेत् सम्यक् देवतायाः प्रदक्षिणं ॥
एकहस्तप्रणामश्च एकं वापि प्रदक्षिणं ।
अकाले दर्शनं विवेकाहंति पुण्यं पुरा-
कृतं ॥ इति तन्त्रसारः ॥

प्रदक्षिणा (स्त्री) प्रदक्षिणं । यथा । अथ प्रद-
क्षिणा । ततः प्रदक्षिणां कुर्याद्भक्त्या
भगवतो हरेः । नामानि कीर्तयन् शक्तौ
तां साक्षात्सुवन्दनात् ॥*॥ प्रदक्षिणामञ्ज्या
चोक्ता नारसिंहे । एकां चण्ड्यां रवेः
सप्त तिस्रो दद्याद्विनायके । चतस्रः
केशवे दद्यात् शिवे च्छुद्धप्रदक्षिणां ॥*॥
प्रदक्षिणामाहात्र्यां वाराहे । प्रदक्षिणां
वे कुर्यात् भक्तियुक्तेन चेतसा । न ते
यमपुरं यास्यति यास्यति पुण्यकृतां गतिं ॥
यस्त्रिंशः प्रदक्षिणं कुर्यात् साक्षात्प्रणा-
मकं । दशाश्वमेधस्य फलं प्राप्नुयान्नात्र
संशयः ॥ स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे ।
विष्णोर्ब्रह्मणः यः कुर्यात् सकृद्भक्त्या
प्रदक्षिणं । अश्वमेधसहस्रस्य फल-
माप्नोति मानवः ॥ तत्रैव चातुर्भुजा-
माहात्र्ये । चतुर्भुजं भ्रमीभिसु जगत्
सर्वं चराचरं । क्रान्तं भवति विप्राग्र्य
तन्नीर्धगमनाधिकं ॥ तत्रैवाश्वमेधे । प्रद-
क्षिणं तु यः कुर्यात्परिं भक्त्या समन्वितः ।
हंसयुक्तविमानेन विष्णुलोकं स गच्छति ॥
नारसिंहे । प्रदक्षिणेन चैकेन देव-
देवस्य मन्दिरे । कृतेन यत् फलं नृणां

तच्छृणु नृपाञ्जल । पृथ्वीप्रदक्षिणफलं
 यत्रं प्राप्य हरिं व्रजेत् ॥ अत्र च ।
 एवं कृत्वा तु कृष्यश्च यः कुर्याद्विप्रदक्षिणं ।
 सपुत्रीपवतीपुत्र्यं लभते तू पदे पदे ॥
 पठन्नामसहस्रं नामान्येवाथ केवलं ।
 भक्तिस्त्रयोदशे । विष्णुं प्रदक्षिणीकुर्वन्
 यत्तत्रावर्तते पुनः । तदेवावर्तनं तस्य
 पुनर्नावर्तते भवे ॥ ब्रह्मरदीये वस-
 त्परीरथसंवादे । प्रदक्षिणत्रयं कुर्यात् वो
 विष्णोर्गन्तुजेश्वर । सर्वपापविनिर्मुक्तो
 देवेन्द्रश्च समश्नुते ॥ तत्रैव प्रदक्षिण
 माहात्म्ये सुधर्मोपाध्यायारम्भे । भक्त्या
 कुर्वन्ति ये विष्णोः प्रदक्षिणचतुर्दश ।
 तेऽपि यास्यन्ति परं स्थानं सर्वलोकोत्तमो-
 त्तमगति ॥ तं ख्यातं यं सुधर्मस्य पूर्वं
 स्मिन् गुणजन्मि । कृष्णप्रदक्षिणाभावान्माहा-
 सिद्धिरभूदिति ॥ * ॥ अथ प्रदक्षिणायां
 निमित्तं विष्णुस्मृतौ । एकहस्तप्रणामश्च
 एका चैव प्रदक्षिणा । अकाले दर्शनं
 विष्णोर्हस्ति पुण्यां पुराकृतं ॥ अकाले
 भोजनादिसमये । किञ्च । कृष्यस्य पुरतो
 नैव सूर्यास्तैव प्रदक्षिणां । कुर्याद्भ्रम-
 रिकारूपां वैगुण्यापादनीं प्रार्थे ॥ तथा
 चोक्तं । प्रदक्षिणं न कर्तव्यं विमुखत्वाच्च
 कारणात् । इति श्रीहरिभक्तिविलासे
 ८ विलासः ॥

प्रदानं (स्त्री) दानं । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रकुर्वन् दानं ॥

प्रदिक् (स्त्री) मांसव्यञ्जनभेदः । यथा । मांसं
 बहून्तेऽर्चयन्ति सिद्धा चोष्णान्मुना गृह्यः ।

जीरकादयोः समायुक्तं परिशुक्लं तद्व्याजं ॥
 तदेव घृततक्राद्यं प्रदिक् सत्रिजातकं ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रलिप्ते त्रि ॥

प्रदिक् (स्त्री) विदिक् । इति जटाधरः ॥
 प्रदीपः (पुं) दीपः । इत्यमरः ॥ तत्पठ्यायः ।
 स्नेहादीपकः २ कञ्जलध्वजः ३ शिखा-
 तरुः ४ गृहमणिः ५ ज्योत्स्नावृक्षः ६
 दशेकनः ७ दोषातिलकः ८ दोषाश्चः ९
 नयनोत्सवः १० । इति शब्दरत्नावली ॥
 दीपमाहात्म्यं यथा । दीपेन लोकान्
 जयति दीपस्तैजोमयः स्रुतः । चतुर्वर्ग-
 प्रदो दीपस्तस्मादीपं यजेत् श्रिये ॥ * ॥
 सप्तप्रकारा दीपा यथा । घृतप्रदीपः
 प्रथमस्तिलतैलौघवस्ततः । सार्वपः फल-
 निवासजातो वा राजिकोद्भवः । दधिज-
 श्चाम्बुजश्चैव प्रदीपाः सप्त कीर्तिताः ॥ * ॥
 तस्य पञ्चप्रकारा वर्तिका यथा । पद्मसूत्र-
 त्वा दर्तुर्गर्तुसूत्रत्वात्तथा । सालजा वादरी
 वापि फलकोयोद्भवात्तथा । वर्तिका दीप-
 कृत्येषु सदा पञ्चविधाः स्मृताः ॥ * ॥ दीप-
 पात्राणि यथा । त्रैजसं दारवं लोहं
 मार्तिक्यं नारिकेलजं । तृणध्वजोद्भवं
 वापि दीपपात्रं प्रशस्यते ॥ * ॥ दीपवृक्षे
 दीपस्थापनं भूमौ तन्निषेधो यथा । दीप-
 वृक्षाश्च कर्तव्यास्तैजसाद्यैश्च भैरव ।
 वृक्षे च दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदा-
 चन ॥ सर्वसहा ब्रह्मती सहते न त्रिदं-
 दयं । अकार्यपादघातञ्च दीपताप-
 स्तथैव च ॥ तस्माद्वथा तु पृथिवी तापं
 नाप्नोति वै तथा । दीपं दद्यान्माहादेवै

অশ্বভোহপি চ ভৈরব ॥ কুব্ধন্তং পৃথিবী-
 তাপং যো দীপমুৎস্বজেন্নরঃ । স তত্র-
 তাপং নরকমাপ্নোত্যেব শতং সমাঃ ॥ * ॥
 স্তব্ধবর্ত্তিঃ সস্নেহঃ পাত্রেহভগ্নে স্তদর্শনে।
 সূক্ষ্মায়ে বৃক্ষকোটৌ তু দীপং দদ্যাৎ প্রয-
 ত্ততঃ ॥ লভাতে বস্য তাপস্ত দীপস্য
 চতুরঙ্গুলাৎ । ন স দীপ ইতি খ্যাতো
 ছোষবহ্নিস্ত স শ্রুতঃ ॥ নেত্রাহ্লাদকরঃ
 সর্বভূমিতাপবিবর্জিতঃ । স্থশিখঃ শব্দ-
 রহিতো নিধূমো নাতিক্রস্ককঃ ॥ দক্ষিণা-
 বর্ত্তবর্ত্তিস্ত প্রদীপঃ শ্রীবিবুদ্ধয়ে । দীপবৃক্ষ-
 স্থিতে শুদ্ধস্নেহেনৈব প্রপূরিতে ॥ দক্ষিণা-
 বর্ত্তবর্ত্ত্য তু চারুদীপঃ প্রদীপকঃ । উভয়ঃ
 প্রোচ্যতে পুত্র সর্বভূষ্টি প্রদায়কঃ ॥ বৃক্ষেণ
 বর্জিতো দীপো মধ্যমঃ পরিকীর্তিতঃ ।
 বিহীনঃ পাত্রেতৈলাভ্যামধমঃ পরিকীর্তিতঃ ॥
 ইতি কালিকাপুরাণে ৬৮ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥
 কার্ত্তিকে তদানফলং যথা । কার্ত্তিকে
 মাসি যো দদ্যাৎ প্রদীপং সর্পিরাদিনা ।
 আকাশে মণ্ডলে বাপি স চাক্ষয়ফলং
 লভেৎ ॥ ইতি কৰ্ম্মলোচনং ॥ * ॥ অপি
 চ । সমভ্যর্চ্য হরিং ভক্ত্যা দীপং দত্ত্বা
 দিবানিশং । তত্র পাপবিশুদ্ধাত্মা নরো
 যাতি দিবং নৃপ ॥ কৃষ্ণপক্ষে বিশেষেণ
 তত্র পঞ্চ দিনানি তু । পুণ্যানি তেষু যদন্ত-
 মক্ষয়ং সর্বকামিকং ॥ একাদশ্যাং হরি-
 মুদ্दिশ্য দীপং প্রজ্বাল্য মূষিকা । মানুষ্যং
 দুর্লভং প্রাপ্য পরাং গতিম্বাপ সা ॥
 দ্বাদশ্যাং তস্করো রাত্রিদীপমুদ্বোধ্য
 চৌর্য্যতঃ । কারণাৎ পরমং প্রাপ্তো লোকং

বিষ্ণোঃ সনাতনং ॥ অপচোহপি ত্রয়ো-
 দশ্যাং দীপান্ দত্ত্বাপরৈঃ কৃতান্ । বেশ্যা
 লীলাবতী ভূত্বা জগাম স্বর্গমক্ষয়ং ॥
 লুক্কোহপি চতুর্দশ্যাং পূজয়িত্বা জনা-
 দনং । নির্ভক্তিঃ পরসংগত্যা বিমূলোকঃ
 জগাম সঃ ॥ গোপঃ কশ্চিদমাভ্যাং পূজাং
 দৃষ্ট্বাথ শাস্তিগঃ । স্তদুর্জয়স্তজাপালো রাজ
 রাজেশ্বরোহভবৎ ॥ তস্মাদ্দীপাঃ প্রদাতব্য
 রাত্রাবস্তমিতে রবৌ । গৃহেষু সর্বগোষ্ঠেষু
 চৈতেষ্যায়তনেষু চ ॥ দেবানাক্ষেব রথ্যাস্ত
 শ্মশানেষু সরঃস্ত চ । ইত্যগ্নিপুরাণং ॥

প্রদীপনঃ (পুং) স্তাবরবিষভেদঃ । ইত্যমরঃ ॥
 তস্য লক্ষণং যথা । বর্ণতো লোহিতো বঃ
 স্যাৎ দাপ্তিমান্ দহনপ্রভঃ । মহাদাহকরঃ
 পূর্বেঃ কথিতঃ স প্রদীপনঃ ॥ ইতি রাজ
 নির্ঘণ্টঃ ॥ প্রকাশকে ত্রি ॥

প্রদেশঃ (পুং) দেশমাত্রং । তৎপর্য্যায়ঃ ।
 আস্থানং ২ আস্থা ৩ ভূঃ ৪ অবকাশঃ ৫
 স্থিতিঃ ৬ পদং ৭ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 তর্জন্যঙ্গুষ্ঠসম্মিতঃ । ভিত্তিঃ । ইতি
 মেদিনী ॥

প্রদেশনং (ক্লী) নৃপাদে রূপচৌকনং । তেটী
 ইতি খ্যাতং । তৎপর্য্যায়ঃ । প্রাভূতং ২
 উপায়নং ৩ উপগ্রাহং ৪ উপহারঃ ৫
 উপদা ৬ । ইত্যমরঃ ॥ কেচিত্তু দেব-
 তাভ্যো ভক্ত্যা মিত্রাদিত্যশ্চ প্রীত্যা যৎ
 প্রশস্তং লডুকাদি দীয়তে তৎ ইত্যাহঃ ।
 কেচিচ্চ প্রাভূতাদি দ্বয়ং শ্রদ্ধয়া দেবতা-
 ব্রাহ্মণরাজাদিত্যো যদীয়তে তত্র । উপা-
 যনাদি চতুষ্কং ভূভ্যমিদং দীয়তে ত্রয়ৈতৎ

मम कार्यं साधनीयमिति यदीयते धृती
इति ख्याते इत्याहः । किञ्च षट्क-
मेकार्थमेवेति बहवः । उपायनमुप-
ग्राह्यं प्राङ्गतकोपदा स्त्रियामित्यमर-
माला । इति भरतः ॥

प्रदेशनी (स्त्री) तर्जनी । इत्यमरभरतो ॥
प्रदेशिनी

प्रदेहः (पुं) प्रलेपः । इति वैदिक्यं ॥

प्रदोषः (पुं) रजनौमुखं । इत्यमरः ॥
तद्गु रान्त्रेः प्रथमदण्डचतुष्टयं । यथा ।
प्रदोषोहस्तमयादूर्द्ध्वं घटिकाद्यगमिष्यते ।
इति तिथ्यादितद्गु ॥ दोषः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

प्रद्य (स्त्री) प्रकृता द्योः स्वर्गो यस्मात् ३०
पुण्यं । इति मुक्त्वबोधटीकायां दुर्गा-
दासः ॥

प्रद्युम्नः (पुं) कन्दर्पः । इत्यमरः ॥ स बाहू
देवस्य चतुर्थांशः । यथा । एकदेवस्य
चतुष्पादस्य चतुर्धा पुनरुच्यते । विभेद
बाहूदेवोहसौ प्रद्युम्नो हरिरव्ययः ॥
कृष्णद्वैपायनो व्यासो विष्णुर्नारायणः
स्यं । अपां तरतनाः पूर्वस्यं स्वच्छया
ह्यभवद्भरिः ॥ इति कौश्ले ४८ अध्यायः ॥
अपि च । अनिरुद्धः स्यं ब्रह्मा प्रद्युम्नः
काम एव च । बलदेवः स्यं शेषः
कृष्णश्च प्रकृतेः परः ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते
श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११६ अध्यायः ॥

प्रदोतः (पुं) रश्मिः । इति हलायुधः ॥

प्रदोतनः (पुं) सूर्याः । इति हलायुधः ॥
द्व्यर्थे स्त्री ॥

प्रद्रवः (पुं) पलायनं । इत्यमरः ॥
प्रधनं (स्त्री) युद्धं । इत्यमरः ॥ दारणं ।
इति मेदिनी ॥

प्रधानं (स्त्री) प्रकृतिः । महामात्रः । पर
मात्रा । वृद्धः । प्रशस्तः । तत्पर्यायः ।
प्रमुखं २ प्रवेकं ३ अनुत्तमं ४ उत्तमं ५
मुख्यं ६ वयं ७ वरेण्यं ८ प्रवर्हं ९ अन-
वरार्क्ष्यं १० परार्क्ष्यं ११ अग्रं १२ प्राग्र
हरं १३ अग्रं १४ अग्रं १५ अग्रियं १६
अग्रिमं १७ । इत्यमरः ॥

प्रधानः (पुं) महामात्रः । सेनापत्यादिः ।
महामात्रः प्रधानः स्यादिति पुंस्काण्डे
वोपालितः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रधिः (पुं) नेमिः । इत्यमरः ॥

प्रधीः (त्रि) प्रकृष्टबुद्धियुक्तः । प्रकृष्टबुद्धौ
स्त्री । इति मुक्त्वबोधव्याकरणं ॥

प्रधूपिता (स्त्री) क्लेशिता । सूर्यागस्त्यादिकु ।
इति मेदिनी ॥ प्रकर्षेण तपे दीपे च त्रि ॥

प्रनक्तः (त्रि) प्रकर्षेण नाशयुक्तः । कश्चि-
दज्ज्ञानसञ्जितः प्रनक्तस्ते धनञ्जय । इति
श्रीभगवद्गीतायां १८ अध्यायः ॥

प्रनिघातनं (स्त्री) प्रनिघातनं । वधः । इति
हेमचन्द्रः ॥

प्रपङ्गः (पुं) विपर्यासः । विस्तरः । इत्य-
मरः ॥ विपर्यासो वैपरीत्यं भ्रमो वा
मायेति स्वामी । इति भरतः ॥ सङ्गः ।
प्रतारणं । इति मेदिनी ॥ संसारः ।
यथा । पादुकापङ्कस्तोत्रं पङ्कवज्राद्-
विनिर्गतं । मङ्गलायफलोपेतं प्रपङ्के
चातिदुर्लभं ॥ इति गुरुपादुकास्तोत्रं ॥

‘प्रपक्षितं (त्रि) विश्वृतं । अमयुक्तं । यथा ।
आत्मानमेवाङ्गतया विज्ञानतां तेनैव
जातं निधिलं प्रपक्षितं । ज्ञानेन
‘भूयोऽपि च तं प्रलीयते रज्ज्वाहर्भोग-
त्वाभवो यथा ॥ इति त्रीभागवते
१० स्कन्धे १४ अध्यायः ॥

प्रपथः (त्रि) शिथिलः । इति भूरिप्रयोगः ॥
प्रपथ्या (स्त्री) हरीतकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

प्रपदं (स्त्री) पादाग्रं । इत्यमरः ॥

प्रपन्नः (त्रि) शरणगतः । यथा । गोविन्दं
पुण्डरीकाक्षमनस्तमज्जमव्ययं । केशवक्ष
प्रपन्नोऽस्मि किमो मृत्युः करिष्यति ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे मृत्युजयो नाम
१ अध्यायः ॥

प्रपन्नाः (पुं) प्रपन्नाः । चक्रमर्दकः ।
इति रत्नमाला ॥

प्रपा (स्त्री) पानीयशालिका । इत्यमरः ॥

प्रपाणिः (पुं) करस्याधोदेशः । पाणितलं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रपातः (पुं) निरवलम्बनपर्वतादिपार्श्वः ।
आरुडि इति ख्यातं । यस्मात् पतने
अवस्थानक्रियाविशेषो नास्ति । तत्-
पर्यायः । अतटः २ भूषः ३ । इत्यमरः ॥
निर्बरः । इति मेदिनी ॥ अत्यवस्कन्दः ।
‘कूलं । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रपायी [नृ] (त्रि) पानकर्ता । रक्षणकर्ता ।

इति मुद्गबोधव्याकरणं ॥

प्रपावनं (स्त्री) वनभेदः । कामारण्यं । इति
शब्दमाला

प्रपितामहः (पुं) ब्रह्मा । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ पितामहपिता । इत्यमरः ॥

प्रपितामही (स्त्री) प्रपितामहपत्नी । यथा ।
श्वेन भद्रा । सह आरुं माता भुङ्क्ते
श्वधामयं । पितामही च श्वेनैव श्वेनैव
प्रपितामही ॥ इति दायभागः ॥

प्रपुनाडः } (पुं) प्रपुनाडः । इत्यमर-
प्रपुनडः } टीकायां भरतः ॥

प्रपुमाटः (पुं) चक्रमर्दः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

प्रपुमाडः (पुं) चक्रमर्दकः । चाकुन्दिया इति
भाषा । इत्यमरः ॥

प्रपुमालः (पुं) प्रपुमाडः । इति भरत-
द्विरूपकोषः ॥

प्रपूरिका (स्त्री) कर्णकारी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

प्रपोषुरीकं (स्त्री) हस्तिनां मनुष्याणां
चक्षुष्यः स्फुटविटपः । शालपर्णीपत्रतुल्या-
पत्रः । पुण्ड्रिया ख्यातः । इत्यमरभरतौ ॥
तत्पर्यायः । चक्षुष्यं २ शीतं ३ स्त्री-
पुष्पं ४ पुण्ड्री ५ । इति रत्नमाला ॥
पुण्ड्र्या ६ पुण्ड्रीयकं ७ पोण्ड्रीयं ८
सुपुष्पं ९ सानुजं १० अनुजं ११ ।
अश्रु गुणाः । चक्षुर्हितव्यं । मधुरव्यं ।
तिक्तव्यं । शीतलव्यं । पित्तरक्तव्रणज्वर-
दाहतृषानाशित्वक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च । पोण्ड्र्यां मधुरं तिक्तं कषायं
शुक्रलं हिमं । चक्षुष्यं मधुरं पाके
वर्णं पित्तकफान्नूत् ॥ इति भाव-
प्रकाशः ॥

प्रपोत्रः (पुं) पोत्रश्च पुत्रः । तत्पर्यायः ।

प्रतिनष्टा २ । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रपोत्री (स्त्री) पोत्रश्च कन्या । इति श्रुतिः ॥

प्रफुल्लः (त्रि) विकाशयुक्तः । तत्पर्यायः ।

उत्फुल्लः २ संफुल्लः ३ व्याकोषः ४

विकचः ५ स्फुटः ६ फुल्लः ७ विकसितः ८ ।

इत्यमरः ॥ प्रबुद्धः ९ जृम्भः १० स्मितः ११

उन्मिषितः १२ दलितः १३ स्फुटितः १४

उच्छ्वसितः १५ विजृम्भितः १६ स्मरः १७

विनिद्रः १८ उन्मिद्रः १९ विमुद्रः २०

हसितः २१ । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रवक्त्रः (पुं) सन्दर्भः । इति त्रिकाशेषः ॥

काव्यादिग्रन्थनम् । यथा । प्रवक्त्रोहयम्

वक्त्रोखिलजगतानुश्रु सरसामिति हंस-
दूतः ॥

प्रवक्त्रकलना (स्त्री) प्रवक्त्रस्य कलना रचना

वह्नन्ता स्तोत्रकसत्या कथा । प्रवक्त्रकलनां

स्तोत्रकसत्यां प्रार्थनाः कथां विदुः । पर-

स्परश्रया या स्यात् 'सा मताख्यायिका

कचिन् ॥ इति कोलाहलाचार्यः । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥

प्रवलः (पुं) पल्लवः । इति शब्दमाला ॥

प्रकृष्टवलयुक्ते त्रि । यथा । आक्रान्तः स

महाभागस्तैस्तदा प्रवलारिभिः । इति

मार्कण्डेयपुराणम् ॥ प्रकृष्टवले क्लीबम् ॥

प्रवला (स्त्री) प्रसारिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रकृष्टवलवती च ॥

प्रवालः (पुं स्त्री) रक्तवर्णवर्तुलाकाररत्न-

विशेषः । पला इति मुद्रा इति च भाषा ।

तस्याधिष्ठात्री देवता मङ्गलः । इति

ज्योतिषम् ॥ तत्पर्यायः । १. विक्रमः २ ।

इत्यमरः ॥ अङ्गारकमणिः ३ अष्टोधि-

बल्लभः ४ भौमरत्नम् ५ रत्नाङ्गः ६ रत्ना-

कारः ७ लतामणिः ८ । अस्य गुणाः । मधु-

रत्नम् । अम्लत्वं । कफपित्तादिदोषनाशित्वम् ।

स्त्रीणां वीर्याकान्तिकरत्नम् । धृते मङ्गल-

दायित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि

च । सारकत्वं । शीतत्वं । कषायित्वम् ।

श्वाहृत्त्वं । वास्तिकारित्वम् । चक्रुर्हितत्वं ।

धारणे पापालक्ष्मीनाशित्वम् । इति राज-

बल्लभः ॥ * ॥ तस्य शुभलक्षणं यथा । शुद्धं

दृढं घनं रत्नं मृत्तं गात्रस्वरङ्गकम् ।

समं गुरु सिराहीनं प्रवालं धारयेत्

शुभम् ॥ * ॥ तस्याशुभलक्षणं यथा ।

गौरं रङ्गजलाक्रान्तं वक्रसूक्ष्मं सको-

टरं । रूक्कृष्णं लघुश्चेत् प्रवालमशुभं

त्यजेत् ॥ इति राजनिर्घण्टः * ॥ तस्योत्-

पत्त्यादि यथा । सूत उवाच । आदाय शेष

स्तस्यास्त्रं यमस्याकम्बलादिषु । चिक्षेप तत्र

जायन्ते विक्रमाः स्वमहागुणाः ॥ तत्र

प्रधानं शर्शलोहिताभं गुञ्जाजवापुष्प-

निभं प्रदिष्टम् । सनीसकं देवकरोम-

कम् स्थानानि तेषु प्रभवन् सुरागम् ॥

अग्रज्जातम् न तत् प्रधानं मूल्यं भवे-

च्छिल्लिविशेषयोगात् ॥ असमं कोमलं

मृत्तं सुरागं विक्रमं हि तत् । धन

धान्यकरं लोके विधातिभयनाशनम् ॥

परिक्षा पुलकसोक्ता रुधिराथस्य वै

मणेः । स्फटिकस्य विक्रमस्य रत्नज्ञानाय

शौनक ॥ इति गारुडे ८० अध्यायः * ॥

अथ विद्रुमपरीक्षा । श्वेतसागरमध्ये तु
जायते बल्लरी तु या । विद्रुमा नाम रत्नाख्या
दुर्लभा वज्ररूपिणी ॥ पाषाणं प्रभजत्येषा
प्रयत्नां कथिता सती । विद्रुमं नाम
यद्रत्नमामनन्ति मनीषिणः ॥ * ॥ त्रकादि-
जातिभेदेन तत्तत्पूर्वधमुच्यते । अरुणं
शरत्काथं कोमलं श्लिष्णमेव च ।
प्रवालं विप्रजातिः स्यात् सुखवेधं
मनोरमं ॥ जवावस्कूकसिन्दूरदाडिमीकुसुम-
प्रभं । कठिनं दुर्बेधमश्लिष्णं क्लृ-
जातिं तदुच्यते ॥ पलाशकुसुमाभासं
तथा पाटलसन्निभं । वैश्वजातिर्भवेत्
श्लिष्णं वर्णाद्यं मन्दकान्तिभं ॥ रत्नोत्त-
मपलदलाकारं कठिनं न चिरद्व्यति ।
विद्रुमं शूद्रजातिः स्याद्वायुवेधं तथैव
च ॥ * ॥ रक्तता श्लिष्णता दार्यं चिरद्व्यति
सुवर्णता । प्रवालानां गुणाः प्रोक्ता धन-
धान्यकराः पराः ॥ हिमाद्रौ यत्तु संजातं
तद्रेत्नमतिनिष्ठुरं । तत्र लिप्पो भवे-
न्मिश्रकल्पोऽतिमधुरः स्थितः । तस्य धारण-
मात्रेण विषवेगः प्रशाम्यति ॥ * ॥ विव-
र्णता तु खरता प्रवाले दूषणद्वयं । रेखा-
काकपर्दो विन्दुर्यथा वज्रेषु दोषकृत् ।
तथा प्रवाले सर्वत्र वर्जनीयं विचक्षणैः ॥
रेखा हन्याद्वेषो लक्ष्मीमावर्तः कुल-
नाशनः । पटलो रोगकृत् ध्यातो विन्दु-
र्द्धनविनाशकृत् ॥ त्रासः संजनयेत्त्रासं
नीलिका मृत्युकारिणी । मूलां शुद्धप्रवा-
लस्य रूप्याङ्घ्रिगुणमुच्यते ॥ धारणेऽस्यापि
नियमो जातिभेदेन पूर्ववत् । * ।

तथाहि । विरूपजातिं विषमं विवर्णं
खरप्रवालं प्रवहन्ति ये ये । ते मृत्यु-
मेवाश्रयि वै वहन्ति सत्यं वदत्येषकतो
मुनीन्द्रः ॥ इति युक्तिकल्लतरो प्रवाल-
परीक्षा ॥ * ॥ किशलयः । वीणादण्डः । इति
मेदिनी ॥

प्रवालिकः (पुं) जीवशाकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

प्रवालफलं (स्त्री) रत्नचन्दनं । इति भाव-
प्रकाशः ॥

प्रवृद्धः (त्रि) पण्डितः । प्रफुल्लः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ जागृतः । यथा । प्रातस्तुरां पत-
त्रिभ्यः प्रवृद्धः प्रणमन्विं । इति भट्टः ॥

प्रबोधः (पुं) विनिद्रत्नं । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रकृष्टजानकः । यथा । तावत् सत्यं जग-
द्भाति प्रबोधे सत्यसद्वेत् । इत्याश्र-
बोधग्रन्थः ॥

प्रबोधनं (स्त्री) न्यूनपूर्वगन्तव्यं चन्दनादेः
प्रयत्नविशेषेण पुनः पूर्वसौगन्ध्यात्-
पादनं । तत्पर्यायः । अनुबोधः २ ।
इत्यमरभरतो ॥ बोधजननकः ॥

प्रबोधनी (स्त्री) दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ।
श्रीहरेरुत्थानैकादशादिः । अथ प्रबो-
धनीकृत्यं । शयन्यामिव कृत्वास्यां क्लीरा-
ञ्जोद्धिमहोत्सवं । प्रबोध्य कृष्णं संपूज्य
विधिमारोहयेत्प्रथं ॥ * ॥ अथ प्रबोधनी-
कृत्यनित्यता । स्कान्दे तत्रैव । जन्म-
प्रभृति वत् पुण्यं नरेणोपार्जितं भूवि ।
बुधा भवति तत् सर्वं न कृत्वा बोध-
वासरं ॥ * ॥ अथ प्रबोधनीमाहात्म्यं

तत्रैव । प्रबोधन्याश्च महात्मां पापघ्नं
 पुण्यवर्द्धनं । मुक्तिदं कृतबुद्धीनां शृणु
 ह्यं मुनिसतम ॥ तावदगर्ज्जति विप्रेन्द्र
 गङ्गा भागीरथी क्तिर्तो । यावन्मायाति
 पापघ्नी कार्तिके हरिवोधनी ॥ तावद-
 गर्ज्जन्ति तीर्थानि आसमुद्रसरांसि च । यावत्
 प्रबोधनी विष्णोस्तुर्धर्नायाति कार्तिके ॥
 वाजपेयसहस्राणि अश्वमेधशतानि च ।
 एकेनैवोपवासैः प्रबोधन्यां लभे-
 त्मरः ॥ दुर्लभैकैव दुष्प्रापं त्रैलोक्ये
 सचराचरे । तदपि प्रार्थितं विप्र ददाति
 हरिवोधनी ॥ ईश्वर्यां सन्ततिं प्रज्जां
 राज्यां सुखसम्पदः । ददात्युपोषिता विप्र
 हेलया हरिवोधनी ॥ मेरुमन्दरतुल्यानि
 पापान्तुर्धर्ज्जितान्यापि । एकेनैवोप-
 वासेन दहते हरिवोधनी ॥ पृथिव्यां यानि
 दानानि दत्त्वा यत् फलमाप्नुते । एकेनैवोप-
 वासेन ददाति हरिवोधनी ॥ किञ्च ।
 जातः स एव स्मृती कुलं तेनैव
 पावितं । कार्तिके मुनिशार्दूल कृता
 येन प्रबोधनी ॥ यानि कानि च तीर्थानि
 त्रैलोक्ये सन्तवन्ति च । तानि तस्य
 गृहे सम्यक् यः करोति प्रबोधनीं ॥
 सर्वं कृत्यं परित्यज्य दुष्कृत्यं चक्र-
 पाणिनः । उपोष्यैकदशी सम्यक्
 कार्तिके हरिवोधनी ॥ किञ्च तस्य बह्वि-
 कृतैः परलोकप्रदैश्चुने । सकृच्छोपो-
 षिता येन कार्तिके हरिवोधनी ॥ स
 ज्ञानी स हि योगी च स तपस्वी जिते-
 प्रियः । स्वर्गमोक्षे च तस्यास्तुपास्ते ।

हरिवोधनीं ॥ विष्णोः प्रियतमा ह्येषा
 धर्मसारस्य दायिनी । इमां सकृच्छोपो-
 ष्यैव मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥ प्रबोधनी-
 मुपोष्यैव न गर्तुं, विशन्ते नराः । सर्व-
 धर्मान् परित्यज्य तस्मात् कूर्कित नरैर्द ॥
 स्नानं दानं तपो होमः समुद्दिश्य जना-
 र्द्धनं । नरैर्यत् क्रियते विप्र प्रबोधन्यां
 तदक्यं ॥ महाव्रतमिदं पुत्रमहापापोष-
 नाशनं । प्रबोधवासरं विष्णोर्विधिवत्
 समुपोषयेत् ॥ व्रतेनानेन देवेशं
 परितोष्य जनार्द्धनं । विराजयन् दिशो
 दीप्या प्रयाति भूवनं हरेः ॥ पाद्वे च
 तत्रैव । दुष्कारिभोगिशयने, भगवा-
 ननन्तो यस्मिन्दिने स्वपिति चाथ विबुध्यते
 च । तस्मिन्ननन्तमसामुपवासभाजां पुंसां
 ददात्यभिमतं गरुडाक्षशायी ॥ वाराहे
 च । उपवाससमर्थानां सदैव पृथु-
 लोचने । एका सा द्वादशी पुण्या समुपोष्या
 प्रबोधनी ॥ तस्यामाराध्य विश्वेशं जगता-
 मीश्वरेश्वरं । प्राप्नोति सकलं तन्नि
 द्वादशद्वादशीव्रतं ॥ उत्तराङ्गारकशुभा यदि
 सा भवति प्रिये । तदा सा महती पुण्या
 कोटिकोटिगुणोत्तरा ॥ शयने बोधने
 चैव कर्तव्याने च सुन्दरि । उपोष्यैव
 विधानेन यास्ति मलयतां नराः ॥ एका-
 दशी सोमशुभा कार्तिके मासि भाविनि ।
 उत्तराभाद्रसंयोगे अनन्ता सा प्रकी-
 र्तिता ॥ तस्यां यत् क्रियते भद्रे सर्व-
 मानस्यमश्नुते । अनन्तपुण्यफलदा तेना-
 नन्ता श्रुता फले ॥ तत्रैव त्रिभुवनारद-

संवादे । अद्युक्तं ते प्रवक्ष्यामि शुद्धाद्-
 शुद्धतरं मुने । कार्तिकेहमलपक्षे तु
 साक्षादेकदशैः श्रुता ॥ भक्तिप्रदा हरेः
 सा तु नाम्ना ख्याता प्रबोधनी । या सा
 विष्णोः परा मूर्तिरव्यक्तानेकरूपिणी ॥ सा
 क्लृप्ता मानुषे लोके द्वादशैः मुनिपुङ्गव ।
 श्रीगंधुरायाः विशेषतः पादौ तत्रैव ।
 तावदार्जुनसि तैर्थानि वाजिमेधादयो
 मथाः । मधुरायां प्रिया विष्णोर्थावभायाति
 बोधनी ॥ नः सारदावतपुत्रानां कामसौख्य-
 पिपासिनां । श्रीकृष्णपादपद्मस्य सान्निध्यं
 शीतलं गृहं ॥ भवपाहजनानां वै प्रापि-
 केयं प्रबोधनी । कथं न सेव्यते मूढे-
 र्गंधुरायां किमन्यतः ॥ * ॥ अथ विशेषतः
 प्रबोधन्यां श्रीभगवत्पूजादिमाहात्म्यां ।
 स्कान्दे तत्रैव प्रबोधनीमाहात्म्ये ।
 येहर्षयन्ति नरास्तथां भक्त्या देवस्तु
 माधवं । समुपोष्य प्रमुच्यन्ते पापैस्ते
 समुपार्ज्जितैः ॥ बाल्ये यच्चाज्जितं वत्स
 योवने वारिके च यत् । सपुत्रमकृतं
 पापं शूलं वा यदि वा बहू ॥ शुक्रार्द्रं
 मुनिशार्दूलं शुद्धमपि नारद । तं काल-
 यति गोविन्दसिन्धो तस्यां प्रपूजित
 किम् । प्रबोधवासरे विष्णोः कुरुते च
 हरेः कथां । सपुत्रीपावनीदाने यत्
 फलं तद्वेद्युने ॥ वाराहे च । कोमु-
 दस्तु तू मासस्य या सित्ता द्वादशैः भवेत् ।
 अर्चयेद्यस्तु मां तत्र तस्य पुण्यफलं
 शृणु ॥ यावल्लोका हि वर्तन्ते यावन्मूढैः
 माधवि । मस्तुक्ते जायते तावदन्यभक्ते ।

न जायते ॥ * ॥ तस्या अनुष्ठानं यथा ।
 ब्रह्मोवाच । शृणु मे भक्तितः पुत्र बोध-
 न्येकादशैः हरेः । उपोष्या येन विधिना
 तं विप्र प्रवदामि ते ॥ कार्तिके शुक्ल-
 पक्षे तु दशम्यां नियतः शुचिः । स्नात्वा
 देवार्चनं कृत्वा बह्निर्वाहं यथाविधि ॥
 आचार्यः स्रष्टुप्रसन्नात्वा हविष्यामं स्रष्टु-
 कृतं । भुङ्क्ताम्य स्वपेत् सम्यक् कृत्वा
 शौचं पादयोः ॥ रात्रेश्च पश्चिमे वामे
 समुत्थाय यथाविधि । कृत्वा मूत्रपुरीषे तु
 शौचं कुर्यादतस्मिन्तः ॥ कृत्वाकाञ्चल-
 मात्रस्तु क्षीरवृक्षसमुद्भवं । तत्रयेदस्तु-
 कार्थं स्नात्वाचामेत् प्रयत्नतः ॥ मूर्च्छा
 ज्ञानि तथान्दिशु चिरं ध्यायेज्जनार्दनं ।
 अतसीपुष्पसङ्काशं कमलाङ्गं चतुर्भुजं ॥
 शम्भुचक्रगदाशार्ङ्गपीतवस्त्रं किराटिनं ।
 प्रसन्नवदनं देवं सर्वलक्षणलङ्कितं ॥
 ततो अनुदये वारिहस्तं परिगृह्य च ।
 कुशान्वितं प्रगृह्णीयात् नियमं विष्णु-
 तूष्णैः ॥ ध्यात्वा जलं गृहीत्वा तु भानु-
 रूपं जनार्दनं । दृष्ट्वा र्थां दापयेत्
 पश्चात् करतोयेन मानवं ॥ एवमुच्चा-
 रयेद्वाचं तस्मिन् काले महामुने । एका-
 दश्यां निराहारः श्वित्वा चैवापरेहनि ।
 भोक्त्येहं पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवा-
 च्युत ॥ एवमुक्त्वा ततः सम्यक् नित्यकर्म
 स्रष्टुर्ध्यायः । समर्पयेद्विधानेन विष्णुं स-
 पूजयेन्मुने ॥ सहस्रसंख्यायां स्रष्टुः सावित्रीं
 संजपेद्विजः । सर्वपापकर्मकरीं त्रतस्य
 परिपूर्तये ॥ इति पादोत्तरखण्डे

১২৬ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ অথ প্রবোধকাল-
নির্গয়ঃ । ভবিষ্যে । আ-ভা-কা-সিতপক্ষেষু
মৈত্রশ্রবণরেবতী । আদিমধ্যাবসানেষু
প্রস্থাপাবর্তনাদিকং ॥ পাণ্ডে । পৌষ্ণ-
শেষো যদা নাহি মৈত্রাদ্যমপি নো নিশি ।
দ্বাদশ্যামপি তং কুর্য্যাচ্ছানং শয়নং হরেঃ ॥
নিশি স্বাপো দিবোথানং সক্ষ্যায়াং পরি-
বর্তনং । অথত্র পাদযোগেহপি দ্বাদশ্যা-
মেব কারয়েৎ ॥ বারাহে চ । অপাদ-
নিয়মস্তত্র স্বাপে বা পরিবর্তনে । পাদ-
যোগো যদা ন স্যাদৃক্ষেণাপি তদা ভবেৎ ॥
কিঞ্চ স্কান্দে । রেবত্যন্তো যদা রাত্রৌ
দ্বাদশ্যা চ সমন্বিতঃ । তদা বিবুধ্যতে বিষ্ণু-
র্দিনান্তে প্রাপ্য রেবতীং ॥ রেবত্যাদি-
রথান্তো বা দ্বাদশ্যা চ বিনা ভবেৎ ।
উভয়োরপ্যভাবে তু সক্ষ্যায়াঞ্চ মহোৎ-
সবঃ ॥ বারাহে চ । দ্বাদশ্যাং সন্ধিসময়ে
নক্ষত্রাণামসম্ভবে । আ-ভা-কা-সিতপক্ষেষু
শয়নাবর্তনাদিকং ॥ অতএব পুঙ্করপুরাণে ।
যস্য যস্য তু দেবস্য যন্নক্ষত্রং তিথিচ
বা । তস্য দেবস্য তস্মিন্শ্চ শয়নাবর্তনা-
দিকং ॥ * ॥ অথ ভগবৎপ্রবোধনবিধিঃ ।
শয়ন্যামিব নিষ্পাদ্য মহাপূজাং জলাশয়ে ।
কৃষ্ণং নীত্বাথ সঙ্কল্পং কৃৎবা তঞ্চ প্রবো-
ধয়েৎ ॥ তত্র মন্ত্রঃ । ব্রহ্মেন্দ্রকৃজাগ্নি-
কুবেরসূর্য্যসোমাদিভির্বন্দিতপাদপদ্মঃ ।
বুধ্যস্ব দেবেশ জগন্নিবাস মন্ত্রপ্রভাবেণ
স্বথেন দেব ॥ ইয়ন্তু দ্বাদশী দেব প্রবো-
ধার্থং বিনিশ্চিতা । ত্বয়েব সর্বলোকানাং
হিতার্থং শেষশায়িনা ॥ উত্তিষ্ঠোত্তিষ্ঠ

গোবিন্দ ত্যজ নিদ্রাং জগৎপতে । ত্বয়ি
স্বপ্তে জগৎ স্তপ্তমুখিতে চোখিতং ভবেৎ ॥
গতা মেঘা বিয়চ্ছিব নিশ্চলং নিশ্চলা
দিশঃ । শারদানি চ পুষ্পাণি গৃহাণ মম
কেশবেতি ॥ উত্তিষ্ঠোত্তিষ্ঠেত্যত্র ক্চি-
চ্ছিবং । ত্বয়ি স্বপ্তে জগন্নাথে জগৎ স্তপ্তং
ভবেদিদং । উখিতে চেচ্চতে সর্বমুত্তিষ্ঠো-
ত্তিষ্ঠ মাধবেতি ॥ বারাহে চ । ব্রহ্মেন্দ্র
কুদ্ভৈরবিতর্ক্যভাবো ভবানৃষির্বন্দিতবন্দ-
নীয়ঃ । প্রাপ্তা তব দ্বাদশী কোমুদাখ্যা
জাগৃষ জাগৃষ চ লোকনাথ ॥ মেঘা গতা
নিশ্চলপূর্ণচন্দ্রঃ শারদ্যপুষ্পাণি চ লোক-
নাথ । অহং দদানীতি চ ভক্তিহেতো-
র্জাগৃষ জাগৃষ চ লোকনাথ ॥ শ্রুতিশ্চ ।
ইদং বিষ্ণুর্বিচক্রেমে ত্রেধা নিদধে পদং
সমুঢ়মস্য পাংশুলে ইত্যাদি । ততস্তল্লাং
সমুখাপ্য কৃষ্ণং ঘণ্টাদিনিষ্বনৈঃ । তীরে
স্বখং নিবেশ্যাথ প্রার্থয়েত্তদনুগ্রহং ॥ তথা
হি তৃতীয়স্কন্ধে শ্রীব্রহ্মস্তুতো । সোহসা
বদভ্রকরণো ভগবান্ বিরুদ্ধপ্রেমস্মিতেন
নয়নান্মুরুহং বিজ্জ্বলন্ । উথায় বিশ্ববিজ-
য়ায় চ নো বিষাদং মাধ্ব্যা গিরাপনয়তাং
পুরুষঃ পুরাণঃ ॥ ইতি । ততঃ পুষ্পা-
ঞ্জলিং দত্ত্বা সংস্থাপ্য বিধিবৎ প্রভুং ।
নীরাজ্য ন্যাসপূর্ব্বঞ্চ বস্ত্রাদীনি সমর্পয়েৎ ॥
তথা চ ব্রাহ্মে । একাদশ্যাং শুক্লায়াং
কার্ত্তিকে মাসি কেশবং । প্রস্তুপ্তং বোধ-
য়েদ্রাজৌ ভক্তিশ্রদ্ধাসমন্বিতঃ ॥ নৃত্যে-
র্গীতৈস্তথা বারৈদ্যর্থাং গৃহজুঃসামমঙ্গলৈঃ ।
বিনা পণবশদৈশ্চ পুরাণশ্রবণেন চ ॥

বাস্তবদেবকথাভিষ্চ স্তোত্রৈরন্যৈষ্চ বৈষ্ণ-
 বৈঃ । স্তোত্রৈরিন্দ্রজালৈর্ভূমিশোভাভি-
 রেব চ ॥ পুষ্পৈর্ধূপৈশ্চ নৈবেদ্যেদীপবর্ষ্কৈঃ
 স্তশোভনৈঃ । হোমৈর্ভক্ষৈরপুষ্পৈশ্চ ফলৈঃ
 শাকৈশ্চ পায়সৈঃ ॥ ইক্ষোর্বিকারৈর্মধুনা
 দ্রাক্ষাক্ষৌদ্রৈঃ সদাড়িমৈঃ । কুঠৈরকস্য
 মঞ্জর্যা মালত্যা নবনেন চ ॥ নবনং পুষ্প-
 বিশেষঃ । হৃদ্যাভাং শ্বেতরক্তাভ্যাং
 চন্দনাভ্যাঞ্চ সর্বদা । কুঙ্কুমালক্তকাভ্যাঞ্চ
 রক্তসূত্রৈঃ স্কুকুমৈঃ ॥ তথা নানাবিধৈঃ
 পুষ্পৈর্দ্রব্যৈর্বীরক্রয়ান্নতৈঃ । এবমেব প্রায়ঃ
 পান্নে চ তথা স্কান্দে চ । বহুপুষ্পৈর্কর্ষ-
 ফলৈঃ কর্পূরাণুরুকুমৈঃ । হরেঃ পূজা
 বিধাতব্য কাৰ্ত্তিকে বোধবাসরে ইতি ॥
 ইথং কৃত্বা মহাপূজাং মহানীরাজনং তথা ।
 স্বত্রতান্বপিয়েৎ কৃষ্ণে সপুষ্পাক্তবারিণা ॥
 বেদস্তত্যাদিনা স্তত্বা স্বস্ত্যস্তিত্যাদিনা
 প্রভুং । সংপ্রার্থ্য গীতবাদ্যাদিঘোষৈরারো-
 হয়েদ্রথং ॥ তথা চ ভবিষ্যোত্তরে শ্রীকৃষ্ণ-
 ষুধিষ্ঠিরসংবাদে । মহাতুর্যরবৈ রাত্রৌ
 ভ্রাময়েৎ স্তন্দনে স্থিতং । উথিতং দেব-
 দেবেশং নগরে পাথিবঃ স্বয়ং । দীপো-
 দ্যোতকরে মার্গে নৃত্যগীতসমাকুলে ॥ * ॥
 অথ রথযাত্রামাহাত্ম্যং ভবিষ্যোত্তরে
 তত্রৈব । যং যং দামোদরঃ পশ্চোদ্ধৃথিতো
 ধরগীধরঃ । তং তং প্রদেশং রাজেন্দ্র
 সর্বং স্বর্গায় কল্পয়েৎ ॥ কিঞ্চ । যাবৎ
 পদানি কৃষ্ণস্য রথস্বাকর্ষণং নরঃ । করোতি
 ক্রতুভিস্তানি তুল্যানি নরনায়ক ॥ রথস্থং
 যে নিরীক্ষন্তে কোতুকেনাপি কেশবং ।

দেবতানাং গণাঃ সর্বে ভবন্তি স্বপচাদয়ঃ ॥
 ত্রিয়োহপি মুক্তিমায়াস্তি রথযাত্রাপরা-
 যণাঃ । পিতৃমাতৃভর্তৃকুলং নয়ন্তি হরি-
 মন্দিরং ॥ কুর্বন্তি নর্তকীরূপং রথাগ্রে
 কোতুকাশিতং । অঙ্গরোভিঃ সহ ক্রীড়াং
 কুর্বন্তীন্দ্রাশ্চতুর্দশ ॥ যে রথাগ্রে প্রকুর্বন্তি
 গীতবাদ্যাদি মানবাঃ । দেবলোকাৎ পরি-
 ভ্রষ্টা জায়ন্তে মণ্ডলেশ্বরাঃ ॥ মৌল্যেন
 স্তন্দনশ্রাণে গায়মানাশ্চ গায়কাঃ ।
 বাদকৈঃ সহ রাজেন্দ্রে শ্রয়ান্তি হরিমন্দিরং ॥
 রথোৎসবে মুকুন্দস্য যেমাং হর্ষোহপি
 জায়তে । তেষাং ন নারকী পীড়া যাব-
 দিন্দ্রাশ্চতুর্দশ ॥ রথোৎসবস্য মাহাত্ম্যং
 কলৌ বিতনুতে হি যঃ । পুণ্যবুদ্ধ্যা বিশে-
 ষেণ লোভেনাপ্যথবা নরঃ ॥ সপ্তদ্বীপসমু-
 দ্রান্তা রত্নধামসমম্বিতা । সশৈলবন-
 পুষ্পাঢ্যা তেন দত্তা মহী ভবেৎ ॥ অন্তত্র
 চ । বোধনী জগদাধারা কাৰ্ত্তিকে শুক্ল-
 পক্ষতঃ । রথস্থো যত্র ভগবাৎ স্ত্রীকো যচ্ছতি
 বাঙ্কিতং ॥ ভজন্তে যে রথারূঢ়ং দেবং
 সর্বেশ্বরেশ্বরং । তেষাং যাত্রা কৃত্বা নৃণাং
 কামানিষ্ঠান্ প্রযচ্ছতি ॥ শ্রীকৃষ্ণরথশোভাং
 যে প্রকুর্বন্তি প্রহর্ষিতাঃ । তেষাং মনো-
 রথাবাপ্তিং যচ্ছতে পুরুষোত্তমঃ ॥ কৃষ্ণস্য
 রথশোভাং যে প্রকুর্বন্তি স্বশক্তিতঃ ।
 বাঙ্কিতং তেভ্যো যচ্ছন্তি নিত্যং সূর্যা-
 দয়ো গ্রহাঃ ॥ কৃষ্ণস্য রথশোভাং যৈ
 প্রকুর্বন্তি স্তহর্ষিতাঃ । পদে পদে তথা
 পুত্র পুণ্যং তেষাং শ্রয়াগজং ॥ রথযাত্রা-
 স্থিতে কৃষ্ণে জয়েতি প্রবদন্তি যে ।

জয়েতি চ পুনর্থে বৈ শৃণু পুণ্যং বদা-
 ম্যহং ॥ গঙ্গাদ্বারে প্রয়াগে চ গঙ্গাসাগর-
 সম্মুখে । বারাণশ্চাদিতীর্থেষু দেবানাঞ্চৈব
 দর্শনে ॥ যৎ পুণ্যং কবিভিঃ প্রোক্তং
 কাৎস্মেন চ নরেশ্বর । জয়শব্দে কৃতে
 বিষ্ণৌ রথশ্চে তৎ ফলং স্মৃতং ॥ রথ-
 স্থিতো নরৈর্যন্ত পূজিতো ধরণীধরঃ । বখা-
 লাভোপপন্নৈশ্চ পুষ্পৈর্ভক্ত্যা সমর্চিতঃ ॥
 দদাতি বাঞ্ছিতান্ কামানশ্চে চ পরমং
 পদং । মঙ্গলং যে প্রকুর্বন্তি ধূপদীপাং-
 স্তথা স্তবং ॥ নৈবেদ্যং বস্ত্রপূজাঞ্চ ভক্ত্যা
 নীরাজনং হরেঃ । রথারূঢ়স্য কৃষ্ণস্য
 সংপ্রাপ্তে হরিবাসরে ॥ ফলং ন তন্ময়া
 জ্ঞাতং জানাতি বদি কেশবঃ । ব্রহ্মস্বহারী
 গোম্বশ্চ ব্রহ্মহা ব্রহ্মনিন্দকঃ ॥ মহাপাতক-
 যুক্তোহপি ব্রহ্মহা গুরুতল্লগঃ । মদ্যপঃ
 সর্বপাপোহপি কলিকালেন মোহিতঃ ॥
 রথাগ্রতঃ পদৈকেন মুচ্যতে সর্বপাতকৈঃ ।
 কিঞ্চান্যত্র । রথারূঢ়ে মহাবিষ্ণৌ যে
 কুর্বন্তি জয়স্বনং । পূজাঞ্চাখিলপাপেভ্যো
 মুক্তা যান্তি হরেঃ পদং ॥ কিঞ্চ । রথশ্চা-
 কর্ষণং পূর্বং কুরুতে দৈত্যনায়কঃ । ততঃ
 সুরাঃ সিদ্ধসজ্জা যক্ষা গন্ধর্ভমানবাঃ ॥
 ইথঞ্চ রথযাত্রায়া বিধির্ব্যক্তঃ স্বতোহভ-
 বৎ । অথাপি কশ্চিত্ত্রান্যো বিশেষোহপি
 বিতন্যতে ॥ * ॥ অথ রথযাত্রাবিধিঃ ।
 ত্রীকক্ষে তু রথারূঢ়ে কৃৎস্না জয়জয়ধ্বনিং ।
 নিম্পাদ্য চ মহাপূজামাশীর্ষাক্যানি কীর্ত-
 য়েৎ ॥ তথা চ বিষ্ণুধর্ম্মে । বস্ত্রং নীলোৎ-
 পলমুচি লসংকুণ্ডলাভ্যাং স্মৃষ্ণং চন্দ্রা-

কারং রচিততিলকং চন্দ্রেননাঙ্কিতৈশ্চ ।
 গত্যা লীলাং জনসুখকরীং প্রেক্ষণেনা-
 য়তোঘং পদ্মাবাসাং সত্ততমুরসা ধারয়ন্
 পাতু বিষ্ণুঃ ॥ যুক্তঃ শৈব্যাদিবার্হৈশ্চধুর-
 তররণংকিঞ্চিগীজালমালৈ রত্নৌঘৈশ্চৌক্তি-
 কানামবিরতমণিভিঃ সংভূতৈশ্চৈব, হারৈঃ ।
 হেমৈঃ কুন্ডৈঃ পতাকাশিবতরকোঁচভি
 স্তৃষিতঃ কেতুমুখৈশ্চত্রৈত্রৈশ্চৈশবন্দ্যো
 ছুরিতহরহরেঃ পাতু জৈত্রো রথো বঃ ॥
 মোদস্তাং স্তজনা হৃনিদ্দিতধিয়ঃ স্তস্তা-
 খিলোপদ্মবাঃ স্বস্থাঃ স্তস্থিরবুদ্ধয়ঃ প্রতি-
 হতামিত্রা রমস্তাং স্তথং । রে দৈত্যা
 গিরিগহ্বরানি গহনান্যাশু ব্রজধ্বং ভয়া-
 দৈত্যারির্ভগবানয়ং যত্নপতির্ধানং সমা-
 রোহতি ॥ পলায়ধ্বং পলায়ধ্বং রে রে
 দিতিজদানবাঃ । সংরক্ষণায় লোকানাং
 রথারূঢ়ো নৃকেশরীতি ॥ ততো বিচিত্র-
 গদ্যানি পঠিত্বাথ মহাপ্রভোঃ । মহাপ্রসাদ-
 মালাঞ্চ স্বীকুর্যাৎ পরয়া মুদা ॥ * ॥ তন্-
 মহাত্ম্যাক্ষোক্তং । ভক্ত্যা গৃহ্নাতি যো মালাং
 বৈষ্ণবীং মঙ্গলাশ্রয়াং । ন তেষাং দুর্লভং
 কিঞ্চিদিহ লোকে পরত্র চ ॥ তস্মাৎ সর্ব-
 প্রযত্নেন সর্বকামসমৃদ্ধয়ে । মালামেতাং
 প্রগৃহ্নীয়াৎ সৌখ্যমোক্ষপ্রদায়িনীং ॥
 ইতি । সংচিন্ত্যাকুর্যমাণঞ্চ ত্রীপ্রহ্লাদা-
 দিভী রথং । আকৃষ্য প্রেরয়ন্ পূর্যাং
 ভ্রাময়েদ্বৈষ্ণবৈঃ সহ ॥ তথা চ ভবিষ্যা-
 তরে তত্রৈব । নৃত্যমার্নৈর্ভাগবতৈর্গীত-
 বাদিত্রনিশ্বনৈঃ । ভ্রাময়েৎ স্তন্দনং বিষ্ণোঃ
 পুরমধ্যে সমস্ততঃ ॥ কিঞ্চ । প্রবোধবাসরে

প্রাপ্তে কৰ্ত্তিকে পাণ্ডুনন্দন । দেবালয়েষু
 সৰ্বেষু পুৰমধ্যে সমস্ততঃ ॥ ভ্রাময়েত্বূৰ্ঘ্য-
 নিৰ্ঘোমৈ রথস্থং ধরণীধরং । কিঞ্চ । রথাগমে
 মুকুন্দস্য পুরশোভাস্তু কারয়েৎ । সৰ্ব্বতো
 রমণীয়স্ত পতাকৈরুপশোভিতং ॥ তোরণৈ-
 র্বহুভিৰ্যুজ্জৈ রস্তাস্ত্ৰৈশ্চ শোভিতং ।
 স্থানে স্থানে মহীপাল কৰ্ত্তব্যং পুণ্যসংযুতং ॥
 বিচিত্ররথশোভা চ কৰ্ত্তব্য ভাবিতৈর্নরৈ-
 রিতি । রথেন গচ্ছন্ ভগবানুগম্যো-
 হখিলৈর্জৈঃ । স্বস্বগেহাগতশ্চার্চ্যোহন্যাথা
 দোমো মহান্ ভবেৎ ॥ * ॥ অথ রথানু-
 গমননিত্যতা । তত্রৈব । রথেন সহ গচ্ছন্তি
 পার্শ্বতঃ পৃষ্ঠতোহগ্রতঃ । বিষ্ণুনৈব সমাঃ
 সৰ্বৈ ভবন্তি শ্বপচাদয়ঃ ॥ রথস্থং যেন
 গচ্ছন্তি ভ্রমমাণং জনার্দনং । বিপ্রাধ্যয়ন-
 সম্পন্না ভবন্তি শ্বপচাধমাঃ ॥ কিঞ্চ ।
 যেমাং গৃহাগতো যাতি রথস্থো মধুসূদনঃ ।
 পূজা তৈস্তৈঃ প্রকৰ্ত্তব্য বিত্তশাঠ্যবিব-
 জ্জিতৈঃ ॥ অনর্চ্চিতো যদা যাতি গৃহাদ্যশ্চ
 মহীধরঃ । পিতরস্তস্য বিমুখা বর্ষণাৎ
 দশ পঞ্চ চ ॥ যঃ পুঁনঃ কুরুতে পূজাৎ
 গৃহায়াতে তু মাধবে । বসতে শ্বেতদ্বীপে তু
 যাববিন্দ্রাশ্চতুর্দশ ॥ অন্যত্র । নানুব্রজতি
 যো মোহাদব্রজস্তং জগদীশ্বরং । জ্ঞানামি-
 দশ্চকস্মাপি স ভবেদব্রহ্মরাক্ষসঃ ॥ ইতি ।
 অথ স্বমন্দিরং নীত্বা পূর্ববৎ পূজয়েৎ
 প্রভুং । রাত্রৌ জাগরণং কুৰ্য্যাদ্ধিবিব-
 বৈষ্ণবৈঃ সমং ॥* ॥ অথ প্রবোধনীজাগরণ-
 নাহাভ্যাং । স্কান্দে তত্রৈব । পূর্বজন্ম-
 সহশ্ৰেষু পাপং যৎ সমুপার্জিতং ।

জাগরণে প্রবোধন্যাং দহতে তুলরাশিবৎ ॥
 কৃহাপি পাতকং ঘোরং ব্রহ্মহত্যাদিকং
 নরঃ । কৃহা জাগরণং বিষ্ণোৰ্যুতপাপো
 ভবেন্মুনে ॥ কৰ্ম্মণা মনসা বাচা পাপং
 যৎ সমুপার্জিতং । ফালয়েত্তচ্চ গোবিন্দঃ
 প্রবোধন্যাস্তু জাগরে ॥ দুপ্রাপ্যং যৎ
 ফলং বিপ্রৈরশ্বমেধাদিভিষ্মথৈঃ । প্রাপ্যতে
 তৎ স্তথেনৈব প্রবোধন্যাস্তু জাগরে ॥
 আপ্নত্য সৰ্ব্বতীর্থানি দত্ত্বা গাং কাঞ্চনীং
 মহীং । ন তৎফলমবাপ্নোতি যৎ কৃহা
 জাগরণং হরেঃ ॥ চন্দ্রসূর্য্যোপরাগে তু যৎ
 ফলং পরিকীৰ্ত্তিতং । তৎসহশ্ৰুণং পুণ্যং
 প্রবোধন্যাস্তু জাগরে ॥ স্নানং দানং তপো
 হোমঃ স্বাধ্যায়শ্চার্চনং হরেঃ । তৎ সৰ্ব্বং
 কোটিগুণিতং প্রবোধন্যাস্তু জাগরে ॥
 সমতীতং ভবিষ্যৎ বর্তমানং কুলা-
 যুতং । বিষ্ণুলোকং নয়ত্যাশু জাগরণে
 প্রবোধনী ॥ চলন্তি পিতরো হৃষ্টা বিষ্ণু-
 লোকমলঙ্কতাঃ । বিমুক্তা নারকৈর্হুঃখৈঃ
 কৰ্ত্তুঃ কৃষ্ণপ্রজাগরণং ॥ ভার্য্যাপক্ষে তু
 যে জাতা মাতৃতঃ পিতৃতস্তথা । তারয়ে-
 ম্নাত্ৰ সন্দেহঃ প্রবোধন্যাং তু জাগরে ॥
 কিঞ্চ । ফলৈর্নানাবিধৈর্জীব্যৈঃ প্রবোধন্যাস্তু
 জাগরে । শস্তু তোয়ং সমাদায় অর্ঘ্যং
 দদ্যাজ্জনার্দনে ॥ যৎ ফলং সৰ্ব্বদানেষু
 সৰ্ব্বতীর্থেষু যৎ ফলং । তৎ সৰ্ব্বং কোটি-
 গুণিতং দত্ত্বাৰ্ঘ্যং বোধবাসরে ॥ পাদে চ
 তত্রৈব । অন্যত্রাপি প্রিয়া বিষ্ণোৰ্জাগরে
 স্যাৎ প্রবোধনী । কিং পুনশ্চথুরায়াং
 সা ততো বৈ জন্মসদ্মনি ॥ একৈবৈকাদশী

কৃষ্ণজন্মগেহে কৃত্য নরৈঃ । ততোহধিকং
ন কর্তব্যং লোকে কিঞ্চন বিদ্যতে ॥
রাত্রৌ জাগরণং তত্র প্রীত্যা কুর্বন্তি যে
নরাঃ । সংসারে মোহম্বপান্তে সদা জাগ্রতি
জাগ্রতি ॥ কিঞ্চ । তত্রৈব শ্রীরাধিকোপা-
খ্যানান্তে । স্ববোধনীজাগরণপুণ্যবৈভবাৎ
প্রসন্ন ঈশো বিধিবাক্যসত্যকুং । চকার
রাসোৎসবনর্ভনং সহ বৃন্দাবনেহন্যাতি-
রপীহ রাধয়া ॥ সা নৃত্যমানাদ্রুতগোপ-
রুপিণা কৃষ্ণেন জন্মান্তরবাঞ্ছিতেন । রাধা
মহাপ্রেমজবাকুলেন্দ্রিয়া নিন্যেহন্যলোকং
কথয়া কৃতার্থতাং ॥ তস্মাৎ স্ববোধনীং
কৃত্য রাত্রৌ কৃত্বা চ জাগরণং ॥ স্বপ্নোপ্তিতং
হরিতং দৃষ্টা কা ভীঃ সংসারজা দ্বিজাঃ ॥
মথুরায়ান্ত কিং বাচ্যং জাগরে হরি-
সন্নিধৌ । কার্ত্তিকে বোধনীং প্রাপ্য ততঃ
শ্রেয়ঃ পরং ন হি ॥ মথুরায়ং প্রবো-
ধন্যাং কৃতজাগরণস্য হি । ক্ষণাঙ্কদানতো
বৈশ্ণোহমোচয়দ্ব্রহ্মরাক্ষসং ॥ জাগরণস্য চ
মাহাত্ম্যং গীতবাদিত্রনর্ভনং । হরেঃ
প্রীতিকরং রাত্রৌ বস্তুং মে নৈব শক্যতে ॥
যন্ত গায়তি কৃষ্ণাগ্রে কৌমুদীং দ্বাদশীং
ক্ষণং । সর্বলোকান্ পরিত্যজ্য বিষ্ণু-
লোকং স গচ্ছতি ॥ অতএবোক্তং
তত্রৈব । রাজ্যমন্যত্র সংত্যজ্য স্ফীতং
নিহতকণ্ঠকং । কার্ত্তিকে মথুরায়ং বৈ
কৌমুদ্যাং জাগরণং চরেৎ ॥* অথ পারণা-
দিনকৃত্যং । প্রাতর্নিত্যক্রিয়াং কৃত্বা শক্ত্যা
সংভোজ্য ভূস্বরান্ । গৃহ্নন্ কৃতব্রতা-
চ্ছত্রং প্রদদ্যাৎ দক্ষিণাদিকং ॥ দানং

যথাত্রতং তেভ্যো দত্ত্বা পারণমাচক্ষেৎ
প্রবর্তয়েচ্চ সংত্যক্তং চাতুর্মাস্যত্রতেষু
যৎ ॥ তথা চ ভবিষ্যোত্তরে তত্রৈব ।
প্রভাতে বিমলে স্নাত্বা ভোজয়েদন্ন-
বিস্তরৈঃ ॥ যতক্ষীরদধিক্ষৌদ্রকাসারগুড়
মোদকৈঃ । অর্চয়েচ্চন্দনৈশ্চূর্ণৈঃ পুষ্পৈঃ
গন্ধৈর্দ্বিজোভমান্ ॥ আচান্তেভাস্ততো
দদ্যাভ্যক্তং যৎকিঞ্চিদেব হি । স্নবাচা
স্বমনোহভীকপত্রপুষ্পফলাদিকং ॥ চতুরো
বাষিকাম্মাসান্ নিয়মং মর্প্য যৎ কৃতং ।
কথয়িত্বা দ্বিজৈভ্যস্তদদ্যাৎ তত্ত্র্য স্তদ-
ক্ষিণাং ॥ এবমেব পাশ্বে । তত্রৈব কিঞ্চা-
ধিকং । চাতুর্মাস্যত্রতে বিপ্রাঃ পশ্চা-
দচ্ছিত্রবাচনমিতি ॥* ইতি শ্রীহরিভক্তি
বিলাসে ১৬ বিলাসে ॥

প্রবোধিনী (স্ত্রী) প্রবোধনী । উথানৈকাদশী ।
যথা । বরাহ উবাচ । উপবাসাসমর্থানাং
সদৈব পৃথুলোচনে । একা সা দ্বাদশী পুণ্যা
উপোষ্যা যা প্রবোধিনী ॥ তস্মাং মারাধ্য
বিশেষং জগতামীশ্বরেশ্বরং । প্রাপ্নোতি
সকলং তন্নি দ্বাদশদ্বাদশীফলং ॥ পূর্ব-
ভাজ্রপদা যোগে সৈব বা দ্বাদশী ভবেৎ ।
অতীব মহতী তস্মাৎ সর্বকৃত্যমথাক্ষয়ং ॥
উত্তরান্ধারসহিতা যদি চৈকাদশী ভবেৎ ।
তদা কোটিগুণং পুণ্যং কেশবাল্লভতে
ফলং ॥ সর্কুদেবার্চিত্তে তস্মাৎ সর্বং কৃত-
মিহাক্ষয়ং । যথা প্রবোধিনী পুণ্যা তথা
যস্মাৎ স্বপেদ্ধরিঃ ॥ উপোষ্যা হি মহা-
ভাগে অনন্তফলদা হি সা । শয়নে বোধনে
চৈব হরেস্ত পরিবর্তনে ॥ উপোষ্যেব

বিধানেনৈ নরো নিশ্চলতাং ব্রজেৎ । তস্মাৎ
 সর্বপ্রযত্নেন দ্বাদশীং সমুপোষয়েৎ ॥ যদি-
 চ্ছেত বিশালাক্ষি শাস্বতীং গতিমান্ননঃ ।
 একাদশী সোমযুক্তা কার্ত্তিকে মাসি ভামিনি ॥
 উত্তরাভদ্রসংযোগে অনন্তা সা প্রকীৰ্ত্তিতা ।
 তস্মাৎ যৎ ক্রিয়তে ভদ্রে সর্বমানন্ত্য-
 মশ্নুতে ॥ অনন্তপুণ্যফলদা তেনানন্তা
 স্মৃতা প্রিয়ে । একাদশী ভৌমযুতা যদা
 স্মাত্তুতধারিণি ॥ স্মাত্ত্বা দেবং সমভ্যর্চ্য
 প্রাপ্নোতি শরমং ফলং । প্রাপ্নোতি সকলং
 তঙ্কি দ্বাদশদ্বাদশীং নরঃ ॥ * ॥ জল-
 পূর্ণং তদা কুম্ভং স্থাপয়িত্বা বিচক্ষণঃ ।
 পঞ্চরত্নসমোপেতং স্নতপাত্রযুতং তথা ॥
 তস্যাং স্কন্ধে তু ধরিতং মৎস্বরূপং
 জনার্দনং । মাষকেণ স্তবর্গেন স্নতপ্তেন
 বরাননে ॥ স্নাপয়িত্বা বিধানেন কুক্কুমেন
 বিলেপিতং । পীতবস্ত্রযুগচ্ছন্নং ছত্রো-
 পানদ্যুগান্বিতং ॥ পূজয়েৎ কমলৈর্দেবি
 মদন্তঃ সংজিতেন্দ্রিয়ঃ । মৎস্যং কূৰ্ম্মং
 বরাহঞ্চ নারসিংহঞ্চ বামনং ॥ রামং
 রামঞ্চ কৃষ্ণঞ্চ বুদ্ধশ্চৈব তু কল্কিনং । এবং
 দশাবতারাংশ্চ পূজয়েদ্ভক্তিঃসংযুতঃ ॥
 পুষ্পৈধুপৈস্তথা দীপৈর্নৈবেদ্যৈর্কির্বিধৈ-
 রপি । সংপূজ্যৈবমলকারৈর্কির্বিধৈঃ পূজন-
 ক্ষরেৎ ॥ ততস্তস্যাগ্রতো দেয়ং নৈবেদ্যং
 পাচিতং চিতং । এবং সংপূজ্য গোবিন্দং
 দিবটপি কমলেক্ষণং ॥ রাত্রৌ চোথাপনং
 কার্য্যং দেবদেবস্য স্তব্রতে । প্রভাতে
 বিমলে স্মাত্ত্বা ভক্ত্যা সংপূজ্য কেশবং ॥
 পুষ্পধূপাদিনৈবেদ্যৈঃ ফলৈর্নানাবিধৈঃ

শুভৈঃ । ততস্ত পূজয়েদ্বিহানার্চার্য্যং ভক্তি-
 সংযুতঃ ॥ অলঙ্কারোপহারৈশ্চ বস্ত্রাদৈ-
 শ্চ স্বশক্তিতঃ । পূজয়িত্বা বিধানেন তং
 দেবং প্রতিপাদয়েৎ ॥ জগদাদি জগ-
 জ্রপমনাদি জগদাদিকৃৎ । জলশায়িন্ জগ-
 দেখানে প্রীয়তাং মে জনার্দন ॥ অনেনৈব
 বিধানেন কুর্য্যাদেকাদশীংনরঃ । তস্য পুণ্যং
 ভবেদযত্নু তচ্ছৃণু বস্করে ॥ যদি বক্ত-
 সহস্রাণাং সহস্রাণি ভবন্তি হি । সংখ্যাভূৎ
 নৈব শক্যন্তে প্রবোধিত্যাস্তথা গুণাঃ ॥
 তথাপ্যদেশমাত্রেণ শক্ত্যা বক্ষ্যামি তচ্ছৃণু ।
 চন্দ্রতারাকসঙ্কশমধিষ্ঠায়ানুজীবিত্তিঃ ॥
 সইব যানমাগচ্ছেন্মম লোকং বস্করে ।
 ততঃ কল্পসহস্রান্তে সপ্তদ্বীপেশ্বরো ভবেৎ ॥
 আয়ুরারোগ্যসম্পন্নো জন্মাতীতো ভবে-
 ত্ততঃ । ব্রহ্মস্বশ্চ সুরাপশ্চ স্তেয়ী চ গুরু-
 তল্পগঃ ॥ পাপাণ্যেতানি সর্বাণি শ্রবণে
 নৈব নাশয়েৎ । পশ্চোচ্চ ধীমানধনোহপি
 ভক্ত্যা স্পৃশেন্নানুয্য ইহ ধীয়মানঃ ।
 শৃণোতি ভক্তস্য মতিং দদাতি বিকল্মষঃ
 সোহপি দিবং প্রয়াতি ॥ দুঃস্বপ্নং প্রশম-
 য়ুপৈতি পঠ্যমানে মাহাত্ম্যে ভবভয়হারকে
 নরস্য । যঃ কুর্য্যাদব্রতবরমেতদব্যয়ায়া
 বোধিত্যাঃ কিমুত ফলস্ত তস্য বাচ্যং ॥
 তে ধন্যাস্তে কৃতার্থাশ্চ তৈরেব স্কৃতং
 কৃতং । তৈরাভ্রজন্ম সফলং কৃতং যে
 ব্রতকারকাঃ ॥ ইতি বরাহপুরাণে প্রবো-
 ধিনীমাহাত্ম্যং ॥

প্রভঞ্জনঃ (পুং) বায়ুঃ । ইত্যমরঃ ॥ ভঞ্জন-
 কর্ত্তরি ত্রি ॥

প্রভদ্রঃ (পুং) নিম্বঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 প্রভদ্রা (স্ত্রী) প্রসারিণী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 প্রভবঃ (পুং) জন্মহেতুঃ । পিত্রাদিঃ । আদ্যোপ-
 লক্ৰিস্থানং । আদ্যোপলক্ৰয়ে প্রথম-
 জ্ঞানার্থং যৎ স্থানং দেশঃ সঃ । যথা ।
 বান্দ্রীকিঃ শ্লোকপ্রভবঃ । হিমবান্ গঙ্গা-
 প্রভবঃ । ইত্যমরভরতো ॥ অপাং মূলং ।
 মুনিভেদঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ পরাক্রমঃ ।
 ইতি মেদিনী ॥ জন্ম । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
 প্রভবিষ্ণুঃ (পুং) বটুকটৈভরবশ্যাকৌত্তরশত-
 নামাস্তর্গতনামবিশেষঃ । যথা । প্রভবিষ্ণুঃ
 প্রভাববান্ । ইত্যাदि বিশ্বসারতন্ত্রে আপ-
 ছুন্ধারকল্পঃ ॥ প্রভুঃ । যথা । ন ভর্তা নৈব
 চ স্ততো ম পিতা ভ্রাতরো ন চ । আদানে
 বা বিসর্গে বা স্ত্রীধনে প্রভবিষ্ণবঃ ॥ ইতি
 দায়ভাগঃ ॥ প্রকর্ষণে ভবনশীলে ত্রি ॥
 প্রভবিষ্ণুতা (স্ত্রী) প্রভুতা । প্রভবিষ্ণুশব্দাৎ
 ভাবার্থে তপ্রত্যয়েন পদং নিষ্পন্নং ॥
 প্রভা (স্ত্রী) কুবেরপুরী । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
 দীপ্তিঃ । তৎপর্যায়ঃ । রোচিঃ ২ ছ্যতিঃ ৩
 শোচিঃ ৪ ত্বিষা ৫ ওজঃ ৬ ভাঃ ৭ রুচিঃ ৮
 বিভা ৯ আলোকঃ ১০ প্রকাশঃ ১১
 তেজঃ ১২ রুক্ ১৩ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ # ॥
 গোপীবিশেষঃ । যথা । দৃষ্টত্বং প্রভয়া
 গোপ্যা যুক্তো বৃন্দাবনে বনে । প্রভা
 দেহং পরিত্যজ্য জগাম সূর্য্যমণ্ডলং ॥
 ততস্তম্যাঃ শরীরঞ্চ তীত্রং তেজো বভূব
 হ । সংবিতজ্য ত্বয়া দত্তং প্রেমাক্রম
 রুদতা পুনঃ ॥ বিয়ুজ্য চক্ষুষোলোহং
 লজ্জয়া মন্তয়ে চ । হতাশনায় কিঞ্চিচ্চ

নৃপেত্যশ্চাপি কিঞ্চন ॥ কিঞ্চিৎ পুরুষ-
 সিংহেভ্যো দেবেভ্যশ্চাপি কিঞ্চন । কিঞ্চিদ-
 দস্যাজনেভ্যশ্চ নাগেভ্যশ্চাপি কিঞ্চন ॥
 ব্রাহ্মণেভ্যো মুনিভ্যশ্চ তপস্বিভ্যশ্চ
 কিঞ্চন । স্ত্রীভ্যঃ সৌভাগ্যযুক্তাভ্যো যশ-
 স্ত্রিভ্যশ্চ কিঞ্চম ॥ তচ্চ দত্ত্বা তু সর্বেভ্যঃ
 পূর্ব্বং রোদিতুমুদ্যতঃ । ইতি ব্রহ্মবৈবর্ত্তে
 প্রকৃতিখণ্ডে ৯ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ দুর্গা ।
 যথা । যমস্য ভগিনী জাতা যমুনা তেন
 সা মতা । প্রভা প্রসাদস্বর্গাৎ জ্যোৎস্না
 চন্দ্রার্কমালিনী ॥ ইতি দেবীপুরাণে
 ৪৫ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ সূর্য্যপত্নী । যথা । সূত
 উবাচ । বিবস্বান্ কশ্যপাৎ পূর্ব্বমদিত্যা
 মভবৎ পুরা । তস্ম পত্নীত্রয়স্তদ্বৎ সংজ্ঞা
 রাজ্ঞী প্রভা তথা ॥ রেবতস্ম স্ততা রাজ্ঞী
 রেবন্তং স্তস্তুবে স্ততং । প্রভা প্রভাবং
 স্তস্তুবে ত্বাষ্ট্রী সংজ্ঞা তথা মনুং ॥ ইতি
 মাৎস্যে ১১ অধ্যায়ঃ ॥
 প্রভাকরঃ (পুং) সূর্য্যঃ । অগ্নিঃ । চন্দ্রঃ ।
 সমুদ্রঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ অর্কবৃক্ষঃ ।
 ইত্যমরঃ ॥
 প্রভাকীটঃ (পুং) খদ্যোতঃ । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 প্রভাঞ্জনঃ (পুং) শোভাঞ্জনঃ । ইতি হেম-
 চন্দ্রঃ
 প্রভাতং (স্ত্রী) প্রাতঃকালঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
 প্রভূষঃ ২ অহর্মুখং ৩ কল্যাৎ ৪ উষঃ ৫
 প্রভূষঃ ৬ । ইত্যমরঃ ॥ দিনাদিঃ ৭
 নিশান্তং ৮ ব্যুক্তং ৯ প্রাগে ১০ প্রাহ্নং ১১
 ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ গোসঃ ১২ গোসঙ্গঃ ১৩

: १४ उषकं १५ उषा १६ उषा १७
विभातं १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
तत्र दर्शनीया यथा । वैद्यः पुरोहितो
मन्त्री दैवज्ञोऽथ चतुर्थकः । प्रभातकाले
द्रुष्टव्यो नित्यं स्वश्रियमिच्छता ॥ इति
राजवल्लभः ॥

प्रभावः (पुं) कोषदण्डतेजः । तं-
पर्यायः । प्रतापः २ । इत्यमरः ॥ कोषो
धनं दण्डो दमः तद्वेतुत्वात् सैश्वर्यमपि
दण्डः ताभ्यां यत्तेजो जायते स प्रतापः
प्रभावश्च कथ्यते । इति भरतः ॥ शक्तिः ।
तेजः । इति हेमचन्द्रः ॥ शक्तिः । इति
मेदिनी ॥

प्रभावजः (पुं) शक्तिविशेषः । प्रभावो
वीर्याधिक्यं तज्जातः । इत्यमरटीकासार-
सुन्दरी ॥ प्रभुत्वसाधकत्वात् दण्डकोषो
प्रभुशक्तिः । इति भरतः ॥

प्रभावान् [९] (त्रि) प्रभायुक्तः । प्रभा-
शब्दादन्त्यर्थे बहुप्रत्ययेन पदं निष्पन्नं ॥
प्रभावती (स्त्री) मालिनामकौनविंशत्तार्ह-
न्माता । गणनां वीणा । इति हेमचन्द्रः ॥
त्रयोदशाक्षरच्छन्दः । यथा । यस्यां प्रिये
प्रथमकमकरद्वयं दुर्घ्यस्तथा गुरु नवमं
दशान्तिमं । सान्त्यं भवेद्व्यतिरपि चेद्-
युगग्रहैः सालक्ष्यताममृतकृते प्रभावती ॥
इति श्रुतबोधः ॥

प्रभाषः (पुं) वस्तुतेदः । इति जटाधरः ॥
अपि च । प्रत्यूषश्च प्रभावश्च वसवो
नामभिः स्मृताः । इति गारुडे ७ अध्यायः ॥
प्रकृष्टकथनम्

प्रभासः (पुं) सोमतीर्थं । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ जैनगणाधिपविशेषः । इति
हेमचन्द्रः ॥

प्रभिम् (पुं) क्रम्यदहन्ती । तत्पर्यायः ।
गर्जितः २ मत्तः ३ । इत्यमरः ॥ आसुः ४
मदकलः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रकृष्ट-
भेदविशिष्टे त्रि ॥

प्रभुः (पुं) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शब्दः ।
इति धरणिः ॥

प्रभुः (त्रि) अधिपतिः । तत्पर्यायः । स्वामी २
ईश्वरः ३ पतिः ४ ईशिता ५ अधिभूः ६
नायकः ७ नेता ८ परिवृत्तः ९ अधिपः १० ।
इत्यमरः ॥ पालकः ११ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ नित्यः । इति धरणिः ॥ शक्तः ।
इति नानार्थरत्नमाला ॥

प्रभुता (स्त्री) प्रभुत्वं । ईश्वर्यात् । इति हला-
युधः ॥

प्रभुभक्तः (पुं) उन्नमघोटकः । यथा । प्रभुभक्ता
भक्तिलाश्च कुलीनेषु कुलोत्कटाः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ स्वाम्यनुरक्ते त्रि । यथा ।
बह्मणी स्वल्पसक्तः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः ।
प्रभुभक्तश्च शूरश्च ज्ञातव्याः षट् शुनो
गुणाः ॥ इति चाणक्यसंग्रहः ॥

प्रभृतं (त्रि) प्रचूरं । इत्यमरः ॥ उदात्तं ।
इति मेदिनी ॥ भृतं । उन्नतं । इति
शब्दरत्नावली ॥

प्रभुयुः (त्रि) क्रमः । शक्तः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

प्रभृति व्य तदादिः । यथा । ततः प्रभृति

পিতরঃ পিণ্ডসংজ্ঞাস্ত লেভিরে । ইতি
তিথ্যাদিতত্ত্বং ॥

প্রভেদঃ (পুং) ভেদঃ । তৎপৰ্ব্যায়ঃ । প্রকারঃ ২
বিশেষঃ ৩ ভিদা ৪ অন্তরং ৫ । ইতি
জটাধরঃ ॥

প্রভ্রক্ৰকং (ক্লী) শিখালম্বিমাল্যং । চূড়াতো
লম্বমানমাল্যং । ইত্যমরভরতো ॥

প্রমত্তঃ (ত্রি) প্রমাদী । অনবধানতায়ুক্তঃ ।
যথা । মত্তং প্রমত্তমুম্মত্তং স্পৃগুং বালং
ক্রিয়ং জড়ং । প্রপন্নং বিরথং ভীতং ন
রিপুং হস্তি ধস্মবিৎ ॥ ইতি শ্রীভাগবতে
১ স্কন্ধে ৭ অধ্যায়ঃ ॥ মত্তং মদ্যাদিনা ।
প্রমত্তমনবহিতং । উন্মত্তং গ্রহবাতাদিনা ।
জড়ং অনুদ্যমং । প্রপন্নং শরণাগতং ।
বিরথং ভগ্নরথং । ইতি শ্রীধরস্বামী ॥
অপরপ্রমত্তো যথা । সক্ষ্যাপূজাবিহীনশ্চ
প্রমত্তঃ পতিতঃ স্মৃতঃ । ইতি ব্রহ্মবৈবর্তে
প্রকৃতিখণ্ডে ২৭ অধ্যায়ঃ ॥ স চ রাজ্ঞা
নাহ্মানয়িতব্যঃ । যথা । মত্তোন্মত্তপ্রম-
ত্তাৰ্ভভৃত্যাম্হানয়েন্মৃপঃ । ইতি মিতা-
ক্ষরা ॥

প্রমথঃ (পুং) ষোটকঃ । শিবপারিষদঃ ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ স চ ষট্‌ত্রিংশৎ-
কোটিসংখ্যকঃ । যথা । ষট্‌ত্রিংশত্তু সহ-
স্রাণি প্রমথা দ্বিজসত্তমাঃ । তত্রৈকত্র সহ-
স্রাণি ভাগে ষোড়শ সংস্থিতাঃ ॥ নানা-
রূপধরা যে বৈ জটাচন্দ্রাৰ্দ্ধমণ্ডিতাঃ । তে
সর্বে সকলৈশ্বর্যযুক্তা ধ্যানপরায়ণাঃ ॥
যোগিনো মদমাৎসর্যদস্তাহঙ্কারবর্জিতাঃ ।
ক্ষীণপাপা মহাভাগাঃ শস্তোঃ প্রীতিকরাঃ

পরাঃ ॥ ন তে পরিগ্রহং রাগং কাঙ্ক্ষন্তিস্ম
কদাচন । সংসারবিমুখাঃ 'সর্বে যন্তয়ো
যোগতৎপরাঃ ॥ ধ্যানাবস্থং মহাদেবং
পরিবার্য ধৃতব্রতাঃ । কৃহা পরিষদং রুচ্যা
তিষ্ঠন্তি বিগতক্রমাঃ ॥ যদৈব পরমং
জ্যোতিশ্চিস্তুরত্যম্বিকাপতিঃ । তদৈব
তে পারিষদাঃ সর্বে সংবেষ্টয়ন্তি তং ॥
তে ষোড়শ সমাখ্যাতাঃ কোটয়ো বৈ ধৃত-
ব্রতাঃ । সিংহব্যাত্রাদিসারূপ্যা অনি-
মাদিসমায়ুতাঃ ॥ * ॥ অপরে কাগিনঃ
শস্তোঃ স্ননস্মসচিবাঃ স্মৃতাঃ । বিচিত্র-
রূপাভরণা জটাচন্দ্রাৰ্দ্ধমণ্ডিতাঃ ॥ হরস্ব
তুল্যা রূপেণ বিশদা বৃষভধ্বজাঃ । উমা-
সদৃশরূপাভিঃ প্রমদাভিঃ সমাগতাঃ ॥
বিচিত্রমাল্যাভরণা দিব্যস্ত্রগন্ধভূষণাঃ ।
উমানহায়ং ক্রীড়ন্তমনুগচ্ছন্তি ভূষিতাঃ ।
শৃঙ্গারবেশাভরণা অর্কৌ তে কোটয়ো
গণাঃ ॥ * ॥ অর্দ্ধনারীশ্বরাশ্চাত্মে হর্দ্ধনারী
শ্বরং হরং । অনুযান্তি মহাভাগাস্তল্য-
রূপা হরস্ব যে ॥ উমাসহায়ো হি যদা
রমতেস্ম স্তথং হরঃ । অর্দ্ধনারীশরীরাস্ত
দ্বারপালা ভবন্তি তে ॥ আকাশমার্গে
গচ্ছন্তমনুগচ্ছন্তি নিত্যশঃ । ধ্যানসং
পরিচর্যন্তি সলিলাদিভিরীশ্বরং ॥ নানা-
শস্ত্রধরাঃ শস্তোর্গণাস্ত প্রমথাঃ স্মৃতাঃ ।
প্রমথুস্তি চ যুদ্ধেষু যুধ্যমানাম্হাবলান্ ।
তে বৈ মহাবলাঃ শূরাঃ সংখ্যয়া নব-
কোটয়ঃ ॥ * ॥ অপরে গায়নাস্তালম্বদঙ্গ
পণবাদিভিঃ । নৃত্যন্তি বাদ্যং কুর্কন্তো
গায়ন্তি মধুরস্বরং ॥ নানারূপধরাস্তে বৈ

संख्या कोटयस्त्रयः । सततं चानुगच्छन्ति
 विचरन्तुं महेश्वरं ॥ सर्वे मायाविनः
 शूराः सर्वे शास्त्रार्थपारगाः । सर्वे सर्वत्र
 सर्वज्ञाः सर्वे सर्वत्रेगाः सदा ॥ गुरुर्भा
 सर्वभुवनं गत्वा यांति पुनः पुनः । अनि-
 माद्यक्तैश्वर्यायुक्तास्ते वै महाबलाः ॥ * ॥
 अपरे रुद्रनामानो जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः ।
 देवेन्द्रस्य नियोगेन वर्तन्ते त्रिदिवे
 सदा ॥ तेषां संख्या चैककोटिस्ते सर्वे
 बलवन्तराः । कुर्वन्ति हि सदा सेवां हरस्य
 सततं सदा ॥ विस्मयन्ति च पापिष्ठान्
 धर्मिष्ठान् पालयन्ति च । अनुगृह्णन्ति सततं
 धृतपाशुपतत्रतान् ॥ विष्वांश्च सततं
 हन्ति योगिनां प्रयत्नात्तानां । षट्त्रिंश-
 कोटयैश्चैते हरस्य सकला गणाः ॥ * ॥
 वराहगणनाशार्थं हिताय जगतां तथा ।
 शङ्करस्य च सेवार्थे समुत्पन्ना इमे गणाः ॥
 वराहस्य गणान् दृष्ट्वा नरसिंहं तथा हरिं ।
 स्मरं सरभरूपः सन् ध्यायन् नादं यतो-
 हकरोत् ॥ तच्छीकरान्मुतो जातान्स्तेषां
 बहुरूपता । क्रूरदृष्ट्या क्रूरयुद्धैः क्रूर-
 कृतैरिमान् गणान् ॥ वराहस्य हतेत्येव
 यतः प्रोक्तं कपर्दिना । ततस्ते क्रूर-
 कर्माणः प्रजाताश्च भयङ्कराः ॥ न सदा
 क्रूरकर्माणि ते कुर्वन्ति महोजसः । दृष्टि-
 मात्रस्य ते क्रूराः क्रूरक्रूराश्च कार्यतः ॥
 फलं जलं तथा पुष्पं पत्रं मूलं तथैव
 च । निवेदितानि भुञ्जन्ति वनपर्वतसानुषु ॥
 आहृत्यापि च भुञ्जन्ति पत्रं पुष्पादिकञ्च
 यत् । भवेदुर्गस्य यद्भोग्यं तद्भोगास्ते

महोजसः ॥ आमिषं नापि चाश्नन्ति हिंसा
 चैत्रचतुर्दशीं । तत्रामिषं हरो भुञ्जन्ते
 चतुर्दशां महो सदा । ततः सर्वे गणा-
 स्त्रे भुञ्जन्ते पल्लान्पि ॥ हते वराहस्य
 गणे भर्गमासाद्य ते गणाः । चतुर्भागाः
 स्वयं भुञ्जा भुञ्जन्ते कश्चेति वै जगुः ॥
 भुञ्जन्मभवन्तेषां चतुर्भागवतां तदा ।
 वचनां पद्मजातस्य भुञ्जन्तान्स्ते
 मताः ॥ यो लोकविदितः पूर्वं भुञ्ज-
 त्नामश्चतुर्विधः । यतस्तेभ्योऽधिकं यत्रै-
 स्तद्दृष्ट्वा उच्यते ॥ इति वः सर्वमाख्यातं
 भुताः शत्रुगणा यथा । यदाहारा यदाकारा
 यत्कृत्यास्ते महोजसः ॥ य इदं श्रुया-
 न्नित्यमाख्यानं योगमुत्तमं । स दीर्घायुः
 सदांसही योगयुक्तश्च जायते ॥ इति
 कालिकापुराणे पारिवदोत्पत्तिर्नाम
 २९ अध्यायः ॥

प्रथमं (स्त्री) वधः । इत्यमरः ॥ क्लेशनं ।
 विलोडनं । इति मथधात्वर्थदर्शनात् ॥
 प्रथमा (स्त्री) हरीतकी । इति मेदिनी ॥
 प्रथमाधिपः (पुं) शिवः । इत्यमरः ॥
 प्रथमितं (स्त्री) निर्जलतक्रं । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 प्रथमः (पुं) हर्षः । इत्यमरः ॥ धुस्तुरफलं ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ मन्त्रे त्रि । इति
 मेदिनी ॥
 प्रथमकाननं (स्त्री) प्रथमावनं । इत्यमरः ।
 टीकायां भरतः ॥
 प्रथमवनं (स्त्री) राज्ञोऽहस्तःपुरोचितवनं ।
 इत्यमरः ॥

प्रमदा (स्त्री) उक्तमयोषिः । इति मेदिनी ॥
प्रमदाकाननं (स्त्री) प्रमदवनं । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

प्रमदावनं (स्त्री) प्रमदवनं । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

प्रमनाः [स्] (द्वि) हर्षयुक्तः । इत्यमरः ॥

प्रमयः (पुं) वधः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रमा (स्त्री) यथार्थज्ञानं । तत्पर्यायः ।

प्रमितिः २ । इत्यमरः ॥ प्रमाणं ३ । इति

शब्दरत्नावली ॥ न्यायमते तद्वति तत्प्रका-

रकज्ञानं । द्रमभिन्नज्ञानं । अस्याः

कारणं गुणः । स च प्रत्यक्के विशेष्ये

विशेषणस्य सम्बन्धः । अनुमितौ साध्य-

विशिकेपक्के परामर्शः । शब्दबोधे योग्यतायाः

तत्पर्यायस्य वा यथार्थज्ञानं । उप-

मितौ शक्ये सादृश्यवृद्धिः । यथा । दोषो-

हप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।

प्रत्यक्के तु विशेष्येण विशेषणवता समं ॥

सन्निकर्षो गुणस्तु स्यादथ हनुमितौ पुनः ।

पक्के साध्यविशिके च परामर्शो गुणो

भवेत् ॥ शक्ये सादृश्यवृद्धिस्तु भवेदुप-

मितौ गुणः । शब्दबोधे योग्यताया-

स्तत्पर्यायस्याथ वा प्रमा ॥ गुणः स्याद्भ्रम-

भिन्नस्तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा । अथवा

तत्प्रकारं यत् ज्ञानं तद्विशेष्यकं ॥

इति भाषापरिच्छेदः ॥

प्रमाणं (स्त्री) विष्णुः । यथा । प्रमाणं प्राण-

निलयः प्राणभृत् प्राणजीवनः । इति महा-

भारते शान्तिपर्वणि दानधर्मः ॥ नित्यं ।

मर्त्यादा । शास्त्रं । सत्यवादी । इयता ।

हेतुः । प्रमाता । इति मेदिनी ॥ प्रमा ।

इति शब्दरत्नावली ॥ नित्यस्त्रीवैकृत्यवान्यं

शब्दः । यथा वेदाः प्रमाणं न्युतयः प्रमाण-

मित्यादि ॥ न्याये तु प्रत्यक्कानुमानोप-

मानशब्दाः प्रमाणानि । इत्यत्र बह्वच-

नास्तोहपि ॥

प्रमाणवाधितार्थकः (पुं) तर्कविशेषः । तस्य

लक्षणं । आत्माश्रयादिचतुष्कानुप्रसङ्गत्वं ।

स द्विविधः । व्याप्तिग्राहकः विषयपरिशोधक-

श्च । तत्राद्या यथा । धूमो यदि बहि-

व्याभिचारी स्यात्तदा बहिर्जन्यो न स्यात् ।

द्वितीयस्तु पर्वतो यदि निर्वर्बहिः स्यात्

निर्धूमः स्यात् । इति तर्कज्ञागदीप्ति ॥

प्रमातामहः (पुं) मातामहपिता । यथा ।

पितामहः पितृपिता तत्पिता प्रपिता-

महः । मातुर्मातामहाद्येव सपिण्डस्तु स-

नाभयः ॥ इत्यमरः ॥

प्रमातामही (स्त्री) प्रमातामहपत्नी । इति

स्मृतिः ॥

प्रमाथः (पुं) प्रमथनं । वलात् हरणं । इति

पुराणं ॥

प्रमाथी [न्] (द्वि) पीडनकर्ता । मारणकर्ता ।

प्रपूर्वमथधातोः कर्त्तरि णिन् । प्रमथन-

शीलः । देहेन्द्रियकोभक इत्यर्थः । इति

श्रीधरस्वामी ॥ यथा । चक्षुः हि मनः कृष्ण

प्रमाथि बलवद्भृत् ॥ अपि च । इन्द्रयाणि

प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः । इति

श्रीभगवद्गीता ॥

प्रमादः (पुं) अनवधानता । इत्यमरः ॥ लोभ-

प्रमादविश्वासैः पुरुषो नश्यते त्रिभिः ।

.तन्माल्लोभो न कर्तव्यः प्रमादो न न
विश्वसेत् ॥ इति गारुडे नीतिसारे
११५ अध्यायः ॥

प्रमादवान् [९] (त्रि) प्रमादयुक्तः । तं-
पर्यायः । जाल्मः २ असमीक्ष्यकारी ३ खटा-
रुटः ४ । इति जटाधरः ॥

प्रमादिका (स्त्री) दूषिता कन्या । तंपर्यायः ।
सन्वेदा २ दूषिता ३ धर्षकारिणी ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥

प्रमादी [न्] (त्रि) प्रमादविशिक्तः । अनव-
धानतायुक्तः । यथा । कुरङ्गमातङ्गपतङ्ग-
भृङ्गमीना हताः पक्षिरेव पक्ष । एकः
प्रमादी स कथं नु हन्यते यः सेवते
पक्षिरेव पक्ष ॥ इत्याहुटः ॥

प्रमापणं (स्त्री) मारणं । इत्यमरः ॥

प्रमितः (त्रि) ज्ञातः । इति जटाधरः ॥

प्रमितिः (स्त्री) प्रमा । इत्यमरः ॥

प्रमीटः (त्रि) घनः । मृत्तितः । इति मेदिनी ॥

प्रमीतः (त्रि) मृतः । यज्जार्थहतपशुः । इत्य-
मरः ॥

प्रमीला (स्त्री) तस्त्री । इत्यमरः ॥

प्रमूखं (स्त्री) तदाङ्गं । तंकालः । इति
त्रिकाणशेषः ॥

प्रमूखः (पुं) पुमागवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रमूखः (त्रि) प्रधानं । श्रेष्ठः । इत्यमरः ॥

• प्रथमः । इति मेदिनी ॥ समूहः । मान्यः ।

• इति शब्दरत्नावली ॥

प्रमूखं } [द्] (त्रि) हृक्तः । इत्यमरः ॥
प्रमूदितः }

प्रमेहः (पुं) रोगविशेषः । तंपर्यायः ।

मेहः २ मूत्रदोषः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
बह्ममूत्रता ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य
निदानं । आस्यासूखं स्वप्नसूखं दधीनि
ग्राम्योदकानूपरसाः पयांसि । नवाभ्र
पानं गुडवैकृतञ्च प्रमेहहेतुः कफकृच्छ
सर्वं ॥ * ॥ अस्य सम्प्राप्तिर्ग्रथा । मेदश्च
मांसञ्च शरीरञ्च क्लेदं कफो वस्तिगतः
प्रदूष्य । करोति मेहान् समुदीर्गमूत्रैश्च
स्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि ॥ * ॥
वातिकस्य तस्य लक्षणं । क्लीणेषु दोषे-
ष्ववकृष्य धातून् सन्दूष्य मेहान् कुरुते
हनिलश्च । * । तस्य कफजादिभेदेन
साध्यादिलक्षणं यथा । साध्याः कफोत्था
दश पित्तजाः षट् याप्या न साध्याः पवना-
क्षतुक् । समक्रियत्वाद्द्विषमक्रियत्वाद्ग्रहा-
त्ययत्वाच्च यथाक्रमेण ॥ कफः सपित्तः
पवनश्च दोषा मेदोहृत्प्रशुक्रान्नुवसाल-
सीकाः । मज्जा रसोजः पिशितञ्च दूष्याः
प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः ॥ * ॥ तस्य
पूर्वरूपं । दन्तादीनां मलाद्यत्वं प्रागुप-
पाणिपादयोः । दाहश्चिक्वणता देहे
तृट् स्वादास्यञ्च जायते ॥ * ॥ सामान्यं
लक्षणं तेषां प्रभृताविलमूत्रता । दोष-
दूष्या विशेषेऽपि तं संयोगविशे-
षतः । मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु
कल्प्यते ॥ * ॥ क्रमेण कफजानां दशानां
लक्षणानि । अहं बहसितं शीतं निर्गन्ध-
मूदकोपमं । मेहदूदकमेहेन किञ्चि-
दाविलपिच्छिलं ॥ ईको रसमिवात्यर्थं
मधुरं चेक्षुमेहतः । सास्त्री भवेत्

পর্যুষিতং সান্ধ্রমেহেন মেহতি ॥ সুরামেহী
 সুরাতুল্যমুপর্যুষিতমধোঘনং । সংহৃষ্ট-
 লোমা পিষ্টেন পিষ্টবহুলং সিতং ॥
 শুক্রাভং শুক্রমিশ্রং বা শুক্রমেহী প্রমে-
 হতি । মূর্তাগূন্ সিকতামেহী সিকতা-
 রূপিণো মলান্ ॥ শীতমেহী স্নবহুশো
 মধুরং ভূশীতলং । শনৈঃ শনৈঃ শনৈ-
 মেহী মন্দং মন্দং প্রমেহতি ॥ লাল-
 তস্তুযুতং মূত্রং লালামেহেন পিচ্ছিলং ॥
 ক্রমেণ পিত্তজানাং ষণ্মাং লক্ষণানি । গন্ধ-
 বর্ণরসম্পর্শৈঃ ক্ষারেন ক্ষারতোয়বৎ ॥
 নীলমেহেন নীলাভং কালমেহী মসী-
 নিভং । হারিদ্ৰমেহী কটুকং হরিদ্ৰাসম্মিভং
 দহৎ ॥ বিস্রং মাজ্জিষ্ঠমেহেন মাজ্জিষ্ঠা-
 সলিলোপমং । বিস্রমুঞ্চং সলবণং
 রক্তাভং রক্তমেহতঃ ॥ * ॥ ক্রমেণ বাত-
 জানাং চতুর্গাং লক্ষণানি । বসামেহী বসা-
 মিশ্রং বসাভং মূত্রয়েন্মুহুঃ । মজ্জাভং
 মজ্জমিশ্রং বা মজ্জমেহী মুহুমুহুঃ ॥
 কষায়ং মধুরং রুক্ষং ক্ষৌদ্ৰমেহং
 বদেদ্বুধঃ । হস্তী মত্ত ইবাজস্রং মূত্রং
 বেগবিবর্জিতং । সলসীকং বিবন্ধঞ্চ
 হস্তিমেহী প্রমেহতি ॥ * ॥ কফজাদি-
 ভেদেন তেষামুপদ্রবাঃ । অবিপাকো-
 হরুচিচ্ছর্দির্নিদ্রোনাশঃ সপীনসঃ । উপ-
 দ্রবাঃ প্রজায়ন্তে মেহানাং কফজন্মনাং ॥
 বস্তিমেহনয়োস্তোদো মুক্ষাবদরণং জ্বরঃ ।
 দাহস্তুষ্ণাল্লিকা মুচ্ছা বিড়্ভেদাঃ পিত্ত-
 জন্মনাং ॥ বাতজানামুদাবর্তঃ কম্পহৃদ-
 গ্রহলোলতাঃ । শূলমুন্নিদ্রতা শোষণঃ কাসঃ

শ্বাসশ্চ জায়তে ॥ * ॥ অরিষ্টলক্ষণঃ ।
 যথোক্তোপদ্রবারিষ্টমতিপ্রসুতমেবঃ ৷
 পিড়কাপীড়িতং গাঢ়ং প্রমেহো হস্তি
 মানবং ॥ * ॥ জাডঃ প্রমেহী মধুমেহিনো
 বা ন সাধ্যরোগঃ স হি বীজদোষাৎ । যে
 চাপি কেচিৎ কুলজা বিকারা ভবন্তি
 তাংশ্চ প্রবদন্ত্যসাধ্যান্ ॥ * ॥ সর্ক্ব এব
 প্রমেহাস্ত কালেনাপ্রতিকারিণঃ । মধু-
 মেহত্বমায়ান্তি তদাসাধ্যা ভবন্তি হি ॥
 মধুমেহে মধুসমং জায়তে স কিল দ্বিধা ।
 ক্রুদ্ধে ধাতুক্ফয়াদ্বায়ৌ দোষাবৃতপথেৎথবা ॥
 আবৃতো দোষলিঙ্গানি সোহনিমিত্তং প্রদ-
 শয়ন্ । ক্ষীণঃ ক্ষণাৎ ক্ষণাৎ পূর্ণো ভজতে
 কৃচ্ছসাধ্যতাং ॥ মধুরং যচ্চ মেহেষু প্রায়ো
 মধিব মেহতি । সর্ক্বৈহপি মধুমেহাখ্যা
 মাধুর্যাচ্চ তনোরতঃ ॥ * ॥ প্রমেহিণো
 যদা মূত্রমনাবিলমপিচ্ছলং । বিমদং
 তিত্তকটুকং তদারোগ্যং প্রচক্ষতে ॥
 ইতি মাধবকরঃ ॥ অস্য দশবিধপিড়কাঃ
 পিড়কাশব্দে দ্রষ্টব্যঃ ॥ * ॥ অথ প্রমেহস্য
 চিকিৎসা । শ্যামাককৌদ্ৰবোদ্ধালা গোধূম-
 চণকাবটী । কুলথাঃ কথিতা ভোজ্যে
 পুরাণা মেহিনাং হিতাঃ ॥ যবান্নবিকৃতি-
 মূত্রাঃ শালয়ঃ ষষ্ঠিকাস্তথা । তথা তিত্তানি
 শাকানি জাঙ্গলাঃ পক্ষিণো মৃগাঃ ॥ উদ্ধালো
 বনকৌদ্ৰবঃ ॥ * ॥ প্রমেহী শুভ্রত্বাক্ষ্য-
 তৈলতক্রমুরাঃ সদা । অল্পেকুরসপিষ্টমা-
 নুপমাংসানি বর্জয়েৎ ॥ * ॥ মুস্তাহরী-
 তকীলোঠৈঃ কট্ফলেন কৃতং সতং ।
 পীতং মধুযুতং হস্তি প্রমেহং কফ-

হেতুকং ॥ * ॥ পটোলনিম্বামলকামৃতানাং
পিবৎ কষায়ং মধুনা সমেতং । উশীর-
লোপ্রার্জুনচন্দনানাং তথা পিবৎ পিত্ত-
নিমিত্তমেহী ॥ * ॥ পাঠাশিরীষদুঃস্পর্শা-
জাতিতিন্দুককিংশুকৈঃ । কপিথস্য ভিষক্
কাথং হস্তিমেহে প্রযোজয়েৎ ॥* ॥ পাঠা-
দিভিঃ সহিতস্য কপিথস্য কাথং । গুড়চ্যুাঃ
স্বরসঃ পেয়ো মধুনা সর্বমেহজিৎ ।
হরিদ্রাচূর্ণযুক্তো বা রসো ধাত্র্যাঃ স-
মাক্ষিকং ॥ মধুনা ত্রৈফলং চূর্ণমথবাশ্ম-
জতুদ্রবং । লোহজং বাভয়োথং বা লিছান্-
মেহনিবৃত্তয়ে ॥ * ॥ চন্দ্রপ্রভাবচামুস্তা-
ভূনিম্বস্বরদারবঃ । হরিদ্রাতিবিষা দার্বী
পিপ্পলীমূলচিত্রকং ॥ ত্রিবিদস্তী পত্রকঞ্চ
ত্বগেলা বংশলোচনা । প্রত্যেকং কর্ষ-
মাত্রাণি কুর্ষ্যাদেতানি বুদ্ধিমান্ ॥ ধাতুকং
ত্রিফলা চব্যং বিড়ঙ্গং গজপিপ্পলী । স্তবর্ণ-
মাক্ষিকং ব্যোমং দ্বৌ ক্ষারৌ লবণত্রয়ং ॥
এতানি টঙ্কমাত্রাণি সংগৃহ্নীয়াৎ পৃথক্
পৃথক্ । দ্বিকর্ষহতলোহং স্মাচ্চতুর্কর্ষা
সিতা ভবেৎ ॥ শিলাজত্বকর্ষং স্যাদকৌ
কর্ষাশ্চ গুগ্গুলোঃ । বিধিনা যোজিতৈ-
রেতৈঃ কর্তব্যং গুটিকা শুভা ॥ চন্দ্রপ্রভাতি-
বিখ্যাতা সর্বরোগপ্রণাশিনী । নিহস্তি
বিংশতিং মেহান্ কৃচ্ছমর্ষবিধং তথা ॥
চতশ্চাস্মরীস্তুদ্বন্দ্বুত্রোঘাতাংস্ত্রয়োদশ ।
অণুবৃদ্ধিং পাণুরোগং কামলাঞ্চ হলীমকং ॥
কাসং শ্বাসং তথা কুষ্ঠমগ্নিমান্দ্যমরো-
চকং । বাতপিত্তকফব্যাদীন্ বল্যা বৃষ্যা
রসায়নী ॥ সমারাদ্য শিবং তস্মাৎ প্রযত্নাদ্-

গুটিকামিমাং । প্রাপ্তবাংশ্চন্দ্রমা যস্মাৎ
তস্মাচ্চন্দ্রপ্রভা স্মৃতা ॥ চন্দ্রপ্রভাকচূর
ইতি লোকে । ব্যোমং ত্রিকটু । দ্বৌ
ক্ষারৌ সজিকায়বক্ষারৌ । লবণত্রয়ং ।
সৈন্ধবং রুচকঞ্চাপি বিড়ঞ্চ লবণত্রয়-
মিতি । চন্দ্রপ্রভাদির্কটিকা ॥ * ॥ প্রমেহ-
পিড়কানাং প্রাক্ কার্ষ্যং রক্তবিমোচনং ।
পাটনঞ্চ বিপকানাং ততো ত্রণবিধিঃ
স্মৃতঃ ॥ ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

প্রমোচনী (স্ত্রী) গবাক্ষী । গোড়ুম্বা ।
ইতি জটাধরঃ ॥ প্রকৃষ্টমোচনকর্ত্তরি
ত্রি ॥

প্রমোদঃ (পুং) হর্ষঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রমোদিতঃ (পুং) কুবেরঃ । ইতি শব্দমালা ॥
প্রমোদযুক্তে ত্রি ॥

প্রমোদিনী (স্ত্রী) জিঙ্গিনীরক্ষঃ । ইতি ভাব-
প্রকাশঃ ॥ প্রকৃষ্টহর্ষযুক্তা চ ॥

প্রম্লোচা (স্ত্রী) অপ্সরোবিশেষঃ । যথা । তত্র
তস্মান্নদীমধ্যাৎ সমুত্তস্থৌ মনোরমা ।
প্রম্লোচা নাম তদ্বঙ্গী তৎসমীপে বরা-
প্সরাঃ ॥ ইতি গারুড়ে ৯০ অধ্যায়ঃ ॥

প্রযত্নঃ (ত্রি) পবিত্রঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রযত্নঃ (পুং) প্রকৃষ্টযত্নঃ । ন্যায়মতে স চ
ত্রিবিধঃ । যথা । প্রবৃত্তিশ্চ নিবৃত্তিশ্চ
তথা জীবনকারণং । এবং প্রযত্নত্রৈবিধ্যং
তাস্ত্রিকৈঃ পরিদর্শিতং ॥ চিকীর্ষা কৃতি-
সাধ্যৈর্হর্ষসাধনত্বমতিসুখা । উপাদানস্য
চাধ্যক্ষং প্রবৃত্তৌ জনকং ভবেৎ ॥ নিবৃত্তি-
স্তু ভবেদ্বৈধা দ্বির্ষসাধনতাধিয়ঃ । যত্তো
জীবনযোনিস্তু সর্বদাতীশ্চিয়ো ভবেৎ ॥

शरीरे प्राणसंक्षारे कारणं तं प्रकी-
र्तितं । इति भाषापरिच्छेदः ॥

प्रयत्नवान् [९] (त्रि) प्रकृत्यत्तुविशिष्टः ।
तत्पर्यायः । प्रतिपत्तुः २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

प्रयत्नः (त्रि) द्युतचतुर्जातादिना द्रव्येण प्रयत्न-
संस्कृतव्यञ्जनादि । इत्यमरः ॥

प्रयागः (पुं) तीर्थभेदः । यज्ञः । इन्द्रः ।
अश्वः । इति मेदिनी ॥ * ॥ अथ प्रयाग-
माहात्म्यं । ततो गच्छेत् धर्मज्ञ प्रयाग-
ग्रामसन्ततं । यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च
सदिगीश्वराः ॥ लोकपालाश्च सिद्धाश्च
निरताः पितरस्तथा । समं कुमारप्रमुखा-
स्तथैव च महर्षयः ॥ तथा नागाः सुपर्णा-
श्च सिद्धाश्च क्रतवस्तथा । गन्धर्वाप्स-
रसंश्लेष सरितः सागरान्तथा ॥ हरिश्च
भगवानास्ते प्रजापतिभिरारूढः । तत्र
त्रीण्यग्निकुण्डानि तयोर्मध्ये तु जाह्नवी ॥
प्रयागात् समतिक्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ।
तपनस्य स्रता तत्र त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥
यमुना गङ्गा सार्द्धं सङ्गता लोकभाविनी ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये पृथिव्या जघनं स्रुतं ॥
प्रयागं जघनस्यास्तमुपस्रुयुष्यो विदुः ।
प्रयागं स प्रतिष्ठानं कश्चलाश्वतरावुभौ ॥
तीर्थं भोगवती चैव वेदी प्रोक्ता प्रजा-
पतेः । तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्तिमन्त्रो
महामते ॥ प्रजापतिमुपासन्ते ऋषयश्च
महाव्रताः । यज्ञस्ते क्रतुभिर्देवासु तथा
चक्रधराः सदा ॥ ततः पुण्यात्तमं नास्ति
त्रिषु लोकेषु सूतज । प्रयागं सर्व-

तीर्थेभ्यः प्रवदन्त्यधिकं द्विजाः ॥ श्रवणात्
तस्य तीर्थस्य नामसङ्कीर्तनादपि । यत्रिका-
लभनाद्यापि सर्वपापैः प्रमुच्यते
तत्राभिषेकं यः कुर्यात् सङ्गमे संशित
व्रतः । पुण्यात् स महदाप्नोति राजसूयाश्च
मेधयोः ॥ एषा यजनभूमिर्हि देवाना-
मपि संकृता । दत्तं तत्र स्वल्पमपि यद्
भवति सूतज ॥ न वेदवचनान्नात न लोक-
वचनादपि । मतिरुत्कृष्टमणं याति प्रयाग-
मरणं प्रति ॥ दशतीर्थसङ्ख्याणि यष्टि-
कोट्यस्तथापराः । तेषां सांख्यमत्रैव
कीर्तितं सूतनन्दन ॥ यत् पुण्यात् त्रिषु
लोकेषु वेदविद्यास्तु यत् फलं । स्नात-
मात्रस्य तत् पुण्यात् गङ्गायमुनसङ्गमे ॥ इति
पाद्मे भूमिखण्डे १२९ अध्यायः ॥ * ॥ अपि
च । पूजकामः प्रयागे हि स्नात्वा पुण्ये
सितासिते । धनकामः पुरा शक्र स्नातो
ह्यत्र द्विजोत्तम ॥ धनदस्य निधीन् सर्वान्
तस्माज्जहार मायया । नारायणो नरेणैव
वर्षाणामयुतं पुरा ॥ अनाहारः प्रयागे-
हस्मिन् कृतवान्, पुण्यायुतमत् । सिद्धिं
साधका यास्ति प्रयागेहस्मिन् द्विजोत्तम ॥
इति पाद्मेत्तरखण्डे २७ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । युधिष्ठिर उवाच । भगवन् श्रोतु-
मिच्छामि प्रयागगमनं फलं । यतानां
का गतिसुत्रे स्नातानामपि किं फलं ॥
ये वसन्ति प्रयागे तु क्रहि तेषास्तु किं-
फलं । भवता विदितं हेतुं तन्मे
क्रहि नमोहस्तुते ॥ मार्कण्डेय उवाच ।
कथयिष्यामि ते वत्स या चेष्टा यत्

.. তৎফলঃ । পৃষ্ঠা মহর্ষিভিঃ সম্যক
কথ্যমানং ময়া শ্রুতং ॥ যত্র স্নাত্বা
দিবং যান্তি যে মৃতাস্তেহপুনর্ভবাঃ । যত্র
ব্রহ্মাদয়ো দেবা রক্ষাং কুর্বন্তি সঙ্গতাঃ ॥
যহুন্যান্যানি তীর্থানি সর্বপাপহরাণি চ ।
কথিতুং নেহ শক্লামি বহুবর্ষশতৈরপি ॥
সংক্ষেপেণ প্রবক্ষ্যামি প্রয়াগস্যেহ
কীর্তনং । যষ্টির্দ্বিসহস্রাণি যক্ষা রক্ষন্তি
জাহ্নবীং ॥ যমুনাং রক্ষতি সদা সবিতা
সপ্তিবাহনঃ । প্রয়াগস্ত বিশেষেণ স্বয়ং
রক্ষতি বাসবঃ ॥ মণ্ডলং রক্ষতি হরিঃ
সর্বদেবৈশ্চ সন্মিতং । ন্যগ্রোধং রক্ষতে
নিত্যং শূলপাণির্মহেশ্বরঃ ॥ স্থানং রক্ষন্তি
বৈ দেবাঃ সর্বৈ পাপহরং শুভং স্বকর্মাণা-
বৃত্তা লোকা নৈব গচ্ছন্তি তৎপদং ॥
স্বল্পমল্লতরং পাপং যদা তস্য নরাধিপ ।
প্রয়াগং স্মরণাস্য সর্বমায়াতি সংক্ষয়ং ॥
দর্শনাতস্য তীর্থস্য নামসংকীর্তনাদপি ।
মৃতিকালভনাদ্বাপি নরঃ পাপাং প্রমু-
চ্যতে ॥ পঞ্চকুণ্ডানি রাজেন্দ্র যেষাং
मध्ये তু জাহ্নবী । প্রয়াগং বিশতঃ পুংসঃ
পাপং নশ্বতি তৎক্ষণাৎ ॥ যোজনানাং
সহস্রেষু গঙ্গাং যঃ স্মরতে নরঃ । অপি
ভুক্তকর্মাসৌ লভতে পরমাং গতিং ॥
কীর্তনাম্মুচ্যতে পাপাং দৃষ্টা ভদ্রাণি
পশ্বতি ॥ ব্যাধিতো যদি বা হীনঃ ক্রুদ্ধো
বাপি ভবেন্নরঃ । গঙ্গাযমুনমাসাদ্য ত্যজেৎ
প্রাণান্ প্রযত্নতঃ ॥ দীপ্তকাঞ্চনবর্ণাভৈ-
র্বিমানৈর্ভাসুবর্ণিভিঃ । ঈষিতান্ লভতে
কামান্ বদন্তি মুনিপুঙ্গবাঃ ॥ সর্বরত্নময়ৈ-

র্দিবৈর্নানান্নজসমাকুলৈঃ । বরাঙ্গনা-
সমাকীর্ণৈর্মোদন্তে শুভলক্ষণৈঃ ॥ গীত-
বাদিত্রনির্ঘোমৈঃ প্রসুপ্তঃ প্রতিবুধ্যতে ।
যাবন্ন স্মরতে জন্ম তাবৎ স্বর্গে মহীয়তে ॥
তস্মাৎ স্বর্গাৎ পরিভ্রুক্টঃ ক্ষীণকর্মা নরো-
ভ্রমঃ । হিরণ্যরত্নসংপূর্ণে সমুদ্রে জায়তে
কুলে ॥ তদেব স্মরতে তীর্থং স্মরণান্তত্র
গচ্ছতি ॥ দেশস্বেষা যদি বারণ্যে বিদেশে
যদি বা গৃহে । প্রয়াগং স্মরণাস্তু যস্ত
প্রাণান্ পরিত্যজেৎ । ব্রহ্মলোকমবা
প্নোতি বদন্তি মুনিপুঙ্গবাঃ ॥ সর্বকাম
ফলা বৃক্ষা মহী যত্র হিরণ্যমী । ধায়ো
মুনয়ঃ সিদ্ধাস্তত্র লোকে স গচ্ছতি ॥
স্ত্রীসহস্রাকুলে রম্যে মন্দাকিন্যাস্তটে
শুভে । মোদতে মুনিভিঃ সাদ্ধং স্বরূতে-
নেহ কর্মণা ॥ সিদ্ধচারণগন্ধর্কৈঃ পূজ্যতে
দিবি দৈবতৈঃ । অথ স্বর্গাৎ পরিভ্রুক্টো
জম্বুদ্বীপপতির্ভবেৎ ॥ অতঃ শুভানি কর্মাণি
চিন্ত্যমানঃ পুনঃ পুনঃ । গুণবান্ বিভ-
সম্পন্নো ভবতীহ ন সংশয়ঃ । কামাণা
মনসা বাচা সত্যধর্মপ্রীতির্জিতঃ ॥ গঙ্গা-
যমুনয়োর্মধ্যে যস্ত গ্রামং প্রযচ্ছতি ।
স্ববর্ণমণিমুক্তাং বা তথৈবান্যৎ প্রতি
গ্রহং ॥ স্বকার্যে পিতৃকার্যে বা দেবতা-
ভ্যর্চনেহপি বা । নিষ্ফলং তস্মৈ ততীর্থং
যাবৎ তদ্ধনমশ্নতে ॥ অতস্তীর্থে ন
গৃহীয়াৎ পুণ্যেষায়তনেষু চ ॥ কপিলাং
পাটলাভাস্তু যস্ত ধেনুং প্রযচ্ছতি ।
যাবদ্রোমাণি তস্যা বৈ সন্তি গাত্রেষু
সত্তম । তাবদ্বর্ষসহস্রাণি রুদ্রলোকে

महीयते ॥ इति कौशे प्रयागमाहात्म्ये
०७ अध्यायः ॥ * ॥ तत्र मुण्डनविधिवथा ।
गङ्गायां भास्वरक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरो
यते । आपाने सोमपाने च वपनं
सपुत्रं स्यूतं ॥ इति स्मृतिसमुच्चयलिखित-
वचनं प्रयागावाच्छ्रमगङ्गायां विधायकं ।
भास्वरक्षेत्रं प्रयागः । अपि च । प्रयाग-
मधिकृत्य । केशानां यावती संख्या
हिमानां जाह्नवीजले । तावद्धर्मसहस्राणि
स्वर्गलोके महीयते ॥ प्रयागे स्त्रीणामपि
मुण्डनं न तु केशानां द्वाङ्गुलच्छेदन-
मात्रं । यथा । केशमूलमुपाश्रित्य सर्व-
पापानि देहिनां । तिष्ठन्ति तीर्थज्ञानेन
तस्मात्तान्यात्र वापयेत् ॥ प्रयागे मुण्डना-
करणे दोषोऽपि । गङ्गायां भास्वर-
क्षेत्रे मुण्डनं यो न कारयेत् । स कोटि-
कुलसंयुक्त आकल्लं रौरवे वसेत् ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

प्रयागभयः (पुं) इन्द्रः । इति शक-
माला ॥

प्रयागं (स्त्री) गमनं । इति हलायुधः ॥
यथा । उदघाटितनवद्वारे पञ्जरे विहगो-
हनिलः । यत्तिष्ठति तदाश्चर्यां प्रयागे
विस्मयः कुतः ॥ इत्युद्धटः ॥ तत्पर्यायः ।
प्रस्थानं २ गमनं ३ व्रज्या ४ अति-
निर्वाणं ५ प्रयागकं ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
अत्र वर्णनीयानि यथा । भेरूनिम्बनः १
डूकम्पः २ बलधूलिः ३ करभः ४ वृषः ५
ध्वजः ६ छत्रं ७ वणिक् ८ शकटं ९
रथः १० । इति कविकल्लता ॥

प्रयातः (पुं) सौष्टिकः । डूणः । इति
हेमचन्द्रः ॥ गते त्रि ॥

प्रयागः (पुं) नीवाकः । इत्यमरः ॥ महार्घ्य-
हेतोर्धान्यादिषु । जनानामादरातिशये
तुलाधरणाधिक्यं । इति केचिन् । क्रया-
दरः । इति केचिन् । मूल्याधिक्यहेतो-
निश्चयेन परिच्छेदनं । इति केचिन् ।
इति भरतः ॥

प्रयासः (पुं) प्रयत्नः । तत्पर्यायः । श्रमः २
क्रमः ३ क्लेशः ४ परिश्रमः ५ आयासः ६
व्यायामः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रयुक्तं (त्रि) प्रकर्षेण युक्तं । यथा । गुण-
प्रयुक्ताः परमस्मृतेदिनः शरा इवावन्श-
भवा भवन्ति हि । तथाविधा ये तु विशुद्ध
वंशजा व्रजन्ति चापा इव तेऽतितन्त्र
तां ॥ इत्युद्धटः ॥ प्रकृष्टसमाधियुक्तं ।
प्रकृष्टसंयोगविशिक्तं । प्रकृष्टनिन्दा-
युक्तं । प्रकृष्टसंयमविशिक्तं । प्रपूर्व-
युगधात्वर्थदर्शनात् । हेतोर् ली । यथा ।
न च समवायिनिमित्ताभावप्रयुक्ते नियमेन
कार्याभावः किन्तुसमवायिकारणाभावप्र-
युक्तेऽपि । इति रक्षितः ॥

प्रयुक्तिः (स्त्री) प्रयोजनं । प्रपूर्वयुजधातो-
र्भावे क्तिः । यथा । तरुण्यो मृषली
भार्या प्रवीरं पुत्रकाम्यति । शक्य
राजमातङ्गा इति न स्याः प्रयुक्तयः ॥ इति
प्राक् ॥

प्रयुतं (स्त्री) नियतं । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रयुक्कार्थः (पुं) प्रत्युत्क्रमः । इति
प्रयोगार्थशब्दटीकायां रमानाथः ॥

প্রয়োক্তা [ঋ] (ত্রি) প্রয়োগকর্তা । যথা ।
উত্তমর্গাধমর্গো ঘৌ প্রযোক্তৃগ্রাহকৌ
ক্রমাৎ । ইত্যমরঃ ॥

প্রয়োগঃ (পুং) কার্মণং । বশীকরণং ।
প্রযুক্তিঃ । নিদর্শনং । ইতি মেদিনী ॥
ঘোটকঃ । ইতি শব্দমালা ॥

প্রয়োগার্থঃ (পুং) প্রধানপ্রয়োগানুকূলং
প্রয়োজনানুষ্ঠানং । তৎপর্যায়ঃ । প্রত্যুৎ-
ক্রমঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥

প্রয়োগী [ন্] (ত্রি) প্রয়োগযুক্তঃ । প্রপূর্ব-
যুক্তধাতোর্গিন্ ॥

প্রয়োজকঃ (ত্রি) প্রয়োগকর্তা । নিয়োগ-
কর্তা । স্বতন্ত্রতৎপ্রয়োজকৌ কর্তা ।
ইতি স্পদান্ব্যাকরণং ॥

প্রয়োজনং (ক্লী) কার্যং । হেতুঃ । ইতি
মেদিনী ॥ সর্বসৈব্য হি শাস্ত্রশ্চ কৰ্মণো
বাপি কশ্চিৎ । যাবৎ প্রয়োজনং
নোক্তং তাবৎ কেন প্রগৃহ্য তে ॥ সিদ্ধার্থং
সিদ্ধসম্বন্ধং শ্রোতুং শ্রোতা প্রবর্ততে ।
এছাদৌ তেন বক্তব্যঃ সম্বন্ধঃ সপ্রয়ো-
জনঃ ॥ ইতি প্রাণঃ ॥

প্রয়োজ্যঃ (ত্রি) প্রযোক্তুং শক্যঃ । ভৃত্যঃ ।
ইতি মুক্তবোধব্যাকরণং ॥ মূলধনে ক্লী ॥

প্ররুঢ়ঃ (পুং) জঠরং । ইতি মেদিনী ॥
প্ররুঢ়ঃ (ত্রি) বদ্ধমূলঃ । ইতি মেদিনী ॥ জাতঃ ।
প্ররুদ্ধঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

প্ররোহঃ (পুং) অক্ষুরঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
প্রলপিতঃ (ত্রি) কথিতঃ । প্রপূর্বলপধাতোঃ
কৰ্মণি ক্তঃ । যথা । জনস্থানে ভ্রাস্তং
কনকমৃগতৃষ্ণাক্ষিতধিয়া বচো বৈদেহীতি

প্রতিপদমুদ্রা প্রলপিতং । ইতি কাব্য-
প্রকাশঃ ॥

প্রলম্বঃ (পুং) দৈত্যভেদঃ । স চ দম্বপুত্রঃ
মনুষ্যবধ্যঃ । যথা । একাক্ষ ঋষভো
রিষ্ঠঃ প্রলম্বনরকৌ তথা । ইন্দ্রবান-
কেশী চ পুরঃ শছোহথ ধেনুকঃ ॥ গবে-
ষ্টিকৌ গবাক্ষশ্চ তালকেতুশ্চ বীর্যবান্ ।
এতে মনুষ্যবধ্যাস্ত দনোঃ পুত্রান্বয়াঃ
স্মৃতাঃ ॥ ইত্যগ্নিপুৰাণং । ত্রপুষঃ । পয়ো-
ধরঃ । লতাকুরঃ । শাখা । হারভেদঃ ।
প্রলম্বনং । ইতি মেদিনী ॥

প্রলম্বয়ঃ (পুং) বলরামঃ । ইত্যমরঃ ॥
প্রলম্বিতঃ (পুং) বলরামঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
প্রলম্বাণ্ডঃ (পুং) দীর্ঘাণ্ডকোষবিশিষ্টঃ । তৎ-
পর্যায়ঃ । পুঙ্করঃ ২ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
প্রলম্বিতঃ (ত্রি) প্রকর্ষণে লম্বিতমাল্যাাদিঃ ।
প্রপূর্বলম্বধাতোঃ কর্তরি ক্তঃ ॥

প্রলয়ঃ (পুং) প্রলীয়তে ক্ষীয়তে জগদস্মিন্
সঃ । তৎপর্যায়ঃ । সম্বর্তঃ ২ কল্পঃ ৩
ক্ষয়ঃ ৪ কল্পান্তঃ ৫ । ইত্যমরঃ ॥ লয়ঃ ৬
সংক্ষয়ঃ ৭ বিলয়ঃ ৮ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥ প্রতিসর্গঃ ৯ প্রতিসঞ্চরঃ ১০ । স
চ নিত্যনৈমিত্তিকপ্রাকৃতাত্যস্তিকভেদেন
চতুর্ধা । যথা । কূর্ম উবাচ । নিত্যং
নৈমিত্তিকঞ্চৈব প্রাকৃতাত্যস্তিকৌ তথা ।
চতুর্ধায়ং পুরাণেহস্মিন্ প্রোচ্যতে প্রতি-
সঞ্চরঃ ॥ * ॥ নিত্যো যথা । যোহয়ং সং-
দৃশ্যতে নূনং নিত্যং লোকে ক্ষয়ন্তিহ ।
নিত্যং সংকীর্ত্যতে নান্না মুনিভিঃ প্রতি-
সঞ্চরঃ ॥ * ॥ নৈমিত্তিকৌ যথা । ত্রাক্কৌ

নৈমিত্তিকো নাম কল্পান্তে যো ভবিষ্যতি।
 ত্রৈলোক্যশাস্ত্র কথিতঃ প্রতিসর্গো মনী-
 যিভিঃ ॥ * ॥ প্রাকৃতো যথা। মহাদাদ্যং
 বিশেষান্তং যদা সংযাতি সংক্ষয়ং।
 প্রাকৃতঃ প্রতিসর্গোহয়ং প্রোচ্যতে কাল-
 চিন্তকৈঃ ॥ * ॥ আত্যন্তিকো যথা। জ্ঞানা-
 দাত্যন্তিকঃ প্রোক্তো যোগিনঃ পরমা-
 ত্মনি। প্রলয়ঃ প্রতিসর্গোহয়ং কালচিন্তা-
 পরৈর্দ্বিজৈঃ ॥ আত্যন্তিকশ্চ কথিতঃ।
 প্রলয়ো লয়সাধনঃ। *। নৈমিত্তিকপ্রলয়-
 বিস্তারো যথা। নৈমিত্তিকমিদানীং বঃ
 কীর্তয়িষ্যে সগাসতঃ ॥ চতুর্ভুগসহস্রান্তে
 সংপ্রাপ্তে প্রতিসঙ্করে। আত্মসংস্থাঃ
 প্রজাঃ কর্তুং প্রতিপেদে প্রজাপতিঃ ॥
 ততো ভবত্যনার্বৃষ্টিস্তীত্রা সা শতবাষিকী।
 ভূতক্ষয়করী ঘোরা সর্বভূতভয়ঙ্করী ॥
 ততো যান্বল্পসারাণি শস্ত্রানি পৃথিবীতলে।
 তানি চাগ্রে প্রলীয়ন্তে ভূমিত্ত্বমুপযান্তি
 চ ॥ সপ্তরশ্মিরথো ভূত্বা সমুত্তিষ্ঠন্দিবা-
 করঃ। অসহরশ্মির্ভবতি পিবন্নস্তো গভ-
 স্তিভিঃ ॥ ততস্তে রশ্ময়ঃ সপ্ত পিবন্ত্যম্মু
 মহার্ণবে। তেনাহারেণ তে সূর্য্যা দীপ্তাঃ
 সপ্ত ভবন্তি হি ॥ তস্ম তে রশ্ময়ঃ সপ্ত
 সূর্যা ভূত্বা চতুর্দিশং। চতুল্লোকমিদং
 কুৎস্নং দহন্তি শিখিনো যথা ॥ ব্যাপু-
 বন্তশ্চ তে বিপ্রাস্তূর্কৃষ্ণাধশ্চ রশ্মিভিঃ।
 দীপ্যন্তে ভাস্করাঃ সপ্ত দহন্তোহগ্নিপ্রতা-
 পিনঃ ॥ তে সূর্যা বারিণা দীপ্তা বহু-
 সাহস্ররশ্ময়ঃ। খং সমাবৃত্য তিষ্ঠন্তি নির্দ-
 হন্তো বহুঙ্করাং ॥ ততস্তেবাং প্রতাপেন

দহমানা বহুঙ্করা। সাদ্রিনদ্যর্গণদীপা
 নিঃস্নেহা সমপদ্যত ॥ দীপ্তাভিঃ সন্তুজাভি-
 শ্চ জ্বালাভিশ্চ সমাবৃতঃ। অধশ্চোর্দ্ধক
 তির্ধ্যাক্ চ সমাবৃত্য সহস্রশঃ ॥ সূর্যা-
 গ্নিনা প্রস্ফটানাং সংহ্রস্টানাং পরস্পরং।
 একত্বমুপজাতানামেকজ্বালো ভবেৎ প্রভুঃ ॥
 সর্বলোকপ্রণাশশ্চ সোহগ্নির্ভূত্বাভুকুণ্ডলী।
 চতুল্লোকমিদং কুৎস্নং নির্দহত্যাত্ম
 তেজসা ॥ ততঃ প্রলীনে সর্বশ্মিন জঙ্গমে
 স্থাবরে তথা। নির্বৃক্ষা নিস্তৃগা ভূমিঃ
 কূর্ম্মপৃষ্ঠে প্রকাশতে ॥ অম্বরীশমিবা-
 ভাতি সর্বমাপূরিতং জগৎ। সর্বমেব
 তদার্চির্ভিঃ পূর্ণং জাজ্বল্যতে নতঃ ॥
 পাতালে যানি তীর্থানি মহোদধিগতানি
 তু। তত্র তানি প্রলীয়ন্তে ভূমিত্ত্বমুপ
 যান্তি বৈ ॥ দ্বীপাংশ্চ পর্বতাংশ্চ ব
 বর্ষাণ্যথ মহোদধীন্। তান্ সর্বান্
 ভস্মসাৎ কৃত্বা সপ্তাত্মা পাবকঃ প্রভুঃ ॥
 সমুদ্রেভ্যো নদীভ্যশ্চ পাতালেভ্যশ্চ
 সর্বশঃ। পিবন্নপঃ সমিক্কোহগ্নিঃ পৃথিবী-
 মাশ্রিতোহজ্বলৎ ॥ ততঃ সম্বর্তকঃ শৈলা-
 নতিক্রম্য মহাংস্তথা। লোকান্দহতি
 দীপ্তাজ্জা রুদ্রতেজোবিজ্জ্বলিতঃ ॥ স দন্ধু
 পৃথিবীন্দেবো রসাতলমশোষয়ৎ। অধ-
 স্তাৎ পৃথিবীং দন্ধু দিবমূর্দ্ধং দহিষ্যতি ॥
 যোজনানাং শতানীহ সহস্রাণ্যমুতানি চ।
 উত্তিষ্ঠন্তি শিখাস্তশ্চ বায়ুঃ সম্বকর্তৃশ্চ চ ॥
 গন্ধর্বাংশ্চ পিশাচাংশ্চ সযকোরগরাক-
 সান্। তদা দহত্যসৌ দীপ্তাঃ কালরুদ্র-
 প্রচোদিতঃ ॥ ভুল্লোকঞ্চ ভুবল্লোকং

স্নোেককৃ তথা মহঃ । দহেদশেষং কালাগ্নিঃ
 কালো রিখতনুঃ স্বয়ং ॥ বুকেষু তেযু
 লোকেষু তির্থাগৃহ্মথাগ্নিনা । তত্তেজঃ
 স্নমনুপ্রাপ্য কৃৎসং জগদিদং শনৈঃ ॥
 স্নয়োগৃহ্নিতং সর্কং তদেবৈকং প্রকা-
 শতে । ততো গজকুলোন্নাদাঃ স্তনিতৈঃ
 স্নমলঙ্কতাঃ ॥ উত্তিষ্ঠন্তি তদা ব্যোম্নি
 ঘোরাঃ সম্বর্তকা ঘনাঃ । কেচিন্মীলোৎ-
 পলশ্যামাঃ কেচিং কুমুদসম্নিতাঃ ॥ ধূত্র-
 বর্ণাস্তথা কেচিন্তথা পীতাঃ পয়োধরাঃ ।
 কেচিদ্রক্তাভ্রবর্ণাশ্চ স্মুলাঃ ক্ষারনিভা
 স্তথা ॥ শঙ্কাকুন্দনিভাশ্চান্যে জাত্যঞ্জন-
 নিভাঃ পরে । মনঃশিলানিভাস্ত্বন্যে কপোত-
 সদৃশাঃ পরে ॥ কেচিদ্ভ্রদ্রাক্ষবর্ণাভা-
 স্তথান্যে ক্ষীরসম্নিতাঃ । তথা কৰ্ব্বুরবর্ণাভা
 ভিন্নাঞ্জননিভাস্তথা ॥ ইন্দ্রগোপনিভাঃ
 কেচিদ্ধরিতালনিভাস্তথা । কাকাগুকনিভাঃ
 কেচিছুত্তিষ্ঠন্তি ঘনা দিবি ॥ কেচিং
 পৰ্ব্বতসঙ্কশাঃ কেচিদগজকুলোপমাঃ ।
 কূটাগারনিভাশ্চান্যে কেচিন্মীনকুলোদ্বহাঃ ॥
 বহুরূপা ঘোররূপা ঘোরস্বরনির্নাদিনঃ ।
 তদা জলধরাঃ সর্কৈ পূরয়ন্তি নভস্তলং ॥
 ততস্তে জলদা ঘোরা বারিণা ভাস্করা-
 ভ্রুজাঃ । সপুধা সংব্রতান্জানস্তময়িং শম-
 যন্ত্যুত ॥ ততস্তে জলদা বর্ষং বর্ষস্তীহ
 হিমৌঘবৎ । স্ত্বেঘোরমশিবং সর্কং নাশ-
 যন্তি চ পাবকং ॥ প্রবৃত্তেন তদাত্যর্থ-
 মস্তসী পূর্য্যতে কিল । অস্তিস্তেজোহভি-
 ভূতত্বাতদাগ্নিঃ প্রবিশত্যপঃ ॥ নষ্টে চার্গৌ
 বর্ষশতৈঃ পয়োদা জলসস্তবাঃ । প্লাবয়ন্তো-

হথ ভুবনং মহাজলপরিম্রবৈঃ ॥ ধারাভিঃ
 পূরয়ন্তীদং চোদ্যমানাঃ স্বয়ম্ভুবা । উদ্যন্তঃ
 সলিলৌঘৈশ্চ বেলা ইব মহোদধেঃ ॥
 সাদ্রিঘৌপা তথা পৃথ্বী জলৈঃ সংছাদ্যতে
 শনৈঃ ॥ আদিত্যরশ্মিভিঃ পীতং জলমভ্ৰেণ
 তিষ্ঠতি । পুনঃ পততি তদুর্মৌ পূর্য্যন্তে
 তেন চার্গবাঃ ॥ ততঃ সমুদ্রাঃ স্নাং বেলা
 মতিক্রান্তাস্ত কৃৎসশঃ । পৰ্ব্বতাশ্চ বিলী
 যন্তে মহী চাপস্ব নিমজ্জতি ॥ তস্মিন্নেকা-
 র্গবে ঘোরে নষ্টে স্নাবরজঙ্গমে । যোগ-
 নিদ্রাং সমাস্নায় শেতে দেবঃ প্রজাপতিঃ ॥
 চতুর্যুগসহস্রান্তং কল্পমাহর্মহর্ষয়ঃ । বরাহো
 বর্ততে কল্পো যস্য বিস্তার ঈরিতঃ ॥ অসং-
 খ্যাতাস্তথা কল্পা ব্রহ্মবিশ্বশিবান্ধকাঃ ।
 কথিতা হি পুরাণেষু স্মৃতিভিঃ কালচিন্তকৈঃ ॥
 সাত্ত্বিকেষু কল্পেষু মাহাত্ম্যমাখিলং হরেঃ ।
 তামসেযু শিবস্যোক্তং রাজসেযু প্রজা-
 পতেঃ । সোহয়ং প্রবর্ততে কল্পো বারাহঃ
 সাত্ত্বিকো মতঃ ॥ অন্ত্রে চ সাত্ত্বিকাঃ কল্পা
 মম তেযু পরিগ্রহঃ । ধ্যানস্তপস্তথা জ্ঞানং
 লক্ণা তেষেব যোগিনঃ ॥ আরাধ্য গিরিশং
 যজ্ঞাং যতি তৎ পরমং পদং । সোহহং
 সত্বং সমাধায় মায়ী মায়াময়ং স্বয়ং ॥
 একার্গবে জগত্যস্মিন্ যোগনিদ্রাং ব্রজানি
 তু । মাং পশন্তি মহাত্মানঃ স্তপ্তং কালে
 মহর্ষয়ঃ ॥ জনলোকে বর্তমানাস্তপসা
 যোগচক্ষুষা । অহং পুরাণপুরুষো ভূভুবঃ-
 প্রভবো বিদুঃ ॥ সহস্রচরণঃ শ্রীমান্ সহ-
 স্রাক্ষঃ সহস্রপাং । মস্ত্রোহগ্নির্ত্রাক্ষণা
 গাবঃ কুশাশ্চ সমিধো হুহং ॥ প্রোকণী

চ স্রবশৈচব সোমো যুতময়োহস্ম্যাহং ।
 সম্বর্তকো মহানাত্মা পবিত্রং পরমং
 যশঃ ॥ বেদবেদ্যঃ প্রভূর্গোপ্তা গোপতি-
 ব্রহ্মাণো মুখং । অনন্তস্তারকো যোগী
 গতির্মতিমতাম্বরঃ ॥ হংসঃ প্রাণোহথ
 কপিলো বিশ্বমূর্তিঃ সনাতনঃ । ক্ষেত্রজঃ
 প্রকৃতিঃ কালো জগদ্বীজমথায়ুতং ॥ মাতা
 পিতা মহাদেবো মভো হৃদয় বিদ্যতে ॥
 আদিত্যবর্ণো ভুবনস্য গোপ্তা নারায়ণঃ
 পুরুষো যোগমূর্তিঃ । মাং পশুস্তি যতয়ো
 যোগনিষ্ঠা জ্ঞাত্বাত্মানময়ুতত্ত্বং ব্রহ্মস্তু ॥৯॥
 প্রাকৃতপ্রলয়বিস্তারো যথা । কুর্শ্ব উবাচ ।
 অতঃ পরং প্রবক্ষ্যামি প্রতিসর্গমনুভমং ।
 প্রাকৃতং প্রসমাসেন শৃণুধ্বং গদতো মম ॥
 গতে পরাঙ্কিতয়ে কালে লোকপ্রকা-
 লকঃ । কালাগ্নির্ভস্মসাৎ কর্ত্বুং করোতি
 নিখিলং মতিং ॥ আত্মাত্মানমাবেশ্য
 ভূত্বা দেবো মহেশ্বরঃ । দহেদশেষং
 ব্রহ্মাণ্ডং সদেবাস্বরমানুষং ॥ তমাবিশ্য
 মহাদেবো ভগবামীললোহিতঃ । করোতি
 লোকসংহারং ভীষণং লোকমাপ্তিতঃ ॥
 এবিশ্য মণ্ডলং মৌরং কৃত্বাসৌ বহুধা
 পুনঃ । নির্দহত্যখিলং লোকং সপ্তসপ্তি-
 স্বরূপধ্বক্ ॥ স দধ্বা সকলং সত্ত্বং মন্ত্রং
 ব্রহ্মশিরো মহং । দেবতানাং শরীরেষু
 ক্ষিপত্যখিলদাহকঃ ॥ দধ্বেষশেষদেহেষু
 দেবী গিরিবরাঞ্জা । একা সা সাক্ষিণঃ
 শস্ত্রোস্তিষ্ঠতে বৈদিকী শ্রুতিঃ ॥ শিরঃ-
 কপালৈর্দেবানাং কৃতস্রগ্বরভূষণঃ ।
 আদিত্যচন্দ্রাদিগণৈঃ পূরয়ন্ বোম-

মণ্ডলং ॥ সহস্রনয়নো দেবঃ সহস্রাকৃতি-
 রীশ্বরঃ । সহস্রহস্তচরণঃ সহস্রাঙ্কির্মহা-
 ভুজঃ ॥ দংষ্ট্রীকরালবদনঃ প্রদীপ্তানল-
 লোচনঃ । ত্রিশূলী কৃতিবসনো যোগ-
 মৈশ্বরমাস্থিতঃ ॥ পীত্বা তং পরম্মনন্দং
 প্রভূতমমৃতং স্বকং । করোতি তাণ্ডবং
 দেবীমালোক্য পরমেশ্বরঃ ॥ পীত্বা নৃত্যা-
 যুতং দেবী ভর্তুঃ পরমমঙ্গলা । যোগ-
 মাস্থায় দেবশ্য দেহমায়তি শূলিনঃ ॥
 স ত্যক্ত্বা তাণ্ডবরসং স্বেচ্ছয়ৈব পিনাক-
 ধ্বক্ । যাতি স্বভাবং ভগবান্ দধ্বা
 ব্রহ্মাণ্ডমণ্ডলং ॥ সংস্থিতেষথ দেবেষু
 ব্রহ্মবিষ্ণুপিনাকিষু । গুণৈরনৈকৈঃ পৃথিবী
 বিলয়ং যাতি বারিষু । স বারিতত্ত্বং
 সগুণং প্রসতে হব্যবাহনঃ ॥ তৈজসং
 গুণসংযুক্তং বায়ৌ সংযাতি সংক্ষয়ং ।
 আকাশে সগুণো বায়ুঃ প্রলয়ং যাতি
 সত্তমাঃ ॥ ভূতাদৌ চ তথাকাশং লীয়তে
 গুণসংযুতং । ইন্দ্রিয়াণি চ সর্বানি
 তৈজসে যাস্তি সংক্ষয়ং ॥ বৈকারিকে
 দেবগণাঃ প্রলয়ং যাস্তি সত্তমাঃ । বৈকা-
 রিকস্তৈজসশ্চ ভূতাদিশ্চেতি সত্তমাঃ ॥
 ত্রিবিধোহয়মহঙ্কারো মহতি প্রলয়ং
 ব্রজেৎ । মহান্তমেতিঃ সহিতং ব্রহ্মাণ-
 ময়ুতৌজসং ॥ অব্যক্তং জগতো যোনিঃ
 সংহরেদেকমব্যয়ং । এবং সংহত্য ভূতানি
 তত্বানি চ মহেশ্বরঃ ॥ নিযোজয়ত্যা-
 ন্যোন্যং প্রধানং পুরুষং পরং । প্রধান-
 পুংসোরজয়োরেষ সংহার ঈরিতঃ ॥
 মহেশ্বরেচ্ছাজনিতো ন স্বয়ং বিদ্যতে

लयः । गुणसाम्यं तदव्यक्तं प्रकृतिः
परिगीयते ॥ प्रधानं जगतो योनिर्माया-
तद्वमचेतनं । कूटस्थश्चिन्मयो ह्यात्मा
केवलः पञ्चविंशकः ॥ गीयते मुनिभिः
साक्षी महानेकः पितामहः । एवंसंहार-
करणी शक्तिर्माहेश्वरी क्रवा ॥ प्रधानाद्यं
विशेषान्तं दहेद्भ्रु इति श्रुतिः । योगि-
नामथ सर्वेषां ज्ञानविन्यस्तचेतसां ।
आत्यन्तिकैव लयं विदधातीह शङ्करः ॥
इति कौश्ले ४२।४७ अध्यायः ॥ * ॥
आत्यन्तिकप्रलयविस्तारो यथा । श्रीपरा-
शर उवाच । आध्यात्मिकादि मैत्रेय
ज्ञाना तापत्रयं बूधः । उ०पन्नज्ञान-
वैराग्याः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयं ॥
आध्यात्मिको वै द्विविधः शारीरो मानस-
स्तथा । शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते
श्रयतां सः ॥ शिरोरोगप्रतिश्याय-
ज्वरशूलभगन्दरैः । गुल्मार्शःश्वथुष्मास-
च्छर्द्यादिभिरनेकधा ॥ तथाक्विरोगाती-
सारकूर्थान्नामसंज्ञकैः । भिद्यते देहज-
स्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि ॥ कामक्रोध-
भयद्वेषलोभमोहविषादजः । शोकसूया-
वमानेर्यामांससर्ष्यादिभवस्तथा ॥ मानसो-
ऽपि द्विजश्रेष्ठ तापो भवति नैकधा ।
इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो आध्यात्मिकः
स्युतः ॥ युगपक्विस्रुम्यादैर्यः पिशाचो-
रगराक्षसैः । सरिसृपादैश्च नृणां
जन्ते चाधिभौतिकः ॥ शीतोष्णवातवर्षासु-
वैद्युतादिसमुद्भवः । तापो द्विजवरश्रेष्ठ
कथ्यते चाधिदैविकः ॥ तदस्य त्रिविध-

श्यापि दुःखजातस्य पण्डितैः । गर्तजन्म-
जराद्येषु स्थानेषु प्रभविम्यतः ॥ निरस्ताति-
शयाह्लादसुखभावैकलक्षणा । भेषजं
भगवत्प्राप्तिरेकास्त्यात्यन्तिकी मता ॥
तस्मात्तत्प्राप्तये यत्नः कर्तव्यः पण्डितै-
र्नरैः । तत्प्राप्तिहेतुज्ञानकर्म चोक्तं
महामुने ॥ आगमोत्थं विवेकाच्च द्विधा
ज्ञानं तथोच्यते । शब्दब्रह्मागममयं
परं ब्रह्म विवेकजं ॥ अक्षुप्तम इवा-
ज्ञानं दीपवच्छेन्द्रियोद्भवं । यथा सूर्या-
स्तथा ज्ञानं यद्विप्रर्षे विवेकजं ॥ मनु-
रप्याह वेदार्थं श्रुत्या यन्मुनिसत्तम ।
तदेतच्छ्रुतामत्र सम्ब्रह्मे गदतो मम ॥ द्वे
ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्ठातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
द्वे विद्ये वेदितव्ये वै इति बाथर्कणी
श्रुतिः । परया ब्रह्मरप्राप्तिर्वाधेदादि मया
परा ॥ यत्तदव्यक्तमजरमचिन्त्यमजमव्ययं ।
अनिर्देश्यमरूपं पाणिपादाद्यसंयुतं ॥
विभुं सर्वगतं नित्यं भूतयोनिमका-
रणं । व्याप्याप्याप्यं यतः सर्वं तं वै
पश्यान्ति सूरयः ॥ तद्ब्रह्म तं परं धाम
तद्व्ययं मोक्षकाङ्क्षिणां । श्रुतिवाक्यो-
दितं सूक्ष्मं तद्विषेणः परमं पदं ॥
तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः ।
वाचको भगवच्छब्दस्तथाद्यशक्तरात्मनः ॥
एवं निगदितार्थश्च सतत्त्वं तश्च तद्वतः ।
ज्ञायते येन तज्ज्ञानं परमन्याग्रयी-
मयं ॥ अशब्दगोचरस्यापि तस्यैव ब्रह्मणो
द्विज । पूजायां भगवच्छब्दः क्रियते

হোপচারিকঃ ॥ শুদ্ধে মহাবিভূত্যাখ্যে
পরে ব্রহ্মণি বর্ততে । মৈত্রেয় ভগবচ্ছব্দঃ
সর্বকারণকারণে ॥ সর্বাণি তত্র ভূতানি
বসন্তি পরমাত্মনি । ভূতেষু চ স সর্বাণি
বাসুদেবস্ততঃ স্মৃতঃ ॥ খাণ্ডিক্যজনকায়াহ
পৃষ্ঠঃ কেশিক্ষব্জঃ পুরা । নামব্যাক্যায়ন-
স্তস্য বাসুদেবস্ত তত্ত্বতঃ ॥ ভূতেষু বসতে
সোহস্তর্বসন্ত্যত্র চ তানি যৎ । ধাতা
বিধাতা জগতাং বাসুদেবস্ততঃ প্রভুঃ ॥
স সর্বভূতপ্রকৃতির্বিকারগুণাংশ্চ দোমাং-
শ্চ মুনে ব্যতীতঃ । অতীতসর্বাবরণা-
খিলাত্মা তেনাস্তৃতং যদ্বুবনাস্তরাণি ॥
সমস্তকল্যাণগুণাত্মকো হি স্বশক্তিলেশা-
রতভূতসর্গঃ । ইচ্ছাগৃহীতাভিমতোরুদেহঃ
সংসাধিতাশেষজগদ্ধিতোহমৌ ॥ তেজো-
বলৈশ্চয্যমহান্বিতশ্চ স্ববীর্যশক্ত্যাদিগুণৈক-
রাশিঃ । পরঃ পরাণাং সকলান যত্র ক্রেশা-
দয়ঃ সন্তি পরাবরেশে ॥ স ঈশ্বরো ব্যষ্টি-
সমষ্টিরূপোহব্যক্তস্বরূপঃ প্রকটস্বরূপঃ ।
সর্বেশ্বরঃ সর্বদৃক্ সর্ববেত্তা সমস্তশক্তিঃ
পরমেশ্বরাত্ম্যঃ ॥ স জ্ঞায়তে যেন তদস্তদোষঃ
শুদ্ধঃ পরং নিৰ্ম্মলমেকরূপং । সংদৃশ্যতে
চাপ্যবগম্যতে বা তজ্জ্ঞানমজ্ঞানমতো-
হন্যদুক্তং ॥ ইতি বিষ্ণুপুরাণে ৬ অংশে
আত্যন্তিকপ্রতিসংকারো নাম ৫ অধ্যায়ঃ ॥#
অপি চ । নারদ উবাচ । কৃতং ত্রেতা
ছাপরঞ্চ কলিচ্ছেতি চতুর্থগুং । দিব্যমেক-
যুগং জেয়ং তস্য বা বৈকসপ্ততিঃ ॥ মম্ব-
স্তরস্ত তজ্জেয়ং তে তু যত্র চতুর্দশ ।
স কলৌ নাম বৈ কালস্তদন্তে প্রলয়স্ত

যঃ ॥ সা ব্রহ্মরাত্রী-রাজেন্দ্র বত্র শোভে-
হনুজাসনঃ । ত্রয়ো লোকাস্তদা রাজন্
লীয়ন্তে তন্নিমিত্ততঃ ॥ নৈমিত্তিকো লয়ো
নাম দৈনন্দিন ইতীর্য্যতে ॥ এবং দিন-
প্রমাণেন ব্রহ্মণঃ শতবার্ষিকং । আয়ুঃ
পূর্বপরাক্কে তু পরাক্কে হে প্রকীর্ত্তিতে ॥
দ্বিপরাঙ্কে ব্যতীতে তু ব্রহ্মণো জগতা-
ত্মনঃ । তদা প্রকৃতয়ঃ সপ্ত প্রলয়ং যাস্তি
ভূমিপ ॥ লয়ঃ প্রাকৃতিকো হ্যেব লীনে
ব্রহ্মণি ভূপতে । অণুকোষেহপি সকলঃ
প্রলয়ং যাতি সর্বশঃ ॥ পূর্বরূপস্ত বক্ষ্যামি
প্রলয়স্যাস্য ভূপতে । শতবর্ষাণি ভূমৌ
হি পর্জ্জনো নৈব বর্ষতি ॥ দুর্ভিক্ষে
নির্জনে লোকে প্রজাঃ সর্বাঃ ক্ষুধা-
র্দিতাঃ । পরস্পরং ভক্ষ্যমাণাঃ ক্ষয়ং
যাস্যন্তি ভূমিপ ॥ সমুদ্রে চ ধরণ্যাঞ্চ
বৃক্ষেষু চ লতাসু চ । দেহে চ যো রসস্তং
হি রবির্হরতি রশ্মিভিঃ ॥ ততঃ সম্বর্ত্তকো
নাম জ্বালামালী হতাশনঃ । সঙ্কর্ষণমুখোং-
পম্নো দহত্যনিলসারাধঃ ॥ সর্বং ব্রহ্মাণ্ড-
ভাণ্ডং বৈ তৎকালক্ষোভগর্জিতঃ । এবং
দক্ষং মহারাজ বহ্যর্কাভ্যাং সমস্ততঃ ॥
দক্ষা গোময়পিণ্ডাভং ব্রহ্মাণ্ডং সার-
বর্জিতং । প্রচণ্ডপবনো রাজংস্তত্তে বর্ষ-
শতং পুনঃ ॥ সম্বর্ত্তকো নাম মহান্
ব্রহ্মাণ্ডং চালয়িষ্যতি । ততো মেঘা মহা-
ঘোরা নানাবর্ণা অনেকশঃ ॥ শতং বর্ষাণি
বর্ষান্ত গর্জন্তি চ মহাম্বনাঃ । একোদকং
ততো বিধং নিবর্ষণং নির্বিহারকং ॥
ভূমেগন্ধগুণং রাজন্ গ্রাসন্ত্যাপঃ সমস্ততঃ ।

গুর্ণনাশাৎ স্বয়ং পৃথ্বী প্রলয়ং প্রাপ্যতে । তদা ॥ তেজস্তুপাং রসগুণং সগন্ধং পিবতে বলাং । ততঃ প্রলয়মায়ান্তি রাজ-
শ্বাপোহপি তৎক্ষণাৎ ॥ তেজসস্ত ততো ক্লপং রসগন্ধসম্বিতং । বায়ুর্হরতি চণ্ডাত্মা তেজঃপ্রলয়মুচ্ছতি ॥ আকাশস্ত ততো বায়োঃ স্পর্শং পরগুণৈঃ সহ । সমাদত্তে মহারাজ অম্বরেহথ প্রলীয়তে ॥
আকাশস্য গুণং শব্দং গুণৈরন্যৈঃ সম-
বিতং । অহঙ্কারঃ সমাদত্তে নভস্তগ্নিন্ প্রলীয়তে ॥ তৈজসেষিদ্ভিয়ান্যঙ্গদেবা বৈকারিকে তথা । অহঙ্কারে প্রলীয়ন্তে জগদেতচ্চরাচরং ॥ অহঙ্কারং ভক্ষয়ন্তি ততঃ সত্ত্বাদয়ো গুণাঃ । ঐসতে তান্ মহারাজ আদ্যা প্রকৃতিরুচ্যতে ॥ ন তস্যাঃ কালদোষেণ পরিণামো নরর্ষভ । আদ্যন্ত-
রহিতা সা হি নিত্যং কারণমব্যয়ং ॥ শক্তির্ভগবতঃ সা হি তদেকপরমা চ সা । ইত্যুক্তঃ প্রলয়ো রাজন্ বিশ্বস্যাস্য মহামতে ॥ যথোৎপত্তিক্রমেণাস্য ব্যুৎ-
ক্রমেণ লয়স্তথা । ইতি পাশ্বে স্বর্গখণ্ডে ৩৯ অধ্যায়ঃ ॥

প্রলাপঃ (পুং) প্রলপনং । অনর্থকবাক্যং । নিশ্চয়োজনমুন্মতাদিবচনং । ইত্যমর-
ভরতো ॥ রোগাণামুপসর্গোহয়ং ॥

প্রলাপহা [ন্] (পুং) কুলখাজনং । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রলীনতা (স্ত্রী) প্রলয়ঃ । তৎপর্যায়ঃ । ইন্দ্রিয়স্বাপঃ ২ চেষ্টানাশঃ ৩-১ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রলেহঃ (পুং) ব্যঞ্জনবিশেষঃ । দম্পোখ্ত কোরমা ইত্যাদি পারশ্বভাষা । ইতি পাকরাজেশ্বরঃ ॥

প্রবক্তা [ঋ] (ত্রি) প্রকর্ষণে বক্ত্রি যঃ । বেদাদিবাচকঃ । যথা । জাতিমাত্রোপ-
জীবী বা কামং শ্বাদব্রাহ্মণক্রবঃ । ধর্ম-
প্রবক্তা নৃপতেন্ন তু শৃঙ্গঃ কদাচন ॥ ইতি মানবে ৭ অধ্যায়ঃ ॥

প্রবচনং (স্ত্রী) বেদঃ । প্রকৃষ্টবাক্যং । ইতি মেদিনী ॥

প্রবচনীয়ঃ (ত্রি) প্রবক্তা । প্রবাচ্যঃ । ইতি মেদিনী ॥

প্রবণঃ (পুং) চতুষ্পথঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রবণঃ (ত্রি) ক্রমনিম্নভূমিঃ । উদরং । প্রহ্লঃ । ইতি মেদিনী ॥ আয়তঃ । প্রগুণঃ । ক্ষণঃ । ইতি বিশ্বঃ ॥ প্লতঃ । স্নিদ্ধঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ আশক্তঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥ ক্ষীণঃ । ইতি ধরণিঃ ॥

প্রবৎস্যৎপতিকা (স্ত্রী) নায়িকাভেদঃ । অস্যা লক্ষণং । যস্যঃ পতিরগ্রিমক্ষণে দেশা-
ন্তরং যাস্যতে্যব সা । অস্যাশ্চেষ্টা কাকু-
বচনকাতরপ্রেক্ষণগমনবিস্মোপদর্শননির্বে-
দসন্তাপসম্মোহনিশ্বাসবাস্পাদয়ঃ ॥ মুঞ্চা
প্রবৎস্যৎপতিকা যথা । প্রাণেশ্বরে কিমপি
জল্পতি নির্গমায় ক্ষামোদরী বদনমানময়া-
ক্ষকার । আলী পুনর্নিভৃতমেত্য লতা-
নিকুঞ্জমুন্মতকোকিলকলধ্বনিমাততান ॥ গা
মধ্যা প্রবৎস্যৎপতিকা যথা । গস্তুং প্রিয়ে
বদতি নিঃশ্বসিতং ন দীর্ঘমাসীন্ন বা নয়-
নয়োর্জলমাবিরাসীৎ । আয়ুল্লিপিং পঠিতু-

मेघदृशः परस्तु भालश्लीं किमु करः समुपा-
जगाम ॥ २ ॥ प्रौढा प्रवस्यत्पतिका
यथा । नायं मुञ्चति स्रज्ज्वामपि तनुत्यागे
वियोगज्वरस्तेनाहं विहिताञ्जलिर्द्युपते
पृच्छामि सत्यं वद । तान्मूलं कुसुमं
पटीरमुदकं यद्वस्त्रुभिर्दीयते त्वं स्यादत्र
परत्र वा किमु विषज्जालावलीदुःसहं ॥ ३ ॥
परकीया प्रवस्यत्पतिका यथा । नास्तुं
पन्नगमुद्दि पादयुगलं भक्तिर्विगुक्ता गुरो
त्यक्ता नीतिरकारि किं न भवतो हेतो-
मया द्रुक्त्वं । अङ्गानां शतघातना नय-
नयोः कोपक्रमो रौरवः कुञ्डीपाक-
पराभवश्च मनसो युक्तं ह्यि प्रस्थिते ॥ ४ ॥
सामान्यप्रवस्यत्पतिका यथा । मुद्रां
प्रदेहि बलयाय भवद्वियोगमासाद्य यास्यति
बहिः सहसा यदेतत् । इत्थं निगद्य
विगलमयनाशुधारा वाराङ्गना प्रियतमः
करयोर्बभार ॥ ५ ॥ इति रसमञ्जरी ॥

प्रवरणं (क्ली) प्रतोदः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रवराः [स्] (पुं) वृद्धः । इत्यमरः ॥

प्रवरं (क्ली) अङ्कुर । इति भावप्रकाशः ॥

गोत्रं । श्रेष्ठे त्रि । इति मेदिनी ॥

प्रवरः (पुं) सन्ततिः । इति मेदिनी ॥ गोत्र-
प्रवर्तकमुनिव्यावर्तको मुनिगणः । तथा च
यमदग्निगोत्रस्य प्रवराः यमदग्नेर्ब-
वशिष्ठाः । भरद्वाजगोत्रस्य भरद्वाजाङ्गिरस-
वार्हस्पत्याः । विश्वामित्रगोत्रस्य विश्वामित्र-
मरीचिकोषिकाः । अत्रिगोत्रस्य अत्र्या-
त्रेयशातातपाः । गोतमगोत्रस्य गोतम-
वशिष्ठवार्हस्पत्याः । वशिष्ठगोत्रस्य वशिष्ठः ।

केवाकिं वशिष्ठात्रिसाङ्गतयः । काशुप-
गोत्रस्य काशुपाप्सारनैक्षवाः । अश्वस्त्य-
गोत्रस्य अगस्त्यदधीचिजैमिनयः । सौका-
लिनगोत्रस्य सौकालिनाङ्गिरसवार्हस्पत्या-
प्सारनैक्षवाः । मोदगल्यगोत्रस्य ऋ-
च्यवनभार्गवजामदग्यापुवतः । पराशर-
गोत्रस्य पराशरशक्तिवशिष्ठाः । बृहस्पति-
गोत्रस्य बृहस्पतिकपिलपार्श्वर्णाः । काश-
गोत्रस्य अश्वथदेवलदेवराजाः । विष्णु-
गोत्रस्य विष्णुवृद्धिकौरवाः । कौशिक-
गोत्रस्य कौशिकात्रिजमदगयः । कात्यायन-
गोत्रस्य अत्रिभृशुवशिष्ठाः । आत्रेय-
गोत्रस्य आत्रेयशातातपसांथ्याः । काम-
गोत्रस्य कामाश्वथदेवलाः । कृष्णगत्रेय-
गोत्रस्य कृष्णगत्रेयात्रेयावामाः । साङ्गति-
गोत्रस्य अव्याहारात्रिसाङ्गतयः । कोण्ड-
गोत्रस्य कोण्डिल्यास्तमिककौंसाः ।
गर्गगोत्रस्य गार्ग्यकौस्तुभमाणुव्याः । आङ्गि-
रसगोत्रस्य आङ्गिरसवशिष्ठवार्हस्पत्याः ।
अनारुकाङ्कगोत्रस्य गार्ग्यगोतमवशिष्ठाः ।
अव्यगोत्रस्य अव्यबलिसारश्वताः । जैमिनि-
गोत्रस्य जैमिन्युतथ्यसाङ्गतयः । वृद्धि-
गोत्रस्य कुरुवृद्धाङ्गिरोवार्हस्पत्याः ।
शाण्डिल्यगोत्रस्य शाण्डिल्यासितदेवलाः ।
वांस्यगोत्रस्य वार्ष्णेयगोत्रयोः ऋच्यवन-
भार्गवजामदग्यापुवतः ॥ आलम्ब्यायनगोत्र-
स्य आलम्ब्यायनशालङ्कयनशकटायनाः ।
वैयात्रपद्यागोत्रस्य साङ्गतिः । घृत-
कौशिकगोत्रस्य कुशिककौशिकघृत-
कौशिकाः । केवाकिं कुशिककौशिक-

विक्षुलाः । शक्तिगोत्रस्य शक्तिपराशर-
 वशिष्ठाः । काम्नायनगोत्रस्य काम्नायनाङ्गि-
 रसवार्हस्पत्यभरद्वाजाजमीटाः । बाह्वकि-
 गोत्रस्य अक्षोभ्यानस्तुबाह्वकयः । गौतम-
 गोत्रस्य गौतमाप्साराङ्गिरसवार्हस्पत्य-
 नैऋवाः । केषाङ्किं गौतमाङ्गिरसा-
 यासाः । शुनकगोत्रस्य शुनकशौनक-
 पृंसमदाः । सौपायनगोत्रस्य प्रवराः
 उर्वच्यवनभार्गवजामदग्यापुवतः । इति
 धनञ्जयकृतधर्मप्रदीपे गोत्रप्रवरविवेकः ॥
 प्रवर्गः (पुं) होमायिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 प्रवर्तकः (त्रि) प्रवर्तनकारी । प्रवृत्तिजनकः ।
 यथा । प्रवर्तकं वाक्यमुवाच चोदनां निव-
 र्तकं नैवमुवाच भाष्यकृत् । ततश्च विद्यो-
 नहि चोदनास्ति सा प्रवर्तिका या न भवे-
 दिति स्थितिः ॥ इति संक्षेपशारीरकं ॥
 प्रवर्तनं (स्त्री) प्रवृत्तिः । यथा । तेहनै-
 वान्तं समश्रन्ति परोऽसर्गं भुङ्गते ।
 इतरार्थग्रहे येषां कवीनां स्यात् प्रव-
 र्तनं ॥ इति काव्यप्रकाशः ॥ आरम्भः ।
 यथा । मृते तु स्वामिनि पुनस्तद्वंशे वापि
 मानवे । राजानमामन्त्र्य ततः कुर्यात्
 सेतुप्रवर्तनं ॥ इति मितान्तरा ॥
 प्रवर्तना (स्त्री) प्रवृत्तिप्रेरणं । यथा । अथवा
 भवतः प्रवर्तना न कथं पिष्टमियं
 पिनष्टि न । स्वत एव सतां परार्थता
 ग्रहणानां हि यथा यथार्थता ॥ इति
 नैर्मथं ॥
 प्रवर्तितः (त्रि) जातः । यथा । रूपं तदो-
 जसि तदेव वीर्यात् तथैव नैसर्गिकमुत्त-

त्वं । न कारणात् स्वात् विभिदे कुमारः
 प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥ इति रघु-
 वंशे ५ सर्गः ॥
 प्रवर्द्धनं (स्त्री) विवर्द्धनं । प्रपूर्वरुधधातो-
 र्भावे अनट् । कर्त्तरि अनप्रत्यये त्रि ॥
 प्रवलाकी (पुं) भुङ्गः । चित्रमेखलकः ।
 इति विश्वः ॥
 प्रवर्हः (त्रि) प्रधानं । श्रेष्ठः । इत्य-
 मरः ॥
 प्रवहः (पुं) गृहमगरादेर्वहिर्गमनं । इत्य-
 मरः ॥ वायुः । इति हेमचन्द्रः ॥ सप्तवायुस्तु-
 र्गतद्वितीयवायुः । स तु आवहवायोरुद्ध-
 स्थितः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ यस्मा-
 ज्ज्यातींषि बहति प्रवहस्तैन स मृतः ।
 अन्त टीका । यस्माज्ज्यातींषि प्रकर्षेण
 बहति तेन स वायुः प्रवहः मृतः प्रवह-
 स्यैव भेदाः सर्वे वायुस्फटाः । इति
 विष्णुपुराणे २ अंशे १२ अध्यायः ॥
 प्रवहणं (स्त्री) कर्णोरथः । स्त्रीरत्नवहनार्थमुपरि
 वस्त्राच्छादितमनुष्यावाहयानां विशेषः । इत्य-
 मरभरतो ॥
 प्रवह्लिः (स्त्री) प्रवह्लिका । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥
 प्रवह्लिका (स्त्री) प्रह्लिका । इत्यमरः ॥
 प्रवह्ली (स्त्री) प्रवह्लिका । इति भरतः ॥
 प्रवाक् [च्] (त्रि) वाचो युक्तिपटुः । यथा ।
 वाचो युक्तिपटुर्काञ्ची वचोऽङ्गः प्रवच्युः
 प्रवाक् । इति जटाधरः ॥ प्रकृष्टवाक्यं ॥
 प्रवाचकः (त्रि) प्रकृष्टवक्त्रा । प्रपूर्वरुधधातोः
 कर्त्तरि ङ्प्रत्ययः ॥

প্রবাণিঃ } (স্ত্রী) তন্ত্রশলাকা । মাকু ইতি
প্রবাণী } ভাষা । ইতি নিস্প্রবাণিশব্দটীকায়ং

ভরতঃ

প্রবাদঃ (পুং) পরস্পরবাক্যং । যথা । ইথং
প্রবাদং যুধি সংপ্রহারং প্রচক্রতু রাম-
নিশাবিহারৌ । ভৃগায় মহা রঘুনন্দনো-
হথ বাণেন রক্ষঃ প্রধনাম্মিরাস্থং ॥ ইতি
ভট্টিঃ ॥ জনরবঃ । যথা । প্রেয়াংস্তে-
হং ত্বমপি চ মম প্রেয়সীতি প্রবাদ-
স্ত্বং মে প্রাণা অহমপি তবাস্মীতি হস্ত
প্রলাপঃ । ত্বং মে তেহস্মামহমপি চ
বভূচ্চ নো সাধু রাধে ব্যাহারে নৌ নহি
সমুচিতো যুদ্ধদস্ম্যংপ্রয়োগঃ ॥ ইত্যলঙ্কার
কৌস্তভঃ ॥

প্রবারঃ (পুং) প্রবরঃ । বস্ত্রং । প্রপূর্ব্ববধাতো-
র্ঘণ্ । ইতি সংক্ষিপ্তসারব্যাকরণং ॥

প্রবারণং (ক্রী) কাম্যদানং । ইত্যমরঃ ॥ কাম্যস্ত
কমনীয়স্ত বস্ত্রনো বরস্ত্রীরত্নাদিনো দানং ।
কাম্যেন কামনয়া বা দানং প্রবারণমুচ্যতে ।
কাম্যশব্দোহত্র তন্ত্বেণোভয়ার্থঃ । প্রক-
র্ষণে বার্থ্যতে সংগৃহ্যতে প্রবারণং তচ্চ
মহাদানং । প্রবারণং মহাদানমিতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ । ইতি তটীকায়ং ভরতঃ ॥
নিষেধঃ । ইতি মেদিনী ॥

প্রবাসঃ (পুং) বিদেশস্থিতিঃ । যথা । কর্ণে-
জপৈরাহিতরাজ্যলোভা স্ত্রিণেন নীতা
বিকৃতিং লঘিন্না । রামপ্রবাসে ব্যম্ব-
নদোষং জনাপবাদং সনরেন্দ্রমুতুং ॥
ইতি ভট্টিঃ ॥ * ॥ দ্বাদশবর্ষাশ্রুতবার্তাক-
প্রোষিতস্ত তৎপ্রবাসাদ্যদিনে শ্রাদ্ধং

কর্তব্যং । যথা । প্রবাসবাসরে জ্ঞেয়ং
তন্মাসেন্দুক্কেয়েহথবা । ইতি মিতাক্ষরঃ ॥ * ॥
প্রবাসাগতেন গুরুদ্যাভিবাদনং কর্তব্যং ।
যথা । বিপ্রোষ্যৎ পাদগ্রহণমম্বহুকাভি-
বাদনং । গুরুদারেষু কুব্বীত সতাং ধম্ম
মনুস্মরন্ ॥ মাতৃস্বসা মাতুলানী স্বশ্রুশ্চাথ
পিতুঃ স্বসা । প্রপূজ্যা গুরুপত্নীব সমাস্তা
গুরুভার্যয়া ॥ ভ্রাতৃভার্যোপসংগ্রাহা
সবর্ণাহন্যহন্যপি । বিপ্রোষ্য ভূপ সংগ্রাহা
জ্ঞাতিসম্বন্ধিষোষিতঃ ॥ পিতৃভূগিন্যাং
মাতৃশ্চ জ্যায়স্তাঞ্চ স্বসর্ব্যপি । মাতৃবদ্বরভি-
মাতিষ্ঠেন্নাতা তাভ্যো গরীয়সী ॥ ইতি
কৌশ্লে উপবিভাগে ১৩ অধ্যায়ঃ ॥

প্রবাসনং (ক্রী) বধঃ । ইত্যমরঃ ॥ প্রবাসনা ।
যথা । সীতাপ্রবাসনপটোঃ করুণা কুতস্তে ।
ইতু্যন্তরবীরচরিত্রং ॥

প্রবাসী (ত্রি) প্রবাসবিশিষ্টঃ । প্রোষিতঃ ।
বিদেশস্থঃ । যথা । অধ্বনীনোহধ্বগো-
হধ্বন্যঃ পাস্থঃ পথিকদেশিকৌ । প্রবাসী
তদগণো হারিঃ পাথেয়ং সম্বলং সমে ॥
ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রবাহঃ (পুং) প্রবৃত্তিঃ । জলস্রোতঃ । ইতি
মেদিনী ॥ ব্যবহারঃ । ইতি বিথঃ ॥ প্রকৃ-
চ্চাধঃ । ইতি নানার্থরত্নমালা ॥

প্রবাহকঃ (পুং) রাক্ষসঃ । ইতি শব্দমালা ॥
প্রকৃষ্টবহনকর্তরি ত্রি ॥

প্রবাহিকা (স্ত্রী) গ্রহণীকৃৎ । ইত্যমরঃ ॥
অস্তা নিদানং গ্রহণীশব্দে দ্রষ্টব্যং ॥
অস্যাঃ স্বরূপমাহ চরকঃ । অগ্ন্যধিষ্ঠান-
মন্নস্য গ্রহণাদ্গ্রহণী মতা । অপকং ধারয়েৎ

तत्र पक्वं त्यजति वाप्यधः ॥ सुश्रुतो-
 ह्पि । षष्ठी पित्तधरा नाम वा कला परि-
 कीर्तिता । अमपकाशयास्तःश्वा ग्रहणी साभि-
 धीयते ॥ ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि
 ग्रहणीश्रितः । तस्मादग्नेौ प्रदुष्टे तु ग्रह-
 णःपि विदुष्यति ॥ तस्मात् कार्याः परी-
 हारो ह्यतीसारे विरिक्तवत् ॥ * ॥ अती-
 सारे द्रवधातुप्रवृत्तिः ग्रहण्यास्तु बद्ध-
 स्यापि मलस्य प्रवृत्तिरिति तयो-
 र्भेदः ॥ * ॥ ग्रहणीरोगस्य भेदं संग्रह-
 ग्रहणीरोगमाह । द्रवत्वं घनत्वं सितत्वं
 म्लिच्छत्वं सकटीवेदनत्वं शकृत्वं । आमत्वं बह-
 सपैच्छिलत्वं सशकृत्वं मन्दवेदनत्वं ॥ पक्का-
 न्मासाद्दशाहान्वा नित्यंकापि विमुक्तं ।
 अत्रकूजनमालस्यत्वं दोर्बल्यत्वं सदनं
 भवेत् ॥ दिवा प्रकोपो भवति रात्रौ
 शास्त्रिकं गच्छति । दुर्बिज्जेया दुर्निवारा
 चिरकालानुबन्धिनी ॥ सा भवेदामवातेन
 संग्रहसंग्रहणी मता ॥* ॥ अथ घटीयस्त्राख्यं
 ग्रहणीरोगभेदमाह । प्रसृष्टिः पार्श्वयोः
 शूलं तथा जलघटीध्वनिः । तं वदन्ति
 घटीयस्त्रमसाध्यं ग्रहणीगदं ॥ * ॥ अथ
 ग्रहणीरोगश्चारिक्तमाह । यैर्लक्तैः
 सिध्यति नातिसारैस्तैः स्यात्प्रसाध्यो ग्रहणी-
 गदोहपि । रुद्धश्च जायेत यदा गदोहयं
 देहं तदा तस्य विनाशयुच्छेत् ॥ * ॥ अथ
 सामान्यग्रहणीरोगस्य चिकित्सांमाह । ग्रहणी-
 माश्रितं रोगमजीर्णवदुपाचरेत् । लज्जनै-
 र्द्वीपनीयैश्च मन्दातीसारभेषजैः ॥ दोषं
 सामं निरामकं विद्यादत्रातिसारवत् ।

अतीसारोक्तविधिना तस्मान्मकं विपा-
 चयेत् ॥ पेयादि पट्टु लघुमं पक्ककोला-
 दिभिर्बुतं । दीपनानि च तत्रैकं ग्रहण्यां
 योजयेद्विषक् ॥ कपिथविल्वचाप्लेरीतक्र-
 दाडिमसाधिता । यवागूः पाचयत्यामं
 शकृत्वं सम्वर्तयत्यपि ॥ सम्वर्तयति घनी-
 करोति ॥ * ॥ अथ खड्गयुषः । मुद्गयुषं
 रसं तत्रैकं धान्यजीरकसंयुतं । सैक-
 वेनाश्रितं दद्यात् खड्गयुषमिति कीर्तितं ॥
 रसं लघुग्राहिकमां सभवं ॥ * ॥ कर्षं
 गन्धकमर्द्धपारदमुत्ते कुर्याच्छुभां कञ्जलीं
 त्र्यक्षं त्र्ययुषतश्च पक्कलवणं सार्द्धं
 कर्षं पृथक् । भृक्तं हिंसु च जीरकद्वय-
 युतं सर्वार्द्धभागाश्रितं खादेद्विषमिति
 प्रवृत्तिगदवांसुत्रैश्च विल्वेन च ॥ लघु-
 नायिकाचूर्णमित्यर्थः ॥ * ॥ इति लघुलाष्ट-
 चूर्णं ॥ * ॥ त्रिकटु त्रिकला चैव विडम्बं
 जीरकद्वयं । भल्लातकं यवानी च हिंसु-
 लवणपक्कं ॥ गृहधूमो वचा कुष्ठं रसो
 गन्धकमज्जकं । स्फारत्रयाजमोदे च चित्रकं
 गजपिप्ली ॥ मुस्ता मोचरसं पाठा लवणं
 जातिपत्रकं । समभागकृतैश्चैवां चूर्णं
 शकृत्वं विनिर्मितं ॥ शक्राशनश्च चूर्णं
 चूर्णतुल्यां प्रदापयेत् । मन्दाग्निकास-
 दुर्नामग्नीहपाण्डुराचिह्नान् ॥ विरिक्तं संग्र-
 हं शूलं ह्यग्नात्नातिसारजिह्वं । आम-
 वातापहं बल्यं सूतिकादोषनाशनं ॥
 वर्जयेन्माषममकं न्नानं पिशितभोजनं ।
 पथ्यं काञ्जिकमत्रापि दधि तत्रैकमथापि वा ॥
 बृहन्नाष्टचूर्णमिदं लाष्टिभाषितमुत्तमं ।

इति बृहन्नास्रचूर्णं । बृहन्नास्रिकाचूर्णमिति
 प्रसिद्धं ॥ * ॥ जातीफललवणैलापत्र-
 त्रुङ्गाकेशरैः । कर्पूरचन्दनतिलत्रकक्षीरी-
 तगरामलैः ॥ तालीशपिप्ललीपथ्यामूल
 जीरकचित्रकैः । शुष्ठीविडम्बरिचैः सम
 भागविचूर्णितैः ॥ यावन्त्येतानि सर्वानि
 दद्याद्भुङ्क्ते तावतीं । सर्वचूर्णसमानांशा
 प्रदेया शुभ्रशर्करा ॥ कर्षमात्रमिदं खादे-
 न्मधुना प्लावितं जनः । नाशयेद्ग्रहणीं
 कासं क्षयं श्वासमरोचकं ॥ जाती-
 फलादिचूर्णं ॥ * ॥ चित्रकं पिप्ललीमूलं
 क्षारौ लवणपङ्ककं । व्योषं हिङ्गुजमोदा-
 ष् चव्यैकैकत्र चूर्णयेत् ॥ वटिका मातु-
 लुङ्गश्च रसैर्वा दाडिमश्च वा । कृता विपा
 चयत्यामं प्रदीपयति चानलं ॥ क्षारौ
 सर्जिका यवक्षारश्च । लवणपङ्ककमिति ।
 सैन्धवं रुचकैश्चैव विडं सामुद्रकं गड-
 मिति । व्योषं शुष्ठीपिप्ललीमरिचानि ।
 अजमोदात्र यवानिका । मातुलुङ्गं बीज-
 पूरकं । चित्रकादिवटिका ॥ * ॥ श्रीफल-
 शलाटुकक्रे नागरचूर्णेन मिश्रितः स-
 गुडः । ग्रहणीगदमत्तुग्रं तक्रुडुजाशीलितो
 जयति ॥ श्रीफलशलाटुः विष्वक्कः ॥ * ॥
 गुडश्चात्र भागद्वयं । विष्वक्कः ॥ * ॥
 चतुष्पलं सुधाकाण्डं त्रिपलं लवणत्रयं ।
 वार्त्ताकोः कुडुवष्कार्कमूलाद्विले तथा-
 नलां ॥ दक्ष्णा देवेण वार्त्ताकोर्गुटिका
 भोजनोत्तरं । डुक्ता डुक्त्वं पचत्यांशु
 नाशयेद्ग्रहणीगदं ॥ कासं श्वासं तथा-
 र्शांसि विसृतीं हृदामयं । वार्त्ताकु-

गुटिका ॥ * ॥ मुस्तकातिविर्माविल्वकौटजं
 सूक्ष्मचूर्णितं । मधुना च समालीढं ग्रहणीं
 सर्वजां त्यजेत् ॥ कौटजं इन्द्रधवः ।
 मुस्तकादिचूर्णं ॥ * ॥ श्वेतो वा यदि वा
 रक्तः स्रपको ग्रहणीगदः । गुडेनाधिक-
 सर्जेन भक्षितेनाशु नशति ॥ सर्जः
 रालः । सर्जरसचूर्णं ॥ * ॥ विल्वकशक्र-
 यवबालकमोचसिद्धमाजं पयः पिवति
 यो दिवसत्रयेण । सोऽस्ति प्रवृद्धचिरज
 ग्रहणीविकारं सामं सशोणितमसाध्य-
 मपि क्षिणोति ॥ मोचो मोचरसः ।
 क्षिणोति हस्ति ॥ * ॥ प्रश्वत्रये त्रामलकी-
 रसश्च शुद्धश्च दद्वार्द्धतुलां गुडश्च । चूर्णा
 कृतैर्ग्रहणीज्वरचव्योषेभक्तृष्णाहवुना
 जमोदैः ॥ विडम्बरिचित्रिकलायवानी-
 पाठाग्निधातैश्च पलप्रमाणैः । दक्ष्णा त्रि-
 चूर्णपलानि चाक्टावर्को च तैलश्च पचेद्-
 यथावत् ॥ तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं
 यथेष्टचेष्टस्त्रिंशुगन्धियुक्तं । अनेन सर्वे
 ग्रहणीविकाराः सन्नासकासस्वरभेदशोथाः ॥
 शाम्यन्ति चायं चिरमन्तरमेतत्तु पुंशुश्च
 च वृद्धिहेतुः । स्त्रीणांश्च वक्ष्याम्यनाशनः
 आं कल्याणको नाम गुडः प्रसिद्धः ॥
 तैले मनाक् त्रिबुद्धुक्ता त्रिंशुगन्धि पलं
 पलं । सिद्धे निधेयमत्रैव गुडे कल्याण-
 पूर्वके ॥ कल्याणकगुडः ॥ * ॥ पिप्लली
 पिप्ललीमूलं चित्रकं गजपिप्लली । धान्य-
 कष विडम्बरानि यवानी मरिचानि च ॥
 त्रिफला चाजमोदा च नलिनी जीरकस्तथा ।
 सैन्धवं रौमकषापि सामुद्रं रुचकं

विडुं ॥ आरथंश्च त्वक्पत्रं सृष्मला
 चोपकृष्णिका । शुश्रूषकृषवांश्चैव प्रेत्येकः
 कर्षसन्मिताः ॥ मुद्गीकायाः पलान्यत्र
 चत्वारि कथितानि हि । त्रिवृतायाः पला-
 न्यर्को गुडश्चाङ्गुला तथा ॥ तिलतैल-
 पलान्यर्को वामलक्या रसश्च तु । प्रश्न-
 त्रयमिदं सर्वं शनैर्मुद्गिना पचेत् ॥
 उडुश्चरं चामलकं बादरं वा यथा फलं ।
 तावन्मात्रमिदं खादेदुक्तयेद्वा यथानलं ॥
 निखिलान् ग्रहणीरोगान् प्रमेहांश्चैव
 विंशतिं । उरोघातं प्रतिश्यायं
 दोर्बल्यं वह्निस्संस्मृतं ॥ ज्वरानपि हरेत्
 सर्वान् कुद्यां कान्तिं मतिं स्वरं ।
 पिचूपाठाश्चान्तिं रक्तपित्तं विडुग्रहं ॥
 धातुक्षीणो वयःक्षीणः स्त्रीषु क्षीणः क्षयी
 च यः । तेभ्यो हितंश्च वक्ष्यामि महा-
 कल्याणको गुडः ॥ महाकल्याणकगुडः ॥ * ॥
 कुशाणानां स्रपकानां श्विमानां निष्कुल-
 त्वात् । सर्पिःप्रश्ने पलशतं तान्त्रपात्रे
 शनैः पचेत् ॥ पिप्लीपिप्लीमूलं चित्रकं
 गर्जपिप्ली । धान्यकानि विडुङ्गानि नागरं
 मरिचानि च ॥ त्रिफला चाजमोदा च
 कलिङ्गाज्जिसैम्बवं ॥ एकैकश्च पल-
 लैकं त्रिवृताहर्को पलानि च । तैलश्च
 च पलान्यर्को गुडां पक्षाशदेव तु ॥
 आमूलक्या रसस्यात्र प्रश्नत्रयमुदीरितं ।
 त्वावं पाकं प्रकुर्वीत मुद्गना वह्निना
 भिषक् ॥ यावद्दर्वीप्रलेपः स्यात्तदैन-
 मवतारयेत् । उडुश्चरं चामलकं बादरं
 वा यथा फलं ॥ तावन्मात्रमिदं खादेद्-

भक्तयेद्वा यथानलं । अनेनैव विधानेन
 प्रयुक्तंश्च दिने दिने ॥ निहन्ति ग्रहणी-
 रोगान् कुष्ठान्यर्शोभगन्दरान् । ज्वरमानाह-
 ह्मद्रोगगुणोदरविस्फिकाः ॥ कामलां
 पाणुरोगकं प्रमेहांश्चैव विंशतिं ।
 वातशोणितवीसर्पदक्रवक्महलीमकान् ॥
 वातपित्तकफान् सर्वान् दुक्तान् शुक्लान्
 समाचरेत् । व्याधिक्लीणा वयःक्षीणाः स्त्रीषु
 क्षीणाश्च ये नराः ॥ तेभ्यो हितो
 गुडोऽह्यंश्चान्तिनामपि पुत्रदः । वृष्यो
 बल्यो वृंहणश्च वयसः स्थापनः परः ॥
 कुशाणुकल्याणकगुडः ॥ * ॥ अतीसाराधि-
 कारलिखितं विद्वत्तैलक्षत्र हितं ।
 इति भावप्रकाशे ग्रहणीरोगाधिकारः ॥
 प्रवाही (स्त्री) बालुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्रवाहः (पुं) कूर्पस्याधोभागः । यथा । मुखं
 बालुप्रवाहू च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
 रक्तत्वव्याहृतैश्चर्यस्तव नारायणोऽव्ययः ॥
 इति विष्णुपुराणे ८ अंशे ८ अध्यायः ॥
 प्रवाहकम् व्य समानकाले । उक्त्वाथै । प्रवा-
 हिकेति पाठान्तरं । इति कौमुदीटीका
 तद्वबोधिनी ॥
 प्रविध्यातिः (स्त्री) अतिप्रसिद्धिः । तं-
 पर्यायः । विश्वावः २ । इत्यमरः ॥
 प्रविदारणं (स्त्री) युद्धं । इत्यमरः ॥ अब-
 दारणं । इति मेदिनी ॥ आकीर्णं ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रविरः (पुं) पीतकार्थं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 प्रविश्लेषः (पुं) प्रकुर्वविश्लेषः । तं-
 पर्यायः । विधुरः २ । इत्यमरः ॥ विकलं ।

यथा । वैकल्याण्येऽपि च विज्ञेयेषु विधुरं
 विकले त्रिष्विति भरतधृतत्रिकाश्लेषः ॥
 प्रविषा (स्त्री) अतिविषा । इत्यमरः ॥
 प्रविष्टः (त्रि) प्रवेशविश्लेषः । यथा । स
 तं प्रविष्टं वृत्तमाततायिभिर्भटैरनेकै-
 रवलोक्य माधवः । इति श्रीभागवते
 वाणयुक्ते ७२ अध्यायः ॥
 प्रवीणः (त्रि) प्रकृष्टं वेत्ति यः । तत्पर्यायः ।
 निपुणः २ अभिज्ञः ३ विज्ञः ४ निष्णातः ५
 शिक्षितः ६ वैज्ञानिकः ७ कृतमुखः ८
 कृती ९ कुशलः १० । इत्यमरः ॥
 प्रवीरः (पुं) शूभटः । उत्तमे त्रि । इति
 धरणिः ॥
 प्रवृत्तः (त्रि) प्रवृत्तिविश्लेषः । यथा । प्रवृत्त
 एव स्वयमुज्ज्वलितश्रमः क्रमेण पेक्कुं
 भुवनद्विषामपि । तथापि वाचालतया
 युनक्ति मां मिथस्तदा भाषणलोलुपं
 मनः ॥ इति माघप्रथमसर्गः ॥ आरुह्यः ।
 यथा । प्रवृत्तमन्त्रा कुर्यात् यदि मोहात्
 कथञ्चन । यतस्तदन्त्रा भूतं तत एव
 समापयेत् ॥ इति ह्येगपरिशिष्टं ॥
 प्रकृष्टवर्तनविश्लेषः ॥
 प्रवृत्तिः (स्त्री) प्रवाहः । उदन्तः । प्रवर्तनं ।
 अवस्त्यादिदेशः । इति मेदिनी ॥ हस्ति-
 मदः । इति हेमचन्द्रः ॥ श्यामते यङ्-
 विशेषः । अन्ताः कारणं । चिकीर्षा ।
 कृतिसाध्यताज्ञानं । ईष्टसाधनताज्ञानं ।
 उपादानप्रत्यक्षं । यथा । प्रवृत्तिश्च
 निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणं । एवं
 प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिदर्शितं ॥

चिकीर्षा कृतिसाध्यैः साधनत्वमतिस्तथा ।
 उपादानश्च चाध्यक्षं प्रवृत्तेर्जनकं
 भवेत् ॥ इति भाषापरिच्छेदः ॥
 प्रवृत्तिञ्जः (पुं) चारुभेदः । तत्पर्यायः ।
 वार्तिकः २ वार्तायनः ३ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 प्रवृद्धः (त्रि) वृद्धियुक्तः । तत्पर्यायः । प्रौढः २
 एधितः ३ । प्रसारितः । तत्पर्यायः ।
 प्रसृतः २ । इत्यमरः ॥
 प्रवेकः (त्रि) उन्नतः । प्रधानं । इत्यमरः ॥
 प्रवेष्टः (पुं) यवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रवेणिः (स्त्री) कुथः । वेणी । इति मेदिनी ॥
 प्रवेणी (स्त्री) वेणी । गजपृष्ठश्चित्रकम्बलं ।
 इत्यमरः ॥
 प्रवेलः (पुं) पीतमुद्गः । इति हेमचन्द्रः ॥
 प्रवेशः (पुं) अन्तर्विगाहनं । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 प्रवेशनं (स्त्री) सिंहद्वारं । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ प्रवेशश्च ॥
 प्रवेष्टः (पुं) बालः । इत्यमरः ॥ बाल-
 नीचभागः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ हस्ति-
 दन्तमांसं । इति हारावली ॥ गजपृष्ठ-
 तल्लनं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रव्यक्तं (त्रि) स्फुटं । इत्यमरः ॥
 प्रवृत्तितः (पुं) वृद्धिभ्रूषिष्यः । तत्-
 पर्यायः । चेलुकः २ आमणेरुः ३ महा-
 पाशकः ४ गोमी ५ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ प्रवृत्त्याश्रमविश्लेषः ॥
 प्रवृत्तिता (स्त्री) मांसी । गुणीरी । तापसी ।
 इति मेदिनी ॥

प्रब्रज्या (स्त्री) सम्यांसः । प्रपूर्वब्रजधातो-
र्भावे क्यप्प्रत्ययः । अश्रु प्रयोगः वक्ष्य-
माणशब्दे द्रुकृत्यः ॥

प्रब्रज्यावसितः (गुं) सम्यासद्रक्तः ।
यथा । तवाहमित्युपगतः प्रब्रज्यावसितः
कृतः । इति दायभागवचनव्याख्यायां क्रम-
संग्रहः ॥

प्रशंसा (स्त्री) प्रशंसन् । तत्पर्यायः ।
वर्णना २ झडा ३ स्तवः ४ स्तोत्रं ५ स्तुतिः ६
नूतिः ७ श्लाघा ८ अर्थवादः ९ । इति
हेमचन्द्रः ॥ आश्रुप्रशंसानिषेधो यथा ।
न चाश्रानं प्रशंसेद्वा परनिन्दां बर्ज-
येत् । वेदनिन्दां देवनिन्दां प्रयत्नेन
विवर्जयेत् ॥ इति कौर्म्ये उपविभागे
१५ अध्यायः ॥

प्रशमः (पुं) शमता । उपशमः । यथा ।
एतानि दश पापानि प्रशमं वास्तु जाह्ववि ।
इति तिथ्यादितद्ध्वं ॥

प्रशमनं (स्त्री) मारणं । वधः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ शमता । प्रशान्तिः । यथा । सर्वा-
बाधाप्रशमनं त्रैलोक्यास्यधिपेश्वरि ।
एवमेव स्वया कार्यमस्यद्वैरिविनाशनं ॥
इति मार्कण्डेयपुराणं ॥

प्रशस्तं (त्रि) क्लेमं । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रशंसनीयं । अतिश्रेष्ठं । इति मत्-
स्युक्तादिशब्दटीकायां भरतः ॥

प्रशस्यः (त्रि) प्रशंसनीयः । प्रपूर्वशस-
धातोः कर्मणि क्यप्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

प्रशान् [म्] (त्रि) प्रकर्षेण शाम्यति यः ।
शान्तः । इति मुद्गबोधव्याकरणं ॥

प्रशान्तः (त्रि) प्रकृष्टशमताविशिष्टः ।
यथा । प्रशान्तश्चापदाकीर्णं मुनिशिष्योप-
शोभितं । इति मार्कण्डेयपुराणं ॥

प्रशान्ता [ऋ] (त्रि) शान्तिक् । मित्रं । इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ शासनकर्ता च ॥
प्रशः (पुं) जिज्ञासा । तत्पर्यायः । अनु-
योगः २ पृच्छा ३ । इत्यमरः ॥

प्रशदूती (स्त्री) प्रहेलिका । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

प्रशनी (स्त्री) कुञ्जिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रश्रयः (पुं) प्रणयः । इत्यमरः ॥

प्रश्रितः (त्रि) विनीतः । इत्यमरः ॥

प्रश्रथः (त्रि) शिथिलः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

प्रष्ठा [ऋ] (त्रि) प्रश्रकर्ता । तत्पर्यायः ।
कथंकथिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रष्ठः (त्रि) अग्रगामी । इत्यमरः ॥

प्रष्ठवाट् (पुं) युगपार्श्वगः । इत्यमरः ॥

शिक्षार्थं युगवाहिपार्श्वयोजितः । इति
भरतः ॥ योजितं युगपार्श्वे दमनार्थं

यं हालिका भ्रामयन्ति सः । इति मधुः ॥

युवा गौर्दमनाय योजितः । इत्यनेन ॥

प्रष्ठी (स्त्री) प्रष्ठभार्या । अग्रगामिपत्नी । इति
जटाधरः ॥

प्रष्ठोही (स्त्री) बालगर्त्रिणी । प्रथमगर्तुवती
गोः । प्रष्ठं प्रथमगर्तुं वहति वा सा ।
बाला सती गर्त्रिणी प्रथमगर्तुत्यर्थः । इति
भरतः ॥

प्रस म ष ङ प्रसवे । ततो । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ रेफयुक्तादयः । न प्रसयति । ष

প্রসা । ও প্রসতে কীর্ত্তিং বিদ্যা । প্রসূতে
বিস্তারয়তি বেত্যর্থঃ । ইতি দুগাদাসঃ ॥
প্রসক্তং (ক্লী) নিত্যং । ইতি জটাধরঃ ॥
তদ্বতি ত্রি ॥

প্রসক্তিঃ (স্ত্রী) প্রসঙ্গঃ । অসুমিতিঃ । আপত্তিঃ ।
ইতি সব্যভিচারশিরোমণিঃ ॥

প্রসঙ্গঃ (পুং) সঙ্গতিবিশেষঃ । যথা । স
প্রসঙ্গ উপোদ্ঘাতো হেতুতাবসরস্তথা ।
নির্বাহকৈককার্য্যত্বে ষোঢ়াসঙ্গতিরিষ্যতে ॥
তস্য লক্ষণং । স্মৃতশ্চোপেক্ষানর্হত্বং ।
তদর্থস্ত স্মৃতিবিষয়তাপন্নত্বে সতি দ্বেষবিষ-
য়তানাপন্নত্বং । ইত্যনুমিতিগ্রন্থে গদাধর-
ভট্টাচার্য্যঃ ॥ * ॥ অন্তোদ্দেশেন প্রবৃত্তা-
বন্যস্তাপি সিদ্ধিঃ । যথা । দৃষ্টা তু হরতে
পাপং স্পৃষ্টা তু ত্রিদিবং নয়ৎ । প্রসঙ্গে-
নাপি যা গঙ্গা মোক্ষদা হ্রবগাহিতা ॥
ইতি প্রায়শ্চিত্ততত্ত্বং ॥ * ॥ প্রসক্তিঃ ।
যথা । আনীতা ভবতা যদা পতিরতা
সাক্ষী ধরিত্রীস্বতা স্ফুর্জুদ্রাক্ষসমায়য়া ন
চ কথং রামাঙ্গমঙ্গীকৃতং । কত্বুং চেতসি
পুণ্ডরীকনয়নং দুর্ক্বাদলশ্যামলং তুচ্ছং
ব্রহ্মপদং ভবেৎ পরবধূসঙ্গপ্রসঙ্গঃ কৃতঃ ॥
ইতি নাটকং ॥ * ॥ প্রস্তাবঃ । যথা ।
তত্রৈব গঙ্গা যমুনা চ তত্র গোদাবরী তত্র
সরস্বতী চ । সর্বাণি তীর্থানি বসন্তি তত্র
যত্রাচ্যুতোদারকথাপ্রসঙ্গঃ ॥ ইতি পৌরা-
ণিকাঃ ॥ * ॥ মৈথুনং । যথা । প্রসঙ্গ-
নিত্যক্রতপৃষ্ঠযানাদিতি রুথিনিশ্চয়বচন-
টীকায়াং বিজয়রক্ষিতঃ ॥

প্রসজ্যপ্রতিষেধঃ (পুং) নিষেধবিশেষঃ ।

তল্লক্ষণং যথা । অপ্রাধান্যং বিধেয়ত্র প্রতি-
ষেধে প্রধানতা । প্রসজ্যপ্রতিষেধোঃসৌ-
ক্রিয়য়া সহ যত্র নঞঃ ॥ অশ্চোদাহরণং ।
ভোজরাজঃ । পৌষে চৈত্রে কৃষ্ণাঙ্কে
নবামং নাচরেদ্বুধঃ । ভবেজ্জন্মান্তরে
রোগী পিতৃণাং নোপতিষ্ঠতে ॥ অত্র
রোগীতিনিন্দাশ্রবণাৎ প্রসজ্যতা । নোপ-
তিষ্ঠতে ইতি শ্রবণাৎ পর্য্যুদাসতা । ইতি
মলমাসতত্ত্বং ॥

প্রসত্তিঃ (স্ত্রী) প্রসন্নতা । নৈশ্মল্যং । ইতি
জটাধরঃ ॥

প্রসহরী (স্ত্রী) প্রতিপত্তিঃ । ইতি সংক্ষিপ্ত-
সারোণাদিবৃত্তিঃ ॥

প্রসহা [ন্] (পুং) ধর্ম্মঃ । প্রজাপতিঃ । ইতি
সংক্ষিপ্তসারোণাদিবৃত্তিঃ ॥

প্রসন্নঃ (ত্রি) নিশ্মলঃ । তৎপর্য্যায়ঃ । অচ্ছঃ ২ ।
ইত্যমরঃ ॥ সন্তুষ্ঠঃ । ইতি মেদিনী ॥

প্রসন্নতা (স্ত্রী) প্রসন্নস্য ভাবঃ । তৎপর্য্যায়ঃ ।
প্রসাদঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥

প্রসন্না (স্ত্রী) সুরা । ইত্যমরঃ ॥ মদ্যবিশেষঃ ।
তস্য গুণাঃ । প্রসন্না গুল্মবাতার্শোবিবন্ধা-
নানাহনাশিনী । শূলপ্রবাহিকাটোপকফবাতা-
র্শসাং হিতা ॥ ইতি রাজবল্লভঃ ॥ প্রসাদ-
বিশিষ্টা । যথা । সৈষা প্রসন্না বরদা নৃণাং
ভবতি মুক্তয়ে । ইতি চণ্ডী ॥

প্রসন্নেরা (স্ত্রী) মদিরা । ইত্যমরটীকায়াং
ভরতঃ ॥

প্রসভঃ (পুং) বলাৎকারঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রসরঃ (পুং) তন্তুত্রণবিটপাদেক্ষিসর্পণং ।
প্রকর্ষণে নিকটে সরণং সর্পণং । তৎ-

পর্যায়ঃ ৮ বিসর্পঃ ২ । ইত্যমরভরতো ॥
 প্রণয়ঃ । বেগঃ । ইতি মেদিনী ॥ সমূহঃ ।
 ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ যুদ্ধং । ইতি বিশ্বঃ ॥
 নারাচঃ । ইতি ভূমিপ্রয়োগঃ ॥

প্রসরণং (ক্লী) সৈন্যানাং সর্কতো ব্যাপ্তিঃ ।
 তৎপর্যায়ঃ । আসারঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥
 প্রসরণী ৩ প্রসরণিঃ ৪ প্রসারণী ৫ । ইতি
 রামাশ্রমঃ ॥ সৈন্যানাং তৃণকাষ্ঠাদিহেতবে
 ইতস্ততো গমনং । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রসরণী (স্ত্রী) প্রসরণং । ইত্যমরটীকায়ং
 ভরতঃ ॥

প্রসর্পণং (ক্লী) গমনং । প্রসরণং । প্রপূর্ব-
 স্থপধাতোর্ভাবেহনট্‌প্রত্যয়ঃ ॥

প্রসবঃ (পুং) গর্ভমোচনং । তৎপর্যায়ঃ ।
 প্রসূতিঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥ উৎপাদঃ ।
 অপত্যং । ফলং । কুসুমং । ইতি
 মেদিনী ॥ * ॥ প্রসবস্তৃ মাসনিয়মো যথা ।
 নবমে দশমে মাসি নারী গর্ভং প্রসূয়তে ।
 একাদশে দ্বাদশে বা ততোহন্যত্র বিকা-
 রতঃ ॥ ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥ * ॥ প্রসূতি-
 কারকৌষধাদি যথা । পীতস্তৃ কাঞ্জিকং
 রুদ্রে কথিতং শরপুঙ্খয়া । হিঙ্গুসৈন্ধব-
 সংযুক্তং শীত্ৰং স্ত্রীণাং প্রসূতিকৃৎ ॥ মাতৃ-
 লুঙ্গস্য বৈ মূলং কটিবন্ধং প্রসূতিকৃৎ ।
 অপামার্গস্য বৈ মূলং যোনিস্থঞ্চ প্রসূতি-
 কৃৎ ॥ অপামার্গস্য বৈ মূলে গর্ভবত্যাস্তৃ
 নামতঃ । উৎপাট্যমাণে সকলে পুত্রঃ
 শ্রাদনাথা হুতা ॥ অপামার্গস্য বৈ মূলে
 নারীণাং শিরসি স্থিতে । গর্ভশূলং বিন-
 শ্চেত নাত্র কার্য্যা বিচারণা ॥ ইতি

গারুড়ে ১৯৬ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ অপি চ ।
 পাঠালাঙ্গলিসিংহাস্যাময়ুরকর্জটে: পৃথক্ ।
 নাভিবস্তিতগালেপাৎ স্তৃথং নারী প্রসূ-
 যতে ॥ পাঠায়াস্তৃ শিফা যোনৌ যা নারী
 সংপ্রধারয়েৎ । উষঃ প্রসবকালে তু সা
 স্তৃথেন প্রসূয়তে ॥ তুমাম্বুপরিপিষ্টেন
 মূলেন পরিলেপয়েৎ । লাল্ল্যাশ্চরণো
 সূতে ক্ষিপ্রমেতেন গর্ভিণী ॥ মাতুলুঙ্গস্য
 মূলানি মধুকং মধুসংযুতং । দ্ব্যতেন সহ
 পাতব্যং স্তৃথং নারী প্রসূয়তে ॥ ইতি
 চক্রপাণিদত্তঃ ॥ * ॥ স্তৃথপ্রসবমস্ত্রো যথা ।
 অস্তি গোদাবরীতীরে জম্বলা নাম রাক্ষসী ।
 তস্যাঃ স্মরণমাত্রেণ বিশল্যা গর্ভিণী
 ভবেৎ ॥ * ॥ স্তৃথপ্রসবচক্রং যথা । পঞ্চ-
 রেখাঃ সমুল্লিখ্য তির্য্যগৃদ্ধক্রমেণ হি ।
 পদানি ষড়্‌দশাপাদ্য ত্বেকমাদ্যে মুনৌ
 ত্রয়ং ॥ নবমে সপ্ত দদ্যাভু বাণং পঞ্চদশে
 তথা । দ্বিতীয়েহর্ফাবর্কমে ষট্‌ দিশি দ্বৌ
 ষোড়শে ঞ্ফতিঃ ॥ একাদিনা সমং জেয়-
 মিচ্ছাঙ্কার্কং ত্রিকোণকে । তদা দ্বাত্রিংশ-
 দাদিঃ স্যাচ্চতুষ্কোষ্ঠেষু সর্কতঃ ॥ দর্শনা-
 দ্বারণাতামাং শুভং স্যাদেষু কর্ম্মস্থ ।
 দ্বাত্রিংশৎ প্রসবে নার্যাশ্চতুস্ত্রিংশদগমে
 নৃণাং ॥ ভূতাবিষ্টেষু পঞ্চাশন্মূতাপত্যাস্তৃ
 বৈ শতং । দ্বাসপ্ততিস্তৃ বক্ষ্যায়াং চতুঃষষ্ঠী
 রণাধ্বনি ॥ বিষে বিংশো ধান্যকীটেষ্চকা-
 বিংশতিরব চ । চতুরকৌ চ বালানাং
 রোদনে পরিকীর্তিতাঃ ॥ ইতি জ্যোতি-
 স্তত্ত্বং ॥ * ॥ তস্য বৈকৃতং যথা । গর্গ
 উবাচ । অকালপ্রসবা নার্যাঃ কালাতীত-

প্রজাস্তথা । বিকৃতপ্রসবশ্চৈব যুথ্যপ্রস-
বনাস্তথা ॥ অমানুষা অবগুশ্চ ন জাত-
ব্যঞ্জনাস্তথা । হীনাক্ষা অধিকাক্ষাশ্চ জায়ন্তে
যদি বা স্ত্রিয়ঃ ॥ পশবঃ পক্ষিণশ্চৈব তথৈব
চ সরীসৃপাঃ । বিনাশং তস্য দেশস্য
কুলস্য চ বিনির্দ্দেশেৎ ॥ নির্বাসয়েভ্যং
নৃপতিঃ স্বরাষ্ট্রাৎ স্ত্রিয়ঞ্চ পৃজ্যাশ্চ ততো
দ্বিজেন্দ্রাঃ । কিমিচ্ছকৈত্রাক্ষণতপর্ণঞ্চ
লোকে ততঃ শাস্তিমুপৈতি পাপং ॥
ইতি মাৎস্যে অদ্ভুতশাস্তিস্ত্রীপ্রসববিকৃতো
নাম ২০৯ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ প্রসবাত্তুতত্ত্বং
যথা । একো বৃষভ্রয়ো গাবঃ সপ্তাশ্বা নব
দন্তিনঃ । সিংহপ্রসূতিকাশ্চৈব কথিতাঃ
স্বামিঘাতকাঃ ॥ তিস্র ইতি বক্তব্যে ছান্দ-
সত্রাৎ ত্রয় ইতুক্তং । সিংহপ্রসূতাশ্চ
স্ত্রিয়ো বোধ্যাঃ । ভানৌ সিংহগতে চৈব
যস্য গোঃ সংপ্রসূয়তে । মরণং তস্য
নির্দ্দিক্ং ষড়্ভির্মাসৈর্ন সংশয়ঃ ॥ * ॥ অত্র
শাস্তিং প্রবক্ষ্যামি যেন সম্পদ্যতে শুভং ।
প্রসূতাং তৎক্ষণাদেব তাং গাং বিপ্রায়
দাপয়েৎ ॥ ততো হোমং প্রকুর্বাতি
যতাক্তে রাজসর্বপৈঃ । আহতীনাং যতাক-
ক্তনামযুতং জুহুয়াত্ততঃ ॥ ব্যাহতিভি-
শ্চায়ং হোমঃ । সোপবাসঃ প্রযত্নেন
দদ্যাৎপ্রায় দক্ষিণাং । অপি চ । সিংহ-
রারশৌ গতে সূর্য্যে গোপ্রসূতির্যদা ভবেৎ ।
পৌষে চ মহিষী সূতে দিবৈবাস্তরী
তথা ॥ তদানিষ্টস্তবেৎ কিঞ্চিৎ তচ্ছাস্ত্রৈ
শাস্তিকঞ্চরেৎ । অস্য বামেতিসূক্তেন
তদ্বিষ্ণোরিতিমন্ত্রতঃ ॥ জুহুয়াচ্চ তিলা-

জ্যেন শতমক্ষৌতরাধিকং । যুত্ব্যজ্ঞয়রিধা-
নেন জুহুয়াচ্চ তথায়ুতং । শ্রীসূক্তেন
ততঃ স্নায়াৎ শাস্তিসূক্তেন বা পুনঃ ॥
ইত্যদ্ভুতমাগরে নারদঃ ॥

প্রসবকঃ (পুং) পিয়ালবৃক্ষঃ । ইতি শব্দ-
মালা ॥

প্রসববন্ধনং (স্ত্রী) বৃন্তং । ইত্যমরঃ ॥

প্রসবস্থলী (স্ত্রী) মাতা । যথা । ইয়মিয়ং
ময়দানবনন্দিনী ত্রিংশনাথজিতঃ প্রসব-
স্থলী । ইতি মহানাটকং ॥

প্রসবিতা [খ] (পুং) পিতা । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥

প্রসবিত্রী (স্ত্রী) জনয়িত্রী । মাতা । প্রপূর্বক-
সূধাতোঃ কর্তরি তৃণ্ ঙ্গপ্ চ ॥

প্রসব্যং (ত্রি) প্রতিকূলং । ইত্যমরঃ ॥

প্রসহঃ (পুং) বলাৎকারেণ ভক্ষকপক্ষী । স
চ কুররশ্যেনাদিঃ । যথা । প্রসহ ভক্ষয়-
ন্ত্যেতে প্রসহাস্তেন কীর্তিতাঃ ॥ অশ্ব
মাংসগুণাঃ । গুরুষ্ণমধুরাঃ স্নিগ্ধা বাতগ্রাঃ
শুক্ৰবর্দ্ধনাঃ । ইতি রাজবল্লভঃ ॥ অপি
চ । কাকো গৃধ্র উলুকশ্চ চিল্লশ্চ শশ-
ঘাতকঃ । চামো ভাসশ্চ কুরর ইত্যাদ্যাঃ
প্রসহাঃ স্মৃতাঃ ॥ শশঘাতকঃ বাজ ইতি
লোকে । প্রসহাঃ কীর্তিতা এতে 'প্রসহ
ছিদ্য ভক্ষণাৎ । প্রসহাঃ খলু বীর্যোষ্ণা-
স্তম্মাংসং ভক্ষয়ন্তি যে ॥ তে শোষতস্মকো-
ন্মাদৈঃ শুক্রক্ষীণা ভবন্তি হি । ইতি ভাষ-
প্রকাশঃ ॥

প্রসহনঃ (পুং) হিংস্রপশুঃ । যথা । শার্দূল-
সিংহশরভর্কতরক্ষু মুখ্যা যেহত্যান্ প্রসহ

विनिहत्य निर्वर्तयन्ते । ते कीर्तिताः ।
प्रसहनाः पललं तदीयमर्षः प्रमेहर्षा-
मयजाड्यहारि ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
आलिङ्गने क्ली । यथा । परम्परप्रसहन-
चूषणादिकाः शुचौ स्थे बहलविधा भिदा
मताः । इति काव्यप्रकाशटीकाधृतकाव्य-
कौमुदी ॥ सहने क्ली तद्धति त्रि ॥

प्रसहा (स्त्री) बृहतिका । इति रत्नमाला ॥
प्रसह्य व्य हर्षार्थकं । बलात्कारार्थं । इत्यमरः ॥
प्रसह्यचौरः (पुं) हर्षात् चौर्यकारी । डाका-
इत इति लुटेरा इति च भाषा । तत्-
पर्यायः । वन्द्यकारः २ माचलः ७ चिल्लातः ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रसातिका (स्त्री) अणुव्रीहिः । सूक्ष्मधातुः ।
इति रत्नमाला ॥

प्रसादः (पुं) प्रसन्नता । नैर्मल्यं । इत्य-
मरः ॥ अनुग्रहः । काव्यप्राणः । स्वास्थ्यं ।
प्रसक्तिः । इति मेदिनी ॥ वैदन्तीरीति-
युक्तकाव्यगुणः । तस्य लक्षणं ॥ ग्राम्यशक-
तिमव्यक्तार्थपदवद्भुं । यथा । ओजःप्रसाद-
माधुर्यागुणत्रितयभेदतः । गोडवैदन्ती-
पाशाला रीतयः परिकीर्तिताः । व्यक्तार्थ-
पदमग्राम्यं प्रसादः परिकीर्तितः ॥
इति काव्यचन्द्रिका ॥ * ॥ देवनिवेदिता-
द्रव्यं गुरुणां भुक्त्वावशेषश्च । यथा ।
आसीद्वंशध्वजो राजा प्रजापालनत-
परः । प्रसादं सत्यदेवस्य त्यक्त्वा दुःख-
मवाप सः ॥ इति स्कान्दे रेवाथे सत्य-
नारायणव्रतकथा ॥

प्रसादनं (क्ली) अमृतं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रसन्नताकारकं । यथा । बलवर्णप्रसादन-
मिति राजवल्लभः ॥

प्रसादना (स्त्री) सेवा । परिचर्या । इति
हेमचन्द्रः ॥

प्रसाधनं (क्ली) वेशः । इत्यमरः ॥ कङ्क-
तिका । इति भरतधृतमरमाला ॥ प्रकृ-
त्निष्पत्तिश्च ॥

प्रसाधनी (स्त्री) सिद्धिः । इति मेदिनी ॥
कङ्कतिका । इत्यमरः ॥ तदयुक्तिर्यथा ।
प्रसाधनी दिङ्मनवानगसप्तसञ्ज्ञाभिरुक्ता
भूलिभिः क्रमेण । चतुर्विधानां पृथिवी-
पतीनां सम्पत्तिमौभाग्यशः समृद्धिदा ॥
कार्थजा धातुजा चैव शृङ्गजा च यथाक्रमं ।
जाङ्गलानृपसामान्यदेशजानां महीभुजां ॥
छत्रदण्डदुम्नेयः कार्थजाया विनिश्चयः ।
कनकं रजतं ताव्रं पित्तलं सीसकं
तथा ॥ लोहं सर्वेषु सर्वार्थमादित्यादि-
दशाभुवां । राज्जामेवोपयुज्येत काल
कीर्तिप्रसाधनी ॥ युगाणां महिषाणां
सिंहजाता प्रसाधनी । गजदन्तसमुद्भूता
राज्जामेवोपयुज्यते ॥ अत्रापि रत्न-
विन्यासो ज्येष्ठश्चामरदण्डवत् । इति
युक्तिकल्पतरुः ॥

प्रसाधिका (स्त्री) नीवारः । यथा । प्रसाधिका
तु नीवारसुगन्धमिति च श्रुतं । अस्या
गुणाः । नीवारः शीतलो ग्राही पित्तघ्नः
कफवातकृत् ॥ इति भावप्रकाशः ॥ वेश-
कारिणी । यथा । प्रसाधिकालम्बितमग्न-
पादमाक्रिय काचिं द्रवरागमेव । इति
कुमारसम्भवे सप्तमः सर्गः ॥

প্রসাধিতঃ (ত্রি) অলঙ্কৃতঃ । ইত্যমরঃ ॥
প্রকুর্টনিষ্পন্নঃ । নিষ্পাদিতঃ । যথা । ততঃ
প্রস্মিতং কল্কং দন্ধা তোয়চতুর্গুণে ।
ক্ষীরে প্রসাধিতং তৈলং গ্রহস্বঃ বলবর্ণ-
কুং ॥ ইতি সারসংগ্রহঃ ॥

প্রসারঃ (পুং) প্রসারণং । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

প্রসারণং (ক্রী) পঞ্চবিধকর্মান্তর্গতকর্ম-
বিশেষঃ । স তু বিস্তাররূপঃ । যথা । উৎ-
ক্ষেপণং ততোহবক্ষেপণমাকুঞ্চনন্তথা ।
প্রসারণঞ্চ গমনং কর্মাণ্যেতানি পঞ্চ চ ॥
ইতি ভাস্যাপরিচ্ছেদঃ ॥

প্রসারণী (স্ত্রী) লতাবিশেষঃ । গন্ধভাদালিয়া
ইতি ভাষা । অস্য গুণাঃ । বাতপিত্ত-
নাশিত্বং । উষ্ণত্বং । বলশুক্ৰকারিত্বঞ্চ ।
ইতি রাজবল্লভঃ ॥ সৈন্যানাং সর্বতো
ব্যাপ্তিঃ । ইতি প্রসারণশব্দটীকায়ং
ভরতঃ ॥

প্রসারণী (স্ত্রী) লজ্জালুলতা । প্রসারণী ।
গন্ধভাদালিয়া ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ ।
সুপ্রসরা ২ সারণী ৩ প্রসরা ৪ সরা ৫
চারুপর্ণী ৬ রাজবলা ৭ ভদ্রপর্ণী ৮
প্রতানিকা ৯ প্রবলা ১০ রাজপর্ণী ১১
চন্দ্রপর্ণী ১২ ভদ্রবলা ১৩ চন্দ্রবল্লী ১৪
প্রভদ্রা ১৫ । অস্য গুণাঃ । গুরুত্বং ।
উষ্ণত্বং । তিক্তত্বং । বাতার্শঃশ্বথুমল-
বিকটনাশিত্বঞ্চ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রসারী (ত্রি) প্রসারণশীলঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
বিস্মত্বরঃ ২ বিস্মরঃ ৩ বিসারী ৪ ।
ইত্যমরঃ ॥

প্রসিতং (ক্রী) পৃথং । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥
আসক্তে ত্রি । ইত্যমরঃ ॥

প্রসিতিঃ (স্ত্রী) বন্ধনসাধনরজ্জুনিগড়াদিঃ ।
ইত্যমরঃ ॥

প্রসিদ্ধঃ (ত্রি) ভূষিতঃ । খ্যাতঃ । ইতি
মেদিনী ॥

প্রসিদ্ধিঃ (স্ত্রী) টঙ্কারঃ । খ্যাতিঃ । ইতি
ত্রিকাংশেষঃ ॥ ভূষা । ইতি প্রসিদ্ধ
শব্দার্থদর্শনাৎ ॥

প্রসূঃ (স্ত্রী) মাতা । ঘোটকী । ইত্যমরঃ ॥
কদলী । বীরুং । ইতি মেদিনী ॥

প্রসূকা (স্ত্রী) বাজিনী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রসূতং (ক্রী) কুসুমং । ইতি মেদিনী ॥

প্রসূতঃ (ত্রি) সংজাতঃ । সূতঃ । ইতি
মেদিনী ॥

প্রসূতা (স্ত্রী) জাতসন্তানা । তৎপর্যায়ঃ ।
জাতাপত্য্য ২ প্রজাতা ৩ প্রসূতিকা ৪ ।
ইত্যমরঃ ॥

প্রসূতিঃ (স্ত্রী) প্রসবঃ । ইত্যমরঃ ॥ উদ্ভবঃ ।
তনয়ঃ । জুহিতা । ইতি মেদিনী ॥

প্রসূতিকা (স্ত্রী) প্রসূতা । ইত্যমরঃ ॥

প্রসূতিজং (ক্রী) দুঃখং । ইত্যমরঃ ॥

প্রসূনং (ক্রী) পুষ্পং । ফলং । ইত্যমরঃ ॥
জাতে ত্রি । ইতি মেদিনী ॥

প্রসূনেষুঃ (পুং) কামদেবঃ । ইতি ত্রিকাণ্ড
শেষঃ ॥

প্রসূতং (ক্রী) পলদ্রয়ং । ইতি শব্দমালা ॥

প্রসূতঃ (পুং) নিকুঞ্জপাণিঃ । অর্দ্ধাঞ্জলিঃ ।
ইত্যমরঃ ॥

প্রসূতঃ (ত্রি) প্রসূদ্ধঃ । প্রসারিতঃ । ইত্যমরঃ ॥

বিনীতঃ । বেগিতঃ । ইতি মেদিনী ॥
গতঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ নিযুক্তঃ ।
ইতি হলায়ুধঃ ॥

প্রস্বতা (স্ত্রী) জজ্বা । ইতি মেদিনী ॥

প্রস্বতিঃ (স্ত্রী) প্রস্বতঃ । আকৃষিতপাণিঃ ।

ইতি রায়মুক্তঃ রাজনির্ঘণ্টশ্চ ॥

প্রসেকঃ (পুং) সেচনং । চ্যুতিঃ । ইতি
মেদিনী ॥

প্রসেদিকা (স্ত্রী) ক্ষুদ্রারামঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

প্রসেদিবান্ [স্] (ত্রি) প্রসন্নঃ । প্রপূর্বসদ-
ধাতোঃ কর্তরি কল্পপ্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥

প্রসেবঃ (পুং) বীণাঙ্গং । স্যুতঃ । ইতি
মেদিনী ॥

প্রসেবকঃ (পুং) বীণাপ্রান্তবক্রকাষ্ঠং ।
দণ্ডাধঃ শব্দগান্ধীর্ঘ্যার্থং দারুময়ং ভাণ্ডং
যচ্চক্ষুণা আচ্ছাদ্য দীয়তে সঃ । ইত্যন্যে ।
বীণাস্থিতালাবুকলং । ইত্যপরে । ইতি
ভরতঃ ॥ তৎপর্যায়ঃ । ককুভঃ ২ । ইত্য-
মরঃ ॥ সূত্ররচিতভাণ্ডং । ধোকড়া ইতি
খ্যাতঃ । তৎপর্যায়ঃ । সূন্যঃ ২ সোয়ানঃ ৩
ধৌতকটঃ ৪ স্যোতঃ ৫ স্যুতঃ ৬ । ইতি
ভরতঃ ॥ প্রকৃষ্টতস্তসস্তানকর্তা চ ॥

প্রস্কন্দমং (স্ত্রী) বিরেকঃ । ইতি রত্নমালা ॥

প্রস্কন্নঃ (পুং) ঋষিবিশেষঃ । স চ বৈদিক-
সক্ক্যান্তর্গতসূর্যোপস্থানমন্ত্রস্য ঋষিঃ ।
পতিতে ত্রি । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রস্তরঃ (পুং) প্রস্তুগতি আচ্ছাদয়তি যঃ ।
পাতর ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । গ্রাবা ২
পাষণঃ ৩ উপলঃ ৪ অশ্মা ৫ দৃশং ৬

দৃশং ৭ পারারুকঃ ৮ পারটীটঃ ৯
মৃগ্মরুঃ ১০ কাচকঃ ১১ শিলা ১২ ॥ পল্ল-
বাদিরচিতশয্যা যথা । পল্লবাদ্যৈবির-
চিত্তে শয়নীয়ৈ তু সংস্করঃ । প্রস্তরঃ
প্রস্তরশ্চেতি প্রস্তারোহপি চ কুত্রচিৎ ॥
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ মণিঃ । ইতি
মেদিনী ॥

প্রস্তরিণী (স্ত্রী) পোলোমিকা । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

প্রস্তারঃ (পুং) ভূগবনং । তৎপর্যায়ঃ ।
তৃণাটবী ২ ঋষঃ ৩ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
পল্লবাদিবিরচিতশয়নীয়ং । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥ শয্যা । ইতি হারাবলী ॥ ছন্দঃ-
প্রভৃতীনাং প্রভেদজ্ঞাপকসঙ্কেতবিশেষঃ ।
যথা । পাদে সর্বগুরাবাদ্যাৎ লঘু ন্যস্য
গুরোরধঃ । যথোপরি তথা শেবং ভূয়ঃ
কুর্ঘ্যাদমুং বিধিৎ ॥ উনে দদ্যাদ্গুরুনেব
যাবৎ সর্বলঘুর্ভবেৎ । প্রস্তারোহয়ং সমা-
খ্যাতশ্চন্দোবিচিতিবেদিভিঃ ॥ ইতি বৃহ-
রত্নাবলী ॥ * ॥ অপি চ । অহপথার ।
পচম গুরু হেটু ঠাণে লহুআ পরিঠবউ
অপ্নবুদ্ধী এ । সরিসা সরিসা পস্তী উ-
বরিআ গুরুলহু দেহু ॥ অস্য টীকা । এত-
দ্ভেদজ্ঞানং প্রস্তারজ্ঞানাধীনমিতি প্রস্তারং
দর্শয়তি । প্রথমং গুরোরধঃস্থানে লঘুকং
স্থাপয় আত্মবুদ্ধ্যা সদৃশী সদৃশী পংক্তি-
রুদ্বত্তৌ গুরুলঘু দেহি সদৃশী পংক্তি-
র্দক্ষিণে কার্য্যা বামে গুরুলঘুভিঃ পূরণং
কার্য্যং ইদন্ত মাত্রাপ্রস্তারবিষয়ং তত্রাপি
গুরোলিখনযোগ্যেছে গুরুলেখ্যঃ অপরত্র

लघुर्देयः । वर्णप्रस्तारे तु गुरुणैव पूरणं
कार्यं तत्रायं प्रकारः आदौ गुरुर्लेख्यः
तत्र प्रथमं गुरोरधःस्थाने लघुर्लेख्यः
तदङ्किणे चोपरिस्थितपञ्चमेः सदृशी कार्य्या
वामे च गुरुलघुभिः पूरणं कार्य्यं वामे
चैक एकलघुः पतति वर्णप्रस्तारे तु वामे
लघुस्पर्शो नास्ति यथा त्रिकलप्रस्तारे । ७७ ।
प्रथमगुरोरधो लघुर्वामतश्च कलार्द्धपूरणं
गुरुणैव कार्य्यं दङ्किणे च पञ्चम्यभावः
ततो गुरोरधो लघुर्लेख्यः दङ्किणे च
लघोरधो लघुर्लेख्यः वामे च कलापूरणं
एकेन लघुना कार्य्यं एवं चतुष्कला ७७-
दावपि बोध्यं यथा अक्षरच्छन्दसि ७७
एवमन्यत्रापि बोध्यं ॥ * ॥ अथ सकल-
प्रस्तारसंख्या । दक्वीसा सन्नसत्ताइं
सन्नावह सहज्जाइं वाअलिसह लकुथं
तेरहकोडी समग्गाइं । अस्य टीका ।
अत्र चैकाक्षरमारभा षड् विंशत्यवधिवर्ण-
रत्नानां प्रस्तारे कियती संख्येत्यत
आह । १०४२१९९२७ षड् विंशतिः सप्त-
शतानि तथा सप्तदशसहस्राणि द्विचत्वारिंश-
ल्लक्षान्नयोदशकोट्याः समग्राणि अक्षस्य
वामा गतिरित्यक्षाः स्वाप्याः । इति पिङ्गलः
शीघ्रबोधभूषणश्च ॥

प्रस्तार्थ्यम् [न्] (क्ली) नेत्ररोगभेदः । तस्य
लक्षणं । प्रस्तार्थ्यम् तनुस्तीर्णं श्वावं रक्त-
निभं सिते । इति माधवकरः ॥ अपि च ।
समस्तद्विस्तृतः श्वावो रक्ते वा मांस-
सङ्गः । समिपातेन दोषाणां प्रस्तार्थ्यम्
तदुच्यते ॥ इति रक्षितधृतनिभिः ॥

तस्योषधं । कतकस्य फलं, शङ्खं त्र्यं, मृगं
सैन्धवाश्रितं । फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं
विडङ्गानि मनःशिला ॥ कुक्कुटाणुकपालानि
वर्तिरेषा व्यापोहति । तिमिरं षटलं
काचमर्षुशुक्रं तथैव च ॥ कण्ठुक्रेदावृदं
हस्ति मलमाशु सुखावती । इति चक्रपाणि-
दत्तः ॥

प्रस्तावः (पुं) अवसरः । इत्यमरः ॥ प्रसङ्ग-
स्तुतिः । इति भरतः ॥ प्रसङ्गः । इति
भानुदीक्षितः ॥ प्रकरणं । यथा । प्रस्ताव-
देशकालादेर्वैशिष्ट्यां प्रतिभाज्जुषां ।
इत्यस्यार्थे काव्यप्रकाशः ॥

प्रस्तावना (स्त्री) आरम्भः । इति जटाधरः ॥
सूत्रधारण सह नटीविदूषकादीनां पर-
म्परविचित्रभाषणं । तस्या लक्षणं । नटी
विदूषको वापि पारिपाश्विक एव वा ।
सूत्रधारण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥
चित्रैर्वाकैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुता-
क्षेपिभिर्निधैः । आशुखं तत्र विज्ञेयं
नान्ना प्रस्तावनापि सा ॥ इति साहित्य-
दर्पणः ॥

प्रस्तुरः (पुं) पल्लवादिरचितशय्या । इति
शब्दरत्नावली ॥

प्रस्तुतः } (त्रि) संगतः । ध्वनितः । प्रपूर्व-
प्रस्तुतः } स्तैधातोः कर्मणि क्तप्रत्ययः ।

इति मुद्रबोधव्याकरणं ॥

प्रस्तुतः (त्रि) प्रकरणप्राप्तः । यथा । अ-
प्रस्तुतप्रशंसा सा या चैव प्रस्तुताश्रया ।
इति काव्यप्रकाशः ॥ प्राकरणिकः । प्रास-
ङ्गिकः । इत्यलङ्कारकौस्तुभः ॥ निष्पन्नः ।

यथा । अस्तुतवृत्तेर्मयट् । अम्रं प्रस्तुतं ।
अम्रमयं । यवागूः प्रस्तुता यवागूमयी ।
इति कलापतद्धितः ॥ अकर्वस्तुतियुक्तः ।
अपूर्वस्तुधातोः कर्मणि क्तः । उपस्थितः ।
अतिपन्नः । उदयुक्तः । इति लोकव्यव-
हारदर्शनात् ॥

प्रस्तुतः (त्रि) अस्तुरितः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

प्रश्वः (पुं) परिमाणविशेषः । स तु चतुः-
कुडवरूपः । इत्यमरभरतौ ॥ आटुकचतु-
र्थांशः । इति लीलावती ॥ द्विशरावपरि-
माणं । इति वैदिकपरिभाषा ॥

प्रश्वः (पुं क्ली) अद्रेः समञ्जभागः । अद्रे-
रेकदेशः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
सूः २ सानूः ३ । इत्यमरः ॥ उन्मितवस्तु ।
इति मेदिनी ॥ विस्तारः । यथा । दीर्घे
प्रश्वे समानं न कुर्यान्मन्दिरं वुधः ।
इति ब्रह्मवैवर्ते जन्मधे १०३ अध्यायः ॥
प्रकृष्टस्थितिर्विशिष्टे त्रि ॥

प्रश्वपुष्पः (पुं) मरुवकः । इत्यमरः ॥ श्व-
पत्रतुलसी । जम्बीरभेदः । इति केचिं ।
जम्बीरसामान्यं । इति केचिं । इति
तट्टीकायां भरतः ॥

प्रश्वानं (क्ली) विजिगीषोः प्रयागं । इत्य-
मरः ॥ गमनमात्रं । यथा । प्रश्वान-
न्ते कुलिशकलनाग्निष्ठितं पण्डिताद्यैः ।
इत्यादि पदाद्भूतः ॥

प्रश्वानविद्यः (पुं) गमनव्याघातः । यथा । वः
पुनर्किवाहावसरे मङ्गलवति वासरे
प्रतिष्ठमानश्च तत्प्रश्वानोपयिकं कर्म

प्रागङ्गीकृत्य तदानीं न करिष्यामीति
प्रश्वानविद्यमाचरति तदासौ द्विगुणां
भूतिं दाप्यः । इति मिताक्षरा ॥

प्रश्वापितः (त्रि) प्रेषितः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ अकर्वेण श्वापितश्च ॥

प्रश्विका (स्त्री) अश्वर्था । इति भावप्रकाशः ॥

प्रश्वुटः (त्रि) प्रफुल्लः । इति शकुरत्ता-
वली ॥

प्रश्वोदनं (क्ली) सूर्पं । इत्यमरः ॥
ताडनं । विकाशनं । इति मेदिनी ॥
पचनं । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रश्ववणं (क्ली) यत्र श्वाने श्वहाजलं गलति
तत् । इति भरतः ॥ अविच्छेदेन श्व-
ज्जलं यत्र श्वाने पतति यत्र निपत्य च
बहलीभवति तत् । इति श्वान्यादयः ॥
गिरेरुपरि निर्वादिप्रभवजलसंघातः ।
इति साङ्गः ॥ अजश्वं मन्दवेगेन श्व-
ज्जलं । इति कोकटः ॥ तत्पर्यायः ।
उंसः २ । इत्यमरः ॥ जलप्रश्रवः ३ ।
अश्व गुणाः । प्रश्ववणजलं श्वच्छं लघु
मधुरं रोचनं दीपनकृत् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

प्रश्ववणः (पुं) माल्यावत्पर्वतः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ श्वेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अकर्वेण करणे क्ली ॥

प्रश्रवः (पुं) मूत्रं । इत्यमरः ॥ गो-
प्रश्रवमाहात्म्यं यथा । प्रश्रवेण तु यः
स्नायात् रोहिण्यां मानवो द्विजः । सर्व-
पापकृतान्दोषान् दहत्याशु न संशयः ॥
इति बराहपुराणं ॥

প্রস্থানঃ (পুং) উচ্চৈঃশব্দঃ । প্রপূর্ব্বস্বনধাতো-
র্ঘঞপ্রত্যয়েন নিষ্পন্নঃ ॥

প্রস্বেদঃ (পুং) অতিশয়ঘর্ষঃ । তস্যৌষধং
যথা । চন্দনং কুঙ্কুমং মাংসী কর্পুরো
জাতিপত্রিকা । জাতীককোলপূগানাং
লবঙ্গস্য ফলানি চ ॥ অগুরুশীরকাশর্ঘ্যঃ
কুষ্ঠং তগরনালিকা । গোরোচনা প্রিয়ঙ্গু-
শ্চ চোলং মদনকং নখং ॥ সরলঃ সপ্ত-
পর্ণশ্চ লাক্ষা চামলকী তথা । কর্করকঃ
পদ্মকঞ্চ এতৈস্তৈলং প্রসাধিতং ॥ প্রস্বেদ-
মলদৌর্গন্ধ্যকণ্ডুকুষ্ঠহরং পরং । পুমান্
যুবা স্মাৎ শুক্রাঢ্যঃ স্ত্রীণাঞ্চাত্যন্তবল্লভঃ ॥
স্ত্রীশতং গচ্ছতে রুদ্ধে বন্ধ্যাপি লভতে
সুতং । ইতি গারুড়ে ১৯৮ অধ্যায়ঃ ॥

প্রহতং (ত্রি) বিততং । ক্ষুণ্ণং । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥ প্রকর্ষণে হিংসিতং গতঞ্চ ॥

প্রহনেমিঃ (পুং) চন্দ্রঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
প্রহরঃ (পুং) বাসরস্মার্ত্তভাগৈকভাগঃ । পহর
ইতি হিন্দী ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । যামঃ ২ ।
ইত্যমরঃ ॥

প্রহরকুটুবী (স্ত্রী) কুটুম্বিনীক্ষুপঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

প্রহরণং (স্ত্রী) অস্ত্রং । ইত্যমরঃ ॥ কর্ণীরথঃ ।
ইতি তট্টীকাসারসুন্দরী ॥ যুদ্ধং । ইতি
হলায়ুধঃ ॥ প্রহারশ্চ ॥

প্রহরী [ন্] (ত্রি) যামিকঃ । প্রহরো বিদ্যাতে
অশ্বেতি প্রহরশব্দাদস্ত্যর্থে ইন্প্রত্য-
য়েন নিষ্পন্নঃ ॥

প্রহর্ষণঃ (পুং) বৃথগ্রহঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
হর্ষবিশিষ্টে হর্ষকারকে চ ত্রি ॥

প্রহর্ষণী (স্ত্রী) হরিদ্রা । ইতি হারাবলী
ত্রয়োদশাক্ষরপাদচ্ছন্দোভেদঃ । তিস্মা
লক্ষণং যথা । ত্র্যাশাভির্ননজরগাঃ প্রহর্ষ-
ণীয়ং । তস্মা লক্ষ্যং যথা । গোপীনা-
মধরসুধারসস্য পানৈরুদ্ভুঙ্গস্তনকলসোপ-
গূহনৈশ্চ । আশ্চর্য্যৈরপি রতিনিভ্রমৈ-
র্মুরারেঃ সংসারে মতিরভবৎ প্রহর্ষণীহ ॥
ইতি ছন্দোমঞ্জরী ॥

প্রহসনং (স্ত্রী) প্রহাসঃ । রূপকভেদঃ । পরি-
হাসঃ । ইতি মেদিনী ॥ আক্ষেপঃ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥ রূপকভেদস্য লক্ষণং যথা ।
ভাণবৎসন্ধিসন্ধ্যঙ্গলাস্যাঙ্গাক্ষৈবিনির্শিতে ।
ভবেৎ প্রহসনে বৃত্তং নিন্দ্যানাং কবি
কল্পিতং ॥ তত্র নারভটীনাপি বিস্কম্বক-
প্রবেশকৌ । অঙ্গী হাস্যরসস্তত্র বীথ্য-
ঙ্গানাং স্থিতির্ন বা ॥ তপস্বিভগবদ্বিপ্র-
প্রভৃতিষত্র নাযকঃ । একো যত্র ভবে-
দৃক্ষৌ হাস্যং তচ্ছুক্মুচ্যতে ॥ ইতি
সাহিত্যদর্পণঃ ॥

প্রহসন্তী (স্ত্রী) যুথী । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
বাসন্তী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ প্রকৃষ্টি-
স্মারধানী চ ॥

প্রহস্তঃ (পুং) বিস্তৃতাজুলিপাণিঃ । চপেটঃ ।
ইত্যমরঃ ॥ রাবণসেনাপতিবিশেষঃ ।
যথা । ততো নীলাম্বুদপ্রথ্যং প্রহস্তো
নাম রাক্ষসঃ । অত্রবীৎ প্রাঞ্জলিবর্ষাক্যং
সূরঃ সেনাপতিস্তদা ॥ ইতি নামায়ণে
লঙ্কাকাণ্ডে ৮ সর্গঃ ॥

প্রহারঃ (পুং) আঘাতঃ । যথা । তলপ্রহারেণ
শিরশ্চামরস্য পৃথক্ কৃতং । ইতি চণ্ডী ॥

প্রহারণং (ক্লী) কাম্যদানং । ইতি প্রবারণ-
শব্দটীকায়াং সারহুন্দরী ॥

প্রহারবলী (স্ত্রী) মৎসরোহিণী । ইতি ভাব-
প্রকাশঃ ॥

প্রহাসঃ (পুং) শিবঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্রহটঃ । ইতি ধরণিঃ ॥ সোমতীর্থং । ইতি
জটাদধরঃ ॥ অট্টহাসঃ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

প্রহাসী [ন্,] (পুং) প্রকৃষ্ণং হাসয়তি হসতি
চ যঃ । ভাঁড় ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ ।
বাসন্তিকঃ ২ কেলিকিলঃ ৩ বৈহাসিকঃ ৪
বিদূষকঃ ৫ প্রীতিদঃ ৬ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ

প্রহিঃ (পুং) কূপঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রহিতং (ক্লী) সূপঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
ক্ষিপ্তে ত্রি । ইতি নিরন্তুশব্দটীকায়াং
ভরতঃ ॥

প্রহীণঃ (ত্রি) পরিত্যক্তঃ । প্রপূর্বহাধাতোঃ
কর্মণি ক্তঃ । ইতি মুদ্ধবোধব্যাকরণং ॥
প্রহীণপূর্বধ্বনিনাধিরুক্তস্তলামধারেণ শব্দ-
ঘনেন । ইতি রঘুকাব্যঞ্চ ॥

প্রহৃতং (ক্লী) ভূতযজ্ঞঃ । ইতি জটাদধরঃ ॥

প্রহেণকং (ক্লী) পিষ্টকবিশেষঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
বাচনং ২ ত্রতোপায়নং ৩ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥ প্রহেলকং ৪ বাচনকং ৫ । ইতি
হারাবলী ॥

প্রহেলকং (ক্লী) প্রহেণকং । ইতি হারা-
বলী ॥

প্রহেলিকা (স্ত্রী) চুর্বিজ্ঞানার্থপ্রশ্নঃ । কূটার্থ-
ভাষিতা কথা । হেয়ালি ইতি ভাষা । তৎ-

পর্যায়ঃ । প্রবল্হিকা ২ । ইত্যমরঃ ॥
প্রবল্লিকা ৩ প্রবল্লিঃ ৪ প্রবল্লী ৫
প্রহেলিঃ ৬ । ইতি ভরতঃ ॥ প্রশ্নদূতী ৭
প্রবল্লীকা ৮ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ তস্য
লক্ষণং । ব্যক্তীকৃত্য কমপার্থং স্বরূপার্থস্য
গোপনাৎ । যত্র বাহ্যান্তরাবর্থো কথ্যেতে
সা প্রহেলিকা ॥ সা দ্বিধার্থী চ শাকী চ
বিখ্যাতা প্রশ্নশাসনে । অর্থী স্যাদর্থ
বিজ্ঞানাৎ শাকী শব্দস্য ভঙ্গতঃ ॥ অর্থী
যথা । তরুণ্যালিঙ্গিতঃ কণ্ঠে নিতম্বস্থল-
মাস্রিতঃ । গুরুণাং সন্নিধানেহপি কঃ
কূজতি মুহুমুহঃ ॥ পানীয়কুস্ত ইতি ॥
শাকী যথা । সদারিগমধ্যাপি ন বৈরিয়ুক্তা
নিতান্তরক্তাপ্যসিতৈব নিত্যং । যথোক্ত-
বাদিণ্যপি নৈব দূতী কানাম কাশ্বেতি
নিবেদয়ন্তি ॥ সারিকা । ইতি বিদগ্ধমুখ-
মণ্ডনং ॥

প্রহ্লাদঃ (পুং) প্রহ্লাদঃ । স চ হিরণ্য-
কশিপোঃ পুত্রঃ পরমবৈষ্ণবঃ । তস্য
চরিত্রং ভাগবতাদৌ বর্ততে ॥

প্রহ্লাভিঃ (স্ত্রী) প্রীতিঃ । ইতি মুদ্ধবোধ-
ব্যাকরণং ॥

প্রহ্লামঃ (ত্রি) প্রীতঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রহ্লাদঃ (পুং) প্রহ্লাদঃ । স চ পূর্বজন্মনি
শিবশর্মণঃ পুত্রঃ সোমশর্মণামাভূৎ ততো
দৈত্যভাবনয়া যুতঃ অনন্তরং কমলায়াং
হিরণ্যকশিপোঃ সকাশাদ্ভৈত্যভাবেন
জাতঃ । যথা । সূত উবাচ । স লোকেন
সমং মেনে কাঞ্চনং ভূষণং পুনঃ । জিতা-
হারঃ স ধর্মাত্মা নিদ্রয়া পরিবর্জিতঃ ॥

বিদ্যমান্ স পরিত্যজ্য একান্তমপি সেবতে ।
 যোগাসনসমারুঢ়ো নিরাশো নিষ্পরিগ্রহঃ ॥
 তস্ম বেলান্ স্তসংপ্রাপ্য যুতুকালঃ সমা-
 গতঃ । আগতান্ দানবান্ বিপ্রঃ সোমশর্মা
 ব্যলোকয়ৎ ॥ যুতুকালে তু সংপ্রাপ্তে
 প্রাণনাত্মাপ্রবর্ত্তকে । শালগ্রামে মহা-
 ক্ষেত্রে খমীণামেব সম্মিধৌ ॥ কেচিদ্ধদন্তি
 বৈ দৈত্যাঃ কেচিদ্ধদন্তি দানবাঃ । এব-
 ন্মিধৌ মহাশব্দঃ কর্ণরন্ধ্রগতস্তদা ॥ তত্শ্রব
 বিপ্রবর্ষ্যস্য স্ত্রবিপ্রাঃ সোমশর্মাণঃ । জ্ঞান-
 ধ্যানাৎ প্রচলতঃ প্রবিষ্টং দৈত্যজং ভয়ং ॥
 তেন ধ্যানেন তস্যাপি দৈত্যভূতেন বৈ
 তদা । সহরং তস্য বৈ প্রাণা গতাস্তস্য
 মহাত্মনঃ ॥ দৈত্যভাবেন সংযুক্তঃ স হি
 যুতুবশং গতঃ । তস্মাদ্দৈত্যগৃহে জাতৌ
 হিরণ্যকশিপোস্তদা ॥ দেবাস্তরে মহায়ুদ্ধে
 নিহতশক্রপাণিনা । যুধ্যমানেন তেনাপি
 প্রহ্লাদেন মহাত্মনা ॥ স্ত্রভৃশং বাস্তুদেবং
 তদ্বিশ্বরূপং বিচিন্তিতং । যোগাভ্যাসেন
 পূর্বেণ জ্ঞানমাসীৎসাহাত্মনঃ ॥ সস্মার
 পৌর্কিকং সর্বং চরিত্রং শিবশর্মাণঃ ।
 সোহপ্যহং সোমশর্মা বৈ প্রবিষ্টৌ দানবীং
 তনুং ॥ কস্য কায়ং কদা পুণ্যং কেবলং
 ধ্যানযুতমং । প্রয়ামি চ মহাপুণ্যৈর্জ্ঞান-
 ঠৈর্মোক্ষদায়িভিঃ ॥ সমরে প্রীয়মাণেন
 প্রহ্লাদেন মহাত্মনা । এবং চিন্তা কৃতা
 পূর্বং শ্রেয়তাং দ্বিজসত্তম ॥ এততে
 সর্বমাখ্যাতং সর্বসন্দেহনাশনং । সূত
 উবাচ । প্রহ্লাদে তু হতে সংখ্যে দেব-
 দেবেন চক্রিণা । সংহ্লাদে চ মহাবিপ্রা-

স্তস্মিংশ্চ কালনেমিনি ॥ প্রহ্লাদস্য তু যা
 মাতা হিরণ্যকশিপোঃ প্রিয়া । প্রহ্লাদস্য
 মহাশোকৈর্দিবা রাত্নৌ "প্রশোচতি" ॥
 পতিত্রতা মহাভাগা কমলা নাম দুঃখিতা ।
 খিদিয়মানা দিবা রাত্নৌ নারদস্তামুবাচ হ ॥
 মা শুচস্ত্বং মহাভাগে পুত্রার্থং 'পুণ্য-
 ভাগিনি । নিহতো বাস্তুদেবেন তব পুত্রঃ
 সমেঘ্যতি ॥ তক্রপলক্ষণোপেতস্তবোদরে
 মহামতিঃ । প্রহ্লাদেতি চ বৈ নাম পুন-
 রস্য ভবিষ্যতি ॥ বিহীন আস্ত্রৈর্ভাবৈ-
 বৈষ্ণবেন সমস্মিতঃ । ইন্দ্রত্বং ভোক্ত্যতে
 ভদ্রে সর্বদেবৈর্নমস্কৃতঃ ॥ স্ত্রখী ভব মহা-
 ভাগে পুত্রং তেন বৈ সদা । ন প্রকাশ্যা
 ত্বয়া দেবি স্ববার্ত্তেয়ঞ্চ কস্যচিৎ ॥ কর্তব্য-
 মজ্ঞানভাবৈঃ স্ত্রগোপ্যং ত্বং সদা কুরু ।
 এবমুক্ত্বা গতৌ বিপ্র নারদৌ মুনিসত্তমঃ ॥
 কমলায়াশ্চোদরে বৈ আসীৎ তজ্জন্ম
 চোত্তমং । পুনঃ প্রহ্লাদৌ বৈ নাম তস্যাং
 জাতৌ মহাত্মনঃ ॥ বাল্যভাবং গতৌ বিপ্র
 কৃষ্ণ এবং বিচিন্ত্য চ । নরসিংহপ্রসাদেন
 দেবরাজোহপ্যভূৎ স হি ॥ ইতি পাদ্যে
 ভূমিখণ্ডে ৫ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ প্রমোদঃ ।
 ইতি বিশ্বঃ ॥ শব্দঃ । ইতি ধরণিঃ ॥
 প্রহ্লাদঃ (ত্রি) নত্রঃ । ইত্যাণ্যদিকোবঃ ॥
 আসক্তিঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
 প্রক্ষরঃ (পুং) অশ্বসম্মাহঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
 প্রকালনং (স্ত্রী) ধাবনং । মার্জ্জনং । যথা ।
 ধর্ম্মার্থং যস্য বিত্তেহা বরং তস্য নিরী-
 হতা । প্রকালনান্ধি পঙ্কস্য দূরাদস্পর্শনং
 বরং ॥ ইতি হিতোপদেশে ১ পরিচ্ছেদঃ ॥

প্রক্ষালিতঃ (ত্রি) ধৌতঃ । মার্জিতঃ । ইতি
হলায়ুধঃ ॥

প্রক্ষেপঃ (পুং) ঔষধাদিষু ক্ষেপণীয়দ্রব্যং ।
যথা । প্রক্ষেপঃ পাদিকঃ কাথ্যাং স্নেহে
কঙ্কসমো মতঃ । ষোড়শাষ্টচতুর্ভাগং
বাতপিত্তকফার্তিষু ॥ ক্ষৌদ্রং কষায়ে
দাতব্যং বিপরীতা তু শর্করা । মাত্রা
ক্ষৌদ্রয়ুতাদীনাং স্নেহে কাথে চ চূর্ণ-
বৎ ॥ মাষিকং হিঙ্গু সিন্ধুখং জরণাদ্যাস্ত
শাণিকাঃ । ইতি বৈদ্যকপরিভাষা ॥
বিক্ষেপঃ । যথা । সমিৎপ্রক্ষেপান্তং কৰ্ম
কুত্বেতি ভবদেবভট্টঃ ॥

প্রক্ষেপণঃ (ক্লী) প্রকর্ষণে ক্ষেপঃ । নিক্ষে-
পণং । প্রপূর্বক্ষিপধাতোৰ্ভাবে অনট্-
প্রত্যয়ঃ ॥

প্রক্ষেড়নঃ (পুং) নারাচঃ । ইত্যমরঃ ॥
প্রক্ষেড়না (স্ত্রী) নারাচঃ । ইত্যমরটীকায়ং
ভগীরথঃ ॥

প্রক্ষেদনঃ (পুং) } নারাচঃ । ইত্যমরটীকায়ং
প্রক্ষেদনা (স্ত্রী) } ভগীরথঃ ॥

প্রা ল পূর্তো । ল প্রাতি ঘটং জলেন লোকঃ ।
ইতি ছর্গাদাসঃ ॥

প্রাক্ ব্য পূর্বদিগ্দেশকালঃ । ইত্যমরঃ ॥
প্রাচী দিক্ প্রাঙ্ দেশঃ কালো বা প্রাক্ ।
এবং প্রাচ্যা দিশঃ প্রাচো দেশাৎ কালান্বা
আগতঃ প্রাগাগতঃ । এবং প্রাচ্যাং দিশি
প্রাচি দেশে বা বসতি প্রাথসতি । দিক্-
শব্দাদিগ্দেশকালে ইতি প্রথমাপক্ষমী-
সপ্তমীনাং স্তাৎ অচো লুগিতি স্তাতো
লুক্ । ইতি তটীকায়ং ভরতঃ ॥ পূর্বং ।

প্রভাতং । অবান্তরং । অতীতং । অগ্রং ।
ইতি হেমচন্দ্রঃ মেদিনী চ ॥ ক্রমপ্রাপ্তিঃ ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

প্রাক্ষিকঃ (পুং) ষিড়গঃ । মায়ানর্ভকঃ ।
ইত্যাণাদিকোমঃ ॥

প্রাকাম্যং (ক্লী) শিবস্যাষ্টদৈশ্বর্যান্তর্গতৈ-
শ্বর্য্যবিশেষঃ । তচ্চ ইচ্ছানভিঘাতঃ ।
ইত্যমরটীকায়ং ভরতঃ হেমচন্দ্রশ্চ ॥
স্বাচ্ছন্দ্যানুমতিঃ । তৎপর্য্যায়ঃ । অব-
সর্গঃ ২ স্বাচ্ছন্দ্যানুমননং ৩ । ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্রাকারঃ (পুং) বপ্রোপরি অন্ত্র বা ইক্ট-
কাদিরচিতবেষ্টনং । তৎপর্য্যায়ঃ । বরণঃ ২
শালঃ ৩ । ইত্যমরঃ ॥ শালঃ ৪ । ইতি
ভরতঃ ॥ বপ্রঃ ৫ । যথা । প্রাকাররোধসো-
র্বপ্রঃ পিতৃকেদারয়োরপি । ইতি রত্ন-
কোষঃ ॥ তস্য পরিমাণং যথা । উর্দ্ধং
ষোড়শহস্তেভ্যো নৈব কুর্য়াদ্গৃহং গৃহী ।
উর্দ্ধং বিংশতিহস্তেভ্যঃ প্রাকারং ন শুভ-
প্রদং ॥ তস্য দ্বারমানং । প্রস্থে হস্তদ্বয়াৎ
পূর্বং দীর্ঘে হস্তত্রয়ন্তথা । গৃহিণাং
শুভদং দ্বারং প্রাকারস্য গৃহস্য চ ॥
ন মধ্যদেশে কর্তব্যং কিঞ্চিন্মানাধিকে
শুভং । ইতি ব্রহ্মবৈবর্তে শ্রীকৃষ্ণজন্ম-
খণ্ডে ১০৩ অধ্যায়ঃ ॥

প্রাকৃতঃ (ত্রিণ) নীচঃ । ইত্যমরঃ ॥ ভাষা-
ভেদঃ । স চ সংস্কৃতপ্রকৃতিকঃ । যথা ।
অথ প্রাকৃতং । অথশব্দ আনন্তর্য্যার্থো-
হধিকারার্থশ্চ । প্রকৃতিঃ সংস্কৃতং তত্র
ভবং তত আগতং বা প্রাকৃতং ।

চকনরৈবং মায়য়া চেশ্বরেচ্ছয়া ॥ প্রকৃতে-
 ৰ্বাসরং যাবশ্মিতং কালং প্রকীৰ্ত্তিতং ।
 তাবদ্বন্দ্বাবনে নিদ্রা কৃষ্ণস্য পরমাত্মনঃ ॥
 জম্বুদ্বীপতলে চ বহিঃশুক্রাংশুকার্জিতে ।
 গন্ধচন্দনমালাঢ্যে বায়ুনা স্থরভীকৃতে ॥
 পুনঃ প্রজাগরে তস্য সৰ্বসৃষ্টিৰ্ভবেৎ পুনঃ ।
 এৰিৎ সৰ্বে প্রাকৃতিকাঃ ত্রীকৃষ্ণং নিৰ্গুণং
 বিনা ॥ ইতি ব্রহ্মবৈবৰ্ত্তে প্রকৃতিখণ্ডে
 ৫১ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ অপি চ । প্রকৃতৌ
 সংস্থিতৌ যস্মাৎ সৰ্বস্তুশ্চাত্ত্রসঞ্চয়ঃ ।
 অহঙ্কারমহত্ত্বগতো যৎ প্রাকৃতৌ লয়ঃ ॥
 প্রকৃতৌ সংস্থিতৌ ব্যক্তমতীতপ্রলয়স্ত
 যৎ । . তস্মাৎ প্রাকৃতসংজ্ঞোহয়মুচ্যতে
 প্রতিসঞ্চরঃ ॥ অয়ং যঃ কথিতৌ বিপ্রাঃ
 প্রাকৃতাখ্যৌ মহালয়ঃ । ইতি কালিকা-
 পুরাণে ২৪ অধ্যায়ঃ ॥

প্রাকৃতমানুষঃ (পুং) সামান্যমানুষ্যঃ । যথা ।
 একাদশচমুনাথং ভীম পাদেন মা স্পৃশ ।
 পঞ্চানামপি যো ভর্তা নাসৌ প্রাকৃত-
 মানুষঃ ॥ ইতি মহাভারতে গদাপর্ব ॥

প্রাকৃতমিত্রং (ক্লী) স্বদেশব্যবহিতদেশাব-
 স্থিতরাজাদি । যথা । সখা গরীয়ান্ শত্রুশ্চ
 কৃত্রিমস্তৌ হি কার্য্যতঃ । স্মাতামিত্রে
 মিত্রে চ সহজপ্রাকৃতাৱপি ॥ ইতি মাঘ-
 দ্বিতীয়সর্গঃ ॥ অশ্ব টীকা । ননু ক্ষুদ্রোহয়ং
 চৈদ্যঃ কিং করিম্যতীত্যাশঙ্ক্য তস্ম বল-
 বত্তাং বক্তুং মিত্রামিত্রবলাবলবিবেকং
 তাৰ্বং করোতি । সখেতি । ক্রিয়য়া উপ-
 কারাপকারান্ততররূপয়া নিৰ্বৃত্তঃ কৃত্রিমঃ
 সখা সূহৃৎ গরীয়ান্ বলবান্ এবং শত্রুশ্চ

কৃত্রিমো গরীয়ান্ কৃতঃ হি যস্মাত্তৌ কৃত্রিম-
 মিত্রশত্রু চ কার্য্যতঃ উপকারাপকাররূপ-
 কার্য্যবশাৎ নিৰ্বৃত্তাবিতি শেষঃ । উক্ত-
 কার্য্যোপাধেয়াবজ্জীবমনপায়াদনয়োশ্চিত্রা-
 মিত্রভাবোহপি অনপায়ীতি গরীয়স্ত্বমিতি
 ভাবীঃ সহজপ্রাকৃতৌ তু নৈবমিত্যাহ ।
 স্মাতামিতি । সহজাতঃ সহজঃ একশরীরা-
 বয়বাৎ তত্র সহজং মিত্রং মাতৃষসেয়-
 পিতৃষসেয়াদিঃ সহজশত্রুস্ত পিতৃব্যতৎ
 পুত্রাদিঃ প্রকৃত্যা সিদ্ধঃ প্রাকৃতঃ পূৰ্ব্বোক্ত-
 সহজকৃত্রিমলক্ষণরহিত ইত্যর্থঃ । তত্র
 বিষয়ান্তরঃ প্রাকৃতঃ শত্রুঃ তদনস্তরঃ
 প্রাকৃতং মিত্রং অপিস্বার্থে তৌ সহজ-
 প্রাকৃতৌ শত্রুমিত্রে চ স্মাতাং ন স্মান্ন-
 কার্য্যবশাদনিয়মে নোভয়রূপতামাপদ্যেতে
 ন কৃত্রিমশত্রুমিত্রে কৃত্রিমশত্রুরেব মিত্রঞ্চ
 মিত্রেমেবেতি কৃত্রিমাৱেব মিত্রামিত্রৌ
 গরীয়াংসৌ ন তু সহজৌ নাপি প্রাকৃতা-
 বিত্যর্থঃ অনেন কৃত্রিমত্বং সৰ্ব্বাপবাদীতি
 সিদ্ধং । ইতি মল্লিনাথঃ ॥

প্রাকৃতশত্রুঃ (পুং) একবিষয়াভিনিবেশি-
 রাজাদিঃ । যথা । বিষয়ান্তরঃ প্রাকৃতঃ
 শত্রুঃ । ইতি মাঘটীকায়াং মল্লিনাথঃ ॥

প্রাকৃতিকঃ (ত্রি) প্রকৃতিবিকারঃ । প্রকৃতি-
 সম্বন্ধী । যথা । এবং সৰ্বে প্রাকৃতিকাঃ
 ত্রীকৃষ্ণং নিৰ্গুণং বিনা । ইতি ব্রহ্মবৈবৰ্ত্তে
 প্রকৃতিখণ্ডে ৫১ অধ্যায়ঃ ॥

প্রাক্তনঃ (ত্রি) প্রাগ্ভবঃ । যথা । প্রাপেদিরে
 প্রাক্তনজন্মবিদ্যাঃ ॥ ইতি কুমারসম্ভবং ॥
 অন্যচ্চ । প্রাক্তনেন শুভং সৰ্বং সুখঞ্চ

विभवश्चिरं । छुःखं शोकः प्राक्तनेन
विपत्तं सम्पत्तं सम्प्रतं ॥ इति त्रि-
वैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २४ अध्यायः ॥
अपि च । विधात्रा लिखितं कर्म प्राक्तनं
केन वार्यते । मा भूक्तं क्रीयते कर्म
कल्लकोटिर्शतैरपि ॥ इति * तत्रैव
१२९ अध्यायः ॥

प्राक्तनकर्म (स्त्री) भाग्यं । अदृक्त्वं । इति
जटाधरः ॥ पुराकृतकार्यं ॥

प्राक्फलः (पुं) पनसः । इति जटाधरः ॥

प्राक्फलुनी (स्त्री) पूर्वफलुनी । यथा । प्राक्-
फलुन्येच्छेज्जन्मकाले च यस्य । इति कोष्ठी-
प्रदीपः ॥

प्राक्फलुनीभवः (पुं) ब्रह्मपतिः । इति
हारावली ॥ पूर्वफलुन्यां जाते त्रि ॥

प्राक्फालुनः (पुं) ब्रह्मपतिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

प्राक्फालुनेयः (पुं) ब्रह्मपतिः । इति
त्रिकाणशेषः ॥

प्राखर्यं (स्त्री) प्रखरत्वं । तीक्ष्णता । प्रखर-
शब्दात् भावार्थे ष्यप्रत्ययः ॥

प्रागभावः (पुं) संसर्गाभावविशेषः । तस्य
लक्षणं । विनाशभावत्वं । इति सिद्धान्त-
मुक्तावली ॥

प्रागल्भ्यं (स्त्री) प्रगल्भता । यथा । प्रागल्भ्य-
हीनश्च नरश्च विद्या शस्त्रं यथा कापुरुषश्च
हस्ते । न तृप्तिमुत्पादयते शरीरे ब्रह्मश्च
दारा इव दर्शनीयाः ॥ इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥
स्त्रीणामयत्नजभावविशेषः । यथा । प्रागल्-
भ्योदार्यमाधुर्यशोभाधीरत्नकास्तयः । दीप्ति-

श्चावत्तजा भावहावहेलास्तयोःशब्दाः ॥
इति हेमचन्द्रः ॥

प्राग्दौर्घ्या (स्त्री) पूर्वोत्तरविदिक । ईशान-
कोणः । यथा । ततोऽङ्गीर्णमृत्तिकाः प्राग्-
दौर्घ्यां दिशि क्षिपेत् ॥ इति भवदेवतंत्रः ॥

प्राग्ज्योतिषः (पुं) कामरूपदेशः । इति
हेमचन्द्रः ॥ स तु नरकराजपुरं । यथा ।
श्रीभगवानुवाच । करतोया सत्यगङ्गा पूर्व-
भागावधिश्रिता । यावद्भलितकास्तान्ति ताव-
द्देशं पुरं तदा ॥ तत्र देवी महामाया
योगनिद्रा जगत्प्रसूः । कामाथ्यारूप-
मादाय सदा तिष्ठति शोभना ॥ अत्रास्ति
नदराजोहयं लोहितो ब्रह्मणः सूतः ।
अत्रैव दश दिक्पालाः स्वैस्वैः पीठैः व्यव-
स्थिताः ॥ अत्र स्वयं महादेवो ब्रह्मा
बाह्यं सर्वदा । चन्द्रः सूर्याश्च सततं
वसतेऽत्रैव पूजक ॥ सर्वेऽङ्गीर्णार्थ-
मायाता रश्मिदेशमुद्भवं । अत्र श्रीः
सर्वतो भद्रा भोग्यमत्र सदा बह ॥ अत्रैव
हि स्थितो ब्रह्मा प्राग्भुक्तं ससर्ज ह । ततः
प्राग्ज्योतिषात्थयं पुरी शक्रपुरीसमा ॥
अत्र स्वयं वस भद्रस्ते ह्यभिषिक्तो मया
स्वयं । कृतदारः सहामातेय राजा तृहा
महाबल ॥ ततोऽभिदुर्भराजश्च पूज्यं
मायाह्वयां हरिः । पूजार्थे वरयामास
नरकश्च समां गुणैः ॥ इति कालिका-
पुराणे ७१ अध्यायः ॥

प्राग्भारः (पुं) पर्वताग्रभागः । इति
त्रिकाणशेषः ॥ कुत्रचित् प्राग्भाव इति
च पाठः ॥

প্রাগ্রহরঃ (ত্রি) শ্রেষ্ঠঃ । ইত্যমরঃ ॥
 প্রাগ্নাটং (ক্রী) অঘনদধি । ইতি ত্রিকাণ্ড-
 শেষঃ ॥
 প্রাপ্তাং (ত্রি) শ্রেষ্ঠঃ । ইত্যমরঃ ॥
 প্রাধ্বংশঃ (পুং) হবিষাং হোতব্যানাং আধারো
 যদগৃহং ততঃ প্রাক্ পূর্বদেশে যজমান-
 সদৃশ্যাদিস্থিত্যর্থং গৃহং । ইত্যমরভরতো ॥
 পূর্বকূলঞ্চ ॥
 প্রাঘাতঃ (পুং) যুদ্ধং । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
 প্রাঘারঃ (পুং) স্নাতাদিক্করণং । তৎপৰ্য্যায়ঃ ।
 শ্চ্যাতঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥
 প্রাঘুণঃ (পুং) অতিথিঃ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
 শেষঃ ॥
 প্রাঘুণিকঃ (পুং) অতিথিঃ । যথা । অমিতং
 মধু তৎকথা মম শ্রবণপ্রাঘুণিকীকৃতা
 জটনৈঃ । মদনানলবোধনেহভবৎ খগ
 ধায়্যা ধিগধৈর্য্যধারিণঃ ॥ ইতি নৈষধ-
 দ্বিতীয়সর্গঃ ॥
 প্রাঘুণিকঃ (পুং) অতিথিঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
 প্রাঙ্ (ত্রি) পূর্বদিক্ । পূর্বদেশঃ । পূর্ব-
 কালঃ । ইতি মেদিনী ॥
 প্রাঙ্গঃ (পুং) পণববাদ্যং । ইতি শব্দরত্না-
 বলী ॥
 প্রাঙ্গণং (ক্রী) পণববাদ্যং । ইতি শব্দরত্না-
 বলী ॥ গৃহভূমিঃ । আঙ্গিনা ইতি উঠান
 ইতি চ ভাষা । তৎপৰ্য্যায়ঃ । অজিরং ২
 চত্বরং ৩ অঙ্গনং ৪ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
 সূর্য্যবিদ্ধশ্চ তস্ম দোষো যথা । অভদ্রদং
 সূর্য্যবেধং প্রাঙ্গণঞ্চ তথৈব চ । ইতি ব্রহ্ম-
 বৈবর্তে শ্রীকৃষ্ণজন্মখণ্ডে ১০৩ অধ্যায়ঃ ॥

প্রাঙ্গায়ঃ (পুং) চতুর্দোস্তরাস্তর্গতোত্তর-
 বিশেষঃ । যত্রাভিযুক্ত এবং ক্রয়াদস্মিন্নর্থ
 অনেনাহমভিযুক্তস্ত তত্র চাযং ব্যবহার-
 মার্গেণ পরাজিত ইতি । উক্তঞ্চ কাত্যা-
 যনেন । আচারেণাবসম্মোহপি পুনর্লেখ-
 যতে যদি । সোহভিধেয়ো জিতঃ পূর্বং
 প্রাঙ্গায়শ্চ স উচ্যতে ॥ ইতি মিতাক্ষরা ॥
 প্রাচিকা (স্ত্রী) বনমক্ষিকা । উঁশ ইতি ভাষা ।
 ইত্যমরভরতো ॥
 প্রাচী (স্ত্রী) পূর্বা দিক্ । ইত্যমরঃ ॥ পূজক
 পূজ্যয়োরগ্রং । যথা । দেবাগ্রে স্বস্ম
 চাপ্যগ্রে প্রাচী প্রোক্তা গুণকক্রমৈঃ ।
 ইতি । যত্রৈব ভানুস্ত বিয়ভ্যদেতি প্রাচী ত
 তাং বেদবিদো বদন্তি । তথা পূরঃ পূজক-
 পূজ্যয়োশ্চ সদাগমজ্ঞাঃ প্রবদন্তি তন্ত্বে ॥
 ইতি তিথ্যাদিতত্ত্বং ॥
 প্রাচীনঃ (ত্রি) পূর্বাদিদেশকালভবঃ । তৎ-
 পৰ্য্যায়ঃ । প্রাক্ ২ । প্রাচীরং । তৎ
 পৰ্য্যায়ঃ । আবেক্ষকঃ ২ স্নতিঃ ৩ । ইতি
 হেমচন্দ্রঃ
 প্রাচীনপনসঃ (পুং) বিলুং । ইতি ত্রিকাণ্ড-
 শেষঃ ॥
 প্রাচীনবহিঃ [স্] (পুং) ইন্দ্রঃ । ইতি হেম-
 চন্দ্রঃ ॥ রাজবিশেষঃ । যথা । হবির্দানাৎ
 যড়াগ্নেয়ী পুজানজনয়দ্ব্রতং । প্রাচীন-
 বর্হিষং শুক্লং জয়ং কৃষ্ণং প্রযাজিনং ॥
 প্রাচীনবহির্ভগবান্ মহানাসীৎ প্রজা-
 পতিঃ । হবির্দানাৎ দ্বিজশ্রেষ্ঠ যেন সং-
 বন্ধিতাঃ প্রজাঃ ॥ প্রাচীনাগ্রাঃ কুশাস্তশ্চ
 পৃথিব্যাং বিশ্ৰুতা যুনে । প্রাচীনবহি-

र्तगवान् ख्यातोः भुवि महाबलः ॥ समुद्र-
तनयायास्तु कृतदारो महीपतिः । महं-
स्तपसः पारे स्वर्णयां महीपतिः ॥
स्रुषुवे दश पुत्रांश्च शुश्रिणां वै प्रचे-
तसः । दशवर्षसहस्राणि समुद्रमलिले
शयाः ॥ इति बह्विपुराणे वरसर्गो नामा-
ध्यायः ॥

प्राचीना (स्त्री) वनतिक्तिका । आकनादि इति
भाषा । इत्यमरः ॥ राप्ता । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ प्रागुभवा च ॥

प्राचीनामलकं (स्त्री) पानीयामलकं । पानी
आमला इति भाषा । तत्पर्यायः । वारि-
वदरं २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य
गुणः । दोषत्रयग्रनाशिहृत् । इति भाव-
प्रकाशः ॥

प्राचीनावीतं (स्त्री) श्राद्धार्थो वामकरे बहि-
कृते सति दक्षिणस्फार्पितयज्जसूत्रं ।
इत्यमरभरतौ ॥ तथाहि । सव्यं बाह्वं
समुद्धृत्य दक्षिणे तु धृतं द्विजाः । प्राचीना-
वीतमित्युक्तं पित्रे कर्म्मणि योजयेत् ॥
इति कौश्मे उपविभागे १० अध्यायः ॥

प्राचीनावीती [न्] (पुं) प्राचीनावीत-
विशिकः । यथा । सव्यं बाह्वुद्धृत्य शिरो-
हवधाय दक्षिणेहंशे प्रतिष्ठापयति सव्यं
कक्कमवलम्बं भवति एवं प्राचीनावीती
भवतीति । इति गोभिलः ॥ प्रतिष्ठा-
पयति यज्ञोपवीतमिति शेषः । इत्या-
हिकतद्ध्वं ॥

प्राचीपतिः (पुं) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्राचीरं (स्त्री) प्रास्ततोवृत्तिः । पाँतील इति

भाषा । इत्यमरः ॥ दुर्गार्थं नगनादेः
प्रास्तभागे वेणुकर्त्तकवेद्यादिमयी वृत्ति-
वेर्त्तिका । इति भरतः ॥ मृगयामपि
वृत्तौ प्राचीरमुपचारादिति स्वाम्यादयः ॥
तत्पर्यायः । वृत्तिः २ । इति भर्तृः ॥
प्राचीनं ३ । इति मुकुटः ॥ प्राचीरं
प्रावरोहपि ४ आत् प्रावृत्तिः ५ प्रास्ततो-
वृत्तिः ६ । ईककामृत्तिकार्द्यैश्च गृह-
वाट्यादिवेर्त्तने ॥ इति शब्दरत्नावली ॥
अथ प्राचीरनिर्णयः । गर्जैरभेद्या मनुजै-
रलज्याः प्राचीरखण्डा नृपतेर्भवन्ति ॥
राजदण्डोन्नताः सर्वे प्राचीराः पृथिवी-
भुजः । विंशतिसुते तु पक्षाप्रे पार्श्वयोः
पक्ष पक्ष च ॥ पश्चात् पक्ष च विज्ञेयाः
प्राचीराः पृथिवीभुजः । सर्वप्रास्ते ह्यव-
रणेण नाम प्राचीर उच्यते ॥ प्रतिप्रकार-
संस्थानं द्वारं नाभिमुखस्थितं । * ।
तत्र जयाथ्यस्य दीर्घस्य बाहुखण्डस्य निर्णयः ।
तदवथा । राजच्छत्रोन्नते पक्षे राजद्वारे
महीपतेः । राजदण्डेन सार्द्धं जयद्वारे
प्रतिष्ठिताः ॥ अद्वारे राजदण्डोर्द्धे
प्राचीराः पृथिवीपतेः । एवं व्यवस्थिते
स्थाने मध्ये तद्धि तिष्ठति ॥ राजच्छत्रे-
द्वयं सार्द्धमायामे जयबाहुनि । परिगाहे
पक्षे राजदण्डोत्तिष्ठन्ति मध्यतः ॥ राज-
पट्टाभिधानेन स्थानमेतस्मिन्निगद्यते । अस्मिन्
गृहं नृपः कृत्वा अचिरं सुखमश्नते ॥
अज्ञानादस्ततो राजा योह्यत्र गृहमार-
भेत् ॥ सोहचिरान्मृत्युमाप्नोति रोगं
शोकं भयस्तथा ॥ यमदण्डोदयदण्डो

কোণাহতিরূপপ্ৰবঃ । যে চাশ্বে বাস্ত-
দোষাঃ স্যুঃ স্থানে দোষাশ্চ যে পুনঃ ॥
ন স্পৃশ্যতে রাজপট্টস্তৈঃ সর্পৈর্গরুড়ো
যথা । দ্বিগুণাদিরতোহপি স্মাৎ ক্রমাদ-
ভঙ্গাদিবাস্তু ॥ রাজচ্ছত্রমিতেহপ্যেবং
প্রাচীরে গুণদোষকৌ । ইতি যুক্তিকল্প-
তরুঃ ॥

প্রাচেতসঃ (পুং) বায়ুকিমুনিঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
প্রাচেতসঃ (পুং) প্রাচীনবর্হীরাজপুত্রাঃ ।
সাস্তনিত্যবহুবচনাস্তোহয়ং । যথা । এব-
মুক্তাস্ত তে পুত্রাস্ততঃ প্রাচেতসো দশ ।
পয়োধিসলিলে ময়্যাস্তপস্তেপে সূদা-
রুণং ॥ পতত্রিরাজমারুঢ়ং নীলোৎপল-
দলচ্ছবিং । সূক্ষ্মা প্রাচেতসঃ সর্বেষি শিরোভি-
রবনীগতাঃ ॥ ইতি বহুপুরাণং ॥

প্রাচ্যঃ (পুং) শরাবত্যাঃ প্রাগদক্ষিণদেশঃ ।
ইত্যমরঃ ॥ পূর্বদেশীয়ে ত্রি ॥

প্রাজকঃ (পুং) সারথিঃ । যথা । যত্রাপবর্ততে
যুগ্যং বৈগুণ্যাং প্রাজকস্য চ । তত্র স্বামী
ভবেদগোয়া হিংসায়্যাং দ্বিশতং দমং ॥
ইতি মনুবচনে যত্র সারথেরকৌশল্যাৎ-
য়ানমন্থথা গচ্ছতি তত্র হিংসায়্যাং অপি-
কৃতসারথিনিয়োগাৎ স্বামী দ্বিশতং দশুং
দশুয়াঃ স্যাৎসি কুল্লুকভট্টঃ । ইতি প্রায়-
শ্চিত্ততত্ত্বং ॥

প্রাজনং (ক্রী) তোদনং । পাচনীবাড়ী ইতি
ভাষা । ইত্যমরঃ ॥

প্রাজাপত্যং (ক্রী) দ্বাদশাহসাধ্যব্রতবিশেষঃ ।
তত্র দিবসত্রয়ং রাত্রিমাাত্রভোজনং
২২ গ্রাসাঃ । দিবসত্রয়ং দিবামাত্র-

ভোজনং ২৬ গ্রাসাঃ । দিবসত্রয়ং অযা-
চিতভোজনং ২৪ গ্রাসাঃ । দিবসত্রয়ং
উপবাসঃ । যথা । ত্র্যহং সায়ং ত্র্যহং
প্রাতস্ত্যাহমদ্যাদযাচিতং । ত্র্যহং পরস্ত
নাম্নীয়াৎ প্রাজাপত্যং চরন্ দ্বিজঃ ॥
গ্রাসসংখ্যা পরাশরেণোক্তা । সায়ং
দ্বাবিংশতিগ্রাসাঃ প্রাতঃ ষড়্বিংশতি-
স্তথা । অযাচিত্তে চতুর্বিংশঃ পরঞ্চান-
শনং স্মৃতং ॥ ইতি প্রায়শ্চিত্ততত্ত্বং ॥ * ॥
তত্তু অগম্যাগমনাদিপ্রায়শ্চিত্তং । যথা ।
অগম্যাগমনং কৃত্বা মদ্যাগোমাংসভক্ষণং ।
শুধ্যেচ্চাম্রায়ণাদ্বিপ্রঃ প্রাজাপত্যেন
ভূমিপঃ । বৈশ্বঃ সাস্তপনাচ্ছূদ্রঃ পঞ্চা-
হোভির্বিশুধ্যতি ॥ প্রায়শ্চিত্তে কৃতে
দদ্যাৎসবাং ব্রাহ্মণভোজনং । ইতি
গারুড়ে ২২৬ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ রোহিণী-
নক্ষত্রং । যথা । ঐন্দ্রে গুরুঃ শশী চৈব
প্রাজাপত্যে রবিস্তথা । পূর্ণিমা গুরুবারেণ
মহাজ্যেষ্ঠী প্রকীর্তিতা ॥ ইতি প্রায়শ্চিত্ত-
তত্ত্বং ॥

প্রাজাপত্যঃ (পুং) প্রয়াগঃ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥ জৈনরাজভেদঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
ত্রিপৃষ্ঠঃ ২ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ কায়-
নামকবিবাহঃ । সহ ধর্মং চরতাং ইতি
নিয়মং কৃত্বা কন্যাদানং । যথা । ইতু্যক্তা
চরতাং ধর্মং সহজা দীয়তেহর্থিনে । স
কায়ঃ পাবয়েত্তজ্জঃ ষট্ ষড়্ংশান্ সহ-
স্বনা ॥ ইতি মিতাকরা ॥ কায়ঃ কঃ
প্রাজাপতির্দেবতা অস্যেতি প্রাজাপত্য
ইত্যর্থঃ । ইতু্যদ্বাহতত্ত্বং ॥

प्राजापत्या (स्त्री) प्रब्रज्याश्रमपूर्वकर्तव्य-
प्रजापतिदेवताकसर्वस्यदक्षिणेष्टिः । यथा ।
प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसद-
क्षिणां । आश्रमश्रीन् समारोप्य ब्राह्मणः
प्रब्रजेद्गृहात् ॥ इति मानवे ७ अध्यायः ॥

प्राजिता [ऋ] (पुं) सारथिः । इत्यमरः ॥
प्रकृष्टगन्तुरि त्रि ॥

प्राञ्जः (पुं) कन्किदेवस्य ज्येष्ठपुत्रात् ।
यथा । कन्किं द्रक्षुं हरेररंशमाविर्भूतं
शस्तुले । कविं प्राञ्जं स्वमस्तुं पुरस्कृत्य
महाप्रभं ॥ इति कन्किपुराणे २ अध्यायः ॥
पण्डितः । इत्यमरः ॥ राजशुकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

प्राञ्जः (त्रि) पण्डितः । दक्षः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

प्राञ्जमानी (त्रि) पण्डिताभिमानि । यथा ।
दुःखिताय शयनाय श्रद्धधानाय रोगिणे ।
यो तेवज्जमविज्याय प्राञ्जमानी प्रयच्छति ॥
इति चरकः ॥

प्राञ्जा (स्त्री) बुद्धिमती । तत्पर्यायः । धीमती २ ।
इत्यमरः ॥ बुद्धिः । यथा । प्रञ्जा प्राञ्जा
धरा ञ्जपुः पञ्जा संवेदनं विदा । इति
रायमुकुटपुत्रशब्दार्णवः ॥

प्राञ्जो (स्त्री) स्वयंज्जात्री । तत्पर्यायः ।
प्रञ्जा २ । इत्यमरः ॥ पण्डितपत्नी । इति
प्राञ्जशब्दटीकायां भानुदीक्षितः ॥

प्राञ्ज्यं (त्रि) प्रचूरं । इत्यमरः ॥

प्राङ्गलः (त्रि) सरलः । यथा । राजावज्जिह्व-
प्रणुर्णो प्राङ्गलः सरलोऽपि च । इति
जटाधरः ॥

प्राट् [छ] (पुं) पृच्छति यः । प्रश्नकर्ता ।
इति मुक्त्वबोधव्याकरणं ॥

प्राड्विवाकः (पुं) व्यवहारद्रव्यः । जज् इति
इङ्गरेजी भासा । तत्पर्यायः । अक्ष
दर्शकः २ । इत्यमरः ॥ व्यवहारदर्शी ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ द्वे व्यवहाराणां ऋणा-
दानादिविवादानां द्रव्यैरि निर्णेतरींश्चस्मा-
ध्ये इत्यर्थः । पृच्छति वादिप्रतिवादि-
वाक्यं प्राट् दद्वृज्जुवाक् प्राड्विति
निपातः । विविच्य वक्ति विवाकः कभावे-
हमी इति घञ् प्राट् चासौ विवाकश्चेति
प्राड्विवाकः । विवादानुगतं पृक्त्वा पूर्व-
वाक्यं प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ
प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥ इति स्मृतिः ।
इति भरतः ॥ अपि च । अर्थिप्रत्यर्थिनो
पृच्छतीति प्राट् तयोर्बचनं विरुद्धा-
विरुद्धं सौभ्यः सह विविनक्ति विवेचयति
वेति विवाकः प्राट् चासौ विवाकश्चेति
प्राड्विवाकः । उक्तं । विवादानुगतम्पृक्त्वा
समभ्यस्तं प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ
प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥ इति मिताक्षरा ॥

प्राणः (पुं) ब्रह्मा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हृन्मरुतः । बोलः । काव्यजीवः । अनिलः ।
बलं । पुरिते त्रि । इति मेदिनी ॥ सृक्म-
शरीरसमर्क्युपहितैतन्यां ॥ प्राणनवान्-
नासाग्रस्थानवर्ती वायुः । इति वेदान्त-
सारः ॥ तस्य कर्म बहिर्गमनं । इति श्रीधर-
स्वामी ॥ तस्य रूपं स्थानानि च यथा ।
इन्द्रनीलप्रतीकाशं प्राणरूपं प्रकीर्तितं ।
आस्यनासिकयोर्मध्ये हृन्मध्ये नाभि-

मध्यगे ॥ प्राणाक्षय इति प्राहः पादाङ्गुष्ठे-
 हपि केचन । इति योगार्णवः ॥ पक्ष-
 प्राणविवरणं बह्वचनान्तप्राणशब्दे ऋक्तव्यं ॥
 धातुः पुत्रः । यथा । आयतिर्नियतिश्चैव
 मुरोः कन्ये महाङ्गनः । भार्यो धातु-
 विधात्रोस्तु तयोर्जातो सूतावुभो ॥
 प्राणश्चैव युक्तुश्च पिता मम महायशाः ।
 इति मार्कण्डेये ऋद्धसर्गाध्यायः ॥
 प्राणकः (पुं) सद्ब्रजातीयः । प्राणिमात्रं ।
 जीवकद्रुमः । चोलः । इति मेदिनी ॥
 प्राणधः (पुं) वायुः । बलवान् । इत्युगादि-
 कोषः ॥ प्रजापतिः । तीर्थः । इति
 संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
 प्राणदं (स्त्री) जनं । रक्तं । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 प्राणदः (पुं) जीवकद्रुमः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 प्राणदा (स्त्री) ऋद्धिवृक्षः । हरीतकी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 प्राणनं (स्त्री) जीवनं । इति जटाधरः ॥ गले
 पुं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 प्राणनाथः (पुं) पतिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 प्राणान्तः (पुं) वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
 मुणादिवृत्तिः ॥ रसाङ्गनं । इत्युगादि-
 कोषः ॥
 प्राणन्ती (स्त्री) क्षुत् । हिक्का । इत्युगादिकोषः ॥
 प्राणप्रदा (स्त्री) ऋद्धिनामकौषधं । इति
 रत्नमाला ॥
 प्राणभास्वान् [९] (पुं) समुद्रः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥

प्राणमयकोषः (पुं) कर्मेन्द्रियसहितप्राणादि
 पक्षकं । इति वेदान्तसारः ॥
 प्राणसंघमः (पुं) प्राणायामः । यथा ।
 तदशक्नोतत्तत्तुर्थमेवंग प्राणस्य संघमः ।
 इति तन्त्रसारः ॥
 प्राणसद्म [न्] (स्त्री) शरीरं । इति केचिं ॥
 प्राणसमा (स्त्री) पत्नी । इति हेमचन्द्रः ॥
 प्राणहारकं (स्त्री) वृंशनाभः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ असुनाशके त्रि ॥
 प्राणाः (पुं) असवः । इत्यमरः ॥ द्वे अङ्ग
 सन्निहितेषु पक्षवायुषु । अस्यन्ते असवः
 नान्नीति उः । प्राणिति एभिः प्राणाः
 षण् । एवमिति असुवंग प्राणा अपि पुं
 बह्वे इत्यर्थः । असुप्राणशब्दाभ्यां बह्व-
 वचनान्ताभ्यां पक्षप्राणादय उच्यन्ते न
 पुनरेकैकाभिधाने बह्वचनं अतएव
 प्राणोहपान इत्युक्तं हृदि प्राणो गुदे-
 हपान इत्यादि च दृश्यते । इति तट्टी-
 कायां भरतः ॥ * ॥ शरीरस्यपक्षप्राणा
 यथा । प्राणोहपानः समानश्चादानव्यानो
 च वायवः । शरीरस्य इमे इत्यमरः ॥
 इमे प्राणादयः पक्षवायवः शरीरे तिष्ठन्ति
 ते च नियतस्थानस्थाः । यदाहः । हृदि
 प्राणो गुदेहपानः समानो नाभिसंस्थितः ।
 उदानः कर्णदेशे च व्यानः सर्वशरीरग
 इति ॥ * ॥ एवं तद्व्यापाराश्च यथा ।
 अन्नप्रवेशनं मूत्राद्युत्सर्गोहन्नविपाचनं ।
 भाषणादि निमेषादि तद्व्यापाराः क्रमादमी ॥
 इति च भरतः ॥ * ॥ प्राणकराणि यथा ।
 सदयोमांसं नवाम्बु बाला स्त्री क्षीर-

ভোজনং । যতমুষ্ণোদককৈব সদ্যঃপ্রাণ-
করাণি যচ্ ॥ * ॥ প্রাণহরাণি যথা । শুক্লং
মাংসং স্ত্রিয়ো বৃদ্ধা বালার্কস্তরুণং দধি ।
প্রভাতে মৈথুনং নিদ্রা সদ্যঃপ্রাণহরাণি
যচ্ ॥ ইতি চাণক্যকৰ্ম্মলোচনে ॥ * ॥
প্রাণবিয়োগকালকর্তব্যং যথা । কঠস্থানং
গতে জীবে ভীতিবিভ্রান্তমানসঃ । জ্ঞাত্বা
চ বিহ্বলং তত্র শীত্ৰং নিঃসারয়েদৃগৃহাৎ ॥
কুশাস্তরগশায়ী চ দিশঃ সৰ্ব্বা ন পশ্যতি ।
লক্ষ্মস্মৃতির্মুহূর্ত্তান্তু যাবজ্জীবো ন নশ্যতি ॥
বাচয়েৎ স্নেহভাবেন ভূমে দেবা দ্বিজা-
তয়ঃ । স্ববর্ণঞ্চ হিরণ্যঞ্চ যথোৎপন্নেন
মাধবি ॥ পরলোকহিতার্থায় গোপ্রদানং
বিশিষ্যতে । সৰ্ব্বদেবময়া গাব ঐশ্বরেণাব-
তারিতাঃ ॥ অমৃতং ক্ষরয়ন্ত্যশ্চ প্রচরন্তি
মহীতলে । এতাসাকৈব দানেন শীত্ৰং
মুচ্যেত কিল্বিষাৎ ॥ পশ্চাৎ ক্ষতিপথং
দিব্যমুৎকর্ণেন চ জ্ঞাবয়েৎ । যাবৎ প্রাণান্
প্রমুচ্যেত কৃত্বা কৰ্ম্ম স্তুত্বকরং ॥ দৃষ্টা স্তবি-
হ্বলং ছেনং মম মার্গানুসারিণং । প্রয়াণ-
কালে তু নরো মস্ত্রেণ বিধিপূৰ্ব্বকং ॥
মস্ত্রেণানেন কৰ্ত্তব্যং সৰ্ব্বসংসারমোক্শণং ।
মধুপৰ্কং ত্বরনৃ গৃহ ইমং মস্ত্রমুদাহরেৎ ॥
মস্ত্রঃ । গৃহাণ চেমং মধুপৰ্কমাদ্যং সংসার-
নাশনকরং ত্বমুতেন তুল্যং । নারায়ণেন
রচিতং ভগবৎপ্রিয়াণাং দাহে চ শান্তি-
করণং স্বরলোকপূজ্যং ॥ তত এতেন
মস্ত্রেণ দদ্যাত্ত্বৈ মধুপৰ্ককং । পুরুষো যত্ন-
কালে তু পরলোকস্থথাবহং ॥ এবং বিনিঃ-
সৃতাং প্রাণাং সংসারঞ্চ ন গচ্ছতি । নক্-

সংজ্ঞং সমুদ্दिष्ट জ্ঞাত্বা যত্নাবশং গতং ॥
মহাবনস্পতিং গত্বা গন্ধাংশ্চ বিবিধানপি ।
যততৈলসমায়ুক্তং কৃত্বা বৈ দেহশোধনং ॥
তেজোব্যয়করং বাস্য ভৎ সৰ্ব্বং পরি-
কল্প্য চ । দক্ষিণায়াং শিরঃ কৃত্বা সলিলে
তং নিধায় চ । তীর্থাদ্যাবাহনং কৃত্বা
স্নাপনং তস্য কারয়েৎ ॥ গয়াদীনি চ
তীর্থানি যে চ পুণ্যাঃ শিলোচ্চয়াঃ । কুরু-
ক্ষেত্রঞ্চ গঙ্গা চ যমুনা চ সরিষরা ॥
কৌশিকী চ পয়োক্ষী চ সৰ্ব্বপাপপ্রণা-
শিনী । গণ্ডকী ভদ্রনামা চ সরযুৰ্বলদা
তথা ॥ বনানি নববারাহং তীর্থং পিণ্ডা-
রকং তথা । পৃথিব্যাং যানি তীর্থানি
চত্বারঃ সাগরাস্তথা । সৰ্ব্বাণি মনসা ধ্যাত্বা
স্নানমেবস্তু কারয়েৎ ॥ প্রাণাদগতস্তু তং
জ্ঞাত্বা চিতাং কৃত্বা বিধানতঃ । তস্যা
উপরি তং স্থাপ্য দক্ষিণাগ্রং শিরস্তথা ॥
দেবানগ্নিমুখান্ ধ্যাত্বা গৃহ হস্তে হতা-
শনং । প্রজ্বাল্য বিধিবত্তত্র মস্ত্রমেতদুদা-
হরেৎ ॥ মস্ত্রঃ । কৃত্বা তু ত্বকরং কৰ্ম্ম জানতা
বাপ্যজানতা । যত্নাকালবশং প্রাপ্য নরঃ
পঞ্চত্বমাগতঃ ॥ ধৰ্ম্মাধৰ্ম্মসমায়ুক্তো লোভ-
মোহসমাবৃতঃ । দহেয়ং তস্য গাত্রাণি
দৈবলোকায় গচ্ছতু ॥ এবমুক্ত্বা ততঃ শীত্ৰং
কৃত্বা চৈব প্রদক্ষিণং । জ্বলমানং তদা
বহ্নিং শিরঃস্থানে প্রদাপয়েৎ ॥ চাতু-
ৰ্বর্গ্যেষু সংস্কারমেবস্তবতি পুত্রক । গাত্রাণি
বাসসী চৈব প্রক্ষাল্য বিনিবৰ্ত্তয়েৎ ॥ মূর্ত-
নাম তথোদ্दिष्ट দদ্যাৎ পিণ্ডং মহী-
তলে । তদাপ্রভৃতি চাশৌচং দৈবকৰ্ম্ম ন

কারয়েৎ ॥ ইতি বরাহপুরাণে শ্রাদ্ধোৎ-
পত্তিনামাধ্যায়ঃ ॥

প্রাণা (স্ত্রী) পক্ষিণী বিশেষঃ । সা চারুণ-
গারুড়য়োঃ স্বশ্রঃ । যথা । পুলহস্ত্যাশ্রজঃ
সুর্গঃ প্রাণায়ান্ত্ব নিবোধত । কন্যাঃ
ষড়্ভিত্তি বিখ্যাতাঃ প্রাণায় বৈ বিজজিরে ॥
শ্যেনী ভাসী তথা ক্রৌঞ্চী ধৃতরাষ্ট্রী
শুনী শুকী । অরুণস্য ভার্য্যা শ্যেনী বীর্য্য-
বস্তৌ মহাবলৌ ॥ সম্পাতিশ্চ জটায়ুশ্চ
প্রসূতৌ পক্ষিসত্তমৌ । সম্পাতির্জনয়ন্
গৃধ্রান্ কাকাঃ পুত্রা জটায়ুষঃ ॥ ভার্য্যা
গরুত্মতশ্চাপি ভাসী ক্রৌঞ্চী শুনী শুকী ।
ইত্যগ্নিপু্রাণং ॥

প্রাণাধিনাথঃ (পুং) পতিঃ । ইতি হলায়ুধঃ ॥
প্রাণাপানৌ (পুং) অশ্বিনীকুমারৌ । যথা ।
প্রাণাপানৌ কথং দেবাবশ্বিনৌ সংবভূ-
বতুঃ । ইতি প্রজাপালপ্রশ্নে । মহাতপা
উবাচ । তস্যাং স্বাষ্ট্র্যামশ্বরূপ্যাং মার্ত্তণ্ড-
স্তীত্রতেজসা । বীজং নির্বাপয়ামাস
তজ্জলং তদ্বিধাপতৎ ॥ তত্র প্রাণস্ত্বপান-
শ্চ যোনৌ চাত্মজিতৌ পুরা । বরদানেন
চ পুনর্মূর্ত্তিমস্তৌ বভূবতুঃ ॥ তৌ স্বাষ্ট্র্যা-
মশ্বরূপিণ্যাং জাতৌ যেন নরোত্তমৌ ।
ততস্তাবশ্বিনৌ দেবৌ কীর্ত্তেতে রবি-
নন্দনৌ ॥ ইতি বরাহে অশ্বিনোৎপত্তি-
নামাধ্যায়ঃ ॥

প্রাণায়ামঃ (পুং) যোগাঙ্গবিশেষঃ । তত্রা-
ঙ্গুলিনিয়মো জ্ঞানার্গবে । কনিষ্ঠানামিকা-
ঙ্গুঠৈর্ধম্নাসাপুটধারণং । প্রাণায়ামঃ স
বিজ্ঞেয়স্তুর্জনীমধ্যমে বিনা ॥ স দ্বিবিধঃ ।

সগর্ত্তৌ নির্গর্ত্তশ্চ । তথা চ । সগর্ত্তৌ
মন্ত্রজ্ঞাপেন নির্গর্ত্তৌ মাত্রয়া ভবেদিত্তি ।
মাত্রা চ । বামজামুনি তদ্বস্ত্রভ্রামণং
যাবতা ভবেৎ । কালেন মাত্রা সা জ্ঞেয়া
মুনিভিক্বেদপারগৈঃ ॥ অথ প্রাণায়ামঃ ।
মূলমন্ত্রস্য বীজস্য প্রণবস্য বা ষোড়শ-
বারজপেন বামনাসাপুটে বায়ুং পুরয়েৎ ।
তস্য চতুঃষষ্টিবারজপেন বায়ুং কুস্তয়েৎ ।
তস্য দ্বাত্রিংশদ্বারজপেন বায়ুং রেচয়েৎ ।
পুনর্দক্ষিণেনাপূর্য্য উভাভ্যাং কুস্তয়িত্বা
বামেন রেচয়েৎ । পুনর্বামেনাপূর্য্য
উভাভ্যাং কুস্তয়িত্বা দক্ষিণেন রেচয়েৎ ।
তথা চ কালীহৃদয়ে । প্রাণায়ামত্রয়ং
কুর্য্যান্মূলেণ প্রণবেন বা । অথবা মন্ত্র-
বীজেন যথোক্তবিধিনা সূর্ধারিত্তি ॥ সার-
সমুচ্চয়েহপি । বিপরীতমতো বিদধীত বুধঃ
পুনরেব তু তদ্বিপরীতকমিত্তি ॥ যৌগিকে
পুনর্মাত্রানিয়মঃ । তথা চ গৌতমীয়ে ।
মন্ত্রঃ প্রাণায়ামঃ প্রোক্তো যৌগিকং কথ-
য়ামি তে । পুরয়েদ্বাময়া বিদ্বান্ মাত্রা-
ষোড়শসংখ্যয়েত্ৰি ॥ যদ্বা চতুঃষোড়শাষ্ট-
বারজপেন পুরকাদিকং কুর্য্যাৎ । অথবা
একচতুর্দ্বিবারেণ । তথা চ তন্ত্রান্তরে ।
পুরয়েৎ ষোড়শভিক্বেয়ায়ুং ধারয়েত্তচ্চতু-
র্গুণৈঃ । রেচয়েৎ কুস্তকার্কিন অশক্ত্যা
তত্তুরীয়কৈঃ ॥ তদশক্তৌ তচ্চতুর্থমেব
প্রাণস্য সংযমঃ । অস্য নিত্যত্বমাহ তত্রৈব ।
প্রাণায়ামং বিনা মন্ত্রপূজনে নহি
যোগ্যতা ॥ * ॥ গোপালে তু বিশেষো
যথা । কামবীজশ্চৈকবারজপেন দক্ষিণ-

নাসয়া বায়ুং রেচয়েৎ । পুনঃ সপ্তবার-
জপেন বামনাসয়া বায়ুং পূরয়েৎ । নাসা-
পুটৌ ধ্বজা বিংশতিবারজপেন বায়ুং কুস্ত্র-
য়েৎ । পুনর্কামেন রেচয়েৎ । দক্ষিণেন
পূরয়েৎ । উভাভ্যাং কুস্ত্রয়েৎ । পুনর্দক্ষি-
ণেন রেচয়েৎ । বামনোপূর্য্য উভাভ্যাং
কুস্ত্রয়েৎ । তথা চ । একেন রেচয়েৎ কাম-
বীজেনৈব পৃথক্ পৃথক্ । পূরয়েৎ সপ্ত-
জপেন বিংশত্যা তেন ধারয়েৎ ॥ সর্বেষু
কৃষ্ণমন্ত্রেষু বীজেনানেন রেচয়েৎ । যদ্বা
মূলমন্ত্রেণৈব প্রাণায়ামঃ । তথা চ । পবন-
সংযমনস্ত্রয়ানা চরেৎ যমিহ জপুমসৌ মনু-
মিচ্ছতি । যদি দশাক্ষরং জপতি তদা
দশাক্ষরেণ চেত্তত্র চাক্ষাবিংশতিবারং রেচ-
য়েৎ । পূরয়েদ্বাময়া তদ্বন্ধারয়েত্তৎপ্রমা-
ণতঃ । প্রাণায়ামো ভবেদেকো রেচপূরক-
কুস্ত্রকৈঃ ॥ অষ্টাদশাক্ষরেণ চেৎ দ্বাদশৈবং
সমাচরেৎ । অষ্টমনুভির্বির্ণানুরূপমিত্যুক্ত-
ত্বাৎ । তন্ত্রমন্ত্রবর্ণসংখ্যাকৈ রেচকাদি-
ত্রয়ং কুর্য্যাৎ । ক্রমদীপিকায়্যাৎ । রেচয়েন্-
মারুতং দক্ষয়া দক্ষিণঃ । পূরয়েদ্বাময়া
মধ্যনাড্যা পুনর্ধারয়েদিত্যাদি । এতত্তু
শ্রীকৃষ্ণমন্ত্রবিষয়ং নান্যত্র । ইতি তন্ত্র-
সারঃ ॥ * ॥ অপি চ । আসনং পদ্মকা-
ছ্যক্তং প্রাণায়ামো মরুজ্জয়ঃ । মন্ত্রধ্যান-
যুতো গর্ত্তো বিপরীতো হৃগর্ত্তকঃ ॥ অ-
গর্ত্তাত্তু সগর্ত্তস্থঃ প্রাণায়ামস্ততোহধিকঃ ।
এবং দ্বিধা ত্রিধাপ্যুক্তঃ পূরণাৎ পূরকঃ
স চ ॥ কুস্ত্রকো নিশ্চলত্বাৎ স রেচনা-
দ্রেচকস্ত্রিধা । লঘুর্দ্বাদশমাত্রঃ স্মাচ্চতু-

র্বিংশতিকঃ পরঃ ॥ ষট্‌ত্রিংশমাত্রিকঃ
শ্রেষ্ঠঃ প্রত্যাহারশ্চ রোধনং । ইতি
গারুড়ে ৪৯ অধ্যায়ঃ ॥* ॥ তস্য ফলং যথা ।
প্রথমে জনয়েৎ স্বপ্নং মধ্যমেন চ বেপথুং ।
বিপাকং হি তৃতীয়েন জয়েদ্দোষাননু-
ক্রমাৎ ॥ ইতি তত্রৈব ২৩০ অধ্যায়ঃ ॥* ॥
অন্যচ্চ ; যথা পর্ব্বতধাতুনাং ধাতানাং
দহতে মলং । তথেন্দ্রিয়কৃতা দোষা দহন্তে
প্রাণনিগ্রহাৎ ॥ প্রথমং সাধনং কুর্য্যাৎ
প্রাণায়ামস্য যোগবিৎ । প্রাণাপাননিরো-
ধস্তু প্রাণায়াম উদাহৃতঃ ॥ লঘুমধ্যোত্তরী-
য়াখ্যঃ প্রাণায়ামস্ত্রিধোদিতঃ । তস্য প্রমাণং
বক্ষ্যামি তদলক শৃণু মে ॥ লঘুর্দ্বাদশ-
মাত্রস্তু দ্বিগুণঃ স তু মধ্যমঃ । ত্রিগুণাভি-
শ্চ মাত্রাভিরুত্তরীয় উদাহৃতঃ ॥ নিমে-
ষোন্মেষণে মাত্রা তালো লঘুকরো মতঃ ।
প্রাণায়ামস্য সংখ্যার্থং স্মৃতো দ্বাদশ-
মাত্রকঃ ॥ প্রথমে জনয়েৎ স্বেদং মধ্য-
মেন তু বেপথুং । বিষাদং হি তৃতীয়েন
জয়েদ্দোষাননুক্রমাৎ ॥ যদুহং সেব্য-
মানাস্তু সিংহশার্দূলকুঞ্জরাঃ । যথা যান্তি
তথা প্রাণো বশ্যো ভবতি যোগিনঃ ॥
বশ্যং সস্তং যথেষ্টাতো নাগং নয়তি
হস্তিপঃ । তথৈব যোগী ছন্দেন প্রাণং
নয়তি সাধিতং ॥ যথা হি সাধিতঃ সিংহো
য়গান্ হস্তি ন মানুষান্ । তদ্বম্বিষিক্ঃ
পবনঃ কিম্বিষং ন নৃগাং তনুং ॥ তস্মাদ্-
যুক্তঃ সদা যোগী প্রাণায়ামপরো ভবেৎ ।
শ্রয়তাং মুক্তিফলদং তস্মাবস্থাচতু-
র্কয়ং ॥ ধ্বস্তিঃ প্রাপিস্তথা সন্নিৎ প্রসাদশ্চ

महीपते । स्वरूपं शृणु चैतेषां
 कथ्यमानमनुक्रमां ॥ कर्मणामिष्टदुष्कानां
 जायते फलसंश्रयः । चेतसो विकषाय-
 ङ्गं यत्र सांक्षतिकुर्याते ॥ ईदृच्छकानां
 पुण्यपापानां । ईहिकामुत्थिकान् कामान्
 लोभमोहाद्वकांश्च यान् । निरुध्यास्ते
 सदा योगी प्राप्तिः सा सार्वकामिकी ॥
 अतीतानागतानर्थान् विप्रकृष्टतिरो-
 हितान् । विजानन्तीन्द्रसूर्यार्कग्रहाणां ज्ञान-
 सम्पदा ॥ तुल्यप्रभावस्तु यदा योगी
 प्राप्नोति सन्निदं । तदा सन्निदिति ध्याता
 प्राणायामश्च सा स्थितिः ॥ यास्ति प्रसादं
 येन्यश्च मनः पञ्च च वायवः । ईन्द्रियाणी-
 ऋयार्थाश्च स प्रसाद इति श्रुतः ॥ शृणुष्व
 च महीपाल प्राणायामश्च लक्षणं । युञ्जतश्च
 यथायोगं यादृश्विहितमानसं ॥ इति
 मार्कण्डेयपुराणे योगिचिकित्सानामा-
 ध्यायः ॥ * ॥ अञ्जल । प्राणायामनिलं
 वशमभ्यासात् कुरुते तु यत् । प्राणायामः
 न विज्ञेयः सवीजोऽवीज एव च ॥ पर-
 स्परैणाभिभवत् प्राणायामो यदानिलो ।
 कुरुतः सद्भिधानेन तृतीयः संयमात्
 तयोः ॥ तस्य चालम्बनवतः सुलरूपं द्विजो-
 त्तम । आलम्बनमनस्तस्य योगिनोऽभ्यसतः
 श्रुतं ॥ एतेषां टीका । प्राणायाममाह
 प्राणायामिति । सवीजः सालम्बनो भगवन्-
 र्द्धिध्यानमन्त्रजपसहितः । द्विविधश्चापि
 च पुनरैवविध्यमाह परस्परैरेणेति ।
 उच्छ्वासैर्मुखनासिकाभ्यां बहिर्निर्गच्छति
 वायुः स प्राणः । निश्वासैर्नासः प्रविशति

यः सोऽपानः । तत्र प्राणवृत्त्यापानवृत्ते-
 रभिभवो निरोधो रेचकाध्यः प्राणा-
 यामः । एवमपानवृत्त्या प्राणवृत्तेरभिभवः
 पूरकाध्यः । एवमनेन परस्परैरभिभव-
 प्रकारद्वयेन स प्राणायामो द्विधा । तयो-
 र्युगपत्संयमात् कुञ्जकाथ्यस्तृतीयः प्राणा-
 यामः । यद्वा । सद्भिधानेनेत्येकमेव
 पदं । तत्र चायमर्थः । सद्भिधानेन सद्-
 गुरूपदिक्कर्मार्गेण रेचकपूरकाभ्यां यत्
 परस्परैरभिभूतं द्वयं यश्च कुञ्जके-
 नोभयोः सहाभिभवः । एवमभिभवद्वये-
 नैव प्राणायाम इति । सवीजश्चालम्बनमाह ।
 तस्य चेति । सुलं वक्ष्यमाणं हिरण्य-
 गर्त्तादिरूपं । इति विष्णुपुराणे ७ अंशे
 १ अध्यायः ॥ * ॥ गायत्रीप्राणायामो यथा ।
 सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा
 सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स
 उच्यते ॥ प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राणायामै-
 ऋभिस्त्रिभिः । अहोरात्रकृतात् पापा-
 न्मुच्यते नात्र संशयः ॥ सर्वपाप-
 हरं प्रोक्तं प्राणायामं द्विजन्मनां ।
 ततस्तुभ्याधिकं नास्ति तपः परम-
 पावनं ॥ प्राणसंधारणं मासं कुशाग्र-
 च्युतविन्दुना । यः कुर्यात् प्रवतो नित्यं
 प्राणायामस्तु तत्समः ॥ निरोधाज्जायते
 वायुस्तस्मादग्निस्ततो जलं । त्रिभिः शरीरं
 सकलं प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ आकेशा-
 दानधाग्रोऽह तपस्तप्येत् सुदारुणं ।
 आत्मानं शोधयेदस्यस्तु प्राणायामैः पुनः
 पुनः ॥ श्रावण्यां पौर्णमास्यां सोपवासो

জিতেন্দ্রিয়ঃ । প্রাণায়ামশতং কৃৎস্না মুচ্যতে
সৰ্বকিল্বিষৈঃ ॥ ইত্যগ্নিপুৰাণং ॥

প্রাণিদ্যুতং (ক্লী) পণপূৰ্বকমেষকুকুটাদিষুদ্ধং ।
তৎপৰ্য্যায়ঃ । সমাহ্বয়ঃ ২ । ইত্যমরঃ ।
সাহ্বয়ঃ ৩ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

প্রাণিমাতা (স্ত্রী) গৰ্ভদাত্ৰীক্ষুপঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

প্রাণিহিতা (স্ত্রী) পাদুকা । ইতি ত্ৰিকাণ্ড-
শেষঃ ॥ লোকহিতকারিণী চ ॥

প্রাণী [ন্] (ত্ৰি) প্রাণবিশিষ্টঃ । মনুষ্যাदिঃ ।
তৎপৰ্য্যায়ঃ । চেতনঃ ২ জন্মী ৩ জন্তুঃ ৪
জন্তুঃ ৫ শরীরী ৬ । ইত্যমরঃ ॥

প্রাণীত্যং (ক্লী) ঋণং । যথা । প্রাণীত্যম্ৰণ-
মৰ্থানাং প্রয়োগঃ স্যাৎ কলাশ্বিকা । ইতি
ত্ৰিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্রাণেশঃ (পুং) পতিঃ । ইতি জটাধরঃ ॥

প্রাণেশা (স্ত্রী) ভার্য্যা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রাতঃ [র্] ব্য প্রভাতং । তৎপৰ্য্যায়ঃ ।
প্রগে ২ । ইত্যমরঃ ॥ সূৰ্য্যোদয়াবধিত্ৰি-
মুহূৰ্ত্তকালঃ । যথা । প্রাতঃকালো মুহূৰ্ত্তাং-
স্ত্রীন্ সঙ্গবস্তাবদেব তু । ইতি তিথ্যাদি-
তত্ত্বং ॥

প্রাতঃকৃত্যং (ক্লী) প্রভাতকৰ্ত্তব্যকৰ্ম্ম । তদনু-
ষ্ঠানং যথা । ব্রাহ্মে মুহূৰ্ত্তে উথায় ধৰ্ম্ম-
মৰ্থঞ্চ চিন্তয়েৎ । কায়ক্ৰেশস্তদুদ্ভূতং
ধ্যায়েত্তু মনসেধ্বরং ॥ উষঃকালেহথ সং-
প্রাপ্তে কৃৎস্না চাবশ্যকং বৃধঃ । স্নায়ামদীষু
শুদ্ধাস্ত শৌচং কৃৎস্না যথাবিধি ॥ * ॥
প্রাতঃস্নানেন শুধ্যস্তি যেহপি পাপকৃতো
জনাঃ । তস্মাৎ সৰ্বপ্রযত্বেন প্রাতঃস্নানং

সমাচরেৎ ॥ প্রাতঃস্নানং প্রাণসন্তি
দৃষ্টাদৃষ্টকরং শুভং । ঋষীণাং শুচিতা
নিত্যং প্রাতঃস্নানাম সংশয়ঃ ॥ মুখে
সুপ্তস্য সততং ললাদ্যাঃ প্রস্রবস্তি হি ।
ততো নৈবাচরেৎ কৰ্ম্মাণ্যকৃৎস্না স্নান-
মাদিতঃ ॥ অলক্ষ্মীঃ কালকর্ণী চ দুঃস্বপ্নং
ছুৰ্বিচিন্তিতং । প্রাতঃস্নানেন পাপাবি
পূয়ন্তে নাত্র সংশয়ঃ ॥ ন চ স্নানং বিনা
পুংসাং পাবনং প্রত্যহং স্মৃতং । হোমে
জপে্য বিশেষেণ তস্মাৎ স্নানং সমাচরেৎ ॥
অশক্তাবশিরস্কং বা স্নানমস্য বিধীয়তে ।
আর্দ্রেণ বাসসা চাথ মার্জনং কায়িকং
স্মৃতং ॥ অপ্ৰায়তে সমুৎপন্নে স্নানমেব
সমাচরেৎ । ব্রাহ্মাদীনি যথাশক্তৌ স্নানা-
ন্যাহুৰ্মনীষিণঃ ॥ * ॥ ব্রাহ্মমাগ্নেয়মুদ্ভিকং
বায়ব্যাং দিব্যমেব চ । বারুণং যৌগিকং
তদ্বৎ সোঢ়াস্নানং প্রকীৰ্ত্তিতং ॥ ব্রাহ্মস্তু
মার্জনং মন্ত্ৰৈঃ কুশৈঃ সোদকবিন্দুভিঃ ।
আগ্নেয়ং ভস্মনা পাদমস্তকাদিবিধুননং ॥
গবাং হি রজসা প্রোক্তং বায়ব্যাং স্নান-
মুত্তমং । যত্নু সাতপবর্ষেণ স্নানস্তদ্বিব্য-
মুচ্যতে ॥ বারুণঞ্চাবগাছস্ত মানসস্তাত্ম-
বেদনং । যৌগিকং স্নানমাখ্যাভ্যং যোগে
বিষ্ণুবিচিন্তনং ॥ আত্মতীৰ্থমিতি খ্যাভ্যং
সেবিতং ব্রহ্মবাদিভিঃ ॥ মনঃশুচিকরং
পুংসাং নিত্যস্তৎস্নানমাচরেৎ । শক্ত-
শেচদ্ধারুণং বিদ্বান্ প্রাজাপত্যস্তথৈব
চ ॥ * ॥ প্রক্ষাল্য দস্তকাষ্ঠং বৈ ভক্ষয়িত্বা
বিধানতঃ । আচম্য প্রযতো নিত্যং স্নানং
প্রাতঃ সমাচরেৎ ॥ মধ্যাহ্নুলসমশৌচ্যং

द्वादशाङ्गुलसन्मितं । सत्तृचं दस्तुकार्थं
 स्यात्तस्याङ्ग्रेण च धावयेत् ॥ क्लीरिवृक्-
 समुद्भूतं मालतीसङ्ख्यं शुभं । अपा-
 न्नागर्गं बिल्वं करवीरं विशेषतः ॥ वर्ज-
 यित्वा निन्दितानि गृहीद्वैनं यथोदितं ।
 परिहृत्य दिनं पापं भक्तयित्वा विधा-
 नतः ॥ नोत्पाटयेदस्तुकार्थं नाङ्गुल्या
 धावयेत् कचिद् । प्रकाल्य भुङ्क्ता तज्जहा-
 च्छुचो देशे समाहितः ॥ * ॥ स्नात्वा सन्त-
 र्पयेद्देवान्नीन् पितृगणांस्तथा । सम्मार्ज्य
 मन्त्रैराज्ञानं कुशैः सोदकविन्दुभिः ॥
 आपोहिष्ठाव्याहृतिभिः सावित्र्या वारुणैः
 शुभैः । ओम्कारव्याहृतिष्वात् गायत्रीं
 देवमातरं । जप्त्वा जलाञ्जलिं दद्याद्-
 तास्करं प्रति तन्मनाः ॥ प्राक्कुलेषु समा-
 सीनो दर्भेषु स्वसमाहितः । प्राणायाम-
 ज्ञेयं कृत्वा ध्यायेत् सक्रामिति श्रुतिः ॥
 या सक्र्या सा जगत्सृतिर्मायातीता च
 निकला । ईश्वरी तु परा शक्तिसुतन्मन्त्र-
 समुद्भवा ॥ ध्यात्वा र्कमण्डलगतां सावित्रीं
 वै जपन् बुधः । प्राङ्मुखः सततं विप्रः
 सक्र्यापासनमाचरेत् ॥ सक्र्याहीनोऽहं श्रु-
 त्तिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्म्मसु । यदन्तं कुरुते
 किञ्चिद् न तस्य फलमाप्नुयात् ॥ अनन्त-
 चेतसः शान्ता ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 उपास्य विधिवत् सक्र्यां प्राणेश्च परमां
 गतिं ॥ योऽहं कुरुते यत्कार्म्यकार्यं
 द्विजान्तमः । विहाय सक्र्याप्रणतिं स याति
 नरकायुतं ॥ तस्मात् सर्वप्रथमेन सक्र्या-
 पासनमाचरेत् । उपासितो भवेत्तन

देवो योगतनुः परः ॥ सहस्रपरमां
 नित्यं शतमध्यां दशावरां । सावित्रीं
 वै जपेद्विद्वान् प्राङ्मुखः प्रथतः स्थितः ॥
 अथोपतिर्धेदादित्यमुदयन्तं समाहितः ।
 मन्त्रैस्तु विविधैः सौरैश्चर्ग्यजुःसाम-
 सङ्ख्यैः ॥ उपस्थाय महामोगं देवदेवं
 दिवाकरं । कुर्वीत प्रणतिं श्रुमो मूर्ध्ना
 नित्यं मन्त्रतः ॥ * ॥ ॐ खं यथोक्त्वाय
 शान्ताय कारणत्रयहेतवे । निवेदयामि
 चाज्ञानं नमस्ते ज्ञानरूपिणे ॥ नमस्ते
 शृणुने तुभ्यं सूर्याय ब्रह्मरूपिणे । त्वमेव
 ब्रह्म परममापो ज्योती रसोऽह्युतं ॥
 भूर्भुवः स्वस्वमोक्षारः सर्वे रुद्राः सना-
 तनाः । पुरुषः सम्महोऽहस्त्यां प्रणमामि
 कपर्दिनं ॥ त्वमेव विश्वं बहुधा सदसं
 सृजसे च यत् । नमो रुद्राय सूर्याय
 त्वामहं शरणं गतः ॥ प्राचेतसे नम-
 स्तुभ्यमुमायाः पतये नमः । नमोऽस्तु
 नीलश्रीवाय नमस्तुभ्यं पिनाकिने ॥ बिलो-
 हिताय भर्गाय सहस्राक्षाय ते नमः । नम
 उमापतये तुभ्यादित्याय नमोऽस्तु ते ॥
 नमस्ते बहुहस्त्याय त्र्यम्बकाय नमोऽस्तु ते ।
 प्रपद्ये त्वां विरूपाक्ष महान्तं परमे-
 श्वरं ॥ हिरण्ये गृहे षुण्डमाज्ञानं सर्व-
 देहिनां । नमस्यामि परं ज्योति-
 र्ब्रह्माणं त्वां परायुतं ॥ विश्वं पशु-
 पतिं भीमं नरनारीशरीरिणं । नमः
 सूर्याय रुद्राय भास्वते परमेष्ठिने ।
 उग्राय सर्वभक्त्याय त्वां प्रपद्ये सदैव
 हि ॥ * ॥ एतद्वै सूर्याहृदयं जप्त्वा सुव-

मनुक्तमं । प्रातःकालेह्थ मध्याह्ने नम-
स्सूर्यादिवाकरं ॥ इदं पुत्राय शिष्याय
धार्मिकाय द्विजातये । प्रदेयं सूर्याह्दयं
ब्रह्मणा तु प्रदर्शितं ॥ सर्वपापप्रशमनं
वेदसारं समुद्धृतं । ब्राह्मणानां हितं
पुण्यं ऋषिसंघैर्निषेवितं ॥ यस्तु नित्यं
पठेद्धीमान् प्रेक्षमादित्यमण्डलं । महा-
पातकयुक्तोऽपि प्युते नात्र संशयः ॥
ऋषापस्मारकुर्त्ताद्यैर्व्याधिभिः पीडितो-
ऽपि सन् । जपुः शतशतं स्तोत्रं स
श्लाघ्यो भवति क्रतुः ॥ दूतग्रहपिशा-
चातिवीजव्यसनकर्षिभिः । स्ववन् ध्यात्वा
हरिं विप्रो मुच्यते महतो भयात् ॥ * ॥
अथागत्य गृहं विप्रः समाचम्य यथाविधि ।
प्रक्षाल्य बहिः विधिवज्जुह्याज्जातवेदसं ॥
ऋत्विक्पुत्रोऽह्थ पत्नी वा शिष्यो वापि
सहोदरः । प्राप्यानुज्जां विशेषेण जुह्यु-
र्क्वा यथाविधि ॥ पवित्रपाणिः पूतात्मा
शुक्लाश्वरधरोत्तरः । अनन्यमानसो दूत्वा
जुह्यात् संयतेस्त्रियः ॥ विना दर्तेण
यं कर्म विना मन्त्रेण वा पुनः । राक्षसं
तद्वेत्वे सर्वं नामुक्तेह् कलप्रदं ॥ * ॥
दैवतानि नमस्सूर्याद्देवमाराम्निवेदयेत् ।
दद्यात् पुष्पादिकं तेषां वृक्षांश्चैवाभि-
वादयेत् ॥ गुरुकैवाभ्युपासीत हितकाश्च
समाचरेत् । वेदाभ्यासं ततः कुर्यात्
प्रयत्नादुक्तितो द्विजः ॥ जपेदध्यापये-
च्छिष्यान् श्रावयेत् विधारयेत् । अवे-
क्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि द्विजोत्तमः ॥
वैदिकांश्चैव नियमान् वेदाङ्गानि विशे-

यतः । उपेयादीश्वरकाथ योगक्षेमप्रसि-
द्धये ॥ साधयेद्विधानर्थान् कूटस्थार्थे
ततो द्विजः । इति कौश्ले उपविभागे
११ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च । प्रातः शिरसि
शुक्लाब्जे द्विनेत्रं विभुजं गुरुं । श्वसन-
वदनं शान्तं श्वरेत्तन्नामपूर्वकं ॥ ॐ
नमो गुरवे तस्मा ईक्षदेवस्वरूपिणे ।
यश्च वाक्यायुतं हस्ति विषं संसार-
संश्रकमिति पठेत् ॥ अहं देवो न
चान्योऽस्मि ब्रह्मैवास्मि न शोकभाक् ।
सच्चिदानन्दरूपोऽहं नित्यमुक्तस्वभावान् ॥
इति भावयेत् । लोकेश चैतन्यमयादि-
देव त्रीकान्त विष्णो भवदाज्जयैव । प्रातः
समुत्थाय तव प्रियार्थं संसारयात्रामनुवर्त-
यिष्ये ॥ जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्ति-
र्जानामाधर्मं न च मे निवृत्तिः । ज्ञया हृषी-
केश हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा
करोमि ॥ विष्णुपुराणे । प्रबुद्धश्चित्तये-
क्ष्ममर्षकाश्चाविरोधिनः । अपीड्या
तयोः काममुभयोरपि चिन्तयेत् ॥ धर्म-
लक्षणस्तु भविष्ये । धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं
श्रेयोऽह्दुदयसाधनं । अतएव जैमिनिः ।
चोदना लक्षणोऽर्थो धर्म इति । तेन
वैदिकलिङ्गप्रतिपादोऽर्थो धर्मः । को-
ऽर्थो योऽह्दुदयय इति तु भविष्ये ॥ * ॥
ततः ॐ प्रियदत्तायै द्रुवे नमः । इति
नमस्कृत्य दक्षिणं चरणं न्यसेत् । हृन्दो-
ग-परिशिक्तं । श्रोत्रियं सुभगामयिं गाकै-
वामिचितं तथा । प्रातरुत्थाय यः पश्ये-
दापन्त्यः स विमुच्यते ॥ पापिष्ठं हूर्धगां

নদ্যং নৃগ্নমুৎকৃতনাসিকং । প্রাতরুথায়
 যঃ পশ্যেত্তং কলেরুপলক্ষণং ॥ অতএব
 ব্যানঃ । ধনিঃ শ্রোত্রিয়ো রাজা নদী
 বৈদ্যস্ত পঞ্চমঃ । পঞ্চ যত্র ন বিদ্যন্তে
 তত্র বাসং ন কারয়েৎ ॥ মহাভারতে ।
 কর্কোটকশ্চ নাগস্য দময়ন্ত্যা নলস্য চ ।
 স্নাতপর্ণশ্চ রাজর্ষেঃ কীর্তনং কলিনাশনং ॥
 মাৎস্যে । কার্তবীৰ্য্যার্জুনো নাম রাজা
 বাহ্ননহস্রভূং । যোহশ্চ সংকীর্তয়েন্নাম
 কল্যানুথায় মানবঃ ॥ ন তশ্চ বিত্তনাশঃ
 স্যাম্লক্ৰমলভতে পুনঃ । কল্যাং প্রাতঃ ॥*॥
 অথ বিষ্ণুত্ৰোৎসর্গঃ । বিষ্ণুধর্মোত্তরে ।
 নিদ্রাং জহাদ্গৃহী রাম নিত্যমেবারুণো-
 দয়ে । বেগোৎসর্গং ততঃ কৃত্বা দস্ত-
 ধাবনপূর্বকং ॥ স্নানং সমাচরেৎ প্রাতঃ
 সর্বকল্মষনাশনং । অরুণোদয়কালমাহ
 স্কন্দপুরাণং । উদয়াং প্রাক্ চতস্রস্ত
 নাড়িকা অরুণোদয়ঃ । তত্র স্নানং
 প্রশস্তং স্মান্তন্ধি পুণ্যতমং স্মৃতং ॥
 নাড়িকা দণ্ডঃ । বিষ্ণুধর্মোত্তরে । বেগরোধং
 ন কর্তব্যমন্যত্র ক্রোধবেগতঃ । আয়ু-
 র্বেদীয়েহপি । ন বেগিতোহশ্চকার্য্যসিদ্ধিঃ
 স্মান্নাজিহ্বা সাধ্যামায়ং । অঙ্গিরাঃ ।
 উথায় পশ্চিমে রাত্রেস্তত আচম্য
 চোদকং । অন্তর্দ্বায় তুণৈর্ভূমিং শিরঃ
 প্রাবৃত্য বাসসা ॥ বাচং নিয়ম্য যত্নেন
 স্তীবনোচ্ছ্বাসবর্জিতঃ । কুর্য্যান্মূত্রপূরীষে তু
 শুচৌ দেশে সমাহিতঃ ॥ বিষ্ণুপুরাণং ।
 ততঃ কল্যাং সমুথায় কুর্য্যান্মৈত্রং নরে-
 ধ্বর । নৈখাত্যামিবুবিক্ষেপমতীত্যাভ্যধিকং

ভুবঃ ॥ তিষ্ঠেন্নাতিচিরং তত্র নৈব কিঞ্চি-
 ছুদীরয়েৎ । কল্যমুযঃকালং । মৈত্রং মিত্র-
 দেবতাকপায়ুসম্বন্ধাৎ পুরীষোৎসর্গঃ ।
 নৈখাত্যামুখানদেশমারভ্য উথায়ৈত্যানেন
 উপস্থিতেঃ ইষুপ্রক্ষেপযোগ্যদেশাঘ্রহিঃ ।
 তদেশপরিমাণমাহ পিতামহঃ । মধ্যমেন
 তু চাপেন প্রক্ষিপেত্তু শরত্রয়ং । হস্তা-
 নাঞ্চ শতে সার্কৈ লক্ষ্যং কৃত্বা বিচ-
 ক্ষণঃ ॥ * ॥ আপস্তম্বঃ । মূত্রপূরীষোৎ-
 সর্গং কুর্য্যাদক্ষিণাং দিশং দক্ষিণা-
 পরাস্থেতি । দক্ষিণাপরাং নৈখাতীং ।
 মনুঃ । মূত্রোচ্চারসমুৎসর্গং দিবা কুর্য্যা-
 ছুদগ্নুধঃ । দক্ষিণাভিমুখো রাত্রৌ সন্ধ্যায়ো-
 শ্চ যথা দিবা ॥ যন্তু যমবচনং । প্রত্য-
 গ্নুখশ্চ পূর্বাঙ্কে ত্বপরান্কে চ প্রাঙ্গ্নুখঃ ।
 উদগ্নুখস্ত মধ্যাহ্নে নিশায়াং দক্ষিণা-
 মুখঃ । ইতি তদিচ্ছাবিকল্পার্থং সূর্য্যাভি-
 মুখনিরাসার্থঞ্চ ন তু নিয়মার্থং দেবলবচন-
 বিরোধাৎ । তথা চ দেবলঃ । সदैবোদ-
 গ্নুখঃ প্রাতঃ সায়াহ্নে দক্ষিণামুখঃ । বিণ্-
 মূত্রমাচরেন্নিত্যং সন্ধ্যায়াং পরিবর্জয়ে-
 দিতি ॥ অত্র প্রাতঃসায়াহ্নশব্দৌ দিবা-
 রাত্রিপরৌ পূর্বোক্তমনুবচনৈকবাক্য-
 ছাৎ । সন্ধ্যায়াং পরিবর্জয়েদিতি তু
 পীড়িতেতরপরং ॥ * ॥ যমঃ । কৃত্বা
 যজ্ঞোপবীতস্ত পৃষ্ঠতঃ কণ্ঠলম্বিতং ।
 বিষ্ণুত্রে চ গৃহী কুর্য্যাদ্যদ্বা কর্ণে সমা-
 হিতঃ ॥ পৃষ্ঠতঃ পৃষ্ঠে কণ্ঠলম্বিতং নিবীতং
 তৎ পৃষ্ঠলম্বিতং নিবীতমাপৃষ্ঠদেশাবলম্বং
 গ্রাম্যধর্ম্মেষ্টি নিগমপরিশিষ্টবচনাৎ ।

নিয়ম্য প্রযতো বাচং সম্বীতান্ধেহবগ্ণিষ্ঠিত
ইতি মনুবচনাচ্চ । অত্র সম্বীতং নিবীতং
সম্বীতং মানুস ইতি তৈত্তিরীয়শ্রুতেঃ ।
মানুষ্যে মনকাদিকৃত্যে । পৃষ্ঠলম্বিতং
নিবীতী বেতি বোধায়নীয়াচ্চ । ততশ্চ
হারবৎ কৃত্বা পৃষ্ঠলম্বিতং স্কন্ধে ইত্যর্থঃ ।
একবস্ত্রতাপক্ষে ব্যবস্থামাহ সাংখ্যায়নঃ ।
যদেয়কবস্ত্রো যজ্ঞোপবীতং কর্ণে কৃত্বা
অবগ্ণিষ্ঠিত ইতি কর্ণে দক্ষিণে । পবিত্রং
দক্ষিণে কর্ণে বিগ্নুত্রমাচরেদिति স্মৃতো
তথাদর্শনাৎ । অবগ্ণিষ্ঠিতঃ কৃতশিরো-
হবগ্ণিষ্ঠনঃ । মনুঃ । ছায়ায়ামস্ককারে বা
রাত্রাবহনি বা দ্বিজঃ । যথাস্থখমুখঃ কুর্যাৎ
প্রাণবাধভয়েষু চ ॥ মহাভারতে । প্রত্যা-
দিত্যং প্রতি জলং প্রতি গাঞ্চ প্রতি দ্বিজং ।
মেহন্তি যে চ পথিষু তে ভবন্তি গতা-
য়ুসঃ ॥ প্রতিঃ সাংমুখ্যে ॥ * ॥ মনুঃ । ন
মূত্রং পথি কুর্বাতি ন ভস্মনি ন গোত্রজে ।
ন ফালকুকে ন জলে ন চিত্যাং ন চ
পর্বতে ॥ ন জীর্ণদেবায়তনে ন বল্লীকে
কদাচন । ন সমস্তেষু গর্ভেষু ন গচ্ছন্নাপি
সংস্থিতঃ ॥ ন নদীতীরমাসাদ্য ন চ পর্বত-
মস্তকে । গবাগ্নিবিপ্রানাদিত্যমপঃ পশুং-
স্তথৈব চ ॥ ন কদাচন কুর্বাতি বিগ্নুত্রস্ত
বিসর্জনং । সমস্তেষু প্রাণিমৎস্ব ।
সংস্থিতঃ উখিতঃ । পর্বতনিষেধাদেব
মস্তকনিষেধে সিদ্ধে পুননিষেধো যত্র
পর্বতোহশক্যপরীহারস্তত্রাপি মস্তক-
বর্জনার্থঃ । অথবা । পর্বতমস্তকনিষেধো-
হধিকদোষায় ॥ * ॥ বশিষ্ঠঃ । আহার-

নির্হারবিহারযোগাঃ* স্বসংব্রতা ধর্মবিদা
তু কার্যাঃ । বাগ্বুদ্ধিগুপ্তী চ তপস্তথৈব
ধনায়ুযী গুপ্ততমে*তু কার্যে ॥ নির্হারো
মূত্রপুরীষোৎসর্গঃ । বিহারঃ স্ত্রীসংভোগঃ ।
যোগঃ সমাধিঃ । বাগ্গুপ্তিরশুভান্নাপ-
ত্যগঃ । বুদ্ধিগুপ্তিরনিচ্চিত্তাত্যাগঃ ।
হারীতঃ । আহারস্ত রহঃ কুর্য্যান্নির্হার-
শৈব সর্বদা । গুপ্তাত্যাং লক্ষ্ম্যুপেতঃ
স্মাৎ প্রকাশে হীয়তে তথা ॥ বিষ্ণুপুরাণং ।
সোমাগ্ন্যর্কান্নুবাযুনাং পূজ্যানাঞ্চ ন সং-
মুখং । কুর্যাৎ স্তীবনবিগ্নুত্রসমুৎসর্গঞ্চ
পশুতঃ ॥ আপস্তম্বঃ । ন চ সোপানংকো
মূত্রপুরীষে কুর্যাদिति । বহ্মনুঃ ।
করগৃহীতপাত্রেণ কৃত্বা মূত্রপুত্রীষকে ।
মূত্রতুল্যস্ত পানীরং পীত্বা চান্দ্রায়ণ-
করেৎ ॥ * ॥ ভরদ্বাজঃ । অথাবক্রম্য
বিগ্নুত্রং লোক্কাষ্ঠতৃণাদিনা । উদস্ত-
বাসা উত্তিষ্ঠেদৃৎ বিপ্লতমেহনঃ ॥ উদস্ত-
বাসাঃ কটিদেশাদূর্দ্ধাঙ্কপুস্ত্রঃ ॥ * ॥ অথ
শৌচং । দেবলঃ । ধর্মবিদক্ষিণং হস্ত
মধঃশৌচে ন যোজয়েৎ । তথৈব বাম
হস্তেন নাভেরুর্দ্ধং ন শোধয়েৎ । প্রকৃতি-
স্থিতিরেমা স্মাৎ কারণাছুভয়ক্রিয়া ॥
কারণাদ্রোপাদেঃ । ব্রহ্মাণ্ডপুরাণং ।
উদ্ধৃতোদকমাদায় মৃত্তিকাকৈব বাগ্য়তঃ ।
উদগ্নুখো দিবা কুর্যাদ্রোত্রৌ চেদক্ষিণা-
মুখঃ ॥ স্নিনির্নিক্তে মৃদং দদ্যান্মৃদস্তে স্বপ্ন
এব চ । কুর্য্যাচ্ছৌচমিতি শেষঃ ॥ স্নি-
নির্নিক্তে ভরদ্বাজোক্তলোকাদিপ্রমুখে গুদে ।
উদকপাত্রাভাবে করেণ জলাশয়াৎ উদক-

গ্রহণমাহ আদিত্যপুরাণং । রত্নিত্রমাত্রং
 জলং ত্যক্ত্বা কুর্য্যাচ্ছৌচমনুদ্বৃতে । পশ্চাচ্চ
 শোধয়েত্তীর্থমন্তথা ন শুচির্ভবেৎ ॥ তস্মিন
 দেশে শৌচং কর্তব্যং যস্মাদ্রত্নিত্রমাত্র-
 ব্যবহিতং জলং তৎস্থলমেব তীর্থং
 জলসমীপত্বাৎ ॥ * ॥ বিষ্ণুপুরাণং ।
 রত্নীকমূষিকোৎখাতাং মৃদমন্তুর্জলান্তথা ।
 শৌচাবশিকতাং গেহাচ্চ নাদদ্যাল্পেপ-
 সন্তবাং ॥ অন্তঃপ্রাণ্যবপন্নাক হলোৎ-
 খাতাং সকর্দমাং । মনুদক্ষৌ । একা লিঙ্গে
 গুদে তিস্রস্তথা বামকরে দশ । উভয়োঃ
 সপ্ত দাতব্য। মৃদঃ শুদ্ধিমভীপ্সতা ॥
 উভয়োঃ করয়োঃ । বামহস্তে দশদানা-
 নন্তরং তৎপৃষ্ঠে ষড়্‌দানমাহ হারীতঃ । দশ
 মধ্যে চ ষট্‌পৃষ্ঠে ইতি । শঙ্কদক্ষৌ । তিস্রস্ত
 মৃত্তিকা দেয়াঃ কৃত্বা তু নখশোধনং ।
 তিস্রস্ত পাদয়োর্দেয়াঃ শুদ্ধিকামেন
 নিত্যশঃ ॥ নখশোধনং তৃণাদিনা নখান্ত-
 র্মলশোধনং । তিস্র ইতি হস্তয়োৱিতি
 শেষঃ ॥ * ॥ পাদপ্রক্ষালনং ন কাংশ্চে
 কর্তব্যমাহ বিষ্ণুধর্মোত্তরং । দর্ভৈর্ন মার্জ-
 য়েৎ পাদৌ ন চ কাংশ্চে প্রধাবয়েৎ ॥ * ॥
 দক্ষঃ । লিঙ্গে তত্র সমাখ্যাতা ত্রিপর্ব্বী
 পূর্য্যতে যয়া । অর্দ্ধপ্রস্থতিমাত্রা তু প্রথমা
 মৃত্তিকা স্মৃতা ॥ দ্বিতীয়া চ তৃতীয়া চ
 তদর্দ্ধং পরিকীর্তিতং । যদা তু উক্তপ্রমা-
 গয়া মৃদা গন্ধলেপক্ষয়ো ন ভবতি তদা
 অধিকয়াপি কর্তব্যং । গন্ধলেপক্ষয়করং
 শৌচং কুর্য্যাদতন্ত্রিতঃ ॥ ইতি যাজ্ঞবল্ক্য-
 বচনাৎ । গুদাদন্যত্র পরিমাণমাহ যমঃ ।

মৃত্তিকা তু সমুদ্ভিক্তা ত্রিপর্ব্বী পূর্য্যতে যয়া ।
 ত্রিপর্ব্বী তর্জ্জনীমধ্যমানামিকানাংপ্রপর্ব্ব-
 ত্রয়ং ॥ * ॥ মূত্রমাত্রে তু স্মৃতিঃ । একাং
 লিঙ্গে মৃদং দদ্যাৎ বামহস্তে তু মূত্রয়ং ।
 উভয়োর্হস্তয়োর্দে তু মূত্রশৌচং প্রকী-
 র্ত্তিতং ॥ ব্রহ্মপুরাণে । পাদয়োর্দে গৃহীত্বা
 চ স্প্রক্ষালিতপাণিমান্ । দ্বিরাচম্য
 ততঃ শুদ্ধঃ স্মৃত্বা বিষ্ণুং সনাতনং ॥
 পাদয়োর্দে একৈক্য। ইদং যুত্রে পুরী-
 যোৎসর্গে তিস্রগাং বিধানাৎ ॥ * ॥
 দক্ষঃ । যথোদিতং দিবা শৌচমর্দ্ধং রাত্ৰৌ
 বিধীয়তে । আতুরে চ তদর্দ্ধং স্মাৎ তদর্দ্ধ-
 স্তু পথি স্মৃতং ॥ যথোক্তকরণাশক্তা-
 বেবেদং ন তু নিশাদিপূরস্কারেণৈব বাক্য-
 স্মাদর্কার্থতাপভেঃ ॥ * ॥ আপস্তম্বঃ । পথি
 পাদস্ত বিজেয় আর্ভঃ কুর্য্যাদযথাবলং ।
 এতয়োর্বিবোধস্ত আর্ভানার্ভাভ্যাং পরি-
 হরণীয়ঃ । দক্ষঃ । দেশং কালং তথাত্মানং
 দ্রব্যং দ্রব্যপ্রয়োজনং । উপপত্তিমবস্থাঞ্চ
 জ্ঞাত্বা শৌচং প্রকল্পয়েৎ ॥ ব্রহ্মপুরাণে ।
 ন যাবদুপনীয়েত দ্বিজঃ শৃঙ্গস্তথাঙ্গনা ।
 গন্ধলেপক্ষয়করং শৌচং তেষাং বিধী-
 যতে ॥ প্রমাণং শৌচসংখ্যা বা ন
 শিষ্টৈরুপদিশ্যতে । যাবচ্চ শুদ্ধিং ময়েত
 তাবং শৌচং সমাচরেৎ ॥ দক্ষঃ । ন্যূনা-
 ধিকং ন কর্তব্যং শৌচং শুদ্ধিমভীপ্সতা ।
 প্রায়শ্চিত্তং প্রসজ্জত বিহিতাতিক্রমে
 কৃতে ॥ শৌচাচারবিহীনস্য সমস্তা নিষ্ফলাঃ
 ক্রিয়াঃ । গন্ধলেপক্ষয়ে সত্যধিকং ন
 কর্তব্যং পূর্ব্বোক্তযাজ্ঞবল্ক্যবিরোধাৎ । গন্ধ-

लेपाक्ये द्विकसंख्यापि । याञ्जवक्या-
 वचनं अनुपनीतादिपरं वा । पूर्वोक्त-
 ब्रह्मपुराणैकवाक्यात् ॥ * ॥ एतच्छौचं
 गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणां । त्रिगुण-
 स्तु वनस्थानां यतीनां चतुर्गुणं ॥ इदंस्तु
 द्वैगुण्यादिकं संख्यामात्रे तदनन्तराभि-
 धानात् । व्याघ्रपादः । शौचस्तु द्विविधं
 प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । मृज्जलाभ्यां
 स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिसुखापरं ॥ गङ्गा-
 तोयेन कृत्स्नेन मृद्धारैश्च नगोपमैः ।
 आमुत्तयोः स्नातकश्चैव भावदुष्को न
 शुध्यति ॥ * ॥ स्मृतिः । धावस्तु प्रमत्तं
 मूत्रोच्चारकृतं तथा । डूङ्गानमाचमानं
 नास्तिकं नाभिवादयेत् ॥ जन्मप्रभृति यं-
 किंकिं चेतसा धर्ममाचरेत् । सर्वं तन्-
 निष्फलं याति एकहस्ताभिवादानात् ॥ * ॥
 श्याशृङ्गः । यस्मिन् स्थाने कृतं शौचं
 वारिणा तद्विशोधयेत् । न शुद्धिस्तु भवे-
 तस्य मृत्तिकां वो न शोधयेत् ॥ * ॥
 शौचानन्तरं हारीतः । गोमयेन मृदा
 वा कमण्डलुं प्रमृज्य पूर्ववद्व्युपस्पृश्या
 आदित्यं सोममग्निं वा वीक्षेतेति ।
 अत्र मार्जनानन्तरं कालनं अत्र तथा-
 दर्शनात् । आचमनानन्तरं आदित्यादि-
 दर्शनं यथासम्भवं । शौचं कृत्वा मूत्रो-
 च्चारं न पश्येत् दृक्पादित्यमग्निं सोमं
 वा पश्येदिति ॥ * ॥ अथाचमनविधिः ।
 दक्षः । प्रक्षाल्य पाणी पादौ च द्विः पिवे-
 दस्तु वीक्षितं । संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः
 प्रमृज्यात्ततो मुखं । संहृत्य तिसृभिः

पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् ॥ अङ्गुष्ठेन श्रुदे-
 शिन्या त्राणं पश्चादनन्तरं । अ-
 नामिकाभ्यां चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ॥
 नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयंस्तु तलेन वै ।
 सर्वाभिसु शिरः पश्चाद्बाहू चाग्रेण सं-
 स्पृशेत् ॥ * ॥ पादप्रक्षालनं विशेषयति
 देवलः । प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ
 प्रक्षालयेत् शनैः । उदङ्मुखो वा दैवतो
 पैतृके दक्षिणामुखः ॥ शनैरन्तरः । दैव-
 पैतृकेतरत्रापस्तुम् । प्रत्यक्पादाव-
 सेचनमिति । प्रत्यक् पश्चिमाभिमुखः ।
 क्रममाह गोतिलः । सव्यं पादमवने-
 निज इति सव्यं पादं प्रक्षालयेत् ।
 दक्षिणं पादमवनेनिज इति दक्षिणं
 पादं प्रक्षालयेदिति अर्हणीये तथादर्श-
 नात् सर्वत्र तथा कल्प्यते । पारस्करः ।
 सव्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालय-
 तीतिसूत्रेण प्राक् सव्यपादप्रक्षालने
 सिद्धे सव्यं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालय-
 तीत्यत्र सव्यग्रहणं सामान्यार्थं तेनान्य-
 स्यापि पादप्रक्षालने सव्यस्यैव प्राथम्यं
 अन्यार्थं पुनर्बचनमिति न्यायात् । अन्यार्थ-
 मधिकार्थं । ब्राह्मणश्चेदक्षिणं प्रथम-
 मिति सूत्रं तस्य पादौ यदि ब्राह्मणः
 प्रक्षालयति तदा दक्षिणं प्रथममिति न
 सव्यं । यथा प्रक्षालयतीत्यनुवृत्तौ आश्र-
 लायनः । दक्षिणमग्रे ब्राह्मणाय प्रय-
 च्छेत् सव्यं शूद्रायेति । स्वयं प्रक्षालने
 सव्यस्यैव प्राथम्यं इति एवं हरि-
 शर्मापि । आचमने पाणिपादप्रक्षालनं

মুত্রাহ্যংসর্গে । যথা স্বরূপরাশরঃ । কৃত্বাথ
শৌচং প্রক্ষাল্য হস্তৌ পাদৌ চ মুঞ্জলৈঃ ।
নিবন্ধশিখা আসীনো দ্বিজ আচমনকরেৎ ॥
কৃত্বোপবীতং সব্যাংশে বাহ্ননঃকায়সং-
ঘতঃ । আপস্তুম্বঃ । ইত্যেবমস্তিরাঙ্গানু
প্রক্ষাল্য চরণৌ পৃথক্ । হস্তৌ চামণি-
বন্ধাভ্যাং পশ্চাদাসীতসংঘতঃ ॥ আজানু
আমণিবন্ধাভ্যামিত্যবধ্যপাদানং তৎপর্য্য-
ন্তাশুচিভ্রুশঙ্কায়ং অধ্বশ্রমাপনোদনায়
অতিশয়শৌচায় বা । অতএবোক্তং অঙ্গ-
প্রকর্ষাৎ ফলপ্রকর্ষ ইতি ॥ * ॥ শিখা-
বন্ধনে বিশেষমাহ ব্রহ্মপুরাণং । গায়ত্র্যা
তু শিখাং বন্ধা নৈখাত্যাং ব্রহ্মরন্ধ্রতঃ ।
জুটিকাঞ্চ ততো বন্ধা ততঃ কস্ম সমা-
সরেৎ ॥ * ॥ পিবেদিত্যত্রান্তর্জান্বাহ যাজ্ঞ-
বল্ক্যঃ । অন্তর্জানু শুচৌ দেশে উপবিষ্ট
উদজুথঃ । প্রাধা ব্রাহ্মেণ তীর্থেন দ্বিজো
নিত্যমুপস্পৃশেৎ ॥ অন্তর্জানু জানুনো-
র্গম্যে হস্তৌ কৃত্বেতি শেষঃ । বাশকা-
নীশানাভিমুখঃ । ঈশানাভিমুখো ভূহোপ-
স্পৃশেতু যথাবিধি । ইতি মরীচ্যক্তেঃ ।
ব্রাহ্মেণ তীর্থেন অঙ্গুষ্ঠমূলেন । কনিষ্ঠ-
দেশিন্যঙ্গুষ্ঠমূলান্যত্রং করস্য চ । প্রজা-
পতিপিতৃব্রহ্মদেবতীর্থান্যনুক্ৰমাৎ ইতি
যাজ্ঞবল্ক্যাৎ ॥ দেশিনী তর্জনী । করস্য
ক্ষিণস্য । যথা মার্কণ্ডেয়পুরাণং । অঙ্গু-
ষ্ঠোত্তরতো রেখা যা পাণেদক্ষিণস্য চ ।
এতদ্ব্রাহ্মমিতি খ্যাতং তীর্থমাচমনায়
বৈ ॥ অত্র দ্বিজো ন স্ত্রীশূদ্রাবিতি মিতা-
করা ॥ অতএব স্ত্রিয়ান্নৈদশিকং তীর্থং

শূদ্রজাতেস্তথৈব চ । সক্রদাচমনাচ্ছুদ্ধি-
রেতয়োরেব চোভয়োঃ ॥ ব্রাহ্মতীর্থাব-
রোধে তু মনুঃ । কায়ত্রৈদশিকাভ্যাং
বা ন পৈত্রোণ কদাচন । উক্ততীর্থ-
ত্রয়স্য ত্রণাদিনাবরোধে করমধ্যাত্মকাগ্রে-
য়েনাপি । এবঞ্চ সর্বাবিরোধে স্ববর্ণাদি-
পাত্রেণাপ্যাচমনং কার্য্যং স্বয়মসামর্থ্যে-
হন্যোনাচমনং কারয়িতব্যং । যাজ্ঞবল্ক্যঃ ।
অদ্বিস্ত প্রকৃতিস্বাভিহীনান্ভিঃ ফেনবুদ্-
বুদৈঃ । কংকণতালুগাভিস্ত যথাসংখ্যং
দ্বিজাতয়ঃ ॥ শুধ্যোরন্ স্ত্রী চ শূদ্রশচ
সকুৎ স্পৃষ্ঠাভিরন্ততঃ ॥ অন্ততঃ ওষ্ঠো-
পাস্তে । উত্তরোত্তরমুপকর্ষাৎ । অতএব
স্পৃষ্ঠাভিরিত্যুক্তং ন তু ভক্তিভি-
রিতি । স্ত্রী শূদ্রো বাথ নিত্যাস্তঃকাল-
নাচ্চ করোষ্ঠয়োরিতি ব্রহ্মপুরাণাচ্চ ।
আচমনার্থে পাণিপাদপ্রক্ষালনমেবে-
ত্যেকে । ইতি শূদ্রাধিকারে গোতমো-
ক্তেশ্চ । আচমনাইজলাভাবে ইদমিত্যা-
চারাধ্যায়ঃ । মনুঃ । হৃদগাভিঃ পূয়তে
বিপ্রঃ কণ্ঠগাভিস্ত ভূমিপঃ । বৈশ্যোহস্তিঃ
প্রাশিতাভিশ্চ শূদ্রঃ স্পৃষ্ঠাভিরন্ততঃ ॥
অত্র বৈশ্যাবধিপ্রাশনযুক্তং । অনুপনীতা-
নাস্ত স্ত্রীশূদ্রবদাচমনং ন যাবদুপনীয়েত ।
ইতি প্রাগুক্তশৌচে তথাদর্শনাৎ । মিতা
করাদয়োহপ্যেবং । অম্বু বিশেষয়তি
বোধায়নঃ । পাদপ্রক্ষালনাচ্ছেষণে নাচ-
মেৎ যদ্যাচামেৎ ভূমৌ স্রাবয়িত্বাচামে-
দিতি । উশনাঃ । কাংস্যায়সেন পাত্রেণ
ত্রেপুসীসকপিভলৈঃ । আচাস্তঃ শতকৃত্বো-

হপি ন কদাচিচ্ছুচির্ভরেৎ ॥ কাংস্যাদি-
পাত্ৰকরণকাচমনং কাংস্যায়সেনেত্যাদিনা
নিষিদ্ধমিতি কেচিৎ । হস্তেনাচমনেহপি
কাংস্যাদিপাত্ৰাবর্জিতং তন্নিষিদ্ধমিত্য-
পরে । আচমনজলনিষেধে শঙ্খালিখতো ।
ন শূদ্রা শুচ্যেকপাণ্যা বর্জিতেনেতি অত্রা-
শুচিপদং আচমনকর্তৃভিন্নপরং । শূদ্র-
সাহচর্যাৎ একপাণিপদমপি আচমনকর্তৃ-
ভিন্নপাণিপরং । তেন স্বীয়বামপাণ্যা-
বর্জিতমনিষিদ্ধং । তথা চ কমণ্ডলধিকারে
বোধায়নঃ । মূত্রপুরীষে কুর্বন্ দক্ষিণ-
হস্তেন গৃহ্নাতি সবে্যনাচমনীয়মিতি ।
গৃহ্নাতি জলপাত্ৰমিতি শেষঃ । আচামে-
দিত্যনুর্ত্তৌ দেবলঃ । শিখাং বন্ধা বসিত্বা
দ্বৈ নির্মিত্তে বাসসী শুভে । তুষ্ণীং ভূত্বা
সমাদায় নোদগচ্ছন্নবিলোকয়ন্ ॥ একবস্ত্রাঃ
প্রাচীনাবীতিন ইত্যাদিপারস্করদর্শনাৎ
যত্র প্রেতস্নানতর্পণাদৌ একবস্ত্রং বিহিতং
তত্র তদঙ্গহাদেকবাসা এবাচমনং কুর্যাৎ ।
প্রচেতাঃ । অনুষ্ণাভিরফেনাভিঃ পূতাভি-
বীক্ষ্য চক্ষুষা । হৃদগতাভিরশব্দাভিস্তিশ্চতু-
র্বাঙ্গিরচমেৎ ॥ চতুর্বেতি ভাবশুদ্ধ্যপে-
ক্ষয়া বিকল্পঃ । ন তু ফলভূয়স্বার্থং কল্পনা-
গৌরবাপত্তেঃ । বীক্ষণানুষ্ণয়োর্ভট্টভাষ্য-
মাধবাচার্য্যকৃতপরাশরভাষ্যায়োরপবাদমাহ
যমঃ । রাত্ৰাববীক্ষিতেনাপি শুদ্ধিরস্তা
মনীষিভিঃ । উদকে নাতুরাণাঞ্চ তথোষ্ণে-
নোষ্ণপায়িনাং ॥ আচামেদিত্যনুর্ত্তৌ
বশিষ্ঠঃ । প্রদরাদপি যা গোস্তর্পণায় স্মর্য
বর্গরসদুষ্ণাভির্বাশ্চ স্মরশুভাগমা ইতি ।

প্রদরো বিদীর্ঘভূভাগঃ । "অশুভাগমাঃ
অশুচিদেশাদাগতাঃ । যস্মিন্ দেশে বর্ণাদি-
দুষ্টিমেব তোয়ং তত্র তদপি গ্রাহ্যং ।
তথা চ মরীচিঃ । যেষু স্থানেষু যচ্ছৌচং
ধর্ম্মাচারশ্চ যাদৃশঃ । তত্র তন্মাবগম্যেত
ধর্ম্মস্তত্রৈব তাদৃশঃ ॥ যেষু স্থানেষু যে
দেবা যেষু দেশেষু যে দ্বিজাঃ । যেষু
স্থানেষু যতোয়ং যা চ যত্রৈব যুক্তিকা ॥ ॥
আচমনে উদকগ্রহণপ্রকারং পরিমাণ-
ঞ্চাহ ভরদ্বাজঃ । আয়তং পর্ব্বণাং কৃদ্বা
গোকর্ণাকৃতিবৎ করং । সংহতাস্থুলিনা
তোয়ং গৃহীত্বা পাণিনা দ্বিজঃ ॥ মুক্তাস্থূঠ-
কনিষ্ঠাভ্যাং শেষেণাচমনঞ্চরেৎ । মাষ-
মজ্জনমাত্রাস্তু সংগৃহ্য ত্রিঃ পিবেদপঃ ॥
পাণিনা দক্ষিণেন । ত্রিঃ পিবেদক্ষিণে-
নাপি ইত্যাদিপূরাণোক্তেঃ । মার্কণ্ডেয়ঃ ।
সপবিত্রেণ হস্তেন কুর্যাদাচমনক্রিয়াং ।
নোচ্ছিষ্টং তৎ পবিত্রস্ত ভুক্তোচ্ছিষ্টস্ত
বর্জয়েৎ ॥ মদনপারিজাতে হারীতঃ ।
গ্রন্থির্ষস্য পবিত্রস্য ন তেনাচমনঞ্চরেৎ ।
গ্রন্থনাদ্গ্রন্থিরিতি সমুদ্রকরেহপি । আচ-
মনানুর্ত্তৌ দেবলঃ । ন গচ্ছন্ন শয়ানশ্চ ন
চলন্ন পরান্ স্পৃশন্ । ন হসম্ভৈব সং-
জল্পন্নাত্মানঞ্চৈব বীক্ষয়ন্ ॥ চলন্ কম্পমান
ইতি রত্নাকরঃ ॥ আত্মানং আত্মস্থানং
হৃদয়ং । বীক্ষয়মিতি স্বার্থে গিচ্ । কেশা-
ন্নীবীমধঃকায়ং ন স্পৃশন্ ধরণীমপি । যদি
স্পৃশতি চৈতানি ভূয়ঃপ্রক্ষালয়েৎ করং ॥
অধঃকায়ং নাভেরধঃপ্রদেশং । করং
দক্ষিণং । আচমনানুর্ত্তৌ গোভিলঃ ।

নাস্তরীয়েকদেশেন কল্পয়িত্বোত্তরীয়ক-
 মিতি । অন্তরীয়মধঃপরীধানং তদেকদেশ
 মুত্তরীয়ং কৃৎয়া মরীচিঃ । ন বহির্জানুস্বরয়া
 নাসনস্থো ন চোখিতঃ । ন পাদুকাস্থো-
 হন্যচিত্তঃ শুচিঃ প্রযতমানসঃ ॥ উপস্পৃশ্য
 দ্বিজো নিত্যং শুদ্ধঃ পূতো ভবেন্নরঃ ।
 ভূক্তাসনস্থো নাচামেদ্ব্যন্যকালে কদাচন ॥
 জলস্থলোভয়কর্মানুষ্ঠানার্থস্ত জলস্থলৈক-
 চরণেনাচমনং কর্তব্যমিত্যাহ পৈঠীনসিঃ ।
 অন্তরুদকে আচাস্তোহস্তরেব শুদ্ধঃ স্যাৎ
 বহিরুদকে আচাস্তো বহিরেব শুদ্ধঃ স্যাৎ
 তস্মাদন্তরেকং বহিরেকঞ্চ কৃৎয়া পাদ-
 মাচামেৎ সর্বত্র শুদ্ধো ভবতীতি । জলে
 ভূতিষ্ঠমাচামেৎ । জানোরুদ্ধং জলে তিষ্ঠ-
 মাচাস্তঃ শুচিতামিয়াৎ । অধস্তাৎ শত-
 কৃৎস্বোহপি সমাচাস্তো ন শুধ্যতীতি
 বিষ্ণুক্তেঃ ॥ হারীতঃ । আর্দ্রবাসা জলে
 কূর্ঘ্যাত্তর্পণাচমনং জপং । শুদ্ধবাসাঃ
 স্থলে কূর্ঘ্যাত্তর্পণাচমনং জপং ॥ কাত্যা-
 যনঃ । স্নানমাচমনং হোমং ভোজনং
 দেবতার্চনং । প্রোচপাদো ন কুর্বাীত
 আধ্যায়ং পিতৃতর্পণং ॥ আসনারূঢ়পাদস্ত
 জানুনোর্জ্জয়োস্তথা । কৃতাবসকৃথিকো
 যস্ত প্রোচপাদঃ স উচ্যতে ॥ আসনারূঢ়-
 পাদঃ আসনারোপিতপাদতলঃ । জানুনো-
 র্জ্জয়োঃ কৃতাবসকৃথিকো বস্ত্রাদিনা কৃত-
 পৃষ্ঠজানুজজাবন্ধঃ । তুহ্যেন ভেদপ্রতীতেঃ
 প্রোচপাদস্য দ্বিবিধত্বং প্রতীয়তে ॥ * ॥
 অত্র চ অনেকোদ্ধাছে দারুশিলে ভূমিসমে
 ইষ্টকাশ্চ সঙ্কীর্ণীভূতা ইতি বোধায়ন-

বচনাত্থথাবিধে আরূঢ়পাদোহপি কূর্ঘ্যাত্ ।
 ব্যাসঃ । শিরঃ প্রাবৃত্য কর্ণং বা মুক্তকচ্ছ-
 শিখোহপি বা । অকৃৎয়া পাদয়োঃ শৌচ-
 মাচাস্তোহপ্যশুচির্ভবেৎ ॥ তথা । অপঃ
 পাণিনখাগ্রেন আচামেদ্ব্যস্ত ব্রাহ্মণঃ ।
 সুরাপানেন তত্তুল্যমিত্যেবমুঘিরব্রবীৎ ॥
 সংসৃত্যেতি মুখং সংসৃত্য অলোমকোষ্ঠ-
 স্পর্শো যথা ন ভবতীতি তাৎপর্যং । তথা
 চ বশিষ্ঠঃ । আচাস্তঃ পুনরাচামেদ্ব্যাসো
 বিপরিধায় চ । ওষ্ঠৌ চ সংস্পৃশ্য তথা
 যত্র স্যাভামলোমকৌ ॥ এবঞ্চ প্রাগুক্ত-
 হারীতবচনে ওষ্ঠয়োশ্চার্জনমুক্তং তৎ
 সলোমকয়োরেবেতি । এতদনন্তরং বাম-
 হস্তং পাদৌ শিরশ্চ দক্ষিণেন পাণিনা-
 ভূক্ষয়েৎ । তথা চ কামধেনাবাপস্তম্বঃ ।
 ত্রিরাচামেৎ হৃদগাভিস্তিরোষ্ঠৌ পরিমুজেৎ
 দ্বিরিত্যেকে দক্ষিণেন পাণিনা সব্যং
 প্রোক্ষ্য পাদৌ শিরশ্চেতি । গোভিলঃ ।
 ত্রিরাচামেৎ দ্বিঃ পরিমুজীত পাদাবভূক্ষ্য
 শিরোহভূক্ষয়েদिति ইন্দ্রিয়াণ্যন্দিঃস্পৃশেৎ
 অক্ষিণী নাসিকে কর্ণাবিতি । ইন্দ্রিয়াণি
 ইন্দ্রিয়ায়তনানি ইন্দ্রিয়াণামমূর্ত্ত্বাৎ ।
 তিস্থভিরিতি তর্জনীমধ্যমানামিকান্তিঃ ॥* ॥
 সর্বত্রোক্ষুষ্ঠযোগেন আচমনমকারণমাহ
 পৈঠীনসিঃ । অগ্নিরক্ষুষ্ঠস্তস্মান্তেনাপি
 সর্বাণি স্নানানি স্পৃশেৎ ॥ নিষ্ঠীবনাদা-
 বাচমনং যথা । বায়ুপুরাণে । নিষ্ঠীবনে
 তথাভ্যঞ্জে তথা পাদাবসেচনে । উচ্ছ্রিক্তস্য
 চ সংভাষাদশুচ্যুপহতস্য চ ॥ সন্দেহেষু
 চ সর্বেষু শিখাং মুক্তা তথৈব চ । বিনা

यज्जोपवीतेन नित्यमेव उपस्पृशेत् ॥
 उष्ट्रवायससंस्पर्शे दर्शने चास्त्यवासिनां ॥
 हारीतः । स्त्रीशूद्रोच्छिक्तसंभाषणे मूत्र-
 पुरीषोत्सर्गदर्शने देवमभिगस्तुकाम आचा-
 मेदिति । याज्वल्क्यः । स्नात्वा पीत्वा स्फुते
 श्लेष्टे भुङ्क्त्वा रथ्योपसर्पणे । आचास्त्यः पुन-
 राचामेदासो विपरिधाय च ॥ ब्रह्मपुराणे ।
 होमे भोजनकाले च सक्रायोरुभयो-
 रपि । आचास्त्यः पुनराचामेदद्यत्रापि सकृत्
 सकृत् ॥ द्विराचम्य ततः शुद्धः श्रुत्वा विष्णुं
 सनातनं ॥ * ॥ स्मृतिः । स्फुते निष्ठीविते
 श्लेष्टे परिधानेऽश्रुपातने । कर्णस्य एषु
 नाचामेत् दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥ अत्र
 हेतुमाह पराशरः । प्रेतासादीनि तीर्थानि
 गन्धाद्याः सरितस्तथा । विप्रस्य दक्षिणे
 कर्णे वसन्ति मयूरब्रवीत् ॥ सांध्याननः ।
 आदित्या वसवो रुद्रा वायुरग्निश्च धर्म-
 राट् । विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति
 देवताः ॥ पुराणसारवायुपुराणयोः । यः
 कर्णं कुरुते मोहादनाचर्मैव नास्तिकः ।
 भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न
 संशयः ॥ * ॥ अथ दन्तधावनं । ब्रह्मशाता-
 तपः । मुखे पर्याषिते नित्यं भवत्यप्र-
 यतो नरः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्त्ये-
 दन्तधावनं ॥ * ॥ श्राद्धदिनादौ तस्य
 वर्ज्यत्वं यथा विष्णुः । श्राद्धे जन्मदिने चैव
 विवाहेऽर्जुनसन्तरे । त्रते चैवोपवासे
 च वर्ज्येदन्तधावनं ॥ दन्तधावनमद्याहृद-
 ङ्मुखः प्राङ्मुखो वेति ॥ * ॥ दन्तुलग्रस्य
 दन्तुल्यत्वं यथा । गौतमः । दन्तुल्लिके

दन्तुल्लिके जिह्वाभिर्घर्षणात् प्राक् च्युते-
 रित्येके । च्युतेराश्राववद्दिद्याग्निगर्भेव
 तच्छुचिरिति । जिह्वाभिर्घर्षणायोग्यं
 दन्तुलग्रं अशौचजनकं न भवतीत्यर्थः ।
 ईदृशामुपलभ्यमानरसविषयं । दन्तुल्ल-
 लग्रेषु रसवर्ज्यमिति शब्दवचनात् । जिह्वा-
 भिर्घर्षणेऽपि अशक्योद्धरणे न दोषः ।
 भोजने दन्तुलग्निनिर्हत्याचमनकरेत् ।
 दन्तुलग्रमसंहर्यात् लेपं मन्येत दन्त-
 वत् ॥ न तत्र कुर्याद्ब्रह्मो यत्रमुद्धरणे
 पुनः ॥ भवेदशौचमत्यर्थं तृणवेधादत्रणे
 कृते । इति देवलवचनात् । च्युतेरित्युप-
 लभ्यमानरसविषयं । आश्रावो लाला
 तद्द्विग्नित्यर्थः । अतएव शोणितं यथा
 न भवति तथा तृणादिनां दन्तुलग्निःसारणा-
 चरणं ॥ * ॥ छन्दोगपरिशिष्टं । नारदा-
 ह्यक्तवाक्फेरमर्काङ्गुलमपाटितं । सत्रचं
 दन्तुकार्थं स्यात्तदत्रेण प्रधावयेत् ॥ उथाय
 नेत्रे प्रकाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
 परिजप्य तु मन्त्रेण भक्त्येदन्तुधावनं ॥
 आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि
 च । ब्रह्मप्रज्जाः मेधाः तन्नो धेहि वन-
 स्पते ॥ शुचिर्भूत्वा द्विराचमनेनेति
 शेषः ॥ * ॥ नरसिंहपुराणं । दन्तुकार्थस्य
 वक्ष्यामि समासेन प्रशस्ततां । सर्वे कर्त्त-
 किनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ॥ प्रमाणं
 शैल्यकाह विष्णुः । कनीन्याग्निभृशैल्यां
 सकूर्त्तं द्वादशाङ्गुलं । प्रातर्भूत्वा च यत्-
 वाक् भक्त्येदन्तुधावनं ॥ प्रकाल्य भुङ्क्त्वा
 तज्जहाच्छुचौ देशे समाहितः । सकूर्त्तं

दलितग्रां । द्वादशाङ्गुलस्तु हृन्दोगत-
 रेखाः । द्वादशाङ्गुलस्तु विप्राणां क्रज्जि-
 याणां नवाङ्गुलं । अष्टाङ्गुलस्तु वैश्यानां
 शूद्राणास्तु षडङ्गुलं । भस्मयेत् शान्त्रदृष्टानि
 पर्वस्यपि च वर्जयेत् ॥ * ॥ तिथिविशेषे
 तस्य वर्जनं यथा । नृसिंहपुराणं । प्रति-
 पददर्शयिषु नवम्यांशुव सतमाः । दस्तानां
 कार्थसंयोगो दहत्यासपुमं कुलं ॥
 अलाभे दस्तकार्थानां प्रतिविद्धदिने तथा ।
 अपां द्वादशगणुषैर्मुखशुद्धिर्विधीयते ॥
 गणुषस्य दस्तकार्थकार्याकारिद्धेऽपि न तत्र
 मन्त्रान्वयः । शातातपः । प्रतिपददर्शयिषु
 नवम्यां दस्तधावनं । पत्रैरन्यत्र कार्थैश्च
 जिह्वाल्लेखः सदैव हि ॥ * ॥ शुवाकादि-
 पत्रैर्दस्तधावनं निषिद्धं यथा । क्रिया-
 कौमुद्यां वशिष्ठः । शुवाकतालहिस्ताला-
 स्तथा ताडी च केतकी । धर्जूरनारिकेलौ
 च संप्रैते तृणराजकाः ॥ तृणराजशिरा-
 पत्रैर्बः कुर्यादस्तधावनं । तावद्वति
 चाणालो यावदां नैव पशति ॥ परा-
 शरभाष्ये याज्ञवल्क्यः । नेष्टकालोऽ-
 पायाणैरितराङ्गुलिभिसुधा । तान्ना अना-
 मिकान्गुर्धौ वर्जयेदस्तधावनं ॥ * ॥
 प्राचेताः । मध्याह्नस्नानकाले तु यः कुर्या-
 दस्तधावनं । निराशस्तस्य गच्छन्ति देवाः
 पितृगणैः सह ॥ * ॥ श्रुतिः । वमस्तं
 जृम्भमाणं कूर्कस्तं दस्तधावनं । अत्यक्त-
 शिरसंशुभं स्नातं नैवाभिवादयेत् ॥
 हारीतः । शुचिं देवाभिरकस्ति पितरः
 शुचिमयिषुः । शुचेर्विभ्यति रक्षांसि ये

चान्ये दुष्टचारिणः ॥ तथा । स्नानं दानं
 तपस्यागो मन्त्रकर्मविधिक्रियाः । मङ्गला-
 चारनियमाः शौचव्रतस्य निष्फलाः ॥
 शौचस्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तर-
 स्तथा । मृज्जलाभ्यां भवेत् बाह्यं भाव-
 शुद्धिस्तथापरं ॥ * ॥ अथ प्रातःस्नान-
 सङ्घे । ब्रह्मपुराणं । प्रातःस्नानं ततः
 कृत्वा संक्षेपेण यथोदितं । सक्याष्वापि
 तथा कुर्यात् नित्यनैमित्तिके तथा ॥
 कात्यायनः । यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं
 स्नायादनातुरः । दस्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ
 गेहे चेतदमन्त्रवत् ॥ दस्तान् प्रक्षाल्य प्रात-
 रनातुरः स्नायात् ॥ * ॥ आतुरं विशेष-
 यति आयुर्वेदीये । स्नानमर्दितनेत्रास्य-
 कर्णरोगातिमारिषु । आध्यानपीनसार्जौर्ण-
 भुक्तवत्सु च गहितं ॥ तत्कालमाह
 विष्णुः । प्रातःस्नायत्कणकिरणग्रस्तां प्राची-
 मवलोक्य स्नायात् । इति समुद्रकर-
 धृतं ॥ * ॥ श्रुतिकृतिलकं कुर्यात्
 स्नात्वा हस्तौ च भस्मना । दृष्टदोषविधा-
 तार्थं चाणालाद्यादिदर्शने ॥ उशनाः ।
 अभावे तुदकेनापि पितृदैवतमर्च-
 येत् । ब्रह्मपुराणे । कर्मादौ तिलकं
 कुर्याद्भ्रुपत्रं तद्वैष्णवं परं । गोप्रादानं
 जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणं ॥
 तस्मिन्भवति तत् सर्वमूर्ध्वपुत्रं विना कृतं ।
 ब्राह्मे । अशुभः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्या-
 न्यायुक्करी भवेत् । अनामिकार्थदा नित्यं
 श्रुतिदा च प्रादेशिनी ॥ व्यासः । जाह्नवी-
 तीरसन्तुतां यदं यद्वा विभर्ति यः ।

विभक्तिं रूपं सोऽर्कश्च तमोनाशाय
केवलं ॥*॥ गोपीचन्दनमाह शतातपः।
गोमतीतीरसञ्जतां गोपीदेहसमुद्भवां।
मृदं मूर्द्ध्ना बहेदवस्तु सर्वपापैः प्रमु-
च्यते ॥ ब्रह्माण्डपुराणे । उर्ध्वपुत्रं मृदा
कुर्यात् त्रिपुत्रं भस्मना सदा । तिलकं
वै द्विजः कुर्यात् चन्दनेन यदृच्छया ॥
उर्ध्वपुत्रं द्विजः कुर्यात् क्रत्रियश्च त्रि-
पुत्रकं । अर्धचन्द्रक वैश्याश्च वर्तुलं शूद्र-
योनिजः ॥ * ॥ आतुराणास्तु । अशिरस्कं
भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ च कर्मिणां ।
आर्द्धेण वाससा वापि मार्जनं दैहिकं
विदुः ॥ इति जावालवचनां शिरो विहाय
गात्रप्रक्षालनं । तदशक्तवार्द्धवाससा गात्र-
मार्जनं कुर्यात् तदनन्तरं सक्यां कुर्यात् ।
एतत्परमेव प्रातःसक्यां ततः कुर्यात्
दन्तधावनपूर्वकमिति याज्जबन्धवचनं ।
इत्याहिकाचारतद्धं ॥

प्रातःसक्या (स्त्री) सक्यादेहपूर्वार्द्धं । तदुत्-
पत्तिर्यथा । तस्मिन् गिरौ चन्द्रभागे बृह-
ल्लोहिततीरगां । सक्यां दृष्ट्वाथ पप्रच्छ
वशिष्ठः सादरस्तदा ॥ वशिष्ठ उवाच ।
किमर्थमागता भद्रे निर्जनं त्वं महीधरं ।
कश्च वा तनया गौरि किं वा तव चिकी-
र्षितं ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं यदि
शुभं न ते भवेत् । वदनं पूर्णचन्द्राभं
निश्चिकं वा कथं तव ॥ श्रीमार्कण्डेय
उवाच । तं श्रुत्वा वचनं तस्य वशिष्ठस्य
महात्मनः । दृष्ट्वा च तन्महात्मानं जलस्त-
मिव पावकं ॥ शरीरध्वग्ब्रह्मचर्यासदृशं

तं जटाधरं । सादरं प्रणिपत्याथ
सक्यावाच तपोधनं ॥ सक्यावाच ।
यदर्थमागता शैलं सिद्धं तस्मै तपो-
धन । तव दर्शनमात्रेण तस्मै सेत्स्यति
वा विभो ॥ तपः कर्तुमहं ब्रह्मन् निर्जनं
शैलमागता । ब्रह्मणोऽहं मनोज्ञाता
सक्या नाम्ना च विश्रुता ॥ नोपदेशमहं
जाने तपसो मुनिसत्तम । यदि ते युज्यते
शुभं मां त्वं समुपदेशय ॥ एतच्चिकी-
र्षितं शुभं नान्यत् किञ्च न विद्यते ।
अज्ञात्वा तपसोऽं भावं तपोवनमुप-
स्थिता । चिन्तया परिशुष्येऽहं वेपते
च मनः सदा ॥ श्रीमार्कण्डेय उवाच । आकर्ण्य
तस्या वचनं वशिष्ठो ब्रह्मणः सूतः । स्वयं
स सर्वकृत्याज्ज्ञो नान्यत् किञ्चन पृच्छवान् ॥
अथ तां नियतात्मानं तपसेऽतिधृतो-
द्यमां । वशिष्ठो मन्त्रयाक्रेण शुरुवत्
शिष्यवत्तदा ॥ वशिष्ठ उवाच । परमं यो
महत्तेजः परमं यो महत्तपः । परमः
परमाराधो विष्णुर्मनसि धीयतां ॥ मन्त्रे-
णानेन देवेशं विष्णुं भज शुभानने ।
उ नमो वासुदेवाय इत्यनेन च सस्तुतं ॥
मार्कण्डेय उवाच । उपदिश्य वशिष्ठोऽथ
सक्यायै तपसः क्रियां । तामाभाष्य
यथान्यायं तत्रैवास्तुर्दधे मुनिः ॥ यथोक्त-
स्तु वशिष्ठेन मन्त्रं तपसि साधनं ।
ब्रतेन तेन गोविन्दं पूजयामास
भक्तितः ॥ प्रसमस्तुन रूपेण यद्रूपं
चिन्तितं तया । पुरः प्रत्यक्तत्वां यात-
स्तथां विष्णुर्जगत्पतिः ॥ निमीलितक्या-

স্বাস্থ্যস্ত প্রবিশ্য হৃদয়ং হরিঃ । দিব্যে-
 স্তিতং দদৌ তস্মৈ বাচং দিব্যে চ চক্ষুধী ॥
 দিব্যং জ্ঞানং দিব্যচক্ষুর্দিব্যাং বাচমবাধ্য
 সা । প্রত্যক্ষং বীক্ষ্য গোবিন্দং তুষ্ঠাব
 জগতাং পতিং ॥ অথ তস্যাঃ শরীরস্ত
 বন্ধুলাজিনসংবৃতং । পরিক্ষীণং জটা-
 ত্রাণৈঃ পবিত্রং মুক্তি রাজিতং ॥ নিরীক্ষ্য
 রূপয়াবিষ্ঠো হরিঃ প্রোবাচ তামিদং ।
 শ্রীভগবানুবাচ । যঃ পশ্যতি সকামস্তাং
 পাণিগ্রাহয়তে তব । স সদ্যঃ ক্লীবতাং
 প্রাপ্য দুর্বলত্বং গমিষ্যতি ॥ পতিস্তব
 মহাভাগস্তপোরূপসমম্বিতঃ । সপ্তকল্পান্ত-
 জীবী চ ভবিষ্যতি সহ ত্বয়া ॥ অন্যচ্চ তে
 বদিষ্যামি পূর্বং যন্ননসি স্থিতং । অগ্নৌ
 শরীরত্যাগস্তে পূর্বমেব প্রতিশ্রুতঃ ॥ স
 চ মেধাতিথৈর্ষজ্ঞে মুনৈর্দাদশবার্ষিকে ।
 যতপ্রজ্বলিতে বহ্নৌ ন চিরাৎ ক্রিয়তাং
 ত্বয়া ॥ তত্র গত্বা স্বয়ং ছন্নং মুনিভি-
 নোপলক্ষিতা । মৎপ্রসাদাহুজিতা তস্য
 পুত্রী ভবিষ্যসি ॥ যস্তে বা বাঞ্ছনীয়ো-
 হস্তি স্বামী মনসি কশ্চন । তন্নিধায় নিজ-
 স্বাস্তে ত্যজ বহ্নৌ বপুঃ স্বকং ॥ নারায়ণঃ
 স্বয়ং সক্ষ্যাং পস্পর্শাধাপাণিনা । ততঃ
 পুরোডাশময়ং তৎ শরীরমভূৎ ক্রণাং ॥
 সন্নিহ্নেহমৌ মহাযজ্ঞে মুনিভিনোপ-
 লক্ষিতা । তদা বিষ্ণোঃ প্রসাদেন সা
 বিবেশ বিধেঃ স্ততা ॥ বহ্নিস্তস্যাঃ শরীরং
 তদধ্বু । সূর্য্যস্ত মণ্ডলে । শুদ্ধং প্রবেশয়া-
 মাস বিষ্ণোরেবাজ্জয়া পুনঃ ॥ সূর্য্যো দ্বিধা
 বিভজ্যাথ তৎ শরীরং তদা রথে । স্বকে

সংস্থাপয়ামাস প্রীতয়ে পিতৃদেবয়োঃ ॥
 যদূর্দ্ধভাগস্তস্যাস্ত শরীরস্য দ্বিজোত্তমাঃ ।
 প্রাতঃসক্ষ্যাভবৎ সা তু অহোরাত্রাদি-
 মধ্যগা ॥ যচ্ছেষভাগস্তস্যাস্ত অহোরাত্রান্ত-
 মধ্যগঃ । স সায়াসভবৎ সক্ষ্যা পিতৃপ্রীতি-
 প্রিয়া সদা ॥ সূর্য্যোদয়াচ্চ প্রথমং যদা
 স্মাদরুণোদয়ঃ । প্রাতঃসক্ষ্যা তদোদেতি
 দেবানাং প্রীতিকারিণী ॥ অস্তং গতে
 ততঃ সূর্য্যে শোণপদ্মনিভা সদা । উদেতি
 সায়াংসক্ষ্যাপি পিতৃণাং মোদকারিণী ॥
 ইতি কালিকাপুরাণে ২২ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥
 প্রাতঃকালকর্ভব্যবৈদিকতান্ত্রিকোপাসনা-
 বিশেষঃ । বৈদিকে তদনুষ্ঠানানি যথা ।
 মার্জনং ১ প্রার্থনং ২ প্রাণায়ামঃ ৩ আচ-
 মনং ৪ আপোমার্জনং ৫ অঘমর্ষণং ৬
 সূর্য্যোপস্থানং ৭ দেবতর্পণং ৮ সাবিত্র্যা-
 বাহনং ৯ সাবিত্রীধ্যানং ১০ সাবিত্রী-
 জপঃ ১১ সাবিত্রীবিমর্জনং ১২ আদিত্য-
 শুক্রপ্রীণনং ১৩ আত্মরক্ষণং ১৪ রুদ্রোপ-
 স্থানং ১৫ ত্র্যম্বকাদিভ্যো জলদানং ১৬
 সূর্য্যর্ঘদানং ১৭ সূর্য্যনতিঃ ১৮ ॥ * ॥
 তান্ত্রিকে তদনুষ্ঠানানি যথা । মন্ত্রাচ-
 মনং ১ জলশুদ্ধিঃ ২ করন্যাসঃ ৩ অঙ্গ-
 ন্যাসঃ ৪ অঘমর্ষণং ৫ হস্তকালনং ৬
 আচমনং ৭ সূর্য্যর্ঘদানং ৮ গায়ত্র্যা
 জলদানং ৯ তর্পণং ১০ গায়ত্রীধ্যানং ১১
 গায়ত্রীজপঃ ১২ জপসমর্পণং ১৩ ইষ্ট-
 দেবধ্যানং ১৪ প্রাণায়ামঃ ১৫ মূলমন্ত্র-
 জপঃ ১৬ জপসমর্পণং ১৭ প্রাণায়ামঃ ১৮
 নমস্কারঃ ১৯ । ইতি স্মৃতিতন্ত্রে ॥

প্রাতঃস্নানং (ক্লী) প্রভাতকর্তব্যাবগাহনাদি ।
 যথা । উষঃকালে তু সংপ্রাপ্তে কৃত্বা চাব-
 শ্চকং বুধঃ । স্নায়ামদীষু শুদ্ধাস্থ শৌচং
 কৃত্বা যথাবিধি ॥ প্রাতঃস্নানেন পূয়স্তে
 যেহপি পাপকৃতো জনাঃ । তস্মাৎ সর্ব-
 প্রযত্নেন প্রাতঃস্নানং সমাচরেৎ ॥ প্রাতঃ-
 স্নানং প্রশংসন্তি দৃষ্টাদৃষ্টকরং হি তৎ ।
 সুখমুপশ্রু সততং লালাদ্যাঃ সংস্রবন্তি
 হি ॥ অতো নৈবাচরেৎ কৰ্ম্মাণ্যকৃত্বা
 স্নানমাদিতঃ । অলক্ষ্মীঃ কালকর্ণী চ
 দুঃস্বপ্নং দুর্বিচিন্তিতং ॥ প্রাতঃস্নানেন
 পাপানি ধূয়স্তে নাত্র সংশয়ঃ । ন চ স্নানং
 বিনা পুংসাং প্রশান্ত্যং কৰ্ম্ম সংশ্রুতং ॥
 হোমে জপ্যে বিশেষেণ তস্মাৎ স্নানং
 সমাচরেৎ । অশক্তাবশিরস্কন্ত স্নানমশু
 বিধীয়তে ॥ ইতি গারুড়ে ৫০ অধ্যায়ঃ ॥#॥
 অপি চ। প্রাতঃ সংক্ষেপতঃ স্নানং মধ্যাহ্নে
 বিধিবিস্তরং । প্রাতর্মধ্যাহ্নয়োঃ স্নানং
 বানপ্রস্থগৃহস্থয়োঃ ॥ যতেস্ত্রিসবনং প্রোক্তং
 সফলং ব্রহ্মচারিণঃ । অপি চ । উষ-
 স্ত্যষসি যৎ স্নানং সন্ধ্যায়ামুদিতে রবৌ ।
 প্রাজাপত্যেন তত্তুল্যং মহাপাতক-
 নাশনং ॥ যৎ ফলং দ্বাদশাব্দানি প্রাজা-
 পত্যৈঃ কৃতৈর্ভবেৎ । প্রাতঃস্নায়ী তদা-
 প্নোতি বর্ষেণ অন্ধয়ান্বিতঃ ॥ য ইচ্ছেদ্বিপু-
 লান্ ভোগান্ চন্দ্রসূর্য্যগ্রহোপমান্ ।
 প্রাতঃস্নায়ী ভবেন্নিত্যং দ্বৌ মাসৌ মাঘ-
 কাঙ্কনৌ ॥ ঘটতিলী মাঘমাসস্ত প্রাতঃ-
 স্নায়ী হবিষ্যভুক্ । অতিপাপং মহাঘোরং
 মাসাদেব ব্যপোহতি ॥ মাতরং পিতর-

ঞ্চাপি ভ্রাতরং স্নহৃদং গুরুং । যমুদ্দিশু
 নিমজ্জেত দ্বাদশাংশং লভেত্তু সঃ ॥ ইতি
 গারুড়ে ২১৫ অধ্যায়ঃ ॥

প্রাতরাশঃ (পুং) প্রাতঃকালীনভোজনং ।
 তৎপর্যায়ঃ । কল্যবর্ত্তঃ ২ । ইতি হেম-
 চন্দ্রঃ ॥ প্রাতর্ভোজনং ৩ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
 শেষঃ ॥ কল্যজঙ্ঘিঃ ৪ । ইতি জটাধরঃ ॥
 প্রাতর্গেয়ঃ (পুং) প্রাতঃকালে গেয় ঐশ্বরাদি-
 র্থৈঃ । স্তুতিপাঠকঃ । তৎপর্যায়ঃ । স্তুতি-
 ব্রতঃ ২ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ প্রভাত-
 গাতব্যে ত্রি ॥

প্রাতর্ভোক্তা [ঋ] (পুং) কাকঃ । ইতি
 শব্দচন্দ্রিকা ॥ প্রভাতে ভোজনকর্ত্তরি
 ত্রি ॥

প্রাতর্ভোজনং (ক্লী) প্রাতরাশঃ । ইতি জটা-
 ধরঃ ॥

প্রাতিকা (স্ত্রী) জবা । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রাতিপদিকঃ (পুং) অগ্নিঃ । যথা । ইথন্তুতো
 মহানগ্নিব্রহ্মক্রোধোদ্ভবো মহান্ । উবাচ
 দেবং ব্রহ্মাণং তিথির্মে দীয়তাং প্রভো ।
 যস্মামহং সমস্তশ্চ জগতঃ খ্যাতিমাপ্নুয়াং ॥
 ব্রহ্মোবাচ । দেবানামথ যক্ষাণাং পুরুর্বা-
 গাঞ্চ সত্তম । আদৌ প্রতিপদা যেন ত্বমুৎ-
 পন্নোহসি পাবক ॥ ত্বংপদাৎ প্রাতি-
 পদিকং সংভবিষ্যস্তি দেবতাঃ । অতস্তে
 প্রতিপন্নাম তিথিরেষা ভবিষ্যতি ॥ ইতি
 বরাহপুরাণং ॥ নান্নি ক্লী । যথা । অধাভু-
 বিভক্ত্যর্থবৎ প্রাতিপদিকং । ইতি স্থপদ্ম-
 ব্যাকরণং ॥

প্রাতিভাব্যং (ক্লী) প্রতিভুবো ভাবঃ । জামিনী

ইতি ভাসা । যথা । সাক্ষিৎ প্রাতিভাব্যৎ
দানং গ্রহণমেব চ । বিভক্তা ভ্রাতরঃ কুর্যু-
র্নাবিভক্তাঃ পরস্পরং ॥ ইতি দায়ভাগঃ ॥

প্রাতিসিকং (ত্রি) অসাধারণং । তৎপর্যায়ঃ ।
অত্য়াসাধারণং ২ আবেশিকং ৩ । ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্রাতিহারঃ } (পুং) প্রাতিহারিকঃ । ইত্য-
প্রাতিহারকঃ } মরটীকায়ং ভরতঃ ॥

প্রাতিহারিকঃ (পুং) মায়াকারঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রাতিপঃ (পুং) প্রতীপপূত্রঃ । শান্তনুরাজঃ ।
ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্রাথমকল্লিকঃ (পুং) প্রথমারক্বেদাধ্যয়নঃ ।
প্রথমং শিক্ষণীয়ং কল্পং শাস্ত্রমধীতে যঃ
ইত্যর্থৈ বিকঃ । তৎপর্যায়ঃ । শৈক্ষঃ ২ ।
ইত্যমরভরতো ॥

প্রাথমিকঃ (ত্রি) প্রথমভবঃ । যথা । যত্রা-
বিরলক্রমেণ সিদ্ধিসিষাধয়মানুন্নিতয়স্তত্র
দ্বিতীয়ক্ৰমেণ পক্ষতাসম্পত্ত্যর্থং দ্বিতীয়ঃ
সিষাধয়িষাবিরহো বিশেষণমস্ত সিদ্ধেঃ
প্রাথমিকস্ত কিমর্থং । ইতি পক্ষতাশিরো-
মণিঃ ॥

প্রাথম্যং (ত্রি) প্রথমস্ত ভাবঃ । যথা । অস্মাভি-
রেব প্রাথম্যেন নানামুনীনাং বচনৈরেব-
শ্বিধো নিবন্ধঃ ক্রিয়তে । ইতি বিজয়-
রক্ষিতঃ ॥

প্রাচুঃ [স্] ব্য নাম । প্রাকাশ্চং । স্ফুটৎ ।
তৎপর্যায়ঃ । আবিঃ ২ । যথা । প্রাচু-
রাস্মিৎ । আবির্ভূতঃ । ইত্যমরভরতো ॥
প্রকাশঃ । সম্ভাব্যং । বৃত্তিঃ । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥

প্রাচুর্ভাবঃ (পুং) আবির্ভাবঃ । যথা । বপুঃ
প্রাচুর্ভাবাদনুন্নিতমিদং জন্মনি পুরা । ইতি
কুবলয়ানন্দঃ ॥

প্রাদেশঃ (পুং) তর্জ্জনীমহিতবিস্তৃতা
ইত্যমরঃ ॥ দেশমাত্রং । যথা । প্রাদেশো
দেশমাত্রে চ তর্জ্জন্মসুষ্ঠসাম্মিতে । ইতি
মেদিনী ॥ অসুষ্ঠস্য প্রদেশিণ্যা ব্যাসঃ
প্রাদেশ উচ্যতে । ইতি দেবীপুরাণক ॥

প্রাদেশনং (ক্লী) দানং । ইত্যমরঃ ॥

প্রাদোষঃ } (ত্রি) প্রাদোষসম্বন্ধী । ইতি
প্রাদোষকঃ } সিদ্ধান্তকৌমুদী ॥

প্রাধান্যং (ক্লী) প্রধানত্বং । প্রধানস্ত ভাবঃ ।
যথা । বেদার্থোপনিবন্ধত্বাৎ প্রাধান্যং
হি মনোঃ স্মৃতং । ইতি ধর্মদীপিকা ॥

প্রাধ্বং ব্য অনুকূলং । ইত্যমরঃ ॥ নত্
ইতি মেদিনী

প্রাধ্বঃ (ত্রি) দূরপথঃ । প্রহ্বঃ । বন্ধঃ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥ রথঃ । ইতি বোপদেবঃ ॥

প্রান্তঃ (পুং) অন্তভাগঃ । শেষসীমা । যথা ।
প্রান্তেষু সংসক্তনমেরুশাখং ধ্যানাস্পদং
ভূতপতের্বিবেশ ॥ ইতি কুমারতৃতীয়-
সর্গঃ ॥

প্রান্ততঃ [স্] ব্য প্রান্তভাগে । যথা । প্রাচীরং
প্রান্ততো বৃত্তিঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রান্তরং (ক্লী) দূরশূন্যোহধ্বা । ইত্যমরঃ ॥
ছায়াতরুজলাদিরহিতে পথি প্রান্তরং
দূরং শূন্যো দূরশূন্যঃ দূরশাসৌ শূন্যশ্চেতি
বা দূরশূন্যো জলাদিবর্জিতত্বাৎ ঈদৃক্
যোহধ্বা স প্রান্তরমিত্যম্বয়ঃ । প্রকৃষ্ট-
মন্তরং ব্যবধানমবকাশো বা অত্রৈতি

प्राप्तुरं । इति भरतः ॥ विपिनं ।
 कोटरं । इति मेदिनी ॥
 प्राप्तशून्यं (क्ली) दूरशून्यपथः । छायादि-
 रहितपथः । इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रापणं (क्ली) नयनं । प्राप्तिः । प्राप्ति-
 प्रेरणा । प्रकर्षण व्यापनं । ञ्यन्ता-
 दण्यन्ताद्वा प्रपूर्वापधातोर्भावे अनट्
 प्रत्ययः ॥
 प्रापणिकः (पुं) पण्यविक्रयी । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
 प्रापणीयं (त्रि) प्राप्यं । प्राप्यते यं ।
 प्रपूर्वापधातोः कर्मण्यनीयप्रत्ययः ॥
 प्रापेयः (पुं) गङ्गर्कगणविशेषः । यथा ।
 प्रवाच्य जनयं पूत्रान् दिव्यान् वै
 गायनोत्तमान् । चतुर्दश देवगङ्गर्काः
 प्रापेयाः परिकीर्त्तिताः ॥ इत्यग्निपुराणं ॥
 प्रापुः (त्रि) प्रस्थापितः । तत्पर्यायः । प्रणि-
 हितः २ । लक्षः । तत्पर्यायः । विमः २
 भावितः ३ आसादितः ४ भूतः ५ । इत्य-
 मरः ॥
 प्रापुपङ्कत्वं (त्रि) मृतं । इत्यमरः ॥
 प्रापुभावः (पुं) जातोक्तः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ लक्षसत्तादौ त्रि ॥
 प्रापुरुपः (त्रि) पण्डितः । मनोज्ञः । इत्य-
 मरः ॥ रूपवांश्च ॥
 प्रापुव्यं (त्रि) प्राप्यं । प्राप्यते यं ।
 प्रपूर्वापधातोः कर्मणि तव्यप्रत्ययः ॥
 प्राप्तिः (स्त्री) उदयः । धनादिवृद्धिः । अधि-
 गमः । लातः । इत्यमरभरतो ॥ प्रापणं ।
 संहतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ अणिमा-

दयैकैश्वर्यास्तुर्गतैश्वर्याविशेषः । स च अती-
 प्तितप्रापणं । इति हेमचन्द्रः भरतश्च ॥
 प्राप्यं (त्रि) प्रापुव्यं । तत्पर्यायः ।
 गम्यं २ समासाद्यं ३ । इत्यमरः ॥
 प्राबोधिकः (पुं) उषःकालः । इति शब्द-
 माला ॥ प्राबोधकोऽपि पाठः ॥
 प्राभवं (क्ली) श्रेष्ठत्वं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 प्राभाकरः (पुं) मीमांसकविशेषः । यथा ।
 व्याप्तिस्वरूपं निरूप्य परमतनिराकरण-
 पूर्वकं स्वमतेन तद्ग्रहोपायमभिधातुं
 प्रथमं प्राभाकरमतमुपदर्शयति सेय-
 मित्यादिना । इति व्याप्तिग्रहोपायशिरो-
 मणिः ॥ प्राभाकरमते व्यापुः सकृद्दर्शन-
 गम्यत्वं यथा तस्मात् परिशेषेण सकृद्दर्शन-
 गम्या सा । इति व्याप्तिग्रहोपायचिन्ता-
 मणिः ॥
 प्राडृतं (क्ली) उपदोक्तं । इत्यमरः ॥
 प्राडृतकं (क्ली) प्राडृतं । तत्पर्यायः ।
 कौशलिका २ । इति हारावली ॥
 प्रामाद्यः (पुं) वासकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 स्वार्थे ष्ये प्रमादः । तस्य भावे क्ली ॥
 प्रामाणिकः (त्रि) हेतुकः । सर्वार्थादाहः ।
 शास्त्रज्ञः । परिच्छेदकः । प्रमाणकर्त्ता ।
 इति प्रमाणशब्दात् कर्त्तरि षिकप्रत्ययः ॥
 प्रामाण्यं (क्ली) प्रमाकरणत्वं । प्रमाणशब्दात्
 भावार्थे ष्यप्रत्ययः ॥
 प्रामाण्यवादः (पुं) प्रमाकरणताकथनं ।
 तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्कथनं ।
 चिन्तामणिन्यायग्रन्थविशेषः । इति पूर्वा-
 चाध्याः ॥ स यथा । अथ जगदेव पञ्चनिमग्न-

মুদ্দিধীর্ষুরক্ষাদশস্ব বিদ্যাশ্বানেষভ্যর্হিত-
তমামাশ্বিকীং পরমকারণিকো মুনিঃ
প্রণিনায় । তত্র প্রেক্ষাবৎ প্রবৃত্তার্থং
প্রমাণাদিপদার্থতত্ত্বজ্ঞানান্নিশ্চেষয়সাধিগম
ইত্যাাদাবসূত্রয়ৎ । তেষু প্রমাণাধীনা
সর্বেষাং ব্যবস্থিতিরিতি প্রমাণতত্ত্বমত্র
বিবিচ্যতে । ইত্যাাদি গঙ্গেশোপাধ্যায়ঃ ॥
প্রামীত্যং (ক্লী) ঋণং । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
যতত্বঞ্চ ॥

প্রায়ঃ (পুং) মরণং । অনশনযত্ন্যঃ । তুল্যং ।
বাহুল্যং । ইতি মেদিনী ॥ বয়ঃ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রায়ঃ [স্] ব্য বাহুল্যং । ইত্যমরঃ ॥

প্রায়শ্চিত্তং (ক্লী) পাপক্ষয়মাত্রসাধনং কৰ্ম্ম ।
যথা হারীতঃ । প্রযতত্বাদ্বোপচিতমশুভং
নাশয়তীতি প্রায়শ্চিত্তং ॥ * ॥ তস্য ব্যুৎ-
পত্তিযথা । অঙ্গিরাঃ । প্রায়ো নাম তপঃ
প্রোক্তং চিত্তং নিশ্চয় উচ্যতে । তপো
নিশ্চয়সংযুক্তং • প্রায়শ্চিত্তমিতি স্মৃতং ॥
নিশ্চয়সংযুক্তম্পাপক্ষয়সাধনত্বেন নিশ্চিত-
মিত্যর্থঃ ॥ * ॥ পাপস্ত বৈদিকপ্রতিপাদ্যো-
হনর্থঃ । অনর্থশ্চানিষ্টসাধনং । পাপ-
কারণমুক্তং যাজ্ঞবল্ক্যেন । যথা । বিহিত-
স্যাননুষ্ঠানান্নিত্যস্ত চ সেবনাৎ । অনি-
গ্রহাচ্ছেদ্রিয়াণাং নরঃ পতনমুচ্ছতি ॥ * ॥
পাপবিশেষেণাবস্থা বিশেষমাহ মনুঃ ।
শরীরজৈঃ কশ্মদোবৈষ্যতি স্বাবরতাং নরঃ ।
বহ্নিকৈঃ পক্ষিযুগতাং মানসৈরস্ত্যজাতি-
তাং ॥ ইহ দুশ্চরিতৈঃ কেচিৎ কেচিৎ
পূর্বকৃতৈস্তথা । প্রাপ্নুবন্তি দুরাশ্বানো

নরা রূপবিপর্ষয়ং ॥ যমঃ । সুরাপো
ত্রক্ষহা গোল্লঃ স্ববর্ণস্তেয়কুম্বরঃ । পতিতৈতঃ
সংপ্রযুক্তশ্চ কৃতম্নো গুরুতল্পগঃ । এতে
পতন্তি সর্বেষু নরকেষুপূর্বশঃ ॥ * ॥
প্রায়শ্চিত্তমাহাত্ম্যং যথা । অঙ্গিরাঃ ।
উদ্যচ্ছন্ বহ্নদাদিত্যস্তমঃ সর্বেং ব্যপো-
হতি । তদ্বৎ কল্যাণমাত্তিষ্ঠন্ সর্বেং পাপং
ব্যপোহতি ॥ পাপক্ষেৎ পুরুষঃ কৃহ্না
কল্যাণমভিপদ্যতে । মুচ্যতে পাতকৈঃ
সর্বেষ্মহাভৈরিব চন্দ্রমাঃ ॥ কল্যাণং
প্রায়শ্চিত্তং ॥ * ॥ তস্মাবশ্যকর্তব্যত্বমাহ
যমঃ । তপসোহস্তে বিশুদ্ধ্যস্তি কৰ্ম্মণাং
বা পরিক্ষয়াৎ । তস্মাৎ কর্তব্যমেতৈস্ত
প্রায়শ্চিত্তং বিশুদ্ধয়ে ॥ কৰ্ম্মণাং ভোগেন
পরিক্ষাদিত্যর্থঃ ॥ * ॥ প্রায়শ্চিত্তাহত্বমাহ
মনুঃ । অকুব্বন্ বিহিতং কৰ্ম্ম নিষিদ্ধস্ত
সমাচরন্ । প্রসজংশ্চেন্দ্রিয়ার্থেষু প্রায়-
শ্চিত্তীয়তে নরঃ ॥ * ॥ অজ্ঞানাদযদি বা
জ্ঞানাৎ কৃহ্না কৰ্ম্ম বিগর্হিতং । তস্মা-
দ্বিমুক্তম্বিচ্ছন্ দ্বিতীয়ং ন সমাচরেৎ ॥ * ॥
প্রায়শ্চিত্তস্য কাম্যত্বং নৈমিত্তিকত্বং
নিত্যত্বঞ্চ যথা । জাবালঃ । কাম্যানাং
সফলার্থঞ্চ দোষঘাতার্থমেব চ । অতঃ
কাম্যং নৈমিত্তিকঞ্চ প্রায়শ্চিত্তমিতি স্থিতিঃ ॥
চরিতব্যমতো নিত্যং প্রায়শ্চিত্তং বিশু-
দ্ধয়ে । নিন্দ্যশ্চ লক্ষণৈর্যুক্তা জায়ন্তে
নিষ্কৃতৈনসঃ ॥ * ॥ জ্ঞানাজ্ঞানকৃতপাপয়োঃ
প্রায়শ্চিত্তভেদো যথা । অঙ্গিরাঃ । অকামতঃ
কৃতে পাপে প্রায়শ্চিত্তং ন কামতঃ ।
স্বাস্ত্রকামকৃতে যত্নু দ্বিগুণং বুদ্ধিপূর্বকে ॥ * ॥

অথ প্রায়শ্চিত্তিনস্পর্গদুপস্থানং । তত্রা-
 দ্ধিরাঃ । কৃতে নিঃসংশয়ে পাপে ন ভুঞ্জী-
 তানুপস্থিতঃ । ভুঞ্জানো বর্দ্ধয়েৎ পাপ-
 মসত্যং পর্ষদি ক্রবন্ ॥ সচেলং বাগ্নতঃ
 স্নাত্বা ক্লিন্নবাসাঃ সমাহিতঃ । উপস্থায়
 ততঃ শীঘ্রমার্ভিমান ধরণীং গতঃ । গাত্রৈশ্চ
 শিরসা চৈব ন চ কিঞ্চিদুদাহরেৎ ॥ উপ-
 স্থানঞ্চ ব্রাহ্মণান্ বস্ত্রাদিনা তোময়িত্বা
 কাম্যং । মহৎসু পাপেষু রাজ্জোহপ্যুপ-
 স্থিতঃ কার্যোত্যাহ দেবলঃ । স্বয়ং বা
 ব্রাহ্মণৈঃ কৃচ্ছমগ্নদোসে বিদীয়তে । রাজ্জা
 চ ব্রাহ্মণৈশ্চৈব মহৎসু পরিচক্ষতে ॥ * ॥
 পরিমদনাহাঙ্গিরাঃ । একবিংশতিসংখ্যা
 কৈর্মানাংসাবেদপারগৈঃ । বেদাঙ্গকুশলে-
 শ্চৈব পরিমৎ সং প্রকল্পয়েৎ ॥ চাতুর্বিদ্যং
 বিকল্পী চ অঙ্গবিদ্বন্মপাঠকঃ । ত্রয়শ্চাশ্র-
 মিনো বৃদ্ধাঃ পর্ষৎ স্যান্তু দশাবরা ॥ মনুঃ ।
 ত্রৈবিদ্যো হেতুকস্তকী নৈরুক্তো ধর্ম-
 পাঠকঃ । ত্রয়শ্চাশ্রমিণঃ পূর্বে পর্ষৎ স্যান্তু
 দশাবরা ॥ অঙ্গিরাঃ । এমা তু লঘুকার্যেষু
 মধ্যমেষু তু মধ্যমা । মহাপাতকিশোধেষু
 শতশো ভূয় এব বা ॥ প্রদর্শনার্থমিদং ।
 যাবদ্বিরেব নিরূপণং তাবদ্বিরেব পরিমৎ ।
 দৃষ্টার্থত্বাদেব তস্তাঃ । তথা চ যমঃ । একো
 দ্বৌ বা ত্রয়ো বাপি যদক্রয়ুর্ধর্মপাঠকাঃ ।
 স ধর্ম ইতি বিজ্ঞেয়ো নেতরেষাং সহ-
 স্রশঃ ॥ * ॥ প্রায়শ্চিত্তাকথনে দোষো
 যথা । আর্তানাং মার্গমাণানাং প্রায়-
 শ্চিত্তানি যে দ্বিজাঃ । জানন্তো ন প্রযচ্ছন্তি
 তেহপি তদ্দোষভাগিনঃ ॥ * ॥ অনর্চিতৈ-

রনাতুতৈরপৃষ্ঠৈশ্চৈব সংসদি । প্রায়-
 শ্চিত্তং ন বক্তব্যং জানদ্বিরপি জল্পতঃ ॥
 ন্যায়তো মার্গমাণস্য কল্লিয়াদেঃ প্রণা-
 মিনঃ । অন্তরা ব্রাহ্মণং কৃত্বা ত্রতমেতৎ
 সমাদিশেৎ ॥ * ॥ হারীতঃ । যথায়য়ো
 যথাকালং যথাপ্রাণঞ্চ ব্রাহ্মণে । প্রায়-
 শ্চিত্তং প্রদাতব্যং ব্রাহ্মণৈর্ধর্মপাঠকৈঃ ॥
 তস্মাৎ কৃচ্ছমথাপ্যর্দ্ধং পাদং বাপি বিধা-
 নতঃ । জ্ঞাত্বা বলাবলং কালং প্রায়শ্চিত্তং
 প্রকল্পয়েৎ ॥ * ॥ অশক্তাবনুগ্রহমাহ
 পরাশরঃ । দুর্বলেহনুগ্রহঃ কার্য্যস্তথা
 বৈ শিশুবৃদ্ধয়োঃ । অতোহন্যথা ভবেদোষ
 স্তস্মান্নানুগ্রহী ভবেৎ ॥ * ॥ স্নেহাদিনানু
 গ্রহে দোষো যথা । স্নেহাদ্বা যদি বা
 লোভাৎ মোহাদজ্ঞানতোহপি বা । কুর্ব-
 স্ত্যানুগ্রহং যে তু তৎ পাপং তেষু গচ্ছতি ॥
 শাস্ত্রীয়প্রায়শ্চিত্তমুদাহৃত্য পশ্চাদনুগ্রহঃ
 কার্য্য ইত্যাহাঙ্গিরাঃ । কৃত্বা পূর্বমুদাহারং
 যথোক্তং ধর্মবক্তৃভিঃ । পশ্চাৎ কার্য্যানু-
 সারেণ শক্ত্যা কুর্বস্ত্যানুগ্রহং ॥ * ॥ বৃদ্ধ-
 ত্বাদিভেদাৎ প্রায়শ্চিত্তং যথা । অশীতি-
 র্ষস্য বর্ষাণি বালো বাপ্যনযোড়শঃ । প্রায়-
 শ্চিত্তভার্কমহন্তি দ্বিয়ো রোগিণ এব চ ॥ * ॥
 অথ পাপনিক্রমণাদিঃ । তত্র মনুঃ ।
 থ্যাপনেনানুতাপেন তপসাধ্যয়নেন চ ।
 পাপকৃশ্মুচ্যতে পাপাতথা দানেন চাপদি ॥
 আপদীত্যনেন অধ্যয়নতপসৌর্দানমনুকল্প
 ইত্যুক্তং । এতচ্ছিন্দ্যতিরিক্তরিষয়ং ।
 হিংসায়ান্ত দানং মুখ্যং । যথা ভবিষ্যে ।
 হিংসাত্মকানাং সর্বেষাং কীর্ত্তিতানাং

মনীষিভিঃ । 'প্রায়শ্চিত্তকদম্বানাং দানং
প্রথম উচ্যতে ॥ তথা মনুঃ । দানেন বধ-
নির্গে কং সর্পাদীনাশক্ৰুবন্ । একৈকশ-
শচরেৎ কৃচ্ছ্রঃ দ্বিজঃ পাপাপনুভয়ে ॥ * ॥
সামান্যপ্রায়শ্চিত্তানি যথা সম্বর্তঃ । হিরণ্য-
দানং গোদানং ভূমিদানং তথৈব চ । নাশ-
য়ন্ত্যাশু পাপানি মহাপাতকজান্যপি ॥ যমঃ ।
শোমণেন শরীরস্য তপসাধ্যয়নে চ । পাপ
কৃচ্ছ্র্যতে পাপাং দানেন চ দমেন চ ॥ মনুঃ ।
কৃহা পাপং হি সন্তপ্য তস্মাৎ পাপাং
প্রমুচ্যতে । নৈকং কুর্যাৎ পুনরিত্তি
নিবৃত্ত্যা পুয়তে নরঃ ॥ বিষ্ণুপুরাণং । প্রায়-
শ্চিত্তান্যশেষাণি তপঃকস্মাত্মকানি বৈ ।
বানি তেষামশেষাণং কৃষ্ণানুসরণং পরং ॥
যমঃ । গবাহিকা দেবপূজা বেদাভ্যাসঃ
সরিৎপ্লবঃ । নাশয়ন্ত্যাশু পাপানি মহা-
পাতকজান্যপি ॥ গোতমঃ । হিরণ্যং গো-
র্কাসোসোহশ্বো ভূমিস্তিলা স্নতমন্নং ইতি
দেয়ানি । এতান্যেবানাদেশে বিকল্পেন
ক্রিয়েরন্ এনসি লঘুনি লঘুনি গুরুণি
গুরুণি । বিষ্ণুপুরাণং । এবং বিষয়ভেদাধৈ
বাবস্ত্যপ্যানি পুত্রক । প্রায়শ্চিত্তানি
সর্ক্বাণি গুরুণি চ লঘুনি চ ॥ অন্যথা হি
মহাবাহো লঘুনা মুপদেশতঃ । গুরুণামুপ-
দেশো হি নিশ্চয়োজনতাং ব্রজেৎ ॥ মহা-
ভারতে । যদ্যকার্যশতং কৃহা কৃতং
গঙ্গাভিষেচনং । সর্ক্বং দহতি গঙ্গাস্তুল-
লাশিমিবানলঃ ॥ * ॥ ব্রতানি শুদ্ধিকারণা-
ন্থাহ বিশ্বামিত্রঃ । কৃচ্ছ্রং চান্দ্রায়ণাদীনি
শুদ্ধ্যভ্যুদয়কারণং । প্রকাশে বা রহস্বে

বা সংশয়েহনুক্তকে ক্ষুটে ॥ প্রাজাপত্যঃ
শান্তপনঃ শিশুকৃচ্ছ্রঃ পরাকবঃ । অতি-
কৃচ্ছ্রঃ পর্ণকৃচ্ছ্রঃ সৌম্যঃ কৃচ্ছ্রাতিকৃচ্ছ্রকঃ ॥
মহাশান্তপনঃ শুদ্ধো তপ্তকৃচ্ছ্রস্ত পাবনঃ ।
জলোপবাসকৃচ্ছ্রশ্চ ব্রহ্মকৃচ্ছ্রস্ত শোধকঃ ॥
এতে সমস্তা ব্যস্তা বা প্রত্যেকমেকশো-
হপি বা । পাতকাদিষু সর্ক্বেষু পাপকেনু
প্রযত্নতঃ ॥ কাশ্যাশ্চান্দ্রায়ণৈর্গুক্তাঃ কেবলা
বা বিশুদ্ধয়ে । শিশুচান্দ্রায়ণং প্রোক্তং
যতিচান্দ্রায়ণং তথা । যবমধ্যং তথা
প্রোক্তং তথা পিপালিকারুতি ॥ উপবাস-
স্ত্রিরাত্রং বা মাসঃ পক্ষস্তদন্ধকং । মড়হ-
ছাদশাহাদি কার্যং শুদ্ধিফলাথিনা ॥ উপ-
পাতকযুক্তানামনাদির্কেষু চৈব হি ।
প্রকাশে চ রহস্বে চ অভিসম্বাদ্যপে-
ক্ষয়া ॥ জাতিশক্তিগুণান্ দৃষ্টা সর্ক্বদ্বুদ্ধি-
কৃতং তথা । অনুবন্ধাদিকং দৃষ্টা সর্ক্বং
কার্যং যথাক্রমং ॥ প্রকাশকৃতে পাপে
ব্রতানি মুখ্যানি । রহস্কৃতে জপাদীনি ।
যথা প্রাজাপত্যাদীণ্ডভিধায় মনুঃ । এতৈ-
দ্বিজাতয়ঃ শোধ্যা ব্রতৈরাবিষ্কৃতৈনমঃ ।
অনাবিষ্কৃতপাপাংস্ত মন্ত্রৈর্হোমৈস্ত শোধ-
য়েৎ ॥ দেবলঃ । প্রকাশ উক্তং নংকিঞ্চিৎ
বিংশভাগো রহস্কৃতে । ত্রিংশভাগঃ ষষ্টি-
ভাগঃ কল্পেয়া জাত্যাধ্যপেক্ষয়া ॥ ইতি
প্রায়শ্চিত্তবিবেকঃ ॥ * ॥ অথ প্রায়শ্চিত্ত-
পূর্ক্বাহকৃত্যং । শঙ্খলিখিতৌ । বাপ্য ক্বেশ-
নথান্ পূর্ক্বং স্নতং প্রাশ্চ বহিনিশি ।
প্রত্যেকং নিয়তং কালমান্নো ব্রত-
মাদিশেৎ । প্রায়শ্চিত্তমুপাসীনো বাগ্নত-

দ্বিসবনং স্পৃশেৎ ॥*॥ কেশধারণেচ্ছায়াং
 দ্বিগুণত্রতাদিকমাহ হারীতঃ । রাজা বা
 রাজপুত্রো বা ব্রাহ্মণো বা বহুশ্রুতঃ ।
 কেশানাং বপনং কৃত্বা প্রায়শ্চিত্তং সমা-
 চরেৎ ॥ কেশানাং ধারণার্থস্তু দ্বিগুণং
 ত্রতমাচরেৎ । দ্বিগুণে তু ত্রতে চীর্ণে
 দ্বিগুণা দক্ষিণা ভবেৎ ॥ * ॥ বিদ্বদ্বিপ্রনৃপ-
 স্ত্রীণাং নেঘ্যতে কেশবাপনং । খাতে মহা-
 পাতকিনো গোহস্তশচাবকীর্ণিনঃ ॥ * ॥
 মধবাস্ত্রীণাং বিশেষমাহ ভবদেবভট্টপুত্রং
 বচনং । বপনং নৈব নারীণাং নানু-
 ব্রজ্যা জপাদিকং । ন গোষ্ঠে শয়নং তামাং
 ন চ দদ্যাৎগবাজিনং ॥ সর্বান্ কেশান্
 সমুদ্বৃত্য ছেদয়েদঙ্গুলিদ্ধয়ং । সর্বত্রৈবং
 হি নারীণাং শিরসো নুগুনং স্মৃতং ॥ * ॥
 অথ ধেনুমূল্যব্যবস্থা । তত্র সম্বর্ভঃ ।
 প্রাজাপত্যত্রতাশক্তৌ ধেনুং দদ্যাৎ
 পয়স্বিনীং । ধেনোরভাবে দাতব্যং তুল্যাং
 মূল্যং ন সংশয়ঃ ॥ পয়স্বিনীমিতি বিশে-
 যণং দুগ্ধোপযোগায় । স চ বৎসং বিনা
 ন সস্তবতি । অতঃ সবৎসায়্য এব দানং
 মুখ্যং । তদভাবে যথোচিতং মূল্যং ।

তদসম্ভবে পুরাণত্রয়ং । দ্বাত্রিংশৎপণিকা
 গাবো বৎসঃ পৌরাণিকো । ভবেদিত্তি
 কাত্যায়নবচনাৎ ॥ ষট্‌ত্রিংশতমিতি
 কৃত্বা পঠন্তি । ধেনুঃ পঞ্চভিরাঢ্যানাং
 মধ্যানাং ত্রিপুরাণিকী । কার্ষাপণৈকমূল্য
 হি দরিদ্রাণাং প্রকীর্তিতা ॥ * ॥ প্রায়-
 শ্চিত্তোত্তরকর্তব্য্যাণি যথা । ভবিষ্যে ।
 ক্রিয়তে শুদ্ধয়ে যত্নু ব্রাহ্মণানাস্তু ভোজনং ।
 শুদ্ধার্থমিতি তৎ প্রোক্তং বৈনতেয়
 মনীষিভিঃ ॥ জাবালঃ । আরস্তে সর্ব-
 কৃচ্ছাণাং সমাপ্তৌ । বিশেষতঃ । আজ্যে-
 নৈব হি শালাগ্নৌ জুহুয়াদাহতীঃ পৃথক্ ।
 শ্রাদ্ধং কুর্যাদ্ভ্রতশ্রান্তে গোহিরণ্যান-
 দক্ষিণং ॥ * ॥ প্রায়শ্চিত্তানস্তরং গোভ্যো
 যবসং দদ্যাৎ । যদি তু গাবস্তদত্ততৃণং ন
 গৃহ্নীযুস্তদা পুনস্তৎপ্রায়শ্চিত্তমনুতিষ্ঠেৎ ।
 যথা হারীতঃ । স্বশিরসা যবসনাদায়
 গোভ্যো দদ্যাৎ যদি তাঃ প্রমুদিতা গৃহ্নীযু-
 রথৈনং প্রবর্তয়েয়ুঃ । এনং কৃতপ্রায়-
 শ্চিত্তং । ইতরথা ন । ইতি প্রায়শ্চিত্ত-
 তত্ত্বং ॥ * ॥ অথ প্রায়শ্চিত্তবিবেকোক্ত-
 নববিধপাপানাং প্রায়শ্চিত্তানি লিখ্যন্তে ।

অথাতিপাতকান	প্রায়শ্চিত্তানি	তদশক্তৌ ধেনুদানং ।	তদশক্তৌ চূর্ণীদানং ।	দক্ষিণা ।
ব্রাহ্মণস্ত মাতৃগমনঃ চুহিতৃগমনং স্মৃগা- গমনঞ্চ ।	অজ্ঞানতো দ্বিগুণ- দ্বাদশবার্ষিকত্রতং । তত্ত মহাপাতকে দ্রষ্টব্যং । জ্ঞানত একদ্বিগুণং ।	৩৬০ ধেনবঃ	১০৮০ কার্বা- পণাঃ । তল্লভ্য- স্বর্গাদি বা ।	২০০ গাবঃ । অশক্তৌ ২০০ কার্ষাপণাঃ ।

प्रार्थिकं (त्रि) बाह्ये भवत् । यथा ।
कैश्याज्ञाने तु प्रार्थिकमरणं ज्ञात्वा प्र-
क्षु चान्द्रायणादिकं । इति प्रार्थिच-
तद्वत् ॥ • •

प्रार्थिके [न्] (पुं) घोटकः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

प्रार्थोज्यं (त्रि) प्रयोजनार्हं । यथा ।
प्रार्थोज्यं न विभज्येत । यद्यश्च प्रयो-
जनार्हं पुस्तकादि तन्मूर्धः सह न विभज-
नीयमिति दायभागः ॥

प्रार्थोपविक्तः (त्रि) प्रार्थोपवेशविशिकः ।
यथा । प्रार्थोपविक्तं गङ्गायां परीतं
परमविभिः । इति त्रीभागवतं ॥ प्रार्थेण
युतुपर्वान्तानशनेनोपविक्तमिति तद्वी
कायां त्रीधरद्वामी ॥

प्रार्थोपवेशः (पुं) सम्यासपूर्वकानशन-
स्थितिः । यथा । प्रार्थोपवेशो राजर्षे-
विप्रशापां परीक्षितः । इति त्रीभाग-
वते १२ स्कन्धः ॥

प्रार्थकः (पुं) प्रार्थकः । शरीरारम्भकदृष्ट-
विशेषः । यथा । प्रार्थककर्मणां भोगा-
देव फलः । इति स्मृतिः ॥ प्रार्थकमन्त्रभि-
मानशुचः । इति त्रीभागवतं ॥ प्रार्थक-
कर्मविकेपाद्वासना तु न नशति । इति
भगवद्गीतायां मधुसूदनसरस्वती च ॥

प्रार्थिकः (स्त्री) गजवन्धनरञ्जुः । इति हारा-
वली ॥

प्रार्थम्भः (पुं) प्रकर्षेण आरम्भः । यथा ।
प्रार्थम्भे कर्मणां विप्रः पुण्डरीकं अरे-
द्धरिं ॥ इति स्मृतिः ॥

प्रार्थनं (क्त्वा) प्रकर्षेण वाचनं । तं-
प्रार्थना (स्त्री) पर्यायः । याक्त्वा २ अति-
शक्तिः ३ वाचना ४ अर्थना ५ । इति शब्-
दरत्नावली ॥

प्रार्थनीयं (स्त्री) द्वापरयुगं । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ प्रार्थनाविमये त्रि ॥

प्रार्थितः (त्रि) याचितः । शत्रुसंरुद्धः ।
अतिहितः । इति मेदिनी ॥ हतः ।
इति त्रिकाणशेषः ॥

प्रार्थन्यं (स्त्री) कर्णां राज्ञुलम्बमानमाल्यं ।
इत्यमरः ॥

प्रार्थनिका (स्त्री) स्वर्णरचितललितिका । स्वर्ण
हारः । इत्यमरः ॥

प्रार्थेयं (स्त्री) हिमं । इत्यमरः ॥

प्रार्थेयांशुः (पुं) चन्द्रः । इति हलानुधः ॥

प्रार्थवटः (पुं) वटः । इति जटाधरः ॥

प्रार्थवः (पुं) प्राचीरः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रार्थवणं (स्त्री) उत्तरीयवस्त्रं । तं पर्यायः ।

प्रच्छादनं २ संव्यानं ३ उत्तरीयकं ४ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ प्रकृष्टावरणम् ॥

प्रार्थवारः (पुं) उत्तरासङ्गः । उत्तरीयवस्त्रं ।
इत्यमरः ॥

प्रार्थवारकीटः (पुं) कीटविशेषः । तं-
पर्यायः । कुणः २ । इति जटाधरः ॥

प्रार्थवट् [ष] (स्त्री) वर्षाकालः । श्रावणभाद्र-
मासौ । इत्यमरः ॥

प्रार्थवडित्ययः (पुं) शरत्कालः । इति राज्ञु-
निर्घण्टः ॥

प्रार्थवत् (त्रि) प्रकृष्टावरणं । षडितवस्त्रं ।
इति भरतः ॥ तं पर्यायः । निवीतं २ ।

হি লক্ষণং । * । লিঙ্গমানমথো বক্ষ্যে
 পীঠো লিঙ্গসমো ভবেৎ ॥ দ্বিগুণেন
 ভবেদগর্ত্তঃ সমস্তাচ্ছোনক ধ্রুবং । তদ্বিধা
 চ ভবেদ্বিত্তির্জজ্ঞা তদ্বিস্তরার্কগা ॥ দ্বিগুণং
 শিখরং প্রোক্তং জজ্ঞায়াম্শৈব শোনক ।
 পীঠং গর্ত্তাবরং কস্ম তস্মানেন শুকা-
 ত্রকাং ॥ নির্গমস্ত সমাখ্যাতঃ শেষং মূল-
 বর্দেব তু । লিঙ্গমানঃ স্মৃতো হেষ দ্বার-
 মানমথোচ্যতে ॥ * ॥ করাগ্রং বেদবৎ
 কৃত্বা দ্বারং ভাগাফকং ভবেৎ । বিস্তরেণ
 সমাখ্যাতং দ্বিগুণং বেচ্ছয়া ভবেৎ ॥ দ্বার-
 বৎ পীঠমধ্যে তু শেষং শুমিরকং ভবেৎ ।
 পাদিকং শেষিকং ভিত্তির্দ্বারার্ধেন পরি-
 গ্রহাৎ ॥ তদ্বিস্তারসমা জজ্ঞা শিখরং
 দ্বিগুণং ভবেৎ । শুকাত্রা পূর্ববজ্জেষ্যা
 নির্গমোচ্ছায়কং ভবেৎ ॥ মণ্ডপে মান-
 মেতত্ত্ব স্বরূপক্ষাপরং বদে । * । ত্রৈবেদং
 কারয়েৎ ক্ষেত্রং যত্র তিষ্ঠন্তি দেবতাঃ ॥
 ইথং কৃতেন মানেন বাহুভাগবিনির্গতং
 নেমিঃ পাদেন বিস্তীর্ণা প্রাসাদস্য সম-
 স্ততঃ ॥ গর্ত্তস্ত দ্বিগুণং কুর্যাৎ নেম্যা মানং
 ভবেদিহ । স এব ভিত্তেরুৎসেধো দ্বিগুণঃ
 শিখরো মতঃ ॥ * ॥ প্রাসাদানাঞ্চ বক্ষ্যামি
 মানং যোনিক নামতঃ । বৈরাজঃ পুষ্প-
 কাথ্যশ্চ কৈলাসো মালকাহ্বয়ঃ ॥ ত্রিপি-
 ঠপঞ্চ পঠৈতে প্রাসাদাঃ সর্বযোনয়ঃ ।
 প্রথমশ্চতুরশ্চো হি দ্বিতীয়স্ত তদায়তঃ ॥
 রতো রতায়তশ্চান্নোহস্তাশ্চৈহ চ
 পঞ্চমঃ । এতেভ্য এব সম্ভূতাঃ প্রাসাদাঃ
 স্তমনোহরাঃ ॥ সর্বপ্রকৃতিভূতেভ্যশ্চত্বা-

রিংশচ্চ এব চ । মেরুশ্চ মন্দরশ্চৈব
 বিমানশ্চ তথাপরঃ ॥ ভদ্রকঃ সর্বতো-
 ভদ্রো রুচকো নন্দনস্তথা । নন্দিবর্দ্ধন-
 সংজ্ঞশ্চ শ্রীবৎসশ্চ নবেত্যমী ॥ চতুরশ্রাঃ
 সমুদ্ভূতা বৈরাজাদিতি গম্যতাং । * ।
 বড়ভী গৃহরাজশ্চ শালাগৃহঞ্চ মন্দিরং ॥
 বিমানশ্চ তথা ব্রহ্মমন্দিরে ভবনং তথা ।
 উস্তমং শিবিকা বেশ্ম নবৈতে পুষ্পকো-
 ত্তবাঃ ॥ * ॥ বলয়ো দুন্দুভিঃ পদ্যো মহা-
 পদ্মস্তথাপরঃ । ভদ্রকঃ সর্বতোভদ্রো
 রুচকো নন্দনস্তথা ॥ গুবাক্ষস্তথান্য়চ্চ
 রুতাঃ কৈলাসসম্ভবাঃ । * । গজোহথ
 রুমভো হংসো গরুড়ঃ সিংহনামকঃ ॥
 ভূমুখো ভূধরশ্চৈব ত্রীজয়ঃ পৃথিবীধরঃ ।
 রতায়তঃ সমুদ্ভূতো নবৈতে মালকা-
 হ্বয়াৎ ॥ * ॥ বজ্রং চক্রং তথান্য়চ্চ মুষ্টিকং
 বক্রসংজিতং । বক্রঃ স্বস্তিকখড়্গো চ
 গদা শ্রীরক্ষ এব চ ॥ বিজয়ো নামতঃ শ্বেত-
 ত্রিপিঠপসমুদ্ভবাঃ । * । ত্রিকোণপত্র-
 মর্দেন্দু চতুষ্কোণং দ্বিরক্কং ॥ যত্র তত্র
 বিধাতব্যং সংস্থানং মণ্ডপস্য তু । রাজ্যঞ্চ
 বিজয়শ্চৈব মায়ুর্বর্দ্ধনমেব চ ॥ পুত্রলাভঃ
 শ্রিয়ঃ পুষ্টিস্ত্রিকোণাদিক্রমাস্তবেৎ ॥ * ॥
 কুর্যাৎ ধ্বজাদিসংখ্যাং বা দ্বারি গর্ত্তগৃহ-
 স্তথা ॥ মণ্ডপঃ সমসংখ্যাভিগুণিতঃ সূত্রত-
 স্তথা । মণ্ডপস্য চতুর্থাংশাদ্ভদ্রঃ কার্যো
 বিজানতা ॥ স্পর্ধা গবাক্কোপেতো নির্গ-
 বাক্কোহথবা ভবেৎ । সার্কভিত্তিপ্রমাণেন
 ভিত্তিমানেন বা পুনঃ ॥ ভিত্তৈর্দ্বৈগুণ্যতো
 বাপি কর্তব্য মণ্ডপাঃ কচিৎ । প্রাসাদে

মঞ্জরী কার্য্যা চিত্রা বিষমভূমিকা ॥ পরি-
মাণনিরোধেন রেখা বৈষম্যভূমিকা। আধা-
রস্ত চতুর্দারশচতুর্মণ্ডপশোভিতঃ ॥ শত-
শৃঙ্গসমানুক্তো মেরুপ্রাসাদ উত্তমঃ ।
মণ্ডপাস্তস্য কর্তব্য ভদ্রেদ্বিভিরলঙ্কতাঃ ..
ঘটনাকারমানানাং ভিন্না ভিন্না ভবন্তি বে।
কিয়ন্তোনেমু সাধারা নিরাধারাশ্চ কেচন ॥
প্রতিচ্ছন্দভেদেন প্রাসাদাঃ সম্ভবন্তি তে।
অন্যোন্মসঙ্করাস্তেষাং ঘটনানাং ভেদতঃ ॥
দেবতানাং বিশেষায় প্রাসাদা বহবঃ
স্মৃতাঃ । প্রাসাদে নিয়মো নাস্তি দেবতানা
স্বয়ম্ভুবাং ॥ তান্যেব দেবতানাঞ্চ পূর্বমানেন
কারয়েৎ । চতুরস্রাস্তাস্ত্র চতুষ্কোণ-
সমম্বিতাঃ ॥ চন্দ্রশালাম্বিতাঃ কার্য্যা ভেরী-
শিখরসংযুতাঃ । পুরতো বাহনানাঞ্চ
কর্তব্য লঘুমণ্ডপাঃ ॥ নাট্যাশালাচ কর্তব্য
দ্বারদেশসমাশ্রয়া । প্রাসাদা দেবতানাঞ্চ
কার্য্যা দিগ্ধু বিদিক্ধুপি ॥ দ্বারপালাশ্চ
কর্তব্য মুখ্যা গত্তা পৃথক্ পৃথক্ । কিঞ্চি-
দ্বিদূরতঃ কার্য্যা মঠাস্ত্রোপজীবিনাং ॥
প্রায়ত জগতী কার্য্যা ফলপুষ্পজলাম্বিতা ।
প্রাসাদেষু স্তরান্ স্থাপ্য পূজাভিঃ পূজয়ে-
ন্নরঃ ॥ বাসুদেবঃ সর্বদেবাঃ সর্বভাক্
তদৃগ্হাদিকৃৎ । ইতি গারুড়ে প্রাসাদ-
কীর্তনং নাম ৪৭ অধ্যায়ঃ ॥

প্রাসাদকুকুটঃ (পুং) পারাবতঃ । ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্রাসিকঃ (পুং) প্রাসাদ্রধারী । প্রাসপ্রহারী ।
তৎপৰ্য্যায়ঃ । কৌলিকঃ ২ । ইত্য-
মরঃ ॥

প্রাস্থিকঃ (ত্রি) প্রস্থং সম্ভবতি প্রাস্থিকঃ
কটাহঃ । প্রস্থং স্বস্মিন্ সমাবেশয়তী-
ত্যর্থঃ । প্রাস্থিকী ব্রাহ্মণী । প্রস্থমব-
হরতি পচতি বেত্যর্থঃ । ইতি সিদ্ধান্ত-
কৌমুদী ॥

প্রাহঃ (পুং) নৃত্যোপদেশঃ । ইতি শব্দ-
মালা ॥ নিৰ্ব্বিসর্গশ্চেৎ প্রপূর্ববিতবস্ত-
ক্রধাতো রূপমপ্যেবং ॥

প্রাহ্লুঃ (পুং) পূর্বাঙ্কুঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রাহ্লু ব্য পূর্বাঙ্কুে । ইতি সিদ্ধান্তকৌমুদী ॥

প্রাহ্লুতনঃ (ত্রি) পূর্বাঙ্কুসম্বন্ধী । ইতি
সিদ্ধান্তকৌমুদী ॥

প্রাহ্লুতরাং ব্য অতিশয়পূর্বাঙ্কুে । ইতি মুঞ্চ-
বোধব্যাকরণং ॥

প্রিয়ঃ (পুং) ভর্তা । ইত্যমরঃ ॥ যুগবিশেষঃ ।

ইতি জটাধরঃ ॥ ঋদ্ধিনামৌষধং । হৃদ্যে

ত্রি । ইতি মেদিনী ॥ জীবকৌষধং ।

ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ প্রিয়োহপ্রিয়শ্চ

কার্য্যবশাস্তবতি ! যথা । নহি কশ্চ প্রিয়ঃ

কো বা বিপ্রিয়ো বা জগজ্জয়ে । কালে

কার্য্যবশাৎ সর্কে ভবন্ত্যেবাপ্রিয়াঃ প্রিয়াঃ ॥

ইতি শ্রীকৃষ্ণজন্মখণ্ডে ৫ অধ্যায়ঃ ॥

প্রিয়কঃ (পুং) পীতশালকঃ । নীপঃ । চিত্র-

য়ুগঃ । অলিঃ । প্রিয়সুঃ । কুকুমং । ইতি

মেদিনী ॥ ধারাকদম্বঃ । অশনবৃকঃ ।

ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রিয়ঙ্করঃ (ত্রি) প্রিয়কারকঃ । যথা । মহাঙ্গ-

লীন ঐক্ষ্বাকে বংশে দাশরথির্মম । পিতুঃ

প্রিয়ঙ্করো ভর্তা ক্ষেমকারস্তপম্বিনাং ॥

ইতি ভট্টঃ ॥

প্রিয়ঙ্করী (স্ত্রী) বৃহজ্জীবন্তী । শ্বেতকণ্ঠ-
কারী । অশ্বগন্ধা । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রিয়ঙ্গুঃ (স্ত্রী) স্বনামখ্যাতঙ্গন্ধিবৃক্ষবিশেষঃ ।

তৎপৰ্য্যায়ঃ । শ্যামা ২ মহিলাহুয়া ৩

লতা ৪ গোবন্দনী ৫ গুন্দ্রা ৬ ফলিনী ৭

ফলী ৮ বিষক্‌সেনা ৯ গন্ধফলী ১০

কারস্তা ১১ প্রিয়কঃ ১২ । ইত্যমরঃ ॥

প্রিয়বল্লী ১৩ ফলপ্রিয়া ১৪ গৌরী ১৫

ব্রতা ১৬ কঙ্গুঃ ১৭ কঙ্গুনী ১৮ ভঙ্গুরা ১৯

গৌরবল্লী ২০ শুভগা ২১ পৰ্ণভেদিনী ২২

শুভা ২৩ পীতা ২৪ মঙ্গল্যা ২৫ শ্রেয়সী ২৬ ।

অশ্বা গুণাঃ । শীতলত্বং । তিক্তত্বং । দাছ-

পিত্তাশ্রদোষভ্রমবাস্তিভ্রবক্রজাদ্যনাশি-

ত্বং । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ তুবরত্বং ।

অনিলনাশিত্বং । রক্তাতিযোগদৌৰ্গন্ধ্য-

শ্বেদগুলাতৃড়বিষমোহনাশিত্বঞ্চ । ইতি

ভাবপ্রকাশঃ ॥ * ॥ রাজিকা । পিপ্পলী ।

কঙ্গুঃ । ইতি মেদিনী ॥ কটুকী । ইতি

ধরণিঃ ॥

প্রিয়জনঃ (পুং) হৃদ্যালোকঃ । প্রৌঢ়ভাবজ্ঞঃ ।

যথা । প্রৌঢ়ভাবানুবিজ্ঞো যস্তস্য প্রিয়-

জনোহত্র সঃ । ইত্যজ্জলনীলমণিঃ ॥

প্রিয়ক্লীবঃ (পুং) শোণাকবৃক্ষঃ । ইতি রাজ-

নির্ঘণ্টঃ ॥

প্রিয়তমঃ (পুং) ময়ূরশিখাবৃক্ষঃ । ইতি শব্দ-

চন্দ্রিকা ॥ অতিশয়প্রিয়ে ত্রি ॥

প্রিয়তরঃ (ত্রি) অনয়োরতিশয়েন প্রিয়ঃ ।

ইতি ব্যাকরণং ॥

প্রিয়তা (স্ত্রী) প্রিয়স্য ভাবঃ । হার্দং । ইত্য-

মরঃ ॥

প্রিয়তোষণঃ (পুং) মোড়শবন্ধাতিরিক্তরতি-

বন্ধবিশেষঃ । তস্য লক্ষণং যথা । নারী

পাদৌ স্বহস্তেন ধারয়েজ্জঘনোপরি ।

স্তনাপীড়করঃ কামী কাময়েৎ প্রিয়-

তোষণঃ ॥ ইতি রতিমঞ্জরী ॥ প্রিয়স্য

তৃষ্ণিকারিণি ত্রি ॥

প্রিয়ত্বং (ক্লী) প্রিয়তা । তৎপৰ্য্যায়ঃ । প্রেম ২

প্রেমা ৩ স্নেহঃ ৪ প্রণয়ঃ ৫ হার্দং ৬

প্রিয়তা ৭ স্নিগ্ধতা ৮ । ইতি শব্দরত্না-

বলী ॥

প্রিয়দর্শনঃ (ত্রি) স্তদৃশ্যঃ । তৎপৰ্য্যায়ঃ ।

চক্ষুস্যঃ ২ । ইতি জটাধরঃ ॥

প্রিয়দর্শনঃ (পুং) শুকপক্ষী । ক্ষীরিকাবৃক্ষঃ ।

ইতি জটাধরঃ ॥

প্রিয়প্রায়ঃ [স্] (ক্লী) প্রিয়বাক্যং । তৎ-

পৰ্য্যায়ঃ । চটু ২ চাটু ৩ । ইতি হেম-

চন্দ্রঃ ॥

প্রিয়প্রেপ্তঃ (ত্রি) ইচ্ছার্থোদ্যুক্তং । উৎ-

স্ককঃ । ইতি জটাধরঃ ॥

প্রিয়মধুঃ (পুং) বলরামঃ । ইতি হেম

চন্দ্রঃ ॥

প্রিয়ম্বদঃ (পুং) খেচরঃ । গন্ধর্কভেদঃ ।

প্রিয়ভাষিণি ত্রি । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

তৎকারণং যথা । গোসহস্রপ্রদাতারো

ভূমিদাতার এব চ । যে স্ববর্ণপ্রদাতার-

স্তথা সর্বে প্রিয়ম্বদাঃ ॥ ইতি দানসাগরে

শিবপুরাণং

প্রিয়বর্ণী (স্ত্রী) প্রিয়ঙ্গুঃ । ইতি জটাধরঃ ॥

প্রিয়ব্রতঃ (পুং) স্বায়ম্ভুবমনুপুত্রঃ । যথা ।

প্রিয়ব্রতোত্তানপাদৌ মনোঃ স্বায়ম্ভুবস্য

तू । द्यौ पुत्रोः सुमहावीर्यो धर्मज्ञो
कथितो तव ॥ इत्याग्निपुराणं ॥

प्रियवल्ली (स्त्री) प्रियञ्चुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रियवादी [न्] (त्रि) मनोज्ञवन्ता । यथा ।

कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यव-

सायिनां । को विदेशः सविद्यानां कः

परः प्रियवादिनां ॥ इति चाणक्यं ॥

प्रियसथः (पुं) खदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रियश्चार्सो सथा चेति प्रियश्च सथा इति

च । इति व्याकरणं ॥

प्रियसत्यां (स्त्री) झनृत्वाक्यं । इति हेम-

चन्द्रः ॥

प्रियसन्देशः (पुं) चम्पकवृक्षः । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ प्रियसंवादश्च ॥

प्रियसालकः (पुं) असनवृक्षः । पेयासाल

इति ख्यातः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रिया (स्त्री) नारी । इति शब्दरत्नावली ॥

भाष्या । इति हेमचन्द्रः ॥ एला । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ मल्लिका । मदिरा । इति

राजनिर्घण्टः ॥ वार्द्धा । इति धरणिः ॥

प्रियाञ्चुः (पुं) आत्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तंफले हृदयजले च स्त्री ॥

प्रियालः (पुं) वृक्षभेदः । पियाल इति

भाषा । अश्व वीजं चिरञ्जीति प्रसिद्धं ।

तंपर्ष्यायः । चारः २ अथर्तः ३ खरस्फः ४

ललनः ५ चारकः ६ बह्वक्लः ७ सम्रद्रः ८

९ तापसप्रियः १० स्नेहवीजः १० उपवटः ११

मन्ववीर्याः १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥

पियालः १३ । इत्यमरः ॥ बह्वक्लः १४

राजादनं १५ तापसेकः १६ सम्रद्रः १७

धनुःपटः १८ । अस्य गुणः । पित्तकफाश्र-

नाशित्वं ॥ तंफलगुणाः । मधुरत्वं ।

गुरुत्वं । सिक्त्वं । सरत्वं । मरुत्पित्त-

दाहज्वरतृषापहत्वञ्च ॥ तन्मज्जगुणाः । मधु-

रत्वं । रुम्यत्वं । पित्तानिलापहत्वं ।

हृदयत्वं । दुर्जरत्वं । सिक्त्वञ्च । विस्तृत्वञ्च ।

आमवर्द्धनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ अपि

च । चारस्य च फलं पक्वं रुम्यं गौल्या-

म्लकं गुरु । तद्बीजं मधुरं रुम्यं पित्त-

दाहार्तिनाशनं ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रियाला (स्त्री) द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रियोदितं (त्रि) चाटुवाक्यं । इति शब्द-

रत्नावली ॥ प्रियवाक्यविषयश्च ॥

श्री क तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ क यं ।

प्राययन्ति कविसृजितरसायनानि । इति

हलायुधः । श्रीणयत्यपीति केचिन् । इति

दुर्गादासः ॥

श्री ङ व श्रीते । काशौ । इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ श्रीतिरिह श्रीतीभावः । ङ व यः

श्रीयते प्रणयिषु । इति हलायुधः । इति

दुर्गादासः ॥

श्री ञ तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ञ

प्रयति प्रयते । इति दुर्गादासः ॥

श्री ञ ग काशौ । तर्पणे । इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ तर्पणमिह श्रीतीभावः श्रीतीकर-

णञ्च । ञ ग प्रभुः श्रीणातु विश्वभुक् ।

श्रीणाति वान्भवजनानिति हलायुधः ।

श्रीणीते । इति दुर्गादासः ॥

श्रीः (स्त्री) श्रीतिः । इति कनधातुटीकायां

दुर्गादासः ॥ प्रथमा विभक्तिः । यथा । त्रिशः

स्थाने मोचनमिति धातुप्रदीपभट्टमल्लो ।

इति दुर्गादासः ॥

प्रफटः (त्रि) दक्षः । इत्यमरः ॥

प्रफषः (पुं) धातुः । दिवाकरः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुगादिरुदि

प्रफषा (स्त्री) जलविन्दुः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुगादिरुदिः

प्रेञ्चन् [९] (त्रि) चलनविशिकः । सं-
सक्तिविशिकः । यथा । ज्याकृष्टिवक्षथट-
कामुखपाणिपृष्ठप्रेञ्चनथाः शुचयसम्बलितो-
हन्विकायाः । इत्याद्यामरुशतकं ॥

प्रेञ्चा (स्त्री) दोला । इत्यमरः ॥ पर्याटनं ।
अश्वगतिः । सम्येषनासुरं । इति मेदिनी ॥
नृत्यं । इति धरणिः ॥

प्रेञ्चितं (त्रि) कम्पितं । इत्यमरः ॥

प्रेञ्चोल ९ क चापले । इति कर्बकल्ल-
क्रमः ॥ अन्तःसूतृतीयोपधः । अपि-
प्रेञ्चोलं । चापलं चकलीभावः । इति
दुर्गादासः ॥

प्रेञ्चोलनं (स्त्री) दोला । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रेञ्चोलितं (त्रि) दोलितं । तत्पर्यायः ।
तरलितं २ लूलितं ३ प्रेञ्चितं ४
ध्रुतं ५ चलितं ६ कम्पितं ७ ध्रुतं ८
वेल्लितं ९ आन्दोलितं १० । इति
हेमचन्द्रः ॥

प्रेतः (पुं) नरकसुप्राणी । इत्यमरः ॥

भूतभेदः । युते त्रि । इति मेदिनी ॥
वैदिकविधानेन ऋद्धदेहिकाभावात् विष्णु-
द्वेषात् बह्वनरकभोगान्ते प्रेतशरीरं
भवति । यथा । लोमश उवाच । ततो

वर्तित्थे काले स राजा पशुतां गतः ।
नैदिकेन विधानेन न लेभे मोक्ष-
देहिकं ॥ विष्णुप्रेक्ष्यमात्रेण युगानां
सप्तविंशतिं । डुक्ता च यातनां यामीं
निस्तर्गनरको नृपः ॥ समया गिरिराजस्तु
पिशाचोहृत्तदा महान् । * । तस्य रूपं
यथा । देवद्यूतिरधीयानः शुश्राव करुणा-
मयः । सनागत्य ततस्तत्र तं पिशाचं
ददर्श सः ॥ विकरालमुखं दौनं पिशाच-
नयनं वृषं । उर्ध्वमूर्ध्जकृष्णस्रं यमदूत-
मिवापरं ॥ चलञ्जिह्वस्रं लम्बोर्ध्वं दीर्घं
जञ्जिशिराकुलं । दीर्घाञ्जिं शुक्लतुण्डं
गर्भान्कं शुक्लपञ्जरं ॥ इति पाद्मोत्तरुखण्डे
१७ अध्यायः ॥ * ॥ प्रेतश्चादिजनककस्माणि
यथा । हविर्ज्जुह्वति नाग्नौ ये गोविन्दं
नार्चयन्ति ये । लभन्ते नाञ्जविद्यां सुतीर्थं
विमुखाश्च ये ॥ सुवर्णं वस्त्रतामूलं रत्न-
मन्त्रं फलं जलं । आर्तेभ्यो न प्रयच्छन्ति
सर्के सुकृतदारकाः ॥ त्रकस्रं स्त्रीधनानि
लोभादेव हरन्ति ये । बलेन ह्यद्वाना
वापि धूर्ताश्च परवर्षकाः ॥ नास्तिकाः
कुहकाश्चोरा ये चान्ये वक्रवृत्तयः । बाल-
रुद्धातुरस्त्रीषु निन्दयाः सत्यवर्जिताः ॥
अग्निदा गरदा ये च ये चान्ये कूटसाक्षिणः ।
अगम्यागामिनः सर्के ये चान्ये ग्राम-
याजिनः ॥ व्याधाचरणसम्पन्ना वर्णादिधर्म-
वर्जिताः । देवोपदेवदनुजस्त्रफोयकादि-
सेविनः ॥ सर्वदा मादकद्रव्यपानमती
हरिद्विषः । देवतोच्छिष्टपतितनृप-
श्राद्धान्नभोजिनः ॥ असंकर्मारता नित्यं

সৰ্বপাতকপাপিনঃ । পাষণ্ডধৰ্ম্মাচরণাঃ
 পুরৌধোবৃত্তিজীবিনঃ ॥ পিতৃনাতৃস্নুষাপত্য-
 স্বদারত্যাগিনশ্চ যে । যে কদৰ্য্যাশ্চ
 লুকাশ্চ নাস্তিকী ধৰ্ম্মদূষকাঃ ॥ ত্যজন্তি
 স্বামিনং যুদ্ধে ত্যজন্তি শরণাগতং । গবাং
 ভূমেশ্চ হৰ্ত্তারো যে চাশ্চে রত্নদূষকাঃ ॥
 মহাক্ষেত্রেষু সৰ্বেষু প্রতিগ্রহরতাশ্চ
 যে । পরদ্রোহরতা যে চ তথা যে প্রাণি-
 হিংসকাঃ ॥ পরাপবাদিনঃ পাপা দেবতা-
 গুরুনিন্দকাঃ । কুপ্রতিগ্রাহিণঃ সৰ্বেষু
 সম্ভবন্তি পুনঃ পুনঃ ॥ প্রেতরাক্ষসপৈশাচ্য-
 তিৰ্য্যগ্ৰক্ষকুসোনিষু । ন তেষাং স্তুত-
 লেশোহস্তি ইহ লোকে পরত্র চ ॥ ইতি
 পদ্মোত্তরখণ্ডে ১৮ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ পঞ্চ-
 প্রেতোপাখ্যানং যথা । ব্রাহ্মণ উবাচ ।
 প্রেতানাং নাম জাতীনাং যুস্মাকং সম্ভবঃ
 কথং । কিন্তুং কারণমুদ্दिश्य যুয়মীদৃশ-
 নামকাঃ ॥ প্রেতা উচুঃ । অহং স্বাহু সদা
 ভুক্ত্বা দদ্যাং পর্য্যুষিতং সদা । এতৎকারণ-
 মুদ্दिश्य নাম পর্য্যুষিতং মম ॥ ১ ॥ সূচিতা
 বহবোহনেন বিপ্রাদ্যা হুম্নকাজ্জিহ্বাঃ । এতৎ
 কারণমুদ্दिश्य সূচীমুখমিমং বিদুঃ ॥ ২ ॥ শীত্ৰং
 গচ্ছতি বিপ্রেণঘাচিতঃ ক্ষুধিতেন বৈ । পশ্চা-
 ত্তুঙ্কন্তে দ্বিজঃ শিক্ৰমেঘ শীত্ৰক উচ্যতে ॥ ৩ ॥
 গৃহোপরি সদা ভুঙ্কন্তে স্বাহু দ্বিজভয়েন
 হি । দ্বিজায় কুৎসিতং দত্ত্বা এষ রোহক
 উচ্যতে ॥ ৪ ॥ মৌনেনাপি স্থিরো নিত্যং
 নাচিতো বিলিখন্মহীং । অস্মাকমপি
 পাপিষ্ঠো লেখকো নাম এষ বৈ ॥ ৫ ॥
 মেদ্রেণ লেখকো যাতি রোহকঃ পার্শ্বতঃ

শিরাঃ । শীত্ৰকঃ পঙ্গুতাং প্রাপ্তঃ সূচী
 সূচীমুখোহভবৎ ॥ * ॥ প্রেতানামাহারো
 যথা । দ্বিজ উবাচ । যে জীবা ভুবি তিষ্ঠন্তি
 সৰ্বেষু আহারমূলকাঃ । যুস্মাকমপি আহারং
 শ্রোতুমিচ্ছামি তদ্বৃতঃ ॥ প্রেতা উচুঃ ।
 শৃণু আহারমস্মাকং সৰ্বসত্ত্ববিগর্হিতং ।
 শ্লেগ্নমূত্রপুরীষেণ যোষিতাস্ত মলেন চ ।
 গৃহাণি ত্যক্তশৌচানি প্রেতা ভুঞ্জন্তি তত্র
 বৈ ॥ স্ত্রীভির্জঙ্ঘানি জীর্ণানি সংকীর্ণাপ-
 হতানি চ । মলেনাতিজুগুপ্তানি প্রেতা
 ভুঞ্জন্তি তত্র বৈ ॥ ভয়লজ্জাবিহীনানি
 পতিতৈঃ সেবিতানি চ । অন্যান্যদস্ত্য-
 যুক্তানি প্রেতা ভুঞ্জন্তি তত্র বৈ ॥ কলহা-
 যিতশোকানি ত্যক্তশোভানি মগুনৈঃ ।
 সবর্চ্ক্ষানি ভাগানি প্রেতা ভুঞ্জন্তি তত্র
 বৈ ॥ বলিমন্ত্রবিহীনানি দ্বিজাদৃষ্টানি যানি
 তু । নিয়মত্রতহীনানি প্রেতা ভুঞ্জন্তি তত্র
 বৈ ॥ গুরবো নৈব পূজ্যন্তে স্ত্রীজিতানি
 মলানি চ । সক্রোধান্যপবিত্রাণি প্রেতা
 ভুঞ্জন্তি তত্র বৈ ॥ ভুঞ্জন্তি ভিন্নভাগেষু
 মৰ্য্যাদারহিতেষু চ । অন্যান্যোচ্ছিক্ৰ-
 যুক্তেষু তত্র প্রেতাস্ত ভুঞ্জতে ॥ সকেশ
 মাক্ষিকোচ্ছিক্ৰং পৃতিপর্য্যুষিতং তথা ।
 সক্রোধঞ্চ সশোকঞ্চ তচ্চ প্রেতেষু
 ভোজনং ॥ সনগ্নং ভোজনং যচ্চ নোক্ত-
 রীয়ং পদাসনং । সোষ্ণীষং সাম্বরীকক্ষং
 তচ্চ প্রেতেষু ভোজনং ॥ অর্দ্ধগ্রাসং
 মহাগ্রাসং সোৎক্ষিপ্তং পতিতং তথা ।
 দুৰ্ভুক্তং গোষ্ঠিককৈব তচ্চ প্রেতেষু
 ভোজনং ॥ মৌতিকং মৃতককৈব রজসং

কলুমীকৃতং । নির্দীপং কৃগিবচ্চাগ্রে
 যন্তু ক্লং প্রৈতিকস্ত তং ॥ এতত্তে কথিতং
 সর্বং যৎ প্রেতেষেব ভোজনং । নির্বিগ্ধাঃ
 প্রেতজাত্যা বৈ পৃচ্ছামস্তাং দ্বিজো-
 তম ॥ * ॥ প্রেতহাভাবকারণং যথা । ন
 প্রেতো জায়তে যেন যেন চৈবেহ জায়তে ।
 এতৎ সর্বং সমাসেন প্রাক্রহি বদতাং বর ॥
 ব্রাহ্মণ উবাচ । একরাত্রং ত্রিরাত্রং বা কৃচ্ছং
 চান্দ্রায়ণাদিকং । ত্রেতস্বপ্যুষিতো যন্তু ন
 প্রেতো জায়তে নরঃ ॥ মিক্টাম্পানদাতাথ
 সততং শ্রদ্ধয়াগ্নিতঃ । দেবপূজাকরো
 নিত্যং ন প্রেতো জায়তে নরঃ ॥ ত্রিরগ্নি-
 রেকপঞ্চাগ্নিনিরগ্নির্বাপ্যুপাসকঃ । সর্বভূত-
 দয়াপন্নো ন প্রেতো জায়তে নরঃ ॥ তুল্য-
 মানাপমানশ্চ তুল্যঃ কাঞ্চনলোক্যোঃ ।
 তুল্যঃ শত্রৌ চ মিত্রে চ ন প্রেতো জায়তে
 নরঃ ॥ দেবতাতিথিপূজাস্ত গুরুজাতিসু
 নিত্যশঃ । বেদশাস্ত্ররতো নিত্যং ন
 প্রেতো জায়তে নরঃ ॥ জিতক্রোধো মদৈ-
 শ্বর্য্যতৃষ্ণাসঙ্গবিবজিতঃ । ক্ষমাক্রোধ-
 স্তৃণীলশ্চ ন প্রেতো জায়তে নরঃ ॥
 দেবতাতিথিপূজাস্ত পর্বতাংশ্চ নদীস্তথা ।
 পশ্যেদেবালয়াংশ্চৈব ন প্রেতো জায়তে
 নরঃ ॥ * ॥ প্রেতত্বকারণং যথা । শূদ্রাম্ যো
 দ্বিজো ভুঙ্ক্তে যঃ ক্রামতি দ্বিজোত্তমং ।
 বৃতিহা দ্বিজদেবেষু স প্রেতো জায়তে
 নরঃ ॥ মাতরং পিতরং বৃদ্ধং জ্ঞাতিং
 * সাধুজনং তথা । লোভাৎ ত্যজতি যঃ
 স্নেহং স প্রেতো জায়তে নরঃ ॥ অযাজ্য-
 যাজকশ্চৈব যাজ্যঞ্চ পরিবর্জয়েৎ । শূদ্রানু-

গ্রহকর্তা চ স প্রেতো জায়তে নরঃ ॥
 কুজ্যোতিষি কুবিদ্যস্ত কুজনেধু কুদে-
 শকঃ । শূদ্রসেবাকরো রাজ্ঞাং স প্রেতো
 জায়তে নরঃ ॥ সেবকায়াপক্রতো যঃ
 সেবকস্তুপরিগ্রহঃ । তাবুভাবপি জায়তে
 প্রেতো কালাম কিং প্রদঃ ॥ দ্বিজানু-
 মন্ত্রিতো ভুঙ্ক্তে শূদ্রাম্ বা দ্বিজস্য তু ।
 শূদ্রেণৈব দ্বিজঃ প্রেতো নিরয়ানুপগচ্ছতি ॥
 গীতবাদ্যরতো নিত্যং মদ্যপস্ত্রীনিষেবণাৎ ।
 দ্যুতমাংসপ্রিয়ো যন্তু স প্রেতো জায়তে
 নরঃ ॥ বৃথারতো বৃথামাংসো বৃথাবাদী
 বৃথামতিঃ । নিন্দকো দ্বিজদেবানাং
 স প্রেতো জায়তে নরঃ ॥ বৃদ্ধং
 বালং গুরুং বিপ্রং যোহবমন্য ভূমক্তি
 বৈ । কন্যাং দদাতি শুঙ্কেন স প্রেতো
 জায়তে নরঃ ॥ ন্যাসাপহর্তা মিত্রক্রক্-
 পরপাকরতস্তথা । বিশ্রান্তঘাতী কূটশ্চ স
 প্রেতো জায়তে নরঃ ॥ নির্দোষান্ স্ত্রুদো
 নারীস্ত্যজেৎ কালাম পাতি যঃ । ধন-
 মীহেত যস্তমাং স প্রেতো জায়তে নরঃ ॥
 হস্ত্যশ্বরথবানানি স্ততশয্যাসনাদি যঃ ।
 কৃষ্ণাজিনঞ্চ গৃহ্নাতি অনাপৎসু গতৌ
 দ্বিজঃ ॥ তথোভয়যুথীং কালং সশৈলাং
 মেদিনীং দ্বিজঃ । কুরুক্ষেত্রস্থ যদানং
 চাণ্ডালাং পতিতাতথা । মাস্নিকেহপি
 নবশ্রাদ্ধে ভূঞ্জন্ প্রেতাম মুচ্যতে ॥ ব্রহ্মহা
 গোবধী স্তেয়ী স্ত্রাপো গুরুতল্লগঃ ।
 ভূমিকণ্ঠাপহর্তা যঃ স প্রেতো জায়তে
 নরঃ ॥ লালাসঙ্করকৃমিত্যং বর্ণসঙ্কর-
 কৃতথা । যোনিসঙ্করকৃচ্চাপি স প্রেতো

জায়তে নরঃ ॥ বিক্রীণাতি বিমং শঙ্কং
 তিলানাং লবণশ্চ তু । গবাং কেশরিণাং
 মোহাং বিক্রয়াং প্রেততাং ব্রজেৎ ॥
 কূটমাপ্যে চ তৌল্যেন ক্রয়ং ক্রীণাতি
 বিক্রয়াৎ । মদ্যতক্রপয়োদধাং স প্রেতো
 জায়তে নরঃ ॥ স্ত্রীরক্লে মদ্যপানে তু
 যুগয়ামনুধাবতি । নিত্যনৈমিত্তিকেহদাতা
 স প্রেতো জায়তে নরঃ ॥ ইত্যগ্নি-
 পুরাণং ॥ * ॥ মনুষ্যাণাং আতিবাহিক-
 দেহানন্তরং প্রেতদেহো ভবতি । যথা
 বিষ্ণুধর্মোত্তরে । তংক্ষণাদেব গৃহ্নাতি
 শরীরমাতিবাহিকং । আতিবাহিকসংজ্ঞা-
 হসৌ দেহো ভবতি ভার্গব ॥ কেবলং
 তন্মনুষ্যাণাং নান্যেযাং প্রাণিনাং কচিৎ ।
 প্রেতপিণ্ডস্ততো দত্তৈর্দেহমাপ্নোতি
 ভার্গব ॥ ভোগদেহমিতি প্রোক্তং ক্রমা-
 দেব ন সংশয়ঃ । প্রেতপিণ্ডা ন দীয়ন্তে
 যস্য তস্য বিমোক্ষণং ॥ শ্মাশানিকে-
 ভ্যো দেবেভ্য আকল্পং নৈব বিদ্যতে ।
 তত্রাস্য যাতনা ঘোরাঃ শীতবাততপো-
 স্তবাঃ ॥ ততঃ সপিণ্ডীকরণে বাস্কবৈঃ স
 কৃতে নরঃ । পূর্ণে সন্মৎসরে দেহমতো-
 হন্যং প্রতিপদ্যতে ॥ ততঃ স নরকে
 যাতি স্বর্গে বা স্বেন কর্মণা ॥ ইতি শুদ্ধি-
 তত্ত্বং ॥

.. প্রেতকার্যং (ক্লী) যতস্য দাহাদিসপিণ্ডী-
 করণান্তং কর্ম । যথা । অকৃত্বা প্রেত-
 কার্য্যাণি প্রেতস্য ধনহারকঃ । বর্ণানাং
 মদ্বধে প্রোক্তং তদব্রতং নিয়তশ্চরেৎ ॥
 ইতি দায়তত্ত্বং ॥

প্রেতগৃহং (ক্লী) শ্মশানং । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
 প্রেততর্পণং (ক্লী) মরণাবধিসপিণ্ডীকরণ-
 পর্যন্তং প্রেতশব্দোল্লেকেন জলদানং
 যথা । অত্র প্রেততর্পণে তিলাংশ্চুতি
 বিশেষোপাদানাং সূর্যাদিবারেণাপি
 তিলৈরেব তর্পণং প্রতীয়তে ॥ তদনুষ্ঠানং
 যথা । অপঃ সর্কে শব্দস্পর্শিনো গত্বা
 পিতৃপদস্থানে প্রেতপদোহেন দ্বিতীয়া
 স্তং তর্পয়েয়ুঃ পিতৃশব্দোচ্চারণেহপি ত্বহা
 ভবতি । এতেন অনুকগোত্রং প্রেতং
 অনুকদেবশর্মাণং তর্পয়ামি । ইতি সাম-
 গানাং প্রয়োগঃ । বজুর্বেদিনাস্ত অনুক-
 গোত্র প্রেত অনুকদেবশর্মান্ তৃপ্যস্ব ।
 ইতি সম্বোধনান্তবাক্যং । ইতি শুদ্ধি
 তত্ত্বং ॥

প্রেতদেহঃ (পুং ক্লী) প্রেতশরীরং । যথা । কৃতে
 সপিণ্ডীকরণে নরঃ সংবৎসরাং পরং ।
 প্রেতদেহং পরিত্যজ্য ভোগদেহং প্রপ-
 দ্যতে ॥ ইতি তিথ্যাদিতত্ত্বধৃতবিষ্ণুধর্মো-
 ত্তরীয়বচনং ॥ * ॥ পূরকপিণ্ডানেন তদ্রং
 পত্তির্যথা । শিরস্বাদ্যেন পিণ্ডেন প্রেতস্য
 ক্রিয়তে সদা । দ্বিতীয়েন তু কর্ণাক্ষি-
 নাদিকাস্ত সমাসতঃ ॥ গলাং সভূজবক্ষাং সি
 তৃতীয়েন যথাক্রমাং । চতুর্থেন তু
 পিণ্ডেন নাভিলিঙ্গগুদানি চ ॥ জানুজজ্ঞে
 তথা পাদৌ পক্ষ্মেন তু সর্বদা । সর্ব-
 মর্মাণি ষষ্ঠেন সপ্তমেন তু নাড়য়ঃ ॥ দন্ত-
 লোমাদ্যক্টমেন বীর্য্যঞ্চ নবমেন তু । মূশ-
 মেন চ পূর্ণত্বং তৃপ্ততা ক্ষুদ্রিপর্ষায়ঃ ॥ ইতি
 শুদ্ধিতত্ত্বধৃতকর্মপুরাণবচনং ॥

প্রেতপি

প্রেতনদী (স্ত্রী) বৈতরণী । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

প্রেতপটহঃ (পুং) মরণকালে বাদনীয়বাদ্য-
বিশেষঃ । তৎপর্যায়ঃ । ভবক্লং ২ যত্ন্য-
ভঙ্গুরকঃ ৩ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্রেতপতিঃ (পুং) যমঃ । ইতি হলায়ুধঃ ॥

প্রেতপক্ষঃ (পুং) গৌণচান্দ্রাশ্বিনকৃষ্ণপক্ষঃ ।

তত্র যত্ন্য পার্বণবিধিনা সাংবৎসরিকং
শ্রাদ্ধং কৰ্ত্তব্যং । যথা । আমাচ্যঃ পক্ষমে
পক্ষে কন্যাসংস্থে দিবাকরে । যো বৈ
শ্রাদ্ধং নরঃ কুৰ্যাদেকস্মিন্নপি বাসরে ॥
তস্য সংবৎসরং যাবত্ৰুপ্তাঃ স্ত্যঃ পিতরো
ক্রবং ॥ নভা বাথ নভশ্চো বা মলমাসো
যদা ভবেৎ । সপ্তমঃ পিতৃপক্ষঃ স্যাদন্য-
ত্রৈব তু পক্ষমঃ ॥ ইতি । তত্র যত্ন্য
সপিণ্ডীকরণাদূৰ্দ্ধং যত্র যত্র প্রদীয়তে ।
তত্র তত্র ত্রয়ং কুৰ্যাদ্বজ্জয়িত্বা যত্নাহনি ॥
অমাবাস্যাং ক্ষয়ো যস্য প্রেতপক্ষেহথবা
পুনঃ । সপিণ্ডীকরণাদূৰ্দ্ধং তস্যোক্তঃ
পার্বণো বিধিঃ ॥ ইতি শঙ্কোক্তেন প্রত্যা
দ্বিকং পার্বণবিধিনা কৰ্ত্তব্যং । ইতি
মলমাসতত্ত্বং ॥ * ॥ তত্র নিমিদ্ধদিনেহপি
তিলতর্পণং কৰ্ত্তব্যং । যথা স্মৃতিঃ । তীর্থে
তিথি বিশেষে চ গঙ্গায়াম্ প্রেতপক্ষকে ।
নিমিদ্ধেহপি দিনে কুৰ্য্যৎ তর্পণং তিল-
মিশ্রিতং ॥ ইতি চ মলমাসতত্ত্বং ॥

প্রেতপিণ্ডঃ (পুং) মরণাবধিসপিণ্ডীকরণ-
পর্যন্তং প্রেতসম্প্রদানকপিণ্ডাকারাম্ ।
যথা । ন স্বধাক্ষ প্রযুক্তীত প্রেতপিণ্ডে
দশাহিকে । ভাষেতৈতচ্চ বৈ পিণ্ডং

যজ্ঞদত্তস্য পূরকং ॥ * ॥ তন্তংপিণ্ডস্য
প্রেতাস্ককরণত্বং যথা ।- ব্রহ্মপুরাণে ।
শিরস্ত্বাদ্যেন পিণ্ডেন প্রেতস্য ক্রিয়তে
সদা । দ্বিতীয়েন তু কর্ণাক্ষিনাসিকাস্ত
সমাসতঃ ॥ গলাংসভুজবক্ষাংসি তৃতী-
য়েন তথা ক্রমাৎ । চতুর্থেন তু পিণ্ডেন
নাভিলিঙ্গগুদানি চ ॥ জাহুজ্জৈ তথা
পাদৌ পক্ষমেন তু সর্বদা । সর্বমশ্মাণি
যষ্ঠেন সপ্তমেন তু নাড়য়ঃ ॥ দন্তলোমা-
দ্যক্টমেন বীৰ্য্যক্ নবমেন তু । দশমেন তু
পূর্ণত্বং তৃপ্ততা ক্ষুদ্রিপর্যায়ঃ ॥ * ॥ তদ-
করণে দোষো যথা । প্রেতপিণ্ডা ন দীয়ন্তে
যস্য তস্য বিমোক্ষণং । শ্মাশানিকেভ্যো
দেবেভ্য আকল্পং নৈব বিদ্যতে ॥ * ॥
পূরকপিণ্ডানাদেৱিতিকৰ্ত্তব্যতা যথা ।
পারস্করঃ । প্রেতায় পিণ্ডং দত্ত্বা অবনে-
জনদানপ্রত্যবনেজনেষু নামগ্রাহং যুগ্ময়ে
তাং রাত্রিং বিহায়সি ক্ষীরোদকে নিদধ্যুঃ
প্রেতাত্র স্নাহি পিব চেদং ক্ষীরমিত্যু-
চ্চার্যেতি । অত্র দানশব্দেন পিণ্ডান-
মুক্তং বহুবচনাৎ । তেনাবনেজনপিণ্ডান-
প্রত্যবনেজনেষু নামগ্রাহং নাম গৃহীত্বা
প্রেতপিণ্ডানুষ্ঠানং সমাপ্যৎ । বিহায়সি
রাত্রৌ ক্ষীরোদকে প্রেতাত্র স্নাহি পিব
চেদং ক্ষীরমিত্যুচ্চার্য নিদধ্যুঃ । প্রথমে-
হহনি যো দদ্যাৎ প্রেতায়াসং সমাহিতঃ ।
যত্নান্নবস্তু চান্যেষু স এব প্রদদাত্যপি ॥* ॥
প্রথমপিণ্ডকর্ত্ত্বনিয়মবৎ প্রথমপিণ্ডদ্রব্য-
নিয়মমাহ শুনঃ পুচ্ছঃ । প্রথমেহহনি যদ-
দ্রব্যং তদেব স্যাদশাহিকং । সদ্যঃ-

শৌচেহপি দ্যুতব্যঃ সর্বেহপি যুগপ-
তথা ॥ ত্র্যহাশৌচে প্রদাতব্যঃ প্রথমে
ত্বেক এবহি। দ্বিতীয়েহহনি চত্বারস্তুতীয়ে
পঞ্চ চৈবহি ॥ একস্তোয়াঞ্জলিস্ত্রবং পাত্র-
মেকঞ্চ দীয়তে। দ্বিতীয়ে দ্বৌ তৃতীয়ে
ত্রীন্ চতুর্থে চতুরস্তুথা ॥ পঞ্চমে পঞ্চ
যষ্ঠে ষট্ সপ্তমে সপ্ত এবচ। অষ্টমেহর্ফৌ
চ নবমে নবৈব দশমে দশ ॥ যেন স্র্যঃ
পঞ্চপঞ্চাশৎ তোয়স্যাঞ্জলয়ঃ ক্রমাৎ ।
তোয়পাত্রাণি তাবন্তি সংযুক্তানি তিলা-
দিভিঃ ॥ ইতি শুদ্ধিতত্ত্বং ॥

প্রেতপুরং (স্ত্রী) যমালয়ঃ । যথা । যাবচ্চ
কন্যাভুলয়োঃ ক্রমাদাস্তে দিবাকরঃ ।
তাবৎ শ্রাদ্ধস্য কালঃ স্যাৎ শূন্যং প্রেত-
পুরং তদা ॥ ইতি শ্রাদ্ধতত্ত্বং ॥

ঋতরাক্ষসী (স্ত্রী) তুলসী । ইতি রত্নমালা ॥

প্রেতবনং (স্ত্রী) শ্মশানং । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রেতবাহিতঃ (ত্রি) ভূতাবিষ্ঠঃ । ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্রেতশিলা (স্ত্রী) পিণ্ডদানার্থগয়াস্থিতপ্রস্তর-
বিশেষঃ । যথা। ব্রহ্মোবাচ । যেয়ং প্রেত-
শিলা খ্যাতা গয়ায়াং সা ত্রিধা স্থিতা ।
প্রভাসে প্রেতকুণ্ডে চ গয়াস্তরশিরস্যপি ॥
ধর্ম্মেণ ধারিতা ভূতৈ সর্বদেবময়ী শিলা ॥
প্রেতত্বং যে গতা নৃণাং পিত্রাদ্যা বান্ধবা-
দয়ঃ । তেষামুদ্ধরণার্থায় যতঃ প্রেতশিলা
ততঃ ॥ অতোহত্র মুনয়ো ভূপা রাজপত্ন্যা-
দয়ঃ সদা । তস্যাত্ শিলায়াং শ্রাদ্ধাদি-
কর্তারো ব্রহ্মলোকগাঃ ॥ গয়াস্তরস্য যস্মুণ্ড
তস্য পৃষ্ঠে শিলা যতঃ । মুণ্ডপৃষ্ঠে গিরি-

স্তস্মাত্ সর্বদেবময়ো হুয়ং ॥ মুণ্ডপৃষ্ঠস্য
পাদেষু যতো ব্রহ্মসরোমুখাঃ । অরবিন্দ-
বনস্তেষু তেন চৈবোপলক্ষিতঃ ॥ অর-
বিন্দো গিরিনাম ক্রৌঞ্চপাদাঙ্কিতো যতঃ ।
তস্মাদ্গিরিঃ ক্রৌঞ্চপদঃ পিতৃণাং ব্রহ্ম-
লোকদঃ ॥ গদাধরাদয়ো দেবা আদ্যা
আদৌ ব্যবস্থিতাঃ । শিলারূপেণ চ ব্যক্তা-
স্তস্মাদ্দেবময়ী শিলা । গয়াশিরশ্ছাদয়িত্বা
গুরুত্বাদাস্থিতা শিলা ॥ * ॥ স্নাত্বা প্রেত-
শিলাদৌ তু চরণান্মুহুতেন চ । পিণ্ডং
দদ্যাৎ মৈশ্বর্জ্ঞৈরাবাহু চ পিতৃন পরান্ ॥
অস্মৎকুলে মৃত্যু য়ে চ গতির্থেষাং ন
বিদ্যতে । তেষামাবাহয়িষ্যামি দর্ভপৃষ্ঠে
তিলোদকৈঃ ॥ পিতৃবংশে মৃত্যু য়ে চ
মাতৃবংশে চ য়ে মৃত্যুঃ । তেষামুদ্ধরণার্থায়
ইমং পিণ্ডং দদাম্যহং ॥ মাতামহকুলে
য়ে চ গতির্থেষাং ন জায়তে । তেষা-
মুদ্ধরণার্থায় ইমং পিণ্ডং দদাম্যহং ॥
অজাতদস্তা য়ে কেচিৎ য়ে চ গর্তেষু
পীড়িতাঃ । তেষামুদ্ধরণার্থায় ইমং পিণ্ডং
দদাম্যহং ॥ বন্ধুবর্গাশ্চ য়ে কেচিন্মাম-
গোত্রবিবর্জিতাঃ । স্বগোত্রে পরগোত্রে
বা গতির্থেষাং ন বিদ্যতে । তেষামুদ্ধরণা-
র্থায় ইমং পিণ্ডং দদাম্যহং ॥ উদ্বন্ধন-
মৃত্যু য়ে চ বিষশস্ত্রহতাশ্চ য়ে । আত্মোপ-
ঘাতিনো য়ে চ তেভ্যঃ পিণ্ডং দদাম্যহং ॥
অগ্নিদাহে মৃত্যু য়ে চ সিংহব্যত্ৰহতাশ্চ
য়ে । দংষ্ট্রিভিঃ শৃঙ্গিভিব্বাপি তেষাং
পিণ্ডং দদাম্যহং ॥ অগ্নিদগ্নাশ্চ য়ে কেচি-
ন্মায়িদগ্নাস্তথাপরে । বিদ্যুচ্চৌরহতা য়ে

চ তেমাং পিণ্ডং দদাম্যহং ॥ রৌরবে
চাক্তামিশ্রে কালসূত্রে চ যে গতাঃ ।
তেষামুদ্ধরণার্থায় ইমং পিণ্ডং দদাম্যহং ॥
অসিপত্রবনে ঘোরে কুন্তীপাকে চ যে
গতাঃ । তেষামুদ্ধরণার্থায় ইমং পিণ্ডং
দদাম্যহং ॥ অন্যেমাং যাতনাস্থানাং প্রেত-
লোকনিবাসিনাং । তেষামুদ্ধরণার্থায়
ইমং পিণ্ডং দদাম্যহং ॥ পশুবোনি-
গতা যে চ পক্ষিকীটসরীসৃপাঃ । অথবা
বৃক্ষবোনিস্থাস্তেভ্যঃ পিণ্ডং দদাম্যহং ॥
অসংখ্যাতনাসংস্থা যে নীতা যমশাসনে।
তেষামুদ্ধরণার্থায় ইমং পিণ্ডং দদাম্যহং ॥
জাত্যন্তরসহস্রাণি ভ্রমন্তঃ স্বেন কর্মণা ।
মানুষ্যং ছলভং যেমাং তেভ্যঃ পিণ্ডং
দদাম্যহং ॥ যে বাঙ্কবাবাঙ্কবা বা যেহন্য
জন্মানি বাঙ্কবাঃ । তে সর্কে ভৃগুমায়াস্ত
পিণ্ডদানেন সর্কদা ॥ যে কেচিৎ প্রেত-
রূপেণ বর্তন্তে পিতরো মম । তে সর্কে
ভৃগুমায়াস্ত পিণ্ডদানেন সর্কদা ॥ যে মে
পিতৃকুলে জাতাঃ কুলে মাতুস্তথৈব চ ।
গুরুশ্বশুরবন্ধনাং যেচান্যে বাঙ্কবা যুতাঃ ॥
যে মে কুলে লুপ্তপিণ্ডাঃ পুত্রদারবিব-
র্জিতাঃ । ক্রিয়ালোপগতা যে চ জাত্যক্কাঃ
পঙ্গবস্তথা ॥ বিরূপাস্ত্রামগর্ত্তা যে জ্ঞাতা-
জ্ঞাতাঃ কুলে মম । তেমাং পিণ্ডং
ময়া দত্তমক্ষয়মুপতিষ্ঠতাং ॥ সাক্ষিণঃ
সস্ত মে দেবা ব্রহ্মেশানাদয়স্তথা । ময়া
গয়াং সমাসাদ্য পিতৃণাং নিষ্কৃতিঃ কৃতা ॥
আগতোহহং গয়াং দেব পিতৃকার্যো
গদাধর। তন্মে সাক্ষী ভবস্বাদ্য অনুগোহহ-

য়গত্রয়াৎ ॥ ইতি গারুড়ে গয়ামাহাত্ম্যে
৮৫। ৮৬ অধ্যায়ঃ ॥

প্রেতশৌচং (ক্লী) মৃতসংস্কারাদি । যথা ।
যাজ্ঞবল্ক্য উবাচ । প্রেতশৌচং প্রবক্ষ্যামি
তচ্ছৃণুধ্বং যতব্রতাঃ । ঊনদ্বিবর্ষং নিখ-
নেন্ন কুর্যাদুদকস্ততঃ ॥ আশ্মশানাদনু-
ব্রজ্য ইতরো জ্ঞাতিভির্মৃতঃ । যমসূক্তং
তথা জপ্যং জপস্তিলোরৌকিকায়িনা ॥ স
দন্ধব্য উপেতশেচদাহিতায়াবৃতার্থবৎ ।
সপ্তমাদদশমাদ্বাপি জ্ঞাতয়ো হু পয়-
ন্ত্যপঃ ॥ অপনঃ শৌশুচদঘর্মনেন পিতৃদিঙ্-
মুখাঃ এবং মাতামহাচার্য্যপ্রেতানাঞ্চোদক-
ক্রিয়াঃ ॥ কামোদকাঃ সখিপুত্রস্বস্রীয়-
শ্বশুরর্জিজঃ । নামগোত্রেণ হু দকং সকৃৎ
সিঞ্চন্তি বাগ্‌যতাঃ ॥ পাষণ্ডপতিতস্তেনা
ন কুর্যুরুদকক্রিয়াং । ন ব্রহ্মচারিণো
ব্রাত্যা যোষিতঃ কামগাস্তথা ॥ স্বরাপা-
স্ত্বাঘ্নঘাতিন্যো নাশৌচোদকভাজনাঃ ।
অতো ন রোদিতব্যং হি ত্বনিত্যা জীব-
সংসৃতিঃ ॥ ক্রিয়া কার্য্যা যথাশক্তি ততো
গচ্ছেদগৃহান্ প্রতি । বিদশ্য নিষ্পত্রাণি
নিয়তা দ্বারি বেষ্মনঃ ॥ আচম্যাথাগ্নি-
মুদকং গোময়ং গৌরসর্ষপান্ । প্রবিশৈয়ুঃ
সমালভ্য কৃত্বাশ্মনি পদং শনৈঃ ॥ প্রবে-
শনাদিকং কর্ম্ম প্রেতসংস্পর্শিনামপি ।
ঈক্ষতাং তৎক্ষণাচ্ছুদ্ধিঃ পরেমাং স্নানসং-
যমাৎ ॥ ক্রীতলক্কাশনা ভূমৌ স্বপেয়ুস্তে
পৃথক্ পৃথক্ । পিণ্ডযজ্ঞাবৃতা দেয়ং প্রেতা-
য়ামং দিনত্রয়ং ॥ জলমেকাহমাকাশে
স্থাপ্যং ক্ষীরঞ্চ যুগ্ময়ে । বৈতালোপাসনাঃ

कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदिताः ॥ आ-
दन्तजन्मनः सद्य आचूडामैशिकी स्मृता ।
त्रिरात्रमात्रतादेशादशरात्रमतः परं ॥
त्रिरात्रं दशरात्रं वा शावमार्षोचमुच्यते ।
उनद्विवर्ष उभयोः सूतकं मातुरेव हि ।
असुरा जन्ममरणे शेषाहोत्रिर्विशुद्ध्यति ॥
दश द्वादश वर्णानां तथा पञ्चदशैव च ।
त्रिंशद्दिनानि च तथा भवति प्रेतसूतकं ॥
अहस्वदन्तकण्ठासु बालेषु च विशोधनं ।
गुर्वस्तु वासुनृचानमातुलश्रोत्रियेषु च ॥
अनोरसेषु पुत्रेषु भार्यासुन्यगतासु च ।
निवासराजनि तथा तदहः शुद्धिकारणं ॥
हतानां नृपगोविप्रैरश्वक्वंचात्रघातिनां ।
विषादैश्च हतानां नाशोचं पृथिवी-
पते ॥ सत्रित्रितरुक्कारिदातृरुक्कविदां
तथा । दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे
देशविप्लवे । आपद्यपि हि कर्त्तव्यां
सद्यःशोचं विधीयते ॥ कालोहयिः
कर्ममृदायुर्मनो ज्ञानं तपो जलं ।
पश्चात्तापो निराहारः सर्वेषां शुद्धि-
हेतवः ॥ इति गारुडे १०७ अध्यायः ॥
प्रेतश्राद्धं (स्त्री) प्रेतोद्देश्यकश्राद्धं ।
तदनुष्ठानं यथा । तत्र गोभिलः । अथै-
कोद्दिक्तमेकं पवित्रमेकोहर्ष एकः
पिण्डो नावाहनं नाग्नौकरणं नात्र विश्वे-
देवाः स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः । उप-
तिष्ठतामित्यक्षयस्थाने अभिरम्यतामिति
विसर्गोहभिरतोहस्मीति प्रतिवचनमेतं
प्रेतश्राद्धमिति । इति श्राद्धतत्त्वं ॥ * ॥
तत्र नवश्राद्धं तत्रु सायिककर्त्तव्यं

चतुर्थपञ्चमनवमैकादशाहेषु प्रेतश्राद्धं ।
यथा यमः । चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैका-
दशे तथा । यदत्र दीयते जस्तोस्तुम्ब-
श्राद्धमुच्यते ॥ इति श्राद्धविवेकः ॥ * ॥
सायिनिरग्युत्तरकर्त्तव्यं आद्यश्राद्धादि-
सपिण्डीकरणान्तं श्राद्धं । यथा । द्वादश
प्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा ।
सपिण्डीकरणैव इत्येतत् श्राद्ध-
षोडशं ॥ इति श्राद्धतत्त्वं ॥ * ॥ अशुघट-
श्राद्धं । तत्रु संवत्सरं यावत् प्रत्यहं
प्रेतोद्देश्यकामजलदानरूपं । यथा ।
पारस्करः । अहरहरममस्यै ब्राह्मणायोद-
कुम्भं दद्यात् पिण्डमप्येके निगृणन्ति ।
ददतीत्यर्थः । इति श्राद्धविवेकः ॥ * ॥
गयादितीर्थद्रव्यादिप्राप्तिनिमित्तमेकोद्दि-
क्तश्राद्धं । यथा । पितृयज्ञस्तु निर्वर्त्तय
मासिके श्राद्ध एव तु । श्राद्धं
प्रतिरुर्चो चैव मातापित्रोर्मुताहनि ॥
असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिक्तेन तर्प-
येत् । तेनाशुघटश्राद्धे मृताहविहित-
मासिके तथा विशिक्ततीर्थद्रव्यादिप्राप्तौ
प्रेतश्राद्धकरणेच्छायां मातापित्रोर्मुता-
हनि च असपिण्डीकृतं प्रेतमेको-
दिक्तेन तर्पयेत् । इति श्राद्धतत्त्वं ॥

प्रेत (स्त्री) प्रेतभावापन्ना । यथा ।
विष्णुरौ । तं सदित्यादि अमुकगोत्रायाः
प्रेताया अमुकीदेव्या अशोचास्तुद्वितीये-
हहि अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः प्रेतज्ञ-
विमुक्तिपूर्वकस्वर्गलोकगमनकामः सोप-
करणचन्दनास्त्रितधेनुदानमहं करिष्यामि ।

इति मोर्था ॥ * ॥ मृता । यथा । प्रेतायाः
पुत्रिकाया न भर्ता धनमर्हत्यपुत्रायाः ।
इति दायभागे शञ्जलिधितौ ॥

प्रेतय व्या लोकांतरं । त०पर्यायः ।
अमृत २ । इत्यमरः ॥

प्रेम [न्] (स्त्री पुं) सौहृद्यं । त०-
पर्यायः । प्रेमा २ प्रियता ३ हार्दं ४
स्नेहः ५ । इत्यमरः ॥ नर्म्न । इति मेदिनी ॥
प्रेमपातनं (स्त्री) रोदनं । नेत्रजलं ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रेमभक्तिः (स्त्री) स्नेहयुक्तश्रीकृष्णसेवा ।
विष्णुकान्तिकममता । तल्लक्षणं यथा ।
नारदपञ्चरात्रे । अनन्यममता विष्णो
ममता प्रेमसंप्लुता । भक्तिरित्युच्यते
तीक्ष्ण प्रह्लादोद्भवनारदैरिति ॥ प्रेम-
भक्तेश्च माहात्म्यं भक्तेश्चमाहात्म्यतः
परं । सिद्धमेव यतो भक्तेः फलं
प्रेमैव निश्चितं ॥ * ॥ अथ प्रेम-
सम्पत्तिचिह्नानि । सपुमस्कन्धे श्रीप्रह्लादस्य
वालानुशासने । निशम्य कर्माणि गुणा-
नहूल्यान् वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि ।
यदातिहर्षोऽपुलकाश्रुगदादं प्रोत्कृष्ट
उदगायति नृत्यते च ॥ यदा ग्रहग्रस्त
इव कचिद्वसत्याक्रन्दते ध्यायति बन्दते
जनं । मूढः स्वसन् वक्ति हरे जगत्-
पते नारायणेत्याश्चमतिर्गतद्रुपः ॥ तदा
पुमान् मुक्तसमस्तबन्धनस्तद्भावभावानुशया-
कृतकृतिः । निर्दग्धवीजानुशयो महीयसा
भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोक्कजं ॥ इति
श्रीहरिभक्तिविलासे ११ विलासः ॥

प्रेमा [न्] (पुं) स्नेहः । इत्यमरः ॥
वासवः । वायुः । इति मेदिनी ॥ आद्यस्य
लक्षणं यथा । सर्वथा ध्वंसरहितं सत्यापि
ध्वंसकारणे । यद्भावबन्धनं मृनोः स
प्रेमा परिकीर्तितः ॥ इत्युज्ज्वलनील-
मणिः ॥

प्रेमालिङ्गनं (स्त्री) स्नेहेन परिस्पर्शः ।
नायकनायिकयोरालिङ्गनविशेषः । तल्ल-
क्षणं यथा । नायककटिं नायिकयैक-
पादेन वेष्टयित्वा द्वितीयं पादं तस्य
जञ्जोपरि स्थापयित्वा यदालिङ्गनं त० ।
इति कामशास्त्रं ॥

प्रेमी [न्] (त्रि) प्रेमयुक्तः । स्नेहविशिष्टः ।
प्रेमशब्दादस्त्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ।
इति व्याकरणं ॥

प्रेयसी (स्त्री) प्रियतमानारी । त०पर्यायः ।
दयिता २ कान्ता ३ प्राणेशा ४ वल्लभा ५
प्रिया ६ हृदयेशा ७ प्राणसमा ८ प्रेष्ठा ९
प्रणयिनी १० । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रेयान् [स्] (पुं) पतिः । त०पर्यायः ।
दयितः २ कान्तः ३ प्राणेशः ४ वल्लभः ५
प्रियः ६ हृदयेशः ७ प्राणसमः ८ प्रेष्ठः ९
प्रणयी १० । इति हेमचन्द्रः ॥ अतिप्रिये
त्रि । इति जटाधरः ॥

प्रेरणं (स्त्री) प्रेषणं । पाठान् इति भाषा ।
यथा । धिक् चापले वंसिमवंसलङ्घं
यंप्रेरणादुत्तरलीभवस्त्या । इति नैषधे
३ सर्गः ॥

प्रेरणा (स्त्री) चोदना । फलभावना । विधि-
रिति यावत् । इति धर्मदीपिका ॥

सिंहलाङ्गुलः २ छड़ी ३ छटा ४ पिञ्जा ५।
इति शब्दमाला ॥

प्रोङ्फुल्लं (त्रि) विकसितं । यथा ।
ये वर्द्धिताः करिकपोलमदेन वृष्णाः
प्रोङ्फुल्लपङ्कजरजःसुरभीकृताङ्गाः । ते
साम्प्रतं विधिवशादागमयन्ति कालं निम्बेषु
चार्ककुम्भेषु करीलकेषु ॥ इति भागिनी-
विलासः

प्रोङ्साहः (पुं) प्रकृष्टोङ्साहः । कर्मस्र
स्त्रकरप्रत्यय उङ्साह इति मधुः ॥ कर्मस्र
दृढयत्नकारको भावः उङ्साह इति रमा-
नाथः ॥ कर्मस्र प्रत्यय उङ्साह इति नरना
नन्दः ॥ अशक्ये बलोदाय उङ्साह इति
केचिन् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रोथ ऋ ए पर्यापणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
रेफयुक्तः । ऋ अपुप्रोथं । ए प्रोथति
प्रोथते । पर्यापणं सामर्थ्यं । पुप्रो-
थाम्बै न कश्चन । पर्यापणं परिपूर्णता ।
इति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

प्रोथः (पुं क्ली) अश्वनासिका । इत्यमरः ॥

प्रोथः (पुं) कटी । इति मेदिनी ॥ शाटकः ।
इति त्रिकाशेषः ॥ स्त्रीगर्तः । इति विश्वः ॥
गर्तः । भौषणं । स्फिक् । अश्वमुखं । इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

प्रोथः (त्रि) अध्वगः । इति मेदिनी ॥

प्रथितः । इति त्रिकाशेषः ॥ स्थापितः ।

इति सिद्धास्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

प्रोथः (पुं) सन्तापः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रोषितः (त्रि) प्रवासगतः । यथा ।

आर्तार्ते मुदित्वा हृक्ते प्रोषिते मलिना

कृशा । युते त्रियेत या पतौ साध्वी
ज्जेया पतिव्रता ॥ इति शुद्धितद्धं ॥

प्रोषितभर्तृका (स्त्री) विदेशसुपतिका ।

इति जटाधरः ॥ स्त्रीयादिनायिकाभेदः ।

तस्या लक्षणं यथा । देशान्तरे गते

भर्तुरि सन्तापाकुला प्रोषितभर्तृका ।

अस्याश्चेत्का दशावस्था । यथा । पत्याभि-

लाषः १ चिन्ता २ स्मृतिः ३ गुणोऽ-

कीर्तनं ४ उद्वेगः ५ विलापः ६ उन्मादः ७

व्याधिः ८ जडता ९ निधनं १० । मुक्ता

प्रोषितभर्तृका यथा । दुःखं दीर्घतरं

बहन्त्यपि सखीवर्गाय नो भावते शैवालैः

शयनं सृजन्त्यापि पुनः शेते न वा

लज्जया । कष्टे गदगदवाचमकृति दृशा धत्ते

न वास्पोदकं सन्तापं सहते यदमुज-

मुधी तद्धेद चेतोभवः ॥ * ॥ मध्या

प्रोषितभर्तृका यथा । वासस्तदेव वपुषो

बलयस्तदेव हस्तस्य सैव जघनस्य च रत्न-

काक्षी । वाचालभृङ्गस्रभगे स्वरतो समस्त-

मद्याधिकं भवति तं सखि किमिदामं ॥*॥

प्रगल्भा प्रोषितभर्तृका यथा । माला बाला-

स्रुजदलमयी मोक्षिकी हारयाष्टिः काक्षी

स्थानां प्रसरति हरौ प्लवः प्रसि-

तैव । अशुद्रक्रमः किमपि धमनी विद्यते

वा न वेति ज्जातुं बाह्योरहह बलयं

पाणिमूलं प्रयाति ॥ परकीया प्रोषित-

भर्तृका यथा । श्वश्रुः पद्मदलं ददाति

तदपि क्रसंज्जया गृह्यते सदयो मन्मर-

शङ्कया न च तया संस्पृशते पाणिना ।

यादुर्वाचि स्रहज्जनस्य वचसा प्रहृत्यतरं

दीयते श्वासः किञ्च न मुच्यते हृतवहक्रुरः
 कुरङ्गीदृशा ॥ सामाद्यवर्निता प्रोसित-
 भर्तृका यथा । विरहविदितमस्तुःप्रेम
 विज्जाय कस्तुः पुनरपि वस् तस्मादेत-
 मे दाम्यतीति । मरिचनिचयमस्फेनान्यस्य
 वास्पेदादविन्दुन् सृजति च पुरमोषिद्वार-
 देशोपविष्ठा ॥ इति रसमञ्जरी ॥
 प्रार्थः (पुं) प्रार्थीमन्स्यः । इत्यमरटीकायां
 रायमुकुटः ॥
 प्रार्थपदः (पुं) भाद्रमासः । इत्यमरः ॥
 प्रार्थपदाः (स्त्री) पूर्वभाद्रपदनक्षत्रं २५ ।
 उत्ररभाद्रपदनक्षत्रं २६ । तत्पर्यायः ।
 भाद्रपदाः २ । इत्यमरः ॥ द्वे पूर्वभाद्र-
 पदोत्तरभाद्रपदाश्च प्रार्थो गौः भद्रश्च
 गौः तस्यैव पाद आसां तास्तथा । पूर्व
 प्रार्थपदे द्वे उत्ररे तु भाद्रपदे द्वे
 समुदायश्चासां चतुःसंख्य इति बहु-
 वचनं । कदा पूर्व प्रार्थपदे कदा
 उत्ररे प्रार्थपदे इति तारकयोर्द्विधा-
 द्विवचनं । इति भरतः ॥ भाद्रपदशब्देन
 तारकाविशेषाणां समुदाय उच्यते तिरौ-
 हितवयवभेदपक्षे एकवचनं । प्रार्थ-
 पदाशकस्तुद्रिक्तावयवभेदपक्षे बहुवचन-
 मिति मैत्रेयः । इति रायमुकुटः ॥
 प्रार्थपदी (स्त्री) भाद्री पूर्णिमा । यथा । प्रार्थ-
 पद्यामतीतायां तथा कृष्ण त्रयोदशी ।
 एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजा-
 पतिः ॥ इति तिथ्यादितम्बुं ॥ अपि च ।
 लिखित्वा तच्छ यो दद्याद्धेमसिंहसम-
 श्रितं । प्रार्थपद्यां पौर्णमास्यां स

याति परमां गतिं ॥ इति श्रीभागवत-
 टीकायां श्रीधरशामी ॥
 प्रार्थपदाः (त्रि) प्रार्थपदाश्च जातः । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥
 प्रार्थी (स्त्री पुं) मन्स्यभेदः । पुटी माह
 इति भाषा । तत्पर्यायः । शफरी २
 शफरः ३ । इत्यमरः ॥ श्वेतकोलः ४ ।
 इति शकुरत्नावली ॥ तस्या गुणाः । तिल-
 द्वं । कटुह्वं । स्वादुह्वं । शुक्रकारिह्वं ।
 ककवातनाशिह्वं । इति राजवल्लभः ॥
 म्रिङ्गह्वं । आस्यकठरोगनाशिह्वं । श्रेष्ठ-
 द्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्रोहः (पुं) हस्तिचरणः । पर्व । इति विश्व-
 मेदिनी ॥ गजचरणपर्व । इति त्रिकाण्ड-
 शेषशब्दरत्नावली ॥
 प्रोहः (त्रि) निपुणः । तर्कः । इति मेदिनी ॥
 प्रोहणं (स्त्री) यज्जार्थपशुहननं । इत्य-
 मरः ॥ वधः । सेचनं । इति मेदिनी ॥
 प्रोह्णितं (त्रि) निहतं । सित्तं । इति
 मेदिनी ॥ यज्जार्थं मत्त्रेः संस्कृतमांसादि ।
 यथा । भक्षयेत् प्रोह्णितं मांसं सकृद-
 त्राक्षगकामया । दैवे नियुक्तः श्राद्धे वा
 नियमे तु विवर्जयेत् ॥ आरण्याना-
 मिदानीस्तुप्रोह्णपेक्षा नास्ति । यथा
 महाभारते । आरण्याः सर्वदैवत्याः
 प्रोह्णिताः सर्वशो युगाः । अगस्त्येन
 पुरा राजन् युगया येन पूज्यते ॥ इति ।
 तिथ्यादितम्बुं ॥
 प्रौढं (त्रि) बर्द्धितं । तत्पर्यायः ।
 प्रवृद्धं २ अधितं ३ । इत्यमरः ॥

১৭৩০। ২৩ ২৭৮৮ঃ ॥ ১নপুণঃ।

ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ প্রাকর্ষণ উচশচ ॥

প্রোঢ়পাদঃ (পুং) আসনারোপিতপাদতলঃ।

আসনোপরিপাদতলদ্বয়সংযোগপূর্বকোপ-

বেষ্ঠা। বস্ত্রাদিনা কৃতপৃষ্ঠজানুজঙ্গাবন্ধঃ।

বস্ত্রাদিদ্বারা পৃষ্ঠজানুজঙ্গাদয়দৃঢ়বন্ধনপূর্ব-

কোপবেষ্ঠা। যথা। আসনারুঢ়পাদস্ত

জানুনোর্জঙ্গায়োস্তথা। কৃতাবসকৃথিকো

নস্ত প্রোঢ়পাদঃ স উচ্যতে ॥ স্নানমাচ-

মনং হোমং ভোজনং দেবতর্চনং।

প্রোঢ়পাদো ন কুব্বীত স্বাধ্যায়ং পিতৃ-

তর্পণং ॥ ইতি কাত্যায়নঃ ॥ * ॥ অনেকো-

দ্বাহে দারুশিলে ভূমিসমে ইষ্টকাস্চ

সংকীর্ণীভূতা ইতি বৌধায়নবচনাত্থা-

বিধে আরুঢ়পাদোহপি কুর্ঘ্যাৎ। ইত্যাহিক-

ত্বং ॥

প্রোঢ়া (স্ত্রী) নায়িকাভেদঃ। তৎপর্যায়ঃ।

চিরিষ্ঠা ২ স্রবয়াঃ ৩ শ্যামা ৪ দৃষ্ট-

রজাঃ ৫। ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ যথা। বালা

তু তরুণী প্রোঢ়া বৃদ্ধা ভবতি নায়িকা।

গুণযোগেন রন্তব্য। নারী বশ্যা ভবে-

ত্তদা ॥ * ॥ ত্রিংশদ্বর্ষাদূর্দ্ধং পঞ্চপঞ্চাশ-

দ্বর্ষপর্যন্তং প্রোঢ়াবস্থা। যথা। আয়োড়শী

ভবেদ্বালা তরুণী ত্রিংশতা মতা। পঞ্চ-

পঞ্চাশতী প্রোঢ়া ভবেদ্বৃদ্ধা ততঃ পরং ॥ * ॥

অস্থা বশ্যত্বকারণং যথা। অলঙ্কারাদিভি-

ন্দ্বালা তরুণী রতিযোগতঃ। প্রেমদানা-

দিভঃ প্রোঢ়া বৃদ্ধা চ দৃঢ়তাড়নাৎ ॥ * ॥

তস্থা রমণে দোষো যথা। বালা তু প্রাণদা

প্রোক্তা তরুণী প্রাণহারিণী। প্রোঢ়া

করোতি বৃদ্ধত্বং বৃদ্ধা মরণদা ভবেৎ ॥

ইতি রতিমঞ্জরী ॥ * ॥ মুগ্ধাদিত্রিবিধাস্ত-

র্গতপ্রগল্ভা নায়িকা। তত্র প্রোঢ়া খণ্ডিতা

যথা। মামুদ্রীক্ষ্য বিপক্ষপক্ষলদৃশঃ

পাদাম্বুজালক্তকৈরালিগুণাননমানতীকৃত-

মুখী চিত্রোপিতে বাভবৎ। রুক্ষং নোক্ত-

বতী ন বা কৃতবতী নিশ্বাসকোষণদৃশঃ

প্রাতর্মঙ্গলমঙ্গলা করতলাদাদর্শমাদর্শ-

য়ৎ ॥ * ॥ প্রোঢ়া কলহান্তরিতা যথা।

অকরোঃ কিমু নেত্রশোণিমানুং কিম-

কার্যোঃ করপল্লবে নিরোধং। কলহং

কমধাঃ ক্রুধা রসজ্ঞে হিতমর্থং ন বিদন্তি

দেবজুষ্ঠাঃ ॥ * ॥ প্রোঢ়া উৎকর্ষিতা যথা।

ভ্রাতর্নিকুঞ্জসখিযুথিরসালবন্ধো মাতস্তম-

স্বিনি পিতস্তমির প্রসীদ। পৃচ্ছামি কিঞ্চ

নবনীরধরাভিরামো দামোদরঃ কথয় কিং

ন সমাজগাম ॥ * ॥ প্রোঢ়া বাসকসজ্জা

যথা। কৃতং বপুষি ভূষণং চিকুরধোরণী

ধূপিতা কৃতা শয়নসমিধো ক্রমুকবীটিকা-

সম্ভৃতিঃ। অকারি হরিণীদৃশা ভবনমেত্য

দেহস্থিষা স্ফুরৎকনককৈতকীকুসুমকান্তি-

ভিত্ত্বুর্দিনং ॥ * ॥ প্রোঢ়মভিসারিকা যথা।

স্ফুরদুরসিজভারভসুরাস্তীকিসলয়কোমল-

কান্তিনা পদেন। অথ কথয় কথং সহেত-

গস্তং যদি ন নিশাস্ত মনোরথো রথঃ

স্মাৎ ॥ * ॥ প্রোঢ়া প্রবৎস্রংপতিকা

যথা। নায়ং মুঞ্চতি স্ত্রুবামপি তনু-

ত্যাগে বিয়োগজ্বরস্তেনাহং বিহিতাঞ্জলি-

র্ষভূপতে পৃচ্ছামি সত্যং বদ। তাম্বুলং

কুসুমং পটীরমুদকং যদ্বস্তুভির্দীয়তে তৎ

আদ্র পবুত্র বা কিমু বিমজ্জালাবলী-
ছঃসহং ॥ ইতি রসমঞ্জরী ॥ * ॥ অচ্যৎ
প্রগল্ভাশব্দে দ্রষ্টব্যং ॥

প্রোচিঃ (স্ত্রী) • সামর্থ্যং । ইতি মুগ্ধবোধ-
ব্যাকরণং ॥ তৎপর্যায়ঃ । উৎসাহঃ ২ প্র
গল্ভতা ৩ অভিযোগঃ ৪ উদ্যমঃ ৫ উদ্-
যোগঃ ৬ কিয়দেতিকা ৭ অধ্যবসায়ঃ ৮
উজ্জঃ ৯ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রোণঃ (ত্রি) নিপুণঃ । ইতি কেচিৎ ॥

প্রৌষ্ঠপদঃ (পুং) ভাদ্রমাসঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রোহঃ (পুং) প্রকর্ষণোহঃ । ইতি মুগ্ধবোধ-
ব্যাকরণং ॥

প্লব ঙ্গত্যাং । অন্তঃস্বতৃতীয়যুক্তঃ । ঙ প্লবতে ।
প্লু ঙ ইত্যনেনৈনৈকসিদ্ধে অস্ত পাঠঃ
প্লবিষ্যতে প্লব্যতে ইত্যাদি সিদ্ধার্থঃ ।
ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

প্লবং (স্ত্রী) কৈবর্তীমুস্তকং । গন্ধতৃণং । ইতি
মেদিনী ॥ প্লুতগে ত্রি ॥

প্লবঃ (পুং) প্লবনং । ভেলঃ । ভেকঃ । অবিঃ ।
শ্বপচঃ । কপিঃ । জলকাকঃ । কুলকঃ ।
প্রবণঃ । পর্কটীক্রমঃ । কারণুববিহগঃ ।
শব্দঃ । প্রতিগতিঃ । ইতি মেদিনী ॥
প্রেরণং । শক্রঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
জলাস্তরং । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ পলবঃ ।
পোলো ইতি ভাষা । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
জলকুক্কটঃ । ইতি মিতাক্ষরা ॥ জলচর-
পক্ষী । যথা । হংসসারসকাচাক্ষবকক্রৌঞ্চ-
সরারিকাঃ । নন্দীমুখী সকাদম্বা বলা-
কাদ্যাঃ প্লবাঃ স্মৃতাঃ ॥ প্লবন্তে সলিলে
ঘস্মাদেতে তস্মাৎ প্লবাঃ স্মৃতাঃ । # ।

এতেষাং মাংসগুণাঃ । প্লবাঃ পিত্তহরাঃ
স্নিগ্ধা মধুরা গুরবো হিমাঃ । বাতশ্লেষ্ম-
প্রদাশ্চাপি বলশুকরকরাঃ সরাঃ ॥ ইতি
ভাবপ্রকাশঃ ॥

প্লবকঃ (পুং) খড়্গাধারাদিনর্ভকঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
কেলকঃ ২ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
কেকলঃ ৩ নর্তুঃ ৪ কেলিকোষঃ ৫ কলা-
য়নঃ ৬ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ চণ্ডালঃ ।
ইতি হলায়ুধঃ ॥ ভেকঃ । প্লক্ষঃ । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্লবগঃ (পুং) বানরঃ । ভেকঃ । সূর্যাসারথিঃ ।
ইতি মেদিনী ॥ প্লবপক্ষী । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥ শিরীষবৃক্ষঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

প্লবগাতিঃ (পুং) ভেকঃ । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥
প্লবঙ্গঃ (পুং) বানরঃ । ইত্যমরঃ ॥ যুগঃ ।
ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥ প্লক্ষবৃক্ষঃ । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্লবঙ্গমঃ (পুং) ভেকঃ । বানরঃ । ইত্যমরঃ ॥
প্লুতগতিযুক্তে ত্রি ॥

প্লবনঃ (ত্রি) প্রবণঃ । ক্রমনিম্নভূমিঃ । যথা ।
প্রাগুদকপ্লবনাং ভূমিং কারয়েৎ যত্নতো
নরঃ । ইতি তিথ্যাদিতত্ত্বে মৎস্যপুরাণং ॥
প্লক্ষ ঞ্জ ভক্ষণে । ইতি কবিকল্পকমঃ ॥
অন্তঃস্বতৃতীয়যুক্তঃ । ঞ্জ প্লক্ষতি প্লক্ষতে ।
ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

প্লক্ষঃ (পুং) বৃক্ষবিশেষঃ । পাকুড় ইতি
ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । জটী ২ পর্কটী ৩ ।
ইত্যমরঃ ॥ পর্কটিঃ ৪ প্লক্ষা ৫ প্লীক্ষা ৬
জটিঃ ৭ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ কর্পীতনঃ ৮

ক্ষীরী ৯ সুপার্শ্বঃ ১০ কমণ্ডলুঃ ১১
শৃঙ্গী ১২ অবরোহশাখী ১৩ গর্দভাণ্ডঃ ১৪
কপীতকঃ ১৫ দৃঢ়প্ররোহঃ ১৬ প্লবকঃ ১৭
প্লবঙ্গঃ ১৮ মহাবলঃ ১৯ ॥ হ্রস্বপ্লক্ষপৰ্য্যায়ঃ ।
সূক্ষ্মঃ ২০ সূশীতঃ ২১ শীতবীৰ্য্যকঃ ২২
পুণ্ড্রঃ ২৩ মহাবরোহঃ ২৪ হ্রস্বপৰ্ণঃ ২৫
পিন্ধরিঃ ২৬ ভিত্তরঃ ২৭ মঙ্গলচ্ছায়ঃ ২৮ ।
অস্য গুণাঃ । কটুত্বং । কষায়ত্বং । শিশি-
রত্বং । রক্তদোষমূর্ছাভ্রমপ্রলাপনাশিত্ব-
ঞ্চ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ ত্রণযোনি-
গদদাহাপিত্তকফশোথরক্তাপত্তনাশিত্বং ।
পৰ্কটী চ স্ত্রিয়ামপি । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥ * ॥
কন্দরালবৃক্ষঃ । দ্বীপভেদঃ । অশ্বথবৃক্ষঃ ।
ইতি মেদিনী ॥ প্লক্ষকঃ । ইতি হেম
চন্দ্রঃ ॥

প্লক্ষদ্বীপঃ (পুং) সপ্তদ্বীপান্তর্গতদ্বীপবিশেষঃ ।
তস্য বিবরণং যথা । সূত উবাচ । জম্বু-
দ্বীপস্য বিস্তারাদ্বিগুণেন সমন্ততঃ ।
সংবেষ্টয়িত্বা ক্ষীরোদং প্লক্ষদ্বীপো ব্যব-
স্থিতঃ ॥ প্লক্ষদ্বীপে চ বিশ্রেস্তাঃ সপ্তাসন্
কুলপৰ্ব্বতাঃ । ঋজ্বায়তাঃ সুপৰ্ব্বাণঃ সিদ্ধ-
সংঘনিষেবিতাঃ ॥ গোমেরুঃ প্রথমস্তেষাং
দ্বিতীয়শ্চন্দ্র উচ্যতে । নারদো হুন্দুভি-
শৈব সোমশ্চ ঋষভস্তথা । বিভ্রাজঃ সপ্তমঃ
প্রোক্তো ব্রহ্মণোহত্যন্তবল্লভঃ ॥ তত্র
দেবর্ষিগন্ধর্কৈঃ সিদ্ধৈশ্চ ভগবানজঃ ।
ঋ উপাস্যতে স বিখ্যাত্না সাক্ষী সৰ্ব্বস্য
বিশ্বস্বক্ ॥ তেষু পুণ্যা জনপদা নাথয়ো
ব্যাধয়োহপি চ । ন তত্র পাপক্ষর্তারঃ
পুরুষা বা কদাচন ॥ তেষাং নদ্যঃ সপ্ত চৈব

বর্ধাণাস্তু সমুদ্রগাঃ । তাস্থ ব্রহ্মর্ষয়ো নিত্যং
পিতামহমুপাসতে ॥ অনুতপ্তা শিখী চৈব
বিপাশা ত্রিদিবা কৃত্বা । অমৃত্য স্তকৃত্বা
চৈব নামতঃ পরিকীৰ্তিতাঃ ॥ ক্ষুদ্রনদ্য-
স্ত্বসংখ্যাতাঃ সরাংসি স্তবহূন্যপি । ন বৈ
তেষু যুগাবস্থাঃ পুরুষা বৈ চিরায়ুযঃ ॥
আর্য্যকাঃ কুররশৈচব বিদশা ভাবিনস্তথা ।
ব্রহ্মক্ষত্রিয়বিটশূদ্রাস্তস্মিন্ দ্বীপে প্রাকী-
ৰ্ত্তিতাঃ ॥ ইজ্যতে ভগবান্ সোমো বর্গৈ-
স্তত্র নিবাসিভিঃ । তেষাঞ্চ সোমসায়ুজ্যং
সারূপ্যং মুনিপুঙ্গবাঃ ॥ সর্কৈ ধর্ম্মপরা
নিত্যং নিত্যং মুদিতমানসাঃ । পঞ্চবর্ষ-
সহস্রাণি জীবন্তি চ নিরাময়াঃ ॥ ইতি
কৌশ্মে ভুবনকোষে ৪৬ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥
অপি চ ঋষিরুবাচ । অতঃ পরং প্লক্ষাদীনাং
প্রমাণলক্ষণসংস্থানতো বর্ষবিভাগ উপ-
বর্ণ্যতে । জম্বুদ্বীপো যাবৎপ্রমাণবিস্তার-
স্তাবতা ক্ষারোদধিনা পরিবেষ্টিতো যথা
মেরুর্জম্বুখেয়ন । লবণোদধিরপি ততো
দ্বিগুণবিশালেন প্লক্ষাখেয়ন পরিক্ষিপ্তো
যথা পরিখা বাহ্যোপবনেন । প্লক্ষো জম্বু-
প্রমাণো দ্বীপাখ্যাতিকরো হিরণ্য উথিতো
যত্রায়িরুপাস্তে সপ্তজিহ্বাঃ । তস্যাদিপতিঃ
প্রিয়ব্রতান্নাচ্চ ইথাজিহ্বস্তং দ্বীপং সপ্ত-
বর্ধাণি বিভজ্য সপ্তবর্ধনামভ্য আত্মজেভ্য
আকলয্য স্বয়মান্নযোগেনোপবররামাশিবং
বয়সং স্তভদ্রং শান্তং ক্ষেমমমৃতমভয়-
মিতি বর্ধাণি । তেষু গিরয়ো নদ্যশ্চ
সপ্তোবাভিজ্ঞাতাঃ । মণিকূটো বজ্রকূট ইন্দ্র-
সেনো জ্যোতিস্মান্ স্ববর্ণো হিরণ্যসীবো

मेघमाल इति सेतुशैलाः । अरुणा
 नृमणा आङ्गिरसी सावित्री स्रष्टाता ऋत-
 स्तरा सत्यस्तरेति महानद्यः । यासां
 जलोपस्पर्शनविधुतरजस्तमसो हंसपत-
 स्फोर्कायनसत्याङ्गसंज्ञाश्चहारो वर्गाः
 सहस्रायुषो विबुधोपमसन्दर्शनप्रजननाः
 स्वर्गद्वारं त्रया विद्याया भगवन्तुं त्रयीमयं
 सूर्यामात्रानं यजन्ते । प्रतुस्य विशेषा
 रूपं यं सत्यर्तस्य त्रक्षणः अमृतस्य च
 मृत्योश्च सूर्यामात्रानमीमहीति प्लक्षादिषु
 पक्षेऽपि पुरुषाणां आयुरिन्द्रियमोजः सहो
 बलं बुद्धिविक्रम इति च सर्वेषामो-
 पतिकी सिद्धिरविशेषेण वर्तते । प्लक्ष्च
 समानेनेस्फुरसोदेनारुतः । इति त्रीभाग-
 वते ५ स्कन्धे २० अध्यायः ॥

प्लावनं (क्ली) द्रवद्रव्यस्योर्द्धप्रापणं । उथ-
 लन इति भाषा । यथा । तापनं घृ-
 तैलानां प्लावनं गोरसस्य च । तन्मात्र-
 मुद्धृतं शुद्धे कठिनस्तु पयो दधि ॥
 इति शुद्धितत्त्वं ॥ * ॥ मञ्जनं । बहुर-
 जलसंयोगः । यथा । एतत् श्रुत्वा बटो
 राजा प्रातिर्धुत भगीरथः । यत्र तानि
 शरीरानि सागराणां महान्नां ॥ प्लाव-
 नार्थं नरश्रेष्ठ पुण्येन मुलिलेन ह । इति
 महाभारते वनपर्वणि ११० अध्यायः ॥

प्लावितं (त्रि) जलादिमग्नानादि । यथा ।
 स्रष्टममां स्रवदनां करुणार्द्रनिजास्तुरां ।
 स्रष्टाप्लावितभूपृष्ठामार्द्रगङ्गानुलेपनां ॥
 इति गङ्गावाक्यावली ॥

प्लक्ष्म (क्ली) प्लक्ष्मस्य फलं । इत्यमरः ॥

प्लक्ष्मस्य विकारः । प्लक्ष्मस्य समूहः । प्लक्ष्मस्य
 भावः । प्लक्ष्मस्योदः । प्लक्ष्मस्य हितः ।
 इत्यादि व्याकरणं ॥

प्लिह ङ गत्यां । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अस्तुःश्च-
 तृतीययुक्तः । ङ प्लेहते । इति दुर्गा-
 दासः ॥

प्लिहा [न्] (पुं) प्लीहरोगः । यथा । यकृ-
 प्लिहाप्राणि मुखदिव क्षिपन्मिति वैद्यकं ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्लीहघ्नः (पुं) वृक्षविशेषः । रोहड़ा इति
 ख्यातः । तत्पर्यायः । रोही २ रोहितकः ३
 प्लीहशक्रः ४ दाड़िमपुष्पकः ५ मांसदलनः ६
 यकृद्द्वैरी ७ चलच्छदः ८ । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ रोहितेयः ९ रोहितः १०
 रोहीतकः ११ रोही १२ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ अस्य गुणाः रोहितकशब्दे
 द्रष्टव्याः ॥

प्लीहशक्रः (पुं) प्लीहघ्नवृक्षः । इत्यमरः ॥

प्लीहा (स्त्री) प्लिहरोगः । यथा । यकृत्प्लीहे
 च सन्धके । इति बालकास्यः । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥

[न्] (पुं) कुक्किवामपार्श्वस्थमांस-
 खण्डः । पिला इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
 गुल्मः २ प्लिहा ३ । इत्यमरभरतो ॥ अशु-
 निदानं । विदाहृत्त्रिष्यन्तिरतस्य जस्तोः
 प्रदुष्टमत्यर्थमश्वक् कफश्च । प्लीहात्त्रिबुद्धिं
 कुरुतः प्रवृद्धौ प्लीहोत्थमेतज्जठरं
 वदन्ति ॥ तद्वामपार्श्वे परिवृद्धिमेति वि-
 शेष-
 यतः सीदति चातुरोहत्र । मन्दज्वराग्निः
 कफपित्तलिङ्गैरुपजन्तः क्षीणबलोहति-

পাণ্ডুঃ ॥ ইতি মাধবকরঃ ॥ * ॥ রক্তজস্য ।
 তস্য লক্ষণং । ক্রমো ভ্রমো বিদাহশ্চ
 বৈবর্ণ্যং গাত্রগৌরবং । মোহো রক্তো-
 দরত্বঞ্চ জ্ঞেয়ং রক্তজলক্ষণং ॥ * ॥ পৈত্তি-
 কস্য তস্য লক্ষণং । সজ্বরঃ সপিপাসশ্চ
 সদাহো মোহসংযুতঃ । পীতগাত্রো বিশে-
 মেন প্লাহা পৈত্তিক উচ্যতে ॥ * ॥ শ্লেষ্মি-
 কস্য তস্য লক্ষণং । প্লীহা মন্দব্যথাঃ স্কুলঃ
 কঠিনো গৌরবান্বিতঃ । অরোচকযুতঃ
 শীতঃ প্লীহা কফজ উচ্যতে ॥ * ॥ বাতি-
 কস্য তস্য লক্ষণং । নিত্যনানন্ধকোষ্ঠঃ
 স্যামিত্যোদাবর্তপীড়িতঃ । বেদনাভিঃ
 পরীতশ্চ প্লীহা বাতিক উচ্যতে ॥ * ॥
 দোষত্রিতয়রূপাণি প্লীহাসাধ্যে ভবন্তি
 হি ॥ * ॥ অথ তস্য চিকিৎসা । পাতব্যো
 যুক্তিতঃ ক্ষারঃ ক্ষীরেণোদধিশুক্তিজঃ ।
 তথা দুগ্ধেন পাতব্যোঃ পিপ্পল্যঃ প্লীহ
 শান্তয়ে ॥ ১ ॥ অর্কপত্রং সলবণং পুট-
 দন্ধং সূচুর্ণিতং । নিহন্তি মস্তনা পীতং
 প্লীহানমপি দারুণং ॥ ২ ॥ হিঙ্গু ত্রিকটুকং
 কুষ্ঠং যবক্ষারশ্চ মৈন্ধবং । মাতুলুঙ্গ-
 রসোপেতং প্লীহশূলহরং রজঃ ॥ ৩ ॥
 পালাশক্ষারতোয়েন পিপ্পলী পরিভাবিতা ।
 প্লীহগুণ্যার্তিশমনী বহ্নিমন্দ্যহরী মতা ॥ ৪ ॥
 রসেন জম্বীরফলস্য শঙ্খনাভীরজঃ পীত-
 মবশ্যমেব । শাণপ্রমাণং শময়েদশেষং
 প্লাহাময়ং কৃষ্ণসমানমাশু ॥ ৫ ॥ শরপুঙ্খ-
 শূলকঙ্কস্তক্রেণালোড়িতঃ পীতঃ । প্লীহানং
 যদি ন হরতে শৈলোহপি ৩৯ জলে
 প্লবতে ॥ ৬ ॥ স্পপকসহকারস্য রসঃ ক্ষৌদ্র-

সমন্বিতঃ । পীতঃ প্রশময়তেব্য, প্লীহানং
 নেহ সংশয়ঃ ॥ ৭ ॥ সূক্ষ্মং শাল্মলীপুষ্পং
 নিশাপর্যায়িতং নরঃ । রাজিকাচূর্ণসংযুক্তং
 খাদেৎ প্লীহোপশান্তয়ে ॥ ৮ ॥ ইতি ভাব-
 প্রকাশঃ ॥ * ॥ পিপ্পলীমধুপানাস্ত তথা
 মধুরভোজনাৎ । প্লীহা বিনশ্যতে রুদ্ধ
 ইতি ॥ ৯ ॥ কেতকীপত্রজং ক্ষারং যতেন
 সহ ভক্ষয়েৎ । তক্রেণ শরপুঙ্খাভ্যাং
 পীহ্যঃ প্লীহাং বিনাশয়েৎ ॥ ১০ ॥ ইতি
 গারুড়ে ১৮৭ । ১৮৮ অধ্যায়ঃ ॥-

প্লীহারিঃ (পুং) অশ্বথরক্ষঃ । ইতি শব্দ-
 চন্দ্রিকা ॥
 প্লীহাশত্রুঃ (পুং) প্লীহশত্রুঃ । প্লীহঘ্নরক্ষঃ ।
 ইতি কেচিৎ ॥
 প্লু ঙ সর্পণে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ অন্তঃস্থ-
 তৃতীয়যুক্তঃ । ঙ প্লবতে । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥
 প্লুতং (ক্লী) অশ্বগতিবিশেষঃ । স চ ত্বরয়া
 ঝম্পেন গতিঃ । ইত্যমরভরতৌ ॥ তির্ঘ্যগ-
 গতিঃ । ইতি কলিঙ্গঃ ॥
 প্লুতঃ (পুং) ত্রিমাত্রবর্ণঃ । ইতি মেদিনী ॥
 একমাত্রো ভবেদ্ধ্রয়ো দ্বিমাত্রো দীর্ঘ
 উচ্যতে । ত্রিমাত্রস্ত প্লুতো জ্ঞেয়ো ব্যঞ্জন-
 ঞ্কার্দ্ধমাত্রকং ॥ ইতি দুর্গাদাসাদিধৃত-
 প্রাচীনকারিক। চ ॥ ঝম্পগতিযুক্তে ত্রি ॥
 প্লুষ উ দহি । ভস্মীকরণে । ইতি কবিকল্প-
 দ্রুমঃ ॥ উ প্লোষিত্বা প্লুফ্টা । ইতি দুর্গা-
 দাসঃ ॥
 প্লুষ গ সেকে । পূর্ভো । স্নেহে । ইতি কবি-
 কল্পদ্রুমঃ ॥ গ প্লুষাতি । ইতি দুর্গা-
 দাসঃ ॥

প্লষ য় ৯ দহি। ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ অন্তঃস্ব-
তৃতীয়যুক্তঃ। য় প্লষ্যতি। ৯ অপ্লুষৎ।
প্লৌষ। ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

প্লুমঃ (পুং) দহনং। ইতি প্লুমধাতোৰ্ভাবে
অলপ্রত্যয়ঃ ॥

প্লুফঃ (ত্রি) দক্ষঃ। ইত্যমরঃ ॥

প্লুৎ ইর্ য দাহে। বিভাগে। ইতি কবিকল্প-
দ্রুমঃ ॥ অন্তঃস্বতৃতীয়যুক্তঃ। ইর্ অপ্লু-
সৎ অপ্লোসীৎ। য় প্লুম্যতি। ইতি দুর্গা-
দাসঃ ॥

প্লুক্টিঃ (পুং) অগ্নিঃ। ইত্যুণাদিকোষঃ ॥
স্নেহঃ। গৃহদাহঃ। ইতি সংক্ষিপ্তসারো-
ণাদিবৃত্তিঃ ॥

প্লেব ঋ ঙ্গ সেবনে। ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥
অন্তঃস্বতৃতীয়যুক্তঃ। ঋ অপিপ্লেবৎ। ঙ্গ
প্লেবতে। ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

প্লোষঃ (পুং) দাহঃ। ইত্যমরঃ ॥

প্লা ল ভক্ষণে। ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ ল
প্লাতি। ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

প্লা (স্ত্রী) ভক্ষণং। ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্লাতং (ত্রি) ভক্ষিতং। ইত্যমরঃ ॥

প্লানং (স্ত্রী) ভোজনং। ইতি হেম-
চন্দ্রঃ

ফ

ফ ফকারঃ। দ্বাবিংশতিতমব্যঞ্জনবর্ণঃ। অশ্রো-
চ্চারণস্থানং ওষ্ঠঃ। ইতি ব্যাকরণং ॥
তস্ম তত্ত্বং যথা। ফকারং শৃণু চার্ব্বঙ্গি
রক্তবিদ্যুল্লতোপমং। চতুর্বর্গপ্রদং বর্ণং

পঞ্চদেবময়ং সদা ॥ পঞ্চপ্রাণময়ং বর্ণং
সদা ত্রিগুণসংযুতং। অংগাদিতত্ত্ব-
সংযুক্তং ত্রিবিন্দুসহিতং সদা ॥ ইতি কাম-
ধেনুতন্ত্রে পঞ্চমপটলঃ ॥ * ॥ বক্রা বাম-
গতা রেখা ততোহধঃসঙ্গতা ভবেৎ।
তস্মাদূর্দ্ধগতা ভূত্বা দক্ষমারভ্য কুণ্ডলী ॥
ব্রহ্মা রুদ্রশ্চ বিয়ুশ্চ কুণ্ডলী ব্রহ্মরূপিণী।
মাত্রা বামাদক্ষিণতঃ ক্রমশঃ পরি-
কীৰ্ত্তিতা ॥ ইতি বর্ণোদ্ধারতন্ত্রং ॥ তৎ-
পর্যায়ঃ। ফকারশ্চ মহেশানি শিখী চৈব
জনাদনঃ। ইতি রুদ্রযামলোক্তবর্ণাভি-
ধানং ॥ অস্য ধ্যানং যথা। প্রলয়ান্দুদ-
বর্ণাভাং ললজ্জিহ্বাং চতুর্ভূজাং। ভক্তা-
ভয়প্রদাং নিত্যাং নানালঙ্কারভূষিতাং ॥
এবং ধ্যান্ত্বা ফকারস্ত তন্মন্ত্রং দশধা
জপেৎ। ইতি বর্ণোদ্ধারতন্ত্রং ॥ * ॥ অশ্ব
নামানি যথা। ফঃ সখী দুর্গিণী ধৃত্বা বাম-
পার্শ্বে জনাদনঃ। জয়া পাদঃ শিখা
রৌদ্রী ফংকারঃ শাখিনীপ্রিয়ঃ ॥ উমা
বিহঙ্গমঃ কালঃ কুঞ্জিনীপ্রিয়পাবকৌ।
প্রলয়ান্নিনীলপাদোহক্ষরঃ পশুপতিঃ শকী ॥
ফুংকারো যামিনী ব্যক্তা পাবনো মোহ-
বর্জনঃ। নিষ্ফলবাগহক্ষারঃ প্রয়াগো গ্রামণীঃ
ফলং ॥ ইতি নানাতন্ত্রশাস্ত্রং ॥

ফং (স্ত্রী) রুক্মক্টিঃ। ফুংকৃতিঃ। নিষ্ফল-
ভাষণং। ইতি মেদিনী ॥

ফঃ (পুং) বক্ষসাধনং। স্ফানং। ঝঙ্কাবাতঃ।
ইতি মেদিনী ॥ বর্ধকঃ। জুস্তানিষ্কারঃ।
স্ফটিকঃ। ফললাভঃ। ইতি বিশ্ব-
সংজ্ঞাবিশেষঃ। যথা। হসোহস্তঃ ফঃ।

অচানন্তুরিতো হসঃ কসংজ্ঞঃ স্যাৎ ।
ইতি মুক্খবোধব্যাকরণং ॥

ফক্ৰ অসদ্যবহারে । শনৈর্গতো । ইতি কবি-
কল্পক্রমঃ ॥ কোপধঃ । ফক্ৰতি খলঃ
কুৎসিতং ব্যবহরতীত্যর্থঃ । ফক্ৰতি বুদ্ধো
মন্দং গচ্ছতীত্যর্থঃ । ইতি ছুর্গাদাসঃ ॥

ফক্কিকা (স্ত্রী) অসদ্যবহারঃ । ফাকি ইতি
ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । চোদ্যৎ ২ দেশ্যৎ ৩
পূর্বপক্ষঃ ৪ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ শ্যায়-
সম্বন্ধিব্যাখ্যা । যথা । শ্রীমতা মথুরানাথ-
তর্কবাগীশধীমতা । বিষদীকৃত্য দর্শ্যন্তে
দ্বিতীয়মণিককিকাঃ ॥ ইত্যনুমানখণ্ডীকা-
রন্তে মথুরানাথঃ ॥

ফঞ্জিকা (স্ত্রী) ব্রাহ্মণযষ্টিকা । ইত্যমরঃ ॥
দেবতাড়ঃ । ছুরালভা । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥
ফঞ্জিপত্রিকা (স্ত্রী) আখুপর্ণী । ইতি রত্ন-
মালা ॥

ফঞ্জী (স্ত্রী) ভাগী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

ফট্ ব্য অক্করণশব্দঃ । অস্ত্রবীজং । যথা ।
ফডস্ত্রং শস্ত্রমায়ুধং । ইতি বীজবর্ণাভি-
ধানং ॥ * ॥ শান্তিকুস্তফালনে অর্ঘ্যপাত্র-
ফালনে অর্ঘ্যজলে ন পূজোপকরণাভ্যুক্ষণে
অন্তরীক্ষগবিস্তোৎসারণে বিকিরক্ষেপণে
গন্ধপুষ্পাভ্যাং করশোধনে অঘমর্ষণে
পাপপুরুষতাড়নে করাস্ত্যাসে নৈবেদ্য-
প্রোক্ষণে হোমাম্নেঃ ক্রব্যাদাংশত্যাগে
হোমাম্ন্যাবাহনে তদগ্নিপ্ৰোক্ষণাদৌ চ
ফড়্ভিতিমন্ত্রস্য প্রয়োগঃ ॥

ফটঃ (পুং স্ত্রী) ফণা । ইত্যমরজংশধরৌ ॥

ফটা (স্ত্রী) ফণা । দস্তঃ । ইতি মেদিনী ॥

কিতবঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ * ॥ স্যাৎ
পবর্গাদ্বিতীয়াদি ফটায়ান্ত স্ফটাপি চ ।

ইতি ভরতধৃতশব্দভেদঃ ॥

ফড়িঙ্গা (স্ত্রী) বিল্লিকা । ফড়িঙ্গং হাত ভাষা ।
ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

ফণ ৭ নিঃস্নেহে । ইতি কবিকল্পক্রমঃ ॥
ফেণভূঃ পফণভূঃ । নিঃস্নেহঃ অনায়াসে-
নোৎপত্তিঃ । ফণতি বাঙ্কিতং শ্রীমতাং ।
অনায়াসেন জাতং । অসৌ্যব ঞ্চ্যন্তস্য
নিষ্ঠায়াং অনায়াসকৃতং ফাণ্টং ইত্যমরঃ ॥
অতএব রমানাথোহপি ফটাদৌ ফণ গতো
ইত্যত্র গতেরন্যত্র । ফাণয়তি জনো-
হনায়াসেন জনয়তীত্যর্থ ইত্যাহ । ইতি
ছুর্গাদাসঃ ॥

ফণ মিণ গতো । ইতি কবিকল্পক্রমঃ ॥ মি ফণ-
য়তি ফাণয়তি । ৭ ফেণভূঃ পফণভূঃ ।
ইতি ছুর্গাদাসঃ ॥

ফণঃ (ত্রি) সর্পস্য বিস্তুতমস্তকং । যথা ।
ফটায়ান্ত ফণা দ্বয়োরিত্যমরঃ ॥ শশোর্ণং
কারণং ফণং । ইতি ক্লীবকাণ্ডে চন্দ্র-
গোমী ॥ তৎপর্যায়ঃ । ফণা ২ ফণং ৩
ফটা ৪ ফটঃ ৫ স্ফটঃ ৬ স্ফটা ৭ । ইত্য-
মরভরতো ॥ দবর্বা ৮ ভোগঃ ৯ স্ফুটঃ ১০ ।
ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ স্ফুটা ১১ দর্বিঃ ১২ ।
ফটা ১৩ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

ফণকরঃ (পুং) ভূজঙ্গঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

ফণধরঃ (পুং) সর্পঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

ফণধরধরঃ (পুং) শিবঃ । ইতি কবিকল্প-
লতা ॥

ফণভূৎ (পুং) সর্পঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ

ফণবান্ [৭] (পুং) সর্পঃ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

ফণা (স্ত্রী) সর্পফট্য । ইত্যমরঃ ॥

ফণাকরঃ (পুং) সর্পঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

ফণাধরঃ (পুং) সর্পঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

ফণাভরঃ (পুং) সর্পঃ । ইতি হারাবলী ॥

ফণাবান্ [৭] (পুং) সর্পঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

ফণিকেসরং (স্ত্রী) নাগকেসরং । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

ফণিখেলঃ (পুং) ভারতীপক্ষী । ভারই ইতি
ভাষা । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

ফণিচক্রং (স্ত্রী) বিবাহাদিকর্ম্মস্থ শুভাশুভ-
জ্ঞানার্থং সপ্তবিংশতিনক্ষত্রঘটিতসর্পা-
কারত্ৰিনাডিকচক্রং । যথা । অশ্বিন্যাতি
লিখেচ্চক্রং সর্পাকারং ত্রিনাডিকং । তত্র
বেধবশাজ্জয়েৎ বিবাহাদৌ শুভাশুভং ॥
ত্রিনাডীবেধনক্ষত্রমশ্বিন্যাদ্র্যায়ুগোত্তরাঃ ।
হস্তেন্দ্রমূলবারুণ্যঃ পূর্বভাদ্রপদাস্তথা ॥
যাম্যঃ সৌম্যো গুরুর্ধোনিশ্চিত্রা মিত্রে-
জলাহ্নয়ং । ধনিষ্ঠা চোত্তরা ভাদ্রা মধ্য-
নাডীব্যবাস্তথা ॥ কৃত্তিকা রোহিণী সর্পো
মঘা স্বাতীবিশাখকে । উত্তরা শ্রবণা
পৌষ্কং পৃষ্ঠনাডীব্যবাস্তথাঃ ॥ অশ্বাদি-
নাডীবেধক্ষে ষষ্ঠং দ্বিতীয়কং ক্রমাৎ ।
যাম্যাদিতুর্য্যাতুর্য্যাক্ষ কৃত্তিকাদিদিঘটককং ॥
এবং নিরীক্ষয়েদ্বৈধং কন্যামস্ত্রে গুরৌ
হ্নরে । পশ্যস্ত্রীশ্বামিত্রেষু দেশে গ্রামে
পুরে গৃহে ॥ একনাডীস্থধিক্ষানি যদি
স্বর্করকন্যায়োঃ । তদা বেধং বিজানীয়াদ্-
গুর্কবাদিমু তথৈব চ ॥ প্রকটং যস্য জন্মর্কং

তস্য জন্মর্কতো ব্যাধঃ । প্রনক্টং জন্মভং
যস্য তস্য নামর্কতো ভবেৎ ॥ দ্বয়োর্জন্ম-
ভয়োর্বেধে ন কর্তব্যং কদাচন ॥ এক-
নাডীস্থিতা চেৎ স্যাদ্ভুক্তূর্নাশায় চান্ননা ।
তস্মান্নাডীব্যধৌ বীক্ষ্যো বিবাহে শুভ-
মিচ্ছতা ॥ প্রাণ্ডাড্যা বেধতো ভর্তা মধ্য-
নাড্যো ভয়স্তথা । পৃষ্ঠনাডীব্যধে কন্যা
ত্রিয়তে নাত্র সংশয়ঃ ॥ একনাডীস্থিতা
যত্র গুরুর্মন্ত্রশ্চ দেবতা । তত্র হ্রেষং রুজং
মৃত্যুং ক্রমেণ ফলমাদিশেৎ ॥ সমাসেন্নে
ব্যধে শীত্রং দূরবেধে চিরেণ তু । বেধা-
স্তরভমানেন বর্ষে দুর্কং প্রজায়তে ॥ প্রভুঃ
পণ্যাক্সনা মিত্রং দেশো গ্রামঃ পুরং
গৃহং । একনাডীগতা ভব্যা অভব্যো বেধ-
বর্জিতাঃ । একরাশ্যাদিযোগে তু নাডী-
দোষো ন বিদ্যতে ॥ ইতি জ্যোতি-
স্তত্ত্বং ॥ * ॥ অপি চ । কৃত্তিকাদিঘমদৈবত-
শেষঃ পৃষ্ঠে স্ততহতিসক্ষটরোগঃ ক্রোড়ে
কান্তাপুত্রবিয়োগঃ । মধ্যে রেখে বিহিত-
বিবাহ উভয়োর্ম্মরণং বদতি বরাহঃ ॥
ক্রোড়ে পৃষ্ঠে বশ উদামং মধ্যে ক্রোড়ে
বহুসম্মানং । মধ্যে পৃষ্ঠে ভবতি বিবাহো
বহুস্বতবিস্তমিতি মুনিরাহ ॥ ইতি সময়-
প্রদীপঃ ॥ * ॥ তস্য বিম্ব্যাসো যথা ।
পৃষ্ঠে ১ ৬ ৭ ১২ ১৩ ১৮ ১৯ ২৪ ২৫

মধ্যে ২ ৫ ৮ ১১ ১৪ ১৭ ২০ ২৩ ২৬
ক্রোড়ে ৩ ৪ ৯ ১০ ১৫ ১৬ ২১ ২২ ২৭ ॥

ফণিজিহ্বা (স্ত্রী) মহাশতাবরী । মহাসমঙ্গা
তি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

ফণিজ্বাকঃ (পুং) ক্ষুদ্রপত্রতুলসী । জম্বীর-
ভেদঃ । ইতি কেচিৎ ॥ জম্বীরসামান্যঃ ।
ইতি কেচিৎ ॥ তৎপর্যায়ঃ । সমীরণঃ ২
মরুবকঃ ৩ প্রস্থপুষ্পঃ ৪ জম্বীরঃ ৫ ।
ইত্যমরভরতো ॥

ফণিতঃ (ত্রি) গতঃ । নিঃস্নেহিতঃ । ফণ-
ধাতোঃ ক্রপ্রত্যয়েন নিষ্পন্নঃ ॥

ফণিতল্লগঃ (পুং) বিষুঃ । সর্পশয্যায়াং
গচ্ছতি যঃ । ইতি ব্যুৎপত্তিঃ ॥

ফণিপ্রিয়ঃ (পুং) বায়ুঃ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

ফণিফেনঃ (পুং) অহিফেনঃ । আফিং ইতি
ভাষা । যথা । জাতীফলং টঙ্গণমভ্রকঞ্চ
হিঙ্গুলগন্ধং পরিমর্দ্য যামং । ভাগদ্বয়ং
স্মাৎ ফণিফেনকস্য গাঙ্কালিকাপত্ররসেন
মর্দ্যং ॥ ইতি রত্নাবলী ॥

ফণিবল্লী (স্ত্রী) নাগবল্লী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

ফণিহস্তী (স্ত্রী) গন্ধনাকুলী । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

ফণিহুং (স্ত্রী) ক্ষুদ্রচূরালভা । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

ফণী [ন] (পুং) সর্পঃ । ইত্যমরঃ ॥ সর্পিণী-
নামকৌমধিঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

ফণীশ্বরঃ (পুং) অনন্তঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

ফণ্ডঃ (পুং) জঠরং । ইত্যুণাদিকোষঃ ॥

ফৎকারী (পুং) পক্ষিমাত্রং । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥

ফরং (স্ত্রী) ফলকং । ইত্যমরটীকায়াং
ভরতঃ ॥

ফরুবকং (স্ত্রী) পূগপাত্রং । ইতি হারাবলী ॥

ফফরীকঃ (পুং) চপেটঃ । মাদ্বে ক্লী । ইতি
মেদিনী ॥

ফফরীকা (স্ত্রী) পাছুকা । মদনঃ । ইতি
সংক্ষিপ্তসারোণাদিবৃত্তিঃ ॥

ফল নিষ্পত্তৌ । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ ইৎ
নবশুককোমলা মণীনাং রবিকরসম্বলিতাঃ
ফলন্তি ভাসঃ । ইতি ভারবিঃ ॥ নিষ্পা-
দনেহপি বায়ুকীঃ । ফলতিস্মাৎ যস্য
চরিতস্তোত্রায় দিব্যা গিরঃ । ইতি দুর্গা-
দাসঃ ॥

ফল জ গতো । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ জ ফালঃ
ফলঃ । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

ফল ঞ্জ আ ভিদি । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥
ঞ ফুল্লোহস্তি । আ ফলিতং ফুল্তং
তেন । ফলতি কাঠং কুঠারঃ । ইতি
দুর্গাদাসঃ ॥

ফলং (স্ত্রী) লাভঃ । শম্ভং । ফলকং । হেতু-
কৃতং । ইত্যমরঃ ॥ জাতীফলং ।

ত্রিফলা । কঙ্কোলং । ইতি মেদিনী ॥
বাণাগ্রং । আর্ভবং । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

ফালঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ দানং । ইতি
ধরণিঃ ॥ মুক্ষঃ । যথা । অফলো ভূজ্যতে

মেঘঃ সফলস্ত ন ভূজ্যতে । ইতি রামা-
য়ণং ॥ * ॥ জীবস্ত কৰ্ম্মফলভুক্তির্যথা ।

জীবঃ কৰ্ম্মফলং ভুঙ্ক্তে আত্মা নিলিপ্ত
এব চ । আত্মনঃ প্রতিবিশ্বশ্চ দেহী জীবঃ

স এব চ ॥ ইতি ব্রহ্মবৈবর্তে প্রকৃতিখণ্ডে
২৩ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ দানফলং যথা ।

যথা ফলন্তি শস্যানি ন্যূনানি বাধিকানি
চ । কৃষকাণাং ক্ষেত্রভেদে পাত্রভেদে

ফলং তথা ॥ সামান্যাদিবসে বিপ্রে দানং
সমফলং ভবেৎ ॥ অমায়াং রবিসংক্রান্ত্যাং
ফলং শতগুণং ভবেৎ ৷ চাতুর্মাस्याং
পৌর্ণমাস্যাগ্নিনন্তং ফলমেব চ ॥ গ্রহণে
শশিনঃ কোটিগুণঞ্চ ফলমেব চ ৷ সূর্যস্য
গ্রহণে চাপি ততো দশগুণং ভবেৎ ॥
অক্ষয়ানক্ষয়কৈবাসংখ্যাং ফলমুচ্যতে ৷
এবমন্যত্র পুণ্যাহে ফলাধিক্যং ভবেদিহ ॥
যথা দানে তথা স্নানে জপেহন্যাং পুণ্য-
কর্ম্মসু ৷ এবং সর্বত্র বোধব্যং নরাণাং
কর্ম্মণাং ফলং ॥ সামান্যদেশে দানঞ্চ
বিপ্রে সমফলং ভবেৎ ৷ তীর্থে দেবগৃহে
চৈব ফলং শতগুণং স্মৃতং ॥ গঙ্গায়াঞ্চ
কোটিগুণং ক্ষেত্রে নারায়ণে ফলং ৷ এবং
সর্বত্র বোধব্যং ফলাধিক্যং ক্রমেণ চ ॥
যথা চৈব কোটিগুণং তথা চ বিষ্ণুমন্দিরে ৷
কেদারে চ লক্ষগুণং হরিদ্বারে তথা ফলং ॥
পুষ্করে ভাস্করক্ষেত্রে দশলক্ষগুণং ফলং ৷
এবং সর্বত্র বোধব্যং ফলাধিক্যং ক্রমেণ
চ ॥ সামান্যত্রাঙ্কণে দানং সমমেব ফলং
ভবেৎ ৷ লক্ষং ত্রিসঙ্খ্যপূতে চ পণ্ডিতে
চ জিতেন্দ্রিয়ে ৷ বিষ্ণুমন্ত্রোপাসকে চ
বুধে কোটিগুণং ভবেৎ ৷ এবং সর্বত্র
বোধব্যং ফলাধিক্যং গুণং ভবেৎ ॥ যথা
দণ্ডেন সূত্রেণ শরাবেণ জবেন চ ৷ কুস্তং
নিশ্চীতি চক্রেন কুস্তকারো যুদা ভুবি ৷
তথৈব কর্ম্মসূত্রেণ ফলং ধাতা দদাতি
চ ॥ ইতি ব্রহ্মবৈবর্তে প্রকৃতিখণ্ডে
৩৪ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ স্বপ্রিয়ফলস্য বিষ্ণু-
দেয়ত্বং যথা ৷ ভক্ষ্যাণি যানি পেয়ানি

ভোজ্যানাভিমতানি চ ৷ ফলঞ্চ বল্লভং
যচ্চ তত্তদেয়ং জনার্দনে ॥ ইত্যগ্নি-
পুরাণং ॥ * ॥ ইক্কফলদ্বারা ফল-
পাতননিষেধো যথা ৷ ন সাতয়েদিষ্ট-
কাভিঃ ফলানি বৈ ফলেন তু ৷ ন স্নেচ্ছ
ভাষাং শিফেত নাকর্ষেচ্চ পদাসনং ॥
ইতি কোশ্মে উপবিভাগে ১৬ অধ্যায়ঃ ॥
কর্ম্মজন্যশুভাদৃষ্টদুর্দৃষ্টসম্ভবস্বর্গনরকাদি
তন্ত্রিবিধং যথা ৷ অনিষ্টমিষ্টং মিশ্রঞ্চ
ত্রিবিধং কর্ম্মণঃ ফলং ৷ ভবত্য্যাগিনাং
প্রত্য ন তু সম্যাসিনাং কচিৎ ॥ ইতি
শ্রীভগবদগীতায়াম্ ১৮ অধ্যায়ঃ ॥ অনিষ্টং
নারকিত্বং ৷ ইষ্টং দেবিত্বং ৷ মিশ্রং মনু-
ষ্যত্বং ৷ এবং ত্রিবিধং পাপস্য পুণ্যস্য
উভয়মিশ্রস্য চ কর্ম্মণো যৎ ফলং প্রসিদ্ধং
তৎ সর্বমত্যাগিনামেব প্রত্য পরত্র
ভবতি তেষাং ত্রিবিধকর্ম্মসম্ভবাৎ ন তু
সম্যাসিনাং কচিদপি ভবতি ৷ ইতি তট্টী-
কায়াম্ শ্রীধরস্বামী ॥ * ॥ বেদাদীনাং ফলং ৷
যথা ৷ বহিঃ প্রতি মরীচিবাক্যং ৷ স তং
প্রাহ ফলং ক্রহি বেদস্য চ ধনস্য চ ৷ দার-
শ্রুতস্য বিপ্রাদেঃ স্বর্গাপবর্গহেতবে ॥
বহ্নিরুবাচ ৷ অগ্নিহোত্রফলা বেদা দত্তভুক্ত-
ফলং ধনং ৷ রতিপুত্রফলা দারাঃ শীলবৃত্ত-
ফলং শ্রুতং ॥ ইতি বহ্নিপুরাণে নিত্য-
হিকস্মানবিধিনামাধ্যায়ঃ ॥ * ৷ লবণাদি-
সংযোগে ফলশ্রামত্বং যথা ৷ তণুলোম্বু-
সংযোগাল্লবণযোগেন পিষ্টকং ৷ ফলং ত্রি-
~~ত~~সংযোগাদন্নং ভবতি তৎক্ষণাৎ ॥ ইতি
রাগার্চনচন্দ্রিকাধৃতবচনমিতি কেচিৎ ॥

ফলঃ (পুং) কুটজবৃক্ষঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
ফলকং (ক্ৰী পুং) চক্ষুঃ । ঢাল ইতি ভাষা ।
ইত্যমরঃ ॥

ফলকঃ (পুং) অস্থিখণ্ডঃ । ইতি জটাধরঃ ॥
নাগকেশরং । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥ কাষ্ঠাদি-
পট্টকং । যথা । পাণ্ডুলেখনে ফলকে
ভ্রূমৌ বা প্রথমং লিখৎ । উনাধিকস্ত
সংশোধ্যং পশ্চাৎ পত্রে নিবেশয়েৎ ॥
ইতি ব্যবহারতত্ত্বে ব্যাসঃ ॥ রজকপট্টং ।
ধোপার পাট ইতি ভাষা । যথা । শাল্মলে
ফলকে শ্লক্ষে নিজ্যাঘাসাংসি নেজকঃ ।
ন চ বাসাংসি বাসোভির্নির্হিরেম চ বাস-
য়েৎ ॥ ইতি মিতাকরা ॥

ফলকপাণিঃ (পুং) চক্ষুঃ । ঢালী ইতি ভাষা ।
ইত্যমরঃ ॥

ফলককর্ষা (স্ত্রী) বনকোলিঃ । ইতি কেচিৎ ॥
ফলকামঃ (ত্রি) কৰ্মফলকামী । যথা । ধর্ম-
বাণিজ্যকা মুঢ়াঃ ফলকামা নরাধমাঃ ।
অর্চয়ন্তি জগন্নাথং তে কামানাপ্নুবন্ত্যুতঃ ॥
ইতি মলমাসতত্ত্বধৃতবিষ্ণুধর্মোত্তরীয়-
তৃতীয়কাণ্ডীয়বচনং ॥

ফলকী [ন্] (পুং) মৎস্তভেদঃ । ফলুই ইতি
ভাষা । ফলকাশ্বিতে ত্রি । ইতি মেদিনী ॥

ফলকৃষ্ণঃ (পুং) পানীয়ামলকং । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥

ফলকেশরঃ (পুং) নারিকেলবৃক্ষঃ । ইতি
জটাধরঃ ॥

ফলকোষকঃ (পুং) বৃক্ষঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

ফলগ্রাহিঃ (ত্রি) ফলেগ্রাহিঃ । যৎসময়ং
ফলধরবৃক্ষঃ । ইত্যমরটীকায়াং ভরতঃ ॥

ফলগ্রাহী [ন্] (পুং) বৃক্ষঃ । ইতি ধরগিঃ ॥
ফলগ্রহণকর্তরি ত্রি ॥

ফলচমসঃ (পুং) দধিমিশ্রিতবটত্বক্চূর্ণং । ইতি
শ্রীদ্রতত্ত্বং ॥

ফলচোরকঃ (পুং) চোরকনামগন্ধদ্রব্যং । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

ফলত্রয়ং (ক্ৰী) দ্রাক্ষাপরুষকাস্মাধাঃ । ত্রিফলা ।
ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

ফলত্রিকং (ক্ৰী) ত্রিফলা । শুষ্টিপিপ্পলীমরি
চানি । ইত্যমরঃ ॥

ফলদঃ (পুং) বৃক্ষঃ । ইতি ধরগিঃ ॥

ফলদঃ (ত্রি) ফলদাতা । যথা । বিশিষ্টফলদা
কন্যা নিষ্কামাণাং বিমুক্তিদা । ইতি মল-
মাসতত্ত্বধৃতবিষ্ণুপুরাণবচনং ॥

ফলপঞ্চাম্নং (ক্ৰী) অল্পপঞ্চফলং । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

ফলপাকঃ (পুং) করমদকঃ । ইত্যমরটীকায়াং
ভরতঃ ॥ পানীয়ামলকং । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥

ফলপঙ্কাস্তা (স্ত্রী) ওষধিঃ । ধান্যকদল্যাদিঃ ।
ইত্যমরঃ ॥

ফলপাকী [ন্] (পুং) গর্দভাণ্ডঃ । ইতি রত্ন
মালা ॥

ফলপুচ্ছঃ (পুং) বরগুণ্ডালুঃ । ইতি ত্রিকাণ্ড
শেষঃ ॥

ফলপুষ্পা (স্ত্রী) পিণ্ডখর্জুরী । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

ফলপূরঃ (পুং) বীজপূরঃ । ইত্যমরঃ ॥

ফলপূরকঃ (পুং) বীজপূরঃ । ইতি ভাব-
প্রকাশঃ ॥

ফলপ্রদঃ (ত্রি) ফলদাতা । যথা । ক্রীণীহি
 .ভোঃ ফলানীতি শ্রুত্বা সত্ত্বরমচ্যুতঃ ।
 ফলাংশী ধান্যাদায় যযৌ সর্বফলপ্রদঃ ॥
 ইতি শ্রীভাগবতে ১০ স্কন্ধে ১১ অধ্যায়ঃ ॥
 ফলপ্রিয়া (স্ত্রী) প্রিয়ঙ্গুঃ । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 ফলভাক্ [জ্] (ত্রি) ফলভাগী । যথা । মাস-
 পক্ষতিখীনাঞ্চ নিমিত্তানাঞ্চ সর্বশঃ ।
 উল্লেখনমকুর্বাণো ন তস্য ফলভাগ-
 ভবেৎ ॥ ইতি তিথ্যাদিতত্বধৃতব্রহ্মাণ্ড-
 ভবিষ্যপুৰাণনচনং ॥
 ফলভূমিঃ (স্ত্রী) কৰ্মফলভোগস্থানং । যথা ।
 ভরতানৈরাবতানি বিদেহাশচ কুরুশ্বিতাঃ ।
 বর্ষানি কৰ্মভূম্যঃ স্যুঃ শেষানি ফলভূময়ঃ ॥
 ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
 ফলমুখ্যা (স্ত্রী) অজমোদা । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 ফলমুদগরিকা (স্ত্রী) পিণ্ডথর্জ্জুরঃ । ইতি শব্দ-
 মালা ॥
 ফললক্ষণা (স্ত্রী) প্রয়োজনবতী লক্ষণা ।
 যথা । ব্যঙ্গ্যস্য গুঢ়াগুঢ়ত্বাদ্বিধা স্যুঃ ফল-
 লক্ষণাঃ । ইতি সাহিত্যদর্পণঃ ॥
 ফলবর্ত্তলং (স্ত্রী) কালিঙ্গং । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 ফলবান্ [ৎ] (ত্রি) ফলযুক্তবৃক্ষঃ । তৎ-
 - পর্যায়ঃ । কলিনঃ ২ ফলী ৩ । ইত্যমরঃ ॥
 ফলিতঃ ৪ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 ফলবিক্রয়িণী (ত্রি) ফলবিক্রেত্রী । কুজ্জায়িনী
 ইতি হিন্দী ভাষা । যথা । ফলবিক্রয়িণী
 তস্য চ্যুতধান্যকরদ্বয়ং । ফলৈরপূরয়

দ্রত্নৈঃ ফলভাণ্ডমপূরিচ ॥ ইতি শ্রীভাগবতে
 ১০ স্কন্ধে ১১ অধ্যায়ঃ ॥
 ফলবৃক্ষকঃ (পুং) পনসঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 ফলশাকং (স্ত্রী) ষড়্ধিশাকাস্তর্গতফলরূপ-
 শাকং । যথা । পত্রং পুষ্পং ফলং নালং
 কন্দং সংশ্বেদজং তথা । শাকং ষড়্ধি-
 মুদ্ভিচ্চং গুরু বিদ্যাদযথোত্তরং ॥ ইতি
 রাজবল্লভঃ ॥
 ফলশাড়বঃ (পুং) দাড়িমঃ । ইতি ত্রিকাণ্ড
 শেষঃ ॥
 ফলশালী [ন্] (ত্রি) ফলাশ্রয়ঃ । যথা । পব
 সমবেতধাত্ত্বর্জ্জফলশালিত্বং কৰ্মত্বং ।
 ইতি কৰ্মলক্ষণে সারমঞ্জরী ॥
 ফলশৈশিরঃ (পুং) বদরবৃক্ষঃ । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 ফলশ্রুতিঃ (স্ত্রী) কৰ্মফলশ্রবণং । যথা ।
 ফলশ্রুতিরিয়ং নৃণাং ন শ্রেয়ো রোচনং
 পরং । শ্রেয়ো বিবক্ষয়া প্রোক্তং যথা
 ভৈষজ্যরোচনং ॥ অপি চ । বেদোক্তমেধ
 কুর্বাণো নিঃসঙ্গোহর্পিতমীশ্বরে । নৈকরম্যাং
 লভতে সিদ্ধিং রোচনার্থা ফলশ্রুতিঃ ॥
 ইতি শ্রীভাগবতে ১১ স্কন্ধঃ । ইতি মল-
 মাসতত্ত্বং ॥
 ফলশ্রেষ্ঠঃ (পুং) আশ্রবৃক্ষঃ । ইতি শব্দ-
 চন্দ্রিকা ॥
 ফলসঃ (পুং) পনসবৃক্ষঃ । ইত্যমরটীকায়াং
 ভরতঃ ॥
 ফলস্নেহঃ (পুং) আখোটবৃক্ষঃ । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 ফলহারী (স্ত্রী) কালী । ফলং হরতি যা ডাং

বধ্নিতি কস্মোপপদহ্রাধাতোঃ ষণি ঙ্গপ্-
 প্রত্যয়নিম্পন্নোহয়ং শব্দঃ। সা জ্যৈষ্ঠপঞ্চ-
 দশ্যাং বহুকলাদ্যপহারৈঃ পূজনীয়া।
 যথা। জ্যৈষ্ঠে মাসি অমায়াং বৈ মধ্য-
 রাত্রে মহেশ্বরি। পূজয়েৎ কালিকাং
 দেবীং নানাঙ্গব্যোপহারকৈঃ ॥ তত্রৈব
 সিতপক্ষে তু পঞ্চদশ্যাং নিশাঙ্ককে।
 পূজয়েচ্চ ফলৈর্লক্ষৈঃ শক্তিতো বাপি
 কালিকাং ॥ ইতি মায়াতন্ত্রে ১৭ পটলঃ ॥
 ফলা (স্ত্রী) বিষ্ণুরিষ্ঠাক্ষুপঃ। ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 ফলাঢ্যা (স্ত্রী) কাষ্ঠকদলী। ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 ফলাধ্যক্ষং (স্ত্রী) রাজাদনবৃক্ষঃ। ইত্যমরঃ ॥
 ফলানামধিকৃতে ত্রি ॥
 ফলাদনঃ (পুং) শুকপক্ষী। ইতি হেম-
 চন্দ্রঃ ॥ ফলভক্ষকে ত্রি ॥
 ফলান্তঃ (পুং) বংশঃ। ইতি শব্দমালা ॥
 ফলাশ্নং (স্ত্রী) বৃক্ষাশ্নং। ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 ফলাশ্নঃ (পুং) অশ্নবেতসঃ। ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 ফলার্থী [ন্] (ত্রি) ফলকামী। যথা। সর্ব-
 সৃজেষু কর্তব্য্য প্রতিষ্ঠা বিধিনা বৃধৈঃ।
 ফলার্থীভিস্ত্বপ্রতিষ্ঠং যস্মান্নিফলমুচ্যতে ॥
 ইতি ঋচপ্রতিষ্ঠাতত্বধৃতহয়শীর্ষপঞ্চরাত্রীর-
 সঙ্ঘর্ষণকাণ্ডীয়বচনং ॥
 ফলাশনঃ (পুং) শুকপক্ষী। ইতি ত্রিকাণ্ড-
 শেষঃ ॥ ফলভক্ষকে ত্রি ॥
 ফলাসঙ্গং (স্ত্রী) ফলাসক্তিঃ। যথা। ত্যক্ত্বা
 কস্মফলাসঙ্গং নিত্যতৃপ্তো নিবাপ্রায়ঃ
 কস্মণ্যভিপ্রবৃত্তোহপি নৈব কাি

করোতি সঃ ॥ ইতি শ্রীভগবদকীতায়াং
 ৪ অধ্যায়ঃ ॥
 ফলিঃ (পুং) মৎস্তবিশেষঃ। ফলুই ইতি
 ভাষা। অস্ত গুণাঃ। স্বাহুহং। গুরুত্বং।
 স্নিগ্ধত্বং। বলকারিত্বং। শুক্রবর্দ্ধনত্বঞ্চ।
 ইতি রাজবল্লভঃ ॥
 ফলিকা (স্ত্রী) নিম্পাবী। ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 ফলিতং (ত্রি) ফলমস্ত জাতং। ইতি মুঞ্চ-
 বোধব্যাকরণং ॥ বৃক্ষে পুং। ইতি
 ধরণিঃ ॥ শৈলেয়ে স্ত্রী। ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 ফলিনঃ (ত্রি) ফলবান্। ইত্যমরঃ ॥ পনসে
 ফলবতি বৃক্ষে চ পুং। ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 ফলিনী (স্ত্রী) প্রিয়ঙ্গুবৃক্ষঃ। অগ্নিশিখাবৃক্ষঃ।
 ইত্যমরঃ ॥
 ফলী [ন্] (ত্রি) ফলযুক্ত বৃক্ষাদিঃ। ইত্য-
 মরঃ ॥
 ফলী (স্ত্রী) প্রিয়ঙ্গুবৃক্ষঃ। ইত্যমরঃ ॥ ফলি-
 মৎস্তঃ। ইতি শব্দমালা ॥
 ফলুষঃ (পুং) লতাভেদঃ। ইত্যাণাদিকোষঃ ॥
 ফলেগ্রহিঃ (পুং) যথাসময়ং ফলধরবৃক্ষঃ।
 ঋতুপ্রাপ্তৌ ফলানি গৃহ্নাতি ধারয়তীতি
 ফলেগ্রহিঃ শকুৎস্তম্বাদিত্যাদিনা ইঃ
 সূত্রে ফলে ইতি নির্দেশাৎ একারঃ।
 কিন্না ফলে গৃহ্নাতি ইতি ফলেগ্রহিঃ
 কস্মণ্যাধারবিবক্ষা নিপাতনাৎ সপ্তম্যা
 অলুক লুকি ফলেগ্রহিচ্চ ফলেগ্রহিঃ ফল-
 গ্রহিরিতি বাচস্পতিঃ ॥ ইহ গ্রহিধারণার্থঃ
 স্বীকারার্থশ্চ অত্র ধারণার্থে বৃক্ষ এব
 রুচিঃ। স্বীকারার্থে তু ক্রিয়াশব্দতৈব যথা
 ফলেগ্রহীন্ হংসি বনস্পতীনামিতি ভট্টিঃ ॥

ইতি রায়মুকুটাদয়ঃ । ইত্যমরটীকায়ং
ভরতঃ ॥ ফলগ্রহণকর্তরি ত্রি ॥ [বলী ॥
ফলেগ্রাহিঃ (পুং) ফলেগ্রাহিঃ । ইতি শব্দরত্না-
ফলেদ্রঃ (পুং) ৩ বহুজ্জম্বুঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
নন্দঃ ২ রাজজম্বুঃ ৩ মহাকলা ৪ সুরভি-
পত্রা ৫ মহাজম্বুঃ ৬ । অস্ম গুণাঃ ।
স্বাছুহং । বিষ্টিস্তুহং । গুরুহং । রোচন-
হৃৎ । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

ফলেপুষ্পা (স্ত্রী) ক্ষুদ্রক্ষুপবিশেষঃ । গুমা ইতি
হিন্দী ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । দ্রোণা ২
দ্রোণপুষ্পী ৩ । অস্মা গুণাঃ । গুরুহং ।
স্বাছুহং । রুক্ষহং । উষ্ণহং । বাতপিত্ত-
কারিহং । ক্ষারহং । লবণহং । স্বাছু-
পাকহং । কটুহং । ভেদকহং । কফাম-
কামলাশোথতমকশ্মাসজস্তনাশিহৃৎ । ইতি
ভাবপ্রকাশঃ ॥

ফলেবৃহা (স্ত্রী) পাটলিবৃক্ষঃ । ইত্যমরঃ ॥
ফলেসক্তঃ (ত্রি) ফলাসক্তঃ । ফলকামী ।
যথা । ভগবদগীতা । যুক্তঃ কৰ্ম্মকলং ত্যক্ত্বা
শান্তিমাশ্নোতি নৈষ্ঠিকীং । অযুক্তঃ কাম-
কারেণ ফলেসক্তো নিবধ্যতে ॥ ফলেসক্তঃ
মম ফলায়েদং কৰ্ম্ম করোমীত্যেবং ফলে-
সক্তো নিতরাং বন্ধং প্রাপ্নোতি । ইতি
মলমাসতন্ত্রং ॥

ফলোত্তমা (স্ত্রী) কাকলীদ্রাক্ষা । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥ [চন্দ্রিকা ॥

ফলোৎপতিঃ (পুং) আত্রবৃক্ষঃ । ইতি শব্দ-

ফলোদয়ঃ (পুং) লাভঃ । সুরালয়ঃ । হর্ষঃ ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ ফলোৎপত্তিঃ । যথা ।
সৌহহমাজম্বুশুকানামাফলোদয়কৰ্ম্মণাং ।

আসনুদ্রক্ষিতীশানামানাকরথবজ্জনাং ॥
ইতি রঘুঃ ॥

ফল্লঃ (পুং) বিসারিতাঙ্গং । ইত্যুণাদিকোষঃ ॥
ফল্লু (ত্রি) অসারং । ইত্যমরঃ ॥ নিরর্থকং ।
তি ত্রিকা গুণেশঃ ॥

ফল্লুঃ (স্ত্রী) গয়াস্বনদীভেদঃ । তস্যা মহাত্মাদি
যথা । সাদ্বক্রোশদ্বয়ং মানং গয়ায়াং
পারিকান্তিতং । পক্ষক্রোশং গয়াক্ষেত্রং
ক্রোশমেকং গয়াশিরঃ । তত্র পিণ্ডপ্রদা-
নেন তৃপ্তিভবতি শাস্ত্রী ॥ নগাজ্জনাদর্শনা-
চ্চৈব কূপাচ্ছোভরমানসাং । এতদগয়া-
শিরঃ প্রোক্তং ফল্লুতীর্থং তদুচ্যতে ।
তত্র পিণ্ডপ্রদানেন পিতৃণাং পরমা
গতিঃ ॥ পৃথিব্যাং যানি তীর্থানি যে সমুদ্রাঃ
নরাং সি চ । ফল্লুতীর্থং গায়ম্যন্তি বারমেকং
দিনে দিনে ॥ ইতি গারুড়ে ৮৩ অধ্যায়ঃ ॥
অন্যং গয়াশব্দে দ্রুতব্যং ॥ * ॥ কাকো-
ডুম্বরিকা । কাকডুম্বর ইতি ভাষা । ইত্য-
মরঃ ॥ অস্মা গুণাঃ । গুরুহং । গ্রাহিহং ।
শীতলহং । স্বাছুহং । তৃপ্তিকারিহৃৎ ।
ইতি রাজবল্লভঃ ॥ রেণুভেদঃ । ফাণ্ড
ইতি প্রসিদ্ধঃ । মিথ্যাবাক্যং । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥ বসন্তর্ভুঃ । ইতি জটাধরঃ ॥

ফল্লুদা (স্ত্রী) গয়ানদী । যথা । তত্র দেশে গয়া
নাম পুণ্যদেশোহতিবিশ্রুতঃ । নদী চ
ফল্লুদা নাম পিতৃণাং স্বর্গদায়িনী ॥ ইতি
বৃহৎস্মপুরাণে ৫৬ অধ্যায়ঃ ॥

ফল্লুনঃ (পুং) অর্জুনঃ । ফাল্লুনমাসঃ । ইত্য-
মরটীকায়ং সুরতঃ ॥ [প্রয়োগঃ ॥

ফল্লুনালঃ (পুং) ফাল্লুনমাসঃ । ইতি ভূরি-

ফল্লনী (স্ত্রী) নক্ষত্রবিশেষঃ । তচ্চ পূর্বফল্লনী ।
 উত্তরফল্লনী চ । ইতি ভরতধৃতগোবর্দ্ধনা-
 নন্দঃ ॥ কাকোদুশ্বরিকা । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥ [নির্ঘণ্টঃ ॥
 ফল্লবাটিকা (স্ত্রী) কাকোদুশ্বরিকা । ইতি রাজ-
 ফল্লবস্তাকঃ (পুং) শ্যোনাকপ্রভেদঃ । ইতি
 রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 ফল্গুংসবঃ (পুং) ফল্লকরণকগোবিন্দোংসবঃ ।
 দোলযাত্রা ইতি খ্যাতঃ । যথা । গো
 বিন্দানুগৃহীতস্ত যাত্রাসং তৎ প্রকীর্তিতং ।
 ফল্গুংসবং প্রকুর্ষ্বীত পঞ্চাহানি ত্রাহাণি
 বা ॥ ইতি দোলযাত্রাপদ্ধতিঃ ॥
 ফল্যং (ক্লী) কুস্থমং । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥
 ফল্লকী (পুং) মৎস্যবিশেষঃ । ফল্লুই ইতি
 ভাসা । ইতি শব্দমালা ॥
 ফল্লফলঃ (পুং) সূৰ্যবাতঃ । কুলার বাতাস
 ইতি ভাসা । ইতি জটাধরঃ ॥
 ফাঃ (পুং) সস্তাপঃ । নিষ্ফলভাসপং । যথা ।
 কিং কোপে ফাশ্চ সস্তাপে তথা নিষ্ফল-
 ভাষণে । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ বুদ্ধিঃ ।
 বর্দ্ধকঃ । যথা । ফা বুদ্ধৌ বর্দ্ধকে পুমান্ ।
 ইতি বিশ্বঃ ॥
 ফাটকী (স্ত্রী) স্ফটী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 ফাণিঃ (স্ত্রী) গুড়ঃ । করভঃ । ইত্যুণাদিকোষঃ ॥
 ফাণিতং (ক্লী) অর্দ্ধাবর্তিতেক্ষুরসঃ । ফেণীতি
 খ্যাতং । ইত্যমরভরতো ॥ অস্য গুণাঃ ।
 গুরুত্বং । অভিষান্দিত্বং । বৃংহণত্ব
 কফশুক্রলত্বং । বাতপিত্তশ্রমনাশিত্বং
 মূত্রবস্তি বিশোধনত্বঞ্চ ॥ * ॥ ইন্দ্রো রস
 যঃ পকঃ কিঞ্চিদগাঢ়ো বহুদ্রবঃ । ২

এবেক্ষুবিকারেণ খ্যাতঃ ফাণিতসংজ্ঞয়া ॥
 ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥
 ফাণ্টং (ত্রি) অনায়াসকৃতং ; ইত্যমরঃ ॥ কশ্ম-
 ভেদঃ । যথা । ক্ষিপ্তোক্ষতোয়ে যুদিতঃ
 ফাণ্ট ইত্যভিধীয়তে । অপি চ । ক্ষুদ্রদ্রব্য-
 পলে সম্যক্ জলমুঞ্চং বিনিঃক্ষিপেৎ ।
 পাত্রে চতুঃপলমিতি ততস্ত্ব শ্রাবয়েজ্জলং ।
 মোহয়ং চূর্ণদ্রবঃ ফাণ্টো ভিষগ্ভিরভি-
 ধীয়তে ॥ ইতি বৈদ্যকপরিভাষা ॥
 ফালং (ক্লী) হলোপকরণং । ইতি মেদিনী ॥
 ফালঃ (পুং) লাঙ্গলস্থভূবিদারকলোহঃ ।
 ফল্যতে বিশীর্ষ্যতে ভূমিরনেন সঃ । তৎ-
 পর্যায়ঃ । কৃষিকঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥ কৃষকঃ ৩
 ফলং ৪ । ইতি ভরতঃ ॥ কৃষিকা ৫
 ফালং ৬ । ইতি মুকুটঃ ॥ কৃষিকং ৭ ।
 ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ মহাদেবঃ । বলদেবঃ ।
 কার্পাসবস্ত্রে ত্রি । ইতি মেদিনী ॥ * ॥
 নববিধদিব্যান্তর্গতাক্ষমদিব্যং । তস্য বিধি-
 র্থথা । বৃহস্পতিঃ । আয়সং দ্বাদশপল-
 ঘটিতং ফালমুচ্যতে । অক্টাঙ্গুলং ভবে-
 দ্দীর্ঘং চতুরঙ্গুলবিস্তরং ॥ অগ্নিবর্ণং তত-
 শ্চৌরো জিহ্বয়া লেহয়েৎ স্কৃৎ । ন
 দন্ধশ্চেক্ষুন্ধিমিয়াদন্যথা তু স হীয়তে ॥
 চৌরোহত্র গোচোরঃ । গোচৌরস্য প্রদা-
 তব্যং তপ্তফালাবলেহনমিতি স্মৃতিরিতি
 মৈথিলাঃ ॥ অত্রাপি ত্বমগ্নে ইত্যাদিমন্ত্রা-
 নস্তরং আয়সং লেলিহানস্য জিহ্বয়াপি
 সমাদিশেদिति পিতামহোক্তেঃ প্রাড়-
 বিবাকশোধ্যাভ্যামগ্ন্যভিমন্ত্রণং কার্যং ॥ * ॥
 তত্র প্রয়োগঃ । লৌকিকচত্বারিংশতোলক-

মিতং লৌহঘটিতমক্‌তযবমধ্যাঙ্কাক্সুলাফ-
 দীর্ঘং তথাবিধচতুরঙ্গুলপ্রস্তারং ফালমগ্নৌ
 ১ তাপিয়েৎ । তত্র প্রাঙ্কিবাকৌ ধর্ম্মাবাহ-
 নাদিহবনাস্তং • কস্ম কৃষ্ণা দক্ষিণাং দত্তা
 ঙ্গু ত্বমগ্নে বেদাশ্চত্বারঙ্গু বজ্রেষু হুয়সে ।
 ত্বং মুখং সর্বদেবানাং ত্বং মুখং ব্রহ্ম-
 বাদিনাং ॥ জঠরস্হোহসি ভূতানাং ততো
 বেৎসি শুভাশুভং । পাপং পুনাসি বৈ
 যস্মান্তস্মাৎ পাবক উচ্যতে ॥ পাপেষু
 দর্শয়ান্নানমচ্চিগ্নান্ ভব পাবক । অথবা
 শুভভাবেন শীতো ভব হুতান ॥ ত্বমগ্নে
 সর্বভূতানামস্ত্শচরসি সাক্ষিবৎ । ত্বমেব
 দেব জানীষে ন বিছূর্ধানি মানবাঃ ॥ ব্যব-
 হারাভিশস্তোহয়ং মানুসঃ শুদ্ধিমিচ্ছতি ।
 তদেনং সংশয়াদস্মাদ্ধস্মতস্ত্রাতুমহসি ॥
 ইত্যেতৈঃ ফালস্বমগ্নিং অভিমন্ত্রয়েৎ ।
 শোধ্যস্ত প্রতিজ্ঞাপত্রং শিরসি নিধায়
 ত্বমগ্নে সর্বভূতানামস্ত্শচরসি পাবক ।
 সাক্ষিবৎ পুণ্যপাপেভ্যো ক্রহি সতাং
 করে মম ॥ ইত্যেনেনাভিমন্ত্র্য অগ্নিবর্ণং
 ফালং জিহ্বয় স্কুল্লিহ্যাৎ ন দন্ধশ্চেত্তদা
 শুদ্ধঃ । ইতি দিব্যতত্ত্বং ॥

ফালকৃষ্ণঃ (ত্রি) ফালেন কৰ্মিতভূম্যাদিঃ । যথা ।
 ন মূত্রং পথি কুর্বাতি ন ভস্মনি ন গো-
 ব্রজে । ন ফালকৃষ্ণে ন জলে ন চিত্যাং
 ন চ পৰ্বতে ॥ ইতি মানবে ৪ অধ্যায়ঃ ॥
 কালাঃ (পুং) জম্বীরবীজানি । ইতি ছুর্গটীকা-
 টিপ্লনীকৃৎকুলচন্দ্রঃ ॥

ফাল্গুনঃ (পুং) গুড়াকেশঃ । নদীজবৃক্ষঃ
 অর্জুনবৃক্ষঃ । তপস্যমাসঃ । যথা । ফাল্গু-

স্ত গুড়াকেশে নদীজর্জুনভূরুহে । তপস্য-
 সংজ্ঞে মাসে তৎপূর্ণিমায়াস্ত ফাল্গুনী ॥
 ইতি দন্ত্যনাস্তবর্গে মেদিনী ॥ অতএব
 ফাল্গুনে গগনে ফেনে গর্ভমিচ্ছন্তি বর্করাঃ ।
 ইতি কারিকা সমূলিকা । অত্র অগর্ভমিচ্ছ
 স্তীতি অকারঃ প্রপ্লেনো ভ্রান্তানাং ॥ *
 বৈশাখাদিদ্বাদশমাসান্তর্গতৈকাদশমাসঃ ।
 ফল্গুনানক্ষত্রযুক্তা পৌর্ণমাসী যস্মিন্ মাসে
 সঃ । ইতি তু প্রায়িকান্তিপ্রায়ং । স চ
 ত্রিবিধঃ । মুখ্যচান্দ্রে গোণচান্দ্রে সৌরশ্চ ।
 যথা । কুস্তস্বরবিপ্রারক্শুরপ্রতিপদাদি-
 দর্শান্তো মাসো মুখ্যচান্দ্রে । মুখ্যচান্দ্রফাল্গুন-
 মাসীরপৌর্ণমাস্যন্তঃ কৃষ্ণপ্রতিপদাদিকো
 মাসো গোণচান্দ্রে । কুস্তরাশিস্বরবি-
 ভোগোপলক্ষিতকালান্ত্রকো মাসঃ সৌরঃ ।
 ইতি মলমাসতদ্বানুসারাৎ ॥ * ॥ তৎ-
 পর্যায়ঃ । তপস্যঃ ২ ফাল্গুনিকঃ ৩ ফল্গুনঃ ৪।
 ইত্যমরভরতৌ ॥ বৎসরান্তকঃ ৫ ইতি
 রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ * ॥ তত্র জাতকলং ।
 প্রিয়ম্বদঃ সজ্জনবল্লভশ্চ পরোপকারী
 বিমলাশয়শ্চ । দাতা নিতান্তং প্রমদাভি-
 লাষী স্যাৎ ফাল্গুনে যস্য জনস্য জন্ম ॥ ইতি
 কোষ্ঠীপ্রদীপঃ ॥ * ॥ অথ ফাল্গুনকৃত্যং ।
 তত্র মাঘ্যানস্তরং ফাল্গুনকৃষ্ণাফল্গুনাং
 কালশাকবাস্তুকশাকোপকরণাগ্নেন শ্রাদ্ধং
 কর্তব্যং ॥ * ॥ গোণচান্দ্রফাল্গুনকৃষ্ণ-
 চতুর্দশ্যাং শিবরাত্রিব্রতং । যদ্বদিনে
 প্রদোষনিশীথোভয়ব্যাপিনী চতুর্দশী তদ-
 দিনে ব্রতং উভয়ব্যাপ্যনুরোধাৎ । যদা
 পূর্বেছ্যানিশীথব্যাপিনী পরেছ্যৎ প্রদোষ-

মাত্রব্যাপিনী তদা পূর্বেদ্ব্যত্র তং প্রধান-
কালব্যাপ্যনুরোধাত্ । বদা তু পূর্বেদ্ব্যত্র
নিশীথব্যাপ্তিঃ পরদিনে প্রদোষব্যাপিনী
তদা পরদিনে প্রদোষব্যাপিনীতি বচ-
নাৎ ॥ * ॥ মুখ্যচান্দ্রফাল্গুনশুক্রদ্বাদশী
গোবিন্দদ্বাদশী । ফাল্গুনে শুক্রপক্ষস্য
পুষ্যর্কে দ্বাদশী যদি । গোবিন্দদ্বাদশী
নাম মহাপাতকনাশিনী ॥ মহাপাতকনাশ-
কামো গঙ্গায়াং স্নানমহং করিয়ে ।
অত্র পদ্মপুরাণীয়ো মন্ত্রঃ । মহাপাতক-
সংজ্ঞানি যানি পাপানি সন্তি মে ।
গোবিন্দদ্বাদশীং প্রাপ্য তানি মে
হর জাহুবি ॥ * ॥ ফাল্গুনপৌর্ণমাস্যাং
দোলযাত্রা । তীর্থচিন্তামণৌ ব্রহ্মপুরাণং
নরো দোলাগতং দৃষ্ট্বা গোবিন্দং পুরুষো
ভ্রমং । ফাল্গুনাং সংযতো ভূত্বা গোবি-
ন্দস্ত পুরং ব্রজেৎ ॥ স্কন্দপুরাণীয়পুরু-
ষোত্তমমাহাত্ম্যে ত্রিংশাধ্যায়ে । ফাল্গুনাং
ক্রীড়নং কুখ্যাং দোলায়াং মম ভূপতে ।
ইতি কৃত্যতত্ত্বং ॥

ফাল্গুনানুজঃ (পুং) বসন্তকালঃ । ইতি হারা-
বলী ॥ অর্জুনস্ত কনিষ্ঠভ্রাতা চ ॥

ফাল্গুনিকঃ (পুং) ফাল্গুনমাসঃ । ইত্যমরঃ ॥

ফাল্গুনী (স্ত্রী) ফাল্গুনমাসস্ত পূর্ণিমা । ইতি
মেদিনী ॥ পূর্বফাল্গুনীনক্ষত্রং । উত্তর-
ফাল্গুনীনক্ষত্রং । ইত্যমরটীকায়াং ভরতঃ ॥

ফিঃ (পুং) পাপঃ । নিফলবাক্যং । ইত্যেকা-
ক্ষরকোষঃ ॥ কোপঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

ফিরঙ্গকঃ (পুং) পক্ষিবিশেষঃ । ফিঃ ইতি ।

ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । কুলিঙ্গঃ ২ কলিঙ্গঃ

ধুম্যটঃ ৪ । ইতি শব্দমালা ॥ ফুঃ ৫
ইত্যমরঃ ॥

ফিরঙ্গঃ (পুং) স্নানমথ্যাত্নেচ্ছদেশঃ । যথা ।
পূর্বাদ্বায়ে নবশতং মঙ্গলীতিঃ প্রকীর্তিতাঃ ।
ফিরঙ্গভায়য়া মন্ত্রাস্তেনাং সংসাধনাদ্ভুবি ॥
অধিপা মণ্ডলানাঞ্চ সংগ্রামেষপরাজিতাঃ ।
ইংরেজা নব যট্ পঞ্চ লঞ্জাশ্চাপি
ভাবিনঃ ॥ ইতি মেরুতন্ত্রে ২৩ প্রকাশঃ ॥ * ॥
রোগবিশেষঃ । অথ ফিরঙ্গস্য নিরুক্তি-
মাহ । ফিরঙ্গসংজ্ঞকে দেশে বাহুল্যেনৈষ
বহুব্বেৎ । তস্যাং ফিরঙ্গ-ইত্যুক্তো ব্যাধি-
ব্যাধিবিশারদৈঃ ॥ * ॥ তস্য বিপ্রকৃষ্টং নিদান-
মাহ । গন্ধরোগঃ ফিরঙ্গোহয়ং জায়তে
দোহিনাং ধ্রুবং । ফিরঙ্গিণোহতিসংসর্গাৎ
ফিরঙ্গিণ্যাঃ প্রসঙ্গতঃ ॥ ব্যাধিরাগরুজো
হেয় দোষাণামত্র সংক্রমঃ । ভবেত্তা
লক্ষয়েত্তেমাং লক্ষণৈর্ভিবজাং বরঃ ॥
ফিরঙ্গিণ্যাঃ প্রসঙ্গত ইতি বিশেষার্থং ॥ * ॥
রূপমাহ । ফিরঙ্গস্ত্রিবিধো জ্ঞেয়ো বাহ্য-
ভ্যন্তরতস্তথা । বহিঃস্তর্ভবশ্চাপি তেষাং
লিঙ্গানি চ ক্রবে ॥ উত্র বাহুঃ ফিরঙ্গঃ
স্যাৎক্ষিফোটসদৃশোহল্লরুক্ । স্ফুটিতো
ত্রণবদ্বৈদ্যঃ স্তথসাধ্যোহপি স স্মৃতঃ ॥
সন্ধেচ্চাভ্যন্তরঃ স স্যাৎক্ষিফোটসদৃশোহল্লরুক্ ।
কক্ষিফোটসদৃশোহল্লরুক্ স্যাৎক্ষিফোটসদৃশোহল্লরুক্ ।
উপদ্রবান্ আহ । কাশ্যাং বলক্ষয়ো
নাসাভঙ্গো বহুশ্চ মন্দতা । অস্থিশোষো-
হস্থিবক্রত্বং ফিরঙ্গোপদ্রবা অমী ॥ * ॥
সাধ্যহাদিকমাহ । বহির্ভবো ভবেৎ সাধ্যো
নূতনো নিরূপদ্রবঃ । আভ্যন্তরস্ত কক্ষেন

साधनः स्यादधुमामयः ॥ बहिरस्तुर्भवो जीर्णः
 क्षीणस्योपद्रवैर्बर्धतः । बोधेया व्याधि-
 रीसाधेयाह्यमित्तुर्चूर्णनयः पुरा ॥ * ॥ अथ
 फिरङ्गस्य चिकित्सा । फिरङ्गसंज्ञकं
 रोगं रसः कर्पूरसंज्ञकः । अवशं
 नाशयेदतदूर्ध्वः पूर्वे चिकित्साकाः ॥
 लिख्यते रसकर्पूरप्राशने विधिरुतमः ।
 अनेन विधिना खादन्मुखे शोथं न
 विन्दति ॥ गोधूमचूर्णं सन्नीय विदध्यां
 सूक्ष्मकूपिकां । तन्मध्ये निःक्षिपेत् सूतं
 चतुर्गुणमितं त्रिषक् ॥ ततस्तु गुटिकां
 कुर्यादवधा न स्याद्रसो बहिः । सूक्ष्मचूर्णं
 लवङ्गस्य तां वटीमवधुलयेत् ॥ दस्त-
 स्पर्शो यथा न स्यात्तथा तामस्तुमा गिलेत् ।
 ताम्बुलं भक्षयेत् पश्चाच्छाकाम्लवणां-
 स्त्याजेत् । श्रममातपमध्वानं विशेषां
 स्त्रीनिषेवणं ॥ कर्पूररसः ॥ १ ॥ पारद-
 कर्कमानः स्यात् खदिरकसंमितः ।
 आकारकरभश्चापि ग्राहकैश्चयोनितः ॥
 टक्त्रयमितं क्लोत्रं खले सर्वं वि-
 निःक्षिपेत् । संमर्द्य तस्य सर्वस्य
 कुर्यात् सप्त वटीर्भवक् ॥ स रोगी भक्षयेत्
 प्रोतरेकैकाम्बुना वटीं । वर्जयेदम्ल-
 लवणौ फिरङ्गस्तस्य नशति ॥ सप्तशाणिका-
 वटी ॥ २ ॥ पारदः कर्षमात्रः स्यात्तावदेव
 हि गन्धकः । तण्डुला अक्षमात्राः स्युस्तेषां
 कुर्याच्छ कञ्जलीं ॥ तस्याः सप्त वटीः
 कुर्यात्तावद्भूमं प्रयोजयेत् । दिनानि
 सप्त तेन स्यात् फिरङ्गास्तो न संशयः
 धूमप्रयोगः ॥ ३ ॥ पीतपुष्पवलापत्ररसै

टक्त्रमितं रसं । हस्ताभ्यां मर्दयेत्तावत्
 यावत् सूतो न दृश्यते ॥ ततः संश्लेदये-
 द्दस्तादेव वासरसपुत्रकं । त्र्यजेत्तलवण-
 मयं फिरङ्गस्तु न शति ॥ ४ ॥ चूर्णये-
 म्निषपत्राणि पथ्यां निम्बफलांसिकां ।
 धात्रीं तावतीं रात्रिं निम्बषोडश-
 भागिकां ॥ शाणमानमिदं चूर्णमग्नीया-
 दस्तुमा सह । फिरङ्गं नाशयत्येव वाह्य-
 माभ्यास्तुरं तथा ॥ ५ ॥ चोपचीनीभवत्
 चूर्णं शाणमानं समाक्षिकं । फिरङ्गव्याधि-
 नाशाय भक्षयेत्तलवणं त्र्यजेत् ॥ लवणं
 यदि वा त्र्यजेत् न शक्नोति तदा जनः ।
 सैम्बवं स हि दुष्कृत मधुरोपरसं हि
 तं ॥ ६ ॥ अर्द्धकर्मितं सूतं कुरन्तक-
 रसैः सह । खले विमर्दयेत्तत्र पलाङ्गं
 गुग्गुलुं क्षिपेत् ॥ तत्रार्ककरतं कुष्ठं
 त्रिफलां पृथक् पृथक् । अर्द्धकर्मितं
 सर्वं चूर्णयित्वा तु निःक्षिपेत् ॥ तं सर्वं
 मधुसर्पिर्भ्यां द्विपलाभ्यां पृथक् पृथक् ।
 मर्दयेदथ तं खादेदर्द्धकर्मितं रसं ॥
 त्रणः फिरङ्गरोगोत्थस्तस्यावशं विन-
 शति । अल्लोहपि चिरजातोहपि प्रशा-
 म्यति महात्रणः ॥ एतदुक्तयतः शोथो
 मुखस्य च न जायते । वर्जयेदत्र लवण-
 मेकविंशतिवासरान् ॥ ७ ॥ इति फिरङ्गाधि-
 कारः । इति भावप्रकाशः ॥

सरोटी (स्त्री) रोटिकाविशेषः । पाण्डु-
 रोटी इति पाण्डुरुटि इति च भाषा । सा
 तु तल्लस्याथवा खर्जूरस्य रसेन मधुरिका-
 जलेन वा मिश्रितां गोधूमकणिकामधिक-

कालमुक्तमं संसर्द्य गोलाकारं शूलं
 शूलं निर्णाय तन्दूरपाकेन निष्पादिता
 भवति । इति पाकराजेश्वरः ॥
 फिरङ्गिणी (स्त्री) फिरङ्गदेशोद्भवनाशी । यथा ।
 गङ्गरोगः फिरङ्गाहयं जायते देहिनां
 ऋवं । फिरङ्गिणोहृत्संसर्गात् फिर-
 ङ्गिण्याः प्रसङ्गतः ॥ इति भावप्रकाशः ॥
 फिरङ्गी [न्] (पुं) फिरङ्गदेशोद्भवपुरुषः ।
 अस्य प्रगाणं पृक्शब्दे ढ्रक्त्वयं ॥
 फः (पुं) मञ्जकं । तुच्छवाकाः । इति विश्वः ॥
 फुं व्य अनुकरणशब्दः । इति फुंकारशब्द-
 दर्शनात् । तुच्छभाषणं । इति कोचिं ॥
 फुकः (पुं) पङ्की । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 फुटः (त्रि) सर्पफणा । इति हेमचन्द्रः ॥
 फुंकरः (पुं) अग्निः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 फुंकारः (पुं) फुंकरणं । फु इति फुँक्
 इति च भाषा । फुंकारवति पावके
 आहृतिनिषेधो यथा । अल्ले रूफे स-
 स्फुलिस्से वामावर्ते भयानके । आर्द्रकार्ठैः
 समुत्पन्ने फुंकारवति पावके ॥ कृष्ण-
 र्त्विषि स्रुर्गङ्गे तथा लिहति मेदिनी ।
 आहृतिं जुह्याद्वस्तु तस्य नाशो भवेद्-
 ऋवं ॥ इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 फुंक्वतिः (स्त्री) फुंकारः । यथा । स्फुर्ज्ज-
 फुंक्वात्तत्तसमञ्जसमकारस्फुरंसञ्जमा
 इति काव्याचारिका ॥
 फुप्फुसः (पुं) पुप्फुसः । कोष्ठविशेषः
 स च कोष्ठानाङ्गिकासंलग्नाशयविशेषः
 क्वापडा क्वापासे इति च लोके
 इति शब्दचन्द्रिका यथा । स्थानाश्चामि

पकानां मृत्रस्य रुधिरस्य च । ह्रुशुकः
 फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥ इति
 माधवकरः ॥ अश्व व्याख्या । आमश्व श्वनं
 आमाशयः । नाभेरुर्ध्वं । अग्नेः स्थानः
 पच्यमानाशयः नाभिमध्ये । पकस्य स्थानं
 पक्वाशयः नाभेरधः । मृत्रस्य स्थानं वस्तिः ।
 रुधिरस्य स्थानं यकुंभीहानो । ह्रुं हृदयं
 ईफुरसपाकमलवद्वयः शोणितमलस्रुज्जः
 उष्णकः स चाल्पदेशे व्यवस्थितः पुरीषा
 धानं । फुप्फुसः हृदयस्य वामपार्श्वे फुप्-
 फुशु इति ख्यातः । इति विजयरश्मितः ॥
 फुल्लतिः (स्त्री) फलनं । इति मुहूर्त्तबोधव्याकरणम् ॥
 फुल्ल विक्रमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ह्रुशु ।
 लक्षयान्तः । विकास इह कस ज गताविति
 दन्त्यान्तस्य षाण्डे रूपम् । विपूर्वत्वेनार्था-
 न्तरवाचितया विकसनमित्यर्थः । फुल्लति
 मल्लीकलिका । इति दूर्गादासः ॥
 फुल्लः (त्रि) विकसितः । इत्यमरः ॥ पुष्पम् ।
 फुल इति भाषा । यथा । स्त्रीपङ्कग्यां
 श्रियं देवीं फुल्लैः संपूजयेत् सदा ।
 इति कालिकापुराणम् ॥ [शेषः ॥
 फुल्लफालः (पुं) शूर्पवातः । इति त्रिकाण्ड-
 फुल्लदाम (स्त्री) छन्दोभेदः । यथा । मो गौ नौ
 तौ गौ शन्नहरतुरगैः फुल्लदाम प्रसिद्धः ।
 उदाहरणं यथा । शश्वल्लोकानां प्रकटित-
 कथनं षष्ठमालोक्य कंसं हृष्यच्छेतोभि-
 स्त्रिदिवसतिभिर्व्योमसं तैश्च विमुक्तम् । मुक्ता-
 मोदेन श्वगितदशदिशाभोगमाहूतद्वयं
 मोलौ दैतयारैर्न्यपतदनुपमं स्वस्तरोः
 फुल्लदाम ॥ इति छन्दोमञ्जरी ॥

ফুল্ললোচনঃ (পুং) মৃগবিশেষঃ । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥ প্রফুল্লনেত্রযুক্তে ত্রি ॥

রীকঃ (পুং-) দেশঃ । সর্পঃ । ইতি
সংক্ষিপ্তসারোগাদিবৃত্তিঃ ॥

ফুল্লিঃ (স্ত্রী) বিকাশঃ । ইঞ্জধাতুকথনে তিঙ্-
বতিঙ্ বা ইতি সংক্ষিপ্তসারসূত্রোং ভাবে
ইঞ্জপ্রত্যয়েন নিষ্পন্নঃ ॥

ফেণঃ (পুং) ফেনঃ । তরলদ্রব্যোপর্যুথিত-
বদ্বদাকারবস্তু । ফেনা ইতি ভাষা । যথা
পয়ঃফেণনিভা শয্যা দাস্তা রুক্ষপরিচ্ছদা ।
ইতি পুরাণং ॥ হিণ্ডীরঃ । সমুদ্রেফেনা
ইতি ভাষা । ইত্যমরঃ ॥ অশ্ব মৃদ্ধন্ত-
গান্তস্য প্রমাণং যথা । হংসশ্রেণ্যো নদী-
তীরে নিন্দৈঃ সংপ্রতীয়িরে । যথা সার-
স্বতা মন্ত্রা অন্তরে ফেণসঙ্গতা ॥ ইত্য
মরটীকায়াং রঘুনাথচক্রবর্তী ॥

ফেণপঃ (পুং) স্বয়ংপতিতফলাদিজীবিগুনি-
বিশেষঃ । যথা । বৈখানসা বালিখিল্যো-
ডুম্বরাঃ ফেণপা বনে । ঞ্চাসে কুটীচকঃ
পূর্বং বহ্নোদো হংসনিজ্জর্যৌ ॥ ইতি
ত্রীভাগবতে ৩ স্কন্ধে ১২ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥
বনে স্থিতাশ্চত্বারঃ । তত্র বৈখানসাঃ
অকৃষ্ণপচ্যবৃত্তয়ঃ । বালিখিল্যঃ নবে-
হমে লকে পূর্বসঞ্চিন্তামত্যাগিনঃ । ঙ্গু-
ম্বরাঃ প্রাতরুথায় যাং দিশং প্রথমং
পশ্যন্তি তত আহরৈতৈঃ ফলাদিভিজ্জীবন্তঃ ।
ফেণপাঃ স্বয়ং পতিতৈঃ ফলাদি
জীবন্তঃ । কুটীচকঃ স্বাত্মমধর্মপ্রধাঃ
বহ্নোদঃ কস্মোপসর্জ্জনীকৃত্য জ্ঞানাভ্য
প্রধানঃ । হংসো জ্ঞানাভ্যাসনির্ধ

নিজ্জর্যঃ প্রাপ্ততত্ত্বঃ । এতে চ সর্বৈ
যথোত্তরং শ্রেষ্ঠাঃ । ইতি তটীকায়াং
শ্রীধরস্বামী ॥

ফেণায়মানঃ (ত্রি) উথিতফেণদুন্ধাদিঃ । ফেণ-
ইব আচরতি যঃ ইত্যর্থো ফেণশব্দাৎ
ঙ্যপ্রত্যয়ানন্তরং শানপ্রত্যয়েন নিষ্পন্নঃ ॥

ফেণী (স্ত্রী) স্বনামখ্যাতমিচ্ছান্নবিশেষঃ । যথা
বটো বেষবারাণ্নবঙ্গেন ফেণীসমং পর্পটঃ
শিগুর্বিজেন য়তি । ইতি জীর্ণমঞ্জরী ॥

ফেৎকারিণী (স্ত্রী) তন্ত্রবিশেষঃ । যথা । উন্নত-
ভৈরবং নারসিংহং ডামরভৈরবং । শিবা-
কারং মলিছাদ্যমসিতাঙ্গাদি যামলং ॥
সিদ্ধবোগেশ্বরং তন্ত্রং যোগিনীজালমন্ত্রং ।
দৃষ্টা কৃত্যা বিধিং ফেৎকারিণীতন্ত্রং বির-
চ্যতে ॥ ইতি প্রথমশ্লোকদ্বয়ং ॥ ফেৎ-
কারিণীতন্ত্র ইয়ং ময়োক্তা কৃত্যা সমস্তা-
গমসারভূতা । শত্রোবিনাশায় ধনায় ধর্ম-
মোক্ষায় সম্যক্ প্রযতো নিবোজ্যো ॥
ইতি ফেৎকারিণীতন্ত্রশ্চ শেষশ্লোকঃ ॥

ফেৎকারীয়ঃ (পুং) তন্ত্রবিশেষঃ । তন্ত্রসারাদি-
সংগ্রহে ফেৎকারীয়ে ইতি শাসনং
লিখিতং ॥

ফেনঃ (পুং) ফেণঃ । ফেনা ইতি ভাষা ।
তৎপর্যায়ঃ । হিণ্ডীরঃ ২ অন্ধিককঃ ৩ ।
ইত্যমরঃ ॥ হিণ্ডীরঃ ৪ । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥ সমুদ্রককঃ ৫ জলহাসঃ ৬
ফেনকঃ ৭ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ স্ফায়তে
ফেনঃ স্ফায়ী ঙ্ বুদ্ধৌ নান্নীতি ডেনঃ নিপা-
তনাৎ সলুক্ দন্ত্যানান্তঃ । ইত্যমরটীকায়াং
ভরতঃ ॥ অশ্ব দন্ত্যানান্তস্য প্রমাণান্তরং

যথা । বানীরং গগনং ফেনমূনঞ্চ দন্ত্য-
নাম্বিতং । আহর্গগনমিচ্ছন্তি কেচিন্-
মূর্কন্যাণাম্বিতং ॥ ইতি ভরতসেনবিরচিতং
স্বথলেখনং ॥

ফেনকঃ (পুং) ফেনঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
পিষ্টকবিশেষঃ । অস্য গুণাঃ । লঘুত্বং ।
রুক্ষত্বং । শুক্রকারিত্বং । পিত্তবায়ুনাশিত্ব-
ঞ্চ । ইতি রাজবল্লভঃ ॥

ফেনকা (স্ত্রী) জলপকতগুলচূর্ণং । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥ [নির্ঘণ্টঃ ॥

ফেনদুগ্ধা (স্ত্রী) দুগ্ধফেনীক্ষুপঃ । ইতি রাজ-
ফেনলঃ (ত্রি) ফেনবান্ । ইতি সিদ্ধান্ত-
কৌমুদী ॥ [কৌমুদী ॥

ফেনবান্ [ৎ] (ত্রি) ফেনিলঃ । ইতি সিদ্ধান্ত-
ফেনবাহী [ন্] (পুং) বস্ত্রং । ইতি শব্দমালা ॥

ফেনা (স্ত্রী) সাতলাক্ষুপঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

ফেনাগ্রং (স্ত্রী) বৃদ্বৃদং । ইতি হারাবলী ॥

ফেনাশনিঃ (পুং) ইস্রঃ । ইতি শব্দমালা ॥

ফেনিকা (স্ত্রী) পক্কান্নবিশেষঃ । খাজা ইতি
ভাষা । যথা । সমিতায়া স্মৃতাধ্যায়া বর্তী
দীর্ঘাঃ সমাচরেৎ । তাস্ত সন্নিহিতা দীর্ঘাঃ
পীঠশ্চোপরি ধারয়েৎ ॥ বেলেয়েদবেলেনে-
নৈতা যথৈকা পর্পটী ভবেৎ । ততশ্চুরি-
কয়া তাস্ত সংলগ্নামেব কর্তয়েৎ ॥ ততস্ত
বেলেয়েদভূয়ঃ সট্টকেন চ লেপয়েৎ ।
শালিচূর্ণং স্মৃতং তোয়ং মিশ্রিতং সট্টকং
ভূবেৎ ॥ ততঃ সংবৃত্য তাং লোপ্ত্রীং
বিদধীত পৃথক্ পৃথক্ । পুনস্তাং বেলেয়েৎ

লোপ্ত্রীং যথা স্যান্মণ্ডলাকৃতিঃ ॥ ততস্তাং
স্পর্শেদাজ্যে ভবেয়ুশ্চ পুটাঃ ক্ষুটাঃ ।
স্পর্শকয়া শর্করয়া তদুদ্বলনমাচরেৎ ॥
সিদ্ধৈষা ফেনিকানান্নী মণ্ডফেন সমাণ্ডগৈঃ ।
ততঃ কিঞ্চিল্লঘুরিয়ং বিশেষোহয়মুদাহৃতঃ ॥
ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

ফেনিলং (স্ত্রী) কোলিফলং । মদন-
সফেনে ত্রি । ইতি মেদিনী ॥

ফেনিলঃ (পুং) অরিষ্টবৃক্ষঃ । হারিঠা ইতি
খ্যাতঃ । ইত্যমরঃ ॥ বদরবৃক্ষঃ । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

ফেরঃ (পুং) শৃগালঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

ফেরগুঃ (পুং) শৃগালঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

ফেরবঃ (পুং) শৃগালঃ । ইত্যমরঃ ॥
রাক্ষসঃ । ইতি মেদিনী ॥ ধূর্তে হিংস্রে চ
ত্রি । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

ফেরুঃ (পুং) শৃগালঃ । ইত্যমরঃ ॥

ফেল ঋ গতো । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ ঋ অপি-
ফেলৎ পিফেলভূঃ । ইতি ছুর্গাদাসঃ ॥

ফেলং (স্ত্রী) ভুক্তসমুজ্জ্বিতং । উচ্ছিক্টং ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

ফেলকঃ (পুং) ভুক্তসমুজ্জ্বিতং । ইতি জটাধরঃ ॥

ফেলা (স্ত্রী) ভুক্তসমুজ্জ্বিতং । ইত্যমরঃ ॥

ফেলিঃ (স্ত্রী) উচ্ছিক্টং । ইতি জটাধরঃ ॥

ফেলিকা (স্ত্রী) উচ্ছিক্টং । ফেলাশব্দাৎ
স্বার্থে ষিকপ্রত্যয়েন নিম্পন্না ॥

ফেলী (স্ত্রী) ভুক্তসমুজ্জ্বিতং । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥

